คัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระพุทธโฆสเถระ รจนา

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

แปลและเรียบเรียง

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระพุทธโฆสเถระ รจนา

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

แปลและเรียบเรียง

Dhammaintrend ร่วมเผยแพร่และแบ่งปันเป็นธรรมทาน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระพุทธโฆสเถระ รจนา

ISBN 974-91641-5-6

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง

พิมพ์ครั้งที่ ๑		พ.ศ. ๒๕๑๔	จำนวน	๒,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒		พ.ศ. ๒๕๒๖	จำนวน	๒,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๓		พ.ศ. ๒๕๓๓	จำนวน	๓,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๔	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๔๖	จำนวน	๕,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๕	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๔๗	จำนวน	๔,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๖	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๔๘	จำนวน	๖,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๗	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๕๑	จำนวน	๕,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๘	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๕๑	จำนวน	๑๐,๐๐๐ เล่ม
	โดย The Corporate of The Buddha Educational Foundation, Taipei, Taiwan.			
พิมพ์ครั้งที่ ๙	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๕๓	จำนวน	๓,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๐	ฉบับรวมเล่ม	พ.ศ. ๒๕๕๔	จำนวน	๕,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ บริษัท ธนาเพรส จำกัด

๔๘/๒๖-๓๑ ซอยจุฬา ๗ ถนนบรรทัดทอง แขวงวังใหม่ เขตปทุมวัน กรุงเทพฯ ๑๐๓๓๐

โทรศัพท์ : ๐ ๒๒๑๕ ๗๒๒๐, ๐ ๒๒๑๔ ๕๐๖๐

โทรสาร : ๐ ๒๒๑๔ ๐๐๓๘, ๐ ๒๖๑๑ ๙๓๒๔

E-mail : tanapress@gmail.com

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรค รจนาโดยพระพุทธโฆสาจารย์ นักปราชญ์ชาวอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ เป็นภาษาบาลี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร แปลและเรียบเรียงเป็นภาษาไทย ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ถือได้ว่าสรุปความย่อจากพระไตรปิฎก โดยสรุปความพระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ **เป็นศีล** พระสุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นสมาธิและพระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ **เป็นปัญญา** รวมเป็นพระไตรปิฎก ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

คำว่า **วิสุทธิ** คือ พระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา หมายถึงเป็นสภาพที่บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสมลทินโดยสิ้นเชิง คำว่า **มรรค** คือหนทาง หมายถึงอุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึง ฉะนั้น **วิสุทธิมรรค** ก็คือทางสู่พระนิพพาน หรือ อุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึงพระนิพพาน หรือแผ่นที่เดินทางสู่พระนิพพาน

คณะสงฆ์ไทยจัดเป็นหลักสูตรการศึกษา สำหรับพระภิกษุสามเณรในชั้นเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค และเหมาะแก่ผู้ใคร่ศึกษาธรรมะและปฏิบัติกรรมฐานทั่วไป

จัดพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

พระครูวรปัญญาคุณ
วัดมหาธาตุ คณะ ๒๕
โทร. ๐๒-๒๒๒-๒๙๗๙
๐๘๖-๘๙๘-๖๘๓๖
จัดพิมพ์เป็นธรรมทาน

คำปรารภ

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐

คัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาบาลี เป็นผลงานรจนาของพระพุทธโฆสเถระ นักปราชญ์ชาวอินเดีย รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ ในคณะสงฆ์คณะมหาวิหาร ณ กรุงอนุราชปุระ ประเทศลังกา (ศรีลังกา) เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาสาระทั้งด้านทฤษฎี และด้านปฏิบัติอย่างบริบูรณ์ ที่เรียกว่า ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นคัมภีร์ที่แพร่หลายออกไปสู่ประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะประเทศไทย พระมหาเถระในอดีตผู้มีความรู้แตกฉานในภาษาบาลีได้ร่วมกันตรวจชำระแล้วจารลงในใบลานเป็นภาษาบาลีอักษรขอม และกำหนดให้ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรในชั้นเปรียญ ๘-๙ ประโยค

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถระ) อดีตอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ลำดับรูปที่ ๑๔ สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ ได้ตรวจชำระและปริวรรตคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับใบลานภาษาบาลีอักษรขอม เป็นภาษาบาลีอักษรไทยปัจจุบัน พร้อมทั้งนิพนธ์ประวัติ (พุทธโฆสปฺปวตฺติกถา) ของพระพุทธโฆสเถระไว้ด้วย การจัดพิมพ์ในครั้งนั้นแบ่งออกเป็น ๓ ภาค หรือ ๓ เล่มสมุดไทย เพื่อใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาชั้นเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค สืบมาตราบเท่าปัจจุบันนี้

สำหรับคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับแปลเป็นภาษาไทยฉบับนี้ เป็นผลงานแปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) อดีตอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ซึ่งเป็นฉบับที่ได้รับความนิยมของท่านผู้สนใจใฝ่ศึกษาค้นคว้าหลักธรรมและปฏิบัติธรรมทั่วไป ให้การยอมรับว่าเป็นสำนวนการแปลที่อ่านเข้าใจง่าย การแปลและเรียบเรียงคำนึงถึงผู้ที่มีพื้นฐานความรู้ภาษาบาลีน้อยจะอ่านเข้าใจยากเป็นสำคัญ จึงได้นำข้อความบางส่วนในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสามหาฎีกามาขยายเสริมความ ทำให้อ่านเข้าใจง่ายและชัดเจนยิ่งขึ้น

ในการพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นการพิมพ์ฉบับรวมเล่มเดียวจบเป็นครั้งที่ ๗ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาขอบคุณคณะเจ้าหน้าที่ตำราวิชาการฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสตร์ กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้กรุณาตรวจสอบ ทั้งในส่วนที่เป็นเนื้อหาสาระและเชิงอรรถเทียบกับพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ทั้งอรรถกถาและฎีกาภาษาบาลี และตั้งเลขข้อให้ตรงกับฉบับมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าและอ้างอิง และขออนุโมทนาสาธุการคุณอุดมพร สิรสิทธิ ได้ช่วยจัดทำดัชนีค้นคำ ทำให้คัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาไทยมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น สำหรับทุนทรัพย์ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้รับจากผู้ที่มาขอรับคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้บริจาคมากบ้าง น้อยบ้าง เก็บรวบรวมเป็นทุนสะสมไว้มาโดยตลอด และยังมีผู้ศรัทธามาร่วมบริจาคเพิ่มเติมอีกจำนวนหนึ่ง

ขออนุโมทนาสาธุการทุก ๆ ท่านที่มีกุศลศรัทธาร่วมในการพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาไทย เพื่อเผยแพร่พระสัทธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมา-สัมพุทธเจ้า ด้วยอำนาจกุศลธรรมวิทยาทานนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้ทุกท่านพ้นจากทุกข์ภัยพิบัติ ประสบสุขเกษมศานต์ ทั้งในภพนี้และภพเบื้องหน้าเทอญ

พระครูวรปัญญาคุณ

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕
กรุงเทพมหานคร
โทร. ๐ ๒๒๒๒ ๒๙๗๙

คำปรารภ

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๔

คณะศิษยานุศิษย์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ได้ประชุมปรึกษาพิจารณาเห็นว่า ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ-ยุวราชรังสฤษฎิ์ ลำดับรูปที่ ๑๖ และองค์ทุติยสภานายก สภามหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นพระมหาเถระผู้มีคุณูปการต่อการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยทั้งในส่วนของคันถธุระและวิปัสสนาธุระ มาโดยลำดับตราบเท่าปัจจุบัน

ในส่วนของคันถธุระ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ริเริ่มและฟื้นฟูให้มีการศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมขึ้นที่วัดระฆังโฆสิตาราม และวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ จนกลายเป็นต้นแบบให้วัดต่าง ๆ นำไปเปิดเรียนกันอย่างแพร่หลายทั่วประเทศ

นอกจากนี้ก็ได้วางพื้นฐานให้เห็นความสำคัญของการศึกษาบาลีใหญ่ (คัมภีร์สัททาวิเสส) ได้แก่ บาลีไวยากรณ์มูลกัจจายนะ อภิธาน วุตโตทัย และสุโพธาลังการ เป็นต้น เช่น ที่วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ต่อมาได้จัดส่งพระภิกษุสามเณรที่มีพื้นฐานการศึกษาบาลีใหญ่ดังกล่าวไปศึกษาเพิ่มเติมที่ประเทศสหภาพพม่า และเมื่อสำเร็จการศึกษากลับมาแล้วได้ช่วยงานการศึกษาบาลีใหญ่ที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุ ปรากฏว่ามีบรรพชิตและคฤหัสถ์ให้ความสนใจไปศึกษากันอย่างแพร่หลาย ดังเป็นที่ประจักษ์กันเป็นอย่างดีอยู่ในปัจจุบันนี้

แม้การศึกษาระดับอุดมศึกษา ท่านก็ได้เสียสละกำลังกายและกำลังสติปัญญาฟื้นฟูและจัดระบบการศึกษาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้เจริญมั่นคงและมีมาตรฐานเช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยชั้นนำของโลก

ในส่วนของวิปัสสนาธุระ ท่านได้จัดตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ขึ้นเป็นแห่งแรกที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ปรากฏว่ามีบรรพชิตและคฤหัสถ์สนใจไปเข้ารับการปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายทั้งในและต่างประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์กันเป็นอย่างดีอยู่ในปัจจุบันนี้อีกเช่นเดียวกัน

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) เป็นศิษย์เอกของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ลำดับรูปที่ ๑๔ คือมีโอกาสได้รับการฝึกอบรมถ่ายทอดวิชาความรู้ระเบียบแบบแผนและขนบธรรมเนียมอันดีงาม แล้วได้นำมาปฏิบัติให้การฝึกอบรมพระภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกาสืบทอดเจตนารมณ์ของบุรพาจารย์สำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ จนเป็นที่ยกย่องสรรเสริญและเป็นแบบอย่างดีงาม แก่วงการคณะสงฆ์ นอกจากนี้ยังได้รับความไว้วางใจและส่งเสริมจากท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร) ให้ทำหน้าที่เป็นครูมหาธาตุวิทยาลัยประจำสำนักเรียนวัดมหาธาตุ และส่งไปปฏิบัติศาสนกิจเป็นครูสอนพระปริยัติธรรม ณ วัดสุวรรณดาราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตามพระประสงค์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดสุวรรณดาราราม เจ้าคณะจังหวัดพระนครศรีอยุธยา รองเจ้าคณะมณฑลอยุธยา เจ้าคณะตรวจการภาคเหนือ สังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษา แม่กองธรรมสนามหลวง และเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง ได้รับพระราชทานแต่งตั้งสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ **พระศรีสุธรรมมุนี** เลื่อนเป็นพระราชาคณะเสมอชั้นราชในราชทินนามเดิม เลื่อนเป็นพระราชาคณะชั้นเทพที่ **พระเทพเวที** เลื่อนเป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ **พระธรรมไตรโลกาจารย์** และเมื่อได้ย้ายกลับคืนมาเป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์แล้วก็ได้รับการสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นหิรัญบัฏที่ **พระพิมลธรรม** ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นสุพรรณบัฏที่ **สมเด็จพระพุฒาจารย์** เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก และปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

ในวโรกาสที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) มีชาตกาลครบ ๑๐๐ ปี ในวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๖ คณะศิษย์จึงได้มีสมานฉันท์พร้อมกันจัดงานบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายและเป็นอนุสสติ เริ่มตั้งแต่วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๖ ถึงวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๗ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร ต่อจากนั้นจะได้จัดงานหมุนเวียนออกไปทุกวิทยาเขตและวิทยาลัยสงฆ์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ต่อเนื่องกันตลอดครบ ๑ ปี เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณของท่าน

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ด้วยความกตัญญูกตเวทิตาธรรมและเป็นการเชิดชูบูชาคุณงามความดีที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้มีวิริยอุตสาหะและเสียสละต่อคณะสงฆ์และประเทศชาติ เพื่อให้เป็นทิฏฐานุคติแก่อนุชนสืบไป

คัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ พระไตรปิฎกฉบับย่อ ที่ **พระพุทธโฆสเถระ** ชาวชมพูทวีป (อินเดีย) ได้รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ ที่ประเทศลังกา (ศรีลังกา) ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้แปลและเรียบเรียงเป็นความไทย ส่วนสารัตถะของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้นั้น ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้เขียนไว้ใน "**สารัตถวิจารณ์**" ในการพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ และ **พุทฺธโฆสปฺปวตฺติกถา** กถาว่าด้วยประวัติพระพุทธโฆสเถระ ที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร) นิพนธ์เป็นภาษาบาลีไว้ และคำแปลภาษาไทย โดยนายธนิต อยู่โพธิ์ ได้นำมาพิมพ์ไว้ในครั้งนี้ด้วย

ในการแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้แปลและเรียบเรียงเป็นความในภาษาไทย โดยยกเอาข้อความอรรถาธิบายในคัมภีร์มหาฎีกาปรมัตถ-มัญชุสามาเรียงเข้าประกอบกัน หรือติดต่อกัน เพื่อช่วยเสริมให้เข้าใจและง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าในสารัตถะสำหรับท่านที่ไม่มีความรู้ในภาษาบาลี คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ แบ่งออกเป็น ๓ สิกขา คือ ศีลสิกขา จิตตสิกขา (สมาธิ) และปัญญาสิกขา ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ ถึง ๗ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นผู้แปลและเรียบเรียงเป็นความไทย ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๘ ถึง ๑๓ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ร่วมกับพระเมธี-กิตโยดม (พิณ กิตฺติปาโล) ป.ธ. ๙ พระศรีสิทธิมุนี (มนู สุมโน) ป.ธ. ๙ และพระมหาสมชาย อตฺถทสฺสี ป.ธ. ๙ เป็นผู้แปล ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ถึง ๑๗ พระเมธีกิตโยดม เป็นผู้แปล และตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๘ ถึง ๒๓ นายธนิต อยู่โพธิ์ ป.ธ. ๙ เป็นผู้แปล

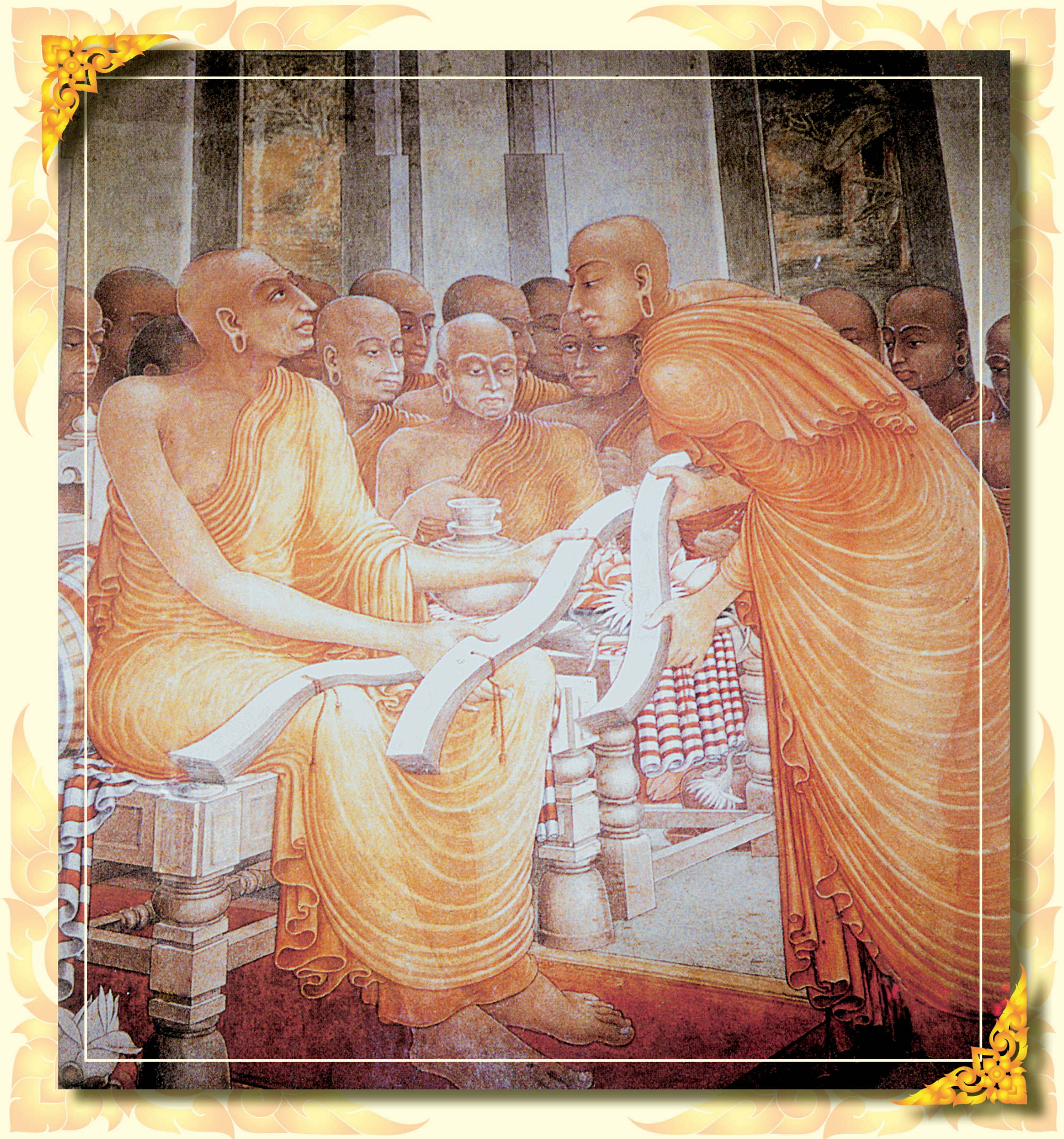
การจัดพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคในงานครั้งนี้ จัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียว เพื่อเป็นอนุสสติในท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ในวโรกาสจัดงานบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายชาตกาลครบ ๑๐๐ ปี ซึ่งข้าพเจ้าได้ชักชวนคณะศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ในสายวิปัสสนากัมมัฏฐาน สายพระอภิธรรม สายบาลีใหญ่ และสาธุชน ร่วมด้วยช่วยกันบริจาคทุนทรัพย์จัดพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ขึ้นจำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เพื่อเป็นธรรมบรรณาการในงานบำเพ็ญกุศลชาตกาลครบ ๑๐๐ ปี

ขออนุโมทนาสาธุการ และขอบคุณทุกท่าน ที่มีส่วนร่วมช่วยให้การจัดพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคสำเร็จลุล่วงด้วยดี มี พ.อ. อภิสิทธิ์ ศรีผุดผ่อง ช่วยจัดการเรียงพิมพ์ พระมหาสมปอง มุทิโต จัดหน้าทำรูปเล่ม คณะนักเรียนบาลีใหญ่ ช่วยตรวจพิสูจน์อักษร เจ้าหน้าที่โครงการชำระพระไตรปิฎก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ช่วยตั้งเลขข้อให้ตรงกับ "วิสุทฺธิมคฺคปกรณํ" ฉบับบาลี และหาอาคตสถาน ดูเทียบให้ตรงกับพระไตรปิฎกฉบับแปลของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พร้อมทั้งช่วยจัดหน้าทำรูปเล่ม อาจารย์รังษี สุทนต์ มอบข้อมูลเรียงพิมพ์ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔-๒๓ และผู้ศรัทธาร่วมบริจาคทุนทรัพย์ทุกๆ ท่าน

คณะศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ในเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ขอตั้งกุศลจิตอธิษฐานอ้างอำนาจกุศลผลวิบากบุญที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญกุศลให้บังเกิดมีขึ้นในวโรกาสชาตกาลครบ ๑๐๐ ปีครั้งนี้ จงสำเร็จเป็นวิบากสมบัติสนองตามดวงวิญญาณท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ณ สัมปรายภพนั้นๆ ประสบสิ่งอันเป็นมิ่งมงคลเสมอไป จงได้พลันบรรลุถึงซึ่งที่สุดแห่งวัฏฏทุกข์ทั้งปวง และขอน้อมกราบอาราธนาอมตคุณทั้งหลายของท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้โปรดอภิบาลปกป้องคุ้มกันสรรพภัยพิบัติอุปสรรคอันตรายใดๆ ดลบันดาลสรรพสิ่งมิ่งมหามงคลทั้งปวง ให้บังเกิดมีแก่คณะศิษยานุศิษย์สำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สถาบันวิปัสสนากัมมัฏฐาน สถาบันพระอภิธรรม การศึกษาบาลีใหญ่ และสาธุชนทุกท่าน ตลอดกาลนาน เทอญ

(พระครูวรปัญญาคุณ)
ในนามคณะศิษยานุศิษย์

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์
คณะ ๒๕

ท่านพระพุทธโฆสะ นำคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่ท่านรจนาแล้ว ๓ ชุด
ถวายพระสังฆเถระ ท่ามกลางชุมนุมสงฆ์คณะมหาวิหาร
ภาพจิตรกรรม ณ กัลยาณีวิหาร ศรีลังกา

พุทฺธโฆสปฺปวตฺติกถา[๑]

กถาว่าด้วยประวัติท่านพระพุทธโฆสะ

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถระ)

นิพนธ์ภาษาบาลี

คำแปลภาษาไทย

ธนิต อยู่โพธิ์ สัทธิวิหาริก ที่ ๗๗๕

ครั้นล่วงเวลาไปได้ ๙๕๖ ปี นับแต่กาลปรินิพพานแห่งพระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า พระราชา มีพระนามว่า มหานาม ทรงครองราชย์ในลังกาทวีป กล่าวกันว่าในชมพูทวีป(อินเดีย)สมัยนั้นมีพราหมณ์หนุ่มผู้หนึ่ง[๒] บังเกิดในตระกูลพราหมณ์ตระกูลหนึ่ง ณ ที่ใกล้สถานที่ (พระพุทธเจ้า) ตรัสรู้ ในมัชฌิมประเทศ พราหมณ์หนุ่มนั้นเชี่ยวชาญในศิลปะทั้งปวง รู้จบไตรเพท ท่องเที่ยวไปตลอดหมู่บ้าน นิคม ชนบท และราชธานีทั้งหลาย ในชมพูทวีป ณ ที่แห่งใดๆ มีสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้เป็นบัณฑิตอยู่อาศัย ก็ไป ณ สถานที่แห่งนั้นๆ แล้วทำการสนทนาด้วย สมณะและพราหมณ์บัณฑิตพวกอื่นมิสามารถกล่าวแก้ปัญหาที่พราหมณ์หนุ่มนั้นถามได้ แต่พราหมณ์หนุ่มนั้นวิสัชนาปัญหาที่สมณะและพราหมณ์บัณฑิตพวกอื่นถามได้ ด้วยอาการอย่างนี้ พราหมณ์หนุ่มนั้นจึงครอบงำไปตลอดทั้งสากลชมพูทวีป แล้วเดินทางมาถึงวิหารแห่งหนึ่ง

---

๑ ดู - นิพนธ์ภาษาบาลี ในวิสุทฺธิมคฺค ตติยภาค หน้า ๓๗๗ - ๓๘๖

๒ มีอธิบายในคัมภีร์วังสมาลินีว่าดังนี้; บิดาของพราหมณ์หนุ่มนั้น มีนามว่า เกสี เป็นปุโรหิตของพระราชา มารดาของพราหมณ์หนุ่มนั้น มีนามว่า เกสินี เพราะว่า ในเวลาคลอดจากท้อง พวกพราหมณ์บริษัท มีทาสและกรรมกร เป็นต้น ของพราหมณ์นั้น ต่างเปล่งเสียงร้องกะกันและกันอย่างกึกก้อง เพราะฉะนั้น ญาติทั้งหลายจึงขนานนามว่า "โฆสะ", กล่าวกันว่า พราหมณ์หนุ่มนั้นบังเกิดในโฆสคาม จึงมีนามว่า "โฆสะ" ด้วยเหตุนี้ ก็มี

แต่ทว่า ในวิหารนั้น มีพระภิกษุอยู่หลายร้อย ท่านพระเรวตะ[๑] ผู้เป็นพระสังฆเถระของพระภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เป็นพระมหาขีณาสพได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ผู้ทำลายวาทะของฝ่ายอื่น ครั้งนั้นแล พราหมณ์หนุ่ม ร่ายปตัญชลีมนต์[๒] ให้มีปริมณฑล โดยสมบูรณ์บทอยู่ตลอดคืน ครั้นพระเถระได้ยินเสียงพราหมณ์ (หนุ่ม) สาธยายอยู่ ก็รู้ได้ว่า "พราหมณ์หนุ่มผู้นี้นั้นมีปัญญามาก เราควรฝึกฝนพราหมณ์หนุ่มผู้นั้นไว้" จึงเรียกพราหมณ์หนุ่มนั้นมาหา แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า "นี่แน่พราหมณ์, ใครหนอแล ร้องเหมือนเสียงฬาร้อง ?" (พราหมณ์หนุ่มถามว่า) "ข้าแต่ท่านนักบวช ท่านรู้เสียง ร้องของฬาทั้งหลายด้วยหรือ ?" (พระเถระตอบว่า) "จ้ะ ฉันรู้" แต่ว่า พราหมณ์หนุ่ม นั้น โดยตนเองก็ไม่เห็นนัยของฐานะที่เป็นเงื่อนงำในไตรเพทซึ่งมีอิติหาสเป็นอันดับ ๕ อยู่แล้ว อีกทั้งอาจารย์ของพราหมณ์หนุ่มนั้นก็ไม่เห็นเช่นกัน พราหมณ์หนุ่มนั้นจึงถามพระเถระในฐานะตรงที่เป็นเงื่อนงำเหล่านั้น แท้จริง พระเถระเป็นผู้รู้จบไตรเพทแม้โดยปรกติอยู่แล้ว แต่ ณ บัดนี้ ท่านได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ อีกด้วย เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่มีความหนักใจในการวิสัชนาปัญหาเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงวิสัชนาปัญหาเหล่านั้นได้ทันทีทันใด แล้วกล่าวกะพราหมณ์หนุ่มว่า "ดูกรพราหมณ์ผู้เจริญ ฉันถูกท่านถามมากแล้ว บัดนี้จักขอถามปัญหากะท่านสักข้อหนึ่ง ท่านจักพยากรณ์ปัญหาของฉันไหม ?" (พราหมณ์หนุ่มตอบว่า) "ได้ขอรับ ท่านนักบวช, โปรดถามเถิด" พระเถระจึงถามปัญหานี้ ใน (คัมภีร์ยมกตอน) จิตตยมกว่า "จิตของบุคคลใดบังเกิดขึ้น ยังไม่ดับ จิตของบุคคลนั้นจักดับ จักไม่บังเกิดขึ้นหรือ ? ก็หรือว่า จิตของบุคคลใดจักดับ จักไม่บังเกิดขึ้น จิตของบุคคลนั้นบังเกิดขึ้นอยู่ ยังไม่ดับ..... ?"[๓] พราหมณ์หนุ่มมิสามารถจำเบื้องบนหรือเบื้องล่าง (เบื้องต้นหรือเบื้องปลาย) จึงเรียนถามว่า "ข้าแต่ท่านนักบวช นี้มีชื่อว่าอะไร ?" (พระเถระตอบว่า) "ดูกรพราหมณ์ นี้มีนามว่า พระพุทธมนต์" (พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า) "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ แต่ว่า ท่านสามารถให้พระพุทธมนต์นี้แก่ข้าพเจ้า

---

๑ ว่าชื่อ ธรรมโฆสะ ก็มี

๒ มีพราหมณ์ผู้เป็นนักปราชญ์คนสำคัญคนหนึ่ง ชื่อ ปตัญชลี ได้แต่งคัมภีร์สันสกฤต มี มหาภาษยะ เป็นต้น อาจหมายความว่า พราหมณ์หนุ่มนี้สามารถสาธยายคัมภีร์มหาภาษยะ เป็นต้น ของท่านปตัญชลี ทบทวนไปมาได้อย่างคล่องแคล่ว ถูกถ้วน ก็ได้ - ธนิต

๓ อภิ. ยมก ๓๙/๑ ....

ได้ไหม ?" (พระเถระตอบว่า) "ดูกรพราหมณ์ เราสามารถให้ได้แก่บุคคลผู้ถือบวช อย่างที่พวกเราถืออยู่แล้ว" ครั้นแล้วพราหมณ์หนุ่มก็ขอบรรพชา เพื่อต้องการ (ได้พระพุทธ) มนต์ พระเถระจึงให้พราหมณ์หนุ่มนั้นบรรพชา แล้วให้อุปสมบท แล้วให้เล่าเรียนพระพุทธวจนะคือพระไตรปิฎก พระภิกษุนั้นได้ปรากฏแล้วในโลกว่า "**พระพุทธโฆสะ**"

เมื่อพระพุทธโฆสะอยู่ในวิหารนั้น ได้รจนาปกรณ์ชื่อว่า **ญาโณทัย** ไว้ในวิหาร แล้วเริ่มจะรจนาคัมภีร์ชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** อันเป็นคัมภีร์อรรถกถาของอภิธัมมสังคณี-ปกรณ์ และคัมภีร์อรรถกถาพระปริตต์ ครั้นพระเถระได้เห็นคัมภีร์อรรถกถานั้นแล้ว จึงกล่าวอย่างนี้ว่า "ดูก่อนพุทธโฆสะผู้อาวุโส, ในชมพูทวีปนี้มีอยู่แต่เพียงบาลีพระไตรปิฎกเท่านั้น หามีอรรถกถาของบาลีพระไตรปิฎกนั้นและเถรวาทอยู่ไม่ แต่คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหฬที่ขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้งแล้ว ซึ่งพระเถระทั้งหลายมีท่านพระสารีบุตรเป็นต้นรจนาไว้ แล้วท่านพระมหินท์ตรวจตรากถามรรคแล้วรจนาไว้ด้วยภาษาสิงหฬ ยังเป็นไปอยู่ในทวีปสิงหฬ เธอเองจงไปในทวีปสิงหฬ ตรวจตราดูคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวงแล้วแปลกลับมาในภาษามคธ อรรถกถา (ที่แปลกลับมา) นั้น จักนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง" ครั้นพระเถระกล่าวอย่างนั้น ท่านพระพุทธโฆสะก็ถึงปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌายะและพระภิกษุสงฆ์ แล้วเดินทางมาถึงท่าเรือโดยลำดับ ขึ้นเรือแล่นไป พบท่านพุทธทัตตะเถระสวนทางมา ณ ท่ามกลางมหาสมุทร ทำการสนทนาปราศรัยกันแล้วเดินทางต่อไปจนถึงท่าเรือในลังกา ในเวลานั้น พระราชาทรงพระนามว่า มหานาม เสวยราชย์ในลังกาทวีป ครั้นนั้นแล ท่านพระพุทธโฆสะไปพบพระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหาร ณ กรุงอนุราธปุระ แล้วไปยังสำนักของพระสังฆปาละเถระ[๑] ในเรือนมหาปธาน ได้ฟังอรรถกถาในภาษาสิงหฬและเถรวาททั้งหมดแล้ว ทำความตกลงใจว่า "นี้เป็นพระบรมพุทธาธิบายขององค์พระผู้เป็นเจ้าของพระธรรม" จึงไปยังที่ประชุมสงฆ์ในวิหารนั้น แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า "ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ขอโอกาส โปรดให้คัมภีร์ทั้งหลายแก่กระผม เพื่อรจนาอรรถกถาพระ (ไตร) ปิฎกด้วยเถิด"

---

๑ ในเวลานั้น ท่านได้เป็นพระสังฆราช อยู่ในนคร อนุราธปุระ

ครั้งนั้นแล เพื่อทดสอบความสามารถของท่านพระพุทธโฆสะนั้น พระภิกษุสงฆ์จึงมอบพระคาถาให้ ๒ พระคาถา[๑] แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า "ขอท่านจงแสดงความสามารถใน ๒ พระคาถานี้ก่อน เราเห็นความสามารถของท่านแล้ว จะมอบคัมภีร์ให้แม้ทั้งหมดเลย" ครั้งนั้นแล ท่านพระพุทธโฆสะตรวจดูบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถาของบาลีพระไตรปิฎกนั้นแล้วได้รวบรวมรจนาปกรณ์ชื่อว่า **วิสุทธิมัคค** ขึ้นไว้ในครั้งนั้น เพื่อประกาศความเชี่ยวชาญของท่านพระพุทธโฆสะนั้นให้ปรากฏในประชาชน เทวดาได้ทำให้คัมภีร์ (ที่ท่านรจนาไว้แล้ว) นั้นหายไปเสีย ท่านพระพุทธโฆสะนั้นก็รจนาขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เทวดาก็ทำให้คัมภีร์แม้นั้นหายไปอีก ท่านก็รจนาขึ้นอีกเป็นครั้งที่ ๓ ขณะนั้นเทวดาก็ถวาย ๒ คัมภีร์ (เดิม) คืนแก่ท่าน เวลานั้นจึงได้มี (วิสุทธิมัคคปกรณ์) เป็น ๓ คัมภีร์ ครั้นแล้วท่านพระพุทธโฆสะก็ถือเอาคัมภีร์ทั้งสามจบนั้นไปมอบถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ในกาลนั้น พระภิกษุสงฆ์จึงให้อ่านทั้งสามคัมภีร์ (สอบทาน) ด้วยกัน ก็มิได้มีความแตกต่างกันในคัมภีร์ทั้ง ๓ นั้น ทั้งโดยคัณฐะ หรือโดยอักขระ หรือโดยบท หรือโดยพยัญชนะ หรือโดยอรรถ หรือโดยเบื้องต้นและเบื้องปลาย หรือโดยเถรวาทเป็นต้น หรือโดยพระบาลีทั้งหลาย เล่ากันว่า เมื่อท่านพระพุทธโฆสะได้รจนาคัมภีร์ทั้ง ๓ จบลงด้วยประการฉะนี้ เทวดาทั้งหลายได้ทำสาธุการ อนึ่ง สมัยนั้นแล พระภิกษุหลายพันรูปร่วมประชุมกันอยู่ในมหาวิหารได้เห็นความมหัศจรรย์นั้น ก็พากันยินดีชื่นชมให้สาธุการ แล้วโฆษณาขึ้นว่า "ท่านองค์นี้เป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์มา (เกิด) เป็นแน่"

ครั้งนั้น ครั้นพระมหาราชาได้ทรงสดับอุโฆษนั้น จึงแวดล้อมด้วยราชบริษัทหมู่ใหญ่ เสด็จออกจากพระนครไปยังมหาวิหาร ทรงนมัสการพระสงฆ์ แล้วทรงนมัสการพระพุทธโฆสะ ตรัสนิมนต์ว่า "ท่านผู้เจริญขอโอกาส นิมนต์รับภิกษาในเคหะของฉัน จนกว่าจะรจนาพระธรรมจบ" ท่านรับนิมนต์โดยดุษณีภาพ ครั้งนั้นแล พระภิกษุสงฆ์ได้มอบคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก พร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาในภาษาสิงหฬ

---

๑ ที่ว่า ๒ พระคาถา คือ

(๑) สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ
จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
(๒) อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ
โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ. (สํ. สคาถ. ๑๕/๒๐)

ให้ (แก่ท่านพุทธโฆสะ) ครั้งแล้ว ท่านพระพุทธโฆสะได้รับเอาคัมภีร์ทั้งหมด แล้วไปอยู่ในปราสาทแห่งหนึ่ง ชื่อว่า ปธานฆระ ณ ด้านทักษิณของมหาวิหาร แล้วแปลอรรถกถา ภาษาสิงหฬทั้งหมด รจนาเป็นอรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกในภาษามคธซึ่งเป็นภาษาเดิม

ความจริง คัมภีร์อรรถกถาในภาษาสิงหฬ มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

(๑) มหาอัฏฐกถา
(๒) ปัจจรียอัฏฐกถา และ
(๓) กุรุนทีอัฏฐกถา

(๑) อรรถกถาที่ขึ้นสู่การสังคายนาครั้งใหญ่ ซึ่งท่านมหาหินทเถระนำมาแล้ว รจนาไว้ในภาษาสิงหฬ ชื่อว่า มหาอัฏฐกถา

(๒) อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลาย ประชุมกันในเรือนแพ ซึ่งในภาษาสิงหฬมีชื่อ (เรียกเรือนแพ ว่า) ปัจจรีย แล้วรจนาไว้ ชื่อว่า ปัจจรียอัฏฐกถา

(๓) อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลาย ประชุมกันในกุรุนทเวฬุวิหาร ซึ่งมีอยู่แล้ว รจนาไว้ ชื่อว่า กุรุนทีอัฏฐกถา

วาทะที่พระอาจารย์ทั้งหลาย มีพระอาจารย์ชั้นพระเถระเป็นต้นในกาลก่อน ถือเอานัยพระบาลีรจนาไว้ ชื่อว่า เถรวาท

แท้จริง ท่านพระพุทธโฆสะได้ปริวรรตอัฏฐกถากุรุนทีจากภาษาสิงหฬก่อน แล้วได้รจนาอรรถกถาวินัยปิฎก ชื่อว่า สมันตปาสาทิกา ด้วยภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาเดิม ต่อจากนั้น ในส่วนสุตตันตปิฎก ได้ปริวรรตมหาอัฏฐกถา จากภาษาสิงหฬ แล้วเรียบเรียงอรรถกถาทีฆนิกายไว้ ชื่อว่า สุมังคลวิลาสินี, อีกทั้งได้เรียบเรียงอรรถกถามัชฌิมนิกายไว้ ชื่อว่า ปปัญจสูทนี, เรียบเรียงอรรถกถาสังยุตต-นิกายไว้ ชื่อว่า สารัตถัปปกาสินี และเรียบเรียงอรรถกถาอังคุตตรนิกายไว้ ชื่อว่า มโนรถปูรณี ในลำดับนั้นได้ปริวรรตปัจจรียอัฏฐกถา ในอภิธัมมปิฎก จากภาษาสิงหฬ แล้วเรียบเรียงอรรถกถาธัมมสังคณีไว้ ชื่อว่า อัฏฐสาลินี ด้วยภาษามคธซึ่งเป็นภาษาเดิม อีกทั้งเรียบเรียงอรรถกถาวิภังคปกรณ์ไว้ ชื่อว่า สัมโมหวิโนทนี และเรียบเรียงอรรถกถาของปกรณ์ทั้ง ๕ ชื่อว่า ปรมัตถทีปนีไว้ด้วย

ท่านพระพุทธโฆสะ ได้ทำอรรถกถาภาษาสิงหฬแม้ทั้งหมดให้เป็นอรรถกถาแห่งพระไตรปิฎก ด้วยภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาเดิมอย่างนี้ ด้วยประการดังกล่าวนี้แล อรรถกถา (ในภาษามคธ) แม้นั้น ได้นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวต่างประเทศทั้งหลายทั้งปวง เมื่อการแปลอรรถกถาพระไตรปิฎกสิ้นสุดลง ได้เกิดแผ่นดินไหว

อรรถกถาพระไตรปิฎกที่ท่านพระพุทธโฆสะรจนาดังกล่าวมานี้จบลงโดย(ใช้เวลา) เพียงปีเดียวเท่านั้น

ครั้นนั้นแล ท่านพุทธโฆสะ ครั้นทำกิจเสร็จแล้ว ปรารถนาจะไหว้พระศรีมหาโพธิ จึงกราบลาพระภิกษุสงฆ์ แล้วกลับไปชมพูทวีป ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง ในกถาว่าด้วยประวัติพระพุทธโฆสะนี้ ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลาย กล่าว สังคหะคาถาไว้ (แปลได้) ดังนี้;

ครั้นล่วงไปแล้ว ๙๕๖ แต่กาลปรินิพพานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระราชาผู้เป็นใหญ่ในนรชน พระนามว่า มหานาม ได้เสด็จเถลิงราชัยในลังกา โดย (ราช) ธรรม ๑๐ ประการ

ณ ที่ใกล้สถานตรัสรู้ เกิดพราหมณ์หนุ่มผู้มีความรู้ในวิชชาและกระบวนศิลปะ ถึงฝั่งในพระเวท ๓ รู้ลัทธิสมัยด้วยดี เชี่ยวชาญในวาทะ (ลัทธิ) ทั้งปวง มีความต้องการใน (การโต้) วาทะเที่ยวประวาทะไปในชมพูทวีป เดินทางมาถึงวิหารแห่งหนึ่ง แล้วร่ายความรู้ของท่านปตัญชลีอย่างสมบูรณ์บท มีปริมณฑลดี อยู่ตลอดราตรี

ในวิหารนั้น มีพระมหาเถระองค์หนึ่ง ชื่อว่า เรวตะ รู้ชัดแจ้งว่า "สัตว์ผู้นี้ มีปัญญามาก เราควรฝึกฝนไว้" แล้วท่านก็แสร้งกล่าวว่า "ใครหนอ ร้องอยู่อย่างเสียงฬาร้อง" พราหมณ์หนุ่มกล่าวถามท่านว่า "ท่านรู้ความหมายในเสียงร้องของฬาด้วยหรือ ?"ท่านกล่าวว่า "ฉันรู้" พราหมณ์หนุ่มนั้นจึงทำให้ท่านหยั่งลงสู่ปัญหาที่เป็นความรู้ (ในลัทธิ) ฝ่ายตน พระเถระก็พยากรณ์ปัญหาที่พราหมณ์หนุ่มถามแล้ว ๆ ได้ อีกทั้งชี้แจงข้อผิดพลาดให้ด้วย พราหมณ์หนุ่มนั้นถูกพระเถระท้วงว่า "ถ้ากระนั้นท่านจงหยั่งลง (ซักถาม) วาทะ (ลัทธิ) ของอาตมาบ้าง" พราหมณ์หนุ่มนั้นก็กล่าวแก้ความหมายแห่งบาลีมหาอภิธรรมของท่านมิได้ พราหมณ์หนุ่มจึงกล่าวถาม "นี้เป็นมนต์ของใคร ?" ท่านบอกว่า "เป็นพระพุทธมนต์" พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า

"โปรดให้กระผมเถิด" พระเถระกล่าวว่า "เราจะให้แก่บุคคลผู้ทรงเพศของพวกเรา"

พราหมณ์หนุ่มนั้น อันเหตุแห่งบุญในกาลก่อนชักจูงแล้วจึงบรรพชา เพื่อต้องการ (ได้พระพุทธ) มนต์ ครั้นเขาได้อุปสมบทแล้ว ก็เล่าเรียนพระไตรปิฎก ภายหลังท่านได้ถือเอาพระไตรปิฎกนั้นว่า "มรรคนี้เป็นทางดำเนินทางเดียว" ท่านเป็นผู้ปรากฏโดดเด่นดุจดังดวงไฟ ดุจดังดวงจันทร์ ดุจดังดวงอาทิตย์ ซึ่ง (สามารถ) พยากรณ์อรรถอันล้ำลึกแก่สัตว์ทั้งหลายได้ดุจพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านจึงมีนามว่า "พุทธโฆสะ" เป็นปานประหนึ่งองค์พระพุทธเจ้าบนพื้นแผ่นดิน ในครั้งนั้น ท่านผู้มีความรู้นั้นได้รจนาปกรณ์ ชื่อ **ญาโณทัย** ขึ้นไว้ในวิหารนั้น แล้วได้รจนาคัมภีร์ **อัฏฐสาลินี** อันเหมาะสมของธัมมสังคณี และเริ่มรจนา**อรรถกถาพระปริตต์**ด้วย

พระเรวตะเถระได้เห็นคัมภีร์อรรถกถานั้น จึงกล่าวคำนี้ว่า "ในชมพูทวีปนี้นำ (สืบต่อ) กันมาแต่เพียงคัมภีร์พระบาลี ไม่มี**อรรถกถา** อีกทั้ง**อาจริยวาท** มีรูป (ประเภท) ต่างๆ ก็ไม่มีในชมพูทวีปนี้, แต่คัมภีร์อรรถกถาในภาษาสิงหลล้วน ซึ่งท่านพระมหินท์ ผู้มีความรู้ได้ตรวจตรากถามรรคที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ และที่พระเถระมีท่านพระสารีบุตรเป็นต้นร้อยกรองไว้ ซึ่งขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้งแล้ว ได้สร้างขึ้นไว้ในภาษาสิงหฬ เป็นไปอยู่ในหมู่ชาวสิงหฬ เธอจงไปในทวีปสิงหฬนั้น ฟังอรรถกถาภาษาสิงหฬนั้นแล้ว แปลไว้ในภาษามคธ อรรถกถา (ที่แปลในภาษามคธ) นั้น จะนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง"

ครั้นพระเถระกล่าวอย่างนั้นแล้ว ท่านผู้มีความรู้มากก็เลื่อมใส ออกจากวิหารนั้น เดินทางมายัง (ลังกา) ทวีปนี้ ในรัชกาลของพระราชา (มหานาม) พระองค์นี้นั่นแล มาถึงมหาวิหารซึ่งเป็นที่อยู่ของท่านสาธุภิกษุทั้งปวง แล้วไปยังเรือนมหาปธาน ได้ฟังอรรถกถาภาษาสิงหฬและเถรวาทโดยประการทั้งปวง จากสำนักท่านพระสังฆปาละแล้ว ก็ตัดสินใจว่า "นี่แหละเป็นพระบรมพุทธาธิบายขององค์พระผู้เป็นเจ้าของพระธรรม" จึงนิมนต์พระสงฆ์ในวิหารนั้นมาพร้อมกัน แล้วกล่าวว่า "โปรดให้คัมภีร์ทั้งปวงแก่กระผม เพื่อสร้างอรรถกถา ด้วยเถิด"

เพื่อทดสอบสติปัญญา พระสงฆ์จึงมอบ ๒ พระคาถาให้แก่ท่านพระพุทธโฆสะ โดยกล่าวว่า "ท่านจงแสดงความสามารถของท่านใน ๒ พระคาถานี้ เราได้เห็นความสามารถนั้นแล้ว จะให้คัมภีร์ทั้งหมด" ท่านจึงรวบรวมพระไตรปิฎก พร้อมทั้ง

อรรถกถา โดยย่นย่อ แล้วรจนาปกรณ์ชื่อว่า วิสุทธิมัคค ในมหาวิหารนี้นั่นเอง ครั้นแล้ว ท่านได้นิมนต์พระสงฆ์ ผู้ฉลาดในความรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ประชุมกัน ณ ที่ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ (ในลังกา) แล้วเริ่มให้อ่านปกรณ์วิสุทธิมัคค

เพื่อประกาศความเชี่ยวชาญของท่านให้ปรากฏในประชาชน เทวดาทั้งหลายจึงซ่อนคัมภีร์ (ที่ท่านเขียนแล้ว) ไว้เสีย ท่านเองก็ได้ทำปกรณ์วิสุทธิมัคคนั้นอีกถึง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง เมื่อนำเอาคัมภีร์มาเพื่อให้อ่านในวาระที่ ๓ เทวดาทั้งหลายจึงนำอีก ๒ คัมภีร์มาวางไว้ด้วยกัน ณ ที่นั้น ครั้งนั้น พระภิกษุทั้งหลายจึงให้อ่านคัมภีร์ทั้ง ๓ ด้วยกัน ความแตกต่างกัน โดยคัณฐะก็ดี โดยอรรถก็ดี โดยเบื้องต้นและเบื้องปลายก็ดี โดยบาลีทั้งหลายก็ดี โดยบททั้งหลายก็ดี โดยพยัญชนะทั้งหลายก็ดี มิได้มีในคัมภีร์แม้ทั้ง ๓ เลย ครั้งนั้น พระสงฆ์ต่างยินดีชื่นชมเป็นพิเศษ พูดกันแล้วกันเล่าว่า "ท่านผู้นี้ คือพระ (ศรีอริย) เมตไตรย มิต้องสงสัย" แล้วมอบคัมภีร์พระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถาให้

ในครั้งนั้น ท่านอยู่ในวิหารซึ่งเป็นคลังแห่งคัมภีร์ เป็นที่ห่างไกลความคลุกคลี ได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬแม้ทั้งหมด ลงในภาษามคธอันเป็นภาษาเดิมของอรรถกถาทั้งปวง อรรถกถาภาษามคธนั้น เป็นอรรถกถาที่นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายทุกภาษา พระอาจารย์ชั้นพระเถระทั้งหลายทั้งปวงถืออรรถกถาภาษามคธนั้นเป็นประหนึ่งพระบาลี

ครั้งนั้น ครั้นเมื่อกิจที่ควรทำทั้งหลาย ถึงความสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ท่านพระพุทธโฆสะนั้น ก็กลับมายังชมพูทวีป เพื่อนมัสการพระศรีมหาโพธิ (ณ พุทธคยา)

พระราชา มหานาม ทรงครอบครองผืนแผ่นดินใหญ่ตลอด ๑๒ ปี ทรงสร้างบุญทั้งหลายอย่างงดงาม แล้วเสด็จไปตามยถากรรม ฝ่ายพระ (พุทธโฆสะ) เถระนั้นได้รจนาอรรถกถาพระ (ไตร) ปิฎกไว้ ได้สร้างประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกเป็นอันมาก ธำรงอยู่ตลอดอายุขัย ได้ไปสู่สวรรค์ชั้นดุสิต[๑] แล้ว ฉะนี้แล

---

๑ ในคาถานี้กล่าวว่า ท่านพระพุทธโฆสะไปเกิดในชั้นดุสิต แต่ในคาถาท้ายคัมภีร์วิสุทธิมัคค ฉบับอักษรสิงหฬ กล่าวว่า ท่านพุทธโฆสะปรารถนาไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

คำปรารถนาของท่านพุทธโฆสเถระ

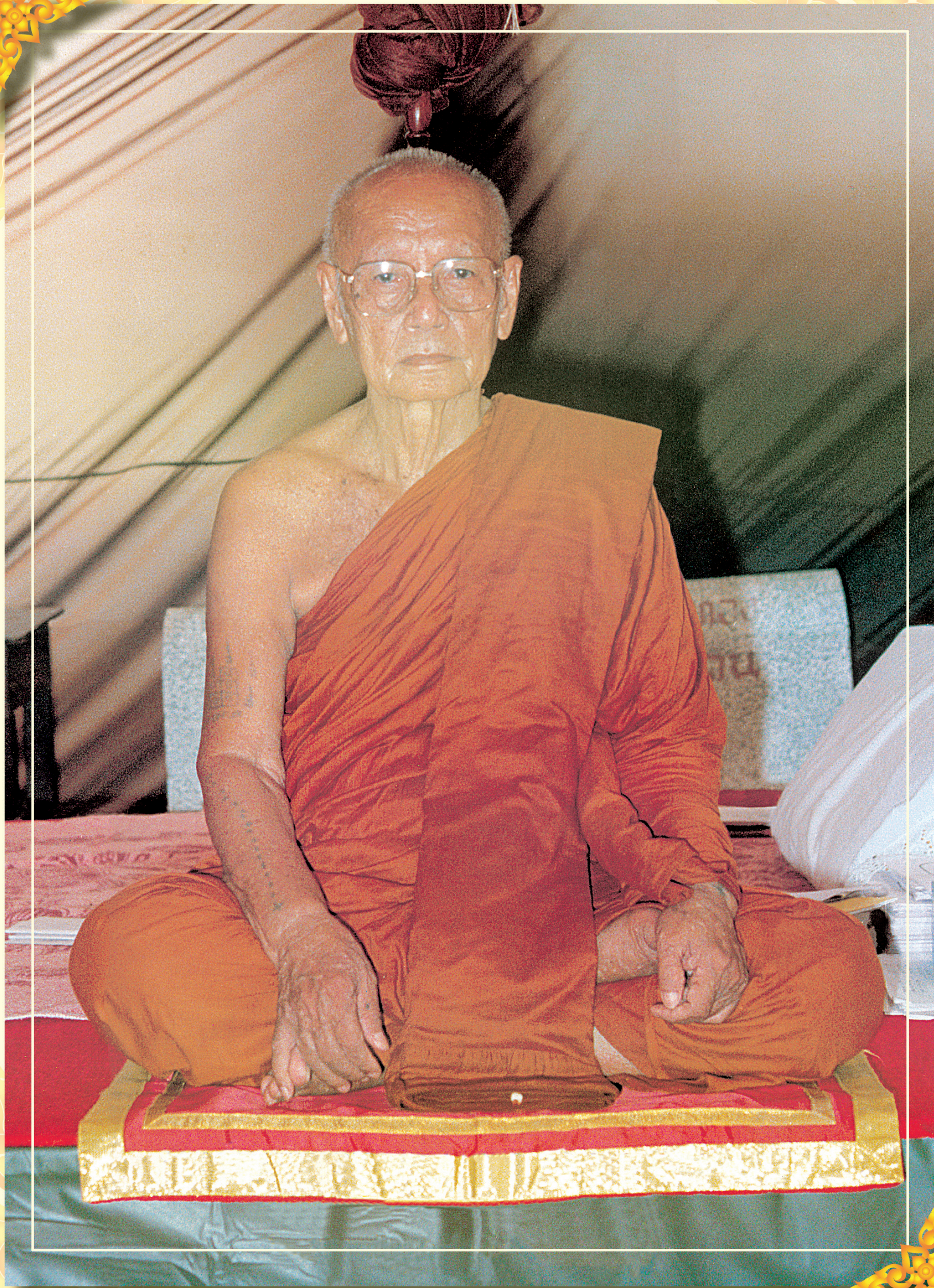
(วิสุทธิมรรค ฉบับอักษรสิงหฬ มีคาถาต่อท้ายว่า)

ยํ สิทฺธํ อิมินา ปุญฺญ ยํ จญฺญํ ปสุตํ มยา
เอเตน ปุญฺญกมฺเมน ทุติเย อตฺตสมฺภเว
ตาวตึเส ปโมเทนฺโต สีลาจารคุเณ รโต
อลคฺโค ปญฺจกาเมสุ ปตฺวา ปรมํ ผลํ
อนฺติเม อตฺตภาวมฺหิ เมตฺเตยฺยํ มุนิปุงฺควํ
โลกคฺคปุคฺคลํ นาถํ สพฺพสตฺตหิเต รตํ
ทิสฺวาน ตสฺส ธีรสฺส สุตฺวา สทฺธมฺมเทสนํ
อธิคนฺตฺวา ผลํ อคฺคํ โสเภยฺยํ ชินสาสนนฺติ.

— แปลความว่า —

บุญใดสำเร็จด้วยการกระทำนี้ และบุญอื่นใดที่ข้าพเจ้าขวนขวายไว้ ด้วยกรรมเป็นบุญนั้น ในอัตตภาพที่ ๒ ขอให้ข้าพเจ้าปราโมทย์อยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ยินดีในคุณคือศีลและอาจาระ ไม่เกี่ยวเกาะในกามคุณ ๕ ได้บรรลุอริยผลชั้นที่ ๑ (โสดาปัตติผล) ในอัตตภาพสุดท้าย ขอให้ข้าพเจ้าได้พบพระศรีอริยเมตไตรย พระมุนีผู้ประเสริฐ ผู้เป็นบุคคลยอดของโลก พระผู้เป็นนาถะ ผู้ทรงพอพระทัยในการเกื้อกูลสัตว์ทั้งปวง ขอให้ข้าพเจ้าได้ฟังพระสัทธรรมของพระมุนีพระองค์นั้น ผู้เป็นปราชญ์แล้วได้บรรลุพระอริยผลชั้นยอด (อรหัตตผล) พึงทำพระศาสนาของพระชินเจ้าให้งดงาม ด้วยประการฉะนี้ เทอญ

ความร้ายในโลกล้วน		เหลือหลาย
รุมรอบรบใจกาย		เกลื่อนแท้
สิ่งอื่นจักหักหาย		หาห่อน มีฤๅ
เว้นแต่ความดีแก้		กลับร้ายกลายดี

สารัตถวิจารณ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้นั้น เป็นคัมภีร์พิเศษคัมภีร์หนึ่ง หมู่ปราชญ์สงเคราะห์เข้าไว้ในประเภท **อรรถกถา** ซึ่งมีความสำคัญเป็นที่สองรองลงมาจากบาลี **ท่านมหาพุทฺธโฆสเถร** ชาวชมพูทวีป รจนาขึ้น ณ ประเทศลังกาสมัยเมื่อพันกว่าปีมาแล้ว มีหนังสือสำหรับอธิบายขยายความของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้อีกคัมภีร์หนึ่ง ซึ่งสงเคราะห์เข้าไว้ในประเภท **ฎีกา** ชื่อ **ปรมตฺถมญฺชุสา มหาฎีกา ท่านธมฺมปาลเถร** รจนาขึ้นภายหลังต่อมา ณ ประเทศลังกานั้นเหมือนกัน

ที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระตั้งชื่อคัมภีร์ของท่านว่า **วิสุทธิมัคค** นั้น ท่านได้ให้อรรถาธิบายไว้อย่างแจ่มชัดว่า คำว่า **วิสุทธิ** หมายเอาพระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา พระนิพพานที่ได้ชื่อเช่นนั้น โดยความหมายว่า **เป็นสภาพที่บริสุทธิ์หมดจดกิเลสมลทินโดยสิ้นเชิง** คำว่า **มัคค** หมายความว่า **หนทาง** หรือ **อุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึง** เมื่อรวมเข้าเป็นคำเดียวกันว่า **วิสุทธิมัคค** ก็ได้ความหมายว่า **ทางสู่พระนิพพาน** หรือ **อุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึงพระนิพพาน**

ฉะนี้ ผู้ที่อ่านหรือเรียนคัมภีร์วิสุทธิมรรค จึงได้ชื่อว่าอ่านหรือตรวจดูแผนที่อันชี้บอกทางสู่พระนิพพาน ผู้ที่ลงมือปฏิบัติตามแผนที่ ได้แก่ พยายามรักษาศีลตามเพศภูมิของตนให้บริสุทธิ์ แล้วเจริญภาวนาสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้ชื่อว่ากำลังเดินไปในทางสู่พระนิพพาน เมื่อได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานลุถึงขั้น **ญาณทัสสนวิสุทธิ** แล้ว ได้ชื่อว่า เดินไปถึงจุดหมายปลายทาง คือลุถึงพระนิพพานแล้ว

ที่ว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์ที่แสดงแผนที่หรือทางสู่พระนิพพานนั้น อะไรเป็นแผนที่หรือทางสู่พระนิพพาน ? และท่านแสดงไว้อย่างไร ?

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้นั้น ท่านมหาพุทธโฆสเถระ แสดงสารัตถะไว้ ๒๓ ตอน เรียกว่า ปริจเฉท ดังนี้คือ :-

ปริจเฉทที่ ๑ เรียกว่า **สีลนิเทศ** แสดงถึงการรักษาศีลอันเป็นพื้นฐานเบื้องต้นสำหรับพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๒ เรียกว่า **ธุตังคนิเทศ** แสดงถึงวิธีการบำเพ็ญธุดงควัตร บำบัดความมักมากให้เบาบาง และส่งเสริมศีลให้บริสุทธิ์ผุดผ่องได้ที่ มีประสิทธิภาพพอที่จะรองรับสมถกัมมัฏฐานต่อไป

ปริจเฉทที่ ๓ เรียกว่า **กัมมัฏฐานคหณนิเทศ** แสดงถึงบุพกิจเบื้องต้นก่อนลงมือเจริญสมถกัมมัฏฐาน และวิธีเรียนเอาสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งตามอัธยาศัย

ปริจเฉทที่ ๔ เรียกว่า **ปฐวีกสิณนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญปฐวีกสิณกัมมัฏฐาน โดยพิสดาร อันเป็นสมถกัมมัฏฐานประการแรก

ปริจเฉทที่ ๕ เรียกว่า **เสสกสิณนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญกสิณกัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๓ อย่าง มีอาโปกสิณเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๖ เรียกว่า **อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ มีอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น อันเป็นหมวดที่ ๑ รองจากกสิณ ๑๐

ปริจเฉทที่ ๗ เรียกว่า **ฉอนุสสตินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐาน ๖ ประการ มีพุทธานุสสติเป็นต้น มีเทวตานุสสติเป็นที่สุด

ปริจเฉทที่ ๘ เรียกว่า **อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐาน ที่เหลืออีก ๔ ประการ มีมรณานุสสติเป็นต้น (๒ ปริจเฉทนี้ ว่าด้วยอนุสสติ ๑๐ ประการ)

ปริจเฉทที่ ๙ เรียกว่า **พรหมวิหารนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญพรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ ประการ มีเมตตากัมมัฏฐานเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๐ เรียกว่า **อารุปปนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ ประการ มีอากาสานัญจายตนกัมมัฏฐานเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๑ เรียกว่า **สมาธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญปฏิกูลสัญญากัมมัฏฐาน กับ ธาตุววัตถานกัมมัฏฐาน อันเป็นกัมมัฏฐานหมวดสุดท้ายของสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ

ปริจเฉทที่ ๑๒ เรียกว่า **อิทธิวิธนิเทศ** แสดงถึงวิธีการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่างๆ ๑๐ ประการ มีอธิฏฐานอิทธิเป็นต้น ซึ่งสามารถอธิษฐานให้เป็นไปได้ต่างๆ อันเป็นผลสำเร็จมาแต่สมถกัมมัฏฐานที่เจริญได้ที่แล้ว

ปริจเฉทที่ ๑๓ เรียกว่า **อภิญญานิเทศ** แสดงถึงอภิญญา ๖ ประการ มีทิพพโสต คือหูทิพย์ สามารถฟังเสียงพิเศษได้เป็นต้น อันเป็นผลสำเร็จมาแต่สมถกัมมัฏฐานเช่น

เดียวกัน

ปริจเฉทที่ ๑๔ เรียกว่า **ขันธนิเทศ** แสดงถึงขันธ์ ๕ อันเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดแรก

ปริจเฉทที่ ๑๕ เรียกว่า **อายตนะ, ธาตุนิเทศ** แสดงถึงอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ อันเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดที่ ๒ และที่ ๓ ตามลำดับ

ปริจเฉทที่ ๑๖ เรียกว่า **อินทฺริย, สัจจนิเทศ** แสดงถึงอินทรีย์ ๒๒ และอริยสัจ ๔ อันเป็นภูมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดที่ ๔ และที่ ๕ ตามลำดับ

ปริจเฉทที่ ๑๗ เรียกว่า **ปัญญาภูมินิเทศ** แสดงถึงปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการ อันเป็นภูมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดสุดท้าย

ปริจเฉทที่ ๑๘ เรียกว่า **ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้น **ทิฏฐิวิสุทธิ** คือแรกได้เห็นสภาวธรรมด้วยภาวนาปัญญา ได้แก่เห็นรูปเห็นนามตามเป็นจริง อันเป็นการก้าวขึ้นสู่วิปัสสนาญาณชั้นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๙ เรียกว่า **กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้นสิ้นความสงสัยในสภาวธรรมคือรูปนามอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะได้เห็นรูปนามพร้อมทั้งเหตุปัจจัยด้วยภาวนาปัญญา

ปริจเฉทที่ ๒๐ เรียกว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้นข้ามพ้นอุปกิเลสของวิปัสสนา ชี้ขาดได้ด้วยภาวนาปัญญา ว่า นี้ทางสู่พระนิพพาน นั้นไม่ใช่

ปริจเฉทที่ ๒๑ เรียกว่า **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เข้าขั้นกำลังดำเนินไปตามวิถีของวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ตั้งแต่อุทยัพพยญาณอย่างแก่จนถึงอนุโลมญาณโดยลำดับ

ปริจเฉทที่ ๒๒ เรียกว่า **ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนา กัมมัฏฐาน ถึงขั้นได้บรรลุอริยมัคคญาณทั้ง ๔ มีโสดาปัตติมัคคเป็นต้น อันเป็นที่ชี้บอกทางสู่พระนิพพานประการสุดท้าย

ปริจเฉทที่ ๒๓ เรียกว่า **ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ** แสดงถึงอานิสงส์ของภาวนาปัญญาอันบังเกิดขึ้นด้วยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน อันผู้ปฏิบัติถึงขีดแล้วจะพึงได้ประสบในปัจจุบัน อันนับเป็นปริจเฉทสุดท้าย ด้วยประการฉะนี้

สารัตถะ คือ ข้อความอันเป็นสาระในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระนำมาแสดงไว้ด้วยกระบวนการ ๒๓ ปริจเฉทนี้ เมื่อสงเคราะห์เข้าในไตรสิกขา ๓ ประการ คงได้ดังนี้ คือ สีลนิเทศกับธุตังคนิเทศ ๒ ปริจเฉทนี้สงเคราะห์เข้าในสีลสิกขา ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓ กัมมัฏฐานคหณนิเทศถึงปริจเฉทที่ ๑๓ อภิญญานิเทศ ๑๑ ปริจเฉทนี้สงเคราะห์เข้าในจิตตสิกขา ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ขันธนิเทศถึงปริจเฉทที่สุดท้ายคือปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ สงเคราะห์เข้าในปัญญาสิกขา

ด้วยประการฉะนี้ จึงได้คำตอบว่า **สารัตถะ** ที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระนำมาบรรยายไว้ทั้ง ๒๒ ปริจเฉท เว้นปริจเฉทที่ ๒๓ หรือเมื่อสงเคราะห์ให้สั้นแล้วคือศีล, สมาธิและปัญญา นี้นี่แหละเรียกว่า **แผนที่หรือทางสู่พระนิพพาน**

ส่วนปัญหาข้อว่า ท่านแสดงไว้อย่างไรนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคอันบรรจุสารัตถะไว้ทั้ง ๒๒ ปริจเฉท เว้นปริจเฉทสุดท้าย เป็นคำตอบที่ถูกต้องและดีที่สุดแล้ว ฉะนั้นนักศึกษาพึงพยายามอ่านหรือศึกษาปฏิบัติพิสูจน์ให้คำตอบด้วยตนเองนั่นเถิด

แท้จริงคัมภีร์ **วิสุทธิมรรค** นี้นั้น **ท่านมหาพุทธโฆสเถระ** ได้ถอดถ่ายสารัตถะจากพระไตรปิฎกซึ่งบรรจุข้อความถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ มาเรียบเรียงปรุงแต่งเข้าระเบียบไว้โดยย่อสั้น แต่มีข้อความล้วนเป็นสาระสำคัญเพียง ๒๓ ปริจเฉท กล่าวคือ **พระวินัยปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่ศีล ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้เพียง ๒ ปริจเฉท คือ สีลนิเทศกับธุตังคนิเทศ **พระสุตตันตปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่สมาธิ ซึ่งท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ เพียง ๑๑ ปริจเฉท คือตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓ ถึงปริจเฉทที่ ๑๓ **พระอภิธรรมปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่ปัญญา ซึ่งท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้ ณ ที่นี้เพียง ๙ ปริจเฉท คือ ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ถึงปริจเฉทที่ ๒๒

แหละเพราะเหตุฉะนี้นั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ก็คือพระไตรปิฎกย่อนั่นเอง หรือจะเรียกว่า หัวใจพระพุทธศาสนาชนิดที่ย่อมาอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ก็สมควร เพราะ

สารัตถะที่ถอดถ่ายมาจากพระไตรปิฎกอย่างครบเนื้อถ้อยกระทงความ ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติอย่างบริบูรณ์ สามารถที่จะช่วยผู้ส่งผู้ปฏิบัติโดยถูกถ้วนแล้วให้ลุถึงจุดหมายปลายทางคือพระนิพพานได้แท้จริง

ก็แหละ การที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระ ได้ถอดถ่ายสารัตถะจากพระไตรปิฎกมาปรุงแต่งเป็นบรรทัดฐานไว้ โดยมีใจความอันกระทัดรัดและไพเราะเหมาสม สำเร็จเป็นแผนที่ชี้บอกทางสู่พระนิพพานไว้อย่างย่อสั้น แต่เด่นชัดจะแจ้งเข้าใจง่าย และสมบูรณ์ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติเห็นปานฉะนี้นั้น นับว่าเป็นบุญลาภอันประเสริฐเลิศยิ่งสำหรับพุทธศาสนิกชนรุ่นหลัง ๆ นี้ อย่างหาสิ่งเปรียบได้ยากทีเดียว ถ้าหากเราไม่มีคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นมรดกตกทอดมาแล้ว จะทำให้นักศึกษาต้องเสียกำลังและเวลาค้นคว้าหาสารัตถะในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก จึงจะได้สารัตถะมาเป็นหลักปฏิบัติ ถึงกระนั้น ก็ยังไม่เป็นที่หวังได้อย่างแน่นอน ถ้าไม่ใช่นักศึกษาชั้นมีปัญญาพิเศษจริงๆ แล้ว ถึงจะศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกตลอดชีวิต ก็อาจจะไม่ได้สารัตถะอย่างสมบูรณ์เท่าที่ปรากฏมีอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ด้วยซ้ำ และคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นที่รู้จักและขึ้นชื่อเลืองลือกันในหมู่ปราชญ์ฝ่ายศาสนาอย่างกว้างขวาง ทั้งภายในและภายนอกประเทศทั้งทวีปเอเซียและทวีปยุโรปทั่วไป

สำหรับผู้ที่เจริญด้วยศรัทธาปรารถนาใคร่จะอ่านพระไตรปิฎก แต่ไม่มีโอกาสเพียงพอด้วยประการใดๆ ก็ตาม ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะแนะด้วยความปรารถนาดีว่า สมควรอ่านคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้แหละเป็นดีที่สุด จะเป็นเสมือนได้อ่านพระไตรปิฎกโดยตลอดเหมือนกัน หรือบางทีอาจจะได้สาระประโยชน์ยิ่งกว่าอ่านพระไตรปิฎกโดยตรงเสียด้วยซ้ำไป แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคประเสริญกว่าคัมภีร์พระไตรปิฎก หมายความเพียงว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ มีสารัตถะเพียงย่อๆ เหมาะแก่ผู้มีโอกาสน้อย ทั้งท่านผู้รจนาก็ทรงไว้ซึ่งปัญญาอันชาญฉลาด สามารถถอดถ่ายมาปรับปรุงเข้าระเบียบ มีข้อความสัมพันธ์ติดต่อกันตามลำดับจากง่ายไปหายาก จาก หยาบไปหาละเอียด จากต่ำไปหาสูง ถูกต้องตามหลักวิชาครูทุกประการ ข้าพเจ้าเห็นว่า นอกจากเป็นการเหมาะสมสำหรับผู้มีเวลาน้อยแล้วยังเป็นการเหมาะสมสำหรับผู้มีปัญญาน้อยด้วย

ข้าพเจ้าใคร่ที่จะให้ข้ออุปมาว่า การที่นักศึกษาสมัยนี้จะพึงค้นคว้าหาสารัตถะในพระไตรปิฎกนั้น เป็นเสมือนค้นหาเข็มในมหาสมุทร ซึ่งถ้าหากจะได้พบเข็ม ก็จะ

ต้องใช้พลังงานอย่างหนักหน่วง และจะต้องใช้เวลายาวนานมากทีเดียว แม้กระนั้นแล้วถ้า มิใช่นักศึกษาชั้นปัญญาชนจริงๆ ก็ไม่มีหวังจะได้พบด้วยซ้ำ ส่วนการค้นคว้าหาสารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นเสมือนค้นหาเข็มในโอ่ง ซึ่งไม่ต้องใช้พลังงานมากนักและไม่ต้องใช้เวลาอันยาวนานสักเท่าไร กับทั้งมีหวังว่าจะต้องได้พบเข็มอย่างแน่นอนด้วย

หากนักศึกษานักอ่านทั้งหลาย จะพึงเกิดความย่อท้อขึ้นมาว่า แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านก็แสดงไว้อย่างยืดยาวเหลือเกิน ต้องเสียเวลาอ่านมาก หรือไม่มีเวลาพอจะอ่านอยู่นั่นเอง ข้าพเจ้าก็จะไม่ขัดอัธยาศัย แต่จะขอชี้แจงไว้ว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งบรรจุความถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์แล้ว ก็เป็นเรื่องที่ย่อสั้นเพียงนิดเดียวเท่านั้นเอง ถ้าจะย่อแผนที่ชี้ทางพระนิพพานให้เล็กสั้นลงกว่านี้ก็อาจจะทำได้ และมีผู้ทำไว้แล้วด้วยซ้ำไป แต่ก็จะมองไม่เห็นถนัดชัดเจน ผลลัพธ์ก็คือ ไม่ได้สาระประโยชน์อย่างสมบูรณ์ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติ โดยเฉาะด้านทฤษฎีคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ มวลปราชญ์ฝ่ายศาสนาต่างก็ให้ ทรรศนะไว้อย่างต้องกันว่า บรรดาคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งย่อสารัตถะจากพระไตรปิฎก เพื่อให้สำเร็จเป็นแนวการศึกษาและแนวการปฏิบัติทางลัด สำหรับผู้มีโอกาสน้อย หรือปัญญาน้อยแล้ว ไม่มีคัมภีร์ใดที่เหมาะสม ซึ่งทำได้ดี มีข้อความไพเราะเข้าใจง่าย น่าอ่าน น่าศึกษา เหมือนคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้สักคัมภีร์เดียว

แต่อย่างไรก็ดี เพราะเหตุที่พระพุทธวจนะนั้น เป็นสิ่งที่สุขุมคัมภีรภาพลึกซึ้งเป็นอันมากโดยธรรมนิยม ฉะนั้น ข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ถึงแม้ท่านผู้รจนาจะได้พยายามย่อความมาแสดงไว้เป็นระเบียบ เพื่อความเข้าใจง่ายสำหรับผู้อ่านสักเพียงไรก็ตาม แต่ก็ยังมีสารัตถะชนิดที่สุขุมลึกซึ้งประกอบอยู่เป็นธรรมดา ด้วยความจริงข้อนี้แหละ อาจมีได้เป็นได้ทีเดียว ที่จะทำให้นักศึกษาหรือผู้อ่านโดยมากถือเอาเนื้อถ้อยกระทงความไม่ได้ถนัด หรือเข้าใจไม่แจ้งชัด ด้วยเพียงการอ่านตำราโดยลำพังตนเอง ดังนั้น ทางที่ดีที่สุด ควรจะได้หาโอกาสศึกษาไต่ถามในสำนักครูอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญโดยเฉพาะเป็นครั้งคราวอีกสถานหนึ่งด้วย

แหละเพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ครุ่นคิดมานานแล้วว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ไม่ใช่ แต่เพียงใช้เป็นหลักสูตรสำหรับนักศึกษาภาษาบาลีแผนกเดียว เหมือนอย่างที่เป็นอยู่ในขณะนี้เท่านั้น (ใช้เป็นหลักสูตรเปรียญ ๘ ประโยค และ ๙ ประโยค) ควรจะแปลและ

เรียบเรียงเป็นความไทย ใช้เป็นหลักสูตรแผนกนักธรรมและธรรมศึกษาด้วย ทั้งนี้ เพื่อให้สารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอันล้ำค่านี้ ได้แพร่หลายกว้างขวางไปในหมู่นักศึกษาศาสนาทุกแผนก ตลอดถึงประชาชนผู้ใคร่ธรรมทั่วไป ซึ่งสารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็มีคุณลักษณะลดหลั่นชั้นเชิงพอเหมาะพอดีกับชั้นของแผนกนักธรรมหรือธรรมศึกษาที่คณะสงฆ์ใช้ศึกษาอยู่ในปัจจุบันคือ **ตอนสีลนิเทศ** ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี **ตอนสมาธินิเทศ** ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นโท **ตอนปัญญานิเทศ** ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นเอก แม้ว่าขณะนี้ความครุ่นคิดของข้าพเจ้ายังเป็นความฝันจมอยู่ที่ก้นบึ้งก็ตาม แต่ข้าพเจ้าก็ยังมั่นใจอยู่ว่า ความฝันของข้าพเจ้านี้จักเป็นความจริงผุดลอยขึ้นมาสักวันหนึ่ง ถ้าผู้นำทางศาสนามีความเข้มแข็งขึ้นเมื่อใดก็คงจักจะเป็นความจริงขึ้นเมื่อนั้น

ก็แหละ **การตรวจชำระครั้งนี้** ถ้าตอนใดหรือประโยคไหนข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคย่อสั้นนัก ทำให้เข้าใจได้ยาก แต่ในคัมภีร์มหาฎีกาปรมัตถมัญชุสา ให้อรรถาธิบายไว้อย่างกว้างขวาง และช่วยเสริมให้เข้าใจความได้แจ่มกระจ่างขึ้น เช่นนี้ ข้าพเจ้าก็ยกเอาข้อความในมหาฎีกานั้นมาเรียงเข้าประกอบกัน หรือติดต่อกันไปทีเดียว โดยมุ่งที่จะให้ผู้อ่านเข้าใจถึงสารัตถะนั้น ๆ โดยถูกต้องเป็นประมาณ ขอท่านผู้อ่านและนักศึกษาโปรดทราบตามนี้

ถึงกระนั้นแล้วก็ดี โดยเหตุที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้นั้น บรรจุไว้ซึ่งสารัตถะอันสุขุมประณีตลึกซึ้งกว้างขวาง ซึ่งบางแห่งบางตอนลึกล้ำคัมภีรภาพเสียจนเกินสมองสามัญชนที่จะพึงรู้ได้ก็มี ฉะนี้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง โดยที่ข้าพเจ้าเองก็มีสติปัญญาดวงตาอันสั้นนัก เหมือนกระต่ายใช้ขาอันสั้น ๆ ของมันหยั่งน้ำมหาสมุทร ดังนั้น แม้ว่าข้าพเจ้าจะได้ใช้ความอุตสาหะพยายามของลูกผู้ชายชำระตรวจสอบเป็นอย่างดีอย่างสุดฝีมือเท่าที่มีอยู่แล้วก็ตาม ก็อาจจะยังมีข้อความผิดพลาดคลาดเคลื่อนเหลืออยู่ไม่มากก็น้อย โดยไม่ต้องสงสัยทีเดียว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงขออภัยไว้ ณ ที่นี้ ที่ทำให้ผู้อ่านต้องเข้าใจเคลื่อนคลาด หรือไม่สามารถที่จะทำให้ท่านผู้อ่านเข้าใจกระจ่างแจ่มชัด และขอให้ฉันทานุมัติไว้ ขอท่านปราชญ์ทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาช่วยตัดและช่วยต่อให้พอเหมาะพอดี ทั้งนี้เพื่อประโยชน์แก่ชาวพุทธไทยสืบไปตลอดกาลด้วยเทอญ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺคปาลิ
วิ.ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺคปาลิ
วิ.ม.	วินยปิฏก	มหาวคฺคปาลิ
วิ.จู.	วินยปิฏก	จูฬวคฺคปาลิ
วิ.ป.	วินยปิฏก	ปริวารปาลิ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺคปาลิ
ที.ม.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺคปาลิ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺคปาลิ
ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสกปาลิ
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสกปาลิ
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสกปาลิ
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺคปาลิ
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺคปาลิ
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺคปาลิ
สํ.สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺคปาลิ
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺคปาลิ
องฺ.เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาตปาลิ
องฺ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาตปาลิ
องฺ.ติก	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาตปาลิ
องฺ.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาตปาลิ
องฺ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาตปาลิ

องฺ.อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาตปาลิ
องฺ.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาตปาลิ
องฺ.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาตปาลิ
องฺ.เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาตปาลิ
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐปาลิ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทปาลิ
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทานปาลิ
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตกปาลิ
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาตปาลิ
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุปาลิ
ขุ.เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุปาลิ
ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถาปาลิ
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถาปาลิ
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกปาลิ
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทสปาลิ
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทสปาลิ
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺคปาลิ
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย	อปทานปาลิ
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํสปาลิ
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏกปาลิ

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณีปาลิ
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺคปาลิ
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถาปาลิ
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติปาลิ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุปาลิ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมกปาลิ
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐานปาลิ

ปกรณวิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
เปฏโก.	เปฏโกปเทส
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ.	วินยปิฏก	สมนฺตปาสาทิกา	ปาราชิกกณฺฑ – สํฆาทิเสสาทิ–มหาวคฺคาทิอฏฺฐกถา
กงฺขา.อ.	กงฺขาวิตรณีอฏฺฐกถา		
วิ.สงฺคห.	วินยสงฺคหอฏฺฐกถา		
วิ.นิจฺฉย.	วินยวินิจฺฉย		
อุตฺตรวิ.	อุตฺตรวินิจฺฉย		
ขุทฺทสิกฺขา	ขุทฺทสิกฺขา		
มูลสิกฺขา	มูลสิกฺขา		

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	มหาวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา
ม.มู.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	มูลปณฺณาสกอฏฺฐกถา
ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	มชฺฌิมปณฺณาสกอฏฺฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	อุปริปณฺณาสกอฏฺฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	สคาถวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.นิ.,ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	นิทานขนฺธวารวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.สฬา.,ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	สฬายตนมหาวารวคฺคฏฺฐกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	เอกกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ทุก.,ติก.,จตุกฺก.,อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ทุกาทินิปาตอฏฺฐกถา

องฺ.ปญฺจก.,ฉกฺก.,สตฺตก.,อฏฺฐก.,นวก.,ทสก.,เอกาทสก.อ.			
	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ปญฺจกาทินิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	ขุทฺทกปาฐอฏฺฐกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทอฏฺฐกถา	
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อุทานอฏฺฐกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อิติวุตฺตกอฏฺฐกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	วิมานวตฺถุอฏฺฐกถา
ขุ.เปต.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	เปตวตฺถุอฏฺฐกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรีคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกอฏฺฐกถา	
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.จู.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	จูฬนิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปกาสินี	ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	วิสุทฺธชนวิลาสินี	อปทานอฏฺฐกถา
ขุ.พุทฺธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	มธุรตฺถวิลาสินี	พุทฺธวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	จริยาปิฏกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี	อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค	สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา
อภิ.ปญฺจ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ปญฺจปกรณอฏฺฐกถา	

อรรรถกถาปกรณวิเสส

เนตฺติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	เนตฺติอฏฺจกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห	
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมาวตาร	

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฏีกา	วชิรพุทฺธิฏีกา
สารตฺถ.ฏีกา	สารตฺถทีปนีฏีกา
วิมติ.ฏีกา	วิมติวิโนทนีฏีกา
กงฺขา.ฏีกา	กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกา
กงฺขา.ฏีกา (อภินว)	วินยตฺถมญฺชูสา กงฺขาวิตรณี อภินวฏีกา
วินย.ฏีกา	วินยาลงฺการฏีกา
วิ.ฏีกา	วินยวินิจฺฉยฏีกา
อุตฺตร.ฏีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฏีกา
ขุทฺท.ฏีกา	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฏีกา
ขุทฺท.ฏีกา (อภินว)	ขุทฺทสิกฺขาอภินวฏีกา
มูล.ฏีกา	มูลสิกฺขาฏีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฏีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสนี	สีลกฺขนฺธวคฺคฏีกา
ที.ม.ฏีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสนี	มหาวคฺคฏีกา
ที.ปา.ฏีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสนี	ปาฏิกวคฺคฏีกา
ที.สี.ฏีกา (อภินว)	ทีฆนิกาย	สาธุวิลาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฏีกา
ม.มู.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสนี	มูลปณฺณาสกฏีกา
ม.ม.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสนี	มชฺฌิม-อุปริปณฺณาสกฏีกา

สํ.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสนี	สํยุตฺตฏีกา
องฺ.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย	สารตฺถมญฺชูสา	องฺคุตฺตรฏีกา
ขุ.ธ.ฏีกา	ธมฺมปทมหาฏีกา		

ฏีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี–วิภงฺค–ปญฺจปกรณมูลฏีกา
อภิ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี–วิภงฺค–ปญฺจปกรณอนุฏีกา
ม.ฏีกา	มณิทีปฏีกา	
มธุ.ฏีกา	มธุสารตฺถทีปนีฏีกา	

ฏีกาปกรณวิเสส

เนตฺ.ฏีกา	เนตฺติฏีกา	
เนตฺ.วิ.	เนตฺติวิภาวินี	
มิลินฺท.ฏีกา	มธุรตฺถปกาสินี	มิลินฺทปญฺหฏีกา
วิสุทฺธิ.มหาฏีกา	ปรมตฺถมญฺชูสา	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา	วิสุทฺธิมคฺคจูฬฏีกา	
อภิ.วตารฏีกา	อภิธมฺมตฺถวิกาสินี	อภิธมฺมาวตารฏีกา
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกา	
มณิ.ฏีกา	มณิสารมญฺชูสาฏีกา	

คัณฐี

ปฏิ. คณฺฐิ	ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺฐกถาคณฺฐิ
วิ.โยชนา	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีโยชนา

สารบัญ

เรื่อง **หน้า**

ปริจเฉทที่ ๕ เสสกสิณนิเทศ

ปริจเฉทที่ ๖ อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ

ปริจเฉทที่ ๙ พรหมวิหารนิเทศ

ปริจเฉทที่ ๑๐ อารุปปนิเทศ

ปริจเฉทที่ ๑๑ สมาธินิเทศ

ปริจเฉทที่ ๑๙ กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

ปริจเฉทที่ ๒๐ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ปริจเฉทที่ ๒๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

วิสุทธิมรรค

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

นิทานกถา

ปัญหาพยากรณ์

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ไว้ดังนี้

[๑] นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้[๑]

ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระพุทธนิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ ?

ได้ยินว่า มีเทวบุตรตนใดตนหนึ่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ซึ่งเสด็จประทับอยู่ ณ พระนครสาวัตถีในเวลาอันเป็นส่วนแห่งราตรี เพื่อจะถอนความสงสัยของตน จึงได้กราบทูลถามปัญหานี้ว่า :-

ประชาสัตว์ รกชัฏทั้งภายในรกชัฏทั้งภายนอก รุงรังไป
ด้วยรกชัฏ ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์
จึงขอกราบทูลถามพระพุทธองค์ ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้
เสียได้[๑]

๑-๑ ดูเทียบ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๖-๒๗

อธิบายปุจฉาปัญหา

ปุจฉาปัญหานั้นมีอรรถาธิบายโดยย่อ ดังนี้ :- คำว่า **รกชัฏ** นี้เป็นชื่อของตัณหา ซึ่งเป็นเพียงดังว่าข่าย เป็นความจริง ตัณหานั้นเป็นเสมือนหนึ่งชฎากล่าวคือแขนงสาขาแห่งสุมทุมพุ่มไม้ไผ่เป็นต้น โดยอรรถว่า เกี่ยวประสานไว้ เพราะบังเกิดขึ้นบ่อย ๆ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นด้วยสามารถเบื้องล่างเบื้องบน เพราะเหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า รกชัฏ

อนึ่ง ตัณหานี้นั้นเรียกว่า **เป็นรกชัฏทั้งภายในเป็นรกชัฏทั้งภายนอก** เพราะบังเกิดขึ้นในบริขารของตนและบริขารของคนอื่น ในอัตภาพของตนและของคนอื่น ในอายตนะภายในและอายตนะภายนอก **ประชาสัตว์รุงรังแล้วด้วยรกชัฏ**อันเกิดขึ้นอยู่อย่างนี้นั้น เหมือนอย่างว่า ไม้ไผ่เป็นต้นย่อมรุงรังด้วยแขนงไผ่เป็นต้น ฉันใด อันว่าประชากล่าวคือหมู่สัตว์ นี้แม้สิ้นทั้งมวล รุงรังแล้วด้วยรกชัฏคือตัณหานั้น อธิบายว่าอันรกชัฏคือตัณหารัดรึงแล้ว เกี่ยวประสานไว้แล้ว เหมือนอย่างนั้น

ก็เพราะเหตุที่หมู่สัตว์รุงรังอย่างนี้ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคนั้นว่า **ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์จึงขอกราบทูลถามพระพุทธองค์**

คำว่า **ข้าแต่พระโคดม** เทวบุตรระบุพระนามพระผู้มีพระภาค โดยพระโคตร

คำว่า **ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้** คือเทวบุตรกราบทูลถามว่า ใครจะพึงถาง ใครจะเป็นผู้สามารถเพื่อจะถางรกชัฏอันรึงรัดไตรโลกธาตุซึ่งดำรงอยู่ด้วยอาการอย่างนี้นั้นได้

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคผู้มีญาณอันส่องไปมิได้ติดขัดในสรรพธรรมทั้งหลาย เป็นเทวดาของทวยเทพ เป็นเทวดายิ่งกว่าเทวดาทั้งหลาย เป็นท้าวสักกะเลิศล้นกว่าท้าวสักกะทั้งหลาย เป็นพรหมล่วงเลยพรหมทั้งหลาย ทรงแกล้วกล้าเพราะทรงประกอบด้วยพระเวสารัชญาณ ๔ ทรงไว้ซึ่งพระทศพลญาณ มีพระญาณมิได้มีเครื่องขีดขั้น มีพระจักษุรอบด้าน ครั้นถูกเทวบุตรกราบทูลถามดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงตอบข้อความนั้นแก่เทวบุตร จึงได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ ความว่า :-

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

คำปรารภของผู้รจนาคัมภีร์

[๒] บัดนี้ ข้าพเจ้า (หมายเอาพระมหาพุทธโฆษาจารย์) จักบรรยายความแห่งพระพุทธนิพนธคาถาที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาพระคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสวิสัชนาไว้แล้วนี้ อันต่างด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ตามที่เป็นจริงต่อไป

โยคีบุคคลเหล่าใดในพระศาสนานี้ ได้รับการบรรพชาอันหาได้ด้วยยากในพระศาสนาของพระชินเจ้าแล้ว แม้ถึงจะต้องการความบริสุทธิ์ เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความบริสุทธิ์อันเป็นทางตรงทางเกษมซึ่งสงเคราะห์ด้วยศีลเป็นต้นตามที่เป็นจริงแล้ว ก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้ แม้ถึงจะเพียรพยายามอยู่ก็ตาม

ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งมีอันไตร่ตรองถูกต้องดีแล้ว โดยอิงอาศัยเทศนานัยของพระเถระทั้งหลายชาวมหาวิหาร อันจะทำความปราโมชให้แก่โยคีบุคคลเหล่านั้น

เมื่อข้าพเจ้ารจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นโดยความเคารพขอสาธุชนทั้งหลายผู้ประสงค์ความบริสุทธิ์สิ้นทั้งมวล จงใคร่ครวญดูโดยความเคารพเทอญ

อธิบายทางแห่งวิสุทธิ

[๓] ในคำเหล่านั้น คำว่า **วิสุทธิ** นักศึกษาพึงทราบว่า ได้แก่พระนิพพานอันปราศจากมลทินทั้งปวง อันบริสุทธิ์ที่สุด ทางแห่งวิสุทธิ (คือพระนิพพาน) นั้น ชื่อว่า **วิสุทธิมรรค** อุบายเป็นเครื่องบรรลุถึง เรียกว่า **มัคคะ** รวมความว่า ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค คืออุบายเป็นเครื่องบรรลุถึงซึ่งวิสุทธิคือพระนิพพานนั้น

ก็แหละ **ทางแห่งวิสุทธิ** นี้นั้น

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่งเหตุสักว่า **วิปัสสนา** เท่านั้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :-

เมื่อใด โยคีบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ก็จะเบื่อหน่ายในทุกข์ นี้คือทางแห่งวิสุทธิ[๑]

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง **ฌาน** และ **ปัญญา** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญามีในผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน[๒]

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง **กรรม** เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

กรรม, วิชชา, ธรรม, ศีลและชีวิตอันอุดม สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยคุณธรรม ๕ ประการนี้ หาใช่บริสุทธิ์ด้วยโคตรและทรัพย์ไม่[๓]

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง **ศีล** เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นแล้ว มีความเพียรปรารภแล้ว มีตนส่งไปแล้ว ในกาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามห้วงน้ำอันข้ามแสนยากได้[๔]

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง **สติปัฏฐาน** เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ทางสายนี้ได้แก่สติปัฏฐานสี่[๕]

แม้ใน **สัมมัปปธาน** เป็นต้น ก็มีนัยเหมือนกันนี้

---

๑ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘

๒ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๙

๓ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๔๘, ๑๐๑/๖๒, ๑๐๘

๔ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๙๖/๑๐๒-๑๐๓

๕ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑

อธิบายปัญหาพยากรณ์

[๔] ก็แหละ ในปัญหาพยากรณ์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยสามารถแห่งคุณมี**ศีล** เป็นต้น จะอรรถาธิบายโดยย่อ ดังนี้ :-

คำว่า **ตั้งตนไว้ในศีลแล้ว** คือ ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ในข้อนี้มีอรรถาธิบายว่า โยคีบุคคลผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์เท่านั้น จึงเรียกได้ว่า ผู้ตั้งอยู่ในศีล ณ ที่นี้ เพราะฉะนั้น ที่ว่าตั้งอยู่ในศีล ก็เพราะบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ คำว่า **นรชน** ได้แก่สัตว์ คำว่า **มีปัญญา** คือมีปัญญาในติเหตุกปฏิสนธิอันเกิดแต่กรรม

คำว่า **ยังสมาธิจิตและปัญญาให้เจริญอยู่** คือยังสมาธิและวิปัสสนาปัญญาให้เกิดอยู่ ก็แหละ ณ ที่นี้ **สมาธิ** ทรงแสดงด้วยหัวข้อว่า **จิต** ส่วน **วิปัสสนา** ทรงแสดงโดยชื่อว่า **ปัญญา** คำว่า **มีความเพียร** คือมีความพยายาม จริงอยู่ วีริยะ เรียกว่า **อาตาปะ** เพราะอรรถว่าเผากิเลสทั้งหลายให้เร่าร้อน ความเพียรนั้นมีอยู่แก่นรชนนั้น เหตุนั้น นรชนนั้นจึงชื่อว่า **อาตาปี** แปลว่า มีความเพียร

คำว่า **มีปัญญาเครื่องบริหาร** อธิบายว่า ปัญญาท่านเรียกว่า **เนปักกะ** แปลว่า ปัญญาเครื่องบริหาร, ผู้ประกอบด้วยปัญญาเครื่องบริหารนั้น ก็แหละ ด้วยบท **เนปักกะ** นี้ทรงแสดงถึงปาริหาริกปัญญา จริงอยู่ ในปัญหาพยากรณ์นี้ ปัญญามาถึง ๓ วาระ ใน ๓ วาระนั้น วาระแรกได้แก่ **สชาติปัญญา** วาระที่ ๒ ได้แก่ **วิปัสสนาปัญญา** วาระที่ ๓ ได้แก่ **ปาริหาริกปัญญา** อันกำหนดนำไปซึ่งกิจการทั้งปวง

คำว่า **เป็นภิกขุ** ความว่า ผู้ใดเห็นภัยในสงสาร ผู้นั้นชื่อว่าเป็นภิกขุ คำว่า **เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้** อธิบายว่า นรชนนั้นเป็นภิกขุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ ด้วยศีลนี้ ๑ ด้วยสมาธิที่ทรงแสดงด้วยหัวข้อว่าจิตนี้ ๑ ด้วยปัญญา ๓ อย่างนี้ ๑ ด้วยความเพียรนี้ ๑ ยืนอยู่บนแผ่นดินคือศีล ยกขึ้นซึ่งศัสตราคือวิปัสสนาปัญญา ที่ลับแล้วด้วยหินคือสมาธิ ด้วยมือคือปาริหาริกปัญญา ซึ่งมีกำลังคือความเพียรช่วยประคอง แล้วจะพึงถาง, จะพึงตัด, จะพึงทำลาย ซึ่งรกชัฏคือตัณหาอันตกไปในสันดานของตนนั้นเสียได้แม้อย่างสิ้นเชิง เหมือนอย่างบุรุษยืนอยู่บนแผ่นดินแล้วเงื้อง่าศัสตราที่ลับดีแล้วขึ้น จะพึงถางกอไผ่ขนาดใหญ่ได้ ฉะนั้น

ก็แหละ ในขณะแห่ง **มัคคญาณ** ชื่อว่าภิกขุนี้ถางรกชัฏนั้น ในขณะแห่ง **ผลญาณ** ชื่อว่าถางรกชัฏเสร็จแล้ว ย่อมสำเร็จเป็นทักขิเณยยบุคคลชั้นยอดของโลกพร้อมทั้งเทวโลก ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า :-

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

[๕] ภิกษุนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **ผู้มีปัญญา** ด้วยปัญญาใดในพระพุทธ-นิพนธคาถานั้น กิจที่ภิกษุนั้นจะต้องทำในปัญญานั้น หามีไม่ เพราะว่า ปัญญานั้นสำเร็จแก่เธอด้วยอานุภาพแห่งกรรมเก่ามาแล้ว

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้นพึงตั้งตนไว้ในศีลแล้วพึงเจริญสมถะและวิปัสสนาซึ่งตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งจิตและปัญญา โดยกระทำติดต่อกันไปด้วยสามารถแห่งความเพียรที่ตรัสไว้แล้วในบทว่า **ผู้มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร** และโดยกระทำความรู้แจ้งชัดด้วยสามารถแห่งปัญญานั่นเถิด

เป็นอันพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดง **ทางแห่งวิสุทธิ** นี้ ในพระพุทธนิพนธคาถานั้น ด้วยมุขคือ ศีล, สมาธิและปัญญา ด้วยประการฉะนี้

ทรงประกาศกิจแห่งสิกขา ๓

ก็ด้วยพระธรรมเทศนาเพียงเท่านี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศสิกขา ๓, คำสั่งสอนอันมีความงาม ๓, อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชชา ๓ เป็นต้น, การเว้นส่วนสุดทั้งสอง และการส้องเสพมัชฌิมาปฏิปทา, อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอบายเป็นต้น, การประหานกิเลสโดยอาการ ๓, ธรรมเป็นปฏิปักษ์แห่งการล่วงละเมิดเป็นต้น, การชำระสังกิเลส ๓, และเป็นอันทรงประกาศเหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น

ทรงประกาศอย่างไร ?

อธิบายว่า ในสิกขา ๓ นั้น อธิสีลสิกขาทรงประกาศด้วยศีล อธิจิตตสิกขาทรงประกาศด้วยสมาธิ อธิปัญญาสิกขาทรงประกาศด้วยปัญญา

ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยศีล จริงอยู่ ศีลชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า “ก็อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรม

ทั้งหลาย ? ศีลอันบริสุทธิ์ด้วยดีเป็นเบื้องต้น”[๑] และเพราะพระบาลีว่า “การไม่ทำบาปทั้งปวง”[๒] ดังนี้ ก็แหละ ศีลนั้นชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งคุณมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ความงามในท่ามกลางแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยสมาธิจริงอยู่ สมาธิ ชื่อว่าเป็นท่ามกลางแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า “การยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม”[๓] ดังนี้ แหละสมาธินั้น ชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งคุณมีการแสดงฤทธิ์ได้เป็นต้น[๓] ความงามในที่สุดแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยปัญญา จริงอยู่ ปัญญา ชื่อว่าเป็นความงามในที่สุด เพราะพระบาลีว่า “การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้เป็นคำสอนของท่านผู้รู้ทั้งหลาย”[๓] ดังนี้ และเพราะมีปัญญาเป็นยอด แหละปัญญานั้นชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ทั้งหลาย สมดังที่ตรัสไว้ ดังนี้ :-

ภูเขาหินทึบเป็นแท่งเดียว ย่อมไม่หวั่นสะเทือนด้วยลม
ฉันใด บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหวในคำนินทาและ
คำสรรเสริญทั้งหลาย ฉันนั้น[๔]

ทำนองเดียวกัน อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชชา ๓ ทรงประกาศด้วยศีล เพราะโยคีบุคคลอาศัยศีลสมบัติแล้ว จึงจะบรรลุวิชชา ๓ ได้ อื่นจากศีลสมบัติแล้วหาบรรลุได้ไม่ อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีอภิญญา ๖ ทรงประกาศด้วยสมาธิ เพราะโยคีบุคคลอาศัยสมาธิสมบัติแล้ว จึงจะบรรลุอภิญญา ๖ ได้ อื่นจากสมาธิสมบัติแล้วหาบรรลุได้ไม่ อุปนิสัยแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทาทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะโยคีบุคคลอาศัยปัญญาสมบัติแล้ว จึงจะบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ มิใช่ด้วยเหตุอย่างอื่น

อนึ่ง การเว้นส่วนสุดคือกามสุขัลลิกานุโยค ทรงประกาศด้วยศีล การเว้นส่วนสุดคืออัตตกิลมถานุโยค ทรงประกาศด้วยสมาธิ การส้องเสพมัชฌิมาปฏิปทา ทรงประกาศด้วยปัญญา

---

๑ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๙/๒๑๒

๒ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐

๓-๓-๓ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐

๔ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๘๑/๕๓

อนึ่ง อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอบาย ทรงประกาศด้วยศีล อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงกามธาตุ ทรงประกาศด้วยสมาธิ อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงภพทั้งปวง ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งตทังคปหาน ทรงประกาศด้วยศีล การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งวิกขัมภนปหาน ทรงประกาศด้วยสมาธิ การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทปหาน ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง ปฏิปักขธรรมชั้นล่วงละเมิดแห่งกิเลสทั้งหลาย ทรงประกาศด้วยศีล ปฏิปักขธรรมชั้นครอบงำจิต ทรงประกาศด้วยสมาธิ ปฏิปักขธรรมชั้นอนุสัย ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง การชำระสังกิเลสชั้นทุจริต ทรงประกาศด้วยศีล การชำระสังกิเลสชั้นตัณหา ทรงประกาศด้วยสมาธิ การชำระสังกิเลสชั้นทิฏฐิ ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามี ทรงประกาศด้วยศีล เหตุแห่งความเป็นพระอนาคามี ทรงประกาศด้วยสมาธิ เหตุแห่งความเป็นพระอรหันต์ ทรงประกาศด้วยปัญญา จริงอยู่ พระโสดาบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย พระสกทาคามีก็เช่นกัน พระอนาคามี ตรัสว่าเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ส่วนพระอรหันต์ ตรัสว่าเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา

คุณธรรมหมวดละสาม ๙ หมวดนี้ คือ สิกขา ๓, ศาสนามีความงาม ๓, อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชชา ๓ เป็นต้น, การเว้นส่วนสุดทั้งสองและการส้องเสพมัชฌิมาปฏิปทา, อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอบายเป็นต้น, การประหานกิเลสโดยอาการ ๓, ธรรมเป็นปฏิปักษ์แห่งการล่วงละเมิดเป็นต้น, การชำระสังกิเลส ๓, เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น และคุณธรรมหมวดละสามอื่น ๆ อีกทำนองเดียวกันนี้เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้วด้วยศีล, สมาธิและปัญญาเพียงเท่านี้ ด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๑
สีลนิเทศ

พรรณนาศีลโดยพิสดาร

[๖] ก็แหละ **วิสุทธิมรรค** คือทางแห่งวิสุทธินี้ แม้ว่าพระผู้มีพระภาคจะได้ทรงแสดงโดยมุขคือศีลสมาธิปัญญาอันสงเคราะห์ด้วยคุณธรรมเป็นอเนกประการดังที่พรรณนามาแล้วก็ตาม นับว่าทรงแสดงไว้อย่างย่อมาก เหตุนั้น จึงยังไม่เพียงพอเพื่อความเป็นอุปการะ แก่เวไนยสัตว์ทั่ว ๆ ไป ดังนั้น เพื่อจะพรรณนาความแห่งวิสุทธิมรรคนั้นอย่างพิสดาร ขอตั้งปัญหากรรมปรารภถึงศีล เป็นประการแรก ดังนี้ :-

ปัญหาเรื่องศีล

๑. อะไร ชื่อว่าศีล
๒. ที่ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่ากระไร
๓. อะไร เป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐานของศีล
๔. ศีลมีอานิสงส์อย่างไร
๕. ศีลนี้มีกี่อย่าง
๖. อะไร เป็นความเศร้าหมองของศีล และ
๗. อะไร เป็นความผ่องแผ้วของศีล

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

ในปัญหากรรมเหล่านั้น มีคำวิสัชนาดังต่อไปนี้ :-

ปัญหาข้อว่า **อะไร ชื่อว่าศีล** วิสัชนาว่า ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นอยู่ก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตตปฏิบัติอยู่ก็ดี ชื่อว่าศีล คำนี้สมดังที่พระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

“อะไร ชื่อว่าศีล เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล สังวรชื่อว่าศีล การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล”[๑]

เจตนาศีล

ในศีลเหล่านั้น คำว่า **เจตนาชื่อว่าศีล** ได้แก่เจตนาของบุคคลผู้งดเว้นจากบาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นอยู่ หรือเจตนาของบุคคลผู้กำลังบำเพ็ญวัตตปฏิบัติอยู่

เจตสิกศีล

เจตสิก ชื่อว่าศีล ได้แก่ **วิรติเจตสิก** ของบุคคลผู้งดเว้นจากบาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น

อีกประการหนึ่ง **เจตนา ชื่อว่าศีล** ได้แก่เจตนาในกรรมบถ ๗ ดวง ของบุคคลผู้ละอยู่ซึ่งบาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น **เจตสิก ชื่อว่าศีล** ได้แก่กุศลธรรมทั้งหลายคือความไม่โลภ ความไม่พยาบาท ความเห็นชอบ ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า ***ภิกษุละอภิชฌาแล้วเป็นผู้มีจิตปราศจากอภิชฌาอยู่***[๒]

สังวรศีล

สังวร ในคำว่า**สังวรชื่อว่าศีล**นี้ นักศึกษาพึงทราบโดยประการ ๕ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวร ๑ สติสังวร ๑ ญาณสังวร ๑ ขันติสังวร ๑ วีริยสังวร ๑

ในสังวร ๕ อย่างนั้น สังวรนี้คือ “ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้วด้วยความสังวรคือปาติโมกข์นี้”[๓] ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร** สังวรนี้คือ “ภิกษุย่อมรักษาซึ่งอินทรีย์คือจักษุ ย่อมถึงซึ่งความสังวรในอินทรีย์คือจักษุ”[๔] ชื่อว่า **สติสังวร** สังวรนี้ คือ “พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาอชิตมานพว่า อชิตะ กระแสกิเลสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นซึ่งกระแสเหล่านั้น เรากล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น กระแสเหล่านั้นจะพึงตัดให้เด็ดขาดได้ด้วยปัญญา”[๕] ชื่อว่า **ญาณสังวร** แม้การเสพปัจจัย

---

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๖๐

๒ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๑๗/๗๔

๓ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๑/๓๘๗

๔ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๓

๕ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖, ขุ. จู. (ไทย) ๓๐/๖๐/๑๒

ก็ถึงซึ่งอันรวมลงในญาณสังวรนี้ด้วย ส่วนสังวรนี้ใดซึ่งมาโดยนัยมีอาทิว่า "ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว เป็นผู้อดทนต่อความร้อน"[๑] สังวรนี้ชื่อว่า **ขันติสังวร** อนึ่ง สังวรใดที่มาโดยนัยมีอาทิว่า "ภิกษุย่อมไม่ให้กามวิตกซึ่งเกิดขึ้น แล้วตั้งอยู่ในภายใน"[๒] สังวรนี้ชื่อว่า **วีริยสังวร** แม้อาชีวปาริสุทธิคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีพ ก็ถึงซึ่งอันรวมลงในวีริยสังวรนี้ด้วย

สังวรทั้ง ๕ อย่างนี้ก็ดี การงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้าของเหล่ากุลบุตรผู้กลัวบาปก็ดี แม้ทั้งหมดนี้ พึงทราบเถิดว่าเป็น **สังวรศีล** ด้วยประการฉะนี้

อวีติกกมศีล

คำว่า **การไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล** ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดที่เป็นไปทางกายและเป็นไปทางวาจาของบุคคลผู้สมาทานศีลแล้ว

การวิสัชนาปัญหาข้อว่า อะไรชื่อว่าศีล ประการแรก ยุติด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

[๗] จะวิสัชนาในปัญหาข้อที่เหลือต่อไปดังนี้ ปัญหาข้อว่า **ที่ชื่อว่าศีลเพราะอรรถว่ากระไร** วิสัชนาว่า ที่ชื่อว่าศีลเพราะอรรถว่า **ความปกติ** ถาม ที่ว่าความปกติ นี้คืออย่างไร ? ตอบอย่างหนึ่ง คือ **ความทรงอยู่อย่างเรียบร้อย** หมายความว่า ความเป็นผู้มีกิริยาทางกายเป็นต้นไม่เกะกะด้วยอำนาจความสุภาพเรียบร้อย อีกอย่างหนึ่ง คือ **ความรองรับ** หมายความว่า ภาวะที่รองรับด้วยสามารถเป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลาย ก็แหละ ความหมาย ๒ อย่างนี้เท่านั้น ใน **สีล** ศัพท์นี้ บรรดาอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญในลักษณะของศัพท์รับรองต้องกัน ส่วนอาจารย์ฝ่ายอื่นพรรณนาความหมายใน **สีล** ศัพท์นี้ไว้แม้โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ความหมายแห่งสีลศัพท์ หมายความว่า **ยอด** ความหมายแห่งสีลศัพท์ หมายความว่า **เย็น** ฉะนี้ (ฉบับพม่า บาลีเป็น สิรฏฺโฐ สีลตฺโถ, สีตลฏฺโฐ สีลตฺโถ แปลตามนี้)

---

๑ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๔/๒๔, องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๔๘

๒ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๖/๒๕, องฺ ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๕๐

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๓

[๘] ลำดับนี้ จะวิสัชนาในปัญหาข้อที่ว่า **อะไรเป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐานของศีล** ต่อไปดังนี้ :-

แม้ศีลนั้นถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก ก็มีความปกติ **เป็นลักษณะ** เหมือนรูปซึ่งต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก ก็มีภาวะจะพึงเห็นได้เป็นลักษณะ ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า แม้รูปายตนะถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมากโดยที่ต่างกันด้วยสีเขียวสีเหลืองเป็นต้น ก็มีภาวะที่จะพึงเห็นได้เป็นลักษณะ เพราะถึงแม้รูปายตนะจะต่างกันโดยประเภทแห่งสีเขียวเป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจากภาวะที่จะพึงเห็นได้ ฉันใด แม้ศีลถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมากโดยต่างกันมีเจตนาเป็นต้น ก็มีความปกติซึ่งได้กล่าวมาแล้วด้วยสามารถแห่งความทรงอยู่อย่างเรียบร้อยของกิริยาทางกายเป็นต้น และด้วยสามารถแห่งความเป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลายนั้นนั่นแลเป็นลักษณะ เพราะถึงแม้ศีลจะต่างกันโดยประเภทแห่งเจตนาเป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจาก **ความทรงอยู่อย่างเรียบร้อย** และ **ความรองรับ** ฉันนั้น

อนึ่ง การขจัดเสียซึ่งความเป็นผู้ทุศีล หรือคุณคือความหาโทษมิได้ ท่านกล่าวว่า **เป็นรส** ของศีลอันมีลักษณะดังกล่าวมาแล้ว โดยอรรถว่า **เป็นกิจ** และ **เป็นสมบัติ** เพราะฉะนั้น ชื่อว่าศีลนี้นักศึกษาพึงทราบว่า ที่ว่ามีการขจัดเสียซึ่งความเป็นผู้ทุศีลเป็นรสนั้น ด้วยรสเพราะอรรถว่า **กิจ** ที่ว่ามีความหาโทษมิได้เป็นรสนั้น ด้วยรสเพราะอรรถว่า **สมบัติ** เป็นความจริง ในปัญหากรรมมีลักษณะเป็นต้น **กิจ** หรือ **สมบัติ** นั่นเองท่านเรียกว่า **รส**

ศีลนี้นั้นมีความสะอาด **เป็นอาการปรากฏ** วิญญูชนทั้งหลายรับรองกันว่าโอตตัปปะและหิริ **เป็นปทัฏฐาน** ของศีลนั้น จริงอยู่ ศีลนี้นั้นมีความสะอาดที่ตรัสไว้อย่างนี้คือ “ความสะอาดกายความสะอาดวาจาความสะอาดใจ”[๑] เป็นอาการปรากฏ ย่อมปรากฏโดยสภาวะอันสะอาด ย่อมถึงภาวะอันจะพึงถือเอาได้ ส่วนหิริและโอตตัปปะวิญญูชนทั้งหลายรับรองกันว่าเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น อธิบายว่า หิริและ

---

๑ อง. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๑-๑๒๒/๓๖๖-๓๖๗

โอตตัปปะเป็นเหตุใกล้ของศีล เป็นความจริง เมื่อหิริและโอตตัปปะมีอยู่ ศีลจึงเกิดขึ้นและดำรงอยู่ เมื่อหิริและโอตตัปปะไม่มี ศีลย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้เลย

นักศึกษาพึงทราบลักษณะ, รส, อาการปรากฏและปทัฏฐานของศีลตามที่พรรณนามา ด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๔

[๙] ปัญหาข้อว่า **ศีลมีอานิสงส์อย่างไร** วิสัชนาว่า ศีลนั้นมีอันได้ซึ่งคุณเป็นอันมากมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้นเป็นอานิสงส์ สมดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า "อานนท์ กุศลศีลมีความไม่เดือดร้อนเป็นผล มีความไม่เดือดร้อนเป็นอานิสงส์แล"[๑]

ยังมีพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้อย่างอื่นอีกว่า คหบดีทั้งหลาย อานิสงส์ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล มี ๕ ประการเหล่านี้ อานิสงส์ ๕ ประการนั้น คืออะไรบ้าง ?

๑. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมประสบกองแห่งโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๒. คหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก เกียรติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมฟุ้งขจรไป นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๓. คหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล เข้าไปสู่สังคมใด ๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์ก็ดี จะเป็นสังคมพราหมณ์ก็ดี จะเป็นสังคมคหบดีก็ดี จะเป็นสังคมสมณะก็ดี ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๔. คหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๕. คหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีลเบื้องหน้าแต่แตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ, โลกสวรรค์ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล[๒]

---

๑ องฺ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๑-๓

๒ วิ. ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๙๙, ที. ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔, องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๖

แม้อานิสงส์ของศีลอย่างอื่น ๆ เป็นอเนกประการซึ่งมีความเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ เป็นต้น มีความสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงมุ่งหวังอยู่ว่า ขอให้เราพึงเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่สรรเสริญของบรรดาภิกษุเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เธอพึงทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายนั่นเถิด"[๑]

ศีลมีคุณเป็นอันมากมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้นเป็นอานิสงส์ ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

อานิสงส์แห่งศีลอีกนัยหนึ่ง

ที่พึ่งของกุลบุตรทั้งหลายในพระศาสนา เว้นเสียซึ่งศีลอันใดแล้วย่อมไม่มี ใครเล่าจะพึงพรรณนากำหนดอานิสงส์ของศีลอันนั้นได้

น้ำคือศีลย่อมล้างมลทินอันใดของสัตว์ทั้งหลายได้ แม่น้ำสายใหญ่ ๆ คือ คงคา, ยมุนา, สรภู, สรัสวดี, อจิรวดีหรือมหีที่ไหลไป หาสามารถล้างมลทินนั้นของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ไม่

ศีลที่รักษาดีแล้วเป็นศีลห่างไกลจากกิเลสมีความเย็นอย่างที่สุดนี้ ย่อมบันดาลความร้อนกลุ้มของสัตว์ทั้งหลายให้สงบลงได้ ลมปนฝนก็ดี จันทน์เหลืองก็ดี แก้วมุกดาหารก็ดี แก้วมณีก็ดี แสงจันทร์อ่อนก็ดี หาบันดาลความร้อนกลุ้มของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ให้สงบลงได้ไม่

กลิ่นอันใดที่ฟุ้งไปได้ทั้งทวนลมและตามลมเสมอกัน กลิ่นอันนั้นที่จะทัดเทียมด้วยกลิ่นคือศีล จักมีแต่ที่ไหน

บันไดสำหรับขึ้นสู่สวรรค์ หรือประตูในอันเข้าสู่นครนฤพานอย่างอื่น ๆ ที่จะเสมอด้วยศีล จักมีแต่ที่ไหน

---

๑ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗

พระราชาทั้งหลายผู้ทรงประดับแล้วด้วยแก้วมุกดาและแก้วมณีก็ไม่งามเหมือนนักพรตทั้งหลายผู้ประดับด้วยเครื่องประดับคือศีล

ศีลของบุคคลผู้มีศีล ย่อมกำจัดภัยมีการตำหนิตนเป็นต้นเสียได้โดยประการทั้งปวง และย่อมบันดาลให้เกิดเกียรติและความหรรษาในกาลทุกเมื่อ

นักศึกษาพึงทราบกถามุขอันแสดงถึงอานิสงส์ของศีลอันเป็นมูลรากแห่งคุณทั้งหลาย และเป็นเครื่องทำลายกำลังแห่งโทษทั้งหลาย ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้แล

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๕

[๑๐] ลำดับนี้ จะวิสัชนาในปัญหากรรมข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ศีลนี้มีกี่อย่าง ต่อไปดังนี้ :-

ศีลมีอย่างเดียว

ศีลนี้สิ้นทั้งมวล ชื่อว่า มีอย่างเดียว ด้วยลักษณะคือความปกติของตน เป็นประการแรก

ศีล ๒ อย่าง

ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น จาริตตศีล ๑ วาริตตศีล ๑,

ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น อาภิสมาจาริกศีล ๑ อาทิพรหมจริยกศีล ๑,

ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น วิรติศีล ๑ อวิรติศีล ๑,

ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น นิสสิตศีล ๑ อนิสสิตศีล ๑,

ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น กาลปริยันตศีล ๑ อาปาณโกฏิกศีล ๑,

ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๖ โดยแยกเป็น สปริยันตศีล ๑ อปริยันตศีล ๑,

ศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๗ โดยแยกเป็น โลกิยศีล ๑ โลกุตตรศีล ๑

ศีล ๓ อย่าง

ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หีนศีล ๑ มัชฌิมศีล ๑ ปณีตศีล ๑,

ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น อัตตาธิปไตยศีล ๑ โลกาธิปไตยศีล ๑ ธัมมาธิปไตยศีล ๑,

ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปรามัฏฐศีล ๑ อปรามัฏฐศีล ๑ ปฏิปัสสิทธิศีล ๑,

ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น วิสุทธศีล ๑ อวิสุทธศีล ๑ เวมติกศีล ๑,

ศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น เสกขศีล ๑ อเสกขศีล ๑ เนวเสกขนาเสกขศีล ๑

ศีล ๔ อย่าง

ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หานภาคิยศีล ๑ ฐิติภาคิยศีล ๑ วิเสสภาคิยศีล ๑ นิพเพธภาคิยศีล ๑,

ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ภิกขุศีล ๑ ภิกขุนีศีล ๑ อนุปสัมปันนศีล ๑ คหัฏฐศีล ๑,

ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปกติศีล ๑ อาจารศีล ๑ ธัมมตาศีล ๑ ปุพพเหตุกศีล ๑,

ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น ปาติโมกขสังวรศีล ๑ อินทรียสังวรศีล ๑ อาชีวปาริสุทธิศีล ๑ ปัจจยสันนิสสิตศีล ๑

ศีล ๕ อย่าง

ศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น ปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ข้อนี้สมจริง ดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า "ศีล ๕ อย่าง คือ ปริยันตปาริสุทธิศีล ๑ อปริยันตปาริสุทธิศีล ๑ ปริปุณณปาริสุทธิศีล ๑ อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล ๑ ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล ๑"[๑]

ศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ปหานศีล ๑ เวรมณีศีล ๑ เจตนาศีล ๑ สังวรศีล ๑ อวีติกกมศีล ๑

---

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗

อธิบายศีลมีอย่างเดียว

[๑๑] ในบรรดาศีลเหล่านั้น อรรถาธิบายในส่วนแห่งศีลมีอย่างเดียว นักศึกษาพึงทราบ โดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นเทียว

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๑

ในส่วนแห่งศีลมี ๒ อย่าง มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ การบำเพ็ญสิกขาบทตามที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า **สิ่งนี้ควรทำ** ดังนี้ อันใด การบำเพ็ญสิกขาบทนั้นชื่อว่า **จาริตตศีล** การไม่ฝ่าฝืนสิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ว่า **สิ่งนี้ไม่ควรทำ** ดังนี้ อันใด การไม่ฝ่าฝืนนั้นชื่อว่า **วาริตตศีล** ในศีล ๒ อย่างนั้น มีอรรถวิเคราะห์ถ้อยคำดังนี้ บุคคลทั้งหลายย่อมประพฤติในศีลนั้น คือเป็นไปด้วยความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ฉะนั้นศีลนั้น ชื่อว่า **จาริตตศีล** แปลว่า ศีลเป็นที่ประพฤติตามของบุคคลทั้งหลาย, ย่อมป้องกันคือรักษา ซึ่งสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามด้วยศีลนั้น ฉะนั้นศีลนั้น ชื่อว่า **วาริตตศีล** แปลว่า ศีลเป็นเครื่องป้องกันสิกขาบทที่ทรงห้าม, ในศีล ๒ อย่างนั้น จาริตตศีลสำเร็จด้วยศรัทธา และวิริยะ วาริตตศีลสำเร็จด้วยศรัทธา

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นจาริตตศีลและวาริตตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๒

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า **อภิสมาจาร** ได้แก่ ความประพฤติอย่างสูง อภิสมาจารศัพท์นั่นแหละสำเร็จรูปเป็น **อาภิสมาจาริก** อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภอภิสมาจาร ชื่อว่า **อาภิสมาจาริก** คำว่า **อาภิสมาจาริก** นี้เป็นชื่อของศีลที่นอกเหนือไปจากอาชีวัฏฐมกศีล

ศีลชื่อว่า **อาทิพรหมจริยก** เพราะเหตุว่า เป็นเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ คำว่า **อาทิพรหมจริยก** นี้เป็นชื่อของ **อาชีวัฏฐมกศีล** เป็นความจริง ศีลนั้นมีภาวะเป็นเบื้องต้นของมรรค เพราะเป็นสิ่งที่จะต้องชำระให้บริสุทธิ์ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ก็แหละ กายกรรม วจีกรรม อาชีพของภิกษุนั้น ย่อมเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วยดีในเบื้องต้น โดยแท้แล”[๑]

---

๑ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐

อีกประการหนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสไว้ว่าเป็นสิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ สิกขาบทนี้จัดเป็น **อาภิสมาจาริกศีล** สิกขาบทที่เหลือจัดเป็น **อาทิพรหมจริยกศีล**

อีกประการหนึ่ง สิกขาบทที่นับเนื่องในอุภโตวิภังค์ (คำว่าอุภโตวิภังค์ ได้แก่วิภังค์ ๒ คือ ภิกขุวิภังค์และภิกขุนีวิภังค์) ชื่อว่า **อาทิพรหมจริยกศีล** สิกขาบทที่นับเนื่องในขันธกะและวัตรชื่อว่า **อาภิสมาจาริกศีล** อาทิพรหมจริยกศีลจะสำเร็จได้ก็ด้วยความสมบูรณ์แห่งอาภิสมาจาริกศีลนั้น เพราะเหตุฉะนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนา ไม่ทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้วจักทำอาทิพรหมจริยกธรรมให้บริบูรณ์ดังนี้ ข้อนี้ มิใช่ฐานะที่จะมีได้"[๑]

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นอาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๓

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ภาวะสักว่าความงดเว้นจากบาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า **วิรติศีล** คุณธรรมที่เหลือมีเจตนาเป็นต้น ชื่อว่า **อวิรติศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นวิรติศีลและอวิรติศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๔

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า **นิสสัย** ได้แก่นิสสัย ๒ อย่าง คือ ตัณหานิสสัย ๑ ทิฏฐินิสสัย ๑ ในศีล ๒ อย่างนั้น ศีลใดที่บุคคลปรารถนาภวสมบัติให้เป็นไปอย่างนี้ว่า "เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทวดาตนใดตนหนึ่งด้วยศีลนี้" ศีลนี้ชื่อว่า **ตัณหานิสสิตศีล** ศีลใดที่บุคคลให้เป็นไปด้วยทิฏฐิล้วน ๆ อย่างนี้ว่า "เราจักเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยศีลนี้" ศีลนี้ชื่อว่า **ทิฏฐินิสสิตศีล** ส่วนศีลใดที่เป็นโลกุตตรศีล และเป็นโลกิยศีลแต่เป็นเหตุแห่งโลกุตตรศีลนั้น เฉพาะศีลนี้ชื่อว่า **อนิสสิตศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นนิสสิตศีลและอนิสสิตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

---

๑ องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๑/๒๔

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๕

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๕ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่บุคคลสมาทาน กำหนดเวลาชื่อว่า **กาลปริยันตศีล** ศีลที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิตแล้วคงให้ดำเนิน ไปได้เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า **อาปาณโกฏิกศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นกาลปริยันตศีลและอาปาณโกฏิกศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๖

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๖ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่มีความเห็นด้วยสามารถแห่งลาภ, ยศ, ญาติ, อวัยวะและชีวิตเป็นที่สุด ชื่อว่า **สปริยันตศีล** ศีลที่ตรงกันข้าม ชื่อว่า **อปริยันตศีล** สมจริงดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า "ศีลมีที่สุดนั้นเป็นอย่างไร ? ศีลมีลาภเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมียศเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีญาติเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้น เป็นอย่างไร ? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการ นี้ชื่อว่า ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้น"[๑] แม้ศีลทั้งหลายนอกนี้ นักศึกษาก็พึงอธิบายให้พิสดาร โดยทำนองนี้นั่นเทียว แม้ในอธิการวิสัชนาอปริยันตศีล ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะก็ได้กล่าวไว้ว่า "ศีลที่มิใช่มีลาภเป็นที่สุดนั้น เป็นอย่างไร ? บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้แต่จิตก็ไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการ ไฉนเขาจักล่วงละเมิด นี้ชื่อว่า ศีลมิใช่มีลาภเป็นที่สุดนั้น"[๒] แม้ศีลทั้งหลายนอกนี้นักศึกษาก็พึงอธิบายให้พิสดารโดยทำนองนี้นั่นเทียว

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นสปริยันตศีลและอปริยันตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

---

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๗-๕๘

๒ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๗

ในศีล ๒ อย่าง หมวดที่ ๗ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่ประกอบด้วยอาสวะแม้ทุกประเภท ชื่อว่า **โลกิยศีล** ศีลที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะ ชื่อว่า **โลกุตตรศีล** ในศีล ๒ อย่างนั้น โลกิยศีลย่อมนำมาซึ่งภพชั้นวิเศษ และเป็นเหตุแห่งอันออกจากภพด้วย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสังวร ความสังวรเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อนใจ ความไม่เดือดร้อนใจเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมช ความปราโมชเพื่อประโยชน์แก่ปีติ ปีติเพื่อประโยชน์แก่ความสงบใจ ความสงบใจเพื่อประโยชน์แก่ความสุข ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ[๑] ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา นิพพิทาเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ วิราคะเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน, การหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนี้ใด การพูดวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์ การปรึกษาวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์ การเข้าไปอิงวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์ การเงี่ยโสตลงฟังวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์"[๒] โลกุตตรศีลย่อมนำมาซึ่งการออกจากภพและเป็นภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณด้วย

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นโลกิยศีลและโลกุตตรศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๑

[๑๒] ในบรรดาศีล ๓ อย่าง มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ ความว่า ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสาชั้นต่ำชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไป ด้วยอิทธิบาทธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น ชั้นปานกลาง ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปด้วยอิทธิบาทธรรมทั้งหลายชั้นประณีต ชื่อว่า **ปณีตศีล**

---

๑ คำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ ได้แก่ปัจจยปริคคหญาณ ในญาณ ๑๖, นิพพิทา ได้แก่นิพพิทาญาณ, วิราคะ ได้แก่ มัคคญาณ, วิมุตติ ได้แก่ผลญาณ, วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ปัจจเวกขณญาณ

๒ วิ. ป. (ไทย) ๘/๓๖๖/๕๕๒

อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่บุคคลสมาทานด้วยความเป็นผู้ใคร่ยศ ชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่บุคคลสมาทานด้วยความเป็นผู้ใคร่ผลบุญ ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ศีลที่บุคคลสมาทานเพราะอาศัยอริยภาพว่า ศีลนี้เป็นสิ่งที่ควรทำ ชื่อว่า **ปณีตศีล**

อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่หม่นหมองไปด้วยบาปธรรมทั้งหลาย มีการยกตนและข่มผู้อื่นเป็นต้นอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ส่วนภิกษุอื่น ๆ นี้นั้นเป็นผู้ทุศีลมีบาปธรรม ชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่ไม่หม่นหมองอย่างนั้นแต่เป็นชั้นโลกิยะ ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ศีลชั้นโลกุตตระ ชื่อว่า **ปณีตศีล**

อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปเพื่อต้องการภวสมบัติและโภคสมบัติด้วยอำนาจแห่งตัณหา ชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปเพื่อต้องการความหลุดพ้นสำหรับตน ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ปารมิตาศีลที่พระโพธิสัตว์ประพฤติเป็นไปเพื่อต้องการความหลุดพ้นสำหรับสรรพสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **ปณีตศีล**

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นหีนศีล, มัชฌิมศีลและปณีตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๒

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่บุคคลผู้ใคร่เพื่อจะสละทิ้งสิ่งซึ่งไม่สมควรแก่ตน ผู้มีตนเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในตน ชื่อว่า **อัตตาธิปไตยศีล** ศีลที่บุคคลผู้ใคร่เพื่อจะหลีกเลี่ยงการตำหนิของชาวโลก ผู้มีโลกเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในโลก ชื่อว่า **โลกาธิปไตยศีล** ศีลที่บุคคลผู้ใคร่เพื่อจะบูชาความยิ่งใหญ่ของธรรม ผู้มีธรรมเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในธรรม ชื่อว่า **ธัมมาธิปไตยศีล**

ศีล ๓ อย่าง โดยแยกเป็นอัตตาธิปไตยศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๓

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลใดที่ข้าพเจ้าเรียกว่านิสสิตศีลในหมวด ๒ ศีลนั้นชื่อว่า **ปรามัฏฐศีล** เพราะอันตัณหาและทิฏฐิถูกต้องแล้ว ศีลอันเป็นเหตุแห่งมัคคญาณของกัลยาณปุถุชน และประกอบด้วยมัคคญาณของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า **อปรามัฏฐศีล** ศีลอันประกอบด้วยผลญาณของพระเสกขะและพระอเสกขบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธิศีล**

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นปรามัฏฐศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๔

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลใดที่ภิกษุไม่ต้องอาบัติบำเพ็ญแล้ว หรือที่ต้องแล้วได้ทำกลับคืนอีก ศีลนั้นชื่อว่า **วิสุทธิศีล** ศีลที่ภิกษุต้องอาบัติ แล้วไม่ได้ทำกลับคืน ชื่อว่า **อวิสุทธิศีล** ศีลของภิกษุผู้สงสัยในวัตถุก็ดี ในอาบัติก็ดี ในอัชฌาจารก็ดี ชื่อว่า **เวมติกศีล** ในศีล ๓ อย่างนั้น อวิสุทธิศีลอันโยคีบุคคลพึงทำให้บริสุทธิ์ เมื่อความสงสัยเกิดขึ้นอย่าได้ทำการล่วงละเมิดวัตถุ พึงกำจัดความสงสัยเสีย ความผาสุกใจจักมีแก่โยคีบุคคลนั้นด้วยอาการอย่างนี้

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นวิสุทธิศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๕

ในศีล ๓ อย่าง หมวดที่ ๕ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลที่ประกอบด้วยอริยมัคคญาณ ๔ และประกอบด้วยสามัญผล ๓ ชื่อว่า **เสกขศีล** ศีลที่ประกอบด้วยอรหัตผลชื่อว่า **อเสกขศีล** ศีลที่เหลือชื่อว่า **เนวเสกขนาเสกขศีล**

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นเสกขศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะกล่าวไว้ว่า "โดยที่แม้ความปกติของพวกสัตว์นั้น ๆ ในโลกที่คนทั้งหลายอาศัยใช้พูดกันอยู่ว่า 'คนนี้มีสุขเป็นปกติ คนนี้มีทุกข์เป็นปกติ คนนี้มีการทะเลาะเป็นปกติ คนนี้ประดับตนเป็นปกติ' ดังนี้ก็เรียกว่าศีล" ฉะนั้น โดยปริยายนั้น ศีลก็มีอยู่ ๓ อย่างคือ กุศลศีล ๑ อกุศลศีล ๑ อัพยากตศีล ๑ ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นกุศลศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้ ในศีล ๓ อย่างนั้น อกุศลศีล ย่อมเข้ากันไม่ได้กับอาการของศีลที่ประสงค์เอาในอรรถนี้ มีลักษณะเป็นต้นแม้สักอาการเดียว ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงมิได้ยกมาไว้ในอธิการนี้ เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบภาวะที่ศีลนั้นมี ๓ อย่าง โดยนัยเท่าที่บรรยายมาแล้วเท่านั้น

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๑

[๑๓] ในบรรดาศีล ๔ ทั้งหลาย ศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุใดในศาสนานี้ ชอบคบแต่พวกภิกษุทุศีล ไม่ชอบคบพวกภิกษุมีศีล มองไม่เห็นโทษในการล่วงละเมิดวัตถุ เป็นผู้โง่เซอะ มากไปด้วยความดำริผิด ไม่รักษาอินทรีย์ทั้งหลาย ศีลของภิกษุเช่นนี้นั่นแล จัดเป็นหานภาคิยศีล ส่วนภิกษุใดในศาสนานี้ เป็นผู้พอใจอยู่ด้วยศีลสมบัติ ไม่ทำความพอใจให้เกิดขึ้นในการบำเพ็ญกัมมัฏฐานเนือง ๆ ศีลของภิกษุนั้นผู้ยินดีเฉพาะเพียงแค่ศีล ไม่พยายามเพื่อคุณเบื้องสูงขึ้นไป จัดเป็นฐิติภาคิยศีล อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้ ผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ยังพยายามเพื่อต้องการสมาธิต่อไปอีก ศีลของภิกษุนี้ จัดเป็นวิเสสภาคิยศีล อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้ ไม่ยินดีอยู่แต่เฉพาะแค่ศีลสมบัติ ย่อมประกอบเนือง ๆ ซึ่งนิพพิทา คือวิปัสสนาต่อไป ศีลของภิกษุนี้ จัดเป็นนิพเพธภาคิยศีล

ศีล ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นหานภาคิยศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๒

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ สิกขาบททั้งหลายที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะพวกภิกษุ และสิกขาบทเหล่าใดที่พวกภิกษุเหล่านั้นจะต้องรักษานอกเหนือจากบทบัญญัติของภิกษุณีทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **ภิกขุศีล** สิกขาบททั้งหลายที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะพวกภิกษุณี และสิกขาบทเหล่าใดที่พวกภิกษุณีจะต้องรักษานอกเหนือจากบทบัญญัติของภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **ภิกขุนีศีล** ศีล ๑๐ ประการของสามเณรและสามเณรี ชื่อว่า **อนุปสัมปันนศีล** สิกขาบท ๕ ประการด้วยอำนาจแห่งนิจศีล หรือในเมื่อมีความอุตสาหะ ก็สิกขาบท ๑๐ ประการ และสิกขาบท ๘ ประการด้วยสามารถองค์แห่งอุโบสถ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **คหัฏฐศีล**

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นภิกขุศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๓

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ การไม่ล่วงละเมิด (เบญจศีล) ของพวกมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปทั้งหลาย จัดเป็น **ปกติศีล** จารีตประเพณีในขอบเขตของตน ๆ ของตระกูลของตำบลและของลัทธิเดียรถีย์ทั้งหลาย จัดเป็น **อาจารศีล** ศีลพระมารดาของพระโพธิสัตว์ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "อานนท์ ในกาลใดพระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์พระมารดา ความพอพระทัยในบุรุษอันประกอบด้วยกามคุณ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระมารดาพระโพธิสัตว์"[๑] ดังนี้ ศีลนี้จัดเป็น **ธัมมตาศีล** อนึ่ง ศีลในชาตินั้น ๆ ของจำพวกสัตว์ผู้บริสุทธิ์ เช่นพระมหากัสสปะเป็นต้นและของพระโพธิสัตว์ จัดเป็น **ปุพพเหตุกศีล**

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นปกติศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๔

ในศีล ๔ อย่าง หมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ศีลใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ภิกษุในศาสนานี้เป็นผู้สำรวมด้วยความสังวรคือปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารและโคจร มีปกติมองเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย"[๒] ศีลนี้ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวรศีล**

อนึ่ง ศีลใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุแล้วไม่ยึดถือซึ่งนิมิต ไม่ยึดถือซึ่งอนุพยัญชนะ อกุศลบาปธรรมทั้งหลายคืออภิชฌาและโทมนัสย่อมไหลไปสู่ภิกษุนั้นผู้ไม่สำรวมซึ่งจักขุนทรีย์เพราะมีจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสังวรซึ่งจักขุนทรีย์นั้น ย่อมรักษาซึ่งจักขุนทรีย์ ย่อมถึงความสังวรในจักขุนทรีย์, ได้ยินเสียงด้วยโสตะแล้ว....ได้ดมกลิ่นด้วยฆานะแล้ว...ได้ลิ้มรสด้วยชิวหาแล้ว....ได้สัมผัสโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว....ได้รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้วย่อมไม่ยึดถือซึ่งนิมิต....ย่อมถึงซึ่งความสังวรในมนินทรีย์" ฉะนี้ ศีลนี้จัดเป็น **อินทรียสังวรศีล**

---

๑ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๑/๑๒, ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๐๓/๒๓๘

๒ ที. สี. (ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕

อนึ่ง การวิรัติจากมิจฉาอาชีพอันใด ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดซึ่งสิกขาบท ๖ ประการ ที่ทรงบัญญัติไว้เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ และด้วยอำนาจแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ “การหลอกลวง การพูดเลาะเล็ม การกระทำนิมิต การด่าแช่ง การแสวงหาลาภด้วยลาภ” นี้จัดเป็น **อาชีวปาริสุทธิศีล**

การบริโภคปัจจัย ๔ อันบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า “ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงใช้สอยจีวร เพียงเพื่อกำจัดเสียซึ่งความเย็น...”[๑] ฉะนี้ จัดเป็น **ปัจจยสันนิสสิตศีล**

อธิบายปาติโมกขสังวรศีล

[๑๔] ในปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้นนั้น มีกถาวินิจฉัยพร้อมทั้งการพรรณนาตามลำดับ บทจำเดิมตั้งแต่ต้น ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อิธ** หมายความว่าในศาสนานี้ บทว่า **ภิกขุ** ได้แก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา ที่ได้โวหารว่าอย่างนั้น เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสารอย่างหนึ่ง เพราะเป็นผู้ใช้ผ้าที่ถูกทำลายแล้วเป็นต้นอย่างหนึ่ง บทว่า **ปาติโมกข** ในคำว่า สำรวมแล้วด้วยสังวรคือปาติโมกข์นี้ ได้แก่ศีลอันเป็นสิกขาบท จริงอยู่ ศีลอันเป็นสิกขาบทนั้นเรียกว่า **ปาติโมกข** เพราะคุ้มครองรักษาภิกษุนั้น คือปลดเปลื้องภิกษุผู้รักษาศีลนั้นให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ในอบายเป็นต้น ความระวัง ชื่อว่า **ความสังวร** ความสังวรนี้ เป็นชื่อของการไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทางกายและเกิดทางวาจา ความสังวรคือปาติโมกข์ ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร** เป็นผู้สำรวมด้วยสังวรคือปาติโมกข์นั้น ชื่อว่า **ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต** อธิบายว่า ผู้สำรวม คือผู้เข้าถึง ได้แก่ผู้ประกอบด้วยสังวร คือปาติโมกข์ บทว่า **วิหรติ** หมายความว่า ยังอัตภาพให้เป็นไปอยู่ (คืออยู่ด้วยอิริยาบถ ๔)

อรรถาธิบายของบทว่า **ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารและโคจร** เป็นต้น พึงทราบโดยนัยอันมาแล้วในพระบาลีนั่นเทียว จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังต่อไปนี้ :-

---

๑ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒, องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๔๙

พระบาลีแสดงอาจารและโคจร

บทว่า **ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารและโคจร** ไขความว่า อาจารมีอยู่ อนาจารมีอยู่

อนาจาร

ในอาจารและอนาจารนั้น **อนาจาร** เป็นอย่างไร ?

ความล่วงละเมิดที่เกิดทางกาย ความล่วงละเมิดที่เกิดทางวาจา ความล่วงละเมิดที่เกิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า **อนาจาร** แม้ความทุศีลทุก ๆ อย่าง ก็ชื่อว่า **อนาจาร** ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ คือด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้, ผลไม้, แป้งเครื่องสนานและไม้สีฟันบ้าง ด้วยความเป็นผู้ประจบสอพลอบ้าง ด้วยความเป็นผู้เหมือนแกงถั่วบ้าง (คือพูดจริงบ้างไม่จริงบ้าง สุก ๆ ดิบ ๆ เหมือนแกงถั่ว) ด้วยความเป็นผู้รับเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยรับส่งหนังสือด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงครหา อย่างใดอย่างหนึ่ง การสำเร็จความเลี้ยงชีพนี้ เรียกว่า **อนาจาร**

อาจาร

ในอาจารและอนาจารนั้น **อาจาร** เป็นอย่างไร ?

ความไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทั้งทางกายและทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดนี้ เรียกว่า **อาจาร** แม้สังวรคือศีลทั้งหมดก็เรียกว่า **อาจาร** ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมไม่สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ คือด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้, ผลไม้, แป้งเครื่องสนานและไม้สีฟันบ้าง ด้วยความเป็นผู้ประจบสอพลอบ้าง ด้วยความเป็นผู้เหมือนแกงถั่วบ้าง ด้วยความเป็นผู้รับเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยรับส่งหนังสือด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงครหา อย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง การไม่สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพนี้ เรียกว่า **อาจาร**

บทว่า **อโคจร** ไขความว่า โคจรมีอยู่ อโคจรมีอยู่

อโคจร

ในโคจรและอโคจรนั้น **อโคจร** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจรบ้าง มีหญิงหม้าย, สาวเทื้อ, บัณเฑาะก์, ภิกษุณีและร้านสุราเป็นที่โคจรบ้าง เป็นผู้อยู่คลุกคลีกับ

พระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา กับพวกเดียรถีย์ และสาวกของพวกเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ อันไม่สมควร แหละหรือ ย่อมส้องเสพคบหา ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ ซึ่งตระกูลทั้งหลายเห็นปานฉะนี้ คือ ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา ตระกูลที่ไม่เลื่อมใส ตระกูลที่มิได้เตรียมตั้งเครื่องดื่มไว้ ตระกูลที่ด่าที่บริภาษ ตระกูลที่ไม่ใคร่ประโยชน์ ตระกูลที่ไม่ใคร่ความเกื้อกูล ตระกูลที่ไม่ใคร่ความผาสุก ตระกูลที่ไม่ใคร่ความเกษมจากโยคธรรม แก่ภิกษุภิกษุณีอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **อโคจร**

โคจร

ในโคจรและอโคจรนั้น **โคจร** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้ไม่มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจร เป็นผู้ไม่มีหญิงหม้าย, สาวเทื้อ, บัณเฑาะก์, ภิกษุณีและร้านสุราเป็นที่โคจร เป็นผู้ไม่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา กับพวกเดียรถีย์ และสาวกของพวกเดียรถีย์ ด้วยความคลุกคลีกับคฤหัสถ์ อันไม่สมควร แหละหรือ ย่อมส้องเสพคบหา ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ ซึ่งตระกูลทั้งหลายเห็นปานฉะนี้ คือ ตระกูลมีศรัทธา ตระกูลเลื่อมใส ตระกูลเตรียมตั้งเครื่องดื่มไว้ ตระกูลรุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ ตระกูลฟุ้งตลบไปด้วยกลิ่นฤาษี ตระกูลใคร่ประโยชน์ ตระกูลใคร่ความเกื้อกูล ตระกูลใคร่ความผาสุก ตระกูลใคร่ความเกษมจากโยคธรรม แก่ภิกษุภิกษุณีอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **โคจร**

ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้ว ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอาจารนี้และด้วยโคจรนี้ ด้วยประการดังอรรถาธิบายมา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **อาจารโคจร-สมฺปนฺโน** แปลว่า ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารและโคจร[๑] ฉะนี้

อีกประการหนึ่ง ในอธิการแห่ง **ปาติโมกขสังวรศีล** นี้ นักศึกษาพึงทราบอาจารและโคจร แม้โดยนัยดังจะพรรณนาต่อไปนี้

---

๑ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๓-๕๑๔/๓๘๗-๓๘๙

อนาจารทางกาย

ก็แหละ **อนาจาร** มี ๒ ประการ คือ อนาจารทางกาย ๑ อนาจารทางวาจา ๑

ใน ๒ ประการนั้น **อนาจารทางกาย** เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ แม้เข้าสู่ที่ประชุมสงฆ์ก็ไม่ทำความเคารพ ยืนเบียดบ้าง นั่งเบียดบ้าง ซึ่งภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ ยืนข้างหน้าบ้าง นั่งข้างหน้าบ้าง นั่งบนอาสนะสูงบ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพูดบ้าง กวักมือพูดบ้าง เมื่อภิกษุทั้งหลายชั้นเถระเดินไม่สวมรองเท้า ก็เดินสวมรองเท้า เมื่อภิกษุทั้งหลายชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ ณ ที่จงกรมต่ำ ไพล่ไปเดินบนที่จงกรมสูง เมื่อภิกษุทั้งหลายชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ที่พื้นดิน ไพล่ไปเดินจงกรมเสียบนที่จงกรม ยืนแทรกบ้าง นั่งแทรกบ้าง ซึ่งภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ ย่อมกีดกันแม้พวกภิกษุใหม่ด้วยอาสนะ แม้อยู่ในเรือนไฟ ไม่อาปุจฉาภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ ก็ใส่ฟืน ปิดประตู แม้ ณ ที่ท่าน้ำ ก็ลงเบียดภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ ลงไปข้างหน้าเสียบ้าง สรงเบียดบ้าง สรงอยู่ข้างหน้าบ้าง ขึ้นเบียดบ้าง ขึ้นไปข้างหน้าบ้าง แม้เมื่อเข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินเบียดภิกษุทั้งหลายชั้นเถระบ้าง เดินไปข้างหน้าบ้าง และเดินแซงไปข้างหน้า ๆ ของภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ แม้ ณ ห้องลับและห้องปิดบังสำหรับตระกูลทั้งหลายที่กุลสตรีกุลกุมารีทั้งหลายพากันนั่งเล่นเช่นนั้น เธอก็จู่โจมเข้าไปลูบคลำศีรษะเด็กบ้าง อันว่าพฤติการณ์เช่นนี้ เรียกว่า **อนาจารทางกาย**

อนาจารทางวาจา

ในอนาจาร ๒ ประการนั้น **อนาจารทางวาจา** เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ แม้ไปสู่ที่ประชุมสงฆ์แล้วก็ไม่ทำความเคารพ ไม่อาปุจฉาภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ พูดธรรม วิสัชนาปัญหา แสดงพระปาติโมกข์ ยืนพูดบ้าง กวักมือพูดบ้าง แม้เข้าไปสู่ละแวกบ้านแล้ว ย่อมพล่ามพูดกับสตรีบ้าง กับกุมารีบ้าง อย่างนี้ว่า “คุณโยมผู้มีชื่ออย่างนี้ มีนามสกุลอย่างนี้ มีอะไรไหม ? มีข้าวยาคูไหม ? มีข้าวสวยไหม ? มีของเคี้ยวไหม ? อาตมาจักดื่มอะไร ? จักเคี้ยว

อะไร ? จักฉันอะไร ? คุณโยมจักถวายอะไรแก่อาตมาหรือ ?” อันว่าพฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **อนาจารทางวาจา**[๑]

ส่วน **อาจาร** นักศึกษาพึงทราบด้วยสามารถข้อความอันตรงกันข้ามกับ **อนาจาร** นั้นเถิด

อาจารตามนัยแห่งอรรถกถา

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีความคารวะ มีความเคารพ สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตัปปะ นุ่งสบงห่มจีวรเรียบร้อย มีการเดินหน้าถอยหลัง มีการเหลียวไป แลมา มีการคู้เหยียด อันน่าเลื่อมใส มีจักษุทอดลงประมาณชั่วแอก มีอิริยาบถเรียบร้อย รักษาทวารในอินทรีย์ ๖ รู้จักประมาณในโภชนะ หมั่นประกอบความเพียร ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ มักน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลี ปรารภความเพียร มีปกติทำความเคารพในอาภิสมาจาริกศีลทั้งหลาย เป็นผู้มากด้วยการทำความเคารพในบุคคลผู้อยู่ในฐานะแห่งความเคารพ พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **อาจาร**

นักศึกษาพึงทราบ **อาจาร** อันเป็นประการแรก ด้วยประการดังพรรณนามานี้

โคจร ๓ อย่าง

ส่วน **โคจร** มี ๓ อย่าง คือ อุปนิสสยโคจร ๑ อารักขโคจร ๑ อุปนิพันธ-โคจร ๑

อุปนิสสยโคจร

ในโคจร ๓ อย่างนั้น **อุปนิสสยโคจร** เป็นอย่างไร ?

กัลยาณมิตร ซึ่งประกอบด้วยคุณคือกถาวัตถุ ๑๐ ที่ภิกษุพึ่งพิงแล้ว ย่อมได้ฟังพุทธวจนะที่ยังไม่เคยฟัง ย่อมทำพุทธวจนะที่ฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ย่อมสิ้นความสงสัย ย่อมทำทฤษฎีให้ถูกต้อง ย่อมทำจิตใจให้เลื่อมใส[๒] แหละหรือ กัลยาณมิตรผู้ที่

---

๑ ขุ. ม. (ไทย)๒๙/๘๗/๒๖๑

๒ องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๐๒/๓๔๔

ภิกษุศึกษาสำเหนียกตามอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา, ศีล, สุตะ, จาคะและปัญญา กัลยาณมิตรนี้ เรียกว่า **อุปนิสสยโคจร**

อารักขโคจร

อารักขโคจร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนน ทอดสายตาลงมองดูประมาณชั่วแอก เดินไปอย่างสำรวม ไม่เหลียวดูพลช้าง ไม่เหลียวดูพลม้า ไม่เหลียวดูพลรถ ไม่เหลียวดูพลเดินเท้า ไม่เหลียวดูสตรี ไม่เหลียวดูบุรุษ ไม่แหงนขึ้นข้างบน ไม่เหลียวลงข้างล่าง ไม่เดินมองทิศใหญ่ทิศน้อย พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **อารักขโคจร**

อุปนิพันธโคจร

อุปนิพันธโคจร เป็นอย่างไร?

คือ สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ผูกจิตไว้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ก็โคจรของภิกษุได้แก่อะไร ? ได้แก่วิสัยอันเป็นสมบัติของพุทธบิดาของตน คือ สติปัฏฐาน ๔ นี้เรียกว่า **อุปนิพันธโคจร**[๑]

ภิกษุเป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอาจารนี้และด้วยโคจรนี้ ด้วยประการดังอรรถาธิบายมา แม้ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** แปลว่า ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารและโคจร ฉะนี้

คำว่า **มีปกติมองเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย** คือมีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณเล็กน้อย อันต่างด้วยโทษ เช่น การต้องอาบัติเสขิยวัตรโดยไม่ได้จงใจและเกิดอกุศลจิตเป็นต้น

---

๑ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๓/๒๑๘

คำว่า **สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย** ความว่า ศีลอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะพึงศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ศีลนั้นทั้งหมดเธอถือเอามาศึกษาสำเหนียกอยู่โดยความเคารพ

นักศึกษาพึงทราบว่า **ปาติโมกขสังวรศีล** พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้วในบทว่า **ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต** ที่แปลว่า ผู้สำรวมด้วยสังวรคือปาติโมกข์นี้ และด้วยเทศนาปุคคลาธิษฐานมีประมาณเท่านี้ ส่วนบทว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** ที่แปลว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารและโคจร เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อทรงแสดงถึงข้อปฏิบัติโดยประการที่ศีลนั้นทั้งหมดจะสำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติ

อธิบายอินทรียสังวรศีล

[๑๕] ก็แหละ ในอินทรียสังวรศีลที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในลำดับแห่งปาติโมกขสังวรศีล โดยนัยมีอาทิว่า **ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุ** ดังนี้นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ คำว่า **ภิกษุนั้น** ได้แก่ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปาติโมกขสังวรศีล คำว่า **เห็นรูปด้วยจักษุ** อธิบายว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณอันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้โวหารว่าจักษุด้วยอำนาจแห่งเหตุ ส่วนท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า จักษุเห็นรูปไม่ได้เพราะไม่มีจิต จิตก็เห็นรูปไม่ได้ เพราะไม่มีจักษุ แต่เพราะทวารกับอารมณ์กระทบกันบุคคลจึงเห็นรูปได้ด้วยจิตซึ่งมีจักขุปสาทเป็นวัตถุ ก็แหละ การพูดที่ประกอบด้วยเหตุเช่นนี้ ย่อมมีได้เหมือนอย่างในคำมีอาทิว่า **คนยิงด้วยธนู** เพราะฉะนั้นอรรถาธิบายในคำว่า เห็นรูปด้วยจักษุนี้ ได้แก่ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณนั่นเทียว

คำว่า **ไม่ยึดถือซึ่งนิมิต** อธิบายว่า ไม่ยึดถือซึ่งนิมิตว่าเป็นหญิงเป็นชายหรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีนิมิตสวยงามเป็นต้น หยุดอยู่เพียงแค่เห็นเท่านั้น

คำว่า **ไม่ยึดถือซึ่งอนุพยัญชนะ** อธิบายว่า ไม่ยึดถือซึ่งอาการอันต่างด้วยมือ, เท้า, การยิ้ม, การหัวเราะ, การพูดและการเหลียวแลเป็นต้น ซึ่งได้โวหารว่า **อนุพยัญชนะ** เพราะกระทำความปรากฏ โดยเป็นที่ปรากฏเนือง ๆ ของกิเลสทั้งหลาย อาการใดปรากฏในสรีระนั้น ก็ถือเอาเพียงอาการนั้น เหมือนพระมหาติสสเถระผู้อยู่ที่เจติยบรรพต

เรื่องพระมหาติสสเถระ

ได้ยินว่า ขณะเมื่อพระเถระจากเจติยบรรพตมายังเมืองอนุราธบุรี เพื่อเที่ยวบิณฑบาตนั้น ยังมีหญิงสะใภ้แห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง เกิดทะเลาะกับสามีแล้ว ประดับตกแต่งตนอย่างสวยงามเป็นเสมือนเทพกัญญา แล้วหนีออกจากเมืองอนุราธบุรีไปแต่เช้ามืดทีเดียว เมื่อเดินไปเรือนญาติ ได้พบพระเถระเข้าในระหว่างทางพอดี เกิดมีจิตวิปลาสขึ้น จึงหัวเราะเสียอย่างดัง พระเถระมองดูด้วยคิดว่า นี่อะไรกัน แล้วได้อสุภสัญญากัมมัฏฐานที่กระดูกฟันของหญิงนั้น เลยได้บรรลุพระอรหัต ด้วยเหตุนั้นท่านโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า พระเถระนั้นเห็นกระดูกฟันของหญิงสะใภ้นั้นแล้วก็ระลึกขึ้นได้ซึ่งอสุภสัญญากัมมัฏฐานที่ตนเคยได้มาแล้วในกาลก่อน ได้บรรลุแล้วซึ่งพระอรหัตทั้งยืน ณ ที่ตรงนั้นนั่นเทียว ฝ่ายสามีของนางตามหาไปโดยทางนั้นเห็นพระเถระเข้า จึงเรียนถามว่า “ท่านขอรับ ท่านเห็นสตรีอะไร ๆ บ้าง ไหม ?” พระเถระได้ตอบกับชายสามีนั้นว่า “จะเป็นหญิงหรือเป็นชายเดินไปทางนี้ อาตมาไม่ทราบแต่ว่าโครงกระดูกนี้เดินไปในทางใหญ่” ฉะนี้

ในคำว่า **ยตฺวาธิกรณเมนํ** เป็นต้น มีอรรถาธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านี้พึงไหลไป คือพึงติดตามไปซึ่งบุคคลนี้ผู้ไม่ปิดซึ่งจักขุนทรีย์ด้วยบานประตูคือสติ คือไม่ได้ปิดจักขุทวาร เพราะการไม่สังวรจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ คือเพราะเหตุแห่งไม่สังวรจักขุนทรีย์ใด

คำว่า **ย่อมปฏิบัติเพื่อสังวรจักขุนทรีย์นั้น** ความว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดซึ่งจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ และเมื่อภิกษุปฏิบัติอยู่ด้วยอาการอย่างนี้นั่นแล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **รักษาจักขุนทรีย์บ้าง ถึงซึ่งความสังวรในอินทรีย์บ้าง**

สังวรอสังวรไม่มีที่จักขุนทรีย์

ในคำว่า ย่อมถึงซึ่งความสังวรในจักขุนทรีย์นั้น อันที่จริง ความสังวรหรือความไม่สังวร ย่อมไม่มีที่จักขุนทรีย์ดอก ความมีสติหรือความเผลอสติก็หาได้บังเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุปสาทไม่ ก็แต่ว่า กาลใดอารมณ์คือรูปมาสู่คลองจักษุ (รูปกระทบตา) กาลนั้นเมื่อ **ภวังคจิต** เกิดดับ ๒ ครั้ง **กิริยามโนธาตุ** (หมายเอาปัญจทวาราวัชชนจิต) เกิดขึ้น ทำอาวัชชนกิจ (กิจคือการนึกเอารูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **จักขุวิญญาณจิต** เกิดขึ้น ทำทัสสนกิจ (กิจคือการเห็นรูป) ให้สำเร็จแล้ว

ก็ดับไป แต่นั้น **วิปากมโนธาตุ** (หมายเอาสัมปฏิจฉันนจิต) เกิดขึ้น ทำปฏิจฉันนกิจ (กิจคือการรับเอารูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **วิปากอเหตุกมโนวิญญาณ-ธาตุ** (หมายเอาสันตีรณจิต) เกิดขึ้น ทำสันตีรณกิจ (กิจคือการพิจารณารูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ** (หมายเอามโนทวารา-วัชชนจิต) เกิดขึ้น ทำโวฏฐัพพนกิจ (กิจคือการตัดสินรูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป ลำดับต่อจากกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนั้น **ชวนจิต** ก็แล่นไป ๗ ขณะ[๑]

สังวรและอสังวรมีขณะแห่งชวนจิต

แม้ในสมัยเหล่านั้น สังวรก็ดี อสังวรก็ดี ย่อมไม่มีในภวังคสมัยนั่นเทียว ย่อมไม่มีในอาวัชชนสมัยเป็นต้นสมัยใดสมัยหนึ่งเช่นกัน แต่ถ้าว่า ความทุศีล ความเผลอสติ ความไม่รู้ ความไม่อดทน หรือความเกียจคร้าน เกิดขึ้นในขณะแห่งชวนจิต **อสังวรก็ย่อมมีได้** แหละอสังวรนั้นเมื่อมีอยู่โดยทำนองนี้ ท่านเรียกว่า **ความไม่สังวรในจักขุนทรีย์**

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า เมื่ออสังวรนั้นมี แม้ทวารก็ชื่อว่าเป็นอันไม่รักษาแล้ว ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันไม่รักษาแล้วตลอดแถว

ข้อความที่กล่าวนี้เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนประตูเมือง ๔ ประตูไม่ได้ปิด ถึงจะปิดประตูเรือน, ยุ้งฉางและห้องหับอันเป็นภายในอย่างเรียบร้อยแล้วก็ตาม แม้ถึงกระนั้นก็ชื่อว่าไม่รักษาไม่คุ้มครองสิ่งของทั้งมวลอันอยู่ภายในเมืองนั่นเทียว เพราะเหตุว่าโจรทั้งหลายเข้าไปทางประตูเมืองแล้วจะทำสิ่งที่ตนปรารถนาได้อยู่ฉันใด เมื่อโทษทั้งหลายมีความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ชวนะ ครั้นความไม่สังวรมีอยู่ที่ชวนะนั้น แม้ทวารก็เป็นอันไม่ได้รักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันไม่ได้รักษาแล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน

---

๑ นี้คือลำดับแห่งวิถีจิตที่เกิดขึ้นในทางจักขุทวารเป็นธรรมนิยม ต้องเรียนพระอภิธรรมประกอบด้วย จึงจะเข้าใจแจ้งชัด สำหรับผู้เรียนพระอภิธรรมแล้ว แม้จะไม่แปล พอได้ยินศัพท์ก็เข้าใจได้ เช่นคำว่า อาวัชชน-กิจ ทัสสนกิจ และกิริยามโนธาตุ วิปากมโนธาตุ เป็นต้น

แต่เมื่อคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ **ชวนะ** นั้น แม้ทวารก็ชื่อว่าเป็นอันรักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันรักษาแล้วเช่นกัน

ที่กล่าวนี้เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูเมืองปิดแล้ว ถึงเรือนทั้งหลายที่อยู่ภายในเมืองเป็นต้นมิได้ปิดประตู แม้ถึงกระนั้น ก็ได้ชื่อว่ารักษาดีแล้ว คุ้มครองดีแล้ว ซึ่งสิ่งของทั้งมวล ที่มีอยู่ภายในเมืองนั่นแล เพราะเหตุว่า เมื่อปิดประตูเมืองทั้ง ๔ ประตูแล้ว โจรทั้งหลายย่อมเล็ดลอดเข้าไปไม่ได้ ฉันใด เมื่อคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ **ชวนะ** แม้ทวารก็ชื่อว่ารักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันรักษาแล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุดังบรรยายมา แม้ถึงความสังวรจะเกิดขึ้นอยู่ที่ขณะแห่ง **ชวนะ** ท่านก็กล่าวว่า **ความสังวรในจักขุนทรีย์** ฉะนี้

แม้ในคำทั้งหลาย มีคำว่า **ฟังเสียงด้วยโสตะ** เป็นต้น ก็มีอรรถาธิบายโดยทำนองเดียวกันนี้นั่นเทียว

นักศึกษาพึงทราบว่า เมื่อว่าโดยย่อแล้ว **อินทรียสังวรศีล** นี้ มีอันเว้นจากการยึดถือซึ่งนิมิต อันเป็นที่ตามผูกพันแห่งกิเลสในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ ด้วยประการฉะนี้

อธิบายอาชีวปาริสุทธิศีล

[๑๖] บัดนี้ จะอรรถาธิบายในอาชีวปาริสุทธิศีล ซึ่งตรัสไว้ในลำดับแห่งอินทรียสังวรศีล ต่อไปดังนี้

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดซึ่งสิกขาบท ๖ ประการ ซึ่งทรงบัญญัติไว้เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ** อธิบายว่า ด้วยอำนาจการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการเหล่านี้ ซึ่งทรงบัญญัติไว้อย่างนี้

๑. ภิกษุมีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว ย่อมพูดอวดอุตริมนุสสธรรม คือธรรมอันยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ อันไม่มีจริงอันไม่เป็นจริง เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการ ต้องอาบัติปาราชิก

๒. ภิกษุทำการชักสื่อ (ให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน) เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๓. ภิกษุพูดไก่ว่า ภิกษุใดอยู่ในวัดของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์ ดังนี้ เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการ เมื่อยังยืนยันอยู่ ต้องอาบัติถุลลัจจัย

๔. ภิกษุไม่ได้ต้องอาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการ ต้องอาบัติปาจิตตีย์

๕. ภิกษุณีไม่ได้ต้องอาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการ ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ

๖. ภิกษุไม่ได้ต้องอาพาธ ขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อตนมาฉัน เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการ ต้องอาบัติทุกกฏ

บาปธรรม ๕ อย่างในพระบาลี

ในปาปธรรมมีการหลอกลวงเป็นต้น มีพระบาลี ดังต่อไปนี้ว่า :-

๑. ในบาปธรรมเหล่านั้น **การหลอกลวง** เป็นอย่างไร ?

การสยิ้วหน้า กิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง ด้วยกุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย ๔ หรือด้วยการพูดกระซิบ หรือการสยิ้วหน้า กิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง คือการวางท่า การตั้งท่า การแต่งท่าแห่งอิริยาบถทั้ง ๔ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การหลอกลวง**

๒. ในบาปธรรมเหล่านั้น **การพูดเลาะเล็ม** เป็นอย่างไร ?

การพูดทัก การพูดอวด การพูดเอาใจ การพูดยกยอ การพูดยกยอให้หนักขึ้น การพูดผูกมัด การพูดผูกมัดให้หนักขึ้น การพูดยกตน การพูดยกตนให้หนักขึ้น การพูดให้รักอย่างพร่ำเพรื่อ การพูดลดตนลง การพูดเหมือนแกงถั่ว การพูดรับเป็นพี่เลี้ยงเด็ก แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามกผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การพูดเลาะเล็ม**

๓. ในบาปธรรมเหล่านั้น **การกระทำนิมิต** เป็นอย่างไร ?

การกระทำกายและวาจาเป็นนิมิต การกระทำนิมิต คำพูดเป็นปัจจัย คำพูดเป็นนัย การพูดกระซิบ การพูดเลียบเคียง แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การกระทำนิมิต**

๔. ในบาปธรรมเหล่านั้น **การด่าแช่ง** เป็นอย่างไร ?

การพูดด่า การพูดข่ม การพูดครหา การพูดสาด การพูดสาดหนักขึ้น การพูดติเตียน การพูดติเตียนหนักขึ้น การพูดให้ร้าย การพูดให้ร้ายหนักขึ้น การนำโทษไปโพนทะนา การพูดให้โทษลับหลัง แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การด่าแช่ง**

๕. ในบาปธรรมเหล่านั้น **การแสวงหาลาภด้วยลาภ** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นำเอาอามิสที่ได้แล้วจากตระกูลนี้ไปที่ตระกูลโน้น หรือนำเอาอามิสที่ได้แล้วที่ตระกูลโน้นมาที่ตระกูลนี้ การเสาะหา การซอกหา การแสวงหา กิริยาเสาะหา กิริยาซอกหา กิริยาแสวงหา ซึ่งอามิสเห็นปานฉะนี้ อันใด นี้เรียกว่า **การแสวงหาลาภด้วยลาภ**[๑]

อธิบายความพระบาลี

[๑๗] ก็แหละ อรรถาธิบายความแห่งพระบาลีนี้ นักศึกษาพึงทราบดังจะบรรยายต่อไปนี้ :-

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย)๓๕/๘๖๑-๘๖๕/๕๕๓-๕๕๔

๑. ในกุหนนิเทศ

พึงทราบอรรถาธิบายในกุหนนิเทศเป็นประการแรกดังนี้ คำว่า **ผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ** ความว่า ผู้อิงอาศัยคือปรารถนาลาภสักการะและชื่อเสียง คำว่า **ผู้มีความปรารถนาลามก** คือมีความใคร่ที่จะแสดงถึงคุณอันไม่มีอยู่ คำว่า **ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว** คือผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว คือเข้าประทุษร้ายแล้ว

ต่อแต่นี้ไป โดยเหตุที่กุหนวัตถุ ๓ อย่างมาในคัมภีร์มหานิเทศ โดยแยกเป็นกุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย, กุหนวัตถุคือการกระซิบและกุหนวัตถุคือการอาศัยอิริยาบถ ฉะนั้น เพื่อที่จะแสดงกุหนวัตถุแม้ ๓ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงปรารภคำมีอาทิอย่างนี้ว่า **ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน วา** ที่แปลว่า ด้วยกุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย ๔ หรือการทำให้พิศวงด้วยการปฏิเสธ เพราะเป็นผู้อาศัยความเป็นผู้มีความปรารถนาลามก เมื่อถูกคหบดีทั้งหลายนิมนต์ด้วยปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น ทั้ง ๆ ที่ตนมีความต้องการปัจจัยนั้นอยู่ และด้วยหยั่งรู้ถึงคหบดีเหล่านั้นเป็นผู้มีศรัทธา ตั้งมั่นในตนแล้ว เมื่อเขาพูดว่า “โอ! พระผู้เป็นเจ้ามักน้อย ไม่ต้องการที่จะรับปัจจัยอะไร ๆ ถ้าหากว่า พระผู้เป็นเจ้าจะพึงรับปัจจัยอะไร ๆ แม้สักเล็กน้อย ก็จะพึงเป็นอันเราทั้งหลายได้ดีแล้วหนอ” ดังนี้แล้ว จึงพากันน้อมปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้นที่ประณีต ๆ มาด้วยอุบายวิธีมีประการต่าง ๆ เธอจึงรับโดยทำให้รู้ความประสงค์ที่จะอนุเคราะห์เขาเหล่านั้นเท่านั้น ตั้งแต่นั้น ก็เป็นเหตุให้เขาน้อมนำมาด้วยปัจจัยทั้งหลายแม้เป็นเล่มเกวียน ๆ การทำให้พิศวงทำนองนี้ นักศึกษาพึงทราบว่าเป็นกุหนวัตถุ คือการแสร้งเสพปัจจัยประการหนึ่ง ในบรรดากุหนวัตถุ ๓ ประการนั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคัมภีร์มหานิเทศ

(๑) กุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย

กุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย เป็นอย่างไร ?

ในศาสนานี้ คหบดีทั้งหลายนิมนต์ภิกษุด้วยจีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะและคิลานปัจจยเภสัชบริขาร ภิกษุนั้นเป็นผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความต้องการจีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะและคิลานปัจจยเภสัชบริขารอยู่ เพราะอาศัยความอยากได้ให้ยิ่งขึ้น จึงบอกปัดจีวร บอกปัดบิณฑบาต

บอกปัดเสนาสนะ บอกปัดคิลานปัจจยเภสัชบริขาร เธอพรรณนาอย่างนี้ว่า “ประโยชน์อะไรของสมณะด้วยจีวรที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงเก็บเอาผ้าที่เขาทิ้งแล้ว จากป่าช้าบ้าง จากกองหยากเยื่อบ้าง จากร้านตลาดบ้าง มาทำผ้าสังฆาฏิครอง นี้เป็นการสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับบิณฑบาตที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยคำข้าวที่ทำให้เป็นก้อน ซึ่งได้มาด้วยภิกขาจารวัตร นี้เป็น การสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับเสนาสนะที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงอยู่โคนต้นไม้พึงอยู่ป่าช้าหรือพึงอยู่กลางแจ้ง นี้เป็นการสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับคิลานปัจจยเภสัชบริขารอันมีค่ามาก การที่สมณะพึงทำยาด้วยน้ำมูตรเน่าหรือด้วยชิ้นส่วนแห่งผลสมอ นี้เป็นการสมควร” อาศัยเหตุนั้น เธอจึงครองจีวรปอน ๆ ฉันบิณฑบาตเลว ๆ เสพเสนาสนะอย่างมัวหมอง เสพคิลานปัจจยเภสัชบริขารอย่างถูก ๆ คหบดีทั้งหลายจึงรู้จักเธอนั้นทำนองนี้ว่า “สมณะนี้ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลี ปรารภความเพียร มีวาทะ กำจัดกิเลส” จึงนิมนต์เธอด้วยจีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะและคิลานปัจจยเภสัชบริขาร เธอจึงสาธยาย ดังนี้ว่า “กุลบุตร ผู้มีศรัทธาย่อมจะประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งวัตถุ ๓ ประการ คือ กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งศรัทธา ๑ กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งเครื่องไทยธรรม ๑ กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งทักขิเณยยบุคคลทั้งหลาย ๑ ท่านทั้งหลายมีศรัทธานี้อยู่แล้ว เครื่องไทยธรรมก็มีอยู่ และอาตมาก็ เป็นปฏิคาหกด้วย ถ้าอาตมาจักไม่รับ ท่านทั้งหลายจักเป็นผู้เสื่อมจากบุญไปเสียด้วยอาการอย่างนี้ อาตมาไม่ต้องการด้วยปัจจัยนี้ แต่ที่รับไว้ก็เพื่อจะอนุเคราะห์ท่านทั้งหลายเท่านั้น” อาศัยเหตุนั้นเธอจึงรับจีวรบ้าง บิณฑบาตบ้าง เสนาสนะบ้าง คิลานปัจจยเภสัชบริขารบ้างไว้อย่างละมาก ๆ การสยิ้วหน้า กิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวงภาวะที่หลอกลวง เห็นปานฉะนี้อันใด นี้เรียกว่า **กุหนวัตถุคือการแสร้งเสพปัจจัย**[๑]

---

๑ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๒

(๒) กุหนวัตถุคือการพูดกระซิบ

อนึ่ง การทำให้เกิดพิศวงด้วยประการนั้น ๆ ด้วยวาจาที่แสดงถึงการได้บรรลุอุตริมนุสสธรรมของภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั่นแล นักศึกษาพึงทราบว่า กุหนวัตถุคือการพูดกระซิบ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

กุหนวัตถุคือการพูดกระซิบ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความต้องการความสรรเสริญ สำคัญว่า คนจักสรรเสริญเราด้วยอาการอย่างนี้ แล้วจึงพูดถ้อยคำอิงอาศัยอริยธรรม คือพูดว่า "ภิกษุใดครองจีวรเห็นปานฉะนี้ ภิกษุนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่" พูดว่า "ภิกษุใดใช้บาตร ใช้ถาดโลหะ ใช้กระบอกกรองน้ำ ใช้ผ้ากรองน้ำ ใช้กุญแจ สวมรองเท้า คาดประคตใช้สายโยกชนิดนี้ ๆ ภิกษุนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่" พูดว่า "พระอุปัชฌายะพระอาจารย์ ภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌายะ ภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์ ภิกษุผู้เป็นมิตรเป็นเพื่อนเห็น เป็นเพื่อนคบ เป็นสหาย เห็นปานฉะนี้ ๆ ของภิกษุใด, ภิกษุใดอยู่ในวิหาร ในโรงยาว ในปราสาท ในเรือนโล้น ในคูหา ในที่เร้น ในกระท่อม ในเรือนยอด ในป้อม ในโรงกลม ในศาลายาว ในโรงประชุม ในมณฑป และในรุกขมูลชนิดนี้ ๆ ภิกษุนั้น เป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่"

อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั้น ตีหน้ายู่ยี่อย่างยิ่ง สยิ้วหน้าอย่างหนัก หลอกลวงอย่างเจนจัด พูดเลาะเล็มอย่างคล่องแคล่ว ชอบสรรเสริญด้วยปาก ย่อมพูดถ้อยคำอันลึกซึ้ง เร้นลับ ละเอียด ปิดบัง ชั้นโลกุตตระ ประกอบด้วยความว่าง เช่นนั้นว่า สมณะนี้ได้วิหารสมาบัติอันสงบเห็นปานฉะนี้ การสยิ้วหน้ากิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง เห็นปานฉะนี้อันใด นี้เรียกว่า **กุหนวัตถุคือการพูดกระซิบ**[๑]

---

๑ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๒

(๓) กุหนวัตถุคืออิริยาบถ

อนึ่ง การทำให้พิศวงด้วยอิริยาบถที่กระทำเพื่อประสงค์สรรเสริญของภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั่นแล นักศึกษาพึงทราบว่า กุหนวัตถุที่อาศัยอิริยาบถเหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

กุหนวัตถุคืออิริยาบถ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความประสงค์ความสรรเสริญ สำคัญว่า คนจักสรรเสริญเราด้วยอาการอย่างนี้ แล้วประจงเดิน ประจงยืน ประจงนั่ง ประจงนอน ตั้งใจแล้วจึงเดิน ตั้งใจแล้วจึงยืน ตั้งใจแล้วจึงนั่ง ตั้งใจแล้วจึงนอน เดินทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น นั่งทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น นอนทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น ทำเป็นเหมือนเข้าฌานต่อหน้าคน[๑]

การสยิ้วหน้า กิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง คือการวางท่า การตั้งท่า การแต่งท่า แห่งอิริยาบถ เห็นปานฉะนี้ นี้เรียกว่า **กุหนวัตถุคืออิริยาบถ**[๒]

อธิบายศัพท์พระบาลี

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน** แปลว่า ด้วยกุหนวัตถุที่บัณฑิตกล่าวอย่างนี้ว่า การเสพปัจจัย อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ด้วยกุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย บทว่า **สามนฺตชปฺปิเตน** แปลว่า ด้วยการพูดกระซิบ (พูดใกล้หู) บทว่า **อิริยาปถสฺส วา** แปลว่า หรือ....แห่งอิริยาบถ ๔ บทว่า **อฏฺฐปนา** ความว่า การวางท่าไว้แต่ต้น หรือวางท่าไว้ด้วยความเอื้อเฟื้อ บทว่า **ฐปนา** ได้แก่ อาการตั้งท่า บทว่า **สณฺฐปนา** ได้แก่ การแต่งท่า อธิบายว่า การทำภาพให้เกิดความเลื่อมใส บทว่า **ภากุฏิกา** คือการกระทำความสยิ้วหน้าโดยแสดงถึงภาวะแห่งผู้เคร่งเครียดด้วยความเพียร อธิบายว่า เป็นผู้มีหน้ายู่ยี่ การกระทำความสยิ้วหน้าเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้นภิกษุนั้น ชื่อว่า **ภากุฏิโก** แปลว่า ผู้มีความสยิ้วหน้าเป็นปกติ ภาวะ

---

๑ คำว่า "อาปาถกชฺฌายี จ โหติ " นั้น ในมหานิเทศเป็น "อาปาถกชฺฌายี ว โหติ" ตัดบทเป็น อิว เหมาะกว่า

๒ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๒

แห่งภิกษุผู้มีการกระทำความสยิ้วหน้าเป็นปกติ ชื่อว่า **ภากุฏิยํ** แปลว่า ภาวะแห่งภิกษุผู้มีการกระทำความสยิ้วหน้าเป็นปกติ บทว่า **กุหนา** แปลว่า การหลอกลวง คือการทำให้พิศวง กิริยาเป็นไปแห่งการหลอกลวง ชื่อว่า **กุหายนา** แปลว่า กิริยาที่หลอกลวง ภาวะแห่งบุคคลผู้หลอกลวง ชื่อว่า **กุหิตตฺตํ** แปลว่า ภาวะของบุคคลผู้หลอกลวง

๒. ในลปนานิเทศ

ใน **ลปนานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

การที่ภิกษุเห็นคนทั้งหลายพากันมาวัด แล้วรีบทักก่อนอย่างนี้ว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พากันมาเพื่อต้องการอะไรหรือ ? เพื่อจะนิมนต์ภิกษุทั้งหลายหรือ ? ถ้าเช่นนั้นเชิญกลับไปได้ อาตมาจะพาภิกษุทั้งหลายไปภายหลัง" ดังนี้ ชื่อว่า **อาลปนา** ที่แปลว่า การพูดทักก่อน อีกประการหนึ่ง การที่ภิกษุพูดเสนอตนเข้าไป ชักเข้าหาตนอย่างนี้ว่า "อาตมาชื่อติสสะ พระราชาทรงเลื่อมใสในอาตมา มหาอำมาตย์ของพระราชาโน้นและมหาอำมาตย์ของพระราชาโน้น ก็เลื่อมใสในอาตมา" ดังนี้ก็ชื่อว่า **อาลปนา** เมื่อภิกษุถูกถามแล้วพูดมีประการดังกล่าวมาแล้วนั่นแล ชื่อว่า **ลปนา** แปลว่า การพูดอวด การที่ภิกษุกลัวในอันที่คหบดีทั้งหลายจะหน่ายแหนง จึงพูดเอาใจให้โอกาสเสียเรื่อย ๆ ชื่อว่า **สลฺลปนา** แปลว่า การพูดเอาใจ การที่ภิกษุพูดยกให้สูงขึ้นอย่างนี้ว่า "ท่านกุฎมพีก็ใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทานบดีใหญ่" ดังนี้ ชื่อว่า **อุลฺลปนา** แปลว่า การพูดยกยอ การพูดยกให้สูงขึ้นโดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุลฺลปนา** แปลว่า การยกยอให้หนักขึ้น การพูดผูกมัด คือพูดผูกพัน ให้หนัก ๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า "อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย เมื่อก่อน ในกาลเช่นนี้พวกท่านย่อมถวายนวทาน (ให้สิ่งของแรกเกิดขึ้นใหม่ ๆ) แต่บัดนี้ ทำไมจึง ไม่ถวายเล่า" ทั้งนี้จนกว่าอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายจะกล่าวรับรองซึ่งคำมีอาทิว่า "ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ พวกกระผมจักถวายอยู่ แต่ยังไม่ได้โอกาส" ดังนี้ ชื่อว่า **อุนฺนหนา** แปลว่า การพูดผูกมัด อีกประการหนึ่ง ภิกษุเห็นอ้อยในมือแล้วถามว่า "เอามาจากไหน อุบาสก ?" เมื่อเขาตอบว่า "เอามาจากไร่อ้อย ขอรับ" จึงถามต่อไปว่า "อ้อยที่ไร่นั้นหวานไหม ?" เมื่อเขาตอบว่า "ต้องเคี้ยวดูจึงจะทราบขอรับ" ภิกษุพูดต่อไปว่า "อุบาสก การที่ภิกษุจะพูดว่า ท่านทั้งหลายจงถวายอ้อยแก่ภิกษุ ดังนี้ หาสมควรไม่" การพูดผูกพันแม้ของ

ภิกษุผู้ปฏิเสธอยู่เห็นปานฉะนี้นั้น ชื่อว่า **อุนฺนหนา** การพูดผูกมัดบ่อย ๆ โดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุนฺนหนา** แปลว่า พูดผูกมัดหนักขึ้น

บทว่า **อุกฺกาจนา** ความว่า การพูดยกตนอย่างนี้ว่า “ตระกูลนี้รู้จักแต่อาตมาเท่านั้น ถ้าไทยธรรมเกิดขึ้นในตระกูลนี้ เขาก็ถวายแต่อาตมาเท่านั้น” ดังนี้ ชื่อว่า **อุกฺกาจนา** แปลว่า การพูดยกตน อธิบายว่า พูดเชิดตน ก็แหละ ในบทนี้ นักศึกษาพึงนำเอาเรื่องของนางเตลกันทริกามาเล่าประกอบด้วย อนึ่ง การพูดยกตนบ่อย ๆ โดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุกฺกาจนา** แปลว่า การพูดยกตนให้หนักขึ้น

การพูดให้เป็นที่รักอย่างพร่ำเพรื่อไปอย่างเดียว โดยไม่แลเหลียวถึงความสมควรแก่สัจจะสมควรแก่ธรรมหรือไม่ ชื่อว่า **อนุปิยภาณิตา** แปลว่า การพูดให้รักอย่างพร่ำเพรื่อ ความประพฤติตนต่ำ คือประพฤติตั้งตนไว้ต่ำ ชื่อว่า **จาฏุกมฺยตา** การพูดลดตนเอง บทว่า **มุคฺคสูปฺยตา** แปลว่า ความเป็นผู้เช่นกับแกงถั่ว อธิบายว่า เมื่อเขาแกงถั่วอยู่ถั่วบางเมล็ดเท่านั้นจะไม่สุก ส่วนที่เหลือสุกหมด ฉันใด ในถ้อยคำของบุคคลใดมีความจริงเป็นบางคำ เท่านั้น ส่วนคำที่เหลือเป็นคำพล่อย ๆ บุคคลนี้เรียกว่า **มุคฺคสูโปฺย** แปลว่า คนเหมือนแกงถั่ว ฉันนั้น ภาวะแห่งบุคคลผู้เหมือนแกงถั่วนั้นชื่อว่า **มุคฺคสูปฺยตา** แปลว่า ความเป็นคนพูดเหมือนแกงถั่ว บทว่า **ปาริภฏฺยตา** แปลว่า ความเป็นผู้รับเป็นพี่เลี้ยง อธิบายว่า ภิกษุใดเลี้ยง คืออุ้มเด็กในตระกูลทั้งหลายด้วยสะเอวบ้าง ด้วยคอบ้าง เหมือนอย่างหญิงพี่เลี้ยง การงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั้นชื่อว่า **ปาริภฏฺยํ** ภาวะของการงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า **ปาริภฏฺยตา** แปลว่า ภาวะแห่งการงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก

๓. ในเนมิตติกตานิเทศ

ใน **เนมิตติกตานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

การกระทำทางกายและทางวาจาอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้คนอื่น ๆ หยั่งรู้ในอันจะถวายปัจจัย ชื่อว่า **นิมิตฺต** การเห็นคนทั้งหลายถือของเคี้ยวเดินผ่านไปแล้วกระทำนิมิตโดยนัยมีอาทิว่า “พวกท่านได้ของเคี้ยวอะไร” ดังนี้ ชื่อว่า **นิมิตฺตกมฺม** แปลว่า การกระทำนิมิต การพูดประกอบด้วยปัจจัย ชื่อว่า **โอภาส** แปลว่า การ

ประกาศความปรารถนาของตน การที่ภิกษุเห็นพวกเด็กเลี้ยงโคแล้วถามว่า ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือลูกโคเปรียง เมื่อเขาตอบว่า ลูกโคนม ขอรับ ดังนี้แล้วจึงสั่งให้เด็กเหล่านั้น บอกแก่บิดามารดาให้ถวายน้ำนม โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ลูกโคเหล่านี้จะไม่ใช่ลูกโคนม ถ้าเป็นลูกโคนมพวกภิกษุก็จะได้น้ำนมกันบ้าง ดังนี้ชื่อว่า **โอภาสกมฺม** แปลว่า การกระทำโอภาส การพูดกระซิบใกล้ ๆ ชื่อว่า **สามนฺตชปฺปา** ก็แหละในบทนี้ นักศึกษาควรนำเรื่อง **กุลูปกภิกษุ** มาเล่าประกอบด้วย

เรื่องกุลูปกภิกษุ

ได้ยินว่า ภิกษุกุลูปกะใคร่จะฉันอาหาร จึงเข้าไปในบ้านแล้วนั่งอยู่ หญิงแม่บ้านเห็นเธอแล้วไม่ประสงค์จะถวายจึงพูดว่า "ข้าวสารไม่มี" ดังนี้แล้วพลางเดินไปเรือนคนคุ้นเคยกัน ทำเป็นเสมือนจะไปเอาข้าวสารมา ฝ่ายภิกษุเข้าไปในห้องเห็นอ้อยลำหนึ่งพิงอยู่ที่ซอกประตู เห็นน้ำอ้อยงบอยู่ที่ภาชนะ เห็นปลาเค็มผ่าแบะอยู่ในกระเช้า เห็นข้าวสารอยู่ในโอ่ง เห็นเปรียงอยู่ในหม้อ แล้วจึงออกมานั่งรออยู่ หญิงแม่บ้านกลับมาถึงพูดว่า "ข้าวสารหาไม่ได้" ภิกษุพูดเปรยขึ้นว่า "อุบาสิกา อาตมาได้เห็นลางมาก่อนแล้วว่า วันนี้ภิกษาหารจักไม่สำเร็จ" หญิงแม่บ้านพูดว่า "เห็นลางอะไรเจ้าคะ" ภิกษุพูดต่อไปว่า "อาตมาได้เห็นงูเหมือนอ้อยที่พิงไว้ที่ซอกประตู คิดว่าจะตีมัน มองไปได้เห็นแผ่นหินเหมือนก้อนน้ำอ้อยงบที่เก็บไว้ในภาชนะ เห็นพังพานที่งูถูกตีด้วยก้อนดินแล้วแผ่ออกเหมือนปลาเค็มที่แผ่แบะเก็บไว้ในกระเช้า ได้เห็นเขี้ยวของมันเมื่องูทำท่าจะขบก้อนดินนั้น เหมือนข้าวสารที่อยู่ในโอ่ง แต่นั้นได้เห็นน้ำลายเจือพิษกำลังไหลออกมาจากปากของมัน ซึ่งมีความโกรธจัด เหมือนเปรียงที่ใส่ไว้ในหม้อ" หญิงแม่บ้านคิดว่า "เราไม่อาจลวงภิกษุหัวโล้นได้แล้ว" จึงจำถวายอ้อยแล้วหุงข้าว ได้ถวายสิ่งทั้งปวงพร้อมด้วยเปรียง น้ำอ้อยงบและปลาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

การพูดกระซิบใกล้ ๆ ด้วยประการดังกล่าวมา นักศึกษาพึงทราบว่า **การพูดกระซิบ** การพูดอ้อมไปอ้อมมาโดยประการที่จะได้มาซึ่งปัจจัยนั้น ชื่อว่า **ปริกถา** แปลว่า การพูดเลียบเคียง ด้วยประการฉะนี้

๔. ในนิปเปสิกตานิเทศ

ใน **นิปเปสิกตานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

การด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ประการ ชื่อว่า **อกฺโกสนา** การพูดข่ม ชื่อว่า **วมฺภนา** การพูดยกโทษโดยนัยมีอาทิว่า เป็นผู้ไม่ศรัทธา เป็นผู้ไม่เลื่อมใส ชื่อว่า **ครหณา** การพูดสาดด้วยวาจาว่า ท่านทั้งหลายอย่ามาพูดอย่างนี้ ณ ที่นี้ ชื่อว่า **อุกฺเขปนา** การพูดสาดอันประกอบด้วยวัตถุประกอบด้วยเหตุโดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุกฺเขปนา** อีกนัยหนึ่ง เห็นคนไม่ให้ทานแล้วพูดยกขึ้นอย่างนี้ว่า โอ ! ท่านทานบดี ดังนี้ ชื่อว่า **อุกฺเขปนา** การพูดยกให้ดีขึ้นไปอีกอย่างนี้ว่า ท่านมหาทานบดี ชื่อว่า **สมุกฺเขปนา** การพูดติเตียนอย่างนี้ว่า ชีวิตของคนนี้เขาชอบบริโภคพืชอย่างไรละ ชื่อว่า **ขิปนา** การพูดติเตียนหนักยิ่งขึ้นว่า ผู้ใดให้คำพูดว่าไม่มีแม้แก่คนทั้งปวงตลอดกาลเป็นนิตย์ ท่านทั้งหลายจะพูดปฏิเสธบุคคลผู้นี้ว่า ไม่ใช่ทายกได้อย่างไร ดังนี้ชื่อว่า **สํขิปนา** การพูดให้เขาถึงแก่ความไม่เป็นทายก หรือให้ถึงแก่ความเป็นโทษ ชื่อว่า **ปาปนา** การพูดให้เขาถึงแก่ความไม่เป็นทายก หรือให้ถึงแก่ความเป็นโทษโดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมฺปาปนา** การนำความเสียหายจากเรือนโน้นมาสู่เรือนนี้ จากบ้านโน้นสู่บ้านนี้ จากตำบลโน้นสู่ตำบลนี้ โดยหมายความว่า เขาจักให้แก่เราแม้เพราะกลัวต่อความเสียหายด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อวณฺณหาริกา** ต่อหน้าพูดดีลับหลังพูดเสีย ชื่อว่า **ปรปิฏฺฐิมํสิกตา** จริงอยู่ การพูดเช่นนี้จะมีได้ก็แต่แก่คนที่ไม่อาจอยู่สู่หน้า สำหรับคนอยู่ลับหลังแล้วทำเป็นเหมือนจะกินเนื้อเอาทีเดียว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **ปรปิฏฺฐิมํสิกตา** คำว่า **นี้เรียกว่าการด่าแช่ง** ความว่า โดยที่ภิกษุนี้ย่อมกวาดล้างคุณความดีของผู้อื่นให้พังพินาศไป ดุจกวาดล้างด้วยซี่ไม้ไผ่ อีกอย่างหนึ่ง โดยที่วาจานี้เป็นสิ่งที่บดป่นคุณความดีของผู้อื่นแสวงหาลาภเหมือนคนบดไม้หอม แสวงหาของหอม ฉะนั้น จึงเรียกว่า **นิปฺเปสิกตา**

๕. ในนิเทศแสวงหาลาภด้วยลาภ

ใน **นิเทศแสวงหาลาภด้วยลาภ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **นิชิคีสนตา** แปลว่า แสวงหา บทว่า **อิโต ลทฺธํ** แปลว่า ได้จากเรือนนี้ บทว่า **อมุตฺร** แปลว่า ณ เรือนโน้น บทว่า **เอฏฺฐิ** แปลว่า เสาะหา บทว่า

คเวฏฺฐิ แปลว่า แสวงหา บทว่า **ปริเยฏฺฐิ** แปลว่า แสวงหาบ่อย ๆ อนึ่ง ในอธิการนี้ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องภิกษุผู้ให้ภิกษาที่ได้มาแล้ว ๆ ตั้งแต่แรก ๆ แก่พวกเด็ก ๆ ในตระกูล ณ ที่นั้นแล้ว ในที่สุดก็ได้ข้าวยาคูเจือน้ำนมไป มาประกอบด้วย

บทว่า **เอสนา** ที่แปลว่า กิริยาที่แสวงหา เป็นต้น เป็นไวพจน์ของบทว่า **เอฏฺฐิ** ที่แปลว่า เสาะหา นั่นเอง เพราะฉะนั้นคำว่า **เสาะหา** ได้แก่กิริยาที่เสาะหา คำว่า **แสวงหา** ได้แก่กิริยาที่แสวงหา คำว่า **แสวงหาบ่อย ๆ** ได้แก่กิริยาที่แสวงหาบ่อย ๆ นักศึกษาพึงทราบการเข้าประโยค ณ ที่นี้ ด้วยประการฉะนี้นั่นเทียว

อรรถาธิบายแห่งกุหนนิเทศเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

บัดนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า ด้วย **อาทิ** ศัพท์ ในคำว่า แห่งบาปธรรมทั้งหลายมี **อาทิ** อย่างนี้นั้น ได้แก่การถือเอาบาปธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร โดยนัยมีอาทิว่า "ก็แหละ อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างสมณพราหมณ์ผู้เจริญพวกหนึ่ง ฉันโภชนะทั้งหลายที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้ว ย่อมสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ ด้วยดิรัจฉานวิชา เห็นปานฉะนี้ คือ ทำนายองค์อวัยวะ ทำนายลาง ทำนายอุบาทว์ ทำนายฝัน ทำนายลักษณะ ทำนายหนูกัดผ้า บูชาไฟ บังหวนควัน"[๑]

มิจฉาอาชีพที่เป็นไปโดยอำนาจการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการ ที่ทรงบัญญัติไว้เพราะอาชีวะเป็นเหตุเหล่านี้ และมิจฉาอาชีพที่เป็นไปด้วยอำนาจบาปธรรมทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ว่า การหลอกลวง การพูดเลาะเล็ม การกระทำนิมิต การด่าแช่ง การแสวงหาลาภด้วยลาภ นี้อันใด การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพแม้ทุก ๆ ประการนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่า **อาชีวปาริสุทธิศีล** ด้วยประการฉะนี้

อรรถวิเคราะห์แห่งถ้อยคำในบทอาชีวปาริสุทธินั้น ดังนี้ :-

ภิกษุทั้งหลายอาศัยการงานนั้นเป็นอยู่ เหตุนั้นการงานนั้น ชื่อว่า **อาชีว** อาชีวะนั้นคืออะไร ? คือการพยายามแสวงหาปัจจัย ๔, ความบริสุทธิ์ชื่อว่า **ปาริสุทฺธิ**, ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ชื่อว่า **อาชีวปาริสุทฺธิ** ฉะนี้

---

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๑/๘

อธิบายปัจจยสันนิสสิตศีล

[๑๘] อนึ่ง ใน **ปัจจยสันนิสสิตศีล** ซึ่งตรัสไว้ในลำดับแห่งอาชีวปาริสุทธิศีลนี้นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

อธิบายบทจีวร

คำว่า **พิจารณาแล้วโดยแยบคาย** ความว่า พิจารณาแล้ว รู้แล้ว คือเห็นประจักษ์แล้ว โดยอุบายคือโดยถูกทาง จริงอยู่ การพิจารณาที่กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า เพื่อบำบัดความเย็น ดังนี้นั่นเอง นักศึกษาพึงทราบว่า พิจารณาแล้วโดยแยบคาย ณ ที่นี้ ในคำเหล่านี้ คำว่า **จีวร** ได้แก่ผ้าผืนใดผืนหนึ่งในบรรดาผ้า ๓ ผืนมีผ้าอันตรวาสกเป็นต้น คำว่า **ย่อมเสพ** คือย่อมใช้สอย ได้แก่นุ่งหรือห่ม คำว่า **ยาวเทว** เป็นคำกำหนดเขตแห่งประโยชน์อย่างแน่นอน จริงอยู่ ประโยชน์ในการเสพจีวรของโยคีบุคคลมีกำหนดเพียงเท่านี้ คือประโยชน์มีว่า **เพื่อบำบัดความเย็น** เป็นต้นนี้ ไม่ยิ่งไปกว่านี้ บทว่า **ซึ่งความเย็น** ความว่า ซึ่งความเย็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุที่ธาตุภายในกำเริบบ้าง เพราะเหตุที่อุตุภายนอกเปลี่ยนแปลงไปบ้าง บทว่า **เพื่อบำบัด** ความว่า เพื่อบรรเทาคือเพื่อบรรเทาเสียซึ่งความเย็นนั้น โดยประการที่จะไม่ให้มันทำความอาพาธให้เกิดขึ้นในร่างกาย จริงอยู่ โยคีบุคคลผู้มีจิตฟุ้งไปในเพราะเหตุร่างกายกระทบความเย็น ย่อมไม่อาจที่จะตั้งความเพียรโดยแยบคายได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตว่า **ภิกษุพึงเสพจีวรเพื่อบำบัดความเย็น** ดังนี้ นักศึกษาพึงทราบนัยในประโยชน์ที่เหลือทั้งหมดเช่นเดียวกันนี้ เพราะในบทนี้มีอรรถาธิบายอย่างครบถ้วน บทว่า **ซึ่งความร้อน** ความว่า ซึ่งความร้อน อันเกิดแต่ไฟ นักศึกษาพึงทราบแดนที่เกิดของความร้อนนั้นในเพราะไฟป่าเป็นต้นก็มี

อนึ่ง ในบทว่า **ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺสานํ** นี้ มีอรรถาธิบายดังนี้ บทว่า **ฑํสา** แปลว่า เหลือบ ลางอาจารย์กล่าวว่า ได้แก่แมลงวันหัวเขียวก็มี บทว่า **มกสา** ได้แก่ ยุงโดยเฉพาะ บทว่า **วาตา** ได้แก่ ลมทั้งหลายอันต่างด้วยลมปนฝุ่นและไม่ใช่ลมปนฝุ่นเป็นต้น บทว่า **อาตาป** ได้แก่แสงอาทิตย์ สัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่งเสือกคลานไปมีตัวยาวเช่นงูเป็นต้น ชื่อว่า **สิรึสป** สัมผัสของสัตว์เหล่านั้นมี ๒ อย่าง คือ สัมผัสด้วยการกัด ๑ สัมผัสด้วยการถูกต้อง ๑ แม้สัมผัสนั้นย่อมเบียดเบียน

ภิกษุผู้นุ่งห่มจีวรแล้วไม่ได้ เพราะฉะนั้นภิกษุจึงเสพจีวรเพื่อประโยชน์จะป้องกันสัมผัสทั้งหลาย ในสถานที่ทั้งหลายเช่นนั้น ตรัสคำว่า **ยาวเทว** ซ้ำอีก ก็เพื่อแสดงถึงกำหนดเขตประโยชน์ที่แน่นอนของจีวรนั้น จริงอยู่ การปกปิดอวัยวะส่วนที่ทำให้ความละอายสูญหายนับเป็นประโยชน์ที่แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้น เช่น การบำบัดความเย็นเป็นต้น ย่อมมีได้เป็นบางครั้งบางคราว อวัยวะที่แคบ ๆ นั้น ชื่อว่า **หิริโกปิน** ในบทว่า **หิริโกปินปฏิจฺฉาทนํ** นั้น จริงอยู่ เมื่อองค์อวัยวะส่วนใด ๆ ถูกเปิดอยู่ ความละอายย่อมสูญย่อมหายไป องค์อวัยวะส่วนนั้น ๆ ท่านเรียกว่า **หิริโกปิน** เพราะเป็นเหตุทำให้ความละอายสูญหายไป แหละที่เรียกว่า **หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ** เพราะอรรถว่า เพื่อปกปิดอวัยวะส่วนที่ทำให้ความละอายสูญหายไปนั้น พระบาลีว่า **หิริโกปินํ ปฏิจฺฉาทนตฺถํ** ดังนี้ก็มี

อธิบายบทบิณฑบาต

คำว่า **ซึ่งบิณฑบาต** คือซึ่งอาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง จริงอยู่ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง ท่านเรียกว่า **บิณฑบาต** เพราะอาหารนั้นตกลงในบาตรด้วยภิกขาจารวัตรของภิกษุ อีกอย่างหนึ่ง ความตกลงแห่งก้อนข้าวทั้งหลายชื่อว่า **บิณฑบาต** อธิบายว่าได้แก่ ความรวมกันความเป็นกลุ่มกันแห่งภิกษาหารทั้งหลายที่ภิกษุได้แล้ว ณ ที่นั้น ๆ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น** อธิบายว่า เพื่อเล่นคือทำเป็นเครื่องหมายกีฬา เหมือนอย่างพวกเด็กชาวบ้านเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความเมา** อธิบายว่า เพื่อความเมาคือเป็นเครื่องหมายของความเมากำลังและเป็นเครื่องหมายความเมาของความเป็นบุรุษ เหมือนพวกนักมวยเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ** อธิบายว่า เพื่อประดับคือเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นผู้มีองค์อวัยวะน้อยใหญ่อิ่มเต็ม เหมือนกับพวกหญิงชาววังและหญิงแพศยาเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** อธิบายว่า เพื่อตกแต่งคือเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใสเหมือนพวกหญิงละครและพวกหญิงช่างฟ้อนเป็นต้น หามิได้

ก็แหละ ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสัยแห่งโมหะ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความเมา** นี้ ตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสสัยแห่งโทสะ ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** นี้ ตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสสัยแห่งราคะ อนึ่ง ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความเมา** นี้

ตรัสไว้เพื่อป้องกันการบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ของตน ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** นี้ ตรัสไว้เพื่อป้องกันการบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แม้ของผู้อื่น อนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่า การประหานซึ่งข้อปฏิบัติโดยไม่แยบคายและกามสุขัลลิกานุโยค พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วแม้ด้วยบททั้ง ๔ บทนี้

บทว่า **ยาวเทว** มีอรรถาธิบายดังกล่าวมาแล้วนั่นแล คำว่า **แห่งกายนี้** คือ แห่งรูปกายอันประกอบด้วยมหาภูตทั้ง ๔ นี้ คำว่า **เพื่อดำรงอยู่** คือเพื่อความดำรงอยู่สืบเนื่องกันไป คำว่า **เพื่อความเป็นไป** คือเพื่อต้องการแก่ความเป็นไปอย่างไม่ขาดสายหรือเพื่อดำรงอยู่ตลอดกาลยาวนาน จริงอยู่ ภิกษุนี้ย่อมเสพบิณฑบาตเพื่อความดำรงอยู่และเพื่อความเป็นไปของกาย เหมือนเจ้าของเรือนที่ทรุดโทรมทำการค้ำจุนเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนทำการหยอดเพลาเกวียน ฉะนั้น[๑] ไม่ใช่เสพบิณฑบาตเพื่อเล่นเพื่อความเมาเพื่อประดับและเพื่อตกแต่ง อีกประการหนึ่ง คำว่า **ฐิติ** ที่แปลว่า ความดำรงอยู่นี้ เป็นชื่อของอินทรีย์คือชีวิต เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ด้วยคำว่า **เพื่อความดำรงอยู่ เพื่อความเป็นไปแห่งกายนี้** เพียงเท่านี้ จะอธิบายว่า เพื่อยังอินทรีย์คือชีวิตแห่งกายนี้ให้เป็นไปดังนี้ก็ได้

คำว่า **เพื่อระงับความเบียดเบียน** มีอรรถาธิบายว่า ความหิวชื่อว่า **วิหึส** โดยอรรถว่า เบียดเบียน ภิกษุนี้ย่อมเสพบิณฑบาตแม้เพื่อระงับความเบียดเบียนนั้น เหมือนคนเป็นแผลทาแผล และเหมือนเมื่อคนไข้ในเพราะฤดูร้อนและฤดูหนาวเป็นต้น รับประทานยาเพื่อป้องกันความร้อนความหนาวนั้น ฉะนั้น คำว่า **เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์** มีอรรถาธิบายว่าเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์คือศาสนาทั้งมวลอย่างหนึ่ง เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์คือมรรคอย่างหนึ่ง จริงอยู่ ภิกษุนี้ได้อาศัยกำลังกาย เพราะมีอันเสพบิณฑบาตเป็นปัจจัย ปฏิบัติอยู่เพื่อสลัดออกจากความกันดารคือภพ ด้วยอำนาจการประกอบเนือง ๆ ในสิกขา ๓ ชื่อว่าย่อมเสพบิณฑบาตเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เหมือนมารดาบิดาผู้มีความต้องการข้ามทางกันดารจำกินเนื้อของบุตร[๒] เหมือนพวกคนที่ต้องการข้ามแม่น้ำย่อมอาศัยแพ[๓]และเหมือนพวกคนที่ต้องการข้ามมหาสมุทรย่อมอาศัยเรือ ฉะนั้น

---

๑ มิลินฺท.อ. (บาลี) ๔๒๑

๒ ดูเทียบ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐

๓ ดูเทียบ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๕

คำว่า **จักกำจัดเวทนาเก่าและไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น** นี้ มีอรรถาธิบายดังนี้ ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ด้วยเหตุที่เสพบิณฑบาตนี้ เราจักกำจัดเวทนาคือความหิวเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่ซึ่งมีการฉันเกินประมาณเป็นปัจจัยเกิดขึ้น เหมือนพราหมณ์ชื่ออาหรหัตถกะ, ชื่ออลังสาฏกะ, ชื่อตัตรวัฏฏกะ, ชื่อกากมาสกะและชื่อภุตตวมิตกะคนใดคนหนึ่ง ทำนองเดียวกันกับคนไข้รับประทานยา อีกประการหนึ่ง พึงทราบอรรถาธิบายในคำนี้ แม้อย่างนี้ว่า เวทนาใดที่เรียกว่า **เวทนาเก่า** เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจปัจจัยคือกรรมเก่า โดยอาศัยการฉันบิณฑบาตที่ไม่เป็นสัปปายะและฉันเกินประมาณในปัจจุบัน เราทำปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้นให้หายไป ด้วยการฉันบิณฑบาตอันเป็นสัปปายะและฉันแต่พอประมาณ ชื่อว่า จักกำจัดเวทนาเก่านั้น อนึ่ง เวทนาใดที่เรียกว่า **เวทนาใหม่** เพราะเกิดขึ้นต่อไปโดยอาศัยความสั่งสมกรรม คือการฉันอันไม่สมควรที่ภิกษุทำแล้วในปัจจุบัน เราไม่ให้มูลเหตุแห่งเวทนาใหม่นั้นบังเกิดได้ด้วยอำนาจการฉันอันสมควร ชื่อว่า จักไม่ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้น นักศึกษาพึงทราบว่า ด้วยบททั้ง ๒ นี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงการสงเคราะห์เอาการฉันอันสมควรด้วย การประหานกามสุขัลลิกานุโยคด้วย และการไม่ยอมเสียสละความสุขอันเกิดโดยธรรมด้วย

คำว่า **แหละความเป็นไปจักมีแก่เรา** มีอรรถาธิบายว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ก็แหละ ความเป็นไป คือความดำเนินไปตลอดกาลนาน จักมีแก่เรา คือแก่กายนี้ อันมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย โดยไม่มีอันตรายอันจะเข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ หรือตัดทอนอิริยาบถ เพราะการฉันพอประมาณ ดังนี้บ้าง เหมือนคนมีโรคติดต่อ รับประทานยาอันเป็นปัจจัยแก่โรคนั้น ฉะนั้น คำว่า **ความเป็นผู้ไม่มีโทษและความอยู่ผาสุก** มีอรรถาธิบายว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า **ความไม่มีโทษ** จักมีแก่เรา โดยงดเว้นการแสวงหาการรับและการฉันอันไม่สมควร **ความอยู่ผาสุก** จักมีแก่เรา โดยการฉันพอประมาณ อีกอย่างหนึ่ง **ความไม่มีโทษ** จักมีแก่เรา เพราะไม่มีโทษเช่น ความกระสัน, ความหลับ, ความบิดกาย ซึ่งมีการฉันบิณฑบาตอันไม่เป็นสัปปายะและการฉันเกินประมาณเป็นปัจจัย และอันวิญญูชนครหาเป็นต้น **ความอยู่ผาสุก** จักมีแก่เรา ด้วยความบังเกิดแห่งกำลังกาย เพราะมีการฉันบิณฑบาตอันเป็นสัปปายะและการฉันพอประมาณเป็นปัจจัย อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโทษ เพราะละเสียซึ่งความสุขในการเอนหลัง, ความสุขในการเอกเขนก และความสุขในการหลับ จักมีแก่เรา ด้วยการหลีกเว้นการฉันจนแน่นท้องตามที่ต้องการ

และ **ความอยู่ผาสุก** เพราะยังความประกอบด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ ให้ถึงพร้อมจักมีแก่เรา โดยการฉันให้หย่อนไว้สัก ๔-๕ คำ... ดังนี้บ้าง สมด้วยพุทธนิพนธคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

พึงหยุดฉันเสียเมื่อ ๔-๕ คำจะอิ่ม แล้วพึงดื่มน้ำแทน
เป็นการเพียงพอเพื่อความอยู่ผาสุกแห่งภิกษุผู้มีตนส่ง
ไปแล้ว[๑]

นักศึกษาพึงทราบว่า ด้วยคำทั้ง ๓ ตามที่อรรถาธิบายมานี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงการกำหนดเอาประโยชน์และมัชฌิมาปฏิปทา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายบทเสนาสนะ

คำว่า **เสนาสนะ** แยกเป็น **เสนะ** คำหนึ่ง **อาสนะ** คำหนึ่ง อธิบายว่า ภิกษุนอน ณ ที่ใด ๆ จะเป็นวิหารหรือเรือนโรงมีเพิงเป็นต้นก็ตาม ที่นั้นชื่อว่า **เสนะ** แปลว่า ที่นอน ภิกษุนั่ง ณ ที่ใด ๆ ที่นั้นชื่อว่า **อาสนะ** แปลว่า ที่นั่ง ๒ คำนั้นท่านรวมเข้าเป็นคำเดียวกัน แล้วจึงกล่าวว่า **เสนาสนะ** แปลว่า ที่นอนและที่นั่ง คำว่า **เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู และความยินดีในการหลีกเร้นอยู่** มีอรรถาธิบายว่า อุตุนั่นเองชื่อว่าอันตรายคือฤดู เพราะอรรถว่าเบียดเบียน เพื่อบรรเทาซึ่งอันตรายคือฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้นอยู่ อธิบายว่า ฤดูกาลอันใดที่เบียดเบียนร่างกายและทำให้จิตฟุ้งซ่านไม่เป็นสัปปายะ เป็นสิ่งอันภิกษุพึงบรรเทาเสียด้วยการเสพเสนาสนะ เพื่อบรรเทาซึ่งฤดูกาลนั้น และเพื่อความสุขในความเป็นบุคคลผู้เดียว การบรรเทาอันตรายคือฤดู พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วด้วยพระพุทธพจน์มีอาทิว่า **สีต ปฏิฆาต** ดังนี้โดยแท้ แต่ถึงอย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ที่นี้พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ซ้ำอีก โดยทรงหมายเอาการบรรเทาอันตรายคือฤดูที่แน่นอน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ในบทเสพจีวรว่า **การปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไป เป็นประโยชน์ที่แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้นมีได้เป็นบางครั้งบางคราว** ดังนี้ อีกประการหนึ่ง ฤดูซึ่งมีประการดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ชื่อว่า ฤดูคงที่ ส่วนอันตรายมี ๒ อย่างคือ อันตรายที่ปรากฏหนึ่ง อันตรายที่ปกปิดหนึ่ง ใน ๒ อย่างนั้น สัตว์ร้าย

---

๑ ดูเทียบ ขุ. เถร. (ไทย)๒๖/๙๘๓/๕๐๐

ทั้งหลายมีราชสีห์และเสือเป็นต้น ชื่อว่าอันตรายที่ปรากฏ กิเลสทั้งหลายมีราคะและโทสะเป็นต้นชื่อว่าอันตรายที่ปกปิด[๑] อันตรายย่อมไม่ทำความเบียดเบียน โดยที่ไม่ได้รักษาทวารและโดยที่เห็นรูปอันไม่เป็นสัปปายะ ณ เสนาสนะใด ภิกษุรู้ คือพิจารณาเสนาสนะนั้นอย่างนี้แล้วเสพอยู่ พึงทราบว่า ชื่อว่าพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงเสพเสนาสนะ เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู ฉะนี้

อธิบายบทคิลานปัจจยเภสัชบริขาร

ในคำว่า **ซึ่งคิลานปัจจยเภสัชบริขาร** นี้ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

เภสัช ชื่อว่า **ปจฺจย** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องต่อต้านโรค อธิบายว่า เพราะอรรถว่าถึงซึ่งความเป็นข้าศึกของโรค คำว่า **ปจฺจย** นี้ เป็นชื่อของสัปปายะอย่างใดอย่างหนึ่ง, กิจกรรมของหมอเพราะหมอนั้นอนุญาตแล้ว ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เภสชฺช**, เภสัชคือปัจจัยแห่งคนไข้ ชื่อว่า **คิลานปจฺจยเภสชฺช** อธิบายว่า ได้แก่กิจกรรมของหมออันเป็นสัปปายะแก่คนไข้ชนิดใดชนิดหนึ่ง มีน้ำมันน้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้น ส่วนคำว่า **บริขาร** พระผู้มีพระภาคตรัสเอาเครื่องล้อมก็มีในพระบาลีมีอาทิว่า “พระนครเป็นอันล้อมดีแล้ว ด้วยเครื่องล้อมพระนครถึงเจ็ดชั้น”[๒] ตรัสหมายเอาเครื่องอลังการก็มี ในพระบาลีมีอาทิว่า “รถมีศีลเป็นเครื่องอลังการ มีฌานเป็นเพลา มีวีริยะเป็นล้อ”[๓] ตรัสหมายเอาสัมภาระก็มีในพระบาลีมีอาทิว่า “เครื่องสัมภาระแห่งชีวิตชนิดใดชนิดหนึ่ง อันบรรพชิตพึงนำมาโดยชอบ”[๔] แต่ในที่นี้ ศัพท์ว่า **บริขาร** แม้หมายเอาสัมภาระก็ควร แม้หมายเอาเครื่องล้อมก็ควร เพราะว่าคิลานปัจจยเภสัชนั้น ย่อมเป็นเครื่องล้อมชีวิตก็ได้ เป็นสัมภาระของชีวิตก็ได้ เพราะเป็นเครื่องรักษาไม่ให้ช่องแก่ความบังเกิดขึ้นแห่งอาพาธอันจะทำชีวิตให้พินาศไป เป็นสัมภาระของชีวิตก็ได้เพราะเป็นเหตุแห่งชีวิตนั้นโดยประการที่ชีวิตจะดำเนินไปได้ตลอดกาลนาน เพราะฉะนั้นคิลานปัจจยเภสัช พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นบริขาร **คิลานปัจจยเภสัช** ดังกล่าวมาแล้วนั้นด้วยเป็น **บริขาร** ด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **คิลานปัจจยเภสัชบริขาร** ซึ่งคิลานปัจจยเภสัชบริขารนั้น อธิบายว่า ซึ่งเภสัชอันเป็นสัปปายะแห่งคนไข้ชนิดใด

---

๑ ดูเทียบ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕/๑๖-๑๗

๒ ดูเทียบ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๑๓๖

๓ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๔/๗

๔ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๑๙๒/๒๐๕

ชนิดหนึ่งอันหมออนุญาตแล้ว มีน้ำมันน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น อันเป็นบริขารแห่งชีวิต, คำว่า **เกิดขึ้นแล้ว** คือ เกิดแล้ว เป็นแล้ว บังเกิดแล้ว, ความกำเริบแห่งธาตุและอาพาธต่าง ๆ มีโรคเรื้อนโรคฝีและพุพองเป็นต้นซึ่งมีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **พฺยาพาธ** ในบทว่า **เวยฺยาพาธิกานํ** นี้ เวทนาทั้งหลาย ชื่อว่า **เวยฺยาพาธิก** เพราะเกิดแต่อาพาธต่าง ๆ คำว่า **ซึ่งเวทนาทั้งหลาย** ได้แก่ ทุกขเวทนา คือเวทนาอันเป็นอกุศลวิบาก, ซึ่งเวทนาทั้งหลายนั้นอันเกิดแต่อาพาธต่าง ๆ เหล่านั้น บทว่า **อพฺยาปชฺฌปรมตาย** แปลว่า เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง อธิบายว่า ทุกข์ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นอันภิกษุละได้แล้วเพียงใด เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่งเพียงนั้น

ปัจจยสันนิสสิตศีล นี้ ซึ่งมีอันพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงบริโภคปัจจัยเป็นลักษณะ นักศึกษาพึงทราบโดยสังเขปดังพรรณนามานี้ ส่วนอรรถวิเคราะห์แห่งถ้อยคำในบทว่า **ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีล** นี้ดังนี้ ก็แหละ ปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น เรียกว่า **ปจฺจย** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่เป็นไป เป็นที่ดำเนินไป ของสัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลาย ซึ่งอิงอาศัยบริโภคปัจจัยเหล่านั้น, ศีลอาศัยแล้วซึ่งปัจจัยเหล่านั้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปัจจยสันนิสสิตศีล ฉะนี้แล

ธรรมเป็นเหตุให้ปาริสุทธิศีล ๔ สำเร็จ
๑. ศรัทธาเป็นเหตุให้ปาติโมกขสังวรศีลสำเร็จ

[๑๙] ในศีล ๔ อย่างดังที่พรรณนามาแล้วนี้ **ปาติโมกขสังวรศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย**ศรัทธา** จริงอยู่ ปาติโมกขสังวรศีลนั้น ชื่อว่า มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะการบัญญัติสิกขาบทเป็นสิ่งที่เกินวิสัยของพระสาวก ก็ในข้อนี้มีการทรงห้ามการขอบัญญัติสิกขาบทเป็นตัวอย่าง เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลพึงสมาทานเอาสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้แล้วอย่างไม่ให้มีเศษเหลือ ไม่กระทำความอาลัยแม้ในชีวิต พึงทำปาติโมกขสังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดีด้วย**ศรัทธา** เถิด สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า :-

พวกเธอจงเป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก มีความเคารพศีล ตาม
รักษาศีล ในกาลทุกเมื่อ เหมือนนกต้อยตีวิดรักษาฟองไข่

เหมือนจามรีรักษาขนหาง เหมือนมารดารักษาบุตรที่รัก
เหมือนคนตาเอกรักษาหน่วยตาข้างเดียว ฉะนั้นเถิด

แม้ตรัสไว้อย่างอื่นอีกว่า “มหาสมุทรมีความดำรงอยู่เป็นธรรมดา ไม่ไหลล้นฝั่งไป แม้ฉันใด ปหาราทะ สาวกทั้งหลายของเราก็เหมือนอย่างนั้น ไม่ล่วงข้ามสิกขาบท ที่เราบัญญัติไว้แล้วสำหรับสาวกทั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต”[๑] ก็แหละในอรรถกถาธิบายนี้ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องทั้งหลายของพวกพระเถระที่ถูกพวกโจรมัดไว้ในดงประกอบด้วย ดังนี้

เรื่องพระเถระถูกโจรมัด

ได้ยินว่า โจรทั้งหลายมัดพระเถระด้วยเครือหญ้านาง ให้นอนอยู่ในดงชื่อมหาวัตตนี พระเถระได้เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วัน ทั้ง ๆ ที่นอนอยู่นั่นเทียว ได้บรรลุพระอนาคามิผลแล้ว ถึงซึ่งมรณภาพไปในดงนั่นเอง แล้วไปบังเกิดในพรหมโลก

ยังมีพระเถระรูปอื่น ๆ อีก ในตัมพปัณณิทวีป (ประเทศลังกา) ถูกพวกโจร เอาเถาหัวด้วนมัดให้นอนอยู่ เมื่อไฟป่าลามมา ท่านก็หาได้ตัดเถาวัลย์ไม่ เริ่มเจริญวิปัสสนาได้สำเร็จเป็น **พระอรหันต์สมสีสี** ปรินิพพานแล้ว พระอภยเถระผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ทีฆนิกาย พร้อมด้วยภิกษุห้าร้อยรูปมาเห็นเข้า ได้ทำฌาปนกิจศพของพระเถระนั้นแล้วให้สร้างเจดีย์บรรจุอัฐิไว้

เพราะฉะนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธาแม้อื่น เมื่อจะชำระปาติโมกขสังวรศีลให้บริสุทธิ์ พึงยอมสละแม้กระทั่งชีวิตโดยแท้ ไม่พึงทำลายปาติโมกขสังวรศีล อันพระโลกนาถเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว

๒. สติเป็นเหตุให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จ

อนึ่ง **ปาติโมกขสังวรศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **ศรัทธา** ฉันใด **อินทรียสังวรศีล** อันโยคีบุคคลก็พึงให้สำเร็จด้วย **สติ** ฉันนั้น จริงอยู่ อินทรียสังวรศีลนั้นชื่อว่า มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะอินทรีย์ทั้งหลายที่ตั้งมั่นอยู่ด้วยสติแล้ว เป็นสภาพ

---

๑ องฺ. อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๑๔๖

อันบาปธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นจะพึงรั่วไหลเข้าไปมิได้ เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลพึงระลึกถึงพระอาทิตตปริยายสูตรโดยนัยมีอาทิว่า "ภิกษุทั้งหลายจักขุนทรีย์ อินทรีย์คือจักษุถูกทิ่มแทงแล้ว ด้วยซี่เหล็กที่เผาอย่างร้อนลุกโชนมีแสงโชติช่วงอยู่ยังนับว่าประเสริฐ ส่วนการยึดถือนิมิต โดยอนุพยัญชนะในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้ด้วยจักษุ ไม่ประเสริฐเลย"[๑] ดังนี้แล้ว เมื่อวิญญาณเกิดทางจักษุทวารเป็นต้น ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น พึงกั้นความยึดถือซึ่งนิมิตเป็นต้น ที่บาปธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้น จะพึงรั่วไหลเข้าไป พึงทำอินทรียสังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดีด้วย **สติ** อันไม่หลงลืมเถิด

ก็แหละ เมื่ออินทรียสังวรศีลนี้อันภิกษุไม่ทำให้สำเร็จแล้วด้วยประการดังกล่าวมา แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็พลอยเป็นอันตั้งอยู่ไม่นานดำรงอยู่ไม่นานไปด้วย เหมือนข้าวกล้าที่เขาไม่ได้จัดการล้อมรั้ว ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ไม่ทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จนี้ ย่อมจะถูกพวกโจรคือกิเลสปล้นเอาได้ เหมือนบ้านที่เปิดประตูทิ้งไว้ย่อมจะถูกพวกโจรขโมยเอาได้ฉะนั้น อนึ่ง ราคะย่อมจะรั่วไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉะนั้น สมด้วยพระพุทธวจนะที่ตรัสไว้ว่า :-

จงรักษาอินทรีย์ ที่รูป, เสียง, กลิ่น, รสและผัสสะ ทั้งหลาย เพราะว่า ทวารเหล่านี้ถูกเปิดทิ้งไว้ไม่รักษา ย่อมจะถูกโจรคือกิเลสปล้นเอา เหมือนพวกโจรปล้นบ้าน ฉะนั้น

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉันใด ราคะย่อมจะรั่วไหลไปสู่จิตที่ไม่ได้อบรมแล้ว ฉันนั้น[๒]

แต่เมื่ออินทรียสังวรศีลนั้นอันภิกษุทำให้สำเร็จแล้ว แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็พลอยเป็นอันตั้งอยู่ได้นานดำรงอยู่ได้นานไปด้วย เปรียบเหมือนข้าวกล้าที่เขาจัดการล้อมรั้วดีแล้ว ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จแล้วนี้ ย่อมจะไม่ถูกพวกโจร คือกิเลสปล้นเอาได้ เปรียบเหมือนบ้านที่ปิดประตูดีแล้ว พวกโจรทั้งหลายก็ขโมยไม่ได้ ฉะนั้น อนึ่ง ราคะย่อมจะรั่วไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นไม่ได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า :-

---

๑ สํ. สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๐

๒ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๒๘

จงรักษาอินทรีย์ ที่รูป, เสียง, กลิ่น, รสและผัสสะทั้งหลาย เพราะว่า ทวารเหล่านี้ที่ปิดแล้วระวังดีแล้ว อันพวกโจรคือกิเลส ปล้นไม่ได้ เหมือนพวกโจรปล้นบ้านที่ปิดประตูดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันใด ราคะย่อมรั่วไหลเข้าไปสู่จิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันนั้น[๑]

ก็แหละ พระธรรมเทศนานี้ นับเป็นพระธรรมเทศนาชั้นอุกฤษฏ์อย่างยิ่ง

ขึ้นชื่อว่าจิตนี้นั้นเป็นธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลพึงบรรเทาราคะที่เกิดขึ้นแล้วด้วยมนสิการถึงอสุภกัมมัฏฐาน แล้วพึงทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จ เหมือนอย่างพระวังคีสเถระผู้บวชไม่นานเกิด

เรื่องพระวังคีสเถระ

ได้ยินว่า เมื่อพระวังคีสเถระผู้บวชแล้วไม่นาน กำลังเดินบิณฑบาตไปนั้น ความกำหนัดเกิดขึ้นแก่ท่านเพราะได้เห็นสตรีคนหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียนพระอานันทเถระว่า

กระผมถูกไฟคือกามราคะเผาเข้าแล้ว จิตของกระผมถูกเผาจนเกรียม สาธุ ท่านผู้โคตมโคตร ขอท่านได้กรุณาโปรดบอกอุบายเครื่องดับไฟให้ด้วย

พระอานันทเถระได้กล่าวแนะนำว่า

จิตของเธอถูกเผาเกรียมเพราะสัญญาวิปลาส เธอจงเว้นสุภนิมิตอันประกอบด้วยความกำหนัดเสีย จงอบรมจิตด้วยอสุภกัมมัฏฐาน ทำให้ตั้งมั่นด้วยดี มีอารมณ์เป็นหนึ่ง

เธอจงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายโดยเป็นอื่น โดยเป็นทุกข์ และโดยมิใช่ตน จงทำความกำหนัดอันยิ่งใหญ่ให้ดับไปเสีย จงอย่าได้มีความเร่าร้อนต่อไปเลย[๒]

พระวังคีสเถระบรรเทาความกำหนัดได้แล้ว ก็เที่ยวบิณฑบาตต่อไป

---

๑ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔/๒๘ ๒ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๒/๓๐๘, ขุ. เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๓๒-๑๒๓๔/๕๔๐

อีกประการหนึ่ง อันภิกษุผู้บำเพ็ญอินทรียสังวรศีล พึงเป็นเหมือนพระจิตตคุตตเถระ ผู้อยู่ในถ้ำใหญ่ชื่อกุรัณฑกะ และพระมหามิตตเถระผู้อยู่ในมหาวิหารชื่อโจรกะ

เรื่องพระจิตตคุตตเถระ

ได้ยินว่า ในถ้ำใหญ่กุรัณฑกะ ได้มีจิตรกรรมเกี่ยวกับเรื่องเสด็จออกทรงผนวชของพระพุทธเจ้าทั้งหลายถึง ๗ พระองค์ เป็นสิ่งที่น่าจับใจ ภิกษุเป็นจำนวนมากพากันเที่ยวจาริกชมเสนาสนะ มองเห็นจิตรกรรมแล้ว เรียนพระเถระว่า "จิตรกรรมเป็นสิ่งที่น่าจับใจมาก ขอรับ" พระเถระพูดว่า "ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันอยู่ในถ้ำเกินกว่าหกสิบปีมาแล้ว ไม่ทราบดอกว่ามีจิตรกรรมหรือไม่มี อาศัยพวกเธอผู้มีตาจึงทราบในวันนี้เดี๋ยวนี้เอง" ได้ยินว่า พระเถระถึงจะอยู่ตลอดกาลเท่านั้น ก็ไม่เคยลืมตาขึ้นมองดูถ้ำเลย อนึ่ง ตรงที่ปากถ้ำของพระเถระนั้น ได้มีต้นกากะทิงใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง แม้ต้นไม้นั้นพระเถระก็ไม่เคยมองขึ้นดูเลย ครั้นเห็นเกสรร่วงลงมาที่พื้นดินตามลำดับปี จึงทราบว่าต้นไม้นั้นบาน

พระราชาทรงสดับคุณสมบัติของพระเถระแล้ว มีพระราชประสงค์เพื่อจะทรงนมัสการ จึงได้ทรงส่งราชบุรุษไปนิมนต์ถึง ๓ ครั้ง ครั้นพระเถระไม่มา จึงทรงรับสั่งให้ผูกถันของสตรีผู้มีลูกอ่อนทั้งหลายในบ้านนั้น แล้วประทับตราพระราชลัญจกรไว้ ได้มีพระราชโองการว่า "ทารกทั้งหลายอย่าได้ดื่มน้ำนม ตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่มา" พระเถระจึงได้มาสู่หมู่บ้านใหญ่ เพราะความเอ็นดูแก่ทารกทั้งหลาย พระราชาทรงทราบแล้ว ทรงรับสั่งให้พาไปในพระราชวังว่า "พนาย พวกเธอจงพาพระเถระเข้าไปฉันจักรับศีล" ครั้นทรงนมัสการทรงให้ฉันเสร็จแล้ว ทรงมีพระราชดำรัสว่า "พระคุณเจ้าวันนี้ยังไม่มีโอกาส พรุ่งนี้หม่อมฉันจึงจักรับศีล" ครั้นแล้วทรงรับบาตรพระเถระเสด็จตามส่งไปหน่อยหนึ่งแล้วพร้อมด้วยพระราชเทวีทรงนมัสการแล้วเสด็จกลับ พระราชาจะทรงไหว้ก็ช่าง พระราชเทวีจะทรงไหว้ก็ช่าง พระเถระคงถวายพระพรว่า "ขอพระมหาราชาจงทรงพระเกษมสำราญเถิด" เป็นทำนองนี้ล่วงไปถึง ๗ วัน พวกภิกษุจึงเรียนถามว่า "ท่านขอรับ เมื่อพระราชาทรงไหว้อยู่ก็ดี เมื่อพระราชเทวีทรงไหว้อยู่ก็ดี ทำไมท่านจึงถวายพระพรเพียงอย่างเดียวว่า ขอพระมหาราชาจงทรงพระเกษม

สำราญเกิด” พระเถระตอบว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันไม่ได้ทำความกำหนดแยกว่า พระราชาหรือพระราชเทวี” โดยล่วงไปได้หนึ่งสัปดาห์ พระราชาทรงดำริว่า “การที่พระเถระอยู่ ณ ที่นี้ เป็นความลำบาก” จึงทรงพระกรุณาโปรดปล่อยไป พระเถระไปถึงถ้ำใหญ่กุรัณฑกะ ได้ขึ้นสู่ที่จงกรมในส่วนแห่งราตรี เทวดาที่สิงอยู่ต้นกากะทิงได้ยืนถือประทีปด้ามให้อยู่ ครั้งนั้นกัมมัฏฐานของท่านได้ปรากฏบริสุทธิ์ยิ่งนัก พระเถระดีใจว่า “วันนี้ทำไหมหนอ กัมมัฏฐานของเราจึงปรากฏชัดเสียเหลือเกิน” แล้วทำภูเขาให้สะเทือนสะท้านไปทั้งลูก ได้บรรลุพระอรหัตแล้วในลำดับแห่งมัชฌิมยาม

เพราะฉะนั้น แม้กุลบุตรอื่น ๆ ผู้ใคร่ต่อประโยชน์ของตน ไม่พึงเป็นผู้มีหน่วยตาล่อกแล่ก เหมือนลิงในป่า เหมือนมฤคาตกใจตื่นในวนา และเหมือนทารกาอ่อนสะดุ้งกลัว พึงทอดจักษุ พึงแลดูชั่วแอก อย่าพึงไปสู่อำนาจของจิตอันมีปกติหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า

เรื่องพระมหามิตตเถระ

ฝ่ายมารดาของพระมหามิตตเถระ ได้เกิดเป็นโรคฝีมีพิษขึ้น แม้ธิดาของท่านก็บวชในสำนักของภิกษุณีทั้งหลาย ท่านจึงพูดกับธิดาว่า “แม่ ! ไปเถอะ จงไปสำนักของพี่ชายเรียนถึงภาวะที่แม่ไม่สบายแล้วนำเอายามา” นางได้ไปกราบเรียนพี่ชายแล้ว พระเถระพูดว่า “ฉันไม่รู้ที่จะเก็บยาทั้งหลายมียารากไม้เป็นต้นมาปรุงให้เป็นเภสัชได้ ก็แต่ว่า ฉันจักบอกยาให้แก่เธอว่า ‘นับจำเดิมตั้งแต่บวชมา ฉันไม่เคยทำลายอินทรีย์ทั้งหลายแลดูรูปอันเป็นวิสภาคด้วยจิตอันประกอบด้วยโลภะเลย ด้วยสัจวาจานี้ ขอความสบายจงมีแก่โยมมารดาของฉัน’ เธอจงไปแล้วกล่าวคำนี้ พลางลูบร่างกายให้แก่โยมมารดาไปด้วย” ภิกษุณีนั้นไปเรียนข้อความนี้แก่มารดาแล้ว ได้กระทำตามพระเถระแนะนำทุกประการ ฝีของอุบาสิกาได้ฝ่อ อันตรธานหายไปเหมือนก้อนฟองน้ำในทันทีทันใดนั้นนั่นแล มารดาของพระเถระนั้นลุกขึ้นมา เปล่งวาจาแสดงถึงความดีใจว่า “ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ทำไมจะไม่พึงทรงลูบศีรษะของภิกษุผู้เช่นบุตรของเราด้วยพระหัตถ์อันวิจิตรไปด้วยลายตาข่ายเล่า”

เพราะฉะนั้น แม้บุคคลอื่นซึ่งถือตนว่าเป็นกุลบุตรบวช ในศาสนาแล้ว พึงดำรงอยู่ในอินทรียสังวรศีลอันประเสริฐ เหมือนอย่างพระมหามิตตเถระนั่นเถิด

๓. วีริยะเป็นเหตุให้อาชีวปาริสุทธิศีลสำเร็จ

อนึ่ง **อินทรียสังวรศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วยสติ ฉันใด **อาชีวปาริสุทธิศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย**วีริยะ** ฉันนั้น จริงอยู่ อาชีวปาริสุทธิศีลนั้นชื่อว่า มีวีริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะวีริยะที่ปรารภโดยชอบแล้วเป็นการประหานมิจฉาอาชีวะ เพราะฉะนั้น อันภิกษุพึงละอเนสนาคือการแสวงหาอันไม่สมควรอันไม่เหมาะสมแล้ว เสพอยู่ซึ่งปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์เท่านั้น หลีกเว้นอยู่ซึ่งปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ เหมือนหลีกเว้นอสรพิษทั้งหลาย พึงทำอาชีวปาริสุทธิศีลนี้ให้สำเร็จด้วย**วีริยะ** ด้วยการแสวงหาโดยชอบมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้นเถิด

ในปัจจัย ๒ อย่างนั้น สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถือธุดงค์ ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดจากสงฆ์จากคณะและจากสำนักของคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสโดยคุณทั้งหลายของภิกษุนั้นมีการแสดงธรรมเป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์ ส่วนปัจจัยที่เกิดจากการบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า เกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์อย่างยิ่งนั่นเทียว สำหรับภิกษุผู้ถือธุดงค์ ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดจากการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น และที่เกิดจากสำนักของผู้เลื่อมใสในธุดงคคุณของภิกษุนั้นโดยอนุโลมแก่ธุดงคนิยม ชื่อว่า ปัจจัยอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์ อนึ่ง เมื่อสมอดองด้วยมูตรเน่าและมธุรเภสัช ๔ อย่างเกิดขึ้นเพื่อบำบัดพยาธิชนิดหนึ่ง ภิกษุนั้นคิดว่า “แม้เพื่อนพรหมจรรย์อื่น ๆ จักฉันมธุรเภสัช ๔” ดังนี้แล้ว จึงฉันแต่ชิ้นแห่งสมอเท่านั้น การสมาทานธุดงค์ของเธอจัดว่าเป็นการสมควร จริงอยู่ ภิกษุนี้เรียกได้ว่าเป็นภิกษุผู้ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ชั้นอุดม

อนึ่ง ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นนี้นั้น สำหรับภิกษุผู้ชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์รูปใดรูปหนึ่ง นิมิต, โอภาส, ปริกถาและวิญญัติ ย่อมไม่ควรในจีวรและบิณฑบาต ส่วนภิกษุผู้ไม่ถือธุดงค์ นิมิต, โอภาสและปริกถาย่อมควร ในเสนาสนะ,

ในนิมิต, โอภาสและปริกถานั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ เมื่อภิกษุกำลังทำการปราบพื้นเป็นต้น เพื่อสร้างเสนาสนะมีพวกคฤหัสถ์ถามว่าจะสร้างอะไร ขอรับ ใครจะเป็นผู้สร้าง ? ให้คำตอบว่า ยังไม่มีใคร ดังนี้ก็ดี หรือแม้การกระทำนิมิตอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **นิมิต** ภิกษุถามว่า “อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย พวกท่านอยู่ที่ไหน ?” เมื่อเขาบอกว่า “พวกกระผมอยู่ที่ปราสาท ขอรับ” ภิกษุพูดว่า “อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ก็ปราสาทย่อมไม่สมควรแก่ภิกษุทั้งหลาย” ดังนี้ก็ดี ก็หรือแม้การกระทำโอภาสอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **โอภาส** การพูดว่า “เสนาสนะของภิกษุสงฆ์คับแคบ” ดังนี้ก็ดี แหละหรือแม้การกล่าวโดยปริยายอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **ปริกถา** ในปัจจยเภสัชสมควรแม้ทุก ๆ ประการ แต่ครั้นโรคหายแล้วจะฉันเภสัชที่เกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนั้น ย่อมไม่ควร

ในอธิการแห่งเภสัชนี้นั้น อาจารย์ผู้ทรงพระวินัยทั้งหลายกล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงประทานประตูไว้ให้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงสมควร” ส่วนพวกอาจารย์ผู้ชำนาญพระสูตรกล่าวไว้อย่างเด็ดขาดว่า “ถึงแม้จะไม่เป็นอาบัติก็จริง แต่ทำอาชีวะให้เสียหาย เพราะฉะนั้นจึงไม่สมควร”

ก็แหละ ภิกษุใด ไม่ยอมกระทำนิมิต,โอภาส,ปริกถาและวิญญัติ ทั้ง ๆ ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแล้ว อาศัยคุณมีความมักน้อยเป็นต้นเท่านั้น แม้ถึงความจะสิ้นชีวิตปรากฏขึ้นเฉพาะหน้า ก็คงเสพปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยเว้นจากการแสวงหาโดยไม่สมควรมีโอภาสเป็นต้นนั่นเทียว ภิกษุนี้ เรียกได้ว่า **ผู้มีความประพฤติขัดเกลาชั้นยอด** แม้ทำนองเดียวกับพระสารีปุตตเถระ

เรื่องพระสารีปุตตเถระต้องอาพาธ

ได้ยินว่า สมัยหนึ่งท่านพระสารีปุตตเถระนั้นจะเพิ่มพูนความสงัด จึงพร้อมกับท่านพระมหาโมคคัลลานเถระไปพักอยู่ในป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง อยู่มาวันหนึ่ง ท่านพระสารีปุตตเถระนั้นได้เกิดอาพาธลมเสียดท้องขึ้น มันได้ทำความทุกข์อย่างหนักให้เกิดแก่ท่าน พระมหาโมคคัลลานเถระไปยังที่อุปัฏฐากของท่านในเวลาเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ สอบถามซึ่งพฤติการณ์นั้นแล้วเรียนถามว่า “ท่านขอรับ ครั้งก่อนท่านหายด้วยเภสัชอะไร” พระเถระสารีปุตตะเรียนบอกว่า “ท่าน เมื่อครั้งยังเป็นคฤหัสถ์

มารดาของผมได้ให้ข้าวปายาสหุงด้วยน้ำนมล้วน ๆ ประสมกับเนยใสน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด ผมได้หายโรคเพราะข้าวปายาสนั้น" ฝ่ายท่านพระมหาโมคคัลลานเถระนั้นเรียนว่า "เอาเถอะท่าน ถ้าบุญของกระผมหรือบุญของท่านมีอยู่ พรุ่งนี้เราจักต้องได้อย่างแน่นอน"

ก็แหละ ยังมีเทวดาที่สิงอยู่บนต้นไม้ท้ายที่จงกรม ได้ยินพระเถระทั้งสองสนทนากันเช่นนั้น จึงคิดว่า "พรุ่งนี้เราจะบันดาลให้ข้าวปายาสเกิดขึ้นแก่พระผู้เป็นเจ้า" ทันใดนั้นได้ไปยังตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระ เข้าสิงร่างกายบุตรคนโต บันดาลให้เกิดความดิ้นรนอยู่ ลำดับนั้นเทวดาจึงได้กล่าวกะพวกญาติ ๆ ของบุตรคนโตนั้น ซึ่งมาประชุมกันหมายจะเยียวยารักษาว่า "ถ้าพวกท่านรับจะจัดข้าวปายาสเห็นปานฉะนี้ถวายแด่พระเถระในวันพรุ่งนี้ ฉันจึงจักปล่อยมัน" พวกญาติเหล่านั้นรับว่า "แม้ถึงท่านไม่บอก พวกเราก็ถวายภิกษาหารแก่พระเถระทั้งหลายเป็นการประจำอยู่แล้ว" ครั้นถึงวันที่สองได้พากันจัดข้าวปายาสเห็นปานดังนั้นไปถวายแล้ว พระมหาโมคคัลลานะมาถึงแต่เช้าตรู่เรียนว่า "ท่านขอรับ นิมนต์คอยอยู่ ณ ที่นี้แหละ จนกว่ากระผมไปบิณฑบาตกลับมา" แล้วก็เข้าไปบ้าน พวกมนุษย์เหล่านั้นรับบาตรของพระเถระใส่ให้เต็มด้วยข้าวปายาสมีประการดังกล่าวแล้วจึงถวายไป พระเถระแสดงอาการที่จะไป พวกมนุษย์เหล่านั้นเรียนว่า "นิมนต์ท่านฉันเถิด ขอรับ พวกกระผมจักถวายข้าวปายาสแม้อื่นอีก" ครั้นให้พระเถระฉันเสร็จแล้ว ได้ถวายไปอีกจนเต็มบาตร พระเถระไปแล้วน้อมข้าวปายาสเข้าไปพร้อมกับพูดว่า "ท่านสารีปุตตะนิมนต์ฉันเสียเถอะ" ฝ่ายพระสารีปุตตเถระเห็นข้าวปายาสนั้นแล้วพิเคราะห์ดูว่า "ข้าวปายาสเป็นที่น่าพึงใจยิ่งนักเกิดขึ้นมาได้อย่างไรหนอ" ครั้นเห็นมูลเหตุเกิดของข้าวปายาสนั้นแล้วจึงพูดว่า "ท่านโมคคัลลานะเอาไปเสียเถิด บิณฑบาต ไม่ควรแก่อันจะบริโภค" ฝ่ายท่านพระมหาโมคคัลลานเถระแม้แต่จะคิดว่า "พระสารีปุตตะไม่ยอมฉันบิณฑบาตที่คนอย่างเรานำมาถวายก็ไม่มี" ด้วยคำพูดเพียงคำเดียวเท่านั้น ก็รีบคว้าจับบาตรที่ขอบปากไปเทคว่ำลง ณ ส่วนข้างหนึ่ง อาพาธของพระเถระได้หายไปพร้อมกับข้าวปายาสจรดพื้นดิน จำเดิมแต่นั้นมาตลอดเวลา ๔๕ พรรษา อาพาธก็มิได้เกิดขึ้นอีกเลย ด้วยเหตุนั้น พระสารีปุตตเถระจึงกล่าวกับพระมหาโมคคัลลานเถระว่า "ท่านโมคคัลลานะ ข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวจีวิญญัติ เป็นสิ่งไม่สมควรเพื่อจะฉัน ถึงแม้ไส้จะไหลออกมาเที่ยวเพ่นพ่านอยู่ที่พื้นดินก็ตาม" แหละได้เปล่งคำอุทานดังนี้ว่า :-

"ถ้าเราจะพึงฉันข้าวมธุปายาส อันเกิดขึ้นเพราะเปล่งวจีวิญญัติไซร้ อาชีวะของเราก็จะพึงถูกบัณฑิตครหา

แม้ว่าไส้ของเราจะไหลออกมาเที่ยวเพ่นพ่านอยู่ข้างนอกก็ตาม เรายอมเอาชีวิตเข้าแลก จะไม่พึงทำลายอาชีวะเป็นอันขาด

เราทำจิตของเราให้รื่นรมย์ เราหลีกเว้นอเนสนาคือการแสวงหาอันไม่สมควร และเราจักไม่กระทำอเนสนาที่พระพุทธองค์ทรงรังเกียจแล้ว"

อนึ่ง ในอธิการแห่งอาชีวปาริสุทธิศีลนี้ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องของพระอัมพขาทกมหาติสสเถระซึ่งอยู่ประจำ ณ จิรคุมพวิหารประกอบด้วย นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายแม้ในทุก ๆ บท ดังที่ได้อรรถาธิบายมานี้

"นักพรตผู้มีวิจารณญาณ บวชแล้วด้วยศรัทธา แม้แต่คิดก็อย่าให้เกิดในอเนสนา พึงชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์เถิด"

๔. ปัญญาเป็นเหตุให้ปัจจยสันนิสสิตศีลสำเร็จ

อนึ่ง **อาชีวปาริสุทธิศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **วีริยะ** ฉันใด **ปัจจยสันนิสสิตศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **ปัญญา** ฉันนั้น จริงอยู่ ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้น ชื่อว่ามีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะผู้มีปัญญาจึงจะสามารถมองเห็นโทษและอานิสงส์ของปัจจัยทั้งหลายได้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงละความกำหนัดยินดีในปัจจัยแล้ว พึงพิจารณาปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยธรรมสม่ำเสมอ ด้วยวิธีดังที่ได้พรรณนามาแล้วจึงบริโภค พึงทำปัจจยสันนิสสิตศีลนี้ให้สำเร็จด้วย**ปัญญา** เถิด

การพิจารณาปัจจัยทั้งหลายในปัจจยสันนิสสิตศีลนั้นมี ๒ อย่าง คือ พิจารณาในเวลารับ ๑ พิจารณาในเวลาบริโภค ๑ อธิบายว่า ปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้นที่ซึ่งได้พิจารณาด้วยสามารถแห่งความเป็นธาตุหรือความเป็นของปฏิกูลแม้ในเวลารับแล้วเก็บไว้ เมื่อภิกษุบริโภคเลยจากเวลารับนั้นไป การบริโภคก็หาโทษมิได้เลย การบริโภคแม้ในเวลาบริโภคก็หาโทษมิได้เหมือนกัน

การบริโภค ๔ อย่าง

ในการพิจารณาในเวลาบริโภคนั้น มีวินิจฉัยที่ทำความตกลงไว้ดังนี้ :-

ก็แหละ การบริโภคมี ๔ อย่าง คือ **เถยฺยปริโภค** บริโภคเป็นขโมย ๑ **อิณปริโภค** บริโภคเป็นหนี้ ๑ **ทายชฺชปริโภค** บริโภคเป็นทายาท ๑ **สามิปริโภค** บริโภคเป็นนาย ๑ ใน ๔ อย่างนั้น การบริโภคของภิกษุผู้ทุศีลแม้นั่งบริโภคอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ชื่อว่า **เถยฺยปริโภค** การบริโภคไม่ได้พิจารณาของภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่า **อิณปริโภค** เพราะเหตุนั้น จีวรพึงพิจารณาในทุก ๆ ขณะที่บริโภค บิณฑบาตพึงพิจารณาในทุก ๆ คำข้าว เมื่อภิกษุไม่สามารถปฏิบัติเหมือนอย่างนั้น ในเวลาก่อนอาหาร, หลังอาหาร, ในปุริมยาม, มัชฌิมยามและปัจฉิมยาม ถ้าไม่ได้พิจารณาเลยปล่อยให้อรุณขึ้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ย่อมตั้งอยู่ในฐานะเป็นอิณบริโภค แม้เสนาสนะก็พึงพิจารณาในทุก ๆ ขณะที่บริโภค สำหรับเภสัชเมื่อมีสติเป็นปัจจัยทั้งในขณะรับทั้งในขณะบริโภคจึงจะควร แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อภิกษุทำสติในขณะรับแล้วขณะบริโภคไม่ได้ทำอีก เป็นอาบัติ ไม่ทำในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภค ไม่เป็นอาบัติ

สุทธิ ๔ อย่าง

ก็แหละ สุทธิมี ๔ อย่าง คือ เทสนาสุทธิ ๑ สังวรสุทธิ ๑ ปริเยฏฐิสุทธิ ๑ ปัจจเวกขณสุทธิ ๑ ใน ๔ อย่างนั้น ปาติโมกขสังวรศีล ชื่อว่า **เทสนาสุทธิ** จริงอยู่ ปาติโมกขสังวรศีลนั้นเรียกว่า เทสนาสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยการแสดงอาบัติ อินทรียสังวรศีล ชื่อว่า **สังวรสุทธิ** จริงอยู่ อินทรียสังวรศีลนั้นเรียกว่า สังวรสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยความสังวร คือตั้งใจว่า "จักไม่กระทำอย่างนี้ต่อไป" อาชีวปาริสุทธิศีล ชื่อว่า **ปริเยฏฐิสุทธิ** จริงอยู่ อาชีวปาริสุทธิศีลนั้นเรียกว่า ปฏิเยฏฐิสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยการแสวงหาของภิกษุผู้ละอเนสนาแล้วจึงยังปัจจัยทั้งหลายให้เกิดขึ้นอยู่โดยธรรมโดยสม่ำเสมอ ปัจจยสันนิสสิตศีล ชื่อว่า **ปัจจเวกขณสุทธิ** จริงอยู่ ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้นเรียกว่า ปัจจเวกขณสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณามีประการดังพรรณนามาแล้ว ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "เมื่อไม่ทำสติในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภคไม่เป็นอาบัติ" ดังนี้

การบริโภคปัจจัยของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ๗ จำพวก ชื่อว่า **ทายัชชบริโภค** จริงอยู่ พระเสกขบุคคลเหล่านั้นเป็นพระบุตรของพระผู้มีพระภาค เพราะเหตุนั้น

พระเสกขบุคคลเหล่านั้นย่อมบริโภคปัจจัยทั้งหลาย โดยฐานเป็นทายาทแห่งปัจจัยทั้งหลาย อันเป็นสมบัติของพระบิดา

ถาม - ก็พระเสกขบุคคลเหล่านั้น บริโภคปัจจัยทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคหรือ ? ไม่ใช่บริโภคปัจจัยทั้งหลายของคฤหัสถ์ดอกหรือ ?

ตอบ - แม้ปัจจัยทั้งหลายอันพวกคฤหัสถ์ถวายแล้ว ก็จัดเป็นของแห่งพระผู้มีพระภาค เพราะเป็นสิ่งอันพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้ เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า พระเสกขบุคคลทั้งหลาย ย่อมบริโภคปัจจัยทั้งหลายของพระผู้มีพระภาค อนึ่ง ธัมมทายาทสูตร[๑]เป็นเครื่องสาธกในอธิการนี้

การบริโภคของพระขีณาสพทั้งหลาย ชื่อว่า **สามิบริโภค** จริงอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้นชื่อว่าบริโภคเป็นนาย เพราะล่วงพ้นความเป็นทาสของตัณหาไป

ในการบริโภคเหล่านี้ สามิบริโภค ๑ ทายัชชบริโภค ๑ ย่อมสมควรแก่พระอริยะ และปุถุชนทั้งหมด อิณบริโภคไม่สมควรทั้งหมด ในเถยยบริโภคไม่จำมีอันพูดถึงกันละ อนึ่ง การบริโภคที่ได้พิจารณาแล้วของภิกษุผู้มีศีลนี้ใด การบริโภคนั้นจัดเป็นการบริโภคที่ไม่เป็นหนี้ เพราะเป็นข้าศึกแก่การบริโภคเป็นหนี้ หรือจะจัดสงเคราะห์เข้าในทายัชชบริโภคนั้นแหละก็ได้ จริงอยู่ แม้ภิกษุผู้มีศีลก็ย่อมถึงซึ่งอันนับเป็นเสกขะได้เหมือนกัน เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยศีลสิกขานี้ อนึ่ง ในบรรดาบริโภค ๔ อย่างนี้ เพราะสามิบริโภคจัดเป็นการบริโภคชั้นยอด ฉะนั้น อันภิกษุเมื่อปรารถนาซึ่งสามิบริโภคนั้น พึงพิจารณาด้วยวิธีพิจารณาอันมีประการดังกล่าวมาแล้วจึงบริโภค พึงยังปัจจยสันนิสสิตศีลให้สำเร็จเถิด ก็แหละ เมื่อภิกษุกระทำได้ ดังกล่าวมานี้ย่อมจัดว่าเป็นกิจจการี ผู้มีปกติกระทำกิจ สมด้วยนิพนธพจน์อันบัณฑิต ประพันธ์ไว้ว่า :-

“พระสาวกผู้มีปัญญาอันประเสริฐได้สดับธรรมอันพระ
สุคตเจ้าทรงแสดงแล้ว พึงพิจารณาก่อนจึงเสพ บิณฑบาต,
วิหาร, ที่นอน, ที่นั่ง, และน้ำสำหรับซักล้างธุลีจับผ้าสังฆาฏิ

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๙-๓๓/๒๗-๓๓

เพราะเหตุนั้นแหละ ภิกษุจึงเป็นผู้ไม่ติดในปัจจยธรรมเหล่านี้ คือ บิณฑบาต, ที่นอน, ที่นั่งและน้ำสำหรับซักล้างธุลีจับผ้าสังฆาฏิ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดในใบบัว ฉะนั้น

ภิกษุนั้น ครั้นได้อาหารโดยการอนุเคราะห์จากคนอื่นตามกาลแล้วพึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่นติดต่อกันไป รู้จักประมาณในของเคี้ยว, ของฉัน, และของลิ้มเลียทั้งหลาย เหมือนคนไข้รู้จักประมาณในการทาแผลและพอกยา ฉะนั้น

ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่หลงติด ฉันอาหารเพียงเพื่อยังอัตภาพให้เป็นไป เหมือนมารดาบิดากินเนื้อแห่งบุตรในทางกันดาร และเหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเพลาเกวียน ฉะนั้น”

อนึ่ง ในความเป็นผู้กระทำปัจจยสันนิสสิตศีลนี้ให้บริสุทธิ์ นักศึกษาพึงเล่าเรื่อง สามเณรสังฆรักขิตผู้หลานประกอบด้วย จริงอยู่ สามเณรนั้นพิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโภค สมดังคำประพันธ์ที่สามเณรนั้นกล่าวไว้ว่า :-

“**พระอุปัชฌายะได้สอนข้าพเจ้าซึ่งกำลังฉันข้าวสาลีอันเย็นสนิทว่า พ่อสามเณร เจ้าจงอย่าเป็นคนไม่สำรวม เผาลิ้นตัวเองเสียนะ**

ข้าพเจ้าได้ฟังคำสอนของพระอุปัชฌายะแล้ว ก็ได้ความสังเวชในขณะนั้น นั่งอยู่ที่อาสนะเดียวได้บรรลุพระอรหัตแล้ว

ข้าพเจ้านั้นเป็นผู้มีความดำริเต็มบริบูรณ์ เหมือนพระจันทร์ในวันเพ็ญ เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว บัดนี้ภพไม่มีอีกแล้ว

เพราะเหตุนั้น กุลบุตรแม้อื่นปรารถนาความสิ้นไปแห่งทุกข์ พึงพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงเสพปัจจัยทั้งหลายเถิด”

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๑

[๒๐] ปัญจกะที่ ๑ ของส่วนที่จัดเป็นศีล ๕ อย่าง นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายโดยแยกเป็นอนุปสัมปันนศีลเป็นต้น ดังต่อไปนี้:-

ก็แหละ พระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ดังนี้ :-

ปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของอนุปสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบทเป็นที่สุด นี้จัดเป็น **ปริยันตปาริสุทธิศีล**

อปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของอุปสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาไม่มีที่สุด นี้จัดเป็น **อปริยันตปาริสุทธิศีล**

ปริปุณณปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของกัลยาณปุถุชนทั้งหลาย ผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในธรรมอันจรดแดนแห่งพระเสกขะ ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้มีชีวิตอันสละแล้ว นี้จัดเป็น **ปริปุณณปาริสุทธิศีล**

อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ๗ จำพวก นี้จัดเป็น **อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล**

ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของพระขีณาสพทั้งหลายผู้เป็นสาวกของพระตถาคตเจ้า ศีลของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ศีลของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย นี้จัดเป็น **ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล**[๑]

ในบรรดาศีลเหล่านั้น ศีลของอนุปสัมปันทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็น **ปริยันตปาริสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลมีที่สุดด้วยอำนาจแห่งการนับ ศีลของอุปสัมปันทั้งหลายถึงแม้จะมีที่สุดด้วยสามารถแห่งการนับอย่างนี้ว่า :-

---

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗

"สังวรวินัยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศไว้แล้ว เหล่านี้ คือ เก้าพันโกฏิสิกขาบท แปดสิบร้อยโกฏิสิกขาบท ห้าสิบแสนสิกขาบท และอื่น ๆ อีก ๓๖ สิกขาบท (รวมเป็นหนึ่งหมื่นเจ็ดพันโกฏิห้าล้านสามสิบหกสิกขาบท) สิกขาทั้งหลายในวินัยปิฎกทรงแสดงไว้ด้วยมุข คือเปยยาล"

ดังนี้ก็ตาม พึงทราบว่า คงเป็น**อปริยันตปาริสุทธิศีล** เพราะหมายเอาภาวะสมาทานโดยไม่มีส่วนเหลือ และภาวะที่ไม่แสดงที่สุดได้ด้วยอำนาจลาภ, ยศ, ญาติ, องค์อวัยวะและชีวิต เหมือนศีลของพระอัมพขาทกมหาติสสเถระผู้อยู่ในจิรคุมพวิหาร

เรื่องพระอัมพขาทกมหาติสสเถระ

จริงอย่างนั้น ท่านพระมหาเถระนั้น ไม่ละสัปปุริสานุสสติข้อนี้คือ

"นรชน พึงยอมสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งองค์อวัยวะอันประเสริฐ เมื่อจะรักษาไว้ซึ่งชีวิต ก็พึงยอมเสียสละองค์อวัยวะ เมื่อระลึกถึงธรรมะ ก็พึงยอมเสียสละทรัพย์, องค์อวัยวะและชีวิต แม้หมดทุกอย่าง"[๑]

แม้เมื่อความสงสัยในชีวิตมีอยู่ ท่านก็ไม่ยอมล่วงละเมิดสิกขาบท อาศัยอปริยันตปาริสุทธิศีลนั่นแหละ ได้บรรลุพระอรหัตทั้งที่อยู่บนหลังอุบาสกนั่นเทียว สมดังที่ท่านพระมหาเถระนั้นกล่าวนิพนธคาถาไว้ว่า :-

"อุบาสกนี้ มิใช่บิดา มิใช่มารดา มิใช่ญาติ ทั้งมิใช่เผ่าพันธุ์ของเธอ เขากระทำกิจเช่นนั้นให้แก่เธอ ก็เพราะเหตุแห่งเธอเป็นผู้มีศีล ท่านทำความสังเวชให้เกิดขึ้นแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยแยบคาย ได้บรรลุพระอรหัตทั้ง ๆ ที่อยู่บนหลังของอุบาสกนั้น" ฉะนี้

---

๑ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๗๐/๑๗๗

ศีลของกัลยาณปุถุชนทั้งหลาย แม้ปราศจากมลทินเพียงชั่วจิตตุปบาทหนึ่ง ก็สำเร็จเป็นปทัฏฐานแก่พระอรหัตได้เหมือนกัน เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่งนับแต่อุปสมบทมา เหมือนชาติมณีที่นายช่างเจียระไนดีแล้ว และเหมือนทองคำที่นายช่างทำบริกรรมดีแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงเรียกได้ว่าเป็น **ปริปุณณปาริสุทธิศีล** เหมือนศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระและพระสังฆรักขิตเถระผู้หลาน

เรื่องพระมหาสังฆรักขิตเถระ

ได้ยินว่า ภิกษุสงฆ์ได้เรียนถามถึงการบรรลุโลกุตตรธรรมกะพระมหาสังฆรักขิตเถระผู้มีพรรษาเกิน ๖๐ ไปแล้ว ซึ่งนอนอยู่บนเตียงที่จะถึงแก่มรณภาพ พระเถระตอบว่า “โลกุตตรธรรมของฉันไม่มี” ลำดับนั้น ภิกษุหนุ่มอุปัฏฐากของท่านกราบเรียนว่า “ท่านขอรับ พวกมนุษย์ตั้ง ๑๒ โยชน์โดยรอบประชุมกันด้วยสำคัญว่า “ท่านจะปรินิพพาน ความเดือดร้อนใจจักมีแก่มหาชน เพราะท่านถึงแก่มรณภาพเป็นปุถุชน” พระเถระพูดว่า “เธอ ฉันไม่เริ่มทำวิปัสสนาด้วยคิดว่า จักรอพบพระผู้มีพระภาคเมตไตย ถ้าเช่นนั้น เธอจงพยุงให้ฉันนั่ง กระทำโอกาสให้ฉัน” พระภิกษุหนุ่มนั้นพยุงให้พระเถระนั่งแล้วก็ออกไปข้างนอก พร้อมกับการออกไปข้างนอกของภิกษุหนุ่มนั้นแล พระเถระได้บรรลุพระอรหัต แล้วได้ให้สัญญาด้วยการดีดนิ้วมือ สงฆ์ประชุมกันแล้วเรียนว่า “ท่านขอรับ ท่านทำให้โลกุตตรธรรมบังเกิดในเวลาใกล้จะมรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าท่านได้กระทำสิ่งที่กระทำได้ด้วยยาก” พระเถระตอบว่า “นี้ไม่ใช่สิ่งกระทำได้ด้วยยากดอก อาวุโสทั้งหลาย ก็แต่ว่าสิ่งที่กระทำได้ด้วยยาก ฉันจักบอกแก่เธอทั้งหลาย คือ อาวุโสทั้งหลาย นับจำเดิมตั้งแต่เวลาที่ฉันบวชแล้วมา ฉันระลึกไม่ได้เลยว่ามีกรรมที่ฉันกระทำไปด้วยความไม่รู้โดยไม่มีสติ”

ฝ่ายพระสังฆรักขิตเถระผู้หลานของท่านก็ได้บรรลุพระอรหัตเหมือนอย่างเดียวกันในเวลามีพรรษา ๕๐ ฉะนี้แล

“ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะน้อยทั้งเป็นผู้ไม่ตั้งมั่นอยู่ในศีล บัณฑิตทั้งหลายย่อมจะครหาภิกษุนั้นได้ โดยศีลและโดยสุตะทั้งสองสถาน

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะน้อยแต่เป็นผู้ตั้งมั่นดีแล้วในศีล บัณฑิตทั้งหลายย่อมจะสรรเสริญภิกษุนั้นโดยศีล แต่สุตะย่อมไม่สำเร็จแก่เธอ

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะมาก แต่เป็นผู้ไม่ตั้งมั่นในศีล บัณฑิตทั้งหลายย่อมจะครหาภิกษุนั้นได้โดยศีล แต่สุตะย่อมไม่สำเร็จแก่เธอ

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะมากทั้งเป็นผู้ตั้งมั่นดีแล้วในศีล บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญภิกษุนั้น โดยศีลและสุตะทั้งสองสถาน

ใครเล่า ควรที่จะนินทาพระพุทธสาวกนั้น ผู้พหุสูต ทรงธรรม มีปัญญาดี ดุจแท่งแห่งทองคำชมพูนท พระพุทธสาวกนั้น แม้ฝูงเทวดาก็เชยชม ทั้งพรหมก็สรรเสริญ”[๑]

อนึ่ง ศีลของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็น **อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลที่ไม่ได้ลูบคลำด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิ อีกนัยหนึ่ง ศีลที่ไม่ลูบคลำด้วยอำนาจแห่งราคะของปุถุชนทั้งหลายพึงทราบว่า อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล เหมือนศีลของพระกุฏุมพิยปุตตติสสเถระ

เรื่องพระกุฏุมพิยปุตตติสสเถระ

ก็แหละ พระผู้เป็นเจ้ากุฏุมพิยปุตตติสสเถระนั้น อาศัยศีลเห็นปานนั้นแล้วเป็นผู้ปรารถนาที่จะตั้งตนไว้ในพระอรหัต จึงได้กล่าวรับรองกับหมู่โจรผู้ไพรีก็ว่า

“**อาตมาจักทำลายเท้าทั้งสอง แล้วทำสัญญาให้แก่ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าย่อมรังเกียจย่อมละอายต่อความตายที่ยังมีราคะ**

ข้าพเจ้าคิดอย่างนี้แล้วจึงพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยแยบคาย ก็ได้บรรลุพระอรหัตเมื่อรุ่งอรุณพอดี”[๒]

---

๑ องฺ. จตุกฺก. (ไทยท) ๒๑/๖/๑๑

๑ ที. ม. อ. (ไทย) ๒/๓๗๑/๓๖๓, ม. มู. อ. (ไทย) ๑/๑๐๖/๒๔๘

เรื่องพระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่ง

แม้พระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่งนั้น ต้องอาพาธอย่างหนัก ไม่อาจที่จะฉันแม้อาหารด้วยมือของตนได้ นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในมูตรและกรีสของตน ภิกษุหนุ่มรูปใดรูปหนึ่งเห็นอาการของท่านนั้นแล้วพูดว่า "โอ! สังขารคือชีวิตเป็นทุกข์" พระมหาเถระ ได้พูดกับภิกษุหนุ่มนั้นว่า "เธอ ฉันตายลงเดี๋ยวนี้ก็จักได้สวรรค์สมบัติ ฉันไม่มีความสงสัยในข้อนี้ ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่ได้มาเพราะทำลายศีลนี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับได้ความเป็นคฤหัสถ์เพราะบอกคืนสิกขา" ครั้นแล้วจึงได้ตั้งใจว่า "เราจักตายพร้อมกับศีลนี้นั่นเทียว" นอนอยู่ ณ ที่นั้นนั่นแหละพิจารณาโรคนั้น ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว จึงได้พยากรณ์แก่ภิกษุสงฆ์ด้วยนิพนธคาถาเหล่านี้ว่า :-

"เมื่อข้าพเจ้าต้องพยาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง ถูกโรคเสียดแทงเป็นทุกข์ขนาดหนัก กเฬวรากอันนี้ก็เหี่ยวแห้งลงอย่างเร็วเหมือนดอกไม้ที่เขาหมกไว้ในฝุ่นกลางแดด

กเฬวรากนี้ เป็นสิ่งไม่น่าพึงใจ คนพาลกลับถือว่าเป็นสิ่งน่าพึงใจ (กเฬวรากนี้เป็นของไม่สะอาด คนพาลกลับเห็นว่าเป็นของสะอาด กเฬวรากนี้เต็มเพียบด้วยซากศพนานาชนิด ก็ยังเป็นรูปอันน่าพึงใจ สำหรับผู้มองไม่เห็นความจริง)

ทุด! ทุด! ประชาชนทั้งหลายมัวเป็นผู้ประมาทเริงหลงอยู่ในกเฬวรากนี้ อันอาดูร เปื่อยเน่า มีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด มีพยาธิประจำ จนทำทางสำหรับสู่สุคติให้เสียไป"

อนึ่ง ศีลของสัตบุรุษทั้งหลายมีพระอรหันต์เป็นต้น พึงทราบว่า **ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์โดยทำความกระวนกระวายทั้งปวงให้สงบระงับ

ศีล ๕ อย่าง โดยแยกเป็นปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒

นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายในศีล ๕ อย่าง หมวดที่ ๒ ด้วยสามารถแห่งการประหานบาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น ดังต่อไปนี้ สมดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า :-

ศีล ๕ คือ **๑. ปหาน** การประหานซึ่งปาณาติบาต ชื่อว่าศีล **๒. เวรมณี** ความงดเว้น ชื่อว่าศีล **๓. เจตนา** ความจงใจ ชื่อว่าศีล **๔. สํวร** ความระวัง ชื่อว่าศีล **๕. อวีติกฺกม** ความไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล

การประหาน ความงดเว้น ความจงใจ ความระวัง ความไม่ล่วงละเมิดซึ่งอทินนาทาน... กาเมสุมิจฉาจาร... มุสาวาท... ปิสุณวาจา... ผรุสวาจา... สัมผัปปลาปะ... อภิชฌา... พยาบาท... มิจฉาทิฏฐิ ชื่อว่าศีล

การประหานกามฉันทะ ด้วยเนกขัมมะ, ประหานพยาบาท ด้วยอัพยาบาท, ประหานถีนมิทธะ ด้วยอาโลกสัญญา, ประหานอุทธัจจะ ด้วยอวิกเขปะ, ประหานวิจิกิจฉา ด้วยธัมมววัตถาน, ประหานอวิชชา ด้วยญาณ, ประหานอรติ ด้วยปราโมช, ประหานนิวรณ์ทั้งหลาย ด้วยปฐมฌาน, ประหานวิตกวิจาร ด้วยทุติยฌาน, ประหานปีติ ด้วยตติยฌาน, ประหานสุขและทุกข์ ด้วยจตุตถฌาน, ประหานรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา อนัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ, ประหานอากาสานัญจายตนสัญญา ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ, ประหานวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ, ประหานอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ประหานนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา, ประหานสุขสัญญา ด้วยทุกขานุปัสสนา, ประหานอัตตสัญญา ด้วยอนัตตานุปัสสนา, ประหานนันทิ ด้วยนิพพิทานุปัสสนา, ประหานราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา, ประหานสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสสนา, ประหานอมุญจิตุกามยะ ด้วยมุญจิตุกามยตานุปัสสนา, ประหานอาทานะ ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา, ประหานฆนสัญญา ด้วยขยานุปัสสนา, ประหานอายูหนะ ด้วยวยานุปัสสนา, ประหานธุวสัญญา ด้วยวิปริณามานุปัสสนา, ประหานนิมิต ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา, ประหานปณิธิ ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา, ประหานอภินิเวสะ ด้วยสุญญตานุปัสสนา, ประหานสาราทานาภินิเวสะ ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา, ประหานสัมโมหาภินิเวสะ ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ,

ประหานอาลยาภินิเวสะ ด้วยอาทีนวานุปัสสนา, ประหานอัปปฏิสังขา ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา, ประหานสังโยคาภินิเวสะ ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา

ประหานกิเลสทั้งหลายที่อยู่ในฐานเดียวกับทิฏฐิ ด้วยโสตาปัตติมรรค, ประหานกิเลสชั้นหยาบทั้งหลาย ด้วยสกทาคามิมรรค, ประหานกิเลสชั้นละเอียดทั้งหลาย ด้วยอนาคามิมรรค, ประหานกิเลสอย่างสิ้นเชิง ด้วยอรหัตมรรค ชื่อว่าศีล, ความงดเว้น... ความจงใจ... ความระวัง... ความไม่ล่วงละเมิด... ชื่อว่าศีล

ศีลเห็นปานดังนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต เป็นไปเพื่อปราโมชเป็นไปเพื่อปัสสัทธิ เป็นไปเพื่อโสมนัส เป็นไปเพื่ออาเสวนะ เป็นไปเพื่อภาวนา เป็นไปเพื่อทำให้มาก เป็นไปเพื่ออลังการ เป็นไปเพื่อบริขาร เป็นไปเพื่อบริวาร เป็นไปเพื่อความบริบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อความสำรอก เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน[๑]

ก็แหละ ในธรรม ๕ อย่างนั้น ธรรมอะไร ๆ ที่ชื่อว่า**ประหาน** ย่อมไม่มีเป็นแต่เพียงเว้นความไม่บังเกิดขึ้นแห่งบาปธรรมทั้งหลาย มีปาณาติบาตเป็นต้นมีประการดังกล่าวแล้ว

อนึ่ง โดยที่การประหานนั้น ๆ ย่อมเป็นการรองรับ และอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมนั้น ๆ และเป็นการดำรงอยู่โดยเรียบร้อย เพราะไม่กระทำความเกะกะ เพราะเหตุนั้น การประหานจึงเรียกว่า ศีล เพราะอรรถว่า ความปกติ กล่าวคือ ความรองรับและความดำรงอยู่โดยเรียบร้อย ซึ่งได้พรรณนามาแล้วในตอนต้นนั้นแล

ธรรม ๔ อย่างนอกนี้ คือ เวรมณี, เจตนา, สังวร และอวีติกกมะ ท่านกล่าวไว้โดยหมายเอาสภาพที่เป็นไปของจิต ด้วยสามารถแห่งความงดเว้นจากบาปธรรมนั้น ๆ ๑ ด้วยสามารถแห่งความระวังซึ่งบาปธรรมนั้น ๆ ๑ ด้วยสามารถแห่งความจงใจที่ประกอบด้วยความงดเว้นและความระวังทั้งสองนั้น ๑ ด้วยสามารถแห่งความไม่ล่วงละเมิดบาปธรรมนั้น ๆ ของบุคคลผู้ไม่ล่วงละเมิดอยู่ ๑ ส่วนอรรถาธิบายแห่งธรรม ๔ อย่างนั้นที่ชื่อว่าศีล ข้าพเจ้าอธิบายไว้แล้วในตอนต้นนั่นเทียว

ศีล ๕ อย่างโดยแยกเป็นปหานศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

---

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๑

ก็แหละ การวิสัชนาปัญหาเหล่านี้ คือ อะไรชื่อว่าศีล ๑ ที่ชื่อว่าศีลเพราะอรรถว่ากระไร ๑ อะไรเป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏ และเป็นปทัฏฐานของศีล ๑ ศีลมีอานิสงส์อย่างไร ๑ และศีลนี้มีกี่อย่าง ๑ ดังนี้ เป็นอันจบลงด้วยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้

ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของศีล

[๒๑] ปัญหากรรมใดที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า "อะไรเป็นความเศร้าหมองเป็นความผ่องแผ้วของศีลนั้น" ข้าพเจ้าจะวิสัชนาในปัญหากรรมนั้นต่อไป ดังนี้ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น เป็นความเศร้าหมองของศีล ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น เป็นความผ่องแผ้วของศีล

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๖

ความเศร้าหมองของศีล

ก็แหละ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นนั้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความแตกต่างซึ่งมีลาภ และยศเป็นต้นเป็นเหตุอย่างหนึ่ง ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการอย่างหนึ่ง

จริงอย่างนั้น ในบรรดาอาบัติ ๗ กอง สิกขาบทของภิกษุใดขาดเบื้องต้นหรือที่สุด ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลขาด** เหมือนผ้าที่ขาดชาย ส่วนสิกขาบทของภิกษุใด ขาดตรงกลาง ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลทะลุ** เหมือนผ้าที่ทะลุกลางผืน สิกขาบทของภิกษุใด ขาดสอง, สามสิกขาบทไปตามลำดับ ศีลของภิกษุนั้นชื่อเป็น **ศีลด่าง** เหมือนแม่โคมีสีตัวเป็นสีด่างดำหรือด่างแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยสีที่ไม่เหมือนกันซึ่งปรากฏขึ้นที่หลังหรือที่ท้อง สิกขาบทของภิกษุใดขาดเป็นตอน ๆ ไป ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลพร้อย** เหมือนแม่โคลายเป็นจุดด้วยสีที่ไม่เหมือนกันเป็นระยะ ๆ ไป

ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นย่อมมีด้วยความแตกต่างซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุด้วยประการดังอธิบายมานี้

เมถุนสังโยค ๗

ภาวะที่ศีลขาดด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยค ๗ ประการ มีอรรถาธิบายดังจะบรรยายต่อไปนี้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังนี้ :-

๑. พราหมณ์ สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญญาณตนว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่ ก็แต่ว่ายังยินดีการลูบคลำ, การขัดสี, การให้อาบและการนวดของมาตุคาม เขายินดีปรารถนาต่อการบำเรอนั้นและถึงซึ่งความปลื้มใจด้วยการบำเรอนั้น พราหมณ์ ความยินดีต่อการบำเรอแห่งมาตุคามนี้ จัดเป็นความขาดบ้าง ความทะลุบ้าง ความด่างบ้าง ความพร้อยบ้าง ของพรหมจรรย์ พราหมณ์ สมณะหรือพราหมณ์นี้ เรากล่าวว่า เขาประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ ฯลฯ เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์

๒. พราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญญาณตนว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ... ของมาตุคามก็มิได้ยินดี ก็แต่ว่ายังกระซิกกระซี้เล่นหัวและยังล้อเลียนกับมาตุคามอยู่ เขายินดีต่อการกระซิกกระซี้เป็นต้นนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๓. พราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญญาณตนว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ หาได้ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ... ของมาตุคามก็มิได้ยินดี ทั้งไม่กระซิกกระซี้ ไม่เล่นหัว ไม่ล้อเลียนกับมาตุคาม ก็แต่ว่ายังชอบเพ่งดูตาต่อตาของมาตุคาม เขายินดีต่อการเพ่งดูนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๔. พราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ... ของมาตุคามก็มิได้ยินดี ทั้งมิได้กระซิกกระซี้เล่นหัว ทั้งมิได้ล้อเลียนกับมาตุคาม ทั้งไม่ชอบเพ่งดูตาต่อตาของมาตุคาม ก็แต่ว่ายังชอบฟังเสียงของมาตุคาม ผู้หัวเราะอยู่ก็ดี พูดอยู่ก็ดี ร้องเพลงอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพงก็ตาม เขายินดีต่อเสียงนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๕. พราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ... ของมาตุคาม ก็มิได้ยินดี ทั้งมิได้กระซิกกระซี้เล่นหัว ทั้งมิได้ล้อเลียนกับมาตุคาม ทั้งไม่ชอบเพ่งดู

ตาต่อตาของมาตุคาม ทั้งไม่ชอบฟังเสียงมาตุคาม ผู้หัวเราะอยู่ก็ดี พูดอยู่ก็ดี ร้องเพลงอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพงก็ตาม ก็แต่ว่ายังระลึกถึงซึ่งการหัวเราะและการพูดจาและการเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน เขายินดีต่อสิ่งที่เกิดขึ้นในกาลก่อนนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๖. พราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำของมาตุคาม ก็มิได้ยินดี แม้การหัวเราะการพูดเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน ก็มิได้ระลึกถึง ก็แต่ว่าเขาเห็นคฤหบดีหรือบุตรของคฤหบดี ถูกบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อย่างเอิบอิ่มเพียบพร้อม เขายินดีต่อการบำเรอนั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๗. พราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย... หาได้เห็นคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีผู้ถูกบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อย่างเอิบอิ่มเพียบพร้อมแล้วยินดีไม่ ก็แต่ว่าเขาประพฤติพรหมจรรย์โดยปรารถนาเป็นเทพนิกายเหล่าใดเหล่าหนึ่งว่า "เราจักเป็นเทวดาหรือเทพเจ้าตนใดตนหนึ่งด้วยศีลอันนี้ ด้วยพรตอันนี้ ด้วยตบะอันนี้ หรือด้วยพรหมจรรย์อันนี้ เขายินดีปรารถนาต่อความเป็นเทพนั้น และย่อมถึงซึ่งความปลาบปลื้มด้วยความเป็นเทวดานั้น พราหมณ์ความยินดีด้วยความเป็นเทวดาแม้นี้ จัดเป็นความขาดบ้าง ความทะลุบ้าง ความด่างบ้าง ความพร้อยบ้าง ของพรหมจรรย์[๑] ฉะนี้แล

นักศึกษาพึงทราบว่า ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความแตกต่างซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุอย่างหนึ่ง ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการอย่างหนึ่ง ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๗

ความผ่องแผ้วของศีล

ก็แหละ ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความไม่แตก(ขาด)แห่งสิกขาบททั้งหลายโดยสิ้นเชิง ๑ ด้วยการกระทำคืนสิกขาบทที่ทำคืนได้ซึ่งแตก(ขาด)แล้ว ๑ ด้วยความไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ประการ ๑ ด้วยข้อปฏิบัติอื่น ๆ คือความ

---

๑ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๕๐/๘๒-๘๕

ไม่เกิดขึ้นแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีอาทิ เช่น ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความริษยา ความตระหนี่ ความมารยา ความโอ้อวด ความหัวดื้อ ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความมัวเมา ความเลินล่อ ๑ ด้วยความบังเกิดขึ้นแห่งคุณทั้งหลายมีอาทิเช่น ความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ๑

จริงอยู่ ศีลเหล่าใดแม้ไม่ขาดเพื่อต้องการลาภเป็นต้นก็ดี แม้ศีลที่ขาดไปด้วยโทษคือความประมาทแต่กระทำคืนแล้วก็ดี ศีลที่อันเมถุนสังโยคหรือบาปธรรมทั้งหลายมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้นไม่ได้เข้าไปทำลายแล้วก็ดี ศีลเหล่านั้นเรียกว่า **ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย** โดยประการทั้งปวง และศีลเหล่านั้นแหละ ชื่อว่า **ภุชิสสะ** เพราะสร้างความเป็นไท ชื่อว่า **วิญญุปสัตถะ** เพราะผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญ ชื่อว่า **อปรามัฏฐะ** เพราะอันตัณหาและทิฏฐิทั้งหลายไม่ถูกต้องแล้ว ชื่อว่า **สมาธิสังวัตตนิกะ** เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้เป็นไป เพราะเหตุนั้น อันภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นนี้ นักศึกษาพึงทราบว่าเป็นความผ่องแผ้วของศีลทั้งหลายเหล่านั้น

ก็แหละ ความผ่องแผ้วนี้นั้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยการมองเห็นโทษแห่งศีลวิบัติ ๑ ด้วยการมองเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ ๑

โทษแห่งศีลวิบัติ

ในเหตุ ๒ ประการนั้น นักศึกษาพึงทราบโทษแห่งศีลวิบัติโดยสุตตันตนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งศีลวิบัติของภิกษุผู้ทุศีลมี ๕ อย่างเหล่านี้[๑]

อีกประการหนึ่ง บุคคลผู้ทุศีล เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้ทุศีล ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้อันเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายไม่พึงพร่ำสอน เป็นผู้มีทุกข์ในเพราะการครหาความเป็นผู้ทุศีล เป็นผู้มีความร้อนใจในเพราะการสรรเสริญของผู้มีศีลทั้งหลาย แหละเพราะความเป็นผู้ทุศีลนั้นเป็นเหตุ ย่อมเป็นผู้มีผิวพรรณหม่นหมองเหมือนผ้าเปลือกไม้ ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมผัสหยาบ เพราะนำอบายทุกข์มาให้แก่คนทั้งหลายผู้ถึงซึ่งการเอาเยี่ยงอย่างของเขาตลอดกาลนาน ชื่อว่าเป็นผู้มีคุณค่าน้อย

---

๑ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๙/๙๓, องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๕

เพราะทำไม่ให้มีผลมากแก่ผู้ที่ตนรับไทยธรรมของเขา เป็นผู้ล้างให้สะอาดได้ยาก เหมือนหลุมคูถที่หมักหมมไว้นานปี เป็นผู้เสื่อมจากประโยชน์ทั้ง ๒ เหมือนดุ้นฟืนเผาศพ ถึงแม้จะปฏิญญาณตนว่าเป็นภิกษุก็ไม่เป็นภิกษุอยู่นั่นแหละ เหมือนฬาที่ติดตามฝูงโค เป็นผู้หวาดสะดุ้งเรื่อย ๆ ไป เหมือนคนมีเวรอยู่ทั่วไป เป็นผู้ไม่ควรแก่การอยู่ร่วม เหมือนกเหวรากของคนตาย แม้ถึงจะเป็นผู้ประกอบด้วยคุณธรรมมีสุตะเป็นต้นก็ตาม ยังเป็นผู้ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายอยู่นั่นเอง เหมือนไฟในป่าช้าไม่ควรแก่การบูชาของพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นผู้ไม่ควรในอันที่จะบรรลุธรรมวิเศษเหมือนคนตาบอดไม่ควรในการดูรูป เป็นผู้หมดหวังในพระสัทธรรม เหมือนเด็กจัณฑาลหมดหวังในราชสมบัติ แม้ถึงจะสำคัญอยู่ว่าเราเป็นสุข ก็ชื่อว่าเป็นทุกข์อยู่นั่นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ดังที่ตรัสไว้ในอัคคิกขันธปริยายสูตร[๑]

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงประจักษ์แจ้งกรรม และวิบากของกรรมโดยประการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันเผ็ดร้อนยิ่งซึ่งมีความเป็นผู้ทุศีลนั้นเป็นปัจจัยอันสามารถจะทำความรุ่มร้อนแห่งใจให้เกิด แล้วบันดาลความกระอักเลือดอย่างสด ๆ ให้เป็นไปแม้เพียงแต่ระลึกถึงแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ทุศีล มีจิตกำหนัดด้วยความยินดีในสุขอันเกิดแต่การบริโภคเบญจกามคุณ และสุขเกิดแต่การกราบไหว้การนับถือเป็นต้น จึงได้ตรัสพระพุทธโอวาทไว้ ดังนี้ :-

อัคคิกขันธสูตร

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นหรือไม่ โน่น กองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วงอยู่ พวกภิกษุกราบทูลว่า อย่างนั้นพระเจ้าข้า ตรัสต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่ภิกษุพึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งลุกติดเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่น เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุพึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดนางสาวกษัตริย์นางสาวพราหมณ์ หรือนางสาวคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่มนิ่มเหมือนปุยนุ่น เป็นสิ่งประเสริฐเล่า ?

พวกภิกษุกราบทูลว่า การที่ภิกษุเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดนางสาวกษัตริย์, นางสาวพราหมณ์หรือนางสาวคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่มนิ่มเหมือนปุยนุ่น นี้แหละ เป็น

---

๑ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๒/๑๕๘-๑๖๕

สิ่งประเสริฐพระพุทธเจ้าข้า เพราะว่าการที่ภิกษุเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่นนั้น เป็นทุกข์พระพุทธเจ้าข้า

ตรัสต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกเธอทั้งหลาย จะแนะนำเธอทั้งหลายให้รู้แจ้ง การที่พึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่นนี้นั้นแลเป็นสิ่งประเสริฐ สำหรับภิกษุนั้นผู้มีศีลเลว มีธรรมลามก มีความประพฤติไม่สะอาด น่ารังเกียจ มีการงานเร้นลับ ไม่ใช่สมณะปฏิญญาณว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีปฏิญญาณว่าเป็นพรหมจารี เป็นผู้เน่าใน ชุ่มโชกไปด้วยกิเลส รกเป็นหยากเยื่อ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุผู้ทุศีลนั้นจะพึงเข้าถึงความตายหรือความทุกข์ขนาดปางตาย เพราะมีการกอดกองไฟใหญ่นั้นเป็นเหตุก็ตาม ก็แต่ว่าเขาจะไม่พึงเข้าถึงอบาย, ทุคติ, วินิบาต, นรก เบื้องหน้าแต่แตกกายตายไป เพราะมีการกอดกองไฟใหญ่นั้น เป็นปัจจัย[๑]

ครั้นทรงแสดงทุกข์ซึ่งมีการบริโภคเบญจกามคุณอันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัยโดยอุปมาด้วยกองไฟอย่างนี้แล้ว จึงได้ทรงแสดงทุกข์ซึ่งมีการกราบไหว้การประนมมือและการบริโภคจีวร, บิณฑบาต, เตียง, ตั่ง, วิหารเป็นปัจจัย โดยอุปมาด้วยเชือกขนหางสัตว์, หอกคม, แผ่นเหล็ก, ก้อนเหล็ก, เตียงเหล็ก, ตั่งเหล็กและหม้อเหล็กทั้งหลายเหล่านี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังเอาเชือกขนหางสัตว์ชนิดที่มั่นเหนียวพันแข้งทั้งสองแล้วสีไปมา เชือกนั้นจะพึงตัดผิว ครั้นตัดผิวแล้วจะพึงตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วจะพึงตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วจะพึงตัดเอ็น ครั้นตัดเอ็นแล้วจะพึงตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วจะพึงตัดจรดเยื่อกระดูก นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงยินดีการกราบไหว้ของเหล่ากษัตริย์มหาศาลเหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังเอาหอกอันคมซึ่งชะโลมด้วยน้ำมันทิ่มเข้าตรงกลางอก นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลยินดีการประนมมือของเหล่ากษัตริย์มหาศาลเหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

---

๑ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๒/๑๕๘-๑๖๕

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังจะพึงเอาแผ่นเหล็กที่ร้อน ไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง มาหุ้มเข้ากับกาย นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงนุ่มห่มจีวรที่เขาถวายด้วยศรัทธาของเหล่ากษัตริย์มหาศาล เหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังเอาคมเหล็กที่ร้อน ไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง มางัดปากแล้ว พึงใส่ก้อนเหล็กที่ไฟติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงเข้าในปาก ก้อนเหล็กที่ร้อนนั้นจะพึงไหม้ริมฝีปากบ้าง ปากบ้าง ลิ้นบ้าง ลำคอบ้าง ท้องบ้าง ของภิกษุผู้ทุศีลนั้น พาเอาทั้งไส้ใหญ่ไส้น้อยออกมายังส่วนเบื้องล่าง นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงฉันบิณฑบาตที่เขาให้ด้วยศรัทธาของเหล่ากษัตริย์มหาศาล เหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือบุรุษผู้มีกำลังจับที่ศีรษะหรือที่คอ แล้วพึงให้นั่งหรือให้นอนบนเตียงเหล็กหรือตั่งเหล็กที่ร้อนอันไฟติดลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่ นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุใช้เตียงหรือตั่งที่เขาถวายด้วยศรัทธาของเหล่ากษัตริย์มหาศาล เหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือบุรุษผู้มีกำลังจะพึงจับทำให้มีเท้าขึ้นเบื้องบนมีศีรษะลงเบื้องล่าง แล้วใส่ลงในหม้อเหล็กที่ร้อนอันไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง เขาถูกต้มเดือดพล่านเป็นฟอง บางทีก็ลอยขึ้นมา บางทีก็พึงจมลงไป บางทีลอยขวางไป นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลจะพึงใช้วิหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาของเหล่ากษัตริย์มหาศาล เหล่าพราหมณ์มหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบการมองเห็นโทษในศีลวิบัติ ด้วยการพิจารณามีอาทิอย่างนี้ว่า :-

ความสุขของภิกษุผู้มีศีลขาด ไม่สละกามสุขอันมีผลเป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ในการกอดกองไฟ จักมีแต่ที่ไหน

ความสุขในอันยินดีการกราบไหว้ของภิกษุผู้มีศีลวิบัติผู้มีส่วนแห่งทุกข์ ยิ่งกว่าทุกข์ในการเสียดสีแห่งเชือกขนหางสัตว์อันมั่นเหนียว จักมีได้อย่างไรเล่า

ความสุขในอันยินดีต่อการประณมมือของผู้มีศรัทธาทั้งหลายของภิกษุผู้ไม่มีศีล ผู้มีทุกข์อันมีประมาณยิ่งกว่าทุกข์เกิดแต่การทิ่มแทงด้วยหอก เหตุไรจึงจักมีได้เล่า

ความสุขในการบริโภคจีวรของภิกษุผู้ไม่สำรวมแล้วผู้จะต้องเสวยสัมผัสแผ่นเหล็กอันลุกโชนในนรกสิ้นกาลนานจักมีได้อย่างไร

สำหรับภิกษุผู้ไม่มีศีลแม้บิณฑบาตจะมีรสอร่อยก็เปรียบเหมือนยาพิษอันร้ายแรง เพราะมันเป็นเหตุให้กลืนกินก้อนเหล็กแดงตลอดกาลนาน

การใช้เตียงและตั่งของภิกษุผู้ไม่มีศีลซึ่งจะต้องถูกเตียงและตั่งเหล็กอันลุกโชนเบียดเบียนตลอดกาลนาน แม้เขาจะสำคัญว่าเป็นสุขก็ชื่อว่าเป็นทุกข์

จะน่ายินดีอะไรในการอยู่ในวิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธาสำหรับภิกษุผู้ทุศีล เพราะมันเป็นเหตุให้ต้องตกไปอยู่ในกลางหม้อเหล็กอันลุกโชน

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นครูของโลก ได้ตรัสครหาภิกษุผู้ทุศีลว่า เป็นผู้มีความประพฤติน่ารังเกียจ รกเป็นหยากเยื่อ ชุ่มโชกไปด้วยกิเลส ลามกและเน่าใน

ทุด! ทุด! ชีวิตของภิกษุผู้ไม่สำรวมนั้น ทรงเพศสมณชน แต่ไม่ใช่สมณะ พาตนซึ่งถูกโค่นถูกขุดไปอยู่

สัตบุรุษผู้มีศีลทั้งหลายในโลกนี้ หลีกเว้นภิกษุผู้ทุศีลใด เหมือนพวกคนรักในการประดับตน หลีกเลี่ยงคูถ หลีกเลี่ยงซากศพ ชีวิตของภิกษุผู้ทุศีลนั้น จะมีประโยชน์อะไร

ภิกษุผู้ทุศีล เป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง กลับเป็นผู้พ้นจากอธิคมสุขคือสุขอันตนจะพึงบรรลุอย่างสิ้นเชิง เป็นผู้มีประตูสวรรค์อันถูกปิดสนิทแล้ว เลยไปขึ้นสู่ทางแห่งอบาย

บุคคลอื่นใครเล่า ที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความกรุณาของบุคคลผู้มีความกรุณาเสมอเหมือนภิกษุผู้ทุศีล โทษแห่งความเป็นผู้ทุศีลมีมากอย่างหลายประการ ดังพรรณนามาฉะนี้

อานิสงส์ของศีลสมบัติ

ส่วนการมองเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ โดยประการตรงกันข้ามจากประการที่กล่าวมาแล้ว นักศึกษาพึงทราบดังต่อไปนี้ :-

อีกประการหนึ่ง

ศีลของภิกษุใดปราศจากมลทินดีแล้ว การทรงบาตรและจีวรของภิกษุนั้นย่อมเป็นสิ่งที่น่าเลื่อมใส บรรพชาของท่านก็เป็นสิ่งที่มีผล ดวงหทัยของภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์แล้ว ย่อมไม่หยั่งลงสู่ภัย มีการติเตียนตนเองเป็นต้น เป็นเหมือนพระอาทิตย์ไม่หยั่งลงสู่ความมืดมน

ภิกษุงามอยู่ในป่าเป็นที่บำเพ็ญตบะด้วยศีลสมบัติ เหมือนพระจันทร์งามในท้องฟ้าด้วยสมบัติคือรัศมี

แม้เพียงกลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ก็ยังทำความปราโมชให้แม้แก่ฝูงทวยเทพ ไม่จำต้องกล่าวถึงกลิ่นคือศีล

กลิ่น คือ ศีลย่อมครอบงำสมบัติแห่งคันธชาติ คือของหอมทั้งหลายอย่างสิ้นเชิง ย่อมฟุ้งตลบไปทั่วทุกทิศไม่มีการติดขัด

สักการะทั้งหลายที่บุคคลกระทำแล้วในภิกษุผู้มีศีลแม้จะเป็นของเล็กน้อย ก็ย่อมมีผลมาก ภิกษุผู้มีศีลย่อมเป็นภาชนะรองรับเครื่องบูชาสักการะ

อาสวะทั้งหลายในปัจจุบัน ก็เบียดเบียนภิกษุผู้มีศีลไม่ได้ ภิกษุผู้มีศีลย่อมขุดเสียซึ่งรากแห่งทุกข์ อันจะพึงมีในชาติเบื้องหน้าทั้งหลาย

สมบัติอันใดในโลกมนุษย์ และสมบัติอันใดในโลกเทวดา สมบัติอันนั้นอันผู้มีศีลถึงพร้อมแล้วปรารถนาอยากจะได้ ก็เป็นสิ่งจะพึงหาได้โดยไม่ยาก

อนึ่ง นิพพานสมบัติอันสงบอย่างหาที่สุดมิได้นี้ใด ใจของผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ย่อมแล่นตรงแน่วไปสู่นิพพานสมบัตินั้นนั่นเทียว

บัณฑิต พึงแสดงอานิสงส์อันมากหลายเป็นอเนกประการในศีลอันเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง โดยประการดังพรรณนามาแล้วนั่นเถิด เพราะว่า เมื่อบัณฑิตแสดงอยู่โดยประการอย่างนั้น จิตใจก็จะหวาดเสียวแต่ศีลวิบัติแล้วน้อมไปหาศีลสมบัติได้

เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลครั้นมองเห็นโทษของศีลวิบัตินี้และมองเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัตินี้ ตามที่ได้บรรยายมาแล้ว พึงชำระศีลให้ผ่องแผ้วด้วยความเอื้อเฟื้อโดยประการทั้งปวง เทอญ

ก็แหละ โดยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงแล้วซึ่งศีลอันเป็นประการแรก ในปกรณ์วิสุทธิมรรค ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ด้วยมุขคือศีล, สมาธิ และปัญญาด้วยพระพุทธนิพนธคาถานี้ว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า สีลนิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๒
ธุตังคนิเทศ

อารัมภพจนกถา

[๒๒] โดยที่โยคีบุคคลสมาทานเอาศีลแล้วจะต้องทำการสมาทานเอาธุดงค์ต่อไป ทั้งนี้เพื่อที่จะทำคุณทั้งหลายมีความเป็นผู้มักน้อยและความสันโดษเป็นต้น อันเป็นเครื่องผ่องแผ้วของศีล ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วในสีลนิเทศให้สมบูรณ์ แหละเมื่อโยคีบุคคลทำการสมาทานเอาธุดงค์เช่นนี้แล้ว ศีลของท่านซึ่งถูกชำระล้างมลทินแล้วด้วยน้ำคือคุณ มีความเป็นผู้มักน้อย, ความสันโดษ, ความขัดเกลากิเลส, ความสงัด, ความไม่สั่งสมกิเลส, การปรารภความเพียรและความเป็นผู้เลี้ยงง่าย เป็นต้น ก็จักเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ด้วยดี กับทั้งพรตทั้งหลายของท่านก็จักสมบูรณ์ด้วย อันโยคีบุคคลผู้มีมารยาททั้งปวงบริสุทธิ์แล้วด้วยคุณคือศีลและพรตอันหาโทษมิได้เช่นนี้ ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์อันเป็นของเก่าแก่ ๓ ประการ (คือความสันโดษในจีวร, ความสันโดษในบิณฑบาต, ความสันโดษในเสนาสนะตามมีตามได้) แล้ว จักเป็นบุคคลสมควรเพื่อจะบรรลุอริยวงศ์ประการที่ ๔ ซึ่งได้แก่ความเป็นผู้ยินดีในภาวนา (สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา) เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักเริ่มแสดงธุตังคกถา ณ บัดนี้

ธุตังคกถา
ธุดงค์ ๑๓ ประการ

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคได้ทรงอนุญาตธุดงค์ไว้สำหรับกุลบุตรทั้งหลายผู้สละโลกามิสแล้ว ผู้ไม่เสียดายอาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้ปรารถนาจะทำข้อปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพานให้ถึงพร้อม รวมเป็น ๑๓ ประการ คือ

๑. ปังสุกูลิกังคธุดงค์ ๒. เตจีวริกังคธุดงค์
๓. ปิณฑปาติกังคธุดงค์ ๔. สปทานจาริกังคธุดงค์
๕. เอกาสนิกังคธุดงค์ ๖. ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์
๘. อารัญญิกังคธุดงค์
๙. รุกขมูลิกังคธุดงค์
๑๐. อัพโภกาสิกังคธุดงค์
๑๑. โสสานิกังคธุดงค์
๑๒. ยถาสันถติกังคธุดงค์
๑๓. เนสัชชิกังคธุดงค์

วินิจฉัยธุดงค์โดยอาการ ๑๐ อย่าง

นักศึกษาพึงศึกษาให้เข้าใจข้อวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนั้น (โดยอาการ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ)

๑. โดยอรรถวิเคราะห์
๒. โดยลักษณะเป็นต้น
๓. โดยสมาทาน
๔. โดยกรรมวิธี
๕. โดยประเภท
๖. โดยความแตก(ขาด)
๗. โดยอานิสงส์
๘. โดยเป็นกุสลติกะ
๙. โดยแยกออกเป็นคำ ๆ มีคำว่าธุตะเป็นต้น
๑๐. โดยย่อและโดยพิสดาร

วินิจฉัยโดยอรรถวิเคราะห์

[๒๓] ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น จะวินิจฉัยโดยอรรถวิเคราะห์เป็นประการแรก ดังนี้:-

๑. ปังสุกูลิกังคะ

ผ้าใดเป็นเหมือนผ้าที่สะสมด้วยขี้ฝุ่น ณ ที่นั้น ๆ โดยที่ฟุ้งตลบไป เพราะเหตุวางทิ้งไว้บนขี้ฝุ่น ณ ที่ใดที่หนึ่ง เช่น ถนน, ป่าช้าและกองขยะมูลฝอยเป็นต้น ผ้านั้นชื่อว่าผ้าบังสุกุล อีกนัยหนึ่ง ผ้าใดถึงซึ่งภาวะที่น่าเกลียด คือ ถึงซึ่งภาวะที่น่าสยะแสยง เหมือนขี้ฝุ่น ผ้านั้นชื่อว่าผ้าบังสุกุล

การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลอันได้อรรถวิเคราะห์อย่างนี้ ชื่อว่า ปังสุกูล แปลว่า การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล, การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลนั้นเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **ปังสุกูลิโก** แปลว่า ผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ชื่อว่า **ปังสุกูลิกังคะ**

เหตุ เรียกว่า **องค์** เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจว่าภิกษุนั้นเป็นผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ด้วยเจตนาเป็นเหตุสมาทานอันใด คำว่า องค์ นี้เป็นชื่อของเจตนาเป็นเหตุสมาทานอันนั้น

๒. เตจีวริกังคะ

โดยนัยอย่างเดียวกันนั้น การทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน คือ ผ้าสังฆาฏิ ๑ ผ้าอุตตราสงค์ ๑ ผ้าอันตรวาสก ๑ เป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **เตจีวริโก** แปลว่า ผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติชื่อว่า **เตจีวริกังคะ**

๓. ปิณฑปาติกังคะ

การตกลงแห่งก้อนอามิสคือภิกษาหาร ได้แก่การตกลงในบาตรแห่งก้อนข้าวที่ผู้อื่นเขาถวาย ชื่อว่า ปิณฑปาต ภิกษุใดแสวงหาบิณฑบาตนั้น คือเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ๆ แสวงหาอยู่ ภิกษุนั้นชื่อว่า ปิณฑปาติโก แปลว่า ผู้แสวงหาซึ่งบิณฑบาต

อีกอย่างหนึ่ง การเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า ปิณฑปาตี แปลว่า ผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม

บทว่า **ปติตํ** แปลว่า การเที่ยวไป บทว่า **ปิณฺฑปาตี** กับบทว่า **ปิณฺฑปาติโก** ความเหมือนกัน, องค์แห่งภิกษุผู้แสวงหาซึ่งบิณฑบาต หรือองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม ชื่อว่า **ปิณฑปาติกังคะ**

๔. สปทานจาริกังคะ

การขาดตอนเรียกว่า ทานะ กิจใดที่ปราศจากการขาดตอนคือไม่ขาดตอน กิจนั้นเรียกว่า อปทานะ กิจใดเป็นไปกับด้วยการไม่ขาดตอน ได้แก่เว้นการขาดระยะ คือ ไปตามลำดับเรือน กิจนั้นชื่อว่า สปทานะ การเที่ยวไป (บิณฑบาต) อย่างไม่ขาดตอน (คือไปตามลำดับเรือน) นี้ เป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า สปทานจารี แปลว่า ผู้มีอันเที่ยวไปอย่างไม่ขาดตอนเป็นปกติ

บทว่า **สปทานจารี** กับบทว่า **สปทานจาริโก** ความเหมือนกัน, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปอย่างไม่ขาดตอนเป็นปกติ ชื่อว่า **สปทานจาริกังคะ**

๕. เอกาสนิกังคะ

การฉันในที่นั่งอันเดียว ชื่อว่า เอกาสนะ การฉันในที่นั่งอันเดียวนั้นเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **เอกาสนิโก** แปลว่า ผู้มีอันฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **เอกาสนิกังคะ**

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ

บิณฑบาตเฉพาะแต่ในบาตรอย่างเดียวเท่านั้น เพราะห้ามภาชนะอันที่สองเสียชื่อว่า ปัตตปิณโฑ แปลว่า บิณฑบาตในบาตร บิณฑบาตในบาตรเป็นปกติของภิกษุนี้เพราะในขณะหยิบเอาบิณฑบาตในบาตรก็ทำความสำนึกว่าเป็นบิณฑบาตในบาตร เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **ปัตตปิณฑิโก** แปลว่า ผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **ปัตตปิณฑิกังคะ**

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

คำว่า **ขลุ** เป็นศัพท์นิบาตลงในความปฏิเสธ ภัตตาหารที่ได้มาหลังจากที่ตนห้ามแล้ว ชื่อว่า **ปัจฉาภัตตัง** การฉันปัจฉาภัตนั้น ชื่อว่า ปัจฉาภัตตโภชนัง การฉันปัจฉาภัตเป็นปกติของภิกษุนี้ เพราะรู้อยู่ว่าเป็นปัจฉาภัตในขณะฉันปัจฉาภัต เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **ปัจฉาภัตติโก** แปลว่า ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตเป็นปกติ ภิกษุผู้มิใช่ปัจฉาภัตติโก ชื่อว่า **ขลุปัจฉาภัตติโก** แปลว่า ผู้มิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตเป็นปกติ คำนี้เป็นชื่อของโภชนะที่มากเกินไป ซึ่งท่านห้ามไว้ด้วยอำนาจแห่งการสมาทาน

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาพรรณนาไว้ว่า คำว่า **ขลุ** ได้แก่นกประเภทหนึ่ง นกขลุนั้นเอาปากคาบผลไม้แล้ว ครั้นผลไม้นั้นล่วงไปจากปากแล้วก็ไม่ยอมกินผลไม้อื่นอีก ภิกษุนี้มีปฏิปทาเหมือนนกขลุนั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า **ขลุปัจฉาภัตติโก** แปลว่า มิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุมิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัต เป็นปกตินั้น ชื่อว่า **ขลุปัจฉาภัตติกังคะ**

๘. อารัญญิกังคะ

การอยู่ในป่าเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **อารัญญิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **อารัญญิกังคะ**

๙. รุกขมูลิกังคะ

การอยู่ ณ ที่โคนไม้ ชื่อว่า **รุกขมูล** การอยู่ ณ ที่โคนไม้นั้นเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **รุกขมูลิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ ณ ที่โคนไม้เป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ ณ ที่โคนไม้เป็นปกติ ชื่อว่า **รุกขมูลิกังคะ**

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ

การอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **อัพโภกาสิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติ ชื่อว่า **อัพโภกาสิกังคะ**

๑๑. โสสานิกังคะ

การอยู่ในป่าช้าเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **โสสานิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ ชื่อว่า **โสสานิกังคะ**

๑๒. ยถาสันถติกังคะ

เสนาสนะที่จัดแจงไว้อย่างไรนั่นเทียว ชื่อว่า ยถาสันถตะ คำนี้เป็นชื่อของเสนาสนะที่สงฆ์มอบให้แต่แรกด้วยคำว่า เสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน การอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้อย่างนั้น เป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **ยถาสันถติโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **ยถาสันถติกังคะ**

๑๓. เนสัชชิกังคะ

การห้ามอิริยาบถนอนเสียแล้วอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **เนสัชชิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **เนสัชชิกังคะ**

อรรถาธิบายธุตังคะ

ก็แหละ ธุดงค์ทั้งหมดนั้นนั่นเทียวเป็น **องค์** แห่งภิกษุผู้ซึ่งได้ชื่อว่า **ธุตะ** เพราะเป็นผู้มีกิเลส (คือตัณหาและอุปาทาน) อันกำจัดแล้ว ด้วยเจตนาเป็นเครื่องสมาทานนั้น ๆ ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ธุตังคะ**

อีกอย่างหนึ่ง ญาณอันได้โวหารว่า **ธุตะ** เพราะเป็นเครื่องกำจัดกิเลส เป็นเหตุแห่งการสมาทานเหล่านั้น ฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธุตังคะ**

อีกอย่างหนึ่ง การสมาทานเหล่านั้น ชื่อว่า **ธุตะ** เพราะเป็นเครื่องกำจัดซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึกด้วย เป็นเหตุแห่งสัมมาปฏิบัติด้วย เพราะฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธุตังคะ**

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนั้น โดย**อรรถวิเคราะห์**เป็นประการแรกเพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ก็แหละ ธุดงค์หมดทั้ง ๑๓ ประการนั่นแล มีเจตนาเครื่องสมาทานเป็นลักษณะ ข้อนี้สมดังที่ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า “ผู้ที่สมาทานได้แก่บุคคล เครื่องสมาทานได้แก่ธรรม คือจิตและเจตสิก เจตนาเป็นเครื่องสมาทานอันใด อันนั้นเป็นตัวธุดงค์ สิ่งที่ถูกห้ามได้แก่วัตถุ และธุดงค์ทั้งหมดนั่นแล” มีการกำจัดความละโมบเป็นรส มีการปราศจากความละโมบเป็นอาการปรากฏ มีอริยธรรมเช่นความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน คือเป็นเหตุใกล้

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ โดย**ลักษณะ**เป็นต้นเพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยการสมาทานเป็นต้น

ก็แหละ ในอาการ ๕ อย่างมีโดยการสมาทานและกรรมวิธีเป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้

ธุดงค์ ๑๓ ประการนั่นแล เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่ ก็พึงสมาทานเอาในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั่นเทียว, เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระมหาสาวก, เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทาน

เอาในสำนักของพระอรหันตขีณาสพ, เมื่อพระอรหันตขีณาสพไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระอนาคามี, เมื่อพระอนาคามีไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระสกทาคามี, เมื่อพระสกทาคามีไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระโสดาบัน, เมื่อพระโสดาบันไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำปิฎก ๓, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๓ ไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำปิฎก ๒, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๒ ไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำปิฎก ๑, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๑ ไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำสังคีติอันหนึ่ง,[๑] เมื่อท่านผู้ทรงจำสังคีติอันหนึ่ง ไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านอรรถกถาจารย์, เมื่อท่านอรรถกถาจารย์ไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงธุดงค์, แม้เมื่อท่านผู้ทรงธุดงค์ก็ไม่มีอยู่แล้ว ก็จงปัดกวาดลานพระเจดีย์ให้สะอาดแล้วนั่งยอง ๆ ทำเป็นเหมือนกล่าวสมาทานเอาอยู่ในสำนักของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเถิด

อีกประการหนึ่ง แม้จะสมาทานเอาด้วยตนเองก็ใช้ได้ในข้อนี้ บรรดาพระเถระสองพี่น้องที่วัดเจติยบรรพต พึงยกเอาเรื่องของพระเถระผู้พี่มาเป็นตัวอย่าง เพราะท่านเป็นผู้มีความมักน้อยในธุดงค์[๒]

ที่วินิจฉัยมาแล้วนี้ เป็นสาธารณกถาทั่วไปแก่ธุดงค์ทั้งปวง

๑. ปังสุกูลิกังคกถา

[๒๔] ทีนี้จักพรรณนาถึงการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก(ขาด) และอานิสงส์แห่งธุดงค์แต่ละประการ ๆ ต่อไป จะพรรณนาปังสุกูลิกังคธุดงค์ เป็นประการแรก ดังนี้ :-

---

๑ คำว่า ผู้ทรงจำสังคีติอันหนึ่ง หมายเอาผู้ทรงจำนิกายอันหนึ่ง ในนิกายทั้ง ๕ มีทีฆนิกายเป็นต้น

๒ เรื่องของพระเถระสองพี่น้องนี้ มีอยู่ในอรรถกถารถวินีตสูตร ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย พระเถระผู้พี่ ท่านสมาทานเอาธุดงค์ด้วยตนเองเพราะท่านสันโดษ ไม่ประสงค์ที่จะให้ใคร ๆ ทราบการปฏิบัติของท่าน

การสมาทาน

ในคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **คหปติทานจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธผ้าจีวรที่คหบดีถวาย ดังนี้อย่างหนึ่ง **ปํสุกูลิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง ปังสุกูลิกังคธุดงค์ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำใดคำหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานอันเป็นประการแรกในปังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้น เมื่อได้สมาทานเอาธุดงค์อย่างนี้แล้ว พึงเอาผ้าชนิดใดชนิดหนึ่งในบรรดาผ้า ๒๓ ชนิด เหล่านี้คือ ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า, ผ้าที่ตกอยู่ในตลาด, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ตามถนน, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ กองขยะมูลฝอย, ผ้าเช็ดครรภ์, ผ้าที่เขาใช้อาบน้ำมนต์, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ที่ท่า, ผ้าที่คนเขาไปป่าช้าแล้วกลับมาทิ้งไว้, ผ้าที่ถูกไฟไหม้, ผ้าที่โคขย้ำ, ผ้าที่ปลวกกัด, ผ้าที่หนูกัด, ผ้าที่ขาดกลาง, ผ้าที่ขาดชาย, ผ้าที่เขาเอามาทำธง, ผ้าที่เขาวงล้อมจอมปลวก, ผ้าของสมณะ, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ ที่อภิเษก, ผ้าที่เกิดด้วยฤทธิ์, ผ้าที่ตกอยู่ในทาง, ผ้าที่ลมพัดไป, ผ้าที่เทวดาถวาย และผ้าที่คลื่นซัดขึ้นบก ครั้นแล้วพึงฉีกส่วนที่ทุรพลใช้ไม่ได้ทิ้งเสียเอาส่วนที่ยังแน่นหนาถาวรอยู่มาซักให้สะอาดแล้วทำเป็นจีวร เปลื้องผ้าคหบดีจีวรชุดเก่าออกแล้ว พึงใช้ผ้าชุดบังสุกุลจีวรแทนต่อไปเถิด

อรรถาธิบายชนิดของผ้า

ในบรรดาผ้า ๒๓ ชนิดนั้น คำว่า **โสสานิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า คำว่า **ปาปณิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ที่ประตูตลาด คำว่า **รถิยโจฬะ** ได้แก่ผ้าที่ผู้ต้องการบุญทั้งหลายทิ้งไว้ที่ถนนรถ โดยทางช่องหน้าต่าง คำว่า **สังการโจฬะ** ได้แก่ผ้าที่คนเขาทิ้งไว้ ณ ที่เทขยะมูลฝอย คำว่า **โสตถิยะ** ได้แก่ผ้าที่เขาใช้เช็ดมลทินแห่งครรภ์แล้วทิ้งไว้ ได้ยินมาว่า มารดาของท่านติสสะอำมาตย์ ได้ให้คนเอาผ้ามีราคาเรือนร้อย

มาเช็ดมลทินแห่งครรภ์ แล้วให้เอาไปทิ้งไว้ ณ ถนนชื่อตาลเวฬิมัคคา[๑] ด้วยมีความประสงค์ว่า ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติทั้งหลายจักได้เอาไปทำจีวร ภิกษุทั้งหลายก็พากันเก็บเอาเพื่อปะผ้าตรงที่ชำรุดนั่นเทียว คำว่า **นหานโจฬะ** ได้แก่ผ้าซึ่งคนทั้งหลายอันพวกหมอผีคลุมให้รดน้ำมนต์เปียกทั่วทั้งตัวทิ้งไว้แล้วหลีกหนีไป ด้วยถือว่าเป็นผ้ากาฬกัณณี

คำว่า **ติตถโจฬะ** ได้แก่ผ้าเก่า ๆ ที่เขาทิ้งไว้ที่ท่าอาบน้ำ คำว่า **คตปัจจาคตะ** ได้แก่ผ้าที่พวกมนุษย์ใช้ไปป่าช้า ครั้นกลับมาอาบน้ำแล้วทิ้งไว้ คำว่า **อัคคิฑัฑฒะ** ได้แก่ผ้าที่ถูกไฟไหม้ไปแถบหนึ่ง จริงอยู่ ผ้าที่ถูกไฟไหม้แล้วเช่นนั้น พวกมนุษย์ย่อมทิ้งเสีย ตั้งแต่คำว่า **โคขายิตะ** เป็นต้นไป ความปรากฏชัดอยู่แล้ว จริงอยู่ ผ้าที่โคขย้ำแล้วเป็นต้นนั้นมนุษย์ทั้งหลายย่อมทิ้งเสียเหมือนกัน คำว่า **ธชาหฏะ** ได้แก่ผ้าที่คนเขาเมื่อจะขึ้นเรือเอามาผูกทำเป็นธงขึ้นไว้ ในเมื่อล่วงเลยทัศนวิสัยของคนเหล่านั้นไปแล้ว จะเอาธงนั้นมาก็สมควร แม้ผ้าที่เขาเอามาผูกทำเป็นธงปักไว้ในยุทธภูมิ ในเมื่อกองทัพทั้งสองฝ่ายผ่านพ้นไปแล้ว จะเก็บเอาธงนั้นมาก็สมควร

คำว่า **ถูปจีวระ** ได้แก่ผ้าที่เขาใช้ทำพลีกรรมเอาไปวงล้อมจอมปลวกไว้ คำว่า **สมณจีวระ** ได้แก่ผ้าอันเป็นสมบัติของภิกษุ คำว่า **อาภิเสกิกะ** ได้แก่ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ สถานที่อภิเษกของพระราชา คำว่า **อิทธิมยะ** ได้แก่ผ้าของเอหิภิกขุ คำว่า **ปันถิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง ก็แหละ ผ้าใดที่พลัดตกไปด้วยความเผลอสติของพวกเจ้าของแล้ว ผ้าเช่นนั้นต้องรอไปสักพักหนึ่งแล้วจึงค่อยเก็บเอา คำว่า **วาตาหฏะ** ได้แก่ผ้าที่ลมพัดไปตกในไกลที่ ก็แหละ ผ้าเช่นนั้นเมื่อไม่เห็นเจ้าของ จะเก็บเอาไปก็สมควร คำว่า **เทวทัตติยะ** ได้แก่ผ้าที่เทวดาทั้งหลายถวาย เหมือนอย่างถวายแก่พระอนุรุทธเถระ[๒] คำว่า **สามุททิยะ** ได้แก่ผ้าที่คลื่นสมุทรทั้งหลายซัดขึ้นไว้บนบก

ก็แหละ ผ้าใดที่ทายกเขาถวายแก่สงฆ์ด้วย คำว่า **สํฆสฺส เทม** ดังนี้ก็ดี หรือผ้าที่ภิกษุทั้งหลายเที่ยวขอได้มาก็ดี ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบังสุกุลไม่ได้ แม้ในประเภทผ้า

---

๑ ถนนชื่อนี้ มีอยู่ในตำบลบ้านชื่อมหาคามในสมัยนั้น ณ ประเทศลังกา

๒ เรื่องเทวดาถวายผ้าทิพย์แก่พระอนุรุทธเถระ ปรากฏใน ธัมมปทัฏฐกถา ภาค ๔

ที่ภิกษุด้วยกันถวาย ผ้าใดที่ภิกษุถวายโดยให้รับเอาด้วยส่วนแห่งพรรษาก็ดี หรือที่เป็นผ้าเกิดขึ้นประจำเสนาสนะก็ดี ผ้านั้นก็จัดเป็นผ้าบังสุกุลไม่ได้เช่นกัน เฉพาะผ้าที่ภิกษุถวายโดยไม่ให้รับเอาด้วยส่วนแห่งพรรษาเท่านั้น จึงนับเป็นผ้าบังสุกุล

แม้ในบรรดาผ้าที่ภิกษุด้วยกันถวายนั้น ผ้าใดที่พวกทายกทอดวางไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของภิกษุ แล้วภิกษุนั้นจึงเอามาถวายโดยวางลงในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบริสุทธิ์ฝ่ายเดียว ผ้าใดที่พวกทายกถวายโดยวางไว้ในมือของภิกษุ แล้วภิกษุนั้นจึงเอาไปทอดวางไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล แม้ผ้านั้นก็จัดเป็นผ้าบริสุทธิ์ฝ่ายเดียว ผ้าใดที่พวกทายกทอดวางไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของภิกษุด้วย แม้ภิกษุนั้นก็เอาไปถวายโดยทอดวางไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเหมือนอย่างนั้นด้วย ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบริสุทธิ์สองฝ่าย ผ้าใดที่ภิกษุได้มาโดยทายกวางไว้ในมือ แล้วภิกษุนั้นก็วางไว้ในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลอีกทอดหนึ่ง ผ้านั้นไม่จัดเป็นผ้าอย่างอุกฤษฏ์

อันภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลจีวร ครั้นทราบความแตกต่างกันของผ้าบังสุกุลนี้ฉะนี้แล้วพึงใช้สอยจีวรตามควรนั่นเถิด

ว่าด้วยกรรมวิธีในปังสุกูลิกังคธุดงค์ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ ประเภทแห่งปังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ดังนี้ ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ มี ๓ ประเภท คือ ชั้นอุกฤษฏ์ ๑ ชั้นกลาง ๑ ชั้นต่ำ ๑ ในปังสุกูลิกภิกษุ ๓ ประเภทนั้นปังสุกูลิกภิกษุผู้รับเอาเฉพาะผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเท่านั้น จัดเป็นชั้น**อุกฤษฏ์** ปังสุกูลิกภิกษุผู้รับเอาผ้าที่ทายกถวายทอดไว้ด้วยความประสงค์ว่า บรรพชิตทั้งหลายจักเก็บเอาไปดังนี้ จัดเป็นชั้น**กลาง** ปังสุกูลิกภิกษุผู้รับเอาผ้าที่ทายกถวายโดยวางทอดไว้ ณ ที่ใกล้เท้า จัดเป็นชั้น**ต่ำ** ฉะนี้

ว่าด้วยประเภทในปังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ในบรรดาปังสุกูลิกภิกษุ ๓ ประเภทนั้น ในขณะที่ปังสุกูลิกภิกษุรูปใดรูปหนึ่งยินดีต่อผ้าที่พวกคฤหัสถ์ถวายตามความพอใจตามความเห็นของเขานั่นเทียว ธุดงค์ย่อมแตก (ขาด) คือ หายจากสภาพธุดงค์ทันที

ว่าด้วยความแตกในปังสุกูลิกังคธุดงค์ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ โดยที่มีพระพุทธพจน์อยู่ว่า **การบวชอาศัยบังสุกุลจีวร**[๑] ดังนี้ ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้มีความประพฤติปฏิบัติสมควรแก่ปัจจัยอันเป็นเครื่องอาศัย, เป็นการดำรงตนไว้ในอริยวงศ์ประการที่หนึ่ง (คือ ความสันโดษในจีวร), ไม่เป็นทุกข์ในการรักษา, ไม่มีพฤติการณ์เป็นที่เกาะอาศัยของผู้อื่น, ไม่หวาดกลัวด้วยโจรภัย, ไม่เป็นการบริโภคด้วยตัณหา, มีบริขารเหมาะสมแก่สมณสารูป, เป็นผู้มีปัจจัยเหมือนดังพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้ว่า **ปัจจัยเหล่านั้น เป็นสิ่งเล็กน้อยด้วยหาได้ง่ายด้วย หาโทษมิได้ด้วย**[๒] ดังนี้ เป็นผู้เป็นที่น่าเลื่อมใส, เป็นการสำเร็จผลแห่งคุณมีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้นให้เจริญ เป็นการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติยิ่งขึ้น, เป็นการวางไว้ซึ่งทิฏฐานุคติแก่มวลชนในภายหลัง

ภิกษุผู้สำรวม ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล เพื่อพิฆาตพญามาร และเสนามาร ย่อมสง่างามเหมือนดังกษัตริย์ผู้ทรงสวมสอดเกราะแล้ว ย่อมทรงสง่างามในยุทธภูมิ ฉะนั้น

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นครูแห่งโลก ทรงเลิกใช้ผ้าอย่างดีมีผ้าที่ทำในแคว้นกาสีเป็นต้น แล้วมาทรงใช้ผ้าบังสุกุลจีวรอันใด ใครเล่าที่จะไม่ใช้ผ้าบังสุกุลจีวรอันนั้น

---

๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๒๘/๑๙๗

๒ องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒, ขุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘

เพราะเหตุฉะนี้แหละ อันภิกษุผู้เห็นภัยในสังสารวัฏ เมื่อระลึกถึงคำปฏิญญาณของตน (ที่ให้ไว้แก่อุปัชฌาย์ในเวลาอุปสมบท) **พึงเป็นผู้ยินดีในการใช้ผ้าบังสุกุลจีวร อันเป็นเครื่องส่งเสริมการบำเพ็ญความเพียรนั่นเถิด**

ว่าด้วยอานิสงส์ในปังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในปังสุกูลิกังคธุดงค์ ประการแรกนี้ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๒. เตจีวริกังคกถา

[๒๕] ลำดับนี้จักพรรณนา**เตจีวริกังคะ** คือ องค์แห่งภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ ซึ่งเป็นอันดับรองต่อมาจากปังสุกูลิกังคกถานั้นต่อไป

การสมาทาน

จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **จตุตฺถกจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธผ้าผืนที่ ๔ ดังนี้อย่างหนึ่ง **เตจีวริกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง ด้วยคำใดคำหนึ่ง ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วซึ่งเตจีวริกังคธุดงค์

ว่าด้วยการสมาทานในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกตินั้น ครั้นได้ผ้าสำหรับทำจีวรมาแล้ว เมื่อยังไม่สามารถที่จะทำจีวรเพราะไม่สบายอยู่เพียงใด หรือยังไม่ได้ผู้จัดการเพียงใด หรือบรรดาเครื่องมือทั้งหลายเช่นเข็มเป็นต้น อะไร ๆ ยังไม่สมบูรณ์เพียงใด ก็พึงเก็บผ้าไว้ได้ชั่วระยะกาลเพียงนั้น ย่อมไม่เป็นโทษเพราะการสะสมเป็นเหตุ แต่นับแต่เวลาที่ได้ย้อมผ้าเสร็จแล้วจะเก็บไว้ต่อไปไม่สมควร (ถ้าขืนเก็บไว้) ก็จะกลายเป็นโจรธุดงค์ไปเท่านั้น

ว่าด้วยกรรมวิธีในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ โดยประเภท แม้ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน เป็นปกตินี้ก็มี ๓ ประเภทเหมือนกัน ใน ๓ ประเภทนั้น ภิกษุผู้**เตจีวริกชั้นอุกฤษฏ์** ต้องย้อมผ้าอันตรวาสกหรือผ้าอุตตราสงค์ก่อน ครั้นแล้วจึงนุ่งผ้าผืนที่ย้อมแล้วนั้น แล้วย้อมผืนอื่นนอกนี้ต่อไป พึงห่มผ้าที่ย้อมแล้วนั้นจึงย้อมผ้าสังฆาฏิต่อไป แต่ที่จะใช้ผ้าสังฆาฏินุ่งนั้นย่อมไม่สมควร ที่กล่าวมานี้เป็นธรรมเนียมของภิกษุนั้นในเสนาสนะภายในบ้าน ส่วนในเสนาสนะป่า จะซักย้อมพร้อมกัน ๒ ผืนก็สมควร แต่จะต้องนั่งอยู่ ณ ที่ใกล้ ๆ กับผ้าเพื่อว่าพอเห็นใคร ๆ เข้าก็สามารถที่จะดึงเอาผ้ามาปกปิดทันท่วงที

ส่วนสำหรับภิกษุผู้**เตจีวริกชั้นกลาง** จะนุ่งหรือจะห่มผ้าสำหรับใช้นุ่งห่ม ซึ่งมีอยู่ประจำในโรงย้อมผ้า แล้วทำการย้อมผ้า ก็สมควร

สำหรับภิกษุผู้**เตจีวริกชั้นต่ำ** จะขอยืมผ้าของภิกษุผู้เข้ากันได้มานุ่งหรือห่มแล้วทำการย้อมผ้าก็สมควร แม้ผ้าปูลาดในที่นั้นก็สมควรแก่เธอ แต่ที่จะรักษาไว้เป็นนิจนั้นไม่สมควร แม้ผ้าของพวกภิกษุผู้เข้ากันได้ที่จะขอยืมมาใช้ ก็เป็นบางครั้งบางคราว

ส่วนผ้าที่เพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ สำหรับภิกษุผู้เตจีวริก เฉพาะผ้าอังสะเท่านั้น จึงจะสมควร ถึงกระนั้นผ้านั้นก็กว้างเพียง ๑ คืบ ยาวเพียง ๓ ศอกเท่านั้น จึงจะใช้ได้

ว่าด้วยประเภทในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ในขณะที่ภิกษุผู้เตจีวริกทั้ง ๓ จำพวกนั้น ยินดีต่อผ้าผืนที่ ๔ นั่นเทียว ธุดงค์ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์

ว่าด้วยความแตกในเตจีวริกังคธุดงค์ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน ย่อมเป็นผู้ชื่อว่าสันโดษยินดีด้วยผ้าเครื่องรักษาร่างกาย เพราะเหตุนั้น การถือเอาผ้าไปของท่านมีอาการเหมือนการบินไปของนก, ความเป็นผู้มีการงานน้อย, งดเว้นจากการ

สะสมผ้า, ความเป็นผู้มีพฤติการณ์เบา (ไม่หนักด้วยภาระ), เป็นอันละเสียได้ซึ่งความละโมบในอติเรกจีวร (ผ้าที่เหลือเฟือ), ความเป็นผู้มีความประพฤติขัดเกลากิเลสเพราะเป็นผู้กระทำพอดีในไตรจีวรอันสมควร, เป็นอันสำเร็จผลแห่งคุณมีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น, คุณทั้งหลายมีอาทิดังพรรณนามานี้ ย่อมสำเร็จบริบูรณ์ ฉะนี้แล

โยคีบุคคลผู้เป็นบัณฑิต ละความโลภในผ้าอันเหลือเฟือ งดเว้นการสะสม ทรงไว้เพียงไตรจีวร ย่อมรู้รสแห่งความสุขอันเกิดแต่ความสันโดษ

โยคีบุคคลผู้ประเสริฐ มีไว้เฉพาะไตรจีวรประสงค์ที่จะจาริกไปอย่างสะดวกสบาย เหมือนอย่างนกมีแต่ปีกบินไป ก็พึงทำความยินดีพอใจในการจัดทำจีวรเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ ในจีวริกังคธุดงค์นี้ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๓. ปิณฑปาติกังคกถา

การสมาทาน

[๒๖] ปิณฑปาติกังคธุดงค์ก็เช่นเดียวกัน จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **อติเรกลาภํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธลาภอันฟุ่มเฟือย ดังนี้อย่างหนึ่ง **ปิณฺฑปาติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม ดังนี้อย่างหนึ่ง ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอันใดอันหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในปิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนั้น จะยินดีภัต ๑๔ อย่างเหล่านี้ไม่ได้ คือ **สังฆภัต** ภัตที่เขาถวายสงฆ์ ๑ **อุทเทสภัต** ภัตที่เขาถวายเจาะจง ๑ **นิมันตนภัต** ภัตที่เขาถวายด้วยการนิมนต์ ๑ **สลากภัต** ภัตที่เขาถวายด้วยสลาก ๑ **ปักขิกภัต** ภัตที่เขาถวายประจำปักษ์ ๑ **อุโปสถิกภัต** ภัตที่เขาถวายประจำวันอุโบสถ ๑ **ปาฏิปทิกภัต** ภัตที่เขาถวายในวันขึ้นค่ำหนึ่งหรือแรมค่ำหนึ่ง ๑ **อาคันตุกภัต** ภัตที่เขาถวายแก่พระอาคันตุกะ ๑ **คมิกภัต** ภัตที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้เตรียมจะเดินทาง ๑ **คิลานภัต** ภัตที่เขาถวายแก่ภิกษุอาพาธ ๑ **คิลานุปัฏฐากภัต** ภัตที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้อุปัฏฐากภิกษุอาพาธ ๑ **วิหารภัต** ภัตที่เขาหุงต้มขึ้นในวัด ๑ **ธุรภัต** ภัตที่เขาถวาย ณ ที่บ้านใกล้เรือนเคียง ๑ **วารกภัต** ภัตที่เขาผลัดกันถวายโดยวาระ ๑

แต่ถ้าภัตเหล่านี้เขาถวายโดยมิได้ระบุชื่อโดยมีนัยอาทิว่า “ขอนิมนต์ท่านทั้งหลายรับสังฆภัต” แต่ระบุเพียงว่า “ขอสงฆ์จงรับภิกษา ณ ที่บ้านของพวกข้าพเจ้า แม้ท่านทั้งหลายก็ขอนิมนต์ไปรับภิกษาด้วย” ดังนี้ จะยินดีภัตเหล่านั้นก็สมควรอยู่ สลากภัตที่ไม่มีอามิสจากสงฆ์ก็ดี ภัตที่อุบาสกอุบาสิกาหุงต้มจัดทำขึ้นในวัดก็ดี สมควรแก่ภิกษุผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม

ว่าด้วยกรรมวิธีในปิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ โดยประเภท แม้ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนี้ ก็มี ๓ ประเภทเหมือนกัน ใน ๓ ประเภทนั้น **ปิณฑปาติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์**จะรับภิกษาที่เขานำมาถวายข้างหน้าบ้างข้างหลังบ้างก็ได้ แม้เมื่อพวกทายกซึ่งอยู่ประตูบ้านที่ตนไปถึงขอรับบาตรจะให้บาตรก็ได้ แม้จะรับภิกษาที่พวกทายกกลับไปนำมาถวายก็ได้ แต่ในวันนั้น ครั้นนั่งเสียแล้ว ย่อมไม่รับภิกษา (อื่น)

ปิณฑปาติกภิกษุชั้นกลาง ในวันนั้น แม้ถึงจะนั่งเสียแล้วก็รับภิกษาอื่นอีกได้ แต่จะรับนิมนต์รับภิกษาเพื่อวันพรุ่งนี้ไม่ได้

ปิณฑปาติกภิกษุชั้นต่ำ จะรับนิมนต์รับภิกษาแม้เพื่อวันพรุ่งนี้ก็ได้ แม้เพื่อวันต่อไปอีกก็ได้

แต่อย่างไรก็ดี ปิณฑปาติกภิกษุ ๒ จำพวกหลังนั้น ย่อมไม่ได้รับความสะดวกสบายในอันอยู่อย่างเสรี คงได้แต่เฉพาะปิณฑปาติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์เท่านั้น

มีเรื่องสาธกอยู่ว่า ได้มีธรรมเทศนาเรื่องอริยวังสสูตรขึ้นในบ้าน ๆ หนึ่ง ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมชั้นอุกฤษฏ์ ได้ชักชวนภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมชั้นกลางและชั้นต่ำนอกนี้ว่า "อาวุโสทั้งหลาย เรามาไปฟังธรรมกันเถิด" ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งพูดขอตัวว่า "ท่านครับ กระผมถูกโยมคนหนึ่งนิมนต์ให้ไปรับบิณฑบาต" อีกรูปหนึ่ง ก็พูดขอตัวว่า "ท่านครับ กระผมรับนิมนต์เพื่อภิกษาไว้กับโยมคนหนึ่งในวันพรุ่งนี้" ด้วยประการดังนี้ จึงเป็นอันว่า ภิกษุ ๒ รูปผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมชั้นกลางและชั้นต่ำนั้นเป็นผู้พลาดจากธรรม ส่วนภิกษุชั้นอุกฤษฏ์นอกนี้บิณฑบาตแต่เช้ามืดแล้วก็ไป จึงได้เสวยรสพระธรรมสมประสงค์

ว่าด้วยประเภทในปิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ในขณะที่ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมทั้ง ๓ ประเภทนี้ ยินดีต่อลาภอันเหลือเฟือมีสังฆภัตเป็นต้นนั่นแล ธุดงค์ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์

ว่าด้วยความแตกในปิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ โดยที่มีพระพุทธพจน์อยู่ว่า **การบวช อาศัยโภชนะคือคำข้าวอันจะพึงได้ด้วยกำลังปลีแข้ง**[๑] ดังนี้ ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนั้น เป็นผู้มีข้อปฏิบัติสมควรกับปัจจัยอันเป็นเครื่องอาศัย, เป็นการดำรงตนไว้ในอริยวงศ์ข้อที่ ๒ (ความสันโดษในบิณฑบาต), เป็นผู้ไม่มีพฤติการณ์เป็นที่เกาะอาศัยของคนอื่น, เป็นผู้มีปัจจัยเครื่องอาศัยตรงตามที่พระผู้มีพระภาคทรง

---

๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๒๘/๑๙๗

สรรเสริญไว้ว่า ปัจจัยเหล่านั้นเป็นสิ่งเล็กน้อยด้วย เป็นสิ่งที่หาได้ง่ายด้วย เป็นสิ่งที่หาโทษมิได้ด้วย,[๑] เป็นผู้ย่ำยีเสียได้ซึ่งความเกียจคร้าน, เป็นผู้มีอาชีพอันบริสุทธิ์, เป็นการทำข้อปฏิบัติ คือเสขิยวัตรให้บริบูรณ์, ไม่ใช่ผู้ที่ผู้อื่นเลี้ยงดู, เป็นการกระทำความอนุเคราะห์แก่คนอื่น (ทั่วถึงกัน), เป็นการละมานะ เป็นการปิดกั้นความติดในรส, ไม่ต้องอาบัติ โดยคณโภชนสิกขาบท[๒] ปรัมปรโภชนสิกขาบท[๒] และจาริตตสิกขาบท,[๓] มีความประพฤติอันสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น, เป็นการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติให้เจริญยิ่งขึ้น, เป็นการสงเคราะห์มวลชนในภายหลัง

ภิกษุผู้สำรวม ยินดีแต่ในคำข้าวที่หาได้ด้วยกำลังปลีแข้ง ไม่มีชีวิตเกาะอาศัยคนอื่น ละความละโมบในอาหารแล้ว ย่อมเป็นผู้ไปได้ในทิศทั้ง ๔

ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนั้น ย่อมกำจัดปัดเป่าความเกียจคร้านเสียได้ ชีวิตของท่านก็บริสุทธิ์ เพราะเหตุฉะนั้นแล ผู้มีปัญญาอันหลักแหลมจึงไม่ควรดูหมิ่นในการภิกษาจาร

เป็นความจริง แม้ทวยเทพทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น ย่อมกระหยิ่มอิ่มใจต่อภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม เลี้ยงตนเองได้ อันผู้อื่นไม่ต้องเลี้ยงดู ผู้มีความมั่นคงเห็นปานดังนั้น ถ้าหากว่าภิกษุนั้นไม่เป็นผู้มุ่งหวังลาภสักการะและความสรรเสริญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในปิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ ในปิณฑปาติกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๑ องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒

๒-๒ วิ. มหา. (ไทย) ๒/๒๐๙/๓๗๐; ๒๒๑/๓๗๙

๓ วิ. มหา. (ไทย) ๒/๒๙๔/๔๓๗

๔. สปทานจาริกังคกถา

การสมาทาน

[๒๗] แม้สปทานจาริกังคธุดงค์ก็เหมือนกัน จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **โลลุปฺปาจารํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าปฏิเสธการเที่ยวไปด้วยความละโมบ ดังนี้ อย่างหนึ่ง **สปทานจาริกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกตินั้น ครั้นไปยืนอยู่ที่ประตูบ้านแล้ว ต้องกำหนดดูให้รู้ถึงความไม่มีอันตรายก่อน ถนนหรือบ้านใดมีอันตราย จะเที่ยวไปในถนนหรือบ้านอื่น โดยข้ามถนนหรือบ้านที่มีอันตรายนั้นไปก็ได้ เมื่อไม่ได้ภิกษาอะไร ๆ ณ ที่ประตูเรือนหรือถนนหรือบ้านใด พึงทำความสำคัญว่าไม่ใช่บ้าน แล้วผ่านเลยไป เมื่อได้ภิกษาอะไร ๆ ณ ที่ใด จะผ่านเลยที่นั้นไป ย่อมไม่สมควร

แหละอันภิกษุผู้สปทานจาริกนี้ต้องเข้าไปบิณฑบาตแต่เช้า ๆ หน่อย เพราะเมื่อเข้าไปแต่เช้า ๆ อย่างนี้ จึงจักสามารถเพื่อที่จะผ่านสถานที่อันไม่สะดวกแล้วเที่ยวไป ณ ที่อื่นได้ทันกาล

ก็แหละ ถ้าคนทั้งหลายให้ทานอยู่ในวัดของภิกษุผู้สปทานจาริกนั้น หรือเขาเดินมาพบในระหว่างทาง เขาจะขอรับเอาบาตรแล้วถวายบิณฑบาตก็สมควร และแม้เมื่อภิกษุผู้สปทานจาริกนี้เดินทาง จะพึงเดินเลยบ้านที่ตนไปถึงในเวลาแห่งภิกษาจารหาได้ไม่ เมื่อไม่ได้ภิกษาในบ้านนั้น หรือได้เพียงนิดหน่อย ก็พึงเดินเที่ยวไปตามลำดับบ้านนั่นเถิด

ว่าด้วยกรรมวิธีในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกตินี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **สปทานจาริกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์**ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำมาข้างหน้า ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำตามมาข้างหลัง ย่อมไม่รับภิกษาแม้ที่เขากลับไปเอามาถวาย แต่ยอมสละบาตรให้ที่ประตูบ้านซึ่งไปถึงแล้ว ก็แหละ ในธุดงค์นี้ใคร ๆ ที่จะปฏิบัติเสมอเหมือนกับพระมหากัสสปเถระเป็นอันไม่มี แม้สถานที่สละให้บาตรของท่านยังปรากฏอยู่นั่นเทียว[๑]

สปทานจาริกภิกษุชั้นกลาง ย่อมรับภิกษาที่เขานำมาข้างหน้าหรือข้างหลัง แม้ภิกษาที่เขากลับไปเอามาก็รับ ย่อมสละบาตรให้แม้ที่ประตูบ้านซึ่งตนเดินไปถึงแล้ว ก็แต่ว่า ไม่นั่งรอรับภิกษา โดยนัยนี้ เป็นอันว่าสปทานจาริกภิกษุชั้นกลางนั้น ย่อมอนุโลมแก่ปิณฑปาติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์

สปทานจาริกภิกษุชั้นต่ำ ย่อมนั่งคอยรับภิกษาในวันนั้นได้

ว่าด้วยประเภทในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ขณะเมื่อมีการเที่ยวไปด้วยความละโมบเกิดขึ้นแก่สปทานจาริกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ ธุดงค์ย่อมแตก คือ หายจากสภาพธุดงค์

ว่าด้วยความแตกในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ ความเป็นผู้ใหม่อยู่เป็นนิจในทุก ๆ ตระกูล, เป็นผู้มีอาการเหมือนพระจันทร์, เป็นการละเสียได้ซึ่งความตระหนี่ตระกูล, เป็นผู้มีการอนุเคราะห์อย่างเสมอหน้ากัน, ไม่มีโทษในเพราะการเข้าไปสู่ตระกูล, ไม่ใยดีต่อ

---

๑ ที่สละให้บาตรนี้ ได้ถูกสร้างขึ้นเป็นอนุสาวรีย์ไว้ที่ประตูเรือนของท้าวสักกะ ซึ่งเขาสร้างรูปนายช่างหูกประดิษฐานไว้ที่ถนนนายช่างหูก

คำนิมนต์, เป็นผู้ไม่มีความต้องการด้วยการยื่นให้ซึ่งภิกษา, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปอย่างไม่ขาดตอนเป็นปกติในศาสนานี้ ย่อมเป็นผู้มีอาการปานดังพระจันทร์ เป็นผู้ใหม่อยู่เป็นนิจในตระกูลทั้งหลาย ไม่ตระหนี่ตระกูล มีความอนุเคราะห์เสมอทั่วหน้ากัน เป็นผู้พ้นแล้วจากโทษในเพราะการเข้าไปสู่ตระกูล

เพราะเหตุฉะนั้น อันภิกษุสปทานจาริกผู้เป็นบัณฑิตพึงละเสียซึ่งการเที่ยวไปด้วยความละโมบ มีตาทอดลงมองดูประมาณชั่วแอก และเมื่อยังหวังอยู่ซึ่งการเที่ยวไปอย่างเสรีในโลกปฐพีก็พึงเที่ยวไป (เพื่อบิณฑบาต) **อย่างไม่ขาดตอน คือเที่ยวไปตามลำดับเรือนนั่นเถิด**

ว่าด้วยอานิสงส์ในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ในสปทานจาริกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๕. เอกาสนิกังคกถา

การสมาทาน

[๒๘] แม้เอกาสนิกังคธุดงค์ก็เป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้คือ **นานาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธการฉันในที่นั่งมากแห่ง ดังนี้อย่างหนึ่ง **เอกาสนิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้ฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกตินั้น เมื่อจะนั่งในหอฉัน อย่านั่งบนที่นั่งของพระเถระ พึงกำหนดเอาที่นั่งอันสมควรแก่ตนว่า ที่นั่งนี้จักได้แก่อาตมา ฉะนี้ แล้วจึงนั่งที่นั่งนั่น ถ้าเมื่อภิกษุผู้เอกาสนิกนั้นกำลังฉันค้างอยู่ มีอาจารย์หรืออุปัชฌาย์มาถึงเข้า สมควรที่จะลุกขึ้นทำอาจริยวัตรหรืออุปัชฌายวัตร

แหละพระจูฬอภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกได้แสดงมติไว้ว่า จะพึงรักษาซึ่งที่นั่งหรือโภชนะไว้ ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุนี้มีการฉันยังค้างอยู่ เพราะฉะนั้น พึงทำอาจริยวัตรหรืออุปัชฌายวัตรเถิด แต่จงอย่าฉันโภชนะเลย

ว่าด้วยกรรมวิธีในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้ฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกตินี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน ใน ๓ ประเภทนั้น **เอกาสนิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** โภชนะจะน้อยหรือมากก็ตาม เมื่อหย่อนมือลงไปในโภชนะอันใดแล้ว ย่อมไม่ยอมรับเอาซึ่งโภชนะอื่นจากโภชนะนั้น แม้คนทั้งหลายเขาเห็นว่า พระเถระไม่ได้ฉันอะไร ๆ แล้วพากันเอาเภสัชเช่นเนยใสเป็นต้นมาถวาย ควรจะรับไว้ได้ก็แต่เพียงเพื่อเป็นเภสัช จะรับไว้เพื่อเป็นอาหารหาได้ไม่

เอกาสนิกภิกษุชั้นกลาง เมื่อภัตตาหารในบาตรยังไม่หมดเพียงใด ก็ยังรับภัตตาหารอื่นได้อยู่เพียงนั้น ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุชั้นกลางนี้ ย่อมชื่อว่าเป็นผู้มีโภชนะเป็นที่สุด

เอกาสนิกภิกษุชั้นต่ำ เมื่อยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่งเพียงใด ก็ยังฉันภัตตาหารได้อยู่เพียงนั้น ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุชั้นต่ำนี้ ย่อมชื่อว่าเป็นผู้มีน้ำเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตร หรือชื่อว่าเป็นผู้มีการนั่งเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่ง

ว่าด้วยประเภทในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่เอกาสนิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ฉันโภชนะในที่นั่งหลายแห่ง

ว่าด้วยความแตกในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ ความเป็นผู้มีอาพาธน้อย, ความเป็นผู้มีความลำบากกายน้อย, ฐานเบา คือกลับเนื้อกลับตัวคล่องแคล่ว, กำลังแข็งแรง, มีการอยู่อย่างผาสุกสบาย, ไม่ต้องอาบัติเพราะโภชนะอันไม่เป็นเดนเป็นเหตุ, บรรเทาความติดในรสอาหารเสียได้, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

โรคทั้งหลายซึ่งมีการฉันเป็นเหตุ ย่อมไม่เบียดเบียนภิกษุผู้สำรวมผู้ยินดีในการฉันในที่นั่งอันเดียว ภิกษุไม่ละโมบในรสอาหาร ย่อมอดทนได้ ไม่ทำให้งานคือการบำเพ็ญเพียรของตนเสื่อมเสียไป

ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุผู้สำรวม มีใจสะอาด พึงสร้างความพอใจให้บังเกิดในการฉันในที่นั่งอันเดียว อันเป็นเหตุแห่งความผาสุกที่ผู้ยินดีในการขัดเกลากิเลสให้สะอาดเข้าไปส้องเสพแล้วนั่นเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในเอกาสนิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๖. ปัตตปิณฑิกังคกถา

การสมาทาน

[๒๙] แม้ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาด้วยคำสมาทาน อย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **ทุติยภาชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธภาชนะอันที่ ๒ ดังนี้อย่างหนึ่ง **ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์ของภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกตินั้น ถึงเวลาจะดื่มข้าวยาคู เมื่อได้อาหารมาไว้ในภาชนะแล้ว พึงฉันอาหารก่อนหรือจะดื่มข้าวยาคูก่อนก็ได้ ก็ถ้าใส่อาหารลงในข้าวยาคู เมื่ออาหารที่ใส่ลงไปนั้นเป็นปลาเน่าเป็นต้น ข้าวยาคูก็จะเป็นสิ่งที่น่าเกลียด และควรทำข้าวยาคูให้หายน่าเกลียดเสียจึงค่อยฉัน เพราะฉะนั้นคำว่า พึงฉันอาหารก่อนก็ได้ นี้ ท่านกล่าวหมายเอาอาหารเช่นนั้น

ส่วนอาหารใดย่อมไม่เป็นสิ่งที่น่าเกลียด เช่น น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวดเป็นต้น อาหารนั้นพึงใส่ลงในข้าวยาคูได้ แต่เมื่อจะหยิบเอาอาหารเช่นนั้น ก็พึงหยิบเอาแต่พอสมควรแก่ประมาณเท่านั้น ผักสดจะใช้มือจับกัดกินก็ได้ แต่เมื่อไม่ทำดังนั้นพึงใส่ลงในบาตรนั่นเทียว ส่วนภาชนะอย่างอื่นแม้จะเป็นใบไม้ก็ตามก็ไม่ควรใช้ เพราะได้ปฏิเสธภาชนะอันที่ ๒ ไว้แล้ว

ว่าด้วยกรรมวิธีในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกตินี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ปัตตปิณฑิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** แม้จะคายกากอาหารทิ้งก็ไม่ควร ยกเว้นแต่เวลาฉันอ้อยขวั้น (อ้อยลำ) แม้ก้อนข้าวสุก, ปลา, เนื้อและขนมจะใช้มือบิฉันก็ไม่ควร

สำหรับ**ปัตตปิณฑิกภิกษุชั้นกลาง**นั้น จะใช้มือข้างหนึ่งบิแล้วฉันก็ควร ปัตตปิณฑิกภิกษุนี้ ชื่อว่า **หัตถโยคี** (โยคีผู้ใช้มือ)

ส่วน**ปัตตปิณฑิกภิกษุชั้นต่ำ**เป็นผู้ชื่อว่า **ปัตตโยคี** (โยคีผู้ใช้บาตร) คือ ของเคี้ยวของฉันสิ่งใดสามารถที่จะบรรจุเข้าไปในบาตรของท่านได้ จะบิของเคี้ยวของฉันนั้นด้วยมือหรือจะขบด้วยฟันแล้วฉันก็ควร

ว่าด้วยประเภทในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์ของภิกษุผู้ปัตตปิณฑิกทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่ท่านเหล่านั้นยินดีต่อภาชนะอันที่ ๒ นั่นเทียว

ว่าด้วยความแตกในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นการบรรเทาเสียซึ่งตัณหาในรสต่าง ๆ, เป็นการเสียสละได้ซึ่งภาวะที่มีความอยากในรสในภาชนะนั้น ๆ, ความเป็นผู้เห็นประโยชน์ และประมาณในอาหาร, ไม่มีความลำบากเพราะการรักษาเครื่องใช้เช่นถาดเป็นต้น, ไม่มีความเป็นผู้ฉันลอกแลก, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ภิกษุผู้มีวัตรปฏิบัติอันงดงาม เลิกละความลอกแลกในภาชนะนานาชนิดเสีย มีตาทอดลงแต่ในบาตร ย่อมเป็นเสมือนขุดอยู่ซึ่งรากเหง้าแห่งตัณหาในรส

ภิกษุผู้มีใจงดงาม รักษาไว้ซึ่งความสันโดษเสมือนดังรูปร่างของตน พึงสามารถที่จะฉันอาหารเช่นนี้ได้ ภิกษุอื่นใครเล่าที่จะพึงเป็นผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ

ว่าด้วยอานิสงส์ในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

**พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้**

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคกถา

การสมาทาน

[๓๐] แม้ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **อติริตฺตโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธโภชนะอันล้นเหลือ ดังนี้อย่างหนึ่ง **ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุมิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุมิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตเป็นปกตินั้น ครั้นห้ามโภชนะเสียแล้วไม่พึงให้ทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะ (ให้เป็นของควรฉัน) แล้วฉันอีก

ว่าด้วยกรรมวิธีในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว ภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตเป็นปกตินี้มี ๓ ประเภท ดังนี้คือ

โดยเหตุที่การห้ามโภชนะย่อมมีไม่ได้ในบิณฑบาตครั้งแรก แต่เมื่อบิณฑบาตครั้งแรกนั้น อันภิกษุผู้ขลุปัจฉาภัตติกะกำลังฉันอยู่ ย่อมเป็นอันปฏิเสธซึ่งบิณฑบาตอื่นฉะนั้น ในขลุปัจฉาภัตติกภิกษุ ๓ ประเภทนั้น **ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์**ห้ามโภชนะแล้วด้วยอาการอย่างนี้ คือ ฉันบิณฑบาตครั้งแรกแล้ว ย่อมไม่ฉันบิณฑบาตครั้งที่สอง

ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุชั้นกลาง ตนห้ามแล้วในเพราะโภชนะใด ยังฉันโภชนะนั้นได้อยู่นั่นเทียว

ส่วนขลุปัจฉาภัตติกภิกษุชั้นต่ำ ย่อมฉันบิณฑบาตได้ตลอดเวลาที่ตนยังไม่ลุกจากที่นั่ง

ว่าด้วยประเภทในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ซึ่งห้ามโภชนะแล้ว ให้ทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะแล้วฉันอีกนั่นเทียว

ว่าด้วยความแตกในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นการห่างไกลจากอาบัติเพราะฉันโภชนะอันไม่เป็นเดน, ไม่มีการแน่นท้อง, เป็นการไม่สะสมอามิส, ไม่มีการแสวงหาอีก, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

โยคีบุคคลผู้ขลุปัจฉาภัตติกซึ่งเป็นบัณฑิต ย่อมไม่เผชิญกับความลำบาก เพราะการแสวงหาอาหาร ย่อมไม่ทำการสะสมอามิส ย่อมหายจากความแน่นท้อง

เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลผู้ใคร่ที่จะกำจัดเสียซึ่งโทษทั้งหลาย พึงบำเพ็ญขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ ซึ่งเป็นสิ่งที่พระสุคตเจ้าทรงสรรเสริญพระปฏิบัติศาสนาว่า เป็นที่เกิดแห่งความเจริญขึ้นแห่งคุณมีคุณคือความสันโดษเป็นต้นนั่นเทียว

ว่าด้วยอานิสงส์ในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ ในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๘. อารัญญิกังคกถา

การสมาทาน

[๓๑] แม้อารัญญิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **คามนฺตเสนาสนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธเสนาสนะภายในบ้าน ดังนี้อย่างหนึ่ง **อารญฺญิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในอารัญญิกกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกตินั้น ต้องออกจากเสนาสนะภายในบ้านไปทำให้อรุณตั้งขึ้นในป่า, ในเสนาสนะ ๒ อย่างนั้น บ้านพร้อมทั้งอุปจารแห่งบ้านนั่นเทียว ชื่อว่า **เสนาสนะภายในบ้าน**

อธิบายคำว่าบ้าน

ที่อยู่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่ง จะมีกระท่อมหลังเดียวหรือหลายหลังก็ตาม จะมีเครื่องล้อมหรือไม่มีเครื่องล้อมก็ตาม จะมีคนหรือไม่มีคนก็ตาม แม้ชั้นที่สุดหมู่เกวียนเหล่าใดเหล่าหนึ่งซึ่งจอดพักอยู่เกิน ๔ เดือน ชื่อว่า **บ้าน**

อธิบายคำว่าอุปจารบ้าน

สำหรับบ้านที่มีเครื่องล้อมเหมือนดังเมืองอนุราธบุรี ย่อมมีเขื่อนอยู่ ๒ ชั้น ชั่วเลฑฑุบาตหนึ่ง (ชั่วขว้างก้อนดินตก) ของบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ซึ่งยืนอยู่ที่เขื่อนด้านใน ชื่อว่า **อุปจารบ้าน** (บริเวณรอบ ๆ บ้าน)

ท่านผู้ชำนาญพระวินัยอธิบายลักษณะของเลฑฑุบาตนั้นไว้ดังนี้ ที่ภายในแห่งก้อนดินตก ซึ่งบุรุษผู้มีกำลังปานกลางขว้างไปนั้น เหมือนอย่างพวกเด็กวัยหนุ่มเมื่อจะออกกำลังของตน จึงเหยียดแขนออกแล้วขว้างก้อนดินไป ฉะนั้น

ส่วนท่านผู้ชำนาญพระสูตรอธิบายไว้ว่า ที่ภายในแห่งก้อนดินตก ซึ่งบุรุษขว้างไปด้วยหมายที่จะห้ามกา ชื่อว่า **อุปจารบ้าน**

ในบ้านที่ไม่มีเครื่องล้อม มาตุคาม (สตรี) ยืนอยู่ที่ประตูเรือนหลังสุดท้าย แล้วสาดน้ำไปด้วยภาชนะ ภายในที่ตกแห่งน้ำนั้น ชื่อว่า **อุปจารเรือน** นับแต่อุปจาร-เรือนนั้นออกไปชั่วเลฑฑุบาตหนึ่งโดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ยังนับเป็นบ้าน ชั่วเลฑฑุบาตที่สองจึงนับเป็น **อุปจารบ้าน**

อธิบายคำว่าป่า

ส่วนป่านั้น ประการแรก โดยปริยายแห่งพระวินัยท่านอธิบายไว้ว่า ยกเว้นบ้านและอุปจารบ้านเสีย ที่ทั้งหมดนั้นเรียกว่า **ป่า**[๑] โดยปริยายแห่งพระอภิธรรมท่านอธิบายไว้ว่า ที่ภายนอกจากเขื่อนออกไปทั้งหมดนั้น เรียกว่า **ป่า**[๒] ส่วน ณ ที่นี้ โดยปริยายแห่งพระสูตรท่านอธิบายลักษณะไว้ดังนี้ เสนาสนะหลังสุดท้ายที่ตั้งอยู่ชั่วระยะ ๕๐๐ ชั่วธนู เรียกว่า **เสนาสนะป่า**[๓] ลักษณะที่กล่าวมานี้ พึงกำหนดวัดด้วยคันธนูแบบที่ขึ้นแล้ว สำหรับบ้านที่มีเครื่องล้อมวัดตั้งแต่เสาเขื่อนไปจนจรดรั้ววัด (วิหาร) สำหรับบ้านที่ไม่มีเครื่องล้อม วัดตั้งแต่ชั่วเลฑฑุบาตแรกไปจนจรดรั้ววัด (วิหาร)

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายไว้ใน**อรรถกถาวินัย**ทั้งหลายว่า "แหละถ้าเป็นวัดที่ไม่มีรั้วล้อม พึงวัดเอาเสนาสนะหลังแรกให้เป็นเครื่องกำหนด หรือพึงวัดเอาโรงครัว หรือที่ประชุมประจำ หรือต้นโพธิ์ หรือพระเจดีย์ แม้มีอยู่ในที่ห่างไกลไปจากเสนาสนะให้เป็นเครื่องกำหนดก็ได้"

ส่วนใน**อรรถกถามัชฌิมนิกาย**ท่านอธิบายไว้ว่า แม้อุปจารวัดก็เหมือนอุปจารบ้าน พึงออกมาวัดเอาตรงระหว่างเลฑฑุบาตทั้งสองนั่นเถิด ข้อนี้นับเอาเป็นประมาณในการคำนวณนี้ได้

---

๑ วิ. มหา. (ไทย) ๑/๙๒/๘๑

๒ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๙/๓๙๔

๓ วิ. มหา. (ไทย) ๒/๖๕๔/๑๗๔, ม. มู. อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๑, ม. มู. อ. (บาลี) ๒/๒๙๖/๑๒๒

แม้หากว่ามีหมู่บ้านอยู่ในที่ใกล้กับวัด ภิกษุสามเณรซึ่งอยู่ในวัดก็ได้ยินเสียงของชาวบ้านอยู่ แต่ก็ไม่อาจจะเดินทางตรง ๆ ถึงกันได้ เพราะมีภูเขาและแม่น้ำเป็นต้นคั่นอยู่ในระหว่าง ทางใดอันเป็นทางเดินโดยปกติของวัดนั้น แม้หากจะพึงสัญจรไปมาด้วยเรือก็ตามพึงถือเอาเป็น ๕๐๐ ชั่วธนูด้วยทางนั้น แต่อารัญญิกภิกษุใดปิดกั้นทางเล็ก ๆ ในที่นั้น ๆ เสีย เพื่อประสงค์ที่จะให้สำเร็จเป็นองค์ของบ้านใกล้วัด อารัญญิกภิกษุนี้ ย่อมชื่อว่า **โจรธุดงค์**

ก็แหละ ถ้าอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของอารัญญิกภิกษุเกิดต้องอาพาธขึ้นมา เมื่อท่านไม่ได้ความสัปปายะในป่า จะพึงนำพาอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ไปอุปัฏฐากที่เสนาสนะภายในบ้านก็ได้ แต่ต้องรีบกลับออกไปให้ทันกาล ทำให้อรุณขึ้นในที่อันประกอบด้วยองค์แห่งป่า ถ้าโรคของอุปัชฌาย์หรืออาจารย์กำเริบขึ้นในเวลาอรุณขึ้นพอดี ก็พึงอยู่ทำกิจวัตรถวายแด่อุปัชฌาย์หรืออาจารย์นั่นเถิด ไม่ต้องห่วงทำธุดงค์ให้บริสุทธิ์ดอก

ว่าด้วยกรรมวิธีในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกตินี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **อารัญญิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** ย่อมทำให้อรุณขึ้นในป่าตลอดกาล (คืออยู่ในป่าเป็นนิจ) **อารัญญิกภิกษุชั้นกลาง** ย่อมอยู่ในเสนาสนะภายในบ้านได้ตลอดกาล ๔ เดือน ในฤดูฝน **อารัญญิกภิกษุชั้นต่ำ** ย่อมอยู่ในเสนาสนะภายในบ้านได้ตลอดกาล ๔ เดือนในฤดูหนาวด้วย (รวมเป็นเวลา ๘ เดือน)

ว่าด้วยประเภทในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ เมื่ออารัญญิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้น มาจากป่าแล้วฟังธรรมเทศนาอยู่ในเสนาสนะภายในบ้าน แม้ถึงอรุณจะขึ้นในกาลตามที่กำหนดไว้นั้น ธุดงค์ก็ไม่แตก ครั้นฟังธรรมแล้วกำลังเดินทางกลับไปอยู่ ถึงแม้อรุณจะตั้งขึ้นในระหว่างทาง ธุดงค์ก็ไม่แตก

แต่ถ้าเมื่อพระธรรมกถึกลุกไปแล้ว อารัญญิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้นคิดว่า "จักพักนอนสักครู่หนึ่งแล้วจึงจักไป" ดังนี้ แล้วเลยหลับไปทำให้อรุณขึ้นในเสนาสนะภายในบ้าน หรือทำให้อรุณขึ้นในเสนาสนะภายในบ้านตามความชอบใจของตน ธุดงค์ย่อมแตก

ว่าด้วยความแตกในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ อารัญญิกภิกษุผู้สนใจถึงซึ่งความสำคัญแห่งป่า เป็นผู้ควรที่จะได้บรรลุซึ่งสมาธิที่ยังมิได้บรรลุ หรือเป็นผู้ควรที่จะรักษาไว้ได้ซึ่งสมาธิที่ได้บรรลุแล้ว, แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็ทรงพอพระหฤทัยต่อท่านเหมือนดังที่ตรัสไว้ว่า "**นาคิตภิกขุ ด้วยเหตุนั้น เราย่อมพอใจต่อภิกษุนั้นด้วยการอยู่ในป่า**"[๑] ดังนี้, อนึ่ง สิ่งต่าง ๆ มีรูปอันไม่เป็นที่สัปปายะเป็นต้น ย่อมไม่รบกวนจิตของอารัญญิกภิกษุนั้นผู้อยู่ในเสนาสนะอันสงัด, ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกติเป็นผู้สิ้นความสะดุ้งหวาดเสียวแล้ว ละความพอใจอาลัยในชีวิตได้แล้ว ท่านย่อมได้เสวยรสแห่งความสุขอันเกิดแต่วิเวก, อนึ่ง ภาวะที่เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ เป็นต้นย่อมเป็นภาวะที่เหมาะสมแก่ท่านอารัญญิกภิกษุนั้น

อารัญญิกภิกษุผู้ชอบความสงบ ไม่คลุกคลี ยินดีในเสนาสนะอันสงัด เป็นผู้ยังพระมานัสของสมเด็จพระโลกนาถให้ทรงโปรดปรานได้ด้วยการอยู่ในป่า

อารัญญิกภิกษุผู้สำรวม อยู่ในป่าแต่เดียวดาย ย่อมได้ประสบความสุขอันใด รสแห่งความสุขอันนั้น แม้แต่ทวยเทพกับพระอินทร์ ก็ไม่ได้ประสบ

---

๑ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๔๒/๔๙๖, องฺ. อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๘๖/๔๑๑

แหละอารัญญิกภิกษุนี้ เที่ยวสวมสอดผ้าบังสุกุลจีวร เป็นเสมือนกษัตริย์ทรงสวมสอดเกราะ เข้าสู่สงครามคือป่า มีธูตธรรมที่เหลือเป็นอาวุธ เป็นผู้สามารถที่จะได้ชัยชนะ ซึ่งพญามารพร้อมทั้งราชพาหนะ โดยไม่นานเท่าไรนักเลย

เพราะเหตุฉะนั้น อันภิกษุผู้เป็นบัณฑิต พึงกระทำความยินดีในการอยู่ป่า นั่นเทอญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ ในอารัญญิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๙. รุกขมูลิกังคกถา

การสมาทาน

[๓๒] แม้รุกขมูลิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่าง คือ **ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่อยู่ที่มีหลังคา ดังนี้อย่างหนึ่ง **รุกฺขมูลิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ที่โคนไม้เป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นปกตินั้น พึงยึดเอาต้นไม้ที่อยู่สุดเขตวัด โดยละเว้นต้นไม้เหล่านี้เสียคือ ต้นไม้อยู่ในระหว่างเขตรัฐสีมา ต้นไม้เป็นที่นับถือบูชา ต้นไม้มียาง ต้นไม้ผล ต้นไม้มีค้างคาว ต้นไม้มีโพรง และต้นไม้อยู่กลางวัด

ว่าด้วยกรรมวิธีในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้รุกขมูลิกภิกษุนี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **รุกขมูลิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** จะยึดถือเอาต้นไม้ตามชอบใจแล้วใช้คนอื่นให้ปัดกวาดไม่ได้ พึงใช้เท้าเขี่ยใบไม้ที่ร่วงหล่นด้วยตนเองแล้วอยู่เถิด

รุกขมูลิกภิกษุชั้นกลาง จะใช้บรรดาผู้ที่บังเอิญมาถึง ณ ที่ตรงนั้นให้ช่วยปัดกวาดก็ได้

อันรุกขมูลิกภิกษุชั้นต่ำ พึงเรียกคนรักษาวัดหรือสามเณรมาแล้วใช้ให้ช่วยชำระปัดกวาดให้สะอาด ให้ช่วยปราบพื้นให้สม่ำเสมอ ให้ช่วยเกลี่ยทราย ให้ช่วยล้อมรั้วให้ช่วยประกอบประตูแล้วอยู่เถิด แต่ในวันงานมหกรรมฉลอง อันรุกขมูลิกภิกษุอย่านั่งอยู่ ณ ที่นั้น พึงหลบไปนั่ง ณ ที่กำบังแห่งอื่นเสีย

ว่าด้วยประเภทในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่รุกขมูลิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จการอยู่ในที่อันมีหลังคานั่นเทียว

ท่านผู้ชำนาญ**คัมภีร์อังคุตตรนิกาย** อธิบายไว้ว่า ธุดงค์นี้ ย่อมแตกในขณะที่รุกขมูลิกภิกษุเหล่านั้นรู้แล้วทำอรุณให้ขึ้นในที่อยู่อันมีหลังคา

ว่าด้วยความแตกในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นผู้มีข้อปฏิบัติสมควรแก่ปัจจัยเครื่องอาศัยตามพระพุทธวจนะข้อว่า **การบวช อาศัยเสนาสนะคือโคนไม้,**[๑] เป็นผู้มีปัจจัยอันพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้มีอาทิ เช่นว่า ปัจจัยเหล่านั้นเป็นสิ่งเล็กน้อยด้วย

---

๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๒๘/๑๙๗

หาได้ง่ายด้วย เป็นสิ่งที่หาโทษมิได้ด้วย,[๑] เป็นการยังอนิจจสัญญาให้ปรากฏ ด้วยได้เห็นความเปลี่ยนแปลงของใบไม้, ไม่มีความตระหนี่เสนาสนะและความหลงยินดี การงาน, เป็นผู้มีการอยู่ร่วมกับรุกขเทวดาทั้งหลาย เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความสันโดษเป็นต้น

ที่อยู่อาศัยของภิกษุผู้ชอบความสงัด อันพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญและเชยชมแล้วว่า เป็นปัจจัยเครื่องอาศัยที่จะเปรียบเสมอด้วยโคนไม้ จะมีแต่ที่ไหน

จริงอยู่ ภิกษุผู้อาศัยอยู่ที่โคนไม้อันสงัด เป็นที่นำออกซึ่งความตระหนี่อาวาส อันเทวดาอภิบาลรักษา ย่อมเป็นผู้มีวัตรปฏิบัติอันดีงาม

เมื่อรุกขมูลิกภิกษุได้เห็นใบไม้หลายชนิด คือชนิดที่แดงเข้มบ้าง ชนิดที่เขียวสดบ้าง ชนิดที่เหลืองซึ่งร่วงหล่นแล้วบ้าง ย่อมจะบรรเทานิจจสัญญาคือความหมายว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของเที่ยงเสียได้

เพราะฉะนั้นแหละ ภิกษุผู้เห็นแจ้ง อย่าได้พึงดูหมิ่นโคนไม้อันสงัด อันเป็นมรดกที่พระพุทธเจ้าทรงประทานให้และเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ยินดีแล้วในการภาวนา

ว่าด้วยอานิสงส์ในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

**พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในรุกขมูลิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้**

---

๑ องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒, ขุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘

๑๐. อัพโภกาสิกังคกถา

การสมาทาน

[๓๗] แม้อัพโภกาสิกังคธุดงค์ ก็เป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **ฉนฺนญฺจ รุกฺขมูลญฺจ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่อยู่อันมีหลังคาและโคนไม้ ดังนี้อย่างหนึ่ง **อพฺโภ-กาสิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันอัพโภกาสิกภิกษุนั้นจะเข้าไปยังโรงอุโบสถ เพื่อจะฟังธรรมเทศนาหรือเพื่อจะทำอุโบสถกรรมก็ได้ เมื่อเข้าไปแล้วฝนเกิดตกขึ้นมา ครั้นฝนกำลังตกอยู่ก็ไม่ต้องออก เมื่อฝนหายแล้วจึงค่อยออก จะเข้าไปโรงฉันหรือโรงไฟเพื่อทำกิจวัตรก็ได้ จะไปบอกอำลาภัตติกภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระในโรงฉันก็ได้ เมื่อจะแสดงพระบาลีเอง หรือให้ผู้อื่นแสดงให้ฟัง จะเข้าไปยังที่อยู่อันมีหลังคาก็ได้ และจะเอาเตียงและตั่งเป็นต้นซึ่งทิ้งเกะกะอยู่ข้างนอกเข้าไปเก็บไว้ข้างในก็ได้ ถ้าเมื่อกำลังเดินทางถือเครื่องบริขารของพระเถระผู้ใหญ่ไปเมื่อฝนตกจะเข้าไปยังศาลาซึ่งอยู่กลางทางก็ได้ ถ้าไม่ได้ถืออะไร ๆ จะรีบเดินไปด้วยหมายใจว่าจะพักอยู่ในศาลาย่อมไม่สมควร แต่เมื่อเดินไปอย่างปกติเข้าไปในศาลาแล้วก็พึงอยู่จนกว่าฝนจะหายจึงค่อยไป

ว่าด้วยกรรมวิธีในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

แม้วิธีแห่งรุกขมูลิกภิกขุก็มีนัยนี้เหมือนกัน

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้อัพโภกาสิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น สำหรับ**อัพโภกาสิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** จะเข้าไปพะพิงอิงต้นไม้หรือภูเขาหรือเรือนอยู่ไม่ได้ ต้องทำกระท่อมผ้า (กางกลด) อยู่ ณ ที่กลางแจ้งเท่านั้น

สำหรับ**อัพโภกาสิกภิกษุชั้นกลาง** จะเข้าไปพะพิงอิงต้นไม้ภูเขาและบ้าน แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างในได้อยู่

สำหรับ**อัพโภกาสิกภิกษุชั้นต่ำ** เงื้อมเขาซึ่งมีขอบเขตมิได้มุงบังก็ดี ปะรำที่มุงบังด้วยกิ่งไม้ก็ดี ผ้ากลดหยาบ ๆ ก็ดี (ผ้าเต๊นท์กระมัง) กระต๊อบซึ่งอยู่ตามที่นั้น ๆ ที่พวกคนเฝ้านาเป็นต้นทอดทิ้งแล้วก็ดี ใช้ได้ทั้งนั้น

ว่าด้วยประเภทในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่อัพโภกาสิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ เข้าไปสู่ที่อยู่อันมีหลังคาหรือเข้าไปสู่โคนไม้เพื่อจะอยู่อาศัย

ท่านผู้ชำนาญ**คัมภีร์อังคุตตรนิกาย**อธิบายไว้ว่า ธุดงค์นี้ย่อมแตกในขณะที่อัพโภกาสิกภิกษุรู้แล้วทำอรุณให้ขึ้นในที่อยู่ซึ่งมีหลังคาหรือที่โคนไม้นั้น

ว่าด้วยความแตกในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ เป็นการตัดความกังวลในที่อยู่เสียได้, เป็นอุบายบรรเทาถีนมิทธะคือความง่วงเหงาหาวนอน, เป็นผู้สมควรแก่การที่จะสรรเสริญว่า “ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีบ้าน ไม่ติดข้องเที่ยวไป มีอาการปานดังฝูงเนื้อฉะนั้น”,[๑] เป็นผู้สิ้นความเกี่ยวเกาะ, เป็นผู้จาริกไปได้ในทิศทั้ง ๔, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ภิกษุมีจิตใจเป็นดังจิตใจของเนื้อทราย อาศัยอยู่ ณ ที่กลางแจ้ง อันมีเพดานประดับด้วยแก้วมณีคือดวงดาวอันสว่างไสวด้วยดวงประทีปคือพระจันทร์ อันสมควรแก่ภาวะของท่านผู้ไม่มีเรือน ทั้งหาได้ไม่ยาก กำจัดความ

---

๑ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๒๒๔/๓๒๖

ง่วงเหงาหาวนอนให้ส่างซาแล้ว อาศัยแล้วซึ่งความเป็นผู้ยินดีในภาวนา ไม่นานสักเท่าไร ย่อมจะได้ประสบซึ่งความยินดีในรสอันเกิดแต่ความสงัดเป็นแน่แท้

เพราะเหตุนั้นแหละ อันภิกษุผู้มีปัญญา พึงเป็นผู้ยินดีในที่กลางแจ้งนั่นเทอญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ ในอัพโภกาสิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๑๑. โสสานิกังคกถา

การสมาทาน

[๓๔] แม้โสสานิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **น สุสานํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่อันมิใช่สุสาน ดังนี้อย่างหนึ่ง **โสสานิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในโสสานิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้อยู่ในสุสานเป็นปกตินั้น ไม่พึงอยู่ในสถานที่ที่พวกมนุษย์อาศัยบ้านอยู่แล้วกำหนดหมายเอาไว้ว่า ที่ตรงนี้ทำเป็นสุสาน เพราะเมื่อยังมิได้เผาศพ สถานที่นั้นจะได้ชื่อว่าสุสานหาได้ไม่ แต่นับแต่เวลาที่เผาศพแล้วไป แม้เขาจะทอดทิ้งไปแล้วถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยังคงสภาพเป็นสุสานอยู่นั่นเอง

แหละเมื่อโสสานิกภิกษุอยู่ในสุสานนั้น จะให้ปลูกสร้างสถานที่ เช่นปะรำสำหรับจงกรม จะให้จัดแจงเตียงและตั่ง จะให้ตั้งน้ำฉันและน้ำใช้ จะสอนธรรมหาเป็นการสมควรไม่ ก็ธุดงค์นี้เป็นภาระหนัก (บริหารได้ยาก) เพราะฉะนั้น เพื่อป้องกันอันตรายซึ่งอาจจะเกิดขึ้น อันโสสานิกภิกษุพึงกราบเรียนพระสังฆเถระ หรือบอกเจ้าหน้าที่ให้ทราบไว้ จึงอยู่อย่างไม่ประมาทนั่นเถิด เมื่อเดินจงกรม ก็พึงเดินชำเลืองตาดูสุสานไปพลาง

ท่านผู้ชำนาญในคัมภีร์**อังคุตตรนิกาย**พรรณนาไว้ว่า แม้เมื่อโสสานิกภิกษุจะไปสู่สุสานนั้น พึงหลบจากทางสายใหญ่ ๆ เสีย ลัดเลาะไปตามนอกเส้นทาง พึงกำหนดหมายอารมณ์ไว้เสียแต่ในกลางวันทีเดียว (เช่นหมายไว้ว่า ตรงนี้เป็นจอมปลวก ตรงนี้เป็นต้นไม้ ตรงนี้เป็นตอ) เพราะเมื่อกำหนดหมายไว้อย่างนี้ อารมณ์นั้นจักไม่ทำให้เกิดความหวาดกลัวแก่เธอในเวลากลางคืน แม้ถึงจะมีพวกอมนุษย์เที่ยวร่ำร้องอยู่ไปมาในเวลากลางคืน ก็อย่าขว้างปาด้วยวัตถุอะไร (เช่น ก้อนดินและก้อนหินเป็นต้น) อันโสสานิกภิกษุนั้นที่จะไม่ไปยังสุสานแม้เพียงวันเดียวหาได้ไม่ ต้องทำให้มัชฌิมยาม (๔ ทุ่ม ถึง ๘ ทุ่ม : ๒๒.๐๐-๐๒.๐๐ น.) หมดสิ้นไปอยู่ในสุสาน แล้วจึงกลับออกมาในเวลาปัจฉิมยาม (๙ ทุ่ม ถึง ๑๒ ทุ่ม : ๐๓.๐๐-๐๖.๐๐ น.)

ของเคี้ยวของฉันอันเป็นที่ชอบใจของพวกอมนุษย์ เช่น แป้งผสมงา, ข้าวผสมถั่ว, ปลา, เนื้อ, นม, น้ำมันและน้ำอ้อยเป็นต้น ไม่ควรจะเสพ ไม่ควรเข้าไปสู่เรือนแห่งตระกูล

ว่าด้วยกรรมวิธีในโสสานิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้โสสานิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **โสสานิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** ต้องอยู่ ณ สุสานซึ่งมีการเผาศพประจำ, มีศพประจำและมีการร้องไห้เป็นเนืองนิจเท่านั้น

สำหรับ**โสสานิกภิกษุชั้นกลาง** ในองค์คุณแห่งสุสาน ๓ ชนิดนั้น แม้จะมีเพียงชนิดเดียว ก็สมควร

สำหรับ**โสสานิกภิกษุชั้นต่ำ** อยู่ในสุสานที่พอเข้าลักษณะแห่งสุสานตามนัยที่กล่าวแล้ว ก็เป็นการสมควร

ว่าด้วยประเภทในโสสานิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ โดยที่โสสานิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จการอยู่ในสถานที่ซึ่งมิใช่สุสานนั่นเทียว

ท่านผู้ชำนาญในคัมภีร์**อังคุตตรนิกาย**อรรถาธิบายไว้ว่า ธุดงค์นี้ย่อมแตกในวันที่ไม่ไปสู่สุสาน

ว่าด้วยความแตกในโสสานิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ ได้มรณสติ, มีการอยู่อย่างไม่ประมาท, ได้ประสบอสุภนิมิต, บรรเทาเสียได้ซึ่งความกำหนัดในกาม, ได้เห็นสภาวะแห่งกายเนือง ๆ, เป็นผู้มากด้วยความสังเวชสลดใจ, ละเสียได้ซึ่งความเมาในความไม่มีโรคเป็นต้น, ครอบงำเสียได้ซึ่งภัยอันน่ากลัว, มีภาวะเป็นที่เคารพและเป็นที่น่าสรรเสริญของอมนุษย์ทั้งหลาย, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ก็แหละ โทษเพราะประมาททั้งหลายย่อมไม่ถูกต้องพ้องพาน ซึ่งภิกษุผู้อยู่ในสุสานเป็นปกติ แม้จะหลับอยู่ก็ตาม ทั้งนี้เพราะอำนาจแห่งมรณานุสสติภาวนา

แหละเมื่อโสสานิกภิกษุนั้นเห็นศพอยู่อย่างมากมาย จิตของท่านไม่ตกไปสู่อานุภาพและอำนาจของกามเลย

โสสานิกภิกษุย่อมประสบความสังเวชสลดใจอย่างไพศาล ย่อมไม่เข้าถึงซึ่งความมัวเมา อนึ่ง ชื่อว่าพยายามแสวงหาอยู่ซึ่งพระนิพพานโดยชอบ

ด้วยประการฉะนี้ อันภิกษุผู้เป็นบัณฑิต ผู้มีจิตน้อมเอียงไปหาพระนิพพาน พึงส้องเสพซึ่งโสสานิกังคธุดงค์เถิด เพราะเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งคุณเป็นอเนกประการ

ว่าด้วยอานิสงส์ในโสสานิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ ในโสสานิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๑๒. ยถาสันถติกังคกถา

การสมาทาน

[๓๕] แม้ยถาสันถติกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **เสนาสนโลลุปฺปํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธความละโมบในเสนาสนะ ดังนี้อย่างหนึ่ง **ยถาสนฺถติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ เสนาสนะใดที่สงฆ์ให้เธอรับเอาแล้วด้วยคำว่า เสนาสนะนี้ถึงแก่ท่านฉะนี้ อันยถาสันถติกภิกษุนั้น พึงยินดีด้วยเสนาสนะนั้นเท่านั้น ไม่พึงขับไล่ภิกษุอื่นให้ลุกหนีไป

ว่าด้วยกรรมวิธีในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ยถาสันถติกภิกษุนี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น **ยถาสันถติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** จะสอบถามถึงเสนาสนะที่ถึงแก่ตนว่า ไกลไหม ? ใกล้ไหม ? อันอมนุษย์และจำพวกสัตว์ทีฆชาติเป็นต้นรบกวนไหม ? ร้อนไหม ? หรือเย็นไหม ? ดังนี้หาได้ไม่

ยถาสันถติกภิกษุชั้นกลาง จะสอบถามดังนั้นได้อยู่ แต่จะไปตรวจดูหาได้ไม่

ยถาสันถติกภิกษุชั้นต่ำ ครั้นไปตรวจดูเสนาสนะแล้ว ถ้าไม่ชอบใจเสนาสนะหลังนั้น จะถือเอาเสนาสนะหลังอื่นก็ได้

ว่าด้วยประเภทในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะพอเมื่อยถาสันถติกภิกษุทั้ง ๓ ประเภท เกิดความละโมบขึ้นในเสนาสนะนั่นเทียว

ว่าด้วยความแตกในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นการกระทำตามพระพุทธโอวาทข้อว่า ได้สิ่งใดก็พึงยินดีด้วยสิ่งนั้น,[๑] เป็นผู้มุ่งประโยชน์ให้แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย, เป็นการสละความเลือกในของเลวและของประณีต, เป็นการสละเสียได้ซึ่งความดีใจและความเสียใจ, เป็นการปิดประตูแห่งความมักมาก, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ภิกษุผู้สำรวม มีอันอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้ว
เป็นปกติ ได้สิ่งใดก็ยินดีด้วยสิ่งนั้น ไม่เลือก ย่อมนอน
เป็นสุขในเสนาสนะที่ปูลาดด้วยหญ้าก็ตาม

---

๑ วิ. ภิกฺขุนี. (ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘, ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๖/๕๖

ยถาสันถติกภิกษุนั้น ย่อมไม่ดีใจในเสนาสนะที่ดี ๆ ได้ของเลวมาแล้วก็ไม่เสียใจ ย่อมสงเคราะห์บรรดาเพื่อนพรหมจรรย์รุ่นใหม่ ๆ ด้วยประโยชน์เกื้อกูล

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา จงประกอบเนือง ๆ ซึ่งความเป็นผู้ยินดีในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้ว อันเป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าจำนวนร้อย ๆ สั่งสมแล้ว อันพระมหามุนีผู้ยอดเยี่ยมทรงสรรเสริญแล้ว

ว่าด้วยอานิสงส์ในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ ในยถาสันถติกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๑๓. เนสัชชิกังคกถา

การสมาทาน

[๓๖] แม้เนสัชชิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **เสยฺยํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธอิริยาบถนอน ดังนี้อย่างหนึ่ง **เนสชฺชิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันเนสัชชิกภิกษุนั้น ต้องลุกขึ้นเดินจงกรมให้ได้ยามหนึ่ง ในบรรดายามสามแห่งราตรี เพราะในอิริยาบถ ๔ นั้น อิริยาบถนอนเท่านั้น ย่อมไม่สมควรแก่ผู้บำเพ็ญเนสัชชิกังคธุดงค์

ว่าด้วยกรรมวิธีในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้เนสัชชิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น สำหรับ**เนสัชชิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์** หมอนอิงข้าง แคร่นั่งทำด้วยผ้า และผ้าสายโยค ใช้ไม่ได้ทั้งนั้น

สำหรับ**เนสัชชิกภิกษุชั้นกลาง** ในของ ๓ อย่างนี้ เพียงแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ใช้ได้

สำหรับ**เนสัชชิกภิกษุชั้นต่ำ** พนักอิงข้างก็ดี แคร่นั่งทำด้วยผ้าก็ดี ผ้าสายโยค ก็ดี หมอนพิงก็ดี เก้าอี้มีองค์ ๕ ก็ดี เก้าอี้มีองค์ ๗ ก็ดี ใช้ได้ทั้งนั้น

ก็แหละ เก้าอี้ที่ทำมีพนักข้างหลัง ชื่อว่าเก้าอี้มีองค์ ๕ (คือเท้า ๔ พนักหลัง ๑) เก้าอี้ที่ทำมีพนักข้างหลังด้วย มีพนักในข้างทั้ง ๒ ด้วย ชื่อว่าเก้าอี้มีองค์ ๗

ได้ยินว่า เก้าอี้มีองค์ ๗ นั้น พวกทายกได้ทำถวายแก่ท่านพระจูฬอภยเถระ พระเถระสำเร็จพระอนาคามีปรินิพพานแล้ว

ว่าด้วยประเภทในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะพอเมื่อเนสัชชิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จซึ่งอิริยาบถนอนนั่นเทียว

ว่าด้วยความแตกในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ เป็นการตัดเสียซึ่งความผูกพันแห่งจิตที่ตรัสไว้ว่า เป็นผู้ขวนขวายหาความสุขในการนอน ความสุขในการเอนหลัง ความสุขในการหลับ[๑] ฉะนี้, ความเป็นที่สัปปายะแก่การบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง, ความเป็น

---

๑ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๐๙, ม. มู. (ไทย) ๑๒/๑๘๖/๒๐๐

ผู้มีอิริยาบถเป็นที่น่าเลื่อมใส, เป็นการเกื้อหนุนแก่การเริ่มทำความเพียร, เป็นการเพิ่มพูนการปฏิบัติชอบให้เจริญยิ่งขึ้น

เนสัชชิกภิกษุผู้สำรวม นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ย่อมยังดวงหฤทัยของพญามารให้หวาดหวั่น

ภิกษุผู้ยินดีในการนั่ง มีความเพียรปรารภแล้ว ละความสุขในการนอน ความสุขในการหลับแล้ว ย่อมทำป่าอันเป็นที่บำเพ็ญตบะให้งดงาม

เพราะเหตุที่ตนจะได้ประสบซึ่งปีติและสุข อันปราศจากอามิสฉะนั้น อันภิกษุผู้บัณฑิตพึงหมั่นบำเพ็ญเนสัชชิกังคธุดงค์อยู่เนือง ๆ นั่นเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์ในเนสัชชิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

ธุตังคปกิณณกกถา

[๓๗] บัดนี้ ถึงวาระที่จะพรรณนาความแห่งคาถานี้ คือ:-

กุสลตฺติกโต เจว ธุตาทีนํ วิภาวโต
สมาสพฺยาสโต จาปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย

แปลความว่า

นักศึกษาพึงศึกษาให้เข้าใจข้อวินิจฉัยธุดงค์ โดยความเป็นกุสลติกะ ๑ โดยแยกออกเป็นคำ ๆ มีคำว่าธุตะเป็นต้น ๑ โดยย่อและโดยพิสดาร ๑

วินิจฉัยโดยความเป็นกุสลติกะ

ในอาการเหล่านั้น คำว่า **โดยความเป็นกุสลติกะ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

ก็แหละ ธุดงค์หมดทั้ง ๑๓ ประการนั้นแล จัดเป็นกุศลด้วยอำนาจแห่งเสกขบุคคลและปุถุชนก็มี จัดเป็นอัพยากฤตด้วยอำนาจแห่งพระอรหันตขีณาสพก็มี แต่ธุดงค์ที่จัดเป็นอกุศลหามีไม่

อาจจะมีผู้ใดท้วงติงว่า แม้ธุดงค์ที่จัดเป็นอกุศลก็มีเหมือนกัน โดยมีพระพุทธวจนะเป็นอาทิว่า ภิกษุผู้มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำแล้วเป็นผู้อยู่ในป่า[๑] ฉะนี้

นักศึกษาพึงแถลงแก้เขาดังนี้:- เรามิได้กล่าวปฏิเสธว่า ภิกษุไม่อยู่ในป่าด้วยอกุศลจิต ความจริง ภิกษุใดมีอาการอยู่ในป่า ภิกษุนั้นชื่อว่าผู้อยู่ในป่า อันภิกษุผู้อยู่ในป่านั้นจะพึงเป็นผู้มีความปรารถนาลามกก็มี จะพึงเป็นผู้มีความมักน้อยก็มีเป็นธรรมดา

ข้าพเจ้าได้อรรถาธิบายมาแล้วว่า ก็แหละ ธุดงค์เหล่านี้เป็นองค์ของภิกษุผู้ได้นามว่า ธุตะ เพราะเป็นผู้มีกิเลสอันกำจัดแล้วด้วยเจตนาเป็นเครื่องสมาทานนั้น ๆ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ธุตังคะ อีกอย่างหนึ่ง ญาณอันได้โวหารว่า ธุตะ เพราะเป็นการกำจัดซึ่งกิเลส เป็นเหตุแห่งการสมาทานเหล่านั้น ฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้นจึงชื่อว่า ธุตังคะ อีกนัยหนึ่ง การสมาทานเหล่านั้นได้ชื่อว่า ธุตะ เพราะเป็นเครื่องกำจัดซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก และเป็นเหตุแห่งสัมมาปฏิบัติด้วย ฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้น จึงชื่อว่า ธุตังคะ

ก็เมื่อการสมาทานเหล่านี้จะพึงเป็นองค์ของภิกษุใด ภิกษุนั้นเป็นผู้ชื่อว่า กำจัดอะไร ๆ ด้วยอกุศลก็หามิได้ ด้วยว่าอกุศลย่อมกำจัดบาปอะไร ๆ ไม่ได้ เพราะคำอธิบายว่า อกุศลนั้นเป็นองค์แห่งการสมาทานเหล่าใด ก็จะพึงเรียกการสมาทานเหล่านั้นว่าธุตังคะไปเสีย ที่แท้อกุศลย่อมกำจัดกิเลสมีความละโมบในจีวรเป็นต้นไม่ได้ เป็นองค์แห่งสัมมาปฏิบัติก็ไม่ได้ เพราะเหตุฉะนั้น คำว่า ธุดงค์ที่จัดเป็นอกุศลหามีไม่ นี้เป็นอันกล่าวชอบแล้ว

---

๑ วิ. ป. (ไทย) ๘/๓๒๕/๔๗๐, องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๘๑/๓๐๙

อนึ่ง แม้ความพิรุธจากพระบาลีก็จะถึงแก่ภิกษุเหล่านั้นว่า ธุดงค์แม้ของภิกษุเหล่าใด ซึ่งพ้นไปจากกุสลติกะ ธุดงค์ของภิกษุเหล่านั้นนั่นแหละ ย่อมไม่มีโดยความหมาย สิ่งที่ไม่มีความหมายจักชื่อว่า ธุตังคะ เพราะกำจัดสิ่งอะไรเล่า ผู้บำเพ็ญธุดงค์ย่อมจะสมาทานเอาธุตคุณไปประพฤติปฏิบัติอยู่ เพราะฉะนั้น คำของภิกษุเหล่านั้น (หมายเอาทรรศนะของพวกภิกษุชาววัดอภัยคีรี) ไม่ควรถือเอาเป็นประมาณ

พรรณนาโดยความเป็นกุสลติกะ อันเป็นประการแรกในคาถานี้ ยุติเพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยแยกเป็นคำ ๆ มีคำว่าธุตะเป็นต้น

ในข้อว่า โดยแยกออกเป็นคำ ๆ มีคำว่า **ธุตะ** เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

นักศึกษาพึงเข้าใจคำเหล่านี้คือ ธุตะ ๑ ธุตวาทะ ๑ ธุตธรรม ๑ ธุตังคะ ๑ การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลชนิดไร ๑

ธุตะ

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ธุตะ** หมายเอาบุคคลผู้มีกิเลสอันกำจัดแล้ว อีกอย่างหนึ่ง หมายเอาธรรมอันเป็นเครื่องกำจัดซึ่งกิเลส

ธุตวาทะ

ก็แหละ ในคำว่า **ธุตวาทะ** นี้ มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ

บุคคลมีธุตะแต่ไม่มีธุตวาทะ ๑ บุคคลไม่มีธุตะแต่มีธุตวาทะ ๑ บุคคลไม่มีทั้งธุตะทั้งธุตวาทะ ๑ บุคคลมีทั้งธุตะทั้งธุตวาทะ ๑

ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดกำจัดกิเลสของตนได้ด้วยธุดงค์ แต่ไม่โอวาทไม่อนุสาสน์บุคคลอื่นด้วยธุดงค์ เหมือนอย่างพระพากุลเถระ บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้มีธุตะแต่ไม่มีธุตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านพากุละนี้นั้น เป็นผู้มีธุตะแต่ไม่มีธุตวาทะ

แหละบุคคลใดมิได้กำจัดกิเลสของตนด้วยธุดงค์ ย่อมโอวาทย่อมอนุสาสน์บุคคลอื่นด้วยธุดงค์แต่อย่างเดียว เหมือนอย่างพระอุปนันทเถระ บุคคลนี้ชื่อว่าไม่มีธุตะแต่มีธุตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านอุปนันทะผู้ศากยบุตรนี้นั้น เป็นผู้ไม่มีธุตะแต่มีธุตวาทะ

บุคคลใดวิบัติจากธุตะและธุตวาทะทั้งสองอย่าง เหมือนอย่างพระโลฬุทายี บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ไม่มีทั้งธุตะทั้งธุตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระโลฬุทายีนั้นเป็นผู้ไม่มีทั้งธุตะทั้งธุตวาทะนั่นเทียว

แหละบุคคลใดสมบูรณ์ด้วยธุตะและธุตวาทะทั้งสอง เหมือนอย่างพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะ บุคคลนี้ชื่อว่า มีทั้งธุตะมีทั้งธุตวาทะนั่นเทียว สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านสารีปุตตะนี้นั้น เป็นผู้มีทั้งธุตะมีทั้งธุตวาทะ

ธุตธรรม

คำว่า **พึงเข้าใจธุตธรรม** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ธรรม ๕ ประการ อันเป็นบริวารแห่งธุตังคเจตนาเหล่านี้ คือ ความมักน้อย ๑ ความสันโดษ ๑ ความขัดเกลา ๑ ความสงัด ๑ ความต้องการด้วยกุศลนี้ (อิทมตฺถิตา) ๑ ชื่อว่า ธุตธรรม ทั้งนี้ เพราะมีพระบาลีรับรองว่า... เพราะอาศัยความเป็นผู้มีความมักน้อยนั่นเทียว[๑]

ในธุตธรรม ๕ ประการนั้น ความมักน้อยกับความสันโดษ สงเคราะห์เป็นอโลภะ ความขัดเกลากับความสงัดคล้อยไปในธรรม ๒ อย่าง คือ อโลภะและอโมหะ ความต้องการด้วยกุศลนี้ จัดเป็นตัวญาณโดยตรง

แหละในอโลภะและอโมหะนั้น โยคีบุคคลย่อมกำจัดความโลภในวัตถุที่ต้องห้ามทั้งหลายได้ด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดความหลงอันปกปิดโทษในวัตถุที่ต้องห้ามนั้นแลได้ด้วยอโมหะ

อนึ่ง โยคีบุคคลย่อมกำจัดกามสุขัลลิกานุโยค คือการประกอบตนในกามสุขอันเป็นไปโดยมุข คือการเสพวัตถุที่ทรงอนุญาตแล้วด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดอัตตกิลมถานุโยคคือการประกอบตนให้ลำบาก อันเป็นไปโดยมุข คือความขัดเกลาอย่างเคร่งเครียดในธุดงค์ทั้งหลายด้วยอโมหะ

เพราะเหตุดังนั้น ธรรมเหล่านี้นักศึกษาพึงทราบว่า ธุตธรรม

---

๑ วิ. ป. (ไทย) ๘/๓๒๕/๔๗๑, องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๘๑/๓๐๙

ธุตังคะ

คำว่า **พึงเข้าใจธุตังคะ** นั้น มีอรรถาธิบายว่า นักศึกษาพึงทราบว่า ธุตังคะคือธุดงค์ มี ๑๓ ประการ คือ ปังสุกูลิกังคะ ๑ เตจีวริกังคะ ๑ ปิณฑปาติกังคะ ๑ สปทานจาริกังคะ ๑ เอกาสนิกังคะ ๑ ปัตตปิณฑิกังคะ ๑ ขลุปัจฉาภัตติกังคะ ๑ อารัญญิกังคะ ๑ รุกขมูลิกังคะ ๑ อัพโภกาสิกังคะ ๑ โสสานิกังคะ ๑ ยถาสันถติกังคะ ๑ และเนสัชชิกังคะ ๑

ธุตังคะทั้ง ๑๓ ประการนี้ ได้อรรถาธิบายโดยอรรถวิเคราะห์และโดยลักษณะเป็นต้นมาแล้วในตอนต้น ในที่นี้จึงไม่อธิบายซ้ำอีก

การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลชนิดไร

คำว่า **การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลชนิดไร** นั้น มีอรรถาธิบายว่า การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลที่เป็นราคจริตกับโมหจริต

เพราะเหตุไร ? เพราะการเสพธุดงค์เป็นข้อปฏิบัติที่ลำบากและเป็นการอยู่อย่างขัดเกลากิเลส จริงอยู่ ราคะย่อมสงบลงเพราะอาศัยการปฏิบัติลำบาก ผู้ไม่ประมาทย่อมละโมหะได้เพราะอาศัยความขัดเกลากิเลส

อีกประการหนึ่ง ในบรรดาธุดงค์เหล่านี้ การเสพอารัญญิกังคธุดงค์กับรุกขมูลิกังคธุดงค์ ย่อมเป็นที่สบายแม้สำหรับบุคคลที่เป็นโทสจริตด้วย เพราะว่าเมื่อโยคีบุคคลอยู่อย่างที่ไม่ถูกกระทบกระทั่งในป่าหรือที่โคนไม้นั้น แม้โทสะก็ย่อมสงบลงเป็นธรรมดา

พรรณนาความโดยแยกออกเป็นคำ ๆ มีคำว่าธุตะเป็นต้น ยุติลงเพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยย่อและโดยพิสดาร

ข้อว่า **โดยย่อและโดยพิสดาร**นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

โดยย่อ

ก็แหละ ธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ เมื่อจัดโดยย่อมีเพียง ๘ ประการเท่านั้น คือ องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ องค์ที่ไม่เจือปน ๕

ใน ๒ ลักษณะนั้น องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ นั้นคือ สปทานจาริกังคะ ๑ เอกาสนิกังคะ ๑ อัพโภกาสิกังคะ ๑ อธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลรักษาสปทานจาริกังคธุดงค์ จักได้ชื่อว่ารักษาปิณฑปาติกังคธุดงค์ไปด้วย และเมื่อโยคีบุคคลรักษาเอกาสนิกังคธุดงค์ จำเป็นอันต้องรักษาด้วยดี แม้ซึ่งปัตตปิณฑิกังคธุดงค์และขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ไปด้วย เมื่อโยคีบุคคลรักษาอัพโภกาสิกังคธุดงค์ ก็เป็นอันต้องรักษาในรุกขมูลิกังคธุดงค์และยถาสันถติกังคธุดงค์อยู่ในตัวมิใช่หรือ

องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ ดังอธิบายมานี้ กับองค์ที่ไม่เจือปนอีก ๕ คือ อารัญญิกังคะ ๑ ปังสุกูลิกังคะ ๑ เตจีวริกังคะ ๑ เนสัชชิกังคะ ๑ โสสานิกังคะ ๑ จึงรวมเป็นธุดงค์โดยย่อ ๘ ประการพอดี

อีกประการหนึ่ง ธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ สงเคราะห์ลงมีเพียง ๔ ประการเท่านั้น คือ ธุดงค์ที่ประกอบด้วยจีวร ๒ ที่ประกอบด้วยบิณฑบาต ๕ ที่ประกอบด้วยเสนาสนะ ๕ ที่ประกอบด้วยความเพียร ๑

ในบรรดาธุดงค์เหล่านี้ เนสัชชิกังคธุดงค์ จัดเป็นธุดงค์ที่ประกอบด้วยความเพียร ธุดงค์นอกนี้ความปรากฏชัดอยู่แล้ว

อีกประการหนึ่ง เมื่อว่าด้วยอำนาจเครื่องอาศัยแล้ว ธุดงค์ทั้งหมดนั้นมีเพียง ๒ ประการ คือ ธุดงค์ที่อาศัยปัจจัย ๑๒ ที่อาศัยความเพียร ๑

แม้เมื่อว่าด้วยอำนาจเป็นสิ่งที่ควรเสพและสิ่งที่ไม่ควรเสพ ธุดงค์ทั้งหมดนั้นก็ย่นลงเพียง ๒ ประการเหมือนกัน อธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์ กัมมัฏฐานย่อมเจริญ อันโยคีบุคคลนั้นพึงเสพธุดงค์เถิด เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์ กัมมัฏฐานย่อมเสื่อม อันโยคีบุคคลนั้นไม่พึงเสพธุดงค์ ก็แต่ว่าเมื่อโยคีบุคคลใดจะเสพธุดงค์ก็ตามไม่เสพก็ตาม กัมมัฏฐานย่อมเจริญอย่างเดียวไม่เสื่อมเลย แม้อันโยคีบุคคลนั้นหวังที่จะอนุเคราะห์ชุมนุมชนภายหลังพึงเสพธุดงค์เถิด แม้เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์ก็เท่านั้นไม่เสพก็เท่านั้น กัมมัฏฐานไม่เจริญขึ้น แม้อันโยคีบุคคลนั้นก็พึงเสพธุดงค์เถิด ทั้งนี้เพื่อให้สำเร็จเป็นวาสนาต่อไป

ธุดงค์ทั้งหมดนั้นซึ่งย่อลงเป็น ๒ ด้วยอำนาจเป็นสิ่งที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ดังอธิบายมาแล้วนี้ ก็สรุปลงเป็นอย่างเดียวด้วยอำนาจแห่งเจตนา เป็นความจริง ธุดงค์มีอย่างเดียวเท่านั้น คือ เจตนาเป็นเครื่องสมาทาน

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาท่านก็พรรณนาไว้ว่า นักปราชญ์ทั้งหลายรับรองว่า เจตนาอันใด ธุดงค์ก็อันนั้น ฉะนี้

โดยพิสดาร

ก็แหละ เมื่อว่าโดยพิสดาร ธุดงค์มีถึง ๔๒ ประการ คือ ธุดงค์สำหรับภิกษุ ๑๓ สำหรับภิกษุณี ๘ สำหรับสามเณร ๑๒ สำหรับนางสิกขมานาและสามเณรี ๗ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกา ๒

แหละถ้าสุสานอันถึงพร้อมด้วยองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกติ มีอยู่ ณ ที่กลางแจ้ง ภิกษุแม้เพียงรูปเดียวก็สามารถเพื่อที่จะเสพธุดงค์ทั้งหมดได้ โดยวาระเดียวกัน

แต่สำหรับภิกษุณีนั้น ธุดงค์ ๒ ประการคือ อารัญญิกังคธุดงค์ ๑ ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ ๑ ทรงห้ามไว้ด้วยสิกขาบทแล้วนั่นเทียว ธุดงค์ ๓ ประการนี้คือ อัพโภกาสิกังคธุดงค์ ๑ รุกขมูลิกังคธุดงค์ ๑ โสสานิกังคธุดงค์ ๑ เป็นสิ่งที่รักษาได้โดยยาก เพราะว่าอันภิกษุณีนั้นที่จะอยู่โดยปราศจากเพื่อนย่อมไม่สมควร และเพื่อนซึ่งจะมีฉันทะเสมอกันในสถานที่เห็นปานดังนั้นก็หาได้ยาก แม้ถ้าจะพึงหาได้ก็ไม่พ้นไปจากการอยู่คลุกคลี เมื่อเป็นดังนี้ ภิกษุณีพึงเสพธุดงค์เพื่อประโยชน์อันใด ประโยชน์นั้นนั่นแลก็จะไม่พึงสำเร็จแก่ตน นักศึกษาพึงทราบว่า เพราะเหตุที่เป็นสิ่งไม่อาจจะเสพได้ดังบรรยายมานี้ ธุดงค์สำหรับภิกษุณีจึงมีเพียง ๘ ประการเท่านั้น โดยลดเสีย ๕ ประการ

ก็แหละ ในบรรดาธุดงค์ตามที่กล่าวแล้ว ยกเว้นเตจีวริกังคธุดงค์เสีย ๑ ธุดงค์ที่เหลือ ๑๒ ประการ เป็นธุดงค์สำหรับสามเณร (ในธุดงค์ ๘ ประการสำหรับภิกษุณีนั้นลดเสีย ๑ คือ เตจีวริกังคธุดงค์) ที่เหลือ ๗ ประการ พึงทราบว่าเป็นธุดงค์สำหรับนางสิกขมานาและสามเณรี

ก็แหละ ธุดงค์ ๒ ประการนี้คือ เอกาสนิกังคธุดงค์ ๑ ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ ๑ เป็นสิ่งที่คู่ควรแก่อุบาสกและอุบาสิกาด้วย สามารถที่จะเสพได้ด้วย ฉะนั้น ธุดงค์สำหรับอุบาสกและอุบาสิกาจึงมีเพียง ๒ ประการ ว่าโดยพิสดารธุดงค์ทั้งหมด ๔๒ ประการ ด้วยประการฉะนี้

พรรณนาความโดยย่อและโดยพิสดาร ยุติลงเพียงเท่านี้

ก็แหละ ด้วยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นว่าข้าพเจ้าได้แสดงแล้วซึ่งธุตังคกถา อันสาธุชนควรสมาทานเอา เพื่อความบริบูรณ์แห่งคุณทั้งหลายมีความเป็นผู้มักน้อยและความเป็นผู้สันโดษเป็นต้น อันเป็นเครื่องผ่องแผ้วแห่งศีล ซึ่งมีประการที่ได้กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรคที่ทรงแสดงด้วยมุข คือ ศีล, สมาธิ และปัญญา ด้วยพระพุทธนิพนธคาถานี้ว่า

นรชนผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า ธุตังคนิเทศ
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๓
กัมมัฏฐานคหณนิเทศ

เริ่มเรื่องสมาธิ

[๓๘] โดยเหตุที่โยคีบุคคลเมื่อตั้งตนไว้ในศีลอันบริสุทธิ์ผุดผ่องด้วยคุณทั้งหลาย มีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น ซึ่งสำเร็จขึ้นด้วยการบำเพ็ญธุดงควัตรฉะนี้แล้ว จำต้องจะเจริญสมาธิภาวนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อว่า **จิตฺตํ** โดยพระบาลีว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ** ดังนี้ประการหนึ่งกับอีกประการหนึ่ง โดยเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธินั้นไว้อย่างย่อสั้นมากไม่ต้องกล่าวถึงที่จะเจริญภาวนาแม้แต่เพียงจะเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะกระทำได้ง่ายเลย ฉะนั้น บัดนี้ เพื่อที่จะแสดงสมาธินั้นอย่างพิสดาร และเพื่อที่จะแสดงวิธีเจริญสมาธินั้น จึงขอตั้งปัญหากรรมเป็นมาตรฐานขึ้นไว้ดังต่อไปนี้ คือ

ปัญหาในสมาธิ ๘ ข้อ

๑. อะไร ชื่อว่าสมาธิ
๒. ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร
๓. อะไร เป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏ และเป็นปทัฏฐานของสมาธิ
๔. สมาธิ มีกี่อย่าง
๕. อะไร เป็นความเศร้าหมองของสมาธิ
๖. อะไร เป็นความผ่องแผ้วของสมาธิ
๗. สมาธินั้น จะพึงเจริญภาวนาอย่างไร และ
๘. อะไร เป็นอานิสงส์ของสมาธิภาวนา

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

บรรดาปัญหาเหล่านั้น มีคำวิสัชนาดังต่อไปนี้ :-

ปัญหาข้อว่า **อะไร ชื่อว่าสมาธิ** วิสัชนาว่า สมาธินั้นมีหลายอย่างหลายประการด้วยกัน การที่จะยกมาวิสัชนาแสดงให้แจ่มแจ้งทุก ๆ อย่างนั้น เห็นทีจะไม่สำเร็จสมความหมายเฉพาะที่ต้องการ กลับจะทำให้เกิดความฟั่นเฝือยิ่งขึ้นเสียด้วยซ้ำ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงขอวิสัชนาเจาะเอาเฉพาะที่ต้องการในที่นี้ว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียวฝ่ายกุศลชื่อว่าสมาธิ

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

ปัญหาข้อว่า **ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร** นั้น มีวิสัชนาว่า ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่า ความตั้งมั่น ที่ว่า ความตั้งมั่น นี้ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความตั้งอยู่หรือความดำรงอยู่ของจิตและเจตสิกทั้งหลายในอารมณ์อันเดียวอย่างสม่ำเสมอ และโดยถูกทางด้วย เพราะฉะนั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวอย่างสม่ำเสมอและโดยถูกทางด้วย ไม่ฟุ้งซ่านและไม่ส่ายไปในอารมณ์อื่น ด้วยอำนาจแห่งธรรมชาติใดธรรมชาตินี้ พึงทราบว่า คือ ความตั้งมั่น

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๓

ปัญหาข้อว่า **อะไร เป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏ และเป็นปทัฏฐานของสมาธิ** นั้น มีวิสัชนาว่า สมาธินั้นมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความฟุ้งซ่านเป็นรส มีการไม่หวั่นไหวเป็นอาการปรากฏ มีความสุขเป็นปทัฏฐาน เพราะพระบาลีรับรองว่า สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ[๑] จิตของบุคคลผู้มีความสุขย่อมตั้งมั่น ฉะนี้

---

๑ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๒๕/๗๕

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๔

[๓๙] ปัญหาข้อว่า **สมาธิ มีกี่อย่าง** นั้น มีวิสัชนาว่า :-

๑. สมาธิมีอย่างเดียว ด้วยมีลักษณะไม่ฟุ้ง เป็นประการแรก

๒. สมาธิมี ๒ อย่าง ดังนี้ คือ หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น โลกิยสมาธิ ๑ โลกุตตรสมาธิ ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น สัปปีติกสมาธิ สมาธิประกอบด้วยปีติ ๑ นิปปีติกสมาธิ สมาธิปราศจากปีติ ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น สุขสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา ๑ อุเปกขาสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๑

๓. สมาธิมี ๓ อย่าง ดังนี้ คือ หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หีนสมาธิ ๑ มัชฌิมสมาธิ ๑ ปณีตสมาธิ ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น สวิตักกสวิจารสมาธิ สมาธิมีทั้งวิตกมีทั้งวิจาร ๑ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจาร ๑ อวิตักกา-วิจารสมาธิ สมาธิไม่มีทั้งวิตกทั้งวิจาร ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปีติสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยปีติ ๑ สุขสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา ๑ อุเปกขา-สหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น ปริตต-สมาธิ สมาธิมีประมาณน้อย ๑ มหัคคตสมาธิ สมาธิอันยิ่งใหญ่ ๑ อัปปมาณสมาธิ สมาธิอันหาประมาณมิได้ ๑

๔. สมาธิมี ๔ อย่าง ดังนี้ คือ หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น ทุกขาปฏิปทา-ทันธาภิญญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิปทาลำบากทั้งรู้ช้า ๑ ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิปทาลำบากแต่รู้เร็ว ๑ สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิปทาสบายแต่รู้ช้า ๑ สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิปทาสบายด้วยรู้เร็วด้วย ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ สมาธิที่ไม่คล่องแคล่วและไม่ได้ขยายอารมณ์ ๑ ปริตตอัปปมาณารัมมณสมาธิ สมาธิที่ไม่คล่องแคล่วแต่ขยายอารมณ์ ๑ อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิ สมาธิที่คล่องแคล่วแต่ไม่ได้ขยายอารมณ์ ๑ อัปปมาณอัปปมาณารัมมณสมาธิ สมาธิที่คล่องแคล่วและขยายอารมณ์ ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็นองค์แห่งฌาน ๔ คือ องค์แห่งปฐมฌาน ๑ องค์แห่งทุติยฌาน ๑ องค์แห่งตติยฌาน ๑ องค์แห่งจตุตถฌาน ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น หานภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ๑

ฐิติภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความติดแน่น ๑ วิเสสภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ๑ นิพเพธภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งอันแทงทะลุสัจธรรม ๑ หมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น กามาวจรสมาธิ สมาธิเป็นกามาวจร ๑ รูปาวจรสมาธิ สมาธิเป็นรูปาวจร ๑ อรูปาวจรสมาธิ สมาธิเป็นอรูปาวจร ๑ อปริยาปันนสมาธิ สมาธิเป็นโลกุตตระ ๑ หมวดที่ ๖ โดยแยกเป็น ฉันทาธิปติ-สมาธิ สมาธิมีฉันทะเป็นอธิบดี ๑ วีริยาธิปติสมาธิ สมาธิมีวีริยะเป็นอธิบดี ๑ จิตตาธิปติสมาธิ สมาธิมีจิตเป็นอธิบดี ๑ วิมังสาธิปติสมาธิ สมาธิมีวิมังสาคือปัญญาเป็นอธิบดี ๑

๕. สมาธิมี ๕ อย่าง ดังนี้ คือ โดยแยกเป็น องค์แห่งฌาน ๕ ในปัญจกนัย ได้แก่ องค์แห่งปฐมฌาน ๑ องค์แห่งทุติยฌาน ๑ องค์แห่งตติยฌาน ๑ องค์แห่งจตุตถฌาน ๑ องค์แห่งปัญจมฌาน ๑

อธิบายสมาธิอย่างเดียว

ในสมาธิอย่างเดียวและสมาธิมี ๒ อย่างนั้น สมาธิที่มีส่วนอย่างเดียวมีเนื้อความกระจ่างอยู่แล้ว ไม่ต้องพรรณนาความอีก

อธิบายสมาธิ ๒ อย่าง

ในสมาธิที่มีส่วน ๒ อย่าง หมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ ภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตา[๑] ที่โยคีบุคคลได้มาด้วยอำนาจกัมมัฏฐาน ๑๐ เหล่านี้คือ อนุสสติ ๖ (พุทธานุสสติถึงเทวตานุสสติ) มรณสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ นี้อย่างหนึ่ง กับเอกัคคตาในบุพภาคเบื้องต้นแห่งอัปปนาสมาธิทั้งหลายอย่างหนึ่ง เอกัคคตาชนิดนี้เรียกว่า **อุปจารสมาธิ** ส่วนเอกัคคตาถัดไปแต่บริกรรมภาวนา เอกัคคตาชนิดนี้ เรียกว่า **อัปปนาสมาธิ** เพราะมีพระบาลี

---

๑ คำว่า **เอกัคคตา** ตามรูปศัพท์แปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว โดยความหมาย ได้แก่เอกัคคตาเจตสิกในอัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง ซึ่งโดยปกติย่อมเข้าประกอบกับจิตทุกดวง แต่มีกำลังอ่อน ในที่นี้มีกำลังกล้าสามารถจะทำให้สัมปยุตธรรมตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวได้นาน ๆ ซึ่งจัดเป็นองค์ฌานองค์หนึ่ง

รับรองว่า บริกรรมภาวนาแห่งปฐมฌาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฐมฌานโดยอนันตรปัจจัย[๑] ฉะนี้

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น โลกิยสมาธิ ๑ โลกุตตรสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยกุศลจิต ในภูมิ ๓ คือ กามภูมิ, รูปภูมิและอรูปภูมิ เรียกว่า โลกิยสมาธิ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมัคคจิต เรียกว่า โลกุตตรสมาธิ

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น สัปปีติกสมาธิ ๑ นิปปีติกสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาในฌาน ๒ ข้างต้นในจตุกกนัย และในฌาน ๓ ข้างต้นในปัญจกนัย เรียกว่า สัปปีติกสมาธิ คือสมาธิที่ประกอบด้วยปีติ เอกัคคตาในฌาน ๒ ที่เหลือข้างปลาย เรียกว่า นิปปีติกสมาธิ คือสมาธิที่ปราศจากปีติ ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยปีติก็มี ที่ปราศจากปีติก็มี

หมวดที่ ๔ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น สุขสหคตสมาธิ ๑ อุเปกขาสหคตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาในฌาน ๓ ข้างต้นในจตุกกนัย และในฌาน ๔ ข้างต้นในปัญจกนัย เรียกว่า สุขสหคตสมาธิ คือสมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนา เอกัคคตาในฌานที่เหลือข้างปลาย เรียกว่า อุเปกขาสหคตสมาธิ คือสมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาก็มี

อธิบายสมาธิ ๓ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น หีนสมาธิ ๑ มัชฌิมสมาธิ ๑ ปณีตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ สมาธิที่พอได้บรรลุ ยังไม่ได้ส้องเสพให้หนัก ยังไม่ได้ทำให้มาก ๆ เรียกว่า หีนสมาธิ คือสมาธิขั้นต่ำ สมาธิที่ทำให้เกิดขึ้นยังไม่ได้ที่ คือยังไม่ได้ทำให้ถึงความคล่องแคล่วเป็นอย่างดี เรียกว่า มัชฌิมสมาธิ คือสมาธิขั้นกลาง สมาธิที่ทำให้เกิดขึ้นได้ที่ดีแล้ว คือถึงความเป็นวสีมีความสามารถอย่างคล่องแคล่วแล้ว เรียกว่า ปณีตสมาธิ คือสมาธิขั้นประณีต ไขความว่า ที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยความปรารถนาผลบุญอันโอฬาร

---

๑ อภิ. ป. (ไทย) ๔๑/๖๑/๔๕

ที่ชื่อว่า มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยจะให้สำเร็จอภิญญาโลกีย์ ที่ชื่อว่า ปณีตสมาธิ เพราะท่านผู้ดำรงอยู่ในอริยภาพให้เป็นไปด้วยปรารถนาความสงัดจิต อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนตนด้วยต้องการภวสมบัติ ที่ชื่อว่า มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยอัธยาศัยที่ไม่โลภอย่างเดียว ที่ชื่อว่า ปณีตสมาธิ เพราะให้เป็นไปเพื่อประโยชน์คนอื่น อีกนัยหนึ่งที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยมีอัธยาศัยติดอยู่ในวัฏฏะ ที่ชื่อว่า มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยอัธยาศัยชอบความสงัด ที่ชื่อว่า ปณีตสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยอัธยาศัยใคร่ปราศจากวัฏฏะ ด้วยต้องการให้บรรลุถึงโลกุตตรธรรม

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น สวิตักกสวิจารสมาธิ ๑ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ ๑ อวิตักกาวิจารสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ สมาธิในปฐมฌานรวมทั้งอุปจารสมาธิ เรียกว่า สวิตักกสวิจารสมาธิ คือสมาธิมีทั้งวิตก ทั้งวิจาร สมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัย เรียกว่า อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ คือสมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจาร อธิบายว่า โยคีบุคคลใดเห็นโทษแต่ในวิตกอย่างเดียวไม่เห็นโทษในวิจาร จึงปรารถนาที่จะละวิตกอย่างเดียว ผ่านพ้นปฐมฌานไป โยคีผู้นั้นย่อมได้สมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร ข้อว่า อวิตักกวิจารมัตตสมาธินั้น หมายเอาสมาธิที่กล่าวนี้ เอกัคคตาในฌาน ๓ สำหรับจตุกกนัย มีทุติยฌานเป็นต้นไป สำหรับปัญจกนัย มีตติยฌานเป็นต้นไป เรียกว่า อวิตักกาวิจารสมาธิ คือสมาธิไม่มีทั้งวิตก ทั้งวิจาร

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น ปีติสหคตสมาธิ ๑ สุขสหคตสมาธิ ๑ อุเปกขาสหคตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาในฌาน ๒ เบื้องต้นในจตุกกนัย และในฌาน ๓ เบื้องต้นในปัญจกนัย เรียกว่า ปีติสหคตสมาธิ คือสมาธิประกอบด้วยปีติ เอกัคคตาในฌานที่ ๓ และฌานที่ ๔ ในจตุกกนัยและปัญจกนัยนั้นนั่นแหละ เรียกว่า สุขสหคตสมาธิ คือสมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา เอกัคคตาในฌานอันสุดท้ายทั้งในจตุกกนัย และปัญจกนัย คือในจตุตถฌานหรือในปัญจมฌาน เรียกว่า อุเปกขาสหคตสมาธิ คือสมาธิประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ส่วนอุปจารสมาธิ ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาก็มี

หมวดที่ ๔ ที่ว่าสมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น ปริตตสมาธิ ๑ มหัคคตสมาธิ ๑ อัปปมาณสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ เอกัคคตาในอุปจารฌานภูมิ

คือในจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยอุปจารฌาน เรียกว่า ปริตตสมาธิ สมาธิมีประมาณน้อย (หรือกามาวจรสมาธิ) เอกัคคตาในรูปาวจรกุศลจิตและอรูปาวจรกุศลจิต เรียกว่า มหัคคตสมาธิ คือสมาธิอันยิ่งใหญ่ อธิบายว่า สมาธิที่ถึงภาวะอันยิ่งใหญ่โดยการข่มกิเลส ๑ โดยมีผลอันไพบูลย์กว้างขวาง ๑ โดยสืบต่ออยู่ได้นาน ๆ ๑ หรือสมาธิที่ดำเนินไปด้วยคุณอันยิ่งใหญ่มีฉันทะอันยิ่งใหญ่เป็นต้น เรียกว่า มหัคคตสมาธิ เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมัคคจิต คือที่เกิดร่วมกับอริยมัคคจิต เรียกว่า อัปปมาณสมาธิ คือสมาธิอันหาประมาณมิได้ หรือสมาธิอันมีธรรมหาประมาณมิได้ เป็นอารมณ์

อธิบายสมาธิ ๔ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๔ อย่าง หมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่าง โดยแยกเป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ เป็นต้นนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

สมาธิ ๔ อย่าง ได้แก่ ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ ๑ ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ ๑ สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ ๑ สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ ๑

อธิบายว่า ในปฏิปทาและอภิญญา ๒ อย่างนั้น การเจริญภาวนาสมาธิที่ดำเนินไปนับตั้งแต่ลงมือสำรวจจิตเจริญกัมมัฏฐานครั้งแรก จนถึงอุปจารฌานของฌานนั้น ๆ เกิดขึ้น เรียกว่า **ปฏิปทา** คือการปฏิบัติ ส่วนปัญญาที่ดำเนินไปนับตั้งแต่อุปจารฌานไปจนถึงอัปปนาฌาน เรียกว่า **อภิญญา** คือการรู้แจ้ง ก็แหละปฏิปทาคือการปฏิบัตินี้นั้น ย่อมเป็นทุกข์คือลำบาก ส้องเสพไม่สะดวกสำหรับโยคีบุคคลบางคน เพราะการรบเร้าและยึดครองของธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น แต่เป็นความสะดวกสบายสำหรับโยคีบุคคลบางคน เพราะไม่มีการรบเร้าและยึดครองของธรรมที่เป็นข้าศึก แม้อภิญญาคือการรู้แจ้งก็เป็นการเชื่องช้าเฉื่อยชา ไม่เกิดโดยฉับพลันสำหรับโยคีบุคคลบางคน แต่สำหรับโยคีบุคคลบางคนก็รวดเร็วไม่เฉื่อยชาเกิดโดยฉับพลัน

ก็แหละ ธรรมอันเป็นที่สบายและไม่เป็นที่สบาย ๑ บุพกิจเบื้องต้นมีการตัดปลิโพธ คือเครื่องกังวลให้สิ้นห่วง ๑ และความฉลาดในอัปปนาทั้งหลาย ๑ เหล่าใดที่ข้าพเจ้าจักยกมาพรรณนาข้างหน้า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น โยคีบุคคลใดเป็นผู้ส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย โยคีบุคคลผู้นั้นย่อมมีปฏิปทาคือการปฏิบัติลำบาก

เป็นทุกข์ และมีอภิญญาคือการรู้แจ้งเชื่องช้า โยคีบุคคลผู้ส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ย่อมมีปฏิปทาคือการปฏิบัติสะดวกสบาย และมีอภิญญาคือการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว ส่วนโยคีบุคคลใด ในตอนต้นก่อนแต่ได้บรรลุอุปจารสมาธิ ส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ตอนหลังจากที่บรรลุอุปจารสมาธิแล้ว ได้ส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย หรือในตอนต้นได้ส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ตอนหลังได้ส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย พึงทราบว่า ปฏิปทาและอภิญญาของโยคีบุคคลนั้นคละกัน อธิบายว่า โยคีบุคคลใดในตอนต้นส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ตอนหลังได้ส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบายโยคีบุคคลนั้นมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์แต่มีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว ส่วนโยคีบุคคลใด ในตอนต้นส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ตอนหลังได้ส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย โยคีบุคคลนั้น มีปฏิปทาสะดวกสบายแต่มีอภิญญาการรู้แจ้งเชื่องช้า พึงทราบสมาธิที่ ๒ และที่ ๓ เพราะความคละกันแห่งสมาธิที่ ๑ และที่ ๔ ฉะนี้

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่ได้จัดแจงทำบุพกิจเบื้องต้น มีการตัดปลิโพธเครื่องกังวลให้สิ้นห่วงเป็นต้นเสียก่อน แล้วลงมือประกอบการเจริญภาวนาก็เหมือนกัน คือย่อมมีปฏิปทาการปฏิบัติลำบากเป็นทุกข์ โดยปริยายตรงกันข้าม สำหรับโยคีบุคคลผู้จัดแจงทำบุพกิจให้เสร็จสิ้นแล้ว จึงลงมือประกอบการเจริญภาวนา ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย ส่วนโยคีบุคคลผู้ที่ไม่ได้เรียนอัปปนาโกศล คือความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนาให้สำเร็จก่อน ย่อมมีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างเชื่องช้า ผู้ที่เรียนอัปปนาโกศลให้สำเร็จก่อน ย่อมมีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว

อีกประการหนึ่ง พึงทราบประเภทของปฏิปทาและอภิญญานี้ด้วยอำนาจแห่งตัณหาและอวิชชา ๑ ด้วยอำนาจแห่งสมถาธิการและวิปัสสนาธิการ ๑ ต่อไป กล่าวคือ โยคีบุคคลผู้อันตัณหาครอบงำ ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ ผู้ที่ไม่ถูกตัณหาครอบงำย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย และโยคีบุคคลผู้อันอวิชชาครอบงำ ย่อมมีอภิญญาเชื่องช้า ผู้ที่ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว และโยคีบุคคลผู้มีอธิการอันไม่ได้ทำไว้ในสมถภาวนา ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ ผู้มีอธิการอันได้ทำไว้แล้ว ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย ส่วนผู้มีอธิการอันไม่ได้ทำไว้ในวิปัสสนาภาวนา ย่อมมีอภิญญาเชื่องช้า ผู้มีอธิการอันได้ทำไว้แล้ว ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว

พึงทราบประเภทของปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ แม้ด้วยอำนาจแห่งกิเลสและอินทรีย์ ๕ อีก กล่าวคือโยคีบุคคลผู้มีกิเลสรุนแรง แต่มีอินทรีย์ย่อหย่อน ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ และมีอภิญญาเชื่องช้า ส่วนผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมมี

อภิญญารวดเร็ว และโยคีบุคคลผู้มีกิเลสบางเบา มีอินทรีย์ย่อหย่อน ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย แต่มีอภิญญาเชื่องช้า ส่วนผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว

ด้วยประการฉะนี้ ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันลำบากเป็นทุกข์และด้วยอภิญญาอันเชื่องช้า สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันลำบากเป็นทุกข์และด้วยอภิญญาอันรวดเร็ว สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันสะดวกสบายและด้วยอภิญญาอันเชื่องช้า สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า สุขาปฏิปทา-ทันธาภิญญาสมาธิ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันสะดวกสบายและด้วยอภิญญาอันรวดเร็ว สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญา-สมาธิ

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็น ปริตตปริตตารัมมณสมาธิเป็นต้นนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

สมาธิ ๔ อย่าง ได้แก่ ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ ๑ ปริตตอัปปมาณารัมมณ-สมาธิ ๑ อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิ ๑ อัปปมาณอัปปมาณารัมมณสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิเหล่านั้น สมาธิใดยังไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ สมาธินี้ชื่อว่า ปริตตสมาธิ คือสมาธิมีประมาณน้อย ส่วนสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย สมาธินั้นชื่อว่า ปริตตารัมมณสมาธิ คือสมาธิมีอารมณ์มีประมาณน้อย สมาธิใดคล่องแคล่วแล้ว เจริญให้เกิดขึ้นได้ที่แล้วสามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ สมาธินี้ชื่อว่า อัปปมาณสมาธิ คือสมาธิหาประมาณมิได้ และสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว สมาธินี้ชื่อว่า อัปปมาณา-รัมมณสมาธิ คือสมาธิมีอารมณ์หาประมาณมิได้ ส่วนนัยที่คละกันแห่งสมาธิที่ ๑ และที่ ๔ ซึ่งสงเคราะห์เข้าเป็นสมาธิที่ ๒ และที่ ๓ พึงทราบโดยความคละกันแห่งลักษณะที่กล่าวแล้วดังนี้คือ สมาธิใดยังไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว สมาธินี้ชื่อว่า ปริตต-อัปปมาณารัมมณสมาธิ คือสมาธิมีประมาณน้อย มีอารมณ์หาประมาณมิได้ ส่วนสมาธิใดคล่องแคล่วแล้ว สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย สมาธินี้ชื่อว่า อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิคือ สมาธิหาประมาณมิได้ มีอารมณ์มีประมาณน้อย

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่าง โดยแยกเป็นองค์แห่งฌาน ๔ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

ปฐมฌานมีองค์ ๕ ด้วยอำนาจวิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ สมาธิ ๑[๑] ซึ่งข่มนิวรณ์ได้แล้ว เหนือจากปฐมฌานไป วิตกกับวิจารสงบลง ทุติยฌานจึงมีเพียงองค์ ๓ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ สมาธิ ๑ เหนือจากทุติยฌานไป ปีติสร่างหายไป ตติยฌานจึงมีเพียงองค์ ๒ คือ สุข ๑ สมาธิ ๑ เหนือจากตติยฌานไปละสุขเสีย แต่จตุตถฌานคงมีองค์ ๒ คือสมาธิ ๑ อุเบกขาเวทนา ๑ ด้วยประการฉะนี้ องค์แห่งฌาน ๔ เหล่านี้จึงเป็นสมาธิ ๔ อย่าง

สมาธิ ๔ อย่างโดยแยกเป็นองค์ฌาน ๔ ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๔ ที่ว่า สมาธิมี ๔ โดยแยกเป็น หานภาคิยสมาธิ เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

สมาธิ ๔ อย่าง ได้แก่ หานภาคิยสมาธิ ๑ ฐิติภาคิยสมาธิ ๑ วิเสสภาคิยสมาธิ ๑ นิพเพธภาคิยสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิ ๔ อย่างนั้น พึงทราบว่า ที่ชื่อว่า หานภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ด้วยอำนาจของความรบกวนของธรรมเป็นข้าศึกของฌานนั้น ๆ มีนิวรณ์, วิตกและวิจาร เป็นต้น ที่ชื่อว่า ฐิติภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความติดแน่น ด้วยอำนาจความติดแน่นด้วยสติอันสมควรแก่สมาธินั้น ที่ชื่อว่า วิเสสภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ด้วยอำนาจเป็นเหตุบรรลุซึ่งคุณวิเศษเบื้องสูงขึ้นไป และที่ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งอันแทงทะลุสัจธรรม ด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาอันประกอบด้วยนิพพิทาญาณและความเร่งเร้า เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

บุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌาน ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยความหมายมั่นในกามคุณ ย่อมเร่งเร้ารบกวนอยู่ ปัญญาก็ยังมีส่วนแห่งความเสื่อม, สติ

---

๑ องค์แห่งปฐมฌานองค์ที่ ๕ นี้ บางทีก็เรียกว่า **เอกัคคตา** ในที่นี้ท่านเรียกว่า **สมาธิ** พึงทราบว่าสมาธิกับเอกัคคตา โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกัน

อันสมควรแก่ฌานนั้น ย่อมติดแน่น ปัญญาก็มีส่วนแห่งความติดมั่น, ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยฌานที่ไม่มีวิตก ย่อมเร่งเร้า ปัญญาก็มีส่วนแห่งคุณวิเศษ, ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยญาณเป็นเหตุให้เบื่อหน่าย ย่อมเร่งเร้า ปัญญามีส่วนแห่งความแทงทะลุสัจธรรม ประกอบด้วยธรรมอันคลายความกำหนัด[๑]

ก็แหละ แม้สมาธิที่ประกอบด้วยปัญญานั้น ก็จัดเป็นสมาธิ ๔ อย่าง ฉะนี้

สมาธิ ๔ อย่างโดยแยกเป็น หานภาคิยสมาธิ เป็นต้น ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๕ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็นกามาวจรสมาธิ เป็นต้นนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ :-

สมาธิ ๔ อย่างนั้น คือ กามาวจรสมาธิ ๑ รูปาวจรสมาธิ ๑ อรูปาวจร-สมาธิ ๑ อปริยาปันนสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิ ๔ อย่างนั้น เอกัคคตาในอุปจารฌานแม้ทั้งสิ้น เรียกว่า กามาวจรสมาธิ จิตเตกัคคตาอันเป็นรูปาวจรกุศล เรียกว่า รูปาวจรสมาธิ จิตเตกัคคตาอันเป็นอรูปาวจรกุศล เรียกว่า อรูปาวจรสมาธิ จิตเตกัคคตาอันเป็นโลกุตตรกุศล เรียกว่า อปริยาปันนสมาธิ

สมาธิ ๔ อย่างนี้โดยแยกเป็น กามาวจรสมาธิ เป็นต้น ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๖ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็นอธิบดี ๔ นั้น มีอรรถาธิบายโดยมีพระบาลีรับสมอ้างดังนี้ คือ :-

ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า ฉันทาธิปติสมาธิ ถ้าภิกษุทำวีริยะให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า วีริยาธิปติสมาธิ ถ้าภิกษุทำจิตให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์

---

๑ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑

อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า จิตตาธิปติสมาธิ ถ้าภิกษุทำวิมังสาคือ ปัญญาให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์ อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า วิมังสาธิปติสมาธิ[๑]

สมาธิ ๔ อย่าง โดยแยกเป็นอธิบดี ๔ ยุติเพียงเท่านี้

อธิบายสมาธิ ๕ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๕ อย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบภาวะที่แยกสมาธิเป็น ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌานทั้ง ๕ ในปัญจกนัยดังนี้ คือ :-

ฌานที่จัดเป็น ๕ ฌานนั้น เพราะแยกทุติยฌานที่กล่าวไว้ในประเภทแห่งฌานโดยจตุกกนัยเป็น ๒ ฌานอย่างนี้ คือ เป็นทุติยฌานด้วยก้าวล่วงแต่วิตก ๑ เป็นตติยฌานด้วยก้าวล่วงทั้งวิตกทั้งวิจาร ๑ (นอกนั้นเหมือนในจตุกกนัย กล่าวคือ ปฐมฌานมีองค์ ๕ ได้แก่ วิตก, วิจาร, ปีติ, สุข, และสมาธิ. ทุติยฌานมีองค์ ๔ ได้แก่ วิจาร, ปีติ, สุข, และสมาธิ. ตติยฌานมีองค์ ๓ ได้แก่ ปีติ, สุข, และสมาธิ. จตุตถฌานมีองค์ ๒ ได้แก่ สุข และสมาธิ. ปัญจมฌานมีองค์ ๒ ได้แก่ อุเบกขา และสมาธิ) ก็แหละ องค์แห่งฌาน ๕ เหล่านั้น เรียกว่า สมาธิ ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๕ ที่ ๖

[๔๐] ก็แหละ ในปัญหา ๒ ข้อที่ว่า **อะไรเป็นความเศร้าหมองของสมาธิและอะไรเป็นความผ่องแผ้วของสมาธินี้** พระผู้มีพระภาคทรงวิสัชนาไว้ในญาณวิภังค์แห่งคัมภีร์วิภังคปกรณ์แล้วนั่นเทียว เป็นความจริงทีเดียว ในญาณวิภังค์นั้นท่านแสดงไว้ว่า ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ชื่อว่า สังกิเลสคือความเศร้าหมอง ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ชื่อว่า โวทานะคือความผ่องแผ้ว[๒]

---

๑ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๕, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๒-๔๔๑/๓๔๒-๓๔๖

๒ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๒๙

ในธรรม ๒ อย่างนั้น ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม นักศึกษาพึงทราบโดยนัยดังนี้ว่า :- บุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌาน ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายซึ่งประกอบด้วยความมุ่งมั่นในกามคุณ ย่อมรบเร้าได้อยู่ ปัญญาก็มีส่วนแห่งความเสื่อม[๑] อธิบายว่า โยคีบุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌานอันไม่คล่องแคล่ว เมื่อออกจากปฐมฌานนั้นแล้ว ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลาย ซึ่งเป็นสภาวะที่ประกอบด้วยความมั่นหมายในกามคุณ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ย่อมรบเร้า คือกระตุ้นเตือนได้อยู่ ปัญญาในปฐมฌานของโยคีบุคคลนั้นก็เสื่อมไป ด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายที่มุ่งดิ่งไปหากามคุณ เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงมีส่วนแห่งความเสื่อม

ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ นักศึกษาพึงทราบโดยนัยดังนี้ว่า :- ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยฌานที่ไม่มีวิตก ย่อมเร่งเร้า ปัญญาก็มีส่วนแห่งคุณวิเศษ[๒] อธิบายว่า เมื่อโยคีผู้ฌานลาภีบุคคลนั้นใฝ่ใจถึงทุติยฌานอันไม่มีวิตกอยู่ ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายซึ่งประกอบด้วยฌานอันไม่มีวิตก ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ย่อมเร่งเร้า คือกระตุ้นเตือน ซึ่งโยคีบุคคลนั้นผู้ออกจากปฐมฌานอันคล่องแคล่วแล้วทั้งนี้เพื่อต้องการที่จะบรรลุซึ่งทุติยฌานต่อไป ปัญญาในปฐมฌานของโยคีบุคคลนั้นด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายที่มุ่งหน้าสู่ทุติยฌาน ชื่อว่า เป็นปัญญามีส่วนแห่งคุณวิเศษ เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งการบังเกิดขึ้นของทุติยฌาน อันนับเป็นคุณวิเศษ

แต่อย่างไรก็ดี ณ ที่นี้ประสงค์เอาสมาธิซึ่งประกอบด้วยปัญญานั้น ส่วนหาน-ภาคิยธรรม ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม และวิเสสภาคิยธรรม ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ในทุติยฌานเป็นต้น นักศึกษาพึงทราบโดยวิธีที่กล่าวไว้แล้วในปฐมฌานนี้

---

๑ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑

๒ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๗[๑]

[๔๑] ก็แหละ ในปัญหาข้อที่ว่า **สมาธินั้นจะพึงเจริญภาวนาอย่างไร**นั้น มีอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้ :-

สมาธิอันประกอบด้วยอริยมรรคนี้ใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในคำมีอาทิว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น โลกิยสมาธิ ๑ โลกุตตรสมาธิ ๑ ฉะนี้ นัยแห่งการภาวนาซึ่งสมาธิอันประกอบด้วยอริยมรรคนั้น ท่านสงเคราะห์เข้าไว้กับนัยแห่งปัญญาภาวนาแล้วนั่นเทียว เพราะว่า เมื่อปัญญาอันโยคีบุคคลภาวนาให้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นอันได้ภาวนาให้สมาธินั้นเกิดขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น อริยมัคคสมาธินั้น ข้าพเจ้าจะไม่ยกเอามาอธิบายไว้แผนกหนึ่งต่างหากจากปัญญาภาวนาแต่ประการใดว่า อริยมัคคสมาธินั้นพึงเจริญภาวนาอย่างนี้ ๆ

วิธีภาวนาสมาธิโดยสังเขป

ส่วนสมาธิที่เป็นโลกิยะนี้ใด สมาธินั้นข้าพเจ้าจะยกมาอธิบายด้วยภาวนาวิธีต่อไป ดังนี้ :-

โยคีบุคคลชำระศีลทั้งหลายให้บริสุทธิ์ตามนัยที่ได้แสดงมาในสีลนิเทศนั้นแล้ว พึงตั้งตนไว้ในศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้วนั้น บรรดาปลิโพธเครื่องกังวล ๑๐ ประการอย่างใดมีอยู่แก่ตน ก็จงตัดปลิโพธเครื่องกังวลอย่างนั้นเสียให้สิ้นห่วง แล้วพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อันเหมาะสมแก่จริตจริยาของตน แล้วพึงออกจากวัดที่ไม่สมควรแก่การที่จะภาวนาสมาธิไปอยู่ในวัดที่สมควร ครั้นแล้วพึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นตัดเล็บโกนหนวดเป็นต้นให้สิ้นเสร็จเรียบร้อย แต่นั้นพึงลงมือภาวนาสมาธินั้น ด้วยไม่ทำวิธีภาวนาทุก ๆ อย่าง ให้ขาดตกบกพร่องไป

นี้เป็นวิธีภาวนาอย่างสังเขปในสมาธิภาวนานี้

---

๑ คำวิสัชนาปัญหาข้อนี้มีความยืดยาวมาก เพราะเป็นการแสดงถึงสมาธิภาวนาวิธีในกัมมัฏฐานทั้ง๔๐ ประการไปจบลงในปริจเฉทที่ ๑๑ คือสมาธินิเทศ และคำวิสัชนาปัญหาข้อสุดท้าย คือข้อที่ ๘ ก็อยู่ตอนท้ายสมาธินิเทศนั้นเหมือนกัน

วิธีภาวนาสมาธิโดยพิสดาร

ส่วนวิธีภาวนาอย่างพิสดาร มีอรรถาธิบายตามลำดับ มีดังต่อไปนี้ :-

ปลิโพธ ๑๐ อย่าง

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยสังเขปว่า บรรดาปลิโพธเครื่องกังวล ๑๐ ประการ อย่างใดมีอยู่แก่ตน ก็จงตัดปลิโพธเครื่องกังวลอย่างนั้นเสียให้สิ้นห่วง ดังนี้ ในคำนั้น มีอรรถาธิบายโดยพิสดาร ดังนี้

อาวาโส จ กุลํ ลาโภ คโณ กมฺมญฺจ ปญฺจมํ

อทฺธานํ ญาติ อาพาโธ คนฺโถ อิทฺธีติ เต ทส[๑]

ปลิโพธ เครื่องทำให้เกิดความกังวลนั้น มีอยู่ ๑๐ ประการ คือ

๑. อาวาสปลิโพธ เครื่องกังวลคือที่อยู่
๒. กุลปลิโพธ เครื่องกังวลคือตระกูล
๓. ลาภปลิโพธ เครื่องกังวลคือลาภสักการะ
๔. คณปลิโพธ เครื่องกังวลคือหมู่คณะ
๕. กัมมปลิโพธ เครื่องกังวลคือนวกรรม
๖. อัทธานปลิโพธ เครื่องกังวลคือการเดินทาง
๗. ญาติปลิโพธ เครื่องกังวลคือญาติ
๘. อาพาธปลิโพธ เครื่องกังวลคือโรคภัยไข้เจ็บ
๙. คันถปลิโพธ เครื่องกังวลคือการเล่าเรียน
๑๐. อิทธิปลิโพธ เครื่องกังวลคือการแสดงอิทธิฤทธิ์

ในปลิโพธ ๑๐ ประการนั้น มีอรรถาธิบายตามลำดับ ดังนี้ ที่อยู่นั่นเอง ชื่อว่า อาวาสปลิโพธ ได้แก่เครื่องกังวลคือที่อยู่ แม้ในปลิโพธอื่น ๆ มีกุลปลิโพธเป็นต้น ก็มีความหมายทำนองเดียวกันนี้

---

๑ วิ. อุ (บาลี) ๑/๔๕๔

๑. อธิบายอาวาสปลิโพธ

ห้องเล็ก ๆ แม้เพียงห้องเดียว บริเวณแม้เพียงแห่งเดียว หรือแม้ทั่วทั้งสังฆาราม เรียกว่า ที่อยู่ ที่อยู่นี้นั้นหาได้เป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุไปเสียหมดทุกรูปไม่ หากแต่ภิกษุใดกำลังขวนขวายอยู่ในการก่อสร้างเป็นต้นในวัดนั้น หรือเป็นผู้สะสมสิ่งของไว้มากในวัดนั้น หรือเป็นผู้มีความห่วงใยมีจิตผูกพันอยู่ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งในวัดนั้น ที่อยู่ย่อมเป็นเครื่องกังวลเฉพาะแก่ภิกษุนั้น หาเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุอื่นนอกนี้ก็หาไม่ ในประการที่ที่อยู่ไม่เป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนี้นั้น มีเรื่องตัวอย่างดังต่อไปนี้ :-

เรื่องภิกษุ ๒ รูป

ได้ยินว่า มีกุลบุตรอยู่ ๒ คน ได้พากันออกจากเมืองอนุราธปุระไปโดยลำดับ แล้วพากันไปบวชอยู่ ณ วัดถูปาราม ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งท่องมาติกาทั้ง ๒ ได้อย่างคล่องแคล่ว ครั้นพรรษาครบ ๕ ปวารณาออกพรรษาแล้ว ไปอยู่ ณ วัดป่าชื่อปาจีนขัณฑราชี (อยู่ที่ราวป่าระหว่างหุบเขาด้านทิศตะวันออก) อีกรูปหนึ่งอยู่ที่วัดถูปารามนั่นเอง ภิกษุรูปที่อยู่วัดป่าปาจีนขัณฑราชีนั้น อยู่ ณ ที่นั้นนานจนเป็นพระเถระ จึงคิดขึ้นมาได้ว่า “สถานที่นี้เหมาะสำหรับที่จะหลีกเร้นอยู่ ถ้ากระไร เราจะบอกสถานที่นี้แก่พระสหายด้วย” เธอได้ออกจากวัดป่าปาจีนขัณฑราชีนั้น ได้ไปถึงวัดถูปารามโดยลำดับ

ส่วนพระเถระผู้บวชร่วมพรรษากัน ครั้นได้เห็นพระเถระอาคันตุกะกำลังเดินเข้ามา จึงรีบลุกขึ้นไปทำการปฏิสันถาร ช่วยรับบาตรและจีวรทำอาคันตุกวัตรด้วยอัธยาศัยไมตรีอันดี พระเถระผู้อาคันตุกะ ครั้นเข้าไปพักอยู่ในเสนาสนะแล้ว จึงคิดในใจว่า “บัดนี้พระสหายของเราคงจักส่งเนยใส, น้ำอ้อยหรือเครื่องดื่มมาให้เป็นแน่ เพราะเขาอยู่ในเมืองนี้มานานแล้ว” เมื่อพระอาคันตุกเถระไม่ได้อะไรในตอนกลางคืนตามที่คิด ตกมาถึงตอนเช้าจึงคิดอีกว่า “บัดนี้พระสหายของเราคงจักส่งข้าวต้มและของเคี้ยวที่ได้รับจากอุปัฏฐากทั้งหลายมาให้” แต่แล้วก็มิได้เห็นสิ่งของนั้น จึงคิดว่า “ชะรอยจะไม่มีคนมาส่ง เขาคงจักถวายแก่ภิกษุผู้เข้าไป รับเองกระมัง” จึงได้เข้าไปในบ้านพร้อมกับพระสหายนั้นแต่เช้าทีเดียว

พระเถระทั้ง ๒ นั้นพากันไปบิณฑบาตที่ถนนสายหนึ่งได้ข้าวต้มประมาณหนึ่งกระบวย แล้วพากันไปนั่งดื่มข้าวต้มอยู่ที่โรงฉัน ขณะนั้น พระอาคันตุกเถระคิดว่า "ชะรอยข้าวต้มที่เขาถวายประจำจะไม่มี บัดนี้ มนุษย์ทั้งหลายคงจักถวายข้าวสวยอย่างประณีตในเวลาอาหาร" แต่แล้วก็ผิดหวัง แม้ในเวลาอาหารพระอาคันตุกเถระก็ฉันอาหารที่ไปบิณฑบาตได้มาเท่านั้น จึงถามพระเถระผู้สหายว่า "สหาย คุณเลี้ยงชีวิตมาตลอดกาลด้วยทำนองนี้หรือ ?" พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า "ใช่แล้ว สหาย" พระอาคันตุกเถระจึงพูดชักชวนว่า "สหาย วัดป่าปาจีนขัณฑราชีผาสุกสบายมาก เรามาไปกันที่โน้นเถอะ"

พระเถระเจ้าถิ่นออกจากเมืองทางประตูด้านทิศทักษิณ ตรงไปตามทางที่จะไปยังบ้านนายช่างหม้อ ฝ่ายพระอาคันตุกเถระจึงถามว่า "สหาย คุณไปทางนี้ทำไม" พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า "ก็คุณได้กล่าวสรรเสริญวัดป่าปาจีนขัณฑราชีนักมิใช่หรือ ?" พระอาคันตุกเถระย้อนถามว่า "จริงละสหาย แต่ว่าบริขารที่เหลือเฟือของคุณในที่ที่คุณอยู่มานานถึงเพียงนี้ ไม่มีอะไรบ้างดอกหรือ" พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า "มีซิคุณ คือเตียงตั่งอันเป็นสมบัติของสงฆ์ แต่ของนั้นผมก็ได้เก็บงำเรียบร้อยแล้ว สิ่งอื่นไม่มีอะไร" พระอาคันตุกเถระพูดว่า "สหายไม้เท้า ทะนานน้ำมัน รองเท้า และถุงย่ามของผมยังอยู่ที่วัดโน้น" พระเถระเจ้าถิ่นถามขึ้นอย่างแปลกใจว่า "เออ ! คุณมาอยู่เพียงวันเดียวยังเก็บสิ่งของไว้ได้ถึงเท่านี้หรือ ?"

ส่วนพระอาคันตุกเถระตอบตามตรงว่า "ใช่แล้วคุณ" ดังนี้แล้ว เกิดมีจิตเลื่อมใสในพระเถระเจ้าถิ่นมาก จึงไหว้พระเถระพลางกล่าวสรรเสริญว่า "สหาย พระอย่างคุณนี้ย่อมมีที่อยู่เหมือนกับวัดป่าในที่ทั่วไป วัดถูปารามเป็นสถานที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ คุณย่อมได้การฟังธรรมอันเป็นที่สัปปายะที่โลหปราสาท ได้เห็นพระมหาเจดีย์และได้เห็นพระเถระ กาลนี้ย่อมเป็นไปอยู่เหมือนกับสมัยพุทธกาล ขอให้คุณจงอยู่ ณ ที่วัดถูปารามนี้แหละ" ครั้นแล้วพอถึงวันที่ ๒ พระอาคันตุกเถระถือเอาบาตรและจีวรกลับไปยังวัดป่าปาจีนขัณฑราชีแต่ลำพังตนผู้เดียว ฉะนี้

ที่อยู่ย่อมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุผู้มีจิตไม่ติดข้องเช่นนี้ เหมือนอย่างพระเถระนี้ ด้วยประการฉะนี้

๒. อธิบายกุลปลิโพธ

คำว่า **ตระกูล** หมายเอาตระกูลญาติหรือตระกูลอุปัฏฐาก ก็แหละ แม้ตระกูลอุปัฏฐากย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุบางรูปซึ่งชอบอยู่อย่างคลุกคลีโดยนัยมีอาทิว่า **เมื่อตระกูลอุปัฏฐากมีความสุข ภิกษุก็พลอยมีความสุขด้วย**[๑] ภิกษุผู้ชอบอยู่อย่างคลุกคลีนั้น เมื่อเว้นจากญาติโยมในตระกูลแล้ว แม้เพียงวัดใกล้ ๆ ก็ไม่ยอมไปฟังธรรม แต่ภิกษุบางรูปแม้มารดาบิดาก็ไม่เป็นเครื่องกังวล ตัวอย่างเช่น ภิกษุหนุ่มหลานของพระเถระผู้อยู่ที่วัดโกรัณฑกวิหาร

เรื่องภิกษุหนุ่ม

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มรูปนั้นได้ไปยังโรหณชนบทเพื่อประสงค์จะเรียนพระบาลี ฝ่ายอุบาสิกาผู้เป็นพี่สาวของพระเถระซึ่งเป็นมารดาของเธอ มักเรียนถามพระเถระถึงความเป็นไปของเธออยู่เสมอนับแต่เวลาที่เธอได้จากไป พระเถระจึงคิดอยู่ว่า จักไปพาเอาภิกษุหนุ่มมาสักวันหนึ่ง แล้วก็ได้มุ่งหน้าไปสู่โรหณชนบท ฝ่ายภิกษุหนุ่มก็บังเอิญคิดขึ้นว่า “เรา อยู่ ณ ที่นี้มานานแล้ว บัดนี้เราจักไปกราบเยี่ยมพระอุปัชฌาย์และทราบข่าวคราวของโยมอุบาสิกาแล้วจึงจักกลับมา” แล้วก็ออกเดินทางจากโรหณชนบท พอดีพระเถระหลวงลุงกับพระหนุ่มหลานชายทั้งสองได้มาพบกันเข้าตรงที่ฝั่งแม่น้ำ พระหนุ่มหลานชายได้ทำอุปัชฌายวัตรแก่พระเถระหลวงลุง ณ โคนไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง พระเถระถามว่า “คุณจะไปไหน ?” เธอจึงกราบเรียนความประสงค์ถวายพระเถระให้ทราบทุกประการ พระเถระพูดกับพระหลานชายว่า “คุณทำถูกแล้ว แม้อุบาสิกาโยมของคุณก็ถามถึงคุณอยู่เสมอ ๆ แม้ฉันเองก็มาเพื่อประสงค์เช่นนี้เหมือนกัน นิมนต์คุณไปเถิด ส่วนฉัน พรรษานี้จะจำพรรษา ณ วัดใดวัดหนึ่งในตำบลนี้” แล้วก็อนุญาตให้ภิกษุหนุ่มนั้นไป ภิกษุหนุ่มได้ไปถึงวัดโกรัณฑกวิหารในวันเข้าพรรษาพอดี และบังเอิญเสนาสนะที่โยมบิดาให้สร้างขึ้นไว้นั่นแลถึงแก่เธอแล้ว

ถัดมาในวันที่สอง โยมบิดาของภิกษุหนุ่มนั้นได้มาถามสงฆ์ว่า “ท่านครับ เสนาสนะของพวกกระผมได้แก่ภิกษุอะไร ?” ครั้นทราบว่าได้แก่ภิกษุหนุ่มผู้อาคันตุกะ

---

๑ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๔๘/๕๖๐,

จึงเข้าไปพบภิกษุนั้น นมัสการแล้วเรียนปฏิบัติว่า “คุณครับ สำหรับภิกษุผู้ที่อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกกระผมย่อมมีธรรมเนียมที่จะต้องปฏิบัติอยู่อย่างหนึ่ง” ภิกษุหนุ่มถามว่า “ธรรมเนียมที่จะต้องปฏิบัตินั้นอย่างไร อุบาสก” โยมบิดาเรียนว่า “ภิกษุที่อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกกระผมนั้นต้องไปรับบิณฑบาตที่เรือนของพวกกระผมนั่นเทียวตลอดไตรมาสสามเดือนและเมื่อออกปวารณาออกพรรษาแล้ว เวลาจะไปต้องบอกลา” ภิกษุหนุ่มรับปฏิบัติตามด้วยอาการที่นิ่งเฉย ฝ่ายอุบาสกกลับไปถึงเรือนแล้วได้แนะนำแก่ภริยาว่า “พระผู้เป็นเจ้าอาคันตุกะรูปหนึ่งได้เข้าจำพรรษาอยู่ในเสนาสนะของเรา เราจะต้องอุปัฏฐากพระผู้เป็นเจ้าโดยความเคารพ” อุบาสิการับคำว่า สาธุ แล้วก็ได้รับหน้าที่ทำของควรเคี้ยวของควรบริโภคล้วนแต่อย่างประณีต แม้ภิกษุหนุ่มก็ได้ไปฉันที่เรือนของโยมในเวลาภัตตาหารแต่ไม่มีใครจำเธอได้เลย

ภิกษุหนุ่มได้ไปฉันบิณฑบาตที่เรือนของโยมนั้นครบไตรมาสตามสัญญา ครั้นออกพรรษาแล้วจึงบอกลาว่า “อาตมาจะลาไปละ อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย” ขณะนั้นหมู่ญาติของเธอได้ขอร้องว่า “ท่านครับ พรุ่งนี้จึงค่อยไปเถิด” ในวันที่สองได้นิมนต์เธอให้ฉัน ณ ที่เรือนนั่นเทียว ครั้นแล้วได้บรรจุน้ำมันใส่ให้เต็มขวด ถวายน้ำอ้อยงบหนึ่ง และถวายผ้ายาว ๙ คืบเสร็จแล้วจึงเรียนว่า “นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าไปเถิดขอรับ” ภิกษุหนุ่มทำการอนุโมทนาทาน แล้วก็ได้มุ่งหน้าไปสู่โรหณชนบทต่อไป

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ของเธอ ปวารณาออกพรรษาแล้วก็ได้เดินสวนทางมาบังเอิญได้พบกับพระภิกษุหนุ่มนั้น ณ ที่ที่ได้พบกันครั้งก่อนนั้นพอดี ภิกษุหนุ่มได้ทำอุปัชฌายวัตรแด่พระเถระ ณ ที่โคนไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง ทันใดนั้น พระเถระได้ถามเธอว่า “พ่อหน้างาม คุณได้พบโยมอุบาสิกาแล้วหรือ” ภิกษุหนุ่มกราบเรียนว่า “ขอรับผม กระผมได้พบแล้ว” ครั้นได้กราบเรียนความเป็นไปถวายพระเถระให้ทราบทุกประการแล้ว ได้เอาน้ำมันนั้นมาทาเท้าถวายพระเถระ ทำน้ำปานะด้วยน้ำอ้อยงบถวาย แล้วถวายผ้าสาฏกผืนนั้นแก่พระเถระ แล้วเรียนว่า “ท่านขอรับ โรหณชนบทเท่านั้นเป็นที่สัปปายะสำหรับกระผม” ฉะนี้ แล้วจึงได้กราบลาไป ฝ่ายพระเถระครั้นมาถึงวัดโกรัณฑกวิหารแล้วในวันที่สองก็ได้เข้าไปบิณฑบาตที่บ้านโกรัณฑกะ

ฝ่ายอุบาสิกา ได้ยืนคอยดูทางอยู่เสมอด้วยคิดว่า "พระเถระน้องชายของเราคงจะพาบุตรของเรามาเดี๋ยวนี้" ครั้นได้เห็นพระเถระมาแต่รูปเดียวเท่านั้นก็สำคัญไปว่า "บุตรของเราชะรอยจะถึงแก่มรณภาพเสียแล้ว พระเถระนี้จึงได้มาแต่ลำพังรูปเดียว" แล้วจึงได้ร้องไห้รำพันต่าง ๆ ล้มฟุบลงที่แทบเท้าของพระเถระ พระเถระรู้ทันว่า "พระหนุ่มไม่ยอมแสดงตนให้ใคร ๆ ทราบแล้วหลบไปเสีย เพราะเป็นผู้มีความมักน้อยแน่นอน" จึงปลอบโยนอุบาสิกาพี่สาวให้เบาใจ แล้วเล่าเรื่องความเป็นไปให้ทราบหมดทุกอย่าง พลางล้วงเอาผ้าสาฎกผืนที่ภิกษุหนุ่มถวายนั้นออกจากถลกบาตรแสดงให้ดูเป็นพยาน

อุบาสิกาเกิดความเลื่อมใสในบุตร ผินหน้าไปทางทิศที่บุตรอยู่แล้วนอนพังพาบลง[๑] นมัสการพลางกล่าวสรรเสริญว่า "พระผู้มีพระภาคชะรอยจะทรงทำภิกษุผู้มีปฏิปทาเหมือนบุตรของเรานี้เองให้เป็นพยานทางกาย แล้วจึงได้ทรงแสดงปฏิปทาในรถวินีตสูตร,[๒] ปฏิปทาในนาลกสูตร,[๓] ปฏิปทาในตุวัฏฏกสูตร,[๔] และมหาอริยวังสปฏิปทา[๕] อันประกาศถึงความสันโดษในปัจจัย ๔ และความเป็นผู้ยินดีในการเจริญภาวนา บุตรของเราแม้มาฉันในเรือนของมารดาผู้บังเกิดเกล้าแท้ ๆ ถึงสามเดือน ไม่ปริปากพูดเลยว่า 'อาตมาเป็นบุตร, ท่านเป็นมารดา' บุตรของเราเป็นมนุษย์น่าอัศจรรย์จริง ๆ ฉะนี้"

ภิกษุผู้มีปฏิปทาเห็นปานฉะนี้ ไม่ต้องกล่าวถึงตระกูลอุปัฏฐากอื่นละที่จะมาเป็นเครื่องกังวล แม้แต่มารดาบิดาก็ไม่ต้องเป็นเครื่องกังวลเสียแล้ว ด้วยประการฉะนี้

---

๑ การกราบด้วยวิธีนอนพังพาบนี้ จะเรียกว่าองค์ ๖ หรือองค์ ๘ อะไรก็ตามที แต่เป็นวิธีกราบที่มีองค์มากกว่าองค์ ๕ ที่นิยมใช้ในเมืองไทย และยังมีคนนิยมใช้สืบมาถึงสมัยนี้เช่นกัน ครั้งหนึ่งข้าพเจ้า (ผู้ตรวจชำระ) เคยได้เห็นเขากราบต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ประเทศอินเดีย นอนพังพาบกราบคืบไปโดยทำนองนี้ จนรอบบริเวณควงพระศรีมหาโพธิ์นั้น ไม่ใช่เป็นวิธีของคนป่าอะไรมิได้ แต่เป็นวิธีแสดงคารวะอย่างสูงนั่นเอง

๒ ปฏิปทาว่าด้วยวิสุทธิ ๗ มาในรถวินีตสูตร ซึ่งท่านแสดงอุปมาด้วยรถโดยสาร มีระบุถึงกถาวัตถุ ๑๐ เป็นเบื้องต้น (ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๓)

๓ ปฏิปทาที่ทรงแสดงแก่พระนาลกเถระว่าด้วยเรื่องของมุนี (ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๗๐๗/๖๖๗)

๔ ปฏิปทาที่ทรงแสดง ว่าด้วยความมักน้อย ในตุวัฏฏกสูตร (ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๙๒๓/๗๒๒)

๕ ปฏิปทาว่าด้วยความสันโดษอันเป็นวงศ์ของพระอริยเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ (ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๙/๒๘๒, องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๘/๔๓)

๓. อธิบายลาภปลิโพธ

คำว่า **ลาภ** หมายเอาปัจจัย ๔ ปัจจัย ๔ เหล่านั้นเป็นเครื่องกังวลอย่างไร ?

ธรรมดาภิกษุผู้มีบุญไป ณ ที่ไหน ๆ ย่อมมีพวกมนุษย์พากันถวายปัจจัยซึ่งมีเครื่องบริวารเป็นอันมาก ภิกษุผู้มีบุญเช่นนั้นมัวแต่อนุโมทนาแสดงธรรมโปรดมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่ได้โอกาสเพื่อที่จะบำเพ็ญสมณธรรม ตั้งแต่รุ่งอรุณจนถึงปฐมยาม (๐๖.๐๐ น. ถึง ๒๒.๐๐ น.) ไม่ขาดจากการเกี่ยวข้องกับมนุษย์เลย พอถึงเช้าวันใหม่พวกภิกษุผู้ถือการบิณฑบาตที่มักมากด้วยปัจจัยมาเรียนอีกแล้วว่า "ท่านขอรับ อุบาสกคนโน้น อุบาสิกาคนโน้น อำมาตย์คนโน้น ธิดาของอำมาตย์คนโน้น มีความประสงค์ที่จะได้เห็นท่าน" ภิกษุผู้มีบุญนั้นพูดว่า "นี่แน่คุณ ช่วยรับบาตรและจีวรไว้ด้วย" แล้วก็ตระเตรียมที่จะไปอีก ฉะนั้น จึงเป็นผู้ขวนขวายในอันที่จะอนุเคราะห์อุบาสกอุบาสิกาเป็นต้นตลอดกาลเป็นนิจ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้มีบุญนั้นอย่างนี้ ภิกษุผู้มีบุญพึงปลีกตนจากหมู่แล้วไปอยู่ตามลำพังผู้เดียว ณ ที่ที่คนทั้งหลายไม่รู้จัก จึงจักเป็นอันตัดเครื่องกังวลนั้นได้ ด้วยประการฉะนี้

๔. อธิบายคณปลิโพธ

คำว่า **คณะ** ได้แก่คณะที่ศึกษาพระสูตรหรือคณะที่ศึกษาพระอภิธรรม ภิกษุใดมัวแต่สาละวนสอนพระบาลีหรืออรรถกถาอยู่แก่คณะนั้น ย่อมไม่ได้โอกาสเพื่อจะบำเพ็ญสมณธรรม คณะจึงนับเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนั้น พึงตัดเครื่องกังวลนั้นเสียดังนี้ ถ้าคัมภีร์ภิกษุเหล่านั้นเรียนไปได้แล้วเป็นส่วนมาก ที่ยังเหลือเล็กน้อย ก็พึงสอนคัมภีร์นั้นให้จบเสียก่อนแล้วจึงเข้าป่าบำเพ็ญสมณธรรม แต่ถ้าที่เรียนไปแล้วเพียงเล็กน้อยที่เหลืออยู่มาก พึงเข้าไปหาอาจารย์ผู้สอนคณะรูปอื่น ภายในกำหนดโยชน์หนึ่งอย่าไปเกินกว่าโยชน์หนึ่ง แล้วขอร้องว่า "ขอท่านได้กรุณาสงเคราะห์ภิกษุนักศึกษาเหล่านี้ด้วยพระบาลีเป็นต้นด้วยเถิด" เมื่อไม่สามารถจะทำได้อย่างนี้ พึงพูดว่า "เธอทั้งหลาย ฉันมีกิจอย่างหนึ่งอยู่ ขอให้พวกเธอจงพากันไปสู่ที่อันผาสุกตามสะดวกเถิด" ดังนี้ แล้วพึงปลีกตนจากคณะไปบำเพ็ญสมณธรรมส่วนตนต่อไป

๕. อธิบายกัมมปลิโพธ

คำว่า **กัมมะ** หมายเอานวกรรมคือการก่อสร้าง ธรรมดาภิกษุผู้ทำการก่อสร้างนั้นจำต้องทราบว่าสิ่งใดที่นายช่างเป็นต้นได้ทำ สิ่งใดที่ยังไม่ได้ทำ จำต้องพยายามขวนขวายในงานส่วนที่ทำเสร็จแล้วและที่ยังไม่เสร็จ ดังนั้น นวกรรมจึงเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้นวกัมมิกนั้นตลอดไป แม้ภิกษุผู้นวกัมมิกนั้นพึงตัดเครื่องกังวลดังนี้ คือ ถ้านวกรรมนั้นยังเหลือน้อย พึงทำเสียให้เสร็จ ถ้ายังเหลืออยู่มาก หากเป็นนวกรรมของสงฆ์ ก็จงมอบหมายให้แก่สงฆ์ หรือแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มีหน้าที่รับภาระแทนสงฆ์ ถ้าเป็นของของตนก็จงมอบให้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้รับภาระของตน เมื่อไม่ได้ ภิกษุเช่นนั้น ก็จงตัดใจสละแก่สงฆ์ แล้วพึงไปบำเพ็ญสมณธรรมเถิด

๖. อธิบายอัทธานปลิโพธ

คำว่า **อัทธานะ** ได้แก่การเดินทาง จริงอยู่ ภิกษุใดมีเด็ก ๆ ที่จะบรรพชาอยู่ในที่บางแห่งก็ดี มีปัจจัยลาภบางอย่างที่ควรจะได้ก็ดี ถ้าเมื่อภิกษุนั้นไม่ได้ทำกิจนั้นให้สำเร็จหรือยังไม่ได้ปัจจัยลาภนั้นมา ก็ไม่สามารถที่จะทำจิตให้หยุดคิดได้ แม้ถึงจะหลบเข้าป่าไปบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ก็ตาม จิตคิดที่จะไปเพื่อทำกิจนั้นเป็นสิ่งที่จะบรรเทาโดยยาก เพราะฉะนั้น พึงไปทำกิจนั้นให้สำเร็จเสร็จสิ้นก่อน แล้วจึงพยายามขวนขวายในอันที่จะบำเพ็ญสมณธรรมต่อไป ได้ยินว่า งานบรรพชาเด็ก ๆ ในตระกูลที่ประเทศลังกา[๑] เป็นเช่นกับงานอาวาหมงคลและวิวาหมงคล เพราะฉะนั้น จึงไม่สามารถที่จะเลื่อนวันที่กำหนดไว้แล้วนั้นได้ พึงตัดเครื่องกังวลด้วยการช่วยสงเคราะห์ทำกิจนั้นให้เสร็จสิ้นไป

๗. อธิบายญาติปลิโพธ

คำว่า **ญาติ** ได้แก่บุคคลมีอาทิอย่างนี้คือ ญาติในวัด ได้แก่ พระอาจารย์, พระอุปัชฌาย์, สัทธิวิหาริก, อันเตวาสิก และภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ร่วมอาจารย์กัน ญาติในบ้าน ได้แก่โยมมารดา, โยมบิดา และพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาว ญาติเหล่านั้น

---

๑ งานบรรพชาเด็ก ๆ ที่ประเทศพม่าก็เช่นเดียวกัน เขาทำเป็นงานใหญ่เหมือนงานมงคลสมรส ข้าพเจ้า (ผู้ตรวจชำระ) เคยได้ไปร่วมงานบรรพชาที่นครย่างกุ้งหลายครั้ง

ที่เจ็บไข้ได้ป่วย ย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนี้ เพราะฉะนั้น พึงตัดเครื่องกังวลนั้นด้วยการปฏิบัติบำรุงทำญาติเหล่านั้นให้หายเป็นปกติ

ในบรรดาญาติเหล่านั้น สำหรับพระอุปัชฌาย์อาพาธ ถ้าท่านเป็นโรคชนิดที่ไม่หายเร็ว สัทธิวิหาริกพึงอยู่ปรนนิบัติท่านแม้ถึงตลอดชีวิต บรรพชาจารย์, อุปสัมปทาจารย์, สัทธิวิหาริก, อันเตวาสิกผู้ที่ตนเป็นกรรมวาจาอุปสมบทและบรรพชาให้ และภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌาย์กัน ก็พึงปฏิบัติตลอดชีวิตเช่นกัน ส่วนนิสสยาจารย์, อุทเทสาจารย์, นิสสยันเตวาสิก, อุทเทสันเตวาสิก และภิกษุผู้ร่วมอาจารย์กัน พึงอยู่ปรนนิบัติตลอดเวลาที่นิสัยยังไม่ขาดและอุทเทศคือการเรียนพระบาลียังไม่เสร็จสิ้น แต่สำหรับผู้มีความปรารถนาอยู่ แม้จะพึงอยู่ปรนนิบัติให้เลยกว่านั้นไป ก็ได้เหมือนกัน

ในโยมหญิงโยมชาย พึงอยู่ปรนนิบัติเช่นเดียวกับพระอุปัชฌาย์ แม้ว่าท่านเหล่านั้นจะดำรงอยู่ในราชสมบัติและไม่ต้องการซึ่งการปรนนิบัติบำรุงจากบุตร ก็ยังต้องทำอยู่นั่นเอง ถ้าเภสัชของท่านไม่มี พึงให้เภสัชของตนเอง แม้ของตนเองก็ไม่มี พึงเสาะหาด้วยภิกษาจริยาวัตรแล้วให้แก่ท่าน ส่วนพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาว พึงประกอบเภสัชอันเป็นของของเขาเท่านั้นให้ ถ้าของของเขาไม่มี ก็พึงให้ขอยืมของของตนไปก่อน ภายหลังเมื่อจะได้ก็พึงรับคืน เมื่อจะไม่ได้ก็ไม่ต้องทวง สำหรับสามีของพี่สาวน้องสาวที่ไม่ได้เป็นญาติมาโดยกำเนิด จะประกอบเภสัชให้ก็ดี จะให้เภสัชก็ดี ไม่สมควรทั้งนั้น แต่พึงมอบให้พี่สาวหรือน้องสาวไปพร้อมกับสั่งว่า จงให้แก่สามีของเธอ แม้ในกรณีภริยาของพี่ชายและน้องชายที่มิได้เป็นญาติ ก็พึงปฏิบัติทำนองเดียวกันนี้ ส่วนบุตรธิดาของพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาวนั้น นับเป็นญาติ ของภิกษุนี้นั่นเทียว เพราะฉะนั้น การที่จะประกอบยาให้เขาเหล่านั้น ย่อมเป็นสิ่งสมควร ฉะนี้

๘. อธิบายอาพาธปลิโพธ

คำว่า **อาพาธ** ได้แก่โรคชนิดใดชนิดหนึ่ง โรคนั้นเมื่อมันเบียดเบียนอยู่ย่อมเป็นเครื่องกังวล เพราะฉะนั้น พึงตัดด้วยการประกอบเภสัชรักษา แต่ถ้าแม้เมื่อประกอบเภสัชรักษาอยู่ชั่วกาลหนึ่งแล้วมันยังไม่หาย แต่นั้นพึงตำหนิอัตภาพว่า “ฉันไม่ใช่ทาสของเธอ ไม่ใช่ผู้เลี้ยงดูเธอ เมื่อฉันขืนเลี้ยงดูเธอต่อไป ก็จะประสบทุกข์ในสังสารวัฏอันไม่ทราบเบื้องต้นและที่สุดเท่านั้น” ฉะนี้ แล้วพึงปลีกตนไปบำเพ็ญสมณธรรมเถิด

๙. อธิบายคันถปลิโพธ

คำว่า **คันถะ** หมายเอาการรักษาปริยัติธรรม การรักษาปริยัติธรรมนั้นย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้ขวนขวายด้วยการสาธยายและการทรงจำเป็นต้น แต่ย่อมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุผู้ไม่ขวนขวายนอกนี้ ในกรณีที่การรักษาปริยัติธรรมไม่เป็นเครื่องกังวลนั้น มีเรื่องตัวอย่างดังต่อไปนี้ :-

เรื่องพระมัชฌิมภาณกเทวเถระ

ได้ยินว่า พระมัชฌิมภาณกเทวเถระนั้น ไปยังสำนักของพระมลยวาสิเทวเถระแล้วขอพระกัมมัฏฐาน พระมลยวาสิเทวเถระได้สอบถามว่า "อาวุโส ในทางพระปริยัติธรรมนั้น คุณได้ศึกษามาอย่างไร ?" พระมัชฌิมภาณกเทวเถระเรียนว่า "กระผมชำนาญคัมภีร์มัชฌิมนิกายขอรับ" พระมลยวาสิเทวเถระชี้แจงว่า "อาวุโส ชื่อว่าคัมภีร์มัชฌิมนิกายนั้นเป็นสิ่งยากที่จะรักษาอยู่ เมื่อขณะสาธยายมูลปัณณาสกะอยู่นั้น มัชฌิมปัณณาสกะย่อมแทรกมาโดยพลั้งเผลอ เพราะสุตตบทและวาระทั้งหลายคล้าย ๆ กัน เมื่อขณะสาธยายมัชฌิมปัณณาสกะอยู่นั้น อุปริปัณณาสกะย่อมหลงแทรกมา คุณจักมีโอกาสทำกัมมัฏฐานที่ไหน" พระมัชฌิมภาณกเทวเถระเรียนรับรองว่า "ไม่เป็นไร ขอรับ กระผมได้กัมมัฏฐานในสำนักของท่านไปแล้ว จักไม่ดูพระคัมภีร์อีกต่อไป" หลังจากรับเอาพระกัมมัฏฐานไปแล้ว พระเถระมิได้ทำการสาธยายเป็นเวลาถึง ๑๙ พรรษา ครั้นต่อมาพรรษาที่ ๒๐ ท่านก็ได้บรรลุพระอรหัต ท่านได้พูดกับภิกษุที่มาหาเพื่อต้องการให้สาธยายว่า "อาวุโสทั้งหลาย ผมไม่ได้ดูพระปริยัติมาถึง ๒๐ พรรษาแล้ว ก็แต่ว่า ผมได้ทำการสั่งสอนมาแล้ว ท่านทั้งหลายลองเริ่มสาธยาย ณ ตรงนี้" ครั้นแล้วพระเถระก็มิได้มีความสงสัยในพยัญชนะเพียงตัวเดียวตั้งแต่ต้นจนจบ

เรื่องพระนาคเถระ

แม้พระนาคเถระผู้อาศัยอยู่วัดป่ากรุพิยคีรี ก็ได้ทอดทิ้งพระปริยัติธรรมไปบำเพ็ญสมณธรรมถึง ๑๘ พรรษา ครั้นต่อมาท่านได้แสดงคัมภีร์วัตถุกถาแก่ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นได้นำไปเทียบเคียงดูกับที่พวกพระเถระผู้คามวาสีแสดง ก็ปรากฏว่าที่มาโดยผิดลำดับนั้นแม้เพียงปัญหาข้อเดียวก็มิได้มี

เรื่องพระจูฬาภยเถระ

แม้ที่วัดมหาวิหาร ก็มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อจูฬาภยะ ทรงจำพระไตรปิฎก แต่ไม่ได้เรียนคัมภีร์อรรถกถาเลย แล้วได้ให้ตีกลองสุวรรณเภรีประกาศว่า “ข้าพเจ้าจักแสดงพระไตรปิฎก ณ สนามแห่งพุทธบริษัทผู้เรียนนิกาย ๕” ภิกษุสงฆ์ได้กล่าวเตือนว่า “พระบาลีของพวกอาจารย์ที่ไหนกัน คุณจงแสดงเฉพาะพระบาลีที่เรียนมาจากสำนักอาจารย์ของตนเท่านั้นที่จะแสดงนอกลู่นอกทางไปนั้น พวกเราจะไม่ยอมเป็นอันขาด”

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ เมื่อพระจูฬาภยเถระนั้นมายังที่อุปัฏฐาก จึงได้สอบถามว่า “อาวุโส เธอให้ตีกลองประกาศหรือ ?” พระจูฬาภยเถระเรียนว่า “ใช่แล้ว ขอรับ” พระอุปัชฌาย์ซักว่า “เธอให้ตีกลองประกาศทำไม ?” พระจูฬาภยเถระเรียนว่า “กระผมจักแสดงพระปริยัติธรรม ขอรับ” พระอุปัชฌาย์จึงลองตั้งปัญหาถามว่า “นี่แน่อาวุโส อภยะ ธรรมบทนี้อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างไร ?” พระจูฬาภยเถระเรียนตอบว่า “อธิบายอย่างนี้ขอรับ” พระอุปัชฌาย์ค้านว่า “หึง หึง” พระจูฬาภยเถระได้เรียนตอบโดยปริยายอื่น ๆ อีกถึง ๓ ครั้ง ว่า “อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ ๆ ขอรับ” พระอุปัชฌาย์คัดค้านว่า “หึง หึง หมดทุกปริยาย” แล้วกล่าวแนะนำว่า “อาวุโส อภยะ ที่เธอตอบครั้งแรกนั้นถูกแล้ว เป็นกถามรรค ของอาจารย์ล่ะ แต่เพราะเหตุที่เธอไม่ได้เรียนต่อปากของอาจารย์ เธอจึงไม่อาจตั้งหลักอยู่ได้ว่าอาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ เธอจงไปเถิด ไปเรียนในสำนักของพระอาจารย์ทั้งหลายผู้ควรจะสอนเธอได้” พระจูฬาภยเถระเรียนถามพระอุปัชฌาย์ว่า “กระผมควรจะไปเรียน ณ ที่ไหนขอรับ” พระอุปัชฌาย์ได้แนะนำว่า “พระเถระชื่อมหาธัมมรักขิตะ เป็นผู้ทรงจำพระไตรปิฎกได้อย่างครบถ้วน อยู่ที่วัดตุลาธารปัพพตวิหาร ในโรหณชนบท ฝั่งแม่น้ำฟากโน้น เธอจงไปยังสำนักของท่านนั้นเถิด”

พระจูฬาภยเถระรับคำพระอุปัชฌาย์ว่า “สาธุ ขอรับ” กราบลาพระอุปัชฌาย์แล้วพร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ ได้ตรงไปยังสำนักของพระธัมมรักขิตเถระ ครั้นไปถึงกราบนมัสการแล้วก็ได้นั่งคอยโอกาสอยู่ ขณะนั้น พระเถระจึงทักขึ้นว่า “เธอมาทำไม” พระจูฬาภยเถระเรียนว่า “กระผมมาเพื่อฟังธรรม ขอรับ” พระเถระให้โอกาสว่า “อาวุโส อภยะ นักศึกษาทั้งหลายพากันเรียนถามผมแต่ในคัมภีร์ทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายตลอดกาล ส่วนคัมภีร์ที่เหลือผมไม่ได้ดูมาเป็นเวลาประมาณ ๓๐ พรรษาแล้ว แต่ไม่เป็นไร คุณจงช่วยสอนธรรมในสำนักของผมเวลากลางคืนก็แล้วกัน ส่วนเวลากลางวันผมจักแสดงธรรมให้คุณฟัง” พระอภยเถระรับคำพระเถระว่า “สาธุ ขอรับ” แล้วได้ปฏิบัติตามที่ได้ให้ปฏิญญานั้นทุกประการ

ชาวบ้านทั้งหลายได้ให้สร้างมณฑป (ปะรำ) ขนาดใหญ่ขึ้นที่ตรงประตูบริเวณ แล้วได้พากันมาฟังธรรมทุก ๆ วัน ในเวลากลางคืนพระเถระก็ได้สอนธรรมเหมือนกัน เมื่อพระธัมมรักขิตเถระแสดงธรรมอยู่ในเวลากลางวันนั้น ครั้นทำให้การแสดงธรรมจบลงโดยลำดับแล้ว จึงลงจากตั่งมานั่งบนเสื่อ ณ ที่ใกล้พระอภยเถระแล้วพูดว่า "อาวุโส อภยะ คุณจงสอนกัมมัฏฐานให้แก่ฉันด้วย" พระอภยเถระเรียนว่า "ท่านพูดอะไรขอรับ กระผมฟังธรรมอยู่ในสำนักของท่านแท้ ๆ มิใช่หรือ ? จักให้กระผมสอนธรรมที่ท่านได้ทราบแล้วอย่างไร" ลำดับนั้น พระเถระได้พูดกับพระอภยเถระว่า "ชื่อว่าทางของผู้บรรลุถึงธรรมแล้วนี้ มันเป็นอีกเรื่องหนึ่ง" ได้ยินว่า เวลานั้นพระอภยเถระนั้นเป็นพระโสดาบันอริยบุคคล เมื่อเป็นเช่นนี้ท่านจึงได้ให้พระกัมมัฏฐานแก่พระมหาธัมมรักขิตเถระนั้น ครั้นแล้วก็ได้กลับมาสอนธรรมประจำอยู่ที่โลหะปราสาท ต่อมาท่านได้ทราบข่าวว่า พระเถระปรินิพพานเสียแล้ว ครั้นท่านได้ทราบข่าวดังนั้นจึงบอกศิษย์ว่า คุณช่วยหยิบจีวรมาให้ที ท่านห่มจีวรอย่างเป็นปริมณฑลเพื่อแสดงคารวะแก่พระอาจารย์ แล้วกล่าวสรรเสริญคุณของพระอาจารย์ในท่ามกลางภิกษุทั้งหลายว่า "อาวุโสทั้งหลาย พระอรหัตมรรคเป็นคุณสมควรแก่พระอาจารย์ของเรา พระอาจารย์ของเราเป็นบุคคลที่ซื่อตรง ด้วยไม่มีมารยาสาไถย เป็นบุรุษอาชาไนย พระอาจารย์ของเรานั้นท่านลงจากตั่งมานั่งบนเสื่อ ณ ที่ใกล้เราผู้เป็นธัมมันเตวาสิกของท่าน แล้วพูดว่า 'คุณจงสอนพระกัมมัฏฐานให้แก่ฉัน' ฉะนี้ อาวุโสทั้งหลาย พระอรหัตมรรคเป็นคุณอันสมควรแก่พระเถระโดยแท้"

คันถะ คือการรักษาปริยัติธรรม ย่อมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุทั้งหลายผู้มีคุณสมบัติเห็นปานดังนี้ ด้วยประการฉะนี้

๑๐. อธิบายอิทธิปลิโพธ

คำว่า **อิทธิ** หมายเอาอิทธิฤทธิ์อันเป็นของปุถุชน ก็แหละ อิทธิฤทธิ์ของปุถุชนนั้น ย่อมเป็นสิ่งที่รักษาได้ยาก เหมือนทารกที่ยังนอนหงาย และเหมือนข้าวกล้าที่ยังอ่อน ย่อมเสื่อมไปได้ด้วยเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่ว่าอิทธิฤทธิ์ปุถุชนนั้นเป็นเครื่องกังวลแก่วิปัสสนาเท่านั้น หาเป็นเครื่องกังวลแก่สมาธิไม่ เพราะต้อง

ผ่านสมาธิมาแล้วจึงจะได้บรรลุถึงอิทธิฤทธิ์ อธิบายว่า อิทธิฤทธิ์นั้นเป็นเครื่องกังวลแก่วิปัสสนาสำหรับโยคีบุคคลผู้เป็นสมถยานิก มิได้เป็นเครื่องกังวลสำหรับโยคีบุคคลผู้เป็นวิปัสสนายานิก เพราะว่าโดยมากโยคีบุคคลผู้ได้ฌานแล้วย่อมเป็นสมถยานิกทั้งนั้น เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ต้องการวิปัสสนาจึงจะต้องตัดอิทธิปลิโพธ ส่วนปลิโพธที่เหลืออีก ๙ อย่าง โยคีบุคคลผู้ต้องการสมถะนอกนี้จำต้องตัด ด้วยประการฉะนี้

อรรถาธิบายความอย่างพิสดารในปลิโพธกถา อันเป็นประการแรก ยุติเพียงเท่านี้

กัมมัฏฐาน ๒ อย่าง

[๔๒] แหละในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน** ฉะนี้ มีอรรถาธิบายโดยพิสดารดังต่อไปนี้ :-

กัมมัฏฐานมี ๒ อย่าง คือ สัพพัตถกกัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานที่ปรารถนาเป็นเบื้องต้น ในการบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง ๑ ปาริหาริยกัมมัฏฐาน กัมมัฏฐานที่จำต้องรักษาอยู่เป็นนิจ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่า สัพพัตถกกัมมัฏฐาน ได้แก่ ความมีเมตตาในหมู่ภิกษุเป็นต้น ๑ กับมรณสติ คือการระลึกถึงความตาย ๑ ฝ่าย เกจิอาจารย์พวกหนึ่ง หมายเอาอสุภสัญญา คือความสำคัญเห็นในแง่ที่ไม่สวยไม่งาม

อธิบายว่า อันภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้น ชั้นต้นต้องกำหนดเสียก่อนแล้วจึงเจริญเมตตาไปในหมู่ภิกษุซึ่งอยู่ในเขตว่า ภิกษุที่อยู่ในวัดนี้ทั้งหมด จงมีความสุขเถิด อย่าได้เบียดเบียนกันเลย แต่นั้นพึงเจริญเมตตาไปในเทวดาทั้งหลายที่อยู่ในเขต แต่นั้นพึงเจริญไปในชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม คือหมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต แต่นั้นพึงเจริญไปในสัตว์ทุกชนิดนับแต่มนุษย์ทั้งหลายซึ่งอยู่ในโคจรคามนั้น

โดยเหตุที่ภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้นมีเมตตาจิตในหมู่ภิกษุ ชื่อว่าทำให้หมู่ภิกษุที่อยู่ร่วมกันนั้นเกิดมีจิตใจนุ่มนวลในตน แต่นั้นภิกษุเหล่านั้นก็จะมีการอยู่ร่วมกันอย่างสบายกับภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้น โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในเทวดาทั้งหลายซึ่งอยู่ในเขต พวกเทวดาผู้ที่เธอทำให้มีจิตใจอันนุ่มนวลแล้วนั้น ก็จะทำหน้าที่รักษาเธอเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาอันเป็นธรรม โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในชนผู้เป็นใหญ่

ในโคจรคาม พวกชนผู้เป็นใหญ่ที่เธอทำให้เป็นผู้มีจิตอันนุ่มนวลแล้วนั้น ก็จะช่วยรักษาเครื่องบริขารเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาอันเป็นธรรม โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในมนุษย์ทั้งหลายในโคจรคามนั้น พวกมนุษย์ทั้งหลายที่เธอทำให้เป็นผู้มีความเลื่อมใสแล้วนั้น ก็จะไม่ข่มเหงเบียดเบียน โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในสรรพสัตว์ทุกชนิดนั้น เธอก็จะเป็นผู้มีอันเที่ยวไปไม่เดือดร้อนในที่ทั้งปวง

ก็แหละ เมื่อภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้นครุ่นคิดพิจารณาอยู่ด้วยมรณสติว่า เราจะต้องตายอย่างแน่นอน ฉะนี้ เธอก็จะงดเว้นอเนสนาคือการแสวงหาอันไม่สมควรเสีย จะมีความสังเวชสลดใจเพิ่มพูนทวียิ่ง ๆ ขึ้นไป ย่อมจะเป็นผู้มีจิตไม่ท้อถอยในสัมมาปฏิบัติ

แหละเมื่อเธอมีจิตสั่งสมอบรมดีแล้วด้วยอสุภสัญญา แม้อารมณ์อันเป็นทิพย์ก็จะครอบงำจิตด้วยอำนาจแห่งความโลภไม่ได้ ฉะนี้แล

กัมมัฏฐาน ๒ อย่างมีเมตตากัมมัฏฐานเป็นต้นนั้น เรียกว่า สัพพัตถกกัมมัฏฐาน เพราะเป็นกัมมัฏฐานที่ต้องการปรารถนาด้วยการอาเสวนะเบื้องต้นในการบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง ด้วยเป็นกัมมัฏฐานที่มีอุปการะมากดังพรรณนามาอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุให้สำเร็จแก่การประกอบภาวนาอันที่ตนประสงค์อย่างหนึ่ง

แหละในบรรดากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กัมมัฏฐานบทใดเหมาะสมแก่จริยาของโยคีบุคคลใด กัมมัฏฐานบทนั้นเรียกว่า ปาริหาริยกัมมัฏฐาน เพราะเหตุที่โยคีบุคคลนั้นจะต้องรักษาไว้เป็นนิจอย่างหนึ่ง เพราะเป็นปทัฏฐานแก่ภาวนากรรมขั้นสูง ๆ ขึ้นไปอย่างหนึ่ง

อาจารย์ผู้ให้กัมมัฏฐาน

ท่านผู้ใดก็ตามที่ให้กัมมัฏฐานทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวแล้วนี้ได้ ท่านผู้นี้แหละชื่อว่าผู้สามารถให้พระกัมมัฏฐาน ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ข้างต้นนั้น ผู้ประสงค์จะเจริญกัมมัฏฐานพึงเข้าไปหาท่านผู้เช่นนั้นนั่นเทียว

ส่วนคำว่า กัลยาณมิตร นั้น หมายเอากัลยาณมิตรผู้ที่ดำรงตนอยู่ในฝ่ายข้างดี มีจิตมุ่งในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ซึ่งประกอบด้วยคุณสมบัติประจำตนมีอาทิอย่างนี้ คือ

ปิโย ครุ ภาวนีโย วตฺตา จ วจนกฺขโม
คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โน จฏฺฐาเน นิโยชโก[๑]

๑. มีคุณสมบัติเป็นที่รัก
๒. มีคุณสมบัติเป็นที่น่าเคารพ
๓. มีคุณสมบัติเป็นที่น่าสรรเสริญ
๔. เป็นผู้สามารถว่ากล่าวตักเตือน
๕. เป็นผู้อดกลั้นต่อถ้อยคำต่ำ ๆ สูง ๆ ได้
๖. เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำที่สุขุมลุ่มลึกได้ และ
๗. เป็นผู้ไม่แนะนำในทางที่ไม่สมควร

อธิบายลักษณะกัลยาณมิตร

อธิบายว่า ท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้น ย่อมเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศรัทธา ๑ สมบูรณ์ด้วยศีล ๑ สมบูรณ์ด้วยสุตะ ๑ สมบูรณ์ด้วยจาคะ ๑ สมบูรณ์ด้วยวีริยะ ๑ สมบูรณ์ด้วยสติ ๑ และเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา ๑ คือย่อมเชื่อมั่นต่อความตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้าและเชื่อมั่นต่อกรรมและผลแห่งกรรมด้วยศรัทธาสมบัติ ไม่ยอมปล่อยวางการแสวงหาประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งสัมมาสัมโพธิญาณด้วยศรัทธาสมบัตินั้น ย่อมเป็นที่รักเป็นที่เคารพเป็นที่น่าสรรเสริญ เป็นผู้ทักท้วงตำหนิโทษว่ากล่าว เป็นผู้อดกลั้นต่อถ้อยคำของสัตว์ทั้งหลายได้ด้วยศีลสมบัติ เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำอันลุ่มลึก ซึ่งประกอบด้วยสัจธรรมและปฏิจจสมุปปาทธรรมเป็นต้นด้วยสุตสมบัติ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีกับหมู่คณะด้วยจาคสมบัติ เป็นผู้เพียรพยายามในการปฏิบัติทั้งที่เป็นประโยชน์ตนและประโยชน์คนอื่นด้วยวีริยสมบัติ เป็นผู้มีสติตั้งมั่นในทางดีด้วยสติสมบัติ เป็นผู้มีจิตไม่คิดฟุ้งมีจิตมั่นคงด้วยสมาธิสมบัติ และรู้แจ้งชัดไม่วิปริตผิดเพี้ยนด้วยปัญญาสมบัติ ท่านผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเห็นปานนี้นั้น ย่อมสอดส่องมองเห็นคติแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม

---

๑ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗

ด้วยสติ รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นโทษของสัตว์ทั้งหลายตามเป็นจริงด้วยปัญญา มีจิตแน่วแน่อยู่ในสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นโทษนั้นด้วยสมาธิ ช่วยกำจัดสิ่งที่เป็นโทษ พยายามชักจูงแนะนำสัตว์ทั้งหลายในสิ่งที่เป็นประโยชน์ด้วยวีริยะ ฉะนี้

กัลยาณมิตรตัวอย่าง

ก็แหละ กัลยาณมิตรผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทุก ๆ ประการนั้น คือ พระสัมมา-สัมพุทธเจ้า โดยมีพระบาลีรับรองว่า

อานนท์ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติความเกิดได้ ด้วยอาศัยกัลยาณมิตรคือเราตถาคตนั่นเทียว[๑]

เพราะเหตุดังนั้น เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่นั้น การเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั้นนั่นแลเป็นประเสริฐที่สุด แต่เมื่อพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานไปแล้ว ในบรรดาพระมหาสาวก ๘๐ องค์ องค์ใดยังมีชนมายุอยู่ การเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระมหาสาวกองค์นั้น ย่อมเป็นการสมควร เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มีอยู่แล้ว ก็พึงเรียนเอาในสำนักของพระอรหันตขีณาสพองค์ที่ได้ฌานจตุกกนัยหรือฌานปัญจกนัย ด้วยพระกัมมัฏฐานบทที่ตนประสงค์จะเรียนเอานั้น แล้วเจริญวิปัสสนาซึ่งมีฌานเป็นปทัฏฐาน จนได้บรรลุถึงซึ่งความสิ้นสุดแห่งอาสวกิเลสนั่นเถิด

ถาม - ก็แหละ พระอรหันตขีณาสพนั้น ท่านประกาศตนให้ทราบหรือว่าท่านเป็นพระขีณาสพ ?

ตอบ - จะต้องตอบทำไม เพราะพระอรหันตขีณาสพนั้น ท่านรู้ถึงภาวะที่ผู้จะทำความเพียรแล้วย่อมแสดงตนให้ทราบด้วยความอาจหาญและรื่นเริง โดยชี้ให้เห็นถึงภาวะแห่งการปฏิบัติไม่เป็นโมฆะ พระอัสสคุตตเถระรู้ว่า ภิกษุนี้เป็นผู้จะทำกัมมัฏฐานฉะนี้แล้ว ท่านปูลาดแผ่นหนังไว้บนอากาศแล้วนั่งขัดสมาธิอยู่บนแผ่นหนังนั้น บอกพระกัมมัฏฐานแก่ภิกษุผู้ปรารภพระกัมมัฏฐานแล้ว มิใช่หรือ ?

---

๑ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๙/๑๕๒, สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒/๓

เพราะเหตุฉะนั้น ถ้าโยคีบุคคลได้พระอรหันตขีณาสพ ข้อนั้นนับว่าเป็นบุญ แต่ถ้าหาไม่ได้ พึงเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของท่านผู้ทรงคุณสมบัติเหล่านี้ โดยจากก่อนมาหลังคือ พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุถุชนผู้ได้ฌาน ท่านผู้ทรงจำปิฎกทั้งสาม ท่านผู้ทรงจำปิฎกสอง ท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่ง แม้เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่งก็ไม่มี ท่านผู้ใดมีความชำนาญแม้เพียงสังคีติอันเดียวพร้อมทั้งอรรถกถา และเป็นผู้มีความละอายด้วย พึงเรียนกัมมัฏฐานในสำนักของท่านผู้นั้นเถิด ด้วยว่าบุคคลผู้มีลักษณะเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่าเป็นผู้รักษาประเพณี เป็นอาจารย์ผู้ยึดถือมติของอาจารย์ ไม่ใช่ผู้ถือมติของตนเองเป็นใหญ่ เพราะเหตุฉะนี้แหละ พระเถระในปางก่อนทั้งหลาย จึงได้กล่าวประกาศไว้ถึง ๓ ครั้งว่า ท่านผู้มีความละอายจักรักษา, ท่านผู้มีความละอายจักรักษา, ท่านผู้มีความละอายจักรักษา ฉะนี้

ก็แหละ ในบรรดากัลยาณมิตรเหล่านั้น กัลยาณมิตรที่เป็นพระอรหันตขีณาสพเป็นอาทิ ที่ข้าพเจ้ากล่าวมาในตอนต้น ท่านย่อมบอกพระกัมมัฏฐานให้ได้เฉพาะแต่แนวทางที่ท่านได้บรรลุมาด้วยตนเองเท่านั้น ส่วนกัลยาณมิตรผู้เป็นพหุสูต เพราะเหตุที่พระบาลีและอรรถกถาอันเป็นอุปการะแก่กัมมัฏฐานเป็นสิ่งที่ท่านได้เข้าไปหาพระอาจารย์นั้น ๆ แล้วเรียนเอาอย่างขาวสะอาด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยเหลืออยู่ ท่านจึงเลือกสรรเอาแต่สุตบทและเหตุอันคล้อยตามสุตบทซึ่งสมควรแก่กัมมัฏฐานนั้น ๆ จากนิกายนี้บ้างโน้นบ้าง แล้วเอามาปรับปรุงให้เป็นที่สะดวกสบายเหมาะสมแก่โยคีบุคคลผู้ที่ท่านจะให้กัมมัฏฐาน แสดงวิธีแห่งกัมมัฏฐานให้เห็นแนวทางอย่างกว้างขวาง เป็นดุจพญาช้างบุกไปในสถานที่รกชัฏ จึงจักบอกกัมมัฏฐาน

เพราะเหตุฉะนั้น โยคีบุคคลพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน ซึ่งมีคุณสมบัติเห็นปานฉะนี้ ทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านแล้ว พึงเรียนเอาพระกัมมัฏฐานเถิด

ระเบียบเข้าหาอาจารย์ผู้กัลยาณมิตร

แหละถ้าโยคีบุคคลได้กัลยาณมิตรนั้นในวัดเดียวกัน ข้อนั้นนับว่าเป็นบุญ แต่ถ้าหาไม่ได้ ท่านอยู่ ณ วัดใดก็พึงไป ณ ที่วัดนั้น และเมื่อไปนั้น อย่าล้างเท้า อย่าทาน้ำมัน อย่าสวมรองเท้า อย่ากั้นร่ม อย่าให้ศิษย์ช่วยถือทะนานน้ำมันและน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้น อย่าไปอย่างมีอันเตวาสิกห้อมล้อม แต่พึงไปอย่างนี้ คือ พึงทำ

คมิกวัตร (วัตรของผู้เตรียมจะไป) ให้เสร็จบริบูรณ์แล้วถือเอาบาตรและจีวรของตนด้วยตนเองไป เมื่อแวะพัก ณ วัดใด ๆ ในระหว่างทาง พึงทำวัตรปฏิบัติ ณ วัดนั้นๆ ตลอดไป คือในเวลาเข้าไป พึงทำอาคันตุกวัตร[๑] ในเวลาจะออกมา พึงทำคมิกวัต[๒] ให้บริบูรณ์ พึงมีเครื่องบริขารเพียงเล็กน้อยและมีความประพฤติอย่างเคร่งครัดที่สุด

ก่อนแต่จะเข้าไปสู่วัดนั้น พึงให้ทำไม้ชำระฟันให้เป็นกัปปิยะสมควรแก่ที่จะใช้ได้เสียแต่ในระหว่างทาง แล้วพึงถือเข้าไป และอย่าได้ไปแวะพัก ณ บริเวณอื่นด้วยตั้งใจว่าจะพักสักครู่หนึ่ง ล้างเท้าทาน้ำมันเท้าเป็นต้นแล้วจึงจะไปสำนักของอาจารย์ เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ถ้าในวัดนั้นจะพึงมีพวกภิกษุที่ไม่ลงคลองกันกับอาจารย์นั้น ภิกษุเหล่านั้นก็จะพึงซักถามถึงเหตุที่มาแล้ว ประกาศตำหนิติโทษของอาจารย์ให้ฟัง จะพึงก่อกวนให้เกิดความเดือดร้อนใจว่า ฉิบหายแล้วสิ ถ้าคุณมาสู่สำนักของภิกษุองค์นั้น ข้อนี้ก็จะพึงเป็นเหตุให้ต้องกลับไปเสียจากที่นั้นได้ เพราะฉะนั้น พึงถามถึงที่อยู่ของอาจารย์แล้วตรงไปยังที่นั้นเลยทีเดียว

ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์

ถ้าแหละ แม้อาจารย์นั้นจะเป็นผู้อ่อนพรรษากว่า ก็อย่าพึงยินดีต่อการช่วยรับบาตรและจีวรเป็นต้น ถ้าท่านแก่พรรษากว่า พึงไปไหว้ท่านแล้วยืนคอยอยู่ก่อน พึงเก็บบาตรและจีวรไว้ตามที่ท่านแนะนำว่า “อาวุโส เก็บบาตรและจีวรเสีย” ถ้าปรารถนาอยากจะดื่มก็จงดื่มตามที่ท่านแนะนำว่า “อาวุโส นิมนต์ดื่มน้ำ” แต่อย่าเพิ่งล้างเท้าทันทีตามที่ท่านแนะนำว่า “ล้างเท้าเสีย อาวุโส” เพราะถ้าเป็นน้ำที่พระอาจารย์ตักเอามาเอง ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่สมควร แต่เมื่อท่านแนะนำว่า “ล้างเถิดอาวุโส ฉันไม่ได้ตักมาเองดอก คนอื่นเขาตักมา” พึงไปนั่งล้างเท้า ณ โอกาสอันกำบังที่อาจารย์มองไม่เห็น หรือ ณ ส่วนข้างหนึ่งของวิหารอันเป็นที่ว่างเปล่า

---

๑ อาคันตุกวัตร ได้แก่ธรรมเนียมอันภิกษุผู้เป็นแขกจะพึงปฏิบัติ คือ ๑. เคารพในเจ้าของถิ่น ๒. แสดงความเกรงใจ ๓. แสดงอาการสุภาพ ๔. แสดงอาการสนิทสนม ๕. ประพฤติให้ถูกธรรมเนียมของเจ้าของถิ่น ๖. อยู่ในเสนาสนะแล้วอย่าดูดาย

๒ คมิกวัตร ได้แก่ธรรมเนียมอันภิกษุผู้เตรียมจะไปพึงปฏิบัติ คือ ๑. เก็บงำเสนาสนะให้เรียบร้อย ๒. มอบคืนเสนาสนะและเครื่องใช้ ๓. บอกลาเจ้าของถิ่น

ถ้าแหละ ท่านอาจารย์หยิบเอาขวดน้ำมันสำหรับทามาให้ พึงลุกขึ้นรับโดยเคารพด้วยมือทั้งสอง เพราะถ้าไม่รับ ความสำคัญเป็นอย่างอื่นก็จะพึงมีแก่อาจารย์ว่า ภิกษุนี้ทำการสมโภคคือการใช้ร่วมกันให้กำเริบเสียหายตั้งแต่บัดนี้เทียว (รังเกียจการใช้สิ่งของร่วมกัน) แต่ครั้นรับแล้วอย่าพึงทาตั้งต้นแต่เท้าไป เพราะถ้าน้ำมันนั้นเป็นน้ำมันสำหรับทาตัวของพระอาจารย์แล้ว ก็จะเป็นสิ่งที่ไม่สมควร เพราะฉะนั้นพึงทาศีรษะแล้วทาตามลำตัวเป็นต้นก่อน แต่เมื่อท่านแนะนำว่า "อาวุโส ทาเท้าก็ได้ น้ำมันนี้เป็นน้ำมันสำหรับรักษาอวัยวะทั่วไป" พึงทาที่ศีรษะนิดหน่อยแล้วจึงทาเท้า ครั้นทาเสร็จแล้วพึงเรียนว่า "กระผมขออนุญาตเก็บขวดน้ำมันนี้ขอรับ" เมื่อท่านรับเองก็พึงมอบถวายคืน

อย่าเพิ่งเรียนขอว่า "ขอท่านกรุณาบอกพระกัมมัฏฐานให้แก่กระผมด้วย" ตั้งแต่วันที่มาถึง แต่ถ้าอุปัฏฐากประจำของท่านอาจารย์มี พึงขออนุญาตกะเขาแล้วทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านนับตั้งแต่วันที่สองไป ถ้าแม้ขอแล้วแต่เขาไม่ยอมอนุญาตให้ เมื่อได้โอกาสก็พึงทำทันที เมื่อทำวัตรปฏิบัติพึงจัดเอาไม้ชำระฟัน ๓ ชนิดเข้าไปวางไว้ คือชนิดเล็ก ชนิดกลางและชนิดใหญ่ พึงตระเตรียมน้ำบ้วนปากและน้ำสรง ๒ ชนิด คือน้ำเย็นและน้ำอุ่น แต่นั้นพึงสังเกตไว้ ท่านอาจารย์ใช้ชนิดไหนถึง ๓ วัน ก็พึงจัดเฉพาะชนิดนั้นตลอดไป เมื่อท่านไม่ถือระเบียบแน่นอน ใช้ตามมีตามเกิด ก็พึงจัดไปไว้ตามที่ได้

ธุระอะไรที่ข้าพเจ้าจะต้องพิจารณามากเล่า วัตรปฏิบัติโดยชอบอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้แล้วฉันใด พึงทำวัตรปฏิบัติแม้นั้นให้ครบทุก ๆ อย่าง ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาขันธกะ วินัยปิฎก มีอาทิว่า :-

> **ภิกษุทั้งหลาย อันเตวาสิกพึงประพฤติปฏิบัติโดยชอบในพระอาจารย์ กิริยาที่ประพฤติปฏิบัติโดยชอบในพระอาจารย์นั้น ดังนี้ พึงลุกขึ้นแต่เช้าแล้วถอดรองเท้าเสีย ห่มจีวรเฉวียงบ่า ถวายไม้ชำระฟัน ถวายน้ำล้างหน้า ปูลาดอาสนะ ถ้ามีข้าวต้ม พึงล้างภาชนะให้สะอาดแล้วน้อมข้าวต้มเข้าไปถวาย**[๑]

---

๑ วิ. ม. (ไทย) ๔/๗๘/๑๐๗

เมื่อโยคีบุคคลทำให้ท่านอาจารย์พอใจด้วยวัตรสมบัติอยู่โดยทำนองนี้ ตกถึงเวลาเย็น กราบท่านแล้ว เมื่อท่านอนุญาตให้ไปว่าไปได้ฉะนี้ จึงค่อยไป เมื่อใดท่านถามว่า "เธอมา ณ ที่นี้เพื่อประสงค์สิ่งใดหรือ ?" เมื่อนั้น พึงกราบเรียนเหตุที่มาให้ทราบ ถ้าท่านไม่ถามเลย แต่ก็ยินดีต่อวัตรปฏิบัติ ครั้นล่วงเลยมาถึง ๑๐ วันหรือปักษ์หนึ่งแล้ว แม้ถึงท่านจะอนุญาตให้ไป ก็อย่าเพิ่งไป พึงขอให้ท่านให้โอกาสแล้วพึงกราบเรียนถึงเหตุที่มาให้ทราบสักวันหนึ่ง หรือพึงไปหาท่านให้ผิดเวลา เมื่อท่านถามว่า มาทำไม ? พึงฉวยโอกาสกราบเรียนถึงเหตุที่มา ถ้าท่านนัดหมายให้มาเช้าก็พึงไปเช้าตามนัดนั่นแล

ก็แหละ ถ้าตามเวลาที่นัดหมายนั้น โยคีบุคคลเกิดเสียดท้องด้วยโรคดีกำเริบก็ดี หรืออาหารไม่ย่อยเพราะไฟธาตุอ่อนก็ดี หรือโรคอะไรอย่างอื่นเบียดเบียนก็ดี พึงเรียนโรคนั้นให้ท่านอาจารย์ทราบตามความจริง แล้วกราบเรียนขอเปลี่ยนเวลาที่ตนสบาย แล้วพึงเข้าไปหาในเวลานั้น ทั้งนี้เพราะว่า ในเวลาที่ไม่สบายแม้ท่านอาจารย์จะบอกพระกัมมัฏฐานให้ก็ไม่สามารถที่จะมนสิการได้

อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปว่า พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐานยุติเพียงเท่านี้

จริยา ๖ อย่าง

[๔๓] บัดนี้ จะอรรถาธิบายความในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **อันเหมาะสมแก่จริยาของตน** ฉะนี้ต่อไป

คำว่า **จริยา** ได้แก่จริยา ๖ อย่าง คือ

๑. ราคจริยา[๑] ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจราคะ
๒. โทสจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโทสะ

---

๑ คำว่า ราคจริยา มีอรรถวิเคราะห์ว่า สนฺตาเน ราคสฺส อุสฺสนฺนภาเวน จรณํ ปวตฺติ ราคจริยา ความท่องเที่ยวไป ได้แก่ความเกิดขึ้นแห่งราคะในสันดานจนหนาแน่นเป็นอุปนิสัย เรียกว่า ราคจริยา จริยาอื่น ๆ ก็โดยทำนองเดียวกันนี้

๓. โมหจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโมหะ
๔. สัทธาจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจศรัทธา
๕. พุทธิจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจปัญญา
๖. วิตักกจริยา ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจวิตก

แต่เกจิอาจารย์ประสงค์เอาจริยาถึง ๑๔ อย่าง โดยบวกจริยา ๘ เข้าด้วย ดังนี้ คือ จริยาอื่นอีก ๔ ด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันของราคจริยาเป็นต้น คือ ราคโทสจริยา ๑ ราคโมหจริยา ๑ โทสโมหจริยา ๑ ราคโทสโมหจริยา ๑ และจริยา ๔ อย่างอื่นอีกด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันของสัทธาจริยาเป็นต้น คือ สัทธาพุทธิจริยา ๑ สัทธาวิตักกจริยา ๑ พุทธิวิตักกจริยา ๑ สัทธาพุทธิวิตักกจริยา ๑

แต่เมื่อจะกล่าวประเภทแห่งจริยา ด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันอย่างนี้แล้ว จริยาก็จะมีเป็นอเนกประการ โดยยกเอาราคจริยาเป็นต้นมาคละกันกับสัทธาจริยาเป็นต้น ความสำเร็จแห่งอรรถาธิบายที่ประสงค์ก็จะไม่พึงมี เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจแต่โดยสังเขปว่า จริยามีเพียง ๖ อย่างเท่านั้น[๑]

จริตบุคคล ๖ ประเภท

คำว่า จริยา ๑ ปกติ ๑ ความหนาแน่น ๑ โดยใจความเป็นอันเดียวกัน และด้วยอำนาจแห่งมูลจริยา ๖ อย่างนั้น บุคคลจึงมี ๖ ประเภทเหมือนกัน ดังนี้

๑. ราคจริตบุคคล คนราคจริต
๒. โทสจริตบุคคล คนโทสจริต
๓. โมหจริตบุคคล คนโมหจริต
๔. สัทธาจริตบุคคล คนศรัทธาจริต
๕. พุทธิจริตบุคคล คนพุทธิจริต และ
๖. วิตักกจริตบุคคล คนวิตกจริต

---

๑ จริยานี้ท่านแสดงไว้โดยพิสดารในสังยุตตสุตตฎีกา ผู้ปรารถนาพึงตรวจดูเถิด

อธิบายจริตบุคคล ๖ ประเภท

คนราคจริตมีส่วนเข้ากันได้กับคนศรัทธาจริต โดยมีอรรถาธิบายว่า ในสมัยที่กุศลจิตเกิดขึ้น สำหรับคนราคจริตนั้น ศรัทธามีกำลังมาก เพราะศรัทธามีคุณลักษณะใกล้กับราคะ ขยายความว่า ในฝ่ายอกุศล ราคะย่อมทำให้เยื่อใยติดใจในอารมณ์ไม่ห่อเหี่ยว ฉันใด ในฝ่ายกุศล ศรัทธาก็ทำให้เยื่อใยติดใจในอารมณ์ ไม่ห่อเหี่ยว ฉันนั้น ราคะย่อมแสวงหาวัตถุกาม ฉันใด ศรัทธาก็ย่อมแสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น ฉันนั้น และราคะย่อมไม่ละวางซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ฉันใด ศรัทธาก็ไม่ละวางซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉันนั้น

คนโทสจริตมีส่วนเข้ากันได้กับคนพุทธิจริต โดยมีอรรถาธิบายว่า ในสมัยที่กุศลจิตเกิดขึ้น สำหรับคนโทสจริตนั้น ปัญญามีกำลังมาก เพราะปัญญามีคุณลักษณะใกล้กับโทสะ ขยายความว่า ในฝ่ายอกุศล โทสะไม่เยื่อใย ไม่ติดอารมณ์ ฉันใด ในฝ่ายกุศล ปัญญาก็ไม่เยื่อใย ไม่ติดอารมณ์ ฉันนั้น โทสะย่อมแสวงหาแต่โทษแม้ที่ไม่มีจริง ฉันใด ปัญญาก็ย่อมแสวงหาแต่โทษที่มีจริง ฉันนั้น และโทสะย่อมเป็นไปโดยอาการหลีกเว้นสัตว์ ฉันใด ปัญญาก็ย่อมเป็นไปโดยอาการหลีกเว้นสังขาร ฉันนั้น

แหละ โมหจริตบุคคลมีส่วนเข้ากันได้กับวิตกจริตบุคคล โดยมีอรรถาธิบายว่า เมื่อโมหจริตบุคคลเพียรพยายามเพื่อทำให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นนั้น วิตกผู้ทำอันตรายย่อมชิงเกิดขึ้นเสียโดยมาก ทั้งนี้ เพราะวิตกมีลักษณะใกล้กับโมหะ ขยายความว่า โมหะเป็นสภาพไม่ตั้งมั่น เพราะเกลื่อนกลาดดาษดาไปในอารมณ์ ฉันใด วิตกก็เป็นสภาพไม่ตั้งมั่นเพราะตริตรึกนึกไปโดยประการต่าง ๆ ฉันนั้น และโมหะเป็นสภาพไหวหวั่นเพราะไม่หยั่งลงมั่นในอารมณ์ ฉันใด วิตกก็เป็นสภาพไหวหวั่นเพราะกำหนดอารมณ์รวดเร็ว ฉันนั้น

อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า จริยาอื่น ๆ ยังมีอีก ๓ อย่าง ด้วยอำนาจตัณหา ๑ มานะ ๑ ทิฏฐิ ๑ ใน ๓ อย่างนั้น ตัณหาก็ได้แก่ราคะนั่นเอง และมานะก็ประกอบด้วยราคะนั้น เพราะเหตุฉะนี้ ตัณหาและมานะทั้งสองจึงไม่พ้นราคจริตไปได้ ส่วนทิฏฐิจริยาก็บวกเข้าอยู่ในโมหจริยานั่นเอง เพราะทิฏฐิมีโมหะเป็นเหตุให้เกิด

ปัญหา ๓ ข้อในจริยา ๖ อย่าง

[๔๔] ๑. จริยา ๖ อย่างนี้นั้น มีอะไรเป็นเหตุ

๒. จะทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้ เป็นราคจริต บุคคลนี้ เป็นโทสจริต เป็นต้น จริตใดจริตหนึ่ง

๓. บุคคลจริตชนิดไหน มีธรรมเป็นที่สบายอย่างไร

วิสัชนาปัญหา ข้อที่ ๑

ในจริยา ๖ อย่างนั้น เกจิอาจารย์กล่าวไว้ว่า จริยา ๓ อย่างข้างต้น มีกรรมที่ได้สั่งสมมาแต่ชาติก่อนเป็นเหตุ ๑ มีธาตุและโทษเป็นเหตุ ๑

อธิบายว่า บุคคลผู้มีการกระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน หรือบุคคลที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนราคจริต บุคคลผู้สร้างเวรกรรมคือตัดช่องย่องเบาปล้นฆ่าและพันธนาจองจำไว้มากในชาติก่อน หรือบุคคลที่จุติจากนรกและกำเนิดนาคมาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนโทสจริต บุคคลที่ดื่มน้ำเมามากและขาดการศึกษาการค้นคว้าในชาติก่อน หรือบุคคลที่จุติจากกำเนิดดิรัจฉานมาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนโมหจริต

เกจิอาจารย์กล่าวว่า จริยา ๓ ข้างต้น มีกรรมที่สั่งสมมาในชาติก่อนเป็นเหตุอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพราะมีธาตุทั้ง ๒ คือ ธาตุดินและธาตุน้ำมาก บุคคลจึงเป็นคนโมหจริต เพราะมีธาตุทั้ง ๒ คือธาตุไฟและธาตุลมนอกนี้มาก บุคคลจึงเป็นคนโทสจริต และเพราะมีธาตุหมดทั้ง ๔ ธาตุสม่ำเสมอกัน บุคคลจึงเป็นคนราคจริต ส่วนในข้อว่าด้วยโทษนั้นคือบุคคลผู้มีเสมหะมากเป็นคนราคจริต บุคคลผู้มีลมมากเป็นคนโมหจริต หรือบุคคลผู้มีเสมหะมากเป็นคนโมหจริต บุคคลผู้มีลมมากเป็นคนราคจริต

เกจิอาจารย์กล่าวว่า จริยา ๓ ข้างต้น มีธาตุและโทษเป็นเหตุอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

มติมหาพุทธโฆสเถระแย้งเกจิอาจารย์

คำของพวกเกจิอาจารย์ทั้งหมดนี้ เป็นคำที่ไม่ได้พิจารณาอย่างรอบคอบ เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้มีการกระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อนก็ดี บุคคลจำพวกที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้ก็ดี ไม่ใช่จะเป็นคนราคจริตไปเสียทั้งหมดมิได้ หรือบุคคลจำพวกสร้างเวรกรรมมีการตัดช่องย่องเบาเป็นต้นไว้มากก็ดี บุคคลจำพวกที่จุติจากนรกเป็นต้นมาเกิดในโลกนี้ก็ดี ไม่ใช่จะเป็นคนโทสจริต คนโมหจริตไปเสียทั้งหมดมิได้ และการกำหนดเอาความมากของธาตุทั้ง ๔ โดยนัยตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ก็ไม่เป็นอย่างนั้นทีเดียว และในการกำหนดเอาโทษเล่า ก็กล่าวถึงเพียงคนราคจริตกับคนโมหจริต ๒ บุคคลเท่านั้น และแม้คำกำหนดด้วยอำนาจโทษนั้นก็ผิดกันทั้งเบื้องต้นเบื้องปลาย (เพราะการกำหนดจริยาด้วยอำนาจแห่งโทษว่า บุคคลเป็นคนราคจริตเป็นต้นด้วยมีโทษคือเสมหะเป็นต้นมากนั้น พวกเกจิอาจารย์กล่าวว่า บุคคลมีเสมหะมากเป็นคนราคจริตดังนี้แล้วกลับกล่าวว่า บุคคลมีเสมหะมากเป็นคนโมหจริต และว่าบุคคลมีลมมากเป็นคนโมหจริต แล้วยังซ้ำกล่าวว่า บุคคลมีลมมากเป็นคนราคจริตอีกเล่า) และในศรัทธาจริยาเป็นต้น ก็มิได้กล่าวถึงเหตุแห่งจริยาอะไรเลย แม้แต่อย่างเดียว

มติของท่านอรรถกถาจารย์

ส่วนการวินิจฉัยตามแนวมติของท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ในอธิการนี้ มีดังนี้ กล่าวคือ ในการระบุเอาส่วนที่มากหนาของเหตุ ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ สัตว์[๑] ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นผู้มีโลภะมากหนา เป็นผู้มีโทสะมากหนา เป็นผู้มีโมหะมากหนา เป็นผู้มีอโลภะมากหนา เป็นผู้มีอโทสะมากหนา และเป็นผู้มีอโมหะมากหนา ทั้งนี้โดยนิยามแห่งเหตุมีโลภะเป็นต้นอันเป็นไปในภพก่อน ดังนี้

อกุศลวาระ ๔

๑. บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะมีกำลังมากแต่อโลภะมีกำลังน้อย อโทสะ, อโมหะมีกำลังมาก แต่โทสะ, โมหะมีกำลังน้อย อโลภะซึ่งมีกำลังน้อยของบุคคลนั้นย่อมไม่สามารถครอบงำโลภะได้ ส่วนอโทสะ, อโมหะมีกำลังมาก จึงสามารถครอบงำ

---

๑ อภิ. สํ. อ. (บาลี) ๑/๔๙๘/๓๒๕-๓๒๖

โทสะ, โมหะได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ชื่อว่า บังเกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิวิบากอันกรรมนั้นเผล็ดผลให้ ย่อมเป็นคนขี้โลภ แต่อ่อนโยน ไม่มักโกรธ มีปัญญา มีปรีชาญาณแหลมคมดังเพชร

๒. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ โทสะมีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะ มีกำลังน้อย อโมหะมีกำลังมากแต่โมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลภด้วย ขี้โกรธด้วย โดยนัยต้นนั่นเทียว แต่เป็นคนเจ้าปัญญา มีญาณปรีชาแหลมคมดังเพชร เหมือนพระทัตตาภยเถระเป็นตัวอย่าง

๓. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลภด้วย มีปัญญาอ่อนด้วย โดยนัยต้นนั่นเทียว แต่เป็นคนอ่อนโยน ไม่ขี้โกรธเหมือนพระพากุลเถระเป็นตัวอย่าง

๔. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ โทสะ โมหะ ครบทั้ง ๓ เหตุ มีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะ อโมหเหตุมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลภด้วย ขี้โกรธด้วย ขี้หลงด้วย โดยนัยต้นนั่นเทียว

กุศลวาระ ๔

๑. ส่วนบุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ, โทสะ, โมหะมีกำลังมาก แต่โลภะ, อโทสะ, อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่โลภ มีกิเลสน้อย แม้จะได้ประสบกับอารมณ์อันเป็นทิพย์ ก็ไม่หวั่นไหวโดยนัยต้นนั่นเทียว แต่ว่าเป็นคนขี้โกรธ และมีปัญญาอ่อน

๒. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก แต่โลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลภ และไม่ขี้โกรธ อ่อนโยน โดยนัยต้นนั่นเทียว แต่เป็นคนมีปัญญาอ่อน

๓. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังมาก แต่โลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลภ และมีปัญญาดี โดยนัยต้นนั่นเทียว แต่เป็นคนขี้โทโสขี้โกรธ

๔. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ อโทสะ อโมหะ เหตุทั้ง ๓ ประการ มีกำลังมาก แต่โลภะ โทสะ โมหะมีกำลังอ่อน บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลภ ไม่ขี้โกรธ และมีปัญญาดี เหมือนพระมหารักขิตเถระ โดยนัยต้นนั่นเทียว

อรรถาธิบายของท่านฎีกาจารย์

อกุศลวาระและกุศลวาระนี้ ท่านฎีกาจารย์ให้อรรถาธิบายไว้ดังนี้ ก็แหละในอรรถกถานั้น ได้วาระ ๑๔ วาระ คือ ในฝ่ายอกุศลได้ ๗ วาระ ทั้งนี้ ด้วยอำนาจความมากหนาแห่งเหตุมีโลภเหตุเป็นต้น โดยจัดเป็นอย่างละหนึ่ง ๓ วาระ อย่างละสอง ๓ วาระ อย่างละสาม ๑ วาระ คือโลภวาระ ๑ โทสวาระ ๑ โมหวาระ ๑ โลภะ โทสวาระ ๑ โลภะ โมหวาระ ๑ โทสะ โมหวาระ ๑ และโลภะ โทสะ โมหวาระ ๑ ในฝ่ายกุศลก็ได้ ๗ วาระเหมือนกัน ทั้งนี้ด้วยอำนาจความมากหนาแห่งเหตุมีอโลภเหตุเป็นต้น โดยจัดเป็นอย่างละหนึ่ง ๓ วาระ อย่างละสอง ๓ วาระ อย่างละสาม ๑ วาระ คือ อโลภวาระ ๑ อโทสวาระ ๑ อโมหวาระ ๑ อโลภะ อโทสวาระ ๑ อโลภะ อโมหวาระ ๑ อโทสะ อโมหวาระ ๑ อโลภะ อโทสะ อโมหวาระ ๑

ใน ๑๔ วาระนั้น ท่านอรรถกถาจารย์แสดงเป็นเพียง ๘ วาระเท่านั้น โดยจัดวาระในฝ่ายอกุศลเป็น ๓ วาระ ในฝ่ายกุศลเป็น ๓ วาระ เข้าไว้ในภายในดังนี้ ในฝ่ายกุศลท่านถือเอาโทสุสสทวาระด้วยวาระที่ ๓ ถือเอาโมหุสสทวาระด้วยวาระที่ ๒ และถือเอาโทสโมหุสสทวาระด้วยวาระที่ ๑ ซึ่งมาในอรรถกถานั้นว่า อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังมาก, อโลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก, อโลภะ โทสะ โมหะมีกำลังมาก, ในฝ่ายอกุศลก็เหมือนกันท่านถือเอาอโทสุสสทวาระด้วยวาระที่ ๓ ถือเอาอโมหุสสทวาระด้วยวาระที่ ๒ และถือเอาอโทสอโมหุสสทวาระด้วยวาระที่ ๑ ซึ่งมาในอรรถกถานั้นว่า โลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก, โลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังมาก, โลภะ อโทสะ อโมหะมีกำลังมาก[๑]

ก็แหละ ในอรรถกถานั้น บุคคลใดที่ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า เป็นคนขี้โลภ ดังนี้ บุคคลนั้นเป็นคนราคจริต บุคคลที่ขี้โกรธและบุคคลมีปัญญาอ่อน เป็นคน

---

๑ อรรถาธิบายของท่านฎีกาจารย์ ยกมาจาก ปรมตฺถมญฺชุสาฎีกา เพื่อให้นักศึกษาได้ความแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

โทสจริตและคนโมหจริต บุคคลผู้มีปัญญาดี เป็นคนพุทธิจริต บุคคลผู้ไม่โลภไม่โกรธ เป็นคนศรัทธาจริต เพราะมีปกติเลื่อมใสศรัทธา อีกนัยหนึ่ง บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรมอันมีอโมหะเป็นบริวาร เป็นคนพุทธิจริต ฉันใด บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรมอันมีศรัทธาที่มีกำลังมากเป็นบริวาร ก็เป็นคนศรัทธาจริต ฉันนั้น บุคคลที่เกิดมาด้วยกรรมซึ่งมีกามวิตกเป็นต้นเป็นบริวาร เป็นคนวิตกจริต บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรมซึ่งมีความผสมกับโลภะเป็นต้นเป็นบริวาร จัดเป็นคนมีจริตเจือปน

นักศึกษาพึงทราบว่า กรรมอันให้เกิดปฏิสนธิวิบาก ซึ่งมีโลภะเป็นต้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นบริวาร นับเป็นเหตุแห่งจริยาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหา ข้อที่ ๒

[๔๕] ก็แหละ ในปัญหาที่ข้าพเจ้าตั้งไว้มีอาทิว่า จะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต ฉะนี้นั้น มีแนวทางที่จะให้ทราบได้โดยบทประพันธคาถา ดังนี้

อิริยาปถโต กิจฺจา โภชนา ทสฺสนาทิโต
ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว จริยาโย วิภาวเย

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายได้โดยประการเหล่านี้ คือ :-

๑. โดยอิริยาบถ
๒. โดยการงาน
๓. โดยอาหาร
๔. โดยการเห็นเป็นต้น และ
๕. โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม

๑. โดยอิริยาบถ

ในประการเหล่านั้น ข้อว่า **โดยอิริยาบถ** มีอรรถาธิบายว่า :- คนราคจริตเมื่อเดินอย่างปกติ ย่อมเดินไปโดยอาการอันเรียบร้อย ค่อย ๆ วางเท้าลง วางเท้ายกเท้าอย่างสม่ำเสมอ และเท้าของคนราคจริตนั้นเป็นเว้ากลาง คนโทสจริตย่อมเดินเหมือนเอาปลายเท้าขุดพื้นดินไป วางเท้ายกเท้าเร็ว และเท้าของคนโทสจริตนั้น

จิกปลายเท้าลง คนโมหจริตย่อมเดินด้วยกิริยาที่ส่ายไปข้าง ๆ วางเท้ายกเท้าเหมือนกับคนที่สะดุ้งตกใจ และเท้าของคนโมหจริตนั้นลงส้น ข้อนี้สมด้วยคำที่อรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอุปปัตติแห่งคัณฑิยสูตรว่า

คนขี้กำหนัดเท้าเว้ากลาง คนขี้โกรธเท้าจิกปลายลง คนขี้หลงเท้าลงส้น ส่วนเท้าชนิดนี้นี้ เป็นเท้าของท่านผู้ละกิเลส เหมือนดังหลังคาได้แล้ว[๑]

แม้อิริยาบถยืนของคนราคจริต ก็มีอาการหวานตา น่าเลื่อมใส ของคนโทสจริตมีอาการแข็งกระด้าง ของคนโมหจริตมีอาการซุ่มซ่าม แม้ในอิริยาบถนั่งก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ส่วนอิริยาบถนอน คนราคจริตไม่รีบร้อน ปูที่นอนอย่างสม่ำเสมอค่อย ๆ นอนทอดองค์อวัยวะลงโดยเรียบร้อย นอนหลับด้วยอาการอันน่าเลื่อมใส และเมื่อปลุกให้ตื่นก็ไม่ผลุนผลันลุกขึ้น ขานตอบเบา ๆ เหมือนคนมีความรังเกียจ คนโทสจริตรีบร้อน ปูที่นอนตามแต่จะได้ ทอดกายผลุงลง นอนอย่างเกะกะไม่เรียบร้อย และเมื่อปลุกให้ตื่นก็ผลุนผลันลุกขึ้นขานตอบเหมือนกับคนโกรธ คนโมหจริตปูที่นอนไม่ถูกฐานผิดรูป นอนทอดกายส่ายไปข้างโน้นข้างนี้ คว่ำหน้ามาก และเมื่อปลุกให้ตื่นก็มัวทำเสียงหื้อหื้ออยู่ ลุกขึ้นอย่างเชื่องช้า ส่วนคนศรัทธาจริตเป็นต้น เพราะมีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้น ฉะนั้น แม้คนศรัทธาจริตเป็นต้นจึงมีอิริยาบถเหมือนกับคนราคจริตเป็นต้นนั่นเทียว

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยอิริยาบถเป็นประการแรก ด้วยประการฉะนี้

๒. โดยการงาน

ก็แหละ ข้อว่า **โดยการงาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- ในการงานต่าง ๆ เช่นการปัดกวาดลานวัดเป็นต้น คนราคจริตจับไม้กวาดอย่างเรียบร้อย ไม่รีบร้อน ไม่คุ้ยดินทรายให้เกลื่อนกลาด กวาดสะอาดราบเรียบ เหมือนลาดพื้นด้วยเสื่อปอและดอกไม้ คนโทสจริตจับไม้กวาดแน่นมาก ท่าทางรีบร้อน คุ้ยเอาดินทรายขึ้นไป

---

๑ ขุ. ธ. อ. (บาลี) ๒/๔๐; ๖/๖๒, องฺ. เอกก. อ. (บาลี) ๑/๒๖๐-๒๖๑/๑๘๓, ขุ. สุ. อ. (บาลี) ๒/๘๔๒/๓๘๒

กองไว้สองข้าง กวาดเสียงดังกราก ๆ แต่ไม่สะอาดไม่เรียบราบ คนโมหจริตจับไม้กวาดหลวม ๆ กวาดวนไปวนมาทำให้ดินทรายและหยากเยื่อกลาดเกลื่อน ไม่สะอาดไม่เรียบราบ

ในกรณีปัดกวาด ฉันใด แม้ในการงานทั่ว ๆ ไป เช่นการซักจีวร ย้อมจีวรเป็นต้นก็เหมือนกัน คนราคจริตมักทำอย่างละเอียดลออ เรียบร้อย สม่ำเสมอ และด้วยความตั้งใจ คนโทสจริต มักทำอย่างเคร่งเครียด เข้มแข็ง แต่ไม่สม่ำเสมอ คนโมหจริตมักทำไม่ละเอียดลออ งุ่มง่าม ไม่สม่ำเสมอ และไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ แม้การนุ่งห่มจีวรสำหรับคนราคจริต นุ่งห่มไม่ตึงเกินไม่หลวมเกิน นุ่งห่มเป็นปริมณฑล น่าเลื่อมใสสำหรับคนโทสจริต นุ่งห่มตึงเปรี๊ยะ ไม่เป็นปริมณฑล สำหรับคนโมหจริต นุ่งห่มหลวม ๆ พะรุงพะรัง ส่วนคนศรัทธาจริตเป็นต้น พึงทราบโดยทำนองแห่งคนราคจริตเป็นต้นนั่นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้น เหล่านั้น

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยการงาน ด้วยประการฉะนี้

๓. โดยอาหาร

ข้อว่า **โดยอาหาร** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- คนราคจริตชอบอาหารที่มีรสหวานจัด และเมื่อบริโภคก็ทำคำข้าวกลมกล่อม ไม่ใหญ่จนเกินไป มีความต้องการรสเป็นสำคัญ บริโภคอย่างไม่รีบร้อน และได้อาหารที่ดี ๆ แล้วจะเป็นอะไรก็ตามย่อมดีใจ คนโทสจริตชอบอาหารที่ไม่ประณีต มีรสเปรี้ยว และเมื่อบริโภคก็ทำคำข้าวใหญ่เสียจนเต็มปาก ไม่ต้องการโอชารส บริโภคอย่างรีบร้อน และได้อาหารที่ไม่ดีแล้วจะเป็นอะไรก็ตาม ย่อมเสียใจ คนโมหจริตไม่ชอบรสอะไรแน่นอน และเมื่อบริโภคก็ทำคำข้าวเล็ก ๆ ไม่กลมกล่อม ทำเมล็ดข้าวหกเรี่ยราดในภาชนะ ริมฝีปากเปื้อนเปรอะ บริโภคอย่างมีจิตฟุ้งซ่าน นึกพล่านไปถึงสิ่งนั้น ๆ ฝ่ายคนศรัทธาจริตเป็นต้นก็พึงทราบโดยทำนองของคนราคจริตเป็นต้นนั่นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยอาหาร ด้วยประการฉะนี้

๔. โดยการเห็นเป็นต้น

ข้อว่า **โดยการเห็นเป็นต้น** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- คนราคจริตเห็นรูปที่น่าเจริญใจแม้นิดหน่อย ก็เกิดพิศวงแลดูเสียนาน ๆ ย่อมข้องติดอยู่ในคุณเพียงเล็กน้อย ไม่ถือโทษแม้ที่เป็นจริง แม้จะหลีกพ้นไปแล้วก็ไม่ประสงค์ที่จะปล่อยวาง หลีกไปทั้ง ๆ ที่มีความอาลัยถึง คนโทสจริตเห็นรูปที่ไม่น่าเจริญใจแม้นิดหน่อยก็เป็นดุจว่าลำบากใจเสียเต็มที ทนแลดูนาน ๆ ไม่ได้ ย่อมเดือดร้อนเป็นทุกข์ในโทษแม้เพียงเล็กน้อย ไม่ถือเอาคุณแม้ที่มีจริงแม้จะหลีกพ้นไปแล้ว ก็ยังปรารถนาที่จะพ้นอยู่นั่นเอง หลีกไปอย่างไม่อาลัยถึง คนโมหจริตเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมอาศัยคนอื่นกระตุ้นเตือน ครั้นได้ยินคนอื่นเขานินทาก็นินทาตาม ครั้นได้ยินคนอื่นเขาสรรเสริญก็สรรเสริญตาม ส่วนลำพังตนเองเฉย ๆ ด้วยความเฉยเพราะไม่รู้ แม้ในกรณีที่ได้ฟังเสียงเป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ส่วนคนศรัทธาจริตเป็นต้น พึงทราบโดยทำนองของคนราคจริตเป็นต้นนั่นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยการเห็นเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

๕. โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม

ข้อว่า **โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเสแสร้ง, ความโอ้อวด, ความถือตัว, ความปรารถนาลามก, ความมักมาก, ความไม่สันโดษ, ความมีแง่งอน, และความมีเล่ห์เหลี่ยม ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนราคจริต อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความโกรธ, ความผูกโกรธ, ความลบหลู่, ความตีเสมอ, ความริษยา และความตระหนี่ ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนโทสจริต อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความหดหู่, ความเซื่องซึม, ความฟุ้งซ่าน, ความรำคาญใจ, ความสงสัย, ความยึดถือมั่นด้วยสำคัญผิด และความไม่ปล่อยวาง ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนโมหจริต

กุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเสียสละเด็ดขาด, ความใคร่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย, ความใคร่ฟังพระสัทธรรม, ความมากไปด้วยปราโมช, ความไม่โอ้อวด, ความไม่มีมารยา และความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนศรัทธาจริต กุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเป็นผู้ว่าง่าย, ความเป็นผู้มีมิตรดี,

ความรู้จักประมาณในโภชนะอาหาร, ความมีสติสัมปชัญญะ, ความหมั่นประกอบความเพียร, ความเศร้าสลดในฐานะที่ควรเศร้าสลด และความเริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคายของผู้เศร้าสลดแล้ว ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนพุทธิจริต, อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความมากไปด้วยการพูด, ความยินดีในหมู่คณะ, ความไม่ใยดีในการภาวนากุศลธรรม, ความมีการงานไม่แน่นอน, ความบังหวนควันในเวลากลางคืน, ความลุกโพลงในเวลากลางวัน และความคิดพล่านไปโน่น ๆ นี่ ๆ ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนวิตกจริต

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยความเกิดขึ้นแห่งธรรม ด้วยประการฉะนี้

วินิจฉัยวิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

ก็แหละ เพราะวิธีแสดงจริยานี้ ไม่ได้มาในพระบาลีและอรรถกถาโดยประการทั้งปวง ข้าพเจ้ายกมาแสดงไว้โดยอาศัยมติของอาจารย์อย่างเดียว ฉะนั้น จึงไม่ควรเชื่อถือเอาโดยเป็นสาระนัก เพราะเหตุว่า อาการทั้งหลายมีอิริยาบถเป็นต้นของคนราคจริตที่แสดงไว้นั้น แม้จำพวกคนโทสจริตเป็นต้นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทก็สามารถทำได้อยู่ และสำหรับบุคคลผู้มีจริตผสมกันเพียงคนเดียว จริยาทั้งหลายมีอิริยาบถเป็นต้นซึ่งมีลักษณะแตกต่างกัน ก็เกิดขึ้นไม่ได้

ส่วนวิธีแสดงจริยานี้ใดที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ข้อนั้นเท่านั้นควรเชื่อถือโดยเป็นสาระแท้ สมกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า อาจารย์ผู้ได้สำเร็จเจโตปริยญาณ จึงจักรู้จริยาแล้วบอกพระกัมมัฏฐานได้เอง ส่วนอาจารย์นอกนี้ต้องถามอันเตวาสิกผู้จะเรียนพระกัมมัฏฐานทั้งนั้น

เพราะเหตุฉะนี้ จะพึงทราบได้ว่า บุคคลนี้ เป็นคนราคจริต บุคคลนี้ เป็นคนจริตใดจริตหนึ่งในโทสจริตเป็นต้น ก็ด้วยเจโตปริยญาณ หรือเพราะสอบถามตัวบุคคลผู้นั้นเอง ด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหา ข้อที่ ๓

[๔๖] ก็แหละ ในปัญหาข้อว่า **บุคคลจริตชนิดไหน มีธรรมเป็นที่สบายอย่างไร** ฉะนี้นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:-

ธรรมเป็นที่สบายของคนราคจริต

จะอธิบายถึงเสนาสนะสำหรับคนราคจริต เป็นประการแรก

เสนาสนะ ชนิดที่ตั้งอยู่กับพื้นดิน ชายคารอบ ๆ ไม่ล้างเช็ด ไม่ทำกันสาด เป็นกุฏิมุงหญ้า เป็นบรรณศาลาที่มุงบังด้วยใบตองอย่างใดอย่างหนึ่ง เปรอะไปด้วยละอองธุลี เต็มไปด้วยค้างคาวเล็ก ๆ ทะลุปรุโปร่ง และปรักหักพัง สูงเกินไปหรือต่ำเกินไป อยู่ที่ดอน มีความรังเกียจด้วยภัยอันตราย มีทางสกปรก และสูง ๆ ต่ำ ๆ แม้จะมีเตียงและตั่งก็เต็มไปด้วยตัวเรือด รูปร่างไม่ดี สีไม่งาม ที่พอแต่เพียงแลเห็นก็ให้เกิดความรังเกียจ เสนาสนะเช่นนั้นเป็นที่สบายของคนราคจริต

ผ้านุ่งและผ้าห่ม ชนิดที่ขาดแหว่งที่ชาย มีเส้นด้ายสับสนสวนขึ้นสวนลง เช่นเดียวกับขนมร่างแห มีสัมผัสสากเหมือนปอป่าน เป็นผ้าเศร้าหมองและหนัก รักษาลำบากเป็นที่สบายของคนราคจริต

แม้บาตร บาตรดินชนิดที่สีไม่งาม หรือบาตรเหล็กชนิดที่ทำลายความงามเสียด้วยแนวตะเข็บและหมุด เป็นบาตรที่หนัก ทรวดทรงไม่ดี น่าเกลียดเหมือนกะโหลกศีรษะ ย่อมเหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้ทางสำหรับไปบิณฑบาต ก็เป็นทางชนิดที่ไม่พอใจ ห่างไกลหมู่บ้าน ขรุขระไม่เรียบร้อย ย่อมเหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้หมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต ก็เป็นหมู่บ้านที่มีคนทั้งหลายเที่ยวไปทำเป็นเหมือนไม่เห็น และที่มีคนทั้งหลายนิมนต์ภิกษุผู้ได้ภิกษาแม้ในตระกูลหนึ่งแล้วให้เข้าไปสู่โรงฉันว่า "นิมนต์มาทางนี้ขอรับ" ครั้นถวายข้าวต้มและข้าวสวยแล้ว เมื่อจะไปก็พากันไปอย่างไม่เหลียวแล คล้าย ๆ กับคนรับจ้างเลี้ยงโค ต้อนโคเข้าในคอกแล้วก็ไม่เหลียวแลฉะนั้น หมู่บ้านเช่นนั้นเหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้คนปรนนิบัติเลี้ยงดู ก็เป็นพวกทาสหรือกรรมกร ที่มีผิวพรรณดำไม่น่าดู ผ้านุ่งสกปรก เหม็นสาบ น่าเกลียดจริง ๆ ปรนนิบัติเลี้ยงดูด้วยอาการไม่ยำเกรง เป็นดุจเขาข้ามและข้าวสวยทิ้งฉะนั้น คนปรนนิบัติเลี้ยงดูเช่นนัน จึงเป็นที่สบายแก่คนราคจริต

แม้ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยว ก็เป็นชนิดที่เลว สีสันไม่ดี ที่ทำด้วยข้าวฟ่าง ข้าวกับแก้และข้าวปลายเกวียนเป็นต้น เปรียงบูด ผักเสี้ยนดอง แกงผักเก่า ๆ ชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียว พอให้เต็มท้องเท่านั้น เหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้อิริยาบถ อิริยาบถยืนหรืออิริยาบถเดิน เหมาะสมแก่คนราคจริต

อารมณ์กัมมัฏฐาน เป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ในวรรณกสิณทั้งหลาย มีนีลกสิณเป็นต้น ชนิดที่มีสีไม่สะอาดตา เหมาะสมแก่คนราคจริต

นี้คือธรรมเป็นที่สบายของคนราคจริต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายของคนโทสจริต

เสนาสนะ สำหรับคนโทสจริตนั้น เป็นชนิดที่ไม่สูงเกินไป ไม่ต่ำเกินไป มีร่มเงาบริบูรณ์ด้วยน้ำใช้น้ำฉัน มีฝา เสาและบันไดที่จัดไว้อย่างเรียบร้อย เขียนภาพลายดอกไม้ลายเครือวัลย์สำเร็จเสร็จสรรพ รุ่งเรืองงามด้วยจิตรกรรมนานาชนิด มีพื้นเรียบเกลี้ยงเกลา นุ่มนิ่ม มีพวงดอกไม้และผ้าสีอันวิจิตรประดับเพดานอย่างเป็นระเบียบ คล้ายกับวิมานพรหม เครื่องปูลาดและเตียงตั่งจัดแจงแต่งไว้อย่างดี สะอาดน่ารื่นรมย์ มีกลิ่นหอมฟุ้งด้วยเครื่องอบดอกไม้ที่จัดวางไว้เพื่อให้อบ ณ ที่นั้น ๆ ซึ่งพอเห็นเท่านั้นก็ให้เกิดความปีติปราโมช เสนาสนะเห็นปานฉะนี้ เป็นที่สบายของคนโทสจริต

แม้ทางสำหรับเสนาสนะ นั้น ก็เป็นสิ่งปลอดภัยอันตรายทั้งปวง มีพื้นสะอาดและสม่ำเสมอ ประดับตกแต่งเรียบร้อย ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

แม้เครื่องใช้สำหรับเสนาสนะ ในที่นี้ ก็ไม่ต้องมีมากนัก มีเพียงเตียง และตั่งตัวเดียวก็พอ ทั้งนี้เพื่อตัดไม่ให้เป็นที่อาศัยของจำพวกสัตว์ต่าง ๆ เช่นแมลงสาบ เรือด งูและหนูเป็นต้น ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

ผ้านุ่งและผ้าห่ม ก็เป็นประเภทผ้าเมืองจีน ผ้าเมืองโสมาร ผ้าไหม ผ้าฝ้ายและผ้าเปลือกไม้อย่างละเอียด ซึ่งเป็นของประณีตชนิดใด ๆ ก็ตาม เอาผ้าชนิดนั้น ๆ มาทำเป็นชั้นเดียวหรือสองชั้น เป็นผ้าเบา ย้อมดี มีสีสะอาด ควรแก่สมณะ ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

บาตร เป็นชนิดบาตรเหล็ก มีทรวดทรงดีเหมือนต่อมน้ำ เกลี้ยงเกลาเหลาหล่อเหมือนแก้วมณี ไม่มีสนิม มีสีสะอาดควรแก่สมณะ ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

ทางสำหรับไปบิณฑบาต เป็นชนิดที่ปลอดภัยอันตราย สม่ำเสมอ น่าเจริญใจไม่ไกลไม่ใกล้หมู่บ้านเกินไป ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

แม้หมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต ก็เป็นหมู่บ้านที่มีคนทั้งหลายคิดว่า พระผู้เป็นเจ้า จักมาเดี๋ยวนี้แล้ว จึงปูอาสนะเตรียมไว้ ณ ประเทศที่สะอาดเกลี้ยงเกลา ลุกรับช่วยถือบาตรนิมนต์ให้เข้าไปสู่เรือน นิมนต์ให้นั่งบนอาสนะที่ปูไว้แล้ว จึงอังคาสเลี้ยงดูด้วยมือของตนโดยความเคารพ หมู่บ้านเช่นนั้น ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

คนปรนนิบัติเลี้ยงดู เป็นคนรูปร่างสะสวย น่าเลื่อมใส อาบน้ำชำระกายดีแล้วไล้ทาตัวดีแล้ว หอมฟุ้งด้วยกลิ่นธูปกลิ่นเครื่องอบและกลิ่นดอกไม้ ประดับตกแต่งด้วยผ้าและอาภรณ์ที่ย้อมด้วยสีต่าง ๆ ล้วนแต่สะอาดและน่าภูมิใจ มีปกติทำการปรนนิบัติด้วยความเคารพ คนปรนนิบัติเลี้ยงดูเช่นนั้น จึงเป็นที่สบายแก่คนโทสจริต

แม้ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยว ก็เป็นชนิดที่มีสีต้องตา ถึงพร้อมด้วยกลิ่นและรส มีโอชาน่าชอบใจ ประณีตโดยประการทั้งปวง และเพียงพอแก่ความต้องการจึงเหมาะสมแก่คนโทสจริต

แม้อิริยาบถ ก็ต้องเป็นอิริยาบถนอนหรืออิริยาบถนั่ง จึงเหมาะสมแก่คนโทสจริต

อารมณ์กัมมัฏฐาน เป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ในวรรณกสิณทั้งหลาย มีนีลกสิณเป็นต้น ซึ่งเป็นชนิดที่มีสีสะอาดหมดจดเป็นอย่างดี

นี้คือธรรมเป็นที่สบายของคนโทสจริต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายของคนโมหจริต

สำหรับคนโมหจริตนั้น เสนาสนะต้องหันหน้าสู่ทิศไม่คับแคบ ที่เมื่อนั่งแล้วทิศย่อมปรากฏโล่งสว่าง ในบรรดาอิริยาบถ ๔ อิริยาบถเดินจึงจะเหมาะสม ส่วนอารมณ์กัมมัฏฐานขนาดเล็กเท่าตะแกรง หรือเท่าขันโอ ย่อมไม่เหมาะสมแก่คนโมหจริตนั้น เพราะเมื่อโอกาสคับแคบ จิตก็จะถึงความมืนงงยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นดวงกสิณขนาดใหญ่กว้างมากจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลือ มีเสนาสนะเป็นต้น

ซึ่งควรจะยกมาแสดงสำหรับคนโมหจริต พึงเข้าใจว่ามีลักษณะเช่นเดียวกันกับการที่ได้แสดงไว้แล้วสำหรับคนโทสจริตนั่นแล

นี้คือธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนโมหจริต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายของคนศรัทธาจริตเป็นต้น

วิธีที่ได้แสดงมาแล้วในคนโทสจริตแม้ทุก ๆ ประการ จัดเป็นธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนศรัทธาจริตด้วย แหละในบรรดาอารมณ์กัมมัฏฐานทั้งหลาย เฉพาะอนุสสติ-กัมมัฏฐานจึงจะเหมาะสมแก่คนศรัทธาจริต

สำหรับคนพุทธิจริตนั้น ไม่มีข้อที่จะต้องกล่าวว่า ในบรรดาสัปปายะทั้งหลายมีเสนาสนะสัปปายะเป็นต้น สิ่งนี้ย่อมไม่เป็นที่สบายแก่คนพุทธิจริตฉะนี้

สำหรับคนวิตกจริตนั้น เสนาสนะที่โล่งโถงหันหน้าสู่ทิศสว่าง ที่เมื่อนั่งแล้วสวน, ป่า, สระโบกขรณี, ทิวแถบแห่งหมู่บ้าน, นิคมชนบท และภูเขาอันมีสีเขียวชะอุ่ม ย่อมปรากฏเห็นเด่นชัด เสนาสนะเช่นนั้นย่อมไม่เหมาะสม เพราะเสนาสนะอันมีลักษณะเช่นนั้น ย่อมเป็นปัจจัยทำให้วิตกวิ่งพล่านไปนั่นเทียว เพราะฉะนั้นวิตกจริตบุคคลพึงอยู่ในเสนาสนะที่ตั้งอยู่ในซอกเขาลึก มีป่ากำบัง เช่นเงื้อมเขาท้องช้างและถ้ำชื่อมหินทะ[๑] เป็นต้น แม้อารมณ์กัมมัฏฐานชนิดกว้างใหญ่ก็ไม่เหมาะสมแก่คนวิตกจริต เพราะอารมณ์เช่นนั้นย่อมเป็นปัจจัยทำให้จิตแล่นพล่านไปด้วยอำนาจแห่งวิตก แต่อารมณ์ชนิดเล็กจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลือ เหมือนกับที่ได้แสดงมาแล้วสำหรับคนราคจริตนั่นเทียว

นี้คือธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนวิตกจริต ด้วยประการฉะนี้

อรรถาธิบายอย่างพิสดาร โดยประเภท, เหตุให้เกิด, วิธีให้รู้ และธรรมเป็นที่สบายของจริยาทั้งหลาย ซึ่งมาในหัวข้อว่า **อันเหมาะสมแก่จริตจริยาของตน** ยุติเพียงเท่านี้

---

๑ สถานที่เหล่านี้ มีอยู่ในประเทศลังกาทั้งนั้น

ส่วนกัมมัฏฐานอันเหมาะสมแก่จริยานั้น ข้าพเจ้ายังจะไม่แสดงให้แจ้งชัดโดยสิ้นเชิงก่อน เพราะกัมมัฏฐานนั้น ๆ จักปรากฏแจ้งชัดด้วยตัวเอง ในอรรถาธิบายพิสดารของหัวข้อถัดไปนี้

วินิจฉัยกัมมัฏฐาน ๔๐ โดยอาการ ๑๐ อย่าง

[๔๗] เพราะเหตุฉะนั้น ในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ** ฉะนี้นั้น ประการแรกนักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยอาการ ๑๐ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน
๒. โดยการนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน
๓. โดยความต่างกันแห่งฌาน
๔. โดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์
๕. โดยควรขยายและไม่ควรขยาย
๖. โดยอารมณ์ของฌาน
๗. โดยภูมิเป็นที่บังเกิด
๘. โดยการถือเอา
๙. โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน และ
๑๐. โดยเหมาะสมแก่จริยา

๑. โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน

ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น ประการแรก ข้อว่า **โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน** มีอรรถาธิบายดังนี้ :- ก็ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า **ในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ** ฉะนี้ พระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ณ ที่นั้น ท่านสงเคราะห์เข้าไว้เป็น ๗ หมวดดังนี้ คือ

๑. กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง
๒. อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง
๓. อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง

๔. พรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง
๕. อารุปปกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง
๖. สัญญากัมมัฏฐาน ๑ อย่าง และ
๗. ววัตถานกัมมัฏฐาน ๑ อย่าง

๑. กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑.	**ปฐวีกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยดิน
๒.	**อาโปกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยน้ำ
๓.	**เตโชกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยไฟ
๔.	**วาโยกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยลม
๕.	**นีลกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยสีเขียว
๖.	**ปีตกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยสีเหลือง
๗.	**โลหิตกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยสีแดง
๘.	**โอทาตกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยสีขาว
๙.	**อาโลกกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยแสงสว่าง และ
๑๐.	**ปริจฉินนากาสกสิณ**	กสิณสำเร็จด้วยช่องว่างซึ่งกำหนดขึ้น

๒. อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑.	**อุทธุมาตกอสุภะ**	ซากศพที่ขึ้นพองน่าเกลียด
๒.	**วินีลกอสุภะ**	ซากศพที่ขึ้นเป็นสีเขียวน่าเกลียด
๓.	**วิปุพพกอสุภะ**	ซากศพที่มีหนองแตกพลักน่าเกลียด
๔.	**วิจฉิททกอสุภะ**	ซากศพที่ถูกตัดเป็นท่อน ๆ น่าเกลียด
๕.	**วิกขายิตกอสุภะ**	ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจุยกระจายน่าเกลียด
๖.	**วิกขิตตกอสุภะ**	ซากศพที่ทิ้งไว้เรี่ยราดน่าเกลียด
๗.	**หตวิกขิตตกอสุภะ**	ซากศพที่ถูกสับฟันทิ้งกระจัดกระจายน่าเกลียด
๘.	**โลหิตกอสุภะ**	ซากศพที่มีโลหิตไหลออกน่าเกลียด
๙.	**ปุฬุวกอสุภะ**	ซากศพที่เต็มไปด้วยหนอนน่าเกลียด และ
๑๐.	**อัฏฐิกอสุภะ**	ซากศพที่เป็นกระดูกน่าเกลียด

๓. อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑. **พุทธานุสสติ** ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า
๒. **ธัมมานุสสติ** ระลึกถึงคุณของพระธรรม
๓. **สังฆานุสสติ** ระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์
๔. **สีลานุสสติ** ระลึกถึงศีลของตน
๕. **จาคานุสสติ** ระลึกถึงการบริจาคที่ตนบริจาคแล้ว
๖. **เทวตานุสสติ** ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา
๗. **มรณานุสสติ** ระลึกถึงความตาย
๘. **กายคตาสติ** ระลึกถึงร่างกายซึ่งล้วนแต่ไม่สะอาด
๙. **อานาปานสติ** ระลึกกำหนดลมหายใจเข้าออก และ
๑๐. **อุปสมานุสสติ** ระลึกถึงนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวง

๔. พรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง คือ

๑. **เมตตา** ความรักที่มุ่งช่วยทำประโยชน์
๒. **กรุณา** ความสงสารที่มุ่งช่วยบำบัดทุกข์
๓. **มุทิตา** ความพลอยยินดีต่อสมบัติ และ
๔. **อุเปกขา** ความเป็นกลางไม่เข้าฝ่ายใด

๕. อารุปปกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง คือ

๑. **อากาสานัญจายตนะ** อากาศไม่มีที่สุด
๒. **วิญญาณัญจายตนะ** วิญญาณไม่มีที่สุด
๓. **อากิญจัญญายตนะ** ความไม่มีอะไร และ
๔. **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** สัญญาละเอียด ซึ่งจะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่

๖. สัญญา ๑ อย่าง คือ

อาหาเรปฏิกูลสัญญา ความหมายรู้ในอาหารโดยเป็นสิ่งที่น่าเกลียด

๗. ววัตถาน ๑ อย่าง คือ

จตุธาตุววัตถาน การกำหนดแยกคนออกเป็นธาตุ ๔

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยแสดงจำนวน ด้วยประการฉะนี้

๒. โดยนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน

ข้อว่า **โดยนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:-

ก็แหละ ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น เฉพาะกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ คือ ยกเว้น กายคตาสติกับอานาปานสติเสีย อนุสสติกัมมัฏฐานที่เหลือ ๘ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ นำมาซึ่งอุปจารฌาน กัมมัฏฐานที่เหลือ ๓๐ ประการ นำมาซึ่งอัปปนาฌาน

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน ด้วยประการฉะนี้

๓. โดยความต่างกันแห่งฌาน

ข้อว่า **โดยความต่างกันแห่งฌาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- แหละในกัมมัฏฐาน ๓๐ ประการที่นำมาซึ่งอัปปนาฌานนั้น กสิณ ๑๐ กับ อานาปานสติ ๑ รวมเป็น ๑๑ ประการ ย่อมให้สำเร็จฌานได้ทั้ง ๔ ฌาน อสุภ ๑๐ กับ กายคตาสติ ๑ รวมเป็น ๑๑ ประการ ย่อมให้สำเร็จเพียงปฐมฌานอย่างเดียว พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นให้สำเร็จฌาน ๓ ข้างต้น พรหมวิหาร ข้อที่ ๔ และอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ ย่อมให้สำเร็จฌานที่ ๔

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความต่างกันแห่งฌาน ด้วยประการฉะนี้

๔. โดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์

ข้อว่า **โดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- การผ่านนั้นมี ๒ อย่าง คือ การผ่านองค์ฌาน ๑ การผ่านอารมณ์ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น การผ่านองค์ฌานย่อมมีได้ในกัมมัฏฐานที่ให้สำเร็จฌาน ๓ และฌาน ๔ แม้ทั้งหมดทั้งนี้ เพราะทุติยฌานเป็นต้นที่ฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุในอารมณ์เดียวกันนั้น ต้องผ่านองค์ฌานทั้งหลาย มีวิตกและวิจารเป็นต้นขึ้นไป ในพรหมวิหารข้อที่ ๔ ก็เหมือนกัน เพราะแม้พรหมวิหารข้อที่ ๔ นั้น อันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านโสมนัสเวทนาในอารมณ์ของพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้นไปเหมือนกัน

ส่วนการผ่านอารมณ์ ย่อมมีได้ในอารุปกัมมัฏฐาน ๔ เพราะอากาสานัญจายตนฌานอันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านกสิณอันใดอันหนึ่งในบรรดากสิณ ๙ อย่างข้างต้น และวิญญาณัญจายตนฌานเป็นต้นอันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านอารมณ์ทั้งหลายมีอากาศเป็นต้นขึ้นไป การผ่านอารมณ์หาได้มีในกัมมัฏฐาน ที่เหลือนอกจากนี้ไม่

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์ด้วยประการฉะนี้

๕. โดยควรขยายและไม่ควรขยาย

ข้อว่า **โดยควรขยายและไม่ควรขยาย** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:-

กัมมัฏฐานที่ควรขยาย

ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กสิณกัมมัฏฐานควรขยายทั้ง ๑๐ ประการนั่นเทียวเพราะว่า โยคีบุคคลแผ่กสิณไปสู่โอกาสได้ประมาณเท่าใด ก็สามารถได้ยินเสียงด้วยทิพพโสตะ เห็นรูปได้ด้วยทิพพจักษุ และรู้จิตของสัตว์อื่นได้ด้วยจิต ภายในโอกาสประมาณเท่านั้น

กัมมัฏฐานที่ไม่ควรขยาย

ส่วนกายคตาสติ กับ อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ ไม่ควรขยาย เพราะเหตุไร ? เพราะกัมมัฏฐานเหล่านี้ โยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะ และเพราะไม่มีอานิสงส์อะไร และข้อที่กัมมัฏฐานเหล่านี้อันโยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะนั้น จักปรากฏในแผนกแห่งภาวนาของกัมมัฏฐานนั้น ๆ ข้างหน้า แหละเมื่อโยคีบุคคลขยายกัมมัฏฐานเหล่านี้แล้ว ก็เป็นแต่เพียงขยายกองแห่งซากศพเท่านั้น หามีอานิสงส์อะไรแต่ประการใดไม่ แม้ความข้อนี้สมกับที่ท่านกล่าวไว้ในโสปากปัญหาพยากรณ์ว่า **ข้าแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาค รูปสัญญาปรากฏชัดแล้ว แต่อัฏฐิกสัญญาไม่ปรากฏชัด** ก็ในปัญหาพยากรณ์นั้นที่ท่านกล่าวว่า รูปสัญญาปรากฏชัดแล้ว ท่านกล่าวด้วยอำนาจที่ได้ขยายนิมิต ส่วนที่ว่าอัฏฐิกสัญญาไม่ปรากฏชัดนั้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจที่ไม่ได้ขยายนิมิต

ส่วนพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า **ภิกษุแผ่อัฏฐิกสัญญาไปสู่แผ่นดินทั้งสิ้น**[๑] ฉะนี้นั้น พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจอาการที่ปรากฏแก่ภิกษุผู้มีอัฏฐิกสัญญา หาได้ตรัสด้วยการขยายนิมิตไม่ จริงอย่างนั้น ในรัชสมัยของพระเจ้าธรรมาโศกราช ได้มีนกกรเวกเห็นเงาของตนที่ฝาซึ่งทำด้วยกระจกโดยรอบ ๆ ตัวแล้ว มันสำคัญว่ามีนกกรเวกอยู่ในทั่วทุกทิศ จึงได้ร้องออกไปด้วยเสียงอันไพเราะ แม้พระเถระก็เช่นเดียวกัน เพราะท่านได้สำเร็จอัฏฐิกสัญญา จึงเห็นนิมิตปรากฏอยู่ในทั่วทุกทิศ เลยเข้าใจว่า แผ่นดินแม้ทั้งหมดเต็มไปด้วยอัฐิฉะนี้

หากเกิดปัญหาขึ้นว่า ถ้าเมื่อถือเอาความอย่างนี้แล้ว ภาวะที่อสุภฌานทั้งหลายมีอารมณ์หาประมาณมิได้อันใด ที่พระองค์ทรงแสดงไว้ในธัมมสังคหะ[๒] ข้อนั้นก็จะผิดเสียละซี ?

วิสัชนาว่า ข้อนั้นไม่ใช่จะผิดไปเสียเลย เพราะโยคีบุคคลบางคนย่อมถือเอานิมิตในซากศพที่ขึ้นพองหรือในซากศพที่เป็นโครงกระดูกชนิดใหญ่ บางคนก็ถือเอานิมิตในซากศพเช่นนั้นชนิดเล็ก โดยปริยายนี้ฌานของโยคีบุคคลบางคนจึงมีอารมณ์เล็ก

---

๑ ขุ. เถร. (ไทย) ๒๖/๑๘/๓๐๙

๒ อภิ. สงฺ. (ไทย) ๓๔/๒๖๔/๘๔

บางคนมีอารมณ์หาประมาณมิได้ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ฌานมีอารมณ์หาประมาณมิได้ ท่านหมายเอาโยคีบุคคลที่ไม่เห็นโทษในการขยายนิมิตแห่งอสุภกัมมัฏฐานนั้นแล้วขยายกัมมัฏฐานนั้น แต่อย่างไรก็ตาม กายคตาสติกัมมัฏฐานกับอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ ไม่ควรขยาย เพราะไม่มีอานิสงส์อะไร

มิใช่แต่เท่านี้ แม้กัมมัฏฐานที่เหลือก็ไม่ควรขยายเช่นเดียวกับกายคตาสติและอสุภกัมมัฏฐานนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ในบรรดากัมมัฏฐานเหล่านั้น นิมิตแห่งอานาปานสติ เมื่อโยคีบุคคลขยาย ก็จะขยายแต่กองแห่งลมเท่านั้น และนิมิตแห่งอานาปานสตินั้นกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะ เช่นนิมิตที่ปลายจมูกและริมฝีปากเป็นต้น ฉะนี้ อานาปานสติกัมมัฏฐานจึงไม่ควรขยาย เพราะมีแต่โทษอย่างหนึ่ง เพราะโยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะอย่างหนึ่ง

พรหมวิหาร ๔ มีสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อขยายอารมณ์ของพรหมวิหารเหล่านั้นก็จะขยายแต่กองแห่งสัตว์เท่านั้น ที่จะได้ประโยชน์อะไรกับการขยายกองแห่งสัตว์นั้นหามีไม่ เพราะฉะนั้น แม้อารมณ์ของพรหมวิหารเหล่านั้นก็ไม่ควรขยาย ส่วนพระพุทธพจน์ใดที่ทรงแสดงไว้ว่า **ภิกษุมีจิตประกอบด้วยเมตตา แผ่เมตตาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่** ฉะนี้นั้นทรงแสดงด้วยอำนาจการกำหนดถือเอาต่างหาก หาใช่ด้วยอำนาจการขยายนิมิตไม่ จริงอยู่ภิกษุกำหนดเอาสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในทิศหนึ่งแล้วจึงเจริญเมตตาไปโดยลำดับ มีอาทิว่า อาวาสหนึ่ง สองอาวาส ฉะนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า **ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่** มิใช่ภิกษุขยายนิมิตกัมมัฏฐาน อนึ่ง ในพรหมวิหารภาวนานี้เล่า ก็ไม่มีปฏิภาคนิมิตที่โยคีบุคคลนี้จะพึงขยายด้วย แม้การที่พรหมวิหารฌานมีอารมณ์เล็กน้อยและมีอารมณ์หาประมาณมิได้ ในอธิการนี้พึงทราบด้วยอำนาจการกำหนดเอาสัตว์จำนวนมากเป็นเกณฑ์ต่างหาก

แม้ในอารมณ์ของอารุปปฌาน ๔ นั้น อากาศ (หมายเอาอากาสานัญจายตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นกสิณุคฆาฏิมากาศ คืออากาศตรงที่เพิกกสิณออก จริงอยู่กสิณุคฆาฏิมากาศ (อากาศที่เพิกกสิณออก) นั้น โยคีบุคคลพึงสนใจแต่เพียงว่าเป็นที่ปราศจากกสิณเท่านั้น นอกเหนือไปจากนั้น แม้จะขยายก็ไม่มีประโยชน์อะไร วิญญาณ (หมายเอาวิญญาณัญจายตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรม จริงอยู่ ใคร ๆ ก็ตามไม่สามารถจะขยายสภาวธรรมได้ ความปราศจากวิญญาณ (หมายเอาอากิญจัญญายตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นภาวะสักว่าความไม่มีแห่งวิญญาณ อารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรมเช่นเดียวกัน

กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๑๐ มีพุทธานุสสติเป็นต้น ก็ไม่ควรขยาย ด้วยไม่มีปฏิภาคนิมิต เพราะกัมมัฏฐานที่มีปฏิภาคนิมิตเท่านั้น ที่เป็นกัมมัฏฐานควรจะขยาย และอารมณ์ที่เป็นปฏิภาคนิมิตของกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ มีพุทธานุสสติ เป็นต้น หามีไม่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรขยายอารมณ์นั้น

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยควรขยายและไม่ควรขยาย ด้วยประการฉะนี้

๖. โดยอารมณ์ของฌาน

ข้อว่า **โดยอารมณ์ของฌาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- ก็แหละ ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒ กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิต** กัมมัฏฐานที่เหลือ ๑๘ มีอารมณ์ไม่เป็นปฏิภาคนิมิต

อนึ่ง ในอนุสสติ ๑๐ ยกเว้นอานาปานสติกับกายคตาสติเสีย อนุสสติที่เหลือ ๘ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ วิญญาณัญจายตนะ ๑ เนวสัญญา-นาสัญญายตนะ ๑ รวม ๑๒ กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นสภาวธรรม** กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒ กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นนิมิต** กัมมัฏฐานที่เหลือ ๖ คือ พรหมวิหาร ๔ อากาสานัญจายตนะ ๑ อากิญจัญญายตนะ ๑ มีอารมณ์ที่พูดไม่ถูก (คือใช่สภาวธรรมและไม่เป็นนิมิต)

อนึ่ง วิปุพพกอสุภะ ๑ โลหิตกอสุภะ ๑ ปุฬุวกอสุภะ ๑ อานาปานสติ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ และอารมณ์คือดวงแสงแห่งพระอาทิตย์เป็นต้นที่ฉายเข้าไปข้างใน โดยทางช่องหน้าต่างเป็นต้น ในอาโลกกสิณนั้น ๑ รวม ๘ กัมมัฏฐานนี้มีอารมณ์เคลื่อนไหวได้ แต่ก็เคลื่อนไหวได้ในเบื้องต้นก่อนแต่ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นเท่านั้น ส่วนที่เป็นปฏิภาคนิมิตแล้ว ก็สงบนิ่งเหมือนกัน กัมมัฏฐานที่เหลือจาก ๘ กัมมัฏฐานนี้ มีอารมณ์ไม่เคลื่อนไหว

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยอารมณ์ของฌาน ด้วยประการฉะนี้

๗. โดยภูมิเป็นที่บังเกิด

ก็แหละ ในข้อว่า **โดยภูมิเป็นที่บังเกิด** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ กายคตาสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ รวม ๑๒ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมไม่บังเกิดในเทวโลกชั้นกามาวจร เพราะซากศพและอาหารอันน่าเกลียดไม่มีในเทวโลกชั้นนั้น กัมมัฏฐาน ๑๒ นั้น รวมกับอานาปานสติ ๑ เป็น ๑๓ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมไม่บังเกิดในพรหมโลก เพราะลมอัสสาสะปัสสาสะไม่มีในพรหมโลก กัมมัฏฐาน อื่น ๆ นอกจากอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ แล้วย่อมไม่บังเกิดในอรูปภพ ส่วนในโลกมนุษย์ กัมมัฏฐานบังเกิดได้ครบหมดทั้ง ๔๐ ประการ

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยภูมิเป็นที่บังเกิด ด้วยประการฉะนี้

๘. โดยการถือเอา

ในข้อว่า **โดยการถือเอา** นั้น พึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐาน แม้โดยการถือเอาด้วยวัตถุที่ได้เห็น, ได้ถูกต้อง และที่ได้ยินดังนี้ ในกัมมัฏฐานเหล่านั้น ยกเว้นวาโยกสิณเสีย กสิณที่เหลือ ๙ กับ อสุภ ๑๐ รวมเป็น ๑๙ กัมมัฏฐานนี้ พึงถือเอาได้ด้วยสีที่ได้เห็น อธิบายว่า ในเบื้องต้นต้องแลดูด้วยตาเสียก่อนแล้วจึงถือเอานิมิตของกัมมัฏฐานเหล่านั้นได้ ในกายคตาสติ อาการ ๕ คือ ผม, ขน, เล็บ, ฟัน และหนัง พึงถือเอาได้ด้วยสีที่ได้เห็น อาการที่เหลือ ๒๗ พึงถือเอาได้ด้วยเสียงที่ได้ยิน ดังนั้น อารมณ์ของกายคตาสติกัมมัฏฐาน พึงถือเอาได้ด้วยสีที่ได้เห็นและเสียงที่ได้ยิน ฉะนี้ อานาปานสติกัมมัฏฐาน พึงถือเอาได้ด้วยการถูกต้อง วาโยกสิณพึงถือเอาได้ด้วยสีที่ได้เห็นและสัมผัสที่ได้ถูกต้อง กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๑๘ พึงถือเอาได้ด้วยเสียงที่ได้ยิน แหละในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กัมมัฏฐาน ๕ คือ อุเปกขาพรหมวิหาร ๑ อารุปปกัมมัฏฐาน ๔ อันโยคีบุคคลผู้เริ่มลงมือทำกัมมัฏฐานจะพึงถือเอาไม่ได้ในทันทีทีเดียว กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๓๕ จึงถือเอาได้โดยทันที

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยการถือเอา ด้วยประการฉะนี้

๙. โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน

ข้อว่า **โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ :- ก็แหละในบรรดากัมมัฏฐานเหล่านี้ ยกเว้นอากาสกสิณเสีย กสิณที่เหลือ ๙ ประการ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อารุปปฌานทั้งหลาย กสิณทั้ง ๑๐ ประการ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อภิญญาทั้งหลาย พรหมวิหาร ๓ (ข้างต้น) ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่พรหมวิหารข้อที่ ๔ อารุปปกัมมัฏฐานบทต่ำ ๆ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อารุปปกัมมัฏฐานบทสูง ๆ เนวสัญญานาสัญญายตนกัมมัฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่นิโรธสมาบัติ กัมมัฏฐานแม้ทั้งหมด ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การอยู่เป็นสุข แก่วิปัสสนากัมมัฏฐาน และแก่ภวสมบัติทั้งหลาย

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุนด้วยประการฉะนี้

๑๐. โดยเหมาะสมแก่จริยา

ในข้อว่า **โดยเหมาะสมแก่จริยา** นี้ พึงทราบการวินิจฉัยแม้โดยความเหมาะสมแก่จริยาทั้งหลาย ดังนี้ :-

ประการแรก ในกัมมัฏฐาน ๔๐ นั้น กัมมัฏฐาน ๑๑ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ ย่อมเหมาะสมแก่คนราคจริต กัมมัฏฐาน ๘ คือ พรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ เหมาะสมแก่คนโทสจริต อานาปานสติกัมมัฏฐานข้อเดียวเท่านั้น เหมาะสมแก่คนโมหจริตและคนวิตกจริต อนุสสติ ๖ ข้างต้น เหมาะสมแก่คนศรัทธาจริต กัมมัฏฐาน ๔ คือ มรณสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ เหมาะสมแก่คนพุทธิจริต กสิณกัมมัฏฐานที่เหลือ ๖ กับอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ เหมาะสมแก่คนทุกจริต แต่ว่าในกสิณ ๑๐ นั้น กสิณอย่างใด อย่างหนึ่งที่เล็กขนาดขันโอ ย่อมเหมาะสมแก่คนวิตกจริต ขนาดใหญ่กว่านั้นจนขนาดเท่า จานข้าวเป็นต้น ย่อมเหมาะสมแก่คนโมหจริต ฉะนี้

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความเหมาะสมแก่จริยาในกัมมัฏฐาน ๔๐ นี้ ด้วยประการฉะนี้

สรุปความในจริยา

ก็แหละ ถ้อยแถลงทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้าแสดงไว้ด้วยอำนาจที่เป็นข้าศึกแก่กันโดยตรงอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจเป็นกัมมัฏฐานที่สบายแท้ ๆ อย่างหนึ่ง แต่อย่างไรก็ดี ขึ้นชื่อว่าภาวนาฝ่ายกุศลแล้ว ที่จะไม่กำจัดกิเลสมีราคะเป็นต้น หรือที่จะไม่เป็นอุปการะแก่คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เป็นอันไม่มี ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ซึ่งมีในเมฆิยสูตรว่า

> **พึงเจริญธรรม ๔ ประการให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือพึงเจริญอสุภกัมมัฏฐานทั้งหลายเพื่อประหานเสียซึ่งราคะ พึงเจริญเมตตาเพื่อประหานเสียซึ่งพยาบาท พึงเจริญอานาปานสติเพื่อกำจัดเสียซึ่งมิจฉาวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนเสียซึ่งอัสมิมานะ**[๑]

แม้ในราหุลสูตร พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงพระกัมมัฏฐาน ๗ ประการโปรดพระราหุลเถระเพียงองค์เดียว โดยนัยมีอาทิว่า **ราหุล เธอจงเจริญซึ่งภาวนาอันมีเมตตาเป็นอารมณ์...**[๒] เพราะเหตุฉะนี้ นักศึกษาจงอย่าได้ทำความยึดถือเพียงแต่ในถ้อยแถลงที่แสดงไว้ว่า กัมมัฏฐานอย่างโน้นเหมาะสมแก่จริตบุคคล ประเภทโน้นพึงค้นคว้าแสวงหาอรรถาธิบายในคัมภีร์ต่าง ๆ ทั่วไปเถิด

การวินิจฉัยกัมมัฏฐานกถาโดยพิสดาร ในหัวข้อสังเขปว่า เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ยุติเพียงเท่านี้

วิธีเรียนเอากัมมัฏฐาน

[๔๘] ก็แหละ คำว่า **เรียน** นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

อันโยคีบุคคลนั้น พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้มีลักษณะอาการตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาในหัวข้อว่า พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน ฉะนี้แล้ว พึงถวายตัวแด่

---

๑ องฺ. นวก. (ไทย) ๒๓/๓/๔๓๔, ขุ. อุ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๕-๒๓๖

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๐

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือแก่พระอาจารย์ แล้วพึงทำตนให้เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันสมบูรณ์ และมีอธิมุติอันสมบูรณ์ แล้วพึงขอเอาพระกัมมัฏฐานเถิด

คำถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

ในการถวายตัวนั้น โยคีบุคคลพึงกล่าวคำถวายตัวแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าว่าดังนี้

คำบาลี

อิมาหํ ภควา อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ

คำไทย

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระพุทธเจ้าขอถวาย
อัตภาพร่างกายอันนี้ แด่พระพุทธองค์

โทษที่ไม่ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

จริงอยู่ โยคีบุคคลครั้นไม่ได้ถวายตนอย่างนี้แล้ว เมื่อหลีกไปอยู่ที่เสนาสนะอันเงียบสงัด ครั้นอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏให้เห็นในคลองแห่งจักษุ ก็ไม่สามารถที่จะยับยั้งตั้งตนอยู่ได้ จะเลี่ยงหนีไปยังแดนหมู่บ้าน เกิดเป็นผู้คลุกคลีกับพวกคฤหัสถ์ ทำการแสวงหาลาภสักการะอันไม่สมควร ก็จะพึงถึงซึ่งความฉิบหายเสีย

อานิสงส์ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

ส่วนโยคีบุคคลผู้ได้ถวายตัวแล้ว ถึงแม้จะมีอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏให้เห็นในคลองแห่งจักษุ ก็จะไม่เกิดความหวาดกลัวแต่อย่างใด มีแต่จะเกิดความโสมนัสอย่างเดียวโดยที่จะได้เตือนตนว่า **พ่อบัณฑิต ก็วันก่อนนั้น เจ้าได้ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้าแล้ว มิใช่หรือ ?** เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งจะพึงมีผ้ากาสิกพัสตร์ (ผ้าที่ทำในแว่นแคว้นกาสี) อย่างดีที่สุด เมื่อผ้านั้นถูกหนูหรือพวกแมลงสาบกัด

เขาก็จะพึงเกิดความโทมนัสเสียใจ แต่ถ้าเขาจะพึงถวายผ้านั้นแก่ภิกษุผู้ไม่มีจีวรไปเสีย แต่นั้นถึงเขาจะได้เห็นผ้านั้น อันภิกษุเอามาตัดทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย เขาก็จะพึงเกิดแต่ความโสมนัสอย่างเดียว ฉันใด แม้คำอุปไมยนี้นักศึกษาก็พึงทราบเหมือนฉันนั้น

คำถวายตัวแก่อาจารย์

โยคีบุคคล แม้เมื่อจะถวายตัวแก่พระอาจารย์ ก็พึงกล่าวคำถวายตัวดังนี้

คำบาลี

อิมาหํ ภนฺเต อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ

คำไทย

ข้าแต่ท่านอาจารย์ผู้เจริญ กระผมขอมอบถวายอัตภาพร่างกายอันนี้แก่ท่านอาจารย์

โทษที่ไม่ถวายตัวแก่อาจารย์

จริงอยู่ โยคีบุคคลผู้ไม่ได้ถวายตัวอย่างนี้ ย่อมจะเป็นคนอันใคร ๆ ขัดขวางไม่ได้ บางทีก็จะเป็นคนว่ายากไม่เชื่อฟังโอวาท บางทีก็จะเป็นคนตามแต่ใจตนเอง อยากไปไหนก็จะไปโดยไม่บอกลาอาจารย์ก่อน โยคีบุคคลเช่นนี้นั้น อาจารย์ก็จะไม่รับสงเคราะห์ด้วยอามิสหรือด้วยธรรมะคือการสั่งสอน จะไม่ให้ศึกษาวิชากัมมัฏฐานอันสุขุมลึกซึ้ง เมื่อเธอไม่ได้รับการสงเคราะห์ ๒ ประการนี้แล้ว ก็จะไม่ได้ที่พึ่งในพระศาสนา ไม่ช้าไม่นานก็จะถึงซึ่งความเป็นคนทุศีล หรือเป็นคฤหัสถ์ไปเลย

อานิสงส์ที่ถวายตัวแก่อาจารย์

ส่วนโยคีบุคคลผู้ถวายตัวแล้ว จะไม่เป็นคนอันใคร ๆ ขัดขวางไม่ได้ ไม่เป็นคนตามแต่ใจตนเอง จะเป็นคนว่าง่าย มีความประพฤติติดเนื่องอยู่กับอาจารย์ เมื่อเธอได้รับการสงเคราะห์ ๒ ประการจากอาจารย์แล้ว ก็จะถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบูลย์

ในพระศาสนา เหมือนอย่างพวกศิษย์อันเตวาสิกของพระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระเป็นตัวอย่าง

เรื่องศิษย์พระติสสเถระ

มีเรื่องเล่าว่า มีภิกษุ ๓ รูป ได้มาสู่สำนักของพระติสสเถระแล้ว ใน ๓ รูปนั้น รูปหนึ่งกราบเรียนอาสาแก่พระเถระว่า “ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะกระโดดลงไปในเหวลึกชั่วร้อยบุรุษ” รูปที่สองกราบเรียนอาสาว่า “ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะเอาร่างกายนี้ฝนที่พื้นหินให้กร่อนไปตั้งแต่ ส้นเท้าจนกระทั่งไม่มีร่างกายเหลืออยู่” รูปที่สามกราบเรียนอาสาว่า “ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะกลั้นลมอัสสาสะปัสสาสะทำกาลกิริยาตายได้” ฝ่ายพระเถระพิจารณาเห็นว่า “ภิกษุเหล่านี้เป็นผู้มีความสมควรแล้ว” จึงได้บอกพระกัมมัฏฐานให้ ภิกษุเหล่านั้นดำรงตนอยู่ใน โอวาทของพระเถระ ได้บรรลุซึ่งพระอรหัตแม้ทั้ง ๓ รูปแล

นี้เป็นอานิสงส์ในการมอบถวายตัว ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า พึงมอบถวายตัวแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือแก่อาจารย์ ฉะนี้

โยคีผู้มีอัชฌาสัยสมบูรณ์

[๔๙] ก็แหละ ในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า **เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันสมบูรณ์และมีอธิมุติอันสมบูรณ์** ฉะนี้นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

อันโยคีบุคคลนั้น พึงเป็นผู้มีอัชฌาสัยอันสมบูรณ์[๑] โดยอาการ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งธรรมมีอโลภะเป็นต้น

---

๑ คำว่า **อัชฌาสัย** มีอรรถวิเคราะห์ว่า อญฺญตฺถ ปวตฺติตฺวาปิ จิตฺตํ อาคมฺม ยตฺถ เสติ, โส ตสฺส อาสโย, มิคาสโย วิย. อาสโยเอว อชฺฌาสโย. จิตนั้นถึงแม้จะเกิดในอารมณ์อื่น ๆ แล้วก็กลับมานอนอยู่ในธรรมใด ธรรมนั้นชื่อว่า **อาสยะ** ธรรมเป็นที่มานอนอยู่ของจิต ดุจที่ที่มานอนอยู่ของมฤค, ศัพท์ว่า **อาสย** นั่นเองได้รูปเป็น **อชฺฌาสย** คือ อัชฌาสัย

อรรถาธิบายของฎีกาจารย์

ในอธิการนี้ ท่านฎีกาจารย์ได้อรรถาธิบายไว้อย่างพิสดารดังนี้:-

ธรรมทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้น มีอุปการะมากแก่สัตว์ทั้งหลายและแก่โยคีบุคคล โดยพิเศษ ทั้งนี้เพราะเป็นเหตุกำจัดเสียซึ่งโทษอย่างอนันต์ และเป็นเหตุนำมาซึ่งคุณอย่างมหันต์ เป็นความจริงอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยความเป็นปฏิปักษ์แก่มลทินทั้งหลายมีมลทินคือความตระหนี่เป็นต้น สมจริงตามที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในอรรถกถาแห่งอภิธรรม ดังต่อไปนี้

อโลภะเป็นปฏิปักษ์แก่มลทินคือความตระหนี่ **อโทสะ**เป็นปฏิปักษ์แก่มลทินคือความทุศีล **อโมหะ**เป็นปฏิปักษ์แก่การไม่ภาวนาในกุศลธรรมทั้งหลาย แหละใน ๓ เหตุนั้น **อโลภะ**เป็นเหตุแห่งทาน **อโทสะ**เป็นเหตุแห่งศีล **อโมหะ**เป็นเหตุแห่งภาวนา แหละใน ๓ เหตุนั้น บุคคลย่อมถืออย่างไม่ตึงเครียดด้วย**อโลภะ** เพราะคนที่โลภแล้วย่อมถืออย่างตึงเครียดบุคคลย่อมถืออย่างไม่หย่อนยานด้วย**อโทสะ** เพราะคนที่โกรธแล้วย่อมถืออย่างหย่อนยาน บุคคลย่อมถืออย่างไม่วิปริตผิดเพี้ยนด้วย **อโมหะ** เพราะคนที่หลงแล้วย่อมถืออย่างวิปริตผิดเพี้ยน

อีกอย่างหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น บุคคลทรงจำโทษอันมีอยู่ไว้โดยความเป็นโทษและประพฤติเป็นไปในโทษนั้นด้วย**อโลภะ** เพราะคนที่โลภแล้วย่อมปกปิดโทษไว้ บุคคลทรงจำคุณอันมีอยู่ไว้โดยความเป็นคุณและประพฤติเป็นไปในคุณนั้นด้วย**อโทสะ** เพราะคนที่โกรธแล้วย่อมลบล้างคุณเสีย บุคคลทรงจำซึ่งสภาวะที่เป็นจริงโดยเป็นสภาวะที่เป็นจริงและประพฤติเป็นไปในสภาวะที่เป็นจริงนั้นด้วย**อโมหะ** เพราะคนหลงแล้วย่อมยึดถือสิ่งที่เปล่าว่าไม่เปล่าและสิ่งที่ไม่เปล่าว่าเปล่า อนึ่ง ทุกข์เพราะพรากจากสิ่งที่รักย่อมไม่เกิดมีด้วย**อโลภะ**เป็นเหตุ เพราะคนที่โลภแล้วเป็นแดนเกิดแห่งสิ่งเป็นที่รักด้วย เพราะอดกลั้นไว้ไม่ได้ต่อการพรากจากสิ่งที่รักด้วย ทุกข์เพราะประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักย่อมไม่เกิดมีด้วย**อโทสะ**เป็นเหตุ เพราะคนโกรธแล้วเป็นแดนเกิดแห่งสิ่งไม่เป็นที่รักด้วย ทุกข์เพราะไม่ได้สมหวัง ย่อมไม่เกิดมีด้วย**อโมหะ**เป็นเหตุ เพราะคนที่ไม่หลงเป็นแดนเกิดแห่งการใคร่ครวญพิจารณาว่าข้อนั้นจะพึงได้ ณ ที่นี้ แต่ที่ไหนเล่า ?

อีกประการหนึ่ง ในเหตุ ๓ อย่างนั้น ชาติทุกข์ไม่มีด้วย**อโลภะ**เป็นเหตุ เพราะอโลภะเป็นปฏิปักษ์แก่ตัณหา เพราะชาติทุกข์มีตัณหาเป็นมูลราก ชราทุกข์ไม่มีด้วย**อโทสะ**เป็นเหตุ เพราะความโกรธอย่างรุนแรงเป็นเหตุให้แก่เร็ว มรณทุกข์ไม่มีด้วย**อโมหะ**เป็นเหตุ เพราะความหลงตายเป็นเหตุนำมาซึ่งทุกข์ และมรณทุกข์นั้นย่อมไม่มีแก่คนที่ไม่หลง อนึ่ง ความอยู่ร่วมกันอย่างสบายย่อมมีแก่คฤหัสถ์ทั้งหลายด้วย**อโลภะ**เป็นเหตุ ความอยู่ร่วมกันอย่างสบายย่อมมีแก่บรรพชิตทั้งหลายด้วย**อโมหะ**เป็นเหตุ ส่วนความอยู่ร่วมกันอย่างสบายสำหรับคนทุกเพศ ย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ**เป็นเหตุ

อีกประการหนึ่ง เมื่อว่าโดยพิเศษแล้ว ในเหตุ ๓ นั้น ด้วย**อโลภเหตุ** จึงไม่มีการบังเกิดในเปตติวิสัย จริงอยู่ ส่วนมากสัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงเปตติวิสัยด้วยตัณหาและอโลภะก็เป็นปฏิปักษ์แก่ตัณหาด้วย ด้วย**อโทสเหตุ** จึงไม่มีการบังเกิดในนรก จริงอยู่สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงนรกอันคล้ายกับโทสะด้วยโทสะเป็นเหตุ เพราะเป็นผู้มีสันดานดุร้ายและอโทสะก็เป็นปฏิปักษ์แก่โทสะด้วย ด้วย**อโมหเหตุ** จึงไม่มีการบังเกิดในกำเนิดดิรัจฉาน จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงกำเนิดดิรัจฉานอันหลงอยู่ตลอดกาลด้วยโมหะเป็นเหตุ และอโมหะก็เป็นปฏิปักษ์แก่โมหะด้วย อนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น **อโลภเหตุ**ทำให้ไม่มีการประจวบด้วยอำนาจราคะ **อโทสเหตุ** ทำให้ไม่มีการพลัดพรากด้วยอำนาจโทสะ **อโมหเหตุ**ทำให้ไม่มีความไม่เป็นกลางด้วยอำนาจโมหะ

อีกประการหนึ่ง สัญญา ๓ เหล่านี้ คือ เนกขัมมสัญญา สัญญาในการออกจากกาม ๑ อัพยาปาทสัญญา สัญญาในอันไม่พยาบาท ๑ อวิหิงสาสัญญา สัญญาในอันไม่เบียดเบียน ๑ และสัญญาอีก ๓ เหล่านี้ คือ อสุภสัญญา สัญญาในความไม่งาม ๑ อัปปมาณสัญญา สัญญาในอันไม่มีประมาณ ๑ ธาตุสัญญา สัญญาในความเป็นธาตุ ๑ ย่อมมีได้ด้วยเหตุแม้ทั้ง ๓ ประการนี้โดยลำดับ อนึ่ง การงดเว้นซึ่งขอบทางคือกามสุขัลลิกานุโยค ย่อมมีได้ด้วย**อโลภะ** การงดเว้นซึ่งขอบทางคืออัตตกิลมถานุโยค ย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ** การดำเนินไปสู่ข้อปฏิบัติอันเป็นกลาง ย่อมมีได้ด้วย**อโมหะ** อนึ่ง การทำลายอภิชฌากายคันถะ ย่อมมีได้ด้วย**อโลภะ**

การทำลายพยาบาทกายคันถะ ย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ** การทำลายคันถะ ๒ ที่เหลือ คือ สีลัพพตปรามาส และอิทังสัจจาภินิเวส ย่อมมีได้ด้วย**อโมหะ** อนึ่ง สติปัฏฐาน ๒ ข้อต้น ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของกุศลเหตุ ๒ ข้างต้น สติปัฏฐาน ๒ ข้อหลัง ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของกุศลเหตุข้อหลังข้อเดียว

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น **อโลภเหตุ**ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค จริงอยู่คนที่ไม่มีโลภย่อมไม่เสพอาหารอันไม่เป็นที่สบาย แม้ที่เร้าให้อยากกิน จึงเป็นผู้ไม่มีโรคด้วยเหตุนั้น **อโทสเหตุ**ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นหนุ่ม จริงอยู่ คนที่ไม่โกรธ อันไฟคือความโกรธไม่เผาผลาญด้วยอำนาจทำหนังให้เหี่ยวและทำผมให้หงอก ย่อมเป็นหนุ่มอยู่ได้นาน ๆ **อโมหเหตุ**ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน จริงอยู่ คนที่ไม่หลง รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แล้ว ละเว้นเสียซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ส้องเสพแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ย่อมเป็นผู้มีอายุยืน

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น **อโลภะ**ย่อมเป็นปัจจัยแก่โภคสมบัติ เพราะเหตุที่คนจะได้โภคสมบัติด้วยการบริจาค **อโทสะ**เป็นปัจจัยแก่มิตตสมบัติ เพราะเหตุที่คนจะได้มิตรทั้งหลายด้วยเมตตา และเพราะไม่เสื่อมมิตรก็ด้วยเมตตา **อโมหะ**เป็นปัจจัยแก่อัตตสมบัติ จริงอยู่ คนที่ไม่หลง ทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนอย่างเดียว ย่อมทำตนให้สมบูรณ์ อนึ่ง **อโลภะ**เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างเทวดา **อโทสะ**เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างพรหม **อโมหะ**เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างพระอริยเจ้า

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายของตนด้วย**อโลภะ**เป็นเหตุ เพราะทุกข์ซึ่งเป็นเหตุปรุงแต่งไม่มีเพราะสัตว์และสังขารเหล่านั้นพินาศไป บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายของคนอื่นด้วย**อโทสะ**เป็นเหตุ เพราะความจองเวรแม้ในคนคู่เวรทั้งหลายไม่มีสำหรับคนที่ไม่โกรธ บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายเป็นกลาง ๆ ด้วย**อโมหะ**เป็นเหตุ เพราะความปรุงแต่งทั้งปวงไม่มีสำหรับคนที่ไม่หลง

อีกอย่างหนึ่ง การเห็นอนิจจัง ย่อมมีได้ด้วย**อโลภะ** จริงอยู่ คนที่โลภแล้วย่อมไม่เห็นสังขารทั้งหลาย แม้ที่ไม่เที่ยงโดยความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยหวังในการ

ส้องเสพอยู่ การเห็นทุกขังย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ** จริงอยู่ คนที่มีอัชฌาสัยไม่โกรธ เป็นผู้ปล่อยวางอาฆาตวัตถุแล้วย่อมเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์ การเห็นอนัตตาย่อมมีได้ด้วย**อโมหะ** จริงอยู่ คนที่ไม่หลง เป็นผู้ฉลาดในการถือเอาตามความจริง ย่อมรู้แจ้งขันธ์ ๕ อันไม่ได้เป็นผู้นำ โดยความไม่ใช่ผู้นำ อนึ่ง ทรรศนะทั้งหลายมีการเห็นไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมมีได้ด้วยเหตุทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ฉันใด แม้เหตุทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ก็มีได้ด้วยทรรศนะทั้งหลายมีการเห็นอนิจจังเป็นต้น เช่นเดียวกัน จริงอยู่ **อโลภะ**ย่อมมีได้ด้วยการเห็นอนิจจัง **อโทสะ**ย่อมมีได้ด้วยเห็นทุกขัง **อโมหะ**ย่อมมีได้ด้วยการเห็นอนัตตา ก็ใครเล่ารู้โดยถูกต้องว่าขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์แล้ว จะพึงยังความรักให้เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ขันธ์ ๕ นั้น หรือรู้สังขารทั้งหลายว่าเป็นทุกข์แล้ว จะพึงยังทุกข์เพราะความโกรธอันคมกล้าที่สุดแม้อื่นอีกให้เกิดขึ้น และรู้ความว่างเปล่าจากตัวตนของสังขารทั้งหลายแล้ว จะพึงยังความหลงงมงายให้เกิดขึ้นอีกต่อไป

ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ท่านฎีกาจารย์จึงให้อรรถาธิบายคำว่าผู้มีอัชฌาสัยสมบูรณ์ไว้ว่า อัชฌาสัยของบุคคลนี้สมบูรณ์แล้ว ด้วยอำนาจการยังศีลสมบัติเป็นต้นอันเป็นส่วนเบื้องต้นให้สำเร็จ และด้วยความเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่โลกุตตรธรรมทั้งหลาย เหตุนั้นบุคคลนี้จึงชื่อว่า **สมฺปนฺนชฺฌาสโย** ผู้มีอัชฌาสัยสมบูรณ์แล้ว ฉะนี้[๑]

อัชฌาสัย ๖ ประการ

มีความจริงอยู่ว่า โยคีบุคคลผู้มีอัชฌาสัยสมบูรณ์เห็นปานฉะนี้ ย่อมจะบรรลุพระโพธิญาณ ๓ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง สมกับที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

อัชฌาสัย ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความแก่แห่งโพธิญาณของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย คือ:-

---

๑ อรรถาธิบายของฎีกาจารย์ ตั้งแต่ต้นจนถึงนี้ ยกเอาความในฎีกาวิสุทธิมัคค์มาลงไว้ เพื่อให้นักศึกษาได้ความแจ่มแจ้ง และความนี้ปรากฏในอรรถกถาอัฏฐสาลินี หน้า ๒๒๑-๒๒๔ อีกโสดหนึ่งด้วย

๑. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาสัยไม่โลภ เห็นโทษในความโลภ
๒. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาสัยไม่โกรธ เห็นโทษในความโกรธ
๓. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาสัยไม่หลง เห็นโทษในความหลง
๔. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาสัยในการออกบวช เห็นโทษในฆราวาส
๕. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาสัยชอบความสงัด เห็นโทษในการคลุกคลีกับหมู่คณะ และ
๖. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาสัยในพระนิพพาน เห็นโทษในภพและคติทั้งปวง

ก็แหละ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระขีณาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายจำพวกใดจำพวกหนึ่ง ทั้งที่ล่วงไปแล้ว ทั้งที่จะมีมาในอนาคต ทั้งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ทั้งหมดนั้นได้บรรลุแล้วซึ่งคุณวิเศษอันตนและตนพึงบรรลุด้วยอาการทั้งหลาย ๖ ประการนี้นั่นเทียว เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลพึงเป็นผู้มีอัชฌาสัยสมบูรณ์ด้วยอาการ ๖ ประการ เหล่านี้

โยคีผู้มีอธิมุติสมบูรณ์

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้น พึงเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอธิมุติ ด้วยความเป็นผู้น้อมจิตไปเพื่อประโยชน์นั้น อธิบายว่า พึงเป็นผู้น้อมจิตไปในสมาธิ เป็นผู้หนักในสมาธิ เป็นผู้โน้มจิตไปในสมาธิ และพึงเป็นผู้น้อมจิตไปในนิพพาน เป็นผู้หนักในนิพพาน เป็นผู้โน้มจิตไปในนิพพาน

วิธีสอนกัมมัฏฐาน

[๕๐] แหละ เมื่อโยคีบุคคลนั้นซึ่งมีอัชฌาสัยและอธิมุติสมบูรณ์ได้ที่แล้ว ดังพรรณนามานี้ ขอเอากัมมัฏฐานอันอาจารย์ผู้ได้สำเร็จเจโตปริยญาณ พึงตรวจสอบวาระจิตให้ทราบจริยาเสียก่อน สำหรับอาจารย์ที่ไม่ได้สำเร็จเจโตปริยญาณนอกนี้ พึงทราบจริยาโดยสอบถามโยคีบุคคลโดยนัยมีอาทิว่า เธอเป็นคนจริตอะไร หรือ

ธรรมอะไรบ้างรบกวนเธอมาก หรือเมื่อเธอพิจารณาถึงกัมมัฏฐานข้อไหน จึงมีความผาสุกสบาย หรือจิตของเธอน้อมไปในกัมมัฏฐานข้อไหน ครั้นทราบจริยา อย่างนี้แล้วจึงสอนกัมมัฏฐานอันเหมาะสมแก่จริยาต่อไป

พึงสอนกัมมัฏฐานด้วย ๓ วิธี

ก็แหละ อันอาจารย์นั้น เมื่อจะสอนกัมมัฏฐานพึงสอนด้วยวิธี ๓ ประการ คือ สำหรับโยคีบุคคลผู้เรียนกัมมัฏฐานอยู่แล้วตามปกติ พึงให้สาธยายให้ฟังต่อหน้าสัก ๑ หรือ ๒ ที่นั่ง (๑-๒ จบ) แล้วจึงมอบให้ อย่างหนึ่ง สำหรับผู้ที่อยู่ประจำในสำนัก พึงสอนให้ทุก ๆ ครั้งที่เธอมาหา อย่างหนึ่ง สำหรับผู้ที่เรียนเอาแล้วประสงค์จะไปปฏิบัติ ณ ที่อื่น พึงสอนอย่าให้ย่อเกินไป อย่าให้พิสดารเกินไป อย่างหนึ่ง

พึงสอนให้ทราบอาการ ๙ อย่าง

ในกัมมัฏฐานเหล่านั้น เมื่ออาจารย์จะสอนปฐวีกสิณกัมมัฏฐานเป็นประการแรก พึงสอนให้ทราบอาการ ๙ เหล่านี้ คือ โทษแห่งกสิณ ๔ อย่าง ๑ วิธีทำดวงกสิณ ๑ วิธีภาวนาซึ่งกสิณที่ทำแล้ว ๑ นิมิต ๒ อย่าง ๑ สมาธิ ๒ อย่าง ๑ ธรรมะเป็นที่สบายและไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่าง ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา ๑๐ อย่าง ๑ การทำความเพียรให้สม่ำเสมอ ๑ วิธีแห่งอัปปนา ๑

แม้ในกัมมัฏฐานที่เหลือทั้งหลาย ก็พึงสอนอาการอันสมควรแก่กัมมัฏฐานนั้น ๆ อาการทั้งหมดนั้นจักแจ้งชัดในวิธีภาวนาของกัมมัฏฐานทั้งหลายเหล่านั้น

โยคีบุคคลต้องจำให้แม่นยำ

ก็แหละ เมื่ออาจารย์สอนกัมมัฏฐานให้อยู่ด้วยอาการอย่างนี้ อันโยคีบุคคลนั้นพึงตั้งใจฟัง จำเอานิมิตนั้นให้ได้ คือเอาอาการนั้น ๆ มาผูกไว้ในใจอย่างนี้ว่า นี้เป็นบทหลัง นี้เป็นบทหน้า นี้เป็นใจความของบทนั้น นี้เป็นอธิบายของบทนั้น และบทนี้เป็นคำอุปมา

แหละ เมื่อโยคีบุคคลฟังอยู่โดยเคารพ จำเอานิมิตได้อย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นอันชื่อว่าเรียนเอากัมมัฏฐานด้วยดีแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ การบรรลุคุณวิเศษก็จะสำเร็จแก่เธอเพราะอาศัยการเรียนเอาด้วยดีแล้วนั้น แต่ย่อมจะไม่สำเร็จแก่โยคีบุคคลผู้ไม่ได้เรียนเอาด้วยดีนอกนี้

อรรถาธิบายความแห่งคำว่า **เรียน** นี้ ยุติเพียงเท่านี้

ด้วยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าบทอันเป็นหัวข้อสังเขปว่า **พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรแล้ว เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อันเหมาะสมแก่จริตจริยาของตน** ดังนี้ อันข้าพเจ้าได้อธิบายให้พิสดารแล้วโดยสิ้นเชิง ด้วยประการฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า กัมมัฏฐานคหณนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๔
ปฐวีกสิณนิเทศ

เลือกหาวัดอันสมควรแก่ภาวนา

[๕๑] บัดนี้จะอรรถาธิบายโดยพิสดารในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า **พึงออกจากวัดอันไม่สมควรแก่การภาวนาสมาธิ ไปอยู่ ณ ที่วัดอันสมควร** ดังต่อไปนี้ :-

อันโยคีบุคคลนั้นพึงอยู่เจริญกัมมัฏฐานให้บริสุทธิ์ ณ ที่วัดเดียวกันกับอาจารย์นั่นแหละ ตราบเท่าที่ตนมีความผาสุกสบาย แต่ถ้าไม่มีความผาสุกสบาย ณ ที่วัดนั้น ก็พึงไปอยู่ ณ ที่วัดอื่นอันเป็นที่สบาย ในระยะทางห่างจากวัดพระอาจารย์ประมาณร้อยเส้นหรือสองร้อยเส้นหรือแม้ประมาณสี่ร้อยเส้นก็ได้ ก็แหละ ครั้นอยู่ห่างในระยะทางเท่านั้น เมื่อเกิดความสนเท่ห์สงสัยหรือเกิดความหลงลืม ในหัวข้อกัมมัฏฐานบางประการ จักได้ตื่นลุกขึ้นทำกิจวัตรในวัดให้เสร็จแต่เช้า แล้วออกจากวัดเที่ยวบิณฑบาตไปในระหว่างทาง พอเวลาฉันเสร็จแล้ว ก็ให้ถึงที่อยู่ของพระอาจารย์พอดี สอบถามชำระกัมมัฏฐานให้บริสุทธิ์สิ้นสงสัยในสำนักของพระอาจารย์เสียแต่ในวันนั้น พอวันที่สองก็มนัสการกราบลาพระอาจารย์ แล้วก็ออกเดินทางกลับแต่เช้าเที่ยวรับบิณฑบาตไปในระหว่างทาง ยังไม่ทันจะเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าอะไร ก็จักมาถึงที่อยู่ของตนพอดี

ส่วนโยคีบุคคลผู้ซึ่งไม่ได้ที่อยู่อันผาสุกสบาย แม้ในระยะทางประมาณสี่ร้อยเส้นนั้น จงตัดข้อขอดที่เข้าใจได้ยากในกัมมัฏฐานให้กระจ่างแจ้งทุกประการ ชำระกัมมัฏฐานให้บริสุทธิ์ด้วยดีขึ้นอยู่กับใจได้แล้ว จะพรากออกจากวัดอันไม่สมควรแก่การภาวนาสมาธิ ไปอยู่ ณ ที่วัดอันสมควร แม้ไกล ๆ กว่านั้นก็ได้

วัดที่ไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา

[๕๒] ในวัดที่สมควรและไม่สมควรนั้น วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า วัดไม่สมควร โทษ ๑๘ ประการ ในวัดนั้นดังนี้ คือ :-

๑. **มหตฺตํ**	วัดใหญ่
๒. **นวตฺตํ**	วัดสร้างใหม่
๓. **ชิณฺณตฺตํ**	วัดที่ชำรุด
๔. **ปนฺถนิสฺสิตตฺตํ**	วัดที่อิงทางหลวง
๕. **โสณฺฑี**	วัดมีสระน้ำ
๖. **ปณฺณํ**	วัดมีใบไม้ใช้เป็นผัก
๗. **ปุปฺผํ**	วัดมีไม้ดอก
๘. **ผลํ**	วัดมีไม้ผล
๙. **ปตฺถนียตา**	วัดที่มีคนขึ้นมาก
๑๐. **นครสนฺนิสฺสิตตา**	วัดที่อิงเมือง
๑๑. **ทารุสนฺนิสฺสิตตา**	วัดที่อิงป่าไม้
๑๒. **เขตฺตสนฺนิสฺสิตตา**	วัดที่อิงไร่นา
๑๓. **วิสภาคานํ ปุคฺคลานํ อตฺถิตา**	วัดที่มีคนไม่ลงรอยกัน
๑๔. **ปฏฺฏนสนฺนิสฺสิตตา**	วัดที่อิงท่า
๑๕. **ปจฺจนฺตสนฺนิสฺสิตตา**	วัดที่อิงบ้านป่าชายแดน
๑๖. **รชฺชสีมสนฺนิสฺสิตตา**	วัดที่อิงเขตแดนประเทศ
๑๗. **อสปฺปายตา**	วัดที่ไม่มีความสบาย และ
๑๘. **กลฺยาณมิตฺตานํ อลาโภ**	วัดที่หาอาจารย์ผู้กัลยาณมิตรไม่ได้

วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้แล ชื่อว่า วัดที่ไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา โยคีบุคคลไม่ควรไปอยู่ ณ วัดเช่นนั้น

อธิบายวัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ

ถาม - เพราะเหตุไรหรือจึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดอันประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการนั้น ?

ตอบ - เพราะเหตุดังต่อไปนี้

๑. วัดใหญ่

ในวัดใหญ่ ๆ ย่อมมีภิกษุและสามเณรที่ต่างจิตต่างใจกันมารวมอยู่เป็นจำนวนมาก ภิกษุสามเณรเหล่านั้น ย่อมจะไม่ช่วยกันทำกิจวัตร เพราะต่างก็เกี่ยงซึ่งกันและกัน สถานที่ทั้งหลาย เช่น ลานพระศรีมหาโพธิ์เป็นต้น ก็ไม่ช่วยกันปัดกวาดให้สะอาดเกลี้ยงเกลา น้ำฉันน้ำใช้ก็ไม่ช่วยกันตัก โยคีบุคคลนี้อยู่ ณ วัดเช่นนั้นแล้ว ครั้นตระเตรียมว่าจักไปบิณฑบาตในโคจรคาม ถือบาตรและจีวรเดินออกไป ถ้าเห็นกิจวัตรยังไม่มีใครทำ หรือหม้อน้ำดื่มยังเปล่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็จะต้องหยุดทำกิจวัตร ตักน้ำดื่มมาเตรียมไว้ เมื่อไม่ทำหรือก็จะต้องอาบัติทุกกฏในเพราะเหตุวัตรเภท คือทำลายกิจวัตร เมื่อเธอมัวทำกิจวัตรอยู่เล่าเวลากาลก็จะล่วงเลยสายไป ครั้นเธอเข้าไปในโคจรคามสายมาก ภิกษาหารหมดเสียแล้ว ก็จะไม่ได้ภิกษาหารอะไรแม้แต่น้อยอนึ่ง ถึงโยคีบุคคลจะได้หลบไปอยู่ ณ ที่อันเร้นลับแล้วก็ตาม ก็จะฟุ้งซ่านด้วยเสียงเจี๊ยวจ๊าวของพวกภิกษุหนุ่มและสามเณรทั้งหลาย และด้วยการงานต่าง ๆ ของสงฆ์

แต่วัดใหญ่ใดมีภิกษุสามเณรช่วยกันทำกิจวัตรเรียบร้อยหมดทุกอย่าง และไม่มีความกระทบกระเทือนแม้อย่างอื่น ๆ แต่ประการใด ก็ควรอยู่ ณ ที่วัดใหญ่แม้เห็นปานนั้นได้

๒. วัดสร้างใหม่

ในวัดที่สร้างใหม่นั้น ย่อมจะมีนวกรรมคือการก่อสร้างมากอย่างหลายประการ เมื่อโยคีบุคคลไม่ช่วยทำ เขาก็จะติเตียนเอา แต่ในวัดใดภิกษุทั้งหลายพูดให้โอกาสว่า “นิมนต์คุณทำสมณธรรมตามสบายเถิด นวกรรมการก่อสร้างพวกเราจักช่วยกันกระทำเอง” ดังนี้ ก็ควรอยู่ ณ ที่วัดซึ่งสร้างใหม่เห็นปานนี้ได้

๓. วัดที่ชำรุด

แหละ ในวัดที่ชำรุดทรุดโทรมนั้น ย่อมจะต้องมีสิ่งที่จะพึงปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงมาก ชั้นที่สุดแม้มาตรว่าเสนาสนะของตนเอง เมื่อไม่ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลง เขาจะพากันติเตียนเอา เมื่อมัวแต่ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงอยู่ กัมมัฏฐานก็จะเสื่อมไป แต่ในวัดใดที่มีภิกษุทั้งหลายพูดให้โอกาสว่า "นิมนต์คุณจงทำสมณธรรมตามสบายเถิด พวกเราจักช่วยกันปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงเอง" ดังนี้ ก็ควรอยู่ ณ ที่วัดซึ่งชำรุดเห็นปานนี้ได้

๔. วัดที่อิงทางหลวง

ในวัดที่อิงทางหลวงนั้น ย่อมจะมีพวกภิกษุอาคันตุกะทั้งหลายมารวมทั้งกลางคืนและกลางวัน โยคีบุคคลจะต้องให้เสนาสนะของตนแก่พวกอาคันตุกะที่มาถึงในเวลาวิกาลมืด แล้วตนเองจะต้องไปอยู่ที่โคนต้นไม้ หรือพลาญหิน[๑] แม้ในวันรุ่งขึ้นก็จะเป็นเช่นนี้นั่นเที่ยว ดังนั้นโอกาสย่อมจะไม่มีเพื่อกัมมัฏฐาน แต่ในวัดใดไม่มีการเบียดเบียนของพวกอาคันตุกะในทำนองนี้ โยคีบุคคลก็ควรอยู่ ณ ที่วัดซึ่งอิงทางหลวงเช่นนั้นได้

๕. วัดมีสระน้ำ

วัดมีสระน้ำนั้น ได้แก่วัดที่มีสระน้ำที่กรุด้วยหินถาวรมั่นคงเป็นหลักฐาน ในวัดเช่นนั้น ย่อมจะมีมหาชนพากันมาชุมนุมกันเพื่อต้องการน้ำ และพวกศิษย์ของพระเถระทั้งหลายผู้อาศัยราชตระกูลซึ่งอยู่ในเมือง ก็จะพากันมาซักย้อมผ้า เมื่อพวกลูกศิษย์เหล่านั้นมาถามหาภาชนะและฟืนหรือรางย้อมผ้าเป็นต้น โยคีบุคคลก็จะต้องสาละวนคอยชี้บอกว่า อยู่ที่โน้น และ ที่โน้นแน่ เธอก็จะเป็นผู้กังวลเป็นนิจแม้ตลอดกาลทั้งปวง (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

---

๑ ตามปกติภิกษุเจ้าของวัดจะต้องเคารพการปฏิสันถาร จึงต้องปฏิบัติเช่นนั้น

๖. วัดมีใบไม้ใช้เป็นผัก

ในวัดใดมีใบไม้ที่ใช้รับประทานได้นานาชนิด ในวัดเช่นนั้น เมื่อโยคีบุคคลเรียนเอากัมมัฏฐานแล้วไปนั่งบำเพ็ญเพียรอยู่ ณ ที่อยู่สำหรับกลางวัน พวกสตรีที่เก็บผักก็จะพากันร้องเพลงไปพลาง เลือกเก็บผักไปพลางอยู่ ณ ที่ใกล้ ๆ จะทำให้เป็นอันตรายแก่กัมมัฏฐานด้วยความกระทบแห่งเสียงอันเป็นข้าศึก (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๗. วัดที่มีไม้ดอก

แหละ ในวัดใดมีกอไม้ดอกนานาชนิดแตกบานอยู่อย่างสะพรั่ง แม้ในวัดเช่นนั้นก็จะเป็นอันตรายแก่กัมมัฏฐานเช่นเดียวกันนั่นเทียว (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๘. วัดที่มีไม้ผล

ในวัดใดมีไม้ผลนานาชนิด เช่นมะม่วง, ชมพู่ และขนุนเป็นต้น ในวัดเช่นนั้นคนทั้งหลายที่ต้องการผลไม้จะพากันมาขอ เมื่อไม่ให้ เขาก็จะโกรธ หรือมิฉะนั้นก็จะพากันสอยเอาโดยพลการ ตกเวลาเย็น โยคีบุคคลมาเดินจงกรมในกลางวัดเห็นคนเหล่านั้นเข้า ก็จะต่อว่ากับเขาว่า "อุบาสกทั้งหลาย ทำไมจึงพากันทำอย่างนั้น" เขาก็จะพากันด่าเอาตามชอบใจ เขาจะพยายามแม้เพื่อที่จะไม่ให้เธออยู่ต่อไป (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๙. วัดที่มีคนขึ้นมาก

ก็แหละ โยคีบุคคลผู้อยู่ ณ ที่วัดซึ่งมีคนขึ้นมาก เช่น **วัดทักขิณคีรี วัดหัตถิกุจฉิ วัดเจติยคีรี วัดจิตตลบรรพต**[๑] ซึ่งชาวโลกยกย่องว่าเป็นที่เร้นลับ มนุษย์ทั้งหลายพากันนิยมสรรเสริญว่า ท่านผู้นี้เป็นพระอรหันต์ แล้วใคร่จะได้กราบไหว้บูชาจึงพากันหลั่งไหลมาหาโดยรอบทิศ ด้วยเหตุนั้น โยคีบุคคลนั้นก็จะไม่มีความผาสุกสบาย แต่ว่าวัดเช่นนั้นย่อมเป็นที่สบายแก่โยคีบุคคลใด เวลากลางวันเธอพึงหลบไปอยู่เสีย ณ ที่อื่น ครั้นตกเวลากลางคืนจึงค่อยมาอยู่

---

๑ วัดเหล่านี้อยู่ในประเทศลังกาทั้งนั้น สมัยรจนาหนังสือนี้เป็นวัดมีชื่อเสียงคนขึ้นมาก

๑๐. วัดที่อิงเมือง

ในวัดที่อิงเมืองนั้น ย่อมมีอิฏฐารมณ์ทั้งหลายมาผ่านสายตามากมาย มีกระทั่งแม้พวกนางกุมภทาสีทั้งหลาย[๑] พากันถือหม้อน้ำเดินเสียดสีไป ไม่หลีกทางให้กับ ทั้งมีพวกมนุษย์ที่เป็นใหญ่พากันไปกางม่านนั่งอยู่ตามวัด (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๑๑. วัดที่อิงป่าไม้

ก็แหละ ในวัดที่อิงป่าไม้นั้น วัดใดมีพืชและต้นไม้ที่ใช้ประกอบเครื่องอุปกรณ์แก่ทัพสัมภาระบ้านเรือนได้ ในวัดเช่นนั้น พวกคนเก็บฟืนทั้งหลายย่อมจะพากันทำความไม่ผาสุกให้ เหมือนกับพวกสตรีที่เก็บผักและเก็บดอกไม้ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และไม้ทั้งหลายที่มีอยู่ในวัด มนุษย์ทั้งหลายชวนกันว่า เราจักไปตัดไม้เหล่านั้นมาทำเรือน แล้วก็พากันมาตัดเอาไม้ไป ถ้าในเวลาเย็น ๆ โยคีบุคคลออกจากกุฏีที่ทำความเพียรไปเดินจงกรมอยู่กลางวัด เห็นเขาแล้วก็จะพูดเตือนเขาว่า “อุบาสกทั้งหลาย ทำไมจึงพากันมาทำเช่นนี้ เขาก็จะพากันด่าเอาตามใจ และเขาจะพยายามเพื่อไม่ให้เธออยู่ต่อไปอีก (จึงไม่ควรอยู่ ณ วัดเช่นนั้น)

๑๒. วัดที่อิงไร่นา

แหละ วัดใดเป็นวัดที่สร้างอิงไร่นา คือมีไร่นาทั้งหลายล้อมรอบวัด ในวัดเช่นนั้น จะมีพวกมนุษย์พากันไปทำลานข้าวกลางวัดนั่นเทียว แล้วนวดข้าว บ้างก็จะพากันไปนอนตามหน้ามุข ย่อมจะพากันทำความไม่ผาสุกแม้อย่างอื่น ๆ ให้เป็นอันมาก

---

๑ นางกุมภทาสี ได้แก่พวกหญิงรับจ้างตักน้ำด้วยหม้อ พวกแขกเป็นต้นใช้หม้อตักน้ำและทูนศีรษะ แม้ทุกวันนี้ก็ทำเช่นนั้น คนภาคใต้บางจังหวัดก็นิยมประพฤติกันอยู่

แม้วัดใดมีสมบัติสงฆ์มากพวกรักษาวัดก็ปล่อยโคทั้งหลายไปกัดกินข้าวของตระกูลทั้งหลาย[๑] บ้างก็จะพากันไปปิดกั้นทางน้ำไหล มนุษย์ทั้งหลายจะถือเอารวงข้าวมาเป็นพยานแสดงให้สงฆ์ทราบว่า พระผู้เป็นเจ้าเห็นไหม กรรมของพวกคนรักษาวัดของพระผู้เป็นเจ้า ด้วยเหตุนั้น ๆ ภิกษุทั้งหลายก็จะต้องไปยังประตูพระราชวังหรือประตูบ้านของราชมหาอำมาตย์ทั้งหลาย[๑] แม้วัดที่มีสมบัติสงฆ์มากเช่นนี้ ท่านก็สงเคราะห์เข้ากับวัดที่สร้างอิงไร่นานั่นเทียว (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๑๓. วัดที่มีคนไม่ลงรอยกัน

วัดที่มีคนไม่ลงรอยกันนั้น ได้แก่วัดที่มีภิกษุทั้งหลายผู้เข้ากันไม่ได้ คือเป็นผู้จองเวรกันและกันอยู่อาศัย อธิบายว่า เป็นวัดที่มีพวกภิกษุทำความทะเลาะกัน ครั้นถูกโยคีบุคคลห้ามปรามว่า อย่าได้พากันทำอย่างนี้เลยท่าน ฉะนี้แล้ว ก็จะเกิดหาเรื่องขึ้นว่า พวกเราเกิดฉิบหายแล้ว นับแต่เวลาที่ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นปกติรูปนี้มาถึงทีเดียว (จึงไม่ควรอยู่ ณ วัดเช่นนั้น)

๑๔. วัดที่อิงท่า

แม้วัดใดที่สร้างอิงท่าน้ำ (เช่นท่าเรือ) หรือที่สร้างอิงท่าบก (เช่นที่พักเกวียนหรือที่พักต่าง หรือท่าอากาศยาน สถานีจอดรถ) ในวัดเช่นนั้น ย่อมจะมีมนุษย์ทั้งหลายซึ่งโดยสารมาด้วยเรือและพวกโคต่าง ๆ เป็นต้น พากันเบียดเบียนทำความไม่ผาสุกให้อยู่เนือง ๆ ว่า ขอได้โปรดให้โอกาสที่พักด้วย ขอได้โปรดให้น้ำดื่มด้วย ขอได้โปรดให้เกลือด้วย ดังนี้เป็นต้น (จึงไม่ควรอยู่ ณ วัดเช่นนั้น)

---

๑ สมัยนี้ หมายความว่า พระภิกษุจะต้องขึ้นโรงขึ้นศาลบ้านเมืองเสมอ เพราะเหตุคนวัดก่อเรื่องขึ้นให้ ทั้งนี้เพราะวัดมีสมบัติมากเป็นเหตุ

๑๕. วัดอิงบ้านป่าชายแดน

ในวัดที่สร้างอิงบ้านป่าชายแดนนั้น ย่อมจะมีแต่พวกมนุษย์ที่ไม่เลื่อมใสศรัทธาในรัตนะทั้งหลาย มีพระพุทธรัตนะเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น ความอยู่ผาสุกในวัดเช่นนั้นย่อมจะไม่มีแก่โยคีบุคคล

๑๖. วัดที่อิงเขตแดนประเทศ

ในวัดที่สร้างอิงเขตระหว่างประเทศนั้น ย่อมมีราชภัย จริงอยู่ พระราชาองค์หนึ่งย่อมจะทรงทำการรุกรบกับประเทศนั้น ด้วยทรงสำคัญว่า พระราชานี้ประพฤติเป็นไปในอำนาจของเรา แม้พระราชาอีกองค์หนึ่งนอกนี้ ก็จะทรงทำการรุกรบกับประเทศนอกนี้ด้วยสำคัญว่า พระราชานี้ไม่ประพฤติเป็นไปในอำนาจของเรา ภิกษุผู้โยคีบุคคลที่อยู่ในวัดเช่นนั้น บางครั้งก็จะเที่ยวไปในแว่นแคว้นแดนดินของพระราชาพระองค์นี้ บางครั้งก็จะเที่ยวไปในแว่นแคว้นแดนดินของพระราชาพระองค์นั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกราชบุรุษทั้งหลายก็จะสำคัญผิดไปว่า ภิกษุนี้เป็นจารบุรุษ แล้วก็จะทำให้ถึงซึ่งความฉิบหายเสีย (จึงไม่ควรอยู่ ณ ที่วัดเช่นนั้น)

๑๗. วัดที่ไม่มีความสบาย

วัดที่ไม่มีความสบายนั้น ได้แก่วัดไม่เป็นที่สบาย เพราะเหตุเป็นที่มารอบแห่งอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปอันเป็นข้าศึกคือรูปที่ยั่วเย้าเร้าหลอกเป็นต้น หรือเพราะเป็นวัดที่มีอมนุษย์ยึดครอง ในวัดที่มีอมนุษย์ยึดครองนั้น มีเรื่องตัวอย่างดังนี้:-

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระรูปหนึ่งอยู่ในวัดป่าแห่งหนึ่ง ครั้งนั้นมียักษิณีตนหนึ่งไปยืนขับร้องอยู่ที่ประตูบรรณศาลาของพระเถระนั้น พระเถระจึงได้ออกมายืนอยู่ที่ประตู ยักษิณีเลื่อนไปขับร้องอยู่ตรงศีรษะที่จงกรม พระเถระได้ตามไปยังที่ศีรษะที่จงกรมอีก ยักษิณีได้เลื่อนไปยืนขับร้องอยู่ที่ปากเหวซึ่งลึกร้อยชั่วบุรุษ ด้วยหมายว่า จักผลักพระเถระซึ่งตามมา ณ ที่นี้ด้วยเสียงเพลงขับ ให้ตกลงไปในเหวแล้วก็จักกิน แต่พระเถระได้กลับคืนเสีย ไม่ตามไป ในทันใดนั้น ยักษิณีได้วิ่งมาโดยเร็ว จับที่ก้านคอพระเถระพลางพูดว่าจะไปไหน แล้วได้เรียนพระเถระว่า “ท่านเจ้าขา บุคคลอย่างท่านพระผู้เป็นเจ้านี้ ดิฉันจับกินมามากแล้ว ไม่ใช่เพียงคนสองคนเท่านั้น” ฉะนี้

๑๘. วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้

วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้นั้น อธิบายว่า ในวัดใดโยคีบุคคลไม่อาจที่จะได้ซึ่งกัลยาณมิตรคือพระอาจารย์ หรือท่านผู้เสมอกับพระอาจารย์ก็ดี พระอุปัชฌาย์หรือท่านผู้เสมอกับพระอุปัชฌาย์ก็ดี การหาไม่ได้ซึ่งกัลยาณมิตรทั้งหลายเช่นนั้นในวัดนั้นนับเป็นโทษอันใหญ่หลวงทีเดียว

ด้วยประการฉะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้ ชื่อว่าวัดอันไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา ข้อนี้สมด้วยคาถาประพันธ์อันท่านอรรถกถาจารย์พรรณนาไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ดังนี้:-

มหาวาสํ นวาวาสํ ชราวาสญฺจ ปนฺถนึ
โสณฺฑึ ปณฺณญฺจ ปุปฺผญฺจ ผลํ ปตฺถิตเมว จ
นครํ ทารุณา เขตฺตํ วิสภาเคน ปฏฺฏนํ
ปจฺจนฺตสีมาสปฺปายํ ยตฺถ มิตฺโต น ลพฺภติ
อฏฺฐารเสตานิ ฐานานิ อิติ วิญฺญาย ปณฺฑิโต
อารกา ปริวชฺเชยฺย มคฺคํ สปฺปฏิภยํ ยถา

บัณฑิตทราบถึงสถานที่ ๑๘ ประการเหล่านี้ คือ วัดใหญ่ ๑ วัดสร้างใหม่ ๑ วัดที่ชำรุด ๑ วัดอิงทางหลวง ๑ วัดมีสระน้ำ ๑ วัดมีใบไม้ใช้เป็นผัก ๑ วัดมีไม้ดอก ๑ วัดมีไม้ผล ๑ วัดที่มีคนขึ้นมาก ๑ วัดอิงเมือง ๑ วัดที่อิงป่าไม้ ๑ วัดอิงไร่นา ๑ วัดมีคนไม่ลงรอยกัน ๑ วัดอิงท่า ๑ วัดอิงบ้านป่าชายแดน ๑ วัดอิงเขตแดนประเทศ ๑ วัดที่ไม่มีความสบาย ๑ และวัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ๑ ว่าเป็นวัดอันไม่สมควรแก่ภาวนาฉะนี้แล้ว พึงหลีกเว้นเสียให้ห่างไกลเหมือนพ่อค้าหลีกเว้นทางอันมีภัยเฉพาะหน้า ฉะนั้น

วัดที่สมควรแก่สมาธิภาวนา ๕ ประเภท

[๕๓] ก็แหละ วัดใดประกอบด้วยองคคุณ ๕ ประการ เช่นไม่ไกลไม่ใกล้นักแต่โคจรคาม เป็นต้น วัดเช่นนี้จัดเป็นวัดที่สมควรแก่ภาวนา สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า:-

ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะที่ประกอบด้วยองคคุณ ๕ ประการ เป็นอย่างไร ? อย่างนี้คือ

๑. ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในศาสนานี้ ย่อมเป็นสถานที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก แต่โคจรคาม มีทางไปทางมาสะดวกสบาย ปลอดภัย

๒. กลางวันไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน กลางคืนเงียบสงัด ไม่มีเสียงอึกทึกครึกโครม

๓. ไม่มีเหลือบ ยุงและสัตว์เลื้อยขบกัด ไม่มีสัมผัสอันเกิดแต่ลมและแดดรบกวน

๔. แหละ ผู้ที่อยู่ในเสนาสนะนั้นไม่มีความฝืดเคืองด้วยปัจจัย ๔ คือจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และยาแก้ไข้

๕. แหละ ในเสนาสนะนั้น มีภิกษุชั้นเถระ ผู้พหูสูต สำเร็จการศึกษาปริยัติธรรม ทรงธรรมทรงวินัยและทรงมาติกาคือหัวข้อแห่งธรรมวินัย ที่เข้าไปเรียนสอบสวนทวนถามตามกาลอันควรว่า ท่านขอรับ บทนี้เป็นไฉน มีอรรถาธิบายอย่างไร ฉะนี้แล้ว ท่านเถระเหล่านั้นย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ย่อมทำให้ตื้นข้อที่ยังไม่ได้ทำให้ตื้น และช่วยบรรเทาความสงสัยเป็นอเนกประการ

ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะย่อมประกอบด้วยองคคุณ ๕ ประการ ฉะนี้แล[๑] อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า พึงออกจากวัดอันไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา ไปอยู่ ณ ที่วัดอันสมควร ยุติลงเพียงเท่านี้

ตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ

[๕๔] ในหัวข้อสังเขปว่า พึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย นั้น มีอรรถาธิบายว่า อันโยคีบุคคลผู้อยู่ในวัดอันสมควรแก่ภาวนาอย่างนี้แล้ว เมื่อมีเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ แม้ชนิดใดอยู่ ก็พึงตัดเครื่องกังวลแม้ชนิดนั้นเสียก่อน

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๘-๑๙

ทำอย่างไร ? ทำอย่างนี้คือ ผม เล็บและขนที่ยาวพึงโกนหรือตัดเสียให้เรียบร้อย จีวรที่เก่าชำรุด ก็พึงทำให้มั่นคงด้วยการปะหรือดามเป็นต้น หรือพึงชุนหรือถักเสียให้เรียบร้อย ถ้าที่บาตรเป็นสนิม ก็พึงระบมบาตรให้มีสี พึงชำระปัดกวาดเตียงและตั่งให้สะอาด

อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปว่า พึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ ยุติลงเพียงนี้

ภาวนาวิธี

[๕๕] บัดนี้ จะอรรถาธิบายโดยพิสดารในหัวข้อสังเขปที่ว่า พึงภาวนา ไม่ทำภาวนาวิธีทุกอย่างให้บกพร่อง ฉะนี้ ด้วยอำนาจกัมมัฏฐานหมดทั้ง ๔๐ ประการไปโดยลำดับโดยจะแสดงปฐวีกสิณเป็นประการแรก ดังต่อไปนี้:-

ภาวนาปฐวีกสิณ

ก็แหละ ภิกษุผู้โยคีบุคคลเมื่อตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ ดังนี้แล้ว เวลาภายหลังอาหาร กลับจากการบิณฑบาต บรรเทาความมึนเมาอันมีอาหารเป็นเหตุแล้วพึงไปนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ณ โอกาสอันสงัด แต่นั้นพึงกำหนดเอานิมิตกสิณในดินที่ทำขึ้น หรือที่เป็นเองตามปกติต่อไป ข้อนี้สมดังที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า:-

คำของท่านโบราณาจารย์

โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาปฐวีกสิณโดยอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวงกลมแห่งดินที่สร้างขึ้นหรือที่เป็นเองตามปกติ ชนิดที่มีกำหนดไม่ใช่ไม่มีกำหนด ชนิดที่มีที่สุดไม่ใช่ไม่มีที่สุด ชนิดที่มีสัณฐานกลมไม่ใช่ที่ไม่กลม ชนิดที่มีขอบเขตไม่ใช่ไม่มีขอบเขต โตเท่ากระด้งหรือเท่าปากขันโอ โยคีบุคคลนั้นย่อมภาวนาทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาดีแล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นอันทรงไว้ดีแล้วและย่อมกำหนดนิมิตนั้นให้เป็นอันกำหนดดีแล้ว ครั้นเธอภาวนาทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาดีแล้วทำการทรงไว้ให้เป็นอันทรงไว้ดีแล้ว ทำการกำหนดให้เป็นอันกำหนดดีแล้ว ก็จะเห็นอานิสงส์

มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะ นอบน้อมเคารพคารวะ กระหยิ่มอิ่มใจ น้อมจิต เข้าไปผูกติดไว้ในอารมณ์ที่ตนถือเอาดีแล้วทรงไว้ดีแล้ว กำหนดไว้ดีแล้วนั้น ด้วยความมั่นใจว่าเราจักรอดพ้นจากชราทุกข์มรณทุกข์ด้วยปฏิปทาอันนี้อย่างแน่นอน เธอบรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัด เพราะสงัดแน่นอนแล้วจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแน่นอนแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ฉะนี้แล

เจริญปฐวีกสิณที่เป็นเอง

ในคำของท่านโบราณาจารย์นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ อันโยคีบุคคลใดเคยบวชในศาสนาหรือเคยบวชเป็นฤๅษีแล้ว ทำฌาน ๔ และฌาน ๕ ในปฐวีกสิณให้บังเกิดมาแล้ว แม้ในภพปางอดีต โยคีบุคคลผู้มีบุญถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยเห็นปานนี้นั้น อุคคหนิมิต ย่อมเกิดขึ้นได้ในดินที่เป็นอยู่เองตามปกติ คือ ในที่ดินที่เขาไถไว้ หรือในลานข้าว เหมือนพระมัลลกเถระเป็นตัวอย่าง

ได้ยินว่า ท่านพระมัลลกเถระนั้น ขณะที่ท่านเพ่งดูที่ดินที่เขาไถไว้ อุคคหนิมิตประมาณเท่าที่ซึ่งเขาไถไว้นั้นนั่นเทียวได้เกิดขึ้นแล้ว ท่านเจริญอุคคหนิมิตจนได้บรรลุฌาน ๕ แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอันมีฌานนั้นเป็นปทัฏฐาน จนได้บรรลุพระอรหัตแล

วิธีทำปฐวีกสิณที่ต้องสร้างขึ้น

ส่วนโยคีบุคคลใดผู้ไม่ได้ทำบุญญาธิการไว้เหมือนอย่างที่กล่าวนั้น เธอต้องสร้างปฐวีกสิณขึ้นเอง อย่างที่ไม่ให้ผิดเพี้ยนไปจากกรรมวิธีที่เรียนมาในสำนักของพระอาจารย์ และให้เลี่ยงเสียจากโทษของกสิณ ๔ ประการ จริงอยู่ โทษของปฐวีกสิณมีอยู่ ๔ ประการ ด้วยอำนาจทำปะปนกับสีเขียว ๑ สีเหลือง ๑ สีแดง ๑ สีขาว ๑ เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลอย่าได้เอาดินมีสีเขียวเป็นต้นมาทำกสิณ จงทำด้วยดินที่มีสีเหมือนแสงอรุณ เช่น ดินที่แม่น้ำคงคา[๑] ก็แหละ กสิณนั้นอย่าทำไว้ ณ ตรงกลางวัด หรือ ณ ที่ที่ภิกษุสามเณรสัญจรไปมา พึงทำไว้ตรงที่เป็นเพิง หรือ

---

๑ คำว่า แม่น้ำคงคาในที่นี้ หมายเอาแม่น้ำคงคาในประเทศลังกา มิใช่แม่น้ำคงคาในประเทศอินเดีย นัยว่าประเทศลังกานั้น ก็มีแม่น้ำสายหนึ่ง ชื่อว่า แม่น้ำโรจนคงคา แต่ในที่นี้ท่านเรียกย่อว่า คงคา

บรรณศาลาซึ่งเป็นที่ลับอยู่ท้ายวัด จะเป็นกสิณชนิดที่โยกย้ายได้ หรือชนิดที่ติดอยู่กับที่ก็ได้

วิธีทำปฐวีกสิณที่โยกย้ายได้

วิธีทำกสิณ ๒ อย่างนั้น กสิณชนิดที่โยกย้ายได้ พึงเอาผืนผ้าเก่า หรือผืนหนัง หรือผืนเสื่อลำแพน มาผูกขึงติดไม้ ๔ อัน แล้วเอาดินที่มีสีเหมือนแสงอรุณที่เก็บรากหญ้าและกรวดทรายออกหมดแล้ว ขยำได้ที่แล้ว มาทาเข้าที่ผืนผ้าหรือผืนหนัง หรือเสื่อลำแพนนั้นทำให้เป็นสัณฐานกลมประมาณเท่ากระด้งหรือปากขันโอ ดังที่กล่าวแล้ว ในเวลาที่จะทำบริกรรมภาวนา พึงเอาแผ่นกสิณนั้นไปปูลงที่พื้นแล้วเพ่งดูตามภาวนาวิธีต่อไป

วิธีทำปฐวีกสิณที่อยู่กับที่

กสิณชนิดที่ติดอยู่กับที่นั้น พึงเอาหลักหลาย ๆ อันมาตอกกับพื้นดินโดยอาการคล้าย ๆ กับฝักบัว แล้วเอาเครือวัลย์มาถักร้อยตรึงเข้าไว้ ถ้าดินสีเหมือนแสงอรุณนั้นมีน้อยไม่เพียงพอ ให้เอาดินอื่นมาใส่ลงไว้ตอนล่างเสียก่อน แล้วจึงเอาดินมีสีเหมือนแสงอรุณซึ่งทำให้สะอาดแล้วมาใส่ทับข้างบน ทำให้มีสัณฐานกลมขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว

แหละ ที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวว่า ประมาณเท่ากระด้งหรือประมาณเท่ากับปากขันโอนั้น ท่านหมายเอาประมาณคือ ๑ คืบ ๔ นิ้วนี้แล ส่วนคำมีอาทิว่า ชนิดที่มีกำหนดไม่ใช่ไม่มีกำหนด นั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ปฐวีกสิณนั้นเป็นสิ่งที่มีกำหนดขอบเขต

วิธีนั่งเพ่งปฐวีกสิณ

[๕๖] เพราะเหตุที่ท่านแนะให้ทำกสิณอย่างมีกำหนดนั้น ครั้นกะกำหนดประมาณเท่าที่กล่าวคือ ๑ คืบ ๔ นิ้วอย่างนั้นแล้ว จึงทำสีที่ไม่กลืนกับสีดินอรุณให้ปรากฏขึ้นเป็นขอบเขตไว้ด้วยเกรียงไม้ แต่นั้นจงอย่าใช้เกรียงไม้นั้น พึงใช้เกรียงหินขัดทำให้เรียบเสมอเหมือนหน้ากลอง ครั้นแล้วจงปัดกวาดสถานที่นั้นให้สะอาด ให้สรงน้ำ

ชำระกายแล้วจึงกลับมา นั่งบนตั่งที่ตรึงอย่างมั่นคง มีเท้าสูง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ซึ่งเตรียมตั้งไว้ ณ สถานที่ภายในระยะห่าง ๒ ศอก ๑ คืบแต่ดวงกสิณ

จริงอยู่ เมื่อนั่งไกลกว่านั้นกสิณก็จะไม่ปรากฏชัด เมื่อนั่งใกล้กว่านั้นโทษแห่งกสิณทั้งหลายเช่นรอยฝ่ามือเป็นต้นก็จะปรากฏให้เห็น เมื่อนั่งสูงกว่านั้นย่อมจะต้องน้อมคอลงคือก้มหน้าลงดู เมื่อนั่งต่ำกว่านั้นก็จะปวดเข่า

เพราะฉะนั้น พึงนั่งโดยทำนองที่กล่าวแล้วนั่นแล แล้วจงพิจารณาถึงโทษในกามทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า **กามทั้งหลายมีความยินดีนิดหน่อย แต่มีทุกข์มาก** พึงเป็นผู้มีความพอใจในเนกขัมมะมีฌานเป็นต้น อันเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกามอันเป็นอุบายล่วงพ้นซึ่งทุกข์ทั้งปวง พึงทำปีติและปราโมชให้บังเกิดขึ้น ด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณพระธรรมคุณและพระสังฆคุณ พึงเป็นผู้มีความเคารพอย่างแม่นมั่นอยู่ในข้อปฏิบัติว่า เนกขัมมปฏิปทานี้นั้น เป็นข้อปฏิบัติอันพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลายทุก ๆ พระองค์ได้ปฏิบัติมาแล้ว และพึงทำความอุตสาหะให้เกิดว่า เราจักเป็นผู้มีส่วนได้ดื่มรสความสุขอันเกิดแต่ความสงัดด้วยข้อปฏิบัติอันนี้อย่างแน่นอน **แล้วพึงภาวนา ลืมตาแต่พอดี จับเอานิมิตในปฐวีกสิณนั้น โดยอาการอันสม่ำเสมอเรื่อย ๆ ไป**

จริงอยู่ เมื่อลืมตากว้างมากไปก็จะเมื่อยตา และดวงกสิณก็จะปรากฏชัดเกินไป ด้วยเหตุนั้นอุคคหนิมิตก็จะไม่เกิดขึ้นได้ เมื่อลืมตาแคบไป ดวงกสิณก็จะไม่ปรากฏชัดและจิตก็จะห่อเหี่ยว แม้ด้วยเหตุนี้อุคคหนิมิตก็จะไม่เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลจึงภาวนาลืมตาแต่พอดี จับเอานิมิตในปฐวีกสิณนั้น โดยอาการอันสม่ำเสมอ เหมือนดูเงาหน้าในบานกระจกฉะนั้น และอย่าพิจารณาถึงสีของดิน อย่าเอาใจใส่ถึงลักษณะของดินเช่นความแข็งของดินเป็นต้น แต่ก็มิใช่จะปฏิเสธสีเสียทีเดียว พึงตั้งจิตไว้ในคำบัญญัติว่าดิน ด้วยอำนาจธาตุดินเป็นสิ่งที่มากกว่าธาตุอื่น แล้วพิจารณาดินพร้อมกับสีที่อาศัยพร้อม ๆ กันไป

แหละ ในบรรดาชื่อของดินทั้งหลายในคำบาลี เช่น **ปฐวี มหี เมทนี ภูมิ วสุธา** และ**วสุนฺธรา** เป็นต้น โยคีบุคคลปรารถนาชื่อใด และชื่อใดสำเร็จเป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่ความจำของเธอ เธอก็พึงระบุเอาชื่อนั้น หรือพระอาจารย์พึงบอกชื่อนั้นให้แก่เธอ

อีกประการหนึ่ง ที่ชื่อว่า **ปฐวี** นี่นั่นเทียว ปรากฏเป็นที่รู้จักกันมากกว่าชื่ออื่น ฉะนั้น โยคีบุคคลพึงภาวนาด้วยคำบาลี **ปฐวี-ปฐวี** หรือด้วยคำไทยว่า **ดิน-ดิน** ดังนี้ ด้วยอำนาจเป็นชื่อที่ปรากฏนั่นเทียว และบางครั้งพึงลืมตาดูนิมิต บางครั้งพึงหลับตาเสียแล้วนึกทางใจ อุคคหนิมิตยังไม่เกิดขึ้นตราบใด ตราบนั้นก็จงภาวนาเรื่อย ๆ ไป โดยนัยนี้แหละ **จนถึงร้อยครั้งพันครั้ง** หรือ **แม้จะมากครั้งกว่านั้นขึ้นไปก็ตาม**

ได้อุคคหนิมิต

[๕๗] เมื่อโยคีบุคคลภาวนาอยู่อย่างนั้น กาลใด หลับตานึกทางใจ นิมิตในปฐวีกสิณนั้นมาสู่คลองจักษุ คือเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของมโนทวาริกชวนจิต[๑] กาลนั้น ย่อมได้ชื่อว่า **อุคคหนิมิต** เกิดแล้ว นับแต่เวลาอุคคหนิมิตเกิดแล้วไป โยคีบุคคลไม่ต้องนั่งภาวนาอยู่ ณ ที่ดวงกสิณนั้นอีก พึงกลับเข้าสู่ที่อยู่ของตนแล้วนั่งภาวนาอยู่ ณ ที่นั้นเถิด

อนึ่ง เพื่อที่จะหลีกเลี่ยงไม่ให้ชักช้าเสียเวลาในเพราะอันที่จะต้องล้างเท้า โยคีบุคคลจำต้องมีรองเท้าชนิดชั้นเดียวกับไม้เท้าด้วย เพื่อว่าถ้าสมาธิที่ยังอ่อนจะเสื่อมหายไปด้วยเหตุอันไม่เป็นที่สบายบางอย่างแล้ว โยคีบุคคลจะได้สวมรองเท้าถือไม้เท้าไปยังที่เดิมนั้น นั่งเพ่งกสิณจนได้อุคคหนิมิตอีก จึงกลับมาอยู่ที่ของตนนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรงภาวนาเรื่อยๆไป

ได้ปฏิภาคนิมิต

อันโยคีบุคคลนั้นพึงพยายามนึกถึงอุคคหนิมิตนั้นให้บ่อย ๆ ทำกัมมัฏฐานให้เป็นอันความนึกตะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว อันความนึกชอบตะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว เมื่อโยคีบุคคลทำกัมมัฏฐานให้เป็นอันความนึกตะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว อันความนึกชอบ

---

๑ หมายความว่า การเห็นนิมิตนั้นไม่ได้อาศัยจักขุทวารเหมือนแต่แรก ๆ นิมิตนั้นเกิดขึ้นทางมโนทวารโดยตรง เมื่อจิตทำหน้าที่ไปถึงขณะชวนจิตแล้ว จิตก็เห็นนิมิตนั้นด้วยจิต นิมิตที่เห็นด้วยจิตนี้แลเรียกว่า **อุคคหนิมิต**

ตะล่อมมาไว้ในจิตแล้วอย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้นก็จะสงบลง และกิเลสทั้งหลายอันตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิวรณ์นั้น ก็จะระงับหายไปโดยลำดับแห่งภาวนา จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมเกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้

ความแปลกกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในนิมิตทั้ง ๒ นั้น ความแปลกกันแห่งอุคคหนิมิตอันก่อนกับปฏิภาคนิมิตนี้ดังนี้ คือ ในขั้นอุคคหนิมิตยังมีโทษแห่งกสิณปรากฏให้เห็นอยู่ได้ ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ผุดผ่องกว่าอุคคหนิมิตนั้นตั้งร้อยเท่าพันเท่า เป็นดุจชำแรกอุคคหนิมิตออกมาคล้ายกับดวงแว่นที่ถอดออกจากถุง คล้ายถาดสังข์ที่ขัดดีแล้ว คล้ายดวงจันทร์ที่ออกจากกลีบเมฆ และคล้ายหมู่นกยางอยู่ที่หน้าเมฆ

ก็แหละ ปฏิภาคนิมิตนั้นไม่มีสีไม่มีสัณฐาน เพราะไม่ใช่สภาวปรมัตถ์ จริงอยู่ถ้าปฏิภาคนิมิตนั้นจะพึงเป็นสิ่งที่มีสีและสัณฐานเช่นนี้แล้ว ก็จะพึงเป็นรูปหยาบที่รู้ได้ด้วยตาเนื้อ เข้าถึงสัมมสนญาณได้ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ได้ แต่นี่หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ มันเป็นสักว่าอาการที่ปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิซึ่งเกิดจากสัญญาภาวนาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ได้อุปจารสมาธิ

[๕๘] ก็แหละ นับจำเดิมแต่เวลาปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์ทั้งหลายมีกามฉันทะ เป็นต้น ย่อมสงบไปเองนั่นเทียว กิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิวรณ์นั้นก็ระงับไปเองด้วย จิตก็เป็นอันตั้งมั่นแล้วด้วย **อุปจารสมาธิ** นั่นแล

สมาธิ ๒ อย่าง

แหละสมาธินั้นมี ๒ อย่าง คือ **อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑** จิตในอุปจารภูมิ หรือในปฏิลาภภูมิ (ภูมิที่ได้อัปปนาฌาน) ย่อมตั้งมั่นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ใน ๒ ภูมินั้น จิตในอุปจารภูมิย่อมตั้งมั่น เพราะการประหานเสียได้ซึ่งนิวรณ์ จิตในปฏิลาภภูมิ ย่อมตั้งมั่นเพราะความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ฌาน

เหตุที่ต่างกันแห่งสมาธิ ๒ อย่าง

ก็แหละ สมาธิ ๒ อย่างมีเหตุต่างกันดังนี้ องค์ฌานทั้งหลายในอุปจารสมาธิยังไม่มีกำลัง เพราะองค์ฌานทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง คือยังไม่บรรลุซึ่งกำลังแห่งภาวนา เปรียบเหมือนเด็กเล็ก ๆ ที่พยุงให้ลุกขึ้นยืนแล้วก็ล้มลงไปที่พื้นบ่อย ๆ ฉันใด เมื่ออุปจารสมาธิเกิดขึ้นนั้น บางทีจิตก็ทำนิมิตให้เป็นอารมณ์ บางทีก็ตกลงสู่ภวังค์[๑] ฉันนั้น ส่วนในอัปปนาสมาธิ องค์ฌานทั้งหลายมีกำลัง เพราะองค์ฌานเหล่านั้นเกิดมีกำลังแล้ว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง ลุกจากที่นั่งแล้วพึงยืนอยู่ได้แม้ตลอดทั้งวัน ฉันใด แม้เมื่ออัปปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว ฌานจิตตัดวาระแห่งภวังค์ครั้งเดียว แล้วก็ดำรงอยู่ตลอดคืนตลอดวันแม้ทั้งสิ้น ย่อมเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจลำดับแห่งกุศลชวนจิตอย่างเดียวเท่านั้น

รักษาปฏิภาคนิมิตเหมือนพระครรภ์จักรพรรดิ

ในนิมิต ๒ อย่างนั้น ปฏิภาคนิมิตซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับอุปจารสมาธินั้นใด การที่จะทำให้ปฏิภาคนั้นเกิดขึ้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง เพราะฉะนั้น ถ้าโยคีบุคคลสามารถที่จะเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นไป จนบรรลุซึ่งอัปปนาสมาธิเสียได้ด้วยบัลลังก์นั้นทีเดียว ข้อนั้นนับเป็นโชคดี แต่ถ้าไม่สามารถจะปฏิบัติได้เช่นนั้น แต่นั้น โยคีบุคคลนั้นอย่าได้ประมาท พึงรักษาปฏิภาคนิมิตนั้นไว้เหมือนกับพระครรภ์ที่ทรงไว้ซึ่งทารกผู้จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ฉะนั้น เพราะเมื่อรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ได้เช่นนี้ อุปจารฌานที่ได้แล้วก็จะไม่มีการเสื่อมหายไป แต่เมื่อไม่มีการรักษาแม้อุปจารฌานที่ได้แล้วนั้นก็จะเสื่อมหายไปเสีย

---

๑ ขณะที่จิตทำนิมิตให้เป็นอารมณ์อยู่ คือ แนบเฉยอยู่กับอารมณ์อันเดียว ไม่ตกภวังค์นั้น ชื่อว่า จิตเป็นสมาธิ เมื่อจิตปล่อยอารมณ์นั้นเสีย ตกกระแสภวังค์ ชื่อว่าจิตเสียสมาธิ, อุปจารสมาธินั้นเป็นสมาธิที่ยังไม่มั่นคง เดี๋ยวขึ้นสู่วิถีเดี๋ยวตกภวังค์ ขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่ ซึ่งมีอาการเหมือนเด็กเล็ก ๆ ล้ม ๆ ลุก ๆ ฉะนั้น

วิธีรักษาปฏิภาคนิมิต

ต้องเว้นอสัปปายะ ๗ และเสพสัปปายะ ๗

[๕๙] ในปฏิภาคนิมิตนั้น มีวิธีรักษาดังต่อไปนี้

อาวาโส โคจโร ภสฺสํ ปุคฺคโล โภชนํ อุตุ
อิริยาปโถติ สตฺเตเต อสปฺปาเย วิวชฺชเย
สปฺปาเย สตฺต เสเวถ เอวญฺหิ ปฏิปชฺชโต
นจิเรเนว กาเลน โหติ กสฺสจิ อปฺปนา

โยคีบุคคลใดได้ปฏิภาคนิมิตแล้วนั้น พึงเว้นซึ่งธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. **อาวาโส** ได้แก่ที่อยู่อันไม่เป็นที่สบาย
๒. **โคจโร** ได้แก่หมู่บ้านบิณฑบาตไม่เป็นที่สบาย
๓. **ภสฺสํ** ได้แก่คำพูดอันไม่เป็นที่สบาย
๔. **ปุคฺคโล** ได้แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่สบาย
๕. **โภชนํ** ได้แก่อาหารอันไม่เป็นที่สบาย
๖. **อุตุ** ได้แก่อากาศอันไม่เป็นที่สบาย และ
๗. **อิริยาปโถ** ได้แก่อิริยาบถอันไม่เป็นที่สบาย

และพึงส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ๗ อย่างตรงข้าม เพราะเมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ไม่ช้าไม่นานเท่าไรนักเลย โยคีบุคคลบางท่านก็ได้สำเร็จอัปปนาฌานต่อไป

อธิบายอสัปปายะ ๗ และสัปปายะ ๗

๑. อาวาส-ที่อยู่

ในที่อยู่ ๒ อย่างนั้น เมื่อโยคีบุคคลอยู่ในที่อยู่อันใด นิมิตที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมหายไป และสติที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น จิตที่ไม่เป็นสมาธิก็ไม่เป็นสมาธิ ที่อยู่เช่นนี้ชื่อว่า ที่อยู่ไม่เป็นที่สบาย

เมื่อโยคีบุคคลอยู่ ณ ที่ใด นิมิตย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมถาวรมั่นคงอยู่ด้วยสติย่อมตั้งมั่นในนิมิตนั้น จิตก็เป็นสมาธิ เหมือนพระปธานิยติสสเถระผู้อยู่ ณ วัดนาคบรรพตเป็นตัวอย่าง ที่อยู่เช่นนี้ ชื่อว่า ที่อยู่เป็นที่สบาย

เพราะฉะนั้น ในวัดใดมีที่อยู่หลายแห่งด้วยกัน ในวัดเช่นนั้น โยคีบุคคลพึงอยู่ทดลองดูแห่งละ ๓ วัน ๆ ณ แห่งใดทำให้จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งได้ ก็พึงอยู่ ณ ที่แห่งนั้นเถิด จริงอยู่ เพราะเหตุที่ได้ที่อยู่เป็นที่สบาย ภิกษุ ๕๐๐ รูปซึ่งอยู่ ณ ถ้ำจูฬนาคะในประเทศลังกา เรียนเอากัมมัฏฐานแล้วก็ได้บรรลุพระอรหัต ณ ถ้ำนั้นแลแหละ ณ ที่อื่น ๆ พระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น ได้บรรลุถึงขั้นอริยภูมิแล้วได้บรรลุพระอรหัต ณ ที่นั้น ๆ คณนานับไม่ถ้วน แม้ที่วัดอื่น ๆ เช่นวัดจิตตลบรรพตเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้

๒. โคจรคาม-หมู่บ้านบิณฑบาต

ก็แหละ โคจรคามคือหมู่บ้านสำหรับไปบิณฑบาตแห่งใด มีอยู่ด้านทิศเหนือหรือด้านทิศใต้ ๑ มีอยู่ในที่ไม่ห่างไกลมากนัก คือภายในระยะทางหนึ่งโกสะครึ่ง[๑] ประมาณพันชั่วคันธนู หรือ ๒ กิโลเมตร ๑ มีภิกษาหารบริบูรณ์หาได้สะดวก ๑ หมู่บ้านเช่นนั้น ชื่อว่า หมู่บ้านบิณฑบาตเป็นที่สบาย อย่างตรงกันข้าม ชื่อว่าหมู่บ้านบิณฑบาตไม่เป็นที่สบาย

๓. ภัสสะ-คำพูด

ถ้อยคำที่นับเนื่องในติรัจฉานกถา ๓๒ ประการ[๒] มีการพูดถึงเรื่องพระราชาเป็นต้น ชื่อว่าเป็นถ้อยคำไม่เป็นที่สบาย เพราะถ้อยคำเช่นนั้น ย่อมเป็นไปเพื่ออันตรธานเสียแห่งนิมิตของโยคีบุคคลนั้น

ถ้อยคำที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐ ประการ[๓] มีพูดถึงเรื่องความมักน้อยเป็นต้น ชื่อว่า เป็นถ้อยคำเป็นที่สบาย แม้ถึงถ้อยคำเป็นที่สบายเช่นนั้น ก็พึงพูดแต่พอประมาณ

---

๑ ๔ ศอกเป็น ๑ ธนู, ๕๐๐ ธนู เป็น ๑ โกสะ, ๔ โกสะ เป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุต เป็น ๑ โยชน์ เท่ากับ ๔๐๐ เส้น, ๑ โกสะ เท่ากับ ๒๕ เส้น

๒ ดูเทียบ อง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๐-๑๕๒

๓ ดูเทียบ องฺ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๒

๔. ปุคคโล-บุคคล

บุคคลผู้ไม่ชอบพูดเรื่องติรัจฉานกถา เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติมีศีลเป็นต้น ที่โยคีบุคคลอาศัยแล้ว จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นย่อมตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น บุคคลเห็นปานนี้ ชื่อว่า เป็นบุคคลเป็นที่สบาย

ส่วนบุคคลที่ชอบประคบประหงมบำรุงตกแต่งร่างกาย ชอบพูดแต่เรื่องติรัจฉานกถา ชื่อว่า บุคคลไม่เป็นที่สบาย เพราะบุคคลเช่นนั้นย่อมทำปฏิภาคนิมิตนั้นให้เศร้าหมองได้ทีเดียว เปรียบเหมือนน้ำขี้ตมทำน้ำที่ใสให้ขุ่นได้ฉะนั้น ไม่ต้องพูดถึงปฏิภาคนิมิตดอก แม้แต่สมาบัติของพระหนุ่มผู้อยู่ ณ เขาโกฏบรรพตรูปหนึ่ง ก็ยังเสื่อมหายไป เพราะเหตุอาศัยบุคคลไม่เป็นที่สบายเช่นนั้น

๕.-๖. โภชนะ-อาหาร และอุตุ-อากาศ

ก็แหละ อาหารที่มีรสหวาน ย่อมเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน ที่มีรสเปรี้ยวย่อมเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน แม้อากาศเย็นก็เป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน อากาศร้อนเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน เพราะฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคล ส้องเสพอาหารหรืออากาศชนิดใดจึงมีความผาสุกสบาย หรือจิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ย่อมตั้งมั่นหรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น อาหารชนิดนั้นและอากาศชนิดนั้น ชื่อว่าเป็นที่สบาย อาหารและอากาศชนิดอื่น นอกจากนี้ ชื่อว่าไม่เป็นที่สบาย

๗. อิริยาปโถ-อิริยาบถ

แม้ในอิริยาบถ ๔ บางคนมีอิริยาบถเดินเป็นที่สบาย บางคนก็มีอิริยาบถนอนอิริยาบถยืนหรืออิริยาบถนั่งอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่สบาย เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลพึงทดลอง อิริยาบถนั้นดูอย่างละ ๓ วัน เหมือนกับทดลองที่อยู่ ในอิริยาบถใดจิตที่ยังไม่ตั้งมั่นย่อมตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น พึงทราบว่าอิริยาบถนั้น ชื่อว่าเป็นอิริยาบถเป็นที่สบาย อิริยาบถอื่น ๆ นอกนี้ ไม่ใช่เป็นอิริยาบถที่สบาย

ด้วยประการฉะนี้ โยคีบุคคลพึงเว้นธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่างนี้ พึงเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ๗ อย่างนี้นั้นเถิด เพราะเมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ และเสพปฏิภาค-นิมิตมาก ๆ ขึ้น ไม่ช้าไม่นานเท่าไรเลย โยคีบุคคลบางคนก็จะได้สำเร็จอัปปนาฌานแน่นอน

ถ้ายังไม่สำเร็จอัปปนาฌาน

ต้องบำเพ็ญอัปปนาโกศล ๑๐ ประการ

[๖๐] ก็แหละโยคีบุคคลใดแม้จะได้ปฏิบัติอย่างนั้นแล้วก็ยังไม่ได้สำเร็จอัปปนาฌาน โยคีบุคคลนั้นพึงบำเพ็ญอัปปนาโกศล (คือวิธีที่จะให้มีความฉลาดในอัปปนา) ให้เกิดขึ้นโดยบริบูรณ์ต่อไป

ในอัปปนาโกศลนั้น มีนัยดังนี้ อันโยคีบุคคลจำต้องปรารถนาวิธีที่จะให้มีความฉลาดในอัปปนาสมาธิ โดยประการ ๑๐ อย่าง คือ

๑. **วตฺถุวิสทกิริยโต**	โดยทำวัตถุให้สะอาด
๒. **อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนโต**	โดยทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน
๓. **นิมิตฺตกุสลโต**	โดยฉลาดในนิมิต
๔. **จิตฺตปคฺคหโต**	โดยยกจิตในสมัยที่ควรยก
๕. **จิตฺตนิคฺคหโต**	โดยข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
๖. **จิตฺตสมฺปหํสโต**	โดยพยุงจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง
๗. **จิตฺตอชฺฌุเปกฺขโต**	โดยเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย
๘. **อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชนโต**	โดยเว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ
๙. **สมาหิตปุคฺคลเสวนโต**	โดยสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ และ
๑๐. **ตทธิมุตฺตโต**	โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

อธิบายอัปปนาโกศล ๑๐ ประการ

๑. โดยทำวัตถุให้สะอาด

[๖๑] ในอัปปนาโกศล ๑๐ ประการนั้น การทำวัตถุทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกให้มีความสะอาด ชื่อว่า **ทำวัตถุให้สะอาด** อธิบายว่า กาลใด โยคีบุคคลมีผม, เล็บ และขนทั้งหลายขึ้นมา หรือมีร่างกายถูกเหงื่อไคลจับเปื้อนเปรอะ กาลนั้นชื่อว่า มีวัตถุภายในไม่สะอาด ไม่บริสุทธิ์ แหละกาลใด โยคีบุคคลมีจีวรเก่า สกปรกและเหม็นสาบ หรือมีเสนาสนะรกรุงรัง กาลนั้น ชื่อว่า มีวัตถุภายนอกไม่สะอาดไม่บริสุทธิ์

เมื่อจิตและเจตสิกทั้งหลายเกิดขึ้นในวัตถุอันเป็นภายในและภายนอก ที่ไม่สะอาดเช่นนั้น แม้ญาณก็พลอยไม่สะอาดไปด้วย ฉันเดียวกับแสงแห่งตะเกียงอันเกิดเพราะอาศัยตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่ไม่สะอาด เมื่อโยคีบุคคลพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยญาณอันไม่สะอาด แม้สังขารย่อมไม่ปรากฏแจ้งชัด ถึงจะเพียรทำกัมมัฏฐานไป แม้กัมมัฏฐานก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบูลย์อยู่นั่นเอง

แต่เมื่อจิตและเจตสิกทั้งหลายเกิดขึ้นในวัตถุอันเป็นภายในและภายนอกที่สะอาด แม้ญาณก็พลอยสะอาดบริสุทธิ์ไปด้วย ฉันเดียวกับแสงแห่งตะเกียงที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่สะอาด และเมื่อโยคีบุคคลพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยญาณอันสะอาด แม้สังขารทั้งหลายก็ย่อมปรากฏแจ้งชัด เมื่อเพียรทำกัมมัฏฐานไป แม้กัมมัฏฐานก็จะบรรลุถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบูลย์โดยแท้

๒. โดยทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน

[๖๒] การทำอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้นให้มีความสม่ำเสมอกันโดยหน้าที่ ชื่อว่า **ทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน** อธิบายว่า ถ้าแหละ อินทรีย์คือศรัทธาของโยคีบุคคลนั้นมีกำลังมาก อินทรีย์ ๔ นอกนี้มีกำลังน้อยแล้วไซร้ เพราะเหตุนั้น อินทรีย์คือวีริยะย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือการประคอง อินทรีย์คือสติย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือการปรากฏ อินทรีย์คือสมาธิย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือความไม่ฟุ้งซ่าน อินทรีย์คือปัญญาย่อมไม่สามารถทำหน้าที่คือการเห็นแจ้ง เพราะฉะนั้น ต้องลดสัทธินทรีย์นั้นลง ด้วยการพิจารณาถึงสภาวธรรมคือภาวะที่เป็นจริงของสัทธินทรีย์นั้น หรือด้วยไม่มนสิการถึงโดยวิธีที่มนสิการถึงแล้วสัทธินทรีย์เกิดมีกำลังมากขึ้น แหละในอธิการนี้ มีเรื่องพระวักกลิเถระ เป็นตัวอย่าง

เรื่องพระวักกลิเถระ

ก็แหละ ท่านวักกลิเถระนั้น เป็นผู้มีบุญญาธิการอันได้สั่งสมไว้ในสัทธาธิมุต คือ ความเป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า จึงเป็นผู้ขวนขวายในอันจะได้เห็นพระรูปพระโฉมของพระศาสดาอยู่อย่างไม่รู้สร่าง แม้พระบรมศาสดาจะได้ทรงโอวาทแล้วทรงประกอบไว้ในกัมมัฏฐาน โดยนัยมีอาทิว่า **วักกลิ เธอจะต้องการอะไรด้วยอันเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้เล่า วักกลิ ผู้ใดแลเห็นธรรม ผู้นั้นจึงชื่อว่าเห็นเรา** ฉะนั้นแล้วก็ตาม

เธอก็มิได้สนใจประกอบพระกัมมัฏฐานนั้น กลับเสียใจ ได้ขึ้นไปยังที่ปากเหวเพื่อทำตนให้ตกลงไป ทันใดนั้น พระบรมศาสดาซึ่งเสด็จประทับนั่งอยู่อย่างปกตินั่นเทียวได้ทรงเปล่งพระรัศมีไปทรงแสดงพระองค์ให้ปรากฏ ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาว่า "ภิกษุผู้มากไปด้วยความปราโมช เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามีหวังได้บรรลุสันติบทคือความสุขอันเป็นที่ระงับดับเสียซึ่งสังขารธรรมทั้งหลาย" ฉะนี้แล้ว ได้ทรงเรียกพระวักกลิเถระว่า "มานี่แน่ะ วักกลิ" ท่านวักกลิเถระนั้น อันพระบรมศาสดาได้ทรงประพรมด้วยน้ำพระพุทธมนต์อมฤตรสนั้นแล้ว กลับมีความร่าเริงยินดี จึงได้เริ่มลงมือเจริญวิปัสสนา แต่ก็ไม่อาจหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถีได้ เพราะเหตุที่ศรัทธามีกำลังมากเกินไป พระผู้มีพระภาคทรงทราบเช่นนั้น จึงทรงแก้ไขให้ท่านถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์สม่ำเสมอกัน ทรงสอบชำระพระกัมมัฏฐานประทานให้ แล้วท่านวักกลิเถระปฏิบัติวิปัสสนาให้ก้าวหน้าขึ้นไป โดยนัยที่พระพุทธองค์ทรงประทานให้นั้น ก็ได้บรรลุถึงซึ่งพระอรหัตโดยลำดับแห่งอริยมรรคขึ้นไป ฉะนี้แล[๑]

แหละถ้าวีริยินทรีย์มีกำลังมาก แต่นั้น สัทธินทรีย์ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่คือการตัดสินอารมณ์ได้ อินทรีย์อื่นนอกนี้ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่ที่ต่างกันนอกนี้ได้ เพราะฉะนั้น ต้องลดวีริยินทรีย์นั้นลง ด้วยการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ คือ ปัสสัทธิ สมาธิและอุเบกขา แม้ในอธิการนี้ ก็ควรแสดงเรื่องพระโสณเถระผู้ละเอียดอ่อนเป็นตัวอย่าง ดังนี้

เรื่องพระโสณเถระ

ก็แหละ ท่านโสณเถระนั้น เรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระบรมศาสดาแล้วไปอยู่ ณ ป่าสีเสียด ท่านคิดว่า "ร่างกายเราละเอียดอ่อนมาก และเราไม่สามารถจะบรรลุถึงสุขได้โดยง่ายเลย เราจึงควรบำเพ็ญสมณธรรมแม้อย่างที่ทรมานกายให้ลำบาก" ฉะนี้แล้ว ได้อธิษฐานเอาอิริยาบถยืนและเดินเพียง ๒ อย่างเท่านั้น พยายามประกอบความเพียรอยู่ แม้ที่ฝ่าเท้าที่ข้อเท้าจะมีเวทนาปรากฏขึ้น ก็ไม่เอาใจใส่ พยายามทำความเพียรอย่างมุ่งมั่น แต่กระนั้น ก็ไม่สามารถจะทำคุณวิเศษให้

---

๑ เรื่องพระวักกลิเถระนี้ อยู่ในฎีกา ยกมาไว้เพื่อให้นักศึกษาได้ความชัดเจน

บังเกิดขึ้นได้ เพราะปรารภความเพียรแรงกล้าเกินไป พระบรมศาสดาจึงได้เสด็จไป ณ ที่นั้น ทรงประทานพระพุทธโอวาทด้วยวีโณวาท คือโอวาทเปรียบด้วยพิณสามสาย ทรงแสดงวิธีปรับวีริยะให้สม่ำเสมอ ทรงสอบชำระพระกัมมัฏฐานแล้ว จึงเสด็จกลับยังภูเขาคิชฌกูฏ ฝ่ายพระเถระปรับวีริยะให้สม่ำเสมอ โดยนัยที่ทรงประทานแล้วเจริญวิปัสสนาให้ก้าวหน้าขึ้นไป ดำรงตนไว้ในพระอรหัตแล้ว ฉะนี้แล

การอธิบายความสม่ำเสมอกันแม้ในอินทรีย์ที่เหลือ คือ สติ สมาธิและปัญญา ก็พึงทราบเหมือนกันนี้ กล่าวคือ เมื่ออินทรีย์แต่ละประการมีกำลังมาก ก็จงทราบเถิดว่าอินทรีย์นอกนี้ไม่สม่ำเสมอกันในหน้าที่ของตน ๆ

ศรัทธากับปัญญาเสมอกัน

ก็แหละ ในอินทรีย์ ๕ นี้ ถ้ากล่าวโดยที่แปลกกันแล้ว ปราชญ์ทั้งหลายย่อมรับรองต้องกันว่า ศรัทธาเสมอกันกับปัญญา และสมาธิเสมอกันกับวีริยะ อธิบายว่า บุคคลผู้มีศรัทธามาก แต่มีปัญญาน้อย ย่อมเป็นคนมีความเลื่อมใสอย่างเซ่อ ๆ คือไม่เลื่อมใสอย่างแน่วแน่ ย่อมเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ใช่เรื่อง บุคคลผู้มีปัญญามากแต่มีศรัทธาน้อย ย่อมแหกแนวไปสู่ทางฝ่ายเกเรโอ้อวด เป็นผู้มีอันใคร ๆ จะแก้ไขไม่ได้ เหมือนกับโรคที่เกิดขึ้นจากยาเองยากที่จะรักษาให้หายได้ แต่เพราะศรัทธากับปัญญาสม่ำเสมอกัน บุคคลย่อมเลื่อมใสถูกเรื่องเสมอ

สมาธิกับวีริยะเสมอกัน

ส่วนบุคคลผู้มีสมาธิมากแต่มีวีริยะน้อย ความเกียจคร้านย่อมครอบงำ เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายของความเกียจคร้าน บุคคลผู้มีวีริยะมากแต่มีสมาธิน้อย อุทธัจจะความฟุ้งซ่านย่อมครอบงำ เพราะวีริยะเป็นฝักฝ่ายของอุทธัจจะ แต่สมาธิที่ประกอบเข้ากับวีริยะแล้วย่อมไม่ได้เพื่อตกไปในความเกียจคร้าน วีริยะที่ประกอบเข้ากับสมาธิแล้วก็ไม่ได้เพื่อตกไปในอุทธัจจะ เพราะฉะนั้น จึงจำต้องทำวีริยะกับสมาธิทั้งสองนั้นให้สม่ำเสมอ เพราะจะสำเร็จอัปปนาสมาธิได้ ด้วยวีริยะกับสมาธิทั้งสองสม่ำเสมอกัน

การปรับอินทรีย์ให้เสมอกันอีกนัยหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง สำหรับโยคีบุคคลผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานนั้น แม้จะมีศรัทธาชนิดที่มีกำลังมาก ก็สมควร เพราะเมื่อศรัทธามีกำลังมากอย่างนี้ โยคีบุคคลเชื่อมั่นอยู่ มุ่งหมายอยู่ ก็จักได้บรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิ

แหละในสมาธิกับปัญญานั้น สมาธิมีกำลังมากย่อมสมควรสำหรับผู้ที่เจริญสมถกัมมัฏฐาน เพราะโยคีผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานนั้นจะบรรลุอัปปนาสมาธิได้ก็ด้วยสมาธิที่มีกำลังมากอย่างนี้ ปัญญาที่มีกำลังมากย่อมสมควรสำหรับผู้เจริญวิปัสสนา-กัมมัฏฐาน เพราะโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนานั้น ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งการแทงตลอดลักษณะของสังขารธรรม ก็ด้วยปัญญาที่มีกำลังมากนี้ แต่เพราะเหตุที่สมาธิกับปัญญาทั้งสองสมดุลกัน จึงจะสำเร็จอัปปนาสมาธินั่นเทียว

สติจำปรารถนาในอินทรีย์ทั้ง ๕

ส่วนสตินั้น มีกำลังมากในอินทรีย์ ๕ ทุกประการยิ่งดี เพราะสติย่อมรักษากุศลจิตให้พ้นจากการตกไปในอุทธัจจะ ด้วยอำนาจแห่งศรัทธา วีริยะและปัญญาอันเป็นฝักฝ่ายแห่งอุทธัจจะ และรักษากุศลจิตให้พ้นจากการตกไปในความเกียจคร้านด้วยสมาธิอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความเกียจคร้าน เพราะเหตุนั้น สติจึงจำปรารถนาในอินทรีย์ ๕ ทุกประการ เหมือนเกลือป่นจำปรารถนาในกับข้าวทุกชนิด และเหมือนอำมาตย์ผู้ชำนาญในกิจทั้งปวงจำปรารถนาในราชกิจทุกอย่างฉะนั้น ด้วยเหตุนั้น ท่านอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวไว้ว่า ก็แหละ สตินั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่าจำปรารถนาในกิจทุกอย่าง เพราะเหตุไร ? เพราะจิตมีสติเป็นเครื่องเตือนให้ระลึกและสติมีการอารักขาเป็นอาการปรากฏ การยกจิตและการข่มจิต เว้นจากสติแล้วหาเป็นไปได้ไม่ ฉะนี้

๓. โดยฉลาดในนิมิต

[๖๓] ความฉลาดในนิมิตนั้น ได้แก่ความฉลาดในการทำนิมิตของสมาธิเช่นปฐวีกสิณเป็นต้นซึ่งยังไม่ได้ทำขึ้นอย่างหนึ่ง ได้แก่ความฉลาดในการภาวนาซึ่งนิมิตที่ทำขึ้นแล้วอย่างหนึ่ง ความฉลาดในนิมิตที่ประสงค์เอาในอัปปนาโกศลกถานี้ ได้แก่ความฉลาดในการรักษาซึ่งนิมิตที่ได้มาแล้วด้วยการภาวนานั้น

๔. โดยยกจิตในสมัยที่ควรยก

[๖๔] **ถาม**-ข้อว่า โยคีบุคคลย่อมยกจิตในสมัยที่ควรยกนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ-กาลใด โยคีบุคคลนั้นมีจิตหดหู่ด้วยเหตุทั้งหลาย เช่น ความมีวีริยะย่อหย่อนมากเป็นต้น กาลนั้น อย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่พึงเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น

วิธียกจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓

ข้อนี้สมดังที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะสุมไฟกองเล็ก ๆ ให้ลุกโพลงขึ้น เขาใส่หญ้าสดเข้าไปด้วย ใส่มูลโคสดเข้าไปด้วย ใส่ไม้สดเข้าไปด้วย มิหนำซ้ำพ่นลมปนน้ำลายใส่ด้วย โปรยขี้ฝุ่นใส่ด้วย ในกองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือไม่เล่า เพื่อจะทำไฟกองเล็ก ๆ นั้นให้ลุกโพลงขึ้นได้ ? ข้อนั้นไม่ควรจะเป็นไปได้พระพุทธเจ้าข้า

ภิกษุทั้งหลาย ฉันเดียวกันนั่นเทียวแล สมัยใดจิตหดหู่ สมัยนั้นไม่ใช่กาลเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญอุเปกขาสัมโพชฌงค์ ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะจิตหดหู่อยู่แล้ว จิตที่หดหู่นั้นย่อมยากที่จะช่วยยกขึ้นได้ด้วยสัมโพชฌงคธรรมเหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย แต่สมัยใดจิตหดหู่ สมัยนั้นเป็นการเพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญวีริยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตหดหู่นั้น ย่อมง่ายที่จะช่วยยกขึ้นด้วยสัมโพชฌงคธรรมเหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะสุมไฟกองเล็ก ๆ ให้ลุกโพลงขึ้น เขาจึงใส่หญ้าแห้งเข้าไปด้วย ใส่มูลโคแห้งเข้าไปด้วย ใส่ไม้แห้งเข้าไปด้วย ช่วยเป่า

ลมปากใส่ด้วย แต่ไม่โปรยขี้ฝุ่นลงใส่ในกองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือไม่เล่าเพื่อที่จะทำไฟกองเล็ก ๆ นั้นให้ลุกโพลงขึ้นได้ ? ควรที่จะเป็นอย่างนั้นได้พระพุทธเจ้าข้า[๑]

อาหารปัจจัยของธัมมวิจยะเป็นต้น

แหละในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบถึงวิธีการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจอาหารปัจจัยของตน ๆ ต่อไปดังนี้:-

อาหารปัจจัยของธัมมวิจยะ

ข้อนี้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีโทษและที่หาโทษมิได้มีอยู่ ธรรมทั้งหลายชั้นทรามและชั้นประณีตมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีส่วนเปรียบด้วยของดำและที่มีส่วนเปรียบด้วยของขาวมีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในกุศลธรรมเป็นต้นเหล่านั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่งเพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๒]

อาหารปัจจัยของวีริยะ

อีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ และปรักกมธาตุมีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในอารัมภธาตุเป็นต้นเหล่านั้น นี้จัดเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำ

---

๑ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๒-๑๗๓

๒ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๓

วีริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งวีริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๑]

อาหารปัจจัยของปีติ

และอีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในธรรมเหล่านั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัยที่เป็นไปเพื่อปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๒]

อรรถาธิบายพระบาลี

ในพระบาลีนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:- มนสิการที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการรู้ปรุโปร่งซึ่งลักษณะของสภาวธรรม และลักษณะที่เสมอกันของสังขารธรรม ชื่อว่า มนสิการโดยชอบในกุศลธรรมเป็นต้น

มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจที่ทำให้อารัมภธาตุเป็นต้นเกิดขึ้น ชื่อว่า มนสิการโดยชอบ[๓] ในอารัมภธาตุเป็นต้น ในธาตุเหล่านั้น ความเพียรขั้นแรกเรียกว่า อารัมภธาตุ ความเพียรที่มีกำลังกว่าอารัมภธาตุนั้น เพราะออกพ้นไปจากความเกียจคร้านแล้ว เรียกว่า นิกกมธาตุ ความเพียรที่มีกำลังมากกว่านิกกมธาตุนั้นขึ้นไปอีก เพราะก้าวสู่ฐานะยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่า ปรักกมธาตุ[๔]

แหละคำว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์นี้ เป็นชื่อของปีตินั่นเอง มนสิการที่ให้ปีติแม้นั้นเกิดขึ้นนั่นแล ชื่อว่า มนสิการโดยชอบ

---

๑ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๕

๒ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๔

๓ ได้แก่ชวนจิตตุปบาทที่เกิดขึ้น ด้วยการหยั่งรู้ซึ่งลักษณะของสภาวะนั้น ๆ เป็นต้น แห่งกุศลธรรมเป็นต้นตามความเป็นจริง คำว่า มนสิการ หมายเอาจิตที่พิจารณาอารมณ์ที่ขณะชวนะเกิด ๗ ขณะนั้น

๔ ในที่นี้ท่านแสดงความเพียรไว้ ๓ ขั้น ขั้นแรกเรียกว่า อารัมภธาตุ ขั้นกลางเรียกว่า นิกกมธาตุ ขั้นสูงเรียกว่า ปรักกมธาตุ ความเพียรเรียกว่า ธาตุ เพราะเป็นสภาพดำรงอยู่โดยสภาวะของตนไม่แปรผัน

ธรรม ๗ ที่เป็นเหตุให้ธัมมวิจยะเกิด

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ :-

๑. การสอบถาม
๒. การทำร่างกายและเครื่องใช้ให้สะอาด
๓. การปรับอินทรีย์ ๕ ให้สู่ความสมดุลกัน
๔. การหลีกเว้นคนมีปัญญาทราม
๕. การสมาคมกับคนมีปัญญาดี
๖. การพิจารณาธรรมที่ต้องสอดส่องด้วยญาณอันลึกซึ้ง และ
๗. การน้อมจิตไปในธัมมวิจยะนั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้วีริยะเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้วีริยสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ :-

๑. การพิจารณาเห็นภัยมีทุกข์ในอบายเป็นต้น

๒. การเห็นอานิสงส์ของการบรรลุคุณวิเศษ ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระอันเนื่องด้วยความเพียร

๓. การพิจารณาเห็นวิถีทางดำเนินอย่างนี้ว่า เราจะต้องดำเนินไปตามทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระมหาสาวกทั้งหลายดำเนินไปแล้ว แหละทางนั้นคนเกียจคร้านไม่สามารถจะดำเนินไปได้

๔. การเคารพในข้าวสุก ด้วยทำให้ทายกผู้บริจาคทั้งหลายเป็นผู้ได้ผลมาก

๕. การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่ของพระบรมศาสดาอย่างนี้ว่า พระบรมศาสดาของเราตรัสสรรเสริญคุณของคนปรารภความเพียร และพระองค์ทรงมีคำสอนอันใคร ๆ จะละเมิดมิได้ พระองค์ทรงมีพระอุปการะมากแก่เรา ทรงเป็นผู้อันเราบูชาอยู่และจะบูชาต่อไปด้วยปฏิบัติบูชา มิใช่ด้วยอามิสบูชาประการอื่น

๖. การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่แห่งมรดกอย่างนี้ว่า มรดกอันยิ่งใหญ่ คือพระสัทธรรม เป็นสิ่งอันเราจะต้องรับไว้ และมรดกอันยิ่งใหญ่นั้น คนเกียจคร้านไม่

สามารถจะรับไว้ได้

๗. การบรรเทาถีนะและมิทธะด้วยการมนสิการถึงอาโลกสัญญาการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ และการอยู่ในที่โล่งแจ้ง

๘. การหลีกเว้นคนเกียจคร้าน

๙. การสมาคมกับคนปรารภความเพียร

๑๐. การพิจารณาถึงอานุภาพของความเพียรชอบ ๔ ประการ และ

๑๑. การน้อมจิตไปในวีริยะนั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้ปีติเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ปีติสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ :-

๑. พุทธานุสสติ ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า

๒. ธัมมานุสสติ ระลึกถึงพระคุณของพระธรรม

๓. สังฆานุสสติ ระลึกถึงพระคุณของพระอริยสงฆ์

๔. สีลานุสสติ ระลึกถึงศีลที่บริสุทธิ์ของตน

๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาคทานที่ตนบริจาคแล้ว

๖. เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา

๗. อุปสมานุสสติ ระลึกถึงพระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวง

๘. การหลีกเว้นคนที่มีใจหยาบกระด้าง

๙. การสมาคมกับคนที่รักใคร่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นต้น

๑๐. การพิจารณาถึงพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส และ

๑๑. การน้อมจิตไปในปีตินั้น

เมื่อโยคีบุคคลยังธรรมเหล่านี้ให้เกิดด้วยอาการทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น

โยคีบุคคลย่อมยกจิตในสมัยที่ควรยก ด้วยประการฉะนี้

๕. โดยข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

[๖๕] **ถาม**-ข้อว่า โยคีบุคคลย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่มนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ-กาลใด โยคีบุคคลนั้น มีจิตฟุ้งซ่านด้วยเหตุทั้งหลาย มีการปรารภความเพียรเคร่งเครียดเกินไปเป็นต้น กาลนั้น อย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่พึงเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์เป็นต้น

วิธีข่มจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓

ข้อนี้ สมด้วยที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์สังยุตต-นิกายมหาวารวรรค ดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะดับไฟกองใหญ่ให้มอด เขาใส่หญ้าแห้งเข้าไปด้วย ใส่มูลโคแห้งเข้าไปด้วย ใส่ไม้แห้งเข้าไปด้วย ช่วยเป่าลมปากใส่ด้วย และไม่ได้โปรยขี้ฝุ่นใส่ในกองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นเขาควรหรือไม่เล่า เพื่อที่จะทำกองไฟใหญ่นั้นให้ดับมอดลง ? ข้อนั้น ไม่ควรที่จะเป็นไปได้ พระพุทธเจ้าข้า

ภิกษุทั้งหลาย ฉันเดียวกันนั่นเทียวแล สมัยใด จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญวีริยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตฟุ้งซ่านอยู่แล้ว จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ย่อมยากที่จะข่มให้สงบลงด้วยโพชฌงคธรรมเหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย แต่สมัยใดแล จิตย่อมฟุ้งซ่าน สมัยนั้น เป็นกาลเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญอุเปกขา-สัมโพชฌงค์ ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตฟุ้งซ่าน จิตที่ฟุ้งซ่านนั้นย่อมง่ายที่จะข่มให้สงบลงด้วยโพชฌงคธรรมเหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะดับไฟกองใหญ่ให้มอด เขาใส่หญ้าสดเข้าไปด้วย ใส่มูลโคสดเข้าไปด้วย ใส่ไม้สดเข้าไปด้วย พ่นลมปนน้ำลายใส่ด้วย

และโปรยขี้ฝุ่นเข้าใส่ด้วย ในกองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นเขาควรหรือไม่เล่า เพื่อที่จะยังไฟกองใหญ่นั้นให้ดับมอดลง ? ควรที่จะเป็นอย่างนั้นได้ พระพุทธเจ้าข้า[๑]

อาหารปัจจัยของปัสสัทธิเป็นต้น

แม้ในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบถึงวิธีการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ด้วยอาหารปัจจัยของตน ๆ ต่อไปดังนี้:-

อาหารปัจจัยของปัสสัทธิ

ข้อนี้ สมด้วยที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ดังนี้ :-

ภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ ความสงบกาย จิตตปัสสัทธิ ความสงบจิตมีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในปัสสัทธิทั้งสองนั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๒]

อาหารปัจจัยของสมาธิ

อีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาอาหารปัจจัยของสมาธิไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต นิมิตคือความสงบ อัพยัคคนิมิต นิมิตคือ ความไม่ฟุ้งซ่านมีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในนิมิตทั้งสองนั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๒]

---

๑ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๓

๒ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๔

อาหารปัจจัยของอุเบกขา

และอีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งของอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในธรรมเหล่านั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไป เพื่อทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๑]

อรรถาธิบายพระบาลี

ในพระบาลีนั้นมีอรรถาธิบายดังนี้ ธรรมทั้ง ๓ คือ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา เคยเกิดขึ้นแก่โยคีบุคคลแล้วโดยอาการอย่างใด มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจกำหนดเอาอาการนั้นแล้วทำให้ธรรมทั้ง ๓ นั้นเกิดขึ้น ชื่อว่า มนสิการโดยชอบ แม้ในบทพระบาลีทั้ง ๓ พากย์นั้น

คำว่า **สมถนิมิต** นี้ เป็นชื่อของสมถะนั่นเอง และคำว่า อัพยัคคนิมิต ก็เป็นชื่อของสมถะนั้นเหมือนกัน โดยมีความหมายว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ฉะนี้แล

ธรรม ๗ ที่เป็นเหตุให้ปัสสัทธิเกิด

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ

๑. การบริโภคอาหารอันประณีต

๒. การได้รับอากาศสบาย

๓. การใช้อิริยาบถที่สบาย

๔. การประกอบกิจแต่พอดีอย่างสม่ำเสมอ

๕. การหลีกเว้นคนที่มีกายกระวนกระวาย

---

๑ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๔

๖. การสมาคมกับคนผู้มีกายสงบ และ
๗. การน้อมจิตไปในปัสสัทธินั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้สมาธิเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้สมาธิสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ

๑. ร่างกายและเครื่องใช้สะอาด
๒. ความฉลาดในนิมิตกัมมัฏฐาน
๓. การปรับอินทรีย์ ๕ ให้สู่ความสมดุล
๔. การข่มจิตในสมัย
๕. การยกจิตในสมัย
๖. การพยุงจิตที่เบื่อหน่ายให้ร่าเริงด้วยอำนาจความเชื่อและความสลดใจ
๗. การวางเฉยต่อจิตที่เป็นไปโดยชอบแล้ว
๘. การหลีกเว้นคนผู้ไม่มีสมาธิ
๙. การสมาคมกับคนผู้มีสมาธิ
๑๐. การพิจารณาเฉพาะฌานและวิโมกข์ และ
๑๑. การน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ธรรม ๕ ที่เป็นเหตุให้อุเบกขาเกิด

ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้อุเบกขาสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ

๑. ความเป็นกลาง ๆ ในสัตว์บัญญัติ
๒. ความเป็นกลาง ๆ ในสังขารทั้งหลาย
๓. การหลีกเว้นคนผู้มีความสาละวนในสัตว์และสังขาร
๔. การสมาคมกับคนเป็นกลาง ๆ ในสัตว์และสังขาร และ
๕. การน้อมจิตไปในอุเบกขานั้น

โยคีบุคคลเมื่อยังธรรมเหล่านี้ให้เกิดขึ้นอยู่ ด้วยอาการทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ฉะนี้

โยคีบุคคลย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ด้วยประการฉะนี้

๖. โดยพยุงจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง

[๖๖] **ถาม**-ข้อว่า โยคีบุคคลย่อมพยุงจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริงนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ-กาลใด โยคีบุคคลนั้นมีจิตไม่เบิกบาน เพราะการขวนขวายในปัญญาย่อหย่อน หรือเพราะไม่ได้รับความสงบสุข กาลนั้น ย่อมพยุงจิตนั้นให้สลดสังเวช ด้วยการพิจารณาถึงสังเวควัตถุ ๘ ประการ สังเวควัตถุ ๘ ประการนั้นได้แก่ ชาติ ชรา พยาธิและมรณะเป็น ๔ ทุกข์ในอบายเป็นที่ ๕ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลรากในอดีตเป็นที่ ๖ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลรากในอนาคตเป็นที่ ๗ ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลรากในปัจจุบันเป็นที่ ๘ และโยคีบุคคลย่อมพยุงจิตนั้นให้เกิดความเลื่อมใส ด้วยการระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า คุณพระธรรม และคุณพระสงฆ์อีกสถานหนึ่งด้วย

โยคีบุคคลย่อมพยุงจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ด้วยประการฉะนี้

๗. โดยเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย

ถาม- โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉยนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ-กาลใด เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติอยู่อย่างนี้ จิตของเธอย่อมไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมแช่มชื่นเบิกบาน เป็นไปโดยสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินสู่วิถีแห่งสมถ-ภาวนา กาลนั้น โยคีบุคคลย่อมไม่ขวนขวายในอันที่จะยกและข่มจิตและในอันที่จะพยุงจิตให้ร่าเริงเหมือนนายสารถีขับรถมา ไม่ขวนขวายในม้าทั้งหลายที่วิ่งลากรถไปอย่างสม่ำเสมอกัน ฉะนั้น

โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย ด้วยประการฉะนี้

๘. โดยหลีกเว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ

การหลีกเว้นเสียอย่างห่างไกล ซึ่งบุคคลทั้งหลายจำพวกที่ไม่เคยก้าวขึ้นสู่เนกขัมมปฏิปทา คือไม่เคยปฏิบัติปฏิปทาที่ให้ออกจากกาม มัวแต่วิ่งวุ่นอยู่ในกิจการเป็นอันมาก มีใจฟุ้งเฟ้อไปในกิจการนั้น ๆ ชื่อว่า หลีกเว้นคนผู้ไม่มีสมาธิ

๙. โดยสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ

การเข้าไปคบหาสมาคมกับบุคคลทั้งหลาย จำพวกที่ปฏิบัติเนกขัมมปฏิปทาได้สำเร็จสมาธิโดยกาลอันควรตลอดกาล ชื่อว่า สมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ

๑๐. โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ความน้อมจิตไปในอันที่จะทำสมาธิให้บังเกิดขึ้น คือความหนักในสมาธิ ความน้อมไปในสมาธิ ความโน้มไปในสมาธิ ความทุ่มเทไปในสมาธิ ชื่อว่า น้อมจิตไปในสมาธินั้น โยคีบุคคลพึงทำอัปปนาโกศลให้เกิดขึ้นโดยบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้

อย่าทอดทิ้งความเพียร

[๖๗] ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลทำอัปปนาโกศลนี้ให้บริบูรณ์ในปฏิภาคนิมิตที่ได้แล้ว โดยอาการอย่างนี้ อัปปนาสมาธิก็จะบังเกิดขึ้นแน่นอน แต่เมื่อได้ปฏิบัติอย่างนี้ ถ้าอัปปนาสมาธินั้นยังไม่บังเกิดขึ้น แม้ถึงเช่นนั้น โยคีบุคคลผู้บัณฑิตก็อย่าได้ทอดทิ้งความเพียรเสีย จงพยายามให้หนักยิ่งขึ้น เพราะเมื่อลูกผู้ชายทอดทิ้งความเพียรชอบเสียแล้ว จะพึงได้บรรลุคุณวิเศษแม้แต่นิดหน่อยนั้น ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้เลย

ประคองจิตให้จดจ่อในปฏิภาคนิมิต

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้บัณฑิต พึงคอยใคร่ครวญพิจารณาซึ่งพฤติการณ์ที่เป็นไปของจิต พยายามปรับปรุงวีริยะกับสมาธิให้มีหน้าที่สมดุลกันอยู่เสมอ ๆ พึงคอยยกจิตที่ตกไปสู่ความหดหู่แม้เพียงเล็กน้อยขึ้นไว้ ป้องกันจิตที่เคร่งเครียดเกินไป ประคองจิตให้เป็นไปอย่างสม่ำเสมอสมดุลกันให้จงได้

พฤติการณ์ที่เป็นไปในละอองดอกไม้ ในใบบัว ในใยแมลงมุม ในเรือและในขวดน้ำมัน ของสัตว์ทั้งหลายมีแมลงผึ้งเป็นต้น ซึ่งท่านพรรณนาไว้ด้วยดีแล้วในอรรถกถา ฉันใด โยคีบุคคลพึงพยายามปลดเปลื้องภาวนาจิตจากภาวะที่หดหู่และภาวะที่ฟุ้งซ่านโดยสิ้นเชิง แล้วประคองภาวนาจิตให้บ่ายหน้าจดจ่ออยู่ในปฏิภาคนิมิตฉันนั้น

เปรียบด้วยพฤติการณ์แมลงผึ้งกับละอองดอกไม้

[๖๘] ในคำอุปมาอุปไมยนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

เปรียบเสมือนดังแมลงผึ้งตัวไม่ฉลาด ครั้นรู้ว่าต้นไม้โน้นมีดอกบานแล้ว ก็รีบบินไปด้วยความเร็วอย่างมาก จึงบินเลยต้นไม้นั้นไปเสีย เมื่อบินวกกลับมาอีก กว่าจะมาถึงก็ต่อเมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยไปเสียแล้ว แมลงผึ้งที่ไม่ฉลาดอีกตัวหนึ่ง บินไปด้วยความเร็วอย่างน้อยมาก เมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยแล้วจึงบินไปถึง ส่วนแมลงผึ้งตัวที่ฉลาดบินไปด้วยความเร็วอย่างพอดี จึงบินไปถึงป่าดอกไม้อย่างสบาย พาเอาละอองดอกไม้พอแก่ความต้องการมาปรุงให้เป็นน้ำหวาน แล้วย่อมได้เสวยรสแห่งน้ำหวาน ฉันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ศิษย์แพทย์ผ่าตัดกับใบบัว

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนศิษย์ของแพทย์ผ่าตัดทั้งหลายที่กำลังศึกษาการผ่าตัดที่ใบบัวซึ่งอยู่ในถาดน้ำ ศิษย์คนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาด จรดมีดลงโดยแรงย่อมจะตัดใบบัวขาดเป็นสองเสี่ยง หรือทะลุลงไปในน้ำเสีย อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ไม่สามารถแม้เพื่อจะจรดมีดลงที่ใบบัว เพราะเกรงใบบัวจะขาดและเกรงมีดจะทะลุลงไปในน้ำ ส่วนศิษย์ผู้ฉลาด แสดงการจรดมีดลงที่ใบบัวนั้นได้ ด้วยประโยคอันพอดี นับว่าเป็นผู้มีศิลปะอันขาวสะอาด ครั้นไปประกอบการงานในสถานที่เห็นปานนั้น ก็จะได้ลาภร่ำรวยต่อไป ฉันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของบุรุษกับใยแมงมุม

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่อพระราชาทรงมีพระราชโองการสั่งว่า ผู้ใดสามารถนำเอาใยแมงมุมมาให้ได้ประมาณสัก ๔ วา เขาจะได้รับรางวัล ๔ พันกหาปณะ ฉะนี้ บุรุษผู้ไม่ฉลาดคนหนึ่ง รีบสาวเอาใยแมงมุมมาโดยเร็ว เลยทำให้ใยแมงมุมขาดกระท่อนกระแท่นไปหมด อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ไม่กล้าแม้ที่จะจับต้องใยแมงมุมด้วยมือ เพราะเกรงมันจะขาด ส่วนบุรุษคนที่ฉลาด ค่อย ๆ เอาใยแมงมุมพันเข้าที่ท่อนไม้ด้วยประโยคอันสม่ำเสมอตั้งแต่ปลายสุด แล้วนำมาถวายได้ เขาย่อมได้รับพระราชทานรางวัล ฉันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของนายท้ายเรือกับเรือ

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนนายท้ายเรือผู้ไม่ฉลาด ในเวลาลมแรงจัด กางใบเสียจนเต็มใบ เขาย่อมพาเรือแล่นไปผิดที่หมาย นายท้ายเรืออีกคนหนึ่ง ซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ในเวลาลมอ่อน ลดใบลงเสีย เขาย่อมทำเรือให้หยุดอยู่ ณ ที่ตรงนั้นเอง ส่วนนายท้ายเรือผู้ฉลาด ในเวลาลมอ่อน ก็กางใบให้เต็มใบ ในเวลาลมแรง ก็กางเพียงครึ่งใบ เขาย่อมไปถึงสถานที่ซึ่งตนปรารถนาโดยความสวัสดี ฉันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของศิษย์กับขวดน้ำมัน

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่ออาจารย์ของศิษย์ทั้งหลายประกาศว่า ผู้ใดสามารถกรอกน้ำมันให้เต็มขวดได้โดยไม่ให้หกทิ้ง แล้วจะได้รับรางวัล ฉะนี้ ศิษย์คนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดแต่โลภอยากได้รางวัล จึงรีบกรอกน้ำมันโดยเร็ว เลยทำให้น้ำมันหกทิ้งไป อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ย่อมไม่กล้าแม้เพื่อจะกรอกน้ำมันใส่ขวด เพราะเกรงน้ำมันจะหกทิ้งเสีย ส่วนศิษย์ผู้ฉลาด ค่อย ๆ กรอกน้ำมันใส่ขวดด้วยประโยคอันสม่ำเสมอ โดยไม่หกเลย เขาย่อมได้รางวัล ฉันใด

พฤติการณ์ของภิกษุผู้เป็นอุปไมย

ฉันเดียวกันนั่นแหละ ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ทำความเพียรอย่างเคร่งเครียดทีเดียว ด้วยหมายใจว่า เราจักบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิโดยเร็วนั่นเทียว จิตของเธอย่อมจะตกไปในความฟุ้งซ่านเสีย เพราะเหตุที่ปรารภความเพียรเคร่งเครียดเกินไป เธอไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิได้ อีกรูปหนึ่งมองเห็นโทษในความเป็นผู้มีความเพียรเคร่งเครียดเกินไป จึงได้ทอดทิ้งความเพียรเสีย ด้วยทอดธุระว่า บัดนี้เราจะธุระอะไรกับอัปปนาสมาธิ แต่นั้น จิตของเธอก็จะตกไปในความเกียจคร้านเสีย เพราะเหตุที่มีความเพียรย่อหย่อน แม้ภิกษุนั้นก็ไม่สามารถเพื่อจะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิเช่นกัน ส่วนภิกษุใดพยายามปลดเปลื้องภาวนาจิตที่หดหู่แม้เพียงเล็กน้อยออกจากภาวะที่หดหู่ ปลดเปลื้องภาวนาจิตที่ฟุ้งซ่าน จากภาวะที่ฟุ้งซ่าน แล้วประคองให้ภาวนาจิตเป็นไปเฉพาะต่อปฏิภาคนิมิตด้วยประโยคอันสม่ำเสมอ (คือไม่ให้เคร่งเครียดเกินไปและไม่ให้หย่อนยานเกินไป) ภิกษุนั้นย่อมจะได้บรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิอย่างแน่นอน อันโยคีบุคคลพึงปฏิบัติให้เป็นเช่นนั้น นั่นเทียว

ข้าพเจ้าหมายเอาอรรถาธิบายอันนี้ จึงกล่าวประพันธคาถาไว้ ซึ่งมีใจความว่า:-

พฤติการณ์ที่เป็นไป ในละอองดอกไม้ ในใบบัว ในใยแมงมุม ในเรือและในขวดน้ำมัน ของบุคคลทั้งหลายมีแมลงผึ้งเป็นต้น ซึ่งท่านพรรณนาไว้ด้วยดีแล้วในอรรถกถาฉันใด โยคีบุคคลพึงพยายามปลดเปลื้องภาวนาจิตจากภาวะที่หดหู่ และภาวะที่ฟุ้งซ่าน โดยสิ้นเชิง แล้วประคองภาวนาจิตให้บ่ายหน้าเฉพาะจดจ่ออยู่ในปฏิภาคนิมิต ฉันนั้นฉะนี้แล

อธิบายการบรรลุปฐมฌาน

[๖๙] ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลประคองภาวนาจิตให้บ่ายหน้าเฉพาะจดจ่อในปฏิภาคนิมิตอยู่ด้วยอาการอย่างนี้นั้น **มโนทวาราวัชชนจิต** ทำปฐวีกสิณอันปรากฏอยู่ด้วยอำนาจภาวนาว่า **ปฐวี-ปฐวี** นั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นตัดภวังคจิต เหมือนจะเตือนให้รู้ว่า **อัปปนาสมาธิจักสำเร็จเดี๋ยวนี้แล้ว** ถัดจากนั้น ชวนจิตแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง ในชวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะนั้นดวงหนึ่งในขณะสุดท้ายจัดเป็น**รูปาวจรกุศลจิต** (อัปปนาจิต) อีก ๓ หรือ ๔ ดวงที่เหลือข้างต้นคงเป็น **กามาวจรกุศลจิต**

อัปปนาชวนวิถีจิต

จิตเหล่าใดซึ่งมี **วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา** (จิตเตกัคคตา) มีกำลังมากกว่าจิตปกติ จิตเหล่านั้นเรียกว่า **บริกรรม** บ้าง เพราะเหตุปรุงแต่งอัปปนา เรียกว่า **อุปจาระ** บ้าง เพราะเหตุอยู่ใกล้หรือเฉียดไปใกล้อัปปนา เหมือนกับสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้หมู่บ้านและใกล้นครเป็นต้น เขาเรียกกันว่า อุปจาระแห่งบ้านและอุปจาระแห่งนคร ฉะนั้น และเรียกว่า **อนุโลม** บ้าง เพราะเหตุสมควรแก่อัปปนา ตั้งแต่ในตอนก่อนแต่นี้และตอนหลังแห่งบริกรรมทั้งหลายมา แหละในกามาวจรชวนจิตนั้นดวงใดซึ่งเกิดภายหลังเขาทั้งหมด กามาวจรชวนจิตดวงนั้น (ดวงที่ ๓ หรือที่ ๔) เรียกว่า **โคตรภู** บ้าง เพราะเหตุทำลาย**กามโคตร และทำให้มหัคคตโคตรเกิดขึ้น**

แต่เมื่อว่าโดยศัพท์ที่ท่านมิได้กำหนดเอาไว้แล้ว ในอัปปนาชวนวิถีจิต ๕ ดวงนั้น ดวงที่ ๑ เรียกว่า **บริกรรม** ดวงที่ ๒ เรียกว่า **อุปจาระ** ดวงที่ ๓ เรียกว่า **อนุโลม** ดวงที่ ๔ เรียกว่า **โคตรภู** อีกนัยหนึ่ง ดวงที่ ๑ เรียกว่า **อุปจาระ** ดวงที่ ๒ เรียกว่า **อนุโลม** ดวงที่ ๓ เรียกว่า **โคตรภู** ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เรียกว่า **อัปปนา**

จริงอยู่ ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เท่านั้น ย่อมสำเร็จเป็น **อัปปนาจิต** แหละชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นเล่า ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งโยคีบุคคลผู้มีปัญญาไวและมีปัญญาช้า (คนมีปัญญาไว ชวนจิตมีเพียง ๔ ขณะ ส่วนคนมีปัญญาช้ามีถึง ๕ ขณะ) หลังจากชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นไป ชวนจิตก็ตกภวังค์จึงเป็นวาระของภวังคจิตต่อไป

ท่านโคทัตตเถระค้าน

ก็แหละ ท่านโคทัตตเถระผู้ชำนาญอภิธรรมกล่าวแย้งไว้ว่า ธรรมที่เกิดขึ้นหลัง ๆ ย่อมมีกำลังมาก เพราะเหตุได้อาเสวนปัจจัย เพราะฉะนั้น อัปปนาจิตจึงมีได้ในชวนะดวงที่ ๖ บ้าง ดวงที่ ๗ บ้าง เพราะท่านอ้างสูตรนี้ว่า **ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย**[๑] ความว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นตอนก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นตอนหลัง ๆ ด้วยอาเสวนปัจจัย

ท่านอรรถกถาจารย์รับรอง

คำคัดค้านของท่านโคทัตตเถระนั้น ท่านอรรถกถาจารย์ปฏิเสธว่า นั้นเป็นเพียงสักว่าอัตโนมัติ แล้วได้แสดงรับรองไว้ว่า ก็อัปปนาจิตนั้นย่อมมีได้ในขณะชวนจิตที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นถูกแล้ว ภายหลังจากนั้น ชวนจิตย่อมนับว่าตกภวังค์ไปแล้ว เพราะอยู่ใกล้ต่อภวังค์มาก

คำของท่านอรรถกถาจารย์นั้น อันใคร ๆ ไม่กล้าเพื่อที่จะคัดค้านได้เลย เพราะท่านได้แสดงไว้อย่างรอบคอบแล้ว เปรียบเหมือนบุรุษผู้วิ่งตรงไปยังเหวอันชันโดยเร็ว

---

๑ ดูเทียบ อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐

แม้ประสงค์จะยั้งตัวไว้ ก็ไม่สามารถเพื่อจะยันเท้าที่ขอบเหวยั้งตัวไว้ได้ ย่อมจะตกไปในเหวเลยทีเดียว ฉันใด ชวนจิตก็ไม่อาจที่จะเป็นอัปปนาได้ ในชวนจิตดวงที่ ๖ หรือดวงที่ ๗ เพราะเหตุที่อยู่ใกล้ต่อภวังค์ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจเถิดว่า อัปปนาจิตย่อมมีในชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ นั้นถูกต้องแล้ว

อัปปนาเกิดชั่วขณะจิตเดียว

ก็แหละ อัปปนานั้นเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น อธิบายว่า ใน ๗ ฐานะ ย่อมไม่มีขีดขั้นกาลเวลา คือ ขณะอัปปนาจิตเกิดทีแรก ๑ ขณะโลกิยอภิญญาทั้งหลาย ๑ ขณะมรรคทั้งสี่ ๑ ขณะผลเกิดต่อจากมรรค ๑ ขณะภวังคฌานในรูปภพและอรูปภพ ๑ ขณะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นปัจจัยแก่นิโรธ-สมาบัติ ๑ ขณะผลสมาบัติของท่านผู้ออกจากนิโรธ ๑

ในฐานะทั้ง ๗ นั้น ขณะผลเกิดต่อจากมรรค ย่อมไม่มีเกินกว่า ๓ ขณะจิต ขณะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ ย่อมไม่เกิน ๒ ขณะจิต ปริมาณมากน้อยของภวังคฌานในรูปภพและอรูปภพไม่มี ในฐานะที่เหลือ ๔ ฐานะ มีเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

ฉะนี้ อัปปนาจึงเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น แต่นั้นก็ตกภวังค์ ครั้นแล้วอาวัชชนจิตตัดภวังค์เกิดขึ้นเพื่อพิจารณาฌาน แต่นั้นชวนจิตก็ทำหน้าที่พิจารณาฌานต่อไป

อธิบายการบรรลุปฐมฌาน

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้นบรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตกมีวิจารมีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัด เพราะสงัดแล้วแน่นอน จากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

ปฐมฌานอันมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ซึ่งละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้วด้วยประการฉะนี้

อธิบายองค์สำหรับละของปฐมฌาน

ในคำพระบาลีอันแสดงถึงองค์สำหรับละของฌานนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

อธิบายเพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย

[๗๐] คำว่า **เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย** ได้แก่ เพราะพรากแล้ว เว้นแล้ว หลีกออกแล้ว จากกามทั้งหลาย ส่วน **เอว** อักษรในบทว่า **วิวิจฺเจว** นี้นั้น มีความหมายว่าเป็นการแน่นอน และเพราะเหตุที่ **เอว** อักษรมีความหมายว่าเป็นการแน่นอน ฉะนั้น **เอว** อักษรจึงประกาศถึงภาวะที่ปฐมฌานนั้นเป็นปฏิปักษ์แก่กามทั้งหลาย แม้ที่ไม่มีปรากฏอยู่ในขณะที่เข้าอยู่ในปฐมฌานนั้นด้วย และประกาศถึงการได้บรรลุปฐมฌานนั้น ด้วยการสละกามได้อย่างแน่นอนด้วย

ถาม-ข้อนี้ มีอรรถาธิบายอย่างไร ?

ตอบ-อธิบายว่า เมื่อ **เอว** อักษรทำความแน่นอนให้ในคำว่า เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย อย่างนี้ ปฐมฌานย่อมปรากฏชัด จริงทีเดียว กามทั้งหลายย่อมเป็นปฏิปักษ์แก่ฌาน เมื่อกามเหล่าใดมีอยู่ ฌานนี้ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เหมือนเมื่อความมืดมีอยู่แสงสว่างแห่งตะเกียงก็ชื่อว่ายังไม่เกิดขึ้น และการบรรลุถึงฌานนั้นจะมีได้ ก็ด้วยการละเสียได้ซึ่งกามเหล่านั้นอย่างแน่นอน เปรียบเหมือนการไปถึงฝั่งโน้นได้ก็ด้วยการละซึ่งฝั่งนี้เสีย เพราะฉะนั้น **เอว** อักษรจึงชื่อว่า ทำความแน่นอน ฉะนี้

เอว อักษรประกอบในสองบท

จะพึงมีคำถามขึ้นในเรื่อง **เอว** อักษรนั้นว่า ก็แหละ ทำไม **เอว** อักษรนี้ ท่านจึงแสดงไว้แต่ในบทต้นบทเดียว ไม่แสดงไว้ในบทหลัง หรือว่า โยคีบุคคลนั้นแม้ไม่สงัดแล้ว จากอกุศลธรรมทั้งหลาย ก็จะพึงบรรลุฌานได้อยู่ ?

ขอวิสัชนาว่า ก็แหละ การที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง **เอว** อักษรไว้ในบทต้นนั้น ท่านเข้าใจอย่างนั้นหาถูกไม่ เพราะพระพุทธองค์ทรงแสดง **เอว** อักษรไว้ในบทต้นนั้น ก็โดยที่ฌานเป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามนั้นต่างหาก

จริงอยู่ ฌานนี้เป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามทั้งหลายแน่นอน เพราะเป็นปฏิปทาเครื่องก้าวล่วงซึ่งกามธาตุด้วย เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะด้วย สมกับที่ทรงแสดงไว้ว่า**เนกขัมมะ คือฌานนี้นั้น เป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามทั้งหลาย**[๑]

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ในบทหลังก็ต้องยกเอา เอว อักษรมาแสดงประกอบไว้ด้วยเหมือนอย่างที่ท่านยกมาแสดงประกอบไว้ในคำนี้ว่า **อิเธว ภิกฺขเว สมโณ, อิธ ทุติโย สมโณ**[๒] ความว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ ก็มีในศาสนานี้เท่านั้น ทั้งนี้ เพราะว่าใคร ๆ ก็ตาม ที่ยังไม่สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือนิวรณ์แม้ข้ออื่น ๆ จากกามฉันทะแล้ว ก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุถึงซึ่งฌานได้เลย เพราะเหตุนั้น เอว อักษรนี้ นักศึกษาพึงทราบว่าประกอบไว้ในบททั้งสองว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** ฉะนี้

อธิบาย วิวิจฺจ - สงัดแล้ว

อนึ่ง ด้วยคำว่า **วิวิจฺจ** ที่แปลว่าสงัดแล้วนี้ อันเป็นคำร่วมกันในทั้งสองบทย่อมสงเคราะห์เอาวิเวกคือความสงัดแม้หมดทุกอย่าง คือ วิเวก ๕ มีตทังควิเวกเป็นต้น[๓] และวิเวก ๓ มีกายวิเวกเป็นต้น[๔] ก็จริง แต่กระนั้น ณ ที่นี้นักศึกษาพึงเข้าใจว่า หมายเอาเพียงวิเวก ๓ อย่าง คือ กายวิเวก ความสงัดกาย ๑ จิตตวิเวก ความสงัดใจ ๑ วิกขัมภนวิเวก ความสงัดเพราะข่มกิเลสไว้ ๑

กาม หมายเอาวัตถุกามและกิเลสกาม

ก็แหละ ด้วยบทว่า **กาเมหิ** ที่แปลว่า จากกามทั้งหลายนี้ วัตถุกามเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์มหานิเทศโดยนัยมีอาทิว่า วัตถุกามทั้งหลายเป็นไฉน ? วัตถุกามทั้งหลาย คือ รูปทั้งหลายอันเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ... และกิเลสกามเหล่าใด ที่ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์มหานิเทศนั่นแหละ และในคำภีร์ฌานวิภังค์

---

๑ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔

๒ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓, องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗

๓ วิเวก ๕ คือ ตทังควิเวก ๑ วิกขัมภนวิเวก ๑ สมุจเฉทวิเวก ๑ ปฏิปัสสัทธิวิเวก ๑ นิสสรณวิเวก ๑

๔ วิเวก ๓ คือ จิตตวิเวก ๑ กายวิเวก ๑ อุปธิวิเวก ๑

โดยนัยอย่างนี้ว่า ฉันทะ ความพอใจ ชื่อว่ากาม ราคะ ความกำหนัด ชื่อว่ากาม ฉันทราคะ ความกำหนัดด้วยความพอใจ ชื่อว่ากาม สังกัปปะ ความดำริ ชื่อว่ากาม ราคะ ความกำหนัด ชื่อว่ากาม สังกัปปราคะ ความกำหนัดด้วยความดำริ ชื่อว่ากาม อกุศลธรรมเหล่านี้ เรียกว่ากาม

นักศึกษาพึงเข้าใจ ท่านสงเคราะห์เอาวัตถุกามและกิเลสกามเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ด้วยประการฉะนี้

วิเวก ๒ อย่าง

แหละเมื่อสงเคราะห์เอากามทั้ง ๒ อย่างเช่นนี้ คำว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย** ก็เป็นอันหมายความว่า สงัดแล้วแน่นอนจากวัตถุกามทั้งหลายแต่อย่างเดียว หาได้หมายเอาว่า สงัดแล้วแน่นอนจากกิเลสกามทั้งหลายไม่ และด้วยความสงัดจากวัตถุกามนั้นเป็นอันท่านแสดงถึง **กายวิเวก** คือความสงัดกาย คำว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย** ก็เป็นอันหมายความว่า สงัดแล้วแน่นอนจากกิเลสทั้งหลายหรือจากอกุศลธรรมทั้งปวง และด้วยความสงัดจากกิเลสกามนั้นเป็นอันท่านแสดงถึง **จิตตวิเวก** คือความสงัดจิต

อธิบายวิเวก ๒ อย่าง

ก็แหละ ในวิเวกทั้ง ๒ นั้น **ด้วยบทที่ ๑** เป็นอันท่านประกาศถึงความสละซึ่งกามสุข เพราะคำว่าสงัดจากวัตถุกามทั้งหลายนั่นเอง **ด้วยบทที่ ๒** เป็นอันท่านประกาศถึงการถือเอาซึ่ง **เนกขัมมสุข** สุขเพราะออกจากกาม เพราะคำว่าสงัดจากกิเลสกามทั้งหลายนั่นเอง อนึ่ง ในบททั้ง ๒ นั้น **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงการประหานซึ่งวัตถุแห่งสังกิเลส **ด้วยบทที่ ๒** ท่านประกาศถึงการประหานซึ่งตัวสังกิเลสมีตัณหาเป็นต้น เพราะคำว่าสงัดจากวัตถุกามและกิเลสกามนั่นเอง อนึ่ง **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงการสละซึ่งเหตุแห่งความโลเล **ด้วยบทที่ ๒** ท่านประกาศถึงการสละซึ่งเหตุแห่งความเป็นพาล อนึ่ง **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงความบริสุทธิ์แห่งประโยคคือการกระทำ **ด้วยบทที่ ๒** ท่านประกาศถึงการชำระอัชฌาสัยให้บริสุทธิ์ นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้

บรรดากามที่ท่านกล่าวไว้ในบทว่า **กาเมหิ** นี้ ในฝ่ายวัตถุกาม มีนัยเพียงเท่านี้ก่อน

อธิบายกิเลสกาม

ส่วนในฝ่ายกิเลสกามนั้น กามฉันทะซึ่งมีประเภทเป็นอันมาก เช่น ฉันทะ และราคะ เป็นต้นนั่นเทียว ท่านประสงค์เอาว่า **กาม** แหละกามนั้น แม้ถึงจะนับเนื่องอยู่ในอกุศลธรรมแล้วก็ตาม แต่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแยกไว้ต่างหากโดยความเป็นปฏิปักษ์แก่ฌาน ดังในคัมภีร์ฌานวิภังค์โดยนัยมีอาทิว่า ในบรรดาอกุศลธรรมเหล่านั้น กามเป็นไฉน ? ฉันทะชื่อว่ากาม

อีกประการหนึ่ง **ในบทต้น** ท่านแสดงกามไว้โดยความเป็นกิเลสกาม **ในบทที่ ๒** ท่านแสดงไว้ด้วยเป็นสภาพที่นับเนื่องอยู่ในอกุศลธรรม แหละเพราะกามนั้นมีประเภทเป็นอันมาก ท่านจึงไม่แสดงเป็นเอกพจน์ว่า **กามโต** จากกาม แต่แสดงเป็นพหูพจน์ว่า **กาเมหิ** จากกามทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

องค์ฌาน ๕ เป็นปฏิปักษ์แก่นิวรณ์ ๕

แหละถึงแม้ว่าธรรมทั้งหลายอื่น ๆ เช่นทิฏฐิมานะเป็นต้น มีภาวะเป็นอกุศลมีอยู่ แต่ในคัมภีร์ฌานวิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสเอาเฉพาะนิวรณ์ทั้งหลายเท่านั้น โดยที่ทรงแสดงถึงภาวะที่เป็นปฏิปักษ์แก่องค์ฌานทั้งหลายต่อ ๆ ไป โดยนัยมีอาทิว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้นอกุศลธรรมเป็นไฉน ? อกุศลธรรมได้แก่กามฉันทะ...[๑]

จริงอยู่ นิวรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกแห่งองค์ฌาน องค์ฌานทั้งหลายนั้นเล่าก็เป็นปฏิปักษ์แก่นิวรณ์เหล่านั้น คือเป็นเครื่องกำจัด เป็นเครื่องทำลายนิวรณ์เหล่านั้น

เป็นความจริงเช่นนั้น ท่านพระมหากัจจายนะแสดงไว้ในคัมภีร์เปฏกะ[๒] ว่า :-

๑. **สมาธิ** เป็นปฏิปักษ์แก่ **กามฉันทะ**
๒. **ปีติ** เป็นปฏิปักษ์แก่ **พยาปาทะ**
๓. **วิตก** เป็นปฏิปักษ์แก่ **ถีนมิทธะ**

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๔/๔๐๒

๒ คัมภีร์ **เปฏกะ** นี้ เป็นคัมภีร์ที่พรรณนาความย่อของพระไตรปิฎก พระมหากัจจายนะเป็นผู้แสดง ในคราวสังคายนาพระไตรปิฎกที่ประเทศพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ ที่เรียกว่า ฉัฏฐสังคีตินั้น สังคาหกาจารย์ได้ยกคัมภีร์นี้ขึ้นสู่ พระบาลีด้วย เรียกว่า **เปฏโกปเทส** พิมพ์เป็นเล่มเดียวกันกับคัมภีร์ **เนตฺติ**

๔. **สุข** เป็นปฏิปักษ์แก่ **อุทธัจจะกุกกุจจะ** และ
๕. **วิจาร** เป็นปฏิปักษ์แก่ **วิจิกิจฉา**

บททั้ง ๒ เป็นเครื่องข่มกิเลสต่างกัน

ด้วยประการฉะนี้ ในบททั้ง ๒ นั้น ด้วยบทว่า สงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย นี้ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาความสงัดเพราะข่มซึ่งกามฉันทนิวรณ์ ด้วยบทว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย** นี้ ทรงประสงค์เอาความสงัดเพราะข่มนิวรณ์ทั้ง ๕ ประการ

แต่เมื่อว่าโดยศัพท์ที่ท่านมิได้กำหนดไว้แล้ว นักศึกษาพึงเข้าใจความหมายดังนี้

ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มกามฉันทนิวรณ์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มนิวรณ์ทั้งหลายที่เหลือ

ในอกุศลมูล ๓ ก็เหมือนกัน คือ ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มโลภะอันมีกามคุณ ๕ ต่างชนิดเป็นอารมณ์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มโทสะและโมหะอันมีอาฆาตวัตถุต่างชนิดเป็นต้นเป็นอารมณ์

อีกประการหนึ่ง ในบรรดาอกุศลธรรมทั้งหลายมีโอฆะเป็นต้น ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มกามโอฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทานะ อภิชฌากายคันถะ และกามราคสังโยชน์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทานะ คันถะ และสังโยชน์ข้อที่เหลือ

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มตัณหาและธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับตัณหานั้น ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มอวิชชาและธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับอวิชชานั้น

อีกประการหนึ่ง ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มอกุศล-จิตตุปบาท ๘ ดวง ซึ่งประกอบด้วยโลภะ (โลภมูลจิต ๘ ดวง) ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มอกุศลจิตตุปบาท ๔ ดวงที่เหลือ (คือโทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒)

อรรถาธิบายความในคำว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย** นี้ ยุติเพียงเท่านี้

อธิบาย องค์ประกอบของปฐมฌาน

[๗๑] ก็แหละ ครั้นข้าพเจ้าได้แสดงองค์สำหรับละของปฐมฌานด้วยอรรถาธิบาย เพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงองค์ที่ประกอบของปฐมฌานนั้น ข้าพเจ้าจะอรรถาธิบายคำว่า **มีวิตก มีวิจาร** เป็นต้นต่อไป

อธิบายวิตก

ในวิตกและวิจาร ๒ อย่างนั้น ความนึกถึงอารมณ์ ชื่อว่า **วิตก** ได้แก่ความกำหนดเอาอารมณ์ วิตกนี้นั้น มีอันยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันตะล่อมอารมณ์ไว้ ตะล่อมอารมณ์ไว้โดยรอบเป็นกิจ จริงอย่างนั้น เพราะวิตกนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า โยคาวจรบุคคลย่อมทำอารมณ์กัมมัฏฐานให้เป็นอันวิตกตะล่อมไว้แล้วให้เป็นอันวิตกตะล่อมไว้โดยรอบแล้วฉะนี้ แหละวิตกนั้นมีอันรั้งจิตเข้าไว้ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

อธิบายวิจาร

การพิจารณา เรียกว่า **วิจาร** ได้แก่การไตร่ตรองดูอารมณ์ วิจารนี้นั้นมีอันพิจารณาอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์นั้นเป็นกิจ มีอันตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

วิตกหยาบและเกิดก่อนวิจาร

ถึงแม้ว่า ในจิตบางดวงคือในปฐมฌานจิตและกามาวจรจิตตุปบาท **วิตก**และ **วิจาร** นั้นจะไม่มีการแยกกันก็ตาม แต่กระนั้น วิตกก็ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ก่อนด้วยความหมายว่าเป็นสิ่งที่หยาบกว่าวิจาร และเกิดก่อนวิจาร เปรียบเหมือนเสียงเคาะระฆังซึ่งหยาบกว่าเสียงครางแห่งระฆัง และเกิดก่อนเสียงครางนั้น

เปรียบวิตกวิจารเหมือนอาการบินของนกและแมลงภู่

อนึ่ง ในวิตกและวิจารนั้น วิตก ยังมีความไหวอยู่ คือทำให้จิตไหว ๆ ในเวลาเกิดขึ้นครั้งแรก เปรียบเหมือนการโบกปีกของนกขนาดใหญ่ที่เตรียมจะบินไปในอากาศ และเหมือนการบินมุ่งหน้าไปหาดอกปทุมของแมลงภู่ ซึ่งมีจิตติดพันในกลิ่น

ดอกไม้ ส่วน**วิจาร**มีพฤติการณ์สงบ คือมีภาวะไม่ทำจิตให้ไหวมาก เปรียบเหมือนการกางปีกของนกที่บินขึ้นไปอยู่บนอากาศแล้ว และเหมือนการเคล้าคลึงอยู่ที่ดอกปทุมของแมลงภู่ที่บินไปถึงดอกปทุมแล้ว

ส่วนในอรรถกถาทุกนิบาตอังคุตตรนิกาย ท่านแสดงไว้ว่า **วิตก**เป็นไปโดยภาวะที่ยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ เปรียบเหมือนนกชนิดใหญ่ เมื่อบินอยู่บนอากาศ มันกวักปีกทั้งสองเอาลม แล้วกางปีกไว้เฉยบินไป **วิจาร**เป็นไปโดยภาวะที่ตามพิจารณาอารมณ์ เหมือนการบินของนกที่กระดิกปีกทั้งสองเพื่อให้กินลม ฉะนี้ คำของท่านอรรถกถาจารย์นั้นถูกต้อง ในขณะที่วิตกวิจารเป็นไปโดยต่อเนื่องกันในอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ ส่วนความต่างกันของวิตกและวิจารนั้น ย่อมปรากฏชัดในปฐมฌานและทุติยฌานในปัญจกนัยแล้ว

เปรียบวิตกวิจารเหมือนคนขัดภาชนะ

อีกประการหนึ่ง เมื่อบุคคลจะขัดภาชนะสัมฤทธิ์ที่สนิมจับ เอามือข้างหนึ่งจับภาชนะไว้อย่างแน่น แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดด้วยแปรงขนสัตว์ที่ชุบด้วยน้ำมันปนผง **วิตก**เปรียบเหมือนมือที่จับภาชนะไว้อย่างแน่น **วิจาร**เปรียบเหมือนมือที่ขัดภาชนะ

เปรียบวิตกวิจารเหมือนช่างตีหม้อ

อีกประการหนึ่ง เมื่อช่างหม้อทำหม้อ ใช้เครื่องจักรช่วยหมุนไม้ตีหม้อ **วิตก**เปรียบเหมือนมือที่กุมบีบก้อนดินไว้ **วิจาร**เปรียบเหมือนมือที่คอยลูบคลำข้างโน้นข้างนี้

เปรียบวิตกวิจารเหมือนเหล็กวงเวียน

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลทำวงกลมที่ภาชนะสัมฤทธิ์เป็นต้น **วิตก**ซึ่งยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ เปรียบเหมือนเหล็กแหลมที่ใช้ปักติดไว้ตรงใจกลาง **วิจาร**ซึ่งตามพิจารณาอารมณ์ เปรียบเหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบ ๆ ข้างนอก

ปฐมฌานมีวิตกมีวิจาร

ฌานย่อมเกิดร่วมกับวิตกนี้ด้วย เกิดร่วมกับวิจารนี้ด้วย เปรียบเหมือนต้นไม้เกิดพร้อมกับดอกและผล ดังนั้น ท่านจึงเรียกฌานนี้ว่า **มีวิตกมีวิจาร** ด้วยประการฉะนี้

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาเป็นปุคคลาธิษฐาน โดยนัยมีอาทิว่า **ฌานลาภีบุคคล เป็นผู้เข้าถึงพร้อมแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกนี้และด้วยวิจารนี้**[๑] ฉะนี้ แต่อรรถาธิบายแม้ในวิภังค์นั้น นักศึกษาก็พึงทราบอย่างที่อธิบายมาแล้วนี้นั่นแล

อธิบายเกิดแต่ความสงัด

ในคำว่า **เกิดแต่ความสงัด** นี้ มีอรรถาธิบายว่า ความสงบเงียบชื่อว่า **ความสงัด** หมายความว่า การปราศจากนิวรณ์ อีกอย่างหนึ่ง สภาวธรรมที่สงบ ชื่อว่า **ธรรมอันสงัด** หมายเอากองธรรมที่ประกอบกับฌานซึ่งสงบจากนิวรณ์ เพราะฉะนั้น ปีติและสุขที่เกิดแต่ความสงัดนั้น หรือที่เกิดในธรรมอันสงัดนั้น ชื่อว่า **วิเวกชํ** แปลว่า เกิดแต่ความสงัดหรือเกิดในธรรมอันสงัด ก็ได้

อธิบายปีติ

[๗๒] ในคำว่า **ปีติและสุข** นี้ มีอรรถาธิบายว่า ธรรมชาติใดที่ทำให้เอิบอิ่ม ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปีติ ปีตินั้นมีความเอิบอิ่มเป็นลักษณะ มีอันทำกายและใจให้เอิบอิ่มเป็นกิจ หรือมีอันแผ่ซ่านไปในกายและใจเป็นกิจก็ได้ มีอันทำกายและใจให้ฟูขึ้นเป็นอาการปรากฏ

ปีติ ๕ อย่าง

ก็แหละ ปีตินี้นั้น มี ๕ อย่าง คือ:-

๑. **ขุททกาปีติ** ปีติทำให้ขนชูชันเล็กน้อย
๒. **ขณิกาปีติ** ปีติที่เกิดขึ้นชั่วขณะ ๆ เหมือนฟ้าแลบ
๓. **โอกกันติกาปีติ** ปีติที่กระทบกาย เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๕/๔๐๓

๔. อุพเพงคาปีติ ปีติโลดโผน ทำให้ตัวลอยขึ้นได้
๕. ผรณาปีติ ปีติที่ซาบซ่าน แผ่ไปทั่วร่างกาย

อธิบายปีติ ๕ อย่าง

ในปีติ ๕ อย่างนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้:-

๑. ขุททกาปีติ เพียงแต่ทำให้ขนในกายลุกชูชันเบา ๆ แล้วก็หายไป ไม่เกิดขึ้นอีก

๒. ขณิกาปีติ ย่อมเกิดขึ้นชั่วขณะหนึ่ง ๆ หลาย ๆ ครั้ง เปรียบเหมือนฟ้าแลบแปลบปลาบ

๓. โอกกันติกาปีติ เกิดขึ้นกระทบกายแล้วหายไป กระทบกายแล้วก็หายไป เหมือนลูกคลื่นกระทบฝั่งมหาสมุทร

๔. อุพเพงคาปีติ มีกำลังมาก ทำกายให้ลอยขึ้นได้ ถึงขนาดทำให้ลอยไปบนอากาศก็ได้

เรื่องท่านมหาติสสเถระ

เป็นความจริงอย่างนั้น ท่านมหาติสสเถระที่อยู่ ณ วัดปุณณวัลลิกวิหาร เวลาเย็นแห่งวันเพ็ญวันหนึ่ง ท่านได้ไปยังลานพระเจดีย์ เห็นแสงเดือน จึงหันหน้าสู่พระมหาเจดีย์ พลางคิดว่า “เออหนอ ป่านนี้พวกพุทธบริษัททั้ง ๔ คงกำลังพากันไหว้พระมหาเจดีย์อยู่” ดังนี้ แล้วได้ทำอุพเพงคาปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจอารมณ์ที่ตนได้เห็นมาตามปกติ ท่านได้ลอยขึ้นบนอากาศไปตกลงที่ลานพระมหาเจดีย์นั่นแล มีอาการเหมือนลูกฟุตบอลอันวิจิตรงดงามตกลงที่พื้นปูนขาว ฉะนั้น

เรื่องกุลธิดาคนหนึ่ง

แม้กุลธิดาคนหนึ่ง อยู่ที่บ้านวัตตกาลกคาม ใกล้ ๆ กับวัดคิริกัณฑกวิหาร ก็ได้ลอยไปบนอากาศด้วยอุพเพงคาปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์อย่างแรงเหมือนกัน

ได้ยินว่า มารดาบิดาของนางกุลธิดานั้น เมื่อจะไปฟังธรรมที่วัดในเวลาเย็นวันหนึ่ง ได้สั่งเธอว่า “หนู ! เจ้ามีภาระธุระมากจึงไม่อาจที่จะไปในเวลาที่มิใช่กาล แม่และพ่อจักฟังธรรม แบ่งส่วนบุญให้แก่หนูด้วย” ครั้นแล้วก็ได้ออกเดินทางไป

ฝ่ายนางกุลธิดาถึงปรารถนาจะไปแทบใจจะขาด แต่ก็ไม่อาจขัดขืนคำสั่งของมารดาบิดา จึงค้างแขวนอยู่ที่บ้าน เธอไปยืนอยู่ที่เนินบ้าน มองเห็นองค์พระเจดีย์ซึ่งสร้างไว้ที่กลางแจ้ง ณ วัดคิริกัณฑกวิหารด้วยแสงเดือน ได้เห็นแสงไฟบูชาพระเจดีย์และหมู่พุทธบริษัททั้ง ๔ กำลังเดินปทักษิณทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น และได้ยินเสียงสวดสาธยายของหมู่พระภิกษุสงฆ์

ขณะนั้น นางจึงรำพึงอยู่ว่า "ชนเหล่าใด มีโอกาสได้ไปวัดแล้วเดินเวียนไปบนลานพระเจดีย์เห็นปานนี้ และได้ฟังธรรมกถาอันไพเราะเห็นปานนี้ ชนเหล่านั้น ช่างมีบุญจริงหนอ" ฉะนี้แล้ว อุพเพงคาปีติได้เกิดขึ้นแก่นาง ขณะที่นางเห็นองค์พระเจดีย์เหมือนดังกองแก้วมุกดานั่นแล เธอได้ลอยขึ้นไปบนอากาศ ไปลงจากอากาศที่ลานพระเจดีย์ก่อนกว่ามารดาบิดาเสียอีก ไหว้พระเจดีย์แล้วได้ยืนฟังธรรมอยู่ ภายหลังมารดาบิดามาถึงแล้วจึงถามนางว่า "แม่หนู เจ้ามาทางไหน ?" นางตอบว่า "หนูมาโดยทางอากาศ มิได้มาโดยทางเท้าค่ะ" เมื่อมารดาบิดาติงว่า "แม่หนู พระอรหันต-ขีณาสพต่างหาก จึงจะสัญจรไปโดยอากาศได้ นี่หนูมาได้อย่างไร ?" เธอจึงตอบชี้แจงว่า "ขณะที่หนูยืนแลดูพระเจดีย์ด้วยแสงเดือนหงายอยู่นั้น ปีติอันมีกำลังแรงซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ได้เกิดแก่หนู เมื่อเป็นเช่นนี้ หนูก็มิได้ทราบถึงภาวะที่ตนยืนอยู่ มิได้ทราบถึงภาวะที่ตนนั่งอยู่ แต่แล้วได้ลอยขึ้นไปบนอากาศมาตกลงที่ลานพระเจดีย์นี้ ด้วยนิมิตที่หนูยึดเอานั่นเอง ฉะนี้แล"

อุพเพงคาปีติ ย่อมมีกำลังมาก ขนาดที่ทำให้ลอยไปบนอากาศได้ ด้วยประการฉะนี้[๑]

๕. ส่วนผรณาปีติ เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมแผ่ซ่านไปทั่วร่างกายสิ้นเชิง มีลักษณะเหมือนกระเพาะน้ำเบาที่เต็ม และท้องภูเขาที่กระแสน้ำใหญ่ไหลเข้าไปจนเต็ม ฉะนั้น

---

๑ เรื่อง **อุพเพงคาปีติ** ทำให้ตัวเบาจนลอยไปได้ไกล ๆ ดังตัวอย่างนี้ คนธรรมดาโดยมากไม่ค่อยจะเชื่อกัน ลางพวกก็เข้าใจว่า เป็นเรื่องไร้สาระโกหกกันเล่น ความจริง สิ่งอัศจรรย์เช่นนี้เป็นสิ่งที่มีได้เป็นได้จริง ๆ ครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ ณ สำนักวิปัสสนากัมมัฏฐาน วัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ก็ปรากฏเป็นประจักษ์แก่นักปฏิบัติทั้งหลายว่า สามเณรรูปหนึ่งลอยขึ้นไปอยู่บนฝาผนังอุโบสถ ซึ่งปรักหักพังไม่มีหลังคาโดยไม่รู้ตัว เวลาลงต้องช่วยกันหาบันไดมาพาดให้ สามเณรอีกรูปหนึ่ง ณ วัดเดียวกันนี้ลอยไปถึงบ้านโยมมารดาของตน (อาสภเถร)

ปีติที่ประสงค์เอา ณ ที่นี้

ก็แหละ ปีติ ๕ ประการนี้นั้น เมื่อถือเอาห้อง[๑] ถึงความแก่เต็มที่แล้ว ย่อมทำปัสสัทธิ ๒ ประการให้บริบูรณ์ คือ **กายปัสสัทธิ** ความสงบกาย ๑ **จิตตปัสสัทธิ** ความสงบจิต ๑ เมื่อปัสสัทธิถือเอาห้องถึงความแก่ได้ที่แล้ว ย่อมทำสุขทั้ง ๒ ประการให้บริบูรณ์ คือ **กายิกสุข** สุขกาย ๑ **เจตสิกสุข** สุขใจ ๑ เมื่อสุขถือเอาห้องถึงความแก่ได้ที่แล้ว ย่อมทำสมาธิ ๓ ประการให้บริบูรณ์ คือ **ขณิกสมาธิ ๑ อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑**

ในบรรดาปีติ ๕ ประการนั้น **ผรณาปีติ** อันใดที่เจริญแก่กล้าขึ้นพอจะเป็นมูลฐานแก่อัปปนาสมาธิ ถึงซึ่งอันประกอบเข้ากับสมาธิได้ ปีตินี้ประสงค์เอาในอรรถาธิบายนี้

อธิบายสุข

[๗๓] ก็แหละ ความสบายอื่นจากปีติ ชื่อว่า **สุข** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมกินเสียซึ่งความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **สุข** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมขุดออกซึ่งความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **สุข** สุขนั้น มีความดีใจเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มพูนสัมปยุตธรรมให้เจริญเป็นกิจ มีอันอนุเคราะห์เป็นอาการปรากฏ

ความต่างกันระหว่างปีติกับสุข

แหละถึงแม้ในจิตบางดวง เช่น ปฐมฌานจิตเป็นต้น จะไม่มีการแยกกันระหว่างปีติกับสุขก็ตาม แต่ความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะได้อิฏฐารมณ์ จัดเป็น **ปีติ** การเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้มานั้น จัดเป็น **สุข** ปีติมีในจิตใด ในจิตนั้นก็มีสุขด้วย แต่สุขมีในจิตใด ในจิตนั้นไม่มีปีติเสมอไป ปีติสงเคราะห์เข้าในสังขารขันธ์ สุขสงเคราะห์เข้าในเวทนาขันธ์ เปรียบเหมือนเมื่อคนสิ้นเสบียงในทางทุรกันดาร ในขณะที่ได้เห็นหรือได้ข่าวซึ่งป่าไม้หรือน้ำ ปีติย่อมเกิด ในขณะที่เข้าไปถึงร่มเงาป่าไม้หรือรับประทานน้ำแล้ว สุขย่อมเกิด นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ปีติและสุขนี้ท่านกล่าวหมายเอาโดยเป็นสิ่งที่ปรากฏในสมัยนั้นๆ

---

๑ คำว่า **ปีติถือเอาห้อง** หมายความว่า ปีติเจริญเต็มที่ ควรจะเป็นเหตุให้เกิดปัสสัทธิต่อไปได้ (อาสภเถร)

อธิบายมีปีติและสุข

ปีตินี้ด้วย สุขนี้ด้วย ย่อมมีแก่ฌานนั้น หรือย่อมมีในฌานนั้น ดังนั้น ฌานนั้นท่านจึงเรียกว่า **มีปีติและสุข** ด้วยประการฉะนี้

อีกประการหนึ่ง ปีติด้วย สุขด้วย ชื่อว่า ปีติและสุข เช่นคำว่า ธรรมและวินัยเป็นต้น ปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัด มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น ดังนั้นฌานนั้นชื่อว่า **มีปีติและสุขเกิดแต่ความสงัด** แม้ด้วยประการฉะนี้ เหมือนอย่างว่าฌานย่อมเกิดแต่ความสงัด ฉันใด ปีติและสุขในที่นี้ ก็ย่อมเกิดแต่ความสงัดเหมือนกันฉันนั้น อนึ่ง ปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัดนั้น ย่อมมีแก่ฌานนั้น เพราะฉะนั้นการที่จะกล่าวบวกเข้าเป็นบทเดียวกันว่า **วิเวกชมฺปีติสุขํ** ซึ่งแปลว่า มีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัดดังนี้ ก็ใช้ได้

แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยนัยมีอาทิว่า **สุขนี้ ประกอบด้วยปีตินี้**[๑] ฉะนี้ แม้ในคัมภีร์วิภังค์นั้น นักศึกษาก็พึงทราบอรรถาธิบายอย่างเดียวกันนี้เหมือนกัน

อธิบายบรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน

คำว่า **ปฐมฌาน** จักอธิบายให้แจ่มแจ้งข้างหน้า คำว่า **บรรลุแล้ว** ได้แก่เข้าไปถึงแล้ว คือประสบแล้ว อีกนัยหนึ่ง คำว่า **บรรลุแล้ว** ได้แก่ทำให้ถึงพร้อมแล้ว คือให้สำเร็จแล้ว

แต่ในคัมภีร์วิภังค์ทรงแสดงไว้ว่า การได้ การได้เฉพาะ การถึง การถึงพร้อม การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงพร้อมซึ่งปฐมฌาน ชื่อว่า **บรรลุแล้ว**[๒] แม้พระพุทธพจน์นั้นอันนักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายอย่างเดียวกันนี้เหมือนกัน

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๐/๔๐๓

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๗/๔๐๓

อธิบายวิหรติ ที่แปลว่าอยู่

คำว่า **วิหรติ** ที่แปลว่า **อยู่** นั้น อธิบายว่า โยคีบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยฌานมีประการดังกล่าวฉะนี้ ย่อมยังการกระทำของอัตภาพร่างกาย คือการประพฤติ การเลี้ยง การเป็นไป การให้เป็นไป การเที่ยวไป และการผัดผ่อนแห่งอัตภาพร่างกายให้สำเร็จ โดยการอยู่ด้วยอิริยาบถชนิดที่สมควรแก่อัตภาพนั้น ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า คำว่า **ย่อมอยู่** นั้น คือ ย่อมกระทำ ย่อมประพฤติ ย่อมเลี้ยง ย่อมเป็นไป ย่อมให้เป็นไป ย่อมเที่ยวไป ย่อมเดินไป เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **วิหรติ ย่อมอยู่**[๑] ฉะนี้

อธิบายละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕

[๗๔] ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕** นั้น มีอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้:-

องค์สำหรับละมี ๕

นักศึกษาพึงทราบถึงภาวะที่ปฐมฌานละองค์ ๕ ด้วยอำนาจที่ประหานนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ

นิวรณ์ ๕

๑. **กามฉันทะ**	ความพอใจในกาม
๒. **พยาปาทะ**	ความไม่ชอบใจ
๓. **ถีนมิทธะ**	ความง่วงเหงาและความเซื่องซึม
๔. **อุทธัจจะกุกกุจจะ**	ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ และ
๕. **วิจิกิจฉา**	ความสงสัยตัดสินใจไม่ได้

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๓๙๖. คำว่า ย่อมอยู่ นั้น มิได้หมายความว่าอยู่นิ่ง ๆ ด้วยอิริยาบถเดียว แต่ย่อมอยู่ด้วยการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถทั้ง ๔ ตามสะดวกสบาย

ก็เมื่อโยคีบุคคลยังละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ไม่ได้ ฌานก็เกิดขึ้นไม่ได้เป็นธรรมดา ด้วยเหตุนั้น นิวรณ์ ๕ เหล่านี้ จึงเรียกว่าเป็นองค์สำหรับละของฌานนั้น ถึงแม้ว่าในขณะฌานเกิดนั้น แม้อกุศลธรรมอย่างอื่น ๆ อันฌานลาภีบุคคลย่อมละได้ก็จริง แต่กระนั้นนิวรณ์ ๕ เหล่านี้เท่านั้นที่ทำอันตรายแก่ฌานโดยพิเศษ

เป็นความจริง จิตที่ถูก **กามฉันทะ**นิวรณ์ รบเร้าไว้ในอารมณ์ต่าง ๆ แล้ว ย่อมไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เป็นเอกภาพคือมีอารมณ์อย่างเดียว หรือจิตที่ถูกกาม-ฉันทนิวรณ์ครอบงำแล้วนั้น ย่อมไม่ดำเนินไปสู่ปฏิปทาเพื่อประหานเสียซึ่งกามธาตุ (คือกามโลก) และจิตที่ถูก **พยาปาทะ**นิวรณ์ กดดันไว้ในอารมณ์ ย่อมเป็นไปอย่างกระพร่องกระแพร่งไม่บริบูรณ์ จิตที่ถูก **ถีนมิทธะ**นิวรณ์ ครอบงำแล้ว ย่อมไม่ควรแก่อันที่จะประกอบการภาวนา จิตที่ถูก **อุทธัจจะกุกกุจจะ**นิวรณ์ ครอบงำแล้ว ย่อมหมุนคว้างไปไม่สงบอยู่ได้เลย จิตที่ถูก **วิจิกิจฉา**นิวรณ์ เข้าแทรกแซงแล้ว ย่อมไม่หยั่งลงสู่ปฏิปทาอันจะให้สำเร็จการบรรลุถึงซึ่งฌานได้

ด้วยประการฉะนี้ เฉพาะนิวรณ์ ๕ นี้ ท่านจึงเรียกว่า เป็นองค์สำหรับละ เพราะเป็นข้าศึกที่ทำอันตรายแก่ฌานโดยพิเศษ

องค์แห่งปฐมฌาน ๕

แหละ เพราะเหตุที่ **วิตก** ย่อมยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ **วิจาร** ตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์ **ปีติ** อันเป็นที่เกิดแห่งประโยคสมบัติของจิตซึ่งมีประโยคอันวิตกและวิจารให้ถึงพร้อมแล้วด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมทำให้จิตเอิบอิ่ม **สุข** ย่อมทำสัมปยุตธรรมให้เจริญและถัดมา **เอกัคคตา** อันความยกขึ้น ความตามผูกพัน ความเอิบอิ่มและความเจริญเหล่านี้อนุเคราะห์แล้ว ย่อมตั้งจิตนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือไว้ในอารมณ์อันเป็นเอกภาพ อย่างสม่ำเสมอ โดยถูกต้อง

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบถึงภาวะที่ปฐมฌานประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยอำนาจความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. **วิตก** ธรรมชาติที่ยกจิตสู่อารมณ์
๒. **วิจาร** ธรรมชาติที่พิจารณาอารมณ์
๓. **ปีติ** ธรรมชาติที่ทำจิตให้เอิบอิ่ม

๔. สุข ธรรมชาติที่ทำจิตให้ยินดี และ

๕. จิตเตกัคคตา ความมีอารมณ์อย่างเดียวของจิต

ก็เมื่อองค์ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นอันชื่อว่า ฌานเกิดขึ้นแล้ว ด้วยเหตุนั้น องค์ ๕ เหล่านี้ จึงเรียกว่าองค์ที่ประกอบของฌานนั้น นักศึกษาพึงยึดหลักไว้เถิดว่า ขึ้นชื่อว่า **ฌาน** อื่นจากที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้หามีไม่

ก็แหละ เหมือนอย่างที่ชาวโลกเรียกขานกันว่า เสนามีองค์ ๔ ดนตรีมีองค์ ๕ มรรคมีองค์ ๘ ทั้งนี้ ด้วยอำนาจสักว่าองค์เท่านั้น ฉันใด แม้ฌานนี้นักศึกษาก็พึงเข้าใจว่า ที่ท่านเรียกว่า มีองค์ ๕ หรือประกอบด้วยองค์ ๕ นั้น ด้วยอำนาจสักว่าองค์เท่านั้นเช่นเดียวกัน

องค์ฌาน ๕ มีกำลังมากกว่าจิตปกติ

แหละ แม้ว่าองค์ฌานทั้ง ๕ เหล่านี้ จะได้มีในขณะอุปจารสมาธิเกิด และในขณะอุปจารสมาธินั้นจะมีกำลังมากกว่าจิตปกติก็ตาม ส่วนในปฐมฌานนี้ องค์ฌานทั้ง ๕ มีกำลังมากกว่าอุปจารสมาธิขึ้นไปอีก เพราะบรรลุถึงลักษณะที่เป็นรูปาวจรกุศลจิตแล้ว

จริงอยู่ในปฐมฌานนี้ **วิตก** ย่อมเกิดยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์โดยอาการอันบริสุทธิ์ที่สุด **วิจาร** ย่อมเกิดขึ้นตามพิจารณาอารมณ์อย่างดีที่สุด **ปีติและสุข** ย่อมเกิดแผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเทศนาไว้ว่า **ณ ที่ตรงไหนทั่วสรรพางค์กายของฌานลาภีบุคคลนั้น ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัดจะไม่ถูกต้องนั้นเป็นอันไม่มี**[๑] ฝ่าย **จิตเตกัคคตา** คือภาวะที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียวนั้น ย่อมเกิดขึ้นถูกต้องทั่วอารมณ์ทั้งหลาย มีอาการเหมือนดั่งฝาสมุกอันบนสวมลงถูกตัวสมุกอันล่างโดยทั่วสิ้นฉะนั้น

อรรถาธิบายนี้เป็นความต่างกันระหว่างปีติและสุขกับองค์ฌานอื่น ๆ แม้นอกนี้

---

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๒๗/๗๖

จิตเตกัคคตาเป็นองค์ฌานอันหนึ่ง

ในบรรดาองค์ฌานทั้ง ๕ นั้น ถึงแม้ว่าจิตเตกัคคตาจะมิได้ทรงแสดงไว้ในพระบาลีที่ว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** เป็นต้นนั้นก็ตาม แม้กระนั้น จิตเตกัคคตาก็จัดเข้าเป็นองค์ฌานองค์หนึ่งเหมือนกัน เพราะเหตุที่ทรงเทศนาไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า **วิตก วิจาร ปีติ สุข** และ **จิตเตกัคคตา ชื่อว่า ฌาน**[๑] ดังนี้ อธิบายว่า การที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาพระบาลีไว้โดยนัยมีอาทิว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** ด้วยข้อพระพุทธาธิบายอย่างใด ก็เป็นอันว่าข้อพระพุทธาธิบายนั้น พระองค์ทรงประกาศแสดงไขไว้แล้วว่า **จิตเตกัคคตา** ดังนี้ ในคัมภีร์วิภังค์นั้น ฉะนั้น นักศึกษาอย่าพึงเข้าใจเขวไปว่า **จิตเตกัคคตา** นั้น ท่านไม่ได้ทรงถือเอาในพระบาลีที่แสดงถึงฌานนั้น ด้วยประการฉะนี้

อธิบายมีความสงบ ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐

[๗๕] ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวสังเขปไว้ว่า มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ นั้น มีอรรถาธิบายโดยพิสดารดังต่อไปนี้:-

นักศึกษาพึงทราบความงาม ๓ อย่างของปฐมฌาน ด้วยอำนาจความงามในเบื้องต้น ๑ ความงามในท่ามกลาง ๑ และความงามในที่สุด ๑ และพึงทราบความสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ประการของปฐมฌาน ด้วยอำนาจลักษณะของความงามในเบื้องต้น ความงามในท่ามกลาง และความงามในที่สุดเหล่านี้นั้นนั่นแล

ในการแสดงถึงความงามและลักษณะแห่งความงามของปฐมฌานนั้นมีคำพระบาลีรับรองไว้ดังนี้ :-

ความงาม ๓ ประการ

ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา เป็นความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา เป็นความงามในท่ามกลางของปฐมฌาน และความร่าเริงใจ เป็นความงามในที่สุดของปฐมฌาน

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๙/๔๐๓

ลักษณะแห่งความงามเบื้องต้น ๓ ประการ

ถาม - ข้อว่า ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา เป็นความงามเบื้องต้นของปฐมฌานนั้น ความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน มีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ - ความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน มีลักษณะ ๓ ประการ คือ จิตย่อมบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก ๑ เพราะเหตุที่จิตบริสุทธิ์ จิตจึงดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นกลาง ๑ เพราะเหตุที่จิตดำเนินไป จิตจึงแล่นตรงไปในสมถนิมิตอันเป็นกลางนั้น ๑

อาการที่จิตบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก อาการที่จิตดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นกลางด้วยเหตุที่บริสุทธิ์ และอาการที่จิตแล่นตรงไปในสมถนิมิตอันเป็นกลางด้วยเหตุที่ดำเนินไปแล้วเหล่านี้เป็นลักษณะ ๓ ประการ แห่งความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน ซึ่งมีความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทาเป็นความงามในเบื้องต้น ด้วยเหตุนั้นจึงเรียกว่า ปฐมฌานมีความงามในเบื้องต้นและสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ลักษณะแห่งความงามท่ามกลาง ๓ ประการ

ถาม - ข้อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขาเป็นความงามในท่ามกลางของปฐมฌานนั้น ความงามในท่ามกลางของปฐมฌานมีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ - ความงามในท่ามกลางของปฐมฌานมีลักษณะ ๓ ประการ คือ โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตอันบริสุทธิ์แล้ว ๑ ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมถนิมิตแล้ว ๑ ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพ[๑]แล้ว ๑

อาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่บริสุทธิ์แล้ว อาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมถนิมิตแล้ว และอาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพแล้ว เหล่านี้เป็นลักษณะ ๓ ประการ แห่งความงามในท่ามกลางของปฐมฌาน ซึ่งมีความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขาเป็น

---

๑ คำว่า **เอกตฺตํ** ที่แปลว่า ความเป็นหนึ่งของจิต หรือความเป็นเอกภาพนั้น หมายเอาจิตที่บรรลุถึงอัปปนาพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม จิตที่เป็นอัปปนาแล้วย่อมมีอารมณ์อันเดียว จึงเรียกว่า **เอกภาพ**

ความงามในท่ามกลาง ด้วยเหตุนั้นจึงเรียกว่า ปฐมฌานมีความงามในท่ามกลางและสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ลักษณะแห่งความงามในที่สุด ๔ ประการ

ถาม - ข้อว่า ความร่าเริงใจ เป็นความงามในที่สุดของปฐมฌานนั้น ความงามในที่สุดของปฐมฌาน มีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ - ความงามในที่สุดของปฐมฌานมีลักษณะ ๔ ประการ คือ ความร่าเริงใจเพราะผลที่ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดในฌานจิตนั้นไม่ล่วงล้ำก้ำเกินกัน ๑ ความร่าเริงใจเพราะผลที่อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน ๑ ความร่าเริงใจเพราะผลที่ทำให้วีริยะอันสมควรแก่อินทรีย์ทั้งหลายบังเกิดขึ้น ๑ ความร่าเริงใจเพราะผลที่ได้อาเสวนปัจจัย ๑

อาการเหล่านี้เป็นลักษณะ ๔ ประการแห่งความงามในที่สุดของปฐมฌานซึ่งมีความร่าเริงใจเป็นความงามในที่สุด ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า ปฐมฌาน มีความงามในที่สุดและสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๔ ด้วยประการฉะนี้แล[๑]

มติวัดอภัยคิรีวิหาร[๒]

ในความงาม ๓ อย่างนั้น อุปจารสมาธิพร้อมทั้งธรรมเครื่องปรุงแต่ง คือบริกรรมในอาวัชชนะต่าง ๆ ชื่อว่า ปฏิปทาวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา อัปปนาสมาธิ ชื่อว่าความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา ปัจจเวกขณะ คือการพิจารณาฌานที่ได้บรรลุแล้ว ชื่อว่า ความร่าเริงใจ อธิบายนี้ท่านอาจารย์ทั้งหลายชาววัดอภัยคิรีวิหาร พรรณนาไว้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๗

๒ วัดอภัยคิรีวิหารนี้เป็นวัดที่มีชื่อเสียงวัดหนึ่งในประเทศลังกาในสมัยนั้น

มติในปฏิสัมภิทามรรค

แต่เพราะเหตุที่ในพระบาลีแห่งปฏิสัมภิทามรรค ท่านแสดงไว้ว่า **จิตที่ถึงเอกภาพแล้ว จึงจะเป็นอันแล่นไปสู่ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา จึงเป็นอันเจริญได้ที่แล้วด้วยอุเบกขา และจึงจะเป็นอันร่าเริงแล้วด้วยญาณ** ดังนี้ ฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทาจะมีได้ก็ด้วยอำนาจที่มาถึงภายในอัปปนาสมาธิเท่านั้น ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขาจะมีได้ด้วยการทำกิจของตัตรมัชฌัตตุเบกขา และความร่าเริงใจจะมีได้ด้วยอำนาจความสำเร็จแห่งการทำกิจของญาณอันทำให้ผ่องใส โดยยังภาวะที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงล้ำกันเป็นต้นให้สำเร็จ (หมายความว่าอรรถาธิบายของพวกอาจารย์วัดอภัยคิรีวิหารผิดจากพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค)

ถาม - ข้อนี้ มีอรรถาธิบายอย่างไร ?

ตอบ - มีอรรถาธิบายว่า ในวาระที่อัปปนาสมาธิเกิดขึ้น จิตจึงจะบริสุทธิ์จากกลุ่มกิเลสคือนิวรณ์อันเป็นข้าศึกของฌานนั้น เพราะจิตเป็นสภาพที่บริสุทธิ์แล้ว จึงจะหลีกเว้นจากนิวรณ์เครื่องกั้น ดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นกลาง สมถนิมิตอันเป็นกลางนั้นได้แก่อัปปนาสมาธิที่เป็นไปโดยสม่ำเสมอนั่นเอง

อธิบายความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา

ก็แหละ **จิตดวงก่อน**[๑] ซึ่งเป็นอนันตรปัจจัยแก่อัปปนาจิตนั้น ได้แก่โคตรภูจิตกำลังเข้าไปสู่ภาวนาที่แท้[๒] ชื่อว่า ดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นกลาง ด้วยนัยที่แปรไปแห่งสันตติเพียงอันเดียว เพราะจิตดำเนินไปด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า แล่นไปในสมถนิมิตนั้นด้วยการดำเนินเข้าสู่ภาวะที่แท้ นักศึกษาพึงเข้าใจถึงความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทาอันให้สำเร็จอาการที่บริสุทธิ์จากอันตรายเป็นต้นซึ่งมีอยู่ในจิตดวงก่อนแห่งอัปปนาจิต ด้วยอำนาจที่มาถึงในอุปปาทขณะแห่งปฐมฌาน ด้วยประการฉะนี้ก่อน

---

๑ คำว่า **ปุริมจิตฺตํ** ที่แปลว่าจิตดวงก่อนนั้น หมายเอาโคตรภูจิต ซึ่งเกิดในอัปปนาวิถี ก่อนอัปปนาจิตชั่วขณะจิตหนึ่ง

๒ ศัพท์ว่า **ตถตฺตํ** ที่แปลว่า สู่ภาวะที่แท้นั้น ได้แก่จิตที่ดำเนินไปสู่ภาวะที่ตั้งมั่นด้วยอำนาจอัปปนาสมาธิ

อธิบายความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา

แหละเมื่อจิตนั้นบริสุทธิ์แล้วอย่างนี้ โยคีบุคคลก็ไม่ทำความขวนขวายในอันที่จะทำจิตให้บริสุทธิ์อีก เพราะไม่มีสิ่งที่จะต้องทำให้บริสุทธิ์ ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตอันบริสุทธิ์แล้ว เมื่อจิตดำเนินไปสู่สมถนิมิตด้วยการเข้าสู่สภาวะที่สงบ โยคีบุคคลก็ไม่ทำความขวนขวายในอันที่จะทำให้จิตตั้งมั่นอีก ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมถนิมิตแล้ว และเมื่อฌานจิตนั้น ละความคลุกคลีด้วยกิเลสเข้าไปตั้งอยู่โดยความเป็นเอกภาพ โดยภาวะที่ดำเนินไปสู่สมถนิมิตแล้วนั่นแล โยคีบุคคลก็ไม่ทำความขวนขวายในอันที่จะทำให้จิตปรากฏเป็นเอกภาพอีก ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพแล้ว

นักศึกษาพึงเข้าใจถึงความเจริญได้ที่ของอุเบกขา ด้วยอำนาจการทำกิจของตัตรมัชฌัตตุเบกขา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายความร่าเริงใจ

แหละอาการทั้งหลาย คือ เมื่อฌานจิตเจริญได้ที่แล้วด้วยอุเบกขาอย่างนี้ ธรรมที่เนื่องเป็นคู่กันคือสมาธิกับปัญญาซึ่งเกิดแล้วในฌานจิตนั้น เป็นไปไม่ก้ำเกินซึ่งกันและกัน ๑ อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น เป็นไปมีรสเป็นอันเดียวกันด้วยวิมุตติรส เพราะหลุดพ้นจากกิเลสนานาชนิด ๑ โยคีบุคคลนั้นทำวีริยะอันควรแก่ธรรมเหล่านั้นคือสมควรแก่ภาวะที่ธรรมเหล่านั้นไม่ก้ำเกินกันและมีรสเป็นอันเดียวกันให้เป็นไปอยู่ ๑ การเสพอารมณ์ของฌานจิตนั้นเป็นไปในขณะนั้น[๑] (ภังคขณะ) ๑ โดยเหตุที่อาการทั้งหมดนั้นสำเร็จเรียบร้อยแล้ว เพราะโยคีบุคคลเห็นโทษและอานิสงส์นั้น ๆ ในความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของภาวนาด้วยญาณ จึงได้ร่าเริงใจแล้วทำให้จิตบริสุทธิ์ผ่องใสแล้ว ด้วยประการนั้น ๆ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า นักศึกษาพึงเข้าใจว่า... ความร่าเริงใจจะมีได้ก็ด้วยอำนาจความสำเร็จแห่งการทำกิจของญาณให้ผ่องใส โดยยังภาวะที่ธรรมทั้งหลายไม่ก้ำเกินกันเป็นต้นให้สำเร็จ

---

๑ คำว่า ในขณะนั้น หมายเอาภังคขณะของฌานจิต กล่าวคือ ขณะใหญ่ของฌานจิต ๑ ขณะนั้นแบ่งเป็นขณะเล็ก ๓ ขณะ คือ อุปปาทขณะ ๑ ฐีติขณะ ๑ ภังคขณะ ๑ การที่ฌานจิตเสพอารมณ์นั้น ย่อมเสพแต่ฐีติขณะไปถึงภังคขณะ คำว่าขณะในที่นี้จึงหมายเอาภังคขณะ

ญาณปรากฏชัดด้วยอุเบกขา

เพราะในภาวนาจิตนั้น ญาณย่อมปรากฏด้วยอำนาจอุเบกขาเหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ตนประคองไว้อย่างนั้นเป็นอย่างดี ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่ง ด้วยอำนาจอุเบกขา ด้วยอำนาจปัญญา จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสอันมีสภาวะต่าง ๆ ด้วยอำนาจอุเบกขา ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่งด้วยอำนาจความหลุดพ้น คือ ศรัทธากับปัญญาและวีริยะกับสมาธิ และด้วยอำนาจปัญญา ย่อมมีรสเป็นอันเดียวกันคือ ทำกิจเท่ากัน เพราะผลที่มีรสเป็นอันเดียวกัน จึงชื่อว่า **ภาวนา**[๑]

ฉะนั้น ความร่าเริงใจอันเป็นกิจแห่งญาณ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นความงามในที่สุดฉะนี้

อธิบายปฐมฌานปฐวีกสิณ

บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ปฐมฌานปฐวีกสิณย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว** ต่อไป

ที่ชื่อว่า **ปฐม** ซึ่งแปลว่า ที่หนึ่ง เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณ ที่ชื่อว่า **ปฐม** เพราะว่า เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ดังนี้ก็ได้

ที่ชื่อว่า **ฌาน** เพราะเพ่งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **ฌาน** เพราะเผาธรรมอันเป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น

แหละมณฑลแห่งดินคือวงกลมแห่งดิน เรียกว่า **ปฐวีกสิณ** ด้วยความหมายว่า **ดินทั้งสิ้น**[๒] นิมิต ที่ได้เพราะอาศัยปฐวีกสิณนั้นก็ชื่อว่า **ปฐวีกสิณ** ฌานที่ได้นิมิต-ปฐวีกสิณ ก็เรียกว่า **ปฐวีกสิณ** ใน ๒ อย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า **ฌานปฐวีกสิณ** ประสงค์เอาในอรรถาธิบายนี้ (มิใช่นิมิตปฐวีกสิณ) ข้าพเจ้าหมายเอาฌานปฐวีกสิณนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า **ปฐมฌานปฐวีกสิณย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว** ด้วยประการฉะนี้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๑/๓๒๙

๒ คำว่า **กสิณ** หมายความว่า **ทั้งปวง ทั้งสิ้น** หรือ **ทั่วทั้งหมด** อธิบายว่า ต้องใช้ตาจับเอาทั่วมณฑลแห่ง กสิณทั้งหมด

ต้องจำอาการที่บรรลุฌานไว้ให้แม่นยำ

[๗๖] ก็แหละ เมื่อได้บรรลุปฐมฌานอย่างนี้แล้ว อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดสังเกตอาการทั้งหลายขณะที่ได้บรรลุไว้ให้แม่นยำ เหมือนนายขมังธนูผู้ยิงขนทราย และเหมือนดังพ่อครัว

เปรียบเหมือนนายขมังธนูยิงขนทราย

อธิบายว่า เหมือนนายขมังธนูผู้ชาญฉลาด ประกอบกรรมในการยิงขนทราย เมื่อยิงถูกขนทรายในวาระใด เขาจะพึงกำหนดสังเกตอาการที่ยันเท้า อาการแห่งคันธนู อาการแห่งสายธนู และอาการแห่งลูกธนู ในวาระนั้นไว้อย่างแม่นยำว่า เรายืนท่านี้ จับคันธนูท่านี้ ขึ้นสายธนูอย่างนี้ วางลูกธนูอย่างนี้ แล้วจึงยิงขนทราย จำเดิมแต่นั้น เขายังอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมอยู่ด้วยประการนั้นนั่นแหละ ย่อมยิงถูกขนทรายอย่างไม่ผิดพลาดเลยฉันใด แม้อันโยคีบุคคลนี้ ก็ฉันเดียวกันนั่นแล คือเธอพึงกำหนดสังเกตกิริยาอาการทั้งหลายมีอาการอันเป็นที่สบายเป็นต้นเหล่านี้ว่า เราบริโภคอาหารชนิดนี้ คบหาสมาคมบุคคลเห็นปานนี้ จึงได้บรรลุปฐมฌานนี้ ในเสนาสนะชนิดนี้ ด้วยอิริยาบถอย่างนี้ ในเวลาเช่นนี้

ครั้นสังเกตจดจำอาการไว้ได้อย่างนี้แล้ว แม้เมื่อสมาธิขั้นอ่อน ๆ นั้น เสื่อมหายไป โยคีบุคคลนั้น จักสามารถเพื่อที่จะทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมแล้วทำสมาธินั้นให้กลับเกิดขึ้นอีกได้ หรือจักสามารถเพื่อที่จะทำสมาธิที่ยังไม่คล่องแคล่วให้คล่องแคล่วกลับเป็นอัปปนาสมาธิบ่อย ๆ โดยไม่ลำบากเลย

เปรียบเหมือนพ่อครัว

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนพ่อครัวทำการเลี้ยงอาหารเจ้านาย คอยสังเกตอาการนั้น ๆ ที่เจ้านายชอบบริโภคไว้เป็นอย่างดี แต่นั้น ก็พยายามเตรียมจัดเฉพาะแต่สิ่งที่เจ้านายชอบใจเท่านั้นเข้าไปให้ เขาย่อมจะเป็นผู้มีส่วนได้รับรางวัล ฉันใด แม้โยคีบุคคลนี้ก็ฉันเดียวกันนั่นเทียว คอยกำหนดจับเอาอาการทั้งหลายมีอาการอันเป็นที่สบายเป็นต้นในขณะที่บรรลุปฐมฌาน แล้วยังอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมอยู่เสมอ ไม่ให้เลอะเลือน เมื่อสมาธินั้นเสื่อมหายไป ก็ย่อมจะได้อัปปนาสมาธิกลับ

คืนมาเสมอ ๆ

เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลนั้น จึงจำต้องคอยสังเกตจำอาการทั้งหลาย ในขณะที่ได้บรรลุปฐมฌานไว้ เหมือนดังนายขมังธนูผู้ยิงขนทรายและเหมือนดังพ่อครัว ข้อนี้สมจริงดังพุทธวจนะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ซึ่งมีความว่า :-

พระบาลีรับสมอ้างข้ออุปมา

ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างว่า พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาด ทำการต้อนรับพระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชาด้วยอาหารทั้งหลายนานาชนิด คืออาหารที่มีรสเปรี้ยวบ้าง มีรสขมบ้าง มีรสเผ็ดบ้าง มีรสหวานบ้าง มีรสกร่อยบ้าง มีรสไม่กร่อยบ้าง มีรสเค็มบ้าง มีรสจืดบ้าง

ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล เขาย่อมคอยจับดูอาการของเจ้านายของตนว่า วันนี้เจ้านายของเราชอบอาหารชนิดนี้ หรือเจ้านายของเราเอื้อมมือเอาอาหารอย่างนี้หรือเจ้านายของเราหยิบอาหารชนิดนี้มาก หรือเจ้านายของเราพูดชมคุณอาหารอย่างนี้ หรือว่าวันนี้เจ้านายของเราชอบอาหารมีรสเปรี้ยว หรือเอื้อมมือเอาแต่อาหารที่มีรสเปรี้ยว หรือชอบหยิบเอาอาหารมีรสเปรี้ยวเป็นส่วนมากหรือพูดชมคุณอาหารที่มีรสเปรี้ยว... หรือว่า... พูดชมคุณอาหารที่มีรสจืด

ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล เขาย่อมได้เครื่องนุ่งห่มด้วย ได้เครื่องบำเหน็จรางวัลด้วย ได้เครื่องบรรณาการด้วย ข้อนั้น เพราะมีอะไรเป็นเหตุ ?

ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้น เขาคอยจับตาดูอาการของเจ้านายของเขาด้วยประการดังกล่าวแล้ว ฉันใด

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ชำนาญมีปรีชาญาณชาญฉลาดบางรูปในศาสนานี้ ก็ฉันเดียวกันนั่นแล คือเธอย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่

เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสตินำอภิชฌา ความดีใจ และโทมนัส ความเสียใจในโลกออกเสียได้ เมื่อเธอพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตย่อมเป็นสมาธิ อุปกิเลสทั้งหลายย่อมหายไป เขาย่อมจ้องจับเอานิมิตนั้นได้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ชำนาญมีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล ย่อมได้การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ย่อมได้สติและสัมปชัญญะ ข้อนั้นเพราะมีอะไร เป็นเหตุเล่า ?

ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุผู้ชำนาญมีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้น คอยจ้องจับเอานิมิตแห่งจิตของตนได้เป็นเหตุโดยแท้[๑]

พึงรักษาฌานให้ดำรงอยู่ได้นาน ๆ

แหละเมื่อโยคีบุคคล ทำอาการทั้งหลายให้ถึงพร้อมอยู่ด้วยการคอยจ้องจับเอานิมิตนั้น อัปปนาสมาธิเพียงสำเร็จคืนมาได้อีกเท่านั้น แต่หาได้สำเร็จเป็นการให้ดำรงอยู่ได้นาน ๆ ไม่ ส่วนที่จะให้อัปปนาสมาธิดำรงอยู่ได้นาน ๆ นั้น ย่อมสำเร็จได้เพราะการชำระล้างธรรมทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่สมาธิให้สะอาดด้วยดี

เหตุอยู่ในสมาบัติไม่ได้นาน

จริงอยู่ ภิกษุใดไม่ได้ข่มกามฉันทนิวรณ์ไว้เป็นอย่างดีด้วยอุบายวิธีมีการพิจารณาเห็นโทษของกามเป็นต้น ไม่ได้ทำความกระวนกระวายทางกายให้สงบลงด้วยดี ด้วยอำนาจทำกายให้สงบ ไม่ได้บรรเทาถีนมิทธนิวรณ์ด้วยดี ด้วยอำนาจมนสิการถึงอารัมภธาตุ คือการปรารภความเพียรเป็นต้น ไม่ได้ถอดถอนออกด้วยดีซึ่งอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ ด้วยอำนาจมนสิการถึงสมถนิมิตเป็นต้น แม้ธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิอย่างอื่น ๆ ก็ไม่ได้ชำระล้างให้สะอาดด้วยดีแล้วเข้าสู่ฌานสมาบัติ ภิกษุนั้นย่อมจะออกจากฌานสมาบัติเสียโดยเร็วพลันนั่นเทียว เหมือนแมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงที่อยู่อาศัย ซึ่งมิได้ชำระให้สะอาด และเหมือนพระราชาที่เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สกปรก ย่อมไม่สามารถที่จะทรงทนอยู่ได้นาน

---

๑ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๔/๒๒๑-๒๒๒

เหตุให้อยู่ในสมาบัติได้นาน

ส่วนภิกษุใด ชำระธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิให้สะอาดด้วยดีเสียก่อน แล้วจึงเข้าสู่ฌานสมาบัติ ภิกษุนั้นย่อมจะอยู่ได้ภายในแห่งสมาบัตินั่นแล แม้ตลอดกาลอันเป็นส่วนแห่งวันทั้งสิ้นทีเดียว เหมือนแมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงที่อยู่อาศัยซึ่งได้ชำระให้สะอาดแล้วเป็นอย่างดี และเหมือนพระราชาเสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สะอาดเป็นอย่างดี ฉะนั้น

ด้วยเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์จึงได้ประพันธ์สุภาษิตไว้ ซึ่งมีความว่า:-

โยคีบุคคล พึงกำจัดปัดเป่าเสียซึ่งความพอใจในกามทั้งหลาย ๑ ความเคียดแค้น ๑ ความฟุ้งซ่าน ๑ ความเซื่องซึม ๑ และความสงสัยเป็นที่ ๕ แล้วพึงมีใจปราโมชซึ่งเกิดแต่ความสงัดจากนิวรณกิเลส อภิรมย์ชมชื่นอยู่ในฌานนั้น เหมือนพระราชาที่เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สะอาดตลอดสุดบริเวณ ย่อมทรงอภิรมย์ชมชื่นอยู่ในพระราชอุทยานนั้น ฉะนั้น

เพราะเหตุฉะนั้น อันโยคีบุคคลผู้ใคร่จะให้ฌานนั้นดำรงอยู่ได้นาน ๆ ก็จงชำระธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิมีกามฉันทนิวรณ์เป็นต้นให้สะอาด แล้วจึงเข้าสู่ฌานสมาบัตินั้นเถิด

การขยายปฏิภาคนิมิต

อีกประการหนึ่ง โยคีบุคคลผู้ฌานลาภีนั้น พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้มาแล้ว ทั้งนี้ เพื่อความเจริญไพบูลย์แห่งสมาธิภาวนา ภูมิที่จะขยายปฏิภาคนิมิตนั้นมี ๒ ภูมิ ได้แก่**อุปจารภูมิ** หรือ **อัปปนาภูมิ** กล่าวคือ โยคีบุคคลบรรลุถึงอุปจารภูมิแล้วขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ได้บรรลุถึงอัปปนาภูมิแล้วขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ได้ แต่ที่จริงแล้ว จะพึงขยายได้ในฐานะอันเดียว ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า **พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้มาแล้ว** ฉะนี้

วิธีขยายปฏิภาคนิมิต

[๗๗] แนวทางแห่งการขยายปฏิภาคนิมิตนั้น ดังต่อไปนี้ อันโยคีบุคคลอย่าได้ขยายปฏิภาคนิมิตนั้น ด้วยวิธีที่ขยายของบาตร วิธีขยายของขนม วิธีขยายของข้าวสุก วิธีขยายของเถาวัลย์ และวิธีขยายของผ้า[๑] พึงกะกำหนดประมาณแห่งนิมิตตามที่ได้มานั้นด้วยใจไว้ก่อนว่า ประมาณ ๑ นิ้ว ๒ นิ้ว ๓ นิ้ว ๔ นิ้วโดยลำดับ แล้วจึงขยายไปเท่าที่กะกำหนดไว้เหมือนอย่างชาวนากะกำหนดสถานที่ซึ่งจะไถไว้ด้วยไถก่อน แล้วจึงไถเนื้อที่ภายในที่กำหนดไว้ แหละอีกประการหนึ่ง เหมือนภิกษุสงฆ์จะผูกสีมา กำหนดนิมิตทั้งหลายไว้ก่อนแล้วจึงผูกภายหลัง ฉะนั้น เมื่อไม่ได้กะกำหนดเสียก่อนแล้วอย่าเพิ่งขยาย ครั้นกะกำหนดขยายไปได้ขนาด ๔ นิ้วแล้ว แต่นั้นพึงขยายออกไปด้วยกำหนดเอาชั่วคืบหนึ่ง ศอกหนึ่ง ชั่วหน้ามุขหนึ่ง บริเวณหนึ่ง ชั่ววัดหนึ่ง หรือชั่วเขตหมู่บ้านหนึ่ง ชั่วตำบลหนึ่ง ชั่วอำเภอหนึ่ง ชั่วจังหวัดหนึ่ง ชั่วประเทศหนึ่ง และชั่วมหาสมุทรหนึ่ง หรือพึงกำหนดขยายเขตออกไปชั่วจักรวาลหนึ่ง หรือแม้กว้างใหญ่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็ได้

เปรียบเหมือนลูกนกหงส์

เหมือนอย่างลูกนกหงส์ประเภทที่มีกำลังเร็ว นับแต่เวลาที่ขนปีกทั้งหลายงอกขึ้นเต็มที่แล้ว มันฝึกบินโฉบขึ้นไปคราวละเล็กละน้อยก่อน ครั้นฝึกให้ชำนิชำนาญแล้วย่อมบินไปถึงที่ใกล้โลกพระจันทร์โลกพระอาทิตย์ก็ได้โดยลำดับ ฉันใด ภิกษุผู้ฌานลาภีก็ฉันเดียวกันนั่นเทียว คือ เมื่อกำหนดขยายนิมิตออกไปโดยนัยที่กล่าวแล้วย่อมขยายออกไปจนถึงจักรวาลหนึ่งเป็นกำหนด หรือแม้ขยายให้กว้างใหญ่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ปฏิภาคนิมิตนั้นย่อมจะปรากฏแก่เธอในที่ขยายไปแล้วนั้น ๆ เหมือนหนังโคตัวผู้ที่ถูกเกี่ยวไว้ด้วยขอตั้งร้อยอัน ณ ตรงที่ดอนที่ลุ่มแห่งแผ่นดิน ตรงที่คดโค้งแห่งแม่น้ำ และตรงที่ลดหลั่นแห่งภูเขา

---

๑ อธิบายว่า การขยายบาตรให้โต... หรือการขยายผ้าที่ทอให้ยาวนั้น มิได้กำหนดไว้ก่อน ย่อมขยายไปเองตามวิสัยของแต่ละอย่าง หรือเท่าที่จะขยายไปได้

ต้องทำให้ชำนาญด้วยวสี ๕

ก็แหละโยคีบุคคลผู้แรกทำกัมมัฏฐาน ซึ่งได้บรรลุปฐมฌานในเพราะปฏิภาคนิมิตนั้น ต้องฝึกการเข้าฌานให้มาก ๆ แต่อย่าพิจารณาองค์ฌานให้มาก เพราะเมื่อพิจารณามากองค์ฌานทั้งหลายก็จะปรากฏเป็นสภาวะที่หยาบมีกำลังน้อย และเพราะเหตุปรากฏด้วยอาการอย่างนั้น องค์ฌานเหล่านั้นก็จะถึงซึ่งความเป็นปัจจัยแก่ความขวนขวายเพื่อภาวนาเบื้องสูงขึ้นไปเสีย เมื่อเธอสาละวนขวนขวายอยู่ในฌานที่ยังไม่คล่องแคล่ว เธอก็จะเสื่อมจากปฐมฌานที่ได้บรรลุแล้วด้วย จะไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุซึ่งทุติยฌานด้วย

พระบาลีรับสมอ้าง

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเทศนาไว้ว่า:-

เปรียบเหมือนแม่โคโง่ไม่ชำนาญภูเขา

ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างแม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขา ตัวที่โง่ไม่ชำนาญไม่รู้เขตที่หากิน ไม่ฉลาดเพื่อท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่เรียบราบ แม่โคนั้น จะพึงคิดอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอเราจะพึงไปทิศที่ยังไม่เคยไป จะพึงได้กัดกินหญ้าที่ยังไม่เคยกัดกิน จะพึงได้ดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม ครั้นแล้วมันยังไม่ทันได้เหยียบเท้าหน้าไว้ให้ได้ที่ดีเสียก่อนแล้วยกเท้าหลังขึ้น มันก็จะไม่พึงไปถึงทิศที่ตนไม่เคยไป ไม่พึงได้กัดกินหญ้าที่ตนยังไม่เคยกัดกิน และไม่พึงได้ดื่มน้ำที่ตนยังไม่เคยดื่ม มิหนำซ้ำ มันยังไม่พึงกลับคืนมาโดยสวัสดียังสถานที่เดิมที่มันยืนคิดอยู่ว่า ทำอย่างไรหนอ เราจะพึงไปถึงทิศที่ยังไม่เคยไป จะพึงได้กัดกินหญ้าที่ยังไม่เคยกัดกิน จะพึงได้ดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่มฉะนี้ด้วย ข้อนั้นเพราะมีอะไรเป็นเหตุเล่า ?

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุว่า แม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขานั้น มันโง่ มันไม่ชำนาญ มันไม่รู้จักเขตที่หากิน มันไม่ฉลาดเพื่อที่จะท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่เรียบราบโดยแท้ ฉันใด

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ก็ฉันเดียวกันนั่นเทียว คือเป็นคนโง่เพราะไม่ได้ส้องเสพสมถนิมิต เป็นคนไม่ชำนาญ เพราะไม่ทำสมาธิให้เจริญขึ้นเป็นคนไม่รู้จักขอบเขต เพราะไม่หมั่นทำให้มาก และเป็นคนไม่ฉลาดเพื่อที่จะบรรลุ

ซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัดอยู่ เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ภิกษุนั้นไม่ได้ส้องเสพนิมิตนั้น ไม่ทำนิมิตนั้นให้เจริญขึ้น ไม่ทำให้มาก ๆ เข้า ไม่ทำให้ตั้งอยู่ด้วยดี ถึงเธอจะมีความคิดอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอ เราจะพึงบรรลุถึงซึ่งทุติยฌาน อันเป็นภายใน ประกอบด้วยความเลื่อมใสแห่งใจ มีภาวะที่ให้ธรรมอันประเสริฐเกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกวิจารสงบไปแล้ว มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เธอก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุถึงซึ่งทุติยฌาน... นั้นได้ ถึงเธอจะมีความคิดขึ้นอย่างนี้ว่าทำอย่างไรหนอ เราจะพึงบรรลุถึงซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขซึ่งเกิดแต่ความสงัดอยู่ เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เธอก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุถึงซึ่งปฐมฌาน ... นั้นได้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่าเป็นผู้พลัดตกเสียแล้วจากฌานทั้ง ๒ เป็นผู้เสื่อมสูญแล้วจากฌานทั้ง ๒ เปรียบเหมือนแม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขา ซึ่งเป็นสัตว์โง่ไม่ชำนาญ ไม่รู้จักขอบเขตที่หากิน ไม่ฉลาดเพื่อท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่เรียบราบนั้น[๑]

เพราะเหตุฉะนี้ อันโยคีบุคคลนั้นจำต้องเป็นผู้สั่งสมวสีคือความสามารถด้วยอาการ ๕ อย่าง ในปฐมฌานนั้นนั่นเทียวเสียก่อน

วสี ๕ อย่าง

[๗๘] ในการสั่งสมวสีนั้น วสีมี ๕ อย่างดังนี้คือ :-

๑. **อาวัชชนวสี** ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยมโนทวาราวัชชนจิต
๒. **สมาปัชชนวสี** ความสามารถในการเข้าฌาน
๓. **อธิฏฐานวสี** ความสามารถในการเข้าฌานดำรงอยู่ตามกำหนด
๔. **วุฏฐานวสี** ความสามารถในการออกจากฌานตามกำหนด และ
๕. **ปัจจเวกขณวสี** ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยชวนจิต

---

๑ ดูเทียบ องฺ. นวก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๓-๕๐๔

ฌานลาภีบุคคล ย่อมสามารถพิจารณาปฐมฌาน ตามที่ตนปรารถนาตลอดเวลาที่ต้องการ และในการพิจารณานั้นไม่มีความชักช้าเฉื่อยชา ดังนั้น จึงเรียกว่า อาวัชชนวสี ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌาน ฌานลาภีบุคคลย่อมสามารถเข้าปฐมฌานได้ตามที่ตนปรารถนาทุกครั้งตลอดเวลาที่ต้องการ และในการเข้านั้นก็ไม่มีความชักช้าเฉื่อยชา ดังนั้น จึงชื่อว่า สมาปัชชนวสี ความสามารถในการเข้าฌาน แม้ วสี ๓ ที่เหลือ นักศึกษาก็พึงขยายความให้พิสดารโดยทำนองเดียวกันนี้

อรรถาธิบายวสี ๕ อย่าง

ก็แหละ ในวสี ๕ อย่างนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

๑. อธิบาย อาวัชชนวสี

ขณะเมื่อฌานลาภีบุคคลออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาถึงองค์ฌานที่ ๑ คือวิตกนั้น ชวนจิตทั้งหลายซึ่งมีวิตกเป็นอารมณ์นั่นแลย่อมแล่นไป บางบุคคลก็ ๔ ขณะ บางบุคคลก็ ๕ ขณะ ต่อจากมโนทวาราวัชชนจิตที่ตัดภวังค์เกิดขึ้นนั้น ถัดนั้นภวังคจิต ก็เกิดขึ้น ๒ ขณะ ต่อจากภวังคจิตนั้น มโนทวาราวัชชนจิตมีวิจารเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นต่อไปอีก ชวนจิตทั้งหลายซึ่งมีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล ก็เกิดขึ้นต่อจากมโนทวาราวัชชนะนั้น กาลใด ที่ฌานลาภีบุคคลสามารถส่งจิตไปพิจารณาในองค์ฌานทั้ง ๕ ติดต่อกันดังกล่าวมานี้ กาลนั้นชื่อว่า **อาวัชชนวสี** ย่อมสำเร็จแก่เธอ แหละอาวัชชนวสีที่กล่าวมานี้ ที่จัดเป็นวสีชั้นสูงถึงขั้นสุดยอด ย่อมมีได้แต่ในขณะที่พระผู้มีภาคทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ หรือในขณะที่เป็นที่บังเกิดขึ้นแห่งอาวัชชนวสีอย่างฉับพลันของท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะเป็นต้น นอกเหนือไปจากนั้นแล้ว อาวัชชนวสีที่รวดเร็วฉับพลันเช่นนี้หามีไม่

๒. อธิบาย สมาปัชชนวสี

แหละความสามารถในการเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน เหมือนในการที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะทรมานพญานันโทปนันทนาคราช ชื่อว่า **สมาปัชชนวสี**

๓. อธิบาย อธิฏฐานวสี

ความสามารถเพื่อที่จะทำให้ฌานดำรงอยู่ได้ ชั่วขณะประมาณลัดนิ้วมือหนึ่ง หรือชั่วขณะประมาณ ๑๐ ลัดนิ้วมือก็ดี ชื่อว่า **อธิฏฐานวสี**

๔. อธิบาย วุฏฐานวสี

ความสามารถเพื่อที่จะออกจากฌานได้อย่างฉับพลัน ชั่วขณะประมาณลัดนิ้วมือหนึ่ง หรือชั่วขณะประมาณ ๑๐ ลัดนิ้วมือก็ดี ชื่อว่า **วุฏฐานวสี**

การข่มภวังคจิตไว้ไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อให้ฌานดำรงเป็นไปตามเวลาที่ต้องการเหมือนสะพานกั้นกระแสน้ำไม่ให้ไหลไปเร็ว ชื่อว่า **อธิฏฐาน** เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วก็ชื่อว่า **วุฏฐาน** คือการออกจากฌาน ความสามารถในอันให้ฌานดำรงอยู่ได้ คือไม่ให้ภวังคจิตเกิดด้วยอำนาจแห่งการบริกรรมเบื้องต้นว่า จักให้ฌานดำรงอยู่ชั่วขณะประมาณเท่านั้นเท่านี้ ชื่อว่า **อธิฏฐานวสี** ฉันใด ความสามารถในอันออกจากฌานด้วยอำนาจบริกรรมเบื้องต้นว่า เราอยู่ในฌานจักออกจากฌานชั่วขณะประมาณเท่านั้น นักศึกษาพึงทราบว่าเป็น**วุฏฐานวสี** ฉันนั้น

เพื่อที่จะแสดงวสีทั้ง ๒ คืออธิฏฐานวสีกับวุฏฐานวสีให้แจ่มแจ้ง ควรนำเรื่องพระพุทธรักขิตเถระมาเล่าประกอบด้วย ดังต่อไปนี้

เรื่องพระพุทธรักขิตเถระ

ได้ยินมาว่า ท่านพุทธรักขิตเถระนั้น จำเดิมแต่อุปสมบทมาได้ ๘ พรรษา ขณะที่ท่านนั่งอยู่ ณ ท่ามกลางพระเถระผู้ทรงฤทธิ์ทั้งหลายประมาณ ๓,๐๐๐ องค์ ซึ่งพากันมายังที่เยี่ยมไข้ของพระมหาโรหณคุตตเถระที่เถรัมพัตถลวิหาร ท่านได้เหลียวเห็นพญาครุฑกำลังโฉบลงมาจากอากาศ ด้วยหมายว่าจักเฉี่ยวเอาพญานาคผู้อุปัฏฐาก ซึ่งกำลังถวายข้าวต้มแก่พระเถระอยู่ ท่านจึงนิรมิตภูเขาขึ้นในทันใดนั้นแล้วฉวยเอาพญานาคมาไว้ในหว่างแขนแล้วใส่เข้าไปในหลืบภูเขาที่ท่านนิรมิตขึ้นนั้น

ฝ่ายพญาครุฑกระทบเข้ากับภูเขาเข้าปังใหญ่แล้วก็บินหนีไป[๑] พระมหาโรหณคุตตเถระจึงได้พูดสรรเสริญว่า "อาวุโสทั้งหลาย ถ้ามิได้มีพระภิกษุพุทธรักขิตะแล้ว เราทั้งหมดนั้นก็จักถูกครหาว่า 'ผู้มีฤทธิ์มากมายถึงเพียงนี้ ไม่สามารถรักษาอุปัฏฐากเพียงคนเดียวให้รอดพ้นจากครุฑได้' ฉะนี้"

๕. อธิบาย ปัจจเวกขณวสี

ส่วนปัจจเวกขณวสีนั้น เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในอาวัชชนวสีนั้นแล้ว เพราะปัจจเวกขณชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะนั้น ย่อมเกิดขึ้นติดต่อมโนทวาราวัชชนะในวิถีจิตเดียวกันนั้น กล่าวคือ ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะเหล่าใดซึ่งเกิดขึ้นต่อจากมโนทวาราวัชชนจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นไปตามลำดับโดยความเป็นอาวัชชนวสี ชวนจิตเหล่านั้น ก็ทำหน้าที่พิจารณาองค์ฌานเหล่านั้น โดยความเป็น **ปัจจเวกขณวสี**ด้วย นักศึกษาพึงทราบว่าความสำเร็จเป็นอาวัชชนวสีด้วยอารมณ์ใด ความสำเร็จเป็นปัจจเวกขณวสีก็ด้วยอารมณ์นั้น ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย การบรรลุทุติยฌาน

[๗๙] ก็แหละ โยคีบุคคลผู้มีวสีอันได้สั่งสมดีแล้วในวสี ๕ ประการเหล่านี้ ออกจากปฐมฌานที่ทำให้คล่องแคล่วดีแล้ว แต่นั้นพิจารณาเห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า **สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อนิวรณ์อันเป็นข้าศึก เพราะเพิ่งละนิวรณ์ได้เป็นครั้งแรก** และว่า **สมาบัตินี้มีองค์อันทุรพลเพราะวิตกและวิจารเป็นสภาพที่หยาบ** ฉะนี้แล้ว พึงมนสิการถึง **ทุติยฌาน** โดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในปฐมฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งทุติยฌานต่อไป

---

๑ อธิบายว่า พระพุทธรักขิตเถระพอเหลียวเห็นพญาครุฑบินมา ก็รีบเข้าฌานแล้วรีบออกทำฌานให้เป็นปทัฏฐาน แสดงอภิญญาคือนิรมิตภูเขาขึ้นขวางพญาครุฑโดยฉับพลันทันที ก่อนที่พญาครุฑจะมาถึงเฉี่ยวเอาพญานาคไป เมื่อพระเถระจับพญานาคเข้าซ่อนไว้ในหลืบภูเขาแล้ว พญาครุฑยั้งไม่ทันจึงกระทบเข้ากับภูเขาอย่างแรง เมื่อเห็นเสียท่าไม่ได้การแล้วจึงบินหนีไป นี้แสดงถึงความสามารถด้วยวสีทั้ง๒

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลนั้นออกจากปฐมฌาน มีสติมีสัมปชัญญะพิจารณาถึงองค์ฌานอยู่นั้น วิตกและวิจารย่อมจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ ปีติ สุข และเอกัคคตาย่อมจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี-ปฐวี** หรือ **ดิน-ดิน** ฉะนี้ เพื่อละเสียซึ่งองค์ฌานที่หยาบ และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวัชชนจิต** ทำปฐวีกสิณนั้นนั่นแลให้เป็นอารมณ์ตัดภวังคจิตเกิดขึ้น เหมือนจะบอกให้รู้ว่า **ทุติยฌานจักเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว** ต่อแต่นั้น ชวนจิตก็จะแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็นติกขบุคคลและมันทบุคคล) บรรดาชวนจิตเหล่านั้น ดวงสุดท้าย ๑ ดวงเป็น **รูปาวจรกุสลจิตทุติยฌาน** ดวงที่เหลือนอกนี้เป็น **กามาวจรกุสลจิต** เหมือนดังที่กล่าวมาแล้วในปฐมฌานนั้นทุกประการ

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเท่านี้ เป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้วซึ่ง **ทุติยฌาน อันเป็นภายใน ทำจิตให้เลื่อมใส เป็นภาวะที่ให้สมาธิชั้นเอกเกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกและวิจารสงบไปแล้ว มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ**

ทุติยฌานปฐวีกสิณ อันละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย เพราะวิตกและวิจารสงบไป

[๘๐] ในคำว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** นั้น มีอรรถาธิบายว่า เพราะองค์ฌานทั้ง ๒ คือวิตกและวิจารนี้สงบไป คือ เพราะก้าวล่วงวิตกและวิจารทั้ง ๒ ไป ได้แก่เพราะไม่มีวิตกและวิจารทั้ง ๒ ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน

ในฌานทั้ง ๒ นั้น ถึงแม้ว่าธรรมที่มีในปฐมฌานแม้ทุก ๆ อย่าง จะไม่มีในทุติยฌาน เพราะเจตสิกธรรมทั้งหลายเช่นผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานก็เป็นอย่างหนึ่งในทุติยฌานนี้ก็เป็นอย่างหนึ่ง ก็ตาม แต่กระนั้น การบรรลุฌานอื่น ๆ จากปฐมฌานขึ้นไป เช่น ทุติยฌานเป็นต้น ย่อมมีได้เพราะผ่านองค์ฌานที่หยาบ ๆ ไป ดังนั้นนักศึกษาพึงทราบว่า เพื่อที่จะแสดงความหมายดังอธิบายมานี้ ท่านจึงกล่าวว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย เป็นภายใน

คำว่า **เป็นภายใน** ณ ที่นี้ หมายเอาภายในที่เกิดในตน ส่วนในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แต่เพียงสั้น ๆ ว่า คำว่า **เป็นภายในคือเป็นไปเฉพาะตน**[๑] และเพราะในคำว่า เป็นภายใน นี้ ประสงค์เอาภายในที่เกิดในตน ฉะนั้น จึงมีอรรถาธิบายว่า เกิดแล้วแก่ตนอย่างหนึ่ง เกิดแล้วในตนอย่างหนึ่ง บังเกิดในสันดานของตนอย่างหนึ่ง ฉะนี้

อธิบาย สมฺปสาทนํ ประกอบด้วยความเลื่อมใส

คำว่า **ประกอบด้วยความเลื่อมใส** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ศรัทธา เรียกว่า ความเลื่อมใส แม้ฌานก็เรียกว่าความเลื่อมใส เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใส เหมือนที่เรียกว่า **ผ้าเขียว** เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น

อธิบาย สมฺปสาทนํ ทำจิตให้เลื่อมใส

อีกประการหนึ่ง เพราะฌานนั้นย่อมทำจิตให้เลื่อมใส โดยเหตุที่ประกอบด้วยความเลื่อมใส และโดยเหตุที่สงบเสียได้ซึ่งความวุ่นวายเพราะวิตกและวิจาร ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **สมฺปสาทนํ** แปลว่า ทำจิตให้เลื่อมใส แหละในอรรถวิกัปนี้ พึงทราบถึงการเชื่อมบทเข้าด้วยกันอย่างนี้คือ **สมฺปสาทนํ เจตโส** แปลว่า ทำจิตให้เลื่อมใส ส่วนในอรรถวิกัปต้นต้องยกเอาบทว่า **เจตโส** ไปประกอบเข้ากับบทว่า **เอโกทิภาวํ** เป็น **เจตโส เอโกทิภาวํ** แปลว่า เป็นภาวะที่ให้สมาธิชั้นเอกเกิดขึ้นแก่ใจ

อธิบาย เอโกทิภาวํ

ในบทว่า **เอโกทิภาวํ** นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ สมาธิใดเป็นเอกเกิดขึ้น ฉะนั้น สมาธินั้นชื่อว่า **เอโกทิ** แปลว่า เป็นเอกเกิดขึ้น อธิบายว่า เป็นธรรมล้ำเลิศเป็นธรรมประเสริฐเกิดขึ้น เพราะไม่ถูกวิตกและวิจารเกิดขึ้นครอบงำ จริงอยู่ บุคคลผู้ประเสริฐเขาก็เรียกกันว่าเป็นเอกในโลก หรือจะพูดว่า สมาธิเป็นเอกคือไม่มีเพื่อน เพราะเว้นจากวิตกและวิจาร ฉะนี้บ้างก็ได้

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕๕/๔๐๐

อีกประการหนึ่ง สมาธิใดยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น คือให้ตั้งขึ้น ฉะนั้นสมาธินั้นชื่อว่า **อุทิ** แปลว่า สภาพที่ยังสัมปยุตธรรมให้เกิดขึ้น สมาธิที่เป็นเอก เพราะอรรถว่าประเสริฐนั้นด้วย ทำให้สัมปยุตธรรมเกิดขึ้นด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เอโกทิ** แปลว่า สมาธิชั้นเอกและทำให้สัมปยุตธรรมเกิดขึ้น คำว่า **เอโกทิ** นี้เป็นชื่อของสมาธิ ทุติยฌานนี้ ชื่อว่า **เอโกทิภาวํ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำสมาธิที่ชื่อว่าเอโกทินี้ให้เกิดขึ้น คือทำให้เจริญขึ้น ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพราะสมาธิที่ชื่อว่า **เอโกทิ** นี้นั้น เป็นสมบัติของใจ มิใช่ของสัตว์ มิใช่ของชีวะ ฉะนั้นท่านจึงแสดงไว้ว่า **เจตโส เอโกทิภาวํ** ดังนี้ แปลว่า ทุติยฌานเป็นภาวะ**ที่ทำสมาธิชื่อเอโกทิให้เจริญขึ้นแก่ใจ**

ถาม - แม้ในปฐมฌาน ก็มีศรัทธานี้ด้วย มีสมาธิที่ชื่อว่าเอโกทินี้ด้วยแล้ว มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำไมท่านจึงกล่าวเฉพาะทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า ทำจิตให้เลื่อมใส เป็นภาวะที่ทำสมาธิชื่อเอโกทิให้เจริญขึ้น ฉะนี้เล่า ?

ตอบ - ก็ปฐมฌานนั้นยังไม่ผ่องใสดีนักโดยเหตุที่ยังวุ่นวายอยู่เพราะวิตกและวิจาร เปรียบเหมือนน้ำที่ถูกรบกวนอยู่ด้วยระลอกและลูกคลื่นฉะนั้น เพราะฉะนั้น ถึงแม้ศรัทธาจะมีอยู่ก็ตาม ท่านก็ไม่แสดงว่า **สมฺปสาทนํ** ทำจิตให้เลื่อมใส และเพราะเหตุที่ยังผ่องใสไม่ดีนักนั่นเอง แม้สมาธิในปฐมฌานนั้นจึงยังไม่เด่นชัดดี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่แสดงว่า **เอโกทิภาวํ** เป็นภาวะที่ทำสมาธิชื่อเอโกทิให้เจริญขึ้น

ส่วนในทุติยฌานนี้ ศรัทธาได้โอกาสและมีกำลังมาก เพราะเหตุไม่มีเครื่องกังวลคือวิตกและวิจารรบกวน และแม้สมาธิเล่าก็เด่นชัดเพราะเหตุที่ได้เพื่อนคือศรัทธาอันมีกำลัง เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงเช่นนี้เฉพาะทุติยฌานนี้เท่านั้น นักศึกษาพึงเข้าใจความหมาย ฉะนี้

ในส่วนคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้เพียงว่า **ความเชื่อ ความเชื่อฟัง ความหยั่งใจลงเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด นี้ชื่อว่า ความเลื่อมใสความตั้งอยู่แห่งจิต... ความตั้งมั่นโดยชอบแห่งจิต อันใด นี้ชื่อว่า ภาวะที่ทำสมาธิชื่อเอโกทิให้เจริญขึ้นแก่จิต**[๑] และการพรรณนาความนี้ย่อมไม่ผิดกับพระบาลีในคัมภีร์

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๔-๕๗๕/๔๐๔

วิภังค์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แล้วอย่างนั้น คือย่อมเทียบกันได้ ย่อมเข้ากันได้ด้วยประการใด นักศึกษาพึงทราบด้วยประการนั้นเทอญ

อธิบาย ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร

[๘๑] คำว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร** นั้น มีอรรถาธิบายว่า วิตก ไม่มีในทุติยฌานนี้หรือวิตกไม่มีแก่ทุติยฌานนี้ เพราะเหตุที่ละได้แล้วด้วยภาวนา เพราะเหตุนั้นทุติยฌานนี้จึงชื่อว่า **อวิตกฺกํ** แปลว่าไม่มีวิตก คำว่า **อวิจารํ** ก็มีอรรถวิเคราะห์โดยทำนองเดียวกันนี้แล

แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้ว่า **วิตกนี้ด้วย วิจารนี้ด้วยเป็นสภาพสงบแล้ว ระงับแล้ว สงบด้วยดีแล้ว ถึงภาวะที่ตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ถึงภาวะที่ตั้งอยู่ไม่ได้แน่แล้ว ถึงภาวะที่พินาศไปแล้ว ถึงภาวะที่พินาศแน่แล้ว เหือดแห้งไปแล้ว เหือดแห้งแน่แล้ว ถูกทำให้หมดที่สุดแล้ว ฉะนี้ เพราะฉะนั้นทุติยฌานนี้จึงเรียกว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร**[๑]

ในอธิการนี้ จะมีผู้กล่าวติงขึ้นว่า แม้ด้วยคำว่า เพราะวิตกและวิจารสงบไปนี้ก็เป็นอันสำเร็จความหมายนี้แล้วมิใช่หรือ เออก็ เหตุไฉนจึงทรงแสดงว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร ฉะนี้ซ้ำอีกเล่า ?

ข้าพเจ้าจะวิสัชนาต่อไป ข้อนี้เป็นอย่างนั้นจริง ความหมายนี้ก็สำเร็จแล้วจริง แต่คำว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** นี้ มิได้บ่งถึงความหมายที่ว่า **ไม่มีวิตกและวิจาร** นั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วมิใช่หรือว่า **การบรรลุฌานขั้นอื่น ๆ จากปฐมฌานขึ้นไป เช่นทุติยฌานเป็นต้น ย่อมมีได้เพราะการผ่านองค์ฌานที่หยาบ ๆ ไป** ดังนั้น เพื่อที่จะทรงแสดงความหมายดังอธิบายมานี้ จึงตรัสว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** ด้วยประการฉะนี้

อีกประการหนึ่ง คำว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** นี้ เป็นเครื่องแสดงถึงเหตุแห่งความเลื่อมใสและภาวะที่ทำสมาธิชั้นเอกให้เจริญขึ้นของทุติยฌานอย่างนี้ว่าทุติยฌานนี้ ชื่อว่า ประกอบด้วยความเลื่อมใส เพราะเหตุที่วิตกและวิจารสงบไป มิใช่เพราะเหตุที่กิเลสซึ่งเกิดฟุ้งขึ้นตามกาลสงบไป และที่ชื่อว่า เป็นภาวะที่ทำสมาธิ

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๖/๔๐๔

ชั้นเอกให้เจริญขึ้น เพราะเหตุที่วิตกและวิจารสงบไป มิใช่เพราะเหตุที่ประหานนิวรณ์เหมือนอุปจารฌาน และมิใช่เพราะเหตุที่องค์ฌานปรากฏเด่นชัดเหมือนปฐมฌาน

และอีกอย่างหนึ่ง เป็นเครื่องแสดงถึงเหตุแห่งภาวะที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ ชื่อว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจาร เพราะเหตุที่วิตกและวิจารสงบไป มิใช่เพราะเหตุที่วิตกวิจารไม่มีมาแต่เดิม เหมือนอย่างตติยฌานและจตุตถฌาน และเหมือนอย่างทวิปัญจวิญญาณเช่นจักขุวิญญาณเป็นต้น[๑] แต่ไม่ใช่เป็นเครื่องแสดงถึงแต่เพียงสักว่าความไม่มีแห่งวิตกและวิจาร ส่วนคำว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร นี้ เป็นเครื่องแสดงถึงแต่เพียงสักว่าความไม่มีแห่งวิตกและวิจารเท่านั้น เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่าจะได้ทรงแสดงมาแล้วตอนต้นว่า เพราะวิตกและวิจารสงบไป ก็จำที่จะต้องทรงแสดงว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร** ซ้ำอีกนั่นเทียว

อธิบาย เกิดแต่สมาธิเป็นต้น

คำว่า **เกิดแต่สมาธิ** นั้น มีอรรถาธิบายว่า มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ คือปฐมฌาน อีกนัยหนึ่ง มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิที่ประกอบร่วมกัน ในสมาธิทั้ง ๒ นั้นถึงแม้ปฐมฌานจะเกิดแต่สมาธิที่ประกอบร่วมกันก็ตาม แต่กระนั้น สมาธิคือทุติยฌานนี้เท่านั้นควรที่จะกล่าวได้ว่า **เป็นสมาธิที่สนิท** เพราะเป็นสภาพที่มั่นคงอย่างยิ่งและเป็นสภาพที่ผ่องใสที่สุดโดยเว้นจากความวุ่นวายเพราะวิตกและวิจารแล้ว เพราะฉะนั้น ที่ทรงแสดงว่า **เกิดแต่สมาธิ** ดังนี้นั้น ก็เพื่อประสงค์ที่จะทรงสรรเสริญคุณของสมาธินี้

คำว่า **ปีติและสุข** นั้น มีนัยดังพรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั่นแล

คำว่า **ฌานที่ ๒** อธิบายว่า ที่ชื่อว่าที่ ๒ เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณฌานนี้ชื่อว่าเป็นที่ ๒ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลย่อมเข้าเป็นอันดับที่ ๒ ดังนี้ก็ได้ ฌานนี้เกิดขึ้นเป็นอันดับที่ ๒ แม้เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า ฌานที่ ๒ ดังนี้ก็ได้

---

๑ ตติยฌานและจตุตถฌาน ไม่มีวิตกและวิจาร เพราะสงบไปแต่ทุติยฌานแล้ว ส่วนทวิปัญจวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้น ก็ไม่มีวิตกและวิจาร เพราะวิตกและวิจารเจตสิก ๒ ดวงนี้ ไม่ได้ประกอบเข้ากับทวิปัญจวิญญาณโดยธรรมนิยม

อธิบาย ทุติยฌานละองค์ ๒

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า ทุติยฌานละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

ที่ว่า **ทุติยฌานละองค์ ๒** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการละซึ่งวิตก ๑ วิจาร ๑ แหละโยคีบุคคลย่อมละนิวรณ์ทั้งหลายในขณะอุปจาระของปฐมฌานฉันใด หาได้ละวิตกและวิจารในขณะอุปจาระของทุติยฌานนี้เหมือนอย่างนั้นไม่ แต่ทุติยฌานนี้ย่อมเกิดโดยปราศจากวิตกและวิจารทั้ง ๒ ในขณะแห่งอัปปนานั่นเทียว ด้วยเหตุนั้น วิตกและวิจารทั้ง ๒ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นองค์สำหรับละของทุติยฌานนั้น

อธิบาย ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓

ส่วนที่ว่า **ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑ เพราะฉะนั้นพระพุทธวจนะใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า คำว่า **ฌาน** ได้แก่ความเลื่อมใส ความเอิบอิ่ม ความสุข และภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว[๑] ดังนี้ พระพุทธวจนะนั้นพระพุทธองค์ทรงเทศนาไว้โดยอ้อม เพื่อจะทรงชี้ถึงฌานพร้อมทั้งเครื่องปรุงแต่งด้วย แต่เมื่อว่าโดยตรงแล้วทุติยฌานนี้ย่อมประกอบด้วยองค์ ๓ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ที่ถึงซึ่งลักษณะที่เพ่งได้ โดยยกเว้นความเลื่อมใสเสีย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ฌานที่ประกอบด้วยองค์ ๓ นั้น คือ ปีติ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑[๒]

คำที่เหลือมีนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั่นแล

อธิบาย การบรรลุตติยฌาน

[๘๒] ก็แหละ ครั้นได้บรรลุทุติยฌานแม้นั้นด้วยประการฉะนี้แล้ว โยคีบุคคลผู้มีวสีอันได้สั่งสมดีแล้วด้วยอาการ ๕ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นแล

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๘๐/๔๐๕

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๘/๔๑๖

ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วดีแล้ว แต่นั้นพิจารณาเห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ ยังใกล้ต่อวิตกและวิจารอันเป็นข้าศึก และว่า สมาบัตินี้มีองค์อันทุรพล เพราะเป็นสภาพที่หยาบด้วยปีติที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า ปีติในทุติยฌานนั้นใดซึ่งทำใจให้กำเริบ ทุติยฌานนั้นจึงปรากฏเป็นสภาพที่หยาบเพราะปีตินั้น[๑] ฉะนี้แล้ว พึงมนสิการถึงตติยฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในทุติยฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งตติยฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติมีสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น ปีติก็จะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ สุขกับเอกัคคตาจะปรากฏเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า**ปฐวี-ปฐวี** หรือ **ดิน-ดิน** เพื่อละเสียซึ่งองค์ฌานที่หยาบและให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวัชชนจิต** ก็จะตัดภวังคจิตเกิดขึ้นเหมือนจะเตือนให้รู้ว่า **ตติยฌาน** จักเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว ถัดนั้น ในอารมณ์ปฐวีกสิณนั้นนั่นแล ชวนจิตก็แล่นไป ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็นติกขบุคคลและมันทบุคคล) บรรดาชวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะนั้น ดวงหนึ่งสุดท้ายเข้าเป็น **รูปาวจรกุสลจิตขั้นตติยฌาน** ส่วน ๓ หรือ ๔ ดวงที่เหลือข้างต้นเป็น **กามาวจรกุสลจิต** ตามนัยที่กล่าวแล้วในทุติยฌานนั่นแล

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้น เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะเห็นเสมอกันอยู่ เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติและเพราะวิตกและวิจาร สงบไปและได้เสวยสุขด้วยนามกาย จึงบรรลุแล้วซึ่งตติยฌาน อันเป็นเหตุให้พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ฉะนี้

ตติยฌานปฐวีกสิณ อันละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติ

[๘๓] บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติ** มีอรรถาธิบายดังนี้ ความเบื่อหน่าย หรือความก้าวล่วงซึ่งปีติอันมีประการดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า วิราคะ

---

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๙๗/๓๘

แปลว่า ความก้าวล่วงปีติ ส่วน **จ** ศัพท์ระหว่างบททั้ง ๒ คือ **ปีติ จ วิราคา** หมายความว่า รวบรวม กล่าวคือ **จ** ศัพท์นั้นรวบรวมเอาซึ่งความสงบ หรือซึ่งความสงบไปแห่งวิตกและวิจาร ใน ๒ อย่างนั้น คราวใด **จ** ศัพท์ รวมเอาความสงบ แต่อย่างเดียว คราวนั้นนักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคดังนี้ **ปีติยา จ วิราคา กิญฺจิ ภิยฺโย วูปสมา จ** แปลว่า เพราะเบื่อหน่ายปีติ และความสงบโดยยิ่ง ๆ ขึ้นไป และในการเรียงประโยคเช่นนี้ **วิราค** ศัพท์ แปลว่า ความเบื่อหน่าย เพราะฉะนั้นพึงทราบความหมายว่า **เพราะเบื่อหน่ายปีติและความสงบ** ฉะนี้

แต่คราวใด **จ** ศัพท์ รวมเอาความสงบแห่งวิตกและวิจารด้วย คราวนั้นนักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคดังนี้ **ปีติยา จ วิราคา, กิญฺจ ภิยฺโย วิตกฺก-วิจารานญฺจ วูปสมา** ซึ่งแปลว่า เพราะก้าวล่วงปีติไป และเพราะความสงบแห่งวิตกและวิจารโดยยิ่ง ๆ ไป และในการเรียงเข้าประโยคเช่นนี้ **วิราค** ศัพท์ แปลว่าก้าวล่วง เพราะฉะนั้น พึงทราบความหมายว่า เพราะก้าวล่วงปีติไปและเพราะความสงบแห่ง**วิตก**และ**วิจาร** ฉะนี้

ถึงวิตกและวิจารทั้ง ๒ นี้ได้สงบไปแล้วแต่ในทุติยฌานนั้นก็จริง แต่ที่ท่านนำมาแสดงไว้อีกก็เพื่อที่จะประกาศแนวทางอันเป็นอุบายของตติยฌานนี้ และเพื่อจะสรรเสริญคุณของตติยฌานนี้ จริงทีเดียว เมื่อพรรณนาว่า **เพราะความสงบไปแห่งวิตกและวิจาร** ฉะนี้ ตติยฌานนี้ย่อมปรากฏเด่นชัด ความสงบไปแห่งวิตกและวิจาร จึงเป็น แนวทางของตติยฌานนี้อย่างแน่นอน เหมือนอย่างในอริยมรรคที่ ๓ (อนาคามิมรรค) ท่านพรรณนาถึงการประหานสัญโญชน์ทั้งหลายแม้ที่ไม่ได้ประหานมีสักกายทิฏฐิเป็นต้นว่า **เพราะประหานสัญโญชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ**[๑] ฉะนี้ ก็เป็นการสรรเสริญคุณอริยมรรคที่ ๓ นั้น คือ เป็นการยังความอุตสาหะให้เกิดแก่ผู้ขวนขวายเพื่อจะบรรลุอริยมรรคที่ ๓ นั้น ฉันใด ความสงบไปแห่งวิตกและวิจารแม้ที่ไม่ได้สงบซึ่งท่านพรรณนาในตติยฌานนี้ ก็เป็นอันสรรเสริญคุณแห่งตติยฌานนี้ฉันนั้นเหมือนกัน ด้วยเหตุนั้นจึงได้ทรงแสดงความหมายว่า **เพราะการก้าวล่วงปีติไปและเพราะความสงบไปแห่งวิตกและวิจาร** ด้วยประการฉะนี้

---

๑ ดูเทียบ ที. สี. ๙/๓๗๓/๑๕๖, ม. ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๒/๑๔๖, สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๔/๑๑๖, องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๘๘/๑๓๕

อธิบาย เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่

[๘๔] ในคำว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่** นี้ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ ธรรมชาติใดย่อมเห็นโดยกำเนิด คือเห็นเสมอกัน เห็นไม่ตกไปในฝ่าย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อุเปกฺขา** โยคีบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌาน เรียกว่า **อุเปกฺขโก** ผู้เห็นเสมอกัน เพราะประกอบด้วยอุเบกขานั้น อันบริสุทธิ์ อันยิ่งใหญ่ ถึงซึ่งความมั่นคง

อุเบกขา ๑๐ ประการ

ก็แหละ อุเบกขานั้นมี ๑๐ ประการ คือ

๑.	**ฉฬังคุเปกขา**	อุเบกขาประกอบด้วยองค์ ๖
๒.	**พรหมวิหารุเปกขา**	อุเบกขาพรหมวิหาร
๓.	**โพชฌังคุเปกขา**	อุเบกขาสัมโพชฌงค์
๔.	**วีริยุเปกขา**	อุเบกขาคือวีริยะ
๕.	**สังขารุเปกขา**	อุเบกขาในสังขาร
๖.	**เวทนุเปกขา**	อุเบกขาเวทนา
๗.	**วิปัสสนุเปกขา**	อุเบกขาในวิปัสสนา
๘.	**ตัตรมัชฌัตตุเปกขา**	อุเบกขาเจตสิก
๙.	**ฌานุเปกขา**	อุเบกขาในฌาน และ
๑๐.	**ปาริสุทธุเปกขา**	อุเบกขาบริสุทธิ์จากข้าศึก

๑. อธิบาย ฉฬังคุเปกขา

ในอุเบกขา ๑๐ ประการนั้น อุเบกขาของพระขีณาสพอันใด คืออาการที่ไม่ละปกติ ภาวะอันบริสุทธิ์ ในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ในทวารทั้ง ๖ ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุผู้เป็นพระอรหันตขีณาสพในศาสนานี้เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ย่อมไม่ดีใจ ย่อมไม่เสียใจ เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะเห็นเสมอกันอยู่**[๑] อุเบกขานี้ชื่อว่า **ฉฬังคุเปกขา**

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑/๔๑๒

๒. อธิบาย พรหมวิหารุเปกขา

อุเบกขาอันใด คืออาการอันเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุมีจิตประกอบด้วยอุเบกขาแผ่ไปทางทิศหนึ่งอยู่**[๑] อุเบกขานี้ชื่อว่า **พรหมวิหารุเปกขา**

๓. อธิบาย โพชฌังคุเปกขา

อุเบกขาอันใด คืออาการอันเป็นกลาง ๆ ในสหชาตธรรมทั้งหลาย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุย่อมยังอุเบกขาสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อันอาศัยนิพพานให้เกิดขึ้น**[๒] อุเบกขานี้ชื่อว่า **โพชฌังคุเปกขา**

๔. อธิบาย วีริยุเปกขา

อุเบกขาอันใด กล่าวคือความเพียรที่ไม่ตึงเครียดเกินไป และที่ไม่หย่อนยานเกินไป ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุผู้โยคีบุคคล ย่อมมนสิการถึงอุเบกขานิมิตตลอดกาลโดยกาล**[๓] อุเบกขานี้ชื่อว่า **วีริยุเปกขา**

๕. อธิบาย สังขารุเปกขา

อุเบกขาอันใด ที่พิจารณาข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้นโดยสภาวะแล้วจึงลงความเห็นซึ่งมีอาการเป็นกลาง ๆ ในการยึดถือสังขาร อันมาแล้วอย่างนี้ว่า **สังขารุเปกขาทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมถะมีเท่าไร ? สังขารุเปกขาทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยอำนาจมีวิปัสสนามีเท่าไร ? สังขารุเปกขาเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะมี ๘ สังขารุเปกขาเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนามี ๑๐**[๔] อุเบกขานี้ชื่อว่า **สังขารุเปกขา**

๖. อธิบาย เวทนุเปกขา

อุเบกขาอันใด ที่รู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข (คือเฉย ๆ) ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **สมัยใดกามาวจรกุสลจิตอันประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเกิดขึ้น**[๕] อุเบกขานี้ชื่อว่า **เวทนุเปกขา**

---

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๕

๒ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๗/๒๖

๓ ดูเทียบ องฺ. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕

๔ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๗/๙๑

๕ อภิ.สงฺ.(ไทย) ๓๔/๑๕๐/๕๓

๗. อธิบาย วิปัสสนุเปกขา

อุเบกขาอันใด คือความเป็นกลาง ๆ ในการพิจารณา ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ ขันธ์ ๕ ใดปรากฏชัด โยคีบุคคลย่อมละขันธ์ ๕ นั้น ย่อมได้อุเบกขาในขันธ์ ๕ นั้น**[๑] อุเบกขานี่ชื่อว่า **วิปัสสนุเปกขา**

๘. อธิบาย ตัตรมัชฌัตตุเปกขา

อุเบกขาอันใด ที่ยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปเสมอกัน ซึ่งมาแล้วในเยวาปนกธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า **ตัตรมัชฌัตตุเปกขา**

๙. อธิบาย ฌานุเปกขา

อุเบกขาอันใด ที่ไม่ให้เกิดความเอนเอียงไปในฝ่าย แม้ในฝ่ายสุขอันเลิศนั้นก็ตาม ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **และเป็นผู้มีสัมปชัญญะเห็นเสมอกันอยู่**[๒] อุเบกขานี้ชื่อว่า **ฌานุเปกขา**

๑๐. อธิบาย ปาริสุทธุเปกขา

แหละอุเบกขาอันใดที่บริสุทธิ์จากข้าศึกทั้งปวงมีนิวรณ์และวิตกวิจารเป็นต้น มีอันไม่ขวนขวายแม้ในการสงบแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก เพราะธรรมอันเป็นข้าศึกเหล่านั้นสงบไปแล้ว ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **จตุตถฌาน อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา**[๓] อุเบกขานี้ชื่อว่า **ปาริสุทธุเปกขา**

อุเบกขา ๖ ความหมายเหมือนกัน

ในบรรดา อุเบกขา ๑๐ ประการนั้น อุเบกขา ๖ ประการเหล่านี้คือ ฉฬังคุเปกขา ๑ พรหมวิหารุเปกขา ๑ โพชฌังคุเปกขา ๑ ตัตรมัชฌัตตุเปกขา ๑ ฌานุเปกขา ๑ และปาริสุทธุเปกขา ๑ โดยใจความเป็นอย่างเดียวกัน คือเป็น

---

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๗๑/๗๖, อํ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๙๙-๑๐๐

๒ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๓๐/๗๖

๓ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๓๒/๗๗

ตัตรมัชฌัตตุเปกขานั่นเอง[๑] แต่ความต่างกันแห่งอุเบกขานั้นนี้ ย่อมมีด้วยความต่างแห่งอวัตถานนั้น ๆ เช่นเดียวกับความต่างกันแม้แห่งบุคคลคนเดียว ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งความเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดีและเป็นพระเจ้าแผ่นดินเป็นต้น เพราะเหตุนั้นนักศึกษาพึงทราบว่า ในบรรดาอุเบกขา ๖ ประการนั้น ฉฬังคุเปกขามี ณ ที่ใด ณ ที่นั้นย่อมไม่มีโพชฌังคุเปกขาเป็นต้น แหละหรือโพชฌังคุเปกขามี ณ ที่ใด ณ ที่นั้นย่อมไม่มีฉฬังคุเปกขาเป็นต้น

อุเบกขา ๒ ความหมายเหมือนกัน

แหละอุเบกขา ๖ ประการนี้ โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ฉันใด แม้สังขารุเปกขากับวิปัสสนุเปกขา โดยความหมายก็เป็นอย่างเดียวกัน ฉันนั้น จริงอยู่ อุเบกขานั้น ก็คือปัญญานั่นเอง ที่แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ด้วยอำนาจทำหน้าที่ต่างกัน เปรียบเหมือนบุรุษถือเอาไม้เท้าแพะแล้วค้นหางู ซึ่งเลื้อยเข้าไปในเรือนในเวลาเย็น ๆ ไปพบงูนั้นนอนซ่อนอยู่ในลังแกลบ ใคร่ครวญอยู่ว่าจะเป็นงูหรือมิใช่หนอ ครั้นเห็นลายดอกจัน ๓ แฉกแล้วก็หมดสงสัย แต่นั้นย่อมเกิดความเป็นกลาง ๆ ในการพิจารณาที่ว่าจะเป็นงูหรือมิใช่งูนั้น ฉันใด เมื่อโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน อยู่นั้นเห็นลักษณะทั้งสามของสังขารด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นเฉย ๆ ในการพิจารณาว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้น ความเป็นเฉย ๆ นี้ชื่อว่า **สังขารุเปกขา**

แหละเมื่อบุรุษนั้น ใช้ไม้เท้าแพะกดงูไว้อย่างแน่นแล้ว ค้นคิดหาวิธีการที่จะปล่อยงูอยู่ว่า ทำอย่างไรเราจึงจะไม่เบียดเบียนงูนี้ให้ลำบากด้วย ไม่ให้มันกัดเราด้วยแล้วปล่อยมันไปฉะนี้ ความเฉย ๆ ในการกดงูไว้นั้น ย่อมมีฉันใด เมื่อโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่นั้น เห็นภพทั้งสามเป็นเหมือนถูกไฟเผา เพราะได้เห็นลักษณะทั้งสามของสังขาร ย่อมเกิดความเห็นเฉย ๆ ในการยึดถือสังขาร ฉันนั้นเหมือนกัน ความเห็นเฉย ๆ นี้ชื่อว่า **สังขารุเปกขา**

---

๑ คำว่า **ตัตรมัชฌัตตตา** เป็นชื่อของเจตสิกดวงหนึ่งในโสภณเจตสิก ๒๕ ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิกนั้น มีหน้าที่ทำจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกันให้เป็นไปสม่ำเสมอกันในหน้าที่ของตน ๆ ไม่ให้ยิ่งและหย่อนจึงจัดเป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขา

ด้วยประการฉะนี้ เมื่อ **วิปัสสนุเปกขา** สำเร็จแล้ว แม้ **สังขารุเปกขา** ก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้วเหมือนกัน และอุเบกขานี้แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ด้วยการทำหน้าที่คือความเฉย ๆ ในการพิจารณาและการยึดถือ ดังพรรณนามานี้

อุเบกขา ๒ ความหมายต่างกัน

ส่วน **วีริยุเปกขา** กับ **เวทนุเปกขา** ๒ อย่างนี้ โดยความหมาย ต่างกันเองด้วย ต่างจากอุเบกขาทั้งหลายที่เหลือด้วย

อุเบกขาที่ประสงค์ ณ ที่นี้

บรรดาอุเบกขา ๑๐ ประการนั้น ณ ที่นี้ประสงค์เอา **ฌานุเปกขา** เท่านั้น ฌานุเบกขานั้น มีความเป็นกลาง ๆ เป็นลักษณะ มีความไม่ห่วงใยเป็นรส มีความไม่ขวนขวายเป็นอาการปรากฏ มีความสร่างหายไปแห่งปีติเป็นปทัฏฐาน

หากจะมีผู้ท้วงติงว่า - ก็แหละ **ฌานุเปกขา** นี้ โดยความหมาย ก็คือ ตัตรมัชฌัตตุเบกขา นั่นเอง และตัตรมัชฌัตตุเบกขานั้นย่อมมีมาแม้แต่ในปฐมฌานและทุติยฌานแล้ว เพราะเหตุนั้น แม้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น ก็ควรที่จะต้องแสดงฌานุเบกขานี้ไว้ด้วยคำว่า **อุเปกฺขโก จ วิหรติ** ซึ่งแปลว่า เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่ แต่เหตุไฉน จึงไม่ทรงแสดง **ฌานุเปกขา** นั้นไว้เล่า ?

ข้าพเจ้าขอแถลงแก้ว่า - ที่ท่านไม่แสดง **ฌานุเปกขา** ไว้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น เพราะฌานุเปกขายังไม่มีหน้าที่ปรากฏ จริงอยู่ หน้าที่ของฌานุเปกขาในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นยังไม่ปรากฏชัด เพราะถูกข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นกันท่าไว้ แต่ในตติยฌานนี้ ฌานุเปกขานี้เกิดมีหน้าที่ปรากฏชัด เป็นเสมือนโงศีรษะขึ้นมาแล้ว เพราะไม่มีวิตกและวิจารกันท่าแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงทรงแสดงไว้

อรรถาธิบายอย่างสิ้นเชิง ของคำว่า เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่ ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบาย ผู้มีสติมีสัมปชัญญะ

[๘๕] บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** ต่อไป บุคคลใดย่อมระลึกได้ ฉะนั้นบุคคลนั้น ชื่อว่าผู้ระลึกได้ คือผู้มีสติ บุคคลใดย่อมรู้โดยชอบ

ฉะนั้น บุคคลนั้นชื่อว่าผู้รู้โดยชอบ คือผู้มีสัมปชัญญะ พึงทราบว่า ท่านแสดงสติสัมปชัญญะด้วยบุคคลาธิษฐาน

ในสติและสัมปชัญญะนั้น **สติ** มีความระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นรส มีความอารักขาเป็นอาการปรากฏ **สัมปชัญญะ** มีความไม่หลงเป็นลักษณะ มีความไตร่ตรองเป็นรส มีความส่องเห็นเป็นอาการปรากฏ

จำปรารถนาสติและสัมปชัญญะ

ในฌานเหล่านั้น ถึงแม้ว่าสติและสัมปชัญญะนี้จะมีมาแต่ในฌานต้น ๆ แล้วก็ตาม เพราะเหตุที่โยคีบุคคลเผลอสติไม่มีสัมปชัญญะนั้น แม้เพียงขั้นอุปจารฌานก็สำเร็จไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงขั้นอัปปนาฌานกันละ แต่กระนั้น การดำเนินไปของจิตก็เป็นความสะดวกสบาย เพราะฌานเหล่านั้นเป็นสภาพที่หยาบ เปรียบเหมือนการเดินไปบนพื้นแผ่นดินของบุรุษ และหน้าที่ของสติและสัมปชัญญะในฌานต้น ๆ นั้น ก็ยังไม่ปรากฏ ส่วนฌานนี้เพราะเป็นสภาพที่ละเอียด โดยเหตุที่ละองค์ฌานที่หยาบแล้วจึงจำต้องปรารถนาการดำเนินของจิตที่มีสติและสัมปชัญญะ ทำหน้าที่ประคับประคองอย่างแน่นอน เปรียบเหมือนการเดินไปใกล้คมมีดของบุรุษ เพราะฉะนั้น จึงทรงแสดงคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** ไว้แต่ในตติยฌานนี้

เปรียบสุขเหมือนลูกโคติดแม่

พึงทราบอรรถาธิบายยิ่งขึ้นไปอีกสักเล็กน้อยเหมือนอย่างลูกโคที่ยังติดแม่โคนมอยู่ ถึงจะถูกพรากไปจากแม่โคนมแล้ว เมื่อไม่คอยระวังรักษาไว้ให้ดี มันก็จะวิ่งเข้าไปหาแม่โคนมอีกโดยทันที ฉันใด อันสุขในตติยฌานนี้ก็เหมือนกัน อันโยคีบุคคลพรากออกจากปีติแล้ว เมื่อไม่ได้รักษาไว้เป็นอย่างดีด้วยเครื่องอารักขาคือสติและสัมปชัญญะแล้ว มันก็จะพึงกลับเข้าไปหาปีติอีกโดยทันที คือพึงประกอบกับปีตินั่นแหละ ฉันนั้น

อีกประการหนึ่ง ถึงแม้ว่าสัตว์ทั้งหลายจะกำหนัดยินดีนักในสุข และสุขนี้เล่าก็เป็นสิ่งที่อร่อยยิ่งนักสำหรับสัตว์ทั้งหลาย เพราะนอกเหนือไปจากสุขนั้นแล้ว ก็ไม่มีสุขอะไร ถึงกระนั้น ที่ในตติยฌานนี้ไม่มีความกำหนัดยินดีในสุข ก็ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะเท่านั้น มิใช่ด้วยเหตุอย่างอื่น เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ที่

ทรงแสดงคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** นี้ไว้เฉพาะแต่ในตติยฌานนี้ ก็เพื่อที่จะทรงชี้ถึงความหมายอันพิเศษกว่ากัน ดังที่พรรณนามานี้

อธิบาย เสวยสุขด้วยนามกาย

บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำว่า **และได้เสวยสุขด้วยนามกาย** นี้ต่อไป

โยคีบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌานย่อมไม่มีความพะวงในการเสวยสุขโดยแท้ แม้ถึงความจริงจะเป็นเช่นนี้ก็ตาม แต่เพราะเหตุที่สุขของโยคีบุคคลเข้าอยู่ในตติยฌานนั้นประกอบอยู่กับนามกายประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลนั้นถึงแม้จะออกจากฌานแล้วก็จะพึงได้เสวยสุข เพราะรูปกายของท่านอันรูปที่ประณีตยิ่งซึ่งมีสุขอันประกอบอยู่กับนามกายนั้นเป็นสมุฏฐานแผ่ซ่านไปทั่วแล้ว ดังนั้น เมื่อจะชี้ถึงซึ่งความหมายดังกล่าวนี้ จึงได้ทรงแสดงไว้ว่า **และได้เสวยสุขด้วยนามกาย** ฉะนี้

อธิบาย เป็นเหตุให้พระอริยเจ้าสรรเสริญผู้บรรลุว่า เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข

[๘๖] บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำว่า **อันเป็นเหตุให้พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญ ผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ดังนี้ต่อไป

ในคำนี้ นักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคอย่างนี้ คือ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมตรัสบอก ย่อมทรงแสดง ย่อมทรงบัญญัติ ย่อมทรงตั้งไว้ ย่อมทรงเปิดเผย ย่อมทรงจำแนก ย่อมทรงทำให้ตื้น ย่อมทรงประกาศ คือ ย่อมทรงสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌานนั้น เพราะมีฌานใดเป็นเหตุ เพราะมีฌานใดเป็นการณ์

สรรเสริญว่าอย่างไร ? สรรเสริญว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ฉะนี้

โยคีบุคคลนั้น บรรลุแล้วซึ่งฌานนั้น ได้แก่ตติยฌานอยู่

เหตุที่พระอริยเจ้าสรรเสริญ

ถาม - ก็แหละ เพราะเหตุไร พระอริยเจ้าเหล่านั้นจึงสรรเสริญบุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนั้นอย่างนี้ ?

ตอบ - เพราะเป็นผู้สมควรแก่การสรรเสริญ อธิบายว่า บุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนี้ ย่อมเป็นบุคคลสมควรแก่การสรรเสริญนั้น เพราะเหตุที่เป็นผู้เฉย ๆ ในตติยฌาน แม้อันเป็นสุขที่มีรสอร่อยอย่างยิ่ง ถึงซึ่งความเป็นยอดสุดแห่งความสุข และอันความสุขฉุดดึงเข้าไว้ในสุขนั้นไม่ได้ และปีติจะเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยประการใดก็เป็นผู้มีสติตั้งมั่นอยู่ด้วยประการนั้น ดังนี้ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้เสวยความสุขอันสะอาดด้วยนามกาย ที่พระอริยเจ้าใคร่แล้ว ที่อริยชนส้องเสพแล้ว

ด้วยประการฉะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า พระอริยเจ้าทั้งหลายเมื่อจะประกาศคุณอันเป็นเหตุแห่งความสรรเสริญเหล่านั้น จึงได้สรรเสริญซึ่งบุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนั้น โดยเป็นผู้สมควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้ว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติอยู่เป็นสุข** ฉะนี้

อธิบาย ตติยฌาน

คำว่า **ตติยฌาน** ที่แปลว่า ฌานที่ ๓ นั้น มีอรรถาธิบายว่า ฌานนี้ชื่อว่า **ตติยะ** หรือที่ ๓ เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณ อีกอย่างหนึ่ง ฌานนี้ชื่อว่าเป็นที่ ๓ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลย่อมเข้าสู่เป็นอันดับที่ ๓ ดังนี้ก็ได้

ตติยฌานละองค์ ๑

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น มีอรรถาธิบายว่า นักศึกษาพึงทราบว่าตติยฌานละองค์ ๑ นั้น ด้วยอำนาจการละ ซึ่งปีติ แหละปีตินี้นั้นอันโยคีบุคคลละได้ในขณะแห่งอัปปนา เช่นเดียวกับวิตกและวิจารของทุติยฌานที่โยคีบุคคลละได้ขณะแห่งอัปปนานั้น ด้วยเหตุนั้น ปีตินั้นท่านจึงเรียกว่าเป็นองค์สำหรับละของตติยฌานนั้น

ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒

ส่วนข้อว่า **ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้ คือ **สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑** เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิภังค์ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ว่า **คำว่า ฌาน ได้แก่ อุเปกขา สติ สัมปชัญญะ**

สุขและจิตเตกัคคตา[๑] ดังนี้ ข้อนั้นทรงแสดงไว้โดยอ้อม เพื่อจะทรงแสดงถึงฌานพร้อมทั้งเครื่องปรุงแต่ง แต่เมื่อว่าโดยตรงแล้ว ตติยฌานนี้ประกอบด้วยองค์ ๒ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ที่ถึงซึ่งลักษณะที่เพ่งได้ โดยยกเอาอุเบกขา สติ และสัมปชัญญะออกเสีย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า **ฌานประกอบด้วยองค์ ๒ ย่อมมีในสมัยนั้น ได้แก่อะไร ? ได้แก่สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑**[๒] ฉะนี้

คำที่เหลือมีนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั่นแล

อธิบาย การบรรลุจตุตถฌาน

[๘๗] ก็แหละ เมื่อได้บรรลุตติยฌานแม้นั้นด้วยประการฉะนี้แล้ว โยคีบุคคลพึงสั่งสม วสี ด้วยอาการ ๕ อย่าง โดยนัยดังที่พรรณนามาแล้วนั่นแล ครั้นออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่วแล้ว พิจารณาเห็นโทษในตติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อปีติอันเป็นข้าศึกอยู่ และว่าสมาบัตินี้ยังมีองค์อันทุรพล เพราะสุขเป็นสภาพที่หยาบดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า องค์อันใดแล ที่ทำใจให้พะวงว่าเป็นสุขในตติยฌานนั้น ด้วยองค์นั้น ตติยฌานนี้จึงปรากฏเป็นสภาพที่หยาบ[๓] ฉะนี้แล้ว พึงมนสิการถึงจตุตถฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในตติยฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุจตุตถฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากตติยฌานแล้ว มีสติมีสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น สุขคือโสมนัสอันเกิดขึ้นทางใจจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ อุเปกขาเวทนากับจิตเตกัคคตาจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี-ปฐวี** หรือ **ดิน-ดิน** เพื่อละเสียซึ่งองค์ที่หยาบและเพื่อให้ได้มาซึ่งองค์ที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวัชชนจิต** ทำปฐวีกสิณนั้นนั่นแลให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นตัดภวังคจิต เหมือนจะเตือนให้รู้ว่า จตุตถฌานจักเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว ถัดนั้นไป ชวนจิตก็จะแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแล ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็นติกขบุคคลหรือมันทบุคคล) บรรดาชวนจิตเหล่านั้น ดวงหนึ่งที่สุดท้ายเข้าเป็น

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๙๑/๔๐๗

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๕/๔๑๔

๓ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๙๘/๓๘

รูปาวจรกุสลจิตขั้นจตุตถฌาน ดวงที่เหลือนอกนั้นเป็น **กามาวจรกุสลจิต** มีประการดังกล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเทียว

ส่วนที่พิเศษกว่ากันนั้น ดังนี้ คือ เพราะเหตุที่สุขเวทนาเป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัยแก่อทุกขมสุขเวทนาไม่ได้ และอทุกขมสุขเวทนาจะต้องเกิดขึ้นในจตุตถฌาน ฉะนั้น ชวนจิตเหล่านั้นจึงย่อมประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา และแม้ปีติก็เป็นอันสร่างหายไปในจตุตถฌานนี้ด้วย เพราะเหตุที่จตุตถฌานประกอบด้วยอุเบกขาเวทนานั่นแล

แหละด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้วซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและละทุกข์ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่เบื้องต้น อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา[๑] อยู่

จตุตถฌานปฐวีกสิณ อันละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย เพราะละสุขและทุกข์เป็นต้น

[๘๘] ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เพราะละสุขและละทุกข์** ความว่า เพราะละกายิกสุขคือสุขทางกายและกายิกทุกข์คือทุกข์ทางกาย คำว่า **แต่เบื้องต้น** ความว่า การละนั้นแล ได้ละมาแต่เบื้องต้นแล้ว ไม่ใช่ละในขณะแห่งจตุตถฌาน คำว่า **เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไป** ความว่า เพราะความดับหายไปแต่เบื้องต้นแห่งเวทนาแม้ทั้ง ๒ นี้ คือ สุขเวทนาที่เกิดทางใจ ๑ ทุกขเวทนาที่เกิดทางใจ ๑ อธิบายว่า เพราะละเวทนาทั้ง ๒ เสียได้แต่ในเบื้องต้นนั่นเอง

ถาม - ก็แหละ การละเวทนาเหล่านั้น ละในขณะไหน ?

ตอบ - ละในขณะแห่งอุปจาระของฌานทั้ง ๔

อธิบายว่า โสมนัสเวทนา ย่อมละในขณะแห่งอุปจาระของจตุตถฌาน ทุกขเวทนา โทมนัสเวทนาและสุขเวทนา ย่อมละในขณะแห่งอุปจาระของปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน ตามลำดับ

---

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๓๒/๗๗, อภิ. สํ. (ไทย) ๓๔/๑๖๕/๕๙

นักศึกษาพึงทราบอย่างนี้ การละซึ่งสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเวทนาทั้งหลาย แม้ในจตุตถฌานนี้ซึ่งแม้จะมิได้ทรงแสดงไว้ตามลำดับแห่งการละซึ่งเวทนาเหล่านั้น แต่ทรงแสดงไว้ตามลำดับแห่งการแสดงซึ่งอินทรีย์ทั้งหลายในอินทรีย์วิภังค์นั่นเทียว[๑]

ถาม - ก็แหละ ถ้าองค์ธรรมเหล่านี้ ย่อมละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌานนั้น ๆ จริงแล้ว ก็เหตุไฉนพระพุทธองค์จึงทรงแสดงความดับแห่งองค์เหล่านั้นไว้ตรงที่ฌานทั้งหลายโดยเฉพาะอย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่ไหน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ย่อมบรรลุซึ่งปฐมฌานอันมีวิตก มีวิจาร มีปีติ และสุขซึ่งเกิดแต่ความสงัด เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย และทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่ปฐมฌานนี้และโทมนัสสินทรีย์... สุขินทรีย์... โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่ไหน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมบรรลุซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและละทุกข์แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่ในเบื้องต้น อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา และโสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่จตุตถฌานนี้[๒]

ตอบ - การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงความดับแห่งองค์ธรรมทั้งหลายไว้ตรงที่ฌานโดยเฉพาะเช่นนั้น เพราะทรงประสงค์เอาความดับอย่างสนิท

อธิบายว่า ในขณะแห่งฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น เป็นความดับอย่างสนิทขององค์ธรรมเหล่านั้น ไม่ใช่ความดับอย่างสามัญ ส่วนในขณะแห่งอุปจาระเป็นความดับอย่างสามัญ ไม่ใช่ความดับอย่างสนิท

---

๑ ในที่นี้ ท่านแสดงเวทนาไว้โดยแสดงลำดับตามลำดับแห่งอินทรีย์ มิได้แสดงตามลำดับแห่งการละ ลำดับแห่งการละนั้น คือ ละทุกข์, โทมนัส, สุข, และโสมนัส ส่วนลำดับแห่งอินทรีย์นั้น คือ สุขินทรีย์, ทุกขินทรีย์, โสมนัสสินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์

๒ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๐/๓๑๙-๓๒๐

ละทุกข์ได้สนิทที่ปฐมฌาน

เป็นความจริงอย่างนั้น แม้ทุกข์ที่ดับไปในขณะอุปจาระแห่งปฐมฌาน ซึ่งมีอาวัชชนจิตมากหลายนั้น จะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ ด้วยถูกเหลือบและยุงกัด หรือด้วยการปวดเมื่อยเพราะนั่งไม่เรียบ แต่ภายในอัปปนาฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย อีกประการหนึ่ง แม้ทุกข์ที่ดับไปแล้วในขณะอุปจารฌานนี้ ชื่อว่า ยังดับไม่สนิทดี เพราะยังไม่ได้ถูกปฏิปักขธรรมทำลาย ส่วนภายในอัปปนาฌานนั้นทั่วสรรพางค์กายอันสุขชโลมแล้วเพราะปีติแผ่ซ่านไป และบุคคลผู้มีกายอันสุขชโลมแล้วนั้นย่อมมีความทุกข์ดับไปอย่างสนิท เพราะถูกปฏิปักขธรรมทำลายแล้ว

ละโทมนัสได้สนิทที่ทุติยฌาน

อนึ่ง แม้โทมนัสที่ละได้ในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌานซึ่งมีอาวัชชนจิตมากหลายเช่นกันนั้น จะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ เพราะเมื่อมีความลำบากกาย และมีความเหนื่อยใจอันมีวิตกและวิจารเป็นปัจจัย โทมนัสนี้ก็จะเกิดขึ้น แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจารเป็นปัจจัยแล้วหาเกิดขึ้นไม่เลย ส่วนในฌานใดที่โทมนัสเกิดขึ้นได้อยู่ ในฌานนั้นยังมีวิตกและวิจารเป็นปัจจัย และวิตกและวิจารนั้นก็ยังละไม่ได้ทีเดียวในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌาน ดังนั้น โทมนัสนั้นจึงยังบังเกิดขึ้นได้ในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น แต่ในขณะทุติยฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยเพราะละปัจจัยคือวิตกและวิจารเสียแล้ว

ละสุขได้สนิทที่ตติยฌาน

อีกประการหนึ่ง แม้สุขที่ละได้แล้วในขณะอุปจาระแห่งตติยฌานนั้น ยังจะพึงเกิดขึ้นได้อยู่แก่ฌานลาภีบุคคล ผู้มีกายอันรูปประณีตซึ่งมีปีติเป็นสมุฏฐานแผ่ซ่านไป แต่ในขณะตติยฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะในขณะตติยฌานนั้นปีติอันเป็นปัจจัยแก่สุขได้ดับไปแล้วโดยสิ้นเชิง

ละโสมนัสได้สนิทที่จตุตถฌาน

อีกประการหนึ่ง แม้โสมนัสที่ละได้แล้วในขณะอุปจาระแห่งจตุตถฌานนั้น ยังจะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ ทั้งนี้ เพราะเหตุที่อยู่ใกล้อย่างหนึ่ง เพราะยังไม่บรรลุถึง อัปปนาฌานอย่างหนึ่ง เพราะยังไม่มีอุเบกขาอย่างหนึ่ง เพราะยังไม่ผ่านไปโดยชอบอย่างหนึ่ง แต่ในขณะจตุตถฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยเป็นอันขาด

แหละเพราะเหตุดังพรรณนามานี้นั่นแหละ ศัพท์ว่า **อปริเสสํ** ที่แปลว่า ไม่มีเหลือ พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้ในฌานนั้น ๆ ว่า **เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ** ความว่า ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่ฌานนั้น ฉะนี้

เหตุที่ทรงแสดงเวทนา ๔ ในจตุตถฌาน

หากจะมีผู้กล่าวติงในอธิการว่า ก็แหละ แม้เวทนาเหล่านี้เป็นอันละได้แล้วในอุปจาระแห่งฌานนั้น ๆ อย่างนี้ เหตุไฉนพระพุทธองค์จึงทรงยกมาไว้ในจตุตถฌานนี้อีกเล่า ?

ข้าพเจ้าขอแถลงแก้ว่า การที่พระพุทธองค์ทรงยกเวทนาเหล่านี้มาแสดงในจตุตถฌานนี้อีก ก็เพื่อที่จะให้ถือเอาใจความได้ง่าย

อธิบายว่า อทุกขมสุขเวทนานี้ใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในจตุตถฌานนี้ว่า **อทุกฺขมสุขํ** ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฉะนี้ อทุกขมสุขเวทนานั้น เป็นสภาพละเอียดเข้าใจได้ยาก ใคร ๆ ก็ไม่อาจที่จะถือเอาความหมายได้โดยสะดวก เพราะเหตุนั้นเพื่อให้ถือเอาความหมายได้โดยสะดวก พระผู้มีพระภาคได้ทรงสงเคราะห์เอาเวทนาทั้งหมดมาไว้ในจตุตถฌาน นี้แหละ ครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านี้รวมไว้อย่างนี้แล้ว ย่อมทรงสามารถที่จะให้ใคร ๆ จับเอาอทุกขมสุขเวทนานี้ได้ว่า ธรรมชาติใดที่ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่โสมนัสไม่ใช่โทมนัส ธรรมชาตินี้คือ **อทุกฺขมสุขเวทนา** ดังนี้ เช่นเดียวกับโคดุร้ายที่ใคร ๆ ไม่กล้าที่จะเข้าไปคล้องเอามันได้ด้วยวิธีใด ๆ เพื่อที่จะให้คล้องเอาได้โดยสะดวก เจ้าของโคจึงต้อนโคทั้งหมดเข้ามาไว้ในคอกเดียวกัน ทีนั้นจึงไล่ให้ออกไปทีละตัวแล้วสั่งให้คล้องเอาโคตัวนั้นซึ่งออกมาตามลำดับว่า นี้แหละโคตัวนั้น ช่วยคล้องให้ที ฉะนี้

เวทนา ๔ เป็นปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุติ

อีกอย่างหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่า แม้เวทนา ๔ เหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ ก็เพื่อจะทรงชี้ถึงปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุติ[๑] จริงอยู่ ปฐมฌานอันเป็นเครื่อง

๑ คำว่า **อทุกขมสุขเจโตวิมุติ** นี้ ได้แก่ จตุตถฌาน ลางทีก็เรียกว่า อุเบกขาเจโตวิมุติ จะเรียกว่าอุเบกขาเจโตวิมุติได้ก็เฉพาะจตุตถฌานเท่านั้น ฌานต้น ๆ ยังไม่มีอุเบกขาเป็นองค์ประกอบ

ละซึ่งทุกข์เป็นต้น จัดเป็นปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุตินั้น สมดังที่พระธัมมทินนาเถรี แสดงไว้ว่า อาวุโส ปัจจัยของสมาบัติคืออทุกขมสุขเจโตวิมุติ มี ๔ อย่างแล อาวุโส ภิกษุในศาสนานี้ บรรลุแล้วซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุขเพราะละสุขและละทุกข์แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่ในเบื้องต้นแล อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อาวุโส ปัจจัยของสมาบัติคือ อทุกขมสุขเจโตวิมุติ มี ๔ อย่าง เหล่านี้แล[๑]

จตุตถฌานเหมือนตติยมรรค

อีกประการหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบแม้อย่างนี้ว่า สังโยชน์ ๑๐ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ถึงจะละได้มาแล้วแต่ในมรรคอื่น ๆ แต่ก็ทรงแสดงไว้ว่าละได้ในตติยมรรค (อนาคามิมรรค) นั้น ทั้งนี้ เพื่อที่จะสรรเสริญคุณแห่งตติยมรรค ฉันใด เวทนา ๔ เหล่านี้ทรงแสดงไว้ในจตุตถฌานนี้อีก ก็เพื่อที่จะทรงสรรเสริญคุณแห่งฌานนี้ ฉันนั้น

ราคะโทสะอยู่ไกลจตุตถฌานมาก

อีกประการหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบดังนี้ว่า เวทนา ๔ เหล่านี้ที่ทรงแสดงไว้ในจตุตถฌานนี้ เพื่อจะชี้ให้เห็นถึงราคะและโทสะเป็นสภาพที่อยู่ห่างไกลมาก เพราะได้ทำลายสิ่งที่เป็นปัจจัยมาแล้ว จริงทีเดียว ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนาเป็นปัจจัยแก่โสมนัสเวทนา โสมนัสเวทนาเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกขเวทนาเป็นปัจจัยแก่โทมนัสเวทนา โทมนัสเวทนาเป็นปัจจัยแก่โทสะ และราคะโทสะพร้อมทั้งปัจจัยชื่อว่าอันจตุตถฌานนี้กำจัดไปแล้วด้วยเหตุที่ได้ทำลายสุขเวทนาเป็นต้นมาแล้ว ดังนั้น ราคะและโทสะจึงชื่อว่า มีอยู่ในที่ห่างไกลมาก ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

คำว่า **ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ที่ชื่อว่า**ไม่มีทุกข์** เพราะเหตุที่ทุกข์ไม่มี ที่ชื่อว่า **ไม่มีสุข** เพราะเหตุที่สุขไม่มี ด้วยคำว่า ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนี้ ท่านแสดงถึงเวทนาที่ ๓ (คืออุเปกขาเวทนา) อันเป็นปฏิปักษ์แก่ทุกขเวทนาและ

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

สุขเวทนาในจตุตถฌานนี้ ไม่ใช่แต่เพียงแสดงความไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเท่านั้น และอทุกขมสุขเวทนาชื่อว่าเวทนาที่ ๓ เรียกว่าอุเปกขาเวทนาก็ได้ นักศึกษาพึงทราบว่า อทุกขมสุขเวทนานั้น มีอันเสวยอารมณ์ที่ผิดจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นกลาง ๆ เป็นรส มีความปรากฏชัดเป็นอาการปรากฏ มีความดับไปแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นปทัฏฐาน[๑] ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา

[๘๙] คำว่า **มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา** นั้นหมายความว่า ความบริสุทธิ์แห่งสติอันอุเบกขาให้เกิดแล้ว อธิบายว่า สติในฌานนี้เป็นสภาพบริสุทธิ์มาก และความบริสุทธิ์ใดแห่งสตินั้นความบริสุทธิ์นั้นอันอุเบกขาปรุงแต่งให้ มิใช่สิ่งอื่นปรุงแต่งให้ เพราะฉะนั้น ฌานนี้พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา

แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้ว่า สตินี้เป็นสภาพที่สะอาดบริสุทธิ์และผุดผ่องเพราะอุเบกขานี้ ด้วยเหตุนั้นจึงเรียกว่า สติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา[๒]

อุเบกขาคือตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก

ก็แหละ ความบริสุทธิ์แห่งสติในจตุตถฌานนี้ ย่อมสำเร็จเพราะอุเบกขาอันใด อุเบกขานั้น นักศึกษาพึงทราบว่า โดยใจความก็ได้แก่ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก และไม่ใช่แต่สติเพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขานั้น แม้สัมปยุตธรรมทั้งสิ้นก็เป็นสภาพบริสุทธิ์โดยแท้แล แต่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาไว้ด้วยทรงยกสติเป็นประธาน

---

๑ คำว่า **อทุกขมสุขเวทนา** นี้มีอาการไม่ปรากฏชัดเหมือนสุขเวทนาและทุกขเวทนา ต้องอนุมานเอาจากสุขเวทนาและทุกขเวทนานั้น คล้าย ๆ กับรอยเท้าเนื้อที่เดินข้ามหลังแผ่นหินไป ย่อมไม่ปรากฏให้เห็น แต่รู้ได้โดยอนุมาน เอาจากรอยข้างหน้าและรอยข้างหลังของแผ่นหิน ฉะนั้น

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๙๗/๔๐๙

อุเบกขาเวทนาเหมือนราตรี ตัตรมัชฌัตตุเบกขาเหมือนดวงจันทร์

แม้ว่า ตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้ จะมีอยู่ในฌานทั้ง ๓ ข้างต้นนั้นก็ตาม แต่ก็เปรียบเหมือนดวงจันทร์ในเวลากลางวัน จะมีอยู่ก็ไม่สว่างไม่ขาวนวล ทั้งนี้ เพราะแสงอาทิตย์ในเวลากลางวันข่มกันไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีอันมีส่วนเข้ากันได้ โดยเป็นที่ส่องแสงหรือโดยเป็นอุปการะแก่ตน ฉันใด แม้ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้ก็เช่นเดียวกัน แม้จะมีอยู่ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น แต่ก็ยังไม่เป็นสภาพที่บริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพราะเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นข่มกันไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาอันมีส่วนเข้ากันได้

อนึ่ง เมื่อตัตรมัชฌัตตุเบกขานั้นยังไม่บริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมทั้งหลาย (ธรรมที่เกิดร่วมในจิตดวงเดียวกัน) เช่นสติเป็นต้น ก็พลอยเป็นสภาพที่ไม่บริสุทธิ์ไปด้วย เหมือนแสงจันทร์ที่ไม่ขาวนวลในเวลากลางวัน เพราะเหตุดังกล่าวนี้ ในบรรดาฌานทั้ง ๓ นั้น แม้เพียงฌานเดียว พระผู้มีพระภาคจึงมิได้ทรงแสดงว่ามีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา

ส่วนในจตุตถฌานนี้ ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเบกขาเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง เพราะไม่มีเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นข่มกัน และเพราะได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนาอันมีส่วนเข้ากันได้ และเพราะเหตุที่ตัตรมัชฌัตตุเบกขาเป็นสภาพบริสุทธิ์แล้วนั้น แม้สหชาตธรรมทั้งหลายเช่นสติเป็นต้น ก็พลอยเป็นสภาพที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง เช่นเดียวกับแสงจันทร์อันสว่างขาวนวล ฉะนั้น

เพราะเหตุดังพรรณนามานี้ นักศึกษาพึงทราบว่า จตุตถฌานนี้เท่านั้น ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า **เป็นฌานที่มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา** ฉะนี้

อธิบาย จตุตถฌาน

คำว่า **จตุตฺถ** ที่แปลว่าที่ ๔ นั้น มีอรรถาธิบายว่า ฌานที่เรียกว่าที่ ๔ เพราะเป็นลำดับของการคำนวณ หรือฌานนี้ที่จัดเป็นที่ ๔ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลย่อมเข้าเป็นอันดับที่ ๔ ดังนี้ก็ได้

จตุตถฌานละองค์ ๑

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ใน ๒ ข้อนั้น ข้อว่า **จตุตถฌานละองค์ ๑** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจที่ละซึ่งโสมนัสเวทนา และโสมนัสเวทนานั้นละมาได้แต่ในชวนจิตดวงต้น ๆ ในวิถีเดียวกันนั่นเทียว ด้วยเหตุนั้น โสมนัสเวทนานั้น จึงเรียกว่าเป็นองค์สำหรับละของจตุตถฌานนี้

จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๒

ส่วนข้อที่ว่า **จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น นักศึกษาพึงทราบ ด้วยอำนาจความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้ คือ อุเบกขาเวทนา ๑ จิตเตกัคคตา ๑

คำที่เหลือมีนัยดังที่แสดงมาแล้วในปฐมฌานนั่นแล ตามที่พรรณนามานี้เป็นแนวในฌาน ๔ ประเภท ที่บังเกิดด้วยอำนาจแห่งฌานที่เป็นจตุกกนัย เป็นประเภทแรก

อธิบาย ฌานปัญจกนัย

[๙๐] ส่วนโยคีบุคคลผู้จะเจริญฌานปัญจกนัยให้บังเกิดขึ้นนั้นออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่วแล้ว พิจารณาเห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อนิวรณ์อันเป็นข้าศึกอยู่ และว่าสมาบัตินี้มีองค์อันทุรพล เพราะวิตกเป็นสภาพที่หยาบฉะนี้แล้ว พึงมนสิการถึงทุติยฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในปฐมฌานแล้ว จึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งทุติยฌานต่อไป

บรรลุทุติยฌาน

ก็แหละ กาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากปฐมฌานแล้วมีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น องค์ฌานเพียงแต่วิตกอย่างเดียวก็จะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ องค์ฌานอื่น ๆ มีวิจารเป็นต้น คงปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแลอย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี ปฐวี** หรือ **ดิน ดิน** ดังนี้ เพื่อจะละองค์ที่หยาบและให้ได้มาซึ่งองค์ละเอียดอยู่นั้น ทุติยฌานก็จะบังเกิดขึ้นโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วนั่นแล องค์สำหรับละของทุติยฌานนั้นมีวิตกอย่างเดียว ส่วนองค์ประกอบมี ๔ มีวิจารเป็นต้น คำที่เหลือเหมือนดังที่แสดงมาแล้วทุกประการนั่นเทียว

บรรลุตติยฌาน

ก็แหละ เมื่อได้บรรลุทุติยฌานแม้นั้นอย่างนี้แล้ว โยคีบุคคลนั้นถึงทำให้วสีสามารถดีแล้วด้วยอาการ ๕ อย่างโดยนัยที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วแล้วพิจารณาเห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อวิตกอันเป็นข้าศึกอยู่ และว่าสมาบัตินี้มีองค์อันทุรพล เพราะวิจารเป็นสภาพที่หยาบครั้นแล้ว มนสิการถึงตติยฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในทุติยฌานแล้วพึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุตติยฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น องค์ฌานเพียงแต่วิจารก็จะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบขึ้น องค์ฌานอื่น ๆ มีปีติเป็นต้นคงปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียดอยู่ กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปฐวี-ปฐวี** หรือ **ดิน-ดิน** ฉะนี้ เพื่อที่จะละองค์ที่หยาบและให้ได้มาซึ่งองค์ที่ละเอียดอยู่นั้น ตติยฌานก็จะเกิดขึ้นโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วนั่นแล องค์สำหรับละของตติยฌานนั้นมีแต่วิจารอย่างเดียว ส่วนองค์ประกอบมี ๓ มีปีติเป็นต้น เหมือนกับในทุติยฌานโดยจตุกกนัย คำที่เหลือเหมือนดังที่แสดงมาแล้วทุกประการนั่นเทียว

สรุปฌานปัญจกนัย

ด้วยประการฉะนี้ ทุติยฌานใดในฌานจตุกกนัยนั้น ในฌานปัญจกนัยนี้ทุติยฌานนั้นแยกออกเป็น ๒ ฌาน คือ เป็นทุติยฌานและตติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌานในฌานจตุกกนัยนั้นแยกเป็นจตุตถฌานและปัญจมฌานในฌานปัญจกนัยนี้ ส่วนปฐมฌานคงเป็นปฐมฌานตามเดิม ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า ปฐวีกสิณนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้น เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๕
เสสกสิณนิเทศ

---

๒. อาโปกสิณภาวนา

[๙๑] ณ วาระนี้ จะอรรถาธิบายความในอาโปกสิณภาวนาโดยพิสดารต่อจากปฐวีกสิณภาวนาเป็นลำดับไป ดังนี้ :-

ก็แหละ ปฐวีกสิณกัมมัฏฐาน ฉันใด แม้อาโปกสิณกัมมัฏฐานก็ทำนองเดียวกัน กล่าวคือ โยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาอาโปกสิณกัมมัฏฐานนั้น พึงนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรงแล้วจับเอานิมิตในน้ำ

วิธีการทั้งปวงในอาโปกสิณนี้ เช่น อาโปกสิณที่สร้างขึ้น หรืออาโปกสิณที่เป็นอยู่เองตามธรรมดาเป็นต้น นักศึกษาพึงทราบความพิสดารโดยนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐวีกสิณนั้นทุกประการ

แหละในอาโปกสิณนี้ ฉันใด ในกสิณต่อ ๆ ไปทั้งหมดก็เหมือนกัน เบื้องหน้าแต่นี้ไป อรรถาธิบายเช่นนี้ข้าพเจ้าจักไม่พรรณนาซ้ำอีก จักพรรณนาแต่เฉพาะที่ต่างกันเท่านั้น

อาโปกสิณที่เป็นเอง

แม้ในอาโปกสิณกัมมัฏฐานนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อนนั้น อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ในน้ำที่เป็นอยู่เองตามธรรมดาคือ ในสระ ในบึง ในทะเลสาบ หรือในมหาสมุทร เหมือนกับที่เกิดขึ้นแก่ท่านจูฬสิวเถระ

ได้ยินว่า ท่านจูฬสิวเถระนั้นสละทิ้งลาภและสักการะด้วยตั้งใจว่า จักไปพักอยู่อย่างเงียบ ๆ จึงไปขึ้นเรือที่ท่าใหญ่ไปยังชมพูทวีป ได้เพ่งดูน้ำในมหาสมุทรไป ในระหว่างทางกสิณนิมิตคล้ายกับน้ำมหาสมุทรนั้นได้เกิดขึ้นแล้วแก่ท่าน ด้วยประการฉะนี้

วิธีทำอาโปกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ที่ไม่ได้สร้างสมอบรมบุญญาธิการมาแต่ในชาติปางก่อน เมื่อจะทำอาโปกสิณต้องหลีกเลี่ยงโทษแห่งกสิณ ๔ อย่าง คือ อย่าเอาน้ำที่มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พึงเอาน้ำฝนที่รองรับเอาด้วยผ้าสะอาดในกลางแจ้งซึ่งยังไม่ทันจะตกถึงพื้นดิน หรือน้ำอย่างอื่น ๆ ที่ใสสะอาดปราศจากโทษเหมือนอย่างน้ำฝนนั้น มาใส่ให้เต็มเสมอขอบปากบาตรหรือคนโท แล้วเอาไปตั้งไว้ ณ โอกาสลับ ๆ ตรงท้ายวัดซึ่งมีประการดังกล่าวมาแล้วในปฐวีกสิณภาวนานั้น

วิธีภาวนาอาโปกสิณ

ครั้นแล้วโยคีบุคคลพึงนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรงแล้วอย่าพิจารณาถึงสีของน้ำ อย่ามนสิการถึงลักษณะของน้ำซึ่งมีลักษณะไหลซึมซาบและเกาะกุม พึงวางจิตไว้ในคำบัญญัติด้วยอำนาจธาตุน้ำซึ่งเป็นสิ่งที่มีมากกว่า พร้อมกับสีอันเป็นที่อาศัยเท่านั้น แล้วพึงภาวนาด้วยสามารถชื่อที่ปรากฏรู้กันโดยมากว่า **อาโป - อาโป** หรือว่า **น้ำ - น้ำ** ดังนี้ ในบรรดาชื่อของน้ำทั้งหลาย คือ **อมฺพุ, อุทกํ, วาริ, สลิลํ** เป็นต้น

ลักษณะอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต

เมื่อโยคีบุคคลนั้นพยายามภาวนาอยู่โดยทำนองนี้เรื่อย ๆ ไป อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้ง ๒ ก็จะบังเกิดขึ้นโดยลำดับ โดยนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐวีกสิณนั้นนั่นแล แต่ว่าในอาโปกสิณนี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นดุจกระเพื่อมอยู่ ถ้าน้ำมีฟองและต่อมเจือปน อุคคหนิมิตจะปรากฏเป็นเช่นนั้นนั่นเทียว โทษแห่งกสิณย่อมปรากฏให้เห็น ส่วนปฏิภาคนิมิตนั่นย่อมปรากฏเป็นสภาพที่นิ่ง เหมือนตาลปัตรแก้วมณีที่ปักไว้กลางแจ้ง และเหมือนวงกลมกระจกเงาที่ทำด้วยแก้วมณี ฉะนั้น โยคีบุคคลนั้น ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งอุปจารฌานพร้อมกับด้วยการปรากฏขึ้นแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล และย่อมจะได้บรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌาน ๕ โดยทำนองดังที่พรรณนามาแล้วในปฐวีกสิณนั่นเทียว

จบอาโปกสิณ

๓. เตโชกสิณภาวนา

[๙๒] แม้โยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาซึ่งเตโชกสิณกัมมัฏฐานนั้น ก็พึงจับเอานิมิตในไฟ ในโยคีบุคคล ๒ จำพวกนั้น สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อน เมื่อจับตาเอานิมิตในไฟที่เป็นอยู่เองตามธรรมดา คือเพ่งดูเปลวไฟในที่ใดที่หนึ่ง คือ ที่เปลวตะเกียง ที่เตาไฟ ที่กองไฟสำหรับระบมบาตร หรือที่ไฟไหม้ป่า อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ เหมือนกับที่เกิดขึ้นแก่ท่านจิตตคุตตเถระ

ท่านจิตตคุตตเถระนั้นเข้าไปในโรงอุโบสถในวันธรรมสวนะ ขณะที่ท่านเพ่งดูเปลวตะเกียงอยู่นั่นแล อุคคหนิมิตได้เกิดขึ้นแล้ว

วิธีทำเตโชกสิณ

ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่ได้สร้างสมอบรมบุญญาธิการมาแต่ในชาติปางก่อน ต้องทำกสิณขึ้นเอง วิธีทำเตโชกสิณนั้นดังนี้ คือ เอาไม้แก่นชนิดที่มียางมาผ่าตากแดดให้แห้งแล้วตัดทอนเป็นท่อน ๆ แล้วเอาไปที่โคนไม้หรือที่ปะรำอันเหมาะสม ทำไม้นั้นให้เป็นกองโดยอาการเหมือนจะระบมบาตร ติดไฟให้ลุกแล้วพึงเจาะช่องกลม ๆ ที่เสื่อลำแพนหรือที่ผืนหนัง หรือที่ผืนผ้า ขนาดโต ๑ คืบ ๔ นิ้ว แล้วยกไปตั้งข้างหน้ากองไฟนั้น

วิธีภาวนาเตโชกสิณ

โยคีบุคคลพึงนั่งเข้าที่ โดยทำนองดังที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล แต่นั้นอย่าได้มนสิการถึงหญ้าและฟืนข้างล่าง หรืออย่ามนสิการถึงเปลวควันข้างบน พึงจับตาเอานิมิตในเปลวไฟอันหนาทึบตรงระหว่างกลางนั้น อย่าพิจารณาถึงสีของไฟด้วยสามารถแห่งสีเขียวหรือสีเหลืองเป็นต้น อย่ามนสิการถึงลักษณะด้วยสามารถเป็นสภาวะที่ร้อน พึงวางจิตไว้ในคำบัญญัติ ด้วยอำนาจธาตุไฟซึ่งเป็นสิ่งที่มีมากกว่า พร้อมกับสีอันเป็นที่อาศัยเท่านั้น ในบรรดาชื่อของไฟทั้งหลาย เช่น **ปาวโก, กณฺหวตฺตนิ, ชาตเวโท, หุตาสโน** เป็นต้น พึงภาวนาด้วยสามารถชื่อที่ปรากฏรู้กันเป็นส่วนมากเท่านั้นว่า **เตโช-เตโช** หรือว่า **ไฟ-ไฟ** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป

ลักษณะอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต

เมื่อโยคีบุคคลนั้นพยายามภาวนาอยู่โดยทำนองนี้เรื่อย ๆ ไปนั่นแล อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้ง ๒ ก็จะเกิดขึ้นโดยลำดับ ตามทำนองที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นเทียว ในนิมิต ๒ อย่างนั้น อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นเหมือนเปลวไฟขาดตกหายไป ๆ แต่เมื่อจับเอานิมิตในไฟที่เป็นอยู่เองตามธรรมดาแล้ว โทษแห่งกสิณย่อมจะปรากฏให้เห็น กล่าวคือลูกไฟบ้าง ก้อนถ่านบ้าง ขี้เถ้าบ้าง ควันบ้าง ก็จะปรากฏขึ้น ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นสภาวะที่ไม่เคลื่อนไหว ย่อมปรากฏเหมือนท่อนผ้ากัมพลแดงที่อยู่กลางแจ้ง และเหมือนตาลปัตรทองคำ หรือเหมือนเสาทอง โยคีบุคคลนั้นย่อมจะบรรลุถึงซึ่งอุปจารฌานพร้อมกับการปรากฏขึ้นแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นทีเดียว และย่อมจะบรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌาน ๕ โดยนัยดังที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล

จบเตโชกสิณ

๔. วาโยกสิณภาวนา

[๙๓] แม้โยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาซึ่งวาโยกสิณกัมมัฏฐานนั้น พึงพยายามจับเอาซึ่งนิมิตในลม ก็แหละ นิมิตนั้นจะพึงจับเอาได้ด้วยสามารถที่ได้เห็นหรือได้ถูกต้อง เพราะเหตุที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาวาโยกสิณ โดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในลม คือ ย่อมกำหนดยอดอ้อยที่ลมพัดเอนไป เอนราบไปพร้อม ๆ กัน หรือกำหนดยอดไผ่ที่ลมพัดเอนไป เอนราบไปพร้อม ๆ กัน หรือกำหนดยอดไม้ที่ลมพัดเอนไป เอนราบไป หรือกำหนดปลายผมที่ลมพัดให้ล้มลงให้ล้มราบลง หรือกำหนดตรงที่ลมมาถูกต้องกาย ฉะนั้น โยคีบุคคลครั้นได้เห็นอ้อยหรือไผ่หรือต้นไม้ซึ่งมีใบหนาขึ้นอยู่อย่างมียอดเสมอกัน ถูกลมพัดอยู่ก็ดี หรือได้เห็นศีรษะของบุรุษผู้มีผมดกยาวประมาณ ๔ องคุลี ถูกลมพัดอยู่ก็ดี พึงตั้งสติไว้ว่า ลมนี้ย่อมพัดถูก ณ ที่ตรงนั้นหรือพึงตั้งสติไว้ตรงที่ที่ลมพัดเข้าทางช่องหน้าต่าง หรือทางรูฝาแล้วมากระทบประเทศของกายครั้นแล้ว ในบรรดาชื่อของลมทั้งหลาย เช่น **วาโต, มาลุโต, อนิลํ** เป็นต้น พึงภาวนาด้วยสามารถแห่งชื่อที่ปรากฏรู้จักกันเป็นส่วนมากเท่านั้นว่า **วาโต - วาโต** หรือว่า **ลม - ลม** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป

ลักษณะอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต

ในวาโยกสิณภาวนานี้ อุคคหนิมิตมีลักษณะคล้าย ๆ กับเกลียวไอของข้าวต้มที่ปลงลงจากเตาใหม่ ๆ ย่อมปรากฏเป็นสภาพเคลื่อนไหวได้ ส่วนปฏิภาคนิมิตเป็นสภาพสงบนิ่ง ไม่มีการเคลื่อนไหวเหมือนอุคคหนิมิต คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ได้พรรณนามาแล้วในปฐวีกสิณภาวนานั้นนั่นเทียว

จบวาโยกสิณ

๕. นีลกสิณภาวนา

[๙๔] ก็แหละ ลำดับต่อจากวาโยกสิณภาวนานั้น เพราะมีคำพระบาลีของโบราณอรรถกถาอยู่ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอานีลกสิณ โดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้นย่อมถือเอานิมิตในวัตถุมีสีเขียว คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีธรรมชาติบ้างดังนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ชาติปางก่อนนั้นเพียงแต่ได้เห็นกอดอกไม้ซึ่งมีดอกบานสะพรั่งเห็นปานนั้น หรือเห็นที่ตกแต่งดอกไม้ ณ สถานที่บูชา หรือเห็นผ้าเขียวและแก้วเขียวอย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้

วิธีทำนีลกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้น (ต้องทำกสิณขึ้นเอง) ต้องไปเก็บเอาดอกไม้ เช่น ดอกบัวเขียว และดอกกรรณิการ์เขา[๑] เป็นต้น เอามาจัดใส่ให้เต็มตะกร้าหรือฝาสมุกพอเสมอขอบปาก เอาแต่กลีบดอกล้วน ๆ โดยที่ไม่ให้มีเกสร หรือก้านปรากฏให้เห็นเลย อีกอย่างหนึ่ง พึงเอาผ้าสีเขียวมาม้วนให้เป็นห่อแล้ว บรรจุใส่ให้เต็มเสมอขอบปากของตะกร้าหรือฝาสมุกนั้น หรือเอาผ้าสีเขียวนั้นมาผูกขึงที่ปากขอบของตะกร้าหรือฝาสมุกนั้นให้ตึงเหมือนอย่างหน้ากลองก็ได้ อีกแบบหนึ่ง พึงเอาธาตุสีธรรมชาติอย่างหนึ่งอย่างใดในบรรดาสีเขียวสัมฤทธิ์ สีเขียวใบไม้ และสีเขียวดอกอัญชัญ มาทาทำเป็นดวงกสิณ ชนิดที่เคลื่อนที่ได้หรือชนิดที่ติดอยู่กับฝา แล้วทาตัดด้วยสีที่ไม่กลืนกัน โดยทำนองดังที่แสดงมาแล้วในปฐวีกสิณนั่นแล

---

๑ ไม้เหล่านี้มีดอกสีเขียวแก่หรือสีฟ้าโดยธรรมชาติ

วิธีภาวนานีลกสิณ

ครั้นทำกสิณเสร็จแล้ว แต่นั้นโยคีบุคคลพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **นีลํ - นีลํ** หรือว่า **สีเขียว - สีเขียว** ฉะนี้ โดยนัยดังที่ได้แสดงไว้ในปฐวีกสิณ แม้ในนีลกสิณภาวนานี้ ในขั้นอุคคหนิมิต โทษแห่งกสิณยังปรากฏให้เห็นอยู่ คือ เกสร ก้าน และระหว่างกลีบเป็นต้นย่อมปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตพ้นไปจากโทษกสิณ ย่อมปรากฏ เป็นเช่นกับตาลปัตรแก้วมณีที่อยู่กลางแจ้ง คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ได้พรรณนามาแล้วข้างต้นนั่นเทียว

จบนีลกสิณ

๖. ปีตกสิณภาวนา

[๙๕] แม้ในปีตกสิณภาวนาก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ เพราะเหตุที่ท่านโบราณอรรถกถาจารย์แสดงไว้ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาปีตกสิณ โดยภาวะเป็นอุคคหนิมิต นั้นย่อมถือเอานิมิตในวัตถุมีสีเหลือง คือในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีธรรมชาติบ้าง ฉะนั้น แม้ในปีตกสิณภาวนานี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการ อันได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นกอไม้ดอกซึ่งมีดอกบานสะพรั่งเห็นปานนั้น หรือเห็นที่ตกแต่งดอกไม้ในที่บูชา หรือเห็นผ้าหรือธาตุสีเหลือง อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น เหมือนอย่างที่เกิดขึ้นแก่ท่านจิตตคุตตเถระ

ได้ยินว่า เมื่อท่านจิตตคุตตเถระนั้นเห็นอาสนะบูชาที่ทำด้วยดอกจันทน์เหลืองในวัดจิตตลบรรพตวิหาร อุคคนิมิตประมาณเท่ากับอาสนะบูชาได้เกิดขึ้นแล้วแก่ท่านพร้อมกับการที่ได้เห็นนั่นเทียว

วิธีทำปีตกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้น พึงสร้างดวงกสิณขึ้นด้วยดอกกรรณิการ์ หรือด้วยผ้าสีเหลืองหรือด้วยธาตุสีธรรมชาติ โดยนัยดังที่ได้แสดงมาแล้วในนีลกสิณภาวนา นั่นแล แต่นั้นพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **ปีตกํ - ปีตกํ** หรือว่า **สีเหลือง - สีเหลือง** ฉะนี้

คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในปฐวีกสิณทุกประการนั่นแล

จบปีตกสิณ

๗. โลหิตกสิณภาวนา

[๙๖] แม้ในโลหิตกสิณภาวนาก็มีนัยเช่นเดียวกันนั่นแล เพราะเหตุที่ท่านโบราณอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาโลหิตกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุที่มีสีแดง คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีโดยธรรมชาติบ้าง ดังนี้ ฉะนั้น แม้ในโลหิตกสิณภาวนานี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ในชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นกอไม้ดอกซึ่งกำลังออกดอกบานสะพรั่ง เช่น ดอกชบาเป็นต้นเห็นปานนั้น หรือเห็นเครื่องตกแต่งดอกไม้ในที่บูชาหรือเห็นสีธรรมชาติ คือ ผ้าและแก้วสีแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น

วิธีภาวนาโลหิตกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้นต้องสร้างกสิณขึ้นเอง คือ เอาดอกไม้เช่นดอกชัยพฤกษ์ ดอกชบา และดอกไม้ที่มีสีแดง หรือเอาผ้าแดง หรือเอาสีธรรมชาติ เช่น ดินสอแดงหรือสีแดงชาดมาทำเป็นดวงกสิณ โดยนัยดังที่ได้แสดงไว้ในนีลกสิณภาวนานั่นแล ครั้นทำกสิณเสร็จแล้ว แต่นั้นพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **โลหิตกํ - โลหิตกํ** หรือว่า **สีแดง - สีแดง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไปจนกว่า อุคคหนิมิตจะเกิดขึ้น

คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในนีลกสิณภาวนานั่นแล

จบโลหิตกสิณ

๘. โอทาตกสิณภาวนา

[๙๗] แม้ในโอทาตกสิณภาวนานี้ เพราะคำพระบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาโอทาตกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุ ที่มีสีขาว คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีโดยธรรมชาติบ้าง ดังนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นพุ่มไม้ดอกซึ่งกำลังมีดอกบานสะพรั่งอยู่เห็นปานนั้น หรือเห็นเครื่องตกแต่ง ด้วยดอกไม้ เช่น ดอกมะลิ เป็นต้น หรือเห็นกองแห่งดอกบัวขาว หรือเห็นผ้าขาว และสีขาวธรรมชาติ อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น แม้ในแผ่นกลมแห่งดีบุก แผ่นกลมแห่งเงินและในดวงจันทร์อุคคหนิมิตก็เกิดขึ้นได้เหมือนกันนั่นเทียว

วิธีภาวนาโอทาตกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้น ต้องสร้างกสิณขึ้นเอง คือ เอาดอกไม้สีขาวซึ่งมีประการดังกล่าวมาแล้ว เอาผ้าขาว หรือเอาสีขาวธรรมชาติ มาทำให้เป็นดวงกสิณตามนัยดังที่ได้พรรณนามาแล้วในนีลกสิณภาวนานั่นแล ครั้นทำกสิณเสร็จแล้วพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **โอทาตํ - โอทาตํ** หรือว่า **สีขาว - สีขาว** ดังนี้เรื่อย ๆ ไปร้อยครั้ง หรือพันครั้ง หรือมากกว่านั้น ทั้งนี้ จนกว่าอุคคหนิมิตจะเกิดขึ้นนั่นเทียว คำที่เหลือเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในนีลกสิณทุกประการ

จบโอทาตกสิณ

๙. อาโลกกสิณภาวนา

[๙๘] ก็แหละ ในอาโลกกสิณภาวนานี้ เพราะมีคำพระบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาอาโลกกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในแสงสว่าง คือ ที่ฝาบ้าง ที่รูลูกดานบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง ฉะนี้ ดังนั้นสำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ในชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นดวงกลม ๆ ที่แสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์ส่องฉายเข้าไปตามรูฝาเป็นต้นแล้วปรากฏติดอยู่กับฝาหรือที่พื้นนั้น ๆ หรือดวงกลม ๆ ที่แสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์ส่องทะลุออกมาตามหว่างกิ่งไม้ที่มีใบหนาทึบหรือตามหว่างปะรำที่มุงด้วยกิ่งไม้อย่างหนาทึบ แล้วมาปรากฏติดอยู่กับพื้นนั้นนั่นแหละ อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ในทันที

วิธีภาวนาอาโลกกสิณ

ฝ่ายโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการเช่นนั้น ต้องลงมือภาวนาซึ่งดวงกลมของแสงสว่างซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั้น ด้วยคำภาวนาว่า **โอภาโส-โอภาโส** หรือว่า **แสงสว่าง-แสงสว่าง** ดังนี้ก็ได้ หรือว่า **อาโลโก-อาโลโก ความสว่าง-ความสว่าง** ดังนี้ก็ได้ ภาวนาเรื่อย ๆ ไป จนกว่าอุคคหนิมิตจะเกิดขึ้น แต่เมื่อโยคีบุคคลไม่สามารถจะทำให้อุคคหนิมิตเกิดขึ้นด้วยวิธีภาวนาซึ่งดวงกลมแห่งแสงสว่างเช่นนั้น พึงจุดตะเกียงใส่ไว้ในหม้อแล้วปิดปากหม้อเสีย เจาะรูที่ข้างหม้อแล้วเอาไปตั้งหันหน้ารูนั้นเข้าใส่ฝา

แสงสว่างของตะเกียงก็จะส่องออกจากรูหม้อนั้น ไปติดเป็นรูปวงกลมอยู่ที่ฝา โยคีบุคคลพึงภาวนาซึ่งดวงกลมนั้นนั่นแลว่า **อาโลโก-อาโลโก** หรือว่า **ความสว่าง-ความสว่าง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป ดวงกลมของแสงตะเกียงนี้ย่อมตั้งอยู่ได้นาน มากกว่าดวงกลมของแสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์นั้น ในอาโลกกสิณภาวนานี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพเหมือนกับดวงกลมซึ่งติดอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั่นแล ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพที่ใหญ่โตและสดใสมาก คล้าย ๆ กับก้อนแห่งแสงสว่าง คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในนีลกสิณแล

จบอาโลกกสิณ

๑๐. ปริจฉินนากาสกสิณภาวนา

[๙๙] แม้ในปริจฉินนากาสกสิณภาวนานี้ เพราะมีคำพระบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาซึ่งอากาสกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอาซึ่งนิมิตในที่ว่าง ๆ คือที่รูฝาบ้าง ที่รูลูกดานบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง ดังนี้ ฉะนั้น สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อน เพียงแต่ที่ได้เห็นรูฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นในทันที

วิธีภาวนาอากาสกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการเช่นนั้น ต้องเจาะที่หลังคาปะรำซึ่งมุงอย่างสนิท หรือเจาะช่องที่ผืนหนังและที่เสื่อลำแพนเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นช่องกว้างประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว แล้วพึงลงมือภาวนาซึ่งช่องนั้นนั่นแหละ หรือช่องชนิดอื่นอันต่างด้วยช่องฝาเป็นต้น ด้วยบทภาวนาว่า **อากาโส-อากาโส** หรือว่า **ที่ว่าง-ที่ว่าง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป ในอากาสกสิณภาวนานี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏ เป็นเหมือนช่องที่กำหนดด้วยที่สุดรอบของฝา และอุคคหนิมิตแม้จะขยายก็ขยายไม่ได้ เพราะภาวนายังมีกำลังน้อยอยู่ ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพคล้ายดวงกลมของช่องว่างนั้น และเมื่อขยายก็ขยายได้ คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ได้พรรณนาไว้ในปฐวีกสิณนั้นทุกประการ

จบปริจฉินนากาสกสิณ

อธิบายหัวข้อเบ็ดเตล็ด

อันนักศึกษาเมื่อได้ศึกษาเข้าใจถึงกสิณ ๑๐ ประการ อันเป็นเหตุให้ได้ฌาน ๔ และฌาน ๕ ในรูปาวจรภูมิ ที่สมเด็จพระทศพลพุทธเจ้าผู้ทรงเห็นแจ้งธรรมทั้งปวงได้ทรงแสดงไว้แล้วด้วยประการฉะนี้ และเข้าใจถึงนัยแห่งการภาวนาซึ่งกสิณ ๑๐ เหล่านั้นอย่างนี้แล้ว พึงศึกษาถึงหัวข้อเบ็ดเตล็ดในกสิณทั้ง ๑๐ ประการนั้น ให้เข้าใจดียิ่งขึ้นไปอีกสักเล็กน้อยดังต่อไปนี้

๑. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจปฐวีกสิณ

[๑๐๐] ในบรรดากสิณ ๑๐ ประการนั้น ฤทธิ์ย่อมสำเร็จขึ้นด้วยอำนาจปฐวีกสิณ มีอาทิดังนี้คือ คนเดียวเนรมิตให้เป็นหลายคนได้เป็นต้น เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือในน้ำแล้วเดินไปด้วยเท้าได้ สำเร็จอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้นในอากาศหรือในน้ำได้ ได้อภิภายตนะ[๑] โดยนัยมีอารมณ์นิดหน่อยและมีอารมณ์หาประมาณมิได้

๒. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอาโปกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอาโปกสิณ มีอาทิดังนี้คือ ดำลงไปในพื้นแผ่นดิน และผุดโผล่พื้นแผ่นดินขึ้นมาได้ บันดาลให้ฝนตกได้ บันดาลให้เกิดเป็นแม่น้ำและเป็นมหาสมุทรเป็นต้นได้ บันดาลแผ่นดิน ภูเขา และปราสาทเป็นต้นให้หวั่นไหวสั่นสะเทือนได้

๓. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจเตโชกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจเตโชกสิณ มีอาทิดังนี้ คือ บังหวนควันได้ บันดาลให้ไฟลุกโพลงขึ้นได้ บันดาลให้ฝนถ่านเพลิงตกได้ บันดาลไฟที่เกิดขึ้นด้วยฤทธิ์ของผู้อื่นให้ดับลงด้วยไฟที่เกิดขึ้นด้วยฤทธิ์ของตนได้ มีความสามารถที่จะเผาผลาญสิ่งที่ตนประสงค์ให้พินาศลงได้ บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุอันเป็นทิพย์ได้ เผาสรีรศพตนเองได้ด้วยเตโชธาตุในเวลาปรินิพพาน

---

๑ คำว่า **ได้อภิภายตนะ** คือ สามารถข่มปฏิปักขธรรมได้ และสามารถข่มอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ไม่ให้เกิดในใจได้

๔. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจวาโยกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจวาโยกสิณมีอาทิดังนี้ คือ เหาะไปได้เร็วเหมือนอย่างลมพัด บันดาลฝนพายุให้ตกได้

๕. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจนีลกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจนีลกสิณ มีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นสีเขียวได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้เกิดขึ้นได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยมีผิวพรรณงามและมีผิวพรรณน่าเกลียด การบรรลุสุภวิโมกข์คือบรรลุมรรคผลและนิพพานโดยง่ายสะดวกสบาย

๖. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจปีตกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจปีตกสิณ มีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นสีเหลืองได้ เสกเหล็ก ทองเหลือง ทองแดงเป็นต้นให้เป็นทองคำได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแล และการบรรลุสุภวิโมกข์

๗. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจโลหิตกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จด้วยอำนาจโลหิตกสิณ มีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้เป็นสีแดงได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแล และการบรรลุสุภวิโมกข์

๘. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจโอทาตกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจโอทาตกสิณ มีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้เป็นสีขาวได้ บันดาลให้สร่างหายจากความง่วงเหงาหาวนอนได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้หายไปได้ บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุทิพย์ได้

๙. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอาโลกกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอาโลกกสิณ มีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้มีแสงสว่างได้ บันดาลให้สร่างหายจากความง่วงเหงาหาวนอนได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้หายไปได้ บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุอันเป็นทิพย์ได้

๑๐. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอากาสกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอากาสกสิณ มีอาทิดังนี้ คือ บันดาลสิ่งที่ปกปิดกำบังไว้ให้ปรากฏเห็นได้ เนรมิตช่องว่างขึ้นในแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น แล้วไปสำเร็จอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอนได้ ทะลุออกไปภายนอกฝาหรือกำแพงได้ ไม่มีอะไรกีดกั้นได้

ความต่างกันของกสิณ ๑๐

กสิณหมดทั้ง ๑๐ ประการนั้น ย่อมได้ความต่างกันด้วยสามารถแห่งการขยายดังนี้คือ ขยายขึ้นข้างบน ขยายลงข้างล่าง ขยายไปรอบ ๆ ตัว ไม่ขยายคราวละ ๒ กสิณปะปนกัน ขยายอย่างไม่มีกำหนดประมาณ ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ทรงแสดงไว้มีอาทิว่า ฌานลาภีบุคคลบางคน ย่อมขยายปฐวีกสิณขึ้นไปข้างบน บางคนขยายลงข้างล่าง บางคนขยายไปรอบ ๆ ตัว บางคนขยายอย่างไม่ปะปนกันคราวละ ๒ กสิณ บางคนขยายอย่างไม่มีกำหนดประมาณ[๑]

อรรถาธิบายพระบาลี

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ขยายขึ้นข้างบน** คือขยายให้บ่ายหน้าขึ้นสู่ท้องฟ้าข้างบน คำว่า **ขยายลงข้างล่าง** คือขยายให้บ่ายหน้าลงสู่พื้นดินข้างล่าง คำว่า **ขยายไปรอบ ๆ ตัว** คือขยายไปอย่างกำหนดเอาโดยรอบด้าน เหมือนอย่างขอบเขตที่เป็นวงกลม จริงอยู่ ฌานลาภีบุคคลบางคน ย่อมขยายกสิณขึ้นไปข้างบนอย่างเดียว บางคนขยายลงข้างล่าง บางคนขยายไปโดยรอบ อีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนั้น ๆ ฌานลาภีบุคคลจึงขยายอย่างนี้ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ขยายขึ้นข้างบน ลงข้างล่าง ไปโดยรอบ ดังนี้

แหละคำว่า **ไม่ปะปนกันคราวละ ๒ กสิณ** นี้ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงว่ากสิณอันหนึ่ง ๆ ไม่เข้าไปปะปนกับกสิณอีกอันหนึ่ง เหมือนกับน้ำย่อมปรากฏเป็นน้ำนั่นเองอยู่ในทั่วทุกทิศแก่บุคคลผู้เข้าไปดู ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้ ฉันใด ปฐวีกสิณย่อมปรากฏ

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๙/๗๐

เป็นปฐวีกสิณอยู่นั่นเอง ความปะปนกับกสิณอย่างอื่นมีอาโปกสิณเป็นต้นย่อมไม่มีแก่ปฐวีกสิณนั้น ฉันนั้นเหมือนกัน ในกสิณอื่น ๆ ทุกกสิณก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้

คำว่า **ไม่มีกำหนดประมาณ** นี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจที่ไม่มีประมาณแห่งการขยายซึ่งปฐวีกสิณนั้น จริงอยู่ ฌานลาภีบุคคลเมื่อจะขยายปฐวีกสิณนั้นไปด้วยใจ ย่อมขยายไปอย่างสิ้นเชิงทีเดียว หาได้ถือเอากำหนดประมาณว่า นี้เป็นเบื้องต้น นี้เป็นท่ามกลางของปฐวีกสิณนั้น ดังนี้ไม่ ด้วยประการฉะนี้

ผู้บำเพ็ญภาวนาไม่สำเร็จโดยธรรมนิยาม

[๑๐๑] ก็แหละ สัตว์เหล่าใดซึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรมก็ดี เป็นผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลสก็ดี ทั้งเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม เป็นผู้มีปัญญาทึบ ที่พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็น **อภัพพสัตว์** ไม่สมควรที่จะหยั่งลงสู่ธรรมนิยามและภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย การภาวนาย่อมไม่สำเร็จผลแก่สัตว์เหล่านั้นสักคนเดียว แม้ในกสิณภาวนาข้อเดียว

อรรถาธิบายพระบาลี

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม** นั้น หมายเอาสัตว์ผู้ทำอนันตริยกรรม ๔ ประการข้อใดข้อหนึ่ง คำว่า **สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลส** นั้น หมายเอาสัตว์จำพวกที่เป็นนิยตมิจฉาทิฏฐิ (คืออเหตุกทิฏฐิ อกิริยทิฏฐิ และนัตถิกทิฏฐิ) ๑ จำพวกที่เป็นอุภโตพยัญชนกะ (คน ๒ เพศ) ๑ และจำพวกที่เป็นบัณเฑาะก์ (กะเทย) ๑ คำว่า **สัตว์ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก** นั้น หมายเอาสัตว์จำพวกที่เป็นอเหตุกปฏิสนธิและที่เป็นทวิเหตุกปฏิสนธิ[๑] คำว่า **เป็นผู้ไม่มีศรัทธา** หมายความว่า เป็นผู้เว้นแล้วจากความเชื่อในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น คำว่า **เป็นผู้ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม** หมายความว่า เป็นผู้เว้นแล้วจาก

---

๑ อเหตุกปฏิสนธิ แยกเป็น ๒ คือ อุเบกขาสันตีรณจิตฝ่ายอกุศล ๑ อุเบกขาสันตีรณจิตฝ่ายกุศล ๑ ฝ่ายอกุศลนั้นให้ปฏิสนธิในอบายภูมิเป็นทุคติบุคคล ฝ่ายกุศลให้ปฏิสนธิในสุคติภูมิ แต่เป็นคนบ้าใบ้บอดหนวกมาแต่กำเนิดเรียกว่าสุคติบุคคล ส่วนทวิเหตุกปฏิสนธินั้นได้แก่มหาวิบากจิตญาณวิปปยุต ๔ ดวง ให้ปฏิสนธิในสุคติภูมิ เป็นทุเหตุกบุคคลซึ่งมีปัญญาทึบ

กัตตุกัมยตาฉันทะในข้อปฏิบัติอันไม่เป็นข้าศึกคือในข้อปฏิบัติอันสมควรแก่มรรค ได้แก่ในวิปัสสนาอันสมควรแก่อริยสัจ คำว่า **เป็นผู้มีปัญญาทึบ** หมายความว่า เป็นผู้เว้นแล้วจากโลกิยสัมมาทิฏฐิและโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ คำว่า **เป็นอภัพพสัตว์ไม่ควรเพื่อจะหยั่งลงสู่ธรรมนิยาม และภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย** หมายความว่า เป็นผู้ไม่สมควรเพื่อที่จะหยั่งลงสู่อริยมรรคกล่าวคือธรรมนิยามและภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย

ความจริง การที่ภาวนาไม่สำเร็จผลแก่สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรมเป็นต้นแม้แต่สักคนเดียวนั้น ไม่ใช่แต่เฉพาะในกสิณกัมมัฏฐานนี้อย่างเดียว แม้ในกัมมัฏฐานทั้งหลายอย่างอื่น ๆ ด้วย

คำตักเตือนกุลบุตร

เพราะฉะนั้น กุลบุตรพุทธศาสนิกผู้ปราศจากเครื่องกั้นคือวิบากแล้ว[๑] พึงหลีกเว้นเครื่องกั้นคือกรรมและเครื่องกั้นคือกิเลสให้ห่างไกล แล้วพึงเพิ่มพูนศรัทธาฉันทะและปัญญาด้วยการตั้งใจฟังธรรมโดยเคารพ และด้วยการคบหาสมาคมกับสัตบุรุษคือผู้ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจเป็นต้น แล้วพึงลงมือบำเพ็ญเพียรในอันประกอบพระกัมมัฏฐานนั้นเถิด ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า เสสกสิณนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

---

๑ คำว่า ปราศจากเครื่องกั้นคือวิบากแล้ว ได้แก่กุลบุตรผู้พ้นจากอเหตุกปฏิสนธิ และทวิเหตุกปฏิสนธิแล้ว คือ เกิดมาด้วยเหตุกปฏิสนธิมีปัญญาเปรื่องปราดสามารถที่จะบรรลุฌานหรือมรรคผลได้อยู่เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว อย่าได้ทำอนันตริกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง และอย่าเป็นนิยตมิจฉาทิฏฐิ ด้วยการคบค้าสมาคมกับบัณฑิต และเชื่อฟังคำสั่งสอนของท่าน แล้วลงมือบำเพ็ญพระกัมมัฏฐานด้วยอุตสาหะวิริยภาพต่อไป

ปริจเฉทที่ ๖
อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ

อสุภะ ๑๐

[๑๐๒] ก็แหละ ในอสุภะอันปราศจากวิญญาณที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในลำดับแห่งกสิณนั้น มี ๑๐ ประการ คือ **อุทธุมาตกะ ๑ วินีลกะ ๑ วิปุพพกะ ๑ วิจฉิททกะ ๑ วิกขายิตกะ ๑ วิกขิตตกะ ๑ หตวิกขิตตกะ ๑ โลหิตกะ ๑ ปุฬุวกะ ๑ อัฏฐิกะ ๑**

๑. อธิบายอุทธุมาตกอสุภะ

อสุภะที่ชื่อว่า **อุทฺธุมาต** เพราะเป็นของพองขึ้น โดยที่มันอืดขึ้น ๆ ตามลำดับนับแต่สิ้นชีวิตไป มีอาการเหมือนลูกหนังที่พองขึ้นด้วยลม อุทฺธุมาต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็นอุทฺธุมาตก อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่พองขึ้นอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อุทฺธุมาตก** คำว่า **อุทธุมาตกะ** นี้เป็นชื่อของซากศพเห็นปานดังนั้น แปลว่า ซากศพที่พองอืดขึ้นอย่างหนึ่ง ซากศพที่พองอย่างน่าเกลียดอย่างหนึ่ง

๒. อธิบายวินีลกอสุภะ

อสุภะที่มีสีเขียวคละไปด้วยสีต่าง ๆ เรียกว่า **วินีล** วินีล ศัพท์นั่นเอง ได้รูปเป็น **วินีลก** แปลว่า อสุภะมีสีเขียวคละไปด้วยสีต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะมีสีเขียวน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วินีลก** แปลว่า อสุภะมีสีเขียวน่าเกลียด คำว่า **วินีลกะ** นี้เป็นชื่อของซากศพที่มีสีแดงในที่ ๆ มีเนื้อหนา มีสีขาวในที่ ๆ มันบ่มหนอง และโดยมากมีสีเขียวเป็นดังคลุมผ้าสีเขียวไว้ ในที่ ๆ เขียว

๓. อธิบายวิปุพพกอสุภะ

อสุภะที่เป็นหนองกำลังไหลเยิ้มอยู่ ณ ที่ ๆ มันแตกปริ ชื่อว่า **วิปุพฺพ** วิปุพฺพ ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิปุพฺพก** แปลว่า อสุภะที่เป็นหนองไหลเยิ้มอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่เป็นหนองอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิปุพฺพก** แปลว่า อสุภะที่เป็นหนองอย่างน่าเกลียด คำว่า วิปุพพกะ นี้เป็นชื่อของซากศพเห็นปานดังนั้น

๔. อธิบายวิจฉิททกอสุภะ

อสุภะที่แยกจากกันโดยขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า **วิจฺฉิทฺท** วิจฺฉิทฺท ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิจฺฉิทฺทก** แปลว่า อสุภะที่ขาดแยกจากกัน อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ขาดจากกันอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิจฺฉิทฺทก** แปลว่า อสุภะที่ขาดจากกันอย่างน่าเกลียด คำว่า วิจฉิททกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ขาดตรงกลางตัว

๕. อธิบายวิกขายิตกอสุภะ

อสุภะที่สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นกัดกินโดยอาการต่าง ๆ ตรงนี้บ้างตรงนั้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขายิต** วิกฺขายิต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิกฺขายิตก** แปลว่า อสุภะที่สัตว์กัดกินโดยอาการต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขายิตก** แปลว่า อสุภะที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด คำว่า วิกขายิตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพเห็นปานดังนั้น

๖. อธิบายวิกขิตตกอสุภะ

อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่ ชื่อว่า **วิกฺขิตฺต** วิกฺขิตฺต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิกฺขิตฺตก** แปลว่า อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขิตฺตก** แปลว่า อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด คำว่า วิกขิตตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ทิ้งไว้ ณ ที่นั้น ๆ อย่างนี้ คือ มืออยู่ทางหนึ่ง เท้าอยู่ทางหนึ่ง ศีรษะอยู่ทางหนึ่ง

๗. อธิบายหตวิกขิตตกอสุภะ

อสุภะนั้นถูกฟันด้วย ทิ้งกระจายอยู่โดยนัยก่อนนั่นแลด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **หตวิกฺขิตฺตก** แปลว่า อสุภะที่ถูกฟันและทิ้งกระจายอยู่ คำว่า หตวิกขิตตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกฟันด้วยศัสตราที่องค์อวัยวะทั้งหลายโดยอาการดังกากบาท (ถูกฟันยับเหมือนรอยตีนกา) แล้วทิ้งกระจายอยู่โดยนัยดังกล่าวแล้ว

๘. อธิบายโลหิตกอสุภะ

อสุภะที่มีโลหิตเกลื่อนกลาดเรี่ยราดไป คือไหลออกตรงนี้บ้างตรงโน้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **โลหิตก** แปลว่า อสุภะที่มีโลหิต คำว่า โลหิตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่เปรอะเปื้อนไปด้วยโลหิตซึ่งไหลออกอยู่

๙. อธิบายปุฬุวกอสุภะ

หนอนทั้งหลายเรียกว่า **ปุฬุวา** หนอนทั้งหลายเกลื่อนกลาดอยู่ในอสุภะนั้น เหตุนั้น อสุภะนั้นจึงชื่อว่า **ปุฬุวก** แปลว่า อสุภะมีหนอนเกลื่อนกลาด คำว่า ปุฬุวกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหนอน

๑๐. อธิบายอัฏฐิกอสุภะ

อฏฺฐิ ศัพท์ที่แปลว่ากระดูกนั้นเอง ได้รูปเป็น **อฏฺฐิก** แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูก อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อฏฺฐิก** แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด คำว่า อัฏฐิกะ นี้เป็นชื่อของอสุภะที่เป็นกระดูกท่อนเดียวแม้ในโครงกระดูก

อนึ่ง คำทั้งหลายมีคำว่า **อุทฺธุมาตก** เป็นต้นนี้ เป็นชื่อของนิมิตทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยอุทธุมาตกอสุภะเป็นต้นเหล่านี้ก็ได้ เป็นชื่อของฌานทั้งหลายที่โยคีบุคคลได้แล้วในนิมิตทั้งหลายก็ได้

๑. วิธีเจริญอุทธุมาตกอสุภกัมมัฏฐาน

[๑๐๓] ในอสุภะ ๑๐ ประการนั้น โยคีบุคคลผู้ปรารถนาจะทำอุทธุมาตกนิมิตในร่างกายอันขึ้นพองให้บังเกิดขึ้นแล้วเจริญอุทธุมาตกฌาน พึงเข้าไปหาอาจารย์เรียนเอากัมมัฏฐานตามนัยดังกล่าวมาแล้วในปฐวีกสิณนั่นแล อันอาจารย์นั้นเมื่อจะบอกกัมมัฏฐานแก่โยคีบุคคลนั้นพึงบอกให้หมดทุกวิธีอย่างนี้คือ วิธีไปเพื่อต้องการดูอสุภนิมิต การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง การพิจารณาทางไปและทางมา ฝ่ายโยคีบุคคลครั้นเรียนเอาวิธีทุก ๆ อย่างเป็นอันดีแล้ว พึงเข้าไปยังเสนาสนะอันมีประการดังกล่าวแล้วในตอนต้น พึงแสวงหาอุทธุมาตกนิมิตอยู่เถิด

วิธีไปดูอสุภะ

[๑๐๔] ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลแสวงหาอุทธุมาตกนิมิตอยู่อย่างนั้น แม้ครั้นได้ยินคนทั้งหลายพูดกันว่า ร่างอสุภะที่ขึ้นพองทิ้งอยู่ที่ประตูบ้านชื่อโน้น ที่ปากดงชื่อโน้น ที่หนทางชื่อโน้น ที่เชิงภูเขาชื่อโน้น ที่โคนไม้ชื่อโน้น ที่ป่าช้าชื่อโน้น อย่าเพิ่งรีบไปโดยทันทีเหมือนคนแล่นไปโดยผิดท่า

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า ขึ้นชื่อว่าอสุภะนี้เป็นสิ่งอันมฤคร้ายซ่อนไว้ก็มี เป็นสิ่งอันอมนุษย์สิงอยู่ก็มี แม้อันตรายแห่งชีวิตจะพึงมีแก่โยคีบุคคลนั้นได้ในเพราะเหตุนั้น อนึ่ง ทางที่ไป ณ ที่แห่งอสุภนั้น ลางทีก็ผ่านประตูบ้าน ลางทีก็ผ่านท่าน้ำ ลางทีก็ผ่านปลายนาไป ณ ที่เช่นนั้น รูปอันเป็นวิสภาค (คือรูปอันเป็นข้าศึก) ก็มาสู่คลองจักษุ หรือร่างอสุภะนั้นเองแหละจะเป็นรูปวิสภาคเสียเอง จริงอยู่ ร่างของสตรีย่อมเป็นรูปวิสภาคของบุรุษ ร่างของบุรุษย่อมเป็นรูปวิสภาคของสตรี ร่างนี้นั้นอันตายแล้วไม่นาน ย่อมปรากฏโดยความเป็นของสวยงามได้อยู่ ด้วยเหตุนั้น แม้อันตรายแห่งพรหมจรรย์จะพึงมีแก่โยคีบุคคลนั้นได้ แต่ถ้าโยคีบุคคลมั่นใจตนเองว่าสำหรับโยคีบุคคลเช่นอย่างข้าพเจ้า อสุภะนี้ไม่เป็นสิ่งที่น่าหนักใจ เมื่อโยคีบุคคลมั่นใจตนเองได้อย่างนี้ ก็พึงไปเถิด

[๑๐๕] ก็แหละ เมื่อจะไปนั้น พึงเรียนแด่พระสังฆเถระหรือพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงรูปใดรูปหนึ่งแล้วจึงไป เพราะเหตุไร ? เพราะถ้าโยคีบุคคลนั้นถูกอนิฏฐารมณ์คือรูปและเสียงของอมนุษย์ สีหะ และเสือเป็นต้นครอบงำ ณ ที่สุสาน ถึงกับ

องค์อวัยวะสั่นระทวย หรืออาหารที่บริโภคแล้วไม่อยู่ท้อง หรือต้องอาพาธอย่างอื่น แต่นั้นพระสังฆเถระหรือพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงที่เธอเรียนแล้วนั้น จำทำหน้าที่รักษาบาตรและจีวรในวิหารไว้ให้ หรือจักส่งภิกษุหนุ่มหรือสามเณรทั้งหลายไปช่วยปฏิบัติภิกษุนั้น อีกประการหนึ่ง โจรทั้งหลายทั้งที่ลงมือทำการแล้วทั้งที่ยังไม่ลงมือทำการสำคัญเห็นว่า ขึ้นชื่อว่าสุสานย่อมเป็นสถานที่ปราศจากความระแวงจึงมาชุมนุมกัน ครั้นพวกมนุษย์ติดตามมาทันเข้า จึงทิ้งสิ่งของไว้ใกล้ ๆ กับภิกษุแล้วพากันหลบหนีไป พวกมนุษย์พูดว่าพวกเราเห็นโจรพร้อมทั้งของกลางดังนี้ แล้วจึงจับภิกษุทำการทรมาน แต่นั้นพระสังฆเถระหรือภิกษุผู้มีชื่อเสียงนั้นจะบอกมนุษย์เหล่านั้นให้เข้าใจว่า ท่านทั้งหลายอย่าได้เบียดเบียนภิกษุนี้เลย ภิกษุนี้บอกแก่อาตมาแล้วจึงไปด้วยการงานสิ่งนี้ ดังนี้ แล้วจักทำความสวัสดิภาพให้แก่เธอ นี้คืออานิสงส์ในการเรียนบอกแล้วจึงไป

เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลเรียนบอกแก่ภิกษุผู้มีประการดังกล่าวแล้ว เป็นผู้มีความกระหยิ่มใจเกิดขึ้นในอันที่จะเห็นอสุภนิมิต จึงไปด้วยความปีติและโสมนัส มีอาการเหมือนกษัตริย์เสด็จไปสู่สถานที่ราชาภิเษก เหมือนคนบูชายัญไปสู่โรงบูชายัญ แหละหรือเหมือนคนไร้ทรัพย์ไปสู่สถานที่ฝังขุมทรัพย์ ครั้นโยคีบุคคลทำปีติและโสมนัสให้เกิดขึ้นโดยทำนองดังพรรณนามาอย่างนี้แล้ว พึงไปโดยวิธีที่พรรณนาไว้ในอรรถกถาทั้งหลายนั้นเถิด จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์พรรณนาเรื่องนี้ไว้ดังต่อไปนี้

วิธีไปดูอสุภะตามนัยอรรถกถา

โยคีบุคคลเมื่อเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองแล้วจึงไปอย่างเดียวดาย ไม่มีเพื่อน โดยมีสติอันตั้งมั่นไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบไปข้างนอก พิจารณาดูทางไปและทางมาอยู่ ณ ตำบลใด มีอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพอง ซึ่งทอดทิ้งไว้ ณ ตำบลนั้น โยคีบุคคลย่อมทำก้อนหิน จอมปลวก ต้นไม้ กอไม้หรือเครือไม้ให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน ครั้นทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกันแล้ว ย่อมกำหนดอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองโดยภาวะที่เป็นเองคือ โดยสีบ้าง โดยเพศบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยทิศบ้าง โดยโอกาสบ้าง โดยปริจเฉทบ้าง โดยที่ต่อ โดยช่อง โดยที่เว้า โดยที่นูน โดยรอบ ๆ โยคีบุคคลนั้นย่อมทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนถือเอาดีแล้ว ย่อมทรงจำซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นสิ่ง

อันตนทรงจำดีแล้วย่อมกำหนดซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนกำหนดดีแล้ว โยคีบุคคลนั้นครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนถือเอาดีแล้ว ทรงจำให้เป็นสิ่งอันตนทรงจำดีแล้ว กำหนดให้เป็นสิ่งอันตนกำหนดดีแล้วจึงไปอย่างเดียวดาย ไม่มีเพื่อน โดยมีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบไปข้างนอกพิจารณาดูทางไปและทางมาอยู่ โยคีบุคคลนั้นแม้เมื่อจะเดินจงกรม ก็อธิษฐานจงกรมอันเป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองเท่านั้น แม้เมื่อจะนั่งก็ปูลาดอาสนะที่เป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองเท่านั้น

ถาม - การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ ๆ มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ - การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ ๆ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ มีความไม่หลงเป็นอานิสงส์

ถาม - การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ - การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง มีอันผูกพันจิตไว้เป็นประโยชน์ มีอันผูกพันจิตไว้เป็นอานิสงส์

ถาม - การพิจารณาดูทางไปและทางมา มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ - การพิจารณาดูทางไปและทางมา มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์ มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นอานิสงส์

โยคีบุคคลนั้นเป็นผู้มีปกติมองเห็นอานิสงส์ เป็นผู้มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะ เข้าไปตั้งความเคารพไว้ ประพฤติให้เป็นที่รักอย่างสนิทอยู่ ย่อมผูกพันจิตไว้ในอารมณ์นั้นว่า เราจักหลุดพ้นจากชราทุกข์และมรณทุกข์ด้วยข้อปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้ โยคีบุคคลนั้นสงัดแน่นอนแล้วจากกามทั้งหลายนั่นเทียว ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ปฐมฌานประเภทรูปาวจรกุศลย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ธรรมเครื่องอยู่อันเป็นทิพย์ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว และบุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยภาวนาย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรุลแล้ว ฉะนี้

วัตรแห่งการไปเยี่ยมป่าช้า

[๑๐๖] เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ใดจะไปเยี่ยมดูป่าช้า เพื่อสำรวมจิต โยคีบุคคลผู้นั้นจงตีระฆังยังคณะให้ประชุมกันเสียก่อนแล้วจึงไป ก็แหละ อันโยคีบุคคลพึงเป็นผู้มีกัมมัฏฐานเป็นประธาน ไปอย่างเดียวดาย ไม่มีเพื่อน ไม่ทอดทิ้งมูลกัมมัฏฐาน เป็นผู้มนสิการถึงมูลกัมมัฏฐานนั้นไปพลาง ถือเอาไม้ค้อนหรือไม้เท้าไปด้วย เพื่อป้องกันอันตรายอันจะเกิดจากสุนัขเป็นต้นที่ป่าช้า ทำสติไว้ไม่ให้หลงลืม โดยการยังความเป็นผู้มีสติตั้งมั่นด้วยดีให้ถึงพร้อม เป็นผู้มีใจไม่แลบออกไปข้างนอก โดยที่ทำอินทรีย์ทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖ ให้ถึงซึ่งความตั้งอยู่ภายใน

เมื่อจะออกจากวัดไปนั้นเล่า พึงสังเกตประตูไว้ว่า เราออกไปโดยทางประตูโน้นในทิศโน้น แต่นั้นพึงกำหนดทางที่ตนไปไว้ว่า ทางนี้ตรงไปทิศปราจีน ทางนี้ตรงไปทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศทักษิณ หรือตรงไปยังทิศเฉียง อนึ่ง ณ ที่ตรงนี้ไปทางซ้าย ณ ที่ตรงนี้ไปทางขวา แหละ ณ ที่ตรงนี้แห่งอสุภะนั้นมีก้อนหิน ณ ที่ตรงนี้มีจอมปลวก ณ ที่ตรงนี้มีต้นไม้ ณ ที่ตรงนี้มีกอไม้ ณ ที่ตรงนี้มีเครือไม้ อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดทางไปโดยอาการอย่างนี้ ไปสู่สถานที่แห่งนิมิตเถิด อนึ่ง อย่าไปทวนลม เพราะเมื่อไปทวนลม กลิ่นศพจะกระทบฆานปสาทแล้วพึงทำเยื่อสมองให้อักเสบก็ได้ จะพึงทำให้อาเจียนก็ได้ จะพึงทำให้เกิดความร้อนใจว่า เรามายังที่ทิ้งศพเห็นปานฉะนี้ได้ ก็ได้ เพราะเหตุฉะนั้น โยคีบุคคลพึงเว้นทางทวนลมแล้วไปทางตามลมเถิด ถ้าไม่สามารถที่จะไปโดยทางตามลมได้ เพราะมีภูเขา เหว ก้อนหิน รั้ว หนาม น้ำและหล่มกั้นอยู่ในระหว่าง พึงเอาชายจีวรปิดจมูกไปเถิด นี้เป็นวัตรของการไปแห่งโยคีบุคคลนั้น

วิธียืนดูอสุภะ

[๑๐๗] ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้ไปถึงโดยอาการอย่างนี้แล้ว อย่าเพิ่งดูอสุภนิมิตโดยทันที พึงกำหนดทิศทั้งหลายเสียก่อน เพราะเมื่อยืนอยู่ ณ ส่วนแห่งทิศอันหนึ่ง อารมณ์ย่อมไม่ปรากฏแจ้งชัด ทั้งจิตก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรแก่การงาน เพราะเหตุนั้น พึงเว้นส่วนแห่งทิศนั้นเสีย เมื่อยืนอยู่ ณ ส่วนแห่งทิศใด อารมณ์ย่อมปรากฏแจ้งชัด ทั้งจิตก็เป็นสิ่งที่ควรแก่การงาน พึงยืนอยู่ ณ ส่วนแห่งทิศนั้น อนึ่ง พึงเลี่ยงทิศทวนลมและทิศตามลมเสียด้วย เพราะเมื่อยืนอยู่ ณ ทิศทวนลมถูกกลิ่นศพ

รบกวนเข้า จิตก็จะวิ่งพล่านไป เมื่อยืนอยู่ ณ ทิศตามลม ถ้ามีพวกอมนุษย์สิงอยู่ ณ อสุภะนั้น มันก็จะโกรธเอาแล้วทำความฉิบหายให้ เพราะเหตุนั้น ไม่พึงยืน ณ ทิศทวนลมให้มากนัก โดยเลี่ยงไปเสียเล็กน้อย

อันโยคีบุคคลแม้เมื่อยืนอยู่โดยประการดังพรรณนานั้น ก็อย่ายืน ณ ที่ไกลเกินไป ณ ที่ใกล้เกินไป อย่ายืนค่อนไปทางเท้า หรือค่อนไปทางศีรษะ เพราะเมื่อยืนไกลเกินไปอารมณ์ย่อมจะไม่แจ้งชัด เมื่อยืนใกล้เกินไปความกลัวก็จะเกิดขึ้น เมื่อยืนค่อนไปทางเท้าหรือค่อนไปทางศีรษะ อสุภะก็จะไม่ปรากฏอย่างสม่ำเสมอทั่วทั้งหมด เพราะเหตุนั้นโยคีบุคคลพึงยืนอยู่ตรงส่วนกลางตัว อันเป็นที่สะดวกสำหรับผู้ดูอสุภะ ไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไป

จำเครื่องหมายต่าง ๆ โดยรอบอสุภะ

[๑๐๘] อันโยคีบุคคล ครั้นยืนอยู่อย่างนี้แล้ว พึงสังเกตเครื่องหมายทั้งหลายโดยรอบ ๆ ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า **โยคีบุคคลย่อมทำก้อนหิน... หรือเครือไม้ ณ ตำบลนั้นให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน** ในข้อนั้นมีวิธีสังเกตดังต่อไปนี้ ถ้าในคลองจักษุโดยรอบแห่งนิมิตนั้นมีก้อนหิน พึงกำหนดก้อนหินนั้นว่า ก้อนหินนี้สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำ หรือขาว ยาวหรือกลม แต่นั้นพึงสังเกตได้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นก้อนหิน นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นก้อนหิน ถ้ามีจอมปลวก พึงกำหนดแม้จอมปลวกนั้นว่า จอมปลวกนี้สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำหรือขาว ยาวหรือกลม แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นจอมปลวก นี้เป็นอสุภนิมิต ถ้ามีต้นไม้ พึงกำหนดแม้ต้นไม้นั้นว่า ต้นไม้นี้เป็นต้นโพธิ์ใบหรือเป็นต้นนิโครธ เป็นต้นเต็งรังหรือต้นมะขวิด เป็นต้นสูงหรือต้นต่ำ เป็นต้นเล็กหรือต้นใหญ่ แดง ดำหรือขาว แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นต้นไม้ นี้เป็นอสุภนิมิต ถ้ามีกอไม้ พึงกำหนดแม้กอไม้นั้นว่า กอไม้นี้ เป็นกอเป้งหรือกอเล็บเหยี่ยว เป็นกอพุดหรือกอว่านหางช้าง เป็นกอสูงหรือกอต่ำ เป็นกอเล็กหรือกอใหญ่ แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นกอไม้ นี้เป็นอสุภนิมิต ถ้ามีเครือไม้ พึงกำหนดแม้เครือไม้นั้นว่า เครือไม้นี้ เป็นเครือน้ำเต้าหรือเป็นเครือฟัก เป็นเครือหญ้านางหรือเครือกระพังโหม หรือเป็นเครือหัวด้วน แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นเครือไม้ นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นเครือไม้ ฉะนี้

[๑๐๙] ส่วนคำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ย่อมทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ย่อมทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน** ดังนั้น คำนั้นรวมลงในการกระทำซึ่งเครื่องหมายมีก้อนหินเป็นต้นนี้นั่นแล เพราะเมื่อโยคีบุคคลกำหนดอยู่บ่อย ๆ ย่อมชื่อว่ากระทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน เมื่อกำหนดย่น ๒ อันเข้าด้วยกันอย่างนี้ว่า นี้เป็นก้อนหิน นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นก้อนหิน ดังนี้ชื่อว่า ย่อมทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน

ก็แหละ ครั้นโยคีบุคคลทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน และทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกันอย่างนี้แล้ว เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ย่อมกำหนดโดยภาวะที่เป็นเอง** ดังนี้ ภาวะที่เป็นเองคือความไม่สาธารณะแก่สิ่งอื่น ความเป็นตัวของตัว ได้แก่ความขึ้นพองของอสุภะนั้น อันใด พึงมนสิการโดยภาวะที่เป็นเองอันนั้น อธิบายว่า พึงกำหนดโดยภาวะของตน โดยรสของตนอย่างนี้ คือ **ความอืด ความขึ้นพอง**

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง

[๑๑๐] ครั้นโยคีบุคคลกำหนดได้โดยประการอย่างนี้แล้ว พึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง คือ โดยสี ๑ โดยเพศ ๑ โดยสัณฐาน ๑ โดยทิศ ๑ โดยโอกาส ๑ โดยปริจเฉท ๑

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่างนั้น ถือเอาอย่างไร ?

อธิบายว่า อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนด **โดยสี** ว่า ร่างนี้ของคนผิวดำ ร่างนี้ของคนผิวขาว ร่างนี้ของคนผิว ๒ สี

อนึ่ง **โดยเพศ** อย่ากำหนดว่าเพศหญิงหรือเพศชาย พึงกำหนดว่า ร่างนี้ของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย ร่างนี้ของคนที่ตั้งอยู่ในมัชฌิมวัย หรือร่างนี้ของคนที่ตั้งอยู่ในปัจฉิมวัย

โดยสัญฐาน พึงกำหนดด้วยสามารถแห่งสัณฐานของอสุภะที่ขึ้นพองนั่นแหละว่า นี้เป็นสัณฐานศีรษะ นี้เป็นสัณฐานคอ นี้เป็นสัณฐานมือ นี้เป็นสัณฐานท้อง นี้เป็นสันฐานสะดือ นี้เป็นสัณฐานสะเอว นี้เป็นสัณฐานขาอ่อน นี้เป็นสัณฐานแข้ง นี้เป็นสัณฐานเท้าของอสุภะที่ขึ้นพองนั้น

อนึ่ง **โดยทิศ** พึงกำหนดว่า ในร่างนี้มีทิศ ๒ ทิศ คือทิศเบื้องต่ำตั้งแต่สะดือลงมา ทิศเบื้องสูงตั้งแต่สะดือขึ้นไป อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า เรายืนอยู่ในทิศนี้ อสุภนิมิตอยู่ในทิศนี้

อนึ่ง **โดยโอกาส** พึงกำหนดว่า มือทั้ง ๒ อยู่ ณ โอกาสตรงนี้ เท้าทั้ง ๒ อยู่ ณ โอกาสตรงนี้ ศีรษะอยู่ ณ โอกาสตรงนี้ กลางตัวอยู่ ณ โอกาสตรงนี้ อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่าเรายืนอยู่ ณ โอกาสนี้ อสุภนิมิตอยู่ ณ โอกาสนี้

โดยปริจเฉท พึงกำหนดว่า ร่างนี้เบื้องต่ำแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องบนแต่ปลายผมลงมา เบื้องขวางกำหนดด้วยหนัง และในฐานะตามที่กำหนดนั้นเต็มไปด้วยศพ ๓๒ ศพนั่นเทียว อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า นี้เป็นตอนมือ นี้เป็นตอนเท้า นี้เป็นตอนศีรษะ นี้เป็นตอนกลางตัว แห่งอสุภะที่ขึ้นพองนั่นเทียว แหละหรือตนถือเอาฐานะได้ประมาณเท่าใด พึงกำหนดถือเอาฐานะเท่านั้นนั่นแลว่า ร่างเช่นนี้นี้เป็นอสุภะที่ขึ้นพอง

อนึ่ง ร่างของสตรีย่อมไม่ควรแก่บุรุษ หรือร่างของบุรุษย่อมไม่ควรแก่สตรี ในร่างที่มีส่วนขัดกันอารมณ์ย่อมไม่ปรากฏ มีแต่จะเป็นปัจจัยแก่ความกวัดแกว่งไปเท่านั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถามัชฌิมนิกายว่า จริงอยู่ สตรีแม้จะเป็นร่างอันน่าเกลียดแล้วก็ตาม ก็ยังครอบงำจิตของบุรุษไว้ได้[๑] ดังนี้ เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลพึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง ดังพรรณนามาแล้วนั้น เฉพาะแต่ในร่างที่มีส่วนเข้ากันได้เท่านั้น

[๑๑๑] ก็แหละ กุลบุตรใดมีกัมมัฏฐานอันได้ส้องเสพไว้แล้วในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน มีธุดงค์อันบริหารแล้ว มีมหาภูตรูปอันย่ำยีแล้ว มีสังขารอันได้กำหนดรู้แล้ว มีนามรูปอันกำหนดแยกแล้ว มีความสำคัญว่าสัตว์อันได้เพิกถอนแล้ว มีสมณธรรมอันได้บำเพ็ญแล้ว มีวาสนาอันได้อบรมแล้ว มีภาวนาอันได้เจริญแล้ว ในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน ผู้มีพืช มีญาณอันยอดยิ่ง มีกิเลสน้อย ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏแก่กุลบุตรนั้น ตรงฐานะที่มองดูแล้วมองดูแล้วนั่นแล ถ้าหากว่าปฏิภาคนิมิตไม่ปรากฏด้วยอาการอย่างนี้ แต่นั้นก็จะปรากฏโดยการถือเอานิมิตด้วยอาการ ๖ อย่างดังพรรณนามา

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๕๕/๙๖

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๕ อย่าง

ก็แหละ แม้จะได้ถือเอานิมิตด้วยอาการ ๖ อย่างดังพรรณนาแล้วนั้น ปฏิภาคนิมิตก็ไม่ปรากฏแก่โยคีบุคคลใด อันโยคีบุคคลนั้นพึงถือเอานิมิตด้วยอาการ ๕ อย่าง แม้ต่อไปอีก คือ โดยที่ต่อ ๑ โดยช่อง ๑ โดยที่เว้า ๑ โดยที่นูน ๑ โดยรอบ ๆ ๑

[๑๑๒] ในอาการ ๕ อย่างนั้น คำว่า **โดยที่ต่อ** คือโดยที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง

ถาม - ก็แหละ ในอสุภะที่ขึ้นพองจักกำหนดที่ต่อ ๑๘๐ แห่งอย่างไร ?

ตอบ - เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดโดยที่ต่อด้วยสามารถแห่งที่ต่อใหญ่ ๆ ๑๔ แห่ง อย่างนี้คือ ที่ต่อข้อมือขวา ๓ แห่ง ที่ต่อข้อมือซ้าย ๓ แห่ง ที่ต่อเท้าขวา ๓ แห่ง ที่ต่อเท้าซ้าย ๓ แห่ง ที่ต่อคอ ๑ แห่ง ที่ต่อสะเอว ๑ แห่ง

คำว่า **โดยช่อง** ความว่า พึงกำหนดโดยช่องอย่างนี้คือ ช่องมือ ช่องเท้า ช่องท้อง ช่องหู ชื่อว่าช่อง แม้นัยน์ตาทั้ง ๒ ที่หลับหรือลืมและปากที่ปิดหรือเปิดก็พึงกำหนดได้

คำว่า **โดยที่เว้า** ความว่า ที่ ๆ เว้าในร่างศพอันใด ได้แก่ เบ้าตา ภายในปากหรือหลุมคอ พึงกำหนดที่ ๆ เว้านั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า เราอยู่ ณ ที่ลุ่ม ร่างศพอยู่ ณ ที่ดอน

คำว่า **โดยที่นูน** ความว่า ที่ ๆ นูนในร่างศพอันใด ได้แก่ หัวเข่า หน้าอก หรือหน้าผาก พึงกำหนดที่ ๆ นูนนั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า เราอยู่ ณ ที่ดอน ร่างศพอยู่ ณ ที่ลุ่ม

คำว่า **โดยรอบ ๆ** ความว่า พึงกำหนดร่างศพทั้งหมดโดยรอบ ๆ คือส่องญาณไปในร่างศพทั้งสิ้นแล้ว ที่ตรงไหนปรากฏแจ่มชัด พึงตั้งจิตไว้ ณ ที่ตรงนั้นว่า **อุทฺธุมาตกํ - อุทฺธุมาตกํ** หรือว่า **อสุภะที่ขึ้นพอง - อสุภะที่ขึ้นพอง** ฉะนี้

ถ้าปฏิภาคนิมิตยังไม่ปรากฏแม้ด้วยการกำหนดอย่างนี้ ตรงที่สุดแห่งท้องย่อมเป็นสิ่งที่ขึ้นพองมากกว่า โยคีบุคคลพึงตั้งจิตไว้ ณ ที่ตรงที่สุดแห่งท้องนั้น โดยบริกรรมว่า **อุทฺธุมาตกํ - อุทฺธุมาตกํ** หรือว่า **อสุภะที่ขึ้นพอง - อสุภะที่ขึ้นพอง** ฉะนี้

ได้อุคคหนิมิต

[๑๑๓] บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำทั้งหลายมีคำว่า **โยคีบุคคลนั้นย่อมกระทำซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดีแล้ว** เป็นต้น ดังต่อไปนี้

อันโยคีบุคคลนั้นพึงถือเอานิมิตด้วยดีตรงที่ร่างศพนั้น ด้วยสามารถแห่งการถือเอานิมิตตามที่กล่าวมาแล้ว พึงนึกทำสติให้ปรากฏด้วยดี พึงทำอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ ใคร่ครวญและกำหนดให้ดีนั่นเทียว พึงยืนหรือนั่งอยู่ตรงที่ไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไปแต่ร่างศพ ลืมตาขึ้นดูจับเอานิมิต พึงลืมตาดู หลับตานึก ร้อยครั้ง พันครั้ง โดยบริกรรมว่า **อสุภะขึ้นพองน่าเกลียด อสุภะขึ้นพองน่าเกลียด** เมื่อทำอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ เข้า **อุคคหนิมิต** ก็จะเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้ว

ถาม - อุคคหนิมิตย่อมเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้วเมื่อไร ?

ตอบ - กาลใด เมื่อโยคีบุคคลลืมตาดูและหลับตานึกอยู่นั้น นิมิตมาสู่คลองจักษุเป็นเสมือนอันเดียวกัน กาลนั้น ชื่อว่าอุคคหนิมิตเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้ว

กลับจากป่าช้า

โยคีบุคคลนั้น ครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดีแล้ว ใคร่ครวญนิมิตนั้นให้เป็นอันใคร่ครวญด้วยดีแล้ว กำหนดนิมิตนั้นให้เป็นอันกำหนดด้วยดีแล้ว โดยประการดังกล่าวมา ถ้าไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งที่สุดแห่งภาวนา ณ ตรงที่อาสนะนั้นนั่นแล ลำดับนั้น อันโยคีบุคคลนั้นพึงเป็นผู้เดียวดาย ไม่มีเพื่อนสอง โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในเวลามานั่นเทียว มนสิการถึงกัมมัฏฐานนั้นนั่นแหละ พึงทำสติให้ปรากฏด้วยดี มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบออกไปข้างนอก เดินไปสู่เสนาสนะของตนนั่นเถิด

กำหนดทางมาเป็นต้น

อนึ่ง เมื่อจะออกจากป่าช้านั้น โยคีบุคคลพึงกำหนดทางมาไว้ว่า เราออกมาโดยทางใด ทางนี้ตรงไปสู่ทิศปราจีน หรือทางนี้ตรงไปสู่ทิศปัจฉิม ทิศอุดร หรือทิศทักษิณหรือทางนี้ตรงไปสู่ทิศเฉียง แหละ ณ สถานที่ตรงนี้ไปทางซ้าย ณ สถานที่ตรง

นี้ไปทางขวา อนึ่ง ณ สถานที่ตรงนี้แห่งอุทธุมาตกอสุภะนั้นมีก้อนหิน ณ สถานที่ตรงนี้มีจอมปลวก ณ สถานที่ตรงนี้มีต้นไม้ ณ สถานที่ตรงนี้มีกอไม้ ณ สถานที่ตรงนี้มีเครือไม้ อันโยคีบุคคลกำหนดทางมาอย่างนี้มาถึงสถานที่แล้ว แม้เมื่อจะเดินจงกรม พึงอธิษฐานจงกรมอันเป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตนั้นนั่นเทียว อธิบายว่าพึงเดินจงกรม ณ ภูมิประเทศอันผินหน้าสู่ทิศแห่งอสุภนิมิต เมื่อจะนั่งก็พึงปูลาดแม้อาสนะที่เป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตนั้นนั่นเทียว ก็แหละ ถ้า ณ ทิศนั้นมีบ่อน้ำ เหว ต้นไม้ รั้ว หรือเปือกตมกั้นอยู่ ไม่สามารถที่จะเดินจงกรมตรงภูมิประเทศอันผินหน้าสู่ทิศแห่งอสุภนิมิตนั้นได้ แม้อาสนะก็ไม่อาจปูลาดได้เพราะไม่มีโอกาส ไม่ต้องเหลียวไปดูทิศนั้นก็ได้ พึงเดินจงกรมและนั่ง ณ ที่อันสมควรแก่โอกาสนั้นเถิด แต่ต้องทำจิตให้มุ่งหน้าตรงไปสู่ทิศแห่งอสุภะนั้นให้จงได้

อธิบายข้อความว่ามีความไม่หลงเป็นประโยชน์เป็นต้น

[๑๑๔] บรรดาปัญหาทั้งหลายมีอาทิว่า การกำหนดนิมิตโดยรอบ ๆ มีอะไรเป็นประโยชน์ บัดนี้จะอธิบายในคำวิสัชนาข้อว่า มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ เป็นต้น ดังต่อไปนี้:-

ก็เมื่อโยคีบุคคลใดไปยังสถานที่แห่งนิมิตที่ขึ้นพอง ในเวลาอันไม่สมควรทำความกำหนดนิมิตโดยรอบ ๆ แล้วลืมตาดูเพื่อจับนิมิตอยู่นั่นแล ร่างศพนั้นจะปรากฏเป็นเหมือนลุกขึ้นยืน เหมือนจะมาทับ แหละเหมือนติดตามไป โยคีบุคคลนั้น ครั้นเห็นอารมณ์อันน่ากลัวน่าหวาดเสียวนั้นแล้ว ก็จะเป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่านเหมือนจะเป็นบ้า ย่อมจะถึงความกลัวความสะดุ้งหวาดเสียวความขนพอง เพราะว่า ในบรรดาอารมณ์กัมมัฏฐาน ๓๘ อย่างที่ท่านจำแนกไว้ในพระบาลี อารมณ์อื่น ๆ ที่จะเป็นอารมณ์น่ากลัวเห็นปานฉะนี้ย่อมไม่มี เพราะในกัมมัฏฐานบทนี้โยคีบุคคลชื่อว่าเป็นผู้หมุนหนีออกจากฌาน เพราะเหตุไร ? เพราะกัมมัฏฐานนี้เป็นอารมณ์ที่น่ากลัวอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนั้นอันโยคีบุคคลนั้นพึงยั้งใจไว้ทำสติให้ปรากฏด้วยดีแล้วพึงบรรเทาความหวาดเสียว โดยตระหนักว่า ร่างของคนตายแล้วที่จะลุกขึ้นมาติดตามหามีไม่ จริงอยู่ ถ้าก้อนหินหรือเครือไม้ที่อยู่ใกล้แห่งอสุภนิมิตนี้นั้น จะพึงเดินมาได้แม้ร่างศพก็จะพึงเดินมาได้ แท้จริงก้อนหินหรือเครือไม้นั้นย่อมเดินมาไม่ได้ ฉันใด แม้ร่างศพก็เดินมาไม่ได้ ฉันนั้น

อนึ่ง อาการที่ปรากฏแก่เธอนี้ มันเกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นแดนเกิด กัมมัฏฐานจะปรากฏแก่เธอในวันนี้ เธออย่ากลัวเลย ภิกษุ ครั้นแล้ว พึงยังความร่าเริงให้เกิดขึ้น พึงยังจิตให้คิดไปในอสุภนิมิตนั้นนั่นเถิด โยคีบุคคลนั้นจะบรรลุถึงซึ่งคุณธรรมอันพิเศษด้วยวิธีดังที่พรรณนามานี้ คำว่า การกำหนดนิมิตโดยรอบ ๆ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์นั้น ท่านกล่าวหมายเอาอรรถาธิบายนี้

ประโยชน์แห่งการถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลทำการถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่างให้สำเร็จอยู่ ชื่อว่าผูกกัมมัฏฐานไว้ เป็นความจริง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น เพราะมีการลืมตาดูของโยคีบุคคลนั้นเป็นปัจจัย เมื่อโยคีบุคคลนั้นทำภาวนาจิตให้เป็นไปในอุคคหนิมิตนั้นอยู่ ปฏิภาคนิมิตจะเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลทำภาวนาจิตให้เป็นไปในปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ ก็จะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาฌาน โยคีบุคคลดำรงตนอยู่ในอัปปนาฌานแล้ว เจริญวิปัสสนาต่อไป ก็จะทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัต ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่างมีอันผูกพันจิตไว้เป็นประโยชน์** ฉะนี้

ประโยชน์แห่งการพิจารณาทางไปทางมา

[๑๑๕] ก็แหละ ในคำว่า **การพิจารณาทางไปและทางมามีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์** นี้นั้น มีอธิบายว่า การพิจารณาทางไปและทางมาอันใดที่ท่านกล่าวไว้แล้ว การพิจารณานั้นมีอันทำวิถีแห่งพระกัมมัฏฐานให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์ อธิบายว่า ถ้าภิกษุนี้รับเอาพระกัมมัฏฐานแล้วเดินมาอยู่ ใคร ๆ ถามถึงวันว่า วันนี้ดิถีเท่าไร ขอรับก็ดี ถามปัญหาก็ดี กระทำการปฏิสันถารก็ดี ในระหว่างทาง เธอจะนิ่งแล้วไปเสียโดยถือว่า เราเป็นผู้ปฏิบัติพระกัมมัฏฐาน ดังนี้หาควรไม่ ต้องบอกวัน ต้องแก้ปัญหา ถ้าไม่ทราบก็ต้องบอกว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบ ต้องทำการปฏิสันถารอันเป็นธรรม เมื่อโยคีบุคคลทำอยู่อย่างนี้ อุคคหนิมิตซึ่งเป็นนิมิตที่ยังอ่อนก็จักเสื่อมไปเสีย ถึงแม้อุคคหนิมิตนั้นจะเสื่อมไปก็ตาม เมื่อถูกถามถึงวันนี้ก็จำที่จะต้องบอกโดยแท้ เมื่อไม่ทราบปัญหาก็จะต้องบอกว่าไม่ทราบ เมื่อทราบอยู่แม้จะตอบโดยเอกเทศก็ควร แม้การปฏิสันถารก็จำต้องทำ อนึ่ง ครั้นเห็นภิกษุ

อาคันตุกะแล้วก็ต้องทำการปฏิสันถารต่อภิกษุอาคันตุกะด้วย จำต้องบำเพ็ญวัตรทั้งหลายในคัมภีร์ขันธกะทุกอย่างแม้ที่เหลือ เช่น วัตรในลานพระเจีดย์ วัตรในลานพระศรีมหาโพธิ์ วัตรในอุโปสถาคาร วัตรในโรงฉัน วัตรในเรือนไฟ อาจริยวัตร อุปัชฌายวัตร อาคันตุกวัตร และคมิกวัตร เป็นต้น แม้เมื่อภิกษุนั้นมามัวบำเพ็ญวัตรเหล่านั้นอยู่ นิมิตที่อ่อนนั้นก็จักเสื่อมไปเสีย แม้เมื่อโยคีบุคคลนั้นมีความประสงค์จะไปด้วยคิดว่า เราจักไปถือเอานิมิตอีก ก็ไม่สามารถที่จะเข้าไปในป่าช้าได้ เพราะอันพวกอมนุษย์หรือพวกสัตว์ร้ายเข้ากีดกันเสียแล้ว หรือมิฉะนั้น นิมิตก็กลับกลายไปแล้ว จริงอยู่ อสุภะที่ขึ้นพองดำรงอยู่ได้เพียงวันเดียวหรือสองวันเท่านั้น ก็จะถึงซึ่งภาวะเป็นอสุภะมีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ เป็นต้นไป ในบรรดากัมมัฏฐานทั้งหมด ที่ชื่อว่ากัมมัฏฐานอันหาได้ยากเสมอด้วยกัมมัฏฐานบทนี้ หามีไม่ เพราะเหตุนั้น เมื่อนิมิตเสื่อมไปแล้วอย่างนี้ อันภิกษุนั้นนั่งอยู่ ณ ที่พักกลางคืนหรือ ณ ที่พักกลางวันแล้ว พึงพิจารณาถึงทางไปและทางมาจนถึงที่นั่งคู้บัลลังก์อย่างนี้ว่า เราออกจากวัดไปโดยประตูชื่อนี้ เดินไปสู่ทางที่ตรงไปสู่ทิศโน้น ณ ที่ตรงโน้นจับเอาทางซ้าย ณ ที่ตรงโน้นจับเอาทางขวา ณ ที่โน้นแห่งอสุภนิมิตนั้นมีก้อนหิน ณ ที่ตรงโน้นมีจอมปลวก ต้นไม้ กอไม้หรือเครือไม้ชนิดใดชนิดหนึ่งเหล่านั้น ครั้นแล้วไปโดยทางนั้นได้เห็นอสุภะในที่ชื่อโน้น ณ ที่ตรงนั้นเรายืนผินหน้าไปสู่ทิศโน้น กำหนดนิมิตทั้งหลายโดยรอบอย่างนี้และอย่างนี้ จึงถือเอาอสุภนิมิตอย่างนี้ แล้วออกจากป่าช้าทางทิศโน้น กระทำกิจสิ่งนี้ตามทางเห็นปานนี้ แล้วมานั่งอยู่ ณ ที่ตรงนี้

เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาอยู่อย่างนี้ นิมิตนั้นก็จะปรากฏ คือ ย่อมปรากฏเหมือนวางไว้ข้างหน้า พระกัมมัฏฐานย่อมดำเนินไปสู่วิถีโดยอาการเดิมนั่นเทียว ด้วยเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า การพิจารณาทางไปและทางมา มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์ฉะนี้

ผูกจิตไว้ในอสุภนิมิต

[๑๑๖] บัดนี้ จะอธิบายในคำของอรรถกถาจารย์ข้อว่า **โยคีบุคคลเป็นผู้มีปกติมองเห็นอานิสงส์ เป็นผู้มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะ เข้าไปตั้งความเคารพไว้ ประพฤติให้เป็นที่รักอย่างสนิทอยู่ ย่อมผูกพันจิตไว้ในอารมณ์นั้น** ดังนี้ต่อไป

อันโยคีบุคคลพึงทำภาวนาจิตให้เป็นไปในอสุภที่ขึ้นพองอย่างน่าเกลียด ทำฌานให้บังเกิดแล้ว เจริญวิปัสสนาอันมีฌานเป็นปทัฏฐานอยู่ พึงเป็นผู้มีปกติมองเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า เราจักหลุดพ้นจากชราทุกข์และมรณทุกข์ด้วยข้อปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้

ก็แหละ เหมือนอย่างว่า บุรุษเข็ญใจได้แก้วมณีอันมีค่ามากแล้ว เป็นผู้มีความสำคัญในแก้วมณีนั้นเป็นรัตนะว่า เราได้สิ่งอันหาได้ด้วยยากแล้วหนอ จึงทำความเคารพให้เกิดแล้วประพฤติให้เป็นที่รัก ด้วยความรักอันกว้างขวาง พึงรักษาแก้วมณีนั้นไว้ ฉันใด อันโยคีบุคคลก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือเป็นผู้มีความสำคัญในอสุภนิมิตนั้นเป็นรัตนะว่า กัมมัฏฐานซึ่งหาได้ด้วยยากนี้เราได้แล้ว เป็นเช่นกับแก้วมณีที่มีค่ามากของบุรุษเข็ญใจ เพราะว่า ผู้เจริญจตุธาตุกัมมัฏฐาน ย่อมกำหนดมหาภูตรูปทั้ง ๔ ของตน ผู้เจริญอานาปานกัมมัฏฐาน ย่อมกำหนดลมที่นาสิกของตน ผู้เจริญกสิณกัมมัฏฐาน ทำรูปกสิณแล้วย่อมเจริญได้ตามความสบาย ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ กัมมัฏฐานทั้งหลายนอกนี้ ชื่อว่าเป็นสิ่งที่หาได้ด้วยง่าย ส่วนอุทธุมาตกอสุภกัมมัฏฐานนี้ดำรงสภาพอยู่ได้เพียงวันเดียวหรือสองวันเท่านั้น หลังจากนั้นไปย่อมถึงภาวะเป็นวินีลกอสุภกัมมัฏฐานเป็นต้น เพราะฉะนั้น กัมมัฏฐานที่หาได้ด้วยยากยิ่งไปกว่าอุทธุมาตกอสุภกัมมัฏฐานนี้ จึงไม่มี ฉะนี้แล้ว พึงเข้าไปตั้งความเคารพไว้ ประพฤติให้เป็นที่รักอย่างสนิท รักษานิมิตนั้นไว้ พึงผูกจิตไว้เสมอ ๆ ในอสุภนิมิตนั้น ทั้ง ณ ที่พักกลางคืนทั้ง ณ ที่พักกลางวันโดยบริกรรมว่า อสุภะขึ้นพองน่าเกลียด อสุภะขึ้นพองน่าเกลียด พึงนึกพึงมนสิการถึงนิมิตนั้นบ่อย ๆ พึงทำให้เป็นนิมิตอันความตรึกตะล่อมไว้แล้วอันวิตกตะล่อมไว้แล้ว

[๑๑๗] เมื่อโยคีบุคคลนั้นกระทำอยู่โดยประการดังกล่าวมา ปฏิภาคนิมิตย่อมบังเกิดขึ้น

ความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในอุทธุมาตกอสุภะนั้นความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒ ดังนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นสิ่งผิดรูปผิดร่าง น่าหวาดเสียว ดูน่าสะพรึงกลัว ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเหมือนคนมีองค์อวัยวะอ้วนพีที่กินอิ่มแล้วนอน

ละนิวรณ์ ๕ ได้พร้อมกับได้ปฏิภาคนิมิต

ในเวลาพร้อมกับได้ปฏิภาคนิมิตนั่นแล โยคีบุคคลนั้นย่อมละ**กามฉันทนิวรณ์**ได้ด้วยอำนาจวิกขัมภนประหาน เพราะไม่มนสิการถึงกามทั้งหลายอันเป็นภายนอก และแม้ **พยาปาทนิวรณ์** อันโยคีบุคคลนั้นก็ละได้ เพราะประหานความยินดีเสียได้นั่นเอง เหมือนละหนองเสียได้ก็เพราะละโลหิตฉะนั้น **ถีนมิทธนิวรณ์** เป็นอันโยคีบุคคลนั้นละได้เหมือนกัน เพราะเป็นผู้มีความเพียรปรารภแล้ว **อุทธัจจกุกกุจจ-นิวรณ์** ก็เป็นอันละได้ เพราะอำนาจประกอบด้วยธรรมอันสงบที่ไม่ทำความร้อนใจให้ **วิจิกิจฉานิวรณ์** ในศาสดาผู้แสดงข้อปฏิบัติก็ดี ในข้อปฏิบัติก็ดี ในผลแห่งการปฏิบัติก็ดี ก็เป็นอันละได้ เพราะคุณอันวิเศษที่บรรลุแล้วเป็นสภาพประจักษ์แจ้ง เป็นอันโยคีบุคคลนั้นละนิวรณ์ได้ครบทั้ง ๕ ด้วยประการฉะนี้

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ

อนึ่ง วิตก ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นไว้ในนิมิตนั้นนั่นแล วิจาร ทำกิจคือพิจารณานิมิตให้สำเร็จอยู่ เพราะมีอันได้การบรรลุคุณวิเศษเป็นปัจจัย ปีติ ย่อมปรากฏ เพราะปัสสัทธิสำเร็จแก่ผู้มีใจประกอบด้วยปีติ ปัสสัทธิ ย่อมปรากฏสุข ซึ่งมีปัสสัทธินั้นเป็นเหตุย่อมปรากฏ และเพราะจิตตสมาธิสำเร็จแก่ผู้ที่มีความสุข เอกัคคตาซึ่งมีความสุขเป็นเหตุย่อมปรากฏ เป็นอัน องค์ฌานทั้งหลาย ปรากฏเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ แม้อุปจารฌานอันเป็นเครื่องรองรับปฐมฌานก็บังเกิดแก่โยคีบุคคลนั้นในขณะพร้อมกันนั้นนั่นเทียว

อรรถาธิบายทุก ๆ อย่างตั้งแต่นี้ไปจนถึงอัปปนาฌาน และความสำเร็จเป็นวสีแห่งปฐมฌาน นักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่พรรณนาไว้แล้วในปฐวีกสิณนั่นเทอญ

อธิบายอสุภกัมมัฏฐานที่เหลือ ๙ อย่าง

[๑๑๘] ก็แหละ แม้ในอสุภกัมมัฏฐานทั้งหลายมีวินีลกอสุภะเป็นต้น หลังแต่อุทธุมาตกอสุภะนี้ไป ลักษณะอันใด ตั้งต้นแต่การไปดูอสุภะซึ่งท่านแสดงไว้โดยนัยมีอาทิว่า โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพอง จึงไปอย่างเดียวดายไม่มีเพื่อน โดยมีสติตั้งมั่น... ไปดังนี้ นักศึกษาพึงทราบลักษณะอันนั้นพร้อมทั้งวินิจฉัยและอธิบาย ตามนัยที่แสดงไว้แล้วนั่นแล เปลี่ยนเพียงแต่บทว่า **อุทฺธุมาตก**

ตรงที่อสุภะนั้น ๆ ไปตามอสุภนิมิตนั้น ๆ อย่างนี้ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิต **ชนิดที่มีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ ...** โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิต **ชนิดที่มีหนองไหลเยิ้ม** ฉะนี้

ส่วนอรรถาธิบายที่แปลกกัน ดังต่อไปนี้

๒. วิธีเจริญวินีลกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวินีลกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภะมีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ น่าเกลียด อสุภะมีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ น่าเกลียด** ดังนี้ แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นสีด่างพร้อยไป ส่วน**ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏโดยเป็นสีหนาทึบ

๓. วิธีเจริญวิปุพพกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวิปุพพกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภะมีหนองไหลเยิ้มน่าเกลียด อสุภะมีหนองไหลเยิ้มน่าเกลียด** ดังนี้ ก็แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นเหมือนหนองไหลอยู่ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่งไม่เคลื่อนที่

๔. วิธีเจริญวิจฉิททกอสุภกัมมัฏฐาน

อสุภะที่ขาดเป็นท่อน จะหาได้ก็ตรงที่บริเวณสนามรบ ที่ดงโจร ที่สุสาน หรือที่ที่พระราชาทรงรับสั่งให้ประหารพวกโจร มิฉะนั้นก็ตรงสถานที่ที่คนถูกพวกสีหะและเสือกัดขาดไว้ เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลไปยังสถานที่เห็นปานดังนั้นแล้ว ถ้าแม้ว่าอสุภะที่ขาดเป็นท่อนซึ่งตกอยู่ในทิศต่าง ๆ มาถึงคลองจักษุได้ด้วยอาวัชชนจิตอันเดียว ข้อนี้นับว่าเป็นการดี ถ้าไม่มาก็อย่าเอามือไปจับต้องเอง เพราะเมื่อโยคีบุคคลจับต้องก็จะถึงซึ่งความเคยชินไปเสีย เพราะเหตุนั้นพึงใช้คนวัด หรือสามเณร หรือใคร ๆ อื่น ให้ทำอสุภะที่ตกอยู่ในทิศต่าง ๆ นั้นรวมเข้าในที่แห่งเดียวกัน เมื่อหาคนอื่นไม่ได้ พึงเอาไม้เท้าหรือไม้ท่อนเขี่ยเข้ามา ทำระหว่างไว้องคุลีหนึ่ง ครั้นเขี่ย

เข้ามาไว้โดยประการดังนี้แล้ว โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภะขาดเป็นท่อนน่าเกลียด อสุภะขาดเป็นท่อนน่าเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบทนี้นั้น **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นดุจทะลุกลางตัว ส่วน**ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์นั่นเทียว

๕. วิธีเจริญวิกขายิตกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวิกขายิตกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า**อสุภะที่สัตว์กัดกินน่าเกลียด อสุภะที่สัตว์กัดกินน่าเกลียด** ดังนี้ ก็แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ อุคคหนิมิต ย่อมปรากฏเป็นเสมือนร่างซึ่งถูกสัตว์กัด ณ ที่นั้น ๆ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์นั่นเทียว

๖. วิธีเจริญวิกขิตตกอสุภกัมมัฏฐาน

แม้อสุภะที่กระจัดกระจาย อันโยคีบุคคลพึงใช้คนอื่นทำหรือทำเองให้ห่างระหว่างองคุลีหนึ่ง โดยนัยที่อธิบายไว้แล้วในอสุภะที่ขาดเป็นท่อนนั่นแล แล้วพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภะที่กระจัดกระจายน่าเกลียด อสุภะที่กระจัดกระจายน่าเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างมีระหว่างปรากฏ ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างบริบูรณ์นั่นเทียว

๗. วิธีเจริญหตวิกขิตตกอสุภกัมมัฏฐาน

แม้อสุภะที่ถูกฟันกระจัดกระจาย ก็ย่อมหาได้ ณ สถานที่ทั้งหลาย ซึ่งมีประการดังอธิบายไว้แล้วในอสุภะที่ขาดเป็นท่อนนั่นแล เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลครั้นไปถึง ณ สถานที่นั้นแล้ว พึงใช้คนอื่นทำหรือทำเองให้ห่างระหว่างองคุลีหนึ่ง โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นเทียว แล้วพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภะที่ถูกฟันกระจัดกระจายน่าเกลียด อสุภะที่ถูกฟันกระจัดกระจายน่าเกลียด** ดังนี้ ก็แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเหมือนมีปากแผลที่ถูกฟันปรากฏอยู่ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์นั่นเทียว

๘. วิธีเจริญโลหิตกอสุภกัมมัฏฐาน

อสุภะที่มีโลหิตไหล ย่อมจะหาได้ในเวลาที่มันไหลออกจากปากแผลของคนผู้ได้รับการประหารในสนามรบเป็นต้น หรือในเมื่อมือและเท้าเป็นต้นถูกตัดขาด หรือในเวลาที่มันไหลออกจากปากแผลของคนมีฝีและต่อมแตก เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลครั้นเห็นโลหิตอันไหลอยู่นั้นแล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภะมีโลหิตไหลน่าเกลียด อสุภะมีโลหิตไหลน่าเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏมีอาการไหวอยู่เหมือนธงผ้าแดงที่ถูกลมพัด ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่งอยู่

๙. วิธีเจริญปุฬุวกอสุภกัมมัฏฐาน

อสุภะที่มีหนอนเกลื่อนกลาด ย่อมมีได้ในเวลาที่หมู่หนอนชอนออกจากปากแผล ๙ แห่งของศพ โดยล่วงไปได้ ๒-๓ วัน ก็แหละ ปุฬุวกอสุภะนั้น ย่อมดำรงสภาพอยู่เหมือนกองข้าวสุกแห่งข้าวสาลี มีขนาดเท่าร่างสุนัข สุนัขจิ้งจอก มนุษย์ โค กระบือ ช้าง ม้า หรืองูเหลือมเป็นต้นนั่นเทียว ในบรรดาร่างของสุนัขเป็นต้นเหล่านั้น อันโยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปในร่างของสัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ด้วยบริกรรมว่า **อสุภะมีหนอนเกลื่อนกลาดน่าเกลียด อสุภะมีหนอนเกลื่อนกลาด น่าเกลียด** ดังนี้ เป็นความจริงนิมิตในศพช้างซึ่งอยู่ภายในบึงกาฬทีฆะ ก็ได้ปรากฏแก่พระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระ ก็แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นเสมือนเคลื่อนไหวอยู่ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่ง เสมือนกองข้าวสุกแห่งข้าวสาลี

๑๐. วิธีเจริญอัฏฐิกอสุภกัมมัฏฐาน

อัฏฐิกอสุภะ คืออสุภะที่เป็นกระดูก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยประการต่าง ๆ โดยนัยมีอาทิว่า **ภิกษุนั้นพึงเห็นร่างที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นยึดอยู่**[๑] ดังนี้ ร่างกระดูกนั้นเขาทิ้งไว้ ณ ที่ตรงไหน อันโยคีบุคคลพึงไป ณ ที่ตรงนั้นโดยนัยที่กล่าวมาแล้วในอุทธุมาตกอสุภะนั่นแล ครั้น

---

๑ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๙, ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๒๐๐

แล้วพึงทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน ด้วยอำนาจแห่งวัตถุทั้งหลายมีก้อนหินโดยรอบเป็นต้น พึงกำหนดภาวะที่เป็นเองว่า ร่างนี้เป็นกระดูก แล้วพึงถือเอาซึ่งนิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่าง ด้วยอำนาจสีเป็นต้นต่อไป

กำหนดนิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่าง

[๑๑๙] ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลดูกระดูก โดยสี ว่าขาว กระดูกนั้นก็จะไม่ปรากฏโดยเป็นสภาวะ ย่อมจะปนกับโอทาตกสิณคือกสิณสีขาวไปเสีย เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลพึงดูกระดูกโดยความเป็นของปฏิกูลเท่านั้น

คำว่า **โดยเพศ** ณ ที่นี้เป็นชื่อของอวัยวะมีมือเป็นต้น เพราะเหตุนั้น โดยเพศ โยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถแห่งมือ เท้า ศีรษะ หน้าอก แขน สะเอว ขาอ่อน และแข้ง

อนึ่ง **โดยสัณฐาน** พึงกำหนดด้วยสามารถแห่งความยาว ความสั้น ความกลม สี่เหลี่ยม ความเล็ก และความใหญ่

ทิศ และ **โอกาส** มีนัยดังที่พรรณนามาแล้วนั่นแล

โดยปริจเฉท โยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถแห่งที่สุดของกระดูกท่อนนั้น ๆ ในบรรดากระดูกเหล่านั้น ท่อนใดแลย่อมปรากฏเป็นอาการชัดแจ้ง พึงถือเอากระดูกท่อนนั้นจนบรรลุถึงซึ่งอัปปนาฌาน

อนึ่ง **โดยที่เว้า** และ **โดยที่นูน** โยคีบุคคลพึงกำหนดตามที่มันเว้าและที่มันนูนของกระดูกท่อนนั้น ๆ แม้จะพึงกำหนดด้วยอำนาจแห่งสถานที่ว่า เราอยู่ที่ลุ่ม กระดูกอยู่ที่ดอน เราอยู่ที่ดอน กระดูกอยู่ที่ลุ่ม ดังนี้ก็ได้

อนึ่ง **โดยที่ต่อ** โยคีบุคคลพึงกำหนดอำนาจแห่งที่ ๆ กระดูก ๒ ท่อนต่อกัน

โดยช่อง โยคีบุคคลพึงกำหนด ด้วยอำนาจแห่งช่องอันเป็นระหว่างของกระดูกทั้งหลายนั่นแล

อนึ่ง **โดยรอบ ๆ** อันโยคีบุคคลพึงส่องญาณไปในร่างกระดูกทั้งหมดนั่นแล แล้วกำหนดว่ากระดูกนี้อยู่ ณ ที่ตรงนี้

แม้ถึงจะได้กำหนดด้วยประการอย่างนี้แล้ว นินิตก็มิได้ปรากฏ โยคีบุคคลพึงวางจิตไว้ตรงที่กระดูกหน้าผากนั่นเถิด

[๑๒๐] แหละการถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่างในอัฏฐิกอสุภะนี้ ฉันใด แม้ในอสุภะอื่น ๆ ข้างต้นแต่นี้ มีปุฬุวกอสุภะเป็นอาทิ อันโยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถความเหมาะสม ฉันนั้น อนึ่ง กัมมัฏฐานบทนี้ ย่อมสำเร็จทั้งในโครงกระดูกทั้งสิ้น ทั้งในกระดูกท่อนเดียว เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลพึงถือเอาซึ่งนิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่าง ในโครงกระดูกและกระดูกท่อนเดียวนั้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า อสุภะเป็นกระดูกน่าเกลียด อสุภะเป็นกระดูกน่าเกลียด ดังนี้

ความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในอัฏฐิกอสุภกัมมัฏฐานนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า ทั้งอุคคหนิมิต ทั้งปฏิภาคนิมิต ย่อมเป็นเช่นเดียวกันนั่นเทียว คำของพระอรรถกถาจารย์นั้นถูกสำหรับในกระดูกท่อนเดียว ส่วนสำหรับในโครงกระดูก เมื่ออุคคหนิมิตปรากฏนั้นปรากฏเป็นช่อง เมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ ปรากฏเป็นโครงกระดูกบริบูรณ์ จึงจะถูก อนึ่ง แม้สำหรับในกระดูกท่อนเดียว อุคคหนิมิตพึงเป็นสิ่งที่น่าหวาดเสียว น่าสะพรึงกลัว ปฏิภาคนิมิตพึงเป็นสิ่งที่ให้เกิดปีติและโสมนัส เพราะเหตุที่นำมาซึ่งอุปจารสมาธิ

ก็ในโอกาสนี้ คำใดที่ท่านพรรณนาไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย คำนั้นท่านก็พรรณนาให้ช่องไว้แล้วนั่นเทียว เป็นความจริงอย่างนั้น ในอรรถกถานั้น แม้ว่าพระอรรถกถาจารย์จะได้พรรณนาไว้แล้วว่า ในพรหมวิหาร ๔ และ อสุภะ ๑๐ ปฏิภาคนิมิตหามีไม่ เพราะในพรหมวิหาร ๔ สีมาสัมเภท (ความทำลายเขตแดน) นั่นแหละเป็นนิมิต และในอสุภะ ๑๐ ย่อมสำเร็จเป็นนิมิตในขณะเมื่อโยคีบุคคลเห็นเป็นสิ่งปฏิกูลอย่างทำไม่ให้มีข้อแม้นั่นเทียว ดังนี้ แล้วยังพรรณนาต่อไปอย่างไม่มีขีดขั้นเป็นต้นว่า นิมิตในอัฏฐิกอสุภะนี้ มี ๒ อย่าง คือ อุคคหนิมิต ๑ ปฏิภาคนิมิต ๑ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่ผิดรูปผิดร่าง น่าหวาดเสียวน่าสะพรึงกลัว ดังนี้ เพราะเหตุนั้น คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าววิจารณ์ไว้แล้ว คำนั้นนั่นแหละเป็นอันถูกต้องแล้วในอธิการแห่งอัฏฐิกอสุภะนี้

อีกประการหนึ่ง เรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องร่างกายของสตรีหมดทั้งตัวปรากฏเป็นร่างกระดูกแก่พระมหาติสสเถระ เพราะเหตุที่ได้เห็นเพียงกระดูกฟัน นับเป็นนิทัศนะอุทาหรณ์ได้ในอัฏฐิกอสุภกัมมัฏฐานนี้ด้วย ฉะนี้แล

สมเด็จพระทศพลผู้ทรงมีพระคุณอันโสภา ทรงมีพระเกียรติศัพท์อันจอมแห่งเทวดาผู้มีเนตรตั้งพันดวงสรรเสริญแล้ว ได้ทรงแสดงอสุภกัมมัฏฐาน อันเป็นเหตุให้สำเร็จฌานแต่ละประการ ๆ เหล่าใดไว้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ อันนักศึกษาครั้นได้ทราบอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้น และนัยแห่งภาวนาวิธีของอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้นอย่างที่พรรณนามานั้นแล้ว พึงทราบถึงซึ่งปกิณณกกถาในอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้นนั่นแหละให้ยิ่งขึ้นไปดังต่อไปนี้

ปกิณณกกถา

[๑๒๑] ก็แหละโยคีบุคคลผู้ได้สำเร็จฌานในอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการนั้นข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่มีความประพฤติโลเลเป็นดุจดังว่าปราศจากราคะแล้ว เพราะราคะถูกข่มไว้อย่างดี แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ ประเภทแห่งอสุภะนี้ใดที่ท่านแสดงไว้แล้ว ประเภทแห่งอสุภะนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสภาพของร่างศพอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจประเภทของราคจริตอย่างหนึ่ง

อสุภะ ๑๐ ตามสภาพของร่างศพ

จริงอยู่ ร่างศพเมื่อถึงความเป็นสิ่งปฏิกูล ก็จะพึงถึงภาวะเป็นสภาพอุทธุมาตกอสุภะหรือถึงสภาพเป็นวินีลกอสุภะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้ โยคีบุคคลสามารถที่จะได้อสุภะชนิดใด ๆ ก็พึงถือเอานิมิตในอสุภะชนิดนั้น ๆ ด้วยบริกรรมอย่างนี้ว่าอสุภะขึ้นพองน่าเกลียด อสุภะสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ น่าเกลียดเป็นต้น ฉะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า ประเภทอสุภะท่านแสดงไว้แล้วโดยอาการ ๑๐ อย่างด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสภาพของร่างศพ ด้วยประการฉะนี้

อสุภะ ๑๐ ตามประเภทของราคจริต

เมื่อว่าโดยความแปลกกันในอสุภะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า ท่านแสดงประเภทอสุภะไว้โดยอาการ ๑๐ อย่าง แม้ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งราคจริตโดยประการดังนี้ คือ

๑. **อุทธุมาตกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในสัณฐาน เพราะมันประกาศถึงความวิบัติของสัณฐานแห่งร่างกาย

๒. **วินีลกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในสีของร่างกาย เพราะมันประกาศถึงความวิบัติของผิว

๓. **วิปุพพกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในกลิ่นกายที่เขาปรุงแต่งขึ้นด้วยอำนาจกลิ่นดอกไม้เป็นต้น เพราะมันประกาศถึงภาวะที่เป็นของเหม็นซึ่งติดเนื่องอยู่ในกาย

๔. **วิจฉิททกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในความเป็นเนื้อทึบ (อวบ) ในร่างกาย เพราะมันประกาศถึงความเป็นโพรงข้างใน

๕. **วิกขายิตกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในเนื้อนูนขึ้นในตำแหน่งแห่งร่างกายเช่นถันเป็นต้น เพราะมันประกาศถึงความพินาศแห่งสมบัติคือเนื้อนูน

๖. **วิกขิตตกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในลีลาขององค์อวัยวะ เพราะมันประกาศถึงความกระจัดกระจายขององค์อวัยวะทั้งหลาย

๗. **หตวิกขิตตกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในเรือนร่างของกาย เพราะมันประกาศถึงความทำลายและความวิการของเรือนร่างของกาย

๘. **โลหิตกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในความงามที่เกิดขึ้นด้วยเครื่องประดับ เพราะมันประกาศถึงภาวะที่เป็นสิ่งปฏิกูลเพราะเปรอะเปื้อนด้วยโลหิต

๙. **ปุฬุวกอสุภะ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มีความกำหนัดอันเกิดขึ้นในกายโดยหมายว่าเป็นกายของเรา เพราะมันประกาศถึงภาวะของกายเป็นสาธารณะแก่ตระกูลหนอนเป็นอันมาก

๑๐. อัฏฐิกอสุภะ เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มีความกำหนัดในสมบัติคือฟัน เพราะมันประกาศถึงภาวะของกระดูกแห่งร่างกายทั้งหลายเป็นสิ่งปฏิกูล

อสุภะ ๑๐ ให้สำเร็จเพียงปฐมฌาน

ก็แหละ เพราะเหตุที่ในอสุภะแม้ทั้ง ๑๐ อย่างนี้ จิตเป็นสภาพมีอารมณ์เดียวตั้งอยู่ได้ด้วยกำลังแห่งวิตกเท่านั้น เว้นวิตกเสียไม่สามารถจะตั้งอยู่ได้ เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนเรือในแม่น้ำไม่หยุดนิ่ง ทั้งมีกระแสไหลเชี่ยว จะหยุดอยู่ได้ด้วยกำลังแห่งถ่อเท่านั้น เว้นจากถ่อเสียก็ไม่สามารถจะหยุดอยู่ได้ ฉะนั้น ในอสุภะ ๑๐ อย่างนี้ จึงสำเร็จเพียงปฐมฌานเท่านั้น ฌานชั้นสูงมีทุติยฌานเป็นต้นหาสำเร็จไม่

อนึ่ง ในอารมณ์อสุภกัมมัฏฐานนี้ทั้ง ๆ ที่เป็นสิ่งปฏิกูล ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้เพราะโยคีบุคคลได้เห็นอานิสงส์ว่า เราจักหลุดพ้นจากชราทุกข์และมรณทุกข์ ด้วยข้อปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้ อย่างนี้ประการหนึ่ง กับอีกประการหนึ่ง เพราะละเสียได้ซึ่งความเร่าร้อนเพราะนิวรณ์ เปรียบเหมือนแม้ที่กองคูถ ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นแก่คนเทหยากเยื่อ ผู้เห็นอานิสงส์ว่า เราจักได้บำเหน็จเป็นจำนวนมาก ณ บัดนี้ และเปรียบเหมือนในการอาเจียนออกและการถ่ายออก ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้แก่คนเป็นโรคมีพยาธิทุกข์อย่างหนัก ฉะนั้น

ร่างคนเป็นก็เป็นอสุภกัมมัฏฐานได้

[๑๒๒] แหละอสุภะแม้ทั้ง ๑๐ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยลักษณะก็เป็นเพียงอย่างเดียวเท่านั้น จริงอยู่ ความเป็นสิ่งปฏิกูลคือไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดนั่นแลเป็นลักษณะของอสุภะทั้ง ๑๐ อย่างนั้นโดยลักษณะนี้ อสุภะนั้นไม่ใช่จะปรากฏได้แต่ในร่างกายของคนตายอย่างเดียว แม้ในร่างของคนเป็นก็ปรากฏได้ เหมือนอย่างที่ปรากฏแก่พระมหาติสสเถระสำนักวัดเจติยบรรพตซึ่งได้เห็นกระดูกฟัน และเหมือนอย่างที่ปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐากของพระสังฆรักขิตเถระ ซึ่งได้แลดูพระราชากำลังประทับอยู่บนคอช้างพระที่นั่ง เพราะว่า ร่างคนตายเป็นอสุภกัมมัฏฐานได้ฉันใด แม้ร่างคนเป็นก็เป็นอสุภกัมมัฏฐานได้ ฉันนั้นเหมือนกัน

ร่างคนเป็นถูกปิดบังด้วยเครื่องอลังการ

ก็แต่ว่า ในร่างคนเป็นนี้ลักษณะของอสุภะไม่ปรากฏชัดได้ เพราะถูกเครื่องอลังการอันประกอบเข้าใหม่ปิดบังไว้ แต่เมื่อว่าโดยปกติแล้ว สรีระร่างอันนี้ มีกระดูก ๓๐๐ ท่อนเศษ ๆ เป็นโครงร่าง เชื่อมด้วยข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง มีเอ็น ๙๐๐ เส้นผูกยึดไว้ ฉาบด้วยชิ้นเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น ห่อหุ้มไว้ด้วยหนังสด ไล้ไว้ด้วยหนังผิว มีช่องน้อยช่องใหญ่ปรุไปไหลซึมขึ้นข้างบนและไหลซึมลงข้างล่างตลอดกาลเป็นนิจ เหมือนภาชนะซึ่งเต็มไปด้วยมันข้น อันหมู่หนอนอาศัยอยู่แล้ว เป็นบ่อเกิดแห่งโรคทั้งหลาย เป็นที่ตั้งแห่งทุกขธรรมทั้งหลาย เป็นที่ไหลออกแห่งของไม่สะอาดทั้งหลายอย่างไม่ขาดสายโดยทางปากแผลทั้ง ๙ แห่ง เหมือนผีหัวขาด

เป็นราชาหรือคนจัณฑาลก็เหมือนกัน

สรีระร่างอันใด มีขี้ตาไหลออกจากตาทั้งสอง มีขี้หูไหลออกจากช่องหูทั้งสอง มีน้ำมูกไหลออกจากรูจมูกทั้งสอง มีอาหาร ดี เสมหะหรือโลหิตไหลออกจากปาก มีอุจจาระและปัสสาวะไหลออกจากทวารเบื้องล่างทั้งสอง มีน้ำเหงื่ออันสกปรกไหลออกจากขุมขน ๙๙,๐๐๐ ขุม มีแมลงวันหัวเขียวเป็นต้นไต่ตอมอยู่ บุคคลไม่ปรนนิบัติสรีระร่างอันใดด้วยสรีรกิจ มีการสีฟัน บ้วนปาก สระผม อาบน้ำ นุ่งผ้าและห่มผ้าเป็นต้น ปล่อยไปตามกำเนิด มีผมพะรุงพะรังยุ่งเหยิง ท่องเที่ยวจากบ้านหลังไปยังบ้านหน้า แม้จะเป็นราชาก็ตามจะเป็นคนเทหยากเยื่อหรือคนจัณฑาลเป็นต้นชั้นใดชั้นหนึ่งก็ตาม จะไม่มีสิ่งผิดแผกกันเลยเพราะเป็นสรีระร่างที่ปฏิกูลเสมอกัน ชื่อว่า ความเป็นต่างกันในสรีระร่างของราชาก็ดี ของคนจัณฑาลก็ดีหามีไม่ เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูลคือไม่สะอาดมีกลิ่นและน่าเกลียด ด้วยประการฉะนี้

ก็แหละ ในสรีระร่างอันนี้ เมื่อคนเราพากันขัดสีมลทินทั้งหลายมีมลทินฟันเป็นต้นด้วยไม้สีฟันและน้ำบ้วนปากเป็นต้น แล้วปกปิดอวัยวะส่วนที่ยังความละอายให้หายไปด้วยผ้านานาชนิด ไล้ทาด้วยเครื่องลูบไล้อันหอมหวนนานาพรรณ ประดับด้วยอาภรณ์ต่าง ๆ มีอาภรณ์ดอกไม้เป็นต้น ย่อมกระทำให้ถึงซึ่งอาการควรที่จะพึงถือเอาได้ ว่าเรา ว่าของเราได้

แต่นั้น เพราะเหตุที่สรีระร่างถูกเครื่องอลังการอันประกอบเข้าใหม่นี้ปิดบังไว้ คนเราจึงไม่รู้สรีระร่างนั้นของเขาอันมีลักษณะไม่งามตามความเป็นจริง พวกบุรุษจึงหลงยินดีในพวกสตรี และพวกสตรีก็จึงหลงยินดีในพวกบุรุษ

แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์แล้ว ในสรีระร่างอันนี้ขึ้นชื่อว่าที่ ๆ ควรแก่การที่จะพึงยินดีแม้เพียงเท่าอณูหนึ่งก็มิได้มี เป็นความจริงอย่างนั้น ในบรรดาชิ้นส่วนทั้งหลาย เช่นผม ขน เล็บ ฟัน น้ำลาย น้ำมูก อุจจาระ และปัสสาวะ แม้ชิ้นส่วนอันหนึ่งที่ตกออกไปข้างนอกจากสรีระร่างแล้ว คนทั้งหลายก็ไม่ปรารถนาเพื่อจะถูกต้องแม้ด้วยมือ ย่อมสะอิดสะเอียน ย่อมขยะแขยง ย่อมเกลียด

เหมือนสุนัขจิ้งจอกเห็นดอกทองกวาว

ส่วนชิ้นส่วนใด ๆ ที่ยังเหลืออยู่ในสรีระร่างอันนี้ แม้ว่าชิ้นส่วนนั้น ๆ จะเป็นสิ่งปฏิกูลดังกล่าวมา คนเราก็ยังพากันยึดถือเอาว่า เป็นสิ่งน่าปรารถนาน่าใคร่ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ทั้งนี้เพราะถูกความมืดคืออวิชชาห่อหุ้มไว้ เพราะถูกย้อมด้วยเครื่องย้อมคือความเห็นแก่ตัว เมื่อสัตว์เหล่านั้นยึดถือด้วยอาการอย่างนี้ จึงถึงซึ่งความเป็นผู้เสมอด้วยสุนัขจิ้งจอกแก่ตัวที่เห็นต้นทองกวาวในดง ซึ่งมีดอกยังไม่หล่นจากต้น แล้วสำคัญเห็นไปว่า นี้เป็นชิ้นเนื้อ ฉะนี้

เพราะเหตุนี้ :-

> **โยคีบุคคลผู้ฉลาด อย่าได้ถือเอาแต่เพียงชิ้นส่วนที่ตกไปแล้วจากร่างเท่านั้นว่าเป็นของไม่งาม เหมือนสุนัขจิ้งจอกเห็นต้นทองกวาวในป่าออกดอกแล้วรีบวิ่งไป ด้วยสำคัญผิดไปว่า ตนได้ต้นไม้เนื้อ เกิดตะกละสวาปามคาบเอาดอกทองกวาวที่หล่นลง ๆ แม้รู้แล้วว่านี้มิใช่เนื้อ ก็ยังยึดถืออยู่ว่าดอกที่อยู่บนต้นโน้นเป็นเนื้อ พึงถือเอาแม้ชิ้นส่วนที่อยู่ในสรีระร่างนั้นว่าเป็นของไม่งามเหมือนกัน**
>
> **เพราะพวกคนเขลายึดถือเอากายอันนี้โดยเป็นของงามแล้วลุ่มหลงอยู่ในกายนั้น งมทำบาปอยู่ ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ไปได้**

เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลผู้มีปัญญา พึงเห็นสภาพของกายอันเปื่อยเน่า ที่เป็นอยู่ก็ดี ที่ตายแล้วก็ดี ว่าเป็นสิ่งที่พ้นไปจากความงามเสมอกัน

สมดังคำโบราณาจารย์ ดังนี้

กายอันมีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด เป็นซากศพ เสมอเหมือนหลุมคูถ เป็นกายอันหมู่บัณฑิตผู้มีดวงตา ครหากันแล้ว แต่เป็นสิ่งอันพาลชนชมชอบยิ่งนัก

กายอันใด ซึ่งห่อหุ้มไว้ด้วยหนังสด มีแผลขนาดใหญ่ คือช่องทวาร ๙ แห่ง สิ่งโสโครก กลิ่นเหม็นบูด ไหลออกอยู่รอบด้าน ถ้าจะพึงพลิกเอาภายในของกายอันนี้ออกมาไว้ข้างนอก คนเราจะพึงถือไม้ไว้คอยไล่ฝูงกาและหมู่สุนัขอย่างแน่นอน

เพราะเหตุฉะนั้น จะเป็นสรีระร่างของคนเป็น หรือจะเป็นสรีระร่างของคนตายก็ช่างเถิด อาการอันไม่งามย่อมปรากฏขึ้นได้ในชิ้นส่วนแห่งสรีระร่างใด ๆ อันภิกษุผู้มีชาติเป็นภัพพบุคคล พึงถือเอาอุคคหนิมิตตรงที่ชิ้นส่วนแห่งสรีระร่างนั้น ๆ นั่นแลเจริญกัมมัฏฐานไปจนให้บรรลุถึงซึ่งอัปปนาฌานนั่นเทอญ

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๗
ฉอนุสสตินิเทศ

อนุสสติ ๑๐ ประการ

[๑๒๓] ก็แหละ นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายในอนุสสติ ๑๐ ประการ ที่ทรงแสดงไว้ในลำดับแห่งอสุภกัมมัฏฐาน ดังต่อไปนี้ :-

สตินั่นเอง ชื่อว่า **อนุสสติ** เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ อีกอย่างหนึ่ง สติอันสมควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะเป็นไปในฐานอันควรจะเป็นไป แม้เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **อนุสสติ**

๑. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระพุทธเจ้า ชื่อว่า **พุทธานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์

๒. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระธรรม ชื่อว่า **ธัมมานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระธรรมคุณเป็นอารมณ์ มีความเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น

๓. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ ชื่อว่า **สังฆานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระสังฆคุณเป็นอารมณ์ มีความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น

๔. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภศีล ชื่อว่า **สีลานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณแห่งศีลเป็นอารมณ์ มีความเป็นของไม่ขาดเป็นต้น

๕. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภการบริจาค ชื่อว่า **จาคานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณแห่งการบริจาคเป็นอารมณ์ มีความเป็นผู้เสียสละอย่างเด็ดขาดเป็นต้น

๖. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า **เทวตานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณคือศรัทธาเป็นต้นของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานเป็นพยานเป็นอารมณ์

๗. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภมรณะ ชื่อว่า **มรณานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีความขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิตเป็นอารมณ์

๘. สติอันนึกถึงซึ่งรูปกายอันต่างด้วยผมเป็นต้น หรือสติอันนึกไปในกาย ชื่อว่า **กายคตาสติ** นั้นด้วย นึกถึงซึ่งรูปกายหรือนึกไปในกายด้วย ชื่อว่า **กายคตาสติ** แทนที่จะกล่าวว่า **กายคตสติ** กล่าวเสียว่า **กายคตาสติ** เพราะไม่ทำรัสสะ คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิมิต คือชิ้นส่วนของกายมีผมเป็นต้นเป็นอารมณ์

๙. ความระลึกเกิดขึ้นปรารภลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ชื่อว่า **อานาปานสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิมิตคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็นอารมณ์

๑๐. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภความสงบ ชื่อว่า **อุปสมานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิพพานอันเป็นที่สงบทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์

๑. พุทธานุสสติกถา

วิธีเจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๒๔] ในอนุสสติ ๑๐ ประการนี้ อันโยคีบุคคลผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอย่างไม่หวั่นไหว มีความประสงค์เพื่อที่จะเจริญพุทธานุสสติเป็นประการแรก พึงไป ณ ที่อันสงัด หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร แล้วพึงระลึกถึงพระคุณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเนือง ๆ โดยนัยที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า :-

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น

๑. อิติปิ อรหํ	เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้
๒. อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ	เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้เพราะเหตุนี้
๓ . อิติปิ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน	เป็นผู้ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ แม้เพราะเหตุนี้
๔. อิติปิ สุคโต	เป็นผู้เสด็จไปดี แม้เพราะเหตุนี้
๕. อิติปิ โลกวิทู	เป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก แม้เพราะเหตุนี้
๖. อิติปิ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ	ทรงเป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ชั้นยอดเยี่ยม แม้เพราะเหตุนี้
๗. อิติปิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ	ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แม้เพราะเหตุนี้

๘. อิติปิ พุทฺโธ ทรงเป็นพุทธ แม้เพราะเหตุนี้
๙. อิติปิ ภควา ทรงเป็นภควา แม้เพราะเหตุนี้

ด้วยประการฉะนี้[๑]

อนุสสรณนัย

นัยสำหรับระลึกเนือง ๆ ในพระพุทธคุณเหล่านั้น ดังนี้ คือ โยคีบุคคลย่อมระลึกเนือง ๆ ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ ทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้เพราะเหตุนี้ ฯลฯ ทรงเป็นภควา แม้เพราะเหตุนี้ (อธิบายว่า ให้ยกเอา คำว่า อิติปิ แปลว่า แม้เพราะเหตุนี้ มาประกอบเข้ากับพุทธคุณทั้ง ๙ บท)

๑. อธิบายบท อรหํ

[๑๒๕] ในพระพุทธคุณ ๙ นั้น โยคีบุคคลย่อมระลึกเนือง ๆ ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** เป็นประการแรก เพราะเหตุเหล่านี้ คือ เพราะเป็นผู้ไกล ๑ เพราะเป็นผู้กำจัดอริทั้งหลาย ๑ เพราะเป็นผู้หักซึ่งกำทั้งหลาย ๑ เพราะเป็นผู้ควรแก่ไทยธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเป็นต้น ๑ เพราะเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการกระทำบาป ๑

(๑) ข้อว่าเป็นผู้ไกล

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่าเป็นผู้ไกล คือทรงดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากสรรพกิเลสทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ทรงกำจัดเสียแล้วซึ่งกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งวาสนาด้วยพระอริยมรรค เพราะเหตุนั้นจึงทรงได้พระนามว่า **อรหํ** เพราะเหตุเป็นผู้ไกล

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑

พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ไม่ทรงประกอบด้วยกิเลสอันใดและไม่ทรงประกอบด้วยโทษสิ่งใด พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้เป็นพระนาถะของโลก เป็นผู้ไกลจากกิเลสและโทษเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นจึงทรงปรากฏพระนามว่า อรหํ

(๒) ข้อว่าเป็นผู้กำจัดอริทั้งหลาย

[๑๒๖] อนึ่ง **อริ** คือกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงกำจัดแล้วด้วยพระอริยมรรค เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **อรหํ** แม้เพราะเหตุเป็นผู้กำจัดซึ่งอริทั้งหลาย

แม้เพราะเหตุที่อริทั้งหลาย อันได้แก่กิเลสมีราคะเป็นต้น แม้ทุก ๆ อย่างอันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระนาถะของโลก ทรงกำจัดแล้วด้วยศาสตราคือพระปัญญาฉะนั้น พระองค์จึงทรงปรากฏพระนามว่า อรหํ ฉะนี้

(๓) ข้อว่าเป็นผู้หักซึ่งกำทั้งหลาย

[๑๒๗] อนึ่ง สังสารจักรนี้ใด มี **ดุม** สำเร็จด้วยอวิชชาและภวตัณหา มี **กำ** สำเร็จด้วยอภิสังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้น มี **กง** สำเร็จด้วยชราและมรณะ เอา **เพลา** อันสำเร็จด้วยอาสวะและสมุทัยสอดเข้าแล้ว ประกอบเข้าใน **ตัวรถ** คือภพทั้งสาม แล่นไปตลอดกาลไม่มี**เบื้องต้นและที่สุด**

กำทั้งหลายแห่งสังสารจักรนั้นทุก ๆ ซี่ อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงประทับยืนอยู่บนพื้นปฐพีคือศีล ด้วยพระบาททั้ง ๒ คือวีริยะ ณ ควงพระศรีมหาโพธิ์ ทรงจับขวัญคือพระพุทธญาณอันทำกำให้สิ้นสูญ ทรงหักแล้ว เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **อรหํ** แม้เพราะเหตุที่ทรงหักซึ่งกำทั้งหลาย

[๑๒๘] อีกประการหนึ่ง สังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดรู้ไม่ได้ เรียกว่า **สังสารจักร** แหละสังสารจักรนั้น มีอวิชชาเป็นดุม เพราะเป็นมูลเหตุ ชราและมรณะเป็นกง เพราะเป็นปลายเหตุ ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่เหลือ ๑๐ ประการเป็นกำเพราะมีอวิชชาเป็นมูลเหตุและเพราะมีชราและมรณะเป็นปลายเหตุ

ในบรรดาปฏิจจสมุปบาทธรรมเหล่านั้น ความไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า **อวิชชา** แหละอวิชชาในกามภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในกามภพ อวิชชาในรูปภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในรูปภพ อวิชชาในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในอรูปภพ **สังขารทั้งหลาย** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ในภพ ๒ นอกนี้ก็มีนัยเช่นนี้ **ปฏิสนธิวิญญาณ** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่นามรูปในกามภพ ในรูปภพเหมือนกัน ส่วนในอรูปภพ **ปฏิสนธิวิญญาณ** เป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว **นามรูป** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๖ ในกามภพ **นามรูป** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๑ ในรูปภพ อายตนะ ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๖ ในกามภพ **อายตนะ ๓** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๓ ในรูปภพ **อายตนะ ๑** ในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๑ ในอรูปภพ **ผัสสะ ๖** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๖ ในกามภพ **ผัสสะ ๓** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๓ ในรูปภพนั่นแหละ **เวทนา ๖** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๖ ในกามภพ **เวทนา ๓** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๓ ในรูปภพนั้นนั่นแหละ **เวทนา ๑** ในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๑ ในอรูปภพ **ตัณหานั้น ๆ** ในภพนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่อุปาทานนั้น ๆ ธรรมทั้งหลายมี **อุปาทาน** เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมี **ภพ** เป็นต้น

ถาม - ข้อนี้ อย่างไร ?

ตอบ - บุคคลบางคนในโลกนี้คิดว่า เราจักบริโภคซึ่งกามคุณทั้งหลาย ดังนี้แล้วก็ประพฤติทุจริตด้วยกาย ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจริตด้วยใจ เพราะมีกามุปาทานเป็นปัจจัย เขาย่อมบังเกิดในอบาย เพราะความบริบูรณ์แห่งทุจริต กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในอบายนั้นของบุคคลนั้นเป็น **กรรมภพ** ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรมเป็น**อุปปัตติภพ** ความบังเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **ชาติ** ความแก่หง่อมแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **ชรา** ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **มรณะ**

อีกบุคคลหนึ่ง ปรารถนาว่า เราจักเสวยสวรรค์สมบัติ ดังนี้แล้วจึงประพฤติสุจริตเหมือนอย่างนั้นนั่นแล เขาย่อมบังเกิดในสวรรค์เพราะความบริบูรณ์แห่งสุจริต คำว่า กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในสวรรค์นั้นแห่งบุคคลนั้นเป็น **กรรมภพ** เป็นต้น ก็นัยเดียวกันนั้นนั่นเทียว

อนึ่ง อีกบุคคลหนึ่ง ปรารถนาว่า เราจักเสวยสมบัติในพรหมโลก ดังนี้แล้วก็เจริญเมตตากัมมัฏฐาน เจริญกรุณากัมมัฏฐาน เจริญมุทิตากัมมัฏฐาน เจริญอุเบกขากัมมัฏฐาน เขาย่อมไปบังเกิดในพรหมโลก เพราะความบริบูรณ์แห่งการเจริญกัมมัฏฐาน คำว่า กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในพรหมโลกนั้นของบุคคลนั้น **กรรมภพ** เป็นต้น ก็นัยเดียวกันนั่นแล

อีกบุคคลหนึ่ง ปรารถนาว่า เราจักเสวยสมบัติในอรูปภพ ดังนี้แล้วก็เจริญสมาบัติทั้งหลาย มีอากาสานัญจายตนสมาบัติเป็นต้น เหมือนอย่างนั้นนั่นแล เขาย่อมไปบังเกิดในอรูปภพนั้น ๆ เพราะความบริบูรณ์แห่งการเจริญสมาบัติ กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในอรูปภพนั้นของบุคคลนั้นเป็น **กรรมภพ** ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรมเป็น **อุปปัตติภพ** ความบังเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **ชาติ** ความแก่หง่อมแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **ชรา** ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **มรณะ** ฉะนี้ แม้ในการประกอบความทั้งหลายซึ่งมีอุปาทานที่เหลือเป็นมูล ก็นัยเดียวกันนี้

ความรู้ในการกำหนดปัจจัยอย่างนี้ว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผลเกิดแต่เหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้นก็เป็นผลเกิดแต่เหตุ นี้เป็น **ธรรมฐิติญาณ** ความรู้ในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผลเกิดแต่เหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นผลเกิดแต่เหตุ ทั้งในกาลเป็นอดีต ทั้งในกาลเป็นอนาคตเป็น **ธรรมฐิติญาณ** นักศึกษาพึงทำทุก ๆ บทให้พิสดารโดยนัยนี้ ด้วยประการฉะนี้นั่นเทียว

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อวิชชากับสังขารจัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ ตัณหา อุปาทาน และภพ จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ ชาติ ชราและมรณะ จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ แหละในสังเขปเหล่านั้น **สังเขป** ต้นจัดเป็น **อดีตอัทธา** (อดีตกาล) ๒ สังเขปกลางจัดเป็น **ปัจจุบันอัทธา** (ปัจจุบันกาล) ชาติ ชราและมรณะ จัดเป็น **อนาคตอัทธา** (อนาคตกาล) อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านั้น โดยที่ถือเอาอวิชชาและสังขาร ก็เป็นอันถือเอาตัณหา อุปาทานและภพด้วย ดังนั้น ธรรม ๕ อย่างนี้ จัดเป็น **กรรมวัฏในอดีต** ธรรม ๕ มีวิญญาณเป็นต้นจัดเป็น **วิปากวัฏในปัจจุบัน** โดยที่ถือเอาตัณหา อุปาทานและภพ ก็เป็นอันถือเอาอวิชชาและสังขารด้วย ดังนั้น ธรรม ๕ อย่างนี้ จัดเป็น **กรรมวัฏในปัจจุบัน** เพราะเหตุที่ธรรม ๕ มีวิญญาณเป็นต้น

ท่านแสดงไว้โดยอ้างเอาชาติ ชราและมรณะ ธรรม ๕ เหล่านี้จัดเป็น **วิปากวัฏในอนาคต** ธรรมเหล่านั้นโดยอาการจึงเป็น ๒๐ อนึ่งในบรรดาธรรมเหล่านั้นระหว่างสังขารกับวิญญาณจัดเป็น สนธิ อัน ๑ ระหว่างเวทนากับตัณหาจัดเป็นสนธิอัน ๑ ระหว่างภพกับชาติจัดเป็นสนธิอัน ๑ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ทรงเห็น ทรงรู้ ทรงแทงตลอด ซึ่งปฏิจจสมุปบาทธรรม อันมีสังเขป ๔ อัทธา ๓ อาการ ๒๐ สนธิ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ความรู้นั้น ชื่อว่า **ญาณ** เพราะอรรถว่ารู้ ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า รู้โดยประการต่าง ๆ ด้วยเหตุนั้น ความรู้ในการกำหนดปัจจัย ท่านจึงเรียกว่า ธรรมฐิติญาณ พระผู้มีพระภาคครั้นทรงรู้ธรรมเหล่านั้นด้วยธรรมฐิติญาณนี้ตามความเป็นจริงแล้ว ทรงเบื่อหน่ายในธรรมเหล่านั้น คือทรงสำรอก ทรงหลุดพ้น ชื่อว่า ทรงหัก คือทรงรื้อ ทรงทำลาย ซึ่งกำทั้งหลายแห่งสังสารจักร อันมีประการดังกล่าวมาแล้วนี้ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** เพราะทรงหักกำแห่งสังสารจักรทั้งหลายแม้ด้วยประการอย่างนี้

เพราะเหตุที่กำทั้งหลายแห่งสังสารจักรอันพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเป็นนาถะของโลก ทรงทำลายมาด้วยดาบคือพระญาณ ฉะนั้น พระองค์จึงได้รับการเฉลิมพระนามว่า พระอรหํ

(๔) ข้อว่าเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น

[๑๒๙] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคย่อมควรซึ่งปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น และควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษ เพราะพระองค์ทรงเป็นทักขิไณยบุคคลชั้นยอด แหละเพราะเหตุนั้นนั่นแล เมื่อพระตถาคตเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายชั้นมเหศักดิ์เหล่าหนึ่งเหล่าใดนั้นย่อมไม่ทำการบูชา ณ ที่อื่น ๆ เป็นความจริงท้าวสหัมบดีพรหมได้บูชาพระตถาคตเจ้า ด้วยพวงแก้วขนาดเท่าเขาสิเนรุ แหละเทวดาทั้งหลายชั้นอื่น ๆ และมนุษย์ทั้งหลายมีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้นก็ได้ทรงบูชาตามควรแก่กำลัง อนึ่ง แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานแล้วพระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์จำนวน ๙๖ โกฏิ สร้างพระอารามอุทิศไว้ในชมพูทวีปทั่วไปถึง ๘๔,๐๐๐ แห่ง ไม่ต้องพูดถึงการบูชาชั้นพิเศษอื่น ๆ

เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** แม้เพราะเหตุที่ทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเป็นนาถะของโลก พระองค์นี้ย่อมสมควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษพร้อมทั้งปัจจัยทั้งหลาย ฉะนั้น พระองค์ผู้เป็นพระชินเจ้า จึงทรงสมควรต่อพระนามอันนี้ คือ พระอรหํ ในโลก ซึ่งเป็นพระนามที่สมควรแก่ความหมาย

(๕) ข้อว่าไม่มีที่ลับในการทำบาป

[๑๓๐] อนึ่งพวกคนพาลแต่สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิตจำพวกใดจำพวกหนึ่งในโลกย่อมทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวเสียชื่อเสียง ฉันใด พระผู้มีพระภาคนั้นย่อมไม่ทรงกระทำเหมือนอย่างนั้น ในกาลไหน ๆ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** แม้เพราะเหตุไม่มีที่ลับในการทำบาป

เพราะเหตุที่ขึ้นชื่อว่าที่ลับในการทำบาปทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงปรากฏพระนามว่า พระอรหํ เพราะไม่มีที่ลับนั้น

พระผู้มีพระภาคผู้เป็นมุนีพระองค์นั้น เพราะเหตุเป็นผู้ไกล ๑ เพราะเหตุเป็นผู้กำจัดอริคือกิเลสทั้งหลาย ๑ เป็นผู้หักกำแห่งสังสารจักร ๑ เป็นผู้ควรแก่ไทยธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเป็นต้น ๑ ไม่ทรงกระทำบาปทั้งหลายในที่ลับ ๑ บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า พระอรหํ คือเป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนั้น

๒. อธิบายบท สมฺมาสมฺพุทฺโธ

[๑๓๑] ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** เพราะเหตุที่เป็นผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย เป็นความจริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย

ด้วยพระองค์เองด้วย คือตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง โดยความเป็นธรรมอันควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนดรู้ โดยความเป็นธรรมอันควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรละ โดยความเป็นธรรมอันควรละ ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมอันควรทำให้แจ้ง ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรเจริญ โดยความเป็นธรรมอันควรเจริญ

แหละด้วยเหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ว่า :-

สิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง เราได้รู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง สิ่งที่ควรละเราได้ละแล้ว สิ่งที่ควรทำให้แจ้ง เราได้ทำให้แจ้งแล้ว และสิ่งที่ควรเจริญเราได้เจริญแล้ว พราหมณ์ เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นผู้ตรัสรู้[๑]

[๑๓๒] อีกประการหนึ่ง จักษุ **เป็นทุกขสัจ** ตัณหาเก่าอันเป็นสมุฏฐานโดยความเป็นมูลเหตุแห่งจักษุนั้น **เป็นสมุทยสัจ** ความไม่ดำเนินไปแห่งจักษุและตัณหาทั้งสอง **เป็นนิโรธสัจ** ปฏิปทาที่เป็นเหตุรู้นิโรธ **เป็นมัคคสัจ** พระผู้มีพระภาคตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย แม้โดยการยกขึ้นทีละบท ๆ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แม้ในโสตะ ฆานะ ชิวหา กายและมโนทั้งหลายก็มีนัย เช่นเดียวกันนี้

อายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น กองแห่งวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น สัญญา ๖ มีจักขุ-สัญญาเป็นต้น เจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น กองแห่งตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น ขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น กสิณ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ สัญญา ๑๐ ด้วยอำนาจแห่งอุทธุมาตกสัญญาเป็นต้น อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ภพ ๙ มีกามภพเป็นต้น ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น อัปปมัญญา ๔ มีเมตตาภาวนา เป็นต้น อรูปสมาบัติ ๔ และองค์แห่งปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมมีชาติและชรา เป็นต้น โดยอนุโลมมีอวิชชาเป็นต้น นักศึกษาพึงประกอบเข้าโดยนัยนี้นั่นแล

---

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๗, ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๕๖๔/๖๓๗

การประกอบความบทหนึ่งในธรรมเหล่านั้น (มีตัวอย่าง) ดังต่อไปนี้ คือ ชราและมรณะ **เป็นทุกขสัจ** ชาติ **เป็นสมุทยสัจ** ความสลัดออกซึ่งทุกขสัจและสมุทยสัจแม้ทั้ง ๒ **เป็นนิโรธสัจ** ปฏิปทาเป็นเหตุรู้แจ้งซึ่งนิโรธสัจ **เป็นมัคคสัจ** พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ คือ ทรงรู้โดยอนุโลม ทรงรู้โดยปฏิโลม ซึ่งสรรพธรรมทั้งหลายโดยการยกขึ้นทีละบท ๆ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า ก็แหละพระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สัมมาสัมพุทโธ** เพราะเหตุที่เป็นผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย ฉะนี้

๓. อธิบายบท วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน

[๑๓๓] ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน** เพราะเหตุที่พระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาทั้งหลายด้วย ด้วยจรณะด้วย ใน ๒ ประการนี้ วิชชา ๓ ก็ดี วิชชา ๘ ก็ดี ชื่อว่า **วิชชา** วิชชา ๓ นักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในภยเภรวสูตร[๑] วิชชา ๘ พึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในอัมพัฏฐสูตร[๒] นั่นเถิด จริงอยู่ ในอัมพัฏฐสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสวิชชา ๘ โดยกำหนดเอาอภิญญา ๖ บวกด้วยวิปัสสนาญาณและมโนมยิทธิ ธรรม ๑๕ ประการนี้คือ สีลสังวร ๑ ความรักษาทวารที่อินทรีย์หก ๑ ความรู้จักประมาณในโภชนะ ๑ การประกอบความเพียร ๑ สัทธรรมเจ็ด[๓] ๑ รูปาวจรฌานสี่ ๑ พึงทราบว่า จรณะ จริงอยู่ ธรรม ๑๕ ประการนี้เท่านั้น ตรัสว่าเป็นจรณะ เพราะเหตุที่เป็นทางดำเนินไปสู่ทิศอมตะของพระอริยสาวก สมดังที่ตรัสไว้ว่า มหานามะ อริยสาวกในศาสนานี้ย่อมเป็นผู้มีศีล ดังนี้เป็นอาทิ คำทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในมัชฌิมปัณณาสก นั่นเถิด[๔]

พระผู้มีพระภาค ทรงประกอบแล้ว ด้วยวิชชา ๘ นี้ และจรณะนี้ ด้วยเหตุนั้น พระองค์จึงทรงได้พระนามว่า **วิชชาจรณสัมปันโน**

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๕๒-๕๔/๔๑-๔๓

๒ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๗๙/๑๐๐-๑๐๑

๓ สัทธรรม ๗ คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วีริยะ สติ ปัญญา

๔ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๖

ในสมบัติ ๒ ประการนั้น วิชชาสมบัติ ยังความเป็นพระสัพพัญญูของพระผู้มีพระภาคให้บริบูรณ์ จรณสมบัติ ยังความเป็นผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณาของพระผู้มีพระภาคให้บริบูรณ์ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงทราบสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ของสรรพสัตว์ทั้งหลายด้วยพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ทรงชักนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ทรงเว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ด้วยความเป็นผู้ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา เหมือนดังศาสดาอื่น ๆ ที่สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะนั้น ด้วยเหตุนั้นพระสาวกทั้งหลายของพระองค์จึงเป็นผู้ปฏิบัติดี ไม่เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว เหมือนอย่างพวกสาวกของศาสดาทั้งหลายผู้มีวิชชาและจรณะวิบัติ ซึ่งมีแต่ทำตนให้เดือดร้อนเป็นต้น

๔. อธิบายบท สุคโต

[๑๓๔] พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สุคโต** เพราะมีการทรงดำเนินไปงามอย่างหนึ่ง เพราะเสด็จไปสู่ฐานะอันดีอย่างหนึ่ง เพราะเสด็จไปโดยชอบอย่างหนึ่ง เพราะตรัสโดยชอบอย่างหนึ่ง

จริงอยู่ แม้การดำเนินไป ท่านเรียกว่า **คตะ** แหละการดำเนินไปนั้นของพระผู้มีพระภาค เป็นการงาม คือบริสุทธิ์ หาโทษมิได้

ก็แหละ การดำเนินไปงามนั้น ได้แก่อะไร ?

(๑) ข้อว่าทรงดำเนินไปงาม

ได้แก่อริยมรรค จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนั้น เสด็จไปไม่ละทิศอันเกษมด้วยการดำเนินไปนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** เพราะมีการดำเนินไปงาม ด้วยประการฉะนี้

(๒) ข้อว่าเสด็จไปสู่ฐานะอันดี

พระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่ฐานะอันดี คือพระนิพพานอันเป็นอมตะ ดังนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะเสด็จไปสู่ฐานะอันดี

(๓) ข้อว่าเสด็จไปโดยชอบ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เสด็จไปโดยชอบ คือไม่เสด็จกลับมาสู่กิเลสทั้งหลายที่ทรงละแล้วด้วยมรรคนั้น ๆ อีก สมดังคำที่พระสารีปุตตเถระกล่าวไว้ว่า กิเลสเหล่าใดที่ทรงละแล้วด้วยโสดาปัตติมรรค พระผู้มีพระภาคไม่มา ไม่คืนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ดังนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** ฯลฯ กิเลสเหล่าใดที่ทรงละแล้วด้วยอรหัตมรรค พระผู้มีพระภาคไม่มา ไม่คืนมา ไม่กลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ดังนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต**[๑]

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปโดยชอบ คือทรงทำแต่ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่โลกทั้งปวง ด้วยพระสัมมาปฏิบัติ โดยทรงบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ทัศ นับจำเดิมแต่บาทมูลแห่งพระทีปังกรพุทธเจ้า ตราบเท่าถึงประเทศเป็นที่ผ่องใสแห่งพระโพธิญาณ คือ เสด็จไปอย่างไม่เข้าไปสู่ริมทางเหล่านี้ คือ **สัสสตทิฏฐิ ๑ อุจเฉททิฏฐิ ๑ กามสุขัลลิกานุโยค ๑ อัตตกิลมถานุโยค ๑** จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะเสด็จไปโดยชอบ ด้วยประการฉะนี้

(๔) ข้อว่าตรัสโดยชอบ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมตรัสโดยชอบ คือตรัสแต่พระวาจาที่สมควรในฐานะอันสมควร จึงทรงได้พระนามว่า**สุคโต**แม้เพราะตรัสโดยชอบ ด้วยประการฉะนี้

ในอธิการนี้มีสูตรสาธกดังต่อไปนี้ คือ :-

ตถาคตรู้วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น

ตถาคตรู้วาจาใด เป็นของจริงของแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ แม้วาจานั้นตถาคตก็ไม่ตรัส

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘-๑๓๙

อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาใด เป็นของจริง เป็นของแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ในข้อนั้นตถาคตย่อมรู้จักกาลในอันที่จะใช้วาจานั้น

ตถาคตรู้วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น

ตถาคตรู้วาจาใด แม้เป็นของจริงของแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ แม้วาจานั้น ตถาคตก็ไม่ตรัส

อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาใด เป็นของจริง ของแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ข้อนั้น ตถาคตย่อมรู้กาลในอันที่จะใช้วาจานั้น[๑]

นักศึกษาพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนาม **สุคโต** แม้เพราะตรัสโดยชอบ ด้วยประการดังพรรณนามานี้

๕. อธิบายบท โลกวิทู

[๑๓๕] ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **โลกวิทู** เพราะเป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก แม้โดยทุก ๆ ประการ เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงรู้แจ้งทรงเข้าพระทัยทรงทะลุปรุโปร่งซึ่งโลกโดยทุก ๆ ประการ คือ โดยสภาวะ ได้แก่ความเป็นจริง โดยสมุทัย ได้แก่เหตุเป็นแดนเกิด โดยนิโรธ ได้แก่ความดับ โดยนิโรธุบาย ได้แก่อุบายบรรลุถึงซึ่งความดับ

---

๑ ดูเทียบ ม. ม. (ไทย) ๑๓/๘๖/๘๘

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า อาวุโส ณ ที่สุดของโลกใดแล สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ ณ ที่สุดของโลกนั้น เราไม่กล่าวว่า เป็นสิ่งที่จะพึงรู้พึงเห็น พึงบรรลุถึงด้วยการเดินไป อาวุโส แหละครั้นยังไม่ได้บรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลก เราไม่กล่าวว่า ได้ทำถึงซึ่งที่สุดของทุกข์ อาวุโส ก็แต่ว่า เราบัญญัติเอาโลก ความเกิดขึ้นแห่งโลก ความดับแห่งโลก และปฏิปทาอันส่งให้ถึงซึ่งความดับแห่งโลก ตรงที่กเฬวรากอันยาวประมาณวา ซึ่งมีสัญญามีใจครองนี้นั่นเทียว

ในกาลไหน ๆ บุคคลไม่พึงบรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลกด้วยการเดินไป อนึ่ง ครั้นยังไม่บรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลก ที่จะพ้นจากทุกข์หามีไม่

เพราะเหตุฉะนั้นแหละ ท่านผู้มีปัญญาหลักแหลมรู้แจ้งโลก ถึงซึ่งที่สุดของโลก อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว สงบแล้วรู้ที่สุดของโลกแล้ว จึงไม่ปรารถนาซึ่งโลกนี้และโลกหน้า[๑]

[๑๓๖] อีกนัยหนึ่ง โลกมี ๓ อย่างคือ สังขารโลก ๑ สัตวโลก ๑ โอกาสโลก ๑ ในโลก ๓ นั้น **สังขารโลก** นักศึกษาพึงทราบในอาคตสถานว่า โลกหนึ่ง คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร[๒] **สัตวโลก** พึงทราบในอาคตสถาน ว่าโลกเที่ยงบ้าง ว่าโลกไม่เที่ยงบ้าง[๓] **โอกาสโลก** พึงเห็นในอาคตสถานว่า

พระจันทร์และพระอาทิตย์หมุนไปรอบตัว ทำทิศทั้งหลายให้สว่างอยู่ โดยที่มีประมาณเท่าใด โดยที่มีประมาณเท่านั้น โลกมีจำนวนตั้ง ๑,๐๐๐ อำนาจของท่านย่อมปกแผ่ไปในโลกเหล่านั้น[๔]

พระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ นั้น โดยทุก ๆ ประการ จริงอย่างนั้น แม้สังขารโลก พระผู้มีพระภาคนั้นทรงรู้แจ้ง โดยทุก ๆ ประการอย่างนี้ว่า **โลกหนึ่ง** คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร, **โลก ๒** คือ นาม ๑ รูป ๑ **โลก ๓** คือ

---

๑ ดูเทียบ องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๗๕, สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๙

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๒/๑๗๓

๓ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๔๒๑/๑๘๔

๔ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๕๐๓/๕๔๐

เวทนา ๓ อย่าง, **โลก ๔** คืออาหาร ๔ อย่าง **โลก ๕** คืออุปาทานขันธ์ ๕ **โลก ๖** คืออายตนะภายใน ๖ **โลก ๗** คือวิญญาณฐิติ ๗ **โลก ๘** คือโลกธรรม ๘ **โลก ๙** คือสัตตาวาส ๙ **โลก ๑๐** คืออายตนะ ๑๐, **โลก ๑๒** คืออายตนะ ๑๒, **โลก ๑๘** คือธาตุ ๑๘[๑]

อีกประการหนึ่ง โดยเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงทราบอาสยะ ทรงทราบอนุสัย ทรงทราบจริต ทรงทราบอธิมุติ ของสัตว์แม้ทุกหมู่เหล่า ทรงทราบสัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตาน้อย ผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตามาก ผู้มีอินทรีย์แก่ ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการเลว ผู้ที่จะสอนให้รู้ได้ง่าย ผู้ที่จะสอนให้รู้ได้ยาก ผู้ควรรู้ ผู้ไม่ควรรู้ ดังนั้น พระองค์จึงชื่อว่า ผู้ทรงรู้แม้สัตว์โลกโดยประการทั้งปวง

[๑๓๗] ก็แหละ สัตว์โลกพระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งด้วยประการใด แม้โอกาสโลกพระองค์ก็ทรงรู้แจ้งด้วยประการนั้น จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงทราบว่า จักรวาลหนึ่งโดยส่วนยาวและส่วนกว้าง ประมาณ ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ โดยรอบปริมณฑลทั้งหมด ประมาณ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ ในจักรวาลนั้นมีแผ่นดินอันนี้กล่าวโดยความหนาประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ แผ่นดินนั้นมีน้ำตั้งอยู่บนลมรองรับไว้โดยความหนาประมาณ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ มีลมดันขึ้นสู่นภากาศรองไว้โดยความหนาประมาณ ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี้เป็นความดำรงอยู่ของโอกาสโลก

แหละในจักรวาลอันดำรงอยู่อย่างนี้นั้น มี **ภูเขาสิเนรุ** เป็นภูเขาที่สูงที่สุด หยั่งลงในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น

มีภูเขาใหญ่ทั้งหลาย คือ **๑. ภูเขายุคันธระ ๒. ภูเขาอิสินธระ ๓. ภูเขากรวีกะ ๔. ภูเขาสุทัสสนะ ๕. ภูเขาเนมินธระ ๖. ภูเขาวินตกะ ๗. ภูเขาอัสสกัณณะ** อันวิจิตรไปด้วยรัตนะนานาชนิดราวกะว่าภูเขาทิพย์ หยั่งลึกลงไปและสูงขึ้นไปโดยประมาณกึ่งหนึ่ง ๆ แต่ภูเขาสิเนรุนั้นตามลำดับ ภูเขาใหญ่ทั้ง ๗ นั้นอยู่โดยรอบภูเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทวดาและยักษ์อาศัยอยู่แล้ว

มี **ภูเขาหิมวา** สูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ ประดับด้วยยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๒/๑๗๓-๑๗๔

มีต้นชมพูชื่อ **นคะ** วัดโดยรอบลำต้น ๑๕ โยชน์ ลำต้นสูง ๕๐ โยชน์ กิ่งยาว ๕๐ โยชน์ แผ่กิ่งออกไปโดยรอบได้ ๑๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่านั้น ด้วยอานุภาพแห่งต้นชมพูนั้น โลกจึงประกาศว่า **ชมพูทวีป**

แหละประมาณแห่งต้นชมพูนั้นใด ประมาณนั้นนั่นแล เป็นประมาณของต้นจิตรปาฏลีของพวกอสูร เป็นประมาณของต้นสิมพลีของครุฑ เป็นประมาณของต้นกระทุ่มในอปรโคยานทวีป เป็นประมาณของต้นกัปปพฤกษ์ในอุตตรกุรุทวีป เป็นประมาณของต้นซึกในปุพพวิเทหทวีป เป็นประมาณของต้นปาริจฉัตตกะบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ด้วยเหตุนั้นแล ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

ต้นไม้เกิดประจำภพ คือต้นปาฏลี ๑ ต้นสิมพลี ๑ ต้นชมพู ๑ ต้นปาริจฉัตตกะของพวกเทวดา ๑ ต้นกระทุ่ม ๑ ต้นกัปปพฤกษ์ ๑ เป็น ๗ ทั้งต้นซึก ๑

ภูเขาจักรวาล หยั่งลึกลงไปในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น ภูเขาจักรวาลนี้ ตั้งล้อมโลกธาตุทั้งหมดนั้นไว้

ในโลกธาตุนั้น วงกลมแห่งพระจันทร์ ๔๙ โยชน์ วงกลมแห่งพระอาทิตย์ ๕๐ โยชน์ ภพดาวดึงส์ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ภพอสูร อเวจีมหานรก และชมพูทวีปเหมือนกัน อปรโคยานทวีป ๗,๐๐๐ โยชน์ ปุพพวิเทหทวีปเหมือนกัน อุตตรกุรุทวีป ๘๐,๐๐๐ โยชน์

แหละในโลกธาตุนั้น ทวีปใหญ่ทวีปหนึ่ง ๆ มีเกาะเล็กเกาะน้อยทวีปละ ๕๐๐ เกาะ สิ่งทั้งหมดแม้นั้น นับเป็นจักรวาลอันหนึ่ง นับเป็นโลกธาตุอันหนึ่ง ในระหว่างแห่งจักรวาลเหล่านั้น มีโลกันตริกนรกอันหนึ่ง ๆ

พระผู้มีพระภาค ทรงรู้แจ้ง ทรงทราบ ทรงทะลุปรุโปร่ง ซึ่งจักรวาลอันไม่มีที่สุด ซึ่งโลกธาตุอันไม่มีที่สุด ดังพรรณนามานี้ ด้วยพระพุทธญาณอันไม่มีที่สุด แม้โอกาสโลก พระผู้มีพระภาคก็ทรงรู้แจ้งโดยทุกประการเหมือนอย่างนั้น แม้ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **โลกวิทู** เพราะเป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลกโดยทุก ๆ ประการ

อธิบายบท อนุตฺตโร

[๑๓๘] ก็แหละ บุคคลผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคนั้นย่อมไม่มี เพราะไม่มีใคร ๆ ที่ประเสริฐกว่าพระองค์โดยคุณทั้งหลาย เป็นความจริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้นทรงครอบงำเสียซึ่งชาวโลกทั้งสิ้น แม้ด้วยพระคุณคือศีล แม้ด้วยพระคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นผู้ไม่มีผู้เสมอ เป็นผู้ไม่มีผู้เหมือน เป็นผู้ไม่มีผู้เปรียบ เป็นผู้ไม่มีผู้ทัดเทียม เป็นผู้ไม่มีบุคคลเทียบเคียง แม้ด้วพระคุณคือศีล แม้ด้วยพระคุณคือสมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็แต่ว่าเรามองไม่เห็นบุคคลอื่นที่สมบูรณ์ด้วยศีล ยิ่งกว่าเราตถาคต ในโลกพร้อมทั้งเทวโลกพร้อมทั้งมารโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์[๑] ดังนี้เป็นต้น นักศึกษาพึงกล่าวความพิสดารพระสูตรทั้งหลาย เช่น อัคคัปปสาทสูตร[๒] เป็นต้น และพระคาถาทั้งหลายเช่นพระคาถาว่า **น เม อาจริโย อตฺถิ**[๓] เป็นต้น นักศึกษาพึงกล่าวให้พิสดารเถิด

อธิบายบท ปุริสทมฺมสารถิ

[๑๓๙] พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทรงขับ อธิบายว่าทรงฝึก ทรงนำไป ซึ่งบุรุษผู้ควรฝึกทั้งหลาย บทว่า **ปุริสทมฺม** ในคำว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** ได้แก่ดิรัจฉานบุรุษบ้าง มนุษยบุรุษบ้าง อมนุษยบุรุษบ้าง ที่ยังไม่ได้ฝึก แต่ควรเพื่อจะฝึก เป็นความจริง แม้ดิรัจฉานบุรุษทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว ทรงทำให้หมดพิษสงแล้ว ทรงให้ดำรงอยู่ในสรณะและศีลทั้งหลายแล้ว เช่น พญานาคชื่อ **อปลาละ** พญานาคชื่อ **จูโฬทระ** พญานาคชื่อ **มโหทระ** พญานาคชื่อ **อัคคิสิขะ** พญานาคชื่อ **ธูมสิขะ** พญานาคชื่อ **อรวาฬะ** และช้างชื่อ **ธนปาลกะ** เป็นต้น แม้มนุษยบุรุษทั้งหลาย เช่น **สัจจกนิคัณฐบุตร อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทันตพราหมณ์** และ **กูฏทันตพราหมณ์** เป็นต้น แม้อมนุษยบุรุษทั้งหลาย เช่น **อาฬวกยักษ์ สูจิโลม**

---

๑ ดูเทียบ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๓/๒๓๓, องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๑/๓๓

๒ ดูเทียบ องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓-๕๕, ขุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑-๔๖๓

๓ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๘๕/๓๑๐, วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๑/๑๗

ยักษ์ ขรโลมยักษ์ และ **ท้าวสักกเทวราช** เป็นต้น ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว ทรงแนะนำแล้ว ด้วยวินโยบายทั้งหลายอันวิจิตร

อนึ่ง พระสูตรนี้ความว่า เกสี เราย่อมแนะนำบุรุษที่ควรฝึกทั้งหลาย ด้วยวิธีละเอียดบ้าง ย่อมแนะนำด้วยวิธีหยาบบ้าง ย่อมแนะนำทั้งด้วยวิธีละเอียดและวิธีหยาบบ้าง[๑] ดังนี้เป็นต้น นักศึกษาพึงยกมาบรรยายให้พิสดารในเรื่องฝึกบุรุษที่ควรฝึกนี้

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงสอนคุณอันอัศจรรย์ มีปฐมฌานเป็นต้น ให้แก่ผู้ปฏิบัติทั้งหลายซึ่งมีศีลบริสุทธิ์แล้วเป็นต้น และทรงสอนมัคคปฏิปทาชั้นสูงขึ้นไปให้แก่พระอริยเจ้าทั้งหลายลำดับพระโสดาบันเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมทรงฝึกแม้ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ที่ฝึกแล้วเหมือนกัน

๖. อธิบายบท อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อนุตฺตโร** กับบทว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** นี้ เป็นบทที่มีความหมายอย่างเดียวกันนั่นเทียว เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคย่อมทรงขับบุรุษที่ควรฝึกทั้งหลายได้โดยประการที่เขาทั้งหลายนั่งอยู่โดยบัลลังก์อันเดียว ให้แล่นไปสู่ทิศทั้ง ๘ ได้อย่างไม่ขัดข้อง เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นนายสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึกชั้นยอดเยี่ยม แหละพระสูตรนี้ความว่า ภิกษุทั้งหลาย ช้างที่ควรฝึกอันนายควาญช้างฝึกแล้วย่อมแล่นไปได้เพียงทิศเดียวเท่านั้น[๒] ดังนี้เป็นต้น อันนักศึกษาพึงพรรณนาให้พิสดารในอธิการนี้

๗. อธิบายบท สตฺถา เทวมนุสฺสานํ

[๑๔๐] พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สตฺถา** เพราะอรรถว่า เป็นผู้ทรงสั่งสอนด้วยประโยชน์ชาตินี้ประโยชน์ชาติหน้าและปรมัตถประโยชน์ทั้งหลายอย่างสมควรกัน อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สตฺถา** เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนนายกอง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้นำหมู่ อรรถาธิบายใน

---

๑ ดูเทียบ องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๗๐

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๓๑๒/๓๗๙

อธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบแม้ตามนัยแห่งนิเทศพระบาลีมีอาทิดังนี้ว่า นายกองเกวียนย่อมนำหมู่เกวียนให้ข้ามพ้นกันดารไปได้ คือพาข้ามพ้นโจรกันดาร สัตว์ร้ายกันดาร ทุพภิกขภัยกันดาร และกันดารคืออดน้ำ คือพาข้ามพ้นไปให้บรรลุถึงซึ่งภูมิประเทศอันมีความเกษมฉันใด พระผู้มีพระภาคทรงเป็นนายกองทรงเป็นผู้นำหมู่ ทรงนำหมู่สัตว์ทั้งหลายให้ข้ามกันดารไปได้ คือทรงให้ข้ามชาติกันดาร[๑]... ฉันนั้น

บทว่า **เทวมนุสฺสานํ** แปลว่า ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คำนี้ตรัสไว้ด้วยกำหนดเอาเวไนยสัตว์ชั้นอุกฤษฏ์ และด้วยกำหนดเอาขั้นภัพพบุคคลคือบุคคลผู้ควรตรัสรู้ แต่แท้จริงพระผู้มีพระภาคทรงเป็นศาสดาแม้ของจำพวกสัตว์ดิรัจฉานด้วยโดยทรงประทานพระอนุสาสนีให้ ฝ่ายข้างสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้น ครั้นได้สำเร็จอุปนิสัยสมบัติด้วยการฟังพระธรรมแต่พระผู้มีพระภาคแล้ว เพราะเหตุอุปนิสัยสมบัตินั้นนั่นแล ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคและผลในอัตภาพที่ ๒ บ้าง ในอัตภาพที่ ๓ บ้าง เป็นความจริง เรื่องนี้มีตัวอย่างเช่นมัณฑูกเทพบุตรเป็นต้น

เรื่องมัณฑูกเทพบุตร

ได้ยินมาว่า ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดชาวเมืองจัมปานครอยู่ ณ ริมฝั่งสระโบกขรณีชื่อ คัคครา มีกบตัวหนึ่งได้ถือนิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาค บังเอิญคนเลี้ยงลูกโคคนหนึ่งเมื่อจรดไม้พลองลง ได้จรดกดเอากบนั้นตรงที่ศีรษะ กบนั้นได้ถึงแก่ความตายลงในขณะนั้นนั่นเทียว แล้วได้ไปบังเกิดอยู่บนวิมานทองสูง ๑๒ โยชน์ในภพดาวดึงส์สวรรค์ แหละมัณฑูกเทพบุตรนั้น ซึ่งเป็นเหมือนหลับแล้วตื่นขึ้นเห็นตนถูกห้อมล้อมด้วยหมู่นางเทพอัปษรในวิมานทองนั้น จึงพิจารณาดูว่า เอ ! แม้เราก็ชื่อว่าได้มาบังเกิด ณ ที่นี่แล้ว เราได้สร้างกรรมอะไรไว้หนอ มองไม่เห็นกรรมชนิดไหนอย่างอื่น นอกจาก การถือเอานิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาค ทันใดนั้น มัณฑูกเทพบุตรนั้น จึงได้เหาะมาพร้อมทั้งวิมานกราบนมัสการพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคอยู่ พระผู้มีพระภาคถึงจะทรงทราบอยู่ก็ตรัสถามว่า

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๐/๕๓๖-๕๓๗

ใคร ? รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์ ด้วยยศ มีผิวพรรณอันงามยิ่ง บันดาลทิศทั้งปวงให้สว่างไสว นมัสการกราบเท้าเราอยู่

มัณฑูกเทพบุตรกราบทูลว่า

ในชาติก่อน ข้าพระองค์ได้เป็นกบ อยู่ในน้ำ มีน้ำเป็นโคจร ขณะข้าพระองค์ฟังธรรมของพระพุทธองค์อยู่ คนเลี้ยงลูกโคได้ฆ่าแล้ว

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมโปรดแก่มัณฑูกเทพบุตรนั้น ธรรมมาภิสมัยคือการตรัสรู้ธรรม ได้มีแก่ปาณสัตว์ทั้งหลายถึง ๘๔,๐๐๐ ฝ่ายเทพบุตรดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลยิ้มแย้มกลับไป ฉะนี้แล

๘. อธิบายบท พุทฺโธ

[๑๔๑] ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะทรงรู้อะไร ๆ ที่ควรรู้ ซึ่งมีอยู่อย่างทั่วถ้วนนั่นเทียว ด้วยอำนาจแห่งวิโมกขันติกญาณ (คือพุทธญาณทั้งปวง)

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ทรงพระนามว่า **พุทฺโธ** แม้เพราะเหตุทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ เพราะเหตุตรัสรู้สัจจะ ๔ ด้วยพระองค์เองบ้าง เพราะเหตุยังหมู่สัตว์อื่น ๆ ให้ตรัสรู้สัจจะ ๔ บ้าง

ก็แหละ เพื่อที่จะให้เข้าใจอรรถาธิบายนี้อย่างแจ่มชัด นักศึกษาพึงทำให้พิสดารซึ่งนัยที่มาในนิเทส[๑] หรือนัยที่มาในปฏิสัมภิทามรรค[๒] แม้ทั้งหมด ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะเป็นผู้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๑-๕๕๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๒/๒๕๒

๙. อธิบายบท ภควา

[๑๔๒] ก็แหละ คำว่า ***ภควา*** นี้ เป็นชื่อเรียกพระผู้มีพระภาคนั้น ผู้เป็นครูชั้นประเสริฐโดยพระคุณ เป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง ด้วยความคารวะ ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวไว้ว่า

คำว่า *ภควา* เป็นคำประเสริฐ คำว่า *ภควา* เป็นคำชั้นสูง
พระผู้มีพระภาคนั้นทรงเป็นครูและเป็นผู้ควรแก่การคารวะ
ด้วยเหตุนั้น นักปราชญ์จึงเฉลิมพระนามว่า *ภควา*

อีกประการหนึ่ง นามมี ๔ ชนิดคือ อาวัตถิกนาม ๑ ลิงคิกนาม ๑ เนมิตติกนาม ๑ อธิจจสมุปปันนนาม ๑ อธิบายว่า ชื่อซึ่งตั้งตามที่ต้องการโดยโวหารของชาวโลกชื่อว่า อธิจจสมุปปันนนาม

ในนาม ๔ ชนิดนั้น ชื่อมีอาทิอย่างนี้คือ **วจฺโฉ** โคเด็ก **ทมฺโม** โคหนุ่ม **พลิพทฺโท** โคเปลี่ยว ชื่อว่า **อาวตฺถิกนาม** ชื่อมีอาทิอย่างนี้คือ **ทณฺฑี** พญายม **ฉตฺตี** พระราชา **สิขี** นกยูง **กรี** ช้าง ชื่อว่า **ลิงฺคิกนาม** ชื่อมีอาทิอย่างนี้คือ **เตวิชฺโช** พระอรหันต์ผู้สำเร็จวิชา ๓ **ฉฬภิญฺโญ** พระอรหันต์ผู้สำเร็จอภิญญา ๖ ชื่อว่า **เนมิตติกนาม** ชื่อที่ตั้งขึ้นโดยมิได้มุ่งถึงความหมายแห่งคำ มีอาทิอย่างนี้คือ **นายสิริวัฑฒกะ นายธนวัฑฒกะ** ชื่อว่า **อธิจจสมุปปันนนาม**

แหละนามว่า ***ภควา*** นี้ เป็นเนมิตติกนาม พระนางเจ้ามหามายามิได้ทรงขนานถวาย พระเจ้าสุทโธทนมหาราชมิได้ทรงขนานถวาย หมู่พระประยูรญาติ ๘๔,๐๐๐ มิได้ทรงขนานถวาย เทวดาผู้วิเศษทั้งหลายมีท้าวสักกะและท้าวสันดุสิตเป็นต้นก็มิได้ทรงขนานถวาย จริงอยู่ แม้ท่านพระธรรมเสนาบดีก็ได้กล่าวไว้ดังนี้ พระนามว่า ***ภควา*** นี้ เป็นวิโมกขันติกนาม (นามที่เกิดในที่สุดแห่งอรหัตมรรค) เป็นบัญญัติที่สำเร็จประจักษ์แจ้งพร้อมกับการได้พระสัพพัญญุตญาณ ณ โคนโพธิพฤกษ์ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย[๑]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๔/๒๔๘

[๑๔๓] แหละนามว่า **ภควา** นี้ มีพระคุณเหล่าใดเป็นนิมิต เมื่อจะประกาศพระคุณเหล่านั้น พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายจึงได้ประพันธ์คาถาไว้ ดังนี้ :-

พระผู้มีพระภาคนั้น นักปราชญ์ถวายพระนามว่า ภควา เพราะทรงเป็นผู้มีโชค (ภคี) เพราะทรงเป็นผู้ส้องเสพ (ภชี) เพราะทรงเป็นผู้มีส่วน (ภาคิ) เพราะทรงเป็นผู้จำแนก (วิภตฺตวา) เพราะได้ทรงทำการหักกิเลสบาปกรรม เพราะทรงเป็นครู เพราะทรงเป็นผู้มีบุญบารมี (ภาคฺยวา) เพราะทรงเป็นผู้มีพระองค์อันอบรมดีแล้วด้วยญายธรรมทั้งหลายเป็นอันมาก เพราะทรงเป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภพ

ส่วนอรรถาธิบายแห่งบทนั้น ๆ ในคาถานี้ นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในคัมภีร์นิเทสนั่นเถิด[๑]

[๑๔๔] แต่ยังมีนัยอื่นอีกดังต่อไปนี้ :-

พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นผู้มีบุญบารมี ทรงเป็นผู้หักกิเลสบาปธรรม ทรงเป็นผู้ประกอบด้วยโชคทั้งหลาย ทรงเป็นผู้จำแนก ทรงเป็นผู้ส้องเสพ ทรงเป็นผู้คายความไปเกิดในภพทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงทรงได้พระนามว่า ภควา

อธิบายบท ภาคฺยวา

ในบทเหล่านั้นมีอรรถาธิบายดังนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **ภาคฺยวา** เพราะพระผู้มีพระภาคนั้นทรงมีพระบารมีเช่นทานศีลเป็นต้น อันถึงความยอดยิ่งพร้อมที่จะบันดาลให้บังเกิดโลกิยสุขและโลกุตตรสุขได้ ก็ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา** ทั้งนี้ เพราะถือเอาลักษณะแห่งภาษา มีการเติมอักษรใหม่และยักย้ายอักษรเป็นต้น หรือเพราะถือเอาลักษณะที่บวกเข้ากัน เช่น **ปิโสทร** ศัพท์ เป็นต้น ตามนัยแห่งศัพทศาสตร์

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (ไทย) ๒๙/๘๔/๒๔๘-๒๔๙

อธิบายบท ภคฺควา

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ได้ทรงหักเสียแล้วซึ่งกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดความกระวนกระวายและความเร่าร้อนจำนวนแสน อย่างสิ้นเชิง อันต่างด้วยโลภะ โทสะโมหะและมนสิการอันเคลื่อนคลาด อันต่างด้วยอหิริกะและอโนตตัปปะ โกธะ และอุปนาหะ มักขะและปลาสะ อิสสาและมัจฉริยะ มายาและสาเถยยะ ถัมภะและสารัมภะ มานะและอติมานะ มทะและปมาทะ ตัณหาและอวิชชา อันต่างด้วยอกุศลมูล ๓ ทุจริต ๓ สังกิเลส ๓ มลทิน ๓ วิสมะ ๓ สัญญา ๓ วิตก ๓ ปปัญจธรรม ๓ อันต่างด้วยวิปริเยสะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ อคติ ๔ ตัณหุปปาทะ ๔ อุปาทาน ๔ อันต่างด้วยเจโตขีละ ๕ วินิพันธะ ๕ นิวรณ์ ๕ อภินันทนะ ๕ อันต่างด้วยวิวาทมูล ๖ ตัณหากายะ ๖ อันต่างด้วยอนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๘ ตัณหามูลกะ ๙ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ทิฏฐิ ๖๒ และตัณหาวิจริต ๑๐๘ หรือเมื่อว่าโดยสังเขป พระผู้มีพระภาคได้ทรงหักเสียแล้วซึ่งมาร ๕ จำพวก คือ กิเลสมาร ๑ ขันธมาร ๑ อภิสังขารมาร ๑ เทวปุตตมาร ๑ มัจจุมาร ๑ ดังนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **ภคฺควา** เพราะพระผู้มีพระภาคได้ทรงหักเสียซึ่งอันตรายเหล่านั้น ก็ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา**

จริงอย่างนั้น ในความข้อนี้ ท่านสังคีติกาจารย์ประพันธ์คาถาไว้ดังนี้ :-

พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นผู้ทรงหักราคะ เป็นผู้ทรงหักโทสะ เป็นผู้ทรงหักโมหะ เป็นผู้ทรงหาอาสวะมิได้ บาปธรรมทั้งหลาย พระองค์ทรงหักแล้ว ด้วยเหตุนั้น นักปราชญ์จึงเฉลิมพระนามว่า ภควา ฉะนี้

ก็แหละ **สมบัติคือพระรูปกาย** ของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงไว้ซึ่งพระลักษณะอันเกิดแต่บุญตั้ง ๑๐๐ ชนิดนั้น เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณคือความเป็นผู้ทรงมีบุญบารมี **สมบัติคือพระธรรมกาย** เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณคือความเป็นผู้มีโทสะอันหักแล้ว ภาวะที่พระพุทธองค์มีคนชั้นโลก ๆ และคนชั้นปัญญาชนทั้งหลายรู้จักมากก็ดี ภาวะที่พระพุทธองค์อันเหล่าคฤหัสถ์และหมู่บรรพชิตทั้งหลายเข้าถึง และเป็นผู้ทรงสามารถในอันช่วยบำบัดทุกข์กายทุกข์ใจแก่คฤหัสถ์และบรรพชิต

เหล่านั้น ผู้เข้าถึงแล้วก็ดี ความเป็นผู้ทรงมีพระอุปการะแก่เขาเหล่านั้นด้วยอามิสทาน และธรรมทานก็ดี ความเป็นผู้ทรงสามารถในอันประกอบเขาเหล่านั้นไว้ด้วยโลกิยสุข และโลกุตตรสุขก็ดี ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณทั้ง ๒ เหมือนอย่างนั้น

อธิบายบท ภเคหิ ยุตฺโต

ก็แหละ เพราะเหตุที่ในทางโลก ศัพท์ว่า **ภค** ย่อมใช้ได้ในสภาวธรรม ๖ อย่าง คือ อิสริยะ ๑ ธัมมะ ๑ ยสะ ๑ สิริ ๑ กามะ ๑ ปยัตตะ ๑ เป็นความจริง **อิสริยะ** คือความเป็นใหญ่ในพระหฤทัยของพระองค์ชั้นเยี่ยม หรือพระอิสริยะที่ชาวโลกรับรองกันอันบริบูรณ์ด้วยประการทั้งปวง มีอันบันดาลร่างกายให้ละเอียด และบันดาลร่างกายให้เบาเป็นต้นของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **ธัมมะ** คือพระธรรมชั้นโลกุตตระของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **ยสะ** คือพระยศอันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ที่พระองค์ทรงได้มาด้วยพระคุณตามความเป็นจริง อันแผ่คลุมไปทั่วโลกทั้ง ๓ ของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **สิริ** คือพระสิริโสภาแห่งพระอวัยวะทุกส่วนอันบริบูรณ์ด้วยประการทั้งปวง ซึ่งสามารถให้เกิดความขวนขวายในอันอยากชมพระรูปพระโฉม และให้เกิดความเลื่อมใสของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **กามะ** คือพระประสงค์อันหมายถึงความบังเกิดแห่งประโยชน์ที่ทรงประสงค์ เพราะประโยชน์ใด ๆ จะเป็นประโยชน์ของพระองค์ก็ตาม จะเป็นประโยชน์ของผู้อื่นก็ตาม ที่พระองค์ทรงประสงค์แล้ว ทรงปรารถนาแล้ว ประโยชน์นั้น ๆ ก็เป็นอันสำเร็จสมพระประสงค์ทั้งนั้น และ **ปยัตตะ** คือพระสัมมาวายามะอันเป็นต้นเหตุให้บรรลุถึงซึ่งความเป็นครูของโลกทั้งปวงของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น แม้เพราะทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ อย่างนี้ชาวโลกจึงขนานพระนามว่า **ภควา** โดยอรรถวิเคราะห์ว่า **ภคา อสฺส สนฺติ** แปลว่า ผู้มีภคธรรม ๖ อย่าง ฉะนี้

อธิบายบท วิภตฺตวา

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้จำแนก อธิบายว่า ทรงเป็นผู้แจก ทรงเป็นผู้เปิดเผย ทรงเป็นผู้แสดงซึ่งสรรพธรรม โดยประเภททั้งหลายมีกุศลประเภทเป็นต้นอย่างหนึ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นต้น โดยเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น อย่างหนึ่ง ซึ่งทุกขอริยสัจ

เพราะอรรถว่า บีบคั้นอันปัจจัยปรุงแต่ง เร่าร้อนและแปรผัน ซึ่งสมุทยอริยสัจ เพราะอรรถว่า ประมวลมา เป็นเหตุประกอบไว้และกางกั้น ซึ่งนิโรธอริยสัจ เพราะอรรถว่า เป็นที่สลัดออก สงัด อันปัจจัยมิได้ปรุงแต่งและเป็นอมตะ ซึ่งมัคค-อริยสัจ เพราะอรรถว่า นำออก เป็นเหตุ เห็นแจ้งและเป็นอธิบดีอย่างหนึ่ง ฉะนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **วิภตฺตวา** แต่ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา** ดังนี้

อธิบายบท ภตฺตวา

ก็แหละ เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงคบ ทรงส้องเสพ ทรงกระทำให้มากซึ่งทิพพวิหารธรรม พรหมวิหารธรรม และอริยวิหารธรรมทั้งหลาย[๑] ซึ่งกายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก ซึ่งสุญญตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ และทรงคบ ทรงส้องเสพ ทรงกระทำให้มาก ซึ่งอุตตริมนุสสธรรมอย่างอื่น ๆ ทั้งที่เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตตระ ฉะนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามพระองค์ว่า **ภตฺตวา** แต่ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา** ดังนี้

อธิบายบท ภเวสุ วนฺตคมโน

อนึ่ง เพราะเหตุที่การท่องเที่ยวไปในภพทั้ง ๓ คือตัณหาในภพ ๓ อันพระผู้มีพระภาคนั้นทรงคายออกแล้ว ฉะนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามพระองค์ว่า **ภเวสุ วนฺตคมโน** แต่ไปเฉลิมเสียว่า **ภควา** ดังนี้ โดยยกเอา **ภ** อักษรจากภวศัพท์ เอา **ค** อักษรจากคมนศัพท์ เอา **ว** อักษรจากวนฺตศัพท์ แล้วทำเป็นทีฆสระ เหมือนอย่างในทางโลก แทนที่จะพูดว่า **เมหนสฺส ขสฺส มาลา** แต่ก็พูดเสียว่า เมขลา ฉะนี้ (โดยเอา **เม** จาก เมหนสฺส เอา **ข** จาก ขสฺส เอา **ลา** จากมาลา แล้วประสมกันเป็นเมขลา แปลว่า เครื่องประดับที่ลับ, สายรัดเอว)

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๔๕] เมื่อโยคีบุคคลนั้นระลึกถึงพุทธคุณทั้งหลายอยู่เนือง ๆ ว่า พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนี้และเหตุนี้...พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นภควา เพราะเหตุนี้และเหตุด้วยประการดังพรรณนามา สมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะ

---

๑ **ทิพพวิหารธรรม** ได้แก่รูปาวจรฌาน **พรหมวิหารธรรม** ได้แก่เมตตาฌานเป็นต้น **อริยวิหารธรรม** ได้แก่ ผลสมาบัติ (ฎีกา)

รบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอย่อมจะปรารภตรงดิ่งถึงพระตถาคตเจ้า[๑]

เมื่อโยคีบุคคลนั้น มีจิตตรงเพราะมุ่งหน้าต่อพระกัมมัฏฐาน มีนิวรณ์อันข่มไว้แล้ว เพราะไม่มีราคะเป็นต้นรบกวนอย่างนี้แล้ว **วิตก** และ **วิจาร** อันโน้มเอียงไปในพระพุทธคุณย่อมดำเนินไป ด้วยประการฉะนี้ เมื่อโยคีบุคคลตริตรึกและพิจารณาถึงพระพุทธคุณอยู่ **ปีติ** ย่อมเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลมีใจประกอบด้วยปีติ ความกระวนกระวายกายและใจย่อมสงบลงด้วยความสงบอันมีปีติเป็นปทัฏฐาน เมื่อโยคีบุคคลมีความกระวนกระวายสงบแล้ว **ความสุข** ทั้งทางกายทั้งทางใจย่อมเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลมีความสุข จิตที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ย่อมเป็น **สมาธิ** องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันโดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้

กัมมัฏฐานนี้สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

ก็แหละ เพราะเหตุที่พระพุทธคุณทั้งหลายเป็นสภาวธรรมที่ล้ำลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงพระคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้น **อัปปนา** ถึงเพียงขั้น **อุปจาระ** เท่านั้นเอง

ฌานนี้นั้นถึงซึ่งอันนับได้ว่า **พุทธานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการระลึกถึงพระพุทธคุณนั่นแล

อานิสงส์การเจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพ มีความยำเกรงในพระศาสดา ย่อมบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยศรัทธา ความไพบูลย์ด้วยสติ ความไพบูลย์ด้วยปัญญา และความไพบูลย์ด้วยบุญ เป็นผู้มากไปด้วยปีติ และปราโมทย์ เป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว เป็นผู้สามารถอดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่าอยู่ร่วมกับพระศาสดา แม้สรีระร่างของภิกษุนั้นอันพุทธานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชา

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑, องฺ. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๑

เป็นเสมือนเรือนพระเจดียสถานฉะนั้น จิตของภิกษุนั้นย่อมน้อมไปในพุทธภูมิ แหละถึงคราวที่ประจวบเข้ากับสิ่งที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะย่อมจะปรากฏแก่ภิกษุนั้น เป็นเสมือนเห็นพระศาสดาอยู่ต่อหน้าฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนั้น เมื่อยังไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในพุทธานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดารในพุทธานุสสติกัมมัฏฐานประการแรก ยุติลงเพียงเท่านี้

๒. ธัมมานุสสติกถา

วิธีเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๔๖] แม้อันโยคีบุคคลผู้ปรารถนาเพื่อที่จะเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน ไปอยู่ในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกถึงเนือง ๆ ซึ่งคุณทั้งหลายของปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม ๙ อย่างนี้ว่า

๑. สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม	พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว
๒. สนฺทิฏฺฐิโก	พระธรรมอันผู้ได้บรรลุจะพึงเห็นเอง
๓. อกาลิโก	พระธรรมให้ผลไม่ประกอบด้วยกาล
๔. เอหิปสฺสิโก	พระธรรมเป็นสิ่งที่ควรเชิญให้มาดู
๕. โอปนยิโก	พระธรรมเป็นสิ่งที่น้อมเข้ามาในใจได้
๖. ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ[๑]	พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้เฉพาะตน

---

๑ ดูเทียบ องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒

๑. อธิบายบท สฺวากฺขาโต

[๑๔๗] ก็แหละ ในบท **สฺวากฺขาโต** นี้ แม้ปริยัติธรรมก็ถึงอันสงเคราะห์เอาด้วย ในบทอื่น ๆ นอกนี้ สงเคราะห์เอาเฉพาะโลกุตตรธรรม

ปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรม

ในธรรม ๒ ประเภทนั้น ปริยัติธรรมประการแรก ชื่อว่า **อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว** เพราะมีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด และเพราะประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ความงาม ๓ ของปริยัติธรรม

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระพุทธพจน์อันใดแม้เพียงพระคาถาอันเดียว พระพุทธพจน์นั้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้นด้วยบาทต้น ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางด้วยบาทที่ ๒ และที่ ๓ ชื่อว่ามีความงามในที่สุดด้วยบาทหลัง เพราะพระธรรมมีความงามรอบตัว

พระสูตรที่มีอนุสนธิอันเดียว มีความงามในเบื้องต้นด้วยคำนิทาน มีความงามในที่สุดด้วยคำนิคมน์ มีความงามในท่ามกลางด้วยคำที่เหลือ

พระสูตรที่มีอนุสนธิมากหลาย มีความงามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิแรก มีความงามในที่สุดด้วยอนุสนธิหลัง มีความงามในท่ามกลางด้วยอนุสนธิที่เหลือ

อีกประการหนึ่ง พระสูตรที่มีอนุสนธิมากหลายนั้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้น เพราะมีทั้งคำนิทาน มีทั้งคำอุบัติเหตุ ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลาง เพราะมีเนื้อความไม่วิปริตผิดเพี้ยนไป และเพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์โดยสมควรแก่เวไนยนิกรทั้งหลายและชื่อว่ามีความงามในที่สุด เพราะคำนิคมน์อันให้เกิดความได้ศรัทธาแก่ผู้ฟังทั้งหลาย

ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีลอันเป็นเหตุของตน มีความงามในท่ามกลางด้วยสมถะ วิปัสสนา มรรค และผลทั้งหลาย มีความงามในที่สุดด้วยนิพพาน

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ มีความงามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค ๔ มีความงามในที่สุดด้วยผล ๔ และนิพพาน

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้นเพราะพระพุทธเจ้าเป็นผู้รู้ดี ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางเพราะพระธรรมเป็นธรรมดี ชื่อว่ามีความงามในที่สุดเพราะพระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้นด้วยอภิสัมโพธิที่สาธุชนฟังศาสนธรรมนั้นแล้วปฏิบัติเพื่อประโยชน์ด้วยประการนั้นจะพึงบรรลุได้ ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางด้วยปัจเจกโพธิ ชื่อว่ามีความงามในที่สุดด้วยสาวกโพธิ

ก็แหละ ศาสนธรรมนั้น ขณะฟังย่อมนำความงามมาแม้ด้วยการฟังนั่นเทียว โดยการข่มเสียซึ่งนิวรณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้น ขณะปฏิบัติก็นำความงามมาแม้ด้วยข้อปฏิบัติ โดยนำมาซึ่งความสุขอันเกิดแต่สมถะและวิปัสสนา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่ามีความงามในท่ามกลาง และขณะปฏิบัติแล้วด้วยประการนั้น เมื่อผลแห่งปฏิบัติสำเร็จแล้ว ย่อมนำความงามมาแม้ด้วยผลแห่งการปฏิบัติ โดยนำมาซึ่งความเป็นผู้คงเส้นคงวา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่ามีความงามในที่สุด

พระธรรม ชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะมีความงามในเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

อธิบาย พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เมื่อทรงแสดงธรรม ย่อมทรงประกาศคือทรงแสดงซึ่งศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์อันใด โดยนัยต่าง ๆ พรหมจรรย์อันนั้น ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะด้วยอรรถสมบัติตามสมควร ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะด้วยพยัญชนสมบัติตามสมควร

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะเพราะประกอบด้วยอรรถบท คือ **สงฺกาสน** แสดงความโดยย่อ ๑ **ปกาสน** แสดงความเบื้องต้น ๑ **วิวรณ** การไขความ ๑ **วิภชน** การจำแนกความ ๑ **อุตฺตานีกรณ** การทำความให้ตื้น ๑ **ปญฺญตฺติ** การแต่งความ ๑ ชื่อว่า

พร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วย **อักขระ** ตัวหนังสือ ๑ **บท** คำประกอบวิภัติ ๑ **พยัญชนะ** คำที่เป็นพากย์ ๑ **อาการ** คำแบ่งพากย์ออกไป ๑ **นิรุตติ** วิเคราะห์ศัพท์ ๑ **นิทเทส** อธิบายให้พิสดาร ๑

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ ด้วยความเป็นธรรมลึกซึ้งแห่งเนื้อความและความเป็นธรรมลึกซึ้งแห่งการแทงตลอด ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ ด้วยความเป็นธรรมลึกซึ้งโดยธรรมและความเป็นธรรมลึกซึ้งโดยเทศนา

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ โดยเป็นวิสัยแห่งอัตถปฏิสัมภิทาและปฏิภาณปฏิสัมภิทา ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ โดยเป็นวิสัยแห่งธัมมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ เพราะว่าทำให้คนชั้นปัญญาชนเลื่อมใส โดยเป็นสิ่งอันบัณฑิตพึงรู้แจ้งได้ ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะว่าทำให้ชั้นโลก ๆ เลื่อมใส โดยเป็นสิ่งที่น่าเชื่อ

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ โดยมีอธิบายอันลึกซึ้ง ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ โดยมีบทตื้น

อธิบาย บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ชื่อว่า **บริบูรณ์สิ้นเชิง** โดยเป็นธรรมมีความบริบูรณ์อย่างสิ้นเชิง เพราะไม่มีสิ่งที่จะพึงนำเข้าไปเพิ่มเติม ชื่อว่า **บริสุทธิ์** โดยเป็นธรรมที่ปราศจากโทษ เพราะไม่มีสิ่งที่จะพึงนำออก

อรรถาธิบายอีกนัยหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง พรหมจรรย์ ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ เพราะให้คนฉลาดในอธิคม คือนิพพานด้วยการปฏิบัติ ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะให้ฉลาดในอาคมคือปริยัติด้วยการเล่าเรียน ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยธรรมขันธ์ ๕ กองมีศีลขันธ์เป็นต้น ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะไม่มีอุปกิเลส เพราะเป็นไปเพื่อสลัดออก และเพราะไม่มุ่งโลกามิส

ปริยัติธรรมชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

ปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรมอีกนัยหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง ปริยัติธรรม ชื่อว่าอันพระมีผู้พระภาคตรัสไว้ด้วยดีแล้ว เพราะไม่มีข้อความอันวิปัลลาสคลาดเคลื่อน เพราะฉะนั้น ปริยัติธรรมนั้น จึงชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว

เป็นความจริงเช่นนั้น ข้อความของธรรมของอัญญเดียรถีย์ทั้งหลาย ยังถึงความวิปัลลาสคลาดเคลื่อนอยู่ เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่เขากล่าวว่าเป็นอันตรายก็ไม่เป็นอันตรายจริง ธรรมทั้งหลายที่เขากล่าวว่าเป็นเครื่องนำออก ก็ไม่เป็นเครื่องนำออกจริง ด้วยเหตุนั้นอัญญเดียร์ถีย์เหล่านั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้มีธรรมอันกล่าวไว้ไม่ดีโดยแท้

ข้อความของธรรมของพระผู้มีพระภาค มิได้ถึงความวิปัลลาสคลาดเคลื่อนเหมือนอย่างนั้น เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอันตรายิกธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องนำออก เช่นนี้แล้ว ก็มิได้เกินเลยจากความเป็นอย่างนั้นไปได้

ปริยัติธรรมประการแรกเป็นสวากขาตธรรม ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

โลกุตตรธรรมเป็นสวากขาตธรรม

ก็แหละ โลกุตตรธรรม ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสข้อปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพาน และตรัสนิพพานอันสมควรแก่ข้อปฏิบัติ สมดังที่ท้าวสักกเทวราชกล่าวไว้ว่า ก็แหละ ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพานอันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่พระสาวกทั้งหลาย นิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้ น้ำในแม่น้ำคงคาย่อมเข้ากันได้ ย่อมเสมอเหมือนกับน้ำ

ในแม่น้ำยมุนา แม้ฉันใด ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่พระสาวกทั้งหลาย นิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว[๑]

อนึ่ง **อริยมรรค** อันเป็นข้อปฏิบัติสายกลาง ไม่ไปใกล้ขอบทางทั้ง ๒ นั่นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นข้อปฏิบัติสายกลาง **สามัญผลทั้งหลาย** ซึ่งมีกิเลสสงบแล้วนั่นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นธรรมมีกิเลสสงบแล้ว **นิพพาน** อันมีภาวะเที่ยงไม่ตาย เป็นที่ต้าน และเป็นที่หลบลี้หนีทุกข์เป็นต้นนั่นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ได้ตรัสไว้โดยความมีสภาวะอันเที่ยงแท้เป็นต้น

แม้โลกุตตรธรรม ก็ชื่อว่าเป็นสวากขาตธรรม ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

๒. อธิบายบท สนฺทิฏฺฐิโก

[๑๔๘] ก็แหละ ในบทว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

ประการแรก **อริยมรรค** อันพระอริยบุคคลผู้กำลังกระทำกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นไม่ให้มีในสันดานของตน พึงเห็นเอง เพราะฉะนั้น อริยมรรคนั้น จึงชื่อว่าเป็นธรรมอันพระอริยบุคคลพึงเห็นเอง สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า พราหมณ์ บุคคลผู้กำหนัดแล้ว ถูกราคะครอบงำแล้ว มีจิตอันราคะครอบครองแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนและเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เขาย่อมได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ แต่เมื่อราคะอันเขาละได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย เขาย่อมไม่ได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ พราหมณ์ พระธรรมย่อมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง แม้ด้วยประการฉะนี้แล[๒]

---

๑ ดูเทียบ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๐

๒ ดูเทียบ องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๔/๒๑๖

อีกประการหนึ่ง โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ อันพระอริยบุคคลใด ๆ ได้บรรลุแล้ว พระอริยบุคคลนั้น ๆ จะพึงเห็นเองด้วยปัจจเวกขณญาณ โดยยกเลิกซึ่งภาวะที่จะพึงถึงด้วยการเชื่อผู้อื่นเสียได้ เพราะฉะนั้น โลกุตตรธรรม ๙ นั้น จึงชื่อว่าเป็นธรรมอันผู้บรรลุจะพึงเห็นเอง

อีกนัยหนึ่ง ทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ ชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิ** โลกุตตรธรรมย่อมชนะกิเลสด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** ชนะกิเลสด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ เป็นความจริงอย่างนั้น ในบรรดาโลกุตตรธรรมนั้น **อริยมรรค** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญซึ่งประกอบกับตน **อริยผล** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎี อันพระอริยเจ้าสรรเสริญซึ่งเป็นเหตุของตน **นิพพาน** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญซึ่งเป็นวิสัยของตน เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการย่อมชนะด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ ดังนั้น จึงเรียกว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** ผู้ชนะด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ เหมือนอย่างบุคคลชนะด้วยรถ เขาเรียกว่า **รถิโก** ผู้ชนะด้วยรถ ฉะนั้น

อีกนัยหนึ่ง ความเห็นเรียกว่า **ทิฏฺฐ** ทิฏฐศัพท์นั่นแหละได้รูปเป็น **สนฺทิฏฺฐ** แปลว่าความเห็น ธรรมใดย่อมควรซึ่งการเห็น ธรรมนั้นชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** ควรซึ่งการเห็น จริงอยู่ โลกุตตรธรรมที่โยคีบุคคลเห็นด้วยสามารถการรู้โดยภาวนา และด้วยสามารถการรู้โดยการกระทำให้แจ้งเท่านั้น จึงจะห้ามวัฏฏภัยได้ เพราะเหตุนั้นโลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งการเห็น ดังนั้น จึงชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** ควรซึ่งการเห็นเหมือนบุคคลควรซึ่งผ้า เขาเรียกว่า **วตฺถิโก** ผู้ควรซึ่งผ้า ฉะนั้น

๓. อธิบายบท อกาลิโก

[๑๔๙] พระธรรมนั้นไม่มีกาล หมายถึงให้ผลของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกาโล** อกาโลนั่นแหละได้รูปเป็น **อกาลิโก** อธิบายว่า พระธรรมนั้นรอกาลอันต่างออกไปเป็น ๕ วันและ ๗ วันเป็นต้นให้สิ้นสุดไปแล้วจึงให้ผล ก็หามิได้ แต่ให้ผลต่อลำดับจากที่ตนเกิดเลยทีเดียว

อีกประการหนึ่ง ธรรมนั้นมีกาลไกลที่จะมาถึงในอันให้ผลของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า กาลิโก มีกาลไกล ธรรมนั้นได้แก่ธรรมประเภทไหน ? ได้แก่กุศลธรรมชั้นโลกิยะ ส่วนธรรมชั้นโลกุตตระนี้ ไม่เป็นกาลิโก เพราะมีผลติดต่อกัน ฉะนั้นจึงชื่อว่า อกาลิโกไม่มีกาลไกลในอันให้ผล บทว่า อกาลิโก นี้ท่านจำกัดเอาเฉพาะอริยมรรคเท่านั้น

๔. อธิบายบท เอหิปสฺสิโก

[๑๕๐] พระธรรมย่อมควรแก่วิธีที่เชิญให้มาดู อันเป็นไปทำนองนี้ว่า เชิญท่านมาดูพระธรรมนี้

ถาม - ก็เพราะเหตุไรหรือ พระธรรมนั้นจึงควรด้วยวิธีนั้น ?

ตอบ - เพราะพระธรรมนั้นเป็นสภาพที่มีอยู่จริงอย่างหนึ่ง เพราะพระธรรมนั้นเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างหนึ่ง

อธิบายว่า เมื่อมีกำมือเปล่า ถึงแม้ว่าใคร ๆ กล้าพูดได้ว่า เงินหรือทองคำมีอยู่ แต่ก็ไม่กล้าที่จะเชิญให้มาดูว่า ท่านจงมาดูเงินหรือทองคำนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะเงินหรือทองคำนั้นไม่มีอยู่จริง อนึ่ง คูถหรือมูตรแม้เป็นของมีอยู่จริง ใคร ๆ ก็ไม่กล้าจะเชิญผู้อื่นให้มาดูว่า ท่านจงมาดูคูถหรือมูตรนี้เพื่อความร่าเริงใจ โดยประกาศถึงสภาพอันเป็นที่น่าฟูใจ แต่ย่อมเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องปกปิดเสียด้วยหญ้าหรือใบไม้ทั้งหลายโดยแท้แล เพราะเหตุไรเล่า ? เพราะมันเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด

ส่วนว่าโลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นของมีอยู่โดยสภาวะจริง ๆ ชื่อว่าเป็นสภาพบริสุทธิ์ เหมือนดวงจันทร์วันเพ็ญบนอากาศที่ปราศจากเมฆ และเหมือนชาติแก้วมณีที่วางไว้บนผ้ากัมพลเหลือง ด้วยเหตุนั้น โลกุตตรธรรมย่อมควรแก่วิธีที่จะเชิญให้มาดูเพราะเป็นสภาพที่มีอยู่จริงอย่างหนึ่ง เพราะเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างหนึ่ง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เอหิปสฺสิโก** ควรแก่วิธีที่จะเชิญให้มาดู

๕. อธิบายบท โอปนยิโก

[๑๕๑] พระธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงน้อมเข้ามาได้ ดังนั้นจึงชื่อว่า **โอปนยิโก** ก็แหละในบทนี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

การน้อมเข้ามา ชื่อว่า **อุปนยะ** พระธรรมย่อมควรแก่อุปนยะคือการน้อมเข้ามาในจิตของตนด้วยอำนาจภาวนา เพราะแม้ถึงผืนผ้าหรือศีรษะถูกไฟไหม้ก็เพ่งดูได้เฉย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อุปนยิโก** บทว่า **อุปนยิโก** นั่นเองได้รูปเป็น **โอปนยิโก** คำอธิบายนี้ย่อมสมควรในโลกุตตรธรรมที่เป็นสังขตะ (คือมรรคผล) ส่วนในโลกุตตรธรรมที่เป็นอสังขตะ (คือนิพพาน) พระธรรมย่อมควรซึ่งอันน้อมเข้ามาด้วยจิตของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **โอปนยิโก** ควรน้อมเข้ามาด้วยจิต อธิบายว่า สมควรถูกต้องด้วยการทำให้แจ้ง

อีกนัยหนึ่ง พระธรรมคือ **อริยมรรค** ชื่อว่า **อุปเนยฺโย** เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะนำเข้าไปสู่นิพพาน พระธรรมคือ **ผล** และ **นิพพาน** ชื่อว่า **อุปเนยฺโย** เพราะอรรถว่า อันผู้ปฏิบัติจะพึงนำเข้าไปสู่ภาวะที่จะพึงทำให้แจ้ง บทว่า **อุปเนยฺโย** นั่นเองได้รูปเป็น **โอปนยิโก** หมายความว่า นำเข้าไปสู่นิพพาน หรือ อันผู้ปฏิบัติจะพึงนำไปสู่ภาวะที่จะพึงทำให้แจ้ง

๖. อธิบายบท ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ

[๑๕๒] คำว่า **พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้เฉพาะตน** ความว่า โลกุตตรธรรมนั้น อันวิญญูชนทั้งหลายแม้ทุก ๆ อันดับมีชนชั้นอุคฆฏิตัญญูบุคคลเป็นต้น จะพึงรู้ได้ที่ตนเองว่า มรรคเราได้เจริญแล้ว ผลเราได้บรรลุแล้ว นิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้ว ฉะนี้จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายของสัทธิวิหาริก จะละได้ด้วยมรรคที่พระอุปัชฌายะเจริญแล้ว หาได้ไม่ สัทธิวิหาริกนั้นจะอยู่เป็นผาสุกด้วยผลสมาบัติของพระอุปัชฌายะนั้น ก็หาไม่ สัทธิวิหาริกจะกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่พระอุปัชฌายะนั้นทำให้แจ้งแล้ว ก็หาไม่ เพราะเหตุฉะนั้น โลกุตตรธรรมนี้ อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้เหมือนเห็นอาภรณ์บนศีรษะของคนอื่น หาได้ไม่ แต่อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ที่จิตของตนเท่านั้น อธิบายว่า อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเสวย แต่อย่างไรก็ตาม โลกุตตรธรรมนี้เป็นสิ่งที่มิใช่วิสัยของพวกพาลชนเลยอย่างแน่แท้

อีกประการหนึ่ง พระธรรมนี้เป็น **สวากขาตธรรม** คือธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นธรรม อันผู้บรรลุถึงจะพึงเห็นเอง พระธรรมเป็น **สนฺทิฏฺฐิโก** คืออันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง เพราะเหตุไร ? เพราะเป็น ธรรมไม่มีกาลในอันให้ผล พระธรรมเป็น **อกาลิโก** คือไม่มีกาลในอันให้ผล เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นธรรมที่ควรเชิญมาดู และพระธรรมใดเป็น **เอหิปสฺสิโก** ควรเชิญให้มาดู พระธรรมนั้นย่อมเป็น **โอปนยิโก** ควรน้อมเข้ามาในใจ ฉะนี้

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๕๓] เมื่อโยคีบุคคลระลึกถึงพระธรรมคุณทั้งหลาย อันต่างด้วยบท มีบทว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น อย่างนี้บ่อย ๆ ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอย่อมจะปรารภตรงดิ่งถึงพระธรรม[๑] ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นเทียว

ก็แหละ เพราะพระธรรมคุณทั้งหลายเป็นสภาพที่ลึกซึ้งอย่างหนึ่ง เพราะโยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงซึ่งพระคุณมีประการต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงซึ่งอันนับว่า **ธัมมานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของพระธรรมนั่นแล

อานิสงส์การเจริญธัมมานุสสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบอยู่เนือง ๆ ซึ่งธัมมานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพ มีความยำเกรงในพระบรมศาสดา โดยที่ได้มองเห็นคุณของพระธรรมอย่างนี้ คือในกาลเป็นส่วนอดีต เรามิได้เห็นพระบรมศาสดาผู้ทรงแสดงธรรมอันควรน้อมเข้ามาในใจได้อย่างนี้ ผู้ทรงประกอบแม้ด้วยองค์คุณเช่นนี้มาเลย ถึงในปัจจุบันนี้ เราก็มิได้เห็นเหมือนกันเว้นเสียจากพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฉะนี้ เป็นผู้เคารพและยำเกรงในพระธรรม ย่อมบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒

มากล้นไปด้วยปีติและปราโมทย์ หักห้ามเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว เป็นผู้สามารถอดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่าได้อยู่ร่วมกับพระธรรม แหละแม้สรีระร่างของเธออันธัมมคุณานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งควรแก่การบูชา เป็นเสมือนเรือนพระเจดียสถานฉะนั้น จิตย่อมน้อมไปเพื่ออันบรรลุธรรมชั้นยอดเยี่ยม แหละเมื่อเธอระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงความที่พระธรรมเป็นธรรมดี ในคราวประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะย่อมจะปรากฏเฉพาะหน้าก็แหละ เมื่อเธอยังจะไม่ได้แทงตลอดธรรมเบื้องสูงขึ้นไป (ในชาตินี้) ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในธัมมานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดารในธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๓. สังฆานุสสติกถา

วิธีเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๕๔] เมื่อโยคีบุคคลผู้ประสงค์ที่จะเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกเนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายของพระอริยสงฆ์อย่างนี้ว่า :-

คู่แห่งบุรุษ ๔ บุรุษบุคคล ๘ นี้คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค

๑. **สุปฏิปนฺโน** เป็นผู้ปฏิบัติดี
๒. **อุชุปฏิปนฺโน** เป็นผู้ปฏิบัติตรง
๓. **ญายปฏิปนฺโน** เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อนิพพาน
๔. **สามีจิปฏิปนฺโน** เป็นผู้ปฏิบัติสมควร
๕. **อาหุเนยฺโย** เป็นผู้ควรแก่ของบูชา
๖. **ปาหุเนยฺโย** เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ
๗. **ทกฺขิเณยฺโย** เป็นผู้ควรแก่ของทำบุญ

๘. **อญฺชลิกรณีโย** เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้

๙. **อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส**[๑] เป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก

๑.-๔. อธิบายบทสุปฏิปนฺโน - บทสามีจิปฏิปนฺโน

[๑๕๕] ในบรรดาพระสังฆคุณเหล่านั้น บทว่า **สุปฏิปนฺโน** แปลว่า เป็นผู้ปฏิบัติด้วยดี อธิบายว่า เป็นผู้ปฏิบัติซึ่งปฏิปทาอันถูกต้อง ปฏิปทาอันไม่ถอยหลัง ปฏิปทาอันสมควร ปฏิปทาอันไม่เป็นข้าศึก ปฏิปทาอันเป็นธรรมสมควรแก่ธรรม

พระสงฆ์เหล่าใด ย่อมรับฟังพระโอวาทและพระอนุสาสนีของพระผู้มีพระภาคด้วยความเคารพ ฉะนั้น พระสงฆ์เหล่านั้นชื่อว่า **สาวก** หมู่แห่งพระสาวกทั้งหลายชื่อว่า **สาวกสํโฆ** อธิบายว่า หมู่แห่งพระสาวกผู้ถึงซึ่งความเป็นหมู่กัน ด้วยความเป็นผู้เสมอกันโดยศีลและทิฏฐิ

ก็โดยที่ปฏิปทาอันถูกต้องนั้น เป็นข้อปฏิบัติตรง คือไม่คด ไม่โกง ไม่โค้ง และอันบัณฑิตเรียกว่า ไกลจากกิเลส เป็นเหตุรู้แจ้ง ดังนี้บ้าง และถึงซึ่งอันนับว่าสามีจิ เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันสมควร ดังนี้บ้าง ฉะนั้น พระอริยสงฆ์ผู้ปฏิบัติซึ่งปฏิปทานั้นจึงกล่าวได้ว่า **อุชุปฏิปนฺโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทาอันตรงบ้าง **ญายปฏิปนฺโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทาเป็นเหตุให้รู้แจ้งบ้าง **สามีจิปฏิปนฺโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทาอันสมควรบ้าง

แหละในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า พระอริยเจ้าจำพวกใดขณะดำรงอยู่ในมรรค พระอริยเจ้าจำพวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดี เพราะเป็นผู้กำลังพรั่งพร้อมด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้อง พระอริยเจ้าจำพวกใดขณะดำรงอยู่ในผล พระอริยเจ้าจำพวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดี โดยมุ่งเอาข้อปฏิบัติอันเป็นอดีต เพราะมรรคผลที่จะพึงบรรลุด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้องเป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าจำพวกนั้นบรรลุมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่า **สุปฏิปนฺโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอนในพระธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วบ้าง เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามซึ่งข้อปฏิบัติอันไม่ผิดบ้าง

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒-๔๒๓

ชื่อว่า **อุชุปฏิปนฺโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามปฏิปทาอันเป็นสายกลาง โดยหลีกเลี่ยงปฏิปทาอันเป็นสายริมทั้ง ๒ เสีย และเพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประหานเสียซึ่งโทษคือความคด ความโกง ความโค้ง ของกาย วาจา ใจ

ชื่อว่า **ญายปฏิปนฺโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประสงค์ญายะที่ท่านเรียกว่านิพพาน

ชื่อว่า **สามีจิปฏิปนฺโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติโดยประการที่ปฏิบัติแล้วเป็นผู้สมควรแก่สามีจิกรรม

[๑๕๖] บทว่า **ยทิทํ** แยกเป็น **ยานิ อิมานิ** แปลว่า เหล่านี้ใด บทว่า **จตฺตาริ ปุริสยุคานิ** ความว่า โดยจัดเป็นคู่ คือพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมมรรค พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมผล เป็นต้น นี้จัดเป็นคู่หนึ่ง โดยนัยนี้จึงเป็นคู่แห่งบุรุษ ๔ ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา** ความว่า โดยจัดเป็นบุรุษบุคคล คือพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมมรรค จัดเป็นบุคคล ๑ พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมผล จัดเป็นบุคคล ๑ โดยนัยนี้ จึงเป็นบุรุษบุคคล ๘ พอดี แหละในอธิการนี้ บทว่า **ปุริโส** ก็ดี บทว่า **ปุคฺคโล** ก็ดีนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน แต่บทว่า **ปุริสปุคฺคลา** นี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์

บทว่า **เอส ภควโต สาวกสํโฆ** ความว่า โดยเป็นคู่ คือ คู่แห่งบุรุษ ๔ โดยแยกกัน คือ บุรุษบุคคล ๘ เหล่านี้ใด นี้คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค

๕. อธิบายบท อาหุเนยฺโย

ในบทว่า **อาหุเนยฺโย** เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :- วัตถุใดอันบุคคลพึงนำมาบูชา วัตถุนั้นชื่อว่า **อาหุน** อธิบายว่า ได้แก่วัตถุอันบุคคลพึงนำมาแม้แต่ไกลแล้วถวายไว้ในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย คำว่าอาหุนะนี้เป็นชื่อของปัจจัย ๔ พระสงฆ์สาวกเป็นผู้ควรเพื่อจะรับซึ่งของอันบุคคลนำมาบูชานั้น เพราะทำของนั้นให้มีผลมาก ด้วยเหตุนั้นจึงชื่อว่า **อาหุเนยฺโย** ผู้ควรรับของที่บุคคลนำมาบูชา

อีกนัยหนึ่ง แม้สมบัติทุกอย่างที่บุคคลนำมาแม้แต่ที่ไกลแล้วบูชาไว้ในพระสงฆ์สาวกนั้น เหตุนั้น พระสงฆ์สาวกนั้น จึงชื่อว่า **อาหวนีโย** เป็นผู้ที่อันบุคคลนำมาบูชา อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์สาวกย่อมควรซึ่งวัตถุอันเทวดาทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้นบูชา

เหตุนั้น จึงชื่อว่าอาหวนิโย ผู้ควรซึ่งวัตถุอันเทวดาบูชา อนึ่ง ไฟนี้ใด ชื่อว่าเป็นสิ่งควรซึ่งอันบูชาของพราหมณ์ทั้งหลาย พราหมณ์เหล่านั้นมีลัทธิว่า สิ่งของที่บูชาแล้วในไฟใดเป็นของมีผลมาก ถ้าว่าไฟนั้นเป็นสิ่งควรซึ่งอันบูชา เพราะของที่เขาบูชาแล้วมีผลมากไซร้ พระสงฆ์เท่านั้นเป็นผู้ควรซึ่งอันบูชา เพราะว่าสิ่งของที่บุคคลบูชาแล้วในพระสงฆ์เป็นสิ่งที่มีผลมาก สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

บุคคลใดพึงบำเรอไฟอยู่ในป่าตั้งร้อยปีอย่างหนึ่ง บุคคลใดพึงบูชาผู้ที่อบรมตนแล้วคนเดียวแม้เพียงชั่วครู่อย่างหนึ่ง การบูชานั้นนั่นแลประเสริฐ การบำเรอไฟตั้งร้อยปีจะประเสริฐที่ไหน[๑]

บทว่า **อาหวนีโย** นั้น มีในลัทธินิกายอื่น โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกันกับบทว่า **อาหุเนยฺโย** นี้ ณ ที่นี้ แต่อย่างไรก็ดี ใน ๒ บทนี้ โดยพยัญชนะก็ต่างกันเพียงนิดหน่อยเท่านั้น

ด้วยประการฉะนี้ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า **อาหุไนยบุคคล**

๖. อธิบายบท ปาหุเนยฺโย

ก็แหละ ในบทว่า **ปาหุเนยฺโย** นี้มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ :-

สิ่งของสำหรับให้แก่อาคันตุกะ ที่เขาตระเตรียมไว้โดยเป็นเครื่องสักการะ เพื่อประโยชน์แก่ญาติมิตรผู้เป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจ ซึ่งมาแต่ทิศใหญ่และทิศน้อยทั้งหลาย เรียกว่า **ปาหุน** (ของต้อนรับแขก) สิ่งของแม้นั้น เว้นญาติและมิตรผู้เป็นแขกเหล่านั้นเสีย ควรเพื่อจะถวายเฉพาะแก่พระสงฆ์ พระสงฆ์เท่านั้นควรเพื่อจะรับซึ่งสิ่งของนั้น เพราะว่า ขึ้นชื่อว่าแขกที่จะเหมือนพระสงฆ์หามีไม่ เป็นความจริง อย่างนั้นพระสงฆ์นี้จักปรากฏขึ้นได้ก็ต่อเมื่อพุทธันดร ๑ ล่วงไปแล้ว และเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมทั้งหลายอันสร้างความเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจให้ชนิดที่ไม่เจือปนอีกด้วยของต้อนรับแขกควรเพื่อจะถวายแก่พระสงฆ์นั้น และพระสงฆ์เป็นผู้ควรเพื่อรับของต้อนรับแขก เหตุนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า **ปาหุเนยฺโย** ผู้ควรรับของต้อนรับแขก

---

๑ ดูเทียบ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๗/๖๓

อนึ่ง โดยเหตุที่พระสงฆ์ของบุคคลจำพวกที่ถือพระบาลีว่า **ปาหวนีโย** ย่อมควรซึ่งการกระทำก่อน ฉะนั้น ทานวัตถุอันบุคคลพึงนำมาบูชาในพระสงฆ์นี้ก่อนกว่าเขาทั้งหมด เพราะฉะนั้น พระสงฆ์นี้จึงชื่อว่า **ปาหวนีโย** ผู้เป็นที่อันบุคคลควรนำบูชาก่อน

อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งการบูชาโดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ปาหวนีโย** แปลว่า ผู้ควรซึ่งการบูชาโดยประการทั้งปวง

ศัพท์ว่า **ปาหวนีย** นี้นั้น ณ ที่นี้ท่านกล่าวว่า **ปาหุเนยฺย** โดยอรรถาธิบายก็เหมือนกันนั้น

๗. อธิบายบท ทกฺขิเณยฺโย

ก็แหละ ทานที่บุคคลให้เพราะเชื่อปรโลก เรียกว่า **ทกฺขิณา** พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งทักขิณานั้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ทกฺขิเณยฺโย** ผู้ควรซึ่งทักขิณา อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์เป็นผู้เกื้อกูลแก่ทักขิณา โดยที่ทำทักขิณาให้บริสุทธิ์ด้วยการกระทำให้มีผลมาก ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ทกฺขิเณยฺโย** ผู้เกื้อกูลแก่ทักขิณา

๘. อธิบายบท อญฺชลิกรณีโย

พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรม ที่ชาวโลกทั้งมวลพากันยกหัตถ์ทั้ง ๒ ตั้งไว้เหนือเศียรกระทำอยู่ ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อญฺชลิกรณีโย** ผู้ควรซึ่งอันกระทำอัญชลีกรรม

๙. อธิบายบท อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส

คำว่า **พระสงฆ์เป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก** ความว่า พระสงฆ์เป็นสถานที่ปลูกบุญของชาวโลกทั้งมวล อย่างไม่มีอะไรเหมือน เหมือนอย่างว่า สถานที่เพาะปลูกข้าวสาลี สถานที่เพาะปลูกข้าวเหนียวของพระราชาหรือของอำมาตย์ชาวโลก เรียกว่านาข้าวสาลีของพระราชา นาข้าวเหนียวของพระราชา ฉันใด พระสงฆ์ก็เป็นสถานที่ปลูกบุญทั้งหลายของชาวโลกทั้งมวล ฉันนั้น เพราะว่าได้อาศัยพระสงฆ์แล้ว บุญทั้งหลายอันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างนานาประการของชาวโลก ย่อมเจริญงอกงาม เพราะเหตุฉะนั้น พระสงฆ์จึงเป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก ฉะนี้แล

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๕๗] เมื่อภิกษุผู้โยคีบุคคลระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงคุณของพระสงฆ์ทั้งหลายอันต่างด้วยความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอจะปรารภตรงดิ่งถึงพระสงฆ์[๑] ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

แต่เพราะเหตุที่คุณของพระสงฆ์ทั้งหลายเป็นสภาพที่ล้ำลึกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา คงถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงซึ่งอันนับว่า **สังฆานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของพระสงฆ์นั่นเทียว

อานิสงส์การเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งสังฆานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมจะสำเร็จเป็นผู้มีความเคารพมีความยำเกรงในสงฆ์ ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ย่อมจะเป็นผู้มากล้นไปด้วยปีติและปราโมทย์ ย่อมเป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว ย่อมเป็นผู้สามารถอดกลั้นได้ซึ่งทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่าอยู่ร่วมกับพระสงฆ์ อนึ่ง สรีระร่างของภิกษุนั้น อันสังฆานุสสติครอบครองแล้วย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชาเป็นเหมือนว่าโรงอุโบสถที่มีพระสงฆ์ประชุมอยู่พร้อมแล้ว จิตย่อมน้อมไปเพื่อถึงพระสังฆคุณ แหละในเมื่อประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะย่อมจะปรากฏขึ้นมาแก่เธอทันที เป็นเสมือนเห็นพระสงฆ์อยู่โดยพร้อมหน้าฉะนั้น ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน เมื่อจะไม่ได้แทงตลอดซึ่งคุณพิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี
บำเพ็ญความไม่ประมาทในสังฆานุสสติภาวนา ซึ่งมี
อานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดารในสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒-๔๒๓

๔. สีลานุสสติกถา

วิธีเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๕๘] ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญสีลานุสสติ-กัมมัฏฐาน ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกเนือง ๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยสามารถแห่งคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น อย่างนี้ :-

โอหนอ ! ศีลทั้งหลายของเรา

๑. **อขณฺฑานิ** เป็นศีลไม่ขาด
๒. **อจฺฉิทฺทานิ** เป็นศีลไม่ทะลุ
๓. **อสพลานิ** เป็นศีลไม่ด่าง
๔. **อกมฺมาสานิ** เป็นศีลไม่พร้อย
๕. **ภุชิสฺสานิ** เป็นศีลที่เป็นไทย
๖. **วิญฺญุปฺปสตฺถานิ** เป็นศีลอันผู้รู้สรรเสริญ
๗. **อปรามฏฺฐานิ** เป็นศีลอันตัณหาและทิฏฐิไม่แตะต้อง
๘. **สมาธิสํวตฺตนิกานิ** เป็นศีลที่ยังสมาธิให้บังเกิดได้[๑]

แหละศีลเหล่านั้น คฤหัสถ์พึงระลึกถึงศีลทั้งหลายของคฤหัสถ์ บรรพชิตพึงระลึกถึงศีลทั้งหลายของบรรพชิต

อธิบายคุณลักษณะของศีล ๘ อย่าง

ศีลทั้งหลายจะเป็นศีลของคฤหัสถ์หรือศีลของบรรพชิตก็ตาม ศีลเหล่าใดในเบื้องต้นหรือเบื้องปลาย แม้สิกขาบทเดียวก็ไม่มีขาด ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ขาดเหมือนผ้าที่ขาดตรงชาย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อขณฺฑานิ** เป็นศีลไม่ขาด

---

๑ ดูเทียบ องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๓

ศีลเหล่าใดตอนกลางแม้สิกขาบทเดียวก็ไม่มีขาด ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ทะลุเหมือนผ้าที่ทะลุตรงกลางผืน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อจฺฉิทฺทานิ** เป็นศีลไม่ทะลุ

ศีลเหล่าใด ไม่มีขาดไปตามลำดับ ๒ สิกขาบทบ้าง ๓ สิกขาบทบ้าง ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ด่าง เหมือนแม่โคมีสีตัวด่างดำหรือด่างแดงอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยสีที่ตัดกัน มีสัณฐานยาวและกลมเป็นต้น ซึ่งผุดขึ้นตรงหลังหรือตรงท้อง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อสพลานิ** เป็นศีลไม่ด่าง

ศีลเหล่าใด ไม่มีขาดเป็นระหว่าง ๆ ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่พร้อย เหมือนแม่โคมีลายเป็นจุด ๆ ตัดสีกัน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกมฺมาสานิ** เป็นศีลไม่พร้อย

อีกประการหนึ่ง ว่าโดยที่ไม่แปลกกัน ศีลทั้งหลายแม้ทุก ๆ ประเภท ชื่อว่าเป็นศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นศีลไม่ถูกทำลาย ด้วยเมถุนสังโยค ๗ อย่างและบาปธรรมทั้งหลายมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น

ศีลทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ชื่อว่า **ภุชิสฺสานิ** เพราะทำความเป็นไทย โดยปลดเปลื้องออกจากความเป็นทาสแห่งตัณหา ชื่อว่า **วิญฺญุปฺปสตฺถานิ** เพราะเป็นศีลอันวิญญูชนทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญแล้ว ชื่อว่า **อปรามฏฺฐานิ** เพราะเป็นศีลอันตัณหาและทิฏฐิทั้งหลายมิได้แตะต้อง หรือเพราะเป็นศีลอันใคร ๆ ไม่พึงกล้าที่จะปรามาสว่านี้โทษในศีลทั้งหลายของท่าน ชื่อว่า **สมาธิสํวตฺตนิกานิ** เพราะเหตุที่เป็นศีลยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้บังเกิดได้ แหละหรือ แม้ยังมรรคสมาธิและผลสมาธิให้บังเกิดก็ได้ด้วย

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๕๙] เมื่อโยคีบุคคลระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงศีลโดยเฉพาะ[๑]ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกันโดยนัยก่อนนั่นแล

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๓

แต่เพราะเหตุที่คุณของศีลทั้งหลายเป็นสภาพที่ล้ำลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนาถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงซึ่งอันนับว่า **สีลานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของศีลนั่นแล

อานิสงส์การเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งสีลานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพในสิกขา เป็นผู้มีความประพฤติเข้ากันได้กับสิกขา เป็นผู้ไม่ประมาทในการปฏิสันถาร เป็นผู้หลีกเว้นจากภัยมีการตำหนิตนเองเป็นต้น เป็นผู้มองเห็นภัยในโทษอันเล็กน้อย ย่อมได้บรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากล้นด้วยปีติและปราโมทย์ ก็แหละเมื่อไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึง
บำเพ็ญความไม่ประมาทในสีลานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพ
อันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดารในสีลานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๕. จาคานุสสติกถา

วิธีเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๖๐] ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน พึงเป็นผู้น้อมใจไปในการบริจาคเป็นปกติ มีทานและการแบ่งปันดำเนินไปอยู่เป็นประจำ แหละหรือเมื่อจะเริ่มภาวนาพึงทำการสมาทานไว้ว่า บัดนี้ นับจำเดิมแต่นี้ ครั้นปฏิคาหกมีอยู่ยังมิได้ให้ทานแม้อย่างน้อยเพียงคำข้าวคำหนึ่งแล้ว เราจักไม่ยอมบริโภค ครั้นแล้วพึงให้ทานตามสัตติ ตามกำลังในปฏิคาหกผู้ประเสริฐโดยคุณทั้งหลายในวันนั้น ถือเอานิมิตในทานนั้นแล้วไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึก

เนือง ๆ ถึงการบริจาคของตน ด้วยสามารถแห่งคุณมีความเป็นผู้ปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้นอย่างนี้ว่า

ในเมื่อประชาชนถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำอยู่ การที่เราเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่อยู่ เป็นผู้มีการเสียสละอย่างเด็ดขาด เป็นผู้มีมืออันสะอาด เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เป็นผู้ควรในการขอ เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน นั้นนับว่าเป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ฉะนี้

อธิบายคุณลักษณะของการบริจาค

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ลาภา วต เม** แปลว่า เป็นลาภของเราหนอ อธิบายว่า ลาภทั้งหลายของทายกเหล่านี้ใด ที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้โดยนัยทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ ก็แหละ ทายกครั้นให้อายุเป็นทานแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งอายุอันเป็นทิพย์หรือเป็นของมนุษย์[๑] ดังนี้อย่างหนึ่ง คือ ทายกให้ทานย่อมเป็นที่รัก คนทั้งหลายเป็นอันมากชอบคบเขา[๒] ดังนี้อย่างหนึ่ง คือ เมื่อทายกดำเนินตามธรรมของสัตบุรุษทั้งหลายให้ทานอยู่ย่อมเป็นที่รัก ดังนี้อย่างหนึ่ง ลาภเหล่านั้นเป็นส่วนของเราโดยแน่แท้

คำว่า **สุลทฺธํ วต เม** แปลว่า เราได้ดีแล้วหนอ อธิบายว่า คำสั่งสอนหรือความเป็นมนุษย์ที่เราได้แล้วนี้อันใด สิ่งนั้นเป็นอันเราได้ดีแล้วหนอ

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุที่ในเมื่อประชาชนถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำอยู่ เรานั้นเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่อยู่ เป็นผู้มีการสละอย่างเด็ดขาด เป็นผู้มีมืออันสะอาด เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เป็นผู้ยินดีในการขอ เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำ** คือถูกความตระหนี่และมลทินครอบครอง สัตว์ทั้งหลายเรียกว่า **ปชา** ด้วยอำนาจที่บังเกิดมา

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๗/๕๘

๒ ดูเทียบ องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๔

ด้วยกรรม เพราะเหตุนั้น ความหมายในบทว่า **ปชาย** ดังนี้ คือ ในสัตว์ทั้งหลาย ผู้อันความตระหนี่และมลทินอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาธรรมดำทั้งหลายอันประทุษร้ายความผุดผ่องของจิต ซึ่งมีลักษณะกีดกันความเป็นสาธารณะแก่ผู้อื่นแห่งสมบัติของตนครอบงำแล้ว

คำว่า **ปราศจากมลทินและความตระหนี่** ความว่า ชื่อว่า ปราศจากมลทินและความตระหนี่ เพราะเหตุที่มลทินทั้งหลายมีราคะและโทสะเป็นต้นแม้อื่น ๆ และความตระหนี่ปราศไปแล้ว คำว่า **เป็นผู้มีจิต...อยู่** ความว่า เป็นผู้มีจิตอันมีประการตามที่กล่าวแล้วอยู่ ส่วนในพระสูตรทั้งหลายตรัสว่า **เราอยู่ครองเรือน** ฉะนี้ ก็เพราะทรงแสดงโดยทำนองแห่งธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัย ในเมื่อเจ้ามหานามศากยะผู้โสดาบันกราบทูลถามถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัย ในคำนั้น มีอรรถาธิบายว่า เราอยู่ครอบงำอุปกิเลส

คำว่า **เป็นผู้มีการสละอย่างเด็ดขาด** ความว่า เป็นผู้มีการสละอย่างปล่อยเลย คำว่า **เป็นผู้มีมืออันสะอาด** ความว่า เป็นผู้มีมืออันบริสุทธิ์ อธิบายว่า เป็นผู้มีมืออันล้างแล้วอยู่ตลอดกาล เพื่อให้เครื่องไทยธรรมเป็นทานด้วยมือของตนโดยความเคารพ คำว่า **เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ** ความว่า การสละให้ เรียกว่าการเสียสละ ได้แก่บริจาค ชื่อว่า เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เพราะอรรถว่า เป็นผู้ยินดีในการเสียสละนั้น ด้วยสามารถที่ประกอบอย่างติดต่อกันไป คำว่า **เป็นผู้ควรในการขอ** ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้ควรในการขอ เพราะคนอื่นขอสิ่งใด ๆ ก็ให้สิ่งนั้น ๆ ปาฐะว่า **ยาชโยโค** ก็มี หมายความว่า เป็นผู้ประกอบด้วยยาชะ กล่าวคือการบูชา[๑] คำว่า **เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน** ความว่า เป็นผู้ยินดีในทานด้วย เป็นผู้ยินดีในการแบ่งปันด้วย อธิบายว่า โยคีบุคคลย่อมระลึกเนือง ๆ อย่างนี้ว่า เราแหละย่อมให้ทานด้วย ย่อมทำการแบ่งปันแม้จากสิ่งที่ตนจะพึงบริโภคด้วย เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปันทั้ง ๒ นี้ด้วยนั่นเทียว

---

๑ คำว่า **ให้ทาน** กับคำว่า **บูชา** ความหมายเหมือนกัน บทว่า **ยาชโยโค** ที่แปลว่า ผู้ประกอบด้วยการบูชา ก็คือ ผู้ประกอบด้วยทาน หมายความว่า ประกอบอยู่กับทานในกาลทุกเมื่อ

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๖๑] เมื่อโยคีบุคคลนั้นระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงการบริจาคของตน ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงการบริจาค[๑] ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

แต่โดยเหตุที่คุณแห่งการบริจาคทั้งหลายเป็นสภาพล้ำลึกอย่างหนึ่ง โดยเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณแห่งการบริจาคอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้น ย่อมถึงซึ่งอันนับว่า **จาคานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณแห่งการบริจาคนั่นแล

อานิสงส์การเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุโยคีบุคคลผู้ประกอบเนือง ๆ อยู่ซึ่งจาคานุสสติกัมมัฏฐาน ย่อมเป็นผู้น้อมจิตไปในการบริจาคโดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มีอัชฌาสัยไม่โลภ เป็นผู้มีปกติกระทำอันสมควรแก่เมตตาภาวนา เป็นผู้องอาจแกล้วกล้า เป็นผู้มากล้นไปด้วยปีติและปราโมทย์ ก็แหละ เมื่อไม่อาจแทงตลอดซึ่งคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึง
บำเพ็ญความไม่ประมาทในจาคานุสสติภาวนา ซึ่งมี
อานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดารในจาคานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๔

๖. เทวตานุสสติกถา

วิธีเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน

[๑๖๒] ก็แหละ โยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อันสำเร็จมาด้วยอำนาจแห่งอริยมรรค แต่นั้นพึงไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะเป็นพยานอย่างนี้ว่า

เทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา มีอยู่จริง เทวดาชั้นดาวดึงส์ มีอยู่จริง เทวดาชั้นยามา มีอยู่จริง เทวดาชั้นดุสิต มีอยู่จริง เทวดาชั้นนิมมานรดี มีอยู่จริง เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี มีอยู่จริง เทวดาชั้นพรหมกายิกา มีอยู่จริง เทวดาชั้นสูงขึ้นไปกว่านั้นก็มีอยู่จริง

เทวดาเหล่านั้น ประกอบด้วยศรัทธาชนิดใด ครั้นจุติจากโลกนี้แล้วจึงไปบังเกิดในภพนั้น ๆ ศรัทธาชนิดนั้นแม้ในเราก็มี

เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศีลชนิดใด ประกอบด้วยสุตะชนิดใด ประกอบด้วยจาคะชนิดใด ประกอบด้วยปัญญาชนิดใด ครั้นจุติจากโลกนี้แล้วจึงไปบังเกิดในภพนั้น ๆ ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาชนิดนั้น ๆ แม้ในเราก็มีอยู่[๑] ฉะนี้

แต่ว่าในพระสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า มหานามะ ในสมัยใด อริยสาวกย่อม

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๔

ระลึกเนือง ๆ ถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาของตนและของเทวดาเหล่านั้น ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน ดังนี้ ถึงจะตรัสไว้ดังนั้นก็ตาม แต่นักศึกษาพึงทราบว่า พระพุทธพจน์นั้นตรัสไว้เพื่อประสงค์จะทรงแสดงถึงคุณอันเสมอกันทั้งของพวกเทวดาที่ตั้งไว้ในฐานะเป็นพยาน ทั้งของตน โดยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นจริงอยู่ ในอรรถกถาท่านก็กล่าวไว้อย่างมั่นเหมาะว่า ย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะเป็นพยาน

องค์ฌาน ๕ เกิด

[๑๖๓] เพราะเหตุนั้น เมื่อโยคีบุคคลระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายของเหล่าเทวดา ในภาคต้นแล้ว จึงระลึกเนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นอันมีอยู่ของตนในภายหลัง ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงเทวดาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

ก็แหละ เพราะเหตุที่คุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเป็นสภาพที่ล้ำลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงขึ้นไม่ถึงขั้นอัปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นย่อมถึงซึ่งอันนับว่าเทวตานุสสติฌาน ก็โดยที่ระลึกถึงคุณศรัทธาเป็นต้นเช่นเดียวกับคุณของเทวดาทั้งหลายนั่นเอง

อานิสงส์การเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบซึ่งเทวตานุสสติกัมมัฏฐานนี้อยู่เนือง ๆ ย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย ย่อมจะประสบความไพบูลย์ด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้นโดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มากล้นด้วยปีติและปราโมทย์ ก็แหละ เมื่อยังไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษชั้นสูงขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในเทวตานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดารในเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

ข้อความเบ็ดเตล็ด

[๑๖๔] ก็แหละ ในวิตถารเทศนาแห่งอนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทธพจน์ทั้งหลายมีอาทิว่า ในสมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้น ย่อมปรารภตรงดิ่งถึงตถาคต ดังนี้แล้ว ตรัสพระพุทธพจน์ใดไว้ว่า มหานามะ ก็แหละ อริยสาวกผู้มีจิตตรง ย่อมได้ความยินดีในอรรถ ย่อมได้ความยินดีในธรรม ย่อมได้ความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม ปีติย่อมเกิดแก่ผู้มีความปราโมทย์[๑] ฉะนี้ อรรถาธิบายในพระพุทธพจน์นั้น นักศึกษาพึงทราบดังนี้ ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความยินดีในอรรถ** นั้น หมายเอาความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจความของพระพุทธคุณมีคำว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความยินดีในธรรม**นั้น หมายเอาความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยพระบาลี ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม** นั้น ด้วยอำนาจความยินดีทั้ง ๒ ประการ

แหละในเทวตานุสสติกถา พระพุทธพจน์ใดที่ตรัสไว้ว่า ปรารภซึ่งเทวดาทั้งหลาย ดังนี้ พระพุทธพจน์นั้น นักศึกษาพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยอำนาจแห่งจิตที่เกิดปรารภเทวดาทั้งหลายในส่วนเบื้องต้นอย่างหนึ่ง ตรัสด้วยอำนาจจิตที่เกิดปรารภคุณทั้งหลายอันให้สำเร็จเป็นเทวดาเช่นเดียวกับคุณของเทวดาอย่างหนึ่ง

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๕, องฺ. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๑

อนุสสติ ๖ สำเร็จเฉพาะอริยสาวก

[๑๖๕] ก็แหละ อนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ ย่อมสำเร็จเฉพาะแก่อริยสาวกจำพวกเดียวเท่านั้น เพราะว่า พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณย่อมปรากฏแก่อริยสาวกเหล่านั้น และอริยสาวกเหล่านั้นก็เป็นผู้ประกอบด้วยศีลอันทรงคุณมีความไม่ขาดเป็นต้น ประกอบด้วยจาคะชนิดที่ปราศจากมลทินและความตระหนี่ ประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเช่นเดียวกับคุณของเหล่าเทวดาผู้มีอานุภาพอันยิ่งใหญ่

แหละใน **มหานามสูตร**[๑] อนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาค อันเจ้ามหานามะกราบทูลถามถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัยของพระโสดาบัน ได้ทรงแสดงไว้โดยพิสดาร เพื่อทรงแสดงถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัยของพระโสดาบันโดยเฉพาะ

แม้ใน **เคธสูตร**[๒] พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เพื่อประสงค์ชำระจิตแล้วบรรลุถึงซึ่งความบริสุทธิ์ขั้นปรมัตถ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ด้วยอำนาจแห่งอนุสสติเฉพาะแก่อริยสาวกไว้อย่างนี้คือ ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในศาสนานี้ ย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา ... ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมตรงดิ่งออกไป พ้นไปปราศไปจากเคธะ ภิกษุทั้งหลาย คำว่า เคธะนี้แลเป็นชื่อของกามคุณ ๕ ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางจำพวกในศาสนานี้ ทำพุทธานุสสติฌานแม้นี้แลให้เป็นอารมณ์แล้วย่อมบริสุทธิ์ได้ ด้วยประการฉะนี้

แม้ใน **สัมพาโธกาสสูตร** ที่ท่านพระมหากัจจายนะแสดง ท่านก็แสดงอนุสสติฐาน ๖ ประการ ด้วยสามารถแห่งอันได้ซึ่งโอกาสเฉพาะแก่อริยสาวก เพราะเป็นผู้มีธรรมอันบริสุทธิ์ขั้นปรมัตถ์อย่างนี้คือ อาวุโสทั้งหลาย น่าอัศจรรย์ อาวุโสทั้งหลาย สิ่งไม่เคยมีได้มีแล้ว คือข้อที่พระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้ตรัสรู้ โอกาสอันจะพึงบรรลุในฆราวาสอันคับแคบ เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย... เพื่อทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน โอกาสอันจะพึงบรรลุนั้นได้แก่อนุสสติฐาน ๖

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑, องฺ. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๐-๔๑๔

๒ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๒๕/๔๕๖-๔๕๘

อนุสสติฐาน ๖ คืออะไรบ้าง ?

อาวุโสทั้งหลาย อริยสาวกในพระศาสนานี้ ย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงพระตถาคตเจ้า... อาวุโสทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางจำพวกในพระศาสนานี้ ทำพุทธานุสสติฌานแม้นี้แลให้เป็นอารมณ์ ย่อมเป็นผู้บริสุทธิ์ได้เป็นธรรมดา ด้วยประการฉะนี้[๑]

แม้ใน **อุโปสถสูตร** ก็ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เฉพาะแก่อริยสาวกผู้เข้าจำอุโบสถ เพื่อทรงแสดงถึงภาวะที่อุโบสถมีผลมากด้วยอำนาจกัมมัฏฐาน อันเป็นเครื่องชำระจิตอย่างนี้คือ วิสาขา ก็อริยอุโบสถเป็นไฉน ? วิสาขา ได้แก่ การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผุดผ่องด้วยความพยายาม วิสาขา การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผุดผ่องด้วยความพยายามเป็นไฉน ? วิสาขา อริยสาวกในศาสนานี้ ย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงตถาคตว่า...[๒]

แม้ใน **เอกาทสกนิบาต** เมื่อเจ้ามหานามะกราบทูลถามว่า ข้าแต่สมเด็จพระพุทธองค์ เมื่อพวกข้าพระองค์เหล่านั้น อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ต่าง ๆ กัน ข้าพระองค์จะพึงอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อะไร ? เพื่อทรงแสดงธรรมเป็นเครื่องอยู่พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เฉพาะแก่อริยสาวกเท่านั้น อย่างนี้คือ มหานามะ บุคคลผู้มีศรัทธาแลจึงจะเป็นผู้บันดาลให้สำเร็จได้ บุคคลผู้ไม่มีศรัทธาบันดาลให้สำเร็จหาได้ไม่ มหานามะ บุคคลผู้ปรารภความเพียร มีสติมั่นคง มีสมาธิ มีปัญญาจึงจะเป็นผู้บันดาลให้สำเร็จได้ บุคคลผู้เกียจคร้าน มีสติหลงลืมไม่มีสมาธิไม่มีปัญญาหาบันดาลให้สำเร็จได้ไม่ มหานามะ ท่านจงดำรงอยู่ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล แล้วพึงเจริญธรรม ๖ ประการ ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป มหานามะ ท่านพึงระลึกเนือง ๆ ถึงตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา...[๓]

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๒๕/๔๕๖-๔๕๘

๒ ดูเทียบ องฺ. ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๗๙-๒๙๐

๓ ดูเทียบ องฺ. เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๐

กัลยาณปุถุชนก็บำเพ็ญอนุสสติ ๖ ได้

[๑๖๖] แม้ถึงจะเป็นอย่างนั้นก็ตามที อันปุถุชนผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล อันบริสุทธิ์เป็นต้น ก็ควรสนใจเหมือนกัน เพราะว่าเมื่อกัลยาณปุถุชนระลึกเนือง ๆ อยู่ถึงพระคุณทั้งหลายของพระพุทธเจ้าเป็นต้น จิตย่อมผ่องใสแม้ด้วยอำนาจแห่งการระลึกเนือง ๆ นั่นเทียว กัลยาณปุถุชนข่มนิวรณ์ทั้งหลายเสียด้วยอานุภาพแห่งจิตอันผ่องใส มีความปราโมทย์อย่างยิ่ง เริ่มเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็จะพึงทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตได้เหมือนกัน เหมือนอย่างพระปุสสเทวเถระ ผู้อยู่ที่กัฏฐอันธการวิหาร

เรื่องพระปุสสเทวเถระ

ได้ยินว่า ท่านผู้มีอายุนั้นได้เห็นพระรูปพระพุทธเจ้าอันมารนฤมิตขึ้น ได้ปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ว่า พระพุทธเจ้านฤมิตนี้ ยังมีราคะโทสะโมหะอยู่ก่อนก็ยังสวยงามถึงอย่างนี้ องค์พระผู้มีพระภาคแท้จะไม่สวยงามอย่างไรเล่า เพราะพระองค์ทรงปราศจากราคะโทสะโมหะโดยประการทั้งปวง ครั้นแล้วก็ยังวิปัสสนาปัญญาให้เจริญ ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่าฉอนุสสตินิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๘
อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ

---

๑. มรณานุสสติกถา

[๑๖๗] บัดนี้ ถึงวาระแสดงการเจริญมรณสติต่อจากเทวตานุสสตินี้ไป ในมรณสตินั้น คำว่า **มรณะ** ได้แก่ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพอันเดียว ก็**สมุจเฉทมรณะ** กล่าวคือความขาดสูญแห่งวัฏฏทุกข์ของพระอรหันต์ทั้งหลาย **ขณิกมรณะ** กล่าวคือความแตกดับชั่วขณะแห่งสังขารทั้งหลาย และ**สมมติมรณะ** ได้ในคำว่าต้นไม้ตาย โลหะตาย ดังนี้เป็นต้น มรณะทั้ง ๓ อย่างนั้น ไม่ประสงค์เอาในมรณสตินี้ ก็แหละ มรณะที่ประสงค์เอานั้นมี ๒ อย่างคือ กาลมรณะ ๑ อกาลมรณะ ๑ ในมรณะ ๒ อย่างนั้น **กาลมรณะ** ย่อมมีด้วยการสิ้นบุญ หรือการสิ้นอายุ หรือด้วยการสิ้นทั้ง ๒ อย่าง **อกาลมรณะ** ย่อมมีด้วยอำนาจกรรมที่เขาตัดรอนกรรม

ในมรณะเหล่านั้นก็มรณะใดแม้เมื่อความพร้อมมูลแห่งปัจจัยที่เป็นเหตุสืบต่ออายุยังมีอยู่ ก็ย่อมมีได้ เพราะความที่กรรมอันเป็นเหตุต่อปฏิสนธิมีวิบากสุกงอมสิ้นเชิงแล้ว นี้ชื่อว่ามรณะด้วยการสิ้นบุญ มรณะใดย่อมมีด้วยการสิ้นอายุซึ่งมี ๑๐๐ ปี เป็นกำหนดเหมือนอายุของคนทุกวันนี้ เพราะไม่มีสมบัติคือ คติ, กาล และอาหารเป็นต้น นี้ชื่อว่า**มรณะด้วยการสิ้นอายุ** ส่วนมรณะใดย่อมมีแก่เหล่าสัตว์ผู้มีสันดานอันกรรมที่สามารถจะให้เคลื่อนจากฐานในทันทีเข้ามาตัดรอน เหมือนอย่างทุสิมารและกลาพุราชเป็นต้น หรือย่อมมีแก่เหล่าสัตว์ผู้มีสันดานขาดไป ด้วยความพยายามมีการนำศัสตรามา (ประหาร) เป็นต้น ด้วยอำนาจกรรมปางก่อน นี้ชื่อว่า**อกาลมรณะ** มรณะทั้งหมดนั้น สงเคราะห์ด้วยความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ การระลึกถึงมรณะ กล่าวคือ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า มรณสติ

[๑๖๘] อันพระโยคาวจรผู้ประสงค์จะเจริญมรณสตินั้น ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงให้มนสิการเป็นไปโดยแยบคายว่า มรณะจักมี ชีวิตินทรีย์จักขาด หรือว่า ตาย ตาย ดังนี้ เพราะว่าเมื่อพระโยคาวจรยังมนสิการให้เป็นไปโดยไม่แยบคาย เวลาระลึกถึงความตายของคนที่ชอบกันจะเกิดความโศกเศร้า ดุจเวลามารดาผู้บังเกิดเกล้าระลึกถึงความตายของบุตรที่รักฉะนั้น เวลาที่ระลึกถึงความตายของคนที่ไม่ชอบกันจะเกิดความปราโมทย์ ดุจคนมีเวรกันระลึกถึงความตายของคนที่มีเวรกันฉะนั้น เวลาระลึกถึงความตายของคนที่เป็นกลาง ๆ จะไม่เกิดความสลดใจดุจสัปเหร่อเห็นซากคนตายฉะนั้น เวลาระลึกถึงความตายของตนจะเกิดความสะดุ้งหวาดกลัวดุจคนที่มีชาติขลาดเพราะเห็นเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบฉะนั้น ความเกิดขึ้นแห่งความโศกเป็นต้นแม้ทั้งหมดนั้น ย่อมมีแก่ผู้ปราศจากสติ, ความสังเวช และญาณ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรเห็นสัตว์ที่ถูกฆ่าตายและตายเองในที่นั้น ๆ แล้ว พึงพิจารณาถึงความตายของหมู่สัตว์ที่ตายไปซึ่งมีสมบัติที่ตนเคยเห็นมา ประกอบสติ, ความสังเวช และญาณ แล้วยังมนสิการให้เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า มรณํ ภวิสฺสติ ความตายจักมี ดังนี้ ด้วยว่า พระโยคาวจรเมื่อให้มนสิการเป็นไปอย่างนั้น ชื่อว่าให้เป็นไปโดยแยบคาย อธิบายว่าให้เป็นไปโดยอุบาย จริงอยู่ สำหรับพระโยคาวจรบางพวกที่ยังมนสิการให้เป็นไปอยู่อย่างนั้นนั่นแล นิวรณกิเลสทั้งหลายย่อมระงับลง สติมีมรณะเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น กัมมัฏฐานขึ้นถึงอุปจารฌานทีเดียวก็เป็นได้

[๑๖๙] ส่วนพระโยคาวจรผู้ไม่มีกัมมัฏฐานถึงอุปจารฌานด้วยอาการเพียงเท่านี้ พึงระลึกถึงความตายโดยอาการ ๘ อย่างเหล่านี้ คือ :-

๑. โดยปรากฏเหมือนเพชฌฆาต

๒. โดยวิบัติจากสมบัติ

๓. โดยนำมาเปรียบเทียบ

๔. โดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก

๕. โดยอายุทุพลภาพ

๖. โดยไม่มีเครื่องหมาย

๗. โดยมีกำหนดระยะกาล

๘. โดยมีขณะเล็กน้อย

๑. อธิบายโดยปรากฏเหมือนเพชฌฆาต

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วธกปจฺจุปฏฺฐานโต** แปลว่า โดยปรากฏเหมือนเพชฌฆาต พระโยคาวจรพึงระลึกว่า เปรียบเหมือนเพชฌฆาตคิดจะตัดศีรษะผู้นี้ ฉวยดาบจ่ออยู่ที่คอยืนประชิดตัวอยู่ฉันใด แม้ความตายก็ปรากฏเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุไร ? เพราะมาพร้อมกับความเกิดและเพราะเป็นเครื่องบั่นทอนชีวิต อุปมาเหมือนดอกเห็ดหัวงูตูม ๆ ย่อมดันเอาฝุ่นติดหัวขึ้นมาพร้อมฉันใด สัตว์ทั้งหลายก็ฉันนั้น ย่อมพาเอาความแก่และความตายมาเกิดด้วย จริงอย่างนั้น ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้นก็ถึงความแก่ถัดแต่เกิดขึ้นมาทีเดียว แล้วก็แตกดับไปพร้อมกับด้วยขันธ์อันเป็นตัวประกอบ ดังศิลาตกจากยอดเขาแตกกระจายไปฉะนั้น ความตายที่มีประจำทุกขณะดังกล่าวมาฉะนี้ อันดับแรกมาพร้อมกับความเกิด แต่เพราะสัตว์เกิดมาแล้วต้องตายเป็นเที่ยงแท้ แม้ความตายที่ประสงค์เอาในมรณสตินี้ก็จัดว่ามาพร้อมกับความเกิด เพราะเหตุนั้น สัตว์นี้ตั้งแต่เวลาที่เกิดมาก็เดินบ่ายหน้าต่อความตายมิได้หวนกลับมาเลยแม้สักน้อยเดียว เปรียบดังพระอาทิตย์โผล่ขึ้นมาแล้วก็โคจรบ่ายหน้าต่อที่ตกไปท่าเดียว มิได้กลับมาหาที่ ๆ โคจรไปแล้วนั้น ๆ แม้สักน้อยหนึ่งหรือมิฉะนั้น เปรียบเหมือนสายน้ำเล็ก ๆ ที่ไหลลงจากภูเขามีกระแสเชี่ยว มีปกติพัดเอาสิ่งพอที่จะพัดไปได้ ย่อมไหลรุดไปท่าเดียว มิได้หวนกลับแม้สักน้อยหนึ่งฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า :-

“สัตว์อยู่ในครรภ์เพียงคืนเดียวซึ่งเป็นคืนแรก ย่อมบ่ายหน้าไป (สู่ความตาย) เหมือนเมฆฝนตั้งขึ้นแล้ว ก็ย่อมเคลื่อนไปเรื่อยไป ไม่หวนกลับมา” ดังนี้

ก็เมื่อสัตว์นั้นบ่ายหน้าไปอยู่อย่างนี้ ความตายเท่านั้นย่อมใกล้เข้ามา เหมือนอย่างความเหือดแห้งไปแห่งแม่น้ำน้อยอันถูกแดดแผดเผาในฤดูร้อน และเหมือนอย่างความหล่นผลอยแห่งผลไม้ทั้งหลายที่มีขั้วอันรสแห่งอาโปธาตุซาบซึมแล้วในเวลาเช้า ดุจความแตกแห่งภาชนะดินทั้งหลายที่ถูกทุบด้วยไม้ค้อน และความเหือดแห้งไปแห่งหยาดน้ำค้างทั้งหลายที่ต้องแสงพระอาทิตย์แผดเผาฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า :-

"วันและคืนล่วงไป ชีวิตพลอยดับไปด้วย อายุของสัตว์ค่อยสิ้นไป ดังน้ำแห่งแม่น้ำน้อยค่อยแห้งไป ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาแล้ว ย่อมมีภัยแต่ความตายเป็นเที่ยงแท้แน่นอน ดุจผลไม้ทั้งหลายที่สุกแล้วย่อมมีภัยแต่ความหล่นในเวลาเช้า ฉะนั้น

อนึ่ง เหมือนภาชนะดินที่ช่างหม้อทำขึ้น ทั้งเล็กทั้งใหญ่ ทั้งสุกทั้งดิบ ทุกอย่างล้วนมีความแตกเป็นที่สุด ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็น ฉันนั้น

หยาดน้ำค้างที่ยอดหญ้า พอพระอาทิตย์ขึ้นไปก็ตกไป ฉันใด อายุของสัตว์ทั้งหลายก็เป็น ฉันนั้น คุณแม่จ๋า คุณแม่อย่าห้ามผมเลย ความตายมาพร้อมกับความเกิด ประดุจเพชฌฆาตที่เงื้อดาบ ด้วยประการฉะนี้"

อนึ่ง ความตายนี้นั้นย่อมคร่าเอาชีวิตถ่ายเดียว ครั้นคร่าเอาไปแล้วก็มิได้ปล่อยให้กลับคืนมา ดังเพชฌฆาตกวัดแกว่งดาบอยู่ที่คอฉะนั้น เพราะเหตุนั้น แม้ความตายจึงชื่อว่าปรากฏดังเพชฌฆาตเงื้อดาบ เพราะมาพร้อมกับความเกิดและเพราะคร่าชีวิตไป ดังนี้แล พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยปรากฏดังเพชฌฆาต ด้วยประการฉะนี้

๒. อธิบายโดยวิบัติจากสมบัติ

[๑๗๐] คำว่า **โดยวิบัติจากสมบัติ** มีอธิบายว่า ขึ้นชื่อว่าสมบัติในโลกนี้ย่อมงดงามอยู่ได้ชั่วเวลาที่วิบัติยังไม่ครอบงำ แต่ขึ้นชื่อว่าสมบัติจะถึงพ้นความวิบัติดำรงอยู่ได้หามีไม่ จริงอย่างนั้น

"แม้พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงปกครองแผ่นดินทั้งสิ้น ทรงสละพระราชทรัพย์ตั้งร้อยโกฏิ ทรงเป็นผู้มีความสุขในบั้นปลาย ถึงความเป็นใหญ่แห่งวัตถุเพียงผลมะขามป้อมครึ่งผลด้วยทั้งเรือนร่างนั่นแล แม้เมื่อท้าวเธอทรงสิ้นบุญแล้ว พระองค์ก็ทรงบ่ายพระพักตร์ ต่อมรณะ ก็ต้องมาถึงซึ่งความโศกเศร้า"

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโรคแม้ทั้งหมดมีความเจ็บไข้เป็นที่สุด ความเป็นหนุ่มทั้งหมดมีความแก่เป็นที่สุด ชีวิตทั้งหมดมีความตายเป็นที่สุด โลกสันนิวาสทั้งหมดนั่นแลถูกชาติติดตาม ถูกชราไล่ตาม ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะดักสังหาร เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า :-

“ภูเขาใหญ่อันล้วนแล้วด้วยหินสูงจรดฟ้ากลิ้งบดมาทั้ง๔ทิศโดยรอบ แม้ฉันใด ความแก่และความตายก็ฉันนั้น ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือพวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์ พวกแพศย์ พวกศูทร พวกคนจัณฑาลและพวกปุกกุสะ ไม่เว้นใคร ๆ ย่อมย่ำยีทั่วไปทั้งหมดเลย ณ ที่นั้น พื้นที่สำหรับพลช้างก็ไม่มี สำหรับพลม้าก็ไม่มี สำหรับพลรถก็ไม่มี สำหรับพลเดินเท้าก็ไม่มี และใคร ๆ ไม่อาจชนะได้ด้วยมนต์หรือด้วยทรัพย์ วิบัติคือความตายเป็นที่สุดแห่งสมบัติคือชีวิต พระโยคาวจรเมื่อจะกำหนดถึงภาวะที่ชีวิตมีความตายเป็นที่สุดนั้น พึงระลึกถึงความตายโดยอาการวิบัติแห่งสมบัติ ด้วยประการฉะนี้”

๓. อธิบายโดยนำมาเปรียบเทียบ

[๑๗๑] คำว่า **โดยนำมาเปรียบเทียบ** ความว่า โดยนำเข้ามาเปรียบเทียบกับตนพร้อมทั้งคนอื่น ๆ ในข้อนั้นมีอธิบายดังนี้

พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยเปรียบเทียบกับอาการ ๗ อย่างคือ

๑. โดยความเป็นผู้มียศใหญ่
๒. โดยความเป็นผู้มีบุญมาก
๓. โดยความเป็นผู้มีกำลังมาก
๔. โดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก
๕. โดยความเป็นผู้มีปัญญามาก
๖. โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า
๗. โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

(๑) อธิบายโดยความเป็นผู้มียศใหญ่

ถามว่า พึงเปรียบเทียบอย่างไร ? แก้ว่า พึงเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่า ความตายนี้ตกต้องอย่างไม่ขวยเขินเบื้องบนแม้แห่งท่านผู้มียศใหญ่คือมีบริวารมาก มีทรัพย์และพาหนะพรั่งพร้อม แม้กระทั่งท้าวมหาสมมต, พระเจ้ามันธาตุ, พระเจ้ามหาสุทัสสนะและพระเจ้าทัฬหเนมิ ก็เหตุไฉนเล่า ความตายจึงจักไม่ตกต้อง ณ เบื้องบนแห่งเรา

ท่านผู้มียศใหญ่ทั้งหลาย เป็นท้าวพญาผู้ประเสริฐ เช่นท้าวมหาสมมตเป็นต้น แม้ท่านเหล่านั้นยังถึงซึ่งอำนาจแห่งความตาย จะป่วยกล่าวไปไยในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มียศใหญ่ดังว่ามานี้เป็นอันดับแรก

(๒) อธิบายโดยความเป็นผู้มีบุญมาก

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีบุญมากอย่างไร ? พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีบุญมากอย่างนี้ว่า

เศรษฐีเหล่านี้คือ โชติกเศรษฐี ชฎิลเศรษฐี อุคคเศรษฐี เมณฑกเศรษฐี ปุณณกเศรษฐี และเศรษฐีอื่น ๆ ที่ลือกระฉ่อนว่า เป็นผู้มีบุญมากในโลก ท่านเหล่านั้นทั้งหมดยังถึงซึ่งความตาย จะป่วยกล่าวไปไยถึงคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

(๓) อธิบายโดยความเป็นผู้มีกำลังมาก

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีกำลังมากอย่างไร ? พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีกำลังมากอย่างนี้ว่า

พระวาสุเทพ พระพลเทพ พระภีมเสน พระยุธิฏฐิละ แม้นักมวยปล้ำใหญ่ชื่อว่าจานุระ ก็ไปแล้วสู่อำนาจแห่งความตาย แต่ท่านเหล่านั้นผู้ลือกระฉ่อนโลกว่าเป็นผู้มีกำลังมากถึงอย่างนี้ ทุกท่านก็ถึงซึ่งความตาย จะป่วยกล่าวไปไยในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

(๔) อธิบายโดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างไร ? พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ว่า

พระอัครสาวกที่สองเป็นผู้ประเสริฐกว่าบรรดาท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย ได้ยังเวชยันต์ปราสาทให้หวั่นไหว ด้วยอวัยวะเพียงนิ้วหัวแม่เท้า แม้ท่านก็ยังเข้าปากของความตายอันน่าสะพึงกลัวไปพร้อมด้วยฤทธิ์ทั้งหลาย เสมือนมฤคเข้าสู่ปากแห่งราชสีห์ จะป่วยกล่าวไปไยในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

(๕) อธิบายโดยความเป็นผู้มีปัญญามาก

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีปัญญามากอย่างไร ? พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีปัญญามากอย่างนี้ว่า

ยกเว้นพระโลกนาถเจ้าเสีย สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งที่มีอยู่ สัตว์นั้นว่าโดยปัญญาย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งพระสารีบุตร พระอัครสาวกที่หนึ่งได้มีปัญญามากถึงอย่างนี้ ยังถึงซึ่งอำนาจแห่งความตาย จะป่วยกล่าวไปไยในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

(๖) อธิบายโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างไร ? พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า แม้พุทธบุคคลเหล่านั้นทำการย่ำยีศัตรูคือกิเลสทั้งปวงด้วยพลังคือปัญญาและวิริยะของตน ๆ ได้บรรลุปัจเจกสัมโพธิญาณเป็นผู้ตรัสรู้เอง มีอาการดังนอแรด แม้ท่านเหล่านั้นยังไม่พ้นจากความตาย ก็ไฉนเราจักพ้นเล่า

ท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่อาศัยนิมิตนั้น ๆ พิจารณาอยู่ เป็นพระสยัมภูด้วยเดชแห่งญาณ บรรลุพระนิพพานเป็นที่สิ้นอาสวะ มีอุปมาเสมือนนอแรด เพราะท่านอยู่ในความประพฤติโดดเดี่ยว แม้ท่านเหล่านั้นก็หาล่วงพ้นความตายไปได้ไม่ จะป่วยกล่าวไปไยในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าด้วยอาการอย่างนี้

(๗) อธิบายโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างไร ? พึงระลึกถึงความตายโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า :-

พระผู้มีพระภาค แม้นั้นใด มีพระรูปกายอันวิจิตรไปด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ซึ่งประดับด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระธรรมกายอันสำเร็จด้วยพระคุณรัตนะมีศีลขันธ์เป็นต้นอันบริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวง ทรงถึงฝั่งแห่งความเป็นผู้มียศใหญ่ ความเป็นผู้มีบุญมาก ความเป็นผู้มีกำลังมาก ความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก และความเป็นผู้มีปัญญามากหาผู้เสมอมิได้ ไม่มีผู้เทียบเท่า ไม่มีผู้เปรียบปาน ไม่มีบุคคลจะเทียมทัน เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นก็ยังทรงระงับดับขันธ์โดยพลัน เพราะการตกลงแห่งหยาดฝนคือมรณะ เปรียบดังกองแห่งเพลิงใหญ่ดับไปเพราะฝนตกรดฉะนั้น

อันความตายนั่นใดมาสู่อำนาจของพระผู้มีพระภาค ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้มีอานุภาพมากอย่างนี้ โดยไม่

ต้องกลัว โดยไม่ต้องละอาย ไฉนเล่า ? เจ้าความตายนี้นั้น อันไร้ความอายปราศจากความกลัว มุ่งแต่จะย่ำยีสัตว์ทุกถ้วนหน้า จักไม่มาครอบงำสัตว์เช่นเราเล่า

เมื่อพระโยคาวจรนั้น น้อมตนเข้าไปเปรียบเทียบกับคนอื่น ซึ่งเพียบพร้อมด้วยความเป็นใหญ่ มีความเป็นผู้มียศใหญ่เป็นต้น โดยภาวะคือความเป็นผู้มีความตายเสมอกันอย่างนี้แล้ว ระลึกไปว่า ความตายจักมีแม้แก่เรา ดุจมีแก่สัตว์วิเศษเหล่านั้น ดังนี้ กัมมัฏฐานย่อมถึงอุปจารแล พระโยคาวจรระลึกถึงความตายโดยนำมาเปรียบเทียบ ด้วยประการฉะนี้.

๔. อธิบายโดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก

[๑๗๒] คำว่า โดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก มีอธิบายว่า กายนี้สาธารณะทั่วไปแก่สัตว์ทุกจำพวก คือ อันดับแรกก็เป็นกายทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ครอก ในหมู่หนอนเหล่านั้น พวกสัตว์ที่อาศัยผิวหนังก็กัดกินผิวหนัง จำพวกที่อาศัยหนังก็กัดกินหนัง จำพวกที่อาศัยเนื้อก็กัดกินเนื้อ จำพวกที่อาศัยเอ็นก็กัดกินเอ็น จำพวกที่อาศัยกระดูกก็กัดกินกระดูก จำพวกที่อาศัยเยื่อในกระดูกก็กัดกินเยื่อในกระดูก มันเกิด, แก่, ตาย, ถ่ายอุจจาระ, ปัสสาวะอยู่ในกายนั้นเอง และร่างกายก็นับว่าเป็นเรือนคลอด เป็นโรงพยาบาล เป็นสุสาน เป็นส้วม เป็นรางปัสสาวะของพวกมัน อันว่าร่างกายนี้นั้น เพราะความกำเริบแห่งหมู่หนอนแม้เหล่านั้นก็ถึงซึ่งความตายได้ประการหนึ่งเป็นแท้

อนึ่ง กายนี้ย่อมทั่วไปแก่ปัจจัยแห่งความตาย เฉพาะที่เป็นภายในได้แก่โรคหลายชนิด และที่เป็นภายนอกได้แก่งูและแมลงป่องเป็นต้น เหมือนอย่างที่สาธารณะทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ครอกฉะนั้น

อนึ่ง เปรียบดังอาวุธต่าง ๆ เช่นลูกศร หอกแทง หอกซัด และก้อนหินเป็นต้น อันมาแต่ทิศทั้งปวงตกประดังลงที่เป้าที่เขาตั้งไว้ในหนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด อันตรายทุกอย่างย่อมตกประดังลง แม้ในกาย ก็ฉันนั้น กายนี้นั้น ย่อมถึงความตายเป็นเที่ยงแท้เพราะอันตรายเหล่านั้นตกประดังลง

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อกลางวันผ่านไปแล้วกลางคืนย่างเข้ามา ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า เหตุแห่งความตายของเรามีมากแล คืองูจะพึงกัดเรา แมลงป่องจะพึงต่อยเรา หรือตะขาบจะพึงกัดเรา เราจะพึงตาย เพราะเหตุนั้น นั่นจะพึงเป็นอันตรายแก่เรา มิฉะนั้นเราพึงจะพลาดล้มลง หรือภัตที่เราบริโภคแล้วพึงเสียไป น้ำดีของเราพึงกำเริบก็ได้ เสมหะของเราพึงกำเริบก็ได้ มิใช่แต่เท่านั้น ลมมีพิษดังศัสตราจะพึงกำเริบแก่เราก็ได้ เราจะต้องตาย เพราะเหตุนั้น นั่นจะพึงเป็นอันตรายแก่เรา” พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยเป็นกายสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก ด้วยประการฉะนี้

๕. อธิบายโดยอายุทุพลภาพ

[๑๗๓] คำว่า **อายุทุพลภาพ** อธิบายว่า ธรรมดาว่าอายุนั้นไม่แข็งแรงอ่อนแอ จริงอย่างนั้น ชีวิตของเหล่าสัตว์เนื่องด้วยลมหายใจออกและลมหายใจเข้า เนื่องด้วยอิริยาบถ เนื่องด้วยความเย็นและความร้อน เนื่องด้วยมหาภูต และเนื่องด้วยอาหาร ชีวิตนี้นั้นเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่ำเสมอแห่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั่นแหละ จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอกไม่กลับเข้าไปข้างในก็ดี ที่เข้าไปแล้วไม่ออกมาก็ดี บุคคลย่อมได้ชื่อว่าตาย ชีวิตเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่ำเสมอแม้แห่งอิริยาบถทั้ง ๔ นั้นแหละจึงเป็นไปได้ แต่เพราะความที่อิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งเกินประมาณ อายุสังขารย่อมขาด ชีวิตที่ได้ภาวะความเป็นไปสม่ำเสมอแม้แห่งความเย็นและความร้อนนั่นแหละ จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อบุคคลถูกความเย็นจัดก็ดี ถูกความร้อนจัดก็ดีครอบงำ ย่อมวิบัติ ชีวิตเมื่อได้ภาวะความเป็นไปสม่ำเสมอแม้แห่งมหาภูตรูปนั่นแหละจึงเป็นไปได้ แต่เพราะปฐวีธาตุหรืออาโปธาตุเป็นต้นธาตุใดธาตุหนึ่งกำเริบ บุคคลแม้สมบูรณ์ด้วยกำลังก็ยังเป็นคนมีกายแข็งกระด้างได้หรือมีกายเน่าเปรอะเปื้อนด้วยอำนาจโรคลงแดง เป็นต้น หรือมีความร้อนมากเป็นเบื้องหน้าได้ หรือมีไขข้อและเส้นเอ็นขาดไปได้ ย่อมถึงความสิ้นชีวิต บุคคลเมื่อได้แม้อาหารหรือคำข้าวในเวลาที่ควรนั่นแหละ ชีวิตจึงเป็นไปได้ แต่เมื่อไม่ได้อาหารย่อมถึงความสิ้นสูญ พระโยคาวจรพึงตามระลึกถึงความตายโดยอายุเป็นของทุพลภาพ ด้วยประการฉะนี้

๖. อธิบายโดยไม่มีเครื่องหมาย

[๑๗๔] คำว่า **โดยไม่มีเครื่องหมาย** อธิบายว่า โดยความไม่มีขอบเขตกำหนด จริงอยู่

สภาวธรรม ๕ ประการนี้ คือ ชีวิต ๑ พยาธิ ๑ กาลเวลา ๑ สถานที่ทอดทิ้งกาย ๑ คติ ๑ ของเหล่าสัตว์ในชีวโลก ไม่มีเครื่องหมาย ใคร ๆ รู้ไม่ได้

ในสภาวธรรม ๕ ประการนั้น **ธรรมดาว่าชีวิต** ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่า จะพึงเป็นอยู่ประมาณเท่านี้ปี ไม่เกินจากนี้ไปได้ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมตายเสียแต่ในเวลาแรกเกิด เป็นกลละน้ำขุ่นก็มี ในเวลาเป็นอัพพุทะน้ำที่ใส เป็นชิ้นเนื้อเป็นแท่งอยู่ในครรภ์ได้ ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๑๐ เดือนก็มี ในสมัยที่คลอดจากท้องก็มี เลยนั้นไปย่อมตายภายในร้อยปีบ้าง เกินร้อยปีไปบ้าง อย่างแน่แท้ **แม้พยาธิ**ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะความไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายจะต้องตายด้วยความเจ็บป่วยชนิดนี้เท่านั้น จะไม่ตายด้วยความเจ็บป่วยชนิดอื่น ด้วยว่า สัตว์ทั้งหลายตายด้วยโรคตาก็มี ตายด้วยโรคหูเป็นต้นชนิดใดชนิดหนึ่งก็มี **แม้กาลเวลา**ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า จะต้องตายในเวลานี้เท่านั้น ไม่ตายในเวลาอื่น ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลายตาย ในเวลาเช้าก็มี ตายในเวลาเที่ยงเป็นต้นเวลาใดเวลาหนึ่งก็มี **แม้สถานที่ทอดทิ้งกาย** ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อจะตาย จะต้องทอดทิ้งร่างกายไว้ในที่นี้เท่านั้น ไม่ทอดทิ้งไปในที่อื่น ด้วยว่าอัตภาพของบุคคลซึ่งเกิดภายในบ้านตกอยู่นอกบ้านก็มี ของผู้ที่เกิดนอกบ้านตกอยู่ภายในบ้านก็มี โดยประการนั้นบัณฑิตพึงให้พิสดารโดยประการเป็นอันมาก อัตภาพของสัตว์เหล่านั้น ที่เกิดบนบกตกไปในน้ำหรืออัตภาพของสัตว์ที่เกิดในน้ำตกไปบนบกดังนี้เป็นต้น **แม้คติ** ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า อันสัตว์ที่จุติจากคตินี้แล้ว จะต้องไปบังเกิดในคตินี้ ด้วยว่า สัตว์ทั้งหลายจุติจากเทวโลกแล้วไปบังเกิดในพวกมนุษย์ก็มี จุติจากมนุษยโลกแล้วไปบังเกิดในเทวโลกเป็นต้น โลกใดโลกหนึ่งก็มี ชาวโลกย่อมหมุนเวียนไปในคติทั้ง ๕ เหมือนโคที่เราเทียมไว้ในยนต์ฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้แล พระโยคาวจรพึงตามระลึกถึงความตายโดยไม่มีนิมิตเครื่องหมาย ดังที่ว่ามานี้แล

๗. อธิบายโดยมีกำหนดระยะกาล

[๑๗๕] คำว่า **โดยมีกำหนดระยะกาล** อธิบายว่า ระยะกาลแห่งชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายในบัดนี้น้อยนัก ผู้ใดเป็นอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็เป็นอยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือเลย (๑๐๐ ปี) ไปบ้าง แต่เป็นส่วนน้อย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายอายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อยนัก พวกเขาจำต้องไปยังสัมปรายภพ พวกเขาควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ ผู้ที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายย่อมไม่มี ผู้ใดเป็นอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็เป็นอยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือเกิน (๑๐๐ ปี) ก็มีบ้างแต่เป็นส่วนน้อย

อายุของมนุษย์นี้น้อยนัก สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอายุนั้น
เสีย พึงรีบประพฤติความดี ดังคนมีศีรษะถูกไฟไหม้

เพราะความตายจะไม่มาถึงย่อมไม่มี ทรงตรัสไว้อีกว่า ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้มีศาสดาชื่อว่าอรกะดังนี้เป็นต้น บัณฑิตพึงยังพระสูตรทั้งหมดอันประกอบด้วยอุปมา ๗ ข้อให้พิสดาร ตรัสไว้อีกสูตรหนึ่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วคืน ๑ และวัน ๑ เราพึงกระทำไว้ในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจของบรรพชิต อันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนั้นก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วระยะเวลากลางวัน เราพึงทำไว้ในใจถึงคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจแห่งบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วระยะเวลาที่เราบิณฑบาตครั้งหนึ่ง เราพึงทำไว้ในใจซึ่งคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจของบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วระยะที่เราเคี้ยวคำข้าว ๔-๕ คำแล้วกลืนกิน เราพึงทำไว้ในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจของบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้เราเรียกว่าเป็นผู้ยังประมาทอยู่ เจริญมรณสติยังชักช้า เพื่อธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วระยะเวลาเคี้ยวอาหารกลืนลงไปได้คำเดียว เราพึงทำไว้ในใจถึงคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเถิด เราพึงทำกิจของบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติอย่างนี้ว่า น่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วระยะเวลาหายใจเข้าแล้วหายใจออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า เราพึงทำไว้ในใจซึ่งคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจของบรรพชิตอันเป็นประโยชน์ของตนมากหนอ ดังนี้ก็ดี

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้เราเรียกว่าเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ พวกเธอย่อมเจริญมรณสติเข้มแข็งเพื่อธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ดังนี้

ระยะกาลแห่งชีวิตน้อยนัก ไม่น่าไว้วางใจเพียงชั่วเคี้ยวคำข้าว ๔-๕ คำอย่างนี้แล

พระโยคาวจรพึงตามระลึกถึงความตายโดยมีกำหนดระยะกาล ด้วยประการฉะนี้

๘. อธิบายโดยมีขณะเล็กน้อย

[๑๗๖] ในคำว่า **โดยมีขณะเล็กน้อย** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ จริงอยู่ เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายน้อยนักชั่วความเป็นไปแห่งจิตขณะเดียวเท่านั้น เปรียบเหมือนล้อรถแม้เมื่อหมุนไปก็หมุนด้วยส่วนแห่งกงส่วนหนึ่งเท่านั้น แม้เมื่อหยุดก็หยุดด้วยส่วนแห่งกงส่วนหนึ่งเท่านั้น ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นไปชั่วขณะแห่งจิตขณะเดียว ฉันนั้นเหมือนกัน ในเมื่อจิตนั้นดับแล้วสัตว์ก็ถูกเรียกว่าดับแล้ว ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ในขณะแห่งจิตเป็นอดีต สัตว์เป็นแล้ว ไม่ใช่กำลังเป็นอยู่ ไม่ใช่จักเป็น ในขณะแห่งจิตเป็นอนาคต ไม่ใช่เป็นแล้ว ไม่ใช่กำลังเป็น แต่จักเป็น ในขณะแห่งจิตเป็นปัจจุบัน สัตว์ไม่ใช่เป็นแล้ว แต่กำลังเป็น ไม่ใช่จักเป็น

ชีวิต, อัตภาพ และสุขทุกข์ทั้งมวลล้วนประกอบกับจิต
ดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปโดยรวดเร็ว ขันธ์ของสัตว์ทั้งที่
ตายทั้งที่ยังดำรงอยู่ในภพนี้ ครั้นดับแล้วก็เหมือนกัน
หมดไปโดยไม่มีความสืบต่อ สัตว์ไม่เกิดเพราะจิตที่เป็นอนาคต

เป็นอยู่เพราะจิตเป็นปัจจุบัน สัตว์โลกชื่อว่าตายเพราะความดับแห่งจิต แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์เป็นบัญญัติ พึงระลึกถึงมรณะโดยมีขณะเล็กน้อย ด้วยประการฉะนี้

[๑๗๗] แม้เมื่อพระโยคาวจรระลึกถึงความตายอยู่โดยอาการ ๘ อย่างดังกล่าวมานี้ แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง จิตย่อมได้อาเสวนะความส้องเสพด้วยอำนาจทำในใจบ่อย ๆ สติมีมรณะเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น นิวรณ์ทั้งหลายย่อมสงบ องค์ฌานย่อมปรากฏ แต่เพราะฌานมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ และเพราะอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความสลด ฌานจึงไม่ถึงขั้นอัปปนาถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น แต่โลกุตตรฌานและอรูปฌานที่ ๒ ที่ ๔ ย่อมถึงอัปปนาด้วยภาวนาพิเศษแม้ในเพราะสภาวธรรม ด้วยว่า โลกุตตรฌานย่อมถึงอัปปนาด้วยอำนาจแห่งลำดับของการทำความบริสุทธิ์ให้เกิด อรูปฌานย่อมถึงอัปปนาด้วยอำนาจแห่งภาวนาอันเป็นเครื่องก้าวล่วงอารมณ์ เพราะว่าในอรูปฌานนั้น ย่อมมีกิจพอที่จะก้าวล่วงด้วยดีซึ่งอารมณ์แห่งฌานที่ถึงอัปปนาแล้วนั่นแล แต่ในมรณานุสสติกัมมัฏฐานนี้ไม่มีทั้ง ๒ คือ ทั้งโลกุตตรฌานและอรูปฌาน ฉะนั้นจึงเป็นเพียงอุปจารฌานเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงซึ่งอันนับว่ามรณสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งมรณสติ ก็แหละภิกษุผู้ประกอบมรณสตินี้อยู่เนือง ๆ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท ย่อมได้สัญญาในอันไม่ยินดีในภพทั้งปวง ย่อมละความใคร่ในชีวิต เป็นผู้ติเตียนบาป เป็นผู้ไม่มากไปด้วยความสั่งสมในบริขารทั้งหลาย เป็นผู้ปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน แม้อนิจจสัญญาก็ถึงความคุ้นแก่ภิกษุนั้น ทุกขสัญญาและอนัตตสัญญาก็ปรากฏตามกระแสแห่งอนิจจสัญญานั้นนั่นแล เหล่าสัตว์ผู้ไม่เจริญมรณสติ เมื่อถึงคราวจะมรณะย่อมถึงความกลัว, ความสะดุ้ง, ความหลงโดยสาหัส ดังถูกเนื้อร้าย, ยักษ์, งู, โจร, และเพชฌฆาตครอบงำ ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้เจริญมรณสติย่อมไม่เป็นเช่นนั้น เป็นผู้หาความกลัวมิได้เป็นผู้ไม่มีความหลงทำกาละ ผู้เจริญมรณสติถ้าหากจะยังไม่ได้ดื่มรสอมตธรรมในปัจจุบันชาติ เบื้องหน้าแต่กายแตกทำลายไปก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นนั่นแล พระโยคาวจรผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในมรณสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขอย่างพิสดารในมรณสติ ยุติเพียงเท่านี้

๒. กายคตาสติกถา

[๑๗๘] บัดนี้ ถึงลำดับ **การแสดงถึงการเจริญกายคตาสติกัมมัฏฐาน** อันไม่เคยเป็นไปในกาลอื่นจากพุทธุปปาทกาล ไม่เป็นวิสัยของเดียรถีย์ทุกจำพวก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญในพระสูตรนั้น ๆ โดยอาการมิใช่น้อยอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันหนึ่งอันภิกษุเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสังเวชใหญ่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ใหญ่ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกษมจากโยคะใหญ่ ย่อมเป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะใหญ่ ย่อมเป็นไปเพื่อได้เฉพาะซึ่งญาณทัสนะ ย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน ย่อมเป็นไปเพื่อทำวิชชาวิมุตและผลให้แจ้ง ธรรมอันหนึ่งนั้นคืออะไร ? คือกายคตาสติ ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดบริโภคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นย่อมได้บริโภคอมตะ ชนเหล่าใดไม่ได้บริโภคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นย่อมไม่ได้บริโภคอมตะ กายคตาสติอันชนเหล่าใดบริโภคแล้ว อมตธรรมเป็นอันชนเหล่านั้นได้บริโภคแล้ว กายคตาสติอันชนเหล่าใดไม่บริโภคแล้ว อมตธรรมเป็นอันชนเหล่านั้นไม่ได้บริโภคแล้ว กายคตาสติของชนเหล่าใดเสื่อมแล้ว อมตธรรมเป็นอันเสื่อมจากชนเหล่านั้นแล้ว กายคตาสติของชนเหล่าใดไม่เสื่อมแล้ว อมตธรรมเป็นอันไม่เสื่อมแล้วจากชนเหล่านั้น กายคตาสติอันชนเหล่าใดเบื่อแล้ว อมตธรรมเป็นอันชนเหล่านั้นเบื่อแล้ว กายคตาสติอันชนเหล่าใดชอบใจแล้ว อมตธรรมเป็นอันชนเหล่านั้นชอบใจแล้ว ดังนี้ แล้วทรงแสดงด้วยอำนาจแห่งบรรพะ ๑๔ ประการ ดังนี้ คือ ๑. อานาปานบรรพะ ๒. อิริยาปถบรรพะ ๓. จตุสัมปชัญญบรรพะ ๔. ปฏิกูลมนสิการบรรพะ ๕. ธาตุมนสิการบรรพะ ๖-๑๔. สิวัฏฐิกบรรพะ ๙ โดยนัยมีคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็กายคตาสติ ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้อยู่ป่าก็ดี ดังนี้เป็นต้น

ใน ๑๔ บรรพะนั้น เพราะเหตุที่ ๓ บรรพะนี้ คือ ๑. อิริยาปถบรรพะ ๒. จตุสัมปชัญญบรรพะ ๓. ธาตุมนสิการบรรพะ ตรัสไว้ด้วยอำนาจวิปัสสนา สิวัฏฐิกบรรพะ ๙ ตรัสไว้ด้วยอำนาจอาทีนวานุปัสสนาในวิปัสสนาญาณทั้งหลายนั่นเอง และแม้สมาธิภาวนาที่พึงสำเร็จในอสุภมีอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น ในสิวัฏฐิกบรรพะเหล่านี้ ก็ประกาศแล้วในอสุภนิเทศนั่นแล อนึ่ง อานาปานบรรพะและปฏิกูลมนสิการบรรพะ ๒ บรรพะนี้เท่านั้น ตรัสไว้ด้วยอำนาจสมาธิในกายคตาสติกัมมัฏฐานนี้

ใน ๒ บรรพะนี้ อานาปานบรรพะเป็นกัมมัฏฐานแผนกหนึ่งด้วยอำนาจอานาปานสติ อนึ่ง กัมมัฏฐานมีอาการ ๓๒ ที่ทรงสงเคราะห์มันสมองเข้ากับเยื่อในกระดูก ทรงแสดงด้วยอำนาจมนสิการโดยความเป็นของปฏิกูลอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่น ยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ข้างบนนับแต่พื้นเท้าขึ้นไป ข้างล่าง นับแต่ปลายผมลงมา มีหนังเป็นที่สุดรอบ เต็มด้วยอสุจิมีประการต่าง ๆ ว่า สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร กัมมัฏฐานนี้ท่านประสงค์เอากายคตาสตินินิเทศนี้

[๑๗๙] พึงทราบการแสดงวิธีเจริญในกายคตาสตินั้น มีการพรรณนาตามพระบาลีเป็นหลักดังต่อไปนี้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อิมเมว กายํ** ได้แก่ กายอันเน่าเปื่อยอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ นี้ บทว่า **อุทฺธํ ปาทตลา** ได้แก่พิจารณาขึ้นไปตั้งแต่พื้นเท้า บทว่า **อโธ เกสมตฺถกา** ได้แก่พิจารณาลงมาตั้งแต่ปลายผม บทว่า **ตจปริยนฺตํ** ได้แก่โดยขวางอันหนังหุ้มไว้ บทว่า **ปูรนฺนานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ** ความว่า เห็นว่ากายนี้เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ มีผมเป็นต้น เห็นอย่างไร ? เห็นว่ามีอยู่ในกายนี้ ผม ขน เล็บ ฯลฯ มูตร ดังนี้

บรรดา บทเหล่านั้น บทว่า **อตฺถิ** แปลว่า มีอยู่ บทว่า **อิมสฺมึ** ได้แก่ ในกายที่ตรัสว่าตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา อันหนังหุ้มโดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ นี้ บทว่า **กาเย** คือในร่างกาย อธิบายว่า สรีระเรียกว่ากาย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นและแห่งโรคนับร้อยมีโรคตาเป็นต้น ชื่อว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะหมักหมมของไม่สะอาดไว้ บทว่า **เกสา โลมา** ได้แก่อาการ ๓๒ เหล่านั้นมีผมเป็นต้น บทว่า บัณฑิตพึงทราบสัมพันธ์ในบทพระบาลีนั้นอย่างนี้ว่า ผมทั้งหลายอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายอยู่ในกายนี้ ดังนี้เป็นต้น จริงอยู่ ใคร ๆ ค้นหาแม้โดยอาการทั้งปวงในร่างกายยาวประมาณ ๑ วานี้ คือเบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำตั้งแต่ปลายผมลงมา โดยรอบตั้งแต่หนัง ย่อมไม่พบของสะอาดอะไร ๆ จะเป็นไข่มุกก็ดี แก้วมณีก็ดี แก้วไพฑูรย์ก็ดี กฤษณาก็ดี การบูรก็ดี ของอื่น ๆ

มีจุณเครื่องอบก็ดี แม้เพียงอณูหนึ่ง โดยที่แท้พบแต่ของไม่สะอาดนานาประการต่างโดยผมและขนเป็นต้น อันมีกลิ่นเหม็น น่าเกลียดยิ่งนัก เห็นเข้าไม่เป็นมิ่งขวัญเลย เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า **อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา ฯเปฯ มุตฺตํ** ดังนี้ นี้เป็นการพรรณนาโดยบทสัมพันธ์ในพระบาลีนั้น

วิธีบอกกัมมัฏฐาน

[๑๘๐] ก็กุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรใคร่จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรมีประการดังกล่าวแล้ว พึงกำหนดกัมมัฏฐานนี้เถิด ฝ่ายอาจารย์นั้นเมื่อจะบอกกัมมัฏฐาน พึงบอกอุคคหโกสัลละโดยอาการ ๗ และมนสิการโกสัลละโดยส่วน ๑๐

อุคคหโกสัลละ ๗

ในโกสัลละ ๒ อย่างนั้น อาจารย์พึงบอกอุคคหโกสัลละโดย ๗ วิธี คือ โดยวาจา ๑ โดยใจ ๑ โดยสี ๑ โดยสัณฐาน ๑ โดยทิศ ๑ โดยโอกาส ๑ โดยปริจเฉท ๑

โดยวาจา

ก็ในกัมมัฏฐานที่ต้องมนสิการโดยเป็นสิ่งปฏิกูลนี้ พระโยคาวจรถึงแม้จะทรงพระไตรปิฎก ในการมนสิการก็ควรทำการสาธยายด้วยวาจาก่อน เพราะพระโยคาวจรบางท่านเพียงทำการสาธยายเท่านั้น กัมมัฏฐานก็ย่อมปรากฏ เหมือนพระเถระ ๒ รูปผู้เรียนพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระมหาเทวเถระผู้อยู่ในมลยวิหาร เล่ากัน มาว่า พระเถระอันท่านทั้ง ๒ นั้นขอกัมมัฏฐานแล้ว ได้ให้คำพระบาลีในอาการ ๓๒ โดยสั่งว่า ท่านจงทำการสาธยายข้อนี้แหละตลอด ๔ เดือน ก็ท่านทั้ง ๒ นั้นแม้ถึงท่านจะชำนาญตั้ง ๒-๓ นิกายนี้ก็จริงแล แต่เพราะเหตุที่ท่านเป็นผู้มีปกติรับโอวาทโดยเบื้องขวา จึงหมั่นสาธยายในอาการ ๓๒ ตลอด ๔ เดือน ได้สำเร็จเป็นพระ โสดาบันแล้ว เพราะฉะนั้น อาจารย์เมื่อจะบอกกัมมัฏฐาน จึงควรบอกอันเตวาสิกว่า ชั้นต้นจงสาธยายด้วยวาจาเป็นอันดับแรก

วิธีสาธยาย

ก็เมื่อจะทำการสาธยาย พึงกำหนดปัญจกะทั้งหลายมีตจปัญจกะเป็นต้น แล้วทำการสาธยายด้วยการอนุโลมและปฏิโลม คือพึงสาธยายโดยอนุโลมว่า **เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ** (ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) แล้วพึงสาธยายโดยปฏิโลมอีกว่า **ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นพึงสาธยายในวักกะปัญจกะต่อไปว่า **มํสํ นหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ** (เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต) แล้วสวดโดยปฏิโลมว่า **วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) ลำดับนั้นพึงสวดในปัปผาสะปัญจกะว่า **หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ** (หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด) แล้วสวดโดยปฏิโลมอีกว่า **ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นพึงสวดในมัตถลุงคะปัญจกะว่า **อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคํ** (ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง) แล้วสวดโดยปฏิโลมว่า **มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นพึงสวดในเมทะฉักกะว่า **ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท** (ดี เสมหะ น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันข้น) แล้วสวดโดยปฏิโลมอีกว่า **เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (มันข้น เหงื่อ เลือด น้ำเหลือง เสมหะ ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่ ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นพึงสวดในมุตตะฉักกะว่า **อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตํ** (น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร) แล้วสวดโดยปฏิโลมอีกว่า **มุตฺตํ ลสิกา สิงฺฆาณิกา เขโฬ วสา อสฺสุ, เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา** (มูตร ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ เลือด น้ำเหลือง เสมหะ ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

พึงทำการสาธยายด้วยวาจาอย่างนี้ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง ๑๐,๐๐๐ ครั้ง เพราะว่าระเบียบแห่งกัมมัฏฐานย่อมจะคล่องตัว จิตจะไม่วิ่งพล่านไปทางโน้นทางนี้ ส่วนทั้งหลายย่อมปรากฏคือย่อมแจ่มชัด ดุจแถวนิ้วมือและกระทู้รั้วฉะนั้น

โดยใจ, สี, สัณฐาน, ทิศ, โอกาส, ปริจเฉท

พึงทำการสาธยายโดยวาจาฉันใด แม้**โดยใจ** ก็พึงทำการสาธยายฉันนั้นเหมือนกัน เพราะการสาธยายโดยวาจาย่อมเป็นปัจจัยแห่งการสาธยายโดยใจ การสาธยายโดยใจย่อมเป็นปัจจัยแห่งการแทงตลอดลักษณะ คำว่า **โดยสี** ได้แก่ พึงกำหนดดูสีแห่งผม เป็นต้น คำว่า **โดยสัณฐาน** ได้แก่พึงกำหนดดูสัณฐานของผมเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแล คำว่า **โดยทิศ** ความว่า ก็ในสรีระนี้เหนือนาภีขึ้นไปจัดเป็นทิศเบื้องบน ใต้นาภีลงมาจัดเป็นทิศเบื้องล่าง เพราะเหตุนั้น พึงกำหนดทิศว่าส่วนนี้อยู่ในทิศชื่อนี้

คำว่า **โดยโอกาส** ความว่า พึงกำหนดโอกาสของส่วนนั้น ๆ อย่างนี้ว่า ส่วนนี้ตั้งอยู่ในโอกาสตรงนี้

คำว่า **โดยปริจเฉท** ความว่า ปริจเฉทมี ๒ อย่างคือ **สภาคปริจเฉท** กำหนดส่วนโดยที่เข้ากันได้ ๑ **วิสภาคปริจเฉท** กำหนดส่วนโดยที่ต่างกัน ๑ ใน ๒ อย่างนั้น พึงทราบสภาคปริจเฉทอย่างนี้ว่า ส่วนนี้กำหนดด้วยส่วนชื่อนี้ ทั้งเบื้องล่างเบื้องบนและเบื้องขวาง กำหนดด้วยส่วนที่ต่างกัน พึงทราบความโดยไม่ปะปนกันและกันอย่างนี้ว่า ผมคือสิ่งที่มิใช่ขน ขนเล่าก็คือสิ่งที่มิใช่ผม ดังนี้

วิธีบอกอุคคหโกสัลละ

ก็แหละ อาจารย์เมื่อจะบอก **อุคคหโกสัลละ** โดย ๗ วิธีดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า กัมมัฏฐานนี้ที่ตรัสไว้ในสูตรโน้นโดยเป็นสิ่งปฏิกูล ในสูตรโน้นโดยเป็นธาตุดังนี้แล้วจึงบอก จริงอยู่ กายคตาสติกัมมัฏฐานนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตรตรัสไว้โดยเป็นสิ่งปฏิกูล ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังคสูตรตรัสไว้โดยเป็นธาตุ ส่วนในกายคตาสติสูตรทรงจำแนกฌาน ๔ หมายเอาพระโยคาวจรผู้มีผมปรากฏโดยสี ในกัมมัฏฐาน ๒ อย่างนั้น ที่ตรัสไว้โดยเป็นธาตุจัดเป็นวิปัสสนา-กัมมัฏฐาน ที่ตรัสไว้โดยเป็นสิ่งปฏิกูลจัดเป็นสมถกัมมัฏฐาน กายคตาสติกัมมัฏฐานในที่นี้นั้น จัดเป็นสมถกัมมัฏฐานนั่นเอง

มนสิการโกสัลละ

[๑๘๑] อาจารย์พึงบอกอุคคหโกสัลละโดย ๗ วิธี ด้วยประการฉะนี้ อาจารย์พึงบอก **มนสิการโกสัลละ** โดย ๑๐ วิธีอย่างนี้ คือ โดยลำดับ ๑ โดยไม่เร็วนัก ๑ โดยไม่เฉื่อยช้านัก ๑ โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน ๑ โดยล่วงบัญญัติ ๑ โดยละลำดับ ๑ โดยอัปปนา ๑ และโดยสุตตันตะ ๓

๑. มนสิการโดยลำดับ

ใน **มนสิการโกสัลละ** ๑๐ อย่างนั้น ข้อว่า **โดยลำดับ** ความว่า กัมมัฏฐานเริ่มตั้งแต่สาธยายต้องมนสิการไปตามลำดับ ไม่พึงมนสิการโดยเว้นไว้ระหว่างเสียบทหนึ่ง เพราะเมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยเว้นไว้ระหว่างเสียบทหนึ่ง ย่อมจะเป็นผู้เหนื่อยจิตตกไปจากการได้รับความแช่มชื่นอันจะพึงบรรลุด้วยอำนาจภาวนาสมบัติ ย่อมไม่ยังภาวนาให้สำเร็จ เปรียบเสมือนคนไม่ฉลาดขึ้นบันได ๓๒ ขั้น โดยเว้นไว้ระหว่างเสียขั้นหนึ่ง ก็จะเหนื่อยกาย ตกลง ไม่ยังการขึ้นให้สำเร็จได้ ฉะนั้น

๒. มนสิการโดยไม่เร็วนัก

แม้เมื่อมนสิการโดยลำดับ ก็พึง **มนสิการโดยไม่เร็วนัก** เพราะเมื่อมนสิการเร็วนักกัมมัฏฐานย่อมถึงที่สุดเป็นแท้ก็จริง ถึงอย่างนั้นกัมมัฏฐานนั้นก็ไม่ปรากฏชัด ย่อมไม่นำมาซึ่งคุณวิเศษ เปรียบเหมือนบุรุษผู้เดินทางประมาณ ๓ โยชน์ ไม่ค่อยกำหนดทาง

ที่ควรเว้นและควรแวะ เดินกลับไปกลับมาอยู่ตั้ง ๗ ครั้งโดยฝีเท้าอันเร็ว ระยะทางย่อมถึงความสิ้นสุดไปก็จริง ถึงกระนั้นก็ควรถามเขาก่อนแล้วจึงเดินทาง เพราะเหตุนั้นพึงมนสิการโดยไม่เร็วนัก

๓. มนสิการโดยไม่เฉื่อยช้านัก

อนึ่ง **มนสิการโดยไม่เฉื่อยช้านัก** ก็ฉันเดียวกับมนสิการโดยไม่เร็วนัก เพราะว่าเมื่อมนสิการโดยเฉื่อยช้านัก กัมมัฏฐานจะไม่ถึงที่สุด ไม่เป็นปัจจัยแห่งการได้คุณวิเศษ เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษผู้ประสงค์จะเดินทาง ๓ โยชน์ในวันเดียวนั่นเอง มัวพักอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ มีต้นไม้ภูเขาและบึงเป็นต้นในระหว่างทางเสีย ทางก็ไม่ถึงความสิ้นสุด โดย ๒-๓ วันจึงจะถึงที่สุด ฉะนั้น

๔. มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน

คำว่า **มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน** ความว่า พึงป้องกันภาวะที่จิตทอดทิ้งกัมมัฏฐานแล้วฟุ้งซ่านไปในอารมณ์หลากหลายในภายนอก เพราะเมื่อไม่ป้องกัน เมื่อจิตพล่านไปภายนอก กัมมัฏฐานย่อมเสื่อมคลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้เดินทางเลียบเหวซึ่งเป็นทางเดินได้เพียงคนเดียว ไม่กำหนดเท้าที่เหยียบลงไป มัวเหลียวไปข้างโน้นข้างนี้ การวางเท้าก็ย่อมจะผิดพลาดลงไปในเหวอันลึกชั่วร้อยบุรุษ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน

๕. มนสิการโดยล่วงบัญญัติ

คำว่า **มนสิการโดยล่วงบัญญัติ** ความว่า พึงล่วงบัญญัติมีอาทิว่า **เกสา โลมา** ดังนี้แล้วตั้งจิตว่าเป็นของปฏิกูล เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยบัญญัติว่า เกสา โลมา ดังนี้ในเบื้องต้น ความเป็นของปฏิกูลย่อมปรากฏ ภายหลังจึงเลิกบัญญัติว่า เกสา, โลมา เป็นต้น พึงตั้งจิตไว้ในภาวะที่เป็นของปฏิกูลเท่านั้น เปรียบเหมือนในคราวหาน้ำยาก คนทั้งหลายพบบ่อน้ำในป่าแล้วผูกสิ่งอะไร ๆ มีใบตาลเป็นต้นเป็นเครื่องหมายไว้ในที่นั้นแล้ว มาตามเครื่องหมายนั้นแล้วก็อาบและดื่ม แต่เมื่อใดด้วยการสัญจรไปเนือง ๆ

แห่งคนเหล่านั้น รอยของคนที่มา ๆ ย่อมจะปรากฏ เมื่อนั้นกิจด้วยเครื่องหมายหามีไม่ คนทั้งหลายย่อมไปอาบและดื่มได้ทุกขณะที่ต้องการ ฉะนั้น

๖. มนสิการโดยละลำดับ

คำว่า **มนสิการโดยละลำดับ** ความว่า พระโยคาวจรเมื่อละส่วนที่ไม่ปรากฏ ชื่อว่าพึงมนสิการไปโดยลำดับ เพราะเมื่อพระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร มนสิการว่าเกสา มนสิการก็จะดำเนินไปจรดส่วนสุดคือมูตรนี้ทีเดียว และเมื่อมนสิการว่ามูตร มนสิการก็จะดำเนินไปจรดส่วนเบื้องต้นคือเกสานี้เหมือนกัน ครั้นมนสิการไป ๆ บางส่วนปรากฏ บางส่วนไม่ปรากฏ เธอพึงทำบริกรรมในส่วนที่ปรากฏ จนกระทั่งเมื่อปรากฏทั้ง ๒ ส่วน ส่วนใดในบรรดาทั้ง ๒ ส่วนนั้น ปรากฏชัดกว่า ก็เมื่อมนสิการแต่ส่วนเฉพาะที่ปรากฏชัดกว่านั้นอย่างนี้บ่อย ๆ เข้า พึงทำอัปปนาให้เกิดขึ้น ข้อนั้นมีอุปมาดังต่อไปนี้

เปรียบเหมือนนายพรานคนหนึ่งใคร่จะจับลิงซึ่งอยู่ในดงตาล อันมีต้นตาล ๓๒ ต้น พึงใช้ลูกศรยิงใบตาลที่ยืนอยู่ในอันดับแรกแล้วพึงทำการตะเพิด ครั้นลิงนั้นโดดไปในต้นตาลนั้น ๆ โดยลำดับถึงต้นสุดท้ายทีเดียว เมื่อนายพรานไปทำเหมือนอย่างนั้นแม้ในต้นตาลต้นสุดท้ายนั้น ลิงพึงมายังต้นตาลต้นแรกตามนัยนั้นนั่นแลอีก มันกลับไปกลับมาอย่างนี้บ่อย ๆ เข้า ก็จะพึงโผล่แต่ในที่ ๆ นายพรานทำเสียงตะเพิดไล่เท่านั้น แล้วไป ๆ ก็จะหมอบอยู่ที่ต้นตาลต้นหนึ่ง ยึดยอดตาลตูมอันสะอาดตรงกลางต้นนั้นไว้มั่น แม้ถูกยิงก็ไม่โผล่ ฉันใด คำอุปไมยอันยังอุปมาให้ถึงพร้อมนี้ก็พึงเห็น ฉันนั้น นี้เป็นคำเทียบอุปไมยอุปมาในข้อนั้น

ส่วน ๓๒ ในกายนี้เปรียบเสมือนต้นตาล ๓๒ ต้น จิตเหมือนลิง พระโยคาวจรเหมือนนายพราน การที่จิตของพระโยคีท่องเที่ยวไปในกายอันมีส่วน ๓๒ ส่วนโดยเป็นอารมณ์เหมือนการที่ลิงอาศัยอยู่ในดงตาลอันมีต้นตาล ๓๒ ต้น การที่พระโยคีเริ่มมนสิการว่า เกสา แล้วจิตดำเนินไปหยุดลงที่ส่วนสุดทีเดียว เหมือนการที่เมื่อนายพรานใช้ศรยิงใบตาลต้นที่ยืนอยู่ต้นแรกแล้วทำเสียงตะเพิด ลิงก็โผนไปที่ต้นตาลนั้น ๆ จนถึงต้นสุดท้าย แม้ในเที่ยวกลับอีกก็นัยนี้เหมือนกัน การที่เมื่อพระโยคาวจรมนสิการบ่อย ๆ เข้า ครั้นส่วนบางเหล่าไม่ปรากฏบางเหล่าปรากฏ ก็ปล่อยส่วนทั้งหลาย ที่ไม่ปรากฏ ทำบริกรรมในส่วนทั้งหลายที่ปรากฏเหมือนการที่ลิงโผนไปตามลำดับ

บ่อย ๆ เข้าก็โผล่ขึ้นแต่ในที่ ๆ นายพรานทำเสียงตะเพิด ในบรรดา ๒ ส่วนที่ปรากฏนั้น ส่วนใดปรากฏชัดกว่า พระโยคาวจรพึงมนสิการส่วนนั้นนั่นแหละแล้ว ๆ เล่า ๆ ยังอัปปนาให้เกิดได้ เหมือนการที่ลิงไป ๆ ก็หมอบอยู่ที่ต้นตาลต้นหนึ่งยึดยอดตาลตูมอันสะอาดตรงกลางต้นนั้นไว้มั่น แม้ถูกยิงก็ไม่โผล่ ฉะนั้น

อีกอุปมาหนึ่ง เหมือนภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร อาศัยอยู่ในบ้านอันมีตระกูล ๓๒ ตระกูลอยู่ ได้ภิกษา ๒ ส่วนในเรือนหลังแรกทีเดียวแล้ว ก็สละเรือนหลังหนึ่งข้างหน้าเสีย วันรุ่งขึ้นได้ ๓ ส่วนแล้ว ก็สละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย ในวันที่ ๓ ได้ภิกษาเต็มบาตรในเรือนหลังต้นทีเดียวแล้วก็ไปโรงฉัน ฉันเสียเลย ฉันใด คำอุปไมยอันยังอุปมาให้ถึงพร้อมนี้ก็ฉันนั้น อาการ ๓๒ เปรียบเหมือนหมู่บ้าน ๓๒ ตระกูล พระโยคาวจรเหมือนปิณฑปาติกภิกษุ การที่พระโยคีทำบริกรรมในอาการ ๓๒ เหมือนการที่ปิณฑปาติกภิกษุนั้นอาศัยหมู่บ้านนั้นอยู่ การที่เมื่อพระโยคีมนสิการไป ๆ สละส่วนทั้งหลายที่ไม่ปรากฏเสีย ทำบริกรรมในส่วนทั้งหลายที่ปรากฏ ๆ จนถึง ๒ ส่วน ก็เหมือนการที่ปิณฑปาติกภิกษุได้ภิกษา ๒ ส่วนในเรือนหลังแรกแล้วสละเรือนหลังหนึ่งข้างหน้าเสีย และเหมือนในวันที่ ๒ ได้ ๓ ส่วน สละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย การที่พระโยคีมนสิการบ่อย ๆ เฉพาะส่วนที่ปรากฏชัดกว่าในบรรดา ๒ ส่วน แล้วยังอัปปนาให้เกิดก็เหมือนในวันที่ ๓ ได้เต็มบาตรในเรือนหลังต้นทีเดียวแล้วนั่งฉันเสียที่โรงฉัน ฉะนั้น.

๗. มนสิการโดยอัปปนา

คำว่า **มนสิการโดยอัปปนา** ความว่า โดยส่วนที่จะเกิดอัปปนา นี้เป็นอธิบายในอธิการนี้ คือ บัณฑิตพึงทราบว่าอัปปนาย่อมมีในส่วนหนึ่ง ๆ ในบรรดาส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้น

๘. มนสิการโดยสุตตันตะ ๓

นี้เป็นอธิบายในข้อว่า คำว่า **สุตตันตะ ๓** ความว่า สุตตันตะ ๓ เหล่านี้คือ **อธิจิตตสูตร สีตภาวสูตร โพชฌังคโกสัลลสูตร** พระโยคาวจรควรทราบเพื่อปรุงแต่งวิริยะและสมาธิ

อธิจิตตสูตร

ใน ๓ สูตรนั้น สูตรที่มีความดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบอธิจิตต้องมนสิการถึงนิมิต ๓ ตามกาลอันควร คือต้องมนสิการถึงสมาธินิมิตตามกาลอันควร ต้องมนสิการถึงอุคคหนิมิตตามกาลอันควร ต้องมนสิการถึงอุเบกขานิมิตตามกาลอันควร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าภิกษุผู้ประกอบอธิจิตพึงมนสิการถึงเฉพาะสมาธินิมิตโดยส่วนเดียว ย่อมเป็นฐานะที่จะมีได้ที่จิตจะพึงเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ถ้าภิกษุผู้ประกอบอธิจิตพึงมนสิการถึงเฉพาะปัคคหนิมิตโดยส่วนเดียว ย่อมเป็นไปได้ที่จิตจะพึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่านเสีย ถ้าภิกษุผู้ประกอบอธิจิตพึงมนสิการ ถึงอุเบกขานิมิตโดยส่วนเดียวเท่านั้น ย่อมเป็นฐานะที่จะมีได้ที่จิตจะไม่พึงตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย แต่เมื่อภิกษุผู้ประกอบอธิจิต มนสิการถึงสมาธินิมิต, อุคคหนิมิต, อุเบกขานิมิตตามกาลอันควร จิตนั้นจึงจะเป็นจิตอ่อน, ควรแก่การงาน, เป็นจิตผ่องใสและไม่แตกซ่าน ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองก่อเบ้า ครั้นก่อเบ้าแล้วก็สุมเบ้า ครั้นสุมเบ้าแล้วใช้คีมจับทองวางลงไปในเบ้า แล้วเป่าไปตามกาลอันควร ประพรมน้ำตามกาลอันควร เพ่งดูอยู่เฉย ๆ ตามกาลอันควร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตามถึงจะเป่าทองนั้นไปอย่างเดียว ย่อมเป็นฐานะที่จะพึงมีได้ ที่ทองนั้นจะพึงไหม้ไป หากช่างทองก็ตามลูกมือของช่างทองก็ตามประพรมน้ำทองนั้นไปท่าเดียว ย่อมเป็นไปได้ที่ทองนั้นจะพึงเย็นเสีย หากช่างทองก็ตามลูกมือช่างทองก็ตามเพ่งดูทองนั้นอยู่เฉย ๆ ไปอย่างเดียว ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะไม่พึงถึงซึ่งความสุกปลั่ง ต่อเมื่อช่างทองก็ดีลูกมือของช่างทองก็ดี เป่าทองนั้นตามกาลอันควรประพรมน้ำทองนั้นไปตามกาลอันควร เพ่งดูทองนั้นอยู่เฉย ๆ ตามกาลอันควร ทองนั้นจะพึงอ่อน, ควรแก่การงาน, เป็นทองสุกปลั่งและไม่เปราะ ใช้การได้ดี แม้ช่างทองประสงค์เครื่องประดับใด ๆ จะเป็นเข็มขัดก็ดี จะเป็นตุ้มหูก็ดี จะเป็นเครื่องประดับคอก็ดี จะเป็นสายสังวาลย์ก็ดี สิ่งที่ประสงค์นั้นก็ย่อมสำเร็จแก่เขาแล ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบอธิจิต ฯลฯ ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย เธอย่อมน้อมจิตไปเพื่อทำให้แจ้ง

ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมอันควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งใด ๆ เมื่อมีเหตุอันควร เธอย่อมจะถึงความเป็นผู้อาจเพื่อทำให้แจ้งในธรรมอันควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งนั้นนั่นแล ดังนี้ พึงทราบว่า อธิจิตตสูตร[๑]

สีตภาวสูตร

พระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งความเยือกเย็นอันยอดเยี่ยม ด้วยธรรม ๖ เหล่าไหน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๑ ย่อมประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๑ ย่อมให้จิตร่าเริงในสมัยที่ควรร่าเริง ๑ ย่อมเพ่งดูจิตอยู่เฉย ๆ ในสมัยที่ควรเพ่งอยู่เฉย ๆ ๑ เป็นผู้ที่มีความหลุดพ้นอันประณีต ๑ เป็นผู้ยินดียิ่งในพระนิพพาน ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล เป็นผู้อาจทำให้แจ้งซึ่งความเยือกเย็นอันยอดเยี่ยมดังนี้ พึงทราบว่า สีตภาวสูตร[๒]

โพชฌังคโกสัลลสูตร

ส่วนความเป็นผู้ฉลาดในโพชฌงค์ ๗ ประการ ข้าพเจ้าแสดงไว้ใน **อปฺปนาโกสลฺลกถา** นั่นแล้ว โดยพระบาลีมีอาทิว่า ฉันนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดจิตหดหู่ สมัยนั้นมิใช่เวลาเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ดังนี้[๓]

สรุปโกศล ๒

พระโยคีนั้นพึงกระทำอุคคหโกศล ๗ อย่างนี้ให้เป็นสิ่งที่ตนเรียนเอาดีแล้ว และพึงกำหนดมนสิการโกศล ๑๐ อย่างนี้ไว้ด้วยดี ด้วยประการดังนี้ แล้วจึงเรียนกัมมัฏฐานด้วยอำนาจโกศลทั้ง ๒ อย่างให้ดี

---

๑ องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒-๑๐๓/๓๔๑-๓๔๖

๒ องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๖๐๙

๓ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๔

วิธีเริ่มเจริญกัมมัฏฐาน

ก็ถ้าพระโยคีนั้นอยู่ผาสุกสบายในวัดเดียวกันกับพระอาจารย์ ก็ไม่พึงให้พระอาจารย์บอกโดยพิสดารอย่างนั้น เจริญพระกัมมัฏฐานบ่อย ๆ จนได้ธรรมวิเศษแล้วจึงให้ท่านบอกกัมมัฏฐานสูง ๆ ขึ้นไป ส่วนพระโยคีผู้ประสงค์จะไปอยู่ในวัดอื่น พึงให้พระอาจารย์บอกกัมมัฏฐานโดยพิสดาร โดยวิธีดังกล่าวแล้ว ทบทวนบ่อย ๆ ตัดปมที่ฝั้นเฝือทั้งหมดแล้วสละเสนาสนะอันไม่เหมาะสมไปอยู่ที่เสนาสนะอันเหมาะสม ทำการตัดความกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนิเทศนั่นแล แล้วกระทำบริกรรมด้วยทำในใจว่าปฏิกูล ก็แหละ เมื่อจะเจริญอันดับแรกพึงถือเอานิมิตในผมทั้งหลาย ถืออย่างไร ? พึงถอนผมเส้น ๑ หรือ ๒ เส้น วางไว้ที่ฝ่ามือแล้วกำหนดสีก่อน ในการตรวจดูจำนวนผม แม้ในสถานที่ถูกตัดผมก็ควร แม้การตรวจดูจำนวนผมที่ตกในน้ำหรือในข้าวยาคูก็ควรเหมือนกัน เห็นในเวลาสีดำพึงมนสิการว่ามีสีดำ เห็นในเวลามีสีขาวพึงมนสิการว่าสีขาว แต่ในเวลามีสีเจือปนพึงมนสิการด้วยสีข้างมาก ก็ในผมฉันใด แม้ในตจปัญจกะทั้ง ๔ อย่างก็เหมือนกัน พอได้เห็นแล้วพึงถือเอานิมิต

วิธีกำหนดโกฏฐาส

[๑๘๒] ครั้นถือเอานิมิตอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดส่วนทั้งหมดด้วยสามารถแห่ง **สี สัณฐาน ทิศ โอกาส** และ **ปริจเฉท** แล้วกำหนดโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล ๕ ประการ คือ สี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส ในส่วนทั้งหมดนั้นมีพรรณนาตามลำดับดังต่อไปนี้ :-

๑. อธิบาย เกสา-ผม

พึงทราบผมก่อน ผม **โดยสี** ปกติเป็นสีดำดุจสีลูกประคำดีควายใหม่ ๆ **โดยสัณฐาน** ยาว กลม มีสัณฐานเหมือนคันชั่ง **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ในข้างทั้ง ๒ กำหนดด้วยหมวกหู ข้างหน้ากำหนดด้วยกรอบหน้าผาก ข้างหลังกำหนดด้วยหลุมคอ หนังอันชุ่มที่หุ้มกะโหลกศีรษะเป็นโอกาส แห่งผมทั้งหลาย **โดยปริจเฉท** ผมทั้งหลายเบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นรากของตนที่ทะแยงเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะ

ประมาณเท่าปลายเมล็ดข้าวเปลือกตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดอากาศ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกัน การกำหนดเช่นนี้ว่า ผม ๒ เส้น ไม่มีโดยเป็นเส้นเดียวกัน ดังนี้ เป็นการกำหนดโดยส่วนที่เสมอกัน ธรรมดาผมทั้งหลายธรรมชาติสร้างมามิให้ปนกับส่วนที่เหลือ ๓๑ ส่วนอย่างนี้ว่า ผมมิใช่ขน ขนมิใช่ผม กำหนดเช่นนี้ว่า ส่วนนั้นเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก ดังนี้ เป็นการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกัน อันนี้เป็นการกำหนดผมโดยลักษณะมีสีเป็นต้น

[๑๘๓] ส่วนการกำหนดผมเหล่านั้นโดยเป็นสิ่งปฏิกูล ๕ ประการ ด้วยสามารถแห่งสีเป็นต้น พึงทราบดังต่อไปนี้ ธรรมดาผมเหล่านั้น แม้จะว่าโดยสีก็ดี โดยสัณฐานก็ดี โดยกลิ่นก็ดี โดยที่อาศัยก็ดี โดยโอกาสก็ดี ก็เป็นสิ่งปฏิกูล จริงอยู่ พวกมนุษย์เห็นสิ่งอะไร ๆ ที่มีสีคล้ายผมในภาชนะยาคูหรือในภาชนะภัตแม้ที่น่าพึงพอใจ ก็ยังน่าเกลียดว่าสิ่งนี้ปนกับผม จึงนำมันไปเสีย ผมทั้งหลายแม้โดยสีก็ปฏิกูลด้วยประการอย่างนี้

อนึ่ง คนทั้งหลายเมื่อรับประทานอาหารกลางคืน แม้ถูกต้องเปลือกรักหรือเปลือกปออันมีสัณฐานดังผมเข้า ก็จะเกลียดขึ้นมาอย่างนั้นเหมือนกัน ผมทั้งหลายเป็นสิ่งปฏิกูลโดยสัณฐานดังกล่าวมานี้

อนึ่ง ผมที่เว้นจากการตกแต่งมีทาน้ำมันและอบดอกไม้เป็นต้น ย่อมมีกลิ่นน่าเกลียดอย่างยิ่ง เมื่อใส่เข้าในไฟย่อมมีกลิ่นน่าเกลียดกว่านี้ ก็ผมทั้งหลายโดยสีและสัณฐานแม้จะถึงเป็นของไม่น่าเกลียด แต่โดยกลิ่นเป็นสิ่งที่น่าเกลียดแท้ เปรียบเหมือนอุจจาระของเด็กเล็ก ๆ โดยมีสีเหมือนขมิ้น แม้โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนก้อนขมิ้น และซากสุนัขดำที่ขึ้นพองที่เขาทิ้งไว้ ณ ที่ทิ้งขยะ โดยสีมีเหมือนผลตาลสุก โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนตะโพนที่เขากลิ้งทิ้งไว้ แม้เขี้ยวของมันเล่าก็มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม เพราะฉะนั้น อุจจาระเด็กและซากสุนัขทั้ง ๒ อย่างโดยสีและสัณฐานจะไม่เป็นของปฏิกูลก็ได้ แต่โดยกลิ่นเป็นสิ่งปฏิกูลแท้ ฉันใด แม้ผมก็พึงเป็นฉันนั้น โดยสีและสัณฐานจะไม่ปฏิกูลก็ได้ แต่ว่าโดยกลิ่นเป็นสิ่งปฏิกูลแท้แล

อนึ่ง เปรียบเหมือนผักสำหรับแกงที่เกิดในน้ำครำที่ไหลออกจากบ้านขังอยู่ในที่ไม่สะอาด ย่อมเป็นสิ่งน่าเกลียดไม่น่าบริโภคของมนุษย์ชาวเมืองฉันใด แม้ผมทั้งหลายก็ฉันนั้น จัดเป็นสิ่งที่น่าเกลียด เพราะเกิดด้วยน้ำที่ซึมออกมาแต่ส่วนต่าง ๆ

มีน้ำเหลือง เลือด มูตร กรีส น้ำดี และเสมหะ เป็นต้น นี้เป็นความน่าเกลียดโดยที่อาศัยของผมเหล่านั้น อนึ่ง ธรรมดาผมเหล่านี้เกิดในกองแห่งส่วน ๓๑ ส่วน เปรียบดังผักเกิดที่กองคูถ ผมเหล่านั้นจัดว่าเป็นสิ่งที่น่าเกลียดอย่างยิ่ง เพราะเกิดในที่ไม่สะอาด ดุจผักเกิดในป่าช้าและที่ทิ้งขยะมูลฝอยเป็นต้น และเปรียบดังดอกบัวหลวงและดอกบัวสายเป็นต้น ที่เกิดในที่ไม่สะอาดมีคูเมืองเป็นต้น นี้แลเป็นความปฏิกูลโดยโอกาสแห่งผมเหล่านั้น พระโยคาวจรพึงกำหนดความเป็นของปฏิกูลโดยส่วน ๕ คือโดยสี, สัณฐาน, กลิ่น, ที่อาศัยและโอกาสแห่งส่วนทั้งปวง ดุจกำหนดความเป็นของปฏิกูลแห่งผมทั้งหลายฉะนั้นเถิด แต่ว่าโดยสี สัณฐาน ทิศ โอกาสและปริจเฉท ต้องกำหนดเป็นแผนก ๆ ทุก ๆ ส่วน

๒. อธิบาย โลมา-ขน

[๑๘๔] ในบรรดาส่วนเหล่านั้น พึงทราบ **ขน** ก่อน ขนตามปกติมีประมาณ ๙๐,๐๐๐ ขุม ว่า **โดยสี** ปกติก็ไม่เหมือนผม คือไม่ดำล้วนแต่มีสีทั้งดำทั้งเหลือง **โดยสัณฐาน** มีปลายน้อมลง มีสัณฐานดังรากตาล **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** เว้นโอกาสที่ผมตั้งอยู่ และฝ่ามือ ฝ่าเท้า เกิดอยู่ตามหนังหุ้มสรีระนอกนั้นโดยมาก **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยรากพื้นเบื้องต่ำของตนอันแยงเข้าไปในหนังหุ้มสรีระประมาณเท่าปลายเหล็กจาน เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน ขน ๒ เส้นไม่มีโดยที่แห่งเดียวกัน กำหนดดังนี้ เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันของขนเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมแล

๓. อธิบาย นขา-เล็บ

[๑๘๕] คำว่า **นขา** นี้เป็นชื่อของเล็บ ๒๐ เล็บ เล็บทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังเกล็ดปลา **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ คือ เล็บเท้าเกิดในทิศเบื้องล่าง เล็บมือเกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่หลังปลายนิ้วทั้งหลาย **โดยปริจเฉท** ในทิศทั้ง ๒ กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้ว ข้างในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน การกำหนดโดยนัยว่า เล็บ ๒ ใบไม่มีอยู่ร่วมกัน นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกัน ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๔. อธิบาย ทนฺตา-ฟัน

[๑๘๖] คำว่า **ทนฺตา** ได้แก่กระดูกฟัน ๓๒ ซี่ ของผู้มีฟันเต็ม ฟันแม้เหล่านั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานหลายอย่าง จริงอยู่ บรรดาฟันเหล่านั้น ว่าด้วยฟัน ๔ ซี่ ตรงกลางแถวฟันข้างล่างก่อน มีสัณฐานเหมือนเมล็ดน้ำเต้าที่เขาตั้งเรียงไว้โดยลำดับที่ก้อนดินเหนียว ฟันแต่ละซี่ในข้างทั้ง ๒ ของฟัน ๔ ซี่นั้นมีรากเดียว มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิซ้อนตูม ถัดฟันนั้นไปเป็นฟันข้างละซี่มี ๒ ราก ๒ ง่าม มีสัณฐานเหมือนไม้ค้ำยัน ถัดไปฟันข้างละ ๒ ซี่ มี ๓ ราก ปลายก็ ๓ แง่ ถัดไปฟันข้างละ ๒ ซี่ มี ๔ ราก ปลายก็ ๔ แง่แล แม้ในแถวฟันข้างบนก็ นัยนี้เหมือนกัน **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระดูกกรามทั้ง ๒ **โดยปริจเฉท** เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นรากของตนอันตั้งอยู่ในกระดูกกราม เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกัน การกำหนดโดยนัยว่าฟัน ๒ ซี่ไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน นี้เป็นส่วนกำหนดที่เป็นสภาคกัน ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๕. อธิบาย ตโจ-หนัง

[๑๘๗] คำว่า **ตโจ** ได้แก่หนังที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้น เบื้องบนแห่งหนังมีผิวสีดำคล้ำและเหลือง เป็นต้น ซึ่งเมื่อลอกออกจากร่างกายทั้งสิ้น ก็จะได้ประมาณเท่าเมล็ดในพุทรา แต่หนัง **โดยสี** ก็มีสีขาวเท่านั้น ก็แล ภาวะที่หนังขาวนั้นย่อมปรากฏเมื่อผิวถูกลอกออก เพราะเหตุมีเปลวไฟลวกเอาและถูกฟันเป็นต้น **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนร่างกายนั่นเอง นี้เป็นความสังเขปในข้อว่าโดยสัณฐานนี้ แต่ว่าโดยพิสดาร หนังนิ้วเท้ามีสัณฐานดังรังไหม หนังหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนรองเท้าหุ้มส้น หนังแข้งมีสัณฐานเหมือนใบตาลห่อข้าว หนังขามีสัณฐานเหมือนถุงยางอันเต็มไปด้วยข้าวสาร หนังตะโพกมีสัณฐานดังผืนผ้ากรองน้ำอันเต็มไปด้วยน้ำ หนังหลังมีสัณฐานดังหนังหุ้มโล่ หนังท้องมีสัณฐานดังหนังหุ้มรางพิณ หนังอกโดยมากมีสัณฐาน ๔ เหลี่ยม หนังแขนทั้ง ๒ มีสัณฐานดังหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือมีสัณฐานดังฝักมีด หรือมีสัณฐานดุจถุงใส่โล่ หนังนิ้วมือมีสัณฐานดังฝักกุญแจ หนังคอมีสัณฐานดังเสื้อปิดคอ หนังหน้ามีช่องใหญ่น้อยมีสัณฐานดังรังตั๊กแตน หนังศีรษะมีสัณฐานดังบาตร

ก็แล พระโยคาวจรผู้จะกำหนดหนัง พึงส่งญาณมุ่งตรงขึ้นเบื้องบนตั้งแต่ริมฝีปากบน แล้วพึงกำหนดหนังที่ตั้งหุ้มรอบปากก่อนเป็นอันดับแรก แต่นั้นจึงกำหนดหนังหุ้มกระดูกหน้าผาก ต่อนั้นจึงส่งญาณเข้าไปโดยระหว่างกระดูกศีรษะและหนังหุ้มศีรษะ ดุจสอดมือเข้าไปโดยระหว่างแห่งบาตรที่สวมถลกฉะนั้น แล้วแยกความที่หนังเนื่องเป็นอันเดียวกันกับกระดูกออกจากกัน แล้วกำหนดหนังศีรษะ ต่อนั้นพึงกำหนดหนังคอ ต่อนั้นพึงกำหนดหนังมือขวาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ครั้นแล้วพึงกำหนดหนังมือซ้ายโดยนัยนั้นเหมือนกัน ต่อนั้นพึงกำหนดหนังหลัง ครั้นกำหนดหนังหลังนั้น แล้วจึงกำหนดหนังเท้าขวาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ครั้นแล้วพึงกำหนดหนังเท้าซ้าย โดยนัยเดียวกันนั้น แต่นั้นพึงกำหนดหนังท้องน้อย หนังหน้าท้อง หนังทรวงอก และหนังคอโดยลำดับ ครั้นแล้วพึงกำหนดหนังใต้คางถัดหนังคอขึ้นมาจนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงเสร็จ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดหนังหยาบ ๆ ได้อย่างนี้แม้หนังที่ละเอียด ก็ย่อมปรากฏ **โดยทิศ** หนังเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันหุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่ **โดยปริจเฉท** เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งหนังนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๖. อธิบาย มํสํ - เนื้อ

[๑๘๘] คำว่า **มํสํ** ได้แก่เนื้อ ๙๐๐ ชิ้น เนื้อทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีแดงเช่นเดียวกับดอกทองกวาว **โดยสัณฐาน** เนื้อปลีแข้งมีสัณฐานดังข้าวสุกในห่อใบตาล เนื้อขามีสัณฐานดังลูกหินบด เนื้อตะโพกมีสัณฐานดังก้อนเส้า เนื้อหลังมีสัณฐานดังเยื่อลูกตาลสุก เนื้อสีข้างทั้ง ๒ มีสัณฐานเหมือนดินฉาบไว้บาง ๆ ที่ท้องฉาง เนื้อนมมีสัณฐานดังก้อนดินที่เขาผูกแขวนไว้ เนื้อแขนทั้ง ๒ ข้างมีสัณฐานดังหนูตัวใหญ่ที่ถลกหนังวางซ้อนกันไว้ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดเนื้อหยาบ ๆ อย่างนี้ แม้ส่วนที่ละเอียดก็ย่อมปรากฏ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันตั้งหุ้มกระดูกไม่เกิน ๓๐๐ ท่อนไว้ **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่โครงกระดูก เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง ส่วนกว้างกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันของเนื้อนั้น ฝ่ายการกำหนดส่วนที่ต่างกันเช่นเดียวกับผมนั่นแล

๗. อธิบาย นหารู-เอ็น

[๑๘๙] คำว่า **นหารู** ได้แก่เอ็น ๙๐๐ เส้น **โดยสี** เอ็นทั้งหมดมีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานต่าง ๆ จริงอยู่ ในเอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ที่รึงรัดร่างกายจับตั้งแต่ส่วนบนแห่งคอหยั่งลงไปทางข้างหน้า ๕ เส้น ทางข้างหลังก็ ๕ เส้น ทางข้างขวาก็ ๕ เส้น ทางข้างซ้ายก็ ๕ เส้น แม้ที่รึงรัดมือขวา ทางข้างหน้าก็ ๕ เส้น ทางข้างหลังก็ ๕ เส้น ที่รึงรัดมือซ้ายก็อย่างนั้น แม้ที่รึงรัดท้าวขวา ทางข้างหน้าเท้าก็ ๕ เส้น ทางข้างหลังเท้าก็ ๕ เส้น ที่รึงรัดเท้าซ้ายก็อย่างนั้น ดังนี้แล เอ็นใหญ่ ๖๐ เส้นอันได้นามว่า สรีรธารกา (เอ็นรึงรัดร่าง) รึงรัดร่างกาย การหยั่งลงไป ซึ่งเรียกกันว่ากัณฑรา (เอ็นรากเหง้า) ก็มี เอ็นเหล่านั้นทั้งหมดมีสัณฐานดังต้นคล้าอ่อน ส่วนเอ็นอื่น ๆ ตั้งคลุมตำแหน่งนั้น ๆ อยู่ ที่เล็กกว่าเอ็นสรีรธารกานั้นมีสัณฐานดังเส้นด้าย เอ็นอื่นที่เล็กกว่านั้นมีสัณฐานดังเถากระพังโหมนั่นแล อื่นที่เล็กกว่านั้นมีสัณฐานดังสายพิณใหญ่ อื่นมีสัณฐานดังเส้นด้ายอ้วน ๆ เอ็นที่หลังมือและเท้ามีสัณฐานดังตีนนก เอ็นที่ศีรษะมีสัณฐานดังข่ายคลุมศีรษะทารก เอ็นที่หลังมีสัณฐานดังอวนเปียกที่เขาผึ่งไว้ที่แดด เอ็นอันแล่นไปตามองค์อวัยวะน้อยใหญ่นั้น ๆ ที่เหลือมีสัณฐานดังเสื้อร่างแหที่สวมร่างกายไว้ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** มันตั้งยึดกระดูกในร่างกายทั้งสิ้นอยู่ **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่บนกระดูก ๓๐๐ ท่อน เบื้องบนกำหนดด้วยตำแหน่งที่มันตั้งจรดเนื้อและหนังอยู่ เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน นี้เป็นกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกัน ส่วนการกำหนดที่ที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๘. อธิบาย อฏฺฐิ-กระดูก

[๑๙๐] คำว่า **อฏฺฐี** ความว่า ยกเว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่เสีย ที่เหลือเป็นกระดูกประมาณ ๓๐๐ ท่อน อย่างนี้คือ กระดูกมือ ๖๔ ท่อน กระดูกเท้า ๖๔ ท่อน กระดูกอ่อนที่ติดเนื้ออยู่ ๖๔ ท่อน กระดูกส้นเท้า ๒ ท่อน กระดูกข้อเท้าข้างละ ๒ ท่อน กระดูกแข้งข้างละ ๒ ท่อน กระดูกเข่าข้างละ ๑ ท่อน กระดูกขาข้างละ ๑ ท่อน กระดูกสะเอว ๒ ท่อน กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อน กระดูกซี่โครง ๒๔ ท่อน กระดูกหน้าอก ๑๔ ท่อน กระดูกหัวใจ ๑ ท่อน กระดูกรากขวัญ ๒ ท่อน กระดูกสะบัก ๒ ท่อน กระดูกต้นแขน ๒ ท่อน กระดูกปลายแขนข้างละ ๒ ท่อน กระดูก

คอ ๗ ท่อน กระดูกคาง ๒ ท่อน กระดูกจมูก ๑ ท่อน กระดูกเบ้าตา ๒ ท่อน กระดูกหู ๒ ท่อน กระดูกหน้าผาก ๑ ท่อน กระดูกกระหม่อม ๑ ท่อน กระดูกกะโหลกศีรษะ ๙ ท่อน

กระดูกทั้งหมดนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานต่าง ๆ กัน จริงอยู่ ในกระดูกเหล่านั้น กระดูกปลายนิ้วเท้ามีสัณฐานดังเมล็ดบัว กระดูกข้อกลางถัดกระดูกปลายนิ้วนั้นเข้ามามีสัณฐานดังเมล็ดขนุน กระดูกข้อโคนมีสัณฐานดังบัณเฑาะว์ กระดูกหลังเท้ามีสัณฐานดังกองเหง้าคล้าที่ถูกบุบ กระดูกส้นเท้ามีสัณฐานดังจาวตาลในลอนเดียว กระดูกข้อเท้ามีสัณฐานดังลูกสะบ้าสำหรับเล่นที่ผูกไว้ กระดูกแข้งตรงที่ที่ตั้งลงในกระดูกข้อเท้า มีสัณฐานดังหน่อเป้งที่ถูกปอกเปลือก กระดูกแขนท่อนเล็กมีสัณฐานดังคันธนู ท่อนใหญ่มีสัณฐานดังหัวงูผอม กระดูกเข่ามีสัณฐานดังต่อมน้ำที่แหว่งไปข้างหนึ่ง กระดูกแข้งตรงที่ตั้งจรดในกระดูกเข่านั้นมีสัณฐานดังเขาโคปลายทู่ กระดูกขามีสัณฐานดังด้ามพร้าและด้ามขวานที่ถากไม่เรียบ กระดูกขาตรงที่ตั้งจรดในกระดูกสะเอวมีสัณฐานดังลูกสะบ้า กระดูกสะเอวตรงที่ตั้งจรดกับกระดูกขานั้นมีสัณฐานดังผลมะงั่วใหญ่ปลายปาด กระดูกสะเอวแม้เป็น ๒ ชั้น แต่ติดเป็นอันเดียวกัน มีสัณฐานดังเตาของช่างหม้อ แต่ละชิ้นมีสัณฐานดังคีมช่างทอง กระดูกตะโพกที่ตั้งอยู่ทางด้านปลายมีสัณฐานดังพังพานงูที่เขาวางคว่ำหน้าไว้ มีช่องเล็กช่องใหญ่ ๗-๘ แห่ง กระดูกสันหลังข้างในมีสัณฐานดังห่วงดีบุกที่วางซ้อนกันไว้ ข้างนอกมีสัณฐานดังลูกประคำ ในระหว่างกระดูกสันหลังเหล่านั้น มีเดือยอยู่ ๒ ซี่คล้ายฟันเลื่อย ในกระดูกซี่โครง ๒๔ ซี่ ซี่ที่ไม่เต็มมีสัณฐานดังเคียวแหว่ง ซี่ที่เต็มมีสัณฐานดังเคียวเต็มเล่ม ทั้งหมดมีสัณฐานดังปีกกางของไก่ขาว กระดูก ๑๔ ท่อนมีสัณฐานดังเรือนคานหามที่คร่ำคร่า กระดูกหัวใจมีสัณฐานดังจวัก กระดูกรากขวัญมีสัณฐานดังมีดโลหะเล่มเล็ก ๆ กระดูกสะบักมีสัณฐานดังจอบชาวสีหลที่เหี้ยนไปข้างหนึ่ง กระดูกแขนมีสัณฐานดังด้ามแว่น กระดูกปลายแขนมีสัณฐานดังรากตาลคู่ กระดูกข้อมือมีสัณฐานดังห่วงแผ่นตะกั่วที่เขาเชื่อมให้ติดกันตั้งไว้ กระดูกหลังมือมีสัณฐานดังกองเหง้าคล้าที่ถูกบุบ กระดูกข้อโคนนิ้วมือมีสัณฐานดังบัณเฑาะว์ กระดูกข้อกลางนิ้วมือมีสัณฐานดังเมล็ดขนุนไม่เต็มเม็ด

กระดูกข้อปลายนิ้วมีสัณฐานดังเมล็ดบัว กระดูกคอ ๗ ท่อนมีสัณฐานดังแว่นหน่อไม้ที่คนใช้ไม้เสียบตั้งไว้โดยลำดับกัน กระดูกคางอันล่างมีสัณฐานดังคีมเหล็กของพวกช่างโลหะ อันบนมีสัณฐานดังเหล็กสำหรับขูด กระดูกกระบอกตาและกระบอกจมูกมีสัณฐานดังเต้าตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว กระดูกหน้าผากมีสัณฐานดังเปลือกสังข์ที่วางคว่ำหน้าไว้ กระดูกหูมีสัณฐานดังฝักมีดโกนของช่างกัลบก กระดูกในที่ที่หน้าผากกับกกหูติดกันเป็นแผ่นอยู่ตอนบน มีสัณฐานดังท่อนผ้าที่ยู่ยี่และเต็มไปด้วยเนยใส กระดูกกระหม่อมมีสัณฐานดังกะโหลกมะพร้าวเบี้ยวที่ปาดหน้าแล้ว กระดูกศีรษะมีสัณฐานดังกะโหลกน้ำเต้าเก่าที่เขาเย็บตรึงไว้

โดยทิศ กระดูกเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ว่าโดยไม่แปลกกันตั้งอยู่ทั่วร่างกาย แต่เมื่อว่าโดยแปลกกัน ในกระดูกเหล่านั้น กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกเข่า กระดูกเข่าตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า **โดยปริจเฉท** ภายในกำหนดด้วยเยื่อในกระดูก เบื้องบนกำหนดด้วยเนื้อ ที่ปลายและโคนกำหนดด้วยส่วนแห่งกันและกัน นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนอันเป็นสภาคกันแห่งกระดูกเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๙. อธิบาย อฏฺฐิมิญฺชํ-เยื่อในกระดูก

[๑๙๑] คำว่า **อฏฺฐิมิญฺชํ** ได้แก่เยื่อในอันอยู่เฉพาะภายในแห่งกระดูกนั้น ๆ เยื่อในกระดูกนั้น **โดยสี** มีสีขาว **โดยสัณฐาน** เยื่อในที่อยู่ภายในกระดูกท่อนใหญ่ ๆ มีสัณฐานดังยอดหวายใหญ่ที่เขาลนไฟแล้วสอดเข้าไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อในที่อยู่ภายในกระดูกท่อนเล็ก ๆ มีสัณฐานดังยอดหวายเล็กที่เขาลนไฟแล้วสอดเข้าไว้ในปล้องไม้อ้อ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ภายในกระดูก **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยพื้นข้างในของกระดูกทั้งหลาย นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งเยื่อในกระดูกนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๐. อธิบาย วกฺกํ-ไต

[๑๙๒] คำว่า **ไต** ได้แก่ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนที่มีขั้วเดียวกัน ไตนั้น **โดยสี** มีสีแดงอ่อนดังสีเมล็ดทองหลาง **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังลูกสะบ้าคู่ของเด็ก ๆ หรือมีสัณฐานดังผลมะม่วงแฝดติดอยู่ในขั้วเดียวกัน **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ไตนี้เป็นธรรมชาติที่ติดอยู่กับเอ็นเส้นใหญ่ที่แล่นออกลำคอมีโคนรวมเป็นเส้นเดียวกัน ไปได้หน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ เส้นห่อหุ้มเนื้อหัวใจไว้ **โดยปริจเฉท** ไตกำหนดด้วยส่วนแห่งไต นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันของไตนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๑. อธิบาย หทยํ-หัวใจ

[๑๙๓] คำว่า **หทยํ** ได้แก่เนื้อหัวใจ หัวใจนั้น **โดยสี** มีสีแดงดังสีหลังกลีบดอกปทุม **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังดอกปทุมตูมที่เขาปลิดกลีบชั้นนอกออกแล้วตั้งคว่ำลง ภายนอกเกลี้ยง ภายในเหมือนกับภายในแห่งรังบวบขม สำหรับคนมีปัญญาแย้มหน่อยหนึ่ง ของพวกคนมีปัญญาอ่อนคงตูมมิดทีเดียว อนึ่ง ข้างในหัวใจนั้นมีแอ่งขนาดที่เมล็ดบุนนาคตั้งอยู่ได้ เป็นที่ขังอยู่แห่งโลหิตประมาณกึ่งซองมือ ที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป ก็โลหิตนี้นั้นของคนราคจริตมีสีแดง ของคนโทสจริตมีสีดำ ของคนโมหจริตมีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตเป็นสีดังเยื่อถั่วพู ของคนสัทธาจริตมีสีดังดอกกรรณิการ์ ของคนปัญญาจริตใสผ่องไม่ขุ่นมัว ขาวบริสุทธิ์ปรากฏดังสีแก้วมณีแท้ที่เจียระไนแล้ว **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ระหว่างกลางนมทั้ง ๒ ภายในร่างกาย **โดยปริจเฉท** หัวใจกำหนดด้วยส่วนของหัวใจ นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งหัวใจ ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๒. อธิบาย ยกนํ-ตับ

[๑๙๔] คำว่า **ตับ** ได้แก่แผ่นเนื้อคู่ ตับนั้น **โดยสี** มีสีแดง พื้นเหลืองไม่แดงจัด มีสีดังดอกบัวแดง **โดยสัณฐาน** ที่โคนเป็นแผ่นเดียวที่ปลายเป็น ๒ ง่ามมีสัณฐานดังใบทองหลาง อนึ่ง ตับนั้น ของพวกคนโง่เป็นแผ่นโตแผ่นเดียวเท่านั้น ของพวกคน

มีปัญญาเป็นแผ่นเล็ก ๆ ๒ หรือ ๓ ชิ้น **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งแนบข้างขวาในระหว่างนมทั้ง ๒ **โดยปริจเฉท** ตับกำหนดด้วยส่วนแห่งตับ นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งตับนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๓. อธิบาย กิโลมกํ-พังผืด

[๑๙๕] คำว่า **พังผืด** ได้แก่เนื้อสำหรับหุ้มมี ๒ อย่างโดยแยกเป็นพังผืดปกปิดและพังผืดเปิดเผย พังผืดทั้ง ๒ อย่างนั้น **โดยสี** มีสีขาวดังผ้าสีเปลือกไม้แก่ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาสของตน **โดยทิศ** พังผืดปกปิดเกิดในทิศเบื้องบน พังผืดไม่ปกปิดเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** พังผืดที่ปกปิดตั้งคลุมหัวใจและตับ พังผืดที่ไม่ปกปิดตั้งรัดรึงเนื้อภายใต้หนังทั่วร่างกาย **โดยปริจเฉท** เบื้องล่างกำหนดด้วยเนื้อเบื้องบนกำหนดด้วยหนัง เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนแห่งพังผืดเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันของพังผืดนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๔. อธิบาย ปิหกํ-ม้าม

[๑๙๖] คำว่า **ม้าม** ได้แก่เนื้อเป็นลิ้นอยู่ในท้อง **โดยสี** ม้ามนั้นมีสีเขียวดังดอกคนทิสอ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังลิ้นลูกโคดำ มีขั้วยาวประมาณ ๗ นิ้ว **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งแนบอยู่ข้างที่สุดแห่งพื้นท้องที่ข้างซ้ายแห่งหัวใจซึ่งเมื่อมันออกมาภายนอก เพราะถูกประหารด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นชีวิต **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของม้าม นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งม้ามนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๕. อธิบาย ปปฺผาสํ-ปอด

[๑๙๗] คำว่า **ปอด** ได้แก่เนื้อปอด ต่างโดยเป็นชิ้นเนื้อ ๓๒ ชิ้น **โดยสี** ปอดนั้นมีสีแดงดังผลมะเดื่อยังไม่สุกจัด **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังชิ้นขนมหนา ๆ ที่เขาตัดไม่เรียบ เป็นของไม่มีรส ไม่มีโอชา เหมือนก้อนใบไม้ที่คนเคี้ยวแล้ว เพราะมันถูกไอแห่งเตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมที่พลุ่งขึ้นมา เพราะในภายในไม่มีอาหารที่ตน

กินและน้ำที่ตนดื่ม เผาผลาญแล้ว **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งห้อยปิดอยู่ข้างบนหัวใจและตับในระหว่างนมทั้ง ๒ ภายในร่างกาย **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของปอดเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งปอดนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๖. อธิบาย อนฺตํ-ไส้ใหญ่

[๑๙๘] คำว่า **ไส้ใหญ่** ได้แก่ขนดไส้อันขดอยู่ในที่ ๒๑ รอบ ของชายยาว ๓๒ ศอก ของหญิงยาว ๒๘ ศอก ไส้ใหญ่นี้นั้น **โดยสี** มีสีขาวดังก้อนกรวดหรือปูนขาว **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังงูหัวขาดที่เขาขดวางไว้ในรางเลือด **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ภายในร่างกาย มีปลายอยู่ที่คอหอยและที่ทวารหนัก เพราะเบื้องบนเลื้อยขึ้นไปถึงหลุมคอและเบื้องล่างเลื้อยลงมาจรดทวารหนัก **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของลำไส้ใหญ่เอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งไส้ใหญ่นั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๗. อธิบาย อนฺตคุณํ-ไส้น้อย

[๑๙๙] คำว่า **ไส้น้อย** ได้แก่ไส้อันเป็นสายพันอยู่ในฐานขนดไส้ใหญ่ ไส้น้อยนั้น **โดยสี** มีสีขาวดังสีรากจงกลนี **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังรากจงกลนีนั่นแหละ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ไส้น้อยนั้นตั้งยึดขนดไส้ใหญ่ให้เป็นมัดอยู่ด้วยกัน ดุจเชือกยนต์ยึดแป้นยนต์ไว้ในเวลาที่พวกช่างผู้ทำงานต่าง ๆ มีการงานที่ต้องทำด้วยจอบและขวานเป็นต้น ชักยนต์อยู่ในระหว่างแห่งขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ทบ เหมือนเชือกเล็กที่เย็บร้อยไปตามในระหว่างแห่งขนดเชือกสำหรับเช็ดเท้าฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนแห่งไส้น้อยเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งไส้น้อยนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๘. อธิบาย อุทริยํ-อาหารใหม่

[๒๐๐] คำว่า **อาหารใหม่** ได้แก่ของที่บริโภค ที่ดื่ม ที่เคี้ยว และที่ลิ้มซึ่งมีอยู่ในท้อง อาหารใหม่นั้น **โดยสี** มีสีดังอาหารที่กลืนกินเข้าไป **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังข้าวสารที่เขาห่อหลวม ๆ ในผ้ากรองน้ำ **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในท้อง

ชื่อว่า**ท้อง** ได้แก่อวัยวะที่หุ้มเสมือนโป่งผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียกน้ำที่รวบชายทั้ง ๒ ข้างเข้า ภายนอกเกลี้ยง ภายในเป็นดังผ้าซับระดูที่เปื้อนแล้วห่อกากเนื้อไว้ แม้จะกล่าวว่าภายในท้องนั้นเป็นดังข้างในของผลขนุนเปื่อยก็ควร มันเป็นที่อยู่ของหมู่หนอน แยกประเภทเป็นถึง ๓๒ ตระกูล เป็นต้นว่า ตระกูล**ตักโกฏกะ** พยาธิปากขอ **คัณฑุปาทกะ** พยาธิไส้เดือน **ตาลหีรกะ** พยาธิเสี้ยนตาล **สูจิมุขกะ** พยาธิปากเข็ม **ปฏตันตุกะ** พยาธิตัวแบน **สุตตกะ** พยาธิเส้นด้าย พากันอาศัยคลาคล่ำเป็นกลุ่ม ๆ ไป ซึ่งเมื่อของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นไม่มีในท้อง มันก็เที่ยวพลุกพล่านกันให้ระงมไป พากันตรงเข้าบ่อนเนื้อหัวใจ และเวลาคนกลืนอาหารมีน้ำและข้าวลงไปมันก็พากันชูปากตะลีตะลานเข้าแย่งอาหารที่คนกลืนกินลงไปครั้งแรก ๒-๓ คำ ท้องนั้นซึ่งเป็นเรือนคลอด เป็นวัจกุฎี เป็นโรงพยาบาล และเป็นสุสาน ของหมู่หนอนเหล่านั้น ซึ่งเป็นที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นมีประการต่าง ๆ ที่แหลกด้วยสากคือฟัน อันมือคือลิ้นพลิกไปพลิกมา เกลือกกลั้วด้วยน้ำลายและน้ำย่อย กลับกลายเป็นของปราศจากความสมบูรณ์ด้วยสี กลิ่น รสเป็นต้น เป็นเสมือนกับน้ำข้าวในที่ทอหูกและรากสุนัขตกลงไปแล้ว ก็เกลือกกลั้วด้วยน้ำดี เสลด และลม ละเอียดแล้วด้วยกำลังความร้อนแห่งไฟในท้อง อากูลไปด้วยหมู่หนอน ปล่อยเป็นฟองฟอดและต่อมขึ้นบนเรื่อยไป ถึงความเป็นกากเป็นของเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่งตั้งอยู่เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาตกลงมาในฤดูแล้ง ซากชนิดต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ปัสสาวะอุจจาระ ท่อนหนัง ท่อนกระดูก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูกและเลือด ตกลงไปที่น้ำฝนพัดพามาตกลงไปในแอ่งโสโครกข้างประตูบ้านพวกคนจัณฑาลแล้วประสมเข้ากับน้ำโคลน ๒-๓ ส่วน ก็เกิดเป็นหมู่หนอน เป็นไอขึ้นด้วยกำลังความร้อนแห่งแสงแดดปล่อยฟองและต่อมขึ้นข้างบน มีสีเขียวคล้ำ เหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ซึ่งเป็นภาพที่ไม่น่าเข้าใกล้ ไม่น่าดูเลยตั้งอยู่ จะป่วยกล่าวไปไยถึงการดมและการลิ้มเล่าฉะนั้น เพียงแต่ได้ฟังก็เกิดความไม่พอใจในน้ำและข้าวเป็นต้น จะกล่าวไปไยถึงการดูด้วยปัญญาจักษุเล่า และในที่ที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นซึ่งตกลงไป ถึงความจำแนกเป็น ๕ ส่วน คือ ส่วนหนึ่งถูกสัตว์กิน ส่วนหนึ่งถูกไฟธาตุในท้องแผดเผา ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งถึงความเป็นรสแล้วเพิ่มพูนส่วนแห่งร่างกายมีเลือดและเนื้อเป็นต้น

โดยปริจเฉท อาหารใหม่นั้นกำหนดด้วยกระพุ้งท้องและส่วนแห่งอาหารใหม่นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งอาหารใหม่นั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑๙. อธิบาย กรีสํ-อาหารเก่า

[๒๐๑] คำว่า **อาหารเก่า** ได้แก่อุจจาระ อุจจาระนั้น **โดยสี** มีสีดังอาหารที่กลืนเข้าไปนั่นแหละโดยมาก **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องล่าง **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารเก่า ที่ชื่อว่ากระเพาะอาหารเก่าเป็นเสมือนกระบอกไม้ไผ่นั่นแล สูงประมาณ ๘ องคุลีอยู่ที่ปลายไส้ใหญ่ ในระหว่างใต้สะดือและโคนข้อสันหลัง ซึ่งเป็นที่ที่ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งตกลงไปในกระเพาะอาหารใหม่ อันไฟธาตุในท้องเผาผลาญปุดเป็นฟองฟอด ถึงภาวะเป็นของละเอียด ดังถูกบดด้วยหินบดแล้วไหลลงไปตามลำไส้ใหญ่ เป็นของหมักตั้งอยู่ดังดินเหลืองที่เขาขยำใส่ในปล้องไม้ไผ่ เปรียบเหมือนน้ำฝนตกลงที่ภูมิภาคเบื้องสูงแล้วไหลบ่าลงไปขังเต็มภูมิภาคเบื้องต่ำฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดกระพุ้งกระเพาะอาหารเก่าและด้วยส่วนแห่งอุจจาระ นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งอาหารเก่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๐. อธิบาย มตฺถลุงฺคํ-มันสมอง

[๒๐๒] คำว่า **มันสมอง** ได้แก่กองเยื่ออันตั้งอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ มันสมองนั้น **โดยสี** มีสีขาวดังก้อนเห็ดหัวงู แม้จะกล่าวว่ามีสีดังน้ำนมที่เสีย แต่ยังไม่ทันกลายเป็นน้ำนมส้มก็ควร **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** อาศัยแนวประสาน ๔ แนวภายในกะโหลกศีรษะตั้งรวมกันอยู่ดุจก้อนแป้ง ๔ ก้อน ที่เขาตั้งรวมกันไว้ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยพื้นในภายในกะโหลกศีรษะและส่วนแห่งมันสมอง นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งมันสมองนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๑. อธิบาย ปิตฺตํ-ดี

[๒๐๓] คำว่า **ดี** ได้แก่ดี ๒ อย่างคือ ดีที่มีฝัก ๑ ดีที่ไม่มีฝัก ๑ ในดี ๒ อย่างนั้น ดีที่มีฝัก **โดยสี** มีสีดังน้ำมันมะซางข้น ๆ ดีที่ไม่มีฝัก มีสีดังดอกพิกุลเหี่ยว **โดยสัณฐาน** ดีทั้ง ๒ อย่างมีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** ดีมีฝักเกิดในทิศเบื้องบน ดีไม่มีฝักเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ดีที่ไม่มีฝัก ยกเว้นที่ที่พ้นจากเนื้อ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน และหนัง ที่กระด้าง แห้งผาก ซึมซาบไปทั่วร่างที่เหลือตั้งอยู่ ดังหยาดน้ำมันซึมซาบไปทั่วน้ำฉะนั้น ซึ่งเมื่อมันกำเริบ สัตว์ทั้งหลายชักให้ตาเหลือง วิงเวียนไป ตัวก็สะทกสะท้านเป็นผื่นคัน ดีที่มีฝักขังอยู่ในฝักดี ซึ่งเป็นดังรังบวบขมใหญ่ตั้งแนบเนื้อ ตับในระหว่างหัวใจกับปอด ซึ่งเมื่อมันกำเริบ สัตว์ทั้งหลายมักเป็นบ้า จิตใจแปรปรวน ละทิ้งหิริโอตตัปปะ สิ่งที่ไม่น่าทำก็ทำได้ คำที่ไม่น่าพูดก็พูดได้ สิ่งที่ไม่น่าคิดก็คิดได้ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของตน นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งดีนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๒. อธิบาย เสมฺหํ-เสมหะ

[๒๐๔] คำว่า **เสมหะ** ได้แก่เสลด ซึ่งมีประมาณเต็มบาตรใบหนึ่งอยู่ภายในร่างกาย เสลดนั้น **โดยสี** มีสีดังน้ำใบแตงหนู **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในกระพุ้งท้อง ซึ่งในเวลาที่กลืนอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้น เมื่อน้ำและข้าวตกลงไป มันก็แยกออกจากกันเป็น ๒ ส่วนแล้วหุ้มห่อเข้าตามเดิม เหมือนอย่างสาหร่ายในน้ำ เมื่อไม้หรือกระเบื้องตกลงไป มันก็แยกออกเป็นส่วนแล้วหุ้มเข้าตามเดิมฉะนั้น อนึ่ง เมื่อมันน้อยไป ท้องจะส่งกลิ่นดังซากศพ น่าเกลียดยิ่งนัก ดุจฝีแตกและดุจไข่ไก่เน่า และท้องนั้นส่งกลิ่นฟุ้ง การเรอก็ดี พูดก็ดี ก็พลอยเหม็นเช่นกลิ่นศพเน่าไปด้วย และคนผู้นั้นจะต้องถูกต่อว่า เรอออกไปส่งกลิ่นเหม็นฟุ้งนัก และมันมีเพิ่มมากขึ้นแล้วก็ปิดกั้นกลิ่นซากศพในภายในกระพุ้งท้องอยู่ได้ ดังแผ่นกระดานปิดวัจกุฎี ฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของเสลดเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งเสลดนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๓. อธิบาย ปุพฺโพ-น้ำหนอง

[๒๐๕] คำว่า **น้ำหนอง** ได้แก่หนองที่เกิดจากเลือดเสีย หนองนั้น **โดยสี** มีสีดังใบไม้เหลือง แต่ในร่างกายคนตายย่อมมีสีดังน้ำข้าวบูดข้น ๆ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ชื่อว่าโอกาสของหนองซึ่งเป็นที่มันขัง ตั้งอยู่ประจำหามีไม่ แต่ในตำแหน่งแห่งร่างกายใด ๆ ที่ถูกตอหนามตำ ถูกเครื่องประหารกระทบ หรือถูกไฟลวกเอา โลหิตย่อมห้อสุกหรือว่าฝีและต่อมเป็นต้นเกิดขึ้น มันจึงขังอยู่ในที่นั้น ๆ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของตน นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เป็นสภาคกันแห่งหนองนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๔. อธิบาย โลหิตํ-โลหิต

[๒๐๖] **โลหิต** ในบทว่า **โลหิตํ** นี้ มี ๒ อย่างคือ โลหิตข้น ๑ โลหิตจาง ๑ ในโลหิต ๒ อย่างนั้น โลหิตข้น **โดยสี** มีสีดังน้ำครั่งข้นแก่ไฟ โลหิตจางมีสีดังน้ำครั่งใส **โดยสัณฐาน** โลหิตทั้ง ๒ อย่างมีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** โลหิตข้นเกิดในทิศเบื้องบน โลหิตจางเกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** โลหิตจางซึมซาบทั่วร่างกายที่มีชีวิตทุกแห่ง ตั้งอยู่ตามสายช่องแห่งเส้นเอ็น เว้นที่ผม ขน ฟัน และเล็บ ที่ตั้งพ้นจากเนื้อและหนังอันกระด้างและแห้งผากเลือดข้นท่วมอยู่ภายใต้แห่งตับมีประมาณเต็มบาตรหนึ่ง ค่อย ๆ ซึมไปบนไต หัวใจ ตับ และปอด ทำไต หัวใจ ตับ และปอดให้ชุ่มอยู่เสมอ เพราะเมื่อมันไม่ทำไตและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายจะเกิดกระหายขึ้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของโลหิตเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งโลหิตนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๕. อธิบาย เสโท-เหงื่อ

[๒๐๗] คำว่า **เหงื่อ** ได้แก่อาโปธาตุ ที่ไหลออกตามช่องขุมขนเป็นต้น เหงื่อนั้น**โดยสี** มีสีดังสีน้ำมันงาใส **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ชื่อว่าโอกาสแห่งเหงื่อซึ่งเป็นที่ที่มันจะพึงขังตั้งอยู่ทุกเมื่อดังโลหิตหามีไม่ แต่เมื่อใดร่างกายอบอ้าวอยู่ เพราะเหตุต่าง ๆ เช่น ร้อนไฟ ร้อนแดด และความเปลี่ยนแปลงแห่งฤดูเป็นต้น เมื่อนั้นมันจึงไหลออกตามช่องขุมผมและขน

ทั้งปวง ดุจกำสายบัวที่มีรากและเหง้าที่ตัดไว้ไม่เรียบ ซึ่งคนถอนขึ้นจากน้ำฉะนั้น เพราะฉะนั้น แม้สันฐานของเหงื่อนั้นก็พึงทราบโดยช่องขุมผมและขนนั้นแล ก็พระโยคีผู้กำหนดเหงื่อ พึงมนสิการเหงื่อตามที่มันขังตั้งเต็มขุมผมและขนนั่นเอง **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของเหงื่อเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งเหงื่อนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๖. อธิบาย เมโท-มันข้น

คำว่า **เมโท** แปลว่า มันข้น มันข้นนั้น **โดยสี** มีสีดังขมิ้นที่ถูกผ่า **โดยสัณฐาน** สำหรับคนอ้วน มีสัณฐานเหมือนผ้าเก่าเนื้อหยาบ มีสีดังขมิ้นที่วางไว้ในระหว่างหนังกับเนื้อ สำหรับคนผอมมีสัณฐานดังผ้าเก่าเนื้อหยาบ มีสีดังสีขมิ้นที่วางซ้อนกันไว้ ๒-๓ ชั้น แนบติดเนื้อเหล่านี้ คือเนื้อแข้ง, เนื้อขาอ่อน, เนื้อหลังที่ติดกระดูกสันหลัง, เนื้อช่องท้อง **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งแผ่ไปทั่วร่างของคนอ้วนและตั้งติดเนื้อต่าง ๆ เช่นเนื้อแข้งเป็นต้นของคนผอมอยู่ ซึ่งแม้นับว่าเป็นมัน แต่เพราะมันเป็นของน่าเกลียดยิ่งนัก คนทั้งหลายจึงไม่ถือเอามาใช้เป็นน้ำมันทาที่ศีรษะ ไม่ถือเอามาใช้เป็นน้ำมันอย่างอื่น ๆ มีน้ำมันสำหรับนัดจมูกเป็นต้น **โดยปริจเฉท** เบื้องต่ำกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง เบื้องขวางกำหนดด้วยส่วนของมันเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งมันข้นนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๗. อธิบาย อสฺสุ-น้ำตา

[๒๐๘] คำว่า **อสฺสุ** ได้แก่อาโปธาตุ ซึ่งหลั่งออกจากดวงตาทั้งหลาย น้ำตานั้น **โดยสี** มีสีดังสีน้ำมันงาใส **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** เกิดอยู่ในเบ้าตา น้ำตานั้นไม่ขังอยู่ในเบ้าตาตลอดเวลา ดังน้ำดีอยู่ในฝักดี แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดความดีใจ หัวเราะใหญ่ หรือเกิดเสียใจ ร้องไห้คร่ำครวญอยู่ หรือกลืนกินอาหารแสลงเห็นปานนั้นเข้าไป และเมื่อใด ดวงตาของสัตว์เหล่านั้นถูกสิ่งที่ทำให้น้ำตาไหลมีควันละอองและฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้นน้ำตาก็ตั้งขึ้น เพราะความดีใจ ความเสียใจ หรืออาหารฤดูที่แสลงเหล่านั้น แล้วเอ่ออยู่เต็มเบ้าตาบ้าง ไหลออกมาบ้าง ก็พระโยคีผู้จะกำหนดน้ำตา ก็พึงกำหนดเอาตาม

ที่มันเอ่ออยู่เต็มเบ้าตานั่นแหละ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำตาเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำตาเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๘. อธิบาย วสา-มันเหลว

[๒๐๙] คำว่า **วสา** ได้แก่มันที่เป็นส่วนเหลว มันเหลวนั้น **โดยสี** มีสีดังน้ำมันมะพร้าว แม้จะเรียกว่ามีสีดังสีน้ำมันที่ราดลงไปในน้ำข้าวก็ควร **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานดังหยาดน้ำมันที่ซ่านไป ลอยคว้างอยู่เหนือน้ำอันใสในเวลาอาบ **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** โดยมากมันตั้งอยู่ในฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจะงอยบ่า แต่ว่ามันหาได้ละลายอยู่ในโอกาสเหล่านี้ทุกเมื่อไม่ แต่เมื่อใด ตำแหน่งเหล่านั้นเกิดอบอ้าวขึ้นเพราะร้อนไฟ ร้อนแดด ผิดอากาศ และธาตุพิการ เมื่อนั้น มันจึงกระจัดกระจายไปทางโน้นทางนี้ในที่เหล่านั้น ดังหยาดน้ำมันที่ซ่านไปบนน้ำใสในเวลาอาบฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของมันเหลวเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งมันเหลวเหล่านั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๒๙. อธิบาย เขโฬ-น้ำลาย

[๒๑๐] คำว่า **เขโฬ** น้ำลาย ได้แก่อาโปธาตุที่ผสมกันเป็นฟองขึ้นภายในปาก น้ำลายนั้น **โดยสี** มีสีดังฟองน้ำ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส แม้จะกล่าวว่ามีสัณฐานดังฟองน้ำก็ได้ **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** มันไหลลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ แล้วขังตั้งอยู่ที่ลิ้น ก็น้ำลายนี้ ขังอยู่ในกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ นี้เป็นนิตย์หามิได้ แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหารเห็นปานนี้หรือวางของมีรสร้อน ขม เผ็ด เค็ม เปรี้ยวอะไร ๆ ลงไปที่ปากก็ดี หรือว่าเมื่อใดหัวใจของสัตว์เหล่านั้นละเหี่ยอยู่หรือเกิดความสะอิดสะเอียนในสิ่งทุกอย่าง เมื่อนั้น น้ำลายย่อมเกิดขึ้นแล้วไหลลงออกจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ขังตั้งอยู่ที่ลิ้น อนึ่ง น้ำลายนั้น ที่ปลายลิ้นใสที่กกลิ้นข้น ก็ข้าวเม่าหรือข้าวสารหรือของเคี้ยวอะไร ๆ อย่างอื่นที่ใส่เข้าไปในปาก

น้ำลายสามารถจะให้ชุ่มอยู่ได้ มิได้สิ้นไปเลย ดุจน้ำในบ่อที่ขุดในหาดทรายไม่รู้จักสิ้นฉะนั้น **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำลายเอง นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำลายนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๓๐. อธิบาย สิงฺฆาณิกา-น้ำมูก

[๒๑๑] คำว่า **สิงฺฆาณิกา** น้ำมูก ได้แก่น้ำอันไม่สะอาดที่ไหลออกจากมันสมองน้ำมูกนั้น **โดยสี** มีสีดังเยื่อในเม็ดตาลอ่อน **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องบน **โดยโอกาส** มันตั้งเต็มกระพุ้งจมูก แต่น้ำมูกนั้นมิได้ขังตั้งอยู่ในที่นั้นทุกเมื่อดอก โดยแท้ เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ก็ดี เป็นผู้มีความกำเริบแห่งธาตุอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอาหารแสลงและฤดูเปลี่ยนแปลงก็ดี เมื่อนั้น มันในสมองก็กลายเป็นเสมหะแล้วไหลเคลื่อนจากภายในศีรษะส่งมาตามช่องเพดานจนเต็มกระพุ้งจมูกอยู่บ้าง หรือออกมาบ้าง เปรียบเหมือนคนห่อนมส้มไว้ในใบบัวแล้วใช้หนามแทงเบื้องล่าง เมื่อนั้น หยาดนมส้มใสก็จะพึงหยดออกจากช่องนั้นฉะนั้นก็แล พระโยคีผู้กำหนดน้ำมูก พึงกำหนดตามที่มันขังตั้งเต็มกระพุ้งจมูกอยู่นั้นแล **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของน้ำมูก นี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งน้ำมูกนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๓๑. อธิบาย ลสิกา-ไขข้อ

[๒๑๒] คำว่า **ลสิกา** ได้แก่ซากมีกลิ่นเป็นมันภายในแห่งข้อต่อในร่างกายไขข้อนั้น **โดยสี** มีสีดังยางดอกกรรณิการ์ **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานตามโอกาส **โดยทิศ** เกิดในทิศทั้ง ๒ **โดยโอกาส** ตั้งอยู่ในภายในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง คอยทำหน้าที่หล่อลื่นข้อต่อกระดูกทั้งหลาย ก็แลไขข้อนั้นสำหรับผู้ที่มีไขข้อน้อย เมื่อผู้นั้นลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยหลังกลับ คู้ เหยียด กระดูกย่อมลั่นดังเผาะแผะ ทำเสียงดุจเสียงนิ้วมือ แม้ผู้นั้นเดินไปสู่ทางไกลแต่เพียง ๑-๒ โยชน์ วาโยธาตุย่อมกำเริบเนื้อตัวย่อมเมื่อยขบ แต่สำหรับผู้ใดมีไขข้อมาก กระดูกทั้งหลายของผู้นั้นจะไม่ลั่นดังกฏะกฏะ ในเพราะความเคลื่อนไหวมีลุกนั่งเป็นต้น แม้เมื่อเขาเดินทางไกลแสนไกล

วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ เนื้อตัวก็ไม่เมื่อยขบ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยส่วนของไขข้อนี้เป็นการกำหนดด้วยส่วนที่เหมือนกันแห่งไขข้อนั้น ส่วนการกำหนดด้วยส่วนที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๓๒. อธิบาย มุตฺตํ-มูตร

[๒๑๓] คำว่า **มุตฺตํ** ได้แก่ น้ำมูตร มูตรนั้น **โดยสี** มีสีดังสีเหมือนน้ำด่างถั่วราชมาส **โดยสัณฐาน** มีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ในหม้อน้ำ ซึ่งเขาวางคว่ำไว้ **โดยทิศ** เกิดในทิศเบื้องต่ำ **โดยโอกาส** อยู่ในภายในหัวไส้ ชื่อว่าหัวไส้ ท่านหมายเอากระพุ้งหัวไส้ที่มูตรเข้าไปได้ทางสรีระ แต่ทางเข้าไปแห่งมูตรนั้นไม่ปรากฏ อย่างเดียวกันกับน้ำในบ่อน้ำครำ ซึ่งเข้าไปได้ในหม้อซึมที่ไม่มีปากอันเขาทิ้งไว้ในบ่อน้ำครำ แต่ทางเข้าไปแห่งน้ำนั้นไม่ปรากฏฉะนั้น ส่วนทางออกของมูตรนั้นย่อมปรากฏ และเมื่อมูตรเต็มแล้ว สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดความขวนขวายว่าจักถ่ายปัสสาวะ **โดยปริจเฉท** กำหนดด้วยภายในแห่งหัวไส้และส่วนแห่งมูตร นี้เป็นการกำหนดโดยส่วนที่เหมือนกันแห่งมูตรนั้น ส่วนการกำหนดที่ต่างกันก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[๒๑๔] ก็เมื่อพระโยคาวจรกำหนดส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และเขตกำหนดด้วยประการฉะนี้แล้ว มนสิการว่าปฏิกูล ปฏิกูล โดยอาการ ๕ คือ สี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส โดยนัยมีอาทิว่า โดยลำดับ โดยไม่เร็วนัก ในที่สุดแห่งการล่วงบัญญัติธรรมเหล่านั้นทั้งหมดย่อมปรากฏประดุจไม่ก่อนไม่หลังแก่พระโยคาวจรผู้ดูแลอยู่ซึ่งกายนี้ว่าผมมีอยู่ในกายนี้เป็นต้น อย่างเดียวกันกับดอกไม้ทั้งหมด ย่อมปรากฏประดุจไม่ก่อนไม่หลังแก่บุรุษผู้มีจักษุ ผู้แลดูอยู่ซึ่งระเบียบดอกไม้ ๓๒ ชนิด ซึ่งร้อยไว้ในเส้นด้ายอันเดียวกันฉะนั้น เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ในมนสิการโกสัลลกถาว่า ก็เมื่อพระโยคาวจรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรมนสิการอยู่ว่า ผมทั้งหลาย ดังนี้ มนสิการย่อมไปจรดส่วนที่สุดว่า มูตร นี้ตั้งอยู่ ก็ถ้าพระโยคาวจรชักมนสิการเข้าไปแม้ในภายนอก ครั้นเมื่อส่วนทั้งหมดเป็นสภาพปรากฏอย่างนั้นแก่พระโยคาวจรนั้น สัตว์ทั้งหลายมีมนุษย์และดิรัจฉานเป็นต้นที่กำลังเที่ยวไปอยู่ ก็จะละอาการแห่งสัตว์ปรากฏ ด้วยสามารถเป็นกองแห่งส่วนเท่านั้น ทั้งวัตถุมีปานะและโภชนะเป็นต้น ที่สัตว์เหล่านั้นกำลังกลืนกิน ก็จะปรากฏดุจใส่เข้าในกองแห่งส่วน ครั้นเมื่อมนสิการเนือง ๆ ด้วย

สามารถแห่งวิธีมีการละลำดับเป็นต้น อัปปนาย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ ในภาวนาวิธีนั้น การปรากฏด้วยสามารถแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และเขตกำหนดแห่งส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้น จัดเป็นอุคคหนิมิต การปรากฏด้วยสามารถแห่งความเป็นของปฏิกูลโดยอาการทั้งปวง เป็นปฏิภาคนิมิต เมื่อพระโยคาวจรเสพอยู่โดยมากซึ่งปฏิภาคนิมิตนั้น ยังปฏิภาคนิมิตให้เป็นไปอยู่ อัปปนาย่อมเกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งความเป็นปฐมฌาน ดุจในอสุภกัมมัฏฐานทั้งหลายตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล อัปปนานั้น สำหรับท่านผู้มีส่วนหนึ่งปรากฏเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น หรือว่าท่านถึงอัปปนาในส่วนหนึ่งแล้วไม่ทำความเพียรในส่วนอื่นอีก ย่อมเกิดขึ้นอย่างเดียวเท่านั้น แต่สำหรับท่านที่มีส่วนปรากฏ ไม่ใช่ส่วนเดียว หรือท่านที่ได้บรรลุฌานในส่วนหนึ่งแล้ว ย่อมทำความเพียรแม้ในส่วนอื่นอีก ปฐมฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นโดยจำนวนแห่งส่วนดุจปฐมฌานที่เกิดแก่พระมัลลเถระ

เรื่องพระมัลลเถระ

ได้ยินว่า ท่านพระมัลลเถระนั้นจับมือพระทีฆภาณกอภยเถระแล้วกล่าวว่า ท่านอภัย จงเรียนปัญหานี้แต่ที่นี้ก่อน ดังนี้แล้วกล่าวต่อไปว่า พระมัลลเถระได้ปฐมฌาน ๓๒ ในโกฏฐาสะ ๓๒ ถ้ากลางคืนเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง กลางวันเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง ท่านย่อมเวียนมาถึงปฐมฌานนั้นอีกโดยกาลกึ่งเดือน แต่ถ้าวันหนึ่งเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง ท่านย่อมเวียนมาถึงปฐมฌานนั้นอีก โดยกาลเกินเดือนหนึ่ง แม้กัมมัฏฐานนี้ จะสำเร็จด้วยสามารถแห่งความเป็นปฐมฌานอย่างนี้ ท่านก็กล่าวว่า กายคตาสติ เพราะสำเร็จด้วยกำลังแห่งสติในปกิณณกะมีสีและสัณฐานเป็นต้น

อานิสงส์เจริญกายคตาสติ

ก็แลโยคีบุคคลผู้หมั่นประกอบกายคตาสตินี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ครอบงำทั้งความยินร้ายและความยินดี อันความยินร้ายก็ครอบงำท่านไม่ได้ และความยินดีหาได้ครอบงำท่านไม่ ท่านข่มเสียได้ ครอบงำเสียได้ ซึ่งความไม่ยินดีที่เกิดขึ้นอยู่ เป็นผู้ข่มความกลัวภัยได้ อันความกลัวภัยหาข่มท่านได้ไม่ แต่ท่านข่มเสียได้ ครอบงำเสียได้ ซึ่งความกลัวภัยที่เกิดขึ้นอยู่ เป็นผู้ทนต่อความหนาว ร้อน ฯลฯ เป็นคน

ชาติอดกลั้นต่อทุกขเวทนาแรงกล้าอันจะคร่าชีวิตเสียได้ ได้อาศัยสีต่าง ๆ แห่งส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้น จะเป็นผู้ได้ฌาน ๔ แทงตลอดอภิญญา ๖

เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้มีปัญญาพึงเป็นผู้ไม่ประมาท
บำเพ็ญกายคตาสตินี้ อันมีอานิสงส์เป็นเอนกดังกล่าวมานี้
ฉะนี้

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในกายคตาสติ

๓. อานาปานสติกถา

[๒๑๕] บัดนี้ ถึงลำดับการแสดงการเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน มีวัตถุ ๑๖ ที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า[๑] ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิแม้นี้แล อันพระโยคีเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมสงบประณีต เยือกเย็นและเป็นเครื่องอยู่เป็นสุข และยังอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานสงบระงับไปโดยพลัน ดังนี้ แล้วทรงแสดงไว้อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็อานาปานสติสมาธิอันพระโยคีอบรมแล้วอย่างไร ? ทำให้มากแล้วอย่างไร ? จึงเป็นธรรมสงบประณีต เยือกเย็น และเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขและยังอกุศลธรรมอันลามก ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานสงบระงับโดยพลัน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ผู้อยู่ป่า หรืออยู่ตามโคนไม้ หรืออยู่ในเรือนว่างเปล่า นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรงดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอมีสติหายใจออก มีสติหายใจเข้า

จตุกกะ ๔ วัตถุ ๑๖

จตุกกะ ที่ ๑

๑. เธอหายใจออกยาวก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว หรือหายใจเข้ายาวก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว

---

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๖-๑๓๘, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๕/๔๖๓-๔๖๕

๒. เธอหายใจออกสั้นก็รู้ว่าเราหายใจออกสั้น หรือหายใจเข้าสั้นก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น

๓. เธอสำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งปวงหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งปวงหายใจเข้า

๔. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารทั้งปวงหายใจออก เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารทั้งปวงหายใจเข้า

จตุกกะ ที่ ๒

๕. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ซึ่งปีติหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ซึ่งปีติหายใจเข้า

๖. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ซึ่งสุขกายหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ซึ่งสุขกายหายใจเข้า

๗. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ซึ่งจิตสังขารหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้รู้ซึ่งจิตสังขารหายใจเข้า

๘. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ระงับจิตสังขารหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ระงับจิตสังขารหายใจเข้า

จตุกกะ ที่ ๓

๙. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้กำหนดรู้จิตหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้กำหนดรู้จิตหายใจเข้า

๑๐. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ยังจิตให้บันเทิงหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ยังจิตให้บันเทิงหายใจเข้า

๑๑. สำเหนียกว่าเราจักตั้งจิตมั่นหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักตั้งจิตมั่นหายใจเข้า

๑๒. สำเหนียกว่าเราจักเปลื้องจิตหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเปลื้องจิตหายใจเข้า

จตุกกะ ที่ ๔

๑๓. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจเข้า

๑๔. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความคลายไปหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักพิจารณาเห็นความคลายไปหายใจเข้า

๑๕. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความดับไปหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักพิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้า

๑๖. สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งหายใจออก สำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งหายใจเข้า[๑]

ก็เพราะอานาปานสติสมาธินั้น เมื่อกล่าวตามแนวของการพรรณนาพระบาลีนั่นแล ย่อมบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ฉะนั้น ในอธิการอันว่า อานาปานสติสมาธินั้นจึงมีการแสดงอันมีการพรรณนาพระบาลีเป็นตัวนำดังต่อไปนี้

ขยายความพระบาลีคำถาม

[๒๑๖] อันดับแรกพึงวินิจฉัยในพระบาลีคำถามว่า **กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ** ดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **กถํ** นี้เป็นคำถามด้วยความเป็นผู้ใคร่ เพื่อจะขยายอานาปานสติสมาธิภาวนาให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ คำว่า **ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ** นี้เป็นคำทรงแสดงไขธรรมที่ตรัสถามไว้ ด้วยความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะตรัสให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ แม้ในคำว่า **กถํ พหุลีกโต ฯเปฯ วูปสเมติ** นี้ ก็นัยนี้เหมือนกัน บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ภาวิโต** นี้ได้แก่ ให้เกิดขึ้นแล้วหรือเจริญแล้ว บทว่า **อานาปานสฺสติสมาธิ** ได้แก่ สมาธิที่สัมปยุตด้วยสติอันกำหนดเอาลมหายใจออกและลมหายใจเข้า หรือสมาธิในอานาปานสติ ชื่อว่าอานาปานสติสมาธิ บทว่า **พหุลีกโต** ได้แก่ ทำบ่อย ๆ

---

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๗-๑๓๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๓๑-๑๓๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๘/๑๘๗-๑๘๙, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๖/๔๖๖-๔๖๘

อธิบาย จตุกกะที่ ๑

คำว่า **สนฺโต เจว ปณีโต จ** นี้ได้แก่ สงบด้วย ประณีตด้วย พึงทราบการกำหนดความด้วย **เอว** ศัพท์ใน ๒ บท พระองค์ทรงอธิบายไว้อย่างไร ? ทรงอธิบายไว้ว่า อันอานาปานสติสมาธินี้ จะได้เป็นธรรมสงบและประณีต โดยปริยายไร ๆ เหมือนอย่างอสุภกัมมัฏฐาน ซึ่งสงบและประณีตโดยปฏิเวธอย่างเดียว แต่ไม่สงบและประณีตโดยอารมณ์เลย เพราะมีอารมณ์หยาบและมีสิ่งปฏิกูลเป็นอารมณ์หามิได้ โดยที่แท้ เป็นธรรมชื่อว่าสงบ คือเข้าไปสงบดับสนิท เพราะทั้งสงบโดยอารมณ์เพราะทั้งสงบโดยองค์กล่าวคือปฏิเวธ ชื่อว่า **ประณีต** คือไม่ทำให้เบื่อหน่าย เพราะทั้งประณีตโดยอารมณ์เพราะทั้งประณีตโดยองค์ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า อานาปานสติสมาธินี้เป็นธรรมสงบและประณีต

อธิบาย อเสจนโก

ก็ในบทว่า **อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร** นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เครื่องรดของสมาธินั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น สมาธินั้นชื่อว่าไม่มีเครื่องรด คือไม่ถูกตามรด ไม่ปะปน เป็นแผนกหนึ่งโดยเฉพาะ อธิบายว่า ในสมาธินี้ไม่มีอาการสงบด้วยบริกรรมหรืออุปจาระ ความว่า จำเดิมแต่การกำหนดในเบื้องต้น ย่อมสงบและประณีตตามสภาวะของตนนั่นเอง

ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า **อเสจนโก** ความว่า ไม่ต้องรด มีโอชาอร่อยตามสภาวะนั่นเอง พึงทราบว่า อานาปานสติสมาธินี้ ชื่อว่าไม่มีเครื่องรด ดังกล่าวมาฉะนี้ ชื่อว่าเป็นเครื่องอยู่เป็นสุข เพราะเป็นไปเพื่อสุขทางกายและสุขทางใจในขณะที่ถึงอัปปนา บทว่า **อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน** ได้แก่ที่ยังข่มไม่ได้แล้ว ๆ บทว่า **ปาปเก** แปลว่า ลามก บทว่า **อกุสเล ธมฺเม** ได้แก่ธรรมอันเกิดแต่ความไม่ฉลาด บทว่า **ธานโส อนฺตรธาเปติ** ความว่า ย่อมอันตรธานไป คือข่มลงได้โดยขณะนั่นเอง บทว่า **วูปสเมติ** ความว่า ย่อมให้สงบไปด้วยดี อีกอย่างหนึ่ง เธอถึงความเจริญแห่งอริยมรรคโดยลำดับ ย่อมตัดขาด อธิบายว่า ให้สงบระงับไปเพราะอานาปานสติ-สมาธิเป็นธรรมมีส่วนตรัสรู้ได้

ก็ในพระบาลีนี้ มีความสังเขปดังต่อไปนี้ ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้วด้วยประการไร ด้วยอาการไร ด้วยวิธีไร ทำให้มากด้วยประการไร จึงเป็นธรรมสงบโดยแท้ ฯลฯ ให้เข้าไปสงบโดยพลันด้วย

[๒๑๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงอรรถาธิบายความนั้นให้พิสดาร จึงตรัสว่า **อิธ ภิกฺขเว** เป็นต้น บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ** แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ด้วยว่า **อิธ** ศัพท์ ในพระบาลีนั้นเป็นศัพท์แสดงถึงพระศาสนา อันเป็นที่ก่อเกิดแห่งบุคคลผู้ยังอานาปานสติสมาธิมีประการทั้งปวงให้เกิด และเป็นการปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า[๑] ภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิอื่น ๆ ว่างเปล่าจากสมณะทุกจำพวก เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า **อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ** ดังนี้เป็นต้น

อธิบาย เสนาสนะอันสมควร

คำว่า **อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา** นี้ เป็นคำแสดงการกำหนดเสนาสนะอันสมควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิของพระโยคาวจรนั้น เพราะจิตของท่านซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณ์เป็นต้น ตลอดกาลนาน ไม่ปรารถนาจะขึ้นสู่อารมณ์แห่งอานาปานสติสมาธิ มัวแต่จะแล่นออกไปนอกทาง ดังรถที่เขาเทียมด้วยโคโกงแล่นออกไปนอกทางฉะนั้น เพราะฉะนั้น บุคคลผู้เลี้ยงโคปรารถนาจะฝึกลูกโคโกงที่เติบโตขึ้นเพราะได้ดื่มน้ำนมแม่โคโกง เขาจึงพรากมันจากแม่โค ฝังหลักใหญ่ไว้ข้างหนึ่ง ล่ามด้วยเชือกไว้ที่หลักนั้น ครั้นแล้ว ลูกโคตัวนั้นของเขาดิ้นไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่อาจจะหนีไปได้ก็จะพิงหมอบอิงหรือนอนอิงหลักนั้นนั่นเอง แม้ฉันใด แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อประสงค์จะฝึกจิตที่ชั่วร้ายอันเติบโตขึ้น เพราะดื่มรสอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้นตลอดกาลนาน ก็พึงพรากจากอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น เข้าไปสู่ป่าหรือโคนไม้หรือเรือนว่างเปล่า แล้วผูกไว้ที่หลักคือลมหายใจออกและหายใจเข้านั้นด้วยเชือกคือสติ เมื่อเป็นเช่นนั้น จิตของเธอนั้นแม้จะดิ้นรนไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินก็ไม่อาจจะตัดเชือกคือสติหนี

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๒, อํ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗

ไปได้ ก็ย่อมจะหมอบและแอบอิงอารมณ์นั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจอุปจาระและอัปปนา เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

นรชนในโลกนี้จะฝึกลูกโคพึงผูกไว้ที่หลัก ฉันใด
พระโยคาวจรในศาสนานี้พึงผูกจิตของตนไว้ที่อารมณ์ให้
มั่นด้วยสติ ฉันนั้นเถิด[๑]

เสนาสนะนั้นย่อมเป็นสถานควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิ ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า คำว่า **อรญฺญคโต วา** ไปสู่ป่าก็ตามเป็นต้น นี้เป็นคำแสดงการกำหนดเสนาสนะอันเหมาะสม แก่การเจริญอานาปานสติสมาธิของพระโยคาวจรนั้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่อานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ เป็นยอดในประเภทกัมมัฏฐาน เป็นเหตุใกล้แห่งการบรรลุคุณพิเศษ และการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งปวง พระโยคาวจรที่ไม่ละจากละแวกบ้านอันอื้ออึงไปด้วยเสียงหญิงชายและช้างม้าเป็นต้น ไม่เป็นการง่ายเลยที่จะเจริญอานาปานสติได้ เพราะฌานมีเสียงเป็นข้าศึก แต่เป็นการง่ายที่พระโยคาวจรกำหนดเอากัมมัฏฐานนี้แล้ว ยังจตุตถฌานอันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิด แล้วทำฌานนั้นนั่นแหละให้เป็นบาท พิจารณาสังขารแล้วบรรลุพระอรหัต เป็นผลเลิศในป่าซึ่งหาบ้านมิได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่พระโยคาวจรผู้เจริญอานาปานสติสมาธินั้น จึงตรัสว่า **อรญฺญคโต วา** อยู่ป่าก็ตาม ดังนี้เป็นต้น

พระศาสดาทรงชี้แนะพื้นที่

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเป็นดังอาจารย์ผู้ชำนาญดูพื้นที่ อาจารย์ผู้ชำนาญดูพื้นที่ที่จะสร้างเมือง พิจารณาดูตลอดแล้วชี้บอกว่า พวกท่านจงสร้างเมืองในพื้นที่นี้เถิด และเมื่อเมืองสำเร็จโดยสวัสดีย่อมได้รับสักการะใหญ่จากราชตระกูล ฉันใด พระผู้มีพระภาคนั้นก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน ทรงพิจารณาใคร่ครวญดูเสนาสนะอันเหมาะสมแก่พระโยคาวจรแล้วชี้ว่า พึงหมั่นประกอบพระกัมมัฏฐานในที่นี้ แต่นั้นเมื่อ

---

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/๔๔๓, ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๗, ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๒๖๓, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๒

พระโยคีหมั่นประกอบกัมมัฏฐานในที่นั้น โดยลำดับ ย่อมได้รับสักการะใหญ่ว่า พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหนอ ดังนี้ ส่วนว่าภิกษุนี้ ท่านกล่าวเป็นเหมือนเสือเหลือง พึงทราบอธิบายว่า เหมือนอย่างพญาเสือเหลืองใหญ่ อาศัยพงหญ้าป่ารกหรือดงภูเขาในป่า แอบจับหมู่เนื้อมีกระบือป่า กวาง และสุกรเป็นต้นฉันใด ภิกษุผู้ประกอบกัมมัฏฐานอยู่ในเสนาสนะอันเหมาะสมมีป่าเป็นต้นนี้ ก็ย่อมยึดเอาโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรคตามลำดับฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :-

ธรรมดาว่าเสือเหลืองย่อมคอยแอบจับหมู่เนื้อ แม้ฉันใด พระพุทธบุตรประกอบความเพียรเจริญวิปัสสนานี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เข้าสู่ป่าจึงยึดเอาผลอันสูงสุด[๑]

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่า อันเป็นภูมิที่เหมาะสมแก่กำลังแห่งความบากบั่นของพระโยคาวจรภิกษุนั้น จึงตรัสว่า **อรญฺญคโต วา** อยู่ป่าก็ตาม ดังนี้เป็นต้น

อธิบาย ลักษณะป่า

[๒๑๘] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อรญฺญคโต** ได้แก่ไปสู่ป่าอันมีความสุขอันเกิดแต่ความสงัดเงียบอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาป่าซึ่งมีลักษณะดังกล่าวอย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่าป่าคือสถานที่เป็นภายนอกจากเสาเขื่อนออกไป ทั้งหมดนั้นจัดเป็นป่า[๒] และว่าเสนาสนะที่ชื่อว่าอยู่ในป่าคือ สถานที่อันมีในที่สุดชั่ว ๕๐๐ คันธนูเป็นอย่างต่ำ[๓] บทว่า **รุกฺขมูลคโต** แปลว่าไปสู่ที่โคนไม้ บทว่า **สุญฺญาคารคโต** แปลว่าไปสู่โอกาสอันว่างคือสงัด ก็ในพระบาลีบทนี้เว้นที่ที่เป็นป่าและโคนไม้เสีย แม้จะไปสู่เสนาสนะที่เหลืออีก ๗ อย่าง จะเรียกว่าผู้อยู่ในเรือนอันว่างเปล่าก็ควร

---

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/๔๔๔, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๗๘, ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๒๖๔, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๔/๒๕๖, อภิ.วิ. ๓๕/๕๒๙/๓๙๔

๓ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๙๒/๘๑

อิริยาบถที่สมควร

พระผู้มีพระภาคครั้นทรงชี้เสนาสนะอันเหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติ อันสมควรแก่ฤดูทั้ง ๓ และสมควรแก่ธาตุและจริยา แก่พระโยคาวจรอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงชี้อิริยาบถอันสงบ อันไม่เป็นไปในฝ่ายหดหู่และไม่เป็นไปในฝ่ายฟุ้งซ่าน แก่พระโยคาวจรนั้น จึงตรัสว่า นั่ง ดังนี้ ลำดับนั้นเมื่อจะทรงแสดงการนั่งที่มั่นคง ภาวะที่เป็นไปสะดวกหายใจออกเข้า และอุบายในการกำหนดอารมณ์ จึงตรัสว่า คู้บังลังก์ ดังนี้เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปลฺลงฺกํ** ได้แก่การนั่งพับขาโดยรอบ บทว่า **อาภุชิตฺวา** แปลว่า คู้เข้า บทว่า **อุชุํ กายํ ปณิธาย** แปลว่าตั้งร่างกายส่วนบนให้ตรง คือยังกระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนให้ที่สุดจรดกัน เพราะเมื่อพระโยคาวจรนั่งอย่างนั้น หนังเนื้อและเอ็นย่อมไม่ตึง เมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนาซึ่งมีการตึงแห่งหนังเนื้อและเอ็นเหล่านั้นเป็นปัจจัย ที่จะพึงเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะแก่พระโยคาวจรนั้นก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็ย่อมมีอารมณ์เป็นหนึ่งกัมมัฏฐานย่อมไม่ตกถอย ย่อมเข้าถึงความเจริญงอกงามขึ้น บทว่า **ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา** แปลว่า พึงตั้งสติให้บ่ายหน้าต่อพระกัมมัฏฐาน อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความในคำนี้โดยนัยที่กล่าวในปฏิสัมภิทาอย่างนี้ว่า ศัพท์ว่า **ปริ** มี **ปริคฺคห** ความกำหนดเป็นอรรถ ศัพท์ว่า **มุขํ** มี **นิยฺยาน** ความออกไปเป็นอรรถ ศัพท์ว่า **สติ** มี **อุปฏฺฐาน** การตั้งมั่นเป็นอรรถ เหตุนั้นจึงตรัสว่า **ปริมุขํ สตึ** ดังนี้ก็ได้ ในปฏิสัมภิทานั้นมีความสังเขปดังนี้ว่า ทำสติมีการออกจากปฏิปักขธรรมอันกำหนดแล้วดังนี้

หายใจออกเข้าต้องมีสติกำหนด

[๒๑๙] บทว่า **โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ** ความว่า ภิกษุนั้นนั่งอย่างนี้และตั้งสติไว้มั่นอย่างนี้แล้ว เมื่อไม่ละสตินั้น ชื่อว่า มีสติหายใจออกมีสติหายใจเข้า ท่านอธิบายไว้ว่าเป็น **สโตการี** ผู้ทำสติ

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงอาการอันเป็นเหตุให้ภิกษุนั้นได้ชื่อว่า **สโตการี** จึงตรัสคำว่า **ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต** หรือหายใจออกยาว ดังนี้เป็นต้น สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาในวิภังค์แห่งปาฐะว่า **โส สโตว อสฺสสติ**

สโต ปสฺสสติ นั้นนั่นแลว่า พระโยคาวจรย่อมเป็นผู้ชื่อว่า สโตการี ด้วยอาการ ๓๒ อย่าง เมื่อเธอรู้ชัดว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจหายใจออกยาวอยู่ สติย่อมตั้งมั่น เธอเป็นผู้ชื่อว่า **สโตการี** ด้วยสตินั้น ด้วยปัญญานั้น เมื่อเธอรู้ชัดภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งการหายใจเข้ายาวอยู่ สติย่อมตั้งมั่น เธอย่อมเป็นผู้ชื่อว่า **สโตการี** ด้วยสตินั้น ด้วยปัญญานั้น ฯลฯ เมื่อเธอรู้ชัดว่าจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งหายใจออกอยู่ ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งหายใจเข้าอยู่ สติย่อมตั้งมั่น เธอเป็นผู้ชื่อว่า **สโตการี** ด้วยสตินั้น ด้วยปัญญานั้น ดังนี้

อธิบาย อัสสาสะปัสสาสะ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต** ได้แก่ หรือเมื่อหายใจออกยาว ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวไว้ว่า บทว่า **อสฺสาโส** ได้แก่ลมหายใจออก บทว่า **ปสฺสาโส** ได้แก่ลมหายใจเข้า[๑] แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลายตรงกันข้าม[๒] ในลม ๒ อย่างนั้น ในเวลาที่สัตว์ทั้งปวงอยู่ในครรภ์ออกจากท้องมารดา อันดับแรก ลมภายในออกมาภายนอก ทีหลังลมภายนอกพาเอาธุลีละเอียดเข้าไปภายในจรดเพดานแล้วก็ดับ อันดับแรก บัณฑิตพึงทราบลมอัสสาสะปัสสาสะ อย่างนี้

อนึ่ง พึงทราบภาวะที่ลมอัสสาสะหรือปัสสาสะเหล่านั้นยาวและสั้น โดยระยะกาล เหมือนอย่างว่า น้ำหรือทรายที่ตั้งแผ่ไปตลอดเนื้อที่ที่ว่าง เขาก็เรียกว่าน้ำมากทรายกว้าง น้ำหรือทรายที่ตั้งแผ่ออกไปตลอดระยะว่างน้อยหรือเวลาน้อย เขาก็เรียกว่า น้ำน้อย ทรายแคบ ฉันใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า แม้จะละเอียดและแสนจะละเอียดก็เช่นกัน ลมในร่างช้างและร่างงูค่อย ๆ ยังส่วนที่ยาวกล่าวคืออัตภาพของสัตว์เหล่านั้นให้เต็มแล้วค่อย ๆ ออกมา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ยาว ลมหายใจออกและเข้า ยังส่วนที่สั้นกล่าวคืออัตภาพของสุนัขและกระต่ายเป็นต้น ให้เต็มเร็ว แล้วออกก็เร็วเช่นกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า สั้น

---

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๔๖ ๒ ม.มู.อ. (บาลี) ๒/ - / ๑๓๖

ลมหายใจของมนุษย์

แต่ในพวกมนุษย์ บางพวกหายใจออกและหายใจเข้ายาว โดยกินระยะเวลานานดังช้างและงูเป็นต้น บางพวกก็หายใจออกและหายใจเข้าสั้น ดังสุนัขและกระต่ายเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ลมหายใจเหล่านั้นของสัตว์เหล่านั้น เมื่อออกและเข้ายาวด้วยอำนาจกาล พึงทราบว่ายาว เมื่อออกและเข้าสั้นชั่วเวลานิดหน่อยด้วยอำนาจกาล ก็พึงทราบว่าสั้น

รู้สึกโดยอาการ ๙

ในลมหายใจออกและหายใจเข้าเหล่านั้น ภิกษุนี้เมื่อหายใจออกและหายใจ เข้ายาว ย่อมรู้ว่าเราหายใจออกหายใจเข้ายาวด้วยอาการ ๙ ก็เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนั้นพึงทราบว่า สติปัฏฐานภาวนาส่วนกายานุปัสสนาย่อมสำเร็จโดยอาการหนึ่ง ดังท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่า อย่างไร ? ภิกษุเมื่อหายใจออกยาวก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว คือ (๑) ระบายลมหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว (๒) สูดลมหายใจเข้ายาวในกาลที่นับว่ายาว (๓) เธอสูดเข้าก็ดีระบายออกก็ดี ซึ่งลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาวในกาลที่นับว่ายาว เมื่อเธอสูดเข้าก็ดี ระบายออกก็ดี ซึ่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว ความพอใจย่อมเกิด (๔) ด้วยอำนาจความพอใจจึงระบายลมหายใจออกยาว ซึ่งละเอียด ยิ่งไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว (๕) ด้วยอำนาจความพอใจ จึงสูดลมหายใจเข้ายาว ซึ่งละเอียดขึ้นไปยิ่งกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว (๖) ด้วยอำนาจความพอใจจึงระบายลมหายใจออกยาวบ้าง สูดลมหายใจเข้ายาวบ้าง ซึ่งละเอียดยิ่งขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว เมื่อระบายลมหายใจออกยาวบ้าง สูดลมหายใจเข้ายาวบ้าง ซึ่งละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว ด้วยอำนาจความพอใจความปลื้มย่อมเกิด (๗) ด้วยอำนาจความปลื้ม จึงระบายลมหายใจออกยาวซึ่งละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาวด้วยอำนาจความปลื้ม จึงสูดลมหายใจเข้ายาวซึ่งละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว (๘) ด้วยอำนาจความปลื้ม จึงระบายลมหายใจออกยาวบ้าง สูดลมหายใจเข้ายาวบ้าง ซึ่งละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว (๙) เมื่อระบายลมหายใจออกยาวบ้าง สูดลมหายใจเข้ายาวบ้าง ซึ่งละเอียดขึ้นไปกว่านั้นในกาลที่นับว่ายาว ด้วยอำนาจความปลื้ม จิตย่อมหมุนกลับจากการหายใจออกเข้ายาว ความวางเฉยย่อมตั้งมั่น

ด้วยการหายใจออกเข้ายาว ด้วยอาการ ๙ อย่างเหล่านี้จัดเป็นกาย ความปรากฏจัดเป็นสติ ปฏิปทาเครื่องตามเห็นจัดเป็นญาณ กายเป็นเพียงการปรากฏ ไม่ใช่ตัวสติ สติเป็นเครื่องปรากฏและตัวสติเครื่องระลึก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่าสติปัฏฐานภาวนา คือการตามเห็นกายในกาย[1] แม้ในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกสั้นก็นัยนี้เหมือนกัน ส่วนความแปลก ดังต่อไปนี้คือ เหมือนอย่างในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกเข้ายาวในกาลที่นับว่ายาวนั้น ท่านกล่าวว่าหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาวฉันใด แม้ในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกสั้นนี้ก็เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วว่า หายใจออกสั้นในกาลที่นับว่านิดหน่อย เพราะเหตุนั้น พึงประกอบด้วยสามารถแห่งลมหายใจออกเข้าสั้น จนถึง คำว่าด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าสติปัฏฐานภาวนา คือการตามเห็นกายในกาย

พระโยคาวจรนี้เมื่อรู้ชัดลมหายใจออกเข้าโดยอาการเหล่านี้ ด้วยสามารถระยะกาลนาน และด้วยสามารถระยะกาลนิดหน่อยอย่างนี้ พึงทราบว่าเมื่อหายใจออกยาวก็รู้ว่า เราหายใจออกยาว ฯลฯ หรือเมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น

ก็แล เมื่อภิกษุนั้นรู้อย่างนี้ :-

ลมทั้ง ๔ ชนิด คือลมหายใจออกยาวและสั้น (รวมเป็น ๒) แม้ลมหายใจเข้าก็เช่นนั้น (รวมเป็น ๒) ย่อมเกิดเฉพาะที่ปลายจมูกของภิกษุเท่านั้น[2]

อธิบาย สพฺพกายปฏิสํเวที

[๒๒๐] คำว่า เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออกหายใจเข้า นี้มีอธิบายว่า พระโยคาวจรภิกษุย่อมสำเหนียกว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งกองลมอัสสาสะทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ปรากฏจักหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งกองลมปัสสาสะทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือให้ปรากฏ จักหายใจเข้า พระโยคาวจรเมื่อกระทำให้แจ่มแจ้ง

---

๑ ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖๖/๒๕๗

๒ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๔๗, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๒/ - /๑๐๔

คือ ทำให้ปรากฏอย่างนี้ ย่อมหายใจออกและหายใจเข้าด้วยจิตที่เป็นญาณสัมปยุต เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมสำเหนียกว่าเราจักหายใจออก เราจักหายใจเข้า

เบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ปรากฏบางรูป

จริงอยู่ สำหรับภิกษุบางรูป ในกองลมหายใจออกหรือกองลมหายใจเข้า ที่ซ่านไปอย่างละเอียด ย่อมปรากฏแต่เบื้องต้น ส่วนท่ามกลางและที่สุดไม่ปรากฏ เธอก็อาจกำหนดเฉพาะเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด บางรูปปรากฏแต่ท่ามกลาง ส่วนเบื้องต้นและที่สุดไม่ปรากฏ บางรูปปรากฏแต่ที่สุด ส่วนเบื้องต้นและท่ามกลางไม่ปรากฏ เธอก็อาจเพื่อกำหนดเฉพาะแต่ที่สุดเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง บางรูปปรากฏทั้งหมด เธอย่อมกำหนดได้ทั้งหมด ไม่ลำบากในส่วนไหน ๆ เพื่อแสดงว่าพึงเป็นเช่นนั้นจึงกล่าวว่า "**สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ ฯลฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ**"

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สิกฺขติ** ความว่าย่อมเพียรคือพยายามอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบอธิบายในบทนี้อย่างนี้ว่า การสำรวมของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น อันใด การสำรวมนี้จัดเป็น **อธิสีลสิกขา** ในบรรดาสิกขา ๓ นี้ สมาธิของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด สมาธินี้จัดเป็น **อธิจิตตสิกขา** ปัญญาของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น อันใด ปัญญานี้จัดเป็น **อธิปัญญาสิกขา** รวมความว่าสิกขา ๓ เหล่านี้ พระโยคีย่อมศึกษา ย่อมเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มากด้วยสตินั้นด้วยมนสิการนั้น ในอารมณ์

ต้องพยายามเพื่อให้ญาณเกิด

ในบรรดานัยทั้ง ๒ นั้น เพราะเหตุที่นัยแรกพระโยคาวจรพึงหายใจออกหายใจเข้าอย่างเดียวเท่านั้น และไม่พึงทำกิจอะไร ๆ อื่น แต่ว่าตั้งแต่นี้ไป เธอควรกระทำความเพียรในการยังญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น ฉะนั้น พึงทราบว่า พระองค์ตรัสพระบาลีโดยเป็นปัจจุบันกาลว่า...**อสฺสสามีติ ปชานาติ ปสฺสสามีติ ปชานาติ** รู้ชัดว่าเราหายใจออก...รู้ชัดว่าเราหายใจเข้า ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงอาการมีการยังญาณให้เกิดขึ้น

เป็นต้น ซึ่งจำต้องทำตั้งแต่นี้ไป จึงยกพระบาลีด้วยอำนาจอนาคตกาลโดยนัยมี อาทิว่า **สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ** ...เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออก ดังนี้

อธิบาย ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ

คำว่า เธอสำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออก...หายใจเข้า ความว่า เธอย่อมสำเหนียกว่า เมื่อเราทำกายสังขารที่หยาบ ให้สงบ ให้ระงับ ให้ดับ ให้เข้าไปสงบจักหายใจออกจักหายใจเข้า ดังนี้

อาการหยาบและละเอียดสงบ

ในข้อนั้น พึงทราบภาวะ **อัสสาสะ** และ **ปัสสาสะ** หยาบละเอียดและสงบดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ในกาลก่อนคือในกาลที่ยังมิได้กำหนด ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุนี้ยังเป็นกายจิตที่ยังมีความกระวนกระวาย ยังหยาบ เมื่อภาวะที่กายและจิตหยาบไม่สงบระงับ แม้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าก็ยังจัดว่าเป็นของหยาบ คือเป็นไปอย่างแรงกล้า จมูกไม่พอหายใจ ต้องยืนหายใจทั้งออกทั้งเข้าทางปาก แต่เมื่อใดทั้งกายทั้งจิตของเธอถูกกำหนดแล้ว เมื่อนั้นลมหายใจออกเข้าเหล่านั้นย่อมสงบ เมื่อกายและจิตสงบแล้ว ลมหายใจออกและเข้าก็ย่อมเป็นไปละเอียด ย่อมถึงอาการคือ ภาวะที่จำต้องวิจัยว่ามีอยู่หรือไม่มีหนอ เปรียบเสมือนเมื่อคนแล่นลงจากภูเขา หรือปลงภาระหนักลงจากศีรษะยืนอยู่ ลมหายใจออกเข้าย่อมหยาบ จมูกไม่พอหายใจ ต้องยืนหายใจออกและเข้าทางปาก แต่เมื่อใดเขาบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นแล้วอาบและดื่มแล้ว เอาผ้าเปียกวางไว้ตรงหัวใจ นอนพักที่ร่มไม้อันเยือกเย็น เมื่อนั้นลมหายใจออกเข้าเหล่านั้นของเธอย่อมค่อยละเอียดลง ถึงซึ่งอาการคือภาวะที่จะต้องวิจัยว่ามีหรือไม่มีหนอ แม้ฉันใด ในกาลก่อนคือในกาลที่ยังไม่กำหนดทั้งกายทั้งจิตของภิกษุนี้ ฯลฯ ย่อมถึงอาการคือภาวะที่จะต้องวิจัยว่ามีหรือไม่มีหนอ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร ? เพราะเป็นความจริง ในกาลก่อนคือในกาลที่ยังไม่ได้กำหนด เธอไม่ต้องมีความคำนึง ความรวบรวมใจ ความใส่ใจและความพิจารณาว่า เราจักระงับกายสังขารที่หยาบ ๆ แต่ในกาลที่กำหนด ย่อมมี เพราะเหตุนั้นกายสังขารของเธอในกาลที่ได้

กำหนด จึงละเอียดกว่าเวลาที่ยังมิได้กำหนด เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

เมื่อกายและจิตกระสับกระส่าย กายสังขารย่อมเป็นไปเกินประมาณ (หยาบ) เมื่อกายและจิตไม่กระสับกระส่าย กายสังขารย่อมเป็นไปละเอียด[๑]

ลมหยาบและละเอียดเป็นชั้น ๆ

[๒๒๑] แม้ในกาลกำหนดกายสังขารยังจัดว่าหยาบ ในอุปจาระแห่งปฐมฌาน จัดว่าละเอียด แม้ในอุปจาระแห่งปฐมฌานนั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในปฐมฌานจัดว่าละเอียด ในปฐมฌานและในอุปจาระแห่งทุติยฌานก็ยังจัดว่าหยาบ ในทุติยฌานจัดว่าละเอียด ในทุติยฌานและในอุปจาระแห่งตติยฌานจัดว่าหยาบ ในตติยฌานจัดว่าละเอียด ในตติยฌานและในอุปจาระแห่งจตุตถฌานจัดว่าหยาบ ในจตุตถฌานเองจัดว่าละเอียดอย่างยิ่ง ถึงความไม่เป็นไปทีเดียว รวมความว่า นี้เป็นมติของอาจารย์ผู้กล่าวทีฆนิกายและสังยุตนิกายก่อน

มติในมัชฌิมนิกาย

ฝ่ายอาจารย์นักมัชฌิมนิกาย ปรารถนาละเอียดยิ่งกว่านั้น แม้ในอุปจาระแห่งฌานสูง ๆ กว่าฌานชั้นต่ำอย่างนี้ว่า ในปฐมฌานหยาบ ในอุปจาระแห่งทุติยฌานละเอียด แต่โดยมติของอาจารย์ทั้งหมดด้วยกัน คงได้ความว่า กายสังขารที่เป็นไปในกาลที่ยังไม่ได้กำหนดย่อมสงบระงับในกาลที่ได้กำหนด กายสังขารที่เป็นไปในกาลที่กำหนด ย่อมสงบระงับในอุปจาระแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขารที่เป็นไปในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ย่อมระงับในจตุตถฌานดังนี้แล นี้เป็นนัยในสมถะเป็นอันดับแรก

---

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๕๐, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/ - /๑๐๗

นัยทางวิปัสสนา

ส่วนในวิปัสสนา กายสังขารที่เป็นไปในกาลมิได้กำหนดหยาบ ในกาลกำหนดมหาภูตรูปละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในกาลกำหนดอุปาทายรูปละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในกาลกำหนดรูปทั้งสิ้นละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในกาลกำหนดอรูปละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในเวลากำหนดรูปและนามที่ละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในเวลากำหนดปัจจัยละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในเวลากำหนดนามรูปพร้อมด้วยปัจจัยละเอียด แม้นั้นก็ยังจัดว่าหยาบ ในวิปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ละเอียด ในวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อนจัดว่าหยาบ ในวิปัสสนาอันมีกำลังจัดว่าละเอียด ในวิปัสสนานั้น พึงทราบความสงบระงับกายสังขารอันเป็นไปในกาลก่อน ๆ ด้วยกาลตอนหลัง ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้วในกาลก่อนนั้นนั่นแล พึงทราบภาวะที่กายสังขารหยาบละเอียดและสงบระงับ ในคำว่า "**ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ...ปสฺสสิสฺสามิ**" นี้ โดยประการดังกล่าวแล้วนี้

มติในปฏิสัมภิทามรรค

ส่วนในปฏิสัมภิทา ท่านกล่าวความข้อนั้นพร้อมด้วยคำประท้วงและคำเฉลยอย่างนี้ว่า[๑] ภิกษุย่อมสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออกหายใจเข้าอย่างไร ? กายสังขารเป็นไฉน ? คือธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไปในกองลมหายใจออกและหายใจเข้ายาว อันนี้เป็นธรรมเกี่ยวเนื่องด้วยกาย ภิกษุทำกายสังขารเหล่านั้นให้ระงับ คือให้ดับ ให้เข้าไปสงบชื่อว่าย่อมสำเหนียก ฯลฯ สำเหนียกว่าเราจักระงับกายสังขาร ที่เป็นเหตุให้กายโยกโคลงโอนเอนส่ายสั่นหวั่นไหวไปมาเสีย หายใจออก สำเหนียกว่าเราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า สำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขารอันสงบอันละเอียด ที่เป็นเหตุให้กายไม่โยกโคลง ไม่โอน ไม่เอน ไม่ส่าย ไม่หวั่นไม่ไหว หายใจออก...หายใจเข้า

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๗-๒๖๘

นัยว่า ภิกษุเมื่อสำเหนียกดังกล่าวมาฉะนี้ ชื่อว่าย่อมสำเหนียกว่า เราจักยังกายสังขารให้สงบหายใจออก ย่อมสำเหนียกว่าเราจักยังกายสังขารให้สงบหายใจเข้า เมื่อเป็นดังนั้น การอบรมจิตเพื่อวาตุปลัทธิ (การกำหนดลม) ก็ดี เพื่อลมหายใจออกและเข้าก็ดี เพื่ออานาปานสติก็ดี เพื่ออานาปานสติสมาธิก็ดี ย่อมไม่สำเร็จได้ และบัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ได้เข้าสมาบัติทั้งไม่ได้ออกจากสมาบัตินั้น เหมือนอย่างไร ? เหมือนอย่างเมื่อกังสดาลถูกเคาะแล้ว เสียงหยาบย่อมเป็นไปครั้งแรกจิตก็เป็นไปได้ เพราะกำหนดนิมิตแห่งเสียงได้ง่าย เพราะทำนิมิตแห่งเสียงหยาบไว้ในใจได้ง่าย เพราะทรงจำนิมิตแห่งเสียงหยาบได้ง่าย แม้เมื่อเสียงหยาบดับแล้ว หลังนั้นถัดไปเสียงละเอียดก็ยังเป็นไปจิตก็เป็นไปได้ เพราะกำหนดนิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดี เพราะยังทำนิมิตแห่งเสียงละเอียดไว้ในใจได้ดี เพราะทรงจำนิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดี แม้เมื่อเสียงละเอียดดับแล้ว หลังจากนั้นไปจิตก็ยังเป็นไปได้ แม้เพราะนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์ แม้ฉันใด ลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะกำหนดนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบได้ง่าย เพราะทำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าที่หยาบไว้ในใจได้ง่าย เพราะสังเกตนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบได้ง่าย เมื่อลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาบดับแล้ว หลังจากนั้น ลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดก็ยังเป็นอยู่ จิตก็ไม่ฟุ้งซ่านเพราะกำหนดจับนิมิตได้ด้วยดี เพราะใส่ใจนิมิตได้ด้วยดี เพราะทรงจำนิมิตได้ด้วยดี แม้เมื่อลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดดับไปแล้ว หลังจากนั้น จิตก็ไม่ถึงความฟุ้งซ่าน แม้เพราะยังมีนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อเป็นดังนี้ การอบรมจิตเพื่อวาตุปลัทธิ เพื่อลมหายใจออกเข้าก็ดี เพื่ออานาปานสติก็ดี เพื่ออานาปานสติสมาธิก็ดี ย่อมสำเร็จได้ และสมาบัตินี้นั้นผู้เป็นบัณฑิตย่อมเข้าบ้าง ย่อมออกบ้าง ลมหายใจออกลมหายใจเข้าจัดเป็นกาย ความปรากฏจัดเป็นสติ ปัญญาเครื่องตามเห็นจัดเป็นญาณ กายจัดเป็นเครื่องปรากฏไม่ใช่ตัวสติ สติเป็นตัวปรากฏ ทั้งเป็นตัวสติด้วย พระโยคาวจรย่อมตามเห็นกายนั้นด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า การเจริญสติปัฏฐาน คือปัญญาเครื่องตามเห็นกายในกาย นี้เป็นการพรรณนาเฉพาะบทตามลำดับแห่งจตุกกะที่ ๑ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจกายานุปัสสนา ในอานาปานสติกถานี้เป็นอันดับแรก

[๒๒๒] ก็เพราะเหตุในจตุกกะทั้ง ๔ เหล่านี้ จตุกกะนี้เท่านั้นท่านกล่าวด้วยสามารถกัมมัฏฐานของพระโยคาวจรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร ส่วน ๓ จตุกกะนอกนี้ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถเวทนานุปัสสนานี้, จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนาของพระโยคาวจรผู้บรรลุฌานแล้วในจตุกกะที่ ๑ นี้ ฉะนั้น กุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรประสงค์จะบำเพ็ญกัมมัฏฐานนี้แล้วบรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ด้วยวิปัสสนาอันมีฌานที่ ๔ ซึ่งมีลมหายใจออกเข้าเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้ พึงทำกิจทุกอย่างมีการชำระศีลให้บริสุทธิ์เป็นต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วในก่อนนั่นแล แล้วพึงกำหนดกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการ ในสำนักของพระอาจารย์มีประการดังกล่าวแล้ว

ในอธิการอันว่าด้วยกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการนั้น สนธิ ๕ เหล่านี้ คือ

สนธิ ๕

๑. **อุคคหะ** การเรียน (การกำหนด)
๒. **ปริปุจฉา** การสอบถาม
๓. **อุปัฏฐาน** ความปรากฏ
๔. **อัปปนา** ความแนบแน่น
๕. **ลักขณะ** เครื่องหมาย

ในสนธิ ๕ นั้น การเรียนพระกัมมัฏฐานชื่อว่า **อุคคหะ** การสอบถามพระกัมมัฏฐานชื่อว่า **ปริปุจฉา** ความปรากฏแห่งพระกัมมัฏฐานชื่อว่า **อุปัฏฐาน** ความแน่วแน่แห่งกัมมัฏฐานชื่อว่า **อัปปนา** ความกำหนดหมาย มีอธิบายว่า การทรงจำสภาวะแห่งกัมมัฏฐานว่า กัมมัฏฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ ชื่อว่า **ลักขณะ**

ผลของการเรียนสนธิ ๕

เมื่อพระโยคาวจรกำหนดกัมมัฏฐานอันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการดังพรรณนามาฉะนี้ แม้ตนเองก็ไม่ต้องลำบาก แม้อาจารย์ก็ไม่ต้องรบกวนท่าน เพราะเหตุนั้นพระโยคาวจรพึงให้อาจารย์บอกแต่น้อย สาธยายสิ้นเวลานาน แล้วกำหนดกัมมัฏฐาน

อันประกอบด้วยสนธิ ๕ ประการอย่างนี้ อยู่ในสำนักอาจารย์หรือในเสนาสนะซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วในก่อน ตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย ทำภัตกิจเสร็จแล้วบรรเทาความเมาในภัตแล้วนั่งอย่างสบาย ทำจิตให้ร่าเริงด้วยการระลึกเนือง ๆ ถึงคุณพระรัตนตรัย จำได้แม่นยำแม้บทเดียวก็ไม่เคลื่อนคลาดจากข้อที่เรียนมาจากอาจารย์ พึงมนสิการอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้เถิด

วิธีมนสิการ ๘ อย่าง

[๒๒๓] นี้เป็นวิธีมนสิการในอานาปานสติกัมมัฏฐานนั้น คือ

๑. **คณนา** การนับ
๒. **อนุพนฺธนา** การติดตาม
๓. **ผุสนา** การถูกต้อง
๔. **ฐปนา** การตั้งจิตมั่น
๕. **สลฺลกฺขณา** การกำหนดหมายได้ชัด
๖. **วิวฏฺฏนา** การเปลี่ยนแปลง
๗. **ปาริสุทฺธิ** การหมดจด
๘. **เตสํ ปฏิปสฺสนา** การย้อนดูวิวัฏฏนา (มรรค) และปาริสุทธิ (ผล) เหล่านั้น[๑]

อธิบาย วิธีมนสิการ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **คณนา** ได้แก่ การนับนั่นเอง บทว่า **อนุพนฺธนา** ได้แก่ การติดตามไป บทว่า **ผุสนา** ได้แก่ ที่ที่ลมกระทบ บทว่า **ฐปนา** ได้แก่ อัปปนา บทว่า **สลฺลกฺขณา** ได้แก่ วิปัสสนา บทว่า **วิวฏฺฏนา** ได้แก่ มรรค บทว่า **ปาริสุทฺธิ** ได้แก่ ผล และบทว่า **เตสํ ปฏิปสฺสนา** ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ

---

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๕๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/ - /๑๐๘

อธิบาย คณนา วิธีนับ

ในวิธีมนสิการเหล่านั้น กุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรนี้ ควรมนสิการกัมมัฏฐานนี้ด้วยวิธีนับก่อน ก็แลเมื่อจะนับ ไม่พึงนับหยุดต่ำกว่า ๕ ไม่พึงนับเลย ๑๐ ขึ้นไป ไม่พึงแสดงการนับให้ขาดในระหว่าง เพราะเมื่อนับหยุดต่ำกว่า ๕ จิตตุปบาทจะดิ้นรนอยู่ในโอกาสอันคับแคบ ดังหมู่โคถูกขังไว้ในคอกแคบ ดิ้นรนอยู่ฉะนั้น แม้เมื่อนับเกิน ๑๐ ขึ้นไป จิตตุปบาทก็จะพะวงอยู่ในการนับนั้นเสีย เมื่อแสดงการนับให้ขาดในระหว่าง จิตก็จะหวั่นไปว่ากัมมัฏฐานของเราจะถึงที่สุดหรือไม่หนอ ? เพราะฉะนั้น พึงนับเว้นโทษเหล่านั้นเสีย

อธิบาย วิธีนับช้า

อันผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร เมื่อจะนับ ชั้นแรกควรนับด้วยวิธีนับช้า คือนับอย่างคนตวงข้าวเปลือก จริงอยู่ คนตวงข้าวเปลือกตักเต็มทะนานแล้วขานว่า ๑ แล้วจึงเทลงไป เมื่อตักอีกเห็นหยากเยื่ออะไร ๆ แล้วหยิบทิ้งเสีย จึงนับขานว่า ๑, ๑ ในคำว่า ๒, ๒ เป็นต้นก็นัยนี้ แม้กุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรนี้ ก็พึงกำหนดเอาลมอัสสาสะปัสสาสะที่ปรากฏแล้วกำหนดนับลม ซึ่งเป็นไปอยู่เรื่อย ๆ นั่นแหละ นับเริ่มต้นแต่คำว่า ๑, ๑ จนถึงคำว่า ๑๐, ๑๐ ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่ออกและเข้าอยู่ย่อมปรากฏ

ครั้นกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร พึงละวิธีนับช้า คือวิธีนับของคนตวงข้าวเปลือกนั้นเสีย แล้วนับด้วยวิธีนับเร็ว คือวิธีนับของนายโคบาล จริงอยู่ นายโคบาลผู้ฉลาดเอาก้อนกรวดใส่พกแล้ว มือถือเชือกและท่อนไม้ไปยังคอกแต่เช้าตรู่ ตีพวกโคที่หลังนั่งบนปลายเสาลิ่ม โยนก้อนกรวดไป ๆ แล้วนับเฉพาะแม่โคตัวที่ถึงประตูแล้ว ๆ ว่า ๑, ๒ ฝูงใดที่อยู่ลำบากในโอกาสที่คับแคบตลอดราตรี ๓ ยาม เมื่อจะออกก็เบียดเสียดกันและกันออกไปเป็นกลุ่ม ๆ โดยเร็ว นายโคบาลนั้นก็นับเร็ว ๆ เหมือนกันว่า ๓, ๔, ๕-๑๐ ฉันนั้นเหมือนกัน แม้เมื่อกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรนี้นับอยู่โดยนัยก่อน ลมอัสสาสะปัสสาสะปรากฏแล้ว ย่อมสัญจรเร็ว ๆ ถี่ขึ้น แต่นั้นเธอทราบว่าลมเดินถี่ขึ้นแล้ว ไม่พึงกำหนดเอาทั้งข้างในทั้งข้างนอก กำหนดเอาเฉพาะที่ถึงทวารเท่านั้น แล้วนับเร็ว ๆ ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐ เพราะว่าในกัมมัฏฐานที่เนื่องด้วยการนับ จิตจะมีแต่อารมณ์เดียวได้ก็ด้วยพลังแห่งการนับเท่านั้น ดุจความหยุดของเรือในกระแสน้ำที่เชี่ยว จะมีได้ก็ด้วยอำนาจการค้ำไว้ด้วยถ่อฉะนั้น เมื่อเธอนับเร็ว ๆ อยู่อย่างนั้น กัมมัฏฐานย่อมปรากฏเป็นประหนึ่งว่าเป็นไปหาระหว่างคั่นมิได้ ครั้นเธอทราบว่าย่อมเป็นไปหาระหว่างคั่นมิได้ดังนี้แล้ว ไม่พึงกำหนดลมภายในและภายนอก แล้วนับเร็ว ๆ โดยนัยก่อนนั่นแล ด้วยว่าเมื่อเธอให้จิตเข้าไปพร้อมกับลมที่เข้าไปภายในอยู่ จิตที่เป็นเหมือนถูกลมกระทบและเหมือนเต็มไปด้วยมันข้นในภายใน เมื่อเธอนำจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกไปภายนอก จิตย่อมจะส่ายไปในอารมณ์มากหลายในภายนอก แต่เมื่อเธอตั้งสติไว้ที่อากาศอันถูกลมกระทบ เจริญภาวนาอยู่นั่นแหละ ภาวนาย่อมสำเร็จได้ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า อันกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรไม่พึงกำหนดลมภายในและภายนอกแล้วนับเร็ว ๆ โดยนัยก่อนนั่นแล ถามว่าก็ลมนั่นจะพึงนับไปนานเท่าไร ? แก้ว่า พึงนับไปจนกว่าเมื่อหยุดนับสติจะตั้งมั่นอยู่ได้ในอารมณ์ คือลมอัสสาสะปัสสาสะ ด้วยว่า การนับก็เพื่อกระทำการตัดความตรึกที่ส่ายไปในภายนอกเสียแล้ว ตั้งสติมั่นไว้ในอารมณ์คือลมอัสสาสะปัสสาสะอย่างเดียว

อธิบาย วิธีติดตาม

[๒๒๔] อันกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียรกระทำไว้ในใจด้วยวิธีนับอย่างนี้แล้วพึงกระทำไว้ในใจด้วยวิธีติดตาม

การเลิกนับเสียแล้ว ส่งสติไปตามลมหายใจออกเข้าไม่มีระหว่างคั่น ชื่อว่าการติดตาม นั้นไม่พึงกระทำด้วยอำนาจการติดตามเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด เพราะว่าสำหรับลมที่ออกไปภายนอกมีนาภีเป็นเบื้องต้น หทัยเป็นท่ามกลาง นาสิกเป็นที่สุด สำหรับลมที่เข้าไปภายในมีปลายนาสิกเป็นเบื้องต้น หทัยเป็นท่ามกลาง นาภีเป็นปลาย ก็เมื่อกุลบุตรริเริ่มบำเพ็ญเพียรติดตามลมนั้น จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านย่อมจะมีเพื่อความกระสับกระส่ายทีเดียว และเพื่อความหวั่นไหว ดังท่านกล่าวไว้ว่า เมื่อภิกษุใช้สติติดตามเบื้องต้น กลางและปลายลมอัสสาสะปัสสาสะ กายก็ดี จิตก็ดีด้วยทั้งจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายในย่อมกระสับกระส่ายหวั่นไหวด้วย ดิ้นรนด้วย

เมื่อใช้สติไปติดตามต้น กลาง และปลายลมปัสสาสะ กายก็ดี จิตก็ดี ด้วยทั้งจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านไปในภายนอก ย่อมกระสับกระส่ายด้วย หวั่นไหวด้วย ดิ้นรนด้วย ดังนี้[๑] เพราะเหตุนั้น อันกุลบุตรผู้ริเริ่มบำเพ็ญเพียร เมื่อจะมนสิการโดยวิธีติดตาม จึงไม่ควรมนสิการด้วยต้นลม กลางลม และปลายลม อีกประการหนึ่ง พึงมนสิการโดยวิธีผุสนาและด้วยวิธีฐปนา

แท้จริง การมนสิการโดยวิธีผุสนาและวิธีฐปนา หาได้มีส่วนหนึ่งต่างหากดุจมนสิการโดยวิธีคณนาและอนุพันธนาไม่ แต่เมื่อพระโยคาวจรนับอยู่ ในฐานะที่ลมกระทบแล้ว ๆ นั่นแหละ ชื่อว่ามนสิการโดยวิธีคณนาด้วย โดยวิธีผุสนาด้วย เมื่อเลิกนับแล้วติดตามลมอัสสาสะปัสสาสะนั้นไปด้วยสติ และเมื่อตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจอัปปนา ในฐานะที่ลมกระทบ ๆ นั้นนั่นแหละ เรียกว่ามนสิการโดยวิธีอนุพันธนาด้วย โดยวิธีผุสนาด้วย โดยวิธีฐปนาด้วย ความนี้นั้นบัณฑิตพึงทราบโดยอุปมาด้วยคนง่อยคนเฝ้าประตูที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย และโดยอุปมาด้วยเลื่อยที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทา

[๒๒๕] ในสามอุปมานั้น ข้อนี้เป็นอุปมาด้วยคนง่อย คือคนง่อย โล้ชิงช้าให้แก่มารดาและบุตรผู้เล่นชิงช้าอยู่ นั่งที่โคนเสาชิงช้านั้นแหละย่อมเห็นที่สุดทั้ง ๒ ข้าง และท่ามกลางแห่งแผ่นกระดานชิงช้า ที่แกว่งไกวไปมาอยู่โดยลำดับ แต่ก็มิได้ขวนขวายจะดูแลที่สุดทั้ง ๒ และท่ามกลาง แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ยืนที่โคนเสาอันเป็นที่ผูกด้วยอำนาจสติ โล้ชิงช้าคือลมหายใจออกเข้า นั่งอยู่ด้วยสติในนิมิตนั้นนั่นเอง เมื่อส่งสติติดตาม ตั้งจิตไว้ตรงที่ลมกระทบนั้นนั่นแหละ ย่อมเห็นเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุดของลมหายใจออกเข้า ในฐานะที่มันแกว่งไปมากระทบอยู่โดยลำดับ แต่จะเป็นผู้ขวนขวายเพื่อแลดูลมเหล่านั้นก็หามิได้ ฉะนั้น นี้เป็นอุปมาดังคนง่อย

[๒๒๖] ส่วนที่อุปมาด้วยคนเฝ้าประตู ดังนี้ คือ คนเฝ้าประตูไม่ตรวจตราดูแลพวกคนในเมืองและนอกเมือง ถามว่า ท่านเป็นใคร หรือว่ามาแต่ไหน หรือว่า

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๗/๒๓๙

ท่านจะไปไหน หรือว่าอะไรอยู่ในมือท่าน เพราะว่าคนเหล่านั้นมิใช่เป็นภาระหน้าที่ของเขา เขาจะตรวจตราดูแลเฉพาะคนที่มาถึงประตู ๆ เท่านั้น แม้ฉันใด ภิกษุนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ลมเข้าข้างในและลมออกข้างนอก ไม่ใช่เป็นภาระหน้าที่ (ของท่าน) ท่านมีหน้าที่อยู่แต่เพียงกำหนดลมที่มาถึงช่องจมูกแล้ว ๆ เท่านั้น นี้เป็นอุปมาดังนายประตู

[๒๒๗] ส่วนที่อุปมาด้วยเลื่อย พึงทราบตั้งแต่ต้นดังนี้

สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

> **นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เมื่อภิกษุไม่รู้ธรรมทั้ง ๓ ภาวนาย่อมไม่เกิด นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เมื่อภิกษุรู้ธรรมทั้ง ๓ ภาวนา ย่อมเกิด**[๑]

มีอธิบายอย่างไร ? มีอธิบายว่า ธรรม ๓ อย่างนี้ มิใช่เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่ธรรม ๓ อย่างนี้ จะเป็นสิ่งที่พระโยคาวจรจะไม่รู้ก็หามิได้ และจิตก็ไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ปธาน (ความเพียร) ย่อมปรากฏ และพระโยคาวจรก็ย่อมยังประโยคให้สำเร็จ ย่อมบรรลุคุณวิเศษได้ เปรียบเหมือนไม้ที่เขาทิ้งไว้ที่พื้นดินราบ ๆ บุรุษพึงเอาเลื่อยมาตัดมัน สติของบุรุษนั้นย่อมปรากฏด้วยอำนาจฟันเลื่อยที่ถูกต้นไม้ เธอก็มิได้ใส่ใจถึงฟันเลื่อยที่ชักมาและชักไป แต่จะไม่รู้ฟันเลื่อยที่ชักมาและชักไปก็หามิได้ ทั้งความเพียรย่อมปรากฏ ทั้งเธอก็ยังความพยายามให้สำเร็จ และเธอก็บรรลุคุณวิเศษอีกด้วย นิมิตที่เขาเข้าไปผูกไว้ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่เขาทิ้งไว้ที่ภูมิภาคอันราบรื่น ลมหายใจออกเข้าเปรียบเหมือนฟันเลื่อย ภิกษุนั่งตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปาก ไม่ใส่ใจลมหายใจออกเข้าที่ผ่านมาหรือผ่านไป แต่จะไม่รู้ลมออกเข้าซึ่งผ่านมาหรือผ่านไปแล้วก็หามิได้ ความเพียรก็ย่อมปรากฏ ทั้งเธอก็ย่อมยังความพยายามให้สำเร็จ และบรรลุคุณวิเศษอีกด้วย เปรียบเหมือนบุรุษตั้งสติไว้ที่ฟัน

---

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๖๐

เลื่อยที่กระทบต้นไม้ เธอไม่ใส่ใจถึงฟันเลื่อยซึ่งชักมาชักไป แต่จะไม่รู้ฟันเลื่อยซึ่งชักมาชักไปก็หามิได้ ความเพียรก็ปรากฏ และเธอก็ยังความพยายามให้สำเร็จ และบรรลุผลพิเศษอีกด้วยฉันนั้น

บทว่า **ปธานํ** ถามว่าความเพียรเป็นไฉน ? คือ ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุผู้ปรารภความเพียร ย่อมเป็นของควรแก่การงาน นี้ชื่อว่าความเพียร ประโยคเป็นไฉน ? คือ อุปกิเลสทั้งหลาย ภิกษุผู้ปรารภความเพียรละได้ วิตกทั้งหลายย่อมสงบระงับ นี้ชื่อว่าประโยค คุณวิเศษเป็นไฉน ? ภิกษุผู้ปรารภความเพียรย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายสุดสิ้นไป นี้เป็นคุณวิเศษ

ธรรม ๓ อย่างนี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียว แต่ธรรม ๓ อย่างนี้จะเป็นสิ่งที่พระโยคาวจรจะไม่รู้หามิได้ วิตกไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่าน ความเพียรย่อมปรากฏ และพระโยคาวจรนั้นย่อมยังความพยายามให้สำเร็จ บรรลุคุณวิเศษได้ ด้วยประการฉะนี้

อานาปานสติอันภิกษุใดบำเพ็ญด้วยดีเต็มที่แล้วสั่งสม
แล้วโดยลำดับ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ภิกษุนั้น
ย่อมยังโลกนี้ให้สว่างไสว เหมือนพระจันทร์พ้นจากหมอก
ฉายแสงอยู่ฉะนั้นแล[๑]

นี้เป็นอุปมาด้วยเลื่อย ก็ในที่นี้พระโยคาวจรนั้นเพียงแต่ไม่มนสิการด้วยอำนาจลมที่ผ่านมาและผ่านไป พึงทราบว่าประโยชน์

[๒๒๘] สำหรับบางท่าน เมื่อมนสิการกัมมัฏฐานนี้ นิมิตย่อมเกิด และฐปนา กล่าวคือ อัปปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือจะสำเร็จโดยไม่ช้าเลย แต่สำหรับบางท่าน เมื่อความกระวนกระวายสงบระงับลง ด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะที่หยาบโดยลำดับ จำเดิมแต่กาลที่มนสิการโดยวิธีนับ ทั้งกายทั้งจิตย่อมเป็นสภาพเบา สรีระเป็นประหนึ่งถึงซึ่งอาการลอยอยู่บนอากาศ เมื่อผู้มีกายกระสับกระส่ายนั่งบนเตียงหรือตั่งก็ตาม เตียงตั่งย่อมโยก ย่อมลั่น เครื่องลาดย่อมยับ แต่เมื่อคนมีกายไม่กระสับกระส่ายนั่งเตียงก็ไม่โยกไม่ลั่นเลยเครื่องลาดก็ไม่ยับ

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๙

เตียงตั่งเป็นดังว่ายัดด้วยนุ่น เพราะเหตุไร ? เพราะกายที่ไม่กระสับกระส่ายย่อมเบาฉันใด เมื่อความกระสับกระส่ายทางกายสงบระงับลง ด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะที่หยาบโดยลำดับ จำเดิมแต่กาลที่มนสิการโดยวิธีนับ ทั้งกายทั้งจิตย่อมเบา สรีระเป็นประหนึ่งถึงซึ่งอาการลอยอยู่บนอากาศ ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อลมอัสสาสะปัสสาสะที่หยาบดับไปแล้ว จิตของพระโยคาวจรนั้นก็ยังมีนิมิตแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะที่ละเอียดเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ แม้เมื่อนิมิตนั้นดับแล้ว จิตดวงต่อ ๆ ไปก็ยังมีนิมิตลมปัสสาสะอัสสาสะที่ละเอียดกว่านั้นเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ เป็นอย่างไร ? บัณฑิตพึงทราบโดยนัยว่า เป็นเหมือนบุรุษเคาะกังสดาลด้วยซี่โลหะใหญ่เสียงดังพึงเกิดขึ้นโดยการตีครั้งเดียว จิตของเขาพึงมีเสียงหยาบเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ เมื่อเสียงหยาบดับแล้ว หลังจากนั้นจิตของเธอก็มีนิมิตแห่งเสียงที่ละเอียดเป็นอารมณ์ แม้เมื่อนิมิตนั้นดับแล้ว จิตดวงต่อ ๆ ไปของเธอก็ยังมีนิมิตแห่งเสียงละเอียดยิ่งกว่านั้นเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ฉะนั้น สมจริงดังคำที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า[๑] เมื่อกังสดาลถูกเคาะแล้ว แม้ฉันใด ดังนี้เป็นต้น ความพิสดารบัณฑิตพึงกล่าวตามนัยปฏิสัมภิทามัคค์เถิด

อธิบายที่ต่างจากกัมมัฏฐานอื่น

[๒๒๙] จริงอยู่ กัมมัฏฐานนี้หาเป็นอย่างกัมมัฏฐานอื่น ๆ ซึ่งปรากฏชัดยิ่ง ๆ ขึ้นไปไม่ ส่วนกัมมัฏฐานนี้เมื่อเจริญสูง ๆ ยิ่งขึ้นไป ก็ถึงเพียงความละเอียด แต่ไม่ถึงความปรากฏ แต่เมื่อกัมมัฏฐานนั้นไม่ปรากฏอย่างนั้น ภิกษุนั้นก็อย่าพึงลุกจากที่นั่งสลัดท่อนหนังไปเสีย ถามว่า พึงทำอย่างไร ? แก้ว่า อย่าลุกไปด้วยคิดว่าเราจักถามท่านอาจารย์หรือด้วยเข้าใจว่า บัดนี้กัมมัฏฐานของเราเสื่อมเสียแล้ว เพราะเมื่อทำอิริยาบถให้กำเริบไป กัมมัฏฐานก็จะกลายเป็นของใหม่ ๆ ไปเท่านั้น เพราะเหตุนั้นเธอนั่งอยู่ตามเดิมนั่นแหละพึงนำ (ลม) มาจากถิ่นที่เกิด

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๘

วิธีปฏิบัติเพื่อนำคืน

ในข้อนั้นมีอุบายเครื่องนำ (ลมคืน) ดังต่อไปนี้ ภิกษุนั้นรู้ภาวะคือความไม่ปรากฏแห่งพระกัมมัฏฐานแล้ว พึงพิจารณาดูดังนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าลมหายใจออกเข้านี้มีอยู่ที่ไหน ไม่มีที่ไหน มีแก่ใคร หรือไม่มีแก่ใคร ? ครั้นเมื่อเธอพิจารณาอย่างนั้นก็จะทราบได้ว่า ลมหายใจออกเข้านี้ไม่มีอยู่ภายในท้องของมารดา ๑ ไม่มีแก่พวกคนที่ดำลงในน้ำ ๑ ไม่มีแก่พวกคนที่สลบ ๑ แก่คนตาย ๑ ผู้เข้าจตุตถฌาน ๑ ผู้ประกอบด้วยรูปภพและอรูปภพ ๑ ผู้เข้านิโรธ ๑ ฉะนี้แล้ว พึงตักเตือนตนด้วยตนเองดังนี้ว่า นี่แน่ะ พ่อบัณฑิต ตัวเจ้ามิใช่ผู้อยู่ในท้องของมารดา มิใช่ผู้ดำลงในน้ำ มิใช่ผู้สลบ มิใช่ผู้ตายแล้ว มิใช่ผู้เข้าจตุตถฌาน มิใช่ผู้ประกอบด้วยรูปภพอรูปภพ มิใช่ผู้เข้านิโรธ มิใช่หรือ ลมหายใจออกเข้าของเจ้ามีอยู่แท้ แต่เจ้าไม่อาจกำหนดได้เพราะภาวะที่เจ้ามีปัญญาอ่อน ลำดับนั้นเธอพึงวางจิตไว้ตามที่ลมกระทบโดยปกติ ยังมนสิการให้เป็นไป ก็ลมหายใจออกเข้าเหล่านี้ สำหรับคนจมูกยาวกระทบกระพุ้งจมูกเป็นไป สำหรับคนจมูกสั้นกระทบริมฝีปากบนเป็นไป เพราะฉะนั้นเธอพึงตั้งนิมิตไว้ว่าลมกระทบที่ตรงนี้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยอำนาจประโยชน์นี้แล จึงตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติภาวนาแก่คนที่หลงลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ[๑]

[๒๓๐] จริงอยู่ กัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมสำเร็จแก่คนผู้มีสติสัมปชัญญะเท่านั้นก็จริง แต่ว่ากัมมัฏฐานอื่นจากนี้ เมื่อภิกษุมนสิการไป ๆ ย่อมปรากฏ ส่วนอานาปานสติกัมมัฏฐานนี้หนัก การภาวนาก็หนัก เป็นภูมิแห่งมนสิการแห่งพระพุทธเจ้าพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธบุตรทั้งหลายผู้เป็นมหาบุรุษเท่านั้นไม่ใช่การนิดหน่อยและไม่ใช่การที่สัตว์เล็กน้อยจะซ่องเสพได้ มนสิการไปด้วยประการใด ๆ ก็ย่อมสงบและสุขุมไปด้วยประการนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ในกัมมัฏฐานข้อนี้ จำต้องปรารถนาสติและปัญญาอันกล้าแข็ง เหมือนในเวลาชุนผ้าเนื้อเกลี้ยง แม้เข็มก็ต้องใช้เข็มเล็กยิ่งด้ายร้อยห่วงเข็มยิ่งต้องใช้เล็กกว่านั้น ฉันใด ในเวลาเจริญกัมมัฏฐานนี้อันเป็นเช่นผ้าเนื้อเกลี้ยง ก็จำต้องปรารถนาทั้งสติที่เปรียบด้วยเข็ม ทั้งปัญญาอันสัมปยุตด้วยสติเปรียบด้วยด้ายร้อยห่วงเข็มอันกล้าแข็ง ฉันนั้นเหมือนกัน

---

๑ ม.อุ. (ไทย) ๑๙/๑๔๙/๑๓๓, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๒/๔๘๑-๔๘๒

ก็แล ภิกษุผู้ประกอบด้วยสติปัญญานั้น ไม่พึงแสวงหาลมอัสสาสะปัสสาสะนั้นในที่อื่นจากที่ลมกระทบตามปกติ เหมือนชาวนาไถนาแล้วปล่อยโคพลิพัททำให้บ่ายหน้าไปสู่ที่หากินแล้ว พึงนั่งพักอยู่ในร่ม ครั้นแล้วโคพลิพัทเหล่านั้นของเขาก็เข้าดงไปโดยเร็ว ชาวนาผู้ฉลาดใคร่จะจับมันมาเทียมแอก จะไม่ติดตามรอยเท้าโคเหล่านั้นเที่ยวดั้นดง โดยที่แท้เขาจะถือเชือกและปฏักตรงไปยังท่าที่โคเหล่านั้นลงไปทีเดียวนั่งหรือนอนอยู่ ต่อนั้นเขาเห็นฝูงโคเหล่านั้น ที่มันเที่ยวตอนกลางวันแล้วลงสู่ท่าน้ำแช่และดื่มน้ำแล้วขึ้นมายืนอยู่ จึงผูกด้วยเชือกแทงด้วยปฏัก จูงมาเทียมแอกทำงานอีกฉันใด ภิกษุนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่พึงแสวงหาลมอัสสาสะปัสสาสะนั้นในที่อื่นจากที่ที่ลมกระทบตามปกติ แต่พึงถือเชือกคือสติและปฏักคือปัญญา ตั้งจิตไว้ ณ ที่ที่ลมกระทบตามปกติ ยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยว่า เมื่อเธอมนสิการไปอย่างนี้ลมเหล่านั้นปรากฏไม่นานเลย ดุจโคทั้งหลายปรากฏที่ท่าลงน้ำฉะนั้น เธอพึงผูกไว้ด้วยเชือกคือสติ เทียมไว้ที่ตรงนั้นแหละ แทงด้วยปฏักคือปัญญา ประกอบด้วยกัมมัฏฐานไว้บ่อย ๆ

นิมิตปรากฏต่าง ๆ กัน

[๒๓๑] เมื่อเธอหมั่นประกอบอยู่อย่างนั้น ไม่ช้านิมิตย่อมปรากฏ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ก็แล อาจารย์ทั้งปวงหามีนิมิตนี้นั้นเสมือนเป็นอันเดียวกันไม่ สำหรับบางท่านปรากฏเหมือนปุยนุ่นก็มี เหมือนปุยฝ้ายก็มี เหมือนสายลมก็มี ที่ยังสุขสัมผัสให้เกิด

แต่วินิจฉัยในอรรถกถาทั้งหลายมีดังนี้ ก็นิมิตนี้สำหรับบางท่านปรากฏเหมือนดวงดาว เหมือนเม็ดมณี และเหมือนเม็ดไข่มุกดาก็มี บางท่านปรากฏเป็นสิ่งมีสัมผัสหยาบเหมือนเม็ดฝ้าย และเหมือนเสี้ยนไม้แก่นก็มี บางท่านเหมือนสายสังวาลยาวเหมือนพวงดอกไม้ และเหมือนเปลวควันก็มี บางท่านเหมือนใยแมงมุมที่ขึงแล้วเหมือนกลีบเมฆ เหมือนดอกประทุม เหมือนล้อรถ เหมือนวงพระจันทร์ และเหมือนวงพระอาทิตย์ก็มี ก็แล กัมมัฏฐานนี้นั้นก็อย่างเดียวกันนั่นแล ย่อมปรากฏต่าง ๆ กันเพราะภาวะที่พระโยคาวจรมีสัญญาต่าง ๆ กัน เปรียบเหมือนเมื่อภิกษุมากรูปนั่งสาธยายพระสูตรกันอยู่ เมื่อรูปหนึ่งถามขึ้นว่า สูตรนี้ปรากฏแก่ท่านทั้งหลายเป็นเช่นไร

ภิกษุรูปหนึ่งก็บอกว่า ปรากฏแก่ข้าพเจ้าเป็นเหมือนแม่น้ำใหญ่ที่ไหลออกจากภูเขา อีกรูปหนึ่งบอกว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนแนวป่าอันหนึ่ง รูปหนึ่งบอกว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนต้นไม้ที่เต็มไปด้วยพวงผล สมบูรณ์ไปด้วยกิ่งก้านมีร่มเงาเยือกเย็นจริงอยู่ พระสูตรนั้นก็สูตรเดียวนั่นแหละ ปรากฏแก่เธอทั้งหลายต่าง ๆ กันเพราะภาวะที่เธอทั้งหลายมีสัญญาต่างกันฉะนั้น เพราะกัมมัฏฐานนี้เกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นเหตุ มีสัญญาเป็นแดนเกิด เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ย่อมปรากฏได้ต่าง ๆ กันเพราะสัญญาต่างกัน

ก็ในกัมมัฏฐานนี้ จิตที่มีลมหายใจออกเป็นอารมณ์ก็เป็นดวงหนึ่ง จิตที่มีลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ก็เป็นดวงหนึ่ง จิตที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ก็เป็นดวงหนึ่งแท้ ก็ผู้ใดไม่มีธรรม ๓ ประการนี้ กัมมัฏฐานของผู้นั้นย่อมไม่ถึงอัปปนา ไม่ถึงอุปจาระเลยทีเดียว แต่ผู้ใดมีธรรม ๓ ประการนี้ กัมมัฏฐานของผู้นั้นนั่นแหละย่อมถึงอุปจาระและอัปปนา สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า :-

นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ มิใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เมื่อภิกษุไม่รู้ธรรม ๓ ประการภาวนาย่อมเกิดไม่ได้ นิมิต ๑ ลมหายใจออก ๑ ลมหายใจเข้า ๑ ไม่ใช่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เมื่อภิกษุรู้ธรรม ๓ ประการนี้ ภาวนาย่อมเกิดได้

[๒๓๒] อันดับแรก พระทีฆภาณกาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ก็เมื่อนิมิตปรากฏอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นพึงไปหาอาจารย์แล้วเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญชื่อว่าอารมณ์เห็นปานนี้ปรากฏแก่กระผม แต่อาจารย์ไม่ควรบอกว่า นั่นคือนิมิตหรือไม่ใช่นิมิต พึงบอกว่า เป็นอย่างนั้นแหละอาวุโส แล้วกล่าวว่า เธอจงมนสิการอย่างนั้นบ่อย ๆ เถิด เพราะเมื่ออาจารย์บอกว่า นั่นเป็นนิมิต เธอจะหยุดพักเสียเมื่อบอกว่า นั่นไม่ใช่นิมิต เธอจะหมดหวังเศร้าใจ เพราะฉะนั้นอาจารย์จึงไม่ควรบอกทั้ง ๒ อย่าง แต่คงแนะนำให้การใส่ใจเท่านั้น

ส่วนพระมัชฌิมภาณกาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้ที่อาจารย์ควรบอกว่า นี่นิมิตละอาวุโส เธอจงมนสิการกัมมัฏฐานบ่อย ๆ เข้าเถิด พ่อคนดี

ลำดับนั้น พระโยคาวจรนั้นพึงตั้งจิตไว้ที่นิมิตนั้นแหละโดยประการดังกล่าวแล้ว จำเดิมแต่นี้ไป ภาวนาของเธอนี้ย่อมปรากฏด้วยอำนาจฐปนา สมดังคำที่พระโบราณาจารย์กล่าวว่า :-

พระโยคาวจรผู้ทรงปัญญา ตั้งจิตไว้ในนิมิตยังอาการต่าง ๆ ในลมหายใจออกลมหายใจเข้าให้แจ่มแจ้ง จึงจะชื่อว่าผูกจิตของตนไว้ได้[๑]

จำเดิมแต่นิมิตปรากฏแล้วอย่างนี้ เป็นอันชื่อว่าเธอข่มนิวรณ์ทั้งหลายได้แน่แท้ กิเลสทั้งหลายย่อมสงบนิ่ง สติก็ปรากฏเด่นชัด จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิเป็นแท้

ลำดับนั้น เธอไม่พึงใส่ใจนิมิตโดยสี อย่าพิจารณาโดยลักษณะ แต่จำต้องเว้นอสัปปายะ ๗ อย่าง มีอาวาสเป็นต้น แล้วเสพสัปปายะ ๗ อย่าง มีอาวาสเป็นต้นเหล่านั้นแหละ รักษาไว้ให้ดี ดังพระขัตติยมเหสีรักษาพระครรภ์ที่เกิดแต่พระเจ้าจักรพรรดิ และดังชาวนารักษาท้องข้าวสาลีและข้าวเหนียว ฉะนั้น ครั้นเธอรักษานิมิตนั้นไว้อย่างนี้แล้ว พึงทำให้ถึงความเจริญงอกงามโดยวิธีมนสิการบ่อย ๆ แล้วบำเพ็ญอัปปนาโกศล ๑๐ ประการให้พร้อมมูล ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ จตุตถฌานหรือปัญจมฌานจะเกิดขึ้นในนิมิตนั้นโดยลำดับดังกล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นแล

วิธีกำหนดนามรูป

[๒๓๓] ก็ภิกษุทำฌาน ๔ และฌาน ๕ ให้บังเกิดแล้วอย่างนี้ ประสงค์จะเจริญกัมมัฏฐานด้วยสามารถแห่งสัลลักขณา (คือวิปัสสนา) และวิวัฏฏนา (คือมรรค) และบรรลุความบริสุทธิ์ (คือผล) ในอานาปานสติภาวนานี้ ย่อมทำฌานนั้นแลให้ถึงภาวะ

---

๑ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๔๖๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/ - /๑๑๕

เป็นวสีด้วยอาการ ๕ ให้คล่องแคล่วแล้ว กำหนดนามรูปเริ่มตั้งวิปัสสนาอย่างไร ? เพราะพระโยคาวจรนั้นออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่า กรัชกายและจิตเป็นแดนเกิดแห่งลมหายใจออกหายใจเข้า เปรียบเหมือนอย่างว่าอาศัยหลอดแห่งสูบของนายช่างทองที่กำลังพ่นอยู่ และความพยายามอันเหมาะสมแก่หลอดสูบนั้นของบุรุษ ลมจึงสัญจรไปได้ ฉันใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ต้องอาศัยกายและจิตจึงสัญจรไปได้ ลำดับนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดลมหายใจออกเข้าและกายว่าเป็นรูป และกำหนดจิตและธรรมอันสัมปยุตกับจิตนั้นว่าเป็นนาม นี้เป็นความสังเขปในการกำหนดนามรูปซึ่งจักมีแจ้งข้างหน้า

ครั้นกำหนดนามรูปอย่างนี้แล้ว จึงแสวงหาปัจจัยของนามรูปนั้น และเมื่อแสวงหาก็เห็นนามรูปนั้น ปรารภความเป็นไปแห่งนามรูป ข้ามความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เสียได้ เป็นผู้ข้ามความสงสัยได้แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยพิจารณาเป็นกลาปะ ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ มีโอภาสเป็นต้น อันเกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแห่งอุทยัพยานุปัสสนาญาณ กำหนดปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่าเป็นมรรค ละนามรูปที่เกิดขึ้น บรรลุการตามเห็นความดับแห่งนามรูป แล้วเบื่อหน่ายคลายความกำหนัด หลุดพ้นในสังขารทั้งปวง ที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัวเพราะเห็นแต่นามรูปที่ดับไปหาระหว่างคั่นมิได้ บรรลุอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ดำรงอยู่ในอรหัตผลถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณญาณ ๑๙ ประการ เป็นพระทักขิไณยผู้เลิศของโลกพร้อมทั้งเทวโลก

ก็ด้วยอันดับคำเพียงเท่านี้ เป็นอันจบการเจริญอานาปานสติสมาธิแห่งพระโยคาวจรนั้น นับตั้งต้นแต่การนับจนมีวิปัสสนาเป็นที่สุด ฉะนี้แล นี้เป็นการพรรณนาจตุกกะที่ ๑ โดยอาการทั้งปวง

[๒๓๔] ส่วนในฝ่ายจตุกกะทั้ง ๓ เพราะเหตุที่ชื่อว่านัยแห่งการเจริญกัมมัฏฐานอีกแผนกหนึ่งไม่มี ฉะนั้นพึงทราบความแห่งจตุกกะทั้ง ๓ เหล่านั้นนั่นแหละ ตามนัยแห่งการพรรณนาตามลำดับบทนั่นแล

อธิบายจตุกกะที่ ๒

บทว่า **ปีติปฏิสํเวที** แปลว่า ภิกษุสำเหนียกว่าเราจักทำปีติให้เป็นอันตนรู้แจ้งแล้ว คือทำให้ปรากฏแล้ว หายใจออกหายใจเข้า ในข้อนั้นมีอธิบายดังนี้ว่า ปีติย่อมเป็นธรรมชาติ อันพระโยคาวจรรู้แจ้งแล้ว โดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยอารมณ์ ๑ โดยการไม่หลงลืม ๑ **ถามว่า** ปีติเป็นธรรมชาติอันภิกษุรู้แจ้งแล้วโดยอารมณ์อย่างไร ? **แก้ว่า** ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ ปีติย่อมเป็นธรรมชาติอันภิกษุนั้นรู้แจ้งแล้วโดยอารมณ์ ด้วยการได้เฉพาะซึ่งฌาน ในขณะแห่งสมาบัติ เพราะอารมณ์ท่านรู้แจ้งแล้ว โดยไม่หลงลืมเป็นอย่างไร ? คือ ครั้นเธอเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติออกแล้ว พิจารณาเห็นปีติที่สัมปยุตด้วยฌานโดยความสิ้นไปเสื่อมไป ปีติก็เป็นอันชื่อว่าเธอรู้แจ้งแล้วโดยไม่หลงลืม เพราะรู้ลักษณะในขณะที่เห็นด้วยวิปัสสนาปัญญาสมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่า เมื่อภิกษุรู้ชัดซึ่งภาวะแห่งจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งความหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น ปีตินั้นเป็นอันเธอรู้แจ้งแล้วด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุรู้แจ้งอยู่ซึ่งภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจความหายใจออกยาว ฯลฯ ด้วยอำนาจความหายใจเข้าสั้น ฯลฯ ด้วยอำนาจหายใจออกสั้น ด้วยสามารถรู้แจ้งกายทั้งสิ้นหายใจออกหายใจเข้า ฯลฯ ด้วยอำนาจทำกายสังขารให้สงบหายใจออกเข้า สติย่อมตั้งมั่นปีติเป็นธรรมชาติที่เธอรู้ได้ชัด ด้วยสตินั้น ด้วยปัญญานั้น เมื่อภิกษุรำพึงถึงอยู่... เห็นอยู่... ปัจจเวกขณ์อยู่... อธิษฐานจิตอยู่... น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาอยู่... ประคองความเพียรอยู่... ยังสติให้ตั้งมั่นอยู่... เริ่มตั้งจิตมั่น... รู้ชัดอยู่ด้วยปัญญา... รู้ยิ่งอยู่ซึ่งสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง... ละสิ่งที่ควรละ... ทำให้เกิดสิ่งที่ควรทำให้เกิด... ทำให้แจ้งสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ปีตินั้นก็เป็นสิ่งที่เธอรู้แจ้ง ด้วยประการฉะนี้[๑]

แม้บทที่เหลือบัณฑิตพึงทราบโดยความตามนัยนั้นนั่นแล แต่ในที่นี้มีความแปลกกันดังนี้ คือ พึงทราบภาวะที่ภิกษุรู้แจ้งซึ่งสุขด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓ พึงทราบภาวะที่ภิกษุรู้แจ้งซึ่งจิตสังขารด้วยอำนาจแห่งฌานทั้ง ๔ บทว่า “**จิตฺตสงฺขาโร**” ได้แก่

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๒/๒๗๐

ขันธ์ ๒ มีเวทนาขันธ์ เป็นต้น ก็ในบรรดาบททั้ง ๒ นี้ บทว่า "**สุขปฏิสํเวที**" ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาเพื่อแสดงภูมิแห่งวิปัสสนาว่า[๑] สุขในบทว่า **สุขํ** นี้มี ๒ อย่าง คือสุขทางกาย ๑ สุขทางจิต ๑ บทว่า "**ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ**" ความว่า ระงับ คือดับจิตสังขารที่หยาบ ๆ แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ความดับจิตสังขารนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในกายสังขารนั่นแล อนึ่ง ในบทเหล่านั้น บทว่า "**ปีติ**" ท่านกล่าวถึงเวทนาโดยยกเวทนาขึ้นเป็นประธาน ในบทว่า "**สุข**" ท่านกล่าวเวทนาโดยสรุปนั่นเอง ในบทว่า "**จิตฺตสงฺขาร**" ทั้ง ๒ บท พึงทราบว่าท่านกล่าวเวทนาที่สัมปยุตด้วยสัญญา เพราะพระบาลีว่า[๒] สัญญาและเวทนาเป็นเจตสิก ธรรมเหล่านั้นนับเนื่องกับจิต จัดเป็นจิตสังขาร ดังนี้แล

บัณฑิตพึงทราบว่า จตุกกะนี้ทรงตรัสโดยนัยแห่งเวทนานุปัสสนา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายจตุกกะที่ ๓

[๒๓๕] แม้ในจตุกกะที่ ๓ พึงทราบภาวะที่ภิกษุกำหนดรู้จิต ด้วยอำนาจฌาน ๔ บทว่า "**อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ**" ความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักยังจิตให้บันเทิง ให้ปลื้ม ให้ร่าเริง ให้เบิกบาน หายใจออก หายใจเข้า

ในบทเหล่านั้น การบันเทิงยิ่งย่อมมีด้วยอาการ ๒ อย่าง คือด้วยอำนาจสมาธิ ๑ ด้วยวิปัสสนา ๑ ถามว่า บันเทิงด้วยสมาธิอย่างไร ? แก้ว่า ภิกษุเข้าฌาน ๒ มีปีติ เธอยังจิตให้บันเทิงให้ปลื้มด้วยปีติอันสัมปยุตด้วยธรรมในขณะเข้าฌาน บันเทิงด้วยวิปัสสนาอย่างไร ? คือภิกษุครั้นเข้าฌาน ๒ อันมีปีติ ออกแล้วพิจารณาปีติอันสัมปยุตด้วยฌานโดยความสิ้นไปเสื่อมไป เธอทำปีติอันสัมปยุตด้วยฌานให้เป็นอารมณ์ ยังจิตให้บันเทิงให้ปลื้มอยู่ในขณะแห่งวิปัสสนาอย่างนี้

ผู้ปฏิบัติอย่างนี้ท่านเรียกว่า สำเหนียกว่าเราจักยังจิตให้บันเทิงยิ่ง หายใจออก หายใจเข้า

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๓/๒๗๑-๒๗๒

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๔/๒๗๓

บทว่า "**สมาหิตํ จิตฺตํ**" ความว่า ดำรงจิตให้เสมอ คือตั้งจิตให้เสมอในอารมณ์ ด้วยอำนาจปฐมฌานเป็นต้น ก็หรือว่า เมื่อเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้ว พิจารณาจิตอันสัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปและความเสื่อมไปอยู่ "**ขณิกจิตเตกัคคตา**" ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ตั้งอยู่ชั่วขณะ ย่อมเกิดขึ้นเพราะรู้แจ้งลักษณะไตรลักษณ์ในขณะวิปัสสนา ภิกษุดำรงจิตเสมอ คือตั้งจิตให้เสมอในอารมณ์แม้ด้วยอำนาจขณิกจิตเตกัคคตาอันเกิดขึ้นอย่างนั้น ท่านเรียกว่าสำเหนียกอยู่ว่าเราจักตั้งจิตมั่นหายใจออกหายใจเข้า

บทว่า "**วิโมทยํ จิตฺตํ**" ความว่าภิกษุปลดเปลื้องจิตจากนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน ปลดเปลื้องจิตจากวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ปลดเปลื้องจิตจากปีติด้วยตติยฌาน ปลดเปลื้องจิตจากสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ก็หรือว่า ภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้วพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยฌานโดยความสิ้นไปและเสื่อมไปในขณะแห่งวิปัสสนา เธอปลดเปลื้องจิตจากนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ปลดเปลื้องจิตจากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา จากอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา จากนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา จากสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา จากอาทานด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา หายใจออก หายใจเข้า เพราะเหตุนั้นจึงเรียกว่า สำเหนียกว่าเราจักเปลื้องจิตหายใจออกหายใจเข้า

พึงทราบว่า จตุกกะนี้ทรงตรัสโดยเป็นจิตตานุปัสสนา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายจตุกกะที่ ๔

อธิบาย อนิจฺจานุปสฺสี

[๒๓๖] ส่วนในจตุกกะที่ ๔ ในบทว่า "**อนิจฺจานุปสฺสี**" นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ อันดับแรกพึงทราบอนิจจะ, พึงทราบอนิจจตา, พึงทราบอนิจจานุปัสสนา, พึงทราบอนิจจานุปัสสี ในบทเหล่านั้น บทว่า **อนิจฺจํ** ได้แก่ขันธ์ ๕ เพราะเหตุไร ? เพราะขันธ์ ๕ เหล่านั้น มีความเกิดขึ้น ดับไป และกลายเป็นอย่างอื่นเป็นสภาวะ บทว่า "**อนิจฺจตา**" ได้แก่ภาวะที่ขันธ์ ๕ เหล่านั้นนั่นแหละ มีความเกิดขึ้นแล้วดับไปและกลายเป็นอย่างอื่น หรือมีแล้วกลับไม่มี อธิบายว่า ขันธ์ ๕ เหล่านั้นบังเกิด

แล้วไม่ตั้งอยู่โดยอาการนั้นนั่นแหละ แล้วแตกไปโดยความดับไปชั่วขณะ บทว่า "**อนิจฺจานุปสฺสนา**" ได้แก่ ตามเห็นว่าไม่เที่ยงในขันธ์ ๕ มีรูป เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสภาวะไม่เที่ยงนั้น บทว่า "**อนิจฺจานุปสฺสี**" ได้แก่ผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนานั้น เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นหายใจออกหายใจเข้า พึงทราบว่า ชื่อว่าย่อมสำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ตามเห็นในรูปนามนี้ว่าไม่เที่ยงหายใจออกหายใจเข้า

พึงทราบจตุกกะที่ ๔ นี้ด้วยสามารถแห่งจิตตานุปัสสนา

อธิบาย วิราคานุปสฺสี นิโรธานุปสฺสี

ก็ วิราคะ ในบทว่า **วิราคานุปสฺสี** นี้มี ๒ อย่างคือ **ขยวิราคะ ๑ อัจจันตวิราคะ ๑** ในวิราคะ ๒ อย่างนั้น คำว่า **ขยวิราคะ** ได้แก่ความดับไปทุกขณะแห่งสังขารทั้งหลาย คำว่า **อัจจันตวิราคะ** ได้แก่พระนิพพาน คำว่า **วิราคานุปัสสนา** ได้แก่ วิปัสสนาและมรรค อันเป็นไปด้วยอำนาจวิปัสสนา ๒ นั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนา ๒ อย่างนั้น หายใจออกหายใจเข้า พึงทราบว่า สำเหนียกว่าเราจักตามเห็นวิราคะหายใจออกหายใจเข้า แม้ในบทว่า **นิโรธานุปัสสี** ก็นัยนี้เหมือนกัน

อธิบาย ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี

คำว่า **ปฏินิสฺสคฺคา** แม้ในบทว่า **ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี** นี้มี ๒ อย่างคือ **ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺค ๑ ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺค ๑** อนุปัสสนาคือปฏินิสสัคคะ ชื่อว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา คำนี้เป็นชื่อของวิปัสสนาและมรรค

จริงอยู่ วิปัสสนา ท่านเรียกว่า **ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺค** เพราะสลัดเสียซึ่งกิเลสทั้งหลาย พร้อมด้วยขันธาภิสังขาร ด้วยอำนาจตทังคปหาน และท่านเรียกว่า **ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺค** เพราะแล่นไปในพระนิพพานอันผิดตรงกันข้ามกับกิเลสนั้น โดยภาวะเป็นที่น้อมไปในพระนิพพานนั้น โดยเห็นโทษในสังขตธรรม

ส่วนมรรคท่านเรียกว่า **ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺค** เพราะสละซึ่งกิเลสทั้งหลายพร้อมด้วยขันธาภิสังขารด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน และท่านเรียกว่า **ปกฺขนฺทน-ปฏินิสฺสคฺค** เพราะแล่นไปในพระนิพพานโดยทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ ดังนี้ ก็วิปัสสนาญาณและมรรคญาณทั้ง ๒ ท่านเรียกว่า **อนุปัสสนา** เพราะตามเห็นญาณก่อน ๆ ภิกษุผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจออกและหายใจเข้าอยู่ พึงทราบว่า ชื่อว่าสำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ตามเห็นการสละคือหายใจออกหายใจเข้า

จตุกกะที่ ๔ นี้ ตรัสโดยวิปัสสนาล้วน ส่วน ๓ จตุกกะข้างต้น ตรัสโดยเป็นสมถะและวิปัสสนา

บัณฑิตพึงทราบการเจริญอานาปานสติ มีวัตถุ ๑๖ โดยจตุกกะ อย่างละ ๔ หมวด ด้วยประการฉะนี้ และอานาปานสตินี้ โดยว่าตามวัตถุ ๑๖ อย่าง ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ด้วยประการฉะนี้

อานิสงส์อานาปานสติ

[๒๓๗] ในอานิสงส์แห่งอานาปานสตินั้น พึงทราบอานาปานสตินั้นว่ามีอานิสงส์มากแม้ด้วยสามารถเป็นภาวะสงบเป็นต้น โดยพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้แล อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมสงบและประณีต ดังนี้เป็นต้นบ้าง โดยความเป็นธรรมสามารถในอันตัดขาดซึ่งวิตกบ้าง จริงอยู่ อานาปานสติสมาธินี้เพราะเป็นธรรมสงบประณีตเยือกเย็นและอยู่เป็นสุข จึงตัดความวิ่งพล่านไปข้างโน้นข้างนี้แห่งจิต ด้วยอำนาจวิตกทั้งหลายอันเป็นตัวทำอันตรายแก่สมาธิเสียได้ แล้วทำจิตให้มุ่งหน้าต่ออารมณ์คือลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อานาปานสติภิกษุพึงบำเพ็ญเพื่อตัดเสียซึ่งวิตก ดังนี้

อนึ่ง ภาวะที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก บัณฑิตพึงทราบแม้โดยความเป็นมูลแห่งการทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติอันภิกษุอบรมแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ อันภิกษุเจริญแล้วทำให้มากแล้วย่อมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ อันภิกษุเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ ดังนี้[๑]

อีกอย่างหนึ่ง ภาวะที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก พึงทราบแม้โดยการกระทำความรู้ ลมหายใจออกลมหายใจเข้าครั้งสุดท้ายให้ปรากฏชัด สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ราหุล เมื่ออานาปานสติอันภิกษุทำให้เจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล แม้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าอันเป็นครั้งสุดท้าย อันภิกษุทราบก่อนแล้วจึงดับไป ยังไม่ทราบชัดหาดับไปไม่ ดังนี้[๒]

[๒๓๘] ในลมเหล่านั้นเมื่อว่าโดยการดับ ลมหายใจออกเข้าที่เป็นครั้งสุดท้ายมีอยู่ ๓ คือ ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจภพ ๑ ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจฌาน ๑ ที่มีในที่สุดด้วยอำนาจจุติ ๑ ก็ในบรรดาภพทั้งหลาย ลมหายใจออกลมหายใจเข้าย่อมเป็นไปในกามภพ หาเป็นไปในรูปภพและอรูปภพไม่ เพราะฉะนั้น ลมเหล่านั้นจึงชื่อว่ามีในครั้งสุดท้ายแห่งภพ ในบรรดาฌาน ลมหายใจออกลมหายใจเข้าย่อมเป็นไปในฌาน ๓ ข้างต้น หาเป็นไปในฌานที่ ๔ ไม่ เพราะฉะนั้น ลมเหล่านั้นจึงชื่อว่ามีในครั้งสุดท้ายด้วยอำนาจฌาน ส่วนลมหายใจออกลมหายใจเข้าเหล่าใดเกิดขึ้นพร้อมกับจิตขณะที่ ๑๖ ข้างหน้าแต่จุติจิตแล้วดับพร้อมกับจุติจิต ลมเหล่านี้ชื่อว่ามีในครั้งสุดท้ายโดยจุติจิต ลมซึ่งมีในครั้งสุดท้ายโดยจุติจิตนี้ พระผู้มีพระภาคทรงพระประสงค์เอาว่า เป็นครั้งสุดท้ายในพระสูตรนี้

เล่ากันมาว่า เพราะภาวะที่ภิกษุผู้หมั่นประกอบกัมมัฏฐานนี้ กำหนดอารมณ์แห่งลมหายใจออกเข้าด้วยดี แม้ความเกิดขึ้นแห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏแก่เธอผู้รำพึง

---

๑ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๖

๒ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๑/๑๓๓

ถึงความเกิดขึ้น ในอุปปาทขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๖ เบื้องหน้าแต่จุติจิต เมื่อเธอรำพึงถึงฐิติขณะแห่งจิต แม้ฐิติขณะแห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ เมื่อรำพึงถึงความดับ แม้ภังคขณะแห่งลมเหล่านั้นก็ย่อมปรากฏ

จริงอยู่ เมื่อภิกษุเจริญกัมมัฏฐานอย่างใดอย่าหนึ่งจากกัมมัฏฐานนี้แล้ว ไม่บรรลุพระอรหัต ย่อมกำหนดระยะกาลแห่งอายุได้บ้างไม่ได้บ้าง แต่เมื่อเจริญอานาปานสติมีวัตถุ ๑๖ นี้แล้วได้บรรลุพระอรหัต ย่อมกำหนดระยะกาลได้แท้

ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติได้บรรลุพระอรหัตนั้นรู้ว่าบัดนี้อายุสังขารของเราจักเป็นไปได้เพียงเท่านี้ไม่เลยกว่านี้ไป ดังนี้แล้วทำกิจทั้งปวงมีการชำระร่างกายและการนุ่งห่มเป็นต้น ตามธรรมดานั่นแหละแล้วหลับตา ดังพระติสสเถระวัดโกฏิบรรพตวิหาร ดังพระมหาติสสเถระวัดมหากรัญชนิยวิหาร ดังพระบิณฑปาติกติสสเถระในเทวปุตรัฐ และดังพระเถระสองพี่น้องวัดจิตตลบรรพตวิหาร ฉะนั้น คำแสดงเรื่อง ๆ หนึ่งในบรรดาเรื่องแห่งพระเถระเหล่านั้น ดังนี้

เล่ากันมาว่า บรรดาพระเถระ ๒ พี่น้อง พระเถระรูปหนึ่งลงปาติโมกข์ในวันเพ็ญอุโบสถ แวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ ไปยังที่อยู่ของตน ยืน ณ ที่จงกรม และดูแสงจันทร์ ใคร่ครวญดูอายุสังขารของตน กล่าวกะหมู่ภิกษุสงฆ์ว่า ท่านทั้งหลายเคยเห็นภิกษุผู้ปรินิพพานด้วยอาการอย่างไร ? ในภิกษุเหล่านั้น บางพวกกล่าวว่า พวกเราเคยเห็นนั่งที่อาสนะนั่นเองปรินิพพาน บางพวกกล่าวว่า พวกเราเคยเห็นนั่งคู้บัลลังก์ในอากาศ พระเถระจึงกล่าวว่า บัดนี้เราจักแสดงภิกษุผู้กำลังจงกรมนั่นแลปรินิพพานแก่ท่านทั้งหลาย ลำดับนั้นก็ทำรอยขีดไว้ในที่จงกรมแล้วกล่าวว่า เราเดินไปจากที่สุดที่จงกรมนี้สู่ที่จงกรมอีกข้างหนึ่งแล้วกลับมา พอถึงรอยนี้จักปรินิพพาน ดังนี้แล้วลงสู่ที่จงกรมไปถึงส่วนข้างหนึ่งแล้วกลับมา ย่อมปรินิพพานในขณะเท้าข้างหนึ่งเหยียบรอยนั่นเอง

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงเป็นผู้ไม่ประมาท ประกอบด้วย
อานาปานสติอันมีอานิสงส์มากมายถึงอย่างนี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ
นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในอานาปานสติ

---

๔. อุปสมานุสสติกถา

[๒๓๙] ส่วนพระโยคาวจรภิกษุผู้ประสงค์จะเจริญอุปสมานุสสติ ซึ่งท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอานาปานสติ พึงไปอยู่ในที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงระลึกถึงคุณพระนิพพาน กล่าวคือธรรมที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวง โดยนัยพระบาลีอย่างนี้ว่า :-

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเป็นสังขตะก็ดี เป็นอสังขตะก็ดี มีประมาณเพียงใด วิราคธรรมเรากล่าวว่าเป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้นวิราคธรรมนี้คืออะไร? วิราคธรรมนี้คือ ธรรมเป็นที่สร่างเมา เป็นที่กำจัดความกระหาย เป็นที่ถอนอาลัย เป็นที่ตัดวัฏฏะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สำรอกตัณหา เป็นที่ดับตัณหา คือพระนิพพาน

อธิบายพระบาลี

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ยาวตา** แปลว่า มีประมาณเท่าใด บทว่า **ธมฺมา** ได้แก่ สภาวธรรมทั้งหลาย บทว่า **สงฺขตา วา อสงฺขตา วา** ความว่า ธรรมทั้งหลายอันปัจจัยทั้งหลายมารวมประชุมกันแต่งขึ้นก็ดี ไม่ได้แต่งขึ้นก็ดี บทว่า **วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายติ** ความว่า วิราคธรรมเรากล่าวว่าเลิศ คือ กล่าวว่าประเสริฐสูงสุดกว่าสังขตธรรมและอสังขตธรรมเหล่านั้น บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วิราโค** ความว่า ไม่ใช่ประสงค์เอาเพียงความไม่มีราคะเท่านั้นโดยที่แท้ก็ประสงค์เอาธรรมเป็นที่สร่างเมา ฯลฯ เป็นที่ออกจากเครื่องร้อยรัด ฉะนั้น อสังขตธรรมที่ได้นามว่าธรรมเป็นที่สร่างเมาเป็นต้นจึงเรียกว่าวิราคะ

จริงอยู่ วิราคธรรมนั้น ท่านเรียกว่าธรรมเป็นที่สร่างเมา เพราะความเมาทั้งปวงมีความเมาด้วยอำนาจมานะและความเมาในความเป็นบุรุษเป็นต้น มาถึงวิราคธรรมนั้นแล้ว ย่อมสร่างเมาคือหายเมา และเรียกว่าธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย เพราะความกระหายทั้งปวงมาถึงวิราคธรรมนั้นแล้วย่อมถึงความกำจัดออกคือตกไป อนึ่ง เรียกว่าธรรมเป็นที่ถอนความอาลัย เพราะความอาลัยในกามคุณ ๕ มาถึงวิราคธรรมนั้นแล้วย่อมถึงความถอนออกเด็ดขาด และเรียกว่าธรรมเป็นที่ขาด

สูญวัฏฏะ เพราะวัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ มาถึงวิราคธรรมนั้นแล้วย่อมขาดสูญ อนึ่ง เรียกว่าธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายราคะ เป็นที่ดับสนิท เพราะตัณหามาถึงวิราคธรรมนั้นแล้วย่อมถึงความสิ้นไป คลายไป ดับไปโดยประการทั้งปวง อนึ่ง เรียกว่า **นิพพาน** เพราะวิราคธรรมนั้นออกไป คือ สลัดตัดขาดจากตัณหาอันได้โวหารว่าวานะ เพราะร้อยรัด, ผูกไว้ เย็บ, และเชื่อมซึ่งกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ เพื่อภาวะสืบ ๆ ไปแล อุปสมะ กล่าวคือพระนิพพาน อันพระโยคาวจรพึงระลึกถึง โดยอำนาจคุณมีธรรมเป็นที่สร่างเมาเป็นต้นเหล่านั้นดังกล่าวมาฉะนี้ ก็หรือว่าพระโยคาวจรพึงระลึกถึงโดยอำนาจคุณคืออุปสมะแม้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงอสังขตธรรมแก่เธอทั้งหลาย เราจักแสดงสัจจธรรม ปารธรรม สุทุทฺทสธรรม อัชชรธรรม ยุวธรรม นิปปัญจธรรม อมตธรรม สิวธรรม เขมธรรม อัพภูตธรรม อนีติกธรรม วิสุทธิธรรม ทีปธรรม ตาณธรรม เลณธรรม แก่เธอทั้งหลาย ดังนี้เป็นต้นนั้นแล[๑]

อานิสงส์อุปสมานุสสติ

เมื่อพระโยคาวจรระลึกถึงความสงบ โดยอำนาจคุณมีภาวะที่ธรรมเป็นที่สร่างเมาเป็นต้นอย่างนี้อยู่ ในสมัยนั้นจิตของเธอไม่ถูกราคะกลุ้มรุม.... ไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม.... ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุมเลย ในสมัยนั้นจิตของเธอเป็นธรรมชาติดำเนินไปตรง ปรารภความสงบตรงดิ่ง เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้แล้วโดยนัยที่กล่าวแล้วในอนุสสติมีพุทธานุสสติเป็นต้นนั้นแหละ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะภาวะที่คุณแห่งความสงบทั้งหลายเป็นคุณลึกซึ้ง หรือเพราะภาวะที่จิตน้อมไปในการระลึกถึงคุณมีประการต่าง ๆ ฌานนี้จึงเป็นฌานไม่ถึงขั้นอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนี้นั้นถึงการนับว่า อุปสมานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความระลึกถึงคุณแห่งความสงบ และแม้อุปสมานุสสตินี้ย่อมสำเร็จแก่พระอริยสาวกเท่านั้น เช่นดังอนุสสติ ๖ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ปุถุชนผู้หนักในความสงบก็พึงใส่ใจถึง เพราะแม้ด้วยอำนาจการฟัง จิตก็เลื่อมใสในความสงบได้

---

๑ สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๖๖/๔๔๘,๓๑๙/๓๓๙

ก็แหละ ภิกษุผู้หมั่นประกอบอุปสมานุสสตินี้ ย่อมหลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข เป็นผู้มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ ประกอบด้วยหิริและโอตตัปปะน่าเลื่อมใส มีอัชฌาสัยประณีต เป็นผู้ควรเคารพและเป็นที่ยกย่องของเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลาย อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุคุณสูง ๆ ขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล บัณฑิตผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์
ไม่พึงประมาท พึงเจริญสติในความสงบอันประเสริฐ อันมี
อานิสงส์เป็นเอนกประการ โดยนัยดังพรรณนามาฉะนี้ เทอญ

กถามุขอย่างพิสดารในอุปสมานุสสติ ยุติเท่านี้

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๙
พรหมวิหารนิเทศ

วิธีภาวนาพรหมวิหาร ๔

๑. เมตตาภาวนา

[๒๔๐] ในพรหมวิหาร ๔ อย่าง คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขานั้น ในระหว่างอนุสสติกัมมัฏฐาน ที่แสดงไว้แล้ว เมื่อโยคี[๑]บุคคลผู้แรกเริ่มทำกัมมัฏฐาน ประสงค์จะเจริญเมตตาพรหมวิหารข้อแรกให้บังเกิดมีขึ้นในจิตสันดานของตน เบื้องต้นต้องตัดปลิโพธ[๒] คือความกังวล ๑๐ ประการ ให้สิ้นห่วงเสียก่อน ครั้นแล้วจึงไปเรียนเอาวิธีเจริญเมตตากัมมัฏฐานในสำนักของอาจารย์ ให้เป็นที่เข้าใจพอที่จะนำไปปฏิบัติให้ถูกต้องได้[๓] ครั้นแล้วเมื่อจะเริ่มปฏิบัติพึงบริโภคอาหารให้อิ่มหนำสำราญพอแก่ความต้องการ และบรรเทาความง่วงอันเกิดแต่การบริโภคนั้นให้สร่างหายก่อน ลำดับนั้นพึงไปนั่งขัดสมาธิอย่างสบาย ณ อาสนะซึ่งได้ตระเตรียมไว้ล่วงหน้าตรงที่อันสงัดปราศจากเสียงรบกวนและไม่มีคนพลุกพล่านไปมา โดยเอกเทศแห่งใดแห่งหนึ่ง เมื่อนั่งเรียบร้อยแล้วประการแรกจงพิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธ และอานิสงส์ของขันติอย่างเด่นชัดเสียก่อน

---

๑ คำว่า “โยคี” หรือ “โยคาวจร” เป็นชื่อเรียกผู้ทำความเพียรทั่วไป โดยเฉพาะใช้เรียกผู้เจริญกัมมัฏฐานทั่วไป คนภายนอกพุทธศาสนาทำความเพียรทรมานตน เพื่อให้บรรลุมรรคผลตามลัทธิของเขา ก็เรียกว่า โยคี หรือโยคาวจรเหมือนกัน

๒ ปลิโพธ คือ ความกังวล ๑๐ นั้นได้แก่ ๑. ความกังวลในที่อยู่ ๒. ความกังวลในตระกูลอุปัฏฐาก ๓. ความกังวลในลาภสักการะ ๔. ความกังวลในหมู่ ๕. ความกังวลในการงาน ๖. ความกังวลในการเดินทาง ๗. ความกังวลในหมู่ญาติ ๘. ความกังวลในการเจ็บป่วย ๙. ความกังวลในการเรียน ๑๐. ความกังวลในการแสดงฤทธิ์ หรือทำของขลัง ความพิสดารอยู่ในกัมมัฏฐานคหณนิเทศ.

๓ กิจเบื้องต้นที่จำต้องทำก่อนเจริญกัมมัฏฐานนั้น มีพิสดารในกัมมัฏฐานคหณนิเทศ

ถาม - เพราะเหตุไร จึงต้องพิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธ และอานิสงส์ของขันติก่อน ?

ตอบ - เพราะการเจริญเมตตาพรหมวิหารนี้ ความประสงค์ก็เพื่อที่จะสลัดทิ้งเสียซึ่งความโกรธและให้บรรลุถึงซึ่งขันติคุณ เป็นจุดหมายสำคัญ ประกอบด้วยมีกฎความจริงอยู่ว่า ใคร ๆ ก็ตาม ย่อมไม่อาจสละทิ้งซึ่งโทษที่ตนไม่ได้เห็น และไม่อาจที่จะบรรลุถึงซึ่งอานิสงส์ที่ตนมิได้รู้มาก่อน

พิจารณาโทษความโกรธและอานิสงส์ขันติ

เพราะฉะนั้น ก่อนแต่จะลงมือเจริญเมตตากัมมัฏฐาน โยคีบุคคลจึงต้องพิจารณาให้เห็นโทษของความโกรธเสียก่อน ทั้งนี้โดยอาศัยนัยที่พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้เป็นหลัก อาทิเช่น

> **"อาวุโส คนที่โกรธขึ้นมาแล้ว ถูกความโกรธครอบงำแล้ว มีจิตอันความโกรธยึดครองไว้แล้ว ย่อมอาจล้างผลาญชีวิตของกันและกันได้ทีเดียว[๑]"**

และต้องพิจารณาให้รู้อานิสงส์ของขันติ ทั้งนี้โดยอาศัยนัยที่พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้เป็นหลัก อาทิเช่น

> **"ขันติ คือ ความยับยั้งใจไว้ได้ เป็นธรรมเครื่องเผาบาปให้เหือดแห้งชั้นเยี่ยม[๒] เรายกย่องบุคคลผู้มีขันติเป็นกำลัง มีขันติเป็นกองทัพว่าเป็นพราหมณ์[๓] คุณธรรมที่จะเป็นเครื่องป้องกันความฉิบหาย และนำไปซึ่งประโยชน์อันยิ่งใหญ่มาให้แก่ตนและคนอื่น ที่จะประเสริฐวิเศษยิ่งไปกว่าขันตินั้น ย่อมไม่มี[๔]"**

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ติก. (ไทย) ๒๐/๗๒/๒๙๒

๒ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐

๓ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๓๙๙/๑๕๙

๔ ดูเทียบ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๐/๓๖๕

ต้องรู้คนที่เป็นโทษแก่เมตตาภาวนาก่อน

เมื่อได้เห็นโทษของความโกรธและรู้อานิสงส์ของขันติแล้ว ดังนั้น คราวนี้ก็ถึงวาระที่โยคีบุคคลจะพึงเริ่มเจริญเมตตากัมมัฏฐาน เพื่อประโยชน์ที่จะข่มจิตให้พ้นจากความโกรธซึ่งมีโทษตามที่ได้พิจารณาเห็นมาแล้ว และเพื่อประโยชน์ที่จะประกอบตนไว้ในขันติคุณซึ่งมีอานิสงส์ตามที่ตนได้รู้ประจักษ์มาแล้วต่อไป แต่ก่อนที่จะเริ่มปฏิบัตินั้น จำต้องรู้คนที่เป็นโทษแก่เมตตาภาวนาอีกก่อนว่า บุคคลจำพวกนี้จะเจริญเมตตาไปถึง ในอันดับแรกไม่ได้ บุคคลจำพวกนี้จะเจริญเมตตาไปถึงไม่ได้เลยตลอดกาล ดังต่อไปนี้

ห้ามเจริญในคน ๔ จำพวกเป็นอันดับแรก

มีมาตรฐานอยู่ว่า เมตตาภาวนานี้ห้ามไม่ให้โยคีบุคคลเจริญไปในบุคคล ๔ จำพวกนี้เป็นอันดับแรก คือ คนที่เกลียดชัง ๑ เพื่อนที่รักมาก ๑ คนที่เป็นกลาง ๆ ๑ คนที่เป็นคู่เวรกัน ๑ ส่วนคนต่างเพศกัน ห้ามมิให้เจริญเมตตาไปโดยจำเพาะเจาะจง และคนที่ตายแล้ว ห้ามมิให้เจริญเมตตาไปถึงเลยตลอดกาล

ถาม - เพราะเหตุไร บุคคล ๔ จำพวก มีคนที่เกลียดชังกันเป็นต้น จึงห้ามมิให้เจริญเมตตาไปถึงเป็นอันดับแรก ?

ตอบ - เพราะเมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตาโดยเพ่งเอาคนที่เกลียดชังมาตั้งไว้ในฐานะเป็นคนที่รักนั้น ย่อมเป็นสิ่งที่ลำบากใจมาก เมื่อจะเพ่งเอาเพื่อนที่รักมากมาตั้งไว้ในฐานะเป็นคนกลาง ๆ ก็เป็นสิ่งที่ทำได้ยากเช่นเดียวกัน แม้เพียงแต่เขาได้ประสบทุกข์นิดหน่อยก็เป็นเหตุให้โยคีบุคคลถึงกับเสียใจ ร้องไห้ได้เสียแล้ว เมื่อจะเพ่งเอาคนที่เป็นกลาง ๆ มาตั้งไว้ในฐานะเป็นครูและเป็นที่รักเล่า ก็ย่อมจะเป็นการยากแก่ใจทำนองเดียวกัน และเมื่อระลึกถึงคนที่เป็นคู่เวรกัน ความโกรธแค้นก็จะเกิดขึ้นมาเมตตาภาวนาย่อมบังเกิดขึ้นไม่ได้

ด้วยประการฉะนี้ จึงห้ามมิให้เจริญเมตตาไปในคนที่เกลียดชังเป็นต้นเป็นอันดับแรก

ห้ามเจริญเจาะจงในคนต่างเพศ

ในกรณีที่คนต่างเพศกันนั้น เมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตาไปโดยเจาะจงคือเพ่งเอาคนต่างเพศนั้นมาเป็นอารมณ์โดยเฉพาะ ราคะคือความกำหนัดยินดีในเพศก็จะเกิดขึ้นมาแทน เมตตาภาวนาไม่อาจที่จะเกิดขึ้นได้ เคยมีตัวอย่างมาว่า บุตรอำมาตย์คนหนึ่งเรียนถามพระเถระที่ตนอุปัฏฐากว่า "พระผู้เป็นเจ้าขอรับ เมตตาภาวนานี้จะต้องเจริญให้บังเกิดแก่ใครจึงจะดี" พระเถระให้คำตอบว่า "ต้องเจริญให้บังเกิดในคนที่รักจึงจะดี คุณโยม" ก็ภริยาของเขาเองเป็นที่รักของบุตรอำมาตย์นั้น เขาจึงได้เจริญเมตตาภาวนาไปในภริยาของเขานั่นเอง ผลจึงปรากฏว่าเขาได้ทำการรบกับฝาเรือนตลอดคืนยังรุ่งทีเดียว

ด้วยประการฉะนี้ จึงห้ามมิให้เจริญเมตตาโดยเจาะจงในคนต่างเพศ

ห้ามเจริญในคนตายแล้วตลอดกาล

ในกรณีคนที่ตายแล้ว เมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตาไปถึงคนที่ตายแล้ว เขาย่อมไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิ หรือแม้เพียงขั้นอุปจารสมาธิได้เลย เคยมีตัวอย่างว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งได้เจริญเมตตาภาวนา โดยเพ่งเอาพระอาจารย์มาเป็นอารมณ์ แม้เธอจะได้เพียรเจริญสักเท่าไร เมตตาฌานก็มิได้บังเกิดขึ้นแก่เธอ ทั้ง ๆ ที่เคยทำได้อย่างชำนิชำนาญมาก่อนแล้ว เธอจึงได้ไปเรียนถามพระมหาเถระว่า "ใต้เท้าขอรับ กระผมเคยเจริญเมตตาฌานได้อย่างชำนิชำนาญมาแล้ว แต่บัดนี้กระผมไม่สามารถจะเข้าสู่เมตตาสมาบัตินั้นได้ จะเป็นด้วยเหตุอะไรหรือขอรับ" พระมหาเถระแนะนำว่า "อาวุโส เธอลองตรวจดูอารมณ์กัมมัฏฐานที่เธอเจริญเมตตาไปถึงนั้นว่า จะยังมีชีวิตอยู่หรือหาไม่แล้ว" เมื่อภิกษุนั้นตรวจดูอารมณ์กัมมัฏฐานก็ได้ทราบว่า พระอาจารย์ได้ถึงแก่มรณภาพไปเสียแล้ว จึงได้เปลี่ยนอารมณ์กัมมัฏฐานใหม่ เมื่อเธอเจริญเมตตาภาวนา โดยเพ่งเอาคนอื่นมาเป็นอารมณ์จึงได้สำเร็จเมตตาสมาบัติ สมดังประสงค์

ด้วยประการฉะนี้ จึงห้ามมิให้เจริญเมตตาไปในคนที่ตายแล้วตลอดกาล

เจริญเมตตาในตนเป็นอันดับแรก

[๒๔๑] โยคีบุคคลพึงเจริญเมตตาภาวนาไปในตนของตน เป็นอันดับแรกก่อนกว่าบุคคลทั้งปวง โดยภาวนาแต่ในใจซ้ำแล้วซ้ำอีก ทั้งนี้จนกว่าเมตตาจิตในตนจะปรากฏอย่างเด่นชัดด้วยคำภาวนาว่า

อหํ สุขิโต โหมิ, นิทฺทุกฺโข โหมิ.

ขอข้าพเจ้าจงมีความสุขเถิด, จงอย่าได้มีความทุกข์เลย

หรืออีกแบบหนึ่งว่า

อเวโร โหมิ, อพฺยาปชฺโฌ โหมิ, อนีโฆ โหมิ,
สุขี อตฺตานํ ปริหรามิ.

ขอข้าพเจ้าจงอย่ามีเวรกับใคร ๆ เลย, ขอข้าพเจ้าจงอย่าได้เบียดเบียนใคร ๆ เลย, ขอข้าพเจ้าอย่าได้มีความทุกข์เลย, ขอข้าพเจ้าจงมีความสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

มติขัดแย้ง

หากมีมติขัดแย้งว่า ถ้าถือหลักที่ว่า ต้องเจริญเมตตาในตนเป็นอันดับแรกเช่นนี้แล้ว คำพระบาลีในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังจะยกมากล่าวต่อไป จะมิเป็นการคลาดเคลื่อนไปหรือ เพราะในพระบาลีนั้น ๆ ท่านมิได้กล่าวถึงการเจริญเมตตาในตนเองเลย เช่น

ในคัมภีร์วิภังค์ปกรณ์แห่งพระอภิธรรมปิฎกว่า

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไมตรีจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่นั้น หมายความว่ากระไร ? หมายความว่า ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตานั้น แผ่ไมตรีจิตไปยังสัตว์ทั้งหลายทุกจำพวก เหมือนกับที่ได้เห็นคนอื่นคนหนึ่งซึ่งรักใคร่ชอบพอกันแล้ว ก็เกิดเมตตารักใคร่กันขึ้นฉะนั้น[๑]

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๓/๔๒๗

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แห่งพระสุตตันตปิฎกว่า

"**เมตตาเจโตวิมุติ**[๑]" ที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงบุคคลโดยอาการ ๕ อย่างนั้น มีบทภาวนาว่าอย่างไร ?

ภาวนาว่าอย่างนี้ คือ **อาการที่หนึ่ง** ภาวนาว่า "ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย, จงอย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย, จงอย่าได้มีความทุกข์เลย ขอจงมีความสุขประคองตนไปให้รอดเถิด" **อาการที่สอง** ภาวนาว่า "ขอปาณะทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย..." **อาการที่สาม** ภาวนาว่า "ขอภูตทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย..." **อาการที่สี่** ภาวนาว่า "ขอบุคคลทั้งปวงจงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย..." **อาการที่ห้า** ภาวนาว่า "ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวง จงอย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย จงอย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย จงอย่าได้มีความทุกข์เลย ขอจงมีความสุขประคองตนไปให้รอดเถิด[๒]

และในกรณียเมตตสูตรแห่งคัมภีร์ขุททกปาฐะว่า

กุลบุตรพึงแผ่ไมตรีจิตไปในสัตว์ทั้งปวงว่า ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงมีความสุข จงมีความเกษมสำราญ จงมีตนเป็นสุขเถิด[๓] ฉะนี้

คำแถลงแก้มติขัดแย้ง

วิสัชนาว่า - คำพระบาลีในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังที่ยกมานั้น มิได้คลาดเคลื่อนเลยแม้แต่น้อย เพราะเหตุไร ? เพราะว่าที่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งท่านแสดงแต่การแผ่เมตตาไปในบุคคลอื่น ๆ ทั้งนั้น มิได้แสดงการแผ่ในตนเองเลยนั้น ท่านมุ่งแสดงถึงวิธีเจริญเมตตาภาวนาที่จะให้สำเร็จผลถึงขั้นอัปปนาสมาธิแต่ประการเดียว ส่วนที่ว่าต้องเจริญเมตตาในตนเป็นอันดับแรก ในที่นี้นั้นหมายเอาวิธีเจริญเมตตาภาวนาครั้งแรก ซึ่งจำต้องยกเอาตนขึ้นมาเป็นสักขีพยานก่อนว่า **สัตว์ทั้งหลายทุกชนิดย่อมปรารถนาความสุขให้แก่ตนของเขาเหมือนกับเรานี้เทียว ฉะนั้น เราจึงต้องช่วยบรรเทาทุกข์ช่วยบำรุงสุขให้แก่สัตว์อื่นเหมือนทำให้แก่ตนเองทุกประการ**

---

๑ คำว่า "เมตตาเจโตวิมุติ" ได้แก่สมาธิจิตที่ประกอบด้วยเมตตา

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๑ ๓ ดูเทียบ ขุ. ขุ. (ไทย) ๒๕/๓/๒๑

จริงอย่างนั้นเทียว ถ้าแม้นว่าโยคีบุคคลจะเจริญเมตตาในตนโดยภาวนาวิธีเป็นต้นว่า "**อหํ สุขิโต โหมิ** ขอข้าพเจ้าจงมีความสุขเถิด" อยู่อย่างนั้นตั้งร้อยปีพันปีก็ตาม อัปปนาสมาธิหรือฌานสมาบัติจะไม่บังเกิดขึ้นแก่เขาเลย แต่อย่างไรก็ดีความเห็นแก่ประโยชน์สุขของสัตว์อื่นย่อมจะเกิดขึ้นแก่เขาโดยแท้ เพราะเหตุที่ยกเอาตนขึ้นมาเป็นสักขีพยานว่า "แม้สัตว์อื่น ๆ ทั้งหลายเขาก็รักสุขเกลียดทุกข์และอาลัยในชีวิต ไม่อยากจะตาย เหมือนกับเรานี่แหละ"

แม้สมเด็จพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสเตือนไว้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ
เอวํ ปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ
ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโม.[๑]

บัณฑิตได้คิดค้นคว้าดูไปจนทั่วทุกทิศแล้ว ก็มิได้เห็นคนอื่นใด ณ ทิศไหน ๆ ที่จะเป็นที่รักยิ่งกว่าตนของตน, ตนของแต่ละบุคคลทุกจำพวกย่อมเป็นที่รักมากอย่างนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนคนอื่นเขา แม้ที่สุดจนถึงมดและปลวก

เจริญเมตตาในคนที่รัก

[๒๔๒] เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญเมตตาในตน เพื่อให้สำเร็จเป็นสักขีพยานเป็นอันดับแรกด้วยภาวนาวิธี ดังแสดงมาฉะนี้แล้ว ต่อไปพึงเจริญเมตตาไปในคนที่รักหรือคนที่เคารพเป็นอันดับที่สอง

ก็แหละ ก่อนจะเจริญเมตตาในคนที่รักหรือที่เคารพนั้น เพื่อที่จะพยุงเมตตาภาวนาให้เกิดขึ้นโดยง่าย โยคีบุคคลจงระลึกถึงคุณธรรมอันเป็นเหตุชวนให้เกิดความพอใจ เช่นการให้ปันลาภ การเจรจาไพเราะ หรือระลึกถึงคุณธรรมอันชวนให้เกิด

---

๑ ดูเทียบ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๙/๑๓๗

ความเคารพและความสรรเสริญ เช่น ความมีมรรยาทงาม การมีความรู้อยู่อย่างกว้างขวางของพระอาจารย์ หรือท่านผู้เสมอด้วยพระอาจารย์ และของพระอุปัชฌาย์ หรือท่านผู้เสมอด้วยพระอุปัชฌาย์ ซึ่งเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ หรือเป็นที่น่าเคารพน่าสรรเสริญของตน เป็นเบื้องต้นเสียก่อน ครั้นแล้วจึงเจริญเมตตาไปในท่านผู้เป็นที่รักเป็นที่เคารพนั้นต่อไป ด้วยบทภาวนาว่า

เอส สปฺปุริโส สุขิโต โหตุ, นิทฺทุกฺโข โหตุ.

ขอท่านผู้เป็นสัตบุรุษนั้นจงมีความสุขเถิด, จงอย่ามีความทุกข์เลย

หรืออีกแบบหนึ่งว่า

เอส สปฺปุริโส อเวโร โหตุ, อพฺยาปชฺโฌ โหตุ, อนีโฆ โหตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรตุ.

ขอท่านผู้เป็นสัตบุรุษนั้น จงอย่ามีเวรกับใคร ๆ เลย, จงอย่าได้เบียดเบียนใคร ๆ เลย, จงอย่าได้มีความทุกข์เลย, ขอจงมีความสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

ทั้งนี้โดยการเพียรภาวนาซ้ำแล้วซ้ำเล่าร้อยครั้งพันครั้งหรือจนกว่าอัปปนาสมาธิหรือเมตตาฌานจะบังเกิดขึ้น

เจริญเมตตาในเพื่อนรักมากเป็นต้น

แม้ว่าอัปปนาสมาธิจะได้สำเร็จขึ้น เพราะเหตุที่ได้เจริญเมตตาภาวนาไปในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นที่เคารพเช่นนั้นแล้วก็ดี แต่โยคีบุคคลก็อย่าได้พอใจด้วยเหตุที่ได้สำเร็จผลเพียงเท่านั้น จงปรารถนาที่จะทำเมตตาให้เป็นสีมาสัมเภทต่อไปอีก (การทำลายขอบเขตเมตตาไม่ให้มีจำกัดอยู่เฉพาะแต่ในบุคคลประเภทใดประเภทหนึ่ง) กล่าวคือ ถัดจากคนที่รักที่เคารพนั้น โยคีบุคคลพึงเจริญเมตตาไปในเพื่อนที่รักมากเป็นลำดับที่สาม ถัดนั้นพึงเจริญไปในคนที่เป็นกลาง ๆ เป็นลำดับที่สี่ ถัดนั้นพึงเจริญไปในคนที่เป็นคู่เวรกันเป็นลำดับที่ห้า โดยเพียรภาวนาไปจนกว่าเมตตาจะบังเกิดเป็น

คุณภาพอย่างสม่ำเสมอกันในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตน ๑ คนที่รัก ๑ คนที่เป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวรกัน ๑ (สงเคราะห์คนที่รักกับเพื่อนที่รักมากเป็นประเภทเดียวกัน เพราะตั้งอยู่ในฐานะเป็นที่รักเหมือนกัน)

ในทางปฏิบัติ เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญเมตตาไปในคนเป็นที่รักจนสำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานแล้ว ทำฌานจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงาน โดยทำให้ชำนาญด้วยวสี[1] ๕ แล้ว ถัดนั้นจึงข่มจิตที่มีภาวะรักมากในเพื่อนที่รักมากนั้นให้ลดลงมา ตั้งอยู่ในภาวะที่เป็นความรักอย่างธรรมดา แล้วเพียรภาวนาต่อไป ด้วยบทภาวนา มีอาทิว่า

เอส อติปิยสหายโก สุขิโต โหตุ, นิทฺทุกฺโข โหตุ.

ขอเพื่อนที่รักมากนั้น จงมีความสุขเถิด, จงอย่ามีความทุกข์เลย

ทั้งนี้ โดยซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนกว่าเมตตาภาวนาจะสำเร็จถึงขั้นอัปปนาสมาธิเช่นเดียวกัน ครั้นแล้วทำฌานจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานโดยทำให้ชำนาญด้วยวสี ๕ ถัดนั้นจึงพยุงจิตที่มีภาวะเฉย ๆ ในคนเป็นกลาง ๆ ขึ้นสู่ภาวะความรักอย่างธรรมดา แล้วเพียรภาวนาต่อไปด้วยบทภาวนามีอาทิว่า

เอส มชฺฌตฺโต สุขิโต โหตุ, นิทฺทุกฺโข โหตุ.

ขอคนผู้เป็นกลาง ๆ นั้น จงมีความสุขเถิด, จงอย่ามีความทุกข์เลย

ทั้งนี้ จนกว่าภาวนาจะสำเร็จถึงขั้นอัปปนาสมาธิเช่นเดียวกัน ครั้นแล้วทำฌานจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงาน โดยทำให้ชำนาญด้วยวสี ๕ ถัดนั้นจงข่มจิตที่คิดจองเวรให้คนคู่เวรกันนั้นให้เลือนหายกลายเป็นภาวะกลาง ๆ แล้วยกขึ้นสู่ภาวะเป็นความรักธรรมดา แล้วภาวนาต่อไปด้วยบทภาวนามีอาทิว่า

---

๑ วสี ๕ หมายถึงความสามารถในหน้าที่ ๕ ประการของฌานลาภีบุคคล คือ ๑. อาวัชนวสี สามารถพิจารณาองค์ฌานด้วยอาวัชนจิต ๒. สมาปัชนาวสี สามารถในการเข้าฌาน ๓. อธิฏฐานวสี สามารถในการกำหนดเวลาเข้าฌาน ๔. วุฏฐานวสี สามารถในการกำหนดเวลาออกฌาน ๕. ปัจจเวกขณวสี สามารถพิจารณาฌานด้วยชวนจิต

เอส เวรีปุคฺคโล สุขิโต โหตุ, นิทฺทุกฺโข โหตุ.

ขอคนคู่เวรนั้น จงมีความสุขเถิด, อย่าได้มีความทุกข์เลย

ทั้งนี้ โดยเพียรภาวนาไปจนกว่าภาวนาจะสำเร็จถึงขั้นอัปปนาสมาธิ เช่นเดียวกันนั่นเทียว

โยคีผู้ไม่มีคนคู่เวร

ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่มีคนเป็นคู่เวร ด้วยอำนาจวาสนาบารมีในชาติก่อนตามมาสนอง หรือด้วยมิได้ประพฤติความเสียหายให้เป็นที่ระคายเคืองแก่ใคร ๆ ในชาติปัจจุบัน หรือด้วยเหตุที่เป็นมหาบุรุษผู้มีอัธยาศัยอันกว้างใหญ่ เพราะเป็นผู้สมบูรณ์เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมคือขันติ เมตตา และกรุณาที่ได้สั่งสมมาแต่ชาติก่อน ๆ แม้ในเมื่อมีคนอื่นทำความเสียหายให้ก็มิได้โกรธเคือง ด้วยเป็นผู้อดกลั้นได้ทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่สำคัญเห็นความผิดของคนอื่นยิ่งไปกว่าเส้นหญ้า อันโยคีบุคคลผู้มีคุณลักษณะเห็นปานฉะนี้ ไม่จำต้องที่จะขวนขวายในประการที่ว่า "ถัดจากคนที่เป็นกลาง ๆ ไป ให้เจริญเมตตาในคนคู่เวรกัน" ข้อนั้น ท่านแสดงไว้เฉพาะแก่โยคีบุคคลผู้มีคนที่เป็นคู่เวรกันเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๑ ด้วยกลับเข้าฌานใหม่

[๒๔๓] ก็แหละ ถ้าโยคีบุคคลส่งจิตไปในคนผู้เป็นคู่เวรกันนั้น ความโกรธแค้นย่อมผุดเกิดขึ้นมาเสีย เพราะหวนนึกถึงความผิดที่เขาได้ก่อกรรมทำเวรให้ไว้แต่ก่อน เมื่อเป็นเช่นนี้โยคีบุคคลจงหวนกลับไปเข้าเมตตาฌาน[๑] ที่ตนได้ทำให้เกิดแล้วในบุคคลจำพวกก่อน ๆ มีคนเป็นที่รักเป็นต้น จำพวกใดจำพวกหนึ่ง หลาย ๆ หน ออกจากฌานแล้วจึงพยายามเจริญเมตตาไปในคนคู่เวรกันนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ บรรเทาความโกรธแค้นให้หายไป

---

๑ คำว่า "เมตตาฌาน" ในที่นี้ หมายถึงขั้นอัปปนาฌาน แต่เกจิอาจารย์ให้ทรรศนะไว้ว่า หมายเอาเพียงขั้นอุปจารฌาน คำของเกจิอาจารย์นั้น มีฐานะควรฟังได้อยู่ ด้วยสมกับอรรถาธิบายตอนว่าด้วยสีมาสัมเภทข้างหน้า ในที่นั้นให้อรรถาธิบายไว้ว่า สีมาสัมเภทมีฐานะเท่ากับอุปจารสมาธิหรือปฏิภาคนิมิต โยคีบุคคลก่อนจะลุถึงขั้นอัปปนาฌานต้องผ่านสีมาสัมเภทก่อน แต่ในที่นี้ มิได้แสดงว่าต้องผ่านสีมาสัมเภทมาก่อน เจริญเมตตาในบุคคลนั้น ๆ แล้วก็สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานเลย ดังนั้นเกจิอาจารย์จึงได้ติงไว้ดังกล่าว

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๒ ด้วยพิจารณาถึงพระพุทธโอวาท

ถ้าโยคีบุคคลได้พยายามปฏิบัติอยู่โดยทำนองนั้นเป็นอย่างดีแล้ว ความโกรธแค้นก็มิได้ดับหายไป แต่นั้นจงพยายามให้หนักขึ้น เพื่อบรรเทาความโกรธแค้นให้จงได้ โดยวิธีพิจารณาถึงพระพุทธโอวาทที่ตรัสสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้โดยเฉพาะ เช่น พระพุทธโอวาทในกกจูปมสูตรเป็นต้น ก็แหละ การพยายามเพื่อบรรเทาความโกรธแค้นนั้น โยคีบุคคลพึงเชิญเอาพระพุทธโอวาทมาพร่ำสอนตนเอง ด้วยประการดังจะยกมาแสดงเป็นตัวอย่างต่อไปนี้ คือ:-

เฮ้ย เจ้าบุรุษขี้โกรธ ! พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนไว้แล้วมิใช่หรือว่า

๑. ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกโจรผู้มีใจบาปหยาบช้าจะพึงเอาเลื่อยมีด้ามสองข้างมาเลื่อยอวัยวะทั้งหลาย แม้ขณะเมื่อพวกโจรทำการเลื่อยอวัยวะอยู่นั้น ผู้ใดเกิดมีใจประทุษร้ายต่อพวกโจรนั้น เขาชื่อว่าไม่ปฏิบัติตามคำสอนของเรา เพราะเหตุที่มีใจประทุษร้ายนั้น[๑] ดังนี้ประการหนึ่ง

๒. ผู้ใดโกรธตอบต่อคนที่โกรธก่อน ผู้นั้นชื่อว่าเป็นคนเลวเสียยิ่งกว่าคนที่โกรธก่อน เพราะเหตุที่โกรธตอบนั้น, ผู้ใดไม่โกรธตอบคนที่โกรธก่อน ผู้นั้นชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้อย่างแสนยาก ผู้ใดรู้ว่าคนอื่นโกรธแล้ว เป็นผู้มีสติยั้งความโกรธไว้เสียได้ คือไม่โกรธตอบ ผู้นั้นได้ชื่อว่าประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตน และคนอื่นด้วยกันทั้งสองฝ่าย[๒] ดังนี้ประการหนึ่ง

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔

๒ ดูเทียบ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๙/๒๖๗

๓. ภิกษุทั้งหลาย อกุศลกรรม ๗ ประการที่ศัตรูต้องการให้
มีแก่กัน ที่ศัตรูพึงทำให้แก่กัน จะมาถึงสตรีหรือบุรุษ
ผู้ขี้โกรธเอง คือ:-

ประการที่ ๑ ศัตรูในโลกนี้ย่อมคิดร้ายหมายโทษให้แก่ศัตรูของตนว่า ทำอย่างไรหนอ ไอ้เจ้าคนนี้จึงจะเป็นคนมีผิวพรรณชั่ว เพราะศัตรูย่อมไม่พอใจที่จะให้ศัตรูมีผิวพรรณงาม ภิกษุทั้งหลาย บุรุษขี้โกรธอันความโกรธครอบงำแล้ว ถือแต่ความโกรธเป็นเบื้องหน้านี้ ถึงเขาจะอาบน้ำชำระกายให้สะอาดดีแล้ว ได้ทาผิวให้ผุดผ่องดีแล้ว ตัดผมและโกนเคราให้เรียบร้อยดีแล้ว นุ่งห่มผ้าที่ขาวสะอาดดีแล้วก็ตามที แต่เขาผู้ซึ่งถูกความโกรธครอบงำแล้วนั้นย่อมชื่อว่า ยังเป็นผู้มีผิวพรรณชั่วอยู่นั่นเอง

ประการที่ ๒ ศัตรูย่อมคิดร้ายหมายโทษให้แก่ศัตรูของตนว่า ทำอย่างไรหนอ ไอ้เจ้าคนนี้จึงจะพึงอยู่เป็นทุกข์ ...

ประการที่ ๓ ทำอย่างไรหนอ ไอ้เจ้าคนนี้จึงจะไม่มีทรัพย์มาก ...

ประการที่ ๔ ทำอย่างไรหนอ ไอ้เจ้าคนนี้จึงจะไม่มีโภคสมบัติมาก ...

ประการที่ ๕ ทำอย่างไรหนอ ไอ้เจ้าคนนี้จึงจะไม่มียศศักดิ์ ...

ประการที่ ๖ ทำอย่างไรหนอ ไอ้เจ้าคนนี้จึงจะไม่มีพวกพ้องมิตรสหาย ...

ประการที่ ๗ ทำอย่างไรหนอ ไอ้เจ้าคนนี้นับแต่ที่มันแตกกายทำลายชีพไปแล้วจึงจะไม่ไปบังเกิดบนสุคติโลกสวรรค์ เพราะศัตรูย่อมไม่พอใจ จะให้ศัตรูได้ประสบสุคติโลกสวรรค์ ภิกษุทั้งหลาย บุรุษขี้โกรธอันความโกรธครอบงำแล้ว ถือแต่ความโกรธเป็นเบื้องหน้านั้น ย่อมประพฤติทุจริตทางกายก็ได้ ย่อมประพฤติทุจริตทางวาจาก็ได้ ย่อมประพฤติทุจริตทางใจก็ได้ ด้วยเหตุที่เขาประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจนั้น นับแต่เวลาที่แตกกายทำลายชีพไปแล้ว เขาผู้ซึ่งถูกความโกรธครอบงำแล้วนั้น ย่อมจะไปสู่อบายทุคติวินิบาตและนรก[๑] ดังนี้ประการหนึ่ง

---

๑ ดูเทียบ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๗

๔. ภิกษุทั้งหลาย ฟืนสำหรับเผาศพที่ไฟไหม้ปลายทั้งสองข้างซ้ำตรงกลางเปื้อนคูถสุนัข ย่อมไม่สำเร็จเป็นฟืนในบ้านด้วย ย่อมไม่สำเร็จเป็นฟืนในป่าด้วย ฉันใด เรากล่าวว่า คนขี้โกรธนี้ก็มีลักษณะอาการเหมือนอย่างนั้น[๑] ดังนี้ประการหนึ่ง

ก็บัดนี้ เจ้ามัวแต่โกรธเขาอย่างนี้ จักไม่ได้ชื่อว่าปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคด้วย จักได้ชื่อว่าเป็นคนเลวเสียยิ่งกว่าคนที่โกรธก่อนด้วย จักไม่ได้ชื่อว่าชนะสงครามอันชนะได้แสนยากด้วย จักได้ชื่อว่าทำอกุศลกรรมอันศัตรูจะพึงทำต่อกันให้แก่ตนเสียเองด้วย จักได้ชื่อว่าเป็นผู้มีลักษณะอาการเหมือนฟืนเผาศพด้วย

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๓
ด้วยมองคนในแง่ดี

[๒๔๔] เมื่อโยคีบุคคลพยายามเชิญพระพุทธโอวาทมาสอนตนอยู่ด้วยประการอย่างนี้ ถ้าความโกรธแค้นสงบลงเสียได้ ก็นับว่าเป็นการใช้ได้ แต่ถ้ายังไม่สงบ ทีนั้นจงเพียรทำอุบายอย่างอื่นต่อไป กล่าวคือถ้าคุณธรรมส่วนใด ๆ ก็ตามที่คนคู่เวรนั้นมีอยู่ เช่นความเรียบร้อย ความสะอาดของเขาบางประการ เมื่อนำมาพิจารณาดูให้ดีแล้วสามารถที่จะทำให้เกิดความเลื่อมใสพอใจขึ้นได้ ก็จงระลึกเอาคุณธรรมส่วนนั้น ๆ มาบรรเทาความอาฆาตเคียดแค้นให้หาย โดยประการดังต่อไปนี้

มีความจริงอยู่ว่า คนบางคนมีมรรยาททางกายเรียบร้อยแต่อย่างเดียว และความเรียบร้อยทางกายนั้น คนทั่วไปจะรู้ได้ในเมื่อเขาบำเพ็ญวัตรปฏิบัติไปนาน ๆ แต่มรรยาททางวาจาและทางใจของเขาไม่เรียบร้อย สำหรับคนเช่นนี้ โยคีบุคคลอย่าได้ระลึกมรรยาททางวาจาและทางใจของเขา จงระลึกถึงแต่มรรยาททางกายของเขาอย่างเดียวเท่านั้น

คนบางคนมีมรรยาทเรียบร้อยแต่วาจาอย่างเดียว และความเรียบร้อยทางวาจานั้นคนทั่วไปย่อมจะรู้ได้ เพราะว่าคนที่มีมรรยาททางวาจาเรียบร้อยนั้น โดยปกติแล้วเป็นผู้ฉลาดในการปฏิบัติสันถาร เป็นคนนิ่มนวลพูดเพราะรื่นเริง ใบหน้ายิ้มแย้มแจ่มใส ทักทายก่อน ถึงคราวสวดสรภัญญะก็สวดด้วยเสียงอันไพเราะ ถึง

---

๑ ดูเทียบ องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๔

คราวแสดงธรรม ก็แสดงได้อย่างชัดถ้อยชัดคำ ด้วยบทและพยัญชนะอันกลมกล่อม แต่ด้วยมรรยาททางกายและทางใจของเขาไม่เรียบร้อย สำหรับคนเช่นนี้ โยคีบุคคลอย่าได้ระลึกถึงมรรยาททางกายและทางใจของเขา จงระลึกถึงมรรยาททางวาจาของเขาอย่างเดียวเท่านั้น

คนบางคนมีมรรยาทเรียบร้อยแต่ทางใจอย่างเดียว และความเรียบร้อยทางใจนั้นจะปรากฏชัดแก่คนทั่วไปก็ในขณะที่เขาไหว้พระเจดีย์เป็นต้น กล่าวคือ ผู้ใดมีจิตใจไม่สงบเรียบร้อยนั้น เมื่อจะไหว้พระเจดีย์หรือต้นพระศรีมหาโพธิ์ หรือจะกราบไหว้พระเถระทั้งหลาย เขาย่อมกราบไหว้ด้วยกิริยาอาการอันไม่เคารพ เมื่อนั่งอยู่ในโรงธรรมก็นั่งอยู่อย่างงุ่นง่านหรือพูดพล่ามไป ส่วนคนผู้มีจิตใจสงบเรียบร้อย ย่อมกราบไหว้อย่างสนิทสนมด้วยความเชื่อมั่น ถึงคราวฟังธรรมก็เงี่ยโสตฟังด้วยดี ถือเอาเนื้อความได้แสดงอาการเลื่อมใสออกทางกายหรือทางวาจาให้ปรากฏ คนบางคนย่อมมีแต่ความสงบเรียบร้อยทางใจฉะนี้ แต่ไม่มีความเรียบร้อยทางกายและทางวาจา สำหรับคนเช่นนี้ โยคีบุคคลอย่าได้ระลึกถึงมรรยาททางกายและวาจาของเขา จงระลึกถึงแต่มรรยาททางใจของเขาอย่างเดียวเท่านั้น

คนบางคนไม่มีความเรียบร้อยแม้แต่สักประการเดียวในบรรดามรรยาททั้ง ๓ ประการนั้น แม้คนเช่นนั้นก็ยังไม่เป็นสิ่งที่เหลือวิสัยเสียทีเดียว โยคีบุคคลจงยกเอาความกรุณาขึ้นมาตั้งไว้ในใจ แล้วปลงให้ตกลงไปว่า “คนเช่นนี้ถึงแม้เขาจะเที่ยวขวางหูขวางตาคนอยู่ในมนุษยโลกนี้ ก็แต่ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น ต่อไปไม่ช้าไม่นานสักเท่าไร เขาก็จักต้องท่องเที่ยวไป บังเกิดในมหานรก ๘ ขุม และในอุสสทะนรก ๑๖ ขุมโดยแน่แท้” เพราะอาศัยแม้เพียงความกรุณาเช่นนี้ ความอาฆาตเคียดแค้นก็อาจสงบลงได้

คนบางคนย่อมมีมรรยาทเรียบร้อยครบทั้ง ๓ ประการ สำหรับคนเช่นนี้โยคีบุคคลมีความชอบใจมรรยาทของเขาประการใด ๆ ก็จงเลือกระลึกเอามรรยาทประการนั้น ๆ ตามอัธยาศัยเถิด เพราะการเจริญเมตตาในคนเช่นนี้ ย่อมจะปฏิบัติได้โดยไม่ลำบากเลย

ก็แหละ เพื่อที่จะแสดงความเรื่องนี้ให้ชัดเจนเด่นชัดขึ้นอีก โยคีบุคคลจงตรวจดู อาฆาตปฏิวินยสูตร ในปัญจกนิบาต อังคุตตรนิกาย ซึ่งมีใจความเป็นต้นว่า

“อาวุโส อุบายสำหรับบรรเทาความอาฆาต ๕ ประการ เหล่านี้ ที่ภิกษุพึงใช้บรรเทาความอาฆาตที่เกิดขึ้นแล้วให้ดับไปโดยประการทั้งปวง[๑] ...”

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๔ ด้วยการพร่ำสอนตนเอง

[๒๔๕] แม้ว่าโยคีบุคคลจะได้พยายามบรรเทาความอาฆาตเคียดแค้นด้วยอุบายวิธีดังกล่าวเป็นอย่างดีแล้ว แต่ความอาฆาตเคียดแค้นก็ยังเกิดขึ้นอยู่ร่ำไป แต่นั้นโยคีบุคคลจงเปลี่ยนวิธีใหม่ กล่าวคือ จงพยายามพร่ำสอนตนด้วยอุบายวิธีดังต่อไปนี้

๑. ก็เมื่อคนผู้เป็นคู่เวรทำทุกข์ให้แก่เจ้าได้ก็แต่ตรงที่ร่างกายของเจ้า เหตุไฉนเจ้าจึงปรารถนาที่จะหอบเอาความทุกข์นั้นเข้ามาใส่ไว้ในจิตใจของตน อันมิใช่วิสัยที่คนคู่เวรจะพึงทำให้ได้เล่า

๒. หมู่ญาติซึ่งเป็นผู้มีอุปการคุณเป็นอันมาก ทั้ง ๆ ที่มีหน้าชุ่มโชกอยู่ด้วยน้ำตาเจ้าก็ยังอุตส่าห์ละทิ้งเขามาได้ ก็เหตุไฉน จึงจะละไม่ได้ซึ่งความโกรธ อันเป็นตัวศัตรูผู้ทำความพินาศให้อย่างใหญ่หลวงเล่า

๓. เจ้าจงอุตส่าห์รักษาศีลเหล่าใดไว้ แต่เจ้าก็ได้พะนอเอาความโกรธ อันเป็นเครื่องตัดรากศีลเหล่านั้นไว้ด้วย ใครเล่าที่จะโง่เซ่อเหมือนเจ้า

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๑/๒๖๕

๔. เจ้าโกรธว่า คนคู่เวรได้ทำความผิดอันใหญ่หลวงให้แก่เจ้า แต่เหตุไฉนจึงปรารถนาที่จะทำความผิดเช่นนั้นด้วยตนเสียเองเล่า

๕. ก็เมื่อคนคู่เวรปรารถนานักหนาที่จะให้ความโกรธเกิดขึ้นแก่เจ้า จึงได้ทำสิ่งที่ไม่พอใจยั่วยุเจ้า เหตุไรเจ้าจึงจะทำความปรารถนาของเขาให้สำเร็จเสียเอง ด้วยการยอมให้ความโกรธนั้นเกิดขึ้นเล่า

๖. เมื่อเจ้าโกรธขึ้นมาแล้ว เจ้าจักได้ก่อทุกข์ให้แก่คนอื่นผู้ทำความผิดให้แก่เจ้านั้นหรือไม่ก็ตาม แต่เป็นอันว่าเจ้าได้เบียดเบียนตนเองด้วยทุกข์ คือความโกรธอยู่ ณ ขณะนี้นั้นเทียว

๗. ก็เมื่อพวกคนคู่เวรได้เดินไปสู่ทางผิดคือความโกรธ ซึ่งไม่นำประโยชน์อะไรมาให้แก่ตนเลย แม้เมื่อเจ้ายังโกรธเขาอยู่ก็ชื่อว่าได้คล้อยไปตามทางของเขาเสียละซี

๘. ศัตรูได้ทำสิ่งอันไม่เป็นที่พอใจให้แก่เจ้า ด้วยอาศัยความโกรธของเจ้าอันใด เจ้าจงรีบถอนความโกรธอันนั้นออกเสียเถิด เจ้าจะเดือดร้อนในสิ่งที่ไม่สมควรทำไมกัน

๙. ขันธ์ ๕ เหล่าใดได้ทำสิ่งที่ไม่พอใจให้แก่เจ้า ขันธ์ ๕ เหล่านั้นก็ได้ดับไปแล้ว เพราะสภาวธรรมทั้งหลายดับไปชั่วขณะนิดเดียว แล้วก็มีขันธ์ ๕ อื่นเกิดขึ้นมาแทน บัดนี้เจ้าจะมาหลงโกรธใคร ณ ที่นี้เล่า การโกรธต่อขันธ์ ๕ ที่เกิดขึ้นมาใหม่ซึ่งไม่มีความผิดนั้น เป็นการไม่สมควรอย่างยิ่ง

๑๐. ผู้ใดทำความผิดให้แก่ผู้ใด เมื่อไม่มีผู้ทำความผิดให้นั้นแล้ว ผู้ที่จะทำความผิดตอบนั้น จะพึงทำความผิดให้แก่ใคร ที่ไหนเล่า ตัวเจ้าเองแหละเป็นตัวการแห่งความผิดเอง ฉะนั้น เจ้าจะไปโกรธคนอื่นเขาทำไม ไฉนจึงไม่โกรธตัวเองเล่า

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๕ ด้วยพิจารณาถึงกรรม

[๒๔๖] ก็แหละ แม้โยคีบุคคลจะได้พยายามพร่ำสอนตนเองด้วยประการดังกล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ความโกรธแค้นก็ยังไม่สงบลง แต่นั้นโยคีบุคคลจงใช้วิธีพิจารณาถึง***ภาวะที่ตนและคนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน***ต่อไป ในการพิจารณาถึงกรรมนั้น จงพิจารณาถึงภาวะที่ตนเองเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนเป็นอันดับแรก ดังต่อไปนี้

“นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! เจ้าโกรธคนอื่นเขาแล้วจักได้ประโยชน์อะไร ? กรรมอันมีความโกรธเป็นเหตุของเจ้านี้ มันจักบันดาลให้เป็นไปเพื่อความฉิบหายแก่เจ้าเองมิใช่หรือ ? ด้วยว่า เจ้าเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง เจ้าได้ทำกรรมสิ่งใดไว้ เจ้าจักต้องได้รับผลของกรรมนั้น

อนึ่ง กรรมของเจ้านี้ มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ และสาวกภูมิได้ มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาสมบัติต่าง ๆ เช่น ความเป็นพระพรหม พระอินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิ และพระเจ้าประเทศราชได้เลย ตรงกันข้าม กรรมของเจ้านี้ มักจักขับไล่ไสส่งให้เจ้าออกจากพระศาสนา แล้วบันดาลให้ประสบผลอันประหลาดต่าง ๆ เช่น ทำให้บังเกิดเป็นคนขอทาน กินเดนของคนอื่น หรือประสบทุกข์อย่างใหญ่หลวง เช่น ทำให้บังเกิดในนรกเป็นต้น อย่างแน่นอน

อันตัวเจ้านี้นั้น เมื่อขืนทำกรรมอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าเผาตัวของตัวเองทั้งเป็น และทำตัวเองให้มีชื่อเสียงเน่าเหม็นเป็นคนแรกนั่นเทียว เหมือนบุรุษผู้จับถ่านเพลิงอันปราศจากเปลวก็ดี จับคูถก็ดี ด้วยมือทั้งสอง หวังจะประหารคนอื่นฉะนั้น”

เมื่อได้พิจารณาถึง**ภาวะที่ตัวเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน**อย่างนี้แล้ว จงพิจารณาถึงภาวะที่คนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน ในอันดับต่อไป ดังนี้

“แม้เขาผู้นั้นโกรธเจ้าแล้ว เขาจักได้ประโยชน์อะไร กรรมอันมีความโกรธเป็นเหตุของเขาผู้นั้น มันจักบันดาลให้เป็นไป เพื่อความฉิบหายแก่เขาเองมิใช่หรือ ? เพราะว่าเขาผู้นั้นเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง เขาจักได้ทำกรรมสิ่งใดไว้ เขาก็จักต้องได้รับผลของกรรมนั้น

อนึ่ง กรรมของเขาผู้นั้น มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ และสาวกภูมิได้ มันไม่สามารถที่จะบันดาลให้สำเร็จสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาสมบัติต่าง ๆ เช่นความเป็นพระพรหม พระอินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิและพระเจ้าประเทศราชได้เลย ตรงกันข้าม กรรมของเขาผู้นั้น มันจักขับไล่ไสส่งให้เขาออกจากพระศาสนา แล้วบันดาลให้ประสบผลอันประหลาดต่าง ๆ เช่น ทำให้บังเกิดเป็นคนขอทาน กินเดนของคนอื่น หรือทำให้ประสบทุกข์อย่างใหญ่หลวง เช่น ทำให้บังเกิดในนรกเป็นต้นอย่างแน่นอน

เขาผู้นั้น เมื่อขืนทำกรรมอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าโปรยธุลีคือความโกรธใส่ตนเอง เหมือนบุรุษผู้จะโปรยธุลีใส่คนอื่นแต่ไปยืนอยู่ทางใต้ลมฉะนั้น”

ข้อนี้สมด้วยพระพุทธนิพนธ์สุภาษิตในขุททกนิกายว่า:-

โย อปฺปทุฏฺฐสฺส นรสฺส ทุสฺสติ
สุทฺธสฺส โปสสฺส อนงฺคณสฺส
ตเมว พาลํ ปจฺเจติ ปาปํ
สุขุโม รโช ปฏิวาตํว ขิตฺโต.[๑]

“ผู้ใดประทุษร้ายต่อคนผู้ไม่มีความผิด ทั้งเป็นคนบริสุทธิ์หมดจด หมดกิเลส บาปจะส่งผลให้เขาผู้นั้นซึ่งเป็นคนพาลเสียเอง เหมือนธุลีอันละเอียดที่คนซัดไปทวนลมย่อมจะปลิวกลับมาถูกเขาเองฉะนั้น”

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๖
ด้วยพิจารณาถึงพระพุทธจริยาในปางก่อน

[๒๔๗] ก็แหละ ถ้าโยคีบุคคลได้พยายามพิจารณาถึงภาวะที่ตนและคนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนอย่างนี้แล้ว ความโกรธแค้นก็มิได้สงบอยู่นั่นแล แต่นั้นจงระลึกถึงพระคุณ คือ**พระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาในปางก่อน** เพื่อบรรเทาความโกรธแค้นต่อไป

ในพระพุทธจริยาวัตรแต่ปางก่อนนั้น มีส่วนที่โยคีบุคคลควรจะนำมาพิจารณาเตือนตนด้วยวิธีดังต่อไปนี้

นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! พระบรมศาสดาของเจ้าในปางก่อน แต่ยังมิได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ อยู่ถึง ๔ อสงไขย

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๕/๗๐

กับแสนมหากัปนั้น พระองค์ก็มิได้ทรงทำพระหฤทัยให้โกรธเคือง แม้ในศัตรูทั้งหลายผู้พยายามประหัตประหารพระองค์อยู่ในชาตินั้น ๆ มิใช่หรือ ?

พระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาในปางก่อน แต่ละเรื่องนั้น พึงทราบแต่โดยย่อดังนี้

๑. เรื่องพระเจ้าสีลวะ

ใน**สีลวชาดก** พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าแผ่นดินมีพระนามว่าพระเจ้าสีลวะ อำมาตย์ผู้ใจบาปหยาบช้าได้ลอบล่วงประเวณีกับพระอัครมเหสีของพระองค์ แล้วไปเชื้อเชิญเอาพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์มายึดเอาพระราชสมบัติ ในที่อันมีอาณาบริเวณถึงสามร้อยโยชน์ พระโพธิสัตว์สีลวราชา ก็มิได้ทรงอนุญาตให้หมู่มุขอำมาตย์ผู้จงรักภักดีลุกขึ้นจับอาวุธเข้าต่อต้าน ต่อมาพระองค์พร้อมด้วยหมู่มุขอำมาตย์พันหนึ่งได้ถูกเขาขุดหลุมฝังทั้งเป็นลึกแค่พระศอ ตรงที่ป่าช้าผีดิบ พระองค์ก็มิได้ทรงเสียพระราชหฤทัยแม้แต่น้อย อาศัยพวกสุนัขจิ้งจอก มันพากันมาคุ้ยกินซากศพ ได้ขุดคุ้ยดินออก พระองค์จึงได้ทรงใช้ความเพียรของลูกผู้ชาย ด้วยกำลังแห่งพระพาหาทรงตะกายออกมาจากหลุม จึงทรงรอดชีวิตได้ และด้วยอานุภาพเทวดาช่วยบันดาลพระองค์ได้เสด็จขึ้นไปยังพระราชนิเวศน์ของพระองค์ ทรงเห็นพระราชาผู้เป็นศัตรูบรรทมอยู่บนพระแท่นที่บรรทม พระองค์ก็มิได้ทรงพระพิโรธโกรธเคืองแต่ประการใด กลับทรงปรับความเข้าพระทัยดีต่อกันและกัน แล้วทรงตั้งพระราชาผู้เป็นศัตรูนั้นไว้ในฐานแห่งมิตร และได้ตรัสสุภาษิตว่า:-

อาสึเสเถว ปุริโส น นิพฺพินฺเทยฺย ปณฺฑิโต
ปสฺสามิ โวหมตฺตานํ ยถา อิจฺฉึ ตถา อหุํ.

“ชาติชายผู้บัณฑิต พึงทำความหวังโดยปราศจากโทษไปเถิด อย่าพึงเบื่อหน่ายท้อถอยเสียเลย เรามองเห็นทางอยู่ว่า เราปรารถนาที่จะสถาปนาตนไว้ในราชสมบัติโดย

ไม่เบียดเบียนใคร ๆ ด้วยประการใด เราก็จะปฏิบัติด้วยประการนั้น”[๑]

๒. เรื่องขันติวาทีดาบส

ใน**ขันติวาทีชาดก**[๒] พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นขันติวาทีดาบส เมื่อพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงครองแว่นแคว้นกาสีผู้โง่เขลา พระนามว่าพระเจ้ากลาพุ ได้ตรัสถามพระโพธิสัตว์ขันติวาทีดาบสว่า “สมณะ ! พระผู้เป็นเจ้านับถือวาทะอะไร ?” พระโพธิสัตว์ทูลตอบว่า “อาตมภาพนับถือขันติวาทะ คือนับถือความอดทน” ทีนั้นพระเจ้ากลาพุ ได้ทรงรับสั่งให้เฆี่ยนพระโพธิสัตว์ด้วยแส้มีหนามเหล็กเป็นการพิสูจน์ จนในที่สุดถูกตัดมือและเท้า แต่แล้วพระโพธิสัตว์ก็มิได้ทำความโกรธเคืองเลยแม้แต่น้อย

๓. เรื่องธรรมปาลกุมาร

การที่พระโพธิสัตว์เป็นผู้ใหญ่แล้วและดำรงอยู่ในเพศบรรพชิต สามารถอดกลั้นได้เหมือนเช่นพระเจ้าสีลวะและขันติวาทีดาบสนั้น ยังไม่เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์เท่าไหร่นัก ส่วนใน**จูฬธัมมปาลชาดก**[๓] พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นธรรมปาลกุมาร ทรงเป็นทารกยังนอนหงายอยู่เทียว ถูกพระเจ้ามหาปตาปะผู้เป็นพระบิดา มีพระราชบัญชาให้ตัดพระหัตถ์และพระบาททั้ง ๔ ดุจว่าให้ตัดหน่อไม้ในขณะที่พระมารดาทรงพิไรคร่ำครวญอยู่ว่า:-

“ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ แขนทั้งสองของพ่อธรรมปาละ ผู้เป็นรัชทายาทในแผ่นดิน ซึ่งไล้ทาแล้วด้วยรสแห่งจันทน์หอม กำลังจะขาดไปอยู่แล้ว “หม่อมฉันจะหาชีวิตมิได้อยู่แล้วละเพคะ”

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๕๑/๒๒

๑ ดูเทียบ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๔๙/๑๖๖

๒ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗๑/๔๙/๒๐๘

แม้กระนั้นแล้ว พระเจ้ามหาปตาปะก็ยังมิได้ถึงความสาสมพระราชหฤทัย ได้ทรงมีพระราชโองการไปอีกว่า "จงตัดศีรษะมันเสีย" ฝ่ายพระโพธิสัตว์ธรรมปาลกุมารก็มิได้ทรงแสดงออกแม้เพียงพระอาการเสียพระทัย ทรงอธิษฐานสมาทานอย่างแม่นมั่นแล้วทรงโอวาทพระองค์เองว่า:-

"ขณะนี้เป็นเวลาที่เจ้าจะต้องประคองรักษาจิตของเจ้าไว้ให้ดีแล้วนะ พ่อธรรมปาละผู้เจริญ ! บัดนี้เจ้าจงทำจิตให้เสมอในบุคคลทั้ง ๔ คือพระบิดาผู้ทรงบัญชาให้ตัดศีรษะ ๑ พวกราชบุรุษที่จะตัดศีรษะ ๑ พระมารดาที่กำลังทรงพิไรรำพัน ๑ ตนของเจ้าเอง ๑"

การที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมนุษย์แล้ว ทรงอดกลั้นได้ต่อการทารุณกรรมต่าง ๆ จากศัตรู เหมือนอย่างในเรื่องทั้งสามที่แสดงมาแล้วนั้น แม้ข้อนี้ก็ยังไม่เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์มากนัก ส่วนที่น่าอัศจรรย์มากยิ่งกว่านั้น คือพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัตว์เดียรัจฉานในกำเนิดต่าง ๆ และได้รับทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส ดังต่อไปนี้

๔. เรื่องพญาช้างฉัททันต์

เรื่องแรก ได้แก่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้าง ชื่อ**ฉัททันต์** แม้พระองค์จะถูกนายพรานยิงด้วยลูกศรอันกำซาบด้วยยาพิษ ณ ที่ตรงสะดือ ก็มิได้ขุ่นเคืองใจในนายพรานผู้ซึ่งทำความพินาศให้แก่ตนอยู่เช่นนั้น ข้อนี้สมด้วยความพระบาลีในคัมภีร์ชาดกว่า:-

"พญาช้างฉัททันต์ แม้จะถูกทิ่มแทงด้วยลูกศรเป็นอันมากแล้ว ก็มิได้มีจิตคิดประทุษร้ายในนายพราน กลับพูดกับเขาอย่างอ่อนหวานว่า "พ่อสหาย นี่ต้องการอะไรหรือ ? ท่านยิงเราเพราะเหตุแห่งสิ่งใดหรือ ? การที่ท่าน

มา ณ ที่นี้แล้วทำแก่เราอย่างนี้ มิใช่เป็นด้วยอำนาจของท่านเอง ดังนั้น การพยายามทำเช่นนี้ ท่านทำเพื่อพระราชาองค์ใด ? หรือเพื่อมหาอำมาตย์คนใดหรือ[๑] ?”

ก็แหละ ครั้นพระโพธิสัตว์พญาช้างฉัทนต์ถามอย่างนี้แล้ว นายพรานก็ได้ตอบออกมาตามความสัตย์จริงว่า “ท่านผู้เจริญ พระราชเทวีของพระเจ้ากาสีได้ทรงส่งข้าพเจ้ามาเพื่อต้องการงาของท่าน” ทันทีนั้นพระโพธิสัตว์เมื่อจะทำพระราชประสงค์ของพระราชเทวีนั้นให้สำเร็จบริบูรณ์ จึงได้ให้ตัดงาทั้งสองของตนอันมีความงามดุจทองคำธรรมชาติสุกปลั่งด้วยแสงอันเปล่งออกแห่งรัศมีอันประกอบด้วยสี ๖ ประการ แล้วก็มอบให้นายพรานนั้นไปถวาย

๕. เรื่องพญากระบี่

เรื่องที่สอง ครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น**พญากระบี่** พระโพธิสัตว์ พญากระบี่นั้น ได้ช่วยบุรุษคนหนึ่งให้ขึ้นจากเหวจนรอดชีวิตมาได้ ครั้นแล้วบุรุษนั้นเองได้คิดทรยศต่อพระองค์ว่า:-

“วานรนี้ย่อมเป็นอาหารของมนุษย์ได้ ฉันเดียวกับพวกเนื้อมฤคในป่าประเภทอื่น ๆ ถ้ากระไรเราหิวขึ้นมาแล้วจะพึง ฆ่าวานรนี้กินเป็นอาหาร ครั้นกินอิ่มแล้วจักเอาเนื้อที่เหลือไปเป็นเสบียงเดินทาง เราก็จักข้ามพ้นทางทุรกันดารไปได้ เนื้อนี้จักเป็นเสบียงของเรา”[๒]

ครั้นแล้วเขาก็ยกก้อนศิลาขึ้นทุ่มลงบนกระหม่อมของพระโพธิสัตว์ ฝ่ายพระโพธิสัตว์ได้จ้องมองดูบุรุษนั้นด้วยหน่วยตาทั้งสองอันนองด้วยน้ำตา ทั้งนี้ด้วยความกรุณาว่า เจ้าคนนี้เป็นอันธพาลประทุษร้ายมิตร แล้วพูดกับเขาด้วยความปรารถนาดีว่า

---

๑ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๑๒๔/๕๕๙

๒ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๒๐๕-๒๐๖/๕๗๐

“อย่านะท่าน ! ท่านเป็นแขกสำหรับข้าพเจ้า ท่านยังสามารถทำกรรมอันหยาบช้าทารุณทำนองนี้ได้ ท่านยังจะอยู่ไปอีกนาน ควรจะช่วยห้ามคนอื่น ๆ เขาเสียด้วย”[๑]

ครั้นพระโพธิสัตว์กล่าวดังนี้แล้ว ก็มิได้มีจิตคิดประทุษร้ายในบุรุษนั้น มิหนำซ้ำยังมิได้คิดห่วงถึงความลำบากของตน ได้ช่วยส่งบุรุษนั้นให้พ้นจากทางทุรกันดารจนลุถึงภูมิสถานอันเกษมปลอดภัยต่อไป

๖. เรื่องพญานาคชื่อภูริทัตตะ

เรื่องที่สาม ครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคราชชื่อ**ภูริทัตตะ** พระโพธิสัตว์พญานาคภูริทัตตะนั้น ได้อธิษฐานเอาอุโบสถศีลแล้วขึ้นไปนอนอยู่บนยอดจอมปลวก ครั้งนั้น พวกพราหมณ์หมองูได้เอาโอสถมีพิษเหมือนกับไฟประลัยกัลป์ราดใส่ทั่วทั้งตัว กระทืบด้วยเท้าทำให้อ่อนกำลังแล้วจับยัดใส่ข้องเล็ก ๆ นำไปเล่นกลให้คนดูจนทั่วชมพูทวีป พระโพธิสัตว์พญานาคภูริทัตตะก็มิได้แสดงอาการแม้เพียงนึกขัดเคืองในใจในพราหมณ์นั้นแต่ประการใด ข้อนี้สมด้วยความบาลีในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า:-

“เมื่อหมองูชื่ออาลัมพานะ จับเรายัดใส่ในข้องเล็ก ๆ ก็ดี ย่ำเหยียบเราอยู่ด้วยส้นเท้า เพื่อให้อ่อนกำลังลงก็ดี เรามิได้โกรธเคืองในหมองูอาลัมพานะนั้นเลย ทั้งนี้ เพราะเรากลัวศีลของเราจะขาดกระท่อนกระแท่นไป”[๒]

---

๑ ขุ. ชา. (ไทย) ๓๓/๒๐๙/๕๗๐

๒ ขุ. จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๖/๓๗๔

๗. เรื่องพญานาคชื่อจัมเปยยะ

เรื่องที่สี่ ครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคราช ชื่อ**จัมเปยยะ** แม้พระโพธิสัตว์พญานาคจัมเปยยะนั้นจะได้ถูกหมองูทรมานเบียดเบียนอยู่ด้วยประการต่าง ๆ ก็มิได้แสดงอาการแม้เพียงนึกขัดเคืองในใจ ข้อนี้ สมด้วยความบาลีในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า:-

> **"แม้ในชาติเป็นจัมเปยยะนาคราชนั้นเราก็ได้ประพฤติธรรมจำอุโบสถศีล หมองูได้จับเอาเราไปเล่นกลอยู่ที่ประตูพระราชวัง เขาประสงค์จะให้เราแสดงเป็นสีอะไรคือจะเป็นสีเขียวสีเหลืองสีขาวหรือสีแสดแก่ เราก็คล้อยให้เป็นไปตามใจประสงค์ของเขา เรามีความตั้งใจอยู่ว่า "ขอให้หมองูนี่จงได้ลาภมาก ๆ เถิด" และด้วยอานุภาพของเรา เราสามารถที่จะบันดาลที่ดอนให้กลายเป็นน้ำก็ได้ แม้บันดาลน้ำให้กลายเป็นที่ดอนก็ได้ ถ้าเราจะพึงโกรธเคืองเจ้าหมองูนั้น เราก็สามารถที่จะทำให้เขากลายเป็นเถ้าถ่านชั่วครู่เท่านั้น แต่ถ้าเราจักตกอยู่ใต้อำนาจอกุศลจิตนั้นเราก็จักเสื่อมจากศีล เมื่อเสื่อมจากศีลแล้ว ความปรารถนาขั้นสุดยอด คือ ความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าของเราก็จะไม่สำเร็จสมประสงค์"**[๑]

๘. เรื่องพญานาคชื่อสังขปาละ

เรื่องที่ห้า ครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคราชชื่อ**สังขปาละ** พระโพธิสัตว์สังขปาละนั้นถูกบุตรนายพราน ๑๖ คนช่วยกันเอาหอกอย่างแหลมคมแทงเข้าที่ลำตัวถึง ๘ แห่ง แล้วเอาเครือวัลย์ที่เป็นหนามร้อยเข้าไปตามรูแผลที่แทงนั้น ๆ เอาเชือกอย่างมั่นเหนียวร้อยเข้าทางรูจมูกแล้วช่วยกันลากไป ลำตัวถูกครูดสีไปกับพื้นดิน พระโพธิสัตว์สังขปาละนาคราชได้เสวยทุกข์อย่างใหญ่หลวง แม้พระโพธิสัตว์

---

๑ ขุ. จริยา. (ไทย) ๓๓/๒๑-๒๔/๗๔๘

จะสามารถบันดาลให้บุตรนายพรานเหล่านั้นแหลกละเอียดเป็นเถ้าธุลี ด้วยวิธีเพียงแต่โกรธแล้วจ้องมองดูเท่านั้น แต่พระโพธิสัตว์ก็มิได้ทำการโกรธเคืองลืมตาจ้องมองดูเขาเหล่านั้นเลย ข้อนี้สมด้วยความบาลีในคัมภีร์ชาดกว่า:-

> **"นายอฬาระ เราอยู่จำอุโบสถศีลเป็นนิจทุกวันพระ ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำ คราวครั้งนั้น ได้มีบุตรของนายพราน ๑๖ คน พากันถือเชือกและบ่วงอย่างมั่นเหนียวไปหาเรา แล้วเขาได้ช่วยกันร้อยจมูกเรา ฉุดดึงเชือกที่ร้อยจมูกผูกตรึงเราหมดทั้งตัวแล้วลากเราไป ทุกข์อย่างใหญ่หลวงถึงเพียงนั้น เราก็ยังอดกลั้นได้ ไม่ยอมทำให้อุโบสถศีลกำเริบเศร้าหมอง"**[๑]

แท้ที่จริงนั้น พระบรมศาสดามิใช่ได้ทรงทำสิ่งที่น่าอัศจรรย์ไว้เพียงที่ได้ยกมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้เท่านั้น พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระจริยาวัตรอันน่าอัศจรรย์แม้อย่างอื่น ๆ ไว้เป็นอเนกประการ ซึ่งมีปรากฏในชาดกต่าง ๆ เช่น**มาตุโปสกชาดก**[๒] เป็นอาทิ

ก็แหละ บัดนี้ เมื่อเจ้าได้อ้างอิงเอาพระผู้มีพระภาคผู้ทรงบรรลุพระสัพพัญญุต-ญาณแล้ว ผู้ทรงมีพระขันติคุณอย่างไม่มีใครเสมอเหมือน ทั้งในโลกมนุษย์และโลกเทวดาว่าเป็นศาสดาของเจ้าดังนี้แล้ว การที่เจ้าจะยอมจำนนให้จิตโกรธแค้นเกิดขึ้นครอบงำได้อยู่ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่ชอบไม่สมควรอย่างยิ่งเทียว

---

๑ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๑๘๐-๑๘๑/๖๒๔

๒ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๗/๒๒-๒๘/๒๕๘-๒๕๙

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๗ ด้วยพิจารณาความสัมพันธ์กันมาในสังสารวัฏ

[๒๔๘] ก็แหละโยคีบุคคลผู้ซึ่งได้เข้าถึงความเป็นทาสของกิเลสมานานหลายร้อยหลายพันชาติ แม้จะได้พยายามพิจารณาถึงพระคุณคือพระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาในปางก่อนโดยวิธีดังแสดงมาสักเท่าไรก็ตาม ความโกรธแค้นนั้นก็ยังไม่สงบอยู่นั่นแล คราวนี้โยคีบุคคลนั้นจงพิจารณาถึง**ความสัมพันธ์กันมาในสังสารวัฏอันยาวนานซึ่งสาวหาเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้** โดยอุบายวิธีดังต่อไปนี้

แหละเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า:-

> **"ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดมาในโลกนี้นั้น ที่จะไม่เคยเป็นมารดากัน ไม่เคยเป็นบิดากัน ไม่เคยเป็นพี่น้องชายกัน ไม่เคยเป็นพี่น้องหญิงกัน ไม่เคยเป็นบุตรกัน และไม่เคยเป็นธิดากัน เป็นสิ่งที่หาได้ไม่ง่ายเลย"**[๑]

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลพึงส่งจิตไปในคนคู่เวรกันอย่างนี้ว่า:-

ได้ยินว่า สตรีผู้นี้เคยเป็นมารดาของเรามาในชาติปางก่อน เขาเคยได้บริหารรักษาเราอยู่ในครรภ์ตลอดเวลา ๑๐ เดือน ได้ช่วยล้างเช็ดปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลาย และน้ำมูกเป็นต้นให้แก่เราโดยไม่รังเกียจ เห็นสิ่งปฏิกูลเหล่านั้นเหมือนฝุ่นจันทน์หอมช่วยประคองเราให้นอนอยู่ในระหว่างอก อุ้มเราไปด้วยสะเอว ได้ทะนุถนอมเลี้ยงเรามาเป็นอย่างดี ฉะนี้

บุรุษผู้นี้เคยเป็นบิดาของเรามา เมื่อประกอบการค้าขาย ต้องเดินไปในทางอันทุรกันดาร เช่นต้องไปด้วยอาศัยแพะเป็นพาหนะและต้องเหนี่ยวรั้งไปด้วยไม้ขอเป็นต้น แม้ชีวิตก็ยอมเสียสละเพื่อประโยชน์แก่ตัวเรา ครั้นในยามเกิดสงครามประชิดติดพัน กัน

---

๑ สํ. นิ. (ไทย) ๑๖/๑๓๗-๑๓๘/๒๒๗-๒๒๘

ทั้งสองฝ่ายก็ต้องเอาตนเข้าสู่สนามรบ บางครั้งต้องแล่นเรือผ่านมหาสมุทรอันเต็มไปด้วยภัยอันตราย และได้ทำกิจการอย่างอื่น ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่ทำได้ด้วยความลำบากยากเข็ญ พยายามสั่งสมทรัพย์ไว้ด้วยอุบายต่าง ๆ ด้วยมั่นหมายว่า จักเลี้ยงดูลูก ๆ ทั้งหลายให้เป็นสุข ฉะนี้

บุรุษผู้นี้เคยเป็นพี่น้องชายของเรามา สตรีผู้นี้เคยเป็นพี่น้องหญิงของเรามา บุรุษผู้นี้เคยเป็นบุตรของเรามา สตรีผู้นี้เคยเป็นธิดาของเรามา และแต่ละบุคคลนั้นเคยได้ทำอุปการะแก่เรามาหลายอย่างหลายประการเป็นอันมาก

เพราะเหตุฉะนั้น การที่เราจะทำใจให้โกรธแค้นในบุคคลนั้น ๆ ย่อมเป็นการไม่สมควรอย่างยิ่ง ฉะนี้

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๘
ด้วยพิจารณาอานิสงส์เมตตา

ถ้าพระโยคีได้พยายามพิจารณา โดยความสัมพันธ์กันมาในสังสารวัฏดังแสดงมาแล้ว ก็ยังไม่สามารถที่จะทำความโกรธแค้นให้ดับลงได้อยู่นั่นแล แต่นั้นโยคีบุคคลจงพิจารณาถึง**อานิสงส์ของเมตตา** ด้วยอุบายวิธีดังต่อไปนี้

“นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนไว้แล้วมิใช่หรือว่า ภิกษุทั้งหลาย คนผู้เจริญเมตตาภาวนาพึงหวังได้แน่นอน ซึ่งอานิสงส์ ๑๑ ประการของเมตตาเจโตวิมุติ ที่ตนส้องเสพหนักแล้ว ทำให้เจริญขึ้นแล้ว ทำให้มาก ๆ แล้ว ทำให้เป็นเหมือนยานที่เตรียมพร้อมแล้ว ทำให้เป็นดุจฐานอันแน่นหนาอันมั่นคงแล้ว ทำให้ปรากฏชัดแล้ว สั่งสมด้วยวสี ๕ ดีแล้ว ทำให้บังเกิดขึ้นด้วยดีแล้ว”

อานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ[๑]

[๒๔๙] อานิสงส์ของเมตตาเจโตวิมุติ ๑๑ ประการนั้น คือ

๑. นอนเป็นสุข คือ ไม่กลิ้ง ไม่กรน หลับอย่างสนิทเหมือนเข้าสมาบัติ มีลักษณะท่าทางเรียบร้อยงดงามน่าเลื่อมใส

---

๑ องฺ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕/๔๒๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๐-๔๖๑

๒. **ตื่นเป็นสุข** คือ ตื่นขึ้นแล้ว ไม่ทอดถอนหายใจ ไม่สยิ้วหน้า ไม่บิดไปบิดมา มีหน้าตาชื่นบานเหมือนดอกปทุมที่กำลังแย้มบาน

๓. **ไม่ฝันร้าย** คือ ไม่ฝันเห็นสิ่งที่น่าเกลียดน่ากลัว เช่น พวกโจรรุมล้อม สุนัขไล่กัด หรือตกเหว ฝันเห็นแต่นิมิตที่ดีงาม เช่น ไหว้พระเจดีย์ ทำการบูชา และฟังธรรมเทศนา

๔. **เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย** คือ เป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนทั้งหลาย เหมือนพวงไข่มุกที่ห้อยอยู่หน้าอก หรือดอกไม้ที่ประดับอยู่บนเศียร

๕. **เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย** คือ ไม่ใช่เป็นที่รักของคนอย่างเดียว ยังเป็นที่รักตลอดไปถึงเหล่าเทวาอารักษ์ทั้งหลายด้วย

๖. **เทวดาทั้งหลายคอยเฝ้ารักษา** คือ เทวดาทั้งหลายย่อมคอยตามรักษาเหมือนมารดาบิดาคอยตามรักษาบุตรธิดา

๗. **ไฟ ยาพิษหรือศัสตรา ไม่กล้ำกรายในตัวของเขา** คือ ไม่ถูกไฟไหม้ไม่ถูกวางยาพิษ หรือไม่ถูกศัสตราอาวุธประหาร

๘. **จิตเป็นสมาธิเร็ว** คือ เมื่อเจริญกัมมัฏฐาน จิตสำเร็จเป็นอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิได้เร็ว

๙. **ผิวหน้าผ่องใส** คือ หน้าตามีผิวพรรณเปล่งปลั่งสดใส เหมือนลูกตาลสุกที่หล่นจากขั้วใหม่ ๆ

๑๐. **ไม่หลงทำกาลกิริยา** คือ ไม่หลงตาย คล้ายกับนอนหลับไปเฉย ๆ

๑๑. **เมื่อไม่บรรลุถึงคุณธรรมเบื้องสูง อย่างต่ำก็จะบังเกิดในพรหมโลก** คือ ถ้ายังไม่ได้บรรลุพระอรหัตอันเป็นคุณเบื้องสูงยิ่งกว่าเมตตาฌาน พอเคลื่อนจากมนุษยโลก ก็จะเข้าสู่พรหมโลกทันที เหมือนหลับแล้วตื่นขึ้น

นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! ถ้าเจ้าจักไม่ทำจิตที่โกรธแค้นอยู่นี้ให้ดับไปเสียแล้ว เจ้าก็จักเป็นคนอยู่ภายนอกจากอานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ ฉะนี้

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๙
ด้วยพิจารณาแยกธาตุ

[๒๕๐] ถ้าโยคีบุคคลยังไม่สามารถที่จะทำความโกรธแค้นให้ดับลงได้ ด้วยอุบายวิธีดังแสดงมา คราวนี้จงนึกเอาคนคู่เวรนั้นมาพิจารณาแยกออกให้เห็นเป็นเพียงสักว่า **ธาตุส่วนหนึ่ง ๆ** ด้วยอุบายวิธีดังนี้

โยคีบุคคลพึงพร่ำสอนตนโดยวิธีแยกธาตุว่า:-

นี่แน่ะ พ่อมหาจำเริญ ! เมื่อเจ้าโกรธคนคู่เวรนั้น เจ้าโกรธอะไรเขาเล่า ? คือ **ในอาการ ๓๒** เจ้าโกรธผมหรือ ? ขนหรือ ? เล็บหรือ ? ฟันหรือ ? หนังหรือ ? หรือโกรธ เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อกระดูก ม้าม หรือโกรธ หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ? หรือโกรธ ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง ? เจ้าโกรธ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้นหรือ ? หรือโกรธ น้ำตา น้ำมันเหลว น้ำลาย น้ำมูก น้ำไขข้อ น้ำมูตร ? หรือ **ในธาตุ ๔** เจ้าโกรธ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม หรือ ?

อนึ่ง คนคู่เวรนั้น เพราะอาศัยขันธ์ ๕ หรืออายตนะ ๑๒ หรือธาตุ ๑๘ เหล่าใด เขาจึงได้มีชื่ออย่างนั้น **ในขันธ์ ๕** นั้น เจ้าโกรธรูปขันธ์หรือ ? หรือโกรธเวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์, วิญญาณขันธ์ ? หรือ **ในอายตนะ ๑๒** นั้นเจ้าโกรธ จักขวายตนะ รูปายตนะหรือ ? หรือโกรธ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธัมมายตนะ ? หรือ **ในธาตุ ๑๘** นั้นเจ้าโกรธ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ หรือ ? หรือโกรธ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ?

เมื่อโยคีบุคคลพิจารณาแยกกระจายคนคู่เวรนั้นออกโดยภาวะที่เป็นธาตุ คือ เป็นเพียงชิ้นส่วนอันหนึ่ง ๆ ประกอบกันไว้ดังได้แสดงมา ฉะนี้ ก็จะมองเห็นสภาวธรรมด้วยปัญญา เห็นแจ้งชัดว่าฐานสำหรับที่จะรองรับความโกรธ ย่อมไม่มีอยู่ในคนคู่เวรนั้น

เพราะธาตุทั้งหลายแต่ละธาตุ ๆ มีผมเป็นต้นนั้น เป็นสิ่งอันใคร ๆ ไม่ควรจะโกรธ และนอกเหนือไปจากธาตุทั้งหลายมีผมเป็นต้นนั้นแล้วก็หามีคนไม่ ซึ่งเปรียบเหมือนฐานสำหรับรองรับเมล็ดพันธุ์ผักกาดไม่มีที่ปลายเหล็กจาร (เหล็กแหลม) และฐานสำหรับรองรับจิตรกรรมไม่มีในอากาศ ฉะนั้น

อุบายบรรเทาความโกรธประการที่ ๑๐
ด้วยการให้ปันสิ่งของ

[๒๕๑] ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่สามารถที่จะพิจารณาโดยวิธีแยกธาตุดังแสดงมา ก็พึงทำ**การให้ปันสิ่งของ** กล่าวคือ พึงให้ปันสิ่งของของตนแก่คนคู่เวร ตนเองก็ควรรับสิ่งของของคนคู่เวรด้วย ถ้าแหละคนคู่เวร มีอาชีพบกพร่อง มีเครื่องบริขารชำรุดใช้สอยไม่ได้ ก็พึงให้เครื่องบริขารของตนนั่นแหละแก่เธอ เมื่อโยคีบุคคลทำการให้ปันได้อย่างนี้ ความอาฆาตเคียดแค้นก็จะระงับลงโดยสนิททีเดียว และแม้ความโกรธของคนคู่เวรซึ่งติดตามมาตั้งแต่อดีตชาติ ก็จะระงับลงโดยทันที เช่นเดียวกัน เหมือนดังความโกรธของพระมหาเถระรูปหนึ่งระงับลง เพราะได้บาตรซึ่งพระปิณฑปาติกเถระผู้ถูกขับออกจากเสนาสนะ ในวัดจิตตลบรรพตถึง ๓ ครั้ง ได้มอบถวาย พร้อมกับเรียนว่า "ท่านขอรับ บาตรใบนี้มีราคา ๘ กหาปณะ อุบาสิกาผู้เป็นโยมหญิงของกระผมถวายเป็นลาภที่ได้มาโดยชอบธรรม ขอท่านได้กรุณาทำให้เป็นบุญลาภแก่มหาอุบาสิกาด้วยเถิด" ฉะนี้

ขึ้นชื่อว่าการให้ปันนี้มีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ฉะนี้ สมด้วยวจนะประพันธ์อันพระโบราณาจารย์ได้ประพันธ์ไว้ว่า:-

อทนฺตทมนํ ทานํ　　ทานํ สพฺพตฺถสาธกํ
ทาเนน ปิยวาจาย　　อุนฺนมนฺติ นมนฺติ จ.

"การให้ปันเป็นอุบายทรมานคนพยศให้หายได้ การให้ปันเป็นเครื่องบันดาลให้ประโยชน์ทุก ๆ อย่างสำเร็จได้ ผู้ให้ปันย่อมฟูใจขึ้น ฝ่ายผู้รับปันย่อมอ่อนน้อมลง ทั้งนี้ด้วยการให้ปัน ด้วยวาจาอ่อนหวานเป็นเหตุ ฉะนี้"

เจริญเมตตาถึงขั้นสีมาสัมเภท

[๒๕๒] เมื่อโยคีบุคคลได้พยายามบรรเทาความโกรธแค้นในคนคู่เวรให้ระงับลงได้แล้วด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ มีการระลึกถึงพระพุทธโอวาทในกกจูปมสูตรเป็นต้นตามที่ได้แสดงมาฉะนี้แล้ว จิตของโยคีบุคคลนั้นก็จะแผ่ไป น้อมไปแม้ในคนคู่เวรนั้น ได้ด้วยวิธีแห่งเมตตาภาวนาเช่นเดียวกับในคนที่รักเพื่อนที่รักมากและคนเป็นกลาง ๆ นั่นเทียว ลำดับนั้น โยคีบุคคลพึงเจริญเมตตาให้บ่อยๆ ขึ้น แล้วทำเมตตาให้เป็น**สีมาสัมเภท**[๑] กล่าวคือทำให้จิตเสมอกันในบุคคล ๔ จำพวก ได้แก่ ตนเอง ๑ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวร ๑ ต่อไป

ลักษณะของสีมาสัมเภท

ลักษณะของเมตตาที่เป็นสีมาสัมเภทนั้นดังนี้ สมมติว่าขณะที่โยคีบุคคลผู้เจริญเมตตากัมมัฏฐานนั้น นั่งอยู่ในกลุ่มเดียวกันกับคนที่รัก คนเป็นกลาง ๆ และคนคู่เวร เป็นสี่ทั้งตนเอง ได้มีพวกโจรเข้าไปหาแล้วพูดว่า “ท่านครับ ขอจงให้ภิกษุแก่เราสักรูปหนึ่งเถิด” โยคีบุคคลถามว่า “จะเอาไปทำไม” พวกโจรตอบว่า “จะนำไปฆ่าเอาเลือดในลำคอทำพลีกรรมในกรณีเช่นนี้” ถ้าโยคีบุคคลนั้นตัดสินใจว่า “จงเอารูปนั้นหรือรูปโน้นก็ได้” ดังนี้ ไม่ชื่อว่าทำเมตตาให้เป็นสีมาสัมเภท ถ้าแม้โยคีบุคคล จะพึงตัดสินใจว่า “เชิญเอาตัวฉันไปเถอะ อย่าเอาสามรูปนั้นเลย” ดังนี้ ก็ไม่ชื่อว่าได้ทำเมตตาให้เป็นสีมาสัมเภทเช่นเดียวกัน

ถาม - เพราะเหตุไรจึงไม่เป็นสีมาสัมเภท ?

ตอบ - เพราะเหตุที่เมื่อโยคีบุคคลยังมีความปรารถนาให้โจรเอาภิกษุรูปใดรูปหนึ่งอยู่นั้น ก็ชื่อว่าเธอเป็นผู้มีความมุ่งร้ายในภิกษุรูปนั้นอยู่ และเป็นผู้ยังมีความปรารถนาดีในภิกษุรูปอื่น ๆ นอกนี้ จิตไม่สม่ำเสมอในคนทั้ง ๔ คน

---

๑ คำว่า “สีมาสัมเภท” การทำลายขอบเขตแห่งเมตตา คือ ไม่ทำการแบ่งแยกว่า ตน, คนที่รัก, คนเป็นกลาง ๆ, คนคู่เวร อธิบายว่า คน ๔ พวกนี้ เป็นสีมาเขตแดนที่จะแผ่เมตตาไปถึง เมื่อแรกเจริญเมตตานั้นก็เจริญไปทีละเขต ๆ ครั้นภาวนามีกำลังกล้าขึ้น จิตก็เห็นเสมอกันในคน ๔ จำพวกนี้ ไม่มีแยกเป็นเขต ๆ อย่างแรกเจริญดังนี้ เรียกว่า สีมาสัมเภท

ต่อเมื่อใดโยคีบุคคลนั้น ไม่เห็นคนที่ตนควรจะให้แก่พวกโจรแม้สักคนหนึ่งในจำนวน ๔ คนนั้น วางจิตไว้เสมอทั้งในตนและคนสามคนนั้น ดังนี้ จึงได้ชื่อว่าทำเมตตาให้เป็นสีมาสัมเภท สมด้วยวจนะประพันธ์อันพระโบราณาจารย์ประพันธ์ไว้ว่า

"ภิกษุผู้เจริญเมตตากัมมัฏฐานนั้น ตราบใดที่ยังเห็นแตกต่างกันอยู่ในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตน, คนที่รัก, คนเป็นกลาง ๆ และคนที่เกลียดชัง ในคนใดคนหนึ่งเรียกได้เพียงว่าเธอเป็นผู้มีจิตปรารถนาดีในสัตว์ทั้งหลาย แต่ยังไม่จัดว่าเป็นผู้มีความรักด้วยเมตตาแท้ หรือเป็นผู้มีกุศลอันประเสริฐ ต่อเมื่อใด ภิกษุนั้นทำลายขอบเขตแห่งเมตตา คือ บุคคล ๔ จำพวกเสียได้ จึงจะแผ่เมตตาแท้ไปได้ทั่วโลกมนุษย์กับทั้งโลกเทวดาอย่างสม่ำเสมอกัน ขอบเขตแห่งเมตตาไม่ปรากฏมีแก่ภิกษุใด เธอได้ชื่อว่าเป็นบุคคลผู้ประเสริฐยิ่งใหญ่กว่าคนที่ยังเห็นแตกต่างในบุคคล ๔ จำพวกข้างต้นนั้น"

สีมาสัมเภทเท่ากับปฏิภาคนิมิต

[๒๕๓] ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญเมตตากัมมัฏฐานนี้ได้สำเร็จถึงขั้นปฏิภาคนิมิตหรืออุปจารสมาธิแล้ว ทั้งนี้ตลอดเวลาที่สีมาสัมเภทยังเป็นไปอยู่อย่างสม่ำเสมอนั่นเทียว อธิบายว่า ในกัมมัฏฐานอื่น ๆ เช่น กสิณกัมมัฏฐาน เป็นต้น ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏให้เห็นเป็นอารมณ์ของฌานจิต โดยอาศัยอุคคหนิมิตที่ได้มาด้วยการภาวนาซึ่งเรียกว่าดวงกสิณเป็นต้น ส่วนในเมตตากัมมัฏฐานนี้ไม่มีปฏิภาคนิมิตปรากฏให้เห็นเหมือนอย่างนั้น แต่ว่าสีมาสัมเภทอันมีลักษณะดังแสดง มาที่โยคีบุคคลได้บรรลุแล้วนั้นแล จัดเป็นดุจปฏิภาคนิมิตในที่นี้ ด้วยมีลักษณะอาการคล้ายกับปฏิภาคนิมิตในกัมมัฏฐานอื่น ๆ

เพราะว่าเมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตากัมมัฏฐานมาจนสำเร็จถึงขั้นสีมาสัมเภทแล้ว โดยเหตุที่ภาวนามีกำลังแก่กล้าขึ้น นิวรณ์ ๕ ประการ อันเป็นศัตรูโดยตรงของฌาน

จึงเป็นอันโยคีบุคคลข่มไว้ได้แล้ว กิเลสทั้งหลายอันตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิวรณ์ก็สงบลงหมดแล้ว จิตของโยคีบุคคลนั้นก็เป็นอันตั้งมั่นดีแล้ว ด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธินั่นเทียว

เจริญเมตตาบรรลุถึงขั้นปฐมฌาน

เมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตากัมมัฏฐานถึงขั้นสีมาสัมเภทแล้วดังนั้น คราวนี้จงทำสีมาสัมเภทนั่นแหละให้เป็นนิมิตกัมมัฏฐานแล้วพยายามส้องเสพนิมิตนั้นให้หนักขึ้น ทำให้เจริญขึ้น เพียรทำให้มาก ๆ เข้า โยคีบุคคลก็จะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิอันได้แก่ปฐมฌานซึ่งเป็นฌานขั้นแรก โดยทำนองที่แสดงมาแล้วในปฐวีกสิณนิเทศ[๑] ทั้งนี้โดยจะไม่เป็นการลำบากอะไรเลย

ด้วยภาวนาวิธีเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญเมตตากัมมัฏฐาน ได้บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน ซึ่งประกอบด้วยเมตตาพรหมวิหาร อันละเสียได้ซึ่งองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ถึงพร้อมลักษณะ ๑๐[๒] ฉะนี้แล

เมตตากัมมัฏฐานบรรลุถึงฌานขั้นไหน

โยคีบุคคลผู้ได้บรรลุถึงขั้นปฐมฌาน เป็นฌานลาภีบุคคลแล้ว แต่นั้นเมื่อพยายามเจริญกัมมัฏฐานให้ยิ่งขึ้นไป โดยใช้นิมิตคือสีมาสัมเภทนั้นแหละเป็นอารมณ์กัมมัฏฐาน ส้องเสพนิมิตนั้นให้หนักขึ้น ทำให้เจริญขึ้น เพียรทำให้มาก ๆ ขึ้น ก็จะได้บรรลุถึงฌานขั้นสูงขึ้นไปโดยลำดับ กล่าวคือในกรณีที่นับจำนวนฌานเป็น ๔ ขั้น ที่เรียกว่า จตุกกนัย ก็จะได้บรรลุทุติยฌานและตติยฌานเป็นขั้นสุดท้าย ไม่ถึงขั้นจตุตถฌาน ในกรณีที่นับจำนวนฌานเป็น ๕ ขั้น ที่เรียกว่าปัญจกนัย ก็จะได้บรรลุ

---

๑ วิธีเจริญสมถกัมมัฏฐานอย่างพิสดาร ตลอดถึงการบรรลุฌานขั้นต่าง ๆ มีปรากฏในปฐวีกสิณนิเทศแล้ว เพราะปฐวีกสิณกัมมัฏฐานนั้นท่านยกมาแสดงเป็นอันดับแรก ท่านจึงแสดงพิสดารโดยสมบูรณ์ทุกอย่าง ในกัมมัฏฐานอื่น ๆ ลำดับต่อมา ท่านแสดงเฉพาะที่พิเศษ ผู้ปรารถนาพึงตรวจดู ณ ที่นั้น

๒ องค์ ๕ จนถึงลักษณะ ๑๐ ของปฐมฌานนี้ มีอรรถาธิบายในปฐวีกสิณนิเทศโดยพิสดาร ผู้ปรารถนาจงตรวจดู ณ ที่นั้น

ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌานเป็นขั้นสุดท้าย ไม่ถึงขั้นปัญจมฌาน ทั้งนี้ เพราะเหตุที่จตุตถฌานโดยจตุกกนัย และปัญจมฌานโดยปัญจกนัย มีองค์ฌานเป็นอุเบกขาเวทนา เมตตานี้เป็นฝักฝ่ายแห่งโสมนัสเวทนา ดังนั้น เมตตากัมมัฏฐานจึงไม่สามารถที่จะให้บรรลุถึงจตุตถฌานหรือปัญจมฌานได้ ด้วยประการฉะนี้

การแผ่เมตตาไปทั่วทิศและทั่วโลก

[๒๕๔] ก็แหละ โยคีบุคคลผู้เจริญเมตตากัมมัฏฐานจนบรรลุถึงอัปปนาฌานเป็นฌานลาภีบุคคลแล้วนั้น ย่อมแผ่เมตตาจิตโดยเจาะจงไปทั่วทุกทิศ คือ เป็นผู้ประกอบด้วยเมตตาอันสำเร็จด้วยอำนาจปฐมฌานเป็นต้น ฌานใดฌานหนึ่ง ย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศใหญ่ทิศหนึ่งมีทิศบูรพาเป็นต้น ถัดนั้นย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศใหญ่ที่สอง ถัดนั้นย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศใหญ่ที่สาม ถัดนั้นย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศใหญ่ที่สี่ โดยทำนองเดียวกัน ย่อมแผ่เมตตาจิตขึ้นไปทางทิศเบื้องบนจรดพรหมโลก ย่อมแผ่เมตตาจิตลงไปทางทิศเบื้องล่างจรดอเวจีมหานรก ย่อมแผ่เมตตาจิตไปทางทิศน้อยทั้ง ๔ คือ ทิศอาคเนย์ ทิศพายัพ ทิศอีสาน ทิศหรดี ได้แก่ยังจิตอันประกอบด้วยเมตตาให้ระลึกแล่นไปในทิศทั้ง ๑๐ ครบทุกทิศอย่างนี้ เหมือนนายสารถีควบม้าให้วิ่งไปทั่วบริเวณสนามม้า ฉะนั้น

และย่อมแผ่เมตตาจิตโดยไม่เจาะจงไปทั่วทั้งโลก คือโยคีผู้ฌานลาภีบุคคลนั้นเป็นผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตาอันไพบูลย์กว้างขวาง อันถึงความเป็นใหญ่โดยภูมิ อันไม่มีประมาณในสัตว์ อันไม่มีพยาบาทเป็นเหตุผูกเวรสัตว์ และอันไม่มีโทมนัสเป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์ ย่อมแผ่เมตตาจิตไปยังโลกอันประกอบด้วยหมู่สัตว์ทุกชนิด ในประเทศต่าง ๆ ทั่วทุกมุมโลก โดยเป็นผู้มีตนเสมอในสัตว์ทุกจำพวก คือ ทั้งคนชั้นต่ำชั้นกลาง และชั้นสูง ทั้งคนที่เป็นมิตร เป็นศัตรู และเป็นกลาง ๆ ทั้งที่เป็นสตรีหรือบุรุษ ทั้งที่เป็นพระอริยเจ้าหรือปุถุชน ทั้งที่เป็นเทวดาหรือมนุษย์[๑] ด้วยประการฉะนี้

---

๑ ที.สี. ๙/๕๕๖/๒๔๔, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๗๗/๖๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๒/๔๒๖

แต่อย่างไรก็ดี วิธีแผ่เมตตาไปทั่วทิศและทั่วโลกที่แสดงมานี้ จะสำเร็จเป็นไปได้ก็เฉพาะแต่โยคีบุคคลผู้ได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาสมาธิ ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌานเป็นต้นเท่านั้น

วิธีการแผ่เมตตา ๓ อย่าง

[๒๕๕] ก็แหละ วิธีการแผ่เมตตาไปทั่วทิศและทั่วโลกที่แสดงมานี้ ย่อมสำเร็จเป็นไปได้เฉพาะแต่โยคีบุคคลผู้ได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาฌานแล้ว ฉันใด แม้วิธีการแผ่เมตตาที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๑] ๓ อย่าง ดังจะแสดงต่อไปนี้ ก็สำเร็จเป็นไปได้เฉพาะแต่โยคีบุคคลผู้ได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาฌานแล้วเช่นเดียวกัน คือ เมตตาเจโตวิมุติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงบุคคล ซึ่งเรียกว่า **อโนธิโสผรณา** โดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง เมตตาเจโตวิมุติที่แผ่ไปโดยเจาะจงบุคคล ซึ่งเรียกว่า **โอธิโสผรณา** โดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง เมตตาเจโตวิมุติที่แผ่ไปในทิศซึ่งเรียกว่า **ทิสาผรณา** โดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ฉะนี้

อย่างไรก็ดี ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจในวิธีการแผ่เมตตาไม่เจาะจงบุคคลโดยอาการ ๕ เจาะจงบุคคลโดยอาการ ๗ และวิธีแผ่ไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนั้น เพื่อถือเป็นหลักปฏิบัติต่อไปนี้

๑. อโนธิโสผรณา
คำแผ่เมตตาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

---

๑ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๐-๔๖๓

๒. สพฺเพ ปาณา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๓. สพฺเพ ภูตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๔. สพฺเพ ปุคฺคลา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๒. โอธิโสผรณา

คำแผ่เมตตาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๒. สพฺเพ ปุริสา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๓. สพฺเพ อริยา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๔. สพฺเพ อนริยา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๕. สพฺเพ เทวา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ, ขอเทวดาทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๖. สพฺเพ มนุสฺสา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๗. สพฺเพ วินิปาติกา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๓. ทิสาผรณา
วิธีแผ่เมตตาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่เมตตาไปในทิศนั้น คือแผ่เมตตาไปในบุคคล ๑๒ จำพวกนั้นที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ ได้แก่ทิศใหญ่ ๔ ทิศน้อย ๔ ทิศเบื้องล่าง ๑ ทิศเบื้องบน ๑ ทิศหนึ่งนับเป็นอาการแห่งภาวนาอันหนึ่ง จึงเรียกว่าโดยอาการ ๑๐ มีคำสำหรับแผ่ดังต่อไปนี้

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑
ในบุคคลที่ ๑

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศประจิม จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดร จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณ จงอย่าผูกเวรกัน, ขออย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์ จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพ จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสาน จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดี จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๒
ในบุคคลที่ ๒

๑๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปาณา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ, อนีฆา โหนฺตุ, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศบูรพา จงอย่าผูกเวรกัน, จงอย่าเบียดเบียนกัน, จงอย่ามีทุกข์, จงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศประจิม...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศอุดร...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศอีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศหรดี... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปาณา...ปริหรนฺตุ. ขอปาณะทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๓
ในบุคคลที่ ๓

๒๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศบูรพา... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศประจิม... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศอุดร...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศพายัพ... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศอีสาน... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศหรดี... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๒๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย ภูตา... ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ภูตา...ปริหรนฺตุ. ขอภูตทั้งปวงในทิศเบื้องบน... ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๔
ในบุคคลที่ ๔

๓๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุคฺคลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศบูรพา... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ปุคฺคลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศประจิม ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ปุคฺคลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศอุดร... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ปุคฺคลา....ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปุคฺคลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ปุคฺคลา....ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ปุคฺคลา....ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศอีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ปุคฺคลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศหรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๓๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย ปุคฺคลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปุคฺคลา...ปริหรนฺตุ. ขอบุคคลทั้งปวงในทิศเบื้องบน.....ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๕
ในบุคคลที่ ๕

๔๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศบูรพา...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศประจิม...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศอุดร...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศอีสาน....ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศหรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๔๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา...ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา.....ปริหรนฺตุ. ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๖ ในบุคคลที่ ๖

๕๑. สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศบูรพา... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๒. สพฺพา ปจฺฉิมาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศประจิม... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๓. สพฺพา อุตฺตราย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศอุดร... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๔. สพฺพา ทกฺขิณาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศทักษิณ... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๕. สพฺพา ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๖. สพฺพา ปจฺฉิมาย อนุทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๗. สพฺพา อุตฺตราย อนุทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศอีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๘. สพฺพา ทกฺขิณาย อนุทิสาย อิตฺถิโย....ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศหรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๕๙. สพฺพา เหฏฺฐิมาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๐. สพฺพา อุปริมาย ทิสาย อิตฺถิโย...ปริหรนฺตุ. ขอสตรีทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๗
ในบุคคลที่ ๗

๖๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศบูรพา...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศประจิม...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศอุดร...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศอีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศหรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๖๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย ปุริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปริสา...ปริหรนฺตุ. ขอบุรุษทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๘ ในบุคคลที่ ๘

๗๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศบูรพา...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศประจิม...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศอุดร... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศอีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศหรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๗๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อริยา...ปริหรนฺตุ. ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๙
ในบุคคลที่ ๙

๘๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศบูรพา...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศประจิม...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศอุดร...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย อนริยา... ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศอีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศหรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๘๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย อนริยา...ปริหรนฺตุ. ขอปุถุชนทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑๐
ในบุคคลที่ ๑๐

๙๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศบูรพา... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศประจิม... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศอุดร... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศทักษิณ... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศอีสาน.....ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศหรดี... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๙๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย เทวา...ปริหรนฺตุ. ขอเทวดาทั้งปวงในทิศเบื้องบน... ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑๑ ในบุคคลที่ ๑๑

๑๐๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศบูรพา...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศประจิม...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศอุดร... ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศอีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศหรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๐๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย มนุสฺสา...ปริหรนฺตุ. ขอมนุษย์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

คำแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑๒
ในบุคคลที่ ๑๒

๑๑๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศบูรพา...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศประจิม...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศอุดร...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศทักษิณ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศอาคเนย์...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศพายัพ...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศอีสาน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศหรดี...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๑๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...ประคองตนไปให้รอดเถิด

๑๒๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย วินิปาติกา...ปริหรนฺตุ. ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงในทิศเบื้องบน...ประคองตนไปให้รอดเถิด

วิธีการแผ่เมตตาในทิศโดยอาการ ๑๐ โดยปรารภบุคคล ๑๒ จำพวกดังแสดงมานี้รวมเป็นอาการแห่งภาวนา ๑๒๐ (๑๐ x ๑๒ = ๑๒๐) เมื่อบวกที่แผ่โดยไม่เจาะจง ๕ อาการโดยเจาะจง ๗ อาการเข้าด้วยจึงเป็น ๑๓๒ อาการ (๑๒๐ + ๕ + ๗ = ๑๓๒) ด้วยประการฉะนี้

เมตตาอัปปนา ๕๒๘

ก็แหละในวิธีการแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงได้อาการ ๕ โดยเจาะจงได้อาการ ๗ นั้น อาการภาวนาอันหนึ่ง ๆ เป็นเหตุให้ได้อัปปนาฌาน ๔ อัปปนา โดยอาศัยบทภาวนาแต่ละบท ๆ ดังนี้

บทภาวนาว่า (สพฺเพ สตฺตา) อเวรา โหนฺตุ ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าผูกเวรกัน นี้เป็นเหตุให้ได้อัปปนาอันหนึ่ง บทภาวนาว่า อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าเบียดเบียนกัน นี้เป็นเหตุให้ได้อัปปนาอันหนึ่ง บทภาวนาว่า อนีฆา โหนฺตุ ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่ามีทุกข์ นี้เป็นเหตุให้ได้อัปปนาอันหนึ่ง บทภาวนาว่า สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีสุขประคองตนไปให้รอดเถิด นี้เป็นเหตุให้ได้อัปปนาอันหนึ่ง แม้ในการลงมือภาวนาครั้งแรก โยคีบุคคลต้องส่งจิตไปตามบทภาวนาทั้ง ๔ บท ก็จริง แต่เมื่อถึงวาระภาวนาจะเข้าถึงขั้นสำเร็จอัปปนาฌาน โยคีบุคคลก็สำรวมจิตอยู่เฉพาะแต่ในบทภาวนาที่ปรากฏชัดคล่องแคล่วกว่าเพียงบทเดียวเท่านั้น ฉะนั้น อัปปนาฌานจึงสำเร็จขึ้นทีละบทเป็นอัปปนาฌานอาการละ ๔ อัปปนา เมื่อโยคีบุคคลเจริญหรือแผ่เมตตาได้สำเร็จอัปปนาครบทั้ง ๔ บทโดยอาการ ๕ จึงได้อัปปนาฌานในอโนธิโสผรณาคือ แผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงนี้ ๒๐ อัปปนา (๕ x ๔ = ๒๐)

โดยทำนองเดียวกันในโอธิโสผรณาคือแผ่เมตตาโดยเจาะจงนั้นเมื่อนับโดยวิธีการแห่งภาวนามี ๗ อาการ โดยบทสำหรับภาวนามี ๔ บท เมื่อโยคีบุคคลเจริญหรือแผ่เมตตาครบ ๗ อาการและ ๔ บทแล้ว ก็ได้อัปปนาฌาน ๒๘ อัปปนา (๗ x ๔ = ๒๘)

ในทิสาผรณา คือที่แผ่ไปในทิศ โดยปรารภอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวกนั้น ทิศหนึ่ง ๆ โดยบุคคลมี ๕ โดยบทภาวนามี ๔ จึงได้อัปปนาฌานทิศละ ๒๐ อัปปนา (๕ x ๔ = ๒๐) เมื่อรวมทั้ง ๑๐ ทิศ ได้อัปปนาฌานถึง ๒๐๐ อัปปนา (๑๐ x ๒๐ = ๒๐๐) ส่วนที่ปรารภ โอธิโสบุคคล ๗ จำพวกนั้น ทิศหนึ่ง ๆ โดยบุคคลมี ๗ โดยบทภาวนามี ๔ จึงได้อัปปนาฌานทิศละ ๒๘ อัปปนา (๗ x ๔ = ๒๘) เมื่อรวมทั้ง ๑๐ ทิศ ได้อัปปนาฌาน ๒๘๐ อัปปนา (๑๐ x ๒๘ = ๒๘๐) จึงรวมอัปปนาฌานในทิสาผรณานี้เป็น ๔๘๐ อัปปนา (๒๐๐ + ๒๘๐ = ๔๘๐)

ด้วยประการฉะนี้ เมตตาอัปปนาฌานทั้งสิ้นที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จึงมีจำนวน ๕๒๘ อัปปนา คือในอโนธิโสผรณา ๒๐ ในโอธิโสผรณา ๒๘ และในทิสาผรณา ๔๘๐ (๒๐ + ๒๘ + ๔๘๐ = ๕๒๘)

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลเจริญเมตตากัมมัฏฐานด้วยภาวนาวิธีดังแสดงมาจนสำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌาน หรือเรียกตามสำนวนบาลีว่า เมตตาเจโตวิมุติแล้ว แม้แต่เพียงอัปปนาอันใดอันหนึ่งในบรรดาอัปปนา ๕๒๘ นั้นย่อมจะได้ประสบอานิสงส์ถึง ๑๑ ประการ มีนอนเป็นสุขเป็นต้น ดังที่พรรณนามาแล้วโดยแท้แล

อธิบายอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก

[๒๕๖] ในอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก คือ สัตว์, ปาณะ, ภูต, บุคคล และผู้มีอัตภาพนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้:-

คำว่า **สัตตะหรือสัตวะ** นั้น มีอรรถวิเคราะห์ว่า **รูปาทีสุ ขนฺเธสุ ฉนฺทราเคน สตฺตาวิสตฺตาติ = สตฺตา** ชนเหล่าใดที่ข้องติดอยู่ในขันธ์ทั้ง ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้นด้วยความกำหนัดพอใจ ชนเหล่านั้นเรียกว่า สัตตะ หรือสัตวะ ข้อนี้สมจริงตามพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรคว่า

> **“ราธะ ! ความพอใจ ความกำหนัดความยินดี และความใคร่อันใดในรูปขันธ์ บุคคลใดข้องติดอยู่ในรูปขันธ์ด้วยความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่าสัตว์ ความพอใจ ความกำหนัด ความยินดีและความใคร่อันใดในเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ บุคคลใดข้องติดอยู่ในเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ด้วยความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่าสัตว์ ความพอใจ ความกำหนัด ความยินดีและความใคร่อันใด ในวิญญาณขันธ์ บุคคลใดข้องติดอยู่ในวิญญาณขันธ์ ด้วยความพอใจเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้นบุคคลนั้นจึงเรียกว่าสัตว์”**[๑]

---

๑ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๔-๒๕๕

ก็โวหารที่เรียกว่า **สัตว์** นี้ใช้เรียกแพร่หลายไป แม้ในบุคคลที่ไม่มีความกำหนัดแล้วด้วย ทั้งนี้ด้วยศัพท์ที่ลามเลยไป เช่นเดียวกับโวหารที่เรียกว่าพัดก้านตาล ใช้เรียกแพร่ลามไปแม้ในพัดที่ต่างออกไปซึ่งทำด้วยตอกด้วย ฉะนั้น อนึ่ง พวกอาจารย์ผู้สนใจเพียงตัวอักษรลงมติเอาว่า คำว่า **สัตว์** นี้เป็นเพียงสักว่าชื่อเท่านั้นไม่ต้องวิจารณ์ถึงความหมาย ฝ่ายพวกอาจารย์ผู้วิจารณ์ถึงความหมายก็ลงมติเอาว่า ที่ชื่อว่า **สัตว์** เพราะประกอบด้วยความรู้บ้าง เพราะประกอบด้วยความแกล้วกล้าบ้าง เพราะประกอบด้วยเดชอำนาจบ้าง[๑]

คำว่า **ปาณะ** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **ปาณนตาย ปาณา** สัตว์ทั้งหลายได้ชื่อว่า **ปาณะ** เพราะเป็นผู้มีลมหายใจ อธิบายว่า เพราะเป็นผู้มีความเป็นไปเนื่องด้วยลมหายใจเข้าออก

คำว่า **ภูต** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **กมฺมกิเลสหิ ภูตตฺตา ภูตา** สัตว์ทั้งหลายที่ได้ชื่อว่า **ภูต** เพราะเป็นผู้เกิดมาด้วยกรรมกิเลส อธิบายว่า เพราะเป็นผู้เกิดมาสมบูรณ์ดีแล้วเพราะเป็นผู้บังเกิดปรากฏชัดแล้ว

คำว่า **บุคคล** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **ปุนฺติ วุจฺจติ นิรโย ตสฺมึ คลนฺติ คจฺฉนฺตีติ = ปุคฺคลา** นรกเรียกว่า **ปุํ** สัตว์เหล่าใดย่อมไปตกในนรกนั้น เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึงเรียกว่าบุคคล

คำว่า **ผู้มีอัตภาพ** อธิบายว่าสรีระร่างกายเรียกว่า**อัตภาพ** อีกอย่างหนึ่งขันธ์ทั้ง ๕ เรียกว่าอัตภาพ เพราะขันธ์ทั้ง ๕ นั้นเป็นแดนอาศัยให้เกิดสมมติบัญญัติต่าง ๆ ขึ้น สัตว์เหล่าใดนับเนื่องอยู่ในอัตภาพนั้น คือกำหนดตั้งลงในอัตภาพนั้นเพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึงเรียกว่าผู้มีอัตภาพ

แต่อย่างไรก็ดี คำว่าสัตว์เป็นคำกำหนดหมายเอาสัตว์ทุกชนิดไม่มีส่วนเหลือฉันใด แม้คำที่เหลือมีคำว่าปาณะเป็นต้นก็เป็นเช่นเดียวกัน พึงเข้าใจว่าคำทั้งหมดนั้นเป็นไวพจน์คือใช้แทนคำว่า **สัตว์ทั้งปวง** เพราะยกขึ้นมาเรียกว่าปาณะบ้าง ว่าบุคคลบ้าง ด้วยอำนาจเป็นคำที่แพร่ลามไปเหมือนกัน ความจริง แม้คำอื่น ๆ ที่ใช้เป็น

---

๑ ศัพท์ว่า “สตฺว” เป็นชื่อของความรู้, ความแกล้วกล้า หรือเดชอำนาจ ผู้ประกอบด้วยความรู้เป็นต้นนั้นชื่อว่าสัตว์

ไวพจน์ของคำว่าสัตว์ทั้งปวงก็ยังมีอยู่ เช่นคำว่า **สพฺเพ ชนฺตู** สัตว์ผู้เกิดมาทั้งปวง และ **สพฺเพ ชีวา** สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งปวงเป็นต้น แต่พระผู้มีพระภาคทรงเลือกเอาเพียง ๕ คำเท่านั้น (สัตว์, ปาณะ, ภูต, บุคคล และอัตตภาวปริยาปันนะ) มาแสดงไว้ว่า เมตตาเจโตวิมุติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงบุคคลโดยอาการ ๕ อย่างฉะนี้ ก็โดยที่ทรงเลือกเอาแต่คำที่ปรากฏเด่นชัดเท่านั้น

ส่วนพวกเกจิอาจารย์เหล่าใดหากจะพึงประสงค์เอาว่าคำว่า สัตว์และปาณะเป็นต้นมีความแตกต่างกันแม้โดยความหมายโดยแท้ เพราะไม่ใช่แต่เพียงสักว่าเป็นคำไวพจน์อย่างเดียวเท่านั้น มติของพวกเกจิอาจารย์เหล่านั้นผิดไปจากบาลีที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงบุคคล เพราะถ้าถือเอาความหมายต่างกันว่า สัตว์ก็อย่างหนึ่ง ปาณะก็อย่างหนึ่งเป็นต้นแล้ว ก็จะเป็นการแผ่เจาะจงบุคคลไป เพราะฉะนั้น นักปฏิบัติทั้งหลายอย่าได้ถือเอาความหมายเหมือนอย่างที่พวกเกจิอาจารย์ประสงค์นั้นเลย พึงแผ่เมตตาจิตไปโดยไม่เจาะจงบุคคลด้วยอาการแห่งภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอาการแห่งภาวนา ๕ อย่างนั้นเทอญ

[๒๕๗] ก็แลในเมตตาภาวนานี้ ภาวนาว่า **สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ.** ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่าผูกเวรกัน นี้ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่ง

ภาวนาว่า **อพฺยาปชฺชา โหนฺตุ.** ...จงอย่าเบียดเบียนกัน นี้ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่งได้

คำว่า **อพฺยาปชฺชา** ไม่มีความเบียดเบียนนั้น คือปราศจากพยาบาท

ภาวนาว่า **อนีฆา โหนฺตุ.** จงอย่ามีทุกข์ นี้ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่งได้

คำว่า **อนีฆา** ได้แก่ นิทฺทุกฺขา คือ อย่ามีทุกข์

ภาวนาว่า **สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ.** จงมีสุข ประคองตนไปให้รอดพ้นเถิด นี้ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่งได้

เพราะเหตุนั้น ในบทเหล่านั้น แม้บทใด ๆ ปรากฏชัด พระโยคาวจรก็พึงแผ่เมตตาไปตามกำลังของบทนั้น ๆ เถิด

โดยนัยที่กล่าวมาดังนี้ อัปปนาในอโนธิสผรณะ จึงเป็น ๒๐ เนื่องด้วยอัปปนา ๔ ๆ ในอาการ ๕

ส่วนโอธิสผรณบุคคล ๗ จำพวกนั้น มีความหมายกระจ่างอยู่ในตัวแล้ว คือ คู่แรก ได้แก่สตรีและบุรุษนั้น ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจแห่งเพศ คู่ที่สองที่ว่า อริยะและปุถุชนนั้น ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจแห่งบุคคลเป็น ๒ จำพวก ส่วนอีก ๓ ประเภทหลัง คือ เทวดา, มนุษย์ และวินิปาติกสัตว์นั้น ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจภูมิเป็นที่บังเกิด อธิบายว่า ภูมิเป็นที่บังเกิดของสัตว์โลกสิ้นทั้งมวลนั้น เมื่อว่าโดยลักษณะที่สูงต่ำเป็นต้นแล้ว มี ๓ ขั้น คือ ภูมิขั้นสูง ได้แก่ภูมิเป็นที่บังเกิดของหมู่เทพทั้งหลายมี ๒๖ ชั้น ได้แก่อรูปภูมิมี ๔ ชั้น รูปภูมิมี ๑๖ ชั้น ฉกามาวจรภูมิมี ๖ ชั้น ภูมิชั้นกลางมี ๑ ได้แก่มนุสสภูมิ คือ ภูมิเป็นที่บังเกิดของคนเราทั่วไป ภูมิขั้นต่ำมี ๔ ชั้น ได้แก่อบายภูมิ ๑ ทุติยภูมิ ๑ วินิปาตภูมิ ๑ นิรยภูมิ ๑ พวกวินิปาติกสัตว์นั้น ได้แก่สัตว์ที่บังเกิดในวินิปาตภูมิ คือที่เรียกว่า อสูร หรือ อสุรกาย (ผู้แปลเห็นว่า คำว่าวินิปาติกสัตว์นั้นน่าจะหมายเอาสัตว์ที่บังเกิดในภูมิชั้นต่ำหมดทั้ง ๔ ภูมิ คือ รวมดิรัจฉาน, เปรต และสัตว์นรกด้วย)

ส่วนใน **ทิสาผรณะ** อัปปนาเป็น ๔๘๐ คือ ตามนัยมี สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา. (ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา) เป็นข้อต้น ทำเป็นทิศละ ๒๐ รวมเป็น ๒๐๐ ตามนัยมี สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย (ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา) เป็นข้อต้น ทำเป็นทิศละ ๒๘ รวมเป็น ๒๘๐

ทั้งหมดตามที่กล่าวมานี้ เป็นอัปปนา ๕๒๘ ที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคแล

อธิบายอานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ

ประการสุดท้ายในเมตตาภาวนานี้ ที่ว่าโยคีบุคคลผู้เมตตาวิหารี ย่อมหวังได้ซึ่งอานิสงส์แห่งเมตตาเจโตวิมุติ ๑๑ ประการนั้น มีอรรถาธิบายโดยพิสดารดังต่อไปนี้:-

[๒๕๘] ๑. อานิสงส์ประการที่ ๑ ที่ว่า **นอนเป็นสุข** นั้นอธิบายว่า ชนทั้งหลายจำพวกที่ไม่ได้สำเร็จเมตตาเจโตวิมุติ เมื่อนอนก็ไม่นอนอยู่แต่ข้างขวาทางเดียว นอนกลิ้งกลับไปกลับมารอบตัว และนอนกรน คือขณะเมื่อหายใจเข้าทำเสียงดังอยู่โครก ๆ เช่นนี้ชื่อว่านอนเป็นทุกข์ ส่วนเมตตาวิหารีบุคคลนี้ไม่นอนเหมือนอย่างนั้น ชื่อว่านอนเป็นสุข แม้เมื่อนอนหลับสนิทแล้วก็มีอาการเหมือนกับคนเข้าสมาบัติ

๒. ประการที่ ๒ ที่ว่า **ตื่นเป็นสุข** นั้น อธิบายว่า ชนเหล่าอื่นที่ไม่ได้สำเร็จเมตตาเจโตวิมุตินั้น โดยเหตุที่นอนเป็นทุกข์ไม่ได้ความสุขในขณะที่หลับอยู่ เมื่อตื่นขึ้นมาจึงถอดถอนหายใจใหญ่ สยิ้วหน้า บิดไปบิดมาข้างโน้นข้างนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ตื่นเป็นทุกข์ ฉันใด ส่วนเมตตาวิหารีบุคคลนี้ ตื่นขึ้นมาแล้วไม่เป็นทุกข์เหมือนอย่างนั้น ตื่นขึ้นมาอย่างสบายไม่มีอาการอันน่าเกลียด ชื่นบานเหมือนกับดอกปทุมที่กำลังแย้มบาน

๓. ประการที่ ๓ ที่ว่า **ไม่ฝันร้าย** นั้น อธิบายว่า เมตตาวิหารีบุคคลเมื่อฝันเห็นสุบินนิมิต ก็เห็นแต่สุบินนิมิตที่ดี ๆ ทั้งนั้น เช่นฝันว่าได้ไปไหว้พระเจดีย์ ได้ไปทำการบูชาพระรัตนตรัย หรือได้ฟังพระธรรมเทศนา ส่วนชนเหล่าอื่นที่ไม่ได้สำเร็จเมตตาเจโตวิมุติ ย่อมฝันเห็นนิมิตอันน่าเกลียดน่ากลัวต่าง ๆ เช่น ฝันว่าตนถูกพวกโจรมารุมล้อม ถูกพวกสุนัขป่าไล่ขบกัด หรือตกลงไปในเหว ฉันใด เมตตาวิหารีบุคคลไม่ฝันเห็นสุบินนิมิตอันเลวร้ายเช่นนั้น

๔. ประการที่ ๔ ที่ว่า **เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย** นั้น อธิบายว่า เมตตาวิหารีบุคคลย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจของคนทั้งหลายเหมือนสร้อยไข่มุกที่พาดอยู่ที่หน้าอก หรือเหมือนดอกไม้ที่ปักอยู่บนศีรษะ ย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจของคนทั้งหลาย ฉะนั้น

๕. ประการที่ ๕ ที่ว่า **เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย** นั้น อธิบายว่า เมตตาวิหารีบุคคลย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจของพวกมนุษย์ ฉันใด ก็ย่อมเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจแม้ของพวกอมนุษย์ ฉันนั้น เช่นพระวิสาขเถระเป็นตัวอย่าง

เรื่องพระวิสาขเถระ

มีเรื่องเล่าว่า พระวิสาขเถระนั้น เดิมเป็นคหบดีชั้นกุฎุมพีอยู่ในเมืองปาฏลีบุตรในชมพูทวีป เมื่อเขาอยู่ ๆ มาในเมืองปาฏลีบุตรนั่นแล ได้ยินข่าวเล่าลือมาว่าลังกาทวีปนั้น เป็นประเทศที่ประดับประดาสง่างามไปด้วยระเบียบพระเจดีย์ มีความรุ่งเรืองเหลืองอร่ามไปด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ ในลังกาทวีปนั้น ใคร ๆ ก็ตาม สามารถที่จะนั่งหรือจะนอนได้อย่างสบายปลอดภัยในที่ที่ตนต้องประสงค์ และสัปปายะทุก ๆ อย่าง

คืออากาสสัปปายะ เสนาสนสับปปายะ บุคคลสัปปายะ ธรรมสวนสัปปายะ เป็นสิ่งที่หาได้ง่ายดายในลังกาทวีปนั้น

กุฎุมพีวิสาขะ จึงได้ตัดสินใจมอบกองโภคสมบัติของตนให้แก่บุตรภริยา มีทรัพย์ขอดติดชายผ้าอยู่เพียงกหาปณะเดียวเท่านั้น ออกจากบ้านไปคอยเรืออยู่ที่ท่ามหาสมุทรประมาณเดือนหนึ่ง โดยที่กุฎุมพีวิสาขะเป็นคนฉลาดในเชิงโวหาร เขาได้ซื้อสิ่งของ ณ ที่นี้ไปขาย ณ ที่โน้น รวบรวมทรัพย์ได้ถึงพันกหาปณะภายในระหว่างเดือนหนึ่งนั้นทั้งนี้ด้วยการค้าขายอันชอบธรรม เขาได้ไปถึงวัดมหาวิหารในลังกาทวีปโดยลำดับครั้นแล้วก็ได้ขอบวชทันที

เมื่อพระอุปัชฌาย์พาเขาไปยังสีมาเพื่อจะทำการบวชให้นั้น เขาได้ทำห่อทรัพย์พันกหาปณะนั้นให้ร่วงจากภายในเกลียวผ้าตกลงไปที่พื้น พระอุปัชฌาย์จึงถามว่า "นั่นอะไร" เขาเรียนว่า "ทรัพย์จำนวนหนึ่งพันกหาปณะขอรับผม" พระอุปัชฌาย์จึงแนะนำว่า "อุบาสกทรัพย์นี้นับแต่เวลาที่บวชแล้ว เธอไม่อาจจะใช้จ่ายได้จงใช้จ่ายเสียเดี๋ยวนี้" วิสาขะอุบาสกจึงคิดในใจว่า "คนทั้งหลายที่มาในงานบวชของวิสาขะจงอย่าได้มีมือเปล่ากลับไปเลย" ครั้นแล้วก็แก้ห่อทรัพย์นั้นหว่านโปรยทานไปในโรงอุโบสถ[๑] แล้วจึงบรรพชาอุปสมบท

วิสาขะภิกษุนั้น เมื่อบวชได้พรรษา ๕ ก็ท่องจำมาติกาทั้งสองได้อย่างคล่องแคล่วปวารณาออกพรรษาแล้วได้เรียนเอากัมมัฏฐานอันเป็นที่สบาย เหมาะแก่อัธยาศัยของตนแล้วก็ไป ๆ มา ๆ หมุนเวียนผลัดเปลี่ยนกันไปอยู่วัดละ ๔ เดือน เมื่อพระวิสาขเถระเที่ยวผลัดเปลี่ยนไปอยู่ในวัดต่าง ๆ อย่างนั้น วันหนึ่งได้เห็นสถานที่ระหว่างป่าอันเป็นรมณียสถานน่ารื่นรมย์แห่งหนึ่ง จึงได้นั่งเข้าสมาบัติอยู่ ณ โคนต้นไม้ต้นหนึ่งในระหว่างป่านั้น ครั้นออกจากสมาบัติแล้ว ขณะที่ยืนอยู่ระหว่างป่า ได้พิจารณาดูคุณสมุทัยของตนด้วยความปีติโสมนัส เมื่อจะบันลือสีหนาทจึงได้กล่าวเถรภาษิตความว่า

---

๑ การโปรยทานก่อนแต่จะอุปสมบทของพระวิสาขเถระ ได้ตกทอดเป็นมรดกแก่ชาวพุทธ แม้ในประเทศไทยเราสืบมาตลอดถึงปัจจุบัน

"ตลอดเวลาที่เราได้อุปสมบทแล้วมา ตลอดเวลาที่เราได้มาอยู่ ณ ที่นี้ ความประมาทพลาดพลั้งของเราในระหว่างนี้ไม่มีเลย ช่างเป็นลาภของเธอแท้ ๆ หนอ ท่านผู้นิรทุกข์"

พระวิสาขเถระนั้น เมื่อเดินทางไปยังวัดจิตตลบรรพต ครั้นไปถึงตรงทางแยก ๒ แพร่ง ได้ยืนคิดอยู่ว่า "ทางที่จะไปวัดจิตตลบรรพตนั้น จะเป็นทางนั้นหรือว่าทางนี้หนอ" ขณะนั้นรุกขเทวดาที่สิงอยู่ ณ ที่ภูเขาได้เหยียดหัตถ์ออกแล้วชี้บอกแก่พระเถระว่า "ทางนี้เจ้าข้า" พระเถระไปถึงวัดจิตตลบรรพตแล้วก็ได้อยู่ ณ ที่นั้นจนครบ ๔ เดือน ในคืนสุดท้ายได้ตั้งใจไว้ว่า "พรุ่งนี้เราจักต้องไปแต่เช้า" ดังนี้แล้วจึงเตรียมตัวจำวัด รุกขเทวดาตนหนึ่งซึ่งสิงอยู่บนต้นแก้ว ตรงที่ปลายทางจงกรม ได้มานั่งร้องไห้อยู่ที่ขั้นบันได

พระเถระจึงถามว่า "นั้นใคร ?" เทพธิดาเรียนตอบว่า "ดิฉันมณิลิยา เจ้าข้า" พระเถระ ซักว่า "เธอร้องไห้ทำไม ?" เทวดาเรียนว่า "เพราะอาศัยเหตุที่พระผู้เป็นเจ้าจะจากไป เจ้าข้า" พระเถระจึงถามว่า "เมื่อฉันอยู่ ณ ที่นี้ เป็นคุณประโยชน์อะไรแก่พวกเธอ หรือ ?" เทพธิดาเรียนตอบว่า "ท่านคะ เมื่อพระผู้เป็นเจ้าอยู่ ณ ที่นี้ พวกเทวดาและ อมนุษย์ทั้งหลายต่างก็ได้มีเมตตาอารีแก่กันและกัน เจ้าค่ะ แต่บัดนี้เมื่อพระผู้เป็นเจ้า จะจากไปเสียแล้ว พวกเทวดาและอมนุษย์ก็คงจักทำการทะเลาะวิวาท จักกล่าวคำหยาบคายเสียหายแก่กันและกันเป็นแน่เจ้าค่ะ" พระเถระจึงได้บอกแก่เทพธิดาว่า "ถ้าฉัน อยู่ ณ ที่นี้ ความอยู่ผาสุกสำราญย่อมมีแก่พวกเธอ ฉันดีใจมากดังนี้ แล้วได้อยู่ ณ วัดนั้นต่อไปจนครบ ๔ เดือนอีก ครั้นครบ ๔ เดือนแล้วก็ได้คิดจะไปเหมือน อย่างเดิมอีก แม้เทพธิดามณิลิยานั้นก็ได้ไปร้องไห้เหมือนอย่างนั้นอีก โดยอุบายนี้" พระเถระเลยอยู่ ณ ที่วัดนั้นและปรินิพพาน ณ ที่วัดนั้นนั่นแล เมตตาวิหารีบุคคลย่อมเป็นที่รักใคร่ เป็นที่เจริญใจของอมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

๖. ประการที่ ๖ ที่ว่า**เทวดาทั้งหลายคอยเฝ้ารักษา** นั้น อธิบายว่า เทวดาทั้งหลายย่อมคอยเฝ้ารักษาเมตตาวิหารีบุคคลเสมือนมารดาบิดาคอยเฝ้ารักษาบุตรฉะนั้น

๗. ประการที่ ๗ ที่ว่า **ไฟ, ยาพิษ, หรือศัสตรา ไม่กล้ำกรายในตัวของเขา** นั้น อธิบายว่า ไฟไม่กล้ำกรายเข้าไปในกายของเมตตาวิหารีบุคคล เช่น อุบาสิกาชื่ออุตตราเป็นตัวอย่าง หรือยาพิษไม่กำซาบเข้าไปในร่างกายของเมตตาวิหารีบุคคล เช่น พระจูฬสีวเถระผู้ชำนาญสังยุตตนิกายเป็นตัวอย่าง หรือศัสตราไม่บาดร่างกายของเมตตาวิหารีบุคคล เช่น สังกิจจสามเณรเป็นตัวอย่าง เฉพาะข้อว่าศัสตราไม่บาดนี้ ควรยกเรื่องแม่โคนมมาแสดงเป็นตัวอย่างประกอบดังนี้

ได้ยินว่า มีแม่โคนมตัวหนึ่ง กำลังยืนให้น้ำนมแก่ลูกอยู่ ขณะนั้นนายพรานคนหนึ่งตกลงใจว่า เราจักแทงมัน ดังนี้แล้ว ได้ตวัดมือพุ่งหอกเข้าใส่ทันที แต่หอกนั้นพอไปจรดลำตัวของแม่โคนมนั้น ก็ม้วนพับเหมือนกับใบตาล นี้ไม่ใช่เป็นด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธิหรือไม่ใช่ด้วยกำลังแห่งอัปปนาสมาธิเลย แต่เพราะความมีใจรักในลูกอันมีกำลังรุนแรงอย่างเดียว เมตตามีอานุภาพอันยิ่งใหญ่อย่างนี้แล

๘. ประการที่ ๘ ที่ว่า **จิตเป็นสมาธิเร็ว** นั้น อธิบายว่า เมื่อพิจารณากัมมัฏฐาน จิตของเมตตาวิหารีบุคคลย่อมเป็นสมาธิได้อย่างรวดเร็วทีเดียว ไม่มีความเฉื่อยชาเลย

๙. ประการที่ ๙ ที่ว่า **ผิวหน้าผ่องใส** นั้น อธิบายว่า ใบหน้าของเมตตาวิหารีบุคคลนี้ย่อมมีผิวพรรณผ่องใสเสมือนลูกตาลสุกที่หล่นจากขั้วใหม่ ๆ ฉะนั้น

๑๐. ประการที่ ๑๐ ที่ว่า **ไม่หลงทำกาลกิริยา** นั้น อธิบายว่า การตายด้วยความหลงย่อมไม่มีแก่เมตตาวิหารีบุคคล คือ เมตตาวิหารีบุคคลไม่หลงทำกาลกิริยาเลย เมื่อตายเป็นเสมือนคนนอนหลับ ฉะนั้น

๑๑. ประการที่ ๑๑ ที่ว่า **เมื่อไม่ได้บรรลุคุณธรรมเบื้องสูง อย่างต่ำก็จะบังเกิดในพรหมโลก** นั้น อธิบายว่า เมตตาวิหารีบุคคลเมื่อยังไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งพระอรหัตอันเป็นชั้นสูงยิ่งกว่าเมตตาสมาบัติ ครั้นเคลื่อนจากมนุษยโลกนี้แล้ว ก็จะเข้าถึงพรหมโลกทันทีเป็นเสมือนหลับแล้วตื่นขึ้น ฉะนั้น

ก็แหละ อานิสงส์ทั้งหลายมีนอนเป็นสุขเป็นต้นในเมตตาภาวนานี้ แม้โยคีบุคคลทั้งหลายผู้ได้สำเร็จฌานด้วยอำนาจกัมมัฏฐานอื่นนอกไปจากพรหมวิหารกัมมัฏฐานนี้ ก็ย่อมได้ประสบแม้โดยแท้ สมด้วยคาถาประพันธ์อันพระโบราณาจารย์แสดงไว้ มีอาทิว่า

มุนีทั้งหลาย ผู้มีจิตตั้งมั่นดีแล้วในอารมณ์กัมมัฏฐาน ในภายใน ย่อมนอนเป็นสุข พระสาวกทั้งหลายของพระโคดมพุทธเจ้า ย่อมตื่นชนิดที่ตื่นด้วยดี ในกาลทุกเมื่อ ฉะนี้

แต่แม้กระนั้น ผู้ที่ได้สำเร็จพรหมวิหารกัมมัฏฐานทั้งหลาย ย่อมได้ประสบอานิสงส์ครบทั้งหมดนี้โดยไม่มีเศษเหลือ ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าพรหมวิหารธรรม ๔ เป็นข้าศึกโดยตรงของนิวรณกิเลสทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสพระพุทธโอวาทไว้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค มีอาทิว่า:-

อาวุโส ก็เมตตาเจโตวิมุตติ นี้นั้น เป็นธรรมเครื่องสลัดออกซึ่งพยาบาท ฉะนี้

อนึ่ง โทษทั้งหลายมีนอนเป็นทุกข์เป็นต้น ย่อมบังเกิดแก่หมู่สัตว์ ก็ด้วยอำนาจนิวรณกิเลสมีพยาบาทเป็นต้น เพราะฉะนั้น เมื่อพรหมวิหารธรรม ซึ่งเป็นปฏิปักษ์แก่นิวรณกิเลสมีพยาบาทเป็นต้นนั้น อันโยคีบุคคลบำเพ็ญปฏิบัติให้สำเร็จแล้ว อานิสงส์ทั้งหลายนอนมีเป็นสุขเป็นต้น ก็เป็นอันอยู่ในเงื้อมมือแล้วนั่นเทียว

เมตตาภาวนา จบ

----

๒. กรุณาภาวนา

[๒๕๙] โยคีบุคคลผู้มีความประสงค์จะเจริญกรุณาพรหมวิหารนั้นประการแรก พึงเตรียมการทำบุพกิจเบื้องต้นเสียให้เสร็จสิ้น นับแต่ตัดปลิโพธความกังวล ๑๐ ประการให้สิ้นห่วงตลอดจนถึงการนั่ง ณ อาสนะอย่างเรียบร้อย เหมือนอย่างที่ได้แสดงไว้แล้วในเมตตาภาวนา ครั้นแล้วพึงพิจารณาให้เห็นโทษของวิหิงสา คือการเบียดเบียนสัตว์และอานิสงส์ของกรุณาเสียก่อน เมื่อได้เห็นโทษและอานิสงส์อย่างเด่นชัดแล้ว จึงเริ่มลงมือเจริญกรุณาพรหมวิหารต่อไป

โทษของวิหิงสาและอานิสงส์ของกรุณา

ก็แหละ คนบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มีชาติสันดานชอบทรมานเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยมือของตนบ้าง ด้วยการขว้างด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยทุบตีด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยฟันแทงด้วยศัสตราอาวุธบ้าง หรือด้วยวิธีการอื่น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ก็ผลวิบากอันเลวทรามของการเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายเช่นนั้น ย่อมจะตามสนองเขาทั้งในโลกปัจจุบันและโลกอนาคตโดยไม่ต้องสงสัย

เป็นความจริงทีเดียว ผู้ใดเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยการทำให้ถึงสิ้นชีวิตบ้าง ด้วยการตัดอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งให้ทนทุกข์ทรมานบ้าง ด้วยทำให้เสียทรัพย์บ้าง ด้วยทำให้เสื่อมลาภบ้าง ด้วยทำให้พลัดที่นาคลาที่อยู่บ้าง ด้วยทำให้เสียผลประโยชน์บ้าง ด้วยทำให้เสื่อมยศบ้าง ด้วยทำให้เก้อเขินในที่ประชุมบ้าง โดยที่สุดแม้ด้วยการคอยจ้องจับผิดตามความจริง อันการเป็นอยู่ด้วยความประมาทของเขาผู้นั้น เช่นกล่าวมานี้ ย่อมจะบันดาลให้เป็นไปเพื่อไม่ให้เขาได้ลาภที่ยังไม่ได้ เพื่อเสื่อมลาภที่เขาได้มาแล้ว แม้ในโลกที่เห็น ๆ กันนี้ทีเดียว กล่าวคือ ชื่อเสียงอันเลวทรามของเขาซึ่งมีการเบียดเบียนสัตว์นั้นเป็นเหตุ ย่อมกระพือสะพัดไป เมื่อเข้าสู่สมาคมเขาจะเป็นคนไม่แกล้วกล้า ไม่สง่าผ่าเผย ครั้นถึงคราวตายเขาจะเป็นคนหลงตาย เมื่อแตกกายตายไปแล้ว ทุคคติภูมิเป็นสิ่งที่เขาต้องหวังได้ และภายหลังเมื่อเขามาเกิดเป็นมนุษย์ในสุคติภูมิ เขาจะเป็นคนได้ชาติกำเนิดเลวมีตระกูลต่ำ จะเป็นคนมีผิวพรรณทราม น่าเกลียดน่าชัง เขาจะเป็นคนมีโรคาพาธมาก เขาจะเป็นคนตกทุกข์ได้ยาก มีข้าวน้ำโภชนะอาหารบกพร่อง เขาจะเป็นคนมีอายุสั้น มีชีวิตอยู่ในโลกนี้น้อยฉะนี้

โยคีบุคคลจงพิจารณาให้เห็นโทษของวิหิงสา คือการเบียดเบียนสัตว์อย่างปราศจากกรุณา อันสืบเนื่องติดสันดานคนมาเป็นอเนกประการเช่นที่พรรณนามานี้ ครั้นแล้วจงพิจารณาให้เห็นอานิสงส์ของกรุณาคือความสงสารสัตว์ โดยประการตรงกันข้ามกับโทษวิหิงสาตามที่พรรณนามาแล้ว เมื่อเห็นโทษและคุณเด่นชัดแล้วจึงเริ่มลงมือเจริญกรุณากัมมัฏฐานโดยวิธีการแห่งภาวนา ดังจะได้แสดงต่อไป

ห้ามเจริญในคน ๕ จำพวกอันดับแรก

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลเริ่มแรกจะเจริญกรุณากัมมัฏฐานนั้น จงอย่าเจริญไปในบุคคล ๕ จำพวกนี้ เป็นอันดับแรก คือ คนที่รัก ๑ เพื่อนที่รักมาก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนที่เกลียดชัง ๑ คนคู่เวร ๑ เพราะคนเป็นที่รักก็ย่อมตั้งอยู่ในฐานะของคนเป็นที่รัก เพื่อนที่รักมากก็ตั้งอยู่ในฐานะเพื่อนที่รักมาก คนที่เป็นกลาง ๆ ก็ตั้งอยู่ในฐานะคนเป็นกลาง ๆ คนที่เกลียดชังก็ตั้งอยู่ในฐานะคนที่เกลียดชัง และคนคู่เวรก็ตั้งอยู่ในฐานะคนคู่เวรอย่างเดิมนั่นเอง ไม่ใช่เป็นวิสัยที่จะทำให้เกิดกรุณาในอันดับแรกได้

อธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลผู้ปรารภจะเจริญกรุณาไปในคนที่รักนั้น ภาวะแห่งความรักยังมิได้พรากออกไปจากจิต เมื่อความรักยังมิได้พรากออกไป กรุณาก็จะเกิดแทรกขึ้นในจิตไม่ได้ เป็นธรรมนิยมดังนี้ แม้ในบุคคลนอกนี้ก็เป็นทำนองเดียวกัน เพราะเหตุนี้ จึงห้ามมิให้เจริญกรุณาไปเป็นอันดับแรกในบุคคล ๕ จำพวกนั้น

ส่วนคนเพศตรงข้าม กับคนที่ตายแล้ว ไม่เป็นเขตที่ควรจะนำมาเจริญเป็นอารมณ์ของกรุณากัมมัฏฐานตลอดกาล เพราะเหตุดังที่แสดงไว้ในเมตตาภาวนานั่นแล

คนที่ควรเจริญกรุณาถึงอันดับแรกที่ ๑

โดยเหตุที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงเป็นแบบอย่างไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ ดังนี้ :-

> **ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณาย่อมแผ่กรุณาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่นั้น คือทำอย่างไร ? ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณา ย่อมแผ่กรุณาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวงทุก ๆ จำพวกเหมือนอย่างที่ได้เห็นคนอื่น ซึ่งเข็ญใจได้ทุกข์ ซ้ำประกอบด้วยบาปกรรมทำชั่วคนหนึ่งแล้วพึงเกิดความกรุณาขึ้นฉะนั้น**[๑]

---

๑ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๕๓/๔๒๘

ดังนั้น โยคีบุคคลเมื่อได้เห็นใคร ๆ ก็ตาม ซึ่งเป็นคนที่น่าสงสาร ได้ประสบความลำบากอย่างยิ่ง เป็นคนเข็ญใจได้ทุกข์ประกอบกรรมทำทุจริต เป็นคนกำพร้าขาดอาหารวางกระเบื้องขอทานไว้ข้างหน้า นั่งอยู่ในโรงพักคนอนาถา มีหมู่หนอนไต่ออกจากแผลที่มือและเท้า ส่งเสียงครวญคร่ำพร่ำพรรณนาอยู่ฉะนี้แล้ว พึงยังกรุณาจิตให้เป็นไปในคนเช่นนั้น เป็นอันดับแรกก่อนกว่าคนทุกจำพวก ด้วยบทภาวนาว่า

กิจฺฉํ วตายํ สตฺโต อาปนฺโน, อปฺเปว นาม อิมมฺหา ทุกฺขา มุจฺเจยฺย.

สัตว์ผู้นี้ประสบความลำบากแท้หนอ ขอจงพ้นจากทุกข์นี้เสียเถอะหนา

อีกแบบหนึ่งว่า

อยํ สตฺโต ทุกฺขา มุจฺจตุ.

ขอสัตว์ผู้นี้จงพ้นจากทุกข์เสียเถิด

สำหรับตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปว่า

เอเต สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.

ขอสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้จงพ้นจากทุกข์เสียเถิด

หรือว่า

สพฺเพ สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.

ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เสียเถิด

ด้วยภาวนาวิธีนี้ โยคีบุคคลจงพยายามภาวนา คือส่งจิตอันประกอบด้วยกรุณาไปพร้อมกับบทภาวนานั้น ๆ อย่างซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนให้กรุณาปรากฏขึ้นในใจอย่างเด่นชัดจนสำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานเป็นที่สุด ทำนองเดียวกับเมตตาภาวนานั่นแล

คนที่ควรเจริญกรุณาถึงอันดับแรกที่ ๒

ในกรณีที่โยคีบุคคลไม่ได้พบเห็นคนเข็ญใจได้ทุกข์เช่นที่กล่าวแล้วนั้นมาเป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐานเป็นอันดับแรก จงเจริญกรุณาไปแม้ในบุคคลผู้มีความสุขแต่ชอบทำบาปกรรมอยู่โดยยกขึ้นมาเปรียบเทียบกับคนที่กำลังจะถูกประหารชีวิต

จะพึงปฏิบัติอย่างไร ?

พึงปฏิบัติดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า พวกราชบุรุษจับโจรพร้อมทั้งของกลางได้แล้ว เมื่อพระราชามีพระราชโองการให้ประหารชีวิต จึงมัดโจรนั้นแล้วลงแส้ครั้งละ ๔ เส้น ๆ จนถึงร้อยครั้ง แล้วนำไปสู่ที่ตะแลงแกง เพื่อจะทำการประหารชีวิต ขณะนั้น มนุษย์ทั้งหลายเห็นแล้วพากันให้ของเคี้ยวบ้าง ของรับประทานบ้าง ให้ดอกไม้ของหอมเครื่องไล้ทาและหมากพลูบุหรี่บ้างแก่โจรนั้น แม้ว่าโจรนั้นจะได้เคี้ยวกินอยู่ บริโภคใช้สอยอยู่ซึ่งสิ่งของเหล่านั้นอย่างบริบูรณ์ ดูคล้าย ๆ กับคนมีความสุข คนที่เพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติก็จริง แต่ก็ไม่มีใครเลยที่จะสำคัญเห็นว่า "โจรนี้มีความสุขมีโภคทรัพย์มาก" มีแต่จะกรุณาสงสารเขาโดยฝ่ายเดียวว่า "เจ้าโจรนี้จักต้องตายอยู่เดี๋ยวนี้แล้ว เพราะเขาใกล้ต่อความตายเข้าไปทุก ๆ ฝีเท้าที่เขาย่างไป" ดังนี้ฉันใด

แม้โยคีบุคคลผู้เจริญกรุณากัมมัฏฐานก็เหมือนกัน พึงส่งกรุณาจิตไปในคนที่มีความสุขแต่เป็นผู้ชอบทำแต่บาปกรรมนั้นอย่างนี้ว่า "คนผู้นี้ ถึงแม้ขณะนี้เขาจะมีความสุขเพียบพร้อมอยู่ด้วยการเสวยสุขและบริโภคใช้สอยโภคสมบัติอย่างสมบูรณ์พูนสุขก็ตาม แต่เขาจักต้องได้เสวยทุกข์กายทุกข์ใจอย่างมิใช่น้อยในอบายภูมิทั้งหลายในภายหน้า เพราะเหตุที่เขาไม่ทำกัลยาณกรรมไว้ด้วยกายทวาร วจีทวาร และมโนทวาร แม้สักทวารเดียว" หรือจะใช้บทสำหรับภาวนาดังที่แสดงไว้ข้างต้นนั้นก็ได้

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่า คนที่ควรเจริญกรุณาไปถึงเป็นอันดับแรกนั้นมี ๒ จำพวก คือ คนเข็ญใจได้ทุกข์ ๑ คนที่มีความมั่งมีศรีสุขแต่ชอบทำแต่บาปกรรม ๑ ฉะนี้

เจริญกรุณาไปในคนที่รักเป็นต้น

เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญกรุณาไปในบุคคลจำพวกแรก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมาอย่างนั้นแล้ว อันดับต่อจากนั้นพึงเจริญกรุณาให้เป็นไปในบุคคลตามลำดับดังนี้ คือ คนที่รัก ถัดนั้นคนเป็นกลาง ๆ ถัดนั้นคนคู่เวร ด้วยภาวนาวิธีดังที่แสดงมาแล้วนั้น

ในการปฏิบัติ โยคีบุคคลพึงเลือกยกเอาส่วนแห่งทุกข์ของคนที่รัก ซึ่งปรากฏเห็นอยู่ในชาติปัจจุบันหรือที่จะเกิดแก่เขาในชาติต่อ ๆ ไป แล้วจึงเจริญกรุณาให้เป็นไปในคนที่รัก ต่อจากนั้นพึงเลือกยกเอาส่วนแห่งทุกข์ของคนเป็นกลาง ที่ปรากฏเห็นอยู่

ในชาติปัจจุบัน หรือที่จะบังเกิดมีแก่เขาในชาติต่อ ๆ ไป แล้วจึงเจริญกรุณาให้เป็น ไปในคนเป็นกลาง ๆ ต่อจากนั้นพึงเลือกยกเอาส่วนแห่งทุกข์ของคนคู่เวร ที่ปรากฏเห็นอยู่ในชาติปัจจุบัน หรือที่จะเกิดมีแก่เขาในชาติต่อ ๆ ไป แล้วจึงเจริญกรุณาให้เป็นไปในคนคู่เวร ฉะนี้

อธิบายว่า คน ๒ จำพวก ซึ่งเป็นที่ตั้งของกรุณาที่แสดงมาในอันดับแรกนั้น ย่อมเป็นเหตุให้กรุณาภาวนาสำเร็จโดยง่ายก็จริง แต่โยคีบุคคลอย่าได้พอใจอยู่เพียงเท่านั้น ต้องทำกรุณาภาวนาในคน ๒ จำพวกนั้น ในคนใดคนหนึ่งให้คล่องแคล่วจนมีจิตอ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้ว ลำดับนั้นพึงเจริญกรุณาให้เป็นไปในคนที่รัก ลำดับต่อจากนั้นในคนเป็นกลาง ๆ ลำดับต่อจากนั้นในคนคู่เวร ทั้งนี้เพื่อทำกรุณาให้เป็นสีมาสัมเภทต่อไป

ในทางปฏิบัตินั้น โยคีบุคคลต้องทำจิตให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานในส่วนแห่งบุคคลแต่ละประเภทนั้น ๆ ส่วนหนึ่ง ๆ คือทำให้ชำนาญด้วยวสีทั้ง ๕ เสียก่อน ครั้นแล้วจึงเจริญกรุณาไปในบุคคลนั้น ๆ ตามลำดับ วิธีการเจริญกรุณากัมมัฏฐานในบุคคลตามลำดับนี้ พึงทราบโดยทำนองเดียวกันกับที่แสดงไว้แล้วในเมตตากัมมัฏฐานทุกประการ

ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่มีคนคู่เวร หรือผู้ไม่มีความผูกเวรกับใคร ๆ ทั้ง ๆ ที่มีคนทำความเสียหายให้อยู่ เพราะเป็นชาติเชื้อมหาบุรุษมีอัธยาศัยอันกว้างใหญ่นั้น ไม่จำต้องทำความขวนขวายในกรณีที่ว่า จิตของเราอ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้ว บัดนี้เราจักส่งกรุณาจิตไปในคนคู่เวร ดังนี้ เพราะกรณีที่จะต้องปฏิบัติเช่นนั้นเฉพาะแต่โยคีบุคคลผู้มีคนคู่เวรเท่านั้น

ในการเจริญกรุณาไปในคนคู่เวรนั้น ถ้าแหละความโกรธแค้นจะพึงเกิดขึ้นแก่โยคีบุคคล โดยทำนองที่แสดงไว้ในเมตตาภาวนานั้น โยคีบุคคลพึงทำการบรรเทาความโกรธแค้นนั้นให้ระงับลง ด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ ดังที่แสดงไว้ในเมตตาภาวนานั้นแหละ เช่น ต้องหวนกลับไปเจริญกัมมัฏฐานในบุคคลจำพวกต้น ๆ เสียใหม่ หรือพิจารณาถึงพระพุทธโอวาทต่าง ๆ มีพระโอวาทในกกจูปมสูตร เป็นต้น

เจริญกรุณาในคนทำดีและมีความสุข

การเจริญกรุณากัมมัฏฐานที่แสดงมาแล้วนั้น เป็นการเจริญไปในคนที่ตกทุกข์ได้ยากในชาติปัจจุบัน และคนที่มีความสุขในปัจจุบันแต่จะได้ประสบทุกข์ในชาติหน้า คราวนี้จะแสดงวิธีการเจริญกรุณากัมมัฏฐานในคนที่มีความสุขและได้ทำแต่ความดี ไม่ได้ทำความชั่วเลย

สำหรับคนผู้มีความสุขอย่างเพียบพร้อม และทำแต่คุณงามความดีมาโดยตลอดนั้น เมื่อโยคีบุคคลได้เห็นเขาประสบกับความสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ความสูญเสียญาติที่รัก หรือเกิดเป็นโรคภัยได้เจ็บ หรือเกิดความสูญเสียโภคทรัพย์เป็นต้น หรือแม้ไม่ได้เห็นด้วยตาเพียงแต่ได้ทราบข่าวเช่นนั้นก็ตาม แล้วพึงเจริญกรุณาในบุคคลเช่นนั้น โดยคลุม ๆ เอาทั้งหมดอย่างนี้ว่า "ท่านผู้นี้ก็นับว่ายังเป็นคนมีทุกข์อยู่นั่นเทียว เพราะแม้ถึงเขาจะไม่มีความสูญเสียอะไร ๆ เลยสักอย่างเดียวก็ตาม แต่ก็นับได้ว่า เป็นคนยังไม่ข้ามพ้นทุกข์ในวัฏฏสงสารอยู่นั่นเอง" ฉะนี้

กรุณาสีมาสัมเภท

ครั้นแล้ว โยคีบุคคลพึงทำกรุณาให้เป็นสีมาสัมเภทในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตนเอง ๑ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวร ๑ โดยพยายามเจริญกรุณากัมมัฏฐานแล้ว ๆ เล่า ๆ ด้วยภาวนาวิธี จนทำให้จิตเกิดขึ้นเสมอกันในบุคคล ๔ จำพวกนั้น ฉันเดียวกับในเมตตาภาวนา

บรรลุถึงอัปปนาฌาน

ต่อแต่นั้น โยคีบุคคลพึงส้องเสพให้หนักขึ้นซึ่งนิมิตกัมมัฏฐานอันได้แก่สีมาสัมเภทนั้น ทำนิมิตให้เจริญขึ้นมาก ๆ ภาวนาให้มาก ๆ เข้า พึงยังอัปปนาฌานให้เกิดก้าวหน้าขึ้นไปด้วยสามารถแห่งฌาน ๓ โดยจตุกกนัย และฌาน ๔ โดยปัญจกนัย โดยทำนองที่ได้แสดงมาแล้วในเมตตาภาวนาทุกประการ

ส่วนในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ท่านได้กล่าวลำดับ (อารมณ์ของการเจริญกรุณาภาวนา) ไว้ ดังนี้ว่า บุคคลที่เป็นศัตรู พระโยคาวจรพึงเจริญกรุณาให้ก่อนเพื่อน

ทำจิตให้อ่อนในบุคคลผู้เป็นศัตรูได้แล้ว จึงเจริญกรุณาให้คนทุคตะ แต่นั้นให้บุคคลที่รัก ต่อนั้นให้ตน ดังนี้ ลำดับที่กล่าวในอรรถกถาอังคุตตรนิกายนั้นไม่สมกับพระบาลี (ในวิภังค์) ที่มีคำว่า ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ (ยากแค้นแสนเข็ญ) เป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงเริ่มทำภาวนาในกรุณานี้ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ แล้วทำสีมาสัมเภทยังอัปปนาให้เจริญเกิด

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญกรุณาพรหมวิหาร ได้ปฏิบัติถึงขั้นสุดยอดแห่งกรุณากัมมัฏฐานนี้โดยสมบูรณ์แล้วแล

วิธีการแผ่กรุณา ๓ อย่าง

ลำดับต่อไปนี้ ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจในวิธีการแผ่กรุณา ๓ อย่าง ตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคดังนี้ คือการแผ่กรุณาอย่างไม่เจาะจงที่เรียกว่า **อโนธิโสผรณา** โดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่กรุณาอย่างเจาะจงที่เรียกว่า **โอธิโสผรณา** โดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่กรุณาไปในทิศที่เรียกว่า **ทิสาผรณา** โดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอาการแห่งภาวนาวิธี ดังต่อไปนี้

๑. อโนธิโสผรณา
คำแผ่กรุณาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สพฺเพ สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๒. สพฺเพ ปาณา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอปาณะทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๓. สพฺเพ ภูตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอภูตทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๔. สพฺเพ ปุคฺคลา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอบุคคลทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๒. โอธิโสผรณา

คำแผ่กรุณาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพา อิตฺถิโย ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสตรีทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๒. สพฺเพ ปุริสา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอบุรุษทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๓. สพฺเพ อริยา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๔. สพฺเพ อนริยา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอปุถุชนทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๕. สพฺเพ เทวา ทุกฺขา มุจฺจนตุ.
ขอเทวดาทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๖. สพฺเพ มนุสฺสา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอมนุษย์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๗. สพฺเพ วินิปาติกา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เถิด

๓. ทิสาผรณา

วิธีการแผ่กรุณาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่กรุณาไปในทิศนั้น คือ ยกเอาอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก โอธิโสบุคคล ๗ จำพวก รวมเป็น ๑๒ บุคคล ไปตั้งไว้ในทิศทั้ง ๑๐ แล้วแผ่กรุณาไปในบุคคล ๑๒ จำพวก ที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ นั้น จึงเรียกว่าแผ่ไปในทิศโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ อาการ เมื่อว่าโดยบุคคลเป็น ๑๒ วาระตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำแผ่กรุณาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑
ในบุคคลที่ ๑

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงพ้นจากทุกข์เถิด

๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศประจิมจงพ้นจากทุกข์เถิด

๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดรจงพ้นจากทุกข์เถิด

๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตฺตา ทุกขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณจงพ้นจากทุกข์เถิด

๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์จงพ้นจากทุกข์เถิด

๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพจงพ้นจากทุกข์เถิด

๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสานจงพ้นจากทุกข์เถิด

๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดีจงพ้นจากทุกข์เถิด

๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องต่ำจงพ้นจากทุกข์เถิด

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงพ้นจากทุกข์เถิด

ส่วนคำแผ่กรุณาไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ในบุคคลอีก ๑๑ จำพวกตั้งแต่จำพวกที่ ๒ คือ **สพฺเพ ปาณา** ปาณะทั้งปวงถึงจำพวกที่ ๑๒ **สพฺเพ วินิปาติกา** พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงนั้น ผู้ปฏิบัติจงนำมาประกอบเรื่องทำนองเดียวกับบุคคลที่ ๑ ต่างแต่ต้องยกเอาบุคคลนั้น ๆ มาประกอบแทนตรงที่ว่า **สตฺตา** ในคำบาลี กับตรงที่ว่า **สัตว์** ในคำไทยเท่านั้น เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถที่จะนำมาประกอบได้เอง จึงไม่ยกมาแสดงไว้เต็มรูปในที่นี้

กรุณาอัปปนา ๑๓๒

ในกรุณาภาวนานี้ เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติจนได้สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานและทำการแผ่กรุณาจิตไปโดยอาการ ๕ ในอโนธิโสบุคคล โดยอาการ ๗ ในโอธิโสบุคคล และโดยอาการ ๑๐ ในบุคคล ๑๒ จำพวก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมา ก็จะได้อัปปนาฌานทั้งหมด ๑๓๒ อัปปนา ในอโนธิโสผรณา ๕ ในโอธิโสผรณา ๗ ในทิสาผรณา ๑๒๐ (๕+๗+๑๒๐ = ๑๓๒)

อานิสงส์กรุณา

ก็แหละ โยคีบุคคลผู้เจริญกรุณาภาวนา จนสำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานเป็นฌานลาภีบุคคลแล้ว ย่อมมีอันหวังได้ซึ่งอานิสงส์แห่งกรุณา ๑๑ ประการ มีนอนเป็นสุขเป็นต้น ฉันเดียวกับเมตตาภาวนาทุกประการนั่นเทียว

กรุณาภาวนาจบ

----

๓. มุทิตาภาวนา

[๒๖๐] โยคีบุคคลผู้มีความประสงค์จะเจริญมุทิตาพรหมวิหารนั้น ประการแรก พึงเตรียมทำบุพกิจเบื้องต้นให้เสร็จสิ้นก่อน นับตั้งแต่ตัดปลิโพธความกังวล ๑๐ ประการ จนถึงไปนั่ง ณ อาสนะอย่างเรียบร้อย เหมือนอย่างที่ได้แสดงไว้แล้วในเมตตาภาวนา ทุกประการ ครั้นแล้วจึงลงมือเจริญมุทิตากัมมัฏฐานต่อไป

ห้ามเจริญในบุคคล ๓ จำพวกอันดับแรก

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลจะเจริญมุทิตากัมมัฏฐานนั้น ห้ามมิให้เจริญไปใน บุคคล ๓ จำพวกนี้เป็นอันดับแรก คือ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวร ๑ เพราะเหตุว่า แม้คนเป็นที่รักนั้นก็ไม่เป็นบรรทัดฐานพอที่จะให้มุทิตาเกิดขึ้นได้ใน อันดับแรก ด้วยมาตรว่าภาวะเป็นที่รักเท่านั้น

อธิบายว่า คนผู้อยู่ในฐานะเป็นที่รักกันอย่างธรรมดา แต่เป็นผู้ขาดคุณสมบัติ พิเศษประจำตัว เช่น ความเป็นผู้มีหน้าตาเบิกบานแช่มชื่นเสมอ ความเป็นผู้ฉลาด ทักทายปราศรัยก่อน ความเป็นผู้พูดจาไพเราะ มีมารยาทละเอียดอ่อนโยน และ ความสนุกร่าเริง เป็นต้น อันเป็นผลสำเร็จมาด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ที่ประกอบด้วย โสมนัสเวทนา คนผู้ขาดคุณสมบัติประจำตัวเช่นที่กล่าวมานี้ แม้จะนับเนื่องอยู่ใน เครือคนที่รักนับถือกันก็ตาม ก็ไม่พอที่จะเป็นเหตุให้มุทิตาพรหมวิหารนี้ เกิดขึ้นใน จิตสันดานของผู้ปฏิบัติในอันดับแรกได้ ยิ่งคนเป็นกลาง ๆ และคนคู่เวรด้วยแล้วก็ ไม่ต้องพูดถึงกันละ ยิ่งห่างไกลจากความเป็นบรรทัดฐานแห่งมุทิตาภาวนาอันดับแรก มากทีเดียว

ส่วนคนต่างเพศ กับคนที่ตายแล้ว จะเอามาเป็นเขตหรืออารมณ์ของมุทิตา-กัมมัฏฐานนี้ไม่ได้เลย โดยส่วนเดียว เพราะเหตุไร ? ได้แสดงไว้แล้วในเมตตาภาวนา

คนที่ควรเจริญมุทิตาถึงอันดับแรก

ก็แหละ เพื่อนที่รักมาก จัดเป็นบุคคลที่เป็นบรรทัดฐานพอที่จะให้มุทิตาเกิดขึ้น ได้ในอันดับแรก หรือคนประเภทที่ท่านอรรถกถาจารย์เรียกว่า เพื่อนใจนักเลง ซึ่ง เป็นผู้มีอัธยาศัย ชอบสนุกร่าเริงยิ้มก่อนพูดเสมอ นับเป็นบุคคลที่ควรเจริญมุทิตา

ไปถึงเป็นอันดับแรกได้เช่นเดียวกัน หรือคนที่รักนั่นแหละ แต่เป็นผู้สมบูรณ์พูนสุขมีเครื่องบำรุงบำเรออย่างเพียบพร้อม กำลังร่าเริงบันเทิงใจอยู่ ก็เช่นเดียวกัน

เมื่อโยคีบุคคลได้เห็นมาด้วยตาเองก็ดี หรือเพียงแต่ได้ทราบข่าวก็ดี แล้วพึงเจริญมุทิตาให้เป็นไปในบุคคลเห็นปานนั้นเป็นอันดับแรก ก่อนกว่าบุคคลประเภทอื่น คือ พึงเจริญด้วยบทภาวนาว่า

โมทติ วตายํ สตฺโต, อโห สาธุ อโห สุฏฺฐุ.
สัตว์ผู้นี้ร่าเริงจริงหนอ, ขออนุโมทนาด้วยเถอะหนา,

หรืออีกแบบหนึ่งว่า

อยํ สตฺโต ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉตุ.
ขอสัตว์ผู้นี้จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

ถ้าตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปให้ว่า

เอเต สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์เหล่านี้จงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

หรือว่า

สพฺเพ สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

โยคีบุคคลพึงนึกภาวนาในใจไปตามบทภาวนานี้อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ จนมุทิตาจะปรากฏชัดขึ้นในใจและได้บรรลุถึงขั้นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิตามลำดับ

เพราะอาศัยอำนาจความหมายนี้นั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสวิธีเจริญมุทิตาภาวนาไว้เป็นแบบอย่าง ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิภังคปกรณ์[๑] ดังนี้

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยมุทิตา ย่อมแผ่มุทิตาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่ นั้นคือทำอย่างไร ? ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วย

---

๑ .อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๖๓/๔๓๐

มุทิตาย่อมแผ่มุทิตาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวงทุก ๆ จำพวก เหมือนอย่างที่ได้เห็นคนอื่น ซึ่งเป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจคนหนึ่งแล้วพึงพลอยโมทนายินดีด้วยฉะนั้น

เจริญมุทิตาในคนที่รักผู้ตกยาก

ถ้าแหละ เพื่อนใจนักเลงหรือคนที่รักของโยคีบุคคลนั้น เมื่อก่อนเขาเป็นคนมีความสมบูรณ์พูนสุข แต่มาบัดนี้ได้เกิดเปลี่ยนภาวะมาเป็นคนเข็ญใจได้ทุกข์และประกอบกรรมทำชั่วขึ้นเช่นนี้ โยคีบุคคลต้องระลึกถึงสภาพที่เขาเคยมีความสมบูรณ์พูนสุขในปางอดีตนั้นแล้วยกเอาอาการที่เขาเคยสนุกร่าเริงขึ้นมาพิจารณาว่า "คนผู้นี้เมื่อครั้งอดีตเขาได้เคยเป็นคนร่ำรวยมีบริวารมาก เป็นคนสนุกร่าเริงเสมอเป็นนิจ" ดังนี้แล้ว พึงเจริญมุทิตาให้เป็นไป อนึ่ง พึงยกเอาแม้อาการที่เขาจะพึงสนุกร่าเริงต่อไปในภายหน้าขึ้นมาพิจารณาว่า "ชีวิตในอนาคตของคนผู้นี้ เขาจักได้สมบัตินั้นกลับคืนมาอีก เขาจักได้ไปบนคอช้าง หรือบนหลังม้า หรือบนวอทองคำเป็นแน่" ดังนี้แล้ว พึงเจริญมุทิตาให้เป็นไปในบุคคลนั้นเถิด

เจริญมุทิตาในคนกลาง ๆ และคนคู่เวร

ในที่นี้ คำว่า เพื่อนที่รักมากซึ่งเรียกว่าเพื่อนใจนักเลงกับคนที่รัก สองบุคคลนี้รวมเรียกว่าคนที่รักประเภทเดียวกัน เพราะเป็นผู้มีสภาพเป็นที่รักเหมือนกัน เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญมุทิตากัมมัฏฐานให้เกิดขึ้นในคนที่รักเช่นนั้นแล้ว ถัดนั้นพึงเจริญมุทิตาไปในบุคคลตามลำดับดังนี้ คือ คนเป็นกลาง ๆ และคนคู่เวร วิธีปฏิบัตินั้นดังนี้

เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญมุทิตากัมมัฏฐาน ให้เกิดมีขึ้นในเพื่อนที่รักมาก หรือเพื่อนใจนักเลงนั้นแล้ว พึงทำกัมมัฏฐานนั้นให้คล่องแคล่ว ให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานเสียก่อน แล้วจึงเจริญมุทิตาไปในคนที่รัก ครั้นทำกัมมัฏฐานในคนที่รักให้คล่องแคล่ว ให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้ว จึงเจริญมุทิตาไปในคนเป็นกลาง ๆ ครั้นทำกัมมัฏฐานในคนเป็นกลาง ๆ ให้คล่องแคล่วให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานแล้วถัดนั้นจึงเจริญมุทิตาไปในคนคู่เวร แล้วพึงทำอัปปนาฌานให้เจริญก้าวหน้าขึ้นตามลำดับต่อไป

มุทิตาสีมาสัมเภท

ก็แหละ ในกรณีที่เจริญมุทิตาไปในคนคู่เวรนั้น ถ้าความโกรธแค้นเกิดขึ้นแก่โยคีโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วในเมตตาภาวนา โยคีบุคคลพึงพยายามบรรเทาความโกรธแค้นให้ระงับลงด้วยอุบายวิธีที่ได้แสดงไว้แล้วในเมตตาภาวนานั่นแล

ครั้นแล้วพึงทำมุทิตาให้เป็นสีมาสัมเภท โดยทำจิตให้เสมอในบุคคล ๔ จำพวก คือ คนที่รัก ๑ คนเป็นกลาง ๆ ๑ คนคู่เวร ๑ และตนเอง ๑ ฉะนี้

บรรลุถึงอัปปนาฌาน

แต่นั้นโยคีบุคคลพึงส้องเสพนิมิตกัมมัฏฐาน คือ สีมาสัมเภทนั้นให้หนักขึ้น ทำให้นิมิตเจริญขึ้น ภาวนาให้มาก ๆ เข้า จนให้บรรลุถึงซึ่งอัปปนาฌาน แล้วทำอัปปนาฌานให้เจริญก้าวหน้าขึ้นไปด้วยสามารถฌาน ๓ โดยจตุกกนัย และฌาน ๔ โดยปัญจกนัยโดยทำนองที่แสดงมาแล้วในเมตตาภาวนาทุกประการ

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลผู้เจริญมุทิตาพรหมวิหาร ได้ปฏิบัติถึงขั้นสุดยอดแห่งมุทิตากัมมัฏฐานนี้โดยบริบูรณ์แล้วแล

วิธีแผ่มุทิตา ๓ อย่าง

ลำดับต่อไปนี้ ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจวิธีการแผ่มุทิตาจิต ๓ อย่างตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ การแผ่มุทิตาอย่างไม่เจาะจงที่เรียกว่าอโนธิโสผรณาโดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่มุทิตาอย่างเจาะจงที่เรียกว่าโอธิโสผรณาโดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่มุทิตาไปในทิศที่เรียกว่าทิสาผรณาโดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอาการแห่งภาวนาวิธี ดังต่อไปนี้

๑. อโนธิโสผรณา

คำแผ่มุทิตาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สพฺเพ สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.

ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๒. สพฺเพ ปาณา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอปาณะทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๓. สพฺเพ ภูตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอภูตทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๔. สพฺเพ ปุคฺคลา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอบุคคลทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอผู้มีอัตภาพทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๒. โอธิโสผรณา

คำแผ่มุทิตาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพา อิตฺถิโย ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสตรีทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๒. สพฺเพ ปุริสา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอบุรุษทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๓. สพฺเพ อริยา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอพระอริยเจ้าทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๔. สพฺเพ อนริยา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอปุถุชนทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๕. สพฺเพ เทวา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอเทวดาทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๖. สพฺเพ มนุสฺสา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอมนุษย์ทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๗. สพฺเพ วินิปาติกา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอพวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงจงอย่าได้พลัดพรากจาก สมบัติที่ได้แล้วเลย

๓. ทิสาผรณา

วิธีการแผ่มุทิตาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่มุทิตาไปในทิศนั้น คือ ยกเอาอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก โอธิโสบุคคล ๗ จำพวก รวมเป็น ๑๒ บุคคลไปตั้งไว้ในทิศทั้ง ๑๐ แล้วแผ่มุทิตาไปในบุคคล ๑๒ จำพวก ที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ นั้น จึงเรียกว่าแผ่ไปในทิศโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ อาการ เมื่อว่าโดยบุคคล เป็น ๑๒ วาระ ตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำแผ่มุทิตาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑
ในบุคคลที่ ๑

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศประจิมจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดรจงอย่าได้พลัดพรากจากสมบัติที่ได้แล้วเลย

๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์จงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสานจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดีจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่างจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา ยถาลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ.
ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงอย่าได้พลัดพรากจาก
สมบัติที่ได้แล้วเลย

ส่วนคำแผ่มุทิตาไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ในบุคคลอีก ๑๑ จำพวกตั้งแต่จำพวกที่ ๒ **สพฺเพ ปาณา** ปาณะทั้งปวง ถึงจำพวกที่ ๑๒ **สพฺเพ วินิปาติกา** พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงนั้น ผู้ปฏิบัติจงนำมาประกอบเรื่องโดยทำนองเดียวกับบุคคลที่ ๑ ต่างแต่ต้องยกเอาบุคคลนั้น ๆ มาประกอบแทนตรงที่ว่า **สตฺตา** ในคำบาลี กับตรงที่ว่า **สัตว์** ในคำไทยเท่านั้น เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถที่จะนำมาประกอบได้เองจึงไม่ได้ยกมาแสดงไว้เต็มรูป

มุทิตาอัปปนา ๑๓๒

ในมุทิตาภาวนานี้ เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติจนได้สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌาน และทำการแผ่มุทิตาจิตไปโดยอาการ ๕ ในอโนธิโสบุคคล โดยอาการ ๗ ในโอธิโสบุคคล และโดยอาการ ๑๐ ในบุคคล ๑๒ จำพวก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมา ก็จะได้อัปปนาฌานทั้งหมด ๑๓๒ อัปปนา คือ อัปปนาในอโนธิโสผรณา ๕ ในโอธิโสผรณา ๗ และในทิสาผรณา ๑๒๐ (๕ + ๗ + ๑๒๐ = ๑๓๒)

อานิสงส์มุทิตา

ก็แหละโยคีบุคคลผู้เจริญมุทิตาจนได้สำเร็จถึงขั้นอัปปนาฌานเป็นฌานลาภีบุคคลแล้ว ย่อมมีอันหวังได้ซึ่งอานิสงส์แห่งมุทิตาถึง ๑๑ ประการ มี นอนเป็นสุข เป็นต้น ฉันเดียวกับเมตตาภาวนาทุกประการนั่นแล

มุทิตาภาวนา จบ

----

๔. อุเบกขาภาวนา

[๒๖๑] การภาวนาอุเบกขาพรหมวิหารนี้ มีข้อที่แปลกจากพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ที่โยคีบุคคลควรทราบ คือพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นนั้นใคร ๆ ก็ตามเมื่อมีความประสงค์จะเจริญภาวนาแล้ว ก็ลงมือปฏิบัติกันได้ทุกคน และโดยทันทีทีเดียว ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารนี้ หาปฏิบัติเช่นนั้นได้ไม่ ผู้ที่จะลงมือปฏิบัติมีเขตจำกัดไว้เป็นธรรมนิยมเฉพาะแต่ผู้ที่เป็นฌานลาภีบุคคล คือผู้ได้ปฏิบัติพรหมวิหาร ๓ เบื้องต้นข้อใดข้อหนึ่งจนได้บรรลุถึงขั้นตติยฌานโดยจตุกกนัย หรือจตุตถฌานโดยปัญจกนัยมาแล้วเท่านั้น จึงจะลงมือเจริญภาวนาอุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลสำเร็จมาแต่พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นโดยเฉพาะ และอุเบกขาพรหมวิหารนี้เข้าประกอบได้แต่ในจตุตถฌาน โดยจตุกกนัย หรือในปัญจมฌานโดยปัญจกนัยเท่านั้น หาได้ประกอบในฌานต้น ๆ ไม่

เจริญอุเบกขาในบุคคลกลาง ๆ อันดับแรก

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ฌานลาภี มีความประสงค์จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารนั้นก่อน แต่จะลงมือปฏิบัติ ต้องเข้าสู่ตติยฌานที่ตนได้ทำให้ชำนาญคล่องแคล่วมาด้วยวสี ๕ ด้วยอำนาจฌาน ๓ หรือฌาน ๔ แล้วแต่กรณีที่ได้สำเร็จมาในเมตตาหรือกรุณาหรือมุทิตากัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ครั้นออกจากตติยฌานแล้ว พึงพิจารณาให้เห็นโทษของเมตตา กรุณา และมุทิตา ว่า ต่างก็ยังมีการต้องสาละวนสนใจอยู่ในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการส่งจิตไปว่า "ขอให้สัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเถิด" เป็นต้น และยังมีอาการเป็นไปใกล้ต่อความรักและความชังอยู่ กับทั้งยังมีอาการเป็นไปใกล้ต่อความดีใจในอันที่จะต้องส่งจิตไปว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเถิด (เมตตา) ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์เสียเถิด (กรุณา) ขอสัตว์ทั้งปวงจงเจริญ ๆ เถิด (มุทิตา) ประกอบด้วยมีองค์ฌานที่หยาบ เพราะฌานนั้น ๆ ยังประกอบด้วยโสมนัสเวทนาอยู่ ฉะนี้ ครั้นแล้วพึงพิจารณาให้เห็นอานิสงส์ของอุเบกขาพรหมวิหารเป็นต้นว่า เป็นสภาพที่ละเอียดสุขุม ประณีต ห่างไกลจากกิเลสมาก และมีผลอันกว้างใหญ่ไพศาลกว่าพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ฉะนี้

ลำดับนั้น โยคีบุคคลพึงเพ่งจิตเป็นกลาง ๆ ไปยังคนผู้เป็นกลาง ๆ กับตนอย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ โดยวิธีที่มองในแง่ที่คนทุกคนรวมทั้งตนเองด้วยเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนว่า คนผู้นี้เมื่อเขาจะมาเกิดในโลกนี้ เขาหากมาด้วยอำนาจกรรมที่เขาได้ทำเอาไว้เอง เมื่อเขาจะจากโลกนี้ไปนั้นเล่า เขาก็จะต้องไปด้วยอำนาจกรรมที่เขาได้ทำไว้เอง แม้ตัวเราบ้างก็เหมือนกัน เมื่อจะมายังโลกนี้หรือจะจากโลกนี้ไปก็สำเร็จด้วยอำนาจกรรมที่ตัวเราเองได้ทำไว้เองทั้งสิ้น การที่เราจะช่วยกอบโกยเอาความสุขใจมาให้ หรือจะช่วยปลดปลิดความทุกข์ใจออกให้แก่คนผู้นี้ด้วยความพยายามของเราเองนั้น หาใช่วิสัยที่จะเป็นไปได้ไม่ และการมัวสาละวนวุ่นวายอยู่ในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการแผ่เมตตาจิตบ้าง กรุณาจิตบ้าง มุทิตาจิตบ้างไปถึงเขาผู้นี้ มิใช่เป็นการกระทำที่ถูกต้องตรงตามความมุ่งหมายแท้ทีเดียว การวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งปวงนี้ต่างหาก เป็นมรรคาที่พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นดำเนินไปแล้ว และเป็นปฏิปทาที่ตรงเป้าหมายในทางปฏิบัติ โยคีบุคคลพึงส่งจิตไปในบุคคลนั้นด้วยบทภาวนา ดังนี้ว่า:-

อยํ สตฺโต กมฺมสฺสโก โหติ.
สัตว์ผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ถ้าตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไปว่า

เอเต สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

หรือว่า

สพฺเพ สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ทั้งนี้ด้วยวิธีที่นึกภาวนาในใจบ่อย ๆ หลายครั้งหลายหน จนกว่าอุเบกขา คือ ความเป็นกลาง ๆ ในบุคคลนั้นจะปรากฏขึ้นในจิตอย่างเด่นชัด เมื่อโยคีบุคคลพยายามปฏิบัติอยู่โดยทำนองนี้ ความวางใจเป็นกลาง ๆ อย่างปกติในบุคคลนั้นก็จะเป็นสภาพตั้งอยู่อย่างแน่วแน่ ไม่แลบออกไปหาอารมณ์ภายนอกอื่น ๆ นี่คือลักษณะของอุปจารภาวนา และขณะนั้นนิวรณ์ ๕ ย่อมถูกข่มให้สงบไปด้วยอำนาจพลังแห่งภาวนา กิเลสทั้งหลายก็สงบลงตามกันด้วยประการฉะนี้

เจริญอุเบกขาในคนที่รักเป็นต้น

ลำดับนั้น โยคีบุคคลพึงเจริญอุเบกขาที่ได้ทำให้บังเกิดขึ้นแล้วในคนเป็นกลาง ๆ นั้นไปในบุคคลประเภทอื่น ๆ มีคนผู้เป็นที่รักเป็นต้นต่อไป เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเป็นแบบอย่างไว้ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ ดังนี้

ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขา ย่อมแผ่อุเบกขาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่นั้นคือทำอย่างไร ? ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขาย่อมแผ่อุเบกขาจิตไปในสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างที่ได้เห็นคนอื่นซึ่งไม่รักไม่ชังคนหนึ่ง แล้วพึงเป็นผู้เฉย ๆ อยู่ฉะนั้น[๑]

---

๑ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๖๗๓/๔๓๑

เพราะฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคลได้เจริญอุเบกขาให้เกิดในคนเป็นกลาง ๆ เป็นอันดับแรกดังนั้นแล้ว พึงฝึกทำอุเบกขาจิตนั้นให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานด้วยวสี ๕ จนได้ที่แล้ว แต่นั้นพึงพยายามเจริญอุเบกขาให้เกิดในคนที่รักต่อไป ครั้นทำอุเบกขาจิตในคนที่รักให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานจนได้ที่แล้ว ถัดนั้นพึงเจริญอุเบกขาให้เกิดในเพื่อนใจนักเลงต่อไป ครั้นทำอุเบกขาจิตให้อ่อนนุ่มนวลควรแก่การงานจนได้ที่แล้ว ถัดนั้นพึงเจริญอุเบกขาให้เกิดในคนคู่เวรต่อไป ฉะนี้

อุเบกขาสีมาสัมเภท

ครั้นแล้ว โยคีบุคคลพึงพยายามเจริญอุเบกขาจิตให้เป็นสีมาสัมเภทโดยวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในบุคคลเหล่านี้ คือ คนที่รัก ๑ เพื่อนใจนักเลง ๑ คนคู่เวร ๑ และตนเอง ๑ เมื่อได้ปฏิบัติถึงขั้นสีมาสัมเภทแล้ว ฉะนี้ พึงส้องเสพให้หนักยิ่งขึ้นซึ่งสมถนิมิต คือ สีมาสัมเภทนั้น ทำให้เจริญขึ้น ภาวนาให้มาก ๆ เข้าด้วยภาวนาวิธีดังที่ได้แสดงมาแล้วนั่นแล

ในที่นี้ เหตุที่ท่านยกเอาตนเองมาตั้งไว้ในลำดับหลังสุดนั้น ก็เพราะการที่จะวางใจไว้เป็นกลาง ๆ ในตนเองเป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก ยากยิ่งกว่าคนคู่เวรเสียอีก ทั้งนี้ ด้วยความเห็นแก่ตนเป็นภาวะที่มีกำลังมากโดยธรรมนิยมของโลกียปุถุชนนั่นเอง

บรรลุจตุตถฌาน

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลได้พยายามอย่างมุ่งมั่นด้วยการส้องเสพนิมิตกัมมัฏฐานอยู่อย่างนั้น ไม่ช้าไม่นานสักเท่าไร จตุตถฌานอันมีอุเบกขาพรหมวิหารเป็นนิมิตก็จะสำเร็จบังเกิดขึ้นมา ซึ่งมีคุณลักษณะเหมือนอย่างที่ได้แสดงมาแล้วในปฐวีกสิณภาวนานั่นแล

ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันโยคีบุคคลผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหารภาวนาได้ปฏิบัติ ถึงขั้นสุดยอดแห่งอุเบกขากัมมัฏฐานนี้โดยบริบูรณ์แล้วแล

อาการเกิดขึ้นแห่งจตุตถฌานในปฐวีกสิณ

ก็แหละ ลักษณะอาการที่บังเกิดขึ้นของจตุตถฌาน ที่ท่านแสดงไว้ในปฐวีกสิณนั้น ข้าพเจ้าขอยกมาไว้ ณ ที่นี้อีกวาระหนึ่ง เพื่อสนองเจตนาของผู้ใคร่จะทราบ และเพื่อช่วยส่งเสริมความเข้าใจในที่นี้ให้เด่นชัดขึ้น ดังต่อไปนี้

เมื่อโยคีผู้ฌานลาภีบุคคล ซึ่งทำฌานให้คล่องแคล่วดีแล้วด้วยวสีทั้ง ๕ ออกจากตติยฌานที่ตนทำให้ชำนาญดีแล้วนั้น เมื่อพิจารณาเห็นโทษในตติยฌานว่าสมาบัตินี้ยังใกล้ต่อปีติอันเป็นข้าศึกอยู่ และฌานก็มีกำลังอ่อนเพราะสุขอันเป็นองค์ฌานเป็นสภาพที่หยาบ ครั้นแล้วก็ใฝ่ใจไปถึงจตุตถฌานโดยเห็นเป็นสภาพที่ละเอียดประณีตกว่า จึงคลายความพอใจในตติยฌานเสีย แล้วลงมือพยายามภาวนาต่อเพื่อให้ได้บรรลุจตุตถฌานต่อไป

ก็แหละ ขณะใดโยคีบุคคลออกจากตติยฌานแล้วใช้สติสัมปชัญญะกำหนดพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น ความสุขใจอันได้แก่โสมนัสเวทนาก็จะปรากฏให้เห็นโดยเป็นภาวะที่หยาบเด่นชัดขึ้น อุเบกขาเวทนากับเอกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์ดิ่งเป็นหนึ่ง) ก็จะปรากฏให้เห็นเป็นภาวะที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้น ขณะนั้นแลกำลังที่โยคีบุคคลพิจารณาสมถนิมิตอยู่ว่า ปฐวี ปฐวี หรือ ดิน ดิน ดังนี้เพื่อละองค์ฌานที่หยาบนั้น และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดต่อไป และรู้สึกขึ้นว่า จตุตถฌานจะเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว มโนทวาราวัชชนจิต ซึ่งมีปฐวีกสิณนั้นแหละเป็นอารมณ์ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังคจิตแล้วก็เกิดขึ้นมาแทนทันที ถัดนั้นและในอารมณ์เดียวกันนั้นชวนจิตก็เกิดขึ้น ๔ ครั้ง หรือ ๕ ครั้งแล้วแต่กรณี (สำหรับโยคีเป็นติกขบุคคลมีปัญญากล้า ชวนจิตเกิดขึ้นเพียง ๔ ครั้ง ครั้งที่ ๑ เรียกว่า อุปจาระ ที่ ๒ อนุโลม ที่ ๓ โคตรภู ที่ ๔ คือจตุตถฌาน สำหรับโยคีผู้เป็นมันทบุคคลปัญญาอ่อน ชวนจิตเกิดขึ้น ๕ ครั้ง คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และจตุตถฌาน ตามลำดับ)

ชวนจิตดวงสุดท้าย คือ ครั้งที่ ๔ หรือ ครั้งที่ ๕ นั้น คือ ตัวจตุตถฌานจัดเป็นรูปาวจรกุศล ส่วนชวนจิตดวงต้น ๆ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูยังเป็นกามาวจรกุศลอยู่ ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนี้ได้บรรลุถึงซึ่งจตุตถฌานอันมีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาเวทนา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเพราะละสุขและ

ทุกข์เสียแล้ว โสมนัสเวทนาและโทมนัสเวทนาก็ดับมาแล้วตั้งแต่ต้น

ด้วยประการฉะนี้ จตุตถฌานหรือฌานที่ ๔ โดยจตุกกนัยอันมีปฐวีกสิณเป็นนิมิต ซึ่งละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นอันโยคีบุคคลนี้ได้บรรลุแล้วแล

อุเบกขาจตุตถฌานมีเหตุจำกัด

ถามว่า - อุเบกขาจตุตถฌานนี้ จะเกิดแก่โยคีบุคคลผู้สำเร็จตติยฌานในปฐวีกสิณ เป็นต้น ได้ไหม ? เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - ไม่ได้ เพราะเหตุที่อุเบกขาจตุตถฌานนี้ กับปฐวีกสิณตติยฌานเป็นต้น เป็นสภาพมีอารมณ์ไม่ถูกส่วนกัน อุเบกขาจตุตถฌานนี้จะเกิดขึ้นได้ก็เฉพาะแก่ฌานลาภีบุคคลผู้ได้ตติยฌานมาในพรหมวิหาร ๓ เบื้องต้นเท่านั้น เพราะเป็นสภาพมีอารมณ์ถูกส่วนกัน คือมีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์เหมือนกันส่วนปฐวีตติยฌานเป็นต้น ก็มีกสิณนิมิตเป็นต้น เป็นอารมณ์ ฉะนี้

วิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่าง

ลำดับต่อไปนี้ ผู้ปฏิบัติพึงศึกษาให้เข้าใจวิธีการแผ่อุเบกขา ๓ อย่างตามที่ท่านแสดงเป็นแบบไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ การแผ่อุเบกขาอย่างไม่เจาะจง ที่เรียกว่า อโนธิโสผรณาโดยอาการ ๕ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่อุเบกขาอย่างเจาะจงที่เรียกว่าโอธิโสผรณาโดยอาการ ๗ นั้นอย่างหนึ่ง การแผ่อุเบกขาไปในทิศที่เรียกว่าทิสาผรณาโดยอาการ ๑๐ นั้นอย่างหนึ่ง ซึ่งมีตัวอย่างแห่งภาวนาวิธีดังต่อไปนี้

๑. อโนธิโสผรณา

คำแผ่อุเบกขาไม่เจาะจงโดยอาการ ๕

๑. สพฺเพ สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๒. สพฺเพ ปาณา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
ปาณะทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๓. สพฺเพ ภูตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
ภูตทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๔. สพฺเพ ปุคฺคลา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
บุคคลทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
ผู้มีอัตภาพทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมแห่งตน

๒. โอธิโสผรณา

คำแผ่อุเบกขาเจาะจงโดยอาการ ๗

๑. สพฺพา อิตฺถิโย กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สตรีทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๒. สพฺเพ ปุริสา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
บุรุษทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๓. สพฺเพ อริยา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
พระอริยเจ้าทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๔. สพฺเพ อนริยา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
ปุถุชนทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๕. สพฺเพ เทวา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
เทวดาทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๖. สพฺเพ มนุสฺสา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
มนุษย์ทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๗. สพฺเพ วินิปาติกา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๓. ทิสาผรณา

วิธีแผ่อุเบกขาไปในทิศโดยอาการ ๑๐

วิธีการแผ่อุเบกขาไปในทิศนั้น คือยกเอาอโนธิโสบุคคล ๕ จำพวก โอธิโสบุคคล ๗ จำพวก รวมเป็น ๑๒ จำพวก ไปตั้งไว้ในทิศทั้ง ๑๐ แล้วแผ่อุเบกขาไปในบุคคล ๑๒ จำพวกที่อยู่ในทิศทั้ง ๑๐ นั้น จึงเรียกว่าแผ่ไปในทิศโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ อาการ เมื่อว่าโดยบุคคลเป็น ๑๒ วาระ ตัวอย่างดังต่อไปนี้

คำแผ่อุเบกขาในทิศโดยอาการ ๑๐ วาระที่ ๑
ในบุคคลที่ ๑

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๒. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศประจิมเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอุดรเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๔. สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๕. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์เป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๖. สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๗. สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศอีสานเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๘. สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศหรดีเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๙. สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่างเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา กมฺมสฺสกา โหนฺติ.
สัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน

ส่วนการแผ่อุเบกขาไปในทิศโดยอาการ ๑๐ ในบุคคลอีก ๑๑ จำพวก หรือ ๑๑ วาระ ตั้งแต่จำพวกที่ ๒ **สพฺเพ ปาณา** ปาณะทั้งปวง ถึงจำพวกที่ ๑๒ **สพฺเพ วินิปาติกา** พวกสัตว์วินิปาติกะทั้งปวงนั้น ผู้ปฏิบัติจงนำมาประกอบเรื่องโดยทำนองเดียวกับวาระที่ ๑ ต่างแต่ต้องยกเอาบุคคลประเภทนั้น ๆ มาประกอบแทนตรงที่ว่า **สตฺตา** ในคำบาลี หรือตรงที่ว่า **สัตว์** ในคำไทยเท่านั้น เห็นว่าผู้ปฏิบัติสามารถที่จะนำมาประกอบได้เอง จึงไม่ยกมาแสดงไว้เต็มรูปในที่นี้

อุเบกขาอัปปนา ๑๓๒

ในอุเบกขาภาวนานี้ เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติจนได้บรรลุถึงขั้นอัปปนาจตุตถฌาน และได้ทำการแผ่อุเบกขาไปโดยอาการแห่งภาวนา ๕ ในอโนธิโสบุคคล โดยอาการแห่งภาวนา ๗ ในโอธิโสบุคคล และโดยอาการแห่งภาวนา ๑๐ ในบุคคล ๑๒ จำพวก โดยภาวนาวิธีดังแสดงมาก็จะได้อัปปนาฌานทั้งสิ้น ๑๓๒ อัปปนา คือ อัปปนาในอโนธิโสผรณา ๕ ในโอธิโสผรณา ๗ และในทิสาผรณา ๑๒๐ (๕ + ๗ + ๑๒๐ = ๑๓๒)

อานิสงส์อุเบกขา

ก็แหละโยคีบุคคลผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหารนี้จนได้สำเร็จขั้นอัปปนาจตุตถฌาน เป็นจตุตถฌานลาภีบุคคลแล้วย่อมมีอันหวังได้ซึ่งอานิสงส์ถึง ๑๑ ประการ มี นอนเป็นสุข เป็นต้น ฉันเดียวกับเมตตาพรหมวิหารทุกประการนั่นแล

อุเบกขาภาวนา จบ

อธิบายข้อเบ็ดเตล็ดในพรหมวิหาร ๔

[๒๖๒] **พฺรหฺมุตฺตเมน กถิเต พฺรหฺมวิหาเร อิเม อิติ วิทิตฺวา**
ภิยฺโย เอเตสุ อยํ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

นักศึกษาเมื่อได้เรียนรู้พรหมวิหาร ๔ นี้ ที่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพรหมชั้นสุดยอดทรงแสดงโปรดเวไนยสัตว์ ด้วยประการดังพรรณนามาในภาวนาวิธีนั้นฉะนี้แล้ว พึงศึกษาให้รู้ข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ในพรหมวิหาร ๔ นี้ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ดังต่อไปนี้:-

๑. อรรถวิเคราะห์พรหมวิหาร ๔

ในพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา นั้น นักศึกษาพึงทราบอรรถวิเคราะห์ของเมตตาเป็นอันดับแรก ดังนี้

คำว่า **เมตตา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **เมชฺชตีติ = เมตฺตา สินิยฺหตีติ อตฺโถ** ธรรมชาติที่รักใคร่เรียกว่า **เมตตา** ไขความว่า ธรรมชาติที่ห่วงใยในอันที่จะทำประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย อีกนัยหนึ่งว่า **เมชฺชตีติ = มิตฺโต** ผู้ใดยอมรักใคร่กัน ผู้นั้นเรียกว่า **มิตร มิตฺเต ภวาติ = เมตฺตา** อัธยาศัยที่ใคร่ประโยชน์ซึ่งเกิดมีในมิตร เรียกว่า **เมตตา**, อีกนัยหนึ่ง **มิตฺตสฺส เอสา ปวตฺตตีติ = เมตฺตา** อัธยาศัยที่ใคร่ประโยชน์ที่เป็นไปต่อมิตร เรียกว่า **เมตตา**

คำว่า **กรุณา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **ปรทุกฺเข สติ สาธูนํ หทยกมฺปนํ กโรตีติ = กรุณา** ธรรมชาติใด เมื่อสัตว์อื่นประสบทุกข์ย่อมทำความสะเทือนใจให้แก่สาธุชนทั้งหลาย ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **กรุณา,** อีกนัยหนึ่ง **กิณาติ ปรทุกฺขํ หึสติ วินาเสตีติ = กรุณา** ธรรมชาติใดย่อมช่วยถ่ายถอนทุกข์ของสัตว์อื่น คือช่วยกำจัดช่วยปลดเปลื้องทุกข์ของสัตว์อื่นให้หมดไป ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **กรุณา** อีกนัยหนึ่ง **กิริยติ ทุกฺขิเตสุ ผรณวเสน ปสาริยตีติ = กรุณา** ธรรมชาติใดอันบุคคลแผ่กระจายไป คือ ระลึกไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ประสบทุกข์ ด้วยรับเอามาเป็นทุกข์เสียเอง ธรรมชาตินั้นเรียกว่า**กรุณา**

คำว่า **มุทิตา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **โมทนฺติ ตาย ตํ สมงฺคิโนติ = มุทิตา** ชนทั้งหลายย่อมยินดีต่อผู้พรั่งพร้อมด้วยสมบัตินั้นด้วยธรรมชาตินั้น ธรรมชาตินั้น

เป็นเหตุให้ยินดีต่อผู้พรั่งพร้อมด้วยสมบัตินั้น เรียกว่า **มุทิตา** อีกนัยหนึ่ง **สยํ โมทตีติ** = **มุทิตา** ธรรมชาติใดย่อมยินดีเอง ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **มุทิตา** อีกนัยหนึ่ง **โมทนมตฺตเมวตนฺติ = มุทิตา** ธรรมชาติมาตรว่าความยินดีนั้นนั่นเทียว เรียกว่า **มุทิตา**

คำว่า **อุเบกขา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **อเวรา โหนฺตูติ อาทิพฺยาปารปฺปหาเนน มชฺฌตฺตภาวูปคมเนน จ อุเปกฺขตีติ = อุเปกฺขา** ธรรมชาติใดย่อมเห็นเสมอกัน โดยละความขวนขวายว่าสัตว์ทั้งปวง "จงอย่าผูกเวรกัน" เป็นต้น และโดยเข้าถึงภาวะเป็นกลาง ๆ ธรรมชาตินั้นเรียกว่า **อุเบกขา**

๒. ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๓] ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔ นี้ มีอรรถาธิบายตามลำดับดังต่อไปนี้

เมตตา มีอันเป็นไปโดยอาการประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันน้อมนำเข้ามาซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ มีอันกำจัดซึ่งความอาฆาตเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นภาวะที่น่าเจริญใจของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน มีความสงบแห่งพยาบาทเป็นสมบัติ มีการเกิดความห่วงใยด้วยตัณหาเป็นความวิบัติของเมตตานี้

กรุณา มีอันเป็นไปโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันไม่นิ่งดูดายต่อทุกข์ของสัตว์อื่นเป็นกิจ มีการไม่เบียดเบียนสัตว์อื่นเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นสภาพอันน่าอนาถของสัตว์ทั้งหลายผู้ถูกทุกข์ครอบงำแล้วเป็นบรรทัดฐาน มีความระงับซึ่งการเบียดเบียนสัตว์เป็นสมบัติ มีการเกิดความโศกเศร้าเป็นความวิบัติของกรุณานี้

มุทิตา มีความยินดีด้วยเป็นลักษณะ มีความไม่ริษยาเป็นกิจ มีอันกำจัดความไม่ไยดีด้วยเป็นผลปรากฏ มีอันได้เห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน มีความสงบแห่งความไม่ไยดีด้วยเป็นสมบัติ มีอันเกิดความสนุกร่าเริงเป็นความวิบัติของมุทิตานี้

อุเบกขา มีอันเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีอันเห็นภาวะที่สม่ำเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ มีอันสงบความเสียใจและความดีใจเป็นผลปรากฏ มีอันพิจารณาเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตนเป็นบรรทัดฐาน ซึ่งมีอาการเป็นไปอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของแห่งตน สัตว์เหล่านั้นจักได้ประสบความสุขก็ดี จักพ้นจากทุกข์ก็ดี จักเสื่อมจากสมบัติที่ตนมีอยู่แล้วก็ดี เพราะความชอบใจของใครเล่า (นอกจากของกรรมเท่านั้น) มีการสงบแห่งความเสียใจและความดีใจเป็นสมบัติ มีอันเกิดความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้อันอาศัยกามคุณเป็นความวิบัติของอุเบกขานี้

๓. ประโยชน์ของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๔] ก็แหละ สุขอันเกิดแต่ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดอันเป็นภายในก็ดี สมบัติอันบุคคลจะพึงได้ในภพที่ไปบังเกิดก็ดี จัดเป็นประโยชน์ส่วนที่ร่วมกันของพรหมวิหาร ทั้ง ๔ ส่วน การปราบเสียได้ซึ่งกิเลสมีพยาบาทเป็นต้น จัดเป็นประโยชน์ส่วนเฉพาะแต่ละประการของพรหมวิหารทั้ง ๔ กล่าวคือ เมตตา เป็นประโยชน์ในอันปราบพยาบาท คือความมุ่งร้าย กรุณา เป็นประโยชน์ในอันปราบวิหิงสา คือการเบียดเบียน มุทิตา เป็นประโยชน์ในอันปราบอรติ คือการไม่ไยดีด้วย อุเบกขา เป็นประโยชน์ในอันปราบราคะคือความกำหนัด ข้อนี้สมด้วยพระบาลีในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค มีอาทิว่า

> **“อาวุโส เมตตาเจโตวิมุตินี้นั้น เป็นเครื่องสลัดออกเสียซึ่งพยาบาท อาวุโส กรุณาเจโตวิมุตินี้นั้นเป็นเครื่องสลัดออกเสียซึ่งวิหิงสา อาวุโส มุทิตา เจโตวิมุตินี้นั้น เป็นเครื่องสลัดออกเสียซึ่งอรติ อาวุโส อุเบกขาเจโตวิมุตินี้นั้นเป็นเครื่องสลัดออกเสียซึ่งราคะ”**[๑]

---

๑ ที. ปา. ๑๑/๓๒๖/๓๒๕

๔. ข้าศึกของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๕] แหละในพรหมวิหารทั้ง ๔ นี้ แต่ละประการนั้น มีอกุศลธรรมที่เป็นข้าศึกอย่างละ ๒ ๆ โดยจัดเป็นข้าศึกใกล้อย่างหนึ่ง[๑] ข้าศึกไกลอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้

ข้าศึกของเมตตา

ราคะ เป็นข้าศึกใกล้ของเมตตาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยมองในแง่ที่เป็นคุณด้วยกัน เหมือนศัตรูของบุรุษที่อยู่ใกล้ชิด ฉะนั้น ราคะนั้นย่อมได้ช่องโอกาสเกิดขึ้นเร็วมาก ดังนั้น ผู้ปฏิบัติต้องคอยช่วงชิง กันเมตตาจากราคะไว้ให้จงดี

พยาบาท เป็นข้าศึกไกลของเมตตาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งซุ่มอยู่ในที่รกชัฏแห่งภูเขา ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญเมตตาภาวนา โดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่พยาบาทนั้น แต่ที่จักเจริญเมตตากัมมัฏฐานด้วย จักทำความพยาบาทโกรธเคืองด้วย ในขณะเดียวกัน ข้อนี้มิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้

ข้าศึกของกรุณา

โทมนัส ความเสียใจอันอาศัยกามคุณเป็นข้าศึกใกล้ของกรุณาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยมองในแง่วิบัติของสัตว์ทั้งหลายเหมือนกัน โทมนัสอาศัยกามคุณมาในพระบาลีมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มีอาทิว่า

---

๑ คำว่า "ข้าศึกใกล้" เพราะได้ช่องโอกาสขึ้นได้เร็วกว่า คำว่า "ข้าศึกไกล" เพราะได้ช่องโอกาสเกิดขึ้นช้ากว่า เหมือนศัตรูของคนเราที่อยู่ใกล้ชิดกันย่อมมีโอกาสทำร้ายได้เร็วกว่าที่อยู่ไกล เช่นราคะกับเมตตาในที่นี้ ต่างก็มองคนอื่นในแง่ดีเหมือนกัน ราคะนับว่าใกล้กับเมตตามาก ถ้าผู้ปฏิบัติเผลอนิดเดียว ราคะก็เกิดแทนที่เมตตาทันที จึงจัดเป็นข้าศึกใกล้ ส่วนพยาบาทตรงข้ามกับเมตตา และมีโอกาสที่จะเกิดขึ้นเป็นข้าศึกแก่เมตตาช้ากว่า ราคะจึงจัดเป็นข้าศึกไกล

"เมื่อบุคคลละห้อยใจถึงสิ่งที่ไม่ได้มาโดยสมหวัง คือรูปที่เห็นด้วยตา อันน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าเจริญใจ น่ารื่นรมย์ ซึ่งอิงอาศัยตัณหาก็ดี หรือคิดทอดถอนใจถึงสิ่งที่เคยได้มาแล้วในก่อน ซึ่งล่วงเลยไปเสียแล้ว ดับสูญไปเสียแล้ว เปลี่ยนแปลงไปเสียแล้วก็ดี โทมนัสย่อมเกิดขึ้น โทมนัสเห็นปานฉะนี้นั้นเรียกว่า โทมนัสอาศัยกามคุณ"[๑]

วิหิงสา เป็นข้าศึกไกลของกรุณาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุฉะนี้ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญกรุณากัมมัฏฐานโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่วิหิงสานั้น แต่ที่จักเจริญกรุณาด้วย จักเบียดเบียนสัตว์ด้วยมือเป็นต้นด้วย ในขณะเดียวกันมิใช่ฐานะที่จะพึงทำได้

ข้าศึกของมุทิตา

โสมนัส ความดีใจอันอาศัยกามคุณเป็นข้าศึกใกล้ของมุทิตาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้ โดยมองในแง่สมบัติสมบูรณ์ของสัตว์ทั้งหลายเหมือนกัน โสมนัสอาศัยกามคุณมาในพระบาลีมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มีอาทิว่า:-

"เมื่อบุคคลพิจารณารำพึงถึงสิ่งที่ได้มาโดยสมหวัง คือรูปที่เห็นด้วยตา อันน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าเจริญใจ น่ารื่นรมย์ ซึ่งอิงอาศัยตัณหาก็ดี หรือนึกรำพึงถึงสิ่งที่เคยได้มาแล้วในก่อน ซึ่งล่วงเลยไปเสียแล้ว ดับสูญไปเสียแล้ว เปลี่ยนแปลงไปเสียแล้วก็ดี โสมนัสย่อมเกิดขึ้น โสมนัสเห็นปานฉะนี้ นั้นเรียกว่าโสมนัสอาศัยกามคุณ"[๑]

๑-๑ ม. อุ. (ไทย) ๑๐๗/๓๗๒-๓๗๓

อัญญานุเบกขา

อรติ ความไม่ไยดีด้วยเป็นข้าศึกไกลของมุทิตาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุดังนี้ ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเจริญมุทิตากัมมัฏฐานโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่อรตินั้น ก็แหละ จักยินดีด้วย จักเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสงัดหรือในกุศลธรรมอันยิ่งด้วยในขณะเดียวกัน ข้อนี้มิใช่ฐานะที่จะพึงทำได้

ข้าศึกของอุเบกขา

อัญญานุเบกขา ความเพิกเฉยเพราะความไม่รู้อาศัยกามคุณ เป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันได้โดยไม่พิจารณาถึงโทษและคุณเหมือนกัน อัญญานุเบกขาอาศัยกามคุณ มาในบาลีมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มีอาทิว่า:-

> **“เพราะเห็นรูปด้วยตา อุเบกขาความเพิกเฉยย่อมเกิดแก่ปุถุชนผู้ยังเขลา ยังหลง ยังชนะกิเลสไม่ได้เป็นส่วน ๆ ยังไม่ชนะวิบากกรรม ยังมองไม่เห็นโทษ ศึกษายังไม่ถึงขีด ยังเป็นอันธปุถุชน อุเบกขาชนิดนี้นั้นยังไม่ล่วงพ้นกิเลสซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์ ฉะนั้น อุเบกขานี้จึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยกามคุณ”**[๑]

ราคะ ความกำหนัด **ปฏิฆะ** ความขัดเคือง เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะมีส่วนเข้ากันไม่ได้โดยส่วนของตน ด้วยเหตุดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงจำต้องเพ่งเฉยโดยไม่ต้องเกรงกลัวแต่ราคะและปฏิฆะนั้น แต่ที่จักเพ่งเฉยด้วย จักกำหนัดหรือขัดเคืองกันในขณะเดียวกันด้วย ข้อนี้มิใช่ฐานะที่จะพึงทำได้

๕. เบื้องต้นท่ามกลางที่สุดของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๖] ก็แหละ กัตตุกัมยตาฉันทะ คือความพอใจใคร่ที่จะทำการปฏิบัติเป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารหมดทั้ง ๔

---

๑ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๓๐๖/๓๗๑

อธิบายว่า ที่ว่ากัตตุกัมยตาฉันทะเป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารนั้น เพราะมีบาลีรับสมอ้างในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตว่า กุศลธรรมทั้งหลายเป็นมูลราก ฉะนี้ อีกอย่างหนึ่ง คำที่ว่า กัตตุกัมยตาฉันทะ เป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารนั้น เพราะมีฉันทะชนิดนี้เป็นไปด้วยอำนาจความปรารถนาอันแรงกล้า ในอันที่จะทำให้สัตว์ทั้งหลายปราศจากโทษด้วยใคร่ที่จะช่วยแสวงหาประโยชน์ และช่วยปลดเปลื้องทุกข์เป็นต้น ถึงแม้ว่าอุเบกขาพรหมวิหาร จะไม่มีฉันทะในอันที่จะแสวงหาประโยชน์ ให้แก่สัตว์ทั้งหลายเลยก็ตาม แต่ก็ยังเป็นไปโดยอาการที่เพ่งพิจารณาว่า การที่ไม่ขวนขวายช่วยเหลือในสัตว์เหล่านั้น ก็หาเป็นการปฏิบัติที่ผิดจากทำนองคลองธรรมไม่ เหมือนมารดาเพ่งดูเฉยในบุตรผู้ขวนขวายประกอบการงานด้วยลำพังตนเองได้แล้ว ฉะนั้น

การข่มนิวรณ์ ๕ และกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันให้สงบระงับไป นี้เป็นท่ามกลางของพรหมวิหารทั้ง ๔

อัปปนาฌาน ได้แก่รูปาวจรฌาน ๔ หรือ ๕ เป็นที่สุดของพรหมวิหารทั้ง ๔ คือเมื่อโยคีบุคคลได้บรรลุถึงอัปปนาฌานขั้นสุดแล้ว ก็เป็นอันหมดกิจของพรหมวิหารภาวนา ด้วยประการฉะนี้

๖. อารมณ์ของพรหมวิหาร ๔

สัตว์โดยบัญญัติธรรม หรือเรียกสั้น ๆ ว่า สัตวบัญญัติ คนหนึ่งหรือหลายคน เป็นอารมณ์ของพรหมวิหารทั้ง ๔

ก็แหละ โยคีบุคคลได้บรรลุถึงอุปจารฌานหรืออัปปนาฌานแล้ว พึงทำการขยายอารมณ์ของพรหมวิหารให้กว้างขวางออกไปตามลำดับ

ลำดับแห่งการขยายอารมณ์นั้น ดังนี้ :- ฉันเดียวกับชาวนาผู้ฉลาด กะกำหนดเขตที่ตนควรจะไถเสียก่อนแล้วจึงไถนา ในภายหลัง โยคีผู้ฌานลาภีบุคคลนี้ก็เหมือนกัน ในอันดับแรกก็พึงกำหนดเอาเขตอารมณ์กัมมัฏฐานเพียงอาวาสเดียวก่อน แล้วจึงแผ่เมตตาจิตไปในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ ในอาวาสนั้น โดยบทภาวนา มีอาทิว่า **อิมสฺมึ อาวาเส สตฺตา อเวรา โหนฺตุ** ขอสัตว์ทั้งหลายในอาวาสนี้ จงอย่าผูกเวรกัน ฉะนี้

ครั้นโยคีบุคคลได้ทำฌานจิตนั้นให้อ่อนนิ่มนวลควรแก่การงานด้วยวสี ๕ แล้ว จึงกำหนดเขตขยายให้กว้างขวางออกไปเป็น ๒ อาวาส แล้วจึงขยายออกไปเป็น ๓ อาวาส ๔-๕- ๖-๗-๘-๙-๑๐ อาวาส ตรอกหนึ่ง ครึ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง จังหวัดหนึ่ง รัฐหนึ่ง ทิศหนึ่ง ตามลำดับโดยทำนองนี้ โยคีบุคคลพึงขยายอารมณ์ของเมตตาไปจนกระทั่งจักรวาลอันหนึ่ง หรือพึงเจริญเมตตาฌานไปในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ ณ ที่นั้น ๆ โดยประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านั้น

แม้**กรุณา, มุทิตา** และ**อุเบกขาภาวนา** โยคีบุคคลก็พึงขยายอารมณ์ให้กว้างขวางออกไป ด้วยประการฉันเดียวกันนี้

๗. อุเบกขาเป็นผลของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น

[๒๖๗] ก็แหละ เหมือนอย่างว่า อรูปฌาน ๔ เป็นผลสำเร็จของกสิณฌานทั้งหลาย เพราะกสิณฌานทั้งหลายเป็นเหตุให้อรูปฌานสำเร็จโดยบริบูรณ์ เนวสัญญา-นาสัญญายตนฌานเป็นผลสำเร็จของสมาธิในอรูปฌาน ๔ และในอรูปฌาน ๓ ขั้นต่ำ เพราะโยคีบุคคลได้บรรลุสมาธิเหล่านั้นมาโดยลำดับแล้ว จึงจะบรรลุเนวสัญญา-นาสัญญายตนฌาน, ผลสมาบัติเป็นผลสำเร็จของวิปัสสนา เพราะผลสมาบัตินั้นโยคีบุคคลพึงได้มาด้วยอานุภาพของวิปัสสนา และที่จะเข้าผลสมาบัติได้ก็ด้วยอำนาจของวิปัสสนา นิโรธสมาบัติเป็นผลสำเร็จของสมถะและวิปัสสนาประกอบกันทั้งสองอาการแห่งผลธรรมเหล่านี้ ฉันใด อุเบกขาพรหมวิหารในที่นี้ ก็เป็นผลสำเร็จของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ฉันนั้น

เหมือนอย่างนายช่างเรือนยังไม่ได้ยกเสาขึ้นตั้ง หรือแม้ตั้งเสาขึ้นแล้วแต่ยังมิได้ยกขื่อขึ้นพาด ก็ไม่สามารถที่จะยกเครื่องบนหรือพาดกลอนในอากาศได้ ฉันใด อันโยคีบุคคลผู้จะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารนี้ เมื่อเว้นเสียซึ่งตติยฌานในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะเจริญจตุตถฌานอันประกอบด้วยอุเบกขาให้เกิดขึ้นได้ ฉันนั้น

๘. เหตุที่เรียกว่าพรหมวิหาร

[๒๖๘] ณ ที่นี้หากจะพึงตั้งปัญหาขึ้นดังนี้ว่า :-

๑. เพราะเหตุไร เมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขานี้จึงเรียกว่าพรหมวิหาร ?

๒. เพราะเหตุไรพรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่าง ?

๓. พรหมวิหาร ๔ มีกฎเกณฑ์จัดลำดับอย่างไร ? และ

๔. เพราะเหตุไรในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกจึงเรียกพรหมวิหารนี้ว่า **อัปปมัญญา** ?

จะวิสัชนาปัญหา ๔ ข้อนี้เป็นลำดับดังต่อไปนี้:-

นักศึกษาพึงทราบว่า การที่ธรรม ๔ อย่าง คือ เมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขา ได้ชื่อว่าพรหมวิหารนั้น โดยอรรถว่าเป็นคุณธรรมอันประเสริฐอย่างหนึ่ง โดยภาวะเป็นคุณธรรมที่ปราศจากโทษอย่างหนึ่ง ฉะนี้ก่อน

ขยายความต่อไปว่า ธรรม ๔ อย่างนี้เป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐด้วยเป็นข้อปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า กัมมัฏฐานอื่น ๆ นอกจากพรหมวิหารนี้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนอย่างเดียว ส่วนพรหมวิหารกัมมัฏฐานนี้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อสัตว์อื่น เพราะต้องส่งจิตไปให้สัตว์อื่นโดย นัยเป็นต้นว่า **ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเถิด** ฉะนี้

เหมือนอย่างว่า พวกพรหมโดยกำเนิดย่อมอยู่อย่างที่มีจิตปราศจากโทษ ฉันใด, อนึ่ง พระมหาสัตว์ได้แก่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งสร้างคุณธรรมให้เพิ่มพูนยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยสร้างพุทธการกธรรมมีทานบารมีเป็นต้นอันเป็นเหตุแห่งพุทธภูมิทั้งปวงให้เต็มบริบูรณ์เรียกว่า **พรหม** และพรหมพระโพธิสัตว์เหล่านั้น ย่อมเป็นอยู่อย่างมีจิตปราศจากโทษ ด้วยมุ่งแสวงหาประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งปวง (เมตตา) ๑ ด้วยช่วยปลดเปลื้องสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งปวง (กรุณา) ๑ ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติของสัตว์ทั้งปวง (มุทิตา) ๑ และด้วยยึดมั่นอยู่ในภาวะเป็นกลาง ๆ (อุเบกขา) ๑ ฉันใด, โยคีบุคคลทั้งหลายผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม ๔ นี้ ย่อมเป็นอยู่เหมือนอย่างพรหมโดยกำเนิดและพรหมพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ฉันนั้น

ด้วยประการฉะนี้แหละ ธรรม ๔ อย่างนี้จึงเรียกว่าพรหมวิหาร โดยอรรถว่าเป็นคุณธรรมอันประเสริฐ และโดยภาวะที่เป็นคุณธรรมปราศจากโทษ

๙. เหตุที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่าง

[๒๖๙] ส่วนปัญหาอีก ๓ ข้อหลังมีว่า เพราะเหตุไร พรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่างเป็นต้น จะวิสัชนาต่อไปตามลำดับ ดังนี้ :-

การที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่างนั้น ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาทเป็นต้น การจัดลำดับพรหมวิหาร ๔ อย่าง จัดด้วยอำนาจอาการที่มุ่งทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นต้น และพรหมวิหาร ๔ ที่ได้ชื่อว่าอัปปมัญญา เพราะประพฤติเป็นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้

ขยายความว่า ในพรหมวิหาร ๔ นี้ เพราะเมตตาเป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาท กรุณาเป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากหนาไปด้วยวิหิงสา มุทิตาเป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากหนาไปด้วยอรติ และอุเบกขาเป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากหนาไปด้วยราคะ นี้ประการหนึ่ง

เพราะการส่งใจไปในสัตว์ทั้งหลายมีเพียง ๔ อย่าง คือด้วยมุ่งนำประโยชน์มาให้ (เมตตา) ๑ ด้วยมุ่งช่วยบำบัดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ (กรุณา) ๑ ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติ (มุทิตา) ๑ ด้วยสิ้นห่วงใย (อุเบกขา) ๑ นี้ประการหนึ่ง

เพราะในเมื่อบุตร ๔ คน คนหนึ่งยังเป็นเด็ก คนหนึ่งกำลังป่วย คนหนึ่งเป็นหนุ่ม อีกคนหนึ่งประกอบการงานได้โดยลำพังตนเองแล้ว มารดาย่อมปรารถนาที่จะให้บุตรคนเป็นเด็กเจริญเติบโตขึ้น (เมตตา) ปรารถนาที่จะช่วยบำบัดความเจ็บป่วยให้แก่บุตรคนที่กำลังป่วย (กรุณา) ปรารถนาที่จะให้บุตรคนเป็นหนุ่มดำรงอยู่ในความเป็นหนุ่มนาน ๆ (มุทิตา) และไม่ขวนขวายวุ่นวายด้วยประการไร ๆ ทั้งสิ้น ในบุตรคนที่ประกอบการงานด้วยลำพังตนเองได้แล้ว (อุเบกขา) ฉันใด, แม้โยคีผู้อัปปมัญญาวิหารี (คือผู้เป็นอยู่ด้วยอัปปมัญญา ๔ ประการ) ก็จะพึงประพฤติเป็นไปในสัตว์ทั้งหลายทุก ๆ จำพวก ด้วยอำนาจเมตตา, กรุณา, มุทิตา และอุเบกขา เหมือนอย่างนั้น นี้ประการหนึ่ง

ฉะนั้น อัปปมัญญาหรือพรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่าง ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสทุธิ์ของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาทเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

๑๐. เหตุจัดลำดับพรหมวิหาร ๔

เหตุที่ให้จัดเรียงลำดับพรหมวิหารนั้น เพราะเมื่อโยคีบุคคลผู้จะเจริญพรหมวิหารให้ครบทั้ง ๔ ประการ จำต้องปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยประการ ๔ อย่าง ตามลำดับ คือ :-

๑. ด้วยความประพฤติเป็นไปในอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์ เป็นอันดับแรก ประกอบด้วยเมตตา นี้ก็มีลักษณะเป็นไปโดยอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายด้วย

๒. ถัดนั้น โยคีบุคคลได้เห็นมาเอง หรือเพียงได้ฟังข่าว หรือกำหนดขึ้นเอง ซึ่งความโชกโชนด้วยทุกข์ของสัตว์ทั้งหลายผู้ซึ่งตนมุ่งช่วยทำประโยชน์ให้นั้นแล้ว จำเป็นต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้น ด้วยประพฤติโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์นั้นให้ ประกอบด้วยกรุณานี้ก็มีลักษณะเป็นไปโดยอาการช่วยบรรเทาทุกข์ด้วย

๓. ถัดนั้น โยคีบุคคลได้เห็นสมบัติของสัตว์เหล่านั้น ผู้ซึ่งตนช่วยทำประโยชน์ให้ ช่วยบรรเทาทุกข์ให้อยู่นั้นแล้ว จำเป็นที่จะต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้น ด้วยพลอยยินดีต่อสมบัติของเขาประกอบด้วยมุทิตา นี้ก็มีลักษณะพลอยยินดีอยู่ด้วย

๔. ถัดนั้น โยคีบุคคลจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติในสัตว์เหล่านั้นด้วยอาการเป็นกลาง ๆ กล่าวคือวางเฉยเพราะไม่มีสิ่งจำต้องทำเป็นประการที่ ๔ อีกแล้ว ประกอบด้วยอุเบกขา นี้ก็มีลักษณะที่เป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ อยู่ด้วย

ฉะนั้น เมตตา ท่านจึงแสดงไว้เป็นอันดับแรกของพรหมวิหารนี้ ด้วยอำนาจอาการที่มุ่งช่วยทำประโยชน์เป็นต้น ถัดนั้นท่านจึงแสดงกรุณาเป็นอันดับที่ ๒ มุทิตาเป็นอันดับที่ ๓ และอุเบกขาเป็นอันดับที่ ๔ นักศึกษาพึงเข้าใจการจัดลำดับของพรหมวิหารนี้ ด้วยประการฉะนี้

แต่อย่างไรก็ดี การจัดลำดับพรหมวิหารที่แสดงมานี้ ท่านได้แสดงไว้โดยที่เป็นไปโดยมาก มิใช่แสดงอย่างตายตัวว่าต้องเป็นไปตามลำดับนี้เสมอไป เพราะการกำหนดลำดับแห่งภาวนา ๓ ข้างต้น มีเมตตาภาวนาเป็นต้นนั้น หาได้กำหนดอย่างตายตัวไม่ โยคีบุคคลจะเจริญภาวนาข้อใดเป็นอันดับแรกก็ได้ทั้งนั้น

๑๑. เหตุที่เรียกว่าอัปปมัญญา

แหละเพราะเหตุที่อัปปมัญญาหมดทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่หาประมาณมิได้ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายไม่มีกำหนดประมาณจึงเป็นอารมณ์ของอัปปมัญญาทั้ง ๔ นี้ อัปปมัญญาทั้ง ๔ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจที่แผ่ไปอย่างทั่วสิ้นโดยมิได้ถือเอากำหนดประมาณว่า ต้องเจริญเมตตาเป็นต้นไปในประเทศเท่านี้แม้ของสัตว์ผู้เดียว อธิบายว่าในกัมมัฏฐานอื่น ๆ เช่นอุทธุมาตกอสุภะเป็นต้น โยคีบุคคลย่อมถือเอานิมิตเฉพาะในประเทศที่ถึงภาวะพองขึ้นของร่างกายเป็นต้น มิได้ถือเอาหมดทั่วทั้งร่างกาย ส่วนอัปปมัญญานี้ไม่ถือเอากำหนดประมาณเหมือนอย่างนั้น

เพราะเหตุดังแสดงมา ท่านจึงแสดงความสังเขปไว้ว่า:-

ที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่างนั้น ด้วยอำนาจที่เป็นทางบริสุทธิ์ของผู้มากหนาไปด้วยพยาบาทเป็นต้น ที่จัดลำดับของพรหมวิหารนี้ จัดด้วยอำนาจอาการที่มุ่งทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นต้น และพรหมวิหาร ๔ นี้ที่ได้ชื่อว่าอัปปมัญญา เพราะประพฤติเป็นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้ ฉะนี้

๑๒. ลักษณะอัปปมัญญาเหมือนกันแต่ผลต่างกัน

[๒๗๐] ก็แหละ ในอัปปมัญญา ๔ นี้ แม้ถึงจะมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน ในข้อที่มีอารมณ์หาประมาณมิได้เหมือนกันตามที่แสดงมาแล้ว แต่อัปปมัญญา ๓ ข้อต้น คือ เมตตา กรุณาและมุทิตา เป็นเหตุให้สำเร็จฌานเพียง ๓ ขั้น โดย จตุกกนัย และเพียง ๔ ขั้น โดยปัญจกนัยเท่านั้น

ถาม - เพราะเหตุไร จึงให้สำเร็จผลเพียงแค่นั้น ?

ตอบ - เพราะเมตตา กรุณาและมุทิตา พรากจากโสมนัสเวทนาไม่ได้ คือต้องประกอบด้วยโสมนัสเวทนาเสมอ

ถาม - การที่ เมตตา กรุณา และมุทิตา พรากจากโสมนัสเวทนาไม่ได้นี้ เป็นด้วยเหตุอะไรหรือ ?

ตอบ - เป็นด้วยเหตุที่เมตตา กรุณา และมุทิตา เป็นคุณเครื่องสลัดออกซึ่งข้าศึกทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้น อันโทมนัสเวทนาเป็นเหตุให้เกิดขึ้น

ไขความว่า คุณธรรมประเภทใดเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกิเลสชนิดใด คุณธรรมประเภทนั้น จัดเป็นข้าศึกของกิเลสชนิดนั้นโดยตรงทีเดียว เหมือนอย่างเนกขัมมคุณ (การถือบวชเป็นต้น) ย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกามคุณทั้งหลาย อรูปฌาน ๔ ย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งรูปฌาน ๔ นิพพานย่อมเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งสังขารธรรมทั้งหลายฉันใด เมตตา กรุณา และมุทิตา อันเป็นคุณเครื่องสลัดออกซึ่งพยาบาท, วิหิงสา และอรติอันประกอบด้วยโทมนัสเวทนาก็ย่อมจะเว้นจากโสมนัสเวทนาไม่ได้ ฉะนั้น

อนึ่ง ด้วยคำว่า เมตตา กรุณา และมุทิตา เป็นคุณเครื่องสลัดออกนี้ นักศึกษาพึงเข้าใจว่า แม้เมตตา กรุณา และมุทิตา อันเป็นไปในส่วนเบื้องต้นก็ต้องประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาอยู่ด้วยเหมือนกัน เพราะเป็นภาวะที่ยังสลัดออกไม่ได้ซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก

เป็นความจริงอย่างนั้น อาจารย์ทั้งหลายยอมรับรองต้องกันว่า อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง ได้แก่กรุณากับมุทิตานั้น ย่อมเกิดได้ในจิตตุปบาท ๒๘ ดวง คือมหากุศลจิต ๘ ดวง มหากิริยาจิต ๘ ดวง รูปาวจรฌานจิต ๑๒ ดวง (เว้นปัญจมฌานจิต ๓ ดวง) ฉะนี้

ส่วนอัปปมัญญาข้อสุดท้าย คืออุเบกขานั้น เป็นเหตุให้สำเร็จฌานอันสุดท้ายเพียงฌานเดียว (คือจตุตถฌานหรือปัญจมฌานแล้วแต่กรณี)

ถาม - เพราะเหตุไร อุเบกขาจึงให้สำเร็จฌานเพียงฌานเดียวเท่านั้น ?

ตอบ - เพราะอุเบกขาต้องประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเสมอ จึงให้สำเร็จฌานขั้นต้น ๆ ซึ่งยังประกอบด้วยโสมนัสเวทนาอยู่ไม่ได้

อุเบกขาพรหมวิหาร ซึ่งมีลักษณะเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลายนั้น เมื่อเว้นเสียซึ่งอุเบกขาเวทนาแล้ว ก็เกิดขึ้นไม่ได้ทีเดียว เช่นเดียวกับปาริสุทธุเบกขา

ในอุเบกขา ๑๐ ประการ ปาริสุทธุเบกขานั้นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ในจิตบางดวง เพราะเหตุที่เว้นซึ่งอุเบกขาเวทนา (ในจิตทั้งหมด ๑๒๑ ดวงนั้น ๖๖ ดวงที่อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมไม่ได้ที่เหลือ ๕๕ ดวง อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมเสมอ)

๑๓. เสนอทรรศนะขัดแย้ง

[๒๗๑] ก็แหละ หากจะพึงมีนักศึกษาคนใดเสนอทรรศนะขัดแย้งฉะนี้ว่า เพราะในคัมภีร์อัฏฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอัปปมัญญาทั้ง ๔ โดยไม่ต่างกันไว้ดังนี้ :-

"ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ ! เธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีวิตกมีแต่วิจารให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจารให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันมีปีติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้อันไม่มีปีติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้ ประกอบกับสุขเวทนาให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญสมาธินี้ประกอบกับอุเบกขาเวทนาให้เกิดขึ้น"[๑]

เพราะเหตุที่อัปปมัญญาทั้ง ๔ เป็นสภาพที่ประกอบกับอุเบกขาเวทนาเช่นเดียวกับที่ประกอบด้วยวิตกเป็นต้น มีปรากฏในพระพุทธวจนะนี้อยู่ชัด ๆ ฉะนั้นอัปปมัญญาทั้ง ๔ จึงเป็นเหตุให้สำเร็จฌาน ๔ โดยจตุกกนัย หรือฌาน ๕ โดยปัญจกนัยได้ด้วยเหมือนกันทั้ง ๔ ประการ

๑๔. แถลงแก้ทรรศนะขัดแย้ง

บัณฑิตพึงชี้แจงแก่นักศึกษาคนนั้นดังนี้ เธออย่าได้เข้าใจเช่นนั้นเลย เพราะถ้าจะยกเอาข้อความที่ทรงแสดงไว้ในมูลสมาธิมารวมเข้าในพรหมวิหารทั้ง ๔ ประการโดยถือว่าทรงแสดงไว้โดยลำดับกันแล้ว แม้กายานุปัสสนาเป็นต้น ก็พึงเป็นเหตุให้

---

๑ อํ. อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

สำเร็จฌาน ๔ หรือฌาน ๕ ได้ด้วย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะกายานุปัสสนาเป็นต้นนั้น ท่านแสดงไว้ด้วยสามารถแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานต่างหาก ที่จริงนั้น แม้เพียงปฐมฌานก็มีไม่ได้ในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น ตั้งแต่ทุติยฌานขึ้นไป ไม่ต้องพูดถึงยิ่งจะมีไม่ได้ทีเดียว

เพราะฉะนั้น นักศึกษาอย่าได้ถือเอาเพียงแต่เงาของพยัญชนะแล้วมากล่าวตู่พระผู้มีพระภาคเลย อันพระพุทธวจนะนั้นลึกซึ้งยิ่งนัก นักศึกษาควรเข้าไปหาอาจารย์แล้วศึกษาเอาอรรถาธิบายของพระพุทธวจนะให้ได้อย่างละเอียดหมดจดทีเดียว

๑๕. อรรถาธิบายพระพุทธวจนะ

[๒๗๒] ก็แหละ ในพระพุทธวจนะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโปรดภิกษุรูปนั้น มีอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้:-

มีเรื่องอยู่ว่า ภิกษุรูปนั้นได้กราบทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคให้ทรงแสดงธรรมโปรดอย่างนี้ว่า "ข้าแต่สมเด็จพระพุทธองค์ ข้าพระพุทธเจ้าฟังธรรมเทศนา ของพระผู้มีพระภาคบทใดแล้ว จะพึงเป็นผู้ปลีกตนออกจากหมู่อยู่แต่ลำพังผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร มีจิตมุ่งตรงไปยังพระนิพพาน ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดแสดงพระธรรมเทศนาบทนั้นแต่โดยย่อโปรดข้าพระพุทธเจ้าด้วยเถิด" ฉะนี้

โดยเหตุที่แม้เมื่อครั้งก่อน ภิกษุรูปนี้นั้นฟังพระธรรมเทศนาแล้วก็มัวง่วนอยู่แต่ในวัดนั้นเองแหละ ไม่ปรารถนาที่จะหลีกออกไปบำเพ็ญสมณธรรม ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสรุกรานเธอว่า "น่าครหาจริง ๆ เทียว ที่มีโมฆบุรุษบางจำพวกอยู่ในศาสนานี้เพียงแต่อาราธนาให้เราแสดงธรรมเท่านั้น แต่เมื่อเราแสดงธรรมโปรดแล้วก็ยังสำคัญอยู่ในอันที่จะติดสอยห้อยตามเราอยู่นั่นเอง"

และโดยเหตุที่ภิกษุรูปนี้นั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหัต ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเมื่อทรงโอวาทเธอซ้ำอีก จึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรด ซึ่งมีความว่า

> **"เพราะเหตุนี้แหละ ภิกษุ ! เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจำไม่แลบออกไปรับอารมณ์ภายนอก จักดำรงอยู่ด้วยดีในอารมณ์กัมมัฏฐานภายใน อนึ่ง อกุศลธรรมอันลามกมีกามฉันทะเป็นต้น ที่ข่มไว้ไม่อยู่ เกิดขึ้นมาแล้ว**

จักไม่ครอบงำจิตของเราตั้งอยู่ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แหละภิกษุ"

ด้วยพระพุทธโอวาทนี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงมูลสมาธิคือจิตแรกมีอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจอารมณ์กัมมัฏฐานที่เกิดขึ้นในตน โปรดภิกษุรูปนั้น

ลำดับนั้น เมื่อจะทรงกระตุ้นเตือนภิกษุรูปนั้นว่า เธออย่าพึงได้พอใจด้วยผลการปฏิบัติเพียงเท่านั้น จงเพียรทำมูลสมาธินั้นให้ก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไปฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงได้ทรงแสดงภาวนาวิธี ด้วยสามารถแห่งเมตตากัมมัฏฐานโปรดภิกษุนั้นความว่า:-

"ในกาลใดแล ภิกษุ ! เธอห้ามจิตไม่ให้แลบออกไปรับอารมณ์ภายนอก ทำให้จิตตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในอารมณ์กัมมัฏฐานภายใน อนึ่ง อกุศลธรรมอันลามกมีกามฉันทะเป็นต้นที่ข่มไว้ไม่อยู่ เกิดขึ้นมาแล้ว ก็ไม่ครอบงำจิตของเธอตั้งอยู่ได้

ในกาลนั้นแหละภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ เราจักทำเมตตาเจโตวิมุติให้เกิดขึ้น จักทำให้มาก ๆ จักทำให้เป็นดุจยานที่เตรียมพร้อมแล้ว จักทำให้เป็นดุจฐานที่แน่นหนาแล้ว จักทำให้มั่นคงแล้ว จงสั่งสมด้วยวสี ๕ ด้วยดีจักปรารภด้วยดีแล้ว เธอพึงสำเหนียกอย่านี้แลภิกษุ"

ครั้นแล้วได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดต่ออีกความว่า:-

"ในกาลใดแล ภิกษุ ! สมาธินี้อันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้ว ทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละภิกษุ เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้อันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้อันไม่มีวิตกมีแต่วิจารให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้อันไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิจารให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้อันมีปีติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมูล

สมาธินี้อันไม่มีปีติให้เกิดขึ้น, เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้อันประกอบกับสุขเวทนาให้เกิดขึ้น เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้อันประกอบกับอุเบกขาเวทนาให้เกิดขึ้น”

นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายของพระพุทธวจนะที่แสดงมาแล้วนี้ ดังนี้

“ภิกษุ ในกาลใด มูลสมาธินี้อันเธอได้ทำให้เกิดขึ้นแล้วด้วยสามารถแห่งเมตตาภาวนาอย่างนี้ ในกาลนั้น เธออย่าได้ถึงความพอใจด้วยผลแห่งการปฏิบัติ เพียงเท่านั้น เธอพึงเจริญมูลสมาธินี้โดยนัยว่า อันมีทั้งวิตกมีทั้งวิจารเป็นต้นให้เกิดขึ้น ทำให้บรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌานแม้ในอารมณ์กัมมัฏฐานอื่น ๆ มีปฐวีกสิณเป็นต้น”

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงภาวนาวิธีอันมีเมตตาเป็นประธานดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงภาวนาวิธีอันมีพรหมวิหารที่เหลือมีกรุณาเป็นต้น เป็นประธาน แก่ภิกษุรูปนั้นว่า “เธอจงทำการภาวนาด้วยสามารถแห่งฌาน ๔ และฌาน ๕ ในอารมณ์อื่น ๆ ต่อไป” จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนามีอาทิว่า

“ในกาลใดแล ภิกษุ! สมาธินี้อันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้วทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักทำกรุณาเจโตวิมุติให้เกิดขึ้น”

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงภาวนาวิธี อันมีพรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็นประธาน ด้วยความสามารถแห่งฌาน ๔ และฌาน ๕ ฉะนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงภาวนาวิธีอันมีกายานุปัสสนาเป็นต้น เป็นประธานโปรดภิกษุรูปนั้นต่อไป จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนามีอาทิว่า:-

“ในกาลใดแล ภิกษุ ! สมาธินี้อันเธอทำให้เกิดขึ้นแล้วทำให้มาก ๆ แล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักพิจารณาให้เห็นกายที่กายอยู่”[๑]

---

๑ องฺ.อฏฺฐก.(ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

ครั้นแล้วพระผู้มีพระภาคได้ทรงยังพระธรรมเทศนาให้จบลงด้วยยอดธรรมคือพระอรหัต ความว่า :-

> **"ในกาลใดแล ภิกษุ ! สมาธินี้อันเธอได้ทำให้เกิดขึ้นแล้ว ได้ทำให้เกิดขึ้นดีแล้วอย่างนี้ ในกาลนั้นแหละ ภิกษุ เธอจักเดินไปโดยทางไหน ๆ ก็ตาม เธอจักเดินไปอย่างผาสุกจริง ๆ เธอจักยืนอยู่ ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักยืนอยู่อย่างผาสุกจริง ๆ เธอจักนั่งอยู่ ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักนั่งอยู่อย่างผาสุกจริง ๆ เธอจักนอน ณ ที่ไหน ๆ ก็ตาม เธอจักนอนอย่างผาสุกจริง ๆ"**[๑]

ด้วยเหตุดังที่ได้แถลงมานี้ จึงเป็นอันยุติได้ว่าอัปปมัญญา ๓ ประการข้างต้นมีเมตตาเป็นอาทินั้น เป็นเหตุให้สำเร็จฌาน ๓ โดยจตุกกนัย และฌาน ๔ โดยปัญจกนัยเพียงแค่นั้น ส่วนอุเบกขาประการสุดท้าย เป็นเหตุให้สำเร็จฌานที่เหลือสุดท้ายเพียงฌานเดียว คือ จตุตถฌาน หรือปัญจมฌานแล้วแต่กรณี ฉะนี้แล

แม้ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก เช่นจิตตุปปาทกัณฑ์ในธรรมสังคณีปกรณ์และอัปปมัญญาวิภังค์ในวิภังคปกรณ์ พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงจำแนกอัปปมัญญา ๔ ประการไว้ เหมือนอย่างเดียวกันนี้นั่นเทียว

๑๖. อานุภาพพิเศษที่ต่างกันของอัปปมัญญา

[๒๗๓] อัปปมัญญา ๔ ประการนี้ แม้จะได้ดำรงสภาพอยู่เป็น ๒ ส่วน ด้วยอำนาจให้สำเร็จฌาน ๓ หรือฌาน ๔ อย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจที่ให้สำเร็จฌานสุดท้ายฌานเดียวอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะดังแสดงมาแล้วนั้นก็ตาม แต่ก็ยังมีอานุภาพพิเศษซึ่งไม่เหมือนกันแต่ละประการ ๆ ด้วยอำนาจที่มีสุภวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอดเป็นต้น อันนักศึกษาจะพึงศึกษาให้เข้าใจต่อไปดังนี้

---

๑ องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒

ในหลิททวสนสูตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ไว้ โดย มีความต่างกัน ด้วยภาวะที่มีสุภวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอดเป็นต้น ดังมีพระบาลีในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ซึ่งมีใจความว่า :-

> **"ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า เมตตาเจโตวิมุติ มีสุภวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอด, ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า กรุณาเจโตวิมุติ มีอากาสานัญจายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า มุทิตาเจโตวิมุติ มีวิญญาณัญจายตนฌานเป็นผลสุดยอด ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า อุเบกขาเจโตวิมุติ มีอากิญจัญญายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด"**[๑]

ถาม - เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ โดยมีความต่างกันแต่ละประการดังนั้น ?

ตอบ - เพราะอัปปมัญญา ๔ ประการนี้ ต่างก็เป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์นั้น ๆ อันมีสุภวิโมกข์เป็นต้น ดังจะอธิบายต่อไป

๑๗. เมตตามีสุภวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอด

มีความจริงอยู่ว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายย่อมไม่เป็นสิ่งที่จะพึงรังเกียจสำหรับเมตตาวิหารีบุคคล (คนมีจิตประกอบด้วยเมตตา) ฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคลผู้เมตตาวิหารีนั้นน้อมจิตไปในอารมณ์กัมมัฏฐานทั้งหลาย เช่นสีเขียวเป็นต้น อันเป็นสีที่บริสุทธิ์สะอาด ซึ่งเป็นสิ่งที่เมตตาวิหารีบุคคลไม่พึงรังเกียจ เพราะได้อบรมมาโดยอาการที่ไม่น่ารังเกียจด้วยอำนาจเมตตาภาวนา จิตของเธอย่อมจะแล่นไปในอารมณ์ของกัมมัฏฐานมีสีเขียวเป็นต้นนั้น โดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้น เมตตาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่สุภวิโมกข์โดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากสุภวิโมกข์แล้ว เมตตาย่อมเป็นอุนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า เมตตาเจโตวิมุติมี**สุภวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอด**

---

๑ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๕/๑๗๔

๑๘. กรุณามีอากาสานัญจายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ เมื่อโยคีผู้กรุณาวิหารีบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณา) พิจารณาเห็นทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมีลักษณะรูปร่างที่มีไม้ค้อนอันเป็นเครื่องประหารกันเป็นต้นเป็นนิมิต เธอย่อมเห็นแจ้งชัดซึ่งโทษในรูป เพราะรูปเป็นที่บังเกิดเป็นไปของกรุณา เมื่อเป็นเช่นนี้ โยคีผู้กรุณาวิหารีบุคคลนั้น จึงเพิกถอนกสิณ ๙ อย่าง (เว้นอากาสกสิณ) มีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้เห็นแจ้งชัดซึ่งโทษในรูปนั้น แล้วน้อมภาวนาจิตไปในอากาศตรงที่เพิกถอนรูปออกแล้วนั้น จิตของเธอก็ย่อมจะแล่นไปตรงที่อากาศนั้นโดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้นกรุณาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่อากาสานัญจายตนฌานโดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากนั้นแล้ว กรุณาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงแสดงว่า กรุณาเจโตวิมุติมี**อากาสานัญจายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด**

๑๙. มุทิตามีวิญญาณัญจายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ เมื่อมุทิตาวิหารีบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยมุทิตา) พิจารณาเห็นวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายผู้ได้ความปราโมทย์ ด้วยเหตุอันให้เกิดความปราโมทย์นั้น ๆ มีโภคสมบัติเป็นต้น จิตที่ถูกอบรมมาด้วยการยึดถือวิญญาณย่อมเกิด เพราะวิญญาณเป็นที่บังเกิดเป็นไปของมุทิตา เมื่อเป็นเช่นนี้ โยคีผู้มุทิตาวิหารีบุคคลนั้น ย่อมก้าวล่วงอากาสานัญจายตนฌานที่ตนได้บรรลุมาแล้วโดยลำดับ แล้วน้อมภาวนาจิตไปในอรูปวิญญาณที่หนึ่ง อันมีอากาศนิมิตเป็นอารมณ์นั้น วิญญาณัญจายตนจิตของเธอย่อมจะแล่นไปในอรูปวิญญาณที่หนึ่งนั้นโดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้น มุทิตาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนฌานโดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากนั้นมุทิตาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า มุทิตาเจโตวิมุติมี**วิญญาณัญจายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด**

๒๐. อุเบกขามีอากิญจัญญายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด

ก็แหละ โยคีผู้อุเบกขาวิหารีบุคคล (ผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขา) นั้น ย่อมมีจิตเหนื่อยหน่ายต่อการยึดถืออารมณ์อันไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ โดยเบือนหน้าหนีจากการยึดถือโดยปรมัตถ์เช่นสุขทุกข์เป็นต้น เพราะไม่มีความห่วงใยว่า "ขอสัตว์ทั้งหลายจงมีสุขเถิด หรือขอสัตว์ทั้งหลายจงพ้นจากทุกข์เสียเถิด หรือขอสัตว์ทั้งหลายอย่าได้พรากจากสุขที่ตนได้แล้วเลย" ฉะนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้โยคีบุคคลผู้อุเบกขาวิหารีนั้น ซึ่งเป็นผู้มีจิตได้อบรมมาโดยความเบือนหน้าหนีจากการยึดถือโดยปรมัตถ์ และเป็นผู้มีจิตเหนื่อยหน่ายต่อการยึดถืออารมณ์อันไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ย่อมก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนฌานที่ตนได้บรรลุมาแล้วโดยลำดับเสีย แล้วน้อมภาวนาจิตไปในภาวะอันไม่มีอยู่ของวิญญาณอันเป็นปรมัตถ์ ซึ่งไม่มีอยู่โดยสภาวะ อากิญจัญญายตนจิตของเธอ ย่อมจะแล่นไปในภาวะที่ไม่มีอยู่ของวิญญาณนั้นโดยง่ายดายทีเดียว เพราะฉะนั้น อุเบกขาจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่อากิญจัญญายตนฌานโดยปกตูปนิสัย นอกเหนือไปจากนั้น อุเบกขาย่อมเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิโมกข์อะไรอื่นหาได้ไม่

ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงว่า อุเบกขาเจโตวิมุติมี**อากิญจัญญายตนฌานเป็นผลขั้นสุดยอด**

๒๑. อัปปมัญญาทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงบริบูรณ์

[๒๗๔] เมื่อนักศึกษาได้เข้าใจอานุภาพพิเศษที่ต่างกันของอัปปมัญญานี้ โดยมีสุภวิโมกข์เป็นผลขั้นสุดยอดเป็นต้นดังแสดงมาฉะนี้แล้ว พึงศึกษาให้เข้าใจต่อไปอีกว่า อัปปมัญญา ๔ ประการนี้ เป็นคุณสมุทัยทำให้**กัลยาณธรรมทั้งปวงมีทานบารมีเป็นต้นให้เต็มบริบูรณ์** เป็นประการสุดท้าย ดังต่อไปนี้

เป็นธรรมดา พระโพธิสัตว์ทั้งหลายซึ่งเป็นผู้มีจิตเป็นไปอย่าสม่ำเสมอในสรรพสัตว์ทุกจำพวก โดยเป็นผู้มีอัธยาศัยมุ่งทำประโยชน์ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจเมตตา ๑ โดยเป็นผู้นิ่งดูดายไม่ได้ต่อทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจกรุณา ๑ โดยเป็นผู้มีความประสงค์ที่จะให้สมบัติอันวิเศษที่สัตว์ทั้งหลายได้มาแล้วให้ดำรงคงสภาพอยู่นาน ๆ ด้วยอำนาจมุทิตา ๑ โดยเป็นผู้ไม่ตกไปในความเป็นฝักฝ่ายในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจอุเบกขา ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้มี

คุณลักษณะเห็นปานฉะนี้ ย่อมเพียรสร้างบารมีธรรม ๑๐ ประการให้บริบูรณ์ในขันธสันดาน อย่างนี้ คือ บำเพ็ญทานอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายโดยทั่วหน้ากัน โดยไม่แบ่งพรรคแบ่งพวกว่า คนนี้ควรให้ คนนั้นไม่ควรให้ (๑.ทาน), สมาทานศีล เว้นการประหัตประหารสัตว์ทั้งหลายทุกตัวตน โดยไม่มีการยกเว้น (๒. ศีล), บำเพ็ญ เนกขัมมะ ได้แก่การถือบวชเป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งความสุขของสัตว์ทั้งหลาย และเพื่อทำศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ยิ่งขึ้น (๓. เนกขัมมะ), อบรมบ่มปัญญาให้สว่างกระจ่างแจ้งเพื่อทำลายโมหะไม่ให้หลงงมงายในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย (๔. ปัญญา), บำเพ็ญเพียรชนิดที่ติดต่อกันไปไม่ให้ชะงักงันเพื่อความเจริญแห่งประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (๕. วีริยะ), แม้เมื่อได้บรรลุถึงความเป็นวีรภาพด้วยอำนาจความเพียรขั้นสุดยอดแล้ว ย่อมอดกลั้นได้ต่อความผิดมีประการต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งหลายที่ตกมาถึงตน (๖. ขันติ), รักษาปฏิญญาที่ตนได้ทำไว้ว่า จักทำสิ่งนี้จักให้สิ่งนั้นแก่ท่านไม่ให้เคลื่อนคลาด (๗. สัจจะ), เป็นผู้มุ่งมั่นไม่หวั่นไหวในพุทธการกธรรมที่ตนสมาทานแล้ว เพื่อประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (๘. อธิฏฐานะ), เป็นผู้เริ่มต้นทำอุปการะแก่สัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตาปรารถนาดีอย่างแน่วแน่ (๙. เมตตา), และไม่หวังผลตอบแทนอย่างใด ๆ ทั้งสิ้นจากสัตว์ทั้งหลายด้วยอุเบกขา (๑๐. อุเบกขา)

พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้อัปปมัญญาวิหารี ย่อมเพียรสร้างบารมีธรรมทั้งหลายดังบรรยายมานี้ ตลอดถึงสรรพกัลยาณธรรมแม้ทุกอย่างต่างด้วยทศพลญาณ ๑๐ เวสารัชญาณ ๔ อสาธารณญาณ ๖ และพุทธธรรม ๑๘ ให้เต็มบริบูรณ์ในขันธ-สันดาน ด้วยประการฉะนี้

อัปปมัญญา ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นคุณสมุฑัยทำสรรพกัลยาณธรรมทุก ๆ อย่างมีทานบารมีเป็นต้นให้เต็มบริบูรณ์ ด้วยประการดังที่ได้พรรณนามาฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า พรหมวิหารนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนาในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อให้เกิดความปีติปราโมทย์แก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๐
อารุปปนิเทศ

---

๑. อากาสานัญจายตนกถา

[๒๗๕] ก็บรรดาอรูปสมาบัติทั้ง ๔ ที่ท่านอาจารย์พุทธโฆสะ ยกขึ้นแสดงไว้ต่อลำดับพรหมวิหารนิเทศ พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญอากาสานัญจายตนสมาบัติเป็นต้น เห็นโทษในกรัชรูปด้วยอำนาจแห่งโทษมีการต้องอาชญาเป็นต้น และแห่งอาพาธตั้งพันชนิดมีโรคตา โรคหูเป็นต้นทั้งหลายเหล่านี้ แล้วยังจตุตถฌานให้เกิดในกสิณทั้ง ๙ อย่าง มีปฐวีกสิณเป็นต้น กสิณใดกสิณหนึ่ง เว้นปริจฉินนากาสกสิณเสีย เพื่อการก้าวล่วงกรัชรูปนั้น เพราะพระบาลีว่า "ก็เมื่อรูปยังปรากฏอยู่แล การจับท่อนไม้ การจับศัสตรา การทะเลาะ การยึดถือความเห็นที่ผิดกันและการวิวาทกัน[๑] ย่อมมีขึ้นได้เพราะรูปเป็นเหตุ แต่เหตุทุกอย่างนั้นไม่มีเลยโดยประการทั้งปวงในอรูปฌาน เธอรู้ชัดดังนี้แล้วย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหน่าย เพื่อคลายกำหนัด และเพื่อความดับรูปทั้งหลายนั่นแล

พระโยคีก้าวล่วงรูปกสิณ

แม้กรัชรูปจะเป็นสิ่งที่พระโยคีนั้นก้าวล่วงได้ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌานก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะเหตุที่แม้รูปแห่งกสิณก็ยังนับว่าเป็นรูปมีส่วนเปรียบด้วยกรัชรูปนั่นเองฉะนั้น พระโยคีนั้นจึงเป็นผู้ต้องการก้าวล่วงรูปกสิณแม้นั้น

ถามว่า - จะก้าวล่วงได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เปรียบเหมือนคนกลัวงู ถูกงูไล่ในป่า จึงหนีไปโดยเร็ว เห็นใบตาลที่มีลวดลาย หรือเถาวัลย์ หรือเชือก หรือช่องแผ่นดินที่แตกระแหงในที่ที่ตนหนีไปย่อม กลัวย่อมสะดุ้ง ไม่ต้องการจะเห็นสิ่งเหล่านั้นเลย

---

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๓/๑๑๐

อนึ่ง เปรียบเหมือนคนที่อยู่บ้านแห่งเดียวกันกับคนที่จองเวรกัน ซึ่งกระทำแต่ความพินาศแก่กันและกัน ถูกคนจองเวรคนนั้นคอยเบียดเบียนด้วยการจะฆ่า การจองจำและเผาเรือนเป็นต้น จึงย้ายไปเพื่ออยู่อาศัยยังบ้านอื่น ได้เห็นคนแม้ในบ้านนั้นที่มีรูปร่างและเสียงพูดคล้ายกับคนที่จองเวรกัน ย่อมกลัวย่อมสะดุ้ง ไม่ต้องการเห็นคนนั้นเลย

ในข้อนั้น มีการเทียบเคียงกันอย่างนี้

ก็กาลเวลาที่พร้อมเพรียงแห่งกรัชรูป ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์แก่ภิกษุ เปรียบเหมือนกาลเวลาที่คนเหล่านั้นถูกงูกัด หรือคนที่จองเวรกันเบียดเบียน กาลเวลาที่ก้าวล่วงกรัชรูป ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌานของภิกษุ เปรียบเหมือนการหนีไปโดยเร็วและการย้ายไปยังบ้านอื่นของคนเหล่านั้น ความกำหนดแม้กสิณรูปว่า กสิณรูปนี้ก็มีส่วนเปรียบกับกรัชรูปนั่นเอง แล้วต้องการจะก้าวล่วงกสิณรูปนั้นเสียของภิกษุ เปรียบเหมือนความที่คนเหล่านั้นได้เห็นใบตาลที่มีลวดลายเป็นต้นในที่ที่ตนหนีไป และคนที่เหมือนกับคนจองเวรกันในบ้านอื่น เกิดความกลัวความหวาดเสียวไม่ต้องการจะเห็น

ก็ในอธิการนี้ ควรกล่าวถึงข้ออุปมาเป็นต้นว่า สุนัขถูกสุกรทำร้าย และคนกลัวผี

การเข้าอากาสานัญจายตนฌาน

[๒๗๖] ก็เพราะพระโยคีนั้น เป็นผู้เบื่อหน่ายต้องการจะหลีกจากกสิณรูปอันเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌานด้วยประการฉะนี้ เป็นผู้มีวสีอันสั่งสมแล้วโดยอาการ ๕ ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานอันชำนาญ เห็นโทษในฌานนั้นว่า "จตุตถฌานนี้กระทำรูปที่เราเบื่อหน่ายแล้วให้เป็นอารมณ์" และว่า "ฌานนี้มีโสมนัสเป็นข้าศึกอยู่ใกล้" และว่า "ฌานนี้หยาบกว่าสันตวิโมกข์" ส่วนในอรูปฌานนี้ไม่มีความเป็นองค์ที่หยาบ อนึ่ง จตุตถฌานนี้มีองค์ ๒ ฉันใด แม้อรูปฌานทั้งหลายก็เหมือนกันฉันนั้น

วิธีเพิกกสิณ

พระโยคีนั้นเห็นโทษในจตุตถฌานนั้นอย่างนี้แล้ว คลายความนิยม ใฝ่ใจอากาสานัญจายตนฌานโดยเป็นฌานที่สงบ ไม่มีที่สุด ย่อมแผ่กสิณไปสุดรอบจักรวาลหรือเท่าที่ตนปรารถนา ใฝ่ใจโอกาสที่กสิณนั้นถูกต้องว่า “**อากาโส**” หรือว่า “**อนนฺโต อากาโส**” ดังนี้ ย่อมเพิกกสิณได้ ก็เมื่อจะเพิกกสิณ มิใช่เหมือนเลิกเสื่อลำแพน หรือเหมือนแซะขนมจากถาด คือไม่นึกไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณากสิณนั้นเลย ก็เมื่อไม่นึกไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณา โดยที่แท้ใฝ่ใจอยู่เฉพาะโอกาสที่กสิณรูปนั้นถูกต้องว่า “**อากาโส อากาโส**” ดังนี้ชื่อว่าเพิกกสิณได้ แม้กสิณที่พระโยคีเพิกอยู่ ก็มิใช่ว่าจะผุดขึ้นได้ มิใช่ว่าจะหมุนเวียนอยู่ได้ เพียงแต่อาศัยการไม่ใฝ่ใจและการใฝ่ใจว่า **อากาโส อากาโส** ของพระโยคีนี้อย่างเดียว กสิณย่อมได้ชื่อว่าถูกพระโยคีเพิกขึ้นแล้ว เหตุสักว่าอากาศเพิกกสิณย่อมปรากฏ อันคำว่า อากาศเพิกกสิณก็ดี อากาศที่กสิณถูกต้องก็ดี อากาศที่ว่างกสิณก็ดี ทั้งหมดนี้มีเนื้อความเป็นอันเดียวกันนั่นแล

พระโยคีนั้นนึกถึงอากาสานัญจายตนฌานอันมีอากาศที่เพิกกสิณเป็นนิมิตนั้นอยู่บ่อย ๆ ว่า **อากาโส อากาโส** ย่อมทำอากาสานัญจายตนฌานให้เป็นอันความตรึกและวิตกคร่ามาได้ เมื่อพระโยคีนั้นนึกอย่างนี้อยู่บ่อย ๆ ทำอากาสานัญจายตนฌานให้เป็นอันความตรึกและวิตกคร่ามาแล้ว นิวรณ์ทั้งหลายย่อมระงับไป สติย่อมดำรงอยู่ด้วยดี จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารฌาน เธอจึงหมั่นบำเพ็ญเจริญและเพิ่มพูนนิมิตนั้นบ่อย ๆ เมื่อเธอหมั่นนึกใฝ่ใจบ่อย ๆ อยู่อย่างนี้ จิตที่ประกอบด้วยอากาสานัญจายตนฌานในความว่างย่อมแนบแน่น เหมือนรูปาวจรจิตในปฐวีกสิณเป็นต้น ด้วยว่าชวนจิตทั้ง ๓ ดวง หรือ ๔ ดวงเบื้องต้น แม้ในฌานนี้ เป็นกามาวจรสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เป็นอรูปาวจร คำที่เหลือมีนัยเหมือนกับที่กล่าวในปฐวีกสิณ

แต่ที่แปลกกันดังนี้ คือ เมื่ออรูปาวจรจิตเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นเพ่งมณฑลกสิณนัยก่อนด้วยจักษุที่ประกอบด้วยฌานอยู่ ย่อมเพ่งอยู่เฉพาะอากาศเท่านั้น ในนิมิตนั้นที่ถูกการใฝ่ใจในบริกรรมแม้นี้พรากออกโดยพลันว่า **อากาโส อากาโส**

เปรียบเหมือนคนผูกหน้าผูกปากช่องน้อยแห่งกระพ้อและปากหม้อเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยผ้าเก่าสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาวเป็นต้นสีใดสีหนึ่งแล้ว เมื่อจะเพ่งพึงยืนเพ่งดูเฉพาะอากาศที่ผ้าเก่าถูกกำลังลม หรือปัจจัยอื่นอันใดอันหนึ่งโบกพัด ฉะนั้น

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ พระโยคีนั้นท่านเรียกว่าเข้าอากาสานัญจายตนฌาน โดยการบริกรรมว่า **อนนฺโต อากาโส** อากาศไม่มีที่สุด เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาเสียได้ เพราะดับปฏิฆสัญญาเสียได้ และเพราะไม่ใฝ่ใจ นานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง

เพราะก้าวล่วงอารมณ์

[๒๗๗] บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **โดยประการทั้งปวง** คือ โดยอาการทุกอย่าง อธิบายว่า หมดทุกอย่างไม่มีเหลือ คำว่า **รูปสัญญาทั้งหลาย** ได้แก่ รูปาวจรฌานที่ท่านกล่าวไว้ด้วยหัวข้อว่าสัญญา และอารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้น เพราะว่าแม้รูปาวจรฌานท่านก็เรียกว่า**รูป** ในคำเป็นต้นว่า "คนผู้ได้รูปฌานย่อมเห็นรูป" แม้อารมณ์แห่งรูปฌานนั้นก็เรียกว่ารูปเหมือนกัน ในคำเป็นต้นว่า "ย่อมเห็นรูปภายนอกทั้งที่มีผิวพรรณดี ทั้งที่มีผิวพรรณทราม" เพราะเหตุนั้นอารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้นจึงเป็นชื่อแห่งรูปาวจรฌานที่กล่าวแล้วด้วยหัวข้อว่าสัญญา อย่างนี้ว่า สัญญาในรูปฌานนี้ ชื่อว่า **รูปสัญญา** รูปเป็นเครื่องหมายรู้แห่งฌานนี้ เหตุนั้น ฌานนี้ชื่อว่า มีรูปเป็นเครื่องหมายรู้ อธิบายว่า รูปเป็นชื่อแห่งฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบว่ารูปฌานนี้เป็นชื่อแห่งกสิณมีประเภทแห่งปฐวีกสิณเป็นต้น และแห่งอารมณ์ของปฐวีกสิณเป็นต้นนั้น ดังอธิบายฉะนี้ คำว่า **เพราะก้าวล่วง** คือเพราะคลายกำหนัด และเพราะดับ ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร ? คือเพราะคลายกำหนัดและเพราะดับ ได้แก่เพราะการคลายความกำหนัดเป็นเหตุ และเพราะความดับเป็นเหตุแห่งรูปสัญญา คือฌานทั้ง ๑๕ ด้วยอำนาจกุศลจิตวิปากจิตและกิริยาจิตเหล่านี้ และแห่งรูปสัญญาคืออารมณ์ทั้ง ๙ ด้วยอำนาจปฐวีกสิณเป็นต้นเหล่านี้หรือรูปสัญญาโดยไม่มีส่วนเหลือด้วยอาการทั้งปวง พระโยคีจึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานอยู่ได้ เพราะเหตุว่าผู้ที่ยังไม่ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง ไม่อาจจะเข้าฌานนี้ได้

เพราะผู้ที่ยังไม่คลายความกำหนัดในอารมณ์นั้น ย่อมไม่มีการก้าวล่วงสัญญา และเมื่อก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายได้แล้ว ก็เป็นอันก้าวล่วงอารมณ์ได้ด้วย ฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวการก้าวล่วงอารมณ์ กล่าวการก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายไว้ในวิภังค์[๑] อย่างนี้ว่า "ในสัญญาเหล่านั้น รูปสัญญา เป็นไฉน ? สัญญา คือความจำได้ ได้แก่ความหมายรู้แห่งพระโยคีผู้เข้าหรือผู้เข้าถึงรูปาวจรสมาบัติ หรือผู้อยู่เป็นสุขในธรรมที่ตนเห็นแล้วอันใด เหล่านี้เรียกว่ารูปสัญญา พระโยคีเป็นผู้ก้าวล่วงคือล่วงเลย ได้แก่ข้ามพ้นรูปสัญญาเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลายโดยประการทั้งปวง"

ก็เพราะสมาบัติเหล่านี้ พระโยคีพึงบรรลุด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ หาใช่บรรลุในเพราะอารมณ์เพียงอย่างเดียวเหมือนปฐมฌานเป็นต้นไม่ ฉะนั้น อรรถวรรณนานี้นักศึกษาพึงทราบว่า ท่านกล่าวแล้วแม้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงอารมณ์

เพราะดับปฏิฆสัญญา

[๒๗๘] คำว่า **เพราะดับปฏิฆสัญญา** อธิบายว่า สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะวัตถุมีตาเป็นต้น และอารมณ์มีรูปเป็นต้นกระทบกัน ชื่อว่าปฏิฆสัญญา คำนี้เป็นชื่อแห่งรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ในสัญญาเหล่านั้น ปฏิฆสัญญาเป็นไฉน ? ความหมายรู้ในรูป ความหมายรู้ในเสียง ความหมายรู้ในกลิ่น ความหมายรู้ในรส ความหมายรู้ในการถูกต้อง เหล่านี้เรียกว่าปฏิฆสัญญา" เพราะดับ คือเพราะละ ได้แก่เพราะไม่ให้เกิดขึ้นแห่งปฏิฆสัญญาทั้ง ๑๐ ประการ คือ ฝ่ายกุศลวิบาก ๕ ประการ ฝ่ายอกุศลวิบาก ๕ ประการเหล่านั้น โดยประการทั้งปวง มีคำอธิบายว่า เพราะทำไม่ให้เป็นไป

ส่วนพระโยคีผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้น ย่อมไม่มีสัญญาเหล่านี้แน่นอน ถึงอย่างนั้นในสมัยนั้น จิตย่อมไม่เป็นไปด้วยอำนาจทวารทั้ง ๕ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น นักศึกษาพึงทราบการพูดถึงปฏิฆสัญญาเหล่านี้ไว้ในปฐมอรูปฌานกถานี้ ด้วยอำนาจการสรรเสริญฌานนี้ เพื่อต้องการให้เกิดอุตสาหะในฌานนี้ ดุจการพูดถึงสุขและทุกข์ที่ละได้แล้วในฌานอื่นไว้ในจตุตถฌาน และดุจการพูดถึงสังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ละได้แล้วในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓ ฉะนั้น

---

๑. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๒/๔๑๐

อีกนัยหนึ่ง ปฏิฆสัญญาเหล่านั้นไม่มีแก่พระโยคีผู้เข้ารูปาวจรฌานก็จริง แต่จะชื่อว่าไม่มีเพราะละได้เด็ดขาดก็หาไม่ เพราะว่าการเจริญรูปาวจรฌาน ไม่เป็นไปเพื่อการสำรอกรูป แต่การเป็นไปแห่งปฏิฆสัญญาเหล่านี้เกี่ยวข้องกับรูป ดังนั้น ภาวนานี้จึงเป็นไปเพื่อการสำรอกรูป เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่าละปฏิฆสัญญาเหล่านั้นได้ในฌานนี้ แต่ไม่ควรกล่าวอย่างเดียว แม้การทรงจำไว้อย่างนี้โดยส่วนหนึ่งเท่านั้นควรอยู่ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่าในกาลก่อนแต่นี้ เพราะยังละปฏิฆสัญญาเหล่านั้นไม่ได้ พระโยคีผู้เข้าปฐมฌานจึงมีเสียงเป็นเสี้ยนหนาม[๑] แต่ในอรูปฌานนี้พระองค์ตรัสความที่อรูปสมาบัติเป็นสภาวะที่ไม่หวั่นไหว[๒]และเป็นสภาวะที่พ้นอย่างสงบ[๓] เพราะละปฏิฆสัญญาได้อย่างเด็ดขาด ตัวอย่างเช่น ท่านอาฬารดาบสกาลามโคตรเข้าอรูปสมาบัติ ไม่เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนประมาณ ๕๐๐ เล่มที่ผ่านเฉียดเลยไป[๔]

เพราะไม่ใฝ่ใจนานัตตสัญญา

[๒๗๙] คำว่า **เพราะไม่ใฝ่ใจนานัตตสัญญา** อธิบายว่า สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่แตกต่างกันหรือสัญญาที่แตกต่างกัน ก็เพราะเหตุที่สัญญาเหล่านี้ท่านกล่าวจำแนกไว้ในวิภังค์ปกรณ์[๕] อย่างนี้ว่า “บรรดาสัญญาเหล่านั้น นานัตตสัญญาเป็นไฉน ? สัญญาคือความจำ ได้แก่ ความหมายรู้แห่งพระโยคีผู้มิได้ฌาน ผู้พร้อมพรั่งด้วยมโนธาตุ หรือพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุอันใด เหล่านี้เรียกว่า **นานัตตสัญญา** สัญญาที่สงเคราะห์ด้วยมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุของพระโยคีผู้มิได้เข้าฌาน เป็นไปในอารมณ์ที่แตกต่างกันคือมีสภาพแตกต่างกัน มีรูปและเสียงเป็นต้นเป็นประเภท ท่านประสงค์เอาในที่นี้ อนึ่ง เพราะเหตุที่สัญญา ๔๔ ประการอย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ อกุศลสัญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิบากสัญญา ๑๑ อกุศลวิบาก สัญญา ๒

---

๑ องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๘,

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐

๓ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๖๖/๕๘

๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๒/๑๔๑

๕ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๔/๔๑๐

และกามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ เหล่านี้ แตกต่างกัน คือมีสภาพแตกต่างกัน ไม่เหมือนกันและกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานัตตสัญญา เพราะไม่ใฝ่ใจถึง เพราะไม่คำนึงถึง เพราะไม่รำพึงถึง เพราะไม่พิจารณาถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้น โดยประการทั้งปวง มีอธิบายว่า เพราะเหตุที่พระโยคีไม่คำนึง ไม่ใฝ่ใจ ไม่พิจารณา นานัตตสัญญาเหล่านั้น ฉะนั้น

อนึ่ง เพราะในสัญญาเหล่านี้ รูปสัญญาและปฏิฆสัญญาอันเป็นเบื้องต้นไม่มีแม้ในภพที่บังเกิดด้วยฌานนี้เอง จะกล่าวไปไยถึงในเวลาเข้าฌานนี้อยู่ในภพนั้น เหตุนั้นท่านจึงกล่าวความที่สัญญาเหล่านั้น ไม่เป็นแม้โดยประการ ๒ อย่างเท่านั้นไว้ว่า **เพราะก้าวล่วง เพราะดับ** บรรดานานัตตสัญญาทั้งหลาย ก็เพราะสัญญา ๒๗ ประการเหล่านี้คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ กิริยาสัญญา ๙ อกุศลสัญญา ๑๐ มีในภพที่บังเกิดด้วยฌานนี้ เหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้แล้วว่า **เพราะไม่ใฝ่ใจ**สัญญาเหล่านั้น จริงอยู่ พระโยคีผู้เข้าฌานนี้แม้ในสัญญาเหล่านั้นอยู่ ก็ย่อมเข้าฌานเพราะไม่ใฝ่ใจสัญญาเหล่านั้นเองอยู่ แต่ว่าเมื่อไม่ใฝ่ใจสัญญาเหล่านั้น ก็เป็นผู้ไม่ได้เข้าฌานเลย

ก็ในคำนี้พึงทราบโดยสังเขปดังต่อไปนี้ ด้วยคำนี้ว่า **เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลาย** ท่านกล่าวถึงการละรูปาวจรธรรมทุกอย่าง ด้วยคำนี้ว่า **เพราะดับปฏิฆสัญญาทั้งหลาย เพราะไม่ใฝ่ใจนานัตตสัญญาทั้งหลาย** ท่านกล่าวถึงการละและการไม่ใฝ่ใจจิตและเจตสิกอันเป็นกามาวจรทั้งปวง

๑. อากาสานัญจายตนฌาน

[๒๘๐] พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อากาศไม่มีที่สุดนี้** ดังต่อไปนี้ อากาศนี้ไม่ปรากฏที่สุด คือความเกิดขึ้นหรือที่สุดคือความเสื่อมหายไป เหตุนั้น อากาศนี้จึงชื่อว่าไม่มีที่สุด อากาศที่เพิกกสิณ ท่านเรียกว่าอากาศ อนึ่ง พึงทราบความไม่มีที่สุดในอากาศนี้ แม้ด้วยอำนาจการใฝ่ใจ เพราะเหตุนั้นแล ในวิภังค์ปกรณ์[๑] ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “พระโยคีตั้งจิตไว้มั่นคือตั้งจิตไว้ด้วยดีในอากาศนั้น แผ่ไปไม่มีที่สุด เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่าอากาศไม่มีที่สุด”

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๐๕/๔๑๐

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เข้าถึงอากาสานัญจายตนะอยู่** อารมณ์นั้นไม่มีที่สุด เหตุนั้น อารมณ์นั้นชื่อว่าไม่มีที่สุด อารมณ์คืออากาศไม่มีที่สุด ชื่อว่า **อากาสานันตะ** อากาสานันตะนั่นแหละ คือ อากาสานัญจะ อารมณ์คืออากาศไม่มีที่สุดนั้นชื่อว่า เป็นแดนอาศัยแห่งฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น ดุจหนึ่งแดนเป็นที่อาศัยแห่งเหล่าเทวดา เหตุนั้น ฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมนั้น จึงชื่อว่า **อากาสานัญจายตนะ**

คำว่า **เข้าถึงอยู่** ได้แก่บรรลุอากาสานัญจายตนะนั้น คือยังอากาสานัญจายตน-ฌานนั้นให้สำเร็จ แล้วอยู่ด้วยการอยู่ด้วยอิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้น

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในอากาสานัญจายตนกัมมัฏฐาน

๒. วิญญาณัญจายตนกถา

[๒๘๑] ก็พระโยคีผู้ใคร่จะเจริญวิญญาณัญจายตนฌาน เป็นผู้มีความชำนาญที่ได้ประพฤติมาแล้วในอากาสานัญจายตนสมาบัติ ด้วยอาการ ๕ เห็นโทษในอากาสานัญจายตนสมาบัติว่า "สมาบัตินี้มีรูปาวจรฌานข้าศึกอันใกล้และไม่สงบเหมือนวิญญาณัญจายตนสมาบัติ" จึงคลายความนิยมในอากาสานัญจายตนฌานนั้น ใฝ่ใจวิญญาณัญจายตนฌาน โดยเป็นธรรมที่ละเอียดแล้วพึงใคร่ครวญ คือพึงใส่ใจ ได้แก่พึงพิจารณาวิญญาณที่แผ่ไปยังอากาศนั้นบ่อย ๆ ว่า **วิญฺญาณํ วิญฺญาณํ** ได้แก่พึงกระทำให้เป็นสภาวะอันความตรึกคร่ำมาแล้ว และอันวิตกคร่ำมาแล้ว แต่ไม่พึงใส่ใจว่า "ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด"

เมื่อพระโยคีนั้นยังจิตให้ท่องเที่ยวไปในนิมิตนั้นอยู่บ่อย ๆ อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมสงบระงับไป สติย่อมตั้งมั่นด้วยดี จิตย่อมมั่นคงด้วยอุปจารฌาน เธอหมั่นปฏิบัติหมั่นเจริญ ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเธอ ทำอยู่อย่างนี้ วิญญาณัญจายตนจิตย่อมแน่นแฟ้นในวิญญาณที่อากาศถูกต้อง ดุจอากาสานัญจายตนะแน่นแฟ้นในอากาศฉะนั้น ก็อัปปนานัยในวิญญาณัญจายตนฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วแล ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ท่านกล่าวว่า "พระโยคีนั้นก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะโดยประการทั้งปวง เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่ โดยบริกรรมว่า **อนนฺตํ วิญฺญาณํ** วิญญาณไม่มีที่สุด"

[๒๘๒] บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **โดยประการทั้งปวง**นี้ มีนัยดังที่กล่าวไว้แล้วนั่นเอง ส่วนในคำว่า **ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ** นี้ มีอธิบายว่า ฌานตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในนัยก่อนก็ดี อารมณ์ก็ดี ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ จริงอยู่ แม้**อารมณ์**ก็ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ ตามนัยก่อนนั่นแหละ และอารมณ์นั้น ชื่อว่าอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เพราะเป็นอารมณ์แห่งอรูปฌานที่ ๑ ดุจหนึ่งว่าที่อยู่แห่งพวกเทวดา ชื่อว่าเทวายตนะ ฉะนั้น เหตุนั้น อารมณ์นั้นจึงชื่อว่า **อากาสานัญจายตนะ** อนึ่ง อารมณ์นั้น ชื่อว่า อากาสานัญจะด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะเป็นเหตุแห่งการเกิดพร้อมแห่งฌานนั้น ดุจคำว่า "แคว้นกัมโพชา เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย" เป็นต้น แม้เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อว่า**อากาสานัญจายตนะ** เพราะพระโยคีก้าวล่วงสภาวะทั้ง ๒ นี้ คือฌาน ๑ อารมณ์ ๑ โดยกระทำไม่ให้เป็นไป และโดยการไม่ใฝ่ใจอย่างนี้แล้ว พึงเข้าถึงวิญญาณัญจาตนฌาน นี้อยู่ ฉะนั้น พึงทราบว่า ท่านรวมสภาวะทั้ง ๒ อย่าง แม้นั้นเป็นหมวดเดียวกันแล้วกล่าวคำนี้ว่า "ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ" ดังนี้

คำว่า **วิญญาณไม่มีที่สุด** ได้แก่ วิญญาณที่แผ่เป็นไปอย่างนี้ว่า อากาศไม่มีที่สุดนั้นนั่นเอง อธิบายว่า เมื่อพระโยคีใฝ่ใจอย่างนี้ว่า "วิญญาณไม่มีที่สุด" หรือว่าวิญญาณไม่มีที่สุดด้วยอำนาจการใฝ่ใจ จริงอยู่ พระโยคีนั้นเมื่อจะใฝ่ใจวิญญาณนั้นซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์โดยไม่มีส่วนเหลือ ย่อมใฝ่ใจว่า "ไม่มีที่สุด" แม้คำใดที่กล่าวไว้ในวิภังค์ปกรณ์ว่า พระโยคีใฝ่ใจอากาศที่วิญญาณถูกต้องนั้นนั่นเอง โดยบริกรรมว่า "วิญญาณไม่มีที่สุด" แผ่ไปไม่มีที่สุด เหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า วิญญาณไม่มีที่สุด

ในวิภังค์ปกรณ์นั้น ศัพท์ว่า **วิญฺญาเณน** พึงทราบว่าเป็นตติยาวิภัติ ลงในอรรถแห่งทุติยาวิภัติ จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายพรรณนาอรรถแห่ง **วิญฺญาเณน** ศัพท์นั้นไว้อย่างนี้ มีอธิบายว่า แผ่ไปไม่มีที่สุด คือ ใฝ่ใจวิญญาณที่ถูกต้องอากาศนั้นนั่นแล

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่**ต่อไป วิญญาณนั้นไม่มีที่สุด เหตุนั้น วิญญาณนั้น จึงชื่อว่า **อนันตะ** อนันตะนั่นแหละ คือ **อานัญจะ** วิญญาณที่เป็นอานัญจะท่านไม่กล่าวว่าวิญญาณานัญจะ กล่าวเสียว่า **วิญญาณัญจะ**

เพราะว่า วิญญาณัญจะ เป็นศัพท์ที่ใช้กันดาษดื่น ในอธิการนี้ วิญญาณัญจะนั้น เป็นอายตนะแห่งฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เหตุนั้นฌานนั้นจึงชื่อว่า **วิญญาณัญจายตนะ** ดุจที่พำนักแห่งเทพทั้งหลาย ชื่อว่าเทวายตนะ คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันกับคำอันมีในนัยก่อนนั่นแล

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในวิญญาณัญจายตนกัมมัฏฐาน

๓. อากิญจัญญายตนกถา

[๒๘๓] ก็พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญอากิญจัญญายตนสมาบัติ เป็นผู้ประพฤติตนจนชำนาญในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ อย่าง เห็นโทษในวิญญาณัญจายตนะว่า สมาบัตินี้มีอากาสานัญจายตนะเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และไม่สงบ เหมือนอากิญจัญญายตนะ จึงคลายนิยมในวิญญาณัญจายตนะนั้น ใส่ใจอากิญจัญญายตนะโดยความเป็นธรรมอันสงบแล้ว พึงใส่ใจความไม่มี ความว่างเปล่า คืออาการที่ว่างแห่งวิญญาณอันเป็นไปในอากาสานัญจายตนะ ซึ่งเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณัญจายตนะนั้นนั่นแหละ พึงใฝ่ใจอย่างไร ? คือ ไม่พึงใฝ่ใจวิญญาณนั้น พึงใคร่ครวญ คือพึงใฝ่ใจ ได้แก่พึงพิจารณาบ่อย ๆ ว่า “ไม่มี ไม่มี” หรือว่า “ว่างเปล่า ว่างเปล่า” หรือว่า “ความว่าง ความว่าง” ได้แก่พึงกระทำให้เป็นสภาพอันความตรึกคร่ำมาแล้วและอันวิตกคร่ำมาได้

พระโยคีนั้นเมื่อปล่อยจิตให้ท่องเที่ยวไปในนิมิตนั้นอย่างนี้ นิวรณ์ทั้ง ๕ ย่อมสงบระงับไป สติย่อมดำรงอยู่ด้วยดี จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารฌาน เธอย่อมหมั่นประกอบ หมั่นเจริญ หมั่นกระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ จิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนะย่อมแน่นแฟ้นในความว่างเปล่า ความว่างและความไม่มีแห่งมหัคคตวิญญาณนั้นนั่นแล ที่แผ่ไปในอากาศเป็นไป ดุจวิญญาณัญจายตนะในมหัคคตวิญญาณ ที่อากาศถูกต้องแล้ว ฉะนั้น ส่วนอัปปนานัยแม้ในฌานนี้พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ส่วนความแปลกกันมีดังต่อไปนี้ ก็เมื่ออัปปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภิกษุนั้นเห็นวิญญาณที่ตนให้เป็นไปในอากาศในกาลก่อน ด้วยจักษุที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายตน-ฌานอยู่ เมื่อวิญญาณนั้นหายไปแล้ว ด้วยการใฝ่ใจบริกรรมว่า "ไม่มี ไม่มี" เป็นต้น ย่อมเห็นความไม่มีคือความปราศไปแห่งวิญญาณนั้นโดยแท้อยู่ เปรียบเหมือนคนเห็นหมู่ภิกษุประชุมกันที่ศาลาโรงกลมเป็นต้นด้วยกรณียกิจบางอย่างแล้วไปในที่ไหน ๆ เสียแล้วจึงกลับมา เมื่อภิกษุทั้งหลายลุกขึ้นแล้วหลีกไป ในเวลาที่เสร็จกิจประชุมกันแล้ว ยืนอยู่ที่ประตู มองดูสถานที่นั้นอยู่อีก จึงเห็นแต่ความว่างเปล่า เห็นแต่ความว่างเท่านั้น เขาย่อมไม่คิดอย่างนี้ว่า "ภิกษุมีประมาณเท่านี้มรณภาพเสียแล้ว หรือว่าหลีกไปยังทิศต่าง ๆ เสียแล้ว" โดยที่แท้ เขาย่อมเห็นแต่ความไม่มีว่าที่นี้ว่างเปล่าเงียบสงัดฉะนั้น

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ ท่านย่อมกล่าวว่า "พระโยคีนั้นก้าวล่วงวิญญาณัญจา-ยตนฌาน โดยประการทั้งปวง เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌาน โดยบริกรรมว่า ไม่มีอะไรเลยอยู่" ดังนี้

[๒๘๔] คำว่า **โดยประการทั้งปวง**นี้ แม้ในอธิการนี้ มีนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วแล อนึ่ง แม้ในคำที่ว่า **วิญญาณัญจายตนะ**นี้ ฌานก็ดี อารมณ์ก็ดี ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในครั้งก่อนนั่นแหละ จริงอยู่ แม้**อารมณ์**ก็ชื่อว่าวิญญาณัญจะตามนัยก่อนนั่นเอง และอารมณ์นั่นก็ชื่อว่าเป็นอายตนะ ด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น เพราะเป็นอารมณ์แห่งอรูปฌานที่ ๒ เหมือนที่พำนักแห่งเทพทั้งหลาย ชื่อว่าเทวายตนะ เพราะเหตุนั้น อารมณ์นั้นจึงชื่อว่า**วิญญาณัญจายตนะ** อนึ่ง วิญญาณัญจะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นอายตนะด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะเป็นเหตุเกิดแห่งฌานนั่นแล เหมือนคำว่า "แคว้นกัมโพชา เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย" แม้เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อว่า **วิญญาณัญจายตนะ** เพราะเหตุที่พระโยคีก้าวล่วงเลยสภาวะแม้ทั้ง ๒ นี้ คือ ฌาน ๑ อารมณ์ ๑ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ใฝ่ใจ ดังว่ามานี้ แล้วพึงเข้าถึงอากิญจัญญายตนฌานนี้อยู่ เหตุนั้นพึงทราบว่า ท่านรวมคุณชาติแม้ทั้ง ๒ นี้ไว้ เป็นหมวดเดียวกัน แล้วกล่าวคำนี้ไว้ว่าล่วงพ้นวิญญาณัญจายตนฌาน ดังนี้

คำว่า **ไม่มีอะไร** มีอธิบายว่า ใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ว่า ไม่มี ไม่มี ว่างเปล่า ว่างเปล่า ความว่าง ความว่าง แม้คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์ปกรณ์ว่า คำว่า “ไม่มีอะไร อธิบายว่า พระโยคียังวิญญาณนั้นนั่นแหละ มิให้เกิด คือมิให้งอกงาม ได้แก่ ให้อันตรธานสูญหายไป ย่อมเห็นว่าไม่มีอะไร เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่าไม่มีอะไร คำนั้นท่านกล่าวไว้ดุจการพิจารณาโดยความสิ้นไปแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็พึงเห็นเนื้อความแห่งพระบาลีนั้นอย่างนี้แลว่า ก็พระโยคี เมื่อไม่คำนึง ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณาวิญญาณนั้น ใฝ่ใจแต่ความไม่มี ความว่างเปล่า ความว่างแห่งวิญญาณนั้นอย่างเดียว ท่านย่อมเรียกว่า **มิให้วิญญาณนั้นเกิด มิให้เจริญงอกงาม ให้อันตรธานไปเสีย** มิใช่ ด้วยประการอย่างอื่น ดังนี้

ส่วนในคำนี้ว่า **เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌานอยู่** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความกังวลแห่งความไม่มีวิญญาณในปฐมอรูปฌานนั้นไม่มี เหตุนั้น ฌานนั้น ชื่อว่า **อกิญจนะ** อธิบายว่า สิ่งที่เหลือ โดยที่สุดแม้เพียงความแตกสลายแห่งฌานนั้นไม่มี ภาวะแห่งอกิญจนะชื่อว่า **อากิญจัญญะ** คำนั่น เป็นชื่อแห่งการไปปราศจากวิญญาณ ซึ่งมีอากาสานัญจายตนะเป็นอารมณ์ อากิญจัญญะนั้น เป็นอายตนะแห่งฌานนั้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่น ดุจที่พำนักของพวกเทวดา ชื่อเทวายตนะ เหตุนั้น ฌานนั้น จึงชื่อว่า **อากิญจัญญายตนะ** คำที่เหลือเช่นเดียวกันกับคำก่อนนั่นแล

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดาร ในอากิญจัญญายตนกัมมัฏฐาน

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนกถา

[๒๘๕] ก็พระโยคีผู้มีความประสงค์จะเจริญเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นผู้สั่งสมความชำนาญไว้แล้วในอากิญจัญญายตนสมาบัติโดยอาการ ๕ อย่าง เห็นโทษในอากิญจัญญายตนะและเห็นอานิสงส์แห่งสมาบัติเบื้องสูงอย่างนี้ว่า “สมาบัตินี้มีวิญญาณัญจายตนะเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และไม่สงบเหมือนเนวสัญญานาสัญญายตนะ หรือว่าสัญญาเป็นดุจโรค สัญญาเป็นดุจหัวฝี สัญญาเป็นดุจลูกศร ฌานนี้สงบกว่า

ฌานนี้ประณีตกว่า คือ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน” แล้วคลายความนิยมในอากิญจัญญายตนะเสีย ใฝ่ใจเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยความเป็นสภาวธรรมที่สงบกว่า แล้วพึงน้อมนึกใส่ใจพิจารณาบ่อย ๆ ว่าอากิญจัญญายตนสมาบัตินั่นแลทำความไม่มีให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว เป็นสภาวะที่สงบระงับ ได้แก่พึงกระทำให้เป็นสภาวะอันความตรึกและวิตกคร่ำมาแล้ว เธอเมื่อปล่อยใจให้ท่องเที่ยวไปในนิมิตนั้นบ่อย ๆ อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายย่อมสงบระงับ สติย่อมดำรงมั่นด้วยดี จิตย่อมมั่นคงด้วยอุปจารฌาน เธอนั้นปฏิบัติเจริญเพิ่มพูนนิมิตนั้นอยู่บ่อย ๆ เมื่อเธอกระทำอยู่เช่นนี้ เนวสัญญานาสัญญายตนจิตย่อมแนบแน่นในขันธ์ทั้ง ๔ คือ อากิญจัญญายตนสมาบัติ ดุจอากิญจัญญายตนะในความไปปราศแห่งวิญญาณ ส่วนอัปปนานัยในสมาบัตินี้พึงทราบความตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแล

ก็ด้วยอาการเพียงเท่านี้ พระโยคีนั้นท่านย่อมกล่าวว่า ล่วงเลยอากิญจัญญายตนฌาน โดยประการทั้งปวง เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่

[๒๘๖] คำว่า**โดยประการทั้งปวง**นี้ แม้ในฌานนี้ ก็มีนัยเหมือนกับที่กล่าวไว้แล้วแม้ในคำว่า **ล่วงเลยอากิญจัญญายตนะ** อธิบายว่า ฌานก็ดี อารมณ์ก็ดี ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ณ เบื้องต้นแล จริงอยู่ แม้**อารมณ์**นั้นชื่อว่า อากิญจัญญะตามนัยแรกนั่นแลด้วย เป็นอายตนะโดยอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นเพราะเป็นอารมณ์แห่งอรูปฌานที่ ๓ ดุจที่พำนักแห่งเทวดา ชื่อว่าเทวายตนะฉะนั้น ด้วยเหตุนั้น อารมณ์นั้นชื่อว่า**อากิญจัญญายตนะ** อนึ่ง อากิญจัญญะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย อรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะเป็นเหตุก่อเกิดแห่งฌานนั้นนั่นเอง เหมือนคำเป็นต้นว่า “แคว้นกัมโพชา เป็นถิ่นเกิดแห่งม้าทั้งหลาย” ดังนี้ด้วย แม้เพราะเหตุนั้นฌานนั้นจึงชื่อว่า**อากิญจัญญายตนะ** พระโยคีก้าวล่วงแม้สภาวะทั้ง ๒ นี้ คือ ฌาน ๑ อารมณ์ ๑ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ใส่ใจอย่างนี้แล แล้วพึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้อยู่ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ท่านรวมสภาวะนี้แม้ทั้ง ๒ เข้าเป็นหมวดเดียวกัน แล้วจึงกล่าวคำนี้ว่า “ก้าวล่วงอากิญจัญญายตนฌาน ดังนี้

ส่วนในคำว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะ**นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ฌานนั้น ท่านเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะภาวะแห่งสัญญาใด สัญญานั้นย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติเช่นไร เพื่อจะแสดงข้อความนั้นก่อน ในวิภังคปกรณ์ท่านจึงยกคำว่า "เนวสัญญีนาสัญญี" ขึ้นไว้แล้วกล่าวว่า "พระโยคีใฝ่ใจอากิญจัญญายตนะนั้นนั่นแลโดยเป็นธรรมอันสงบอยู่ ย่อมเจริญสมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า เนวสัญญีนาสัญญี" ดังนี้ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ใฝ่ใจโดยสงบ** คือใฝ่ใจสมาบัตินั้นว่า "เป็นสมาบัติอันสงบแล้ว เพราะเป็นสมาบัติที่มีอารมณ์อันสงบแล้วอย่างนี้ว่า ก็ชื่อว่าสมาบัติอันใด กระทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่สมาบัติอันนี้ เป็นสมาบัติที่สงบหนอ"

ถามว่า - ถ้าพระโยคีใฝ่ใจโดยความเป็นธรรมที่สงบอยู่ จะมีการก้าวล่วงอย่างไร ?

ตอบว่า - เพราะไม่ต้องการจะเข้า จริงอยู่ พระโยคีนั้นใฝ่ใจสมาบัตินั้น โดยเป็นธรรมอันสงบอยู่แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เธอก็ไม่มีการขวนขวาย ไม่มีการนึกถึง ไม่มีการใฝ่ใจว่า "เราจักคำนึงถึง จักเข้า จักอธิษฐาน จักออก จักพิจารณาสมาบัตินี้"

ถามว่า - เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานสงบกว่า ประณีตกว่า กว่าอากิญจัญญายตนฌาน

เหมือนอย่างพระราชาประทับอยู่ที่คอช้างตัวประเสริฐ เสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนในเมือง ด้วยอานุภาพแห่งพระราชาผู้ทรงความเป็นใหญ่ ทอดพระเนตรเห็นคนมีศิลปะทั้งหลาย มีช่างแกะสลักงาเป็นต้น นุ่งผ้าผืนหนึ่งอย่างทะมัดทะแมงแล้วใช้ผ้าอีกผืนหนึ่งโพกศีรษะ มีเนื้อตัวเปรอะเปื้อนไปด้วยผงแห่งงาเป็นต้น กระทำงานศิลปะต่าง ๆ หลายชนิด มีการแกะสลักงาเป็นต้น ย่อมพอพระทัยต่อความฉลาดแห่งช่างทั้งหลายเหล่านั้นอย่างนี้ว่า "น่าชมเชยหนอ อาจารย์ทั้งหลายเป็นผู้ฉลาดจักทำศิลปกรรมเช่นนี้ได้" แต่พระองค์หาทรงดำริเช่นนี้ไม่ว่า "ดีหนอเราควรสละราชสมบัติแล้วเป็นช่างเช่นนี้"

ถามว่า - ข้อนั้นเพราะเหตุอันใด ?

ตอบว่า - เพราะสิริราชสมบัติมีความไพบูลย์มากกว่า พระองค์จึงเสด็จเลยเหล่าช่างไปเสีย ฉันใด พระโยคีนี้ก็เหมือนกันฉันนั้น ใฝ่ใจสมาบัตินั้นโดยเป็นธรรมที่สงบ แม้ก็จริง ที่แท้เธอมิได้มีความผูกพัน มิได้นึกถึง มิได้ใฝ่ใจถึงเลยว่า "เราจักคำนึงถึง จักเข้า จักอธิษฐาน จักออก จักพิจารณาสมาบัตินั้น" ดังนี้ พระโยคีนั้นใฝ่ใจอรูปสมาบัติที่ ๓ นั้น โดยเป็นธรรมอันสงบอยู่ ย่อมบรรลุสัญญาที่ถึงอัปปนาอันสุขุมอย่างยิ่งนั้น โดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ณ เบื้องต้น ซึ่งได้นามว่า เนวสัญญีนา-สัญญี ท่านเรียกว่า ย่อมเจริญสมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ คำว่า**สมาบัติที่มีสังขาร ที่เหลือเป็นอารมณ์** ได้แก่อรูปสมาบัติที่ ๔ ซึ่งมีสังขารที่ถึงภาวะอันสุขุมอย่างยอดเยี่ยม

[๒๘๗] บัดนี้ เพื่อจะแสดงเนื้อความแห่งคำที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า เนวสัญญานา-สัญญายตนะด้วยสามารถสัญญาที่พระโยคีบรรลุ ดังที่ได้พรรณนามา ท่านจึงกล่าวไว้ว่า คำว่า "เนวสัญญานาสัญญายตนะ ได้แก่ธรรมคือจิตและเจตสิก แห่งพระโยคีผู้เข้า หรือผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน หรือผู้อยู่เป็นสุขในธรรมที่บรรลุแล้ว" บรรดาธรรมเหล่านั้น สำหรับในอธิการนี้ ท่านประสงค์เอาจิตและเจตสิกแห่งพระโยคีผู้เข้าฌานนั้น ก็ในสมาบัตินี้ มีอรรถวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ ฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมชื่อว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัญญาที่หยาบ และชื่อว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะสัญญาที่ละเอียดยังมีอยู่ เหตุนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญา** ก็เนวสัญญานาสัญญานั้น เป็นอายตนะด้วย เพราะนับเนื่องในมนายตนะและธัมมายตนะ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** อีกนัยหนึ่ง สัญญาในสมาบัตินี้ไม่มีชื่อว่าสัญญา เพราะไม่สามารถทำหน้าที่สัญญาได้เต็มที่ และชื่อว่า ไม่มีสัญญาเลยก็ไม่ได้ เพราะสัญญาก็ยังมีอยู่ โดยที่ยังมีสังขารอันธรรมที่ละเอียดเหลืออยู่ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญา** ก็เนวสัญญานาสัญญานั้น เป็นอายตนะด้วย เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งธรรมที่เหลือ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** ก็ในสมาบัตินี้ มิใช่เพียงสัญญาเท่านั้นที่เป็นเช่นนี้ ที่แท้ถึงเวทนาก็ชื่อว่า มีเวทนาก็ไม่ใช่ ไม่มีเวทนาก็ไม่ใช่ ถึงจิตก็ชื่อว่ามีจิตก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตก็ไม่ใช่ ถึงผัสสะก็ชื่อว่ามีผัสสะก็ไม่ใช่ ไม่มีผัสสะก็ไม่ใช่ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลายที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน

อนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่าพระธรรมเทศนานี้ พระพุทธองค์ทรงยกสัญญาเป็นบทตั้ง นักปราชญ์พึงไขเนื้อความนี้ให้กระจ่างแจ้งด้วยอุปมาหลายอย่าง เริ่มต้นแต่อุปมาเหมือนน้ำมันทาบาตรเป็นต้น

เรื่องสามเณรใช้น้ำมันทาบาตร

เล่ากันต่อมาว่า สามเณรใช้น้ำมันทาบาตรแล้วตั้งเก็บไว้ ในเวลาฉันข้าวต้ม พระเถระกล่าวกะสามเณรนั้นว่า "เธอจงนำบาตรมา" สามเณรเรียนท่านว่า "ในบาตรมีน้ำมันครับ" เมื่อพระเถระกล่าวว่า "นำน้ำมันมาเถิดสามเณร ฉันจะกรอกให้เต็มหลอดที่บรรจุน้ำมัน" ก็เรียนว่า "ไม่มีน้ำมันครับ" ในเรื่องนั้นพึงทราบอุปมาดังนี้ น้ำมันปรากฏว่า มีอยู่ เพราะมันอยู่ข้างใน โดยไม่เป็นประโยชน์ที่เหมาะสมกับข้าวต้ม แต่ปรากฏว่า ไม่มี ด้วยสามารถจะกรอกให้เต็มหลอดได้เป็นต้นฉันใด ถึงสัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำหน้าที่สัญญาได้เต็มที่ ชื่อว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะสัญญายังมีอยู่ โดยยังมีสังขารที่ละเอียดเหลืออยู่

ถามว่า - ในสมาบัตินี้ กิจแห่งสัญญาเป็นอย่างไร ?

ตอบว่า - ได้แก่ การหมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึงภาวะแห่งอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่าย ก็สัญญานั้นไม่อาจทำแม้หน้าที่คือความหมายรู้ให้เต็มที่ได้ ดุจเตโชธาตุในน้ำร้อน ไม่สามารถทำกิจคือการเผาได้ คือไม่อาจเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา แล้วกระทำให้เกิดความเบื่อหน่ายเหมือนสัญญาในสมาบัติที่เหลือได้ จริงอยู่ ภิกษุไม่ได้ทำการพิจารณาในขันธ์ทั้งหลายอื่น พิจารณาแต่เนวสัญญานาสัญญาขันธ์เท่านั้น ชื่อว่า สามารถบรรลุความเบื่อหน่ายไม่มี ก็ท่านพระสารีบุตรเถระ โดยปกติเป็นนักวิปัสสนา เป็นผู้มีปัญญามาก พึงอาจบรรลุได้ ส่วนกุลบุตรอื่นที่มีปัญญามาก เช่นเดียวกับท่านพระสารีบุตรเถระ ก็พึงอาจบรรลุได้ แม้กุลบุตรนั้นก็พึงอาจกำหนดถือเอาได้ด้วยอำนาจการพิจารณารวมกันเท่านั้นอย่างนี้ว่า นัยว่า ธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็เกิดมีขึ้น ที่เกิดมีแล้วก็แปรปรวนไปอย่างนี้ แต่ไม่พึงอาจกำหนดถือเอาได้ ด้วยอำนาจการเห็นธรรมตามลำดับบท สมาบัตินี้ถึงความเป็นสภาพละเอียดอย่างนี้ บัณฑิตพึงไขเนื้อความนี้ให้เห็นแจ่มแจ้งแม้ด้วยการเปรียบเทียบกับน้ำในหนทาง เหมือนการเปรียบเทียบกับน้ำมันทาบาตรฉะนั้น

ได้ยินมาว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทาง เห็นน้ำหน่อยหนึ่งจึงกราบเรียนว่า น้ำครับ ! นิมนต์ถอดรองเท้า เมื่อพระเถระกล่าวว่า เออ ! สามเณร ถ้าน้ำมีจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันจะสรงน้ำ จึงกราบเรียนว่า ไม่มีครับ ในข้อนั้นพึงเห็นเนื้อความว่า น้ำปรากฏว่ามีอยู่ เพราะพอเพียงที่จะเปียกรองเท้า แต่ปรากฏว่าไม่มีพอที่จะอาบได้ ฉันใด แม้สัญญานั้นก็เหมือนกัน จัดว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจแห่งสัญญาอย่างเต็มที่ได้ จัดว่าไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะสัญญายังมีอยู่โดยที่ยังมีสังขารที่ละเอียดเหลืออยู่ ก็บัณฑิตไม่พึงไขเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาเหล่านี้เพียงเท่านั้น พึงไขให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาที่เหมาะสมแม้เหล่าอื่นอีก คำว่า เข้าถึงอยู่นี้ก็มีนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วเช่นกัน

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดาร ในเนวสัญญานาสัญญายตนกัมมัฏฐาน

ปกิณณกกถา

[๒๘๘] **พระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งแห่งสัตว์โลก มีพระรูปหาผู้เปรียบเสมอเหมือนมิได้ ตรัสอรูปสมาบัติ ๔ อย่าง อันใดไว้แล้ว พระโยคีเข้าใจสมาบัตินั้นดังนี้แล้ว ก็ควรทราบถ้อยแถลงแม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ในสมาบัตินั้น**

[๒๘๙] **จริงอยู่ อรูปสมาบัติเหล่านี้ มีอยู่เพียง ๔ ประการ โดยการก้าวล่วงอารมณ์ บัณฑิตผู้มีปรีชาไม่ปรารถนาการก้าวล่วงองค์แห่งอรูปสมาบัติเหล่านั้น**

นักศึกษาพึงทราบอรูปสมาบัติเหล่านี้ว่า มีเพียง ๔ ประการ โดยการก้าวล่วงอารมณ์โดยประการทั้งปวง คือ ก็ในอรูปสมาบัติ ๔ เหล่านี้ อรูปสมาบัติที่ ๑ โดยการก้าวล่วงรูปนิมิต อรูปสมาบัติที่ ๒ โดยการก้าวล่วงอากาศ อรูปสมาบัติที่ ๓ โดยการก้าวล่วงวิญญาณที่เป็นไปแล้วในอากาศ อรูปสมาบัติที่ ๔ โดยการก้าวล่วงความไปปราศจากวิญญาณที่เป็นไปแล้วในอากาศ แต่การก้าวล่วงองค์แห่งอรูปสมาบัติเหล่านี้ บัณฑิตไม่ปรารถนาความจริง ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ ไม่มีการก้าวล่วงองค์เหมือนในรูปาวจรสมาบัติ เพราะว่า ในอรูปสมาบัติเหล่านี้แม้ทั้งหมด มีองค์ฌานเพียง ๒ เท่านั้น คือ ๑. อุเบกขา ๒. จิตเตกัคคตา

[๒๙๐] แม้เมื่อเป็นเช่นนี้:-

ในอรูปสมาบัตินี้ อรูปสมาบัติข้อหลัง ๆ เป็นคุณชาติที่ประณีตดีกว่า ในอรูปสมาบัติเหล่านั้นนักศึกษาพึงทราบอุปมาเหมือนพื้นปราสาทและผ้าสาฎก

เหมือนพื้นปราสาทและผ้าสาฎก

ก็เหมือนอย่างปราสาท ๔ ชั้น ชั้นล่างปรากฏกามคุณทั้งอันประณีต ด้วยสามารถการฟ้อนรำขับร้อง ประโคมดนตรี กลิ่นที่หอมตลบ พวงดอกไม้ อาหาร ที่นอนและเครื่องนุ่งห่มอันเป็นทิพย์เป็นต้น แต่ชั้นที่ ๒ ประณีตกว่าชั้นล่าง ชั้นที่ ๓ ประณีตกว่าชั้นที่ ๒ ชั้นที่ ๔ ประณีตกว่าทุกชั้น ถึงพื้นปราสาทเหล่านั้นในปราสาทนั้นทั้ง ๔ ชั้น ย่อมไม่แตกต่างกัน โดยเป็นพื้นปราสาททั้ง ๔ ชั้นก็จริง ถึงอย่างนั้นชั้นบน ๆ ก็ประณีตกว่าชั้นล่าง ๆ โดยความพิเศษกว่ากันแห่งความสำเร็จแห่งกามคุณทั้ง ๕ ฉันใด

อีกอย่างหนึ่ง เหมือนกับหญิงคนหนึ่งใช้ด้ายที่หยาบ ละเอียด ละเอียดกว่าและละเอียดที่สุด ทอผ้าสาฎก ๔ ชั้น ๓ ชั้น ๒ ชั้น และชั้นเดียว มีประมาณเท่ากันทั้งส่วนยาวและส่วนกว้าง ผ้าสาฎกเหล่านั้นทั้ง ๔ ผืนมีประมาณเท่ากันทั้งส่วนยาวและส่วนกว้าง ไม่แตกต่างกันเลยโดยประมาณก็จริง ถึงอย่างนั้น ผืนหลัง ๆ ก็ประณีตกว่าผืนแรก ๆ โดยความเป็นผ้ามีเนื้อละเอียด มีสัมผัสนุ่มนวล และมีราคาแพง ฉันใด แม้ในอรูปสมาบัติทั้ง ๔ นี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถึงจะมีเพียงองค์ ๒ เหล่านี้ คือ อุเบกขา ๑ จิตเตกัคคตา ๑ ก็จริง ถึงอย่างนั้นนักศึกษาพึงทราบโดยความแตกต่างแห่งภาวนาว่า ในอรูปสมาบัตินี้ อรูปสมาบัติข้อหลัง ๆ ประณีตดีกว่าโดยที่องค์เหล่านั้นเป็นสภาวะประณีตและประณีตกว่านั้น ก็อรูปสมาบัติเหล่านี้ประณีตและประณีตกว่ากันโดยลำดับ ดังบรรยายมานี้

[๒๙๑] **ชายคนหนึ่งโหนมณฑปที่สกปรก อีกคนหนึ่งยืนเกาะชายผู้นั้น ชายอื่นอีกคนหนึ่งยืนอยู่ภายนอกไม่เกาะชายทั้ง ๒ นั้น แต่ว่าชายอีกคนหนึ่งกลับยืนเกาะชายที่ยืนอยู่ภายนอกมณฑปนั้น ถึงอรูปสมาบัติทั้ง ๔ บัณฑิตผู้มีปรีชาพึงทราบโดยความมีสภาพเสมอกันกับชายทั้ง ๔ คนเหล่านั้นตามลำดับ**

ในอุปมานั้น มีการขยายความดังต่อไปนี้:-

เขาเล่าว่า มีมณฑปหลังหนึ่งอยู่ในที่สกปรก สมัยนั้นยังมีชายคนหนึ่งมาแล้ว เกลียดความสกปรกนั้น จึงเหนี่ยวมณฑปนั้นอยู่ดุจหนึ่งว่าคนถูกแขวนอยู่ที่มณฑปนั้น

ต่อมายังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้ว จึงเกาะชายผู้เกาะมณฑปนั้น

ต่อมายังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้วคิดว่า "ชายที่เกาะมณฑปก็ดี ชายที่เกาะชายผู้เกาะมณฑปก็ดี ทั้ง ๒ คนเหล่านี้ยืนไม่มั่นคง เขาทั้ง ๒ จักตกลงไปในบ่อ ใกล้มณฑปแน่นอน อย่ากระนั้นเลย เรายืนข้างนอกดีกว่า" เขาจึงยืนเสียข้างนอก ไม่เกาะชายผู้เกาะชายที่เกาะมณฑปนั้น

ภายหลังต่อมา ยังมีชายอีกคนหนึ่งมาแล้ว คิดเห็นความไม่ปลอดภัยแห่งชายที่เกาะมณฑปและชายที่เกาะชายผู้เกาะมณฑปนั้น รู้สึกว่าชายที่ยืนอยู่ข้างนอกเท่านั้นยืนได้มั่นคง จึงยืนเกาะชายคนนั้น

ในข้อนั้น นักศึกษาพึงเห็นอากาศเป็นเครื่องเพิกกสิณดุจมณฑปในที่สกปรก พึงเห็นอากาสานัญจายตนะซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจรูปนิมิตดุจชายที่เกาะมณฑปเพราะรังเกียจความสกปรก พึงเห็นวิญญาณัญจายตนะ ที่ปรารภอากาสานัญจายตนะซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไป ดุจชายผู้เกาะชายที่เกาะมณฑป พึงเห็นอากิญจัญญายตนะ อันไม่ทำอากาสานัญจายตนะให้เป็นอารมณ์แล้วมีความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนะนั้นเป็นอารมณ์ ดุจชายที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแม้แห่งชายทั้ง ๒ คน แล้วยืนเสียข้างนอก ไม่เกาะชายที่เกาะชายที่เกาะมณฑปนั้น พึงเห็นเนวสัญญานาสัญญายตนะซึ่งปรารภอากิญจัญญายตนะอันตั้งอยู่ ณ ที่ภายนอก คือ ความไม่มีวิญญาณเป็นไป ดุจชายที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแห่งชายที่เกาะมณฑปและชายผู้เกาะชายซึ่งเกาะมณฑปนั้น แล้วรู้สึกว่าชายที่ยืนอยู่ข้างนอกนั้นว่า เป็นผู้ยืนได้มั่นคง จึงยืนเกาะชายผู้ที่ยืนอยู่ข้างนอก ก็เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ มีความเป็นไปอย่างนี้ คือ:-

[๒๙๒] **ยังต้องทำอรูปสมาบัตินั่นแหละให้เป็นอารมณ์ เพราะไม่มีอารมณ์อื่น เช่นเดียวกับประชาชนจำต้องเคารพพระราชา แม้ที่ตนเห็นความไม่ดี เพราะเหตุแห่งชีวิต**

จริงอยู่ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานยังต้องทำอากิญจัญญายตนฌานแม้ที่ตนเห็นโทษอย่างนี้แล้วว่า สมาบัตินี้มีวิญญาณัญจายตนสมาบัติเป็นข้าศึกอยู่ใกล้นั้นเป็นอารมณ์เพราะไม่มีอารมณ์อื่น

ถามว่า - เหมือนอะไร ?

ตอบว่า - เหมือนประชาชนยังต้องนอบน้อมพระราชาแม้ที่ตนเห็นความไม่ดีเพราะเหตุแห่งชีวิต อนึ่ง เหมือนประชาชนเมื่อไม่ได้การดำรงชีวิตอยู่ในที่อื่น เพราะเหตุแห่งชีวิตจึงจำต้องอาศัยพระราชาบางพระองค์ที่เป็นเจ้าทวีปทั้งปวง ซึ่งไม่สำรวมมีกายสมาจาร วจีสมาจารและมโนสมาจารที่หยาบกระด้าง แม้ที่ตนเห็นโทษแล้วอย่างนี้ว่า พระราชาพระองค์นี้ มีสมาจารกักขฬะเป็นไปฉันใด เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ก็ฉันนั้น เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่นก็จำต้องทำอากิญจัญญายตนฌานแม้ที่ตนเห็นโทษแล้วนั้น ให้เป็นอารมณ์

[๒๙๓] ก็เนวสัญญานาสัญญายตนฌานกระทำอยู่อย่างนี้ คือ:-

คนขึ้นบันไดยาวจะต้องยึดแม่บันได ฉันใด คนขึ้นสู่ยอดภูเขาจะต้องเหนี่ยวโขดเขา ฉันใด คนขึ้นภูเขาหินลาดจะต้องค้ำเข่าของตน ฉันใด เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน จะต้องยึดเหนี่ยวอากิญจัญญายตนฌานนั้นเป็นไป

ปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่อว่า อารุปปนิเทศ
ในอธิการว่าด้วยสมาธิภาวนาในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อให้เกิดความปราโมทย์แก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๑

สมาธินิเทศ

---

๑. อาหาเรปฏิกูลสัญญากถา

[๒๙๔] บัดนี้ ถึงลำดับการแสดงวิธีเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา ซึ่งได้ยกขึ้นแสดงไว้อย่างนี้ว่า สัญญาอย่างหนึ่งซึ่งรองลำดับอรูปสมาบัติ ดังนี้

อาหาร ๔ อย่าง ในคำเหล่านั้น คำว่า **อาหาร** ได้แก่ สภาพซึ่งนำกำลังมาให้ อาหารนั้นมี ๔ อย่าง คือ

๑. **กวฬิงการาหาร** อาหารที่ทำเป็นคำ ๆ
๒. **ผัสสาหาร** อาหารคือผัสสะ
๓. **มโนสัญเจตนาหาร** อาหารคือมโนสัญเจตนา
๔. **วิญญาณาหาร** อาหารคือวิญญาณ

ผลที่อาหารนำมา

ถามว่า ก็ในอาหารทั้ง ๔ นี้ อาหารอะไรนำผลอะไรมาให้ ? แก้ว่า กวฬิงการาหารนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้ ผัสสาหารนำเวทนาทั้ง ๓ มาให้ มโนสัญเจตนาหารนำปฏิสนธิในภพทั้ง ๓ มาให้ วิญญาณาหารนำนามรูปในขณะถือปฏิสนธิมาให้

ภัยของอาหาร

ในอาหารเหล่านั้น ความใคร่เป็นภัยสำหรับกวฬิงการาหาร การเข้าไปใกล้เป็นภัยในผัสสาหาร การก่อให้เกิดเป็นภัยในมโนสัญเจตนาหาร ปฏิสนธิเป็นภัยในวิญญาณาหาร

อุปมาของอาหาร

ก็บรรดาอาหารซึ่งมีภัยอยู่ประจำอย่างนี้นั้น กวฬิงการาหารพึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเหมือนเนื้อบุตร[๑] ผัสสาหารพึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเหมือนโคไม่มีหนัง[๒] มโนสัญเจตนาหารพึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง[๒] วิญญาณาหารพึงแสดงโดยพระโอวาทอันเปรียบเหมือนหอกหลาว ๑๐๐ เล่ม[๓]

กวฬิงการาหารประสงค์ในที่นี้

ก็ในบรรดาอาหารทั้ง ๔ เหล่านี้ กวฬิงการาหารอย่างเดียวซึ่งแยกเป็นชนิดได้แก่อาหารที่ใช้บริโภค ใช้ดื่ม ใช้เคี้ยว และใช้ลิ้ม ท่านประสงค์เอาว่าอาหารในที่นี้

อาหาเรปฏิกูลสัญญา

ความสำคัญหมาย ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจการถือเอาอาการน่าเกลียดในอาหารนั้น ชื่อว่า อาหาเรปฏิกูลสัญญา

พิจารณาความปฏิกูลโดยอาการ ๑๐

พระโยคีผู้ต้องการเจริญปฏิกูลสัญญาในอาหารนั้น ทั้งนี้จำต้องเรียนกัมมัฏฐานแม้บทเดียวไม่ให้คลาดเคลื่อนจากที่เรียนมา ไปในที่ลับเร้นอยู่ พึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลในกวฬิงการาหาร ซึ่งมีประเภทได้แก่อาหารที่ใช้บริโภค ใช้ดื่ม ใช้เคี้ยว และใช้ลิ้มโดยอาการ ๑๐ อย่าง คืออย่างไร ? คือ

๑. โดยการไป
๒. โดยการแสวงหา
๓. โดยการบริโภค
๔. โดยที่อยู่
๕. โดยหมักหมม
๖. โดยยังไม่ย่อย
๗. โดยย่อยแล้ว
๘. โดยผล
๙. โดยหลั่งไหลออก
๑๐. โดยเปื้อน

---

๑ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๐
๒ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑
๓ สํ.น. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

๑. โดยการไป

[๒๙๕] ในอาการทั้ง ๑๐ นั้น ข้อว่า **โดยการไป** อธิบายว่า พระโยคีพิจารณาว่า ผู้บวชในพระศาสนาซึ่งชื่อว่ามีอานุภาพมากอย่างนี้ ทำการสาธยายพุทธพจน์หรือทำสมณธรรมตลอดคืนยังรุ่ง ลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ทำวัตรสำหรับลานพระเจดีย์และลานพระศรีมหาโพธิ แล้วเข้าไปตั้งน้ำฉันน้ำใช้ กวาดบริเวณ ปฏิบัติสรีรกิจแล้วขึ้นสู่อาสนะใฝ่ใจกัมมัฏฐานตลอด ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง ลุกขึ้นจับบาตรและจีวร ละป่าสำหรับบำเพ็ญเพียรซึ่งปราศจากคนยัดเยียดกัน มีสุขเกิดแต่วิเวก บริบูรณ์ด้วยร่มเงา และน้ำสะอาดเยือกเย็น มีภูมิภาคน่าพึงใจ ไม่เห็นแก่ความยินดีในวิเวกอย่างประเสริฐ บ่ายหน้าตรงต่อบ้านเพื่อต้องการอาหาร ดุจดังสุนัขจิ้งจอกบ่ายหน้าต่อป่าช้า พึงไป

ก็เมื่อไปอย่างนี้ จึงจำต้องเหยียบย่ำผ้าลาดซึ่งเกลือกกลั้วไปด้วยขี้ตีนขี้แมลงสาบเป็นต้นในเรือน ตั้งต้นแต่ลงจากเตียงหรือตั่ง แต่นั้นก็จะต้องเห็นหน้ามุขซึ่งน่าเกลียดยิ่งกว่าภายในห้อง เพราะถูกขี้หนูและขี้ค้างคาวเปรอะเปื้อนในกาลบางครั้ง แต่นั้นพึงเห็นพื้นล่างว่าน่าเกลียดไปกว่าพื้นบน เพราะเปรอะเปื้อนไปด้วยขี้นกแสกและนกพิราบเป็นต้น แต่นั้นพึงเห็นบริเวณว่าน่าเกลียดยิ่งกว่าพื้นเบื้องต่ำ เพราะหมองไปด้วยหญ้าและใบไม้แก่ ซึ่งลมพัดมาในกาลบางคราว และด้วยมูตร กรีส น้ำลาย น้ำมูกของพวกสามเณรผู้ป่วย และในฤดูฝนยังเปรอะไปด้วยน้ำและโคลนตมเป็นต้น พึงเห็นตรอกแห่งวิหารเป็นของน่าเกลียดยิ่งกว่าบริเวณนั้น

อนึ่ง พระโยคีไหว้พระมหาโพธิและเจดีย์โดยลำดับยืนอยู่ในโรงสำหรับตรึก ไม่เหลียวแลดูเจดีย์งามเช่นกับกองแก้วมุกดา และต้นมหาโพธิที่ระรื่นใจเช่นเดียวกับกำหางนกยูง และเสนาสนะอันสง่าดุจสมบัติในเทววิมาน หันหลังให้ประเทศที่น่ารื่นรมย์เห็นปานนั้น หลีกไปโดยหมายใจว่าจักต้องไปเพราะเหตุแห่งอาหารแล้วเดินไปตามทางบ้าน พึงเห็นแม้ทางมีตอและหนามบ้าง ทางที่ขาดเพราะกำลังน้ำเซาะและขรุขระบ้าง แต่นั้น เธอนุ่งผ้าก็เหมือนผู้ปิดฝี รัดประคดก็เหมือนผู้พันผ้าพันแผล ห่มจีวรก็เหมือนผู้คลุมร่างกระดูก นำบาตรออกก็เหมือนผู้นำโกร่งยาออก เมื่อถึงที่ใกล้ประตูบ้าน ก็พึงเห็นแม้ซากช้าง ซากม้า ซากโค ซากควาย ซากมนุษย์ ซากงู และซากสุนัข เป็นต้น

ก็ไม่ใช่พึงเป็นแต่เห็นเท่านั้น แม้กลิ่นของซากเหล่านั้นกระทบจมูกอยู่ อันเธอต้องจำอดกลั้น แต่นั้นเธอครั้นยืนที่ประตูบ้านต้องแลดูตรอกตามบ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายมีช้างม้าที่ดุเป็นต้น

ของปฏิกูลซึ่งมีเครื่องลาดเป็นต้น มีซากศพเป็นอเนกเป็นที่สุดดังว่ามานี้ เป็นสิ่งที่พระโยคีจำต้องเหยียบจำต้องเห็นจำต้องดมเพราะอาหารเป็นเหตุ เราพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยการไปอย่างนี้ว่า แน่ะท่านผู้เจริญ อาหารน่าเกลียดแท้หนอ

๒. โดยการแสวงหา

[๒๙๖] จะพิจารณาความเป็นของน่ารังเกียจ**โดยการแสวงหา**อย่างไร ? ก็เราแม้อดกลั้นสิ่งที่น่าเกลียดโดยการไปอย่างนี้แล้ว เข้าไปสู่บ้านแล้วห่มผ้าสังฆาฏิเที่ยวไปในถนนในบ้านโดยลำดับเรือนดุจคนกำพร้าถือกระเบื้องเที่ยวไปฉะนั้น ที่ในฐานที่เหยียบลงแล้ว ๆ ในฤดูฝน เท้าทั้งหลายต้องจมลงไปในโคลนเลนจนถึงเนื้อปลีแข้ง ต้องเอามือหนึ่งถือบาตร เอามือหนึ่งยกจีวร ในฤดูร้อนก็จำต้องเที่ยวไปด้วยทั้งสรีระอันเกลื่อนกล่นไปด้วยฝุ่นและละอองหญ้า ที่ฟุ้งขึ้นแล้วเพราะกำลังลมพัด ครั้นถึงประตูบ้านนั้น ๆ จำต้องเห็นและบางทีก็เหยียบหลุมโสโครกและบ่อน้ำครำ อันเจือปนด้วยน้ำล้างปลา น้ำล้างเนื้อ น้ำซาวข้าว น้ำลาย น้ำมูก มูลสุนัขและสุกรเป็นต้น เกลื่อนกล่นไปด้วยหมู่หนอนและแมลงวันหัวเขียว เป็นแดนซึ่งแมลงวันทั้งหลายเที่ยวบินขึ้นจับเกาะที่ผ้าสังฆาฏิบ้าง ที่บาตรบ้าง ที่ศีรษะบ้าง แม้เมื่อพระโยคีเข้าไปสู่เรือนแล้ว บางพวกก็ถวาย บางพวกก็ไม่ถวาย แม้เมื่อถวาย บางพวกก็ถวายภัตที่สุกแต่วานนี้บ้าง ของเคี้ยวที่เก่าบ้าง ขนมถั่วและแกงเป็นต้นที่บูดแล้วบ้าง ฝ่ายพวกที่ไม่ให้ บางพวกก็พูดว่า นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิดเจ้าข้า บางพวกก็นิ่งเสียเป็นดุจไม่เห็น บางพวกก็ทำทีพูดกับคนอื่นเสีย บางพวกซ้ำด่าด้วยคำหยาบ เป็นต้นว่า “เฮ้ย ! ไอ้หัวโล้นจงไปเสีย” ถึงเป็นอย่างนี้พระโยคีจำต้องเที่ยวไปบิณฑบาตในบ้าน แล้วจึงออกมาดุจคนกำพร้า พระโยคีจำต้องเหยียบ จำต้องเห็น จำต้องอดกลั้น ซึ่งของปฏิกูลมีน้ำและโคลนตมเป็นต้นนี้ จำเดิมแต่เข้าไปสู่บ้านจนกระทั่งออกเพราะเหตุแห่งอาหารด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ เธอพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยการแสวงหาอย่างนี้ว่า “แน่ะท่านผู้เจริญ อาหารน่าเกลียด แท้หนอ” ดังนี้

๓. โดยการบริโภค

[๒๙๗] จะพิจารณาความเป็นของน่าเกลียด**โดยการบริโภค**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็พระโยคีผู้แสวงหาอาหารอย่างนี้แล้ว นั่งอย่างสบายในที่สะดวกภายนอกบ้าน ตราบใดที่ยังมิได้หย่อนมือลงไปในอาหารนั้น และเห็นภิกษุผู้อยู่ในฐานะเป็นครูหรือมนุษย์ผู้ละอายบาปเห็นบาปนั้น ก็ยังพออาจเพื่อนิมนต์ให้ฉันอาหารเช่นนั้นได้อยู่ตราบนั้น เพราะยังไม่เป็นของปฏิกูล แต่เมื่อหย่อนมือลงไปในอาหารนี้ด้วยความเป็นผู้ต้องการฉันแล้ว เธอจะกล่าวว่า "ท่านจงรับเอา" ดังนี้ ต้องละอายเพราะเป็นของปฏิกูลแล้ว อนึ่ง เหงื่อหลั่งออกตามง่ามแห่งนิ้วมือทั้ง ๕ ของพระโยคีผู้หย่อนมือลงไปขยำอยู่ แม้ภัตที่แห้งแข็งก็ให้ชุ่มทำให้อ่อนได้

ภายหลังเมื่ออาหารนั้นมีความงามอันสลายแล้ว แม้เพราะเหตุสักว่าขยำทำเป็นคำ ๆ ใส่วางไว้ในปาก ฟันล่างก็ทำกิจต่างครก ฟันบนทำกิจต่างสาก ลิ้นทำกิจต่างมือ อาหารนั้นอันสากคือฟันตำแล้ว อันลิ้นคลุกเคล้าแล้วในปากนั้น เป็นดุจก้อนรากสุนัขในรางสุนัข น้ำลายจางใส ที่ปลายลิ้นแปดเปื้อน แต่กลางลิ้นเข้าไปน้ำลายข้นแปดเปื้อน มูลฟันในที่ซึ่งไม้ชำระไม่ถึงแปดเปื้อน อาหารนั้นทั้งถูกบดถูกแปดเปื้อนอย่างนี้ หมดสี กลิ่น และเครื่องปรุงอันวิเศษในทันทีนั้น เข้าถึงความเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่งดุจรากสุนัขอันอยู่ในรางสุนัข แม้เป็นเช่นนั้นยังกลืนกินได้เพราะล่วงคลองจักษุไปแล้ว พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยการบริโภคอย่างที่ว่ามานั่นแหละ

๔. โดยที่อยู่

[๒๙๘] จะพิจารณาความเป็นของน่ารังเกียจ**โดยที่อยู่**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็แหละอาหารนี้เข้าถึงการบริโภคอย่างนี้แล้ว เมื่อเข้าไปข้างใน เพราะเหตุที่จะเป็นพระพุทธเจ้า หรือพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระเจ้าจักรพรรดิก็ตามที ย่อมมีที่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาที่อาศัย ๔ อย่าง คือ**ปิตตาสัย** ที่อาศัยคือดี **เสมหาสัย** ที่อาศัยคือเสลด **ปุพพาสัย** ที่อาศัยคือหนอง **โลหิตาสัย** ที่อาศัยคือเลือด แต่สำหรับคนมีปัญญาน้อยมีที่อาศัยครบทั้ง ๔ เพราะเหตุนั้น อาหารใดมีที่

อาศัยคือดีมาก อาหารนั้นน่าเกลียดยิ่งนัก ดุจเปื้อนด้วยน้ำมันมะซางข้น อาหารใดมีที่อาศัยคือเสลดมาก อาหารนั้นดุจระคนด้วยน้ำใบกากะทิง อาหารใดมีที่อาศัยคือหนองมาก อาหารนั้นดุจระคนด้วยเปรียงเน่า อาหารใดมีที่อาศัยคือโลหิตมาก อาหารนั้นน่าสะอิดสะเอียนยิ่งนักดุจระคนด้วยน้ำย้อม พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยที่อาศัยอย่างพรรณนามาฉะนี้

๕. โดยหมักหมม

[๒๙๙] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกูล**โดยหมักหมม**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า อาหารนั้นระคนด้วยที่อาศัย ในบรรดาที่อาศัยทั้ง ๔ เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเข้าไปสู่ภายในท้อง ไม่ใช่ไปหมักหมมอยู่ในภาชนะทองหรือในภาชนะแก้วมณีหรือภาชนะเงินเป็นต้น ก็หากคนมีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเช่นเดียวกับหลุมคูถที่ไม่ได้ชำระตลอด ๑๐ ปี ถ้าหากคนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเป็นดุจหลุมคูถที่ไม่ได้ชำระตั้ง ๒๐-๓๐-๔๐-๕๐-๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปี ถ้าหากคนมีอายุตั้ง ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสเช่นเดียวกับหลุมคูถซึ่งมิได้ชำระตั้ง ๑๐๐ ปี พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยความหมักหมม อย่างพรรณนามาฉะนี้

๖. โดยยังไม่ย่อย

[๓๐๐] จะพิจารณาความเป็นของน่ารังเกียจ**โดยยังไม่ย่อย**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้นั้นเข้าถึงความหมักหมมในโอกาสเช่นนี้ยังไม่ย่อยตราบใด ที่กลืนกินในวันนั้นก็ดี ในวันวานก็ดี ในวันก่อนแต่นั้นก็ดี ทั้งหมดถูกแผ่นเสมหะห่อหุ้มเป็นอันเดียวกันปุดเป็นฟองฟอด ซึ่งเกิดแต่ความย่อยยับ อันความร้อนแห่งไฟในกายให้ย่อยแล้ว เข้าถึงความเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง แล้วตั้งอยู่ในประเทศที่มืดมิดอย่างยิ่งที่ถูกอบด้วยกลิ่นแห่งซากศพต่าง ๆ ดุจเที่ยวไปในป่าทึบที่น่าเกลียดมีกลิ่นเหม็นยิ่งนัก ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั้นนั่นเทียวอยู่ตราบนั้น เปรียบดุจหญ้า ใบไม้ท่อนเสื่อลำแพน ซากงู สุนัข และมนุษย์เป็นต้น ซึ่งตกลงในหลุมใกล้ประตูบ้านคนจัณฑาล อันฝนมิใช่กาลตกรดแล้วในฤดูแล้ง ถูกความร้อนของดวงอาทิตย์แผดเผาเดือดเป็นฟองฟอดแล้วตั้งอยู่ฉะนั้น พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยยังไม่ย่อยอย่างนี้

๗. โดยย่อยแล้ว

[๓๐๑] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกูล**โดยย่อยแล้ว**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนั้นเป็นสภาพอันไฟในกายให้ย่อยแล้วในโอกาสนั้น และมิใช่จะให้เข้าถึงความเป็นทองเป็นเงินเป็นต้น ดุจดังธาตุทองและธาตุเงินเป็นต้นได้ แต่ก็เมื่อผุดเป็นฟองฟอดอยู่ เข้าถึงความเป็นอุจจาระ ยังกระเพาะอาหารเก่าให้เต็ม เปรียบดุจดินเหลืองซึ่งบุคคลบดดินที่ควรทำให้ละเอียดแล้วใส่เข้าในกระบอกไม้ไผ่ เข้าถึงความเป็นมูตรยังกระเพาะปัสสาวะให้เต็มอยู่ พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยย่อยแล้วอย่างที่พรรณนามานี้

๘. โดยผล

[๓๐๒] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกูล**โดยผล**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้อันไฟธาตุย่อยอยู่โดยชอบเทียว ย่อมสำเร็จเป็นซากต่าง ๆ มี ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น ที่ไม่ย่อยอยู่โดยชอบ ย่อมให้สำเร็จเป็นโรคตั้ง ๑๐๐ ชนิด มีหิดเปื่อย หิดด้าน คุดทะราด โรคเรื้อน ขี้กลาก หืด ไอ ลงแดง เป็นต้น นี้เป็นผลของอาหารนั้น พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยผลอย่างนี้

๙. โดยหลั่งไหลออก

[๓๐๓] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกูล**โดยหลั่งไหลออก**อย่างไร? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้อันบุคคลกลืนกินอยู่ เข้าไปโดยทวารช่องเดียว เมื่อจะหลั่งออกย่อมออกโดยทวารเป็นอเนก โดยประการเป็นต้นว่า ขี้ตาไหลจากตา ขี้หูไหลจากหู อนึ่ง อาหารนี้ในเวลาที่กลืนกินบุคคลย่อมกลืนกินแม้ด้วยทั้งบริวารมาก แต่ในเวลาที่ถ่ายออกเข้าถึงความเป็นอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้น เฉพาะคน ๆ เดียวย่อมถ่ายออก ก็เมื่อบริโภคอาหารนั้นในวันแรกทั้งยินดีทั้งร่าเริง ปลื้มจิตโปร่งใจ เกิดปีติโสมนัส พอวันที่ ๒ เมื่อจะถ่ายออก ย่อมปิดจมูกสยิ้วหน้าสะอิดสะเอียน เก้อเขิน อนึ่ง ในวันแรกเขากำหนัดแล้วชอบใจจดจ่อ แม้สยบหมกมุ่นกลืนกินอาหารนั้น ครั้นวันที่ ๒ ค้างอยู่เพียงคืนเดียวก็เบื่อหน่ายอึดอัดระอารังเกียจจึงต้องถ่ายออก เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์ดึกดำบรรพ์จึงกล่าวว่า :-

"อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก เข้าโดยทวารช่องเดียว แต่หลั่งออกโดยทวารตั้ง ๙ ช่อง

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก บุคคลมีบริวารแวดล้อมบริโภคอยู่ แต่เวลาเขาจะถ่ายออก ย่อมแอบแฝง

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก บุคคลชื่นชมบริโภคอยู่ แต่เมื่อจะให้ถ่ายออก กลับเกลียด

อาหาร เครื่องดื่ม ของเคี้ยว และโภชนะ ซึ่งมีค่ามาก โดยขังอยู่เพียงคืนเดียวเท่านั้น กลายเป็นของเน่าไปหมด ฉะนี้"

พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยหลั่งไหลออกอย่างนี้

๑๐. โดยเปื้อน

[๓๐๔] จะพิจารณาความเป็นของปฏิกูล**โดยการเปื้อน**อย่างไร ? คือพิจารณาว่า ก็อาหารนี้แม้ในเวลาบริโภค ย่อมยังมือ ปาก ลิ้น และเพดานให้เปื้อน เพราะถูกอาหารนั้นเปื้อน อวัยวะเหล่านั้นจึงเป็นของปฏิกูล ซึ่งแม้จะล้างแล้วก็จำต้องล้างบ่อย ๆ เพื่อขจัดกลิ่น อาหารเมื่อบริโภคเข้าไปแล้ว เช่นเดียวกับเมื่อหุงข้าวสุก แกลบ รำ ปลายข้าวเป็นต้นเดือดปุดขึ้นแล้ว ย่อมเปื้อนขอบปากหม้อและฝาหม้อ ฉันใด อาหารอันไฟประจำกายซึ่งไปตามสรีระทั้งร่าง เผาให้เดือดปุดเป็นฟองฟูดขึ้นมาอยู่ ย่อมยังฟันให้เปื้อนโดยความเป็นมลทินฟัน ย่อมยังอวัยวะมีลิ้นและเพดานเป็นต้นให้เปื้อน โดยความเป็นน้ำลายและเสมหะเป็นต้น ยัง ตา หู จมูก ทวารหนักเป็นต้นให้เปื้อนโดยความเป็นขี้ตา ขี้หู น้ำมูก ปัสสาวะ และอุจจาระเป็นต้น อันเป็นเหตุให้บรรดาทวารที่ถูกเปื้อนแล้ว แม้บุคคลล้างอยู่ทุก ๆ วันก็ไม่เป็นของสะอาด ไม่เป็นของน่าฟูใจ ซึ่งเป็นที่ ๆ บุคคลล้างทวารบางทวารแล้วจำต้องล้างมือด้วยน้ำอีก ล้างทวารบางทวารแล้ว ล้างมือด้วยโคมัยก็ดี ดินเหนียวก็ดี จุรณหอมก็ดี ตั้ง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ความเป็นของปฏิกูลก็ยังไม่ไปปราศ พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยการเปื้อนอย่างนี้

การบรรลุอุปจารฌาน

[๓๐๕] เมื่อพระโยคีนั้น พิจารณาความเป็นของปฏิกูลโดยอาการ ๑๐ อย่าง ดังบรรยายมานี้อยู่ ทำให้เป็นคุณชาติอันความตรึกและวิตกคร่ำมาแล้ว กวฬิงการาหาร ย่อมปรากฏด้วยสามารถอาการเป็นของปฏิกูล เธอย่อมหมั่นเสพ เจริญ เพิ่มพูนนิมิต นั้นบ่อย ๆ เมื่อเธอทำอย่างนั้น นิวรณ์ย่อมสงบ แต่เพราะเหตุที่กวฬิงการาหารเป็นของลึกโดยความเป็นสภาวธรรม จิตจึงขึ้นถึงเพียงอุปจารสมาธิ ซึ่งไม่ถึงขั้นอัปปนา-สมาธิ อนึ่ง สัญญาในอธิการนี้ย่อมเป็นคุณชาติปรากฏด้วยอำนาจการถือเอาโดยเอาการเป็นของปฏิกูล เหตุนั้น กัมมัฏฐานนี้จึงถึงการนับว่าอาหาเรปฏิกูลสัญญา ความสำคัญหมายว่าเป็นของปฏิกูลในอาหาร

ก็แหละ จิตของภิกษุผู้หมั่นประกอบปฏิกูลสัญญาในอาหารนี้ ย่อมหดกลับถอยหลังจากความอยากในรส เธอเป็นผู้หมดความเมา กลืนกินอาหารเพียงเพื่อต้องการบำบัดทุกข์ ดุจคนต้องการข้ามทางกันดารแม้ไม่อยากกินเนื้อบุตร แต่จำต้องกลืนกินเนื้อบุตร ฉะนั้น ครั้นคราวนี้ราคะซึ่งเนื่องด้วยกามคุณ ๕ ย่อมถึงความกำหนดจับ(รู้) ได้แก่เธอ ด้วยมุขคือปรีชาคอยจับกวฬิงการาหารโดยไม่ลำเค็ญเลย

เธอกำหนดรู้รูปขันธ์ด้วยมุขคือปรีชากำหนดรู้กามคุณ ๕ อย่าง และแม้กาย-คตาสติภาวนา ย่อมถึงความเต็มเปี่ยมแก่เธอ ด้วยอำนาจความเป็นของปฏิกูลแห่งอาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้น เธอชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินตามปฏิปทาอันอนุโลมแก่อสุภ-สัญญา ก็เธออาศัยข้อปฏิบัตินี้ แม้ยังไม่ประสบความเป็นผู้มีพระอมตะเป็นที่สุดในภพปัจจุบัน ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

นี้เป็นถ้อยแถลงอย่างพิสดารในการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา

๒. จตุธาตุววัฏฐานกถา

[๓๐๖] บัดนี้ ถึงลำดับการแสดงวิธีเจริญจตุธาตุววัฏฐาน ซึ่งทรงแสดงไว้ว่า **ววัฏฐาน คือการกำหนดอันหนึ่ง** รองจากอาหาเรปฏิกูลสัญญาลงมา ดังนี้

ในบทเหล่านั้น บทว่า **กำหนด** คือการสันนิษฐานด้วยสามารถเข้าไปกำหนดสภาวะ การกำหนดธาตุทั้ง ๔ ชื่อว่า **จตุธาตุววัฏฐาน** คำว่า **ธาตุมนสิการ** คือใฝ่ใจธาตุ คำว่า **ธาตุกัมมัฏฐาน** คือกัมมัฏฐานมีธาตุเป็นอารมณ์, คำว่า **จตุธาตุ-**

ววัฏฐาน ได้แก่ การกำหนดธาตุ ๔ นี้ โดยใจความเป็นอันเดียวกัน กัมมัฏฐานคือธาตุววัฏฐานนี้นั้นมาแล้วโดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยย่อ ๑ โดยพิสดาร ๑ การกำหนดธาตุ ๔ นั้น โดยย่อมาในมหาสติปัฏฐานสูตร โดยพิสดารมาในมหาหัตถิปโทปมสูตร ในราหุโลวาทสูตร และในธาตุวิภังคสูตร

ก็การกำหนดธาตุ ๔ นั้น มาแล้วโดยย่อในมหาสติปัฏฐานสูตร[๑] ด้วยสามารถภิกษุผู้เจริญธาตุกัมมัฏฐานผู้มีปัญญาแก่กล้าอย่างนี้ว่า:- **"ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างนายโคฆาตก์หรือลูกมือของนายโคฆาตก์ผู้ขยัน ฆ่าโคแล้วพึงนับแบ่งเนื้อออกเป็นชิ้น ๆ นั่งในทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณากายนี้แหละตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ดำรงอยู่แล้วโดยธาตุว่า ในกายนี้มี ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ฉันนั้น**

ความแห่งพระสูตรนั้นว่า เปรียบดุจนายโคฆาตก์หรือลูกมือของนายโคฆาตก์ ผู้ฉลาดนั่นแหละ ผู้อันเขาจ้างแล้วด้วยภัตและบำเหน็จ ฆ่าแม่โคแล้ว ชำแหละแล้วนั่งปันเป็นส่วน ๆ ในทางใหญ่ ๔ แพร่ง กล่าวคือฐานกลางของทางใหญ่ซึ่งแยกไปสู่ ๔ ทิศ ฉันใด ภิกษุย่อมพิจารณากาย ซึ่งชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอิริยาบถทั้ง ๔ หรือชื่อว่าตามที่ดำรงแล้ว เพราะตามที่ตั้งอยู่แล้วนั่นเอง โดยความเป็นธาตุอย่างนี้ว่า ในกายนี้มี ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ฉันนั้น มีอธิบายอย่างไร ? อธิบายว่า เมื่อนายโคฆาตก์เลี้ยงโคอยู่ก็ดี นำมาสู่ที่ฆ่าก็ดี จูงมาผูกมัดไว้ในที่ฆ่านั้นก็ดี ฆ่าอยู่ก็ดี เห็นโคที่ฆ่าแล้วตายแล้วก็ดี ความสำคัญหมายว่าแม่โคยังไม่สูญหาย ตราบเท่าที่ยังไม่ชำแหละโคนั้นแบ่งออกเป็นชิ้น ๆ แต่เมื่อเธอแบ่งออกแล้วนั่งอยู่ ความหมายว่าแม่โคย่อมหายไปกลายเป็นหมายว่าเนื้อ เธอหาคิดอย่างนี้ไม่ว่า เราขายแม่โค คนเหล่านี้ซื้อแม่โคไป อันที่แท้เธอย่อมคิดอย่างนี้ว่า เราขายเนื้อ แม้ชนเหล่านี้ซื้อเนื้อไป ฉันใด แม้เมื่อภิกษุนี้ครั้งก่อนคือในเวลาเป็นปุถุชน คนโง่ จะเป็นคฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ความสำคัญหมายว่าสัตว์ ว่าสัตว์เลี้ยง หรือว่าบุคคลยังไม่สูญในทันทีตราบเท่าที่ยังมิได้ทำการแยกออกเป็นกอง ๆ พิจารณากายนี้ตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ดำรงอยู่แล้วโดยความเป็นธาตุ แต่เมื่อพระโยคีพิจารณาโดยความเป็นธาตุ ความสำคัญหมายว่าเป็นสัตว์ย่อมสูญหาย จิตย่อมตั้งจดจ่ออยู่ด้วยสามารถเป็นธาตุฝ่ายเดียว เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย นายโคฆาตก์ผู้ขยัน ฯลฯ พึงเป็นผู้นั่งแล้วฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็เช่นเดียวกัน ฯลฯ วาโยธาตุ[๒] ฉะนี้

---

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗

๒ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๔-๕

[๓๐๗] แต่ใน**มหาหัตถิปโทปมสูตร**[๑] ทรงแสดงโดยพิสดารด้วยสามารถภิกษุผู้บำเพ็ญธาตุกัมมัฏฐานซึ่งมีปัญญาไม่เฉียบแหลมนักอย่างนี้ว่า

อาวุโส ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดที่หยาบแข็ง อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว เป็นภายในจำเพาะตัว คือ ผม ขน เล็บ ฟัน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่น ที่หยาบแข็งอันปุถุชนยึดมั่นแล้ว ซึ่งเป็นไปในภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี้แหละคือปฐวีธาตุอันเป็นไปในภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็อาโปธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นของเอิบอาบ ถึงความซึมซาบ อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว คือ ดี ฯลฯ มูตร ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่น ที่เป็นของเอิบอาบถึงความซึมซาบ อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว ซึ่งเป็นภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี้เรียกว่าอาโปธาตุอันเป็นไปภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็เตโชธาตุภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นของร้อน ถึงความเป็นของร้อน อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว คือสิ่งที่เป็นเหตุให้เร่าร้อน ให้โทรม ให้ถูกเผาผลาญ ให้ของที่บริโภค ของที่ดื่ม ของที่กัดกิน และของที่ลิ้มถึงความย่อยด้วยดี ก็หรืออันใดอันหนึ่งแม้อื่นที่เป็นของร้อนถึงความเป็นของร้อน อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว ซึ่งเป็นภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี้เรียกว่าเตโชธาตุภายใน ดังนี้ด้วย

อาวุโส ก็วาโยธาตุอันเป็นไปภายในเป็นไฉน ? สิ่งใดเป็นลม ถึงความพัดโบก อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว เป็นภายในเฉพาะตัว ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้อง ลมพัดอยู่ในไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้าออก ก็หรือว่าอันใดอันหนึ่งที่มีลักษณะดังนี้ หรือแม้อันอื่น คือเป็นลม ถึงความพัดโบก อันปุถุชนยึดมั่นแล้ว ซึ่งเป็นไปภายในเฉพาะตัว อาวุโส นี้เรียกว่าวาโยธาตุอันเป็นไปภายใน ดังนี้ด้วย

ก็ในมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้ฉันใด แม้ในราหุโลวาทสูตร[๒]และธาตุวิภังคสูตร[๓] ก็เหมือนกัน ฉันนั้น

ในพระสูตรนั้น มีขยายความบทที่ยังไม่กระจ่างดังต่อไปนี้ คำว่า **อันเป็นไปภายใน เฉพาะตัว** ทั้ง ๒ นี้เป็นชื่อของสิ่งที่เป็นนิยกะ สิ่งที่เกิดในตน อธิบายว่า เนื่องกับสันดานของตนชื่อว่า **นิยกะ** นิยกะนี้นั้นฉันเดียวกับคำพูดในหมู่หญิงในโลกเขาย่อมเรียกว่า **อธิตถี** คำเฉพาะผู้หญิงฉันใด เรียกว่า**เป็นภายใน** เพราะเป็นไป

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๒-๕/๓๓๐-๓๓๗ ๒ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๗/๑๒๖-๑๒๘

๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๓-๖/๑๓๔-๑๓๗

ในตน เรียกว่า**เฉพาะตน** เพราะอาศัยตนเป็นไป ฉันนั้น คำว่า **หยาบ** คือแข้น คำว่า **แข็ง** คือกระด้าง ในคำเหล่านั้น คำที่ ๑ บอกลักษณะ คำที่ ๒ บอกอาการ เพราะว่าปฐวีธาตุมีลักษณะแข้นแข็ง ปฐวีธาตุนั้นมีอาการหยาบ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าแข็ง คำว่า **อันปุถุชนยึดมั่น** คือยึดถืออย่างมั่น ได้แก่ถืออย่างแน่นอย่างนี้ว่าเรา ว่าของเรา ดังนี้ ความว่า จับแล้วคลำแล้ว คำว่า **เสยฺยถีทํ** นี้เป็นนิบาต ความของนิบาตนั้นว่า หากจะถามว่า ข้อนั้นได้แก่อะไร แต่นั้นเมื่อจะแสดงสิ่งที่ถามถึงนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ผม ขน อนึ่ง ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบว่าท่านแสดงปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐ **โดยรวมมันสมอง**เข้าในเยื่อกระดูกด้วย ด้วยบทว่า ก็หรือสิ่งอะไร ๆ แม้อื่นสงเคราะห์ปฐวีเข้าในส่วนทั้ง ๓ ที่เหลือ

สภาพที่เอิบ คืออาบไปสู่ที่นั้น ๆ โดยความเป็นของซึมแทรกไป เหตุนั้นชื่อว่า **อาโป** สภาพที่ไปแล้วในสภาพที่ซึมซาบทั้งหลายมีอย่างต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งสภาพที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น เหตุนั้นชื่อว่า**ถึงความซึมซาบ** สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบแห่งอาโปธาตุ

ชื่อว่า **ไฟ** ด้วยอำนาจความร้อน ชื่อว่า**ถึงความเร่าร้อน** เพราะเหตุที่ไปแล้วในภาวะที่ร้อนทั้งหลายตามนัยที่กล่าวแล้ว สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่มีลักษณะที่อบอ้าว คำว่า **ก็ด้วยสิ่งใด** ความว่า ด้วยสิ่งที่นับว่าไฟใดกำเริบแล้วกายนี้ย่อมเร่าร้อน คือเกิดร้อนรุ่มด้วยภาวะที่ต้องแก่ประจำทุกวัน เป็นต้น คำว่า **และเป็นเหตุให้โทรม** คือเป็นเหตุให้กายนี้คร่ำคร่า คือให้ถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์พิกล สิ้นกำลังและหนังเหี่ยว ผมหงอกเป็นต้น คำว่า **และเป็นเหตุให้ถูกเผาผลาญ** คือสิ่งใดกำเริบแล้ว กายนี้ย่อมถูกเผา และบุคคลนั้นคร่ำครวญอยู่ว่า เราย่อมถูกเผา ๆ ดังนี้ ย่อมหวังการทาน้ำมันเนยที่เคี่ยวแล้วร้อยครั้งปล่อยให้เย็นและน้ำมันจันทน์เป็นต้น และลมอันเกิดแต่พัดใบตาล คำว่า **ให้ของบริโภค ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มถึงความย่อยไปด้วยดี** คือเป็นเครื่องถึงความย่อยไปคือหายไปโดยความเป็นรสเป็นต้นด้วยดี แห่งของบริโภคมีข้าวสุกเป็นต้นนี้ หรือเครื่องดื่มมีน้ำเป็นต้น หรือของเคี้ยวมีแป้งและอาหารว่างเป็นต้น หรือของลิ้มมีมะม่วงสุกน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้นนี้ ก็ในบรรดาลักษณะเหล่านี้ ลักษณะ ๓ ข้างต้นมีเตโชธาตุเป็นสมุฏฐาน ลักษณะหลังมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว

ชื่อว่า **ลม** ด้วยอำนาจกระพือพัด ที่ชื่อว่า **ถึงความโบกพัด** คือนับเข้าในจำพวกลมทั้งหลายตามนัยที่กล่าวแล้ว สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่สิ่งที่มีลักษณะไหว ชื่อว่า **ลมขึ้นเบื้องบน** ได้แก่ลมที่ตีขึ้นข้างบนอันเป็นไปแล้วด้วยอำนาจการอาเจียนและสะอึกเป็นต้น ชื่อว่า **ลมพัดลงเบื้องต่ำ** ได้แก่ลมที่กดลงเบื้องต่ำที่นำอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้นออกมา ชื่อว่า **ลมอยู่ในท้อง** คือลมภายนอกไส้ใหญ่ทั้งหลาย ชื่อว่า **ลมในไส้** คือลมภายในไส้ใหญ่ ชื่อว่า **ลมแล่นไปตามร่างกาย** คือลมที่เกิดเพราะการงอเข้า และเหยียดออกเป็นต้น ซึ่งซ่านไปสู่อวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสิ้นตามแนวแห่งข่ายคือเส้นเอ็น ชื่อว่า **ลมอัสสาสะ** คือลมในจมูกที่เข้าข้างใน ชื่อว่า **ลมปัสสาสะ** ได้แก่ลมในจมูกที่ออกข้างนอก และในลมเหล่านี้ ลม ๕ ชนิดตอนต้นมี ๔ สมุฏฐาน ลมอัสสาสะปัสสาสะ มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ก็ด้วยบทว่า **ก็หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อื่น** ดังนี้ ในทุก ๆ แห่ง ท่านสงเคราะห์อาโปธาตุเป็นต้นเข้าในส่วนที่เหลือทั้งหลาย

ธาตุ ๔ เป็นอันท่านให้พิสดารด้วยอาการ ๔๒ คือ ปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐ อาโปธาตุโดยอาการ ๑๒ เตโชธาตุโดยอาการ ๔ วาโยธาตุโดยอาการ ๖ ดังพรรณนามาฉะนี้

การขยายความบาลีในอธิการนี้ เพียงเท่านี้ก่อน

วิธีเจริญกัมมัฏฐาน

[๓๐๘] ก็พึงทราบวินิจฉัยในนัยแห่งการเจริญในธาตุกัมมัฏฐานนี้ การกำหนดธาตุอย่างพิสดารอย่างนี้ว่า ผมเป็นปฐวีธาตุ ขนเป็นปฐวีธาตุ ดังนี้ ย่อมปรากฏโดยความเป็นของเนิ่นช้าแก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม แต่เมื่อผู้มีปัญญาเฉียบแหลมนั้นใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ว่า สิ่งใดมีลักษณะแข้นแข็ง สิ่งนี้คือปฐวีธาตุ สิ่งใดมีลักษณะเอิบอาบ สิ่งนี้คืออาโปธาตุ สิ่งใดมีลักษณะให้อบอุ่น สิ่งนี้คือเตโชธาตุ สิ่งใดมีลักษณะไหว สิ่งนี้คือวาโยธาตุ ดังนี้ กัมมัฏฐานย่อมปรากฏ แต่ผู้มีปัญญาไม่เฉียบแหลมนัก ใฝ่ใจอยู่อย่างนี้ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมมืดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อเธอใฝ่ใจโดยพิสดารตามนัยก่อนกัมมัฏฐานจึงจะปรากฏได้ชัด

ถามว่าใฝ่ใจอย่างไร ? เปรียบเหมือนในภิกษุ ๒ รูปสาธยายพระบาลีที่มีเปยยาลมาก ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ยังบาลีหน้าเปยยาลให้พิสดารครั้งเดียวหรือสองครั้งเบื้องหน้า แต่นั้นก็ทำการสาธยายด้วยสามารถที่สุด ๒ ข้างจึงเลยไป ในภิกษุ ๒ รูปนั้น ฝ่ายรูปที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลม จะกล่าวอย่างนี้ว่า "นี้ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ทำเพียงกระทบริมฝีปาก เมื่อทำการสาธยายอยู่อย่างนี้เมื่อไรพระบาลีจึงจักคล่อง" เธอจึงทำการสาธยายยังพระบาลีเปยยาลที่มาถึงแล้ว ๆ ให้พิสดาร ฝ่ายภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลมจะกล่าวกะเธออย่างนี้ว่า "นี่ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ถึงที่สุดสักที เมื่อทำการสาธยายอย่างนี้เมื่อไหร่พระบาลีจึงจักถึงที่สุดได้" ดังนี้ ฉันใด การกำหนดธาตุอย่างพิสดารด้วยอำนาจผมเป็นต้น ย่อมปรากฏโดยเป็นของช้า ๆ แก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ฉันนั้น แต่เมื่อท่านใฝ่ใจย่อโดยนัยเป็นต้นว่าสิ่งใดมีลักษณะแข้นแข็ง สิ่งนี้คือปฐวีธาตุ ดังนี้ กัมมัฏฐานย่อมปรากฏ ฝ่ายภิกษุที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลม ใฝ่ใจเหมือนอย่างนั้น กัมมัฏฐานกลับมืดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อใฝ่ใจพิสดารด้วยสามารถผมเป็นต้นกัมมัฏฐานย่อมปรากฏชัด

เหตุนั้นภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลมต้องการเจริญกัมมัฏฐาน พึงไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ นึกถึงรูปกายของตนแม้ทั้งสิ้นก่อน จึงกำหนดธาตุโดยย่ออย่างนี้ว่า ภาวะแข็งหรือกระด้างในกายอันใดนี้คือปฐวีธาตุ ภาวะที่เอิบอาบซึมซาบอันใดนี้คืออาโปธาตุ ภาวะที่ให้ย่อยหรืออบอุ่นอันใดนี้คือเตโชธาตุ ภาวะที่ให้เคลื่อนไหว หรือที่เปล่งนี้คือวาโยธาตุ ดังนี้ แล้วจึงนึกใฝ่ใจสอดส่อง โดยความเป็นสักแต่ว่าธาตุ โดยมิใช่สัตว์ โดยมิใช่ชีวะ ว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ดังนี้บ่อย ๆ เมื่อเธอพยายามใช้ปัญญากำหนดสอดส่องชนิดแห่งธาตุอย่างนี้ ต่อกาลไม่นานนักสมาธิขั้นอุปจาระได้ปัญญาเครื่องสอดส่องประเภทแห่งธาตุช่วยพยุงแล้วก็เกิดขึ้น ไม่ถึงขั้นอัปปนาเพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์

อีกอย่างหนึ่ง ส่วน ๔ ประเภทเหล่านี้ใด ซึ่งพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้เพื่อแสดงความที่มหาภูตทั้ง ๔ ไม่ใช่สัตว์ว่า "อาศัยกระดูก อาศัยเอ็น อาศัยเนื้ออาศัยหนัง อากาศที่ล้อมรอบ ถึงความนับว่ารูป"[๑] ฉะนี้ พระโยคีพึงเอามือคือฌานที่สอดส่องไปตามระหว่างแห่งกระดูกเป็นต้นนั้น ๆ แหวกส่วนเหล่านั้นแล้วกำหนดธาตุทั้งหลายตามนัยก่อนนั้นแหละว่า ในธาตุ ๔ เหล่านั้น ภาวะแข็งหรือกระด้าง

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘

อันใดนี้คือปฐวีธาตุ แล้วจึงนึกในใจพิจารณาบ่อย ๆ โดยเป็นสักแต่ว่าธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ ว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ดังนี้ บ่อย ๆ

เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ ต่อกาลไม่นานนักสมาธิขั้นอุปจาระได้ปัญญาเครื่องสอดส่องประเภทแห่งธาตุช่วยพยุงแล้วก็เกิดขึ้น ไม่ถึงขั้นอัปปนาเพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์

นี้เป็นภาวนานัย ในการกำหนดธาตุ ๔ ซึ่งพรรณนาโดยย่อ

[๓๐๙] ส่วนที่พรรณนาโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ คือ พระโยคีผู้มีปัญญาไม่เฉียบแหลม ต้องการเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงเรียนธาตุอย่างพิสดารด้วยอาการ ๔๒ ในสำนักของอาจารย์ ไปอยู่ในเสนาสนะมีประการดังกล่าวแล้ว ทำกิจทุกอย่างเสร็จแล้ว ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงเจริญกัมมัฏฐานโดยอาการทั้ง ๔ อย่างนี้ คือ

๑. โดยย่อพร้อมทั้งเครื่องปรุง
๒. โดยแยกพร้อมทั้งเครื่องปรุง
๓. โดยย่อพร้อมทั้งลักษณะ
๔. โดยแยกพร้อมทั้งลักษณะ

ใน ๔ อย่างนั้น อย่างไรภิกษุชื่อว่า**เจริญโดยย่อพร้อมทั้งเครื่องปรุง** ? คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ กำหนดอาการที่กระด้างในส่วน ๒๐ ว่า ปฐวีธาตุ กำหนดอาการที่เอิบอาบได้แก่น้ำ ซึ่งถึงความซึมแทรกในส่วน ๑๒ ว่า อาโปธาตุ กำหนดไฟที่ให้ย่อยในส่วน ๔ ว่า เตโชธาตุ กำหนดอาการกระพือพัดในส่วนทั้ง ๖ ว่าวาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุย่อมปรากฏ เมื่อรำพึงในใจถึงธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วแล

[๓๑๐] ก็เมื่อพระโยคีใดเจริญอยู่อย่างนี้กัมมัฏฐานไม่สำเร็จ พระโยคีนั้นพึงเจริญ**โดยจำแนกออกไปพร้อมทั้งเครื่องปรุง** คืออย่างไร ? คือภิกษุนั้นไม่ถึงยังอุคคหโกศลโดยส่วน ๗ และมนสิการโกศลโดยส่วน ๑๐ ซึ่งกล่าวไว้แล้วในกายคตาสติ-กัมมัฏฐานนิเทศนั้นทั้งหมดไม่ให้บกพร่อง ทำการสาธยายตจปัญจกะเป็นต้นด้วยวาจาโดยอนุโลมและปฏิโลมให้เป็นเบื้องต้น แล้วพึงทำวิธีดังที่กล่าวแล้วในกัมมัฏฐานนั้นทั้งหมด

แต่ที่แปลกกันมีอย่างนี้ คือในกายคตาสตินั้น แม้ใฝ่ใจผมเป็นต้นด้วยอำนาจสี สัณฐาน ทิศ โอกาส ปริจเฉทแล้ว พึงตั้งใจกำหนดด้วยสามารถความเป็นของปฏิกูลอีก แต่ในที่นี้พึงตั้งใจด้วยสามารถความเป็นธาตุ

เพราะเหตุนั้น พึงใฝ่ใจผมเป็นต้นอย่างละ ๕ ๆ ด้วยสามารถสีเป็นต้น แล้วจึงมนสิการให้เป็นไปอย่างนี้ในอวสาน ใจความว่า

๑. ปฐวีธาตุ

[๓๑๑] **๑. ชื่อว่าผมเหล่านี้** เกิดที่หนังหุ้มกระโหลกศีรษะ พึงกำหนดในผมเหล่านั้นว่า เมื่อหญ้ากุณฐะ หญ้าที่แข็งเกิดบนยอดจอมปลวก จอมปลวกหารู้ไม่ว่าหญ้ากุณฐะเกิดบนเรา แม้หญ้ากุณฐะก็หารู้ไม่ว่า เราเกิดบนจอมปลวก ฉันใด หนังหุ้มกระโหลกศีรษะก็เช่นกัน หารู้ไม่ว่าผมเกิดในเรา แม้ผมก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดบนหนังหุ้มกระโหลกศีรษะ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **ผมทั้งหลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๒] **๒. ขนเกิดในหนังหุ้มสรีระ** พึงกำหนดในขนเหล่านั้นว่า เมื่อหญ้าแพรกเกิดในสถานที่บ้านร้าง สถานที่บ้านร้างหารู้ไม่ว่าหญ้าแพรกเกิดที่เรา แม้หญ้าแพรกก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดในสถานที่บ้านร้าง ฉันใด หนังหุ้มสรีระก็เช่นกัน หารู้สึกไม่ว่าขนเกิดในเรา แม้ขนก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดในหนังหุ้มสรีระ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ขนทั้งหลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๓] **๓. เล็บเกิดที่ปลายนิ้วมือ** พึงกำหนดในเล็บนั้นว่า เมื่อเด็กเอาไม้เรียวแทงเมล็ดมะซางเข้าไปแล้วเล่นอยู่ ไม้เรียวหารู้ไม่ว่าเมล็ดมะซางตั้งอยู่ในเรา แม้เมล็ดมะซางก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ที่ปลายไม้เรียว ฉันใด นิ้วมือทั้งหลายก็เช่นกัน ย่อมไม่รู้ว่าเล็บเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย แม้เล็บก็ไม่รู้ว่าเราเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหมด ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เล็บทั้งหลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๔] **๔. ฟันเกิดที่กระดูกคาง** พึงกำหนดในฟันนั้นว่า เมื่อซี่ไม้ที่พวกนายช่างเอายางเหนียวชนิดใดชนิดหนึ่งติดตั้งไว้บนครกหิน ครกหารู้ไม่ว่าซี่ไม้ตั้งอยู่บนเรา แม้ซี่ไม้ก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนครกดังนี้ ฉันใด กระดูกคางก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าฟันเกิดในเรา แม้ฟันก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดที่กระดูกคาง ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ฟันทั้งหลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๕] **๕. หนังตั้งหุ้มอยู่ทั่วสรีระ** พึงกำหนดในหนังนั้นว่า เมื่อพิณใหญ่หุ้มด้วยหนังโคอ่อน พิณใหญ่หารู้ไม่ว่าหนังโคอ่อนหุ้มเราไว้ แม้หนังโคอ่อนก็หารู้ไม่ว่าเราหุ้มพิณใหญ่ไว้ ฉันใด สรีระก็หารู้ไม่ว่าหนังหุ้มเราไว้ แม้หนังก็หารู้ไม่ว่าเราหุ้มสรีระไว้ ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **หนัง** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๖] **๖. เนื้อตั้งฉาบร่างกระดูก** พึงกำหนดในเนื้อนั้นว่า เหมือนเมื่อฝาถูกฉาบด้วยดินเหนียวหนา ฝาหารู้ไม่ว่าเราอันดินเหนียวฉาบทาแล้ว แม้ดินเหนียวหนาก็หารู้ไม่ว่าเราฉาบทาฝาแล้ว ฉันใด ร่างกระดูกก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าเราอันเนื้อมีประเภท ๙๐๐ ชิ้นฉาบแล้ว แม้เนื้อก็หารู้ไม่ว่าเราฉาบร่างกระดูกไว้ ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **เนื้อ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๗] **๗. เอ็นตั้งรึงรัดกระดูกในภายในอยู่** พึงกำหนดในเอ็นนั้นว่า เหมือนเมื่อไม้ฝาอันบุคคลมัดแล้วด้วยเถาวัลย์ ไม้ฝาหารู้ไม่ว่าเราอันเถาวัลย์รัดแล้ว แม้เถาวัลย์ก็หารู้ไม่ว่า เรารัดไม้ฝาไว้ ฉันใด กระดูกทั้งหลายก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าเอ็นรัดรึงเราไว้ แม้เอ็นทั้งหลายก็หารู้ไม่ว่าเรารัดกระดูกไว้ ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เอ็น** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๘] **๘. ในจำพวกกระดูกทั้งหลาย** กระดูกส้นเท้ายกกระดูกข้อเท้าทูนไว้ กระดูกข้อเท้ายกกระดูกแข้งทูนไว้ กระดูกแข้งยกกระดูกขาทูนไว้ กระดูกขายกกระดูกสะเอวทูนไว้ กระดูกสะเอวยกกระดูกสันหลังทูนไว้ กระดูกสันหลังยกกระดูกคอทูนไว้ กระดูกคอยกกระดูกศีรษะทูนไว้ กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า พึงกำหนดในกระดูกเหล่านั้นว่า ในบรรดาเครื่องก่อที่สำเร็จด้วยอิฐ ไม้หรือโคมัยเป็นต้น สัมภาระตอนล่าง ๆ หารู้ไม่ว่า เรายกสัมภาระข้างบน ๆ ทูนไว้ แม้สัมภาระข้างบน ๆ ก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่เหนือสัมภาระตอนล่าง ๆ ฉันใด กระดูกทั้งหลายก็ฉันนั้น คือ กระดูกส้นเท้าก็หารู้ไม่ว่าเรายกกระดูกข้อเท้าทูนไว้ กระดูกข้อเท้าก็หารู้ไม่ว่าเรายกกระดูกแข้งทูนไว้ กระดูกแข้งก็หารู้ไม่ว่าเรายกกระดูกขาทูนไว้ กระดูกขาก็หารู้ไม่ว่าเรายกกระดูกสะเอวทูนไว้ กระดูกสะเอวก็หารู้ไม่ว่ายกกระดูกสันหลังทูนไว้ กระดูกสันหลังก็หารู้ไม่ว่าเรายกกระดูกคอทูนไว้ กระดูกคอก็หารู้ไม่ว่าเรายกกระดูกศีรษะทูนไว้ กระดูกศีรษะก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลังก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**กระดูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๑๙] **๙. เยื่อในกระดูก** ตั้งอยู่ภายในแห่งกระดูกเหล่านั้น ๆ พึงกำหนดในเยื่อนั้นว่าในวัตถุเป็นต้นว่า ยอดหวายที่บุคคลผู้หนึ่งใส่เข้าไปภายในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ปล้องไม้ไผ่ก็หารู้ไม่ว่ายอดหวายเป็นต้นเขาใส่เข้าแล้วในเรา แม้ยอดหวายเป็นต้นก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ฉันใด กระดูกทั้งหลายก็ฉันนั้น ก็หารู้ไม่ว่าเยื่ออยู่ในภายในเราทั้งหลาย แม้เยื่อก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ภายในกระดูก ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เยื่อในกระดูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๐] **๑๐. ไตคลุมเนื้อหัวใจ** เส้นเอ็นใหญ่ที่ออกจากลำคออันมีโคน ๆ เดียวไปได้หน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ รัดรึงไว้ ตั้งคลุมเนื้อหัวใจไว้ พึงกำหนดในไตนั้นว่า ในผลมะม่วง ๒ ผลที่ขั้วติดกัน ขั้วหารู้ไม่ว่าเรายึดมะม่วง ๒ ผลไว้ แม้มะม่วง ๒ ผลก็หารู้ไม่ว่าขั้วยึดเราไว้ ฉันใด เส้นเอ็นใหญ่ก็ฉันนั้น ก็หารู้ไม่ว่าเรายึดไตไว้ แม้ไตก็หารู้ไม่ว่าเส้นเอ็นใหญ่ยึดเราไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ไต** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๑] **๑๑. หัวใจอยู่อาศัยท่ามกลางหลืบแห่งกระดูกอกในภายในสรีระ** พึงกำหนดในหัวใจนั้นว่า ในชิ้นเนื้อตั้งอาศัยอยู่ที่ภายในหลืบท้องกะทะเก่า หลืบท้องกะทะเก่าหารู้ไม่ว่าชิ้นเนื้อต้องอาศัยเราอยู่ แม้ชิ้นเนื้อก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอาศัยภายในหลืบท้องกะทะเก่าอยู่ ฉันใด ภายในหลืบกระดูกอกก็หารู้ไม่ว่า หัวใจตั้งอาศัยเราอยู่ แม้หัวใจก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอาศัยภายในหลืบกระดูกอกอยู่ ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**หัวใจ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๒] **๑๒. ตับตั้งอาศัยข้างขวาในระหว่างนมทั้ง ๒** ในภายในสรีระ พึงกำหนดในตับนั้นว่า ในก้อนเนื้อทั้งคู่ที่ติดอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อ ข้างกระเบื้องหม้อหารู้ไม่ว่า ก้อนเนื้อทั้งคู่ติดแล้วในเรา แม้ก้อนเนื้อทั้งคู่ก็หารู้ไม่ว่า เราติดอยู่ที่ข้างกระเบื้องหม้อ ฉันใด ข้างขวาระหว่างนมก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่า ตับตั้งอาศัยเราอยู่ แม้ตับก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอาศัยข้างขวาในระหว่างนมอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ตับ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๓] **๑๓. บรรดาพังผืดทั้งหลาย** พังผืดที่ปกปิดตั้งหุ้มหัวใจและไตอยู่ พังผืดที่ไม่ปกปิดรวบรัดเนื้อภายใต้หนังในสรีระทั้งสิ้น พึงกำหนดในพังผืดนั้นว่า ในเนื้อที่บุคคลเอาผ้าเก่าห่อไว้ เนื้อหารู้ไม่ว่า เราถูกผ้าเก่าพันไว้ แม้ผ้าเก่าก็หารู้

ไม่ว่า เราพันเนื้อไว้ ฉันใด ไตและหัวใจและเนื้อในสรีระทั้งสิ้น ก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่า พังผืดปกปิดเราไว้ แม้พังผืดก็หารู้ไม่ว่า เราปกปิดไตหัวใจและเนื้อในสรีระทั้งสิ้นไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**พังผืด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๔] **๑๔. ม้ามตั้งอาศัยข้างที่สุดแห่งกระพุ้งท้องในข้างซ้ายแห่งหัวใจ** พึงกำหนดในม้ามนั้นว่า ในก้อนโคมัยตั้งอาศัยข้างที่สุดฉาง ข้างที่สุดฉางก็หารู้ไม่ว่า ก้อนโคมัยตั้งอาศัยเราอยู่ ก้อนโคมัยก็หารู้ไม่ว่า เราแนบติดข้างที่สุดฉางอยู่ ฉันใด ข้างที่สุดกระพุ้งท้องก็หารู้ไม่ว่า ม้ามแนบเราอยู่ แม้ม้ามก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งแนบข้างที่สุดแห่งกระพุ้งท้องอยู่ ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ม้าม** ดังบรรยายนี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๕] **๑๕. ปอดตั้งห้อยปกอยู่เบื้องบนหัวใจและตับ** ในระหว่างนมทั้ง ๒ ในภายในสรีระ พึงกำหนดในปอดนั้นว่า ในรังนกที่ห้อยอยู่ภายในฉางเก่า ภายในฉางเก่าหารู้ไม่ว่ารังนกห้อยอยู่ในเรา แม้รังนกก็หารู้ไม่ว่า เราห้อยอยู่ภายในฉางเก่า ฉันใด ภายในสรีระก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าปอดห้อยอยู่ในเรา แม้ปอดก็หารู้ไม่ว่า เราห้อยอยู่ภายในสรีระเห็นปานนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ปอด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๖] **๑๖. ไส้ใหญ่ตั้งอยู่ภายในสรีระ** มีหลุมคอและเวจมรรคเป็นที่สุด พึงกำหนดในไส้ใหญ่นั้นว่า ฉันเดียวกับซากงูที่เขาตัดศีรษะวางขดไว้ในรางเลือด รางเลือดหารู้ไม่ว่าซากงูตั้งอยู่ในเรา แม้ซากงูก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ในรางเลือดฉันใด ภายในสรีระก็หารู้ไม่ว่าไส้ใหญ่ตั้งอยู่ในเรา แม้ไส้ใหญ่ก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ภายในสรีระฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ไส้ใหญ่** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๗] **๑๗. ไส้น้อยพันขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ขนด** ตั้งอยู่ในระหว่าง ๆ ไส้ใหญ่นั้น ๆ พึงกำหนดในไส้น้อยนั้นว่า ในเชือกน้อยที่ร้อยขนดสำหรับเช็ดเท้า ขนดเชือกสำหรับเช็ดเท้าหารู้ไม่ว่า เชือกน้อยตั้งร้อยรัดเราไว้ แม้เชือกน้อยก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งร้อยยึดขนดเชือกสำหรับเช็ดเท้าไว้ฉันใด ไส้ใหญ่ก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าไส้น้อยร้อยรัดเราไว้ แม้ไส้น้อยก็หารู้ไม่ว่า เราร้อยรัดไส้ใหญ่ไว้ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **ไส้น้อย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๘] **๑๘. อาหารใหม่** ได้แก่ของรับประทาน เครื่องดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ซึ่งอยู่ในท้อง พึงกำหนดในอาหารใหม่นั้นว่า ในรากสุนัขอันตั้งอยู่ในรางสุนัข รางสุนัขหารู้ไม่ว่ารากสุนัขอยู่ในเรา แม้รากสุนัขก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในรางสุนัขฉันใด ท้องก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา แม้อาหารใหม่ก็หารู้ไว้ว่า เราอยู่ในท้อง ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **อาหารใหม่** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๒๙] **๑๙. อาหารเก่าตั้งอยู่ในที่สุดไส้ใหญ่** อันเป็นเช่นเดียวกับปล้องไม้ไผ่ยาวประมาณ ๘ นิ้ว กล่าวคือกระเพาะอาหารเก่า พึงกำหนดในอาหารเก่านั้นว่า ในดินเหลืองละเอียด ซึ่งบุคคลขยำใส่ในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่ก็หารู้ไม่ว่า ดินเหลืองอยู่ในเรา แม้ดินเหลืองก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในปล้องไม้ไผ่ฉันใด กระเพาะอาหารเก่าก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าอุจจาระอยู่ในเรา แม้อุจจาระก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระเพาะ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า **อุจจาระ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

[๓๓๐] **๒๐. มันสมองอยู่ในภายในกระโหลกศีรษะ** พึงกำหนดในมันสมองนั้นว่า ในก้อนแป้งที่เขาใส่ในกระโหลกน้ำเต้าเก่า กระโหลกน้ำเต้าเก่าหารู้ไม่ว่าก้อนแป้งอยู่ในเรา แม้ก้อนแป้งก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระโหลกน้ำเต้าฉันใด ภายในกระโหลกศีรษะก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่ามันสมองอยู่ในเรา แม้มันสมองก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่

ภายในกระโหลกศีรษะ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันสมอง** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ แข็งกระด้าง จัดเป็นปฐวีธาตุ

๒. อาโปธาตุ

[๓๓๑] **๒๑. บรรดาดีทั้งหลาย** ดีไม่เป็นฝักซาบซ่านตั้งอยู่ทั่วสรีระ ซึ่งเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ดีที่เป็นฝักอยู่ในฝักดี พึงกำหนดในดีนั้นว่า น้ำมันที่ซึมซาบขนม ขนมหารู้ไม่ว่า น้ำมันซึมซาบเราอยู่แล้ว แม้น้ำมันก็หารู้ไม่ว่า เราซึมซาบขนมอยู่แล้ว ฉันใด สรีระก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าดีที่ไม่เป็นฝักซึมซาบเราอยู่ แม้ดีที่ไม่เป็นฝักก็หารู้ไม่ว่าเราซึมซาบสรีระอยู่ ในรังบวบขมซึ่งเต็มด้วยน้ำฝน รังบวบขมหารู้ไม่ว่า น้ำฝนอยู่ในเรา แม้น้ำฝนก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในรังบวบขม ฉันใด ฝักดีก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าดีที่เป็นฝักอยู่ในเรา แม้ดีที่เป็นฝักก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในฝักดี ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ดี** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่นมีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๒] **๒๒. เสลดประมาณเต็มกอบมือหนึ่ง** ตั้งอยู่ในกระพุ้งท้อง พึงกำหนดในเสลดนั้นว่า ในบ่อน้ำครำซึ่งเกิดเป็นฟองเป็นฝาฟอดในเบื้องบน บ่อน้ำครำหารู้ไม่ว่า ฟองฝาตั้งอยู่ในเรา แม้ฟองฝาก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในบ่อน้ำครำ ฉันใด กระพุ้งท้องก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าเสลดอยู่ในเรา แม้เสลดก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในพื้นท้อง ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เสลด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบจัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๓] **๒๓. หนองไม่มีโอกาสที่อยู่เป็นนิจ** โลหิตตั้งห้อขึ้นในส่วนแห่งสรีระใด ๆ อันตอหรือหนามตำ หรือเปลวไฟเป็นต้นลวกแล้ว หรือฝีและต่อมเป็นต้นย่อมเกิดในส่วนแห่งสรีระใด หนองก็ตั้งขึ้นในส่วนแห่งสรีระนั้น ๆ พึงกำหนดในหนองนั้นว่า ในต้นไม้มียางไหลออกแล้ว ด้วยสามารถถูกฟันด้วยขวานเป็นต้น ส่วนที่ถูกฟันเป็นต้นแห่งต้นไม้ หารู้ไม่ว่ายางตั้งอยู่ในเรา แม้ยางก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในส่วนที่ถูกฟันเป็นต้นแห่งต้นไม้ ฉันใด ส่วนแห่งร่างกายที่ถูกตอและหนามเป็นต้นทิ่มตำก็

หารู้ไม่ว่าหนองตั้งอยู่ในเรา แม้หนองก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในส่วนเหล่านั้น ฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**หนอง** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๔] **๒๔. บรรดาเลือดทั้งหลาย เลือดที่ฉีดซ่านไปตั้งอยู่ทั่วสรีระทั้งสิ้นดุจดี** เลือดที่ขังเต็มพื้นล่างแห่งฐานเป็นต้น มีประมาณเต็มกอบมือหนึ่ง ยังม้าม หัวใจ ตับ ปอด ให้ชุ่มอยู่ ในเลือด ๒ ชนิดนั้น เลือดที่ฉีด มีวินิจฉัยเช่นเดียวกับดีไม่มีฝักนั่นเอง ฝ่ายเลือดอีกชนิดหนึ่งพึงกำหนดว่า ในน้ำอันบุคคลรดแล้วที่กระเบื้องผุเก่า ยังก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้นในภายใต้ให้ชุ่มอยู่ ก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้นหารู้ไม่ว่า เราอันน้ำให้เปียกชุ่มอยู่ แม้น้ำก็หารู้ไม่ว่า เรายังก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้นให้ชุ่มอยู่ ฉันใด ที่เป็นส่วนภายใต้แห่งตับหรือม้ามเป็นต้นก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าเลือดอยู่ในเรา หรือยังเราให้ชุ่มอยู่ แม้เลือดก็หารู้ไม่ว่า เรายังส่วนใต้แห่งตับให้เต็มแล้ว ยังไตเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เลือด** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๕] **๒๕. เหงื่อตั้งอยู่เต็มช่องขุมผมและขน** และหลั่งออกในเวลาร้อนอบอ้าวเพราะไฟเป็นต้น พึงกำหนดในเหงื่อนั้นว่า ในกำแห่งก้านบัว ภิสะ มุฬาล กุมุท ซึ่งพอยกขึ้นแล้วจากน้ำ ช่องในกำบัวอันมีนามว่า ภิสะ เป็นต้นหารู้ไม่ว่าน้ำหลั่งออกจากเรา แม้น้ำที่หลั่งออกจากช่องในถึงบัวอันมีนามว่าภิสะเป็นต้น ก็หารู้ไม่ว่า เราหลั่งออกจากช่องในกำบังอันมีนามว่าภิสะเป็นต้น ฉันใด แม้ช่องแห่งขุมผมและขนก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าเหงือหลั่งออกจากเรา แม้เหงื่อก็หารู้ไม่ว่า เราหลั่งออกจากช่องแห่งขุมผมและขนฉันนั้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**เหงื่อ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๖] **๒๖. มันข้นได้แก่มันที่แข้น** สำหรับคนอ้วนแผ่ไปตั้งอยู่ทั่วสรีระ สำหรับคนผอมตั้งอาศัยเนื้อแข้งเป็นต้น พึงกำหนดในมันข้นนั้นว่า ในกองเนื้ออันบุคคลปิดไว้ด้วยผ้าเก่าที่ย้อมขมิ้น กองเนื้อหารู้ไม่ว่า ผ้าเก่าที่ย้อมขมิ้นอาศัยปิดเราไว้ แม้ผ้าเก่าที่ย้อมขมิ้นก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอาศัยกองเนื้ออยู่ ฉันใด เนื้อในสรีระ

ทั้งสิ้นหรือที่แข้งเป็นต้นก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่ามันข้นอาศัยเราตั้งอยู่ ทั้งมันข้นก็รู้ไม่ว่า เราอาศัยเนื้อในสรีระทั้งสิ้นหรือที่แข้งเป็นต้นตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันข้น** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นยางแข้นมีอาการเอิบอาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๗] **๒๗. น้ำตาในเวลาที่เกิด** ย่อมขังเต็มกระบอกตาหรือหลั่งไหลออกมา พึงกำหนดในน้ำตานั้นว่า ฉันเดียวกับเต้าเมล็ดตาลอ่อนซึ่งเต็มด้วยน้ำ เต้าเมล็ดตาลอ่อนหารู้ไม่ว่า น้ำอยู่ในเรา แม้น้ำในเต้าเมล็ดตาลอ่อนก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในเต้าเมล็ดตาลอ่อน ฉันใด กระบอกตาก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่า น้ำตาอยู่ในเรา แม้น้ำตาก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระบอกตา ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**น้ำตา** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการเอิบอาบจัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๘] **๒๘. มันเหลวได้แก่มันใส** ซึ่งตั้งอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจงอยบ่า ในเวลาที่ร้อนอบอ้าวเพราะไฟเป็นต้น พึงกำหนดในมันเหลวนั้นว่าในน้ำข้าวซึ่งใส่น้ำมันลงไป น้ำข้าวหารู้สึกไม่ว่า น้ำมันท่วมเราตั้งอยู่ แม้น้ำมันก็หารู้สึกไม่ว่าเราท่วมน้ำข้าวตั้งอยู่ ฉันใด ส่วนอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่า มันเหลวท่วมทับเราตั้งอยู่ แม้มันเหลวก็หารู้ไม่ว่า เราท่วมทับอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มันเหลว** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการเอิบอาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๓๙] **๒๙. น้ำลาย** เมื่อปัจจัยซึ่งก่อให้เกิดน้ำลายเห็นปานนั้นมีอยู่ หลั่งลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้งสอง แล้วตั้งอยู่ที่พื้นลิ้น พึงกำหนดในน้ำลายนั้นว่า ในหลุมใกล้ฝั่งแม่น้ำซึ่งมีน้ำไหลมามิได้ขาด พื้นหลุมหารู้ไม่ว่าน้ำตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนพื้นหลุม ฉันใด พื้นลิ้นก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่า น้ำลายหลั่งลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้งสองตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำลายก็หารู้ไม่ว่า เราหลั่งลงมาจากกระพุ้งแก้ม

ทั้งสองตั้งอยู่ในที่พื้นลิ้น ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**น้ำลาย** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๔๐] **๓๐. น้ำมูกในเวลาที่เกิด** ย่อมยังช่องจมูกให้เต็มอยู่หรือหลั่งออก พึงกำหนดในน้ำมูกนั้นว่า ช้อนเต็มด้วยนมส้มเน่า ช้อนหารู้ไม่ว่านมส้มเน่าตั้งอยู่ในเรา แม้นมส้มเน่าก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในช้อน ฉันใด ช่องจมูกก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่า น้ำมูกตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำมูกก็หารู้ไม่ว่า เราอยู่ในช่องจมูก ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**น้ำมูก** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๔๑] **๓๑. ไขข้อ** ยังกิจคือการหยอดข้อต่อแห่งกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ ตั้งอยู่ในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง พึงกำหนดในไขข้อนั้นว่า ในเพลาอันนายชั่งหยอดแล้วด้วยน้ำมัน เพลาหารู้ไม่ว่า น้ำมันหยอดทาเราตั้งอยู่ แม้น้ำมันก็หารู้ไม่ว่า เราหยอดทาเพลาตั้งอยู่ ฉันใด ข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง ก็ฉันนั้นหารู้ไม่ว่าไขข้อหยอดทาเราตั้งอยู่ แม้ไขข้อก็หารู้ไม่ว่า เราหยอดทาข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง ตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**ไขข้อ** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

[๓๔๒] **๓๒. มูตรตั้งอยู่ในภายในกระเพาะเบา** พึงกำหนดในมูตรนั้นว่า ในหม้อเนื้อห่าง (หม้อดินเนื้อหยาบ) ที่บุคคลคว่ำปากไว้ในน้ำครำ หม้อเนื้อห่างก็หารู้ไม่ว่าน้ำครำตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำครำก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่ในหม้อเนื้อห่าง ฉันใด กระเพาะเบาก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่ามูตรตั้งอยู่ในเรา แม้มูตรก็หารู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในกระเพาะเบา ธรรมเหล่านี้เว้นแล้วจากการใส่ใจและพิจารณากันและกัน ชื่อว่า**มูตร** ดังบรรยายมานี้ ได้แก่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ เป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบ จัดเป็นอาโปธาตุ

๓. เตโชธาตุ

[๓๔๓] พระโยคีครั้นยังมนสิการให้เป็นไปในผมเป็นต้นอย่างนี้แล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นไปในส่วนแห่งเตโชธาตุทั้งหลายอย่างนี้ว่า สิ่งใดเป็นเหตุให้กายอบอุ่น สิ่งนี้เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการร้อนผะผ่าว จัดเป็นเตโชธาตุ สิ่งใดเป็นเหตุให้คร่ำคร่า ฯลฯ เป็นเหตุให้ไหม้ ฯลฯ เป็นเหตุให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มย่อยโดยชอบ สิ่งนี้จัดเป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการร้อนผะผ่าว จัดเป็นเตโชธาตุ

๔. วาโยธาตุ

[๓๔๔] แต่นั้นพึงกำหนดลมที่พัดขึ้นเบื้องบนด้วยสามารถลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำด้วยสามารถลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้องด้วยสามารถลมพัดอยู่ในท้อง ลมพัดอยู่ในไส้ด้วยสามารถลมพัดอยู่ในไส้ ลมพัดตามร่างกาย ด้วยสามารถลมพัดตามร่างกาย ลมหายใจเข้าออกด้วยสามารถลมหายใจเข้าออกแล้ว จึงยังมนสิการให้เป็นไปในส่วนแห่งวาโยธาตุ อย่างนี้ว่า ชื่อว่าลมพัดขึ้นเบื้องบน คือส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการให้เคลื่อนไหว จัดเป็นวาโยธาตุ ชื่อว่าลมพัดลงเบื้องต่ำ ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดอยู่ในท้อง ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดอยู่ตามลำไส้ ฯลฯ ชื่อว่าลมพัดตามร่างกาย ฯลฯ ชื่อว่าลมหายใจเข้าออก คือส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า มิใช่สัตว์ มีอาการเคลื่อนไหว จัดเป็นวาโยธาตุ

เมื่อพระโยคีนั้นมีมนสิการเป็นไปอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงใฝ่ใจธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิด ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

[๓๔๕] ก็เมื่อพระโยคีได้เจริญอย่างนี้ กัมมัฏฐานไม่สำเร็จ พระโยคีนั้นพึงเจริญ **โดยย่อพร้อมทั้งลักษณะ** เจริญอย่างไร ? คือต้องกำหนดว่า สิ่งที่มีลักษณะกระด้างในส่วน ๒๐ จัดเป็นปฐวีธาตุ สิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบในส่วน ๒๐ เหล่านั้น จัดเป็นอาโปธาตุ สิ่งที่มีลักษณะให้อบอุ่น จัดเป็นเตโชธาตุ สิ่งที่มีลักษณะพัดไปมา จัดเป็นวาโยธาตุ

พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบ ในส่วน ๑๒ ว่าเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะอบอุ่นในส่วน ๑๒ เหล่านั้นว่าเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะพัดไปมา ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะกระด้าง ว่าเป็นปฐวีธาตุ

พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะอบอุ่น ในส่วนทั้ง ๔ ว่าเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะพัดไปมาอันเตโชนั้นไม่แยกแล้ว ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะกระด้างว่าเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะเอิบอาบ ว่าเป็นอาโปธาตุ

พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะพัดไปมา ในส่วนทั้ง ๖ ว่าเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะกระด้างในส่วนเหล่านั้นว่าเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดสิ่งที่มีลักษณะซึมซาบว่าเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดสิ่งซึ่งมีลักษณะอบอุ่น ว่าเป็นเตโชธาตุ

เมื่อพระโยคีนั้นกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ เมื่อเธอนึกใฝ่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่บ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิด ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

[๓๔๖] ก็เมื่อพระโยคีใดเจริญอยู่แม้อย่างนี้ กัมมัฏฐานไม่สำเร็จ พระโยคีนั้นต้องเจริญ**โดยแยกพร้อมทั้งลักษณะ** จะเจริญอย่างไร ? คือพึงกำหนดผมเป็นต้นตามนัยที่กล่าวแล้วในนัยก่อน แล้วจึงกำหนดว่า สิ่งซึ่งมีลักษณะกระด้างในผม จัดเป็นปฐวีธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะเอิบอาบในปฐวีธาตุนั้นเอง จัดเป็นอาโปธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะอบอุ่นจัดเป็นเตโชธาตุ พึงกำหนดว่าสิ่งซึ่งมีลักษณะพัดไปมาจัดเป็นวาโยธาตุ พึงกำหนดธาตุ ๔ ในส่วนหนึ่ง ๆ ในบรรดาส่วนทั้งปวงด้วยประการฉะนี้ เมื่อพระโยคีนั้นกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ เมื่อเธอนึกใฝ่ใจถึงธาตุเหล่านั้นบ่อย ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

การกำหนดธาตุโดยอาการต่าง ๆ ก็อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดธาตุโดยอาการแม้เหล่านี้ คือ

๑. โดยอรรถแห่งคำ
๒. โดยเป็นกอง
๓. โดยแยกละเอียด
๔. โดยลักษณะเป็นต้น
๕. โดยสมุฏฐาน
๖. โดยเป็นสภาพต่างกันและเหมือนกัน
๗. โดยอาการที่แยกและไม่แยก
๘. โดยเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้

๙. โดยภายในภายนอกแปลกกัน ๑๐. โดยประมวล
๑๑. โดยปัจจัย ๑๒. โดยไม่ใส่ใจกัน
๑๓. โดยแยกกันโดยปัจจัย

[๓๔๗] ในอาการเหล่านั้น พระโยคีเมื่อใฝ่ใจโดย**อรรถแห่งคำ** พึงใฝ่ใจโดยอรรถแห่งคำด้วยสามารถที่ต่างกันและเสมอกันอย่างนี้ว่า ชื่อว่าดิน เพราะแผ่ไป ชื่อว่าน้ำ เพราะเอิบอาบให้ชุ่มอยู่ หรือให้เต็มอยู่ ชื่อว่าไฟ เพราะอบให้ร้อน ชื่อว่าลม เพราะพัดให้ไหว แต่ว่าโดยไม่ต่างกันชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์และเป็นที่อัดทุกข์ไว้

[๓๔๘] พึงทราบวินิจฉัย**โดยเป็นกอง**ดังต่อไปนี้ ปฐวีธาตุนี้ใด ท่านแสดงโดยอาการ ๒๐ โดยนัยเป็นต้นว่า ผม ขน และอาโปธาตุนี้ใด ท่านแสดงโดยอาการ ๑๒ โดยนัยเป็นต้นว่า ดี เสลด ในธาตุเหล่านั้น เพราะ

ที่มีสมมติว่าผมได้ เพราะประชุมธรรม ๘ ประการ คือ
สี กลิ่น รส โอชา และธาตุทั้ง ๔ เพราะแยกสิ่งเหล่านั้นจาก
กันเสีย ย่อมไม่มีสมมติว่า ผม

เหตุนั้น คำว่าผม เป็นเพียงสักแต่ว่ากองแห่งธรรมทั้ง ๘ คำว่าขนเป็นต้นก็เช่นกัน

อนึ่ง ในส่วนเหล่านี้ ส่วนใดมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ส่วนนั้นจัดว่า เป็นกองแห่งธรรม ๑๐ รวมทั้งชีวิตินทรีย์และภาวะเข้าด้วย ทั้งยังนับว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ด้วยอำนาจที่หนาขึ้น พึงใฝ่ใจโดยเป็นกองอย่างนี้

[๓๔๙] พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **โดยแยกละเอียด** ดังต่อไปนี้ ก็ปฐวีธาตุที่ป่นเป็นชนิดเล็กอย่างยิ่ง เป็นดุจธุลีละเอียด อันพระโยคีกำหนดอยู่โดยประมาณอย่างกลางในสรีระนี้พึงมีประมาณได้ทะนานหนึ่ง ปฐวีธาตุนั้นอันอาโปธาตุประมาณเท่ากึ่งแต่ทะนานนั้นยึดไว้แล้ว อันเตโชธาตุเลี้ยงรักษาแล้ว อันวาโยธาตุพัดให้เคลื่อนไหวแล้ว จึงไม่เรี่ยรายไม่กระจัดกระจาย ปฐวีธาตุนี้ เมื่อไม่เรี่ยรายไม่กระจัดกระจาย ย่อมเข้าถึงการกำหนดเป็นเพศหญิงเพศชายเป็นต้นเป็นอเนก และประกาศความผอม อ้วน สูง ต่ำ แข็งแรง และอ่อนแอเป็นต้น

ฝ่ายอาโปธาตุในร่างกายนี้ ถึงความเป็นน้ำหยั่น มีอาการซึมซาบตั้งอยู่ในดินอันไฟตามรักษา อันลมพัดให้เคลื่อนไหว จึงไม่เรี่ยรายกระจัดกระจาย เมื่อไม่เรี่ยรายไม่กระจัดกระจาย จึงแสดงอาการเอิบอิ่มและเปล่งปลั่ง

ส่วนเตโชธาตุในร่างกายนี้ มีอาการร้อนอ้าว มีลักษณะร้อนอ้าว สำหรับย่อยสิ่งที่รับประทานและสิ่งที่ดื่มเป็นต้น ตั้งอยู่ในดินอันน้ำยึดไว้ อันลมพัดให้เคลื่อนไหว ย่อมยังกายนี้ให้อบอุ่น และนำมาซึ่งวรรณสมบัติแก่กายนั้น อนึ่ง กายนี้อันเตโชธาตุนั้นให้อบอุ่นแล้วย่อมไม่แสดงอาการเน่า

ก็วาโยธาตุในสรีระนี้ซ่านไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ มีลักษณะเบ่งขึ้นและให้เคลื่อนไหวได้ ตั้งอยู่ในดินอันน้ำยึดไว้ อันไฟตามรักษา ย่อมยังกายนี้ให้เคลื่อนไหวได้

อนึ่ง กายนี้อันธาตุลมนั้นอุ้มแล้วจึงไม่ซวนเซไปตั้งอยู่ตรง ๆ ได้อาศัยวาโยธาตุอื่นอีกพัดสม่ำเสมอแล้ว ย่อมแสดงวิญญัติในอิริยาบถคือ เดิน ยืน นั่ง นอน ย่อมคู้เข้า เหยียดออก ยังมือและเท้าให้เคลื่อนไหวได้ ยนต์คือธาตุนี้เช่นเดียวกับรูปกลมีมายา สำหรับล่อลวงชนพาลโดยความเป็นหญิงและชายเป็นต้น เป็นไปอยู่ดังแถลงมานี้ พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยละเอียด ดังบรรยายมานี้แล

[๓๕๐] พึงทราบวินิจฉัยในมาติกาว่า**โดยลักษณะเป็นต้น** ดังต่อไปนี้ พระโยคีนึกถึงธาตุทั้ง ๔ อย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุมีลักษณะอย่างไร ? มีอะไรเป็นรส ? มีอะไรเป็นเครื่องปรากฏ ? ดังนี้แล้ว พึงใส่ใจโดยลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ปฐวีธาตุ**มีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ มีการตั้งอยู่เป็นรส มีการรับไว้เป็นเครื่องปรากฏ **อาโปธาตุ**มีความหลั่งไหลเป็นลักษณะ มีการพอกพูนเป็นรส มีการยึดไว้เป็นเครื่องปรากฏ **เตโชธาตุ**มีความร้อนเป็นลักษณะ มีการให้อบอุ่นเป็นรส มีการเพิ่มให้ถึงซึ่งความอ่อนนุ่มเป็นเครื่องปรากฏ **วาโยธาตุ**มีการเคลื่อนไหวเป็นลักษณะ มีการเบ่งขึ้นได้เป็นรส มีการยักย้ายเป็นเครื่องปรากฏ

[๓๕๑] ในมาติกาว่า**โดยสมุฏฐาน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ส่วน ๔๒ มีผมเป็นต้นเหล่านี้ใด ท่านแสดงแล้วด้วยสามารถแสดงปฐวีธาตุเป็นต้นโดยพิสดาร ในส่วนเหล่านั้น ส่วน ๔ เหล่านี้ อาหารใหม่ อาหารเก่า หนอง มูตร มีฤดูเป็นสมุฏฐานแล ส่วน ๔ เหล่านี้ คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก มีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน ไฟซึ่งเป็นตัวย่อยอาหารที่บริโภคเป็นต้น มีกรรมเป็นสมุฏฐานแล ลมหายใจเข้าออกมีจิต

เป็นสมุฏฐาน ที่เหลือนอกนั้นทั้งหมดมีสมุฏฐาน ๔ พึงใฝ่ใจโดยสมุฏฐาน ด้วยอาการอย่างนี้

[๓๕๒] ในมาติกาว่า**โดยเป็นสภาพต่างกันและเหมือนกัน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ธาตุทั้งหมดต่างกันโดยลักษณะของตนเป็นต้น คือปฐวีธาตุก็มีลักษณะ รส และการปรากฏอันหนึ่งต่างหาก อาโปธาตุเป็นต้นก็มีลักษณะ, รส และอาการปรากฏอีกส่วนหนึ่งต่างหาก

ก็ธาตุเหล่านี้แม้จะเป็นสภาพต่างกัน ด้วยสามารถลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ก็ดี และด้วยสามารถแห่งสมุฏฐาน มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้นก็ดี ย่อมชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถเป็นรูป มหาภูต ธาตุ ธรรม และเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น

จริงอยู่ ธาตุทุกอย่างชื่อว่าเป็นรูป เพราะไม่ลักษณะที่ทรุดโทรมไปได้ ชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะเหตุมีความปรากฏโดยความเป็นของใหญ่เป็นต้น

ก็ในคำว่า **มีความปรากฏเป็นของใหญ่เป็นต้น** อธิบายว่า ก็ธาตุเหล่านี้ ท่านเรียกว่ามหาภูต เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

๑. เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่
๒. เพราะเป็นสภาพเหมือนกับมหาภูต
๓. เพราะจำต้องบริหารมาก
๔. เพราะมีวิการมาก
๕. เพราะเป็นของมีจริงโดยความเป็นของใหญ่

ในอาการเหล่านั้น คำว่า**เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่** คือธาตุเหล่านี้เป็นธรรมชาติปรากฏเป็นของใหญ่ ทั้งในสันดานที่ไม่มีใจครอง ทั้งในสันดานที่มีใจครอง

บรรดาสันดานทั้ง ๒ เหล่านั้น ความเป็นของปรากฏเป็นของใหญ่แห่งมหาภูตเหล่านั้น ในสันดานที่ไม่มีใจครอง ข้าพเจ้าอธิบายมาแล้วแล ในพุทธานุสสตินิเทศโดยนัยเป็นต้นว่า

แผ่นดินนี้ ท่านคำนวณแล้ว โดยกำหนดส่วนหนาได้
เท่านี้ คือ ๒ แสน กับอีก ๔ หมื่นโยชน์ ฯ

ฝ่ายในสันดานที่มีใจครอง เป็นสภาพปรากฏเป็นของใหญ่จริง ด้วยสามารถสรีระแห่งปลา, เต่า, เทวดา, ทานพ, อสูรเป็นต้น สมดังที่พระองค์ทรงตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรมีอัตภาพยาวประมาณตั้ง ๑๐๐ โยชน์[๑] ดังนี้เป็นต้น

ธาตุ ๔ เป็นมหาภูต

ในมาติกาว่า **เพราะเป็นสภาพเหมือนกับมหาภูต** มีวินิจฉัยว่า ก็ธาตุเหล่านี้ตัวเองเป็นของไม่เขียวเลย แต่แสดงอุปาทายรูปที่เขียวได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่เหลือง แต่แสดงอุปาทายรูปที่เหลืองได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่แดง แต่แสดงอุปาทายรูปที่แดงได้ ตัวเองเป็นสภาพไม่ขาวเลย แต่แสดงอุปาทายรูปที่ขาวได้ เปรียบดุจนักเล่นกลแสดงน้ำซึ่งไม่ใช่แก้วมณีแท้ ๆ ให้เป็นแก้วมณีได้ แสดงก้อนดินซึ่งไม่ใช่ทองจริง ๆ ให้เป็นทองได้ และเหมือนอย่างตัวเองไม่ใช่ยักษ์ไม่ใช่นก ก็แสดงเป็นยักษ์เป็นนกบ้าง เพราะเหตุนั้นจึงได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเป็นเหมือนกับมหาภูตคือนักเล่นกล

อนึ่ง เปรียบดุจมหาภูตมียักษ์เป็นต้น เข้าสิงผู้ใด ภายในภายนอกของผู้นั้น อันมหาภูตเหล่านั้น จะเข้าไปได้ก็หาไม่ และมหาภูตเหล่านั้นจะไม่สิงผู้นั้นตั้งอยู่ก็หาไม่ ฉันใด แม้มหาภูตเหล่านี้ก็ฉันนั้น อันกันและกันย่อมเข้าไม่ได้ เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ภายในภายนอกของกันและกันก็หาไม่ และมหาภูตรูปเหล่านี้ มิใช่จะไม่อาศัยกันและกันตั้งอยู่ก็หาไม่ ฉันนั้น อีกอย่างหนึ่ง ธาตุชื่อว่าเป็นมหาภูต แม้เพราะเป็นธรรมชาติที่เสมอกับมหาภูตมียักษ์เป็นต้นโดยความเป็นฐานะที่ไม่ควรคิด

อนึ่ง เปรียบดุจมหาภูต กล่าวคือยักษิณี ปกปิดภาวะอันน่ากลัวของตนไว้โดยการปลอมแปลงสีและสัณฐานที่น่าพึงใจ ลวงสัตว์ทั้งหลาย ฉันใด แม้มหาภูตรูปเหล่านี้ก็ฉันนั้น ปกปิดลักษณะตามธรรมดาของตัว อันต่างด้วยอาการมีอาการที่ตนเป็นของแข้นแข็งเป็นต้น ด้วยผิวพรรณที่น่าพึงใจ ด้วยสัณฐานแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ที่น่าพึงใจ และด้วยการกรีดกรายนิ้วมือนิ้วเท้าและยักคิ้วที่น่าพึงใจในสรีระหญิงและชายเป็นต้น ลวงพาลชนอยู่มิให้เห็นความเป็นจริงของตน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามหาภูต แม้เพราะเป็นของเสมอกับมหาภูต คือนางยักษิณี เพราะเป็นสภาพที่ลวง

ในคำว่า **เพราะจำต้องบริหารมาก** มีอธิบายว่า เพราะเป็นสิ่งที่จำต้องรักษาด้วยปัจจัยเป็นอันมาก จริงอยู่ มหาภูตเหล่านี้เป็นแล้ว คือเป็นไปแล้วด้วยปัจจัยทั้งหลายมีเครื่องกิน และเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก เพราะจำต้องนำเข้าไปทุก ๆ

---

๑ วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๐-๒๘๒, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๐-๒๖๘, องฺ.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๒๐/๒๕๕๒-๒๕๖

วัน เหตุนั้น จึงชื่อว่า มหาภูต อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นมหาภูต แม้เพราะเป็นภูตที่จำต้องบริหารมาก

ในคำว่า **เพราะมีวิการมาก** มีอธิบายว่าจริงอยู่ มหาภูตเหล่านี้ ที่เป็นอุปาทินนกะก็ดี อนุปาทินนกะก็ดี ย่อมเป็นภูตมีวิการมาก ในภูต ๒ ชนิดนั้น อาการที่วิการมากของอนุปาทินนกะ ย่อมปรากฏในเมื่อกัปย่อยยับ ของอุปาทินนกะปรากฏในเวลาธาตุกำเริบ ความจริงเป็นเช่นนั้น

เมื่อโลกไหม้อยู่ด้วยความร้อนแห่งเปลวไฟ เปลวไฟพลุ่งขึ้นแต่ภาคพื้น ลุกขึ้นจนกระทั่งพรหมโลก ฯ เมื่อใดโลกจักฉิบหายด้วยน้ำอันกำเริบแล้ว เมื่อนั้นจักรวาลประมาณแสนโกฏิหนึ่ง จะละลายชั่วประเดี๋ยว เมื่อใดโลกจักฉิบหายด้วยธาตุลมกำเริบ เมื่อนั้นจักรวาลประมาณแสนโกฏิหนึ่งจักวอดวายชั่วประเดี๋ยว กายถูกงูปากไม้กัดย่อมแข็งกระด้าง ฉันใด เพราะปฐวีธาตุกำเริบ กายนั้นก็เป็นดังอยู่ในปากงูปากไม้ฉันนั้น กายถูกงูปากเน่ากัดย่อมเน่าเปื่อยฉันใด เพราะอาโปธาตุกำเริบ กายนั้นก็เป็นดังอยู่ในปากงูปากเน่า ฉันนั้น กายถูกงูปากไฟกัด ย่อมร้อนกลุ้มฉันใด เพราะเตโชธาตุกำเริบ กายนั้นก็เป็นดังอยู่ในปากงูปากไฟ ฉันนั้น กายถูกงูปากศัสตรากัด ย่อมขาดไปฉันใด เพราะวาโยธาตุกำเริบ กายนั้นก็เป็นดังอยู่ในปากงูปากศัสตรา ฉันนั้น

ภูตมีวิการมาก ดังนี้ เหตุนั้นจึงชื่อว่ามหาภูต

ในคำว่า **เพราะเป็นของมีอยู่โดยความเป็นของใหญ่** มีอธิบายว่า ก็ภูตเหล่านี้ชื่อว่าเป็นของใหญ่ เพราะจำต้องประคับประคองด้วยความพยายามอย่างใหญ่ และชื่อว่ามีจริง เพราะมีอยู่โต้ง ๆ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นของมีจริงโดยความเป็นของใหญ่

ธาตุเหล่านี้แม้ทั้งหมด ชื่อว่าเป็นมหาภูต เพราะเหตุมีความเป็นของปรากฏโดยความเป็นของใหญ่เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ธาตุทุกอย่างไม่ล่วงลักษณะธาตุไปได้ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน และเพราะเป็นฐานแห่งทุกข์ และเพราะอัดทุกข์ไว้

และชื่อว่า **ธรรม** เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตนและเข้าไปทรงอยู่ได้ชั่วขณะอันสมควรแก่ตน

ชื่อว่า **ไม่เที่ยง** เพราะอรรถว่าสิ้นไป

ชื่อว่า **เป็นทุกข์** เพราะอรรถว่าน่าพรั่นพรึง

ชื่อว่า **มิใช่ตน** เพราะอรรถว่าไม่มีสาระ

ตามนัยนี้ แม้ธาตุทุกอย่างชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยสามารถที่เป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นเหตุ เป็นธรรม และเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นต้น พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยต่างกันและเหมือนกัน โดยอาการอย่างนี้

[๓๕๓] ในข้อมาติกาว่า **โดยอาการที่แยกจากกันและไม่แยก** พึงทราบวินิจฉัยว่า ธาตุเหล่านี้ทั้งหมด พอเกิดร่วมกันเท่านั้น ก็ไม่แยกกันตามส่วน แม้ในกลาปะ ๘ ล้วน เป็นต้น ซึ่งมีในที่สุดแห่งกลาปะทั้งหมดเฉพาะอันหนึ่ง ๆ แต่ชื่อว่าแยกจากกันโดยลักษณะ พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยอาการที่แยกจากกันและไม่แยกจากกันโดยอาการอย่างนี้

[๓๕๔] ในข้อมาติกาว่า **โดยเข้ากันได้และไม่ได้** มีวินิจฉัยว่า ในบรรดาธาตุเหล่านี้ แม้จะไม่แยกจากกันอย่างอธิบายมาแล้วก็ดี ธาตุ ๒ ตอนต้น ชื่อว่าเป็นสภาคคือเข้ากันได้เพราะเป็นของหนักเหมือนกัน ธาตุตอนหลังก็จัดเป็นสภาคกันเหมือนกัน เพราะเป็นของเบา แต่ธาตุตอนต้นกับธาตุตอนหลัง และธาตุตอนหลังกับธาตุตอนต้น จัดเป็นวิสภาคกัน คือ เข้ากันไม่ได้ เพราะข้างฝ่ายหนึ่งหนักฝ่ายหนึ่งเบา พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยเข้ากันได้และไม่ได้โดยอาการอย่างนี้

[๓๕๕] ในข้อมาติกาว่า **โดยภายในและภายนอกแปลกกัน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ธาตุภายใน ย่อมเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณวัตถุและวิญญัติและอินทรีย์ เป็นสภาพที่เกี่ยวเนื่องกับอิริยาบถ มีสมุฏฐาน ๔ ธาตุภายนอกมีประการผิดตรงกันข้ามจากที่กล่าวแล้ว พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยธาตุภายในและภายนอกแปลกกัน ดังบรรยายมานี้

[๓๕๖] ในข้อมาติกาว่า **โดยประมวล** พึงทราบวินิจฉัยว่า ปฐวีธาตุมีกรรมเป็นสมุฏฐาน รวมเป็นอันเดียวกันกับธาตุนอกจากนี้ ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน เพราะไม่มีความต่างกันโดยสมุฏฐาน ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน รวมเป็นอันเดียวกันกับธาตุซึ่งมีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานดุจกัน พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยประมวล ดังบรรยายมานี้

[๓๕๗] ในข้อมาติกาว่า **โดยปัจจัย** พึงทราบวินิจฉัยว่า ปฐวีธาตุอันน้ำยึดไว้ อันไฟตามรักษาไว้ อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งมหาภูตทั้ง ๓ อาโปธาตุตั้งอาศัยดิน อันไฟตามรักษา อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นเครื่องยึดแห่งมหาภูตทั้ง ๓ เตโชธาตุตั้งอาศัยดิน อันน้ำยึดไว้ อันลมให้เคลื่อนไหว เป็นปัจจัยเป็นเครื่องอบอุ่นแห่งมหาภูตทั้ง ๓ วาโยธาตุตั้งอาศัยดิน อันน้ำยึดไว้ อันไฟให้อบอุ่น เป็นปัจจัยเป็นเหตุให้เคลื่อนไหวแห่งมหาภูตทั้ง ๓ พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยเป็นปัจจัย ดังบรรยายมานี้

[๓๕๘] ในข้อมาติกาว่า **โดยไม่ใส่ใจกัน** พึงทราบวินิจฉัยว่า ในบรรดาธาตุทั้ง ๔ นี้ ปฐวีธาตุย่อมไม่รู้สึกว่า เราคือปฐวีธาตุ หรือว่าเราเป็นที่ตั้งเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้ง ๓ แม้ธาตุ ๓ นอกนี้ก็ไม่รู้สึกว่า ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยเป็นที่ตั้งของพวกเรา ในธาตุทั้งปวงมีนัยเช่นเดียวกันนี้ พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยไม่ใส่ใจกัน ดังบรรยายมานี้

[๓๕๙] ในข้อมาติกาว่า **โดยแยกกันโดยปัจจัย** พึงทราบวินิจฉัยว่า ก็ปัจจัยของธาตุมี ๔ คือ กรรม จิต อาหาร ฤดู ในปัจจัยทั้ง ๔ นั้น กรรมนั่นแหละย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มิใช่ปัจจัยอื่นมีจิตเป็นต้น ส่วนจิตเป็นต้นย่อมเป็นปัจจัย แม้แห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน มิใช่ปัจจัยนอกนี้

อนึ่ง กรรมย่อมเป็นตัวชนกปัจจัย คือปัจจัยที่บันดาลให้เกิดแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยอ้อมแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ จิตย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจฉาชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ อาหารย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เป็นอาหารปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ ฤดูย่อมเป็นตัวชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลาย ที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน เป็นอัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่เหลือ

มหาภูตมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยของมหาภูตทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานบ้าง ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้าง มหาภูตที่มีจิตเป็นสมุฏฐานก็ดี ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานก็ดี ที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานก็ดี ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้งหลายที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้างเช่นกัน

ในบรรดาปัจจัยทั้ง ๔ เหล่านั้น **ปฐวีธาตุ** มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุนอกนี้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ด้วยสามารถสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุนอกนี้ และด้วยสามารถเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งธาตุนอกนี้ แต่มิใช่เป็นปัจจัย ด้วยสามารถเป็นตัวบันดาลให้เกิด คือ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูต ซึ่งมีสันตติ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นที่พำนัก และมิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ฝ่ายอาโปธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสหชาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเครื่องยึดไว้ มิใช่ด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย คือ เป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ซึ่งมีสันตติ ๓ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นเครื่องยึดไว้ มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นตัวชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ส่วนเตโชธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเครื่องให้อบอุ่น มิใช่เป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย คือย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตนอกนี้ ซึ่งมีสันตติ ๓ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยเท่านั้น มิใช่ด้วยสามารถเป็นเครื่องให้อบอุ่น มิใช่ด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย

ในจำพวกธาตุเหล่านี้ **ส่วนวาโยธาตุ** ย่อมเป็นปัจจัยแห่งธาตุ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถสหชาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยสามารถเป็นเหตุเคลื่อนไหว มิใช่ด้วยสามารถชนกปัจจัยคือเป็นปัจจัยแห่งมหาภูต ซึ่งมีสันตติ ๓ นอกนี้ ด้วยสามารถเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยเท่านั้น มิใช่ด้วยสามารถเป็นเหตุเคลื่อนไหว มิใช่ด้วยสามารถชนกปัจจัย แม้ในปฐวีธาตุเป็นต้น ซึ่งมีจิตและอาหารและฤดูเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน ก็มีนัยนี้เหมือนกัน

ก็แหละ บรรดาธาตุเหล่านี้ ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ดังพรรณนามานี้

ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ และธาตุ ๑ อาศัยธาตุ ๓ ย่อมเป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ ย่อมเป็นไปโดยอาการ ๖ อย่าง

จริงอยู่ ในปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ ย่อมเป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑

อนึ่ง ในปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๑ อาศัยธาตุ ๓ ธาตุนอกนี้ ตามนัยนี้ ธาตุอันเดียว อาศัยธาตุอื่น ๓ จึงเป็นไปโดยอาการ ๔ อย่าง

อนึ่ง ธาตุ ๒ ข้างปลายอาศัยธาตุ ๒ ข้างต้น และธาตุ ๒ ข้างต้นอาศัยธาตุ ๒ ข้างปลาย ธาตุที่ ๒ และที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๑ และที่ ๓ ธาตุที่ ๑ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๒ และที่ ๔ ธาตุที่ ๒ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๑ และที่ ๔ และธาตุที่ ๑ และธาตุที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๒ และที่ ๓ ตามนัยนี้ ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ ย่อมเป็นไปโดยอาการ ๖ อย่าง

ในธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแห่งการยันในเวลาก้าวไปและถอยกลับเป็นต้น ปฐวีธาตุนั้นแหละประสมกับอาโปธาตุอันอาโปธาตุซึมซาบแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแห่งการให้ดำรงมั่น ฝ่ายอาโปธาตุประสมกับปฐวีธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งอันมิให้กระจัดกระจาย และเตโชธาตุประสมกับวาโยธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งอันยกขึ้น ฝ่ายวาโยธาตุประสมกับเตโชธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งการเดินและวิ่งได้เร็ว พระโยคีพึงใฝ่ใจโดยแยกกันโดยปัจจัย ดังบรรยายมานี้

ก็แม้เมื่อพระโยคีใฝ่ใจด้วยสามารถอรรถวิเคราะห์เป็นต้นอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏโดยเป็นส่วนหนึ่งๆ เมื่อท่านรำพึงและใฝ่ใจธาตุเหล่านั้นบ่อยๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ อุปจารสมาธินี้นั้นถึงความนับว่าจตุธาตุววัฏฐาน เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งญาณที่กำหนดธาตุ ๔

อานิสงส์การกำหนดธาตุ ๔

[๓๖๐] ก็แหละ พระโยคีผู้หมั่นประกอบจตุธาตุววัฏฐานนี้ใด ย่อมหยั่งลงสู่ความเป็นของเปล่า ย่อมเพิกถอนความสำคัญหมายว่าสัตว์ พระโยคีนั้นไม่ถึงความกำหนดแยกว่าเนื้อร้ายและยักษ์และผีเสื้อน้ำเป็นต้น เพราะเป็นผู้เพิกถอนสัตตสัญญาเสียได้ จึงเป็นผู้ทนต่อภัยและสิ่งที่น่าพึงกลัว ทนต่อความยินดียินร้าย ไม่ถึงความฟุ้งซ่านและความอึดอัดใจ ในเพราะอารมณ์ที่ปรารถนาและไม่ปรารถนา ก็แลท่านย่อมเป็นผู้มีปัญญามาก มีพระนิพพานเป็นที่สุด มิฉะนั้น ก็เป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

นักปราชญ์ พึงส้องเสพจตุธาตุววัฏฐาน ที่พระโยคีผู้
ประเสริฐเพียงดังสีหะเคยเล่นมาแล้ว อันมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ เป็นนิตย์เทอญ

นิเทศแห่งการเจริญจตุธาตุววัฏฐาน ยุติเพียงเท่านี้

[๓๖๑] ก็ปัญหาอันข้าพเจ้าตั้งไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า **อะไรชื่อว่าสมาธิ** ? **ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร** ? ดังนี้ เพื่อแสดงความพิสดารแห่งสมาธิและนัยแห่งการเจริญ ในปัญหาเหล่านั้น บทว่า **พึงเจริญอย่างไร**นี้ มีการพรรณนาความจบแล้วโดยประการทั้งปวงด้วยอาการเพียงเท่านี้แล

สมาธินั้น ที่ท่านประสงค์ในที่นี้มี ๒ อย่างเท่านั้น คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ในสมาธิทั้ง ๒ นั้น ความมีอารมณ์แน่วแน่ในกัมมัฏฐานทั้ง ๑๐ และในจิตเป็นบูรพภาคแห่งอัปปนา ชื่อว่า **อุปจารสมาธิ** ความที่จิตแน่วแน่ในกัมมัฏฐานที่เหลือ ชื่อว่า **อัปปนาสมาธิ** สมาธิทั้ง ๒ อย่างนั้น จัดว่าอันพระโยคีอบรมแล้วเพราะอบรมกัมมัฏฐานเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวบทนี้ว่า **พึงเจริญอย่างไร**นี้ มีการพรรณนาความจบแล้วโดยประการทั้งปวง

อานิสงส์สมาธิภาวนา ๕ อย่าง

[๓๖๒] แต่คำใดซึ่งข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **อะไรเป็นอานิสงส์แห่งสมาธิภาวนา** จะแก้ในคำนั้น **อานิสงส์แห่งสมาธิภาวนา มี ๕ อย่าง** มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นต้น

๑. จริงอย่างนั้น ท่านเหล่าใดเป็นพระอรหันตขีณาสพ เข้าสมาบัติแล้วมีจิตแน่วแน่ ย่อมเจริญสมาธิโดยหมายจะอยู่สบายทั้งวัน สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของท่านเหล่านั้น มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นอานิสงส์ เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า จุนทะ ธรรมเหล่านี้ตถาคตไม่เรียกว่าเป็นธรรมเครื่องขัดเกลาในวินัยของพระอริยะ ธรรมเหล่านี้ตถาคตเรียกว่า **เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นในวินัยของพระอริยะ**[๑]

๒. สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นก็ดี สมาธิภาวนาเป็นแต่เฉียด ๆ โดยนัยแห่งความบรรลุปลอดโปร่งในที่คับแคบก็ดี แห่งปุถุชนผู้เสขะผู้ออกจากสมาบัติแล้วเจริญโดยหมายใจว่า จักเห็นแจ้งด้วยจิตอันมั่นคง ชื่อว่า**มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์** เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิ ภิกษุทั้งหลาย ด้วยว่าภิกษุผู้มีจิตมั่นคงแล้วย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง[๒]

๓. ฝ่ายท่านเหล่าใดยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแล้ว เข้าฌานมีอภิญญาเป็นบาทออกจากสมาบัติแล้ว มุ่งหมายอภิญญาทั้งหลายมีนัยดังกล่าวแล้วว่า **แม้คนเดียวแปลงเป็นสหายหลายคนได้**[๓] ดังนี้ บำเพ็ญให้เกิดอยู่ สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของท่านเหล่านั้น ในเมื่อเหตุให้เกิดมีอยู่ จัดว่ามีอภิญญาเป็นอานิสงส์ เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งอภิญญา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุนั้นย่อมน้อมนำจิตเพื่อทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมอันควรทำให้แจ้งด้วยอภิญญาใด ๆ ย่อมถึงความเป็นผู้ควรเป็นพยานในธรรมนั้น ๆ เทียวในเมื่อเหตุให้เกิดมีอยู่[๔]

๔. ปุถุชนเหล่าใดมีฌานไม่เสื่อม ปรารถนาการเข้าถึงพรหมโลกโดยหมายใจว่า จักเกิดในพรหมโลก หรือไม่ปรารถนาก็ตาม ไม่เสื่อมจากสมาธิ สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของปุถุชนเหล่านั้น มีภพวิเศษเป็นอานิสงส์ เพราะนำมาซึ่งภพวิเศษ

---

๑ มู.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๑

๒ สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๕/๑๗

๓ องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๒/๔๑๒

๔ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๘/๒๐๔, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๓

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า 'ถามว่า **ผู้ที่เจริญปฐมฌานยังเป็นกามาพจร ย่อมเกิดในที่ไหน**' แก้ว่า '**ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทวดาพวกพรหมปาริสัชชา**'[๑] ดังนี้เป็นต้น อนึ่ง **แม้สมาธิภาวนาเฉียด ๆ ยังนำมาซึ่งสุคติภพวิเศษคือ กามาพจรสวรรค์ ๖ ชั้นทีเดียว**

๕. ส่วนท่านเหล่าใดเป็นพระอริยเจ้า เจริญสมาธิด้วยดำริว่าเราจักยังสมาบัติ ๘ ให้บังเกิด แล้วเข้านิโรธสมาบัติเป็นผู้ไม่มีความคิดนึกตลอด ๗ วัน บรรลุนิโรธนิพพานแล้ว จักอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็น สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นของท่านเหล่านั้น มีนิโรธเป็นอานิสงส์ เพราะเหตุนั้น ท่านพระสารีบุตรจึงได้กล่าวไว้ว่า **ปัญญาในการอบรมวสีด้วยญาณจริยา ๑๖ และสมาธิจริยา ๖ เป็นฌานในนิโรธสมาบัติ**[๒]

อานิสงส์แห่งสมาธิภาวนามี ๕ อย่าง มีการอยู่เป็นสุขในภพทันตาเห็นเป็นต้น ดังบรรยายมานี้

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตไม่พึงประมาทในการประกอบสมาธิภาวนา อันเป็นเครื่องชำระมลทินคือกิเลส มีอานิสงส์เป็นอเนกประการเทอญ

[๓๖๓] ก็ด้วยบรรหารเพียงเท่านี้ เป็นอันแสดงหมดจดแล้วแม้ซึ่งสมาธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อันข้าพเจ้าแสดงแล้วด้วยธรรมอันเป็นประมุขคือ ศีล สมาธิ ปัญญา แห่งพระคาถานี้ว่า **นรชนผู้มีปัญญาตั้งมั่นในศีล** ดังนี้เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อว่าสมาธินิเทศ

ในปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้ารจนาไว้ เพื่อพยุงความปราโมชแก่สาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

----

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๔/๖๗๒ ๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓

วิสุทธิมรรค ภาคที่ ๑ จบ

ปริจเฉทที่ ๑๒
อิทธิวิธนิเทศ

อภิญญากถา

[๓๖๕] การเจริญสมาธินี้ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า มีอภิญญาเป็นอานิสงส์ ด้วยอำนาจแห่งโลกิยอภิญญาเหล่าใด บัดนี้ เพื่อจะทำอภิญญาเหล่านั้นให้สมบูรณ์ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลผู้ที่ได้บรรลุจตุตถฌานในปฐวีกสิณเป็นต้นแล้ว ควรทำความเพียรต่อไป ด้วยว่าเมื่อโยคีบุคคลทำได้อย่างนั้น การเจริญสมาธินั้นของเธอก็จักได้รับอานิสงส์และเป็นภาวนาที่มั่นคง เธอผู้ประกอบด้วยการเจริญสมาธิที่ได้รับอานิสงส์และเป็นภาวนาที่มั่นคง ก็จักทำการเจริญปัญญาให้สมบูรณ์ได้โดยง่ายแล เพราะฉะนั้น ก่อนอื่นข้าพเจ้าจักเริ่มบรรยายถึงอภิญญากถาต่อไป ก็เพื่อที่จะแสดงอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ และเพื่อที่จะแสดงธรรมอันประณีต ๆ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แก่เหล่ากุลบุตรผู้ได้สมาธิในจตุตถฌานแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสโลกิยอภิญญาไว้ ๕ ประการ คือ

๑. **อิทฺธิวิธ** การแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ
๒. **ทิพฺพโสตธาตุญาณ** การรู้ดุจได้ยินด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์
๓. **เจโตปริยญาณ** การรู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้
๔. **ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณ** การรู้ในอันตามระลึกถึงชาติที่เคยอาศัยในกาลก่อนได้
๕. **สตฺตานํ จุตูปปาตญาณ** การรู้ในการจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายได้

โดยชี้แจงตัวอย่างไว้ว่า “โยคีบุคคลนั้นเมื่อจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตนุ่มนวลควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว ย่อมนำจิตคือน้อมจิตไปในฤทธิ์มีประการต่าง ๆ เธอย่อมได้บรรลุชนิดแห่งฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ แม้คนคนเดียวก็บันดาลให้เป็นหลายคนได้” ดังนี้[๑]

---

๑ ดูเทียบ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙-๘๐

การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔

ในโลกิยอภิญญา ๕ ประการนั้น โยคีบุคคลผู้เริ่มบำเพ็ญต้องการจะแสดงฤทธิ์ให้ได้ต่าง ๆ เป็นต้นว่า แม้คนคนเดียวก็บันดาลให้เป็นหลายคนได้ ดังนี้ พึงทำสมาบัติ ๘ แปดหนให้เกิดในกสิณ ๘ มีโอทาตกสิณเป็นข้อสุดท้ายแล้ว พึงฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ เหล่านี้ คือ

๑. **กสิณานุโลมโต**	โดยเข้าฌานอนุโลมตามกสิณ
๒. **กสิณปฏิโลมโต**	โดยเข้าฌานปฏิโลมลำดับกสิณ
๓. **กสิณานุโลมปฏิโลมโต**	โดยเข้าฌานอนุโลมและปฏิโลมลำดับกสิณ
๔. **ฌานานุโลมโต**	โดยเข้าอนุโลมลำดับฌาน
๕. **ฌานปฏิโลมโต**	โดยเข้าปฏิโลมลำดับฌาน
๖. **ฌานานุโลมปฏิโลมโต**	โดยเข้าทั้งอนุโลมและปฏิโลมฌาน
๗. **ฌานานุกฺกนฺติกโต**	โดยลำดับกสิณแต่ข้ามฌาน
๘. **กสิณุกฺกนฺติกโต**	โดยลำดับฌานแต่ข้ามกสิณ
๙. **ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต**	โดยข้ามฌานและกสิณ
๑๐. **องฺคสงฺกนฺติกโต**	โดยเลื่อนองค์ฌาน
๑๑. **อารมฺมณสงฺกนฺติกโต**	โดยเลื่อนอารมณ์
๑๒. **องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกโต**	โดยเลื่อนองค์ฌานและอารมณ์
๑๓. **องฺควฺวฏฺฐาปนโต**	โดยกำหนดองค์ฌาน
๑๔. **อารมฺมณววฏฺฐาปนโต**	โดยกำหนดอารมณ์

[๓๖๖] **ถามว่า** - ก็ในอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ **กสิณานุโลม** เข้าฌานอนุโลมตามลำดับกสิณ เป็นไฉน ? ฯลฯ **อารัมมณววัฏฐาปนะ** การกำหนดอารมณ์ เป็นไฉน ?

ตอบว่า - ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเข้าฌานในปฐวีกสิณ ถัดจากนั้นไปก็เข้าฌานในอาโปกสิณ ในกสิณอีก ๘ ก็เข้าฌานตามลำดับอย่างนี้ได้ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง นี้ชื่อว่า **กสิณานุโลม** คือเข้าฌานโดยอนุโลมกสิณ การเข้าฌานโดยปฏิโลม ตั้งแต่โอทาตกสิณอย่างนั้นนั่นแหละชื่อว่า **กสิณปฏิโลม** คือการเข้าฌานปฏิโลมลำดับกสิณ การเข้าฌานบ่อย ๆ ด้วยอำนาจอนุโลมและปฏิโลมลำดับกสิณ

อย่างนี้คือ ตั้งแต่ปฐวีกสิณไปจนถึงโอทาตกสิณ ตั้งแต่โอทาตกสิณย้อนกลับจนถึงปฐวีกสิณ ชื่อว่า **กสิณานุโลมปฏิโลม** คือการเข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับกสิณ ก็การเข้าฌานไปตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานบ่อย ๆ ชื่อว่า **ฌานานุโลม** คือ การเข้าตามลำดับฌาน การเข้าฌานบ่อย ๆ ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ย้อนกลับมาถึงปฐมฌาน ชื่อว่า **ฌานปฏิโลม** คือการเข้าย้อนลำดับฌานการเข้าฌานบ่อย ๆ ด้วยอำนาจตามลำดับและย้อนลำดับฌานอย่างนี้คือตั้งแต่ปฐมฌานไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และตั้งแต่เนว-สัญญานาสัญญายตนฌานย้อนกลับมาถึงปฐมฌาน ชื่อว่า **ฌานานุโลมปฏิโลม** คือการเข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับ ส่วนการเข้าฌานก้าวไปตามลำดับกสิณแล้วข้ามฌานไปโดยที่เว้นฌานหนึ่งไว้ในระหว่างอย่างนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วก็ข้ามไปเข้าตติยฌานในปฐวีกสิณเลยทีเดียว เพิกตติยฌานนั้นจากปฐวีกสิณนั้นแล้วจึงเข้าอากาสานัญจายตนฌาน เพิกจากอากาสานัญจายตนฌานนั้นแล้วก็ข้ามไปเข้าอากิญจัญญายตนฌานเลยอย่างนี้ ชื่อว่า **ฌานานุกกันติกะ** คือ เข้าฌาน ตามลำดับกสิณ แต่ข้ามลำดับฌาน การประกอบเนื้อความ แม้ที่เริ่มจากอาโปกสิณเป็นต้นไปนักศึกษาพึงทำเหมือนอย่างเดียวกันนี้ การเข้าฌานก้าวไปตามลำดับฌานแล้วข้าม กสิณไปโดยที่เว้นกสิณหนึ่งนั่นแลไว้ในระหว่าง โดยนัยนี้คือ เข้าปฐมฌานนั้นนั่นแหละ ในเตโชกสิณอีก ต่อนั้นก็ข้ามไปเข้าในนีลกสิณ ถัดจากนั้นก็ข้ามไปเข้าในโลหิตกสิณอย่างนี้ชื่อว่า **กสิณุกกันติกะ** คือ เข้าฌานไปตามลำดับฌาน แต่ข้ามลำดับกสิณ การเข้าฌานข้ามทั้งลำดับฌานและกสิณโดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฌานปฐวีกสิณแล้วต่อแต่นั้นจึงเข้าตติยฌานในเตโชกสิณ เพิกนีลกสิณแล้วเข้าอากาสานัญจายตนฌาน จากโลหิตกสิณไปเข้าอากิญจัญญายตนฌาน อย่างนี้ชื่อว่า **ฌานกสิณุกกันติกะ** คือ ข้ามทั้งฌานและกสิณ ก็การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว เข้าฌานอื่นอีก (คือเข้า ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน) ในปฐวีกสิณนั้นนั่นเอง ชื่อว่า **อังคสังกันติกะ** คือ การเลื่อนองค์ฌาน การเข้าฌานเฉพาะฌานเดียวเท่านั้น ในกสิณทั้งหมดอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว เข้าปฐมฌานซ้ำอีกในอาโปกสิณ ฯลฯ เข้าปฐมฌานซ้ำอีกในโอทาตกสิณ ดังนี้ชื่อว่า **อารัมมณสังกันติกะ** คือ การเลื่อนอารมณ์ การเลื่อนองค์และอารมณ์ด้วยการสลับกันไปอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว เข้า ทุติยฌานในอาโปกสิณ เข้าตติยฌานในเตโชกสิณ เข้าจตุตถฌานในวาโยกสิณ เพิก นีลกสิณแล้ว เข้าอากาสานัญจายตนฌาน จากปีตกสิณเข้าวิญญาณัญจายตนฌาน จากโลหิตกสิณ

เข้าอากิญจัญญายตนฌาน จากโอทาตกสิณเข้าเนวสัญญานาสัญญา-ยตนฌาน นี้ชื่อว่า **อังคารัมมณสังกันติกะ** คือ เลื่อนองค์และอารมณ์ ส่วนการกำหนดเฉพาะเพียงองค์ฌานเท่านั้นอย่างนี้คือ กำหนดปฐมฌานว่ามีองค์ ๕ แล้วกำหนดทุติยฌานว่ามีองค์ ๓ กำหนดตติยฌานว่ามีองค์ ๒ กำหนดจตุตถฌาน อากาสา-นัญจายตนฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ว่ามีองค์ ๒ เหมือนกัน ดังนี้ ชื่อว่า **อังคววัฏฐาปนะ** คือ การกำหนดองค์ อนึ่ง การกำหนดเฉพาะเพียงอารมณ์เท่านั้นอย่างนี้คือ การกำหนดว่านี้เป็นปฐวีกสิณ นี้เป็นอาโปกสิณ ฯลฯ นี้เป็นโอทาตกสิณ ดังนี้ ชื่อว่า **อารัมมณววัฏฐาปนะ** คือ การกำหนดอารมณ์ อาจารย์พวกหนึ่งปรารถนาจะให้มีอังคารัมมณววัฏฐาปนะนั้น ไม่ได้มีมาในอรรถกถาทั้งหลายเลย จึงไม่มีความสำคัญในทางการเจริญภาวนาเลยแล

[๒๖๗] ก็พระโยคาวจรผู้เริ่มทำการบำเพ็ญเพียร ยังไม่ได้ฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ ดังที่ได้บรรยายมานี้ ทั้งยังไม่เคยได้เจริญภาวนามาในปางก่อน จักทำการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ให้สำเร็จได้ดังนี้นั้น เป็นฐานะที่มีไม่ได้เลย จริงอยู่ การบริกรรมกสิณ จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้เริ่มทำการบำเพ็ญเพียร หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การจะทำนิมิตให้เกิดขึ้นก็จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้ทำบริกรรมกสิณได้แล้ว หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว การจะขยายนิมิตนั้นไปจนถึงบรรลุอัปปนาได้ก็จัดว่าเป็นงานที่หนัก หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับพระโยคาวจรผู้ได้รับอัปปนาแล้ว หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ ชื่อว่า**การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ** ก็จัดว่าเป็นงานที่หนัก สำหรับพระโยคาวจรแม้เป็นผู้มีจิตอันได้ฝึกฝนแล้วโดยอาการ ๑๔ อย่างก็ตามที หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ การจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลันก็ตาม จัดว่าเป็นงานที่หนักสำหรับผู้แม้จะแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้แล้วก็ตาม หนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน ตัวอย่างเช่น ในเถรัมพัตถลวิหาร มีพระรักขิตเถระผู้อุปสมบทได้ ๘ พรรษา นับว่าเป็นเอกในบรรดาภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป ที่พากันมาพยาบาลไข้พระมหาโรหณคุตตเถระ อานุภาพของพระรักขิตเถระนั้นได้กล่าวไว้แล้วในปฐวีกสิณนิเทศนั้นแล ก็พระเถระได้เห็นอานุภาพนั้นของพระรักขิตเถระนั้นแล้ว จึงกล่าวตักเตือนภิกษุทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลาย ถ้า

หากจักไม่มีพระรักขิตแล้วไซร้ พวกเราทั้งหมดจักถูกติเตียนว่า ภิกษุเหล่านี้ไม่สามารถจะปกป้องพญานาคได้ เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าอาวุธประจำตัวที่จะพึงถือเที่ยวไป ควรชำระล้างให้สนิทดีเสียก่อนแล้วจึงถือเที่ยวไปได้ ภิกษุทั้ง ๓๐,๐๐๐ รูปนั้น พากันปฏิบัติตามโอวาทของพระเถระแล้ว จึงได้เป็นผู้เข้าฌานได้อย่างฉับพลัน และถึงจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลันแล้วก็ดี การที่จะเป็นที่พึ่งของผู้อื่นได้ก็ยังจัดว่าเป็นงานที่หนักหนึ่งในร้อยคนหรือว่าในพันคนเท่านั้นจึงจะสามารถทำได้ ตัวอย่างเช่น เมื่อครั้งมารบันดาลให้ฝนถ่านเพลิงตกลงในที่ศิริภัณฑวาหนบูชา (หมายถึงการบูชาด้วยประทีปเป็นการใหญ่ เริ่มต้นแต่ที่เจติยคีรีแผ่ออกไปทั่วเกาะลังกา และเลยลงไปในทะเล อีกโยชน์หนึ่ง) พระเถระได้เนรมิตแผ่นดินขึ้นบนอากาศต้านทานฝนถ่านเพลิงไว้ได้

แต่สำหรับท่านผู้บำเพ็ญความเพียรอย่างแรงกล้ามาแต่ปางก่อน เช่นพระพุทธเจ้าพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอัครสาวกทั้งหลาย ถึงว่าจะเว้นจากการบรรลุอรหัตผลตามลำดับขั้นตอนแห่งภาวนาที่กล่าวมาทุกประการ การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ และคุณทั้งหลายอย่างอื่นมีปฏิสัมภิทาเป็นประเภทก็ย่อมสำเร็จได้ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้จะเริ่มการฝึกฝนจิต ควรฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงานด้วยอำนาจการเข้าฌาน ทำฉันทะให้เป็นประธาน ทำวิริยะให้เป็นประธาน ทำจิตตะให้เป็นประธาน ทำวิมังสาให้เป็นประธาน และด้วยอำนาจการทำจนชำนาญชำนาญในการนึกเป็นต้น แล้วพึงทำความพยายามในอิทธิวิธะเถิด เปรียบเหมือนช่างทองผู้ต้องการจะทำเครื่องประดับต่างชนิด ย่อมทำทองให้อ่อน ควรแก่การทำเครื่องประดับด้วยกรรมวิธีมีการสูบเป่าไฟเป็นต้นแล้วจึงทำได้ฉะนั้น และเปรียบเหมือนช่างหม้อผู้ต้องการจะทำภาชนะต่างชนิด ย่อมทำดินให้อ่อน ขยำดีแล้วจึงทำได้ฉะนั้น แต่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยบุรพเหตุ แม้จะประพฤติให้เชี่ยวชาญเพียงจตุตถฌานในกสิณทั้งหมดก็ทำได้

ก็ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงถึงวิธีที่พระโยคีควรทำความเพียรพยายาม จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า พระโยคีนั้น ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้แล้ว ดังนี้

[๓๖๘] ในอธิการว่าด้วยการทำฤทธิ์ให้สำเร็จนั้น มีคำวินิจฉัยตามแนวแห่งความหมายของพระบาลีดังต่อไปนี้ ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า **นั้น** หมายถึงพระโยคีบุคคลผู้บรรลุจตุตถฌานได้แล้ว คำว่า **อย่างนี้** นั่นเป็นเครื่องแสดงชี้ถึงลำดับแห่ง

จตุตถฌาน คำนี้มีอธิบายว่า ได้จตุตถฌานมาโดยลำดับตั้งแต่ปฐมฌานมา คำว่า **ตั้งมั่น** คือ ตั้งมั่นด้วยจตุตถฌานสมาธินี้ คำว่า **ในจิต** หมายเอาในรูปาวจรจิต

ก็ในคำว่า **ปริสุทฺเธ** เป็นต้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า**บริสุทธิ์แล้ว** เพราะภาวะคือความบริสุทธิ์แห่งสติด้วยอำนาจอุเบกขา ก็เพราะบริสุทธ์อย่างนั้นจึงชื่อว่า **สะอาด** อธิบายว่า ผ่องใส ชื่อว่า**ไม่มีกิเลสเครื่องรบกวน** เพราะกำจัดกิเลสเครื่องรบกวนมีราคะเป็นต้นได้ ด้วยการห้ำหั่นปัจจัยมีความสุขเป็นต้นเสียได้ เพราะความไม่มีกิเลสเครื่องรบกวนนั่นแล จึงชื่อว่า**ปราศจากอุปกิเลส** ด้วยว่าจิตนั้นจักขุ่นมัวก็ด้วยกิเลสเครื่องรบกวน จิตชื่อว่า**เป็นธรรมชาติอ่อน** ก็เพราะเหตุที่ได้อบรมมาดีแล้ว อธิบายว่า จนเป็นจิตถึงความเป็นธรรมชาติคล่องแคล่ว เพราะว่าจิตที่บังคับได้ท่านเรียกว่าจิตที่อ่อน (ว่าง่าย) เพราะความเป็นจิตอ่อนนั่นแหละ จึงเป็นจิต **ควรแก่การงาน** อธิบายว่า ทนต่อการงาน ใช้การได้ เพราะจิตที่อ่อนย่อมเป็นจิต ที่ควรแก่การงานดุจทองคำที่ช่างทองไล่มลทินดีแล้วฉะนั้น ก็แลความอ่อนและควรแก่การงาน ทั้ง ๒ อย่างนั้น จะมีได้ก็เพราะการอบรมที่ดีนั่นเอง สมดังที่พระผู้มพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่บุคคลอบรมแล้วบำเพ็ญให้มากแล้ว จะเป็นธรรมชาติอ่อนและเหมาะควรแก่การงานเหมือนอย่างจิตนี้เลยนะภิกษุทั้งหลาย"[๑] ชื่อว่า เพราะ**ตั้งมั่น** เพราะตั้งอยู่ในคุณธรรมมีความเป็นจิตที่บริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านี้เอง เพราะเหตุที่จิตตั้งมั่นอย่างนั้น จึงชื่อว่า**ถึงความไม่หวั่นไหว** อธิบายว่า ไม่คลอนแคลน ไม่เอนเอียง อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า**ดำรงมั่น** เพราะตั้งอยู่ในอำนาจของตน โดยที่เป็นธรรมชาติอ่อนและเหมาะควรแก่การงาน เพราะเป็นจิตที่คุณมีศรัทธาเป็นต้น ประคับประคองแล้ว จึงชื่อว่า**ถึงความไม่หวั่นไหว** แท้จริง จิตที่ได้รับการประคับประคองจากศรัทธาที่ตั้งมั่น ย่อมไม่หวั่นไหวไปตามความไม่เชื่อ จิตที่ได้รับการประคับประคองจากความเพียรที่ถูก ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน จิตที่ได้รับการประคับประคองจากสติชอบ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท จิตที่ได้รับการประคับ ประคองจากสมาธิชอบ ย่อมไม่หวั่นไหว ไปตามความฟุ้งซ่าน จิตที่ได้รับการประคับประคองจากปัญญา ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยอำนาจอวิชชา และจิตที่ถึง

---

๑ อํ.เอกก. ๒๐/๒๔/๕

ความสว่างไสวแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยอำนาจความมืด คือกิเลสอีก จิตที่ได้รับการประคับประคองจากธรรม ๖ ประการนี้แล้ว ย่อมเป็นจิตถึงความไม่หวั่นไหว จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการเหล่านี้ (คือ **๑. สมาหิเต** เมื่อจิตตั้งมั่น **๒. ปริสุทฺเธ** บริสุทธิ์ **๓. ปริโยทาเต** ผ่องแผ้ว **๔. อนงฺคเณ** ไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน **๕. วิคตุปกิเลเส** ปราศจากอุปกิเลส **๖. มุทุภูเต** เป็นธรรมชาติ นุ่มนวล **๗. กมฺมนิเย** เพราะควรแก่การงาน **๘. ฐิเตอาเนญฺชปฺปตฺเต** ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว) ย่อมควรแก่อภินิหาร เพื่อทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่งซึ่งอภิญญาสัจฉิกรณียธรรมทั้งหลาย

นักศึกษาพึงทราบอีกอธิบายหนึ่งว่า **ชื่อว่า ตั้งมั่น** เพราะเป็นสมาธิในจตุตถฌาน, ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะว่า เป็นจิตที่ไกลจากนิวรณธรรม, ชื่อว่า ผ่องแผ้ว เพราะก้าวล่วงองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นได้, **ชื่อว่าไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวน** เพราะไม่มีความเลวซึ่งดิ่งลงสู่ความอยากอันเป็นข้าศึกต่อการได้ฌาน, **ชื่อว่าปราศจากอุปกิเลส** เพราะปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตมีอภิชฌา เป็นต้น, ก็จิตที่ประกอบด้วยองค์ทั้ง ๒ คือ **อนงฺคเณ และวิคตุปกิเลเส นี้** นักศึกษาพึงทราบเนื้อหาสาระตามที่ปรากฏในอนังคณสูตร[๑] และ วัตถสูตรเถิด[๒] **ชื่อว่าธรรมชาตินุ่มนวล** เพราะถึงความเชี่ยวชาญ **ชื่อว่า เหมาะควรแก่การงาน** เพราะเข้าถึงความเป็นบาทแห่งฤทธิ์ **ชื่อว่าตั้งมั่นไม่หวั่นไหว** เพราะเข้าถึงความเป็นจิตประณีต โดยความบริบูรณ์แห่งภาวนา อธิบายว่า ย่อมชื่อว่า ตั้งมั่นไม่ ยอมถึงความหวั่นไหว จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการดังที่ว่ามานี้ ย่อมจัดเป็น จิตควรแก่อภินิหาร คือเป็นบาท เป็นปทัฏฐาน เพื่อทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่งซึ่งอภิญญาสัจฉิกรณียธรรมทั้งหลายได้แล

ฤทธิ์ ๑๐

[๓๖๙] นักศึกษาพึงทราบวินิจฉัยในพระบาลีที่ว่า **ย่อมนำจิต คือน้อมนำจิตไปในฤทธิ์มีอย่างต่าง ๆ** ดังต่อไปนี้ **ชื่อว่าฤทธิ์** เพราะอรรถว่าเป็นความสำเร็จ อธิบายว่า เพราะอรรถว่าเป็นผลแห่งความสำเร็จ และเพราะอรรถว่าได้รับความสำเร็จจริงอยู่ สิ่งใดย่อมเผล็ดผลและบุคคลได้รับเฉพาะซึ่งสิ่งใด สิ่งนั้นก็เรียกได้ว่าสำเร็จ

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๗-๖๓/๔๔-๕๖

๒ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๗๐-๘๐/๖๒-๖๙

สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "เมื่อบุคคลกำลังมุ่งหวังต่อกามวัตถุอยู่ หากว่าสิ่งที่มุ่งหวังนั้นย่อมสำเร็จแก่เขาไซร้"[๑] ดังนี้ อนึ่ง เนกขัมมะ ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่าย่อมสำเร็จ ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่านำปฏิปักขธรรมไปเสียอรหัตมรรค ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่าย่อมบรรลุผล ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่าย่อมนำไปเฉพาะ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่าเป็นความสำเร็จผล คำว่า ฤทธิ์ นี้ เป็นชื่อของความถึงพร้อมแห่งอุบาย จริงอยู่ ความถึงพร้อมแห่งอุบาย ย่อมสำเร็จได้ เพราะประสบผลตามที่ต้องประสงค์ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "จิตตะคฤหบดีนี้แล มีศีลมีธรรมอันงาม ถ้าหากเธอจักตั้งความปรารถนาว่า 'ขอเราพึงได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคตกาลโน้นเทอญ' ดังนี้ ก็จักสำเร็จผลได้เพราะผู้มีศีลเป็นผู้มีความตั้งใจปรารถนาหมดจด"[๒] อีกความหมายหนึ่งว่า ชื่อว่า ฤทธิ์ เพราะเป็นเหตุสำเร็จผลแห่งสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า คำว่า **สำเร็จ** ก็คือ เจริญ รุ่งเรือง ถึงความเป็นคุณชั้นสูง ฤทธิ์นั้นมี ๑๐ อย่าง สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า **ฤทธิ์** ได้แก่ฤทธิ์ ๑๐ อย่าง และกล่าวต่อไปอีกว่า ฤทธิ์ ๑๐ อย่าง เป็นไฉน ? ฤทธิ์ ๑๐ อย่าง[๓] คือ

๑. **อธิฏฺฐานาอิทฺธิ** ฤทธิ์อธิษฐาน
๒. **วิกุพฺพนาอิทฺธิ** ฤทธิ์ที่ทำเป็นได้หลายอย่าง
๓. **มโนมยาอิทฺธิ** ฤทธิ์ที่สร้างรูปมีใจครอง
๔. **ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ** ฤทธิ์ที่มีญาณปกป้อง
๕. **สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ** ฤทธิ์ที่มีสมาธิปกป้อง
๖. **อริยาอิทฺธิ** ฤทธิ์ของพระอริยะ
๗. **กมฺมวิปากชาอิทฺธิ** ฤทธิ์ที่เกิดแต่ผลแห่งกรรม
๘. **ปุญฺญวโตอิทฺธิ** ฤทธิ์ของผู้มีบุญ
๙. **วิชฺชามยาอิทฺธิ** ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยวิทยา

---

๑ ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗

๒. สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๕๒/๓๙๒

๓ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒

๑๐. ตตฺถ ตตฺถ สมฺมา ปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ ฤทธิ์ที่หมายความว่าเป็นเครื่องสำเร็จ เพราะความประกอบโดยชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย

๑. อธิฏฐานาอิทธิ

[๓๗๐] ในบรรดาฤทธิ์ทั้ง ๑๐ อย่างนั้น ฤทธิ์ที่ท่านจำแนกแสดงอย่างนี้ว่า ตามปกติพระโยคีเป็นคนคนเดียว แต่นึกให้เป็นมากคนได้ คือให้เป็นร้อยคน พันคน หรือหมื่นคน พอนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า "ขอเราจงกลายเป็นคนหลายคนเถิด"[๑] ดังนี้ ชื่อว่า **อธิฏฺฐานาอิทฺธิ** เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการอธิษฐาน

๒. วิกุพพนาอิทธิ

[๓๗๑] ฤทธิ์ที่มีมาอย่างนี้ว่า "พระโยคีนั้นละเพศปกติของตนแล้ว แสดงเป็นเพศเด็กก็ได้ แสดงเป็นเพศนาคก็ได้ ฯลฯ แสดงเป็นกระบวนทัพหลาย ๆ วิธีก็ได้"[๒] อย่างนี้ชื่อว่า **วิกุพฺพนาอิทฺธิ** เพราะแสดงให้เป็นไปด้วยอำนาจการละเพศเดิมของตนแล้วแสดงให้เป็นเพศต่าง ๆ

๓. มโนมยาอิทธิ

[๓๗๒] ฤทธิ์ที่มีมาโดยความหมายอย่างนี้ว่า "ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เนรมิตร่างกายเดิมเป็นกายอื่นให้เป็นรูปมีจิตใจ"[๓] อย่างนี้ชื่อว่า **มโนมยาอิทฺธิ** เพราะบันดาลให้สำเร็จเป็นสรีระอื่นที่มีจิตใจครอง ภายในสรีระร่างเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก

๔. ญาณวิปผาราอิทธิ

[๓๗๓] ก็คุณวิเศษที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งญาณ ในกาลก่อนหรือภายหลังแต่ความเป็นไปแห่งญาณก็ดี ในขณะที่ญาณเป็นไปอยู่ก็ดี ชื่อว่า **ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ**

---

๑ ขุ.ป. ๓๑/๑๐/๕๖๖

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๘

๓ ขุ.ป. ๓๑/๑๔/๕๖๙

สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ฤทธิ์ชื่อว่า **ญาณวิปฺผารา** เพราะเป็นอรรถ คือการละความสำคัญว่าเที่ยง ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ ฤทธิ์ชื่อว่า **ญาณวิปฺผารา** เพราะโดยอรรถคือการละกิเลสได้ทั้งหมด ย่อมสำเร็จได้ด้วยอรหัต-มรรค เหมือนฤทธิ์ที่มีญาณปกป้องของท่านพากุละ เหมือนฤทธิ์ที่มีญาณปกป้องของท่านสังกิจจะ และเหมือนฤทธิ์ที่มีญาณปกป้องของท่านภูตบาลฉะนั้น[๑]

เรื่องพระพากุละ

ในท่านทั้ง ๓ นั้น จะเล่าถึงเรื่องท่านพระพากุละเป็นอันดับแรก

ครั้งที่ท่านยังเป็นเด็กเล็ก ๆ ในวันทำพิธีมงคล เขาให้เอาไปอาบน้ำในแม่น้ำ เพราะความเลินเล่อของหญิงแม่เลี้ยง จึงพลัดตกลงไปในกระแสน้ำ ปลากลืนท่านเข้าไปในท้องแล้วแหวกว่ายไปถึงท่าน้ำกรุงพาราณสี ณ ที่ท่าน้ำกรุงพาราณสีนั้นมีชาวประมงคนหนึ่งจับปลาตัวนั้นได้แล้ว นำไปขายให้ภริยาของท่านเศรษฐี นางเกิดความชอบใจปลาตัวนั้นจึงพูดว่า เราจักลงมือต้มปลาเอง ว่าแล้วก็ทำการผ่าท้องปลาทันทีนั้นก็พบเด็กมีรูปร่างขาวเหลืองดังทองคำอยู่ในท้องปลา จึงดีใจพูดว่าเราได้ลูกแล้ว การที่เด็กอยู่ในท้องปลาไม่มีโรคภัยเบียดเบียนดังนี้ ชื่อว่า **ญาณวิปฺผารา-อิทฺธิ** คือฤทธิ์ที่มีญาณปกป้องคุ้มครองรักษา เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพอรหัตมรรคญาณที่ท่านพากุละผู้เกิดในภพสุดท้ายจะพึงบรรลุโดยอัตภาพนั้น ส่วนเรื่องของท่านพระพากุละ นักปราชญ์ควรเล่าให้พิสดาร[๒]

เรื่องพระสังกิจจเถระ

อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อพระสังกิจจเถระยังอยู่ในครรภ์ มารดาได้ถึงแก่กรรม พวกสัปเหร่อยกศพหญิงนั้นขึ้นสู่เชิงตะกอน ขณะกำลังเผาก็ใช้หลาวเหล็กทิ่มแทง ทารกถูกปลายหลาวแทงที่หางตา จึงส่งเสียงร้องขึ้น ขณะนั้น ชนทั้งหลายจึงได้พากันยกศพนั้นลงมา เพราะรู้ว่าเด็กในท้องยังมีชีวิตอยู่จึงผ่าท้องแล้ว ได้ให้ทารกนั้นแก่ยายไป เด็กคนนั้นได้รับการเลี้ยงดูจากยายจนเติบใหญ่ ต่อมาได้บวชแล้วบรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ๔ การที่ทารกอยู่บนเชิงตะกอนฟืน ไม่มีโรคภัยเบียดเบียนก็ด้วยเหตุแห่งเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นแล ดังนี้จัดเป็น **ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ** ของท่านพระสังกิจจะ[๓]

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๕๖๙

๒ ม.อุ.อ. (บาลี) ๔/๒๐๙/๑๓๘, อํ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๒๖/๒๗๐

๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/ -/๑๑๗

เรื่องเด็กภูตบาล

อีกเรื่องหนึ่ง บิดาของเด็กภูตบาลเป็นคนยากจนเข็ญใจ อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ บิดากับเด็กภูตบาลนั้นขับเกวียนไปในดงเพื่อหาฟืน พอทำการบรรทุกฟืนเรียบร้อยแล้ว ในเวลาเย็นกลับมาจะใกล้ประตูเมืองอยู่แล้ว บังเอิญโคทั้งสองตัวของเขาเกิดพยศ สลัดแอกออกวิ่งเข้าไปในเมือง เขาจึงให้ลูกน้อยนั่งรออยู่ที่ใกล้เกวียน แล้วตนเองก็รีบติดตามโคเข้าไปในเมืองอย่างไม่รอรี เมื่อบิดาของเด็กนั้นยังมิทันได้ออกมา นายทวารก็ปิดประตูเมืองเสียแล้ว(จำต้องทิ้งลูกน้อยให้นอนอยู่นอกเมืองเพียงคนเดียว) การที่เด็กอยู่นอกเมืองตลอด ๓ ยามแห่งราตรี ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน ทั้งที่มียักษ์ร้ายเที่ยวสัญจรไปมาอยู่ก็ตาม ดังนี้ชื่อว่า **ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ** คือฤทธิ์ที่มีญาณปกป้องคุ้มครอง โดยนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วแล อันเรื่องนี้ก็น่าเล่าให้พิสดาร[๑]

๕. สมาธิวิปผาราอิทธิ

[๓๗๔] คุณวิเศษที่เกิดด้วยอำนาจสมถะในกาลก่อน หรือภายหลังสมาธิหรือในขณะแห่งสมาธินั้น ชื่อว่า **สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ** คือฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิสมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ เพราะอรรถคือการละนิวรณธรรมทั้งหลาย สำเร็จได้ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ เพราะอรรถคือการละอากิญจัญญายตนสมาบัติ สำเร็จได้ด้วยเนวสัญญานา-สัญญายตนสมาบัติ เหมือนฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตร... ของท่านสัญชีวะ... ของท่านพระขาณุโกณฑัญญะ... ของนางอุตตราอุบาสิกา และเหมือนฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของพระนางสามาวดีอุบาสิกาฉะนั้น[๒]

เรื่องพระสารีบุตรเถระ

ในท่านเหล่านั้น จะเล่าถึงเรื่องพระสารีบุตรพอเป็นนิทัศนะต่อไป

ในคราวที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กับพระมหาโมคคัลลานเถระพักอยู่ที่วิหาร ชื่อว่ากโปตกันทรา ปลงผมเสร็จแล้วใหม่ ๆ ในคืนนั้นเดือนหงาย จึงพากันออกมานั่งอยู่กลางแจ้งในขณะนั้นยักษ์ร้ายตนหนึ่ง แม้จะถูกเพื่อนยักษ์ด้วยกันห้ามก็ไม่ฟัง ได้ตีที่

---

๑ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/ - /๑๐๓

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐

ศีรษะของพระเถระ ดังแรงเหมือนเสียงฟ้าร้อง พระเถระได้สมาบัติในขณะที่ยักษ์นั้นตี พระเถระจึงมิได้มีความเจ็บปวดแต่อย่างใดเพราะการตีนั้นเลย นี้ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตรเถระนั้น ก็เรื่องนี้มีมาในอุทานนั้นนั่นแล[๑]

เรื่องพระสัญชีวเถระ

ฝ่ายพระสัญชีวเถระกำลังเข้านิโรธสมาบัติอยู่ พวกคนเลี้ยงโคเข้าใจว่าท่านตายแล้วจึงขนหญ้า ไม้ และมูลโคมาสุมแล้วจุดไฟเผาท่าน แม้แต่เส้นด้ายที่จีวรของท่านก็มิได้ไหม้ นี้ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิซึ่งเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งสมถะ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจอนุปุพพสมาบัติของท่าน ก็เรื่องนี้มีมาในพระสูตรนั่นแล[๒]

เรื่องพระขาณุโกณฑัญญเถระ

ฝ่ายพระขาณุโกณฑัญญเถระ ตามปกติท่านเข้าสมาบัติอยู่เสมอ คืนหนึ่งท่านนั่งเข้าสมาบัติอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง พวกโจร ๕๐๐ ลักของเขาเดินไปอยู่ คิดกันว่าบัดนี้ไม่มีใครตามเรามาได้ จึงต้องการพักผ่อน เมื่อจะวางของลง สำคัญว่านี่เป็นหัวตอ จึงวางสิ่งของทั้งหมดไว้บนพระเถระนั่นแหละ เมื่อโจรเหล่านั้นพักผ่อนหายเหนื่อยแล้วจะเดินทางต่อไป พอเวลาหยิบห่อสิ่งของที่วางไว้ทีแรก พอดีพระเถระออกจากสมาบัติตามเวลาที่กำหนดไว้พวกโจรเหล่านั้นเห็นอาการเคลื่อนไหวของพระเถระจึงกลัว ร้องลั่น พระเถระจึงบอกว่าอย่ากลัวเลยโยม อาตมภาพเป็นพระสงฆ์ พวกโจรเหล่านั้นพากันมาไหว้ด้วยความเลื่อมใสในพระเถระ ขอบวชแล้วได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ในเรื่องนี้ พระเถระถึงจะถูกสิ่งของถึง ๕๐๐ ห่อทับถม ก็ไม่มีอาการอาพาธเลย ดังนี้ชื่อว่า ฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิ[๓]

---

๑ ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๒๓๙-๒๔๑

๒ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๐๗/๕๔๖-๕๔๗

๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/ - /๑๒๘

เรื่องนางอุตตราอุบาสิกา

ฝ่ายนางอุตตราอุบาสิกา ผู้เป็นธิดาของท่านปุณณกะเศรษฐี ถูกนางแพศยาชื่อว่าสิริมาคิดริษยาเอากระทะน้ำมันที่เดือดพล่านเทรดบนศีรษะของนางอุตตรานั้น นางอุตตราเข้าเมตตาสมาบัติในทันทีนั่นเอง น้ำมันได้กลิ้งตกไปดุจหยาดน้ำกลิ้งตกจากใบบัวฉะนั้น นี้ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของนางอุตตรานั้น ส่วนเรื่องละเอียดนักปราชญ์ควรเล่าให้พิสดาร[๑]

เรื่องพระนางสามาวดี

พระอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน ทรงพระนามว่า พระนางสามาวดีมาคัณฑิยพราหมณ์ปรารถนาตำแหน่งอัครมเหสีแก่ธิดาของตน จึงใช้ให้คนเอางูพิษใส่เข้าไปในพิณของพระนางสามาวดีนั้นแล้ว ทูลพระเจ้าแผ่นดินว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า พระนางสามาวดีทรงคิดจะปลงพระชนม์พระองค์ จึงจับเอางูพิษใส่ไว้ในพิณ พระราชาทอดพระเนตรเห็นงูพิษนั้นแล้วก็ทรงกริ้ว ทรงพระราชดำริว่า เราจักฆ่านางสามาวดี จึงยกธนูขึ้นแล้วสอดสายธนูอันกำซาบด้วยยาพิษเข้า พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริวารจึงแผ่เมตตาไปยังพระราชา พระราชาไม่สามารถจะยิงลูกศรไปได้ และจะลดคันศรลงก็ไม่ได้ ได้ทรงยืนสั่นอยู่ ลำดับนั้นพระราชเทวีจึงกราบทูลท้าวเธอว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า ทรงลำบากหรือไม่พระเจ้าข้า พระราชาตรัสสารภาพว่า จ้ะ ฉันกำลังลำบาก พระนางจึงกราบทูลว่า ถ้าอย่างนั้น ขอพระองค์จงทรงลดธนูลงเถิด ลูกศรตกลงแล้วในที่ใกล้พระบาทพระราชาทันที ครานั้น พระเทวีจึงทรงสั่งสอนท้าวเธอว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า บุคคลไม่ควรทำร้ายต่อผู้ที่มิได้ทำร้าย การที่พระราชาไม่สามารถจะปล่อยลูกศรไปได้ดังที่ได้บรรยายมานั้น ชื่อว่าฤทธิ์ที่ปกป้องด้วยสมาธิของพระนางสามาวดีอุบาสิกาแล[๒]

๖. อริยาอิทธิ

[๓๗๕] ก็การอยู่ของท่านผู้มีความสำคัญในของปฏิกูลเป็นต้นว่าเป็นของไม่ปฏิกูลเป็นต้น อยู่เป็นนิตย์ ชื่อว่า **อริยาอิทฺธิ** คือฤทธิ์ของพระอริยะ สมดังคำที่ท่าน

---

๑ อํ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๒/๓๙๐, ขุ.ธ.อ. ๖/ - /๑๖๕

๒ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/ - /๕๔

กล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ของพระอริยะเป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ หากจะหวังว่าเราพึงเป็นผู้มีความสำคัญในของปฏิกูลว่าเป็นของไม่ปฏิกูลอยู่ดังนี้ไซร้ เธอย่อมเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่เป็นของปฏิกูลในของที่ปฏิกูลนั้นอยู่ ฯลฯ เป็นผู้วางเฉยมีสตินึกรู้สึกอยู่ในของปฏิกูลนั้นดังนี้[๑] ก็ฤทธิ์นี้ท่านเรียกว่า **อริยาอิทฺธิ** ฤทธิ์ของพระอริยะเพราะบังเกิดแก่พระอริยะทั้งหลาย ผู้มีความเชี่ยวชาญทางใจอย่างเดียว จริงอยู่พระขีณาสพผู้ประกอบด้วยฤทธิ์นี้ ย่อมทำการแผ่เมตตาหรือใฝ่ใจโดยความเป็นธาตุไปในวัตถุที่ปฏิกูลไม่น่าปรารถนา เป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าไม่น่าเกลียดอยู่ และทำการแผ่โดยเป็นของไม่งาม หรือใฝ่ใจว่าไม่เที่ยง ในวัตถุที่ไม่น่าเกลียดคือที่น่าปรารถนา เป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าเป็นของปฏิกูลอยู่ อนึ่ง ย่อมทำการแผ่เมตตาหรือใฝ่ใจโดยความเป็นธาตุนั้นแล ในของทั้งที่ปฏิกูลและไม่ปฏิกูล เป็นผู้มีความสำคัญในของปฏิกูลและไม่ปฏิกูลว่า ไม่ปฏิกูลอยู่ และทำการแผ่ว่าไม่งาม หรือใฝ่ใจว่าไม่เที่ยงนั่นแลในวัตถุทั้งไม่ปฏิกูลและปฏิกูล เป็นผู้มีความสำคัญหมายในของปฏิกูลและไม่ปฏิกูลว่าเป็นของปฏิกูลอยู่ อนึ่ง ท่านยังอุเบกขามีองค์ ๖ ซึ่งท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า[๒] เห็นรูปด้วยตาแล้วไม่ดีใจ ไม่เสียใจ ให้เป็นไปอยู่ ย่อมพรากห่วงทั้ง ๒ คือทั้งในของปฏิกูลและไม่ปฏิกูล วางเฉย มีสติรู้สึกอยู่ ก็เนื้อความนี้แหละ ท่านจำแนกไว้ในปฏิสัมภิทาโดยนัยเป็นต้นว่า อย่างไรภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีความสำคัญหมายว่าไม่ปฏิกูลในของปฏิกูลอยู่ คือ ภิกษุแผ่เมตตา หรือน้อมนำไปโดยธาตุในวัตถุอันไม่น่าปรารถนาเป็นต้น ดังนี้ ฤทธิ์ดังกล่าวมานี้ ท่านเรียกว่าฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดเฉพาะแก่ผู้ประเสริฐ ซึ่งเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญทางใจดังนี้แล

๗. กัมมวิปากชาอิทธิ

[๓๗๖] ก็กิริยาที่บินไปในกลางหาวเป็นต้นแห่งหมู่นกเป็นต้น ชื่อว่า **กมฺม-วิปากชาอิทฺธิ** ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม สมดังที่ท่านแสดงไว้ว่า ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรมเป็นไฉน ? คือฤทธิ์ของนกทุกจำพวก ของเทวดาทุกจำพวก ของมนุษย์บางพวก ของสัตว์วินิปาติกะบางพวก นี้ชื่อว่าฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม[๓] จริงอยู่

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗/๕๗๐-๕๗๑

๒ องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑/๔๑๑-๔๑๒

๓ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๑-๕๗๒

บรรดาสัตว์ทั้งหมดนี้ การไปโดยอากาศเว้นขาดจากฌานและวิปัสสนา ของนกทุกจำพวกและของเทวดาทั้งหมด และของมนุษย์บางพวกผู้เกิดในต้นกัปป์ก็เหมือนกัน อนึ่ง การไปโดยอากาศของวินิปาติกะสัตว์บางพวกเป็นต้นว่านางยักษิณีชื่อปิยังกรมารดา ชื่ออุตตรมารดา[1] ชื่อปุสสมิตตา ชื่อธรรมคุตตาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ชื่อว่า **กมฺมวิปากชาอิทฺธิ** ฤทธิ์เกิดแต่ผลของกรรม

๘. ปุญญวโตอิทธิ

[๓๗๗] ก็การไปกลางหาวเป็นต้น ของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น ชื่อว่า **ปุญฺญวโตอิทฺธิ** ฤทธิ์ของผู้มีบุญ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ของผู้มีบุญเป็นไฉน? พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยจตุรงคเสนา จนชั้นคนผูกม้าและคนผูกโค ก็ไปสู่กลางหาวได้ ฤทธิ์ของโชติกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของท่านชฎิลคฤหบดีผู้มีบุญ... ฤทธิ์ของท่านโฆสกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของท่านเมณฑกคฤหบดีผู้มีบุญ.... ฤทธิ์ของผู้มีบุญมากทั้ง ๕ ท่าน ก็ไปสู่กลางหาวได้เหมือนกัน[2] ก็ว่าโดยสังเขป คุณพิเศษซึ่งสำเร็จ ในเมื่อบุญสมภารถึงความแก่เต็มที่แล้ว ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ก็ในบรรดาผู้มีบุญเหล่านั้น สำหรับท่านโชติกคฤหบดี[3] มีปราสาทแก้วมณีและต้นกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ชำแรกแผ่นดินขึ้นมาปรากฏ ดังนี้ชื่อว่าฤทธิ์ของผู้มีบุญสำหรับท่านโชติกะนั้น[3] ภูเขาทองคำสูง ๘๐ ศอกเกิดขึ้นแล้วแก่ท่านชฎิละ นี้ชื่อว่าฤทธิ์ของผู้มีบุญสำหรับชฎิลคฤหบดีนั้น ความไม่มีโรคของท่านโฆสกะ แม้ในเมื่อถูกท่านเศรษฐีทำความพยายามเพื่อจะฆ่าในที่ทั้ง ๗ แห่ง นี้ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ การที่แพะทำด้วยแก้ว ๗ ประการ ปรากฏแก่ท่านเมณฑกะ[4] ในที่นาเพียงแต่ไถได้รอยเดียว นี้ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ธรรมดาว่าบุคคลผู้มีบุญมาก ๕ คน คือ เมณฑกเศรษฐี ๑ นางจันทปทุมาสิรีภรรยาเศรษฐีนั้น ๑ นายธนัญชัยเศรษฐีบุตร ๑ นางสุมนเทวีลูกสะใภ้ ๑ นายปุณณะคนรับใช้ ๑ ในคนทั้ง ๕ นั้น ในเวลาที่เศรษฐีดำเกล้าแล้วแหงนดูอากาศ ฉาง ๑,๒๕๐ ฉางย่อมเต็มด้วยข้าวสาลีแดงอันตกจากอากาศ เมื่อภริยาถือข้าวสุกแม้เพียงทะนานหนึ่ง เลี้ยงชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นภัตไม่ได้

---

๑ สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๐-๒๔๑,๓๔๔-๓๔๖

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๑-๕๗๒

๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๖๓

๔ วิ.มหา. (ไทย) ๕/๒๙๖/๑๒๐-๑๒๒

สิ้นไปเลย เมื่อบุตรถือถุงบรรจุกหาปณะพันหนึ่ง ให้แม้แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นอยู่ กหาปณะก็ไม่ได้หมดสิ้นไปเลย เมื่อลูกสะใภ้ถือข้าวเปลือกเพียงทะนานเดียวแจกให้แม้แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ข้าวเปลือกก็มิได้หมดสิ้นไปเลย เมื่อทาสเอาไถอันเดียวไถอยู่ เป็นรอยถึง ๑๔ รอยคือ ข้างนี้ ๗ รอย ข้างโน้น ๗ รอย[๑] นี้ชื่อว่าฤทธิ์แห่งผู้มีบุญของชนเหล่านั้น

๙. วิชชามยาอิทธิ

[๓๗๘] ก็การไปในกลางหาวเป็นต้น ของพวกวิชาธรเป็นต้น ชื่อว่า **วิชฺชามยาอิทฺธิ** ฤทธิ์สำเร็จด้วยวิทยา สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยวิทยาเป็นไฉน ? พวกวิชาธรร่ายวิทยาแล้วไปสู่เวหาส แสดงช้างในอากาศอันเวิ้งว้างก็ได้ ฯลฯ แสดงเป็นกองทัพให้เป็นหลายกองก็ได้[๒]

๑๐. อิชฌนัฏเฐนอิทธิ

[๓๗๙] ส่วนว่า ความสำร็จแห่งการงานนั้น ๆ ด้วยความเพียรพยายามที่ถูกต้องนั้น ๆ ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่าสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรชอบในกิจนั้น ๆ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบในคุณความดีนั้น ๆ เพราะอรรถคือการละกามฉันทะ สำเร็จได้ด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ ชื่อว่าฤทธิ์เพราะอรรถว่าสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบในคุณความดีนั้น ๆ เพราะอรรถคือการละกิเลสทุกอย่าง ย่อมสำเร็จได้ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้[๒] ก็พระบาลีในที่นี้เหมือนพระบาลีก่อนนั่นเอง แต่นำมาอีกก็มุ่งที่จะแสดงถึงความเพียรพยายาม ชอบคือข้อปฏิบัติที่แท้จริง แต่ในอรรถกถาที่เกี่ยวกับเรื่องฤทธิ์นี้ ท่านอธิบายไว้ว่า ศิลปกรรมบางอย่างเช่นการจัดขบวนเกวียนเป็นต้น เวชกรรมบางอย่าง การเล่าเรียนจนจบไตรเพท การเล่าเรียนจนจบพระไตรปิฎก โดยที่สุดคุณวิเศษที่เกิดขึ้นเพราะกรรม นั้น ๆ จนชั้นการไถและการหว่านเป็นต้น ก็ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่าสำเร็จแต่ปัจจัยคือความเพียรพยายามชอบในกิจการงานนั้น ๆ

---

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๕/๒๙๗/๑๒๒-๑๒๓, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๓๖ ๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๒

บรรดาฤทธิ์ทั้ง ๑๐ อย่าง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ **อธิฏฺฐานาอิทฺธิ** ฤทธิ์ที่แสดงด้วยการอธิษฐานเท่านั้น มีปรากฏแล้วในนิเทศแห่งอิทธิวิธะนี้ แต่ในนิเทศนี้มีเนื้อความมุ่งหมายถึงวิกุพพนาฤทธิ์และมโนมยาฤทธิ์ด้วยเหมือนกัน

[๓๘๐] คำว่า **เพื่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง** นั่นคือ เพื่อส่วนหนึ่งแห่งฤทธิ์ ได้แก่ เพื่อฤทธิ์ที่ทำได้หลาย ๆ อย่าง คำว่า **ย่อมนำ** คือย่อมน้อมจิตไป อธิบายว่า ภิกษุนั้นเมื่อฌานที่มีอภิญญาเป็นบาทเกิดขึ้นในจิตนั้น ด้วยวิธีการดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ย่อมน้อมจิตบริกรรมเพื่อบรรลุถึงฤทธิ์ชนิดหนึ่ง พรากจิตจากอารมณ์กสิณแล้ว ส่งจิตนั้นมุ่งตรงต่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง คำว่า **น้อมนำ** คือ ทำจิตให้โน้มไปสู่ฤทธิ์ที่ตนจะพึงบรรลุโอนไปในฤทธิ์ที่ตนจะพึงบรรลุ คำว่า **นั้น** ได้แก่ ภิกษุนั้นผู้มีอภินิหารแห่งใจอันตนกระทำแล้วอย่างนี้ คำว่า **มีหลายอย่าง** คือ มีหลายชนิด ได้แก่ มีชนิดต่าง ๆ กัน คำว่า **อิทธิวิธะ** แปลว่า ส่วนแห่งฤทธิ์ คำว่า **บรรลุ** คือเสวย ถูกต้อง ทำให้แจ้ง ได้แก่ ถึง

บัดนี้ เมื่อจะแสดงว่าส่วนฤทธิ์นั้นมีหลายชนิด จึงตรัสคำเป็นต้นว่า แม้เป็นคนคนเดียว ดังนี้ บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **แม้เป็นคนคนเดียว** คือ ตามธรรมดาก่อนที่จะแสดงฤทธิ์เป็นคนคนเดียว คำว่า **บันดาลให้เป็นคนหลายคนได้** คือ เธอเป็นผู้ต้องการจะเดินจงกรม หรือต้องการจะทำการสาธยาย หรือต้องการจะถามปัญหา ในสำนักของภิกษุหลายรูปที่นิรมิตขึ้น จะเป็นร้อยรูปก็ได้ พันรูปก็ได้ ถามว่า- ก็ภิกษุนี้จะเป็นอย่างนั้นได้จะต้องทำอย่างไร ? ตอบว่า - เธอจะต้องทำภูมิ ๔ แห่งฤทธิ์และบาท ๔ บท ๘ มูล ๑๖ แห่งฤทธิ์ให้ถึงพร้อมแล้วอธิษฐานด้วยญาณจึงจะเป็นอย่างนั้นได้

[๒๘๑] ในคุณสมบัติเหล่านั้น คำว่า **ภูมิ ๔** พึงทราบว่า ได้แก่ฌาน ๔ สมดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า ภูมิ ๔ ของฤทธิ์เป็นไฉน ? คือ **ปฐมฌาน** จัดเป็นวิเวกชภูมิ (ภูมิอันเกิดแต่วิเวก) **ทุติยฌาน** จัดเป็นปีติสุขภูมิ (ภูมิอันเกิดแต่ปีติสุข) **ตติยฌาน** จัดเป็นอุเปกขาสุขภูมิ (ภูมิอันเกิดแต่อุเบกขาและสุข) **จตุตถฌาน** จัดเป็นอทุกขมสุขภูมิ (ภูมิอันมีสภาวะไม่มีทุกข์และไม่มีสุข) เหล่านี้เป็นภูมิ ๔ ของ

ฤทธิ์ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์เพื่อบรรลุถึงฤทธิ์ เพื่อทำการแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เพื่อได้รับอานิสงส์ต่าง ๆ แห่งฤทธิ์ เพื่อเป็นผู้เชี่ยวชาญทางฤทธิ์ และเพื่อความแกล้วกล้าทางฤทธิ์ ดังนี้[๑] ก็เพราะพระโยคีหยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ด้วยความซาบซ่านแห่งปีติและด้วยความซาบซ่านแห่งสุข แล้วเป็นผู้มีกายอ่อนนุ่มนวลเหมาะควรแก่การงาน ย่อมถึงซึ่งฤทธิ์ ฉะนั้น ในบรรดาฌานเหล่านั้นฌาน ๓ ตอนต้น พึงทราบว่าเป็นภูมิสำหรับปรุง เพราะเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์โดยบรรยายมานี้ แต่ฝ่ายฌานที่ ๔ เป็นภูมิปกติ เพื่อได้ฤทธิ์ทีเดียว

[๓๘๒] คำว่า **บาท ๔** พึงทราบว่า ได้แก่อิทธิบาท ๔ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า บาทแห่งฤทธิ์ ๔ อย่างเป็นไฉน ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาทประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทประกอบด้วย **วิริยะ จิตตะ วิมังสา สมาธิ**และ**ปธานสังขาร** เหล่านี้เป็นบาทของฤทธิ์ ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าด้วยฤทธิ์ ดังนี้[๒] ก็ในอธิการนี้ สมาธิมีความพอใจเป็นเหตุ หรือยิ่งด้วยความพอใจ ชื่อว่า **ฉันทสมาธิ** คำนี้เป็นชื่อของ **สมาธิ** ที่พระโยคีทำความเป็นผู้ประสงค์จะบำเพ็ญให้เป็นใหญ่ได้แล้ว สังขารอันเป็นประธาน ชื่อว่า **ปธานสังขาร** คำนี้เป็นชื่อของความเพียรเป็นเหตุตั้งไว้ชอบที่ทำกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ คำว่า **ประกอบด้วย** คือประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ กองจิตและเจตสิกที่เหลืออันเป็นบาท เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งพำนักแห่งฉันทสมาธิ และปธานสังขารอันสัมปยุตด้วยอภิญญาจิตซึ่งถึงอันนับว่าฤทธิ์ เพราะอรรถว่าสำเร็จ โดยบรรยายว่าความสำเร็จ หรือโดยบรรยายนี้ว่า เป็นเครื่องสำเร็จแห่งสัตว์ คือเป็นเครื่องรุ่งเรือง เจริญงอกงามแห่งปวงสัตว์ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า **อิทธิบาท** ได้แก่เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ของผู้เป็นอย่างนั้น[๓] อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **บาท** เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ถึง ความว่า เป็นเหตุให้สัตว์บรรลุ บาทแห่งฤทธิ์ ชื่อว่า **อิทธิบาท** คำว่า **อิทธิบาทนี้** เป็นชื่อแห่งหมวดธรรมมีฉันทะเป็นต้นก็ได้เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุอาศัยฉันทะจึงได้สมาธิ และได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้เรียกว่า

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒-๕๖๓

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒-๕๖๓

๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓

ฉันทสมาธิ เธอพยายามเพื่อให้ธรรมที่เป็นอกุศลลามกที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ฯลฯ นี้เรียกว่าปธานสังขาร ฉันทะนี้แลฉันทสมาธินี้และปธานสังขารเหล่านี้ดังกล่าวมาแล้ว ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า **อิทธิบาท** ซึ่งประกอบด้วยฉันทสมาธิและ ปธานสังขาร[๑] แม้ในอิทธิบาทที่เหลือนักศึกษาก็พึงทราบเนื้อความอย่างนี้เหมือนกัน

[๓๘๓] คำว่า **บท ๘** นักศึกษาพึงทราบว่า ได้แก่บท ๘ มีฉันทะเป็นต้น สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า บท ๘ แห่งฤทธิ์เป็นไฉน ? คือ หากภิกษุอาศัยความพอใจ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ฉันทะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็มิใช่ฉันทะ ฉันทะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิริยะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซร้ วิริยะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช่วิริยะ วิริยะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยจิตตะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซร้ จิตตะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช่จิตตะ จิตตะเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิมังสา ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง วิมังสาไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช่วิมังสา วิมังสาเป็นบทหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกบทหนึ่ง เหล่านี้คือ บท ๘ แห่งฤทธิ์ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าทางฤทธิ์ ดังนี้[๒] ก็ในอธิการนี้ ความพอใจคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อทำฤทธิ์ให้เกิดขึ้น ซึ่งประกอบแล้วโดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับสมาธิ ย่อมเป็นไปเพื่อให้ได้ฤทธิ์ ความเพียรเป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า เหล่านี้เป็นบท ๘ ที่ท่านกล่าวไว้

มูลของฤทธิ์ ๑๖

[๓๘๔] นักศึกษาพึงทราบความที่จิตไม่หวั่นไหวโดยอาการ ๑๖ ว่าเป็นมูล ๑๖ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า มูลของฤทธิ์มีเท่าไหร่ มูลของฤทธิ์มี ๑๖ คือ จิตที่ไม่ฟุบลงชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน ๑ จิตที่ไม่ฟูขึ้นชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความฟุ้งซ่าน ๑ จิตไม่กำหนัดชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกำหนัด ๑ จิตไม่ขุ่นข้องชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยพยาบาท ๑ จิตไม่เกาะเกี่ยวชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

---

๑ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๖

๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๓

ทิฐิ ๑ จิตไม่ผูกพันชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยฉันทราคะ ๑ จิตหลุดพ้นชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกามราคะ ๑ จิตไม่พัวพัน ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกิเลส ๑ จิตที่ทำมิให้มีเขตแดน ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยเขตแดนคือกิเลส ๑ จิตที่ถึงความเป็นธรรมชาติมีอารมณ์เป็นหนึ่งชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยกิเลสต่าง ๆ ๑ จิตที่ศรัทธาประคองแล้ว ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอสัทธิยะ ๑ จิตที่วิริยะประคองแล้ว ชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยโกสัชชะ ๑ จิตที่สติประคองแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความประมาท ๑ จิตที่สมาธิประคองแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอุทธัจจะ ๑ จิตที่ปัญญาประคองแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอวิชชา ๑ จิตที่ถึงความสว่างแล้วชื่อว่า **อาเนญชะ** เพราะไม่หวั่นไหวด้วยความมืดคืออวิชชา ๑ **อาเนญชะ**เหล่านี้ชื่อว่ามูล ๑๖ แห่งฤทธิ์ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าทางฤทธิ์[๑]

อันที่จริง ความข้อนี้สำเร็จแล้วแม้ด้วยคำเป็นต้นว่า เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วอย่างนี้เป็นต้นแม้ก็จริง แต่กระนั้นท่านก็กล่าวไว้อีก เพื่อแสดงว่าปฐมฌานเป็นต้นเป็นภูมิเป็นบาทเป็นบทและเป็นมูลของฤทธิ์ อนึ่ง นัยก่อนเป็นนัยที่มาในพระสูตร ส่วนนัยนี้มาในปฏิสัมภิทา การที่ท่านกล่าวไว้อีก ก็เพื่อจะมิให้ฉงนในข้อความทั้ง ๒ ดังกล่าวมาแล้วแล

[๓๘๕] คำว่า **อธิษฐานด้วยญาณ** มีอธิบายว่า ก็พระโยคีนี้นั้นบำเพ็ญธรรมอันเป็นภูมิ เป็นบาท เป็นบท และเป็นมูลแห่งฤทธิ์เหล่านี้ให้ถึงพร้อมแล้ว จึงเข้าฌานมีอภิญญาเป็นบาทออกแล้ว หากเธอต้องการจะนิรมิตตนเองให้เป็นคน ๑๐๐ คน ก็ต้องทำบริกรรมว่า **สตํ โหมิ สตํ โหมิ** เราจงเป็นคน ๑๐๐ คน เราจงเป็นคน ๑๐๐ คนเถิด แล้วเข้าฌานอภิญญาเป็นบาทอีก ออกแล้วจึงอธิษฐาน เธอพร้อมกับจิตที่อธิษฐานแล้วก็จะเป็นคน ๑๐๐ คนขึ้นมาทันที แม้จะให้เป็นคน ๑๐๐๐ คน ก็ทำตามแบบนี้แหละ ถ้าหากเมื่อเธอทำอย่างนี้แล้วไม่สำเร็จ ต้องทำบริกรรมใหม่เข้าสมาบัติซ้ำเป็นครั้งที่ ๒ อีก ออกแล้วจึงอธิษฐานเถิด แต่ในอรรถกถาสังยุตตนิกายกล่าวไว้ว่า จะเข้าครั้งเดียวหรือสองครั้งก็ใช้ได้ ในการอธิษฐานจิตนั้น จิตซึ่งมีฌาน

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๔-๕๖๕

เป็นบาทมีนิมิตเป็นอารมณ์ จิตที่บริกรรมมีร้อยคนหรือพันคนเป็นอารมณ์ก็ได้ แต่ก็อารมณ์เหล่านั้นแลเป็นด้วยอำนาจวรรณะ มิใช่ด้วยอำนาจบัญญัติ แม้จิตอธิษฐานมีคนตั้งร้อยคนหรือตั้งพันคนเป็นอารมณ์ก็เหมือนกัน จิตนั้นดุจอัปปนาจิต ซึ่งกล่าวแล้วในก่อนเกิดดวงเดียวเท่านั้น รองจากโคตรภูญาณ นับเข้าเป็นฌานที่ ๔ ชั้นรูปาวจร

[๓๘๖] ก็แม้คำใดที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า ตามปกติคนคนเดียวนึกให้เป็นหลายคน คือ ตั้งร้อยคน ตั้งพันคน หรือตั้งแสนคน ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า **พหุโก โหมิ** เราจงเป็นคนมากคน ดังนี้ ย่อมกลายเป็นคนมากคนได้ เหมือนอย่างท่านพระจุลปันถก[๑] ในคำนั้น คำว่า นึก ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคนั้นด้วยสามารถแห่งการบริกรรมนั่นแล คำว่า **ครั้นนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณ** ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจแห่งอภิญญาญาณ เพราะเหตุนั้น พระโยคีนึกให้เป็นมากคนอยู่ ต่อแต่นั้นไปจึงเข้าสมาบัติในที่สุดแห่งจิตบริกรรมเหล่านั้น ออกจากสมาบัติแล้ว จึงนึกว่า เราจงเป็นคนมากคนอีก เบื้องหน้าแต่นั้นจึงอธิษฐานด้วยอภิญญาญาณดวงหนึ่ง ซึ่งได้นามว่า อธิษฐานด้วยอำนาจที่เป็นเหตุให้สำเร็จอันเกิดขึ้นในระหว่างแห่งจิตที่เป็นบุพภาค ๓ หรือ ๔ ดวง ซึ่งเป็นไปแล้ว นักศึกษาพึงเข้าใจความหมายในพระบาลีปฏิสัมภิทานี้ ดังอธิบายมานี้แล อนึ่ง คำใดซึ่งได้กล่าวไว้ว่า เหมือนอย่างท่านจุลปันถกดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้แล้วเพื่อชี้ประจักษ์พยานแห่งการอธิษฐานให้เป็นคนมากคนได้ ก็ข้อความอันนั้นควรยกเรื่องขึ้นแสดงประกอบดังนี้

เรื่องพระจุลปันถก

เล่าสืบต่อกันมาว่า พี่น้องทั้ง ๒ คนนั้นได้ชื่อว่า ปันถก เพราะท่านเกิดในหนทาง ท่านทั้งสองคนนั้นคนพี่ชื่อว่ามหาปันถก ท่านมหาปันถกนั้นบวชแล้วได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ประการ พอท่านเป็นพระอรหันต์แล้วจึงให้น้องชายผู้ชื่อว่าจุลปันถกบวชบ้าง ได้ให้ท่องคาถานี้ว่า :-

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๕๖๖

ปทุมํ ยถา โกกนุทํ สุคนฺธํ
ปาโต สิยา ผุลฺลมวีตคนฺธํ
องฺคีรสํ ปสฺส วิโรจมานํ
ตปนฺตมาทิจฺจมิวนฺตลิกฺเข

ดอกบัวโกกนุท กลิ่นหอม บานแต่เช้าไม่ไร้กลิ่น ฉันใด
เจ้าจงดูพระอังคีรสเจ้า พระองค์ผู้ไพโรจน์เจิดจ้าปานดวง
พระอาทิตย์ ทอแสงอยู่ในอากาศ ฉะนั้น[๑]

ตั้ง ๔ เดือนพระจุลปันถกนั้นก็ไม่สามารถจะท่องคาถานี้ให้คล่องได้ เวลาผ่านมา พระเถระจึงกล่าวกะเธอว่า เธอเป็นคนอาภัพในพระศาสนา จึงขับออกจากวัด ก็ในเวลานั้นพระเถระเป็นภัตตุเทสก์ หมอชีวกเข้าไปหาพระเถระแล้วเรียนว่า ท่านขอรับ พรุ่งนี้ขอพระคุณท่านนิมนต์พาภิกษุ ๕๐๐ รูปพร้อมทั้งพระผู้มีพระภาคไปรับภิกษาในเรือนของพวกกระผมด้วยเถิด แม้พระเถระรับนิมนต์แล้วว่า เรารับนิมนต์เพื่อภิกษุที่เหลือ เว้นท่านจุลปันถกเสีย พระจุลปันถกจึงยืนร้องไห้ที่ซุ้มประตู พระผู้มีพระภาคทรงเล็งดูทราบด้วยทิพยจักษุญาณ เสด็จเข้าไปหาเธอแล้วตรัสถามว่า ร้องไห้ทำไม ? เธอกราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุที่ไม่สามารถจะท่องจำหนังสือได้ จะลงมติว่าเป็นผู้อาภัพในศาสนาของเรานั้นไม่ถูก อย่าเศร้าโศกไปเลยนะเธอ ดังนี้แล้ว ทรงจับแขนพระจุลปันถกพาเข้าไปยังพระวิหาร ทรงเนรมิตท่อนผ้าเก่าขึ้นผืนหนึ่งด้วยฤทธานุภาพแล้วได้ประทานให้ด้วยทรงสั่งกำชับว่า เอาเถอะภิกษุ เธอจงลูบคลำผ้าผืนนี้ แล้วทำการท่องอยู่ในใจบ่อย ๆ ว่า **รโชหรณํ รโชหรณํ** ผ้าสำหรับเช็ดธุลี ผ้าสำหรับเช็ดธุลี ดังนี้ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนั้น ผ้านั้นได้กลายเป็นสีดำ เธอจึงกลับได้สติว่า ผ้าผืนนี้เดิมเป็นผ้าสะอาด ความเศร้าหมองในผ้าผืนนี้ไม่มี แต่นี่เป็นความเศร้าหมองที่เกิดจากอัตภาพแท้ ๆ ดังนี้แล้ว จึงพิจารณาหยั่งรู้ลงไปในขันธ์ ๕ เจริญวิปัสสนา ได้บรรลุญาณอันใกล้โคตรภูญาณให้ถึงอนุโลมญาณ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระโอภาสคาถาแก่เธอว่า :-

---

๑ ดูเทียบ อํ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๕/๓๓๓-๓๓๔

ราคะเรียกชื่อว่าธุลี ไม่เรียกว่าละออง คำว่าธุลีนี้เป็นชื่อของราคะ บัณฑิตละธุลีนี้แล้ว ท่านเหล่านั้นย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากธุลี โทสะ ฯลฯ โมหะเรียกชื่อว่าธุลี แต่ไม่เรียกว่าละออง คำว่าธุลีนี้เป็นชื่อของโมหะ บัณฑิตละโมหะนี้ขาดแล้ว ท่านเหล่านั้นย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากธุลี[๑]

ในที่สุดแห่งพระคาถา พระจุลปันถกนั้นมีโลกุตตรธรรม ๙ ซึ่งมีปฏิสัมภิทา ๔ และอภิญญา ๖ เป็นบริวารอยู่ในเงื้อมมือแล ในวันที่ ๒ พระศาสดาได้เสด็จไปบ้านของหมอชีวกพร้อมด้วยหมู่ภิกษุ ครั้นในที่สุดน้ำทักษิโณทก เมื่อจะถวายข้าวยาคู พระศาสดาทรงปิดบาตรด้วยพระหัตถ์ หมอชีวกจึงกราบทูลถามว่า "อะไรพระเจ้าข้า ?" ตรัสว่า "ในวิหารยังมีภิกษุอยู่อีกรูปหนึ่ง" หมอชีวกนั้นใช้คนใช้ไปว่า เจ้าจงไปนิมนต์พระผู้เป็นเจ้ามาโดยเร็ว แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากพระวิหาร

พระจุลปันถกนิรมิตตนให้เป็นคนได้ตั้งพันคน นั่งในสวนมะม่วงอันร่มรื่น จนถึงเวลาเขามานิมนต์[๒]

ครั้นบุรุษนั้นไปแล้ว เห็นอารามเหลืองเป็นอันเดียวกันด้วยผ้ากาสาวะ จึงรีบกลับมากราบทูลว่า "พระเจ้าข้า อารามเต็มไปด้วยหมู่ภิกษุ ข้าพระองค์ไม่ทราบว่ารูปไหนคือพระผู้เป็นเจ้าที่ว่านั้น" ครานั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบอกแก่เธอว่า "ไปอีกครั้ง ครานี้เธอเห็นรูปใดก่อน จงจับรูปนั้นที่ชายจีวรแล้วบอกว่า 'พระศาสดารับสั่งหาท่าน' แล้วจงนำพามา" บุรุษนั้นไปแล้ว ได้จับที่ชายจีวรของพระเถระไว้จนมั่น ภิกษุที่เธอนิรมิตขึ้นทั้งหมดก็หายวับไปโดยฉับพลัน พระเถระจึงใช้ให้บุรุษนั้น ล่วงหน้าไปก่อนว่า "ไปเถิดนะท่าน" แล้วทำการชำระร่างกายมีล้างหน้าเป็นต้นเสร็จแล้ว ไปนั่งบนอาสนะที่เขาตระเตรียมไว้เสียก่อน ที่ท่านกล่าวว่าตัวอย่างเช่นท่านพระจุลปันถกก็มีความหมายดังกล่าวมานี้แล

---

๑ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐๙/๖๑๓

๒ ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๖๓/๔๓๗

ในบรรดาภิกษุเป็นจำนวนมากที่พระจุลปันถกนิรมิตขึ้นเหล่านั้น มีรูปร่างเช่นเดียวกับพระจุลปันถกผู้มีฤทธิ์ เพราะท่านนิรมิตขึ้นโดยไม่ได้กำหนดให้มีอาการต่างกัน ภิกษุมีฤทธิ์ ทำการยืนหรือนั่งเป็นต้นก็ดี ทำการพูดหรือนิ่งเป็นต้นก็ดีใด ๆ ภิกษุนิรมิตเหล่านั้นก็ทำกิริยานั้น ๆ เหมือนกัน ก็ถ้าผู้นิรมิตต้องการให้มีรูปร่างต่าง ๆ กัน คือบางพวกอยู่ในระดับปฐมวัย บางพวกอยู่ในระดับมัชฌิมวัย บางพวกอยู่ในระดับปัจฉิมวัย โดยนัยนั้นนิรมิตให้พวกหนึ่งมีผมยาว พวกหนึ่งมีศีรษะโล้นครึ่งหนึ่ง พวกหนึ่งมีศีรษะโล้น พวกหนึ่งมีผมหงอกประปราย พวกหนึ่งมีจีวรสีแดงปนอยู่ครึ่งหนึ่ง พวกหนึ่งมีจีวรสีเหลืองล้วน หรือนิรมิตให้พวกหนึ่งทำกิจวัตรเช่นสวดไปตามบทพระบาลี กล่าวอธิบายธรรม สวดคาถาด้วยทำนองสรภัญญวิธี ถามปัญหา ตอบปัญหา เผาบาตร ย้อม เย็บและซักจีวร เป็นต้น หรือว่าเป็นผู้ประสงค์จะทำภิกษุนิรมิตให้มีกิริยาต่าง ๆ อย่างอื่นอีกก็ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นออกจากฌานอันเป็นบาทแล้ว พึงทำบริกรรมโดยวิธีนี้ว่า ภิกษุมีประมาณเท่านี้จงเป็นคนรุ่นปฐมวัย แล้วเข้าฌานอีกออกแล้วจึงอธิษฐาน พร้อมกับจิตที่คิดอธิษฐาน ภิกษุที่เธอนิรมิตนั้นย่อมมีกิริยาอาการดังที่ปรารถนาทุก ๆ อย่างทันที ในคำว่าแม้มากคนก็แปลงเป็นคนเดียวได้ ก็มีนัยเหมือนกันนี้

ส่วนความที่แปลกกันออกไปมีดังต่อไปนี้ ภิกษุนี้นิรมิตให้มากคนอย่างนี้แล้วคิดเห็นว่า เราคนเดียวจักจงกรม จักทำการสวด จักถามปัญหาอีกหรือคิดว่าวิหารนี้มีภิกษุน้อย ถ้าหากทายกบางพวกจักมา จักเข้าใจตัวเราว่า ภิกษุเหมือนเป็นพิมพ์เดียวตั้งมากมายเช่นนี้จักมีแต่ที่ไหน นี้เป็นอานุภาพของพระเถระเจ้าเป็นแม่นมั่น หรือในระหว่างนั้น ต้องการจะเป็นคนคนเดียวก็ได้เพราะมีความปรารถนาน้อยดังนี้ จะต้องเข้าฌานเป็นบาท ออกแล้วจักต้องทำบริกรรมว่า **เอโก โหมิ** เราจงเป็นคนคนเดียว ดังนี้ แล้วเข้าสมาบัติอีก ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า **เอโก โหมิ** เราจงเป็นคนคนเดียว พร้อมกับจิตที่คิดอธิษฐานนั่นแล เธอจะกลายเป็นคนคนเดียว แต่เมื่อไม่ทำอย่างนั้น จะกลายเป็นคนคนเดียวไปเองด้วยอำนาจกาลตามที่กำหนดไว้

[๓๘๗] ในบทว่า **ทำให้แจ้ง ทำภายนอก** ดังนี้ ความว่า ทำอาวิภาพและทำติโรภาพ ท่านหมายเอาฤทธิ์ทั้ง ๒ นี้และกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่า คำว่า **อาวิภาพ** คือไม่มีอะไรกีดขวาง ไม่มีอะไรปิดบัง เปิดเผย ปรากฏชัด คำว่า **ติโรภาพ** คือมีบางสิ่ง

กีดขวาง มีบางสิ่งปิดบัง ปิดไว้ ครอบไว้[๑] ใน ๒ อย่างนั้น ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการทำอาวิภาพ ย่อมทำที่มืดให้สว่าง หรือทำที่ลี้ลับให้เปิดเผย หรือทำที่ไม่ใช่ช่องทางให้เป็นช่องทาง ทำอย่างไร ? คือ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการจะทำตนหรือบุคคลอื่นให้เห็นบุคคล แม้ที่ถูกบางสิ่งปิดบังไว้ หรือแม้ยืนอยู่ในที่ไกล ต้องออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วรำลึกว่า ที่มืดนี้จงสว่าง ที่ลี้ลับนี้จงเปิดเผย ที่ไม่ใช่ช่องทางนี้ จงเป็นช่องทาง แล้วทำบริกรรมอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล พร้อมกับจิตที่อธิษฐานก็จะเป็นเหมือนอย่างที่อธิษฐานไว้ทันที บุคคลอื่นแม้ยืนอยู่ไกลย่อมเห็นได้ ฝ่ายตัวเองต้องการจะเห็นก็เห็นได้

พระพุทธเจ้าทรงทำพระปาฏิหาริย์

[๓๘๘] ถามว่า - ก็ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำ ? ตอบว่า - พระผู้มีพระภาคทรงเคยทำมาแล้ว จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงรับนิมนต์จากนางจุลสุภัททาแล้วเสด็จไปยังกรุงสาเกตอันมีระยะทาง ๗ โยชน์คั่นในระยะจากกรุงสาวัตถี ด้วยเรือนยอด ๕๐๐ ซึ่งวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตแล้ว ทรงอธิษฐานให้ชาวเมืองสาเกตุเห็นชาวกรุงสาวัตถี และให้ชาวกรุงสาวัตถีเห็นชาวเมืองสาเกต เสด็จลงในท่ามกลางพระนครทีเดียว ทรงแสดงแยกแผ่นดินออกเป็น ๒ ภาค ตราบเท่าถึงอเวจีมหานรก และทรงแสดงแหวกอากาศออกเป็น ๒ ภาคตลอดถึงพรหมโลก ก็ความข้อนี้นักปราชญ์พึงแสดงตัวอย่าง แม้ด้วยเรื่องการเสด็จลงจากเทวโลก นัยว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ทรงปลดเปลื้องสัตว์ ๘๔,๐๐๐ ให้พ้นจากเครื่องจองจำทรงรำพึงว่าพระพุทธเจ้าในอดีตเสด็จไปที่ไหน ในที่สุดแห่งยมกปาฏิหาริย์ ได้ทรงเห็นว่าไปสู่ดาวดึงส์ ครั้งนั้น พระองค์ทรงใช้พระบาทข้างหนึ่งเหยียบพื้นปฐพีแล้ว ทรงให้พระบาทข้างที่ ๒ ประดิษฐานบนยอดภูเขายุคันธร ทรงยกพระบาทข้างแรกอีก แล้วทรงยกเหยียบยอดเขาสิเนรุ ทรงจำพรรษาบนพื้นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์บนดาวดึงส์สวรรค์นั้น ทรงเริ่มตรัสแสดงพระอภิธรรมกถาตั้งแต่ต้น แก่หมู่เทวดาในหมื่นจักรวาลซึ่งมาประชุมกัน ในเวลาเสด็จภิกษาจารนิรมิตพระพุทธนิมิตแทนพระองค์ พระพุทธนิมิตนั้นทรงทำหน้าที่แทน ทรงแสดงธรรมแทนพระองค์ พระผู้มีพระภาคทรงเคี้ยวไม้ชำระ

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

ฟันนาคลดา ทรงล้างพระพักตร์ที่สระอโนดาตแล้ว ทรงรับบิณฑบาตในอุตตรกุรุทวีป แล้วเสวยที่ริมขอบสระอโนดาต พระสารีบุตรเถระไปในที่สระอโนดาตนั้นแล้วถวายบังคมพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงให้นัยแก่พระเถระว่า ในวันนี้เราแสดงธรรมเท่านี้ ทรงแสดงพระอภิธรรมกถาไม่หยุดตลอด ๓ เดือน ด้วยประการฉะนี้ เพราะได้ฟังพระอภิธรรม กถานั้น หมู่เทวดาจำนวน ๘๐ โกฏิจึงได้ตรัสรู้พระธรรม

บริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์แม้ที่มาประชุมกันในคราวแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ ได้ตั้งค่ายอยู่ด้วยประสงค์ว่า เราเห็นพระผู้มีพระภาคเสียก่อนแล้วจึงจักไป จุลอนาถบิณฑิกเศรษฐีคนเดียวบำรุงบริษัทนั้นด้วยปัจจัยทุกอย่าง พวกมนุษย์พากันอ้อนวอนถามพระอนุรุทธเถระเพื่อทราบว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ไหน พระเถระเจริญอาโลกกสิณ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคผู้ทรงจำพรรษาในภพดาวดึงส์นั้น ด้วยจักษุเพียงดังทิพย์ ครั้นเห็นแล้วจึงแจ้งให้ทราบ

บริษัทเหล่านั้นอ้อนวอนพระมหาโมคคัลลานเถระเพื่อถวายบังคมพระผู้มีพระภาค พระเถระดำลงในแผ่นดินใหญ่ในท่ามกลางบริษัทนั่นแหละ ชำแรกเขาสิเนรุผุด ขึ้น ณ ที่ใกล้พระบาทพระตถาคต ถวายบังคมพระบาทของพระผู้มีพระภาคอยู่ ได้ทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาคว่า “พระพุทธเจ้าข้า ชาวชมพูทวีปขอกราบถวายบังคมพระบาทของพระผู้มีพระภาค แล้วกล่าวว่า พวกข้าพเจ้าเห็นพระศาสดาเสียก่อนจึง จักไป” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลานะ เดี๋ยวนี้ พระธรรมเสนาบดีผู้เชษฐภาดา ของเธออยู่ที่ไหน ?” “อยู่ในเมืองสังกัสสะ พระพุทธเจ้าข้า” “โมคคัลลานะ ผู้ต้อง การจะพบเห็นเรา พรุ่งนี้จงมาสู่เมืองสังกัสสะ พรุ่งนี้เราจักลงที่เมืองสังกัสสะ ในวันอุโบสถเพ็ญวันมหาปวารณา” “สาธุ พระพุทธเจ้าข้า” พระเถระถวายบังคมพระทศพล แล้วลงตามทางที่มาเหมือนเดิมถึงสำนักของพวกมนุษย์ ทั้งในเวลาไปและมา ท่านอธิษฐานให้มนุษย์ทั้งหลายเห็นท่านอยู่ พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำปาฏิหาริย์อาวิภาพในกาลนั้นเป็นครั้งแรก

พระมหาโมคคัลลานะนั้นมาอย่างนี้แล้วแจ้งความเช่นนั้น มิได้ทำความสำคัญว่าไกลเลย บอกว่ารับประทานอาหารเช้าแล้วจึงออก พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท้าวสักกเทวราชว่า “มหาบพิตร พรุ่งนี้ อาตมภาพจะลงสู่มนุษยโลก” ท้าวสักกเทวราชจึง

บังคับวิสสุกรรม เทพบุตรว่า "แน่ะพ่อ ! พรุ่งนี้พระผู้มีพระภาคมีพระประสงค์จะเสด็จลงสู่มนุษยโลก เธอจงนิรมิตบันได ๓ ชนิดคือ บันไดหนึ่งเป็นทองคำ บันไดหนึ่งเป็นเงิน และบันไดหนึ่งเป็นแก้วมณี" วิสสุกรรมเทพบุตรได้ทำตามเทวบัญชาทุกอย่าง ในวันที่ ๒ พระผู้มีพระภาคประทับยืนบนยอดเขาสิเนรุ ทรงแลดูโลกธาตุเบื้องทิศบูรพาจักรวาลตั้งหลายแสนเปิดโล่ง แจ่มแจ้งดุจลานเดียวกัน ก็ทางทิศบูรพามองเห็นได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งฉันใด แม้ทางทิศปัจฉิมก็ดี ทิศอุดรก็ดี ทิศทักษิณก็ดี ก็มองเห็นได้อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งทั้งหมด ฉันนั้น เบื้องต่ำมองเห็นถึงอเวจีมหานรก เบื้องบนมองเห็นจนถึงรูปพรหมชั้นอกนิฏฐภพ

พูดกันต่อ ๆ มาว่า วันนั้นชื่อว่าเป็น **วันพระพุทธเจ้าเปิดโลก** ฝ่ายพวกมนุษย์ก็เห็นหมู่เทวดา ฝ่ายพวกเทวดาก็เห็นหมู่มนุษย์ ในเวลาที่จะดูกันนั้นพวกมนุษย์ไม่ต้องแหงนดูข้างบน พวกเทวดาก็ไม่ต้องก้มลงดูข้างล่าง สัตว์ทุกจำพวกเห็นกันและกันอย่างจังหน้าทีเดียว พระผู้มีพระภาคเสด็จลงโดยบันไดแก้วในท่ามกลาง ทวยเทพกามาวจรทั้ง ๖ ชั้นลงโดยบันไดทองด้านซ้ายมือ พวกพรหมชั้นสุทธาวาสและมหาพรหมลงโดยบันไดเงินด้านขวามือ ท้าวสักกเทวราชทรงถือบาตรและจีวร ท้าวมหาพรหมทรงถือเศวตฉัตรใหญ่ประมาณ ๓ โยชน์ ท้าวสุยามะทรงถือพัดวาลวีชนี ปัญจสิข-เทพบุตรผู้เป็นนักระบำถือพิณสีเหลืองซึ่งมีสีดุจผลมะตูมใหญ่ประมาณ ๓ คาวุต ทำการบูชาพระตถาคต ตามเสด็จลงมา ในวันนั้น ปวงสัตว์ผู้เห็นพระผู้มีพระภาคแล้วจะไม่เกิดความรักในความเป็นพระพุทธเจ้าไม่มี พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำปาฏิหาริย์อาวิภาพในที่นี้ดังนี้แล

เรื่องพระธัมมทินนเถระ

ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง เฉพาะเรื่องพระเถระชื่อว่าธัมมทินนะ สำนักตพังครวิหารในเกาะลังกา นั่งในลานพระเจดีย์ ในติสสมหาวิหารกล่าวอปัณณกสูตรซึ่งมีความว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติไม่ผิดทางอยู่เป็นนิตย์แล[๑] ได้คว่ำพัดลงเบื้องล่าง พื้นที่ได้ราบเป็นอันเดียวกันตราบเท่าจนถึง

---

๑ อํ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๑๖๐

อเวจีมหานรก แต่นั้นได้หงายพัดขึ้นเบื้องบน อากาศได้โปร่งเป็นอันเดียวกันตลอดถึงพรหมโลก พระเถระแสดงธรรมสำทับด้วยภัยในนรก ก่อให้หลงด้วยความสุขในสวรรค์อยู่ บางพวกได้เป็นพระโสดาบัน บางพวกได้เป็นพระสกทาคามี บางพวกได้เป็นพระอนาคามี และบางพวกได้เป็นพระอรหันต์แล

[๓๘๙] ก็แหละ พระโยคีผู้ต้องการทำติโรภาพ ย่อมทำที่สว่างให้มืด หรือทำที่ไม่กำบังให้เป็นที่กำบัง ทำที่เป็นทางมิให้เป็นทาง ทำอย่างไร ? คือพระโยคีนี้ต้องการทำตนหรือผู้อื่นแม้ไม่มีอะไรบังหรือยืนอยู่ใกล้ ๆ กัน ก็มองไม่เห็นได้ โดยออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วรำพึงอยู่ว่า ที่สว่างนี้จงเป็นที่มืดเถิด หรือว่าที่ไม่กำบังนี้จงกลายเป็นที่กำบัง หรือว่าที่เป็นช่องทางนี้จงเป็นที่ที่คนมองไม่เห็นเถิด แล้วทำบริกรรมอธิษฐานตามเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ พร้อมกับจิตที่อธิษฐานนั้น ก็จะกลายเป็นเหมือนอย่างที่อธิษฐานทุกประการโดยฉับพลัน ชนเหล่าอื่นแม้ยืนอยู่ใกล้ก็แลไม่เห็น ไม่ต้องการจะเห็นแม้ตัวของตัวเองก็ไม่เห็น

[๓๙๐] ถามว่า - ก็ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำมา ? ตอบว่า - พระผู้มีพระภาคพระองค์ทรงเคยทำมา จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำยสกุลบุตรผู้ซึ่งนั่งในที่ใกล้แท้ ๆ มิให้บิดาพบเห็นได้[๑] อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงทำการลุกรับแก่พระมหากัปปินะสิ้นหนทางระยะ ๑๒๐ โยชน์ ทำมหากัปปินะนั้นให้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล และทำอำมาตย์พันคนของท้าวเธอให้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล พระนางอโนชาเทวี มีหญิงพันคนเป็นบริวารมาตามทางพระมหากัปปินะนั้น แม้มานั่งอยู่ในที่ใกล้ พระองค์ยังทรงทำมิให้เห็นพระราชาพร้อมทั้งบริษัท เมื่อพระนางทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทรงเห็นพระราชาบ้างหรือ ? จึงตรัสว่า ก็ท่านจะแสวงหาพระราชาดีหรือ หรือว่าแสดงหาตนดีกว่า พระนางจึงกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่าพระเจ้าข้า ดังนี้ จึงทรงแสดงธรรมเหมือนอย่างนั้นแก่พระนางอโนชาเทวี ผู้ประทับนั่งเรียบร้อยแล้วนั้น ให้พระนางนั้นรวมทั้งหญิงพันคนดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ให้พวกอำมาตย์ดำรงอยู่ในอนาคามิผล ให้พระราชาดำรงอยู่ในอรหัตผลแล[๒] อีกเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องของพระมหินทเถระ ผู้เมื่อทำมิให้พระราชาเห็นชนที่เหลือซึ่งมากับตนในวันที่มาสู่เกาะลังกา ชื่อว่าทำปฏิหาริย์ติโรภาพนี้เหมือนกัน[๓]

---

๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๗/๓๓

๒ อํ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๓๑/๒๔๒

๓ วิ.อ. (บาลี) ๑/ - /๖๖-๖๗

[๓๙๑] อีกอย่างหนึ่งปาฏิหาริย์ที่ปรากฏแม้ทุกอย่างชื่อว่า **อาวิภาพ** ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏทุกอย่างชื่อว่า **ติโรภาพ** บรรดาปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ ประเภทนั้น สำหรับปาฏิหาริย์ที่ปรากฏคือ ฤทธิ์ก็ปรากฏ คนมีฤทธิ์ก็ปรากฏเช่นกัน ข้อนั้นพึงแสดงเรื่องยมกปาฏิหาริย์เป็นตัวอย่าง

พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์

จริงอยู่ พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์อันมิได้ทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลายในกาลนี้ ในสมาคมนั้นปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ อย่างปรากฏแล้วอย่างนี้คือ กองไฟเป็นไปแต่พระกายเบื้องบน สายน้ำเป็นไปแต่พระกายเบื้องล่าง[๑] สำหรับปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ ย่อมปรากฏเฉพาะฤทธิ์เท่านั้น ส่วนผู้มีฤทธิ์หาปรากฏไม่ ข้อนั้นพึงแสดงด้วยมหกสูตร[๒] และพรหมนิมันตนิกสูตร[๓] จริงอยู่ ในที่นั้น ฤทธิ์ของท่านพระมหกะและของพระผู้มีพระภาคปรากฏแล้ว แต่ท่านผู้แสดงฤทธิ์ไม่ปรากฏ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ท่านจิตตคฤหบดีนั่งอยู่ส่วนข้างหนึ่งแล้วกล่าวกะท่านพระมหกะว่า "ท่านขอรับ กระผมขอโอกาส คือขอพระเป็นเจ้ามหกะจงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมชั้นเยี่ยมของมนุษย์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด" พระมหกะกล่าวว่า "คฤหบดีถ้าอย่างนั้นท่านจงให้คนปูผ้าอุตตราสงค์ตรงที่ระเบียงแล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าเอาไว้" "อย่างนั้นหรือขอรับ" ท่านจิตตคฤหบดีพูดจบก็รับปฏิบัติตามคำของท่านมหกะ ใช้คนปูผ้าอุตตราสงค์เข้าตรงที่ระเบียงเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้แล้ว ต่อจากนั้นแล ท่านพระมหกะก็เข้าไปสู่วิหาร บันดาลอิทธาภิสังขารเช่นนั้น ให้เป็นเปลวไฟออกมาทางช่องลูกดาลและช่องระหว่างลิ่ม ทำหญ้าให้ไหม้แล้ว แต่ไม่ให้ผ้าอุตตราสงค์ไหม้"[๔] อีกอย่างหนึ่ง สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า "ภิกษุทั้งหลายระยะนั้นแล เราบันดาลอิทธาภิสังขารเช่นนั้นว่า "ขอให้พระพรหมและบริษัทของพระพรหมและพรหมปริสัชชา จงได้ยินเสียงของเราแต่ก็อย่าได้เห็นเราเลย" ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ดังนี้ ทรงหายไปแล้ว ได้ตรัสพระคาถานี้ว่า

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๗-๑๗๙

๒ สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๘-๓๗๙

๓ ม.มู. ๑(ไทย) ๒/๕๐๑/๕๓๗-๕๔๕

๔ สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๙

"เราเห็นภัยในภพอย่างชัดแจ้ง เห็นภพและเห็นสัตว์ผู้แสวงหาความปราศจากภพ จึงไม่ติดใจ ไม่เพลิดเพลินและไม่ยึดมั่นถือมั่นภพเอาไว้เลย"[๑]

[๓๙๒] ในข้อพระบาลีว่า ทะลุไปข้างนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างเปล่านี้ มีอธิบายความว่า คำว่า **นอกฝา** คือ ฟากฝา อธิบายว่า ส่วนฟากข้างโน้นแห่งฝา ในบทนอกจากนี้ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน ก็คำว่า **ฝา** นี้เป็นชื่อของฝาเรือน ชื่อว่า **กำแพง** ได้แก่ กำแพงที่ล้อมเรือน วัด หรือหมู่บ้านเป็นต้น ชื่อว่า **ภูเขา** ได้แก่ภูเขาดินหรือภูเขาหิน คำว่า **ทะลุไม่มีติด** คือไม่ขัดข้อง คำว่า **เหมือนที่ว่าง** คือ เหมือนในกลางอากาศ ก็พระโยคีผู้มีความประสงค์ในการไปดังนั้น เข้าอากาสกสิณออกแล้ว รำพึงถึงฝาหรือกำแพงหรือภูเขาแห่งใดแห่งหนึ่งแม้เป็นภูเขาสิเนรุหรือภูเขาจักรวาลก็ได้ ทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานว่า "**อากาโส โหตุ** ของจงเป็นที่ว่าง" ดังนี้ ฝาเป็นต้นย่อมกลายเป็นที่ว่างได้ทันที เมื่อต้องการจะลงข้างล่างหรือต้องการจะขึ้นข้างบนก็จะเป็นโพรงไปได้ เมื่อต้องการจะทะลุไป ก็เป็นช่องให้ไปได้ พระโยคีจะทะลุไปในที่นั้นได้โดยไม่ติดขัดเลย ฝ่ายพระจุฬาภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวแย้งในข้อนี้ว่า "อาวุโส ก็การเข้าอากาสกสิณมีประโยชน์ อย่างไร ? มิน่าพระโยคีผู้ต้องการนิมิตช้างม้าเป็นต้น มิต้องเข้ากสิณช้าง กสิณม้าเป็นต้นหรือ ก็ความเป็นผู้ทำบริกรรมในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ชำนาญในสมาบัติ ๘ เท่านั้นเป็นสำคัญมิใช่หรือ เหตุนั้น ต้องการจะเข้ากสิณอย่างใด จงเข้ากสิณอย่างนั้นเถิด" พวกภิกษุจึงพากันกล่าวแย้งว่า "ท่านขอรับ อากาสกสิณเท่านั้นมาในพระบาลี เหตุนั้นการเข้าอากาสกสิณนั่น จึงควรกล่าวได้โดยแท้" ในการอธิษฐานให้เป็นที่ว่างนั้นมีพระบาลีดังต่อไปนี้ คือ ตามปกติ พระโยคีผู้ได้อากาสกสิณสมาบัติ ย่อมรำพึงถึงภายนอกฝา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา ครั้นนึกถึงแล้วย่อมอธิษฐานด้วยญาณว่า อากาโส โหตุ ของจงเป็นที่ว่างเถิด ดังนี้ ก็จะกลายเป็นอากาศที่ว่างสมหวัง เธอย่อมไปมิได้ติดขัดทั้งภายนอกฝา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา โดยปกติ

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๐๔/๕๔๓

มนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์จะไปได้ในที่เฉพาะไม่มีอะไร ติดขัดไม่มีอะไรขวางกั้น ไม่มีอะไรปิดบัง ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นก็เหมือนกัน ฉันนั้น เป็นผู้มีความชำนาญทางใจ ไปไหนก็ไม่ติดขัดทั้งภายนอกฝา ภายนอกกำแพง ภายนอกภูเขา เหมือนไปในที่ว่าง ฉะนั้น[๑]

ถามว่า - ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วไปอยู่อย่างนั้น เกิดมีภูเขาหรือต้นไม้ผุดขึ้น กั้นในระหว่างทาง เธอจะต้องเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกหรือไม่ ?

ตอบว่า - โทษในการที่จะเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกนั้นย่อมไม่มี เพราะว่าการเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานใหม่อีก ย่อมเป็นเหมือนกับการถือนิสัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์ ก็เพราะภิกษุนี้อธิษฐานแล้วว่า จงเป็นที่ว่าง ดังนี้ ก็คงเป็นที่ว่างดังหมายอีกนั่นแหละ ด้วยกำลังการอธิษฐานคราวแรกของพระโยคีนั้น ภูเขาหรือต้นไม้อื่นจักเกิดผุดขึ้นตามฤดูในระหว่างทาง ดังนี้ เป็นฐานะที่มีไม่ได้เลย การนิรมิตคราวแรกย่อมมีกำลังกว่าฤทธิ์อื่นที่ผู้มีฤทธิ์นิรมิตขึ้นแล้ว อันการนิรมิตนอกจากนี้จะต้องเป็นไปข้างบนหรือข้างล่างแห่งการนิรมิตทีแรกนั้น

[๓๙๓] ในบทพระบาลีว่า ทำการผุดขึ้นและดำลงแม้ในแผ่นดินนี้ มีอธิบายว่า การโผล่ขึ้นเรียกว่า การผุดขึ้น การจมลงเรียกว่าการดำลง การโผล่ขึ้นและดำลงเรียกว่า การดำผุด พระโยคีผู้ต้องการทำให้เป็นอย่างนั้น เข้าอาโปกสิณออกแล้วกำหนดว่าแผ่นดินในที่ประมาณเท่านี้จงเป็นน้ำ ทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานตามนัยดังที่ได้กล่าวแล้วแล พร้อมกับด้วยการอธิษฐาน แผ่นดินในที่ตามที่ได้กำหนดไว้ย่อมกลายเป็นน้ำทันที เธอจึงทำการดำผุดในน้ำนั้น ในการอธิษฐานให้เป็นน้ำนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ คือ ตามปกติพระโยคีผู้ได้อาโปกสิณสมาบัติ รำพึงถึงแผ่นดิน ครั้นรำพึงแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า **"อุทกํ โหตุ** จงเป็นน้ำ" ดังนี้ แผ่นดินย่อมกลายเป็นน้ำทันที เธอจึงทำการดำผุดในแผ่นดิน ตามปกติ พวกมนุษย์ที่ไม่มีฤทธิ์ย่อมทำการดำผุดในน้ำได้ ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเป็นผู้มีความชำนาญทางใจ ย่อมทำการดำผุดในแผ่นดินคล้ายในน้ำได้ ฉันนั้น[๒] และมิใช่จะทำได้แต่เพียงการดำผุดเท่านั้น ยังทำการอาบ ดื่ม ล้างหน้า และล้างสิ่งของเป็นต้น ตามที่ตนปรารถนาจะทำได้อีกด้วย และมิใช่จะอธิษฐานให้เป็นน้ำได้อย่างเดียว ถ้าต้องการเนยใส น้ำผึ้ง

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖ ๒ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

น้ำมัน น้ำอ้อย เป็นต้น ก็นึกอธิษฐานให้สิ่งของนั้น ๆ เป็นสิ่งนี้ ๆ และมีประมาณเท่านี้ แล้วทำบริกรรมอธิษฐานอยู่ ย่อมเป็นสมดังอธิษฐานทีเดียว เมื่อยกขึ้นใส่ไว้ในภาชนะ เนยใสก็คงเป็นเนยใส น้ำมันเป็นต้น ก็คงเป็นน้ำมันเป็นต้น น้ำก็คงเป็นน้ำตามเดิม เธอต้องการจะให้น้ำนั้นเปียกก็เปียก ไม่ต้องการจะให้เปียกก็ไม่เปียก และแผ่นดินนั้นย่อมเป็นน้ำเฉพาะท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น สำหรับชนที่เหลือก็คงเป็นแผ่นดินเหมือนเดิม ที่แผ่นดินนั้นมนุษย์ทั้งหลายจะเดินก็เดินไปได้ จะไปด้วยยานพาหนะก็ทำได้ จะทำกสิกรรมก็ทำได้ ก็ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ปรารถนาว่าจะเป็นน้ำแม้แก่ชนเหล่านั้นเท่านั้นก็เป็นได้ดังปรารถนา แต่ครั้นล่วงกาลที่กำหนดไว้แล้วเว้นน้ำตามธรรมดาในหม้อและบึง เป็นต้น นั้นเสีย สถานที่ที่ท่านผู้มีฤทธิ์กำหนดไว้ย่อมคืนเป็นแผ่นดินดังเดิม

[๓๙๔] ในบทพระบาลีว่า เดินไปบนน้ำที่ไม่แตกนี้ มีอธิบายว่า น้ำที่เรียกว่าแยกแตกออกจากกัน เพราะบุคคลเหยียบแล้วจมลง น้ำที่ตรงกันข้ามเรียกว่าไม่แยกแตกออก ก็พระโยคีผู้ต้องการจะไปโดยอาการอย่างนั้น ต้องเข้าปฐวีกสิณออกแล้วกำหนดว่า น้ำในที่ประมาณเท่านี้ จงกลายเป็นดิน ดังนี้ แล้วพึงทำบริกรรมอธิษฐานตามนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแล พร้อมกับด้วยการอธิษฐานน้ำตามสถานที่ท่านผู้มีฤทธิ์กำหนดไว้ ย่อมกลายเป็นดินดังปรารถนา ท่านผู้มีฤทธิ์ย่อมเดินไปบนน้ำนั้นได้

อธิษฐานให้เป็นดิน

ในการอธิษฐานให้เป็นดินนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้คือ ตามปกติภิกษุผู้ได้ปฐวีกสิณสมาบัตินึกถึงน้ำ ครั้นนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า **“ปฐวี โหตุ** ขอจงเป็นดิน” ดังนี้ น้ำก็กลายเป็นดินได้ เธอย่อมเดินไปบนน้ำที่ไม่แตกได้ตามปกติ พวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์ ย่อมเดินไปบนแผ่นดินที่ไม่แตกได้ ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นมีความชำนาญทางใจ ย่อมเดินไปบนน้ำที่ไม่แตกได้เหมือนเดินไปบนแผ่นดิน ฉันนั้น[๑] และมิใช่แต่จะเดินไปเท่านั้น ยังจะเคลื่อนไหวอิริยาบถตามที่ตนปรารถนาได้อีกด้วย และมิใช่แต่จะนึกอธิษฐานให้เป็นแผ่นดินได้อย่างเดียวเท่านั้น ยังจะนึกอธิษฐาน

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๗

ให้เป็นแก้วมณี ทองคำ ภูเขา และต้นไม้ เป็นต้น อย่างไรก็ได้ ตามที่ตนปรารถนา ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว น้ำที่อธิษฐานแล้วย่อมเป็นดังอธิษฐานและน้ำนั้นย่อมเป็นดิน สำหรับผู้มีฤทธิ์เท่านั้น เป็นน้ำตามเดิมแก่คนที่เหลือ ปลา เต่า และสัตว์ที่เกิดในน้ำ เป็นต้น ย่อมอยู่อาศัยได้ตามสบาย ก็ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการจะทำน้ำนั้นให้กลาย เป็นดินสำหรับพวกมนุษย์อื่น ก็ย่อมทำได้เหมือนกัน แต่น้ำที่ถูกอธิษฐานให้เป็น ดินนั้น จะกลายเป็นน้ำตามเดิมก็ต่อเมื่อพ้นจากเวลากำหนดอธิษฐานไว้แล้ว

[๓๙๕] คำว่า **ก้าวไปด้วยบัลลังก์** คือ ไปได้ทั้งคู้บัลลังก์ ชื่อว่านกมีปีก คือ นกประกอบด้วยปีกทั้งหลาย ก็พระโยคีผู้มีความต้องการจะทำอย่างนี้ พึงเข้า ปฐวีกสิณออกแล้ว ถ้าต้องการจะเป็นผู้นั่งไป ต้องกะที่ประมาณเท่าบัลลังก์ ทำ บริกรรมแล้วจึงอธิษฐาน ตามนัยดังที่ได้กล่าวแล้วนั่นแล ถ้าต้องการจะเป็นผู้นอนไป ต้องกำหนดที่ประมาณเท่าเตียง ถ้าต้องการจะไปด้วยเท้า ต้องกำหนดที่ประมาณ เท่าหนทาง กำหนดที่ตามเหมาะสมอย่างนี้แล้วจึงอธิษฐานว่า **“ปฐวี โหตุ** จงเป็นดิน ตามวิธีการที่กล่าวแล้วนั่นแล พร้อมกับด้วยการอธิษฐาน อากาศนั้นย่อมกลาย เป็นดินได้ทันที การคู้บัลลังก์เดินไปในอากาศได้นั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ว่า ท่านผู้มี ฤทธิ์ย่อมไปได้ด้วยบัลลังก์ในอากาศก็ได้ เหมือนอย่างนกมีปีก คือ ตามปกติผู้ได้ ปฐวีกสิณสมาบัติ นึกให้เป็นอากาศ ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า **“ปฐวี โหตุ** จงเป็นแผ่นดิน” ดังนี้ ย่อมกลายเป็นแผ่นดินได้ในอากาศอันเวิ้งว้างนั้น ท่านผู้มี ฤทธิ์นั้น จะเดินก็ได้ ยืนก็ได้ นั่งก็ได้ สำเร็จการนอนก็ได้ ตามปกติบนแผ่นดิน พวกมนุษย์ที่ไม่มีฤทธิ์ย่อมจงกรมได้ ฯลฯ สำเร็จการนอนก็ได้ ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น มีความชำนาญทางใจย่อมเดินก็ได้ ฯลฯ สำเร็จการนอนก็ได้ เพราะอะไร ? เพราะ ในอากาศเวิ้งว้างเหมือนกัน ฉันนั้น[๑] ก็ภิกษุผู้ต้องการจะไปในอากาศ ต้องเป็นผู้ได้ ทิพยจักษุด้วย เพราะอะไร เพราะจะได้เห็นภูเขา หรือต้นไม้เป็นต้นที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน หรือที่พวกนาคและสุบรรณเป็นต้นริษยานิรมิตขึ้นในระหว่าง

ถามว่า - เห็นภูเขาเป็นต้นเหล่านั้นแล้ว พึงทำอย่างไร ?

ตอบว่า - ต้องเข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วทำการบริกรรมอธิษฐานว่า **“อากาโส โหตุ** จงเป็นที่ว่าง” ดังนี้ แต่พระเถระกล่าวว่า อาวุโส การเข้าสมาบัติจะมี

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๗

ประโยชน์อะไร จิตของภิกษุนั้นมั่นคงอยู่แล้วมิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น สถานที่ที่เธออธิษฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ก็ต้องเป็นที่ว่างได้อย่างแน่นอน ถึงแม้ว่าท่านจะกล่าวไว้อย่างนี้ก็จริง แต่ก็พึงปฏิบัติตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้วในติโรกุฑฑปาฏิหาริย์ซ้ำอีก อนึ่ง ท่านผู้ไปได้ในอากาศนี้จะต้องได้ทิพยจักษุ ทั้งนี้ ก็เพื่อลงไปในโอกาสอันเหมาะสม เพราะถ้าเธอลงไปในที่ไม่เหมาะสม จะเป็นท่าน้ำหรือประตูบ้านก็ตาม เธอก็จะปรากฏแก่มหาชน เพราะฉะนั้น เธอแลเห็นด้วยทิพยจักษุแล้ว เว้นจากที่อันไม่เหมาะสมเสีย ลงแต่ที่อันเหมาะสมเท่านั้นแล

ใช้มือคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์

[๓๙๖] ในข้อว่า เอาฝ่ามือจับคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์แม้เหล่านี้ อันมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ มีอธิบายว่า พึงทราบว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ ชื่อว่ามีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปข้างบนได้ ๔๒,๐๐๐ โยชน์ และชื่อว่ามีอานุภาพมาก เพราะทำแสงสว่างในขณะเดียวกันทั่วทั้ง ๓ ทวีป อีกนัยหนึ่ง พระจันทร์และพระอาทิตย์ชื่อว่ามีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปข้างบน และทำความสว่างไสวอย่างนี้ได้ และชื่อว่ามีอานุภาพมากเพราะว่าเป็นธรรมชาติที่มีฤทธิ์มากนั่นเอง คำว่า **จับ** คือจับต้องหรือถูกเฉพาะในที่ส่วนหนึ่ง คำว่า **คลำ** คือลูบคลำไปรอบ ๆ ดุจคลำพื้นแว่น (กระจก) ก็ฤทธิ์ชนิดนี้ย่อมเป็นผลสำเร็จแก่พระโยคีนี้ก็ด้วยอำนาจฌานที่มีอภิญญาเป็นบาทอย่างเดียว สำหรับฤทธิ์ชนิดนี้ไม่ต้องมีการเข้ากสิณสมาบัติ สมดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า คำว่า เอาฝ่ามือจับลูบคลำพระจันทร์ และพระอาทิตย์แม้เหล่านี้ อันมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ มีอธิบายว่า ท่านผู้มีฤทธิ์ในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความชำนาญทางใจ นึกถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ ครั้นนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า **“หตฺถปาเส โหนฺตุ** จงอยู่ในอุ้งมือ” ดังนี้ พระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านั้นย่อมอยู่ในอุ้งมือทีเดียว ท่านผู้นั้นจะนั่งหรือนอนก็ตามย่อมเอามือจับต้องลูบคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์ได้เสมอ ตามปกติพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์ ย่อมจับต้องลูบคลำสิ่งของบางอย่างในอุ้งมือได้ ฉันใด ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น ฯลฯ ก็ย่อมลูบคลำได้

ฉันนั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น[๑] ผิว่าต้องการจะเดินไปจับต้อง ก็เดินไปจับต้องได้ แม้ต้องการจะนั่งหรือนอนจับต้องก็อธิษฐานในที่นั้นนั่นแหละว่า จงอยู่ในอุ้งมือ ด้วยกำลังแห่งการอธิษฐาน พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็จะเป็นดุจผลตาลที่หลุดร่วงจากขั้วมาตกอยู่ในอุ้งมือท่านผู้มีฤทธิ์ และท่านผู้มีฤทธิ์จะลูบคลำหรือจะยื่นมือไปลูบคลำก็ย่อมได้

ถามว่า - ก็เมื่อยื่นมือออกไป สิ่งที่มีใจครองยื่นไปหรือสิ่งที่ไม่มีใจครองยื่นไป?

ตอบว่า - สิ่งที่ไม่มีใจครองอาศัยสิ่งที่มีใจครองยื่นไป ในข้อนั้น ท่านพระจูฬนาคเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฏกกล่าวไว้ว่า “อาวุโส ก็สิ่งที่มีใจครองเป็นได้ทั้งเล็กทั้งใหญ่ไม่มีมิใช่หรือ ? เมื่อใดภิกษุออกไปโดยช่องลูกดาลเป็นต้น เมื่อนั้นสิ่งที่มีใจครองก็เป็นของเล็ก เมื่อใดภิกษุทำอัตภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้นก็เป็นของใหญ่ได้ เช่นอัตภาพของพระมหาโมคคัลลานเถระมิใช่หรือ ?”

เล่าสืบกันมาว่า ในสมัยหนึ่ง ท่านอนาถบิณฑิกคฤหบดีฟังพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลนิมนต์ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พรุ่งนี้ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป จงรับภิกษาในเรือนของข้าพระองค์เถิด” แล้วทูลลากลับไป พระผู้มีพระภาคทรงรับแล้ว เวลากลางวันและเวลากลางคืนนั้นผ่านไป ในเวลาใกล้รุ่งทรงตรวจดูโลกธาตุหมื่นจักรวาล ลำดับนั้น พระยานาคชื่อว่า **นันโทปนันทะ** ได้ปรากฏในพระญาณของพระองค์ พระผู้มีพระภาคทรงรำพึงอยู่ว่า นาคราชนี้มาปรากฏในญาณของเรา อุปนิสัยของนาคราชนี้มีหรือไม่หนอ จึงทรงเห็นว่า นาคราชนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย จึงทรงนึกต่อไปว่าใครหนอจะพึงปลดเปลื้องนาคราชนี้จากมิจฉาทิฏฐิได้จึงได้ทรงเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระแล้ว แต่นั้น ครั้นเมื่อราตรีสว่าง ทรงทำการปฏิบัติสรีระแล้วตรัสเรียกท่านพระอานนท์มาทรงรับสั่งว่า “อานนท์ เธอจงบอกแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปให้ทราบว่า “ตถาคตจะไปเที่ยวเทวโลก”

ก็ในวันนั้น พวกนาคผู้เป็นบริวารได้จัดสถานที่ดื่มสุราให้แก่นันโทปนันทนาคราชเธอมีเศวตฉัตรเป็นทิพย์ที่เขากั้นไว้บนบัลลังก์แก้วอันเป็นทิพย์ มีนักฟ้อน ๓ พวก

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗

และพวกนาคบริษัทแวดล้อมแล้ว ได้นั่งแลดูวิธีจัดแจงอาหารและเครื่องดื่มซึ่งให้เข้าไปตั้งไว้ในภาชนะทิพย์ ฝ่ายพระผู้มีพระภาคทรงบันดาลให้นาคราชนั้นเห็นพระองค์แล้ว เสด็จมุ่งพระพักตร์ไปทางเทวโลกชั้นดาวดึงส์พร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป โดยผ่านที่สุดเพดานของนันโทปนันทนาคราชนั่นแล

ก็โดยสมัยนั้นแล นันโทปนันทนาคราชเกิดความคิดเห็นชั่วช้าลามกถึงขนาดนี้ว่า "ชิ ! สมณะหัวโล้นเหล่านี้เข้า ๆ ออก ๆ ผ่านภพดาวดึงส์ของเทวดาอยู่ได้ดูจะใช้อำนาจเหนือเราขึ้นทุกที ขอประกาศว่า "ตั้งแต่บัดนี้ไป เราจักไม่ยอมให้พวกสมณะเหล่านี้ผ่านไป โปรยฝุ่นติดเท้าใส่หัวเราเป็นเด็ดขาด" จึงลุกขึ้นไปยังเชิงภูเขาสิเนรุ ละอัตภาพนั้นเอาขนดโอบพันรอบภูเขาสิเนรุเป็น ๗ ชั้น แผ่พังพาน ณ เบื้องบนปกคลุมถึงภพดาวดึงส์ด้วยพังพานอันงุ้มลงให้มืดมองไม่เห็น

ครั้งนั้นแล ท่านพระรัฐบาลกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญเมื่อก่อนข้าพระองค์ยืนอยู่ตรงนี้มองไปเห็นภูเขาสิเนรุ เห็นภูเขาที่ล้อมรอบภูเขาสิเนรุ เห็นภพดาวดึงส์ เห็นเวชยันต์ปราสาท เห็นธงบนยอดเวชยันต์ปราสาทได้ชัดเจน ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรหนอเป็นปัจจัย บัดนี้ข้าพระองค์จึงไม่เห็นภูเขาสิเนรุ ฯลฯ ไม่เห็นธงยอดเวชยันต์ปราสาทได้" พระผู้มีพระภาคตรัสชี้แจงว่า "รัฐบาล นาคราชชื่อนันโทปนันทะนี้มีความขุ่นเคืองแค้นต่อพวกเธอ จึงเอาขนดโอบพันรอบภูเขาสิเนรุถึง ๗ ชั้น เอาพังพานปกปิดกั้นไว้เบื้องบน จึงทำให้มืดอยู่อย่างนี้" พระรัฐบาลนั้นกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะทรมานนาคราชนั้นเอง" พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต ต่อมา ภิกษุแม้ทั้งหมดก็ได้พากันลุกขึ้นกราบทูลตามลำดับ มีท่านพระภัททิยะ ท่านพระราหุลเป็นต้น พระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงอนุญาต ในที่สุดพระมหาโมคคัลลานเถระจึงกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญข้าพระองค์จะทรมานนาคราชนั้นเองพระเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาค ทรงอนุญาตว่า "เธอจงทรมานเถิด โมคคัลลานะ"

พระเถระจึงละอัตภาพแปลงเพศเป็นนาคราชรูปร่างใหญ่โต เอาขนดโอบพันทับขนดของนันโทปนันทนาคราชถึง ๑๔ ชั้น วางพังพานของตนทับเหนือพังพานของ

นาคราชนั้นแล้ว บีบรัดเข้ากับภูเขาสิเนรุ นาคราชบังหวนควันแล้ว แม้พระเถระกล่าวว่า "มิใช่ว่าการบังหวนควันจะมีแต่ในสรีระของท่านเท่านั้น ควันในสรีระของเราก็มีเหมือนกัน" ดังนี้ จึงบังหวนควันตอบไปบ้าง ควันของนาคราชไม่ได้เป็นอันตรายแก่พระเถระเลย แต่ควันของพระเถระเป็นอันตรายต่อนาคราช แต่นั้น นาคราชจึงโพลงเป็นไฟขึ้น แม้พระเถระก็กล่าวว่า "ไฟมิใช่จะมีในสรีระของท่านอย่างเดียวเท่านั้น ไฟในสรีระของเราก็มี" ดังนี้ จึงโพลงเป็นไฟขึ้นแล้ว ไฟของนาคราชไม่ทำอันตรายแก่พระเถระได้ แต่ไฟของพระเถระทำอันตรายแก่นาคราชได้ นาคราชจึงคิดว่า "นาคราชนี้บีบเรากับภูเขาสิเนรุแล้ว บังหวนควันและโพลงเป็นไฟขึ้นก็ได้" จึงซักถามว่า "แน่ะพ่อ พ่อเป็นใครกันนะ" พระมหาโมคคัลลานะจึงตอบว่า "นันทะ เราคือโมคคัลลานะ" "ท่านเอ๋ย ขอท่านจงตั้งอยู่โดยความเป็นภิกษุของตนเถิด" พระเถระละอัตภาพนั้นแล้ว เข้าไปโดยช่องหูขวาของนาคราชนั้นแล้วออกโดยช่องหูซ้าย เข้าไปโดยช่องหูซ้ายออกโดยช่องหูขวา เข้าไปโดยช่องจมูกขวาแล้วออกโดยช่องจมูกซ้ายเหมือนเช่นนั้น เข้าโดยช่องจมูกซ้ายออกโดยช่องจมูกขวา ขณะนั้นนาคราชจึงอ้าปาก พระเถระเข้าไปทางปากแล้วเดินจงกรมอยู่ภายในท้อง โดยทิศปราจีนและทิศปัจฉิม พระผู้มีพระภาคจึงทรงเตือนว่า "โมคคัลลานะ จงใส่ใจระวังนะว่า นาคราชตัวนี้มีฤทธิ์มาก" พระเถระจึงทูลว่า "พระเจ้าข้า อิทธิบาททั้ง ๔ ข้าพระองค์อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานได้แล้ว ทำให้มั่นคงแล้ว ตามตั้งไว้แล้ว บ่มสุกแล้ว ปรารภดีแล้วพระเจ้าข้า เพียงแต่นันโทปนันทนาคราชเท่านั้น สบายพระทัยได้ นาคราชเช่นนันโทปนันทะตั้งพันตั้งแสน ข้าพระองค์ก็ยังทรมานได้เลย"

ฝ่ายนาคราชก็คิดว่า "สมณะรูปนี้ เวลาเข้าไปเราไม่ทันได้เห็นก่อน เอาเถิด ในเวลาออกมา เราจักงับสมณะนั้น เคี้ยวเสียให้ยับในระหว่างฟันในบัดนี้" ดังนี้แล้ว จึงแสร้งพูดว่า "ท่านเจ้าข้า นิมนต์ออกมาเถิด อย่าเที่ยวเดินไป ๆ มา ๆ อยู่ในท้อง จนทำให้ข้าพเจ้าลำบากเลย" พระเถระได้ออกมายืนข้างนอกแล้ว นาคราชเห็นแล้ว ฉุกคิดว่า "พระสมณะรูปนี้ คือท่านองค์นั้น" จึงพ่นลมออกทางจมูก พระเถระเข้าจตุตถฌานแล้ว แม้แต่ขุมขนของพระเถระนั้น ลมก็ไม่สามารถจะให้หวั่นไหวได้ นัยว่าพวกภิกษุที่เหลือก็อาจทำปาฏิหาริย์ทุกอย่างได้ตั้งแต่ต้น แต่เมื่อถึงที่นี้จักไม่อาจเป็น

ผู้เข้าฉับพลันอย่างนี้ได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นทรมานนาคราช นาคราชจึงคิดว่า "เราไม่สามารถจะทำให้ขุมขนของพระสมณะนี้หวั่นไหวด้วยลมจมูกได้เลย พระสมณะนี้มีฤทธิ์มาก" พระเถระจึงละอัตภาพนิรมิตเป็นรูปครุฑ แสดงการกระพือปีกอย่างครุฑ ไล่ติดตามนาคราชไป นาคราชจึงละอัตภาพนั้น นิรมิตเป็นเพศมาณพน้อย กล่าวอยู่ว่า "ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าขอถึงท่านว่าเป็นสรณะ" ไหว้เท้าพระเถระแล้ว พระเถระจึงกล่าวว่า "นันทะ พระศาสดาเสด็จมาแล้ว ท่านจงมา เราจักพาไป" ดังนี้ ครั้นทรมานนาคราชให้สิ้นพยศได้แล้ว จึงได้ไปสู่สำนักของพระผู้มีพระภาค นาคราชถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระองค์ว่าเป็นที่พึ่ง" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "จงเป็นผู้มีความสุขเถิดนาคราช ดังนี้ มีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้ว ได้เสด็จไปสู่นิเวศน์ของท่านอนาถบิณฑิกะ

ท่านอนาถบิณฑิกะกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ไฉนวันนี้พระองค์จึงเสด็จมาถึงสายนัก" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "โมคคัลลานะกับนันโทปนันทะได้ทำสงครามกันขึ้น" ท่านอนาถบิณฑิกะทูลถามว่า "ใครชนะใครแพ้ พระเจ้าข้า" พระองค์ตรัสว่า โมคคัลลานะชนะนันโทปนันทะแพ้" ท่านอนาถบิณฑิกะจึงทูลว่า "พระเจ้าข้า ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับภัตของข้าพระองค์ โดยติดต่อกัน ๗ วัน ข้าพระองค์จักทำสักการะแก่พระเถระให้ตลอด ๗ วัน" ดังนี้ แล้วได้ทำสักการะเป็นอันมากแด่ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ตลอด ๗ วัน

คำว่า เมื่อใดทำอัตภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้นก็เป็นอัตภาพอันใหญ่ เช่นอัตภาพของพระมหาโมคคัลลานเถระ ดังนี้ ท่านกล่าวหมายถึงอัตภาพใหญ่ซึ่งพระมหาโมคคัลลานะทำแล้ว ในเวลาที่ท่านทรมานนันโทปนันทนาคราชนี้ ดังบรรยายนี้ แม้เมื่อท่านจะกล่าวอย่างนั้น พวกภิกษุก็ยังกล่าวว่า สังขารที่ไม่มีใจครองนั้นแหละย่อมเจริญขึ้น เพราะอาศัยสังขารที่มีใจครอง ในเรื่องนี้เป็นอันยุติเพียงเท่านี้

อธิบายผู้มีฤทธิ์แสดงฤทธิ์

ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นทำอย่างนี้แล้ว มิใช่จะลูบคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์เท่านั้น ถ้าปรารถนาจะทำเป็นกระเบื้องเช็ดเท้าวางไว้แทบเท้าก็ได้ ทำเป็นตั่งนั่งก็ได้ ทำเป็นเตียงนอนก็ได้ ทำเป็นพนักอิงพิงก็ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์ผู้หนึ่งทำได้ ฉันใด แม้ผู้มีฤทธิ์อื่นอีกก็ทำได้ฉันนั้น จริงอยู่ เมื่อภิกษุหลายแสนรูปพากันทำอยู่อย่างนี้ ปาฏิหาริย์ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุเหล่านั้น และแต่ละรูปก็จะเหมือนกันทีเดียว อนึ่ง ถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ก็คงโคจรส่องแสงอยู่อย่างเดิม เปรียบเหมือนในตุ่มพันลูกที่เต็มด้วยน้ำ ดวงจันทร์ย่อมปรากฏในตุ่มทุก ๆ ตุ่ม และพระจันทร์ก็ยังโคจรและส่องแสงสว่างอยู่เหมือนเดิม ฉันใด ปาฏิหาริย์นี้ก็มีอุปมาเหมือนกันอย่างนั้น

[๓๙๗] ข้อว่า **จรดพรหมโลก** คือทำพรหมโลกให้เป็นเขตกำหนด คำว่า **ยังอำนาจให้เป็นไปทางกาย** คือ ทำอำนาจให้เป็นไปทางกายของตนในพรหมโลก ความหมายแห่งข้อนั้น นักศึกษาพึงทราบโดยคล้อยตามพระบาลีนั้นเถิด ก็พระบาลีในอธิการนี้ มีดังต่อไปนี้ คำว่า **ยังอำนาจให้เป็นไปในทางกายตลอดถึงพรหมโลก มีอธิบายว่า ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น มีความชำนาญทางใจ ต้องการจะไปสู่พรหมโลก ย่อมอธิษฐานถึงไกลแสนไกลให้ใกล้ก็ได้ว่า สนฺติเก โหตุ** จงมีในที่ใกล้ ดังนี้ ที่ไกลย่อมกลายเป็นที่ใกล้ได้ดังหมาย ย่อมอธิษฐานแม้ที่ใกล้ให้ไกลก็ได้ว่า **“ทูเร โหตุ** จงมีในที่ไกล” ดังนี้ ที่ใกล้ก็ย่อมกลายเป็นที่ไกลได้ดังหมาย แม้ของมากมายก็อธิษฐานให้เป็นของน้อยได้ว่า **“โถกํ โหตุ** จงเป็นของน้อย” ดังนี้ ของมากมายก็ย่อมกลายเป็นของน้อยได้ดังหมาย แม้ของน้อยก็อธิษฐานให้เป็นของมากมายได้ว่า **“พหุกํ โหตุ** จงเป็นของมาก” ดังนี้ ของน้อยก็ย่อมกลายเป็นของมากได้ดังหมาย จะใช้จักษุดุจทิพย์แลดูรูปของพรหมนั้นก็ได้ จะใช้โสตธาตุปานทิพย์ฟังเสียงของพรหมนั้นก็ได้ จะใช้เจโตปริยญาณกำหนดรู้จักใจของพรหมนั้นก็ได้ ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นมีความชำนาญทางใจ ต้องการจะไปยังพรหมโลกด้วยทั้งร่างกายที่ปรากฏชัด ๆ ย่อมน้อมจิต ด้วยอำนาจแห่งกาย อธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งกาย ครั้นน้อมจิตด้วยอำนาจแห่งกายอธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งกายแล้ว หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา เธอย่อมมีกายปรากฏชัด ๆ ไปสู่พรหมโลกได้ดังหมาย ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นมีความชำนาญ

ทางใจ ต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยทั้งกายที่มิได้ปรากฏ จึงน้อมกายด้วยอำนาจแห่งจิต อธิษฐานกายด้วยอำนาจแห่งจิต ครั้นน้อมกายด้วยอำนาจแห่งจิต อธิษฐานกายด้วยอำนาจแห่งจิตแล้ว หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ย่อมไปสู่พรหมโลกด้วยทั้งกายที่มิได้ปรากฏ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นย่อมนิรมิตรูปที่สำเร็จด้วยใจอันมีอวัยวะน้อยใหญ่ครบทุกอย่าง มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ข้างหน้าพรหมนั้น หากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเดินไป ถึงแม้ภิกษุที่นิรมิตแล้วก็เดินในที่นั้น ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นยืน นั่ง นอน ภิกษุนิรมิตก็สำเร็จการยืน นั่ง นอน ในที่นั้น ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น บังหวนควัน โพลงเป็นไฟ กล่าวธรรม ถามปัญหา ถูกถามปัญหา ย่อมแก้ แม้ภิกษุนิรมิต ฯลฯ ถูกถามปัญหา ย่อมแก้ ณ ที่นั้นได้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์ยืนร่วมเจรจาซักถามกับพรหมนั้น แม้ภิกษุนิรมิตรก็ยืนร่วม, เจรจา ซักถาม กับพรหม ณ ที่นั้น รวมความว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นทำกิจใด ๆ ภิกษุนิรมิตนั้นก็ทำกิจนั้น ๆ ด้วย ฉะนี้[๑]

ในพระบาลีนั้นคำว่า **อธิษฐานแม้ที่ไกลให้ใกล้ก็ได้** คือ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วนึกถึงเทวโลกหรือพรหมโลกในที่ไกลว่า **สนฺติเก โหตุ** ขอจงเป็นที่ใกล้ ดังนี้ แล้วจึงทำบริกรรมเข้าฌานอีก แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า **ขอจงเป็นที่ใกล้** ที่ไกลก็ย่อมกลายเป็นที่ใกล้ได้ดังหมาย แม้ในบทที่เหลือก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน

ถามว่า - ในปาฏิหาริย์นั้น ใครได้ย่อที่ไกลทำให้เป็นที่ใกล้ได้ ?

ตอบว่า - พระผู้มีพระภาค จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่เทวโลก ในกาลที่เสร็จยมกปาฏิหาริย์ ทรงทำภูเขายุคนธรและภูเขาสิเนรุให้ใกล้ ทรงยกพระบาทข้างหนึ่งจากพื้นปฐพี ทรงเหยียบที่ภูเขายุคนธร ทรงปลงพระบาทที่ ๒ ลงบนยอดภูเขาสิเนรุ

ถามว่า - คนอื่นใครเล่าที่ได้เคยทำแล้ว ?

ตอบว่า - พระมหาโมคคัลลานเถระ จริงอยู่ พระเถระย่นทางไปสู่เมืองสังกัสสะประมาณ ๓๐ โยชน์ ยังบริษัท ๑๒ โยชน์ ผู้ทำภัตกิจจากกรุงสาวัตถีให้ถึงในทันใดนั้นนั่นเอง

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗-๕๖๘

ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง ท่านพระจูฬสมุททเถระ ได้ทำในเกาะลังกา เล่ากันมาว่า ในสมัยอดอยาก พระภิกษุ ๗๐๐ รูปได้ไปสู่สำนักของพระเถระแต่เช้าตรู่ พระเถระคิดว่า พระภิกษุสงฆ์มีมาก จักมีบ้านที่ภิกขาจารที่ไหน ดังนี้ ไม่มองเห็นในทวีปลังกาทั้งหมด แต่มองเห็นว่าจักมีในเมืองปาฏลีบุตรฟากโน้น จึงให้ภิกษุทั้งหลายถือเอาบาตรและจีวรแล้วพูดว่า "มาเถิดอาวุโส เราจักไปสู่ที่ภิกขาจาร" ย่นแผ่นดินไปสู่กรุงปาฏลีบุตร แล้วพระภิกษุทั้งหลายถามว่า "เมืองนี้คือเมืองไหนขอรับ ?" ตอบว่า "เมืองปาฏลีบุตร อาวุโส" ถามว่า "ท่านขอรับ เมืองปาฏลีบุตรอยู่ในที่ไกล ?" ตอบว่า "อาวุโส พระเถระผู้เฒ่าย่นแม้ที่ไกลทำให้ใกล้ก็ได้" ถามว่า "มหาสมุทรอยู่ที่ไหนขอรับ ?" ตอบว่า "อาวุโส ท่านข้ามเหมืองเขียวแห่งหนึ่งมาในระหว่างทาง มิใช่หรือ ?" พระภิกษุทั้งหลายพูดว่า "จริงละ ขอรับ แต่มหาสมุทรเป็นของใหญ่" พระเถระพูดว่า "อาวุโส พระเถระผู้เฒ่าทั้งหลายทำแม้ของใหญ่ให้เป็นของเล็กก็ได้" ก็พระเถระนี้เป็นฉันใด แม้พระติสสทัตตเถระก็เป็นฉันนั้น ท่านสรงน้ำในเวลาเย็น ห่มผ้าอุตตราสงค์แล้วเกิดคิดขึ้นว่า จักไหว้ต้นพระมหาโพธิ์ ได้ทำให้เป็นที่ใกล้แล้ว

ถามว่า - ก็ใครเล่าถือเอาที่ใกล้ทำให้เป็นที่ไกลได้ ?

ตอบว่า - พระผู้มีพระภาค จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำที่ระหว่างพระองค์กับพระองคุลิมาล แม้ใกล้ก็ทรงทำให้ไกลได้[๑]

ถามว่า - ใครหรือได้ทำของมากให้เป็นของน้อย ?

ตอบว่า - พระมหากัสสปเถระ นัยว่า ในวันเล่นนักษัตรฤกษ์ในกรุงราชคฤห์ พวกเด็กผู้หญิง ๕๐๐ คนพากันทำขนมมีลักษณะคล้ายดวงจันทร์แล้วไปเล่นนักษัตรฤกษ์ พบพระผู้มีพระภาคแล้วมิได้ถวายอะไร ๆ เลย แต่ครั้นพบพระเถระซึ่งมาข้างหลังจึงชวนกันว่า พระเถระของพวกเรากำลังมา พวกเราจักถวายขนมทั้งหมด จึงถือเอาขนมเข้าไปหาพระเถระแล้ว พระเถระเอาบาตรออกแล้วได้ทำขนมทั้งหมดให้พอเต็มบาตรใบเดียว พระผู้มีพระภาคประทับนั่งรอพระเถระอยู่ข้างหน้า พระเถระได้นำมาถวายแด่พระผู้มีพระภาคแล้ว

---

๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๘/๔๒๓

ก็ในเรื่องอิลลิสเศรษฐี[๑] พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำของน้อยให้กลายเป็นของมาก และในเรื่องกากวพิยะ พระผู้มีพระภาค ได้ทรงทำของน้อยให้เป็นของมาก เล่ากันมาว่า พระมหากัสสปเถระเข้าพักอยู่ด้วยสมาบัติตลอด ๗ วัน เมื่อจะทำการสงเคราะห์แก่คนเข็ญใจได้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของมนุษย์เข็ญใจ ชื่อว่า กากวพิยะ[๒] ภริยาของนายกากวพิยะนั้นเห็นพระเถระ แล้วได้เกลี่ยข้าวยาคูซึ่งไม่เค็มไม่เปรี้ยวอันตนต้มเพื่อสามีลงในบาตรพระเถระรับข้าวยาคูนั้นแล้วได้วางไว้บนพระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงอธิษฐานทำให้เพียงพอแก่พระภิกษุหมู่ใหญ่ ข้าวยาคูที่นำมาด้วยบาตรใบเดียวก็เพียงพอแก่พระภิกษุทุกรูป ฝ่ายนายกากวพิยะก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในวันที่ ๗ นั้นแล และมิใช่แต่จะทำของน้อยให้เป็นของมากได้เท่านั้น แม้สิ่งที่ตนมุ่งหมายในบรรดาสิ่งของเป็นต้นว่าของอร่อยทำให้ไม่อร่อย หรือของไม่อร่อยทำให้อร่อยทั้งหมดย่อมสำเร็จแก่ท่านผู้มีฤทธิ์ ความจริงก็เป็นเช่นนั้น พระเถระชื่อมหาอนุฬะเห็นพระภิกษุมากด้วยกันไปเที่ยวบิณฑบาตได้แต่ภัตที่เลว ๆ นั่งฉันอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำ จึงอธิษฐานว่าน้ำในแม่น้ำจงเป็นเนยใส แล้วได้ให้สัญญาแก่พวกสามเณร สามเณรเหล่านั้นได้เอาขันไปตักน้ำมาถวายแก่หมู่พระภิกษุ ภิกษุทุกรูปพากันฉันอาหารกับเนยใสอย่างเอร็ดอร่อย

คำว่า **ด้วยตาทิพย์** คือภิกษุผู้มีฤทธิ์ยืนอยู่ ณ ที่นี้เอง ทำแสงสว่างให้ขยายออกแล้วมองเห็นรูปของพรหมนั้น และยืนอยู่ ณ ที่นี้เอง เมื่อพรหมนั้นกล่าวก็ได้ยินเสียงและรู้วาระจิตของเขาได้

คำว่า **น้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย** คือน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกรัชกาย คือ ยึดจิตซึ่งมีฌานเป็นบาทวางลงในกาย คือ ทำให้คล้อยตามร่างกายให้ไปช้า ๆ เพราะว่าการไปด้วยกายเป็นของช้ากว่าใจ คำว่า หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา คือ หยั่งลง, เข้าไป, ถูกต้อง, ถึงพร้อม ด้วยสุขสัญญาและลหุสัญญา อันเกิดพร้อมกับจิตที่มีฤทธิ์ซึ่งมีฌานเป็นบาท เป็นอารมณ์ ที่ชื่อว่าสุขสัญญา ได้แก่สัญญาอัน

---

๑ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๘/๓๒, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/ - /๓๐

๒ ม.อุ.อ. (บาลี) ๔/๗/๔

สัมปยุตด้วยอุเบกขา จริงอยู่ อุเบกขาท่านกล่าวว่า เป็นสุขอันสงบ ก็สัญญานั้นนั่นแหละพึงทราบชื่อว่าลหุสัญญาก็ได้ เพราะพ้นจากนิวรณ์และข้าศึกมีวิตกเป็นต้น ก็เมื่อภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นหยั่งลงสู่สัญญานั้น แม้กรัชกายก็เบาปานปุยนุ่น เธอย่อมไปได้ถึงพรหมโลกพร้อมทั้งร่างกายที่เบาและมองเห็นกันอยู่นี่แหละ ดุจปุยนุ่นซึ่งถูกลมพัดลอยขึ้นไปได้แล้วฉะนั้น ก็เมื่อไปอย่างนี้ ถ้าต้องการก็จะนิรมิตหนทางในอากาศด้วยอำนาจปฐวีกสิณไปได้ด้วยเท้า หรือถ้าต้องการจะอธิษฐานเป็นลมด้วยอำนาจวาโยกสิณไปตามลมดุจปุยนุ่นก็ได้ อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นผู้ต้องการจะไปนั่นแหละเป็นสำคัญในปาฏิหารย์นี้ เพราะเมื่อมีความพอใจจะไปอยู่ เธอทำการอธิษฐานจิตอย่างนี้แล้ว อันกำลังแห่งการอธิษฐานส่งขึ้นไปแล้ว ย่อมลอยไปอย่างเห็น ๆ อยู่ ดุจลูกศรที่นายขมังธนูยิงขึ้นไปฉะนั้น

คำว่า **น้อมกายไปด้วยอำนาจของใจ** คือ ยึดเอากายไปวางไว้ที่จิต (ทำกายให้เบาเหมือนจิต) คือเอาเยี่ยงอย่างใจ ได้แก่ไปได้เร็วเหมือนใจ จริงอยู่ การไปของใจเป็นอาการที่รวดเร็ว คำว่า **หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา** คือ หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาอันเกิดพร้อมกับจิตซึ่งมีฤทธิ์มีรูปกายเป็นอารมณ์ คำที่เหลือพึงทราบตามความดังที่กล่าวไว้แล้วนั่นแล ก็ปาฏิหาริย์ที่น้อมกายไปด้วยอำนาจแห่งใจนี้ก็คือไปได้อย่างใจนั่นเอง เมื่อเกิดปัญหาขึ้นว่า ก็พระโยคีนี้เมื่อไปด้วยกายอันไม่ปรากฏอยู่อย่างนี้ ย่อมไปในขณะที่อธิษฐานจิตนั้นเกิดขึ้น หรือว่าในขณะที่อธิษฐานจิตแล้วดำรงอยู่ หรือว่าในขณะที่อธิษฐานจิตดับแห่งอธิษฐานจิตนั้นดังนี้แล้ว พระเถระจึงกล่าวว่า ไปได้ทั้ง ๓ ขณะ **ถามว่า -** ก็ผู้มีฤทธิ์นั้นไปเอง หรือว่าส่งรูปที่นิรมิตไป ? **ตอบว่า** - เรื่องนี้ทำการส่งไปได้ตามสบายใจ แต่ในที่นี้ท่านชักตัวอย่างมาเฉพาะการไปด้วยตัวเองของท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น คำว่า **สำเร็จด้วยใจ** คือ แล้วแต่ใจจะนิรมิต เพราะรูปนั้นนิรมิตขึ้นได้ด้วยจิตอธิษฐานนิรมิต คำว่า **มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง** นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจที่ตั้งอยู่ของ ตา, หู เป็นต้น แปลกอยู่ว่า ปสาทรูป ๔ มีจักขุปสาทรูปเป็นต้นไม่มีในรูปที่ภิกษุนิรมิตแล้วนั้น คำว่า ถ้าภิกษุ ผู้มีฤทธิ์กำลังเดินอยู่แม้รูปที่นิรมิตนั้นก็เดินไปในที่นั้นด้วย เป็นต้นทั้งหมดนี้ ท่านกล่าวหมายถึงการนิรมิตรูปของพวกพระสาวก ส่วนรูปที่พระพุทธเจ้าทรงนิรมิตขึ้น ย่อมทำดังที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำก็ได้ หรือทำกิจอย่างอื่นตามความพอพระทัยของพระผู้มีพระภาคก็ได้

ก็ในอธิการนี้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นอยู่ ณ ที่นี้เอง มองเห็นรูปได้ด้วยตาทิพย์ ฟังเสียงได้ด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์ กำหนดใจด้วยเจโตปริยญาณแม้ใด ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย แม้ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นอยู่ ณ ที่นี้เอง ยืนร่วมเจรจาสนทนากับพรหมนั้นแม้ใด แม้ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย แม้การอธิษฐานของภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเป็นต้นว่า อธิษฐานแม้ที่ไกล ๆ ให้เป็นที่ใกล้แม้ใด แม้ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านี้ก็ยังไม่ชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกายเลย แม้ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นไปสู่พรหมโลก ด้วยทั้งกายที่ยังปรากฏหรือไม่ปรากฏก็ได้แม้ใด แม้ด้วยฤทธิ์เท่านี้ก็ยังไม่ชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกาย ก็แลภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นปฏิบัติตามวิธีที่ท่านกล่าวไว้โดยใจความเป็นต้นว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นนิรมิตรูปข้างหน้าพรหมนั้นก็ได้อันใด ด้วยฤทธิ์มีประมาณเท่านี้ จึงจะชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปทางกายได้ ส่วนคำที่เหลือในบทนี้ ท่านกล่าวไว้ก็เพื่อแสดงถึงบุรพภาคแห่งฤทธิ์ ซึ่งเป็นเหตุทำอำนาจให้เป็นไปทางกายได้

จบอธิษฐานฤทธิ์เพียงเท่านี้ก่อน

วิกุพพนาและมโนมยาฤทธิ์

[๓๙๘] ส่วนวิกุพพนาฤทธิ์และมโนมยาฤทธิ์ มีข้อแตกต่างกันดังต่อไปนี้ อันดับแรก พระโยคีผู้เมื่อจะทำวิกุพพนาฤทธิ์ พึงอธิษฐานแปลงเพศให้เป็นไปตามที่ตนมุ่งปรารถนาได้ทุก ๆ เพศ เช่นแปลงเพศเป็นเด็กน้อยเป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นละเพศเดิมของตนแล้ว แสดงเพศแปลงเป็นเด็กน้อย หรือแสดงเพศแปลงเป็นนาค แสดงเพศแปลงเป็นครุฑ แสดงเพศแปลงเป็นอสูร แสดงเพศแปลงเป็นพระอินทร์ แสดงเพศแปลงเป็นเทวดา แสดงเพศแปลงเป็นพระพรหม แสดงเพศแปลงเป็นทะเล แสดงเพศแปลงเป็นภูเขา แสดงเพศแปลงเป็นราชสีห์ แสดงเพศแปลงเป็นเสือโคร่ง แสดงเพศแปลงเป็นเสือเหลือง แสดงเพศแปลงเป็นทัพช้าง ทัพม้า ทัพรถ และเป็นทัพเดินเท้าก็ได้ หรือแสดงเพศแปลงเป็นกองทัพ

แม้ตั้งหลาย ๆ ขบวนก็ได้[๑] ก็เมื่อจะอธิษฐาน พึงออกจากฌานมีอภิญญาเป็นบาท มีปฐวีกสิณเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ พึงนึกถึงเด็กน้อยของตนเท่านั้น ครั้นนึกแล้วในที่สุดบริกรรม ต้องเข้าสมาบัติใหม่ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า **เอวรูโป นาม กุมารโก โหมิ** ขอให้เราจงเป็นเด็กน้อยเห็นปานนี้เถิด พร้อมกับจิตที่อธิษฐาน เธอก็จะเป็นเด็กน้อยทันที ตัวอย่างเช่น พระเทวทัต[๒] แม้ในเพศทั้งปวงมีการแสดงเพศแปลงเป็นนาคเป็นต้นก็มีวิธีการอย่างนี้แล แต่คำว่าแสดงเพศแปลงเป็นทัพช้างเป็นต้น ในบทมาติกานั้น ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจการแสดงเพศแปลงเป็นช้างเป็นต้น แม้ภายนอก ในกรณีอย่างนี้อย่าพึงอธิษฐานว่า **หตฺถี โหมิ** ขอให้เราจงเป็นช้างเถิด แต่ต้องอธิษฐานว่า **หตฺถี โหตุ** ขอจงเป็นช้างเถิด แม้ในทัพม้าเป็นต้น ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน ทำอย่างนี้ชื่อว่า วิกุพพนาฤทธิ์ คือ ฤทธิ์ที่แสดงทำให้เป็นได้หลาย ๆ อย่าง

มโนมยาฤทธิ์

[๓๙๙] ก็พระโยคีผู้ต้องการจะเจริญมโนมยาฤทธิ์ พึงออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว นึกถึงกายก่อนแล้วอธิษฐานตามวิธีการที่กล่าวแล้วว่า **สุสิโร โหตุ** ขอจงเป็นโพรง ดังนี้ ร่างกายก็ย่อมเป็นโพรงขึ้นได้ดังใจหมาย ต่อจากนั้นจึงค่อยนึกถึงกายอื่นไว้ภายในของกายนั้น ทำการบริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยดังที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละว่า **กายอื่น จงมีในภายในกายนั้น** พระโยคีนั้นย่อมชักกายนั้นออกกลับมาได้คล้ายชักไส้หญ้าปล้องออกจากหญ้าปล้องและดุจชักดาบออกจากฝัก และมีครุวนาดุจดังงูออกจากขวดฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า ภิกษุ ในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมนิรมิตกายให้เป็นอย่างอื่นจากร่างกายนี้ให้มีรูปร่างสำเร็จแล้วตามใจปรารถนา มีองค์อวัยวะครบถ้วนทุกอย่าง มีอินทรีย์ไม่บกพร่องเช่นเดียวกับบุรุษชักไส้หญ้าปล้องออก บุรุษนั้นแลก็จะพึงมีความรู้อย่างนี้ว่า ส่วนนี้เป็นหญ้าปล้อง

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๘

๒ วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๓-๑๗๔, ขุ.ข.อ. (บาลี) ๑/ - /๑๒๙

ส่วนนี้เป็นไส้หญ้าปล้อง หญ้าปล้องเป็นส่วนหนึ่ง ไส้หญ้าปล้องก็เป็นอีกส่วนหนึ่งต่างหาก แต่ว่าไส้หญ้าปล้อง เราชักออกจากหญ้าปล้อง ดังนี้เป็นต้น[๑] ก็ในข้ออุปมาเหล่านี้ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อแสดงว่า ไส้หญ้าปล้องเป็นต้น เป็นของคล้ายกับหญ้าปล้องเป็นต้น ฉันใด รูปที่สำเร็จด้วยใจก็เป็นของคล้ายกันกับภิกษุผู้มีฤทธิ์ฉันนั้น นี้ชื่อว่า มโนมยาฤทธิ์ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ

ปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่อว่า อิทธิวิธนิเทศ
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้ เพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๕๖๙

ปริจเฉทที่ ๑๓
อภิญญานิเทศ

---

[๔๐๐] บัดนี้ ถึงวาระแสดงเรื่องทิพพโสตธาตุต่อไป นักศึกษาพึงทราบความแห่งพระบาลี เป็นต้นว่า **พระโยคีนั้นเมื่อมีจิตตั้งมั่นอย่างนี้** [๑] ดังในทิพพโสตธาตุนิเทศนั้นก็ดี ในอภิญญา ๓ ต่อนั้นไปก็ดี ด้วยความหมายดังที่กล่าวไว้แล้วในตอนว่าด้วยอิทธิวิธนิเทศเถิด ในพระบาลีว่าด้วยเรื่องอภิญญาทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้าจักขยายเฉพาะข้อความที่แปลกกันเท่านั้น

ทิพพโสตธาตุกถา

บรรดาคำเหล่านั้น ในคำว่า **ด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์** นี้มีอธิบายดังต่อไปนี้

โสตธาตุชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นเดียวกับของทิพย์ ความจริงเป็นเรื่องธรรมดาที่ธาตุคือประสาทหูของพวกเทวดาเป็นธรรมชาติที่เกิดจากสุจริตกรรม มิได้เกลือกกลั้วด้วยโทษมีน้ำดี, เสมหะ และโลหิตเป็นต้น จึงสามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นจากสิ่งที่เข้าไปทำให้ขุ่นมัว แม้ธาตุคือประสาทหูอันสำเร็จด้วยญาณซึ่งบังเกิดขึ้นได้ด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนาของภิกษุนี้เล่า ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ทิพย์** เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะพระโยคีได้ด้วยอำนาจทิพยวิหารและเพราะเหตุที่อิงอาศัยทิพยวิหารของตน ชื่อว่า **โสตธาตุ** เพราะอรรถว่าได้ยิน และเพราะอรรถว่ามิใช่ชีวะ เป็นแต่เพียงธาตุเท่านั้น อนึ่ง ชื่อว่า **โสตธาตุ** แม้เพราะเป็นเพียงดังโสตธาตุ เพราะทำกิจของโสตธาตุได้ด้วยโสตธาตุเพียงดังทิพย์นั้น คำว่า **หมดจด** คือ บริสุทธิ์ ปราศจากเครื่องเข้าไปเศร้าหมอง คำว่า **ล่วงวิสัยของมนุษย์** คือล่วง ได้แก่ ดำรงอยู่ล่วงเลยหูเนื้อซึ่งเป็นวิสัยของมนุษย์ เพราะได้ยินเสียงล่วงอุปจารของมนุษย์ไป คำว่า **ฟังได้ ๒ เสียง** คือฟังเสียงได้ ๒ ชนิด ๒ ชนิดอะไรบ้าง ? คือเสียงทิพย์ ๑ เสียงมนุษย์ ๑ มีอธิบายว่า เสียงของพวก

---

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๐/๘๐

เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยคำว่า **ฟังได้ทั้ง ๒ เสียงนี้** พึงทราบการกำหนดส่วนที่ได้ยินเสียงดังนี้ คำว่า **เสียงเหล่าใดทั้งไกลและใกล้** นั้น มีอธิบายว่า เสียงเหล่าใดอยู่ที่ไกล คือแม้จะอยู่ในจักรวาลอื่น และเสียงเหล่าใดอยู่ที่ใกล้จนชั้นที่สุดแม้แต่เสียงของสัตว์ตัวเล็ก ๆ ที่อยู่อาศัยในร่างกายของตน เธอย่อมได้ยินเสียงเหล่านั้นได้อย่างชัดเจนด้วยคำว่า **เสียงเหล่าใดทั้งไกลและใกล้** นั้น พึงทราบการกำหนดอย่างไม่มีเขตแดน ดังนี้

ก็ทิพพโสตธาตุนี้ จะพึงให้เกิดขึ้นได้ด้วยวิธีการอย่างไร ? คือภิกษุนั้นต้องการเข้าฌานที่มีอภิญญาเป็นบาท พอออกแล้วมีจิตตั้งมั่นด้วยบริกรรมสมาธิ ตอนแรก ๆ พึงนึกถึงเสียงที่หยาบ มีเสียงราชสีห์ในป่าเป็นต้น ซึ่งอยู่ในที่ไกลที่มาปรากฏทางโสตประสาทตามปกติ พึงนึกถึงเสียงที่ละเอียดเป็นชั้น ๆ ไปโดยลำดับ เริ่มต้นแต่เสียงที่หยาบกว่าเขาทั้งหมดอย่างนี้ คือ เสียงระฆังในวิหาร เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงที่พวกภิกษุหนุ่มสามเณรน้อยพากันท่องบ่นอยู่อย่างเต็มกำลัง เสียงที่พวกคนผู้พูดอยู่ตามปกติเช่นว่า อะไรนะขอรับ อะไรกันคุณ เป็นต้น เสียงนก เสียงลม เสียงเท้า เสียงน้ำเดือดดังคลัก ๆ เสียงใบตาลที่แห้งกรอบอยู่ที่แดด เสียงมดดำและมดแดง พระโยคีนั้นพึงสนใจสัททนิมิตแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันออก ในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ ในทิศใต้ ในทิศเบื้องล่าง ในทิศเบื้องบน ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ พระโยคีนั้นพึงสนใจสัททนิมิตแห่งเสียงทั้งหลายทั้งที่หยาบทั้งที่ละเอียด เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏชัดแก่พระโยคีนั้นผู้มีจิตดำรงอยู่ตามปกติ ก็เมื่อเธอมีจิตเป็นสมาธิด้วยการบริกรรม เสียงย่อมปรากฏชัดเป็นอย่างยิ่ง เมื่อเธอมนสิการถึงสัททนิมิตอยู่นั่นแลมโนทวาราวัชชนะทำเสียงเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นว่า **ทิพพ-โสตธาตุ** จักเกิดขึ้นในบัดนี้ เมื่อมโนทวาราวัชชนะนั้นดับแล้วชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงที่มีชวนะ ๓ หรือ ๔ ดวงข้างต้นเป็นกามาวจร มีชื่อว่า **บริกรรม, อุปจาร, อนุโลม** และ **โคตรภู** ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอัปปนาจิตชั้นรูปาวจร นับเข้าในฌานหมวด ๔ ย่อมแล่นไป ญาณใดซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับอัปปนาจิตนั้นในอัปปนาวิถีนั้น นี้พึงทราบว่าทิพพโสตธาตุ เบื้องหน้าแต่นั้น ทิพพโสตธาตุก็ตกไปในกระแสนั้น พระโยคีเมื่อทำทิพพโสตธาตุนั้นให้เกิดขึ้น กำลังกำหนดที่ระยะเพียงชั่วองคุลีเดียวว่าจะฟังเสียงในระยะนี้แล้วพึงให้ขยาย แต่นั้นพึงกำหนดด้วยอำนาจ ๒ องคุลี ๔ องคุลี ๘ องคุลี

คืบ ศอก ภายในห้องหน้ามุข ปราสาท บริเวณ สังฆาราม โคจรคาม และชนบทเป็นต้น จนตลอดถึงจักรวาล หรือกำหนดให้ยิ่งกว่านั้นก็ได้ กำหนดแล้วพึงให้ขยายออกไป พระโยคีนี้ได้บรรลุอภิญญาแล้วอย่างนี้ ย่อมได้ยินเสียงแม้ที่อยู่ภายในระยะโอกาสที่ทิพพโสตธาตุญาณ ที่มีฌานเป็นบาทเป็นอารมณ์ถูกต้องแล้ว ก็เมื่อฟังอย่างนี้แม้หากจะมีเสียงกึกก้องเป็นอย่างเดียวกันกับเสียงสังข์ กลอง และบัณเฑาะว์เป็นต้นดังขึ้นไปจนกระทั่งพรหมโลก เมื่อมีความมุ่งหมายจะกำหนดเฉพาะเสียงเดียว เธอก็อาจจะกำหนดแยกเสียงได้ว่านี้เสียงสังข์ นี้เสียงกลองได้ทีเทียว

จบทิพพโสตธาตุกถา

เจโตปริยญาณกถา

[๔๐๑] คำว่า **ด้วยเจโตปริยญาณ** ในเจโตปริยญาณกถานี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ญาณ ชื่อว่า **ปริยะ** เพราะอรรถว่าไปรอบ อธิบายว่า ย่อมกำหนดด้วยญาณอันกำหนดใจของผู้อื่นได้ ชื่อว่า **เจโตปริยะ** ญาณนั้นด้วย กำหนดใจของผู้อื่นได้ด้วยเหตุนั้นชื่อว่า **เจโตปริยญาณ** อธิบายว่าเพื่อประโยชน์แก่เจโตปริยญาณนั้น คำว่า **ของสัตว์อื่น** คือของสัตว์พวกที่เหลือ เว้นตนเสีย แม้คำว่า แห่งบุคคลอื่นนี้ ก็มีความหมายเป็นอันเดียวกันกับบทว่าของสัตว์พวกอื่นนี้เหมือนกัน แต่ที่ท่านทำพยัญชนะให้ต่างกัน ก็ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์และด้วยความไพเราะแห่งเทศนา คำว่า **กำหนดใจด้วยใจ** คือกำหนดใจของสัตว์เหล่านั้นด้วยใจของตนเอง คำว่า **รู้ชัด** คือรู้ทุกสิ่งทุกประการ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้มีราคะเป็นต้น

ถามว่า - ก็ญาณนี้จะพึงให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า - ก็ญาณนี้ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจทิพยจักษุ ทิพยจักษุญาณนั้นเป็นบริกรรมแห่งเจโตปริยญาณนี้เอง เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นเจริญอาโลกกสิณแล้วมองเห็นสีแห่งโลหิต ซึ่งเป็นไปอาศัยหทัยรูปของผู้อื่นด้วยจักษุดุจทิพย์แล้ว พึงสอบสวนดูจิต ก็เมื่อใดโสมนัสจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมมีสีแดงเป็นเช่นเดียวกับผลไทรสุกปลั่ง เมื่อใดโทมนัสจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมมีสีดำเช่นเดียวกับผลหว้าสุก เมื่อใดอุเบกขาจิตเป็นไป เมื่อนั้นหทัยรูปย่อมผ่องใสเช่นเดียวกับน้ำมันงา เหตุนั้นเธอเห็นสีเลือดหัวใจผู้อื่นว่า รูปนี้มีอินทรีย์คือโสมนัสเป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอินทรีย์คือ

โทมนัสเป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอินทรีย์คืออุเบกขาเป็นสมุฏฐาน ดังนี้แล้ว เมื่อจะสอบสวน พึงทำเจโตปริยญาณให้ถึงความแรงกล้าเถิด แม้เมื่อเจโตปริยญาณนั้นถึงความมีกำลังแรงกล้าอย่างนี้แล้ว เธอย่อมรู้ชัดถึงกามาวจรจิตและรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต ทั้งหมดอยู่ จึงดำเนินเข้าหาจิตอื่นนั่นแลจากจิตนั้นได้ โดยลำดับแม้เว้นการดูหทัยรูป จริงอยู่ แม้คำนี้ท่านก็กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า[๑]

ถามว่า - สำหรับอรูปสมาบัติ พระโยคีต้องการจะรู้จิตของผู้อื่นจะดูหทัยรูปของใคร ? จะมองอินทรีย์อันแปลก ๆ ของใคร ?

ตอบว่า - ไม่ต้องดูของใคร อันนี้เป็นวิสัยของท่านผู้มีฤทธิ์ คือการที่จะนึกถึงจิตในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง จึงรู้จักจิต ๑๖ ประเภท ก็ถ้อยคำนี้ท่านกล่าวหมายถึงผู้ที่ไม่ได้ทำการสั่งสมไว้

ก็ในคำเป็นต้นว่า **จิตมีราคะหรือ** ดังนี้ มีอธิบายว่าจิตที่สหรคตด้วยโลภมูลจิต ๘ ดวง พึงทราบว่าจิตมีราคะ จิตที่เป็นกุศลและอัพยากฤตอันเป็นไปในภูมิ ๔ ที่เหลือชื่อว่า จิตที่ปราศจากราคะ ก็จิต ๔ ดวงเหล่านี้คือ จิตที่ประกอบด้วยโทมนัส ๒ ดวง จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง จิตที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ ๑ ดวง ไม่ได้ทำการรวบรวมเข้าในทุกะนี้ แต่พระเถระบางพวกก็ทำการรวบรวมทั้งจิต ๔ ดวงนี้นั้นเข้าด้วย ก็จิตที่ประกอบด้วยโทมนัส ๒ ดวง ชื่อว่า **จิตมีโทสะ** แม้จิตที่เป็นกุศลและอัพยากฤตเป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งมวลชื่อว่า จิตที่ปราศจากโทสะ อกุศลจิต ๑๐ ดวง ที่เหลือ ไม่ได้ทำการรวบรวมเข้าในทุกะนี้ แต่พระเถระบางพวกก็ทำการรวบรวมอกุศลจิต ๑๐ ดวงนั้นเข้าด้วย ก็ในคำว่า **มีโมหะ ปราศจากโมหะ** นี้มีอธิบายว่า จิต ๒ ดวง คือจิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ ๑ ชื่อว่า **จิตมีโมหะ** ตามนัยที่เป็นไปเฉพาะ คือเป็นโมหะแท้ ๆ ไม่ปนด้วยโลภะ โทสะ ฝ่ายอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง พึงทราบว่า จิตมีโมหะ เพราะโมหะเกิดในอกุศลทั้งปวง จิตที่เหลือชื่อว่าจิตปราศจากโมหะ ส่วนจิตที่คล้อยไปตามถีนเจตสิกและมิทธเจตสิกพึงทราบว่าเป็นจิตที่หดหู่ จิตที่คล้อยไปตามอุทธัจจเจตสิกพึงทราบว่าเป็นจิตที่ฟุ้งซ่าน จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรพึงทราบว่าเป็น **มหัคคตจิต** จิตที่เหลือจากนั้นพึงทราบว่ามิใช่ **มหัคคตจิต** จิตที่เป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทุกดวง พึงทราบว่า **สอุตตรจิต** จิตที่เป็น

---

๑ ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๐๔/๓๖๕-๓๖๖

โลกุตตระ พึงทราบว่าเป็น **อนุตตรจิต** จิตที่บรรลุ **อุปจาระ** และ **อัปปนา** พึงทราบว่าเป็น **จิตที่ตั้งมั่น** จิตที่ไม่บรรลุถึง **อุปจาร** และ **อัปปนา** ทั้ง ๒ อย่างนั้นพึงทราบว่า **จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น** จิตที่บรรลุถึง **ตทังควิมุตติ, วิกขัมภนวิมุตติ, สมุจฺเฉทวิมุตฺติ. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ** และ**นิสสรณวิมุตติ** พึงทราบว่าเป็น **วิมุตติจิต** จิตที่ยังไม่ถึงวิมุตติทั้ง ๔ อย่างนี้พึงทราบว่ายังไม่เป็น **วิมุตติจิต** ภิกษุผู้ที่ได้ **เจโตปริยญาณ** ดังที่ว่ามาทั้งหมดนี้ย่อมรู้ชัดแม้ทุกสิ่งทุกอย่างว่า จิตนี้มีราคะ ฯลฯ หรือยังไม่หลุดพ้น ดังนี้ได้[๑]

จบเจโตปริยญาณกถา

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา

[๔๐๒] นักศึกษาพึงทราบวินิจฉัยใน **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา** ดังต่อไปนี้ คำว่า **เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา**[๒] นี้ คือเพื่อประโยชน์แก่ญาณในการนึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน ที่ชื่อว่า **ขันธ์ที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน** ก็คือขันธ์ที่เคยอยู่ครอบครองในกาลก่อน ได้แก่ในชาติที่ล่วงไปแล้วนับไม่ถ้วน คำว่า **อยู่ครอง** คือ ที่ตนได้เคยครอบครองมา ที่ตนได้เคยเสวยผลมา ได้แก่ที่เกิดดับในสันดานของตน หรืออาการต่าง ๆ ที่อาศัยขันธ์ คำว่า **อยู่ครอบครอง** คือ อยู่ประจำโดยการอยู่อาศัยเป็นโคจร ได้แก่ที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญาณของตน หรือ ที่กำหนดรู้ชัดได้ด้วยวิญญาณของผู้อื่น ในเวลาที่อนุสรณ์ถึงท่านผู้ตัดขาดวัฏฏสงสารถึงนิพพานแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้นจึงจะมีนิวฺฏฐธรรมเหล่านั้นได้ คำว่า **นึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยมาในกาลก่อน** คือ พระโยคีนึกถึงขันธ์ที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อนได้ด้วยสติใด สตินั้นชื่อว่า **ปุพเพนิวาสานุสสติ** ญาณอันสัมปยุตด้วยสตินั้นชื่อว่า **ญาณ** เพื่อประโยชน์แก่ญาณอันสัมปยุตด้วยสติ นึกถึงขันธ์ที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อนนี้ดังบรรยายมานี้ มีอธิบายว่า เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือเพื่อการบรรลุถึงซึ่งญาณนี้ คำว่า **มิใช่อย่างเดียว** คือ หลายอย่าง หรือที่ท่านให้เป็นไป คือพรรณนาได้หลายอย่าง คำว่า **ขันธ์ที่เคยอยู่อาศัยมาในกาลก่อน** คือ สันดานที่ตนเคยอยู่อาศัยครอบครองในภพนั้น ๆ ตั้งต้นแต่ภพที่เป็นอดีตล่วงมานี่เอง คำว่า **นึกได้** คือระลึกย้อนไปตามลำดับแห่งขันธ์ หรือว่าตามลำดับจุติและปฏิสนธิ

---

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๒-๒๔๓/๘๐-๘๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๕-๓๑๘, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑

๒ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

ความจริง ชน ๖ จำพวกย่อมระลึกถึงปุพเพสันนิวาสนี้ได้ คือ พวกเดียรถีย์ ๑ พระสาวกปกติทั้งหลาย ๑ พระมหาสาวกทั้งหลาย ๑ พระอัครสาวกทั้งหลาย ๑ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ๑ พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ๑ ในชน ๖ จำพวกนั้น พวกเดียรถีย์ระลึกได้เพียง ๔๐ กัลป์เท่านั้น ไม่ยิ่งไปกว่านั้นได้เลย เพราะเหตุไร ? เพราะมีปัญญาน้อย จริงอยู่ พวกเดียรถียร์เหล่านั้นเป็นผู้มีปัญญาน้อย เพราะยังกำหนดนามรูปไม่ได้ พระสาวกปกติทั้งหลายระลึกได้ ๑๐๐ กัลป์ก็ได้ ๑,๐๐๐ กัลป์ก็ได้ เพราะมีปัญญามาก พระมหาสาวก ๘๐ องค์ระลึกได้แสนกัลป์ พระอัครสาวกทั้งสองระลึกได้ ๑ อสงไขย กำไรแสนกัลป์ พระปัจเจกพุทธเจ้าระลึกได้ ๒ อสงไขย กำไรแสนกัลป์ ก็อภินิหารของท่านเหล่านั้นมีกำหนดประมาณไว้เท่านี้ ส่วนอภินิหารของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกำหนดกาล

อนึ่ง พวกเดียรถีย์ระลึกได้เฉพาะลำดับแห่งขันธ์เท่านั้น ไม่สามารถจะละลำดับขันธ์แล้วมาระลึกโดยจุติและปฏิสนธิได้เลย จริงอยู่ เดียรถีย์เหล่านั้นไม่มีการแวะลงสู่ที่ที่ตนปรารถนาได้ เช่นเดียวกับคนตาบอด คือคนตาบอดละไม้เท้าเสียแล้วย่อมเดินไปไม่ได้ฉันใด พวกเดียรถีย์ละลำดับแห่งขันธ์แล้วย่อมระลึกไม่ได้ ฉันนั้น พระสาวกปกติทั้งหลายย่อมระลึกตามลำดับขันธ์ได้ ทั้งระลึกต่อไปด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิก็ได้ พระมหาสาวก ๘๐ ก็เหมือนกัน ส่วนพระอัครสาวกทั้งสองไม่ต้องมีการระลึกตามลำดับขันธ์ เพราะว่า ท่านเห็นจุติแห่งอัตภาพหนึ่งแล้วเห็นปฏิสนธิและเห็นจุติแห่งอัตภาพอื่นอีกแล้วจึงเห็นปฏิสนธิ ท่านก้าวข้ามไปด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิด้วยอาการอย่างนี้แล พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เหมือนกัน แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กิจด้วยการระลึกตามลำดับขันธ์ไม่มีเลย กิจด้วยการระลึกข้ามไปด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ ก็ไม่มี จริงอยู่ พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงมีพระประสงค์ จะทราบถึงที่ใด ๆ ในเบื้องต่ำหรือเบื้องบนก็ตาม ถึงเวลาจะผ่านไปตั้งหลายโกฏิกัลป์ ที่นั้น ๆ ก็ย่อมปรากฏขึ้นทันที เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายนั้นจึงทรงย่นย่อได้หลาย ๆ โกฏิกัลป์ดุจย่นย่อพระบาลีด้วยมีเปยยาล (ฯเปฯ) ฉะนั้น ทรงพระประสงค์จะทรงทราบตรงที่ใด ๆ ในกัลป์ใดในภพใด ก็ก้าวเจาะลงด้วยพระญาณในที่นั้น ๆ ในกัลป์นั้นในภพนั้นได้เลย ทรงดำเนินพระญาณไปได้อย่างแม่นยำ ปานดังราชสีห์ปบสัตว์ในที่นั้น ๆ ฉะนั้น ก็พระญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ ย่อมไม่ผิดพลาดในชาติอันเป็นระหว่าง ๆ เมื่อไม่ผิดไม่พลาด ย่อมจับเอาเฉพาะที่ซึ่งพระองค์

ปรารถนา ๆ ที่เดียว เปรียบเหมือนอย่างลูกศรที่นายขมังธนู เช่นท่านสรภังคาจารย์ผู้ทำการอบรมยิงขนทราย ยิงไปแล้วมิได้กระทบต้นไม้และเครือเถาเป็นต้นในระหว่างย่อมถูกเป้าหมายไม่ผิดไม่พลาด ฉันนั้น

ก็ในพวกชนผู้นึกถึงปุพเพสันนิวาสได้เหล่านี้ การเห็นปุพเพสันนิวาส(ระลึกชาติได้) ของพวกเดียรถีย์ ย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงสว่างแห่งหิ่งห้อย การระลึกชาติได้ของพระสาวกปกติย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงประทีป การระลึกชาติได้ของพระมหาสาวกย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงคบเพลิง การระลึกชาติได้ของพระอัครสาวกย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงดาวประจำรุ่ง การระลึกชาติได้ของพระปัจเจกพุทธเจ้าย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงพระจันทร์ การระลึกชาติได้ของพระพุทธเจ้าย่อมปรากฏเป็นเช่นเดียวกับแสงพระอาทิตย์พันดวงในฤดูร้อน อันประดับประดาแล้วด้วยพระรัศมีตั้งพันรัศมี

อนึ่ง การระลึกชาติได้ของพวกเดียรถีย์เป็นดุจการเดินไปด้วยปลายไม้เท้าของคนตาบอด การระลึกชาติได้ของพระสาวกปกติเป็นดุจการเดินทางไปบนสะพานไม้ท่อน การระลึกชาติได้ของพระมหาสาวกเป็นดุจการเดินไปบนสะพานสำหรับเดินเท้า การระลึกชาติได้ของพระอัครสาวกเป็นดุจการไปบนสะพานสำหรับเกวียนที่จะผ่านไปได้ การระลึกชาติได้ของพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นดุจการเดินไปตามทางเดินเท้าที่ใหญ่ การระลึกชาติได้ของพระพุทธเจ้า เป็นดุจการเดินไปตามทางเกวียนใหญ่

แต่ในอธิการนี้ ท่านประสงค์ถึงการระลึกชาติได้ของพวกพระสาวก เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า คำว่า นึกได้ คือตามนึกไปเป็นขั้นตอนด้วยสามารถลำดับขันธ์ หรือด้วยสามารถจุติและปฏิสนธิ

[๔๐๓] เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร เพื่อต้องการระลึกชาติได้อย่างนั้นเวลากลับจากบิณฑบาตหลังอาหาร ไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ เข้าฌานทั้ง ๔ โดยลำดับออกจากฌานที่ ๔ ซึ่งเป็นบาทแห่งอภิญญา พึงนึกถึงการนั่งครั้งสุดท้าย แต่นั้นพึงนึกถึงกิจที่ตนทำทั้งกลางคืนกลางวันทั้งสิ้น โดยย้อนถอยหลังอย่างนี้คือ การให้ปูอาสนะ การเข้าสู่เสนาสนะ การเก็บบาตรจีวร การฉันภัตตาหาร เวลากลับมาจากบ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในบ้าน เวลาเข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑบาตในบ้าน เวลาออกจากวิหาร เวลาไหว้ลานพระเจดีย์และลานพระศรีมหาโพธิ์ เวลาล้างบาตร เวลารับบาตร กิจที่ทำแล้วตั้งแต่การรับบาตรตราบเท่าถึงการล้างหน้า กิจที่ทำแล้วในเวลา

ใกล้รุ่ง กิจที่ทำแล้วในมัชฌิมยาม กิจที่ทำแล้วในปฐมยาม ก็กิจเพียงเท่านี้ย่อมปรากฏแจ้งแก่จิตปกติ แต่ปรากฏแจ่มอย่างยิ่งแก่จิตที่เป็นสมาธิ เพราะการบริกรรม ก็หากว่าในกิจเหล่านี้บางอย่างไม่ปรากฏไซร้ ต้องเข้าฌานที่เป็นบาทอีก ออกแล้วจึงนึกถึง ทำได้ถึงเพียงนี้ กิจย่อมปรากฏดุจประทีปลุกโพลงแล้ว พึงนึกถึงกิจที่ตนทำโดยถอยหลังอย่างเดียว ดังพรรณนามานี้ แม้ในวันที่ ๒ แม้ในวันที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ แม้ในวันที่ ๑๐ แม้ในกึ่งเดือน แม้ทั้งเดือน หรือตลอด ๑๐ ปี ๒๐ ปีโดยอุบายนี้อยู่ พึงนึกถึงนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจุติในภพก่อนได้ ก็ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตย่อมอาจเพื่อจะเพิกปฏิสนธิ ทำนามรูปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้โดยวาระเดียวเท่านั้น ก็เพราะเหตุที่นามรูปในภพก่อนดับไม่มีเหลือ นามรูปอื่นเกิดขึ้น เหตุนั้นฐานนั้นอันคนทรามปัญญาจึงมองเห็นได้ยาก ดุจที่มืดมิดอันของหนาทึบครอบเทินไว้ในเบื้องบน ภิกษุนั้นไม่พึงทอดธุระเสียโดยท้อใจว่า เราไม่อาจจะเพิกปฏิสนธิทำนามรูปซึ่งเป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้ ก็เธอพึงเข้าฌานที่เป็นบาทนั่นแหละบ่อย ๆ และเธอออกจากฌานนั้นแล้วพึงนึกถึงที่นั้นเถิด ด้วยว่าเมื่อเธอทำไปอย่างนี้ ก็เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง เริ่มจะตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อจะนำมาทำเป็นช่อฟ้าเรือนยอด พอเริ่มตัดกิ่งและใบเท่านั้น คมขวานก็บิ่นอยู่ไป ไม่สามารถจะตัดไม้ใหญ่ได้แต่ก็ไม่ทอดธุระเสียเลย ไปสู่โรงตีเหล็กให้ช่างตีขวานให้คมแล้ว กลับมาตัดใหม่อีก ขวานก็บิ่นอยู่อีกเป็นวาระที่สอง จึงไปให้ช่างตีขวานให้คมอีกเหมือนเดิมแล้วกลับมาตัดอีก เมื่อเธอตัดอยู่อย่างนี้ไม่นานนักก็จะพึงโค่นต้นไม้ใหญ่ลงได้ เพราะต้นไม้ที่ตัดไปแล้วไม่ต้องการมีการตัดอีกและที่ยังไม่ได้ตัดก็ต้องตัดอีกต่อไป ฉันใด พระโยคีออกจากฌานที่เป็นบาท ไม่นึกถึงฐานะที่ตนนึกในกาลก่อน นึกเฉพาะแต่ปฏิสนธิอย่างเดียว ไม่นานนักก็จะเพิกปฏิสนธิ ทำนามรูปซึ่งเป็นไปขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้ ฉันนั้น นักปราชญ์พึงแสดงใจความอย่างนี้ โดยเปรียบเหมือนคนผ่าฟืนและช่างโกนผมเป็นต้นก็ได้

ก็ในญาณเหล่านั้น ญาณที่ทำนามรูปให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว ตั้งแต่การนั่งครั้งหลังจนถึงปฏิสนธิ ย่อมไม่ชื่อว่าปุพเพนิวาสญาณ แต่ญาณนั้นชื่อว่าเป็นญาณที่สัมปยุตด้วยบริกรรมสมาธิ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่าอตีตังสญาณดังนี้ก็มี คำของอาจารย์พวกหนึ่งนั้นไม่ถูก เพราะอตีตังสญาณหมายถึงรูปาวจร ส่วนบริกรรมสมาธิเป็นกามาวจร ก็ในเวลาใดมโนทวาราวัชชนะก้าวล่วงปฏิสนธิทำนามรูป ซึ่งเป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ก็ครั้นเมื่อมโนทวาราวัชชนะนั้นดับแล้ว

ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงที่ดวงต้นเป็นกามาวจรมีนามว่าบริกรรมเป็นต้น ดวงสุดท้ายเป็นอัปปนาจิต นับเนื่องในจตุตถฌานชั้นรูปาวจร ตามนัยที่กล่าวมาแล้วในก่อน ทำนามรูปนั่นแหละให้เป็นอารมณ์ย่อมแล่นไป ในเวลานั้นญาณร่วมกับจิตนั้นอันใดย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้น ญาณนี้ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พระโยคีย่อมระลึกถึงปุพเพสันนิวาสได้หลายอย่าง ด้วยสติอันสัมปยุตด้วยญาณนั้น นี่คืออะไร ? คือนึกถึงปุพเพสันนิวาสมีหลายอย่างพร้อมทั้งอาการและพร้อมทั้งอุทเทศดังบรรยายมานี้ตลอดชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ ฉะนี้แล[๑]

[๔๐๔] ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตลอดชาติหนึ่งบ้าง** คือนึกได้ซึ่งขันธสันดานอันนับเนื่องในภพหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นต้นมีจุติเป็นปริโยสาน แม้ในคำเป็นต้นว่าสองชาติ ก็มีนัยอย่างนี้เหมือนกัน ก็ในคำเป็นต้นว่า **ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอเนก** มีอธิบายว่า กัปที่เสื่อมอยู่พึงทราบว่าสังวัฏฏกัป กัปที่เจริญพึงทราบว่าวิวัฏฏกัป ในกัปทั้ง ๒ นั้น สังวัฏฏัฏฐายีสัตว์ท่านกำหนดถือเอาด้วยสังวัฏฏกัป เพราะเหตุไร ? เพราะมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นมูล ส่วนวิวัฏฏัฏฐายีสัตว์ท่านกำหนดด้วยวิวัฏฏกัป ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ อสงไขยกัปเหล่าใดซึ่งตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัป ๔ อย่างเหล่านี้ ๔ อย่างเป็นไฉน ? คือสังวัฏฏอสงไขย ๑ สังวัฏฏัฏฐายีอสงไขย ๑ วิวัฏฏ-อสงไขย ๑ วิวัฏฏัฏฐายีอสงไขย ๑ ดังนี้[๒] อสงไขยเหล่านั้นย่อมเป็นอันพระองค์กำหนดไว้ดีแล้ว

เหตุอสงไขยสลาย

ในอสงไขยเหล่านั้น มีเหตุสลาย ๓ อย่างคือ **อาโปสังวัฏฏะ** สลายเพราะน้ำ ๑ **เตโชสังวัฏฏะ** สลายเพราะไฟ ๑ **วาโยสังวัฏฏะ** สลายเพราะลม ๑

แดนของสังวัฏฏะถึงความสลาย มี ๓ ชั้น คือพรหมโลกชั้นอาภัสสรา ๑ พรหมโลกชั้นสุภกิณหา ๑ พรหมโลกชั้นเวหัปผลา ๑ ก็เมื่อใดกัปย่อมย่อยยับไป เพราะไฟ โลกย่อมถูกไฟไหม้ภายใต้แต่ชั้นอาภัสสราพรหมลงมา เมื่อใดกัปย่อมย่อยยับไปเพราะน้ำ โลกย่อมถูกน้ำละลายภายใต้แต่ชั้นสุภกิณหาพรหมลงมา เมื่อใดกัปย่อยยับไปเพราะลม โลกย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจาย ภายใต้แต่ชั้นเวหัปผลาพรหมลงมา แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร สิ้นเขตแห่งพระพุทธเจ้ายุคหนึ่ง กัปก็ย่อมฉิบหายไปแม้ทุกเมื่อไป

---

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

๒ อํ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๕๖/๒๑๖-๒๑๗

เขตของพระพุทธเจ้า ๓

ธรรมดาว่าเขตแห่งพระพุทธเจ้ามี ๓ คือ เขตที่ทรงอุบัติ ๑ เขตแห่งพระอาชญา ๑ เขตตามวิสัย ๑ ในบรรดาพุทธเขตทั้ง ๓ นั้น เขตที่ทรงอุบัติมีจักรวาลหมื่นหนึ่งเป็นที่สุด ซึ่งเป็นเขตที่สัตว์หวั่นไหวในเพราะเหตุอัศจรรย์ทั้งหลาย มีการถือปฏิสนธิแห่งพระตถาคตเป็นต้น เขตพระอาชญามีแสนโกฏิจักรวาลเป็นที่สุด เป็นที่ซึ่งมีอานุภาพแห่งพระปริตรเหล่านี้ คือ **รัตนปริตร,**[๑] **ขันธปริตร,**[๒] **ธชัคคปริตร,**[๓] **อาฏานาฏิยปริตร**[๔] และ**โมรปริตร**[๕] ดำเนินไป เขตตามวิสัยไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ซึ่งตรัสไว้ว่า ก็หรือจะพึงหวังเท่าใด[๖] คือในที่ซึ่งพระตถาคตจำนงสิ่งใด ๆ ก็ทรงรู้สิ่งนั้น ๆ ได้ ในพุทธเขตทั้ง ๓ เหล่านี้ดังแถลงมา เขตพระอาชญาอย่างเดียวเท่านั้นย่อมพินาศไป ก็เมื่อเขตพระอาชญานั้นพินาศไปอยู่ แม้เขตที่ทรงอุบัติก็พลอยพินาศไปด้วย และเมื่อพินาศก็พินาศร่วมกันนั่นเอง แม้เมื่อดำรงอยู่ก็ดำรงอยู่ร่วมกัน การพินาศและการดำรงอยู่ของพุทธเขตทั้ง ๒ อย่างนั้นนักศึกษาพึงทราบอย่างนี้แล

[๔๐๕] ก็สมัยใด กัปพินาศไปด้วยไฟ มหาเมฆที่ทำกัปให้พินาศตั้งขึ้นแต่ต้นเทียวยังฝนใหญ่ให้ตกลงครั้งหนึ่งทั่วไปตลอดแสนโกฏิจักรวาล พวกมนุษย์พากันร่าเริงดีใจนำพืชพันธ์ทุกชนิดออกมาหว่าน ครั้นเมื่อข้าวกล้างอกขึ้นพอโคกินได้ มหาเมฆร้องเหมือนลาไม่โปรยฝนลงมาแม้แต่หยดเดียว ในเวลานั้นฝนขาดหายไปเลย จริงอยู่พระดำรัสนี้พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงเนื้อความนั้นตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ฝนไม่ตกลงมาตลอดหลายปี, หลายร้อยปี, หลายพันปี, หลายแสนปีมีอยู่[๗] สัตว์ผู้อาศัยฝนเลี้ยงชีพและพวกเทวดาผู้เข้าไปอาศัยดอกไม้และผลไม้เลี้ยงชีพ สิ้นชีวิตแล้วย่อมไปเกิดในพรหมโลก เมื่อเวลาผ่านไปนานเข้าอย่างนี้ น้ำในที่นั้น ๆ ย่อมเหือดแห้งไปลำดับต่อมา ปลาและเต่าก็ดี สัตว์นรกก็ดี ทำกาละแล้วก็ไปบังเกิดในพรหมโลก อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ในจำนวนสัตว์เหล่านั้น พวกสัตว์นรกย่อมฉิบหายไปพร้อมกับความปรากฏขึ้นแห่งพระอาทิตย์ดวงที่ ๗

---

๑ ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑-๑๘/๙-๑๔

๒ วิ.จู. (ไทย)๗/๒๕๑/๑๔-๑๖, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๖๗/๑๑๐-๑๑๒

๓ สํ.ส. ๑๕/๒๔๙/๓๕๙-๓๖๓

๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๕-๒๙๕/๒๑๙-๒๔๖

๕ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗/๖๖

๖ องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๘

๗ องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๖

มีคำถามสอดเข้ามาว่า - สัตว์โลกผู้ไม่ได้ฌานจะไปบังเกิดในพรหมโลกไม่ได้ ก็บรรดาสัตว์เหล่านี้ บางพวกก็แร้นแค้นอดอยากเพราะข้าวแพง บางพวกก็ไม่ควรเพื่อบรรลุฌาน อย่างนี้แล้ว สัตว์เหล่านั้นจะไปบังเกิดในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เกิดได้ด้วยอำนาจฌานที่ตนได้ไว้แล้วในเทวโลก จริงอยู่ ในกาลนั้น พวกเทวดาชั้นกามาวจร กลุ่มที่ชื่อว่าโลกพยูหะ กระบวนการกู้โลก ทราบว่าโดยล่วงไปได้แสนปี ความสิ้นกัปจักมี ดังนี้ แล้วปล่อยเศียรไม่โพกผ้าสยายผมไม่เกล้าตกแต่ง ร้องไห้จนน้ำตานองหน้า เอามือเช็ดน้ำตา นุ่งผ้าสีแดง ทรงเพศแปลกประหลาดยิ่งนัก เที่ยวร้องบอกไปในถิ่นมนุษย์อย่างนี้ว่า “ชาวเราเอ๋ย จากนี้ล่วงไปแสนปี กัปจักสิ้นไป โลกนี้จักฉิบหาย น้ำในทะเลหลวงก็จักแห้ง และมหาปฐพีนี้ทั้งขุนเขาสิเนรุก็จักถูกไฟไหม้พินาศไปหมด ความพินาศจักเกิดมีจนกระทั่งพรหมโลก ชาวเราเอ๋ย พวกท่านจงเจริญเมตตา จงเจริญกรุณา จงเจริญมุทิตา จงเจริญอุเบกขา จงบำรุงมารดา จงบำรุงบิดา และจงเป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในบ้านในเมืองให้เป็นประจำเถิด” พวกมนุษย์และภุมมเทวดาโดยส่วนมาก ที่ได้ยินคำเตือนของเทวดาเหล่านั้นแล้วเกิดความสลดใจเป็นอย่างมาก มีจิตเอ็นดูต่อกันและกัน พากันทำบุญมีการเจริญเมตตาเป็นต้น พอสิ้นชีพก็ได้ไปเกิดในเทวโลก บริโภคสุทธาโภชน์อันเป็นทิพย์ในเทวโลกนั้นแล้วทำการบริกรรมวาโยกสิณ มีโอกาสได้ฌาน ส่วนพวกสัตว์อื่นจากนั้น คือ พวกอบายไปเกิดในเทวโลกได้ด้วยอปราปริยเวทนียกรรม ตามธรรมดาแล้วสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปในสงสารจะเว้นขาดจากอปราปริยเวทนียกรรมย่อมไม่มี ถึงสัตว์เหล่านั้น ก็ย่อมมีโอกาสที่จะได้ฌานในเทวโลกนั้น ๆ เหมือนกัน สัตว์ทั้งหมดย่อมไปเกิดในพรหมโลกได้ด้วยอำนาจฌานที่ได้แล้วในเทวโลก ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง นับตั้งแต่ฝนไม่ตกลงมาโดยเวลาที่ล่วงไปอันยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๒ ก็เกิดขึ้น สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่ดังนี้เป็นต้น นักปราชญ์ควรสวด**สัตตสุริยสูตร**[๑] ประกอบให้พิสดารเถิด ก็แลเมื่อพระอาทิตย์ดวงที่ ๒ นั้นปรากฏขึ้นแล้ว การกำหนดว่ากลางคืนหรือกลางวันก็มิได้รู้กันเลย พระอาทิตย์ดวงหนึ่งโผล่ขึ้น ดวงหนึ่งก็ตก โลกจึงมิได้ขาดจากแสงแผดเผาแห่งพระอาทิตย์เลย ก็ในพระอาทิตย์ปกติย่อมมีสุริยเทพบุตร ฉันใด ในพระอาทิตย์

---

๑ องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๖

ที่ทำกัปให้พินาศไม่มีเหมือนอย่างนั้น ในพระอาทิตย์ ๒ ดวงนั้น เมื่อพระอาทิตย์ปกติเป็นไปอยู่ เมฆก็ดี เปลวควันก็ดีย่อมลอยไปในอากาศ ครั้นพระอาทิตย์ที่ทำกัปให้พินาศเป็นไป ท้องฟ้าปราศจากเมฆและหมอกใสไม่มัว ดุจวงแว่นส่องหน้า เว้นแม่น้ำ ๕ สายคือ คงคา, ยมุนา, สรภู, อจิรวดี, มหี เสียแล้ว น้ำในแม่น้ำที่เหลือมีแม่น้ำน้อยเป็นต้น ย่อมเหือดแห้งไป ต่อจากนั้นโดยล่วงไปเป็นเวลานานแสนนานพระอาทิตย์ดวงที่ ๓ จึงเกิดผุดขึ้น เพราะเหตุที่ปรากฏแล้วเท่านั้น ถึงแม่น้ำใหญ่ก็เหือดแห้งไปได้ จากนั้นผ่านไปเป็นเวลานาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๔ จึงผุดขึ้น เพราะเหตุที่ปรากฏแล้วนั้น สระใหญ่ ๗ สระเหล่านี้ คือสระสีหปาตนะ ๑ หังสปาตนะ ๑ กัณณมุณฑกะ ๑ รถการทหะ ๑ อโนตัตตทหะ ๑ ฉัททันตทหะ ๑ กุณาลทหะ ๑ ซึ่งเป็นต้นแม่น้ำมหานทีในป่าหิมพานต์ก็ย่อมเหือดแห้ง ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานานพระอาทิตย์ดวงที่ ๕ ก็ผุดโผล่ขึ้น พอโผล่ขึ้นแล้วน้ำในมหาสมุทร ย่อมไม่มีเหลือเลยแม้แต่เพียงจะเปียกข้อมือ โดยล่วงไปแห่งกาลนานยืดยาว แต่นั้นพระอาทิตย์ดวงที่ ๖ ก็ผุดโผล่ขึ้นแล้ว จักรวาลทั้งสิ้นก็เกิดเป็นกลุ่มควันตลบไปหมด ยางคืออาโปธาตุก็หมดไปเพราะถูกควันรม ก็จักรวาลนี้เป็นฉันใด แม้จักรวาลตั้งแสนโกฏิก็เป็นฉันนั้น จากเวลานั้นผ่านไปเป็นเวลายาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๗ ก็ผุดโผล่ขึ้น พอผุดโผล่ขึ้นแล้วจักรวาลทั้งสิ้นก็มีเปลวเป็นอันเดียวกันพร้อมทั้งแสนโกฏิจักรวาล ยอดเขาสิเนรุอันมีขนาดประมาณตั้ง ๑๐๐ โยชน์เป็นต้น ก็พังพินาศอันตรธานไปในอากาศนั่นเอง เปลวไฟก็ลุกขึ้นติดไหม้ชั้นจาตุมมหาราช พอไหม้วิมานทอง, วิมานรัตนะ, วิมานแก้วมณีในชั้นจาตุมมหาราชแล้ว ก็ไหม้ติดชั้นดาวดึงส์ โดยอุบายนี้แล จึงติดไหม้ตลอดไปถึงภูมิปฐมฌาน ไหม้พรหมโลกทั้ง ๓ ในภูมิปฐมฌานนั้นแล้วลุกขึ้นไปติดอาภัสสรพรหมอยู่ เปลวไฟนั้นยังมีเชื้ออยู่แม้ประมาณเท่าอณูหนึ่งเพียงใด ก็ไม่ดับไปเพียงนั้น ก็เพราะเชื้อทุกอย่างสิ้นสูญ ย่อมดับไปไม่เหลือจนชั้นเถ้าถ่านดุจเปลวไฟไหม้เนยใสและน้ำมัน ฉะนั้น อากาศเบื้องบนพร้อมกับอากาศเบื้องล่างได้มืดมิดสนิทไปหมด

[๔๐๖] ต่อจากนั้นล่วงไปเป็นเวลานาน มีมหาเมฆตั้งขึ้นยังฝนละเอียดให้ตกในชั้นแรก หลั่งอยู่ทางท่อธารมีประมาณเท่าก้านบัว, ไม้เท้า, สาก และประมาณเท่าลำตาลเป็นต้น โดยลำดับ ทำที่ที่ไฟไหม้ทั้งหมดในแสนโกฏิจักรวาลให้เต็มแล้วจึงหายไป ลมพัดอุ้มน้ำนั้นไว้ข้างล่างและข้างขวาง จนทำให้น้ำนั้นงวดเป็นแท่ง น้ำนั้นกลับเป็นก้อนคล้ายกับหยาดน้ำบนใบบัวฉะนั้น

หากจะถามว่า - ลมจะทำกระแสน้ำเป็นอันมากเห็นปานนั้นให้กลายเป็นก้อนเป็นแท่งได้อย่างไร ?

ตอบว่า - เพราะน้ำเปิดช่องให้โอกาส คือ น้ำนั้นย่อมเปิดช่องให้โอกาสแก่ลมนั้นในที่นั้น ๆ น้ำนั้นถูกลมรวบรวมทำให้เป็นก้อนย่อมงวดลงมาในเบื้องต่ำโดยลำดับ เมื่อน้ำงวดลง ๆ พรหมโลกก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ที่เคยเป็นพรหมโลกและเทวโลกทั้งหลายก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ที่เคยเป็นเทวโลกกามาวจร ๔ ชั้นเบื้องบน ก็เมื่อน้ำนั้นงวดลงมาถึงพื้นแผ่นดินที่เคยมีทีแรก ลมมีกำลังย่อมเกิดขึ้น ลมเหล่านั้นย่อมปิดน้ำนั้นทำมิให้ไหลบ่าออกไปได้ดุจน้ำในกระบอกกรองน้ำที่อุดช่องอากาศไว้ฉะนั้น น้ำมีรสอร่อยถึงความสิ้นเหือดไป ทำให้เกิดง้วนดินเป็นฝาขึ้น ง้วนดินนั้นถึงพร้อมด้วยสีกลิ่นและรสเช่นเดียวกับหน้าข้าวปายาสที่ไม่ใช้น้ำธรรมดาหุง คือใช้น้ำนมหุง ฉะนั้น

ก็ในเวลานั้น สัตว์ที่บังเกิดขึ้นครั้งก่อนในอาภัสสรพรหมโลก เคลื่อนจากพรหมโลกนั้นเพราะสิ้นอายุหรือเพราะหมดบุญ ย่อมเป็นสัตว์เกิดผุดขึ้นในโลกนี้ สัตว์เหล่านั้นเป็นผู้มีแสงอยู่ในตัว ท่องเที่ยวไปได้ในท้องฟ้า สัตว์เหล่านั้นได้ลิ้มรสง้วนดินนั้น ด้วยถูกตัณหาครอบงำแล้วจึงพยายามลงมือปั้นกินเป็นคำ ๆ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วใน**อัคคัญญสูตร**แล[๑] ครั้นต่อมารัศมีในตัวของสัตว์เหล่านั้นก็อันตรธานสูญหายไป เกิดความมืดมิดขึ้นแทน พวกสัตว์นั้นเห็นความมืดมิดเข้าก็หวาดกลัว แต่นั้นดวงอาทิตย์ใหญ่ประมาณได้ ๕๐ โยชน์บริบูรณ์ก็ปรากฏขึ้น ทำความกลัวของสัตว์เหล่านั้นให้หายไป กลับทำให้เกิดความกล้าหาญองอาจ สัตว์เหล่านั้นเห็นดวงอาทิตย์นั้นแล้ว ยินดีร่าเริงว่า พวกเราได้แสงสว่างแล้ว ดังนี้ จึงปรึกษาหารือกันว่า ดวงวิเศษนั้นกำจัดความกลัวของพวกเราให้สูญหายไปสิ้น กลับทำให้เกิดความกล้าหาญขึ้นแทนที่ เพราะเหตุนั้น ดวงวิเศษนี้จึงเป็นสุริยะ (บันดาลให้เกิดความกล้าหาญ) ดังนี้ จึงลงมติขนานนามดวงวิเศษนั้นว่า **พระสุริยะ** (พระอาทิตย์) ครั้นต่อมา เมื่อพระอาทิตย์ทำหน้าที่ส่องแสงสว่างในกาลกลางวันแล้วก็อัสดงคตไป สัตว์ทั้งหลายก็พากันกลัวอีกว่า บัดนี้แสงสว่างที่พวกเราเคยได้รับก็กลับหายไปเสียอีกแล้ว สัตว์เหล่านั้นจึงรำพึงอย่างนี้ว่า ถ้าพวกเราได้แสงสว่างอย่างอื่น ก็จะพึงเป็นการดี ดวงจันทร์ใหญ่ประมาณได้ ๔๙ โยชน์ก็ปรากฏขึ้น ดูเหมือนจะรู้ใจของสัตว์เหล่านั้น พอสัตว์เหล่านั้น

---

๑ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๙

เห็นดวงจันทร์นั้นแล้วก็ยินดีปรีดายิ่งนัก ปรึกษากันว่า ดวงวิเศษนี้ปรากฏขึ้นคล้าย ๆ จะทราบความพอใจ (ฉันทะ) ของพวกเรา เหตุนั้นดวงวิเศษนี้จึงเป็นดวงให้เกิดความพอใจ ดังนี้ จึงลงมติตั้งชื่อดวงวิเศษนั้นว่า **พระจันทร์**[๑] เมื่อพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏขึ้นดังนี้แล้ว ดวงดาวนักษัตรก็ปรากฏขึ้นตามกันมา นับแต่นั้นมากลางคืนและกลางวันก็ปรากฏ ลำดับต่อมาก็ปรากฏเป็นเดือน, ครึ่งเดือน, ฤดูและปี เขาสิเนรุ เขาจักรวาลและเขาหิมพานต์ปรากฏขึ้นในวันเดียวกันกับที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏขึ้นนั่นแหละ ก็แล ภูเขาเหล่านั้นปรากฏขึ้นไม่ก่อนไม่หลังกันในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ปรากฏขึ้นอย่างไร ? คือเปรียบเหมือนเมื่อข้าวฟ่างที่พ่อครัวกำลังต้ม ฟองย่อมผุดขึ้นพร้อม ๆ กันทีเดียว แต่บางส่วนก็ปูดขึ้น บางแห่งก็เป็นบุ๋ม ๆ บางแห่งก็ราบเรียบ ฉันใด ในสถานที่สูง ๆ ก็เป็นภูเขา ในสถานที่ต่ำ ๆ ก็เป็นทะเล ในสถานที่ราบเรียบก็เป็นทวีป ฉันนั้น

ครั้นต่อมา เมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภคง้วนดินนั้นเข้าไปแล้ว ทำให้บางพวกมีผิวพรรณงดงาม บางพวกก็มีผิวพรรณดำ หยาบไม่งาม ใน ๒ พวกนั้น พวกที่มีผิวพรรณงาม ก็ดูหมิ่นพวกที่มีผิวพรรณไม่งาม เพราะการดูหมิ่นของพวกที่มีผิวพรรณงดงามเหล่านั้นเป็นต้นเหตุ แผ่นดินที่เคยมีรสอร่อยแต่เดิมก็กลับอันตรธานหายไปสิ้นภาคพื้นก็ปรากฏกลายเป็นสะเก็ดดินขึ้นแทนที่ ต่อมา แม้สะเก็ดดินนั้นก็อันตรธานหายไปอีก เพราะการดูหมิ่นกันนั้นอีกนั่นแหละ ต่อมาเครือดินก็เกิดขึ้นแทนเพราะการดูหมิ่นเหยียดหยามกันอีกเหมือนกัน แม้เครือดินก็ยังตั้งอยู่ไม่ได้ คืออันตรธานหายไปอีก ข้าวสาลีที่ไม่ต้องหุงด้วยไฟฟืน เป็นเมล็ดข้าวสารที่ไม่มีรำ ไม่มีแกลบมีกลิ่นหอม ย่อมเกิดขึ้นเอง ต่อมาภาชนะก็เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่านั้นใส่ข้าวสาลีลงในภาชนะแล้วตั้งไว้บนหลังแผ่นหิน เปลวไฟลุกขึ้นเอง แล้วหุงข้าวนั้นจนสุก ข้าวสาลีนั้นเป็นข้าวสุกสวยเช่นเดียวกับข้าวดอกมะลิ ข้าวสุกนั้นไม่ต้องไปประสมด้วยแกงและกับ สัตว์เหล่านั้นต้องการจะบริโภครสอย่างใดก็เป็นรสอย่างนั้นดังใจหมาย เมื่อสัตว์เหล่านั้นกลืนกินอาหารหยาบนั้นเข้าไป จำเดิมแต่นั้นมูตรและกรีสย่อมเกิด ครั้นคราวนี้ปากแผลก็แตกออกเป็นทวาร ๙ คือ นัยน์ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑ รวมเป็นทวาร ๙ เพื่อให้สัตว์เหล่านั้น

---

๑ จนฺท มาจาก ฉนฺท แปลง ฉ เป็น จ จึงสำเร็จรูปเป็น จนฺท พระจันทร์

ได้ถ่ายมูตรและกรีสออกมา ความเป็นชายก็ปรากฏแก่ชายความเป็นหญิงก็ปรากฏแม้แก่หญิง เล่ากันว่า ในเวลานั้น หญิงเพ่งเล็งดูชายเกินขอบเขต และชายก็เพ่งเล็งดูหญิงจนเกินขอบเขต อาศัยการเพ่งเล็งของชายและหญิงเหล่านั้นเป็นต้นเหตุความต้องการอันเร่าร้อนในกามารมณ์ย่อมเกิดขึ้น แต่นั้นจึงคบคู่เสพสุขอยู่ด้วยกัน ชนเหล่านั้นถูกพวกวิญญูชนตำหนิติเตียนขัดขวางอยู่ เพราะการเสพอสัทธรรมเป็นต้นเหตุ จึงได้ปลูกสร้างเรือนเพื่อจะปกปิดอสัทธรรมนั้น

ชนเหล่านั้นอยู่ครองเรือนต่อมา ก็ได้เอาเยี่ยงอย่างสัตว์ผู้มีสันดานเกียจคร้านผู้หนึ่งเข้า จึงได้พากันทำการสั่งสมทัพพสัมภาระต่าง ๆ ไว้ ตั้งแต่นั้นมาทั้งรำทั้งแกลบ ก็เกิดหุ้มเมล็ดข้าวสาร แม้ที่ที่ตนเกี่ยวแล้วก็ไม่งอกขึ้นอีก พวกเขาจึงประชุมปรับทุกข์กันว่า "ชาวเราเอ๋ย ธรรมอันลามกเกิดปรากฏขึ้นในหมู่สัตว์เสียแล้วละหนอ เมื่อก่อนพวกเราคิดอยากได้อะไรก็สำเร็จดังใจคิด" ดังนี้ นักศึกษาพึงทำข้อความนี้ให้พิสดารตามเนื้อความที่ท่านได้กล่าวไว้ในอัคคัญญสูตรเถิด[๑] ต่อนั้นมาพวกเขาจึงได้ปักปันเขตแดนกัน จำเนียรกาลผ่านมายังมีสัตว์ผู้หนึ่งได้ถือเอาส่วนของผู้อื่นโดยที่เจ้าของมิได้ให้ ชนทั้งหลายจึงด่าว่าติเตียนบุรุษนั้น ๒ ครั้ง ครั้งที่ ๓ จึงตัดสินโทษประหารด้วยฝ่ามือก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น

เมื่อการลักทรัพย์ การทะเลาะการพูดเท็จและการจับท่อนไม้ขึ้นลงอาชญาเกิดขึ้นดังบรรยายมานี้ ชนเหล่านั้นจึงประชุมคิดกันว่า ถ้ากระไรเราพึงสมมุติสัตว์ผู้หนึ่งบรรดาพวกเราซึ่งเป็นผู้ที่สามารถข่มคนที่ควรข่มได้ ตำหนิคนที่ควรตำหนิได้ ขับไล่คนที่ควรขับไล่ได้ โดยชอบธรรม และเราจะแบ่งส่วนแห่งข้าวสาลีให้แก่เขาผู้นั้น ก็เมื่อสัตว์ทั้งหลายทำการนัดหมายกันอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้แลเป็นพระโพธิสัตว์ในกัปนี้เป็นครั้งแรก เป็นผู้มีรูปร่างสง่าผ่าเผย, น่าดู, มีศักดิ์ใหญ่ยิ่ง, เต็มเปี่ยมพร้อมด้วยความรู้ความสามารถทำการปราบและปลอบได้ กำลังเด่นอยู่ในหมู่สัตว์เหล่านั้นโดยสมัยนั้น เขาทั้งหลายจึงเข้าไปหาพระโพธิสัตว์นั้น อ้อนวอนให้ท่านรับตำแหน่ง แล้วจึงสมมุติ (แต่งตั้ง) ขึ้น พระโพธิสัตว์นั้นปรากฏโดยพระนามมี ๓ นาม คือ ทรงพระนามว่า **มหาสมมุติ** เพราะเป็นผู้ที่มหาชนนั้นสมมุติขึ้นแล้ว ทรงพระนามว่า **กษัตริย์** เพราะเป็นใหญ่แห่งการเกษตร (นา) ทั้งหลาย และทรงพระนาม

---

๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒๘/๙๔-๙๕

ว่า **ราชา** เพราะยังใจผู้อื่นให้ชื่นชมยินดี ปกครองโดยชอบธรรม จริงอยู่ ตำแหน่งใดเป็นตำแหน่งที่อัศจรรย์มีอยู่ในโลก พระโพธิสัตว์ย่อมเป็นคนแรกที่จะได้รับตำแหน่งนั้นแล ครั้นวงศ์กษัตริย์ยกพระโพธิสัตว์เป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งขึ้นอย่างนั้นแล้ว แม้วรรณะทั้งหลายมีวรรณะพราหมณ์เป็นต้น ก็พากันก่อตั้งขึ้นโดยลำดับ

กัป ๔

ในกัปทั้ง ๔ นั้น ตั้งแต่มหาเมฆใหญ่ยังกัปให้พินาศ จนกระทั่งเปลวไฟดับสูญไปนี้เป็นอสงไขยหนึ่ง ขนานนามว่า **สังวัฏฏะ** ตั้งแต่ขาดเปลวเพลิงที่ทำกัปให้พินาศสูญสิ้นไปจนถึงมหาเมฆตกเต็มที่ยังแสนโกฏิจักรวาลให้เต็ม นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ ขนานนามว่า **สังวัฏฏัฏฐายี** ตั้งแต่มหาเมฆตกเต็มที่มาจนถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏ นี้เป็นอสงไขยที่ ๓ ขนานนามว่า **วิวัฏฏะ** ตั้งแต่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏมาจนถึงมหาเมฆยังกัปให้พินาศใหม่อีก นี้เป็นอสงไขยที่ ๔ ขนานนามว่า **วิวัฏฏัฏฐายี** อสงไขย ๔ เหล่านี้ จัดเป็นมหากัปหนึ่ง การพินาศด้วยไฟและการตั้งขึ้นใหม่ นักศึกษาพึงทราบตามที่ได้แถลงมานี้ก่อน

กัปพินาศด้วยน้ำ

[๔๐๗] ส่วนในสมัยที่กัปพินาศไปด้วยน้ำ คำว่า แต่ต้นทีเดียวมหาเมฆยังกัปให้พินาศตั้งขึ้นดังนี้ นักศึกษาพึงให้พิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในตอนก่อน แต่ส่วนที่แปลกกันมีดังต่อไปนี้

คือเหมือนอย่างว่า ในที่นั้นดวงอาทิตย์ที่ ๒ ปรากฏขึ้น ในที่นี้ต้องว่า มหาเมฆน้ำกรดยังกัปให้พินาศตั้งขึ้น ฝนน้ำกรดนั้นชั้นต้นก็หลั่งฝนเมล็ดละเอียดตกเต็มจักรวาลทั้งแสนโกฏิด้วยท่อธาราใหญ่โดยลำดับ แผ่นดินและภูเขาเป็นต้นที่ฝนน้ำกรดตกถูกแล้วย่อมละลายน้ำกรดนั้นถึงจะถูกลมพัดก็ทานไว้ได้โดยรอบด้าน น้ำกรดท่วมตั้งแต่แผ่นดินจนถึงพรหมโลกชั้นทุติยฌานภูมิ ทำพรหมโลก ๓ ชั้นให้ละลายในที่นั้นแล้วดำรงอยู่จรดสุภกิณหพรหม น้ำกรด นั้น สิ่งที่นับว่าเป็นสังขารแม้เพียงอณูหนึ่งยังมีอยู่ตราบใด ก็ยังไม่ระงับไปตราบนั้น ครั้นท่วมสังขารทุกอย่างให้ไปตามน้ำหมดแล้วก็งวดถึงความสูญหายไปโดยพลัน อากาศเบื้องบนกับเบื้องล่างได้มืดมิดเป็นอันเดียวกัน คำทั้งหมดเช่นเดียวกับคำที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ก็ในอธิการนี้ โลกนับอาภัสสร-

พรหมโลกเป็นต้นเกิดปรากฏขึ้น ต่อมาสัตว์เคลื่อนจากสุภกิณหพรหมเกิดขึ้นในอาภัสสรพรหมเป็นต้น ในอสงไขยทั้ง ๔ เหล่านั้น ตั้งแต่มหาเมฆยังกัปให้พินาศจนถึงหมดน้ำกรดยังกัปให้พินาศ นี้จัดเป็นอสงไขยที่ ๑ ตั้งแต่น้ำขาดสูญจนถึงมหาเมฆตกลงเต็มที่ นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่มหาเมฆตกเต็มที่จนถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏ นี้เป็นอสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏมาจนถึงมหาเมฆยังกัปให้พินาศใหม่อีก นี้เป็นอสงไขยที่ ๔ อสงไขยทั้ง ๔ นี้จัดเป็นมหากัปหนึ่ง ความพินาศด้วยน้ำและการตั้งขึ้นใหม่ นักปราชญ์พึงทราบดังกล่าวมานี้เถิด

กัปพินาศด้วยลม

[๔๐๘] ในสมัยที่กัปพินาศด้วยลม คำว่า **ชั้นต้นมหาเมฆยังกัปให้พินาศตั้งขึ้น** ดังนี้ บัณฑิตพึงให้พิสดารตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนก่อนแล ส่วนความแปลกกันมีดังต่อไปนี้ คือ เหมือนอย่างว่าในที่นั้นมีพระอาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏขึ้น ในที่นี้ลมตั้งขึ้นเพื่อยังกัปให้พินาศนั่นเอง ลมนั้นชั้นต้นก็หอบเอาธุลีหยาบ ๆ ให้ตั้งขึ้น ต่อมาก็หอบเอาธุลีละเอียดให้ตั้งขึ้น ต่อมาก็พัดหอบเอาทรายละเอียด, ทรายหยาบ, ก้อนกรวด, ก้อนหิน เป็นต้น ตราบเท่าจนถึงหอบพัดพาเอาก้อนหินเท่า ๆ เรือนยอดและต้นไม้ใหญ่ที่เกิดอยู่ในที่สูง ๆ ต่ำ ๆ ให้ตั้งขึ้น หินและต้นไม้เหล่านั้นลอยจากแผ่นดินไปสู่กลางหาว ไม่กลับตกลงอีก แหลกละเอียดฉิบหายไปในอากาศนั่นเอง จำเนียรกาลนานมา ลมก่อตัวขึ้นภายใต้แผ่นดินใหญ่แล้ว ทวีกำลังแรงขึ้นเป็นลำดับจนถึงพลิกเอาแผ่นดิน ทำให้มีรากในเบื้องบนแล้วพัดขึ้นไปคว้างอยู่บนอากาศ ที่ส่วนหนึ่ง ๆ แห่งแผ่นดินมีประมาณ ๑๐๐ โยชน์ก็มี ประมาณ ๒๐๐, ๓๐๐, ๔๐๐, ๕๐๐ โยชน์ก็มีแตกออก แล้วถูกกำลังลมพัดหอบขึ้นไป แล้วแหลกละเอียดเป็นผุยผงหายไปในอากาศนั่นเอง ภูเขาจักรวาลก็ดี ภูเขาสิเนรุก็ดี พลอยถูกลมพัดซัดไปในอากาศด้วย ภูเขาทั้ง ๒ นั้นกระทบกันแหลกละเอียดเป็นผุยผงพินาศไป ลมทำวิมานแห่งภุมมัฏฐกเทวดาและวิมานแห่งอากาสัฏฐกเทวดาให้วอดไปโดยทำนองนี้แล้ว ทำกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้นให้พินาศ แล้วยังจักรวาลทั้งแสนโกฏิให้ย่อยยับอยู่ในกาลนั้น ภูเขาจักรวาลกับภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์กับภูเขาหิมพานต์ ภูเขาสิเนรุกับภูเขาสิเนรุ กระทบกันและกันจนแหลกเป็นผุยผง ลมพัดเริ่มต้นแต่แผ่นดินไปจนถึงพรหมตติยฌานภูมิ ลมทำพรหมโลก ๓ ชั้นในตติยฌานภูมินั้นให้พินาศ

แล้วไปหยุดจรดพรหมโลกชั้นเวหัปผละ ลมนั้นทำสิ่งที่นับว่าเป็นสังขารทั้งปวงให้สลายไปอย่างนี้แล้ว ตัวเองก็สลายไปด้วย อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศเบื้องล่างก็มืดมิดเป็นอันเดียวกันแล คำที่เหลือทั้งหมดก็เป็นเช่นเดียวกับที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในอธิการที่กัปพินาศไปด้วยลมนี้ โลกตั้งแต่สุภกิณหพรหมโลกเป็นต้นยังปรากฏอยู่ ฝ่ายสัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจากเวหัปผลพรหมแล้วเกิดในฐานะแห่งสุขสุภกิณหพรหม เป็นต้น

อสงไขย ๔

ในอสงไขยทั้ง ๔ นั้น นับตั้งแต่มหาเมฆทำกัปให้พินาศจนถึงลมทำกัปให้พินาศสูญสิ้นนี้เป็นอสงไขยหนึ่ง ตั้งแต่ขาดลมมาจนถึงมหาเมฆตกเต็มที่ นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่มหาเมฆตกลงเต็มที่มาจนถึงพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏ นี้เป็นอสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏมาจนถึงมหาเมฆทำกัปให้พินาศใหม่อีก นี้เป็นอสงไขยที่ ๔ อสงไขยทั้ง ๔ เหล่านี้ จัดเป็นมหากัปหนึ่ง การพินาศด้วยลมและการตั้งขึ้นใหม่ นักศึกษาพึงทราบดังบรรยายมาฉะนี้

[๔๐๙] **ถามว่า** - โลกพินาศไปอย่างนี้เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า - เพราะเหตุแห่งอกุศลมูล คือเมื่ออกุศลมูลหนาแน่นขึ้นแล้ว โลกย่อมพินาศไปอย่างนี้แล ก็โลกนั้นแลเมื่อราคะมีหนาแน่นกว่าย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อโทสะหนาแน่นกว่าย่อมพินาศด้วยน้ำ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อโทสะหนาแน่นกว่าโลกย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อราคะหนาแน่นกว่าโลกย่อมพินาศด้วยน้ำ เมื่อโมหะหนาแน่นกว่าโลกย่อมพินาศด้วยลม ก็เมื่อโลกพินาศด้วยอกุศลมูลเป็นเหตุอย่างนี้ ย่อมพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ติดๆ กันไป ครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งอีกครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำอีก ตามนัยนี้เมื่อพินาศไปอยู่ในวาระที่ ๘ อย่างนี้ พินาศด้วยน้ำ ๗ ครั้ง พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งอีก ด้วยอาการพินาศเพียงเท่านี้จึงเป็น ๖๓ กัปล่วงไปแล้ว ในระหว่างนี้ลมได้โอกาสห้ามวาระที่พินาศด้วยน้ำแม้ที่ถึงแล้วเสียได้ กำจัดถึงสุภกิณหพรหมซึ่งมีอายุ ๖๔ กัปบริบูรณ์ ยังโลกให้พินาศอยู่

[๔๑๐] ภิกษุนึกตลอดกัป แม้เมื่อจะถึงขันธ์ที่ตนเคยอาศัยในก่อน ย่อมนึกได้กระทั่งถึงสังวัฏฏกัปไม่น้อย วิวัฏฏกัปไม่น้อย สังวัฏฏวิวัฏฏกัปไม่น้อย ในบรรดากัปเหล่านี้ที่มีอยู่ นึกได้อย่างไร ? คือนึกโดยนัยว่า เราเกิดแล้วในที่โน้นเป็นต้น[๑]

ในบทมาติกาเหล่านั้น บทมาติกาว่า **เราเกิดในที่โน้น** คือเราได้เกิดในภพโน้น ในกำเนิดหรือคติโน้น หรือวิญญาณฐิติโน้น หรือสัตตาวาสโน้น หรือหมู่สัตว์โน้น ในสังวัฏฏกัปโน้น ข้อว่า **มีชื่ออย่างนี้** คือ ชื่อว่าติสสะหรือปุสสะ ข้อว่า **มีโคตรอย่างนี้** คือเป็นกัจจายนโคตร หรือกัสสปโคตร คำทั้ง ๒ นี้ท่านกล่าวด้วยมุ่งถึงการระลึกถึงชื่อและโคตรของตนในภพที่ล่วงไปแล้วของภิกษุนั้น ก็ถ้าว่าในเวลานั้นต้องการจะนึกถึงวรรณสมบัติ หรือการเลี้ยงชีพเศร้าหมอง หรือประณีต สุขหรือทุกข์มาก อายุน้อยหรือมากของตน เธอก็ย่อมนึกถึงสิ่งนั้นได้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีวรรณะอย่างนี้ ฯลฯ มีที่สุดแห่งอายุเพียงเท่านี้ ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า **มีวรรณะอย่างนี้** คือ มีผิวขาวหรือผิวคล้ำ คำว่า **มีอาหารอย่างนี้** คือ มีข้าวสาลี เนื้อและข้าวสุกเป็นอาหาร หรือว่ามีการบริโภคผลไม้เป็นอยู่ คำว่า **เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้** คือ เสวยสุขและทุกข์ทางกายและใจ หรือที่มีชนิดเจือด้วยเหยื่อล่อและไม่มีเหยื่อล่อเป็นต้น โดยประการหลากหลาย คำว่า **มีที่สุดแห่งอายุเพียงเท่านี้** คือ มีที่สุด อายุประมาณ ๑๐๐ ปี หรือมีอายุตั้ง ๘๔,๐๐๐ กัปเป็นที่สุดอย่างนี้ คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้น แล้วเกิดในที่โน้น** คือ เรานั้นเคลื่อนจากภพกำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หมู่สัตว์นั้น บังเกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์โน้นอีก คำว่า **เราเกิดแม้ในที่นั้น** คือต่อมาเราได้เกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หมู่สัตว์แม้นั้นอีก คำว่า **มีชื่ออย่างนี้เป็นต้น** มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุคำที่ว่า **เราเกิดในที่โน้นนี้** เป็นการนึกได้ตามปรารถนาแห่งภิกษุผู้นึกขึ้นไปโดยลำดับ คำว่า **เราเคลื่อนจากที่นั้น** ได้แก่เป็นการพิจารณาของภิกษุผู้นึกถอยกลับ เหตุนั้นพึงทราบว่า คำว่า **เราเกิดในที่โน้นนี้** ท่านกล่าวหมายถึงที่เกิดของภิกษุนั้นอันรับรองการเกิดในที่นี้ว่าเกิดในที่นี้ ส่วนคำว่า **เราเกิดแม้ในที่นั้น** เป็นต้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงการระลึกถึงชื่อและโคตรเป็นต้น ในสถานที่บังเกิดในระหว่าง

---

๑ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

แห่งอุบัตินี้ในที่นั้น คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้นแล้วบังเกิดในที่นี้** คือเรานั้นเคลื่อนจากฐานะที่บังเกิดรองจากภพนั้นแล้ว มาบังเกิดในสกุลกษัตริย์หรือในสกุลพราหมณ์ชื่อโน้นในภพนี้ บทว่า **อิติ** แปลว่า อย่างนี้ คำว่า **มีอาการมีอุเทศ** คือชื่อว่ามีอุเทศด้วยสามารถแห่งชื่อและโคตร ชื่อว่ามีอาการด้วยสามารถแห่งวรรณะ เป็นต้น จริงอยู่สัตว์อันบุคคลย่อมแสดงว่า ติสสะ กัสสปะ ดังนี้ ด้วยชื่อและโคตร ย่อมปรากฏโดยไม่เหมือนกันว่าคล้ำหรือขาว ด้วยวรรรณะเป็น เหตุนั้น ชื่อและโคตรจึงชื่อว่าอุเทศ นอกจากนี้จึงชื่อว่าอาการ คำว่า นึกถึงปุพเพสันนิวาสมีอย่างต่าง ๆ นี้ มีเนื้อความชัดอยู่แล้วนั่นแล

จบ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา

จุตูปปาตญาณกถา

[๔๑๑] เนื้อความในเรื่องความรู้ในจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย นักศึกษา พึงทราบดังต่อไปนี้ คำว่า **เพื่อจุตูปปาตญาณ**[๑] คือ เพื่อรู้การตายและการเกิด อธิบายว่า จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่พระโยคีรู้ได้ด้วยญาณใด ก็น้อมนำจิตเข้าไปเพื่อญาณนั้น คือ เพื่อทิพยจักษุญาณ คำว่า **น้อมนำจิต** คือ นำเข้าไปเฉพาะ ได้แก่นำบริกรรมจิตมุ่งเข้าไป คำว่า **นั้น** คือ ภิกษุผู้มีการนำจิตมุ่งไปได้ทำแล้วนั้น ก็ในคำว่า **เป็นทิพย์เป็นต้น** มีอธิบายว่า ชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ คือปสาทจักษุของพวกเทพเจ้าซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจสุจริตกรรม มิได้เกลือกกลั้วด้วยดี, เสมหะ, เลือดเป็นต้น สามารถจะรับอารมณ์แม้ในที่ไกล ๆ ได้ เพราะพ้นจากอุปกิเลส เป็นปสาทจักษุนั้น แม้ญาณจักษุนี้ของภิกษุนั้นบังเกิดได้ด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนา เช่นเดียวกับปสาทจักษุนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเหมือนของทิพย์ อนึ่ง ชื่อว่า **เป็นทิพย์** เพราะได้ด้วยอำนาจทิพพวิหารและเพราะตนได้อาศัยทิพพวิหาร ชื่อว่า **เป็นทิพย์** แม้เพราะเหตุที่สว่างไสวมากด้วยการกำหนดถือด้วยอาโลกกสิณ ชื่อ **เป็นทิพย์** แม้เพราะเหตุที่มีภูมิที่ไปได้มาก เพราะเห็นรูปที่อยู่ในภายนอกฝาเป็นต้นได้ชัดเจน ข้อความนั้นทั้งหมดนักศึกษาพึงทราบตามแนวแห่งคัมภีร์ศัพทศาสตร์นั้นเถิด ญาณนั้นชื่อว่า**จักษุ** เพราะอรรถว่าเห็น อนึ่ง ชื่อว่า**จักษุ** เพราะเป็นดังตา เหตุทำหน้าที่ของตา จักษุนั้นจัดว่าหมดจดเพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิด้วยการเห็นได้ทั้งจุติทั้งอุบัติ เพราะว่าผู้ใดเห็นแต่จุติอย่างเดียวไม่เห็นอุบัติ ผู้นั้นย่อม

---

๑. ที.ส. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๒-๘๓

ยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ ผู้ใดเห็นแต่อุบัติอย่างเดียวไม่เห็นจุติ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสัตว์ใหม่ ส่วนผู้ใดเห็นทั้ง ๒ อย่าง ผู้นั้นย่อมล่วงพ้นจากทิฏฐิ ๒ อย่างนั้นเสียได้ เหตุนั้นความเห็นของผู้นั้นจึงเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ

จริงอยู่ การเห็นจุติและอุบัติทั้ง ๒ อย่าง พวกที่นับว่าเป็นโอรสพระพุทธเจ้าเท่านั้นจึงเห็นได้ การเห็นนั้นท่านกล่าวว่าชื่อว่า **หมดจด** เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิด้วยการเห็นทั้งจุติและอุบัติ ตาคือญาณอันหมดจดนั้นพึงทราบว่าพ้นวิสัยของมนุษย์ธรรมดา เพราะเห็นรูปได้ไกลกว่ามนุษย์ธรรมดา หรือเพราะเห็นได้ไกลยิ่งกว่าตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา ย่อมเห็นด้วยตาทิพย์นั้นอันหมดจดล่วงพ้นวิสัยที่มนุษย์ธรรมดาจะเห็นได้ คำว่า **เห็นสัตว์** คือแลดูสัตว์เห็นได้ดุจตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา ในคำว่า **ผู้จุติและอุบัติอยู่นี้** หมายความว่า ในขณะจุติหรือในขณะอุบัติที่ใคร ๆ ไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาทิพย์ ก็สัตว์เหล่าใดใกล้จะจุติ คือจักจุติในบัดนี้ เหตุนั้น สัตว์เหล่านั้นท่านมีความประสงค์ว่าผู้จุติอยู่ ก็แล สัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว คือ บังเกิดแล้วในบัดนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านมีความประสงค์ว่าผู้อุบัติอยู่ ท่านแสดงว่า เห็นสัตว์เหล่านั้นผู้จุติและอุบัติอยู่เช่นนั้น คำว่า **ผู้เลว** คือถ่อยทราม ต่ำช้า ที่คนดูหมิ่นได้ด้วยอำนาจชาติสกุลและโภคะเป็นต้นอันทราม เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันเผล็ดผลมาจากโมหะ คำว่า **ประณีต** คือที่ตรงกันข้ามจากนั้น เพราะประกอบด้วยวิบากอันเผล็ดผลมาจากอโมหะ คำว่า **ผู้มีผิวพรรณดี** คือผู้ประกอบด้วยผิวพรรณน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากอโทสะ คำว่า **ผู้มีผิวพรรณทราม** คือผู้ประกอบด้วยผิวพรรณไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ไม่น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากโทสะ เนื้อความแห่งคำนั้นก็คือผู้มีรูปร่างไม่งดงามและผู้มีรูปร่างขี้เหร่ คำว่า **ผู้ไปดี** คือ ไปสู่สุคติหรือเป็นคนมั่งคั่งมีทรัพย์สมบัติมากหลาย เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกมาจากความไม่โลภ คำว่า **ผู้ไปไม่ดี** คือไปสู่ทุคติ หรือเป็นคนยากไร้เข็ญใจมีข้าวและน้ำอัตคัดเพราะประกอบด้วยวิบากอันหลั่งออกจากโลภะ คำว่า **ผู้เข้าถึงตามกรรม** คือตนเองสั่งสมกรรมใด ๆ ไว้ก็เข้าไปรับผลกรรมนั้น ๆ

ในบทเหล่านั้น ด้วยบทเป็นต้นว่า **ผู้จุติอยู่** ดังนี้ ท่านกล่าวมุ่งถึงหน้าที่ของทิพยจักษุ ส่วนบทนี้ท่านกล่าวถึงหน้าที่ของ **ยถากัมมุปคญาณ** คือญาณเป็นเครื่องให้รู้ถึงสัตว์ผู้เข้าไปรับผลตามกรรมที่ทำมา และลำดับแห่งการบังเกิดของญาณนั้น

ดังนี้ ภิกษุในพระศาสนานี้ เจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงต่อนรกที่อยู่ภายใต้ ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในนรกกำลังเสวยทุกข์อย่างแสนสาหัส ก็ความเห็นอันนั้นจัดว่าเป็นหน้าที่ของทิพยจักษุนั้นนั่นแล เธอนั้นใส่ใจอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอจึงมาเสวยทุกข์นี้ ครั้นคราวนี้ญาณนั้นมีกรรมเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นว่า เขาทำกรรมอย่างนี้ไว้ อนึ่ง ภิกษุเจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงต่อเทวโลกเบื้องบน เห็นหมู่เทพในนันทวัน, มิสกวัน, และปารุสกวันเป็นต้น ผู้กำลังเสวยสมบัติอย่างมโหฬาร กำลังเห็นแม้อย่างนี้จัดว่าเป็นหน้าที่ของทิพยจักษุนั้นนั่นแล

เธอจึงใส่ใจอย่างนี้ว่า หมู่เทพเหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงได้มาเสวยสมบัติเห็นปานนี้ ครั้นคราวนี้ญาณมีกรรมเป็นอารมณ์ย่อมเกิดปรากฏแก่เธอนั้นว่า เขาทำกรรมชื่อนี้ไว้ นี้ชื่อว่า ยถากัมมุปคญาณ สำหรับญาณนี้ไม่มีบริกรรมเป็นแผนกหนึ่ง ก็การไม่มีบริกรรมเป็นแผนกหนึ่งของญาณนี้ ฉันใด แม้อนาคตังสญาณก็ย่อมเป็นฉันนั้นนั่นแล จริงอยู่ ญาณที่เป็นบาทของทิพยจักษุนั่นแหละย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุทีเดียว

ในคำว่า **ด้วยกายทุจริตเป็นต้น** มีความหมายว่า กรรมที่บุคคลประพฤติแล้วชั่วช้าเลวทราม หรือกรรมชั่วช้าเลวทรามที่บุคคลประพฤติแล้ว เพราะเป็นกรรมเน่าด้วยกิเลส เหตุนั้น กรรมนั้นจึงชื่อว่าทุจริต ทุจริตทางกายหรือทุจริตที่เกิดขึ้นแต่กายชื่อกายทุจริต แม้ในบทนอกจากนี้ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน คำว่า **ประกอบแล้ว** คือเป็นผู้พร้อมเพรียง คำว่า **เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าวพระอริยะทั้งหลาย** คือเป็นผู้มุ่งความฉิบหายแก่พระอริยะคือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า โดยที่สุดแม้คฤหัสถ์ผู้เป็นโสดาบัน เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าว มีอธิบายว่า ด่าแดกดันด้วยอันติมวัตถุ หรือด้วยการกำจัดเสียซึ่งคุณงามความดี ใน ๒ อย่างนั้น เมื่อเธอพูดว่า แม้ธรรมสำหรับสมณะก็ไม่มีแก่ท่านเหล่านี้ ท่านเหล่านี้ไม่ใช่สมณะเลย ดังนี้ พึงทราบว่า ด่าด้วยอันติมวัตถุ เมื่อเธอพูดคำเป็นต้นว่า ฌานวิโมกข์ มรรค ผล ไม่มีแก่คนเหล่านี้ พึงทราบว่า ด่าด้วยการมุ่งที่จะกำจัดคุณงามความดี ก็ผู้นั้นรู้อยู่ก็ดีไม่รู้อยู่ก็ดียังขืนด่า จัดว่าเป็นอริยุปวาททั้ง ๒ อย่างแล กรรมนั้นเป็นกรรมหนักเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม ห้ามสวรรค์ ห้ามมรรคผลนิพพาน แต่ก็ยังพอเยียวยาได้ เพื่อจะทำเนื้อความนั้นให้แจ่มแจ้ง นักศึกษาควรทราบเรื่องนี้เป็นตัวอย่าง

เล่ากันมาว่า พระเถระกับภิกษุหนุ่มไปบิณฑบาตด้วยกันในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง พอเดินถึงบ้านหลังแรกเท่านั้น พระทั้ง ๒ รูป ก็ได้รับบิณฑบาตเป็นข้าวยาคูร้อนกระบวยหนึ่ง พระเถระเกิดมีลมเสียดแทงขึ้นในท้อง ท่านจึงคิดว่า ข้าวยาคูนี้ช่างเหมาะแก่โรคของเราเสียจริง เราจักดื่มมันตอนที่ยังอุ่น ๆ นี่แหละ ท่านจึงนั่งดื่มบนท่อนไม้ที่พวกคนชาวบ้านนำมาเพื่อทำธรณีประตู ฝ่ายภิกษุหนุ่มเกิดความรังเกียจท่านจึงกล่าวติเตียนว่า พระแก่นี่ หิวจัดเต็มทีตะกละมาก ทำให้เราได้รับความอับอาย พระเถระเที่ยวไปในบ้านแล้วกลับมายังวัด จึงถามภิกษุหนุ่มนั้นว่า “ผู้มีอายุ เธอมีที่พึ่งในพระศาสนานี้หรือยังล่ะ ?” พระภิกษุหนุ่มตอบว่า “มีซิครับ ก็ผมเป็นพระโสดาบัน” พระเถระพูดว่า “ถ้าอย่างนั้น เธออย่าได้ทำความพยายามเพื่อมรรคผลชั้นสูง ๆ ต่อไปเลย” พระภิกษุหนุ่มย้อนถามว่า “เพราะเหตุไรครับ ?” พระเถระตอบว่า “ก็เพราะว่าเธอได้ว่าร้ายพระขีณาสพแล้วละซิ” ภิกษุหนุ่มนั้นได้สำนึกผิดขอขมาพระเถระแล้ว ด้วยการขอขมานั้น กรรมของเธอจึงได้เป็นปกติดังเดิม เพราะเหตุนั้น ผู้ใดผู้หนึ่งไปว่าร้ายพระอริยเจ้า ผู้นั้นต้องไปขอขมาท่านเสีย ถ้าตนแก่พรรษากว่า พึงนั่งกระโหย่งไม่ต้องไหว้ กล่าวคำขอขมาว่า “**อหํ อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตมฺเม ขมาหิ** ฉันได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้อย่างนี้กะเธอ ขอเธอจงยกโทษนั้นแก่ฉันเถิด” ถ้าตนอ่อนพรรษากว่าต้องไหว้แล้วนั่งกระโหย่งประคองอัญชลีขอขมาว่า “**อหํ ภนฺเต ตุมฺเห อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตมฺเม ขมถ** ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้อย่างนี้กะท่าน ขอท่านได้โปรดยกโทษนั้นแก่กระผมด้วยเถิด” ถ้าท่านหลีกไปที่อื่นเสียแล้วพึงไปขอขมาด้วยตัวเองหรือส่งสัทธิวิหาริกเป็นต้นให้ไปขอขมาแทนตนก็ได้ ก็ถ้าไม่สามารถจะไปเองได้ ทั้งไม่สามารถจะส่งผู้อื่นไปแทนได้ ภิกษุเหล่าใดอยู่ในวัดนั้นพึงไปสู่สำนักของภิกษุเหล่านั้น ถ้าอ่อนพรรษากว่าพึงนั่งกระโหย่ง ถ้าแก่พรรษากว่าพึงปฏิบัติตามนัยแห่งวัตรที่พึงทำในท่านผู้แก่พรรษาดังกล่าวแล้วนั่นแล แล้วกล่าวขอขมาว่า “**อหํ ภนฺเต อสุกํ นาม อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ขมตุ เม โส อายสฺมา** ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าได้กล่าวคำนี้ ๆ กะท่านผู้มีอายุชื่อโน้น ขอท่านผู้มีอายุรูปนั้นจงยกโทษแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด” แม้เธอไม่ขอขมาต่อหน้า พึงทำการขอขมาดังว่ามานี้นั่นแล หากท่านเป็นภิกษุเที่ยวไปผู้เดียว ไม่ปรากฏที่อยู่ ไม่ปรากฏที่ไป พึงไปหาภิกษุผู้เป็นบัณฑิตรูปหนึ่งแล้วพึงกล่าวว่า “ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำอย่างนี้ ๆ กะท่านผู้มีอายุชื่อโน้น บัดนี้ความเดือนร้อนในใจเกิดมีแก่กระผมทุกครั้ง

ที่นึกถึงท่าน นี่กระผมจะทำอย่างไรดี ?” ภิกษุผู้บัณฑิตนั้นจะกล่าวว่า “อย่าคิดไปเลยคุณ พระเถระท่านไม่ถือเป็นโทษดอก จงสบายใจเสียเถิด” ฝ่ายภิกษุนั้นพึงผินหน้าไปทางที่พระอริยเจ้าท่านไป แล้วประคองอัญชลีกล่าวว่า “ขอท่านจงยกโทษให้กระผมเถิด” ถ้าหากพระเถระรูปนั้นปรินิพพานเสียแล้ว ก็ควรไปยังที่ใกล้เตียงนอนปรินิพพานของท่าน ถึงจะไปยังป่าช้าก็ให้ท่านยกโทษให้แก่ตนได้ เมื่อทำได้ ดังนี้ กรรมนั้นไม่เป็นอันห้ามสวรรค์และไม่กั้นมรรคผลนิพพาน ก็จะกลับเป็นปกติได้ดังเดิม

คำว่า **เป็นคนมิจฉาทิฏฐิ** คือเป็นคนมีความเห็นวิปริต คำว่า **สมาทานกรรมของมิจฉาทิฏฐิ** คือผู้มีกรรมหลายอย่างที่ตนยึดมั่นไว้ด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ ทั้งยังจะชักชวนคนอื่น ๆ ไปในทางกายกรรมเป็นต้นอันมีมิจฉาทิฏฐิเป็นเหตุอีกด้วย อนึ่ง ในอธิการนี้พึงทราบว่า แม้เมื่ออริยุปวาทท่านสงเคราะห์แล้วด้วยศัพท์คือวจีทุจริต และเมื่อมิจฉาทิฏฐิท่านสงเคราะห์แล้วด้วยศัพท์คือมโนทุจริตก็ดี การกล่าวทั้ง ๒ บทนี้ไว้อีกก็เพื่อจะแสดงถึงว่า กรรมทั้ง ๒ เหล่านี้มีโทษมาก จริงอยู่ อริยุปวาทมีโทษมากเพราะเป็นเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม จริงอย่างนั้น ถึงพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า สารีบุตร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญาพึงบรรลุพระอรหัตในภพนี้ได้เลย ฉันใด สารีบุตร เรากล่าวอุปมัยนี้ว่าเหมือนอย่างนั้นคือเป็นที่แน่นอนทีเดียว คนที่ไม่ละวาจานั้น ไม่ละจิตนั้น ไม่ละทิฏฐินั้น จะต้องถูกวาจาจิต และทิฏฐินั้นฝังแล้ว เหมือนถูกนายนิรยบาลฝังไว้แล้วในนรก ฉะนั้น[๑] ก็ความชั่วอย่างอื่นที่จะชื่อว่าโทษมากกว่ามิจฉาทิฏฐินั้นเห็นจะไม่มีแน่ สมดัง ที่พระองค์ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เคยเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักอย่างเดียว ที่จะมีโทษมากยิ่งเหมือนมิจฉาทิฏฐินี้เลยนะภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลาย มีมิจฉาทิฏฐิเป็นยอดของโทษ[๒] คำว่า **เพราะกายแตก** คือ เพราะสละอุปาทินนขันธ์ คำว่า **เบื้องหน้าแต่ตาย** คือในการถือเอาขันธ์ซึ่งเกิดใหม่ในลำดับแห่งอุปาทินนขันธ์นั้น อีกอย่างหนึ่งคำว่า **เพราะกายแตก** คือเพราะชีวิตินทรีย์ขาดสิ้นไป คำว่า **เบื้องหน้าแต่ตาย** คือต่อจากจุติจิตไป คำว่า **อบาย** เป็นต้น ทุกคำใช้เป็นคำเรียกแทน นรกนั่นเอง จริงอยู่นรกได้ชื่อว่าอบายเพราะปราศจากความเจริญ ซึ่งสมมติว่า เป็นบุญอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๔๙/๑๔๙ ๒ องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๑๐/๔๑

และนิพพาน หรือเพราะไม่มีความเจริญแห่งความสุขทั้งหลาย อบายนั้นเป็นที่ถึงทุกข์คือเป็นที่พำนักแห่งทุกข์ เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ทุคติ** อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ทุคติ** เพราะเป็นคติที่เกิดแล้วด้วยกรรมชั่ว เพราะเป็นผู้มากไปด้วยโทษ ผู้ทำชั่วย่อมตกไปในที่นั้นโดยปราศจากอำนาจกีดขวาง เหตุนั้น ที่นั้นจึงชื่อว่า **วินิบาต** หรือผู้ทำชั่วย่อมย่อยยับตกไปในที่นี้ มีองค์อวัยวะน้อยใหญ่แตกสลาย แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วินิบาต** ความเจริญที่รู้ได้ด้วยความแช่มชื่น ไม่มีในที่นี้ เหตุนั้นที่นี้จึงชื่อว่า **นิรยะ** อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานด้วยศัพท์ว่า **อปาย** จริงอยู่ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานชื่อว่า **อปาย** เพราะปราศจากสุคติ แต่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนี้ไม่จัดเป็นทุคติ เพราะเป็นที่สมภพแห่งดิรัจฉานจำพวกที่มีศักดาใหญ่ เช่นนาคราชเป็นต้น ท่านแสดงถึงแหล่งที่อยู่ของเปรต ไว้ด้วยศัพท์ว่า ทุคติ จริงอยู่ แหล่งที่อยู่ของเปรตนั้นได้ชื่อว่าอบายด้วยและชื่อว่าทุคติด้วย เพราะปราศจากสุคติและเพราะเป็นที่ถึงความทุกข์ แต่ก็ไม่ชื่อว่า**วินิบาต** เพราะเปรตวิสัยนั้น ไม่ได้ตกไปอย่างย่อยยับเช่นกับอสุรกาย ท่านแสดงอสุรกายไว้ด้วยศัพท์ว่า **วินิบาต** จริงอยู่ อสุรกายนั้นชื่อว่าอบายและทุคติตามความหมายที่ได้กล่าวไว้แล้ว และท่านเรียกว่า วินิบาตเพราะอสุรกายนั้นตกไปจากความเจริญแห่งสมบัติทุกประการ ท่านแสดงถึงนรกนั้นนั่นเองอันมีหลายอย่างเช่นอเวจีมหานรกเป็นต้น ด้วยศัพท์ว่า **นรก** คำว่า **เข้าถึงแล้ว** คือเข้าไปแล้ว อธิบายว่าเกิดเฉพาะแล้วในอบายเป็นต้นนั้น ฝ่ายที่ดีนักศึกษาพึงทราบโดยปริยายที่ตรงกันข้ามจากฝ่ายชั่วที่กล่าวมาแล้วนั้นเถิด ส่วนข้อความที่แปลกกัน มีดังต่อไปนี้

ก็ในที่นั้น ท่านสงเคราะห์แม้คติของมนุษย์ไว้ ด้วยศัพท์ คือ **สุคติ** ถึงเทวคติท่านก็สงเคราะห์อย่างเดียวกันด้วยศัพท์ว่า **สวรรค์** ในบทเหล่านั้นพึงทราบอรรถวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ว่า ชื่อว่า **สุคติ** เพราะดำเนินไปอย่างงดงาม ชื่อว่า **สวรรค์** เพราะภาวะที่เลิศด้วยดีด้วยอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น สวรรค์นั้นแม้ทั้งหมดท่านเรียกว่า โลก เพราะอรรถว่า มีอันจะต้องทรุดโทรมไป บทว่า **ด้วยจักษุทิพย์อย่างนี้ทั้งหมด** จัดเป็นคำสรุป ความย่อในคำนิคมนั้นว่า เห็นด้วยตาทิพย์อย่างนี้

[๔๑๒] ก็กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญความเพียรเพื่อต้องการจะเห็นอย่างนี้ พึงทำฌานมีอภิญญาเป็นบาท ซึ่งมีกสิณเป็นอารมณ์ ให้ควรแก่อภินิหารโดยอาการทุกอย่างแล้ว พึงทำกสิณ ๓ ชนิดเหล่านี้ คือ เตโชกสิณ ๑ โอทาตกสิณ ๑ อาโลกกสิณ ๑ อย่างใดอย่างหนึ่งให้ใกล้ต่อการเกิดขึ้นแห่งทิพยจักษุญาณพึงขยายทำอุปจารฌานให้เป็น

โคจรแล้วพึงหยุดไว้ อธิบายว่า ไม่พึงยังอัปปนาให้เกิดในอารมณ์นั้น เพราะถ้าเธอให้อัปปนาเกิดขึ้นอารมณ์นั้นจะเป็นที่อาศัยแห่งฌานที่เป็นบาท ไม่เป็นที่อาศัยแห่งบริกรรม ก็ในกสิณทั้ง ๓ เหล่านี้ อาโลกกสิณนั่นเท่านั้นประเสริฐกว่า เหตุนั้น พึงยังอาโลกกสิณนั้นหรือกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดากสิณนอกจากนี้ให้เกิดขึ้น ตามนัยดังที่ได้กล่าวแล้วในกสิณนิเทศ แล้วพึงหยุดอยู่ในอุปจารภูมินั่นแหละก่อน จึงค่อยให้ขยายไป ก็แม้นัยแห่งการขยายฌานนี้ นักศึกษาพึงทราบได้จากที่ได้กล่าวไว้แล้วในกสิณนิเทศนั้นแล เธอจะพึงเห็นรูปในภายในฐานะที่ได้ขยายแล้ว ๆ ก็เมื่อพระโยคีนั้นเห็นรูปอยู่ วาระแห่งบริกรรมย่อมผ่านพ้นไป แต่นั้น แสงสว่างแห่งอาโลกกสิณก็หายไป เมื่อแสงสว่างนั้นหายไปแล้ว แม้รูปก็จะไม่ปรากฏด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้นพระโยคีนี้ก็จะต้องเข้าฌานที่เป็นบาทนั่นแหละบ่อย ๆ ออกจากฌานนั้นแล้วพึงแผ่แสงสว่าง แสงสว่างจะแจ่มจ้าอยู่ได้นานขึ้นโดยลำดับด้วยอาการอย่างนี้ ก็ในอธิการนี้ พระโยคีกำหนดที่มีประมาณเท่าใดว่า **อาโลโก โหตุ** แสงสว่างจงมีอยู่ในที่นี้เถิด ดังนี้ แสงสว่างย่อมตั้งอยู่ในที่กำหนดแล้วนั่นแล แม้เธอจะนั่งดูอยู่ทั้งวันก็เห็นรูปได้ทั้งวัน ก็บุรุษผู้เดินทางตลอดราตรีด้วยคบเพลิงหญ้า ย่อมเป็นข้ออุปมาในเรื่องนี้ได้

ได้ยินว่า ชายผู้หนึ่งใช้คบเพลิงหญ้าส่องทางเดินไปในเวลากลางคืน คบเพลิงนั้นของเขาหรี่ลง ที่นี้เองเขาจึงไม่รู้ชัดว่าทางเดินนั้นเรียบหรือขรุขระกันแน่ เขาจึงใช้วิธีการเขี่ยคบเพลิงนั้นที่แผ่นดิน ทำให้มันลุกโพลงขึ้นใหม่ พอคบเพลิงนั้นลุกโพลงขึ้นก็ได้ส่องแสงสว่างไสวมากกว่าเดิม เมื่อชายนั้นทำคบเพลิงที่หรี่ลงแล้วให้โพลงขึ้นใหม่อย่างนี้บ่อย ๆ พระอาทิตย์ก็โผล่ขึ้นโดยลำดับ เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นแล้วเขาคิดว่าเราไม่ต้องใช้คบเพลิง จึงทิ้งคบเพลิงนั้นเสีย เดินไปได้จนตลอดวัน พึงทราบความหมายในข้ออุปมานั้นดังต่อไป แสงสว่างแห่งกสิณในเวลาบริกรรม เป็นดุจแสงสว่างแห่งคบเพลิง เมื่ออาโลกกสิณหายไปเพราะล่วงวาระแห่งการบริกรรมของพระโยคีผู้ดูแลดูรูปอยู่จึงมองไม่เห็นรูป ดุจการไม่เห็นที่เรียบและที่ขรุขระในเมื่อคบเพลิงหรี่ลง ฉะนั้น การเข้าบ่อย ๆ เปรียบเหมือนการพยายามเขี่ยคบเพลิงบ่อย ๆ ฉะนั้น การแผ่แสงสว่างให้มีกำลังกว่าเดิมของพระโยคีผู้ทำบริกรรมบ่อย ๆ ก็ดุจการทำคบเพลิงให้สว่างไสวกว่าเก่า ฉะนั้น การที่แสงสว่างอันแรงกล้าคงอยู่ตามที่ที่กำหนดไว้ เปรียบดังการขึ้นไปแห่งพระอาทิตย์นั้นฉะนั้น การทิ้งแสงสว่างเล็กน้อยเสีย แลดูรูปด้วยแสงสว่างอันแจ่มจ้าทั้งวัน เปรียบดุจการทิ้งคบเพลิงเสีย แล้วเดินไปได้ทั้งวัน ในการเห็นรูปนั้น

เมื่อใด รูปนี้คือรูปที่อยู่ในภายในท้อง รูปที่อาศัยหทัยวัตถุ รูปที่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปที่อยู่นอกฝา นอกภูเขา นอกกำแพง และรูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น อันไม่มาปรากฏทางตาเนื้อของภิกษุนั้น ก็มาปรากฏทางญาณจักษุของภิกษุนั้นได้คือ ดุจปรากฏแก่ตาเนื้อ ในเวลานั้นทิพยจักษุย่อมเป็นอันเกิดแล้ว แต่ในอธิการนี้ ทิพยจักษุนั้นสามารถเห็นรูปได้เท่านั้น แต่ไม่สามารถจะเห็นบุพพภาคแห่งจิตได้ ก็ทิพยจักษุนี้นั้นย่อมเป็นอันตรายแก่ปุถุชน เพราะเหตุไร ? เพราะปุถุชนนั้นอธิษฐานว่า จงสว่าง ดังนี้ ณ ในที่ใด ๆ ที่นั้น ๆ ย่อมสว่างจ้าเป็นอันเดียวกัน แม้แทรกเข้าไปตลอดแผ่นดิน ทะเล และภูเขา ครั้นคราวนี้เมื่อเธอเห็นรูปยักษ์และรากษสเป็นต้นอันน่ากลัวในที่นั้น ๆ ความหวาดกลัวย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุที่เธอถึงความฟุ้งซ่านแห่งใจเป็นผู้หัวเสียเพราะฌาน ฉะนั้น พึงเป็นผู้ไม่ประมาทในการเห็นรูปเถิด

ในข้อนั้นมีลำดับการเกิดของทิพยจักษุดังต่อไปนี้ เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตทำรูปมีประการดังกล่าวแล้วนั้นให้เป็นรูปารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวง ทำรูปนั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น คำทั้งหมดนักศึกษาพึงทราบตามนัยก่อนนั่นแล แม้ในที่นี้บุพพภาคจิตที่มีวิตกวิจารเป็นกามาวจร ในที่สุดเป็นจิตยังประโยชน์ให้สำเร็จ ประกอบด้วยฌานที่ ๔ เป็นรูปาวจร ญาณซึ่งเกิดพร้อมกับจิตนั้นแล ท่านเรียกว่า **สตฺตานํ จุตูปปาตญาณ**บ้าง **ทิพฺพจกฺขุญาณ**บ้างแล

จบ จุตูปปาตญาณกถา

ความเบ็ดเตล็ดในอภิญญา

[๔๑๓] พระโลกนาถเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งขันธ์ ๕ ได้ตรัสอภิญญา ๕ เหล่าใดไว้ พระโยคีเข้าใจอภิญญาเหล่านั้น แล้วพึงทราบถึงเรื่องเบ็ดเตล็ดในอภิญญาเหล่านี้ดังต่อไปนี้

จริงอยู่ ในอภิญญา ๕ เหล่านี้ ทิพยจักษุกล่าวคือจุตูปปาตญาณ มีญาณเครื่องล้อมกำกับอยู่ ๒ คือ อนาคตังสญาณ ญาณเครื่องรู้ในส่วนอนาคต ๑ ยถากัมมุปคญาณ ญาณเครื่องรู้ว่าสัตว์เข้าถึงตามกรรม ๑ ญาณ ๒ เหล่านี้และอภิญญา ๕ มีอิทธิวิธเป็นต้น รวมกันเป็นญาณฝ่ายอภิญญา ๗ มาแล้วในที่นี้ดังนี้แล บัดนี้ เพื่อไม่ให้หลงในการจำแนกอารมณ์แห่งอภิญญาญาณเหล่านั้น

บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไปแห่งอภิญญาญาณ ๗ ใน อารัมมณติกะ ๔ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ได้ตรัสไว้แล้ว

นี้เป็นการแสดงในอารัมมณติกะนั้น

หมวด ๓ แห่งอารมณ์ ๔ อย่าง

จริงอยู่ หมวด ๓ แห่งอารมณ์ที่พระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ได้ตรัสไว้มี ๔ อย่าง ๔ อย่างเป็นไฉน ? คือ ปริตตารัมมณัตติกะ หมวด ๓ แห่งปริตตารมณ์ ๑ มัคคารัมมณัตติกะ หมวด ๓ แห่งมัคคารมณ์ ๑ อตีตารัมมณัตติกะ หมวด ๓ แห่งอตีตารมณ์ ๑ และอัชฌัตตารัมมณัตติกะ หมวด ๓ แห่งอัชฌัตตารมณ์ ๑[๑]

[๔๑๔] ในอภิญญาญาณเหล่านั้น อิทธิวิธญาณเป็นไปในอารมณ์ ๗ คือ ปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อนาคตารมณ์ ๑ ปัจจุปันนารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑

อิทธิวิธในอารมณ์ ๗ อย่าง

เป็นไปอย่างไร ? คือ อิทธิวิธญาณนั้น เมื่อใดพระโยคีทำกายให้อิงอาศัยจิต ต้องการไปด้วยกายมิได้ปรากฏ จึงน้อมกายไปด้วยอำนาจของจิต รวบรวมวางรูปกายลงในมหัคคตจิต เมื่อนั้นอารมณ์ที่ได้ด้วยการเข้าไปประกอบย่อมมี เพราะทำอธิบายอย่างนี้ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่า **ปริตตารมณ์** เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ์ เมื่อใดพระโยคีทำจิตให้อิงอาศัยกาย ต้องการไปด้วยกายอันปรากฏ จึงน้อมจิตไปด้วยอำนาจแห่งกายที่รวบรวมจิต อันประกอบไปด้วยฌานที่เป็นบาทลงไว้ในรูปกาย เมื่อนั้นอารมณ์ที่ตนได้ด้วยการเข้าไปประกอบย่อมมี เพราะทำอธิบายดังว่ามานี้ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่า **มหัคคตารมณ์** เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอารมณ์ อนึ่ง

---

๑ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๓-๒๑/๓-๕

เพราะเหตุที่พระโยคีทำจิตนั้นนั่นแลให้เป็นจิต ที่ล่วงไปแล้ว ที่ดับไปแล้วให้เป็นอารมณ์ เหตุนั้น อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่า **เป็นอตีตารมณ์** เมื่อพระโยคีอธิษฐานอนาคตารมณ์ ดุจพระมหากัสสปเถระเป็นต้น อธิษฐานในเวลาบรรจุพระมหาธาตุ อิทธิวิธญาณนั้น ชื่อว่าเป็นอนาคตารมณ์ นัยว่า พระมหากัสสปเถระ เมื่อจะทำการบรรจุพระมหาธาตุ ได้อธิษฐานว่า กลิ่นเหล่านี้จงอย่าเหือดหาย ดอกไม้จงอย่าแห้ง ประทีปจงอย่าดับ ตลอด ๒๑๘ ปี ในอนาคตกาล[๑] สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดได้เป็นเหมือนอย่างการอธิษฐาน นั้น พระอัสสคุตตเถระเห็นหมู่ภิกษุอยู่ในเสนาสนะสำหรับประพฤติวัตร ฉันข้าวตาก อยู่ จึงอธิษฐานว่า บ่อน้ำนี้จงกลายเป็นน้ำนมส้มในเวลาก่อนฉันอาหารเช้าทุกวันเถิด น้ำที่พวกภิกษุตักเอาในเวลาก่อนฉันอาหารจงเป็นน้ำนมส้ม ในเวลาหลังอาหาร จงกลับเป็นน้ำธรรมดาเหมือนเดิมเถิด ก็อิทธิวิธญาณชื่อว่า **ปัจจุปันนารมณ์** ใน เวลาทำกายให้อิงอาศัยจิตไปได้ด้วยกายที่ไม่ปรากฏ อิทธิวิธญาณนั้นชื่อว่าเป็น **อัชฌัตตารมณ์** เพราะทำจิตที่พร้อมด้วยกายของตนให้เป็นอารมณ์ ในเวลาที่น้อม จิตไปด้วยอำนาจกาย หรือน้อมกายไปด้วยอำนาจจิต และในเวลานิรมิตตนเป็นเพศ กุมารน้อยเป็นต้น อนึ่ง อิทธิวิธญาณนั้นชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ ในเวลาที่เห็นช้าง และม้าเป็นต้นในภายนอก

ความเป็นไปแห่งอิทธิวิธญาณในอารมณ์ ๗ อย่าง พึงทราบดังได้พรรณนานี้แล

ทิพพโสตธาตุญาณ

[๔๑๕] ทิพพโสตธาตุญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ ด้วยอำนาจปริตตารมณ์ ๑ ปัจจุปันนารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑ เป็นอย่างไร ? คือ ทิพพโสต-ธาตุญาณนั้นเป็นปริตตารมณ์ ได้แก่มีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะเหตุทำเสียงให้เป็น อารมณ์ และเพราะเหตุว่าเสียงเป็นปริตตะคือกามาวจร และชื่อว่าเป็นปัจจุปันนารมณ์ เฉพาะที่ทำปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไป ทิพพโสตธาตุญาณนั้นชื่อว่าเป็น อัชฌัตตารมณ์ ในเวลาฟังเสียงในท้องของตน ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ในเวลาฟังเสียง ของผู้อื่น

พึงทราบความเป็นไปแห่งทิพพโสตธาตุญาณในอารมณ์ ๔ ดังอธิบายมานี้

---

๑ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๐/๒๒๑

เจโตปริยญาณ

[๔๑๖] เจโตปริยญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ ด้วยอำนาจปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อัปปมาณารมณ์ ๑ มัคคารมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อนาคตารมณ์ ๑ ปัจจุปันนารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑ เป็นอย่างไร ? คือ เจโตปริยญาณนั้นย่อมชื่อว่าเป็นปริตตารมณ์ในเวลารู้กามาวจรจิตแห่งผู้อื่น ชื่อว่าเป็นมหัคคตารมณ์ในเวลารู้รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต ชื่อว่า เป็นอัปปมาณารมณ์ในเวลารู้มรรคและผล แต่สำหรับญาณนี้ปุถุชนไม่รู้จิตของพระโสดาบัน พระโสดาบันก็ไม่รู้จิตของพระสกทาคามี พึงโยงไปอย่างนี้จนตราบเท่าถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ย่อมรู้จิตของคนทุกจำพวก แม้ท่านผู้วิเศษอื่นชั้นสูงขึ้นไปก็รู้จิตของผู้ตั้งอยู่ในผลชั้นต่ำได้ พึงทราบความแปลกกันดังต่อไปนี้ เจโตปริยญาณย่อมเป็นมัคคารมณ์ในเวลามีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ์ ก็ในเวลาใดพระโยคีย่อมรู้จิตของผู้อื่นในภายใน ๗ วัน ที่ล่วงไปแล้วและในภายใน ๗ วันที่ยังมาไม่ถึง ในเวลานั้นเจโตปริยญาณนั้นจัดว่าเป็นอตีตารมณ์และอนาคตารมณ์

ปัจจุบัน ๓ อย่าง

เจโตปริยญาณนั้น จัดเป็นปัจจุปันนารมณ์ได้อย่างไร ? อันปัจจุบันมี ๓ อย่าง คือ ปัจจุบันโดยขณะ ๑ ปัจจุบันโดยสันตติ ๑ ปัจจุบันโดยกาลยาวนาน ๑ ในปัจจุบัน ๓ อย่างนั้น อารมณ์ที่ถึงความเกิดขึ้นดำรงอยู่และสลายไป (อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ) ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยขณะ** อารมณ์ที่นับเนื่องในวาระสืบต่อ ๑ หรือ ๒ ขณะ ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยสันตติ** ในปัจจุบันโดยสันตตินั้น ได้แก่เมื่อพระโยคีนั่งในที่มืดแล้วไปสู่ที่แจ้ง อารมณ์ยังไม่ปรากฏก่อน แต่พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ ในระยะที่อารมณ์นั้นปรากฏ แม้เมื่อพระโยคีไปในที่สว่างแล้วเข้าไปสู่ห้องน้อย รูปยังไม่ปรากฏทันทีก่อน ก็ในระยะที่รูปนั้นปรากฏนี้พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ และ ๒ วาระ อนึ่ง พระโยคียืนในที่ไกลเห็นความเคลื่อนไหวมือของคนย้อมผ้า และความเคลื่อนไหวคือการเคาะระฆังและตีกลองเป็นต้นยังไม่ได้ยินเสียงในทันที ในระหว่างที่เธอได้ยินเสียงนั้น พึงทราบว่า เป็นวาระแห่งสันตติต่อ ๑ วาระ หรือ ๒ วาระ อาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกายอธิบายไว้เพียงเท่านี้ ฝ่ายอาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์สังยุตตกาย กล่าวถึงสันตติไว้ ๒ อย่างคือ สันตติของรูป ๑ สันตติของ

สิ่งที่เป็นนาม ๑ แล้วกล่าวว่า เมื่อบุคคลเหยียบน้ำไปชั่วระยะรอยน้ำที่คนเหยียบไปริมตลิ่งยังไม่ใสนี้ชื่อว่า **รูปสันตติหนึ่ง** เมื่อคนเดินทางมาไกลชั่วระยะความร้อนในร่างกายยังไม่สงบระงับนี้ชื่อว่า รูปสันตติหนึ่ง เมื่อคนเดินมาจากแดดแล้วเข้าห้องชั่วระยะที่ความมืดหน้ามัวตายังไม่หายไป นี้ก็ชื่อว่า รูปสันตติหนึ่ง เมื่อพระโยคีมนสิการกัมมัฏฐานอยู่ในห้องแล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอนกลางวัน ชั่วระยะที่ความพร่าแห่งนัยน์ตายังไม่หายไป นี้ก็ชื่อว่า รูปสันตติหนึ่ง วาระแห่งชวนะ ๒, ๓ ชื่อว่า นามสันตติ คือสันตติของสิ่งที่เป็นนาม ดังนี้กล่าวว่า สันตติทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน คือปัจจุบันโดยสันตติ

ปัจจุบันโดยยาวนาน

ส่วนธรรมชาติที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่ง ชื่อว่า **ปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน** ดังที่พระมหากัจจายนเถระหมายถึง กล่าวไว้ในภัทเทกรัตตสูตรว่า[๑] อาวุโส ก็ใจและธรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นจัดเป็นปัจจุบัน เมื่อใจและธรรมทั้งสองนั้นเกิดขึ้นเฉพาะแล้วย่อมมีวิญญาณเนื่องด้วยฉันทราคะ เพราะเหตุที่วิญญาณเนื่องด้วยฉันทราคะ ชนจึงยินดียิ่งซึ่งปัจจุบันนั้น เมื่อมีความยินดีในปัจจุบันนั้นอยู่ ย่อมง่อนแง่นคลอนแคลนในธรรมที่เป็นปัจจุบันนั้น ก็ในปัจจุบันทั้ง ๒ นี้ ปัจจุบันโดยสันตติมาในอรรถกถาทั้งหลาย ส่วนปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน มาในพระสูตรแล

มติอาจารย์บางพวก

ในปัจจุบันเหล่านั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า จิตที่เป็นปัจจุบันโดยขณะจัดเป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณ เพราะเหตุไร ? เพราะจิตของภิกษุผู้มีฤทธิ์และของผู้อื่นย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันได้ การอุปมาแห่งจิตเหล่านั้น มีดังต่อไปนี้ คือเหมือนอย่างเมื่อบุคคลเอาดอกไม้กำหนึ่งเหวี่ยงซัดไปในอากาศ ดอกไม้ดอกหนึ่งจะเสียบก้านเข้ากับก้านของดอกไม้อีกดอกหนึ่งได้เป็นแน่แท้ ฉันใด เมื่อพระโยคีนึกถึงจิตของมหาชนด้วยอำนาจเป็นพวกหมู่โดยมุ่งหวังว่าเราจักรู้จิตของผู้อื่นจิตของคนคนหนึ่ง ย่อมจะประสานเข้ากับจิตดวงหนึ่งของผู้ใดผู้หนึ่งในหมู่นั้น ในอุปปาทขณะหรือฐิติขณะ

---

๑ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๗๘-๒๘๕/๓๐๐-๓๔๒

หรือภังคะขณะก็ได้โดยแท้ ฉันนั้น แต่คำของเกจิอาจารย์นั้นถูกคัดค้านเสียแล้วในอรรถกถาทั้งหลายว่า คำนั้นไม่ถูก เพราะพระโยคีเมื่อนึกอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ย่อมนึกด้วยจิตใด และย่อมรู้ด้วยจิตใด จิตทั้ง ๒ เหล่านั้น ไม่มีฐานร่วมกันเลย และเพราะโทษ คืออาวัชชนจิตและชวนจิตทั้งหลายถึงความมีอารมณ์แตกต่างกันไปในฐานะที่ไม่ควร ส่วนปัจจุบันโดยสันตติและปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน พึงทราบว่า เป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณได้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวอธิบายไว้ในอรรถกถาสังยุตตนิกายว่า ในปัจจุบัน ๒ อย่างนั้น จิตของผู้อื่นที่มีในเวลาประมาณ ๒, ๓ ชวนวิถี ด้วยอำนาจเป็นอตีตารมณ์และเป็นอนาคตารมณ์ แต่ชวนวิถีซึ่งเป็นไปได้อยู่อันใด จิตนั้นทั้งหมดชื่อว่า ปัจจุบันโดยสันตติ ส่วนปัจจุบันโดยกาลอันยาวนานพึงแสดงโดยวาระแห่งชวนะแล คำนั้นท่านกล่าวไว้ดีแล้ว จะชี้แจงข้อความในคำนั้นดังต่อไปนี้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์ต้องการจะทราบจิตของผู้อื่นจึงอาวัชชนาการไป อาวัชชนจิตทำสิ่งที่เป็นปัจจุบันโดยขณะให้เป็นอารมณ์ ดับพร้อมกับสิ่งซึ่งเป็นปัจจุบันโดยขณะนั้นต่อจากนั้นมีชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ซึ่งดวงที่สุดเป็นจิตประกอบด้วยฤทธิ์ดวงที่เหลือเป็นกามาวจร แม้บรรดาชวนจิตทั้งปวงเหล่านั้น จิตที่ดับนั้นแลจัดว่าเป็นอารมณ์ แต่ก็จิตเหล่านั้นไม่มีอารมณ์ต่างกันเลย เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจุบันด้วยสามารถแห่งระยะกาลอันยาวนาน จริงอยู่ แม้ในภาวนาที่มีอารมณ์เดียว จิตอันประกอบด้วยฤทธิ์เท่านั้นย่อมรู้จักจิตของผู้อื่น ฝ่ายจิตนอกนี้หารู้ไม่ เปรียบดุจในจักขุทวาร จักขุวิญญาณเท่านั้นเห็นรูป ส่วนวิญญาณนอกจากนี้หาเห็นไม่ เจโตปริยญาณ ดังที่ว่ามานี้ ชื่อว่าเป็นปัจจุปันนารมณ์ด้วยอำนาจปัจจุบันโดยสันตติและปัจจุบันโดยกาลอันยาวนาน อีกนัยหนึ่ง แม้ปัจจุบันโดยสันตติย่อมเป็นไปในปัจจุบันโดยกาลอันยาวนานเท่านั้นเหตุนั้นเจโตปริยญาณนี้พึงทราบว่าเป็นปัจจุบันนารมณ์ด้วยสามารถแห่งปัจจุบันโดยกาลอันยาวนานนั่นแล และพึงทราบว่า เป็นพหิทธารมณ์ก็ได้ เพราะมีจิตของผู้อื่นเป็นอารมณ์นั่นแล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งเจโตปริยญาณ พึงทราบดังบรรยายมาฉะนี้แล

ปุพเพนิวาสญาณในอารมณ์ ๘ อย่าง

[๔๑๗] ปุพเพนิวาสญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ คือ ปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อัปปมาณารมณ์ ๑ มัคคารมณ์ ๑ อดีตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑ นวัตตัพพารมณ์ ๑

เป็นไปอย่างไร ? คือ ปุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงขันธ์ที่เป็นกามาวจรก็เป็นปริตตารมณ์ ในกาลที่ระลึกถึงขันธ์ที่เป็นรูปาวจรก็เป็นมหัคคตารมณ์ ในกาลที่ระลึกถึงด้วยมรรคที่ตนเองหรือคนอื่นเจริญแล้ว และระลึกถึงผลที่ตนเองหรือคนอื่นได้ทำให้แจ้งแล้วในอดีตกาล ก็เป็นอัปปมาณารมณ์ ในกาลที่ระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือคนอื่นได้เจริญแล้วอย่างเดียว ก็เป็นมัคคารมณ์ แต่โดยที่แน่นอนแล้ว ปุพเพนิวาสญาณนี้จัดเป็นอตีตารมณ์แท้ในญาณเหล่านั้น ถึงเจโตปริยญาณและยถากัมมุปคญาณจะจัดเป็นอตีตารมณ์ก็จริง ถึงกระนั้น บรรดาญาณทั้ง ๒ นั้น จิตที่ล่วงไปแล้วในภายใน ๗ วัน จัดเป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณ เพราะเจโตปริยญาณนั้น ไม่รู้จักขันธ์อื่นหรือสังขารอันเนื่องด้วยขันธ์ แต่ก็เพราะมีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ์ ท่านจึงเรียกว่าเป็นมัคคารมณ์โดยปริยาย จริงอยู่ ธรรมชาติที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งเป็นแต่เพียงเจตนาเท่านั้นจัดว่าป็นอารมณ์แห่งยถากัมมุปคญาณ แต่สำหรับปุพเพนิวาสญาณ-ขันธ์ที่ล่วงไปแล้ว หรือสังขารบางอย่างซึ่งเนื่องด้วยขันธ์อันจะชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์หามีไม่ เพราะปุพเพนิวาสญาณนั้นมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณ

ในธรรมคือขันธ์อันล่วงไปแล้ว และสังขารอันเนื่องด้วยขันธ์
นักศึกษาพึงทราบความแตกต่างกันดังนี้แล

มติอรรถกถาจารย์

เนื้อความในอรรถกถาที่เกี่ยวข้องกับญาณนี้มีดังต่อไปนี้ ก็เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานว่า[๑] ขันธ์ซึ่งเป็นกุศลเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแห่งอิทธิวิธญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และยถากัมมุปคญาณ ฉะนั้น

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๔/๒๕๗-๒๕๘

ขันธ์ทั้ง ๔ จึงเป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณและยถากัมมุปคญาณได้ แม้ในญาณทั้ง ๒ นั้น ขันธ์ทั้งที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลนั่นแลเป็นอารมณ์แห่งยถากัมมุปคญาณได้ ก็แลปุพเพนิวาสญาณนั้นจัดเป็นอัชฌัตตารมณ์ในเวลาที่นึกถึงขันธ์ของตน จัดเป็นพหิทธารมณ์ในเวลาที่นึกถึงขันธ์ของคนอื่น จัดเป็นนวัตตัพพารมณ์ ในเวลาที่นึกถึงชื่อ, โคตร, แผ่นดิน และนิมิต เป็นต้น โดยนัยเช่นว่าในอดีตกาลได้มีพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าวิปัสสี พระมารดาของพระองค์ทรงพระนามว่า พันธุมดี พระบิดาทรงพระนามว่า พันธุมา[๑] ก็ในบทว่า **ชื่อและโคตรนี้** พึงเพ่งถึงเนื้อความแห่งพยัญชนะที่สำเร็จได้โดยสมมุติ ซึ่งเนื่องด้วยขันธ์ ไม่พึงเพ่งถึงแต่พยัญชนะอย่างเดียวเพราะพยัญชนะเป็นกามาวจร เพราะท่านสงเคราะห์เข้าตามบ่อเกิดแห่งศัพท์ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า[๒] นิรุตติปฏิสัมภิทามีกามาวจรเป็นอารมณ์ เนื้อความนี้นับว่าเป็นความถูกใจของพวกข้าพเจ้า

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งปุพเพนิวาสญาณ
พึงทราบความหมายดังบรรยายมาฉะนี้แล

ทิพพจักขุญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง

[๔๑๘] ทิพพจักขุญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ คือ ปริตตารมณ์ ๑ ปัจจุปันนารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑ เป็นไปอย่างไร ?

คือ ทิพพจักขุญาณนั้น ชื่อว่าเป็นปริตตารมณ์เพราะทำรูปให้เป็นอารมณ์ และรูปก็เป็นกามาวจรด้วย ชื่อว่า **เป็นปัจจุปันนารมณ์** ก็เพราะเป็นไปในรูปเฉพาะที่มีอยู่ ชื่อว่าเป็น **อัชฌัตตารมณ์** ในเวลาที่เห็นรูปอันอยู่ในท้องของตนเป็นต้น ชื่อว่าเป็น **พหิทธารมณ์** ในเวลาที่เห็นรูปของผู้อื่น

ความเป็นไปในอารมณ์ ๔ แห่งทิพพจักขุญาณ
พึงทราบความหมายดังบรรยายมาฉะนี้

---

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒/๕

๒ อภิ.วิ. (ไทย)๓๕/๗๔๙/๔๗๗

อนาคตังสญาณในอารมณ์ ๘ อย่าง

[๔๑๙] อนาคตังสญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ คือ ปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อัปปมาณารมณ์ ๑ มัคคารมณ์ ๑ อนาคตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑ นวัตตัพพารมณ์ ๑ เป็นอย่างไร ?

คือ อนาคตังสญาณนั้นชื่อว่าเป็น **ปริตตารมณ์** ในเวลาที่รู้ว่าสัตว์นี้จักเกิดในชั้นกามาวจรในอนาคตกาล ชื่อว่าเป็น **มหัคคตารมณ์** ในเวลาที่รู้ว่าสัตว์นี้จักเกิดในรูปาวจรหรืออรูปาวจร ชื่อว่าเป็น **อัปปมาณารมณ์** ในเวลาที่รู้ว่าเขาจักทำมรรคให้เจริญ เขาจักทำให้แจ่มแจ้งซึ่งผล ชื่อว่าเป็น **มัคคารมณ์** ในเวลาที่รู้ว่าเขาจักทำมรรคให้เจริญอย่างเดียว แต่ว่า โดยแน่แท้แล้ว อนาคตังสญาณนี้มีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างเดียวเท่านั้น ในอารมณ์เหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณจะเป็นอนาคตารมณ์ได้ก็จริงแล แต่ทว่า เจโตปริยญาณนั้นมีจิตที่เป็นอนาคตภายในระยะ ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้นย่อมไม่รู้ถึงขันธ์อื่น หรือสังขารอันเนื่องด้วยขันธ์เลย แต่สิ่งอะไร ๆ ในอนาคตชื่อว่ามิได้เป็นอารมณ์แห่งอนาคตังสญาณหามีไม่ ตามข้อความที่กล่าวมาแล้วในปุพเพนิวาสญาณ ชื่อว่าเป็นอัชฌัตตารมณ์ได้ในเวลาที่รู้ว่าเราจักเกิดในที่โน้น ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ได้ในเวลาที่รู้ว่าคนโน้นจักเกิดในที่โน้น ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตรโดยนัยเป็นต้นว่า ในอนาคต พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า เมตเตยยะ จักเสด็จอุบัติขึ้น พราหมณ์ชื่อว่าสุพรหมาจักเป็นพระบิดาของพระองค์ พราหมณีชื่อว่าพรหมวดีจักเป็นพระมารดาของพระองค์[๑] ดังนี้จัดเป็น **นวัตตัพพารมณ์** ตามนัยดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในปุพเพนิวาสญาณนั่นแล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งอนาคตังสญาณ
นักศึกษาพึงทราบความหมายดังได้บรรยายมาฉะนี้แล

ยถากัมมุปคญาณในอารมณ์ ๕ อย่าง

[๔๒๐] ยถากัมมุปคญาณเป็นไปในอารมณ์ ๕ คือ ปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทธารมณ์ ๑

---

๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๗/๗๘-๗๙

เป็นไปอย่างไร ? คือ ยถากัมมุปคญาณนั้นย่อมชื่อว่าเป็น **ปริตตารมณ์** ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นกามาวจร เป็น**มหัคคตารมณ์** ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร เป็น**อตีตารมณ์** เพราะเหตุที่รู้เฉพาะอดีต เป็น**อัชฌัตตารมณ์** ในเวลาที่รู้กรรมของตน เป็น**พหิทธารมณ์** ในเวลาที่รู้กรรมของผู้อื่น

ความเป็นไปในอารมณ์ ๕ แห่งยถากัมมุปคญาณ
นักศึกษาพึงทราบข้อความดังที่ได้บรรยายมาฉะนี้แล

ส่วนในอธิการนี้ คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า อัชฌัตตารมณ์และพหิทธารมณ์ ดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้ด้วยมีอรรถาธิบายว่า ยถากัมมุปคญาณนั้นในเวลาที่รู้กรรมภายในคือของตนเองตามกาลเวลา และในเวลาที่รู้กรรมภายนอกคือของคนอื่นตามกาลเวลา ก็จัดเป็นอัชฌัตตพหิทธารมณ์ได้บ้างเหมือนกัน ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่อว่า อภิญญานิเทศ
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้เพื่อให้เกิดความปราโมชแห่งสาธุชนทั้งหลาย ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๔
ขันธนิเทศ

ปัญญากถา

[๔๒๑] บัดนี้ เพราะเหตุที่สมาธิที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงออกแล้วด้วยธรรมโดยยกจิตเป็นประธานในพระคาถาว่า "**สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ**" ดังนี้เป็นต้น ย่อมเป็นอันภิกษุผู้ประกอบด้วยสมาธิภาวนาอันแน่วแน่ มีอานิสงส์อันบรรลุแล้วด้วยอำนาจแห่งอภิญญาอย่างนี้ เจริญแล้วโดยอาการทั้งปวง

ต่อแต่นั้นพึงเจริญปัญญาในลำดับไป ก็ปัญญานั้นไม่ใช่ทำได้อย่างง่ายนัก แม้เพื่อจะรู้แจ้ง เพราะทรงแสดงไว้โดยสังเขปนัก จะป่วยกล่าวไปไยถึงการเจริญเล่า ฉะนั้น เพื่อจะแสดงความพิสดารและนัยแห่งภาวนาปัญญานั้น จึงมีปัญหานี้ว่า อะไรชื่อว่า ปัญญา ? ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่าอะไร ? ลักษณะ กิจ ผล เหตุใกล้ ของปัญญานั้นเป็นอย่างไร ? ปัญญามีกี่อย่าง จะพึงเจริญอย่างไร ? การเจริญปัญญา มีอานิสงส์อย่างไร ?

[๔๒๒] พึงทราบวิสัชนาในข้อปัญหานั้นดังต่อไปนี้

ปัญหากรรมที่ว่า "**อะไรเป็นปัญญา**" นั้น มีวิสัชนาว่า :- ปัญญามีหลายอย่างต่างประการ อันจะวิสัชนาชี้แจงปัญญานั้นไปทุกอย่าง จะไม่พึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ ทั้งจะพึงเป็นไปเพื่อความเฝือยิ่งขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวหมายเอาปัญญาที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้น คือวิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตเป็นปัญญา

[๔๒๓] ปัญหาว่า **อะไรชื่อว่าปัญญา** ? เฉลยว่า :- ที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่ารู้ชัด ที่ชื่อว่า รู้ชัดนี้ คืออย่างไร ? คือความรู้โดยประการต่างๆ พิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้ และความรู้แจ้ง จริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็นความรู้ด้วยกัน แต่สัญญา เป็นสักแต่ว่าความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้จักว่า สีเขียว

สีเหลือง เป็นต้นเท่านั้น แต่ไม่อาจให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ วิญญาณย่อมรู้จักอารมณ์ว่า สีเขียว สีเหลืองเป็นต้นด้วย และย่อมให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะได้ด้วย แต่ไม่อาจจะให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญาย่อมรู้อารมณ์และให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะด้วยอำนาจแห่งนัยดังกล่าวแล้ว ทั้งให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย

อุปมาเหมือนคน ๓ คน คนหนึ่งเป็นเด็กที่ยังไม่มีความรู้ (ในเรื่องการใช้จ่าย) คนหนึ่งเป็นชาวบ้าน (ธรรมดา) คนหนึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ดูเงิน เมื่อเขาเห็นกองเหรียญกษาปณ์ที่เขาวางไว้บนแผ่นกระดานที่ดูเงิน เด็กที่ยังไม่มีความรู้ ย่อมรู้แต่เพียงว่าเหรียญกษาปณ์ ที่สวย งาม ยาว สั้น สี่เหลี่ยมหรือกลมเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่า ของชนิดนี้เขาสมมติว่า เป็นรัตนะ ใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคของมวลมนุษย์ คนชาวบ้านย่อมรู้ว่า เหรียญกษาปณ์เป็นของสวยงาม และรู้ว่า เป็นของที่เขาสมมติเป็นรัตนะใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคของมวลมนุษย์ แต่ไม่รู้จักเลือกว่า เหรียญนี้แท้ เหรียญนี้ปลอม เหรียญนี้มีราคาเพียงครึ่งหนึ่ง ส่วนเจ้าหน้าที่ดูเงิน ย่อมรู้ประการเหล่านั้นทั้งหมด และรู้จริงๆ แม้แลดูเหรียญกษาปณ์ก็รู้ ได้ฟังเสียงเคาะ ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ชั่งดูด้วยมือก็รู้ และรู้จนกระทั่งว่า ทำที่บ้าน ที่หมู่บ้าน ในเมือง หรือที่ภูเขา ที่ฝั่งแม่น้ำชื่อโน้น และรู้จนกระทั่งว่าอาจารย์คนโน้นทำฉันใด อุปไมยนี้ ก็พึงทราบฉันนั้น

ก็สัญญาย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเด็กที่ยังไม่มีความรู้ เพราะถือเอาสักว่าอาการคือความปรากฏแห่งอารมณ์ ด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น วิญญาณ ย่อมเป็นเหมือนว่าการเห็นเหรียญกษาปณ์ของชาวบ้าน เพราะถือเอาอาการของอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียว เป็นต้น และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะที่สูงขึ้นไป ส่วนปัญญาย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเจ้าหน้าที่ดูเงิน เพราะถือเอาอาการของอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะและให้ถึงความปรากฏแห่งมรรคแม้ที่สูงขึ้นไปกว่านั้น เพราะฉะนั้น ความรู้โดยประการต่าง ๆ ที่พิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้และความรู้แจ้ง นี้แหละพึงทราบว่า ความรู้ชัด คำแก้ปัญหาว่า “**ที่ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด**” ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวหมายถึงความรู้ชัดนี้

ก็ปัญญานี้นั้น เป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้ยาก เพราะมีความแตกต่างกันที่บุคคล แยกไม่ได้ว่า ที่ใดมีสัญญาและวิญญาณ ที่นั้นไม่มีปัญญาโดยส่วนเดียว ก็ในกาลใดมีปัญญา ในกาลนั้น ปัญญาก็ยังแยกออกจากธรรมเหล่านั้นไม่ได้ว่า "นี้สัญญา นี้วิญญาณ นี้ปัญญา" เพราะเหตุนั้น พระนาคเสนผู้มีอายุ จึงถวายพระพรแด่พระเจ้ามิลินทร์ว่า "มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรที่บุคคลทำได้ยากแล้ว" พระเจ้ามิลินทร์ตรัสถามว่า "ท่านพระนาคเสนผู้เจริญ ก็พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรที่ทำได้ยากหรือ" "มหาบพิตรการกำหนดธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่ไม่มีรูป คือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกัน ซึ่งพระองค์ตรัสไว้ว่า "นี้ผัสสะ นี้เวทนา นี้ปัญญา นี้เจตนา นี้จิต" ดังนี้ นั่นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก พระผู้มีพระภาคทรงทำแล้ว

[๔๒๔] ในปัญหาข้อว่า **ลักษณะ กิจ ผล เหตุใกล้ของปัญญานั้น เป็นอย่างไร** ? นี้พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

ปัญญา มีการแทงตลอดสภาวธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผล ก็สมาธิเป็นเหตุใกล้ของปัญญานั้น โดยพระบาลีว่า "**ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็นตามความเป็นจริง**" ดังนี้[๑] :-

ปัญญามีกี่อย่าง

[๔๒๕] ปัญหาข้อว่า "**ปัญญามีกี่อย่าง**" วิสัชนาว่า :- อันดับแรก ว่าโดยลักษณะคือการแทงตลอดสภาวธรรม ปัญญามีอย่างเดียวเท่านั้น

ปัญญามี ๒ อย่าง คือ โลกิยปัญญา ๑ และโลกุตตรปัญญา ๑ เป็น ๒ อย่างโดยนัยอย่างเดียวกันนั้น คือ ปัญญามีอาสวะ ๑ และไม่มีอาสวะ ๑ ปัญญาที่กำหนดนาม ๑ และที่กำหนดรูป ๑ ปัญญาที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๑ และที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ๑ ปัญญาที่เป็นทัสสนภูมิ ๑ และที่เป็นภาวนาภูมิ ๑

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือเป็นจินตามยปัญญา ๑ สุตมยปัญญา ๑ และภาวนามยปัญญา ๑ โดยนัยเดียวกันนั้น คือ ปัญญาที่เป็นปริตตารัมมณะ ๑ ที่เป็นมหัคคตารัมมณะ ๑ และที่เป็นอัปปมาณารัมมณะ ๑ ปัญญาที่เป็นอายโกศล ๑ ที่เป็นอปาย-

๑ องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒/๔

โกศล ๑ และที่เป็นอุปายโกศล ๑ และปัญญาโดยอภินิเวส ๓ มีอัชฌัตตาภินิเวส (มุ่งมั่นข้างใน) เป็นต้น

ปัญญาเป็น ๔ อย่าง คือเป็นญาณในสัจจะ ๔ และเป็นปฏิสัมภิทา ๔

[๔๒๖] ในส่วนแห่งปัญญาเหล่านั้น ปัญญาที่เป็นอย่างเดียว มีเนื้อความชัดเจนแล้ว

ปัญญา ๒ อย่าง

ในส่วนแห่งปัญญา ๒ อย่าง มีอธิบายดังนี้ :-

ปัญญาเป็น ๒ อย่าง คือที่เป็นโลกิยะ ๑ และที่เป็นโลกุตตระ ๑ อย่างนี้ คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกิยมรรค เป็นโลกิยปัญญา ๑ และปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค เป็นโลกุตตรปัญญา ๑

ในทุกะที่ ๒ ปัญญาที่เป็นอารมณ์ร่วมกับอาสวะทั้งหลายเป็นปัญญามีอาสวะ ๑ และปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ร่วมกับอาสวะเหล่านั้นเป็นปัญญาไม่มีอาสวะ ๑ แต่โดยอรรถ ปัญญา ๒ อย่างนั้น ก็คือโลกิยปัญญาและโลกุตตรปัญญาเท่านั้นเอง นัยสาสวทุกะอื่นเช่น ปัญญาที่ประกอบกับอาสวะ เป็นปัญญามีอาสวะ และปัญญาที่ไม่ประกอบกับอาสวะ เป็นปัญญาไม่มีอาสวะดังนี้ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นปัญญามีอาสวะและไม่มีอาสวะด้วยประการอย่างนี้

ในทุกะที่ ๓ ปัญญา ๒ อย่าง โดยเป็น **นามววัฏฐาปนะ** และ **รูปววัฏฐาปนะ** อย่างนี้ คือ ปัญญาในการกำหนดอรูปขันธ์ ๔ แห่งภิกษุผู้ใคร่จะเริ่มวิปัสสนาอันใด ปัญญาอันนี้ เป็นนามววัฏฐาปนปัญญา ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์อันใด ปัญญาอันนี้ เป็นรูปววัฏฐาปนปัญญา

ในทุกะที่ ๔ ปัญญา ๒ อย่าง โดยเป็น **โสมนัสสสหคตะ** และ **อุเปกขาสหคตะ** (เกิดพร้อมด้วยโสมนัสและเกิดพร้อมด้วยอุเบกขา) อย่างนี้ คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมัคคจิตที่เป็นไปในจตุตถฌาน โดยปัญจกนัย ๑๖ ดวง เป็นโสมนัสสสหคตปัญญา ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมัคคจิตที่เป็นไปในปัญจมฌาน ๔ ดวง เป็นอุเปกขาสหคตปัญญา

ในทุกะที่ ๕ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็น **ทัสสนภูมิ** และ **ภาวนาภูมิ** อย่างนี้ คือ ปัญญาในปฐมมรรค เป็นทัสสนภูมิปัญญา และปัญญาในมรรค ๓ ที่เหลือเป็นภาวนาภูมิปัญญา

ปัญญา ๓ อย่าง

[๔๒๗] ใน**ติกะ** มีอธิบายดังนี้ :-

ในติกะที่ ๑ ปัญญาที่มิได้ฟังจากคนอื่นได้มาเป็นจินตามยปัญญา เพราะสำเร็จโดยลำพังความคิดของตนเอง ปัญญาที่ได้ฟังจากผู้อื่นแล้วได้มาเป็นสุตมยปัญญา เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการฟัง ปัญญาที่ถึงอัปปนา สำเร็จด้วยอำนาจภาวนาอย่างใดก็แล้วแต่ เป็นภาวนามยปัญญา สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ในปัญญา ๓ นั้น **จินตามยปัญญา เป็นไฉน** ? บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ได้ซึ่งกัมมัสสกตาญาณ หรือสัจจานุโลมิกญาณว่า รูปไม่เที่ยงก็ดี เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยงก็ดี หรือได้ขันติ (ความอาจเห็นได้) ทิฏฐิ (ความเห็น) รุจิ (ความพอใจ) มุติ (ความรู้) เปกขะ (การค้นพบ) ธัมมนิชฌานขันติ (ความทนต่อความเพ่งธรรม) อันเป็นอนุโลมิกะรูปเดียวกันนั้น ในกัมมายตนะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือ ปัญญา) ก็ดี ในสิปปายตนะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะก็ดี ในวิชชาฐานะทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะก็ดี ความรู้นี้เรียกว่า **จินตามยปัญญา**

สุตมยปัญญา เป็นไฉน ? บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้วจึงได้กัมมัสสกตาญาณ ฯลฯ ความรู้นี้ เรียกว่า **สุตมยปัญญา**

ภาวนามยปัญญา เป็นไฉน ? ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่างเรียกว่า **ภาวนามยปัญญา**[๑]

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ จินตามยปัญญา ๑ สุตมยปัญญา ๑ และภาวนามยปัญญา ๑ ดังกล่าวมาฉะนี้

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔-๕๐๕

ในติกะที่ ๒ ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ ปริตตารัมมณปัญญา ๑ มหัคคตารัมมณปัญญา ๑ และอัปปมาณารัมมณปัญญา ๑ อย่างนี้ คือปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลายที่เป็นกามาวจรเป็นไป เป็นปริตตารัมมณปัญญา ที่ปรารภธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรเป็นไป เป็นมหัคคตารัมมณปัญญา ปัญญาทั้ง ๒ นั้น เป็นโลกิยวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ปรารภพระนิพพานเป็นไป เป็นอัปปมาณารัมมณปัญญา ปัญญานั้น เป็นโลกุตตรวิปัสสนาปัญญา

ในติกะที่ ๓ ความเจริญชื่อว่าอายะ ความเจริญนั้นมี ๒ ทาง คือ ทางที่ไม่เสื่อมจากประโยชน์ ๑ ทางที่ให้เกิดประโยชน์ ๑ ความฉลาดในทั้ง ๒ ทางนั้น ชื่อว่า **อายโกศล** ดังพระบาลีว่า ในโกศล ๓ อย่างนั้น **อายโกศล เป็นไฉน** ? ผู้มีปัญญารู้ว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกละไป หรือว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้นและกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่ ปัญญาคือความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจัยธรรม ความเห็นถูกต้องในความไม่เกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย และความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลายด้วย แห่งผู้มีปัญญานั้น นี้ เรียกว่า **อายโกศล**

ความเสื่อมชื่อว่า **อปายะ** ความเสื่อมแม้นั้นมี ๒ ทาง คือทางเสื่อมจากประโยชน์ ๑ ทางที่ไม่เกิดประโยชน์ ๑ ความฉลาดใน ๒ ทางนั้น ชื่อว่า **อปายโกศล** ดังพระบาลีว่า ในโกศล ๓ นั้น **อปายโกศล เป็นไฉน** ? ผู้มีปัญญารู้ว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ดังนี้เป็นต้น

ส่วนว่า ความฉลาดอันเป็นไปทันที คือเกิดขึ้นฉับพลันในอุบาย คือเหตุแห่งความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ทุกสถาน ชื่อว่า **อุปายโกศล** ดังพระบาลีว่า ปัญญาอันเป็นอุบายในการละอกุศลธรรมและเจริญกุศลธรรมนั้นทุกอย่าง ชื่อว่า **อุปายโกศล** ดังนี้[๑]

ปัญญาเป็น ๓ อย่าง คือ อายโกศล อปายโกศล และอุปายโกศล ดังกล่าวมาฉะนี้

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕

ในติกะที่ ๔ ปัญญาเป็น ๓ อย่าง มีอัชฌัตตาภินิเวสเป็นต้นอย่างนี้ คือ วิปัสสนาปัญญา ที่ปรารภถือเอาขันธ์ของตนเป็นอัชฌัตตาภินิเวสปัญญา ที่ปรารภถือเอาขันธ์ของผู้อื่นหรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เป็นพหิทธาภินิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นข้างนอก) ที่ปรารภ ถือเอาทั้งสองเป็นอัชฌัตตพหิทธาภินิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นทั้งข้างในทั้งข้างนอก)

ปัญญา ๔ อย่าง

[๔๒๘] ใน**จตุกกะ** ปัญญาเป็น ๔ อย่างมีอธิบายดังนี้ :-

ในจตุกกะที่ ๑ ปัญญาเป็น ๔ อย่างคือญาณในสัจจะ ๔ อย่างนี้คือ ความรู้ปรารภทุกขสัจจะเป็นไป เป็นญาณในทุกข์ ความรู้ปรารภทุกขสมุทัยเป็นไป เป็นญาณในทุกขสมุทัย ความรู้ปรารภทุกขนิโรธเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธ ความรู้ปรารภทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ในจตุกกะที่ ๒ ความรู้ ๔ อย่างที่ถึงความแตกฉานในวัตถุ ๔ มีอรรถเป็นต้นชื่อว่าปฏิสัมภิทา ๔ ดังพระบาลีว่า ความรู้ในอรรถชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในธรรมชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษา (คือภาษาที่ดี ภาษาที่ถูกต้อง) ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา[๑] ดังนี้

อัตถปฏิสัมภิทา

ในวัตถุ ๔ นั้น คำว่า “**อรรถ**” โดยสังเขปเป็นคำเรียกผลที่เกิดจากเหตุ จริงอยู่ ผลที่เกิดจากเหตุ ท่านเรียกว่า “อรรถ” เพราะเหตุที่ประสพ คือบรรลุถึงโดยทำนองแห่งเหตุ แต่ว่าโดยประเภท ธรรม ๕ อย่างนี้คือ สิ่งที่เกิดเพราะปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง นิพพาน เนื้อความแห่งภาษิต วิบาก และกิริยา พึงทราบว่า ชื่อว่าอรรถ ความรู้อันถึงความแตกฉานในอรรถนั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาอรรถนั้น ชื่อว่า **อัตถปฏิสัมภิทา**

---

๑. ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙

ธัมมปฏิสัมภิทา

คำว่า "**ธรรม**" นั้นเล่า โดยสังเขป เป็นคำเรียกปัจจัย จริงอยู่ ปัจจัยท่านเรียกว่า "**ธรรม**" เพราะเหตุที่จัดแจงผล คือยังผลนั้นๆ ให้เป็นไป หรืออำนวยให้ถึงผลนั้นๆ โดยประเภท ธรรม ๕ อย่างนี้ คือ เหตุที่ยังผลให้เกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง อริยมรรค ภาษิต กุศล และอกุศล พึงทราบว่า ชื่อว่าธรรม ความรู้อันถึงความแตกฉานในธรรมนั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาธรรมนั้น ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภิทา**

แท้จริง อรรถนี้แหละ ท่านจำแนกแสดงไว้ในอภิธรรมโดยนัยว่า "ความรู้ในทุกข์เป็นอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขสมุทัยเป็นธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขนิโรธเป็นอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นธัมมปฏิสัมภิทา"

ความรู้ในเหตุเป็นธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในผลที่เกิดจากเหตุเป็นอัตถปฏิสัมภิทา ธรรมเหล่าใดเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว เกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นอัตถปฏิสัมภิทา ธรรมเหล่านั้น เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว เกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว จากธรรมใด ความรู้ในธรรมเหล่านั้น เป็น**ธัมมปฏิสัมภิท**า

ความรู้ในชรามรณะเป็นอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในชรามรณสมุทัย เป็นธัมมปฏิสัมภิทา ฯลฯ ความรู้ในสังขารนิโรธเป็นอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในสังขารนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นธัมมปฏิสัมภิทา

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ธรรมอันเป็น สุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทัลละ ความรู้ธรรมนี้เรียกว่าธัมมปฏิสัมภิทา ภิกษุนั้นย่อมรู้เนื้อความแห่งภาษิตนั้น ๆ ว่า "นี้เป็นความแห่งภาษิตนี้ นี้เป็นความแห่งภาษิตนี้" ความรู้เนื้อความแห่งภาษิตนี้ เรียกว่าอัตถปฏิสัมภิทา

ธรรมที่เป็นกุศล เป็นไฉน ? สมัยใดจิตเป็นกามาวจรกุศลเกิดขึ้น ฯลฯ ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้นเป็นอัตถปฏิสัมภิทา

นิรุตติปฏิสัมภิทา

ข้อว่า "**ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษา**" มีอรรถาธิบายว่า สภาวนิรุตติ (ภาษาที่แท้) คือถ้อยคำที่ใช้กันตายตัว ไม่วิปริตคลาดเคลื่อนในอรรถและธรรมนั้น ความรู้ในการกล่าวถ้อยคำคือการพูด การเปล่งถ้อยคำ ได้แก่ความรู้อันถึงซึ่งความแตกฉานในมูลภาษาของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ภาษามคธที่เป็นสภาวนิรุตติ (ภาษาแท้) ซึ่งได้ชื่อว่า ธรรมนิรุตติ (ภาษาดี) นั้น โดยนัยว่า พอได้ยินถ้อยคำที่พูด หรือเปล่ง ก็รู้ว่า "นี่เป็นสภาวนิรุตติ นี่ไม่ใช่สภาวนิรุตติ" ดังนี้ เป็น **นิรุตติปฏิสัมภิทา** จริงอยู่ ผู้ถึงนิรุตติปฏิสัมภิทา พอได้ยินคำว่า "**ผสฺโส เวทนา**" ดังนี้เป็นต้น ก็รู้ได้ว่า นี่เป็นสภาวนิรุตติ แต่พอได้ยินคำว่า "**ผสฺสา เวทโน**" ดังนี้เป็นต้น ก็รู้ได้ว่า นี้ไม่เป็นสภาวนิรุตติ

ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

ข้อว่า "**ความรู้ในญาณทั้งหลาย**" มีอรรถาธิบายว่า ความรู้อันมีความรู้เป็นอารมณ์แห่งบุคคลผู้พิจารณา ทำความรู้ในความรู้ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์ หรือว่าความรู้อย่างกว้างขวางด้วยอำนาจอารมณ์และกิจของตนเป็นต้น ในความรู้ทั้งหลาย ตามที่กล่าวมานั้น เป็น**ปฏิภาณปฏิสัมภิทา**

ภูมิปฏิสัมภิทา ๒

[๔๒๙] ก็แล ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั้น ย่อมถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ คือ ในเสขภูมิ ๑ ในอเสขภูมิ ๑ ในภูมิ ๒ นั้น ปฏิสัมภิทาของพระอัครสาวกและของพระมหาสาวกทั้งหลายถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ ปฏิสัมภิทาของพระเสขอริยสาวกทั้งหลาย เช่น พระอานนทเถระ (เมื่อยังเป็นพระเสขะ) ท่านจิตตคฤหบดี ท่านธัมมิกอุบาสก ท่านอุบาลีคฤหบดี และขุชชุตตราอุบาสิกา ถึงความแตกฉานในเสขภูมิ

ปฏิสัมภิทาแจ่มใสด้วยอาการ ๕ อย่าง

อนึ่ง ปฏิสัมภิทาแม้ถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ อย่างนี้ จะแจ่มใสขึ้นก็ด้วยอาการ ๕ เหล่านั้น คือด้วยอธิคม ด้วยปริยัติ ด้วยสวนะ ด้วยปริปุจฉา และด้วยปุพพโยคะ ในอาการเหล่านั้น การบรรลุพระอรหัต ชื่อว่า**อธิคม** การเล่าเรียนพระ

พุทธวจนะ ชื่อว่า**ปริยัติ** การสนใจฟังพระสัทธรรมโดยเคารพ ชื่อว่า**สวนะ** การกล่าววินิจฉัยคัณฐีบทและอรรถบทในคัมภีร์ทั้งหลายมีพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่า **ปริปุจฉา** การประกอบเนือง ๆ ซึ่งวิปัสสนาถึงชั้นใกล้อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ โดยภาวะแห่งพระโยคาวจรผู้มีการไป ๆ มา ๆ อยู่ในศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ชื่อว่า**ปุพพโยคะ**

อาจารย์อื่นอีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า

ปัจจัยเครื่องอุดหนุนของปฏิสัมภิทา มี ๘ คือ ปุพพโยคะ ๑ พาหุสัจจะ ๑ เทศภาษา ๑ อาคม ๑ ปริปุจฉา ๑ อธิคม ๑ ครุสันนิสัย ๑ และมิตตสมบัติ ๑

ในปัจจัยเหล่านั้น **ปุพพโยคะ**ก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล ความฉลาดในคัมภีร์ และกระบวนศิลปะทั้งหลาย ชื่อว่า **พาหุสัจจะ** ความฉลาดในโวหาร ถ้อยคำท้องถิ่น ชื่อว่า **เทศภาษา** โดยพิเศษความฉลาดในโวหารของชาวมคธ ชื่อว่า **เทศภาษา** การเล่าเรียนพระพุทธวจนะ โดยที่สุดแม้เพียงโอปัมมวรรค ชื่อว่า **อาคม** การไต่ถามถึงคำวินิจฉัย เนื้อความแห่งคาถาแม้คาถาหนึ่ง ชื่อว่า **ปริปุจฉา** ความเป็นพระโสดาบันก็ดี ความเป็นพระสกทาคามีก็ดี ความเป็นพระอนาคามีก็ดี ความเป็นพระอรหันต์ก็ดี ชื่อว่า **อธิคม** การอยู่ในสำนักของครูทั้งหลาย ผู้มีสุตปฏิภาณมาก ชื่อว่า **ครุสันนิสัย** การได้มิตรทั้งหลายเห็นปานนั้นนั่นแล ชื่อว่า **มิตตสมบัติ** ด้วยประการฉะนี้

ในปัจจัยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย อาศัยปุพพโยคะและอธิคมเท่านั้น ก็ทรงบรรลุปฏิสัมภิทา พระสาวกทั้งหลายอาศัยเหตุคือปัจจัยเหล่านั้นทุกอย่างจึงได้บรรลุ อนึ่ง การประกอบกัมมัฏฐานภาวนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหากสำหรับจะบรรลุปฏิสัมภิทาหามีไม่ แต่การบรรลุปฏิสัมภิทา สำหรับพระเสขะทั้งหลาย ก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นเสขะ สำหรับพระอเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นอเสขะนั่นเอง จริงอยู่ ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย สำเร็จแด่พระตถาคตทั้งหลาย ก็ด้วยอริยผลแห่งอริยบุคคลนั่นแล เช่นเดียวกับทศพลญาณ

คำว่า "**ปัญญา ๔ อย่าง คือปฏิสัมภิทา ๔**" ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาปฏิสัมภิทาเหล่านี้แล

ปัญญาจะพึงเจริญอย่างไร

[๔๓๐] ส่วนปัญหาว่า "**จะพึงเจริญอย่างไร**" นี้ มีพรรณนาว่า เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลาย อันแยกประเภทเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น เป็น**ภูมิ**ของปัญญานี้ วิสุทธิ ๒ คือ สีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็น**มูล**ของปัญญานี้ วิสุทธิ ๕ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ และญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เป็น**สรีระ**ของปัญญานี้ เพราะเหตุนั้น ปัญญาอันภิกษุผู้ทำความสั่งสมความรู้โดยการเล่าเรียนและไต่ถามในธรรมที่เป็นภูมิเหล่านั้นแล้วยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูล ให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรีระให้ถึงพร้อมอยู่ จะพึงบำเพ็ญได้ นี่เป็นความสังเขปในปัญหาข้อนี้

[๔๓๑] ส่วนความพิสดาร ดังต่อไปนี้ :-

ภูมิของปัญญา

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "**ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท เป็นภูมิของปัญญานี้**" ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยความในคำนั้นเป็นอันดับแรก

ขันธ์

คำว่า **ขันธ์** ได้แก่ ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ ๑ เวทนาขันธ์ ๑ สัญญาขันธ์ ๑ สังขารขันธ์ ๑ และวิญญาณขันธ์ ๑

รูปขันธ์

[๔๓๒] ในขันธ์ ๕ นั้น ธรรมชาติที่มีความสลายไป โทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะ ทุกอย่างพึงทราบว่า ชื่อว่า รูปขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน ธรรมชาตินี้ แม้เป็นอย่างเดียว โดยลักษณะคือความสลายไป แต่ก็นับเป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป

ภูตรูป

ในรูป ๒ อย่างนั้น ภูตรูปมี ๔ คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ และวาโยธาตุ ๑ ลักษณะ รส (คือกิจ) ปัจจุปัฏฐาน (คือผล) ของธาตุ ได้กล่าวไว้แล้วในจตุธาตุววัฏฐาน แต่ว่าโดยปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ธาตุทุกอย่างต่าง ก็มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง เป็นปทัฏฐาน

อุปาทายรูป

อุปาทายรูปมี ๒๔ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทยวัตถุ กายวิญญัติ วจีวิญญัติ อากาสธาตุ รูปัสสะ ลหุตา (ความเบาแห่งรูป) รูปัสสะ มุทุตา (ความอ่อนแห่งรูป) รูปัสสะ กัมมัญญตา (ความคล่องแห่งรูป) รูปัสสะ อุปจยตา (ความเติบขึ้นแห่งรูป) รูปัสสะ สันตติ (ความสืบต่อแห่งรูป) รูปัสสะ ชรตา (ความทรุดโทรมแห่งรูป) รูปัสสะ อนิจจตา (ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป) และกวฬิงการาหาร

ลักษณะเป็นต้นแห่งอุปาทายรูป

ปสาทรูป ๕

[๔๓๓] ในอุปาทายรูปเหล่านั้น

ตา มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบรูปได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปที่มีความใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับจักขุวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

หู มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบเสียงได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในเสียงทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับโสตวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

จมูก มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบกลิ่นได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในกลิ่นทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับฆานวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

ลิ้น มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบรสได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรสทั้งหลายเป็นกิจ มีฐานที่รองรับชิวหาวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

กาย มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบโผฏฐัพพะได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูป ที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนไปในโผฏฐัพพะทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับกายวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุเป็นปทัฏฐาน

ลักษณะตาเป็นต้นตามมติเกจิอาจารย์

[๔๓๔] ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "**ตา**" ก็คือความผ่องใสแห่งภูตรูปที่ยิ่งด้วยธาตุไฟ หู จมูก และลิ้น ก็คือความผ่องใสแห่งภูตรูปที่ยิ่งด้วยธาตุลม ธาตุดิน และธาตุน้ำ กายก็คือความผ่องใสแห่งภูตรูปทุกอย่าง

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "**ตา**" คือความผ่องใสแห่งภูตรูปที่ยิ่งด้วยไฟ หู จมูก ลิ้น และกาย มีความผ่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลายที่ยิ่งด้วยโพรง ลม น้ำ และดิน"

อาจารย์พวกนั้น บอกให้ท่านชักพระสูตรมาอ้าง ท่านจักไม่พบพระสูตรเป็นแน่แท้ทีเดียว

อาจารย์บางพวกอ้างเหตุในคำของเกจิอาจารย์ที่กล่าวมานั้นว่า "เพราะธาตุมีธาตุไฟเป็นต้น อันมีรูปเป็นต้นเป็นคุณต้องช่วยอนุเคราะห์" อาจารย์พวกนั้นอันบัณฑิตพึงกล่าวได้ว่า "ใครกันเล่ากล่าวว่า สภาวะมีรูปเป็นอาทิเป็นคุณแก่ธาตุมีไฟเป็นต้น? เพราะว่าในภูตรูปทั้งหลายมีความเป็นไปที่แยกกันไม่ออก" ใคร ๆ ก็กล่าวไม่ได้ว่าสิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้ แม้อาจารย์พวกนั้นจะพึงกล่าวต่อไปอีกว่า

“ท่านทั้งหลายประสงค์เอากิจ เช่น การทรงไว้ของธาตุดินเป็นต้นได้ ก็เพราะความที่ภูตรูปนั้น ๆ มีมากในสัมภาระคือองค์อวัยวะนั้น ๆ ฉันใด ข้อที่ว่ารูปเป็นต้นเป็นคุณแก่ธาตุไฟเป็นอาทินั้น ก็น่าจะประสงค์เอาได้ เพราะรูปเป็นต้นปรากฏเป็นจำนวนมากในสัมภาระที่ยิ่งด้วยธาตุไฟเป็นอาทิ ก็ฉันนั้น”

อาจารย์เหล่านั้น เราพึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้าทั้งหลายก็จะพึงประสงค์ หากว่ากลิ่นในฝ้ายที่ยิ่งด้วยดินจะพึงเป็นกลิ่นยิ่งกว่ากลิ่นของดองที่ยิ่งด้วยน้ำ และสีของน้ำเย็นจะพึงจางกว่าสีของน้ำร้อนที่ยิ่งด้วยไฟบ้างละ ก็แต่เพราะทั้ง ๒ อย่างนั้นไม่มีเพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายพึงเลิกคิดกำหนดความแตกต่างกันแห่งภูตรูปที่อาศัยช่องปสาทรูปมีตาเป็นต้นเสียเถิด ถือเอาข้อยุตินี้ว่า “รูปรสเป็นต้นแห่งภูตรูป แม้ในกลาปเดียวกันไม่มีวิเศษก็ยังไม่เหมือนกันฉันใด ประสาททั้งหลายมีจักษุประสาทเป็นต้น แม้เหตุแห่งความวิเศษอย่างอื่นไม่มี ก็ไม่เหมือนกัน ฉันนั้น”

ก็อะไรเล่าเป็นเหตุที่ไม่สาธารณะแก่กันและกัน ? ก็กรรมนั่นซิเป็นเหตุแห่งความแปลกกันของปสาทรูปเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ความแปลกกันแห่งปสาทรูปย่อมมีได้เพราะความแปลกกันของกรรม หาใช่เป็นเพราะความแปลกกันของภูตรูปไม่ด้วยว่าเมื่อภูตรูปมีความแปลกกัน ความผ่องใสย่อมไม่เกิดขึ้น แท้จริง พระโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า “เมื่อภูตรูปเสมอกัน ความผ่องใสจึงมี เมื่อภูตรูปไม่เสมอกัน ความผ่องใสก็ไม่มี” ดังนี้

[๔๓๕] ก็ในปสาทรูปแปลกกัน เพราะกรรมแปลกกันอย่างนี้ ตาและหูรับวิสยรูปที่ไม่ถึงตัวได้ เพราะตาและหูเป็นเหตุแห่งวิญญาณในวิสยรูปอันมีที่อาศัยไม่ติดที่อาศัยของตนเลย จมูก ลิ้น และกายรับได้แต่วิสยรูปที่ถึงตัว เพราะจมูก ลิ้น และกาย เป็นเหตุแห่งวิญญาณในวิสยรูปติดที่อาศัยของตน ๆ อยู่แล้วนั่นเอง โดยเป็นที่อาศัยและเป็นเองด้วย

จักษุประสาทรูป

[๔๓๖] ในบรรดาปสาทรูป ๕ อย่าง **จักษุประสาท**ซึมซาบอยู่ตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น ประดุจน้ำมันที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น ซึมซาบตลอดปุยนุ่นทุกชั้น ในประเทศที่เกิดสรีรสัณฐานแห่งคนผู้อยู่ตรงหน้า ในท่ามกลางแห่งแววตาดำ อันแวดล้อมด้วยแววตาขาวแห่งสัมภารจักษุ ที่มีขนตาขึ้นอยู่โดยรอบ วิจิตรด้วยแววตาดำและขาว สดใส

ประดุจกลีบอุบลเขียว ที่ในโลกเขาเรียกกันว่าจักษุ อันธาตุทั้ง ๔ ทำหน้าที่ทรงอยู่ สมาน ให้อบอุ่น และเคลื่อนไหว กระทำอุปการะแล้ว ประดุจขัตติยกุมารมีพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ ทำหน้าที่อุ้ม สนาน แต่งองค์ และอยู่เฝ้าถวายงานพัดประจำ อันฤดู จิต และอาหารคอยอุปถัมภ์ มีอายุเฝ้าเลี้ยงดู อันโคจรรูปมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น คอยแวดล้อม เมื่อว่าโดยประมาณมีประมาณเท่าหัวเล็น ย่อมให้สำเร็จเป็นวัตถุและทวารแห่งวิถีจิต มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

สมจริง ดังคำที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวว่า

"จักษุประสาทที่เป็นเครื่องเห็นรูปนี้
เล็ก ละเอียด ประมาณเท่าหัวเล็น"

อนึ่ง **โสตประสาท** ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังวงแหวน มีขนแดงเล็กงอกขึ้นแล้ว ภายในช่องโสตอันเป็นที่อาศัย อันธาตุมีประการดังกล่าวแล้วกระทำอุปการะ และมีฤดู จิตและอาหารคอยอุปถัมภ์ มีอายุเฝ้าอนุบาล มีวรรณะเป็นต้นคอยแวดล้อม ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งโสตวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

ฆานประสาท ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังกีบแพะ ภายในช่องจมูกซึ่งเป็นที่อาศัย ได้รับความอุปถัมภ์ อนุบาล และความแวดล้อมมีประการดังกล่าวมา ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งฆานวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

ชิวหาประสาท ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบอุบลเบื้องบน ท่ามกลางลิ้นอันเป็นที่อาศัย ได้รับความอุปการะ อุปถัมภ์ อนุบาลและความแวดล้อมมีประการดังกล่าวมา ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งชิวหาวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

ส่วนในกายนี้ ชื่อว่า อุปาทินนรูปมีอยู่เพียงไร ในอุปาทินนรูปทั้งหมด **กายประสาท** ซึมซาบอยู่ประดุจใยในปุยฝ้าย ได้รับความอุปการะ อุปถัมภ์ อนุบาลและความแวดล้อมมีประการดังกล่าวแล้วให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งกายวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร บัณฑิตจึงเห็นว่า ประสาทมีจักษุเป็นต้นเหล่านี้ น้อมไปตามอารมณ์ของตน มีรูปเป็นต้น ประดุจงูพอใจในจอมปลวก จระเข้พอใจในแม่น้ำ นกพอใจในอากาศ สุนัขบ้านพอใจในบ้าน และสุนัขจิ้งจอกพอใจในป่าช้า

โคจรรูป ๔

[๔๓๗] ส่วนในโคจรรูปทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ต่อจากปสาทรูปไป มีนัยดังต่อไปนี้ :-

รูป มีอันกระทบจักษุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั้นแหละเป็นผล มีมหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุใกล้

ก็แล ข้อที่รูปมีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน ฉันใด อุปาทายรูปทั้งปวงก็เป็นฉันนั้น แต่ในที่ใดมีความแปลกออกไป ข้าพเจ้าจึงจักกล่าวในที่นั้น

รูปมีมากอย่าง ด้วยอำนาจแห่งสี มีสีเขียว สีเหลือง เป็นต้น

เสียง มีการกระทบหูเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสตวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งโสตวิญญาณเป็นผล มีมากอย่างโดยนัยว่า มีเสียงกลอง เสียงตะโพน เป็นต้น

กลิ่น มีการกระทบจมูกเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งฆานวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งฆานวิญญาณเป็นผล มีมากอย่างโดยนัยว่า มีกลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ เป็นต้น

รส มีการกระทบลิ้นเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งชิวหาวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งชิวหาวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน มีมากอย่างโดยนัยว่า มีรสรากไม้ รสลำต้น เป็นต้น

ภาวรูป ๒

[๔๓๘] **อิตถินทรีย์** มีภาวะแห่งหญิงเป็นลักษณะ มีการประกาศว่าหญิงเป็นกิจ มีภาวะคือการกระทำเพศของหญิง นิมิตของหญิง กิริยาของหญิง และท่าทางของหญิงเป็นผล

ปุริสินทรีย์ มีภาวะแห่งชายเป็นลักษณะ มีการประกาศว่าชายเป็นกิจ มีภาวะคือการกระทำเพศของชาย นิมิตของชาย กิริยาของชาย และท่าทางของชาย เป็นผล

อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ปกแผ่ไปทั่วร่างของหญิงชายดังกายประสาทเหมือนกัน แต่ไม่ถึงกับจะกล่าวได้ว่า มันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทตั้งอยู่ หรือว่ามันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทมิได้ตั้งอยู่ก็ตาม ความปะปนกันก็ไม่มี ดังรูปกับรส เป็นต้น ฉะนั้น

ชีวิตรูป

[๔๓๙] **ชีวิตินทรีย์** มีการตามรักษาสหัชรูปที่เกิดร่วมกับตนเป็นลักษณะ มีการให้สหัชรูปเหล่านั้นเป็นไปเป็นกิจ มีความดำรงไว้ได้ซึ่งสหัชรูปเหล่านั้นนั่นแหละเป็นผล มีภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไปเป็นเหตุใกล้

ก็แล ชีวิตินทรีย์นั้น แม้เมื่อทำงาน มีลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นยังมีอยู่ ก็ย่อมตามรักษาสหัชรูป แต่ในขณะที่สหัชรูปที่ตนจะพึงตามรักษานั้นยังมีอยู่เท่านั้น ดุจน้ำรักษาดอกไม้ มีดอกอุบลเป็นต้นฉะนั้น อนึ่ง ย่อมรักษาธรรมที่เป็นปัจจุบันตามที่เป็นของของตน ดุจพระพี่เลี้ยง ก็ย่อมเลี้ยงพระกุมารที่ทรงกำเนิดมาเฉพาะหน้าแล้วตามหน้าที่ของตน อนึ่ง ชีวิตินทรีย์นั้นย่อมเป็นไปแต่โดยสัมพันธ์กับธรรมที่ตนให้เป็นไปเองเท่านั้น ดุจนายเรือย่อมเป็นไปโดยผูกพันกับสิ่งที่ตนให้เป็นไปฉะนั้น มิได้เป็นไปเบื้องบนจากการแตกทำลาย เพราะไม่มีตนและสิ่งที่ตนจะพึงให้เป็นไปด้วย อนึ่ง ย่อมไม่ดำรงไว้ได้ในภังคขณะ เพราะตัวเองก็กำลังแตกอยู่ เหมือนไส้และน้ำมันกำลังสิ้น ย่อมไม่ดำรงเปลวประทีปไว้ได้ฉะนั้น แต่พึงเห็นว่าชีวิตินทรีย์นั้นมิใช่ไร้อานุภาพในการเลี้ยงรักษา การให้เป็นไป และการดำรงไว้ซึ่งสหัชรูปนั้น เพราะชีวิตินทรีย์ยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จในขณะตามที่กล่าวแล้ว

หทยรูป

[๔๔๐] **หทยวัตถุ** เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเป็นลักษณะ มีการรองรับธาตุเหล่านั้นไว้เป็นกิจ มีการแบกธาตุทั้งสองเป็นผล

หทยวัตถุ อาศัยโลหิตมีประการดังกล่าวแล้วในกายคตาสติกถาได้อุปการะที่ภูตรูป ๔ ซึ่งมีหน้าที่ค้ำจุนไว้เป็นต้นทำให้มีฤดู จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ อายุคอยเลี้ยงรักษา ยังความเป็นวัตถุแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมปยุตกับธาตุทั้งสองนั้น ให้สำเร็จ ตั้งอยู่ในภายในแห่งหัวใจ

วิญญัติรูป ๒

[๔๔๑] **กายวิญญัติรูป** การเปลี่ยนอาการเป็นปัจจัยแก่การค้ำจุนกาย การทรงกาย และการไหวกายที่เป็นสหัชรูปแห่งวาโยธาตุ มีจิตให้กิริยามีการย่างก้าวเป็นต้นให้เป็นไป เป็นเหตุเกิดชื่อว่ากายวิญญัติ มีประกาศความประสงค์เป็นกิจ มีเหตุแห่งความไหวกายเป็นผล มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นเหตุเกิดเป็นเหตุใกล้ ก็กิริยาอันนี้ ท่านเรียกว่ากายวิญญัติ เพราะเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยการไหวกาย และเพราะตัวเองก็พึงรู้ได้ด้วยกาย กล่าวคือความไหวกายนั้นด้วย

ก็แล กิริยาทั้งหลายมีก้าวไปและถอยกลับเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเป็นไปได้ เพราะความไหวแม้แห่งอุตุชรูปเป็นต้น ที่สัมพันธ์กันโดยเฉพาะกับจิตตัชรูปที่ไหวเพราะวิญญัตินั้น

วจีวิญญัติ

การเปลี่ยนอาการ เป็นปัจจัยแห่งความกระทบกันแห่งอุปาทินนรูปแห่งปฐวีธาตุที่มีจิตยังความเปล่งวาจาให้เป็นไปเป็นเหตุเกิด ชื่อว่า **วจีวิญญัติ** มีประกาศความประสงค์เป็นกิจ มีเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นผล มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นเหตุเกิดเป็นเหตุใกล้ ก็กิริยาอันนี้ท่านเรียกว่าวจีวิญญัติ เพราะเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยการเปล่งคำพูด และเพราะตัวเองพึงรู้ได้ด้วยวาจา กล่าวคือการเปล่งคำพูดนั้น

เหมือนอย่างว่า บุคคลเห็นน้ำเป็นเครื่องหมายอยู่ที่หัววัวเป็นต้น ที่เขายกขึ้นผูกไว้ในป่า ก็รู้ได้ว่าน้ำมีอยู่ที่นั่นฉันใด แม้กายวิญญัติและวจีวิญญัติ บุคคลจับการไหวกายและการเปล่งวาจาได้ ก็รู้ได้ฉันนั้น

ปริจเฉทรูป

[๔๔๒] **อากาสธาตุ** มีการตัดตอนรูปเป็นลักษณะ มีประกาศริมรอบของรูปเป็นกิจ มีขอบของรูปเป็นผล หรือมีความไม่ถูกภูตรูปสัมผัสและเป็นช่องเป็นรูเป็นผล มีรูปที่ถูกตัดตอนแล้วเป็นเหตุใกล้ ในรูปทั้งหลายที่ถูกอากาสธาตุไรเล่าตัดตอนแล้ว ย่อมมีการกำหนดได้ว่า รูปนี้ ทางนี้บน ทางนี้ล่าง และทางนี้ขวาง

วิการรูป ๓

[๔๔๓] **ลหุตา** ความเบาแห่งรูป มีความไม่อืดอาดเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีการเปลี่ยนได้เร็วเป็นผล มีรูปที่เบาเป็นเหตุใกล้

มุทุตา ความอ่อนสลวยแห่งรูป มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งความกระด้างแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่ขัดในกิริยาทั้งปวงเป็นผล มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุใกล้

กัมมัญญตา ความควรแก่การงานแห่งรูป มีความคล่องแคล่วอันอนุกูลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งความไม่คล่องแคล่วเป็นกิจ มีความไม่ทุพพลภาพเป็นผล มีรูปที่ใช้การได้เป็นเหตุใกล้

ก็วิการรูปทั้ง ๓ นี้ ย่อมไม่ละกันและกัน แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความแปลกกันแห่งวิการรูป ๓ นั้น ก็พึงทราบได้ดังนี้ คือ :-

รูปวิการใด เป็นความเบาแห่งรูปทั้งหลาย ดุจรูปของคนไม่มีโรค มีความไม่อืดอาดและความเปลี่ยนท่าได้เร็วเป็นอาการทั่วๆไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปหนักเป็นเหตุเกิด รูปวิการนั้นจัดเป็นความเบาแห่งรูป

รูปวิการใด เป็นความอ่อนแห่งรูปทั้งหลาย ดุจหนังที่ขัดดีแล้ว มีความอ่อนโดยที่บังคับได้ในกิริยาทั้งปวงแปลกๆกัน เป็นอาการทั่วๆไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปแข็งกระด้างเป็นเหตุเกิด รูปวิการนั้นจัดเป็นความอ่อนสลวยแห่งรูป

ส่วนรูปวิการใด เป็นความใช้การได้แห่งรูปทั้งหลาย ดุจทองที่หลอมดีแล้ว อนุกูลแก่กิริยาทางร่างกาย เป็นอาการทั่วๆไป มีปัจจัยฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำความไม่อนุกูลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นเหตุเกิด รูปวิการนั้นจัดเป็นความควรแก่การงานแห่งรูป

ลักขณรูป ๔

[๔๔๔] **อุปจยะ** ความเติบแห่งรูป มีการก่อขึ้นเป็นลักษณะ มีการยังรูปทั้งหลายให้ผุดขึ้นไปภายหน้าเป็นกิจ มีการมอบให้เป็นผล หรือมีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นผล มีรูปที่เติบแล้วเป็นเหตุใกล้

สันตติ ความสืบเนื่องแห่งรูป มีความเป็นไปเป็นลักษณะ มีการสืบต่อไว้เป็นกิจ มีความไม่ขาดสายเป็นผล มีรูปที่สืบต่อกันมาได้เป็นเหตุใกล้

รูปทั้งสองนี้เป็นชื่อแห่งชาติรูปเท่านั้น แต่ว่าตอนแสดงอุเทศ ท่านทำคำว่า อุปจยะ สันตติ ก็โดยที่ชาติรูปนั้นมีอาการเป็นไปต่างๆ และโดยอำนาจแห่งเวไนยด้วย แต่ความต่างกันโดยความหมายในบททั้งสองนั้นหามีไม่ เพราะเหตุนั้น ในนิเทศแห่งบทเหล่านี้ จึงกล่าวไว้ว่า “อาจยะ การก่อขึ้นของอายตนะทั้งหลายอันใด รูปัสสะ อุปจยะ ความเติบแห่งรูป ก็อันนั้น รูปัสสะ อุปจยะ อันใด รูปัสสะ สันตติ ความสืบเนื่องแห่งรูปก็อันนั้น” ดังนี้ แม้ในอรรถกถาก็กล่าวว่า “ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอาจยะ ความเติบขึ้น ชื่อว่าอุปจยะ ความเป็นไป ชื่อว่าสันตติ” แล้วทำอุปมาว่า “อาจยะ ได้แก่การเกิดเหมือนเวลาที่น้ำซึมในหลุมที่เขาขุดไว้ริมฝั่งน้ำ อุปจยะได้แก่การเติบขึ้น เหมือนเวลาน้ำเต็มหลุม สันตติ ได้แก่ความเป็นไปเหมือนเวลาที่น้ำล้นหลุมไป ฉะนั้น” และในที่สุดแห่งอุปมาท่านกล่าวว่า “ถามว่า - คำนิเทศที่ว่าอาจยะ ความก่อขึ้นแห่งอายตนะทั้งหลายเป็นต้น เป็นอันท่านกล่าวข้อความอะไร ? ตอบว่า - ท่านกล่าวอาจยะด้วยอายตนะ กล่าวอายตนะด้วยอาจยะ” ดังนี้ เพราะเหตุนั้น การเกิดขึ้นทีแรกแห่งรูป พึงทราบว่าอาจยะ การเกิดขึ้นแห่งรูปเหล่าอื่นเกิดต่อเติมรูปขึ้นไปพึงทราบว่าอุปจยะ เพราะปรากฏโดยอาการเติบขึ้น การเกิดขึ้นแห่งรูปอื่นๆ ที่เกิดต่อเติมรูปเหล่านั้นขึ้นไปอีกเรื่อยๆ พึงทราบว่า สันตติ เพราะปรากฏโดยอาการสืบเนื่องกัน

ชรตา ความทรุดโทรมแห่งรูป มีความแก่แห่งรูปเป็นลักษณะ มีอันนำเข้าไปใกล้เป็นกิจ มีสภาวะหยาบแข็งเป็นต้นยังมิได้หายไป แต่ความใหม่แห่งรูปก็หายไปได้เป็นผล ดุจความเก่าแห่งข้าวเปลือกฉะนั้น มีรูปแก่อยู่เป็นเหตุใกล้

ความแก่นี้ หมายเอาความแก่เปิดเผยเพราะแสดงความแปลกในอวัยวะมีฟันหักเป็นต้น ส่วนความแก่แห่งอรูปธรรม จัดเป็นปฏิจฉันนชรา ความแก่ปกปิด ความแปลกมีฟันหักเป็นต้น หามีแก่ปฏิจฉันนชรานั้นไม่ อนึ่ง ความชราของแผ่นดิน น้ำ ภูเขา

พระจันทร์ และพระอาทิตย์ เป็นต้น ได้ชื่อว่า อวีจิชรา ชราไม่มีเปลว ความแปลกนั้นก็ไม่มีเหมือนกัน

อนิจจตา ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป มีการแตกทำลายเป็นลักษณะ มีความทรุดลงไปเป็นกิจ มีความสิ้นความเสื่อมเป็นผล มีรูปแตกทำลายอยู่เป็นเหตุใกล้

โอชารูป

[๔๔๕] **กวฬิงการาหาร** มีโอชาเป็นลักษณะ มีการนำมาซึ่งรูปเป็นกิจ มีการค้ำจุนร่างกายไว้เป็นผล มีวัตถุอันพึงทำให้เป็นคำแล้วกลืนกินเป็นเหตุใกล้

สัตว์ทั้งหลาย ยังชีวิตให้เป็นไปได้ด้วยโอชาใด คำว่า **กวฬิงการาหาร** นี้ เป็นชื่อแห่งโอชานั้นแล

[๔๔๖] รูปที่มาในพระบาลีมีเท่านี้เอง

อุปาทายรูป เพิ่มเติมตามมติเกจิอาจารย์

แต่ในอรรถกถาท่านนำเอารูปอื่นๆ อีก คือ “พลรูป รูปคือกำลัง ๑ สัมภวรูป รูปคือน้ำสัมภวะ ๑ ชาติรูป รูปคือความเกิด ๑ โรครูป รูปคือโรค ๑ ตามมติของอาจารย์บางพวกมีอีกคือมิทธรูป รูปคือความง่วง” ดังนี้แล้ว ชักเอาคำพระบาลีมากล่าวว่า “**อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ นตฺถิ นีวรณา ตว** พระองค์ผู้เป็นพระมุนี ตรัสรู้เองแน่แท้ นิวรณ์ทั้งหลายหามีแก่พระองค์ไม่”[๑] ดังนี้เป็นต้น แล้วคัดค้านว่า “มิทธรูปไม่มีแต่อย่างเดียวเท่านั้น”

ในรูปนอกนี้ โรครูปก็เป็นอันถือเอาแล้ว โดยถือเอาชรตาและอนิจจตา ชาติรูปก็เป็นอันถือเอาตามอุปจยะและสันตติ สัมภวรูปถือเอาตามอาโปธาตุ พลรูปถือเอาตามวาโยธาตุ เพราะเหตุนั้น จึงลงสันนิษฐานได้ว่า ในรูปเหล่านั้น ไม่มีรูปที่แยกเป็นส่วนหนึ่งแม้แต่รูปเดียว

อุปาทายรูปนี้มี ๒๔ อย่าง กับภูตรูปที่กล่าวมาก่อน ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงเป็นรูป ๒๘ อย่าง ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ด้วยประการฉะนี้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๕๔๗/๖๒๘

รูป ๑

[๔๔๗] รูปทั้งปวงนั้น มีอย่างเดียว โดยนัยเป็นต้นว่า รูปเป็นนเหตุ (ไม่ใช่เหตุ) เป็นอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) เป็นเหตุวิปยุต (ไม่ประกอบกับเหตุ) เป็นสัปปัจจยะ เป็นไปกับปัจจัย เป็นโลกิยะ (ถูกประกอบไว้ในโลก) เป็นสาสวะ (เป็นไปกับอาสวะ) เท่านั้น[๑]

รูป ๒

รูปมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งหมวด ๒ คือ อัชฌัตติกะ รูปภายใน พาหิระ รูปภายนอก ๑ โอฬาริกะ รูปหยาบ สุขุม รูปละเอียด ๑ ทูเร รูปในที่ไกล สันติเก รูปในที่ใกล้ ๑ นิปผันนรูป รูปสำเร็จ คือสมบูรณ์ อนิปผันนรูป รูปไม่สำเร็จ คือไม่สมบูรณ์ ๑ ปสาทรูป รูปใส นปสาทรูป รูปไม่ใส ๑ อินทรียรูป รูปเป็นใหญ่ อนินทรียรูป รูปไม่เป็นใหญ่ ๑ อุปาทินนรูป รูปที่กรรมครอง อนุปาทินนรูป รูปที่กรรมมิได้ครอง ๑ เป็นต้น

ในรูปเหล่านั้น รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น จัดเป็น**อัชฌัตติกรูป** เพราะเป็นไปเฉพาะอัตภาพ รูปที่เหลือ จัดเป็น**พาหิรรูป** เพราะเป็นไปภายนอกอัตภาพนั้น

รูป ๑๒ อย่าง คือรูป ๙ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น มีรสรูปเป็นที่สุด กับธาตุ ๓ อย่าง เว้นอาโปธาตุ จัดเป็น**โอฬาริกรูป** เพราะสามารถกระทบได้ รูปที่เหลือ จัดเป็น**สุขุมรูป** เพราะเป็นสิ่งตรงกันข้ามจากโอฬาริกรูปนั้น

รูปที่เป็นสุขุมรูปนั่นแหละ จัดเป็น**ทูเรรูป** เพราะรู้ได้ยาก รูปนอกนี้ (คือโอฬาริกรูป) จัดเป็น**สันติเกรูป** เพราะรู้ได้ง่าย

รูป ๑๘ อย่าง คือ ธาตุ ๔ กับรูป ๑๓ มีจักขุรูปเป็นต้น และกวฬิงการาหาร จัดเป็น **นิปผันนรูป** เพราะล่วงปริจเฉทรูป วิการรูป และลักขณรูปเสีย แล้วกำหนดถือเอาได้โดยสภาพเดียว รูปที่เหลือ ๑๐ จัดเป็น**อนิปผันนรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากนิปผันนรูปนั้น

---

๑ ดูเทียบ อภิ. สํ. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙

รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น ชื่อว่า**ปสาทรูป** เพราะเป็นรูปใสผ่องดุจหน้าแว่นโดยเป็นปัจจัยรับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นได้ รูปนอกนี้ชื่อว่า **นปสาทรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากปสาทรูปนั้น

ปสาทรูปนั่นเองรวมกับอินทรียรูป ๓ มีอิตถินทรีย์เป็นต้น ชื่อว่า**อินทรียรูป** เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ รูปที่เหลือ ชื่อว่า**อนินทรียรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากอินทรียรูปนั้น

รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวข้างหน้าว่า กัมมัชรูป จัดเป็น**อุปาทินนรูป** เพราะเป็นรูปที่

กรรมครอง รูปที่เหลือจัดเป็น**อนุปาทินนรูป** เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากอุปาทินนรูปนั้น

รูป ๓

[๔๔๘] รูปทั้งปวงอีกนั่นแล เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งติกะ (รูปหมวด ๓) คือ สนิทัสสนติกะและกัมมชาทิติกะ ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะ ในโอฬาริกรูป ๑๒ เป็น**สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป** (รูปที่เห็นได้และกระทบได้) โอฬาริกรูปที่เหลือ ๑๑ เป็น**อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป** (รูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้) สุขุมรูปทั้งสิ้น เป็น**อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป** (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบก็ไม่ได้) รูป ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสนิทัสสนติกะดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

ส่วนรูป ๓ ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาทิติกะ พึงทราบดังนี้ คือ :-

รูปที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่า **กัมมัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นนอกจากกรรมนั้น คือ จิต ฤดู และอาหาร ชื่อว่า **อกัมมัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มิใช่ ชื่อว่า **เนวกัมมัชนากัมมัชรูป**

รูปที่เกิดแต่จิต ชื่อว่า **จิตตัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากจิตนั้น ชื่อว่า **อจิตตัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มิใช่ ชื่อว่า **เนวจิตตัชนาจิตตัชรูป**

รูปที่เกิดแต่อาหาร ชื่อว่า**อาหารัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากอาหารนั้น ชื่อว่า **อนาหารัชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มิใช่ ชื่อว่า**เนวอาหารัชนอนาหารัชรูป**

รูปที่เกิดแต่ฤดู ชื่อว่า**อุตุชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากฤดู ชื่อว่า**อนุตุชรูป** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มิใช่ ชื่อว่า**เนวอุตุชนอนุตุชรูป**

รูป ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาทิติกะ ดังกล่าวมาฉะนั้น

รูป ๔

[๔๔๙] รูปทั้งปวงนั้นอีกแหละ แบ่งเป็น ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีทิฏฐรูปเป็นต้น) รูปรูปาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีรูปรูปเป็นต้น) และวัตถาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีวัตถุรูปเป็นต้น)

อันดับแรก รูป ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐาทิจตุกกะพึงทราบดังนี้ คือ :-

ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะ ชื่อว่า**ทิฏฐรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งการเห็น สัททายตนะ ชื่อว่า**สุตรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งการได้ยิน ๓ อายตนะ คือ คันธะ รสะ โผฏฐัพพะ ชื่อว่า**มุตรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งอินทรีย์ที่รับอารมณ์ที่มาถึงเข้า รูปที่เหลือ ชื่อว่า **วิญญาตรูป** เพราะเป็นวิสัยแห่งมโนวิญญาณเท่านั้น

ส่วนรูป ๔ ด้วยอำนาจแห่งรูปรูปาทิจตุกกะ พึงทราบดังนี้ คือในรูปเหล่านี้ที่เรียกว่า นิปผันนรูปชื่อว่า**รูปรูป** อากาสธาตุชื่อว่า**ปริจเฉทรูป** รูปมีกายวิญญัติเป็นต้น มีกัมมัญญตาเป็นที่สุดชื่อว่า**วิการรูป** ความเกิดความแก่และความแตกดับชื่อว่า**ลักขณรูป** ส่วนรูป ๔ ด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิจตุกกะ พึงทราบดังนี้ คือในรูปเหล่านี้ รูปใดเป็นหทัยรูป รูปนั้นเป็นวัตถุรูป ไม่เป็นทวารรูป วิญญัตติรูปทั้ง ๒ เป็น **ทวารรูป** ไม่เป็นวัตถุรูป ปสาทรูป เป็นทั้ง**วัตถุรูป**และ**ทวารรูป** รูปที่เหลือไม่เป็นทั้ง**วัตถุรูป**ทั้ง**ทวารรูป**

รูป ๔ อย่างด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิจตุกกะ ดังกล่าวมาฉะนี้

รูป ๕

[๔๕๐] รูปทั้งปวงนั้นอีก แบ่งเป็น ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งรูปเหล่านี้ คือ เอกชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอย่างเดียว) ทวิชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๒ อย่าง) ติชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๓ อย่าง) จตุชรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๔ อย่าง) นกุโตจิชาตรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มิใช่)

ในรูป ๕ อย่างนั้น รูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียวและรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ชื่อว่า**เอกัชรูป** ในรูปที่เกิดแต่กรรมและรูปที่เกิดแต่จิต อินทริยรูปกับหทยวัตถุ เป็นรูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียว วิญญัติรูปทั้งสอง เป็นรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ส่วนรูปใดเกิดแต่จิตก็ดี แต่ฤดูก็ดี รูปนั้นชื่อว่า**ทวิชรูป** ได้แก่ สัททายตนะอย่างเดียว

รูปเกิดแต่ฤดู จิต และอาหาร ชื่อว่า**ติชรูป** ได้แก่ วิการรูป ๓ มีลหุตาเป็นอาทินั่นแล

รูปเกิดแต่ปัจจัยทั้ง ๔ มีกรรมเป็นต้น ชื่อว่า**จตุชรูป** ได้แก่ รูปที่เหลือเว้นลักขณรูป (คือ ชาติ ชรา ภังคะ หรือ มรณะ)

ส่วนลักขณรูป เป็น **นกุโตจิชาตรูป** (รูปที่ไม่เกิดแต่ปัจจัยไหนๆ) เพราะเหตุอะไร ? เพราะความเกิดแห่งความเกิดหามีไม่ และอีก ๒ อย่าง เป็นความงอมไปและแตกไปแห่งรูปที่เกิดแล้ว แม้ชาติที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ซึ่งท่านยอมให้ไว้ในพระบาลีว่า "ธรรมทั้งหลาย คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปัสสลหุตา รูปัสสมุทุตา รูปัสสกัมมัญญตา รูปัสสอุปจยะ รูปัสสสันตติ กวฬิงการาหาร เหล่านี้ มีจิตเป็นเหตุเกิด"[๑] ดังนี้เป็นต้น ก็พึงทราบว่า ที่ท่านยอมให้ เพราะชนกปัจจัยแห่งรูปทั้งหลาย ปรากฏในลักษณะคืออานุภาพแห่งกิจ

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารในรูปขันธ์เป็นอันดับแรก

---

๑ ดูเทียบ อภิ. สํ. (ไทย) ๓๔/๑๒๐๑/๓๐๕

นามขันธ์ ๔

[๔๕๑] ส่วนในขันธ์นอกนี้ เวทนาขันธ์ พึงทราบว่า เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยรสารมณ์เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สัญญาขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สังขารขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน วิญญาณขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน

ในขันธ์ทั้ง ๔ นั้น เพราะเหตุที่เมื่อวิญญาณขันธ์อันบุคคลเข้าใจแล้ว ขันธ์นอกนี้ก็จะเป็นสิ่งที่พึงเข้าใจได้ง่ายขึ้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงจักทำวรรณนาจับวิญญาณขันธ์เป็นต้นไป

วิญญาณขันธ์

ก็คำว่า "วิญญาณขันธ์ พึงทราบว่า เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว

ถามว่า - ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะชื่อว่าวิญญาณเป็นไฉน ?

ตอบว่า - ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะนั้น ชื่อว่าวิญญาณ ดังพระสารีบุตรเถระ กล่าวแก่พระมหาโกฏฐิตะว่า "อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาติย่อมรู้แจ้งย่อมรู้ต่าง ๆ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าวิญญาณ"[๑] ดังนี้ คำว่า **วิญญาณ จิต มโน** โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญาณนี้นั้น แม้เป็นอย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะก็คือความรู้แจ้ง แต่เมื่อว่าโดยชาติแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต

กุศลวิญญาณ

[๔๕๒] ในวิญญาณ ๓ อย่างนั้น กุศลวิญญาณมี ๔ โดยภูมิคือกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจร มี ๘ คือ โสมนัส อุเบกขาญาณ และสังขาร กามาวจรวิญญาณ ๘ อะไรบ้าง ? คือวิญญาณโสมนัสสหรคตญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอสังขาร ๑

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙

สสังขาร ๑ (รวมเป็นฝ่ายโสมนัสสหรคต ๔) วิญญาณอุเปกขาสหรคตญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ รวมเป็นอุเปกขาสหรคต ๔ (รวมเข้าด้วยกันทั้งสองฝ่ายจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลอาศัยความพร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น เช่นเห็นอานิสงส์เกิดศรัทธาเต็มเปี่ยมเป็นต้น แล้วเป็นผู้ร่าเริงยินดี ทำความเห็นชอบโดยนัยว่า “ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่”[๑] เป็นต้นให้ออกหน้าไม่ขยักขย่อน คนอื่นก็มิได้ชักจูงทำบุญทำทานเป็นต้น ในกาลนั้น จิตของบุคคลนั้นเป็นโสมนัสสหรคตญาณสัมปยุต อสังขาร (ร่วมกับโสมนัสประกอบด้วยปัญญา ไม่มีใครจูงใจ) แต่ว่าในกาลใด บุคคลเป็นผู้ร่าเริง ยินดี ทำความเห็นชอบให้ออกหน้าโดยนัยที่กล่าวแล้ว แต่มัวขยักขย่อนด้วยอำนาจแห่งความไม่เป็นผู้บริจาคแล้วยังไม่ปล่อยวาง คือมีความอาลัยในไทยธรรมก็ดี คนอื่นชักจูงก็ดี จึงทำ ในกาลนั้น จิตของบุคคลเช่นนั้นก็เป็นสสังขาร (มีผู้อื่นจูงใจ)

ก็แล บทว่า “สังขาร” ในอรรถนี้ เป็นคำเรียกบุพพโยคะ (ความริเริ่ม) เป็นไปด้วยอำนาจของตนหรือของคนอื่นก็ตาม ในกาลใด เด็กอ่อนที่มีความคุ้นเคย เพราะได้เห็นการปฏิบัติของคนที่เป็นญาติ พบภิกษุเข้าก็เกิดโสมนัส ถวายของที่อยู่ในมือนิดหน่อยก็ดี ไหว้ก็ดี ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็ก แต่ในกาลใด ญาติทั้งหลาย ชักจูงบอกให้ถวาย บอกให้ไหว้ เด็กปฏิบัติอย่างนั้นได้ ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็ก

ในกาลใด บุคคลอาศัยความไม่พร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอื่นๆ ไม่มี เป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหรคต ๔ ที่เหลือ จึงเกิดขึ้นแล

กามาวจรกุศล ๘ โดยโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมา ฉะนี้

ส่วนรูปาวจรกุศลมี ๕ โดยประกอบขององค์ฌาน รูปาวจร ๕ นี้เป็นไฉน ? รูปาวจร ๕ คือ รูปฌานที่ ๑ ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ ที่ ๒

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๗-๔๗๘

วิตกก้าวล่วงไป ที่ ๓ วิจารก้าวล่วงไป ที่ ๔ ปีติคลายไป ที่ ๕ สุขตกไป ประกอบด้วยอุเบกขาและสมาธิ

อรูปาวจรกุศลมี ๔ ด้วยอำนาจการประกอบแห่งอรูป ๔ คือ อรูปที่ ๑ ประกอบด้วยอากาสานัญจายตนฌานที่กล่าวแล้ว อรูปที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ก็ประกอบด้วยฌานที่เหลือ มีวิญญาณัญจายตนฌาน เป็นต้น

โลกุตตรกุศล มี ๔ ประกอบด้วยมรรค ๔

กุศลวิญญาณมี ๒๑ อย่าง ดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

อกุศลวิญญาณ

[๔๕๓] ส่วนอกุศลวิญญาณ โดยภูมิก็อย่างเดียว คือ เป็นกามาวจรภูมิเท่านั้น โดยมูลมี ๓ คือ โลภมูล โทสมูล และโมหมูล ใน ๓ มูลนั้น **โลภมูล**มี ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขาทิฏฐิคตะ และ สังขาร โลภมูล ๘ นี้ เป็นอย่างไร ? โลภมูล ๘ คือ (อกุศลจิต) เป็น โสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ เป็นฝ่ายโสมนัสสหรคต ๔ ที่เป็นทิฏฐิคตวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ เป็นอุเบกขาสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต เป็น อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นทิฏฐิคตวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ อุเบกขาสหรคต ๔ (รวมทั้งสองฝ่ายด้วยกันจึงเป็น ๘)

ก็กาลใด บุคคลทำความเห็นผิดโดยนัยว่า “โทษในกามทั้งหลายหามีไม่”[๑] เป็นอาทิ ให้ออกหน้า เป็นผู้ร่าเริงยินดีบริโภคกามก็ดี เชื่อถือมงคลมีทิฏฐมงคล โดยเป็นสาระก็ดี มีจิตกล้าแข็งตามสภาพมิได้ถูกชักจูงเลย ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่นชักจูงให้ทำ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น

ในกาลใด บุคคลมิได้ทำความเห็นผิดให้ออกหน้า เป็นแต่ร่าเริงยินดี เสพเมถุนก็ดี เพ่งเล็งสมบัติของผู้อื่นก็ดี ลักของผู้อื่นก็ดี มีจิตกล้าแข็ง มิได้ถูกชักจูงเลย

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๙/๕๐๙

ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่นชักจูงให้ทำ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น

ส่วนว่า ในกาลใด บุคคลเป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่พร้อมแห่งกามทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่มีแห่งเหตุของโสมนัสอย่างอื่นก็ตาม ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหรคต ๔ ดวงที่เหลือจึงเกิดขึ้นแล

โลภมูลจิต ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิคตะ และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

ส่วน**โทสมูลจิต**มี ๒ เท่านั้น คือเป็นโทมนัสสหรคต ปฏิฆสัมปยุต อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ การเกิดขึ้นแห่งโทสมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่กล้าแข็งและเฉื่อยชาแห่งจิตในโทษทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น

โมหมูลจิตก็มี ๒ คือ เป็นอุเบกขาสหรคต วิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ อุทธัจจสัมปยุต ๑ ความเป็นไปแห่งโมหมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่ลังเลและฟุ้งซ่านแห่งจิตแล

อกุศลวิญญาณมี ๑๒ โดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

อัพยากฤตวิญญาณ

[๔๕๔] **อัพยากฤตวิญญาณ** ว่าโดยประเภทแห่งชาติ มี ๒ คือ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ใน ๒ ชนิดนั้น **วิปากจิต** ว่าโดยภูมิมี ๔ คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจรมี ๒ คือ กุศลวิปากจิต ๑ อกุศลวิปากจิต ๑

กามาวจรกุศล-วิบาก-อเหตุกะ

กุศลวิปากจิตเล่าก็มี ๒ คือเป็นอเหตุกะ ๑ สเหตุกะ ๑ ในกุศลวิบาก ๒ นั้น วิญญาณ ที่เว้นจากวิปากเหตุ (เหตุแห่งวิบาก) มี อโลภะ เป็นต้น ชื่ออเหตุกะ อเหตุกะนั้นมี ๘ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุอันทำหน้าที่สัมปฏิจฉนะ (รับอารมณ์) และมโนวิญญาณธาตุ ๒ ทำหน้าที่สันตีรณะ (สอบสวนอารมณ์)

ในอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ นั้น **จักขุวิญญาณ** อาศัยจักษุแล้วรู้แจ้งรูปเป็นลักษณะ มีอันทำแต่รูปเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นกิจ มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อรูป (อย่างเดียว) เป็นผล มีอันไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่อาศัยโสตะเป็นต้น รู้แจ้งซึ่งเสียงเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีการทำแต่เสียงเป็นต้นอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์เป็นกิจ มีธรรมชาติมุ่งหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นผล มีความปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุทั้งหลาย มีเสียงเป็นต้น เป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

มโนธาตุ มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีการรับอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้นคือเป็นสัมปฏิจฉนะเป็นผล มีความไปปราศแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

มโนวิญญาณธาตุ อันทำหน้าที่สันตีรณะเป็นต้น ทั้งสองมีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ในลำดับแห่งอเหตุกวิปากวิญญาณเป็นลักษณะ มีการสอบสวนอารมณ์เป็นต้นเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นสันตีรณะเป็นต้น) เป็นผล มีหทยวัตถุเป็นเหตุใกล้

ส่วนความแตกต่างกัน (เป็นสอง) แห่งมโนวิญญาณธาตุนั้น เพราะประกอบด้วยโสมนัส ๑ อุเบกขา ๑ และเพราะแยกเป็นทวิฐานและปัญจฐาน

จริงอยู่ ในมโนวิญญาณธาตุ ๒ นั้น ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นโสมนัสสัมปยุต เพราะมีอารมณ์อันน่าปรารถนาโดยส่วนเดียวเป็นสภาพ จัดเป็นทวิฐาน เพราะเป็นไปในปัญจทวาร และในวิถีวิญญาณมีชวนะเป็นที่สุด ด้วยอำนาจสันตีรณะและตทารัมมณะ ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นอุเบกขาสัมปยุต เพราะมีความเป็นไปในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ (อารมณ์อันน่าปรารถนาแต่พอปานกลาง) เป็นสภาพ จัดเป็นปัญจฐาน เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งสันตีรณะ ตทารัมมณะ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ

อนึ่ง อเหตุกวิปากวิญญาณทั้ง ๘ นี้ ยังแบ่งเป็น ๒ เพราะมีอารมณ์แน่นอนก็มีและมีอารมณ์ไม่แน่นอนก็มี แบ่งเป็น ๓ โดยแยกเป็น อุเบกขา สุข โสมนัส จริงอยู่ ในวิญญาณเหล่านั้น วิญญาณทั้ง ๕ จัดเป็นนิยตารมณ์ เพราะเป็นไปในอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้นตามลำดับ วิญญาณที่เหลือ เป็นอนิยตารมณ์ เพราะในวิญญาณที่เป็นอนิยตารมณ์นั้น มโนธาตุเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นทั้ง ๕ มโนวิญญาณธาตุ

ทั้งสองเป็นไปในอารมณ์ ๖ ส่วนวิญญาณ ๓ นั้น กายวิญญาณประกอบด้วยสุข มโนวิญญาณธาตุที่เป็นทวิฐาน ประกอบด้วยโสมนัส วิญญาณที่เหลือ ประกอบด้วยอุเบกขาแล

วิญญาณ ๘ ดวง อันเป็น**อเหตุกะในกุศลวิบาก** พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก (อัพยากฤตวิญญาณกามาวจรภูมิ)

กามาวจรกุศลวิบาก-สเหตุกะ

ส่วนอัพยากฤตวิญญาณที่ประกอบด้วยวิปากเหตุ มีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่า **สเหตุกะ** สเหตุกอัพยากฤตนั้นก็มี ๘ โดยสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ดังกามาวจรกุศล-วิญญาณ แต่สเหตุกอัพยากฤตนี้ หาเหมือนกุศลวิญญาณ ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยามีทานเป็นต้นไม่ เพราะสเหตุกอัพยากฤตวิญญาณนี้ เป็นไปในอารมณ์ ๖ ที่นับเนื่องในปริตตธรรม คือกามาวจรเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งกิจคือปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ และตทารัมมณะ ส่วนความเป็นสสังขารและอสังขารในสเหตุก-อัพยากฤตวิญญาณนี้ บัณฑิตพึงทราบ ด้วยอำนาจของที่มาเป็นต้น อนึ่ง แม้เมื่อความแปลกกันแห่งสัมปยุตธรรมไม่มี ก็พึงทราบว่าวิปากวิญญาณเป็นธรรมชาติไม่มีอุตสาหะกำลังชักจูง ดุจเงาหน้าบนกระจกเงาเป็นต้น ส่วนกุศลวิญญาณมีอุตสาหะกำลังชักจูง ดุจใบหน้าของคนบนกระจก

กามาวจรอกุศลวิบาก

อกุศลวิปากวิญญาณ เป็นอเหตุกะอย่างเดียวเท่านั้น อกุศลวิปากวิญญาณนั้นมี ๗ คือ จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ กายวิญญาณ ๑ มโนธาตุที่ทำหน้าที่สัมปฏิจฉนะ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ชนิดปัญจฐานอันทำหน้าที่สันตีรณะเป็นต้น ๑ อกุศลวิบาก ๗ นั้น ว่าโดยลักษณะเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในอเหตุกวิบากฝ่ายกุศลนั้นเถิด เป็นแต่กุศลวิปากวิญญาณเป็นอิฏฐารมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์เท่านั้น อกุศลวิปากวิญญาณเหล่านี้ก็เป็นอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ อนึ่ง กุศลวิปากวิญญาณเหล่านั้นมี ๓ โดยประเภท คือ อุเบกขา สุข โสมนัส อกุศลวิปากวิญญาณทั้งหลายมี ๒ โดยประเภท คือทุกข์ และอุเบกขา ในอกุศลวิปากวิญญาณนี้ กายวิญญาณอย่างเดียวเป็นทุกขสหรคต

ที่เหลือเป็นอุเบกขาสหรคต อุเบกขาในอกุศลวิปากวิญญาณ ก็เป็นอุเบกขาอย่างเลว ไม่เฉียบนัก คล้ายทุกข์ อุเบกขาในฝ่ายกุศลวิบากทั้งหลายเป็นอุเบกขาอย่างประณีต แต่ก็ไม่สู้เฉียบ คล้ายสุข

กามาวจรวิปากวิญญาณมี ๒๓ โดยรวมอกุศลวิบาก ๗ นี้ และกุศลวิบาก ๑๖ ที่กล่าวมาแล้ว ด้วยประการฉะนี้

รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตรวิบาก

ส่วน**รูปาวจรวิบากวิญญาณ**ก็มี ๕ ประดุจรูปาวจรกุศล แต่รูปาวจรกุศลเป็นไปในชวนวิถีโดยทางสมาบัติ รูปาวจรวิบาก เป็นไปในทางปฏิสนธิ ภวังค์และจุติ

อนึ่ง รูปาวจรวิบาก มี ๔ ฉันใด แม้**อรูปาวจรวิบาก**ก็มี ๔ ฉันนั้น แม้ประเภทแห่งความเป็นไปของอรูปาวจรวิบาก ก็มีนัยดังกล่าวแล้วในรูปาวจรวิบาก

โลกุตตรวิบาก จัดเป็น ๔ เพราะเป็นผลของจิตที่ประกอบด้วยมรรค ๔ เป็นไป ๒ ทาง คือทางมัคควิถี ๑ ทางผลสมาบัติ ๑

วิปากวิญญาณทั้งสิ้นมี ๓๖ ในภูมิ ๔ ดังกล่าวมาฉะนี้

กิริยาวิญญาณ

ส่วน**กิริยาวิญญาณ** โดยประเภทแห่งภูมิ มี ๓ คือ กามาวจร ๑ รูปาวจร ๑ อรูปาวจร ๑ ใน ๓ ภูมินั้น กามาวจรมี ๒ คือ อเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น กามาวจรกิริยาวิญญาณที่เว้นจากกิริยาเหตุมีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่าอเหตุกะ อเหตุกะนั้น มี ๒ โดยแยกเป็นมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ในอเหตุกะ ๒ นั้น **มโนธาตุ**มีการนำหน้าวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิ รู้แจ้งอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ มีความรำพึงเป็นกิจ มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่ออารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นผล มีความตัดขาดภวังค์เป็นเหตุใกล้ มโนธาตุนั้นเป็นธรรมชาติประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น

ส่วน**มโนวิญญาณธาตุ** มี ๒ คือ สาธารณะแก่พระอเสขะ พระเสขะ และปุถุชน ๑ ไม่ทั่วไป คือเฉพาะพระอเสขะ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นสาธารณะได้แก่ อเหตุกกิริยาที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา มีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ

มีโวฏฐัพพนะและอาวัชชนะในปัญจทวารและมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งกิจคือ โวฏฐัพพนะทำกิจในปัญจทวาร ส่วนอาวัชชนะทำกิจในมโนทวารเป็นกิจ มีความเป็นเช่นนั้นคือมีโวฏฐัพพนะและอาวัชชนะเป็นผล มีความไปปราศแห่งอเหตุกวิบาก มโนวิญญาณธาตุ (ในโวฏฐัพพนกาล) และภวังค์ (ในอาวัชชนกาล) อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุใกล้ ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่ไม่ทั่วไป ได้แก่อเหตุกกิริยาที่เกิดพร้อมกับโสมนัส มีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ อันยังความยิ้มแย้มในเพราะวัตถุไม่ดีอะไรนัก ให้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งกิจเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นหสิตุปปาทะ) เป็นผล มีหทยวัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียว (เพราะเกิดแต่ในปัญจโวการภพเท่านั้น)

กามาวจรกิริยาวิญญาณที่เป็นอเหตุกะ มี ๓ ดังกล่าวมาฉะนี้

ส่วนที่เป็นสเหตุกะมี ๘ โดยต่างแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหมือนกุศลวิญญาณ แต่ที่แปลกกันระหว่างกุศลวิญญาณและกิริยาวิญญาณ คือกุศลวิญญาณย่อมเกิดแก่พระเสขะและปุถุชนเท่านั้น กิริยาวิญญาณเกิดแก่พระอรหันต์พวกเดียว

กิริยาวิญญาณ ที่เป็นกามาวจรมี ๑๑ ดังนี้ เป็นข้อแรก

ส่วนที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรมี ๕ และ ๔ เหมือนกุศลวิญญาณ ความแตกต่างจากกุศลวิญญาณของกิริยาวิญญาณทั้งสองนั้น ก็พึงทราบโดยว่าเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์เท่านั้น

กิริยาวิญญาณทั้งหมดใน ๓ ภูมิเป็น ๒๐ ดังนี้

วิญญาณทั้งปวงเป็นไปโดยอาการ ๑๔

[๔๕๕] โดยประการดังกล่าวมานี้ วิญญาณทั้งสิ้น มีกุศลวิญญาณ ๒๑ อกุศลวิญญาณ ๑๒ วิปากวิญญาณ ๓๖ กิริยาวิญญาณ ๒๐ รวมเป็น**วิญญาณ ๘๙** เป็นไปโดยอาการ ๑๔ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ ภวังค์ อาวัชชนะ ทัสสนะ (เห็น) สวนะ (ได้ยิน) ฆายนะ (ได้กลิ่น) สายนะ (ได้รส) ผุสนะ (ได้ถูกต้อง) สัมปฏิจฉนะ สันตีรณะ โวฏฐัพพนะ ชวนะ ตทารัมมณะ และจุติ

ถามว่า - เป็นอย่างไร ?

๑. ปฏิสนธิ

แก้ว่า - ในกาลใด สัตว์เกิดในเทวโลกหรือมนุสสโลก ด้วยอานุภาพแห่งกามาวจรกุศล ๘ ในกาลนั้น วิปากจิต ๙ ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิบาก ๘ และอเหตุกวิปากมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอุเบกขาสหรคต เป็นวิบากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างอ่อนของพวกสัตว์ที่ถึงความวิกลมีกะเทยเป็นต้น ในหมู่มนุษย์ ย่อมทำกรรม กรรมนิมิตและคตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ปรากฏในเวลาใกล้จะตายให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดในรูปภพและอรูปภพ ด้วยอานุภาพแห่งรูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศล ในกาลนั้น รูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต ๙ ดวง ย่อมทำกรรมนิมิตที่ปรากฏในเวลาใกล้จะตายแห่งสัตว์ทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ อนึ่ง ในกาลใด สัตว์เกิดในอบายด้วยอานุภาพแห่งอกุศลในกาลนั้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากแห่งอกุศลดวง ๑ ย่อมทำกรรม กรรมนิมิตและคตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในเวลาใกล้จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแล

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๙ ดวง **ด้วยอำนาจปฏิสนธิ** บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาในวิญญาณขันธนิเทศเป็นอันดับแรก (ในอาการ ๑๔)

๒. ภวังค์

เมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับ (คือทำกิจเสร็จ) แล้ว วิญญาณชื่อภวังค์ คอยติดตามปฏิสนธิวิญญาณนั้นๆ อยู่ เป็นวิบากแห่งกรรมนั้นๆ อย่างเดียวกับปฏิสนธิวิญญาณนั่นเอง อันเป็นเช่นนั้น ในอารมณ์มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นไป เมื่อจิตตุปบาทอื่น ที่เป็นเหตุยังความสืบต่อแห่งภวังค์ให้หมุนกลับไม่มี ภวังควิญญาณนั้นย่อมเป็นไปในความหลับเป็นต้นแห่งผู้ไม่ฝัน โดยอาการสืบต่อเช่นนั้นอีกแล้วก็เป็นเช่นนั้นอีกดังนี้ จะนับประมาณจำนวนจิตมิได้โดยแท้ ดังกระแสน้ำ ฉะนั้น

ความเป็นไปแห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละ แม้**ด้วยอำนาจแห่งภวังค์** พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๓. อาวัชชนะ

เมื่อความสืบต่อแห่งภวังค์เป็นไปอย่างนั้น ในกาลใด อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายควรแก่การรับอารมณ์ ในกาลนั้น เมื่อรูปถึงคลองจักษุเข้า ความประสานเข้าระหว่างจักษุประสาทกับรูปก็มีขึ้น ด้วยอานุภาพแห่งความประสานกัน ภวังคจลนะก็มีขึ้น ครั้นภวังค์ดับไป กิริยามโนธาตุทำรูปนั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์ เป็นดังตัดภวังค์ ยังอาวัชชนกิจ กิจคือความคำนึงถึงอารมณ์ให้สำเร็จเกิดขึ้น ในโสตทวารเป็นต้น ก็ดุจนัยนี้ แต่ในมโนทวาร เมื่ออารมณ์ทั้ง ๖ มาถึงเข้า อเหตุกกิริยามโนวิญญาณธาตุที่สหรคตกับอุเบกขา เป็นดังตัดภวังค์ ยังอาวัชชนกิจให้สำเร็จเกิดขึ้นในลำดับแห่งภวังคจลนะแล

ความเป็นไปแห่งกิริยาวิญญาณ ๒ ดวง **ด้วยอำนาจอาวัชชนะ** พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๔-๘. ทัสสนะ สวนะ ฆายนะ สายนะ ผุสนะ

ในลำดับแห่งอาวัชชนะข้อแรก จักขุวิญญาณอันมีจักษุประสาทเป็นที่ตั้ง ยังทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จเป็นไปในจักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร วิญญาณยังกิจมีสวนกิจเป็นต้นให้สำเร็จ เป็นไปในทวารมีโสตทวารเป็นอาทิ วิญญาณที่เป็นไปในอารมณ์น่าปรารถนาและน่าปรารถนาปานกลาง เป็นกุศลวิบากที่เป็นไปในอารมณ์ไม่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนาปานกลาง ก็เป็นอกุศลวิบาก

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๐ (คือเป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕) **ด้วยอำนาจแห่งทัสสนะ** (เห็น) สวนะ (ได้ยิน) ฆายนะ (ได้กลิ่น) สายนะ (ได้รส) ผุสนะ (ได้ถูกต้อง) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๙. สัมปฏิจฉนะ

โดยพระบาลีว่า "จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุอันเกิดแต่จิตนั้น ที่เป็นไปในลำดับแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ที่เกิดขึ้นดับไปแล้วย่อมเกิดขึ้น"[๑] ดังนั้นเป็นต้น มโนธาตุที่เป็นไป

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๒

ในลำดับแห่งวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น หากเป็นไปในลำดับแห่งกุศลวิปากวิญญาณ ก็เป็นกุศลวิบาก หากเป็นไปในลำดับแห่งอกุศลวิปากวิญญาณ ก็เป็นอกุศลวิบาก ทำกิจรับเอาอารมณ์แห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละเกิดขึ้น

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๒ **ด้วยอำนาจแห่งสัมปฏิจฉนะ** (รับเอา) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๑๐. สันตีรณะ

อนึ่งเล่า โดยพระบาลีว่า “จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ อันเกิดแต่จิตนั้นย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนธาตุที่เกิดขึ้นดับไปแล้ว”[๑] ดังนี้เป็นต้น วิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นลำดับแห่งอกุศลวิปากมโนธาตุ ก็เป็นอกุศลวิบาก ที่เป็นลำดับแห่งกุศลวิปากมโนธาตุ ก็เป็นกุศลวิบาก ที่เป็นไปในอิฏฐารมณ์ ก็เป็นโสมนัสสหรคต ที่เป็นอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ก็เป็นอุเบกขาสหรคต ทำกิจสอบสวนอารมณ์ที่มโนธาตุรับเอาไว้นั่นแหละเกิดขึ้น

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๓ **ด้วยอำนาจแห่งสันตีรณะ** (สอบสวน) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๑๑. โวฏฐัพพนะ

กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เป็นอุเบกขาสหรคต วิเคราะห์ดูอารมณ์นั่นแหละเกิดขึ้นในลำดับแห่งสันตีรณะแล

ความเป็นไปแห่งกิริยามโนวิญญาณดวงเดียว **ด้วยอำนาจแห่งโวฏฐัพพนะ** (วิเคราะห์ดู) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๑๒. ชวนะ

ในลำดับแห่งโวฏฐัพพนะ ถ้าอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นมหันตารมณ์ (อารมณ์ใหญ่) ไซร้ ทีนั้นชวนะ ๖ หรือ ๗ ดวง ย่อมแล่นไปในอารมณ์ตามที่โวฏฐัพพนะวิเคราะห์ไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล ๘ บ้าง อกุศล ๑๒ บ้าง กามาวจรกิริยาที่เหลือ

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๔

๙ บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง นี่เป็นนัยในปัญจทวารเท่านั้น ส่วนมโนทวาร กามาวจร-ชวนะ ๒๙ ย่อมแล่นไปในลำดับมโนทวาราวัชชนะ ต่อแต่โคตรภูไป บรรดาชวนะเหล่านี้ คือทางรูปาวจรกุศลชวนะ ๕ กิริยาชวนะ ๕ ทางอรูปาวจรกุศลชวนะ ๔ กิริยาชวนะ ๔ ทางโลกุตตรมัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ ชวนะใดๆ ได้ปัจจัยแล้ว ชวนะนั้นๆ ย่อมแล่นไปแล

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ เป็นกุศล อกุศล และกิริยา (รวม) ๕๕ ดวง **ด้วยอำนาจชวนะ** พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๑๓. ตทารัมมณะ

ในที่สุดแห่งชวนะ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นอติมหันตารมณ์ (อารมณ์ใหญ่ยิ่ง) ในปัญจทวาร และเป็นวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัด) ในมโนทวารไซร้ ทีนั้นวิปาก-วิญญาณ ในบรรดาสเหตุกกามาวจรวิบาก ๘ และวิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง อันติดตามชวนะแล่นไปในอารมณ์อื่น นอกจากอารมณ์ของภวังค์ ดังน้ำอันไหลทวนกระแสไป ติดตามเรือที่แล่นไปทวนกระแสในระหว่างขณะนิดหน่อย ย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะหรือขณะเดียวกัน ด้วยสามารถของปัจจัยนั้นตามที่ตนได้ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีอิฏฐารมณ์เป็นอาทิ และแห่งปุริมกรรม และแห่งจิตมีชวนจิต เป็นต้น ในที่สุดแห่งกามาวจรชวนะของกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย วิปากวิญญาณนี้นั้น เป็นจิตควรแก่ความเป็นไปในอารมณ์ของภวังค์ในที่สุดแห่งชวนะ (แต่) เพราะมันทำอารมณ์ของชวนะนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไปอีก จึงเรียกว่าตทารัมมณะ (มีอารมณ์ของชวนะนั้นเป็นอารมณ์)

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๑ ดวง **ด้วยอำนาจแห่งตทารัมมณะ** พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

๑๔. จุติ

ในที่สุดแห่งตทารัมมณะ ภวังค์นั่นเองเป็นไปอีก ครั้นภวังค์ขาด วิถีวิญญาณมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นไปอีกแล

จิตตสันดานที่มีปัจจัยอันได้แล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นไปแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจแห่งจิตตนิยม คืออาวัชชนะย่อมมีในลำดับแห่งภวังค์ วิญญาณกิจมีการเห็น (รูป) เป็นต้น ย่อมมีในลำดับแห่งอาวัชชนะดังนี้เป็นอาทิอยู่นั่นเอง จนกว่าภวังค์ในภพหนึ่ง

จะสิ้นไป จริงอยู่ ในภพหนึ่ง ภวังคจิตดวงใดเป็นดวงสุดท้าย ภวังคจิตดวงนั้น ท่านเรียกว่า จุติจิต เพราะเคลื่อนไปจากภพนั้น ฉะนั้น แม้จุติจิตนั้นก็มี ๑๙ ดวงเหมือนกันกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ ๑๙ ดวง **ด้วยอำนาจแห่งจุติ** พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

จิตตสันดานอันไม่ขาดสายของสัตว์ทั้งหลาย ผู้ท่องเที่ยวอยู่ในภพ คติ ฐิติ และนิวาสทั้งหลาย ย่อมเป็นไปดังนี้ คือ จากจุติก็ปฏิสนธิอีก ต่อปฏิสนธิก็ภวังค์อีกอยู่นั่นเอง แต่ในสัตว์ทั้งหลายนั้นท่านผู้ใดได้บรรลุพระอรหัตตผล เมื่อจุติจิตของท่านดับแล้ว จิตก็เป็นอันดับทีเดียวแล

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดาร ในวิญญาณขันธ์

เวทนาขันธ์

[๔๕๖] บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "เวทนา ที่เรียกว่าเวทนาขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังต่อไปนี้ :-

ธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์ เป็นลักษณะ ก็คือเวทนานั่นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า "อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นย่อมเสวยรสอารมณ์ ย่อมรู้สึกสุขทุกข์ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าเวทนา"[๑] ดังนี้

เวทนา ๑ เวทนา ๓

เวทนานั้นเมื่อว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะคือเสวยรสอารมณ์ เมื่อว่า โดยชาติ มี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต ในเวทนา ๓ นั้น พึงทราบว่า เวทนาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณที่กล่าวไว้โดยนัยว่า "กามาวจรวิญญาณมี ๘ โดยต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร"ดังนี้เป็นต้น จัดเป็นกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ ก็จัดเป็นอกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤตวิญญาณ จัดเป็นอัพยากฤตเวทนา

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐

เวทนา ๕

เวทนานั้นเมื่อแยกตามสภาวะก็มี ๕ คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา ในเวทนา ๕ นั้น สุขสัมปยุตด้วยกายวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก ทุกข์สัมปยุตด้วยกายวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก โสมนัสสัมปยุตด้วยวิญญาณ ๖๒ คือ ฝ่ายกามาวจรวิญญาณกุศล ๔ สเหตุกวิบาก ๔ อเหตุกวิบาก ๑ สเหตุกกิริยา ๔ อเหตุกกิริยา ๑ อกุศล ๔ (เป็น ๑๘) ฝ่ายรูปาวจรวิญญาณ กุศล ๔ เว้นปัญจมฌานวิญญาณ วิบาก ๔ กิริยา ๔ (เป็น ๑๒) ฝ่ายโลกุตตรวิญญาณ ที่ไม่ประกอบด้วยฌานหามีไม่ เหตุนั้นโลกุตตรวิญญาณ ๘ จึงเป็นโลกุตตรวิญญาณ ๔๐ ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๕ ในโลกุตตรวิญญาณ ๔๐ นั้น เว้นวิญญาณที่เป็นไปในปัญจมฌาน ๘ เสีย เหลือกุศลวิบาก ๓๒ (รวมเป็น ๖๒) โทมนัสสัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ ๒ อุเบกขาสัมปยุตด้วยวิญญาณ ๕๕ ที่เหลือ

ลักษณะเป็นต้น ของเวทนา ๕

ในเวทนา ๕ นั้น **สุข**มีการเสวยโผฏฐัพพะอันน่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มสัมปยุตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความสบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้ **ทุกข์**มีการเสวยโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีลดสัมปยุตธรรมทั้งหลายลงเป็นกิจ มีความไม่สบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้ **โสมนัส**มีการเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยสุขด้วยอาการพอใจไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความสบายใจเป็นผล มีความระงับแห่งนามกายเป็นเหตุใกล้ **โทมนัส**มีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยทุกข์ด้วยอาการไม่พอใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความไม่สบายใจเป็นผล มีหทยวัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียวเท่านั้น **อุเบกขา**มีการเสวยมัชฌัตตารมณ์เป็นลักษณะ มีการไม่เพิ่มและไม่ลดสัมปยุตธรรมเป็นกิจ มีความละเอียดเป็นผล มีจิตที่ปราศจากปีติเป็นเหตุใกล้

นี้คือ กถามุขอย่างพิสดารในเวทนาขันธ์

สัญญาขันธ์

[๔๕๗] บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในข้อที่ว่า "สัญญาขันธ์ที่เรียกอย่างนั้น เพราะรวมธรรมชาติ ที่มีความจำได้เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน"[๑] ดังนี้

อันธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ก็คือสัญญานั่นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า "อาวุโส เพราะเหตุที่รู้และจำได้นั้น จึงเรียกว่าสัญญา" ดังนี้

สัญญา ๑ สัญญา ๓

สัญญาว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียวโดยลักษณะคือจำได้ แต่ว่าโดยชาติมี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต ในสัญญา ๓ นั้น สัญญาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณจัดเป็นกุศล สัญญาที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณจัดเป็นอกุศล สัญญาที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤตวิญญาณจัดเป็นอัพยากฤต เพราะว่าวิญญาณที่ไม่ประกอบด้วยสัญญาหามีไม่ ฉะนั้น ประเภทแห่งวิญญาณมีเท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้นแล

ลักษณะเป็นต้นแห่งสัญญา

สัญญามีประเภทเท่ากันกับวิญญาณ เมื่อว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นต้น สัญญาทั้งปวงนั้นมีความจำได้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้จำต่อไปว่า "นั่นคือสิ่งนั้น" เป็นกิจ ดังช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ในตัวไม้เป็นอาทิ มีการทำความมั่นใจตามเครื่องหมายที่ยึดไว้เป็นผล ดังคนตาบอดคลำช้าง[๒] มั่นใจตามเครื่องหมายที่ตนจับได้ มีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้ ดังความจำที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อ ในหุ่นคนที่ผูกด้วยหญ้าว่าเป็นคนจริงๆ ฉะนั้นแล

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในสัญญาขันธ์

สังขารขันธ์

[๔๕๘] ส่วนข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "สังขารขันธ์พึงทราบว่าเรียกอย่างนั้น เพราะรวมธรรมชาติ มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐๑

๒. ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๒-๒๙๓

ธรรมชาติที่ทำให้เป็นกลุ่มชื่อว่ามีการประสมเป็นลักษณะ ธรรมชาตินั้นคืออะไร ? คือสังขารนั่นเอง ดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลายเพราะธรรมเหล่านั้นย่อมประสมสิ่งที่เป็นสังขตะแล จึงได้ชื่อว่าสังขาร (แปลว่าธรรมผู้ประสม)"[๑] ดังนี้

ลักษณะแห่งสังขาร

สังขารเหล่านั้น มีการประสมเป็นลักษณะ มีการประมวลเข้าเป็นกิจ มีความเผยออกไปเป็นผล มีขันธ์ ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

สังขาร ๑ สังขาร ๓

สังขารทั้งหลาย แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวมานี้ แต่ว่าโดยชาติ ก็เป็น ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต ในสังขาร ๓ นั้น สังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณจัดเป็นกุศล ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณจัดเป็นอกุศล สังขารที่สัมปยุตด้วยอัพยากฤตวิญญาณจัดเป็นอัพยากฤต

กุศลสังขาร ๓๖

ในสังขารเหล่านั้น ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคต ญาณสัมปยุต อสังขาร) มี ๓๖ คือ เป็นนิยตะมาในพระบาลี โดยรูปของตน (คือไม่ปะปน) ๒๗ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๕ ในสังขาร ๓๖ นั้น สังขาร ๒๗ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ สัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายุชุกตา จิตตุชุกตา เหล่านี้เป็นนิยตะ มาในพระบาลี โดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา นี้เป็นเยวาปนกะ (เป็นกุศลก็ได้ อกุศลก็ได้) สังขาร ๕ คือกรุณา มุทิตา กายทุจริตวิรัติ วจีทุจริตวิรัติ มิจฉาชีววิรัติ นี้เป็นอนิยตะ เพราะสังขาร ๕ นั้นย่อมเกิดในบางครั้ง แม้เมื่อเกิดเล่าก็หาเกิดร่วมกันไม่ (จึงชื่อว่าอนิยตะ)

---

๑ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑

อรรถาธิบายสังขาร ๓๖ นิยตสังขาร ๒๗

๑. ผัสสะ

[๔๕๙] วินิจฉัยในบทเหล่านั้น สภาวธรรมใดย่อมถูกต้อง เหตุนั้น สภาวธรรมนั้นจึงชื่อว่า **ผัสสะ** (ผู้ถูกต้อง) ผัสสะนี้นั้น มีการถูกต้องเป็นลักษณะ มีการทำให้กระทบกันเป็นกิจ มีความร่วมกันเข้า (แห่งจิตกับอารมณ์) เป็นผล มีอารมณ์ที่มาปรากฏ (แห่งจิต) เป็นเหตุใกล้

จริงอยู่ ผัสสะนี้แม้เป็นอรูปธรรม ก็ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ด้วยอาการ (ดุจ) ถูกต้อง (จึงว่ามีการถูกต้องเป็นลักษณะ) อนึ่ง ผัสสะนั้น แม้ไม่ติดอยู่ (ที่ไหน) สักแห่ง ก็ยังจิตและอารมณ์ให้กระทบกันได้ ดังรูปกระทบจักษุและเสียงกระทบหูฉะนั้น (จึงว่ามีการทำให้กระทบกันเป็นกิจ) ชื่อว่ามีความร่วมกันเข้าเป็นผล เพราะปรากฏด้วยอำนาจเหตุของตน กล่าวคือติกสันนิบาต (ความร่วมกันเข้าแห่งธรรม ๓ คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ) ชื่อว่ามีอารมณ์ที่มาปรากฏเป็นเหตุใกล้ เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่สมันนาหาร (การประมวลความคิด) อันควรแก่ผัสสะนั้นและอินทรีย์ด้วย (ช่วยกัน) แต่งให้โดยไม่มีระหว่างทีเดียว

แต่ว่าโดยความเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ผัสสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นเป็นดังแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้มหนังเถิด[๑]

๒. เจตนา

[๔๖๐] ธรรมชาติใดย่อมคิด อธิบายว่าย่อมพัวพัน (อารมณ์) เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **เจตนา** (ธรรมชาติผู้คิด) เจตนานั้น มีภาวะคือความจงใจเป็นลักษณะ มีความเคลื่อนไหวเป็นกิจ มีความจัดแจงเป็นผล คือยังกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ ดุจคนผู้ใหญ่ มีศิษย์ผู้ใหญ่ (ของทิศาปาโมกข์) และนายช่างไม้ใหญ่เป็นต้น ก็แล เจตนานี้เมื่อเป็นโดยภาวะที่ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ แข็งขันขึ้น ย่อมปรากฏในเมื่อนึกถึงงานรีบด่วนเป็นต้น

---

๑ ดูเทียบ สํ. นิ. (ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๑

๓-๔-๕. วิตก วิจาร ปีติ

คำใดพึงเป็นข้อที่ควรกล่าวใน**วิตก วิจาร** และ**ปีติ** คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในตอนพรรณนาปฐมฌานในปฐวีกสิณนิเทศ

๖. วิริยะ

[๔๖๑] ความกล้าชื่อว่า**วิริยะ** วิริยะนั้นมีความแข็งขันเป็นลักษณะ มีการค้ำจุนสหชาตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีภาวะไม่จมลงเป็นผล มีความสังเวชเป็นเหตุใกล้ ตามพระบาลีว่า "ผู้มีความสังเวชแล้วย่อมทำความเพียรโดยแยบคาย"[๑] หรือว่ามีวัตถุแห่งวิริยารัมภะ (เรื่องที่จะต้องใช้ความเพียร) เป็นเหตุใกล้ก็ได้

วิริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า บุคคลทำโดยถูกทางแล้ว ย่อมเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง

๗. ชีวิต

[๔๖๒] สหชาตธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอยู่ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** (แปลว่าธรรมชาติเครื่องเป็นอยู่แห่งสหชาตธรรม) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นอยู่เอง เหตุนั้น จึงชื่อว่าชีวิต (แปลว่าธรรมชาติผู้เป็นอยู่) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเป็นอยู่เท่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าชีวิต (แปลว่าความเป็นอยู่) ส่วนลักษณะเป็นต้นแห่งชีวิตนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในชีวิตแห่งรูปเถิด ความต่างกันในชีวิต ๒ นั่น ก็คืออันนั้นเป็นชีวิตแห่งรูปธรรมทั้งหลาย อันนี้เป็นชีวิตแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย เท่านั้นเอง

๘. สมาธิ

อรรถแห่งสมาธิศัพท์

[๔๖๓] ธรรมใดตั้งจิตไว้เสมอในอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า**สมาธิ** (ธรรมผู้ตั้ง(จิต) ไว้เสมอ) นัยหนึ่ง ธรรมใดตั้งจิตไว้โดยชอบในอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อ

---

๑ ดูเทียบ องฺ. จตุกฺก (ไทย) ๒๑/๑๑๓/๑๗๓

ว่าสมาธิ (ธรรมผู้ตั้ง(จิต)ไว้โดยชอบ) นัยหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่าสมาธินั้น ก็คือความตั้งมั่นแห่งจิต เท่านั้นเอง

ลักษณะแห่งสมาธิ

สมาธินั้นมีความไม่พล่านไปเป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะก็ได้ มีการประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายไว้ (ให้เป็นกลุ่ม) เป็นกิจ ดุจน้ำผนึกเอาจุณสำหรับสมานไว้ (ให้เป็นก้อน) ฉะนั้น มีความสงบระงับเป็นผล มีความสุขเป็นเหตุใกล้โดยพิเศษ

สมาธินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ดุจความตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ไม่มีลม ฉะนั้น

๙. สัทธา

[๔๖๔] บุคคลทั้งหลาย ย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า**สัทธา** (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นย่อมเชื่อเอง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสัทธา (แปลว่าธรรมชาติผู้เชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสัทธา (แปลว่าความเชื่อ)

ลักษณะแห่งสัทธา

สัทธานั้น มีความเชื่อเป็นลักษณะ หรือว่ามีความวางใจเป็นลักษณะก็ได้ มีการทำให้ใสเป็นกิจ ดังแก้วอุทกปสาทกะ (แก้วทำน้ำให้ใส) หรือว่ามีความแล่นไป (ตามอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ) เป็นกิจ ดุจแล่นไป (คือไหลลอยตามกระแสน้ำอันเชี่ยว) ในการข้ามห้วงน้ำ(ที่บ่ามา)ฉะนั้น มีความไม่ขุ่นมัวเป็นผล หรือว่า มีอธิมุติ (ความตัดสินใจ) เป็นผลก็ได้ มีสัทไธยวัตถุ (วัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ) เป็นเหตุใกล้ หรือว่ามีโสตาปัตติยังคะ มีสัทธัมมสวนะเป็นต้น[๑] เป็นเหตุใกล้ก็ได้

สัทธานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นเหมือนมือ เหมือนทรัพย์เครื่องปลื้มใจ และเหมือนพืช ฉะนั้น

---

๑ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๔-๔๙๕

๑๐. สติ

[๔๖๕] บุคคลทั้งหลายย่อมระลึกได้ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า**สติ** (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุระลึกได้) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั่นย่อมระลึกได้เอง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสติ (แปลว่าธรรมชาติอันระลึกได้) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้น สักว่าเป็นอันระลึกได้เท่านั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าสติ (แปลว่าความระลึกได้)

สตินั้น มีความไม่ใจลอยเป็นลักษณะ มีอันทำไม่ให้หลงลืมเป็นกิจ มีอันคุ้มครอง (ใจ) ไว้ได้เป็นผล หรือมีความเป็นเหตุมุ่งหน้า (จดจ่อ) ต่ออารมณ์ (ของจิต) เป็นผลก็ได้ มีความจำมั่นคงเป็นเหตุใกล้ หรือว่ามีสติปัฏฐานมีกายเป็นต้น เป็นเหตุใกล้ก็ได้

อันสตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนเสาเขื่อน เพราะปักลงไปมั่นคงในอารมณ์ และเป็นเหมือนนายประตู เพราะรักษาทวารมีจักขุทวารเป็นอาทิ

๑๑-๑๒. หิริ โอตตัปปะ

[๔๖๖] ธรรมชาติใดย่อมละอาย เพราะความประพฤติชั่วมีกายทุจริตเป็นต้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า**หิริ** คำว่า หิรินั่นเป็นคำเรียกความละอาย

ธรรมชาติใดย่อมกลัว เพราะความประพฤติชั่วเหล่านั้นแหละ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า**โอตตัปปะ** คำว่า "โอตตัปปะ" นั้น เป็นคำเรียกความหวาดกลัวต่อบาป

ลักษณะแห่งหิริโอตตัปปะ

ในหิริและโอตตัปปะนั้น หิริมีความเกลียดแต่บาปเป็นลักษณะ โอตตัปปะมีความสะดุ้งกลัวต่อบาปเป็นลักษณะ หิริมีความไม่ทำบาปทั้งหลาย โดยอาการละอายเป็นกิจ โอตตัปปะมีความไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการสะดุ้งกลัวเป็นกิจ อนึ่ง ทั้งสองอย่างนั้น มีอันหดกลับจากบาปโดยประการที่กล่าวแล้วนั้นเป็นผล มีความเคารพตนและความเคารพผู้อื่นเป็นเหตุใกล้ จริงอยู่ บุคคลทำตนให้เป็นที่เคารพ จึงละบาปได้ด้วยความละอาย ดุจกุลพธู ทำคนอื่นให้เป็นที่เคารพ จึงละบาปได้ด้วยความสะดุ้งกลัว ดุจหญิงแพศยา ฉะนั้น

ก็แลธรรม ๒ ประการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นโลกปาลกธรรม[๑]

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ทุก. (ไทย) ๒๐/๙/๖๓

๑๓-๑๔-๑๕. อโลภะ อโทสะ อโมหะ

[๔๖๗] สัตว์ทั้งหลายไม่โลภด้วยธรรมนั้นเป็นเหตุ ธรรมนั้นจึงชื่อว่า**อโลภะ** (แปลว่าธรรมเป็นเหตุไม่โลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมใดไม่โลภอยู่เอง ธรรมนั้น ชื่อว่าอโลภะ (แปลว่าธรรมอันไม่โลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันไม่โลภเท่านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าอโลภะ (แปลว่าความไม่โลภ) นัยหนึ่ง แม้**อโทสะ** และ**อโมหะ** ก็นัยเดียวกัน

ลักษณะแห่งอโลภะ อโทสะ อโมหะ

ในธรรม ๓ ประการนั้น อโลภะมีความที่จิตไม่กำหนัด(ไม่อยากได้)ในอารมณ์เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความที่จิตไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ ประหนึ่งหยาดน้ำไม่ติดในกลีบบัวฉะนั้น มีความไม่หวงแหน(ในอารมณ์)เป็นกิจ ประหนึ่งภิกษุผู้พ้นแล้ว (จากฆราวาสกิจ ไม่หวงแหนวัตถุแห่งฆราวาส) ฉะนั้น มีความต้องการในอันไม่ติดแช่อยู่ในอารมณ์เป็นผล ประหนึ่งคนที่ตกอยู่ในที่โสโครก (ไม่ต้องการจะติดแช่อยู่ในที่โสโครกนั้น) ฉะนั้น

[๔๖๘] อโทสะ มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่ถือผิดเป็นลักษณะ ประหนึ่งมิตรผู้อารีฉะนั้น มีอันขจัดความอาฆาตเสียได้เป็นกิจ นัยหนึ่ง มีอันขจัดความรุ่มร้อนเสียได้เป็นกิจ ประหนึ่งไม้จันทน์ (อันมีรสเย็น) ฉะนั้น มีโสมภาพ (ความสุภาพ ความเยือกเย็น) เป็นผล ประหนึ่งพระจันทร์เพ็ญ (มีรัศมีเย็น) ฉะนั้น

[๔๖๙] อโมหะ มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดตามสภาพ (แห่งธรรม) เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ ประหนึ่งการแทงทะลุ (ตรงเป้า) แห่งลูกธนูที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีอันส่องอารมณ์(ให้เห็นตามสภาพ)เป็นกิจ ประหนึ่งประทีปฉะนั้น มีความไม่หลงลืมเป็นผล ประหนึ่งผู้ชี้ทางที่ชำนาญชี้ทางแก่คนไปป่า ฉะนั้น

อันธรรมทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งปวง

๑๖-๑๗. กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ

[๔๗๐] ความระงับแห่งกาย ชื่อว่า**กายปัสสัทธิ** ความระงับแห่งจิต ชื่อว่า **จิตตปัสสัทธิ** แต่คำว่า**กาย** ในบทกายปัสสัทธินี้ ประสงค์เอาขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ก็แลกายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ รวมเข้าด้วยกันทั้งสองนั้น มีความระงับไปแห่งความเร่าร้อนกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความเร่าร้อนกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความเยือกเย็นโดยไม่มีความกระวนกระวายกายและจิตเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธินี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีอุทธัจจะเป็นอาทิ อันทำความไม่ระงับแห่งกายและจิต

๑๘-๑๙. กายลหุตา จิตตลหุตา

ความเบาแห่งกายชื่อว่า**กายลหุตา** ความเบาแห่งจิตชื่อว่า**จิตตลหุตา** กายลหุตาและจิตตลหุตานั้น มีความเข้าไประงับแห่งความหนักของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความหนักแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่อืดอาดแห่งกายและจิตเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

ลหุตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถีนมิทธะเป็นต้น ที่ทำความหนักแห่งกายและจิต

๒๐-๒๑. กายมุทุตา จิตตมุทุตา

ความอ่อนแห่งกายชื่อว่า**กายมุทุตา** ความอ่อนแห่งจิตชื่อว่า**จิตตมุทุตา** กายมุทุตาและจิตตมุทุตานั้น มีความเข้าไประงับแห่งความกระด้างของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความกระด้างแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่ข้องขัดเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

มุทุตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีทิฏฐิและมานะเป็นต้น ที่ทำความกระด้างแห่งกายและจิต

๒๒-๒๓. กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา

ความควรแก่การงานแห่งกาย ชื่อว่า**กายกัมมัญญตา** ความควรแก่การงานแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตกัมมัญญตา** กายกัมมัญญตาและจิตตกัมมัญญตานั้น มีความเข้าไประงับแห่งความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

กัมมัญญตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์ที่เหลือเป็นต้นที่ทำความไม่ควรแก่การงานแห่งกายและจิต นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย นำมาซึ่งความควรแก่อันประกอบด้วยประการต่างๆ ในการทำประโยชน์ทั้งหลาย ดังความหมดจด (จากมลทิน) แห่งทอง (ควรแก่อันประกอบเป็นอลังการต่างๆ ชนิด) ฉะนั้น

๒๔-๒๕. กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา

ความคล่องแห่งกาย ชื่อว่า**กายปาคุญญตา** ความคล่องแห่งจิต ชื่อว่า**จิตต-ปาคุญญตา** กายปาคุญญตาและจิตตปาคุญญตานั้น มีความไม่เป็นไข้แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความเป็นไข้แห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไร้โทษ (แห่งกายและจิต) เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

ปาคุญญตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อบาปธรรมมีอสัทธิยะเป็นต้นที่ทำความเป็นไข้แห่งกายและจิต

๒๖-๒๗. กายุชุกตา จิตตุชุกตา

ความตรงแห่งกายชื่อว่า**กายุชุกตา** ความตรงแห่งจิตชื่อว่า**จิตตุชุกตา** กายุชุกตาและจิตตุชุกตานั้น มีความซื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความคดแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่คด (แห่งกายและจิต) เป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

อุชุกตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่ออุปกิเลสมีมายาและสาไถยเป็นต้นที่ทำความคดโกงแห่งกายและจิต

เยวาปนกสังขาร ๔

๑. ฉันทะ

[๔๗๑] คำว่า**ฉันทะ**นั้น เป็นคำเรียกกัตตุกัมยตา (ความใคร่จะทำ) เพราะเหตุนั้น ฉันทะนั้นจึงมีความใคร่จะทำเป็นลักษณะ มีอันแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ มีความต้องการด้วยอารมณ์เป็นผล อารมณ์นั้นนั่นแหละเป็นเหตุใกล้ของฉันทะนั้น

อันฉันทะนี้ ในการจะถือเอาอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนใจยื่นมือออกไปฉะนั้น

๒. อธิโมกข์

[๔๗๒] ความน้อมใจเชื่อชื่อว่า**อธิโมกข์** อธิโมกข์นั้นมีการลงความเห็นเป็นลักษณะ มีอันไม่รวนเรเป็นกิจ มีความตัดสินใจเป็นผล มีสันนิฏเฐยยธรรม(เรื่องที่จะต้องลงความเห็น) เป็นเหตุใกล้

อธิโมกข์นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดังเสาเขื่อน เพราะความที่นิ่งอยู่ในอารมณ์

๓. มนสิการ

[๔๗๓] การทำชื่อว่าการทำ (อารมณ์) ในใจ ชื่อว่า**มนสิการ** นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมทำใจให้ไม่เหมือนใจเดิม (คือใจภวังค์) เหตุนี้เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่ามนสิการ (แปลว่า เจตสิกธรรมอันทำใจให้ผิดเดิม) ดังนี้ก็ได้ มนสิการนี้นั้นมี ๓ ประการคือ อารัมมณปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในอารมณ์) วิถีปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในวิถีจิต) ชวนปฏิปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในชวนจิต)

ในมนสิการ ๓ นั้น **อารัมมณปฏิปาทกะ**ชื่อว่ามนสิการ เพราะทำ(อารมณ์)ไว้ในใจ อารัมมณปฏิปาทกมนสิการนั้น มีการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้แล่นไป (มุ่งหน้าสู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีอันผูกสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์เป็นกิจ มีความจดจ่อต่ออารมณ์เป็นผล มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้

มนสิการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมจัดเข้าในสังขารขันธ์เพราะความเป็นธรรมยังสัมปยุตธรรมให้ดำเนินไปในอารมณ์ ดุจสารถี (ยังม้าให้แล่นไป) ฉะนั้น

ส่วนคำว่า **วิถีปฏิปาทกะ** (มนสิการอันจัดแจงในวิถี) นั่นเป็นคำเรียกปัญจ-ทวาราวัชชนะ คำว่า **ชวนปฏิปาทกะ** (มนสิการอันจัดแจงในชวนะ) นั่นเป็นคำเรียกมโนทวาราวัชชนะ มนสิการทั้งสองนั้นไม่ประสงค์เอาในที่นี้

๔. ตัตรมัชฌัตตตา

[๔๗๔] ความเป็นกลางในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า**ตัตรมัชฌัตตตา** ตัตรมัชฌัตตตานั้นมีการนำจิตและเจตสิกทั้งหลายไปโดยเสมอเป็นลักษณะ มีอันห้ามเสียซึ่งความหย่อนและความยิ่งเป็นกิจ หรือนัยหนึ่งมีอันเข้าไปตัดเสียซึ่งความตกไปเป็นฝักฝ่ายเป็นกิจ มีความเป็นกลางเป็นผล

ตัตรมัชฌัตตตานี้ โดยที่เป็นความวางเฉยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนสารถีผู้เพ่งดูอยู่เฉย ๆ ซึ่งม้าอาชาไนย (เทียมรถ) ที่วิ่งไปเรียบแล้วฉะนั้น

อนิยตสังขาร ๕

๑-๒. กรุณา มุทิตา

กรุณาและ**มุทิตา** พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในพรหมวิหารนิเทศเถิด แท้จริงความแปลกกันก็มีเพียงว่ากรุณาและมุทิตา (ในพรหมวิหาร) นั้นเป็นรูปาวจรถึงอัปปนา (ส่วน) กรุณาและมุทิตา (ในอนิยตสังขาร) นี้เป็นกามาวจรเท่านี้เอง แต่อาจารย์บางพวกก็ต้องการเอาเมตตาและอุเบกขาเข้าในอนิยตสังขารด้วย คำของอาจารย์เหล่านั้นไม่ควรถือเอา เพราะว่าโดยความแล้ว เมตตาก็คืออโทสะ อุเบกขาก็คือตัตรมัชฌัตตุ-เบกขานั่นเองแล

๓-๔-๕. กายทุจริตวิรัติ ฯลฯ

[๔๗๕] ความเว้นจากกายทุจริตชื่อว่า**กายทุจริตวิรัติ** แม้ในวิรัติที่เหลือก็นัยนี้ ส่วนว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นอาทิ วิรัติทั้ง ๓ นั้น มีความไม่ก้าวล่วงวัตถุแห่งทุจริตมีกายทุจริต เป็นต้น มีอธิบายว่า ไม่ทำลาย (วัตถุเหล่านั้น) เป็นลักษณะ มีอันสยิ้ว

(คือทำหน้านิ่วและกิริยาเกลียดชัง) แต่วัตถุแห่งทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นกิจ มีความไม่กระทำเป็นผล มีคุณธรรม มีสัทธา หิริ โอตตัปปะ และอัปปิจฉตาเป็นอาทิเป็นเหตุใกล้

วิรัตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นภาวะที่จิตเบือนหน้าจากการทำบาปก็ได้

สังขารอะไรสัมปโยคกับกุศลวิญญาณดวงไหน

[๔๗๖] สังขาร ๓๖ ดังกล่าวมานี้แล พึงทราบว่า ถึงความสัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคต ญาณสัมปยุต อสังขาร) ก็แลสังขารที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ความแปลกในวิญญาณดวงที่ ๒ นี้มีเพียงแต่ว่าเป็นสสังขาร เท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะที่เหลือ (๓๕) พึงทราบว่าสัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๓ (คือโสมนัสสหรคต ญาณวิปยุต อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๔ ก็อย่างนั้น แปลกแต่ในวิญญาณดวงที่ ๔ นี้เป็นสสังขารเท่านั้น ส่วนว่า ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้นปีติที่เหลือ ย่อมถึงความสัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๕ (คือ อุเบกขาสหรคต ญาณสัมปยุต อสังขาร) และแม้ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๖ ก็เช่นเดียวกับที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๕ ด้วยว่าในวิญญาณดวงที่ ๖ นั้น ก็มีแปลกแต่เพียงเป็น สสังขารเท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะที่เหลือ พึงทราบว่า สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๗ (คืออุเบกขาสหรคตญาณวิปยุต อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญาณดวงที่ ๘ ก็อย่างนั้น แปลกแต่ในวิญญาณดวงที่ ๘ นั้นเป็นสสังขารเท่านั้น

ส่วนว่าในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในกามาวจรกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้นวิรัติ ๓ ที่เหลือ ๓๓ ถึงความสัมปโยคกับปฐมวิญญาณในรูปาวจรกุศล แต่นั้นสังขารทั้งหลายเว้นวิตก (เหลือ ๓๒) สัมปโยคกับทุติยวิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นวิจาร (เหลือ ๓๑) สัมปโยคกับตติยวิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นปีติ (เหลือ ๓๐) สัมปโยคกับจตุตถวิญญาณ แต่นั้น สังขารเว้นกรุณาและมุทิตาในฝ่ายอนิตยสังขาร (เหลือ ๒๘) สัมปโยคกับปัญจมวิญญาณ

สังขารในอรูปกุศลวิญญาณ ๔ ก็คือสังขาร (ในรูปาวจรปัญจมวิญญาณ) เหล่านั้นแหละ ด้วยว่าความเป็นอรูปาวจรเท่านั้น เป็นความแปลกในอรูปกุศลนั้น

ในโลกุตตรวิญญาณทั้งหลาย สังขารในมัคควิญญาณที่มีปฐมฌาน พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในปฐมรูปาวจรวิญญาณ เป็นข้อแรก (ข้อต่อไป) สังขารในมัคควิญญาณอันต่างโดยเป็นมัคควิญญาณที่มีทุติยฌานเป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในวิญญาณเป็นลำดับไปมีทุติยรูปาวจรวิญญาณเป็นต้นเหมือนกัน แต่นี่เป็นความแปลกในโลกุตตร-วิญญาณนี้ คือกรุณาและมุทิตาไม่มี ๑ วิรัติเป็นนิยตะ ๑ เป็นโลกุตตระ ๑

สังขารทั้งหลายที่เป็นกุศลเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยประการที่กล่าวมา ฉะนั้นเป็นอันดับแรก

อกุศลสังขารโลภมูล ๑๗

[๔๗๗] ในอกุศลสังขารทั้งหลาย ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ ในโลภมูล (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๗ คือเป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๓ เป็นเยวาปนกะ ๔ ในอกุศลสังขาร ๑๗ นั้น สังขาร ๑๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตัปปะ โลภะ โมหะ มิจฉาทิฏฐิ[๑] เหล่านี้เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ

อรรถาธิบายอกุศลสังขาร โลภมูลบางข้อ

[๔๗๘] อรรถาธิบายในอกุศลสังขารเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ :-

อหิริกะ อโนตตัปปะ

บุคคลใดไม่ละอาย เหตุนั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่าอหิริโก (แปลว่าผู้ไม่ละอาย) ความเป็นแห่งผู้ไม่ละอาย ชื่อว่า**อหิริกะ** (แปลว่าความไม่อาย) ความไม่กลัว ชื่อว่า**อโนตตัปปะ** ใน ๒ อย่างนั้น **อหิริกะ**มีความไม่รังเกียจแต่ทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ หรือว่า มีความไม่ละอายแต่ทุจริตทั้งหลายเป็นลักษณะ (ก็ได้)

---

๑ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐

อโนตตัปปะ มีความไม่พรั่นแต่ทุจริตทั้งหลายนั่นแล เป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่สะดุ้งกลัวแต่ทุจริตทั้งหลายนั้นเป็นลักษณะ (ก็ได้) นี่เป็นความสังเขปในอหิริกะและอโนตตัปปะนั้น ส่วนความพิสดาร พึงทราบโดยทำนองความที่ตรงกันข้าม กับความแห่งหิริและโอตตัปปะที่กล่าวแล้วนั้นเถิด

โลภะ โมหะ

[๔๗๙] สัตว์ทั้งหลายย่อมโลภด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โลภะ** (แปลว่าธรรมเป็นเหตุโลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมโลภอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า**โลภะ** (แปลว่าธรรมอันโลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันโลภเท่านั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า**โลภะ** (แปลว่าความโลภ)

สัตว์ทั้งหลายย่อมหลงด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โมหะ** (แปลว่าธรรมเป็นเหตุหลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมหลงอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า**โมหะ** (แปลว่าธรรมอันหลง) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันหลงเท่านั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า**โมหะ** (แปลว่าความหลง)

ในโลภะและโมหะนั้น **โลภะ**มีความยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ ดุจตังสำหรับดักลิง (ยึดลิงที่มาต้องเข้าไว้) ฉะนั้น มีอันตั้งหน้าเกาะติดไปเป็นกิจ ดุจชิ้นเนื้อที่คนโยนลงไปในกระทะอันร้อน (ก็ตั้งหน้าติดไหม้ไปในกระทะนั้น) ฉะนั้น มีอันไม่ยอมสละเป็นผล ดุจสีป้ายตาผสมน้ำมัน (ป้ายแล้วติด ล้างออกยาก) ฉะนั้น มีความเห็นว่าน่ายินดีในสัญโญชนียธรรมทั้งหลายเป็นเหตุใกล้

โลภะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เมื่อมันขยายตัวขึ้นจนเป็นแม่น้ำคือตัณหา ก็มีแต่พาไปนรกเท่านั้น ดังแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ก็มีแต่พาไปสู่มหาสมุทรฉะนั้น

[๔๘๐] **โมหะ** มีความบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่เข้าใจตลอดเป็นกิจ นัยหนึ่ง มีอันปกปิดเสียซึ่งสภาพแห่งอารมณ์เป็นกิจ มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นผล นัยหนึ่ง มีความมืด (คือโง่เขลา) เป็นผล มีความทำในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุใกล้

โมหะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูลแห่งอกุศลทั้งปวง

มิจฉาทิฐิ

[๔๘๑] สัตว์ทั้งหลายย่อมเห็นผิดด้วยธรรมชาตินั้นเป็นเหตุ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเห็นผิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมเห็นผิดอยู่เอง ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าธรรมชาติอันเห็นผิด) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันเห็นผิด เหตุนั้นจึงชื่อว่า**มิจฉาทิฐิ** (แปลว่าความเห็นผิด)

มิจฉาทิฐินั้น มีความยึดมั่นโดยไม่ถูกทางเป็นลักษณะ มีอันจับเอาผิด ๆ เป็นกิจ มีความปักใจผิดเป็นผล มีโทษอันมีความไม่อยากเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นเหตุใกล้ มิจฉาทิฐินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นบรมวัชชะ (มีโทษอย่างยิ่ง)

อุทธัจจะ

[๔๘๒] ความที่จิตฟุ้งซ่านชื่อว่า**อุทธัจจะ** อุทธัจจะนั้นมีความไม่สงบราบเป็นลักษณะ ดุจน้ำกระเพื่อมเพราะลมตีฉะนั้น มีความไม่หยุดนิ่งเป็นกิจ ดุจธงและผืนผ้าอันโบกสะบัดเพราะลมต้องฉะนั้น มีอาการหมุน (กระจัดกระจาย) ไปเป็นผล ดุจเถ้าอันฟุ้งกระจายเพราะถูกทุ่มด้วยก้อนหินฉะนั้น มีความทำในใจโดยไม่แยบคาย เพราะความไม่สงบลงแห่งใจเป็นเหตุใกล้

อุทธัจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความซัดส่าย (ไปมา) แห่งจิต

อกุศลสังขารที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในกุศลสังขารเถิด ด้วยว่าความเป็นอกุศลและความเป็นเจตสิกธรรมเลวทรามด้วยความเป็นอกุศลเท่านั้น เป็นความแปลกของมันจากกุศลสังขารเหล่านั้น

สังขารอะไรสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงไหน

[๔๘๓] สังขาร ๑๗ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า ถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (ในโลภมูลคือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาร) ก็แล สังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (นี้) เป็นฉันใด แม้ที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ส่วนว่าความต่างในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ นี้ ก็คือความเป็นสสังขาร และถีนมิทธะ เป็นอนิยตะ

ถีนมิทธะ

ในถีนมิทธะนั้น ความท้อแท้ชื่อว่า**ถีนะ** ความง่วงงุนชื่อว่า**มิทธะ** ขยายความว่า กิริยาที่ม้วนกลับ (คือถอย) เสีย ด้วยหมดอุตสาหะ (มิทธะก็คือ) ทลายลง (คือเลิกล้ม) เสียด้วยหมดความสามารถ ถีนะด้วยมิทธะด้วย (รวมกัน) ชื่อว่าถีนมิทธะ ในสองอย่างนั้น **ถีนะ** มีความไม่มีอุตสาหะเป็นลักษณะ มีอันคลายความเพียรเสียเป็นกิจ มีอันจมอยู่เป็นผล **มิทธะ**มีความไม่ควรแก่การงาน (คือไม่คล่องแคล่ว) เป็นลักษณะ มีอันปิด (ทวาร) ลงเป็นกิจ มีอันหู่เข้าเป็นผล หรือว่า มีอันหลับโงกเป็นผล (ก็ได้) ทั้งสองอย่างด้วยกันมีความทำในใจโดยไม่ถูกทาง ในเพราะความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม) และความคร้านกายเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขาร เว้นมิจฉาทิฏฐิที่เหลือ (๑๖) พึงทราบว่า สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๓ (คือ โสมนัสสหรคต ทิฏฐิคต-วิปยุต อสังขาร) แต่**มานะ**ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๓ นี้เป็นอนิยตะ นี่เป็นความแปลก

มานะ

มานะนั้น มีความหยิ่งเป็นลักษณะ มีความยกตัวเป็นกิจ มีความใคร่เป็นเช่นธง (คืออยากเด่น) เป็นผล มีโลภะที่เป็นทิฏฐิวิปปยุตเป็นเหตุใกล้

มานะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดังความบ้า

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๒ (คือโสมนัสสหรคต ทิฏฐิ-คตสัมปยุต สสังขาร) สังขารที่เหลือเว้นมิจฉาทิฏฐิพึงทราบว่าสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๔ (คือโสมนัสสหรคต ทิฏฐิคตวิปยุต สสังขาร) แม้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๔ นี้เล่า มานะก็เป็นสังขารในจำพวกอนิยตะเหมือนกัน ส่วนว่าในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือเว้นปีติถึงความสัมปโยคกับอกุศล-วิญญาณดวงที่ ๕ (คืออุเบกขาสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต อสังขาร) และแม้สังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณ ดวงที่ ๖ (คืออุเบกขาสหรคต ทิฏฐิคตสัมปยุต สสังขาร) ก็เหมือนสังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๕ แปลกกันแต่ในดวงที่ ๖ นี้ เป็นสสังขารและถีนมิทธะเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวง

ที่ ๕ สังขารที่เหลือเว้นทิฏฐิพึงทราบว่า สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๗ (คือ อุเบกขาสหรคต ทิฏฐิคตวิปยุต อสังขาร) แต่ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๗ นี้ มานะเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๖ สังขารที่เหลือเว้นทิฏฐิ พึงทราบว่า สัมปโยคกับอกุศลวิญญาณดวงที่ ๘ (คืออุเบกขาสหรคต ทิฏฐิ-คตวิปยุต สสังขาร) แม้ในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๘ นี้เล่า มานะก็เป็นสังขารในจำพวกอนิยตะเหมือนกันแล

อกุศลสังขารโทสมูล ๑๘

[๔๘๔] ส่วนในโทสมูล ๒ อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ (คือ โทมนัสสหรคต ปฏิฆสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๘ คือเป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓ ในอกุศลสังขาร ๑๘ นั้น สังขาร ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตัปปะ โทสะ โมหะ เหล่านี้[๑] เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ สังขาร ๓ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ นี้เป็นอนิยตะ

อรรถาธิบายอกุศลสังขารโทสมูลบางข้อ

โทสะ

[๔๘๕] พึงทราบอรรถในบทเหล่านั้น (ดังนี้) สัตว์ทั้งหลายย่อมประทุษร้ายด้วยเจตสิกธรรมนั้น เหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โทสะ** (แปลว่าธรรมเป็นเหตุประทุษร้ายแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมประทุษร้ายอยู่เอง เหตุนี้ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โทสะ** (แปลว่าธรรมอันประทุษร้าย) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นประทุษร้ายเท่านั้นจึงชื่อว่า**โทสะ** (แปลว่าความประทุษร้าย)

โทสะนั้น มีความดุเป็นลักษณะ ดังอสรพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านไปเป็นกิจ ดังถูกพิษแทรก นัยหนึ่ง มีอันเผาที่อาศัยของตนเสียเป็นกิจ ดังไฟป่า มีความประทุษร้ายเป็นผล ดังข้าศึกได้โอกาส มีอาฆาตวัตถุ (เรื่องที่จะให้เกิดอาฆาต) เป็นเหตุใกล้

โทสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนน้ำมูตรเน่าระคนด้วยยาพิษฉะนั้น

---

๑ อภิ.สงฺ (ไทย) ๓๔/๔๑๓/๑๒๐

อิสสา

[๔๘๖] ความประพฤติหึงหวงชื่อว่า**อิสสา** (ริษยา) อิสสานั้นมีความทนไม่ได้ต่อสมบัติ (ความได้ดี) ของคนอื่นเป็นลักษณะ มีความไม่ยินดีด้วยในสมบัติของผู้อื่นนั้นแหละเป็นกิจ มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นผล มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุใกล้

อิสสานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นสังโยชน์ (เครื่องผูกมัดจิต)

มัจฉริยะ

[๔๘๗] ความตระหนี่ชื่อว่า**มัจฉริยะ** มัจฉริยะนั้น มีการปิดซ่อนสมบัติทั้งหลายของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่พึงได้ก็ตามไว้เป็นลักษณะ มีความทนไม่ได้ต่อความที่สมบัติทั้งหลายของตนนั้น จะเป็นของที่ไปกับคนอื่นๆ เป็นกิจ มีความสยิ้วเป็นผล นัยหนึ่ง มีความเป็นเสื้อเกราะที่รัดกุม (คือความเหนียวแน่น) เป็นผล มีสมบัติของตนเป็นเหตุใกล้

มัจฉริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความผิดรูป (คือพิการ) แห่งใจ

กุกกุจจะ

[๔๘๘] การทำ (ทางใจ) อันบัณฑิตเกลียด (คือไม่ดี) ชื่อว่ากุกตะ ภาวะแห่งกุกตะนั้น ชื่อว่า**กุกกุจจะ** (แปลว่า ความเป็นการทำ(ทางใจ)อันบัณฑิตเกลียด) กุกกุจจะนั้น มีความทำให้ร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ มีความเศร้าใจถึงการที่ทำและการที่มิได้ทำเป็นกิจ มีความเดือดร้อนเป็นผล มีการที่ทำและการที่มิได้ทำเป็นเหตุใกล้

กุกกุจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนความเป็นทาส

อกุศลสังขารที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั่นแล

สังขาร ๑๘ ที่กล่าวมานี้แล บัณฑิตพึงทราบว่า ถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณที่เป็นโทสมูลดวงที่ ๑ ก็แลสังขารที่ถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญาณโทสมูลดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่ถึงความสัมปโยค กับโทสมูลดวงที่ ๒ ก็ฉันนั้น แต่ความแปลก (ในดวงที่ ๒ นี้) ก็คือเป็นสสังขารและในพวกอนิยตะมีถีนมิทธะด้วย

อกุศลสังขารโมหมูล ๑๓

[๔๘๙] ส่วนในโมหมูล ๒ (ว่า) ทางวิจิกิจฉาสัมปยุตก่อน สังขาร (เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต) ๑๓ คือ (เป็นนิยตะ) มาโดยรูปของตน ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต จิตตฐิติ (ความหยุดแห่งจิต) อหิริกะ อโนตตัปปะ โมหะ วิจิกิจฉา และเป็นเยวาปนกะ ๒ คือ อุทธัจจะและมนสิการ[๑]

[๔๙๐] ในคำเหล่านั้น คำว่า **จิตตฐิติ** หมายเอาอาการสักว่าความหยุดแห่งปวัตติจิต (เป็นขณะๆ) ได้แก่ สมาธิอย่างอ่อน

ความแน่ใจปราศไปแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อว่า**วิจิกิจฉา** วิจิกิจฉานั้นมีความสงสัยเป็นลักษณะ มีอันไหวไปเป็นกิจ มีอันไม่ชี้ขาดเป็นผล นัยหนึ่งว่า มีอันถือเอาหลายอย่างเป็นผล มีความทำในใจโดยไม่ถูกทางในเพราะความลังเลเป็นเหตุใกล้

วิจิกิจฉานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมชาติอันทำอันตราย (ขัดขวาง) แก่การปฏิบัติ

สังขาร (วิจิกิจฉาสัมปยุต) ที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั่นแล

(ว่า) ทางอุทธัจจสัมปยุต ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิจิกิจฉาสัมปยุต เว้นวิจิกิจฉา สังขารที่เหลือ ๑๒ เป็นอุทธัจจสัมปยุต แต่เพราะในอุทธัจจสัมปยุตนี้ ไม่มีวิจิกิจฉา อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ) จึงเกิดขึ้น รวมกับอธิโมกข์นั้นก็เป็น ๑๓ เหมือนกัน และเพราะมีอธิโมกข์ร่วม (จิตตฐิติ) จึงเป็นสมาธิมีกำลังกว่า อนึ่ง อุทธัจจะใดในอุทธัจจสัมปยุตนี้ อุทธัจจะนั้นมาโดยรูปของตนแท้ อธิโมกข์และมนสิการ มาโดยเป็นเยวาปนกะแล

สังขารที่เป็นอกุศลทั้งหลาย พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้

อัพยากฤตสังขารฝ่ายวิบาก
อเหตุกวิบาก

[๔๙๑] ในอัพยากฤตสังขารทั้งหลาย อันดับแรก อัพยากฤตสังขารฝ่ายวิบาก มี ๒ โดยแยกเป็น อเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น อัพยากฤตสังขารที่สัมปยุตด้วยอเหตุกวิปากวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกสังขาร ในอเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก

---

๑ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๔๒๒/๑๒๒

สังขารที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณทั้งที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากมี ๕ คือ สังขารที่มาโดยรูปของตน ๔ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ ที่เป็นเยวาปนกะมีแต่มนสิการอย่างเดียว แม้ที่สัมปยุตด้วยโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็ ๕ นั่นแหละ ในมโนธาตุ ที่เป็นวิบากทั้งสองฝ่าย (คือทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล) มี ๘ คือ สังขาร ๕ นั้น และวิตก วิจาร อธิโมกข์ด้วย แม้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๓ (คืออุเบกขาสหรคต สุขสหรคต โสมนัสสหรคต) ก็อย่างนั้น แต่ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนี้ มโนวิญญาณธาตุใดเป็นโสมนัสสหรคต ปีติ (ที่เกิด) พร้อมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น พึงทราบว่า เป็นอธิกปีติ (ปีติยิ่ง)

สเหตุกวิบาก

ส่วนอัพยากฤตสังขารที่สัมปยุตด้วยสเหตุกวิปากวิญญาณ จัดเป็นสเหตุกสังขาร ในสเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรวิปากวิญญาณ ๘ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลวิญญาณ ๘ นั่นเอง แต่กรุณาและมุทิตาใดในจำพวกนิยตสังขาร กรุณาและมุทิตานั้นไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะกรุณาและมุทิตาเป็นสัตตารมณ์ (มีสัตว์เป็นอารมณ์) ฝ่ายกามาวจรวิปากสังขารทั้งหลาย เป็นปริตตารมณ์ (มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์) ส่วนเดียว และมิใช่แต่กรุณาและมุทิตาเท่านั้น แม้วิรัติทั้งหลาย ก็ไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะท่านกล่าวว่า “สิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น” ส่วนอัพยากฤตสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยวิปากวิญญาณ ที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณแห่งวิปากวิญญาณเหล่านั้นนั่นเอง

อัพยากฤตสังขารฝ่ายกิริยา

[๔๙๒] แม้อัพยากฤตสังขารฝ่ายกิริยาก็เป็น ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะและสเหตุกะ ในสองอย่างนั้นอัพยากฤตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอเหตุกกิริยาวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกะ อเหตุกกิริยาสังขารเหล่านั้น ก็เสมอกับสังขารที่ประกอบด้วยกุศลวิปากมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่ แต่วิริยะ (ที่ประกอบ) ด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่เป็นอธิกวิริยะ (วิริยะยิ่ง) และสมาธิก็เป็นสมาธิถึงซึ่งความมีกำลังเพราะมีวิริยะร่วม นี่เป็นความแปลกในสังขารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่นั้น

ส่วนอัพยากฤตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยสเหตุกกิริยาวิญญาณจัดเป็นสเหตุกะในสเหตุกกิริยาสังขารเหล่านั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกิริยาวิญญาณ ๘ เว้นวิรัติ ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล ๘ สังขารที่สัมปยุตด้วยรูปาวจรกิริยาวิญญาณและอรูปาวจรกิริยาวิญญาณเล่า ก็เป็นเช่นสังขารที่สัมปยุตกับตัวกุศลวิญญาณแห่งกิริยาวิญญาณเหล่านั้นทุกประการเหมือนกันแล

สังขารทั้งหลายแม้ที่เป็นอัพยากฤต บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารในสังขารขันธ์

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารในขันธ์ทั้งหลาย ตามนัยแห่งภาชนีย์ในพระอภิธรรมเท่านี้ก่อน

ขันธวิภาคอีกนัยหนึ่ง
แจกขันธ์โดยกาลเป็นต้นตามนัยพระสูตร

[๔๙๓] ก็แล ขันธ์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาค (ทรงจำแนก) ให้พิสดารอย่างนี้ว่า "**รูป**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่า รูปขันธ์ เพราะรวบรวมรูป (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน **เวทนา**ทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้ เรียกว่า เวทนาขันธ์ เพราะรวบรวมเวทนา (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน **สัญญา**ทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้เรียกว่า สัญญาขันธ์ เพราะรวบรวมสัญญา (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน **สังขาร**ทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้เรียกว่า สังขารขันธ์ เพราะรวบรวมสังขาร (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน **วิญญาณ**ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือเป็นภายนอกก็ตาม ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้เรียกว่าวิญญาณขันธ์ เพราะรวบรวมวิญญาณ (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน" ดังนี้

อรรถาธิบายรูปวิภาค

ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า **ยงฺกิญฺจิ** ทุกอย่าง เป็นคำ (มีความหมายว่า) ถือเอาหมดไม่มีเหลือ บทว่า **รูป** รูปเป็นคำจำกัดสิ่งที่ประสงค์โดยเฉพาะด้วยบททั้งสอง

ดังนี้ ก็เป็นอัน ได้ทรงทำความกำหนดเอารูปอย่างไม่เหลือหลอ ต่อนั้นจึงทรงเริ่ม จำแนกรูปนั้น โดยกาลมีอดีตเป็นอาทิ จริงอยู่ รูปนั้น บ้างก็เป็นอดีต บ้างก็แตกต่าง เป็นอนาคตเป็นต้นแล นัยแม้ในขันธ์ที่เหลือมีเวทนาเป็นต้น ก็ดุจนัยนี้

รูปขันธ์

[๔๙๔] ในขันธ์ทั้งหลายนั้น ข้อแรก รูปจัดเป็นอดีตโดยส่วน ๔ ด้วยอำนาจ แห่งอัทธา สันตติ สมัย และขณะ ที่เป็นอนาคตและปัจจุบันก็อย่างนั้น

ในส่วน ๔ นั้น ว่า**โดยอัทธา**ก่อน ในภพหนึ่ง รูปของบุคคลผู้หนึ่งในกาลก่อน แต่ปฏิสนธิ จัดเป็นอดีต รูปในกาลต่อแต่จุติไปเป็นอนาคต รูปในระหว่างกาลทั้งสอง นั้น จัดเป็นปัจจุบัน

ว่า**โดยสันตติ** รูปอันมีอุตุที่เป็นสภาคอันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน และมีอาหาร (ที่เป็น สภาค) อันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน แม้เป็นไปด้วยอำนาจระยะกาลเป็นเบื้องต้นและเบื้อง ปลายก็ดี จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่อุตุและอาหารเป็นวิสภาคเป็นสมุฏฐาน ในกาลก่อน แต่นั้นจัดเป็นอดีต ภายหลังแต่นั้นจัดเป็นอนาคต ฝ่ายรูปที่เกิดแต่จิต มีวิถีจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่ง และสมาปัตติจิตหนึ่งเป็นสมุฏฐานจัดเป็นปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต รูปในกาลภายหลังนั้นเป็นอนาคต สำหรับรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน หามีการแยกประเภทเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติเป็นส่วนหนึ่งต่างหากไม่ แต่ความเป็นอดีตเป็นต้น แห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น พึงทราบ (ว่าเป็น) โดย เป็นอุปถัมภกปัจจัยของรูปที่มีอุตุ อาหาร และจิต เป็นสมุฏฐานเหล่านั้นแหละ

ว่า**โดยสมัย** รูปสมัยนั้นๆ อันเป็นไปโดยสืบต่อกันในสมัยทั้งหลายมีครู่หนึ่ง ตอนเช้า ตอนเย็น ตอนกลางคืน และตอนกลางวันเป็นต้นจัดเป็นปัจจุบัน รูปในสมัย ก่อนแต่นั้นจัดเป็นอดีต รูปในสมัยหลังแต่นั้นจัดเป็นอนาคต

ว่า**โดยขณะ** รูปที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้นจัดเป็นปัจจุบัน รูป ก่อนนั้นจัดเป็นอนาคต รูปหลังจากนั้นจัดเป็นอดีต อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีเหตุกิจและ ปัจจัยกิจล่วงไปแล้วจัดเป็นอดีต รูปที่มีเหตุกิจเสร็จแล้วแต่ปัจจัยกิจยังไม่เสร็จ จัด เป็นปัจจุบัน รูปที่กิจทั้งสองยังไม่ถึงเข้าจัดเป็นอนาคต หรือว่า รูปในขณะทำกิจของ ตนเป็นปัจจุบัน รูปก่อนนั้นเป็นอนาคต รูปหลังนั้นเป็นอดีต

ก็แล ในกถาจำแนกรูปนี้ ขณาทิกถา (ว่าด้วยขณะ) อย่างเดียว ไม่มีปริยายกถาที่เหลือมีปริยาย

[๔๙๕] ประเภทรูปภายในและรูปภายนอก มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล แต่ว่าในสุตตันตนัยนี้ พึงทราบว่า รูปที่มีอยู่ภายในตนของตนจัดเป็นภายใน ส่วนรูปที่เป็นภายในของบุคคลอื่น จัดเป็นภายนอก ประเภทรูปหยาบและรูปละเอียด ก็มีนัยดังกล่าวแล้วเหมือนกัน

[๔๙๖] ประเภทรูปเลวและรูปประณีต เป็น ๒ คือ โดยปริยาย ๑ (คือแยกเป็นชั้นๆ) โดยนิปปริยาย ๑ (คือไม่แยกเป็นชั้นๆ) ใน ๒ อย่างนั้น ความเป็นรูปเลวและรูปประณีตโดยปริยาย พึงทราบโดยปริยาย คือรูปของเทพเหล่าสุทัสสี เลวกว่ารูปของเทพเหล่าอกนิฏฐา รูปของเทพเหล่าสุทัสสีนั้นแหละ ประณีตกว่ารูปของเทพเหล่าสุทัสสา ดังนี้ จนกระทั่งถึงรูปของพวกสัตว์นรก (เลวกว่ารูปของพวกมนุษย์) ส่วนความเป็นรูปเลว และรูปประณีตโดยนิปปริยาย พึงทราบว่า อกุศลวิปากวิญญาณเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็นรูปเลว กุศลวิปากวิญญาณเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็นรูปประณีต

แม้ข้อว่า รูปไกลรูปใกล้นี้ ก็มีนัยกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่ว่าในข้อนี้ พึงทราบความเป็นรูปไกลและรูปใกล้โดยอาศัยเทียบกันโดยโอกาส (คือที่ตั้งอยู่ของรูปนั้นๆ) ด้วย

[๔๙๗] ในปาฐะว่า "**ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา** เพราะรวบรวมรูป (ที่แจงมา) นั้นเข้าด้วยกัน"นี้ มีความ (ดัง) นี้ว่า พวกรูปนี้เรียกว่ารูปขันธ์ เพราะทำรูปที่ทรงแจงออกเป็นส่วนๆ ด้วยบททั้งหลายมีอดีตเป็นต้นนั้นทั้งสิ้น เข้าเป็นกองด้วยปัญญา ในความเป็นอย่างเดียว ที่ได้แก่รุปปนลักษณะ (ลักษณะที่รู้ทำลายได้) ด้วยปาฐะนี้ เป็นอันแสดงว่ารูปทั้งสิ้น ชื่อว่ารูปขันธ์ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองได้ในรุปปนลักษณะ ด้วยขึ้นชื่อว่ารูปขันธ์ จะเป็นอื่นไปจากรูปหามีไม่

เวทนาวิภาค

[๔๙๘] ก็แล รูป (ได้ชื่อว่ารูปขันธ์ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองในรุปปนลักษณะได้) ฉันใด แม้เวทนาเป็นต้น ก็ได้ชื่อว่าขันธ์มีเวทนาขันธ์เป็นอาทิ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกอง ในลักษณะทั้งหลายมีเวทยิตลักษณะ (ลักษณะ

ที่รู้เสวยรสอารมณ์) เป็นต้นได้ ฉันนั้น ด้วยว่าขึ้นชื่อว่า ขันธ์ทั้งหลายมีเวทนาขันธ์เป็นอาทิ จะเป็นอื่นไปจากเวทนาเป็นต้นหามีไม่

ส่วน ในการจำแนกโดยกาลมีอดีตเป็นต้น ในเวทนาขันธ์นี้ พึงทราบความเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจสันตติและด้วยอำนาจขณะเป็นต้น

ในสันตติและขณะเป็นต้นนั้น ว่า**โดยสันตติ** เวทนาที่เนื่องอยู่ในวิถีจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่งและสมาปัตติจิตหนึ่ง และเวทนาที่เป็นไปโดยประกอบอยู่กับอารมณ์อย่างเดียวเป็นปัจจุบัน เวทนาในกาลก่อนแต่นั้นเป็นอดีต เวทนาในกาลภายหลังแต่นั้นเป็นอนาคต

ว่า**โดยขณะ**เป็นต้น เวทนาที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ และเวทนาที่กำลังทำกิจของตนที่เป็นตอนต้น ตอนปลาย และตอนกลางเป็นปัจจุบัน เวทนาในขณะก่อนนั้นเป็นอดีต เวทนาในขณะภายหลังนั้นเป็นอนาคต

ประเภทเวทนาภายในภายนอก พึงทราบโดยเป็นเวทนาภายในตนของตนและของบุคคลอื่น

[๔๙๙] ประเภทเวทนาหยาบละเอียด พึงทราบด้วยอำนาจแห่งชาติ สภาวะ บุคคล โลกิยะ และโลกุตตระ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต เป็นเวทนาละเอียด" ดังนี้เป็นต้น

ก่อนอื่น ว่า**โดยชาติ** เวทนาที่เป็นอกุศล หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล เหตุมีความเป็นไปไม่สงบ (ไม่เรียบราบ) เพราะเป็นเหตุแห่งการทำกรรมที่มีโทษ และเพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส หยาบกว่าเวทนาที่เป็นวิบากอัพยากฤต เพราะเป็นไปกับความพยายาม (ที่จะให้มีวิบาก) เพราะเป็นไปกับความอุตสาหะ (คือความสามารถในอันทำวิบากให้เกิด) เพราะเป็นไปกับวิบาก (คือมีวิบาก) เพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกิริยาอัพยากฤต เพราะเป็นไปกับวิบาก เพราะมีความเร่าร้อนด้วยอำนาจกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม) เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลทั้งสองหยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้งสองฝ่าย เพราะเป็นไปกับความพยายาม เพราะเป็นไปกับความ

อุตสาหะ และเพราะเป็นไปกับวิบากตามที่ควรกัน เวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้งสองฝ่ายเล่า ก็ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอกุศลทั้งสองนั้น โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งชาติ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[๕๐๐] ส่วน ว่า**โดยสภาวะ** ทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนา ๒ นอกนี้ เพราะไม่มีอัสสาทะ (ไม่มีรสอร่อย) เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความหวาดกลัว เพราะทำความไหวตัวและเพราะข่มเอา ฝ่ายเวทนา ๒ นอกนี้ก็ละเอียดกว่าทุกขเวทนา เพราะเป็นที่ยินดี เพราะละเอียด เพราะประณีต เพราะน่าชอบใจ และเพราะเป็นกลาง ๆ ตามที่ควรกัน ส่วนสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งสองหยาบกว่าอทุกขมสุขเวทนา เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะทำความไหวตัว และเพราะความปรากฏ อทุกขมสุขเวทนานั้นละเอียดกว่าสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งสองนั้นโดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งสภาวะ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๐๑] ส่วน ว่า**โดยบุคคล** เวทนาของบุคคลผู้มิได้เข้าสมาบัติ หยาบกว่าเวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติ เพราะเวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัตินั้นซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ เวทนานอกนี้ (คือเวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติ) ก็ละเอียด (กว่าเวทนาอีกฝ่าย) โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งบุคคล พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้

ส่วนว่า**โดยโลกิยะ**และ**โลกุตตระ** เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะเป็นโลกิยเวทนา เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะนั้น หยาบกว่าเวทนาอันหาอาสวะมิได้ เพราะเป็นเหตุเกิดอาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่โอฆะ เพราะเกื้อกูลแก่โยคะ เพราะเกื้อกูลแก่คันถะ เพราะเกื้อกูลแก่นิวรณ์ เพราะเกื้อกูลแก่อุปาทาน เพราะเกี่ยวเนื่องด้วยสังกิเลส และเพราะมีทั่วไปแก่ปุถุชน เวทนาอันหาอาสวะมิได้นั้นละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นไปกับอาสวะโดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียด ด้วยอำนาจแห่งโลกิยะและโลกุตตระ พึงทราบโดยนัย ดังกล่าวมานี้

หยาบละเอียดเป็นส่วน ๆ อย่าให้ปนกัน

[๕๐๒] ความปนคละกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น ในความหยาบละเอียดตามที่กล่าวมานั้น บัณฑิตพึงกันเสีย (อย่าให้ปนกันวุ่น) เพราะว่าเวทนาที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณอันเป็นอกุศลวิบากแม้จัดเป็นเวทนาละเอียด เพราะเป็นอัพยากฤตโดยชาติ แต่ก็เป็นเวทนาหยาบโดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้น สมพระบาลีว่า "อัพยากฤตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาละเอียด เวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะเป็นเวทนาหยาบ เวทนาอันหาอาสวะมิได้ เป็นเวทนาละเอียด"ดังนี้ และทุกขเวทนาเป็นฉันใด แม้สุขเวทนาเป็นต้น ก็เป็นเวทนาหยาบ โดยชาติ แต่ละเอียดโดยสภาวะเป็นอาทิฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ความปนคละกันด้วย อำนาจแห่งชาติเป็นต้น จะไม่มีด้วยประการใด ความหยาบละเอียดแห่งเวทนา ทั้งหลาย บัณฑิตก็พึงทราบด้วยประการนั้นเถิด คือ (เช่น) ว่า อัพยากฤตเวทนา เป็นเวทนาละเอียดกว่ากุศลเวทนาและอกุศลเวทนา โดยชาติ ก็ไม่ต้องไปแตะต้องถึง ความต่างโดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้นดังนี้ว่า "ในเวทนาเหล่านั้น อัพยากฤตเวทนาเป็นไฉน เป็นทุกข์หรือ เป็นสุขหรือเป็นของท่านผู้เข้าสมาบัติหรือ เป็นของผู้มิได้เข้า สมาบัติหรือ เป็นสาสวะหรือเป็นอนาสวะหรือ" นัยในเวทนาทั้งปวง ก็นัยนี้

นัยหนึ่ง หยาบละเอียดโดยเทียบกัน

อีกนัยหนึ่ง โดยพระบาลีว่า "ก็หรือเวทนาหยาบละเอียด พึงเห็นโดยเทียบเคียงเวทนานั้นๆ" ดังนี้ พึงทราบว่า ในเวทนาอื่นมีอกุศลเวทนาเป็นต้น เวทนาที่เป็นโทสสหรคตหยาบกว่าเวทนาที่เป็นโลภสหรคต เพราะ (โทสะ) เผาที่อาศัยของตนเหมือนไฟ เวทนาที่เป็นโลภสหรคต ก็เป็นละเอียดไป โทสสหรคตเวทนาเล่า ที่เป็นนิยตะเป็นหยาบ ที่เป็นอนิยตะ ก็เป็นละเอียดไป นิยตะเล่า ที่เป็นกัปปัฏฐิติกะ เป็นหยาบนอกนี้เป็นละเอียดไป แม้ในพวกที่เป็นกัปปัฏฐิติกะ ที่เป็นอสังขาริกเป็นหยาบ นอกนี้ (คือ ที่เป็นสสังขาริก) ก็เป็นละเอียดไป ฝ่ายเวทนาโลภสหรคต ที่เป็นทิฏฐิสัมปยุต

เป็นหยาบ นอกนี้ (คือทิฏฐิวิปยุต) เป็นละเอียด แม้ทิฏฐิสัมปยุตนั้นเล่าที่เป็นนิยตะ เป็นกัปปัฏฐิติกะ เป็นอสังขาริก ก็เป็นหยาบ นอกนี้ก็เป็นละเอียดไป

แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกเป็นโทสสหรคต โลภสหรคต) อกุศลเวทนา ที่มีวิบากมากเป็นหยาบ ที่มีวิบากน้อยเป็นละเอียด ส่วนกุศลเวทนาที่มีวิบากน้อยเป็นของหยาบ ที่มีวิบากมากเป็นของละเอียด

อนึ่ง กามาวจรกุศลเวทนาเป็นหยาบ รูปาวจรกุศลเวทนาเป็นละเอียด อรูปาวจรกุศลเวทนาละเอียดกว่ารูปาวจรกุศลเวทนานั้น โลกุตตรเวทนาละเอียดกว่าอรูปาวจรกุศลเวทนานั้น กามาวจรเวทนาเล่าที่เป็นทานมัยจัดเป็นหยาบ ที่เป็นสีลมัยเป็นละเอียด ที่เป็นภาวนามัยละเอียดกว่าที่เป็นสีลมัย แม้ภาวนามัยเล่า ที่เป็นทุเหตุกะเป็นหยาบ ที่เป็นติเหตุกะเป็นละเอียด ติเหตุกะเล่า ที่เป็นสสังขาริกเป็นหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นละเอียด ส่วนรูปาวจรเวทนาที่เป็นไป ในปฐมฌานเป็นหยาบ ที่เป็นไปในทุติยฌานเป็นละเอียด ที่เป็นไปในตติยฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในทุติยฌาน ที่เป็นไปในจตุตถฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในตติยฌาน ที่เป็นไปในปัญจมฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในจตุตถฌานแท้ ข้างอรูปาวจรเวทนาที่สัมปยุตด้วยอากาสานัญจายตนะเป็นหยาบ ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายตนะเป็นละเอียด ที่สัมปยุตด้วยอากิญจัญญายตนะละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญจายตนะ ที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ ละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอากิญจัญญายตนะแท้ ฝ่ายโลกุตตรเวทนา ที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นหยาบ[๑] ฯลฯ ที่สัมปยุตด้วยอรหัตตมรรคละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคแท้

นัยในเวทนาที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาในภูมินั้นๆ และในเวทนาที่กล่าวด้วยอำนาจสภาวะมีทุกขเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจบุคคลมีอสมาปันนเวทนา (เวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัติ) เป็นต้น และด้วยอำนาจโลกิยะและโลกุตตระมีสาสวเวทนา (เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ) เป็นต้น ก็นัยเดียวกัน

---

๑ ที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรคเป็นละเอียด ที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคละเอียดกว่า ที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรค

เมื่อว่าโดยโอกาส ทุกขเวทนาในนรกเป็นหยาบ ทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉานเป็นละเอียด ทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉาน ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราชิกาละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นยามา ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นยามาละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นดุสิตละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นยามา ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นนิมมานรดีละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นดุสิต ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นนิมมานรดีแท้ ก็แลทุกขเวทนาประกอบ (ความ) ฉันใด แม้สุขเวทนา ก็พึงประกอบ (ความ) ตามควรในภูมิทั้งปวง ฉันนั้นเถิด

อนึ่ง ว่า**โดยวัตถุ** เวทนาทุกอย่างที่มีวัตถุเลวเป็นเวทนาหยาบ ที่มีวัตถุประณีตเป็นเวทนาละเอียด

ในประเภทเลวประณีต พึงเห็นเถิดว่า เวทนาใดหยาบ เวทนานั้นก็เลว และเวทนาใดละเอียด เวทนานั้นก็ประณีต

[๕๐๓] ส่วน**ทูเร**บท (บทว่าไกล) ท่านจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลไกลแต่เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต" ดังนี้เป็นต้น **สันติเก**บท (บทว่าใกล้) ท่านก็จำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล (ด้วยกัน)" ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น อกุศลเวทนา จึงชื่อว่าไกลแต่กุศลเวทนาและอัพยากฤตเวทนา เพราะเป็นวิสภาคกัน เพราะไม่เกี่ยวกัน และเพราะไม่สมกัน กุศลเวทนาและอัพยากฤตเวทนาไกลแต่อกุศลเวทนาก็อย่างนั้น (คือเพราะเหตุอย่างเดียวกัน) ในวาระทั้งปวง ก็นัยนี้ ส่วนอกุศลเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา (ด้วยกัน) ก็เพราะเป็นสภาคกันและเพราะสมกันด้วยแล

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดาร ในการจำแนกเวทนาขันธ์โดยส่วนต่าง ๆ ที่เป็นอดีตเป็นต้น

แม้กถามุขอย่างพิสดาร ในการจำแนกสัญญาเป็นต้น ที่สัมปยุตกับเวทนานั้น ๆ ก็พึงทราบโดยนัยดังนี้แล

นัยสำหรับวินิจฉัยขันธ์ ๖ ประการ

[๕๐๔] ก็แล ครั้นทราบอย่างนั้นแล้ว

เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ในขันธ์ทั้งหลายนั้นแหละ ผู้มีปัญญาพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดยชอบ คือ โดยลำดับ โดยความแปลกกัน โดยไม่หย่อน ไม่ยิ่ง โดยอุปมา โดยเป็นสิ่งพึงเห็นด้วยอาการทั้ง ๒ และโดยความสำเร็จเป็นประโยชน์แก่ผู้เห็น อย่างนั้น (ต่อไป)

นัยโดยลำดับ

ในนัย ๖ ประการนั้น ในข้อว่า "**โดยลำดับ**" นี้มีวินิจฉัยว่า ลำดับมีมากอย่าง คือ ลำดับแห่งความเกิดขึ้น ลำดับแห่งการละ ลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิ ลำดับแห่งการแสดง ในลำดับ ๕ อย่างนั้น ลำดับเช่นว่า "รูป (เกิด) เป็นกลละก่อน ต่อกลละไปเป็นอัพพุทะ"[๑] ดังนี้ ชื่อว่า**ลำดับแห่งความเกิดขึ้น** ลำดับเช่นว่า "ธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยทัสสนะ (คือโสดาปัตติมรรค) ธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค)" ดังนี้ ชื่อว่า**ลำดับการละ** ลำดับเช่นว่า "สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ"ดังนี้ ชื่อว่า**ลำดับแห่งการปฏิบัติ** ลำดับเช่นว่า "ธรรมทั้งหลายเป็นกามาวจร ธรรมทั้งหลายเป็นรูปาวจร" ดังนี้ ชื่อว่า**ลำดับแห่งภูมิ** ลำดับเช่นว่า "สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔"[๒] หรือว่า "ทานกถา สีลกถา"[๓] ดังนี้ ชื่อว่า**ลำดับแห่งการแสดง**

ในลำดับเหล่านั้น ก่อนอื่น ลำดับแห่งความเกิดขึ้นใช้ไม่ได้ในที่นี้ เพราะขันธ์ทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นโดยกำหนดก่อนหลัง ดังกลลรูปเป็นต้น ลำดับแห่งการละก็ใช้ไม่ได้ เพราะขันธ์ที่เป็นกุศลและอัพยากฤตมิใช่สิ่งที่จะพึงละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ใช้ไม่ได้

---

๑ ดูเทียบ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗

๒ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖

๓ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙

เพราะขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอกุศลมิใช่สิ่งที่พึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ใช้ไม่ได้ เพราะขันธ์ (๔) มีเวทนาเป็นต้นเป็นสิ่งที่เนื่องในภูมิทั้ง ๔ แต่ลำดับแห่งการแสดงใช้ได้ ด้วยพระผู้มีพระภาคทรงหวังประโยชน์ ใคร่จะโปรดเวไนยชนผู้ตกอยู่ในอัตตคาหะ (ความยึดถือว่าเป็นตน) ในขันธ์ทั้ง ๕ โดยไม่แยกกัน ให้หลุดพ้นจากอัตตคาหะด้วย (ให้) เห็นโดยกระจายกลุ่มก้อนออกไป จึงทรงแสดงรูปขันธ์อันเป็นส่วนหยาบ เป็นอารมณ์แห่งจักขุเป็นต้นก่อน เพื่อ (ให้เวไนย) ชนนั้น (กำหนด) จับเอาได้ง่าย ต่อนั้นจึงทรงแสดงเวทนาอันเป็นส่วนความรู้สึกในรูปอันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ทรงแสดงสัญญาอันเป็นส่วนความยึด (จำ) อาการแห่งอารมณ์ของเวทนา โดยนัยตามที่กล่าวว่า รู้สึกสิ่งใด ก็จำสิ่งนั้น ดังนี้ ทรงแสดงสังขารอันเป็นส่วนความปรุงแต่ง (นึกคิด) ไปตามอำนาจแห่งสัญญา ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่อาศัยแห่งขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้นนั้น และเป็นอธิบดีแห่งขันธ์ ๔ นั้นด้วย

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยลำดับ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นประการแรก

นัยโดยแปลกกัน

[๕๐๕] ข้อว่า "**โดยแปลกกัน**" คือโดยแปลกกันแห่งขันธ์ทั้งหลายและแห่งอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ก็ความแปลกกันแห่งขันธ์และอุปาทานขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นคืออะไร ? (คือ) ในขันธ์และอุปาทานขันธ์ทั้งหลายทั้งสองนั้น ก่อนอื่น ขันธ์ทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ โดยไม่มีอะไรแปลก (ส่วน) อุปาทานขันธ์ตรัสไว้แปลกกันโดยความเป็นขันธ์ที่เป็นไปกับอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดังตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ์ ๕ (และ) อุปาทานขันธ์ ๕ แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟังเรื่องขันธ์นั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็ขันธ์ ๕ เป็นอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่ารูปขันธ์ เวทนาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้เรียกว่า เวทนาขันธ์ สัญญาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้เรียกว่า สัญญาขันธ์ สังขารทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้เรียกว่า สังขารขันธ์ วิญญาณทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต

อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้เรียกว่า วิญญาณขันธ์ ภิกษุทั้งหลาย กลุ่มเหล่านี้เรียกว่า ขันธ์ ๕”[๑]

“ภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย รูปทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า รูปูปาทานขันธ์ เวทนาทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า เวทนูปาทานขันธ์ สัญญาทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า สัญญูปาทานขันธ์ สังขารทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า สังขารูปาทานขันธ์ วิญญาณทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า วิญญาณูปาทานขันธ์ ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานขันธ์ ๕” ดังนี้

ก็แล ในขันธ์ทั้งหลายนี้ ขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้น เป็นอนาสวะบ้างก็มี เป็นสาสวะบ้างก็มีฉันใด รูปหาเป็นฉันนั้นไม่ แต่เพราะเหตุที่รูปนั้นเป็นขันธ์ก็ถูก ด้วยอรรถว่าเป็นกอง เหตุนั้นจึงตรัสไว้ในพวกขันธ์ (แท้) (และ) เพราะรูปนั้น เป็นอุปาทานขันธ์ก็ถูก ด้วยอรรถว่าเป็นกองด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นสาสวะด้วย เหตุนั้นจึงตรัสไว้ในพวกอุปาทานขันธ์ ส่วนขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้น ที่เป็นอนาสวะ ตรัสไว้ในพวกขันธ์ (แท้) เท่านั้น ที่เป็นสาสวะตรัสไว้ในพวกอุปาทานขันธ์

ก็แล เนื้อความในคำว่า “อุปาทานขันธ์”นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า “ขันธ์ทั้งหลาย เป็นที่โคจรแห่งอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานขันธ์” ดังนี้เถิด

แต่ในปกรณ์วิสุทธิมรรคนี้ ท่านประสงค์เอาทั้งขันธ์ (แท้) และอุปาทานขันธ์ ทั้งหมดนั้นรวมกันเข้าว่า “ขันธ์”

---

๑ ดูเทียบ สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖-๖๗

นัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

[๕๐๖] ข้อว่า "**โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง**" มีวินิจฉัยว่า ถามว่า - เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้นไม่หย่อนไม่ยิ่ง ? แก้ว่า - เพราะทรงสงเคราะห์ (รวบรวม) สังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน ๑ เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตนมีเพียงนั้น ๑ เพราะรวบเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ๑

ด้วยว่า ในบรรดาสังขตธรรมทั้งหลาย อันมีประเภทเป็นอเนก เมื่อสงเคราะห์เข้าตามที่เป็นสภาคกัน รูปจัดเป็นขันธ์อันหนึ่ง โดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับรูปเข้าด้วยกัน เวทนาก็จัดเป็นขันธ์อันหนึ่ง โดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับเวทนาเข้าด้วยกัน ในขันธ์ที่เหลือมีสัญญาเป็นต้น ก็นัยนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้น เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน

อนึ่ง วัตถุแห่งความยึดถือว่า เป็นตน เป็นของของตนนั่น มีเพียงนั้นคือ มี ๕ มีรูปเป็นต้น สมพระบาลีว่า "ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแหละมีอยู่ ความเห็น (ผิด) อาศัยรูปยึดรูป จึงเกิดขึ้น อย่างนี้ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา เมื่อเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณมีอยู่ ความเห็น (ผิด) อาศัยวิญญาณ ยึดวิญญาณจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา" ดังนี้ เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่ามี ๕ เท่านั้น เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตน เป็นของตน มีเพียงนั้น ประการ ๑

อนึ่งเล่า ธรรมขันธ์ ๕ อื่นมีศีลเป็นต้นอันใด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ แม้ธรรมขันธ์ทั้งหลายนั้น ก็ถึงซึ่งความรวบรวมเข้าในขันธ์ ๕ นี้แหละได้ เพราะธรรมขันธ์ทั้งหลายนั้น นับเข้าในสังขารขันธ์ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ เท่านั้น เพราะรวบเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่นๆ ไว้ในนั้นได้ ประการ ๑

นัยสำหรับวินิจฉัย โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

นัยโดยอุปมา

[๕๐๗] ก็แล วินิจฉัยในข้อว่า **"โดยอุปมา"** นี้ บัณฑิตพึงทราบ (ดังนี้) ว่า รูปูปาทานขันธ์ เปรียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่แห่งวิญญาณูปาทาน-ขันธ์อันเปรียบเหมือนคนไข้ โดยเป็นวัตถุ (พื้นฐาน) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ (แห่งวิญญาณนั้น) เวทนูปาทานขันธ์เปรียบเหมือนความไข้ เพราะเป็นธรรมชาติเบียดเบียน สัญญูปาทานขันธ์เปรียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความไข้ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งเวทนาที่ประกอบด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น โดยเป็นสัญญา (อกุศล) มีกามสัญญาเป็นอาทิ สังขารูปาทานขันธ์ เปรียบเหมือนการเสพของแสลง เพราะเป็นเหตุแห่งความไข้ คือเวทนา สมพระบาลีว่า "สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งเวทนา เพื่อ (ให้คง) เป็นเวทนา (ตามสภาวะ)" นัยเต็มเท่านั้น วิญญาณูปาทานขันธ์ เปรียบเหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นจากความไข้คือเวทนา โดยพระบาลีว่า "เพราะอกุศลกรรมอันบุคคลทำไว้สั่งสมไว้ กายวิญญาณที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น เป็นวิญญาณที่ร่วมไป (คละเคล้าไป) กับทุกข์" ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนั่น เปรียบเหมือนคุกและการลงโทษ เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ นักโทษ และเหมือนภาชนะแห่งโภชนะ (ข้าว) กับข้าว ผู้เลี้ยง (พ่อครัว) และผู้กิน (ก็ได้)

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยอุปมา บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

นัยโดยความเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒

[๕๐๘] ข้อว่า **"โดยเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒"** ความว่า ก็นัยสำหรับวินิจฉัยในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒ อย่างนี้ คือโดยสังเขป ๑ โดยพิสดาร ๑ จริงอยู่ **โดยสังเขป** อุปาทานขันธ์ ๕ พึงเห็นโดยเป็นข้าศึกผู้เงื้อดาบ (จ้องจะฆ่า) ตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสีวิสูปมสูตร โดยเป็นของหนัก ตาม(ที่ตรัสไว้ใน) ภารสูตร โดยเป็นผู้กัด ตาม(ที่ตรัสใน)ขัชชนียปริยาย โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ และเป็นผู้ฆ่า ตาม(ที่ตรัสใน)ยมกสูตร[๑] ส่วนว่า **โดยพิสดาร**

---

๑ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗-๑๕๓

ในที่นี้ รูปพึงเห็นเหมือนก้อนฟองน้ำ เพราะไม่ทนต่อการบีบคั้น เวทนาพึงเห็นเหมือนต่อมน้ำ เพราะเป็นสิ่งน่ายินดี (คือดูงาม) อยู่ครู่เดียว สัญญาพึงเห็นเหมือนพยับแดด เพราะล่อใจ สังขารพึงเห็นเหมือนต้นกล้วย เพราะไม่มีแก่น วิญญาณพึงเห็นเหมือนกล เพราะเป็นสิ่งลวง[๑]

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่ง อัชฌัตติกรูป (รูปภายในคือรูปของตน) แม้โอ่อ่า ก็พึงเห็นว่าเป็นของไม่งาม เวทนาพึงเห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ ๓ อย่าง สัญญาและสังขารพึงเห็นว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เชื่อฟัง วิญญาณพึงเห็นว่าเป็นอนิจจัง เพราะมีสภาวะเกิดขึ้นเสื่อมไป

นัยโดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น

[๕๐๙] ข้อว่า "**โดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น**" มีความว่า ก็แลความสำเร็จประโยชน์อันใด ย่อมมีแก่ผู้เห็นโดยอาการ ๒ โดยเป็นอย่างสังเขปและอย่างพิสดารดังกล่าวมานั้น บัณฑิตพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดยความสำเร็จประโยชน์นั้นอีกบ้าง ข้อนี้คืออย่างไร ? คือข้อแรก โดยสังเขป พระโยคาวจรผู้เห็นอุปาทาน-ขันธ์ ๕ โดยความเป็นข้าศึก ผู้เงื้อดาบ (จ้องจะฆ่าตน) เป็นต้นอยู่ ย่อมไม่เดือดร้อน เพราะขันธ์ทั้งหลาย ส่วนโดยพิสดาร ผู้เห็นขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นโดยความเป็นเช่นก้อนฟองน้ำเป็นอาทิอยู่ ก็ชื่อว่า ไม่เป็นผู้เห็นสาระในสิ่งที่ไม่เป็นสาระทั้งหลาย

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่งเล่า ผู้เห็น**อัชฌัตติกรูป โดยความเป็นของไม่งาม** ชื่อว่า กำหนดรู้กวฬิงการาหาร ย่อมละความวิปลาสว่างามในสิ่งที่ไม่งามเสียได้ ย่อมข้ามกามโอฆะได้ ย่อมแยกตนออกจากกามโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางกามาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะ (เครื่องร้อยรัดนามกาย) คืออภิชฌาเสียได้ ย่อมไม่ถือมั่นกามุปาทาน ผู้เห็น**เวทนาโดยความเป็นทุกข์** ชื่อว่ากำหนดรู้ผัสสาหาร ย่อมละความวิปลาสว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์เสียได้ ย่อมข้ามภวโอฆะ ย่อมแยกตนออกจากภวโยคะ เป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางภวาสวะย่อมทำลายกายคันถะคือพยาบาทได้ ย่อมไม่ถือมั่นสีลัพพตุปาทาน

---

๑ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๒

ผู้เห็น**สัญญาและสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา** ชื่อว่ากำหนดรู้มโนสัญเจตนาหาร ย่อมละความวิปลาสว่าเป็นตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตนเสียได้ ย่อมข้ามทิฏฐิโอฆะได้ ย่อมแยกตนออกจากทิฏฐิโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางทิฏฐาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคืออิทังสัจจาภินิเวส (ความปักใจว่า นี่เท่านั้นจริง) เสียได้ ย่อมไม่ถือมั่นอัตตวาทุปาทาน

ผู้เห็น**วิญญาณโดยความเป็นอนิจจัง** ชื่อว่ากำหนดรู้วิญญาณาหาร ย่อมละความวิปลาสว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงเสียได้ ย่อมข้ามอวิชชาโอฆะ ย่อมแยกตนออกจากอวิชชาโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางอวิชชาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือสีลัพพตปรามาสได้ ย่อมไม่ถือมั่นทิฏฐุปาทาน

เพราะเหตุที่การเห็น (ขันธ์) โดยความเป็นเพชฌฆาต
เป็นต้น มีอานิสงส์มาก ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาพึง
เห็นขันธ์ทั้งหลาย โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้นเทอญ

ปริจเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๕

อายตนธาตุนิเทศ

อายตนนิเทศ

[๕๑๐] อายตนะ ๑๒ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธัมมายตนะ ชื่อว่าอายตนะทั้งหลาย

วินิจฉัยในอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถ
โดยลักษณะ โดยความมีเพียงนั้น โดยลำดับ โดยสังเขป
และโดยพิสดาร อนึ่ง โดยเป็นสิ่งพึงเห็นด้วยแล

โดยอรรถ

แก้จักษุศัพท์เป็นต้น

ในบทเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ (แห่งศัพท์) ที่แปลกกันก่อน

ธรรมชาติใดย่อมเห็น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักษุ ความ(แห่งศัพท์ว่า **จกฺขติ** ย่อมเห็น) ว่าย่อมยินดี (ลิ้มรส) รูป และย่อมบอก (ให้รู้) รูป สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความ (แห่งศัพท์ **รูปยติ** แสดงสี) ว่า รูปเมื่อถึงความเปลี่ยนสีย่อมประกาศความในใจ

ธรรมชาติใดย่อมได้ยิน เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าโสตะ สิ่งใดถูก (ปัจจัยของตน) เสือก (ส่ง) ออกไป เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าสัททะ ความ (แห่งศัพท์ว่า **สปฺปติ** ถูกส่งออกไป) ว่า ถูกเปล่งขึ้น (ให้เป็นสิ่งพึงรู้ได้ทางโสตะ)

ธรรมชาติใดย่อมสูด(เอากลิ่น)ได้ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าฆานะ สิ่งใดย่อมฟุ้งไปได้ เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าคันธะ (กลิ่น) ความ (แห่งศัพท์ว่า **คนฺธยติ** ย่อมฟุ้งไป) ว่า ส่อที่อยู่ของตน

ธรรมชาติใดย่อมเรียกชีวิต เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าชิวหา สัตว์ทั้งหลายย่อมชอบใจซึ่งวิสัยนั้น เหตุนั้นวิสัยนั้นจึงชื่อว่ารส (วิสัยเป็นที่ชอบใจแห่งสัตว์ทั้งหลาย) ความ (แห่งศัพท์ว่า **รสนฺติ** ชอบใจ) ว่า ยินดี (รู้สึกอร่อย)

ธรรมที่ชื่อว่ากาย เพราะเป็นอายะ (ที่มา) แห่งกุจฉิตธรรม (ธรรมเลว) คือ สาสวธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับอาสวะ) ทั้งหลาย คำว่า **อายะ** (ที่มา) ได้แก่ที่เกิด

สิ่งใดถูกต้องได้ (ด้วยกาย) เหตุนั้น สิ่งนั้น จึงชื่อว่าโผฏฐัพพะ

สภาพใดย่อมรู้ เหตุนั้น สภาพนั้นจึงชื่อว่ามนะ สภาพทั้งหลายใดย่อมทรงไว้ ซึ่งลักษณะของตน เหตุนั้น สภาพทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าธรรม

แก้อายตนะศัพท์โดยแยกอวยวะ

[๕๑๑] แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน พึงทราบว่าทวารและอารมณ์มีจักษุและรูปเป็นต้น นั้นได้ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑ เพราะแผ่อายะทั้งหลาย ๑ และนำอายตะไป ๑

(อรรถนัยที่ ๑ คือ **อายตนโต** เพราะเป็นที่สืบต่อ) มีอธิบายว่า ก็จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมสืบต่อ คือหมั่นเพียรพยายามไปตามกิจ (คือหน้าที่) ของตนๆ มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นอาทิ ในทวารและอารมณ์นั้นๆ มีจักขุและรูปเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์นั้นๆ จึงชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า เป็นที่สืบต่อแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย)

(อรรถนัยที่ ๒ คือ **อายานํ ตนนโต** เพราะแผ่อายะทั้งหลาย) มีอธิบายว่า ก็แลทวาร และอารมณ์ทั้งหลายนั้น ย่อมแผ่ คือขยาย (จิตเจตสิก) ธรรมเหล่านั้นอันเป็นอายะ (ผู้มา) เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์เหล่านั้นจึงชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า แผ่ขยาย**อายะ** คือ จิตและเจตสิกธรรม)

(อรรถนัยที่ ๓ **อายตสฺส นยนโต** เพราะนำ**อายตะ**ไป) มีอธิบายว่า ก็ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้นยังไม่กลับ (คือยังไม่ดับ) เพียงใด ก็ย่อมนำไปคือยังสังสารทุกข์อันเป็นไปในสงสาร ซึ่งมีเบื้องต้น เบื้องปลายรู้ไม่ได้ เป็นอายตะ (คือยืดเยื้อ) ยิ่งนักอยู่แล้ว ให้เป็นไปอยู่นั่นเพียงนั้น เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า **อายตนะ** (แปลว่า นำอายตะคือสังสารทุกข์อันยืดเยื้ออยู่แล้วไป)

ธรรมทั้งปวงนี้ ได้ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อ (แห่งจิตและเจตสิก) ๑ เพราะแผ่อายะ (คือจิตและเจตสิกที่มาในทวารและอารมณ์นั้นๆ) ๑ เพราะนำ**อายตะ** (คือสังสารทุกข์อันยืดเยื้ออยู่แล้ว) ไป ๑ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

แก้อายตนะศัพท์โดยปริยาย

[๕๑๒] อีกนัยหนึ่ง **อายตนะ** (ศัพท์) พึงทราบโดยอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑

จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า "**อิสฺสรายตนํ** ศาลพระอิศวร **วาสุเทวายตนํ** ศาลพระวาสุเทพ" เป็นต้น บ่อเกิดก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า "**สุวณฺณายตนํ** บ่อทอง **รชตายตนํ** บ่อเงิน" เป็นต้น ส่วนในพระศาสนานี้ สถานเป็นที่ชุมนุม ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "**มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา** ฝูงวิหคในอรัญอันเป็นที่ชุมนุม ที่น่ารื่นรมย์ใจย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น" เป็นต้น[๑] ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า "**ทกฺขิณาปโถ คุนฺนํ อายตนํ** ประเทศทักขิณาบถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย" เป็นต้น เหตุก็ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า "**ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน** เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุนั้นย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้นๆ ทีเดียว" เป็นต้น[๒]

อีกปริยายหนึ่ง จิตและเจตสิกธรรมนั้นๆ ก็ (เป็นเหมือน) อาศัยอยู่ในทวารและอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องกับจักขุเป็นต้นนั้น เหตุนั้น ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า เป็นที่อยู่แห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

อนึ่ง จิตและเจตสิกเหล่านั้น (เป็นเหมือน) เกลื่อนกล่นอยู่ในจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้น (เป็นทวาร) และเพราะมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ เหตุนั้น ทวารและอารมณ์ มีจักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าเป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้นประการ ๑

---

๑ องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๘/๖๐

๒ องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๑-๓๔๔

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นที่ชุมนุมแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตและเจตสิกเหล่านั้นเป็นเหมือน) ประชุมกันอยู่ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ โดย (มีจักขุเป็นต้นนั้น) เป็นวัตถุ (ที่ตั้งอยู่) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่า เป็นแหล่งกำเนิดแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตและเจตสิกเหล่านั้น) เกิดขึ้นแต่ในจักขุเป็นต้นนั้นเท่านั้น โดยมีจักขุเป็นต้น เป็นที่อาศัยและมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายนั้น เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้นไม่มี (จิตและเจตสิก) ก็ไม่มีประการ ๑

ธรรมทั้งหลาย (มีจักขุและรูปเป็นต้น) นั้นได้ชื่อว่าอายตนะ โดยเหตุเหล่านี้คือ โดยอรรถว่า เป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล

เพราะเหตุนั้น วินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ พึงทราบโดยอรรถอย่างนี้ก่อนว่า จักขุนั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวมาแล้วด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่าจักขายตนะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายด้วย ธรรมเหล่านั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวแล้วด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า ธัมมายตนะ

โดยลักษณะ

[๕๑๓] คำว่า **ลักษณะ** คือวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ พึงทราบโดยลักษณะแห่งจักขุเป็นต้นด้วย ก็แลลักษณะทั้งหลายแห่งจักขุเป็นต้นเหล่านั้น ๆ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในขันธนิเทศเถิด

โดยมีเพียงนั้น

คำว่า **ตาวตฺวโต** คือ **ตาวภาวโต** โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธาธิบายนี้มีอยู่ว่า หากมีคำท้วงว่า "ก็ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นอาทิก็คือธรรมนั่นแหละ เมื่อเช่นนั้นเหตุไฉนจึงไม่ตรัสว่า 'ธัมมายตนะ' แต่เท่านั้น (แต่) ตรัสอายตนะถึง ๑๒ เล่า" คำเฉลยพึงมีว่า "เพราะในที่นี้ แยกเป็นทวารฝ่าย ๑ เป็นอารมณ์ฝ่าย ๑ แห่งกอง

วิญญาณ ๖ โดยที่ทรงกำหนด (จักขุและรูปเป็นต้นนั้นไว้) เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ นี่เอง เป็นความต่าง แห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงตรัสอายตนะถึง ๑๒ แท้จริง จักขายตนะเท่านั้นเป็น อุปปัตติทวาร และรูปายตนะเท่านั้นเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่เนื่องในวิถีของจักขุวิญญาณ ฉันเดียวกันนั้นอายตนะนอกนั้นก็เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ที่เนื่องในวิถีของวิญญาณนอกนี้ ส่วนมนายตนะเป็นเอกเทศ (ส่วนหนึ่ง) ซึ่งได้แก่ ภวังคมนะ เท่านั้นเป็นอุปปัตติทวาร และธัมมายตนะเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่ ๖ ไม่ทั่วไป (แก่วิญญาณอื่นมีจักขุวิญญาณเป็นต้น)”

อายตนะ ๑๒ พระผู้มีพระภาคตรัสโดยที่ทรงกำหนดไว้เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยลำดับ

[๕๑๔] ข้อว่า**โดยลำดับ** ความว่า บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับความเกิดเป็นต้นที่กล่าวในนิเทศก่อน แม้ในที่นี้ก็ลำดับการแสดงเท่านั้นแหละใช้ได้ แท้จริงในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะเป็นอายตนะที่ปรากฏ เพราะเป็นวิสัยที่เห็นได้และกระทบได้ เหตุนี้จึงทรงแสดงเป็นข้อแรก ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะที่เหลือมีโสตายตนะเป็นต้นซึ่งเป็นวิสัยที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ อีกนัยหนึ่ง ในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะและโสตายตนะ ทรงแสดงก่อนเพราะเป็นสิ่งมีอุปการะมาก โดยความเป็นเหตุแห่งทัสสนานุตตริยะและสวนานุตตริยะ ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะ ๓ มีฆานายตนะเป็นอาทิ มนายตนะทรงแสดงไว้ในที่สุด เพราะเป็นโคจรวิสัยแห่งอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น ส่วนในเหล่าอายตนะภายนอก อายตนะ ๖ มีรูปายตนะเป็นต้น ทรงแสดงไว้เป็นลำดับแห่งอายตนะภายในนั้นๆ เพราะเป็นโคจรแห่งอายตนะภายในมีจักขายตนะเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ลำดับของอายตนะทั้งหลายนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยกำหนด (แจกไปตามลำดับ) เหตุเกิดแห่งวิญญาณก็ได้ จริงอยู่คำนี้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า

"อาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ ฯลฯ อาศัยมนะและธรรมทั้งหลาย เกิดมโนวิญญาณ"[๑] ดังนี้

ก็แล วินิจฉัยโดยลำดับในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยสังเขปและโดยพิสดาร

[๕๑๕] ข้อว่า **โดยสังเขปและโดยพิสดาร** ความว่า "เมื่อว่าโดยสังเขป อายตนะทั้ง ๑๒ ก็เป็นแต่นามรูปเท่านั้น เพราะมนายตนะและธัมมายตนะเป็นส่วนหนึ่ง สงเคราะห์เข้ากับนาม และอายตนะที่เหลือนั้นสงเคราะห์เข้ากับรูป แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร (ว่า) ในอายตนะภายในก่อน จักขายตนะ โดยชาติก็เป็นแต่จักขุปสาทเท่านั้น แต่แตกออกไปเป็นปัจจัย คติ นิกาย และบุคคล ก็มีประเภทเป็นอนันต์ อายตนะ ๔ มีโสตายตนะเป็นต้น ก็อย่างนั้น มนายตนะมี ๘๙ ประเภท โดยแยกเป็นกุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณ วิปากวิญญาณ และกิริยาวิญญาณ และ (อีกอย่างหนึ่ง) ถึง ๑๒๑ ประเภท แต่เมื่อแยกเป็นวัตถุและปฏิปทาเป็นต้น ก็มีประเภทเป็นอนันต์

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ และรสายตนะ ก็มีประเภทเป็นอนันต์ โดยแยกเป็น (สภาค) วิสภาคและปัจจัยเป็นต้น โผฏฐัพพายตนะมี ๓ ประเภท ด้วยอำนาจแห่ง ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ (แต่) โดยความแตกต่างแห่งปัจจัยเป็นต้น ก็มีประเภทเป็นอเนก ธัมมายตนะก็มีประเภทเป็นอเนก โดยความแตกต่างแห่งสภาวะและความต่างกันแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สุขุมรูป และนิพพาน"

วินิจฉัยโดยสังเขปและโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยเป็นสิ่งพึงเห็น

[๕๑๖] ส่วนในข้อว่า "**โดยเป็นสิ่งพึงเห็น**" นี้ มีวินิจฉัยว่า "อายตนะทั้งหลายที่เป็นสังขตะทั้งสิ้น พึงเห็นโดยความไม่มาและโดยความไม่จากไป จริงอยู่ อายตนะเหล่านั้น ก่อนเกิดขึ้นก็มิได้มาแต่ที่ไหน ๆ ทั้งเบื้องหน้าแต่เสื่อมไปก็มิได้ไปในที่ไหน ๆ โดยที่แท้ ก่อนเกิดขึ้น มันก็ยังไม่ได้ (มี) สภาวะ เบื้องหน้าแต่เสื่อมไป มันก็เป็นสิ่งที่

---

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๗, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓-๔๔/๘๘-๙๑

มีสภาวะอันแตกไปแล้ว ในท่ามกลาง (ระหว่าง) ต้นกับปลาย ก็เป็นสิ่งไม่มีอำนาจเป็นไป เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย เพราะเหตุนั้น อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยความไม่มาและโดยความไม่จากไปเถิด

นัยเดียวกันนั้น พึงเห็นโดยไม่มีความดำริและโดยไม่มีความขวนขวาย จริงอยู่ ความดำริอย่างนี้ ย่อมไม่มีแก่จักขุและรูปเป็นต้นว่า "ชื่อว่าวิญญาณพึงเกิดขึ้นในความพร้อมเพรียงของเราทั้งหลายเถิด" ทั้งจักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้นไม่ดำริ ไม่ถึงความขวนขวายโดยความเป็นทวารก็ดี โดยความเป็นวัตถุก็ดี โดยความเป็นอารมณ์ก็ดี เพื่อให้วิญญาณเกิดขึ้น ที่แท้มันเป็นธรรมดานี่เองที่วิญญาณทั้งหลายมีจักขุ-วิญญาณ เป็นอาทิ เกิดขึ้นได้เพราะความพร้อมเพรียงแห่งจักขุและรูปเป็นต้นแล เพราะเหตุนั้น อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยไม่มีความดำริและโดยไม่มีความขวนขวายเถิด

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนบ้านร้าง เพราะปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจรปล้นหมู่บ้าน เพราะอายตนะภายนอกเหล่านั้นเป็นฝ่ายอภิฆาต (กระทบ เบียดเบียน) ซึ่งอายตนะภายใน สมพระบาลีว่า "ภิกษุทั้งหลาย จักขุถูกรูปทั้งหลายทั้งที่น่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ เบียดเบียนเอา"ดังนี้เป็นต้น[๑] ความพิสดาร บัณฑิตพึงทราบ (ตามแนวพระบาลีนั้นเทอญ)

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายใน พึงเห็นเหมือนสัตว์ ๖ จำพวก[๒] อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนที่โคจรแห่งสัตว์ ๖ จำพวกนั้น

วินิจฉัยโดยเป็นสิ่งพึงเห็น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารแห่งอายตนะทั้งหลาย เป็นอันดับแรก

ธาตุนิเทศ

[๕๑๗] ส่วนธาตุ อันกล่าวไว้ต่ออายตนะนั้นไป มีวินิจฉัยว่า ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ

---

๑ สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๘

๒ ดูเทียบ สํ. สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๔๗/๒๖๒-๒๖๕

คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชื่อว่าธาตุทั้งหลาย

วินิจฉัยในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถ โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความมีเพียงนั้น โดยความนับ (จำนวน) โดยปัจจัย และโดยเป็นสิ่งพึงเห็น

โดยอรรถ

ในข้อเหล่านั้น ข้อว่า **โดยอรรถ** ความว่า วินิจฉัยโดยอรรถที่แปลกกันแห่งจักขุศัพท์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยเช่นว่า "ธรรมชาติใดย่อมบอก เหตุนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุนั้นสิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความรู้แจ้งแห่งจักขุชื่อว่าจักขุวิญญาณ" ดังนี้เป็นต้นก่อน ส่วนว่าวินิจฉัยโดยอรรถที่ไม่แปลกกันพึงทราบดังนี้

ธรรมใดย่อมจัด (ทำทุกข์ให้เกิดขึ้น) เหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่าธรรมผู้จัดขึ้น) หรือว่า ธรรมทั้งหลายใด อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) เหตุนั้นธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมที่สัตว์ทรงไว้)

หรือว่า วิธาน การตั้งไว้ (คือกฎเกณฑ์) ชื่อว่าธาตุ

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) ด้วยธรรมชาตินั้น (เป็นเหตุ) เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุทรง (ทุกข์) ไว้แห่งสัตว์ทั้งหลาย)

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือตั้งไว้) ในธรรมชาตินั่น เหตุนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นที่อันสัตว์ทรง (ทุกข์) ไว้)

จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็นโลกิยะ เป็นสิ่งที่ธรรมดากำหนดไว้โดยความเป็นตัวมูลเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ขึ้นเป็นอเนกประการดุจธาตุ (แร่) ทั้งหลาย มีธาตุทอง ธาตุเงิน เป็นอาทิ จัดสรรโลหะมีทองและเงินเป็นต้นขึ้น ฉะนั้น

อนึ่ง โลกิยธาตุทั้งหลายนั้นอันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ หมายความว่า (ยึด) ถือไว้ดุจภาระ (ของหนัก) อันคนทั้งหลายผู้นำภาระถือ (แบกหาม) ไป ฉะนั้น

อนึ่ง โลกิยธาตุนั้น เป็นแต่ทุกขวิธาน (กฎเกณฑ์แห่งทุกข์) เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร)

อนึ่ง สังสารทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายตาม (ยึด) ถือไว้ ก็ด้วยธาตุทั้งหลายนั่นเป็นเหตุ

อนึ่ง สังสารทุกข์นั้นที่ถูกจัดไว้แล้วอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายก็ทรงไว้ หมายความว่า ตั้งไว้ในธาตุทั้งหลายนั่นแล

ในธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ธรรมแต่ละข้อทรงเรียกว่า ธาตุ ก็ด้วยอำนาจแห่งความหมาย มีความหมายว่า **วิทหติ** - จัดขึ้น **วิธียติ** - อันสัตว์ทรงไว้ เป็นต้น ตามความที่เป็นไป ดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๑๘] อีกนัยหนึ่ง ธาตุนี้หาเหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์ซึ่งมิได้มีอยู่โดยสภาวะไม่ แต่ธาตุนี้ ได้ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน

อนึ่ง เสลาวยวะ (ชิ้นหิน) ทั้งหลายมีหรดาลและมโนศิลาเป็นต้น อันวิจิตร (แปลกๆ) ในโลกก็เรียกว่าธาตุ ฉันใด แม้ธาตุทั้งหลายนี้ ก็เหมือนธาตุทั้งหลายนั่น เพราะมันก็เป็นอวัยวะแห่งความรู้และสิ่งที่ควรรู้อันวิจิตร ฉันนั้นแล หรือเปรียบเหมือนสมญาว่าธาตุ ย่อมมีได้ในโกฏฐาสะทั้งหลาย อันกำหนดลักษณะต่างกันและกัน เช่น รสและโลหิตเป็นต้น ซึ่งเป็นอวัยวะแห่งกลุ่มกล่าวคือสรีระ ฉันใด สมญาว่าธาตุ ก็พึงทราบ (ว่ามีได้) แม้ในอวัยวะทั้งหลายแห่งอัตภาพกล่าวคือขันธ์ ๕ นี้ ฉันนั้น เพราะอวัยวะมีจักขุเป็นต้นนั่น ก็กำหนดลักษณะต่างกันและกันได้แล

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า “ธาตุ” นั่นเป็นคำเรียกสภาวะที่เป็นนิรชีพ (ไม่มีชีพ) เท่านั้นเอง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงทำธาตุเทศนาเพื่อถอนชีวสัญญา (ความสำคัญว่าชีพ) ไว้ในพระบาลีว่า “ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖” ดังนี้[๑] เป็นอาทิแล

เพราะเหตุนั้น โดยอรรถตามที่กล่าวมา (บัณฑิตพึงทราบวิเคราะห์ว่า) จักษุด้วย จักขุนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อว่าจักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญาณด้วย มโนวิญญาณนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุแล

วินิจฉัยโดยอรรถในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๔/๓๔๔/๔๐๓

โดยลักษณะเป็นต้น

[๕๑๙] ข้อว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** ความว่า วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุมีจักขุเป็นอาทิในนิเทศนี้ บัณฑิตก็พึงทราบด้วย ก็แต่ว่าลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุทั้งหลายนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในขันธนิเทศเถิด

โดยลำดับ

ข้อว่า **โดยลำดับ** ความว่า แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับแห่งความเกิดเป็นต้น ที่กล่าวแล้วในนิเทศก่อน ก็ลำดับแห่งการแสดงเท่านั้นใช้ได้ ก็แล ลำดับแห่งการแสดงนี้นั้น ท่านกล่าวโดยกำหนดลำดับแห่งเหตุและผล จริงอยู่ ธาตุทั้ง ๒ นี้คือจักขุธาตุ และรูปธาตุเป็นเหตุ ธาตุ ๑ คือจักขุวิญญาณเป็นผล ลำดับอย่างนี้บัณฑิตพึงทราบในธาตุที่เหลือทั้งปวง

โดยความมีเพียงนั้น

[๕๒๐] คำว่า **ตาวตฺวโต** คือ **ตาวภาวโต** - โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธาธิบายนี้มีอยู่ว่า หากมีคำท้วงว่า "ก็แม้ธาตุทั้งหลายอื่น เช่น อาภาธาตุ สุภธาตุ อากาสานัญจายตนธาตุ วิญญาณัญจายตนธาตุ อากิญจัญญายตนธาตุ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ[๑] กามธาตุ พยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ เนกขัมมธาตุ อัพยาปาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ[๒] สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุเปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ[๓] อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ[๔] อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ[๕] สังขตธาตุ อสังขตธาตุ โลกมีธาตุเป็นอเนกมีธาตุต่างๆ[๖] ดังนี้เป็นต้น ก็ปรากฏอยู่ในบางที่แห่งพระสูตรและพระอภิธรรมนั้นๆ เมื่อเป็นอย่างนี้เหตุไฉน พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงทำ

---

๑ ดูเทียบ สํ. นิ. (ไทย ๑๖/๙๕/๑๘๐

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๑/๑๔๐

๓ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๙/๑๓๘

๔ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗

๕ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒/๑๓๔

๖ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๙๓

ปริจเฉท (กำหนดจัดเข้าเป็นหมวด) โดยอำนาจแห่งธาตุทั้งสิ้นมาทรงทำปริจเฉทแต่ว่าธาตุ ๑๘ เหล่านี้เล่า”ดังนี้ไซร้ คำเฉลย พึงมีว่า “เพราะธาตุทั้งปวง อันมีอยู่โดยสภาวะ ก็ตกอยู่ภายในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว”

แท้จริง อาภาธาตุ ก็คือรูปธาตุ ส่วนสุภธาตุก็เนื่องอยู่ในรูปธาตุเป็นต้น เพราะอะไร ? เพราะสุภธาตุก็คือสุภนิมิต จริงอยู่ สุภธาตุคือสุภนิมิต และสุภนิมิตนั้นพ้นไปจากรูปเป็นต้น หามีไม่ นัยหนึ่ง สุภธาตุก็คือธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก เพราะเหตุนั้น สุภธาตุนั้น ก็คือรูปธาตุเป็นต้นเท่านั้นเอง

จิตในอรูปธาตุ ๔ มีอากาสานัญจายตนธาตุเป็นต้น ก็เป็นมโนวิญญาณธาตุ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเป็นธัมมธาตุ ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ ไม่มีโดยสภาวะ เพราะสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุนั้น เป็นแต่ความดับแห่งธาตุ ๒ (คือมโนวิญญาณธาตุและธัมมธาตุ) เท่านั้น

กามธาตุ ก็เป็นแต่ธัมมธาตุ ดังพระบาลีว่า “ในธาตุเหล่านั้นกามธาตุเป็นอย่างไร ? กามธาตุคือความคิด ความตรึก ฯลฯ ความดำริผิดอันเกี่ยวเนื่องด้วยกาม” ดังนี้ หรือมิฉะนั้น ก็เป็นธาตุทั้ง ๑๘ ดังพระบาลีว่า “เบื้องต่ำทำอเวจีนรกให้เป็นที่สุด เบื้องสูงทำพวกเทพปรนิมมิตวสวัตดีไว้ภายในขันธ์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภพทั้งหลายนั่น ที่เนื่องอยู่ในภพทั้งหลายนั่น ในระหว่าง (ที่กำหนด) นั้น อันใด อันนี้เรียกว่า กามธาตุ”[๑] ดังนี้

เนกขัมมธาตุ เป็นธัมมธาตุแท้ แม้จะเป็นมโนวิญญาณธาตุก็ได้เหมือนกัน เพราะ (มี) พระบาลีว่า “ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลทั้งปวง ชื่อว่าเนกขัมมธาตุ”

พยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อัพยาปาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุเปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ และปรักกมธาตุ ก็เป็น ธัมมธาตุเหมือนกัน

หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ ก็คือธาตุ ๑๘ นั่นเอง จริงอยู่ ธาตุมีจักขุธาตุเป็นต้น ที่เลว ก็เป็นหีนธาตุ ที่ปานกลางและที่ประณีต ก็เป็นมัชฌิมธาตุและปณีตธาตุ แต่ (เมื่อว่า) โดยนิปริยาย (สิ้นเชิง) ธัมมธาตุและมโนวิญญาณธาตุทั้งหลายฝ่าย

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๐

อกุศลจัดเป็นหีนธาตุ ธาตุทั้งสอง (นั้น) ฝ่ายกุศลและอัพยากฤตที่เป็นโลกิยะ มีจักขุธาตุเป็นต้น จัดเป็นมัชฌิมธาตุ ส่วนธัมมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโลกุตตระจัดเป็นปณีตธาตุ

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็ได้แก่โผฏฐัพพธาตุ อาโปธาตุและอากาสธาตุจัดเป็นธัมมธาตุ วิญญาณธาตุก็เป็นสังเขปแห่งวิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั่นแหละ

ธาตุ ๑๗ และเอกเทศแห่งธัมมธาตุ เป็นสังขตธาตุ ส่วนอสังขตธาตุ ได้แก่เอกเทศแห่งธัมมธาตุอย่างเดียว

ส่วนโลกที่เป็นอเนกธาตุและนานาธาตุ ก็เป็นเพียงความแตกออกไป (เป็นหลายอย่างต่างชนิด) แห่งธาตุ ๑๘ เท่านั้นเองแล

พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพราะธาตุทั้งปวงอันมีอยู่โดยสภาวะ ตกอยู่ภายในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว ดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๒๑] อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพื่อถอนสัญญาของบุคคลจำพวกชีวสัญญี (มีความสำคัญว่ามีชีวะ) ในวิญญาณ อันมีความรู้เป็นสภาพด้วย จริงอยู่ บุคคลจำพวกชีวสัญญีในวิญญาณ อันมีความรู้เป็นสภาพ มีอยู่ พระผู้มีพระภาคมีพระพุทธประสงค์จะทรงประกาศความที่วิญญาณนั้นมีเป็นอเนกโดยแตกออกเป็นจักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ดังกล่าวมานั้น และความที่วิญญาณนั้นเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเป็นไปเนื่องอยู่ด้วยปัจจัยมีจักขุและรูปเป็นต้น ทรงถอนชีวสัญญาอันนอนเนื่อง (อยู่ในสันดาน) มานานของบุคคลเหล่านั้นเสีย จึงทรงประกาศธาตุ ๑๘

แถมอีกหน่อย พระผู้มีพระภาคทรงประกาศธาตุแต่ ๑๘ เท่านั้น ก็ด้วยอำนาจแห่งอัชฌาสัยของสัตว์ที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยประการอย่างที่กล่าวมานั้นประการหนึ่ง อนึ่งสัตว์เหล่าใด เป็นสัตว์จำพวกที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาอันไม่ย่อและไม่พิสดารนัก อันนี้ก็ด้วยอำนาจแห่งอัชฌาสัยของสัตว์จำพวกนั้นประการหนึ่งด้วย

จริงอยู่ ความมืดในหทัยของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย อันเดชแห่งพระสัทธรรมของพระองค์กำจัดแล้ว ย่อมถึงซึ่งความสลายไปโดยพลัน ด้วยประการใดๆ พระองค์ย่อมทรงประกาศธรรมโดยนัยสังเขปบ้าง พิสดารบ้าง ด้วยประการนั้นๆ แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้นในธาตุทั้งหลายนั่น บัณฑิตพึงทราบด้วยกล่าวมาฉะนี้

โดยการนับจำนวน

[๕๒๒] ข้อว่า **โดยการนับ** (จำนวน) ความว่า อันดับแรก จักขุธาตุ ว่าโดยชาติก็ถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๑ คือเป็นจักขุประสาท โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัททธาตุ คันธธาตุ และรสธาตุ ก็อย่างนั้น คือถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๑ โดยเป็นโสตประสาทเป็นต้น แต่โผฏฐัพพธาตุถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๓ ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จักขุ-วิญญาณธาตุ ถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒ โดยเป็นกุศลวิปากวิญญาณและอกุศลวิปากวิญญาณ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และกายวิญญาณธาตุ ก็อย่างนั้น ส่วนมโนธาตุ ถึงซึ่งการนับว่าเป็น ธรรมจำนวน ๓ โดยเป็นปัญจทวาราวัชชนะ กุศลวิบาก อกุศลวิบาก และสัมปฏิจฉนะ ธัมมธาตุถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒๐ ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์ ๓ สุขุมรูป ๑๖ และอสังขตธาตุ มโนวิญญาณธาตุถึงซึ่งการนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๗๖ ด้วยอำนาจแห่งกุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณและอัพยากฤตวิญญาณที่เหลือแล

วินิจฉัยแม้โดยการนับ (จำนวน) ในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยปัจจัย

[๕๒๓] ในข้อว่า **ปัจจัย** นี้มีวินิจฉัยว่า ก่อนอื่น จักขุธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ คือเป็นวิปยุตปัจจัย ๑ ปุเรชาตปัจจัย ๑ อัตถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ นิสสยปัจจัย ๑ อินทริยปัจจัย ๑ รูปธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๔ คือเป็นปุเรชาตปัจจัย ๑ อัตถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑ อารัมมณปัจจัย ๑ แก่จักขุวิญญาณธาตุ ธาตุที่เหลือ (อีก ๔ คู่) มีโสตธาตุ และ สัททธาตุเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุที่เหลือ มีโสตวิญญาณธาตุเป็นอาทิอย่างนั้น ส่วนอาวัชชนมโนธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๕ คือเป็นสมนันตรปัจจัย ๑ อนันตรปัจจัย ๑ นัตถิปัจจัย ๑ วิคตปัจจัย ๑ อนันตรูปนิสสยปัจจัย ๑ แก่วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้น วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่สัมปฏิจฉนมโนธาตุ ฉันเดียวกันนั้น สัมปฏิจฉนมโนธาตุ ก็เป็นปัจจัยแก่สันตีรณมโนวิญญาณธาตุ สันตีรณมโนวิญญาณธาตุนั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่โวฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ โวฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ ส่วนชวนมโนวิญญาณธาตุก็เป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ คือโดยปัจจัย ๕ นั้น และเป็นอนันตรปัจจัยแก่ชวนมโนวิญญาณธาตุเป็นลำดับๆ ไป นี่เป็นนัยในปัญจทวารก่อน ส่วนในมโนทวาร ภวังคมโนวิญญาณธาตุ เป็นปัจจัยแก่อาวัชชนมโนวิญญาณธาตุ และอาวัชชนมโนวิญญาณธาตุก็เป็นปัจจัยแก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ โดยปัจจัย ๕ (มีสมนันตรปัจจัย เป็นต้น) ที่กล่าวมาก่อนนั่นแล ส่วนธัมมธาตุเป็นปัจจัยมากอย่างโดยปัจจัยเป็นต้นว่า สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย แห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๗ ส่วนธาตุทั้งหลาย (๑๗) มีจักขุธาตุเป็นต้น และธัมมธาตุบางอย่าง เป็นปัจจัยแม้โดยปัจจัยมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้นแก่มโนวิญญาณธาตุบางอย่าง อนึ่ง ใช่แต่จักขุและรูปเป็นต้นเท่านั้น เป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุเป็นอาทิก็หาไม่ ที่แท้แม้สิ่งอื่นมีแสงสว่างเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น บุรพาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า "อาศัย จักษุ รูป แสงสว่าง และมนสิการ (คืออาวัชชนะ) เกิดจักขุวิญญาณขึ้น อาศัยโสตะ เสียง ช่อง (หู) และมนสิการ เกิดโสตวิญญาณขึ้น อาศัยฆานะ กลิ่น ลม และมนสิการ เกิดฆานวิญญาณขึ้น อาศัยชิวหา รส น้ำ (ลาย) และมนสิการ เกิดชิวหาวิญญาณขึ้น อาศัยกาย

โผฏฐัพพะ ปฐวี และมนสิการ เกิดกายวิญญาณขึ้น อาศัยภวังคมนะ (คือภวังคจิตที่ไหวแล้ว ๒ ครั้ง) ธรรมและมนสิการ เกิดมโนวิญญาณขึ้น” ดังนี้

นี่เป็นความสังเขปในข้อว่าปัจจัยนี้ ส่วนประเภทปัจจัยโดยพิสดาร จักมีแจ้งในนิเทศแห่งปฏิจจสมุปบาท

วินิจฉัยแม้โดยปัจจัยในธาตุทั้งหลายนั่น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยเป็นสิ่งพึงเห็น

[๕๒๔] ข้อว่า **โดยเป็นสิ่งพึงเห็น** ความว่า อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นสิ่งพึงเห็นในธาตุทั้งหลายนั่น แท้จริง สังขตธาตุทั้งหมดเทียว บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นของว่างจากส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) และส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) โดยความเป็นของเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข ความเป็นตนและโดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกันในธาตุทั้งหลายนั้น จักขุธาตุพึงเห็นเหมือนหน้ากลอง รูปธาตุเหมือนไม้ (ตีกลอง) จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเสียง (กลอง) โดยนัยอย่างนั้น จักขุธาตุเหมือนหน้าแว่น (ส่องหน้า) รูปธาตุเหมือนหน้า จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเงาหน้า อีกนัยหนึ่ง จักขุธาตุเหมือน (ท่อน) อ้อยและเมล็ดงา รูปธาตุเหมือนเครื่องหีบอ้อยและไม้บีบงา จักขุวิญญาณธาตุเหมือนน้ำอ้อยและน้ำมันงา นัยเดียวกันนั้น จักขุธาตุเหมือนไม้สีไฟอันล่าง รูปธาตุเหมือนไม้สีไฟอันบน จักขุวิญญาณธาตุเหมือนไฟ ในธาตุที่เหลือ ๔ มีโสตธาตุเป็นต้น ก็นัยนี้ ส่วนมโนธาตุพึงเห็นเหมือนปุเรจร (ผู้นำหน้า) และอนุจร (ผู้ตามหลัง) แห่งวิญญาณธาตุทั้งหลายมีจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น โดยความตามที่มันเป็นไป ในธัมมธาตุ เวทนาขันธ์พึงเห็นเหมือนลูกศรและเหมือนหลาว สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์เหมือนคนที่อาดูร เพราะต้องศรและหลาวคือเวทนาเข้า นัยหนึ่ง สัญญาของปุถุชนทั้งหลายเหมือนกำมือเปล่าเหตุทำทุกข์เพราะความหวังให้เกิด เหมือนเนื้อป่า เพราะทำให้ถือเอานิมิตโดยความไม่เป็นจริง สังขาร (ขันธ์) เหมือนบุรุษผู้ซัด(คนอื่น)ลงหลุมถ่านเพลิงเพราะซัด (สัตว์)ไปในปฏิสนธิ เหมือนโจรที่ราชบุรุษติดตาม (จับ) เพราะถูกชาติทุกข์ติดตาม เหมือนพืชต้นไม้มีพิษ เพราะเป็นเหตุแห่งขันธสันดาน อันนำอนัตถะทั้งปวงมาให้

รูปพึงเห็นเหมือนกงจักรอันคม เพราะเป็นเหตุแห่งอุปัทวะนานาชนิด ส่วนอสังขตธาตุทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นอมตะ เป็นสันตะ (สงบระงับ) เป็นเขมะ (พ้นภัย) เพราะอะไร ? เพราะเป็นฝ่ายตรงข้ามต่ออนัตถะทั้งปวง มโนวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนลิงในป่า เพราะไม่มีความหยุดอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย เหมือนม้าเลวเพราะฝึกได้ยาก เหมือนท่อนไม้ที่ขว้างขึ้นฟ้า เพราะมันตกไปตามที่มันปรารถนา เหมือนนักฟ้อนรำในโรงฟ้อนรำ (อันแต่งกายหลากๆ) เพราะประกอบด้วยเพศ (เครื่องแต่งกาย) คือกิเลสมีประการต่างๆ มีโลภะ โทสะ เป็นต้นแล

ปริจเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๖
อินทริยสัจจนิเทศ

อินทริยนิเทศ

[๕๒๕] ส่วนว่า อินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตา-วินทรีย์ ชื่อว่า อินทรีย์ที่ยกขึ้นแสดงไว้ถัดจากธาตุ

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น โดยอรรถ
โดยลักษณะเป็นต้น และโดยลำดับ อนึ่ง โดยแยกประเภท
และไม่แยกประเภท โดยกิจ และโดยภูมิ

โดยอรรถ

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เบื้องแรก อรรถแห่งอินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ชัดแจ้ง ตามนัย (ที่กล่าวมาแล้วในอายตนนิเทศ) ว่า "ธรรมชาติใดย่อมเห็น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจักขุ" ดังนี้เป็นต้น

ส่วนในอินทรีย์ ๓ ข้างท้าย ข้อแรกตรัสเรียกว่า อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งอย่างนี้ว่า "เราจักรู้ซึ่งอมตบทหรือว่าซึ่งสัจธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ในบุพภาค (คือก่อนโสดาปัตติมรรค)" และเพราะมีอรรถ(คือสภาวะ)แห่งความเป็นอินทรีย์ (ใหญ่ยิ่ง) อยู่พร้อมด้วย ข้อ ๒ ตรัสเรียกว่าอัญญินทรีย์ เพราะรู้ชัด (ด้วยมรรค) และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่พร้อมด้วย ข้อ ๓ ตรัสเรียกว่า อัญญาตาวินทรีย์ เพราะเกิดแก่พระขีณาสพผู้รู้ทั่วถึงคือมีญาณกิจในสัจจะ ๔ สำเร็จแล้ว และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่พร้อมด้วย

ถามว่า "อะไรเล่า ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรแห่งอินทรีย์เหล่านั้น ?" แก้ว่า อรรถแห่งเครื่องหมายของสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง(คือกรรม) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า)แสดงไว้ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า)ได้เห็น (คือรู้) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง คือ(กรรม)จัด(ให้เกิด)ขึ้น ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า) ใช้สอย ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถทั้งปวงนั้นใช้ได้ตามที่ควรใช้ในอินทริยนิเทศนี้

แท้จริง พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพระนามว่าอินทร เพราะทรงมีความเป็นใหญ่ยิ่ง อนึ่ง กุศลกรรมและอกุศลกรรม ก็ชื่อว่าอินทร เพราะไม่มีใครๆ เป็นใหญ่ในกรรมทั้งหลาย (แต่กรรมเป็นใหญ่ยิ่ง) เพราะเหตุนั้น ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น (ว่าถึง) อินทรีย์ทั้งหลายกรรมให้เกิดก่อน (อินทรีย์ที่กรรมให้เกิดนั้น) ย่อมส่อ (ให้รู้) กรรมทั้งที่เป็นกุศลกรรม และอกุศลกรรม และมันก็เป็นสิ่งที่กรรมนั้นจัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย เพราะเหตุนั้นจึงชื่ออินทรีย์ เพราะอรรถว่าส่อ (ให้รู้ถึง) สิ่งเป็นใหญ่ยิ่ง (คือกรรม) จัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย อนึ่ง อินทรีย์ทั้งหมดนั่นแหละ เป็นสิ่งอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศขึ้น และเป็นสิ่งที่พระองค์ได้ตรัสรู้เองด้วยตามที่เป็นจริง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า)แสดงขึ้นไว้ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า)ได้เห็น (คือ ตรัสรู้) ด้วย อนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้นบางอย่าง พระผู้มีพระภาคผู้เป็นมุนีใหญ่ยิ่งพระองค์นั่นแหละทรงใช้สอย โดยใช้เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) บางอย่างทรงใช้สอยโดยใช้ทางภาวนา (คือทรงทำให้มีขึ้นเช่นสัทธินทรีย์เป็นต้น) เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่งใช้สอย ด้วยประการหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง จักษุเป็นต้นนั้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถแห่งความเป็นใหญ่ยิ่ง ได้แก่ ความเป็นอธิบดี (คือเป็นอินทรียปัจจัยสนับสนุน โดยความเป็นใหญ่) จริงอยู่ ความเป็นอธิบดีแห่งจักษุเป็นต้น ชื่อว่า สัมฤทธิผลในความเป็นไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นอาทิ เพราะเมื่อมันกล้า วิญญาณก็กล้า และเพราะเมื่อมันอ่อน วิญญาณก็อ่อนแล

นี่เป็นวินิจฉัยโดยอรรถในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เป็นอันดับแรก

โดยลักษณะเป็นต้น

ข้อว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** ความว่า พึงทราบวินิจฉัยแห่งจักษุเป็นต้น โดยลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานด้วย ก็แลลักษณะเป็นต้นของจักษุเป็นอาทินั้น ได้กล่าวไว้แล้วในขันธนิเทศ ส่วนอินทรีย์ ๔ (ข้างท้าย) มีปัญญินทรีย์เป็นต้น โดยความก็คืออโมหะนั่นเอง อินทรีย์ที่เหลือก็มาแล้วโดยสรุปในขันธนิเทศนั้นเหมือนกันแล

โดยลำดับ

[๕๒๖] แม้ลำดับในข้อว่า **โดยลำดับ** นี้ ก็เป็นลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น อินทรีย์ (๖) มีจักขุนทรีย์เป็นต้น อันนับเข้าในอัตภาพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงก่อน เหตุว่า ความได้อริยภูมิย่อมมีเพราะกำหนดรู้ธรรมภายใน (ตนของตน) อัตภาพนั้นเล่า ถึงซึ่งการนับว่าหญิงก็ดี ว่าชายก็ดี เพราะอาศัยธรรมอันใด เพื่อจะทรงชี้ว่า "นี่ธรรมอันนั้น" จึงทรงแสดงอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เป็นลำดับไป ต่อนั้น ทรงแสดงชีวิตินทรีย์ เพื่อให้ทราบว่า "แม้ธรรมทั้งสองอย่างนั้น ก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์" ถัดไปทรงแสดงอินทรีย์ (๕) มีสุขินทรีย์เป็นต้น เพื่อให้ทราบว่า "ความเป็นไป แห่งชีวิตินทรีย์นั้นยังมีอยู่ตราบใด ความไม่กลับ (คือไม่ดับ) แห่งความเสวยอารมณ์เหล่านั้น ก็ยังมีอยู่ ตราบนั้น และความเสวยอารมณ์ทุกอย่างนั้นก็ล้วนเป็นทุกข์" ต่อนั้นทรงแสดงอินทรีย์ (๕) มีสัทธินทรีย์เป็นอาทิ เพื่อชี้ข้อปฏิบัติว่า "อันธรรม (มีสัทธาเป็นต้น) นั่น พึงบำเพ็ญขึ้นเพื่อความดับแห่งความเสวยอารมณ์นั้น" ลำดับนั้นทรงแสดงอนัญญาตัญญัสสามิ-ตินทรีย์ เพื่อแสดงความไม่เปล่าประโยชน์แห่งการปฏิบัติว่า "ด้วยการปฏิบัตินี้ ธรรมนั่นจึงเกิดปรากฏขึ้นในตนเป็นปฐม" แต่นั้นทรงแสดงอัญญินทรีย์ เพราะเป็นผลของอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์นั้นเอง และเพราะเป็นธรรมพึงบำเพ็ญติดต่อกันไปด้วย ในที่สุดทรงแสดง อัญญาตาวินทรีย์ อันเป็นบรมอัสสาสะ (ที่โล่งใจอย่างยิ่ง) เพื่อให้ทราบว่า "ความบรรลุธรรมอันนี้ย่อมมีได้ด้วยภาวนาต่อนั้นไป ก็แล ครั้นธรรมอันนี้ พระโยคีได้บรรลุก็ไม่มีกิจที่จะต้องทำยิ่งขึ้นไป อะไรอีกเลย"แล

นี่เป็นลำดับในอินทรีย์ทั้งหลายนี้

โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท

ก็ในข้อว่า **โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท** นี้ ชีวิตินทรีย์อย่างเดียว มีการแยกประเภท เพราะชีวิตินทรีย์นั้นมี ๒ คือ รูปชีวิตินทรีย์ อรูปชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ที่เหลือไม่มีการแยกประเภทเลยแล

พึงทราบวินิจฉัย โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภทในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวฉะนี้

โดยกิจ

[๕๒๗] ข้อว่า **โดยกิจ** มีความว่า หากมีคำถามว่า "อะไรเป็นกิจแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ?" ดังนี้ไซร้ คำเฉลยพึงมีว่า "โดยพระบาลีว่า จักขายตนะเป็นปัจจัย (คือเป็นอุปการธรรม) โดยเป็นอินทรียปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น"ดังนี้ การที่ยังธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิให้เป็นไปตามอาการของตน ที่ได้แก่อาการกล้าและอ่อนเป็นต้น อันจะพึงให้สำเร็จด้วยความเป็นอินทรียปัจจัย และด้วยความที่ตนมีอาการกล้าและอ่อนเป็นอาทิด้วยนั้นใดเป็นกิจแห่งจักขุนทรีย์เป็นอันดับแรก กิจแห่งโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์และกายินทรีย์ ก็มีนัยอย่างนั้น แต่ว่าการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตนเป็นกิจแห่งมนินทรีย์ การที่คอยเลี้ยงสหชาตธรรมไว้เป็นกิจแห่งชีวิตินทรีย์ การที่คอยจัดแจงเครื่องหมายเพศและอาการแห่งจริตและการแต่งกายแห่งหญิงและชายเป็นกิจแห่งอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ การที่คอยครอบงำสหชาตธรรมทั้งหลายไว้เสีย(มิให้ปรากฏ)แล้วยังสหชาตธรรมนั้นให้ถึงซึ่งอาการหยาบ(คือปรากฏชัดออกมา)ตามหน้าที่ของตนๆ เป็นกิจแห่งสุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ การที่คอยยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งอาการเป็นกลางๆ อันเป็นอาการที่ละเอียดประณีต เป็นกิจแห่งอุเปกขินทรีย์ การที่ครอบงำเสียซึ่งปฏิปักขธรรม (ธรรมฝ่ายตรงข้าม มีอสัทธิยะเป็นต้น) และยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งความมีอาการเลื่อมใสเป็นอาทิ เป็นกิจแห่งอินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้น การละสังโยชน์ ๓ (ข้างต้น) และการทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้มีความมุ่งหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ นั้นด้วย เป็นกิจแห่งอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ การละโดยทำสังโยชน์ที่เหลือ มีกามราคะและพยาบาทเป็นต้นให้เบาบางลงไป และการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้

เป็นไปในอำนาจของตนด้วยเป็นกิจแห่งอัญญินทรีย์ การละเลิกความขวนขวายในกิจ (ละสังโยชน์) ทั้งปวง และความเป็นปัจจัยให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายมีความมุ่งหน้าต่ออมตธรรมด้วย เป็นกิจแห่งอัญญาตาวินทรีย์

พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้

โดยภูมิ

[๕๒๘] ข้อว่า **โดยภูมิ** ความว่า "ก็ในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ (๑๐) เป็นกามาวจรแท้ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ (๘) เนื่องไปในภูมิทั้ง ๔ โสมนัสสินทรีย์ เนื่องไปในภูมิ ๓ โดยเป็นกามาวจร (ก็มี) รูปาวจร (ก็มี) โลกุตตระ (ก็มี) อินทรีย์ ๓ ข้างท้าย เป็นโลกุตตระแท้"

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้ด้วย ด้วยว่า

ภิกษุผู้ทราบอย่างนี้อยู่ จักเป็นผู้มากไปด้วยความสังเวช ตั้งอยู่ในอินทรียสังวร กำหนดรู้อินทรีย์ทั้งหลายแล้ว ทำที่สุดทุกข์ได้แล

นี่เป็นกถามุขอย่างพิสดารแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย

สัจจนิเทศ

[๕๒๙] ก็อริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ชื่อว่า สัจจะ อันมาในลำดับแห่งอินทรีย์นั้น

หัวข้อวินิจฉัย

วินิจฉัยในอริยสัจอันเป็นที่ดำเนินไปแห่งพระศาสนานั้น
ปราชญ์พึงทราบ โดยวิภาค (จำแนกอรรถแห่งอริยสัจ ๔) ๑

โดยนิพจน์ (แยกคำ) ๑ โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ๑ โดยอรรถ(แห่งสัจจศัพท์) ๑ โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๑ โดยลำดับ ๑ โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ๑ โดยกิจแห่งญาณ ๑ โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน (คือนับเข้าในอริยสัจ) ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจตุกกะ (เป็นและไม่เป็นอริยสัจ ๔ นัย) ๑ โดยว่างเปล่า ๑ โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียว เป็นต้น ๑ โดย (สภาคและวิสภาค) มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน ๑

โดยวิภาค

ในหัวข้อเหล่านั้น ข้อว่า **โดยวิภาค** ความว่า ก็อรรถแห่งอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ท่านจำแนกเป็นอย่างละ ๔ (คือสัจจะละ๔) เป็นอรรถจริงแท้ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น ซึ่งพระโยคาวจรทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้อริยสัจมีทุกข์เป็นต้นพึงรู้ได้ ดังพระบาลีว่า “อรรถแห่งทุกข์ คือ สภาวะที่บีบคั้น (๑) ....สภาวะที่เป็นสังขตะ (๑) ...สภาวะที่ทำให้เร่าร้อน (๑) ...สภาวะที่แปรเปลี่ยน (๑) อรรถ ๔ ประการนี้เป็นสภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกขสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งสมุทัย คือ สภาวะที่ประมวลเอาไว้ (๑) ...สภาวะที่ก่อเหตุเข้าไว้ (๑) ...สภาวะที่ผูกไว้ (๑) ...สภาวะที่พัวพันไว้ (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นสภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทยสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งนิโรธ คือ สภาวะที่สลัดออกไป (๑) ...สภาวะที่ว่างสงัด (๑) ...สภาวะที่เป็นอสังขตะ (๑) ...สภาวะที่เป็นอมตะ (๑) ...อรรถ ๔ ประการนี้เป็นสภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งมรรค คือ สภาวะที่นำออกไป (๑) ...สภาวะที่เป็นเหตุ (๑) ...สภาวะที่เห็น (ตามเป็นจริง) (๑) ...สภาวะที่เป็นอธิบดี (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นสภาวะที่เป็นทางแห่งมัคคสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น”[๑]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๙

พระบาลีที่กล่าวไว้ (ในที่อื่น) ว่า "อรรถแห่งทุกข์คือ ความบีบคั้น ความเป็นสังขตะ ความเร่าร้อน ความแปรเปลี่ยน ความเป็นสิ่งพึงตรัสรู้" ดังนี้เป็นต้น ก็อย่างเดียวกัน

อริยสัจมีทุกข์เป็นต้น บัณฑิตทราบด้วยอำนาจแห่งอรรถอย่างละ ๔ ๆ ที่ท่านจำแนกไว้ดังกล่าวมาฉะนี้แล

นี่เป็นวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสัจนี้ เป็นอันดับแรก

โดยนิพจน์

[๕๓๐] ส่วนใน ๒ หัวข้อ คือ **นิพฺพจนลกฺขณาทิปฺปเภทโต** - โดยนิพจน์และประเภทมีลักษณะเป็นต้นนี้ พึงทราบวินิจฉัย **โดยนิพจน์** (แยกคำ) ก่อน

แยกคำศัพท์ทุกข์

ในคำว่า "**ทุกฺขํ**" นี้ ศัพท์ว่า "**ทุ**" นี้ ท่านถือเอาในอรรถคือน่าเกลียด จริงอยู่ ชนทั้งหลายย่อมเรียกบุตรที่น่าเกลียด (คือชั่ว) ว่า "ทุรบุตร" ส่วน ศัพท์ว่า "**ขํ**" ถือเอาในอรรถคือที่ว่างเปล่า จริงอยู่ ที่ว่างเปล่า คืออากาศ เขาก็เรียกว่า"**ขํ**" อันสัจจะที่ ๑ นี้ จัดว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่เลวทรามมีอุปัทวะเป็นต้นเป็นอเนก จัดว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตนที่พาลชนคาดหมายเอา เหตุนั้น จึงเรียกว่า ทุกข์ เพราะน่าเกลียดและเพราะว่างเปล่าด้วย

แยกคำศัพท์สมุทัย

ส่วน (ในคำว่าสมุทัย) ศัพท์ว่า "**สํ**" นี้ บ่งถึงความประกอบกันเข้า (พึงเห็น) ในคำว่า "**สมาคมะ สเมตะ** (ประชุมกัน)" เป็นต้น[๑] ศัพท์ว่า "**อุ**" นี่บ่งถึง ความเกิดขึ้น (พึงเห็น) ในคำว่า "**อุปปันนะ อุทิตะ** (เกิดขึ้น ขึ้นไป)"[๒] เป็นต้น ศัพท์ว่า "**อยะ**" บ่งถึงเหตุ อันสัจจะที่ ๒ นี้เล่า เมื่อความประกอบกันเข้ากับปัจจัยที่เหลือมีอยู่ ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เหตุนั้น จึงเรียกว่าทุกขสมุทัย เพราะเมื่อมีความประกอบกันเข้า (แห่งปัจจัย) ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์

---

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๖/๓๒๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๙/๑๖๕

๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๔/๑๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗

แยกคำศัพท์นิโรธ

ส่วนสัจจะที่ ๓ เพราะเหตุที่ **นิ**ศัพท์ บ่งถึงความไม่มี และ **โรธ**ศัพท์ บ่งถึงคุก เหตุนั้น ความไม่มีแห่งที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าคุกสังสาร(วัฏ) ในสัจจะข้อนี้ จึงเรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะว่างเปล่าจากคติทั้งปวง หรือเมื่อสัจจะข้อนี้ พระโยคาวจรได้บรรลุแล้ว ก็เป็นอันไม่มีที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าคุกสังสาร(วัฏ) เพราะสัจจะนี้เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์นั้น เหตุนี้อีกประการหนึ่งเรียกว่าทุกขนิโรธ หรือมิฉะนั้นเรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแห่งความดับคือความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์

แยกคำศัพท์นิโรธคามินีปฏิปทา

ส่วนสัจจะที่ ๔ เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหตุที่สัจจะนี้ชื่อว่า (ดำเนิน) ไปสู่ทุกขนิโรธ เพราะเป็นธรรมมุ่งหน้าต่อทุกขนิโรธนั้น โดยที่ (มีทุกขนิโรธนั้น) เป็นอารมณ์ และเป็นปฏิปทาแห่งการบรรลุทุกขนิโรธด้วย

แยกคำศัพท์อริยสัจ

[๕๓๑] ก็แล สัจจะทั้งหลายนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **อริยสัจ** เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแทงตลอด ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ นี้ อริยสัจ ๔ คืออะไรบ้าง ฯลฯ นี้แล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ เหตุนั้น สัจจะทั้งหลายนี้เรียกว่า อริยสัจ”[๑]

อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะก็ได้ ดังพระบาลีว่า “ตถาคต เป็นพระอริยะในโลกกับทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์กับทั้งสมณะ พราหมณ์ ทั้งที่เป็นเทวดาและมนุษย์ เพราะเหตุ (ตถาคตเป็นพระอริยะ) นั้น สัจจะทั้งหลายนี้ (ของตถาคต) จึงเรียก อริยสัจ”[๒]

หรือนัยหนึ่ง เรียกอริยสัจ โดยที่ความสำเร็จเป็นพระอริยะ (มีได้) ก็เพราะได้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายนั้นก็ได้ ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ นี้ตามจริงแล้ว พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นามว่าพระอริยะ”[๓]

---

๑ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๘-๕๙๙

๒ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐

๓ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗

อนึ่ง ที่เรียกอริยสัจ เพราะเป็นสัจจะอย่างอริยะก็ได้ คำว่าอริยะ (ในอรรถนี้) มีความหมายว่าจริงแท้ ไม่เท็จ ไม่ลวง ดังพระบาลีว่า "นี้แล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เป็นความจริงแท้ ไม่เท็จ ไม่เป็นอื่น เพราะเหตุนั้น สัจจะทั้งหลายนี้จึงเรียกว่า อริยสัจ"[๑]

วินิจฉัยโดยนิพจน์ (แยกคำ) ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น

[๕๓๒] ถามว่า "วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะ เป็นต้นอย่างไร ?" เฉลยว่า "ก็ในสัจจะ ๔ นี้ ทุกขสัจ มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความทำให้เร่าร้อนเป็นกิจ มีปวัตติ (ความเป็นไปไม่แล้วไม่รอด) เป็นผล

สมุทยสัจ มีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ มีอันทำไม่ให้ขาดสายเป็นกิจ มีความห่วงใยเป็นผล

นิโรธสัจ มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อน(คือไม่เปลี่ยนสภาพ)เป็นกิจ มีความไม่มีนิมิต(เครื่องหมายแห่งทุกข์)เป็นผล

มัคคสัจ มีความนำออก(จากคุกสังสารวัฏ)เป็นลักษณะ มีการทำความละกิเลสเป็นกิจ มีความออก(จากนิมิตและปวัตติ)เป็นผล

อีกนัยหนึ่ง สัจจะ ๔ มีปวัตติ (ความหมุนไป) ปวัตตนะ (เหตุให้หมุนไป) และนิวัตติ (ความหมุนกลับ) นิวัตตนะ (เหตุให้หมุนกลับ) เป็นลักษณะโดยลำดับกัน อนึ่ง มีความเป็นสังขตะ ตัณหา (ความกระหาย) ความเป็นอสังขตะและทัสสนะ (ความเห็นตามเป็นจริง) เป็นลักษณะโดยลำดับกันอย่างนั้น"

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยอรรถ

[๕๓๓] ส่วนใน ๒ หัวข้อคือ **อตฺถตฺถุทฺธารโต เจว** - โดยอรรถและโดยอัตถุทธาระนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสัจจะศัพท์) ก่อน

---

๑ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๐๙

หากมีคำถามว่า "อะไรเป็นอรรถแห่งสัจจะ?" ดังนี้ไซร้ คำตอบก็พึงมีว่า "สภาวะใด เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลาย เข้าไปสอบดูด้วยปัญญาจักขุอยู่ ก็ไม่เป็นสภาวะที่วิปริต (ผิดความจริง) ไปเหมือนเล่นกล ไม่เป็นสภาวะที่ลวงดุจพยับแดด และไม่เป็นสภาวะที่ใครๆ หาไม่ได้ (คือไม่มี) ดังเช่นอัตตาของพวกเดียรถีย์ แต่เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) แห่งอริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริงอันมีประการ(คืออาการ)เบียดเสียด ก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไปเท่านั้น ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริง ดังลักษณะของไฟ และดังปกติของโลกนั่น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นอรรถของสัจจะ ดังพระบาลีว่า "ภิกษุทั้งหลาย คำว่านี่ทุกข์ นั่นเป็นคำจริงแท้ นั่นเป็น คำไม่เท็จ นั่นเป็นคำไม่ (แปรปรวน) เป็นอื่น"ดังนี้เป็นต้น[๑] ความพิสดาร บัณฑิตพึงนำมากล่าวเถิด อีกนัยหนึ่ง

เพราะทุกข์ไม่เบียดเบียนไม่มี สิ่งอื่น (นอก) จากทุกข์เบียดเบียนก็ไม่มี เหตุนั้น ทุกข์นี่ จึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็นธรรมชาติที่เบียดเบียน

เพราะเว้นมัน (คือตัณหา) เสีย ทุกข์ไม่มีจากสิ่งอื่น และตัณหาไม่มี ทุกข์นั้นก็ไม่มี เหตุนั้น ตัณหาจึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนเป็นเหตุแห่งทุกข์

เพราะนอกจากนิพพาน ความสงบอื่นไม่มี และทุกข สันตะ (คือนิพพาน) ไม่มี ความสงบนั้นก็ไม่มี เหตุนั้น นิพพานนี่จึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็น ธรรมสงบ

เพราะเครื่องนำออกอื่นจากมรรคไม่มีและนิยยานะ (คือมรรค) ไม่มี แม้ธรรมเครื่องนำออกนั้นก็ไม่มี เหตุนั้น มรรคนั้นจึงตกว่าเป็นสัจจะ เพราะความเป็นธรรมเครื่องนำออก แน่แท้

---

๑ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔

บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวความแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน และความเป็นจริงในอริยสัจทั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้นโดยแปลกกัน ว่าเป็นอรรถแห่งสัจจะศัพท์ ด้วยประการฉะนี้

วินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสัจจะศัพท์) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยอัตถุทธาระ

[๕๓๔] วินิจฉัยโดยอัตถุทธาระ (ระบุอรรถที่ประสงค์) อย่างไร ในข้อนี้ **สัจจ**ศัพท์นี่ถือเอาในอรรถได้หลายอย่าง คืออย่างไรบ้าง ? คือสัจจศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า "**สจฺจํ ภเณ น กุชฺเฌยฺย** บุคคลพึงพูดคำจริง ไม่พึงโกรธ"[๑] ดังนี้เป็นต้น ถือเอาใน (อรรถคือ) วาจาสัจ (จริงทางวาจา) สัจจศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า "**สจฺเจ ฐิตา สมณพฺราหฺมณา วา** สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในสัจจะก็ดี"[๒] ดังนี้เป็นต้น ถือเอาในวิรติสัจ (จริงทางวิรัติ) สัจจะศัพท์ ในคำทั้งหลายมีคำว่า

กสฺมา นุ สจฺจานิ วทนฺติ นานา
ปวาทิยาเส กุสลาวทานา

เหตุอะไรหนอ เจ้าลัทธิทั้งหลาย ผู้สำคัญว่าตนเป็นผู้มีวาทะเป็นกุศล (คือถูกต้อง) จึงกล่าวสัจจะหลายอย่างต่างกัน[๓] ดังนี้เป็นต้น ถือเอาในทิฏฐิสัจ (จริงทางความเห็น) สัจจะศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า **เอกํ หิ สจฺจํ น ทุติยํ** สัจจะอันหนึ่งแลไม่มีที่สอง ดังนี้[๔] เป็นต้น ถือเอาในนิพพานและมรรคด้วย อันเป็นปรมัตถสัจ (จริงโดยปรมัตถ์) สัจจะศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า **จตุนฺนํ สจฺจานํ กตี กุสลา** บรรดาสัจจะ ๔ สัจจะเท่าไรเป็นกุศล ดังนี้[๕] เป็นต้น ถือเอาในอริยสัจ (จริงอย่างอริยะ) แม้สัจจะศัพท์นี่ ในข้อนี้ นั้นก็เป็นไปใน(อรรถคือ)อริยสัจแล

วินิจฉัยแม้โดยอัตถุทธาระในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒๔/๑๐๒
๒ ดูเทียบ ขุ. ชา. (ไทย) ๒๘/๔๓๓/๑๗๐
๓ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๘๙๒/๗๑๕
๔ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๘๙๑/๗๑๔
๕ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๖/๑๘๒

โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง

[๕๓๕] ข้อว่า "**โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง**" ความว่า หากคำถามพึงมีว่า ก็เพราะเหตุไฉน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอริยสัจแต่ ๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ? ดังนี้ไซร้ คำแก้ก็พึงมีว่า เพราะไม่มีอริยสัจอื่นประการ ๑ เพราะลดออกเสียข้อใดข้อหนึ่งก็มิได้ประการ ๑ แท้จริง อริยสัจอื่นจากอริยสัจ ๔ นั่นเป็นส่วนยิ่ง (คือเกิน) ก็ดี อริยสัจ ๔ นั่นแม้สักข้อหนึ่ง พึงลดออกเสียได้ก็ดีหามีไม่ ดังพระบาลีว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามในโลกนี้ จะพึงมากล่าวว่า นี่ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่น ข้าพเจ้าจักยกเลิก ทุกขอริยสัจนี่เสียแล้วบัญญัติทุกขอริยสัจอื่น (ขึ้นใหม่) ดังนี้ นี่ไม่มีทางเป็นไปได้ดังนี้เป็นอาทิ"[๑] (และ) ดังพระบาลี (อีกข้อหนึ่ง) ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม พึงกล่าวอย่างนี้ว่า" "ทุกข-อริยสัจ ซึ่งพระสมณโคดมแสดงไว้นี่ ไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๑ ข้าพเจ้า จักบอกปัดทุกขอริยสัจที่ (ว่า) เป็นอริยสัจข้อที่ ๑ นั่นเสีย แล้วบัญญัติ ทุกขอริยสัจ อื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๑ (ขึ้นใหม่) ดังนี้ นี่ไม่มีทางเป็นไปได้ ดังนี้เป็นต้น[๒]

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสบอกปวัตติ (ความหมุนไป) ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ เมื่อตรัสบอกนิวัตติ (ความหมุนกลับ) เล่า ก็ตรัสพร้อมทั้งอุบายด้วยดังนี้ จึงเป็นอันตรัสแต่ ๔ เท่านั้น เพราะมีปวัตตินิวัตติและเหตุแห่งปวัตติและนิวัตติทั้งสองนั้นเพียงเท่านั้น นัยเดียวกันนั้น ตรัสแต่ ๔ เท่านั้น แม้ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่พึงกำหนดรู้ ธรรมที่พึงละ ธรรมที่พึงทำให้แจ้งและธรรมที่พึงทำให้มีขึ้น ๑ แห่งวัตถุของตัณหา (ตัว) ตัณหา ความดับตัณหา และอุบายดับตัณหา ๑ แห่งอาลัย ความยินดีในอาลัย ความถอนอาลัยเสียได้ และอุบายถอนอาลัย ๑ วินิจฉัยโดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่งในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยลำดับ

[๕๓๖] แม้ลำดับในข้อว่า "**โดยลำดับ**" นี้ ก็ได้แก่ลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน ก็ในอริยสัจ ๔ นี้ ทุกขสัจ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นข้อแรก เหตุว่ารู้ได้ง่าย

---

๑ ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๖/๒๑๒

๒ สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๖/๖๐๑

เพราะเป็นของหยาบและเป็นของสาธารณะแก่สัตว์ทั้งปวง สมุทยสัจ ตรัสไว้ในลำดับนั้น เพื่อแสดงเหตุแห่งทุกขสัจนั้นแหละ นิโรธสัจ ตรัสต่อนั้นไป เพื่อให้รู้ว่าความดับแห่งผลย่อมมีเพราะความดับแห่งเหตุ มัคคสัจ ตรัสไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุบายบรรลุนิโรธสัจนั้นนัยหนึ่ง ตรัสทุกข์ก่อนเพื่อยังความสังเวชให้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ติดใจในรสชาติ แห่งความสุขในภพ สมุทัยตรัสในลำดับนั้นเพื่อให้ทราบว่า "ทุกข์นั้นตัณหามิได้แต่งขึ้น ก็ไม่มา มันมีขึ้นเพราะเหตุภายนอก มีพระอิศวรบันดาลเป็นต้นก็หาไม่ แต่มันมีขึ้นเพราะตัณหานี้" ต่อนั้น ตรัสนิโรธเพื่อยังความโล่งใจด้วยได้เห็นนิสสรณะ ให้เกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้มีใจสลด เพราะถูกทุกข์กับทั้งเหตุครอบงำแล้วแสวงหาความออกไปจากทุกข์ ต่อนั้น จึงตรัสมรรคอันเป็นธรรมยังนิโรธให้ถึงพร้อมเพื่อบรรลุนิโรธแล

วินิจฉัยโดยลำดับในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น

[๕๓๗] ข้อว่า "**โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น**" ความว่า ธรรมทั้งหลาย มีชาติเป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคผู้เมื่อทรงแจกแจงอริยสัจทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอริยสัจ ๔ ดังนี้ คือ ธรรม ๑๒ ประการตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขสัจว่า "ความเกิดก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความแก่ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความเศร้าใจ ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์แต่ละอย่าง (นัย ๕) ความประสบเข้ากับสิ่งอันที่ไม่เป็นที่รักทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์ (อย่าง ๑) ความพรากไปจากสิ่งอันเป็นที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์ (อย่าง ๑) ความที่ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์[๑] "ตัณหา ๓ ประการตรัสไว้ในนิเทศแห่งสมุทยสัจว่า "ตัณหานี้ใด มีการก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ ไปด้วยกันกับนันทิราคะ มีปกติมุ่งเพลิดเพลินไปในอัตภาพนั้นๆ ตัณหานี้คืออะไรบ้าง คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา[๒] "นิพพานอันมีประการเดียวโดยประสงค์ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งนิโรธสัจดังนี้ว่า "ความดับโดยสำรอกออกอย่างไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ อันใด ความสละไป ความสลัดทิ้งไป ความหลุดไป ความหมดเยื่อใยแห่ง

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗

ตัณหานั้นนั่นแหละอันใด"[๑] ธรรม ๘ ประการ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งมัคคสัจดังนี้ว่า "ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจเป็นไฉน ? คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้คืออะไรบ้าง คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ"[๒] ดังนี้ โดยวินิจฉัยธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนั้น บัณฑิตก็พึงทราบในนิเทศนี้

ทุกขนิเทศ

วินิจฉัยศัพท์ว่าชาติ

วินิจฉัยในทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนี้ บัณฑิตพึงทราบ (ต่อไป) วินิจฉัยนี้เป็นอย่างไร ? ก็ศัพท์ว่าชาตินี้ มีอรรถหลายอย่าง จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่าชาตินั่นในคำว่า "(ระลึกชาติได้) ๑ ชาติก็มี ๒ ชาติก็มี"[๓] ดังนี้ เป็นต้น นี่มาใน (อรรถคือ) ภพ ในคำว่า "วิสาขา สมณชาติชื่อนิครนถ์ มีอยู่" นี้มาใน (อรรถคือ) นิกาย (พวก) ในคำว่า "ชาติสงเคราะห์เข้ากับ ขันธ์ ๒" นี่มาใน (อรรถคือ) สังขตลักษณะ ในคำว่า "จิตดวงแรกเกิดขึ้น วิญญาณดวงแรก ปรากฏขึ้นในท้องของมารดาอันใด ชาตินั้นแลอาศัยจิตดวงแรกนั้นจึงมี" นี่มาใน (อรรถคือ) ปฏิสนธิ ในคำว่า "อานนท์ ทันทีที่พระโพธิสัตว์ชาตะ"[๔] นี่มาใน (อรรถคือ) ประสูติ (การคลอด) ในคำว่า "เป็นผู้ไม่ถูกคัดค้าน ไม่ถูกติเตียนด้วยชาติวาทะ (ถ้อยคำปรารภชาติ)" นี่มาใน (อรรถคือ) ตระกูล ในคำว่า "น้องหญิง เราเกิดแล้วโดยชาติเป็นอริยะ แต่กาลใด" นี่มาใน (อรรถคือ) อริยศีล

[๕๓๘] ศัพท์ว่าชาตินี้นั้น ในที่นี้พึงเห็นว่ามาในขันธ์ทั้งหลาย อันเป็นไปตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงออกจากท้องมารดาสำหรับสัตว์จำพวกคัพภเสยยกะ (คืออัณชะและชลาพุชะ) มาในปฏิสนธิขันธ์ทั้งหลายเท่านั้น สำหรับสัตว์จำพวกนอกนี้ (คือ สังเสทชะและโอปปาติกะ) แม้วินิจฉัยกถาที่กล่าวมานี้เล่าก็ยังเป็นปริยายกถา (ว่าโดยอ้อม) อยู่

เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ขันธ์ทั้งหลายใดๆ ปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดอยู่ในภพนั้นๆ ความปรากฏขึ้นทีแรกแห่งขันธ์นั้น ชื่อว่าชาติ

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑

๓ ดูเทียบ วิ. มหา. (ไทย ๑/๑๒/๖

๔ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๐๗/๒๔๐

ก็แล ชาตินี้นั้น มีความเกิดทีแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ มีการมอบให้เป็นรส มีความผุดขึ้นในภพนี้จากอดีตภพเป็นปัจจุปัฏฐาน หรือมีความวิจิตรไปด้วยทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน

ชาติทุกข์

[๕๓๙] หากคำถามพึงมีว่า “ก็เหตุไฉน ชาติจึงเป็นทุกข์ ?” ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า “เพราะความเป็นวัตถุ (คือเป็นพื้นเป็นที่ตั้ง) ของทุกข์เป็นอเนก” จริงอยู่ ทุกข์ทั้งหลายมีเป็นอเนก เช่นอะไรบ้าง ? เช่น ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ ปฏิจฉันนทุกข์ อัปปฏิจฉันนทุกข์ ปริยายทุกข์ นิปปริยายทุกข์

ในทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนานั้นทางกายและทางใจ เรียกว่าทุกขทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ ทั้งโดยสภาวะและโดยชื่อ สุขเวทนา เรียกว่า วิปริณามทุกข์ เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์โดยแปรเปลี่ยนไป อุเบกขาเวทนาและสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่าสังขารทุกข์ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ความเจ็บป่วยทั้งทางกายและทางใจ มีปวดหู ปวดฟัน และความรุ่มร้อนเกิดแต่ราคะ ความเดือดดาลเกิดแต่โทสะเป็นต้น เรียกว่า ปฏิจฉันนทุกข์ เพราะต้องถามจึงรู้ และเพราะความไม่ปรากฏ การกระทำปฏิจฉันนทุกข์นี้ ท่านเรียกว่า อปากฏทุกข์บ้าง ความเจ็บป่วยมีทวัตติงสกรรมกรณ์ (การลงอาชญา ๓๒ ประการ) เป็นต้น เป็นสมุฏฐาน เรียกว่า อัปปฏิจฉันนทุกข์ เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะความปรากฏการกระทำด้วย อัปปฏิจฉันนทุกข์นี้ท่านเรียกว่า ปากฏทุกข์บ้าง เว้นทุกขทุกข์เสีย ทุกข์ที่เหลือมีชาติเป็นอาทิ ซึ่งมาในวิภังค์แห่งทุกขสัจทั้งหมด เรียกว่า ปริยายทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์นั้นๆ ส่วนทุกขทุกข์ เรียกว่า นิปปริยายทุกข์

คัพโภกกันติมูลกทุกข์

ในทุกข์เหล่านั้น ชาติจัดเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่งทุกข์อันมีในอบายที่แม้พระผู้มีพระภาค ก็ได้ทรงประกาศไว้ในสูตรทั้งหลายมีพาลบัณฑิตสูตรเป็นอาทิ[๑] โดยเป็นข้ออุปมา (มีอุปมาโดยหลุมถ่านเพลิงเป็นต้น) และแห่งทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้น ในมนุษยโลกซึ่งเกิดขึ้นแม้ในสุคติ

---

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๙๓

[๕๔๐] ในทุกข์เหล่านั้น (ต่อไปนี้) เป็นทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้น

ก็แล สัตว์นี้ เมื่อเกิดในท้องมารดา ก็หาใช่เกิดในกลีบดอกไม้ มีอุบล ปทุม และบุณฑริก เป็นต้นไม่ ที่แท้ย่อมเกิดในกุจฉิประเทศ (ส่วนหนึ่งของท้อง) ใต้กระเพาะอาหารใหม่ เหนือกระเพาะอาหารเก่า ท่ามกลางแห่งหน้าท้องและกระดูกสันหลังเป็นที่คับแคบอย่างยิ่ง มืดมิดอบอวลด้วยกลิ่นอายอันเหม็นยิ่งซึ่งกลิ่นซากสัตว์ (ที่กินเข้าไป) ต่างๆ ทำให้เกิดขึ้น น่าเกลียดยิ่งนัก ราวกะตัวหนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด และหลุมน้ำครำเป็นต้นฉะนั้น สัตว์ที่เกิดอยู่ในท้องมารดานั้นร้อนอบอยู่ด้วยสัมภวะ (น้ำกำเนิด น้ำเลี้ยง) ในท้องของมารดา (เท่ากัน) ถูกต้อนอยู่เหมือนปุฏปากะ (ข้าวต้มมัด) (เท่ากัน) ถูกนึ่งอยู่เหมือน ปิฏฐปิณฑิ (ขนมก้อนแป้ง) ปราศจากความไหวกายมีคู้เหยียด (อวัยวะ) เป็นต้น เสวยทุกข์ขนาดหนักอยู่ตลอดทศมาส นี้เป็นคัพโภกกันติมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล) เป็นอันดับแรก

คัพภปริหรณมูลกทุกข์

ประการหนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์ขนาดหนักอันใด ในเพราะการลื่นล้ม การเดิน การนั่งลง การลุกขึ้นและการพลิกตัวโดยเร็วของมารดาเป็นต้น (ก็ดี) เพราะการกระทำ (ของคนอื่น) มีการฉุดกระชากลากถู การกระแทกและการผลักเป็นต้น เหมือนลูกแกะอยู่ในมือนักเลงสุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือหมองู (ก็ดี) อนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์กล้าอันใด ในเวลาที่มารดาดื่มน้ำเย็นเป็นเหมือนสัตว์ที่ตกนรกหนาว ในเวลาที่มารดากลืนข้าวต้มและข้าวสวยร้อนลงไป เหมือนถูกปรายด้วยเม็ดฝนถ่านเพลิง ในเวลามารดากลืนอาหารรสจัด เช่นเค็มและเปรี้ยวเป็นต้นลงไป ก็เหมือนได้รับการลงโทษมีวิธีขาราวตัจฉิกะ (สับร่างกายแล้วราดด้วยน้ำกรด) เป็นต้น ทุกข์นี้เป็นคัพภปริหรณมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล)

คัพภวิปัตติมูลกทุกข์

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น เพราะการผ่าตัดเป็นต้น ตรงที่ๆ เกิดทุกข์ (คือมดลูก) ของมารดาผู้มีครรภ์หลง (ขัด) อันเป็นที่แม้แต่ญาติสนิทมิตรสหายก็ไม่อยากแลดู ทุกข์เป็นคัพภวิปัตติมูลกทุกข์ (ทุกข์มีความวิบัติขัดข้องแห่งครรภ์เป็นมูล)

วิชายนมูลกทุกข์

(ประการหนึ่ง) ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ผู้ถูก (ลม) กรรมชวาตของมารดา เมื่อจะคลอดผัดผัน (ศีรษะ) ให้กลับลงตรงช่องคลอดอันน่ากลัวยิ่งประดุจปล่องเหว ถูกเบ่งออกทางช่องคลอดอันแคบยิ่งนัก ประดุจช้างใหญ่ถูกดันออกทางช่องดาล และถูกบีบด้วยภูเขา คือขื่อ (เชิงกราน) เหมือนสัตว์นรก ถูกบดด้วยสังฆาตบรรพต ทุกข์นี้เป็นวิชายนมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล)

พหินิกขมนมูลกทุกข์

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดที่เป็นเช่นกับการแทงและผ่าด้วยปลายเข็มและคมมีดโกน ในเวลาที่เขารับด้วยมือให้อาบน้ำล้าง (ครรภมลทิน) และเช็ดด้วยผ้าเป็นต้น เกิดขึ้นแก่สัตว์ ผู้เกิดแล้ว ซึ่งมีร่างกายยังละเอียดอ่อนเช่นกับแผลใหม่ ทุกข์นี้เป็นมาตุ-กุจฉิโตพหินิกขมนมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการออกมานอกท้องมารดาเป็นมูล)

อัตตุปักกมมูลกทุกข์

(ประการหนึ่ง) ในความเป็นไปต่อแต่นั้นไป ทุกข์อันใดเกิดมีแก่สัตว์นั้นผู้ทำร้ายตนเองก็ดี ผู้ประกอบอาตาปนปริตาปนานุโยค (ประกอบการทรมานตัวเพื่อย่างกิเลส) ตามทำนองวัตรของเดียรถีย์ มีเจลกวัตร (วัตรของชีเปลือย) เป็นต้นก็ดี ผู้ไม่กิน (อาหาร) และแขวนคอตายด้วยอำนาจความโกรธก็ดี ทุกข์นี้ เป็นอัตตุปักกมมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการทำตัวเองเป็นมูล)

ปรุปักกมมูลกทุกข์

ประการหนึ่งทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้นผู้ได้รับการกระทำมีฆ่าและจองจำเป็นต้นจากคนอื่น ทุกข์นี้เป็นปรุปักกมมูลกทุกข์ (ทุกข์มีการถูกคนอื่นทำเอาเป็นมูล) แล

สรูปชาติทุกข์

ชาตินี้เป็นพื้น (ที่ตั้ง) แห่งทุกข์ทั้งปวงนี้แท้ ดังกล่าวมา

[๕๔๑] เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตฺโต
ฯเปฯ
ทุกฺขาติ สพฺพปรมํ อิมมาห ชาตึ.

หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลายไซร้ เขาก็ไม่พึงได้รับทุกข์เหลือทนมีเผาด้วยไฟเป็นต้น ในนรกนั้น (ถ้าไม่เกิด ทุกข์จะพึงได้ที่ตั้งที่ไหนเล่า) เพราะเหตุนั้น พระมุนีเจ้าจึงตรัสความเกิดในนรกนี้ ว่าเป็นทุกข์

ทุกข์ในพวกสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก เกิดเพราะถูก ฆาตด้วยแส้ ปฏัก และท่อนไม้เป็นต้น อันใด ทุกข์อันนั้น เว้นความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้นเสีย จะพึงมีอย่างไรเล่า เพราะเหตุนั้น แม้ความเกิดในพวก ดิรัจฉานนั้น จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกเปรตหลายหลาก เกิดเพราะความหิวกระหายลมแดดเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิดในพวกเปรตนั้น เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น พระมุนีเจ้าจึงตรัสความเกิด (ในพวกเปรตนั้น) ว่าเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกอสูรในโลกันตร์อันเป็นที่มืดและเย็นเหลือทน หากความเกิดในโลกันตร์ นั้นไม่มีไซร้ ทุกข์นั้นก็ไม่พึงมีเหตุใด แม้เพราะเหตุนั้นความเกิดนี้จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นเหมือนคูถนรกเป็นเวลานาน และออกมานอกครรภ์นั้น ย่อมได้รับทุกข์อันร้ายกาจแม้ใด แม้ทุกข์นี้เว้นความเกิดเสีย ก็หามีไม่ แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดนี้จึงเป็นทุกข์แท้

ต้องการอะไรที่จะกล่าวไปมาก ทุกข์ใดแม้เล็กน้อยมีอยู่ในที่ไหนๆ ในโลกนี้ก็ดี ทุกข์นี้ เพราะเว้นความเกิดเสีย ก็

ไม่มีในกาลไหนๆ เลย เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระมหาฤษีเจ้าจึงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในชาติ เป็นข้อแรก

ชราทุกข์

[๕๔๒] ในข้อว่า "**แม้ชราก็เป็นทุกข์**" นี้ มีวินิจฉัยว่า ชรามี ๒ อย่าง คือ สังขตลักษณะ ๑ ความเก่าไปแห่งขันธ์ที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง ใน (รูป) สันตติซึ่งรู้กันโดยอาการ มีฟันหัก เป็นต้น ๑ ชรา (อันปรากฏ) คือความเก่าไปแห่งขันธ์นั้น (แหละ) หมายเอาในที่นี้

ก็แล ชรานี้นั้น มีความแก่แห่งขันธ์เป็นลักษณะ มีการนำไปสู่ความตายเป็นกิจ มีความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่มเป็นปัจจุปัฏฐาน ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย จริงอยู่ทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางใจนี้ใด มีปัจจัยเป็นอเนก เช่นความหย่อนยานแห่งอวัยวะใหญ่น้อย ความพิการแห่งอินทรีย์ ความมีรูปร่างวิกลไป ความเป็นหนุ่มหายไป ความเพียร (ความกล้า) ตกไป สติ (ความจำ) และมติ (ความคิดอ่าน) จากไป และเป็นที่ดูแคลนของคนอื่นเป็นต้นเกิดขึ้น ชราเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้น เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า:-

องฺคานํ สิถิลีภาวา ฯเปฯ ยสฺมา ตสฺมา ชรา ทุกฺขา

มัจจะ (สัตว์ที่จะต้องตาย) ได้รับทุกข์ทางกาย และทางใจ อันใด (เพราะความหย่อนยานไปแห่งองคาพยพ เพราะความวิการไปแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่ม เพราะความถดถอยไปแห่งกำลัง เพราะความจากไปแห่งสติ (ความจำ) เป็นต้น เพราะลูก

---

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๑/๑๐๔

เมียของตนเองก็ไม่พึงใจ และเพราะ (มีแต่จะ) ถึงซึ่ง
ความอ่อนเพลียยิ่งขึ้น เพราะเหตุที่ทุกข์ (ที่กล่าวมา) นั่น
ล้วนมีชราเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ชราจึงเป็นทุกข์[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในชรา

มรณทุกข์

[๕๔๓] แม้ในข้อว่า "**แม้มรณะก็เป็นทุกข์**" นี้ มรณะก็มี ๒ คือ สังขตลักษณะ ซึ่งท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า "ชรามรณะ สงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๒"ดังนี้[๒] ๑ ความขาดการติดต่อกันไปแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า "ความกลัวตายมีอยู่เป็นนิจ"[๓] ดังนี้ ๑ มรณะคือความขาดชีวิตินทรีย์นั้น (แหละ) ประสงค์เอาในที่นี้ แม้คำว่า ชาติปัจจยามรณะ (ความตายมีเพราะความเกิดเป็นปัจจัย) อุปักกมมรณะ (ความตายเพราะการกระทำ) สรสมรณะ (ความตายโดยสภาพคือตายเอง) อายุกขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นอายุ) ปุญญ-ขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นบุญ) ดังนี้ ก็เป็นชื่อของมรณะ คือความขาดชีวิตินทรีย์นั่นเอง

มรณะนี้นั้น มีจุติ (ความเคลื่อนไปจากปัจจุบันภพ) เป็นลักษณะ มีวิโยค (ความพรากไปจากสัตว์ และสังขารตามที่ตนได้ไว้) เป็นกิจ มีคติวิปวาส (ความพลัดจากคติตามที่ตนเข้าถึงแล้วไป) เป็นผล ส่วนที่ว่า (มรณะ) เป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ปาปสฺส ปาปกมฺมาทิ ฯเปฯ ทุกฺขมิจฺเจว ภาสิตํ.

ทุกข์ทางใจอันใดมีขึ้นโดยไม่แปลกกัน แก่คนที่กำลังจะ
ตายที่เป็นคนชั่ว เห็นนิมิตมีกรรมนิมิตฝ่ายบาปเป็นต้น
แม้ที่เป็นคนดี (แต่) ทนทาน ความพลัดพรากอันมีของรัก
เป็นที่ตั้งไม่ไหว อนึ่ง ทุกข์ทางกายอันใด มีข้อและเส้นเอ็น

---

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๒/๑๐๗
๒ อภิ.ธา. (ไทย) ๓๖/๗๑/๑๙
๓ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๕๘๒/๖๔๑

ขาดเป็นต้น มีขึ้นแก่คนทุกคนผู้มีหัวใจ (ตำแหน่งสำคัญของร่างกาย) ถูกลมร้ายแทงเอา ทุกข์นี้เป็นทุกข์ คนทนไม่ไหว แก้ไขก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่มรณะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ที่กล่าวมาทั้งหมด) นั่น เพราะเหตุนั้น มรณะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์แท้[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในมรณะ

โสกะ

[๕๔๔] ในปกิณกทุกข์มีโศกเป็นต้น ความเร่าร้อนจิตแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์ มีเสียญาติไป เป็นต้น ชื่อว่าโศก โศกนั้น โดยความก็เป็นโทมนัสนั่นเอง ก็จริงแล แม้เป็นเช่นนั้น ก็ (มีลักษณะประจำตัวคือ) มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความเกรียมใจเป็นกิจ มีความละห้อยหาเป็นผล ส่วนที่ว่า โศกเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นทุกขทุกข์ (คือเป็น ตัวทุกข์) และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

สตฺตานํ หทยํ โสโก ฯเปฯ ตสฺมา ทุกฺโขติ วุจฺจติ.

โศกย่อมทิ่มแทงหัวใจของสัตว์ทั้งหลาย ดังลูกศรอาบยาพิษแทงเอา และยังเผาหัวใจอย่างร้ายแรงอีกด้วย ราวกะหลาวเหล็กเผาไฟ (ทิ่มเข้าไป) เผาเอา และยังนำวิวิธทุกข์ต่างโดยความเจ็บไข้ ความแก่และความตายมาอีกด้วย เหตุใด เพราะเหตุนั้น โศกนั่น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าเป็นทุกข์[๒]

นี่เป็นวินิจฉัยในโศก

---

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๓/๑๐๘-๑๐๙

๒ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๔/๑๑๑

ปริเทวะ

[๕๔๕] ความคร่ำครวญแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์มีเสียญาติไปเป็นต้น ชื่อว่าปริเทวะ ปริเทวะนั้น มีความพร่ำบ่นเป็นลักษณะ มีการบอก (รำพัน) ความดีความเสียเป็นรส มีความกลิ้งเกลือกไปเป็นปัจจุปัฏฐาน ส่วนที่ว่าปริเทวะเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นสังขารทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ยํ โสกสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน
ฯเปฯ
ทุกฺโขติ เตน ภควา ปริเทวมาห.

บุคคลผู้ต้องศรคือโศกประหารเอาแล้ว ยังมาคร่ำครวญ (อีก) ย่อมได้รับทุกข์หนักยิ่งขึ้นไป ซึ่งเป็นทุกข์ เกิดแต่ความแห้งผากแห่งคอ ริมฝีปากและเพดานปากเหลือจะทน เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสปริเทวะว่าเป็นทุกข์[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในปริเทวะ

ทุกขะ

[๕๔๖] ความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ชื่อว่าทุกขะ ทุกขะนั้นมีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีอันทำความโทมนัสแก่บุคคลผู้ทรามปัญญาทั้งหลายเป็นกิจ มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นผล ส่วนที่ว่าทุกขะ เป็นทุกข์ พึงทราบว่าเพราะเป็นทุกขทุกข์ (คือเป็นตัวทุกข์) และเพราะนำความทุกข์ทางใจมาให้ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ปีเฬติ กายิกมิทํ ฯเปฯ ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺตํ

ทุกข์ทางกายนี้ ย่อมบีบคั้น (กาย) ซ้ำยังทำทุกข์ทางใจให้เกิดด้วย เหตุใด เพราะเหตุนั้น ทุกข์ทางกายนี้ พระผู้มี

---

๑ อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒/๑๙๕/๑๑๒

พระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์โดยพิเศษ (คือเป็นอย่างหนึ่งต่างหาก)[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในทุกขะ

โทมนัส

[๕๔๗] ความทุกข์อันเป็นไปในใจ ชื่อว่าโทมนัส โทมนัสนั้นมีการบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ ทำให้จิตรุ่มร้อนเป็นกิจ ทำให้ป่วยใจเป็นผล ส่วนที่ว่าโทมนัสเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นทุกขทุกข์ เพราะนำทุกข์ทางกายมาให้ด้วย จริงอยู่ คนทั้งหลายที่เพียบด้วยความทุกข์ใจแล้วย่อมเสวยทุกข์มีประการต่างๆ เช่น สยายผม (ที่ขมวดไว้) ร้องไห้ ทุบอก หมุนตัวไปมา ทอดกาย ยกเท้า (ไขว่ขึ้นลง) จับศัสตรา (ทำร้ายตัวเอง) กินยาพิษ แขวน (คอ) ด้วยเชือก (โจน) เข้า (กอง) ไฟ เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ปีเฬติ ยโต จิตฺตํ ฯเปฯ ตโต อาหุ

โทมนัสย่อมบีบคั้นจิต และยังนำความลำบากกายมาให้ด้วย เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ปราศจากโทมนัส จึงตรัสโทมนัสว่า เป็นทุกข์[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในโทมนัส

อุปายาส

[๕๔๘] โทสะ อันความทุกข์ใจอย่างหนักบันดาลขึ้นแห่งบุคคลที่ถูกทุกข์มีเสียญาติเป็นต้น ต้องเอานั่นเอง ชื่อว่าอุปายาส อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อุปายาสเป็น (เจตสิก) ธรรมอันหนึ่งนับเข้าในสังขารขันธ์ อุปายาสนั้นมีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีการทอดถอนเป็นกิจ มีความตรมตรอมเป็นผล ส่วนที่ว่า อุปายาสเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะความเป็นสังขารทุกข์ เพราะแผดเผาจิตและเพราะทำร่างกาย ให้เผือดซีดด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

---

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๖-๗/๑๑๓

จิตฺตสฺส จ ปริทหนา ฯเปฯ ทุกฺขโต ตโต วุตฺโต

อุปายาส ย่อมยังทุกข์ใดให้เกิด ทุกข์นั้นจัดว่ามีประมาณยิ่ง เพราะทั้งแผดเผาจิต ทั้งทำกายให้เผือดซีด เหตุนั้น อุปายาส พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในอุปายาส

เปรียบเทียบในโสกะ ปริเทวะ อุปายาส

ก็แล ในโสกะ ปริเทวะ และอุปายาสนี้ โสกะ พึงเห็นเหมือนการที่ (น้ำ) เดือดอยู่ภายในภาชนะด้วยไฟอ่อนๆ ปริเทวะ พึงเห็นดังการ (ล้น) ออกนอกภาชนะแห่งน้ำที่เดือดด้วยไฟแรง อุปายาส พึงเห็นเช่นการเดือดจนแห้งไปอยู่ภายในภาชนะนั่นเองแห่งน้ำที่เหลือ จากที่(ล้น)ออกข้างนอกแล้ว ไม่พอจะ(ล้น)ออกอีก

อัปปิยสัมปโยคทุกข์

[๕๔๙] การร่วมเข้ากับสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ไม่ชอบใจ ชื่อว่า อัปปิยสัมปโยค อัปปิยสัมปโยคนั้น มีการพบปะกับสัตว์และสังขารที่ไม่ปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำความคับใจเป็นกิจ มีความเกิดอนัตถะเป็นผล ส่วนที่ว่าอัปปิยสัมปโยคเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ทิสฺวาน อปฺปิเย ทุกฺขํ ฯเปฯ อปฺปิเยหิ สมาคโม

เพราะพบคนที่เกลียดเข้า ทีแรกทุกข์ก็มีขึ้นในใจ ต่อไปทุกข์อันเกิดแต่การทำร้ายเขาเข้า (ด้วยกายและวาจา) ก็มีขึ้นในกาย (ของบุคคล) ในโลกนี้ (ด้วย) เหตุใด เพราะเหตุนั้น การพบปะกับสิ่งที่เกลียดนั้น พึงทราบว่าพระมหาฤษีเจ้า ตรัสว่า เป็นทุกข์ เหตุว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งสอง (คือทั้งทางใจและทางกาย)[๒]

นี่เป็นวินิจฉัยในอัปปิยสัมปโยคทุกข์

---

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๘/๑๑๔

๒ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๙๙/๑๑๕

ปิยวิปโยคทุกข์

[๕๕๐] ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ชอบใจ ชื่อว่า ปิย-วิปโยค ปิยวิปโยคนั้น มีความพรากจากวัตถุที่พอใจเป็นลักษณะ มีอันยังความโศกให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีความเสียหายไปเป็นผล ส่วนที่ว่า ปิยวิปโยคเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์คือความโศก เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

ญาติธนาทิวิโยคา ฯเปฯ มโต ปิยวิปฺปโยโค

คนเขลาทั้งหลายผู้เพียบพร้อมด้วยศรคือโศก เพราะ พลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่รัก มีญาติและทรัพย์ เป็นต้น ย่อมเจ็บปวด (ใจ) เหตุใด เพราะเหตุนั้น ปิยวิปโยคนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในปิยวิปโยคทุกข์

อิจฉิตาลาภทุกข์

[๕๕๑] ในข้อว่า “ไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา” นี้ มีวินิจฉัยว่า ความปรารถนาใน (อลัพภไนยวัตถุ) สิ่งที่ไม่มีทางจะได้ทั้งหลาย เช่นปรารถนาว่า “โอหนอ เราทั้งหลายจักไม่เป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา”[๒] เป็นต้น นั่นแล ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “**ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ** ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้แม้อันใด แม้ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาอันนั้น ก็เป็นทุกข์”ดังนี้ ความปราถนานั้น มีความต้องการสิ่งที่ไม่มีทางจะได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้นั้นเป็นกิจ มีความไม่ได้สิ่งเหล่านั้นเป็นผล ส่วนที่ว่า ความปรารถนานั้นเป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ตํ ตํ ปฏฺฐิยมานานํ ฯเปฯ อิจฺฉิตาลาภมพฺรวิ

ทุกข์อันประกอบไปด้วยความขุ่นเคืองอันใด เกิดแก่สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เพราะเมื่อเขาทั้งหลาย ปรารถนาสิ่ง

---

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๐/๑๑๖ ๒ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๘/๓๒๗, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๑/๑๖๖

นั้นๆ อยู่แต่ไม่ได้สิ่งนั้นๆ ความปรารถนาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้ทั้งหลาย (นั่นแหละ) เป็นเหตุของทุกข์อันนั้น เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระชินจึงตรัสความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาว่าเป็นทุกข์[๑]

นี่เป็นวินิจฉัยในอิจฉิตาลาภทุกข์

ปัญจุปาทานขันธทุกข์

[๕๕๒] ส่วนข้อว่า "**โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์**" นี้ มีวินิจฉัยว่า :-

ทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์มาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงตาทิคุณ ตรัสไว้ในทุกขนิเทศนี้แล้วก็ดีทุกข์อันใดที่มิได้ตรัสไว้ ในทุกขนิเทศนี้ก็ดี ได้ทุกข์ทั้งปวงนั้น เว้นอุปาทานขันธ์ ๕ นั่นเสีย ก็หามีไม่ เหตุใด เพราะเหตุนั้น อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนี้ พระมหาฤษีเจ้าผู้ทรงชี้ที่สุดทุกข์จึงตรัสว่าเป็นทุกข์โดยย่อ[๒]

จริงอยู่อย่างนั้น ทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้น ซึ่งเบียนอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ นี่แหละ โดยประการต่างๆ อยู่ ดังไฟเบียนเชื้อ ดังเครื่องประหารเบียนเป้า ดังแมลงทั้งหลายมีเหลือบและยุงเป็นต้น เบียนโค ดังคนเกี่ยวข้าวทั้งหลายเบียนนา ดังพวกโจรปล้นบ้านเบียนหมู่บ้าน ก็เกิดที่อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนี่เอง เหมือนหญ้าและไม้เถาเป็นต้น เกิดที่พื้นดิน เหมือนดอกผลและหน่อเกิดที่ต้นไม้ทั้งหลายฉะนั้น อนึ่ง ทุกข์ในเบื้องต้นของอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ก็คือชาติ ทุกข์ในท่ามกลางคือชรา ทุกข์ในที่สุดคือมรณะ ทุกข์คือความรุ่มร้อน (ใจ) เพราะกระทบมรณันติกทุกข์ (ทุกข์เมื่อใกล้ตาย) เป็นโสกะ ทุกข์คือความคร่ำครวญ เพราะทนต่อทุกข์นั้นไม่ได้ เป็นปริเทวะ ต่อไปทุกข์คือความเจ็บกาย เพราะประสบอนิฏฐโผฏฐัพพะ กล่าวคือความกำเริบแห่งธาตุเป็นทุกขะ ทุกข์คือความเจ็บใจ เพราะเกิดปฏิฆะในทุกข์กายนั้นแห่งปุถุชนทั้งหลายผู้ถูกความเจ็บกายนั้นเบียนเอา เป็นโทมนัสทุกข์คือความหมกไหม้

---

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๑/๑๑๗

๒ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐๒/๑๑๗

ของบุคคลทั้งหลายผู้มีความเศร้าสลดที่ความเพิ่มมากขึ้นแห่งทุกข์ที่กล่าวแล้วมีโสกะเป็นต้น ทำให้เกิดขึ้นเป็นอุปายาสทุกข์คือความไม่สมปรารถนาของบุคคลทั้งหลายผู้ได้รับความคาดหวังเป็นอิจฉิตาลาภะ เพราะเหตุนั้น อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนั่นเองซึ่งเมื่อพิจารณาดูโดยประการต่างๆ ดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นทุกข์แท้แล

ใครๆ ไม่อาจกล่าว (พรรณนา) ทุกข์แต่ละอย่างนี้ได้ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงไว้มิให้ (หลง) เหลือโดยกาลแม้หลายกัปป์ได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดง (โดย) ย่นทุกข์ทั้งปวงนั้นเข้าในอุปาทานขันธ์ ๕ ทุกอย่าง ดุจย่นรสน้ำทะเลทั้งสิ้นไว้ในหยดน้ำหยดเดียว จึงได้ตรัสว่า "โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์" ดังนี้

นี่เป็นวินิจฉัยในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย

ทุกขสมุทยนิเทศ

[๕๕๓] ส่วนในสมุทยนิเทศ มีวินิจฉัยว่า คำว่า "**ยายํ ตณฺหา**" ความว่า ตัณหานี้ใด คำว่า **โปโนพฺภวิกา** ความว่า การก่อภพ (ใหม่) อีกชื่อว่าปุนัพภวะ การก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติของตัณหานั่น เหตุนั้นตัณหานั้นจึงชื่อ **โปโนพฺภวิกา** (มีการก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ) ตัณหา นั้นชื่อ **นนฺทิราคสหคต** เพราะไปด้วยกันกับนันทิราคะ (ความยินดีอย่างเพลิดเพลิน) มีอธิบายว่า ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันกับนันทิราคะโดยอรรถ คำว่า **ตตฺรตตฺราภินนฺทินี** ความว่า มันเกิดในอัตภาพใดๆ ก็มีปกติมุ่งเพลิดเพลินไปในอัตภาพนั้นๆ คำว่า **เสยฺยถีทํ** เป็นนิบาต นี่เป็นความของนิบาตนั้น คือหากถามว่า "ตัณหานั้นเป็นไฉน" ธรรมทั้งหลายนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภว-ตัณหา จักมีแจ้งในปฏิจจสมุปปาทนิเทศ ส่วนในที่นี้ ตัณหาทั้ง ๓ อย่างนี้ พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงผนวกเข้าเป็นอันเดียว ตรัสว่า เป็นทุกขสมุทยอริยสัจ โดยอรรถว่าเป็นเหตุยังทุกขสัจให้เกิด

ทุกขนิโรธนิเทศ

[๕๕๔] ในทุกขนิโรธนิเทศ มีวินิจฉัยว่า โดยนัยว่า **โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย** เป็นต้น เป็นอันตรัสความดับแห่งสมุทัย หากถามว่า เหตุไรจึงว่าตรัสความดับแห่งสมุทัย ? คำแก้พึงมีว่า ความดับแห่งทุกข์ย่อมมีเพราะความดับแห่งสมุทัย แท้จริง

ทุกข์ย่อมดับเพราะความดับไปแห่งสมุทัยมิใช่เหตุอื่น เหตุนั้นจึงตรัสไว้ (ในธรรมบท) ว่า :-

ต้นไม้ เมื่อโคนยังมั่นอยู่ ไม่มีอุปัทวะ แม้ถูกตัด (ส่วนบน) แล้วก็งอกได้อีกอยู่นั่น ฉันใดก็ดี แม้ทุกข์นี้ก็ฉันนั้น เมื่อตัณหานุสัยยังมิได้ถูกถอนทิ้งแล้ว ก็เกิดได้ร่ำไป[๑]

เพราะเหตุที่ทุกข์ย่อมดับ เพราะความดับไปแห่งสมุทัยดังกล่าวมานั้นแล พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงแสดงความดับแห่งทุกข์ จึงทรงแสดงโดยความดับแห่งสมุทัยนั่นเอง

อันพระตถาคตทั้งหลาย เป็นผู้มีความประพฤติเสมอด้วยสีหะท่านจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุมิได้ปฏิบัติในผล ส่วนเดียรถีย์ทั้งหลายมีความประพฤติเสมอด้วยสุวาน เขาจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติในผล โดยแสดงอัตตกิลมถานุโยคเป็นต้น หาปฏิบัติในเหตุไม่ด้วยประการฉะนี้

ประโยชน์ (ความมุ่งหมาย) แห่งการแสดงความดับแห่งทุกข์ ด้วยอำนาจความดับแห่งสมุทัย บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยดังนี้ก่อน

แก้อรรถพระบาลีทุกขนิโรธ

[๕๕๕] ส่วน (ต่อไป) นี้ เป็น (แก้) อรรถ (แห่งพระบาลีทุกขนิโรธ)

คำว่า **ตสฺสาเยว ตณฺหาย** ความว่า แห่งตัณหาที่พระผู้มีพระภาคตรัส (ลักษณะ) ว่า "**โปโนพฺภวิกา** มีการก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ" เป็นอาทิ แล้วทรงจำแนกโดยประเภท มีกามตัณหาเป็นต้นนั้น

มรรค เรียกว่า วิราคะ ความสำรอกออก เพราะพระบาลีว่า "**วิราคา วิมุจฺจติ** ย่อมหลุดพ้น เพราะวิราคะ"[๒] ความดับโดยสำรอกออกชื่อว่าวิราคนิโรธ ความดับโดยสำรอกออกอย่างไม่เหลือ เพราะถอนอนุสัยได้ชื่อว่า อเสสวิราคนิโรธ อีกนัยหนึ่งการละก็เรียกว่า วิราคะ เพราะฉะนั้น ในบทว่า **อเสสวิราคนิโรโธ** นี้ บัณฑิตพึงเห็น (ว่า) ประกอบความว่า "การละอย่างไม่เหลือ ความดับอย่างไม่เหลือ"ดังนี้ก็ได้ แต่

---

๑ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๘/๑๓๘ ๒ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒, สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗

(เมื่อว่า) โดยเนื้อแท้ บททั้งปวงนั่น เป็นไวพจน์ของนิพพานทั้งนั้น เพราะพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ โดยปรมัตถ์ ก็เหตุใดตัณหาสำรอกออกและดับไปได้ก็เพราะ (พระโยคาวจร) อาศัย (หน่วง) พระนิพพานนั้น (เป็นอารมณ์) เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่า วิราคะ และว่า นิโรธะด้วย อนึ่ง เหตุใดธรรมทั้งหลายมีความสละไปแห่งตัณหานั้นเป็นต้น ย่อมมีขึ้นได้ก็เพราะอาศัยพระนิพพานนั้นนั่นแหละ อนึ่งเล่า บรรดาอาลัยทั้งหลาย มีกามคุณาลัยเป็นต้น อาลัยแม้อย่างเดียว ย่อมไม่มีในพระนิพพานนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสเรียกว่า จาคะ ปฏินิสสัคคะ มุตติ อนาลยะ

[๕๕๖] พระนิพพานนี้นั้น มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนสภาพ เป็นกิจ หรือว่ามีอันทำความโล่งใจเป็นกิจ (ก็ได้) มีความไม่มีนิมิต (คือไม่มีเครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นผล หรือว่ามีความไม่มีเครื่องหน่วงเหนี่ยว (จิต) เป็นผล (ก็ได้)

ปัญหาซับซ้อนในเรื่องพระนิพพาน

[๕๕๗] หากมีคำยืนยันว่า "ไม่มีดอก พระนิพพานน่ะ เพราะไม่ใช่สิ่งที่จะพึง (หา) ได้ ดุจเขากระต่ายฉะนั้น" ดังนี้ไซร้ พระนิพพานไม่มี หามิได้ เพราะพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติ ที่พึง (หา) ได้ด้วยอุบาย แท้จริง พระนิพพานนั้น ย่อม (หา) ได้ด้วยอุบาย กล่าวคือ ความปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพานนั้น ดุจโลกุตตรจิตของคนอื่นๆ พระอริยะย่อมรู้ได้ด้วยเจโตปริยญาณฉะนั้น เหตุนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า พระนิพพานไม่มี เพราะมิใช่สิ่งที่จะพึงได้ "อันจะว่า ปุถุชนโง่ๆ ไม่ได้ (ประสบ) สิ่งใดสิ่งนั้นย่อมไม่มี"ดังนี้ หาควรจะว่าไม่ (เพราะท่านผู้ได้ประสบมีอยู่)

[๕๕๘] อนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่าพระนิพพานไม่มี เพราะอะไร ? เพราะต้อง (คือเป็นผิดต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งความปฏิบัติ จริงอยู่ เมื่อพระนิพพานไม่มี ความปฏิบัติชอบที่สงเคราะห์ในธรรมขันธ์ ๓ มีสีลขันธ์เป็นต้น อันมีสัมมาทิฏฐินำหน้าก็ต้องเป็นหมัน แต่ว่าความปฏิบัติชอบนี้หาเป็นหมันไม่ เพราะเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานได้แล"

หากมีคำแย้งว่า "ความต้อง (คือเป็นผิดต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งการปฏิบัติไม่มีดอก เพราะความปฏิบัตินั้น ก็เป็นเหตุให้ถึงความไม่มี (อย่างไรล่ะ)" ดังนี้ไซร้

คำแก้พึงมีว่า “(ความไม่มีเป็นนิพพาน) หามิได้ เพราะไม่มีการบรรลุพระนิพพานในเพราะความไม่มี (ขันธ์) อดีตและอนาคต (ไม่มีขันธ์ อดีต อนาคตก็บรรลุพระนิพพานได้)”

หากแย้งอีกว่า “(มิใช่แต่ขันธ์อดีตอนาคตเท่านั้น) แม้ความไม่มีวัตตมานขันธ์ (คือขันธ์ปัจจุบัน) ทั้งหลาย ก็เป็นนิพพานด้วย” ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า “หามิได้ เพราะพระนิพพานหาได้มีเพราะความไม่มีวัตตมานขันธ์เหล่านั้นไม่ อนึ่ง เพราะเมื่อวัตตมานขันธ์ไม่มีพระนิพพานถึงซึ่งความไม่เป็นไป (ด้วย) (มิใช่ไม่มีวัตตมานขันธ์แล้วเป็นนิพพานดอก) และเพราะโทษคือไม่มีการบรรลุสอุปาทิเสสนิพพานธาตุในขณะแห่งมรรคจิตซึ่งอาศัยวัตตมานขันธ์ด้วย (คือว่าในขณะแห่งมรรคจะบรรลุนิพพานไม่ได้)”

พวกแย้งอีกว่า “โทษไม่มี เพราะในขณะ (แห่งมรรค) นั้นกิเลสทั้งหลายก็ไม่เป็นไปอยู่ (แล้ว)” ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า “หามิได้ เพราะ (หากในขณะแห่งมรรคกิเลสไม่เป็นไปละก็) อริยมรรคก็ต้องถึงความไม่มีประโยชน์” นะซิ จริงทีเดียว เมื่อเป็นอย่างนั้น กิเลสทั้งหลายก็ (เป็นอัน) ไม่มีมา แต่ก่อนขณะแห่งอริยมรรค เพราะฉะนั้น อริยมรรคก็ถึงความไม่มีประโยชน์

เพราะเหตุดังกล่าวมานั้น ข้อที่ว่าพระนิพพานไม่มี เพราะเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ดุจเขากระต่ายและว่าความปฏิบัติไม่เป็นหมัน เพราะความปฏิบัตินั้นเป็นเหตุให้ถึงความไม่มี และว่าโทษคือบรรลุพระนิพพาน ในขณะแห่งมรรคไม่ได้นั้นไม่มี เพราะในขณะแห่งมรรค กิเลสก็ไม่เป็นไปอยู่แล้ว นั้นจึงมิใช่เหตุ (คือไม่ชอบแก่เหตุ)

[๕๕๙] หากมีคำยืนยันอีกว่า **ขโย** ความสิ้นไปเป็นนิพพาน โดยพระบาลีว่า “**โย โข อาวุโส ราคกฺขโย** อาวุโส ความสิ้นไปแห่งราคะใดแล” เป็นต้นดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะเพียงแต่ความสิ้น หมายถึงพระอรหัตก็ได้ ด้วยพระอรหัตนั้นท่านก็แสดงไว้โดยนัยว่า “**โย โข อาวุโส ราคกฺขโย**” เป็นต้น[๑] ด้วยเหมือนกัน ยังมี (ผิด) อะไรๆ ต่อไปอีก คือ (การกล่าว เพียงแต่ว่าความสิ้นกิเลสเป็นนิพพานนั้นไม่ชอบ) เพราะ โทษคือพระนิพพานกลายเป็นธรรมชาติมีชั่วกาลอันสั้นเป็นไป จริงอยู่ เมื่อเป็นอย่างนั้น พระนิพพานก็ถึงซึ่งความเป็นธรรมชาติมีชั่วกาลอันสั้น ความเป็นธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรม และความเป็นธรรมชาติที่จะพึงบรรลุได้โดย

---

๑ สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๖

ไม่แยแสถึงสัมมาวายามะไปเสียด้วย อนึ่ง เพราะความเป็นธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรมนั่นแล พระนิพพานก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขต-ธรรมไป เพราะเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรม ก็ (เลย) ถึงภาวะคือเป็นธรรมชาติถูกไฟมีราคะเป็นต้นเผาเอาได้ เพราะเป็นธรรมชาติถูกเผา ก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นทุกข์ไปเสียด้วย

หากมีคำแย้งอีกว่า "โทษไม่มีเพราะความเป็นไป (แห่งกิเลส) ชื่อว่าไม่มีอีกต่อไปจำเดิมแต่ความสิ้น (ครั้งสุดท้าย) อันใด ความสิ้นอันนั้นเป็นนิพพาน" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะไม่มีความสิ้นเช่นนั้น ประการหนึ่ง เพราะแม้มีความสิ้นนั้นก็ไม่ล่วงโทษ มีประการดังกล่าวแล้ว และเพราะอริยมรรคกลายเป็นนิพพานไปด้วยจริงอยู่ อริยมรรค ย่อมยังโทษทั้งหลายให้สิ้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ขโย** (ด้วย) และตั้งแต่นั้นไป ความเป็นไป (แห่งโทษ) ก็ไม่มีอีกต่อไปด้วยแล แต่ว่าเพราะพระนิพพานนั้นเป็นอุปนิสัย (คือเป็นที่อาศัยมั่น) โดยปริยายแห่งขย (คือมรรค) ที่ได้แก่อนุปปัตตินิโรธ (นิโรธคือความไม่เกิดขึ้น) พระนิพพานนั้นท่านจึงเรียกว่า **ขโย** (ด้วย) โดยโวหารอันเป็นอุปจาร (คือเกี่ยวข้องกันกับ) สิ่งซึ่งมีพระนิพพานเป็นอุปนิสัย

หากมีคำถามว่า "เพราะเหตุไร พระนิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสโดยสรุปเสียทีเดียว" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า เพราะพระนิพพานเป็นธรรมสุขุมนัก ก็แลความที่พระนิพพานนั้นเป็นธรรมสุขุมนัก เป็นความที่สำเร็จ (คือปรากฏทั่วไป) แล้วเพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้ขวนขวายน้อยแห่งพระผู้มีพระภาคและเพราะเป็นธรรมที่ต้องเห็นด้วยอริยจักษุ

[๕๖๐] เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนี้นั้น จึงเป็นธรรมชาติไม่ทั่วไป เพราะเป็นธรรมอันบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค (เท่านั้น) จะพึงถึงได้ เป็นธรรมชาติไม่มีแดนเกิดเพราะไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย

หากมีคำแย้งว่า "พระนิพพานมิใช่ธรรมชาติไม่มีแดนเกิด เพราะมีมรรคจึงมีได้" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะนิพพานมิใช่ธรรมที่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้แท้จริงพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่บุคคลพึงถึงด้วยมรรคเท่านั้น มิใช่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่า ไม่มีแดนเกิดแท้ เพราะไม่มีแดนเกิดจึงไม่มีชรามรณะ เพราะไม่มีแดนเกิดและชรามรณะ จึงเที่ยง

หากมีคำเสนออีกว่า "แม้อณูเป็นต้นก็ถึงซึ่งภาวะอันเที่ยง ดังพระนิพพานฉะนั้น" คำสนองไขพึงมีว่า อณูเป็นต้นนั้น ชื่อว่าเที่ยงหามิได้ เพราะไม่มีเหตุ (ที่จะให้เข้าถึง) หากมีคำเสนอย้ำอีกว่า เพราะพระนิพพานเที่ยง สิ่งเหล่านั้นก็เที่ยงฉะนี้ไซร้ คำสนองไขก็พึงมีว่า หามิได้ เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เข้าลักษณะแห่งเหตุ (มีความเป็นธรรมที่พึงมุ่งหมายปรารถนาได้เป็นต้น) หากมีคำเสนออีกว่า สิ่งเหล่านั้นจัดเป็นเที่ยง เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นเป็นต้น เหมือนพระนิพพาน ฉะนี้ไซร้ คำสนองไขพึงมีว่า หามิได้ เพราะอณูเป็นต้นไม่สัมฤทธิผล (คือไม่อำนวยผลให้ปรากฏ)

[๕๖๑] อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะคือความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรูป เพราะล่วงเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษที่สำเร็จด้วยความบากบั่นอันไม่ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย จริงอยู่พระสัพพัญญูเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า "มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไรๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไรๆ มิได้แต่งขึ้น"[๑] ดังนี้

นี่เป็นคำวินิจฉัยข้อที่สำคัญในทุกขนิโรธนิเทศ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ

[๕๖๒] ก็แล ธรรม (คืออริยมรรค) ๘ ที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (นี้) เป็นอันแจ่มแจ้ง โดยใจความแล้ว แม้ในขันธนิเทศก็จริง แต่ว่าในที่นี้ข้าพเจ้าจะกล่าว เพื่อให้ทราบความแปลกกันแห่งธรรมทั้ง ๘ นั้น อันเป็นไปในขณะเดียวกัน

สัมมาทิฏฐิ

แท้จริง (ว่า) โดยสังเขป ปัญญาจักษุอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชชานุสัยขึ้นได้แห่งพระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแทงตลอดซึ่งสัจจะ ๔ (นั่นแล) ชื่อสัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศความแท้จริงเป็นกิจ มีการทำลายความมืดคืออวิชชาเสียได้เป็นผล

---

๑ ดูเทียบ ขุ. อุ. (ไทย) ๒๕/๗๓/๓๒๓

สัมมาสังกัปปะ

ความยกจิตขึ้นเฉพาะสู่ทางไปพระนิพพานอันสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น กำจัดมิจฉาสังกัปปะออกเสียได้ แห่งพระโยคีผู้มีทิฏฐิอันถึงพร้อมแล้วอย่างนั้น ชื่อสัมมา-สังกัปปะ สัมมาสังกัปปะนั้น มีความยกจิตขึ้นถูกทางเป็นลักษณะ มีอัปปนา (ความตรึกแน่วอยู่ในทาง) เป็นกิจ มีการละมิจฉาสังกัปปะได้เป็นผล

สัมมาวาจา

ความงดเว้นจากมิจฉาวาจาอันสัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะนั้นแหละ ถอนวจีทุจริตขึ้นเสียได้แห่งพระโยคีผู้เห็นอยู่ (ด้วยสัมมาทิฏฐิ) และตรึกอยู่ (ด้วยสัมมาสังกัปปะ) อย่างนั้น ชื่อสัมมาวาจา สัมมาวาจานั้นมีความกำหนดถือเอา (คือประมวลสัมปยุต-ธรรมไว้) เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นกิจ มีความละมิจฉาวาจาได้เป็นผล

สัมมากัมมันตะ

ความงดเว้นจากกายทุจริตมีปาณาติบาตเป็นต้น อันสัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นแหละ ตัดมิจฉากัมมันตะได้ขาดแห่งพระโยคีผู้เว้นอยู่ (ด้วยสัมมาวาจา) อย่างนั้น ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ สัมมากัมมันตะนั้นมีการพยุง (สัมปยุตธรรม) ไว้เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นกิจ มีการละมิจฉากัมมันตะได้เป็นผล

สัมมาอาชีวะ

ส่วนความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะอันสัมปยุตด้วยความงดเว้นที่เป็นความหมดจดแห่งสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะนั้น เข้าไปตัดเสียได้ซึ่งอเนสนามีความล่อลวงเป็นต้น แห่งพระโยคีนั้นอันใด ความงดเว้นนั้นชื่อว่าสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้นมีความสะอาด (แห่งอาชีวะ) เป็นลักษณะ มีอันยังอาชีวะที่ชอบธรรมให้เป็นไปเป็นกิจมีการละมิจฉาอาชีวะเสียได้เป็นผล

สัมมาวายามะ

ลำดับนั้น วิริยารัมภะอันอนุรูปแก่สัมมาอาชีวะนั้น สัมปยุตด้วยสัมมาอาชีวะนั้นแหละ ตัดโกสัชชะเสียได้ขาดแห่งพระโยคีนั้น ผู้ตั้งมั่นอยู่แล้วในภูมิแห่งศีล กล่าวคือ

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้น อันใด วิริยารัมภะนั้นชื่อว่าสัมมาวายามะ สัมมาวายามะนั้น มีการประคอง (จิต) ไว้เป็นลักษณะ มีสัมมัปปธาน ๔ อันยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นกิจ มีอันละมิจฉาวายามะเสียได้เป็นผล

สัมมาสติ

ความไม่ลืมแห่งใจอันสัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้นแหละกำจัดมิจฉาสติออกเสียได้ แห่งพระโยคีนั้น ผู้เพียรพยายามอยู่อย่างนั้นชื่อว่าสัมมาสติ สัมมาสตินั้นมีการตั้ง (สติ) ไว้มั่นเป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นกิจ มีการละมิจฉาสติได้เป็นผล

สัมมาสมาธิ

เอกัคคตาแห่งจิตอันสัมปยุตด้วยสัมมาสตินั้นแหละทำลายมิจฉาสมาธิเสียได้แห่งพระโยคีนั้น ผู้มีจิตอันเป็นสติชั้นยอดเยี่ยมรักษาอยู่อย่างนั้น ชื่อสัมมาสมาธิ สัมมาสมาธินั้นมีความไม่ส่ายไป (แห่งจิต) เป็นผลแล

นี่เป็นนัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ

วินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยกิจแห่งญาณ

[๕๖๓] ข้อว่า **โดยกิจแห่งญาณ** ความว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยกิจแห่งสัจจญาณ (ความรู้อริยสัจ) ด้วย ก็สัจจญาณมี ๒ คือ อนุโพธญาณ (ความรู้โดยรู้ตาม) ปฏิเวธญาณ (ความรู้โดยตรัสรู้) ในญาณ ๒ อย่างนั้น อนุโพธญาณ เป็นโลกิยะ เป็นไปในนิโรธและมรรค ด้วยอำนาจการได้ฟังกันมาเป็นต้น ปฏิเวธญาณ เป็นโลกุตตระ ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้ว แทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ได้โดยกิจ (มีกำหนดรู้สัจจะเป็นต้น) ดังพระบาลีว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทุกขสมุทัยด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาด้วย"[๑] ดังนี้เป็นต้น คำพระบาลีแห่งนี้ บัณฑิตพึง (นำมา) กล่าวให้หมดเถิด อันกิจแห่งปฏิเวธญาณนั้นจักมีแจ้งใน (ตอนว่าด้วย) ญาณทัสสนวิสุทธิ ก็แลสัจจญาณที่เป็นโลกิยะนี้ใดในโลกิยญาณนั้น

---

๑ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

ทุกขญาณ (ความรู้ในทุกข์) ย่อมยังสักกายทิฏฐิอันเป็นไปด้วยอำนาจความครอบงำเอาไว้อย่างกลุ้มรุมให้กลับ สมุทยญาณ (ความรู้ในสมุทัย) ย่อมยังอุจเฉททิฏฐิให้กลับ นิโรธญาณ (ความรู้ในนิโรธ) ย่อมยังสัสสตทิฏฐิให้กลับ มรรคญาณ (ความรู้ในมรรค) ย่อมยังอกิริยทิฏฐิให้กลับ นัยหนึ่งทุกขญาณยังความปฏิบัติผิดในผล กล่าวคือความสำคัญว่ายั่งยืน ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นตัวตนในขันธ์ทั้งหลายอันปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความเป็นสุข ความเป็นตัวตนให้กลับ สมุทยญาณยังความปฏิบัติผิดในเหตุ อันเป็นไปโดยความนับถือในสิ่งที่มิใช่เหตุว่าเป็นเหตุ เช่นว่า “โลกย่อมเป็นไปโดยท่านผู้เป็นใหญ่ (พระอิศวร) โดยสิ่งที่เป็นประธาน โดย (พระ) กาลและโดยสภาวะ (ความเป็นเอง) เป็นต้น ให้กลับ นิโรธญาณยังความปฏิบัติผิดในนิโรธอันได้แก่ความถือว่า ความหลุดพ้น (มี) ในอรูปโลกและในโลกถูปิกา (ภูมิ ที่ถือว่าเป็นยอดโลก) เป็นต้น ให้กลับ มรรคญาณยังความปฏิบัติผิดในอุบายที่เป็นไปโดยอำนาจความถือในสิ่งที่มิใช่ทางแห่งวิสุทธิ อันต่างโดยกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค ว่าเป็นทางแห่งวิสุทธิให้กลับ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

นรชนยังไม่รู้แจ้งสัจจะทั้งหลายอยู่ตราบใด เขาก็ยังหลงงมอยู่ในเรื่องโลก ในเหตุเกิดแห่งโลก ในนิพพานอันเป็นที่ดับแห่งโลก และในอุบาย (เครื่องเข้าถึง) นิพพานนั้นอยู่ตราบนั้น

วินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

โดยประเภทแห่งธรรมที่นับเข้าในอริยสัจ

[๕๖๔] ข้อว่า “**โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน** (คือนับเข้าในอริยสัจ)” ดังนี้ ความว่า เว้นตัณหาและอนาสวธรรมทั้งหลายเสีย (โลกิยะ) ธรรมที่เหลือทั้งปวงนับเข้าในทุกขสัจ ตัณหาวิจริต ๓๖ นับเข้าในสมุทยสัจ นิโรธไม่เจือปน (กับอะไร) โดยมุข (หัวหน้า) คือ สัมมาทิฏฐิ วิมังสิทธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสัจ โดยอปเทส (ข้ออ้าง) คือ สัมมาสังกัปปะ วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น นับเข้าในมัคคสัจ โดยอปเทสคือสัมมาวาจา วจีสุจริต ๔ นับเข้าในมัคคสัจ โดยอปเทสคือสัมมากัมมันตะ กายสุจริต ๓ นับเข้าในมัคคสัจ โดยมุขคือสัมมาอาชีวะ อัปปิจฉตาและสันตุฏฐิตา นับเข้าในมัคคสัจ หรืออนึ่ง สัทธินทรีย์

สัทธาพละและฉันทิทธิบาทก็นับเข้าในมัคคสัจ เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะทั้งหมดนั่นเป็นอริยกันตศีล และเพราะอริยกันตศีลเป็นธรรมที่พึงรับไว้ด้วยมือคือศรัทธา เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาท มีศีลจึงมี วิริยินทรีย์ วิริยพละ และวิริยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสัจ โดยอปเทสคือสัมมาสติ สติปัฏฐาน ๔ สตินทรีย์ สติพละ และสติสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมัคคสัจ โดยอปเทสคือสัมมาสมาธิ สมาธิ ๓ มีสวิตักกสวิจารสมาธิเป็นต้น จิตตสมาธิ (คือจิตติทธิบาท) สมาธินทรีย์ สมาธิพละ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์และอุเปกขาสัมโพชฌงค์นับเข้าในมัคคสัจแล

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งธรรมทั้งที่อยู่ภายในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

โดยอุปมา

[๕๖๕] ข้อว่า **โดยอุปมา** ความว่า ก็แลทุกขสัจ พึงเห็นเหมือนของหนัก สมุทยสัจเหมือนการถือของหนัก นิโรธสัจเหมือนการวางของหนัก มัคคสัจเหมือนอุบาย (คือวิธี) วางของหนัก อนึ่ง ทุกขสัจเหมือนโรค สมุทยสัจเหมือนเหตุของโรค นิโรธสัจเหมือนความหายโรค มัคคสัจเหมือนยา หรือว่าทุกขสัจเหมือนขาดแคลนอาหาร สมุทยสัจเหมือนฝนไม่ดี นิโรธสัจเหมือนมีอาหารสมบูรณ์ มัคคสัจเหมือนฝนดี

สัจจะ ๔ นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยประกอบ (การ) อุปมาด้วยคนมีเวร มูลแห่งเวรภัย ความถอนเวรและอุบายถอนเวร ด้วยต้นไม้มีพิษ รากของต้นไม้ การตัดราก และอุบายตัดรากนั้น ด้วยภัย มูลแห่งภัย ความปราศจากภัย และอุบายบรรลุความปราศจากภัยนั้น ด้วยฝั่งในห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งนอก และความพยายามที่ให้ (ข้ามห้วงน้ำไป) ถึงฝั่งนอกนั้น บ้างก็ได้

วินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยจตุกกะ - เป็นและไม่เป็นอริยสัจ ๔

[๕๖๖] ข้อว่า **โดยจตุกกะ** ความว่า ก็ในอริยสัจ ๔ นี้ สิ่งที่เป็นทุกข์ (แต่) ไม่เป็นอริยสัจก็มี สิ่งที่เป็นอริยสัจก็มี สิ่งที่เป็นอริยสัจ (แต่) ไม่เป็นทุกข์ก็มี สิ่งที่เป็นทั้งทุกข์ทั้งอริยสัจก็มี สิ่งที่ไม่เป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยสัจก็มี ในอริยสัจที่เหลือมีสมุทัยเป็นต้นก็นัยนี้

ในจตุกกะนั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ ตามพระบาลีว่า "สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์"[๑] แต่ไม่เป็นอริยสัจ นิโรธเป็นอริยสัจ แต่ไม่เป็นทุกข์ ส่วนอริยสัจ ๒ นอกนี้ (คือสมุทัยและมรรค) พึงเป็นทุกข์ก็ได้ เพราะไม่เที่ยง แต่ว่าพระโยคาวจรอยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคนั้น เพื่อกำหนดรู้ทุกข์ใด มิใช่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์อย่างนั้น (คือว่าเป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง มิใช่เป็นทุกข์โดยเป็นปริญเญยยธรรม) ส่วนอุปาทานขันธ์ ๕ เว้นแต่ตัณหาเป็นทั้งทุกข์ ทั้งอริยสัจโดยอาการทั้งปวง ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ไม่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์สำหรับกำหนดรู้แห่งพระโยคาวจรผู้อยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค (คือไม่เป็นทุกข์โดยเป็นปริญเญยยธรรม แต่เป็นทุกข์โดยเป็นสังขารทุกข์ ดังกล่าวในบทแรก) (ทั้ง) ไม่เป็นอริยสัจ

วินิจฉัยในอริยสัจนี้โดยจตุกกะ โดยประกอบความเข้าตามควรในอริยสัจอื่นมีสมุทัยเป็นต้นด้วย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

โดยว่างเปล่า

[๕๖๗] ในสองข้อว่า "**โดยว่างเปล่าและโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น**" นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยว่างเปล่าก่อน เพราะ (เมื่อว่า) โดยปรมัตถ์สัจจะทั้งสิ้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นของว่างเปล่า เพราะไม่มีผู้เสวย ผู้ทำ (คือผู้สร้าง) ผู้ดับและผู้เดิน เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า :-

> **"อันทุกข์มีอยู่แท้ แต่ใครๆ ผู้เสวยทุกข์ไม่มี ผู้ทำไม่มี แต่การกระทำมีอยู่แท้ ความดับมีอยู่ แต่คนผู้ดับไม่มี ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี"**
>
> **อีกนัยหนึ่ง ความว่างในสัจจะ ๔ นั้น พึงทราบดังนี้ คือ สัจจะสองข้างต้น ว่างจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน อมตบท (คือ นิโรธ) ว่างจากความ**

---

๑ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙

เป็นตัวตน มรรคเว้นจากความยั่งยืน ความสุข และความ
เป็นตัวตน

หรือว่าสัจจะ ๓ ว่างจากนิโรธ และนิโรธก็ว่างจากสัจจะ ๓ ที่เหลือ หรือว่าในสัจจะ ๔ นี้ สัจจะ ที่เป็นเหตุ ว่างจากสัจจะที่เป็นผล เพราะไม่มีทุกข์ในสมุทัยและไม่มีนิโรธในมรรค (เหตุ) หาร่วมครรภ์กับผล ดังเช่นปกติ (หรือประพฤติ) ของพวกปกติวาทีไม่ และผลเล่าก็ว่างจากเหตุ เพราะทุกข์กับสมุทัยและนิโรธกับมรรคร่วมกลุ่มกันไม่ได้ (ผล) หาร่วมอยู่ในเหตุ เป็นเหตุผล (ผลร่วมเหตุ) ดังเช่น ทวิอณุกผล (ผลเกิดแต่อณู ๒) เป็นต้นของพวกสมวายวาทีไม่ เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า :-

ในสัจจะ ๔ นี้ สัจจะ ๓ ว่างจากนิโรธ นิพพุติ (คือนิโรธ)
เล่า ก็ว่างจากสัจจะ ๓ นั้น สัจจะที่เป็นเหตุว่างจากสัจจะที่
เป็นผล สัจจะที่เป็นผลนั้นเล่าก็ว่างจากสัจจะที่เป็นเหตุ

พึงทราบวินิจฉัยโดยว่างเปล่าดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน

โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

[๕๖๘] ข้อว่า **โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น** ความว่า ก็แลในสัจจะ ๔ นี้ ทุกข์ทั้งหมดเป็นอย่างเดียว โดยเป็นปวัตติ (ความหมุนไปแห่งสงสาร) เป็น ๒ โดยเป็นนามและรูป เป็น ๓ โดยต่างแห่งอุปปัติภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ โดยแยกตามอาหาร ๔ (ที่เป็นปัจจัย) เป็น ๕ โดยแยกเป็นอุปาทานขันธ์ ๕

แม้สมุทัย ก็เป็นอย่างเดียวกัน โดยเป็นปวัตตกะ (ผู้ยังสงสารให้หมุนไป) เป็น ๒ โดยเป็นสัมปยุตกับทิฏฐิและไม่สัมปยุตกับทิฏฐิ เป็น ๓ โดยต่างแห่งกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เป็น ๔ โดยเป็นโทษที่พึงละด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ โดยแยกเป็นความมุ่งยินดีในอารมณ์ ๕ มีมุ่งยินดีในรูปเป็นต้น เป็น ๖ โดยแยกเป็นกองตัณหา ๖

ส่วนนิโรธเป็นอย่างเดียว โดยเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยายเป็น ๒ โดยเป็นสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสส เป็น ๓ โดยเป็นความสูญไปแห่งภพ ๓ เป็น ๔ โดยเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ โดยเป็นความหายไปแห่งความมุ่งยินดี ๕ เป็น ๖ โดยเป็นความทำลายไปแห่งกองตัณหา ๖

ส่วนมรรคเป็นอย่างเดียวโดยเป็นภาเวตัพพธรรม เป็น ๒ โดยแยกเป็นสมถะและวิปัสสนา หรือโดยแยกเป็นทัสสนะ (คือโสดาปัตติมรรค) และภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค) เป็น ๓ โดยต่างแห่ง (ธรรม) ขันธ์ ๓ แท้จริงมรรคนี้เพราะเหตุที่มีองค์เป็นส่วนย่อย ท่านจึงสงเคราะห์ (คือรวมเข้า) ด้วย (ธรรม) ขันธ์ ๓ ซึ่งเป็นส่วนรวม เหมือนเมืองรวมเข้าด้วยแคว้นฉะนี้ ดังพระธรรมทินนาเถรีกล่าว (แก้ปัญหาของวิสาขอุบาสก) ว่า “อาวุโส วิสาขะ ขันธ์ ๓ ท่านมิได้สงเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรค มีองค์ ๘ ดอก แต่ว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ ต่างหากท่านสงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓ อาวุโส วิสาขะ สัมมาวาจาใดด้วย สัมมากัมมันตะใดด้วย สัมมาอาชีวะใดด้วย ธรรม ๓ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยศีลขันธ์ สัมมาวายามะใดด้วย สัมมาสติใดด้วย สัมมาสมาธิใดด้วย ธรรม ๓ นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยสมาธิขันธ์ สัมมาทิฏฐิใดด้วย สัมมาสังกัปปะใดด้วย ธรรม (๒) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยปัญญาขันธ์”[๑] ดังนี้

เพราะในอริยมรรคนี้ ธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวาจาเป็นต้น เป็นศีลแท้ เพราะเหตุนั้น ธรรม ๓ ประการนั้น ท่านจึงสงเคราะห์เข้าด้วยศีลขันธ์โดยความมีชาติเสมอกัน

ก็แล ในพระบาลี ท่านทำนิเทศไว้โดยภุมมวจนะว่า “**สีลกฺขนฺเธ**” ก็จริง แต่ก็พึงทราบเนื้อความโดยเป็นกรณวจนะ (คือเป็น **สีลกฺขนฺเธน**) เถิด

ส่วนในธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวายามะเป็นต้น สมาธิมิอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งในอารมณ์โดยธรรมดาของตนได้ต่อเมื่อวิริยะทำกิจคือประคอง(จิต)ไว้ให้สำเร็จและสติทำกิจคือไม่ฟั่นเฟือนไปให้สำเร็จอยู่ (สมาธิ) เป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้ว จึงอาจ (แนบแน่นได้)

(ต่อไป) นี้เป็นอุปมาในธรรม ๓ ประการนั้น เหมือนอย่างว่าในสหาย ๓ คน ผู้เข้าไปสู่อุทยานด้วยประสงค์ว่า จักเล่นนักขัตฤกษ์ ต่างว่าสหายผู้หนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานงาม ก็เอื้อมมือขึ้นไป แต่เก็บไม่ถึง คนที่สองจึงก้มตัวลงให้หลังแก่สหายผู้นั้น สหายผู้นั้นแม้ยืนอยู่บนหลังสหายผู้หนึ่ง เหยียบยันไหล่สหายผู้หนึ่ง จึงเลือก

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓

เก็บดอกไม้ตามชอบใจมาประดับกาย เล่นนักขัตฤกษ์ได้ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็พึงเห็นฉันนั้น อันธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวายามะเป็นต้น เป็นธรรมเกิดร่วมกัน เปรียบเหมือนสหาย ๓ คน ผู้เข้าสู่อุทยานด้วยกัน อารมณ์ (ของสมาธิ) เหมือนต้นจำปามีดอกบานงาม สมาธิที่ไม่อาจแนบแน่น โดยความเป็นหนึ่งแน่ในอารมณ์ โดยธรรมดาของตนได้ เหมือนสหายผู้แม้เอื้อมมือขึ้นไปแล้ว แต่เก็บไม่ถึงวายามะเหมือนสหายผู้ก้มหลังให้ สติเหมือนสหายผู้ยืนเอียงไหล่ให้ เมื่อวิริยะยังกิจคือการประคอง (จิต) ให้สำเร็จ และเมื่อสติยังกิจคือไม่ฟั่นเฟือนไปให้สำเร็จอยู่ สมาธิเป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้วจึงอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งแน่ในอารมณ์ได้ เปรียบเหมือนในสหาย ๓ คนนั้น ผู้หนึ่งยืนบนหลังอีกคนหนึ่ง เหยียบยันไหล่ของคนหนึ่ง จึงสามารถเก็บดอกไม้ได้ ตามชอบใจฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ในธรรม ๓ ประการนั้น สมาธิอย่างเดียวท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิขันธ์โดยความมีชาติเสมอกัน ส่วนวายามะและสติเป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยกิริยา (คือเป็นธรรมอุดหนุนสมาธิ)

แม้ในสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะเล่า ปัญญาก็มิอาจตัดสินอารมณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาโดยธรรมดาของตนได้ ต่อเมื่อวิตกแคะๆ ให้จึงอาจตัดสินได้ ข้อนี้อย่างไร ? เหมือนอย่างว่า เหรัญญิกวางเหรียญกษาปณ์ลงที่ (ฝ่า) มือแล้ว แม้เป็นผู้ใคร่จะตรวจดูในทุกส่วน (ของเหรียญ) ก็มิอาจใช้เปลือกตาพลิก (ดู) ได้เลย ต่อใช้ข้อนิ้วมือ (จับ) พลิกไปมา จึงอาจดูส่วนนั้นส่วนนี้ได้ ฉันใด ปัญญาก็ฉันนั้นเหมือนกัน มิอาจตัดสินอารมณ์โดยว่าไม่เที่ยงเป็นต้นโดยธรรมดาของตนได้ ต่อวิตกซึ่งมีการปัก (จิต) ลงไปเฉพาะ (ในอารมณ์) เป็นลักษณะ มีการกระทบ (อารมณ์) เป็นรสดังว่าแคะเอามาให้ และดังว่าพลิกเอามาให้นั่นแหละ จึงอาจตัดสินได้ เพราะเหตุนั้น แม้ในองค์มรรค ๒ นี้ ก็สัมมาทิฏฐิเท่านั้น ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยปัญญาขันธ์โดยมีชาติเสมอกัน ส่วนสัมมาสังกัปปะ เป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยเป็นกิริยา (คือเป็นองค์อุดหนุน)

มรรคถึงความสงเคราะห์เข้าด้วย (ธรรม) ขันธ์ ๓ นี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงว่า “มรรคเป็น ๓ โดยต่างแห่ง (ธรรม) ขันธ์ ๓”

มรรคนั้นเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง สัจจะทุกข้อจัดว่าเป็นอย่างเดียว เพราะเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง หรือเพราะเป็นอภิญเญยยธรรม เป็น ๒ โดยเป็นโลกิยะและโลกุตตระ หรือโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ เป็น ๓ โดยเป็นธรรมที่ต้องละด้วยทัสสนะและภาวนา และโดยเป็นธรรมที่ไม่ต้องละ เป็น ๔ โดยต่างแห่งกิจมีเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้เป็นต้นแล

วินิจฉัยโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน

[๕๖๙] ข้อว่า **"โดย (สภาคและวิสภาค) มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน"** ความว่า สัจจะ ทุกข้อมีส่วนเสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง ๑ โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอัตตา ๑ และโดยการแทงตลอดที่ทำได้ยาก ๑ ดังพระผู้มีพระภาคตรัส (ถามพระอานนท์) ว่า "อานนท์ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ข้อที่บุคคลพึงยิงลูกศรจากที่ไกล ให้ผ่านช่องลูกดาลช่องเล็ก ๆ ให้ลูกซ้อนลูกตามกันไปมิให้พลาดกัน หรือข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ผ่าเป็น ๗ ยิงไปให้ถูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) ข้อไหนทำได้ยากกว่า สำเร็จได้ยากกว่า" พระอานนท์กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ผ่าเป็น ๗ ยิงไปให้ถูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) นั่นแหละ ทำได้ยากกว่า สำเร็จได้ยากกว่า" ตรัสว่า "อานนท์ บุคคลผู้ที่แทงทะลุตามเป็นจริงว่านี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ยังแทงให้ทะลุได้ยากยิ่งกว่า ยิงขนสัตว์ด้วยขนสัตว์นั้นไปอีกนะ"ดังนี้[๑] (แต่) สัจจะทุกข้อนั้นมีส่วนไม่เสมอกันโดยกำหนด ต่างกันไปตามลักษณะของตน ๆ อนึ่ง สัจจะ ๒ ข้างต้นจัดว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นสภาพลึก เพราะอรรถว่ายากที่จะหยั่ง เหตุเป็นโลกียธรรมและเป็นสาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกันเป็นผล (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นเหตุ (ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปริญเญยยธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปหาตัพพธรรม สัจจะ ๒ ข้างปลายเล่า นับว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นธรรมหยั่งได้ยาก เพราะเป็นธรรมลึก เหตุเป็นโลกุตตรธรรมและเป็นอนาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกันโดยแยกกันเป็นวิสยะ (คือแดนดับทุกข์ฝ่ายหนึ่ง) และเป็นวิสยี (คือทางไปสู่แดนนั้น

---

๑ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๕/๖๒๘

ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสัจฉิกาตัพพธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นภาเวตัพพธรรม อนึ่งเล่า สัจจะที่ ๑ กับที่ ๓ มีส่วนเสมอกันโดยเป็นข้อนี้ว่า เป็นผลด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกันโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังขตธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอสังขตธรรม ข้างฝ่ายสัจจะที่ ๒ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นข้อที่ถูกชี้ว่าเป็นเหตุด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกันโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นกุศลส่วนเดียว และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอกุศลส่วนเดียว ฝ่ายข้างสัจจะที่ ๑ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นสังขตธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกียธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกุตตร-ธรรม แม้สัจจะที่ ๒ กับที่ ๓ เล่า ก็มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นเนวเสกขานาเสกขธรรม (ธรรมของพระเสกขะก็มิใช่ ของพระอเสกขะก็มิใช่) ด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกันโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์) และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอนารัมมณ-ธรรม (ธรรมไม่มีอารมณ์)

ผู้มีสติปัญญาพึงทราบความที่อริยสัจมีส่วนเสมอกัน
และไม่เหมือนกัน โดยประการและโดยนัยดังกล่าวมา
ฉะนี้แล

ปริจเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทรียสัจจนิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๑๗
ปัญญาภูมินิเทศ

ปฏิจจสมุปปาทกถา

[๕๗๐] เพราะเหตุที่ในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ท่านกล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลาย ต่างโดยขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท เป็นอาทิ เป็นภูมิ (แห่งปัญญา)" ดังนี้ ปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลายที่รวมเข้าไว้ด้วยอาทิศัพท์ยังเหลืออยู่ (ยังมิได้พรรณนา) เพราะเหตุนั้น บัดนี้จึงถึงลำดับแห่งการสังวรรณนาปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปันนธรรมนั้น

ในธรรมสองอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อปฏิจจสมุปบาท เป็นอันดับแรก จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย

สังขารทั้งหลาย	มีเพราะปัจจัยคือ	อวิชชา
วิญญาณ	มีเพราะปัจจัยคือ	สังขาร
นามรูป	มีเพราะปัจจัยคือ	วิญญาณ
สฬายตนะ	มีเพราะปัจจัยคือ	นามรูป
ผัสสะ	มีเพราะปัจจัยคือ	สฬายตนะ
เวทนา	มีเพราะปัจจัยคือ	ผัสสะ
ตัณหา	มีเพราะปัจจัยคือ	เวทนา
อุปาทาน	มีเพราะปัจจัยคือ	ตัณหา
ภพ	มีเพราะปัจจัยคือ	อุปาทาน
ชาติ	มีเพราะปัจจัยคือ	ภพ
ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส	มีเพราะปัจจัยคือ	ชาติ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั่นย่อมมีดังนี้ ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”[๑]

ส่วนธรรมทั้งหลายมีชรามรณะเป็นต้น พึงทราบว่าชื่อว่า ปฏิจจสมุปปันนธรรม จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะ เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นปฏิจจสมุปปันนธรรม (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ภิกษุทั้งหลาย ชาติ ฯลฯ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร อวิชชา เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นปฏิจจสมุปปันนธรรม (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปปันนธรรม”[๒] ดังนี้

ความหมายของคำว่าปฏิจจสมุปบาท

[๕๗๑] ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายสังเขปในปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปันนธรรมนั้น

ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบว่าชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ พึงทราบว่า ชื่อว่าปฏิจจสมุปปันนธรรม หากมีคำถามว่า “ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไร ?” พึงแก้ว่า “ทราบได้โดยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค” จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทในพระสูตรอันว่าด้วยการแสดงปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปันนธรรมไว้ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ธาตุอันนั้น ธัมมฐิตตา (ความตั้งอยู่เป็นธรรมดา) อันนั้น ธัมมนิยามตา (ความแน่นอนแห่งธรรมดา) อันนั้น อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) อันนั้น ก็คงตัว

---

๑ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๒

๒ ดูเทียบ สํ. นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕

อยู่นั่น ตถาคตมารู้ถึงธาตุอันนั้นเข้า ครั้นรู้ถึงเข้าแล้วจึงบอก จึงแสดง จึงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนกออก ทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด” ดังนี้เป็นต้น และตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ฯลฯ จำแนกออกทำให้ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงดูเถิด” และตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา **ตถตา** (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อย่างนี้แลอันใด **อวิตถตา** (ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น)อย่างนี้ แลอันใด **อนัญญถตา** (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่นอย่างนี้แลอันใด **อิทัปปัจจยตา** (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้)อย่างนี้ แลอันใดในธรรมนั้น อันนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท” ดังนี้เป็นต้น[๑]

[๕๗๒] เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ ก็เป็นอันตรัสธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายนั่นเองว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทโดยคำทั้งหลายที่เป็นไวพจน์(ของปฏิจจสมุปบาท) มีตถตาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ปฏิจจสมุปบาท บัณฑิตพึงทราบว่ามีความเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายมีชรามรณะเป็นต้นเป็นลักษณะ มีการผูกพันทุกข์ไว้เป็นรส มีความเป็นทางผิดเป็นปัจจุปัฏฐาน ก็แลปฏิจจสมุปบาทนี้นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **ตถตา** (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) เพราะความมีขึ้นแห่งธรรมนั้นๆ ก็เพราะปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ อันไม่ขาดไม่เกินนั่นเทียว ตรัสเรียกว่า **อวิตถตา** (ความไม่มีที่จะไม่มี เพราะปัจจัยอย่างนั้น) ก็เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลายถึงความพร้อมกันเข้าแล้ว เป็นไม่มีละที่ธรรมทั้งหลายอันเกิดเพราะปัจจัยนั้นจะไม่มีขึ้นแม้แต่ครู่หนึ่ง ตรัสเรียกว่า **อนัญญถตา** (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น) ก็เพราะธรรม (ที่เป็นผล) อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเรียกว่าอิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนั้น) ก็เพราะความเป็นปัจจัยหรือเพราะเป็นประชุมแห่งปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) ทั้งหลายมีชรามรณะเป็นอาทิ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น

---

๑ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕

แก้อิทัปปัจจยตา

[๕๗๓] (ต่อไป) นี้เป็นความหมายแห่งคำในคำอิทัปปัจจยตานั้น ธรรมทั้งหลายใดเป็นปัจจัยของธรรมเหล่านี้ ธรรมทั้งหลายนั้นชื่อว่า อิทัปปัจจยา อิทัปปัจจยตา ก็อิทัปปัจจยานั่นเอง นัยหนึ่ง ประชุมแห่งอิทัปปัจจยา ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา

ก็แลลักษณะในคำว่าอิทัปปัจจยตานี้ พึงค้นดูจากศัพทศาสตร์เถิด

ค้านความหมายปฏิจจสมุปบาทในลัทธิเดียรถีย์

[๕๗๔] เจ้าลัทธิบางพวกกล่าวกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉยๆ ไม่มีเหตุ) ว่าเป็นปฏิจจสมุปบาท โดยนัยดังนี้ว่า "ความอิง (สิ่งต่างๆ) เกิดขึ้น และเกิดขึ้นอย่างถูกต้องด้วย (โดย) ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุ เช่นความเกิดแห่งปกติ (ประพฤติมูลเดิม) และปุริส (อาตมัน) เป็นต้น ซึ่งเดียรถีย์กำหนดขึ้น ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท" คำของเจ้าลัทธินั้นไม่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มีพระสูตร (อ้าง) เพราะผิดต่อพระสูตร เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย และเพราะเป็นสัททเภท (ศัพท์แตก) ด้วย

ไม่มีพระสูตรอ้างและผิดต่อพระสูตร

จริงอยู่ พระสูตรว่า "กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (ไม่มีเหตุ) ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท" ดังนี้หามีไม่ และความผิดต่อปเทสวิหารสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงปเทสวิหารธรรม) ก็ต้อง (มี) แก่ผู้ที่กล่าวว่ากิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นนั้นชื่อว่าปฏิจจสมุปบาทเป็นปฐมาภิสัมพุทธวิหาร (วิหารธรรมเมื่อแรกตรัสรู้) แห่งพระผู้มีพระภาค โดยพระบาลีว่า "ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคได้ทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาททั้งอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรี" ดังนี้[๑] เป็นอาทิ อนึ่ง วิหารธรรมเป็นส่วนหนึ่งแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น ชื่อว่าปเทสวิหารธรรม ดังที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแรกตรัสรู้ พักผ่อนอยู่ด้วยวิหารธรรมใด เราพักผ่อนอยู่แล้วด้วยปเทส (ส่วนหนึ่ง) แห่งวิหารธรรมนั้น" ก็แลพระผู้มีพระภาคทรงพักผ่อนอยู่ในปเทสวิหารธรรมนั้น ก็โดยทรง (พิจารณา) ดูปัจจยาการ (อาการแห่งปัจจยธรรม) หาใช่ทรง (พิจารณา) ดูกิริยา

---

๑ วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑/๑

สักว่าความเกิดขึ้นไม่แล ดังที่ตรัสว่า "เรานั้นรู้ทั่วถึงอย่างนี้ว่า ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจฉาทิฏฐิก็มีความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือสัมมาทิฏฐิก็มีความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจฉาสังกัปปะก็มี" ดังนี้เป็นต้น[๑] คำพระบาลีทั้งปวงบัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด ความผิดต่อปเทสวิหารสูตร ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่ากิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท ด้วยประการฉะนี้

นัยเดียวกัน ผิดต่อกัจจานสูตรด้วย จริงอยู่ แม้ในกัจจานสูตรก็กล่าวว่า "กัจจานะ อนึ่ง เมื่อบุคคลเห็นโลกสมุทัย (เหตุเกิดขึ้นแห่งโลก) ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอยู่ นัตถิตา (ความเห็นว่าไม่มี เห็นว่าขาดสูญ) อันใดในโลก นัตถิตาอันนั้นย่อมไม่มี" ดังนี้[๒] ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม ชื่อว่าโลกสมุทัย เพราะเป็นปัจจัยแห่งโลก เพราะฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมนั้น จึงเป็นธรรมที่ทรงประกาศเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ มิใช่ทรงประกาศกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉยๆ) เหตุว่าความถอนอุจเฉททิฏฐิจะมีขึ้นด้วยการ (พิจารณา) เห็นแต่เพียงความเกิดขึ้นหาได้ไม่ แต่ย่อมมีได้ด้วยการ (พิจารณา) เห็นความสืบต่อกันแห่งปัจจัยเพราะความสืบต่อแห่งผลย่อมมีในเพราะความสืบต่อแห่งปัจจัยแล แม้ความผิดต่อกัจจานสูตรก็ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่า "กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท" ด้วยประการฉะนี้

ไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย

ข้อว่า "**เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย**" ความว่า ก็แลคำนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้งทั้งอาการที่ปรากฏก็ลึกด้วย" ดังนี้[๓] ก็อันความลึกซึ้ง (แห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น) มี ๔ ประการ ข้าพเจ้าทั้งหลายจักพรรณนาความลึกซึ้งนั้นข้างหน้า ความลึกซึ้งนั้นหามีในกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

อนึ่ง บัณฑิตทั้งหลายพรรณนาปฏิจจสมุปบาทนั้นไว้ให้ประดับด้วยนัย ๔ ประการ แม้นัยทั้ง ๔ นั้น ก็หามีในกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

---

๑ สํ.มหา. (ไทย) ๑๙/๑๒/๑๗

๒ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔

๓ ที.ม. ๑๐/๙๕/๕๗, สํ.นิ. ๑๖/๖๐/๑๑๓

กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่เป็นปฏิจจสมุปบาท เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย ดังกล่าวมาฉะนี้ ประการ ๑

เป็นสัททเภท

[๕๗๕] ข้อว่า **เพราะเป็นสัททเภท** (ศัพท์แตก) ความว่า ก็แล **ปฏิจฺจ**ศัพท์นี้ เพราะกัตตาเสมอกัน (คือหากมีกัตตาเดียวกันกับอุปปาท) ประกอบไว้ในบุพกาล (คือใช้เป็นบุพกาลกิริยา) จึงทำความสำเร็จแห่งอรรถได้ (คือได้ความเป็นภาษา) เช่นกับพากย์นี้ว่า "**จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ** จักขุวิญญาณย่อมอาศัยจักษุและรูปเกิดขึ้น"[๓] แต่ในคำของเกจิอาจารย์นี้ ปฏิจจศัพท์นั้นประกอบเข้ากับอุปปาทศัพท์อันเป็นภาวสาธนะ (คือ แปลว่าความเกิดขึ้น) จึงถึงซึ่งความเป็นสัททเภท เพราะไม่มีกัตตาเสมอกัน และไม่ยังอรรถอะไรๆ ให้สำเร็จด้วย เพราะฉะนั้น กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นจึงไม่เป็นปฏิจจสมุปบาท เพราะเป็นสัททเภทประการ ๑ ฉะนี้

ในข้อนั้น พึงมีคำแย้งว่า "พวกข้าพเจ้าจักประกอบเข้ากับ **โหติ** ศัพท์ว่า "**ปฏิจฺจสมุปฺปาโท โหติ**" ดังนี้ก็ได้ คำแก้พึงมีว่า "คำนั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มีความที่ควรประกอบประการ ๑ (เพราะโทษคือต้องกลายเป็นความว่า) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไปประการ ๑ ด้วยว่าในบททั้งหลายเหล่านี้คือ "**ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**" (ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจจสมุปบาทแก่ท่านทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย ก็แลปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย นี่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท) **โหติ** ศัพท์ ก็ไม่ถึงซึ่งความควรประกอบเข้ากับบท (ไหน) แม้แต่บทเดียว ทั้งไม่เป็นความเกิดขึ้นด้วย (เพราะไม่ประกอบด้วยลักษณะแห่งความเกิด) ถ้าหากเป็น ก็จะต้อง (กลายเป็น) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไปอีกประการ ๑

[๕๗๖] แม้อาจารย์เหล่าใดสำคัญเอาว่า "ภาวะแห่งอิทัปปัจจยธรรมทั้งหลายชื่ออิทัปปัจจยตาและอันภาวะ (นั้น) ก็ได้แก่อาการที่เป็นเหตุแห่งปัจจยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นอาทิ ในเพราะความปรากฏขึ้นแห่งสังขาร (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น) เป็นต้น

---

๓ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘

และชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท(นั้นเล่าก็มีขึ้น)ในเพราะความมีแปลกๆ แห่งสังขารนั้นแหละ" ดังนี้ ความสำคัญเอาแห่งอาจารย์เหล่านั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะกล่าวเหตุของปัจจยธรรมทั้งหลายมีอวิชชา เป็นต้น ที่จริงปัจจยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นตัวเหตุโดยนัยพระสูตรว่า "เพราะเหตุนั้นนั่นแลอานนท์ สิ่งนั้นแลเป็นเหตุ สิ่งนั้นเป็นนิทาน สิ่งนั้นเป็นสมุทัย สิ่งนั้นเป็นปัจจัยแห่งชรามรณะ สิ่งนี้คืออะไร คือชาติ ฯลฯ สิ่งนั้นเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย สิ่งนี้คืออะไร คืออวิชชา"[๑] ดังนี้ หาใช่ความมีแปลกๆ แห่งสังขารเป็นต้นนั้น (เป็นปฏิจจสมุปบาท) ไม่ เพราะเหตุนั้น พึงทราบเถิดว่าปัจจยธรรมทั้งหลาย (นั้นแหละ) ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท คำนั้นที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดังนี้ คำนั้นพึงทราบว่าเป็นคำกล่าวชอบแล้ว

[๕๗๗] ส่วนความเข้าใจอันใด เกิดขึ้นในบทปฏิจจสมุปบาทนั้นว่า ความเกิดขึ้นนี่เองเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท (ไม่ใช่เหตุ) ด้วยฉายาแห่งพยัญชนะว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้ ความเข้าใจอันนั้น อาจารย์ทั้งหลายพึงถือเอาอรรถแห่งบทนี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล้วระงับเสียเถิด ด้วยว่า :-

ในกลุ่ม (ปัจจุบัน) ธรรมอันเป็นไปเพราะกลุ่มปัจจยธรรมนั้น คำ (ปฏิจจสมุปบาท) นี้ (ท่านประสงค์) โดยส่วน ๒ (คือทั้งส่วนผลและส่วนเหตุ) เหตุใด เพราะเหตุนั้น (แม้) ปัจจัยแห่งกลุ่มธรรมนั้น พระผู้มีพระภาคก็ตรัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท โดยอุปจาร (คือโวหาร) แห่งผล

จริงอยู่ กลุ่มธรรม (ปัจจัยที่เป็นผล) อันเป็นไป (คือเกิดขึ้น) เพราะกลุ่มปัจจัยอันนี้ใด ในกลุ่มธรรมนั้น บัณฑิตทั้งหลายประสงค์เอาคำว่าปฏิจจสมุปบาทนี้เป็น ๒ ส่วน ขยาย ความว่า :-

ปฏิจจสมุปบาทส่วนผล

กลุ่มธรรมนั้น อันบัณฑิตอาศัย (ดำเนินญาณ) อยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์และเพื่อความสุข (ที่เป็นโลกุตตระ) เหตุใด เพราะเหตุนั้น กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อปฏิจจะ

---

๑ ดูเทียบ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓

เพราะเป็นที่บัณฑิตควรอาศัย และกลุ่มธรรมนั้นชื่อสมุปบาทด้วย เหตุว่าเมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยกันและ (เกิดขึ้น) โดยชอบ เพราะมิได้เกิดขึ้นทีละอย่าง ทั้งมิได้เกิดขึ้นโดยหาเหตุมิได้ด้วย เหตุฉะนั้น กลุ่มนั้นจึงชื่อปฏิจจสมุปบาท เพราะเป็นที่บัณฑิตควรอาศัยด้วย เกิดขึ้นด้วยกันและโดยชอบด้วย โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ อีกนัยหนึ่ง กลุ่มธรรม (ที่เป็นผล) ชื่อสมุปบาทเพราะเกิดขึ้นด้วยกัน อนึ่ง กลุ่มธรรมนั้นอาศัย คือไม่ปฏิเสธความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น เหตุฉะนี้ กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท เพราะกลุ่มธรรมนั้นอาศัย (ปัจจัย) ด้วย เกิดขึ้นด้วยกันด้วย ดังกล่าวมาฉะนี้ อีกนัยหนึ่ง

ปฏิจจสมุปบาทส่วนเหตุ

ส่วนว่ากลุ่มเหตุนี้เล่า ก็เป็นปัจจัยของกลุ่มธรรมนั้น เหตุนี้ กลุ่มเหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า ตัปปัจจยะ เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตัปปัจจยะ (นั่นแล) แม้กลุ่มเหตุนี้ บัณฑิตก็พึงทราบเถิดว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าปฏิจจสมุปบาทเหมือนกันโดยโวหารแห่งผล ดังเช่น ในทางโลก ก้อนน้ำอ้อยอันเป็นปัจจัยแห่งเสมหะ เขาเรียกกันเสียว่าก้อนเสมหะ และเหมือนอย่างในทางศาสนา ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งความสุข ท่านก็กล่าวเสียว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งความสุข ฉะนั้น

[๕๗๘] อีกนัยหนึ่ง

กลุ่มเหตุนี้เรียกว่าปฏิจจะ เพราะอรรถว่า ถึงเฉพาะหน้ากัน และกลุ่มเหตุนั้นเรียกว่าสมุปบาทด้วย เพราะอรรถว่ายังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกันให้เกิด

จริงอยู่ กลุ่มเหตุของความปรากฏ (เกิดขึ้น) แห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิที่ทรงแสดงไว้โดยหัวข้อเหตุเป็นข้อ ๆ มีอวิชชาเป็นต้นนั้นใด กลุ่มเหตุนั้นเรียกว่า "ปฏิจจะ" เพราะทำอรรถวิเคราะห์ว่า บรรดาปัจจยธรรมที่เป็นองค์แห่งความรวมกลุ่มต่างถึงเฉพาะหน้ากันและกัน คือไปพบหน้ากันและกัน (หมด) โดยอรรถว่า (ร่วมกัน) ยังผลทั่วไปให้สำเร็จ และโดยอรรถว่าไม่มี (ผลอะไร) ขาดตกบกพร่องไป (และ) กลุ่มเหตุนี้นั้นยังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกัน คือธรรมที่มีความเป็นไปไม่แยกกันและ

กันนั่นแลให้เกิดขึ้น เพราะฉะนี้ กลุ่มเหตุนั้นจึงเรียกว่า "สมุปบาท" ด้วย (ดังนี้) กลุ่มเหตุจึงได้ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาทเพราะกลุ่มเหตุนั้นถึงเฉพาะหน้ากันด้วย ยังธรรมที่ไปด้วยกันให้เกิดด้วย ดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๗๙] อีกนัยหนึ่ง

นัยอื่นอีกยังมี กลุ่มปัจจัยนี้อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) ยังธรรมทั้งหลาย (ที่เป็นผลของตน) ให้เกิดขึ้นเสมอกันและด้วยกัน เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้นกลุ่มปัจจัยนี้พระมุนีเจ้าจึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน

จริงอยู่ ในปัจจัยทั้งหลายที่ทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อมีอวิชชาเป็นต้น ปัจจัยเหล่าใดยังธรรมมีสังขารเป็นต้นให้เกิดขึ้น ปัจจัยเหล่านั้นหาใช่ไม่อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) เมื่อขาดกันและกันไปเสีย จะสามารถยังธรรมมีสังขารเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้นได้เลยไม่ เพราะฉะนั้น กลุ่มปัจจัยนี้พระมุนีเจ้าผู้ฉลาดในโวหารตามทำนองความว่า "กลุ่มปัจจัยนี้อาศัย (กันและกันเป็นเหตุร่วม) ยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นโดยเสมอกันและด้วยกัน คือมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) เป็น ส่วนๆ ทั้งมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) โดยเป็นก่อนและหลัง" ดังนี้ จึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน หมายความว่าตรัสว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทด้วยนั่นเอง

ปฏิจจสมุปบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

[๕๘๐] **ก็แล พระมุนีเจ้านั้น เมื่อตรัสอย่างนี้ ก็เป็นอันทรงแสดงความไม่เป็นสัสสตวาทะเป็นต้น ด้วยบทหน้า และทรงแสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทะเป็นอาทิด้วยบทหลัง ทรงแสดงความถูกต้องด้วยบททั้งสอง**

อรรถาธิบายแห่งคำประพันธ์นี้ว่า คำว่า "**ด้วยบทหน้า**" เป็นต้น ความว่า ความเป็น **สัสสตวาทะ** เป็นต้น ซึ่งแยกออกไปเป็นสัสสตวาทะ (กล่าวว่าอัตตาและโลกเที่ยงไม่สูญ ตายแล้วเกิด) **อเหตุกวาทะ** (กล่าวว่าเหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมอง และความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายไม่มี แล้วแต่โชคเคราะห์) **วิสมเหตุวาทะ** (กล่าวว่าโลกเป็นไป

ด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือด้วยอำนาจประกฤต อณู และกาลเป็นต้น) **วสวัตติวาทะ** (กล่าวว่ามีพระอิศวร อาตมัน หรือพระปชาบดี คือพรหมเป็นผู้ครอบงำสัตว์ไว้ในอำนาจคือเป็นผู้บันดาล) เป็นต้น อันทรงแสดงด้วยบทปฏิจจะ ซึ่งส่องความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เพราะปวัตติธรรม (ธรรมฝ่ายปวัตติ หมุนไป) มีความเป็นไปเนื่องอยู่ในความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย จริงอยู่ ประโยชน์อะไรด้วยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเล่า สำหรับสิ่งที่เป็นสัสสตะเป็นต้น หรือสำหรับสิ่งที่เป็นไปด้วยอำนาจอเหตุเป็นต้น

คำว่า "**และด้วยบทหลัง**" เป็นต้น ความว่า **อุจเฉทวาทะ** (กล่าวว่าตายแล้วสูญ) **นัตถิกวาทะ** (กล่าวว่าอะไรๆ ไม่มี ผลของบุญบาปก็ไม่มี) **อกิริยวาทะ** (กล่าวว่าไม่เป็นอันทำคือทำอะไรไม่เป็นกรรม) ชื่อว่าถูกปัดออกไป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ก็เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เหตุนั้นจึงเป็นอันทรงแสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทะเป็นต้นด้วยบท สมุปบาท ซึ่งส่องความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย จริงอยู่ในเมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยก่อนๆ อยู่ อุจเฉทวาทะ นัตถิกวาทะ และอกิริยวาทะ จักมีแต่ไหนเล่า

คำว่า "**ด้วยบททั้งสอง**" เป็นต้น ความว่า ความถูกต้องนี้คือ **มัชฌิมาปฏิปทา** (ทางสายกลาง) ความละเสียซึ่งวาทะว่า "ผู้นั้นทำ ผู้นั้นได้รับผล (คือใครทำใครได้เรื่อยไปไม่มีจบสิ้น)" ความละเสียซึ่งวาทะว่า "คนอื่นทำ คนอื่นได้รับผล (คือคนหนึ่งทำ คนหนึ่งได้)" ความไม่ยึดมั่นในภาษาของท้องถิ่น ความไม่ล่วงเลยเสียซึ่งสมัญญา (คือชื่อคนและสัตว์สิ่งของที่ชาวโลกเรียกรู้กัน) เป็นอันทรงแสดงด้วยคำว่าปฏิจจสมุปบาทหมดทั้งคำ เพราะธรรมนั้นๆ เกิดขึ้นโดยไม่ตัด (คือไม่เว้น ?) ความสืบเนื่องกับความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยนั้นๆ นี่เป็นความหมายของคำเพียงแต่ว่า "**ปฏิจจสมุปบาท**" เท่านั้น

[๕๘๑] ส่วนว่า แบบที่พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาท ได้ทรงวางไว้โดยนัยว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชาเป็นต้นนี้ใด บัณฑิตเมื่อจะทำสังวรรณนาความแห่งแบบที่ทรงวางไว้นั้น ลงสู่วิภัชชวาทีแล้วไม่กล่าวตู่อาจารย์ทั้งหลาย ไม่ดิ่งลงสู่สกสมัย (คือไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน) ไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย (คือไม่ข่มขี่ความรู้ฝ่ายอื่น) ไม่ค้านพระสูตร อนุโลมพระวินัย

มองดูมหาปเทสไว้ ชี้ข้อธรรม (คือพระบาลี) ได้ (ถูกต้อง) ถือเอาอรรถ (คือความอธิบายแห่งพระบาลีนั้น) ได้ (ไม่ผิด) และยักเยื้องอรรถนั้นนั่นแหละ อธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ (ดังนี้) จึงควรทำอรรถสังวรรณนาได้ อนึ่งเล่า โดยปกติ อรรถ-สังวรรณนาแห่งปฏิจจสมุปบาทก็ทำยากอยู่แล้ว ดังโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า:-

ธรรม ๔ ประการ คือสัตยะ สัตวะ ปฏิสนธิและปัจจยาการ
นี่แหละ เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงด้วย

ดังนี้ เหตุใด เพราะเหตุนั้น การสังวรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาท อันใครๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้สำเร็จ อาคม (คือพระปริยัติ) และอธิคม (คือมรรคผล) จะทำได้มิใช่ง่าย เหตุดังนี้ ข้าพเจ้าชั่งใจดูแล้ว

บัดนี้ ใคร่จะกล่าวพรรณนาปัจจยาการ (ทั้งๆ ที่) ยังไม่ได้ (นัยอันเป็น) ที่ตั้ง (ที่อาศัย ด้วยกำลังปัญญาตน) ดังก้าวลงสู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบยัน ฉะนั้น ก็แต่ว่า คำสอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ประดับประดาไปด้วยนัยเทศนาเป็นนานา (วิธี) ทั้งแนวทาง (พรรณนาคืออรรถกถา) ของท่านบุรพาจารย์เล่าก็ยังไม่ขาดสาย เป็นไปอยู่ (จนทุกวันนี้) เหตุใด เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยนัยทั้งสองนั้นลงมือพรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น (ดู) ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังคำพรรณนานั้นเถิด ด้วยพระบุรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ผู้ใดผู้หนึ่งหาก สนใจฟังข้าพเจ้า จะพึงได้รับคุณ (คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย ครั้นได้รับคุณ (คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลายแล้ว ก็จะพึงลุถึงฐานะ ที่มัจจุราชมองไม่เห็น" ดังนี้

[๕๘๒] ก็แล ในคำพระบาลีปฏิจจสมุปบาทมีคำว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**" เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา โดยอรรถ โดยลักษณะ (เป็นต้น) โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น และโดยกำหนดองค์ทั้งหลายแต่ต้นไปทีเดียว ดังนี้ก่อน

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา

ในบทเหล่านั้น บทว่า **"โดยประเภทแห่งเทศนา"** มีวินิจฉัยว่า ก็การแสดงปฏิจจสมุปบาทแห่งพระผู้มีพระภาคมี ๔ อย่างคือ ทรงแสดงตั้งแต่ต้นไปถึงปลายบ้าง ตั้งแต่กลางไปจนถึงปลายบ้าง นัยเดียวกันนั้น ทรงแสดงแต่ปลายมาถึงต้นบ้าง แต่กลางมาถึงต้นบ้าง ดุจการ (ชัก) เอาเถาวัลย์แห่งคนหาเถาวัลย์ ๔ คนฉะนั้น

แสดงแต่ต้นถึงปลาย

เหมือนอย่างว่า ในคนหาเถาวัลย์ ๔ คน คนหนึ่งพบโคนเถาวัลย์เข้าก่อน เขาก็ตัดมันที่โคน แล้วชักเอามาจนหมด นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาท ตั้งแต่ต้นไปจนปลายว่า "ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย มีเพราะปัจจัยคือ อวิชชา ฯลฯ ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ" ดังนี้ก็มี[๑]

แสดงแต่กลางถึงปลาย

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์เข้าก่อน ก็ตัดมันตรงกลาง ชักเอาส่วนบนเท่านั้นนำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) ตั้งแต่กลางไปถึงปลายว่า "เมื่อกุมารนั้นตั้งหน้ายินดีเวทนานั้นอยู่ พร่ำชมเชยเวทนานั้นอยู่ ยึดเวทนานั้นติดอยู่ นันทิ (ความเพลิดเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น นันทิในเวทนาทั้งหลายอันใด อันนั้นเป็นอุปาทาน ภพย่อมมีแก่เขา เพราะปัจจัยคืออุปาทาน ชาติย่อมมีเพราะปัจจัยคือภพ" ดังนี้ เป็นต้นก็มี[๒]

แสดงแต่ปลายถึงต้น

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบปลายเถาวัลย์เข้าก่อน เขาก็จับมันเข้าที่ปลาย และชักเอาหมด จนถึงโคน โดยสาวไปแต่ปลายนั่นแหละนำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่ปลายไปจนถึงต้นว่า "ก็แลคำที่เรากล่าวว่า ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ดังนี้นี่ ภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติหรือหนอ หรือว่ามิใช่ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อนี้มี

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๙

๒ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๙/๔๔๕, สํ.ข. ๑๗/๕/๑๗-๑๘

อย่างไร” (ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า) “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะย่อมมีเพราะปัจจัยคือชาติ ความสำคัญของข้าพระองค์ทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างนี้ว่า ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ” (ตรัสต่อไปว่า) “คำที่เรากล่าวว่า ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ดังนี้นี่ ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชาหรือหนอ หรือว่ามิใช่ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างไร”[๑] ดังนี้เป็นต้นก็มี

แสดงแต่กลางถึงต้น

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์เข้าก่อนเขาก็ตัดมันตรงกลาง แล้วสาวลงไปส่วนล่างจนถึงโคน นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาค ก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) เริ่มแต่กลางไปถึงต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็แลอาหาร ๔ นี้มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ? อาหาร ๔ นี้มีตัณหาเป็นต้นเหตุ มีตัณหาเป็นสมุทัย มีตัณหาเป็นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด ตัณหามีอะไรเป็นต้นเหตุ เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร มีอะไรเป็นต้นเหตุ สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ ฯลฯ มีอวิชชาเป็นแดนเกิด”[๒] ดังนี้ก็มี

เหตุที่ทรงแสดงเช่นนี้

[๕๘๓] ถามว่า ก็เพราะเหตุไฉนจึงทรงแสดงอย่างนี้ ? แก้ว่า เพราะปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรม (สมันตภัทร) มีความงามรอบตัว และเพราะพระองค์เองก็ทรงถึงซึ่ง (เทสนาวิลาส) ความงามใน (กระบวน) เทศนาด้วย จริงอยู่ ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมมีความงามรอบตัว จึงเป็นไปเพื่อแทงตลอดซึ่งธรรมที่ถูกต้อง เพราะ (กระบวน) เทศนานั้นๆ โดยแท้ พระผู้มีพระภาคเล่าก็ทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา เพราะทรงประกอบด้วยพระเวสารัชชญาณ ๔ และพระปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และเพราะทรงถึงซึ่งพระคัมภีรภาพ ๔ ประการด้วย เพราะทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา พระองค์จึงทรงแสดงธรรมได้โดยนัยต่างๆ แท้

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๓๖-๔๓๘

๒ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๘-๑๙

แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกัน (แห่งเทศนาทั้ง ๔) **อนุโลมเทศนา** (การแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม) ตั้งแต่ต้นไปอันใด อนุโลมเทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงพิจารณาเห็นเวไนยชนซึ่งยังเขลาอยู่ในการจำแนกเหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตนและเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้นด้วย

ปฏิโลมเทศนา (การแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม) ตั้งแต่ปลายเข้ามาอันใด ปฏิโลมเทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงเล็งเห็นสัตว์โลกซึ่งต้องทุกข์ยากโดยนัย (พระพุทธรำพึง) ว่า "สัตวโลกนี้ต้องทุกข์ยากหนอ เกิดอยู่ด้วย แก่อยู่ด้วย ตายอยู่ด้วย"[๑] ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงชี้แจงเหตุของทุกข์นั้นๆ มีชรามรณะเป็นต้น ซึ่งพระองค์ได้ทรง (ค้น) พบตามแนวความตรัสรู้ในตอนแรก (คือแรกตรัสรู้)

เทศนาที่เป็นไปตั้งแต่กลางถึงต้นอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งลำดับแห่งเหตุและผล ตั้งต้นแต่ข้ามอดีตอัทธาเสีย ไปจนถึงอดีตอัทธาอีกตามแนวกำหนดเหตุแห่งอาหาร

ส่วนเทศนาที่เป็นไปเริ่มแต่กลางถึงปลายอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่า เป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งธรรมอันจักมีในอนาคตอัทธา (กลางอนาคต) เริ่มแต่ความเกิดขึ้นแห่งธรรมอันเป็นเหตุแห่ง (ผลอันจักมีใน) อนาคตอัทธาในกาลปัจจุบัน (นี้เอง)

ในเทศนา (๔) นั้น อนุโลมเทศนาเริ่มแต่ต้นไป เพื่อทรงชี้แจงปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตน และเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้นแก่เวไนยชนผู้ยังเขลาใน (การจำแนก) เหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) อันใด อนุโลมเทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นแบบที่ทรงวางไว้ในที่นี้

อวิชชาก็มีเหตุ

[๕๘๔] ถามว่า ก็เพราะเหตุไฉน ในปัจจยาการนี้ อวิชชา พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้เป็นข้อต้น แม้อวิชชาก็เป็นสิ่งไม่มีเหตุ (แต่) เป็นตัวมูลเหตุของโลก ดังปกติ (ประกฤติ) ของพวกปกติวาทีด้วยหรือ ? แก้ว่า อวิชชาเป็นสิ่งไม่มีเหตุหามิได้ เพราะ

---

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๔/๑๐

ว่าเหตุของอวิชชาก็ได้ตรัสไว้ (ในพระบาลี) ว่า "**อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย** ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชามีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ"[๑] ดังนี้ แต่ปริยาย (คือเหตุโดยอ้อม) ซึ่งเป็นมูลเหตุ (ให้กล่าวได้ว่าอวิชชาเป็นตัวมูลเหตุก็มีอยู่) ถามว่า ก็ปริยายนั้นคืออะไร ? แก้ว่า คือความที่อวิชชาเป็นสีสะ (เป็นยอดเหตุ) ในวัฏฏกถา (คือพระธรรมเทศนาว่าด้วยวัฏฏะ) จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวัฏฏกถาย่อมตรัสโดยทรงยกธรรม ๒ ประการเป็นสีสะ คืออวิชชาบ้าง ดังที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าวว่า ก่อนนี้ อวิชชาไม่มี ดังที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าวว่า ก่อนนี้ อวิชชาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิด ดังนี้ไซร้ แต่ที่แท้ อวิชชามีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่"[๒] ฉะนี้ ภวตัณหาบ้าง ดังที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลายเบื้องต้นเบื้องปลายแห่งภวตัณหาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าวว่า ก่อนนี้ภวตัณหาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิดดังนี้ไซร้ แต่ที่แท้ภวตัณหามีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่"[๓] ฉะนี้

[๕๘๕] ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวัฏฏกถา จึงตรัสโดยยกธรรม ๒ ประการนี้เป็นสีสะ ? แก้ว่า เพราะธรรม ๒ ประการนี้ เป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามี และทุคติคามี จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นทุคติคามี เพราะอะไร เพราะปุถุชนผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว ย่อมริทำกรรมที่เป็นทุคติคามีเป็นอเนกประการ มีปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งทั้งไม่มี (อะไร) ที่น่าพอใจ เพราะเร่าร้อนด้วยกิเลส ทั้งนำมาซึ่งอนัตถะแก่ตนเอง เพราะทำให้ตกไปสู่ทุคติ เหมือนโคที่เขาจะฆ่า ซึ่งถูกความเหนื่อยหอบเพราะถูกลนด้วยไฟและถูกทุบด้วยไม้ค้อนครอบงำแล้ว ย่อมรนดื่มน้ำร้อน (ที่เขาตั้งให้) ซึ่งทั้งไม่อร่อยทั้งนำมาซึ่งความพินาศแก่ตน (ทั้งนี้ก็) เพราะกระสับกระส่ายอยู่ด้วยความเหนื่อยหอบนั้น ฉะนั้น

ส่วนภวตัณหาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามีเพราะอะไร เพราะปุถุชนที่ภวตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมพยายามทำกรรมอันเป็นสุคติคามีเป็นอเนกประการ มีเว้นจาก ปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งเป็นกรรมมีคุณน่าชื่นใจ เพราะปราศจากความเร่าร้อนด้วยกิเลสและเป็นกรรมที่บรรเทาเสียซึ่งความทุรนทุรายด้วยทุกข์ในทุคติของตน

---

๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๓/๙๘

๒ องฺ. ทสก. ๒๔/๖๑/๑๓๔

๓ องฺ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗

เพราะยังผู้ทำให้ถึงสุคติ ดุจโคมีอาการดังกล่าวแล้วนั้น (ไม่ยอมดื่มน้ำร้อน) พยายาม (หา)ดื่มน้ำเย็นซึ่งมีรสอร่อยและบรรเทาความเหนื่อยหอบของตนได้ด้วย (ทั้งนี้ก็) เพราะความกระหายในน้ำเย็น ฉะนั้น

[๕๘๖] แต่ในธรรม (ทั้งสอง) ที่เป็นสีสะในวัฏฏกถานั้น ในบางสูตรพระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) เทศนา ยกธรรมข้อเดียวเป็นมูล นี่เช่นอย่างไร เช่นว่า "ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นสาเหตุ วิญญาณมีสังขารเป็นสาเหตุ"[๑] ดังนี้เป็นต้น นัยเดียวกัน เช่นว่า "ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาย่อมงอกงามแก่บุคคลผู้เห็นแต่ส่วนที่น่าพอใจในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน อุปาทานก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือตัณหา"[๒] ดังนี้เป็นอาทิ ในบางสูตรก็ทรงแสดง (ปฏิจจ-สมุปบาท) เทศนายกธรรมทั้งสองข้อเป็นมูลก็มี นี่เช่นอย่างไร เช่นว่า "ภิกษุทั้งหลาย กายอันนี้ของคนเขลาผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ประกอบไปด้วยตัณหาเป็นไปแล้ว (คือเกิดขึ้น) ด้วยเหตุฉะนี้ กายดังกล่าวนี้ด้วย นามรูปภายนอกด้วย ทั้งสองนั่นเป็นทวยะ (คือเป็นคู่กันอย่างนี้ เพราะอาศัยทวยธรรม คืออายตนะ ๖ นั้นแล ผัสสะก็เกิดขึ้น คนเขลาถูกธรรมมีผัสสะเป็นต้นไรเล่า กระทบเอาแล้ว ย่อมเสวยสุขและทุกข์"[๓] ดังนี้เป็นอาทิ

ในเทศนาเหล่านั้น เทศนาว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา" เป็นต้นนี้ เฉพาะในที่นี้พึงทราบว่า เป็นเทศนาที่มีธรรมข้อเดียวเป็นมูล โดย (ยก) อวิชชา (เป็นสีสะ)

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนาในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยอรรถ

[๕๘๗] คำว่า "**โดยอรรถ**" คือ โดยความ (แปล) แห่งบททั้งหลาย มีบทว่า อวิชชา เป็นต้น อรรถนี้อย่างไรบ้าง

---

๑ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๒

๒ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔

๓ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙/๓๒

อรรถแห่งบทอวิชชาปัจจยา

อวิชชา

๑. อกุศลธรรมมีกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **อวินทิยะ** แปลว่า ไม่ควรได้ เพราะอรรถว่า ไม่ควรบำเพ็ญ ธรรมชาติใดย่อมได้ซึ่งอวินทิยะนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชชา** (ได้สิ่งที่ไม่ควรได้)

๒. กุศลธรรมมีกายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **วินทิยะ** (แปลว่าควรได้) เพราะอรรถตรงกันข้าม (คือควรบำเพ็ญ) ธรรมชาติใดย่อมไม่ได้ ซึ่งวินทิยะนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชชา** (ไม่ได้สิ่งที่ควรได้)

๓. ธรรมชาติใดทำอรรถคือความเป็นกองแห่งขันธ์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นเครื่องต่อแห่งอายตนะทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความว่างเปล่าแห่งธาตุทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความจริงแท้แห่งสัจจะทั้งหลายมิให้ปรากฏ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **อวิชชา** (ทำอรรถแห่งขันธ์เป็นต้นมิให้ปรากฏ)

๔. ธรรมชาติใดทำอรรถ ๔ อย่าง (ในอริยสัจ ๔) ที่กล่าวโดยอรรถ คือบีบคั้นเป็นต้นแห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นอาทิมิให้ปรากฏ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชชา** (ทำอรรถแห่งอริยสัจมิให้ปรากฏ)

๕. ธรรมชาติใดยังสัตว์ทั้งหลายให้แล่นไปในกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชชา** (ยังสัตว์ให้แล่นไปในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด)

๖. ธรรมชาติใดย่อมแล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลายมีหญิงและชายเป็นต้น อันไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ไม่แล่นไปในบัญญัติธรรมมีขันธ์เป็นอาทิ แม้มีอยู่โดยปรมัตถ์ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า **อวิชชา** (แล่นไปในอวิชชมานบัญญัติ หรือไม่แล่นไปในวิชชมานบัญญัติ)

๗. อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **อวิชชา** เพราะปกปิดเสียซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นปฏิจจสมุปบาท (คือปัจจัย) และที่เป็นปฏิจจสมุปปันนธรรม (คือผล) (ดังนี้) ก็ได้ (โดยสภาวะ)

ปัจจัย

ผลอาศัยธรรมใดไป ธรรมนั้นชื่อว่า ปัจจัย (แปลว่า ธรรมเป็นที่อาศัยไปแห่งผล) ศัพท์ว่า "**ปฏิจจะ อาศัย**" หมายความว่าไม่เว้น ไม่ปฏิเสธ ศัพท์ว่า "**เอติ - ไป**" หมายความว่าเกิดขึ้นและเป็นไป อีกอย่างหนึ่ง อรรถว่าอุปการกะ - ผู้อุดหนุน เป็นอรรถแห่ง **ปัจจย** ศัพท์

อวิชชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เหตุนั้นจึงชื่อว่า **อวิชชาปัจจยา** (แปลว่า อวิชชา เป็นปัจจัย) บทว่า **อวิชฺชาปจฺจยา** แปลว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น

สังขาร

ธรรมทั้งหลายใดมุ่งแต่ปรุงแต่ง (สิ่งต่างๆ) ให้เป็น (อย่าง) สังขตะขึ้น เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า **สังขาร** (แปลว่า ธรรมผู้ปรุงแต่ง) แต่ว่าสังขารมี ๒ อย่าง คือ สังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย ๑ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ๑

ในสังขาร ๒ อย่างนั้น สังขารเหล่านี้คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และ อเนญชาภิสังขาร เป็น ๓ (กับ) กายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร (อีก) ๓ (รวม) เป็น ๖ จัดเป็นอวิชชาปัจจยสังขาร อวิชชาปัจจยสังขารทั้งหมดนั้น ก็ได้แก่กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาฝ่ายโลกิยะนั่นเอง ส่วนสังขาร ๔ นี้ คือ สังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่ปัจจัยของตนๆ แต่งขึ้น) อภิสังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น) อภิสังขรณกสังขาร (สังขารคือตัวกรรมผู้เป็นเจ้าหน้าที่แต่ง) ปโยคาภิสังขาร (สังขารคือความเพียรพยายาม) จัดเป็นสังขาร ที่มาโดยสังขารศัพท์ ในสังขาร ๔ นั้น ธรรมที่มีปัจจัยทั้งปวงที่กล่าวไว้ในพระบาลีทั้งหลาย มีคำว่า "**อนิจฺจา วต สงฺขารา** สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ"[๑] เป็นต้น ชื่อว่า **สังขตสังขาร** อภิสังขตสังขารกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม เป็นไปในไตรภูมิ ชื่อว่า อภิสังขตสังขาร" ดังนี้ แม้อภิสังขตสังขารนั้นก็ถึงความสงเคราะห์ลง (ในสังขตสังขารที่กล่าวใน) พระบาลีว่า "**อนิจฺจา วต สงฺขารา**" นี้เหมือนกัน แต่อาคตสถานแห่งอภิสังขตสังขารนั้นมิได้ปรากฏ (ในพระบาลี) โดยเฉพาะ ส่วนกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา

---

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๑/๑๖๘, สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๑

อันเป็นไปในไตรภูมิ เรียกว่า อภิสังขรณกสังขาร อาคตสถานแห่งอภิสังขรณกสังขารนั้นปรากฏในพระบาลีทั้งหลายมีพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ในอวิชชาย่อม สร้างสังขารที่เป็นบุญบ้าง...”[๑] ดังนี้เป็นต้น ส่วนความเพียรทางกายและทางจิต เรียกว่า **ปโยคาภิสังขาร** ปโยคาภิสังขารนั้นมาในพระบาลีทั้งหลายว่า “ความดำเนินไปแห่งอภิสังขาร (คือกำลังความเพียร) มีเพียงใด เขาก็ไปได้เพียงนั้นแล้วก็หยุดราวกะเกวียนเพลาหักฉะนั้น”[๒] ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ใช่มีแต่สังขาร ๔ นั่นเท่านั้นก็หามิได้ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์อื่นๆ อีกก็มีเป็นอเนกโดยนัย (พระบาลี) ว่า “อาวุโส วิสาขะ เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ วจีสังขารดับก่อน แต่นั้นกายสังขารดับ ต่อนั้นจิตตสังขารจึงดับ”[๓] ดังนี้เป็นต้น ในสังขารทั้งหลายนั้น สังขารที่จะไม่พึงถึงความสงเคราะห์ในสังขตสังขารหามีไม่

อรรถแห่งศัพท์มีวิญญาณเป็นต้น

อธิบายในพระบาลีทั้งหลายมีคำว่า “**สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ** วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร” เป็นต้น ต่อนี้ไป พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเถิด ส่วนในคำที่ยังมิได้อธิบาย พึงทราบดังต่อไปนี้ :-

ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิญญาณ เพราะรู้ (อารมณ์) ต่างๆ ชื่อว่า นาม เพราะน้อมไป (สู่อารมณ์) ชื่อว่า รูป เพราะ (รู้จัก) สลาย ชื่อว่า อายตนะ เพราะแผ่ไปในอายะ (คือขยายตัว) และเพราะนำให้อายตะ (คือต่อออกไป) สภาพที่ชื่อว่า ผัสสะ เพราะถูกต้องกันเข้า (แห่งอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก) ธรรมชาติที่ชื่อว่าเวทนา เพราะรู้ (รสอารมณ์) ชื่อว่า ตัณหา เพราะกระหาย (อารมณ์) ชื่อว่า อุปาทาน เพราะถือมั่น สภาพอันชื่อว่า ภพ เพราะเป็นขึ้น หรือเพราะทำให้เป็นขึ้น ความเกิดชื่อว่า ชาติ ความแก่ชื่อว่า ชรา ธรรมชาติอันชื่อว่า มรณะ เพราะเป็นเหตุตาย (แห่งสัตว์) ความเศร้า ชื่อว่า

---

๑ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑

๒ องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๕/๑๕๗

๓ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๔

โศก ความคร่ำครวญชื่อว่า ปริเทวะ ธรรมชาติที่ชื่อว่า ทุกขะ เพราะทำให้ลำบาก หรือชื่อว่าทุกขะ เพราะขุดอยู่สองตอน โดย (ขุดตอน) เกิดขึ้น และ (ตอน) ตั้งอยู่ก็ได้ ความเป็นผู้เสียใจชื่อว่า โทมนัส ความตรอมใจอย่างหนักชื่อว่า อุปายาส

คำว่า "**สมฺภวนฺติ - มี**" ได้แก่ เกิดขึ้น อนึ่ง บัณฑิตอย่าพึงทำโยชนา (ประกอบ) **สมฺภวนฺติ** ศัพท์ เข้ากับบททั้งหลายมีโสกะเป็นต้นไปแต่เพียงเท่านั้น ที่ถูกต้องทำโยชนา สมฺภวนฺติ ศัพท์เข้ากับบททั้งปวง เพราะว่า เมื่อกล่าวโดยประการนอกนี้ (คือเมื่อไม่ประกอบ **สมฺภวนฺติ** ศัพท์) ว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**" (เฉยๆ) ความก็จะไม่ปรากฏว่า สังขารทั้งหลายทำอะไร (คือไม่มีบทกิริยา) แต่ครั้นมีประกอบศัพท์ว่า **สมฺภวนฺติ** เข้า ย่อมเป็นอันทำ ความกำหนดได้ทั้งปัจจยธรรมทั้งปัจจุบันธรรมว่า "**อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโย ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺติ** อวิชชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่าอวิชชาปัจจย สังขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น" ดังนี้ ในบททั้งปวงก็นัยนี้

คำว่า "**เอวํ**" เป็นคำชี้นัยที่แสดงมาแล้ว ด้วยคำ **เอวํ** นั้น แสดงว่า ปัจจุบันธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น เพราะปัจจยธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเองเป็นเหตุ หาใช่เกิดขึ้นเพราะพระอิศวร บันดาลเป็นต้นไม่ คำว่า "**เอตสฺส - นั่น**" คือตามที่กล่าวมา คำว่า "**เกวลสฺส**" แปลว่าไม่ (มีสุข) เจือปน หรือว่าทั้งมวล คำว่า "**ทุกฺขกฺขนฺธสฺส**" แปลว่า กองทุกข์ คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ของสุขของงามเป็นต้น คำว่า "**สมุทโย**" แปลว่า ความเกิดขึ้น คำว่า **โหติ** แปลว่าย่อมมี

วินิจฉัยโดยอรรถในพระบาลีปฏิจสมุปบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังพรรณนามาฉะนี้

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

[๕๘๘] คำว่า "**โดยลักษณะเป็นต้น**" คือโดยลักษณะเป็นต้น แห่งบทมีอวิชชาเป็นอาทิ ลักษณะเป็นต้นนี้อย่างไรบ้าง ?

อวิชชา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการทำให้หลงเป็นรส มีการปกปิด (เสียซึ่งสภาวะ) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน[๑]

---

๑ เพราะมีพระบาลีว่า "**อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย** - ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชามีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ" ดังกล่าวแล้ว

สังขาร มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรส มีเจตนาเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอวิชชาเป็นปทัฏฐาน

วิญญาณ มีความรู้พิเศษเป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้า (แห่งนามรูป) เป็นรส มีปฏิสนธิเป็นปัจจุปัฏฐาน มีสังขารเป็นปทัฏฐาน หรือว่ามีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน

นาม มีความน้อมไป (สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีสัมปโยค (ความประกอบกันและกันไว้) เป็นรส มีความไม่แยกกันเป็นปัจจุปัฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน

รูป มีความ (รู้จัก) สลายเป็นลักษณะ มีความกระจายตัวเป็นรส[๑] มีความเป็นอัพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน

สฬายตนะ มีความติดต่อเป็นลักษณะ มีการเห็นเป็นต้นเป็นรส มีความเป็นวัตถุและเป็นทวารเป็นปัจจุปัฏฐาน มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน

ผัสสะ มีความถูกต้องเป็นลักษณะ มีการกระทบเข้าเป็นรส มีความประจวบกัน (แห่งทวารอารมณ์และวิญญาณ) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีสฬายตนะเป็นปทัฏฐาน

เวทนา มีการประสบ (อารมณ์) เป็นลักษณะ มีการเสวยอารมณ์เป็นรส มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน

ตัณหา มีความเป็นเหตุ (คือเป็นทุกขสมุทัย) เป็นลักษณะ มีความมุ่งยินดี (ในอารมณ์นั้นๆ) เป็นกิจ[๒] มีความไม่อิ่ม (ในอารมณ์) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน

อุปาทาน มีความถือไว้เป็นลักษณะ มีความไม่ปล่อยเป็นกิจ มีความเห็นด้วยอำนาจความเหนียวแน่นแห่งตัณหาเป็นปัจจุปัฏฐาน มีตัณหาเป็นปทัฏฐาน

ภพ มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ มีความได้ประสบความมีเป็นกิจ มีกุศลอกุศลและอัพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน

ลักษณะเป็นต้นแห่งชาติเป็นอาทิพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสัจจนิเทศนั้นเทอญ

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

---

๑ มหาฎีกาว่า เหมือนเมล็ดข้าวสาร เพราะไม่มีสัมปโยค

๒ เพราะมีพระบาลีว่า "**ตตฺรตตฺราภินนฺทินี** - ตัณหามีปกติมุ่งยินดีในอารมณ์นั้นๆ" เป็นหลัก

โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

[๕๘๙] ในคำว่า **โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น** นี้มีวินิจฉัยว่า อวิชชามีอย่างเดียว โดยภาวะคือความไม่รู้หรือความไม่เห็น หรือความหลงเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยความไม่ปฏิบัติและความปฏิบัติผิด อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นสสังขารและอสังขาร มี ๓ อย่าง โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ มี ๔ อย่าง โดยเป็นความไม่ตรัสรู้สัจจะ ๔ มี ๕ อย่าง โดยปกปิดเสียซึ่งโทษในคติ ๕ ส่วนความที่ตัณหามี ๖ อย่าง ในองค์ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นอรูปธรรมทั้งสิ้น พึงทราบโดย (เป็นไปใน) ทวาร (๖) และอารมณ์ (๖)

สังขาร มีอย่างเดียว โดยเป็นสาสวธรรม เป็นวิปากธัมมธรรม (ธรรมมีวิบากเป็นธรรมดา) เป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็นกุศลและอกุศล อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นปริตตะ มหัคคตะ เป็นหีนะ มัชฌิมะ เป็นมิจฉัตตะ สัมมัตตะ เป็นนิยตะ อนิยตะ มี ๓ อย่าง โดยความเป็นอภิสังขาร ๓ มีปุญญาภิสังขารเป็นต้น มี ๔ อย่าง โดยให้เป็นไปในกำเนิด ๔ มี ๕ อย่าง โดยยังสัตว์ให้ไปสู่คติ ๕

วิญญาณ มีอย่างเดียว โดยเป็นโลกียวิบากเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็นสเหตุกะและอเหตุกะเป็นต้น มี ๓ อย่าง โดยนับเนื่องในภพ ๓ โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ และโดยเป็น อเหตุกะ ทุเหตุกะ และติเหตุกะ มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยกำเนิด (๔) และคติ (๕)

นามรูป มีอย่างเดียว โดยเป็นวิญญาณสันนิสสัย (ที่อาศัยแห่งวิญญาณ) และโดยเป็นกัมมปัจจัย (ปัจจัยของกรรม) มี ๒ อย่าง โดยเป็นสารัมมณะ (มีอารมณ์-นาม) และอนารัมมณะ (ไม่มีอารมณ์-รูป) มี ๓ อย่าง โดยกาลมีอดีตเป็นต้น มี ๔ และ ๕ อย่าง โดยกำเนิดและคติ

สฬายตนะ มีอย่างเดียว โดยเป็นที่เกิดและโดยเป็นที่ประชุม (แห่งวิญญาณและธรรมที่สัมปยุตกับวิญญาณนั้น) มี ๒ อย่าง โดยเป็นภูตปสาท (ส่วนที่ผ่องใสแห่งภูตรูป) และเป็นเครื่องรู้พิเศษ มี ๓ อย่าง โดยเป็นสัมปัตตโคจร (รับได้แต่อารมณ์ที่มาถึงตัว) อสัมปัตตโคจร (รับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตัวได้) และโนภยโคจร (รับอารมณ์ไม่ใช่ทั้งหลายอย่างนั้น) มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยเนื่องด้วยกำเนิดและคติ”

แม้ความมีอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นแห่งองค์ที่เหลือมีผัสสะเป็นอาทิ ก็พึงทราบโดยนัย (ที่กล่าว) นี้เทอญ

วินิจฉัยโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ประการ ๑

โดยกำหนดองค์

[๕๙๐] ข้อว่า "**และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย**" มีวินิจฉัยว่า ก็แลในปฏิจจ-สมุปบาท ธรรมทั้งหลายนี้ ธรรมมีโสกะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อแสดงความไม่ขาดตอนแห่งภวจักร (วงล้อแห่งภพ) เพราะธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้น ย่อมมีแก่คนเขลาผู้ถูกชราและมรณะกระทบเอา ดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มิได้สดับ เป็นผู้ถูกทุกขเวทนาทางกายต้องเอาแล้ว ย่อมเศร้าโศกลำเค็ญคร่ำครวญทุบอกร่ำไห้ ถึงซึ่งความฟั่นเฟือนไป"[๑] เป็นต้น และด้วยพระพุทธพจน์ว่า "ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบใดความหมุนไปแห่งอวิชชาก็ยังมีอยู่ตราบนั้น" ดังนี้ ภวจักร ก็เป็นอันเชื่อมเข้ากับบทว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** อีกเล่า เพราะเหตุนั้น ธรรม ๑๒ เท่านั้น โดยนำสังเขปธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้นแหละเข้าเป็นอันเดียวกันกับชรามรณะเสีย พึงทราบว่าเป็นองค์แห่งปฏิจจสมุปบาท

วินิจฉัยโดยกำหนดองค์ทั้งหลายในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

นี่เป็นเพียงสังเขปกถาในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้

[๕๙๑] ส่วนความต่อไปฉะนี้เป็นวิตถารนัย

แก้บทอวิชชา

โดยปริยาย (ทาง) พระสูตร ความไม่รู้ในฐานะ ๔ มีทุกข์เป็นต้นชื่อว่าอวิชชา โดยปริยาย (ทาง) พระอภิธรรม ความไม่รู้ในฐานะ ๘ กับปุพพันตะเป็นต้น ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ในธรรมเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ? ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ความ

---

๑ สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๕๒/๒๗๒

ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในปุพพันตะ (เงื่อนต้น) ความไม่รู้ในอปรันตะ (เงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในปุพพันตาปรันตะ (ทั้งเงื่อนต้นทั้งเงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอิทัปปัจจยตา (คือกลุ่มเหตุ) และปฏิจจสมุปปันนธรรม (กลุ่มผล) นี่เรียกว่าอวิชชา"[๑] ดังนี้

ในฐานะเหล่านั้น ยกเว้นสัจจะ ๒ (คือนิโรธและมรรค) ที่เป็นโลกุตตระเสีย อวิชชาย่อมเกิดขึ้น ในฐานะที่เหลือแม้โดยทำให้เป็นอารมณ์ได้ก็จริง (แต่) แม้เป็นอย่างนั้นในพระบาลีนี้ท่านก็ประสงค์เอา โดยว่าเป็นเครื่องปิดบังเท่านั้นเอง จริงอยู่ อวิชชานั้นที่เกิดขึ้นแล้วย่อมปิดบังทุกขสัจตั้งอยู่ ไม่ให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นรส (คือสภาวะ) ประจำตนตามเป็นจริงได้ อย่างเดียวกันย่อมปิดบังสมุทยสัจ นิโรธสัจ มรรคสัจ ขันธปัญจกะส่วนอดีตที่รับว่าเงื่อนต้น ขันธปัญจกะส่วนอนาคตที่นับว่าเงื่อนปลาย ขันธปัญจกะทั้ง ๒ ส่วนนั้นที่นับว่าทั้งเงื่อนต้น และเงื่อนปลาย อิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย ที่นับว่า อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปปันนธรรมด้วย ตั้งอยู่มิให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นกิจ (คือสภาวะ) ประจำตนตามเป็นจริงในทุกข์เป็นต้นนั้นว่า "นี่อวิชชา นี่สังขาร" ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า (อวิชชา คือ) ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ความไม่รู้ในอิทัปปัจจยตา และปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย"

แก้บทสังขาร

[๕๙๒] บทว่า "สังขารทั้งหลาย" ได้แก่ สังขาร ๖ ที่กล่าวโดยสังเขปไว้ในตอนก่อนดังนี้ว่า "สังขาร ๓ มีบุญเป็นต้น (และ) สังขาร ๓ มีกายสังขารเป็นต้น"

ส่วนว่าโดยพิสดาร ในสังขารเหล่านี้ สังขารทั้ง ๓ ได้แก่เจตนา ๒๙ คือ ปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนา ๑๓ คือ เจตนาเป็นกามาวจรกุศล ๘ อันเป็นไปด้วยอำนาจกุศลมีทาน ศีล เป็นต้น และเจตนาเป็นรูปาวจรกุศล ๕ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาอย่างเดียว อปุญญาภิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นอกุศล ๑๒ อันเป็นไปด้วยอำนาจอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้น อเนญชาภิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นอรูปาวจรกุศล ๔ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเหมือนกัน

---

๑ อภิ.สงฺ.. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๖/๒๕๗

ส่วนสังขารอีก ๓ คือกายสัญเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางกาย) เป็นกายสังขาร วจีสัญเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางใจ) เป็นวจีสังขาร มโนสัญเจตนาเป็นจิตตสังขาร ติกะนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งอภิสังขาร ๓ มีปุญญาภิสังขารเป็นต้น ทางทวารในขณะพยายามทำกรรม จริงอยู่ เจตนา ๒๐ ถ้วนคือกามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ อันยังกายวิญญัติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางกายทวาร ชื่อว่ากายสังขาร เจตนาเหล่านั้นแหละ ที่ยังวจีวิญญัติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางวจีทวาร ชื่อว่า วจีสังขาร

แต่อภิญญาเจตนา (เจตนาในอภิญญา) ไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณองค์ต่อไป เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาในคำว่า กายสังขาร วจีสังขารนี้ อภิญญาเจตนาไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ ฉันใด แม้อุทธัจจเจตนาก็ไม่เป็นฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ถึงอุทธัจจเจตนานั้นก็ต้องคัดออกในความเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ แต่เจตนาทั้งปวงนั่นก็คงเป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย (เหมือนกัน)

ส่วนเจตนา ๒๙ แม้ทั้งหมด ที่เกิดขึ้นในมโนทวาร (โดย) ไม่ยังวิญญัติทั้งสองให้ตั้งขึ้น เป็นจิตตสังขารแล

ด้วยประการดังนี้ ติกะนี้ก็เข้าไปสู่ติกะก่อน (คือผนวกอยู่กับติกะก่อน) นั่นเอง เพราะฉะนั้น ว่าโดยใจความแล้ว ความที่อวิชชาเป็นปัจจัย (แห่งสังขาร) ก็พึงทราบโดยที่เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร ๓ มี ปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นแล

[๕๙๓] ในข้อนั้น หากมีปัญหาว่า "ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรม มีอวิชชาเป็นปัจจัย" คำแก้พึงมีว่า "ทราบได้โดยที่เมื่ออวิชชามีมันจึงมี" แท้จริง ความไม่รู้ ในฐานะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นที่เรียกว่าอวิชชา ซึ่งบุคคลใดยังละไม่ได้ บุคคลนั้น เพราะความไม่รู้ในทุกข์และในฐานะนอกนี้มีเงื่อนต้นเป็นอาทิ จึงถือเอาสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วก่อสังขารทั้ง ๓ อย่าง ซึ่งเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั่นเอง เพราะไม่รู้ในสมุทัย จึงสำคัญเห็นสังขารทั้งหลายอันมีตัณหาเป็นเครื่องประดับ ซึ่งแม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ โดยว่าเป็นเหตุแห่งสุขไป ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้น อนึ่ง เพราะไม่รู้ในนิโรธและในมรรค จึงเป็นผู้มีความสำคัญในคติวิเศษ (มีพรหมโลกเป็นต้น) ซึ่งแม้มิใช่เป็นที่ดับทุกข์ว่าเป็นที่ดับทุกข์ไป เป็นผู้มีความสำคัญในพาหิรมรรคมี (บูชา) ยัญและ (บำเพ็ญ) อมรตบะเป็นต้น ซึ่งแม้มิใช่ทางแห่งความดับทุกข์ ว่าเป็นทางดับทุกข์ไป เมื่อปรารถนาความดับทุกข์ ก็ก่อสังขาร

ทั้ง ๓ อย่างขึ้นทางมุขพาหิรมรรคมียัญและอมรตบะเป็นต้น อีกประการหนึ่ง บุคคลนั้นเพราะความที่ละอวิชชาในสัจจะ ๔ ยังไม่ได้นั้น ก็ไม่รู้ทุกข์กล่าวคือผลแห่งบุญ ซึ่งแม้แทรกซ้อนด้วยอาทีนพโทษเป็นอเนก มีชาติ ชรา โรค และมรณะเป็นต้น อย่างวิเศษ โดยว่าเป็นทุกข์ได้ จึงก่อปุญญาภิสังขารอันต่างโดยเป็นกายสังขาร (บ้าง) วจีสังขาร (บ้าง) จิตตสังขาร (บ้าง) เพื่อได้ผลแห่งบุญนั้น ดังบุคคลผู้ปรารถนาเทพอัปสรริโจนหน้าผา (ตาย) มิเช่นนั้นก็ไม่เห็นความที่ผลแห่งบุญนั้น ซึ่งแม้สมมติกันว่าเป็นสุข เป็นวิปริณามทุกข์ อันจะก่อให้เกิดความร้อนใจใหญ่ในที่สุด (เมื่อหมดบุญ) และ (ไม่เห็น) ความที่ผลแห่งบุญนั้น (แม้มีคุณน่ายินดีก็) มีคุณน่ายินดีเป็นส่วนน้อย จึงก่อปุญญาภิสังขารมีประการดังกล่าวแล้วนั่น อันเป็นปัจจัยแห่งวิปริณามทุกข์นั่นเอง ดังแมลงเม่าบินเข้าตอมเปลวไฟ และดังสัตว์ที่ตะกรามหยาดน้ำผึ้ง ริเข้าเลียคมศัสตราที่น้ำผึ้งติดฉะนั้น อนึ่ง ไม่เห็นโทษในโลกียวิสัย มีการเสพกามเป็นต้น พร้อมทั้งผลของมัน เพราะสำคัญว่าเป็นสุข และเพราะถูกกิเลสครอบงำด้วย จึงก่ออปุญญาภิสังขารอันเป็นไปในทวารทั้ง ๓ ขึ้นก็ได้ ดังเด็กอ่อนริเล่นคูถ และดังคนอยากตายริกินยาพิษฉะนั้น อนึ่งเล่า ไม่รู้ความที่สังขารแม้ในฝ่ายอรูปวิบากก็เป็นวิปริณามทุกข์ จึงก่ออเนญชาภิสังขารซึ่งเป็นจิตตสังขารขึ้น ด้วยวิปลาสไปว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น ดังคนหลงทิศริอ่านเดินทางมุ่งหน้าไปสู่เมืองปีศาจฉะนั้น

เพราะเหตุที่สังขารมีเพราะอวิชชามีเท่านั้น หามีโดย (อวิชชา) ไม่มีไม่ ดังกล่าวมาฉะนี้ บัณฑิตจึงรู้ข้อที่ว่า “สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย” นั่นได้แลจริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ฉลาดตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งปุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอปุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอเนญชาภิสังขารบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ต่อเมื่อใด อวิชชา ภิกษุละได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น ภิกษุนั้น เพราะความสำรอกออกไปแห่งอวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งวิชชา ย่อมไม่ปรุงแต่งปุญญาภิสังขารเลย”[๑] ดังนี้เป็นต้น

[๕๙๔] ในบทว่าอวิชชานี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอพัก ข้อว่า “อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย” นี่ไว้ก่อน ด้วยข้อนี้ควรจะกล่าว (ต่อไป) คือ (ปัญหา) ว่า “อวิชชา

---

๑ สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑

เป็นปัจจัยแห่งสังขารเหล่าไหน อย่างไร" ในความที่อวิชชาเป็นปัจจัยอย่างไรบ้างนั้น ท่านกล่าวไว้ดังต่อไปนี้

ปัจจัย ๒๔

ก็แล ปัจจัย ๒๔ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ คือ :-

เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย[๑]

แก้เหตุปัจจัย

ในอุเทศบทเหล่านั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเหตุปัจจัย เพราะธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย คือ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ อธิบายว่า เป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ นัย แม้ในอุเทศบทอื่นมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น ก็นัยเดียวกันนี้

แก้ศัพท์เหตุ

[๕๙๕] ในบทว่า **"เหตุปัจจัย"** นั้น คำว่า **"เหตุ"** เป็นคำเรียก วจนาวยวะ (อวัยวะแห่งคำ คือถ้อยคำที่ให้รู้ความแต่ละคำ) และการณะ (สิ่งที่ก่อผล) มูละ (สิ่งที่เป็นรากเหง้า) ก็วจนาวยวะ เรียกว่าเหตุในทางโลก เช่นในคำว่า **"ปฏิญฺญาเหตุ - ข้อปฏิญญา"** แต่ในทางพระศาสนา การณะ เรียกว่าเหตุ เช่นในคำว่า **"เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา - ธรรมทั้งหลายใดมีเหตุ (คือการณะ) เป็นแดนเกิด"**[๒] มูละ ก็เรียกว่า เหตุ เช่นในคำว่า **"ตโย กุสลเหตู ตโย อกุสลเหตู - เหตุ (คือมูล) แห่งกุศล ๓ เหตุ (คือมูล) แห่งอกุศล ๓"**[๓] มูลนั้น (แหละ) ประสงค์เอา (ว่าเหตุ) ในที่นี้

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑-๒

๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๘๖/๔๕

๓ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๙/๒๗๑

แก้ศัพท์ปัจจัย

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายแห่งคำในคำว่า "**ปัจจัย**" นี้ ธรรม (ที่เป็นผล) อาศัยไปแต่ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั่น หมายความว่าไม่ปฏิเสธธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นเป็นไป เหตุนี้ธรรม (ที่เป็นเหตุ)นั้นจึงชื่อว่าปัจจัย มีคำอธิบายว่า อันธรรม (ที่เป็นผล) ไปอาศัย คือไม่ปฏิเสธซึ่งธรรม (ที่เป็นเหตุ) ใด ตั้งอยู่หรือว่าเกิดขึ้นก็ดี ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งธรรม (ที่เป็นผล)นั้น แต่ (เมื่อว่า) โดยลักษณะปัจจัยคือความอุดหนุนเป็นลักษณะ ด้วยว่าธรรม (ที่เป็นเหตุ) ใด เป็นสภาพอุดหนุนเพื่อความตั้งอยู่หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรม (ที่เป็นผล) ใด ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นท่านเรียกว่าเป็นปัจจัยแห่งธรรม (ที่เป็นผล) นั้น

คำว่า "**ปัจจัย เหตุ การณะ นิทานะ สัมภวะ ปภวะ**" เป็นต้น โดยความก็อันเดียวกัน ต่างกันแต่โดยพยัญชนะ

ธรรมชื่อว่าเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถว่าเป็นสภาพอุดหนุน ดังกล่าวมาฉะนี้ เพราะเหตุนั้น เมื่อว่าโดยสังเขป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูล ชื่อว่าเหตุปัจจัย

อธิบายของอาจารย์ทั้งหลายว่า "เหตุปัจจัยนั้นเป็นสภาพยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่ (สัมปยุต) ธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นอาทิ ดังพืชทั้งหลายมีพืชข้าวสาลีเป็นต้น ยัง (ความเป็น) ธัญญชาติ มีข้าวสาลีเป็นอาทิให้สำเร็จ และดังสีของมณีเป็นต้นยังแสงของมณีเป็นอาทิให้สำเร็จ ฉะนั้น" ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเป็นเหตุปัจจัยก็ไม่สำเร็จไปถึงในรูปทั้งหลายที่มีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน (ด้วยนะซิ) เพราะว่าเหตุปัจจัยนั้นหายังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่รูปเหล่านั้นไม่ แต่ก็มิใช่ไม่เป็นปัจจัย สมพระบาลีว่า "เหตุเป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้[๑] อนึ่ง สำหรับอเหตุกจิตทั้งหลาย ความเป็นอัพยากฤต เว้นเหตุนั่นเสียก็สำเร็จได้ (เพราะอัพยากฤตเป็นอเหตุกะ) แม้สำหรับสเหตุกจิตทั้งหลายเล่า ความเป็นกุศลเป็นต้นก็เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น มิใช่เนื่องด้วยสัมปยุตเหตุ (เหตุ ผู้สัมปยุต) และหากว่าความเป็นกุศลเป็นต้น

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒

พึงมีโดยสภาวะแท้ในสัมปยุตเหตุทั้งหลายไซร้ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย อโลภะ ซึ่งเนื่องด้วยเหตุ ก็พึงเป็นกุศลบ้าง เป็นอัพยากฤตบ้าง แต่เพราะเป็นได้ทั้งสองอย่าง เหตุนั้นในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย หาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยเหตุ มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ฉันใด แม้ในเหตุทั้งหลาย ก็พึงหาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยธรรมอื่น มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ฉันนั้น

แต่อันที่จริง เมื่ออรรถว่าเป็นมูลแห่งเหตุทั้งหลาย บัณฑิตไม่ถือเอาโดยว่า เป็นเหตุยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จ (แต่) ถือเอาโดยว่าเป็นเหตุยังความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งธรรมทั้งหลาย) ให้สำเร็จ ก็ไม่ผิดอะไรเลย แท้จริง ธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุปัจจัยแล้วย่อมเป็นธรรมมั่นคงตั้งลงด้วยดี ดังต้นไม้ทั้งหลายที่มีรากงอกงามแล้วก็ตั้งอยู่ได้ด้วยดีฉะนั้น (ส่วน) อเหตุกธรรมทั้งหลาย เป็นธรรมไม่ตั้งมั่นด้วยดี ดุจสาหร่ายทั้งหลายมีสาหร่ายชนิดติลพีชกะ (สาหร่ายเมล็ดงา) เป็นต้น ฉะนั้น เหตุปัจจัยเป็นธรรมอุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูลดังนี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้อุดหนุนโดยยังความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งสัมปยุตธรรม) ให้สำเร็จ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าเหตุปัจจัย

แก้อารัมมณปัจจัย

[๕๙๖] ในอุเทศบทต่อแต่นั้นไป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นอารมณ์ ชื่อว่าอารัมมณปัจจัย ธรรมอะไรๆ จะไม่เป็นอารัมมณปัจจัยนั้นไม่มี เพราะคำนิเทศ แม้ท่านจะขึ้นต้นว่า "รูปายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ"[๑] ดังนี้ เป็นต้น แต่ก็ลงท้ายว่า "ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นจิตและเจตสิกธรรม ปรารภธรรมใดๆ เกิดขึ้น ธรรมทั้งหลาย (ที่ถูกปรารภ) นั้นๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งธรรม (ที่เกิดขึ้น) นั้นๆ"[๑] ฉะนี้ เปรียบเหมือนคนกำลังน้อยได้ยึดท่อนไม้หรือเชือกนั่นแหละ จึงลุกขึ้นและยืนอยู่ได้ฉันใด จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายก็ฉันนั้น ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นเข้านั่นแหละจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายอันเป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายทั้งปวง บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าอารัมมณปัจจัย

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒/๓

[แก้อธิปติปัจจัย]

[๕๙๗] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า **อธิปติปัจจัย** อธิปติปัจจัยนั้นมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสหชาตธรรมและอารมณ์ ใน ๒ อย่างนั้น ธรรม ๔ ประการ กล่าวคือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา พึงทราบว่าชื่อว่าสหชาตาธิปติปัจจัย (เป็นอธิปติปัจจัยแห่งสหชาตธรรม) โดยพระบาลีว่า "ฉันทาธิบดีเป็นปัจจัย โดยเป็นอธิปติ-ปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉันทะ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐาน"[๑] ดังนี้เป็นต้น แต่ว่าธรรมทั้ง ๔ นั้นมิได้เป็นอธิบดีร่วมกัน จริงอยู่ ในขณะใด จิตทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นไป ในขณะนั้น ก็ฉันทะอย่างเดียวเป็นอธิบดี นอกนี้มิได้เป็น ในธรรมที่เหลือ (อีก ๓) ก็นัยนี้ ส่วนอรูปธรรมทั้งหลายทำธรรมใดให้เป็นที่หนัก (คือเป็นที่หน่วง) เป็นไป ธรรมนั้นเป็นอารัมมณาธิบดีแห่งอรูปธรรมทั้งหลายนั้น เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำนิเทศไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นจิตและเจตสิกธรรม ทำ (อารมณ์) ธรรมใด ๆ ให้เป็นที่หนักเกิดขึ้น ธรรม (อารมณ์) ทั้งหลายนั้น ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอธิปติปัจจัยแห่งธรรม (จิตเจตสิก) ทั้งหลายนั้น ๆ"[๑] ดังนี้

แก้อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย

[๕๙๘] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมไม่มีระหว่าง (คั่น) ชื่อว่า **อนันตร-ปัจจัย** ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมใกล้ที่สุด ชื่อว่า **สมนันตรปัจจัย** ก็แลอาจารย์ทั้งหลายอธิบายปัจจัยคู่นี้ไว้มากประการ แต่ความ (ต่อไป) นี้เป็นแก่นสารในปัจจัยคู่นี้

ก็จิตนิยม (ทางของจิต) เป็นต้นว่า "มโนธาตุมีในลำดับแห่งจักขุวิญญาณ มโนวิญญาณธาตุมีในลำดับแห่งมโนธาตุ" ดังนี้นั้นใด จิตนิยมนั้นย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งจิตดวงก่อน ๆ เท่านั้น หาสำเร็จโดยประการอื่นไม่ เหตุใด เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้สามารถในอันยังจิตตุปบาทที่คู่ควรกันให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งตน ๆ ชื่อว่าอนันตรปัจจัย เพราะฉะนั้นแล ท่านจึงกล่าวว่า "บทว่า อนันตรปัจจัย ความว่า จักขุ-

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๓/๓

วิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัย แห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น”[๑] ดังนี้เป็นต้น อนันตรปัจจัยอันใด สมนันตรปัจจัยก็อันนั้นแหละ แท้จริง ความต่างกันในปัจจัยคู่นี้เป็นเพียงพยัญชนะเท่านั้น ดุจความต่างเพียงพยัญชนะในศัพท์อุปจยะ (เติบขึ้น) กับ สันตติ (สืบต่อ) และในศัพท์คู่คือ อธิวจนะ (คำเรียก) กับ นิรุตติ (คำกล่าว) ฉะนั้น แต่ความต่างโดยอรรถหามีไม่

ส่วนมติของอาจารย์ทั้งหลายว่า “ธรรมชื่อว่าอนันตรปัจจัยเพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยอรรถ (คือไม่มีความอื่นคั่น) ชื่อว่าสมนันตรปัจจัยเพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล (คือไม่มีกาลคั่น)” ดังนี้ใด มตินั้นผิดจากพระบาลีว่า “เมื่อพระโยคาวจรออกจากนิโรธ เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นสมนันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ”[๒] ดังนี้เป็นต้น

ในความที่ธรรมเป็นสมนันตรปัจจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาลนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวแม้คำใดว่า “ความมีธรรมนั้นเป็นธรรมสามารถในอันยังธรรมทั้งหลายให้ตั้งขึ้นมิได้เสื่อมไป แต่เพราะกำลังแห่งภาวนากั้นไว้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นสมนันตระจึงยังเกิดขึ้นไม่ได้” ดังนี้ แม้คำนั้นก็ยังความไม่มีแห่งความเป็นกาลานันตระ (ไม่มีระหว่างโดยกาล) นั่นเองให้สำเร็จ (คือพิสูจน์ให้เห็นว่าความเป็นกาลานันตระไม่มีนั่นเอง) เพราะความเป็นกาลานันตระในธรรมนั้นไม่มีด้วยกำลังแห่งภาวนา เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจึงยังคงยืนยันข้อนั้นแหละ (คือกาลานันตระไม่มี) ก็เหตุใดความเป็นกาลานันตระไม่มี เพราะเหตุนั้น ความที่ธรรมนั้นเป็นสมนันตรปัจจัยก็ใช้ไม่ได้ด้วย ด้วยว่าความเห็นของท่านทั้งหลายว่า “ธรรมชื่อว่าเป็นสมนันตรปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายนั้น เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล” (เช่นนั้นนี่)

เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายอย่าทำความยึดมั่น (ความเห็น) ไปเลย พึงเชื่อเถิด (ว่า) ความต่างกันในปัจจัยคู่นี้ ก็เพียงแต่โดยพยัญชนะเท่านั้น หาต่างกันโดยอรรถไม่ มีต่างกันโดยพยัญชนะอย่างไร ? ต่างกันเท่านี้คือ

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๓

๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

ระหว่างแห่งธรรมเหล่านั้นไม่มี เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า อนันตระ (ไม่มีระหว่าง) ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าอนันตระอย่างดี เพราะไม่มีหยุดชะงัก เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า สมนันตระ (ไม่มีระหว่างอย่างดี)

แก้สหชาตปัจจัย

[๕๙๙] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่เมื่อเกิดขึ้น ก็ยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ชื่อว่า **สหชาตปัจจัย** ดุจประทีปเป็นปัจจัยโดยยังแสงสว่างให้เกิดขึ้นพร้อมกันฉะนั้น สหชาตปัจจัยนั้นเป็น ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์เป็นต้น ดังพระบาลีว่า “ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นสหชาตปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยซึ่งกันและกัน นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรภ์) เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยซึ่งกันและกัน จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย ธรรมมีรูปทั้งหลาย บางเหล่าเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งธรรมที่ไม่มีรูปทั้งหลายในกาลบางครั้ง บางครั้งเป็นปัจจัยมิใช่โดยเป็นสหชาตปัจจัย”[๑] คำหลัง (คือธรรมมีรูป) นี้ท่านกล่าวหมายเอา หทยวัตถุอย่างเดียว

แก้อัญญมัญญปัจจัย

[๖๐๐] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความที่ยังกันและกันให้เกิดและสนับสนุนซึ่งกันและกัน ชื่อว่า **อัญญมัญญปัจจัย** ดุจไม้สามท่อน (ตั้งพิงกันอยู่) ค้ำกันและกันไว้ฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่างด้วยอำนาจอรูปขันธ์เป็นต้น ดังพระบาลีว่า “ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย มหาภูต ๔ ฯลฯ นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรภ์) เป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย”[๒]

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗

๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๗/๗

แก้นิสสยปัจจัย

[๖๐๑] ธรรมผู้อุดหนุนโดยอาการเป็นที่ตั้งและโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า **นิสสยปัจจัย** ดุจแผ่นดินและแผ่นผ้าเป็นต้นเป็นที่ตั้งและเป็นที่อาศัยแห่งต้นไม้และแห่งจิตรกรรมเป็นอาทิ ฉะนั้น นิสสยปัจจัยนั้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวในสหชาตปัจจัยนั้นแหละว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยซึ่งกันและกัน"[๑] ดังนี้เป็นต้นเถิด แต่โกฏฐาส (ส่วน) ที่ ๖ ในปัจจัยนี้ ท่านจำแนกไว้ดังนี้ว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่ง จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะเป็นปัจจัย โดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสยปัจจัยแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น[๒]

แก้อุปนิสสยปัจจัย

[๖๐๒] ส่วนในบทว่า **อุปนิสสยปัจจัย** นี้ พึงทราบความหมายแห่งคำนี้ก่อน ธรรมอันผลแห่งตนอาศัย คือไม่ปฏิเสธ โดยที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น เพราะเหตุนั้น ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อว่า **นิสสยะ** (เป็นที่อันผลแห่งตนอาศัย) (**อุป**-ศัพท์ในบทว่าอุปนิสสยะนั้น มีอรรถว่า "ยิ่ง" ว่า "นัก") เหมือนอย่างว่าความคับแค้นใจนัก ชื่อว่าอุปายาส ฉันใด ธรรมเป็นที่อันผลแห่งตนอาศัยยิ่งนักก็ชื่อว่าอุปนิสสยะ ฉันนั้น คำว่า **อุปนิสสยะ** นั่นเป็นชื่อแห่งเหตุอันมีกำลัง (เหตุอันเรี่ยวแรง) เพราะเหตุนั้น ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นเหตุมีกำลังพึงทราบว่าชื่อว่า **อุปนิสสยปัจจัย**

อุปนิสสยปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และปกตูปนิสสยะ

อารัมมณูปนิสสยะ

ในอุปนิสสยปัจจัย ๓ นั้น อันดับแรก **อารัมมณูปนิสสยะ** ท่านจำแนกไว้ (โดย) ไม่ทำความต่างกับอารัมมณาธิบดี (ความมีอารมณ์เป็นใหญ่) เลย โดยนัยว่า "การก-

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗

๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗

บุคคลให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรมแล้ว ปัจจเวกขณะถึงกุศลกรรมที่กล่าวนั้น (โดย) ทำ (กุศลกรรมนั้น) ให้เป็นที่หนัก (คือเป็นใหญ่เป็นสำคัญ) ปัจจเวกขณะ (องค์) ฌาน (โดย) ทำ (ฌานนั้น)ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลาย ปัจจเวกขณโคตรภู (โดย) ทำ (โคตรภูนั้น) ให้เป็นที่หนัก ปัจจเวกขณะโวทาน (ความผ่องแผ้วแห่งจิต) (โดย) ทำ (โวทานนั้น) ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลายออกจากมรรค (ภวังค์) แล้ว ปัจจเวกขณะมรรค (โดย) ทำ (มรรคนั้น)ให้เป็นที่หนัก" ดังนี้เป็นต้น ในอารมณ์เหล่านั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายทำอารมณ์ใดให้เป็นที่หนักเกิดขึ้น อารมณ์นั้นโดยนิยมก็นับเป็นอารมณ์มีกำลังในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งอารมณ์เหล่านั้น พึงทราบดังนี้ว่า นับว่าเป็นอารัมมณาธิบดี โดยหมายว่าเป็นเพียงอารมณ์ที่พึงทำให้เป็นที่หนัก นับว่าเป็นอารัมมณูปนิสสยะโดยหมายว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นเหตุมีกำลัง

อนันตรูปนิสสยะ

แม้อนันตรูปนิสสยะ ท่านก็จำแนกไว้โดยไม่ทำความต่างกับอนันตรปัจจัยเหมือนกัน โดยนัยว่า "ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ"[๑] ดังนี้เป็นต้น แต่ในมาติกา-นิกเขป ความแปลกกันในนิกเขปแห่งจิตและเจตสิก (ที่เป็นอนันตรปัจจัยและอนันต-รูปนิสสยปัจจัย) เหล่านั้นมีอยู่ เพราะอนันตรปัจจัยมาโดยนัยว่า "จักขุวิญญาณธาตุและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น"[๒] ดังนี้เป็นต้น (ส่วน) อุปนิสสยะมาโดยนัยว่า "ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ"[๓] ดังนี้เป็นต้น

แม้ความแปลกกันในนิกเขปนั้น โดยใจความก็ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันนั่นแล ถึงเป็นอย่างนั้น (ความแปลกกันก็มีอยู่คือ) ความเป็นอนันตรปัจจัย พึงทราบโดย

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑
๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๔
๓ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ความเป็นธรรมสามารถในอันยังจิตตุปบาทที่ควรแก่ลำดับของตนๆ ให้เป็นไป (ส่วน) ความเป็นอนันตรูปนิสสยะ พึงทราบโดยความที่จิตดวงก่อนเป็นเหตุมีกำลังในอันยังจิตดวงหลังให้เกิดขึ้น เพราะในบรรดาเหตุปัจจยธรรมเป็นต้น จิตแม้จะเว้นธรรมบางประการ ก็ยังเกิดขึ้นได้ ฉันใด (แต่) เว้นอนันตรจิต (จิตที่เกิดสืบต่อๆกัน) เสีย จิต (ดวงหลังๆ) ชื่อว่าจะเกิดขึ้น ฉันนั้น หาได้ไม่ เพราะเหตุนั้น อนันตรูปนิสสยะจึงเป็นปัจจัยมีกำลังด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งธรรม ๒ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบดังนี้เถิดว่า "ธรรมเป็นอนันตรปัจจัยด้วยอำนาจแห่งความ (สามารถ) ยังจิตอันควรแก่ลำดับของตนๆ ให้เกิดขึ้นเป็นอนันตรูปนิสสยะด้วยอำนาจแห่งความเป็นเหตุมีกำลัง"

ปกตูปนิสสยะ

ส่วนปกตูปนิสสยะ พึงทราบ (ดังต่อไปนี้) ว่า อุปนิสสยะที่ทำขึ้นอย่างดี ชื่อว่า **ปกตูปนิสสยะ** ปัจจยธรรมที่บุคคลสร้างขึ้นในสันดานของตนก็ดี ปัจจัยภายนอกมีฤดูและโภชนะ เป็นต้น ที่บุคคลเสพด้วยอำนาจศรัทธาและศีลเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าปกตะ (ทำขึ้นอย่างดี)

อีกนัยหนึ่ง อุปนิสสยะ โดยปกติ (คือโดยสภาวะของตน) นั่นเอง ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ หมายความว่าไม่เจือปนด้วยอารัมมณูปนิสสยะและอนันตรูปนิสสยะ

ประเภทโดยอเนกประการแห่งปกตูปนิสสยะนั้นพึงทราบโดยนัยว่า "ปกตูปนิสสยะ คือ บุคคลอาศัยยิ่งนักซึ่งศรัทธาแล้ว ให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรม ยังฌานให้เกิดขึ้น ยังวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ยังมรรคให้เกิดขึ้น ยังอภิญญาให้เกิดขึ้น ยังสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยยิ่งนักซึ่งศีล สุตะ จาคะ ปัญญาแล้ว ให้ทาน ฯลฯ ยังสมาบัติให้เกิดขึ้น ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแห่งศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา"[๑] ดังนี้เป็นต้น

ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นนี้ อันบุคคลทำขึ้นอย่างดีโดยเป็นอุปนิสสยะ ด้วยความหมายว่าเป็นเหตุมีกำลังด้วยดังกล่าวมาฉะนี้ เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่าปกตูปนิสสยะ

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ปุเรชาตปัจจัย

[๖๐๓] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นไปอยู่ ชื่อว่า **ปุเรชาตปัจจัย** ปุเรชาตปัจจัยนั้นมี ๑๑ อย่าง โดยเป็นวัตถุและอารมณ์ในปัญจทวาร (เป็น ๑๐) และหทยวัตถุ (รวมเป็น ๑๑) ดังพระบาลีว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุ-วิญญาณธาตุนั้น โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกาย-วิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุและแก่ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่มโนธาตุ มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้น (คือหทยวัตถุ) เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น (คือในปวัตติกาล) ไม่เป็นปัจจัย โดยเป็นปุเรชาตปัจจัยในกาลบางคราว (คือในจุติกาลและปฏิสนธิกาล)"[๑]

ปัจฉาชาตปัจจัย

[๖๐๔] อรูปธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมค้ำจุนรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนไว้ชื่อว่า **ปัจฉาชาตปัจจัย** ดังเจตนาคือความหวังในอาหารค้ำจุนสรีระของลูกแร้งทั้งหลายไว้ฉะนั้น เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายอันเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยโดยเป็นปัจฉาชาตปัจจัยแห่งกายนี้ ที่เกิดก่อน"[๒]

อาเสวนปัจจัย

[๖๐๕] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความหมายคืออาเสวนะ (เสพมากคือประพฤติจนคุ้น) เพื่อความคล่องแคล่วและมีกำลังแห่งอนันตรธรรม (ธรรมเป็นลำดับ) ทั้งหลาย

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๐/๙
๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐

ชื่อว่า **อาเสวนปัจจัย** ดุจอภิโยค (ความประกอบยิ่งคือความพากเพียร) ที่เกิดก่อน ๆ ในการเรียนคัมภีร์เป็นต้น (เพื่อความคล่องแคล่วในการเรียนคัมภีร์ตอนหลัง ๆ) ฉะนั้น อาเสวนปัจจัยนั้น เป็น ๓ อย่างด้วยอำนาจแห่งชวนะที่เป็นกุศลอกุศลและกิริยา ดังพระบาลีว่า "กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ กิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัย โดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ"[๑]

กัมมปัจจัย

[๖๐๖] ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นการกระทำที่ได้แก่จิตตปโยคะ (ความประกอบทางจิตคือเจตนา) ชื่อว่า **กัมมปัจจัย** กัมมปัจจัยนั้น เป็น ๒ ด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา อันเป็นไปในขณะต่าง ๆ และแห่งเจตนาทั้งปวงที่เป็นสหชาตะ ดังพระบาลีว่า"กุศลกรรมและอกุศลกรรเป็นปัจจัยโดเป็นกัมมปัจจัยแห่งวิบากขันธ์ทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูป (รูปที่เกิดแต่กรรม) ทั้งหลายด้วย สหชาตเจตนาเป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนาและแห่งรูปทั้งหลายที่มีเจตนานั้นเป็นสมุฏฐานด้วย[๒]

วิปากปัจจัย

[๖๐๗] วิบากธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมสงบ (คือว่ากรรมทำมาเสร็จแล้ว หรือว่าละเอียดเพราะรู้ยาก) ไม่มีอุตสาหะ (คือไม่ต้องพยายามทำอะไรอีก) เพื่อความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ (คือต้องเป็นอย่างนั้น ไม่มีทางบ่ายเบี่ยง) ชื่อว่า **วิปากปัจจัย** วิบากธรรมนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิกาลและแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายในกาลทั้งปวงด้วย ดังพระบาลีว่า "ขันธ์ ๑ ที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๓ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ ขันธ์ ๑ ที่เป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๓ และแห่งกฏัตตารูป

---

๑ อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐

๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๗

ทั้งหลายในปฏิสนธิขณะ ขันธ์ ๓ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๑ ขันธ์ ๒ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ ๒ และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ขันธ์ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งวัตถุ (คือหทยวัตถุ)[๑]

อาหารปัจจัย

[๖๐๘] อาหาร ๔ ผู้อุดหนุนโดยความคือเป็นผู้ค้ำจุนรูปและอรูปทั้งหลายไว้ ชื่อว่า **อาหารปัจจัย** ดังพระบาลีว่า "กพฬิงการาหารเป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งกายนี้ อาหารทั้งหลายที่เป็นอรูป (คือผัสสะ มโนสัญเจตนาและวิญญาณ) เป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายและแห่งรูปทั้งหลายอันมีอรูปาหาร (ทั้ง ๓) นั้นเป็นสมุฏฐาน"[๒] แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ อาหารทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัย โดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ทั้งหลายอันสัมปยุตกับอาหารนั้นและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ด้วย"[๓] ดังนี้อีกด้วย

อินทรียปัจจัย

[๖๐๙] อินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ ผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า **อินทรียปัจจัย** ก็แลในอินทรีย์ ๒๐ นั้น อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นเป็นปัจจัยแห่งอรูปธรรมทั้งหลายอย่างเดียว อินทรีย์ที่เหลือ (๑๕) เป็นปัจจัยทั้งแห่งรูปธรรมและอรูปธรรม ดังพระบาลีว่า "จักขุนทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรียปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น ฯลฯ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรียปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุและแห่งธรรมทั้งหลาย อันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรียปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นอรูป (๑๔) เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรียปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายและแห่งรูปทั้งหลายที่มีอรูปินทรีย์นั้นเป็นสมุฏฐานด้วย"[๔] แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัย โดยเป็นอินทรียปัจจัยแห่งสัมปยุตขันธ์ทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย"[๕] ดังนี้อีกด้วย

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๘/๒๘๒ ๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๕/๑๐ ๓ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๙/๒๘๓
๔ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๖/๑๐ ๕ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๐/๒๘๓

ฌานปัจจัย

[๖๑๐] องค์ฌาน ๗ (คือวิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส อุเบกขา) อันต่างโดยเป็นกุศลฌานเป็นต้นทั้งปวง ยกเว้นเวทนา ๒ คือ สุขทุกข์ในทวิปัญจ-วิญญาณ ผู้อุดหนุนโดยความคือเข้าไปเพ่ง (อารมณ์และลักษณะ) ชื่อว่า **ฌานปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “องค์ฌานทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นฌานปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฌานและแห่งรูปทั้งหลายที่มีฌานนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย”[๑] แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ องค์ฌานทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยเป็นฌานปัจจัยแห่งสัมปยุตขันธ์ทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายด้วย”[๒] ดังนี้อีกบ้าง

มัคคปัจจัย

[๖๑๑] องค์มรรค ๑๒ อันต่างโดยเป็นกุศลมรรค (คือเป็นสัมมัตตะ) เป็นต้น ผู้อุดหนุนโดยความคือนำออกไปจากสิ่งใดก็แล้วแต่(คือจากผิดหรือชอบก็แล้วแต่มรรค) ชื่อว่า **มัคคปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “องค์มรรคทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นมัคคปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับมรรคและแห่งรูปทั้งหลายที่มีมรรคนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย”[๓] แต่ในปัญหาวาระกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ องค์มรรคทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นมัคคปัจจัยแห่งสัมปยุตขันธ์ทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายด้วย”[๔] ดังนี้อีกบ้าง

แต่ว่าฌานปัจจัยและมัคคปัจจัยทั้ง ๒ นี้ พึงทราบว่า ย่อมไม่มีในทวิปัญจวิญญาณและอเหตุกจิตทั้งหลาย

สัมปยุตตปัจจัย

[๖๑๒] อรูปธรรมทั้งหลายผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมประกอบกันกล่าวคือมีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน และเกิดด้วยกัน ดับด้วยกัน ชื่อว่า **สัมปยุตตปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัย โดยเป็นสัมปยุตปัจจัยซึ่งกันและกัน”[๕]

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๗/๑๑ ๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๑/๒๘๕ ๓ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๘/๑๑
๔ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๒/๒๘๕ ๕ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๙/๑๑

วิปปยุตตปัจจัย

[๖๑๓] รูปธรรมทั้งหลายผู้อุดหนุนโดยไม่เข้าถึง (คือไม่เกี่ยวกับ) ความเป็นธรรมมีวัตถุเดียวกันเป็นต้น เป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย แม้อรูปธรรมทั้งหลายเล่า ก็เป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย (เหมือนกัน) **วิปปยุตตปัจจัย** นั้นเป็น ๓ โดยแยกเป็น สหชาตะ (เกิดพร้อมกัน) ปัจฉาชาตะ (เกิดทีหลัง) และปุเรชาตะ (เกิดก่อน) สมดังพระบาลีว่า "กุศลขันธ์ทั้งหลายที่เป็นสหชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน กุศลขันธ์ทั้งหลายที่เป็นปัจฉาชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งกายนี้ซึ่งเป็นปุเรชาตะ"[๑] แต่ในสหชาตวิภังค์แห่งบทอัพยากฤตกล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย ขันธ์ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่ง (หทัย) วัตถุ (หทย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งขันธ์ทั้งหลาย" ดังนี้บ้าง[๑] ส่วนที่เป็นปุเรชาตะ พึงทราบด้วยอำนาจแห่งวัตถุมีจักขุนทรีย์เป็นต้นเท่านั้น ดังพระบาลีว่า "จักขายตนะที่เป็นปุเรชาตะเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ ฯลฯ กายายตนะที่เป็นปุเรชาตะเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งกายวิญญาณ (หทย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยากฤต ที่เป็นกิริยาอัพยากฤต ฯลฯ วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งกุศลขันธ์ทั้งหลาย ฯลฯ วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปปยุตตปัจจัยแห่งอกุศลขันธ์ทั้งหลาย"[๒]

อัตถิปัจจัย

[๖๑๔] ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนธรรมที่เป็นเช่นเดียวกัน ด้วยความที่มีอยู่อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน ชื่อว่า **อัตถิปัจจัย** มาติกาแห่งอัตถิปัจจัยนั้นท่านวางไว้ ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์ มหาภูต นามรูป จิต เจตสิก มหาภูตรูป อายตนะและวัตถุ ดังพระบาลีว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอัตถิปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต (คือธาตุ) ๔ เป็นอัตถิปัจจัยซึ่งกันและกัน นามรูปเป็นอัตถิปัจจัยซึ่งกันและกันในโอกกันติขณะ (ขณะลงสู่ครรภ์) จิตและเจตสิก

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๖ ๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๗

ธรรมทั้งหลายเป็นอัตถิปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตรูปเป็นอัตถิปัจจัยแห่งอุปาทายรูป จักขายตนะเป็นอัตถิปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะเป็นอัตถิปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะเป็นอัตถิปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูป (คือหทยวัตถุ) ใดเป็นไป รูปนั้นเป็นอัตถิปัจจัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น”[๑] แต่ในปัญหาวาระวางมาติกาเพิ่มไว้อีก คือ “สหชาตะ ปุเรชาตะ ปัจฉาชาตะ อาหาร อินทรีย์” แล้วทำนิเทศ (คืออธิบาย) ในสหชาตะก่อน โดยนัยว่า “ขันธ์ ๑ เป็นอัตถิปัจจัยแห่งขันธ์ ๓ และแห่งรูปอันมีขันธ์ ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน” ดังนี้เป็นต้น[๒] ส่วนในปุเรชาตะ ทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งอายตนะมีจักษุเป็นต้น ซึ่งเป็นปุเรชาตธรรม ในปัจฉาชาตะทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งกายนี้อันเป็นปุเรชาตะเป็นปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายอันเป็นปัจฉาชาตะ ในอาหารและอินทรีย์ ทำนิเทศฉะนี้ว่า “กพฬิงการาหาร เป็นอัตถิปัจจัยแห่งกายนี้ รูปชีวิตินทรีย์เป็นอัตถิปัจจัยแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย” ดังนี้[๓]

นัตถิปัจจัย

[๖๑๕] อรูปธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็ว ผู้อุดหนุนโดยให้โอกาสเพื่อความเป็นไปแห่งอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งตนชื่อว่า **นัตถิปัจจัย** ดังพระบาลีว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็วเป็นนัตถิปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นปัจจุบัน”[๔]

วิคตปัจจัย

นัตถิปัจจยธรรมเหล่านั้นแหละชื่อว่า **วิคตปัจจัย** เพราะเป็นธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ปราศจากไปแล้ว (คือไม่มีแล้ว) ดังพระบาลีว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับไปเร็วเป็นวิคตปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน”[๕]

---

๑ อภิ.ป. (ไทย)๔๐/๒๑/๑๑-๑๒ ๒ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๘ ๓ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๙๑
๔ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๒/๑๒ ๕ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๓/๑๓

อวิคตปัจจัย

อนึ่ง อัตถิปัจจยธรรมทั้งหลายนั่นแหละพึงทราบว่า ชื่อว่า **อวิคตปัจจัย** เพราะเป็นธรรม ผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่ยังไม่ปราศไป (คือยังมีอยู่)

ก็แล ทุกะนี้ (คือปัจจัยคู่นี้) ตรัสด้วยเทศนาวิลาส (ความงดงามแห่งเทศนา) หรือด้วยอำนาจแห่งเวไนยที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาวิธีนี้ ดุจเหตุวิปปยุตตทุกะแม้ตรัสอเหตุกะแล้วก็ยังตรัส (อีก) ฉะนั้นแล

ปฏิจจสมุปบาท

[อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร]

[๖๑๖] **ในปัจจัย ๒๔ ที่กล่าวมานี้ อวิชชานี้นับเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารคือบุญทั้งหลาย โดยประการ ๒ แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อถัดไป (คืออปุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการ เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อสุดท้าย (คืออเนญชาภิสังขาร) โดยประการเดียวแล**

ในคำเหล่านั้น คำว่า “**เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารคือบุญทั้งหลายโดยประการ ๒**” ความว่า อวิชชาเป็นปัจจัย (แห่งปุญญาภิสังขาร) โดยประการ ๒ คือโดยเป็นอารัมมณปัจจัย ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ อธิบายว่า อวิชชานั้นเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารทั้งหลายฝ่ายกามาวจร ในกาลที่พิจารณาอวิชชาโดยความสิ้นไปเสื่อมไป เป็นอารัมมณปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ในกาลที่รู้จิตอันเป็นไปกับโมหะ (ทั้งของตนและคนอื่น) ด้วยอภิญญาจิต (มีเจโตปริยญาณเป็นต้น) แต่ว่าเมื่อบุคคลบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุฝ่ายกามาวจร ทั้งหลายมีทานเป็นต้นก็ดี ยังรูปาวจรฌานทั้งหลายให้เกิดขึ้นก็ดี เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงเสียซึ่งอวิชชา มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารทั้งสองนั้น เมื่อบุคคลปรารถนาสมบัติในกามภพและรูปภพแล้วทำบุญ (ทั้งสอง) นั้นแหละอยู่ เพราะหลงไปด้วยความไม่รู้ ก็อย่างนั้น (คืออวิชชานั้นเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารทั้งสองนั้นเช่นเดียวกัน)

คำว่า "**แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อถัดไปโดยหลายประการ**" ความว่า อวิชชาย่อมเป็นปัจจัยแห่งอปุญญาภิสังขารทั้งหลายโดยหลายประการ ปุจฉาว่า เป็นอย่างไร ? วิสัชนาว่า ก็อวิชชานั่นย่อมเป็นปัจจัย (แห่งอปุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการคือ ในกาลที่ราคะเป็นต้น ปรารภอวิชชาเกิดขึ้นมันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัย ในกาลที่ทำอวิชชาให้เป็นที่หนัก (คือน้ำหนักอยู่ที่อวิชชา) (เกิดความ) พอใจขึ้น มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็น อารัมมณาธิบดีและอารัมมณูปนิสสยะ เมื่อบุคคลผู้หลงไปด้วยความไม่รู้ไม่เห็นโทษ (ในบาป) ทำบาปทั้งหลายมีปาณาติปาตเป็นต้นเข้า มันก็เป็นอุปนิสสยปัจจัย มันเป็นอนันตระ... สมนันตระ อนันตรูปนิสสยะ อาเสวนะ นัตถิและวิคตปัจจัยแห่งชวนจิตมีชวนะดวงที่ ๒ เป็นต้นไป เมื่อบุคคลทำอกุศลทุกอย่างมันก็เป็นเหตุ สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ อัตถิและอวิคตปัจจัย

คำว่า "**นับว่าเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อสุดท้ายโดยประการเดียว**" คืออวิชชานับว่าเป็นปัจจัยโดยประการเดียวคือโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแห่งอเนญชาภิสังขารทั้งหลาย ก็แลความที่มันเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในปุญญาภิสังขารนั่นเถิด

อวิชชาอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งสังขาร

[๖๑๗] ในบทว่า "**สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา**" นี้ โจทกาจารย์กล่าว (ทัก) ว่า "ก็อวิชชานี้อย่างเดียวเท่านั้นเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายหรือหรือว่าเป็นปัจจัยอื่นๆ อีกก็มี" พระอาจารย์กล่าวเฉลยว่า "ก็ในข้อนี้จะพึงว่ากันอย่างไร (ดี) เล่า ผิว่าอวิชชาอย่างเดียว (เป็นปัจจัย) ไซร้ ก็ต้องเป็นพวกเอกการณวาทะ (กล่าวว่ามีเหตุอันเดียว) ซึ่งไม่ถูกต้อง หากว่า ปัจจัยอื่นๆ อีกก็มีไซร้ เอกการณนิเทศ (คำพระบาลีที่แสดงเหตุไว้อันเดียว) ว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** - สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา" ก็ไม่เกิดประโยชน์ พระอาจารย์กล่าวต่อไปว่า "(แต่อันที่จริง) เอกการณนิเทศนั้นจะไม่เกิดประโยชน์หามิได้" เพราะอะไร เพราะ

เอกผล (เกิด) แต่เอกเหตุไม่มี แม้อเนกผล (เกิด) แต่เอกเหตุก็ไม่มี เอกผลเล่า (เกิด) แต่อเนกเหตุก็ไม่มี แต่อรรถ (คือประโยชน์) ในการแสดงเอกเหตุเอกผล มีอยู่

จริงอยู่ ผลอย่างดียว (เกิด) แต่เหตุอันเดียวไม่มีสักอย่าง ในปัจจยาการนี้ ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุอันเดียวก็ไม่มี ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุหลายอันเล่าก็ไม่มี แต่ว่า ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุหลายอันนั่นมี จริงอย่างนั้น ผลหลายอย่างได้แก่รูป กลิ่น รส เป็นต้นและหน่อ (ไม้) นั่นเกิดขึ้นแต่เหตุหลายอัน กล่าวคือฤดู ดิน พืช (พันธุ์) และน้ำปรากฏอยู่ แต่การแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียวที่พระผู้มีพระภาคทรงทำไว้ว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ**" นั้นใดในการแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียวนั้น อรรถมีอยู่ คือประโยชน์มีอยู่ แท้จริงพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเอกเหตุบ้าง เอกผลบ้างเหมือนกัน โดยควรแก่พระเทศนาวิลาศและแก่ (อัชฌาสัยของ) เวไนยสัตว์ทั้งหลายบ้าง ในบางบท เพราะเป็นเหตุและผลประธาน บางบทเพราะเป็นเหตุปรากฏ (เห็นเด่นชัด) บางบทเพราะเป็นเหตุอสาธารณะ (เฉพาะ) ขยายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเอกเหตุและเอกผลด้วยเพราะความเป็นเหตุประธานและผลประธานเช่นในบทว่า "**ผสฺสปจฺจยา เวทนา**" เหตุว่าผัสสะเป็นประธานแห่งเวทนา ตรัสเอกเหตุเพราะความปรากฏเช่นในคำว่า "**เสมฺหสมุฏฺฐานา อาพาธา** - อาพาธทั้งหลายที่มีเสมหะเป็นสมุฏฐาน"[๑] เพราะว่าในอาพาธนี้ เสมหะเป็นเหตุที่ปรากฏ เหตุอื่นมีกรรมเป็นต้นไม่ปรากฏ ตรัสเอกเหตุเพราะความเป็นเหตุ อสาธารณะ เช่นในข้อว่า "**เย เกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการมูลกา** ภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง (บรรดามี) อกุศลธรรมทั้งหลายนั้นล้วนมีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล" เพราะอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ อสาธารณะ เหตุอื่นๆ มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นเป็นเหตุสาธารณะแก่อกุศลทั้งหลายแล

เพราะเหตุนั้น ในปัจจยาการนี้ อวิชชานี่ แม้เมื่อเหตุแห่งสังขารทั้งหลายอื่นมีวัตถุ อารมณ์และสหชาตธรรมเป็นต้นมีอยู่ ก็พึงทราบเถิดว่าพระผู้มีพระภาคทรงแสดง โดยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะความที่อวิชชานั้นเป็นสังขารเหตุที่เป็นประธานแห่งสังขารเหตุอื่นๆ มีตัณหาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า "ตัณหาย่อมพอกพูนแก่บุคคลผู้คอยดูแต่ส่วนที่น่ายินดี (ในสังโยชนียธรรม)" เป็นต้น และโดยพระบาลีว่า "ความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา" เพราะเป็นเหตุปรากฏและเพราะเป็นเหตุอสาธารณะด้วย โดยพระบาลีว่า "ภิกษุทั้งหลาย

---

๑ ดูเทียบ องฺ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๓๐

บุคคลผู้โง่เขลาตกอยู่ในอวิชชาย่อมสร้างปุญญาภิสังขารขึ้นบ้าง...” เป็นต้น ก็แลประโยชน์ในการทรงแสดงเอกเหตุเอกผลในบททั้งปวง พึงทราบโดยคำเฉลยการทรงแสดงเอกเหตุเอกผล (ที่กล่าวมานั่นเทอญ)

อวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขารฝ่ายดี

[๖๑๘] ในบท **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** นี้ โจทกาจารย์กล่าวทัก(อีกประเด็นหนึ่ง) ว่า “ถึงเป็นอย่างกล่าวมานั้น (แต่) การที่อวิชชาซึ่งเป็นสิ่งมีโทษ มีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวมาเป็นปัจจัยแห่งปุญญาภิสังขารและอเนญชาภิสังขาร (ซึ่งมีผลน่าปรารถนา) จะใช้ได้ไฉน ? เพราะว่าอ้อยจะเกิดจากพืชสะเดาหาได้ไม่” พึงเฉลยว่า “ไฉนจักใช้ไม่ได้เล่า เพราะในโลกนี้

ปัจจัยแห่ง (สภาวะ) ธรรมทั้งหลายที่ผิดกัน (กับผล) ก็ดี
ไม่ผิดกันก็ดี ที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน (กับผล) ก็เช่นกัน
ย่อมเป็นเหตุสำเร็จ (คือให้เกิดผล) ได้ แต่ธรรมเหล่านั้น
มิได้เป็นวิบาก (แห่งปัจจัยเหล่านั้น) เลย”

จริงอยู่ ปัจจัยที่ผิดกันโดยฐาน (ตำแหน่งที่และเวลา) สภาวะและกิจเป็นต้นแก่ (สภาวะ) ธรรมทั้งหลายก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี ย่อมเป็นเหตุสำเร็จได้ในโลก ด้วยว่า จิตดวงก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแห่งจิตดวงหลังได้ และการศึกษามีศึกษาศิลปะเป็นต้นก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานะแก่การทำงานมีประกอบศิลปะเป็นต้นอันเป็นไปในภายหลังก็ได้ กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งรูปได้ และนมสดเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งนมส้มเป็นต้นก็ได้ แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งจักขุวิญญาณก็ได้ และน้ำอ้อยงบเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งน้ำดอง (คือน้ำเมา) เป็นต้นก็ได้ ส่วนจักขุและรูปเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยฐานแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ชวนจิตดวงก่อนเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิดกันโดยสภาวะและไม่ผิดกันโดยกิจแห่งชวนจิตดวงหลังเป็นต้น

อนึ่ง ปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกัน (กับผล) เป็นเหตุสำเร็จได้ฉันใด แม้ปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน (กับผล) ก็เป็นเหตุสำเร็จได้ฉันนั้น จริงอยู่ รูปกล่าวคือฤดูและอาหาร ซึ่งเหมือนกันนั่นเองเป็นปัจจัยแห่งรูป พืชข้าวสาลีเป็นต้นซึ่งก็เหมือน

กันนั่นแล เป็นปัจจัยแห่งเมล็ดข้าวสาลีเป็นต้น รูปซึ่งแม้ไม่มีเหมือนกัน แต่เป็นปัจจัยแห่งอรูปได้ อรูปเล่าก็เป็นปัจจัยแห่งรูปได้ และขนโค ขนแกะ เขาสัตว์ นมส้ม งา แป้งเป็นต้น ซึ่งไม่เหมือนกันก็เป็นปัจจัยแห่งหญ้าแพรกและตะไคร้เป็นต้นได้ แต่ปัจจยธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันไม่ผิดกันและเหมือนกัน ไม่เหมือนกัน (ก็ดี) แห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นก็มิได้เป็นวิบากแห่ง (ปัจจัย) ธรรมเหล่านั้นเลย

ด้วยประการดังนี้ อวิชชานี่ แม้ว่าโดยวิบาก เป็นสิ่งที่มีผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว และว่าโดยสภาวะก็เป็นสิ่งมีโทษ (แต่ก็) พึงทราบเถิดว่า มันเป็นปัจจัยแก่สังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นทั้งหมดได้ ด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่ผิดกัน และไม่ผิดกันโดยฐานะ กิจ สภาวะและด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่เหมือนกัน และไม่เหมือนกันตามควร ก็แลความที่มันเป็นปัจจัยนั้น ได้กล่าวแล้วโดยนัยว่า "ความไม่รู้ที่นับว่าอวิชชาในทุกข์เป็นต้น บุคคลใดยังละไม่ได้แล้ว บุคคลนั้นเพราะความไม่รู้ในทุกข์ก่อนและในวัตถุแห่งอวิชชาทั้งหลายมีขันธปัญจกะส่วนอดีตเป็นต้น จึงยึดเอาสังขารทุกข์ไว้โดยสำคัญว่า เป็นสุขแล้วย่อมริ (ทำ) สังขารทั้ง ๓ อย่างอันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้นขึ้น" ดังนี้เป็นต้นนั่นแล

[๖๑๙] (ต่อไป) นี้เป็นปริยายอื่นอีกปริยายหนึ่งว่า

บุคคลใดหลงใน (เรื่อง) จุติ และอุปบาต (เรื่องสงสาร)
ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลายและในปฏิจจสมุปปันน-
ธรรมทั้งหลาย บุคคลนั้นย่อมสร้างสังขารทั้ง ๓ นั้นขึ้น
(ทั้งนี้ก็) เพราะเหตุที่อวิชชานี่เป็นปัจจัยแก่สังขารทั้ง ๓ นั้น

หากมีคำถามว่า "ก็ไฉน บุคคลใดหลงในธรรมเหล่านั้น บุคคลนั้นจึงทำสังขารทั้งสามนั้นขึ้น" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "อันดับแรกบุคคลผู้หลงใน (เรื่อง) **จุติ** ไม่ถือเอาจุติ (โดยความจริง) ว่า "ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่ามรณะ (แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์ตาย ความตายก็คือความก้าวไป (คือเคลื่อนไป) สู่ร่างอื่นแห่งสัตว์" ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงใน**อุปบาต** ไม่ถือเอาอุปบาต (โดยความจริง) ว่า "ความปรากฏขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่าชาติ" (แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์เกิดขึ้น ความเกิดก็คือความปรากฏขึ้นแห่งร่างใหม่ของสัตว์" ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงใน**สงสาร** ไม่ถือเอาสงสารอย่างที่ท่านพรรณนาไว้ดังนี้ว่า :-

"ความสืบเนื่องกันแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เรียกว่าสงสาร"[๑]

(แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์ผู้นี้ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ มาสู่โลกนี้จากโลกอื่น" ดังนี้เป็นต้น

ผู้หลงใน**ลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย** ไม่ถือเอาสภาวลักษณะ (มีรู้จักเสื่อมเป็นต้น) และสามัญญลักษณะ (มีไม่เที่ยงเป็นต้น) แห่งสังขารทั้งหลาย (แต่) กำหนดใจเอาสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตน โดยความเป็นของตน โดยความเป็นของยั่งยืน โดยความเป็นสุขและโดยความเป็นของงาม

ผู้หลงใน**ปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย** ไม่ถือความหมุนไปแห่งปัจจุบันธรรมทั้งหลาย มีสังขารเป็นต้น เพราะปัจจยธรรมมีอวิชชาเป็นอาทิ (แต่) กำหนดใจไปว่า "อัตตาย่อมรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง อัตตานั่นแลทำ (เอง) และใช้ (ผู้อื่น) ให้ทำด้วย ในปฏิสนธิก็อัตตานั่นแลเกิดขึ้น ผู้บันดาลมีอณุและพระอิศวรเป็นต้นจัดแจงร่างให้อัตตานั้นโดย (แต่งให้) เป็นกลละเป็นต้น (จน) ทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ครบครัน อัตตานั้นมีอินทรีย์ครบครันแล้วจึงสัมผัสได้ รู้ (อารมณ์) ได้ อยากเป็น ยึดถือเป็น พยายามเป็น อัตตานั้นย่อมมีในภพอื่นอีก" ดังนี้บ้าง ว่า "สัตว์ทั้งปวงแปรเปลี่ยนไปตามวาระ คือความเป็นไปตามโชคเคราะห์"[๒] ดังนี้บ้าง

บุคคลนั้นอันอวิชชาทำให้เป็นคนบอดแล้วกำหนดใจไปอย่างนั้นอยู่ ก็ย่อมก่อสังขารเป็นบุญบ้าง ไม่เป็นบุญบ้าง เป็นอเนญชาบ้างขึ้น เปรียบเหมือนคนตาบอดเที่ยวไปบนแผ่นดิน ก็ย่อมเดินไปถูกทางบ้าง ผิดทางบ้าง ที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่ราบบ้าง ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นคาถานี้ไว้ (ความ) ว่า :-

เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด ไม่มีคนจูง บางทีก็เดินไปตามทาง บางทีก็เดินไปนอกทางบ้าง ฉันใดก็ดี คนเขลาผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสารไม่มีผู้ชักนำ บางคราวก็ทำบุญ บางคราวก็ทำกรรมที่ไม่ใช่บุญบ้าง ฉันนั้น ต่อเมื่อ

---

๑ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๕/๙๔

๒ ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕, สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๒๑๒/๒๙๐

ใดเขาจักรู้ธรรมแล้วตรัสรู้สัจจะได้ เมื่อนั้น เพราะอวิชชาสงบไป เขาจึงจักเป็นอุปสันตบุคคลไปได้ นี่เป็นวิตถารกถาในบทว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา

สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ

[๖๒๐] (ต่อไปนี้เป็น) วิตถารในบท **สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ**

คำว่า **วิญญาณ** ได้แก่ วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ในวิญญาณ ๖ นั้น จักขุวิญญาณ มี ๒ อย่าง คือ จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากและที่เป็นอกุศลวิบาก โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ก็อย่างนั้น มโนวิญญาณ มี ๒๒ คือ มโนธาตุ ๒ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอเหตุกะ ๓ กามาวจรวิปากจิตเป็นสเหตุกะ ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ ดังนี้ จึงเป็นอันรวมวิปากวิญญาณฝ่ายโลกิยะทางวิญญาณ ๖ นี้ ทั้งหมดด้วยกันได้ ๓๒ ส่วนวิญญาณฝ่ายโลกุตตระทั้งหลายใช้ไม่ได้ในกถาว่าด้วยวัฏฏะ เพราะฉะนั้นจึงไม่ถือเอา

ในบทว่า **วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร** นั้น หากมีคำถามว่า “ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า วิญญาณมีประการดังกล่าวมานี้ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขาร” แก้ว่า “ทราบได้ เพราะเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ วิบากก็ไม่มี” แท้จริง วิญญาณนั่นเป็นวิบาก อันวิบากในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ ย่อมไม่เกิดขึ้น ผิว่า มันจะพึงเกิดขึ้นได้ โดยไม่อาศัยกรรมไซร้ วิปากวิญญาณทุกอย่างก็จะพึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทุกจำพวกได้ (นะซิ) แต่มันไม่เกิดดอก (ในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้)” เพราะเหตุนั้น จึงทราบข้อว่า วิญญาณนี้ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารนั้นได้

หากมีถามว่า “วิญญาณไหนย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารไหน” ดังนี้ไซร้ พึงตอบว่า “อันดับแรก วิญญาณ ๑๖ ดวง คือวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ๕ มโนธาตุ ๑ และมโนวิญญาณธาตุ ๒ (ที่มา) ในมโนวิญญาณ กามาวจรวิปากวิญญาณ ๘ ย่อมมี เพราะปัจจัยคือปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจร ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายกามาวจร อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น

มโนธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหรคตจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นอุเปกขาสหรคตจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหรคตญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นโสมนัสสสหรคตญาณสัมปยุต เกิดพร้อมกับสังขาร ...ที่เป็นโสมนัสสสหรคตญาณวิปปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นโสมนัสสสหรคตญาณวิปปยุต เกิดขึ้นพร้อมสังขาร ...ที่เป็นอุเปกขาสหรคตญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นอุเปกขาสหรคตญาณสัมปยุตจึงเกิดขึ้นพร้อมกับสังขาร ที่เป็นอุเปกขาสหรคตญาณวิปปยุต จึงเกิดขึ้น ...ที่เป็นอุเปกขาสหรคตญาณวิปปยุตเกิดขึ้นพร้อมกับสังขาร ดังนี้

ส่วนรูปาวจรวิปากวิญญาณ ๕ ดวง **มีเพราะปัจจัยคือปุญญาภิสังขาร**ฝ่ายรูปาวจร ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายรูปาวจรนั้นนั่นแล อันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว โยคาวจรบุคคล สงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌาน ฯลฯ ปัญจมฌานอันเป็นวิบากอยู่”[๑] ดังนี้

(รวม) วิญญาณ ๒๑ ดวง ย่อมมี**เพราะปัจจัยคือปุญญาภิสังขาร** ฉะนี้

ส่วนวิญญาณ ๗ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นอกุศลวิบาก ๕ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ย่อมมี**เพราะปัจจัยคืออปุญญาภิสังขาร** ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมเป็นอกุศล อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณอันเป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนธาตุที่เป็นวิปากมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น”[๒] ดังนี้

ส่วนวิญญาณ ๔ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณที่เป็นอรูปวิบาก ๔ ย่อม**มีเพราะปัจจัยคืออเนญชาภิสังขาร** ดังพระบาลีว่า “เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายอรูปาวจรนั้นนั่นแล อันบุคคลทำไว้แล้ว ก่อไว้แล้ว เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลายเสียได้โดยประการทั้งปวงจึงเข้าถึงวิญญาณอันสหรคตด้วยอากาสานัญจายตนสัญญา วิญญาณัญจายตนสัญญา อากิญจัญญายตนสัญญา เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ซึ่งเป็นวิบากอยู่ เพราะละสุขและทุกข์ได้จึงเข้าจตุตถฌานอยู่”[๓] ดังนี้

---

๑ อภิ.สํ. (ไทย) ๓๔/๔๙๙/๑๓๗

๒ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐

๓ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๕๐๑/๑๓๘

ความเป็นไปแห่งวิญญาณ

[๖๒๑] วิญญาณใด ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารใดแล้ว บัดนี้ พึงทราบปวัตติ (ความเป็นไปเรื่องราว) แห่งวิญญาณนั้นดัง (ต่อไป) นี้

ก็วิญญาณทั้งปวงนี้แหละ ย่อมเป็นไปโดยส่วน ๒ ด้วยอำนาจแห่งปวัตติ (ความเป็นไปส่วน ต่อแต่ปฏิสนธิไป) และ (ส่วนตอน) ปฏิสนธิ ใน ๒ ส่วนนั้น วิญญาณ ๑๓ ดวงนี้ คือ ปัญจวิญญาณ ๒ (เป็น ๑๐) มโนธาตุ ๒ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสสหรคต (๑) ย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๙ ดวง เป็นไปทั้งในส่วนปวัตติทั้งในส่วนปฏิสนธิตามสมควรใน ๓ ภพ (คือปัญจโวการภพ จตุโวการภพ และเอกโวการภพ)

ปุจฉาว่าเป็นอย่างไร ?

ส่วนปวัตติ

วิสัชนาว่า ในอรรถกถามัชฌิมนิกายกล่าวไว้ว่า “อันดับแรกวิญญาณ ๕ มีจักขุ-วิญญาณเป็นต้นฝ่ายกุศลวิบาก ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่มาปรากฏทางทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ของบุคคลผู้เกิดมาด้วยกุศลวิบาก หรือด้วยอกุศลวิบากก็ตาม ที่มีอินทรีย์เข้าถึงความแก่กล้าแล้วตามลำดับ เป็นอิฏฐารมณ์ก็ตาม อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ก็ตาม อาศัยประสาทมีจักษุประสาทเป็นอาทิ ก็ยังกิจคือการเห็น การได้ยิน การดม การลิ้ม การสัมผัสให้สำเร็จเป็นไป วิญญาณ ๕ ฝ่ายอกุศลวิบากก็เป็นอย่างนั้น เป็นแต่อารมณ์ของอกุศลวิปากวิญญาณเหล่านั้น เป็นอนิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐมัชฌัตตารมณ์สิ้นเชิง (เท่า) นี้เองเป็นความแปลกกัน จริงอยู่ วิญญาณทั้ง ๑๐ นั่นก็มีทวาร อารมณ์วัตถุและฐานคงตัว และมีกิจตายตัวอยู่เท่านั้นเอง ต่อนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบากในลำดับแห่งวิญญาณทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ปรารภอารมณ์ของวิญญาณเหล่านั้นแหละ อาศัยหทยวัตถุก็ยังสัมปฏิจฉนกิจให้สำเร็จเป็นไป มโนธาตุฝ่ายอกุศลวิบาก ในลำดับแห่งอกุศลวิปากวิญญาณทั้งหลายก็เป็นไปอย่างนั้น ก็แต่ว่ามโนธาตุคู่นี้มีทวารและอารมณ์ไม่แน่ แต่มีวัตถุและฐานคงตัวและกิจก็ตายตัว ส่วนอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นโสมนัสสสหรคตในลำดับแห่งกุศลวิบากมโนธาตุก็ปรารภอารมณ์แห่งกุศลวิบากมโนธาตุนั้นแหละ อาศัยหทยวัตถุ ยังสันตีรณกิจให้สำเร็จ ตัดวิถีภวังค์ในที่สุด แห่งชวนะที่สัมปยุตด้วยโลภะโดยมาก แห่งเหล่าสัตว์จำพวก

กามาวจร ในเมื่ออารมณ์นั้นเป็นอารมณ์มีกำลังในทวารทั้ง ๖ เป็นไปวาระเดียวบ้าง สองวาระบ้าง ด้วยอำนาจแห่งตทารัมมณะในอารมณ์ที่ชวนะยึดไว้" ดังนี้ แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรม วารจิตในตทารัมมณะมาเป็น ๒ (วาระเดียวไม่มี) ก็แล จิตดวงนี้มี ๒ ชื่อ คือ ชื่อว่าตทารัมมณะ และชื่อว่าปิฏฐิภวังค์ (มีภวังค์แอบหลัง) และเป็นจิต มีทวารและอารมณ์ไม่แน่ แต่มีวัตถุคงตัว มีฐานและกิจไม่ตายตัวแล

วิญญาณ ๑๓ ดวง พึงทราบว่า เป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น ดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน

ในวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไรๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หามิได้ แต่ในส่วนปวัตติ อันดับแรกอเหตุกมโนวิญญาณธาตุอันเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้ง ๒ ยังกิจ ๔ ให้สำเร็จ คือ ยังสันตีรณกิจในลำดับแห่งกุศลอกุศลวิบากมโนธาตุในปัญจทวารให้สำเร็จ ยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวในตอนต้นให้สำเร็จ เมื่อจิตตุปบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นวิญญาณธาตุที่มีวัตถุคงตัว แต่มีทวาร อารมณ์ ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไป

สเหตุกจิตฝ่ายกามาวจร ๘ ยังกิจ ๓ ให้สำเร็จ คือยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละให้สำเร็จ เมื่อจิตตุปบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นจิตนอกนี้มีวัตถุคงตัว แต่ทวาร อารมณ์ ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไป

รูปาวจรวิญญาณ ๕ และอรูปาวจรวิญญาณ ๔ ยังกิจ ๒ ให้สำเร็จ คือเมื่อจิตตุปบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วให้สำเร็จเป็นไป และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จเป็นไป ในจิต ๒ ประเภทนั้น รูปาวจรจิตทั้งหลายมีวัตถุทวารและอารมณ์คงตัวแต่ฐานและกิจไม่คงตัว ส่วนอรูปาวจรจิตทั้งหลายนอกนี้มีวัตถุคงตัว อารมณ์คงตัว แต่ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไปแล

วิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ย่อมเป็นไปเพราะสังขารเป็นปัจจัย ในส่วนปวัตติ ดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน สังขารนั้นๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยและเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่วิปาก-วิญญาณ ๓๒ ดวงนั้นในปวัตตินั้น

ส่วนปฏิสนธิ

[๖๒๒] ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ในวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไรๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หามิได้" คำนั้นยังรู้ได้ยาก เพราะเป็นคำสังเขปนัก เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อแสดงวิตถารนัยแห่งปฏิสนธิวิญญาณนั้น (ต่อไป) โดยตั้ง**ปัญหาว่า**

(๑) ปฏิสนธิมีกี่อย่าง ?
(๒) ปฏิสนธิจิตมีเท่าไร ?
(๓) ปฏิสนธิย่อมมีในภพไหนด้วยจิตอะไร ?
(๔) อะไรเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิ ?

คำตอบมีว่า

(๑) ปฏิสนธิมี ๒๐ ทั้งปฏิสนธิของอสัญญีสัตว์ (คือโดยปฏิสนธิจิตก็มีเพียง ๑๙ แต่นับปฏิสนธิของพวกอสัญญีเข้าด้วยจึงเป็น ๒๐)

(๒) ปฏิสนธิจิตมี ๑๙ ประการดังกล่าวแล้วนั่นแหละ

(๓) ในปฏิสนธิจิต ๑๙ นั้น ปฏิสนธิในอบายทั้งหลายย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งพวกคนบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนบ้าแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด และคนกะเทยทั้งหลาย ในมนุษยโลก ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตว์ผู้มีบุญในพวกเทพชั้นกามาวจรก็ดี ในพวกมนุษย์ก็ดี ย่อมมีด้วยสเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘ ปฏิสนธิในโลกรูปพรหมย่อมมีด้วยรูปาวจรวิบาก ๕ ปฏิสนธิในโลกอรูปพรหมย่อมมีด้วยอรูปาวจรวิปากจิต ๔ ก็แล ปฏิสนธิย่อมมีในภพไร ด้วยจิตไรดังกล่าวมาฉะนี้ ปฏิสนธินั้นแล ชื่อว่า ปฏิสนธิอันควรแก่วิญญาณนั้น

(๔) ส่วนอารมณ์ของปฏิสนธิ มี ๓ คือ อตีตารมณ์ ปัจจุปปันนารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์ (คือ อารมณ์ที่ไม่ควรจะกล่าวได้ว่าเป็นอดีตหรือปัจจุบัน) (แต่) ปฏิสนธิของพวกอสัญญีเป็นอนารมณ์ (คือไม่มีอารมณ์) แล

ในอารมณ์ ๓ นั้น อารมณ์ของปฏิสนธิแห่งสัตว์ชั้นวิญญาณัญจายตนะและชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นอตีตารมณ์อย่างเดียว แห่งสัตว์ชั้นกามาวจร ๑๐ เป็นอตีตารมณ์บ้าง เป็นปัจจุปปันนารมณ์บ้าง แห่งสัตว์ที่เหลือเป็นนวัตตัพพารมณ์แท้

อนึ่ง ปฏิสนธิที่เป็นไปในอารมณ์ ๓ อยู่ดังนี้ ก็ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งจุติจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอตีตารมณ์บ้าง เป็นนวัตตัพพารมณ์บ้างเท่านั้น เพราะธรรมดาว่าจุติจิตเป็นปัจจุปปันนารมณ์หามีไม่ เหตุใด เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงควรทราบอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิอันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๓ ในอันดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งใน อารมณ์ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุคติและทุคติ (ต่อไป) ข้อนี้เป็นฉันใด

[๖๒๓] อันดับแรก บาปกรรมตามที่ตนสะสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสุคติชั้นกามาวจร (แต่) เป็นคนมีบาปกรรม ซึ่ง (เจ็บหนัก) นอนอยู่บนเตียงมรณะ (ทั้งนี้) โดยพระบาลี ว่า "ในสมัยนั้น กรรมทั้งหลาย (ที่ตนทำไว้ก่อน) นั้น ย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น"[๑] ดังนี้เป็นต้น จุติจิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิถีอันปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น มีตทารัมมณะเป็นสุดท้าย ครั้นจุติจิตนั้นดับแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ ชักนำถลำเข้าไปทางทุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาปรากฏ (มโนทวาร) นั้นและเกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีต (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต (ด้วยกัน)

ในมรณสมัย (เวลาใกล้จะตาย) ทุคตินิมิตมีวรรณรูปแห่งเปลวเพลิงเป็นต้น ในทุคติทั้งหลายมีนรกเป็นอาทิ ย่อมมาปรากฏในมโนทวารของบุคคลผู้มีบาปกรรมอีกคนหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งกรรมมีประการดังกล่าวแล้ว ครั้นภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๒ วาระ วิถีจิต ๓ ดวง คือ อาวัชชนะ ๑ ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา ตทารัมมณะ ๒ ปรารภอารมณ์นั้น เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ต่อนั้นจุติจิต ๑ ดวงทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ขณะจิต ๑๑ (คือภวังค์ ๒ อาวัชชนะ ๑ ชวนะ ๕ ตทารัมมณะ ๒ จุติ ๑) เพียงนี้นับว่าเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ซึ่งมีอายุชั่ว

---

๑ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๙๓

๕ ขณะจิตที่เหลือ ปฏิสนธินี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในมรณสมัย อารมณ์ทรามอันเป็นเหตุแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น มาสู่คลองในทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่งของบุคคลอีกคนหนึ่ง ชวนะ(เพียง)๕ เพราะเป็นจิต มีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และตทารัมมณะ ๒ เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะอันเกิดขึ้นตามลำดับ ต่อนั้น จุติจิต ๑ ดวง ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ก็แลขณะจิต ๑๕ คือ ภวังค์ ๒ อาวัชชนะ (๑) ทัสสนะ (เห็น ๑) สัมปฏิจฉนะ (๑) สันตีรณะ (๑) โวฏฐัพพนะ (๑) ชวนะ ๕ ตทารัมมณะ ๒ จุติจิต ๑ เพียงนั้นนับว่าเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละซึ่งมีอายุชั่วขณะจิต ๑ ที่เหลือ แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งทุคติปฏิสนธิ อันมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจุติ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตเท่านี้ก่อน

[๖๒๔] สำหรับผู้ตั้งอยู่ในทุคติ (แต่) มีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ คำทั้งปวงบัณฑิตก็พึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแล โดยบรรจุคำฝ่ายขาวลง (แทน) ในคำฝ่ายดำ เช่นว่า "กรรมไม่มีโทษนั้นบ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อมมาปรากฏในมโนทวารเป็นต้นตามนัยก่อนเกิด นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งสุคติและปฏิสนธิอันมีอารมณ์เป็นอดีตและปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งทุคติจุติ ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต"

[๖๒๕] ข้างฝ่ายผู้ตั้งอยู่ในสุคติมีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ (เจ็บหนัก) นอนอยู่บนเตียง มรณกรรมไม่มีโทษตามที่ได้สั่งสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อมมาปรากฏในมโนทวาร (ทั้งนี้) โดยพระบาลี (กล่าวไว้) ว่า "ในสมัยนั้น อนวัชชกรรมทั้งหลาย (ที่ตนสั่งสมไว้ก่อน) นั้นย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น"[๑] ดังนี้เป็นต้น ก็แต่ว่า ข้อที่ไม่กำหนดแน่ว่า อนวัชชกรรมหรือกรรมนิมิตจะมาปรากฏทางมโนทวารนั้น สำหรับผู้สั่งสมอนวัชชกรรมฝ่ายกามาวจรไว้เท่านั้น ส่วนผู้สั่งสมมหัคคตกรรมไว้ มีแต่กรรมนิมิตอย่างเดียวมาปรากฏทาง (มโนทวาร) จุติจิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิถีมีตทารัมมณะเป็น

---

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๕/๓๐๑

สุดท้าย หรือชวนวิถีล้วน (ไม่มีตทารัมมณะ) ซึ่งปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น ครั้นจุติจิตนั้นดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำเข้าไปทางสุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาปรากฏทาง (มโนทวาร) นั้นแลเกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิเป็นอดีตารมณ์บ้าง เป็นนวัตตัพพารมณ์บ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

บุคคลมีอนวัชชกรรมได้สั่งสมไว้อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย มีสุคตินิมิตได้แก่วรรณรูปแห่งท้องมารดาในมนุษยโลกบ้าง ได้แก่วรรณรูปแห่งอุทยาน วิมานและกัลปพฤกษ์เป็นต้นในเทวโลกบ้าง มาปรากฏทางในมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งอนวัชชกรรมกามาวจรปฏิสนธิจิตเกิดแก่บุคคลนั้นในลำดับแห่งจุติจิตตามลำดับจิตที่แสดงมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) ทุคตินิมิตนั่นแล นี่เป็นปฏิสนธิที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ (เกิด)ในลำดับแห่งจุติซึ่งเป็นอดีตารมณ์

อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย พวกญาติย่อมทำอารมณ์ในปัญจทวารบอกว่า “นี่แนะพ่อพุทธบูชาเราทำเพื่อประโยชน์แก่ท่าน ท่านจงยังจิตให้เลื่อมใสเถิด” ดังนี้บ้าง รูปารมณ์โดยเป็นเครื่องบูชา คือ มีช่อดอกไม้ และธงไชย ธงแผ่นผ้า เป็นต้น สัททารมณ์โดยเป็นการฟังธรรมและการบูชาด้วยเสียงดนตรีเป็นต้นบ้าง คันธารมณ์โดยเป็นกลิ่นธูปและเครื่องอบเป็นต้นบ้าง รสารมณ์โดยเป็นเครื่องลิ้มมีน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น (โดย) บอกว่า “แน่ะพ่อ เชิญท่านชิมนี่ดู เป็นไทยธรรม ที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน” ดังนี้บ้าง โผฏฐัพพารมณ์ โดยเป็นผ้ามีผ้าเมืองจีนและผ้าเมืองแขกเป็นต้น (โดย) บอกว่า “แน่ะพ่อ เชิญแตะนี่ดู เป็นไทยธรรมที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน” ดังนี้บ้าง น้อมเข้าไปให้ ด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา ชวนะ ๕ และตทารัมมณะ ๒ เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะที่เกิดขึ้นตามลำดับในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่มาปรากฏทางทวารนั้น เพราะภาวะที่ตนมีกำลังอ่อน ต่อนั้นจุติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในอารมณ์นั้นแหละซึ่งตั้งอยู่ชั่วขณะจิตเดียว แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิเป็นปัจจุบันอารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งเป็นอดีตารมณ์

[๖๒๖] ส่วนอีกผู้หนึ่ง สถิตอยู่ในสุคติสำหรับบุคคลผู้ได้มหัคคตวิบากด้วยอำนาจฌานมีปฐวีกสิณฌานเป็นอาทิ ในมรณสมัย กามาวจรกุศลกรรม กรรมนิมิตคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง นิมิตมีปฐวีกสิณเป็นต้น หรือมหัคคตจิต มาปรากฏในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นอารมณ์ประณีตอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาปรากฏในจักขุทวาร

หรือโสตทวารอันใดอันหนึ่ง ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้นั้น ในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะที่เกิดขึ้นตามลำดับ เพราะตทารัมมณะย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เข้าถึงคติมหรคตทั้งหลาย เหตุนั้น จุติจิตดวง ๑ จึงทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนะนั่นเอง ในที่สุดจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์ตามที่เข้ามาปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์หยั่งเข้าในสุคติเป็นกามาวจรหรือมหัคคตะ สถานใดสถานหนึ่งแล้วก็เกิดขึ้น

นี่เป็นปฏิสนธิเป็นอตีตารมณ์ ปัจจุบันอารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจุติซึ่งเป็นนวัตตัพพารมณ์ โดยทำนองนี้ พึงทราบแม้ปฏิสนธิ (เกิด) ในลำดับแห่งอารุปปจุติ นี้เป็นปวัตตนาวารแห่งปฏิสนธิเป็นอตีตารมณ์ นวัตตัพพารมณ์ ปัจจุบันอารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจุติซึ่งเป็นอตีตารมณ์ นวัตตัพพารมณ์

[๖๒๗] ฝ่ายผู้มีบาปกรรมอยู่ในทุคติ (ในมรณสมัย) ย่อมมีกรรม (ที่ทำไว้) นั้นบ้าง กรรมนิมิตบ้าง คตินิมิตบ้าง มาปรากฏในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นอารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดอกุศลมาปรากฏในปัญจทวาร โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล ต่อนั้น ในที่สุดแห่งจุติจิตตามลำดับ ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์เหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ตกไปทางทุคติก็เกิดขึ้นแก่เขา นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่เป็นอตีตารมณ์ ปัจจุบันอารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งทุคติจุติซึ่งเป็นอตีตารมณ์แล

ปฏิสนธิวิญญาณ

[๖๒๘] ความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแห่งวิญญาณทั้ง ๑๙ ดวงเป็นอันแสดงเพียงเท่านี้

วิญญาณทั้งสิ้นนี้นั้น ปฏิสนธิวิญญาณ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิดังกล่าวมานั้น ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนก และมีประเภทต่างๆ เช่นประเภท ๒ เป็นต้น โดย ประเภททั้งหลาย มีประเภทผสมเป็นอาทิ

ขยายความ

แท้จริง วิปากวิญญาณทั้ง ๑๙ ดวงนี้ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนกด้วยกัน ด้วยว่า ชนกกรรมย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นกรรมปัจจัยอันเป็นไปใน

ขณะต่างๆ กัน ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ แก่วิปากวิญญาณนั้นตามที่เป็นของตน สมคำพระบาลีว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่วิบาก"[๑] ดังนี้

อนึ่ง พึงทราบประเภทมีประเภท ๒ เป็นต้น โดยประเภททั้งหลายมีประเภทผสมกัน เป็นอาทิแห่งวิปากวิญญาณนั้น ซึ่งเป็นไปอยู่อย่างนี้ คือ แท้จริง วิปากวิญญาณนี้แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียวด้วยอำนาจปฏิสนธิ (แต่) เป็น ๒ โดยแยกเป็นประเภทผสมกับรูปและประเภทไม่ผสมกับรูป เป็น ๓ โดยแยกเป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ โดยกำเนิดอัณฑชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ เป็น ๕ โดยคติ เป็น ๗ โดยวิญญาณฐิติ เป็น ๘ โดยสัตตาวาส

วิญญาณผสม

[๖๒๙] **ในวิญญาณผสมและไม่ผสมนั้น วิญญาณผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ และในภาวะประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มีภาวะก็เป็น ๒ (รูปกลาป) ทสกะ ๒ หรือ ๓ บ้างเป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดพร้อมกับวิญญาณประเภทต้น (คือ วิญญาณผสม)**

ขยายความ

ข้อว่า **วิญญาณผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ** นั้น ความว่า ก็ในวิญญาณผสมและไม่ผสมนี้ ปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูปนั้นใดเกิดขึ้น (ในภพ) เว้นแต่อรูปภพ ปฏิสนธิวิญญาณผสมนั้นย่อมมีเป็น ๒ คือมีภาวะ (๑) ไม่มีภาวะ (๑) เพราะเกิดขึ้นเว้นจากภาวะกล่าวคืออิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ในรูปภพ และเกิดขึ้นพร้อมกับภาวะในกามภพ เว้นแต่ปฏิสนธิของคนกะเทยโดยกำเนิด

ข้อว่า **และในภาวะประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มีภาวะก็เป็น ๒** อธิบายและแม้ในภาวะประเภทนั้นเล่า ปฏิสนธิวิญญาณใดมีภาวะ ปฏิสนธิวิญญาณนั้นก็เป็น ๒ เหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับอิตถีภาวะ หรือปุริสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง

---

๑ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ข้อว่า **(รูปกลาป) ๒ หรือ ๓ เป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดพร้อมกับวิญญาณประเภทต้น** มีอรรถาธิบายว่า ก็ (รูปกลาป) ทสกะ ๒ โดยเป็นวัตถุทสกะและกายทสกะ หรือทสกะ ๓ โดยเป็นวัตถุทสกะ กายทสกะและภาวทสกะบ้างเป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูป อันเป็นประเภทต้น ใน ๒ ประเภท คือผสม (และ) ไม่ผสมนั้น รูป (กลาป) ลดลงไปยิ่งกว่านี้ไม่มี

ก็แล ปฏิสนธิวิญญาณที่มีปริมาณรูปกลาปอย่างต่ำดังกล่าวนี้นั้น เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิด เป็นสิ่งที่ได้ชื่อว่า "กลละ" อันมีประมาณเท่า (หยด) หัวเนยใสที่ใช้ขนแกะเส้นหนึ่ง (จุ่ม) ยกขึ้น ในกำเนิด ๒ ที่มีชื่อว่า อัณฑชะและชลาพุชะ ในกำเนิดและคติเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบความมีขึ้นแห่งกำเนิดทั้งหลายที่แตกต่างกันด้วยอำนาจคติ (ดังต่อไปนี้)

กำเนิด

[๖๓๐] **ก็ในกำเนิดทั้งหลายนั้น กำเนิด ๓ ข้างต้น ย่อมไม่มีในนรกและในพวกเทพ เว้นภุมมเทพ กำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีในคติ ๓**

ขยายความ

ในบทเหล่านั้นด้วย **จ** ศัพท์ในบทว่า "**เทเวสุ จ**" กำเนิด ๓ ข้างต้นพึงทราบว่าไม่มีในนรกและในพวกเทพเว้นภุมมเทพ ฉันใด ก็ย่อมไม่มีในพวกนิชฌามตัณหิกเปรตด้วย ฉันนั้น เพราะพวกนิชฌามตัณหิกเปรตนั้น ก็เป็นโอปปาติกะเหมือนกัน ส่วนในคติ ๓ ที่เหลือ อันได้แก่ดิรัจฉาน เปรตวิสัย มนุษย์และในพวกภุมมเทพที่เว้นไว้ก่อนด้วย ย่อมมีกำเนิด (ครบ) ทั้ง ๔

รูปกลาป

ในคติและกำเนิดเหล่านั้น รูป ๓๐ และ ๙ ย่อมเกิดในพวกรูปพรหม อนึ่ง โดยกำหนดอย่างสูง รูป ๗๐ ย่อมเกิดในสัตว์จำพวกที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะอีกอย่างหนึ่ง โดยกำเนิดอย่างต่ำ รูป ๓๐ ย่อมเกิด

ขยายความ

อันดับแรก รูป ๓๐ และ ๙ ด้วยอำนาจแห่งกลาป ๔ คือจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะและชีวิตนวกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ผู้กำเนิดเป็นโอปปาติกะในจำพวกรูปพรหม ส่วนว่าโดยกำหนดอย่างสูง รูป ๗๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๗ คือ) จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ และภาวทสกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะ จำพวกอื่นเว้นจำพวกรูปพรหม อนึ่ง รูปทั้ง ๗๐ นั้นย่อมเกิดขึ้นในจำพวกเทพเป็นนิตย์

ในทสกะเหล่านั้น กลุ่มรูปมีปริมาณรูป ๑๐ นี้ คือ สี กลิ่น รส โอชา อีกธาตุ ๔ จักขุประสาท และชีวิต ชื่อว่าจักขุทสกะ (๑๐ ทั้งจักษุ) ทสกะที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยดังนี้

ส่วนว่าโดยอย่างต่ำ รูป ๓๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๓ คือ) ชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมเกิดขึ้นแก่คนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนจมูกด้วน (ไม่มี ฆานประสาท) แต่กำเนิดและคนกะเทยแต่กำเนิด อนึ่ง พึงทราบการกำหนด (รูปกลาป) ในระหว่างปริมาณรูปอย่างสูงและรูปอย่างต่ำ (คือในระหว่างรูป ๗๐ และ ๓๐) ตามควรเถิด

จุติปฏิสนธิแปลกๆ

[๖๓๑] **ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดรู้ความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่งจุติและปฏิสนธิโดยขันธ์ อารมณ์ คติ เหตุ เวทนา ปีติ วิตกและวิจาร (ต่อไป) อีก**

ขยายความ

ความแห่งคาถานั้นว่า "ก็ปฏิสนธิ ๒ อย่างโดยเป็นปฏิสนธิผสมและปฏิสนธิไม่ผสมนั้นใด และจุติอันมีในลำดับที่เป็นอดีตแห่งปฏิสนธินั้นใด พึงทราบความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่งปฏิสนธิและจุตินั้น โดยขันธ์เป็นต้นเหล่านี้" แปลกอย่างไร ? ก็บางทีปฏิสนธิอันมีขันธ์ ๔ ไม่แตกต่างกัน (กับจุติ) แม้โดยอารมณ์ มีขึ้น

ในลำดับแห่งอรูปจุติที่มี ขันธ์ ๔ (เหมือนกัน)ก็มี บางทีปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นมหัคคตะและเป็นภายใน มีขึ้นในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์ไม่เป็นมหัคคตะและเป็นภายนอกก็มี นี่เป็นนัยในพวกอรูปภูมิเท่านั้นก่อน

อนึ่ง บางทีกามาวจรปฏิสนธิอันมีขันธ์ (ครบ) ๕ มีในลำดับแห่งอรูปจุติที่มีขันธ์ ๔ (คือจุติจากอรูปภูมิมาปฏิสนธิในกามาวจรภูมิ) ก็มี บางทีอรูปปฏิสนธิที่มีขันธ์ ๔ มีในลำดับแห่งกามาวจรจุติอันมีขันธ์ ๕ บ้าง แห่งรูปาวจรจุติบ้าง (คือจุติจากกามาวจรภูมิบ้าง รูปาวจรภูมิบ้าง ไปปฏิสนธิในอรูปภูมิ) ก็มี อย่างนี้เป็นปฏิสนธิ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีในลำดับแห่งจุติมีอารมณ์เป็นอดีต

ทุคติปฏิสนธิบางอย่าง มีในลำดับแห่งสุคติจุติบางอย่าง (เช่นคนบางคนตายไปเกิดเป็นสัตว์บางชนิด) ก็มี สเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งอเหตุกจุติ ติเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งทุเหตุกจุติก็มี ปฏิสนธิเป็นโสมนัสสหรคตมีในลำดับแห่งจุติเป็นอุเปกขาสหรคตก็มี ปฏิสนธิประกอบด้วยปีติมีในลำดับแห่งจุติที่ไม่ประกอบด้วยปีติก็มี ปฏิสนธิมีวิตกมีในลำดับแห่งจุติ ที่ไม่มีวิตก ปฏิสนธิมีวิจารมีในลำดับแห่งจุติไม่มีวิจาร ปฏิสนธิที่มีทั้งวิตกวิจารมีในลำดับแห่งจุติที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารก็มีแล

อนึ่ง พึงประกอบ (คำ) เข้าตามที่ควรประกอบได้โดยคำตรงกันข้ามแห่งบทนั้นๆ เถิด

โดยปรมัตถ์

[๖๓๒] **อันว่าวิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาฉะนี้ นั่นก็เป็นแต่ธรรมเข้าถึงภพอื่น ความเคลื่อนมาแต่ภพนั้นของมันก็ไม่มี (แต่ว่า) เว้นเหตุแต่ภพนั้นเสียก็ไม่มี**

ขยายความ

ก็วิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาฉะนี้ นั่นก็เป็นแต่เพียงรูปธรรมและอรูปธรรมเมื่อเกิดขึ้นก็ (มีโวหาร) เรียกว่า เข้าถึงภพอื่น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ อีกทั้งความเคลื่อนจากอดีตภพมาในภพนี้ของมัน ก็ไม่มี แต่ว่าเว้นเหตุแต่อดีตภพนั้นเสีย ความปรากฏขึ้นในภพนี้ของมันก็ไม่มี

ข้าพเจ้าทั้งหลายจักประกาศความเป็นไปแห่งวิญญาณดังกล่าวนี้นั้น โดยทางสืบปฏิสนธิจากจุติแห่งมนุษย์ซึ่งเห็นได้ชัด

ก็ในอดีตภพ เมื่อบุคคลผู้จวนจะตายเพราะความสิ้นไปเอง หรือเพราะการกระทำ (ร้าย) ก็ตาม ไม่อาจทนความรุมเอาแห่งศัสตราคือมารณัตติกเวทนา (ความเจ็บชนิดถึงตาย) ทั้งหลาย ซึ่งเชือดเฉือนเส้นเอ็นทั่วอวัยวะใหญ่น้อยเหลือที่จะทน ครั้นร่างกายซูบซีดไปโดยลำดับ ดุจใบตาลสดที่เขาวางไว้ในแดดค่อยเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น ครั้นอินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นดับ กายินทรีย์ มนินทรีย์และชีวิตินทรีย์คง (เหลือ) อยู่แต่ในหทยวัตถุ วิญญาณซึ่งอาศัยหทยวัตถุเท่าที่เหลืออยู่ในขณะนั้น ก็ปรารภเอาครุกรรม (กรรมหนัก) สมาเสวิตกกรรม (กรรมที่ทำเนืองๆ) อาสันนกรรม (กรรมที่ทำเมื่อใกล้ตาย) ปุพเพกตกรรม (กรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน) อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งได้แก่สังขารอันได้ปัจจัยที่เหลือ (มีอวิชชาเป็นต้น แล้วหรือปรารภเอา) วิสัย (คือวรรณรูปารมณ์) ซึ่งได้แก่กรรมนิมิต คตินิมิตอันเข้าไปปรากฏแก่วิญญาณนั้นเป็นไป ตัณหาในวิสัยนั้นอันมีโทษที่อวิชชาปกปิดไว้ เพราะยังละตัณหาอวิชชาไม่ได้ ก็ชักเอาวิญญาณที่เป็นไปอยู่อย่างนี้นั้นไป สังขาร (คือเจตนา) ที่เกิดร่วมกันก็ (ช่วย) ซัด (วิญญาณนั้น) ไป วิญญาณที่ถูกตัณหาซัดไป ถูกสังขารทั้งหลายซัดไปด้วยอำนาจแห่งสันตติอยู่นั้น ก็ละทิ้งที่อาศัย (คือหทัยวัตถุ) เดิมด้วย ได้ที่อาศัยใหม่อันกรรมสร้างขึ้นบ้าง ไม่ได้บ้าง เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้นเท่านั้นด้วย ดุจคนหน่วงเชือกซึ่งผูกต้นไม้ที่ฝั่งในไว้ข้ามคลองไปฉะนั้นแล

ก็แล ในวิญญาณที่เป็นไปนี้ วิญญาณดวงก่อนเรียกว่าจุติวิญญาณเพราะเคลื่อนไป ดวงหลังเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณ เพราะสืบต่อมาแต่เบื้องต้นแห่งภพอื่น อันว่าวิญญาณนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า มันมา ณ ภพนี้จากภพก่อนหามิได้ อีกทั้งเว้นเหตุมีกรรม สังขาร ตัณหาผู้ชักและวิสัยเป็นต้นจากภพก่อนนั้นเสีย มันก็ปรากฏมีขึ้นหาได้ไม่

นิทัศนะจุติปฏิสนธิ

[๖๓๓] **ธรรมทั้งหลายมีเสียงสะท้อนเป็นต้น พึงเป็นนิทัศนะในข้อนี้ได้ อนึ่ง เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย**

ขยายความ

แท้จริง ธรรมทั้งหลายมีประการคือเสียงสะท้อน ประทีป ตราและรูปสะท้อน (คือเงา) พึงเป็นนิทัศนะในข้อนี้ คือในความมิได้มา ณ ภพนี้ แต่ภพก่อน และในความเกิดขึ้นด้วยเหตุที่เนื่องมาแต่ภพอดีตแห่งวิญญาณนั้น เหมือนอย่างว่าเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และเงาย่อมมี เสียงเป็นต้นเป็นเหตุจึงมี เว้นเสียงเป็นต้นเสีย ก็หาไปมิได้ฉันใด จิตนี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง ในข้อนี้ **เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย** จริงอยู่ ผิว่าเมื่อความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย จริงอยู่ ผิว่าเมื่อความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) มีอยู่ ความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมีไซร้ นมส้มก็ไม่ใช่เป็นสิ่งเกิดมาแต่นมสดนะซิ แม้ความต่างกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมีเล่า นมส้มก็ไม่ใช่เป็นสิ่งอาศัยนมสดนะซิ

นัยการประกอบความในสิ่งที่เป็นเหตุและที่เกิดแต่เหตุ (คือผล) ทั้งปวง ก็นัยนี้ เพราะเมื่อเป็นอย่างนั้น (คือเมื่อถือว่าเหตุกับผลเป็นอันเดียวกันหรือต่างกันเป็นคนละอันเด็ดขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนั้น) การลบล้างโวหารของโลกทั้งปวงก็จะมีขึ้น แต่การลบล้างโวหารของโลกนั้น บัณฑิตไม่ปรารถนา เพราะเหตุนั้น ความเป็นอันเดียวกันหรือว่าความต่างกันเด็ดขาดในสิ่งที่เป็นเหตุและผลอันเนื่องกันในสันดานทั้งหลายนี่ บัณฑิตจึงไม่ควรข้องแวะ (คืออย่าใส่ใจ) แล

คำท้วง

[๖๓๔] ในข้อนี้ (มี) โจทกาจารย์ (ผู้ท้วง) กล่าวว่า "เมื่อเป็นความปรากฏ (เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ) โดยมิได้เลื่อนมา (แต่ภพก่อน) อย่างนั้น เพราะขันธ์ทั้งหลายที่มีอยู่ในอัตภาพมนุษย์นี้ดับไป และเพราะกรรมที่เป็นปัจจัยแห่งผลไม่ไปในที่เกิดขึ้นแห่งผลนั้น ผลนั้นก็มิ (ไป) มีแก่ผู้อื่น และแต่กรรมอื่นหรือ อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า เพราะเหตุนั้น วิธาน (คือกฎเกณฑ์) อันนี้ไม่ดีดอก"

ในคำท้วงนั้น ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไปนี้ :-

สันดาน

ผล (แห่งกรรม) ที่มีในสันดาน (คือการสืบต่ออันหนึ่ง) หา (ไป) มีแก่ผู้อื่นไม่ และหามีแต่กรรมอื่นไม่ อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลาย เป็นสาธกแห่งความข้อนี้ได้

ขยายความ

แท้จริง ผล (แห่งกรรม) เมื่อเกิดขึ้นในสันดานอันหนึ่ง (ถึงแม้) เพราะความเป็นอันเดียวกันและความต่างกันเด็ดขาดในสันดานอันหนึ่งนั้นถูกปฏิสนธิ ก็หา (กลาย) เป็นว่า (ไป) เกิดแก่ผู้อื่น หรือเป็นว่าเกิดแต่กรรมอื่น (ไป) ไม่ ก็อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลายเป็นสาธกความแห่งคำนี้ได้ จริงอยู่ เมื่ออภิสังขารทั้งหลายแห่งพืชทั้งหลายมีพืชมะม่วงเป็นต้น อันธรรมชาติทำให้แล้ว ผลต่างๆ เมื่อเกิดขึ้นในกาลอื่น (ภายหลัง) เพราะได้ปัจจัยในสันดานแห่งพืชนั้น ก็หาใช่เกิดขึ้นแก่พืชอื่นๆ ไม่ ทั้งหาใช่เกิดเพราะปัจจัยคือ อภิสังขารอื่นไม่ แต่ว่าพืชเหล่านั้นหรืออภิสังขารทั้งหลายก็หา (ไป) ถึงที่เกิดผลไม่ ข้ออุปไมย บัณฑิตก็พึงทราบฉันนั้น

อนึ่ง ความข้อนี้พึงทราบแม้โดยวิทยา ศิลปะ และโอสถเป็นต้นที่บุคคลประกอบเข้าไว้ในตัวเด็กแล้ว (ไป) ให้ผลในตัว (คนนั้น) ที่เติบโตขึ้นเป็นต้น ในกาลอื่น (ภายหลัง) ก็ได้

แม้คำใดที่โจทกาจารย์กล่าวว่า “อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า” ดังนี้ ข้าพเจ้าจะเฉลยในคำนั้น (ต่อไป)

ผู้เสวย

ความสมมติว่า (มี) ผู้เสวย ย่อมเป็นอันสำเร็จได้ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผล เปรียบเหมือนความสมมติว่า มีผลเป็นอันสำเร็จได้ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลของต้นไม้ฉะนี้

ขยายความ

เหมือนอย่างว่าต้นไม้ จะเรียกว่ามีผลหรือว่าเมล็ดผลก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลไม้อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งธรรมทั้งหลายที่เรียกว่าต้นไม้นั่นเอง ฉันใด เทวดาหรือมนุษย์ก็ดีจะเรียกว่าได้เสวย (ผล) หรือจะเรียกว่าผู้ได้รับความสุข ผู้ได้รับความทุกข์ก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลคือสุขทุกข์ซึ่งนับเป็นอุปโภค (ของเสวย) เป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เรียกว่าเทวดาและมนุษย์ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้นความหมายอะไรๆ ด้วยผู้เสวยอื่น (นอกไปจากขันธ์) ในข้อว่าด้วยผู้เสวย (ผล) นี้หามีไม่แล

[๖๓๕] แม้โจทกาจารย์ผู้ใดพึงกล่าวว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น สังขารเหล่านั้นเมื่อมีอยู่ จึงเป็นปัจจัยแห่งผลหรือ หรือว่าไม่มีอยู่ก็เป็นปัจจัยแห่งผลได้เล่า ก็ถ้ามีอยู่จึงเป็นปัจจัยได้ไซร้วิบากของมันก็จะพึงมีแต่ในปวัตติขณะ (คือในขณะที่สังขารเป็นไปอยู่) เท่านั้น ถ้าแม้นไม่มีมันก็เป็นปัจจัยได้เล่า มันก็จะพึงนำผลมาให้ได้เป็นนิตย์ไปทั้งในขณะก่อนปวัตติ (คือในขณะทำกรรม) ทั้งภายหลังปวัตติ (คือเมื่อให้ผลสำเร็จแล้ว) ละซิ" ดังนี้ โจทกาจารย์ผู้นั้น พึงได้รับเฉลยดังนี้ :-

ความเป็นปัจจัยแห่งสังขาร

สังขารทั้งหลายนั้นเป็นปัจจัย (แห่งผล) เพราะทำ (ผล) ขึ้น แต่มันนำผลมาให้เป็นนิตย์หามิได้ กิริยามีการประกันเป็นต้น พึงทราบว่า เป็นนิทัศนะในข้อนั้นได้

ขยายความ

แท้จริง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่เพราะมันมีอยู่หรือมันไม่มี ดังพระบาลีว่า "จักขุวิญญาณนั้นเป็นวิบาก ย่อมเป็นสิ่งเกิดขึ้นเพราะกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรทำขึ้น ก่อขึ้น"[๑] ดังนี้เป็นอาทิ และมันเป็นปัจจัยแห่งผลของตน ตามที่ควรแล้วก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีก เพราะมันมีวิบากสุกแล้ว (คือให้ผลเสร็จแล้ว) กิริยามีการประกันเป็นต้น (ดังจะกล่าวต่อไป) นี้พึงทราบว่า

---

๑ อภิ.สงฺ. ๓๔/๔๓๑/๑๒๔

เป็นนิทัศนะในการอธิบายความข้อนั้นได้ เหมือนอย่างในทางโลก คนผู้ใดเป็นนายประกันเพื่อส่งผลประโยชน์อะไรๆ (ให้เจ้าทรัพย์) หรือซื้อของก็ตาม กู้หนี้ก็ตาม ก็เพียงแต่การทำกิริยานั้น (คือประกันหรือซื้อหรือกู้) แห่งคนผู้นั้นเท่านั้นเป็นปัจจัยในการส่งผลประโยชน์เป็นต้น หาใช่ความมีอยู่หรือไม่มีแห่งกิริยา (เป็นปัจจัย) ไม่ และเบื้องหน้าแต่ส่งผลประโยชน์ให้ (แล้ว) เป็นต้นไป เขาก็ไม่เป็นลูกหนี้อีกเลย เพราะอะไร เพราะการส่ง(ผลประโยชน์)ให้เป็นต้น เขาได้ทำแล้วฉันใด แม้สังขารทั้งหลายก็เป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น และเบื้องหน้าแต่ให้ผลตามที่ควร (แล้ว) ไป มันก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีกต่อไป ฉันนั้นแล

ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิวิญญาณอันเป็นไปทั้งสองส่วน โดยเป็นวิญญาณผสมและไม่ผสม เพราะปัจจัยคือสังขารเป็นอันแสดงแล้วด้วยนิเทศกถาเพียงเท่านี้

[๖๓๖] บัดนี้ เพื่อกำจัดเสียซึ่งความเลือนหลงในวิปากวิญญาณ ๓๒ ทั้งหมดนั่น :-

สังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั่น (ว่า) เป็นปัจจัยแห่งวิปากวิญญาณเหล่าไรและอย่างไร ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือหลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิและปวัตติ

ขยายความ

ความในคาถานั้นว่า แหล่งเกิดเหล่านี้คือ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ชื่อว่าแหล่งเกิดภพเป็นต้น สังขารทั้งหลายนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งวิปากวิญญาณเหล่าไรใน (ตอน) ปฏิสนธิและในปวัตติกาล ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้นเหล่านั้น และมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด บัณฑิตพึงทราบด้วยประการนั้นเถิด

พรรณนาความ

ในสังขารทั้งหลายนั้น พรรณนาในปุญญาภิสังขารก่อน

ปุญญาภิสังขารประเภท (กุศล) เจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจร (ว่า) โดยไม่แยก (ประเภท) กัน ย่อมเป็นปัจจัยโดยส่วนสอง คือโดยเป็นกรรมปัจจัยในขณะต่างๆ ด้วย

โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยด้วย แห่งวิปากวิญญาณ ๙ ในสุคติกามภพ ในปฏิสนธิ (กาล) ปุญญาภิสังขารประเภทกุศลเจตนา ๕ ฝ่าย รูปาวจรเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๕ แม้ในรูปภพ เฉพาะในปฏิสนธิ อนึ่ง ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรมีประเภทดังกล่าว เป็นปัจจัยโดยส่วนสองตามนัยที่กล่าวนั่นแล แห่งวิปากวิญญาณกามภูมิ ๗ เว้นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหรคตกับอุเบกขาในสุคติกามภพ ในปวัตติกาลไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ ปุญญาภิสังขารประเภทที่กล่าวนั้นแหละเป็นปัจจัยโดยส่วนสอง อย่างนั้นเหมือนกันแห่งวิปากวิญญาณ ๕ ในรูปภพ ในปวัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ

ส่วนในทุคติกามภพ ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรที่กล่าวนั้นเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิปากวิญญาณกามภูมิทั้ง ๘ ในปวัตติกาลได้ (แต่) ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ ในทุคติกามภพนั้นในนรก ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรนั้นก็เป็นปัจจัยในการประสบอิฏฐารมณ์ได้ในคราวต่างๆ เช่นคราวจาริก (เยี่ยม) นรกแห่งพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น อนึ่ง อิฏฐารมณ์ย่อมมีได้ในพวกสัตว์ดิรัจฉานและในพวกเปรตที่มีฤทธิ์มากด้วยเหมือนกัน ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรนั้นแหละเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิญญาณที่เป็นกุศลวิบากทั้ง ๑๖ ในสุคติกามภพ ทั้งในปวัตติกาลทั้งในปฏิสนธิ แต่ (ว่า) โดยไม่แยกกัน (คือรวมกามาวจรและรูปาวจรเข้าด้วยกัน) ปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกันแห่งวิปากวิญญาณ ๑๐ ในรูปภพทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิด้วย

อปุญญาภิสังขารประเภทอกุศลเจตนา ๑๒ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นนั่นแลแห่งวิญญาณดวง ๑ (คือปฏิสนธิวิญญาณ) ในทุคติกามภพ ในปฏิสนธิ ไม่เป็นในปวัตติกาล เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญาณ ๖ ในปวัตติกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิ เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญาณทั้ง ๗ ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิ ส่วนในสุคติกามภพ อปุญญาภิสังขารก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั่นแหละแก่อกุศลวิปากวิญญาณทั้ง ๗ นั้นในปวัตติกาลได้เหมือนกัน (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ในรูปภพมันก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นแหละ แห่งวิปากวิญญาณ ๔ ในปวัตติกาล (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ก็แต่ว่าความที่อปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยในรูปภพนั้น เป็นโดยเห็นรูปที่ไม่น่าปรารถนาและได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนาในกามาวจรภพ เพราะว่าในพรหมโลก อันสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาทั้งหลายมีรูปที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้นหามีไม่ แม้ในกามาวจรเทวโลกก็อย่างนั้น

ส่วนอเนญชาภิสังขารเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกันแห่งวิปากวิญญาณ ๔ ในอรูปภพ ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล

สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณเหล่าใด ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิและปวัตติในภพทั้งหลาย และมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด พึงทราบด้วยประการนั้นดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน แม้ในกำเนิดเป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยนั้นเหมือนกัน

[๖๓๗] (ต่อไป) นี้เป็นคำชี้แจงข้อสำคัญในกำเนิดเป็นต้นนั้นต่อไป

ก็เพราะว่าในสังขารทั้งหลายนั้น อันดับแรก ปุญญาภิสังขารให้ปฏิสนธิในภพ ๒ (คือกามภพและรูปภพ) แล้วยังวิบากของตนทั้งปวงให้เกิด (อย่างใด) ก็ให้ปฏิสนธิในกำเนิด ๔ มีอัณฑชะเป็นต้น ในคติ ๒ กล่าวคือเทวดาและมนุษย์ ในวิญญาณฐิติ ๔ ได้แก่นานัตตกายนานัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน) นานัตตกายเอกัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกันแต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน) เอกัตตกายนานัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันแต่มีสัญญาต่างกัน) เอกัตตกายเอกัตตสัญญี (สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน) และในสัตตาวาสเพียง ๔ เพราะว่าในอสัญญีสัตตาวาส ปุญญาภิสังขารนั้นปรุงแต่งแต่รูปอย่างเดียวเท่านั้น แล้วยังวิบากของตนทั้งปวงให้เกิดอย่างเดียวกันนั้น เพราะเหตุนั้น ปุญญาภิสังขารนั้นจึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้ว (คือเป็นนานาขณิกกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย) นั่นแลแห่งวิปากวิญญาณ ๒๑ ในภพ ๒ กำเนิด ๔ คติ ๒ วิญญาณฐิติ ๔ และสัตตาวาส ๔ เหล่านั้น ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตติกาลตามที่มันเป็น

ส่วนอปุญญาภิสังขารย่อมให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในกามภพ ภพเดียวกันเท่านั้น ใน กำเนิด ๔ นอกนั้นก็ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว คือนานัตตกายเอกัตตสัญญี และในสัตตาวาสก็เช่นนั้นเหมือนกัน เหตุใด เพราะเหตุนั้น อปุญญาภิสังขารนั่นจึงเป็นปัจจัย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเหมือนกันแห่งวิปากวิญญาณ ๗ ในภพเดียว ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว และในสัตตาวาสเดียว ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตติกาล

ส่วนอเนญชาภิสังขารให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในอรูปภพ ภพเดียวเท่านั้น ในกำเนิด โอปปาติกะกำเนิดเดียว ในเทวคติคติเดียว ในวิญญาณฐิติ ๓ มีชั้นอากาสา-

นัญจายตนะเป็นต้น เหตุใด เพราะเหตุนั้น อเนญชาภิสังขารนั่นจึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกันแห่งวิญญาณ ๔ ในภพเดียว กำเนิดเดียว คติเดียว วิญญาณฐิติ ๓ สัตตาวาส ๔ ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตติกาลแล

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั่น (ว่า) เป็นปัจจัย
แก่วิปากวิญญาณเหล่าไรและอย่างไร ในแหล่งเกิดทั้งหลาย
มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือ หลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิ
และปวัตติโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เทอญ

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ** วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป

[๖๓๘] **ในบทว่า "วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ" บัณฑิตพึงทราบ**
วินิจฉัย โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย โดยความเป็นไป
(แห่งนามรูป) ในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น โดยสงเคราะห์
(ย่อเข้า) โดยปัจจยนัย

วินิจฉัยโดยวิภาค

ก็ในข้อว่า "**โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย**" นั้น มีวินิจฉัยว่า ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า **นาม** เพราะน้อมไปมุ่งหน้าต่ออารมณ์ มหาภูต ๔ และอุปาทายรูป (รูปอาศัย) แห่งมหาภูต ๔ ชื่อว่า **รูป** วิภาค (คือประเภท) แห่งนามรูปทั้งหลายนั้น ได้กล่าวไว้ในขันธนิเทศแล้วแล

วินิจฉัยในบทว่า วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ นั้น โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลายพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยความเป็นไป

ส่วนในข้อว่า "โดยความเป็นไป (แห่งนามรูป) ในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น" นี้ มีวินิจฉัยว่า **นาม** ย่อมเป็นไปในภพกำเนิด คติ วิญญาณฐิติทั้งปวงและในสัตตาวาสที่เหลือ เว้นสัตตาวาสหนึ่ง (คืออสัญญสัตตาวาส) **รูป** ย่อมเป็นไปในภพ ๒ กำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๔ ข้างต้น ในสัตตาวาส ๕ ข้างต้น (รวมอสัญญสัตตาวาส

ด้วย) ก็แล เมื่อนามรูปนั่นเป็นไปอยู่อย่างนั้น เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์คัพภเสยยกะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ (เพศ) และแห่งเหล่าสัตว์อัณฑชะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ สันตติสีสะ (คือรูปกลาปซึ่งเป็นต้น เป็นมูลแห่งการสืบต่อ) ๒ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจแห่งวัตถุทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้ง หทัย) และกายทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งกายประสาท) กับอรูปขันธ์ ๓ ย่อมเกิดปรากฏขึ้น เหตุนั้น โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๒๓ คือ (รูป) ธรรม ๒๐ โดยเป็นรูปรูป (คือรูปที่สำเร็จแล้ว) กับอรูปขันธ์ ๓ นั่น (แหละ) บัณฑิตพึงทราบว่าชื่อว่า นามรูป เกิดมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาแต่รูปที่ยังไม่ได้ถือ (คือถือเอาแต่ที่ไม่ซ้ำกัน) ชักรูปธรรม ๙ จากสันตติสีสะหนึ่งออกเสียก็ (เหลือ) ๑๔ เพิ่มภาวทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งภาวะ) สำหรับสัตว์ที่มีภาวะ (แล้ว) เข้าก็เป็น ๓๓ โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่ถือเอา ชักรูปธรรม ๑๘ จากสันตติสีสะ ๒ หมวดออกเสียอีกก็ (เหลือ) ๑๕ (ชื่อว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** สำหรับสัตว์ ๒ กำเนิดนั้น)

ส่วนในเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิด เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งรูปพรหมมีจำพวกพรหมกายิกะเป็นต้น สันตติสีสะ ๔ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โสต-ทสกะ วัตถุทสกะและชีวิตินทรียนวกะกับอรูปขันธ์ ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนั้น โดยกระจายรูปของรูปพรหมเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๔๒ คือ (รูป) ธรรม ๓๙ โดยเป็นรูปรูป กับอรูปขันธ์ ๓ นั่นบัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่า **นามรูป** อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาที่ยังไม่ได้ถือเอา ชัก (รูป) ธรรม ๒๗ (ที่ซ้ำกัน) จากสันตติสีสะ ๓ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๕

ส่วนในกามภพ เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิดที่เหลือก็ดี แห่งเหล่าสัตว์สังเสทชะกำเนิดก็ดี ที่มีภาวะและมีอายตนะครบ สันตติสีสะ ๗ โดยเป็นรูป และอรูปขันธ์ ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนั้น โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๗๓ คือ (รูป) ธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูปกับอรูปขันธ์ ๓ นั่นบัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่า **นามรูป** อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดยถือเอาเฉพาะที่ยังไม่ได้ถือเอา ชัก (รูป) ธรรม ๕๔ (ที่ซ้ำกัน) จากรูปสันตติสีสะ ๖ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๙ นี่เป็นการนับอย่างสูง ส่วนอย่างต่ำ การนับนามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณในปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตว์ผู้มีรูปสันตติสีสะนั้นๆ วิกล (บกพร่อง) ก็พึงทราบโดยลดย่นลงบ้าง ขยายออกบ้าง ตามเกณฑ์แห่งสันตติสีสะนั้นๆ เถิด

ส่วนในปฏิสนธิแห่งอรูปพรหมทั้งหลาย ก็ปรากฏแต่อรูปขันธ์ ๓ (ไม่มีรูป) ในปฏิสนธิแห่งเหล่าอสัญญีพรหม ปรากฏแต่ชีวิตินทรียนวกะเป็นรูปเท่านั้นแล นี่เป็นนัยในปฏิสนธิก่อน

ส่วนในปวัตติกาล สุทธัฏฐกรูป (กลุ่มรูป ๘ ล้วน คืออวินิพโภครูป) อันมีฤดูเป็นสมุฏฐานโดยฤดู (คือเตโชธาตุ) ที่เป็นไปพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏขึ้นในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิจิต ในทุกแหล่งที่เป็นไปแห่งรูป แต่ (ตัว) ปฏิสนธิจิตหายังรูปให้ตั้งขึ้นได้ไม่ แท้จริงปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อยเหตุที่ (หทัย) วัตถุ (เพิ่งเกิด) ยังมีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนคนตกเหวไม่สามารถเป็นที่อาศัยแห่งคนอื่นได้ฉะนั้น จำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรกต่อแต่ปฏิสนธิจิตไป สุทธัฏฐกรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานจึงปรากฏขึ้นถึงกาลที่เสียงปรากฏ (คือถึงคราวจะเกิดเสียงได้) สัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ ทั้งเสียง) จึงปรากฏขึ้นแต่ฤดูอันเป็นไปต่อแต่ปฏิสนธิขณะนั่นแล และแต่จิตด้วย ส่วนสัตว์เหล่าใดเป็นคัพภไสยกสัตว์อาศัยกวฬิงการาหารเป็นอยู่ สุทธัฏฐกรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งอาหารที่มารดากลืนกินลงไป ซึมซาบเข้าไป ตามพระบาลีว่า :-

“ก็สัตว์ผู้กำบังตัวอยู่ในท้องของมารดา มารดาของเขา บริโภคโภชนะอันใด เป็นข้าวก็ดี น้ำก็ดี (ลงไป) เขา ยังชีพให้เป็นไปในท้องมารดานั้นด้วยโภชนะนั้น” ดังนี้ [๑]

สำหรับโอปปาติกะสัตว์ทั้งหลาย สุทธัฏฐกรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในกาลที่กลืนเขฬะที่อยู่ในปากของตนลงไปเป็นครั้งแรก เพราะฉะนั้น โดยรวมกันเข้า ธรรม ๙๙ คือรูป ๙๖ อย่าง ได้แก่ รูป ๒๖ ด้วยอำนาจแห่งสุทธัฏฐกรูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน (๘) และแห่งนวกรูป ๒ อย่างสูง อันมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน (๑๘) และรูป ๗๐ อย่างที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเกิดขึ้น ๓ วาระในขณะจิตหนึ่งๆ ซึ่งกล่าวมาก่อนแล้วกับอรูปขันธ์ ๓ (รวมเป็น๙๙) หรือว่าเหตุที่เสียงเป็นสิ่งไม่แน่นอนเพราะปรากฏในบางคราวเท่านั้น เหตุนั้น ชักเสียงทั้ง ๒ อย่าง (คือที่เป็นอุตุสมุฏฐานและจิตตสมุฏฐาน) นั้นออกเสีย ธรรมจำนวนนี้ก็เป็น ๙๗ บัณฑิตพึงทราบว่าชื่อว่า **นามรูป** อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณแห่งสัตว์ทั้งปวงตามที่มันเป็น ด้วยว่าเมื่อ

---

๑ สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๘

สัตว์ทั้งปวงนั้น แม้หลับไป แม้มัวเมา แม้กินอยู่ แม้ดื่มอยู่ ธรรมอันมีวิญญาณเป็นปัจจัยเหล่านั้นก็คงเป็นไปทั้งกลางวันและกลางคืน ก็แลความที่ธรรมเหล่านั้นมีวิญญาณเป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจักพรรณนาข้างหน้า

ส่วนว่าในรูปเหล่านั้น **กัมมชรูป** (รูปเกิดแต่กรรม มีกรรมเป็นสมุฏฐาน) นั้นใด กัมมชรูปนั้นแม้ตั้งขึ้นก่อนเพื่อนในภพ กำเนิด คติ (วิญญาณ) ฐิติ และสัตตาวาสทั้งหลาย (แต่หาก) รูป ๓ สมุฏฐาน (คือ ฤดู จิต อาหาร) ไม่ช่วยอุปถัมภ์แล้ว ก็หาอาจตั้งอยู่ทนไม่ แม้ รูป ๓ สมุฏฐานเล่า (หาก) กัมมชรูปนั้นไม่อุปถัมภ์ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้นาน (เหมือนกัน) ที่แท้นั้นรูปทั้ง ๔ สมุฏฐานนั้นต่างอุปถัมภ์กันและกันไว้นั่นแลจึงไม่ตกไปเสีย ตั้งอยู่ได้ปี ๑ ก็มี ๒ ปีก็มี ฯลฯ ถึง ๑๐๐ ปีก็มี เป็นไปตราบเท่าสิ้นอายุหรือสิ้นบุญแห่งสัตว์เหล่านั้น ดังกลุ่มไม้อ้อที่รากยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ แม้ถูกลมตีก็ตั้งอยู่ได้ และดังพวกคนเรือแตกที่ได้ที่พึ่งที่ไหนสักแห่งในมหาสมุทรแล้ว แม้ถูกกำลังคลื่นตีก็ทรงตัวอยู่ได้ฉะนั้นแล

การวินิจฉัยในบท **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** นี้ โดยความเป็นไปในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

วินิจฉัยโดยสงเคราะห์

[๖๓๙] ส่วนในข้อว่า "**โดยสงเคราะห์**" นั้นมีวินิจฉัยว่า นามอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ อย่างเดียว ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ในอรูปภพ และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาล ในปัญจโวการภพอันใดก็ดี รูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณอย่างเดียวในทุกกาลในพวกอสัญญสัตว์ และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพอันใดก็ดี นามและรูปทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงสงเคราะห์เข้าโดยเอกเทสสรูเปกเสสนัย (นัยที่แสดงโดยการคงศัพท์ที่มีรูปเหมือนกันเพียงบางส่วนให้เหลือไว้เพียงศัพท์เดียว) ดังนี้ว่า "**นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป**" แล้วพึงทราบเถิดว่า นามรูปนั้นชื่อว่านามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ

หากมีคำท้วงว่า "**คำวินิจฉัยนี้ไม่ชอบ เพราะในพวกอสัญญสัตว์ ไม่มีวิญญาณ**" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า "ไม่ชอบหามิได้ (เพราะเหตุดังต่อไปนี้) :-

คาถาสังเขป

วิญญาณที่เป็นเหตุแห่งนามรูปนี้ใด วิญญาณนั้น ปราชญ์ทราบกันว่ามี ๒ ส่วน คือ วิปากวิญญาณ (วิญญาณ ที่เป็นวิบาก และอวิปากวิญญาณ (วิญญาณ ที่ไม่ใช่วิบาก) เพราะเหตุที่วิญญาณมี ๒ ส่วน (ดังนี้) คำวินิจฉัยนี้จึงชอบแท้

ขยายความ

จริงอยู่ วิญญาณใดเป็นเหตุแห่งนามรูป วิญญาณนั้นปราชญ์ทราบกันว่า มี ๒ ส่วน โดยแยกเป็นวิปากวิญญาณ และอวิปากวิญญาณ ในพวกอสัญญสัตว์ ก็วิญญาณนี้เองเป็นรูป อันมีเพราะปัจจัยคืออภิสังขารวิญญาณที่เป็นไปในปัญจโวการภพ เพราะเป็นรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพก็อย่างนั้น คือใน ขณะจิตมีกุศลจิตเป็นต้น รูปก็มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (เช่นกัน) เพราะฉะนั้น คำวินิจฉัย นี้จึงชอบแล้ว

วินิจฉัยในบทว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** นี้โดยสงเคราะห์เข้า บัณฑิตพึง ทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

โดยปัจจยนัย

[๖๔๐] ส่วนในข้อว่า “**โดยปัจจยนัย**” นั้น มีวินิจฉัยว่า

วิปากวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นาม ๙ อย่างแห่งวัตถุรูป (คือ หทัย) ก็ ๙ อย่าง แห่งรูปที่เหลือ ๘ อย่าง อภิสังขาร วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว ส่วนวิญญาณ นอก นั้นเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้นๆ ตามควร

ขยายความ

จริงอยู่ นามที่นับว่าเป็นวิบากในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาลก็ดีนั้นใด วิปาก วิญญาณที่เป็นไปในปฏิสนธิกาลบ้าง อื่นบ้าง ย่อมเป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็น สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหาร-

ปัจจัย อินทรียปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งนามนั้น อันผสมกับรูปหรือมิได้ผสมก็ตาม เป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็น สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ อินทรียะ วิปปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยแห่งวัตถุรูปในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปัจจัยโดยปัจจัยใน ๙ นี้ ชักอัญญมัญญปัจจัยออกเสีย เหลือ ๘ แห่งรูปที่เหลือเว้นวัตถุรูป ส่วนอภิสังขารวิญญาณเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่งรูปอสัญญีสัตว์บ้าง แห่งกรรมชรูปในปัญจโวการภพบ้าง (ทั้งนี้) โดยปริยายทางพระสูตร วิญญาณที่เหลือทั้งหมดนับแต่ภวังค์ดวงแรก พึงทราบว่าย่อมเป็นปัจจัยแก่ นามรูปนั้นๆ ตามควร อันจะแสดงปัจจยนัยแห่งนามรูปนั้นโดยพิสดาร ก็จำต้องขยาย ปัฏฐานกถาทั้งหมด (คัมภีร์) เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงไม่ริวิตถารนัยนั้น

ในความที่วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่านามรูปในปฏิสนธิย่อมมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ นั่นจะพึงทราบได้อย่างไร ? ดังนี้ พึงแก้ว่า "ทราบได้โดยพระสูตรและโดยยุติ (คือข้ออนุมานที่ชอบด้วยเหตุ)"

จริงอยู่ ในพระสูตร ความที่นามธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นมีวิญญาณเป็นปัจจัยส่วนมาก เป็นอันสำเร็จได้โดยนัยในพระสูตรเช่นว่า "**จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา** ธรรมทั้งหลายย่อมหมุนเวียนไปตามจิต" ดังนี้เป็นอาทิ ก็ว่าโดยส่วนยุติ

คาถาสังเขป

วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปแม้ที่ (มอง) ไม่เห็น ย่อมสำเร็จ
ได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกนี้

ขยายความ

ความว่า โดยนัยที่ว่า "เมื่อจิตผ่องใสหรือไม่ผ่องใส รูปอันเป็นไปตามจิตนั้น เมื่อเกิดขึ้นเป็นรูปที่ (มอง) เห็นได้ และการอนุมานถึงรูปที่ (มอง) ไม่เห็น ก็มีได้โดยรูปที่ (มอง) เห็น"ดังนี้ ข้อว่า "วิญญาณเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิรูปที่แม้ (มอง) ไม่เห็น" นั่นจึงทราบได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกนี้ จริงอยู่ ความที่แม้รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัยได้ดังรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานมาในคัมภีร์ปัฏฐานแล

วินิจฉัยในบทว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** นี้ โดยปัจจยนัย บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ประการหนึ่ง แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ**

นามรูปเป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะ

[๖๔๑] ในบทว่า **นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ**

นาม ได้แก่ขันธ์ ๓ รูป ได้แก่รูปมีภูตรูป และวัตถุรูป (หทยวัตถุ) เป็นต้น นามรูปนั้นอันทำให้เป็นเอกเสส เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสเช่นนั้นเหมือนกัน

ขยายความ

ความว่า นามรูปอันเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะนั้นใด ในนามรูปนั้น พึงทราบว่า ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่านาม ส่วนรูปเป็นของเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ โดยเฉพาะได้แก่รูปมีภูตรูป และวัตถุรูปเป็นต้น อย่างนี้คือ ภูตรูป ๔ วัตถุรูป ๖ ชีวิตินทรียรูป (๑) ก็แลนามรูปนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสว่า "นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่านามรูป" ดังนี้ พึงทราบว่า ย่อมเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะอันทำให้เป็นเอกเสสเหมือนกันดังนี้ว่า "ฉัฏฐายตนะ (อายตนะ ที่ ๖) ด้วย สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ ถามว่า - เพราะเหตุไร (จึงทำเอกเสสอย่างนั้น) ตอบว่า - เพราะในอรูปภพนามอย่างเดียวเป็นปัจจัย และนามนั้นก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ เท่านั้น หาเป็นปัจจัยแก่อายตนะอื่นไม่ สมคำในวิภังค์ว่า "**นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตนํ** อายตนะที่ ๖ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือนาม"[๑] ดังนี้

ในบท (นี้) นั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่า "นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ" นั่นจะพึงทราบได้อย่างไร ? คำแก้พึงมีว่า "ทราบได้โดยที่มันมีในเมื่อนามรูปมี" จริงอยู่ เพราะมีนาม และรูปนั้นๆ อายตนะนั้นๆ จึงมี มันหามีโดยประการอื่นไม่ ก็แล ความที่อายตนะมีเพราะนามรูปนั้นมีนั้น จักมีแจ้งในปัจจยนัยทีเดียว (ต่อไปนี้)

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๒๑/๒๘๘

เพราะฉะนั้น ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลก็ดี นามใดและรูปใดเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด และเป็นปัจจัยโดยประการใด ปราชญ์พึงนำพาโดยประการนั้น เทอญ

(ต่อไป) นี้เป็นคำขยายความในคาถา (ปัจจัยนัย) นั้น

คาถาสังเขป
นามเป็นปัจจัยในอรูปภพ

ความว่า ในอรูปภพ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย ๗ อย่าง (และ) ๖ อย่าง ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล นั่น (ว่า) โดยอย่างต่ำ

เป็นอย่างไร ? (ว่า) ในปฏิสนธิกาลก่อน โดยอย่างต่ำ นามย่อมเป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ ๗ อย่าง โดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ วิปากะ อัตถิและอวิคตปัจจัย อนึ่ง ในปฏิสนธิกาลนี้ นามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้ คือนามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำพึงทราบโดยอำนาจเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น แม้ในปวัตติกาล นามที่เป็นวิบากก็เป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่ในปัจจัยมีประการดังกล่าวโดยอย่างต่ำ (นั้น) นาม นอกนี้ (คือนามที่ไม่ใช่วิบาก) ย่อมเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ ยกเว้นวิปากปัจจัย อนึ่ง ในปวัตติกาลนี้ อวิปากนามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้ คือนามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

คาถาสังเขป
นามเป็นปัจจัยในภพอื่น

แม้ในภพอื่น นามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิอย่างนั้น (คือ ๗ อย่าง) เหมือนกัน (แต่) มันเป็นปัจจัยแห่งอายตนะนอกนี้ โดยอาการ ๖

ขยายความ

ความว่า แม้ในภพอื่นจากอรูปภพ คือในปัญจโวการภพ วิปากนามนั้นเป็นสหาย (คือร่วมกับ) หทยวัตถุเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ อย่างต่ำก็ ๗ อย่างเช่นที่กล่าวใน (ตอน) อรูปภพเหมือนกัน แต่มันเป็นสหาย (คือร่วมกับ) มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นอกนี้ มีจักขายตนะเป็นต้น โดยอาการ ๖ โดยเป็นสหชาตะ นิสสยะ วิปากะ วิปปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย อนึ่งในปฏิสนธิกาลนี้ วิปากนาม เป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้าง ก็มีดังนี้คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

คาถาสังเขป
นามเป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ

แม้ในปวัตติกาล วิปากนามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖
อันเป็นวิบากอย่างนั้น (คือ ๗ อย่าง) (ส่วน) อวิปากนาม
เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่มิใช่วิบาก ๖ อย่าง

ขยายความ

ความว่า แม้ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ วิปากนามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่เป็นวิบาก อย่างต่ำก็ ๗ อย่างดังในปฏิสนธิกาลเช่นกัน ส่วนอวิปากนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิบาก อย่างต่ำ ๖ อย่างเท่านั้น โดยชักวิปากปัจจัยออกเสียจากปัจจัย ๗ นั้น ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำในปัจจัยตอนนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

คาถาสังเขป
นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่เหลือ

ในปวัตติกาลนั้นแหละ วิปากนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะ
๕ ที่เหลือ ๔ อย่าง แม้อวิปากนาม ท่านก็ประกาศไว้
เหมือนอย่างนั้น

ขยายความ

ความว่า ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ วิปากนามที่เป็นวัตถุแห่งประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นก็ดี นอกนั้นก็ดี ย่อมเป็นปัจจัย ๔ อย่างแห่งอายตนะที่เหลือ ๕ มีจักขายตนะ เป็นอาทิ โดยเป็นปัจฉาชาตะ วิปปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย ก็แลวิปากนามเป็นปัจจัยอย่างใด แม้อวิปากนาม ท่านก็ประกาศไว้ (ว่าเป็นปัจจัย) อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า นามแม้แตกต่างกันโดยเป็นกุศลเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นั้น ๔ อย่าง

นามอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด และเป็นปัจจัยด้วยประการใดๆ ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลก็ดี บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมาฉะนี้เป็นอันดับแรก

คาถาสังเขป
รูปนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะในขันธภพ

ส่วนรูปไม่เป็นปัจจัยแก่อายตนะ แม้อย่างเดียวในอรูปภพนั้น แต่ในปัญจขันธภพ ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปเป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ ๖ อย่าง ภูตรูปทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ โดยไม่แปลกกัน ๔ อย่าง

ขยายความ

ความว่า ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปย่อมเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ ๖ อย่าง โดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย ส่วนภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่างแก่อายตนะทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น สุดแต่อายตนะไหนจะเกิดขึ้นโดยเป็นสหชาตะ นิสสยะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลโดยไม่แปลกกัน

ชีวิตรูปและอาหารรูป เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นั้น (ฝ่ายละ) ๓ อย่าง ในปวัตติกาล อายตนะ ๕ นั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ ๖ อย่าง วัตถุรูปก็เป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะนั้นเหมือนกัน ๕ อย่าง

ส่วนรูปชีวิตเป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอัตถิ อวิคตะ และอินทรียปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นั้น มีจักขายตนะเป็นต้น ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลด้วย และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอัตถิ อวิคตะ และอาหารปัจจัย แต่อาหารนั้นย่อมเป็นปัจจัยแต่ในกายที่ซาบ (รส) อาหาร ได้ของสัตว์เหล่าที่อาศัยอาหารเป็นอยู่ในปวัตติกาลเท่านั้น หาเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลไม่ ส่วนอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ คือมนายตนะ อันได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายวิญญาณ ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสยะ ปุเรชาตะ อินทรียะ วิปปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย ในปวัตติกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล อนึ่ง วัตถุรูป เป็นปัจจัยแก่มนายตนะนั้นแหละเว้นวิญญาณ ๕ คือมนายตนะที่เหลือ (ได้แก่มโนวิญญาณ) ๕ อย่างใดเป็นนิสสยะ ปุเรชาตะ วิปปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัย เฉพาะในปวัตติกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล

รูปอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใดๆ ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาลก็ดี และรูปนั้นเป็นปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมาฉะนี้

คาถาสรุปปัจจัยของรูปนาม

ก็นามและรูปทั้งสองใด เป็นปัจจัยแก่อายตนะไร และเป็น
โดยประการไร แม้นามและรูปนั้น ปราชญ์ก็พึงทราบโดย
ประการทั้งปวงเถิด

ข้อนี้เช่นอย่างไร ? เช่นว่า "(ชั้นแรกว่า) ในปฏิสนธิก่อน นามและรูปกล่าวคือขันธ์ ๓ และวัตถุรูป ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ สัมปยุตตะ วิปปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยเป็นต้น แก่ฉัฏฐายตนะในปัญจโวการภพ" ดังนี้เป็นต้น นี่เป็นเพียงมุข (หนึ่ง) ในข้อนี้ แต่ปราชญ์อาจประกอบความได้ทุกอย่างพิสดารในข้อนี้แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ**

สฬายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ

[๖๔๒] **โดยสังเขป ผัสสะก็มี ๖ เท่านั้น มีจักขุสัมผัสเป็นต้น (แต่)**
โดยพิสดาร มีถึง ๓๒ ดุจวิญญาณ

ขยายความ

ความว่า โดยสังเขป ผัสสะ ในบทว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส** ก็มี ๖ เท่านั้นมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส แต่ว่าโดยพิสดาร ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นทั้งหมด มีถึง ๓๒ ดุจวิญญาณที่กล่าวแล้วซึ่งมีเพราะสังขารปัจจัย ดังนี้ คือ ผัสสะ ๑๐ คือ เป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕ และผัสสะ ๒๒ อันสัมปยุตกับวิปากวิญญาณฝ่ายโลกิยะ ๒๒ ที่เหลือ

คาถาสังเขป

วาทะของอาจารย์

ก็แล สฬายตนะอันเป็นปัจจัยแก่ผัสสะทั้ง ๒๒ อย่างนั้นใด

ในสฬายตนะนั้น อาจารย์ผู้มีปัญญาทั้งหลายปรารถนา
เอาสฬายตนะภายในมีจักษุเป็นต้นกับฉัฏฐายตนะบ้าง
ปรารถนาเอาสฬายตนะกับอายตนะภายนอก ๖ บ้าง

ขยายความ

ในอาจารย์ทั้งหลายนั้น อันดับแรก อาจารย์เหล่าใดชี้เอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติประจำตัวที่เป็นทั้งปัจจยธรรมและเป็นปัจจุบันธรรมด้วยทีเดียว ด้วยความว่า นี่เป็นการกล่าวถึงความเป็นไปแห่งสิ่งที่เป็นอุปาทินนกะ อาจารย์เหล่านั้นย่อมปรารถนาเอาว่า สฬายตนะภายในมีจักขุเป็นต้นกับฉัฏฐายตนะ โดยทำเอกเทสสรูเปกเสสว่า "ฉัฏฐายตนะในอรูปภพโดยทำนองพระบาลีว่า **ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผสฺโส** ผัสสะมีเพราะปัจจัยคือฉัฏฐายตนะ" ฉะนี้ด้วย สฬายตนะในภพอื่นโดยสัพพสังคหะ (รวมเข้าด้วยกันหมด) ด้วยเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ดังนี้ อันที่จริง คำดังว่านั้นก็เท่ากับ (วิเคราะห์เอกเสส) ว่า "**ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนํ** ฉัฏฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ นั่นเอง

ส่วนอาจารย์เหล่าใดชี้เอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่เป็นเอกสันตติ (สันตติอันเดียว) ซึ่งเป็นปัจจุบันธรรมเท่านั้น แต่แสดงปัจจยธรรมเป็นพวกภินนสันตาน (คือมีสันตติแตกต่างกันไม่เนื่องกัน) อาจารย์เหล่านั้น อายตนะใดๆ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะได้ จะ

แสดงเอาอายตนะนั้นๆ ทั้งหมด จึงกำหนดเอาอายตนะภายนอก ด้วยปรารถนาว่า "อายตนะภายในกับฉัฏฐายตนะนั้นแหละ พร้อมทั้งอายตนะภายนอกมีรูปายตนะเป็นต้นด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ" ดังนี้ ที่จริงแม้ คำที่ว่านั้น เมื่อทำมันให้เป็นเอกเสสเสียว่า "**ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนํ**" ฉัฏฐายตนะด้วย สฬายตนะด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ" ฉะนี้

แก้ปัญหาว่าผัสสะอันเดียว เกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ ฯลฯ ก็เรียกว่าสฬายตนะเหมือนกัน

ในข้อนี้ (มี) ผู้ท้วงกล่าวว่า "ผัสสะอันเดียวหาเกิดแต่อายตนะทุกอย่างได้ไม่ ทั้งผัสสะทุกอย่างก็หาเกิดแต่อายตนะอันเดียวได้ไม่ แต่ผัสสะในปาฐะว่า "**สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส**" นี้ ตรัสไว้แต่อันเดียว ไฉนจึงตรัสผัสสะนั้นแต่อันเดียวเล่า ?

นี่เป็นคำแก้ในข้อนั้น คือที่ว่า ผัสสะอันเดียวเกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ หรือว่าผัสสะทุกอย่างเกิดแต่อายตนะอันเดียวก็ไม่ได้ นั่นจริง แต่ว่าผัสสะอันเดียวย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่างได้ เช่นจักขุสัมผัสย่อมเกิดแต่จักขายตนะ (กับ) แต่รูปายตนะ แต่มนายตนะกล่าวคือจักขุวิญญาณ และแต่ธัมมายตนะอันเป็นสัมปยุตตธรรมที่เหลือ (รวมกัน) เป็นอาทิ บัณฑิตพึงประกอบความตามควรในผัสสะ (ข้ออื่น) ทุกข้อดังนิทัศนะที่กล่าวนี้เถิด

ก็เพราะเหตุนั้นแหละ

พระตถาคตจึงทรงแสดงโดยเอกวจนนิเทศ เพื่อส่องความว่า ผัสสะแม้อันเดียว มีอายตนะหลายอย่างเป็นแดนเกิดได้

คำว่า "**โดยเอกวจนนิเทศ**" เป็นต้น ความว่า พระตถาคตทรงแสดงพระพุทธาธิบายว่า "ผัสสะอันเดียว ย่อมมีเพราะอายตนะหลายอย่างได้" โดยแสดงออกด้วยคำเป็นเอกพจน์ นี้ว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส**

ส่วนว่า ในอายตนะทั้งหลาย

บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะ ๕ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น ๖ อย่าง พึงชี้แจงอายตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไป

ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น ๙ อย่าง พึงชี้แจงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นตามที่มันเป็น

(ต่อไป) นี้เป็นคำชี้แจงในความที่อายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น

อันดับแรก อายตนะ (ภายใน) ๕ มีจักขายนะเป็นต้น เป็นปัจจัย ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสยะ ปุเรชาตะ อินทรียะ วิปปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยแก่ผัสสะ ๕ อย่าง โดยแยกเป็นจักขุสัมผัสเป็นต้น อายตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไปคือมนายตนะอันเป็นวิบาก เป็นปัจจัย ๙ อย่าง โดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ อินทรียะ สัมปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยแห่งมโนสัมผัสที่เป็นวิบากหลายประเภท ส่วนในอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจัย ๔ อย่างโดยอารัมมณะ ปุเรชาตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยแก่จักขุสัมผัส อายตนะที่เหลือมีสัททายตนะเป็นต้นก็เป็นปัจจัยแก่ผัสสะที่เหลือมีโสตสัมผัสเป็นอาทิ โดยนัยเดียวกันนั้น แต่สำหรับมโนสัมผัสมีอายตนะเหล่านั้นด้วย ธรรมารมณ์ด้วย เป็นปัจจัย โดยเป็นปัจจยนัยเดียวกันนั้น และโดยเพียงแต่เป็นอารัมมณปัจจัยเท่านั้นด้วย บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นตามที่มันเป็น (มีเป็นอารัมมณปัจจัยเป็นต้น) โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส**

ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา

[๖๔๓] ในบทว่า **ผสฺสปจฺจยา เวทนา**

เวทนากล่าวโดยทวารก็มี ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น เท่านั้น (แต่) โดยประเภท ทราบกันว่า มีถึง ๘๙

ขยายความ

จริงอยู่ ในวิภังค์แห่งบทนี้ กล่าวเวทนาไว้ ๖ ตามทวารเท่านั้นดังนี้ คือ **จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสต-ชิวหา-กาย-มโนสัมผัสสชาเวทนา** แต่โดยประเภท ทราบกันว่ามันมีถึง ๘๙ เพราะความที่มันสัมปยุตกับจิต ๘๙ ดวง

แต่ในเวทนาเหล่านั้น เวทนา ๓๒ ที่ประกอบกับวิปากจิต เท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นเวทนาที่ประสงค์เอาในบทนี้

ปัจจยนัย

ในเวทนา (ที่ประสงค์เอา) เหล่านั้น ผัสสะเป็นปัจจัย แก่เวทนา ๕ ในปัญจทวาร ๘ อย่าง เป็นปัจจัยแก่เวทนาที่ เหลืออย่างเดียว แม้ในมโนทวาร ก็เป็นอย่างเดียว

ขยายความ

ความว่า ในเวทนาเหล่านั้น ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเป็นปัจจัย ๘ อย่าง โดยเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ วิปากะ อาหาระ สัมปยุตตะ อัตถิ และอวิคตปัจจัยแก่เวทนา ๕ อันมีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ในปัญจทวาร แต่ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแก่เวทนาที่เหลือคือเวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากอันเป็นไปด้วยอำนาจสัมปฏิจฉันนจิต สันตีรณจิต และตทารัมมณจิตในทวารหนึ่งๆ

ข้อว่า "แม้ในมโนทวารมันก็เป็นอย่างนั้น" ความว่า แม้ในมโนทวาร ผัสสะกล่าวคือมโนสัมผัสที่เกิดร่วมกันนั้นก็เป็นปัจจัย ๘ อย่าง เช่นนั้นเหมือนกัน แก่เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากอันเป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิต และแม้แก่เวทนาเตภูมิกวิบากอันเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิจิตและภวังคจุติจิต ส่วนกามาวจรเวทนาทั้งหลายที่เป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิตในมโนทวารนั้นใด มโนสัมผัสอันสัมปยุตกับมโนทวาราวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่เวทนาเหล่านั้นแต่อย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **ผสฺสปจฺจยา เวทนา**

เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา

[๖๔๔] ในบทว่า **เวทนาปจฺจยา ตณฺหา**

ตัณหา ๖ โดยแยกเป็นรูปตัณหาเป็นต้น ทรงแสดงในบทนี้ ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหาข้อหนึ่งๆ ทราบกันว่าเป็นอย่างละ ๓ ตามอาการที่เป็นไป

ขยายความ

จริงอยู่ ในบทนี้ ในวิภังค์ท่านแสดงตัณหา ๖ โดยให้ชื่อตามอารมณ์ว่า รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา[๑] ดุจบุตรที่ถูกแสดงโดยให้ชื่อตามบิดาว่า เศรษฐีบุตร พราหมณบุตร เป็นต้นฉะนั้น อนึ่ง ในตัณหาเหล่านั้นตัณหาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่าเป็นอย่างละ ๓ ตามอาการที่เป็นไป ดังนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา

ก็รูปตัณหานั่นแล เมื่อใด (มัน) ยินดีรูปารมณ์ที่มาปรากฏแก่จักษุ ด้วยอำนาจความพอใจทางกามเป็นไป เมื่อนั้น (มัน) ก็ได้ชื่อว่าเป็นกามตัณหา เมื่อใดมันเป็นไปกับสัสสตทิฏฐิ อันเป็นไปโดยเห็นว่า อารมณ์อันนั้นแหละเป็นของเที่ยงยั่งยืน เมื่อนั้นมันก็ได้ชื่อว่าเป็น ภวตัณหา ด้วยว่า ราคะที่สหรคตกับสัสสตทิฏฐิ ท่านเรียกว่า ภวตัณหา ส่วนว่าเมื่อใด มันเป็นไปกับอุจเฉททิฏฐิอันเป็นไปโดยเห็นว่า อารมณ์อันนั้นแหละจะขาดสูญไป เมื่อนั้น มันก็ได้ชื่อว่าเป็นวิภวตัณหา ด้วยว่า ราคะที่สหรคตกับอุจเฉททิฏฐิ ท่านเรียกว่าวิภวตัณหา แม้ในตัณหาที่เหลือมีสัททตัณหาเป็นต้นก็นัยนี้ เพราะเหตุนั้น มันจึงเป็น **ตัณหา ๑๘** อันเป็นไปในรูปารมณ์เป็นต้นที่เป็นภายใน ๑๘ ที่เป็นภายนอก ๑๘ เพราะฉะนั้น จึงเป็น **ตัณหา ๓๖** โดยประการดังนี้ มันเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ และเป็นปัจจุบัน ๓๖ ดังนั้นมันจึงเป็น **ตัณหา ๑๐๘** ตัณหาเหล่านั้นบัณฑิตพึงทราบว่า เมื่อย่อมันเข้าอีก มันก็คงเป็นตัณหา ๖ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้นหรือเป็นตัณหา ๓ โดยเป็นประเภทกามตัณหาเป็นอาทิเท่านั้นเอง

ก็เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายนี้พอใจเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงทำสักการะ (รางวัล) ใหญ่แก่จิตรกร (ช่างเขียน) คนธรรพ์ (นักดนตรีและขับร้อง) คันธิก (ช่างปรุงเครื่องหอม) สูท (พ่อครัว) ตันตวาย (ช่างทอผ้า) และรสายนวิธายกแพทย์ (แพทย์ผู้แต่งยาตามตำรับรสายนเวท) เป็นอาทิ ซึ่งเป็นผู้ให้อารมณ์มีรูปเป็นต้นก็ด้วยความรักในเวทนา ดุจบิดาพอใจบุตร (ของตน) แล้วทำสักการะใหญ่แก่แม่นมก็ด้วยความรักในบุตรฉะนั้น เหตุฉะนั้น ตัณหาทั้งปวงนั่น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่าเป็นตัณหา มีเพราะปัจจัยคือเวทนา

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๒/๒๒๑

ก็เพราะสุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียวเท่านั้น ท่านประสงค์เอาในบทนี้ เหตุนั้น สุขเวทนานั้น จึงเป็นปัจจัยแก่ตัณหาประการเดียวเหมือนกัน

คำว่า (เป็นปัจจัย) **ประการเดียว** คือเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น หรือ เพราะว่า

ผู้มีทุกข์ย่อมปรารถนาความสุข ผู้มีสุขเล่า ก็ปรารถนาความสุขยิ่งขึ้นไป ส่วนอุเบกขาเวทนา เพราะเป็นเวทนาละเอียด ท่านก็กล่าวว่าเป็นสุขเหมือนกัน เหตุนั้น เวทนาจึงเป็นปัจจัยแก่ตัณหาได้ทั้ง ๓ แต่เพราะว่าตัณหาซึ่งพระมหาฤษีเจ้าตรัสไว้ในบทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา นั้น แม้มีเวทนาเป็นปัจจัย (แต่) เว้นอนุสัยเสีย มันก็ไม่มี เพราะฉะนั้น มันจึงไม่มีแก่พราหมณ์ (คือ สมณะ) ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **เวทนาปจฺจยา ตณฺหา**

ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน

[๖๔๕] ในบทว่า **ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ**

อุปาทานมี ๔ บัณฑิตพึงอธิบายอุปาทาน ๔ นั้น โดยอรรถวิภาค (จำแนกความ) โดยสังเขป และโดยพิสดารแห่งธรรมและโดยลำดับ

นี่เป็นอธิบายในอุปาทานนั้น คือ ในคาถานี้ ชั้นแรก ว่าด้วยอุปาทานมี ๔ นี้ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน[๑]

(ต่อไป) นี้เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น

อรรถแห่งกามุปาทาน

(อรรถว่า) บุคคลย่อมถือมั่นซึ่งกามที่ได้แก่วัตถุ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **กามุปาทาน** (แปลว่า ความถือมั่นกามแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง

---

๑ ดูเทียบ อภิ. สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๑๙/๓๐๘

(อรรถว่า) กาม (คือกิเลส) ด้วย กาม (คือกิเลส) นั้นเป็นธรรมชาติผู้ถือมั่นด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า **กามุปาทาน** (แปลว่า กามผู้ถือมั่น) ดังนี้บ้าง

อรรถแห่งอุปาทานศัพท์

คำว่า **อุปาทาน** แปลว่า **ถือมั่น** (**คือยึดไว้**) เพราะ **อุป**ศัพท์ในที่นี้มี **ทัฬห**ศัพท์ (มั่น แข่งขัน รุนแรงยิ่งนัก) เป็นอรรถ ดัง **อุป**ศัพท์ในคำว่าอุปายาส (ลำบากใจยิ่งนัก คือคับแค้น) และ คำว่าอุปกัฏฐะ (ชักมาใกล้นัก คือจวนเจียน) เป็นต้น

อรรถแห่งทิฏฐุปาทาน

นัยเดียวกัน (คือ **อุปาทาน**ศัพท์มีอรรถว่า ถือมั่น ยึดไว้ เช่นเดียวกัน) คือ (อรรถว่า) ทิฏฐิด้วย ทิฏฐินั้นเป็นธรรมชาติถือมั่นด้วย เหตุนั้นจึงชื่อว่า **ทิฏฐุปาทาน** (แปลว่า ทิฏฐิอันยึดไว้) อีกอรรถหนึ่งว่า ทิฏฐิย่อมถือมั่นทิฏฐิ เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ทิฏฐุปาทาน** (แปลว่า ทิฏฐิยึดทิฏฐิ) ด้วยว่า อุตตรทิฏฐิ (ความเห็นชั้นหลังมา) ย่อมยึดปุริมทิฏฐิ (ความเห็นที่มีมาก่อน) ในความเห็นผิดทั้งหลาย มีเห็นว่า อัตตาเที่ยง และโลกเที่ยง[๑] เป็นต้น

อรรถแห่งสีลัพพตุปาทาน

นัยเดียวกัน คือ (อรรถว่า) บุคคลย่อมถือมั่นศีลพรต เหตุนั้น จึงชื่อว่า **สีลัพพตุ-ปาทาน** (แปลว่า ความถือมั่นศีลพรตแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง (อรรถว่า) ศีลพรตด้วย ศีลพรตนั้นเป็นธรรมชาติถือมั่นด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า **สีลัพพตุปาทาน** (แปลว่า ศีลพรตอันถือมั่น) ดังนี้บ้าง ด้วยว่า ศีลพรตต่างๆ มีโคศีลและโคพรตเป็นต้น เป็นอุปาทานอยู่ในตัวมันเอง เพราะยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์จักมีด้วยศีลพรตอย่างนั้น

อรรถแห่งอัตตวาทุปาทาน

นัยเดียวกัน บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวเพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนั้นสิ่งนั้นจึงชื่อว่า **วาทะ** (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุกล่าว)

สัตว์ทั้งหลายย่อมถือมั่นแม้เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนั้นสิ่งนั้นจึงชื่อว่าอุปาทาน (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุถือมั่น)

---

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๓๑-๓๔/๑๑-๑๕

ถามว่า - บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวก็ดี ย่อมถือมั่นก็ดี ซึ่งอะไร ?

ตอบว่า- ซึ่งอัตตา สิ่งเป็นเหตุกล่าวเป็นเหตุถือมั่นซึ่งอัตตาชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน**

อีกอรรถหนึ่ง บุคคลทั้งหลาย ย่อมถือมั่นเอาเพียงคำว่าอัตตาเท่านั้นเองว่าเป็นอัตตา เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุถือมั่นเพียงคำว่าอัตตา)

นี่เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น เป็นอันดับแรก

โดยสังเขปและโดยพิสดาร

ส่วนในข้อสังเขปและพิสดารแห่งธรรม (นั้น) โดยสังเขป อันดับแรก **ตัณหา-ทัฬหัตตะ** (ความแน่นเหนียวแห่งตัณหา) เรียกว่า **กามุปาทาน** เพราะมาในพระบาลีว่า "ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานเป็นไฉน ? กามฉันทะ (ความพอใจด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามนันทิ (ความยินดีด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามตัณหา (ความอยากด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามเสนหะ (ความรักด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามปริฬาหะ (ความรุ่มร้อนด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามมุจฉา (ความสยบอยู่ด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด กามัชโฌสานะ (ความพอใจอยู่ด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ) ทั้งหลาย อันใด อันนี้เรียกว่า กามุปาทาน"

อุตตรตัณหา (ตัณหาที่เกิดทีหลังต่อ ๆ มา) อันเกิดเป็นโทษหนาแน่นขึ้น เพราะมี**ปุริมตัณหา** (ตัณหาที่เกิดก่อน ๆ) เป็นอุปนิสสยปัจจัยนั่นเอง ชื่อว่า**ตัณหาทัฬหัตตะ**

แต่อาจารย์บางเหล่ากล่าวว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึงเป็นตัณหา อุปมาดังการยื้อมือของโจร (ควานหาสิ่งของ) ในที่มืดฉะนั้น ความยึดเอาอารมณ์ที่มาถึงเข้าไว้เป็นอุปาทาน อุปมาดังการคว้าเอาสิ่งของ (ที่ควานเจอเข้า) ของโจรนั่นแหละ อันธรรม (ทั้งสอง) นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออัปปิจฉตาและสันตุฏฐิตา (คนละอย่าง) อนึ่ง เป็นมูลแห่งปริเยสนทุกข์ (ทุกข์เพราะการแสวงหา) และอารักขทุกข์ (ทุกข์เพราะการรักษา)" (คนละอย่างเหมือนกัน)

ส่วนอุปาทาน ๓ ที่เหลือ โดยสังเขปก็เป็นเพียงทิฏฐิ (อย่างหนึ่งๆ) เท่านั้น

ส่วนว่าโดยพิสดาร ความหนาแน่นเหนียวแห่งตัณหาในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นอันมีประเภทตั้ง ๑๐๘ ที่กล่าวมาก่อน (นั่น) เป็นกามุปาทาน มิจฉาทิฏฐิวัตถุ ๑๐ เป็นทิฏฐุปาทาน ดังพระบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น ทิฏฐุปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปลาส เช่นนี้ว่า "การให้ (เป็นทาน) ไม่มี (ผลวิบาก) การ (ให้เป็นการ) บูชาไม่มี (ผลวิบาก) ฯลฯ สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบปฏิบัติชอบผู้ซึ่งทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยอภิญญาเองแล้ว (ประกาศ) ให้รู้ทั่วกันไม่มีในโลก" ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่าทิฏฐุปาทาน"[๑]

ส่วนความยึดมั่นว่า "ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรตทั้งหลายเป็นสีลัพพตุ-ปาทาน ดังพระบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น สีลัพพตุปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปลาส เช่นนี้ว่า "ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยพรต ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรต" ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่าสีลัพพตุปาทาน"[๒]

สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ เป็นอัตตวาทุปาทาน ดังพระบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น อัตตวาทุปาทานเป็นอย่างไร ? ปุถุชนผู้มิได้สดับในโลกนี้ ฯลฯ มิได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นตน ฯลฯ ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปลาสเช่นนี้อันใด อันนี้เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน"[๓]

นี้เป็นความสังเขปและความพิสดารแห่งธรรมในอุปาทานนั้น

โดยลำดับ

ส่วนในข้อว่า "**โดยลำดับ**" นั้น มีพรรณนาว่า ลำดับมี ๓ อย่าง คือ ลำดับความเกิดขึ้น ๑ ลำดับการละ ๑ ลำดับการแสดง ๑

ในลำดับ ๓ อย่างนั้น เพราะไม่มีว่า "ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้มีก่อนเพื่อน ในสงสารอันไม่มีใครรู้เบื้องต้นเบื้องปลาย" ดังนี้ ลำดับความเกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลายท่านจึงไม่กล่าวไว้โดยตรง แต่โดยอ้อมพึงกล่าวว่า อัตตวาทุปาทานเกิดก่อนเพื่อน ต่อนั้น

---

๑ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๑/๓๐๘

๒ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๒/๓๐๘

๓ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๓/๓๐๙

ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทานและกามุปาทานจึงเกิด (โดยลำดับ) โดยอธิบายดังนี้ คือโดยมาก ในภพอันหนึ่ง (อัตตวาทุปาทานคือความถือมั่นว่าเที่ยงหรือว่าขาดสูญ) อันมีความถืออัตตาเป็นเบื้องหน้า (เกิดขึ้นก่อน) ข้อนั้น สีลัพพตุปาทานอันมีความบริสุทธิ์แห่งอัตตาเป็นข้อมุ่งหมาย (จึงเกิดขึ้น) แก่บุคคลผู้ถือว่าอัตตานี้เที่ยง (แล้ว) กามุปาทาน (จึงเกิดขึ้น) แก่บุคคลผู้ถือว่าอัตตานี้ขาดสูญ ไม่แยแสต่อปรโลก นี้เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งอุปาทาน ๔ นั้น ในภพอันหนึ่ง

ส่วนลำดับการละ พึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ นั้น อุปาทาน ๓ มีทิฏฐุปาทานเป็นต้นละได้ก่อน เพราะอุปาทาน ๓ นั้น เป็นโทษที่โสดาปัตติมรรคพึงกำจัด กามุ-ปาทานละได้ภายหลัง เพราะกามุปาทานเป็นโทษที่อรหัตตมรรคพึงกำจัด นี่เป็นลำดับการละแห่งอุปาทานทั้งหลายนั้น

ส่วนลำดับการแสดง พึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานแสดงก่อน เพราะเป็นโทษมีวิสัยใหญ่และเพราะเป็นโทษปรากฏ (เห็นชัด) ด้วย จริงอยู่ กามุปาทานนั้นนับเป็นโทษมีวิสัยใหญ่ เพราะสัมปโยคกับจิตทั้ง ๘ ดวง อุปาทานนอกนี้ นับเป็นโทษมีวิสัยน้อย เพราะสัมปโยคกับจิต (เพียง) ๔ ดวง อนึ่ง กามุปาทานนับว่าเป็นโทษปรากฏแก่หมู่สัตว์ เพราะความที่หมู่สัตว์เป็นผู้ยินดีในอาลัยโดยมาก อุปาทานนอกนี้ไม่ปรากฏ ผู้มีกามุปาทานย่อมเป็นผู้มากไปด้วยการทำมงคลมีโกตุหลมงคล (การทำมงคลที่ให้เป็นการครึกครื้น) เป็นต้น เพื่อ (ให้) ได้ (วัตถุ) กามทั้งหลายโดยง่าย ความเป็นผู้มากด้วยการทำมงคลมีโกตุหลมงคลเป็นต้น ของบุคคลผู้มีกามุปาทานนั้นเป็นสัสสตทิฏฐิ เพราะฉะนั้น ทิฏฐุปาทานจึงแสดงในลำดับ กามุปาทานนั้น ทิฏฐุ-ปาทานนั้นเมื่อแตกออก ก็เป็นสองอย่าง โดยเป็นสีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน ในสองอย่างนั้น สีลัพพตุปาทานแสดงก่อน เหตุว่าเป็นโทษหยาบ เพราะแม้เห็นกิริยาโคหรือกิริยาสุนัขก็ตาม ที่คนมีสีลัพพตุปาทาน อัตตวาทุปาทานแสดงไว้สุดท้าย เพราะเป็นโทษละเอียด นี้เป็นลำดับการแสดงแห่งอุปาทาน ๔ นั้น

คาถาสังเขปปัจจยนัย

ก็ในอุปาทานทั้งหลายนี้ ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว
แก่อุปาทานข้อหน้าเพื่อน มันเป็นปัจจัย ๗ อย่างบ้าง ๘
อย่างบ้างก็มี แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ

ขยายความ

ก็แล ในอุปาทานทั้งหลายนี้ คือในอุปาทาน ๔ ที่แสดงมาดังนี้ กามตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แก่อุปาทานข้อหน้าเพื่อน คือ กามุปาทาน เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลายที่ตัณหายินดีโดยเฉพาะ แต่มันเป็นปัจจัย ๗ อย่าง คือ สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ อัตถิ อวิคตะ และเหตุปัจจัย เป็นปัจจัย ๘ อย่าง กับทั้งอุปนิสสยปัจจัยบ้างก็มี แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ แต่ว่า เมื่อใดมันเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย เมื่อนั้นมันก็เป็นอสหชาตะ (คือไม่เป็นสหชาต) ด้วยแล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ**

อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ

[๖๔๖] ในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว**

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ คือความแห่งคำ ๑ โดยธรรม (คือความหมายของธรรม) ๑ โดยสาตถะ (คือข้อที่ยังมีประโยชน์ที่จะกล่าวซ้ำ) ๑ โดยเภทะ (คือแบ่งออก) และโดยสังคหะ (คือรวมเข้า) ๑ โดยสิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไร ๑

วินิจฉัยโดยอรรถ

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนั้นว่า ธรรมใดย่อมเป็นเหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า **ภพ** (แปลว่าธรรมที่เป็นขึ้น) ภพนั้นมี ๒ ประเภท คือ กรรมภพ ๑ อุปปัตติภพ ๑ ดังพระบาลีว่า “ภพมีโดยส่วน ๒ คือกรรมภพ ๑ อุปปัตติภพ ๑”[๑] ดังนี้

ในภพ ๒ นั้น ภพคือกรรม ชื่อว่า **กรรมภพ** นัยเดียวกัน ภพคือความเข้าถึง ชื่อว่า **อุปปัตติภพ** ก็แล ในกรรมและอุปปัตตินี้ อุปปัตติจัดเป็นภพ เพราะเป็น (คือเกิด)

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

ขึ้น ส่วนกรรมพึงทราบว่าจัดเป็นภพโดยผลโวหาร (คือกล่าวเล็งถึงผล) เพราะกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพ ดังความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตรัสว่าเป็นสุข[๑] เพราะเป็นเหตุแห่งความสุขฉะนั้น

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนี้ พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

วินิจฉัยโดยธรรม

กรรมภพ

[๖๔๗] ส่วนวินิจฉัยโดยธรรม พึงทราบว่า อันดับแรก กรรมภพโดยสังเขป ก็ได้แก่ เจตนาและธรรมทั้งหลายที่นับเป็นกรรมมีอภิชฌาเป็นต้น อันสัมปยุตกับเจตนานั่นเอง ดังพระบาลีว่า "ในภพ ๒ นั้น กรรมภพเป็นไฉน ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร เป็นปริตตภูมิ (คือภูมิกาม) ก็ดี เป็นมหาภูมิ (คือ ภูมิมหัคคตะ) ก็ดี นี้เรียกว่า กรรมภพ อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามี (ยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ) ทั้งปวง ก็เรียกกรรมภพ"[๒]

ก็แล ในกรรมภพนี้ เจตนา ๑๓ ดวง ชื่อว่าปุญญาภิสังขาร เจตนา ๑๒ ดวง ชื่อว่าอปุญญาภิสังขาร เจตนา ๔ ดวง ชื่อว่าอเนญชาภิสังขาร โดยประการดังนี้ ความที่เจตนาเหล่านั้นแหละมีวิบากน้อยและมาก เป็นอันกล่าวด้วยคำว่า "เป็นปริตตภูมิก็ดี เป็นมหาภูมิก็ดี" นั่น ส่วนธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นที่สัมปยุตกับเจตนาเป็นอันกล่าวด้วยคำว่า "อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามีทั้งปวง" นี่

อุปปัตติภพ

ส่วนอุปปัตติภพโดยสังเขปก็ได้แก่ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมโดยเฉพาะ (ว่า) โดยประเภทมี ๙ อย่าง ดังพระบาลีว่า "ในภพ ๒ นั้น อุปปัตติภพเป็นไฉน กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ นี่เรียกว่า อุปปัตติภพ"[๒]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๔/๙๓

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

ในภพเหล่านั้น ภพที่นับว่ากาม ชื่อว่ากามภพ (ความหมาย) ในรูปภพและอรูปภพ ก็นัยนี้ (คือว่า รูปภพ ก็แปลว่า ภพที่นับว่ารูป อรูปภพ แปลว่า ภพที่นับว่าอรูป)

ภพของสัตว์ทั้งหลายผู้มีสัญญา ชื่อว่าสัญญาภพ นัยหนึ่ง สัญญามีอยู่ในภพนั้น เหตุนั้น ภพนั้นจึงชื่อว่าสัญญาภพ (แปลว่า ภพที่มีสัญญา) อสัญญาภพ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม

ธรรมชาติที่เป็นเนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะไม่มีสัญญาหยาบและเพราะมีแต่สัญญาละเอียด มีอยู่ในภพนั้น เหตุนั้น ภพนั้นจึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาภพ

ภพที่เต็มไปด้วยรูปขันธ์อย่างเดียว ชื่อว่าเอกโวการภพ นัยหนึ่ง โวการะ (คือขันธ์) ของภพนั้นมีอย่างเดียว เหตุนั้น ภพนั้น จึงชื่อว่าเอกโวการภพ (แปลว่าภพมีขันธ์เดียว) (ความหมาย) ในจตุโวการภพและปัญจโวการภพก็นัยนี้ (คือจตุโวการภพก็แปลว่า ภพมีขันธ์ ๔ ปัญจโวการภพ แปลว่า ภพมีขันธ์ ๕)

ในภพเหล่านั้น กามภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ (ขันธ์มีใจครอง) ๕ รูปภพก็อย่างนั้น อรูปภพได้แก่ อุปาทินนขันธ์ ๔ สัญญาภพได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๕ อสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๑ เนวสัญญานาสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๔ ภพ ๓ มีเอกโวการภพเป็นต้น ก็ได้แก่ขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ โดยเป็นอุปาทินนขันธ์

วินิจฉัยโดยธรรมในบทนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ประการ ๑

วินิจฉัยโดยสาตถะ

[๖๔๘] ข้อว่า “**โดยสาตถะ**” มีวินิจฉัยว่า ก็แล อภิสังขารทั้งหลายมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นแหละ แม้กล่าวมาแล้วในตอนแก้สังขารดังที่กล่าวในตอนแก้ภพ (นี้) เหมือนกันก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้นอภิสังขาร ตอนก่อน ท่านกล่าวโดยเป็นอดีตกรรม เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้ (แต่) อภิสังขาร ตอนนี้ กล่าวโดยเป็นปัจจุบันกรรมเพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในกาลต่อไป เพราะฉะนั้น การกล่าว (ถึงอภิสังขาร) ซ้ำจึงยังมีประโยชน์แท้ หรือ (อีกตัวอย่างหนึ่ง) ในตอนก่อน เจตนา

เท่านั้นท่านกล่าวว่าเป็นสังขาร โดยนัยว่า "ในอภิสังขาร ๓ นั้น ปุญญาภิสังขารเป็นไฉน เจตนาเป็นกุศลกามาวจร (นี้เรียกว่าปุญญาภิสังขาร)"[๑] ดังนี้เป็นต้น แต่ในตอนนี้ แม้ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนา ท่านก็กล่าวด้วยคำว่า "แม้กรรมที่เป็นภวคามีทั้งปวง (ก็ชื่อว่ากรรมภพ)"[๒] ดังนี้ อนึ่งที่ก่อนกรรมที่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณเท่านั้น ท่านกล่าวว่าเป็นสังขาร มาที่นี้ แม้กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในอสัญญาภพ ท่านก็กล่าวด้วย จะกล่าวมากไปทำไมมี ในบทว่า **"อวิชฺชาปจฺจยา ภโว"** นี้ ท่านกล่าวธรรมทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศลมีปุญญาภิสังขารเป็นต้น แต่ในตอนนี้ ท่านกล่าวธรรมทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศล ทั้งที่เป็นอัพยากฤต ก็เพราะสงเคราะห์เอาอุปปัตติภพเข้าด้วย เพราะฉะนั้น การกล่าวซ้ำนี้ จึงยังมีประโยชน์แท้

วินิจฉัยโดยสาตถะในบทนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

วินิจฉัยโดยแบ่งออกและรวมเข้า

[๖๔๙] ข้อว่า **"โดยเภทะและสังคหะ"** คือโดยแบ่งออกและโดยย่อเข้าซึ่งภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน

โดยแบ่งออก

ความว่า กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในกามภพ ซึ่งมีเพราะปัจจัยคือกามุปาทานใดอันสัตว์ทำเข้า ธรรมคือกรรมนั้นชื่อว่ากรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะ ชื่อว่า อุปปัตติภพ ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้

โดยนัยดังนี้ กามภพทั้งสัญญาภพและปัญจโวการภพที่อยู่ภายใน (คือรวมอยู่ในกามภพ) เป็น ๒ รูปภพ ทั้งสัญญาภพ อสัญญาภพ เอกโวการภพและปัญจโวการภพที่อยู่ภายใน เป็น ๒ อรูปภพทั้งสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพและจตุโวการภพที่อยู่ภายใน เป็น ๒ ดังนี้ ภพจึงเป็น ๖ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน อันมีเพราะปัจจัยคือกามุปาทาน ก็แล ภพที่มีเพราะปัจจัยคือกามุปาทาน เป็น ๖ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในฉันใด แม้ภพที่มีเพราะปัจจัย คืออุปาทานที่เหลือก็เป็นอย่างละ ๖ ฉันนั้นแล

ด้วยประการดังนี้ โดยแบ่งออก ภพที่มีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๒๔ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

โดยรวมเข้า

ส่วนว่าโดยรวมเข้า มีวินิจฉัยว่า รวมกามภพและอุปปัตติภพเข้าด้วยกันเสีย กามภพ ก็เป็น ๑ กับทั้งภพที่อยู่ภายใน รูปภพและอรูปภพก็รวมเข้าอย่างนั้น ดังนี้ จึงเป็นภพ ๓ อันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน แม้ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานที่เหลือก็เป็นอย่าง ๓ ฉันนั้นแล

ด้วยประการดังนี้ โดยรวมเข้า ภพที่มีเพราะปัจจัย คือ อุปาทาน จึงเป็น ๑๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อีกนัยหนึ่ง กรรมที่มีผลเป็นกามภพ จัดเป็นกรรมภพอันมีเพราะปัจจัยคือ อุปาทานโดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกประเภทอุปาทาน) ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะจัดเป็นอุปปัตติภพ ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้ ด้วยประการนี้ โดยรวมเข้าอีกปริยายหนึ่ง ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๖ คือกามภพ ๒ รูปภพ ๒ อรูปภพ ๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

หรือว่าไม่แตะต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปปัตติภพเสีย ภพก็คงเป็น ๓ โดยกามภพ เป็นต้น พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อนึ่งเล่า ไม่แตะต้องการแยกเป็นภพ ๓ มีกามภพเป็นต้นเสีย ภพก็เป็น ๒ โดยเป็นกรรมภพและอุปปัตติภพ

ไม่แตะต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปปัตติภพเสียอีกเล่า ภพก็คงเป็น ๑ เท่านั้น โดยเป็นภพ (เอกพจน์) ตามบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว** แล

วินิจฉัยโดยแยกออกและรวมเข้าซึ่งภพอันมีอุปาทานเป็นปัจจัยในบทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ประการ ๑

วินิจฉัยโดยสิ่งไรเป็นของสิ่งไร

[๖๕๐] ข้อว่า “**ยํ ยสฺส ปจฺจโย เจว**” ความว่า อนึ่ง ในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว** นี้ อุปาทานไร เป็นปัจจัยแก่ภพไร บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประการที่สิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไรนั้นด้วย ถามว่า - ก็ในบทนี้ สิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไรเล่า ?

ตอบว่า - ทุกสิ่งเป็นปัจจัยแก่ทุกสิ่งแหละ

จริงอยู่ ปุถุชนเปรียบเหมือนคนบ้า เขาหาวิจารว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนั้นไม่ควร ไม่ปรารถนาภพทุกภพด้วยอำนาจอุปาทานทุกข้อ แล้วก็ทำกรรมทุกอย่างทีเดียว เพราะฉะนั้น อาจารย์บางเหล่ากล่าวคำใดว่า “รูปภพ อรูปภพย่อมไม่มีเพราะสีลัพพตุ-ปาทาน” ดังนี้ คำนั้นจึงไม่ควรถือเอา แต่ควรถือว่า “ภพทั้งปวงย่อมมีได้เพราะอุปาทานทั้งปวง” ข้อนี้มีอย่างไร ?

อุปาทานเป็นปัจจัยแก่กามภพ

บุคคลบางคนในโลกนี้ คิดไปด้วยอำนาจการได้ยินสืบกันมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้างว่า “อันกามทั้งหลายนั้น ก็สมบูรณ์แต่ในตระกูลมหาศาลมีตระกูลขัตติยมหาศาลเป็นต้น ในมนุษยโลกและในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้นเท่านั้น” ดังนี้แล้ว ถูกอสัปปุริสธรรมมีการฟังเรื่องอสัทธรรมเป็นต้น กล่อม (สงสัย) ใจเข้าสำคัญไปว่ากามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่าง) นี้ (คืออย่างที่ได้ยิน) เลยกระทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นไปตามอำนาจแห่งกามุปาทานเข้าก็ได้ เพื่อ (ให้) ได้กามทั้งหลายนั้น เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย หรือมิฉะนั้น เมื่อปรารถนากามทั้งหลายที่ประสบเข้าหรือจะคุ้มครองกามทั้งหลายที่ได้มาก็ตาม ทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเข้าด้วยอำนาจแห่งอุปาทาน (ก็ได้) เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย

กรรมที่เป็นเหตุแห่งความอุบัติในอบายนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในนั้นนั่นเอง

ฝ่ายบุคคลอีกคนหนึ่งเป็นผู้มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นด้วยสัปปุริสธรรมทั้งหลายมีการได้ฟังสัทธรรมเป็นต้นแล้ว สำคัญว่ากามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่างนี้) ก็กระทำสุจริตมีกายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน เพราะสุจริตเปี่ยมเข้า เขาก็ไปเกิดในหมู่เทพบ้าง ในหมู่มนุษย์บ้าง

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในหมู่เทพและมนุษย์นั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นเป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่กรรมภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท เช่น สุคติ ทุคติ) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน ดังนี้

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรูปภพ

บุคคลอีกคนหนึ่งได้ฟังหรือคาดคะเนเอาก็ตามว่า กามทั้งหลายในรูปภพและอรูปภพสมบูรณ์กว่ากามในกามภพนั้น จึงทำรูปสมาบัติและอรูปสมาบัติให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจกามุปาทานนั่นเอง แล้วก็ไปเกิดในโลกรูปพรหมและอรูปพรหมด้วยกำลังแห่งสมาบัติ

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในพรหมโลกนั้น เป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นเป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพและปัญจโวการภพ ก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรูปภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ดังนี้

ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นไปว่า "อันอัตภาพนี้ เมื่อภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือรูปภพ อรูปภพอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามขาดแล้วก็เป็นอันขาดสูญ" ดังนี้แล้วยึดถืออุจเฉททิฏฐิ แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับทิฏฐินั้น

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ คือทั้งกามภพ รูปภพและอรูปภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ดังนี้

อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้งหลาย

บุคคลอีกผู้หนึ่ง เห็นว่า "อันอัตภาพนี้ ย่อมจะมีความสุขปราศจากความเร่าร้อนอยู่ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้ ดังนี้แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วย (อำนาจ) อัตตวาทุปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ อันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งที่อยู่ภายในดังนี้

สีลัพพตุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓

บุคคลผู้หนึ่งเห็นว่า "อันความสุขย่อมถึงซึ่งความเต็มเปี่ยมแก่บุคคลผู้ทำศีลพรตนี้ให้บริบูรณ์ ในภพแห่งกามาวจรสมบัติก็ตาม ในรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ตาม" ดังนี้แล้ว ก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วยอำนาจสีลัพพตุปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

แม้สีลัพพตุปาทานก็เป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ อันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในได้ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยประการที่สิ่งไรเป็นปัจจัยแก่สิ่งไร ในบทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

หากมีคำถามว่า "ก็ในบทนี้ อุปาทานอะไร เป็นปัจจัยแก่ภพอะไร อย่างไร" ดังนี้ไซร้ คำแก้พึงมีว่า:-

คาถาสังเขปปัจจยนัย

บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า อุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัย
แก่รูปภพและอรูปภพ อนึ่ง มันเป็นปัจจัยแก่กามภพ โดย
ปัจจัยทั้งหลายมีสหชาตปัจจัยเป็นอาทิ

ขยายความ

ขยายความว่า อุปาทานทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นปัจจัยประเภทเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแก่รูปภพและอรูปภพ คือแก่กรรมเฉพาะที่เป็นกุศลในกรรมภพอันนับเนื่องในกามภพและแก่อุปปัตติภพด้วย (ส่วน) ในกามภพมันเป็นปัจจัยโดย

สหชาตปัจจัยเป็นต้นซึ่งแยกออกเป็นสหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ อัตถิ อวิคตะและเหตุปัจจัยแก่อกุศลกรรมภพ อันสัมปยุตกับตน แต่เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว แก่กรรมภพที่เป็นวิปปยุต

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว**

ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ

[๖๕๑] ในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปจฺจยา ชาติ** เป็นอาทิ การวินิจฉัยคำมีคำว่า **ชาติ** เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสัจจนิเทศเถิด ส่วนคำว่า **ภโว** ในบทนี้หมายเอากรรมภพอย่างเดียว เพราะกรรมภพนั้นเป็นปัจจัยแก่ชาติ อุปปัตติภพหาเป็นปัจจัยไม่ ก็แล กรรมภพนั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่าง โดยเป็นกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแล

หากมีคำ**ถาม**ว่า “ก็ข้อที่ว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาตินั่น จะพึงทราบได้อย่างไร” ดังนี้ไซร้ คำ**ตอบ**พึงมีว่า “พึงทราบได้โดยที่แม้เมื่อปัจจัยภายนอกมีเสมอกัน ก็ปรากฏความแปลกกัน มีความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้นได้ จริงอยู่ แม้ความเสมอกันแห่งปัจจัยภายนอกทั้งหลายมีสุกกโลหิต (เลือดขาว) ของชนกชนนี และอาหารเป็นต้นมีอยู่ ความแปลกกันมีความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย แม้เป็นลูกแฝดก็เห็นได้อยู่ อันความแปลกกันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้นมิใช่ไม่มีเหตุ เพราะไม่มีไปทุกเมื่อและทุกคน มิใช่มีเหตุอื่นไปจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่นในสันดานเฉพาะตัวของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาเพราะกรรมภพนั้น เหตุฉะนั้นมันจึงมีกรรมภพเป็นเหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งความแปลกกันมีความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย นี่คืออะไร คือย่อมจำแนกโดยความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีต”[๑] ดังนี้ เหตุนั้นข้อที่ว่า “ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ” นั่นจึงควรทราบได้ (โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้)

---

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙/๓๔๙

ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะ ฯลฯ

ก็แล เหตุใด เมื่อชาติไม่มีอยู่ ขึ้นชื่อว่าชราและมรณะ หรือธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นก็ย่อมไม่มี แต่เมื่อชาติมีอยู่ ชรามรณะและธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นที่เนื่องกับความแก่ ความตาย (ของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเหล่านั้นผู้ถูกทุกขธรรมกล่าวคือชรามรณะต้องเอาบ้าง ที่ไม่เนื่อง (กับความแก่ความตายของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเหล่านั้นผู้ถูกทุกขธรรมนั้นๆ (มีญาติตายเป็นต้น) กระทบเอาบ้าง เพราะเหตุนั้น แม้ชาตินี่ก็พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่ชรามรณะและแก่ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นด้วย อันชาตินั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยเป็นปัจจัยยอด คืออุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นแล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปจฺจยา ชาติ** เป็นต้น

ภวจักร-ล้อแห่งภพ

[๖๕๒] ก็เหตุใด ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ ปกิณณกธรรมมีโสกะเป็นต้นพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในเบื้องปลาย เหตุนั้น อวิชชาที่ตรัสไว้ในเบื้องต้นแห่งภวจักรนั่นว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**" ดังนี้ อวิชชานั้นก็เป็นไป (คือมีได้) เพราะโสกะเป็นต้น (นั่นเอง)

อันว่าภวจักรนี้ บัณฑิต พึงทราบว่า มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ
ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้เสวย (ผล) ว่างเปล่า
โดยสุญญตา ๑๒ ประการ ย่อมหมุนไปเสมอเป็นเนืองนิตย์
(จนกว่าจะบรรลุเป็นพระอรหันต์)

หากมีคำปุจฉาว่า "ก็ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ อวิชชามีได้เพราะโสกะเป็นต้นอย่างไร ภวจักรนี้มีเบื้องต้นไม่ปรากฏอย่างไร ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้เสวย (ผล) อย่างไร ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการอย่างไร" ดังนี้ไซร้

อวิชชามีเพราะโสกะเป็นต้นได้

คำวิสัชนาพึงมีว่า "ก็ในปฏิจจสมุปบาทธรรมทั้งหลายนี้ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปาสย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังไม่พรากจากอวิชชาอันปริเทวะเล่าก็ย่อมมีแก่บุคคลผู้หลง เพราะเหตุนั้นประการแรก เมื่อธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นไปแล้วอวิชชา

ก็เป็นอันมีอยู่เอง อีกประการหนึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะดังนี้ ก็แล ธรรมทั้งหลาย มีโสกะเป็นต้นนั่น ก็ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ข้อนี้มีอย่างไร ? อันดับแรก ในกรณีที่พลัดพรากจากวัตถุกาม โสกะก็เป็นอันเกิดขึ้นเพราะกามาสวะ ดังพระบาลีว่า

ตสฺส เจ กามยานสฺส ฯเปฯ สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ.

หากว่าเมื่อชนผู้นั้นเกิดความพอใจรักใคร่กามเหล่าใดอยู่ กามเหล่านั้นมาพรากไปเสียไซร้ เขาย่อมโศกาดุจถูกลูกศรเสียบ[๑]

และดังพระบาลีว่า **กามโต ชายตี โสโก** ความโศกย่อมเกิดแต่กาม”ดังนี้

ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นทั้งปวงนั่น ย่อมเป็นธรรมเกิดขึ้นเพราะทิฏฐาสวะด้วย ดังพระบาลีว่า “**ตสฺส อหํ รูปํ ฯเปฯ โทมนสฺสุปายาสา** โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสและอุปายาส ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ผู้ยืนกราน (ด้วยทิฏฐิ) ว่า เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา” เพราะความที่รูปแปรผันและเปลี่ยนแปรไป” ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งทิฏฐาสวะได้ฉันใด ก็ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะก็ได้ฉันนั้น ดังพระบาลีว่า “แม้เทวดาเหล่านั้นใด ผู้มีอายุยืน ผิวพรรณงาม มากไปด้วยความสุข สถิตอยู่ในวิมานอันสูงตลอดกาลยาวนาน แม้เทวดาเหล่านั้น ได้ฟังธรรมเทศนาของตถาคตแล้วยังต้อง (คือรู้จัก) กลัวสะดุ้งใจ สลดใจ”[๒] (ธรรมเหล่านั้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลาย เพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะ) ดังความโศกเป็นต้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลายผู้ถูกมรณภัยคุกคาม เพราะเห็นปุพพนิมิต ๕ ฉะนั้น

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะได้ฉันใด ก็ย่อมเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาสวะก็ได้ฉันนั้น ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย คนเขลานั้นนั่นแล ย่อมได้เสวยทุกข์โทมนัส ๓ ประการในทิฏฐธรรมนี่แหละ”[๓] ดังนี้เป็นต้น

---

๑ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๔/๖๘๗

๒ สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๙

๓ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๖/๒๙๒

เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้นย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะดังกล่าวมาฉะนี้ ธรรมเหล่านั้น เมื่อมีขึ้นจึงยังอาสวะอันเป็นเหตุแห่งอวิชชาให้มีด้วย และครั้นอาสวะทั้งหลายมีแล้ว แม้อวิชชาก็เป็นอันมีด้วยแท้ เพราะเมื่อปัจจัยมีธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยก็ดี (ต้อง) มีแล

ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ อวิชชาบัณฑิตพึงทราบว่าย่อมมีได้ เพราะธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวมานี้ เป็นประการแรก

ภวจักรมีเบื้องต้นไม่ปรากฏ

ประการต่อไป เพราะความที่เมื่อปัจจัยมีธรรมที่เกิดแต่ปัจจัย (ต้อง) มีดังนี้ ครั้นอวิชชามีขึ้นแล้ว ความจบสิ้นก็ไม่มี เพราะความสืบต่อกันแห่งเหตุและผลคือสังขารทั้งหลาย ก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคืออวิชชาอีก วิญญาณก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือสังขารอีก อย่างนี้เป็นต้น เหตุใด เหตุนั้น ภวจักรมีองค์ ๑๒ อันหมุนไปด้วยอำนาจความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลนั้น จึงเป็นอันสำเร็จ (คือเป็นได้) ว่า "มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ"

หากคำท้วงพึงมีว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น (คือเมื่อไม่มีอะไรเป็นตัวตนเช่นนั้น) การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นว่า "**อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**" นี่ก็ผิด (นะซิ) ดังนี้ไซร้ พึงแก้ว่า นี่ไม่ใช่การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นดอก แต่นั่นเป็นการกล่าวธรรมที่เป็นตัวประธาน (ต่างหาก) ด้วยว่าอวิชชาเป็นประธานแห่งวัฏฏะ ๓ จริงอยู่เพราะยึดอวิชชาไว้ กิเลสวัฏที่เหลือและวัฏอีก ๒ มีกรรมวัฏเป็นต้นก็พันเอาคนเขลาเข้าด้วย ดุจเพราะจับหัวงูไว้ ลำตัวงูที่เหลือก็พันเอาแขน (คนจับ) เข้าฉะนั้น แต่เมื่อตัดอวิชชาขาดเสร็จแล้ว ความพ้นจากธรรมเหล่านั้นก็มีขึ้น ดุจเมื่อตัดหัวงูสำเร็จแล้ว ความพ้นจากความเป็นแขนที่ถูกงูพันก็มีขึ้นฉะนั้น ดังพระบาลีว่า "ความดับแห่งสังขารย่อมมีเพราะความดับโดยสำรอกออกอย่างไม่เหลือแห่งอวิชชานั่นแล"[๑] ดังนี้เป็นต้น

นี่เป็นการกล่าวธรรมอันเป็นตัวประธาน ที่เมื่อบุคคลยึดอยู่ ย่อมเป็นผู้ถูกผูกพัน เมื่อปล่อยเสีย ความพ้นย่อมมี มิใช่กล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นดังนี้แล

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ ดังกล่าวมาฉะนี้

---

๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๓, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๓

ภวจักรปราศจากผู้สร้างผู้เสวย

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุที่ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ ย่อมมีเพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น จึงว่างเว้นจากผู้สร้างสังสาระคือพรหมเป็นต้น ซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า "**พฺรหฺมา** พระพรหม **มหาพฺรหฺมา** ท้าวมหาพรหม **เสฏฺโฐ** ท่านผู้เป็นใหญ่ **สชิตา** ท่านผู้บันดาล" อื่นไปจากเหตุมีอวิชชาเป็นต้นนั้นก็ดี จากผู้เสวยสุขและทุกข์คืออัตตาซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า "ก็แล อัตตาของเรานี้นั้นแล เป็น **วโท** ผู้กล่าว **เวเทยฺโย** ผู้เสวย" ฉะนี้ก็ดี

ภวจักร บัณฑิตพึงทราบว่าปราศจากผู้สร้างและผู้เสวย ดังกล่าวมานี้

ภวจักรว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ

อีกประการหนึ่ง ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ อวิชชาชื่อว่าว่างจากความยั่งยืน เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ๑ (ว่าง) จากความงาม เพราะเป็นสังกิเลสิกธรรม เหตุเป็นธรรมเศร้าหมอง ๑ (ว่าง) จากความเป็นสุข เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมไป บีบคั้น ๑ (ว่าง) จากความเป็นอัตตา คือที่ (หมายความว่า) เป็นสิ่งบังคับได้ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น เหตุใด นัยหนึ่ง อวิชชา มิใช่ตน มิใช่ของตน มิใช่มีในตน มิใช่มีตน แม้องค์ทั้งหลาย มีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น เหตุใด เหตุนั้น ภวจักรนั่น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ (โดยนัยดังกล่าวมา)

มูลและกาลแห่งภวจักร

[๖๕๓] ก็แล ครั้นทราบอย่างนี้แล พึงทราบอีกว่า:-

คาถาสังเขปมูลและกาล

อวิชชาและตัณหาเป็นมูลแห่งภวจักรนั้น กาลของมันมี ๓ มีอดีตกาลเป็นต้น องค์ในกาล ๓ นั้นโดยสรุปก็เป็น ๒ เป็น ๘ และเป็น ๒ เท่านั้นเอง

ขยายความ

ความว่า ธรรม ๒ คืออวิชชาและตัณหา พึงทราบว่าเป็นมูลแห่งภวจักรนั้นนั่นแล ภวจักรนั้นเล่า ก็จัดเป็น ๒ ส่วน คือที่มีอวิชชาเป็นมูลมีเวทนาเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะนำ (ปัจจุบันผล) มาแต่ส่วนเบื้องต้น (คือส่วนอดีต) ที่มีตัณหาเป็นมูลมีชรามรณะเป็นที่สุด (เป็นภวจักร ๑) เพราะต่อกับ (ผล) ส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) ในภวจักร ๒ ส่วนนั้น ภวจักรส่วนแรกกล่าวด้วยอำนาจบุคคลทิฏฐิจริต ส่วนหลังกล่าวด้วยอำนาจบุคคลตัณหาจริต ด้วยว่าอวิชชาเป็นสังสารนายิกา (ผู้นำไปในสังสาร) สำหรับบุคคลทิฏฐิจริตทั้งหลาย ตัณหาเป็นสังสารนายิกาสำหรับบุคคลตัณหาจริตทั้งหลาย นัยหนึ่งภวจักรที่ ๑ กล่าวเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ เพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุทั้งหลาย โดยความเกิดขึ้นแห่งผล ภวจักรที่ ๒ กล่าวเพื่อถอนสัสสตทิฏฐิ เพราะประกาศชรามรณะแห่งสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาแล้ว นัยหนึ่ง ภวจักรแรกกล่าวด้วยอำนาจคัพภเสยยกสัตว์ เพราะแสดงความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับ ภวจักรหลังกล่าวด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอุปปัตติภพและขันธ์)

ส่วนกาลของภวจักรนั้นมี ๓ คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ในกาล ๓ นั้น ว่าโดยที่มาในพระบาลีโดยรูป องค์ ๒ คืออวิชชาและสังขาร พึงทราบว่าเป็นอดีตกาล องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้นมีภพเป็นที่สุด พึงทราบว่าเป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือชาติและชรามรณะ พึงทราบว่า เป็นอนาคตกาล

สนธิ ๓ สังคหะ ๔ อาการ ๒๐ วัฏฏะ ๓ แห่งภวจักร

[๖๕๔] พึงทราบแม้ดังนี้อีกว่า:-

ภวจักรนั่นสนธิ (เงื่อนต่อ) ๓ มีคำว่าเหตุและผล ผลเหตุเป็นบทหน้าและมีสังคหะ (คือสังเขป) ๔ ประเภท มีซี่กำคืออาการ ๒๐ มีวัฏฏะ (วงกลม) ๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุด (จนกว่าจะถึงอรหัตตมรรค)

ขยายความ

สนธิ ๓

ในสนธิ ๓ นั้น เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างสังขารกับปฏิสนธิวิญญาณ ชื่อว่า **เหตุ-ผลสนธิ** (ต่อเหตุกับผล) เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างเวทนากับตัณหา ชื่อว่า **ผลเหตุสนธิ** (ต่อผลกับเหตุ) เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างภพกับชาติ ชื่อว่า **เหตุผลสนธิ** (ต่อเหตุกับผล) ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่า มีสนธิ ๓ มีอำนาจเหตุผลและเหตุเป็นบทหน้าอย่างนี้แล

สังคหะ ๔

ส่วนสังคหะแห่งภวจักรนั้น กำหนดด้วยองค์ต้นกับปลายแห่งสนธิทั้งหลายเป็น ๔ คือ อย่างไรบ้าง คืออวิชชาและสังขารเป็นสังคหะที่ ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นสังคหะที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน ภพเป็นสังคหะที่ ๓ ชาติชรามรณะ เป็นสังคหะ ที่ ๔ ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีสังคหะ ๔ ประเภท ดังนี้แล

อาการ ๒๐

อนึ่ง ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีอาการ ๒๐ โดยซี่กำกล่าวคืออาการ ๒๐ นั่นคือ

คาถาสังเขปอาการ ๒๐

เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕ ผลในกาลบัดนี้ ๕ เหตุในกาล
บัดนี้ ๕ ผลในกาลต่อไป ๕

ขยายความ

อดีตเหตุ ๕

ใน ๔ ข้อนั้น ข้อว่า “**เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕**” ขยายความว่า ชั้นแรก (อดีตเหตุนั้น) ก็กล่าวเอาธรรม ๒ ประการ คืออวิชชากับสังขารนี้เท่านั้น แต่เพราะคนไม่รู้ย่อมทะเยอทะยาน คนทะเยอทะยานย่อมถือมั่น เพราะความถือมั่นของเขาเป็นปัจจัย

ภพก็มีขึ้น เพราะฉะนั้น แม้ตัณหา อุปาทานและภพ ก็จึงถูกรวมเข้าด้วย เหตุนั้นพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า "ความหลงในปุริมกรรมภพเป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในปุริมกรรมภพเป็นสังขาร ความใคร่ในปุริมกรรมภพเป็นตัณหา ความข้องแวะในปุริมกรรมภพเป็นอุปาทาน เจตนาในปุริมกรรมภพเป็นภพ ผลธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ ในปุริมกรรมภพ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้"[๑]

อรรถ (แห่งพระบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในบทเหล่านั้น บทว่า "**ในปุริมกรรมภพ**" คือ ในกรรมภพที่มีมาก่อน หมายความว่า ในกรรมภพที่ได้ทำมาในชาติที่ล่วงแล้ว

คำว่า "**ความหลงเป็นอวิชชา**" ความว่า ความหลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นในกาลนั้นอันใด บุคคลผู้หลงแล้วทำกรรมด้วยความหลงอันใด ความหลงอันนั้นเป็นอวิชชา

คำว่า "**เจตนาอันประมวลไว้เป็นสังขาร**" ได้แก่เจตนาดวงแรก ๆ ของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น ดังเช่นเจตนาดวงแรก ๆ ที่เกิดขึ้นแก่ทายกผู้ยังจิตให้เกิดขึ้นว่าเราจักให้ทานแล้วตระเตรียมเครื่องอุปกรณ์ แห่งทานทั้งหลายอยู่เดือนหนึ่งก็ดี ปีหนึ่งก็ดี ส่วนเจตนาของทายกนั้นผู้วางทักษิณาลงในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย เรียกว่าภพ นัยหนึ่ง เจตนาในชวนะ ๖ ที่เป็นจิตมีอาวัชชนะเดียว ชื่อว่าเจตนาอันประมวลไว้ นับเป็นสังขาร เจตนาในชวนะที่ ๗ เป็นภพ หรือมิฉะนั้น เจตนาทุกดวงเป็นภพ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต (กับเจตนาเหล่านั้น) ชื่อว่า เจตนาอันประมวลไว้เป็นสังขาร

คำว่า "**ความใคร่เป็นตัณหา**" ความว่า เมื่อบุคคลทำกรรมอยู่ ความใคร่คือความปรารถนาในอุปปัตติภพ อันเป็นผลของกรรมนั้นอันใด ความใคร่อันนั้นชื่อว่าตัณหา

คำว่า "**ความข้องแวะเป็นอุปาทาน**" ความว่า การที่ทำกรรมอันเป็นปัจจัยแก่กรรมภพนี้แล้ว ข้องแวะคือถือเอา ยึดเอาอันเป็นไปโดยนัยว่า "เราจัก (ไปเกิด) เสพกามทั้งหลายในที่ชื่อโน้น (หรือว่า) เราจักขาดสูญ (คือไม่เกิด)" ดังนี้เป็นต้นอันใด ความข้องแวะอันนี้ชื่อว่า อุปาทาน

คำว่า "**เจตนาเป็นภพ**" คือเจตนาที่กล่าวแล้วในที่สุดแห่งเจตนาอันประมวลไว้เป็นภพ

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

ปัจจุบันผล

ข้อว่า **"ผลในกาลบัดนี้ ๕"** ได้แก่ องค์มีวิญญาณเป็นต้น มีเวทนาเป็นที่สุด อันมาในพระบาลี นั่นเอง ดังพระบาลีว่า "ปฏิสนธิในปัจจุบันภพนี้เป็นวิญญาณ ความก้าวลง (ในครรภ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นนามรูป ประสาทในปัจจุบันภพนี้เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นผัสสะ ความเสวย (วิบาก) ในปัจจุบันภพนี้เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ มีในอุปปัตติภพนี้ เพราะกรรมที่ทำไว้ในภพก่อนเป็นปัจจัย"[๑]

อรรถ (แห่งพระบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในคำเหล่านั้น คำว่า **ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ** หมายความว่าสิ่งใดท่านเรียกว่าปฏิสนธิ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการเชื่อมต่อภพอื่น (กับปัจจุบันภพนี้) สิ่งนั้นเป็นวิญญาณ

คำว่า **"ความก้าวลงเป็นนามรูป"** ความว่าความก้าวลงแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในครรภ์ ราวกะว่ามา (แต่ที่อื่น) แล้วเข้าไป (ในครรภ์) อันใด อันนี้เป็นนามรูป

คำว่า **"ประสาทเป็นอายตนะ"** นี่ท่านกล่าวด้วยอำนาจอายตนะ ๕ มีจักขายตนะ เป็นต้น

คำว่า ***"ภาวะที่กระทบ(อารมณ์) เป็นผัสสะ"*** ความว่า ภาวะที่กระทบคือเกิดขึ้นถูกต้องอารมณ์ใด อันนี้เป็นผัสสะ

คำว่า **"ความเสวยเป็นเวทนา"** ความว่า ความเสวยวิบากอันเกิดขึ้นร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณก็ดีกับผัสสะที่มีสหายตนะเป็นปัจจัยก็ดีความเสวยวิบากนั้นเป็นเวทนา

ปัจจุบันเหตุ ๕

ข้อว่า "เหตุในกาลบัดนี้ ๕" ได้แก่ ปัจจยธรรมมีตัณหาที่มาในพระบาลี ก็ตัณหา อุปาทาน และภพ แต่เมื่อภพถูกถือเอาแล้ว สังขารอันเป็นบุพภาคของภพนั้น หรือว่าที่สัมปยุตกับภพนั้น ก็เป็นอันถือเอาด้วย และด้วยการถือเอาตัณหา อุปาทาน อวิชชาอันสัมปยุตกับตัณหา อุปาทานนั้น หรือว่าที่เป็นเหตุทำกรรมแห่งคนหลง ก็เป็นอันถือเอา

---

๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

ด้วยดังนี้แหละ ปัจจุบันเหตุจึงเป็น ๕ เหตุนั้นพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า "เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้ ความหลงเป็นอวิชชา เจตนาอันพยายามเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา ความข้องแวะเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ในกรรมภพนี้ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพต่อไป"[๑]

ในคำเหล่านั้น คำว่า "เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้" ท่านแสดงความลุ่มหลงในเวลาทำกรรมแห่งบุคคลผู้มีอายตนะงอมแล้ว คำที่เหลือมีเนื้อความชัดเจนแล้ว

อนาคตผล ๕

ข้อว่า **"ผลในกาลต่อไป ๕"** ได้แก่ องค์ ๕ มีวิญญาณเป็นต้น ธรรม ๕ นั้น ท่านกล่าวโดยถือเอาว่า เป็นชาติ ส่วนชรามรณะก็คือชรามรณะแห่งธรรมเหล่านั้นนั่นเอง เหตุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า "ปฏิสนธิในภพต่อไปเป็นวิญญาณ ความก้าวลง (ในครรภ์) ในภพต่อไปเป็นนามรูป ประสาทในภพต่อไปเป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในภพต่อไปเป็นผัสสะ ความเสวย (ผล) ในภพต่อไปเป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้มีในอุปปัตติภพ ต่อไป เพราะกรรมที่ทำในภพนี้เป็นปัจจัย"[๑]

ภวจักรนี้มีซี่กำคืออาการ ๒๐ ดังกล่าวมาฉะนี้

วัฏฏะ ๓

ส่วนในข้อว่า **"ภวจักรมีวัฏฏะ ๓ หมุนไปไม่หยุด"** นี้มีอรรถาธิบายว่า ภวจักรนี้มีวัฏฏะ ๓ โดยวัฏฏะ ๓ นี้ คือ สังขารและภพเป็นกรรมวัฏ อวิชชาตัณหาและอุปาทานเป็นกิเลสวัฏ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นวิปากวัฏ พึงทราบเถิดว่า กิเลสวัฏยังไม่ขาดลงตราบใด ก็ชื่อว่า หมุน เพราะเป็นไปรอบแล้วรอบเล่า ชื่อว่าไม่หยุด เพราะมีปัจจัย ยังไม่ขาดลงตราบนั้นอยู่นั่นเอง

ความรู้เบ็ดเตล็ดในภวจักร

[๖๕๕] **ภวจักรนั้นอันหมุนอยู่อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยว่า**
(องค์ไหน) เกิดแก่สัจจะ (ไหนและองค์ไหนเป็นสัจจะอะไร)

๑-๑ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกั้น ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดยต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ (อีก) ตามควร

ขยายความ
โดยว่าองค์ไหนเกิดแต่สัจจะไหน

ในข้อเหล่านั้น เพราะเหตุที่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ท่านกล่าวไว้ในสัจจ-วิภังค์ว่า เป็นสมุทยสัจ[๑] โดยไม่แปลกกัน ในธรรมทั้งหลาย ในบทว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** เป็นต้น สังขารอันมีเพราะอวิชชา จึงเป็นทุติยสัจเกิดแต่ทุติยสัจ (ด้วยกัน) วิญญาณอันมีเพราะสังขารเป็นปฐมสัจเกิดแก่ทุติยสัจ องค์มีนามรูปเป็นต้นมีเวทนาที่เป็นวิบากเป็นที่สุด อันมีเพราะวิญญาณเป็นต้นเป็นปฐมสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ (ด้วยกัน) ตัณหาอันมีเพราะเวทนาเป็นทุติยสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ อุปาทานอันมีเพราะตัณหาเป็นทุติยสัจ เกิดแต่ทุติยสัจ (ด้วยกัน) ภพอันมีเพราะอุปาทานเป็นปฐมสัจและทุติยสัจทั้งสองเกิดแต่ทุติยสัจ ชาติอันมีเพราะภพเป็นปฐมสัจ เกิดแต่ทุติยสัจ ชรามรณะอันมีเพราะชาติเป็นปฐมสัจ เกิดแต่ปฐมสัจ (ด้วยกัน)

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดย (ว่าองค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ (ไหน) ตามควรโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

โดยกิจ

[๖๕๖] อีกข้อหนึ่ง เหตุใดในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ลุ่มหลงในวัตถุ (คือ อารมณ์) ทั้งหลายและเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายด้วย นัยเดียวกันนั้น สังขารก็ปรุงแต่งสังขตธรรมและเป็นปัจจัยแก่วิญญาณด้วย ฝ่ายวิญญาณก็รับรู้วัตถุ (คือ อารมณ์)และเป็นปัจจัยแก่นามรูปด้วย ข้างนามรูปก็ค้ำจุนกันและกันและเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะด้วย สฬายตนะเล่าก็เป็นไปในวิสัยของตน ๆ มีรูปเป็นต้น) และเป็นปัจจัยแก่ผัสสะด้วย ผัสสะเล่าก็สัมผัสอารมณ์เป็นปัจจัยแก่เวทนาด้วย เวทนาเล่าก็เสวยรสอารมณ์และเป็นปัจจัยแก่ตัณหาด้วย ตัณหาเล่า

---

๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๐/๑๗๗

ก็กำหนัดยินดีในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดีและเป็นปัจจัยแก่อุปาทานด้วย อุปาทานเล่าก็ถือมั่นในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความถือมั่นและเป็นปัจจัยแก่ภพด้วย ภพเล่าก็พล่านไปในคติต่างๆ และเป็นปัจจัยแก่ชาติด้วย ชาติเล่าก็ยังขันธ์ทั้งหลายให้เกิดและเพราะเป็นไปโดยเป็นอาการเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายนั้น จึงเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะด้วย ชรามรณะเล่าก็ครอบเอาความงอมและความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายไว้ และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นในภพอื่น เพราะเป็นที่ตั้ง (คือเป็นเหตุ) แห่งปกิณณกทุกข์มีโสกะเป็นต้น เหตุนั้น ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบแม้โดยกิจ คือความเป็นไปโดยหน้าที่ ๒ ในบททั้งปวงตามควร

โดยเป็นเครื่องกั้น

[๖๕๗] อีกข้อหนึ่งเหตุใดในบทเหล่านี้บทว่า "**สังขารมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา**" นี้เป็นเครื่องกั้น (คือปฏิเสธ) ความเห็นว่ามีผู้สร้าง บทว่า "**วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร**" เป็นเครื่องกั้นความเห็นว่าอัตตาเคลื่อนที่ได้ บทว่า "**นามรูปมีเพราะวิญญาณ**" เป็นเครื่องกั้นฆนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นก้อน) เพราะแสดงความแตกได้แห่งวัตถุที่คนเขลากำหนดเอา (เอง) ว่า เป็นอัตตา บทว่า "**สฬายตนะมีเพราะปัจจัยคือนามรูป**" เป็นต้น เป็นเครื่องกั้นความเห็น (ผิด ต่างๆ) มีเห็นว่า อัตตาเห็น ฯลฯ อัตตารู้สึก อัตตาสัมผัส อัตตาเสวย (เวทนา) อัตตาอยาก อัตตาถือมั่น อัตตาเป็น อัตตาเกิด อัตตาแก่ อัตตาตาย ดังนี้เป็นต้น เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยเป็นเครื่องกั้นความเห็นผิดตามควร

โดยอุปมา

[๖๕๘] อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชาอุปมาเหมือนคนบอดเพราะไม่เห็นธรรมทั้งหลายทั้งโดยลักษณะประจำตัว(ของธรรมนั้นๆ)ทั้งโดยสามัญญลักษณะ สังขารอันมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เหมือนการก้าวพลาดของคนบอด วิญญาณอันมีเพราะปัจจัยคือสังขาร เหมือนการหกล้มของคนก้าวพลาด นามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ เหมือนความเกิดเป็นแผลฝีขึ้นแห่งคนหกล้ม สฬายตนะอันมีเพราะปัจจัยคือนามรูป เหมือนต่อม (หัวฝีอันเกิดขึ้นเพื่อให้) ฝีแตก ผัสสะอันมีเพราะ

ปัจจัยคือสฬายตนะ เหมือน (อะไร) กระทบต่อมฝีเข้า เวทนาอันมีเพราะปัจจัยคือผัสสะ เหมือนความทุกข์ (เจ็บปวด) เกิดแต่การกระทบ ตัณหาอันมีเพราะปัจจัยคือเวทนา เหมือนความปรารถนาจะแก้ทุกข์ อุปาทานอันมีเพราะปัจจัยคือตัณหา เหมือนการคว้าเอายาแสลงด้วยมุ่งแต่จะแก้ (ทุกข์) ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน เหมือนการทายาแสลงที่ตนถือไว้ ชาติอันมีเพราะปัจจัยคือภพ เหมือนเกิดเป็นฝีกลายเพราะทายาแสลงเข้า ชรามรณะอันมีเพราะชาติ เหมือนความแตกแห่งฝีเพราะฝีกลาย

หรือนัยหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลายไว้ โดยทำให้ไม่ปฏิบัติหรือปฏิบัติผิด เหมือนเฝ้างำดวงตา (ทั้งสองข้าง) ไว้ คนโง่ที่ถูกอวิชชานั้นครอบงำไว้แล้ว ย่อมห่อตัวไว้ด้วยสังขารทั้งหลายอันนำไปสู่ภพใหม่ เหมือนตัวไหมห่อตัวได้ด้วยส่วนๆ หนึ่งแห่งฝักไหม วิญญาณที่สังขารครอบครองแล้วย่อมได้ที่อาศัยในคติทั้งหลาย เหมือนพระราชกุมารที่ปริณายกปกป้องแล้วย่อมได้ความสนับสนุนในราชสมบัติ วิญญาณย่อมยังนามรูปมากประการให้เกิดในปฏิสนธิเพราะตรึกไปในอารมณ์อันเป็นนิมิตแห่งอุปบัติ (มีกรรมนิมิต เป็นต้น) เหมือนนักเล่นกลทำกลให้เกิดได้หลายประการ สฬายตนะที่ตั้งมั่นอยู่ในนามรูปแล้วย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ เหมือนพุ่มไม้ในป่าที่ตั้งมั่นอยู่ในพื้นดินดี ย่อมถึงความเติบโตงอกงามแผ่กว้าง ผัสสะย่อมเกิดเพราะความกระทบกันแห่งอายตนะ เหมือนไฟเกิดเพราะการสีแห่งไม้สีไฟอันบน เวทนาย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกผัสสะกระทบ เหมือนความร้อนเกิดแก่คนที่ไฟถูกเอา ตัณหาย่อมเจริญมากแก่คนที่เสวยเวทนาอยู่ เหมือนความกระหาย เพิ่มมากขึ้นแก่คนที่ดื่มน้ำเกลือเข้าไป ผู้ทะเยอทะยาน (ด้วยตัณหา) แล้วย่อมทำความปรารถนาในภพทั้งหลาย เหมือนคนกระหายปรารถนาในน้ำดื่ม การทำความปรารถนานั้นนับเป็นอุปาทานของเขา เขาย่อมมั่นด้วยอุปาทาน เหมือนปลายึดเอาเบ็ดไว้มั่นด้วยความโลภในเหยื่อ เมื่อภพมีอยู่ ชาติก็ย่อมมี เหมือนเมื่อพืชมีอยู่ หน่อก็ย่อมมี ชรามรณะย่อมมีแก่ผู้เกิดมาแล้วแน่แท้ เหมือนการล้มย่อมมีแก่ต้นไม้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นแน่ เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยอุปมาทั้งหลายดังกล่าวมาฉะนี้ ตามควร

โดยต่างความลึก

[๖๕๙] อีกข้อหนึ่ง เหตุใดคำพระบาลีว่า "อานนท์ ก็แลปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกด้วย (เค้าที่ปรากฏออกมา) ก็ลึกด้วย"[๑] ดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาความที่ปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นธรรมลึกทั้งโดยอรรถ (คือผล) ทั้งโดยธรรม (คือเหตุ) ทั้งโดยการแสดง ทั้งโดยปฏิเวธ เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยต่างความลึกตามควร

ลึกโดยผล

ในความลึกเหล่านั้น เหตุใด อรรถคือความที่ชรามรณะเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติ ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอรรถคือความที่ชรามรณะเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติอย่างนี้ว่า "ชรามรณะย่อมไม่มีแต่ชาติหามิได้ และเว้นชาติเสียมันจะมีเหตุอื่นก็หามิได้ และมันย่อมเป็นไปพร้อมแต่ชาติด้วยประการอย่างนี้" ดังนี้ เป็นธรรมที่รู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่ชาติเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ อรรถคือความที่สังขารเกิดขึ้นไปพร้อมเพราะปัจจัยคืออวิชชา (ล้วน) เป็นธรรมลึก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยอรรถแล นี่เป็นความลึกโดยอรรถ (คือผล) ในภวจักรนี้เป็นอันดับแรก แท้จริง ผลที่เกิดแต่เหตุ ท่านเรียกว่าอรรถ ดังพระบาลีว่า "ความรู้ในผลอันเกิดแก่เหตุ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา"[๒]

ลึกโดยเหตุ

ประการหนึ่ง เหตุใด อรรถคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้นๆ โดยอาการใดและโดยสถานะใด อาการนั้นและสถานะนั้นเป็นกรณีที่รู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ฯลฯ อรรถคือความที่ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ (ล้วน) เป็นธรรมลึก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยธรรมแล นี่เป็นความลึกโดยธรรม (คือเหตุ) ในภวจักรนี้ แท้จริง คำว่า "ธรรม" เป็นชื่อแห่งเหตุ ดังพระบาลีว่า "ความรู้ในเหตุชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา"[๓]

---

๑ ดูเทียบ ที. ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๐/๔๕๙

๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๐/๔๕๙

ลึกโดยการแสดง

ประการหนึ่ง เหตุใด แม้การแสดงปฏิจจสมุปบาทนั้นก็ลึก เพราะเป็นการแสดงที่พึงให้ดำเนินไปโดยเหตุนั้นๆ โดยประการนั้นๆ ญาณอื่นแต่พระสัพพัญญุตญาณย่อมไม่ได้ที่ตั้ง ในปฏิจจสมุปบาทนั้น จริงอย่างนั้น ภวจักรนั่น ในบางสูตรทรงแสดงอนุโลม บางสูตรทรงแสดงโดยปฏิโลม บางสูตรทรงแสดงทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม บางสูตรทรงแสดงตั้งแต่ตอนกลางไปโดยอนุโลมบ้าง บางสูตรทรงแสดงทั้ง ๓ สนธิ ๔ สังเขป บางสูตรทรงแสดง ๒ สนธิ ๓ สังเขป บางสูตรทรงแสดงแต่สนธิเดียว ๒ สังเขป เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยการแสดงผล นี่เป็นความลึกโดยการแสดง

ลึกโดยปฏิเวธ

ประการหนึ่ง เหตุใด ในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้ สภาวะแห่งธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั้นใด อนึ่ง เพราะสภาวะใดที่พระโยคาวจรแทงตลอดแล้ว ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นก็เป็นอันได้แทงตลอดโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้นๆ) อย่างถูกต้องด้วยสภาวะนั้นจัดว่าลึกเพราะหยั่งได้ยาก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยปฏิเวธ

นัยเดียวกันนั้นแล เหตุใด ในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้ อรรถคือความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่แทงตลอดด้วยดีซึ่งสัจจะแห่งอวิชชาก็ลึก อรรถคือความปรุงแต่ง ความพอกพูนขึ้น ความเป็นไปกับราคะ ความแย้งต่อราคะแห่งสังขารทั้งหลายก็ลึก อรรถคือความว่างเปล่า ความไม่ขวนขวาย (คือไม่มีความคิด) ความไม่เคลื่อนที่ไป (แต่) ปรากฏโดยปฏิสนธิได้ แห่งวิญญาณก็ลึก อรรถคือความเกิดขึ้นพร้อมกัน ความแยกกัน ความแยกกันไม่ได้ ความน้อมไปได้ ความสลายได้แห่งนามรูปก็ลึก อรรถคือความเป็นอธิบดี ความเป็นโลก ความเป็นทวาร ความเป็นเขต ความเป็นวิสยี (คือเป็นอินทรีย์) แห่งสฬายตนะก็ลึก อรรถคือความต้องกันเข้า ความเบียดกันเข้า ความถึงกันเข้า ความประชุมกันเข้าแห่งผัสสะก็ลึก อรรถคือความเสวยรสอารมณ์ ความเป็นสุข เป็นทุกข์ และกลางๆ ความเสวยอย่างนิชชีวะ (คือไม่มี อัตตาผู้เสวย) แห่งเวทนาก็ลึก อรรถคือความเพลิดเพลิน ความจอดใจ ความปรารถนา (ที่ไหลรุด) ดุจลำธาร (แผ่คลุม) ดุจเครือเถา (แผ่กว้าง) ดุจแม่น้ำ และไม่รู้จักเต็มดุจทะเลแห่งตัณหาก็ลึก อรรถคือความยึด ความถือ ความปักใจ ความจับใจ ความก้าวล่วง

ยากแห่งอุปาทานก็ลึก อรรถคือความประมวลไว้ ความปรุงแต่งไว้ และความซัดไปในกำเนิด ในคติ ใน (วิญญาณ) ฐิติ และใน (สัตต) นิวาสแห่งภพก็ลึก อรรถคือ ความเกิด ความได้กำเนิด ความหยั่งลง (ในครรภ์) ความผลิตขึ้น ความปรากฏขึ้นแห่งชาติก็ลึก อรรถคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความตกไป ความแปรไปแห่งชรามรณะก็ลึก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยปฏิเวธแล

นี้เป็นความลึกโดยปฏิเวธในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้

โดยต่างนัย

[๖๖๐] ประการหนึ่ง เหตุใด ในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้ มีนัยแห่งอรรถอยู่ ๔ คือ **เอกัตตนัย** (นัยแห่งอรรถเป็นอันเดียว) **นานัตตนัย** (นัยแห่งอรรถต่างๆ กัน) **อัพยาปารนัย** (นัยแห่งอรรถว่าไม่มีความขวนขวาย) **เอวังธัมมตานัย** (นัยแห่งอรรถว่าเป็นธรรมดาอย่างนั้นเอง) เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิตจึงควรทราบแม้โดยความต่างนัยอีกตามควร

เอกัตตนัย

ใน ๔ นัยนั้น ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อดังนี้คือ สังขารมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขารเป็นต้น ดุจความที่พืชถึงความเป็นต้นไม้เพราะความมีขึ้น แห่งอวัยวะของต้นไม้มีหน่อเป็นต้น (สืบต่อกันมา) ฉะนั้น ชื่อว่าเอกัตตนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล เมื่อเห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะถือเอาความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่า เป็นอันเดียวไปเสีย

นานัตตนัย

ส่วนการกำหนดลักษณะของใครของมันแห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า นานัตตนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ๆ เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ เพราะถือเอาเหตุผลอันตกอยู่ในสันดานเดียวกัน (คือมีสันตติเดียวกันดังกล่าวแล้ว) สันดานมาแตกลง (คือตาย) นั่นเองว่าต่างกัน (คือเป็นคนละอัน ไม่สืบต่อกัน) ไปเสีย

อัพยาปารนัย

ความที่อวิชชาไม่มีความขวนขวาย (คือไม่มีความคิดว่า) "สังขารทั้งหลายข้าทำให้เกิดขึ้น" หรือว่าสังขารไม่มีความขวนขวาย (คือไม่มีความคิด) ว่า "วิญญาณข้าทำให้เกิดขึ้น" ดังนี้เป็นอาทิ ชื่อว่าอัพยาปารนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีอัตตา) ได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่มีผู้สร้าง เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดเอาอกิริยทิฏฐิ เพราะไม่ถือเอาความเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ซึ่งแม้เมื่อความขวนขวายไม่มี ก็มีได้โดยสภาวนิยม

เอวังธัมมตานัย

ส่วนนัยว่า "**ความเกิดขึ้นแห่งผลมีสังขารเป็นต้น ย่อมมีแต่เหตุมีอวิชชาเป็นต้นเท่านั้น ดุจความเกิดขึ้นแห่งนมส้มเป็นต้น ย่อมมีแต่นมสดเป็นต้นฉะนั้น มิใช่อื่น**" (ดัง)นี้ ชื่อว่า เอวังธัมมตานัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอเหตุกทิฏฐิและอกิริยทิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอเหตุกทิฏฐิและนิยตวาทะ เพราะไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งผลตามควรแก่ปัจจัยแล้ว ยังถือว่าสิ่งอะไรๆ มิได้เกิดแต่เหตุอะไรๆ (ถือว่าสุดแต่โชคเคราะห์ต่างหาก) แล

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ (ไหน) ๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกั้น ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดยต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ ตามควรด้วยประการฉะนี้

[๖๖๑] เพราะเหตุที่บุคคลผู้ยังมิได้ทำลายภวจักร อันหยั่งไม่ถึงเพราะเป็นธรรมลึก อันต่อต้านยาก เพราะถือเอาได้โดยนัยต่างๆ นี้เสียด้วยดาบคือญาณอันลับดีที่หินอย่างประเสริฐคือสมาธิแล้ว แลล่วงสังสารภัยอันเป็นขึ้นอยู่เป็นนิตย์ ดุจอสนีวิจักร (คือสายฟ้า) ไปได้ ไม่มีสักคนแม้ในฝัน จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า "อานนท์ ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกด้วย เค้า (ที่ปรากฏออกมา) ก็ลึกด้วย อานนท์ ก็เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้ตามธรรมนั่น หมู่สัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ (ยุ่งเหยิง) ดุจด้ายยุ่ง เกิดเป็นผู้ (ซับซ้อน) ดุจรังนกคุณิ เกิดเป็นผู้ (สับสน) ดุจหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ไม่ล่วงอบาย ทุคติ วินิบาต สงสารไปได้"[๑] ดังนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลและเพื่อความสุขแก่ตนก็ดี แก่ผู้อื่นก็ดี พึงละกิจเศษๆ เสียแล้ว

จะได้ความหยั่งลงมั่น ในประเภทแห่งปัจจยาการอันลึกนี้ ด้วยประการใด ก็พึงเป็นผู้แสดงประกอบเนืองๆ ด้วยประการนั้นเทอญ

ปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนาในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

---

๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗; สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓

ปริจเฉทที่ ๑๘

ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ

---

๑. นามรูปปริคคหญาณ

[๖๖๒] วิสุทธิใดที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า ครั้นโยคาวจรทำการบ่มญาณ (ของตน) ด้วยการเล่าเรียนและสอบถามในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิ (แห่งวิปัสสนาปัญญา) เหล่านี้ (โดยทางปริยัติ) แล้วควรทำวิสุทธิที่เป็นรากเหง้า ๒ ประการ คือ **สีลวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของศีล) และ **จิตตวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของจิต) ให้สมบูรณ์ (โดยทางปฏิบัติ) นั้น ศีล ๔ อย่างมีความสำรวมในพระปาติโมกข์เป็นต้น ซึ่ง (รักษา) บริสุทธิ์ดีแล้ว เรียกว่า **สีลวิสุทธิ** และศีล ๔ อย่างนั้น ได้กล่าวไว้พิสดารแล้วในสีลนิเทศ สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ เรียกว่า **จิตตวิสุทธิ** แม้จิตตวิสุทธินั้นก็กล่าวไว้พิสดารโดยอาการทุกอย่างแล้วเช่นกัน ในสมาธินิเทศ ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า "**จิตตะ** (คือ **จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ** - พึงทำสมาธิจิตและอริยปัญญาให้เกิด)" เป็นหลัก เพราะฉะนั้น พึงทราบ **จิตตวิสุทธิ** นั้น โดยนัยซึ่งกล่าวไว้พิสดารแล้วใน สมาธินิเทศ นั้นเช่นกัน

แต่ที่กล่าวไว้ว่า "วิสุทธิ ๕ เหล่านี้ คือ **ทิฏฐิวิสุทธิ** (ความเห็นบริสุทธิ์) ๑ **กังขาวิตรณวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย) ๑ **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติถูกและทางปฏิบัติไม่ถูก) ๑ **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติถูก) ๑ **ญาณทัสสนวิสุทธิ** (ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็น) ๑ เป็นสรีระ (ร่างกาย)" นั้น

บรรดาวิสุทธิเหล่านั้น (พึงทราบว่า) **ความเห็นนามและรูป ตามเป็นจริงเรียกว่า ทิฏฐิวิสุทธิ**

๑. นามรูปววัฏฐาน หรือ สังขารปริจเฉท[๑]

[๖๖๓] โยคาวจรผู้ปรารถนาจะบรรลุ **ทิฏฐิวิสุทธิ** นั้น (ถ้าเป็น) สมถยานิกะ (ผู้มีสมถะเป็นทางดำเนิน) ครั้นออกจากรูปาวจรฌานและอรูปาวจรฌาน ฌานใดฌานหนึ่ง เว้นแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ก่อนอื่นพึงกำหนดองค์ทั้งหลายของฌานมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยองค์ของฌานนั้น (เช่น เวทนา สัญญาเป็นต้น) โดยลักษณะ และรส (หน้าที่) เป็นต้น (ของธรรมนั้นๆ) ครั้นแล้ว พึงกำหนดแม้ทั้งหมด (ดังกล่าวมา) นั้นว่า "**นาม**" โดยความหมายว่า "น้อมไป" เพราะมุ่งหน้าน้อมไปสู่อารมณ์ แต่นั้นเมื่อโยคาวจรผู้นี้แหละจะพิจารณาดู **นาม** นั้นให้ใกล้ชิดเข้าไป จึงติดตามดูว่า **นาม** นี้อาศัยอะไร จึงเป็นไป ? ก็เห็นหทยรูป (หัวใจ) เป็นที่อาศัยของนาม เปรียบเหมือนบุรุษเห็นงูภายในเรือน จึงติดตามมันไป ก็พบที่อาศัยของมันฉะนั้น ครั้นแล้ว โยคาวจรผู้นั้นก็กำหนด **รูป** ว่า ภูตรูปทั้งหลายเป็นที่อาศัยของหทยรูป และอุปาทายรูปทั้งหลายนอกนั้นก็อาศัยภูตรูป ท่านโยคาวจรนั้น กำหนดแม้ทั้งหมดนั้นว่า "**รูป**" เพราะ (มัน) เสื่อมสลาย แต่นั้น ก็กำหนดนามและรูปโดยสังเขปว่า **นาม** มีการน้อมไปเป็นลักษณะ **รูป** มีการเสื่อมสลายเป็นลักษณะ ดังนี้

๑. กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๔[๒]

[๖๖๔] ส่วนโยคาวจรผู้เป็น **วิปัสสนายานิกะ**(ผู้มีวิปัสสนาเป็นทางดำเนิน) ล้วนๆ หรือว่า ผู้เป็นสมถยานิกะนั้นนั่นเอง กำหนดธาตุ ๔ โดยสังเขปหรือโดยพิสดาร ด้วยมุขในการกำหนดธาตุเหล่านั้นๆ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วใน **จตุธาตุววัฏฐาน** มุขใดมุขหนึ่ง ครั้นแล้วเมื่อธาตุทั้งหลายปรากฏชัดแจ้งแก่โยคาวจรผู้นั้นโดยรส (หน้าที่) และโดยลักษณะของมันตามเป็นจริง รูป ๑๐ ในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็ปรากฏโดย **กายทสกะ** อย่างนี้ก่อนคือ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ชีวิต ๑ กายประสาท ๑ และรูปอีก ๑๐ ก็ปรากฏโดย **ภาวทสกะ** (คือ ๑๐ เหมือนกายทสกะ ต่างกันแต่เปลี่ยน **กายประสาท** เป็น **ภาวะ** คือ เพศชาย หรือเพศหญิง) เพราะมีภาวะ (เพศ) อยู่ในเส้นผม

---

๑ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณลำดับที่ ๑ ในญาณ ๑๖

๒ กัมมัฏฐานที่ใช้เป็นอารมณ์กำหนด มีหลายอย่างตามหัวข้อ ๑-๕ สุดแต่โยคาวจรจะเลือกหัวข้อใดให้ถูกแก่จริตของตน - ดูต่อไป

ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นเหมือนกัน และรูปอีก ๒๔ คือ โอชัฏฐมกะ (รูปมีโอชะเป็นที่ ๘ ได้แก่ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ และ โอชะเป็นที่แปด ๑) ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๑ โอชัฏฐมกะ ซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน ๑ โอชัฏฐมกะ ซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ (๘ x ๓ = ๒๔) ก็ปรากฏในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นด้วยเช่นกัน เพราะฉะนั้น จึงปรากฏเป็นรูป ๔๔ - ๔๔ ในโกฏฐาส ๒๔ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

แต่ทว่า ในรูปซึ่งมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างเหล่านี้ คือ น้ำเหงื่อ ๑ น้ำตา ๑ น้ำลาย ๑ น้ำมูก ๑ ปรากฏรูป ๑๖ - ๑๖ โดยโอชัฏฐมกะ ๒ ส่วนในรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน ๔ เหล่านี้ คือ อาหารใหม่ ๑ อุจจาระ ๑ น้ำเหลือง ๑ น้ำมูตร ๑ ปรากฏรูป ๘ - ๘ โดยโอชัฏฐมกะซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานแต่อย่างเดียวเท่านั้นด้วยประการฉะนี้

นี้เป็นนัย (แห่งการกำหนดรูป) ในอาการ ๓๒ ก่อน

แต่ เมื่ออาการ ๓๒ นี้ปรากฏชัดแจ้งแล้ว อาการอีก ๑๐ อย่างก็ปรากฏชัดแจ้ง ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น ในส่วนที่เป็นความร้อน (เตโช) อันเกิดแต่กรรมซึ่งเป็นเครื่องย่อยอาหารที่กินเข้าไปเป็นต้น ปรากฏรูป ๙ คือ โอชัฏฐมกะ (๘) และ ชีวิต (๑) ในส่วนที่เป็น ลมอัสสาสะปัสสาสะอันเกิดแต่จิต ก็ปรากฏรูป ๙ เหมือนกัน คือ โอชัฏฐมกะ (๘) และเสียง (๑) แต่ในส่วนที่เหลืออีก ๘ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ปรากฏรูปเป็น ๓๓ – ๓๓ คือ ชีวิตนวกะ (๙) และโอชัฏฐมกะ (๘) อีก ๓ (๙ + ๒๔ = ๓๓)[๑] เมื่อภูตรูปและอุปาทายรูปทั้งหลายเหล่านี้เกิดปรากฏแก่โยคาวจรผู้นั้นด้วยอาการ ๔๒ โดยพิสดารด้วยประการดังกล่าวนี้ รูปทั้งหลายอีก ๖๐ คือ จักขุทสกะ (๑๐) ๕ เป็นต้น และหทยวัตถุทสกะ (๑๐) ก็เป็นรูปที่ปรากฏโดยวัตถุและทวารด้วย

โยคาวจรผู้นั้น ครั้นรวมรูปแม้ทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกันโดยลักษณะคือความเสื่อมสลาย ก็เห็นว่า นี่คือรูป เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดเห็นรูปอย่างนี้แล้ว อรูป-ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏทางทวาร อรูปธรรมนี้คืออะไรบ้าง ? คือ โลกียจิต ๘๑ ได้แก่ ปัญจวิญญาณ ๒ (๕ + ๕ = ๑๐) มโนธาตุ ๓ (และ) มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ (รวม ๘๑) และเจตสิก ๗ เหล่านี้คือ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ ชีวิต ๑ จิตตัฏฐิติ ๑ และมนสิการ ๑ ซึ่งเกิดร่วมกับ (โลกีย) จิตเหล่านั้นโดยไม่แตกต่างกัน แต่โลกุตตรจิต

---

๑ ๒๔ คือ โอชิฏฐมกรูป ๘ x ๓ = ๒๔

ทั้งหลายไม่ไปสู่การกำหนดรู้แก่โยคาวจรผู้เป็น **สุทธวิปัสสกะ** (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน) และแก่โยคาวจรผู้เป็น **สมถยานิกะ** เพราะยังมิได้บรรลุ (โลกุตตรจิตเหล่านั้น)

โยคาวจรผู้นั้น ครั้นรวมอรูปธรรมแม้ทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกันโดยลักษณะ คือความน้อมไป ก็เห็นว่า นี่คือนาม

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนด **นาม** และ **รูป** โดยพิสดาร ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ เป็นหลัก ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๒. กำหนดนามและรูปทางธาตุ ๑๘

[๖๖๕] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนามและรูป**ด้วยธาตุ ๑๘** กำหนดอย่างไร ? คือ ภิกษุในพระศาสนานี้คำนึงถึงธาตุทั้งหลายว่า "ในอัตภาพนี้ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ มีโสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฯลฯ มีมโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ" ดังนี้แล้ว ไม่ยึดถือก้อนเนื้อที่สายเอ็นรึงรัดไว้ในเบ้าตา รูปยาวและกว้าง วิจิตรด้วยวงสีขาวสีดำและสีดำมาก ซึ่งชาวโลกหมายรู้กันว่า "**จักขุ**" แต่กำหนดเอาจักขุประสาทมีประการดังกล่าวแล้วในอุปาทายรูปทั้งหลายในขันธนิเทศว่า "จักขุ-ธาตุ" ส่วนรูป ๕๓ นอกนั้น ซึ่งมีอยู่ดังนี้ คือ สหชาตรูป ๙ ได้แก่ธาตุ ๔ อันเป็นที่อาศัยของจักขุประสาทนั้น กับรูปคือ สี กลิ่น รสและโอชา รวมอีก ๔ อันเป็นรูปบริวาร และชีวิตินทรีย์เป็นรูปอนุบาล (อีก ๑) กัมมชรูป ๒๐ โดยเป็นกายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐) ซึ่งอยู่ในจักขุประสาทนั้นนั่นเอง (กับทั้ง) อนุปาทินนรูป ๒๔ โดยเป็นโอชัฏฐมกรูป (๘) ทั้ง ๓ มีโอชัฏฐมกะซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (จึงเป็น ๙ + ๒๐ + ๒๔ = ๕๓) โยคาวจรก็ไม่กำหนดเอารูป ๕๓ เหล่านั้นว่า "จักขุธาตุ"

ถึงแม้ในธาตุทั้งหลายมีโสตธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้ ส่วนในกายธาตุมีเหลืออยู่ ๔๓ รูป แต่เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า มี ๔๕ เพราะทำรูปซึ่งมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐานให้เป็นหมวดละ ๙ ด้วยการเพิ่ม **สัททะ** เข้าอีก (หมวดละ ๑) รูป ๑๐ ได้แก่ ประสาท ๕ เหล่านี้ และรูป ๑ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โผฏฐัพพะ ๑ รวม ๕ อันเป็นวิสัยของประสาทเหล่านั้น เป็นธาตุ ๑๐ (ในธาตุ ๑๘) รูปทั้งหลายนอกนั้นเป็นธรรมธาตุอย่างเดียว ส่วนปัญจวิญญาณ ๒ เช่นที่กล่าวอย่างนี้ว่า "จิตซึ่งอาศัยจักขุแล้วปรารภรูปเป็นไป เรียกว่า "จักขุวิญญาณธาตุ" ดังนี้ เป็นวิญญาณธาตุ ๕ มโนธาตุจิต ๓ เป็นมโนธาตุ

อันเดียว มโนวิญญาณธาตุจิต ๖๘ เป็นมโนวิญญาณธาตุอย่างเดียว (รวมทั้งหมดเป็นธาตุ ๑๘) ด้วยประการฉะนี้

โลกียจิตแม้ทั้งหมด ๘๑ เป็นวิญญาณธาตุ ๗ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญาณธาตุ ๗ นั้น เป็นธรรมธาตุ ฉะนี้ ในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ ๑๐ กับครึ่งเป็นรูป ธาตุอีก ๗ กับครึ่ง เป็นนาม (รวมเป็นธาตุ ๑๘) ฉะนี้แล

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยธาตุ ๑๘ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๓. กำหนดนามและรูปทางอายตนะ ๑๒

[๖๖๖] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนามและรูป**ด้วยอายตนะ ๑๒** กำหนดอย่างไร ? โยคาวจรผู้นั้นเว้นรูป ๕๓ ตามนัยที่กล่าวแล้วใน (ตอนว่าด้วย) จักขุธาตุนั่นแล แล้วกำหนดเพียงจักขุประสาท ว่า "จักขายตนะ" และกำหนดโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุและกายธาตุ ตามนัยที่กล่าวแล้ว ใน (ตอนว่าด้วย) จักขุธาตุนั้นเช่นกัน ว่าโสตายตนะ ว่าฆานายตนะ ว่าชิวหายตนะ ว่ากายายตนะ กำหนดธรรม ๕ ซึ่งเป็นวิสัยของอายตนะเหล่านั้นว่ารูปายตนะ ว่าสัททายตนะ ว่าคันธายตนะ ว่ารสายตนะ ว่าโผฏฐัพพายตนะ กำหนดโลกียจิตและวิญญาณธาตุ ๗ ว่ามนายตนะ กำหนดธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญาณธาตุและรูปนอกนั้นว่าธัมมายตนะ ในอายตนะ ๑๒ นี้ โยคาวจรกำหนดอายตนะ ๑๐ กับครึ่ง (๑๐ $\frac{๑}{๒}$) ว่ารูป กำหนดอายตนะ ๑ กับครึ่ง (๑ $\frac{๑}{๒}$) ว่านาม ด้วยประการดังกล่าวนี้

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยอายตนะ ๑๒ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๔. กำหนดนามและรูปทางขันธ์ ๕

[๖๖๗] โยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดย่นย่อกว่านั้น (คือกำหนด) ทางขันธ์ (๕) กำหนดอย่างไร ? ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดรูป ๒๗ คือ รูป ๑๗ ในสรีรกายนี้ ได้แก่ ธาตุ ๔ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ (และ) สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ซึ่งอาศัยธาตุ ๔ นั้น กับประสาท ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้น และวัตถุรูป (คือหทยรูป) ๑ ภาวะ (เพศ) ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ เสียงซึ่งมีสมุฏฐานสอง ๑ เหล่านี้ ซึ่งเป็นรูปแท้ เป็นรูปสำเร็จ ควรแก่การกำหนด ส่วนรูป (อีก) ๑๐ คือ กายวิญญัติ (เคลื่อนไหวกาย) ๑ วจีวิญญัติ

(เคลื่อนไหววาจา) ๑ อากาสธาตุ (ช่องว่าง) ๑ ความเบา (ลหุตา) ของรูป ๑ ความอ่อน (มุทุตา) ของรูป ๑ ความควรแก่การงาน (กัมมัญญตา) ของรูป ๑ ความเติบโตของรูป ๑ ความสืบต่อของรูป ๑ ความชรา ๑ ความไม่เที่ยง ๑ เหล่านี้มิใช่รูปแท้ มิใช่รูปสำเร็จ เป็นแต่เพียงอาการ วิการและขอบเขตในระหว่าง (ของรูป) ไม่ควรแก่การกำหนด แม้กระนั้นก็นับว่า "รูป" โดยเพียงแต่เป็นอาการ วิการและขอบเขตในระหว่างของรูปทั้งหลาย กำหนดรูปแม้ทั้งหมดเหล่านี้ว่า "รูปขันธ์" ด้วยประการฉะนี้ กำหนดเวทนาซึ่งเกิดร่วมกับโลกียจิต ๘๑ ดวงว่า "เวทนาขันธ์" กำหนดสัญญาซึ่งสัมปยุตด้วยโลกียจิตนั้นว่า "สัญญาขันธ์" กำหนดสังขารทั้งหลายซึ่งสัมปยุตด้วยโลกียจิตนั้นว่า "สังขารขันธ์" กำหนดวิญญาณว่า "วิญญาณขันธ์" โยคาวจรกำหนดรูปขันธ์ว่า "**รูป**" กำหนดขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปว่า "**นาม**" ด้วยประการฉะนี้

โยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูปโดยทางขันธ์ ๕ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

๕. กำหนดนามและรูปโดยสังเขป

[๖๖๘] โยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ครั้นกำหนดรูปในอัตภาพร่างกายนี้โดยย่นย่อแต่อย่างเดียวอย่างนี้ว่า "รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง รูปทั้งปวง ก็คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔" ดังนี้ แล้วกำหนด **มนายตนะ** ด้วย และเอกเทศของ **ธัมมายตนะ** ด้วยว่า "**นาม**" แล้วกำหนดนามและรูปโดยสังเขปว่า **นาม** นี้ด้วย **รูป** นี้ด้วย นี้ท่านเรียกว่า "**นาม-รูป**" ด้วยประการฉะนี้

กำหนดรูปให้อรูปปรากฏ

[๖๖๙] แต่หากว่า เมื่อโยควาจรผู้นั้นกำหนดรูปโดยมุขนั้นๆ แล้วกำหนดอรูป (นาม) อยู่ แต่อรูปยังไม่ปรากฏขึ้นมา เพราะ (อรูป) เป็นของละเอียดอ่อน โยคาวจรผู้นั้นมิควรละเลิกกำหนดเสีย ควรพิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั่นแหละ ซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่า รูปของโยคาวจรนั้นที่ชำระล้างดีแล้ว สะสางออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว ด้วยอาการใดๆ สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลาย ซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ก็จะปรากฏขึ้นมาเองด้วยอาการนั้นๆ โดยแท้ เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มีดวงตา เมื่อมองดูเงาหน้าในกระจกที่มัว เงาก็จะไม่ปรากฏ บุรุษผู้นั้นไม่คิดว่า "เงาไม่ปรากฏ" แล้วทิ้งกระจกไปเสีย แต่เช็ดถูกระจกนั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า เมื่อกระจกใสบริสุทธิ์แล้ว เงาหน้าของบุรุษผู้นั้นก็

ปรากฏขึ้นมาเองโดยแท้ ฉันใด อนึ่ง บุรุษผู้มีความต้องการน้ำมันงา เอาเมล็ดงาโรยลงไปในชามอ่างแล้วเอาน้ำประพรมลงไป เมื่อน้ำมันงายังไม่ไหลออกมา เพราะบีบคั้นเพียงครั้ง ๒ ครั้ง ไม่ทิ้งเมล็ดงาเสีย เอาน้ำอุ่นประพรมลงไปแล้วนวดเค้นบีบคั้นอยู่บ่อยๆ เมื่อบุรุษผู้นั้นทำอยู่อย่างนี้ น้ำมันงาที่ใสดี ก็ไหลออกมาโดยแท้แล ฉันใด ก็หรือบุรุษผู้ต้องการทำให้น้ำใส จึงหยิบเอาเมล็ดกตกะ[๑] แล้วหย่อนมือลงไปในหม้อน้ำ เมื่อน้ำยังไม่ใส ด้วยการถูไปถูมาเพียงครั้ง ๒ ครั้ง ก็ไม่โยนเมล็ดกตกะทิ้งเสีย คงถูเมล็ดกตกะนั้นแล้วๆ เล่าๆ เมื่อบุรุษผู้นั้นทำอยู่อย่างนี้ โคลนตมก็จะจมลง น้ำก็ใสสะอาดโดยแท้แล ฉันใด พระภิกษุนั้นก็ฉันนั้นเช่นกัน ไม่ควรทอดธุระ (เลิกปฏิบัติ) เสีย ควรพิจารณาใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั่นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่า รูปของโยคาวจรนั้นจะเป็นสิ่งที่ชำระล้างดีแล้ว สะสางออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว โดยอาการใดๆ บรรดากิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกต่อการกำหนดรู้อรูปนั้น ก็สงบลงด้วยอาการนั้นๆ จิต (ของโยคาวจรนั้น) ก็จะผ่องใสเหมือนน้ำที่อยู่เบื้องบนโคลนตม อรูปธรรมทั้งหลายที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นมาเองแล

อธิบายดังกล่าวนี้ ควรขยายความด้วยอุปมาทั้งหลายแม้อย่างอื่นเช่น (การหีบ) อ้อย (ทรมาน) โจร (การฝึก) โค (การเคี่ยว) นมส้ม และ (การปิ้ง) ปลาเป็นต้น โดยอาการดังกล่าวนี้

ทางผัสสะ

[๖๗๐] แต่เมื่อโยคาวจรผู้นั้นซึ่งกำหนดรูปบริสุทธิ์ดีอย่างนี้แล้ว สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลายจะปรากฏขึ้นโดยอาการ ๓ ทาง คือ ทางผัสสะ หรือทางเวทนา หรือทางวิญญาณ ปรากฏขึ้นอย่างไร ?

ก่อนอื่น เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดิน มีลักษณะข้นแข็ง” ดังนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อนแล้วเวทนาซึ่งสัมปยุตด้วยผัสสะนั้น คือ เวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เจตนาร่วมกับผัสสะ คือ สังขารขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น แล้วจิตคือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น

---

๑ ศัพท์ว่า กตกฏฺฐิ = กตก+อฏฺฐิ แปลว่า เมล็ดกตกะ บางฉบับเป็นกตุกะ โบราณแปลว่า ไม้ตุมกา และอธิบายว่า เมล็ดของไม้ชนิดนี้ใช้ทำให้น้ำใสและเป็นประโยชน์ในทางเภสัช

อนึ่งเมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะขันแข็ง" ดังนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน แล้วเวทนาซึ่งสัมปยุตด้วยผัสสะนั้น คือเวทนาขันธ์ ฯลฯ เมื่อกำหนดว่า "ธาตุดินในอัสสาสะและปัสสาสะ (คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก) มีลักษณะขันแข็ง" ดังนี้อยู่ ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน แล้วเวทนาซึ่งสัมปยุตด้วยผัสสะนั้น คือเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น (ตลอดจน) จิตคือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลายปรากฏขึ้นทางผัสสะ ด้วยอาการอย่างนี้

ทางเวทนา

เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินมีลักษณะขันแข็ง" ดังนี้อยู่ เวทนาซึ่งเสวยรส (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้น คือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาซึ่งสัมปยุตด้วยเวทนานั้น คือสัญญาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาซึ่งสัมปยุตด้วยเวทนานั้น คือสังขารขันธ์ก็ปรากฏขึ้น จิตที่สัมปยุตด้วยเวทนานั้น คือวิญญาณขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินในเส้นผม มีลักษณะขันแข็ง" ดังนี้อยู่ ฯลฯ เมื่อกำหนดว่า "ธาตุดินในลมอัสสาสะปัสสาสะมีลักษณะขันแข็ง" ดังนี้อยู่ เวทนาซึ่งเสวยรส (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้น คือเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น (ตลอดจน) จิตซึ่งสัมปยุตด้วยเวทนานั้น คือวิญญาณขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลายปรากฏขึ้นทางเวทนาด้วยอาการอย่างนี้

ทางวิญญาณ

เมื่อโยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินมีลักษณะขันแข็ง" ดังนี้อยู่ วิญญาณซึ่งเจาะจงรู้อารมณ์ คือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมปยุตด้วยวิญญาณนั้น คือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนา คือสังขารขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อโยคาวจรกำหนดอยู่ว่า "ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะขันแข็ง" ดังนี้ (ตลอดจน) กำหนดอยู่ว่า "ธาตุดินในลมอัสสาสะปัสสาสะมีลักษณะขันแข็ง" ดังนี้อยู่วิญญาณซึ่งเจาะจงรู้อารมณ์คือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมปยุตด้วยวิญญาณนั้น คือเวทนาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาคือสังขารขันธ์ก็ปรากฏขึ้น

สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลายปรากฏขึ้นทางวิญญาณด้วยอาการอย่างนี้แล

โยคาวจรพึงดำเนินตามการจำแนกโดยนัยทุกอย่าง แล้วประกอบความในส่วนของธาตุ ๔๒ (คืออาการ ๓๒ ในกายกับลักษณะของไฟ ๔ และลักษณะของลม ๖) โดยนัยเป็นต้น ว่า "ธาตุดินในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานมีลักษณะข้นแข็ง" และประกอบความในมุขของการกำหนดรูปนอกจากนี้ มีจักขุธาตุ (โสตะ... ฆานะ...) เป็นต้น (ด้วยการประกอบเข้า) โดยธาตุ ๔-๕ (แต่ละธาตุๆ) โดยอุบายอย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนี้

[๖๗๑] อนึ่ง เพราะว่าเมื่อโยคาวจรผู้นั้นกำหนดรูปอันบริสุทธิ์สะอาดดีอยู่อย่างนั้นนั่นเอง สิ่งที่เป็นอรูปทั้งหลายจึงปรากฏขึ้นมาโดยอาการ ๓ ทาง เพราะฉะนั้นโยคาวจรพึงทำโยคะ (เพียรภาวนา) ในการกำหนดสิ่งที่เป็นอรูปด้วยการกำหนดรูปที่บริสุทธิ์สะอาดดีแล้วนั่นเอง มิใช่ด้วยการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าว่า เมื่อสิ่งที่เป็นรูปสิ่งหนึ่งหรือ ๒ สิ่งปรากฏขึ้นมาแล้ว โยคาวจรละทิ้งรูป (นั้น) เสียแล้วตั้งต้นกำหนดอรูป (ต่อไปใหม่) โยคาวจรนั้นก็จะเสื่อมจากกัมมัฏฐานไปด้วย เหมือนแม่โคที่หากินอยู่ตามภูเขา มีประการดังกล่าวมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) การเจริญปฐวีกสิณ แต่เมื่อโยคาวจรทำโยคะในการกำหนดอรูป ด้วยการกำหนดรูป ที่บริสุทธิ์สะอาดดีแล้ว กัมมัฏฐานก็ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ โยคาวจรนั้นกำหนดขันธ์ที่ไม่มีรูป ๔ อย่าง ซึ่งปรากฏขึ้นทางผัสสะเป็นต้นว่า "นาม" และกำหนดมหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอรูปขันธ์ ๔ เหล่านั้นกับอุปาทายรูปของมหาภูตรูป ๔ ว่า "รูป" ด้วยประการดังกล่าวมานี้

โยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ คือ ธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒ ขันธ์ ๕ แม้ทั้งหมดเป็น ๒ ส่วนว่า "นามและรูป" เหมือนเขาเปิดสมุดและผ่าลอนตาลด้วยพระขรรค์ ด้วยประการฉะนี้ ก็ถึงความตกลงว่า "นอกไปจากนามและรูปเท่านั้นแล้วหามีสัตว์ หรือบุคคล หรือเทวดา หรือพรหมอื่นอีกไม่"

[๖๗๒] โยคาวจรผู้นั้น ครั้นกำหนดนามและรูปโดยรส (หน้าที่) ของมันตามความเป็นจริง ด้วยอาการดังกล่าวนี้แล้ว เพื่อต้องการละชื่อสมมติทางโลกว่าสัตว์ ว่าบุคคล นี้ (อย่างหนึ่ง) เพื่อต้องการให้ก้าวพ้นความลุ่มหลงว่า มีสัตว์ (มีบุคคล) (อย่างหนึ่ง) เพื่อต้องการวางจิตไว้ ในภูมิแห่งความไม่ลุ่มหลง (อีกอย่างหนึ่ง) ให้ดียิ่งขึ้น จึงเปรียบเทียบความนี้ กำหนดตามหลัก (ที่มีอยู่) ในพระสุตตันตะเป็นอันมากว่า "นี้เป็นแต่เพียงนามและรูปเท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล" ดังนี้

ความจริง เรื่องนี้ นางวชิราภิกษุณีก็กล่าวไว้แล้วว่า

ยถา หิ องฺคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ
เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมติ.[๑]

แปลความว่า

ความจริง เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ การสมมติ (เรียก) กันว่า สัตว์ ก็มีขึ้น เหมือนเสียงที่เรียกว่า "รถ" มีขึ้น ก็เพราะเอาส่วนต่างๆ ประกอบกันเข้า[๒]

แม้ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวไว้อีกว่า "อาวุโส เพราะอาศัยไม้ เพราะอาศัยเถาวัลย์ เพราะอาศัยดินและเพราะอาศัยหญ้าล้อมเอาอากาศเข้าไว้ จึงถึงการนับว่า "อาคาร" แม้ฉันใด อาวุโส เพราะอาศัยกระดูก เพราะอาศัยเอ็น เพราะอาศัยเนื้อ และเพราะอาศัยหนังล้อมเอาอากาศเข้าไว้ จึงถึงการนับว่า "รูป" ฉันนั้นเช่นกัน[๓] ทั้งนางวชิราภิกษุณีก็กล่าวไว้อีกว่า

ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ.[๔]

แปลความว่า

ที่จริง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ และดับไป นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ[๕]

อุปมานามและรูป

[๖๗๓] ท่านแสดงถึงนามและรูปนั่นแลไว้ด้วยพระสุตตันตะมากมายหลายร้อยพระสูตรด้วยประการดังกล่าวนี้ หาได้แสดงถึงสัตว์ไม่ หาได้แสดงถึงบุคคลไม่ เพราะ

---

๑ ดูเทียบ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓
๒ ดูเทียบ สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘
๓ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘
๔ ดูเทียบ สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓
๕ ดูเทียบ สํ. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘

ฉะนั้น เมื่อส่วนและสัมภาระทั้งหลาย มีเพลา ล้อ ตัวถังและงอนเป็นต้น ตั้งอยู่ร่วมกันโดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกร้องว่า **"รถ"** ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาดูส่วนอันหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ ชื่อ ขนานว่า "รถ" หามีไม่ ฉันใด อนึ่ง เมื่อสัมภาระของเคหะทั้งหลายเช่นไม้เป็นต้น ตั้งล้อมเอาอากาศเข้าไว้โดยอาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำร้องเรียกว่า **"เคหะ"** ก็มีขึ้น แต่โดยปรมัตถ์แล้ว ชื่อที่เรียกว่า "เคหะ" หามีไม่ ฉันใด อนึ่ง เมื่อนิ้วทั้งหลายมีนิ้วมือและหัวแม่มือเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า **"กำปั้น"** ก็มีขึ้น ส่วนทั้งหลายมีกระโหลกและสายเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า **"พิณ"** ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ หามีชื่อเรียกว่า "พิณ" ไม่ เมื่อช้างและม้าเป็นต้นตั้ง (รวม) อยู่โดยอาการอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า **"เสนา"** ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ หามีชื่อว่า "เสนา" ไม่ เมื่อกำแพงและเคหะกับทั้งประตูซุ้มเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกว่า **"นคร"** ก็มีขึ้น โดยปรมัตถ์ หามีชื่อเรียกว่า "นคร" ไม่ เมื่อลำต้น กิ่งและใบเป็นต้น ตั้งอยู่โดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงคำเรียกร้องว่า **"ต้นไม้"** ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาอวัยวะส่วนหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ หามีชื่อเรียกว่า "ต้นไม้" ไม่ ฉันใด เมื่ออุปาทานขันธ์ ๕ มีอยู่ เพียงคำเรียกว่า **"สัตว์ บุคคล"** ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาธรรมสิ่งหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ชื่อที่เรียกว่า "สัตว์" อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า "เป็นข้าพเจ้า" หรือ "ข้าพเจ้า" หามีไม่ แต่ทว่าโดยปรมัตถ์ ก็มีอยู่แต่เพียงนามและรูปเท่านั้น

แน่ละ ! ความเห็นของโยคาวจรผู้นั้นซึ่งเห็นอยู่ดังกล่าวมานี้ มีชื่อว่า **ยถาภูต-ทัสสนะ** คือ การเห็นตามเป็นจริง

[๖๗๔] แต่ทว่า โยคาวจรผู้ใดละทิ้ง **ยถาภูตทัสสนะ** นี้เสีย แล้วยึดถือว่า สัตว์มีอยู่ (บุคคลมีอยู่) โยคาวจรผู้นั้นต้องยอมรับรู้ถึงความพินาศ หรือความไม่พินาศของสัตว์ (บุคคล) นั้นด้วย เมื่อยอมรับรู้ความไม่พินาศ ก็ตกไปอยู่ในฝ่ายสัสสตทิฏฐิ (คือเห็นว่ายั่งยืน) เมื่อยอมรับรู้ความพินาศ ก็ตกไปอยู่ในฝ่ายอุจเฉททิฏฐิ (คือเห็นว่าขาดสูญ) (ถามว่า) เพราะเหตุไร ? (ตอบว่า) เพราะไม่มีอย่างอื่นที่ติดตามมาจากการยอมรับรู้นั้น เช่นเดียวกับนมส้มเป็นผลติดตามมาจากน้ำนม โยคาวจรผู้นั้นเมื่อ

ยึดถือว่า "สัตว์ยั่งยืน" ก็เรียกได้ว่า **ล้าหลัง** อยู่ เมื่อยึดถือว่า "**สัตว์ขาดสูญ**" ก็เรียกได้ว่า **ล้ำหน้า** ไป เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายถูกครอบงำด้วยทิฏฐิ ๒ ประการ พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ พวกหนึ่งล้ำหน้าไป แต่พวกที่มีจักษุ (คือปัญญา) เห็นอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพวกหนึ่งล้าหลังอยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ (พวกหนึ่ง) ยินดีในภพ พอใจในภพ เพลิดเพลินอยู่ในภพ เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อดับภพ จิตของพวกเขาก็ไม่แล่นเข้าไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมใจเชื่อ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ด้วยอาการอย่างนี้แล อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพวกหนึ่งล้ำหน้าไปอย่างไร ? อันเทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง เบื่อหน่ายระอา เกลียดชังอยู่ด้วยภพนั่นเอง ชื่นชมยินดีความปราศจากภพอยู่ ด้วยการปรารภว่า ท่านผู้เจริญ เขาว่า ในกาลใด อัตตานี้จะขาดสูญพินาศไป เพราะร่างกายแตกดับภายหลังมรณะ ไม่มีอยู่ภายหลังตายแล้ว นั่นเป็นความสงบ นั่นเป็นสิ่งประณีต นั่นเป็นความจริงแท้ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้ำหน้าไปด้วยอาการอย่างนี้แล อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ท่านผู้มีจักษุ (ปัญญา) ทั้งหลายเห็นอยู่อย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เห็นภูต (คือเบญจขันธ์) ด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นโดยความเป็นภูต (ตามความจริง) ครั้นเห็นภูต (เบญจขันธ์) โดยความเป็นจริงแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับของภูต (นั้น) ภิกษุทั้งหลาย ท่านผู้มีจักษุทั้งหลายเห็นอยู่ด้วยอาการอย่างนี้แล"[๑]

[๖๗๕] เพราะฉะนั้น ตัวหุ่นเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ ก็แต่ว่าด้วยการประกอบไม้และเส้นเชือกชัก ตัวหุ่นนั้นก็เดินบ้าง ยืนบาง มีการเคลื่อนไหวปรากฏคล้ายกับมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น ฉันใด ถึงแม้นามและรูปนี้ก็พึงเห็นว่าฉันนั้นเช่นกัน เป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต ไม่มีความเคลื่อนไหว ก็แต่ว่า ด้วยการประกอบร่วมกันและกัน นามและรูปนั้น ก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปรากฏมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

---

๑ ดูเทียบ ขุ. อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๙/๔๐๐-๔๐๑

นามญฺจ รูปญฺจ อิธตฺถิ สจฺจโต
น เหตฺถ สตฺโต มนุโช จ วิชฺชติ
สุญฺญํ อิทํ ยนฺตมิวาภิสงฺขตํ
ทุกฺขสฺส ปุญฺโช ติณกฏฺฐสาทิโส.

แปลความว่า

ว่าโดยสัจจะแล้ว นามและรูป มีอยู่ในโลกนี้ แต่ทว่า สัตว์และมนุษย์หามีอยู่ในโลกนี้ไม่ นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนตัวหุ่น เป็นกองทุกข์เช่นเดียวกับกองหญ้าและกองไม้

อนึ่ง นามและรูปนี้ มิใช่จะพึงเปรียบเทียบให้รู้ชัดแจ้งด้วยอุปมาด้วยตัวหุ่นเท่านั้น พึงเปรียบเทียบให้รู้ชัดแจ้งด้วยอุปมาแม้ข้ออื่นๆ เช่น ฟ่อนต้นอ้อเป็นต้นด้วย

อันที่จริง เมื่อวางฟ่อนต้นอ้อ ๒ มัดพิงกันไว้ ฟ่อนต้นอ้อมัดหนึ่งก็ค้ำฟ่อนต้นอ้ออีกมัดหนึ่งไว้ เมื่อฟ่อนต้นอ้อมัดหนึ่งล้มลง ฟ่อนต้นอ้ออีกมัดหนึ่งก็ล้มลงด้วยฉันใด นามและรูปในปัญจโวการภพ (ภพมีขันธ์ ๕) ก็ฉันนั้นเช่นกัน ต่างอาศัยกันและกันเป็นไป สิ่งหนึ่งเป็นผู้ค้ำจุนอีกสิ่งหนึ่งไว้ เมื่อสิ่งหนึ่งล้มไปด้วยการตาย อีกสิ่งหนึ่งก็ล้มลงด้วย เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

ยมกํ นามรูปญฺจ อุโภ อญฺโญญฺญนิสฺสิตา
เอกสฺมึ ภิชฺชมานสฺมึ อุโภ ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา.

แปลความว่า

อันว่านามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้งสองอย่างต่างอาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลายไป สิ่งอาศัยกันทั้งสองอย่างก็แตกทำลายด้วย

[๖๗๖] อนึ่ง เสียงเป็นไป (เกิดขึ้น) เพราะอาศัยกลองที่เขาตีด้วยไม้ กลองเป็นอย่างหนึ่ง เสียงเป็นอีกอย่างหนึ่ง กลองและเสียงไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) กลองก็ว่างจากเสียง เสียงก็ว่างจากกลอง ฉันใด นามก็เป็นไปเพราะอาศัยรูป กล่าวคือ วัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปเป็นอย่างหนึ่ง นามเป็นอีกอย่างหนึ่ง นามและรูปไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) นามก็ว่างเปล่าจากรูป รูปก็ว่างเปล่าจากนาม ฉันนั้นนั่นแล อีกประการหนึ่ง นามอาศัยรูปจึงเป็นไป เหมือนเสียงอาศัยกลอง (จึงดังขึ้น) เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

(๑) **น จกฺขุโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา**
น รูปโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา
เหตุํ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ สงฺขตา
ยถาปิ สทฺโท ปหฏาย เภริยา.

ฯเปฯ

แปลความว่า

(๑) **สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากตา**
มิได้เกิดขึ้นจากรูป และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างตาและรูป
ทั้งสองอย่าง เป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
เกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๒) **สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากหู**
มิได้เกิดขึ้นจากเสียง และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างหูและ
เสียงทั้งสอง เป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
เกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๓) **สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่๕มิได้เกิดขึ้นจากจมูก**
มิได้เกิดขึ้นจากกลิ่น และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างจมูกและ

กลิ่นทั้งสอง เป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

(๔) **สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากลิ้น มิได้เกิดขึ้นจากรส และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างลิ้นและรสทั้งสอง เป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น**

(๕) **สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากกาย มิได้เกิดขึ้นจากผัสสะ และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างกายและผัสสะทั้งสอง เป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น**

(๖) **สภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลาย มิได้เกิดขึ้นจากวัตถุรูป อีกทั้งมิได้ออกจากธัมมายตนะทั้งหลายด้วย สังขตธรรมทั้งหลายอาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น**

[๖๗๗] อีกประการหนึ่ง บรรดานามและรูปนี้ นามไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง ไม่กิน ไม่ดื่ม ไม่พูด ไม่สำเร็จอิริยาบถ ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง เพราะรูปนั้นไม่มีความต้องการที่จะกิน อีกทั้งไม่มีความต้องการที่จะดื่ม ไม่มีความต้องการที่จะพูด ไม่มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปเป็นไปได้ก็เพราะอาศัยนาม (และ) นามก็เป็นไปได้เพราะอาศัยรูปโดยแท้แล แต่ทว่าเมื่อนามนั้นมีความปรารถนาที่จะกิน มีความปรารถนาที่จะดื่ม มีความปรารถนาที่จะพูด มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปจึงกิน จึงดื่ม จึงพูด จึงสำเร็จอิริยาบถ

อนึ่ง เพื่อต้องการให้เข้าใจเนื้อความนี้ชัดแจ้ง พระอาจารย์ทั้งหลายจึงยกข้ออุปมาขึ้นเป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้ :-

อันว่าชายตาบอดแต่กำเนิด ๑ และชายเปลี้ย ๑ ต่างปรารถนาจะไปยัง (สถานที่โน้น) ทิศทั้งหลาย ชายตาบอดแต่กำเนิดจึงพูดกะชายเปลี้ยอย่างนี้ว่า "นี่แน่ะเพื่อนข้าฯ สามารถทำกิจที่พึงทำด้วยเท้าได้ แต่ข้าฯ ไม่มีตาที่จะใช้ดูทางราบ ทางลุ่ม" ชายเปลี้ยก็พูดกะชายตาบอดแต่กำเนิดอย่างนี้ว่า "นี่แน่ะเพื่อน ข้าฯ สามารถทำกิจที่พึงทำด้วยตาได้ แต่ข้าฯ ไม่มีเท้าที่จะใช้เดินไปข้างหน้า หรือเดินกลับ" ชายตาบอดแต่กำเนิดนั้นก็ดีใจ ชอบใจ ยกชายเปลี้ยขึ้นจะงอยบ่า ชายเปลี้ยก็นั่งอยู่บนจะงอยบ่าของชายตาบอดแต่กำเนิดแล้วบอกอย่างนี้ว่า "อย่าไปซ้าย จงไปขวา อย่าไปขวา จงไปซ้าย" ชาย ๒ คนนั้น ถึงแม้ชายตาบอดแต่กำเนิดก็ไม่มีเดช เป็นทุพพลภาพ ไม่ไปได้ด้วยเดชของตนเอง ด้วยกำลังของตนเอง ถึงแม้ชายเปลี้ยก็ไม่มีเดช ทุพพลภาพไม่ไปได้ด้วยเดชของตนเอง ด้วยกำลังของตนเอง แต่เพราะชายทั้งสองนั้นอาศัยกันและกันแล้ว ก็ไปไหนไปได้ ฉันใด ถึงแม้นามก็ไม่มีเดช มิได้เกิดขึ้นมาด้วยเดชของตนเองมิได้เป็นไปในกิริยานั้นๆ (ด้วยเดชของตนเอง) ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช มิได้เกิดขึ้นมาด้วยเดชของตนเอง มิได้เป็นไปในกิริยานั้นๆ (ด้วยเดชของตนเอง) แต่การเกิดขึ้นมาหรือการเป็นไปของนามและรูปนั้น มีขึ้นเพราะอาศัยกันละกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า:-

น สเกน พเลน ชายเร

โนปิ สเกน พเลน ติฏฺฐเร

ปรธมฺมวสานุวตฺติโน

ชายเร สงฺขตา อตฺตทุพฺพลา.

ปรปจฺจยโต จ ชายเร
ปรอารมฺมณโต สมุฏฺฐิตา
อารมฺมณปจฺจเยหิ จ
ปรธมฺเมหิ จิเม ปภาวิตา.

แปลความว่า

สภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตะ) ทั้งหลาย ทุพพลภาพอยู่ในตัวเอง หาเกิดขึ้นด้วยกำลังของตนเองได้ไม่ อีกทั้งธำรงอยู่ด้วยกำลังของตนเองก็หาได้ไม่ ดำเนินไปด้วยอำนาจของสภาวธรรมอย่างอื่น สภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งเหล่านี้ เกิดขึ้นจากปัจจัยอื่น ตั้งขึ้นจากอารมณ์อื่น เกิดขึ้นด้วยอารมณ์และปัจจัยและด้วยธรรมอื่นด้วย

ยถาปิ นาวํ นิสฺสาย มนุสฺสา ยนฺติ อณฺณเว
เอวเมว รูปํ นิสฺสาย นามกาโย ปวตฺตติ.
ยถา จ มนุสฺเส นิสฺสาย นาวา คจฺฉติ อณฺณเว
เอวเมว นามํ นิสฺสาย รูปกาโย ปวตฺตติ.

แปลความว่า

มนุษย์ทั้งหลายเดินทางไปในห้วงน้ำ เพราะอาศัยเรือ แม้ฉันใด นามกายเป็นไปได้เพราะอาศัยรูป ก็เช่นกันฉันนั้น เรือแล่นไปในห้วงน้ำเพราะอาศัยมนุษย์ ฉันใด รูปกายเป็นไปได้เพราะอาศัยนามก็เช่นกันฉันนั้น

อุโภ นิสฺสาย คจฺฉนฺติ มนุสฺสา นาวา จ อณฺณเว
เอวํ นามญฺจ รูปญฺจ อุโภ อญฺโญญฺญนิสฺสิตา.

แปลความว่า

มนุษย์และเรือทั้งสองต่างอาศัยกัน จึงเดินทางไปในห้วงน้ำได้ นามและรูปก็ฉันนั้น ทั้งสองต่างอาศัยกันและกันด้วยประการฉะนี้

การเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ซึ่งครอบงำสัตตสัญญา (คือ ความสำคัญหมายรู้ว่า มีสัตว์) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงของโยคาวจรผู้กำหนดรู้นามและรูปโดยนัยต่างๆ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่าเป็น "**ทิฏฐิวิสุทธิ** (คือความเห็นบริสุทธิ์)" แม้คำว่า "**นามรูปววัฏฐาน** การกำหนดรู้นามและรูป" ก็ดี คำว่า "**สังขารปริจเฉท** การกำหนดรู้สังขาร" ก็ดี[๑] เป็นชื่อของการเห็นนามและรูปตามเป็นจริงนี้เหมือนกัน

ปริจเฉทที่ ๑๘ ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

---

๑ นามรูปววัฏฐาน และ สังขารปริจเฉท นี้ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณอันดับแรก หรือญาณที่ ๑ ในญาณ ๑๖

ปริจเฉทที่ ๑๙
กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

---

๒. ปัจจยปริคคหญาณ

[๖๗๘] ส่วนว่า ญาณซึ่งข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป (ดังกล่าวมาแล้ว) นั้นนั่นแล ชื่อว่า **กังขาวิตรณวิสุทธิ** คือความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย

พระภิกษุผู้ปรารถนาบรรลุ**กังขาวิตรณวิสุทธิ**นั้นรำพึงถึงการค้นหา**เหตุ**และ**ปัจจัย**ของนามและรูปนั้นอยู่ เหมือนนายแพทย์ผ่าตัดผู้ฉลาด ครั้นเห็นโรคก็ค้นหาสมุฏฐานของโรคนั้นอยู่ ก็หรือ เหมือนบุรุษผู้มีเมตตา ครั้นเห็นเด็กเล็กอ่อนวัยนอนหงายแบเบาะอยู่ในตรอก จึงรำพึงถึงมารดาบิดาของเด็กอ่อนวัยนั้นว่า "เด็กนี้เป็นบุตรน้อยของใครหนอ" ฉะนั้นนั่นเทียว

กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูป

พระภิกษุนั้นคิดเห็นเป็นแน่แท้มาแต่ต้นเลยดังนี้ว่า "ก่อนอื่น นามและรูปนี้จะไม่มีเหตุหามิได้ เพราะนามและรูปทุกอย่าง ถึงความเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันทั้งหมดในที่ทุกแห่งและในกาลทุกเมื่อ (นามและรูปนั้น) จะมีเทพเจ้าเช่นพระอิศวรเป็นต้นเป็นเหตุหามิได้ เพราะนอกไปจากนามและรูปแล้ว หามีเทพเจ้าเช่นพระอิศวรเป็นต้นไม่ เพราะถึงแม้ศาสดาพวกใดจะกล่าว (ทึกทักเอา) ว่า นามรูปเป็นประมาณนั่นแหละคือเทพเจ้ามีพระอิศวรเป็นต้น นามและรูปที่เขากล่าวว่าคือเทพเจ้ามีพระอิศวรเป็นต้นของพวกศาสดาเหล่านั้น ก็ถึงภาวะเป็นของหาเหตุมิได้ เพราะฉะนั้น นามและรูปนั้นต้องมีเหตุมีปัจจัย เหตุและปัจจัยเหล่านั้นคืออะไรหนอแล" ดังนี้

[๖๗๙] พระภิกษุนั้นครั้นรำพึงถึงเหตุและปัจจัยของนามและรูปอย่างนี้แล้ว ก็กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของรูปกายนี้ก่อนอย่างนี้ว่า "กายนี้เมื่อเกิดขึ้นมา มิได้เกิดขึ้น

ภายในดอกบัวอุบล (บัวขาบ) ดอกบัวปทุม (บัวหลวง) ดอกบัวบุณฑริก (บัวขาว) และดอกบัวจงกลนี (บัวแดง) อันมีกลิ่นหอมเป็นต้น มิได้เกิดขึ้นภายในแก้วมณีและแก้วมุกดาหารเป็นต้น หากแต่เกิดขึ้นในระหว่างกระเพาะอาหารใหม่และกระเพาะอาหารเก่า เอาพื้นท้องไว้ข้างหลัง เอากระดูกสันหลังไว้ข้างหน้า แวดวงไว้ด้วยไส้ใหญ่และไส้น้อย แม้ตัวเองก็ปฏิกูลด้วยของน่าเกลียดมีกลิ่นเหม็น อยู่ในที่คับแคบมาก ซึ่งปฏิกูลด้วยของน่าเกลียดมีกลิ่นเหม็น ดุจตัวหนอนที่เกิดขึ้นในปลาเน่า ในขนมบูด ในบ่อน้ำครำ และในหลุมโสโครก เป็นต้น รูปซึ่งเกิดขึ้นอย่างนี้นั้น มีธรรมเป็นเหตุ เป็นปัจจัย ๕ อย่าง ได้แก่ ธรรม ๔ อย่าง คือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ กรรม ๑ เหล่านี้เป็นเหตุ เพราะเป็นผู้ให้เกิดขึ้น (และ) อาหารเป็นปัจจัย เพราะเป็นผู้อุปถัมภ์ ๑ แม้ในธรรมเหล่านั้น ธรรม ๓ อย่าง มีอวิชชาเป็นต้น เป็นที่เข้าอยู่อาศัยของกายนี้ เปรียบเหมือนมารดาเป็นที่เข้าอยู่อาศัยของทารก กรรมเป็นผู้ให้เกิด เปรียบเหมือนบิดาเป็นผู้ทำให้บุตรเกิด อาหารเป็นผู้ค้ำจุน (กายนี้) ให้ธำรงอยู่ เปรียบเหมือนพี่เลี้ยงคอยอุ้มชูทารก พระภิกษุนั้นครั้นกำหนดรู้ปัจจัยของรูปกายอย่างนี้แล้ว จึงทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามกายต่อไปอีก โดยนัยเป็นต้นว่า "จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปทั้งหลาย"[๑] ดังนี้

ละความสงสัย ๑๖ ประการ

พระภิกษุนั้นครั้นเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยดังกล่าวนี้แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ว่า "นามและรูปนี้เป็นไปอยู่ทั้งใน (ปัจจุบัน) บัดนี้ ฉันใด ถึงแม้ในอดีตกาลก็ได้เป็นไปแล้วโดยปัจจัย อีกทั้งในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัย ฉันนั้น"

[๖๘๐] เมื่อพระภิกษุนั้นเห็นอยู่เสมอเนือง ๆ อย่างนี้ ก็ละความสงสัยแม้ทุกอย่าง คือ ความสงสัยซึ่งท่านปรารภที่สุดเบื้องต้น (คือ อดีตกาล) แล้วกล่าวไว้ ๕ อย่างดังนี้ว่า

๑. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นแล้วหรือหนอ ?
๒. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าไม่ได้เป็นมาแล้วหรือหนอ ?
๓. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?
๔. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าได้เป็นอย่างไรมาแล้วหนอ ?

---

๑ ดูเทียบ สํ. นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๙

๕. ในอดีตกาล ข้าพเจ้าเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?[๑]

อีกทั้งความสงสัย ซึ่งท่านปรารภที่สุดเบื้องปลาย (คือ อนาคตกาล) แล้วกล่าวไว้ ๕ อย่าง ดังนี้ว่า

๑. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นหรือหนอ ?
๒. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะไม่เป็นหรือหนอ ?
๓. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอะไรหนอ ?
๔. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอย่างไรหนอ ?
๕. ในอนาคตกาล ข้าพเจ้าจะเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรมาแล้วหนอ ?[๒]

อีกทั้งความสงสัยซึ่งท่านปรารภกาลปัจจุบัน ก็หรือว่าเป็นผู้มีความสงสัยภายในปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ แล้วกล่าวไว้ (อีก) ๖ อย่างดังนี้ว่า

๑. ข้าพเจ้าเป็นอยู่หรือหนอ ?
๒. ข้าพเจ้ามิได้เป็นอยู่หรือหนอ ?
๓. ข้าพเจ้าเป็นอะไรอยู่หนอ ?
๔. ข้าพเจ้าเป็นอย่างไรอยู่หนอ ?
๕. สัตว์นี้มาจากไหนหนอ ?
๖. สัตว์นั้นจะไปไหนหนอ ?[๒]

กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปอีกวิธีหนึ่ง

[๖๘๑] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งเห็นปัจจัย ๒ อย่างของนาม โดยทางสาธารณปัจจัยและอสาธารณปัจจัย เห็นปัจจัย ๔ อย่างของรูป โดยทางเหตุมีกรรมเป็นต้นว่า “ความจริงปัจจัยของนาม มี ๒ อย่าง คือ สาธารณะ ๑ และอสาธารณะ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ทวาร ๖ มีจักษุเป็นต้น (และ) อารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นสาธารณปัจจัยของนาม เพราะเป็นไปแก่นามแม้ทุกประการ ตามความแตกต่างมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น ส่วนธรรม (อื่น) มีมนสิการ (คือความใส่ใจ) เป็นต้น เป็นอสาธารณปัจจัย เพราะธรรมมีโยนิโสมนสิการและการฟังธรรมเป็นต้นเป็นปัจจัยของนามเฉพาะที่เป็นกุศลเท่านั้น ธรรม

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙

๒ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙

ตรงกันข้ามเป็นปัจจัยของนามอกุศล แต่กรรมเป็นต้นเป็นปัจจัยของนามที่เป็นวิบาก และภวังค์เป็นต้นเป็นปัจจัยของนามที่เป็นกิริยา" "ส่วนกรรม จิต ฤดู อาหาร ๔ อย่าง ซึ่งมีกรรมเป็นต้นนี้เป็นปัจจัยของรูป ใน ๔ อย่างนั้น กรรมเฉพาะที่เป็นอดีตเท่านั้น เป็นปัจจัยของรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน จิตเมื่อเกิดขึ้นเป็นปัจจัยของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ส่วนฤดูและอาหารเป็นปัจจัยของรูปที่มีฤดูและอาหารเป็นสมุฏฐานในขณะ (รูปนั้น) ตั้งอยู่" ดังนี้

พระภิกษุรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปด้วยอาการดังกล่าวนี้ ครั้นเธอเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยอย่างนี้แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ว่า "นามและรูปนี้ ในบัดนี้เป็นไปอยู่อย่างใด แม้ในอดีตกาลก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย แม้ในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัยอย่างนั้น"เมื่อพระภิกษุนั้นพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ก็ละเสียได้ซึ่งความสงสัยในกาลแม้ทั้ง ๓ โดยนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล

กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจจสมุปบาท

[๖๘๒] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งครั้นเห็นสังขารทั้งหลายกล่าวคือนามและรูปเหล่านั้นแล ถึงความชราและเห็นความแตกดับของสังขารทั้งหลายที่ชราแล้ว จึงทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมอย่างนี้ว่า "ที่เรียกว่าชราและมรณะของสังขารทั้งหลายนี้มีขึ้นเพราะมีความเกิด ความเกิดมีเพราะมีภพ ภพมีเพราะมีอุปาทาน อุปาทานมีเพราะมีตัณหา ตัณหามีเพราะมีเวทนา เวทนามีเพราะมีผัสสะ ผัสสะมีเพราะมีอายตนะ ๖ อายตนะ ๖ มีเพราะมีนามและรูป นามและรูปมีเพราะมีวิญญาณ วิญญาณมีเพราะมีสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะมีอวิชชา" ดังนี้ ครั้นแล้วพระภิกษุนั้นก็ละความสงสัยได้โดยนัยกล่าวแล้วนั่นแล

[๖๘๓] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจจสมุปบาทเหมือนกันแต่โดยอนุโลมซึ่งแสดงไว้พิสดารข้างต้นแล้ว[๑] (มีอาทิ) "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร" ด้วยประการฉะนี้แล ครั้นแล้วพระภิกษุนั้นก็ละความสงสัยได้โดยนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล

---

๑ ในตอนกล่าวถึง ปฏิจจสมุปบาท ใน ปัญญาภูมินิเทศ ข้างต้น

กำหนดรู้ปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์

[๖๘๔] พระภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์อย่างนี้ว่า “ธรรม ๕ อย่าง คือ โมหะในกรรมภพก่อน ได้แก่อวิชชา ๑ ความตั้งใจทำไว้ในกรรมภพก่อน ได้แก่สังขาร ๑ ความใคร่ ได้แก่ตัณหา ๑ ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่อุปาทาน ๑ เจตนา ได้แก่ภพ ๑ ในกรรมภพก่อนเหล่านี้เป็นปัจจัยของปฏิสนธิในภพนี้

ธรรม ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิในภพนี้ ได้แก่วิญญาณ ๑ การก้าวลง (ในครรภ์มารดา) ได้แก่นามรูป ๑ ประสาท ได้แก่อายตนะ ๑ สิ่งที่สัมผัสถูกต้อง ได้แก่ผัสสะ ๑ การเสวยอารมณ์ ได้แก่เวทนา ๑ ในอุปปัตติภพนี้ เหล่านี้เป็นปัจจัยของกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน เพราะเหตุที่อายตนะทั้งหลายแก่กล้าในภพนี้แล้ว ธรรม ๕ อย่าง คือ โมหะ ได้แก่อวิชชา ๑ ความตั้งใจทำ ได้แก่สังขาร ๑ ความใคร่ ได้แก่ตัณหา ๑ ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่อุปาทาน ๑ เจตนา ได้แก่ภพ ๑ ในกรรมภพนี้ เหล่านี้เป็นปัจจัยของปฏิสนธิ (ในภพ) ต่อไป” ดังนี้

ว่าด้วยกรรม ๑๒ ชนิด[๑]

[๖๘๕] ในกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์นั้น กรรม (ให้ผลตามคราว) มี ๔ อย่าง คือ

๑. **ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพนี้
๒. **อุปปัชชเวทนียกรรม** กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า
๓. **อปราปรเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพสืบ ๆ ไป
๔. **อโหสิกรรม** กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว

ในบรรดาจิต ๗ ดวง (ซึ่งดำเนินไป) **ชวนวิถี** เดียวกันนั้น **ชวนเจตนา** ดวงแรกเป็นกุศล หรืออกุศลก็ตาม มีชื่อเรียกว่า **ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม** ทิฏฐธัมมเวทนียกรรมนั้นให้ผลในอัตภาพนี้เท่านั้น แต่เมื่อไม่สามารถ (ให้ผล) อย่างนั้น ก็มีชื่อเรียกว่าอโหสิกรรมไป ที่เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม** ตามหลักของหมวด ๓ (ติกะ) ดังนี้

---

๑ ชื่อกรรม ๑๒ ในภาษาไทย แปลตามพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒

คือ “ผลของกรรมมิได้มีแล้ว ๑ ผลของกรรมจักไม่มี ๑ ผลของกรรมไม่มีอยู่ ๑”[๑] ส่วนชวนเจตนา ดวงที่ ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จความประสงค์ มีชื่อเรียกว่า **อุปปัชชเวทนียกรรม** อุปปัชชเวทนียกรรมนั้นให้ผลในอัตภาพถัดไป เมื่อไม่สามารถ (ให้ผล) ตามนั้น ก็เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม** ไป โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน ชวนเจตนา (อีก) ๕ ดวง ในระหว่างชวนเจตนา ๒ ดวง (คือดวงที่ ๑ และที่ ๗) มีชื่อเรียกว่า **อปราปรเวทนียกรรม** อปราปรเวทนียกรรมนั้นได้โอกาสเมื่อใดในกาลอนาคต ให้ผลเมื่อนั้น เมื่อยังมีความเป็นไปของสังสาระอยู่ ก็ยังไม่เป็นกรรมมีชื่อเรียกว่า **อโหสิกรรม**

[๖๘๖] ยังมีกรรม (ให้ผลตามลำดับ) อีก ๔ อย่าง คือ :

๑. **ครุกรรม** กรรมหนัก
๒. **พหุลกรรม** กรรมเคยชิน
๓. **อาสันนกรรม** กรรมเมื่อจวนเจียน
๔. **กตัตตากรรม** กรรมสักแต่ว่าทำ

บรรดากรรม ๔ อย่างนั้น เป็นกุศลหรือเป็นอกุศลก็ตาม ในบรรดากรรมหนักและไม่หนัก กรรมใดเป็นกรรมหนัก เช่น มาตุฆาต (ฆ่ามารดา) เป็นต้นก็ตาม หรือมหัคคตกรรม[๒] ก็ตาม กรรมนั้นแลให้ผลก่อน ถึงแม้ในบรรดากรรมที่เคยชินและไม่เคยชินก็เหมือนกัน กรรมใดที่เคยชินเช่นความเป็นผู้มีศีลดีก็ตาม หรือความเป็นผู้ทุศีลก็ตาม กรรมเคยชินนั้นแลให้ผลก่อน กรรมที่คนเราระลึกได้ในเวลาใกล้มรณะ มีชื่อเรียกว่า อาสันนกรรม (คือกรรมเมื่อจวนเจียน) เพราะว่า บุคคลผู้ใกล้จะตายสามารถระลึกถึงกรรมใดได้ เขาก็เกิดขึ้นด้วยกรรมนั้นนั่นแล ส่วนกรรมนอกจาก ๓ อย่างนี้ เป็นกรรมที่ได้ความคุ้นเคยบ่อย ๆ มีชื่อเรียกว่า กตัตตากรรม เมื่อไม่มีกรรม ๓ อย่างเหล่านั้นแล้ว มันจึงชักพาไปสู่ปฏิสนธิ

[๖๘๗] ยังมีกรรม (ให้ผลตามกิจ) อีก ๔ อย่าง คือ :

๑. **ชนกกรรม** กรรมแต่งให้เกิด
๒. **อุปัตถัมภกกรรม** กรรมสนับสนุน
๓. **อุปปีฬกกรรม** กรรมบีบคั้น
๔. **อุปฆาตกกรรม** กรรมตัดรอน

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๔/๓๙๗

๒ ได้แก่ รูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศล

บรรดากรรม ๔ อย่างนั้น กรรมที่มีชื่อว่าชนกกรรม เป็นทั้งกุศลทั้งอกุศล ชนกกรรมทำให้เกิดวิบากขันธ์ในกามภพ ในรูปภพและในอรูปภพ ทั้งในเวลาปฏิสนธิ ทั้งในเวลาที่วิบากขันธ์เป็นไป (ตั้งแต่เกิดจนตาย) ส่วนอุปัตถัมภกกรรมไม่สามารถให้เกิดวิบาก (ขันธ์) ได้ แต่เมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว จึงสนับสนุนสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ขันธ์) ซึ่งกรรมอื่นให้เกิดขึ้น ให้เป็นไปตลอดกาล อุปปีฬกกรรมเมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว ก็เข้าบีบคั้น เบียดเบียนสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ขันธ์) ซึ่งกรรมอื่นนำให้เกิดขึ้น มิให้ดำเนินไปตลอดกาล ส่วนอุปฆาตกกรรมไม่ว่าตนเองจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม คอยตัดรอนกรรมอื่นที่มีกำลังด้อยกว่า ห้ามปรามผลของกรรมนั้นไว้ แล้วทำโอกาสให้แก่ผลของตน แต่เมื่อกรรมทำโอกาสให้อย่างนี้แล้ว ก็เรียกวิบากนั้นได้ว่า เกิดขึ้นแล้ว

ลำดับของกรรมและลำดับของวิบากของกรรม ๑๒ อย่าง ดังกล่าวมานี้ ย่อมปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เฉพาะแก่ **กัมมวิปากญาณ** ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่สาธารณ์ทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลาย แต่พระภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนา พึงทราบทั้งลำดับของกรรมและทั้งลำดับของวิบากไว้โดยเอกเทศ เพราะฉะนั้นจึงได้ประกาศความวิเศษของกรรมนี้ไว้ด้วยการแสดงแต่เพียงที่เป็นหลักด้วยประการฉะนี้

[๖๘๘] พระภิกษุรูปหนึ่ง ครั้นบรรจุกรรม ๑๒ อย่างนี้เข้าไว้ในกัมมวัฏฏ์ด้วยประการฉะนี้แล้ว ทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ด้วยประการดังกล่าวนั้น พระภิกษุนั้นครั้นเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ว่า “นามและรูปนี้ ในบัดนี้ก็เป็นไปอยู่โดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ ฉันใด ถึงแม้ในอดีตกาลก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์ ถึงแม้ในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัยทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์เช่นกัน เหมือนกันฉันนั้น ทั้งกรรมและทั้งวิบากของกรรม ทั้งกัมมวัฏฏ์และทั้งวิปากวัฏฏ์ ทั้งความเป็นไปของกรรมและทั้งความเป็นไปของวิบาก ทั้งความสืบต่อของกรรมและทั้งความสืบต่อของวิบาก ทั้งกิริยาและทั้งผลของกิริยา ก็เป็นไปด้วยประการฉะนี้

กมฺมวิปากา วตฺตนฺติ วิปาโก กมฺมสมฺภโว
กมฺมา ปุนพฺภโว โหติ เอวํ โลโก ปวตฺตติ.

แปลความว่า

เพราะกรรมวิบากทั้งหลายจึงเป็นไปวิบากเกิดจากกรรม
ภพใหม่ก็มีเพราะกรรม โลกหมุนเวียนอยู่อย่างนี้

เมื่อภิกษุนั้นเห็นอยู่เสมอเนือง ๆ อย่างนี้ ก็ละความสงสัยหมดทั้ง ๑๖ ประการ ซึ่งท่านปรารภที่สุดเบื้องต้น (อดีตกาล) เป็นต้น แล้วกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ข้าพเจ้าได้เป็นมาแล้วหรือหนอ ? ในภพ (๓) โยนิ (๔) คติ (๕) ฐิติ (๗) และนิวาส (๙) ทั่วทั้งหมด ก็ปรากฏอยู่แต่เพียงนามและรูปซึ่งเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์ของเหตุและผลเท่านั้น นอกเหนือไปจากเหตุ พระภิกษุนั้นมิได้เห็นการก (ผู้สร้าง) นอกเหนือจากความเป็นไปของผล ก็มิได้เห็นผู้เสวยผล จึงเป็นอันว่า พระภิกษุนั้นเห็นดีแล้วด้วยปัญญาโดยชอบว่า เมื่อมีเหตุ บัณฑิตทั้งหลายก็พากันกล่าวด้วยคำเพียงหมายรู้มันว่า "มีผู้สร้าง" เมื่อมีความเป็นไปของวิบาก ก็กล่าวว่า "มีผู้เสวย" ดังนี้เท่านั้น

[๖๘๙] เพราะฉะนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า :-

กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ เอเวตํ สมฺมทสฺสนํ.

แปลความว่า

ผู้สร้างกรรมไม่มี และผู้เสวยผล(ของกรรม) ก็ไม่มี ธรรมล้วน ๆ เป็นไปอย่างเดียว นี้เป็นสัมมาทัสสนะ (คือความเห็นโดยชอบ)

เอวํ กมฺเม วิปาเก จ วตฺตมาเน สเหตุเก
พีชรุกฺขาทิกานํว ปุพฺพา โกฏิ น นายติ.

แปลความว่า

เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุเป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็ไม่มีใครรู้เบื้องต้น (และ) เบื้องปลาย ดุจไม่มีใครรู้เบื้องต้น (และ) เบื้องปลายของเมล็ดพืชและต้นไม้เป็นต้น ฉะนั้น

อนาคเตปิ สํสาเร　อปฺปวตฺตํ น ทิสฺสติ
เอตมตฺถํ อนญฺญาย　ติตฺถิยา อสยํวสี.
สตฺตสญฺญํ คเหตฺวาน　สสฺสตุจฺเฉททสฺสิโน
ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐึ คณฺหนฺติ　อญฺญมญฺญํ วิโรธิตา.

แปลความว่า

แม้ในอนาคตกาล ความไม่เป็นไปในสังสารวัฏก็ไม่ปรากฏ พวกเดียรถีย์ทั้งหลายไม่รู้ความข้อนี้ ทั้งตนเองก็ไม่มีความเชี่ยวชาญจึงยึดถือสัตตสัญญา(ความสำคัญหมายว่ามีสัตว์ มีบุคคล) แล้วมีความเห็นว่าเที่ยง ว่าขาดสูญ ยึดถือทิฏฐิ ๖๒ ประการ ต่างโต้แย้งกันและกันอยู่

ทิฏฺฐิพนฺธนพนฺธา เต　ตณฺหาโสเตน วุยฺหเร
ตณฺหาโสเตน วุยฺหนฺตา　น เต ทุกฺขา ปมุจฺจเร.

แปลความว่า

พวกเดียรถีย์เหล่านั้นซึ่งมีเครื่องผูกพันคือทิฏฐิผูกพันไว้ จึงถูกกระแสแห่งตัณหาพัดพาไป เมื่อถูกกระแสตัณหาพัดพาอยู่ พวกเขาก็ไม่พ้นจากทุกข์

เอวเมตํ อภิญฺญาย　ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สาวโก
คมฺภีรํ นิปุณํ สุญฺญํ　ปจฺจยํ ปฏิวิชฺฌติ.

แปลความว่า

พระภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้ารู้ความนี้ด้วยปัญญารู้ยิ่งดังกล่าวมานี้ จึงเห็นชัดซึ่งปัจจัย(ของนามและรูป) อันลึกซึ้ง ละเอียด ว่างเปล่า

กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ　ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ
อญฺญมญฺญํ อุโภ สุญฺญา　น จ กมฺมํ วินา ผลํ.

แปลความว่า

กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก วิบากก็ไม่มีอยู่ในกรรม กรรมและวิบากทั้งสอง ต่างว่างเปล่าซึ่งกันและกัน แต่ปราศจากกรรมเสียแล้ว ผลก็หามีไม่

ยถา น สูริเย อคฺคิ น มณิมฺหิ น โคมเย
น เตสํ พหิ โส อตฺถิ สมฺภาเรหิ จ ชายติ.
ตถา น อนฺโต กมฺมสฺส วิปาโก อุปลพฺภติ
พหิทฺธาปิ น กมฺมสฺส น กมฺมํ ตตฺถ วิชฺชติ.

แปลความว่า

ไฟไม่มีในดวงอาทิตย์ ไม่มีในแก้วมณี (ที่ใช้ส่อง) ไม่มีในมูลโค ไฟนั้นมิได้มีอยู่ภายนอกสิ่งทั้ง ๓ เหล่านั้น แต่มันเกิดขึ้นด้วยการประกอบกัน(ของสิ่งทั้ง ๓) ฉันใด วิบากก็ฉันนั้น หาไม่ได้ภายในกรรม แม้ภายนอกกรรมก็ไม่ได้ (เพราะ)กรรมมิได้มีอยู่ในวิบากนั้น

ผเลน สุญฺญํ ตํ กมฺมํ ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ
กมฺมญฺจ โข อุปาทาย ตโต นิพฺพตฺตเต ผลํ.

แปลความว่า

กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็มิได้มีอยู่ในกรรม แต่เพราะอาศัยกรรมแล ผลจึงเกิดขึ้นจากกรรมนั้น

น เหตฺถ เทโว พฺรหฺมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ เหตุสมฺภารปจฺจยา.

แปลความว่า

ความจริง ในโลกนี้ ไม่มีเทพเจ้า หรือพระพรหมผู้สร้างสังสารวัฏฏ์ ธรรมแท้ๆ เป็นไปเอง เพราะการประกอบกันของเหตุเป็นปัจจัย

[๖๙๐] เมื่อพระภิกษุนั้นทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวัฏฏ์และวิปากวัฏฏ์แล้วละความสงสัยใน ๓ กาลได้ด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็เป็นอันได้รู้ธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน สิ้นทั้งปวงแล้ว โดยทางจุติและปฏิสนธิ ความรู้เช่นนั้นของพระภิกษุนั้นเป็น **ญาตปริญญา** คือ การกำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว

พระภิกษุนั้นรู้แจ้งชัดอย่างนี้ว่า "ขันธ์ทั้งหลายเหล่าใดเกิดแล้วในอดีต เพราะกรรม (ในอดีต) เป็นปัจจัย ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นได้ดับไปแล้วในอดีตนั้นนั่นเอง ส่วนขันธ์ทั้งหลายที่เกิดในภพนี้ เพราะกรรมในอดีตเป็นปัจจัย ก็เป็นอีกพวกหนึ่ง หามีธรรมแม้แต่สิ่งเดียวจากภพในอดีตมาสู่ภพนี้ไม่ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดแล้วแม้ในภพนี้ เพราะกรรมเป็นปัจจัยก็จักดับ ขันธ์ทั้งหลายจักเกิดขึ้นในภพหน้า ก็เป็นพวกอื่น หามีธรรมแม้สิ่งเดียวจากภพนี้จักไปยังภพหน้ามิได้

อีกประการหนึ่งแล เปรียบเหมือนการสาธยาย (การท่องบ่น) จากปากของอาจารย์หาเข้าไปสู่ปากของอันเตวาสิกไม่ แต่การสาธยายในปากของอันเตวาสิกนั้น จะไม่ดำเนินไปเพราะการสาธยายของอาจารย์นั้นเป็นปัจจัย ก็หามิได้ (อุปมา ๑) เปรียบเหมือนน้ำมนต์ที่ตัวแทนดื่มมิได้เข้าท้องของคนเป็นโรค แต่โรคของคนเป็นโรคนั้นจะไม่สงบลงเพราะการดื่มน้ำมนต์ของตัวแทนเป็นปัจจัยนั้น หามิได้ (อุปมา ๒) วิธีประดับตกแต่งใบหน้าไม่ไปถึงเงาหน้าในแผ่นกระจกเงาเป็นต้น แต่วิธีประดับตกแต่งจะไม่ปรากฏในแผ่นกระจกเงาเป็นต้นนั้น เพราะวิธีประดับตกแต่งนั้นเป็นปัจจัย หามิได้ (อุปมา ๓) เปลวประทีปของไส้ (ตะเกียง) ไส้หนึ่ง จะไม่ลามไปยังอีกไส้หนึ่ง แต่เปลวประทีปในไส้ (ตะเกียงอีกอันหนึ่ง) นั้นจะไม่เกิดขึ้น เพราะไส้ (ตะเกียงอันก่อน) นั้นเป็นปัจจัย หามิได้ (อุปมา ๔) ฉันใด ธรรมอะไร ๆ จากภพในอดีต มิได้ก้าวมาสู่ภพนี้ หรือจากภพนี้มิได้ก้าวไปสู่ภพหน้า เหมือนกันฉันนั้นนั่นแล แต่ขันธ์ อายตนะและธาตุทั้งหลายจะไม่เกิดขึ้นในภพนี้ เพราะมีขันธ์ อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพอดีตเป็นปัจจัย หามิได้ หรือว่าขันธ์ อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพหน้า จะไม่เกิดขึ้นเพราะมีขันธ์ อายตนะและธาตุทั้งหลายในภพนี้เป็นปัจจัย หามิได้ ฉะนี้แล

ยเถว จกฺขุวิญฺญาณํ มโนธาตุอนนฺตรํ
น เจว อาคตํ นาปิ น นิพฺพตฺตํ อนนฺตรํ.

ตเถว ปฏิสนฺธิมฺหิ วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ
ปุริมํ ภิชฺชตี จิตฺตํ ปจฺฉิมํ ชายตี ตโต.
เตสํ อนฺตริกา นตฺถิ วีจิ เตสํ น วิชฺชติ
น จิโต คจฺฉติ กิญฺจิ ปฏิสนฺธิ จ ชายติ.

แปลความว่า

จักขุวิญญาณมาในลำดับของมโนธาตุ และมิได้มาอีกทั้งมิได้เกิดในลำดับ(แห่งมโนธาตุ)หามิได้ ฉันใด ความสืบเนื่องของจิตเป็นไปใน(ลำดับของ)ปฏิสนธิ ฉันนั้นเช่นกัน จิตดวงก่อนแตกดับไป จิตดวงหลังก็เกิด(ต่อ)จากนั้น ไม่มีระหว่างคั่นของจิต ๒ ดวงนั้น จิต ๒ ดวงนั้นมีช่องว่างหามิได้ ทั้งจิตไร ๆ ก็มิได้(จุติ)ไปจากจิตดวงนี้ และปฏิสนธิ(จิต)ก็เกิดขึ้น ดังนี้

ปัจจยปริคคหญาณ ในชื่ออื่น [๑]

[๖๙๑] **ปัจจยปริคคหญาณ** (ญาณกำหนดรู้ปัจจัย) ของนามและรูป ของพระภิกษุผู้รู้แล้วซึ่งธรรมทุกอย่างโดยทางจุติและปฏิสนธิด้วยประการดังกล่าวมานี้ เป็นญาณถึงความมีกำลังโดยอาการทั้งปวง พระภิกษุนั้นก็ละความสงสัย ๑๖ อย่างได้ดียิ่ง และมิใช่ละได้แต่ความสงสัย ๑๖ อย่างนั้นเท่านั้น ถึงความสงสัย ๘ อย่างซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "สงสัยในพระบรมศาสดา"[๒] ดังนี้ เธอก็ละได้ด้วยเหมือนกัน ทิฏฐิ ๖๒ ประการก็ระงับไปด้วย[๓]

ญาณข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ (อดีต อนาคต ปัจจุบัน) ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปโดยนัยต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่าเป็น "**กังขาวิตรณ-วิสุทธิ**" คำว่า "**ธัมมฐิติญาณ** - ญาณกำหนดรู้ความตั้งอยู่ด้วยธรรมเป็นปัจจัย" ก็ดี

---

๑ คือ ญาณที่ ๒ ในญาณ ๑๖ หรือในโสฬสญาณ

๒ ดูเทียบ อภิ. สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑

๓ ดู ทิฏฐิ ๖๒ ในพรหมชาลสูตร, ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๑-๑๔๙/๑-๔๗

คำว่า “**ยถาภูตญาณ** - ญาณกำหนดรู้ตามเป็นจริง” ก็ดี คำว่า “**สัมมาทัสสนะ** - ความเห็นโดยชอบ” ก็ดี เป็นไวพจน์ของคำว่า “**กังขาวิตรณวิสุทธิ**” นี้นั่นเอง

ความจริง ท่านพระสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า “ปัญญาในการกำหนดรู้ปัจจัยว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขารทั้งหลาย (และ)สังขารทั้งหลายก็เกิดขึ้นจากปัจจัย ถึงแม้ธรรมทั้งสอง(ทั้งอวิชชาและสังขาร)เหล่านี้ก็เกิดขึ้นจากปัจจัย’ ดังนี้เป็น ธัมมฐิติญาณ”[๑] ดังนี้

ถามว่า - (พระภิกษุนั้น)

(๑) เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่จะรู้เองเห็นเองซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่าไหนตามความเป็นจริง ? มี **สัมมาทัสสนะ** (ความเห็นโดยชอบ) อย่างไร ? เป็นอันเห็นด้วยดีซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวงโดยความไม่เที่ยงด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะนั้นอย่างไร ? ละความสงสัยในสิ่งที่ไหนเสียได้ ?

(๒) เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์อยู่ ...

(๓) เมื่อมนสิการโดยความไม่มีอัตตาอยู่ จะรู้เองเห็นเองซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่าไหนตามความเป็นจริง ? ฯลฯ ละความสงสัยในที่ไหนเสียได้ ?

ตอบว่า -

(๑) เมื่อพระภิกษุนั้นมนสิการโดยความไม่เที่ยงก็รู้เองเห็นเองซึ่งนิมิต(คือสังขาร)ตามเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ พระภิกษุนั้นเป็นอันเห็นแล้วด้วยดี ซึ่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง ด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะนั้น ละความสงสัยในสังขารทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ด้วยประการฉะนี้

(๒) เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ก็รู้เองเห็นเอง ซึ่งความเป็นไป (ของสังขาร) ตามเป็นจริง ...

(๓) เมื่อมนสิการโดยความไม่มีอัตตา ก็รู้เองเห็นเองซึ่งนิมิตและความเป็นไปตามเป็นจริง ...

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๗๐

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ พระภิกษุนั้นเป็นอันเห็นแล้วด้วยดีซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งปวงโดยความไม่มีอัตตาด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะ ละความสงสัยในธรรมทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ด้วยประการฉะนี้

ถามว่า - "ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ ๑ สัมมาทัสสนะ ๑ กังขาวิตรณะ (การข้ามพ้นความสงสัย) ๑ เหล่านี้ มีเนื้อความต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือว่ามีเนื้อความอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน"

ตอบว่า - "ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ ๑ สัมมาทัสสนะ ๑ กังขาวิตรณะ ๑ เหล่านี้ มีเนื้อความอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน"[๑]

อนึ่ง ท่านผู้เจริญวิปัสสนา (วิปัสสก) ซึ่งประกอบด้วยญาณ (ดังกล่าวมา) นี้ เป็นผู้ได้ความเบาใจแล้ว ได้ที่พึ่งในพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นผู้มีคติ (ภูมิที่ดำเนินไปภายหน้า) แน่นอน มีนามว่า **พระจูฬโสดาบัน**

ตสฺมา ภิกฺขุ สทา สโต นามรูปสฺส สพฺพโส
ปจฺจเย ปริคฺคเณฺหยฺย กงฺขาวิตรณตฺถิโก.

เพราะฉะนั้นพระภิกษุผู้มีความประสงค์จะข้ามพ้นความสงสัย พึงเป็นผู้มีสติ กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปโดยประการทั้งปวงทุกเมื่อแล

ปริจเฉทที่ ๑๙ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

ปริจเฉทที่ ๒๐
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

---

[๖๙๒] อนึ่ง ญาณซึ่งรู้ทางถูกและทางไม่ถูกอย่างนี้ว่า "นี้เป็นทาง นี้มิใช่ทาง" ดังนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก

๓. กลาปสัมมสนญาณ[๑]

โยคีผู้ปรารถนาเพื่อบรรลุมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้น เริ่มแรกควรทำโยคะ (คือการบำเพ็ญความเพียร) ในนัยวิปัสสนา ที่เรียกว่า **กลาปสัมมสนะ**[๑] (คือการกำหนดพิจารณาธรรมเป็นหมวดเป็นกอง) ก่อน (ถามว่า) เพราะเหตุไร ? (ตอบว่า) เพราะเมื่อธรรมมีโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้นเกิดขึ้นแก่โยคีผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนา **มัคคามัคคญาณทัสสนะ** (ความรู้ความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก) จึงเกิดขึ้น ความจริง เมื่อธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้น ท่านโยคีผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนา ก็มีมัคคามัคคญาณอยู่ด้วย ด้วยว่า **กลาปสัมมสนะ (ญาณ) เป็นญาณเริ่มต้นของวิปัสสนา** เพราะฉะนั้น ท่านจึงยกกลาปสัมมสนะ (ญาณ) นี้ขึ้นแสดงไว้ในลำดับของกังขาวิตรณะ (วิสุทธิ)

อีกประการหนึ่ง เพราะเมื่อ**ตีรณปริญญา** เป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึงบังเกิดขึ้น และตีรณปริญญาก็บังเกิดขึ้นในลำดับของญาตปริญญา เพราะฉะนั้น โยคีผู้ปรารถนาบรรลุ**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**นั้น จะต้องทำโยคะในกลาปสัมมสนญาณ (การกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง) ก่อน

[๖๙๓] ในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง (กลาปสัมมสนะ) นั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

---

๑ ได้แก่ สัมมสนญาณ ซึ่งเป็นญาณอันดับที่ ๓ ในญาณ ๑๖

ความจริง โลกียปริญญา (คือ การกำหนดรู้ขั้นโลกิยะ) มีอยู่ ๓ คือ :

๑. **ญาตปริญญา** การกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้ว (ปรากฏอยู่แล้ว)

๒. **ตีรณปริญญา** การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรอง (ใคร่ครวญ)

๓. **ปหานปริญญา** การกำหนดรู้ด้วยการละ

ปริญญาทั้ง ๓ นี้ ท่านกล่าวระบุถึงไว้แล้ว (ในปฏิสัมภิทามัคค์) ว่า "ปัญญา ในการรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาณ โดยความหมายว่ารู้กันอยู่แล้ว ปัญญาในการกำหนดรู้ ชื่อว่าญาณ โดยความหมายว่าไตร่ตรอง ปัญญาในการละ ชื่อว่าญาณ โดยความหมายว่าสละไป"[๑] ดังนี้

ในปริญญา ๓ อย่างนั้น ปัญญาที่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลายเหล่านั้นๆ เช่นอย่างนี้ว่า "รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไป เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์" ดังนี้ ชื่อว่า **ญาตปริญญา** (กำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว) ส่วนปัญญาคือวิปัสสนามี(ไตร)ลักษณ์เป็นอารมณ์ซึ่งยกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแลขึ้นสู่สามัญญลักษณะแล้วเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง" ดังนี้ ชื่อว่า **ตีรณปริญญา** แต่วิปัสสนาปัญญาที่มี(ไตร)ลักษณ์เป็นอารมณ์นั่นแล ซึ่งเป็นไปด้วยการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า **ปหานปริญญา**

ในปริญญา ๓ นั้น ตั้งแต่ สังขารปริจเฉท (การกำหนดรู้สังขาร คือ นามรูปปริจเฉทญาณซึ่งเป็นญาณที่ ๑) มาถึง **ปัจจยปริคคหะ** (การกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป คือปัจจยปริคคหญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๒) เป็นภูมิของ **ญาตปริญญา** เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแทงตลอดลักษณะเฉพาะตัวของธรรมทั้งหลายอย่างเดียว ส่วนตั้งแต่กลาปสัมมสนะ (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๓) จนถึงอุทยพยญาณุปัสสนา (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๔) เป็นภูมิของ **ตีรณปริญญา** เพราะในระหว่างนี้ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแทงตลอดสามัญญลักษณะโดยเฉพาะตั้งแต่ภังคานุปัสสนา (ญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ ๕) เป็นต้นไป จนถึงญาณในเบื้องสูง เป็นภูมิของ **ปหานปริญญา** เพราะว่าตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณนั้นไป ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่อนุปัสสนา ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น (ตามที่ท่านกล่าวไว้) อย่างนี้ว่า

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

(๑) เมื่อเห็นเนืองๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละความหมายรู้ว่าเที่ยง
(๒) เมื่อเห็นเนืองๆ โดยความเป็นทุกข์ ก็ละความหมายรู้ว่า เป็นสุข
(๓) เมื่อเห็นเนืองๆ โดยความไม่มีอัตตา ก็ละความหมายรู้ว่า มีอัตตา
(๔) เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลินยินดี
(๕) เมื่อปราศจากความกำหนัด ก็ละราคะ
(๖) เมื่อดับ ก็ละเหตุเป็นแดนเกิด (สมุทัย)
(๗) เมื่อสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือ ดังนี้[๑]

ในปริญญา ๓ (ดังกล่าว) นี้ เป็นอันว่า โยคีได้บรรลุ **ญาตปริญญา** โดยเฉพาะแล้ว เพราะได้ทำทั้งสังขารปริจเฉท (ญาณที่ ๑) ด้วย ทั้งปัจจยปริคคหะ (ญาณที่ ๒) ด้วย ให้สำเร็จแล้ว และปริญญาอีก ๒ อย่าง ก็ควรบรรลุด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า "เพราะเมื่อ**ตีรณปริญญา** เป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณ จึงบังเกิดขึ้น และ**ตีรณปริญญา** ก็บังเกิดขึ้นในลำดับของ**ญาตปริญญา** เพราะฉะนั้น โยคีผู้ปรารถนาบรรลุ**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** นั้น จะต้องทำโยคะในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกองก่อน" ดังนี้

[๖๙๔] ในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง (ที่เรียกว่า กลาปสัมมสนะ) นั้น มีพระบาลี (แปลความ) ดังนี้

ถาม "ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า **สัมมสนญาณ** (คือ ญาณในการกำหนดรู้) เป็นอย่างไร"

ตอบ "รูป**อย่างใดอย่างหนึ่ง**ก็ตาม ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ทั้งภายในหรือภายนอก ทั้งหยาบหรือละเอียด ทั้งเลวหรือประณีต ทั้งอยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ โยคีกำหนดรู้รูปทั้งหมดนั้นโดยความไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑

"กำหนดรู้ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

"กำหนดรู้ ... โดยความไม่มีอัตตา เป็นสัมมสนะ ๑

"เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

"สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

“สังขารทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ...

“วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ... กำหนดรู้ ... โดยความไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้ ... โดยความไม่มีอัตตา เป็นสัมมสนะ ๑

“กำหนดรู้จักขุ ... ฯลฯ ... ชราและมรณะ ทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน โดยความไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑

“ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑

“ ... โดยความไม่มีอัตตา เป็นสัมมสนะ ๑

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์โดยความหมายว่าน่ากลัว ชื่อว่าอนัตตาโดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ (คือ ญาณในการกำหนดรู้) ๑

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “เวทนา ...

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “สัญญา ...

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลาย ...

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “วิญญาณ ...

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง ...” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “รูปทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยง ปรุงแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความปราศจากราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “เวทนา ...

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “สัญญา ...

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลาย ...

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “วิญญาณ ...

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต

อนาคตและปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยง ... มีความดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ เมื่อไม่มีชาติ ก็ไม่มีชราและมรณะ” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “ทั้งในอดีตกาลก็ดี ทั้งในอนาคตกาลก็ดี เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ เมื่อไม่มีชาติ ก็ไม่มีชราและมรณะ” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ...ฯลฯ... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่มีอวิชชา **ก็ไม่มีสังขาร**” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ว่า “ทั้งในอดีตกาลก็ดี ทั้งในอนาคตกาลก็ดี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่มีอวิชชา **ก็ไม่มีสังขารทั้งหลาย**” ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณ ๑

“สัมมสนญาณนั้นชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า ปัญญา โดยความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ปัญญาในการย่นย่อกำหนดรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ” ดังนี้ [๑]

ฯลฯ ข้อธรรมด้วยไปยาล

อนึ่ง (ด้วยการ ฯลฯ ไว้) ด้วยไปยาล (ฯเปฯ) ว่า “จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ” ดังนี้ ในพระบาลีนั้น พึงทราบว่าท่านย่นย่อเอาหมวดธรรมเหล่านี้ไว้ คือ :-

๑. ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในทวาร พร้อมด้วยทวารและอารมณ์ทั้งหลาย
๒. ขันธ์ ๕
๓. ทวาร ๖
๔. อารมณ์ ๖
๕. วิญญาณ ๖
๖. ผัสสะ ๖

---

๑ ดูเทียบ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๖

๗. เวทนา ๖
๘. สัญญา ๖
๙. เจตนา ๖
๑๐. ตัณหา ๖
๑๑. วิตก ๖
๑๒. วิจาร ๖
๑๓. ธาตุ ๖
๑๔. กสิณ ๑๐
๑๕. โกฏฐาส (อาการ) ๓๒
๑๖. อายตนะ ๑๒
๑๗. ธาตุ ๑๘
๑๘. อินทรีย์ ๒๒
๑๙. ธาตุ ๓
๒๐. ภพ ๓
๒๑. ภพ อีก ๓
๒๒. ภพ อีก ๓
๒๓. ฌาน ๔
๒๔. อัปปมัญญา ๔
๒๕. สมาบัติ ๔
๒๖. องค์ของปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ดังนี้

ความจริง ข้อนี้ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวไว้แล้วใน อภิญญานิเทศ (ในปฏิสัมภิทามัคค์)[๑] ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง คืออะไร ?

๑. ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง รูปทั้งหลายเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง จักขุวิญญาณเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง จักขุสัมผัสเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง ถึงแม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะมีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย นี้นั้นก็เป็นสิ่ง

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓-๖/๙-๑๓

ควรรู้ยิ่ง โสตะ (หู) เป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง ฯลฯ ถึงแม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะมีมโนสัมผัสเป็นปัจจัย นี้นั้นก็เป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง

๒. รูป ... วิญญาณเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง ...
๓. จักขุ ... มโน ...
๔. รูป ... ธรรมทั้งหลาย ...
๕. จักขุวิญญาณ ... มโนวิญญาณ ...
๖. จักขุสัมผัส ... มโนสัมผัส ...
๗. เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ... เวทนาเกิดแต่มโนสัมผัส ...
๘. สัญญาในรูป ... สัญญาในธรรม ...
๙. สัญเจตนาในรูป ... สัญเจตนาในธรรม ...
๑๐. ตัณหาในรูป ... ตัณหาในธรรม ...
๑๑. วิตกในรูป ... วิตกในธรรม ...
๑๒. วิจารในรูป ... วิจารในธรรม ...
๑๓. ปฐวีธาตุ ... วิญญาณธาตุ ...
๑๔. ปฐวีกสิณ ... วิญญาณกสิณ ...
๑๕. เส้นผม (เกสา) ... ส่วนสมองในกระหม่อม ...
๑๖. อายตนะคือจักขุ ... อายตนะคือธรรมารมณ์ ...
๑๗. จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ...
มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ...
๑๘. จักขุนทรีย์ ... อัญญาตาวินทรีย์ ...
๑๙. กามธาตุ ... รูปธาตุ ... อรูปธาตุ ...
๒๐. กามภพ ... รูปภพ ... อรูปภพ ...
๒๑. สัญญาภพ ... อสัญญาภพ ... เนวสัญญานาสัญญาภพ ...
๒๒. เอกโวการภพ ... จตุโวการภพ ... ปัญจโวการภพ ...
๒๓. ปฐมฌาน ฯลฯ จตุตถฌาน ...
๒๔. เมตตาเจโตวิมุตติ ฯลฯ อุเปกขาเจโตวิมุตติ ...
๒๕. อากาสานัญจายตนสมาบัติ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ
เป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง

๒๖. อวิชชาเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง ฯลฯ ชราและมรณะ เป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง” ดังนี้

สิ่งทั้งปวงที่ควรรู้ยิ่ง ท่านย่นย่อไว้ด้วยไปยาล (คือ ฯเปฯ) ในที่ทุกแห่ง ในวิสุทธิมรรคนี้ เพราะท่านกล่าวไว้พิสดารอย่างนั้น ในอภิญญานิเทศนั้นแล้ว แต่ทว่า เมื่อได้ย่นย่อไว้อย่างนี้แล้ว โลกุตตรธรรมทั้งหลายเหล่าใดมาในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ไม่ควรรับเอาธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเข้าไว้ในอธิการนี้ เพราะไม่เข้าถึงสัมมสนะ (ญาณ) อีกประการหนึ่ง ถึงในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เข้าถึงสัมมสนะ (คือการกำหนดรู้) เฉพาะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏชัด (และ) ถึงการกำหนดรู้ได้ง่าย โยคีนั้นจึงควรเริ่มกำหนดรู้ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

[๖๙๕] ในสัมมสนะนั้น มีการประกอบวิธีปรารภโดยทางขันธ์ ดังนี้ คือ “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง... ฯลฯ โยคีกำหนดรู้รูปทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะ ๑ ... โดยความเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะ ๑ ... โดยความไม่มีอัตตา เป็นสัมมสนะ ๑”[๑] พระภิกษุนี้ครั้นกำหนดรูปหมดแม้ทุกชนิดซึ่งมิได้ชี้ตายตัวลงไปอย่างนี้ว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง” โดยโอกาสทั้ง ๑๑ คือ (จำแนก) **โดยหมวด ๓** (แห่งกาลมี) อดีต (เป็นต้น) และ**โดยหมวด ๒** (แห่งรูปมี) รูปภายในเป็นต้น อีก ๔ หมวดด้วย[๒] โดยอาการเพียงนี้ แล้วกำหนดรูปทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ”

ถาม กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ” อย่างไร ?

ตอบ กำหนดรู้ว่า “อนิจจะ” โดยนัยดังกล่าวไว้ข้างหน้านั่นแล เพราะท่านกล่าวไว้แล้วว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง โดยความหมายว่าสิ้นไป” ดังนี้[๓] เพราะฉะนั้น พระภิกษุนี้จึงกำหนดรู้ว่า “รูปใดเป็นอดีต รูปนั้นสิ้นไปแล้วในอดีตนั่นแล ไม่มาถึงภพนี้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความว่าสิ้นไปรูปใดเป็นอนาคตจักเกิดขึ้นในภพเป็นลำดับไป ถึงแม้รูปนั้นก็จักสิ้นไปในภพนั้นนั่นเอง จักไม่จากภพนั้นไปสู่ภพอื่น เพราะเหตุนี้ จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าสิ้นไป รูปใดเป็นปัจจุบัน ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในภพนี้นี่เอง ไม่ไปจากภพนี้ เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าสิ้นไป

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๕

๒ รูปหมวด ๒ อีก ๔ คือ ทั้งภายในหรือภายนอกหมวด ๑ ทั้งหยาบหรือละเอียดหมวด ๑ ทั้งเลวหรือประณีตหมวด ๑ ทั้งไกลหรือใกล้หมวด ๑

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔

รูปใดเป็นภายใน ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปภายในนั่นเอง ไม่ไปถึงภายนอก เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป รูปใดเป็นภายนอก...หยาบ...ละเอียด ...เลว...ประณีต...อยู่ ณ ที่ไกล...อยู่ ณ ที่ใกล้ ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไป ณ ที่ใกล้นั่นเอง ไม่ไปถึงความเป็นที่ไกล เพราะเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าสิ้นไป” ดังนี้

การกำหนดรู้แม้ทั้งหมดนี้เป็นสัมมสนะ ๑ ตามคำที่ว่า “เป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่าสิ้นไป” ดังนี้ แต่ว่าโดยประเภท เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง และรูปทั้งหมดนี้นั่นแล ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว ที่ว่า “โดยความหมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว” หมายความว่า เพราะมีภัยประจัญหน้าอยู่ แน่ละ! สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นของนำเอาความน่ากลัวมา ดุจการนำเอาความน่ากลัวมาแก่เทวดาทั้งหลายในสีโหปมสูตร[๑] ถึงแม้การกำหนดรู้ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นสัมมสนะ ๑ ตามคำที่ว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเป็นสิ่งพึงกลัว” ดังนี้ แต่ว่าโดยประเภทก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง

อนึ่ง รูปทั้งปวงชื่อว่าเป็นทุกข์ ฉันใด รูปแม้ทั้งหมด นั้นหามีอัตตาไม่ โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร ที่ว่า “โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร” หมายความว่า เพราะไม่มีแก่นสาร คือ อัตตาซึ่งเจ้าลัทธิทั้งหลายคิดเห็นกันอย่างนี้ว่า “(มี) อัตตา (มี) ผู้อยู่เป็นนิตย์ (มี) ผู้สร้าง (มี) ผู้เสวย (มี) ผู้มีอำนาจในตัวเอง” แน่ละ! รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็เป็นทุกข์ ไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยงหรือความเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป แม้แต่ของอัตตาได้ แล้วผู้นั้นจะเป็นผู้สร้างเป็นต้นแต่ที่ไหน ? เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาไซร้ รูปนี้ก็ไม่ควรเป็นไปเพื่ออาพาธ” ดังนี้[๒] เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ถึงแม้การกำหนดรู้ (ดังกล่าว) นี้ก็เป็นสัมมสนะ ๑ ตามคำที่ว่า “เป็นของหามีอัตตาไม่โดยความหมายว่าเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร” ดังนี้ แต่ว่าโดยประเภทก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง

นัย (ในการกำหนดรู้) ในขันธ์ทั้งหลายอื่นมีเวทนาเป็นต้นก็เป็นอย่างนี้

---

๑ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๘

๒ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔

[๖๙๖] อนึ่ง เพราะรูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็แตกต่างกันออกไป โดยเป็นรูปที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้นเป็นต้น โดยนิยม เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงปริยายของความไม่เที่ยงนั้น หรือเพื่อแสดงถึงวิธีมนสิการซึ่งดำเนินไปโดยอาการต่างๆ ท่านจึงกล่าวพระบาลีไว้อีก (แปลความ) ว่า "รูปทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความปราศจากราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา"[๑] ดังนี้

นัยในขันธ์ทั้งหลายอื่นมีเวทนาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้

กำหนดรู้ขันธ์ ๕ โดยอาการ ๔๐

[๖๙๗] เพื่อมุ่งหมายให้การกำหนดรู้ (คือสัมมสนญาณ) โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีอัตตา ในขันธ์ ๕ (ตามที่กล่าวมา) นั้นนั่นแล มีความมั่นคง โยคาวจรนั้นจึงกำหนดรู้ขันธ์ ๕ ทั้งหลายเหล่านี้ด้วยการกำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นแม้นั้น โดยประเภท ซึ่งกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งพระบาลีนี้ (แปลความ) ว่า "พระภิกษุได้เฉพาะซึ่งขันติ (ญาณ) อันเป็นอนุโลม โดยอาการ ๔๐ อย่างไรบ้าง ? (พระภิกษุ) ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม โดยอาการ ๔๐ อย่างไรบ้าง" ดังนี้[๒]

พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงจำแนกอนุโลมญาณ (นั้น) ได้ตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า "พระภิกษุเมื่อเห็นขันธ์ ๕ โดยอาการ ๔๐ ดังนี้ คือ

๑.	**อนิจจโต**	โดยความไม่เที่ยง
๒.	**ทุกขโต**	โดยความเป็นทุกข์
๓.	**โรคโต**	โดยเป็นโรค
๔.	**คัณฑโต**	โดยเป็นฝี
๕.	**สัลลโต**	โดยเป็นลูกศรเสียบ
๖.	**อฆโต**	โดยความชั่วร้าย
๗.	**อาพาธโต**	โดยความป่วยไข้
๘.	**ปรโต**	โดยเป็นปรปักษ์
๙.	**ปโลกโต**	โดยแตกทำลาย
๑๐.	**อีติโต**	โดยความหายนะ
๑๑.	**อุปัททวโต**	โดยเป็นอุปัทวะ

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘-๕๙๙

๑๒. **ภยโต** โดยเป็นภัย
๑๓. **อุปสัคคโต** โดยเป็นอุปสรรค
๑๔. **จลโต** โดยความหวั่นไหว
๑๕. **ปภังคุโต** โดยผุพัง
๑๖. **อัทธุวโต** โดยไม่ยั่งยืน
๑๗. **อตาณโต** โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
๑๘. **อเลณโต** โดยไม่เป็นที่หลบลี้
๑๙. **อสรณโต** โดยไม่เป็นที่พึ่ง
๒๐. **ริตตโต** โดยเป็นของเปล่า
๒๑. **ตุจฉโต** โดยเป็นของว่าง
๒๒. **สุญญโต** โดยเป็นของสูญ
๒๓. **อนัตตโต** โดยไม่มีอัตตา
๒๔. **อาทีนวโต** โดยเป็นโทษ
๒๕. **วิปริณามธัมมโต** โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
๒๖. **อสารกโต** โดยไม่มีสาระ
๒๗. **อฆมูลโต** โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย
๒๘. **วธกโต** โดยเป็นผู้ฆ่า (ฆาตกร)
๒๙. **วิภวโต** โดยปราศจากความเจริญ
๓๐. **สาสวโต** โดยมีอาสวะ
๓๑. **สังขตโต** โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
๓๒. **มารามิสโต** โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
๓๓. **ชาติธัมมโต** โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
๓๔. **ชราธัมมโต** โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
๓๕. **พยาธิธัมมโต** โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
๓๖. **มรณธัมมโต** โดยมีความตายเป็นธรรมดา
๓๗. **โสกธัมมโต** โดยมีความโศกเป็นธรรมดา
๓๘. **ปริเทวธัมมโต** โดยมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
๓๙. **อุปายาสธัมมโต** โดยมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๔๐. **สังกิเลสิกธัมมโต**[๑] โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา”

---

๑ ในวงการวิปัสสนากัมมัฏฐาน เรียกหมายรู้กันว่า “โต ๔๐” แต่ใน ขุ. จู. (ไทย) ๓๐/๕๒/๒๑๔-๒๑๕ มี ๔๔ โต เป็นระดับ สัมมสนญาณ

เมื่อเห็นขันธ์ ๕ โดยความไม่เที่ยง ก็ได้เฉพาะซึ่งขันติ (ญาณ) อันเป็นอนุโลม(แก่การบรรลุอริยมรรค) เมื่อเห็นว่า "ความดับของขันธ์ ๕ เป็นพระนิพพานเที่ยงแท้ ก็ก้าวลงสู่ สัมมัตตนิยาม (คือ อริยมรรค)" ดังนี้[๑]

อธิบายความอาการ ๔๐

[๖๙๘] โยคีผู้นั้นกำหนดรู้ขันธ์ ๕ เหล่านี้อย่างไร ?

แน่ละ ! โยคีผู้นั้นกำหนดรู้ขันธ์หนึ่งๆ (แต่ละขันธ์ ขยายความออกไป) ด้วยการกำหนดรู้ลักษณะมีอนิจจะ (ความไม่เที่ยง) เป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วโดยประเภท (ต่างๆ) อย่างนี้คือ :-

๑. **โดยไม่เที่ยง** เพราะไม่เป็นไปเลยที่สุด และเพราะมีต้นมีปลาย

๒. **โดยเป็นทุกข์** เพราะบีบคั้นเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์

๓. **โดยเป็นโรค** เพราะต้องเยียวยาด้วยปัจจัยและเพราะเป็นที่เกิดของโรค

๔. **โดยเป็นฝี** เพราะประกอบด้วยสิ่งเสียดแทงคือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกของสิ่งไม่สะอาดคือกิเลส และเพราะมีการกลัดหนองและสุกแก่แล้วแตกไปด้วยความเกิด ความแก่ และความแตกดับ

๕. **โดยเป็นลูกศรเสียบ** เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเป็นสิ่งทิ่มแทงอยู่ภายใน และเพราะเป็นสิ่งที่ถอนออกได้ยาก

๖. **โดยความชั่วร้าย** เพราะเป็นสิ่งควรตำหนิติเตียนเพราะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย และเพราะเป็นที่ตั้งของความชั่วร้าย

๗. **โดยความป่วยไข้** เพราะไม่ทำให้เกิดเสรีภาพ และเพราะเป็นปทัฏฐานของความเจ็บป่วย

๘. **โดยเป็นปรปักษ์** เพราะไม่มีอำนาจ (บังคับบัญชา) และเพราะบังคับบัญชาไม่ได้

๙. **โดยแตกทำลาย** เพราะแตกทำลายไปด้วยพยาธิ ชราและมรณะ

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙๙

๑๐. **โดยความหายนะ** เพราะนำมาซึ่งความพินาศมากมาย

๑๑. **โดยเป็นอุปัทวะ** เพราะนำมาซึ่งสิ่งไม่เป็นประโยชน์ที่รู้ไม่ได้เลยอย่างมากมาย และเพราะเป็นที่ตั้งของอุปัทวันตรายทั้งปวงด้วย

๑๒. **โดยเป็นภัย** เพราะเป็นที่เกิดของภัยทุกประการ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความอบอุ่นใจอย่างสูงสุด กล่าวคือ ความระงับทุกข์

๑๓. **โดยเป็นอุปสรรค** เพราะติดตามมาด้วยสิ่งไม่เป็นประโยชน์หลายประการ เพราะประกอบด้วยโทษ และเพราะไม่นำมาซึ่งความอดกลั้น คล้ายเป็นอุปสรรค

๑๔. **โดยความหวั่นไหว** เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิ ชราและมรณะ กับทั้งหวั่นไหวด้วยโลกธรรมทั้งหลาย มีความมีลาภและความเสื่อมลาภเป็นต้น

๑๕. **โดยผุพัง** เพราะมีปกติเข้าถึงความผุพังไปด้วยความพยายามและโดยสภาพของมันเอง

๑๖. **โดยไม่ยั่งยืน** เพราะมีปกติร่วงหล่นไปในที่ตั้งทุกแห่ง และเพราะไม่มีความมั่นคง

๑๗. **โดยไม่เป็นที่ต้านทาน** เพราะไม่เป็นที่ต่อต้านคุ้มครอง และเพราะไม่ได้ความปลอดภัยที่ควรได้

๑๘. **โดยไม่เป็นที่หลบลี้** เพราะไม่เป็นที่สมควรเพื่อหลบลี้กับทั้งเพราะผู้หลบลี้ทั้งหลายทำกิจในการหลบลี้ไม่ได้

๑๙. **โดยไม่เป็นที่พึ่ง** เพราะไม่มีความกำจัดภัยแก่ผู้อยู่อาศัย

๒๐. **โดยเป็นของเปล่า** เพราะว่างเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความมีอัตตา ตามกำหนดคาดคะเนไว้

๒๑. **โดยเป็นของว่าง** เพราะโดยเป็นของเปล่านั่นเอง หรือเพราะความเป็นของเล็กน้อย เพราะว่า แม้ของเล็กน้อยในโลกเขาเรียกกันว่า ของว่าง

๒๒. **โดยเป็นของสูญ** เพราะปราศจาก (อัตตา) ผู้เป็นเจ้าของ ผู้อยู่ประจำ ผู้สร้าง ผู้เสวยและผู้บงการ

๒๓. **โดยไม่มีอัตตา** เพราะไม่มีผู้เป็นเจ้าของด้วยตนเองเป็นต้น

๒๔. **โดยเป็นโทษ** เพราะเป็นทุกข์ด้วยความเป็นไป (ในภพคือ สังสารวัฏ) และเพราะความทุกข์ (นั่นเอง) เป็นโทษ อีกประการหนึ่ง ชื่อว่าอาทีนวะ เพราะอรรถว่าผู้ไป ผู้ถึง ผู้เป็นไป สู่ความยากจน คำว่า "อาทีนวะ" นี้เป็นคำเรียกคนยากจน และแม้ว่าขันธ์ (๕) ก็เป็นสิ่งยากจนเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ (โยคีจึงกำหนดรู้) โดยความยากจน เพราะเป็นเช่นกับคนยากจน

๒๕. **โดยมีความปรวนแปรอยู่เป็นธรรมดา** เพราะมีปกติแปรผันไป ๒ ทาง คือ ด้วยชรา ๑ และด้วยมรณะ ๑

๒๖. **โดยไม่มีสาระ** เพราะมีความอ่อนแอ และเพราะหักง่ายเหมือนไม้ผุ

๒๗. **โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย** เพราะเป็นเหตุแห่งความชั่วร้าย

๒๘. **โดยเป็นผู้ฆ่า (ฆาตกร)** เพราะเป็นผู้ฆ่าความไว้วางใจเหมือนศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร

๒๙. **โดยปราศจากความเจริญ** เพราะปราศจากความเจริญ และเพราะให้เกิดความไม่เจริญ

๓๐. **โดยมีอาสวะ** เพราะเป็นฐานไปสู่อาสวะ

๓๑. **โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้** เพราะเป็นสิ่งที่เหตุและปัจจัยปรุงแต่งขึ้น

๓๒. **โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร** เพราะเป็นเหยื่อล่อของมัจจุมารและกิเลสมาร

๓๓–๓๖. **โดยมีความเกิด ความแก่ ความเจ็บป่วยและความตายเป็นธรรมดา** เพราะมีความเกิด แก่ เจ็บป่วยและตายเป็นปกติ

๓๗–๓๙. **โดยมีความโศก ความคร่ำครวญ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดา** เพราะเป็นเหตุแห่งความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ และความคับแค้นใจ

๔๐. **โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา** เพราะเป็นธรรมที่เป็นวิสัย (หรืออารมณ์) ของสังกิเลส คือ ตัณหา ทิฏฐิและทุจริตทั้งหลาย

สงเคราะห์สัมมสนะ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓

แท้จริง ในการกำหนดรู้ (คือสัมมสนะ) โดยอาการ ๔๐ (ที่กล่าวมา) นี้ การกำหนดรู้โดยอาการ (๑๐ ขยายต่อไปอีก) คือ :-

โดยความไม่เที่ยง
โดยแตกทำลาย
โดยความหวั่นไหว
โดยผุพัง
โดยไม่ยั่งยืน
โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
โดยไม่มีสาระ
โดยปราศจากความเจริญ
โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
โดยมีความตายเป็นธรรมดา

ในขันธ์หนึ่ง ๆ (แต่ละขันธ์) แยกเป็นอาการละ ๑๐ (รวมทั้ง ๕ ขันธ์) เป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐

การกำหนดรู้โดยอาการ (๕ ต่อไปอีก) คือ :-

โดยเป็นปรปักษ์
โดยเป็นของเปล่า
โดยเป็นของว่าง
โดยเป็นของสูญ
โดยไม่มีอัตตา

ในขันธ์หนึ่ง ๆ (แต่ละขันธ์) แยกเป็นอาการละ ๕ (รวม ๕ ขันธ์) เป็นอนัตตานุปัสสนา ๒๕

การกำหนดรู้ที่เหลือ (อีก ๒๕ อาการ) กล่าวคือ : โดยเป็นทุกข์ โดยเป็นโรคเป็นต้น ในขันธ์หนึ่งๆ (แต่ละขันธ์) แบ่งเป็นอาการละ ๒๕ (รวม ๕ ขันธ์) เป็นทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ ด้วยประการฉะนี้[๑] (รวมทั้ง ๓ อนุปัสสนา เป็น ๒๐๐ อาการ)

เมื่อโยคีนั้นกำหนดรู้ขันธ์๕ด้วยการกำหนดรู้โดยไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยจำแนกเป็น ๒๐๐ อาการดังกล่าวมานี้ สัมมสนะ (คือการกำหนดรู้) โดยอนิจจังทุกขัง และอนัตตา ที่เรียกว่า นัยวิปัสสนา นั้น ก็มั่นคงด้วยประการฉะนี้

นี้เป็นวิธีเริ่มต้นการกำหนดรู้โดยดำเนินตามนัยพระบาลีในสัมมสนญาณนี้ก่อน

ทำอินทรีย์ให้แก่กล้าด้วยอาการ ๙

[๖๙๙] แต่ทว่า โยคีผู้ใดเมื่อทำโยคะโดยนัยวิปัสสนา ดังกล่าวมานั้น นัยวิปัสสนาไม่ถึงพร้อม (คืออุทยพยญาณยังไม่เกิด) โยคีผู้นั้นพึงทำอินทรีย์ (๕ มีศรัทธาเป็นต้น) ให้แก่กล้าด้วยอาการ ๙ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "อินทรีย์ทั้งหลาย (มีศรัทธาเป็นต้น) จะแก่กล้าด้วยอาการ ๙ คือ

๑. เห็นแต่ความดับอย่างเดียวของสังขารทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้ว
๒. และในการเห็นความดับนั้น โยคีจะทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อม (ให้เกิด) ด้วยการทำด้วยความมีสติ
๓. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการทำให้ต่อเนื่องกันไว้
๔. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการทำ (ในการเสพ) สัปปายะ
๕. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการกำหนดนิมิตของสมาธิ
๖. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการดำเนินไปโดยความเหมาะสมของโพชฌงค์ ๗
๗. ทำความไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตให้เกิดขึ้น
๘. ในการไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตนั้น โยคีจะทำให้เกิดวิปัสสนาภาวนาด้วยการข่มไว้ (ซึ่งทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นๆ) แล้วผ่านพ้น (ทุกขเวทนานั้นๆ) ออกไป[๒]

---

๑ การจัดอาการ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓ นี้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์กำหนดไว้แตกต่างไปบ้าง

๒ ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อปฏิบัติขึ้นถึงสัมมสนญาณ โยคีแทบทุกคนขณะนั่งกำหนดไป ๆ ในบางบัลลังก์จะเกิดทุกขเวทนารุนแรงเป็นอย่างยิ่ง เช่น ปวดเข่า ปวดขา ปวดแข้ง ปวดข้อเท้า ถ้าโยคีไม่อดทนพอ หยุดและเลิกกำหนดเสีย เมื่อนั่งกำหนดในบัลลังก์ต่อไป ก็จะเกิดทุกขเวทนารุนแรงเช่นนั้นอีก แต่ถ้าโยคีใดสามารถต่อสู้ทุกขเวทนานั้นโดยอดทนนั่งกำหนดจนทุกขเวทนานั้นผ่านพ้นหายไปเสียสักครั้งหนึ่งสองครั้ง ทุกขเวทนาเช่นนั้น จะไม่เกิดอีก หรือเกิดขึ้นก็น้อยลงไปและไม่รุนแรง

๙. และด้วยการไม่ละเลิก (หรือหยุดพัก) เสียในระหว่าง”[๑]

แล้ว (โยคีนั้น) พึงหลีกเลี่ยงอสัปปายะ (คือสิ่งไม่เป็นที่สบาย) ๗ อย่างเสีย แล้วเสพอยู่แต่สัปปายะ (คือสิ่งเป็นที่สบาย) ๗ อย่าง ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วใน **ปฐวี- กสิณนิเทศ** (ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค) กำหนดรู้รูปในเวลาหนึ่ง กำหนดรู้อรูป (สิ่งมิใช่รูปคือจิต) ในเวลาหนึ่ง (คนละเวลา ไม่ควรกำหนดรู้ด้วยกันในเวลาเดียวกัน) เมื่อกำหนดรูปโยคีควรดูความเกิดของรูปด้วย เช่นตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

วิธีกำหนดรู้ความเกิดของรูป

[๗๐๐] คือ ธรรมดารูปนี้เกิดขึ้นมาด้วยเหตุ ๔ อย่าง มีกรรมเป็นต้น ใน ๔ อย่างนั้น รูปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเมื่อจะเกิดนั้น ก็เกิดขึ้นจากกรรมก่อน

ความจริง เฉพาะในขณะปฏิสนธินั่นเอง พูดถึงสัตว์จำพวกคัพภเสยยกะ (คือสัตว์ที่เกิดในครรภ์ เช่นมนุษย์) ก่อน รูป ๓๐ ที่เรียกว่า วัตถุทสกะ (หมวด ๑๐ ของวัตถุ) กายทสกะ (หมวด ๑๐ ของกาย) และภาวทสกะ (หมวด ๑๐ ของภาวะ) ก็เกิดขึ้นโดยสันตติ ๓ และรูป ๓๐ เหล่านั้น และเกิดขึ้นในอุปปาทขณะ (ขณะบังเกิดขึ้น) ของปฏิสนธิจิตด้วยเหมือนกัน

รูป ๓๐ เหล่านั้นเกิดขึ้นในอุปปาทขณะโดยเฉพาะ ฉันใด ก็เกิดขึ้นทั้งในฐิติขณะทั้งในภังคขณะเช่นกัน ฉันนั้น ในรูปและจิตนั้น รูปดับช้า แปรเปลี่ยนยาก จิตดับเร็วแปรเปลี่ยนง่าย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นสิ่งอื่นแม้แต่สิ่งเดียวซึ่งแปรเปลี่ยนง่ายเหมือนดังจิตนี้”[๒] เพราะว่า เมื่อรูปธำรงอยู่นั่นแล ภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไปๆ ถึง ๑๖ ครั้ง อุปปาทขณะก็ดี ฐิติขณะก็ดี ภังคขณะก็ดีของจิต ก็เป็นอย่างเดียวกัน แต่เฉพาะอุปปาทขณะและภังคขณะของรูป (นั้น) เบา (คือสั้น) เช่นเดียวกับอุปปาทขณะและภังคขณะของจิต แต่ทว่าฐิติขณะ (ของรูป) ใหญ่ (คือยาว) และดำเนินไปตลอดเวลาเท่ากับจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๑๖ ดวง ภวังคจิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วในอุปปาทขณะของปฏิสนธิ-

---

๑ ฎีกาว่า ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา อรรถกถาชื่ออะไรมิได้ระบุไว้

๒ ดูเทียบ อํ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙

จิต (และ) เกิดอยู่ก่อนแล้ว ถึงความตั้งอยู่ (ฐิติขณะ) ภวังคจิตดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุอันเกิดขึ้นพร้อมกับภวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น ซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้ว (และ) ถึงความตั้งอยู่ (คือฐิติขณะ)

พึงทราบความเป็นไปของจิตจนตลอดอายุ โดยนัยนี้

แต่ทว่า สำหรับผู้ใกล้ถึงมรณะ จิต ๑๖ ดวงจะเกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทัย) วัตถุอันเดียวนั่นแล ซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้ว (และ)ถึงความตั้งอยู่ รูปที่เกิดขึ้นในอุปปาท-ขณะของปฏิสนธิจิต จะดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ ลำดับมาแต่ปฏิสนธิจิต รูปที่เกิดขึ้นในฐานขณะ (ฐิติขณะ) จะดับพร้อมกับอุปปาทขณะของจิตดวงที่ ๑๗ รูปที่เกิดขึ้นในภังคขณะ ครั้นถึงฐานขณะของจิตดวงที่ ๑๗ ก็ดับไป อันว่าความเป็นไป (ของจิต) ยังมีอยู่ตราบใด รูปก็ยังเป็นไปอยู่ตราบนั้น ด้วยประการฉะนี้นั่นแล

ถึงแม้สัตว์ทั้งหลายจำพวกโอปปาติกะ รูป ๗๐ ก็เป็นไปด้วยสันตติ ๗ ด้วยอาการอย่างนี้เช่นกัน

การจำแนกรูปเกิดจากกรรม

[๗๐๑] ในความเป็นไปของรูปเกิดแต่กรรมนั้น ควรทราบ **วิภาค** (คือการจำแนก) ดังนี้ คือ:-

๑. **กรรม**
๒. **กัมมสมุฏฐาน** คือ รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน
๓. **กัมมปัจจัย** คือ รูปมีกรรมเป็นปัจจัย
๔. **กัมมปัจจยจิตตสมุฏฐาน** คือ รูปมีจิตซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. **กัมมปัจจยอาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๖. **กัมมปัจจยอุตุสมุฏฐาน** คือ รูปมีฤดูซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ชื่อว่า **กรรม**
๒. วิปากขันธ์ทั้งหลายและรูป ๗๐ ถ้วน มีจักขุทสกะเป็นต้น ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมสมุฏฐาน**

๓. วิปากขันธ์และรูป ๗๐ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจัย** เพราะว่ากรรมเป็นอุปัตถัมภกปัจจัยของรูปที่เป็นกัมมสมุฏฐานด้วย

๔. รูปมีวิปากจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจยจิตตสมุฏฐาน**

๕. โอชาที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในโอชัฏฐมกรูป (ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานและมีอาหารเป็นสมุฏฐาน) นั้น ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำให้โอชัฏฐมกรูปอื่นตั้งขึ้นสืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจยอาหารสมุฏฐาน**

๖. เตโชธาตุเกิดจากกรรมที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น อีกทั้งฤดูในโอชัฏฐมกรูปนั้น ก็ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นกัมมปัจจยอุตุสมุฏฐาน**

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดแต่กรรมด้วยประการดังกล่าวนี้ก่อน

การจำแนกรูปเกิดจากจิต

[๗๐๒] แม้ในรูปเกิดจากจิตทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ:-

๑. **จิต**
๒. **จิตตสมุฏฐาน** คือ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน
๓. **จิตตปัจจัย** คือ รูปมีจิตเป็นปัจจัย
๔. **จิตตปัจจยอาหารสมุฏฐาน** คือ รูปมีอาหารซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. **จิตตปัจจยอุตุสมุฏฐาน** คือ รูปมีฤดูซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. จิต ๘๙ ดวง ชื่อว่า **จิต** (และ) ในจิตทั้งหลาย ๘๙ ดวงนั้น (จำแนกไว้ดังนี้)

ทฺวตฺตึส จิตฺตานิ ฉพฺพีเส- กูนวีสติ โสฬส
รูปิริยาปถวิญฺญตฺติ- ชนกาชนกา มตา.

แปลความว่า

จิต ๓๒ ดวง (พวกหนึ่ง) จิต ๒๖ ดวง (พวกหนึ่ง) จิต ๑๙ ดวง (พวกหนึ่ง) จิต ๑๖ ดวง (พวกหนึ่ง) ปรากฏว่า เป็นจิตที่ทำรูป ทำอิริยาบถและทำวิญญัตติให้เกิดก็มี และไม่ทำให้เกิดก็มี

จริงอยู่ จากกามาวจรจิต มีจิต ๓๒ ดวง คือ กุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ เว้นมโนธาตุ อภิญญาจิต ๒ โดยกุศล ๑ กิริยา ๑ (เหล่านี้) ทำรูป อิริยาบถและวิญญัตติ ให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๐ ที่เหลือ เว้นวิบากอรูปาวจรจิต ๘ อีกทั้งโลกุตตรจิต ๘ ทำรูปและอิริยาบถให้เกิด แต่ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๑๙ ดวง คือ ภวังคจิต ๑๐ ในกามาวจร ภวังคจิต ๕ ในรูปาวจร มโนธาตุ ๓ วิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุเป็นไปกับโสมนัส ๑ ทำรูปให้เกิดได้อย่างเดียว ไม่ทำอิริยาบถ ไม่ทำวิญญัตติ ให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๑๖ ดวง คือ : ปัญจวิญญาณ ๒ (๕ x ๒ = ๑๐) ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง ๑ จุติจิตของพระขีณาสพทั้งหลาย ๑ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ไม่ทำรูปให้เกิดขึ้นโดยแท้ (และ) ไม่ทำอิริยาบถ ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) อนึ่ง ในจิตเหล่านี้ จิตทั้งหลายใด ทำให้รูปเกิด จิตทั้งหลายนั้นไม่ทำรูปให้เกิดในฐิติขณะหรือในภังคขณะ เพราะว่า จิตในขณะ (ทั้ง ๒) นั้น มีกำลังอ่อน แต่ว่าในอุปปาทขณะ จิตมีกำลังแรง เพราะฉะนั้น จิตนั้นอาศัยวัตถุรูปที่เกิดก่อนในขณะนั้น แล้วทำรูปให้เกิด

๒. ขันธ์ไม่มีรูป ๓ และ รูป ๑๗ อย่าง คือ สัททนวกะ (๙) กายวิญญัตติ ๑ วจีวิญญัตติ ๑ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัญญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ชื่อว่า **รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน**

๓. รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิก ที่เกิดแล้วภายหลัง เป็นปัจจัยโดยปัจฉาชาตปัจจัย ของกายนี้ที่เกิดแล้วก่อน" ดังนี้[๑] ชื่อว่า **รูปมีจิตเป็นปัจจัย**

๔. โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๒ (หรือ) ๓ วาระ โดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นจิตตปัจจยอาหารสมุฏฐาน**

---

๑ ดูเทียบ อภิ. ปุ. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐

๕. ฤดู ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๒ (หรือ) ๓ วาระ โดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นจิตตปัจจยอุตุ-สมุฏฐาน**

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากจิตด้วยประการดังกล่าวนี้

การจำแนกรูปเกิดจากอาหาร

[๗๐๓] แม้ในรูปเกิดจากอาหารทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ :-

๑.	**อาหาร**		
๒.	**อาหารสมุฏฐาน**	คือ	รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน
๓.	**อาหารปัจจัย**	คือ	รูปมีอาหารเป็นปัจจัย
๔.	**อาหารปัจจยอาหารสมุฏฐาน**	คือ	รูปมีอาหารซึ่งมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕.	**อาหารปัจจยอุตุสมุฏฐาน**	คือ	รูปมีฤดูซึ่งมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. อาหารที่ทำเป็นคำ (ๆ) ชื่อว่า **อาหาร**

๒. รูป ๑๔ อย่าง คือ โอชัฏฐมกรูปที่โอชาซึ่งได้รูปเกิดจากกรรมมีใจครองเป็นปัจจัยแล้วตั้งอยู่ในรูปเกิดจากกรรมนั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำให้ตั้งขึ้น ๘ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัญญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารสมุฏฐาน**

๓. รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "อาหารที่ทำเป็นคำ เป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ของกายนี้" ดังนี้[๑] ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจัย**

๔. โอชา ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ในรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นอีก ทั้งโอชาในโอชัฏฐมกรูปนั้นก็ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นอีก สืบต่อความเป็นไป ๑๐ (หรือ) ๑๒ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจยอาหารสมุฏฐาน** (เช่นตัวอย่างต่อไปนี้)

---

๑ ดูเทียบ อภิ. ปุ. (ไทย) ๔๑/๑๕/๑๐

อาหารที่บริโภคแล้วในวันหนึ่ง อุปถัมภ์รูปอยู่ได้ตลอดทั้ง ๗ วัน ส่วนโอชาที่เป็นของทิพย์ อุปถัมภ์รูปอยู่ได้ตลอด ๑ เดือน หรือตลอด ๒ เดือนบ้าง อีกทั้งอาหารที่มารดาบริโภค ก็แผ่ไปสู่ร่างกายของทารก (ในครรภ์) แล้วทำรูปให้ตั้งขึ้น ถึงแม้อาหารที่ฉาบทาไว้ที่ร่างกาย ก็ทำรูปให้ตั้งขึ้น

อาหารเกิดแต่กรรม ชื่อว่าอุปาทินนกาหาร (อาหารของสัตว์ผู้มีใจครอง) แม้อุปาทินนกาหารนั้นถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำรูปให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในรูปนั้นก็ทำรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

๕. เตโชธาตุ มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า **รูปเป็นอาหารปัจจยอุตุสมุฏฐาน**

ในสมุฏฐานทั้งหลายนั้น อาหารนี้เป็นปัจจัยเพราะเป็นผู้ทำให้รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นปัจจัยของรูปที่เหลือ (คือรูปมีกรรม มีจิตและมีฤดูเป็นสมุฏฐาน) ทั้งหลาย โดยเป็นนิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากอาหารด้วยประการดังกล่าวนี้

การจำแนกรูปเกิดจากฤดู

[๗๐๔] แม้ในรูปเกิดจากฤดูทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ :-

๑. **อุตุ**	คือ	ฤดู
๒. **อุตุสมุฏฐาน**	คือ	รูปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน
๓. **อุตุปัจจัย**	คือ	รูปมีฤดูเป็นปัจจัย
๔. **อุตุปัจจยอุตุสมุฏฐาน**	คือ	รูปมีฤดูซึ่งมีฤดูเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน
๕. **อุตุปัจจยอาหารสมุฏฐาน**	คือ	รูปมีอาหารซึ่งมีฤดูเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในวิภาคนั้น

๑. เตโชธาตุมีสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า **อุตุ - ฤดู** แต่ฤดูนี้มีอยู่ ๒ อย่าง ดังนี้ คือ ฤดูร้อน ๑ ฤดูหนาว ๑

๒. ฤดูมีสมุฏฐาน ๔ ได้รูปอุปาทินนกะเป็นปัจจัยแล้ว ถึงความตั้งอยู่ ทำรูปให้ตั้งขึ้นในร่างกาย ชื่อว่า **รูปเป็นอุตุสมุฏฐาน** รูปมีฤดูเป็นสมุฏฐานนั้นมีอยู่ ๑๕ อย่าง

คือ สัททนวกะ ๙ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัญญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑

๓. ฤดูเป็นปัจจัยแห่งความเป็นอยู่และแห่งความฉิบหายของรูปทั้งหลายที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตุปัจจัย**

๔. เตโชธาตุ มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งฤดูในโอชัฏฐมกรูปนั้นก็ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย รูปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน แม้ตั้งอยู่ในฝ่ายเป็นอนุปาทินนกรูป ก็ยังเป็นไปอยู่ได้ตลอดกาลนานเท่านานอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตุปัจจยอุตุสมุฏฐาน**

๕. โอชา มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในโอชัฏฐมกรูปนั้น ก็ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย สืบต่อความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **รูปเป็นอุตุปัจจยอาหารสมุฏฐาน**

ในสมุฏฐานทั้งหลายนั้น ฤดูนี้เป็นปัจจัยเพราะเป็นผู้ทำให้เกิดรูปที่มีฤดูเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย เป็นปัจจัยของรูปที่เหลือ (คือรูปมีกรรม จิตและอาหารเป็นสมุฏฐาน) ทั้งหลาย โดยเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้

พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปเกิดจากฤดูด้วยประการดังกล่าวนี้

ความจริง โยคาวจรเมื่อเห็นซึ่งความเกิดของรูปด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ก็ชื่อว่ากำหนดรู้รูปตามกาล (คือ ในเวลาหนึ่ง)

วิธีกำหนดรู้ความเกิดของอรูป

[๗๐๕] อนึ่ง เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้รูปอยู่ ก็พึงเห็นความเกิดของรูปด้วย ฉันใด แม้เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้อรูปอยู่ ก็พึงเห็นความเกิดของอรูปไปด้วย ฉันนั้น และความเกิดของอรูปนั้น พึงเห็นโดยทางจิตตุปบาทฝ่ายโลกิยะ ๘๑ ดวงนั่นเอง เช่นตัวอย่างดังต่อไปนี้ : ความจริง ที่เรียกว่า อรูปนี้ ก็คือ จิตตุปบาท ๑๙ ประเภท เกิดขึ้นก่อนในปฏิสนธิด้วยกรรมที่ประมวลไว้ในภพก่อน แต่อาการเกิดของอรูปนั้น พึงทราบตามนัยดังกล่าวไว้แล้วในนิเทศแห่งปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง

อรูป (คือ จิตตุปบาท ๑๙ ประเภท) นั้นนั่นแล เกิดขึ้นโดยภวังคจิต เริ่มมาแต่จิตอันเป็นลำดับของปฏิสนธิจิต ครั้นในที่สุดของอายุก็เกิดขึ้นโดยเป็นจุติจิต ในจิตตุปบาท

๑๙ ดวงนั้น จิตดวงใดเป็นกามาวจร จิตดวงนั้นเป็นโดยตทาลัมพนะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ แต่ในปวัตติกาล เพราะความที่รูปทั้งหลายมาสู่คลองจักษุ เพราะดวงจักษุมิได้แตกทำลายไป จักขุวิญญาณอาศัยแสงสว่างมีมนสิการเป็นเหตุ จึงเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เพราะว่า ในฐิติขณะแห่งจักษุประสาท รูปที่ถึงความตั้งอยู่นั่นเองก็กระทบจักษุ ครั้นจักษุนั้นถูกรูปกระทบ ภวังค์ก็เกิดขึ้นดับไป ๒ ครั้ง จากนั้น กิริยามโนธาตุก็เกิดขึ้น ทำอาวัชชนกิจ (การรำพึงนึก) ให้สำเร็จในอารมณ์นั้นนั่นเอง ในลำดับนั้น จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก หรือเป็นอกุศลวิบากก็เกิดขึ้นเห็นรูปอันเดียวกันนั้น จากนั้น วิปากมโนธาตุก็เกิดขึ้นรับรูปเดียวกันนั้น (สัมปฏิจฉนะ) ครั้นแล้ววิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุก็เกิดขึ้น พิจารณา (สันตีรณะ) รูปเดียวกันนั้นนั่นเอง จากนั้น กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุประกอบด้วยอุเบกขาก็เกิดขึ้นกำหนด(โวฏฐัพพนะ)รูปอันเดียวกันนั้น ต่อจากนั้น บรรดากุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต ที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย อเหตุกจิตประกอบด้วยอุเบกขา ๑ ดวง หรือชวนะ ๕ หรือ ๗ ก็เกิดขึ้น จากนั้นในบรรดาตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวงของกามาวจรจิตทั้งหลาย ตทาลัมพนจิตดวงใดดวงหนึ่งซึ่งสมควรแก่ชวนะก็เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้

แม้ในทวารนอกนี้ (มีโสตทวารเป็นต้น) ก็มีนัยดังกล่าวมานี้ แต่ในมโนทวาร แม้มหัคคตจิตทั้งหลายก็เกิดขึ้นฉะนี้แล

พึงเห็นความเกิดขึ้นของอรูปในทวารทั้งหลาย ๖ ด้วยประการดังกล่าวนี้

ความจริง เมื่อโยคาวจรเห็นอยู่ซึ่งความเกิดของอรูป ด้วยอาการดังกล่าวนี้ ชื่อว่า กำหนดรู้อรูปตามกาล (คือในเวลาหนึ่ง)

โยคาวจรท่านหนึ่ง แม้กำหนดรู้รูปตามกาล (ในเวลาหนึ่ง) และกำหนดรู้อรูปตามกาล (ในอีกเวลาหนึ่ง) (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยอาการดังกล่าวนี้แล้ว ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ปฏิบัติอยู่โดยลำดับ (จนบรรลุอุทยพยญาณขึ้นไป) ก็ทำปัญญาภาวนาให้ถึงพร้อมได้

ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางรูปสัตตกะ

[๗๐๖] โยคาวจรอีกท่านหนึ่งยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยทาง **รูปสัตตกะ** (คือ มนสิการโดยอาการ ๗ ในรูป) และทาง **อรูปสัตตกะ** (คือ มนสิการโดยอาการ ๗ ในอรูป)

ในรูปสัตตกะและอรูปสัตตกะนั้น เมื่อโยคาวจรยกขึ้น (สู่พระไตรลักษณ์) แล้วกำหนดรู้โดยอาการเหล่านี้ คือ :-

๑. โดยความยึดถือไว้และการปล่อยวาง
๒. โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย
๓. โดยความเป็นรูปเกิดขึ้นจากอาหาร
๔. โดยความเป็นรูปเกิดขึ้นจากฤดู
๕. โดยความเป็นรูปเกิดจากกรรม
๖. โดยความเป็นรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน
๗. โดยความเป็นรูปธรรมดา

ดังนี้ชื่อว่ายกขึ้นกำหนดรู้โดยทาง **รูปสัตตกะ**

เพราะฉะนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

อาทานนิกฺเขปโต วยวุฑฺฒตฺถคามิโต
อาหารโต จ อุตุโต กมฺมโต จาปิ จิตฺตโต
ธมฺมตารูปโต สตฺต วิตฺถาเรน วิปสฺสติ.

แปลความว่า

โยคาวจรรู้เห็นโดยพิสดาร โดยอาการ ๗ คือ โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวาง ๑ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย ๑ โดยอาหาร ๑ โดยฤดู ๑ โดยกรรม ๑ โดยจิต ๑ โดยรูปธรรมดา ๑

๑. โดยความยึดถือไว้และปล่อยวาง

ในอาการ ๗ นั้น คำว่า "**การยึดถือไว้**" หมายถึง ปฏิสนธิ คำว่า "**ปล่อยวาง**" หมายถึง จุติ โยคาวจรกำหนดแบ่ง ๑๐๐ ปี (ออกเป็น ๒ ตอน) โดยการยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) และการปล่อยวาง (จุติ) เหล่านี้ แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลาย (***ถาม***) ยกพระไตรลักษณ์อย่างไร ? (***ตอบ***) ในระหว่าง (การยึดถือไว้และการปล่อยวาง) นี้ สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง (***ถาม***) เพราะเหตุไร ? (***ตอบ***) เพราะเป็นไปโดย

ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ๑ เพราะความแปรผันไป ๑ เพราะเป็นไปชั่วกาล ๑ และเพราะขัดแย้งต่อความเที่ยง ๑ อนึ่ง เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นมาแล้วก็ถึงความตั้งอยู่ ในขณะตั้งอยู่ก็สะบักสะบอมด้วยชรา ถึงชราแล้วก็จะแตกดับเป็นแน่แท้ เพราะฉะนั้นจึงเป็นทุกข์ เพราะมีการเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนือง ๆ ๑ เพราะเป็นทุกข์ ๑ เพราะทนยาก ๑ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ๑ และเพราะขัดขวางความสุข ๑ และเพราะเหตุที่ใคร ๆ ก็ไม่มีอำนาจเป็นไปได้ใน ๓ สถานเหล่านี้ คือ :-

๑. สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความตั้งอยู่ (สถาน ๑)
๒. ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว จงอย่าแก่ชรา (สถาน ๑)
๓. ที่ถึงความแก่ชราแล้ว จงอย่าแตกดับ (สถาน ๑) ดังนี้

สังขารทั้งหลายว่างเปล่าจากอาการเป็นไปในอำนาจนั้นนั่นแล เพราะฉะนั้นจึงเป็นอนัตตา เพราะเป็นของว่างเปล่า ๑ เพราะไม่มีเจ้าของ ๑ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ และเพราะปฏิเสธอัตตา ๑ ฉะนี้แล

๒. โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย

[๗๐๗] ครั้นยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่กำหนด ๑๐๐ ปี โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวางด้วยประการดังนั้นแล้ว ถัดจากนั้น โยคาวจรก็ยกขึ้นโดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย

ในอาการ (ดังกล่าว) นั้น การถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้น คือเจริญขึ้นแล้วตามวัย ชื่อว่าถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย อธิบายว่า ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้น

(***ถามว่า***) ยกขึ้นอย่างไร ?

จำแนก ๑๐๐ ปี โดย ๓ วัย

(***ตอบว่า***) โยคาวจรนั้นกำหนดจำแนก ๑๐๐ ปีนั้นนั่นแล โดย ๓ วัย คือ :- โดยปฐมวัย - วัยต้น ๑ มัชฌิมวัย - วัยกลาง ๑ ปัจฉิมวัย - วัยสุดท้าย ๑ ใน ๓ วัยนั้น ๓๓ ปีข้างต้น ชื่อว่าปฐมวัย ๓๔ ปีจากนั้นไป ชื่อว่ามัชฌิมวัย ๓๓ ปีจากมัชฌิมวัยนั้นไป

ชื่อว่าปัจฉิมวัย[๑] ฉะนี้แล ครั้นกำหนดจำแนกโดย ๓ วัยเหล่านี้ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ว่า "รูปที่เป็นไปในปฐมวัย ไม่ทันถึงมัชฌิมวัย ก็ดับไปเสียในปฐมวัยนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นสิ่งไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่มีอัตตา แม้รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัย ไม่ทันถึงปัจฉิมวัย ก็ดับไปเสียในมัชฌิมวัยนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้รูปนั้นก็เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถึงแม้รูปที่เป็นไปตลอด ๓๓ ปีในปัจฉิมวัย ชื่อว่า สามารถดำเนินต่อไปได้ภายหลัง แต่ตายแล้วหามีไม่ เพราะฉะนั้น แม้รูปนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้

จำแนก ๑๐๐ ปี โดยกำหนดช่วงละ ๑๐ ปี

[๗๐๘] ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทางวัยมีปฐมวัยเป็นต้น อย่างนั้นแล้ว โยคาวจรยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยช่วงละ ๑๐ ปี ๑๐ ช่วง เหล่านี้ ต่อไปอีกดังนี้ คือ

๑. **มันททสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของเด็กอ่อน
๒. **ขิฑฑาทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของการเล่น
๓. **วัณณทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของผิวพรรณ
๔. **พลทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของกำลัง
๕. **ปัญญาทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของปัญญา
๖. **หานิทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของความเสื่อม
๗. **ปัพภารทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของความโค้ง
๘. **วังกทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของความงอ
๙. **โมมูหทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของความหลงลืม
๑๐. **สยนทสกะ** ช่วง ๑๐ ปีของการนอน

ในช่วงละ ๑๐ ปีเหล่านั้น ช่วง ๑๐ ปีแรกของบุคคลผู้มีอายุ ๑๐๐ ปี ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของเด็กอ่อนก่อน เพราะว่าในช่วง (๑๐) นั้น บุคคลผู้นั้นยังเป็นเด็กอ่อน เด็กเล็กไม่อยู่นิ่ง อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของการเล่น เพราะในช่วง (๒๐) นั้น บุคคล

---

๑ ใน สัทธัมมัปปัชโชติกา ภาค ๒ หน้า ๘๐ และ สัทธัมมปกาสินี หน้า ๑๕๙ แบ่งไว้เท่ากัน คือ วัยละ ๓๓ ปี กับ ๔ เดือน รวม ๓ วัย ครบ ๑๐๐ ปี

ผู้นั้นเพลิดเพลินในการเล่นเสียเป็นส่วนมาก อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของผิวพรรณ เพราะช่วง (๓๐) นั้น อวัยวะทางผิวพรรณของผู้นั้นถึงความงามไพบูลย์ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของกำลัง เพราะว่าในช่วง (๔๐) นั้น กำลังและเรี่ยวแรงของผู้นั้นถึงความไพบูลย์ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของปัญญา เพราะในช่วง (๕๐) นั้น ปัญญาของผู้นั้นเป็นหลักฐานมั่นคงดี เขาว่าแม้คนที่ปัญญาทึบโดยปกติ ครั้นในช่วงนั้น ปัญญาก็เกิดขึ้นได้แม้นิดหน่อยเหมือนกัน อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความเสื่อม เพราะว่าในช่วง (๖๐) นั้น ความยินดีในการเล่นก็ดี ผิวพรรณก็ดี กำลังก็ดี ปัญญาก็ดี ของผู้นั้นเสื่อมถอยไป อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความโค้ง เพราะว่าในช่วง (๗๐) นั้น อัตภาพร่างกายของผู้นั้นโค้งไปข้างหน้า อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความงอ เพราะว่าในช่วง (๘๐) นั้น อัตภาพร่างกายของผู้นั้นงอเหมือนหางไถ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของความหลงลืม เพราะว่าในช่วง (๙๐) นั้น บุคคลผู้นั้นเป็นคนหลงๆ ลืมๆ ลืมสิ่งที่ทำแล้ว (และ) ทำไปแล้ว อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่าช่วง ๑๐ ปีของการนอน เพราะว่าผู้มีอายุ ๑๐๐ ปี ก็มีแต่การนอนเป็นส่วนมากเป็นธรรมดา

เพื่อยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทางช่วงละ ๑๐ ปีเหล่านั้นในรูปนั้น โยคีท่านนี้จึงใคร่ครวญอยู่ดังนี้ว่า "รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงแรก ยังไม่ถึง ๑๐ ปีช่วงที่ ๒ ก็ดับไปเสีย ใน ๑๐ ปีช่วงแรกนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นอนิจจัง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๒ ... ฯลฯ ... ใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๙ ยังไม่ถึง ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ ก็ดับไปเสียใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๙ นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปี ช่วงที่ ๑๐ ยังไม่ถึงภพหน้า ก็ดับไปเสียใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ นี้นี่เอง เพราะฉะนั้น ถึงแม้รูปนั้นก็เป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา" ชื่อว่ายกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ด้วยประการฉะนี้

จำแนก ๑๐๐ ปีเป็น ๒๐ ส่วน

[๗๐๙] ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยกำหนดช่วงละ ๑๐ ปี ๑๐ ช่วงอย่างนั้นแล้ว โยคีนั้นจึงทำ ๑๐๐ ปีนั้นนั่นแหละให้เป็น ๒๐ ส่วน โดย (แบ่งเป็นส่วนละ) ๕ ปี - ๕ ปี แล้วยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยต่อไปอีก ยกขึ้นอย่างไร ? แท้จริง โยคีท่านนั้นใคร่ครวญอยู่ดังนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีแรก ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๒

ก็ดับไปเสียในช่วง ๕ ปีแรกนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒ ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๓ ... ฯลฯ ... รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๑๙ ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ก็ดับไปเสียในช่วง ๕ ปีที่ ๑๙ นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ชื่อว่าสามารถเลยไปเกินความตายหามีไม่ เพราะฉะนั้น แม้รูปนั้นก็เป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา" ดังนี้

จำแนก ๑๐๐ ปีออกเป็น ๒๕, ๓๓, ๕๐ และ ๑๐๐ ส่วน

ครั้นยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทาง (จำแนก) ๒๐ ส่วนอย่างนั้นแล้ว โยคีนั้นจึงทำ ๑๐๐ ปี นั้นให้เป็น ๒๕ ส่วน แล้วยกขึ้น โดย (แบ่งส่วนละ) ๔ ปี - ๔ ปี ต่อไปอีก อนึ่ง แล้วทำให้เป็น ๓๓ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๓ ปี - ๓ ปี ...ทำให้เป็น ๕๐ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๒ ปี - ๒ ปี ... ทำให้เป็น ๑๐๐ ส่วน ... โดย (แบ่งส่วนละ) ๑ ปี - ๑ ปี ...

จำแนก ๑ ปี ตาม ๓ ฤดู

จากนั้น ทำปีหนึ่งๆ ให้เป็น ๓ ส่วน แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้น โดยฤดู ๓ ฤดู คือ ฤดูวัสสานะ ๑ ฤดูเหมันต์ ๑ ฤดูคิมหะ ๑ ตามแต่ละฤดูๆ ยกเข้าอย่างไร ? โยคีท่านนั้นใคร่ครวญอยู่อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปตลอด ๔ เดือนในฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน) ยังไม่ทันถึงฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว) ก็ดับเสียแล้วในฤดูวัสสานะนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูเหมันต์ ยังไม่ทันถึงฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) ก็ดับเสียแล้วในฤดูเหมันต์นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะ ยังไม่ทันถึงฤดูวัสสานะใหม่ ก็ดับเสียแล้วในฤดูคิมหะนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา" ดังนี้

จำแนก ๑ ปี ตามฤดู ๖ [๑]

ครั้นยกขึ้น (โดย ๓ ฤดู) อย่างนั้นแล้วจึงทำ ๑ ปี เป็น ๖ ส่วนต่อไปอีก แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัยนั้นอย่างนี้ว่า

---

๑ ฎีกา กำหนดฤดู ๖ ตามเดือน ดังนี้ (๑) วัสสานะ = เดือน ๙,๑๐ (๒) สรทะ = เดือน ๑๑, ๑๒ (๓) เหมันต์ = เดือนอ้าย, ยี่ (๔) สิสิระ = เดือน ๓,๔ (๕) วัสสันต์ = เดือน ๕,๖ (๖) คิมหะ = เดือน ๗, ๘ คงแบ่งตามฤดูกาลในบางท้องถิ่นบางภาค ในอินเดีย หรือในศรีลังกา

“รูปที่เป็นไปตลอด ๒ เดือน ในฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน) ยังไม่ทันถึงฤดูสารท (ฤดูใบไม้ร่วง) ก็ดับเสียแล้วในฤดูวัสสานะนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในฤดูสารท ยังไม่ถึงฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว) ... รูปที่เป็นไปในฤดูเหมันต์ ยังไม่ถึงฤดูสิสิระ (ฤดูเย็น) ... รูปที่เป็นไปในฤดูสิสิระ ยังไม่ถึงฤดูวัสสันต์ (ฤดูใบไม้ผลิ) ... รูปที่เป็นไปในฤดูวัสสันต์ ยังไม่ถึงฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) ... รูปที่เป็นไปในฤดูคิมหะ ยังไม่ถึงฤดูวัสสานะถัดไป ก็ดับเสียแล้วในฤดูคิมหะนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ เดือน เป็น ๒ ปักษ์

ครั้นยกขึ้น (โดย ๖ ฤดู) อย่างนั้นแล้ว แต่นั้นโยคีก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ โดย (จำแนก ๑ เดือนเป็น) ข้างแรมและข้างขึ้นว่า “รูปที่เป็นไปในข้างแรม ยังไม่ทันถึงข้างขึ้น ... รูปที่เป็นไปในข้างขึ้น ยังไม่ทันถึงข้างแรม ก็ดับเสียแล้วในข้างขึ้นนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ วันเป็นกลางคืนและกลางวัน

แต่นั้น โยคีก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดย (กำหนด) วันและคืนว่า “รูปที่เป็นไปในกลางคืน ยังไม่ทันถึงกลางวัน ก็ดับเสียแล้วในกลางคืนนั้นนั่นเอง แม้รูปที่เป็นไปในกลางวัน ยังไม่ทันถึงกลางคืน ก็ดับเสียแล้วในกลางวันนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนก ๑ วันเป็น ๖ ส่วน

แต่นั้น โยคีก็ทำ (จำแนก) คืนและวันนั้นนั่นแลออกเป็น ๖ โดยเวลามีตอนเช้าเป็นต้น แล้วยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ว่า “รูปที่เป็นไปในตอนเช้า ยังไม่ทันถึงตอนกลางวัน ... รูปที่เป็นไปในตอนกลางวัน ยังไม่ทันถึงตอนเย็น ... รูปที่เป็นไปในตอนเย็น ยังไม่ทันถึงปฐมยาม ... รูปที่เป็นไปในปฐมยาม ยังไม่ทันถึงมัชฌิมยาม ... รูปที่เป็นไปในมัชฌิมยาม ยังไม่ทันถึงปัจฉิมยาม ก็ดับเสียแล้วในมัชฌิมยามนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในปัจฉิมยาม ยังไม่ทันถึงตอนเช้าวันรุ่งขึ้น ก็ดับเสียแล้วในปัจฉิมยามนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

จำแนกโดยอาการ ๖

[๗๑๐] ครั้นโยคีนั้นยกขึ้น(สู่พระไตรลักษณ์)อย่างนั้นแล้ว ก็ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยการเดินไปข้างหน้า ถอยกลับ แลดู เหลียวดู การคู้ และเหยียดออก (ซึ่งมือและเท้า) ในรูปนั้นนั่นแหละ ต่อไปอีกว่า "รูปที่เป็นไปในการเดินไปข้างหน้า ยังไม่ทันถอยกลับ ก็ดับไปในการเดินไปข้างหน้านั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในการถอยกลับยังไม่ทันถึงการแลดู ... รูปที่เป็นไปในการแลดู ยังไม่ทันถึงการเหลียวดู ... รูปที่เป็นไปในการเหลียวดู ยังไม่ทันถึงการคู้ ... รูปที่เป็นไปในการคู้ ยังไม่ทันถึงการเหยียดออกก็ดับไปในการคู้นั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" ดังนี้

จำแนกก้าวเท้า ๖ ระยะ

ครั้นแล้ว โยคีก็ทำระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่งออกเป็น ๖ ส่วน[๑] โดยแบ่งเป็น :-

๑. **อุทธรณะ** - ยก
๒. **อติหรณะ** - ย่าง
๓. **วีติหรณะ** - ย้าย
๔. **โวสสัชชนะ** - ลง
๕. **สันนิกเขปนะ** - เหยียบ
๖. **สันนิรุมภนะ** - กด[๒]

ใน ๖ ส่วนนั้น

---

๑ ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๗๓-๑๗๔
สํ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๖๔/๒๖๑
อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๑๓/๓๘๐

๒ อาจเปรียบเทียบการเดินจงกรม ๖ ระยะ ในทางปฏิบัติ ตามหลักวิปัสสนา ดังนี้ :-

๑.	**อุทธรณะ**	(ยก)	เทียบกับ	ยกซ่นหนอ
๒.	**อติหรณะ**	(ย่าง)	เทียบกับ	ยกหนอ
๓.	**วีติหรณะ**	(ย้าย)	เทียบกับ	ย่างหนอ
๔.	**โวสสัชชนะ**	(ลง)	เทียบกับ	ลงหนอ
๕.	**สันนิกเขปนะ**	(เหยียบ)	เทียบกับ	ถูกหนอ
๖.	**สันนิรุมภนะ**	(กด)	เทียบกับ	กดหนอ

๑. การยกขึ้นจากพื้น เรียกว่า **อุทธรณะ** - ยก
๒. การยื่นเท้าไปข้างหน้า เรียกว่า **อติหรณะ** - ย่าง
๓. ครั้นเห็นตอ เห็นหนาม (หรือ) เห็นทีฆชาติ (งู) เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก้าวเท้า (เลี่ยง) ไปข้างโน้นและข้างนี้ เรียกว่า **วีติหรณะ** - ย้าย
๔. การหย่อนเท้าต่ำลง เรียกว่า **โวสสัชชนะ** - ลง
๕. การวางเท้าลงบนพื้นดิน เรียกว่า **สันนิกเขปนะ** - เหยียบ
๖. การกดเท้าลงกับพื้นในเวลาจะยกเท้าอีกข้างหนึ่งขึ้น เรียกว่า **สันนิรุมภนะ** - กด

ใน ๖ ส่วนนั้น ในการยก (เท้าขึ้น) ธาตุทั้ง ๒ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ มีประมาณต่ำ อ่อน ส่วนอีก ๒ ธาตุ (คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ) มีประมาณมาก มีกำลัง ในการย่างเท้าและในการย้ายเท้าก็เหมือนกัน ในการหย่อนเท้าลง ธาตุ ๒ คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณต่ำ อ่อน ส่วนอีก ๒ ธาตุ (คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ) มีประมาณมาก มีกำลัง ในการเหยียบและกดก็เหมือนกัน

ครั้นโยคีทำ (ระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่ง) ให้เป็น ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัยนั้น โดยส่วนทั้งหลาย ๖ (ของก้าวเท้าก้าวหนึ่ง) เหล่านั้น ยกขึ้นอย่างไร ? โยคีท่านนั้นพิจารณาเห็นอยู่ดังนี้ว่า "ธาตุทั้งหลายในที่เป็นไป ในการยกเท้าขึ้นก็ดี รูปทั้งหลายใดอาศัยธาตุนั้นก็ดี สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดยังไม่ทันถึงการย่างเท้า ก็ดับไปในการยกเท้าขึ้นนี้นี่เอง เพราะฉะนั้น สิ่งเหล่านั้นทั้งหมดจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนึ่ง สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นไปในการย่างเท้า ยังไม่ทันถึงการย้ายเท้า...ที่เป็นไปในการย้ายเท้า ยังไม่ทันถึงการหย่อนเท้าลง ... ที่เป็นไปในการหย่อนเท้าลง ยังไม่ทันถึงการเหยียบ ... ที่เป็นไปในการเหยียบ ยังไม่ทันถึงการกด ก็ดับไปในการเหยียบนี้นั่นเอง สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในนั้นๆ (มีการยกเท้าขึ้นเป็นต้น) ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้ ก็ทำเสียงตฏะตฏะ แตกไปเป็นปล้องๆ เป็นข้อๆ เป็นท่อนๆ ณ ที่นั้นๆ นั่นเอง เหมือนเมล็ดงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องอันร้อน ทำเสียงตฏะตฏะ (เปรี๊ยะๆ) แตกไป ฉะนั้น เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" ฉะนี้แล

การกำหนดรู้รูปของโยคีท่านนั้นผู้เห็นแจ้งสังขารทั้งหลายเป็นปล้องๆ อย่างนี้ เป็นการกำหนดรู้ที่ละเอียดอ่อน

[๗๑๑] ก็แล ในความละเอียดอ่อนของการกำหนดรู้รูปนั้นมีอุปมาดังนี้:-

อุปมาในความละเอียดอ่อนของการกำหนดรู้รูป

สมมติว่า ชายผู้อยู่ปลายแดนคนหนึ่ง มีความเคยชินที่ทำมาแต่ในเรื่องใช้ไต้ที่ทำด้วยไม้และหญ้าเป็นต้น ไม่เคยเห็นดวงประทีป (ตะเกียง) ครั้นมาถึงนครหลวงได้เห็นดวงประทีปที่เขาจุดไว้ในย่านการค้า จึงถามบุรุษผู้หนึ่ง (คนที่ ๑) ว่า "ท่านผู้เจริญนี่เขาเรียกว่าอะไร ? น่าชอบใจจริง" บุรุษผู้นั้นจึงบอกกะชายชาวปลายแดนผู้นั้นว่า "ชอบใจในสิ่งนี้หรือ ? นี่เขาเรียกว่าดวงประทีป ครั้นหมดน้ำมันและสิ้นไส้ แม้แต่ทางไปของมันก็จักไม่ปรากฏ (ให้เห็น)" บุรุษอีกผู้หนึ่ง (คนที่๒) บอกกะชายชาวปลายแดนคนนั้นว่า "การที่ดวงประทีปไม่ปรากฏ เพราะหมดน้ำมันและสิ้นไส้นี้ เป็นเรื่องหยาบ ความจริง เมื่อไส้ (ตะเกียง) นี้ถูกเผาไปๆ โดยลำดับ เปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ (และ) ส่วนที่ ๓ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้" บุรุษอีกผู้หนึ่ง (ที่ ๓) บอกกะเขาอย่างนี้ว่า "ถึงแม้เรื่องนี้ก็ยังหยาบเหมือนกัน เพราะว่าเปลวไฟจักดับไปในระหว่างองคุลีทุกองคุลี...ในระหว่างครึ่งองคุลีทุกครึ่งองคุลี...ในเส้นด้ายทุกเส้นด้าย...ในใยด้ายทุกใยด้ายของไส้ (ตะเกียง) นี้ ไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้ แต่พ้น (ปราศจาก) ใยด้ายแล้ว ไม่สามารถทำเปลวไฟให้ปรากฏได้" ฉะนั้นแล

อุปมาอุปไมย

ในอุปมานั้น การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งกำหนดโดย ๑๐๐ ปี ตั้งแต่การยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) จนถึงการปล่อยวาง (จุติ) เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๑) รู้ว่า "ครั้นหมดน้ำมันและสิ้นไส้ แม้แต่ทางไปของดวงประทีปก็จักไม่ปรากฏ" การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยการเติบโตขึ้นตามวัย ซึ่งจำแนก ๑๐๐ ปีออกเป็นส่วนที่ ๓ และที่ ๓ (๓ ส่วนๆ) เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๒) รู้ว่า "เปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ (และ) ส่วนที่ ๓ ของไส้ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้" การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งจำแนกโดยช่วงละ ๑๐ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี และ ๑ ปี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๓) รู้ว่า "เปลวไฟจักดับไปในระหว่างองคุลีทุกองคุลี ยังไม่ทันถึงระหว่างนอกนี้ (และ) นอกนี้" การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งแบ่ง ๑ ปี ออกเป็น ๓ ส่วนและ ๖ ส่วน ตามฤดู

หนึ่งๆ แล้วจำแนกเป็น ๔ เดือน และ ๒ เดือน เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า "เปลวไฟจักดับไปในระหว่างครึ่งองคุลีทุกครึ่งองคุลีๆ ไม่ทันถึงครึ่งองคุลีนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่" การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งจำแนกโดยข้างแรมและข้างขึ้น และโดยกลางคืนและกลางวัน และทำคืนและวันหนึ่งเป็น ๖ ส่วนแล้วกำหนดจำแนกโดยเวลามีตอนเช้าเป็นต้น เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (ที่รู้) ว่า "เปลวไฟจักดับไปในเส้นด้ายทุกเส้นด้าย ไม่ทันถึงเส้นด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่" การที่โยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งจำแนกโดยอาการมีการเดินไปข้างหน้าเป็นต้น และโดยส่วนหนึ่งๆ ในระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่งมีการยกเท้าขึ้นเป็นต้น เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (ที่รู้) ว่า "เปลวไฟจักดับไปในใยด้ายทุกใยด้าย ไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้" ฉะนี้แล

จำแนกรูปเป็น ๔ ส่วน

[๗๑๒] ครั้นโยคียกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับด้วยการเติบโตขึ้นตามวัยโดยอาการต่างๆ อย่างนี้แล้ว จึงจำแนกรูปนั้นนั่นแหละ ทำให้เป็น ๔ ส่วน โดยรูปมีรูปเกิดด้วยอาหารเป็นต้น แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในแต่ละส่วนต่อไปอีก

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปเกิดด้วยอาหาร

ใน ๔ ส่วนนั้น รูปที่เกิดด้วยอาหารเป็นรูปปรากฏชัดแก่โยคีนั้น ด้วยความหิวโหยและความอิ่มเอิบ ความจริง รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาหิวโหยเป็นรูปซูบซีด อิดโรย ผิวพรรณเศร้าหมอง ทรวดทรงเสียส่วน เหมือนตอไม้ที่ถูกไฟไหม้ และเหมือนนกกาที่ซุกซ่อนในตะกร้าถ่าน รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิ่มเอิบ ก็เป็นรูปสดชื่น เปล่งปลั่ง นิ่มนวลละเอียดอ่อน น่าแตะต้อง

โยคีนั้น ครั้นกำหนดรู้รูปเกิดด้วยอาหารนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในเวลาหิวโหย ยังไม่ทันถึงเวลาอิ่มเอิบก็ดับเสียในเวลาหิวโหยนี้นั่นเอง ถึงแม้รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิ่มเอิบ ยังไม่ทันถึงเวลาหิวโหย ก็ดับเสียใน

เวลาอิ่มเอิบนี้นั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้รูปที่เกิดด้วยอาหารนั้น ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปเกิดด้วยฤดู

[๗๑๓] รูปที่เกิดด้วยฤดู เป็นรูปปรากฏชัดด้วยความเย็นและความร้อน เพราะว่า รูปที่ตั้งขึ้นในฤดูกาลร้อน เป็นรูปซีดเซียว อิดโรย ผิวพรรณเศร้าหมอง รูปที่ตั้งขึ้นด้วยฤดูหนาว เป็นรูปสดชื่น เปล่งปลั่ง ละเอียดอ่อน โยคีนั้นกำหนดรู้รูปที่เกิดด้วยฤดูนั้น แล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในเวลาร้อน ยังไม่ทันถึงเวลาเย็น ก็ดับเสียในเวลาร้อนนี้นั่นเอง รูปที่เป็นไปในเวลาเย็น ยังไม่ทันถึงเวลาร้อน ก็ดับเสียในเวลาเย็นนี้นั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปที่เกิดด้วยฤดูนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปเกิดจากกรรม

[๗๑๔] รูปที่เกิดจากกรรม เป็นรูปปรากฏชัดโดยทางทวารคืออายตนะ เพราะว่าในจักขุทวารมีรูปอยู่ ๕๔ คือ รูปเกิดจากกรรม ๓๐ ได้แก่ จักขุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และอุปัตถัมภกรูปของรูปที่เกิดจากรูปเหล่านั้น ซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน มีจิตเป็นสมุฏฐาน และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน อีก ๒๔ ในโสตทวาร ฆานทวารและชิวหาทวาร ก็ (กำหนดจำนวน) อย่างนั้น ในกายทวารมี ๔๔ ได้แก่ กายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔) ในมโนทวารก็มี ๕๔ เช่นกัน ได้แก่ หทยวัตถุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐) และรูปมีรูปซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔)

โยคีนั้นครั้นกำหนดรู้รูปแม้ทั้งหมดนั้นแล้วจึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปทั้งหลายนั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในจักขุทวาร ยังไม่ทันถึงโสตทวาร ก็ดับเสียในจักขุทวารนี้นั่นแล รูปที่เป็นไปในโสตทวารยังไม่ทันถึงฆานทวาร ... รูปที่เป็นไปในฆานทวารยังไม่ทันถึงชิวหาทวาร ... รูปที่เป็นไปในชิวหาทวารยังไม่ทันถึงกายทวาร ... รูปที่เป็นไปในกายทวารยังไม่ทันถึงมโนทวาร ก็ดับเสียในกายทวารนี้นั่นแล เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ดังนี้

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน

[๗๑๕] รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นรูปปรากฏชัดด้วยความมีโสมนัสและโทมนัส เป็นความจริง รูปที่เกิดขึ้นในเวลามีโสมนัสเป็นรูปละเอียดอ่อน นุ่มนวล เปล่งปลั่ง น่าแตะต้อง รูปที่เกิดขึ้นในเวลามีโทมนัสเป็นรูปซีดเซียว อิดโรย ผิวพรรณหม่นหมอง ครั้นโยคีนั้นกำหนดรู้รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้น อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในเวลามีโสมนัส ยังไม่ทันถึงเวลามีโทมนัส ก็ดับเสียในเวลามีโสมนัสนี้นั่นแล รูปที่เป็นไปในเวลามีโทมนัส ยังไม่ทันถึงเวลามีโสมนัสก็ดับเสียในเวลามีโทมนัสนี้นั่นแล เพราะฉะนั้น แม้รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" ดังนี้

เมื่อโยคีนั้นกำหนดรู้รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานแล้วยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอยู่ อย่างนี้ ความก็ปรากฏชัด ดังต่อไปนี้

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมายุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ขโณ.

แปลความว่า

ชีวิต อัตภาพ สุข และทุกข์ แต่ละอย่าง ประกอบร่วมอยู่กับจิตดวงหนึ่งๆ ขณะ (ของจิตดวงหนึ่งๆ) ผ่านไปรวดเร็ว

จุลฺลาสีติสหสฺสานิ กปฺปํ ติฏฺฐนฺติ เย มรู
น เตฺวว เตปิ ติฏฺฐนฺติ ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สโมหิตา.

แปลความว่า

เทวดาทั้งหลายเหล่าใดตั้งอยู่ตลอด ๘๔,๐๐๐ กัปป์[๑] แม้เทวดาทั้งหลายเหล่านั้นก็หาตั้งอยู่ด้วยจิต ๒ ดวง ซึ่งตั้งอยู่พร้อมกันไม่

---

๑ เป็นกำหนดอายุของ อรูปพรหม ชั้น เนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งมีอายุยืนยาวที่สุด ในบรรดาท่านผู้ได้ฌานสมาบัติ

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพว สทิสา ขนฺธา คตา อปฺปฏิสนฺธิกา.

แปลความว่า

ขันธ์ทั้งหลายเหล่าใดที่ดับไปแล้วของสัตว์ที่ตายก็ดี หรือว่าของสัตว์ที่ยังตั้งอยู่ในปวัตติกาลนี้ก็ดี ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็เป็นเช่นเดียวกันทั้งหมดนั่นแล คือ ดับไปไม่มีการติดต่อกัน (เป็นไปชั่วขณะจิตหนึ่งๆ)

อนนฺตรา จ เย ภคฺคา เย จ ภคฺคา อนาคเต
ตทนฺตรา นิรุทฺธานํ เวสมํ นตฺถิ ลกฺขเณ.

แปลความว่า

สังขารทั้งหลายเหล่าใดที่แตกดับแล้วเป็นลำดับๆ (ในอดีต) ก็ดี และสังขารทั้งหลายเหล่าใดที่จักแตกดับในอนาคตก็ดี สังขารทั้งหลายที่แตกดับอยู่ ในระหว่างอดีตและอนาคตนั้นก็ดี หามีความแตกต่างกันในลักษณะไม่

อนิพฺพตฺเตน น ชาโต ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตภงฺคา มโต โลโก ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยา.

แปลความว่า

เพราะจิตไม่เกิด สัตวโลกชื่อว่ายังไม่เกิด เพราะจิตยังเกิดอยู่เป็นปัจจุบัน สัตวโลกชื่อว่ามีชีวิตอยู่ เพราะจิตแตกดับ สัตวโลกชื่อว่าตาย (นี้) เป็นบัญญัติทางปรมัตถ์

อนิธานคตา ภคฺคา ปุญฺโช นตฺถิ อนาคเต
นิพฺพตฺตา เยปิ ติฏฺฐนฺติ อารคฺเค สาสปูปมา.

แปลความว่า

สังขารทั้งหลายที่แตกดับแล้ว มิได้ไปสู่ที่เก็บไว้ (ณ ที่ไหนๆ) ในอนาคตก็ไม่มีกอง (สังขารเก็บไว้) อีกทั้ง

สังขารทั้งหลายใดที่บังเกิดมาแล้วก็ตั้งอยู่ (ชั่วเวลา) เหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาด บนปลายเข็ม ฉะนั้น

นิพฺพตฺตานญฺจ ธมฺมานํ ภงฺโค เนสํ ปุรกฺขโต
ปโลกธมฺมา ติฏฺฐนฺติ โปราเณหิ อมิสฺสิตา.

แปลความว่า

และพอสังขารธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นมา ความแตกดับของสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็ห้อมล้อมอยู่แล้ว สังขารธรรมทั้งหลายมีความแตกสลายไปเป็นธรรมดา ตั้งอยู่เป็นปัจจุบัน หาสัมพันธ์ปะปนกับสังขารธรรมโบราณ (คืออดีต) ทั้งหลายไม่

อทสฺสนโต อายนฺติ ภคฺคา คจฺฉนฺตฺยทสฺสนํ
วิชฺชุปฺปาโทว อากาเส อุปฺปชฺชนฺติ วยนฺติ จ.

แปลความว่า

สังขารธรรมเหล่านั้นมาจากที่ซึ่งใครไม่เห็น แตกดับแล้วก็ไปสู่ความไม่เห็น เกิดขึ้นและดับไป เหมือนสายฟ้าแลบเกิดขึ้น (และดับไป) ในอากาศ ฉะนั้น[๑]

[๗๑๖] ครั้นโยคีนั้นยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปทั้งหลายมีรูปที่เกิดด้วยอาหารเป็นต้นอย่างนี้แล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปธรรมดา ต่อไปอีก

รูปธรรมดาโดยธรรมชาติ

รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งวิวัฏฏกัปป์ เป็นรูปภายนอก ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ มีประเภทต่าง ๆ เช่น เหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่ว ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังข์ หิน (มีค่า) ประพาฬ ทับทิม แก้วลาย แผ่นดิน แผ่นหิน ภูเขา ต้นหญ้า ต้นไม้ และ เถาวัลย์ เป็นต้น ชื่อว่ารูปธรรมดา

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ม. (บาลี) ๒๙/๑๐/๓๔-๓๕; (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๑-๕๒

ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปธรรมดา

รูปธรรมดานั้นเป็นรูปปรากฏชัดแก่โยคีนั้น โดยทางกล้าไม้มีกล้าไม้อโศกเป็นต้น เพราะว่า กล้าไม้อโศกนั้นเริ่มต้นทีเดียวก็มีสีแดงอ่อน ล่วงไป ๒ วัน ๓ วันจากนั้น ก็แดงเข้มขึ้น ล่วงไป ๒ วัน ๓ วันต่อมาอีกก็แดงนวลลง จากนั้น (แตกเป็นใบอ่อน) มีสีเหมือนใบไม้อ่อน ต่อจากนั้น มีสีเป็นใบไม้แก่ขึ้น จากนั้นมีสีเป็นใบไม้เขียว จากนั้น มีสีใบเขียวแก่ ตั้งแต่เวลาที่ใบเป็นสีเขียวแก่นั้นไป ก็ทำความสืบต่อของรูปใบที่ยังเหมือนกันให้ติดต่อสืบเนื่องกันอยู่ โดย(เวลาผ่านไป)ประมาณ ๑ ปี ก็(เปลี่ยนสี)เป็นใบไม้เหลือง แล้วหลุดจากขั้ว หล่นไป

โยคีนั้นครั้นกำหนดรู้ใบอโศกนั้นแล้ว จึงยกพระไตรลักษณ์เข้าในใบอโศกนั้น อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงอ่อน ยังไม่ทันถึงกาลมีสีแดงเข้มเลย ก็ดับไปเสีย รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงเข้ม ยังไม่ทันถึงกาลมีสีแดงนวล ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงนวล ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้อ่อน ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้อ่อน ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้แก่ ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้แก่ ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เขียว ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้เขียว ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวแก่ ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวแก่ ยังไม่ทันถึงกาลเป็นใบไม้เหลือง ... รูปที่เป็นไปในกาลเป็นใบไม้เหลือง ยังไม่ทันถึงกาลหลุดจากขั้วหล่นไปก่อน ก็ดับเสีย เพราะฉะนั้น ใบอโศกนั้นจึงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" ดังนี้ แล้วกำหนดรู้รูปธรรมดาแม้ทุกชนิดโดยนัยนี้

โยคียกพระไตรลักษณ์ขึ้นแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยทาง**รูปสัตตกะ** ด้วยอาการดังกล่าวนี้ก่อน

ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางอรูปสัตตกะ

[๗๑๗] อนึ่ง คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้ว (ข้างต้น) ว่า "ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้ว กำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยทางอรูปสัตตกะ" ในคำนั้นมีมาติกาดังนี้ คือ:-

๑. **กลาปโต** โดยความเป็นกลุ่ม
๒. **ยมกโต** โดยความเป็นคู่
๓. **ขณิกโต** โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)

๔. **ปฏิปาฏิโต** โดยลำดับ
๕. **ทิฏฐิอุคฆาฏนโต** โดยเพิกถอนความเห็นผิด
๖. **มานสมุคฆาฏนโต** โดยเพิกถอนมานะ
๗. **นิกันติปริยาทานโต** โดยความสิ้นไปแห่งความใคร่

ในอาการ ๗ อย่างนั้น คำว่า "**โดยความเป็นกลุ่ม**" หมายถึง (กลุ่ม) ธรรมมีผัสสะเป็น (อันดับ) ที่ ๕

ถาม - กำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่มอย่างไร ?

ตอบ - พระภิกษุในพระศาสนานี้พิจารณาเห็นดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ใด เกิดขึ้นแล้วในการกำหนดรู้ว่า "ผมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" และธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ใด เกิดขึ้นแล้วในการกำหนดรู้ว่า "ขนทั้งหลาย ... ฯลฯ ... มันสมอง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้นยังไม่ทันถึงธรรมนอกนี้และนอกนี้ ก็ทำเสียงตฏะตฏะพินาศไปเป็นปล้องๆ เป็นท่อนๆ เหมือนงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องอันร้อน (แตกอยู่เปรี๊ยะๆ) ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลาย (มีผัสสะเป็นที่ ๕) เหล่านั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้

นี้เป็นนัยในวิสุทธิกถาก่อน

ส่วนใน **อริยวังสกถา** ท่านกล่าวไว้ว่า "เมื่อโยคีกำหนดรู้อยู่ซึ่งจิตที่เป็นไปอยู่ว่า "รูปใน ๗ ฐานะใน**รูปสัตตกะ** (ที่กล่าวมาแล้ว) ข้างต้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ด้วย**จิตอีกดวงหนึ่ง**ว่า "จิตดวง(ที่เป็นไปอยู่)นั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ ชื่อว่า "**กำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่ม**" **คำที่กล่าวไว้ในอริยวังสกถานั้นถูกต้องกว่า เพราะฉะนั้น เราจักจำแนกการกำหนดรู้**(โดยความเป็นคู่เป็นต้น) แม้ที่ยังเหลือ โดยนัย(อริยวังสกถา)นั้นทางเดียว"

[๗๑๘] คำว่า "**โดยความเป็นคู่**" ความว่า พระภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดรู้รูประหว่างความยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) และความปล่อยวาง (จุติ) ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" แล้วกำหนดรู้ **จิตแม้ดวงนั้น** เองด้วย **จิตอีกดวงหนึ่งว่า** "(แม้จิตดวงนั้น) ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา"ดังนี้ พระภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับ

ด้วยการเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดขึ้นด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดขึ้นด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" แล้วกำหนดรู้จิตแม้ดวงนั้นเองด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า " (แม้จิตดวงนั้น) ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา"

พระภิกษุนั้นชื่อว่า กำหนดรู้ (นามธรรมและรูปธรรม) โดยความเป็นคู่กัน ด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๗๑๙] คำว่า "**โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)**" ความว่า พระภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดรู้รูประหว่างความยึดถือไว้และความปล่อยวางว่า "เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่า "เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า "แม้จิตดวงที่ ๔ นี้ ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" ดังนี้

พระภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิด ด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้แล้ว ควรกำหนดรู้จิตดวง ที่ ๑ นั้นด้วยจิตดวงที่ ๒ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า "แม้จิตดวงนี้แต่ละดวงก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้

พระภิกษุเมื่อกำหนดรู้จิตทีละ ๔ ดวง เริ่มต้นตั้งแต่จิตที่กำหนดรู้รูป (ก่อน) อย่างนี้ ชื่อว่า **กำหนดรู้โดยความเป็นไปโดยขณะ (จิต)**

[๗๒๐] คำว่า "**โดยลำดับ**" ความว่า พระภิกษุกำหนดรู้รูประหว่างความยึดถือไว้และความปล่อยวางว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ ด้วยจิตดวงที่ ๒ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ... ฯลฯ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า "แม้จิตดวงนี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้

พระภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดด้วยอาหาร ๑ รูปเกิดด้วยฤดู ๑ รูปเกิดจากกรรม ๑ รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้แล้วควรกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้นด้วยจิตดวงที่ ๒ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... ฯลฯ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า "แม้จิตดวงนี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ ตลอดเวลากลางวันสิ้นทั้งวันโดยลำดับวิปัสสนาอย่างนี้

แต่ว่า ทั้งรูปกัมมัฏฐาน[๑] ทั้งอรูปกัมมัฏฐาน[๒] เพียงกำหนดรู้ถึงจิตดวงที่ ๑๐ ก็เป็นการเพียงพอ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ (ในอริยวังสกถา) ว่า ควรพักไว้แค่ในจิตดวงที่ ๑๐ เท่านั้น

พระภิกษุผู้กำหนดรู้ด้วยอาการดังกล่าวนี้ ชื่อว่ากำหนดรู้ **โดยลำดับ (จิต)**

[๗๒๑] ในอาการ ๓ อย่าง คือ :- **โดยเพิกถอนความเห็นผิด ๑ โดยเพิกถอนมานะ ๑ โดยความสิ้นไปแห่งความใคร่ ๑** เหล่านี้ชื่อว่านัยแห่งการกำหนดรู้แยกกันหามีไม่ (ต้องกำหนดรู้ร่วมกัน)

อนึ่ง พระภิกษุผู้เห็นอยู่ซึ่งรูป (ที่กำหนดรู้แล้ว) ข้างต้นนั้นก็ดี และอรูปที่กำหนดรู้ในที่นี้ก็ดี นี้นั้น จะไม่เห็นสิ่งอื่นที่เรียกว่า**สัตว์**นอกไปจากรูปและอรูป จำเดิมแต่ไม่เห็นสัตว์ ก็เป็นอันเพิกถอน**สัตตสัญญา** (ความสำคัญว่ามีสัตว์) ได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่ถอนสัตตสัญญาได้แล้ว ทิฏฐิก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อทิฏฐิไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่าเป็นอันเพิกถอนทิฏฐิได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนทิฏฐิได้แล้ว มานะก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อมานะไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่าเป็นอันถอนมานะได้แล้ว เมื่อพระภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนมานะได้แล้ว ตัณหาก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อตัณหาไม่เกิดขึ้น นิกันติ (ความใคร่) ก็ชื่อว่าเป็นอันสิ้นไปฉะนี้แล คำนี้ท่านกล่าวไว้ใน **วิสุทธิกถา** ก่อน

---

๑ รูปกัมมัฏฐาน = กัมมัฏฐานมีรูปเป็นอารมณ์

๒ อรูปกัมมัฏฐาน = กัมมัฏฐานมีอรูปเป็นอารมณ์

แต่ใน **อริยวังสกถา** ท่านตั้งมาติกาไว้ว่า “**โดยเพิกถอนทิฏฐิ ๑ โดยเพิกถอนมานะ ๑ โดยความสิ้นไปแห่งนิกันติ (ความใคร่) ๑**” แล้วแสดงนัย (คือวิธีกำหนดรู้) ไว้ดังนี้ว่า “ความจริง เมื่อโยคีถือว่า “ข้าพเจ้าเห็นแจ้งอยู่ วิปัสสนา (เป็น) ของข้าพเจ้า” ดังนี้ ยังหาชื่อว่ามีการเพิกถอนทิฏฐิได้ไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า “สังขารทั้งหลายนั่นแลเห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย” ดังนี้[๑] จึงชื่อว่ามีการเพิกถอนทิฏฐิ เมื่อโยคีถือว่า “ข้าพเจ้าเห็นแจ้งด้วยดี ข้าพเจ้าเห็นแจ้งสิ่งที่พึงพอใจ” ดังนี้ ยังหาชื่อว่ามีการเพิกถอนมานะไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า “สังขารทั้งหลายนั่นเอง เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย” ดังนี้ จึงชื่อว่ามีการถอนมานะ เมื่อโยคีพอใจวิปัสสนาอยู่ว่า “ข้าพเจ้าสามารถเห็นแจ้ง” ดังนี้ หาชื่อว่ามีการสิ้นไปแห่งความใคร่ไม่ แต่เมื่อโยคีถืออยู่ว่า “สังขารทั้งหลายนั่นเอง เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย” ดังนี้ จึงชื่อว่ามีการสิ้นไปแห่งความใคร่ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า “ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นอัตตาไซร้ การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “อัตตา” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) ไม่มีอัตตาเลย ถือว่า เป็นอัตตา เพราะฉะนั้นสังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่ามีแล้วหามีไม่ (คือเกิดแล้วดับไป) เป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ” ดังนี้ ชื่อว่ามีการเพิกถอนทิฏฐิ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า “ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นของเที่ยงไซร้ การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “เป็นของเที่ยง” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) ไม่เที่ยงเลย ถือว่าเป็นของเที่ยง เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นของไม่เที่ยงโดย

---

๑ ในหนังสือนี้มีศัพท์กิริยาอธิบายธรรมและไขความของกันและกันอยู่ ๕ คำ คือ :- **วิปสฺสนฺติ สมฺมสนฺติ ววฏฺฐเปนฺติ ปริคฺคณฺหนฺติ ปริจฺฉินฺทนฺติ** แปลกันมาทางปริยัติว่า **วิปสฺสนฺติ, วิปัสสนา** = เห็นแจ้ง, **สมฺมสนฺติ, สมฺมสน** = พิจารณา, **ววฏฺฐเปนฺติ, ววฏฺฐานํ** (หรือ **ววตฺถานํ**) = กำหนด, **ปริคฺคณฺหนฺติ ปริคฺคโห, ปริคฺคหิตํ** = ยึดถือ, หวงแหน, **ปริจฺฉินฺทนฺติ, ปริจฺเฉโท** = กำหนด, จำแนก, ขอบเขต แต่ในทางปฏิบัติมีความหมายตามไขคำว่า **วิปสฺสนฺติ** = เห็นด้วยวิปัสสนาญาณ (ตามลำดับญาณนั้น ๆ) **สมฺมสนฺติ, สมฺมสนํ** = กำหนดรู้ อธิบายว่า กำหนด (เฉย ๆ) ไม่รู้จะกำหนดไปทำไม ? และจะแปลว่า พิจารณา (ตามที่เรียนมาทางปริยัติ) ก็เช่นกัน จะไปมัวพิจารณาอยู่ทำไม ? กำหนดรู้ไปเลย และท่านใช้เป็นชื่อญาณด้วย คือ สัมมสนญาณ = ญาณกำหนดรู้ **ววฏฺฐเปนฺติ** ก็แปลว่า กำหนดรู้ เช่น **จตุธาตุววฏฺฐาน** = กำหนดรู้ธาตุ ๔, **ปริคฺคณฺหนฺติ, ปริคฺคเหตฺวา, ปริคฺคโห ปริคฺคหิตํ** ก็แปลว่า กำหนดรู้ ซึ่งในฎีกา (ปรมตฺถมญฺชูสา, ตติยภาค, น. ๔๘๘–๙) ให้แปลอย่างนั้น โดยอธิบายไว้ว่า “**ปริคฺคเหตฺวาติ ญาเณน ปริจฺฉิชฺช คเหตฺวา** = กำหนดถือไว้ ด้วยญาณ” ส่วน **ปริจฺฉินฺทนฺติ** แปลว่า จำแนก, กำหนด จึงแปลไว้ในที่นี้ตามแนวไขคำ

ความหมายว่ามีแล้วหามีไม่ เป็นทุกข์โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ เป็นอนัตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ” ดังนี้ ชื่อว่ามีการเพิกถอนมานะ เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า “ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นสุขไซร้ การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า “เป็นสุข” ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) เป็นทุกข์โดยแท้ ถือว่าเป็นสุข เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ เป็นของไม่เที่ยงโดยความหมายว่ามีแล้วหามีไม่ เป็นอนัตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ” ดังนี้ ชื่อว่ามีการสิ้นไปแห่งความใคร่

“เมื่อโยคีเห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่ามีการเพิกถอนทิฏฐิ เมื่อโยคีเห็นอยู่โดยความไม่เที่ยง ชื่อว่ามีการเพิกถอนมานะ เมื่อโยคีเห็นอยู่โดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่ามีการสิ้นไปแห่งความใคร่ ด้วยอาการดังกล่าวนั้น เพราะเหตุนี้ วิปัสสนานี้ชื่อว่าตั้งอยู่ในฐานะโดยเฉพาะของตน ๆ” ดังนี้

โยคียกพระไตรลักษณ์ขึ้นกำหนดรู้สังขาร (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยทางอรูปสัตตกะด้วยอาการดังกล่าวนี้

อนึ่ง ทั้งรูปกัมมัฏฐานทั้งอรูปกัมมัฏฐานของโยคีนั้น เป็นกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่วเพียงพอด้วยอาการเพียงนี้

มหาวิปัสสนา ๑๘

[๗๒๒] โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีทั้งรูปกัมมัฏฐานและอรูปกัมมัฏฐานคล่องแคล่ว เพียงพออย่างนี้ เมื่อแทงตลอด(รู้แจ้ง)เฉพาะ ณ ที่นี้ก่อน แต่เพียงเอกเทศของมหาวิปัสสนา ๑๘ ที่ตนพึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยสามารถปหานปริญญา เริ่มต้นแต่ภังคานุปัสสนาญาณ(โดยลำดับ)ขึ้นไป ก็ละธรรม(มีนิจจสัญญาเป็นต้น)ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้นได้

ที่เรียกว่า มหาวิปัสสนา ๑๘ ได้แก่ ปัญญา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ซึ่งโยคีเมื่อ

๑. ทำ **อนิจจานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น (ปัญญาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง)	ก็ละ **นิจจสัญญา** ได้ (ความสำคัญว่าเที่ยง)

๒. ทำ **ทุกขานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **สุขสัญญา** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ว่าเป็นทุกข์) (ความสำคัญว่าเป็นสุข)
๓. ทำ **อนัตตานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **อัตตสัญญา** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ว่าไม่มีอัตตา) (ความสำคัญว่ามีอัตตา)
๔. ทำ **นิพพิทานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **นันทิ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ด้วยความเบื่อหน่าย) (ความเพลิดเพลิน)
๕. ทำ **วิราคานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **ราคะ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ด้วยปราศจากความกำหนัด) (ความกำหนัด)
๖. ทำ **นิโรธานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **สมุทัย** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ) (สิ่งที่เป็นแดนเกิด)
๗. ทำ **ปฏินิสสัคคานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **อาทานะ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ด้วยการสละทิ้งไป) (ความยึดถือไว้)
๘. ทำ **ขยานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **ฆนสัญญา** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ซึ่งความสิ้นไป) (ความสำคัญว่าเป็นก้อน)
๙. ทำ **วยานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **อายูหนะ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ซึ่งความเสื่อมไป) (ความขวนขวาย)
๑๐. ทำ **วิปริณามานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **ธุวสัญญา** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ซึ่งความแปรผัน) (ความสำคัญว่ายั่งยืน)
๑๑. ทำ **อนิมิตตานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **นิมิตตะ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ว่าไม่มีนิมิต) (ความมีนิมิต)
๑๒. ทำ **อัปปณิหิตานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **ปณิธิ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ว่าไม่มีที่ตั้ง) (ตัณหาเป็นที่ตั้ง)
๑๓. ทำ **สุญญตานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **อภินิเวสะ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ โดยความว่างเปล่า) (ความยึดมั่น)
๑๔. ทำ **อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **สารทานาภินิเวสะ** ได้
(วิปัสสนาในธรรมคือปัญญาอันยิ่ง) (ความยึดมั่นด้วยการยึดถือว่ามีสาระ)
๑๕. ทำ **ยถาภูตญาณทัสสนะ** ให้เกิดขึ้น ก็ละ **สัมโมหาภินิเวสะ** ได้
(ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง) (ความยึดถือด้วยความลุ่มหลง)

๑๖. ทำ **อาทีนวานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น	ก็ละ **อาลยาภินิเวสะ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ โดยความเป็นโทษ)	(ความยึดถือด้วยความอาลัย)
๑๗. ทำ **ปฏิสังขานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น	ก็ละ **อัปปฏิสังขา** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ด้วยพิจารณาทบทวน)	(ความไม่พิจารณาทบทวน)
๑๘. ทำ **วิวัฏฏานุปัสสนา** ให้เกิดขึ้น	ก็ละ **สังโยคาภินิเวสะ** ได้
(ปัญญาเห็นเนืองๆ ด้วยจิตถอยกลับ)	(ความยึดมั่นด้วยสังโยค)

ใน **มหาวิปัสสนา ๑๘** นั้น เพราะเหตุที่โยคีท่านนี้ได้เห็นสังขารทั้งหลายโดยทางพระไตรลักษณ์มีอนิจจะเป็นต้นแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันว่าโยคีท่านนี้ได้แทงตลอดอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา (ได้ ๓ มหาวิปัสสนา) แล้ว

อนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า "อนิจจานุปัสสนาใด ก็ดี และ อนิมิตตานุปัสสนาใด ก็ดี ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน อนึ่ง ทุกขานุปัสสนาใด ก็ดี และอัปปณิหิตานุปัสสนาใด ก็ดี ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน อนัตตานุปัสสนาใด ก็ดี และสุญญตานุปัสสนาใด ก็ดี ธรรม (๒) นี้มีความหมายเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน" ดังนี้ เพราะฉะนั้น แม้อนิมิตตานุปัสสนา อัปปณิหิตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนาเหล่านั้นก็เป็นอันโยคีท่านนี้แทงทะลุด้วย ส่วนอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ก็คือวิปัสสนาแม้ทั้งปวง ยถาภูตญาณทัสสนะก็สงเคราะห์เข้ากับกังขาวิตรณวิสุทธินั่นเอง เพราะเหตุนี้ แม้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาและยถาภูตญาณทัสสนะทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นอันโยคีท่านนี้แทงทะลุแล้วเหมือนกัน

ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายที่เหลือ (จากที่กล่าวถึงนี้ อีก ๑๐ มีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น) บางญาณก็แทงทะลุ (โดยเอกเทศ) แล้ว บางญาณก็มิได้แทงทะลุ เราจักทำการจำแนกวิปัสสนาญาณทั้งหลายเหล่านั้นให้แจ่มแจ้งข้างหน้า เพราะว่าคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า "โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีทั้งรูปกัมมัฏฐานและอรูปกัมมัฏฐานคล่องแคล่วอย่างนี้ เมื่อแทงตลอด (รู้แจ้ง) เฉพาะ ณ ที่นี้ก่อน แต่เพียงเอกเทศของ**มหาวิปัสสนา ๑๘** ที่ตนพึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยสามารถ**ปหานปริญญา** เริ่มต้นแต่ภังคานุปัสสนาญาณ(โดยลำดับ)ขึ้นไป ก็ละธรรมซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของ**มหาวิปัสสนา ๑๘** นั้นได้" นี้ข้าพเจ้าหมายถึงวิปัสสนาญาณ ซึ่งโยคีท่านนี้แทงตลอดแล้วนั่นเอง

๔. (ก) ตรุณอุทยพยญาณกถา

[๗๒๓] เพราะละนิจจสัญญาเป็นต้น อันเป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีญาณหมดจดวิเศษถึงฝั่งฟากแห่ง**สัมมสนญาณ**แล้ว จึงเริ่มทำความเพียรเพื่อบรรลุอุทยพยานุปัสสนาญาณ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งสัมมสนญาณว่า "ปัญญาในการเห็นเนือง ๆ ซึ่งความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า**อุทยพยานุปัสสนาญาณ**" ดังนี้[๑] และเมื่อเริ่มทำ ก็เริ่มต้นโดยสังเขปก่อน ในการเริ่มต้นโดยสังเขปนั้น มีพระบาลี (แปลความ) ดังต่อไปนี้

"***ถามว่า*** ปัญญาในการเห็นเนือง ๆ ซึ่งความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยพยานุปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า ปัญญาในการเห็นเนือง ๆ ซึ่งความแปรผันของธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทยพยานุปัสสนาญาณ คือ รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความเกิดของรูปนั้น เป็น**อุทยะ** (ความเกิดขึ้น) ลักษณะแห่งความแปรผัน(ของรูปนั้น) เป็น**วยะ** (ความดับไป) ปัญญาเห็นเนือง ๆ เป็น **ญาณ** เวทนาที่เกิดแล้ว ... สัญญาที่เกิดแล้ว ... สังขารที่เกิดแล้ว ... วิญญาณที่เกิดแล้ว ... จักษุที่เกิดแล้ว ฯลฯ ภพที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความเกิดของภพนั้น เป็น**อุทยะ** (ความเกิดขึ้น) ลักษณะแห่งความแปรผัน เป็น**วยะ** (ความดับไป) ปัญญาเห็นเนือง ๆ เป็น**ญาณ**" ดังนี้ [๑]

โยคีท่านนั้นเห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ซึ่งลักษณะแห่งความเกิด ซึ่งความเกิด ซึ่งความเกิดขึ้น ซึ่งอาการใหม่เอี่ยมของนามและรูปที่เกิดแล้ว ว่าอุทยะ (ความเกิดขึ้น) เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ซึ่งลักษณะแห่งความแปรผัน ซึ่งความสิ้นหวัง ซึ่งความแตกดับไปว่า วยะ (ความดับไป) ตามนัยแห่งพระบาลี (ดังกล่าว) นี้

โยคีนั้นกำหนดรู้อย่างนี้ว่า "ในกาลก่อนแต่การเกิดขึ้นของนามและรูปนี้ กองหรือที่เก็บไว้ของนามและรูป ที่ยังไม่เกิดขึ้น หามีไม่ แม้เมื่อนามและรูปเกิดขึ้นอยู่ ก็หามีที่เรียกว่า การมาจากกองหรือที่เก็บไว้ไม่ แม้เมื่อนามและรูปกำลังดับอยู่ ก็หามี

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗

ที่เรียกว่าไปสู่ทิศใหญ่และทิศน้อยไม่ แม้นามและรูปที่ดับไปแล้ว ก็หามีสถานที่ตั้งโดยเป็นกอง โดยเป็นที่เก็บไว้ โดยเป็นที่ฝังไว้ ในสถานที่แห่งหนึ่ง มิได้ เปรียบเหมือนพิณเมื่อบรรเลงอยู่ ก่อนแต่การบังเกิดขึ้นของเสียงที่บังเกิดขึ้นแล้ว หามีที่เก็บ (เสียง) ไว้ (ก่อน) ไม่ เสียงที่กำลังบังเกิดขึ้น ก็มิได้มาจากที่เก็บ(เสียง) ไว้ เมื่อเสียงดับไป ก็มิได้มีการไปสู่ทิศใหญ่และทิศน้อย เสียงที่ดับไปแล้วก็มิได้เก็บไปตั้งอยู่ ณ ที่ไหน ๆ เสียง (พิณ) นั้นไม่มี (อยู่ก่อน) เกิดมีขึ้นเพราะอาศัยพิณ และการบรรเลงพิณ และความพยายามอันควรแก่การบรรเลงนั้นของบุรุษโดยแท้แล ครั้น (เสียงของพิณนั้น) มีแล้วก็กลับหายไป ฉันใด ธรรมทั้งหลายทั้งที่มีรูปและที่ไม่มีรูปแม้ทั้งปวง ไม่มี ก็มีขึ้น มีแล้วก็กลับดับไป ฉันนั้น” ดังนี้

๕๐ ลักษณะของการเกิดและดับของขันธ์ ๕

[๗๒๔] โยคีนั้นครั้นทำมนสิการความเกิดและความดับโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว จึงทำมนสิการโดยพิสดารทางปัจจัยและทางขณะต่อไปอีกว่า “ความเกิดขึ้นของรูปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ ความดับไปของรูปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปเกิดขึ้นแม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปดับไปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ (เป็นต้น) ด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๕๐ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งอุทยพยญาณนี้นั่นเอง เพราะทำ (จำแนก) ให้เป็นขันธ์ละ ๑๐ โดยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของขันธ์หนึ่ง ๆ (แต่ละขันธ์) อย่างนี้

๕ ลักษณะแห่งความเกิดขึ้นของรูปขันธ์

“พระภิกษุเห็นความเกิดขึ้นของรูปขันธ์โดยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ **อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย** - เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑

“เห็นความเกิดขึ้นของรูปขันธ์ โดยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือ **ตณฺหาสมุทยา ... กมฺมสมุทยา ... อาหารสมุทยา รูปสมุทโย** - เพราะตัณหาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะกรรมเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะอาหารเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิด ก็เห็นความเกิดขึ้นของรูปขันธ์ด้วย ๑ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นของรูปขันธ์ ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความดับของรูปขันธ์

“พระภิกษุเห็นความดับของรูปขันธ์โดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัย คือ **อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ** - เพราะอวิชชาดับไป รูปจึงดับไป ๑

“เห็นความดับของรูปขันธ์โดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัยคือ **ตณฺหานิโรธา ... กมฺมนิโรธา ... อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ** - เพราะตัณหาดับไป รูปจึงดับไป ๑ เพราะกรรมดับไป รูปจึงดับไป ๑ เพราะอาหารดับไป รูปจึงดับไป ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะของความแปรผันก็เห็นความดับของรูปขันธ์ด้วย ๑ เมื่อเห็นความดับของรูปขันธ์ ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความเกิดของเวทนาขันธ์ ฯลฯ

“อนึ่ง พระภิกษุเห็นความเกิดขึ้นของเวทนาขันธ์ โดยความหมายว่าเกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ **อวิชฺชาสมุทยา เวทนาสมุทโย** - เพราะอวิชชาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑

“เห็นความเกิดขึ้นของเวทนาขันธ์ โดยความหมายว่า เกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ **ตณฺหาสมุทยา ... กมฺมสมุทยา ... ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโย** - เพราะตัณหาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะกรรมเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ เพราะผัสสะเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิดขึ้น ก็เห็นความเกิดขึ้นของเวทนาขันธ์ด้วย ๑ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นของเวทนาขันธ์ ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

๕ ลักษณะแห่งความดับของเวทนาขันธ์ ฯลฯ

“พระภิกษุเห็นความดับของเวทนาขันธ์โดยความหมายว่าดับไปเพราะปัจจัย คือ **อวิชฺชานิโรธา ... ตณฺหานิโรธา ... กมฺมนิโรธา ... ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ** - เพราะอวิชชาดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะตัณหาดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะกรรมดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ เพราะผัสสะดับไป เวทนาจึงดับไป ๑ ทั้งเมื่อเห็นลักษณะของความแปรผัน ก็เห็นความดับของเวทนาขันธ์ด้วย ๑ เมื่อเห็นความดับของเวทนาขันธ์ ก็เห็นอยู่ ๕ ลักษณะเหล่านี้”

“และของสัญญาขันธ์ ของสังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ก็เหมือนของเวทนาขันธ์ ส่วนของวิญญาณขันธ์มีความแตกต่างกันดังนี้ คือ ในที่ “**ผสฺส ...** ” (เปลี่ยนเป็น) ว่า

“นามรูปสมุทยา ... นามรูปนิโรธา ... เพราะนามและรูปเกิดขึ้น ... เพราะนามและรูปดับไป ... ”ดังนี้ [๑]

[๗๒๕] เมื่อโยคีนั้นมนสิการอยู่อย่างนี้ ญาณ (คือความรู้) ว่า “ทราบว่าธรรมทั้งหลายเหล่านี้ไม่มี แล้วมีขึ้น มีแล้ว กลับดับไป ด้วยประการฉะนี้ ก็ปรากฏแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

เมื่อโยคีนั้นเห็นความเกิดและความดับโดย ๒ ทาง คือ โดยปัจจัย ๑ และโดยขณะ ๑ อยู่อย่างนี้ ความแตกต่างกันของสัจจะ ของปฏิจจสมุปบาท ของนัย และของลักษณะ ก็ปรากฏชัด

เห็นโดยปัจจัยและโดยขณะ

[๗๒๖] เพราะว่าการที่โยคีนั้นเห็นความเกิดขึ้นของขันธ์ทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชชาเป็นต้นเกิดขึ้น และเห็นความดับของขันธ์ทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชชาเป็นต้นดับไป นี้เป็นการเห็นความเกิดและความดับโดยปัจจัยของโยคีนั้น แต่ว่าการที่โยคีเห็นอยู่ซึ่งลักษณะแห่งความเกิดและลักษณะแห่งความแปรผัน ก็เห็นความเกิดและความดับของขันธ์ทั้งหลาย นี้เป็นการเห็นความเกิดและความดับโดยขณะของโยคีนั้น เพราะว่าลักษณะแห่งความเกิด (นิพพัตติลักขณะ) ก็มีเฉพาะในขณะเกิดขึ้นเท่านั้น และลักษณะแห่งความแปรผันก็มีเฉพาะในขณะแตกดับ (ภังคขณะ) เท่านั้น

[๗๒๗] เพราะเหตุนี้ เมื่อโยคีนั้นเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดย ๒ ทาง คือ โดยปัจจัย ๑ และโดยขณะ ๑ อยู่อย่างนี้ สมุทยสัจจ์ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงปัจจัยผู้ให้เกิด ทุกขสัจจ์ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะเพราะรู้ลงไปถึงว่าความเกิดเป็นทุกข์ นิโรธสัจจ์ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความดับโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงความไม่เกิดขึ้นของธรรมทั้งหลายที่มีปัจจัย เพราะความไม่เกิดขึ้นของปัจจัย ทุกขสัจจ์อีกนั่นแหละปรากฏชัดด้วยการเห็นความดับไปโดยขณะเพราะรู้ลงไปถึงว่าความตายเป็นทุกข์ และการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป (โดยปัจจัยและโดยขณะ) ใดของโยคีนั้น นี้เป็นมรรคฝ่ายโลกิยะ

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๘-๘๑

เพราะเหตุนี้ มัคคสัจจ์จึงปรากฏชัดเพราะกำจัดเสียได้ซึ่งความฟั่นเฝือในความเกิดขึ้นและความดับไปนั้น

[๗๒๘] อนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมก็ปรากฏชัดแก่โยคีนั้นด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงว่า "**อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ** - เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้จึงมี" ดังนี้[๑] ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลมก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความดับไปโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงว่า "**อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌติ** - เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ" ดังนี้[๒] แต่ว่าธรรมทั้งหลายที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปปันนธรรม) เป็นธรรมปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงสังขตลักษณะว่า "เพราะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายมีความเกิดและความดับ และธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายเหล่านั้น เป็นธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น" ดังนี้

[๗๒๙] อนึ่ง **เอกัตตนัย** (นัยแห่งความเป็นธรรมรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน) ก็ปรากฏชัดแก่โยคีนั้น ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความไม่ขาดสายของความสืบต่อ ด้วยความสัมพันธ์ของเหตุและผล ในขณะนั้น โยคีก็ละอุจเฉททิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น **นานัตตนัย** (นัยแห่งความเป็นธรรมต่างๆ กัน) ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงความเกิดขึ้นของสังขารใหม่ๆ ในขณะนั้น โยคีก็ละสัสสตทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น และ **อัพยาปารนัย** (นัยแห่งความไม่ขวนขวาย) ก็ปรากฏชัดแก่โยคีนั้น ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความที่ธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ ในขณะนั้น โยคีก็ละอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีอัตตา) ได้ดียิ่งขึ้น และ **เอวังธัมมตานัย** (นัยแห่งความเป็นธรรมดาของธรรมทั้งหลายอย่างนั้นเอง) ก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความเกิดขึ้นของผลโดยสมควรแก่ปัจจัย ในขณะนั้น โยคีก็ละอกิริยทิฏฐิ (ความเห็นว่ากรรมที่กระทำไปไม่เป็นกรรม) ได้ดียิ่งขึ้น

[๗๓๐] อนึ่ง อนัตตลักษณะก็ปรากฏชัดแก่โยคีนั้น ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความที่ธรรมทั้งหลายเป็นไปต่อเนื่อง ด้วยปัจจัยโดยปราศจากการกระทำ อนิจจลักษณะก็ปรากฏชัด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘

๒ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๖/๔๔๑

โดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงความมีและความไม่มี (เกิดแล้วดับ) และเพราะรู้ลงไปถึงความว่างเปล่าของปัจจัย อันเป็นที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลายด้วย แม้ทุกขลักษณะก็ปรากฏชัดเหมือนอนัตตลักษณะ เพราะรู้ลงไปถึงความเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและความดับ แม้สภาวลักษณะก็ปรากฏชัดเหมือนทุกขลักษณะ เพราะรู้ลงไปถึงธรรมที่กำหนดด้วยความเกิดขึ้น และความดับไป แม้ความที่สังขตลักษณะเป็นไปเพียงชั่วขณะ ก็ปรากฏชัดในสภาวลักษณะ (ลักษณะโดยสภาพตามเป็นจริง ... เช่น ไฟ - ร้อน น้ำ - เหลว) เพราะรู้ลงไปถึงความไม่มีแห่งความดับในขณะแห่งความเกิดขึ้น และเพราะไม่มีความเกิดขึ้นในขณะแห่งความดับไป ฉะนี้แล

[๗๓๑] เมื่อโยคีนั้นเป็นผู้เห็นความแตกต่างกันของสัจจะ ของปฏิจจสมุปบาท ของนัย และของลักษณะ ปรากฏชัดอย่างนี้ สังขารทั้งหลายก็ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์ทีเดียวว่า "ทราบว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีชื่ออย่างนี้ ที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นแต่ก่อน ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป" และมิใช่แต่ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์เท่านั้น สังขารทั้งหลายยังปรากฏว่ามีปกติตั้งอยู่ชั่วเวลาเล็กน้อย ประดุจหยาดน้ำค้างในเวลาดวงอาทิตย์ขึ้น[๑] ประดุจฟองน้ำ[๒] ประดุจรอยขีดด้วยไม้บนผิวน้ำ[๓] ประดุจเมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเข็ม[๔] และประดุจสายฟ้าแลบ อีกทั้งปรากฏว่าไม่มีแก่นสารและไร้สาระ ประดุจมายากล[๕] พยับแดด[๖] ความฝัน[๗] ควงดุ้นฟืน (ที่ติดไฟ) คนธรรพนคร (วิมานในอากาศ) ฟองน้ำ[๘] และต้นกล้วย[๙] เป็นต้น

ด้วยภาวนาวิธีเท่าที่กล่าวมานี้ เป็นอันว่าโยคีท่านนี้ได้บรรลุแล้ว ซึ่ง **ตรุณวิปัสสนาญาณ** (วิปัสสนาญาณอย่างอ่อน) อันดับแรก มีชื่อว่า **อุทยพยานุปัสสนาญาณ** (อย่างอ่อน) ซึ่งแทงตลอดลักษณะครบถ้วน ๕๐ โดยอาการนี้ว่า "สิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดานั่นเองเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความดับไป" ดังนี้ ซึ่งโดยเหตุที่ได้บรรลุ (ตรุณวิปัสสนาญาณนี้) โยคีท่านนั้นก็ถึงการนับว่า "**อารทฺธวิปสฺสโก-ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา**"

---

๑ ดูเทียบ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๘
๒ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑
๓ ดูเทียบ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๘
๔ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๖๓๑/๖๕๐
๕ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑
๖ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑
๗ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๘๑๔/๖๙๖
๘ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๔๖/๔๑
๙ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

[๗๓๒] ในระยะนั้น ด้วยตรุณวิปัสสนานี้ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ (สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง) ก็เกิดขึ้นแก่โยคีนั้น **ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา** ความจริงวิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่

๑. พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว
๒. ผู้ปฏิบัติผิด (เริ่มต้นมาแต่ศีลวิบัติ)
๓. ผู้ละทิ้งกัมมัฏฐาน และ
๔. บุคคลเกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น)

แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติโดยชอบ ประกอบความเพียรแล้วประกอบเล่า ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาแล้วเท่านั้น

แต่ว่า **อุปกิเลส ๑๐** เหล่านั้น คืออะไรบ้าง ? คือ

๑.	**โอภาส**	แสงสว่าง
๒.	**ญาณ**	ความรู้
๓.	**ปีติ**	ความเอิบอิ่ม
๔.	**ปัสสัทธิ**	ความสงบ
๕.	**สุข**	ความสุข
๖.	**อธิโมกข์**	ความเชื่อ - ศรัทธา
๗.	**ปัคคาหะ**	ความเพียร - วีริยะ
๘.	**อุปัฏฐาน**	ความเข้าไปตั้งอยู่ - สติ
๙.	**อุเบกขา**	ความวางเฉย
๑๐.	**นิกันติ**	ความใคร่

ความจริง ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวคำนี้[๑] ไว้แล้วว่า "ใจที่ถูกความฟุ้งซ่านในธรรม[๒] (คืออุปกิเลส) ครอบงำ เป็นอย่างไร ? พระภิกษุเมื่อกระทำในใจอยู่โดยความไม่เที่ยง โอภาสก็เกิดขึ้น พระภิกษุนั้นรำพึงถึงโอภาสอยู่ว่า "โอภาสเป็นธรรม"[๒] ความฟุ้งซ่านเพราะโอภาสเป็นเหตุนั้น เป็นอุทธัจจะ พระภิกษุ

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕

๒ โปรดสังเกตรู้คำว่า **ธรรม** ที่กล่าวถึงนี้ หมายถึง ทั้งอุปกิเลสและอริยมรรค

ผู้มีใจอันอุทธัจจะนั้นครอบงำแล้ว ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง ... อนึ่ง เมื่อภิกษุนั้นกระทำในใจอยู่โดยความไม่เที่ยง ญาณก็เกิดขึ้น ... ปีติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกข์ ... ปัคคาหะ ... อุปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติ ก็เกิดขึ้น พระภิกษุนั้นรำพึงถึงนิกันติอยู่ว่า "นิกันติเป็นธรรม" ความฟุ้งซ่านเพราะนิกันติเป็นเหตุนั้น เป็นอุทธัจจะ พระภิกษุผู้มีใจอันอุทธัจจะนั้นครอบงำแล้ว ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง" ดังนี้

๑. โอภาส

[๗๓๓] ในอุปกิเลส ๑๐ นั้น คำว่า "**โอภาส** - แสงสว่าง" ได้แก่ วิปัสสโนภาส (คือแสงสว่างในวิปัสสนา) เมื่อวิปัสสโนภาสนั้นเกิดขึ้น โยคาวจรก็คิดว่า "แสงสว่างเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ฉันในกาลก่อนแต่นี้เลยหนอ ฉันเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว ฉันเป็นผู้บรรลุผลแล้วเป็นแน่"ดังนี้ แล้วถือเอาสิ่งมิใช่มรรคนั่นแหละว่า "มรรค" และถือเอาสิ่งมิใช่ผลนั่นแลว่า "ผล" เมื่อโยคาวจรนั้นถือเอาสิ่งที่มิใช่มรรคว่า "มรรค" สิ่งที่มิใช่ผลว่า "ผล" วิถีของวิปัสสนาก็ชื่อว่า ก้าวออกไปนอกทาง โยคาวจรนั้นก็ละทิ้งมูลกัมมัฏฐาน คือ กัมมัฏฐานเดิม[๑] ของตน แล้วนั่งชื่นชมโอภาสอยู่นั่นแล

อนึ่ง สำหรับพระภิกษุบางท่าน โอภาสนี้นั้นเกิดขึ้นส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น สำหรับบางท่าน ส่องสว่างตลอดภายในห้อง สำหรับบางท่าน ส่องสว่างภายนอกห้องด้วย สำหรับบางท่าน ส่องสว่างไปทั่ววิหารทั้งสิ้น สำหรับบางท่าน ส่องสว่างไปตลอดคาวุต...ตลอดครึ่งโยชน์...ตลอด ๑ โยชน์ ... ตลอด ๒ โยชน์ ... ตลอด ๓ โยชน์ ... ฯลฯ ... สำหรับบางท่าน โอภาสนั้นทำให้สว่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตั้งแต่พื้นปฐพีขึ้นไปถึงพรหมโลกชั้นอกนิฏฐ์ แต่ของพระผู้มีพระภาคเกิดขึ้นส่องสว่างไปตลอด ๑๐,๐๐๐ โลกธาตุ ในการประมาณแตกต่างกันของโอภาสนั้น โดยประการดังกล่าวนี้ มีเรื่อง(เป็นอุทาหรณ์)ดังนี้

---

๑ มูลกัมมัฏฐาน หมายถึง อารมณ์กัมมัฏฐานที่โยคาวจรกำหนดมาแต่เดิม เช่น นั่งกำหนดพองหนอ - ยุบหนอ มาแต่แรก พอเกิดโอภาสขึ้น ก็หยุดกำหนดพองหนอ - ยุบหนอ ซึ่งเป็นมูลกัมมัฏฐานเสีย แล้วนั่งชมโอภาสนั้นเพลินไป

เล่ากันว่า พระเถระ ๒ ท่านนั่งอยู่ภายในเรือนมีฝา ๒ ด้าน ณ จิตตลบรรพต และวันนั้นเป็นวันอุโบสถข้างแรม ทั่วทิศปกคลุมไปด้วยแผ่นเมฆ ความมืดประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นไปอยู่ในภาคราตรีกาล ในคืนนั้น พระเถระท่านหนึ่งกล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดอกไม้ ๕ สี ปรากฏแก่กระผมอยู่บนสีหาสนะในลานพระเจดีย์ ณ บัดนี้" อีกท่านกล่าวกะพระเถระนั้นว่า "อาวุโส ท่านพูดถึงสิ่งไม่น่าอัศจรรย์ ก็บัดนี้ เต่าและปลาทั้งหลายในสถานที่ ๑ โยชน์ ในมหาสมุทร ปรากฏอยู่แก่ผม"

แต่วิปัสสนูปกิเลสนี้เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้สมถวิปัสสนาโดยมาก เพราะกิเลสทั้งหลายที่ข่มไว้ด้วยสมาบัติไม่กำเริบ ท่านผู้ได้สมถวิปัสสนานั้นจึงเกิดความคิดว่า "ฉันเป็นพระอรหันต์" เหมือนท่านพระมหานาคเถระผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก เหมือนท่านพระมหาทัตตเถระผู้อยู่ในหังกนกะ และเหมือนท่านพระจูฬสุมนเถระผู้อยู่ในนิงกเปณณกปธานฆระ บนภูเขาจิตตละ บรรดาพระเถระ ๓ ท่านนั้น มีการแสดงด้วยเรื่องของพระเถระท่านหนึ่งดังต่อไปนี้

เรื่องท่านพระมหานาคเถระผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก

เล่ากันว่า พระเถระท่านหนึ่งมีนามว่า ท่านพระธัมมทินนเถระ ผู้อยู่ในตลังคระ เป็นพระมหาขีณาสพ ผู้มีปฏิสัมภิทาแตกฉาน เป็นผู้ให้โอวาทแก่พระภิกษุหมู่ใหญ่ วันหนึ่ง ท่านนั่งอยู่บนอาสนะสำหรับพักกลางวันของตนแล้วรำพึงอยู่ว่า "พระอาจารย์ของเราคือท่านพระมหานาคเถระ ผู้อยู่ในอุจจังกวาลิก ถึงที่สุดกิจของความเป็นสมณะแล้ว หรือไม่หนอ" ก็เห็นว่า ท่านยังเป็นปุถุชนอยู่นั่นเอง และรู้ว่า "เมื่อเราไม่ไป ท่านก็จักทำกาลกิริยาของปุถุชนเป็นแท้" จึงเหาะขึ้นสู่เวหาสด้วยฤทธิ์ ไปลง ณ ที่ใกล้พระเถระซึ่งนั่งอยู่บนอาสนะสำหรับพักกลางวัน ไหว้แสดงวัตรแล้ว นั่งอยู่ ณ ด้านหนึ่ง เมื่อพระเถระ (ผู้เป็นพระอาจารย์) พูดขึ้นว่า "อาวุโส ธัมมทินนะ เหตุไรจึงมาผิดเวลา ?" ท่านจึงกราบเรียนว่า "กระผมมาเพื่อถามปัญหาขอรับ" ครั้นแล้ว เมื่อพระเถระกล่าวอนุญาตว่า "ถามเถิด อาวุโส เมื่อรู้ก็จักบอก" ท่านพระธัมมทินนเถระจึงเรียนถามปัญหา ๑,๐๐๐ ปัญหา

พระเถระก็กล่าวแก้ปัญหา ที่ถามมาๆ ได้ไม่ติดขัดเลย จากนั้น เมื่อท่านพระธัมมทินนเถระเรียนถามว่า "ความรู้ของท่านอาจารย์แก่กล้ามาก ท่านอาจารย์ได้

บรรลุธรรมนี้แต่เมื่อไร” พระเถระก็กล่าวว่า “ในกาลแต่บัดนี้ไป ๖๐ ปี อาวุโส” จึงกราบเรียนว่า “โปรดใช้สมาธิเถอะ ขอรับ” พระเถระบอกว่า “เรื่องนี้ไม่หนักหนาอะไร อาวุโส” ท่านพระธัมมทินนเถระกราบเรียนว่า “ถ้ากระนั้นนิมนต์นิรมิตช้างขึ้นสักเชือกเถิด ขอรับ” พระเถระก็นิรมิตช้างเผือกตลอดทั้งตัวขึ้น ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า “ท่านขอรับ คราวนี้ โปรดทำให้ช้างตัวนี้นั้นกางหูเหยียดหาง เอางวงใส่ไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัวหันหน้าเดินตรงมาหาท่านอาจารย์” พระเถระก็ทำอย่างนั้น ครั้นเห็นอาการอันน่ากลัวของช้างซึ่งเดินมาโดยเร็ว ก็ลุกขึ้นเริ่มจะหนีไป พระเถระผู้ขีณาสพจึงยื่นมือไปเหนี่ยวชายจีวรไว้ แล้วกราบเรียนท่านอาจารย์นั้นว่า “ท่านขอรับ ชื่อว่าความหวาดกลัวยังมีอยู่แก่พระขีณาสพหรือ”

พระเถระนั้นจึงรู้ในเวลานั้นว่าตนยังเป็นปุถุชน แล้วพูดว่า “อาวุโส ธัมมทินนะ โปรดเป็นที่พึ่งของฉันด้วย” นั่งกระหย่ง ณ ใกล้เท้า ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า “ข้าแต่ท่านอาจารย์ กระผมก็มาด้วยตั้งใจจักเป็นที่พึ่งของท่านอาจารย์อยู่แล้ว โปรดอย่าคิดไปเลย” แล้วก็บอกกัมมัฏฐาน (แก่พระเถระผู้เป็นอาจารย์) พระเถระรับกัมมัฏฐานแล้ว ก็ขึ้นสู่ที่จงกรม ในวาระย่างเท้าก้าวที่ ๓ (ท่าน) ก็บรรลุพระอรหัตตผลซึ่งเป็นผลชั้นยอด เขาว่า พระเถระเป็นคนโทสจริต พระภิกษุทั้งหลายเห็นปาน (ดังพระเถระ) นี้มัวเคลิบเคลิ้มอยู่ในโอภาสไปเสีย

๒. ญาณ

[๗๓๔] คำว่า “**ญาณ**” หมายถึง วิปัสสนาญาณ ทราบว่า เมื่อโยคีนั้นกำลังเทียบเคียงไตร่ตรองรูปธรรมและอรูปธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายอยู่ ญาณซึ่งมีกระแสปราดเปรียว แหลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง ก็เกิดขึ้น ประดุจดังวชิระของพระอินทร์ที่ทรงซัดออกไป

๓. ปีติ

คำว่า “**ปีติ**” หมายถึง ปีติประกอบด้วยวิปัสสนา ทราบว่าในระยะนั้น ปีติ ๕ อย่างนี้ คือ

๑. **ขุททกาปีติ** ความเอิบอิ่มเล็กน้อย
๒. **ขณิกาปีติ** ความเอิบอิ่มเพิ่มพูนทุกขณะ
๓. **โอกกันติกาปีติ** ความเอิบอิ่มซ่าเซ็น

๔. **อุพเพงคาปีติ** ความเอิบอิ่มโลดแล่น
๕. **ผรณาปีติ** ความเอิบอิ่มซาบซ่าน

เกิดขึ้นเต็มสรีรกายทั้งสิ้น

๔. ปัสสัทธิ

คำว่า "**ปัสสัทธิ**" หมายถึง ปัสสัทธิในวิปัสสนา ทราบว่า เมื่อโยคีนั่งอยู่ในที่พักกลางคืนก็ดี ในที่พักกลางวันก็ดี ในสมัยนั้น ทั้งกายและจิตไม่มีความกระวนกระวาย ๑ ไม่มีความหนัก ๑ ไม่มีความกระด้าง ๑ ไม่มีความไม่ควรแก่งาน (ในการปฏิบัติ) ๑ ไม่มีความเจ็บไข้ ๑ ไม่มีความคดโกง ๑ แต่ทว่าในสมัยนั้นแล กายและจิตของโยคีนั้นสงบ ๑ เบา ๑ อ่อน ๑ ควรแก่งาน ๑ ผ่องใส ๑ เที่ยงตรง ๑ เป็นแท้เลย โยคีนั้นเป็นผู้มีกายและใจอันธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้อนุเคราะห์แล้ว ในสมัยนั้นก็เสวยความยินดี ที่เรียกว่า **มิใช่ของมีอยู่ในมนุษย์** ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงไว้ว่า:-

สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมานุสี รตี โหติ สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.
ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภตี ปีติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ.

แปลความว่า

ความยินดีมิใช่ของมีอยู่ในมนุษย์ ก็มีแก่พระภิกษุผู้เข้าสู่อาคารเงียบสงัด ผู้มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมอยู่โดยชอบ พระภิกษุกำหนดรู้ความเกิดและความดับของขันธ์ทั้งหลาย (ด้วยอุทยพยญาณ) โดยรูปธรรม หรือโดยอรูปธรรมใดๆ ได้ปีติและปราโมช ปีติและปราโมชของพระภิกษุผู้รู้แจ้ง (ความเกิดและความดับ) นั้น เป็นอมตะ[๑]

ปัสสัทธิอันประกอบด้วยธรรมมีลหุตา (ความเบา) เป็นต้น ซึ่งทำให้สำเร็จความยินดีที่มิใช่ของมนุษย์นี้เกิดขึ้นอยู่แก่โยคีนั้น ด้วยประการดังกล่าวนี้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๓-๓๗๔/๑๔๙

๕. สุข

คำว่า "**สุข**" หมายถึง ความสุขประกอบด้วยวิปัสสนา ทราบว่า ในสมัยนั้น ความสุขอันประณีตยิ่งเกิดขึ้นท่วมท้นไปในสรีรกายทั้งสิ้น

๖. อธิโมกข์

คำว่า "**อธิโมกข์**" หมายถึง ศรัทธา เพราะว่า ศรัทธาที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั่นแล เป็นความผ่องใสอย่างยิ่งของจิตและเจตสิก เป็นศรัทธามีกำลัง ก็เกิดขึ้นแก่โยคีนั้น

๗. ปัคคาหะ

คำว่า "**ปัคคาหะ**" หมายถึง วิริยะ (คือความเพียร) เพราะว่า ความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั่นแลเป็นความเพียรที่ไม่หย่อนเกินไปไม่ตึงเกินไป ประคับประคองไว้เป็นอย่างดี ก็เกิดขึ้นแก่โยคีนั้น

๘. อุปัฏฐานะ

คำว่า "**อุปัฏฐานะ**" หมายถึง สติ เพราะว่า สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั่นแล เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี มั่นคง ฝังลึก ไม่หวั่นไหว ประหนึ่งภูเขาหลวง เกิดขึ้นแก่โยคีนั้น โยคีท่านนั้นรำพึงถึง รำลึกถึง ทำในใจถึง เจาะจงนึกเห็น ซึ่งฐานะใดๆ ฐานะนั้นๆ ก็ลิ่วแล่นเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสติแก่โยคีนั้น ประหนึ่งปรโลกปรากฏแก่ท่านผู้มีทิพยจักษุ

๙. อุเบกขา

คำว่า "**อุเบกขา**" หมายถึง ทั้งวิปัสสนูเปกขาและทั้งอาวัชชนูเปกขา เพราะว่า ในสมัยนั้น ทั้งวิปัสสนูเปกขา ซึ่งมีความเป็นกลางในสังขารทั้งปวง ทั้งอาวัชชนูเปกขาในมโนทวาร ก็มีกำลัง เกิดขึ้นแก่โยคีนั้น ความจริง เมื่อโยคีนั้นรำพึงถึงฐานะนั้นๆ อยู่ อุเบกขานั้นก็ดำเนินอย่างแก่กล้าแหลมคมประดุจดังวชิระของพระอินทร์ที่ทรงซัดออกไป และประดุจดังลูกศรที่เผาร้อนแล้วยิงไปในกองใบไม้

๑๐. นิกันติ

คำว่า "**นิกันติ**" หมายถึง วิปัสสนานิกันติ (ความใคร่ในวิปัสสนา) เพราะว่า นิกันติ มีอาการสงบ สุขุม ก็เกิดขึ้นแก่โยคีนั้น ทำความอาลัยอยู่ในวิปัสสนาอันประดับด้วยอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวนั้น ซึ่งเป็นความใคร่ที่ใครๆ ไม่สามารถแม้แต่กำหนดรู้ได้ว่าเป็นกิเลส

อนึ่ง เมื่อโอภาสเกิดขึ้น โยคาวจรยึดถืออยู่ ฉันใด เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายแม้เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็ฉันนั้น โยคาวจรคิดว่า "ในกาลก่อนแต่นี้ ญาณเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้ามาก่อนเลย ปีติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกข์ ... ปัคคาหะ ... อุปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติ เห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้ามาก่อนเลย ข้าพเจ้าเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว ข้าพเจ้าเป็นผู้บรรลุผลแล้วแน่นอน" แล้วยึดถือสิ่งที่มิใช่มรรคนั่นแหละว่าเป็นมรรค ยึดถือสิ่งที่มิใช่ผลนั่นแหละว่าเป็นผล เมื่อโยคาวจรนั้นยึดถือสิ่งมิใช่มรรค ว่าเป็นมรรค สิ่งมิใช่ผล ว่าเป็นผล วิปัสสนาวิถีก็ชื่อว่าก้าวออกนอกทางไปแล้ว โยคาวจรนั้นก็ละทิ้งกัมมัฏฐานเดิมของตนเสีย แล้วนั่งชื่นชมพอใจนิกันติอยู่อย่างเดียว ฉะนี้แล

จำแนกอุปกิเลส ๑๐ โดยคาหะ ๓ เป็น ๓๐

[๗๓๕] อนึ่ง ในอุปกิเลส ๑๐ นี้ ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น ท่านเรียกว่า "อุปกิเลส" เพราะเป็น วัตถุ(ที่ตั้ง)ของอุปกิเลส มิใช่เพราะเป็นอกุศล ส่วนนิกันติเป็นทั้งอุปกิเลสเป็นทั้งวัตถุของอุปกิเลสด้วย และอุปกิเลสเหล่านี้ มี ๑๐ โดยทางวัตถุ (ดังกล่าวแล้ว) แต่โดยทางคาหะ(ความยึดถือ) มี ๓๐ ถ้วน มี ๓๐ ถ้วนโดยทางคาหะเป็นอย่างไร ? เพราะว่า เมื่อโยคาวจรยึดถืออยู่ว่า "โอภาสเกิดขึ้นแก่เราแล้ว" ดังนี้ เป็นทิฏฐิคาหะ(ยึดถือด้วยทิฏฐิ) ๑ เมื่อยึดถืออยู่ว่า "โอภาสน่าพึงพอใจจริงหนอเกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้ เป็นมานคาหะ(ยึดถือด้วยมานะ) ๑ เมื่อโยคาวจรชื่นชมโอภาสอยู่ เป็นตัณหาคาหะ(ยึดถือด้วยตัณหา) ๑ ในโอภาสมีคาหะ ๓ โดยทางทิฏฐิ ๑ มานะ ๑ และตัณหา ๑ ด้วยประการฉะนี้ แม้ในอุปกิเลสทั้งหลายที่เหลือก็มี (อย่างละ ๓) เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ จึงมีอุปกิเลสรวม ๓๐ ถ้วน โดยทางคาหะ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

โยคาวจรผู้ไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม ก็หวั่นไหว ฟุ้งซ่านอยู่ในอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น ด้วยอำนาจของคาหะเหล่านั้น เห็นอยู่เสมอเนืองๆ ซึ่งอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น แต่ละอย่างๆ ว่า "นี้เป็นของฉัน ฉันเป็นนี้ นี้เป็นอัตตาของฉัน" ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

โอภาเส เจว ญาเณ จ ปีติยา จ วิกมฺปติ
ปสฺสทฺธิยา สุเข เจว เยหิ จิตฺตํ ปเวธติ.
อธิโมกฺเข จ ปคฺคาเห อุปฏฺฐาเน จ กมฺปติ
อุเปกฺขาวชฺชนายญฺจ อุเปกฺขาย นิกนฺติยา.[๑]

แปลความว่า

โยคาวจรหวั่นไหวอยู่ในเพราะโอภาส ในเพราะญาณและในเพราะปีติด้วย ในเพราะปัสสัทธิและในเพราะสุขด้วยเหมือนกัน ซึ่งเป็นเหตุหวั่นไหวของจิตและหวั่นไหวอยู่ในเพราะอธิโมกข์ ในเพราะปัคคาหะและในเพราะอุปัฏฐานะด้วย ทั้งในเพราะอาวัชชนูเปกขาและในเพราะอุเบกขานิกันติด้วย

กำหนดมรรคและมิใช่มรรค

[๗๓๖] แต่โยคาวจรผู้ฉลาด ผู้เป็นบัณฑิต เฉียบแหลม ถึงพร้อมด้วยความรู้ เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้น ก็กำหนดรู้ ใคร่ครวญเห็นมัน ด้วยปัญญาดังนี้ว่า "โอภาสนี้แลเกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่โอภาสนี้นั้นแล ไม่เที่ยง ปัจจัยปรุงแต่งไว้ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา" ด้วยประการฉะนี้บ้าง ก็หรือว่าโยคาวจรนั้นมีความคิดในขณะนั้นอย่างนี้ว่า "ถ้าโอภาสนี้พึงเป็นอัตตาไซร้ การถือ (โอภาสนั้น) ว่า "อัตตา" ก็ควร แต่โอภาสนี้มิใช่อัตตาเลย ถือว่า "เป็นอัตตา" เพราะฉะนั้น

---

๑ ขุ. ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗

โอภาสนั้นเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นอนิจจัง โดยความหมายว่ามีแล้วหามีไม่ เป็นทุกขัง โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ” ดังนี้

พึงขยายคำทั้งปวงให้พิสดาร โดยนัยดังกล่าวไว้แล้วในอรูปสัตตกกัมมัฏฐานเถิด อนึ่ง ในโอภาสฉันใด แม้ในอุปกิเลสทั้งหลายที่เหลือก็ฉันนั้น

โยคาวจรท่านนั้นครั้นใคร่ครวญเห็นอย่างนี้แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ซึ่งโอภาสว่า “นี้มิใช่ของฉัน ฉันมิใช่สิ่งนี้ นี้มิใช่อัตตาของฉัน” ดังนี้ เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ซึ่งญาณ ... ฯลฯ ... ซึ่งนิกันติว่า “นี้มิใช่ของฉัน ฉันมิใช่สิ่งนี้ นี้มิใช่อัตตาของฉัน” ดังนี้ เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่เสมอเนือง ๆ อย่างนี้ (ท่าน) ก็ไม่หวั่นไหว ไม่สั่นคลอนในเพราะอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

อิมานิ ทส ธานานิ ปญฺญา ยสฺส ปริจฺจิตา
ธมฺมุทฺธจฺจกุสโล โหติ น จ วิกฺเขปํ คจฺฉติ.[๑]

แปลความว่า

โยคีใดมีฐานะ ๑๐ (มีโอภาสเป็นต้น) เหล่านี้อบรมด้วยปัญญาแล้ว โยคีนั้น เป็นผู้ฉลาดในธัมมุทธัจจะและไม่ถึงความฟุ้งซ่าน

โยคาวจรท่านนั้นเมื่อไม่ถึงความฟุ้งซ่านดังกล่าวนี้ ก็ถากถางรกชัฏคืออุปกิเลสครบ ๓๐ อย่างนั้นได้แล้ว กำหนดรู้มรรคและมิใช่มรรคได้เองว่า “ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นมิใช่มรรค แต่วิปัสสนาญาณที่พ้นแล้วจากอุปกิเลส ดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสสนา) เป็นมรรค” ดังนี้ ญาณที่รู้มรรคและมิใช่มรรคว่า “นี้คือมรรค นี้มิใช่มรรค ของโยคีนั้น พึงทราบว่าเป็น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ” ด้วยประการฉะนี้

---

๑ ขุ. ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗

ก็แล ด้วยประการดังกล่าวมาเพียงนี้ เป็นอันท่านโยคีนั้นได้กระทำการกำหนดรู้สัจจะ ๓ แล้ว ทำการกำหนดรู้แล้วอย่างไร ? คือว่า การกำหนดรู้สัจจะ ๓ เป็นอันโยคีนั้นทำก่อนแล้วด้วยญาณชั้นโลกิยะเท่านั้น อย่างนี้คือ :- การกำหนดรู้**ทุกขสัจจ์**ด้วยการกำหนดรู้นามและรูปเป็นอันโยคีนั้นกระทำมาก่อนแล้วใน**ทิฏฐิวิสุทธิ**การกำหนดรู้**สมุทยสัจจ์**ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย เป็นอันโยคีนั้นกระทำมาแล้วใน**กังขา-วิตรณวิสุทธิ** การกำหนดรู้**มัคคสัจจ์**ด้วยการจำกัดแต่เพียงมรรคโดยชอบ เป็นอันโยคีนั้นกระทำแล้วใน**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** นี้

ปริจเฉทที่ ๒๐ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๒๑
ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

---

[๗๓๗] แต่ทว่า วิปัสสนาที่บรรลุถึงยอดด้วยญาณ ๘[๑] และสัจจานุโลมิกญาณอันดับที่ (๙) นี้ เรียกชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นในทางปฏิบัติถูก และในคำว่า "ญาณ ๘" นี้ พึงทราบไว้ว่า หมายถึงญาณ ๘ เหล่านี้คือ:-

๔. **อุทยพยานุปัสสนาญาณ** (อย่างแก่) ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนาที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสสนา) (๑)
๕. **ภังคานุปัสสนาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ (๒)
๖. **ภยตุปัฏฐานญาณ** ญาณกำหนดรู้โดยปรากฏเป็นของน่ากลัว (๓)
๗. **อาทีนวานุปัสสนาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย (๔)
๘. **นิพพิทานุปัสสนาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ด้วยความเบื่อหน่าย (๕)
๙. **มุญจิตุกัมยตาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไป (๖)
๑๐. **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ โดยพิจารณาทบทวน (๗)
๑๑. **สังขารุเปกขาญาณ** ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร (๘)

คำว่า **"สัจจานุโลมิกญาณ อันดับที่ (๙)"** นั้นเป็นคำเรียก อนุโลมญาณ เพราะฉะนั้น โยคาวจรผู้ปรารถนาบรรลุอนุโลมญาณนั้น จะต้องกระทำโยคะในญาณทั้งหลายดังกล่าวนี้ ตั้งแต่ อุทยพยญาณ (อย่างแก่) ซึ่งพ้นแล้วจากอุปกิเลส เป็นต้นไป

---

๑ เลขข้างหน้าชื่อญาณตั้งแต่ ๔,๕–๑๐ และ ๑๐ หมายถึงลำดับญาณตั้งแต่ญาณที่ ๑ **นามรูปปริจเฉทญาณ** หรือ **สังขารปริจเฉท** ตามลำดับ **วิปัสสนาญาณ ๑๖** ดังกล่าวมาข้างต้น ส่วนเลขข้างหลังชื่อญาณ ภายในวงเล็บ ( ) เป็นลำดับตามที่กล่าวถึงในวิสุทธิมรรคนี้

๔. (ข) พลวอุทยพยญาณ หรือ อุทยพยญาณอย่างแก่

[๗๓๘] หากมีคำถามว่า กระทำโยคะในอุทยพยญาณต่อไปอีก มีประโยชน์อะไร ?

(***ตอบว่า***) มีประโยชน์ในการกำหนดรู้ (พระไตร) ลักษณ์ เพราะว่า อุทยพยญาณในตอนต้นๆ (อย่างอ่อน) เป็นญาณที่ถูกอุปกิเลส ๑๐ ทำให้มัวหมอง ไม่สามารถกำหนดรู้พระไตรลักษณ์โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริงได้ แต่อุทยพยญาณ (อย่างแก่) ที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว สามารถกำหนดรู้ (พระไตรลักษณ์) ได้ เพราะฉะนั้น โยคาวจรจึงต้องทำโยคะในอุทยพยญาณนี้ต่อไปอีก เพื่อกำหนดรู้ (พระไตร) ลักษณ์

[๗๓๙] (***ถามว่า***) แต่ทว่า พระไตรลักษณ์ทั้งหลาย ก็ยังมิปรากฏ เพราะอะไรปิดบังไว้ ? เพราะไม่มนสิการอะไร ?

(***ตอบว่า***) ก่อนอื่น **อนิจจลักษณะ**ไม่ปรากฏเพราะสันตติปิดบังไว้ เพราะไม่มนสิการความเกิดและความดับ **ทุกขลักษณะ**ไม่ปรากฏเพราะอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้ เพราะไม่มนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนืองๆ **อนัตตลักษณะ**ไม่ปรากฏเพราะแท่ง (หรือก้อน) ปิดบังไว้ เพราะไม่มนสิการถึงความสลายตัวของธาตุต่าง ๆ

แต่ว่า เมื่อโยคาวจร[๑] กำหนดรู้ความเกิดและความดับแล้วเพิกถอนสันตติออกไป อนิจจลักษณะก็ปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อมนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนืองๆ แล้วเพิกถอนอิริยาบถ ทุกขลักษณะก็ปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อกระจายธาตุต่างๆ ออกไป แล้วทำการกระจายความเป็นก้อน[๒] (เป็นแท่ง เป็นกลุ่ม) ออกไป อนัตตลักษณะก็ปรากฏ

วิภาค ๖

[๗๔๐] อนึ่ง โยคี ควรทราบวิภาค (คือ การจำแนก) ในลักษณะทั้ง ๓ นี้ไว้ดังนี้คือ:-

---

๑ ในวิสุทธิมรรค ท่านใช้ทั้ง โยคาวจร และ โยคี บางทีก็ใช้ กุลบุตร หรือ ภิกษุ บ้าง ในคำแปลนี้ ณ ที่ใดท่านใช้คำใด จะใช้ตามท่าน แต่ ณ ที่ใดไม่ปรากฏ ขอใช้คำว่า โยคี

๒ สํ. สฬา. (ไทย) ๑๘/๑,๔/๑,๔

๑. **อนิจจะ** ความไม่เที่ยง
๒. **อนิจจลักษณะ** ลักษณะของความไม่เที่ยง
๓. **ทุกขะ** ความเป็นทุกข์
๔. **ทุกขลักษณะ** ลักษณะของความเป็นทุกข์
๕. **อนัตตา** ความไม่มีอัตตา
๖. **อนัตตลักษณะ** ลักษณะของความไม่มีอัตตา

ในวิภาคนั้น

๑. ขันธ์ ๕ ชื่อว่า **อนิจจะ** (*ถาม*) เพราะเหตุไร ? (*ตอบ*) เพราะเกิดขึ้น ดับไป และมีความเป็นอย่างอื่น หรือว่า เพราะมีแล้วหามีไม่ (ได้แก่ เพราะเกิดแล้วดับไป)
๒. ความเกิดขึ้น ดับไป และความเป็นอย่างอื่น เป็น อนิจจลักษณะ หรือว่า อาการและพิการ กล่าวคือ ความมีแล้วหามีไม่ (เกิดแล้วดับไป) เป็น **อนิจจลักษณะ**
๓. แต่ขันธ์ ๕ นั้นนั่นแลเป็น **ทุกขะ** เพราะมีพระพุทธดำรัสอยู่ว่า "**ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ** - สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์"[๑] เพราะเหตุไร ? เพราะเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนือง ๆ
๔. อาการเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนือง ๆ เป็น **ทุกขลักษณะ**
๕. และขันธ์ ๕ นั้นนั่นเอง ชื่อว่าเป็น **อนัตตา** เพราะมีพระพุทธดำรัสอยู่ว่า "**ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา** - สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา"[๑] เพราะเหตุไร ? เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ
๖. อาการไม่เป็นไปในอำนาจ เป็น **อนัตตลักษณะ**

โยคาวจรนี้กำหนดรู้วิภาคนี้นั้นอยู่แม้ทั้งหมด ด้วยอุทยพยญาณ (อย่างแก่) ที่ท่านเรียกว่า วิปัสสนาซึ่งพ้นไปแล้วจากอุปกิเลส ดำเนินไปตามวิถี โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง

จบ อุทยพยานุปัสสนาญาณ

---

๑ ดูเทียบ สํ. ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙

๕. ภังคานุปัสสนาญาณ

[๗๔๑] เมื่อโยคาวจรนั้นกำหนดรู้อยู่อย่างนี้แล้วชั่งใจ ไตร่ตรองรูปธรรมและอรูปธรรม (รูป และนาม) ทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อยู่แล้วๆ เล่าๆ ญาณนั้นก็ดำเนินไปแก่กล้า สังขารทั้งหลายก็ปรากฏรวดเร็ว เมื่อญาณดำเนินไปแก่กล้า เมื่อสังขารทั้งหลายปรากฏรวดเร็ว ญาณก็ตามไม่ทันความเกิดขึ้น หรือความตั้งอยู่ หรือความเป็นไป หรือนิมิต (ของสังขารทั้งหลาย) สติ (คือญาณ) ก็ตั้งมั่นอยู่ในนิโรธ คือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกทำลายไปแต่อย่างเดียว

พระบาลีอธิบายความภังคานุปัสสนาญาณ

เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า "สังขารเกิดขึ้นอย่างนี้ แล้วดับไปอย่างนี้ เป็นธรรมดา" ดังนี้ วิปัสสนาญาณชื่อว่า ภังคานุปัสสนา ก็เกิดขึ้น ณ ที่ตรงนี้ ซึ่งท่านกล่าวระบุถึงไว้ (ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค) แปลความว่า "ถามว่า ปัญญาในการกำหนดรู้อารมณ์แล้วเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร"

"จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไปโยคีกำหนดรู้อารมณ์นั้นแล้วเห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งความดับของจิตนั้น ที่ว่า "เห็นเนืองๆ" คือ เห็นเนืองๆ อย่างไร คือ เห็นเนืองๆ โดยความไม่เที่ยง มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นของเที่ยง เห็นเนืองๆ โดยความเป็นทุกข์ มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นสุข เห็นเนืองๆ โดยความเป็นอนัตตา มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นอัตตา เบื่อหน่ายอยู่ มิใช่เพลิดเพลินยินดี ปราศจากความกำหนัด มิใช่กำหนัดอยู่ ดับไป มิใช่ให้เกิดขึ้น สลัดทิ้งไป มิใช่ยึดถือไว้ เมื่อเห็นเนืองๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละนิจจสัญญา (คือความสำคัญว่าเที่ยง) เสียได้ เมื่อเห็นเนืองๆ โดยความเป็นทุกข์ ก็ละสุขสัญญา (คือ ความสำคัญว่าเป็นสุข) เสียได้ เมื่อเห็นเนืองๆ โดยเป็นอนัตตา ก็ละอัตตสัญญา (คือความสำคัญว่ามีอัตตา) เสียได้ เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลินยินดี เมื่อปราศจากความกำหนัด ก็ละความกำหนัด เมื่อดับ ก็ละสิ่งเป็นแดนเกิด เมื่อสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือไว้

"จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ...

"จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์ ...

"จิตมีสังขารเป็นอารมณ์ ...

"จิตมีวิญญาณเป็นอารมณ์ ...

"จิตมีจักษุเป็นอารมณ์ ...

ฯลฯ

"จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ... ฯลฯ ... เมื่อโยคีสลัดทิ้งไป ก็ละความยึดถือไว้"

การย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้ง การคงที่อยู่ในปัญญาและมีกำลังเข้มแข็งในการนึกคิด ชื่อว่า ปฏิสังขาวิปัสสนา (ความเห็นแจ้งด้วยการกำหนดรู้) การกำหนดรู้อารมณ์ทั้ง ๒ โดยสภาวะอันเดียวกันโดยดำเนินไปตามอารมณ์นั่นแล คือความน้อมจิตไปในนิโรธ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งลักษณะของความดับ)

ภิกษุกำหนดรู้อารมณ์ ๑ และเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ ๑ ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ๑ ชื่อว่าอธิปัญญาวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งด้วยปัญญารู้ยิ่ง)

ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ และในวิปัสสนา ๔ ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่างๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน ๓[๑]

"การกำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า ปัญญา โดยความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดรู้อารมณ์แล้วเห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ"[๒]

อธิบายความในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค

[๗๔๒] ในพระบาลีนั้น คำว่า "กำหนดรู้อารมณ์" ความว่า กำหนดแล้วรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หมายความว่า เห็นอารมณ์ไรๆ โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป คำว่า "ปัญญาในการ ... เห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ" ความว่า ปัญญาใดในการเห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งความดับของญาณที่เกิดขึ้น กำหนดรู้อารมณ์โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไปนั้น นี้ท่านกล่าวว่า ญาณในวิปัสสนา คำถามด้วยมุ่งหมายเพื่อจะกล่าวตอบ (กเถตุกัมยตาปุจฉา) ว่า วิปัสสนาญาณนั้นเป็นอย่างไร มีเนื้อความดัง (กล่าวมา) นี้ก่อน

---

๑ อนุปัสสนา ๓ วิปัสสนา ๔ อุปัฏฐาน ๓ ดูอธิบายข้างหน้า

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

จากนั้น เพื่อแสดงอาการที่ญาณนั้นเป็นไป ท่านจึงกล่าวคำพระบาลีว่า "**รูปา-รมฺมณตา** - มีรูปเป็นอารมณ์" ดังนี้เป็นต้น ในพระบาลีนั้น คำว่า "จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป" หมายความว่า จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว ก็แตกสลายไป อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่าจิตเกิดขึ้นในความมีรูปเป็นอารมณ์แล้วแตกดับไป คำว่า "กำหนดรู้อารมณ์นั้น" หมายความว่า กำหนดรู้อารมณ์คือรูปนั้น อธิบายว่า เห็นอารมณ์คือรูปนั้นโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป คำว่า "เห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งความดับของจิตนั้น" อธิบายว่า เห็นอารมณ์คือรูปนั้น โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป ด้วยจิตดวงใดแล้ว โยคาวจรเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับของจิตดวงนั้นด้วยจิตดวงอื่น เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า "โยคาวจรเห็นแจ้งอยู่ซึ่งอารมณ์ที่รู้แล้วด้วยซึ่งญาณด้วย แม้ทั้ง ๒ อย่าง"

ความหมายของคำว่า "เห็นเนืองๆ"

อนึ่ง คำว่า "**อนุปสฺสติ** - เห็นเนืองๆ" ในพระบาลีนี้ หมายความว่า ตามเห็นเนืองๆ อธิบายว่า เห็นแล้วเห็นอีก โดยอาการหลายอย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ที่ว่าเห็นเนืองๆ คือ เห็นเนืองๆ อย่างไร ? คือเห็นเนืองๆ โดยความไม่เที่ยง" ดังนี้เป็นต้น ในอาการหลายอย่างนั้น เพราะเหตุที่ที่สุดของความไม่เที่ยง ชื่อว่าภังคะ (คือความดับ) ฉะนั้นโยคาวจรผู้เห็นเนืองๆซึ่งความดับ ผู้นั้นจึงเห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งสังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเที่ยง แต่นั้น ก็เห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งสังขารทั้งปวงนั้นนั่นแล โดยความเป็นทุกข์ มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นสุข เห็นเนืองๆ โดยความเป็นอนัตตา มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นอัตตา เพราะความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และเพราะความเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อนึ่ง เพราะเหตุที่สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่พึงยินดีพอใจสิ่งนั้น และสิ่งใดที่ไม่พึงยินดีพอใจ ไม่พึงกำหนัดในสิ่งนั้น เพราะฉะนั้น โยคาวจรจึงเบื่อหน่าย ไม่เพลิดเพลินยินดี ปราศจากกำหนัด ไม่กำหนัดในสังขารที่ตนเองเห็นแล้วว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานี้ โดยการรำลึกตามการเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ เมื่อโยคาวจรนั้นไม่กำหนัดอยู่อย่างนี้ ก็ทำความกำหนัด (ราคะ) ให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น อธิบายว่า กระทำมิให้เกิดขึ้น ด้วยญาณขั้นโลกีย์เท่านั้นก่อน อีกประการหนึ่ง โยคาวจรนั้นเป็นผู้ปราศจากกำหนัดอย่างนี้แล้ว ทำสังขารที่ตนเห็นแล้ว ให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น ฉันใด ก็ทำสังขารแม้ที่มิได้เห็นให้ดับไป มิให้เกิดขึ้นด้วย

อำนาจญาณโดยลำดับ เหมือนกันฉันนั้น อธิบายว่า มนสิการโดยความดับอย่างเดียว คือว่าเห็นแต่ความดับอย่างเดียวของสังขารนั้น ไม่เห็นความเกิด เมื่อโยคาวจรผู้นั้นปฏิบัติถึงอย่างนี้แล้ว ก็สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้

(ถามว่า) คำที่กล่าวมานั้น หมายความอย่างไร ?

(***ตอบว่า***) **อนุปัสสนา** (คือความเห็นเนือง ๆ) มี **อนิจจานุปัสสนา** (คือความเห็นเนือง ๆ โดยความไม่เที่ยง) เป็นต้น แม้นี้ ท่านเรียกไว้ (๒ อย่างคือ) ว่า "**ปริจฺจาค-ปฏินิสฺสคฺโค** - การสลัดทิ้งไปด้วยการสละ" เพราะสละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขารทั้งหลายด้วยตทังคปหาน (ละชั่วคราว) อย่าง ๑ เรียกว่า "**ปกฺขนฺทน-ปฏินิสฺสคฺโค** - การสลัดทิ้งไปด้วยการแล่นเข้าไป" เพราะแล่นเข้าไปในพระนิพพานอันตรงข้ามกับสังขตธรรมนั้น โดยความน้อมไปในพระนิพพานนั้น ด้วยการเห็นโทษของสังขตธรรมอย่าง ๑ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนามีอนิจจา-นุปัสสนาเป็นต้นนั้น จึงสละกิเลสทั้งหลายได้ด้วย และแล่นเข้าไปในพระนิพพานด้วยโดยนัยดังกล่าวแล้ว อีกทั้งไม่ยึดถือกิเลสทั้งหลายไว้ด้วย การทำให้เกิด ไม่ยึดถืออารมณ์แห่งสังขตธรรม ด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้"

[๗๔๓] ณ บัดนี้ เพื่อจะแสดงการละธรรมทั้งหลายที่เหลือ ซึ่งละได้ด้วยญาณทั้งหลายของพระภิกษุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "เมื่อเห็นเนือง ๆ โดยความไม่เที่ยง ก็ละนิจจสัญญาเสียได้" ดังนี้เป็นต้น คำว่า "**นนฺทิ** - ความเพลิดเพลินยินดี" ในพระบาลีนั้น ได้แก่ ตัณหาประกอบด้วยปีติ คำนอกนั้นมีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล

[๗๔๔] ส่วนในคาถา (บาลี) ทั้งหลาย คำว่า "**การย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้ง**" หมายความว่า เห็นความดับของรูปแล้ว ความดับ (นั้น) เห็นด้วยจิตดวงใด ย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้งอื่นจากวัตถุที่ตั้งเดิม ด้วยการเห็นความดับของจิตแม้ดวงนั้นต่อไปอีก คำว่า "**คงที่อยู่ในสัญญา**" หมายความว่า ละความเกิดเสีย และตั้งแน่วแน่อยู่แต่ในความดับ คำว่า "**มีกำลังเข้มแข็งในการนึกคิด**" หมายความว่า มีความสามารถในความนึกคิดติดต่อกันไปไม่มีหยุดคั่นเลย เพื่อเห็นความดับของรูปแล้ว จะได้เห็นความดับของจิต ซึ่งมีความดับ (ของรูปนั้น) เป็นอารมณ์ต่อไปอีก คำว่า "**ปฏิสังขาวิปัสสนา**" หมายความว่า การกำหนดรู้อารมณ์ (ดังกล่าว) นี้ ชื่อว่า ***ภังคานุปัสสนา***

[๗๔๕] คำว่า "**การกำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอันเดียวกันโดยดำเนินไปตามอารมณ์นั่นแล**" อธิบายว่า กำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอย่างเดียวกันนั่นแล อย่างนี้ว่า "สังขาร (ในปัจจุบัน) นี้ แตกดับอยู่ ฉันใด สังขารแม้ในอดีต ก็แตกดับไปแล้ว สังขารแม้ในอนาคต ก็จักแตกดับไปฉันนั้น" ดังนี้ โดยการดำเนินไป คือ โดยลำดับของอารมณ์ที่ตนเห็นแล้วโดยประจักษ์ เรื่องนี้ แม้ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายก็กล่าวไว้แล้วว่า:-

สํวิชฺชมานมฺหิ วิสุทฺธทสฺสโน
ตทนฺวยํ เนติ อตีตนาคเต
สพฺเพปิ สงฺขารคตา ปโลกิโน
อุสฺสาวพินฺทู สุริเยว อุคฺคเต.

แปลความว่า

พระภิกษุผู้มีทัศนะบริสุทธิ์ในสังขารซึ่งมีอยู่ในปัจจุบันผู้นี้ นำเอาทัศนะอันบริสุทธิ์นั้นแลไปในสังขาร ซึ่งเป็นอดีตและอนาคตด้วย สังขารทั้งหลายแม้ทั่วทั้งปวงมีปรกติแตกสลายไป เหมือนหยดน้ำค้าง เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นมาก็สลายไป ฉะนั้น

คำว่า "**ความน้อมจิตไปในนิโรธ**" หมายความว่า ทำการกำหนดรู้อารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอย่างเดียวกัน ด้วยความดับอย่างนั้นแล้ว น้อมจิตไปในนิโรธ กล่าวคือ ความดับนั้นแต่อย่างเดียว อธิบายว่า ความเป็นผู้หนักไปในความดับนั้น - น้อมไปในความดับนั้น - โอนไปในความดับนั้น - โน้มเอียงไปในความดับนั้น คำว่า "**วยลักขณวิปัสสนา**" ท่านกล่าวว่า การกำหนดรู้ (ดังกล่าว) นี้ ชื่อว่า **วยลักขณ-วิปัสสนา** (คือความเห็นแจ้งลักษณะของความดับ)

[๗๔๖] คำว่า "**กำหนดรู้อารมณ์ ๑**" หมายความว่า รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้นที่มีอยู่ก่อน ๑ คำว่า "**เห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ ๑**" หมายความว่า เห็นความดับของอารมณ์นั้นแล้ว ยังเห็นเนือง ๆ ซึ่งความดับของจิตซึ่งมีความดับนั้นเป็นอารมณ์ด้วย คำว่า "**ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ๑**" หมายความว่า เมื่อโยคาวจรนั้นเห็นอยู่เนือง ๆ

ซึ่งความดับอย่างนั้น ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ก็ปรากฏชัดแจ้งว่า "**สังขารทั้งหลายนั่นเอง แตกดับไป การแตกดับของสังขารทั้งหลายนั้นเป็นความตาย ไม่มีใครๆ อื่น**" ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า:-

ขนฺธา นิรุชฺฌนฺติ น จตฺถิ อญฺโญ
ขนฺธาน เภโท มรณนฺติ วุจฺจติ
เตสํ ขยํ ปสฺสติ อปฺปมตฺโต
มณึว วิชฺฌํ วชิเรน โยนิโส.

แปลความว่า

ขันธ์ทั้งหลายดับไป ไม่มีใครอื่น ความแตกดับของขันธ์ทั้งหลาย เขาเรียกว่าความตาย โยคีผู้ไม่ประมาท เห็นอยู่ซึ่งความแตกดับของขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยอุบายที่แยบคาย เหมือนช่างเจียระไน เห็นแก้วมณีที่ตนเจาะอยู่ด้วยเพชร ฉะนั้น[๑]

คำว่า "**อธิปัญญาวิปัสสนา**" ท่านกล่าวว่า ความกำหนดรู้อารมณ์ ๑ การเห็นเนือง ๆ ซึ่งความดับ ๑ การปรากฏโดยความว่างเปล่า ๑ (๓ อย่าง) นี้ ชื่อว่า **อธิปัญญาวิปัสสนา** (ความเห็นแจ้งด้วยปัญญารู้ยิ่ง)

[๗๔๗] คำว่า "**ผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓**" คือว่า พระภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น คำว่า "**และในวิปัสสนา ๔**" ได้แก่ ในวิปัสสนา ๔ มีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น คำว่า "**เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน ๓**" ความว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน คือ ความปรากฏ ๓ อย่างนี้ด้วย คือ (ความปรากฏ) โดยความสิ้นไป ๑ โดยความเสื่อมไป ๑ โดยความว่างเปล่า ๑ คำว่า "**ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่างๆ**" ความว่า ไม่ส่ายไปในทิฏฐิทั้งหลายมีประการต่าง ๆ มีสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) เป็นต้น

---

๑ อธิบายว่า ช่างนั้นมุ่งดูอยู่ที่รูเจาะ มิได้เพ่งดูสีหรืออื่น ๆ ของแก้วมณี ฉันใด โยคีก็เพ่งดูความแตกดับของขันธ์ทั้งหลาย มิได้เพ่งดูขันธ์ทั้งหลาย ฉันนั้น

[๗๔๘] เมื่อโยคาวจรนั้นไม่ส่ายไปส่ายมาอย่างนี้ เป็นผู้มีมนสิการดำเนินไปว่า "สิ่งที่ยังไม่ดับนั่นแลดับอยู่ สิ่งที่ยังไม่แตกนั่นแลแตกอยู่" ละความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป และนิมิตของสังขารทั้งหลายทั้งปวงเสีย เห็นแต่ความแตกดับอย่างเดียว ประดุจบุคคลเห็นการแตกของภาชนะบอบบางกำลังแตกอยู่ เห็นการแตกกระจายของฝุ่นละอองที่กำลังปลิวว่อนอยู่ เห็นการแตกของเมล็ดงาที่กำลังถูกคั่วอยู่ โยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวง กำลังแตกดับอยู่ แตกดับอยู่เหมือนบุรุษผู้มีดวงตา ยืนอยู่ ณ ริมฝั่งสระโบกขรณี หรือ ณ ริมฝั่งแม่น้ำ เมื่อฝนเม็ดหนากำลังตกอยู่ เขาพึงเห็นต่อมน้ำใหญ่ๆ เกิดขึ้นๆ บนผิวน้ำ แล้วแตกไปทันทีทันใด ฉะนั้น แน่ละ พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงโยคาวจรเช่นกล่าวนี้ จึงตรัสว่า:-

ยถา พุพฺพุฬกํ ปสฺเส ยถา ปสฺเส มรีจิกํ
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ.

แปลความว่า

มัจจุราช มองไม่เห็นบุคคลผู้กำหนดเห็นโลก (คือ ขันธ์ ๕) เหมือนเห็นต่อมน้ำ (และ) เหมือนเห็นพยับแดด[๑]

อานิสงส์ภังคานุปัสสนาญาณ

[๗๔๙] เมื่อโยคาวจรผู้นั้น เห็นอยู่เนืองๆ ว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงแตกดับไป แตกดับไป อยู่อย่างนั้น" ภังคานุปัสสนาญาณ ซึ่งมีอานิสงส์ ๘ ประการเป็นบริวาร ก็ถึงความมีกำลังแก่กล้า อานิสงส์ ๘ ประการในภังคานุปัสสนาญาณนั้น คืออานิสงส์เหล่านี้

๑. ละภวทิฏฐิ (คือความเห็นในความมีและไม่มีแห่งภพ)
๒. สละความอาลัยรักใคร่ในชีวิต
๓. ประกอบความเพียรมั่นคงในความเพียรที่ควรประกอบอยู่ทุกเมื่อ
๔. มีอาชีพบริสุทธิ์
๕. ละความทะเยอทะยาน
๖. ปราศจากความกลัว

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๐/๘๖

๗. ประกอบด้วยขันติและโสรัจจะ
๘. อดกลั้นต่อสิ่งไม่พอใจและในความกำหนัดยินดี

เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า:-

อิมานิ อฏฺฐคฺคุณมุตฺตมานิ
ทิสฺวา ตหึ สมฺมสเต ปุนปฺปุนํ
อาทิตฺตเจลสฺสิรสูปโม มุนิ
ภงฺคานุปสฺสี อมตสฺส ปตฺติยา.

แปลความว่า

มุนี ผู้มีปรกติเห็นเนืองๆ ซึ่งความแตกดับ ครั้นเห็นคุณอันยอดเยี่ยม ๘ ประการ เหล่านี้แล้ว เป็นเสมือนบุคคลผู้มีผ้าโพกบนศีรษะถูกไฟไหม้ กำหนดพิจารณาเห็นแล้วเห็นเล่า อยู่ในภังคานุปัสสนาญาณนั้น เพื่อบรรลุอมต-นิพพาน

จบ ภังคานุปัสสนาญาณ

๖. ภยตุปัฏฐานญาณ

[๗๕๐] เมื่อโยคีนั้น เสพอยู่เนืองๆ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มากๆ ซึ่งภังคานุปัสสนามีนิโรธคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกดับของสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์อยู่อย่างนี้ สังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับ (บรรดามีอยู่) ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๗) สัตตาวาส (๙) ทุกหนทุกแห่ง ก็ปรากฏเป็นที่น่ากลัวมาก เช่นเดียวกับสีหะ พยัคฆะ เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคดุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ และหลุมถ่านเพลิงที่ลุกโชติช่วงเป็นต้น ปรากฏเป็นที่น่ากลัวมากแก่บุรุษขลาด ผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่โดยสุขสบาย เมื่อโยคีนั้นเห็นอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ ถึงแม้สังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดขึ้นในอนาคต ก็จักดับไป” ดังนี้ ณ ที่ตรงนี้ ญาณชื่อว่าภยตุปัฏฐานญาณ บังเกิดขึ้น

อุปมาภยตุปัฏฐานญาณ ด้วยสตรีมีลูก ๓ และสตรีมีลูก ๑๑

ในการที่ภยตุปัฏฐานญาณ บังเกิดขึ้นนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้:-

สมมติว่า สตรีผู้หนึ่ง มีบุตรชาย ๓ คน เป็นผู้มีความผิดในพระราชา พระราชาตรัสสั่งให้ (ลงโทษ) ตัดศีรษะของบุตรชายทั้งสามนั้น สตรีผู้นั้นได้ไปยังตะแลงแกงพร้อมกับบุตรชายทั้ง ๓ ด้วย ทันใดนั้น เขาก็ตัดศีรษะของบุตรชายคนโตของเธอแล้วเตรียมการเพื่อตัดศีรษะของบุตรชายคนกลาง สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว และเห็นศีรษะบุตรชายคนกลางกำลังถูกตัดอยู่ ก็ทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กเสียได้ว่า “แม้พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้ง ๒ นั้นนั่นแล”

ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีผู้นั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนกลางกำลังถูกเขาตัดอยู่ การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดขึ้นแม้ในอนาคต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีผู้นั้นทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กว่า “ถึงแม้พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้ง ๒ คนนั้นนั่นแล” เมื่อโยคีนั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ณ ที่ตรงนี้ เกิด **ภยตุปัฏฐานญาณ**

มีอีกอุปมาหนึ่ง ซึ่งเล่าว่า สตรีผู้มีปรกติเป็นคนมีลูกบูดเน่า คลอดลูกมาแล้ว ๑๐ คน ใน ๑๐ คนนั้น ตายไปแล้ว ๙ คน คนหนึ่งกำลังจะตายอยู่ในอ้อมแขน อีกคนหนึ่ง (คนที่ ๑๑) ยังอยู่ในท้อง สตรีนั้นเห็นลูก ๙ คนตายไปแล้ว และคนที่ ๑๐ ก็กำลังจะตาย จึงทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้องได้ว่า “ถึงแม้เจ้าคนที่อยู่ในท้องนี้ ก็จักเป็นเหมือนลูกทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ”

ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นรำลึกถึงความตายของลูกทั้ง ๙ คน การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เปรียบเหมือนการที่สตรีนั้นเห็นความที่ลูกตนอยู่ในอ้อมแขนกำลังจะตายอยู่ การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคต เปรียบเหมือนการทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้อง (ของสตรีผู้นั้น) เมื่อโยคีนั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ในขณะนี้ เกิด **ภยตุปัฏฐานญาณ**

[๗๕๑] (***ถามว่า***) แต่ ภยตุปัฏฐานญาณ กลัว หรือ ไม่กลัว ?

(***ตอบว่า***) ไม่กลัว เพราะว่า ภยตุปัฏฐานญาณนั้นเป็นแต่เพียงไตร่ตรองอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็ดับไปแล้ว สังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ก็กำลังดับไป สังขารทั้งหลาย ที่เป็นอนาคต ก็จักดับไป" ดังนี้เท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเสมือนบุรุษผู้มีดวงตา แลดูหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุม ที่ใกล้ประตูเมือง ตัวเขาเองไม่กลัว เขาเป็นแต่เพียงเกิดความไตร่ตรอง (รู้สึกเสียวๆ) อยู่ว่า คนทั้งหลายใดๆ จักตกลงไปในหลุมทั้ง ๓ นี้ ทุกคนจักได้รับทุกข์ไม่น้อยเป็นแน่" ดังนี้เท่านั้น ฉันใด ก็หรือว่าเปรียบเหมือนบุรุษผู้มีดวงตา แลดูหลาว ๓ เล่ม คือ หลาวไม้ตะเคียน ๑ หลาวเหล็ก ๑ หลาวทอง ๑ เขาปักไว้เรียงกันอยู่ ตัวเองมิได้กลัว เป็นแต่เพียงบุรุษนั้นไตร่ตรอง (รู้สึกเสียวๆ) อยู่ว่า "คนทั้งหลายใดๆ จักตกลงไปบนหลาวทั้งหลายนี้ ทุกคนจักเสวยทุกข์หาน้อยไม่" ดังนี้อย่างเดียวเท่านั้น ฉันใด ภยตุปัฏฐานญาณ ก็ฉันนั้นเช่นกัน ญาณเองมิได้กลัว เพราะว่าญาณนั้นเป็นแต่เพียงไตร่ตรองอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายในภพทั้ง ๓ ซึ่งเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุม และเปรียบด้วยหลาว ๓ เล่ม ที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบัน ก็กำลังดับไป ที่เป็นอนาคต ก็จักดับเป็นแน่" ดังนี้แต่อย่างเดียวเท่านั้น แต่เพราะสังขารทั้งหลายที่ดำเนินไปอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๗) และสัตตาวาส (๙) ทุกหนทุกแห่ง เป็นสังขารถึงแล้วซึ่งความพินาศไป เป็นของที่มีภัยอยู่เฉพาะหน้า ปรากฏแก่ญาณนั้น โดยความน่ากลัวแต่อย่างเดียว เพราะฉะนั้น จึงเรียกญาณนั้นว่า **ภยตุปัฏฐานญาณ**

อนึ่ง ในความปรากฏโดยความน่ากลัวของญาณนั้น ดังกล่าวมานี้ มีพระบาลี (แปลความได้) ดังต่อไปนี้ "(ถามว่า) เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง อะไรปรากฏโดยความน่ากลัว ? เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตา อะไรปรากฏโดยความน่ากลัว ? (ตอบว่า) เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง นิมิตปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ความเป็นไป (ของสังขาร) ปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา ทั้งนิมิตและความเป็นไป ปรากฏโดยความน่ากลัว" ดังนี้[๑]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

คำว่า "**นิมิต**" ในพระบาลีนั้น หมายถึง นิมิตคือสังขาร คำว่า "**นิมิต**" นี้ เป็นชื่อเรียกสังขารทั้งหลายโดยเฉพาะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เพราะว่า เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง ก็เห็นแต่มรณะ (คือ ความดับ) อย่างเดียวของสังขารทั้งหลาย เพราะการเห็นแต่การดับนั้น นิมิตจึงปรากฏแก่โยคีนั้นโดยความน่ากลัว คำว่า "ความเป็นไป" หมายความว่า ความเป็นไปในรูปภพและอรูปภพ เพราะว่าเมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ก็เห็นแต่ความบีบคั้นเฉพาะหน้าเนือง ๆ อย่างเดียวของความเป็นไป แม้ที่ยกย่องกันว่าเป็นความสุข เพราะเหตุนั้น ความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) จึงปรากฏแก่โยคีนั้น โดยความน่ากลัว แต่เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา ก็เห็นแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น (คือทั้งนิมิตและความเป็นไปของสังขาร) เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของ ไม่มีผู้นำ เป็นประดุจบ้านร้าง และเป็นประดุจพยับแดด และคนธรรพนคร (วิมานในอากาศ) เป็นต้น เพราะเหตุนั้น นิมิตและความเป็นไปทั้ง ๒ จึงปรากฏแก่โยคีนั้นโดยความน่ากลัว ด้วยประการฉะนี้

จบ ภยตุปัฏฐานญาณ

๗. อาทีนวานุปัสสนาญาณ

[๗๕๒] เมื่อโยคีนั้น เสพอยู่เนือง ๆ ทำให้เกิดอยู่ ทำให้มาก ๆ อยู่ ซึ่งภยตุ-ปัฏฐานญาณนั้น ก็ปรากฏว่า ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) ฐิติ (๗) สัตตาวาส (๙) ทั่วทุกหนทุกแห่ง ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่หลบลี้ ไม่มีภูมิที่จะไป ไม่มีที่พึ่งอาศัย ไม่มีความปรารถนา หรือความยึดเหนี่ยว ในสังขารทั้งหลาย ที่ดำเนินไปในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) ฐิติ (๗) นิวาส (๙) ทั่วทุกหนทุกแห่ง แม้แต่เพียงสังขารเดียว ภพ ๓ ก็ปรากฏประดุจหลุมถ่านเพลิงซึ่งเต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว มหาภูต ๔ ก็ปรากฏประดุจอสรพิษมีพิษร้าย ขันธ์ ๕ ก็ปรากฏประดุจเพชฌฆาตที่ยกดาบเงื้อง่าอยู่แล้ว อายตนะภายใน ๖ ก็ปรากฏประดุจหมู่บ้านร้าง อายตนะภายนอก ๖ ก็ปรากฏประดุจพวกโจรปล้นฆ่าชาวบ้าน วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ก็ปรากฏประดุจถูกเผาด้วยไฟ ๑๑ กอง ลุกโพลงและโชติช่วงอยู่ สังขารทั้งหลายทั้งปวงก็ปรากฏเป็นประดุจหัวฝี เป็นโรค ถูกลูกศรเสียบ เป็นสิ่งชั่วร้าย และเป็นอาพาธ เป็นกองแห่งโทษร้ายใหญ่หลวง หาความอบอุ่นมิได้ ไม่มีรส

(***ถามว่า***) ปรากฏอย่างไร ?

(***ตอบว่า***) ปรากฏดุจดังว่า ป่าชัฏ แม้ตั้งสงบอยู่โดยอาการเป็นที่น่ารื่นรมย์ แต่มีมฤคร้าย ปรากฏแก่บุรุษขลาด ผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุข ปรากฏประดุจถ้ำมีเสือโคร่ง ประดุจน้ำมีรากษสสิงอยู่ ประดุจข้าศึกเงือดเงื้อพระขรรค์อยู่แล้ว ประดุจโภชนะมียาพิษ ประดุจมรรคาที่มีโจร ประดุจเรือนที่ไฟไหม้ ประดุจสนามรบที่มีทหารเตรียมพร้อมอยู่แล้ว ความจริง บุรุษผู้นั้น ครั้นมาถึงสถานที่เช่นป่าชัฏมีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านี้แล้ว ก็กลัว หวาดหวั่น ขนลุกขนพอง เห็นแต่โทษร้ายอย่างเดียวทุกทิศทาง ฉันใด โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเช่นกัน เมื่อสังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏโดยความน่ากลัว ด้วยอำนาจภังคานุปัสสนา ก็เห็นอยู่โดยทั่วไป แต่โทษร้าย ไม่มีรส ไม่มีความอบอุ่นใจแต่อย่างเดียว

เมื่อโยคาวจรท่านนั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ญาณที่ชื่อว่า **อาทีนวญาณ ก็เป็นอันเกิดขึ้นแล้ว** ซึ่งเป็นญาณที่ท่านระบุถึง กล่าวคำพระบาลีนี้ไว้ (แปลความ) ว่า

“(ถามว่า) ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว เป็นอาทีนวญาณอย่างไร”

“(ตอบว่า) ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นที่น่ากลัว’ ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเป็นไปเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘นิมิตเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความขวนขวายเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ปฏิสนธิเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘คติ (ภูมิที่ไป) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘นิพพัตติ (ความบังเกิด) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘อุปปัตติ (ความเข้าถึง) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ชาติ (ความเกิด) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ชรา เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘พยาธิ (ความป่วยไข้) เป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘มรณะเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความโศกเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความคร่ำครวญเป็นที่น่ากลัว’ ... ว่า ‘ความคับแค้นใจเป็นที่น่ากลัว” ดังนี้เป็น อาทีนวญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

“ปัญญา (ความรู้) ว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม (ปลอดภัย)’ ดังนี้เป็นสันติปทญาณ (ความรู้ในทางบรรลุสันติ คือพระนิพพาน) ความรู้ว่า ‘ความไม่เป็นไปเป็นแดนเกษม’ ... ฯลฯ ... ความรู้ว่า ความไม่คับแค้นใจเป็นแดนเกษม” ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

"ปัญญา (ความรู้) ว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นที่น่ากลัว ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม' ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (ความรู้ในทางบรรลุสันติ คือพระนิพพาน) ความว่า 'ความเป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแค้นใจเป็นที่น่ากลัว ความไม่คับแค้นใจเป็นแดนเกษม" ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่าง ๆ พวกหนึ่ง)

"ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์' เป็นอาทีนวญาณ, ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า 'ความเป็นไป' ... ฯลฯ ... ว่า 'ความคับแค้นใจเป็นทุกข์" ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ (แต่ละอย่าง ๆ พวกหนึ่ง)

"ความรู้ว่า 'ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข' ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ว่า 'ความไม่เป็นไป' ... ฯลฯ 'ความไม่คับแค้นใจ เป็นสุข" ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่าง ๆ พวกหนึ่ง)

"ความรู้ว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข' ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ, ความรู้ว่า 'ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข' ... ฯลฯ ... 'ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข" ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่าง ๆ พวกหนึ่ง)

"ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นการเจือด้วยอามิส' ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ, ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า 'ความเป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแค้นใจ เป็นการเจือด้วยอามิส" ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ (แต่ละอย่าง ๆ พวกหนึ่ง)

"ความรู้ว่า 'ความไม่เกิดขึ้นเป็นการไม่มีอามิส' ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ว่า 'ความไม่เป็นไป ... ฯลฯ ... ความไม่คับแค้นใจ เป็นการไม่มีอามิส" ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่าง ๆ พวกหนึ่ง)

"ความรู้ว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นการเจือด้วยอามิส ความไม่เกิดขึ้น เป็นการไม่มีอามิส' ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ว่า 'ความเป็นไป เป็นการเจือด้วยอามิส ความไม่เป็นไปเป็นการไม่มีอามิส' ... ฯลฯ ... 'ความคับแค้นใจ เป็นการเจือด้วยอามิส ความไม่คับแค้นใจ เป็นการไม่มีอามิส" ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่าง ๆ พวกหนึ่ง)

"ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร' ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า 'ความเป็นไปเป็นสังขาร' ... ฯลฯ 'ความคับแค้นใจ เป็นสังขาร" ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

"ความรู้ว่า 'ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน' ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ว่า 'ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน' ... ฯลฯ ... 'ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน" ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

"ความรู้ว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน' ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ ความรู้ว่า 'ความเป็นไปเป็นสังขาร ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน' ... ฯลฯ 'ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน" ดังนี้ เป็นสันติปทญาณ (แต่ละอย่างๆ พวกหนึ่ง)

"อุปฺปาทญฺจ ปวตฺตญฺจ นิมิตฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสติ
อายูหนํ ปฏิสนฺธึ ญาณํ อาทีนเว อิทํ.
อนุปฺปาทํ อปฺปวตฺตํ อนิมิตฺตํ สุขนฺติ จ
อนายูหนํ อปฺปฏิสนฺธึ ญาณํ สนฺติปเท อิทํ.
อิทํ อาทีนเว ญาณํ ปญฺจฏฺฐาเนสุ ชายติ
ปญฺจฏฺฐาเน สนฺติปเท ทส ญาเณ ปชานาติ
ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี"ติ.

แปลความว่า

"โยคาวจรเห็นความเกิดขึ้น และความเป็นไป และนิมิตความขวนขวายและปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกข์ นี้เป็น อาทีนวญาณ และเห็นความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต ความไม่มีขวนขวาย ไม่มีปฏิสนธิ ว่าเป็นสุข นี้เป็น สันติปทญาณ อาทีนวญาณนี้เกิดใน ๕ ฐาน สันติปทญาณก็เกิดใน ๕ ฐาน โยคาวจรกำหนดรู้ญาณ ๑๐ ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ (คือ อาทีนวญาณ และ สันติปทญาณ) จึงไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่างๆ" ด้วยประการฉะนี้

"ความเห็นนั้น ชื่อว่า **ญาณ** โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า **ปัญญา** โดยความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว เป็นอาทีนวญาณ" ดังนี้[๑]

[๗๕๓] คำว่า "ความเกิดขึ้น" ในคำพระบาลี (ที่แปลไว้ข้างต้น) นั้น หมายถึง การเกิดขึ้นในภพ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย คำว่า "ความเป็นไป" หมายถึง ความเป็นไปของสังขารซึ่งเกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว คำว่า "นิมิต" หมายถึง นิมิต คือ สังขารแม้ทุกประการ คำว่า "ความขวนขวาย" หมายถึง กรรมอันเป็นเหตุให้ปฏิสนธิในภพต่อไป คำว่า "ปฏิสนธิ" หมายถึง การเกิดขึ้นในภพต่อไป คำว่า "คติ (ภูมิที่ไป)" หมายถึง ภูมิที่ไปซึ่งมีปฏิสนธิ คำว่า "นิพพัตติ (ความบังเกิด)" หมายถึง ความบังเกิดของขันธ์ทั้งหลาย คำว่า "อุปปัตติ (ความเข้าถึง)" หมายถึง ความเป็นไปแห่งวิบาก ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ความเป็นไปแห่งวิบาก ของผู้ถึงพร้อมแล้ว หรือว่าของผู้เข้าถึงแล้ว" คำว่า "ชาติ (ความเกิด)" หมายถึง ชาติ ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งชราเป็นต้น เกิดขึ้นเพราะภพเป็นปัจจัย อาการทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้น เป็นอาการที่ปรากฏแล้วโดยเฉพาะ อนึ่ง ในพระบาลีนั้น อาการมีความเกิดขึ้นเป็นต้น ๕ อย่าง เท่านั้น ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ของอาทีนวญาณ นอกนั้นท่านกล่าวไว้โดยเป็นไวพจน์ของอาการ ๕ อย่างเหล่านั้น เพราะว่า คำ "นิพพัตติ" (และ) "ชาติ" ๒ คำนี้ เป็นไวพจน์ของอุปปาทะ (ความเกิดขึ้น) และของปฏิสนธิ คำว่า "คติ" (และ) "อุปปัตติ" ๒ คำนี้ เป็นไวพจน์ของปวัตตะ (ความเป็นไป) คำว่า "ชรา" เป็นต้นเป็นไวพจน์ของนิมิต ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ข้างต้น (ด้วยคาถาซึ่งแปลความว่า)

"โยคาวจรเห็นความเกิดขึ้นและความเป็นไปและนิมิต
ความขวนขวายและปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์นี้เป็นอาทีนวญาณ"
ดังนี้ ๑ และว่า "อาทีนวญาณนี้เกิดใน ๕ ฐาน" ดังนี้ ๑

ส่วนคำเป็นต้นว่า "ปัญญา (ความรู้) ว่า 'ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม' เป็น

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๖

สันติปทญาณ” ท่านกล่าวไว้เพื่อชี้ให้เห็นญาณที่เป็นฝ่ายตรงข้ามของอาทีนวญาณ อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำนี้ไว้ เพื่อให้เกิดความอบอุ่นใจแก่โยคาวจรผู้เห็นโทษร้ายด้วยภยตุปัฏฐานญาณ แล้วมีหทัยไหวหวั่นว่า “แม้สิ่งที่ไม่น่ากลัว ที่เป็นแดนเกษม ที่ไม่มีโทษร้าย ก็มีอยู่” ดังนี้บ้าง ก็หรือว่า เพราะอาการทั้งหลายมีความเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นอาการตั้งอยู่ชัดเจนโดยความน่ากลัว แก่โยคาวจรผู้นั้นเล่า จิตของโยคาวจรนั้น ก็น้อมไปในความเป็นฝ่ายตรงข้ามกับอาการเหล่านั้นอยู่แล้ว และเพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวคำนี้ไว้ เพื่อชี้ให้เห็นอานิสงส์ของอาทีนวญาณ อันสำเร็จได้ด้วยความปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว

อนึ่ง ในอาทีนวญาณนี้ เพราะสิ่งใดเป็นของน่ากลัว สิ่งนั้นเป็นทุกข์โดยแน่นอน และสิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นของเจือด้วยอามิสโดยแท้ เพราะเป็นของไม่พ้นไปจาก (อามิส ๓ คือ) อามิสคือวัฏฏะ ๑ อามิสในโลก ๑ และอามิสคือกิเลส ๑ และสิ่งใดเจือด้วยอามิส สิ่งนั้นก็เป็นเพียงสังขารเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า “ความรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัวว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์’ดังนี้ เป็นอาทีนวญาณ” ดังนี้ไว้ แม้เป็นอย่างนั้น ก็ควรทราบความแตกต่างกันในอาการทั้งหลายนี้ด้วยความเป็นไปโดยอาการต่าง ๆ กันอย่างนี้ คือ โดยอาการเป็นที่น่ากลัว ๑ โดยอาการเป็นทุกข์ ๑ โดยอาการมีอามิส ๑

คำว่า “กำหนดรู้ญาณ ๑๐” หมายความว่า เมื่อโยคาวจรกำหนดรู้อาทีนวญาณอยู่ ชื่อว่า กำหนดรู้ คือแทงตลอด คือทำให้แจ้งซึ่งญาณ ๑๐ ได้แก่ ญาณ ๕ มีอาการเช่นความเกิดขึ้นเป็นต้นเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) และญาณ ๕ มีอาการเช่นความไม่เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นวัตถุ คำว่า “ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒” ความว่า ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ เหล่านี้ คือ อาทีนวญาณ ๑ และสันติปทญาณ ๑ คำว่า “ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ” ความว่า ไม่ส่ายไปส่ายมาในทิฏฐิทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปด้วยความเห็นผิดว่า พระนิพพานเป็นบรมทิฏฐธรรมเป็นต้น คำที่ยังเหลืออยู่ในพระบาลีนี้ เป็นคำมีความหมายง่าย ๆ ทั้งนั้นแหละ

จบ อาทีนวานุปัสสนาญาณ

๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ

[๗๕๔] เมื่อโยคีนั้นเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษอยู่อย่างนี้ ก็เบื่อหน่ายเอือมระอา ไม่อภิรมย์ในสังขารอันมีการแตกดับ ซึ่งดำเนินอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๗) สัตตาวาส (๙) ทั่วทุกหนทุกแห่ง เปรียบเหมือนพญาหงส์ทอง ผู้อภิรมย์ยินดีอยู่ ณ เชิงภูเขาจิตรกูฏ ไม่อภิรมย์ยินดีในบ่อน้ำสกปรกใกล้ประตูบ้านคนจัณฑาล อภิรมย์ยินดีอยู่แต่ในสระใหญ่ทั้ง ๗ (ในป่าหิมพานต์) เท่านั้น ชื่อแม้ฉันใด พญาหงส์ คือโยคีแม้นี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่อภิรมย์ยินดีในสังขารซึ่งมีแต่การแตกดับ มีโทษร้าย ซึ่งตนได้กำหนดเห็นมาอย่างดีแล้ว แต่ทว่า ยินดีอยู่ในอนุปัสสนาทั้งหลาย ๗ [๑] เท่านั้น เพราะเป็นผู้ประกอบแล้วด้วยความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี (และ) ด้วยความยินดีในภาวนา อนึ่ง เปรียบเหมือนสีหะมฤคราชที่ถูกเขาขังไว้แม้ในกรงทอง ก็ไม่อภิรมย์ยินดี แต่ทว่า ยินดีพอใจอยู่แต่ในป่าหิมพานต์กว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์เท่านั้น ฉันใด สีหะมฤคราช คือโยคีนี้ ก็ฉันนั้น ไม่อภิรมย์ยินดีแม้ในสุคติภพทั้ง ๓ อย่าง แต่ทว่ายินดีอยู่แต่ในอนุปัสสนา ๓ [๒] เท่านั้น อนึ่ง เปรียบเหมือนพญาช้างฉัททันต์เผือกทั่วสรรพางค์ มีอวัยวะ ๗ จรดถึงพื้น มีฤทธิ์ เหาะไปได้ในเวหาสก็ไม่อภิรมย์ยินดีอยู่ในท่ามกลางพระนคร อภิรมย์ยินดีอยู่แต่ในป่าชัฏริมสระฉัททันต์ ในป่าหิมพานต์เท่านั้น ฉันใด พญาช้างตัวประเสริฐคือโยคีผู้นี้ ก็ฉันนั้น ไม่อภิรมย์ยินดีในสังขารแม้ทั้งปวง อภิรมย์ยินดีอยู่แต่ในพระนิพพาน อันเป็นสันติบทที่ตนเห็นแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า "ความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม" เป็นผู้มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น โน้มไปในพระนิพพานนั้น โอนเอียงไปในพระนิพพานอันเป็นสันติบทนั้น ด้วยประการฉะนี้

[๗๕๕] อนึ่ง นิพพิทาญาณนี้นั้น โดยความหมายก็เป็นญาณเดียวกันกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือ ภยตุปัฏฐานญาณและอาทีนวญาณ) เพราะเหตุนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า "ภยตุปัฏฐานญาณเดียวนั่นแล ได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ ชื่อว่าภยตุปัฏฐาน เพราะเห็นสังขารทั้งปวงโดยความน่ากลัว ๑ ชื่อว่าอาทีนวานุปัสสนา เพราะให้เกิด (ความเห็น) โทษร้ายขึ้นในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง ๑ ชื่อว่า

---

๑ อนุปัสสนา ๗ คือ ๑. อนิจจานุปัสสนา ๒. ทุกขานุปัสสนา ๓. อนัตตานุปัสสนา ๔. นิพพิทานุปัสสนา ๕. วิราคานุปัสสนา ๖. นิโรธานุปัสสนา ๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนา

๒ อนุปัสสนา ๓ คือ ๑. อนิจจานุปัสสนา ๒. ทุกขานุปัสสนา ๓. อนัตตานุปัสสนา

นิพพิทานุปัสสนา เพราะเกิดเบื่อหน่ายขึ้นแล้วในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ๑" แม้ในพระบาลี[๑]ท่านก็กล่าวไว้ว่า "ปัญญาใดในภยตุปัฏฐาน ๑ ญาณใดในอาทีนวะ ๑ นิพพิทาใด ๑ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีความหมายอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน"

จบ นิพพิทานุปัสสนาญาณ

๙. มุญจิตุกัมยตาญาณ

[๗๕๖] แต่เมื่อกุลบุตรผู้นี้ เบื่อหน่ายอยู่ เอือมระอาอยู่ ไม่อภิรมย์ยินดีอยู่ด้วยนิพพิทาญาณนี้ จิตก็ไม่ข้อง ไม่เกาะ ไม่ติดอยู่ ในสังขารทั้งหลาย ซึ่งมีความแตกดับที่ดำเนินไปอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๗) และ สัตตาวาส (๙) ทุกหนทุกแห่ง แม้แต่สังขารเดียวเป็นจิตที่ใคร่จะพ้นไป ปรารถนาจะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง

(***ถามว่า***) เปรียบเหมือนอะไร ?

(***ตอบว่า***) เปรียบเหมือนสัตว์และบุคคลเป็นต้นว่าอย่างนี้ คือ:-

๑. ปลาติดอยู่ภายในอวน (หรือแห)
๒. กบอยู่ในปากงู
๓. ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง
๔. เนื้ออยู่ในบ่วงบาศอันเหนียวแน่น
๕. งูอยู่ในเงื้อมมือของหมองู
๖. ช้างกุญชรติดอยู่ในหล่มลึก
๗. พญานาคอยู่ในปากครุฑ
๘. พระจันทร์เข้าไปในปากราหู
๙. บุรุษถูกศัตรูล้อมไว้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

เป็นผู้มีความปรารถนาจะพ้นไป มีความมุ่งมั่นจะออกไปเสียจากที่นั้น ๆ ชื่อฉันใด จิตของโยคีผู้นั้น ก็ฉันนั้น เป็นจิตปรารถนาจะพ้นไป ประสงค์จะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง ทันใดนั้น ครั้นโยคีท่านนั้น ผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวงแล้ว ผู้ปรารถนาจะพ้นไปจากสังขารทั้งปวงอยู่อย่างนี้ มุญจิตุกัมยตาญาณก็เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้

จบ มุญจิตุกัมยตาญาณ

๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

[๗๕๗] โยคีผู้นั้น เป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งหลายซึ่งมีแต่ความแตกดับ อันดำเนินไปอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในฐิติ และในนิวาส ทุกหนทุกแห่งดังกล่าวนั้น จึงยกเอาสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ แล้วกำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณต่อไปอีก เพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง

โยคีนั้นก็เห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งปวงว่า **ไม่เที่ยง** ด้วยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า

อนัจจันติกโต[๑]	โดยไม่เป็นไปเลยที่สุด
ตาวกาลิกโต	โดยเป็นไปชั่วคราว
อุปปาทวยปริจฉินนโต	โดยกำหนดได้ด้วยความเกิดและความดับ
ปโลกโต	โดยแตกทำลาย
ขณิกโต	โดยเป็นไปชั่วขณะ
จลโต	โดยความหวั่นไหว
ปภังคุโต	โดยผุพัง
อัทธุวโต	โดยไม่ยั่งยืน
วิปริณามธัมมโต	โดยมีความแปรผันอยู่เป็นธรรมดา
อสารกโต	โดยไม่มีสาระ
วิภวโต	โดยปราศจากความเจริญ
สังขตโต	โดยเป็นของถูกปรุงแต่งขึ้นไว้
มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา

---

๑ ถ้ารูปศัพท์เป็น “อนิจฺจนฺติกโต” แปลว่า โดยมีความสุดสิ้นด้วยความไม่เที่ยง

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) ว่า **เป็นทุกข์** ด้วยเหตุทั้งหลาย เช่นเป็นต้นว่า

อภิณหปฏิปีฬนโต	โดยเบียดเบียนเฉพาะหน้าอยู่เนือง ๆ
ทุกขมโต	โดยทนได้ยาก
ทุกขวัตถุโต	โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์
โรคโต	โดยเป็นโรค
คัณฑโต	โดยเป็นแผลฝี
สัลลโต	โดยเป็นลูกศรเสียบ
อฆโต	โดยความชั่วร้าย
อาพาธโต	โดยความป่วยไข้
อีติโต	โดยความหายนะ
อุปัททวโต	โดยเป็นอุปัทวะ
ภยโต	โดยเป็นภัย
อุปสัคคโต	โดยเป็นอุปสรรค
อตาณโต	โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
อเลณโต	โดยไม่เป็นที่หลบลี้
อสรณโต	โดยไม่เป็นที่พึ่ง
อาทีนวโต	โดยเป็นโทษร้าย
อฆมูลโต	โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย
วธกโต	โดยเป็นฆาตกร
สาสวโต	โดยมีอาสวะ
มารามิสโต	โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
ชาติธัมมโต	โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
ชราธัมมโต	โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
พยาธิธัมมโต	โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
มรณธัมมโต	โดยมีความตายเป็นธรรมดา
โสกธัมมโต	โดยมีความโศกเป็นธรรมดา
ปริเทวธัมมโต	โดยมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา
อุปายาสธัมมโต	โดยมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
สังกิเลสิกธัมมโต	โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) **โดยอสุภะ** (ความไม่งาม) โดยเป็นบริวารของทุกขลักขณะ ด้วยเหตุทั้งหลาย เช่นเป็นต้นว่า

อชัญญูโต	โดยเป็นของไม่งาม
ทุคคันธโต	โดยมีกลิ่นเหม็น
เชคุจฉโต	โดยเป็นของน่าเกลียด
ปฏิกูลโต	โดยเป็นของปฏิกูล
อมัณฑนโต	โดย (ปรากฏชัดด้วย) การไม่ตบแต่ง
วิรูปโต	โดยเป็นรูปพิการ
วิภัจฉโต	โดยเป็นของควรสลัดทิ้งไป

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) โดยความ**เป็นอนัตตา** ด้วยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า

ปรโต	โดยเป็นอื่น
ริตตโต	โดยเป็นของเปล่า
ตุจฉโต	โดยเป็นของว่าง
สุญญโต	โดยเป็นของสูญ
อัสสามิกโต	โดยไม่มีเจ้าของ
อนิสสรโต	โดยไม่มีผู้เป็นใหญ่
อวสวัตติโต	โดยไม่เป็นไปในอำนาจของใครๆ

[๗๕๘] โยคีท่านนี้ ผู้เห็นอยู่ด้วยประการดังกล่าวมานี้แหละ เป็นอันเรียกได้ว่ายกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่

อุปมาด้วยบุรุษจับปลา

(***ถามว่า***) แต่โยคาวจรผู้นี้กำหนดรู้สังขารทั้งหลายเหล่านี้อยู่อย่างนั้นเพื่ออะไร ?

(***ตอบว่า***) เพื่อให้บรรลุถึงอุบายแห่งการพ้นไป (จากสังขารทั้งหลาย) ในการบรรลุอุบายแห่งการพ้นไปนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้

สมมติว่า บุรุษผู้หนึ่ง คิดจักจับปลา คว้าเอาสุ่มจับปลาไปสุ่มลงในน้ำ บุรุษผู้นั้นหย่อนมือลงไปทางปากสุ่ม จับเอางูไว้ที่คอใน (ใต้) น้ำ ก็ดีใจว่า ข้าจับปลาได้แล้ว

เขานึกอยู่ว่า “ข้าได้ปลาตัวใหญ่จริงๆ” จึงยกขึ้นมาดู พอเห็นสวัสติกะ (ดอกจัน) ๓ อัน ก็รู้ได้ว่าเป็นงู จึงกลัว เห็นโทษร้าย ท้อใจในการจับ (งู) ไว้ ปรารถนาเพื่อที่จะพ้นไป จึงทำอุบายเพื่อพ้นไป (จากงู) แกะปลดมือออก (จากงู) ตั้งแต่ปลายหาง แล้วยกแขนขึ้นแกว่ง (งู) เหนือศีรษะ ๒-๓ รอบ ทำให้งูเปลี้ย แล้วเหวี่ยง (งู) ไปด้วยคำว่า “ไป ! เจ้างูร้าย” แล้วรีบขึ้นขอบหนอง ยืนมองดูทางที่ตนมา โดยรำพึงอยู่ว่า “เอาละ เป็นอันว่าเรารอดพ้นจากปากของเจ้างูใหญ่มาได้แล้ว”

ในอุปมานั้น กาลเวลาที่โยคีแม้นี้ได้อัตภาพ (เกิดเป็นมนุษย์) แล้ว ยินดีพอใจมาตั้งแต่แรก (รู้ความ) นั่นเลย เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษผู้นั้นจับงูที่คอมันไว้แล้วดีใจว่าเป็นปลา การที่โยคีผู้นี้ทำการย่อยความเป็นก้อน (ของสังขาร) ออกไป แล้วเห็นพระไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย เปรียบความเหมือนการที่บุรุษผู้นั้นนำเอาหัว (งู) ออกมาจากปากสุ่ม แล้วเห็นสวัสติกะ ๓ อัน ภยตุปัฏฐานญาณ (ญาณกำหนดรู้ในความปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว) ของโยคีท่านนี้ เปรียบเหมือนการที่บุรุษผู้นั้นกลัว (งู) อาทีนวานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยการเห็นเนืองๆ ซึ่งโทษร้าย) เปรียบเหมือนการเห็นโทษร้ายจากการจับงูนั้น, นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยการเห็นเนืองๆ ด้วยความเบื่อหน่าย) เปรียบความท้อใจในการจับ (งู) ไว้ มุญจิตุกัมยตาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาที่จะพ้นไป) เปรียบเหมือนความมุ่งหมายที่จะพ้นงู การยกพระไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนการทำอุบายแห่งการพ้นไป (จากงู)

ความจริง บุรุษผู้นั้นแกว่งงูทำให้มันเปลี้ย ทำให้มันไม่สามารถวกมากัดได้ แล้วปล่อยมันไป เป็นการปล่อยอย่างดี ฉันใด โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้น เวียนกำหนดสังขารทั้งหลายด้วยการยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ ทำให้ทุพลภาพ ทำให้ถึงความไม่สามารถปรากฏโดยอาการเที่ยงเป็นสุข เป็นของงดงาม และเป็นอัตตาได้อีกต่อไป ชื่อว่าพ้นไป เป็นการพ้นไปอย่างดี เพราะฉะนั้น จึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า “กำหนดรู้อยู่อย่างนั้น เพื่อให้บรรลุถึงอุบายแห่งการพ้นไป”

[๗๕๙] เป็นอันว่า ปฏิสังขาญาณ เกิดขึ้นแล้วแก่โยคาวจรท่านนั้น ด้วยการกำหนดเพียงเท่านี้ ซึ่งเป็นญาณที่ท่านกล่าวระบุถึงไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า:-

(***ถามว่า***) “เมื่อพระภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดรู้ทบทวน (ปฏิสังขาญาณ) อะไรเกิดขึ้น ? เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์... เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ญาณกำหนดรู้ทบทวนอะไรเกิดขึ้น”

(***ตอบว่า***) “เมื่อพระภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดทบทวนซึ่งนิมิตเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ญาณกำหนดรู้ทบทวนความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) เกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ญาณกำหนดรู้ทบทวนทั้งนิมิตและความเป็นไปเกิดขึ้น” ดังนี้ [๑]

และคำว่า “กำหนดรู้ทบทวนซึ่งนิมิต” ในพระบาลีนั้น หมายความว่า รู้นิมิตคือสังขาร โดยอนิจจลักษณะว่า “ไม่ยั่งยืน เป็นไปชั่วคราว” ก็และเป็นความจริงว่า รู้ก่อนแล้ว ญาณเกิดขึ้นภายหลัง ถึงกระนั้น ท่านก็กล่าวอย่างนั้น ด้วยโวหาร ดุจดังคำว่า “อาศัยใจและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณเกิดขึ้น”[๒] ดังนี้เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น เพราะทำคำหน้า (**ปฏิสังขา** - รู้ทบทวน) และคำหลัง (**อุปฺปชฺชติ** - เกิดขึ้น) ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเอกัตตนัย ถึงแม้ในอีก ๒ บท ก็พึงทราบความหมายโดยนัยนี้ ด้วยประการฉะนี้

จบ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

๑๑. สังขารุเปกขาญาณ

สุญญตานุปัสสนา การเห็นเนืองๆ โดยความว่างเปล่ามีเงื่อน ๒

[๗๖๐] โยคาวจรนั้นครั้นกำหนดรู้ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า” ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงกำหนดสุญญตา (ความว่างเปล่า) มีเงื่อน ๒ ต่อไป อีกว่า “สังขารนี้ ว่างเปล่าจากอัตตา ๑ หรือ ว่างเปล่าจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ๑”[๓]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

๒ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย ๑๔/๔๒๑/๔๗๗

๓ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๖๙/๗๕

สุญญตา มีเงื่อน ๔

โยคาวจรนั้นครั้นไม่เห็นอัตตา ไม่เห็นอะไรๆ อื่นที่ตั้งอยู่ในภาวะเป็นบริขารของอัตตา ก็กำหนดรู้ สุญญตา มีเงื่อน ๔ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในอธิการแห่ง สุญญตานุปัสสนา นี้ต่อไปอีกว่า

๑. **นาหํ กฺวจนิ** - ไม่มีฉันอยู่ ณ ที่ไหนๆ
๒. **กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ** - ในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ
๓. **น จ มม กฺวจนิ** - และไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน
๔. **กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถิ** - ไม่มีความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ[๑]

อธิบายความสุญญตา มีเงื่อน ๔

(***ถามว่า***) กำหนดรู้อย่างไร ?

(***ตอบว่า***)

๑. ที่จริง คำว่า "**นาหํ กฺวจนิ - ไม่มีฉันอยู่ ณ ที่ไหนๆ**" หมายความว่า โยคาวจรผู้นี้ ไม่เห็นอัตตา ณ ที่ไหนๆ

๒. คำว่า "**กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ -ในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ**" หมายความว่า "ไม่เห็นอัตตาของตนเอง ที่พึงนำเข้าไปในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ อื่น" อธิบายว่า ไม่เห็นอัตตาที่เป็นพี่ชายน้องชาย ที่พึงมั่นหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นพี่ชายน้องชาย หรือว่า ไม่เป็นอัตตาที่เป็นสหาย ที่พึงมั่นหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นสหาย หรือว่า ไม่เป็นอัตตาที่เป็นบริขาร ที่พึงมั่นหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นบริขาร

๓. ในคำว่า "**น จ มม กฺวจนิ - และไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน**" นั้น ยกเอาศัพท์ว่า "**มม - ของฉัน**" ออกเสียก่อน (เหลือเพียง) ว่า "**น จ กฺวจนิ - และไม่มี ณ ที่ไหนๆ**" มีอธิบายอย่างนี้ว่า "และไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่น ณ ที่ไหนๆ"

๔. คราวนี้ นำเอาศัพท์ว่า "**มม - ของฉัน**" มา (ไว้ในประโยคหลัง) ว่า "**มม กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถิ - ไม่มีความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน**" หมายความว่า

---

๑ มีกล่าวถึงในพระบาลีและอรรถกถาหลายแห่ง เช่น ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๗๐/๗๕, ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๗๐/๔๓-๔๔, องฺ. ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๐๑ และดู-องฺ.จตุกฺก.อ.(บาลี) ๒/๗๑/๒๑๗, องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๘๕/๒๖๖, และดู-องฺ.จตุกฺก.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๔๐๕

“ไม่เห็นว่า อัตตาของบุคคลอื่นนั้นมีอยู่ในความเป็นอะไรๆ ณ ที่ไหนๆ ของฉัน” อธิบายว่า ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่นที่พึงนำเข้ามาโดยความเป็นอะไรๆ นี้ ในฐานะไรๆ คือว่าเป็นพี่ชายน้องชายในฐานะเป็นพี่ชายน้องชายของตน หรือว่าเป็นสหายในฐานะเป็นสหาย (ของตน) หรือว่า เป็นบริขารในฐานะเป็นบริขาร (ของตน)

(รวมความ) โยคาวจรท่านนี้ เพราะเหตุที่

๑. ไม่เห็นเลยซึ่งอัตตา ณ ที่ไหนๆ
๒. ไม่เห็นอัตตานั้นที่พึงนำเข้ามาในความเป็นอะไรๆ ของบุคคลอื่น
๓. ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่น
๔. ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่นที่พึงนำเข้ามาในความเป็นอะไรๆ ของตน

เพราะฉะนั้น เป็นอันว่า โยคาวจรท่านนี้กำหนดรู้ **สุญญตา มีเงื่อน ๔** แล้ว ด้วยประการฉะนี้แล

สุญญตา โดยอาการ ๖

[๗๖๑] ครั้นกำหนดรู้สุญญตามีเงื่อน ๔ อย่างนี้แล้ว โยคาวจรจึงกำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๖ ต่อไปอีก

(***ถามว่า***) กำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๖ อย่างไร ?

(***ตอบว่า***) กำหนดรู้ว่า จักขุเป็นของว่างเปล่าจากอัตตา ๑ หรือจากสิ่งเนื่องด้วยอัตตา ๑ หรือจากความเป็นของเที่ยง ๑ หรือจากความเป็นของยั่งยืน ๑ หรือจากความเป็นของคงทน ๑ หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑

โสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... ใจ ... รูปเป็นของว่างเปล่า ... เสียง ... กลิ่น ... รส ... โผฏฐัพพะ ... ธรรมารมณ์เป็นของว่างเปล่า ... จักขุวิญญาณ ... ฯลฯ ... มโนวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ...

พึงนำนัยโดยประการดังกล่าวนี้ไปจนถึงชรามรณะ[๑] ด้วยประการฉะนี้

สุญญตา โดยอาการ ๘

[๗๖๒] ครั้นกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๘ ต่อไปอีก คือ กำหนดรู้ดังนี้อย่างไรล่ะ รูปไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน ๑

---

๑ ขุ. จู. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๘-๓๒๑

หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอัตตา ๑ หรือโดยเป็นของเที่ยง ๑ หรือโดยเป็นของยั่งยืน ๑ หรือโดยเป็นของคงทน ๑ หรือโดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑

เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ... จักขุ ... .โสตะ ... ฯลฯ ชรามรณะ ไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข ๑ หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอัตตา ๑ หรือโดยเป็นของเที่ยง ๑ หรือโดยเป็นของยั่งยืน ๑ หรือโดยเป็นของคงทน ๑ หรือโดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑ เปรียบเหมือนต้นอ้อไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันใด เปรียบเหมือนต้นละหุ่งไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น เปรียบเหมือนต้นมะเดื่อ ... ฉันใด เปรียบเหมือนต้นกุ่ม ... ฉันใด เปรียบเหมือนต้นทองกวาว ... ฉันใด เปรียบเหมือนฟองน้ำ ... ฉันใด เปรียบเหมือนต่อมน้ำ ... ฉันใด เปรียบเหมือนพยับแดด ... ฉันใด เปรียบเหมือนต้นกล้วย ... ฉันใด เปรียบเหมือนมายา ไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันใด รูป ... ฯลฯ ... ชรามรณะ ก็ฉันนั้นนั่นแล ไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ หรือว่า ...ฯลฯ... โดยความเป็นของไม่แปรผันเป็นธรรมดา ๑ ดังนี้

สุญญตา โดยอาการ ๑๐

[๗๖๓] โยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๘ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๑๐ ต่อไปอีก

(***ถามว่า***) กำหนดรู้อย่างไร ?

(***ตอบว่า***) โยคาวจรผู้นั้นเห็นอยู่ซึ่งรูปโดยความเป็นของว่าง ๑ เห็นอยู่โดยความเป็นของว่างเปล่า ๑ ... โดยความเป็นของสูญ ๑ ... โดยความเป็นอนัตตา ๑ ... โดยความไม่มีผู้เป็นใหญ่ ๑ ... โดยความไม่เป็นของพึงกระทำได้ตามความปรารถนา ๑ ... โดยความเป็นของอันบุคคลไม่พึงบรรลุถึง ๑ ... โดยเป็นของไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ ... โดยความเป็นปรปักษ์ ๑ ... โดยความเป็นของว่าง ๑

เห็นอยู่ซึ่งเวทนา ... วิญญาณโดยความเป็นของว่าง ... ฯลฯ ... เห็นอยู่ ... โดยความเป็นของว่าง ดังนี้

สุญญตา โดยอาการ ๑๒

[๗๖๔] ครั้นกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๑๐ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๑๒ ต่อไปอีก คือ กำหนดรู้ดังนี้อย่างไรล่ะ

รูปมิใช่สัตว์ ๑ มิใช่ชีวะ ๑ มิใช่คน ๑ มิใช่มาณพ ๑ มิใช่สตรี ๑ มิใช่บุรุษ ๑ มิใช่อัตตา ๑ มิใช่ของเนื่องด้วยอัตตา ๑ มิใช่เรา ๑ มิใช่ของเรา ๑ มิใช่ของบุคคลอื่น ๑ มิใช่ของใครๆ ๑

เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ... มิใช่ของใครๆ ดังนี้

สุญญตา โดยอาการ ๔๒

[๗๖๕] ครั้นกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๑๒ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๔๒ ด้วยตีรณปริญญา (กำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรอง) ต่อไปอีก กล่าวคือ เห็นอยู่ซึ่งรูป

๑. **อนิจจโต** โดยความไม่เที่ยง
๒. **ทุกขโต** โดยเป็นทุกข์
๓. **โรคโต** โดยเป็นโรค
๔. **คัณฑโต** โดยเป็นหัวฝี
๕. **สัลลโต** โดยเป็นลูกศรเสียบ
๖. **อฆโต** โดยความชั่วร้าย
๗. **อาพาธโต** โดยความป่วยไข้
๘. **ปรโต** โดยเป็นปรปักษ์
๙. **ปโลกโต** โดยความแตกทำลาย
๑๐. **อีติโต** โดยความหายนะ (จัญไร)
๑๑. **อุปัททวโต** โดยเป็นอุปัทวะ
๑๒. **ภยโต** โดยเป็นภัย
๑๓. **อุปสัคคโต** โดยเป็นอุปสรรค
๑๔. **จลโต** โดยความหวั่นไหว
๑๕. **ปภังคุโต** โดยความผุพัง

๑๖. **อัทธุวโต** โดยความไม่ยั่งยืน
๑๗. **อตาณโต** โดยไม่เป็นที่ต้านทาน
๑๘. **อเลณโต** โดยไม่เป็นที่หลบลี้
๑๙. **อสรณโต** โดยไม่เป็นที่พึ่ง
๒๐. **อสรณีภูตโต** โดยเป็นสิ่งที่ถือเป็นที่พึ่งมิได้
๒๑. **ริตตโต** โดยเป็นของเปล่า
๒๒. **ตุจฉโต** โดยเป็นของว่าง
๒๓. **สุญญโต** โดยเป็นของสูญ
๒๔. **อนัตตโต** โดยไม่มีอัตตา
๒๕. **อนัสสาทโต** โดยหาความอบอุ่นใจมิได้
๒๖. **อาทีนวโต** โดยเป็นโทษร้าย
๒๗. **วิปริณามธัมมโต** โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
๒๘. **อสารกโต** โดยหาแก่นสารมิได้
๒๙. **อฆมูลโต** โดยเป็นมูลแห่งความชั่วร้าย
๓๐. **วธกโต** โดยเป็นฆาตกร
๓๑. **วิภวโต** โดยปราศจากความเจริญ
๓๒. **สาสวโต** โดยมีอาสวะ
๓๓. **สังขตโต** โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้
๓๔. **มารามิสโต** โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร
๓๕. **ชาติธัมมโต** โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา
๓๖. **ชราธัมมโต** โดยมีความแก่เป็นธรรมดา
๓๗. **พยาธิธัมมโต** โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา
๓๘. **มรณธัมมโต** โดยมีความตายเป็นธรรมดา
๓๙. **โสกปริเทวทุกขโทมนัสสุปายาสธัมมโต** โดยมีความโศก มีความคร่ำครวญ มีทุกข์ มีความโทมนัส มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๔๐. **สมุทยโต** โดยเป็นแดนเกิด
๔๑. **อัตถังคมโต** โดยการถึงความดับสูญ
๔๒. **นิสสรณโต** โดยเป็นของควรหลีกหนีไป

เห็นอยู่ซึ่งเวทนา ... ซึ่งสัญญา ... ซึ่งสังขาร ... ซึ่งวิญญาณ โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกหนีไป

อนึ่ง ท่านกล่าวคำต่อไปนี้ไว้ว่า “เมื่อเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกหนีไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า เมื่อเห็นเวทนา ... ฯลฯ ... วิญญาณ โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกหนีไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า (สมด้วยพระพุทธดำรัสที่ตรัสแก่ท่านโมฆราชว่า)

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิฏฺฐึ โอหจฺจ เอวํ มจฺจุตฺตโร สิยา
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ.

แปลความว่า

ดูก่อนโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติตลอดเวลา มองเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า พึงถอนอัตตานุทิฏฐิ (คือความเห็นเนืองๆ ว่ามีอัตตา) เสีย จึงจะเป็นผู้ข้ามพ้นมฤตยูด้วยอาการอย่างนั้น มัจจุราช (มองหา) ไม่เห็นบุคคลผู้มองเห็นโลกอย่างนี้[๑]

วิโมกขกถา

[๗๖๖] ครั้นโยคาวจรเห็น (โลก) โดยความเป็นของว่างเปล่าอย่างนั้นแล้ว ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่ ก็ละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้มีตนเป็นกลาง วางเฉยในสังขารทั้งหลาย ไม่ถือว่า “เป็นเรา” หรือว่า “เป็นของเรา” เป็นเหมือนบุรุษผู้หย่าขาดภรรยาแล้ว

สังขารุเปกขาญาณเปรียบด้วยบุรุษผู้หย่าขาดภรรยา

เล่ากันว่า บุรุษผู้มีภรรยาเป็นที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพึงพอใจ ปราศจากภรรยานั้นเสียแล้ว เขามิสามารถทนอยู่ได้แม้แต่ครู่เดียว เขารักภรรยานั้นเสียเหลือเกิน บุรุษผู้นั้นเห็นสตรีผู้เป็นภรรยานั้น ยืนอยู่ก็ดี นั่งอยู่ก็ดี (หรือนอนอยู่ก็ดี) พูดอยู่ก็ดี หัวเราะอยู่ก็ดี กับบุรุษอื่น (เขาก็โกรธ ขัดเคืองใจ ประสบโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ครั้น

---

๑ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๐๙

กาลต่อมา บุรุษนั้นได้เห็นโทษชั่วร้ายของสตรีผู้นั้น ก็มีความปรารถนาที่จะพ้น (จากเธอ) จึงหย่าขาดเธอ ไม่ถือหญิงนั้นว่า "เป็นของเรา" จำเดิมแต่นั้นมา แม้เขาจะเห็นเธอ ทำอะไรๆ อยู่กับใครๆ ก็ไม่โกรธเคือง ไม่ถึงความโทมนัส มีตนเป็นกลางวางเฉยได้โดยแท้ ชื่อฉันใด โยคาวจรผู้นี้ก็เหมือนกันฉันนั้น เป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง กำหนดรู้สังขาร ทั้งหลายอยู่ด้วย **ปฏิสังขานุปัสสนา** ไม่เห็นความที่สังขารทั้งหลายเป็นของที่พึงถือเอาได้ว่า "เป็นเรา เป็นของเรา" จึงละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้มีตนเป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งปวง เมื่อโยคาวจรผู้นั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไปในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๙ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมา ตั้งมั่นอยู่ เปรียบเหมือนหยดน้ำในใบบัวซึ่งขอบใบงอนิดๆ กลิ้งกลับอยู่ วกกลับอยู่ กลอกกลับอยู่ ไม่แผ่กระจายไป ชื่อแม้ฉันใด (จิตของโยคาวจร) ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เปรียบเหมือนขนไก่หรือสายเอ็น ที่เขาใส่เผาในไฟ ก็งอกลับ งอนกลับ วกกลับ ไม่เหยียดยืดออก ชื่อแม้ฉันใด จิต (ของโยคาวจร) ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไป[๑] ในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๙ วางเฉยอยู่ หรือ ถอยกลับ ตั้งมั่นอยู่

เป็นอันว่า ญาณชื่อ **สังขารุเปกขาญาณ** เกิดขึ้นแล้วแก่โยคีท่านนั้น ด้วยประการฉะนี้

อุปมาด้วยนกการู้ทิศ

[๗๖๗] แต่ว่า สังขารุเปกขาญาณที่เกิดขึ้นแล้วนี้นั้น ถ้าเห็นพระนิพพาน อันเป็นทางสันติ โดยความสงบ ก็จะสลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวงแล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่า ยังไม่เห็นพระนิพพาน โดยความสงบ (สังขารุเปกขาญาณนั้น) ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว แล้วดำเนินไปอยู่ แล้วๆ เล่าๆ เปรียบเหมือนนกกาของพวกพ่อค้าเดินเรือทะเล[๒]

---

๑ องฺ. สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๔๙/๗๕-๗๙

๒. ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๔๙๗/๒๑๙, องฺ. ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๗
ในสมัยโบราณ เมื่อยังไม่รู้จักใช้เข็มทิศ นักเดินเรือทะเลโบราณ เช่น ชาวอินเดีย และพวกนอร์สแมน หรือพวกไวกิงส์ใช้วิธีปล่อยนกกานำทิศ

เล่ากันมาว่า พวกพ่อค้าเดินเรือทะเล (สมัยโบราณ) เมื่อจะขึ้นเรือ (เดินทางไปในมหาสมุทร) ได้จับเอานกกาที่เรียกว่า ทิสากากะ (คือนกกาผู้รู้ทิศ) ไปด้วย คราวใดเรือถูกลมพายุซัดไปยังประเทศต่างถิ่น ฝั่งก็ไม่ปรากฏ คราวนั้น พวกพ่อค้าเหล่านั้นก็ปล่อยการู้ทิศไป กานั้นก็โดดจากไม้สลักเสากระโดงเรือขึ้นสู่อากาศ แล้วบินไปตามทิศใหญ่ ทิศน้อยทั่วทุกทิศ ถ้ามันเห็นฝั่ง มันก็บินมุ่งหน้าไปยังฝั่งนั้นเลย หากว่า มันไม่เห็นฝั่ง มันก็บินกลับมาเกาะอยู่ที่ไม้สลักเสากระโดงเรือนั้นเอง ครั้งแล้วครั้งเล่า สังขารุเปกขาญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติโดยความสงบ ก็สลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่ายังไม่เห็น (พระนิพพาน) ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อยู่นั่นแหละ ดำเนินไปแล้วๆ เล่าๆ

สังขารุเปกขาญาณนี้นั้นเปรียบเหมือนเมล็ดแป้งที่กลิ้งกระทบอยู่ณขอบกระด้งฝัด (หรือ) เปรียบเหมือนเมล็ดฝ้ายที่เขาหีบออกจากฝ้ายกลิ้งกระทบอยู่ ครั้นกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยประการต่างๆ แล้ว ก็สลัดทิ้งความกลัวและความพึงพอใจเสีย มีตนเป็นกลาง (วางเฉย) ในการพิจารณาเลือกเฟ้นสังขาร ตั้งอยู่โดย **อนุปัสสนา ๓** ประการ สังขารุเปกขาญาณที่ตั้งอยู่อย่างนี้ ก็มาถึงความเป็น **วิโมกขมุข** (ประตูแห่งวิโมกข์ คือ พระนิพพาน) ๓ ประการ เป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก

ว่าด้วยวิโมกข์ ๓

[๗๖๘] ในการถึงความเป็น **วิโมกขมุข** และความเป็นปัจจัยแห่งการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ นั้น นับว่าวิปัสสนาญาณนี้มาถึงความเป็น **วิโมกขมุข ๓ อย่าง** โดยความเป็นอธิบดี (ความยิ่งใหญ่) ของอินทรีย์ ๓ (สัทธินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑) เพราะดำเนินไปด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ เพราะท่านกล่าวว่า อนุปัสสนา ๓ ก็คือ วิโมกขมุข ๓ ดังพระบาลี (แปลความได้) ว่า "อันว่า วิโมกขมุข ๓ นี้แล ดำเนินไปเพื่อออกไปจากโลกกล่าวคือ เพื่อเห็นอยู่เสมอเนืองๆ ซึ่งสังขารทั้งปวง โดยขอบเขตและโดยวนรอบ ๑ เพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุหานิมิตมิได้ (พระนิพพาน) ๑ เพื่อ

เร่งเร้าใจให้จดจ่ออยู่เสมอในสังขารทั้งปวง ๑ เพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุหาที่ตั้งกิเลสมิได้ ๑ เพื่อเห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ซึ่งธรรมทั้งปวงโดยความเป็นปรปักษ์ ๑ และเพื่อให้จิตแล่นเข้าสู่ธาตุอันว่างเปล่า ๑ วิโมกขมุข ๓ นี้ ดำเนินไปเพื่อออกไปจากโลก" ดังนี้[๑]

คำว่า "โดยขอบเขตและโดยวนรอบ" ใน (คำแปล) พระบาลีนั้น หมายความว่า โดยกำหนดขอบเขตอยู่ด้วยความเกิดและความดับ และโดยวนรอบ (ด้วยความเกิดและความดับ) เพราะว่า อนิจจานุปัสสนากำหนดขอบเขตว่า "ก่อนแต่เกิดขึ้น สังขารทั้งหลายหามีไม่" แล้วติดตามดูภูมิที่ไปของสังขารทั้งหลายเหล่านั้นอยู่เสมอ ก็เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ โดยวนรอบ (เป็นวงกลม) ว่า "หลังจากดับ สังขารทั้งหลายเหล่านั้นหาดำเนินไปที่อื่นไม่ (แต่) อันตรธานไป ณ ที่นั้นนั่นเอง" คำว่า "เพื่อเร่งเร้าใจให้จดจ่ออยู่เสมอ" หมายความว่า เพื่อให้จิตเกิดสังเวช เพราะว่า ด้วยทุกขานุปัสสนา (การเห็นเนือง ๆ โดยความเป็นทุกข์) จิตก็สังเวชในสังขารทั้งหลาย คำว่า "เพื่อเห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ... โดยความเป็นปรปักษ์" หมายความว่า เพื่อเห็นอยู่เสมอเนือง ๆ โดยไม่มีอัตตาอย่างนี้ว่า "ไม่มีเรา ไม่มีของเรา" บททั้ง ๓ นี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวด้วยอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้นแล ในการวิสัชนาปัญหาในลำดับต่อจากนั้นไป ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นของไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความสิ้นไป เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความไม่มีอัตตา สังขารทั้งหลายปรากฏโดยความว่างเปล่า" ดังนี้ [๒]

[๗๖๙] (***ถามว่า***) แต่ทว่า วิโมกข์ทั้งหลายซึ่งมีอนุปัสสนาเหล่านี้เป็นมุขนั้นคือ อะไรบ้าง ?

(***ตอบว่า***) ได้แก่ วิโมกข์ ๓ เหล่านี้ คือ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปปณิหิตวิโมกข์ ๑ สุญญตวิโมกข์ ๑ ความจริง ท่านก็กล่าวคำนี้ไว้แล้วว่า "โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ (ความเชื่อ) ก็ได้เฉพาะซึ่งอนิมิตตวิโมกข์ โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ (ความสงบ) ก็ได้เฉพาะซึ่งอัปปณิหิตวิโมกข์ โยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความไม่มีอัตตา เป็นผู้มากด้วยความรู้ ก็ได้เฉพาะซึ่งสุญญตวิโมกข์" ดังนี้[๓]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๓/๓๗๗

อนึ่ง ในวิโมกข์ ๓ นี้ พึงทราบว่า อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไป โดยอาการหานิมิตมิได้ คือ อนิมิตตวิโมกข์ เพราะว่า อริยมรรคนั้น ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะเกิดขึ้นจากธาตุที่หานิมิตมิได้ และชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย (และ) พึงทราบโดยนัยนี้เช่นกันว่า อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการหากิเลสเป็นที่ตั้งมิได้ คือ อัปปณิหิตวิโมกข์ อริยมรรคที่ทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการว่างเปล่า คือ สุญญตวิโมกข์

[๗๗๐] แต่วิโมกข์ที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรม มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ในสมัยใด พระภิกษุทำโลกุตตรฌานเป็นเครื่องออกไป (จากโลก) ถึงความไม่สะสมไว้ ให้เกิดขึ้น เพื่อละเสียซึ่งความเห็นผิดทั้งหลาย เพื่อบรรลุปฐมภูมิ (โสดาปัตติผล) ว่างเว้นแล้วโดยแท้จากกามทั้งหลาย ... เข้าถึงฌานที่ ๑ อันเป็นอัปปณิหิตะอยู่ ... เข้าถึงฌานที่ ๑ อันเป็นสุญญตะอยู่"[๑]

ที่กล่าววิโมกข์ในพระอภิธรรมมีเพียง ๒ นั้น ท่านกล่าวหมายถึงการมา (ของมรรค) โดยทางวิปัสสนาโดยตรง เพราะถึงแม้ว่า ท่านได้กล่าวถึงวิปัสสนาญาณไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแล้วว่า "เป็นสุญญตวิโมกข์ ด้วยการปลดเปลื้องเสียซึ่งความยึดมั่น" โดยอธิบายอย่างนี้ว่า "อนิจจานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งความยึดมั่น ว่าเป็นของเที่ยง ทุกขานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งความยึดมั่นว่าเป็นสุข อนัตตานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งความยึดมั่นว่ามีอัตตา"[๒] ดังนี้ อย่าง ๑ ว่า "เป็นอนิมิตตวิโมกข์ ด้วยการปลดเปลื้องเสียซึ่งนิมิต โดยอธิบายอย่างนี้ว่า "อนิจจานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งนิมิตว่าเป็นของเที่ยง ทุกขานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งนิมิตว่าเป็นสุข อนัตตานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งนิมิตว่ามีอัตตา" ดังนี้[๓] อย่าง ๑ และว่า "เป็นอัปปณิหิตวิโมกข์ ด้วยการปลดเปลื้องเสียซึ่งตัณหาเป็นที่

---

๑ ดูเทียบ อภิ. สงฺ. (แปล) ๓๔/๓๔๓-๓๕๐/๑๐๓-๑๐๕ แต่ใน อภิ. สงฺ. กล่าวถึงสุญญตะก่อน แล้วจึงกล่าวอัปปณิหิตะ

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๘

ตั้งมั่น (ปณิธิ) โดยอธิบายอย่างนี้ว่า "อนิจจานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งปณิธิว่าเที่ยง ทุกขานุปัสสนาญาณ ชื่อว่า อัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งปณิธิว่าเป็นสุข อนัตตานุปัสสนาญาณ ชื่อว่า อัปปณิหิตวิโมกข์ เพราะปลดเปลื้องเสียซึ่งปณิธิว่ามีอัตตา" ดังนี้[๑] อย่าง ๑ แม้อย่างนั้นก็ตาม วิปัสสนาญาณนั้น ก็หาเป็นอนิมิตตะโดยตรงไม่ เพราะยังละนิมิตคือสังขารมิได้ แต่ทว่าเป็นทั้งสุญญตะและอัปปณิหิตะโดยตรง และด้วยการมา (ของมรรค) โดยวิปัสสนาญาณนั้น ท่านจึงยกวิโมกข์ขึ้นไว้ในขณะแห่งอริยมรรค เพราะฉะนั้น พึงทราบเถิดว่า ท่านกล่าวถึงวิโมกข์ไว้ (ในพระอภิธรรม) เพียง ๒ เท่านั้น คือ อัปปณิหิตวิโมกข์และสุญญตวิโมกข์

กล่าวด้วยวิโมกข์ ในอธิการแห่งวิปัสสนานี้ เพียงนี้ก่อน

พระอริยบุคคล ๗ จำพวก

[๗๗๑] คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้อีกว่า "(สังขารุเปกขาญาณ) ... เป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก" พระอริยบุคคล ๗ จำพวก ในคำกล่าว (ข้างต้น) นั้น ก่อนอื่น ได้แก่ พระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. **สัทธานุสารี** ผู้ดำเนินไปด้วยศรัทธา
๒. **สัทธาวิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา
๓. **กายสักขี** ผู้มีนามกายเป็นสักขีพยาน
๔. **อุภโตภาควิมุต** ผู้พ้นพิเศษโดยส่วนทั้งสอง
๕. **ธัมมานุสารี** ผู้ดำเนินไปด้วยธรรม คือ ปัญญา
๖. **ทิฏฐิปัตตะ** ผู้บรรลุด้วยการเห็น (อริยมรรค)
๗. **ปัญญาวิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา

สังขารุเปกขาญาณนี้ เป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านั้นด้วย

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๙

[๗๗๒] (๑) และ (๒) เพราะว่า ท่านผู้ใด มนสิการโดยความไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ (ความเชื่อ) ได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ ท่านผู้นั้นเป็น **สัทธานุสารี** ในขณะ (บรรลุ) โสดาปัตติมรรค เป็นสัทธาวิมุตใน ๗ ฐานะ (อริยมรรค อริยผล) นอกนี้

[๗๗๓] (๓) ส่วนท่านผู้ใด มนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มีปัสสัทธิ (ความสงบ) มาก ได้เฉพาะซึ่งสมาธินทรีย์ ท่านผู้นั้น ชื่อว่าเป็น **กายสักขี** ในทุกฐานะ (คือ ในอริยมรรค อริยผลทั้ง ๘)

(๔) แต่ท่านผู้ได้อรูปฌานแล้ว บรรลุ (อริย) ผลสุดยอดแล้วเป็นผู้มีนามว่า **อุภโตภาควิมุต**

[๗๗๔] (๕) ส่วนท่านผู้ใด มนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มีความรู้มาก ได้เฉพาะซึ่งปัญญินทรีย์ ท่านผู้นั้น เป็น **ธัมมานุสารี** ในขณะโสดาปัตติมรรค

แต่ (๖) และ (๗) เป็น **ทิฏฐิปัตตะ** ใน ๖ ฐานะ และเป็น**ปัญญาวิมุต** ในผลสุดยอด (อรหัตผล)

[๗๗๕] เป็นความจริง ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า:- "สำหรับท่านผู้มนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณมาก ท่านผู้มนสิการได้บรรลุโสดาปัตติมรรค เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณมาก เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สัทธานุสารี"[๑] อนึ่ง ท่านยังกล่าวไว้ด้วยว่า "สำหรับผู้มนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์ย่อมมีประมาณมาก เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์มีประมาณมาก จึงเป็นอันทำให้เห็นแจ้งแล้วซึ่งโสดาปัตติผล เพราะฉะนั้น จึงเรียกท่านว่า สัทธาวิมุต"[๒] ดังนี้เป็นต้น

[๗๗๖] ทั้งยังได้กล่าวไว้อีกว่า "เรียกว่า สัทธาวิมุต เพราะผู้เชื่ออยู่เป็นผู้พ้นพิเศษแล้ว เรียกว่า กายสักขี เพราะทำให้เห็นแจ้งแล้วในลำดับแห่งอรูปฌานที่ตนสัมผัสแล้ว เรียกว่า ทิฏฐิปัตตะ เพราะบรรลุแล้วในลำดับแห่งการเห็น (อนึ่ง) เรียกว่า สัทธาวิมุต เพราะเชื่ออยู่จึงพ้นพิเศษ เรียกว่า กายสักขี เพราะถูกต้องซึ่งการสัมผัสด้วยฌานก่อน จึงทำให้เห็นแจ้งซึ่งนิโรธ คือพระนิพพานในภายหลัง เรียกว่า ทิฏฐิปัตตะ เพราะรู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว เห็นแจ้งแล้ว สัมผัสแล้ว ด้วยปัญญา คือญาณกำหนดรู้ว่า "สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ (คือความดับ) เป็นสุข" ดังนี้[๓]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๑-๓๗๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๐

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๒

[๗๗๗] ส่วนในอีก ๔ บทนั้น พึงทราบความหมายของคำอย่างนี้ คือ ท่านผู้ใดดำเนินตามศรัทธา หรือว่าดำเนินไป คือไปด้วยศรัทธา เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า สัทธานุสารี อนึ่ง ท่านผู้ใดดำเนินตามธรรมกล่าวคือปัญญา หรือดำเนินตามไปด้วยธรรม (คือปัญญา) เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า ธัมมานุสารี เช่นกัน ท่านผู้ใดพ้นพิเศษแล้วโดยส่วนทั้งสอง คือ ด้วยอรูปฌานและด้วยอริยมรรค เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า อุภโตภาควิมุต ท่านผู้ใดกำหนดรู้อยู่ เป็นผู้พ้นพิเศษแล้ว เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า ปัญญาวิมุต ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

สังขารุเปกขาญาณ มี ๓ ชื่อ

[๗๗๘] แต่ว่า สังขารุเปกขาญาณนี้นั้น โดยความหมาย ก็เป็นญาณเดียวกันกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือ มุญจิตุกัมยตาญาณ และปฏิสังขานุปัสสนาญาณ) เพราะเหตุนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า “สังขารุเปกขาญาณนี้ ญาณเดียวนั่นแลได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ เกิดขึ้นในตอนต้น มีชื่อว่า **มุญจิตุกัมยตาญาณ** เกิดขึ้นในตอนกลาง มีชื่อว่า **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ** และในตอนท้ายที่บรรลุถึงยอด มีชื่อว่า **สังขารุเปกขาญาณ**”

[๗๗๙] ถึงแม้ในพระบาลี (ปฏิสัมภิทามรรค)[๑] ท่านก็กล่าวไว้ (ดังคำแปลต่อไปนี้) ว่า “(ถาม) ปัญญา ในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ เป็นสังขารุเปกขาญาณ คืออย่างไร ? (ตอบ) คือ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนซึ่งความเกิดขึ้น (ของสังขาร) และในการตั้งเฉยอยู่ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ ซึ่งความเป็นไป ... ซึ่งนิมิต ... ฯลฯ ... ซึ่งอุปายาส ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ ปัญญาในความปรารถนาเพื่อพ้นไป ในการพิจารณาทบทวนและในการตั้งเฉยอยู่ว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นทุกข์’ ฯลฯ ว่า ‘... เป็นสิ่งน่ากลัว’ ... ว่า ‘... มีอามิส’ ฯลฯ ว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร’ ฯลฯ ว่า ‘อุปายาส เป็นสังขาร’ ชื่อว่า ‘สังขารุเปกขาญาณ”ดังนี้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๗

[๗๘๐] ความปรารถนาเพื่อพ้นไป ๑ การพิจารณาทบทวนนั้น ๑ และการตั้งเฉยอยู่ ๑ ชื่อว่า **มุญจิตุกัมยตาปฏิสังขาสันติฏฐนา** ในพระบาลี (ดังคำแปลข้างต้น) นั้น เมื่อโยคีเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในตอนต้น ด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็มีความปรารถนาที่จะสลัดทิ้งซึ่งความเกิดขึ้น (ของสังขารทั้งหลาย) เป็นต้น ชื่อว่า **มุญจิตุกามตา** การพิจารณาทบทวนในตอนกลาง เพื่อทำอุบายแห่งการพ้นไป (จากสังขารทั้งหลาย) ชื่อว่า **ปฏิสังขา** การพ้นไป แล้ววางเฉยอยู่ ในตอนสุดท้าย ชื่อว่า **สันติฏฐนา** ซึ่งท่านระบุถึงแล้วกล่าวไว้ว่า "ความเกิดขึ้น เป็นสังขาร พระภิกษุวางเฉยซึ่งสังขารทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า สังขารุเปกขา"[๑] ดังนี้เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ญาณนี้จึงเป็นญาณเดียวเท่านั้น

[๗๘๑] อีกประการหนึ่ง พึงทราบแม้โดยพระบาลีนี้ไว้ด้วยว่า ญาณนี้ เป็นญาณเดียวเท่านั้น ที่จริงท่านก็กล่าวไว้แล้วดังนี้ว่า "ความปรารถนาเพื่อพ้นไป ๑ การเห็นเนืองๆ ด้วยการพิจารณาทบทวน ๑ และการวางเฉยในสังขาร ๑ ธรรม (คือญาณ) ทั้งหลายเหล่านี้มีความหมายอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน"[๒]

วุฏฐานคามินีวิปัสสนา

[๗๘๒] แต่เมื่อกุลบุตรนี้บรรลุสังขารุเปกขาญาณด้วยประการฉะนี้แล้ววิปัสสนาก็ถึงยอด เป็น **วุฏฐานคามินี** คำว่า "**สิขาปปัตตาวิปัสสนา** (วิปัสสนาถึงยอด)" ก็ดี "**วุฏฐานคามินี**" ก็ดี นี้เป็นชื่อของญาณ ๓ ญาณ มีสังขารุเปกขาญาณ เป็นต้นนั่นเอง[๓] เพราะว่า สังขารุเปกขา นั้น ชื่อว่าถึงยอด (สิขาปปัตตา) เพราะลุถึงยอดคือถึงความสูงสุด (และ) ชื่อว่า **วุฏฐานคามินี** เพราะไปสู่วุฏฐานะ ท่านเรียก (อริย) มรรคว่า **วุฏฐานะ** เพราะออกไปจากวัตถุ (สังขาร) ที่กำหนดโดยความเป็นนิมิตภายนอก และเพราะออกจากความเป็นไป (ของสังขาร) ที่กำหนดโดยความเป็นนิมิตภายนอก และเพราะออกจากความเป็นไป (ของสังขาร) ภายใน ชื่อว่า **วุฏฐานคามินี** เพราะไปสู่วุฏฐานะนั้น อธิบายว่า เพราะสืบต่ออยู่กับมรรค

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๗

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔

๓ ญาณ ๓ คือ สังขารุเปกขาญาณ ๑ อนุโลมญาณ ๑ โคตรภูญาณ ๑

มาติกาแห่งอภินิเวสและวุฏฐานะ

[๗๘๓] เพื่อต้องการเข้าใจแจ่มแจ้งซึ่งอภินิเวส (การกำหนด) และวุฏฐานะ (การออกไป) ในคำที่กล่าวไว้โดยสังเขป (ข้างต้น) นั้น มีมาติกา ดัง (คำแปล) ต่อไปนี้:-

โยคี ที่ ๑

๑. โยคีกำหนดภายในแล้วออกจากภายใน ๑ กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก ๑ กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายนอก ๑ กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน ๑

โยคี ที่ ๒

๒. โยคีกำหนดในรูป แล้วออกจากรูป ๑ กำหนดในรูป แล้วออกจากอรูป ๑ กำหนดในอรูปแล้วออกจากอรูป ๑ กำหนดในอรูปแล้วออกจากรูป ๑ ออกจากขันธ์ทั้ง ๕ พร้อมกัน ๑

โยคี ที่ ๓

๓. โยคีกำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความไม่เที่ยง ๑ กำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความเป็นทุกข์ จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ออกจากความเป็นทุกข์ จากความไม่เที่ยง จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความไม่มีอัตตา ออกจากความไม่มีอัตตา จากความไม่เที่ยง จากความเป็นทุกข์ ๑

อธิบายความ

[๗๘๔] (***ถามว่า***) กำหนดอย่างไร ? ออกอย่างไร ?

(***ตอบว่า***) ๑. โยคีบางท่าน (ท่านที่ ๑) ในพระศาสนานี้ กำหนดอยู่ในสังขารภายในทั้งหลาย แต่เริ่มแรกมาเลย ครั้นกำหนดแล้ว ก็เห็นสังขารภายในเหล่านั้น แต่เพราะเหตุที่ วุฏฐานะ (การออกไป) คือมรรค หามีโดยเพียงแต่การเห็นสังขารภายในล้วนๆ เท่านั้นไม่ ต้องเห็นแม้สังขารภายนอกด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น

เขาจึงเห็นขันธ์ทั้งหลายของผู้อื่นบ้าง เห็นสังขารทั้งหลายที่เป็นอนุปาทินนกะบ้าง ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอัตตา โยคีท่านนั้นกำหนดรู้ภายในตามกาลเวลา กำหนดรู้ภายนอกตามกาลเวลา ในเวลากำหนดรู้ภายในวิปัสสนาของโยคีท่านนั้น ผู้กำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ก็สืบต่ออยู่กับมรรค โยคีท่านนี้ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไปจากภายใน

แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคีท่านนั้นสืบต่ออยู่กับมรรคในเวลากำหนดรู้ภายนอก โยคีท่านนี้ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไปจากภายนอก

แม้ในการกำหนดรู้จากภายนอกแล้วออกไปจากภายนอก และในการกำหนดรู้จากภายนอกแล้วออกจากภายใน ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๕] ๒. โยคีอีกท่านหนึ่ง (ท่านที่ ๒) กำหนดอยู่ในรูป แต่แรกเริ่มมาเลย ครั้นกำหนดแล้วก็เห็นภูตรูปและอุปาทายรูปรวมกองเดียวกัน แต่เพราะเหตุที่วุฏฐานะ (การออกไป) หามีโดยเพียงแต่การเห็นรูปล้วนๆ เท่านั้นไม่ แม้อรูปก็ต้องเห็นด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น โยคีจึงทำรูปให้เป็นอารมณ์ แล้วเห็นอรูป คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ที่เกิดขึ้นว่า "นี้ เป็นอรูป" โยคีท่านนั้น กำหนดรู้รูปตามกาลเวลา กำหนดรู้อรูปตามกาลเวลา เมื่อโยคีนั้น กำหนดรู้อย่างนี้ วิปัสสนาในเวลากำหนดรู้รูปก็สืบต่อกับมรรค โยคีผู้นี้ชื่อว่า กำหนดอยู่ ในรูปแล้วออกไปจากรูป

แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคีนั้น สืบต่ออยู่กับมรรคในเวลากำหนดรู้อรูป โยคีผู้นี้ชื่อว่า กำหนดอยู่ในอรูปแล้วออกไปจากอรูป แม้ในการกำหนดอยู่ในอรูปแล้วออกไปจากอรูปก็ดี และในการกำหนดอยู่ในอรูปแล้วออกไปจากรูปก็ดี ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๖] แต่ในการกำหนดอย่างนี้ว่า "**ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** - สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด มีความดับไปเป็นธรรมดา[๑] ดังนี้ แล้วออกไปโดยอาการอย่างนั้นเช่นกัน โยคี(ท่านนี้)ชื่อว่า ออกไปจาก

---

๑ ดูเทียบ วิ. ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔

ขันธ์ทั้ง ๕ พร้อมกัน

[๗๘๗] ๓. โยคีท่านหนึ่ง (ท่านที่ ๓) กำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยงมาแต่แรกเริ่มเลย แต่เพราะเหตุที่วุฏฐานะ หามีโดยเพียงแต่กำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเท่านั้นไม่ ต้องกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นโยคีจึงกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้างโดยความเป็นอนัตตาบ้าง เมื่อโยคีนั้นปฏิบัติแล้วอย่างนี้ วุฏฐานะก็มีขึ้นในเวลากำหนดรู้โดยความไม่เที่ยง โยคีท่านนี้ชื่อว่ากำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากความไม่เที่ยง

แต่ถ้าวุฏฐานะมีแก่โยคีนั้นในเวลากำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์โดยความเป็นอนัตตา โยคีท่านนี้ชื่อว่ากำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากทุกข์ จากอนัตตา

แม้ในการกำหนดโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา แล้วออกไปจากลักษณะที่เหลือนอกนี้ ก็มีนัยดังนี้

กล่าวถึงพระอริยบุคคล ๗ จำพวก อีกครั้ง

[๗๘๘] อนึ่ง ในการกำหนดและการออกไปนี้ โยคีผู้ใดกำหนดโดยความไม่เที่ยงก็ดีโยคีผู้ใดกำหนดโดยความเป็นทุกข์ก็ดีโยคีผู้ใดกำหนดโดยความเป็นอนัตตาก็ดี และในเวลาออกไป มีการออกไปจากความไม่เที่ยง ชน (โยคี) แม้ทั้ง ๓ ท่านเป็นผู้มีอธิโมกข์ (ความเชื่อ) มาก จึงได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ พ้นพิเศษไปด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เป็น **สัทธานุสารี** ในขณะ (บรรลุ) ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็น สัทธาวิมุต ใน ๗ ฐานะ แต่ถ้ามีการออกไปจากทุกข์ ชนแม้ทั้ง ๓ ท่าน เป็นผู้มีปัสสัทธิ (ความสงบ) มาก จึงได้เฉพาะซึ่งสมาธินทรีย์ พ้นพิเศษไปด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ เป็น กายสักขี ในทุกฐานะ แต่ทว่า ในชน ๓ ท่านนี้ ท่านผู้ใดมีอรูปฌานเป็นบาท ท่านผู้นั้นเป็น **อุภโต-ภาควิมุต** ในผลสุดยอดขณะนั้น (ถ้า) ชนทั้ง ๓ ท่านเหล่านั้น มีการออกไปจากอนัตตา ชนแม้ทั้ง ๓ ท่านเป็นผู้มีความรู้มาก จึงได้เฉพาะซึ่งปัญญินทรีย์ พ้นพิเศษไปด้วยสุญญตวิโมกข์ เป็น **ธัมมานุสารี** ในขณะปฐมมรรค เป็น **ทิฏฐิปัตตะ** ใน ๖ ฐานะ เป็นปัญญาวิมุตในผลสุดยอด ด้วยประการฉะนี้

อุปมา ๑๒ ข้อ

[๗๘๙] บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งของ **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** นี้ พร้อมทั้งญาณก่อนๆ (มีภยตุปัฏฐานญาณเป็นต้น) และญาณหลังๆ (มีโคตรภูญาณเป็นต้น) ควรทราบอุปมา ๑๒ ข้อไว้ อุปมา ๑๒ ข้อเหล่านั้นมีหัวข้อเรื่อง ดังนี้:-

วคฺคุลี กณฺหสปฺโป จ ฆรํ โค ยกฺขิ ทารโก
ขุทฺทํ ปิปาสํ สีตุณฺหํ อนฺธการํ วิเสน จ.

แปลความว่า

ค้างคาว งูเห่า เรือน วัว นางยักษ์ ทารก ความหิว ระหาย ความหนาว ร้อน ความมืด และยาพิษ.

และควรนำอุปมาเหล่านี้มาตั้งไว้ในญาณใดญาณหนึ่ง ตั้งต้นแต่ภยตุปัฏฐานญาณขึ้นมา แต่เมื่อนำเอาอุปมาทั้งหลายนั้นมาในฐานะ (แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา) นี้ ญาณทั้งปวง (รวมทั้งกิจทั้งปวงของญาณ) ตั้งแต่ภยตุปัฏฐานญาณจนถึงผลญาณ ก็จะปรากฏชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ควรนำ (อุปมาทั้งหลายนั้น) มากล่าว ณ ที่นี้ด้วยเหมือนกัน

๑. อุปมาด้วยค้างคาว

[๗๙๐] เล่ากันว่า นกค้างคาวตัวหนึ่ง คิดว่า จักได้ดอกไม้หรือผลไม้บนต้นไม้นี้ จึงแอบซ่อนตัวอยู่บนต้นมะซางซึ่งมีกิ่ง ๕ กิ่ง แล้วเกาะกิ่งหนึ่งอยู่ไม่พบดอกไม้ หรือผลไม้ ไรๆ ที่ควรถือเอาได้บนกิ่งนั้น และไปเกาะกิ่งที่ ๒ กิ่งที่ ๓ กิ่งที่ ๔ แม้กิ่งที่ ๕ ก็ไม่พบ (ดอกหรือผลไรๆ) เหมือนอย่างกิ่ง (ที่) ๑ นกค้างคาวตัวนั้นจึงคิดว่า ต้นไม้ต้นนี้ไม่มีผลแน่ๆ อะไรๆ ที่ควรถือเอาได้ก็ไม่มีบนต้นไม้นี้ จึงทอดอาลัยในต้นไม้นั้น แล้วไต่ขึ้นไปบนกิ่งตรง ชูหัวออกไปทางระหว่างค่าคบ แหงนดูขึ้นไปข้างบน แล้วโผขึ้นไปในอากาศ ไปแอบอยู่บนต้นไม้มีผลต้นอื่น

ในอุปมานั้น พึงเห็นโยคาวจร[๑] เป็นเหมือนค้างคาว อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นเหมือนต้นมะซางซึ่งมีกิ่ง ๕ กิ่ง การที่โยคี[๑] กำหนดอยู่ในขันธ์ ๕ ก็เหมือนการที่ค้างคาวแอบอยู่บนต้นมะซางนั้น การที่โยคีกำหนดรู้รูปขันธ์แล้วไม่เห็นอะไรๆ ที่ควรถือเอาได้ในรูปขันธ์นั้น จึงกำหนดรู้ขันธ์อื่นที่เหลือ ก็เหมือนการที่ค้างคาวเกาะกิ่งไม้กิ่งหนึ่งๆ ไม่พบอะไรๆ ที่ควรถือเอาได้ จึงไปเกาะกิ่งไม้อื่นที่เหลือนอกนั้น ญาณ ๓ มีมุญจิตุกัมยตาญาณเป็นต้น ของโยคีผู้เบื่อหน่ายแล้ว ด้วยการเห็นลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นในขันธ์แม้ทั้ง ๕ ก็เหมือนการที่ค้างคาวนั้นคิดว่าต้นไม้ต้นนี้ไม่มีผลแน่ๆ แล้วทอดอาลัยในต้นไม้ อนุโลมญาณของโยคี ก็เหมือนการที่ค้างคาวนั้นไต่ขึ้นไปเบื้องบนของกิ่งไม้กิ่งตรง โคตรภูญาณ ก็เหมือนการชูหัวออกไปแหงนขึ้นดูข้างบน (ของค้างคาว) มรรคญาณ เปรียบเหมือนการโผขึ้นไปในอากาศ (ของค้างคาว) ผลญาณ เปรียบเหมือนการแอบอยู่บนต้นไม้มีผลต้นอื่น

๒. อุปมาด้วยงูเห่า

[๗๙๑] อุปมาด้วยงูเห่า ได้กล่าวมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) ปฏิสังขาญาณ แต่ในการเปรียบเทียบด้วยอุปมาในที่นี้ มีความแปลกออกไปดังนี้ คือ โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการปล่อยงูไป มรรคญาณเปรียบเหมือนการยืนอยู่ของบุรุษผู้ปล่อยงูแล้วมองดูทางที่ตนมาอยู่ ผลญาณเปรียบเหมือนการไปยืนอยู่ในที่ปลอดภัย

๓. อุปมาด้วยเรือน

[๗๙๒] เรื่องมีว่า เมื่อเจ้าของเรือนบริโภคอาหารในตอนเย็นแล้ว ก็ขึ้นนอนหลับไป เรือนถูกไฟไหม้ เขาตื่นขึ้นเห็นไฟ ก็กลัว คิดว่า "พึงเป็นการดีแน่ ถ้าเราไม่ถูกไฟไหม้รีบออกไปเสียก่อน" มองหา ครั้นเห็นทางก็ออกไป รีบไปยืนอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การที่พาลปุถุชนยึดถือขันธ์ ๕ ว่า เป็นเรา เป็นของเรา เปรียบเหมือนการที่เจ้าของเรือน บริโภคอาหาร (ในตอนเย็น) แล้วขึ้นที่นอน นอนหลับไป การ (ที่โยคี) ปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติแล้วเห็นพระไตรลักษณ์ (เกิด) ภยตุปัฏฐานญาณ

---

๑ ในพระบาลีวิสุทธิมรรค ท่านใช้ทั้ง **โยคาวจร** และ **โยคี** บางแห่งใช้คำว่า ชน เช่นข้างต้น

เปรียบเหมือนกาล (แห่งเจ้าของเรือน) ตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณเปรียบเหมือนการมองหาทางออก อนุโลมญาณเปรียบเหมือนการเห็นทาง โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการออกไป มรรคญาณเปรียบเหมือนการรีบไป ผลญาณเปรียบเหมือนการยืนอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

๔. อุปมาด้วยวัว

[๗๙๓] เล่ากันว่า ขณะที่ชาวนาผู้หนึ่งนอนหลับอยู่ในเวลากลางคืน วัวทั้งหลายก็แหกคอกหนีไป ครั้นเวลาเช้ามืด ชาวนาผู้นั้นไปตรวจดูในคอกนั้น รู้ว่าวัวเหล่านั้นหนีไปแล้ว จึงตามรอยไป ก็พบวัวทั้งหลายของพระราชา มั่นหมายว่าวัวเหล่านั้นเป็นของเรา จึงต้อนกลับมา ครั้นเวลารุ่งแจ้งก็จำได้ว่า วัวเหล่านี้มิใช่ของเรา เป็นวัวของพระราชา จึงกล่าวว่า ตราบใดที่พวกราชบุรุษจะยังไม่จับเราไว้ ว่าผู้นี้เป็นโจร แล้วทำให้ถึงความพินาศ ตราบนั้นเราจักหนีไปเสียก่อน จึงทิ้งฝูงวัวไว้แล้วรีบหนีไปอยู่ในที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การที่พาลปุถุชนยึดถือขันธ์ทั้งหลาย ว่าเป็นเรา เป็นของเรา เปรียบเหมือน การ (ที่ชาวนา) จับต้อนวัวทั้งหลายของพระราชามาด้วยสำคัญว่าเป็นวัวของตน การหมายรู้ขันธ์ทั้งหลายว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” โดยพระไตรลักษณ์ ของโยคี เปรียบเหมือนการ (ที่ชาวนา) จำได้ว่าเป็นวัวของพระราชาในเวลารุ่งแจ้ง ภยตุปัฏฐานญาณเปรียบเหมือนเวลา (ที่ชาวนานั้น) กลัว มุญจิตุ-กัมยตาญาณเปรียบเหมือนความปรารถนาที่จะทิ้ง (วัวทั้งหลายของพระราชา) ไป โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการทิ้ง (วัวทั้งหลาย) มรรคญาณเปรียบเหมือนการหนีไป ผลญาณเปรียบเหมือนการหนีไปอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

๕. อุปมาด้วยยักษิณี

[๗๙๔] เขาว่า บุรุษผู้หนึ่งอยู่ร่วมสังวาสกับนางยักษิณี ครั้นในราตรีกาล นางยักษ์นั้นรู้ว่าบุรุษนี้หลับแล้ว จึงไปยังป่าช้าผีดิบแล้วเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ บุรุษผู้นั้นสงสัยว่า นางนี่ไปไหน จึงติดตามไป ครั้นเห็นนางยักษ์กำลังเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์อยู่ ก็รู้ว่า

นางมิใช่มนุษย์จึงคิดว่า จักหนีไปเสียก่อนที่มันจะกินเรา หวาดกลัวรีบหนีไปอยู่ในที่ปลอดภัย

ในอุปมานั้น การ (ที่โยคี) ยึดถือขันธ์ทั้งหลายว่า เป็นเรา เป็นของเรา เปรียบเหมือนการ (ที่บุรุษนั้น) อยู่ร่วมกับนางยักษิณี การเห็นพระไตรลักษณ์แล้วรู้ถึงความที่ขันธ์ทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น เปรียบเหมือนการ (ที่บุรุษนั้น) เห็น (นางยักษ์) เคี้ยวกินเนื้อมนุษย์อยู่ในป่าช้า แล้วรู้ว่า นางนี้เป็นยักษิณี ภยตุปัฏฐานญาณเปรียบเหมือนเวลา (ที่บุรุษนั้น) หวาดกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณเปรียบเหมือนความปรารถนาที่จะหนีไป โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการละทิ้งป่าช้าไป มรรคญาณเปรียบเหมือนการรีบหนีไป ผลญาณเปรียบเหมือนการอยู่ในประเทศไม่มีภัย

๖. อุปมาด้วยทารก

[๗๙๕] เล่ากันว่า สตรีผู้หนึ่งเป็นคนหลงรักบุตร เธอนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ได้ยินเสียงร้องของทารก ณ ระหว่างถนน คิดว่ามีผู้ใดผู้หนึ่งรังแกบุตรของเราเป็นแน่ จึงรีบลงมาอุ้มเอาบุตรของคนอื่นไป ด้วยสำคัญว่าบุตรของตน ครั้นเธอจำได้ว่าทารกนี้เป็นบุตรของคนอื่น ก็ตกใจกลัว มองดูข้างโน้นข้างนี้ แล้วคิดว่าใครๆ อย่ามากล่าวหาเรา ว่านางนี้เป็นคนขโมยเด็กเลย จึงวางทารกลงไว้ในระหว่างถนนนั้นแล แล้วรีบขึ้นไปนั่งอยู่บนปราสาท ตามเดิม

ในอุปมานั้น การยึดถือขันธ์ ๕ ว่า เป็นเรา เป็นของเรา เป็นเหมือนการ (ที่สตรีนั้น) อุ้มเอาบุตรของคนอื่นไว้ ด้วยสำคัญว่าเป็นบุตรของตน การหมายรู้ด้วยอำนาจพระไตรลักษณ์ว่า มิใช่เรา มิใช่ของเรา เปรียบเหมือนการ (ที่สตรีนั้น) จำได้ว่าทารกนี้เป็นบุตรของคนอื่น ภยตุปัฏฐานญาณเปรียบเหมือนการตกใจกลัว มุญจิตุ-กัมยตาญาณเปรียบเหมือนการมองดูข้างโน้นข้างนี้ อนุโลมญาณเปรียบเหมือนการวางทารกลงไว้ในระหว่างถนนนั้นแล โคตรภูญาณเปรียบเหมือนเวลาที่ (สตรีนั้น) วาง (ทารกนั้น) แล้วยังยืนอยู่ระหว่างถนน มรรคญาณเปรียบเหมือนการ (กลับ) ขึ้นไปบนปราสาท ผลญาณเปรียบเหมือนการขึ้นไปนั่งอยู่

อุปมาด้วยความหิว, ระหาย, หนาว, ร้อน, ความมืดและยาพิษ

[๗๙๖] ส่วนอุปมา ๖ ข้อเหล่านี้ คือ ความหิว ระหาย หนาว ร้อน ความมืด และยาพิษ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ผู้ตั้งอยู่ใน วุฏฐานคามินีวิปัสสนา แล้ว เป็นผู้น้อมไป โน้มไป และโอนเอียงไป โดยผันหน้ามุ่งเข้าสู่โลกุตรธรรมแล้ว

๗. อุปมาด้วยความหิว

ความจริง บุรุษผู้ถูกความหิวครอบงำ หิวโหยมาก ปรารถนาโภชนะมีรสดี ฉันใด โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกความหิวคือสังสารวัฏกระทบแล้ว จึงปรารถนาโภชนะคือกายคตาสติซึ่งมีรสเป็นอมตะ

๘. อุปมาด้วยความระหาย

และบุรุษผู้มีความระหาย คอและปากแห้งผาก ปรารถนาน้ำปานะที่มีเครื่องปรุงหลายอย่าง ฉันใด โยคาวจรเท่านั้น ก็ฉันนั้นเช่นกัน ถูกความระหายคือสังสารวัฏกระทบแล้ว จึงปรารถนาน้ำปานะ คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘

๙. อุปมาด้วยความหนาว

อนึ่ง บุรุษผู้สัมผัสกับความหนาว ย่อมปรารถนาความอบอุ่น ฉันใด โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉันนั้นเช่นกัน ถูกกระทบด้วยความหนาวคือยางตัณหาในสังสารวัฏ จึงปรารถนาไฟ คือ (พระอริย) มรรค เป็นเครื่องเผากิเลส

๑๐. อุปมาด้วยความร้อน

และบุรุษผู้ถูกความร้อนกระทบ ย่อมปรารถนาความเย็น ฉันใด โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกความร้อนคือไฟ ๑๑ กอง ในสังสารวัฏแผดเผาแล้ว จึงปรารถนาพระนิพพานเป็นที่เข้าไปสงบไฟ ๑๑ กอง

๑๑. อุปมาด้วยความมืด

อนึ่ง บุรุษผู้อยู่ท่ามกลางความมืด ย่อมปรารถนาความสว่าง ฉันใด โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกปกคลุมหุ้มห่ออยู่แล้วด้วยความมืดคืออวิชชา จึงปรารถนาอยู่ซึ่งการทำมรรคให้เกิดอันมีแสงสว่างเกิดด้วยญาณ

๑๒. อุปมาด้วยยาพิษ

และบุรุษผู้ถูกยาพิษย่อมปรารถนาเภสัชถอนพิษ ฉันใด โยคาวจรท่านนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกยาพิษคือกิเลสแล้ว จึงปรารถนาพระนิพพาน อันเป็นโอสถอมตะ เป็นเครื่องกำจัดพิษคือกิเลส

เพราะเหตุนั้น จึงได้กล่าวไว้ ข้างต้นว่า "เมื่อโยคาวจรผู้นั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แพร่กระจายไป ในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๙ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมาตั้งมั่นอยู่ เปรียบเหมือนหยดน้ำในใบบัว ซึ่งขอบใบงอนิดๆ" คำทั้งปวงพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นนั่นแล

[๗๙๗] ก็แล ด้วยประการดังกล่าวนี้ โยคาวจรท่านนี้ เป็นผู้มีชื่อเรียกว่า ผู้ประพฤติโดยความเป็นผู้หลีกลี้ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงไว้ว่า:-

ปฏิลีนจรสฺส ภิกฺขุโน
ภชมานสฺส วิวิตฺตมาสนํ
สามคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ
โย อตฺตานํ ภวเน น ทสฺสเย.[๑]

แปลความว่า

พระภิกษุใด ไม่แสดงตนในภพ พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า การไม่แสดงตนนั้นของพระภิกษุนั้น ผู้ประพฤติหลีกลี้อยู่โดยเฉพาะ ผู้คบแต่อาสนะที่เงียบสงัด ว่าเป็นการสมควร

---

๑ ดูเทียบ ขุ. สุ. (ไทย) ๒๕/๘๑๗/๖๙๖

สังขารุเปกขาญาณนี้กำหนดความเป็นผู้ประพฤติหลีกลี้อยู่โดยเฉพาะของโยคีด้วยประการฉะนี้ แล้วกำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์ ความแตกต่างของอังค์มรรค ความแตกต่างขององค์ฌาน ความแตกต่างของปฏิปทา และความแตกต่างของวิโมกข์แม้ของพระอริยมรรคต่อไปอีก

ความแตกต่างของโพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน

ความจริง พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า "ฌานที่เป็นบาท กำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์ ขององค์มรรค และขององค์ฌาน"[๑] พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า "ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา กำหนด (ความแตกต่าง)"[๒] พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า "อัชฌาสัยของบุคคล (ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา) กำหนด"[๓] ในวาทะ (ทั้ง ๓) ของพระเถระเหล่านั้น ควรทราบไว้ว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาตอนต้นนี้นี่แล[๔] กำหนด (ความแตกต่าง) โดยแท้

[๗๙๘] ในการกำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์เป็นต้นนั้น มีการกล่าวถึงโดยลำดับดังต่อไปนี้

อริยมรรคตามระดับฌาน[๕]

ความจริง มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านสุกขวิปัสสกโดยวิปัสสนานิยมก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้สมาบัติมิได้ทำฌานให้เป็นบาทก็ดี มรรคที่ทำปฐมฌานเป็นบาทแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลายที่เป็นปกิณณกะ(คือสังขารอื่นนอกไปจากฌานที่เป็นบาท) แล้วทำให้เกิดขึ้นก็ดี เป็นมรรคเกิดขึ้นในระดับปฐมฌานนั่นเอง ในทุกมรรค (ที่กล่าวนั้น) มีโพชฌงค์ ๗ มีองค์มรรค ๘ มีองค์ฌาน ๕ เพราะว่าวิปัสสนาภาคต้นของ (อริย)

---

๑ มหาฎีกา ระบุว่า ท่านติปิฎกจูฬนาคเถระ

๒ ท่านมหาทัตตเถระ ผู้อยู่ในโมราวาปี

๓ ท่านติปิฎกจูฬาภยเถระ

๔ ที่ว่าวุฏฐานคามินีวิปัสสนาตอนต้น ก็คือ สังขารุเปกขาญาณ ดู - อฏฺฐสาลินี, (บาลี) น. ๓๕๕

๕ ดู - สทฺธมฺมปกาสินี, (บาลี) น. ๒๓๔-๒๓๕

มรรคแม้เหล่านั้น เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ครั้นถึงความเป็นสังขารุเปกขาในเวลาแห่งวุฏฐานะ (การออกไป คือมรรค) แล้ว ก็เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัส (แต่) ในบรรดามรรคที่ทำทุติยฌาน ทำตติยฌาน ทำจตุตถฌาน (ตาม) ในปัญจกนัย (คือฌานระบบแบ่ง ๕) ให้เป็นบาท แล้วทำให้เกิดขึ้น ฌานก็มีองค์ ๔ (ไม่มีวิตกสำหรับทุติยฌาน) มีองค์ ๓ (ไม่มีทั้งวิตกและวิจารสำหรับตติยฌาน) และมีองค์ ๒ (ไม่มีวิตก วิจาร และปีติสำหรับจตุตถฌาน) โดยลำดับ แต่ในทุกมรรค มีองค์มรรคอยู่ ๗ (ไม่มีวิตก คือ สัมมาสังกัปปะ) และในมรรคที่ ๔ (ซึ่งมีฌานที่ ๔ เป็นบาท) มีโพชฌงค์ ๖ (ไม่มีปีติสัมโพชฌงค์) ความแตกต่างกันนี้ มีอยู่โดยการกำหนดด้วยฌานเป็นบาท และโดยวิปัสสนานิยม (การกำหนดด้วยวิปัสสนา) เพราะว่า วิปัสสนาที่เป็นภาคต้นของมรรคแม้เหล่านั้น ก็ประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว แต่ในมรรคที่ทำปัญจมฌานเป็นบาทแล้วบังเกิดขึ้น มีองค์ฌาน ๒ (คือ) ด้วยอุเบกขาและจิตเตกัคคตา มีโพชฌงค์ ๖ และมีองค์มรรค ๗ แม้อย่างนี้ก็เป็นความแตกต่างโดยกำหนดด้วยฌานเป็นบาท และโดยวิปัสสนานิยมทั้งสองอย่าง เพราะในนัยนี้ วิปัสสนาภาคต้น เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัส หรือประกอบด้วยอุเบกขาก็มี ส่วนวุฏฐานคามินีประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียว

นัยแม้ในมรรคที่ทำอรูปฌานเป็นบาทให้เกิดขึ้น ก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน

ด้วยอาการดังกล่าวนี้ สมาบัติที่ออก ณ ที่ใกล้ชิดมรรคซึ่งเกิดขึ้น เพราะโยคีออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มรรคเหมือนตนเองเกิดขึ้น ก็เหมือนสีของแผ่นดินที่ทำสีของเหี้ยให้เหมือนสีดิน

[๗๙๙] แต่ในวาทะของพระเถระท่านที่ ๒ ความว่า มรรคที่ทำให้บังเกิดขึ้นเพราะออกจากสมาบัติใดๆ แล้วกำหนดรู้องค์ธรรมทั้งหลายใดๆ ของสมาบัติ ก็เป็นมรรคเหมือนสมาบัตินั้นๆ นั่นแล อธิบายว่า เป็นเช่นเดียวกับสมาบัติที่กำหนดรู้มาแล้ว แต่ถ้าโยคีกำหนดรู้กามาวจรธรรมทั้งหลาย มรรค (ที่บรรลุ) ก็เป็นอยู่ในระดับปฐมฌานเท่านั้น อนึ่ง พึงทราบ วิปัสสนานิยมนี้ในวาทะของพระเถระท่านที่ ๒ นั้น โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน

[๘๐๐] ส่วนในวาทะของพระเถระท่านที่ ๓ ความว่า มรรคที่บังเกิดขึ้นเพราะทำฌานใดๆ เป็นบาท แล้วกำหนดรู้องค์ธรรมของฌานทั้งหลายใดๆ ตามสมควรแก่อัชฌาสัยของตนๆ มรรคก็เป็นเหมือนฌานนั้นๆ นั่นแล แต่ความเป็นเหมือนฌานนั้นๆ นั้น เมื่อปราศจากฌานที่เป็นบาท หรือปราศจากฌานที่กำหนดรู้เสียแล้ว ก็หาสำเร็จโดยเพียงแต่อัชฌาสัย (ของตนเอง) อย่างเดียวหามิได้ ความดังกล่าวนี้นั้น พึงแสดงด้วยนันทโกวาทสูตร[๑]

เป็นความจริง แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระดำรัสไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถนั้น ขึ้น ๑๕ ค่ำ ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงใจว่า “ดวงจันทร์แหว่งหรือเต็มดวงหนอ” มิได้มีแก่คนจำนวนมาก มีแต่ว่า “พระจันทร์เต็มดวง” ดังนี้โดยแท้แล แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีทั้งหลายเหล่านั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้มีใจยินดีและเป็นผู้มีความดำริเต็มบริบูรณ์ ด้วยธรรมเทศนาของท่านนันทกะ ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณี ๕๐๐ เหล่านั้น ภิกษุณีใด ผู้มีธรรมต่ำสุด ภิกษุณีนั้นเป็นพระโสดาบัน ผู้มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอน จะตรัสรู้ในภายหน้า” เพราะว่าในภิกษุณีทั้งหลาย ๕๐๐ นั้น ภิกษุณีใดมีอุปนิสัยแห่งโสดาปัตติผล ภิกษุณีนั้นก็เป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์ด้วยโสดาปัตติผลโดยแท้ ภิกษุณีใดมีอุปนิสัยแห่งสกทาคามี ... มีอุปนิสัยแห่งอนาคามี ... มีอุปนิสัยแห่งพระอรหัต ก็เป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์ด้วยสกทาคามิผล ... ด้วยอนาคามิผล ... ด้วยอรหัตผลโดยแท้ มรรคที่โยคีทำให้เกิดขึ้นเพราะทำฌานใดๆ เป็นบาทแล้วกำหนด รู้องค์ธรรมของฌานทั้งหลายใดๆ ตามสมควรแก่อัชฌาสัยของตนๆ ... เมื่อปราศจากฌานที่เป็นบาท หรือปราศจากฌานที่กำหนดรู้เสียแล้ว ก็หาสำเร็จโดยเพียงแต่อัชฌาสัยอย่างเดียวหามิได้ และแม้ในวาทะของพระเถระที่ ๓ นี้ ก็พึงทราบวิปัสสนานิยมโดยนัยดังกล่าวแล้ว (ในวาทะของพระเถระที่ ๒) เหมือนกัน

พึงทราบว่า สังขารุเปกขาญาณ กำหนด (ความแตกต่าง) โพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌานดังกล่าวมานี้ก่อน

---

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๔๑๕/๔๖๙

ปฏิปทา ๔

[๘๐๑] แต่ถ้าสังขารุเปกขาญาณนี้เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายมาแต่เริ่มแรก สามารถข่มได้โดยยาก โดยความขมักเขม้นโดยต้องมีการชักจูง (สังขารุเปกขานั้น) ก็มีชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา (คือปฏิบัติลำบาก) โดยทางตรงข้าม ก็เรียกว่า สุขาปฏิปทา (ปฏิบัติสะดวก) แต่ภายหลังที่ข่มกิเลสได้แล้วค่อยๆ ทำการอบรมวิปัสสนา ทำมรรคให้เกิดขึ้น ชื่อว่าทันธาภิญญา (คือรู้ได้ช้า) โดยตรงข้าม ก็เป็นขิปปาภิญญา (คือรู้ได้เร็ว) ด้วยเหตุนี้ สังขารุเปกขาญาณนี้จึงตั้งอยู่ในฐานะเป็นที่มา (อาคมนียฐาน) แล้วให้ชื่อเรียกแก่มรรคของตนๆ เพราะเหตุนั้น มรรค จึงได้ชื่อเป็น ๔ ชื่อ[๑] และปฏิปทานี้นั้น สำหรับพระภิกษุบางรูป ก็มีต่างๆ กัน สำหรับบางรูปก็เป็นอย่างเดียวกันทั้งใน ๔ มรรค แต่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มรรคทั้ง ๔ เป็นสุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา อย่างเดียว ของท่านพระธรรมเสนาบดี (สารีบุตร) ก็เหมือนกัน ส่วนของท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ ปฐมมรรค เป็นสุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา มรรค ๓ ข้างบน เป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา

อนึ่ง ปฏิปทา เป็นฉันใด อธิบดี (มีฉันทาธิบดีเป็นต้น) ก็เป็นฉันนั้น สำหรับพระภิกษุบางรูป ก็มีต่างๆ กันใน ๔ มรรค แต่สำหรับบางรูป แม้ในทั้ง ๔ มรรค ก็มีอธิบดีเดียวเท่านั้น

สังขารุเปกขาญาณ กำหนดความแตกต่างของปฏิปทาด้วยประการดังกล่าวมานี้ ส่วนที่กำหนดความแตกต่างของวิโมกข์ ด้วยประการใดนั้น ได้กล่าวไว้ข้างต้นเรียบร้อยแล้ว[๒]

เหตุ ๕ ประการในการเรียกชื่อมรรค

[๘๐๒] อีกอย่างหนึ่ง ธรรมดามรรคได้ชื่อเรียกด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ โดยรสของตน (ด้วยสภาวะ) ๑ หรือโดยธรรมเป็นข้าศึก ๑ หรือโดยคุณของตนเอง ๑ หรือโดยอารมณ์ ๑ หรือโดยอาคมนะ (คือ ฐานที่มา) ๑

---

๑ คือ ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ๑ ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา ๑ สุขาปฏิทา ทันธาภิญญา ๑ สุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา ๑

๒ ดู-ตอนว่าด้วยวิโมกข์ ๓ หน้า ๑๑๐๔-๑๑๐๗ ข้างต้น

เพราะว่า ถ้าสังขารุเปกขา ออกไปเพราะกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง มรรค (หรือบุคคลผู้ประกอบด้วยมรรค) ก็พ้นพิเศษไปด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ถ้าออกไปเพราะกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์ ก็พ้นพิเศษไปด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ถ้าออกไปเพราะกำหนดรู้โดยความเป็นอนัตตา ก็พ้นพิเศษไปด้วยสุญญตวิโมกข์ นี้ได้ชื่อเรียกโดยรสของตน

แต่เพราะเหตุที่มรรคนี้ทำการสลายไปแห่งความเป็นก้อน เป็นกองของสังขารทั้งหลาย ด้วยอนิจจานุปัสสนา แล้วมาละได้ซึ่งนิมิตว่าเที่ยง นิมิตว่ายั่งยืน และนิมิตว่ามั่นคงถาวร เพราะฉะนั้นจึงเรียกชื่อว่า อนิมิตต (วิโมกข์) แต่ที่เรียกชื่อว่า อัปปณิหิต (วิโมกข์) เพราะละสัญญาว่าเป็นความสุข ด้วยทุกขานุปัสสนา แล้วมาทำให้ความตั้งมั่น (ของตัณหา) คือความปรารถนา แห้งเหือดไป เรียกชื่อว่า สุญญต (วิโมกข์) เพราะละสัญญา (คือความหมายรู้) ว่ามีอัตตา มีสัตว์ มีบุคคล ด้วยอนัตตานุปัสสนา แล้วเห็นสังขารทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่านี้ ได้ชื่อเรียกโดยธรรมเป็นข้าศึก ฉะนี้แล

อนึ่ง มรรคนี้ชื่อว่าสุญญตะ เพราะว่างจากกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตทั้งหลายมีนิมิตคือรูปเป็นต้น หรือว่าเพราะไม่มีนิมิตทั้งหลายมีนิมิต คือราคะเป็นต้นนั่นแล ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะไม่มีปณิธิทั้งหลายมีปณิธิคือราคะเป็นต้น นี้ได้ชื่อเรียกโดยคุณของตนของมรรคนั้น ฉะนี้แล

มรรคนี้นั้น ท่านเรียกว่า สุญญตะ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ แม้เพราะเหตุที่ทำพระนิพพานซึ่งว่างเปล่า ไม่มีนิมิต และหาปณิหิตะมิได้เป็นอารมณ์ ดังนี้ก็มี นี้เป็นชื่อโดยอารมณ์ของมรรคนั้น

[๘๐๓] ส่วนอาคมนะ (คือฐานะที่มา) มี ๒ อย่าง คือวิปัสสนาคมนะ (ที่มาคือวิปัสสนา) ๑ และมัคคาคมนะ (ที่มาคือมรรค) ๑ ใน ๒ อย่างนั้น วิปัสสนาคมนะได้ในมรรค มัคคาคมนะได้ในผล เพราะว่า อนัตตานุปัสสนา ชื่อว่าสุญญตา มรรคของสุญญตวิปัสสนา ชื่อว่าสุญญตะ อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าอนิมิตตะ มรรคของอนิมิตตวิปัสสนา ชื่อว่าอนิมิตตะ แต่ชื่อ (หลัง) นี้ไม่พบโดยบรรยายทางพระอภิธรรม พบแต่

โดยบรรยายทางพระสูตรเท่านั้น เพราะในบรรยายทางพระสูตรนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "โคตรภูญาณ ทำพระนิพพานอันหานิมิตมิได้เป็นอารมณ์จึงเป็นญาณมีชื่อว่าไม่มีนิมิต แล้วตนเองก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นปฏิปทาที่มา แล้วให้ชื่อเรียกแก่มรรค" ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกมรรคว่าไม่มีนิมิต

แต่คำกล่าวที่ว่า "ผลก็มีชื่อว่าไม่มีนิมิตโดยที่มาคือมรรค" ดังนี้ ก็สมควรอยู่เหมือนกัน ทุกขานุปัสสนา มีชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะมาทำให้ปณิธิในสังขารทั้งหลายเหือดแห้งไป มรรคของอัปปณิหิตวิปัสสนา ชื่อว่าอัปปณิหิตะ ผลของอัปปณิหิตมรรคก็มีชื่อว่าอัปปณิหิตะ วิปัสสนาให้ชื่อของตนแก่มรรค (และ) มรรคให้ชื่อแก่ผลอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ นี้ได้ชื่อโดยอาคมนะ

สังขารุเปกขาญาณนี้กำหนดความแตกต่างของวิโมกข์ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ด้วยประการฉะนี้

จบ สังขารุเปกขาญาณ

๑๒. อนุโลมญาณ

[๘๐๔] เมื่อโยคีนั้นเสพเนือง ๆ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มากขึ้น ซึ่งสังขารุเปกขาญาณนั้นอยู่ ศรัทธา คืออธิโมกข์ ก็เกิดมีกำลังเข้มแข็งขึ้น ความเพียรก็ได้รับประคับประคองดี สติก็เข้าตั้งอยู่เป็นอย่างดี จิตก็เป็นสมาธิดีขึ้น สังขารุเปกขาก็เกิดแก่กล้ายิ่งขึ้น ครั้นโยคีนั้นเกิดความคิดว่า "มรรค (ญาณ) จักเกิด ณ บัดนี้แน่" สังขารุเปกขาก็กำหนดรู้สังขารทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์ มโนทวาราวัชชนจิตก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา โดยนัยเดียวกับที่สังขารุเปกขาญาณทำมาแล้วนั่นแหละ ในลำดับแห่งกิริยาจิตที่เกิดขึ้น หันเหภวังคจิตไปจากมโนทวาราวัชชนะนั้น ชวนจิตดวงที่ ๑ (คืออนุโลมญาณ ที่ ๑) ซึ่งท่านเรียกว่า "บริกรรม" ก็เกิดขึ้นสืบต่อตามติดไม่มีช่องว่าง ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน ในลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๒ (อนุโลมญาณ ที่ ๒) ซึ่งท่านเรียกว่า

“อุปจาร” ก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน แม้ในลำดับต่อจากนั้น ชวนจิตดวงที่ ๓ ซึ่งท่านเรียกว่า “อนุโลม” (คืออนุโลมญาณ ที่ ๓) ก็เกิดขึ้น ทำสังขารทั้งหลายเป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน

ชื่อ (ที่เรียก) นี้เป็นชื่อเฉพาะของชวนจิต ๓ ดวงเหล่านั้น แต่จิตทั้ง ๓ อย่างนี้ จะเรียกว่า “อาเสวนะ” บ้าง ว่า “บริกรรม” บ้าง ว่า “อุปจาร” บ้าง ว่า “อนุโลม” บ้าง โดยไม่แตกต่างกัน ก็สมควร

(***ถามว่า***) เป็นอนุโลมของอะไร ?

(***ตอบว่า***) เป็นอนุโลมของญาณทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหน้าและของธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหลัง เพราะว่าอนุโลมญาณนั้นคล้อยตามวิปัสสนาญาณ ๘ เบื้องหน้า เพราะมีกิจเหมือนกัน และคล้อยตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเบื้องบน (เบื้องหลัง) จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น เพราะเหตุปรารภสังขารทั้งหลายแล้วดำเนินไปโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น จึงอนุโลมคล้อยตามญาณทั้ง ๘ ประการเหล่านี้ เพราะมีกิจ (กำหนดพิจารณาพระไตรลักษณ์) เหมือนกัน ประหนึ่งจะพูดโดยความว่า

๔. **อุทยพยญาณ** ได้เห็นแล้วซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไปของธรรมทั้งหลายที่มีความเกิดและความดับอยู่เป็นปรกตินั่นแลหนอ และว่า

๕. **ภังคานุปัสสนาญาณ** ได้เห็นความดับของธรรมทั้งหลาย ที่มีแต่ความดับอยู่อย่างเดียว แล้วละหนอ และว่า

๖. สิ่งซึ่งมีแต่ความน่ากลัวแต่อย่างเดียวหนอ ปรากฏโดยเป็นที่น่ากลัวแก่ **ภยตุปัฏฐานญาณ** แล้ว และว่า

๗. **อาทีนวานุปัสสนาญาณ** ได้เห็นโทษเลวร้ายในธรรมที่มีแต่โทษเลวร้ายอย่างเดียว แล้วละหนอ และว่า

๘. **นิพพิทาญาณ** ก็เบื่อหน่ายแล้ว ในธรรมที่น่าเบื่อหน่ายเสียจริงๆ ละหนอ และว่า

๙. **มุญจิตุกัมยตาญาณ** ก็เกิดปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากธรรมที่ควรจะพ้นไปโดยแท้จริง แล้วละหนอ และว่า

๑๐. สิ่งที่ควรทบทวนกำหนดรู้นั่นแลหนอ เรา ได้ทบทวนกำหนดรู้ด้วย **ปฏิสังขาญาณ** แล้ว และว่า

๑๑. สิ่งที่ควรวางเฉยนั่นแลหนอ เรา ได้วางเฉยด้วย **สังขารุเปกขาญาณ** แล้ว ดังนี้

และอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องบน เพราะต้องบรรลุด้วยการปฏิบัติ (วิปัสสนาญาณทั้งหลาย) นั้น

อุปมาอนุโลมญาณ ด้วยพระราชาผู้ทรงธรรม

อุปมาเหมือนพระราชาผู้ทรงธรรม ประทับนั่งในสถานวินิจฉัย ทรงสดับคำวินิจฉัยของท่านมหาอำมาตย์ผู้ว่าคดี ๘ ท่านแล้ว ทรงละการถึงอคติเสีย ทรงตั้งพระองค์เป็นกลาง มีพระราชดำรัสอำนวยตามว่า "จงเป็นอย่างนั้นเถิด" ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่คำวินิจฉัยของมหาอำมาตย์เหล่านั้นด้วย และทรงอนุโลมแก่โบราณราชธรรมด้วย ฉันใด ข้อเปรียบนี้ ก็พึงทราบฉันนั้น เพราะว่า อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนพระราชา ญาณทั้งหลาย ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ว่าคดี ๘ ท่าน โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนโบราณราชธรรม ในอุปมานั้น พระราชา เมื่อทรงมีพระราชดำรัสว่า "จงเป็นอย่างนั้นเถิด" ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่คำวินิจฉัยของมหาอำมาตย์ทั้งหลายผู้ว่าคดีด้วย ทรงอนุโลมแก่ราชธรรมด้วย ฉันใด อนุโลมญาณนี้ก็ฉันนั้น เมื่อเกิดขึ้นปรารภสังขารทั้งหลายโดยพระไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าอนุโลมแก่ญาณทั้งหลาย ๘ เพราะมีกิจเหมือนกันด้วย และอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ๓๗ ในเบื้องต้น (ในขณะมรรคญาณ) ด้วย เพราะเหตุนั้นแหละ ท่านจึงเรียกว่า **สัจจานุโลมมิกญาณ** ด้วยประการฉะนี้

จบ อนุโลมญาณ

[๘๐๕] ก็และ อนุโลมญาณ นี้ เป็นญาณสุดท้ายของวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์ แต่ทว่า โคตรภูญาณ เป็นปริโยสานของวุฏฐานคามินีวิปัสสนาทั้งหมด โดยประการทั้งปวง

วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ในชื่ออื่น

เพื่อไม่หลงสับสนใน **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** (ที่กล่าวมา) นั้นนั่นแล ณ บัดนี้ ควรทราบการเปรียบเทียบทางพระสูตรไว้ ดังต่อไปนี้

ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือว่า **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๑. ตรัสเรียกไว้ใน สฬายตนวิภังคสูตร[๑] ว่า "**อตัมมยตา** ความไม่มีตัณหาเกิดขึ้นจากโลกียสังขาร" ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "**อตมฺมยตํ ภิกฺขเว นิสฺสาย อตมฺมยตํ อาคมฺม, ยายํ อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตสิตา, ตํ ปชหถ ตํ สมติกฺกมถ**" แปลว่า "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอาศัย **อตัมมยตา** (หมายถึง วุฏฐานคามินีวิปัสสนา) มาถึง **อตัมมยตา** แล้ว จงละอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะเดียวอาศัยความมีอารมณ์เดียวนี้นั้นเสีย จงก้าวข้ามอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะเดียว อาศัยความมีอารมณ์เดียวนี้นั้นไปเสีย" ดังนี้

๒. ตรัสเรียกไว้ใน **อลคัททูปมสูตร**[๒] ว่า "**นิพพิทา**" ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "**นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ, วิราคา วิมุจฺจติ**" แปลว่า "เมื่อเบื่อหน่าย ก็คลายกำหนัด เพราะปราศจากกำหนัด ก็หลุดพ้นไป" ดังนี้

๓. ตรัสเรียกไว้ใน สุสิมสูตร ว่า "**ธัมมฐิติญาณ**" ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "**ปุพฺเพ โข สุสิม ธมฺมฏฺฐิติญาณํ, ปจฺฉา นิพฺพาเน ญาณํ**"[๓] แปลว่า "สุสิมะ **ธัมมฐิติญาณ** เกิดก่อนแล ญาณในพระนิพพานเกิดในภายหลัง" ดังนี้

---

๑ ดูเทียบ ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๓๑๐/๓๗๗

๒ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒ และดูหน้าข้างต้นในเล่มนี้

๓ ดูเทียบ สํ. นิ. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘ และดูหน้าข้างต้นในเล่มนี้

๔. ตรัสเรียกไว้ใน **โปฏฐปาทสูตร**[๑] ว่า "**สัญญัคคะ**" ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "**สญฺญา โข โปฏฺฐปาท ปฐมํ อุปฺปชฺชติ ปจฺฉา ญาณํ**" แปลว่า "โปฏฐปาทะสัญญา (สัญญัคคะ) แลเกิดก่อน ญาณเกิดภายหลัง" ดังนี้

๕. พระสารีบุตรเถระเรียกไว้ใน **ทสุตตสูตร**[๒] ว่า "**ปาริสุทธิปธานิยังคะ** องค์เป็นที่ตั้งแห่งความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์" ด้วยคำอย่างนี้ว่า "**ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ**" แปลว่า "**ปาริสุทธิปธานิยังคะ** คือปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ" ดังนี้

๖. กล่าวไว้ใน **ปฏิสัมภิทามรรค**[๓] โดย ๓ ชื่ออย่างนี้ "**มุญจิตุกัมยตา**ใด ๑ **ปฏิสังขานุปัสสนา**ใด ๑ และ**สังขารุเปกขา**ใด ๑ ธรรม (๓ อย่าง) นี้ มีความหมายอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน" ดังนี้

๗. ตรัสไว้ในคัมภีร์ **ปัฏฐาน**[๔] โดยชื่อ ๓ ชื่อ ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "**อนุโลมํ โคตฺรภุสฺส อนุโลมํ โวทานสฺส**" แปลว่า "**อนุโลม (ญาณ)** เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ **โคตรภู (ญาณ)** อนุโลม(ญาณ) เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่โวทาน" ดังนี้

๘. ท่านพระสารีบุตรเถระเรียกไว้ใน **รถวินีตสูตร**[๕] ว่า "**ปฏิปทาญาณทัสสน-วิสุทธิ**" ด้วยคำอย่างนี้ว่า "**กึ ปนาวุโส ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธตฺถํ ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ**" แปลว่า อาวุโส แต่ว่าท่านอยู่พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิหรือ" ดังนี้

อิติเนเกหิ นาเมหิ　　กิตฺติตา ยา มเหสินา
วุฏฺฐานคามินี สนฺตา　　ปริสุทฺธา วิปสฺสนา.
วุฏฺฐาตุกาโม สํสาร-　　ทุกฺขปงฺกา มหพฺภยา
กเรยฺย สสตํ ตตฺถ　　โยคํ ปณฺฑิตชาติโก.

---

๑ ดูเทียบ ที. สี. (ไทย) ๙/๔๑๖/๑๘๑

๒ ดูเทียบ ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔

๔ ดูเทียบ อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๘/๒๖๕

๕ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๒๕๙/๒๗๘ ควรดูอธิบาย วุฏฐานคามินีวิปัสสนา คล้ายกันนี้ ในปปัญจสูทนี, ทุติยภาค, (บาลี) น. ๑๕๑-๑๕๒

แปลว่า

วุฏฐานคามินีวิปัสสนาใด ซึ่งสงบ บริสุทธิ์ พระมหาฤษีตรัสประกาศไว้โดยชื่อหลายชื่อดังกล่าวฉะนี้ ท่านผู้มีชาติบัณฑิต ผู้ปรารถนาเพื่อออกไปจากทะเลตมคือสังสารทุกข์ซึ่งมีภัยใหญ่หลวง พึงทำโยคะเนืองๆ ในวุฏฐานคามินี-วิปัสสนานั้นแล

ปริจเฉทที่ ๒๑ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๒๒
ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

---

๑๓. โคตรภูญาณ

[๘๐๖] ต่อจากอนุโลมญาณนี้ไป ก็เป็น **โคตรภูญาณ** โคตรภูญาณนั้นไม่นับเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (และ) ไม่นับเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในฐานะหันมาสู่มรรค เป็น **อัพโพหาริก** (คือจะกล่าวว่าอยู่ในวิสุทธิฝ่ายใดมิได้) อยู่ในระหว่างกลางนั้นเอง แต่ถึงการนับว่า "**วิปัสสนา**" เพราะตกอยู่ในกระแสของวิปัสสนาแล้ว

ส่วนญาณในมรรค ๔ คือโสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑ เหล่านี้ เรียกชื่อว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ**

ในมรรคทั้งหลาย ๔ นั้น ความจริง ขึ้นชื่อว่ากิจไรๆ อื่น ที่โยคีผู้มีความปรารถนาจะบรรลุมรรคญาณที่ ๑ จะต้องทำ หามีไม่ เพราะว่ากิจใดซึ่งเป็นกิจที่โยคีท่านนี้จะต้องทำ เมื่อท่านทำวิปัสสนาซึ่งมีอนุโลมญาณเป็นญาณสุดท้ายให้บังเกิดขึ้น ก็ได้ทำ (กิจนั้น) เรียบร้อยแล้ว แต่สำหรับท่านผู้มีอนุโลมญาณบังเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว เมื่ออนุโลมญาณแม้ทั้ง ๓ (หรือ ๒) เหล่านั้น ได้ทำลายความมืด (คือกิเลส) ชนิดหนาๆ ที่ปิดบัง (อริย) สัจจะอยู่ ให้อันตรธานไปตามสมควรแก่กำลังของตนๆ แล้วจิตของโยคีท่านนั้น ก็ไม่แล่นไป ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมไป ไม่ข้อง ไม่ติด ไม่เกาะ ในสังขารทั้งปวง (แต่) ถอยกลับ งอกลับ วกกลับ เหมือนหยาดน้ำ กลอกกลิ้งกลับจากใบบัว นิมิต (คือสังขาร) ที่เป็นอารมณ์ทั้งปวงก็ดี ความเป็นไป (ของสังขาร) ที่เป็นอารมณ์ทั้งปวงก็ดี ยังปรากฏโดย **ปลิโพธ** (คือสิ่งขัดขวาง) อยู่ในทันที เมื่ออารมณ์คือนิมิตและความเป็นไป (ของสังขาร) ทุกประการปรากฏโดยปลิโพธอยู่นั้น ณ ตอนท้ายสุดแห่งอาเสวนะ (๓ หรือ ๒ ครั้ง)[๑] ของอนุโลมญาณ **โคตรภูญาณ** ที่เป็นญาณถึงยอด เป็นที่สุดของ

---

๑ บริกรรม อุปจาร และ อนุโลม

วิปัสสนา ก็เกิดขึ้น ทำนิโรธคือพระนิพพานอันปราศจากสังขาร ไม่มีนิมิต ไม่มีความเป็นไป ให้เป็นอารมณ์ ข้ามพ้นโคตรปุถุชน พ้นการเรียกว่าปุถุชน พ้นภูมิปุถุชน ก้าวลงสู่โคตรพระอริยะ สู่การเรียกขานว่า พระอริยะ สู่ภูมิพระอริยะ ซึ่งเป็นการรำพึงถึงครั้งแรก คำนึงถึงเป็นครั้งแรก คิดคำนึงถึงเป็นครั้งแรก ในอารมณ์พระนิพพาน ทำให้สำเร็จความเป็นปัจจัยของ (อริย) มรรคโดยอาการ ๖ ประการ คือโดยอนันตรปัจจัย ๑ สมนันตรปัจจัย ๑ อาเสวนปัจจัย ๑ อุปนิสสยปัจจัย ๑ นัตถิปัจจัย ๑ และวิคตปัจจัย ๑ ไม่หวนกลับมาอีก ซึ่ง (เป็นญาณที่) ท่านกล่าวระบุถึงไว้ว่า

"ปัญญาในการหวนกลับด้วยการออกจากสังขารภายนอก เรียกว่า **โคตรภูญาณ** เป็นอย่างไร ? เรียกว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำความเกิดขึ้น (ของสังขารทั้งหลาย) เรียกว่า โคตรภู เพราะครอบงำความเป็นไป (ของสังขาร) ... เพราะครอบงำความคับแค้นใจ เรียกว่า โคตรภู เพราะครอบงำนิมิตคือสังขารภายนอก เรียกว่า **โคตรภู** เพราะแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น (ของสังขาร) เรียกว่า **โคตรภู** เพราะแล่นไปสู่ความไม่เป็นไป ... ฯลฯ ... สู่ความไม่คับแค้นใจ สู่นิโรธ สู่พระนิพพาน เรียกว่า โคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น (ของสังขาร) แล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น (คือพระนิพพาน)"[๑]

พึงขยายความพิสดารด้วยประการฉะนี้

๑๔. มัคคญาณ - ญาณในอริยมรรค

๑. โสดาปัตติมรรคญาณ

[๘๐๗] ในการนั้น มีอุปมาแสดงถึงอาการที่อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ แม้ดำเนินไปในวิถีเดียวกัน โดยอาวัชชนะเดียวกัน แต่ดำเนินไปในอารมณ์ต่างๆ กัน ดังต่อไปนี้

อุปมาด้วยบุรุษโดดข้ามคูน้ำ

เหมือนหนึ่งว่า บุรุษผู้(อยู่ฝั่งข้างนี้) ปรารถนาจะกระโดดข้ามคูน้ำกว้างใหญ่ แล้วไปยืน อยู่ ณ ฝั่งฟากข้างโน้น จึงวิ่งมาโดยเร็ว แล้วยึดเส้นเชือกที่ผูกห้อยอยู่กับกิ่งของต้นไม้ หรือจับไม้ค้ำยัน ณ ฝั่งข้างนี้ของคู แล้วโดดขึ้น (ขณะที่) มีการโน้มน้อมเอียง

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๔-๙๖

โอนไปยังฝั่งโน้น ถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้นแล้ว จึงละเส้นเชือกหรือไม้ค้ำยันนั้น ซวนเซไปตกลง ณ ฝั่งโน้นแล้วจึงค่อย ๆ ทรงตัวยืนอยู่ ฉันใด แม้โยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีความปรารถนาเพื่อประดิษฐานอยู่ในพระนิพพานซึ่งเป็นฝั่งโน้นของภพ ๓ โยนิ ๔ คติ ๕ ฐิติ ๗ และ นิวาส ๙ จึงวิ่งมาโดยเร็วด้วยญาณมี **อุทยพยานุปัสสนาญาณ** เป็นต้น แล้วเหนี่ยวเส้นเชือกคือรูปที่ผูกห้อยไว้กับกิ่งของต้นไม้คืออัตภาพ (ร่างกาย) หรือว่ายึดไม้ค้ำยันคือขันธ์มีเวทนาขันธ์เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยการรำพึงของอนุโลมญาณว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตา ยังไม่ละเส้นเชือก[๑] คือรูป หรือไม้ค้ำยัน[๑] คือเวทนาเป็นต้นนั้นก่อน โลดขึ้นด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๑ (บริกรรม) แล้วเป็นผู้มีจิตใจโน้มน้อมเอียงโอนไปสู่พระนิพพาน ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ (อุปจาร) ดุจบุรุษผู้มีกายโน้มน้อมเอียงโอนไปยังฝั่งข้างโน้น (ของคูน้ำ) เป็นผู้อยู่ใกล้พระนิพพานที่ตนจะพึงถึง ณ บัดนี้ ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ ดุจบุรุษผู้ (โดด) ถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้น แล้วละอารมณ์คือสังขาร (รูปหรือเวทนาเป็นต้น) นั้นด้วยความดับ ของ (อนุโลม) จิตนั้น แล้วตกลงไปในพระนิพพานที่ปราศจากสังขารซึ่งเป็นฝั่งข้างโน้น ด้วย **โคตรภูจิต** (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) แต่เพราะเหตุที่ยังไม่ได้อาเสวนะ (ความคุ้นเคย) ในอารมณ์พระนิพพานเพียงครั้งเดียว จึงยังหวั่นไหว ไม่ตั้งมั่นอยู่ด้วยดีก่อน เหมือนบุรุษ (โดดข้ามคูน้ำ) ผู้นั้นซวนเซอยู่ จากนั้นก็ประดิษฐานอยู่ด้วย **มรรคญาณ** ด้วยประการฉะนี้

[๘๐๘] ในญาณทั้งสองนั้น อนุโลมญาณสามารถกำจัดความมืดคือกิเลสที่ปิดบัง (อริย) สัจจะออกไปได้ แต่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์มิได้ ส่วนโคตรภูญาณสามารถทำพระนิพพานนั่นแลให้เป็นอารมณ์ได้ แต่มิสามารถกำจัดความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะไว้ออกไปได้ ในการทำกิจของอนุโลมญาณและโคตรภูญาณนั้น มีอุปมาดังนี้

อุปมาด้วยบุรุษดูฤกษ์นักษัตรโยคะ

สมมติว่า บุรุษผู้มีจักษุผู้หนึ่ง คิดจักรู้ฤกษ์ร่วมของดาวนักษัตร[๒] จึงออกมาในเวลากลางคืน แล้วแหงนขึ้นไปดูดวงจันทร์ ดวงจันทร์ก็ไม่ปรากฏ เพราะดวงจันทร์นั้นถูกหมู่เมฆทั้งหลายบังไว้ ทันใดนั้น ก็มีลมระลอกหนึ่งตั้งขึ้นพัดพาเอาหมู่เมฆหนา ๆ ออก

---

๑ เส้นเชือกและไม้ค้ำยัน ในที่นี้ ได้แก่ พระไตรลักษณ์ ที่กำหนดรูปนามสังขาร เป็นอารมณ์

๒ นักขัตตโยคะ การประจวบแห่งพระจันทร์กับดาวนักษัตร - มหาฎีกา, (บาลี) น. ๕๙๑

ไป ลมอีกระลอกหนึ่ง ตั้งขึ้นแล้วพัดพาเอาหมู่เมฆชนิดกลางๆ ออกไป ลมอีกระลอกหนึ่งตั้งขึ้นแล้วพัดพาเอาหมู่เมฆบางๆ ออกไป แต่นั้น ครั้นท้องฟ้าปราศจากเมฆแล้ว บุรุษผู้นั้นก็เห็นดวงจันทร์ แล้วรู้ฤกษ์ร่วมของดาวนักษัตรได้

ในอุปมานั้น ความมืดคือกิเลสอย่างหนา อย่างกลาง และอย่างละเอียด ที่ปิดบังสัจจะไว้ เป็นเหมือนเมฆทั้งหลาย ๓ ชนิด อนุโลมจิต ๓ ดวง เป็นเหมือนลม ๓ ระลอก โคตรภูญาณ เปรียบบุรุษผู้มีจักษุ พระนิพพาน เปรียบประดุจดวงจันทร์ การกำจัดความมืด (คือกิเลส) ที่ปิดบัง (อริย) สัจจะออกไป ของอนุโลมจิตดวงหนึ่งๆ เปรียบเหมือนการพัดพาเอาหมู่เมฆ ๓ ชนิดออกไปโดยลำดับ ของลมระลอกหนึ่งๆ เมื่อปราศจากความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะแล้ว โคตรภูญาณก็เห็นพระนิพพานอันบริสุทธิ์ เปรียบเหมือนเมื่อท้องฟ้าปราศจากหมู่เมฆแล้ว บุรุษผู้นั้นก็เห็นดวงจันทร์อันผ่องใส

จริงอยู่ อนุโลมจิตทั้งหลาย สามารถกำจัดความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะได้แต่อย่างเดียวเท่านั้น ไม่สามารถเห็นพระนิพพาน เปรียบเหมือนลม ๓ ระลอก สามารถพัดพาเอาหมู่เมฆทั้งหลายที่บังดวงจันทร์ไว้ออกไปได้ แต่อย่างเดียว แต่ไม่สามารถเห็นดวงจันทร์ โคตรภูญาณ สามารถเห็นพระนิพพานได้อย่างเดียว ไม่สามารถกำจัดความมืดคือกิเลสได้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้นั้น สามารถเห็นดวงจันทร์ได้อย่างเดียว ไม่สามารถพัดพาเอาหมู่เมฆทั้งหลายออกไปได้ และด้วยเหตุนั้นแลท่านจึงกล่าวว่า **โคตรภูญาณ** นี้ เป็นอาวัชชนะของมรรค (คือหันมาสู่มรรค)

ที่จริง โคตรภูญาณนั้น แม้ไม่หันมา (แต่) ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งการหันมา คล้ายกับว่าให้สัญญา (นัดหมาย) แก่มรรคว่า "ท่านจงบังเกิดขึ้นอย่างนี้" แล้ว (ตัวเอง) ก็ดับไป ทั้งมรรคเองก็ไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณนั้นให้ไว้ บังเกิดขึ้นติดตาม (โคตรภู) ญาณนั้นโดยสืบเนื่องไม่มีระหว่างคั่นทันทีนั้น ทั้งเจาะทะลุทั้งทุบทำลายกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ที่ไม่เคยเจาะทะลุ ไม่เคยทุบทำลายมาก่อน

อุปมาด้วยนักยิงธนู

[๘๐๙] ในการเจาะทะลุทุบทำลายนั้น มีอุปมาดังนี้ เล่ากันมาว่า นักยิงธนูผู้หนึ่ง สั่งให้เขาตั้งแผ่นกระดาน (แก่นไม้สน) ซ้อนกัน ๑๐๐ แผ่นไว้ในประเทศห่างออกไปประมาณ ๘ อุสภะ[๑] แล้วเอาผ้าพันปิดหน้าตนเอง (ขึ้นสาย) ประทับลูกธนูไว้

---

๑ ๔ ศอก = ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ = ๑ อุสภะ, ๘ อุสภะ = ๒๔๐ ศอก = ๒ ๑/๒ เส้น

(กับสาย) ยืนอยู่บนจักรยนต์ (กระดานหมุน) บุรุษอีกผู้หนึ่งหมุนจักรยนต์ไป เมื่อใด แผ่นกระดานอยู่ตรงหน้าของนักยิงธนู เมื่อนั้น บุรุษผู้หมุนจักรยนต์ก็ให้สัญญาด้วย (การเคาะ) ไม้ ณ ที่นั้น นักยิงธนูก็ไม่ละสัญญาเคาะไม้ ยิงลูกธนูไปเจาะทะลุกระดาน ๑๐๐ แผ่นทันที

ในอุปมานั้น **โคตรภูญาณ** เปรียบเหมือนสัญญาเคาะไม้ **มรรคญาณ** เปรียบเหมือนนักยิงธนู การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณให้ไว้ แล้วทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ เจาะทะลุทุบทำลายกองโลภะ โทสะ และโมหะ ที่ไม่เคยเจาะทะลุมาก่อน ที่ไม่เคยทุบทำลายมาก่อน เปรียบเหมือนนักยิงธนูไม่ละสัญญาเคาะไม้ ยิงลูกธนูเจาะทะลุแผ่นกระดาน ๑๐๐ ชั้นในทันที

อานิสงส์โสดาปัตติมรรค

[๘๑๐] อนึ่ง (โสดาปัตติ) มรรคนี้ มิใช่แต่ทำการเจาะทะลุกองกิเลสทั้งหลายมีกองโลภะเป็นต้น อย่างเดียวเท่านั้น แต่ทำมหาสมุทรแห่งความทุกข์ในสังสารวัฏ ซึ่งไม่มีใครรู้ที่สุดเบื้องต้น ให้เหือดแห้งไปด้วย ปิดประตูอบายทั้งปวง ทำให้เป็นผู้มีอริยทรัพย์ ๗ ประการอยู่พร้อมพรั่ง สลัดทิ้งมิจฉามรรค (ทางดำเนินผิด) ๘ ประการเสียได้ ทำเวรและภัยทุกประการให้สงบลง นำ (โยคี) เข้าถึงความเป็นบุตรผู้เกิดแต่พระอุระของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และดำเนินไปเพื่อได้อานิสงส์อื่นๆ อีกหลายร้อยอย่างด้วยประการฉะนี้

ญาณ ที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรค ซึ่งให้อานิสงส์หลายประการ ดังกล่าวนี้ คือ **ญาณในโสดาปัตติมรรค** ฉะนี้แล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๑

๑๕. ผลญาณ - ญาณในอริยผล

[๘๑๑] อนึ่ง ในลำดับแห่ง (ปฐมมรรค) ญาณนี้ ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง ซึ่งเป็นวิบากของโสดาปัตติมรรคจิตนั้นเอง ก็เกิดขึ้น ความจริง (วิปากจิตของโสดาปัตติมรรคจิตนี้) พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า:-

"สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ"[๑]

"ซึ่งปราชญ์ทั้งหลายเรียกกันว่า อานันตริกสมาธิ (คือมรรคสมาธิซึ่งให้อริยผลในทันที)"

และตรัสไว้ว่า

" ... ทนฺธํ อานนฺตริกํ ปาปุณาติ อาสวานํ ขยาย"[๒]

"(เพราะอินทรีย์ ๕ เหล่านี้อ่อน) บุคคลผู้นั้นจึงบรรลุอานันตริกสมาธิ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ช้า" ดังนี้เป็นต้น

เพราะโลกุตตรกุศลทั้งหลายมีวิบาก(สืบเนื่องอยู่)ในลำดับโดยแน่นอน แต่อาจารย์ทั้งหลาย บางพวกก็กล่าวว่า "ผลจิต ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือ ๔ ดวง (เกิดขึ้น)" คำของอาจารย์ทั้งหลายพวกนั้นไม่ควรยึดถือ เพราะว่า **โคตรภูญาณ** เกิดขึ้นในตอนสุดท้ายแห่งอาเสวนะของอนุโลมญาณ เพราะฉะนั้น โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุดโดยประการทั้งปวง ต้องมีอนุโลมจิต ๒ ชวนะ เพราะว่า อนุโลมจิตชวนะเดียว ยังไม่ได้อาเสวนปัจจัย และ ๑ อาวัชชนวิถีก็มี ๗ ชวนจิตเป็นอย่างมาก เพราะฉะนั้น โยคีท่านใดมีอนุโลมจิต ๒ (อุปจาร และ อนุโลม) ชวนจิตที่ ๓ ของโยคีท่านนั้นเป็นโคตรภู ชวนจิตที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ชวนะ โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๓ (บริกรรม อุปจาร และอนุโลม) ชวนจิตที่ ๔ ของโยคีท่านนั้นเป็นโคตรภู ชวนจิตที่ ๕ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๒ ชวนะ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า "ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง ... ก็เกิดขึ้น"

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายบางพวกก็กล่าวว่า "โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๔ ชวนจิตที่ ๕ ของโยคีท่านนั้น เป็นโคตรภู ชวนจิตที่ ๖ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๑" แต่คำของอาจารย์ ทั้งหลายบางพวกนั้น ไม่พึงเชื่อถือเป็นสาระ เพราะท่านห้ามไว้แล้วว่า "ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือ ที่ ๕ เป็นอัปปนา (เป็นมรรคชวนะแล้ว) ไม่เกินไปกว่านั้น เพราะใกล้ภวังค์แล้ว" ดังนี้

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ขุ. (ไทย) ๒๕/๕/๑๐

๒ ดูเทียบ องฺ. จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๖๒/๒๒๗

[๘๑๒] แต่ว่า โยคีท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๒ ชื่อว่าพระโสดาบัน ด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ แม้ท่านจะยังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก ท่านก็จะเร่ร่อนท่องเที่ยวไปใน (โลก) เทวดาทั้งหลาย และใน (โลก) มนุษย์ทั้งหลาย เพียง ๗ ครั้ง (๗ ชาติ) แล้วจะเป็นผู้สามารถทำที่สุดทุกข์ได้

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ

แต่ในขณะสุดท้ายของ (โสดาปัตติ) ผลจิต จิตของพระโสดาบันนั้นก็หยั่งลงสู่ภวังค์ แต่นั้น มโนทวาราวัชชนะก็ตัดภวังค์เกิดขึ้น เพื่อต้องการสำรวจดูมรรค ครั้นมโนทวาราวัชชนะ นั้นดับแล้ว ชวนจิตในการกลับไปสำรวจดูมรรค ๗ ชวนะ ก็เกิดขึ้นโดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้ แล้วตกลงสู่ภวังค์อีก แล้วชวนะทั้งหลายมี (มโนทวาร) อาวัชชนะเป็นต้นก็เกิดขึ้น เพื่อย้อนกลับไปสำรวจดูผลเป็นต้น ตามนัย (ที่กล่าวแล้วในการสำรวจดูมรรค) นั้นนั่นแล ซึ่งพระอริยบุคคลท่านนี้จะสำรวจทบทวนดูมรรค ๑ สำรวจทบทวนดูผล ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้ว ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ยังเหลืออยู่ ๑ สำรวจทบทวนดูพระนิพพาน ๑ ด้วยการเกิดขึ้นของชวนจิตเหล่านั้น

เพราะว่า พระอริยบุคคลท่านนั้นสำรวจทบทวนดูมรรคว่า “ข้าพเจ้ามาด้วยมรรคนี้แน่แล้ว” ๑ จากนั้นก็สำรวจทบทวนดูผลว่า “อานิสงส์ดังนี้ข้าพเจ้าได้รับแล้ว” ๑ จากนั้นสำรวจทบทวนดูกิเลสที่ละได้แล้วว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ๆ ข้าพเจ้าละได้แล้ว” ๑ จากนั้นสำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ต้องฆ่าด้วยมรรค ๓ เบื้องสูงว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ๆ ของข้าพเจ้า ยังเหลืออยู่” ๑ และในที่สุด ก็สำรวจทบทวนดูพระอมตนิพพานว่า “พระธรรมนี้ ข้าพเจ้าแทงตลอดโดยอารมณ์แล้ว” ๑

พระโสดาบันอริยสาวกมีปัจจเวกขณะ (คือการสำรวจทบทวน) ๕ ประการ ด้วยประการดังกล่าวนี้

และพระโสดาบันมีปัจจเวกขณะ ๕ ฉันใด แม้พระสกทาคามีและพระอนาคามีทั้งหลาย ก็มีปัจจเวกขณะ ๕ ฉันนั้น แต่ของพระอรหันต์ไม่มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่เหลือแล (เพราะ ท่านละกิเลสทั้งหลายหมดแล้ว) ที่เรียกว่า **ปัจจเวกขณะ** (การ

สำรวจทบทวน) รวมทั้งหมดจึงมี ๑๙ ด้วยประการฉะนี้[๑] และนี้เป็นการกำหนดอย่างสูงเลยทีเดียว ความจริงแม้พระเสขอริยบุคคลทั้งหลายก็มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่ท่านละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่บ้าง ไม่มีการสำรวจทบทวนดูบ้าง เพราะว่าโดยความที่ไม่มีการสำรวจทบทวนดูนั้นเอง เจ้าศากยะ มหานามะ (ซึ่งเป็นพระสกทาคามีอริยบุคคล) จึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า "ยังมีธรรมชื่ออะไรอยู่อีกหรือที่หม่อมฉันมิได้ละแล้วภายในตน ซึ่งเป็นเหตุให้สิ่งที่เรียกว่าโลภะทั้งหลายครอบงำจิตของหม่อมฉันอยู่ในกาลบางคราว" ดังนี้[๒] ควรทราบความทั้งหมด (ในพระสูตร) โดยพิสดาร

๒. สกทาคามิมรรคญาณ

[๘๑๓] อนึ่ง พระโสดาบันอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดู (ด้วยปัจจเวกขณญาณ) โดยอาการดังกล่าวแล้ว ยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยอื่น (ต่อมา) ทำโยคะ (ความเพียรในวิปัสสนายิ่งขึ้น) เพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ (สกทาคามิมรรคญาณ) เพื่อความเบาบางแห่งกามราคะและพยาบาท (อย่างหยาบ) ท่านชุมนุมอินทรีย์ (๕) พละ (๕) และโพชฌงค์ (๗) ให้เสมอกัน แล้วบดขยี้สังขาร ซึ่งจำแนกเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้นนั่นแล ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ เมื่อพระอริยสาวกนั้นปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้น โดยอาวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารุเปกขาญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้ว (ในการทำให้ญาณทั้งหลายมีอุทยพยญาณเป็นต้นเกิดขึ้น) นั่นแล สกทาคามิมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรคนั้น คือ**ญาณในสกทาคามิมรรค** ฉะนี้แล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๒

---

๑ ปัจจเวกขนญาณ ของพระโสดาบัน ๕ ของพระสกทาคามี ๕ ของพระอนาคามี ๕ ของพระอรหันต์ ๔ รวมเป็น ๑๙ ปัจจเวกขณะ

๒ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๑๗๕/๑๗๗

พระสกทาคามีอริยบุคคล

[๘๑๔] ควรทราบไว้ด้วยว่า **ผลจิต** (สกทาคามิผลจิต) ทั้งหลาย (ก็เกิดขึ้น) แม้ในลำดับของ (สกทาคามิมรรค) ญาณนี้ โดยนัยดังกล่าวไว้แล้ว (ในโสดาปัตติมรรคญาณและโสดาปัตติผลญาณ) เช่นกัน และด้วยอาการเพียงนี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๔ มีนามว่า **พระสกทาคามี** เป็นผู้ที่จะกลับมายังโลกนี้ (ด้วยการถือปฏิสนธิ) เพียงครั้งเดียวเท่านั้น แล้วสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ การสำรวจทบทวนดู (ด้วยปัจจเวกขณะ) ต่อแต่นั้นไป ก็มีนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน

๓. อนาคามิมรรคญาณ

อนึ่ง พระสกทาคามีอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดูโดยอาการดังกล่าวแล้ว ยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยต่อมา ทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ เพื่อละ (สังโยชน์ส่วนล่างอีก ๒ คือ) กามราคะและพยาบาท (ที่เป็นส่วนละเอียด) โดยไม่เหลือ พระอริยสาวกนั้น จึงชุมนุมอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ทำให้สม่ำเสมอกัน แล้วบดขยี้สังขารนั้นนั่นแล ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ (อีกครั้ง) เมื่อพระอริยสาวกนั้น ปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นโดยอาวัชชนะเดียวกันในตอนท้ายของสังขารุเปกขาญาณ โดยนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล อนาคามิมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคนั้น คือ**ญาณในอนาคามิมรรค** ฉะนี้แล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๓

พระอนาคามีอริยบุคคล

[๘๑๕] แม้ในลำดับของ (อนาคามิมรรค) ญาณนี้ ก็ควรทราบผลจิตทั้งหลาย (อนาคามิผลจิตที่เกิดขึ้น) โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน และด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็น พระอริยบุคคลที่ ๖ มีนามว่า **พระอนาคามี** เป็นผู้เกิดผุดขึ้น ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น มีอันไม่กลับมาเป็นธรรมดา กล่าวคือไม่มายัง (มนุษย์) โลกนี้ด้วยการถือปฏิสนธิอีกต่อไป ปัจจเวกขณะ (คือการสำรวจทบทวนดู) ต่อแต่ (อนาคามิผลญาณ) นั้นก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล

๔. อรหัตตมรรคญาณ

อนึ่ง พระอนาคามีอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดูโดยอาการดังกล่าวแล้ว ยังนั่งอยู่ในอาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยต่อมา ทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อละ (สังโยชน์ส่วนบนอีก ๕ คือ) รูปราคะ ๑ อรูปราคะ ๑ มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชชา ๑ โดยไม่เหลือเลย พระอริยสาวกนั้นจึงชุมนุมอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ทำให้สม่ำเสมอกัน แล้วบดขยี้สังขารนั้นนั่นแหละด้วยญาณกำหนดรู้ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ (อีกครั้ง) เมื่อท่านอริยสาวกนั้นปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นโดยอาวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารุเปกขาญาณ โดยนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล พระอรหัตตมรรคก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ

ญาณ ซึ่งสัมปยุตด้วยพระอรหัตตมรรคนั้น คือ**ญาณในอรหัตตมรรค** ฉะนี้แล

จบ (มรรค) ญาณที่ ๔

พระอรหันตมหาขีณาสพ

[๘๑๖] ถึงแม้ในลำดับของ (พระอรหัตตมรรค) ญาณนี้ ก็ควรทราบผลจิต (อรหัตตผลจิตที่เกิดขึ้น) โดยนัยดังกล่าวมาแล้วเช่นกัน และด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๘ มีนามว่า **พระอรหันต์** เป็นพระมหาขีณาสพ ผู้ทรงร่างกายนี้เป็นวาระสุดท้าย เป็นผู้ปลงภาระลงได้แล้ว เป็นผู้บรรลุถึงความต้องการของตนเองโดยลำดับแล้ว เป็นผู้หมดสิ้นสังโยชน์ในภพแล้ว เป็นผู้พ้นพิเศษด้วยความรู้โดยชอบแล้ว เป็นทักขิไณยบุคคล ชั้นสุดยอดของ (มนุษย์) โลกรวมทั้งเทวโลก ด้วยประการฉะนี้

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า "ส่วนญาณในมรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑ เหล่านี้ เรียกชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ" ดังนี้ คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ หมายถึงญาณทั้งหลาย ๔ เหล่านี้ ซึ่งโยคีพึงบรรลุได้โดยลำดับ (ดังกล่าวมา) นี้ ด้วยประการฉะนี้

อานุภาพของมรรคญาณ

[๘๑๗] ณ บัดนี้ เพื่อทราบโดยแจ่มแจ้งถึงอานุภาพของ (มรรค) ญาณ ๔ คือ ญาณทัสสนวิสุทธิ นี้นั่นเอง (ท่านจึงกล่าวไว้ว่า)

ปริปุณฺณโพธิปกฺขิย- ภาโว วุฏฺฐานพลสมาโยโค
เย เยน ปหาตพฺพา ธมฺมา เตสํ ปหานญฺจ.
กิจฺจานิ ปริญฺญาทีนิ ยานิ วุตฺตานิ อภิสมยกาเล
ตานิ จ ยถาสภาเวน ชานิตพฺพานิ สพฺพานีติ.

แปลความว่า

โยคีควรทราบ

๑. ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์
๒. วุฏฐานะ
๓. พลสมาโยคะ
๔. การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณ และ
๕. กิจทั้งหลาย มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้

ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น ตามสภาวะ ทุกประการ ฉะนี้

๑. ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์

[๘๑๘] ในเรื่องที่โยคีควรทราบนั้น คำว่า "**(๑) ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์**" หมายถึง ความบริบูรณ์ของโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย เพราะว่า ธรรมทั้งหลาย ๓๗ คือ:-

สติปัฏฐาน	๔
สัมมัปปธาน	๔
อิทธิบาท	๔
อินทรีย์	๕
พละ	๕
โพชฌงค์	๗
อริยมรรคมีองค์	๘

เหล่านี้ ชื่อว่า **โพธิปักขิยะ** เพราะอยู่ในฝ่ายของ **อริยมรรค** ซึ่งได้นามว่า "**โพธะ**" โดยความหมายว่า การตรัสรู้ คำว่า "**เพราะอยู่ในฝ่าย**" หมายความว่า เพราะตั้งอยู่ในความเป็นอุปการะ

สติปัฏฐาน ๔

[๘๑๙] ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปัฏฐาน** เพราะรุดแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย สตินั่นแหละเป็นปัฏฐาน ชื่อ **สติปัฏฐาน** แต่ทว่า **สติ** นั้นจำแนกโดยส่วน ๔ เพราะดำเนินไป ด้วยการถือโดยอาการว่า ไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา และด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละเสีย ซึ่งความสำคัญ ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเที่ยง ว่ามีอัตตา ในกาย ในเวทนา ในจิต และในธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **สติปัฏฐาน ๔**

สัมมัปปธาน ๔

[๘๒๐] ชื่อว่า **ปธาน** เพราะเป็นเหตุเริ่มตั้ง การเป็นเหตุเริ่มตั้ง อันงาม ชื่อว่า สัมมัปปธาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัมมัปปธาน เพราะเป็นเหตุเริ่มตั้งโดยชอบ หรืออีกอย่างหนึ่ง **สัมมัปปธาน** นั้น ชื่อว่า **งาม** เพราะเว้นจากความเป็นรูปพิการด้วยกิเลส และชื่อว่า **ปธาน** เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐ และเพราะทำความเป็นประธาน โดยความหมายว่า ทำให้สำเร็จประโยชน์และความสุข เพราะเหตุนี้ จึงชื่อสัมมัปปธาน คำว่า "**สัมมัปปธาน**" นี้ เป็นชื่อของความเพียร

ความเพียรนี้นั้น ทำให้สำเร็จกิจในการละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ กิจในการมิให้เกิดขึ้นแก่อกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ และทำให้สำเร็จกิจในการเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ ทำให้สำเร็จกิจในการตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ด้วยเหตุนี้ จึงมี ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมมัปปธาน ๔

อิทธิบาท ๔

[๘๒๑] ชื่อว่า **อิทธิ** โดยความหมายว่า ความสำเร็จผล ซึ่งได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว เรียกว่า **อิทธิบาท** เพราะเป็นทางแห่งความสำเร็จ โดยความหมายว่า เป็นหัวหน้าของสัมปยุตตธรรมของอิทธินั้น และโดยความหมายว่า เป็นการกระทำภาคต้นของ

อิทธิซึ่งเป็นผล อิทธิบาทนั้น มี ๔ อย่าง โดยธรรมมีฉันทะเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **อิทธิบาท ๔** ดังพระบาลี[๑] (แปลความ) ว่า “อิทธิบาท ๔ คือ อิทธิบาทคือฉันทะ ๑ อิทธิบาทคือวีริยะ ๑ อิทธิบาทคือจิตตะ ๑ อิทธิบาทคือวิมังสา ๑” ดังนี้ ธรรมทั้งหลาย (มีฉันทะเป็นต้น) เหล่านี้ เป็นโลกุตตระ โดยแท้ แต่ที่เป็นโลกิยะ แม้เป็นธรรมที่ได้โดยความเป็นอธิบดี มีฉันทะเป็นต้น ก็เป็นอิทธิบาท เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า “หากว่า ภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ”[๒] ดังนี้เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ และพละ ๕

[๘๒๒] ชื่อว่า **อินทรีย์** โดยความหมายว่า **เป็นอธิบดี** (ความเป็นใหญ่) กล่าวคือการครอบงำ เพราะครอบงำเสียซึ่งอัสสัทธิยะ (ความไม่เชื่อ) โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ปมาทะ (ความประมาท) วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน) และสัมโมหะ (ความหลง) และชื่อว่า **พละ** โดยความหมาย ว่า **ไม่หวั่นไหว** เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายมีอัสสัทธิยะเป็นต้นครอบงำไม่ได้ **อินทรีย์** และ **พละ** แม้ทั้งสองนั้น มี ๕ อย่าง โดยธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ ๕ พละ ๕

โพชฌงค์ ๗ และองค์มรรค ๘

[๘๒๓] อนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๗ มีสติเป็นต้น ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะเป็นองค์ของสัตว์ผู้ตรัสรู้ และธรรมทั้งหลาย ๘ มี**สัมมาทิฏฐิ**เป็นต้น เป็น **องค์ของมรรค** โดยความหมายว่า เป็นไปเพื่อการนำออก (จากสังสารวัฏ) เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘**

โพธิปักขิยธรรมเกิดในจิตต่างๆ กัน

[๘๒๔] โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ๓๗ ดังกล่าวมานี้ เมื่อโลกียวิปัสสนายังดำเนินไปในภาคต้น (ๆ) ก็ได้ใน (ขณะ) จิตต่างๆ กัน คือ:-

---

๑ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๗/๓๕๒

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๒/๓๔๒

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้กายด้วยอาการ ๑๔ อย่าง ๑ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้เวทนาด้วยอาการ ๙ อย่าง ๑ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้จิตด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ๑ และ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้ธรรมารมณ์ทั้งหลายด้วยอาการ ๕ อย่าง ๑

สัมมัปปธานที่ ๑ ได้ในเวลาเห็นอกุศลที่ไม่เคยเกิดขึ้น (แก่ตน) ในอัตภาพนี้ ซึ่งเกิดขึ้นแก่บุคคลอื่นจึงคิดอยู่ว่า "อกุศลนี้เกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลอื่นผู้ปฏิบัติอย่างใด ข้าพเจ้าจักไม่ปฏิบัติอย่างนั้น ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ อกุศลนี้ก็จักไม่เกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้า" แล้วพยายามมิให้อกุศลนั้นเกิดขึ้น ๑ **สัมมัปปธานที่ ๒** ได้ในเวลาเห็นอกุศลถึงความฟุ้งขึ้นแก่ตนเอง แล้วพยายามละอกุศลนั้น ๑ **สัมมัปปธานที่ ๓** ได้แก่ โยคีผู้พยายามเพื่อให้ฌานหรือวิปัสสนาที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นในอัตภาพนี้ให้เกิดขึ้น ๑ **สัมมัปปธานที่ ๔** ได้แก่ โยคีผู้ทำให้ฌานหรือวิปัสสนาที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เกิดขึ้นบ่อยๆ โดยอาการที่ (ฌานหรือวิปัสสนานั้น) จะไม่เสื่อมหายไปเสีย ๑

อิทธิบาททั้งหลายมีฉันทิทธิบาทเป็นต้น ได้ในเวลาทำอิทธิบาททั้งหลายมีฉันทิทธิบาทเป็นต้นนั้นๆ ให้เป็นธุระ (หลัก) แล้วทำกุศลให้เกิดขึ้น ... วิรัติทั้งหลายมีสัมมาวาจาเป็นต้น ได้ในเวลางดเว้นจากบาปธรรมทั้งหลายมีมิจฉาวาจาเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

โพธิปักขิยธรรมเกิดพร้อมในจิตดวงเดียวกัน

แต่ในเวลา (มรรค) ญาณทั้ง ๔ เหล่านี้ (แต่ละญาณ) เกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ ได้มี (พร้อมกัน) ในจิตดวงเดียวกัน ส่วนในขณะผลจิต ได้โพธิปักขิยธรรมที่เหลือ ๓๓ เว้นสัมมัปปธาน ๔

[๘๒๕] และในบรรดาโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่ได้ในจิตดวงเดียวกันดังกล่าวนี้ สติซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวนั่นแหละ ท่านเรียกว่า **สติปัฏฐาน ๔** ด้วยทำให้สำเร็จกิจในการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่างามเป็นต้น ในอารมณ์

ทั้งหลายมีกายเป็นต้น วีริยะอย่างเดียวนั่นแหละ ท่านเรียกว่า **สัมมัปปธาน ๔** ด้วยการทำให้สำเร็จกิจมีการมิให้เกิดขึ้นแห่งอกุศลทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นเป็นต้น

แม้ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายที่เหลือ (อีก ๕ หมวด มีอิทธิบาท ๔ เป็นต้น) ก็ไม่มีการลดและการเพิ่ม

การจำแนกข้อธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗

[๘๒๖] อีกประการหนึ่ง ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านั้น (เพื่อจำง่ายมีคาถาจำแนกข้อธรรมดังนี้)

นว เอกวิธา เอโก เทฺวธาถ จตุ ปญฺจธา
อฏฺฐธา นวธา เจว อิติ ฉธา ภวนฺติ เต.

แปลความว่า

ธรรมทั้งหลายนั้น มีอยู่ ๖ หมวด ดังนี้ คือธรรมทั้งหลาย ๙ ข้อ เป็นธรรมมีอยู่โดยหมวดเดียว ธรรม ๑ ข้อมีโดย ๒ หมวด อนึ่ง ธรรมเดียวมีโดย ๔ หมวด (และ) โดย ๕ หมวด โดย ๘ และ ๙ หมวดด้วย

คำว่า "**ธรรมทั้งหลาย ๙ ข้อ ... โดยหมวดเดียว**" หมายความว่า ธรรมทั้ง ๙ ข้อ คือฉันทะ ๑ จิตตะ ๑ ปีติ ๑ ปัสสัทธิ ๑ อุเบกขา ๑ สังกัปปะ ๑ วาจา ๑ กัมมันตะ ๑ อาชีวะ ๑ เหล่านี้ มีอยู่โดยหมวดเดียวเท่านั้น เช่น ฉันทะ เป็นฉันทิทธิบาทเป็นต้น ไม่ผนวกหมวดอื่น

คำว่า "**ธรรม ๑ ข้อมีโดย ๒ หมวด**" หมายความว่า เช่น ศรัทธาตั้งอยู่โดย ๒ หมวด โดยเป็นอินทรีย์และพละ

คำว่า "**อนึ่ง ธรรมเดียว มีโดย ๔ หมวด (และ) โดย ๕ หมวด**" อธิบายความว่า อนึ่ง ธรรมอื่นธรรมเดียว มีโดย ๔ หมวด (และ) ธรรมอื่นอีกธรรมหนึ่ง มีโดย ๕ หมวด ในธรรมมีโดย ๔ หมวดและ ๕ หมวดนั้น สมาธิข้อเดียวตั้งอยู่โดยเป็นอินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องค์มรรค ๑ ปัญญา (ข้อเดียว) ตั้งอยู่โดย ๕ หมวด โดยหมวดแห่งหมวดธรรม ๔ เหล่านั้น และโดยเป็นส่วนหนึ่งของอิทธิบาท (วิมังสา) ด้วย

คำว่า "**โดย ๘ และ ๙ หมวดด้วย**" อธิบายว่า ธรรมอย่างเดียว อีกข้อหนึ่งตั้งอยู่โดย ๘ หมวด ธรรมเดียวข้อหนึ่งตั้งอยู่โดย ๙ หมวด คือสติ (ธรรมข้อเดียว) ตั้งอยู่โดย ๘ หมวด โดยเป็นสติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ องค์มรรค ๑ วีริยะตั้งอยู่โดย ๙ หมวด โดยเป็นสัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๑ อินทรีย์ ๑ พละ ๑ โพชฌงค์ ๑ และองค์มรรค ๑ ด้วยประการฉะนี้

โดยนัยดังกล่าวมานี้

จุทฺทเสว อสมฺภินฺนา โหนฺเตเต โพธิปกฺขิยา
โกฏฺฐาสโต สตฺตวิธา สตฺตตึสปเภทโต.
สกิจฺจนิปฺผาทนโต สรูเปน จ วุตฺติโต
สพฺเพว อริยมคฺคสฺส สมฺภเว สมฺภวนฺติ เตติ.

แปลความว่า

โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่ไม่ประสมกันก็มี ๑๔ เท่านั้น โดยหมวดก็มีอยู่ ๗ หมวด โดยประเภทมี ๓๗ เมื่ออริยมรรคเกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นก็เกิดขึ้นพร้อมกันทั้งหมดทีเดียว ด้วยการทำกิจของตนๆ ให้สำเร็จ และดำเนินไปตามรูป (สภาวะ) ของตน ด้วยประการฉะนี้

โยคีควรทราบความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม (๓๗) บริบูรณ์ ใน **ญาณทัสสนวิสุทธิ** นี้ ด้วยประการดังกล่าวนี้เถิด

[๘๒๗] คำว่า "**๒. วุฏฐานะ ๓. พลสมาโยคะ**" (ข้างต้นนั้น) หมายความว่า ๒. **วุฏฐานะ** คือความออกไป และ ๓. **พลสมาโยคะ** คือความประกอบเสมอกันแห่งพละ

๒. วุฏฐานะ ความออกไป

เพราะว่า **โลกียวิปัสสนา** ยังไม่ออกไปจากนิมิตโดยแท้ เพราะมีนิมิตเป็นอารมณ์ และยังมิได้ออกไปจากความเป็นไป (ของสังขาร) เพราะยังมิได้ตัดขาดสมุทัยอันเป็นเหตุของความเป็นไป โคตรภูญาณยังมิได้ออกไปจากความเป็นไป เพราะยังมิได้

ตัดขาดสมุทัย แต่ออกไปจากนิมิต เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยเหตุนี้ (โคตรภูญาณ) จึงเป็นการออกไปจากส่วนเดียว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปเสียจาก (อารมณ์) ภายนอก คือโคตรภูญาณ"[๑] อนึ่ง ควรทราบโคตรภูญาณทั้งหมด (เป็นต้นว่า) "ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะถอยกลับจากความเกิดขึ้น แล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะถอยกลับจากความเป็นไป แล้วแล่นไปสู่ความไม่เป็นไป"[๒] อนึ่ง (อริยมรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ เป็นการออกไปจากส่วนทั้ง ๒ เพราะออกไปจากนิมิต เพราะมีพระนิพพานอันหานิมิตมิได้เป็นอารมณ์ ๑ เพราะออกไปจากความเป็นไป เพราะตัดขาดสมุทัย ๑

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปเสียจากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค (ถามว่า) เป็นอย่างไร ? (ตอบว่า) คือเรียกว่า **สัมมาทิฏฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ออกไปจากมิจฉาทิฏฐิ ออกไปจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น และจากขันธ์ทั้งหลายที่ดำเนินไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น และออกไปจากนิมิตทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค" เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** โดยความหมายว่า ยก (จิต) ขึ้น (สู่อารมณ์) ... ออกไปจากมิจฉาสังกัปปะ เรียกว่า **สัมมาวาจา** โดยความหมายว่า ประคับประคองไว้ ... ออกไปจากมิจฉาวาจา ... เรียกว่า **สัมมากัมมันตะ** (การงานชอบ) โดยความหมายว่าหมั่นเพียร ... เรียกว่า **สัมมาอาชีวะ** (อาชีพโดยชอบ) โดยความหมายว่า (บริสุทธิ์) ขาวสะอาด ... เรียกว่า **สัมมาวายามะ** (พยายามโดยชอบ) โดยความหมายว่าประคองไว้ ... เรียกว่า **สัมมาสติ** โดยความหมายว่าเข้าไปตั้งไว้ ... เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ในขณะโสดาปัตติมรรคออกไปจากมิจฉาสมาธิ ออกไปจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น และจากขันธ์ทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้นด้วย และออกไปจากนิมิตทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญา ในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือ **ญาณในมรรค**"

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๒

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๕

เรียกว่า **สัมมาทิฏฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะสกทาคามิมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆ-สังโยชน์อย่างหยาบ จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ ...

เรียกว่า **สัมมาทิฏฐิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะอนาคามิมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆ-สังโยชน์อย่างละเอียด จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด ...

เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** โดยความหมายว่าเห็นในขณะอรหัตตมรรค ... เรียกว่า สัมมาสมาธิ โดยความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ออกไปจากรูปราคะ จากอรูปราคะ จากมานะ จากอุทธัจจะ จากอวิชชา จากมานานุสัย จากภวราคานุสัย จากอวิชชานุสัย[๑] ออกไปจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น และจากขันธ์ทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น และออกไปจากนิมิตทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญาในการถอยกลับ ได้แก่ การออกไปจากทั้งสองส่วน คือญาณในมรรค" ดังนี้[๒]

๓. พลสมาโยคะ ความประกอบเสมอกันแห่งพละ

[๘๒๘] อนึ่ง ในเวลาเจริญโลกียสมาบัติ ๘ กำลังสมถะมีมากยิ่ง ในเวลาเจริญอนุปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น กำลังวิปัสสนามีมากยิ่ง แต่ในขณะ (บรรลุ) อริยมรรค ธรรม (ทั้งสอง) เหล่านั้น เทียมคู่กันดำเนินไป โดยความมุ่งหมายไม่ก้ำเกินกันและกัน เพราะฉะนั้น ใน (มรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงมีความประกอบเสมอกันแห่งพละทั้งสอง (คือสมถพละ และ วิปัสสนาพละ) ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า จิตที่ออกไปจากกิเลสประกอบด้วยอุทธัจจะ และจากขันธ์ทั้งหลาย มีความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ มีนิโรธ (คือ พระนิพพาน) เป็นโคจร จิตที่ออกไปจากกิเลสประกอบด้วยอวิชชา และจากขันธ์ทั้งหลาย มีวิปัสสนาโดยความหมายแห่งอนุปัสสนา มีนิโรธเป็นโคจร (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) เพราะเหตุนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรส (คือกิจ) ร่วมเป็นอันเดียวกัน โดยความหมายว่าออกไปเป็นธรรมเทียมคู่กัน ไม่ก้ำเกินกันและกัน ดังนี้ ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระภิกษุทำสมถะและวิปัสสนาเทียมคู่กัน โดยความหมายว่าออกไปให้เกิดขึ้น ดังนี้[๓]

---

๑ ความหมายของสังโยชน์ และ อนุสัย เหล่านี้ จะปรากฏข้างหน้า

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๑๐๑

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๒

พึงทราบความประกอบเสมอกันแห่งพละในการออกไป ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ด้วยประการดังกล่าวมานี้

๔. การละธรรมทั้งหลายด้วยมรรคญาณ

[๘๒๙] คำว่า **๔. การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณใด** หมายความว่า ก็และในบรรดา (มรรค) ญาณทั้งหลาย ๔ เหล่านี้ ธรรมทั้งหลายใด ที่พึงละได้ด้วย (มรรค) ญาณใด ควรทราบการละธรรมทั้งหลายเหล่านั้นด้วย

ว่าด้วยการละสังโยชน์และกิเลสเป็นต้น

แน่ละ (มรรค) ญาณ (๔) เหล่านี้ ทำการประหาน (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ:-

๑.	**สังโยชน์**	กิเลสอันผูกสัตว์อยู่
๒.	**กิเลส**	เครื่องเศร้าหมองใจ
๓.	**มิจฉัตตะ**	ความเห็นผิด
๔.	**โลกธรรม**	ธรรมครอบงำสัตวโลก
๕.	**มัจฉริยะ**	ความตระหนี่ ความหวง
๖.	**วิปลาส**	ความคลาดเคลื่อน
๗.	**คันถะ**	ธรรมร้อยรัด
๘.	**อคติ**	ความลำเอียง
๙.	**อาสวะ**	ธรรมไหลซึมซาบ
๑๐.	**โอฆะ**	ธรรมพัดพาไป
๑๑.	**โยคะ**	ธรรมผูกมัดไว้
๑๒.	**นิวรณ์**	ธรรมอันกั้นจิต (มิให้บรรลุความดี)
๑๓.	**ปรามาส**	ความยึดถือ
๑๔.	**อุปาทาน**	ความยึดมั่น
๑๕.	**อนุสัย**	กิเลสอันนอนเนื่อง
๑๖.	**มละ**	มลทิน
๑๗.	**อกุศลกรรมบถ**	กรรมเป็นทางไปฝ่ายอกุศล
๑๘.	**จิตตุปบาท**	ความคิดที่เกิดขึ้น (อกุศล)

สังโยชน์ ๑๐

ในบรรดาธรรมทั้งหลายนั้น ธรรมทั้งหลาย ๑๐ มีรูปราคะเป็นต้น ท่านเรียกว่า **สังโยชน์** เพราะผูกขันธ์ทั้งหลายไว้กับขันธ์ทั้งหลาย ผูกกรรมไว้กับผล หรือว่าผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับทุกข์ เพราะว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ยังมีอยู่ตราบใด ขันธ์ทั้งหลาย ผลและทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ก็ยังไม่ขาดไปตราบนั้น อนึ่ง ในธรรม ๑๐ อย่างนั้น ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๑. **รูปราคะ** ความกำหนัดยินดีในรูปธรรม
๒. **อรูปราคะ** ความกำหนัดยินดีในอรูปธรรม
๓. **มานะ** ความถือตัว
๔. **อุทธัจจะ** ความคิดฟุ้งซ่าน
๕. **อวิชชา** ความไม่รู้

มีชื่อว่า **อุทธัมภาคิยสังโยชน์** เพราะผูกขันธ์เป็นต้นไว้ให้เกิดใน (ภพ) เบื้องบน

(แต่) ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๖. **สักกายทิฏฐิ** ความเห็นว่ามีอัตตา
๗. **วิจิกิจฉา** ความสงสัย
๘. **สีลัพพตปรามาส** ความยึดถือศีลและวัตร (ในทางงมงาย)
๙. **กามราคะ** ความกำหนัดในกามารมณ์
๑๐. **ปฏิฆะ** ความขัดเคือง

มีชื่อว่า **อโธภาคิยสังโยชน์** เพราะผูกขันธ์เป็นต้นไว้ให้เกิดใน (ภพ) เบื้องล่าง

กิเลส ๑๐

ธรรมทั้งหลาย ๑๐ เหล่านี้ คือ:-

๑. **โลภะ** อยากได้
๒. **โทสะ** คิดประทุษร้าย
๓. **โมหะ** หลง
๔. **มานะ** ถือตัว
๕. **ทิฏฐิ** เห็นผิด

๖. **วิจิกิจฉา** สงสัย
๗. **ถีนะ** จิตใจหดหู่-ท้อแท้
๘. **อุทธัจจะ** ฟุ้งซ่าน
๙. **อหิริกะ** ไม่มีความละอายบาป
๑๐. **อโนตตัปปะ** ไม่มีความเกรงกลัวบาป

ท่านเรียกว่า **กิเลส** เพราะตัว (ธรรมทั้งหลาย ๑๐ เหล่านั้น) เองก็เศร้าหมอง และเพราะทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายเศร้าหมองด้วย

มิจฉัตตะ ๘ หรือ ๑๐

ธรรมทั้งหลาย ๘ เหล่านี้ คือ:-

๑. **มิจฉาทิฏฐิ** ความเห็นผิด
๒. **มิจฉาสังกัปปะ** ความดำริผิด
๓. **มิจฉาวาจา** พูดผิด
๔. **มิจฉากัมมันตะ** การกระทำผิด
๕. **มิจฉาอาชีวะ** อาชีพผิด
๖. **มิจฉาวายามะ** พยายามผิด
๗. **มิจฉาสติ** รำลึกผิด
๘. **มิจฉาสมาธิ** สมาธิผิด

หรือเป็น ๑๐ กับทั้ง

๙. **มิจฉาวิมุตติ** ความหลุดพ้นผิด และ
๑๐. **มิจฉาญาณ** ความรู้ผิด

เรียกว่า “**มิจฉัตตะ**” เพราะดำเนินไปผิด

โลกธรรม ๘

ธรรมทั้งหลาย ๘ เหล่านี้ คือ:-

๑. ลาภ
๒. ไม่มีลาภ
๓. ยศ

๔. ไม่มียศ
๕. สุข
๖. ทุกข์
๗. นินทา
๘. สรรเสริญ

เรียกว่า **โลกธรรม** เพราะเมื่อโลกยังเป็นไปอยู่ก็เป็นสิ่งที่ไม่ขาดหายไป แต่ควรทราบไว้ว่า คำว่า "โลกธรรม" ในที่นี้ ท่านหมายเอาความยินดีพอใจ ซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นที่ตั้ง และความยินร้ายกระทบกระทั่งใจ ซึ่งมีความไม่มีลาภเป็นต้นเป็นที่ตั้ง ด้วยศัพท์ว่า "โลกธรรม" โดยเข้าไปอิงอาศัยเหตุ (ของมัน)

มัจฉริยะ ๕

ความตระหนี่ที่เป็นไปในอาวาสเป็นต้นโดยอาการอดทนซึ่งความเป็นของสาธารณ์ทั่วไปแก่คนทั้งหลายอื่นมิได้ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ:-

๑. **อาวาสมัจฉริยะ** หวงที่อยู่
๒. **กุลมัจฉริยะ** หวงตระกูล
๓. **ลาภมัจฉริยะ** หวงลาภ
๔. **ธัมมมัจฉริยะ** หวงธรรม
๕. **วรรณมัจฉริยะ** หวงวรรณะ

เรียกว่า **มัจฉริยะ**

วิปลาส ๓

วิปลาส ๓ เหล่านี้ คือ:-

๑. **สัญญาวิปลาส** ความสำคัญคลาดเคลื่อน
๒. **จิตตวิปลาส** ความคิดคลาดเคลื่อน
๓. **ทิฏฐิวิปลาส** ความเห็นคลาดเคลื่อน

ซึ่งเป็นไปในวัตถุทั้งหลายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอัตตา และไม่งาม นั่นแลโดยอาการอย่างนี้ ว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข ว่ามีอัตตา ว่างาม ดังนี้ เรียกว่า **วิปลาส**

คันถะ ๔

ธรรมทั้งหลาย ๔ มีอภิชฌาเป็นต้น เรียกว่า **คันถะ** เพราะร้อยรัดนามกายและรูปกายไว้ เพราะเป็นความจริงอย่างนั้น ท่านจึงกล่าวถึงธรรมทั้งหลายเหล่านั้นว่าดังนี้:-

๑. **อภิชฌา** เป็น กายคันถะ
๒. **พยาบาท** เป็น กายคันถะ
๓. **สีลัพตปรามาส** เป็น กายคันถะ
๔. **อิทังสัจจาภินิเวส**[๑] เป็น กายคันถะ[๒]

อคติ ๔

คำว่า **อคติ** เป็นคำเรียกการทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความโง่เขลา และเพราะความกลัว เพราะว่าการทำสิ่งที่ไม่ควรทำและการไม่ทำสิ่งที่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความโง่เขลา และเพราะความกลัวนั้น ท่านเรียกว่า อคติ เพราะเป็นการที่พระอริยเจ้าทั้งหลายไม่พึงถึง ไม่พึงดำเนิน

อาสวะ ๔ โอฆะ ๔ และโยคะ ๔

คำว่า “**อาสวะ**” นี้ เป็นคำเรียก:-

๑. กามราคะ
๒. ภวราคะ
๓. มิจฉาทิฏฐิ และ
๔. อวิชชา

เพราะไหลมาแต่ **อา** คือโคตรภูโดยทางอารมณ์ และแต่ **อา** คือภวัคคะโดยทางโอกาส อีกอย่างหนึ่ง (เรียก **อาสวะ**) เพราะไหลออกจากทวารทั้งหลายที่ไม่สำรวมไว้โดยความหมายว่าไหลออกเป็นนิจ เหมือนน้ำไหลออกจากรูทะลุของหม้อ หรือว่าเพราะประสบสังสารทุกข์[๓]

---

๑ ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้เป็นของจริง

๒ ดูเทียบ อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๗

๓ ดู-ปปัญจสูทนี, ปรมภาค, (บาลี) น. ๘๓-๘๔

เรียกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแหละว่า **โอฆะ** บ้าง โดยความหมายว่าพัดพาไปในสาคร (ห้วงทะเล) คือภพและโดยความหมายว่าข้ามพ้นได้ยาก

เรียกว่า **โยคะ** บ้าง เพราะไม่ให้พรากไปจากอารมณ์และพรากไปจากทุกข์

นิวรณ์ ๕

ธรรมทั้งหลาย ๕ มีกามฉันทะเป็นต้น ท่านเรียกว่า **นิวรณ์** โดยความหมายว่ากีด ว่ากั้น ว่าปิดบังจิตไว้

ปรามาส

คำว่า **ปรามาส** นี้ เป็นคำเรียก ความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เพราะดำเนินไปโดยอาการก้าวเลยสภาวะ (ความเป็นจริง) ของธรรมนั้นๆ แล้วไปยึดถือสภาวะที่ไม่จริงโดยประการอื่น

อุปาทาน ๔

อุปาทานทั้งหลาย ๔ มีกามุปาทานเป็นต้น ที่กล่าวไว้แล้วในนิเทสแห่งปฏิจจสมุปบาท[๑] โดยอาการทั้งปวง เรียกว่า **อุปาทาน**

อนุสัย ๗

ธรรมทั้งหลาย ๗ มีกามราคะเป็นต้นซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ คือ:-

๑. **กามราคานุสัย** อนุสัย คือ ความกำหนัดในกามารมณ์
๒. **ปฏิฆานุสัย** อนุสัย คือ ความขัดเคือง
๓. **มานานุสัย** อนุสัย คือ ความถือตัว
๔. **ทิฏฐานุสัย** อนุสัย คือ ความเห็นผิด
๕. **วิจิกิจฉานุสัย** อนุสัย คือ ความสงสัย
๖. **ภวราคานุสัย** อนุสัย คือ ความกำหนัดยินดีในภพ
๗. **อวิชชานุสัย** อนุสัย คือ อวิชชา

---

๑ วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๕๗๐/๑๖๖

เรียกว่า **อนุสัย** โดยความหมายว่ามีเรี่ยวแรง เพราะว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้นชื่อว่า อนุสัย เพราะว่านอนเนื่องอยู่นั่นแลโดยความเป็นเหตุของการบังเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ แห่งกามราคะเป็นต้น เพราะความมีเรี่ยวแรง

มละ ๓

โลภะ โทสะ และโมหะ ทั้ง ๓ เรียกว่า **มละ** เพราะตัวเองก็ไม่สะอาด และเพราะทำความไม่สะอาดแก่ธรรมทั้งหลายเหล่าอื่นด้วย เหมือนน้ำมัน ยาหยอดตา และโคลนตม

อกุศลกรรมบถ ๑๐

ธรรม ๑๐ อย่าง คือ:-

๑. **ปาณาติบาต** ทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วง (ฆ่าสัตว์)
๒. **อทินนาทาน** ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (ขโมย)
๓. **กาเมสุมิจฉาจาร** ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย
๔. **มุสาวาท** พูดเท็จ
๕. **ปิสุณาวาจา** พูดส่อเสียด
๖. **ผรุสวาจา** พูดคำหยาบ
๗. **สัมผัปปลาปะ** พูดเพ้อเจ้อ
๘. **อภิชฌา** อยากได้ทรัพย์ของผู้อื่น
๙. **พยาบาท** ปองร้ายผู้อื่น
๑๐. **มิจฉาทิฏฐิ** มีความเห็นผิด

เหล่านี้ ท่านเรียกว่า **อกุศลกรรมบถ** เพราะเป็นอกุศลกรรมด้วย และเพราะเป็นทางแห่งทุคติทั้งหลายด้วย

อกุศลจิตตุปบาท ๑๒

ธรรมทั้งหลาย ๑๒ เหล่านี้ คือโลภมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒ ท่านเรียกว่า **อกุศลจิตตุปบาท**

[๘๓๐] (มรรค) ญาณ ๔ เหล่านี้ ทำการประหาน (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นโดยประการดังกล่าวนี้

มรรคญาณ ๔ ประหานสังโยชน์กิเลสเป็นต้น

ถามว่า ญาณ ๔ เหล่านี้ ทำการประหานอย่างไร ?

ตอบว่า ในสังโยชน์ทั้งหลายก่อน ธรรม ๕ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ
๒. วิจิกิจฉา
๓. สีลัพตปรามาส
๔. กามราคะ } ที่เป็น อปายคมนียะ (นำไปสู่อบาย)
๕. ปฏิฆะ }

เหล่านี้ ฆ่าได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรค) กามราคะและปฏิฆะ (ซึ่งไม่เป็น อปายคมนียะ) ชนิดหยาบที่ยังเหลือ ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๒ (สกทาคามิมรรค) กามราคะและปฏิฆะชนิดเบาบาง ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๓ (อนาคามิมรรค) ส่วนธรรม (คือสังโยชน์) อีก ๕ มีรูปราคะเป็นต้น ฆ่าด้วย (มรรค) ญาณที่ ๔ (อรหัตตมรรค) โดยแท้

อนึ่ง ต่อไปข้างหน้า ณ ที่ใด ข้าพเจ้าทั้งหลายมิได้ทำการจำกัดความไว้ด้วยศัพท์ "เอว" (ในความหมายว่า"เท่านั้นโดยแท้") ณ ที่นั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายกล่าวถึงธรรม (กิเลสเป็นต้น) ใดๆ ว่า "ถูกฆ่าด้วย (มรรค) ญาณเบื้องบน" พึงทราบว่า ธรรม (มีกิเลสเป็นต้น) นั้นๆ ที่เป็นภาวะแห่งอปายคมนียะเป็นต้น ซึ่งได้ถูกญาณต้นๆ กำจัดมาแล้วนั่นแล เป็นธรรมที่ถูกฆ่าด้วยญาณเบื้องบน

ในบรรดากิเลสทั้งหลาย ทิฏฐิและวิจิกิจฉา ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ โทสะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ โลภะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตัปปะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดามิจฉัตตะทั้งหลาย มิจฉัตตะเหล่านี้ คือมิจฉาทิฏฐิ ๑ มุสาวาท ๑ มิจฉากัมมันตะ ๑ มิจฉาอาชีวะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ มิจฉาสังกัปปะ ๑ ปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ เหล่านี้ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ และในที่นี้ พึงทราบว่า เจตนานั่นแล คือวาจาสัมผัปปลาปะ ๑ มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสติ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑ มิจฉาวิมุตติ ๑ มิจฉาญาณ ๑ เหล่านี้แล ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาโลกธรรมทั้งหลาย ปฏิฆะ (คือความยินร้าย) ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อนุนยะ (ความยินดีพอใจ) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ พระอาจารย์พวกหนึ่งก็กล่าวว่า “ความยินดีพอใจในยศและในสรรเสริญ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔”

มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ทั้งหลาย ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาวิปลาสทั้งหลาย ความสำคัญคิดเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในความไม่มีอัตตาว่ามีอัตตา และความเห็นคลาดเคลื่อนในทุกข์ว่าสุข ในสิ่งไม่งามว่างาม เหล่านี้ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ ความสำคัญคิดคลาดเคลื่อนในสิ่งไม่งามว่างาม ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ความสำคัญคิดคลาดเคลื่อนในทุกข์ว่าเป็นสุข ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาคันถะทั้งหลาย กายคันถะ (๒) คือสีลัพตปรามาส และอิทังสัจจาภินิเวส ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ กายคันถะ คือพยาบาท ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อีกหนึ่ง (คืออภิชฌา) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

อคติ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาอาสวะทั้งหลาย อาสวะคือทิฏฐิ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ อาสวะคือกาม ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ส่วนอีก ๒ อาสวะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ถึงแม้ในโอฆะและโยคะทั้งหลายก็นัยนี้เช่นกัน

ในบรรดานิวรณ์ทั้งหลาย วิจิกิจฉานิวรณ์ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ นิวรณ์ ๓ คือกามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑ กุกกุจจะ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ ถีนมิทธะและอุทธัจจะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓

ปรามาส ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาอุปาทานทั้งหลาย ถึงแม้รูปราคะและอรูปราคะก็รวมอยู่ในกามุปาทาน เพราะโลกียธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวงมาแล้ว (ในคำ) ว่า “กาม” โดยวัตถุกาม เพราะฉะนั้น กามุปาทานนั้นฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้ ส่วนอุปาทานที่เหลือ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑

ในบรรดาอนุสัยทั้งหลาย อนุสัยคือทิฏฐิ และอนุสัยคือวิจิกิจฉา ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น อนุสัยคือกามราคะและปฏิฆะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ อนุสัยคือมานะ ๑ ภวราคะ ๑ อวิชชา ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดามละ (คือมลทิน) ทั้งหลาย มละคือโทสะ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ นอกนั้น ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาอกุศลกรรมบถทั้งหลาย อกุศลกรรมบถเหล่านี้ คือ ปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กาเมสุมิจฉาจาร ๑ มุสาวาท ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ อกุศลกรรมบถ ๓ คือปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ พยาบาท ๑ ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ สัมผัปปลาปะและอภิชฌา ฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในอกุศลจิตตุปบาททั้งหลาย อกุศลจิตตุปบาท ๕ คือ ที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง และที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง ฆ่าด้วยญาณที่ ๑ นั่นเอง ที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะ ๒ ดวง ฆ่าด้วยญาณที่ ๓ เหลือจากนั้น (๕ ดวง) ฆ่าด้วยญาณที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง สังโยชน์และกิเลสเป็นต้นใด ฆ่าด้วยญาณใด สังโยชน์และกิเลสเป็นต้นนั้น ชื่อว่า โยคีพึงละได้ด้วยญาณนั้น ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า “(มรรค) ญาณ (๔) เหล่านี้ ทำการประหาน (ละ) ได้ ตามโยคะ ซึ่งธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้น ... ด้วยประการดังกล่าวนี้”

คำทักท้วง และคำกล่าวแก้

[๘๓๑] ***ถามว่า*** แต่ว่า ญาณ ๔ เหล่านี้ ละธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่เป็นอดีต และอนาคตหรือ หรือว่าที่เป็นปัจจุบัน

ตอบว่า แต่ในเรื่องนี้จะมีประโยชน์อะไร ก่อนอื่น ถ้าญาณเหล่านี้ละธรรม ทั้งหลายที่เป็นอดีตและอนาคต ความพยายามก็ต้องไม่มีผล เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มี ธรรมทั้งหลายที่พึงละ ครั้นละธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ถึงกระนั้น ความพยายาม ก็ยังต้องไม่มีผล เพราะธรรมทั้งหลายที่พึงละกับทั้งความพยายามมีอยู่ และมรรค ภาวนาก็ยังต้องประกอบด้วยสิ่งเศร้าหมอง (เป็นสังกิเลส) อยู่ หรือว่ากิเลสทั้งหลาย เป็นวิปปยุต (คือไม่มีอยู่กับจิตใจ) และกิเลสปัจจุบัน จะถือว่าเป็นจิตตวิปปยุต (คือ ไม่มีอยู่กับจิตใจ) หามีไม่

คำทักท้วง (ข้างต้น) นี้ มิใช่เป็นของแปลก เพราะว่าท่านกล่าวไว้ในพระบาลี เลยทีเดียว (แปลความ) ว่า “พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอริยมรรคนี้นั้น ละกิเลส ทั้งหลาย (หมายถึง) ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต

ละทั้งกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน หรือ" และแล้วก็กล่าวต่อไปอีกว่า "หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต ถ้ากระนั้นก็ (หมายความว่า) ทำของที่สิ้นไปแล้วให้สิ้นไป ทำของที่ดับไปแล้วให้ดับไป ทำของปราศจากไปแล้วให้ปราศจากไป ทำของที่ถึงความดับสูญแล้วให้ดับสูญไป (เท่ากัน) ละของที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งไม่มีอยู่กระนั้นหรือ" จึงปฏิเสธว่า "มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต"[๑]

อนึ่ง และท่านกล่าวไว้ว่า "หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต ถ้ากระนั้นก็ (หมายความว่า) ละของที่ยังมิได้เกิด ละของที่ยังมิได้บังเกิด ละของที่ยังมิได้เกิดขึ้น ละของที่ยังมิได้ปรากฏ (เท่ากัน) ละของที่ยังมิมาถึง ซึ่งไม่มีอยู่กระนั้นหรือ" แล้ว ปฏิเสธว่า "มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต"[๒]

อนึ่ง และท่านกล่าวไว้ว่า "หากพระอริยบุคคลนั้น ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ถ้ากระนั้น คนมีกำหนัดก็ละราคะ คนมีโทสะก็ละโทสะ คนมีโมหะก็ละโมหะ คนหัวรั้นก็ละมานะ คนยึดมั่นในทิฏฐิก็ละทิฏฐิ คนมีจิตฟุ้งซ่านก็ละอุทธัจจะ คนปลงใจไม่ตกก็ละวิจิกิจฉา คนมีกิเลสเรี่ยวแรงก็ละอนุสัย (เป็นอันว่า) ธรรมฝ่ายดำกับธรรมฝ่ายขาวเข้าเทียมคู่กันไป มรรคภาวนาก็เป็นของประกอบด้วยสิ่งเศร้าหมอง (เป็นสังกิเลส) ไป" ดังนี้ แล้วปฏิเสธสิ้นเชิงเลยว่า "มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต มิได้ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน"[๓] ในตอนสุดท้ายของปัญหาความว่า "ถ้ากระนั้น มรรคภาวนาก็ไม่มีการทำให้เห็นแจ้งซึ่ง (อริย) ผลก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มีธรรมาภิสมัย (คือการตรัสรู้ธรรม) ก็ไม่มีหรือ" ท่านตอบรับว่า "ความจริง มิใช่ไม่มีมรรคภาวนา มิใช่ไม่มีการทำให้เห็นแจ้งซึ่งผล มิใช่ไม่มีการละกิเลส มิใช่ไม่มีธรรมาภิสมัย" เมื่อถูกถามปัญหาว่า "มีอยู่ดุจโดยประการไร" จึงกล่าวคำ (เปรียบเทียบต่อไป) นี้ว่า "เปรียบเหมือนต้นไม้รุ่น ยังไม่เกิดผล บุรุษตัดต้นไม้รุ่นนี้นั้นเสียที่โคนต้น ผลเหล่าใดที่ยังไม่เกิดของต้นไม้รุ่นนั้น ผลเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดนั่นแหละก็เลยไม่เกิด ผลเหล่านั้นที่ยังไม่บังเกิดนั่นแหละก็เลยไม่บังเกิด ผลเหล่านั้นที่

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖

ยังไม่เกิดขึ้นนั่นแหละก็เลยไม่เกิดขึ้น ผลเหล่านั้นที่ยังไม่ปรากฏนั่นแหละก็เลยไม่ปรากฏ แม้ฉันใด อุปปาทะ (ความเกิดขึ้นของสังขารทั้งหลาย) เป็นเหตุ อุปปาทะ (ความเกิดขึ้น) เป็นปัจจัย ให้กิเลสทั้งหลายบังเกิดขึ้น เพราะเห็นโทษชั่วร้ายในความเกิดขึ้น จิตก็แล่นเข้าไปในความไม่เกิดขึ้น (คือพระนิพพาน) เพราะความที่จิตแล่นเข้าไปในความไม่เกิดขึ้น กิเลสทั้งหลายเหล่าใดจะพึงบังเกิดขึ้นเพราะอุปปาทะเป็นปัจจัย กิเลสทั้งหลายเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดนั่นแลก็จะไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่บังเกิดนั่นแลก็ไม่บังเกิด ที่ยังไม่เกิดขึ้นนั่นแลก็ไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่ปรากฏนั่นแลก็ไม่ปรากฏ ฉันนั้นเช่นกัน เพราะเหตุดับไป ทุกข์จึงดับไป ด้วยอาการดังนี้

ความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) เป็นเหตุ ความเป็นไป เป็นปัจจัย ... นิมิต (คือสังขาร) เป็นเหตุ นิมิต เป็นปัจจัย ... อายูหนา (ความขวนขวาย) เป็นเหตุ อายูหนาเป็นปัจจัย เพื่อความเกิดขึ้นของกิเลสทั้งหลาย เพราะเห็นโทษชั่วร้ายในอายูหนา จิตก็แล่นเข้าไปในความไม่มีอายูหนา (คือพระนิพพาน) เพราะความที่จิตแล่นเข้าไปในความไม่มีอายูหนา กิเลสทั้งหลายเหล่าใดจะพึงบังเกิดขึ้น เพราะอายูหนาเป็นปัจจัย กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะไม่เกิดขึ้น ... ที่ยังไม่ปรากฏเลยก็ไม่ปรากฏ เพราะเหตุดับไป ทุกข์ก็ดับไป ด้วยอาการดังนี้ มรรคภาวนาก็มีอยู่ การทำให้แจ้งซึ่งผลก็มีอยู่ การละกิเลสก็มีอยู่ ธรรมาภิสมัยก็มีอยู่ ด้วยประการฉะนี้แล”[๑]

อุปปันนะ ๔

[๘๓๒] ***ถามว่า*** ด้วยคำกล่าวเป็นต้นว่า “กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดขึ้นนั่นแลก็ไม่เกิดขึ้น” ดังนี้นั้น เป็นการแสดงถึงการละอะไร

ตอบว่า เป็นการแสดงถึงการละกิเลสทั้งหลายที่เป็น ภูมิลัทธะ (ได้ภูมิพื้น-ภูมิพื้น คือฐานที่ตั้งแห่งความเป็นไป)

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖-๕๗๗

ถามว่า แต่ว่ากิเลสทั้งหลายที่ได้ภูมิพื้นเหล่านั้น เป็นอดีต หรืออนาคต หรือว่าเป็นปัจจุบัน

ตอบว่า กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น คือที่เขาเรียกว่า ภูมิลัทธุปปันนะ (คือบังเกิดขึ้นโดยได้ภูมิพื้น) นั่นเอง

[๘๓๓] เพราะว่าสิ่งที่เป็น อุปปันนะ[๑] (คือสิ่งเกิดขึ้น) มีหลายประเภทโดยเป็น

๑. **วัตตมานะ** กำลังเป็นไปอยู่
๒. **ภูตาปคตะ** เกิดแล้วจากไป
๓. **โอกาสกตะ** โอกาสอันกรรมทำให้
๔. **ภูมิลัทธะ** ได้ภูมิพื้น

ในอุปปันนะทั้งหลายนั้น

๑. สิ่งที่กล่าวว่า มีองค์ประกอบพร้อมด้วย (ขณะทั้ง ๓ คือ) อุปปาทะ (ความเกิดขึ้น) ๑ ชรา (ความเสื่อมโทรม) ๑ และภังคะ (ความแตกดับ) ๑ แม้ทุกอย่างเรียกว่า **วัตตมานุปปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นที่กำลังเป็นไปอยู่

๒. กุศลและอกุศล ที่เสวยรสของอารมณ์แล้วดับไป ซึ่งเรียกได้ว่า **อนุภูตา-ปคตะ** (คือเสวยแล้วจากไป) ก็ดี กุศลและอกุศลอันเป็นสังขตะที่ยังเหลือ ซึ่งมาถึงขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้นโดยลำดับ แล้วดับไป อันเรียกได้ว่า **ภูตาปคตะ** (คือเกิดแล้วจากไป) ก็ดี เรียกว่า **ภูตาปคตุปปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยเกิดแล้วจากไป

๓. กรรมที่กล่าวแล้วโดยนัยว่า “กรรมทั้งหลายเหล่านั้นใด เป็นกรรมที่บุคคลผู้นั้นทำไว้แล้วในกาลก่อน” ดังนี้เป็นต้น แม้เป็นอดีตก็เรียกว่า **โอกาสกตุปปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยมีโอกาสอันกรรมทำให้ เพราะห้ามวิบากอื่นแล้วทำโอกาส (ให้) แก่วิบากของตนเอง และอนึ่ง วิบากที่มีโอกาสอันกรรมทำให้แล้วแม้เป็นวิบากที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เรียกว่า **โอกาสกตุปปันนะ** (เหมือนกัน) เพราะเมื่อกรรมทำโอกาสให้อย่างนั้นแล้วก็เกิดขึ้นโดยแน่นอน

๔. กรรมเป็นอกุศลที่ยังมิได้ฉุดถอนให้ขาดในภูมิทั้งหลายนั้น ๆ เรียกว่า **ภูมิลัทธุปปันนะ** คือสิ่งเกิดขึ้นโดยได้ภูมิพื้น

---

๑ เรื่อง อุปปันนะ หลายประเภทนี้ มีกล่าวถึงในที่อื่น เช่น ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑/๔-๗

ภูมิและภูมิลัทธะ

[๘๓๔] อนึ่ง ในเรื่องนี้ ควรทราบความแตกต่างกันของ **ภูมิพื้น (ภูมิ) และได้ภูมิพื้น (ภูมิลัทธะ)** ไว้ด้วย เพราะว่าขันธ์ ๕ ที่เป็นไปอยู่ในภูมิ ๓ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า **ภูมิ** (คือภูมิพื้น) กิเลสที่ควรแก่การเกิดขึ้นในขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น เรียกว่า ภูมิลัทธะ (ได้ภูมิพื้น) เพราะเหตุที่ภูมิพื้นนั้น ชื่อว่าเป็นภูมิพื้นอันกิเลสนั้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า "**ภูมิลัทธะ** - กิเลสที่ได้ภูมิพื้นแล้ว" ด้วยประการฉะนี้ และภูมิพื้นนั้น มิใช่ได้โดยทางเป็นอารมณ์ เพราะว่ากิเลสทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นโดยทางเป็นอารมณ์ เพราะปรารภขันธ์ทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นอดีตและอนาคตบ้าง และเพราะปรารภขันธ์ทั้งหลายของพระขีณาสพทั้งหลาย ที่ท่านกำหนดรู้แล้วบ้าง เช่นกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นแก่โสเรยยเศรษฐี[๑] และแก่นันทมาณพ[๒] เป็นต้น เพราะปรารภขันธ์ทั้งหลายของท่านพระมหากัจจานะ และพระอุบลวัณณาเถรีเป็นต้น

และผิว่า กิเลส (ดังกล่าว) นั้นพึงมีชื่อเป็นภูมิลัทธะ (คือได้ภูมิพื้น) ไซร้ ใครๆ ก็ละรากเหง้าของภพมิได้ เพราะละกิเลส (ดังกล่าว) นั้นมิได้ แต่ (กิเลสที่เป็น) ภูมิลัทธะควรทราบโดยทางเป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) เพราะว่าขันธ์ทั้งหลายที่มิได้กำหนดรู้ด้วยวิปัสสนา เกิดขึ้นในภพใดๆ หรือในสันดานใดๆ จำเดิมแต่การเกิดขึ้น (ของขันธ์ทั้งหลาย) ในภพนั้นๆ หรือในสันดานนั้นๆ กิเลสที่เป็นรากเหง้าของวัฏฏะก็แทรกซึมอยู่ในขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นด้วย พึงทราบเถิดว่า กิเลส (ที่แทรกซึมอยู่) นั้น คือ ภูมิลัทธะ (ได้ภูมิพื้น) โดยความหมายว่ายังละไม่ได้

[๘๓๕] อนึ่ง ในบรรดาขันธ์ทั้งหลายนั้น กิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่โดยความหมายว่ายังละไม่ได้ ในขันธ์ทั้งหลายเหล่าใดของบุคคลผู้ใด ขันธ์ทั้งหลาย (ตามที่กิเลสแทรกซึมอยู่) เหล่านั้นนั่นแหละของบุคคลผู้นั้น เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นของผู้อื่นหาเป็นวัตถุ (ที่เกิด) ไม่ อนึ่ง ขันธ์ที่เป็นอดีตทั้งหลายเท่านั้นที่เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่เพราะยังละไม่ได้ในขันธ์ที่เป็นอดีตทั้งหลาย ขันธ์ทั้งหลายนอกนี้หาเป็นวัตถุ (แห่งกิเลสทั้งหลาย) ไม่ นัยในขันธ์ทั้งหลายมีขันธ์ที่เป็นอนาคตเป็นต้นก็เช่นนี้ (และ) เป็น

---

๑ ดู-โสเรยฺยตฺเถรวตฺถุ ใน ธมฺมปทฏฺฐกถา (บาลี) ๒/๑๕๘-๑๖๕

๒ ดู-อุปฺปลวณฺณาเถรีวตฺถุ ใน ธมฺมปทฏฺฐกถา (บาลี) ๓/๑๔๖-๑๕๐

อย่างนั้น ขันธ์ที่เป็นกามาวจรทั้งหลายนั่นแลเป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่ เพราะยังละไม่ได้ในขันธ์ที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย ขันธ์ทั้งหลายนอกนี้หาเป็นวัตถุไม่ ในขันธ์ทั้งหลายที่เป็นรูปาวจรและที่เป็นอรูปาวจรก็มีนัย (ดังกล่าว) นี้

แต่ทว่า ในบรรดาพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น กิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะนั้น ๆ ในขันธ์ทั้งหลายของพระอริยบุคคลท่านใด ๆ ที่ละได้แล้วด้วยมรรคนั้น ๆ ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นและเหล่านั้นของพระอริยบุคคลท่านนั้น ๆ จะนับว่าเป็นภูมิพื้นหาได้ไม่ เพราะไม่เป็นวัตถุ (ที่เกิดขึ้น) ของกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะทั้งหลายเหล่านั้นและเหล่านั้น ซึ่งท่านละได้แล้ว แต่สำหรับปุถุชน เพราะยังละกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะทั้งหลายไม่ได้โดยประการทั้งปวง กรรมอย่างหนึ่งอย่างใดที่ทำไป จึงเป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง วัฏฏะของปุถุชนนั้น จึงวนเวียนไปเพราะกรรมและกิเลสเป็นปัจจัยด้วยประการดังกล่าวนั้น กิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะนี้ของปุถุชนนั้น มิควรกล่าวว่า “แทรกซึมอยู่แต่ในรูปขันธ์เท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในขันธ์ทั้งหลายอื่นมีเวทนาขันธ์เป็นต้นไม่ ... ฯลฯ ... หรือกล่าวว่าแทรกซึมอยู่แต่ในวิญญาณขันธ์เท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในขันธ์ทั้งหลายอื่น มีรูปขันธ์เป็นต้นไม่” ดังนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะแทรกซึมอยู่ในขันธ์ทั่วทั้ง ๕ ขันธ์โดยไม่แตกต่างกัน

[๘๓๖] มีอุปมาอย่างไร ?

อุปมาเหมือนรสดินเป็นต้นแทรกซึมอยู่ในต้นไม้ ความจริง เมื่อต้นไม้ใหญ่ยืนต้นยึดพื้นแผ่นดินตั้งอยู่อาศัยรสดินและรสน้ำ เจริญด้วยราก ลำต้น กิ่ง ค่าคบ ใบอ่อนใบแก่ ดอกและผลทั้งหลาย เพราะรสดินและรสน้ำนั้นเป็นปัจจัย เติบโตเต็มท้องฟ้าสืบต่อเชื้อสายของต้นไม้ ด้วยการสืบต่อทางพืชพันธุ์ ตั้งอยู่ตลอดกาลจนสิ้นกัลป์พูดไม่ได้ว่า “รสดินเป็นต้นนั้น แทรกซึมอยู่แต่ในรากเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายอื่นมีลำต้นเป็นอาทิไม่ ... ฯลฯ ... หรือว่าแทรกซึมอยู่แต่ในผลเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายอื่นมีรากเป็นต้นไม่” ดังนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายมีรากเป็นต้น ทุกส่วนโดยไม่ต่างกันแล แต่ทว่า มีบุรุษบางคนเบื่อหน่ายในดอกและผลเป็นต้นของต้นไม้ต้นนั้นแหละ แล้วตอกหนามมีพิษชื่อว่าหนามมัณฑูกะ เข้าไปทั้ง ๔ ด้าน ครั้นต้นไม้นั้นถูกระทบด้วยสัมผัสเป็นพิษนั้น รสดินและรสน้ำทั้งหลายก็ถึงความไม่ซึมซาบเข้าไปเป็นธรรมดา เพราะรสดินและรสน้ำทั้งหลายหมดสิ้นไปแล้ว ไม่สามารถทำให้เกิดความสืบต่อ (เชื้อสายของต้นไม้) ต่อไป

ได้อีกฉันใด กุลบุตรผู้เบื่อหน่ายในความเป็นไปของ (เบญจ) ขันธ์ก็ฉันนั้นเช่นกัน เริ่มต้นทำมรรค ๔ ให้เกิดในสันดานของตน เหมือนการที่บุรุษนั้นประกอบพิษเข้าในต้นไม้ทั้ง ๔ ด้าน ครั้นแล้วขันธสันดานนั้นของกุลบุตรนั้น เมื่อถูกสัมผัสพิษคือมรรค ๔ นั้นกระทบแล้วก็เป็นขันธสันดานที่ประเภทของกรรมทั้งปวงมีกายกรรมเป็นต้น เข้าถึงแต่เพียงความเป็นกิริยา เพราะกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะทั้งหลายสิ้นไปแล้วโดยประการทั้งปวง มาถึงความไม่เกิดขึ้นในภพใหม่เป็นธรรมดา ไม่สามารถทำให้สันดานในภพอื่นบ้างเกิดต่อไปได้ เป็นผู้หาอุปาทานมิได้ ดับสิ้นไปทุกประการด้วยการดับของวิญญาณดวงสุดท้าย เหมือนไฟหาเชื้อมิได้ดับไป

พึงทราบความแตกต่างกันของภูมิพื้นและ (กิเลสที่) ได้ภูมิพื้น โดยประการดังกล่าวนี้

อุปปันนะ อีก ๔

[๘๓๗] [๑]อีกประการหนึ่ง ยังมีอุปปันนะอื่น อีก ๔ อย่างโดยเป็น

๑. **สมุทาจาระ** คือ นิสัยเคยชิน
๒. **อารัมมณาธิคหิตะ** คือ ยึดมั่นอารมณ์ไว้
๓. **อวิกขัมภิตะ** คือ มิได้ถูกข่มไว้
๔. **อสมูหตะ** คือ ยังถอนรากไม่ขาด

ในอุปปันนะ ๔ อย่างนั้น อุปปันนะที่กำลังเป็นไปอยู่นั่นแล เป็นสมุทาจารุปปันนะ คือกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยความเคยชิน แต่เมื่ออารมณ์ (คือรูป) มาสู่คลองแห่งทวารมีตาเป็นต้น กิเลสแม้จะยังไม่เกิดขึ้นในตอนต้น แต่เพราะยึดมั่นอารมณ์ไว้นั่นเอง ท่านกล่าวว่า "**เป็นอุปปันนะด้วยยึดมั่นอารมณ์ไว้**" เพราะในตอนท้าย (กิเลส) ก็จะเกิดขึ้นโดยแน่นอน เหมือนอย่างกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระมหาติสสเถระผู้กำลังเที่ยวเดินบิณฑบาตอยู่ในหมู่บ้านกัลยาณคาม (หมู่บ้านเป็นที่เกิดของหญิงงาม) โดยได้เห็นรูปที่ไม่สมควร (แก่สมณะ) กิเลสที่มิได้ถูกข่มไว้ด้วยอำนาจของสมถะและวิปัสสนา อำนาจใดอำนาจหนึ่งแม้จะยังไม่ผุดขึ้นสู่สันตติของจิตก็เรียกว่า **เป็นอุปปันนะโดยมิได้ถูกข่มไว้** เพราะไม่มีเหตุเป็นผู้ห้ามการเกิดขึ้น แต่แม้ว่าถูกข่มไว้แล้วด้วยสมถะและวิปัสสนา ท่านก็เรียกว่า เป็น

---

๑ ดูเปรียบเทียบใน องฺ.เอกฺก.อ. (บาลี) ๑/๓๙๔/๔๔๑-๔๔๒

อุปปันนะที่ยังถอนรากไม่ขาด โดยเหตุที่ยังไม่พ้นความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะเป็นกิเลสที่ยังถอนรากไม่ขาดด้วยอริยมรรค เหมือนกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระเถระผู้ได้สมาบัติ ๘ ที่กำลังเดินทาง (เหาะไป) โดยอากาศ ได้ยินเสียงเพลงขับร้องของมาตุคามซึ่งเก็บดอกไม้ที่ต้นไม้มีดอก อยู่ในป่าใกล้ๆ ขับร้องอยู่ด้วยเสียงไพเราะ

อนึ่ง อุปปันนะแม้ทั้ง ๓ อย่าง คืออารัมมณาธิคหิตะ ๑ อวิกขัมภิตะ ๑ และอสมูหตะ ๑ นี้ พึงทราบว่า สงเคราะห์เข้ากับภูมิลัทธะ (อุปปันนะ) นั่นเอง

[๘๓๘] ในอุปปันนะซึ่งจำแนกประเภทดังกล่าวมานี้ อุปปันนะ ๔ อย่าง กล่าวคือวัตตมานะ ๑ ภูตาปคตะ ๑ โอกาสกตะ ๑ และสมุทาจาระ ๑ นี้นั้น ไม่เป็น อุปปันนะที่จะต้องละด้วย (มรรค) ญาณแม้ไรๆ เพราะมิใช่อุปปันนะที่ฆ่าด้วย (อริย) มรรค แต่อุปปันนะ กล่าวคือภูมิลัทธะ ๑ อารัมมณาธิคหิตะ ๑ อวิกขัมภิตะ ๑ และอสมูหตะ ๑ (๔ อย่าง) นี้ใด เพราะโลกียญาณและโลกุตตรญาณนั้นๆ เกิดขึ้น ทำให้ความเป็นอุปปันนะนั้นๆ ของอุปปันนะ (๔ อย่าง) นั้นพินาศไป เพราะฉะนั้น อุปปันนะแม้หมด (ทั้ง ๔ อย่างข้างหลังนี้) นั้นจึงเป็นอุปปันนะที่ต้องละฉะนี้แล

พึงทราบ “(๔) การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณใด” ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ด้วยประการดังกล่าวนี้

กิจในอริยสัจจ์ ๔

[๘๓๙] คำว่า และ (๕) กิจทั้งหลายใด มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้ ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น โยคีควรทราบไว้ตามสภาวะทุกประการ ความว่า

ที่จริง ในเวลาตรัสรู้ (อริย) สัจจะ ท่านกล่าวไว้ว่า บรรดาญาณทั้งหลาย ๔ เหล่านั้น ในแต่ละญาณ มีกิจ (ญาณละ) ๔ มีปริญญา (การกำหนดรู้) เป็นต้น เหล่านี้ คือ

๑. **ปริญญา** กำหนดรู้
๒. **ปหาน** ประหาณ (ละ)
๓. **สัจฉิกิริยา** ทำให้เห็นแจ้ง
๔. **ภาวนา** ทำให้เกิด

(เกิดขึ้น) โดยขณะเดียวกัน โยคีควรทราบกิจทั้งหลายเหล่านั้น ตามสภาวะ

มรรคญาณเปรียบด้วยดวงประทีป

เพราะว่ากิจ ๔ อย่างนี้ พระโบราณาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้แล้วว่า ดวงประทีปทำกิจ ๔ อย่างไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือเผาไส้ ๑ กำจัดความมืด ๑ ทำแสงสว่างให้ปรากฏ ๑ ทำน้ำมันให้สิ้นไป ๑ ฉันใด มรรคญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ ไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือตรัสรู้ทุกข์ ด้วยการตรัสรู้โดยกำหนดรู้ ๑ ตรัสรู้สมุทัย ด้วยการตรัสรู้โดยการละ ๑ ตรัสรู้มรรค ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้ (มรรค) เกิด ๑ ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑

ถามว่า มีคำอธิบายกล่าวไว้อย่างไร ?

ตอบว่า "โยคีทำนิโรธ (พระนิพพาน) เป็นอารมณ์ แล้วบรรลุ คือเห็น คือว่าแทงทะลุซึ่งสัจจะหมดทั้ง ๔" และแม้ความข้อนี้ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้แล้วว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ แม้เหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ผู้นั้นก็เห็น แม้ความดับแห่งทุกข์ก็เห็น เขาเห็นทั้งปฏิปทาดำเนินไปสู่ความดับแห่งทุกข์ด้วย" ดังนี้[๑] ควรทราบพระพุทธดำรัส (เรื่องนี้) ทั้งหมด ทั้งท่านพระสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวไว้อีกว่า "ญาณของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยมรรค คือญาณนี้ในทุกข์ด้วย ญาณนี้ในเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ด้วย ญาณนี้ในความดับแห่งทุกข์ด้วย ญาณนี้ในปฏิปทาดำเนินไปสู่ความดับแห่งทุกข์ด้วย" ดังนี้[๒]

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้คือมรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์เปรียบเหมือนดวงประทีปเผาไส้ ละสมุทัยเปรียบเหมือนดวงประทีปกำจัดความมืด ทำมรรคกล่าวคือสัมมาสังกัปปะเป็นต้นให้เกิดโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนดวงประทีปทำแสงสว่างให้ปรากฏโดยรอบ ทำให้เห็นแจ้งนิโรธอันหมดสิ้นกิเลส เปรียบเหมือนดวงประทีปทำน้ำมันให้สิ้นไป

---

๑ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙

มรรคญาณเปรียบด้วยดวงอาทิตย์

[๘๔๐] อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ เมื่อโผล่ขึ้นมาก็ทำกิจ ๔ อย่างพร้อมกับความปรากฏไม่ก่อนไม่หลัง คือส่องให้เห็นสิ่งที่เป็นรูป ๑ กำจัดความมืด ๑ ให้ความสว่าง ๑ ระงับความหนาว ๑ ฉันใด มรรคญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ โดยขณะเดียวกัน ไม่ก่อนไม่หลัง คือ ... ฯลฯ ... ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑ แม้ในอุปมานี้ก็พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือมรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์ เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ส่องให้เห็นสิ่งที่เป็นรูป ละสมุทัยเปรียบเหมือนดวงอาทิตย์กำจัดความมืด ทำมรรคให้เกิดโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ให้ความสว่างทำให้เห็นแจ้งนิโรธคือความสงบระงับกิเลส เปรียบเหมือนดวงอาทิตย์ระงับความหนาว

มรรคญาณเปรียบด้วยนาวา

[๘๔๑] อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนนาวา ทำกิจ ๔ อย่างไม่ก่อนไม่หลังโดยขณะเดียวกัน คือ ละฝั่งนี้ ๑ ตัดกระแสน้ำ ๑ นำสิ่งของไป ๑ กำลังถึงฝั่งโน้น ๑ ฉันใด มรรคญาณก็ฉันนั้น เหมือนกัน ... ฯลฯ ... ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑ แม้ในอุปมานี้ก็พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือมรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์เปรียบเหมือนนาวาละฝั่งนี้ ละสมุทัย เปรียบเหมือนนาวาตัดกระแสน้ำ ทำมรรคให้เกิดโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เปรียบเหมือนนาวานำสิ่งของไป ทำให้เห็นแจ้งนิโรธอันเป็นฝั่งโน้น เปรียบเหมือนนาวา (กำลัง) ถึงฝั่งโน้น

ตรัสรู้อริยสัจจ์โดยอาการ ๑๖

[๘๔๒] อนึ่ง ในเวลาตรัสรู้ (อริย) สัจจะดังกล่าวมานั้น มรรคซึ่งมีญาณดำเนินไปด้วยกิจ ๔ อย่าง โดยขณะเดียวกันนั้นก็มีสัจจะ ๔ นั่นแลเป็นอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกัน (เอกปฏิเวธ)[๑] โดยความหมายว่า (เป็นสภาวะ) เที่ยงแท้ ด้วยอาการ ๑๖ ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า "(ถามว่า) สัจจะ ๔ มีอาการพึงรู้แจ้ง

---

๑ อรรถกถาแก้ไว้ แปลได้ ๒ อย่าง คือ มีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกัน หรือมีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดโดยความเป็นอันเดียวกัน

แทงตลอดด้วยมรรคเดียวกันโดยความหมายว่า (เป็นสภาวะ) เที่ยงแท้อย่างไร ? (ตอบว่า) สัจจะ ๔ มีอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคเดียวกันโดยความหมายว่าเที่ยงแท้โดยอาการ ๑๖ คือ

(ก) สภาวะที่เที่ยงแท้ของทุกข์ (มี ๔ อาการ) คือ

๑.	เป็นสภาวะที่	บีบคั้น	(ปีฬนฏฺโฐ)
๒.	เป็นสภาวะที่	ปัจจัยปรุงแต่ง	(สงฺขตฏฺโฐ)
๓.	เป็นสภาวะที่	ทำให้เร่าร้อน	(สนฺตาปฏฺโฐ)
๔.	เป็นสภาวะที่	แปรผัน	(วิปริณามฏฺโฐ)

(ข) สภาวะที่เที่ยงแท้ของสมุทัย (มี ๔ อาการ) คือ

๕.	เป็นสภาวะที่	ประมวลมาไว้	(อายูหนฏฺโฐ)
๖.	เป็นสภาวะที่	เป็นมูลเหตุ	(นิทานฏฺโฐ)
๗.	เป็นสภาวะที่	ผูกมัด	(สํโยคฏฺโฐ)
๘.	เป็นสภาวะที่	พัวพัน	(ปลิโพธฏฺโฐ)

(ค) สภาวะที่เที่ยงแท้ของนิโรธ (มี ๔ อาการ) คือ

๙.	เป็นสภาวะที่	สลัดออกไป	(นิสฺสรณฏฺโฐ)
๑๐.	เป็นสภาวะที่	ว่างสงัด	(วิเวกฏฺโฐ)
๑๑.	เป็นสภาวะที่	ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง	(อสงฺขตฏฺโฐ)
๑๒.	เป็นสภาวะที่	ไม่ตาย	(อมตฏฺโฐ)

(ง) สภาวะที่เที่ยงแท้ของมรรค (มี ๔ อาการ) คือ

๑๓.	เป็นสภาวะที่	นำออกไป	(นิยฺยานฏฺโฐ)
๑๔.	เป็นสภาวะที่	เป็นเหตุ	(เหตุฏฺโฐ)
๑๕.	เป็นสภาวะที่	เห็น	(ทสฺสนฏฺโฐ)
๑๖.	เป็นสภาวะที่	เป็นใหญ่	(อธิปเตยฺยฏฺโฐ)

สัจจะ ๔ โดยสภาวะที่เที่ยงแท้ ท่านสงเคราะห์ด้วยอาการ ๑๖ อย่างนี้ เข้าเป็นสภาวะเดียวกัน สิ่งใดที่ท่านสงเคราะห์เป็นสภาวะเดียวกัน สิ่งนั้นก็มีความเป็นอันเดียวกัน

สิ่งใดมีความเป็นอันเดียวกัน สิ่งนั้นพระโยคีก็รู้แจ้งแทงตลอดด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ จึงมีอาการ พึงรู้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคญาณเดียว" ดังนี้[๑]

[๘๔๓] จะพึงมีคำทักท้วงในข้อนั้นว่า "ในเมื่อความหมายแม้อย่างอื่นของสัจจะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้น เช่น (เป็น) โรคและ (เป็น) ฝีเป็นต้น ยังมีอยู่ แต่แล้วเพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวไว้เพียง ๔ เท่านั้น" ในข้อนี้เราขอกล่าวตอบว่า "เพราะ (สัจจะทั้งหลาย) ปรากฏชัดด้วยการเห็นสัจจะอื่น (ด้วย)" เพราะว่าสัจจญาณ ท่านกล่าวไว้โดยมีสัจจะแต่ละสัจจะเป็นอารมณ์โดยนัยเป็นต้นว่า "ในญาณทั้งหลายนั้น ญาณในทุกข์เป็นไฉน ? คือปัญญา ความรู้ทั่ว ... ซึ่งเกิดขึ้นปรารภทุกข์ นี้ ท่านกล่าวว่า ญาณในทุกข์" ดังนี้[๒] บ้าง กล่าวโดยทำสัจจะอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์แล้ว สำเร็จกิจในสัจจะทั้งหลายแม้ที่เหลืออื่นด้วย โดยนัยเป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ แม้ทุกขสมุทัย ผู้นั้นก็เห็นด้วย" ดังนี้[๓] บ้าง ในการเห็น ๒ อย่างนั้น ในกาลใด โยคีทำสัจจะแต่ละอย่างให้เป็นอารมณ์ ในกาลนั้น สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์แม้มีความบีบคั้นเป็นลักษณะโดยสภาพนั้นก็ปรากฏชัดแจ้งขึ้นก่อน ด้วยการเห็นสมุทัย เพราะทุกข์นั้นถูกสมุทัยซึ่งมีการประมวลมาเป็นลักษณะประมวลเข้าไว้ ปรุงแต่งไว้ ทำเป็นกองไว้ แต่เพราะเหตุที่มรรคนำเอาภาวะทำให้เร่าร้อนเพราะกิเลสไปเสีย จึงเป็นสภาวะเย็นสนิท เพราะฉะนั้น สภาวะที่ทำให้เร่าร้อนแห่งทุกข์ (สัจจ์) นั้นก็ปรากฏ ชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรค (สัจจ์) เหมือนหนึ่งความไม่สวยงามของนางสุนทรีปรากฏชัดเจนแก่ท่านพระนันทะด้วยการเห็นนางอัปสร[๔] ส่วนสภาวะที่แปรผันแห่งทุกข (สัจจ์) นั้นปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธ (สัจจ์) ซึ่งเป็นสภาวะไม่แปรผัน เพราะเหตุนี้ จึงไม่มีคำที่จะพึงกล่าวในเรื่องนี้โดยแท้

อนึ่ง สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย (สัจจ์) แม้มีการประมวลมาเป็นลักษณะโดยสภาพ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ (สัจจ์) เหมือนหนึ่งความที่โภชนะเป็นเหตุแห่งความป่วยไข้ ปรากฏชัดเจนด้วยการเห็นความป่วยไข้ซึ่งเกิดแต่ (การบริโภค) โภชนะไม่เป็นสัปปายะ สภาวะที่ผูกมัด (แห่งสมุทยสัจจ์) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการ

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๔๓๔

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙

๓ ดูเทียบ สํ. ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

๔ ดู - สงฺคามาวจรชาตก, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๙๑ และ นนฺทตฺเถรวตฺถุ, ธมฺมปทฏฺฐกถา (บาลี) ๑/๑๐-๑๒๑

เห็นนิโรธ (สัจจ์) ซึ่งเป็นสภาวะที่ปราศจากความผูกมัด และสภาวะที่พัวพัน (แห่งสมุทยสัจจ์) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรค (สัจจ์) ซึ่งเป็นสภาวะที่นำออก ฉะนี้แล

อนึ่ง สภาวะที่ว่างสงัดแห่งนิโรธ (สัจจ์) แม้มีการสลัดออกไป (จากทุกข์) เป็นลักษณะจะปรากฏชัดแจ้ง ด้วยการเห็นสมุทัย (สัจจ์) ซึ่งเป็นสภาวะไม่ว่างสงัด สภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (แห่งนิโรธสัจจ์) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรค (สัจจ์) ความจริง มรรคเป็นสภาวะที่ท่านโยคีผู้นี้ไม่เคยเห็นมาก่อน ในสังสารวัฏซึ่งไม่มีใครรู้ที่สุดและเบื้องต้น อีกอย่างหนึ่ง แม้มรรคนั้นก็ยังเป็นสังขตะ (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง) โดยแท้ เพราะยังมีปัจจัยอยู่ เพราะเหตุนั้น ความที่นิโรธสัจจ์ซึ่งเป็นสภาวะหาปัจจัยมิได้ เป็นสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงเป็นภาวะที่ปรากฏชัดแจ้งอย่างยิ่ง อนึ่ง สภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธสัจจ์นั้นจะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข (สัจจ์) เพราะว่าทุกข์เป็นยาพิษ อมตะ คือพระนิพพาน

อนึ่ง สภาวะที่เป็นเหตุแห่งมรรค (สัจจ์) ซึ่งแม้เป็นธรรมสลัดออกเป็นลักษณะจะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นสมุทัย (สัจจ์)ว่า “สมุทัยนี้ มิใช่เหตุแห่งการบรรลุพระนิพพาน มรรคนี้ต่างหากเป็นเหตุ” ดังนี้ สภาวะที่เห็น (แห่งมรรคสัจจ์) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธ (สัจจ์) เหมือนหนึ่งความแจ่มใสของดวงตาปรากฏแจ่มแจ้งแก่บุคคลผู้เห็นรูปทั้งหลายที่ละเอียดอย่างยิ่งด้วยคิดว่า “ดวงตาของฉันแจ่มใสจริง ๆ” สภาวะที่เป็นใหญ่แห่งมรรคสัจจ์จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ (สัจจ์) เหมือนหนึ่งความเป็นใหญ่แห่งชนผู้ยิ่งใหญ่ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นชนเข็ญใจผู้อาดูรเดือดร้อนด้วยโรคหลายอย่าง ฉะนี้แล

ในที่นี้ ได้กล่าวสภาวะแห่งสัจจะแต่ละข้อว่ามีข้อละ ๔ อย่าง โดยความปรากฏชัดแจ้งตามลักษณะของตน ๆ และโดยปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นสภาวะที่แท้จริงอย่างอื่นข้อละ ๓ นอกนี้[๑] ด้วยประการฉะนี้ แต่ในขณะ (บรรลุอริย) มรรค มีสภาวะ (๑๖) เหล่านี้แม้ทุกประการก็ถึงความรู้แจ้งแทงตลอด ด้วยญาณที่มีกิจ ๔ ในสัจจะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้น ญาณเดียวนั่นเอง ฉะนี้แล แต่ทว่า ท่านวาทีบุคคลเหล่าใด ประสงค์การ

---

๑ ดูบาลี ทุติย. ๕๒๙/๑๓๙, ฏีกา.ทุติย. ๘๔๓/๕๖๐

บรรลุต่าง ๆ กัน (ในอริยสัจจ์) คำกล่าว ตอบที่เกิน (กว่านี้) สำหรับวาทีบุคคลเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้เรียบร้อยแล้ว ในกถาวัตถุปกรณ์ ในพระอภิธรรมปิฎก[๑]

กิจ ๔ ประการ ในอริยสัจจ์ ๔

[๘๔๔] ณ บัดนี้ กิจ ๔ ประการ มีปริญญา (การกำหนดรู้) เป็นต้น อันใดที่กล่าวถึงมาแล้ว ในกิจ ๔ ประการเหล่านั้น

ติวิธา โหติ ปริญฺญา ตถา ปหานมฺปิ สจฺฉิกิริยาปิ
เทฺว ภาวนา อภิมตา วินิจฺฉาโย ตตฺถ ญาตพฺโพ.

แปลความว่า

(กิจคือ) ปริญญา มี ๓ อย่าง แม้ (กิจคือ) ปหาน แม้ (กิจคือ) สัจฉิกิริยาก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน (กิจคือ) ภาวนารู้กันแล้วว่ามี ๒ อย่าง พึงทราบการวินิจฉัยในกิจ ๔ ประการนั้น (ดังต่อไปนี้)

ปริญญา-การกำหนดรู้ ๓

[๘๔๕] คำว่า **"ปริญญามี ๓ อย่าง"** ความว่า ปริญญา มี ๓ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. **ญาตปริญญา**
๒. **ตีรณปริญญา**
๓. **ปหานปริญญา**

๑. ญาตปริญญา

ในปริญญา ๓ นั้น การกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า "ปัญญาเป็นเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่า ญาณ (ญาณที่เป็นสภาวะรู้) โดยความหมายว่าปรากฏอยู่แล้ว" ดังนี้[๒] แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมที่รู้แล้วด้วยความรู้ยิ่ง ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ เป็นธรรมปรากฏแล้ว" ดังนี้[๓] (และ) กล่าวไว้โดยพิสดาร

---

๑ ดูรายละเอียดเปรียบเทียบใน อภิ. ก. (ไทย) ๓๗/๑/๑
๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๐/๓
๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

โดยนัยว่า "ภิกษุทั้งหลายสิ่งทั้งปวงพึงรู้ด้วยความรู้ยิ่ง ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ด้วยความรู้ยิ่งคืออะไร ? ภิกษุทั้งหลาย คือจักษุ เป็นสิ่งที่พึงรู้ด้วยความรู้ยิ่ง ..." ดังนี้[๑] เป็นต้น ชื่อว่า **ญาตปริญญา** การกำหนดรู้สิ่งที่ได้รู้แล้ว

ความรู้ด้วยปัญญารู้ยิ่งซึ่งนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย (ของนามและรูปนั้น) เป็นภูมิพื้นเฉพาะของญาตปริญญานั้น

๒. ตีรณปริญญา

[๘๔๖] แต่ว่าการกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า "ปัญญากำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณโดยสภาวะว่าไตร่ตรอง" ดังนี้[๒] แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่กำหนดรู้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านไตร่ตรองแล้ว" ดังนี้[๓] (และ) กล่าวไว้โดยพิสดารโดยนัยว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้ ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวงที่พึงกำหนดรู้ คืออะไร ? ภิกษุทั้งหลาย คือจักษุเป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้ ... " ดังนี้[๔]เป็นต้น ชื่อว่า **ตีรณปริญญา** การกำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรอง

การกำหนดรู้ที่ดำเนินไปด้วยการไตร่ตรองว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" เริ่มตั้งแต่กลาปสัมมสนญาณจนถึงอนุโลมญาณ เป็นภูมิพื้นเฉพาะของตีรณปริญญานั้น

๓. ปหานปริญญา

[๘๔๗] ส่วนการกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า "ปัญญาในการปหาน (การละ) ชื่อว่า ญาณโดยสภาวะละทิ้งไป" ดังนี้[๔] แล้วกล่าวไว้โดยพิสดารอย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ละได้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านละทิ้งไปแล้ว" ดังนี้[๕] (และ) ดำเนินไปโดยนัยเป็นต้นว่า "ละนิจจสัญญา (ความหมายรู้ว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสสนา ..." ดังนี้ ชื่อว่า **ปหานปริญญา**

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๓

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

๔ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๓

๕ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

การกำหนดรู้ เริ่มตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณจนถึงมรรคญาณ เป็นภูมิพื้นของปหานปริญญานั้น ในกิจคือปริญญานี้ ท่านประสงค์เอาปหานปริญญาดังกล่าวนี้ หรือว่า เพราะเหตุที่แม้ญาตปริญญาและตีรณปริญญาก็มีปหานปริญญา (หรือมรรค) นั้นเป็นเป้าหมายอยู่โดยเฉพาะและเพราะเหตุที่โยคีละธรรมทั้งหลายเหล่าใด ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็เป็นธรรมที่ปรากฏแล้วและไตร่ตรองไว้แล้วโดยแน่นอน เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าโดยปริยายนี้แม้ทั้ง ๓ ปริญญาก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน

ปหาน ๓ อย่าง

[๘๔๘] คำว่า “แม้ (กิจคือ) ปหาน ... ก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน” ความว่า ที่จริง แม้ปหาน (ประหาณคือการละ) ก็มี ๓ อย่างเหมือนปริญญานั่นแล คือ

๑. **วิกขัมภนปหาน** ละด้วยการข่มไว้
๒. **ตทังคปหาน** ละองค์นั้นๆ ด้วยองค์นั้นๆ
๓. **สมุจเฉทปหาน** ละโดยตัดขาด

๑. วิกขัมภนปหาน

ในปหาน ๓ อย่างนั้น การข่มธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้น ไว้ด้วยโลกียสมาธินั้นๆ เหมือนกั้นสาหร่ายไว้ด้วยหม้อที่แกว่งไปมาบนผิวน้ำซึ่งมีสาหร่าย นี้เรียกว่า วิกขัมภนปหาน แต่ในพระบาลี ท่านกล่าวไว้เฉพาะการข่มนิวรณ์ทั้งหลายเท่านั้นว่า “และการละด้วยการข่มนิวรณ์ทั้งหลายไว้ของโยคีผู้ทำปฐมฌานให้เกิด” ดังนี้[๑] พึงทราบว่า คำพระบาลีนั้น ท่านกล่าวไว้เพราะ (ปหาน) ปรากฏอยู่ เพราะว่า นิวรณ์ทั้งหลายหาท่วมทับจิตทันทีทันใด ทั้งในตอนต้น ทั้งในตอนท้ายของฌานมิได้ ธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นก็ถูกข่มไว้ เฉพาะในขณะที่ฌานเป็นอัปปนาแล้วเท่านั้น เพราะฉะนั้น การข่มนิวรณ์ทั้งหลายไว้ จึงปรากฏชัด

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๒. ตทังคปหาน

[๘๔๙] ส่วนปหานใด ละธรรมที่พึงละนั้น ๆ โดยความเป็นปฏิปักษ์โดยเฉพาะด้วยองค์ญาณนั้น ๆ ซึ่งเป็นอวัยวะของวิปัสสนา เปรียบเหมือนการปหานความมืดได้ด้วยประทีปที่จุดลุกโพลงในเวลากลางคืน นี้ เรียกว่า **ตทังคปหาน**

ตทังคปหานตามวิปัสสนาญาณ

ตทังคปหานนี้เป็นอย่างใด ?

ก่อนอื่น ได้แก่ ปหาน คือการละ :-

๑. สักกายทิฏฐิ ด้วยการกำหนดรู้นามและรูป

๒. ทิฏฐิที่ไม่มีเหตุและปราศจากเหตุอันสมควรและมลทินคือความสงสัย ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย (ของนามและรูป)

๓. ความยึดถือโดยเป็นก้อนว่า "เรา,ของเรา" ด้วยการกำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่มก้อน

๔. ความสำคัญหมายรู้ในสิ่งที่มิใช่มรรคว่าเป็นมรรค ด้วยการกำหนดรู้สิ่งเป็นมรรคและสิ่งไม่เป็นมรรค

๕. อุจเฉททิฏฐิ ด้วยเห็นความเกิดขึ้น

๖. สัสสตทิฏฐิ ด้วยเห็นความดับ

๗. ความหมายรู้ในสิ่งมีความน่ากลัวว่าไม่น่ากลัว ด้วยความปรากฏเป็นของน่ากลัว

๘. ความหมายรู้ว่าเป็นที่ชื่นชมยินดี ด้วยการเห็นโทษชั่วร้าย

๙. ความหมายรู้ว่าน่าอภิรมย์ ด้วยการเห็นเนือง ๆ ด้วยความเบื่อหน่าย

๑๐. ความไม่ปรารถนาเพื่อพ้นไป ด้วยความปรารถนาเพื่อพ้นไป

๑๑. ความไม่พิจารณาทบทวน ด้วยการพิจารณาทบทวน

๑๒. ความไม่วางเฉย ด้วยการวางเฉย

๑๓. ความยึดมั่นโดยขัดแย้งต่อสัจจะ ด้วยการคล้อยตาม

มหาวิปัสสนา ๑๘

แต่หรือว่าปหานใด ใน มหาวิปัสสนา ๑๘[๑] คือการละ :-

๑.	นิจจสัญญา	ด้วย อนิจจานุปัสสนา
๒.	สุขสัญญา	ด้วย ทุกขานุปัสสนา
๓.	อัตตสัญญา	ด้วย อนัตตานุปัสสนา
๔.	ความเพลิดเพลิน	ด้วย นิพพิทานุปัสสนา
๕.	ความกำหนัด	ด้วย วิราคานุปัสสนา
๖.	สมุทัย	ด้วย นิโรธานุปัสสนา
๗.	ความยึดถือ	ด้วย ปฏินิสสัคคานุปัสสนา
๘.	ความหมายรู้ว่าเป็นก้อน	ด้วย ขยานุปัสสนา
๙.	ความขวนขวาย	ด้วย วยานุปัสสนา
๑๐.	ความหมายรู้ว่ายั่งยืน	ด้วย วิปริณามานุปัสสนา
๑๑.	นิมิต	ด้วย อนิมิตตานุปัสสนา
๑๒.	ความตั้งมั่น	ด้วย อัปปณิหิตานุปัสสนา
๑๓.	ความยึดมั่น	ด้วย สุญญตานุปัสสนา
๑๔.	ความยึดมั่นโดยยึดถือว่าเป็นสาระ	ด้วย อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา
๑๕.	ความยึดมั่นคือความลุ่มหลง	ด้วย ยถาภูตญาณทัสสนะ
๑๖.	ความยึดมั่น ด้วยความอาลัย	ด้วย อาทีนวานุปัสสนา
๑๗.	ความไม่พิจารณาทบทวน	ด้วย ปฏิสังขานุปัสสนา
๑๘.	ความยึดมั่น ด้วยความผูกพัน	ด้วย วิวัฏฏานุปัสสนา

แม้ ปหาน ดังกล่าวนี้ก็เป็น ตทังคปหาน เหมือนกัน

อธิบายความในมหาวิปัสสนาแต่ละข้อ[๒]

[๘๕๐] ในมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้น การละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นโดยประการใด การละด้วยประการนั้น ได้กล่าวไว้ใน (ตอนว่าด้วย) ภังคานุปัสสนา เรียบร้อยแล้ว

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๑ ดูคำแปล มหาวิปัสสนา ๑๘ *แต่ละอย่างในหน้า ๑๐๕๒-๑๐๕๔ ข้างต้น*

แต่คำว่า "**ขยานุปัสสนา**" หมายถึง ญาณของท่านผู้ทำการสลายตัวของความเป็นก้อนออกไป แล้วเห็นความสิ้นไปอย่างนี้ว่า "ชื่อว่าไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป" การละฆนสัญญา (ความสำคัญว่า เป็นก้อน) ก็มีได้ด้วยญาณนั้น

คำว่า "**วยานุปัสสนา**" หมายถึง ความเป็นผู้เห็นความดับของสังขารทั้งหลายโดยพิจารณาเห็นเองและโดยอนุมาน แล้วน้อมจิตไปในนิโรธ กล่าวคือความดับนั้นโดยเฉพาะซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า:-

อารมฺมณานฺวเยน อุโภ เอกววฏฺฐานา
นิโรเธ อธิมุตฺตตา วยลกฺขณวิปสฺสนา.

แปลความว่า

การกำหนดอารมณ์ทั้งสอง (คือทั้งที่เห็นและมิได้เห็น) โดยความเป็นอันเดียวกันโดยอำนวยตามอารมณ์ คือ ความน้อมจิตไปในนิโรธ ชื่อว่าวยลักขณวิปัสสนา (คือการเห็นแจ้งซึ่งลักษณะแห่งความดับ)[๑]

เป็นอันละความขวนขวายได้ด้วย วยานุปัสสนา นั้น เพราะว่าเมื่อโยคีเห็นอยู่โดยแจ่มแจ้งว่า "บุคคลพึงขวนขวาย เพื่อประโยชน์แก่สังขารทั้งหลายเหล่าใด สังขารทั้งหลายเหล่านั้น มีความดับไปเป็นธรรมดาอย่างนี้" จิต (ของโยคีนั้น) ก็ไม่น้อมไปในความขวนขวาย

คำว่า "**วิปริณามานุปัสสนา**" หมายถึง การเห็นเลยขอบเขตนั้นๆ ไป แล้วดำเนินไปโดยประการอื่นด้วยอำนาจกัมมัฏฐานมีรูปสัตตกกัมมัฏฐานเป็นต้น หรือว่าการเห็นความแปรผันของสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือด้วยชรา ๑ ด้วยมรณะ ๑ เป็นอันละความสำคัญว่ายั่งยืนได้ด้วยวิปริณามานุปัสสนานั้น

---

๒ ดูอธิบาย มหาวิปัสสนา เหล่านี้ ใน สทฺธมฺมปกาสินี, น. ๑๒๕

คำว่า "**อนิมิตตานุปัสสนา**" ได้แก่ อนิจจานุปัสสนานั่นเอง การละนิมิตว่าเที่ยงก็มีได้ด้วยอนิจจานุปัสสนานั้น

คำว่า "**อัปปณิหิตานุปัสสนา**" ได้แก่ ทุกขานุปัสสนานั่นเอง การละความทะเยอทะยานในสุขและความปรารถนาสุขก็มีได้ด้วยทุกขานุปัสสนานั้น

คำว่า "**สุญญตานุปัสสนา**" ได้แก่ อนัตตานุปัสสนานั่นเอง การละความยึดมั่นว่า "มีอัตตา" ก็มีได้ด้วยอนัตตานุปัสสนานั้น

คำว่า "**อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา**" หมายถึง วิปัสสนาที่รู้อารมณ์ มีรูปเป็นต้น แล้วเห็นความดับของอารมณ์นั้นด้วยและความดับของจิตซึ่งมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ด้วย แล้วถือไว้ซึ่งความว่างเปล่าเป็นต้น ด้วยอำนาจภังคญาณว่า "สังขารทั้งหลายนั่นแลแตกดับไป ความตายมีอยู่แก่สังขารทั้งหลาย ไม่มีใครๆ อื่น" ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า:-

อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา ภงฺคญฺจ อนุปสฺสติ
สุญฺญโต จ อุปฏฺฐานํ อธิปญฺญา วิปสฺสนา.

แปลความว่า

กำหนดรู้อารมณ์และเห็นเนืองๆซึ่งความดับกับทั้งความ
ปรากฏโดยความว่างเปล่า คืออธิปัญญาวิปัสสนา[๑]

วิปัสสนา (ดังกล่าว) นั้น ท่านเรียกว่า "**อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา**" เพราะทำวิเคราะห์ศัพท์ว่า "ปัญญารู้ยิ่งด้วย เห็นแจ้งในธรรมทั้งหลายด้วย" ดังนี้ การละความยึดมั่นด้วยความยึดถือว่าเป็นแก่นสาร มีได้ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น เพราะเห็นแล้วเป็นอย่างดีถึงความไม่มีสาระอันเที่ยงแท้และความไม่มีสาระ คืออัตตา

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

คำว่า "**ยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง**" ได้แก่ การกำหนดรู้นามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย การละความยึดมั่นคือความลุ่มหลงซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "เราได้มีมาแล้วในกาลอดีตหรือหนอแล"[๒] และโดยนัยเป็นต้นว่า "โลกเกิดมีขึ้นจากพระอิศวร" ดังนี้ (การละนี้) มีได้ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะนั้น

คำว่า "**อาทีนวานุปัสสนา ความเห็นเนืองๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย**" หมายถึง ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นโทษชั่วร้ายในภพ ๓ เป็นต้น ทุกหนทุกแห่ง ซึ่งเกิดขึ้นด้วยความปรากฏเป็นของน่ากลัว (ภยตุปัฏฐานญาณ) การละความยึดมั่นด้วยความอาลัยโดยเห็นว่า "ไม่ปรากฏสิ่งไรๆ ที่ควรติดอยู่" มีได้ด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณนั้น

คำว่า "**ปฏิสังขานุปัสสนา การตามดูด้วยการกำหนดรู้ทบทวน**" ได้แก่ปฏิสังขาญาณ ทำอุบายเพื่อการพ้นไป การละความไม่กำหนดรู้ทบทวน มีได้ด้วยปฏิสังขาญาณนั้น

คำว่า "**วิวัฏฏานุปัสสนา การตามเห็นเนืองๆ ด้วยจิตถอยกลับ**" ได้แก่สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ เพราะได้กล่าวไว้แล้วว่า "ในเวลานั้น จิตของโยคีนั้นก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ จากสังขารทั้งปวง เหมือนหยดน้ำในใบบัว ซึ่งขอบใบงอนิดๆ" เพราะฉะนั้น การละความยึดมั่นด้วยความผูกพัน จึงมีได้ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนานั้น อธิบายว่าการละความยึดมั่นด้วยกิเลสมีกามสังโยคเป็นต้น มีได้ด้วยความไม่เป็นไปของกิเลส

พึงทราบ ตทังคปหานโดยพิสดารด้วยประการดังกล่าวนี้ แต่ในพระบาลี ท่านกล่าวแต่โดยสังเขปเท่านั้นว่า "และการละทิฏฐิทั้งหลายด้วยองค์นั้นๆ ของท่านโยคีผู้ทำสมาธิ ซึ่งมีส่วนเจาะทะลุให้เกิด"[๒]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

๓. สมุจเฉทปหาน

[๘๕๑] ส่วน ปหาน (คือการละ) ใด ละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นด้วยอริยมรรคญาณโดยอาการที่ธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นไม่เป็นไปได้อีกต่อไป เหมือนประหารต้นไม้ที่ถูกจักรวิเศษของสายฟ้าฟาด นี้เรียกว่า สมุจเฉทปหาน ซึ่งท่านกล่าวระบุถึงไว้ (ในพระบาลี) ว่า "อนึ่ง สมุจเฉทปหานของท่านโยคีผู้ทำมรรคไปสู่ความดับ อันเป็นโลกุตตระให้เกิด" ดังนี้[๑]

ในปหานทั้ง ๓ เหล่านี้ ด้วยประการดังกล่าว ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ท่านประสงค์เอา สมุจเฉทปหาน อย่างเดียว

และโดยเหตุที่แม้วิกขัมภนปหานและตทังคปหาน ในตอนต้นๆ ของโยคีนั้นก็มีสมุจเฉทปหานนั้นเป็นเป้าหมายโดยเฉพาะอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นโดยปริยายนี้ พึงทราบว่า ปหานแม้ทั้ง ๓ ก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน เพราะเปรียบเหมือนว่า ถึงแม้กิจกรรมใดที่พระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์ ทรงทำไว้ในกาลก่อนหน้านั้น ครั้นพระราชาผู้ปลงพระชนม์ชีพพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์แล้วเสด็จเถลิงราชสมบัติ เขาก็กล่าวกันว่า กิจกรรมนี้และกิจกรรมนั้นพระราชา (องค์เถลิงราชสมบัติ) ทรงทำไว้ทั้งหมดนั้นแล

สัจฉิกิริยา ๓[๒]

[๘๕๒] คำว่า "แม้สัจฉิกิริยาก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน" ความว่า สัจฉิกิริยาแม้จำแนกเป็น ๒ อย่างคือ

๑. **โลกียสัจฉิกิริยา**
๒. **โลกุตตรสัจฉิกิริยา**

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย ๑๒/๑๘/๑๙ ๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย ๓๑/๒๔/๓๔

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

๒ สัจฉิกิริยา แปลตามศัพท์ว่า ทำให้เห็นด้วยดวงตาตนเอง, ส=ตนเอง+อักขิ=ดวงตา+กิริยา=ทำ, เทียบบาลีว่า สกฺขึ กโรติ. แต่ด้วยอิทธิพลแบบสันสกฤต เพราะอยู่หน้า กร จึงแปลง กฺข เป็น จฺฉ เป็น สจฺฉิกโรติ,

สำหรับโลกุตตรสัจฉิกิริยา มี ๓ อย่างโดยแตกต่างกันด้วยทัสสนะ และ ภาวนา ในสัจฉิกิริยา ๒ นั้น การสัมผัสฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น ซึ่ง (มีที่) มาโดยนัย (พระบาลี) ว่า "ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ปฐมฌาน ... ข้าพเจ้าเป็นผู้มีความชำนาญในปฐมฌาน ... ปฐมฌานข้าพเจ้าทำให้เห็นแจ้งแล้ว"[๑] ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า โลกียสัจฉิกิริยา

คำว่า "**ผัสสนา** (คือสัมผัส)" หมายถึงว่า การบรรลุแล้วถูกต้องด้วยการสัมผัส ด้วยญาณโดยประจักษ์ (แก่ตนเอง) ว่า "สิ่งนี้ข้าพเจ้าได้ประสบแล้ว" ความจริง ท่านก็หมายถึงความข้อ (หลัง) นี้แหละ จึงยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงว่า "ปัญญาในสัจฉิกิริยา ชื่อว่าญาณโดยความหมายว่าถูกต้อง" ดังนี้[๒] แล้วกล่าวนิเทศของสัจฉิกิริยา (ต่อไป) ว่า "ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ท่านทำให้เห็นแจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมที่ท่านสัมผัสแล้ว"[๓] อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่าใดแม้มิได้ทำให้เกิดขึ้นในสันดานของตนเอง แต่รู้แล้วทั้งสิ้นด้วยญาณโดยมิต้องอาศัยผู้อื่นเป็นปัจจัย ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมที่ทำให้เห็นแจ้งแล้วเช่นกัน แท้จริงด้วยเหตุนั้นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวง ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้ง ภิกษุทั้งหลาย และสิ่งทั้งปวง ที่ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้งคืออะไร ? ภิกษุทั้งหลาย คือ จักษุ ภิกษุพึงทำให้เห็นแจ้ง ... "ดังนี้[๔] เป็นต้น ทั้งยังกล่าวไว้ต่อไปอีกว่า "เมื่อเห็นรูปก็ทำให้เห็นแจ้ง เมื่อเห็นเวทนา ... ฯลฯ ... เมื่อเห็นวิญญาณก็ทำให้เห็นแจ้ง เมื่อเห็นจักษุ ... เห็นชราและมรณะ ... เห็นพระนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะก็ทำให้เห็นแจ้ง เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่ทำให้เห็นแจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่าเป็นธรรมที่ถูกต้องแล้ว" ดังนี้[๕]

แต่ว่า การเห็นพระนิพพานในขณะ (บรรลุ) ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็นทัสสนสัจฉิกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการเห็น) ส่วนในขณะแห่งมรรคอื่นที่เหลือ เป็น

สจฺฉิกิริยา

๑ ดูเทียบ วิ. มหา. (ไทย ๑/๒๐๓-๒๐๔/๑๘๘-๑๘๙

๒ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓

๓ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

๔ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๙/๔๖

๕ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๙/๔๗

ภาวนาสัจฉิกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการทำให้เกิด) ฉะนี้แล ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาสัจฉิกิริยาแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า การทำให้เห็นแจ้งซึ่งพระนิพพานโดยทางทัสสนะและภาวนาเป็นกิจของญาณนี้

ภาวนา ๒ อย่าง

[๘๕๓] คำว่า "**ภาวนารู้กันแล้วว่ามี ๒ อย่าง**" ความว่า ส่วน ภาวนา ท่านตกลงไว้ ๒ อย่างเท่านั้น คือ:-

๑. **โลกียภาวนา**

๒. **โลกุตตรภาวนา**

ใน ๒ ภาวนานั้น การทำศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกิยะให้เกิดขึ้น และการอบรมสันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกิยะนั้น เป็น **โลกีย-ภาวนา**

การทำ ศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกุตตระให้เกิดขึ้น และการอบรมสันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลายฝ่ายโลกุตตระนั้น เป็น **โลกุตตรภาวนา**

ในภาวนาทั้งสองนั้น ในญาณทัสสนวิสุทธิกถานี้ ประสงค์เอาโลกุตตรภาวนา เพราะว่า (มรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ อย่างนี้ ทำศีลเป็นต้นที่เป็นโลกุตตระให้เกิดขึ้นโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ของศีล สมาธิ และปัญญาทั้งหลาย ที่เป็นโลกุตตระเหล่านั้น และพระอริยบุคคลก็อบรมสันดาน (ของตน) ด้วยศีลเป็นต้นที่เป็นโลกุตตระเหล่านั้น เพราะเหตุนี้โลกุตตรภาวนานั่นแล เป็นกิจของมรรคญาณนั้นดังนี้แล

"(๕) กิจทั้งหลายใด มีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น โยคีควรทราบไว้ตามสภาวะทุกประการ" ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ฉะนี้แล

อนึ่ง เพื่อแสดงวิธีแห่งการทำปัญญาให้เกิด ซึ่งมีมาแต่โดยสรุปเท่านั้น อย่างนี้ว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ
จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ ฯเปฯ

พระภิกษุ ผู้เป็นนรชน มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้วพึงทำ สมาธิจิตและอริยปัญญาให้เกิด ฯลฯ ดังนี้

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว (ข้างต้น) ว่า "พระภิกษุผู้ทำวิสุทธิ ๒ (คือสีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ) อันเป็นรากเหง้าให้ถึงพร้อมแล้ว ทำวิสุทธิ ๕ (คือทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิ) อันเป็นลำต้นให้ถึงพร้อมอยู่ พึงทำปัญญาให้เกิดขึ้น" ดังนี้ คำนั้นเป็นอันข้าพเจ้าขยายความพิสดารแล้วด้วยคำมีประมาณดังกล่าวมานี้ และปัญหากรรมว่า "ควรทำปัญญาให้เกิดอย่างไร" นี้ ข้าพเจ้าก็ได้วิสัชนาแล้วด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๒๒ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

ปริจเฉทที่ ๒๓
ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

---

[๘๕๔] อนึ่ง ปัญหากรรมใด ที่เรากล่าวไว้ว่า "อะไร เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา (การทำวิปัสสนามรรคปัญญาให้เกิด)"[๑] (บัดนี้) เราจะกล่าวแก้ในปัญหากรรมนั้น (ต่อไป)

ความจริง ขึ้นชื่อว่า **ปัญญาภาวนา** (คือการทำวิปัสสนามรรคปัญญาให้เกิด) นี้ มีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง การที่จะประกาศอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยพิสดาร แม้ใช้เวลายาวนานก็ทำมิได้ง่าย แต่พึงทราบอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยสังเขปไว้ดังนี้ คือ:-

๑. **นานากิเลสวิทฺธํสนํ** ทำลายกิเลสต่าง ๆ
๒. **อริยผลรสานุภวนํ** เสวยรสของพระอริยผล
๓. **นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา** สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้
๔. **อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ** สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

๑. นานากิเลสวิทฺธํสนํ - ทำลายกิเลสต่างๆ

[๘๕๕] ในอานิสงส์ทั้งหลายนั้น การทำลายกิเลสต่างๆ ใด โดยความเป็นสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่เรากล่าวมาแล้วตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้นามและรูป) ข้อนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาฝ่ายโลกิยะ การทำลายกิเลสต่างๆ ใดโดยความเป็นสังโยชน์เป็นต้น ในขณะ (บรรลุ) พระอริยมรรค ที่เรากล่าวมาแล้ว ข้อนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา ฝ่ายโลกุตตระ

ภีมเวคานุปติตา อสนีว สิลุจฺจเย
วายุเวคสมุฏฺฐิโต อรญฺญมิว ปาวโก.

---

๑ ท่านระบุไว้แล้วในเบื้องต้นของ ขันธนิเทศ (วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๔๒๑/๗๔ ว่า **ปัญญา** ได้แก่ วิปัสสนาญาณ สัมปยุตด้วยกุศลจิต

อนฺธการํ วิย รวิ สเตชุชฺชลมณฺฑโล
ทีฆรตฺตานุปติตํ สพฺพานตฺถวิธายกํ.
กิเลสชาลํ ปญฺญา หิ วิทฺธํสยติ ภาวิตา
สนฺทิฏฺฐิกมโต[๑] ชญฺญา อานิสํสมิมํ อิธ.

แปลความว่า

ความจริง วิปัสสนาปัญญาที่โยคีทำให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำลายข่ายกิเลส ที่ติดตามมาตลอดกาลนาน สร้างสรรค์แต่สิ่งไม่เป็นประโยชน์ทุกอย่างให้พินาศไป เหมือนสายฟ้าที่ฟาดลงมาด้วยความเร็วน่าหวาดกลัว ทำลายภูเขาศิลาทั้งหลายให้พังพินาศ เหมือนไฟไหม้ป่าที่ลุกโหมขึ้นด้วยแรงพายุ ทำลายป่าให้มอดไหม้ไป เหมือนดวงอาทิตย์ซึ่งมีมณฑลรัศมีรุ่งโรจน์ด้วยความร้อนของตน กำจัดความมืดให้สลายไป เพราะฉะนั้น[๑] บัณฑิตพึงทราบอานิสงส์ในปัญญาภาวนานี้ ซึ่งเป็นอานิสงส์ที่เห็นประจักษ์ด้วยตนเองนี้

๒. อริยผลรสานุภวนํ - เสวยรสของพระอริยผล

[๘๕๖] ข้อว่า "**เสวยรสของพระอริยผล**" หมายถึงว่า และมิใช่แต่ทำลายกิเลสต่างๆ อย่างเดียวเท่านั้น แม้การเสวยรสของพระอริยผลก็เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาด้วยเช่นกัน เพราะ สามัญญผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น ท่านเรียกว่า "**พระอริยผล**" การเสวยรสของพระอริยผลนั้นมีอยู่โดย ๒ อาการ คือดำเนินไปในมรรควิถี ๑ ดำเนินไปโดยทางผลสมาบัติ ๑ ใน ๒ อาการนั้น การดำเนินไปในมรรควิถีของพระอริยผลนั้นได้ชี้แจงไว้เรียบร้อยแล้ว (ตอนว่าด้วยมรรคญาณข้างต้น)

[๘๕๗] อีกประการหนึ่ง เพื่ออำนวยตามพระเถระทั้งหลายซึ่งกล่าวว่า "เพียงแต่การละสังโยชน์ได้เท่านั้นก็ชื่อว่าได้ผล ธรรมสิ่งไรๆ อื่น หามีไม่" ดังนี้ ควรชี้แนะ

---

๑ สนฺทิฏฺฐิกมโต = สนฺทิฏฺฐิกํ อโต, อโต = ตสฺมา

พระสูตรแม้ (ดังต่อไป) นี้ ความว่า "ปัญญาในการระงับประโยค (ความเพียรอย่างสูง) ชื่อว่า ญาณใน (อริย) ผลเป็นอย่างไร ? คือสัมมาทิฏฐิโดยความหมายว่าเห็นในขณะ (บรรลุ) โสดาปัตติมรรค ออกไปจากมิจฉาทิฏฐิ ออกไปจากกิเลสทั้งหลายอันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้นด้วย จากขันธ์ทั้งหลายอันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้นด้วย และจากนิมิตทั้งปวงภายนอกด้วย เพราะระงับประโยคนั้นได้แล้ว สัมมาทิฏฐิก็เกิดขึ้น นี้ คือ ผลของมรรค"[๑] ควรนำพระสูตรนี้มากล่าวโดยพิสดาร

อีกทั้งมีคำพระบาลีว่าอย่างนี้ คือ "ธรรมเหล่านี้ คืออริยมรรค ๔ และสามัญญผล ๔ เป็นธรรมมีอารมณ์หาประมาณมิได้"[๒] (และ) "มหัคคตธรรม (เนวสัญญานาสัญญายตนะ) เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมหาประมาณมิได้" ดังนี้[๓] เป็นต้น เป็นคำสาธกในเรื่องนี้

ผลสมาบัติ

[๘๕๘] อนึ่ง เพื่อแสดงความเป็นไปในผลสมาบัติของพระอริยผลนั้น มีปัญหากรรม (คือการทำคำถาม) อยู่ (๕ ข้อ) ดังนี้ คือ:-

๑. ผลสมาบัติ คืออะไร ?
๒. บุคคลพวกไร เข้าผลสมาบัตินั้น บุคคลพวกไรไม่เข้า
๓. เข้า (ผลสมาบัติ) เพื่ออะไร
๔. การเข้าผลสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร
๕. อะไรเป็นลำดับของผลจิต และผลจิตเป็นลำดับของอะไร

[๘๕๙] ในปัญหากรรมทั้งหลายนั้น

ข้อ ๑. ที่ว่า "ผลสมาบัติคืออะไร" คือการเข้าอยู่ในความดับ (นิโรธ คือพระนิพพาน) ของอริยผลจิต

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๓/๑๐๒
๒ ดูเทียบ อภิ. สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๔๒๒/๓๕๐
๓ ดูเทียบ อภิ. ป. (ไทย) ๔๑/๖๒/๔๓๙

[๘๖๐] ข้อ ๒. ที่ว่า "บุคคลพวกไร เข้าผลสมาบัตินั้น พวกไรไม่เข้า" ในข้อนี้ มีความตกลงดังนี้ "ปุถุชนทั้งหลายแม้ทั้งปวงไม่เข้า เพราะเหตุไร ? เพราะมิได้บรรลุ ส่วนพระอริยะทั้งหลายแม้ทุกท่าน เข้า (ผลสมาบัติ) เพราะเหตุไร ? เพราะท่านได้บรรลุแล้ว แต่ว่า พระอริยบุคคลชั้นสูง ไม่เข้าผลสมาบัติชั้นต่ำ เพราะ (พระอริยบุคคลชั้นสูง) ท่านมีกิเลสสังโยชน์เบื้องต่ำระงับไปแล้วด้วยการเข้าถึงความเป็น (พระอริยะ) บุคคลอื่น และพระอริยบุคคลชั้นต่ำก็ไม่เข้าผลสมาบัติชั้นสูง เพราะท่านยังมิได้บรรลุ แต่พระอริยบุคคลทั้งหลาย ท่านเข้าผลสมาบัติ (ตามขั้น) ของตน ๆ เท่านั้น" ดังนี้

แต่ทว่า ท่านเกจิอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า "ถึงแม้พระโสดาบันและพระสกทาคามีก็ไม่เข้า (ผลสมาบัติ) เฉพาะพระอริยบุคคลชั้นสูง (พระอนาคามีและพระอรหันต์) ๒ จำพวกเท่านั้น เข้าผลสมาบัติ" และเหตุผลของเกจิอาจารย์เหล่านั้น มีว่าดังนี้ คือ "เพราะพระอริยบุคคลชั้นสูงทั้ง ๒ จำพวกเหล่านี้ เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ" คำของพวกเกจิอาจารย์นั้นไม่เป็นเหตุผลเลย เพราะแม้แต่ปุถุชนยังเข้าโลกิยสมาธิที่ตนเองได้แล้ว และประโยชน์อะไรด้วยการคิดว่ามีเหตุผลและไม่เป็นเหตุผลในข้อนี้ ในพระบาลีเองท่านก็กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า "โคตรภูธรรม ๑๐ บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา คืออะไรบ้าง ? คือญาณ ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำ ความเกิด ความเป็นไป ... ฯลฯ ... ความคับแค้นใจ นิมิตคือสังขารภายนอก เพื่อมุ่งหมายได้เฉพาะซึ่งโสดาปัตติมรรค ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น ... ฯลฯ ... นิมิตคือสังขารภายนอก เพื่อต้องการเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ ... เพื่อมุ่งหมายได้เฉพาะซึ่งสกทาคามิมรรค ... ฯลฯ ... เพื่อต้องการเข้าอรหัตตผลสมาบัติ ... เพื่อต้องการเข้าสุญญตวิหารสมาบัติ ... เพื่อต้องการเข้าอนิมิตตวิหารสมาบัติ" ดังนี้[๑] เพราะฉะนั้น ควรถึงความตกลงในข้อนี้ได้ว่า "พระอริยเจ้าแม้ทุกท่านเข้าผลสมาบัติของตน ๆ"

[๘๖๑] ข้อ ๓. ที่ว่า "เข้า (ผลสมาบัติ) เพื่ออะไร" ตอบว่า เพื่ออยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม (คือในชีวิตปัจจุบันนี้) เปรียบเหมือนพระราชาทรงเสวยสุขในราชสมบัติ (และ) เทวดาทั้งหลายก็เสวยสุขในทิพยสมบัติฉันใด พระอริยเจ้าทั้งหลาย ท่านคิดว่าจักเสวยโลกุตตรสุขขั้นอริยะ แล้วทำการกำหนดเวลา (ก่อน) แล้วเข้าผลสมาบัติ ในขณะที่ท่านปรารถนาต้องการ

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๐/๙๗-๙๘

[๘๖๒] ข้อ ๔. ที่ว่า "การเข้าผลสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร" ตอบว่า ก่อนอื่น การเข้าผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดย ๒ อาการ คือเพราะไม่มนสิการอารมณ์อื่น นอกจากพระนิพพาน ๑ เพราะมนสิการแต่พระนิพพาน ๑ สมดังท่านพระสารีบุตรเถระกล่าว (ตอบท่านมหาโกฏฐิกเถระ) ว่า "อาวุโส ปัจจัยของการเข้าเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิมิต (คือพระนิพพาน) มี ๒ ประการแล คือไม่มนสิการนิมิตทั้งปวง ๑ มนสิการแต่ธาตุซึ่งไม่มีนิมิต ๑" ดังนี้[๑] แต่ทว่า ในผลสมาบัตินี้ มีลำดับของการเข้า ดังนี้

[๘๖๓] จริงอยู่ พระอริยสาวก ผู้มีความประสงค์จะเข้าผลสมาบัติ ต้องไปอยู่ในที่ลับ ปลีกตนอยู่โดยเฉพาะ กำหนดเห็นสังขารทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณ มีอุทยพยญาณเป็นต้น เมื่อพระอริยสาวกนั้นมีวิปัสสนาญาณดำเนินไปโดยลำดับ ครั้นในลำดับของโคตรภูญาณ ซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์[๒] จิตก็เข้าอยู่ในความดับ (นิโรธ) ด้วยสามารถผลสมาบัติ อนึ่ง ในการเข้าผลสมาบัตินี้ ผลจิตเท่านั้นบังเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ เพราะเป็นผู้มีจิตน้อมไปในผลสมาบัติอยู่แล้ว มรรคจิตหาเกิดไม่

แต่ทว่า พระอาจารย์ทั้งหลายเหล่าใด กล่าวว่า "พระโสดาบันครั้นคิดว่า 'ฉันจักเข้าผลสมาบัติ' แล้วตั้งต้นเจริญวิปัสสนาไปก็เป็นพระสกทาคามี และพระสกทาคามีคิดว่า 'ฉันจักเข้าผลสมาบัติ' แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนาไปก็เป็นพระอนาคามี" ดังนี้ ควรกล่าวกะพระอาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้นว่า "เมื่อเป็นอย่างนั้น พระอนาคามีก็จักเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าก็จักเป็นพระพุทธเจ้า" เพราะฉะนั้น คำไรๆ ของพระอาจารย์ทั้งหลายนี้แม้มิได้ถูกปฏิเสธไว้ด้วยพระบาลีโดยตรงก็มิควรยึดถือแม้ด้วยประการฉะนี้ แต่ว่าควรยึดถือดังต่อไปนี้เท่านั้น คือว่า "ผลจิตเท่านั้นเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ มรรคจิตหาเกิดขึ้นไม่ และผลจิตของพระเสขะนั้น ถ้ามรรคที่พระเสขะนี้บรรลุเป็นมรรคอยู่ในระดับปฐมฌาน ผลจิตเป็นไปในระดับปฐมฌานเท่านั้นเกิดขึ้น ถ้ามรรคที่บรรลุอยู่ในระดับของฌานใดฌานหนึ่งมีทุติยฌานเป็นต้น ผลจิตก็เป็นไปในระดับของฌานใดฌานหนึ่งมีทุติยฌานเป็นต้นเช่นกันเกิดขึ้น" ดังนี้

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

๒ โปรดสังเกต โคตรภูญาณ ในมรรควิถี มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ในทางผลสมาบัติ มีสังขารเป็นอารมณ์

การเข้าผลสมาบัตินั้น มีอยู่ด้วยอาการดังกล่าวนี้ก่อน

[๘๖๔] ส่วนการตั้งอยู่ของผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดยอาการ ๓ อย่าง ตามคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) ว่า "อาวุโส ปัจจัยของการตั้งอยู่ของเจโตวิมุตติ ซึ่งหานิมิตมิได้ มี ๓ ประการแล คือไม่มนสิการนิมิต (สังขาร) ทั้งปวง ๑ มนสิการ (นิพพาน) ธาตุ ซึ่งไม่มีนิมิต ๑ และกระทำกำหนดไว้ก่อน ๑" ดังนี้[๑] คำว่า "กระทำกำหนดไว้ก่อน" ในคำของท่านพระสารีบุตรเถระนั้น หมายความว่า การกำหนดกาลเวลาไว้ก่อนเข้าผลสมาบัติ อธิบายว่า เพราะพระอริยสาวกนั้นกำหนดไว้ว่า "ฉันจักออกในกาลเวลาชื่อโน้น" กาลเวลา (ที่กำหนดไว้) นั้น ยังไม่มาถึงเพียงใด การตั้งอยู่ (ของผลสมาบัติ) ก็มีอยู่เพียงนั้น การตั้งอยู่ของผลสมาบัตินั้นมีอยู่อย่างนี้แล

[๘๖๕] แต่การออกของผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดยอาการ ๒ อย่าง ตามคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) ว่า "อาวุโส ปัจจัยของการออกของเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิมิต มี ๒ ประการแล คือมนสิการนิมิตทั้งปวง ๑ ไม่มนสิการ (นิพพาน) ธาตุซึ่งไม่มีนิมิต ๑" ดังนี้[๑] ในคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) นั้น คำว่า "นิมิตทั้งปวง" หมายถึง นิมิตคือรูป นิมิตคือเวทนา นิมิตคือสัญญา นิมิตคือสังขาร และนิมิตคือวิญญาณ อนึ่ง พระอริยสาวกมิได้มนสิการนิมิตทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้โดยรวมเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่ท่านกล่าวคำว่า "นิมิตทั้งปวง" นี้ไว้โดยการรวมความไว้ทุกประการ เพราะฉะนั้น นิมิตใดเป็นอารมณ์ของภวังค์ เมื่อพระอริยสาวกมนสิการนิมิตนั้นก็เป็นการออกจากผลสมาบัติด้วยประการฉะนี้

พึงทราบการออกของผลสมาบัตินั้นด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๘๖๖] ข้อ ๕. ที่ว่า "อะไรเป็นลำดับของผลจิต และผลจิตเป็นลำดับของอะไร " ตอบว่า ก่อนอื่น ผลจิตนั่นแหละเป็นลำดับของผลจิต หรือว่าภวังค์เป็นลำดับของผลจิต แต่ผลจิตมาเป็นลำดับของมรรคก็มี เป็นลำดับของผลจิตก็มี เป็นลำดับของโคตรภูก็มี เป็นลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะก็มี ในผลจิตทั้งหลายนั้น (ถ้าเป็น) ในมรรควิถี ผลจิตเป็นลำดับของมรรค ผลจิตหลังๆ มาเป็นลำดับของผลจิตก่อนๆ (แต่) ในผลสมาบัติ ผลจิตข้างหน้าๆ มาเป็นลำดับของโคตรภู และพึงทราบว่า ในผลสมาบัตินี้ อนุโลมญาณ คือโคตรภู เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้ใน

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

คัมภีร์ปัฏฐานว่า "อนุโลมญาณของพระอรหันต์ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ"[๑] "อนุโลมญาณของพระเสขะทั้งหลาย เป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ" ดังนี้[๒] การออกจากความดับ (นิโรธ) มีด้วยผลจิตใด ผลจิตนั้น มาเป็นลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะ ดังนี้แล ในผลจิตทั้งหลายนั้น ยกเว้นผลจิตที่เกิดในมรรควิถีเสียแล้ว ผลจิตที่เหลือนอกนั้นทั้งหมดชื่อว่าเป็นไปด้วยอำนาจผลสมาบัติ (แต่) จะด้วยการเกิดขึ้น ในมรรควิถี หรือในผลสมาบัติก็ตาม (ท่านกล่าวไว้ว่า)

ปฏิปฺปสฺสทฺธทรถํ อมตารมฺมณํ สุภํ[๓]
วนฺตโลกามิสํ สนฺตํ สามญฺญผลมุตฺตมํ.
โอชวนฺเตน สุจินา สุเขน อภิสนฺทิตํ
เยน สาตาติสาเตน อมเตน มธุํ วิย.
ตํ สุขนฺตสฺส อริยสฺส รสภูตมนุตฺตรํ
ผลสฺส ปญฺญํ ภาเวตฺวา ยสฺมา วินฺทติ ปณฺฑิโต.
ตสฺมา อริยผลสฺเสตํ รสานุภวนํ อิธ
วิปสฺสนาภาวนาย อานิสํโสติ วุจฺจติ.

แปลความว่า

สามัญญผลอันประเสริฐสุดยอด ระงับความทุกข์ทนกระวนกระวาย คายกามารมณ์เครื่องล่อใจของโลกออกไป มีอมตนิพพานเป็นอารมณ์ สงบ ผ่องใส ท่วมท้นด้วยความสุข บริสุทธิ์ มีโอชะ แช่มชื่นอ่อนหวานเป็นอย่างยิ่ง ประดุจน้ำหวานที่เจือปนด้วยน้ำอมฤต เพราะเหตุที่ท่านบัณฑิตได้ทำวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้น จึงประสบความสุขอันประเสริฐยิ่งนั้น ซึ่งเป็นรสของพระอริยผลนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวในที่นี้ว่า การเสวยรสของพระอริยผลดังกล่าวนี้ เป็นอานิสงส์ของวิปัสสนาภาวนา

---

๑ ดูเทียบ อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

๒ ดูเทียบ อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

๓ ปรมตฺถทีปนี อุทานวณฺณนา, (บาลี) น. ๔๖ และ สทฺธมฺมปกาสินี, (บาลี) น. ๓๒๔ เป็น "สุขํ"

๓. นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา - สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

[๘๖๗] ข้อว่า "**สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้**" หมายถึงว่า มิเพียงแต่เสวยรสของพระอริยผลอย่างเดียวเท่านั้น แต่พึงทราบว่าแม้ความสามารถในการเข้านิโรธสมาบัติก็เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนานี้ด้วย

ในคำสังเขปความว่า "สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้" นั้น เพื่อเข้าใจแจ่มแจ้งเรื่องนิโรธสมาบัติ มีปัญหากรรมอยู่ (๘ ข้อ) ดังนี้ คือ

๑. นิโรธสมาบัติ คืออะไร
๒. บุคคลพวกไรเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ พวกไรเข้าไม่ได้
๓. เข้าได้ในภพไหน
๔. เข้าเพื่ออะไร
๕. การเข้านิโรธสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร
๖. จิตของผู้ออกแล้ว (จากนิโรธสมาบัติ) น้อมไปในอะไร
๗. คนตายแล้ว กับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีความต่างกันอย่างไร
๘. นิโรธสมาบัติ เป็นสังขตะ หรืออสังขตะ เป็นโลกิยะ หรือโลกุตตระ เป็นนิปผันนะ (สำเร็จ) หรืออนิปผันนะ (ไม่สำเร็จ)

[๘๖๘] ในปัญหากรรม (ทั้ง ๘) นั้น

ข้อ ๑. ที่ว่า นิโรธสมาบัติคืออะไร คือความไม่เป็นไปของธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกด้วยการดับไปโดยลำดับ

ข้อ ๒. ที่ว่า "บุคคลพวกไรเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ พวกไรเข้าไม่ได้" ตอบว่า ปุถุชนทั้งหลายแม้ทั้งปวง พระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งหลายทั้งปวง[๑]และพระอนาคามีกับทั้งพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นสุกขวิปัสสกเข้าไม่ได้ แต่พระอนาคามีทั้งหลายและพระอรหันตขีณาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ เข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญด้วยญาณจริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจริยา ๙ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ และเพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ ชื่อว่า ญาณในการเข้า

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓ และดูอธิบายต่อไปข้างหน้า ในเล่มนี้

นิโรธสมาบัติ”[๑] และสัมปทา (คือการเข้านิโรธสมาบัติได้) นี้ นอกจากพระอนาคามีและพระขีณาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว บุคคลทั้งหลายอื่น หามีไม่ เพราะฉะนั้น พระอนาคามีและพระขีณาสพทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ เหล่านั้นเท่านั้น เข้า (นิโรธสมาบัติ) ได้ บุคคลทั้งหลายอื่นเข้าไม่ได้

อธิบายพละ ๒ สังขาร ๓ ญาณจริยา ๑๖ สมาธิจริยา ๙ และวสี ๕

[๘๖๙] ***ถามว่า*** “แต่พละ (กำลัง) ๒ ในที่นี้ คืออะไรบ้าง สังขาร ๓ เป็นไฉน ญาณจริยา ๑๖ คืออะไรบ้าง สมาธิจริยา ๙ คืออะไรบ้าง ความเป็นผู้มีความชำนาญ (วสี) เป็นไฉน” ดังนี้

ตอบว่า “คำไรๆ ที่เราจะต้องกล่าวตอบในคำถามนี้ หามีไม่ คำตอบทั้งหมดนี้ ท่านได้กล่าวไว้ในนิเทศของอุเทศนี้เรียบร้อยแล้ว ดังพระบาลี (ในปฏิสัมภิทามรรค แปลความ) ว่า

สมถพละ

คำว่า “**ด้วยพละ ๒**” ได้แก่ พละ ๒ คือสมถพละ (กำลังของสมถะ) ๑ วิปัสสนาพละ (กำลังของวิปัสสนา) ๑ สมถพละ เป็นไฉน คือความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยเนกขัมมะ (สังกัปปะ) ชื่อว่า สมถพละ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยความไม่มีพยาบาท ... ด้วยอาโลกสัญญา ... ด้วยอวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่าน) ... ฯลฯ ... ด้วยเป็นผู้ตามเห็นเนืองๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปหายใจเข้า ... ด้วยเป็นผู้ตามเห็นเนืองๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปหายใจออก ชื่อว่า **สมถพละ**

สมถพละ ในคำว่า “**สมถพละ**” ดังนี้โดยความหมายว่ากระไร ชื่อว่า สมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในเพราะนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ชื่อว่า **สมถพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในวิตกและวิจารด้วยทุติยฌาน ... ฯลฯ ... ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในเพราะอากิญจัญญายตนสัญญาด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไป ไม่เคลื่อนไป ไม่สั่นสะเทือนไป ในเพราะอุทธัจจะ และในเพราะกิเลสอันเป็นไปกับด้วยอุทธัจจะและในเพราะขันธ์ (ที่สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ)

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓ และดูอธิบายต่อไปข้างหน้า ในเล่มนี้

วิปัสสนาพละ

วิปัสสนาพละ เป็นไฉน คืออนิจจานุปัสสนา (ความเห็นเนือง ๆ โดยความไม่เที่ยง) ชื่อว่า **วิปัสสนาพละ** ทุกขานุปัสสนา (ความเห็นเนือง ๆ โดยความเป็นทุกข์) ... อนัตตานุปัสสนา (ความเห็นเนือง ๆ โดยความเป็นอนัตตา) ... นิพพิทานุปัสสนา (ความเห็นเนือง ๆ ด้วยความเบื่อหน่าย) ... วิราคานุปัสสนา (ความเห็นเนือง ๆ ด้วยความปราศจากกำหนัด) ... นิโรธานุปัสสนา (ความเห็นเนือง ๆ ซึ่งความดับ) ... ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (ความเห็นเนือง ๆ ด้วยการสลัดทิ้งไป) ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความเห็นเนือง ๆ โดยความไม่เที่ยงในรูป ... ความเห็นเนือง ๆ ด้วยการสลัดทิ้งไปในรูป ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความเห็นเนือง ๆ โดยความไม่เที่ยงในเวทนา ... ในสัญญา ... ในสังขารทั้งหลาย ... ในวิญญาณ ... ฯลฯ ... ในจักษุ ... ในชราและมรณะ ... ความเห็นเนือง ๆ ด้วยการสลัดทิ้งไป ... ในชราและมรณะ ชื่อว่า วิปัสสนาพละ

วิปัสสนาพละ ในคำว่า "วิปัสสนาพละ" ดังนี้ โดยความหมายว่ากระไร ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ด้วยทุกขานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในอัตตสัญญา (ความสำคัญว่ามีอัตตา) ด้วยอนัตตานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเพลิดเพลิน ด้วยนิพพิทานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสสนา ... ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความยึดถือไว้ ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไป ไม่เคลื่อนไป ไม่สั่นสะเทือนไป ในอวิชชา และในกิเลสอันเป็นไปกับด้วยอวิชชา และในขันธ์ (อันสัมปยุตด้วยอวิชชา) นี้ คือวิปัสสนาพละ

สังขาร ๓

คำว่า "เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓" ถามว่า เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ เหล่าไหน ตอบว่า วจีสังขาร คือวิตกและวิจารของท่านผู้เข้าทุติยฌานเป็นอันสงบไปแล้ว ๑ กายสังขาร คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของท่านผู้เข้าจตุตถฌานเป็นอันสงบไปแล้ว ๑ จิตตสังขาร คือสัญญาและเวทนาของท่านผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นอันสงบไปแล้ว ๑ เพราะความสงบไปแห่งสังขารทั้งหลาย ๓ เหล่านี้

ญาณจริยา ๑๖

คำว่า “**ด้วยญาณจริยา ๑๖**” ถามว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่าไหน ตอบว่า อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา ๑ ทุกขานุปัสสนา ชื่อว่า ... ๑ อนัตตานุปัสสนา ... ๑ นิพพิทานุปัสสนา ... ๑ วิราคานุปัสสนา ... ๑ นิโรธานุปัสสนา ... ๑ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ... ๑ วิวัฏฏานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา ๑ โสดาปัตติมรรค ชื่อว่าญาณจริยา ๑ โสดาปัตติผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจริยา ๑ สกทาคามิมรรค ... ๑ สกทาคามิผลสมาบัติ ... ๑ อนาคามิมรรค ๑ ...อนาคามิผลสมาบัติ ... ๑ อรหัตตมรรค ... ๑ อรหัตตผลสมาบัติ ชื่อว่า ญาณจริยา ๑ ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่านี้

สมาธิจริยา ๙

คำว่า “**ด้วยสมาธิจริยา ๙**” ถามว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่าไหน ตอบว่า ปฐมฌาน ชื่อว่า สมาธิจริยา ๑ ทุติยฌาน ... ๑ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า สมาธิจริยา ๑ วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เพื่อมุ่งหมายได้ปฐมฌาน ... ฯลฯ ... วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เพื่อมุ่งหมายได้เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ๑ (รวมกับอุปจารสมาธิของสมาบัติ ๘ อีก ๑) ด้วยสมาธิจริยา ๙ เหล่านี้

วสี ๕

คำว่า “**วสี - มีความชำนาญ**”[๑] หมายถึง วสี ๕ คือ

๑. **อาวัชชนวสี** ความชำนาญในการรำลึก
๒. **สมาปัชชนวสี** ความชำนาญในการเข้า
๓. **อธิฏฐานวสี** ความชำนาญในการตั้งอยู่
๔. **วุฏฐานวสี** ความชำนาญในการออก
๕. **ปัจจเวกขณวสี** ความชำนาญในการพิจารณาทบทวน

การรำลึกถึงปฐมฌานได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการรำลึก ดังนี้ เรียกว่า อาวัชชนวสี ๑ เข้าปฐมฌานได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการเข้า ดังนี้ เรียกว่า

---

๑ วสี ท่านแก้ไว้ ๒ ความ คือ ความชำนาญ หรือ (บุคคลผู้) มีความชำนาญ

สมาปัชชนวสี ๑ ตั้งอยู่ (ในปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการตั้งอยู่ ดังนี้ เรียกว่า อธิฏฐานวสี ๑ ออก (จากปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการออก ดังนี้ เรียกว่า วุฏฐานวสี ๑ พิจารณาทบทวน (ปฐมฌาน) ได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ไม่มีความชักช้าในการพิจารณาทบทวน ดังนี้ เรียกว่า ปัจจเวกขณวสี ๑ รำลึกถึงทุติยฌาน ... ฯลฯ ... ถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติได้ ณ ที่ตนปรารถนา ในเวลาต้องการ ตลอดเวลาต้องการ ... ฯลฯ ... พิจารณาทบทวน ... ไม่มีความชักช้าในการพิจารณาทบทวนดังนี้ เรียกว่า ปัจจเวกขณวสี ๑ วสี มี ๕ ดังนี้แล[๑]

[๘๗๐] ความจริง นิเทศของคำว่า “**ด้วยญาณจริยา ๑๖**” นี้ ในพระบาลี (ปฏิสัมภิทามรรคข้างต้น) นั้น เป็นนิเทศสูงสุด (รวมยอดทั้งหมด) แต่ว่า พระอนาคามีท่านมีปัญญาในความเป็นผู้ชำนาญ (วสีภาวตาปัญญา) ด้วยญาณจริยา ๑๔ (ไม่ถึง ๑๖ เพราะท่านยังมิได้บรรลุมรรคและผลสุดยอด คือพระอรหัตต์) หากมีคำถามว่า “ถ้าอย่างนั้น พระสกทาคามีก็ไม่มีวสีภาวตาปัญญา ด้วยญาณจริยา ๑๒ และพระโสดาบันก็ไม่มีด้วยญาณจริยา ๑๐ หรือ” ตอบว่า (พระสกทาคามีและพระโสดาบัน) ท่านไม่มีวสีภาวตาปัญญา เพราะท่านยังละราคะมีกามคุณ ๕ อันเป็นวัตถุที่ตั้งซึ่งเป็นอันตรายแก่สมาธิไม่ได้ เพราะท่านละราคะมีกามคุณ ๕ อันเป็นที่ตั้งนั้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น สมถพละ (ของพระสกทาคามีและพระโสดาบัน) จึงยังไม่บริบูรณ์ เมื่อสมถพละนั้นไม่บริบูรณ์ ท่านก็หาสามารถเข้านิโรธสมาบัติที่ต้องเข้าด้วยพละ ๒ ได้ไม่ ส่วนพระอนาคามีท่านละราคะนั้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น พระอนาคามีนี้ จึงเป็นผู้มีพละบริบูรณ์ ท่านสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะความเป็นผู้มีพละ (ทั้ง ๒) บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลของพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย แก่การเข้าผลสมาบัติ”[๒] จริงอยู่ คำนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปัฏฐานมหาปกรณ์ ทรงหมายถึงการออกจากนิโรธของพระอนาคามีโดยเฉพาะ ฉะนี้แล

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓-๑๔๔ และ ดู-สทฺธมฺมปกาสินี, (บาลี) น. ๓๗๑-๓๘๑

๒ ดูเทียบ อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

[๘๗๑] ข้อ ๓. ที่ว่า "**เข้าได้ในภพไหน**" ตอบว่า "ในปัญจโวการภพ (ถามว่า) เพราะเหตุไร (ตอบ) เพราะเป็นสภาพของสมาบัติโดยลำดับ (อนุปุพพสมาปัตติ) ส่วนในจตุโวการภพ (อรูปภพ) รูปสมาบัติทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้นไม่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงไม่สามารถเข้า (นิโรธสมาบัติ) ในภพนั้นได้" แต่บรรดาเกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "เพราะไม่มี (หทย) วัตถุ" (คือเพราะไม่มีวัตถุ คือกรชกาย)

[๘๗๒] ข้อ ๔. ที่ว่า "**เข้าเพื่ออะไร**" ตอบว่า (พระอนาคามีและพระขีณาสพผู้ได้สมาบัติ ๘) ท่านเบื่อหน่ายในความเป็นไปและความแตกดับของสังขารทั้งหลาย จึงคิดว่า "เราจักเป็นผู้ไม่มีจิตบรรลุความดับคล้ายพระนิพพาน อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมนี้เสียเลย" แล้วเข้า (นิโรธสมาบัติ)

[๘๗๓] ข้อ ๕. ที่ว่า "**และการเข้านิโรธสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร**" ตอบว่า (การเข้านิโรธสมาบัติเป็นของพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘) ผู้เพียรพยายามโดยทางสมถะและวิปัสสนา ซึ่งทำบุพพกิจ (กิจเบื้องต้น) แล้ว ทำเนวสัญญานาสัญญายตน (สมาบัติ) ให้ดับไป การเข้านิโรธสมาบัตินั้น มีอยู่ด้วยอาการอย่างนี้

เพราะว่าท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทางสมถะอย่างเดียว ท่านผู้นั้นครั้นบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแล้วก็ยับยั้งอยู่ ส่วนท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทางวิปัสสนาอย่างเดียว ครั้นบรรลุผลสมาบัติแล้วก็ยับยั้งอยู่ แต่ท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทาง (สมถะและวิปัสสนา) ทั้งสองนั่นแล ครั้นทำบุพพกิจแล้ว ทำเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติให้ดับไป ท่านผู้นั้นเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ นี้คือความสังเขป ในการเข้านิโรธสมาบัตินี้ ด้วยประการฉะนี้

[๘๗๔] ส่วนความพิสดารมีดังต่อไปนี้

พระภิกษุในพระศาสนานี้ มีความปรารถนาจะเข้านิโรธสมาบัติ ทำภัตกิจ (ฉันอาหาร) แล้ว ล้างมือและเท้าดีแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง เข้าไปตั้งสติไว้เฉพาะหน้า อยู่บนอาสนะที่ปูลาดไว้ดีแล้ว ในโอกาส (สถานที่) เงียบสงัด พระภิกษุนั้นเข้าปฐมฌาน แล้วออก (จากปฐมฌานนั้น) กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนา ซึ่งสังขารทั้งหลาย ในปฐมฌานนั้นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

วิปัสสนา ๓

แต่วิปัสสนา นี้ มี ๓ อย่าง คือ

๑. สังขารปริคัณหณกวิปัสสนา วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร
๒. ผลสมาปัตติวิปัสสนา วิปัสสนาของผลสมาบัติ
๓. นิโรธสมาปัตติวิปัสสนา วิปัสสนาของนิโรธสมาบัติ

ในวิปัสสนา ๓ อย่างนั้น วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร เป็นอย่างอ่อนหรืออย่างแก่ก็ตาม เป็นปทัฏฐาน (ทางบรรลุ) แห่งมรรค ได้เช่นกัน วิปัสสนาของผลสมาบัติ ต้องเป็นอย่างแก่จริงๆ เช่นเดียวกับมรรคภาวนาจึงใช้ได้ แต่วิปัสสนาของนิโรธสมาบัติ ต้องไม่อ่อนเกินไป ไม่แก่เกินไป จึงใช้ได้

เพราะฉะนั้น พระภิกษุนี้จึงกำหนดเห็นสังขารทั้งหลายเหล่านั้นด้วยวิปัสสนาซึ่งไม่อ่อนเกินไป ไม่แก่เกินไป จากนั้นก็เข้าทุติยฌาน ครั้นออกแล้ว กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนาซึ่งสังขารทั้งหลาย ในทุติยฌานนั้น เหมือน (เมื่อออกจากปฐมฌาน) อย่างนั้นแหละ จากนั้นก็เข้าตติยฌาน ... ไปจนถึง ... จากนั้นก็เข้าวิญญาณัญจายตนะ ครั้นออกแล้ว กำหนดเห็นด้วยวิปัสสนา ซึ่งสังขารทั้งหลาย ในวิญญาณัญจายตนะนั้นเหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ

บุพพกิจ ๔ ในการเข้านิโรธสมาบัติ

ในลำดับนั้นก็เข้าอากิญจัญญายตนะ ครั้นออกแล้ว จึงกระทำบุพพกิจ (กิจเบื้องต้น) ๔ อย่าง คือ

๑. **นานาพัทธอวิโกปนะ** ไม่ทำให้สิ่งของที่เนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย
๒. **สังฆปฏิมานนะ** การรอคอยของสงฆ์
๓. **สัตถุปักโกสนะ** การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา
๔. **อัทธานปริจเฉท** กำหนดกาลเวลา

๑. ไม่ทำให้สิ่งของเนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย

[๘๗๕] ในบุพพกิจ ๔ อย่างนั้น ข้อว่า "**ไม่ทำให้สิ่งของเนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย**" ความว่า วัตถุใด มิใช่เป็นของเกี่ยวเนื่องแต่ผู้เดียวกับพระภิกษุ

(ผู้เข้านิโรธสมาบัติ) นี้ แต่เป็นของใช้เกี่ยวเนื่องกับพระภิกษุต่างๆ อยู่ด้วย (เช่น) บาตรและจีวรก็ดี เตียงและตั่งก็ดี เคหะที่อยู่อาศัยก็ดี ก็หรือบริขารไรๆ อื่นก็ดี วัตถุนั้นจะไม่เสียหาย คือจะไม่พินาศไปด้วยไฟ (ไหม้) ด้วยน้ำ (พัดไป) ด้วยลม (ทำลาย) ด้วยโจร (ลักขโมย) และหนู (กัด) เป็นต้น ด้วยประการใด ภิกษุนั้นพึงอธิษฐานไว้ด้วยประการนั้น

ในการนั้น มีวิธีอธิษฐานดังนี้ว่า "ภายใน ๗ วันนี้ ขอวัตถุสิ่งนี้และสิ่งนี้ (ระบุ ชื่อสิ่งของ) จงอย่าถูกไฟไหม้ จงอย่าถูกน้ำพัดไป จงอย่าถูกลมทำลาย จงอย่าถูกพวกโจรลัก จงอย่าถูกสัตว์มีหนูเป็นต้นกัด" ครั้นอธิษฐานอย่างนี้แล้ว จะไม่มีอันตรายไรๆ แก่วัตถุนั้นตลอด ๗ วัน แต่เมื่อพระภิกษุนั้นไม่อธิษฐานไว้ วัตถุจักพินาศไปด้วยไฟเป็นต้น เหมือนของท่านมหานาคเถระ

เล่ากันว่า พระเถระเข้าไปบิณฑบาตในบ้านของอุบาสิกาผู้เป็นโยมมารดา อุบาสิกาถวายยาคูแล้วนิมนต์ให้ท่านนั่งในโรงฉัน พระเถระนั่งเข้านิโรธ เมื่อท่านนั่ง (เข้านิโรธ) อยู่นั้น โรงฉันถูกไฟไหม้ พระภิกษุนอกนั้นต่างถืออาสนะที่นั่งของตนๆ พากันหนีไป พวกชาวบ้านมาชุมนุมกัน ครั้นเห็นพระเถระก็พากันกล่าว (ตำหนิ) ว่า "พระสมณะขี้เกียจๆ" ไฟไหม้หญ้า (มุงหลังคา) ไหม้ไม้ไผ่ และไหม้ไม้กระดาน ลุกล้อมรอบพระเถระ พวกชาวบ้านช่วยกันเอาหม้อตักน้ำมาดับไฟ แล้วนำเถ้าถ่านออกไปทำเป็นวงรอบ (พระเถระ) แล้วโปรยปรายดอกไม้ พากันยืนนมัสการอยู่ พระเถระออก (จากนิโรธ) ตามกาลเวลาที่ท่านกำหนดไว้ ครั้นเห็นพวกชาวบ้านเหล่านั้นก็คิดว่า "ฉันเกิดเป็นคนปรากฏชัดเสียแล้ว" จึงเหาะขึ้นสู่เวหาส ไปยังเกาะปิยังคุ

นี้ชื่อว่า **เป็นการไม่ทำให้สิ่งของที่เนื่องด้วยพระภิกษุต่างๆ เสียหาย** แต่วัตถุสิ่งใดที่เป็นของเกี่ยวเนื่องแต่ตนผู้เดียว จะเป็นผ้านุ่งและผ้าห่มก็ดี เป็นอาสนะสำหรับรองนั่งก็ดี กิจด้วยการอธิษฐานในวัตถุสิ่งนั้นเป็นส่วนต่างหาก หามีไม่ ท่านผู้เข้านิโรธจะคุ้มครองรักษาวัตถุสิ่งนั้นไว้ด้วยอำนาจ (ของนิโรธ) สมาบัตินั่นแล เหมือนอย่างของท่านพระสัญชีวะ อีกทั้งท่านได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "ฤทธิ์อันแผ่กระจายไปด้วยสมาธิของท่านพระสัญชีวะ ฤทธิ์อันแผ่กระจายไปด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตร" ดังนี้[๑]

---

๑ ดูเทียบ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐

๒. การรอคอยของสงฆ์

[๘๗๖] ข้อว่า "**การรอคอยของสงฆ์**" หมายถึง การคอย คือการรอคอยของสงฆ์ ความว่า พระภิกษุรูปหนึ่งยังไม่มาตราบใด (สงฆ์) จะยังไม่ทำสังฆกรรมตราบนั้น และการรอคอยในที่นี้ หาใช่เป็นบุพพกิจของการเข้านิโรธนี้มิได้ แต่การรำลึกถึงการรอคอยเป็นบุพพกิจ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้จะเข้านิโรธพึงรำลึกถึงอย่างนี้ว่า "เมื่อฉันนั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าว่าสงฆ์จะมีความปรารถนาเพื่อทำกรรมทั้งหลาย มีญัตติกรรมเป็นต้น กรรมไรๆ ก็ตาม ฉันจักออก (จากนิโรธ) ทันทีทันใดที่พระภิกษุไรๆ ยังมิทันมาเรียกฉัน" เพราะว่าพระภิกษุนั้นทำอย่างนี้แล้ว จึงเข้า (นิโรธ) ก็จะออกได้ทันทีในเวลานั้น แต่พระภิกษุใดมิได้กระทำอย่างนั้น และสงฆ์ประชุมกันแล้วไม่เห็นพระภิกษุนั้น จะถามว่า "ภิกษุรูปโน้นไปไหน" ครั้นมีผู้บอกว่า "เข้านิโรธ" สงฆ์ก็จะส่งพระภิกษุรูปหนึ่งรูปใดไปตามว่า "จงไปเรียกพระภิกษุรูปนั้นมาตามคำของสงฆ์" ครั้นพระภิกษุ (ผู้ไปตาม) นั้น ยืนอยู่ในที่ใกล้พอที่พระภิกษุผู้เข้านิโรธนั้นจะได้ยินแล้วเพียงแต่บอกว่า "อาวุโส สงฆ์รอคอยท่านอยู่" ดังนี้เท่านั้น การออก (จากนิโรธ) ก็มีในทันที เพราะว่า ชื่อว่าอาณาของสงฆ์ เป็นการหนักอย่างนี้ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธควรรำลึกถึงการรอคอยของสงฆ์นั้น แล้วจึงเข้า (นิโรธ) โดยอาการที่จะออกได้เองทีเดียว

๓. การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา

[๘๗๗] แม้ในข้อว่า "**การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา**" นี้ก็หมายถึง การรำลึกถึงการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั่นเอง เป็น (บุพพ) กิจของพระภิกษุผู้เข้านิโรธนี้ เพราะฉะนั้น แม้การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้น พระภิกษุก็ควรรำลึกถึงโดยอาการอย่างนี้ว่า "เมื่อข้าพเจ้านั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าพระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติสิกขาบทในเรื่องที่เกิดขึ้น หรือว่าจะทรงแสดงธรรมในเพราะความเกิดเรื่องขึ้นอย่างนั้น ข้าพเจ้าจักออกทันทีในชั่วเวลาที่ใครๆ ยังไม่มาเรียกข้าพเจ้า" ดังนี้ เพราะว่าพระภิกษุนั้นครั้นทำอย่างนี้แล้วนั่ง (เข้านิโรธ) ก็จะออกได้ในเวลานั้นโดยแท้ แต่พระภิกษุใดไม่กระทำอย่างนั้น เมื่อสงฆ์ประชุมกันแล้ว และพระบรมศาสดาทรงทอดพระเนตรไม่เห็นพระภิกษุนั้น ทรงมีรับสั่งถามว่า "ภิกษุรูปโน้นไปไหน" ครั้นมีพระภิกษุกราบทูลว่า "เข้านิโรธ" จะโปรดส่งพระภิกษุบางรูปไปตามด้วยพระดำรัสว่า "เธอจงไปเรียกภิกษุนั้นตามคำของเรา" ครั้นพระภิกษุนั้นไป

ยืนอยู่ในที่ใกล้พอที่พระภิกษุผู้เข้านิโรธนั้นจะได้ยิน แล้วเพียงแต่บอกว่า "พระบรมศาสดาทรงมีรับสั่งหาท่าน" ดังนี้เท่านั้นก็ออก (จากนิโรธ) เพราะว่าการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา เป็นการหนักอย่างนี้ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธพึงรำลึกถึงการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้น แล้วเข้า (นิโรธ) โดยอาการที่จะออกได้เองนั่นเทียว

๔. กำหนดกาลเวลา

[๘๗๘] ข้อว่า "**กำหนดกาลเวลา**" หมายถึง กำหนดกาลเวลาของชีวิต เพราะว่าพระภิกษุผู้นี้ ควรเป็นผู้ฉลาดอย่างดีในการกำหนดกาลเวลา ต้องรำลึกดูก่อนว่า "อายุสังขารของตนจักเป็นไปได้ตลอด ๗ วัน (หรือ) จักไม่เป็นไป" แล้วจึงเข้า เพราะถ้าว่าไม่รำลึกถึงอายุสังขารซึ่งจะดับไปภายใน ๗ วันก่อนแล้วเข้า (นิโรธ) ไซร้ นิโรธสมาบัติของพระภิกษุนั้นก็มิสามารถป้องกันความตายได้ พระภิกษุนั้นต้องออกจากสมาบัติไปในระหว่างนั่นเอง เพราะความตายภายในนิโรธหามีไม่ เพราะฉะนั้น พระภิกษุผู้เข้านิโรธสมาบัติพึงรำลึกกำหนดกาลเวลา (ของชีวิต) ก่อนแล้วจึงเข้า เพราะว่าบุพพกิจข้ออื่นที่เหลือ (อีก ๓ อย่าง) แม้จะไม่นึกถึงก็ได้ แต่ว่ากำหนดกาลเวลา (ของชีวิต) นี้ ท่านว่า ต้องนึกถึงไว้โดยแท้

การเข้านิโรธสมาบัติ

[๘๗๙] พระภิกษุนั้นครั้นเข้าอากิญจัญญายตนะแล้วออก กระทำบุพพกิจ (๔) นี้ ดังกล่าวนั้นแล้ว จึงเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ครั้นแล้วก็ผ่านวารจิตไป ๑ หรือ ๒ วาระ แล้วเป็นผู้ไม่มีจิตสัมผัสนิโรธ (ความดับ)

ถามว่า "แต่เพราะเหตุไร ถัดจิต ๒ ดวงไป จิตของพระภิกษุ (ผู้เข้านิโรธ) นั้น จึงไม่เป็นไร" (ตอบว่า) "เพราะเป็นประโยคของนิโรธ" ความจริง การที่พระภิกษุนี้กระทำธรรมคือสมถะและวิปัสสนา ๒ อย่างเทียมเข้าคู่กัน แล้วขึ้นสู่สมาบัติ ๘ นี้ เป็นประโยคของ**อนุปุพพนิโรธ** (คือการดับไปของฌานมีปฐมฌานเป็นต้น และอนุปัสสนาทั้งหลายนั้น ๆ โดยลำดับ) หาใช่ประโยคของการเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติไม่ เพราะเหตุนี้ จิตทั้งหลาย (ของพระภิกษุนั้น) จึงไม่เป็นไปเกินจิต ๒ ดวง เพราะเป็นประโยคของนิโรธ แต่ว่าพระภิกษุใด ครั้นออกจากอากิญจัญญายตนะแล้ว

ไม่ทำบุพพกิจ (ดังกล่าว) นี้ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะไปเลย พระภิกษุนั้นมิสามารถเป็นผู้ไม่มีจิตต่อไปได้ แต่จะถอยกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะอย่างเดิม และในเรื่องนี้ ควรกล่าวถึงอุปมาด้วยบุรุษผู้ไม่เคยเดินทาง (สู่สถานที่ไม่เคยไป)

เล่ากันว่า บุรุษผู้หนึ่ง ไม่เคยเดินทางสายหนึ่ง ครั้นมาถึงลำห้วย[๑] หรือแผ่นหินซึ่งร้อนด้วยแสงแดดแผดเผาอย่างแรงกล้า ที่ทอดไว้ (เป็นสะพาน) ข้ามหล่มน้ำลึก[๑] อยู่ระหว่างทางก็ไม่ถกผ้านุ่งและผ้าห่มนั้นให้กระชับเสียก่อน ลงสู่ลำห้วยเลย ด้วยความกลัวบริขารเปียกจึงกลับมายืนอยู่ริมฝั่งข้างนี้อย่างเดิมอีก แม้ก้าวเหยียบแผ่นหินก็ร้อนเท้า จึงกลับมายืนอยู่ ณ ฝั่งนี้อย่างเดิมอีก ในอุปมานั้น เปรียบความเหมือนว่า บุรุษผู้นั้น เพราะมิได้ถกผ้านุ่งและผ้าห่มให้กระชับ พอลงไปยังลำห้วยเท่านั้น และพอก้าวเหยียบแผ่นหินที่ร้อนเท่านั้นก็ถอยกลับมายืนอยู่ ณ ฝั่งข้างนี้อย่างเดิม ฉันใด แม้โยคาวจรก็ฉันนั้น เพราะมิได้ทำบุพพกิจ พอเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้นก็ (ต้อง) ถอยกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะ แต่บุรุษผู้เคยเดินทางสายนั้นมาแล้วในกาลก่อน ครั้นมาถึงสถานที่นั้นก็นุ่งผ้าผืนหนึ่งให้กระชับ แล้วมือก็ถือผ้าอีกผืนหนึ่งไว้ ก้าวลงสู่ลำห้วยหรือทำเพียงแต่สักว่าก้าวเหยียบแผ่นหินที่ร้อนเท่านั้น แล้วเดิน (รีบข้าม) ไปทางฝั่งโน้น ฉันใด พระภิกษุผู้ทำบุพพกิจแล้วก็ฉันนั้นเหมือนกัน เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะก่อนแล้ว ต่อไปก็เป็นผู้ไม่มีจิตสัมผัสนิโรธอยู่

การตั้งอยู่ของนิโรธสมาบัติ

[๘๘๐] ข้อ ๕. ที่ว่า " ... การตั้งอยู่เป็นอย่างไร" ตอบว่า ก็การตั้งอยู่ของนิโรธสมาบัตินั้น ที่เข้าแล้วด้วยประการดังกล่าวมานี้ มีอยู่ด้วยกำหนดกาลเวลา และมีอยู่ด้วยไม่มีการสิ้นอายุ ไม่มีการรอคอยของสงฆ์ และไม่ทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา

การออกของนิโรธสมาบัติ

[๘๘๑] ข้อ ๕. ที่ว่า " ... การออกเป็นอย่างไร" ตอบว่า การออกมีอยู่โดย ๒ ทางอย่างนี้ คือสำหรับพระอนาคามี การออกมีด้วยการเกิดขึ้นของอนาคามิผลจิต สำหรับพระอรหันต์มีด้วยการเกิดขึ้นของอรหัตตผลจิต

---

๑ หมายถึง ผ่านลำห้วยได้ ๒ วิธี คือ ลงบุกลุยในลำห้วย ๑ เดินบนแผ่นดินข้ามไป ๑

จิตของผู้ออกจากนิโรธสมาบัติน้อมไปสู่พระนิพพาน

[๘๘๒] ข้อ ๖. ที่ว่า "จิตของผู้ออกแล้ว (จากนิโรธสมาบัติ) น้อมไปในอะไร" ตอบว่า น้อมไปในพระนิพพาน เป็นความจริง พระธรรมทินนาเถรีก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "วิสาขะผู้อาวุโส จิตของพระภิกษุผู้ออกแล้วแล จากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ เป็นจิตน้อมไปในวิเวก (คือพระนิพพาน) โน้มไปโดยวิเวก โอนเอียงไปทางวิเวก"[๑]

คนตายกับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติต่างกัน

[๘๘๓] ข้อ ๗. ที่ว่า "คนตายแล้ว กับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีความต่างกันอย่างไร" แม้ความข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ในพระสูตรเหมือนกัน ดังท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า "อาวุโส คนตายแล้ว ทำกาละแล้ว นี้ใด กายสังขารทั้งหลายของคนผู้นั้น ดับแล้ว ระงับแล้ว วจีสังขารทั้งหลาย ... จิตตสังขารทั้งหลายดับแล้ว ระงับแล้ว อายุสิ้นสุดแล้ว ไออุ่นสงบแล้ว อินทรีย์ทั้งหลายแตกสลายแล้ว (ส่วน) พระภิกษุ ผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธนี้ใด กายสังขารทั้งหลายของพระภิกษุแม้นั้น ดับแล้ว ระงับแล้ว วจีสังขารทั้งหลาย ... จิตตสังขารทั้งหลาย ดับแล้ว ระงับแล้ว อายุยังไม่สิ้นสุด ไออุ่นยังไม่สงบ อินทรีย์ทั้งหลายยังไม่แตกสลาย" ดังนี้[๒]

นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ...

[๘๘๔] แต่ในคำถามข้อ ๘. ที่ว่า "นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ..." เป็นต้น ไม่ควรกล่าวตอบว่า เป็นสังขตะบ้าง เป็นอสังขตะบ้าง เป็นโลกิยะบ้าง เป็นโลกุตตระบ้าง เพราะเหตุไร เพราะไม่มีอยู่โดยสภาวะ แต่โดยเหตุที่นิโรธสมาบัตินั้น ชื่อว่าเป็นอันเข้าได้ด้วยอำนาจของพระอริยบุคคลผู้เข้าอยู่ เพราะฉะนั้น จะกล่าวว่า "นิปผันนะ-สำเร็จ" ก็ควร จะกล่าวว่า "อนิปผันนะ - ไม่สำเร็จ" หาควรไม่

อิติ สนฺตํ สมาปตฺตึ อิมํ อริยนิเสวิตํ
ทิฏฺเฐว ธมฺเม นิพฺพาน- มิติ สงฺขํ อุปาคตํ
ภาเวตฺวา อริยปญฺญํ สมาปชฺชนฺติ ปณฺฑิตา.
ยสฺมา ตสฺมา อิมิสฺสาปิ สมาปตฺติสมตฺถตา
อริยมคฺเคสุ ปญฺญาย อานิสํโสติ วุจฺจตีติ.

---

๑ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๕

๒ ดูเทียบ ม. มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๗/๔๙๕

แปลความว่า

เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลาย ทำอริย (มรรคและผล) ปัญญาให้เกิดแล้ว เข้าสมาบัติอันสงบ ซึ่งเข้าถึงการนับว่าเป็นนิพพาน ในทิฏฐธรรมทีเดียวนี้ ที่พระอริยเจ้าเสพแล้ว ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติแม้นี้ได้ ท่านก็กล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาในอริยมรรคทั้งหลาย ฉะนี้แล

๔. อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ - สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

[๘๘๕] ข้อว่า "สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น" หมายความว่า และมิใช่แต่เป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติได้เพียงเท่านั้น แต่ว่าแม้ความสำเร็จในความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้นนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของโลกุตตรปัญญาภาวนานี้ด้วย ความจริง บุคคลผู้ทำปัญญาให้เกิดแล้ว เพราะเหตุที่ตนเองทำโลกุตตรปัญญาแม้ทั้ง ๔ อย่างนี้ให้เกิด จึงเป็น

๑. **อาหุไนย** บุคคลผู้ควรของคำนับ
๒. **ปาหุไนย** บุคคลผู้ควรของต้อนรับ
๓. **ทักขิไนย** บุคคลผู้ควรทักษิณาของชาวโลกรวมทั้งเทวดา
๔. **อัญชลีกรณียะ** บุคคลผู้ควรทำอัญชลี
๕. **โลกานุตตรปุญญเขตตะ** เป็นเขตแห่งบุญอย่างเยี่ยมยอดของโลก

โดยไม่แตกต่างกัน

[๘๘๖] แต่โดยแตกต่างกันในโลกุตตรปัญญาภาวนานี้ก็คือ

๑. พระโสดาบัน

๑. ท่านผู้ทำมรรคปัญญา ที่ ๑ ให้เกิดรายแรกแล้ว มา (สู่ความเป็นพระโสดาบัน) ด้วยวิปัสสนาอย่างอ่อนแม้จะเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนก็มีชื่อว่า **สัตตักขัตตุปรมะ** (ผู้เข้าถึงภพ ๗ ครั้ง เป็นอย่างมาก) จะท่องเที่ยวไปตลอด ๗ สุคติภพ แล้วทำที่สุดทุกข์

๒. ท่านผู้มาด้วยวิปัสสนาอย่างกลาง เป็นผู้มีอินทรีย์ปานกลาง มีชื่อว่า **โกลังโกละ** (ผู้จากสกุลไปสู่สกุล) จะเร่ร่อนท่องเที่ยวไปตลอด ๒ หรือ ๓ สกุล (คือภพ) แล้วทำที่สุดทุกข์

๓. ท่านผู้มาด้วยวิปัสสนาอย่างแก่ เป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า มีชื่อว่า **เอกพีชี** จะทำภพซึ่งเป็นของชาวมนุษย์ ให้เกิดเพียงภพเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกข์

๒. พระสกทาคามี

[๘๘๗] ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๒ ให้เกิดแล้ว มีชื่อว่า **พระสกทาคามี** จะกลับมาสู่โลกนี้ครั้งเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกข์

๓. พระอนาคามี

[๘๘๘] ท่านผู้ทำมรรคปัญญา ที่ ๓ ให้เกิดแล้ว มีนามว่า **พระอนาคามี** โดยมีความต่างกันของอินทรีย์ พระอนาคามีนั้น ละในโลกนี้แล้วไปจบลง (คือปรินิพพาน) โดย ๕ ประเภท คือ

๑.	**อันตราปรินิพพายี**	ท่านผู้ปรินิพพานในระหว่างอายุไม่ถึงกึ่ง
๒.	**อุปหัจจปรินิพพายี**	ท่านผู้ปรินิพพานเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว
๓.	**อสังขารปรินิพพายี**	ท่านผู้ปรินิพพานโดยไม่ใช้ความเพียรนัก
๔.	**สสังขารปรินิพพายี**	ท่านผู้ปรินิพพานโดยใช้ความเพียรมาก
๕.	**อุทธังโสโต อกนิฏฐคามี**	ท่านผู้มีกระแสในเบื้องบน ไปสู่อกนิฏฐภพ

ใน ๕ ประเภทนั้น

๑. ท่านผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภพ[๑] ภพใดภพหนึ่ง อยู่ยังไม่ถึงครึ่งอายุก็ปรินิพพาน (ในภพนั้น) ชื่อว่า **อันตราปรินิพพายี**

๒. ท่านผู้ปรินิพพานเลยครึ่งอายุไปแล้ว ชื่อว่า **อุปหัจจปรินิพพายี**

๓. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องบนให้เกิดโดยไม่ต้องทำความเพียรมาก โดยไม่ต้องประกอบความเพียรมาก ชื่อว่า **อสังขารปรินิพพายี**

---

๑ สุทธาวาสภพ มี ๕ คือ อวิหา, อตัปปา, สุทัสสา, สุทัสสี, อกนิฏฐา

๔. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องบนให้เกิดโดยมีการทำความเพียรมาก โดยมีประกอบความเพียรมาก ชื่อว่า **สสังขารปรินิพพายี**

๕. ท่านผู้เกิดในภพใด แล้วขึ้น (สู่ภพ) สูงขึ้นไปจากภพนั้นจนถึงอกนิฏฐภพ แล้วปรินิพพานในอกนิฏฐภพนั้น ชื่อว่า **อุทธังโสโต อกนิฏฐคามี**

๔. พระอรหันต์

[๘๘๙] ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๔ ให้เกิดแล้ว

๑. บางท่านเป็น **สัทธาวิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา
๒. บางท่านเป็น **ปัญญาวิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา
๓. บางท่านเป็น **อุภโตภาควิมุต** ผู้พ้นพิเศษด้วยภาคทั้งสอง
๔. บางท่านเป็น **เตวิชโช** ผู้มีวิชชา ๓
๕. บางท่านเป็น **ฉฬภิญโญ** ผู้มีอภิญญา ๖
๖. บางท่านเป็น **ปฏิสัมภิทัปปเภทปัตโต** ผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทา

(ทุกท่าน) เป็นพระมหาขีณาสพ ซึ่งข้าพเจ้ากล่าวระบุถึงมาแล้วว่า "แต่พระอริยบุคคลท่านนี้ ในขณะ (บรรลุอริย) มรรค ชื่อว่า กำลังถางรกชัฏนั้น ในขณะ (บรรลุอริย) ผล ชื่อว่า ถางรกชัฏแล้ว เป็นพระทักขิไณยบุคคลชั้นเลิศของชาวโลกรวมทั้งเทวโลก" ดังนี้

เอวํ อเนกานิสํสา อริยปญฺญาย ภาวนา
ยสฺมา ตสฺมา กเรยฺยาถ รตึ ตตฺถ วิจกฺขโณ.

แปลความว่า

เพราะเหตุที่การทำอริยปัญญาให้เกิด มีอานิสงส์มากมายดังกล่าวมานี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้ง ควรทำความอภิรมย์ยินดีในการทำอริยปัญญาให้เกิดนั้นเถิด

[๘๙๐] อนึ่ง ปัญญาภาวนาพร้อมทั้งอานิสงส์ ในวิสุทธิมรรค ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยหลักธรรมเป็นประธาน คือศีล สมาธิ และปัญญา ไว้ในคาถานี้ว่า:-

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.

แปลความว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญาให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงไว้บริบูรณ์แล้ว ด้วยพรรณนาความดังกล่าวนี้

ปริจเฉทที่ ๒๓ ชื่อว่า ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ
ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน ดังนี้

นิคมกถา

[๘๙๑] ข้าพเจ้าตั้งคาถานี้ คือ :-

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ

แปลความว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิต และปัญญาให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

ได้กล่าวคำใดไว้ว่า:-

บัดนี้ ข้าพเจ้า (หมายเอาพระมหาพุทธโฆสาจารย์) จักบรรยายความแห่งพระพุทธนิพนธคาถาที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาพระคุณยิ่งใหญ่ตรัสวิสัชนาไว้แล้วนี้ อันต่างด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ตามที่เป็นจริงต่อไป

โยคีบุคคลเหล่าใดในพระศาสนานี้ ได้รับการบรรพชาอันหาได้ด้วยในพระศาสนาของพระชินเจ้าแล้ว แม้ถึงจะต้องการความบริสุทธิ์ เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความบริสุทธิ์อันเป็นทางตรง ทางเกษมซึ่งสงเคราะห์ด้วยศีลเป็นต้น ตามที่เป็นจริงแล้ว ก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้ แม้ถึงจะเพียรพยายามอยู่ก็ตาม

ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งมีอันไตร่ตรองถูกต้องดีแล้ว โดยอิงอาศัยเทศนานัยของพระเถระทั้งหลายชาวมหาวิหาร อันจะทำความปราโมชให้แก่โยคีบุคคลเหล่านั้น

เมื่อข้าพเจ้ารจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นโดยความเคารพ ขอสาธุชนทั้งหลายผู้ประสงค์ความบริสุทธิ์สิ้นทั้งมวล จงใคร่ครวญดูโดยความเคารพเทอญ ดังนี้

วิสุทธิมรรคนี้นั้น ก็เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วด้วยพรรณนาความดังกล่าวนี้

[๘๙๒] ก็แล ในวิสุทธิมรรคนั้น

วินิจฉัยแห่งอรรถทั้งหลาย ต่างโดยคุณมีศีลเป็นต้น เหล่านั้นใด เป็นวินิจฉัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถานัย แห่งนิกายทั้ง ๕ วินิจฉัยนั้นพ้นจากโทษคือความปะปน แห่งนิกายอื่นทั้งสิ้น ข้าพเจ้า นำเอาวินิจฉัยทั้งปวงนั้น มา ประกาศไว้ เป็นส่วนมาก เหตุใด เพราะเหตุนั้น ความ เอื้อเฟื้อในวิสุทธิมรรคนั้น พระโยคีทั้งหลาย ผู้มีปัญญา หมดจด ปรารถนาวิสุทธิ จึงควรทำแท้แล

[๘๙๓] **ข้าพเจ้าผู้หวังความตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรม ได้รับคำเชื้อเชิญจากท่านพระสังฆปาละ ผู้เกิดในวงศ์ของภิกษุชาวมหาวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาท มีชื่อเสียงเป็นวิภัชชวาทีประเสริฐสุด เป็นผู้มีความรุ่งเรือง มีความประพฤติสะอาด เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา ประกอบด้วยวินัยและอาจาระ ประกอบ(ความเพียร)ในการปฏิบัติ มีใจประดังด้วยคุณ มีขันติ โสรัจจะ และเมตตา เป็นต้น แล้วรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ขึ้น ได้รับกองบุญใด ด้วยเดชแห่งกองบุญนั้น ขอสรรพสัตว์ จงประสบสุขเถิด**

[๘๙๔] **คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้แล จบลงโดยพระบาลี ๕๘ ภาณวาร โดยปราศจากอันตราย ในที่นี้ ฉันใด ขอมโนรถทั้งหลายที่ถึงความดีงามทุกอย่างของสัตวโลก จงปราศจากอันตรายสำเร็จโดยเร็วพลัน ฉันนั้นเหมือนกันเทอญ**

[๘๙๕] พระเถระผู้ควรจะเรียกว่า โมรัณฑเขฏกะ มีนามไธย ที่ครูทั้งหลาย ขนานนามให้ว่า **“พุทธโฆสะ”**

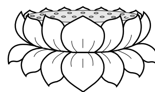
๑. ผู้ประดับด้วยศรัทธา พุทธิ และวิริยะอันหมดจดอย่างยิ่ง
๒. ผู้เด่นด้วยคุณสมุทัย มีศีล อาจาระ อาชวะ และมัททวะ เป็นต้น
๓. ผู้สามารถในการหยั่งลงสู่ป่าชัฏ (ข้อวินิจฉัยที่ยุ่งยาก) ได้ทั้งในลัทธิฝ่ายตน และในลัทธิฝ่ายอื่น

๔. ผู้ประกอบด้วยความเฉียบคมแห่งปัญญา
๕. ผู้มีอานุภาพแห่งญาณอันไม่ขัดข้องในคำสอนของพระศาสดา ที่จำแนกเป็นปริยัติคือพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา
๖. ผู้เป็นนักไวยากรณ์ใหญ่
๗. ผู้ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำอันไพเราะเป็นเลิศ ที่ความถึงพร้อมแห่งกรณ์ ทำให้เกิดเสียงเปล่งออกมาได้สะดวก
๘. ผู้เป็นนักพูดชั้นเยี่ยม พูดได้ทั้งผูกทั้งแก้
๙. ผู้เป็นมหากวี
๑๐. ผู้เป็นอลังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระ ชาวมหาวิหารผู้เป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ มีความรู้อันไม่ข้องขัดในอุตริมนุสสธรรม ซึ่งปราศัยไปด้วยคุณต่าง ๆ มีอภิญญา ๖ เป็นต้น มีปฏิสัมภิทาอันแตกฉานเป็นบริวาร
๑๑. ผู้มีความรู้หมดจด กว้างขวาง

ได้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว

[๘๙๖] **ขอคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ จงตั้งอยู่ในโลกแสดงนัยแห่งวิสุทธิ มีศีลเป็นต้น แก่เหล่ากุลบุตรผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดตนออกจากโลก ตราบเท่าที่พระนามว่า "พุทโธ" ขององค์พระโลกเชษฐ์ผู้เป็นมหาฤๅษีเจ้า มีพระหฤทัยบริสุทธิ์ คงที่ ยังเป็นไปอยู่ในโลกเทอญฯ**

คัมภีร์วิสุทธิมรรค จบบริบูรณ์

ดัชนีค้นคำ วิสุทธิมรรค

ฤ

ล

ดัชนีศัพท์บาลี วิสุทธิมรรค

อ-อา

ย-ห